

ध्रुवा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । म-
र्षायाम् । मे ।

ध्वंसः । पुं । मयविकाररीति । लक्षणं यथा —
“शेषप्रसक्तः कष्टास्यशीघ्रः शब्दासहिष्णुता । त-
न्नादिद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलचक्षणम् ॥” च ।

ध्वंसी । स्त्री । मानविशेषे, वसरणपरपर्याये
मागधमाने । “वसरणं पृथग्यनाम्ना ध्वंसी निग-
द्यते ॥” प.प्र.१ख. । पुं (इत्) । गिरिजपौलौ ।
श.र. ।

ध्वजः । पुं. स्त्री । शिष्टे । भा.स.उ. । “ध्वजः
पतत्यतो नृणां क्लैवं समुपजायते ।” “ध्वजं चिह्ने
पताकायां मेहने ।” विश्व. । तालवृत्ते । रा.नि.व.६ ।

ध्वजद्रुमः । पुं । तालवृत्ते । रा.नि.व.६ ।

ध्वजप्रहरणः । पुं । वाद्यौ । श.र. ।

ध्वजभङ्गः । पुं । निद्रापातकृतक्लेशरीगविशेषे ।
श्वजउग्र (द्रोण) निदानलक्षणे यथा — “अति-
व्यवायशीलौ यो न च वाजोक्रियारतः । ध्वजभङ्ग-
मवाप्नोति स गुरुचयहेतुकः । अत्यस्तलवणचारवि-
रुद्धाजीर्णभोजनात् । अत्यल्पानाद्विपमात् पिटा-
व्रणरुभीजनात् । दधिबीरानूपसांससेवनादधि-

कर्षणात् । कल्याणीगमनाद्यापि विशोनिगमनाहं-
पि । दीर्घरीर्षौ विरोद्धां तथैव च रजःस्वर्णां ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिसृतां । ईदृशीं प्र-
मदां सीहात् यो गच्छेत् कामहर्षितः । चतुष्पदा-
दिगमनाच्छेदसशाभिघाततः । अथावनाडा मेद-
स्य शस्त्रदन्तनखलतात् । काटप्रहारनिधेयशका-
नाञ्च निषेवणात् । चेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः
प्रवर्तते ॥” च । See क्लैवम् ।

ध्वजवृक्षः । पुं । माड़ इति कीड्गणदेशख्यात-
वृक्षे । रा.नि.व.६ । [पिं. मे. ।

ध्वजी (इन्) । पुं । मयूरः । रा.नि.व.१६ । स-
ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । त्रिका. ।

ध्वनिबोधक(न)म् । स्त्री । सुगन्धरीहृत्पद-
णे । वै.निघ. । [अम. । जलपल्लवाचे ।

ध्वाङ्गः । पुं । काके । वके । मत्स्यादपक्षिणि ।

ध्वान्तचित्तः । पुं । खद्योते । श.र. ।

ध्वान्तगान्धवः । पुं । श्याणकवृत्ते । श.च. ।

ध्वान्तोन्मेषः । पुं । खद्योते । जगन्कि पो-
का । त्रिका. ।

न

नः । पुं । रत्ने । ए.को. ।

नःसुद्रः । त्रि । ऋक्षनामिके । शीम्ना । हे.च. ।

नकुटम् । स्त्री । नासिकायाम् । श.मा. ।

नकुलः । पुं । (The bengal mungoose,
Viverra ichneumon.) खनामख्यातजुली ।
नेउल । हिं वेज्जी । मं मेउरा । कं मंगुल ।
लक्षणं — यः स्थूलपुच्छी रक्तनेत्री बभ्रुर्दंष्ट्रः स न-
कुलः । शालिहोत्र. । नकुलमांसगुणाः — पिच्छिलं
वातघ्नं श्लेष्मपित्तघ्नम् । रा.नि.व.१७ । “गुरुश्चस्त्रि-
ग्वधमधुरस्त्वलीपचयवर्द्धनम् । इत्थं परं वातहरम्...
... ॥” च.सू.१७७. । [मि. । रा.नि.व.७ ।

नकुलाब्धा । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । शकृ त्रा-

नकुलान्धम् । स्त्री । नेत्ररीगमेदे । लक्षणं —
“विद्योतते यच्च नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य
यद्वत् । चित्राणि रूपानि दिवा च पश्येत् स वै

विकारी नकुलान्धसंज्ञः ॥” भा.स.४भ. । नकुला-
न्धो दिवा चित्रं पश्यति न तु निश्चि । अरुण. ।

नकुलारिः । पुं । विडालि । वै.निघ. ।

नकुली । स्त्री । शाकालीवृत्ते । वै.निघ. । शङ्खि-
न्याम् । धरणि. । कुडुमे । हे.च. । नकुलपदग्राम् ।
मांस्यां । जटोभांशौ । कुकुग्राम् । शूर्पा. मे. ।

नकुलेटका (ष्टा) । स्त्री । राक्षायाम् । अम. ।

नक्तारः । पुं । नेत्रपटले । वै.निघ. । कर्पटे ।
नेकुडा । अ.टी.भ. । [त्रिका. ।

नक्तचारी (इन्) । पुं । पेचके । विडालि ।

नक्तचरः । पुं । गुग्गुली । ७७७७७ । पेचके ।
जटा. । सोमराज्यां । दुखुमे । रा.नि.व.२३ ।

नक्तमालः । पुं । वृक्षत्वरज्रवृत्ते । उद्भक्त-
७ । रा.नि.व.६ । स.स.१८७. वृक्षमरिचाद्यतैले ।
सि.यो.उन्मा.चि. ।

नक्तमूलकम् । क्ली । करञ्जमूल । पुं । महा-
करञ्ज । वै.निघ. ।

नक्ता । स्त्री । लाङ्गलीक्षुपे । विष्वाश्रुमिश्रा ।
रा.नि.व.४ । लक्ष्यविशेष । गुलवास इति लोके ।
गुणाः — वातला जीता गलगन्धहरी च । अपक्वा
सा चर्शोष्णी । वै.निघ. ।

नक्ताम्बः । वि । रात्र्याम्बे । शोडकांशे । रात्र्या-
म्बाश्च लक्षणं यथा — “दिवा पश्यति यः स्वप्नं
रात्रौ नेव च पश्यति ; नक्ताम्ब इति तं विद्याम्
विकारं पन्नोद्भवम् ॥” ज.द.१०७. ।

नक्ताम्ब्यम् । क्ली । रात्र्याम्बतारोगे । निदा ।

नक्ताह्नः । पुं । करञ्जवले । भेष.ने.री.चि. ।
“नक्ताह्नवीजवर्णिः ।” च.द.व.शी.वि. । भा.वा.
र.चि.चि.फलागुगुली ।

नक्रम् । क्ली । नासिकायाम् । मे. ।

नक्रः । पुं । ग्राहे । वै.निघ. । कुम्भीरे । अम. ।

नक्रराजः (ट्) । पुं । महाशिशमारं, ग्राहे ।
ह्यश्रजं । विका. । [याम् । श.र. ।

नक्रा । स्त्री । मल्लिकादंशुयाम् । नासिका-

नक्राण्डम् । क्ली । कुम्भीराण्डे । च.चि.१७. ।

नखम् । क्ली, पुं । शरीरोपधातुविशेष, करञ्ज ।
नथ । रा.नि.व.१८ । तत् गभस्त्वस्य षष्ठे मासि
भवति । सुखबोधः । नखीनामगन्धद्रव्ये । नथी ।
ते नखमुच्यते । च.द.चन्दनाद्यते । नखीभेदः ।
प.सु. । च.सू.५७. । क्षुद्रनिष्पाये । वदंटे, छे-
टे शिम् । वै.निघ. ।

नखकुट्टः । पुं । नापिते । विका. ।

नखगु(पु)च्छ[ञ्ज]फला । स्त्री । वृक्षनि-
ष्पाविकायाम् । श्वेत शिम्, श्वेत वल्गटे । रा.
नि.व.७ ।

नखच्छेदनम् । क्ली । नखस्य कर्चने । नथ-
कटा । गुणाः — “पौष्टिकं बल्यमायुष्यं शौचरूप-
विराजनम् । केशशशुनखदोर्नां क्लान्तं सम्प्रसा-
धनम् ॥” राज.१५. ।

नखच्छेद्या । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

नखनामा । पुं । नीलवले । वै.निघ. ।

नखनिकृन्तनम् । क्ली । नखच्छेदनास्त्री ।
नक्रन । श.चि. ।

नखनिष्पावः (विका) । पुं, स्त्री । शिखी-
भेदः । छेष्टे शिम्, श्वेत वल्गटे । रा.नि.व.७ ।
See निष्पावी । [रा.नि.व.५ ।

नखपर्णी । स्त्री । वृषिकालीक्षुपे । विह्वति ।

नखपुङ्गी (ष्यी) । स्त्री । स्रक्कायां । पिङ्गिः ।
रा.नि.व.१२ ।

नखपूर्विका । स्त्री । शिखीधान्यविशेषे । ह-
वित वल्गटे । रा.नि.व.७ । [च.न.२०७. ।

नखभेदः । पुं । वातरोगभेदः । कुलत्यादौ ।

नखरः । पुं । नखे । अम. ।

नखरञ्जकः । पुं । नखरञ्जनीवले । (गृहेक्षी
शाह । “तिमिरः कोकदन्ता च विह्वली नखरञ्ज-
कः ।” वै.द्रव्याभि. ।

नखरञ्ज(ञ्जि)नी । स्त्री (Myrtus com-
munis.) वृक्षविशेष । (गृहेक्षी शाह । वै.द्रव्या-
भि. । नखकृन्तन्यां । नक्रन । उद्घटः ।

नखरायुधः । पुं । नखशस्त्रजलुमात्रे । मिह्ने ।

नखायुधः । पुं । ताम्रचूर्णे । व्याघ्रं । रा.नि.व.१६ ।
“शशकशस्त्रकीर्णो धानाजारायाः ।” अत्रि.२०७. ।

नखराह्नः । पुं । श्वेतकरवीरवले । रा.नि.व.१० ।

नखरी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.मा. ।
लघुशिख्याम् । वै.निघ. । [चि. ।

नखविष्किरः । पुं । नखायुधपलिसात्रे । श.

नखवृक्षः । पुं । नीलवले । रा.नि.व.६ ।

नखगुहः । पुं । क्षुद्रगुहः । श.र. ।

नखशस्त्रम् । क्ली । नखच्छेदनार्थम् अर्धकैशि-
कीधारायुक्ताष्टाङ्गुलशस्त्रविशेषे । नक्रन प्रवृत्ति ।
“वृद्धिपत्रनखशस्त्रसुद्रिकीयलपत्रकाईधाराणि छे-
दने भेदने च ।” सु.सू.८७. । तस्य फलं द्वाङ्गु-
लमात्रम् एकाङ्गुलविस्तृतम् । सु.टी.ड. । तस्य
क्षेदनभेदनयोः प्रशस्तं नवाङ्गुलम् । तत्राचिः ।
“वक्रजंधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलं । स्रक्का-
ल्योद्भूतिच्छेदभेदप्रच्छादलेखने ॥” इति ।

नखाङ्गम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.र. ।
नखचते ।

नखाङ्कुरः । पुं । नखि । वै.निघ. ।

नखाङ्गम् । क्ली । नलोनामगन्धद्रव्यं । र.सा. ।

नखाभ्यङ्गः । पुं । नखि तेलमर्दने । “तद्विशेषो नखाभ्यङ्गः शरीरासास्थि(स्नि)तापजित् ।” अथो-
गपरिजातः ।

नखालिः । पुं । चुट्टशब्दे । श.च. ।

नखालुः । पुं । नीलीवले । रा.नि.व.६ ।

नखाशी (इन्) । पुं । पेलके । चिक्ता. ।

नखी । स्त्री । स्वचनखाख्यगन्धद्रव्ये । छट्टि न-
खी । “नखं स्वचनं नखी प्रीक्ता ।” भा. । सा र-
जोप्रीति राजवत्तमः । नखीमात्रे । “नखी पञ्च
विधा प्रीक्ता गन्धाख्या गन्धवत् परैः । कार्त्तिकदर-
पत्राभा तथोत्पलदलीपमा । काचिदशखराभा च
गजकर्णसमा तथा । वराहकर्णसङ्काश पञ्चमौ प-
श्चिकौर्निता ॥” च.द.टी. । तत्र वराहकर्णोभा न
यास्या । सा द्विधा एका शङ्खनखा अस्या शङ्खाख्या
वदरीच्छदा । र.सा. । सा. गुणाः — यहश्चेमवा-
तासञ्जरकुष्ठघ्नौ लघुः उष्णः वर्णो शकला स्वादुः
ब्रणविषालक्षौमुखदौर्गन्धहरी पाके रमे च कटुः ।
भा. । उष्णः कटुः विषघ्नी कुष्ठकण्डूघ्नघ्नी भूत-
विद्रावणी च । रा.नि.व.१२ । यद्विः यथा—गो
विट्काधिकचित्तसुस्त्रिभा सपपाविता नखी शुष्य
ति । मङ्गेषात् यथाभाभं गीमयादिषु गीमयजलं
वा पक्तव्या । तर्द्धोपदेशेन घृतेन भर्जयित्वा वर्ण-
कत्तव्या । ततः कुङ्कुमादिगन्धद्रव्याण्यभावनौ का-
र्या । सर्वेषां गन्धद्रव्याणां गन्धतोयेन प्रक्षालनमा
वने कृत्वा रौद्रशुष्कं कर्त्तव्यम् । सा.कौ. । च.द. ।

नखीवयम् । क्ली । विविधनखाः । नखी, उ-
त्पलपत्राभा, अशखराभा चिति । च.द.वा.व्या.चि.
महाराजप्रसारणीतेषु ।

नखीहयम् । क्ली । कानागड्, कुर्रकाणो,
इति हये । च.द.वा.ज्व.चि. । “विश्वट्प्रनखी-
हयम् ।”

नगः । पुं । हवे । पर्वते । अम. ।

नगकर्णी । स्त्री । श्वेतापरराजितायां । वै.निघ. ।

नगगन्धा । स्त्री । राखायाम् । वै.निघ. ।

नगजः । पुं । हस्तिनि । अ.टी.सा. ।

नगजा । स्त्री । ह्रस्वपाषाणमेदं । रा.नि.व.५ ।

नगजित् । पुं । पाषाणमेदके । रा.नि.व.५ ।

नगणा । स्त्री । पारावतपदयाम् । वनडेच्छे वा
नठाङ्कुरे की । र.सा. ।

नगपतिः । पुं । तालहवे । वै.निघ. ।

नगपर्यायिकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् ।
वै.निघ. ।

नगभित् । पुं । पाषाणमेदं । पाशत्रकुटि ।
रा.नि.व.५ । करज्योडिपाषाणमेदं । वै.निघ. ।

नगभूः । पुं । पाषाणमेदं । रा.नि.व.५ ।

नगभेदनः । पुं । करज्योडिपाषाणमेदं । वै.
निघ. । [लिवत् । अर्क.चि. ।

नगमालः । पुं । शालिधायमेदं । गुणाः श-
नगरघातः । पुं । हस्तिनि । व्याकरणम् ।

नगराहम् । क्ली । गुल्फाम् । छुटे । रा.नि.
व.६ ।

नगरीवकः । पुं । काके । चिक्ता. ।

नगरीया । स्त्री । नागरमुलायां । रा.नि.व.६ ।

नगरीपथिः । स्त्री । कदलीवले । श.च. ।

नगवृत्तिका । पुं । गुडमज्जनिकायां वृत्ति-
काल्यां वा । सु.चि.२०अ. ।

नगवृत्तिका । स्त्री । सङ्कौहवे । सु.वि.१५
अ. । कल्प.५अ. ।

नगाटनः । पुं । वानरं । चिक्ता. ।

नगाश्रयः । पुं । हस्तिकन्दनामके महाकन्द-
श्राके । रा.नि.व.७ । [पक्षिणि । अम. ।

नगीका । पुं । सिंह । मे. । काके । श.च. ।

नगनङ्गः । पुं । स्त्रीतौ । नानाद्रव्यजुक्तसुरावौजे ।
वाखर इति लोके । भ. । [नि.व.१८ ।

नग्निका । स्त्री । अनागतार्त्तवकन्यायाम् । रा.

नटः । पुं । अशीकवले । रा.नि.व.१०।११ । श्यो-
णाकवले । अम. । लीप्रवले । देवनालि । जटा. ।
क्ली । परिप्रेक्ष्यते । रा.नि.व.८ ।

नटपत्रिका । स्त्री । वान्ताकुहवे । वै.निघ. ।

नटपर्णम् । क्ली । लचि । ङाम् । वै.निघ. ।

नटभूषणम् । क्ली । हरितालि । र.सा. ।

नटमण्डनम् । क्ली । हरितालविशेष । (श्री-
महा । प.सु. । हरितालि । रा.नि.व.१३ ।

नटसंज्ञकः । पुं । हरितालि । त्रिका. ।

नटी । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.
१२ । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

नडः । पुं । नलि । नलशर्थाङ्ग । रा.नि.व.८ ।

नडकीयः (प्रायः) । त्रि । नलमयदेशे । छे.च. ।

नडमीनः । पुं । चिलचिमसंज्ञा । अम. ।

नतम् । क्ली । तगरपादिके । उग्रप्रतीकृती ।
प.सु. । रा.नि.व.१० । वा.स.१५ अ. भद्रदाव्यादिः ।
“भद्रदाक नतं कुष्ठं” च.ट.सि.थो.यन्त्र.वि.शत.
पुषादिलिपे । “शणपुथं नतं कुष्ठम् ।” मि.थो.
पानीयकल्याणवृत्ते । “स्थिरा नतं हरिद्रे डे ।”
भा.स.४म. । “नतवातार्तिको कुष्ठ-.....” ।

नतद्रुमः । पुं । लताशाले । र.सा. ।

नतनाडिका । स्त्री । प्रहरइयात् सन्ध्यावि-
पथ्येन काले । वै.निघ. । [अम. ।

नतनासिकः । त्रि । छद्रनासायुक्ते । शौ.दि. ।

नताङ्गी । स्त्री । तर्कटप्रज्ञायां । मद.व.१ ।

नदनुः । पुं । सिंह । श.मा. ।

नदीकदम्बः (स्वा) । पुं, स्त्री । गोरक्षसु-
ख्यां, महाप्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।

नदीकान्तः । पुं । हिज्जलवृक्षे । शिखर शौ.दि. ।
रा.नि.व.८ । जलवेतसे । वै.निघ. । सिन्धुशारवृक्षे ।
सि. ।

नदीकान्ता । स्त्री । काकजडाक्षुपे । रा.नि.व.
४ । कृष्णकारवैलेके । छे.दि. उ.छे. । अम्बूवृक्षे ।
खान शौ.दि. । सि. ।

नदीकुठेरकः । पुं । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

नदीकुलप्रियः । पुं । जलवेतसे । जटा. ।

नदीजम् । क्ली । सीताङ्गने । पुं । अर्जुनवृक्षे ।
प.सु. । थावनालि । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।
नदीनिषाये । रा.नि.व.१६ । खर्जूनीवृक्षे । वै.
निघ. ।

नदीजलम् । क्ली । नद्या जले । नदीप्र कल ।

सर्वा एव नद्याः प्रायस्खगा गुरुजलाः पथिमसुख-
गा लघुसलिलाः, देशविशेषगुणानुसारिण गुरुल-
घुजलाश्च भवन्ति । तथा विविधात्रिगुण्य पूर्वसुखगा
वाताटीपं पथिमसुखगा पित्तश्लेष्मनाम् दक्षिणसु-
खगा पित्तीष्टिकम् उत्तरसुखगाः पथ्यपाकश्च कुर्य-
न्ति । हिमवद्विन्ध्यमलयसंज्ञादिप्रभवा नद्याः शरी-
रोगादीन् जनयन्ति । पारियात्रप्रभवाश्च तान् ना-
शयन्ति । इति देशविशेषान्नदीजलगुणाः । सामा-
न्यनदीजलगुणाः — स्वच्छं लघु पाननं दीपनं कृच्छं
लघान्नं पथ्यं मधुरम् ईषदुग्धञ्च । कालभेदान्नदी-
जलगुणाः — यथा प्रावट्कालीननदीजलसेवनात्
पीनसकफश्यामकासा जायन्ते, शारदीयनदीजल-
पानं पथ्यं वातकफप्रवृत्तं, हिमलनदीजलपानं बुद्धि-
प्रदम्, शिशिरवसन्तकालीननदीजलं सन्तापशमनं
लघ्नादाहवमिश्रसप्रशमनं, तथा शीतानदीजलं स-
द्गुणमेव करोति । रा.नि.व.१४ । “तथा प्रायङ्ग-
माथास्याः पथिसानुगसाधया । समैकता सपाषाण्य-
द्वितया चाश्ववाहिनी । एवं चतुर्विधा नदी वा-
तपित्तकफात्मिकाः ॥” अथ पाषाणनदीगुणाः —
“घनविमलान्जलानां स्फालनाच्चातफेनं बहलसज-
लतीचीच्छत्रसर्प्राभेदमम् । ननु लघु च सुशीतं
नाति चीघं घनञ्च हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्वाहि-
सस्यक् ॥” सवानुकनदीगुणाः — “न घनविमल-
तीयं सैकतायाः प्रवाही न च भूः लघुत्वं श्ले-
ष्मकृद्गन्ति पित्तम् । भवति स त्वं किञ्चिदुष्णं
कषायं भवति पवनकारी शीतसूक्ष्मं निहन्ति ॥
गङ्गा सरस्वती शोष्णा यमुना सरयूः सची । वैष्ण-
सरावती नीला उत्तरा पूर्ववाहिनी । हिमवत्प्रभ-
वा हिमा हिमसंभवशोतलाः । समाः सन्निगुणैर्नदी
वातश्लेष्महरा लघ्नाम् ॥ आसां नवशतेभ्युक्ता गङ्गा
पीता मनोविभिः । तथा चर्मवृक्षती वेनावती पा-
रावती तथा । सिंधा सहानदी पीता सूक्ष्मक्या
मनस्विनी । शैवती शैवलिन्यश्च सिन्धुवेक्ताः समुद्र-
गाः । वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषघ्नं मतं परम् ।
अमलानिहरं तथ्यमुत्तराशानुगामि च ।” इति नद्य-
उत्तरानुगाः । “तापी तापा च गोक्षीनी गौमती
सलिना महा । सरस्वतीयुता नदी नर्मदापथि-
मानुगाः । आसां जलं घनं पीतं पित्तघ्नं कफक्र-
था । वातदोषहरं हृद्यं कण्ठकृष्टिनाशनम् । प-

द्विमाद्रिसमुद्भूता गीतमी पुष्पमावना । आसां
शीतं जलं वापि कक्रवातविकारनुत् । पित्तदं श-
मनं बल्यं सूत्रदीर्घविकारनुत् । पूष्णं पथस्त्रिनी
वेता प्रणीता च वरानना । द्राणा गोवहनी यान्या
गीतस्यनुगता इमाः । कविरो वीरकान्ता च भी-
मा चैव पथःस्त्रिनी । विभावरी विशाला च गो-
विन्दी मदनस्रसा । पाल्व्यथापरा नद्यो दक्षिणो-
दिग्गमा इमाः ॥” अत्रि, ७७. ।

नदीजा । स्त्री । जल्युक्त्याम् । किंप्रक । वै.
निघ. । अग्रिमस्यहवे । रा.नि.व.६. ।

नदीनिष्पावः । पुं । शिखोधान्यविशेषे, क
टुशिख्याम् । मं नदीचैवर्षे । कं तारे आवरे । गु-
णाः—तित्तः कटुः गुरुः रक्तकरः वातकफदः
रुक्षः कषायः विषदापहरय । रा.नि.व.१६. ।

नदीबहलः । पुं । मेषश्याम् । वै.निघ. ।

नदीभल्लातकः । पुं । भल्लातकविशेषे, पानी-
यभल्लातके । प.सु. ।

नदीभवः । पुं । चूटशङ्के । वै.निघ. ।

नदीमातृकः । पुं । देशभेदे । यो नद्यम्बुभिः
पात्यते । “नद्यम्बुभिधृताधान्यैः नदीमातृकं उच्य-
ते ।” रा.नि.व.२. ।

नदीमाषकम् । स्त्री । शाकभेदे । गुणाः—
“विषदं गुरु शीतञ्च समभिव्यन्दि चाच्यते ।” च.
सू.२७७. । [व.६. ।

नदीया । स्त्री । अग्रिमस्य । प्रगिति । रा.नि.

नदीवटः । पुं । वटोवृक्षे, ऋक्षपत्रवटवृक्षविशे-
षे । नदीवटे । मं दुंजावक । कं गालिशाल । गु-
णाः—कषायः मधुरः शीतलः पित्तघ्नः लज्जादाह-
श्मश्यासच्छर्दिहरय । रा.नि.व.११. ।

नदीसर्जः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.६. ।

नदेयी । स्त्री । जलवेतसे । वै.निघ. । भूमिज-
म्ब्याम् । श.च. ।

नद्यम् । स्त्री । कृष्णाञ्जने । वै.निघ. ।

नद्याम्बः । पुं । समशीलक्षुपे । मं कीतुम्बा ।
रा.नि.व.४१२१. । गुणाः—कटुः उष्णः रुच्यः सुख-
शोधनः । दाहो दीपनः कक्रवातघ्नय । वै.निघ. ।

नद्यावर्तः । पुं । नक्षभेदे । वै.निघ. ।

नघ्री । स्त्री । चर्मवन्ध्यां, चर्मरज्जी । श.च. ।

नन्दकः । पुं । नन्दोवृक्षे । कुन्दुरी । मेके । नि-
का. ।

नन्दकिः । स्त्री । पिप्यस्याम् । श.च. ।

नन्दगोपिता । स्त्री । राज्ञायाम् । श.च. ।

नन्दनः । पुं । मधुनिष्पावे । मूकुटेनिम् । प.सु. ।
मेके । श.र. । स्त्री । सरलदेवदारौ । रत्नाञ्जने ।
वै.निघ. ।

नन्दनजम् । स्त्री । हरिचन्दने । रा.नि.व.१२१. ।

नन्दनविषम् । स्त्री । तन्नामकवृक्षस्य त्वक्सार-
नियोसविषे । सु.कल्प.२७. । See त्वक्सारनियो-
सविषम् ।

नन्दा । स्त्री । सुरमायाम् । दाबुहेतुगनी । प.
सु. । योनिरियविशेषे । बालस्य तन्नामकमातृका-
यकं । तथा च प्रथमे दिने मासि वर्षे वा बाल
आक्रान्तो भवति । तेन च ज्वरादिर्भवति । च.द. ।

नन्दा(न्या)वर्त्तः । पुं । तमरपुष्पवृक्षे । उग्न
कुल्ल । प्र.उ. । रा.मा. । मत्स्यविशेषे । गुणाः—म-
न्दावर्त्तं तु संयाहौ कफपित्तविनाशनः । राज.२५. ।

नन्दिकः । पुं । नन्दोवृक्षे । श.र. ।

नन्दितरुः (द्रुः) । पुं । धवहवे । भा. ।

नन्दिनकः । पुं । धवहवे । वै.निघ. ।

नन्दिनी । स्त्री । जटामास्याम् । रेणकायाम् ।
रेणुक । रा.नि.व.६. । हरीतक्याम् । मद.व.१. ।

नन्दोवृक्षे । पिप्यङ्गी । गुच्छकरञ्जे । शृङ्गापामार्गे ।
वै.निघ. । चन्द्रशरे । ठोक्मार्गे । भा. ।

नन्दिपादपः । पुं । नन्दोवृक्षे । वै.निघ. ।

नन्दिवृष्यः । पुं । कलायि । वै.निघ. ।

नन्दिवृक्षः । पुं । नन्दिके । मेषश्याम् । प.सु. ।

नन्दी (इन्) । पुं, स्त्री (न्दी) । नन्दोवृक्षे । वट-
हवे । मल्लहवे । मे. । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.६. ।
शृङ्गापामार्गे । रा.नि.व.४. ।

नन्दीकामुकः । पुं । पानीयामलके । वै.निघ. ।

नन्दीमुखः । पुं । वंशधान्यविशेषे । दीर्घगोघू-
मे । वै.निघ. । स्रवजातीयपत्रविशेषे । द्रोहिजा-
भमेदे । सु.गृ.४६७. । गुणाः—“निःशुको दीर्घ-
गोघूमः कविनन्दीमुखामयः ।”

नन्दीमुखा (खी) । स्त्री । शुकशय्यवे ।
निद्रायाम् । गीधूमे । वै.निघ. । जलचरपक्षि-
शेषे । च.सू.२०अ. । निःशुकगीधूमे । “शुकला
वह्नी पथ्या तद्वत् नन्दीमुखा कृता ।” भा. ।

नन्दीवरलः । पुं । सागरशङ्कमक्षे । वै.निघ. ।

नन्दीवर्त्तः । पुं । तमरे । वै.निघ. ।

नन्दीवृक्षः । पुं । अधोमुखपत्रशखे अश्वत्था-
शेषे । शशा अश्वत्थ । प.सु. । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे
सुगन्धवृक्षशेषे । कुण शीघ्र । हिं वेलियापिपर ।
ते वद्विहृद् । वा.सू.३५अ.अश्वत्थादिव. । “नन्दीवृ-
क्षपलाशकन्दुराः ।” सु.सू.३८अ.न्यगोधादिव. ।
शृणाः — “नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुः तित्तल्वर उ-
ष्णकः । कटुपाकरमो याही विषपित्तकाक्षजि-
त् ॥” भा. । कटुपित्तकः शीतः पित्तासदाहघ्नः
गिरःपीडाघ्नः कुष्ठघ्नः सुगन्धः पुष्टिवीर्यकरश्च ।
रा.नि.व.१२ । राश्याश्याम्, गृहभाण्डे वा । सु.
सू.३८अ.अश्वत्थादिव. । मेषशब्दाम् । र.सा. ।

नपुंसकम् । क्ली. पुं । पण्डपुरुषः । क्लीवे । शि-
खण्डे । तत्र शुकवाहल्यात् पुमान्, अर्त्तवाहल्यात्
स्त्री । साम्यादुभयोः नपुंसकमिति कारणम् । न
पुंसके ज्ञाने गर्भचिह्नं यथा — यस्याः पार्श्वद्वयम्
व्रतं पुरस्ताद्विर्गतमुदरं प्राग्भहितलक्षणञ्च तस्या
नपुंसकमिति विद्यात् । नपुंसकं चतुर्विधम् । यथा
— आसिक्वथ सुगन्धी च कुम्भीकशैथिल्यथा । स-
हेतुसम्पत्तौ ज्ञेया अशकः षण्डमंजितः । सु.शा.२
अ. । तेषां लक्षणादिकं तत्तत्शब्दे न्ययम् ।

नमृका । स्त्री । चटकविशेषः । सु.सू.४६अ. । गु-
डूचिकायाम् । वै.निघ. ।

नभम् । क्ली. । कमले । रा.नि.व.१० ।

नभः । पुं । यावणमासि । श.र. । अम. । (स)
क्ली. आकाशे । पद्मे । अश्वधाती । वै.निघ. ।

नभःक्रान्ती (इन्) । पुं । सिंहे । श.सा. ।

नभःसङ्क्रमः । पुं । पल्लिणि । अम. ।

नभश्चमशः । पुं । चित्रापूपे । मी. ।

नभस्यः । पुं । भाद्रपदे मासि । अम. ।

नभाः । पुं । यावणमासि । प्राण्ये । विसतन्तौ ।
मी. । पलितशीर्षे । धरणि, ।

नभोऽम्बुपः । पुं । चातकपल्लिणि । हे.च. ।

नभोरणुः । पुं । नीहारे । विका. ।

नभोलयः । पुं । धूमे । श.र. ।

नमस्कारी । स्त्री । खदिरिकाशाके, वराह-
क्रान्तायाम् । वराहक्रान्ति । प.सु. । शुक्लज्वाल-
कायाम् । रा.नि.व.५ । वा.सू.३५अ.अश्वत्थादिव. ।
“अश्वत्थामधुकं नमस्कारी ।” नीलद्रव्यायाम् । वै.
निघ. ।

नमेरुः । पुं । सुरपुत्रागवले । सूत्रभूना । छ-
गना । रा.नि.व.१० । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।
रुद्राले । सुरिप. । भा. ।

नमः (कः) । पुं । वेतसवले । मद.व.५ ।

नयनम् । क्ली. । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

नयनचन्द्रलोहः । पुं । नेत्ररोगे लोहः ।
विकटु चिकला शङ्खी शटी राखा शक्ती द्राचः ।
नीलोत्पलं काकोली याष्टिमधुकं वला नामकेशरं
वह्नी कण्टिकारी एषां प्र. २ प. काललोहं १
प. अर्धं १ प. । आदी चिकलाकाथिनं तदनं ति-
लतैलेन अलं भृङ्गराजरमेन भावयेत् । वटी वद-
रास्थिवत् । चिकटु, चिकला, कण्टिकाशुकी,
शङ्खी, राखा, शङ्खी, काकोली, नीलोत्पल, का-
कली, याष्टिमधु, तेलकड़ा, नादेश्वर, वृहती,
कण्टिकारी प्रोताके २ प. पाष्ठलोह १
प. अज १ प. । अदृष्टं चिकण्ठा कथं ७९पत्रे
तिनदेहल एव लोहराखानं भावना दिव ।
वटी कुल औजित शशा । मेघ. ।

नयनचिन्तकः । वि । दृष्टिविज्ञानकश्ले ।
भा.ने.रो.चि. ।

नयनप्रसादः । पुं । कतकवृक्षे । वै.निघ. ।

नयनप्लवः । पुं । नेत्रयोर्युपुर्णले । भा.नि. ।

नयनबुद्दः । पुं । नेत्रबुद्दः । “विद्यादाहल-
बाहल्यं स्वाङ्गुलीदरसम्यत् । दाहल्यं सर्वतः सार्धं
भिषङ्गयनबुद्दम् ॥” सु.उ.१अ. ।

नयनशोणान्ननम् । क्ली. । नेत्ररोगे अन्न-
नम् । पिपनीतगुलं सेधवलवर्णं सरिधं रसाज्ज-
नं कृणाज्जनं समुद्रफेनः शर्करा पुनर्नवा हरिद्रा र-
क्तचन्दनं यष्टिमधु तुल्यं हरीतकी मनःशिला नि-

स्वपत्रं रीधं फटिकारी शङ्खनाभिः कर्पूरं एषां चू-
र्णं प्र. समं लौहपात्रे ताम्रखण्डेन मधुना मर्दयत् ।
पिप्पुलदानी, मेसकृत, मरिच, शशाङ्ग, गुग्गु, शङ्ख-
चूर्ण, यष्टिमधु, तूतै, हरीतकी, मनछाल, निमगोला, लोष, कर्पूरक, शङ्खनाभि, क-
र्पूर—ममभाषां सूक्ष्मं करिष्यां लोहपात्रे
ताम्रं तं च द्वात्रिंशद्भिरसहितं मर्दनं करिष्ये ।
भा. ।

नयनापाङ्गः । पुं । नेत्रप्राप्ते । अम. ।

नयनी । स्त्री । कनौनिकायां । श.च. ।

नयनोपात्तः । पुं । अपाङ्ग । रा.नि.व.१८ ।

नयनोद्देशगरीमराजिः । स्त्री । सुवि. ब्र-
ह्म. रा.नि.व.१८ ।

नयनीषधम् । स्त्री । श्वेतधातुकाशीवे । हे.च. ।

नरः । पुं । मनुष्ये । नीलीहवे । रा.नि.व.६ ।
क्षी । गन्धर्वे । श्रौतपूत्र । मे. ।

नरङ्गम् । स्त्री । शिप्रे । पुं । वरङ्गके । नांदा-
ज्ज । उणा. । [याम् । श.र. । विका. ।

नरनामिका (नी) । स्त्री । श्मश्रुमत्वां स्त्रि-

नरप्रियः । पुं । नीलीहवे । रा.नि.व.६ । पा-
रावते । वै.निघ. । [याम् । हे.च. ।

नरमालि(नि)नी । स्त्री । श्मश्रुमत्वां स्त्रि-

नरमूत्रम् । स्त्री । मानुषसूत्रे । नाश्वेन मूत्रं ।

गुणाः—आमघ्नं क्षमिविषघ्नं तिक्तोष्णं लवणं रुचं
भूतघ्नं त्वग्दीपकं वातहरञ्च । रा.नि.व.१५ । “मा-
लं चारकटुक् तिक्तोष्णं लघु चोच्चते । चक्षुरीग-
हरं बल्यं दीपनं कफनाशनम् ॥” “अग्निप्रस्ताया
घनं सूचं प्रस्ताया द्रवं लघु । न किं गुणविशेषः
स्यात् समता पाकवीर्ययोः ॥” अत्रि.६अ. ।

नरमल्लभः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

नरहवः । पुं । नीलीहवे । रा.नि.व.६ ।

नरपण्डः । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । पूं-
नपूणं नृक. । यथा—‘मन्दात्मवीजात्पञ्चलावहर्षी
क्षीवे च हेतुर्विहृतदयसः ॥’ च.शा.२अ. ।

नरसादरः । पुं । नरसारे । निषादिल । भैष.

महाशङ्खद्रावके ।

नरसारः । पुं । निशादल इति ख्याते द्रव्ये ।

इति नौसादर । तत्करणविधिः—“श्रीष्टं वा सा-
हिषं गव्यं पुरीषं भस्मात् गतं । चारपाकविधा-
नेन नरसारसिद्धिरुच्यते ॥” गुणाः—“पटुप्रवृत्ति-

श्रीलानां सावणः शोथहृद्भिः । यक्ष्णीये ज्वरे
श्रीङ्ग शिरःशूलैर्लुंदादिषु । स्तनरीमे रक्तपित्ते
कासे भयामये तथा । योनिव्यापसु च ज्ञेयो नर-

सारः सुखावहः ॥” र.सा.सं. । तच्छुद्धिः—“नर-
सारी भवेच्छुद्धयुक्तोये विपाचितः । दीलायलेष
यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥” अत्रि. । सा.कौ. ।

नरसिंहरूपज्वरः । पुं । विषमज्वरभेदे ।
“विदग्धेऽज्वरसे देहे श्रेयसपित्ते व्यवस्थिते । तेनाहं
शीतलं देहमहमुष्णं प्रजायते ॥” निदा. ।

नरहरिः । पुं । राजनिघण्टुकारे ।

नराधिपः । पुं । महारज्यध्वजे । सु.चि.२७अ. ।

नरी । स्त्री । मानुष्याम् । जटा. । लघायाम् ।

जामङ्ग । वै.निघ. ।

नरेन्द्रः । पुं । चारज्यध्वे । काटागुरुहवे । सु.
चि.१६अ. । विषवेद्ये । मे. । राजिके । विका. ।

नरेन्द्रद्रुमः । पुं । चारज्यध्वजे । (मोर्नाल
ग्राह्य । भैष.कृष्ण-चि. । “पृतीकार्कसुक्नरेन्द्रद्रुमा-
णाम् ॥” च.द.कृष्ण-चि. ।

नरेन्द्राह्वः । पुं, स्त्री । काष्ठागुरुणि । वै.निघ. ।

नर्कुटकम् । स्त्री । नासिकायाम् । हे.च. ।

नर्त्तकः । पुं । मयूरे । करिणि । हे.च. । दे-
वनले । श.र. । [रा.नि.व.१२ ।

नर्त्तका (की) । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये ।

नर्त्तनप्रियः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

नर्त्तपिहारकः । पुं । धूलिकदम्बे । वै.निघ. ।

नर्म्भटः । पुं । खर्परे । थापत्र । हारा. ।

नर्म्भठः । पुं । कुचाये । श.र. । मयुने । वै.निघ. ।

नर्म्भदा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा
विश्वपादवाहिनी । तज्जलगुणाः—लघु शीतलं
पथं कफपित्तप्रकोपकं सर्वरीगघ्नं रुच्यं मधुर-
ञ्च । रा.नि.व.१४ । स्फुटायाम् । हे.च. ।

नर्म्भरा । स्त्री । सरलायाम् । निष्फलायाम् ।
भस्त्रायाम् । मे. ।

नलः । पुं । (Phragmites karka. Syn. Arundo karka.) स्वनामख्यातलक्षे । दूल्काकाराङ्गुरीः श्विरः स्वनामख्यातः । सु.स. ३८५. ७. नल । मं देवनल । कं देवनाल । तं किङ्केशगडि । अयं द्विविधः सुददीर्घमेदात् । तयोः प्रथमः शीतकषायः सधुरः रूपिकरः रक्त पिचनः दीपनः बलदश्च । देवनलः सधुरः श्वः ईषत्कषायः वीर्याधिकः रक्षकश्चण्डि प्रशस्य । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५५. वीरतरादिः । “हृत्वा-दनीनलकुशयगुणमुन्दाः ।” खगडे । शीगडि । सु.स. ३८५. वणपचमूले । तालीशपत्रे । वै.निघ. वा.व्या.दशमूलादितैले । कदम्बवले । मातुलुङ्गव-ले । देवधाम्ये । सुगम्भे । वै.निघ. । क्ली । पथे । रा.नि.व.१० ।

नलकम् । क्ली । शाखास्थनि । हे.च. । पृष्ठा-स्थनि । पिच्छेन शङ्कुः । रा.नि.व.१८ । पञ्चाचि । पञ्चवीज । वै.निघ. । भा.स.३५. ।

नलकास्थि । क्ली । नाडीवस्त्ररस्यास्थिपत्रसु ।

नलकिनी । स्त्री । जानुदेशे । जान्वस्थनि । जहायाम् । हे.च. ।

नलकीलः । पुं । जानुदेशे । हे.च. ।

नलदम् । क्ली । उशीरवन्तीतच्छविलामज्जके । उशीरमेदं । भा.रेवतीश.चि. । “पलङ्कषायं नल-दे ।” प्रलापकञ्च.चि. । “नलदतुरगगन्था ।” पुष्परसे । उशीरे । मं. वै.निघ.दाष्ट.चि.रसादि-गुणाम् । वा.व्या.चि.दशमूलादितैले । जटामा-स्थां । सु.स. ३८५. । च.सू.४५. अञ्जनादिः । वै. निघ.र.पि.चि.चन्दनादिचूर्णे । च.द.यक्ष्म.चि. लवङ्गायचूर्णे । वा.व्या.एलादितैले ।

नलदम्बुः । पुं । निम्बवले । भूरिप्र. ।

नलदा । स्त्री । जटामास्थाम् । रा.नि.व.१२ । उशीरे । परागे । वै.निघ. ।

नलदाम्बु । क्ली । उशीरजले । वै.निघ. ।

नलपट्टिका । स्त्री । नलनिर्मितपट्टिकायाम् । नलेश पाटि, षेटो, माङ्गर । हारा ।

नलमीनः । पुं । चिलिचिममक्षेत्रे । अम. । गुणः—कफकरलम् । अत्रि.२२५. ।

नलमूलम् । क्ली । वीरणमूले । देवती भूल । सु.स. ३६५. ।

नलिकः । पुं । नलि । वै.निघ. ।

नलिका । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । रा.नि. व.३ । सि.यो.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले । नाडी-शक्ते । वै.निघ. । स्वनामख्यातसुगन्धवल्कले । सा च उतरापथे तन्नाम्ना प्रसिद्धा सुगन्धा प्रबाला-तिः प्रबाली इति कश्चित् प्रसिद्धा, पवारी इति च कश्चित् ख्याता । नान्को । मं नलिकाजाई । कं वेतललिके । ते पक्षेभ्यः सुगन्धिद्रव्यसु । लक्ष-णम्—“मथ्ये सारविहीना या सरसा फीटवर्ज-ता । नलिका सा भवेद्भद्रा—” भैष. । गुणः—तिका कटुका तीक्ष्णा सधुरा हिमा क्षमिणी वातोदरघ्नी अग्नेशूलघ्नी मलशोधनी च । रा.नि. व.१२ । “नलिका शीतला लक्ष्मी चक्षुष्या कफपि-चहृत् । कञ्जायमवातलणासकृष्टकञ्जूरपट्टा ॥” भा. । तन्नामके उदररोगशमनार्थयुक्तविशेषे । ल-क्षणं यथा—“द्विहारा नलिका पिच्छनलिका वा दकोदरे ।” अत्रि. ।

नलितः । पुं । तिकपट्टाशक्ते । तेटो पाटि वा नानिता पाटि । तत्पत्रं तित्ता पिचनं शुक्-लञ्च । राज. ।

नलिनः । पुं । सारसपल्लिणि । अम. । पानी-यामलके । श.च. । क्ली । कमलि । रा.नि.व.१० । श्वेतसौगन्धिके । श्वेत शुक्ति । च.सू.४५. । नी-ल्याम् । जले । हे.च. । पञ्चकिङ्क । च.सू.३५. ।

नलिनकेशरम् । क्ली । पञ्चकेशरे । सु.सू. ३८५. अ. अञ्जनादिः ।

नलिनी । स्त्री । पञ्चम्याम् । पञ्चेश्वर बाङ्ग । रा.नि.व.१० । नलिकायाम् । नान्को । वै. निघ.२५. अर्शः-चि.विडङ्गादिचूर्णलिङ्गे । नारिके-लासवे । विका. । टि । रा.नि.व.१० ।

नलिनीरुहम् । क्ली । मृणाले । पञ्चेश्वर बाङ्ग ।

नली । स्त्री । नलिकानामके गन्धद्रव्ये । रा.नि. व.१२ । मन्ःशिलायां । विश्व. ।

नलुका । स्त्री । नलिकायाम् । नान्को । जातीवले । वै.निघ. ।

नलोत्तमः । पुं । देवनले । रा.नि.व.८ ।

नल्यकी (इन्) । पुं । नलि । नल । भेष.यी.
व्या.चि. । [१ख. वा.उ. ३६ष. ।

नल्यणः । पुं । द्रोणपरिमाणे । १६ शे. । प.प्र.

नल्यवर्मगा । स्त्री । काकनासायां । श.च. ।

नवः । वि. नूतने । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.
नि.व.५ ।

नवकार्थिकगुगुलुः । पुं । भगन्दरि हितः ।
“चिफलापुरकृष्णाभिस्त्रिपरैर्कांशयीजिता । गुडि-
का शीघ्रगुन्धार्शभगन्दरवर्ता हिता ।” रस.र. भा. ।

नवज्वरहरी (वटी) । स्त्री । नवज्वरे रसः ।
पारद-गन्धक-विष-चिकटु-चिफला-शुद्धदन्तीवीजा-
नि प्र. समानि । द्रोणपुष्पीरसे सहेनं गजपुटे पा-
कश्च । पारा, शक्क, विष, शूट, पिप्ल, म-
रिच, हरितकी, वहेड़ा, आम्रजा, शुक्र दन्ती-
वाज अष्टाङ्क मगरिश, हलकषार वसे मदन
७ गजपुटे पाक करिदेव । बाज्रा मासवत् ।
भा. ।

नवज्वरेभसिंहः । पुं । नवज्वरे रसः । “श-
ङ्खमृतं तथा गन्धं स्त्रीहं ताम्रश्च सौधकम् । सरिचं
पिप्पली विश्वं समभागं विचूर्णयेत् । अर्द्धभागं विषं
दद्यात् सहेनवासरद्वयम् ।” पारा, शक्क, मोह,
ताभा, मोष, मरिच, पिप्ल, शूट अष्टाङ्क
१ तो. विष १० तो. जल दिवा २ दिन मा-
डिदेव । र.सा.सं. ।

नवदलम् । स्त्री । कीमलपत्रे । हृङ्गचन्द्रः ।
पद्मकेशरसमीपस्थदलं । शम. ।

नवधान्यम् । स्त्री । प्रत्ययधान्ये । नूतन क्षत्र ।
गुणाः—तत्र मालिन्यात् कीतसां सुतिरुपप्लेभाणं
करोति गुरु च । वा.सू.६ष. । अरुणः । “चण्डानु-
यवगोष्ठमतिबलाभा नवा हिताः ।” रा.नि.व.१६ ।

नवनीतम् । स्त्री, स्त्री । दुग्धजसारे । टाट्टेक ।
ननि, माथन् । तन्नामादुग्धजलात् दशविधं ।
गन्धं माद्विषमाजमाविकं गर्हभजसौष्टम् ऐङ्कं
हासिकं सानुषमञ्जीजश्चेति । विशेषाः स्वस्वपर्याधि-
क्याः । सा. गुणाः—शीतं वर्षदं कलदं मधुरं
वर्षं संयाहकं वातघ्नं कफघ्नं कर्णं सर्वरोगशूलघ्नं
कासघ्नं श्मश्रुं सुखजनकं क्षान्तिप्रदं पुष्टिकरं च-
क्षुष्यकं । गन्धं नवनीतं—सर्वदोषघ्नम् । नवीडुतं

—शीतलं कर्णं मधुरं वर्षं वातघ्नं कासघ्नं कृमि-
हरं कफजनकं संयाहकं शूलघ्नं । दधिजं नवनीतं
—बलपुष्टिकरं दृष्यासत्तापहरं चक्षुष्यं श्मश्रुं त-
प्यं पित्तघ्नम् । तथा—“एकाहानुषितं प्रीकमुन-
रीत्तरगन्धदम् । अष्टदां सर्वरोगाकां दधिजं तद-
हृतं सममिति ॥” रा.नि.व.१५ । (नीतम्) कुन्-
रुखीटी । भेष.गह.चि. ३६जीरकायनीदके ।

नवनीतकम् । स्त्री, पुं । गन्धके । आम्रजा-
मात्र शक्क । र.सा.सं. ।

नवनीतजम् । स्त्री । हृते । रा.नि.व.१५ ।

नवनीताह्वयगन्धः । पुं । आम्रजासार, वा-
लाउया गन्धक इति लोके ख्याति गन्धके । र.सा.
सं.नेत्राश्रनिरसे । [भिष. ।

नवनीतीह्वम् । स्त्री । दधनि । हृते । वै.

नवपल्लवः । पुं । कीमलपत्रवे । भूरिप्र. ।

नवफलिका । स्त्री । अचिरजातरजत्तायां
स्त्रियि । मे. ।

नवमल्लिका (स्त्री) (मालिका) । स्त्री ।
(J. Zambac floribus multiplicatis.)
खनामख्याति पुष्पवृक्षविशेषः । सा श्रीमोहवा । वा-
सन्ती नैयामी सेउती नेवारी इति लोके । वाश्-
खो शाछ । मं रोमाली । लं बिरवन्तिमेद । वम्.
मोगरा । गुणाः—अतिशीता सुरभिः सर्वरोगघ्नी
च । रा.नि.व.१० ।

नवयीवना । स्त्री । युवत्याम् । हारा. ।

नवरत्नम् । स्त्री । वज्र-भौतिक-माणिक्य-नील-
मरकत-गोमिद-पद्मराग-वैदूर्य-प्रबालेषु नवमणिषु ।
प.सु. । तद्वैवतानि सूर्यादयः । तद्धारणविधिः—
“वैदूर्यं धारयेत् सूर्यं नीलञ्च स्रगलाञ्जने । आव-
नेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्के । गुरौ मुक्ता
श्रगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्गुहाः ॥” दीपिका ।
तच्छुद्धिः—“विद्रुमं चारुवर्गं सार्वं गीदुग्धतस्त-
था । पुष्परागञ्च सन्धानेः कुलव्याकाशसंयुते । न-
खुलीयजलेष्वञ्च नीलं नीलीरसेन वा । रोचन्ना-
भिर गोमिदं वैदूर्यं चिफलाजले ॥” मारणं यु-
था—“लज्जुचचारसम्पटैः शिलागन्धकांतालके ।
वधं विनाम्यरबानि मियन्तेऽष्टपटैः खलु ॥” र.
वि.७ष. । [तद्वैवते । See नवरत्नम् ।

नवरत्नदेवता । वि । वज्रादिरत्नामभिर्धो-

नववज्रभम् । स्त्री । दाहगुरुणि । रा.नि.व. १२ ।

नवविधानम् । स्त्री । नृपशाकव्यञ्जनमिटी-
दनोपदेशवितर्दिशस्त्वानरोचनेषु । वै.निघ. ।

नवशयम् । स्त्री । नवीनधान्ये । वै.निघ. ।

नवसागरम् । स्त्री । नवसागरे । वै.निघ. २३.
अथ.वि.अथकेसररसे । [अ. ।

नवसूतिका । वि । नवप्रसूतायां । वा.ल.१३

नवाङ्गम् । स्त्री । वातपित्तज्वरे विश्वादिनवद्रव्य-
जकषाये । “विश्वामृतान्द्रभूनिक्षेः पञ्चमूलीसमन्वि-
तैः । कृतः कषायो हन्त्याश्च वातपित्ताङ्गं ज्वरम् ॥”
शु.टे, शुक्ल, मूत्रा, चित्ता, शालपाणि,
चाकुनिना, वृक्षी, कण्टिकाती, गेष्वाकुल ।
सा.कौ. । अन्यत्—चिकटुचिकलाचित्रकमुलवि-
डङ्गकृतकषाये । च.द.हन्.अ.वि. ।

नवान्नम् । स्त्री । नूतनाग्ने । See अन्नम् ।

नवाखरम् । स्त्री । नूतनखर । अम. ।

नवायसचूर्णम् (लीहम्) । स्त्री । पाण्डु-
रोगे । त्रूयणचिकित्सामुनिवङ्गचित्रकाः समाः ।
नवायोरजो भगालसङ्घर्षं मधुमर्षिणा । भलयेत्
पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शः कामलापहम् । शु.टे, पिप्पुल,
मरिच, जिह्वा, मूत्रा, विडङ्ग, चित्ता अ-
त्रोक्त १ त्रो. कारिडलोह २ त्रो. मोक्ष
१ मा. । सा.कौ. ।

नवीडृतम् । स्त्री । सद्योजातनवीति । अम. ।

नव्यः । पुं । नवपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.३ ।

नशाकः । पुं । काकसदृशपक्षिविशेषे । वै.निघ. ।
काकभेदे । उणा. । [च. ।

नश्यत्सूतिका । स्त्री । सतवत्यायाम् । वै.

नष्टचेष्टता । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । [चिका. ।

नस् (सा) । स्त्री । नासिकायाम् । नाशाम् ।

नखलर्कः । पुं । मत्स्यजातिज्वरे । गजवे. ।

नस्तः । पुं । नासिकायाम् । भा.म.४३.शि.री.
वि. । “सर्पिण्यां नस्तसन्धीः ।” स्त्री । नखे । र.
मा. ।

नस्तकर्म । स्त्री । प्रतिमर्षावपीडनप्रथम-

शिरिविरचनेषु पञ्चसु । “नावनचावपीडश्च कर्त-
धूम एव च । प्रतिमर्षश्च विज्ञेयं नस्तकर्म च प-
ञ्चधा ॥” च.सिद्धिस्मा. । [निघु. च.व.१५. ।

नस्तपञ्चईनम् । स्त्री । पञ्चशिरिविरोच-

नस्तो (स्त्री) तः । पुं । सनासारज्जुद्वये । ना-
कयोऽङ्गु वनद । च.टी.र. ।

नस्यम् । स्त्री । नासायाश्चिषये । ना.न. नष्टः ।
नासयोऽर्थस्य आलुप्यते यत् । “नस्यं तालुप्यते
क्षीरेः नासायाश्च यदीषधम् ॥” नस्यं रचनक्षेपन-

भेदेन द्विविधम् । तयो रचनं कर्षणं, कर्षणं हं-
स्य । तस्य कालः—“कफपित्ताभिलाषे पूर्व-

मध्येऽपराह्निके । दिनस्य स्यते नस्यं रात्रौ वा-
नुक्ते गदे ॥” तस्य नस्यं प्रतिमर्षावपीडनप्रथ-

मनशिरिविरचनभेदेन पञ्चधा । ऊर्ध्वज्वादिरोमे
अरीचकादौ च वैरेचनिकं नस्यं द्वितम् । भौह-

स्त्रीकृशबालानां कृशजनस्यं दैत्यम् । बालरोगादौ
अवपीडनम् अलुक्तेऽङ्गादौ प्रथमम् । सैदिक-

नस्यमानम् अष्टावन्धवः । निषेधकालः—“नस्यं
त्यज्जीवनात् दुर्हिनं चावतर्पितः । तथा नवप्रति-

श्यायौ गर्भिणी गरुडपितः । अजीर्णौ दन्तमलस्य
पीतस्रहादकासवः । कुष्ठः शोकाभिमूलश्च त्वया
वृद्धबालकौ । वेगावधारी शालश्च खातुकामश्च
अर्जयेत् ॥” अष्टवर्षात् पूर्व्यं कश्चित्कृच्छ्रं च न दे-

यम् । भा. । [सर्पे वै.निघ. ।

नहुषम् । स्त्री । तगरम् । रा.नि.व.१० । पुं ।

नहुषाख्यम् । स्त्री । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१० ।

नक्षत्रम् । स्त्री । अश्विन्यादिसप्तविंशतिराका-

सु । सु.स.५.अ. । मीनिके । रा.नि.व.१३ ।

नक्षत्रकान्तिविस्तारः । पुं । चवलयवना-

लाख्यशिल्पीधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ । [निघ. ।

नक्षत्रमालिनी । स्त्री । जातीपुष्पद्वये । वै.

नक्षत्रेशः । पुं । कर्पूर । अम. । यत्तौ । चिका. ।

खण्डे । च.व. ।

नाकनः । पुं । वंशधातुविशेषे । प.सु. ।

नाकुः । पुं । वञ्जीकश्चणिकायाम् । उद्देश्ये ।

भेष.भा.वा.चि.संदि. ।

नाकुली । स्त्री । (Vanda roxburghii.)

A variety of rāsnā, खनामख्यातमहाकन्द-

शाकविमेषे, राक्षसये । राक्षी, शक्राक्षी । प.सु. ।
नाकुली नाथि विषमुंगरीति च लोके । हिं चन्द्रा ।
ते सपत्नित्वेदु, पचयेदु, नाकुली विधा—नाकुली
मन्थनाकुली च । गुणाः—नाकुलीयुगलं तिक्तं
कटूषं विदोषघ्नं नानाविषघ्नं । द्वितीया तु कि-
ञ्चिच्छृङ्गा । रा.नि.व.७ । यवतिक्तालतायाम् । जे-
तकष्टकाव्याम् । रा.नि.व.४ । चर्व्ये । प.सु. ।
मरिचि । शाकालिहवे । मे. ।

नाकुलीहयम् । क्ली । गन्धराखायां राक्षसा-
श्च । सि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघ्ने । “वयस्या
नाकुलीहयम् ।”

नागः । पुं, क्ली (गं) । शीघ्रघाती । वस्त्रनाम ।
कटिदिग् । नागकेशरश्चे । प.सु. । वज्रं ऊर्ध्व-
वायौ । नागवलायाम् । मीदायाम् । करिदन्ते ।
मुलके । सुरपुद्गागह्वरे । रक्षाभके । मे. । हस्तिनि ।
नागवल्लीलतायाम् । अ.टी.भ. । सि.यो.समशर्कर-
चूर्णे । भैष.अ.पि.चि.पिप्पलीखण्डे । सर्पे । त्रिका ।
बीजद्रुमे । अमन दूक्षे । रा.नि.व.२२ ।

नागकन्दः । पुं । हस्तिकन्दाख्यमहाकन्दशके ।
रा.नि.व.७ ।

नागकर्णः । पुं । रत्नैरखे । रा.नि.व.८ ।

नागकर्णी । स्त्री । आलुकर्णीलतायाम् । रा.
नि.व.२ । श्वेतापराजितायाम् । श.चि. ।

नागकिञ्चल्कम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । रा.
नि.व.८ ।

नागकुमारिका (री) । स्त्री । गुडव्याम् ।
रा.नि.व.२ । मज्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

नामकुसुमम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । वै.निघ.
२७.अ.चि.चन्दनवलातेलि ।

नागकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

नागकेश(स)रः (कः) । पुं । (Mesuafe-
rrea.) खनामख्यातपुष्पहवे । नागेश्वर षोडश
सूत्रेण गीष्ट । हिं कामावधिनी । ते नागकेश-
रालु । ता. नागल । वम्. नागचम्प । गुणाः—
दौपनः पाचनः आसपाचनः अग्निमान्यकरश्च ।
तत्कुसुमं वस्तिवातघ्नं कण्ठशरीरकृमिघ्नं च । रा.
नि.व.६ । “नागपुष्पद्वयायीर्णं कलं लघ्वासपाच-
नम् । ज्वरकण्डूदाहोदच्छर्दिहृत्तासनाशनम् । दी-

गन्धकुठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥” भा. । “कौ-
टादिकेन रहितमभिनवमिह केवलं वाद्यम् ॥”
भैष. । [नागदमन्वां । नागदन्ता । वै.निघ. ।

नागगन्धा । स्त्री । नाकुलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

नागगर्भम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१२ ।

नागचम्पकः । पुं । वनचम्पकह्वरे । नागेश-
्वर षोडश, वृत्ता षोडश गीष्ट । रा.नि.व.१० ।

नागच्छत्रः (त्रा) । पुं, स्त्री । नागदन्त्याम् ।
रा.नि.व.५ । (त्रा) नागवलायाम् । वै.निघ. ।

नागजम् । क्ली । सिन्दूरे । प.सु. । वज्रं । हे.च. ।

नागजिह्वा । स्त्री । चनतायां । अनश्रुपुन ।
भैष वा.व्या.पि. । र.मा. । मनःशिलायाम् । रा.
नि.व.१२ ।

नागजिह्विका । स्त्री । मनःशिलायां । प.सु. ।

नागजीवनम् । क्ली । वज्रं । हे.च. ।

नागजीवनशत्रुः । पुं । हरिताले । वै.निघ. ।

नागतुम्बी । स्त्री । तुम्ब्याम् । वै.निघ. ।

नागदन्तः (कः) । पुं । हस्तिकन्दे । मे. ।

नागदन्तिका (स्त्री) । स्त्री । महाराष्ट्रक-
र्णाटयोः खनामख्यातमहाद्वये । षोडशसूत्रे ।

गुणाः—कटुः तिक्ता कृत्वा वातकफघ्नी विषघ्नी
मिधाकरी पाचनी गुणशूलोदरघ्नी च । रा.नि.व.
५ । खलुमूलदन्त्याम् । च.द. । भैष.ना.त्र.चि. ।
सु.चि.१७७. । च.वि.८७. । (का) वृश्चिकाख्यां ।
विष्कोटि । र.मा. ।

नागदमनी । स्त्री । (Artemisia vulga-
ris. Syn. A. Indica.) Indian worm
wood. खनामख्यातपुष्पे । नागदन्ता । हिं

नागपुनी, नागदवन । ते ईश्वरिचिद्रु, दरुणम् ।
ता. माचपनी । वम्. दवण । नेपाले तितापा-

त । गुणाः—“बलामीटा कटुतिक्ता लघुः पित्त-
कफापहः । सूक्ष्मच्छदणान् रक्षी नाशयेज्जालम्-
ईभम् । सर्वयष्टप्रशमनी विशेषविषनाशनी । ज-
यं सर्वत्र कुरुते धनदा सुसतिप्रदा ॥” भा. ।
विदोषघ्नी तीक्ष्णोष्णा कटुः तिक्ता उदराग्नाघ्नी
काष्ठशीधनी च । रा.नि.व.५ । वन्याकर्कोटिकाम् ।
वै.निघ. । भैष.तमराजतेलि । पर्णे । पाप ।

नागदलम् । क्ली । नागदमन्वां । नागदन्ता ।

नागदक्षीपमः । पुं । पक्ष्यकहवे । नक्षत्र
कन वा कनगा गच्छ । प.सु. । [शेरवरसी ।

नागदा । स्त्री । इरीतका । र.सा.सं.सकन्द-

नागदुः । पुं । हृत्विशेष । त्रैकूटो मिच्छ
गच्छ । वसु. शेरचिकाडा । ब.च. ।

नागनामकम् । स्त्री । लीसके । भा. ।

नागनामा (न) । पुं । नेतृलक्ष्मीहवे । कण्ठ-
तुलसीहवे । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

नागपत्नी । स्त्री । लक्षणाकन्दे । लक्षणाशून ।

नागपत्रम् । स्त्री । ताम्बूलदले । पाणि. वै.
निघ. आस-वि. त्रिकटुवटी ।

नागपत्रा । स्त्री । नागदन्त्याम् । भा. ।

नागपत्री । स्त्री । नागदन्त्याम् । वै.निघ. ।

नागपर्णी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.
निघ. ।

नागपथ्यायकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजिता-
याम् । रा.नि.व.३ । [नायाम् । वै.निघ. ।

नागपुटभावना । स्त्री । पीडनपदं भाव-

नागपुरगम् । स्त्री । सीसधाती । रा.नि.व.२३ ।

नागपुरीषच्छत्रम् । स्त्री । गजपुरीषजाते
छत्राके । वा.उ.३७अ. ।

नागपुष्पः । पुं । पुन्नागहवे । मे. । नागकेशर-
हवे । प.सु. । नागकेशरपुष्पसमपुष्पं महातर्ही ।
सु.सू.३८अ.एलादि. । स्त्री । नागकेशरपुष्प । च.
द.रा.पि.चि.कामदेवधृते । सु.कण्ठ.३अ. । भा.फ.
रङ्गरीणि । च.चि.३अ. । नागचम्पके । मे. ।

नागपुष्पकः । पुं । कपिलहवे । स्वर्णयूधिका-
याम् । कृष्णाङ्गे । रा.नि.व.२३ । पुन्नागहवे । नाग-
केशरहवे । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

नागपुष्पफला । स्त्री । कृष्णाङ्गीलतायाम् ।

नागपुष्पा । स्त्री । नागदन्त्याम् । मनःशिला-
याम् । वै.निघ. । [नि.व.१० ।

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णयूधिकायां । रा.

नागपुष्पी । स्त्री । नागदन्त्याम् । भा. । स्व-
र्णयूधिकायाम् । रा.नि.व.१० । पुष्पवर्धकक्षी ।
गुणाः - "नागिनी रचनी तिका तीक्ष्ण कफ

पित्तमृत् । विविधविधं विषं यत्नं धीमिदीपयति-
क्रितीम् ॥" भा.चक्र.वि. ।

नागफणः । पुं । (Opuntia Dillenii.
Syn. Cactus Indicus.) हृत्विशेष । क-
निमनगा । तै.ता. नागदलि ।

नागफलः । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । कटु-
पटोले । वै.निघ. । [च.सा.चि.कुटुम्बटी ।

नागफेनम् । स्त्री । शङ्खफेने । वै.निघ.२अ.

नागवधूप्रियः । पुं । सप्तकौनिर्यासि । पुनो ।
वै.निघ. । [त्यहवे । ब.च. ।

नागवन्धुः । पुं । उदल्लहवे । श.चि. । ब.च. ।

नागवला । स्त्री । (Sida spinosa. Syn.
Sida alba.) गोरसतम्बुलायाम् । गोरक-
छाकृनिधः । हिं सुलक्षकरो ककडी । च.द.
यश्च चि शङ्काशसूत्रे । च.चि.२अ. नागरसयने ।
सा.कौ.महाक.मत्तसीदके । नागानामिव बल-
यस्याः सा । सि.रा.यश्च.चि.बलाद्यष्टे । भा.सु.
क्र.चि.नागवलातले । योगरत्न.उ.ख. । गुणाः -
मधुरास्वा कषाया उष्णा मृदा कण्टकप्रवातत्रयपि-
तघ्नी च । स्निग्धा आयुष्या शार्दिष्टा हृद्या सूत्रक-
कलीशक्तयरीरोगेषु हितान् च । भा. । मधुरास्वा
कषाया उष्णा मृदा कण्टकप्रवातत्रयपिपघ्नी वा-
जोकरणी च । रा.नि.व.

नागबलातैलम् । स्त्री । वातरक्ते तैलम् ।
तिलसैलं १६ श. । काथार्थ- - गोरसतम्बुलायाम्
१२॥० श. वारि ६४ श. शी. १६ श. कागदुल्लं
१६ श. । कक्काथ- - तगरं यष्टिसमु प्र. ५ प.
वा २ श. । तुलाद्रव्यं जलद्रोणाः इति । प.प्र. ।
तिमोदतल १७ श. । काथार्थ- - गोरकछाकृ-
निध १२॥० श. जल ७४ श. शेष. १७ श. शी-
गश्क १७ श. । कक्काथ- - तगरपाष्टक, शङ्खि-
गश्क अतोत्ते ६ प. वा २ श. । च.द. ।

नागभूः । स्त्री । मृदायामगमनायाम् । छष्टि
पात्रप्रकुटा । रा.नि.व.५ ।

नागभृत् । पुं । कुण्डुमसर्पे । तिका. ।

नागमती । स्त्री । कण्ठतुल्लयाम् । वै.निघ. ।

नागमता । स्त्री । शारिवायाम् । वै.निघ. ।
मनःशिलायाम् । छ.च. । मनसादित्याम् । थ.र. ।

नागमारः । पुं । भङ्गराजि । केशराजि । (क-
मुते । चिका । वि । हस्तिमारके ।

नागरम् । स्त्री । सुतायां । भे । च.सू.२७. ।
शुष्काम् । रा.नि.व.६ । भा. १. वा.सू.१५७. वचा-
दिव. । “नागरातिविषाभयाः ।” वा.चि.१७. दु-
रालभादिः । शुष्कां । हरिता । च.द.सन्निपा-
तज्व.चि.षडङ्गपानीये । च.सू.४७. । पुं । नागर-
कृद्वे । श.र. ।

नागरकः । पुं । नागरकृद्वे । वै.निघ. ।

नागरक्तम् । स्त्री । सिन्दूरे । हे.च. ।

नागरघनः । पुं । नागरसुलायाम् । नागर-
भूता । रा.नि.व.६ ।

नागरङ्गः । पुं । (Citrus aurantium.)
Orange. जम्बीरविशेषः । कम्पा (लवू) हिं
नाराङ्गी, संवा । सं नारङ्ग । तं गंजनिम्ब, नारं-
जिचेट्टु । ता. किचिलिचेट्टु । उत. नारिङ्गी । गु-
णाः—तत्फलम् अम्लम् अत्युष्णं वातपित्तहरं सर-
च । पक्वं स्वादुर्लभं हृद्यं दुर्जरं वातघ्नम् । मद.व.६ ।
मधुरमलं गुरु उष्णं रोचनम् आमवातकमिश्रलघ्नं
ग्रामघ्नं बलकरं रुच्यम् । रा.नि.व.११ । सुरभि-
पाके गुरु दुर्जरम् अत्यन्तं मधुरकल्यं हृद्यं वातघ्न-
म् । तल्लेशं रुच्यं वातघ्नम् । राज. । वातघ्नं
दुर्जरं गुरु च । सु.सू.४६७. ।

नागरमुखकम् (स्ता) । स्त्री, स्त्री । (Cy-
perus pertenuis. Syn. Mariscus
cyperus.) नागरदेशप्रसिद्धसुलायाम् । नागर-
भूता । हिं नागरमोथा । तं तुङ्गगडलविम् । ता.
हृद्वकाच । दा. गरमोटा । गुणाः—तिक्ता कटुः
कषया शीतला कफघ्नी पित्तज्वरातिसारारुचि-
बलादाहरो भस्मरो च । रा.नि.व.६ ।

नागरा । स्त्री । पानीयमलके । वै.निघ. ।

नागरादिः । पुं । कषायमेद । “नागराति-
विषासुप्तभृगिन्वाप्तवत्सके । सल्यज्वरहरः” कापः
सध्वीतीसारभाजनः ॥” च.द.अ.सा.चि. । अम्यः
—“नागरं देवकाष्ठं अम्याकं हृत्सीदयम् ।”
च.द.सामान्यज्व.चि. । शुष्कादीनां प्रत्येकं रक्ति-
क्याधिकमावकवयं चतुष्पलजलेन प्रक्षाल्यमवधे-
षेत्तु । स.द.को. । अपरः—“नागरं सुरतरुचं वा-

न्यक्तं कुण्डली हृत्कृतिकयुगं निशि ॥” अचि.अ.
चि. । नागरसुलायाम् । वै.निघ. ।

नागराक्तम् । स्त्री । शुष्काम् । रा.नि.व.६ ।

नागरी । स्त्री । सुहीद्वे । मनसा गौह । श.
च. । [निघ. ।

नागरीकन्या । स्त्री । कन्याकर्कोटिकाम् । वै.

नागरकः । पुं । नागरकृद्वे । कम्पा (लवू)
गौह । श.र. ।

नागरूपप्रभम् । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

नागरेणुः (कः) । पुं । सिन्दूरे । रा.नि.व.
११ । (कः) नागकेशरद्वे । वै.निघ. ।

नागरोल्या । स्त्री । नागरसुलायाम् । “नाग-
रोल्या कच्छकहा ।” रा.नि.व.६ ।

नागलता । स्त्री । शिथे । चिका ।

नागवल्ली । स्त्री । नागवल्गाम् । भा. ।

नागवल्लिका (स्त्री) । स्त्री । पञ्चशाकविशे-
षः । नानिता गौह । ताम्बूललीलायाम् । पां.
गौह । गुणाः—कटुसीष्णा तिक्ता पौनसवातघ्नी
कफकासहरा रुच्या दाहकहीपनी च । सा स्थान-
विशेषजातत्वात् बहुधा भिन्नगुणा । तत्र श्रीवाद्य-
स्त्रवाटीमातसीसदाशिरास्त्रादयः प्रसिद्धाः । तत्र
अस्त्रसरा मालवे अंगरापर्ण इति ख्याता, आर्य-
पोटुकलिपर्ण हंसनीया च, घोरसमुद्रदेशे घोरस-
मुद्रदेशपर्ण इति प्रसिद्धा । श्रीवाटीगुणाः—मधु-
रा तीक्ष्णा रसास्त्रा सरसा रुच्या च । अस्त्रवाटी—
कटुकाम्बवीत्यातिक्ता उष्णा विष्टभकरी वातघ्नी च ।
मातसी—मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा पाचनी रुच्या
दीपनी च । सदाशिरा—अतिरसा सुगन्धिः रुच्या
तीक्ष्णा मधुरा दीपनी पुंलकरी प्रतिबल्ल्या विरे-
चनी मुखसौगन्धकरी च । अस्त्रसरा—तीक्ष्णा म-
धुरा रुच्या हिमा दीपनी बल्ल्या मुखामोदिनी
गुल्फाभानादिजिह्व । पटुल्लिका—कषया उष्णा
कटुः मलकर्षिणी पित्तहृत् वातघ्नी च । हंसनीया
—कटुतीक्ष्णा रुच्या दीर्घपवा रुच्या दीपनी पा-
चनी च । ताम्बूलं सद्यस्त्रीटितं मुखरोगादजननं
दाहाराचकरक्तदं मलकरं विष्टभि वालिजननम् ।
चिरवीटितं ताम्बूलदलं जलपोषितं गुणकरं रुच्यं
बल्यम् । तथं प्रथे तित्तमुष्णं कषया दाहजनकं

सुखजायाकरं मलयजनक । सुखं पश्ये वातशेखरी-
वत् । सुखं पश्ये दीपनं पावनक । त्रिरापश्ये रक्त-
हृत् वैधिल्यजनक । रा.नि.व.११ । नगवल्लीक-
लं हृद्यं सुमन्त्रि कफवातजिह्व । अचि.१७७. ।

नागवारिकः । पुं । मयूरः । करीन्द्रः । मे. ।

नागविद्या । स्त्री । नागकथायाम् । नागद-
न्त्या । वा.उ.६७. ।

नागवीजम् । स्त्री । श्रीसकृतरसवेधकवीजवि-
शेषे । यथा — “मात्रिकेश इतं ताम्रं नागस्य रज-
येन्दुः । तं नागं बाह्यवीजं द्विषीकृद्गुणानि-
ह । वीजन्विदं वरं श्रेष्ठं नागवीजम्यकौर्तितम् ॥”
र.चि.३७. । [उपे । प.सु. ।

नागवृन्ता (नितिका) । स्त्री । इषिकासी-

नागशुण्डी । स्त्री । इल्लिगुण्डाम् । वै.निघ. ।
तामालाव्याम्, उड्गरीफले । रा.नि.व.७ । [निघ. ।

नागश्रीवज्रभः । पुं । सन्नकीन्यासः । वै.

नागसत्त्वः । पुं । मेषः । श्याम् । वै.निघ. ।

नागसम्भवम् । स्त्री । सिन्दूरः । अम. ।

नागसिन्दूरम् । स्त्री । सीसकृतसिन्दूरः । त-
त्परकं यथा — “भुजङ्गसमगन्धश्च पिष्टा पचम्पल-
पथेत् । तत्र संविद्रुतं नागं वासासागंसमुद्भवम् ।
सारं वा मिश्रयेत्तत्र चतुर्धासं गुडकृतितः । प्रह्वरं
पाचयेच्चुङ्गां वासादव्यावर्धितं । तत उहृत्य त-
च्छुण्णे वासानौरेर्विमर्दयेत् । पुटेत् पुनः समुहृत्य ते-
नेष परिमर्दयेत् । एवं समपुटेनागः सिन्दूरं जा-
यते ध्रुवम् । तारक्ष्य रज्जुना नागः वातपित्तकफा-
पहः । यद्वह्नीकृष्टगुणार्शः शीघ्रघ्नश्च विषापहः ॥” र-
स.चि.६७. । [च.टी.स.खा. ।

नागसुगन्धा । स्त्री । राक्षायाम्, सर्पगन्धाय ।

नागस्फोता । स्त्री । दलीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।
नागदलीक्षुपे । रा.नि.व.५ । [व.१२ ।

नागहनुः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.

नागहन्त्री । स्त्री । बन्धाकर्तृक्याम् । रा.
नि.व.७ । [हलीह्वे । वै.निघ. ।

नागा । स्त्री । नाकुल्याम् । पुनदात्रायाम् । ला-

नागास्थः । पुं । नागकेशरे । त्रिका. । अचि.
१२५. ।

नागान्तकः । पुं । मयूरः । मरुदे. । अम. ।

नागारातिः । पुं । बन्धाकर्तृक्याम् ।
रा.नि.व.७ ।

नागहरिः । पुं । देवदालीकतायाम् । वै.निघ. ।
बन्धाकर्तृक्याम् । रा.नि.व.३ ।

नागार्जुनयोगः । पुं । पर्याः प्रभृतिरीषेषु यो-
गविशेषे । चिफला पञ्चलवर्षं कुष्ठं कटुको देवदा-
ह विहङ्गं निम्बफलं बला गौरवतस्त्रुला हरिद्रा
दाहहरिद्रा सौवर्षलम्बवर्षं प्र. समम् । करञ्जतण्ड-
सीनं पिष्टा वदरास्थिभ्रमाणा गुडी काथ्या । उज्ज-
जलमाघ्रियः तक्रेशाशः काञ्चनकेन गुणं खदिरज-
लेन त्वयोगं जलेन मूत्रकच्छं तैलेन हृद्भोगं निम्ब-
कड्या सख्यन्त्ररसं हृत्ति । त्रिकणा, पक्ष्मवत्,
कूड, कटुको, उज्ज्वलाक, विडङ्ग, निमक,
धेनूदु, शोणकफोक्तुल, उदिरा, मारुत-
ज, मरुतवत्तण्डा, कदम्ब, कदम्ब, कदम्ब, कदम्ब,
छाद्यग्र तम मन्त्रः । कुण्ठप्रमाणं श्वेती श्वेदः ।
च.द. ।

नागार्जुनवटिका । स्त्री । नेत्रांगे हिता ।

“चिफलाशोपासमूत्रयष्टीगुणसारसाम्नं । प्रपीड्य
रीकं जलपुत्रं लोत्रं ताम्रं चतुर्देशं । द्रव्यान्वेतानि
संचुच्य वर्तिः काथ्यां नताम्बुना ॥” रस.र. । न-
ताम्बु तगरवारि ।

नागार्जुनाश्वम् । । हृद्भोगे श्रीधम् ।

“सहस्रपुटनः शुद्धं वज्रः समर्ज्जमल्लवः । सत्वेविम-
र्दितं समदिनं खल्लं विशीथितं । छायाशुष्का वटी
काथ्या नखिदमस्त्रुलाह्वयम् ॥” रसा.स. ।

नागार्जुनी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । शिकुरे ।
वै.निघ. । [व.७ ।

नागालावुः । स्त्री, स्त्री । कुम्भतुल्या । रा.नि.

नागाह्वः । पुं । वनधन्पकह्वे । रा.नि.व.१० ।
स्त्री । नागकेशरपुष्पे । वा.सु.१५७. । अज्जनादिः ।
“सेलासपुङ्कनागाह्वम् ।” वि.यो.बाह्याशुष्क ।
“नागाह्वचापि षट्पलम् ।” च.द.सू.क.चि. ।

नागाह्वयम् । स्त्री । नागकेशरपुष्पे । वा.सु.
१५७. । एलादिः । “पुत्रागनागाह्वयम् ।”

नागाह्वा । स्त्री । खचणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
नागवल्लीकतायाम् । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

नागिनी । स्त्री । नागदन्तीरूपे । रा.नि.व.६ ।
लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

नागी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.निघ.१भ.
जीर्णञ्च.चि.कल्याणवृत्ते ।

नागीयः । पुं । नागकेशरः । रा.नि.व.६ ।

नागेश्वररसः । पुं । गुल्मे रसः । पारदः ग-
न्धकः शीघ्रः रक्तं मनःशिरा नृसारदः यवचारः
सर्व्विचारः टक्कणं लौहं ताम्रम् अमं प्र. ससम् ।
बन्धीचरीण मर्द्दनं । पश्चात् वासाच्चिकदन्तीमूल-
काधेन दिवसं मर्द्दयेत् । सात्रा माषप्रमाणा । पी-
त्रा, गन्धक, मीष, रज, मनश्चाल, निशादल, य-
वक्फार, माँटिफार, मोशिंगा, लोह, ताम्र,
अत्र समभाग । मिज्जुत आठार मर्द्दन । पट्टर
वासक, चिता ७ नष्टोर मूल समभाग लहैया
एकत्र क्वाथ करिया १ दिन मर्दन करिवे ।
मात्रा १ माष कलाश । भेष. ।

नागोद(र)म् । स्त्री । गर्भजरीगविशेषः । “श-
क्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नम् अवकालजीवमाभाप-
यत्युदरम्, तत्कदाचिद्यदृच्छयापशान्तं नैगमेषाप-
हृतमिति भासन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं
नागोदरमित्याहः ।” सु.शा.१०अ. ।

नाटाम्नः । पुं । कालिङ्गकलतायाम् । त्रय-
ञ्ज । चिका. ।

नाडः । पुं । नखि । नख गाङ् । रा.नि.व.८ ।
नाडीवत्ततायाम् । च.सू.१अ. ।

नाडिः । स्त्री । शरीरान्तर्नाडिकायाम् । अ.टी.
भ. । सिंहपिप्पल्याम् । कालशके । द्रव्याभिदे ।
नाडीवर्णः । नाति वा । वै.निघ. ।

नाडिकम् । स्त्री । कालशके । कनिष्ठा शी-
क । भा.पु.१भ.शा.व. । [वै.निघ. ।

नाडिका । स्त्री । कालशके । घटपरिमाणे ।

नाडिकायन्त्रम् । स्त्री । यन्त्रविशेषः । वक-
यश्च, भागिरश्च । तस्य लक्षणं यथा—“विभिन्नाय
घटे द्रव्यं कनीयांसमधोमुखं । घटमन्यमुखे तस्य
स्थापयित्वाभयोमुखं । छद्मद्विः समालिप्य ना-
डिकां विविशयेत् । यन्त्रात् कुण्डलिताद्विजा ज-
लद्रीणां महीतनां । आधारमाष्टपथ्यं ततश्च
आधा विधारयेत् । अथसाज्जालयेद्वर्जं यावदाधो

विशेदधः । गृहीयादाधारगतं निर्यात् रसमुद्ध-
मम् । नाडिकायन्त्रमेतच्च मुनिभिः परिकीर्ति-
तम् ॥” इति । अचि. । [टी.भ. ।

नाडिकेरः (लः) । पुं । नाडिकेरवले । अ.

नाडिचौरम् । स्त्री । निवेष्टने । नली । हारा. ।

नाडिस्थमः । पुं । स्वर्णकारः । चिका. ।

नाडिपत्रम् । स्त्री । नाडीचशके । श.मा. ।

नाडी । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ । ना-
सायाम् । नचत्रे । रा.नि.व.१२ । नाडि । गण्डू-
व्यायां । मे. । नाडीवर्णः । रा.नि.व.१० । ६० प-
लायककालः ।

नाडीकः । पुं । पट्टशके । पाटिनीक । कृ-
ष्टार शीक । हिं पट्टया । भा.पु.१भ.शा.व. ।
तत्पत्रं तित्तमधुरमेदेन द्विविधं, तयोस्मिन् क्रमि-
कुष्ठहरं ; मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम् कफवा-
तक्रच । शुष्कपत्रं—नलितमित्युच्यते । नालिता ।
ज्वरघ्नं पित्तकफज्वरघ्नञ्च । तज्जलञ्च पित्तघ्नं री-
चनं व्यञ्जने हितञ्च । राज. । स्त्री । कालशके ।
हिं कालशक । गुणाः—“कालशकं सुरं रुच्यं
वातकृत्कफशीघ्रहृत् । वल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपि-
तहरं हिमम् ॥” भा. ।

नाडीकलापकः । पुं । सर्पाव्यां । भा. ।

नाडीकल्पनविधिः । पुं । भूमिद्वय ना-
डीकल्पनविधिः । “नाभिवन्धनात् प्रवृत्तिं हि त्वटा-
ङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा हृदनावकाशस्य दयोर्नन्तरयोः
शनेर्गृहीत्वा वीक्ष्णो न रीप्पराजतायसानां हृदना-
नामन्यतमेन ऊर्ध्वारयेन हृदयेत् । तामये सूत्रे-
णापनिबध्य कण्ठे चास्य शिथिलमवसृज्यत् । तस्य
चेन्नाभिः पथ्येतां लोभमधुकप्रियङ्गुदार्कट्टिकाक-
ल्कसिद्धेन तैलनाभ्यज्यात् एषामेव तैलीषधानां चू-
र्णेनावचूर्णयेदिति ।” च.शा.८अ. ।

नाडीकीरः (लः) । पुं । नारिकेलवले । श.र. ।

नाडीचः । पुं । तित्तपट्टशके । नालिता पी-
ता । “नाडीचवीजकल्कः ।” भेष.चन्द्ररी.चि. ।
पेषुके । कट्ट. चिका. ।

नाडीचक्रम् । स्त्री । नाडीनिर्णायकयन्त्रे ।

नाडीचरणः । पुं । पल्लिणि । चिका. ।

नाडीतवीजम् । स्त्री । नालितावीज । भेष.
पृथीसारतैले ।

नाडीजङ्घः । पुं । काके । त्रिका ।

नाडीतरङ्गः । पुं । काकीलविषे । मे ।

नाडीतित्तः । पुं । नेपास्त्रिन्मे । छिन्नैत ।
रा. नि. व. ८ ।

नाडीनलचम् । स्त्री । जन्मनलचे । वै. निघ. ।

नाडीनिदानम् । स्त्री । नाडीज्ञानसंयुक्तभेदः ।

नाडीपरीक्षा । स्त्री । शङ्करसेनकृतनाडीज्ञानशास्त्रे, नाडीप्रकाशे ।

नाडीयन्त्रम् । स्त्री । तन्नामकविंशतिविधयन्त्रेषु । यथा — एकच्छिद्रभेदेन भगन्दरयन्त्रे हे । अर्शयन्त्रे अपि हे । व्रणयन्त्रमेकं । वस्तिनेत्रयन्त्रं चला-
रि । उत्तरवस्तिनेत्रं द्विविधं । सूत्रहृदयन्त्रमेकं । दक्षोदरयन्त्रमेकं । धूमनेत्राणि त्रीणि वैरचनिक-
संज्ञिकप्रायोगिकभेदेन । निरुद्धप्रकाशमेकं । सत्रि-
रुद्धमुदयन्त्रमेकं । अन्त्रावृत्तमेकं । अर्बुदयन्त्रमे-
कम् इति । तानि चानेकप्रकाराणि अनेकप्रयोग-
जनानि, एकतोमुखानि, उभयतोमुखानि, स्त्री-
योगतश्चत्वारोदरार्थं रोगदर्शनार्थम् आनुषणार्थं
क्रियासौकर्यार्थं सन्ति । तानि स्त्रीतोहारपरिणाहानि
यथायोगपरिणाहदोषाणि च । सु. सु. ७४ ।
“यन्त्रे नाडी ग्रन्थाभ्यन्तःखालगाय षडङ्गुला । व-
स्तिन्याकृतिर्मूलमुखेऽङ्गुलकलायसे । अथतः क-
र्षिके मूले निवहस्यदुचर्याणि ।” अत्रि. ।

नाडीव्रणः । पुं । तन्नामकरोगे । नालीषा ।
तस्य निदानं यथा — “यः शीथसाममतिपक्वमुप-
चतेऽग्नी यो वा व्रणं प्रचुरपुयमसाधुवत् । अभ्य-
न्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्ववि-
हितानि ततः सपुयः । तस्यातिमात्रगमनाद्भूति-
रिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मृता तु नाडी ।”
मा. नि. । “दीवैस्त्रिभिर्भवति सा प्रथमकश्च संसृ-
जितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।” सु. नि. १०५ ।
अभेदात् पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः । अनुप्र-
विश्य मांसादीन् दूरं पृथोऽभिधावति । गतिः
सा दूरगमनात् नाडी नाडीव संसृतेः । नाभ्येका-
न्तुनुरन्तेषां सेवानेकगतिर्नतिः । सा दीवैः प्रथमै-
कस्यैः शल्यहेतुषु पश्यमी । वातात् सकृत्पुष्पम् ।

खी विवर्णा केषिलोदमा । खवन्त्रभधिकं रात्रौ
पितासुङ्ग्वरदाहकृत् । पीगीकपनिपमानं दिवा
चातिनिविशति । घनपिच्छिलसंखावा कच्छूवा
कठिना कफात् । निशि चाभ्यधिकलोदा सर्वैः स-
त्त्वाकृतिं त्यजत् ॥” वा. उ. २८५ ।

नाडीशकः । पुं । स्त्री (कम्) । पट्टशके ।
पाठिशाक । नालिता । गुणाः — “कोठकिमिवि-
नाशनम् । मधुरं पिच्छिलं शीतं विट्पि कफवा-
तकृत् । तच्छुष्कं जलदोषघ्नमित्येषामेवातकृत् ॥”
राज. १५. कृष्णाष्टादी ।

नाडीखेदः । पुं । खेदविशेषे । वा. उ. २८५ ।
“खेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रयङ्गादीनां स्रगश-
क्तनिपशितशिरःपादानासुखस्वभावानां यथाहर्म
अस्त्रलवणक्षेष्टोपसंहितानां सूत्रचौरादीनां वा कु-
भ्यां वायुसन्तुलनस्यामुत्क्रियतानां नाभ्यां शरेशी-
कावशदलकरञ्जार्कपञ्चाव्यतमकृतया मज्जाशङ्ख-
संस्थानया व्यामदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभान-
मूलायपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंहत-
च्छिद्रया द्विस्त्रिंशो विनमितया वातहरस्त्रिभुज-
हृत्पत्रगात्रस्य वायुमुपहरत् । वाष्पी ह्यल्लुगानी
विहृतचण्डवेगत्वचमविदहन् मुखं खेदयतीति ना-
डीखेदः ।” च. म. २४५ ।

नाडीहिङ्गुः । पुं । स्त्री । हिङ्गुभेदः । हिङ्गुवि-
शेषः । हिं कलः पतति हिङ्गु । सं नाडीहिङ्गु । कं
कलहति । गुणाः — कटूष्णः । कं कदातशानिकृत्
विचक्षत्रः आनाह्रणः । रा. नि. व. ६ । हिङ्गुपत्रा ।
प. सु. ।

नाथहरिः । पुं । पशौ । व्याक. ।

नादेयः । पुं । जलवेतसे । मद. व. ५ । कास-
दण्डे । रा. नि. व. ८ । तज्जातीयानुपरीक्षितपाठी-
नादिमीनवर्गे । तन्मांसगुणाः — मधुरं गुरु वातघ्न-
मुष्णं रक्तपित्तकरं वृष्यं क्षिप्रघ्नः । स्त्री । सौवर्चल-
लवणे । रा. नि. व. ६ । सासुद्रलवणे । काशदण्डे ।
रा. नि. व. २२ । सौवर्चलवणे । र. मा. । कृष्णाङ्गने ।
नदीजङ्घादी । भा. ।

नादेयिका (यी) । स्त्री । नागरसुसाधाम् ।
रा. नि. व. ६ । नागरिकायाम् । भा. । भूमिजम् ।
र. मा. । नागरजङ्घाये । जल्यस्याम् । प. सु. । जल-
वेतसे । काशदण्डे । वाराहीकन्दे । मधुसू. रा.

नि.व.२३। भूयामलक्याम् । एरुहवे । वै.निघ.।

नानाकन्दः । पुं । पिण्डाली । रा.नि.व.७।

नान्दीमुखी । स्त्री । कुषामभेदे । यव । सा
क्षिधा । सु.२.४६च. । “नान्दीमुखी मधुली च
मधुरा क्षिधशीतला ।” च.र. ।

नापाकम् । स्त्री । पद्मवीजं । वै.निघ. ।

नापितशाला (लिका) । स्त्री । नापित-
भवने । त्रिका. ।

नाभकः । पुं । हरीतकीवृक्षे । वै.निघ. ।

नाभिः । पुं, स्त्री । उद्रावर्धं । नाशे । रा.
नि.व.१८ । तन्नामलमग्नस्थाने । सु.शा.६च.। स्त्री।
कर्मादिकामदे । वि. । [श.र. ।

नाभिकण्टकः । पुं । नाभिरोधे । गौड़. ।

नाभिका । स्त्री । कणकटभीवृक्षे । रा.नि.व.६।

नाभिगुडकः । पुं । नाभी गुडकवदयन्ती ।
नाशेऽपि गौड़. । त्रिका. ।

नाभिगोलकः । पुं । नाभिगुडके । जटा. ।

नाभिच्छेदनम् । स्त्री । नाडिकाच्छेदने । च.।

नाभिनाडी । स्त्री । अमलानामनाभिनाद्यां ।
नाभिनाडी । च. ।

नाभिपाकः । पुं । नाभिरोधे । नाशे पाकः ।

नाभिनाला । स्त्री । नाभिनाद्यां । त्रिका. ।

नाभिलाषः । पुं । अनिच्छायाम् । वै.निघ. ।

नाभी । स्त्री । नाभी । श.र. ।

नाभोलम् । स्त्री । स्त्रीकटिसन्धी । नाभिगु-
डके । मे. । पीडायाम् । नाभिक्षेपे । हे.च. । अ-
रुहसन्धी । वै.निघ. ।

नाभ्यभ्यङ्गः । पुं । नाभी तैलमर्दने ।

नायिका । स्त्री । पिण्डकातः किञ्चित्स्थूलं
कुक्षीभेदे । मृगनाभिचिह्नम् । यथा—“मृणा-
कृतिलु खरिका तिलका तिलाभा कौलत्यवीजस-
दृशी च कुक्ष्यिकाख्या । स्थूला ततः क्रियदियं
किल पिण्डिका स्यात् तस्याश्च किञ्चिदधिकारि-
च नायिकेया ॥” रा.नि.व.१२ । [त्रिका. ।

नारः । पुं । गोवन्धे । जलि. मे. । शृङ्गा ।

नारकीटः । पुं । अमरकीटविशेषे । मे. ।

नारकेरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा. ।

नारङ्गम् । स्त्री । गन्धरमूलके । गोजरमृगा. ।
रा.नि.व.७।

नारङ्गः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । कम्पनी । जेवुत्
शङ्ख । फलशृङ्गाः—मधुरास्त्रं गुरु उष्णं रौचनं
वातामकमिश्रलघुमग्नं बल्यं कृच्छ्रम् । रा.नि.व.११।
मद.व.६ । “नारङ्गं खादुगुणोपपन्नं सन्दीपनं
रौचकमग्नसाच्च । त्रिदोषहृत् शूलकमीनिहन्ति
सन्दाप्रिकायघ्नसनापहारि ॥” अवि.१७च. । स-
रिचयुषे । पिप्पलीरसे । मे. ।

नारङ्गवर्णकम् । स्त्री । गृध्रने । नीलगन्ध. ।
भा.पु.१भ.शा.व. ।

नारदा । स्त्री । इक्षुसूत्रे । मूल्यायां । वै.निघ. ।

नारा । स्त्री । जले । श.र. ।

नाराचूर्णम् । स्त्री । उद्रावर्धनाधिकारे चू-
र्णम् । पाठः—“हृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्च-
भागिकाः । गुडिका गुडतुल्या सा विद्विष्यदा-
पहा ॥” तेउडौ २ तो. पिपुल ४ तो. ह-
रीतकी ५ तो. सर्पगन्ध ७ तो. अमृत—वि-
ह्वर्णं पिप्पलीचूर्णे प्र. २ तो. शर्करा १ प. । ती-
लकवर्धं मधुना लिख्यात् । एतद्वाङ्गुरीषे पिप्पलिके
देयम् । तेउडौहृत्, पिप्पुलहृत् अतोत्तरे २
तो. त्रिनि १ प. । २ तो. मधुर सहित जे-
व. । सा.कौ. । [त्रि. श.र. ।

नाराचिका । स्त्री । स्वर्णतीलनयने । नि-

नारायणः । पुं । वैद्यवन्दनामवैद्यकयन्तकारे,
वैद्याद्यन्तकारे ।

नारायणतैलम् । स्त्री । वातव्याधी तैलविशे-
षे । पाठः—“विस्त्रोऽग्रिमयः श्लोणाकः पाटला
पारिमद्रकः । मसारण्यशगन्धा च हृत्तरी कण्टका-
रिका । बला चातिबला चैव द्रवद्रा सपुनर्वा ।
एषा द्रवपलान् भागान् चतुर्दशितसः पचेत् ।
पादशेषं परिखाय तैलपात्रं प्रदापयेत् । शतपुष्पा
देवदारु मांसी शैलियकं वचा । चन्दनं तगरं कुष्ठं
एला पर्णचतुष्टयं । राखा तुरगशगन्धा च सैन्धवं
संपुनर्नवं । एषा द्विपलिकान् भागान् पेषयिष्य
विनिधिपेत् । शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदपये-

तु । आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्ग-
वम् ॥” इति स्तव्यम् । शीते गन्धद्रव्यं दैवम् ।
वेन, गनिनि, शोणी, पाकल निमज्जल,
गन्धडाह्लिया, अश्वगन्धा, बृहती, कण्टिकाशी,
नेलेड़ा, श्वेत नेलेड़ा वा (गोरक्षठाकु-
लिया) (गोकुर, पुनर्मवा प्रतोके १० पं. ।
कार्थ—जल २६६ अं. मे. ७४ अं. तिल-
तेल १७ अं. । ककार्थ—कुलका, देवदारु,
जटामांसी, शैलज, वट, रक्तचन्दन, तगर-
पाश्का, कूड, एलाहेड, मालपाणि, चाकुलि,
बुगानी, मायाणी, रात्रा, अश्वगन्धा, मैकव,
श्वेतपुना प्रतोके २ पं. शतमूलैरम् १७
अं. छाग वा गवा हृक्ष ७४ अं. । नीतल हहेले
गन्धद्रव्य दिवे । रसर. ।

नारायणप्रियम् । क्षी । पीतचन्दने । मदः ।

नारायणी । क्षी । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४।
सा.कौ.लक्ष्मीविलासे । भेष. ।

नारिकेरः (लः) । पुं । (Cocos nucife-
ra.) The cocoanut tree. खनामख्यातवत् ।
नारिकेल गच्छ । श.र.। प.सु. । हिं नेरिएल ।
मं कं नारियल । तं नारिकदम । उत्. नडिया ।
वम्. नारली । ना. टेन्ना, टेन्ना । स्य. गुणाः—
गुरुः क्षिग्धः शीतलः पित्तघ्नश्च । अहंपक्वफलं त-
न्नाशोषघ्नं दुर्ज्वरञ्च । तद्दालसलिलं लघु बल्यं
शीतलं रसपाके मधुरं पित्तशमनं पीनसशमनं
तृषापघ्नं दाहघ्नं शोषशमनं सुखदञ्च । तत्पक्वजलं
किञ्चिदपि कारि मधुरं रुचिकरं दीपनं बलकरं
गुरु हृद्यं बलवर्धनञ्च । नारिकेलखल्वरं क्षिग्धं
गुरु दुर्ज्वरं दाहविट्पक्वकरं हृद्यं बलवीर्यवर्धनञ्च ।
रा.नि.व.११ । “दुग्धन्तु नारिकेलस्य बल्यं रुच्यं
गुरु ऋतम् । पाके स्वादु समुद्दिष्टं क्षिग्धं हृद्यञ्च
दाहकम् । किञ्चिदुष्णं वातकफशूलकासविनाश-
कम् ॥ नारिकेलघृतं नाम ब्रह्मणं बलवर्धनम् । केस्यं
रसे च पाके च मधुरञ्च रुचिप्रदम् । हृद्यञ्च वात-
पित्तघ्नं तन्मूर्ध्नि गुरु वातघ्नम् ॥ नारिकेलस्य पुष्पन्तु
शीतं रक्तातिसारहृत् । रक्तपित्तममिहञ्च सोमरो-
गञ्च नाशयेत् । मलसन्धकरश्चापि प्रोक्तम् ..... ॥
नारिकेलशिरोमञ्जा रसे पाके मधुः क्षुताः । ना-
रिकेलपुष्पजलं गुरु हृद्यमकीर्तितम् ॥” वै.निघं. ।
“बालस्य नारिकेलस्य जलमप्यो विरेचनम् ॥”

राज. । “क्षिग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वल्लिशी-
धनम् । हृद्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गु-
रु ॥” सु. । तन्मलकगुणाः—“नारिकेलस्य ता-
लस्य खर्जूरस्य शिरासि तु । कषायक्षिग्धमधुर-
ब्रह्मणानि गुरुणि च ॥ नारिकेलफलं शीतं दुर्ज्वरं
वल्लिशीधनम् । विट्पक्षि ब्रह्मण्यन्वयं वातपित्त-
दाहनुत् । विशेषतः कीमलनारिकेलं निहन्ति
पित्तज्वरमूवदीषान् । तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि
विदाहि विट्पक्षि मत्तं भिषग्भिः ॥ तथाखं (तद-
दुरः) शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्लं लघु । पिपासा-
पित्तजित् स्वादु वल्लिगुहिकरम्परम् ॥” भा. ।
तस्य तैलं गुरु वाजीकरं क्षीणधातुपोषणं वातपि-
तघ्नं सूत्राघातप्रसेहश्वासकासघ्नञ्च हितं मेधाकरं
क्षतमाशनञ्च । “नारिकेलं सुमधुरं गुरु क्षिग्धञ्च
शीतलम् । हृद्यं संब्रह्मणं वल्लिशीधनं रक्तपित्त-
नुत् ॥ विट्पक्षि पक्वं मतिमद्रपक्वं कफघ्नानलम् । ब्र-
ह्मणं शीतलं हृद्यं नारिकेलफलं विदुः ॥” अचि.
१७अ. । [याम् ।

नारिकेरचीरिका । क्षी । नारिकेलक्षी-

नारिकेलखण्डम् । क्षी । श्लाघिकारि क्षी-
धम् । पाठः—“कुडवमिदमिह स्वाप्तारिकेलं
सुपिष्टं पलपरिमितसर्पिःपाचितं खण्डतुल्यम् ।
निजपयसि तदेतत् प्रस्थमात्रे विपक्वं गुडवदध सु-
शीते श्राणभागान् क्षिपेच्च । धन्याकपिष्पलिपयोद-
तगाहिजीरान् श्राणं विजातकं प्रापि च केसर-
ञ्च । इत्यन्नापितमरुचिं च । अपिचं शूलं वमिं
सकलपौरुषकारि हारि ।” सुपिष्टनारिकेलशस्यं
४ प. भर्जनार्थघृतं १ प. शर्करा ४ प. नारिके-
लजलं ४ अ. । पाकसिद्धौ प्रसेपः—धन्याकं पि-
प्पली मुला वंशरोचनी जीरकं कणजीरकं गुडलक-
तेजपत्रम् एला नागकेसरपुष्पम् एषां प्र. चूर्णं ४
मा. । इदं पित्तशूलं । सा.कौ. । रसर. । भेष. ।
अन्यत्—कीमलनारिकेलशस्यं ८ प. शर्करा १ अ.
नारिकेलजलं ८ अ. घृतं ५ घ. शुष्कीचूर्णं १ प.
दुग्धं १ अ. एकव पत्रम् । पाकसिद्धौ वंशलोचना
कटुकौ मुला गुडलक एला तेजपत्रं नागकेशरं
धान्याकं पिप्पली गजपिप्पली प्र. चूर्णं ४ ठो, प्रसे-
पम् । रसर. । इदमन्नापिते ।

नारिकेलजलम् । क्षी । प्रसिद्धं रक्तपिमे
हितम् । सि.थो.रक्तपि.वि. ।

नारिकेलतैलम् । स्त्री । तर्कलोत्पत्तिके ।

नारिकेलवणम् । स्त्री । सजलनारिकेल मये सैश्वर्यलक्षणं पूरयित्वा तन्नारिकेलं सदावेष्ट्य शीषयेत् । अथ दग्ध्वा तन्मध्याह्नवणं यावत् । सा चा ४ भाषाः । भेषः ।

नारिकेलचीरी । स्त्री । नारिकेलद्वयशर्कं राज्ञमिष्टान्ने । यथा — “नारिकेलं तनूकृत्य किञ्चन्यग्रसि गोः लिपेत् । सितागव्याज्यसंयुक्तं तस्यै न्युदुनाग्रिना ॥” गुणाः — “नारिकेलीहवा चीरी क्रिष्णा पितातिपाटदा । गुर्वी सुमधुरा हृष्या रक्तपितानिलापहा ॥” भा. ।

नारिकेलासृतम् । स्त्री । अस्त्रपित्ताधिकारी औषधम् । “नारिकेलफलप्रस्थं संपटं हृतमर्जितं । प्रस्थं प्रस्थं समादाय शृङ्गाशुण्ठ्य तद्युतं । द्विपात्रं नारिकेलासु तस्मै चौरमेव च । धात्र्याथ स्वरसप्रस्थं खण्डरूपि तुलां न्यसेत् । एकीकृत्य पचेत्सर्वं शनैर्मृद्वग्निना भिषक् । सिद्धशीते प्रदातव्यं चूर्णं तत्र सुगुण्डितं । चिकटोः सचतुर्जातं प्रत्येकतु पलांशतं । धरवीजोरकयुष्मच्च धन्याकं शन्यिपर्णकं । तुगापथोदचूर्णानि त्रिकर्षश्च पृथक् पृथक् । मधुनः पलचत्वारि सिग्धे भास्वे निधापयेत् ॥” रसर. । भेषः ।

नारिकेलः (ली) । स्त्री, पुं. (रु.) । नारिकेलहले । भा. । श्र. ।

नारिकेलोदकम् । स्त्री । नारिकेलजले ।

नारी । स्त्री । तन्नामकौषधिविशेषे । या अश्व-वर्णति कथ्यते । यस्याः पवम् अश्वसदश्वः । च. वि. १७. । रमण्यां । गेयै गार्ह्य । सा माह-शोक्षितोत्तरा विषमतिथौ जाता च । सुखवीचः ।

नारीहृतम् । स्त्री । नारीदुग्धोत्पद्यते । त्रैश्रे-माशूयः शृण्वेति वि. गुणाः — कफोऽनिले योनि-दोषे रोगिष्वप्येषु तस्मिन् । चण्डश्चर्मार्त्तं स्त्रीणाञ्च सर्पिः स्फुटदन्तोपमम् ॥” अवि. ८७. । अलुघ्नं पथं सर्वरोगघ्नं सन्दाग्निदीपनं हृष्यं पाके लघु विषमश्च । रा. नि. च. १५ ।

नारीचम् । स्त्री । शकविशेषे । नातिष्ठ । तद्विविधं तिलं मधुरश्च । तिलं रक्तपित्तः कसि-कुष्ठश्च । मधुरं पिच्छिलं शीतलं विरिषि कफ-वातकरश्च । राज. ।

नारीदुग्धम् । स्त्री । मानुषीदुग्धे । See मा-नुषीक्षीरम् ।

नारीपथः । स्त्री । नारीदुग्धे ।

नारीवल्लभा । स्त्री । गन्धप्रियङ्गु । वै. निच. ।

नारीवण्डः । पुं । स्त्रीनपुंसके । च. भा. १७. ।

नारीष्टा । स्त्री । मल्लिकापुष्पहवे । मल्लिकां पू-लेत्र शीष्टं । रा. नि. च. १० ।

नारीक्षीरम् । स्त्री । मानुषीक्षीरे ।

नार्यङ्गः । पुं । नागरजह्वे । कश्मलं लेनदुर-शीष्टं । श्र. । वै. निच. ।

नार्यतिक्तः । पुं । किराततिक्तके । छिद्रोत्ती ।

नालः । पुं, स्त्री । पद्मदण्डे । अम. हरिताले । स्वामी. । नेत्रे । पिच्छिकिरि । पुं । नलि. रा. नि. च. ८ । मेद्रे । भा. स. ३७. सूत्रीकृत्ये ।

नालकः । पुं । कलाये । मटर । रा. नि. च. १६ । नलक इति पाठोऽपि पुस्तकान्तरे दृश्यते । ८ ।

नालवंशः । पुं । नलि । नल शीष्टं । रा. नि. च. ।

नाला । स्त्री । नलि । कन्वे । उँटा, नोँडा । अम. भ. ।

नालावती । स्त्री । नागवल्लीलतायां । प. मु. ।

नालिः । स्त्री । नलकास्थनि । नलि । नाय्या, शिरायां । हि. की. ।

नालिकः । पुं । खड्गके । शङ्खोर । महिषे । त्रिका. । रक्तगन्धवीले । नाडीशक्ते । चर्ष्यकषा-याम् । वै. निच. । स्त्री । पत्रे । श्र. ।

नालिका । स्त्री । नालायाम् । श्र. । नाया । अ. टी. । चर्ष्यकषायाम् । जटा. । करिकर्णवृक्ष-ना-स्त्रे । हारा. । नलाकारतन्मात्रे । नलिकानामग-मद्रव्ये । श्रेष्ठे । वै. निच. । मिष्टपवनालितायाम् । श. भा. । [कु. ड.] वै. निच. ।

नालिकिनी । स्त्री । कर्माश्रयाम् । पा. प्र. ।

नालिकेरः (कः) । पुं । नारिकेलहले । अ. टी. र. ।

नालिजङ्गः । पुं । दोणकाके । हारा. ।

नालिता । स्त्री । (Aium colocasia)

स्नानसंख्यातपत्रशक्ते । नानिठा शीष्ट । प.सु. ।
गुणाः— नाडीभवत् ।

नाली । स्त्री । मनःशिलायाम् । नलिकायाम् ।
वै.निघ. । शककड्मके । उँटि । मे. । नाद्यां,
शिरायाम् । अ.टी.भ. । पद्मे । श.र. ।

नालीकः । पुं । पद्मे । मृणाले । शरे । ली ।
पद्मपङ्खे । मे. ।

नालीकिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । श.र. ।

नालीत्रणः । पुं । नाडीत्रणे । श.र. ।

नात्यपुष्पी । स्त्री । महाशण्डपे । प.सु. ।

नावनम् । ली । नखे । सु. ।

नासथी । पुं । अश्विनीकुमारी । अम. ।

नासा । स्त्री । नासिकायाम् । वासकहने । रा.
नि.व. ५।१८ । [नि.विका. ।

नासाच्छिन्नी । स्त्री । पूष्णिकानामपक्षिविशे-

नासा(प्रती)नाहः । पुं । नासारीगविशेषः ।
लक्षणं यथा—“कफाहतौ वायुकदानसंज्ञौ यदा
स्वभागे विगुणः स्थितः स्यात् । प्राणं वृणीतौव
यदा स रोगो नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ॥” सु.
उ. २२२५. ।

नासापरिशोषः । पुं । नासारीगविशेषः ।
लक्षणं यथा—“प्राणाश्रिते श्लेष्मणि सारुतेन पि-
प्पिन मादं परिशोषिते च । समुच्छसिलूहसधस
कृच्छ्राद्यसस्य नासापरिशोष उक्तः ॥ सु.उ. २२२५. ।

नासा(सिका)पाकः । पुं । नासारीगवि-
शेषः । लक्षणं यथा—“प्राणाश्रितं पित्तमहवि
कुर्याद् यस्मिन् विकारो बलवांश्च पाकः । तं ना-
सिकापाकमिति व्यवस्थेत् विक्रेदकोधावपि धन
दृष्टौ ॥” सु.उ. २२२५. ।

नासायन्त्रम् । ली । प्राणार्वादादिदर्शनार्थं य-
न्त्रविशेषः । लक्षणं यथा—“प्राणार्वादाश्रयसंके-
तिका नाद्याकुलहया । प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद-
भगन्दरयन्त्रवत् ॥” अत्रि. ।

नासारोगः । पुं । नासागतैकविंशद्विभेदः ।
यथा—“अपीनसः प्रान्तनखं नासापाकस्येव च ।
तथा शोषितपित्तस्य पृथगशोषितस्य च । सवधुसं-
शुशुदीनी नासानाहः परित्खनः । नासाशोषेण स-

हित्वा दशैकाधेरिता गदा । चत्वार्यशंसि चत्वा-
रः शीफाः समाकंदानि च । प्रतिश्लयाश्रये पक्ष-
वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः । एकविंशन्मितास्तु न-
सारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥” सु.उ. २२२५. । विशेषः
स्वस्वपर्यायं स्वयः ।

नासार्थः । ली । प्राणैन्द्रियजातार्थसि । नाटक-
यन्त्रं । तत्र लक्षणम्—प्रतिश्लयाश्रयसिमां चतस्रः
कृच्छ्रीकृशमता पूतिनखं सान्नासिकवाक्यत्वं शि-
रीदुःखमेति । सु.नि. २२५. ।

नासालुः । पुं । जातीफलहने । वै.निघ. ।
कटफलहने । श.च. । [सु.स. २२२५. ।

नासावंशः । पुं । नासादण्डः । नाक दीप्ति ।

नासा(सिका)शोषः । पुं । नासापरिशोष-
रोगः । सु.उ. २२२५. ।

नासासंवेदनः । पुं । काष्ठीरलतायाम् ।
कतया । रा.नि.व. ३ । किक्किन्नाम् । ८६८७ ।
सुद्रकारवेले । वै.निघ. । [उ. च.शा. ७५. ।

नासास्थि । ली । प्राणास्थि । नाटकतः क-

नासा(परि)स्त्रावः । पुं । नासास्त्रारोगः ।
लक्षणं—“अजस्रमसं सलिलप्रकाशं यस्या विवर्णं
सर्वतोह नासा । रात्रौ विशेषेण हितं विकारं
नासापरिस्त्रावमिति व्यवस्थेत् ॥” सु.उ. २२२५. ।

नासिकस्थमः । वि. । स.कथा निःश्वास-
याह्नि । व्याक. । [व्याक. ।

नासिकस्थयः । वि. । नासापथेन पानशीले ।

नासिका । स्त्री । प्राणैन्द्रिये । रा.नि.व. १८ ।
या गर्भस्थस्य पत्रमिसाधैः भवति । सुखबोधः ।

नासिकामलम् । ली । सिंसाण । भि.कु. ।
रा.नि.व. १८ । [का. ३]

नासिकाग्रश्चे । पुं । नासाग्रश्चे । नाक डी-

नासिकाम् । ली । नासायाम् । त्रिका. ।

नासिक्यौ । पुं । अश्विनीकुमारद्वयौ । हे.च. ।

नास्तितः (दः) । पुं । आसहने । श.च. ।

न.हः । पुं । आनाहे, मलावधौ । वै.निघ. ।

निःश्ल्या । स्त्री । झल्लदन्तीरूपे । रा.नि.व. १६ ।

निःशूकः । पुं । सुम्हशालिधान्ये । रा.नि.व. १६ ।

निःश्रेणिः । स्त्री । वनखम्बूरिकायाम् । मी. ।

निःश्रेणिका । स्त्री । कौङ्कणसिद्धे लणवि-
शेषे । वामविशेषः । गुणाः — नीरसा उष्ण पशु-
नाममूलप्रदा । रा.नि.व.८ । [रा.नि.व.११ ।

निःश्रेणी । स्त्री । खम्बूरीहवे । थै.चू.३ गौह ।

निःश्वसन(सित)म् । स्त्री । निःश्वसे ।

निःश्वासः । पुं । नासावायी, प्रश्वासे । छे.च. ।

निःसरणम् । स्त्री । निर्गमने । छे.च. ।

निःसारः । पुं । पृथुश्लिष्णोपाकण्डवे । वड़
मोटा । शो.गो.ग्राह । रा.नि.व.८ । खारीश्लि-
कायाम् । वै.निघ. । श्राखोटीहवे । श.च. ।

निःसारकः । त्रि । रेवके ।

निःसारा । स्त्री । कदलीहवे । रा.नि.व.११ ।

निःसेहा । स्त्री । अतसीहवे । शनिना । त्रि-
का. ।

निःस्यन्दः । पुं । खावे । ज.र.के. ।

निःस्नावः । पुं । भक्तसमुद्भवमण्डे । ता.उ.उ.र
ग्राह, फेन । छे.च. ।

निकषः । पुं । स्वर्गमयी । अ.टी.भ. ।

निकारणम् । स्त्री । मारणे । अम. ।

निकुचः । पुं । डहुके । डे.लो. । च.सू.४५. ।

निकुञ्चकः । पुं । मुष्टिपरिमाणे । स च कुञ्ज-
पादः । भरतवृत्तसंज्ञके । वानीरहवे । भा. ।

निकुञ्जः । पुं, स्त्री । जलवेतसे । मद.व.५. । वै.
निघ.२५.पाण्डु-वि.मण्डूरादारिटे ।

निकुञ्जिकास्त्रा । स्त्री । निकुञ्जिकानामयी-
वक्रोत्तुल्यगुणकण्टकहवे । निकुञ्जिके । निरीयव-
होति भाषा । रा.नि.व.८ ।

निकुम्भः । पुं । दलीचूपे । र.सा. । वा.सू.१५.
अ.शोधनव. । "निकुम्भकुम्भचिकलायवाची ।" भा.
म.४५.नासारी.वि. । "शिशुसिंहो निकुम्भानाम् ।"
च.सू.४५.षट्प्रदेहे । जलवेतसे । सु.वि.१७५. ।

निकुम्भवीजम् । स्त्री । जैपालवीजे । रा.नि.
व.६. ।

निकुम्भा (म्भी) । स्त्री । कटफल । वै.निघ.

२५.कर्णकज्व.वि. । दलीहवे । प.सु. । चन्द्र-
भाग्याम् । [रा.नि.व.६ ।

निकुम्भाख्यवीजम् । स्त्री । जयपालवीजे ।

निकुतनः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

निकेतनः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. । पक्षा-
ण्णी । श.च. ।

निकाचः (टः, ठः) (कः) । पुं । अङ्गीट-
वे । आ.ट.का.ड.ग्राह । रा.नि.व.८ । अ.टी.भ. ।
च.सू.२७५. । (टकः) हजमेदे । (पण्डा) ग्राह ।
वै.निघ. । [कर्म. ।

निखण्डिका । स्त्री । गुडूवीकन्दे । शुनू-
निखर्वः । पुं । वामने । छे.च. ।

निगडः । पुं । धातुजारणवीजविशेषे । यथा —
सुहृदलीरं पलाशवीजं गुग्गुलुः प्रत्येकं समं स्वे-
श्वर्वादिगुग्गुलं सह मर्दयित्वा विधेयः । र.चि.२५. ।

निगदः । त्रि । पुरातने । वा.चि.७५. ।

निगन्धिका । पुं । सुवर्णवम्पके । वै.निघ. ।

निगरः । पुं । भोजने । रा.नि.व.२० ।

निगरणम् । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२०. ।
पुं । गले । मी. ।

निगारः । पुं । मलणे । अम. ।

निगालः । पुं । गले । गजा । रा.नि.व.१८. ।
अथस्य घण्टावन्धसमोपस्थदेशः । ज.द.२५. ।

निगालवान् । पुं । श्वरे । अम. । [उषा. ।

निगुः । पुं । मनसि । त्रिका. । मले । मूले ।

निगूढः । वनसुते । छे.च. । त्रि । गुमे ।

निग्रहः । पुं । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२०. ।

निग्रहस्थानम् । स्त्री । भिषजा वादमार्गज्ञ-
नाथमधिगतव्यपदविशेषे । "नित्यकृत्स्न वाक्कास्त्रा-
न्नामं परिषदि विज्ञानवत्याम् अननुयीज्यस्यानुयी-
गोऽनुयीज्यस्य चाननुयीगः ।" च.वि.८५. ।

निघण्टुः । पुं । अभिधाने, नामसंग्रहे । छे.च. ।

निघण्टुराजः । पुं । बरहरिकभराजनिघण्टी ।

निघृष्टः । पुं । खुरे । बराह । उषा. ।

निचयात्मकः । त्रि । साम्प्रतिके ।

निचिकी । स्त्री । उतभायां नचि । अधान
ग्राहे । अ.टी.भ. ।

निचितः । चि । सञ्चिते । व्याप्ति । छ.च. ।

निचुलः । पुं, स्त्री । हिज्जलहचे । प.सु. । वे
तसहचे । रा.नि.व.८ । अ.स.२५ । जलवेतसे ।
म.द.व.५ । निचोले । पाडूडो । अम. । निम्बह
चे । वै.नि.च. ।

निचुलकम् । स्त्री । हिज्जलफले । च.द. ।
सि.यो.अप.चि.ह.पञ्चगव्यघृते । “विहतानिचुला
नि च ।” निचोलके । छ.च. । [विलासरसे ।

निचुलबीजम् । स्त्री । हिज्जलबीजे । लक्ष्मी

निचोलकः । पुं । कघुलिकायाम् । कौटुम्भी
छ.च. । [कलाभर्मदे । ७७७ । श.च. ।

निण्डला(का) । स्त्री । विहतायां । वै.नि.च. ।

नितम्बः । पुं । श्रोण्याम् । पांशु । रा.नि.व.
१८ । तन्त्रुधे । रा.नि.व.२ । स्तम्भे । म. ।

नित्यगः । पुं । चायुषि । “नित्यं शरीरं चणि
कत्वेन गच्छतीति ।” च.सू.१५. ।

नित्यनाथः । पुं । रसरत्नाकरयन्त्रकारे ।

नित्ययुक् । चि । आमीचं चित्तानुसरणे, पदा
घानुसारणि । च.शा.२५. ।

नित्या । स्त्री । मनसादेयाम् । तन्त्रम् ।

निदम् । स्त्री । विषे । श.च. ।

निदद्गुः । पुं । मनुष्ये । श.च. ।

निदर्शनम् । स्त्री । दृष्टालेनार्थः प्रसाध्यते यत्र
तत् । सु.उ.६५५. ।

निदाघः (कालः) । पुं । शीघ्रकाले । स च
ज्येष्ठाषाढी, वैशाखज्येष्ठी वा । अम. ।

निदानम् । स्त्री । रोगनिर्णये । विच. । रोग-
लक्षणे । रा.नि.व.२० । रोगहेती, कारणे । तच्च
द्विषधम् विप्रकटसन्निकटभेदेन । तयोः विप्रकटं
विहङ्गाहारादि । सन्निकटं वातादि । मा.नि. ।

निदानार्थकरः । पुं । रोगजनके । मा.नि. ।

निदिग्धा । स्त्री । कष्टकाय्याम् । रा.नि.व.४।
एलायां । श.च. ।

निदिग्धिका । स्त्री । कष्टकाय्याम् । रा.नि.

व.४ । अ.द सन्निपातज्ज.वि.पिप्यन्यायघृते । “वा-
यमाणा निदिग्धिका ।” एलायाम् । श.च. ।

निदिग्धिकागणः । पुं । स्वल्पपञ्चमूले
अर्क.चि. ।

निदिग्धिकादिः । पुं । निदिग्धिकादिसि-
हकषार्थः । कष्टकारी शृणो गृह्यो चेति । अ-
न्यः — “निदिग्धिकाबलाराह्यायमाणास्तपुनैः
ममरविदमैः क्वाथैः... ।” च.द.वा पि.ज्ज.चि. ।

निदेशः । पुं । भाजने । धरणि. ।

निद्रा । स्त्री । स्वापे । शुशाने । तत्कारणम् —

“तम.कफाभ्यां निद्रा स्यात् ।” शार्ङ्ग. । सा च
वेण्वी मायेत्युच्यते । यदा चेतन्यवहो शिरां प्रति
तमोगुणमधान. कफः शिरां कण्ठि, तदा घोर-
निद्रा जायते । तदा च ज्ञानाभावो भवति । सा
च प्रलयकालिकी सूक्ता । निद्रा विधा तामसी

स्वाभाविकी वैकारिकी चेति । सु.शा.४५. । नि-
द्राया विधानिषधी — “दिवा स्वापं न कुर्वीत य-
तोऽसौ स्यात्कफावहः । यौधवर्ज्ये कालेषु दिवा

स्वापो निषिध्यते । उचिता हि दिवास्वापो नित्यं
येषां शरीरेणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्व-
पतां दिवा । व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तान्

नतोसारिणः, शूलश्वसतस्त्वपापरिगतान् हिक्का-
मकुलीकृतान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिथून् भ-
दङ्गतान् हृद्गतान् रसाग्नीषिणः । यौ जागरिताश्च-
राग्निप्रशनान् कामं दि-” स्थापयेत् ॥” भा. ।

“दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वाभ्युक्तता तु
येः । न तेषां स्वपतां दीर्घा जायतां चापजायते ॥”

सु.शा.४५. । उपयुक्तकाले निद्रागुणाः — “निद्रा तु
सेविता कालं धातुसायम्यतन्दिताम् । पुष्टिवर्ध-
नी स्वाहानप्रदीर्घां करोति च ।” राज.५५. ।

निद्राकरम् । स्त्री । मुनिपञ्चकशके । प.सु. ।

निद्रागौरवम् । स्त्री । निद्रावाङ्मये । मा.नि. ।

निद्रानाशः । पुं । अनिद्रायाम् । मा.नि. ।

निद्रालुः । पुं । वनवर्ज्यरिकायाम् । वन वांशु-
हे । वातांकी । रा.नि.व.१० । नवीनामगम्यद्रव्ये ।
श.च. । [नि.व.८ ।

निद्रारिः । पुं । नेपालनिम्बे । छि.रे.उ. । रा.

निद्रासञ्जनम् । स्त्री । श्रेष्ठणि । मा.नि. ।

निधनम् । क्ली । मरणे । अम । पुं । वधताराम् ।
[नि. व. ६]

निधमनः । पुं । निम्बवृक्षे । निम्बु ग्राह । रा.

निधिः । पुं । नलिकायाम् । नावः क । रा.
[नि. व. १२] जीवकौषधी । श. च ।

निधुवनम् । क्ली । सुरते । अम ।

निध्यानम् । क्ली । दर्शने । अम ।

निनन्दुः । क्ली । स्तवव्यायाम् । छे. च ।

निन्द(न्य)तलः । नि । निन्दितहले । श. र. ।

निपः । पुं । कदम्बहले । श. च. । कलसे । अम. ।

निपाकः । पुं । रसने, पाके । श. र. ।

निपानम् । क्ली । दीह्नभाण्डे । त्रिका. । कृ-
पमभीषे शिलादिष्वहे कृपीडुताम्बुस्थाने । भ. ।

निपुणः । पुं । चिकित्सके । सु. नि. १६५. ।

निफला । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लता-
कटे कौ । भा. ।

निफालनम् । क्ली । दर्शने । वै. निघ. ।

निफेनम् । क्ली । अहिफेने । रा. नि. व. ६ ।

निबन्धः । पुं । मलमूत्ररोगरोगे, चानाह्ने । छे.
च. । निम्बवृक्षे । जटा. ।

निबन्धनम् । क्ली । छेवौ । भा. ।

निभालनम् । क्ली । दर्शने । त्रिका. ।

निमज्जथुः । पुं । शयने । निद्रायां । वै. निघ. ।

निमज्जनम् । क्ली । स्नाने, अत्रगाहने । वै.
निघ. । [वा. चि. ७५.]

निमर्हकः । पुं । मांसस्य विविधव्यञ्जनप्रकारे ।

निमित्त(क)म् । क्ली । हेतौ । मा. नि. । चि-
त्रे । अम. । (कम्) चुम्बने । श. मा. ।

निमित्तकृत् । पुं । काके । रा. नि. व. १६ ।

निमीलः (नम्) । पुं, क्ली (नम्) । निमेषे ।
छे. च. ।

निमेषः । पुं । शेषवर्त्मगतरीगमेदे । लक्ष्यं —
“निमेषणीः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्षसंशयाः ।
आलयेदति वक्रानि निमेषः स गदी भगः ॥” सु-
ष्ट. ३५. । निमेषे । भलक. । श. र. ।

निमेषकृक् । पुं । खद्योते । त्रिका. ।

निम्बगम् । क्ली । जले । रा. नि. व. १४ ।

निम्बः (कः) । पुं । (Melia azadirach-
ta, Syn. Azadirachta Indica.) खन्वा-
मव्यातवृक्षे । निम्बु ग्राह । चिं निम् । मं निम्बु,
लिख. कं वेउ । तं वेपलेट्टु । ता. वेपुमरस ।
गुणाः — शीतः तिक्तः ब्रणकमिवमिश्रीफणः श्लेष्म-
घ्नः बहुविषपित्तघ्नः विशेषतो हृदयविदाहशान्ति-
करश्च । रा. नि. व. ६ । तत्फलगुणाः — रसे तिक्तं
पाके कटु मेदनं खिन्धं लघु उष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मा-
श्लेष्मिमहघ्नश्च । भा. । “दृष्टान्तानि निम्बवासा-
न्मगुमाः ।” बा. सु. १५५. चारुवचादिः । खञ्जूर-
वृक्षे । तालीशपत्रे । मरिचे । पलाण्डौ । वृक्षमू-
लके । रा. नि. व. २२ ।

निम्बतरुः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।
निम्बवृक्षे । मन्दारवृक्षे । अम. ।

निम्बतैलम् । क्ली । निम्बफलोत्पत्तौ । निम्ब-
फलज टेटल । गुणाः — कटूष्णकृमिकृच्छकफघ्नश्च ।
रा. नि. व. १५ ।

निम्बपञ्चकम् । क्ली । पञ्चनिम्बे । रा. नि. व. १२ ।

निम्बपत्रम् । क्ली । प्रसिद्धं, रक्तपिप्पे हितम् ।
निशपाता । सि. यो. र. पि. चि. खण्डखाद्ये । गुणाः —
“निम्बपत्रं स्मृतं नेत्रं कृमिपित्तविषमणुत् ।
वातलङ्घपाकश्च सर्वाारोचककुष्ठगुत् ॥” भा. ।
च. द. चटाङ्गधूषे ।

निम्बप्रसवः । पुं । निम्बपत्रे । वा. चि. ६५. ।

निम्बवीजः । पुं । राजादनौवृक्षे । शिनी
ग्राह । रा. नि. व. ११ ।

निम्बुः (म्बुः) (कः) । पुं । (Citrus me-
dica. Var. acida.) अम्लजम्बीरवृक्षे । टैक
लेवुत् ग्राह, कागकौ लेव । मं निम्बे । कं नि-
बू । गुणाः — फलमम्लरसं कटूष्णं गुल्मासनातहरम्
आग्नेयं चक्षुष्यं कासकफकण्ठहृद्हरं । पक्वम-
तीव रुच्यम् । रा. नि. व. ११ । निम्बुकमर्षं वातघ्नं
दीपनं पाचनं लघु कृमिघ्नं तीक्ष्णमुदरघ्नघ्नं श्ले-
हितं रोचनं मन्दोष्णौ बहुगुदे च हितम् । भा. ।
“निम्बुकृमिसमुद्गनाशनं तीक्ष्णमुदरघ्नघ्नं
रुच्यम् । वातपित्तकफशूलानां हितं गण्धान्नरुचि-

बीधनम्परम् ॥ विदीषसदीज्वरपीडितानां दीषा-
शितानाश्च स्वरञ्जलानां । मलयङ्गे बहुगुदे हितश्च
विमुचिकायां मुनयो वदन्ति ॥” भा.ि. १०५. ।

निम्बुकपानकम् । क्ली । निम्बूसकृतप्रपा-
नके । लेवुतु चर्नरे । निम्बुरसः १ भ. शकरोदकं
६ भ. लवङ्गमरिचचूर्णेन समिश्रया कृते पानके ।
भा. । [रसः ।

नियतः । पुं । गन्धके । र.सा.सं. वसन्ततिलक-
नियमनः । पुं । निम्बुहले । वै.निघ. । क्ली ।
रसस्य संस्कारविशेषः । See पारदः ।

नियामकगणः । पुं । रसनियामकद्रव्यस-
मूहे । यथा — “सर्पादीवनककर्ण्यौ कष्टकौ यम
लिङ्गिका । शतावरी शङ्खपथी शरपुष्पा पुनर्नवा ।
मूषापथी च मस्याची ब्रह्मदण्डी शिखण्डिनी ।
अनन्ता काकजङ्घा च काकभावी च पीतिका ।
विणुकाला सहचरा सहदेवी महाबला । बला
बागबला मूर्त्त्या चक्रमर्दकरञ्जकौ । पाठा तामल-
की नीली जालिनी पञ्चचारिणी । घटा विघ-
यटा गोजिह्वा कोकिलाली चन्द्रज्विन् । आसुपथी
चौरिणी च त्रिपुटी मेरुद्रुङ्गिका । कण्ववर्णा च
तुलसी सिंही च गिरिकर्णिका ॥” र.सा.सं. ।

नियोगः । पुं । इदमेव कर्तव्यमिति अवधार-
णे । यथा — पथ्यमेव भोक्तव्यम् । सु.उ. २५५. ।

नियोडा । पुं । कुकुटे । रा.नि.व. १८. ।

नित्या । स्त्री । सर्वपथहांशमाने । प.प्र. ।

निरजता । स्त्री । उपवासे ।

निरशनम् । क्ली । अनशने । व्याक. ।

निरसनम् । क्ली । निषीदने । अम. ।

निरसा । स्त्री । निःशेषिकावस्थे । रा.नि.व. ८०. ।

निरातङ्गः । वि । रोगमुक्ते । रा.नि.व. २०. ।

निरापशालिः । पुं । जलशय्ये चैव हृद्यन्तु-
सन्नातशालिषाम्बुविशेषः । निर्जलः कृद्वाञ्छ देश-
ञ्छिक शब्दः । सं रूपशालि । कं तुलनेलु । गुणाः
— मधुरः क्षिप्तः शीतलः पित्तदाहघ्नः विदीषघ्नः
रुच्यः पथ्यः सर्वरोगघ्नश्च । रा.नि.व. १६. ।

निरामज्वरः । पुं । पक्वरी । लघुचर्च — “स-
हस्रामा लघुलघु गावाणां ज्वरमार्द्धवम् । दीप-

हतिरुक्ताहो निरामज्वरलघुचर्चम् ॥” भा.नि. ।

निरामयः । पुं । शकरी । श.भा. । वनकावे ।
मे. । वि । रोगमुक्ते । रा.नि.व. २०. ।

निरामालुः । पुं । कपिलहले । श.च. ।

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांसां । यन्त्र
छटाशास्त्रौ । रा.नि.व. १२. ।

निरिन्द्रियः । वि । इन्द्रियशून्ये । [६५. ।

निरिहः । वि । निघटे । निर्यापारे । वा.वि. ।

निरुत्यः (स्थितः) । वि । स्थिते । र.सा.सं. ।

निरुत्थीकरणम् । क्ली । सतलोहस्य भिन्नप-
ञ्चकादिभिः पाकेन सारणे । “सर्वमेतन्मृतं लोहं
पक्त्वा भिन्नपञ्चकैः । यदायं स्यान्निरुत्थय सर्वं र-
क्तिवतुष्टयम् ॥” मतान्तरे यथा — “गोष्ठतन्मृतं
लोहं तमखले विमर्दयेत् । दिनैकद्वयकाटानि क-
डा गजपटे पचेत् । इत्येवं सर्वलोहानां कर्तव्यं
स्यान्निरुत्थितम् ॥” र.सा.सं. ।

निरुहगुदः (पायुः) । पुं । तन्मासकगुद-
रोगे । लवणादि यथा — “वेगमस्यागुहाः । निरुहो
गुदमाश्रितः । निरुहो महत् स्त्रोतः स्रवणारङ्ग-
रोति च ॥ मार्गस्य सौम्यान्तु कृच्छ्रे पुरीषं तस्य
गच्छति । सन्निरुहगुदं व्याधिमेनं विद्यात् सुदुल-
रम् ॥” सु.नि. १३५. ।

निरुहप्रक(का)शः । पुं । मृदूश्चुद्ररोग-
विशेषः । लक्षणं — “वा . खट्वमेवन्तु चर्मं संशयते
मणिम् । मणिरुध्मोपमहसु मुच्यतेतो रुण्डि च ।
निरुहप्रकशं तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ॥” सु.नि.
१३५. । [अ. ।

निरुहमणिः । पुं । निरुहप्रकशे । वा.उ. १३५. ।

निरुपमः । पुं । गौधेरकजातिभेदे । सु.कण्ठ.
८५. ।

निरुहः । पुं । वल्लिविशेषः । “कषायधीरतेले-
यौ निरुहः स निगद्यते ।” सा.कौ. । तत्र परि-
माणं — कफे ११ तो. पित्ते ८ तो. वाते च ६
तो. यावन्तम् । खेदमधुनीय ६।४।६ पञ्चानि यथा-
क्रमं कफपित्तवातेषु यावन्तानि । तथा कल्कस्य ४
प. सैन्धवस्य २ तो. । रसवीरास्त्रमस्यानास एकैकं
पलं यावन्तम् । इति निरुहवल्गिकल्पनामात्रा ज्ञे-
या । वै.निघ.व.चि. । स पीतकेशनदीपहरप्रल-

नैलेखनहं हपिक्लिमधुतैलयापनयुकरधसिद्धीत-
रवनिभेदेन बहुधा । तेषां लक्षणानि तत्त्वार्था-
ये स्यान्ति । भा. । तस्य कालादि—“अनुवाक्य
किञ्चित्तु तृतीयेऽङ्गि निरुद्धयेत् । मध्याङ्गे किञ्चि-
दावसे प्रयुक्ते बलिमङ्गले । अथकस्त्रेदितोत्सृष्ट-
मलं नातिबभुक्षितम् । मधुसूदनकल्पाख्यकषाया-
बाधतः क्रमात् । चीनि षट् हे दश चीणि पलान्
निलरीगिष्ठा । पिसं चत्वारि चत्वारि हे विपञ्च-
नतुष्टयम् । षट् चीणि हे दश चीणि कफे चापि
निरुद्धयम् ॥” च. द. ।

निरोधः । पुं । नाशे । रोधे । मे. ।

निरोप्यशालिः । पुं । वापितशाली । (वानां
शानि । गुणाः—लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तरा वि-
दाङ्गिनः दाघन्ना बल्ल्या सूत्रवर्द्धनाथ । रा. नि. व. १६ ।

निर्ऋतिः । स्त्री । बालस्य तन्नामकमातृकायह-
विशेषे । वीरशृङ्खलेशय । यथा दशमे दिने मा-
सि वर्षे वा बाली गृह्यते । तेन तस्य ज्वरयात्रोद्दे-
जनादि भवति । च. द. बालरी. चि. ।

निर्गन्धपुष्पी । स्त्री । शम्भुलिहने । श. च. ।

निर्गुण्डी (गुण्डी) । स्त्री । (Vitex negun-
do.) खन मख्यातहने, सिन्धुवारहने । निशमि-
गाह् । हिं मेउडीसम्भानु, निर्गुण्डी । मं लिङ्ग-
र । तं नाबिलिसेट्ट, तंल्लव । वम्. कट्टि । ता.
नोक्कि । दा. सान्वालि । फा. मिसवान् । गुर्ज.
जगोड । कोङ्कणे निर्गुण्डी सिन्धुवार इति च । भा. ।
सा चतुर्धा—श्वेता नीला आरण्या कर्करी चेति ।
श्वेतपुष्पागुणाः—“निर्गुण्डी कटुका तिक्ता कृत्वा
चीणा कषायका । श्रुतिप्रदा नेचरिता केश्या
क्षुद्रप्रदीपनी । सिध्या वर्णा च सम्प्रोक्ता शृङ्खला-
सन्ध्यापहा । सन्ध्यावातश्च वातश्च शोफश्चामङ्गमो-
क्षया । कुष्ठङ्गकं व्रणं शीघ्रं गुब्बङ्गण्डरुजं तथा ।
विषं शूलञ्चाकचिञ्च ज्वरं सैद्यं रुजं तथा । गृध्र-
सीच प्रांतस्यायङ्गसं श्वाश्च नाशयेत् । पित्तनाश-
करी प्रोक्ता पथ्यमस्या लघु श्रुतम् । क्षमिनाशकर-
मोक्तं..... ॥” नीलपुष्पागुणाः—“नीला निर्गु-
ण्डिका तिक्ता कृत्वा चीणा कटुः श्रुता । आधा-
नवातमृद्वर्द्धासं श्वासदुर्गं हरेत् । वातनाशकरी
प्रोक्ता..... ॥” वै. द्रव्यगुणः । रा. नि. व. ३ । क.
शरीरगुणाः—निर्गुण्डी कर्करीयुक्ता कट्वी तिक्ता

कफापहा । वातहृद्यश्च शूलश्च कण्डूकुष्ठश्च नाशये-
त् ॥ आरण्ययोः श्वेतगुणयोः गुणाः—प्रोक्ता शर-
रण्यनिर्गुण्डी पथ्या पित्तज्वरं हरेत् । विषश्च गृध्र-
सीवातं नाशयेद्वर्णकारिणी । पर्णद्यास्त्रासु कटु-
क्षाग्निदीप्तिकरं लघु । क्षमीन् कफश्च वातश्च नाश-
येत्..... ॥ पुष्पद्यास्याः कटु चीर्णां तिक्तहृमिक-
फापहम् । शीघ्रां गुब्बङ्ग वातश्च कुष्ठं शोथश्च ना-
शयेत् । अरुचिर्नाशकम्रीकङ्गुलैव विनाशयेत् ॥”
वै. द्रव्यगुणः । See सिन्धुवारः । नीलनिर्गुण्ड्यां ।
रा. नि. व. ४ । सु. सू. ३७४. । नीलशफालिकायां ।
श. र. ।

निर्घातनम् । स्त्री । इतयेतश्च विचाल्य शल्यो-
त्तरणरूपे कर्मणि । सु. सू. ७४. । [श. र. ।

निर्जराः । त्रि । जरारहिते । स्त्री । सुधाधाम् ।

निर्जरसर्पपः । पुं । देवसर्पये । रा. नि. व. ६ ।

निर्जरा । स्त्री । गुडध्यां । तालपर्ण्या । भूर्गी ।
मे. । नलि । मे. ।

निर्भरः । पुं । गर्जे । शक्ति । श. र. । तुषा-

निर्णायनम् । स्त्री । गजापाङ्गे । श. र. ।

निर्णैजकः । पुं । रजके । अम. ।

निर्णैजनम् । स्त्री । क्षालने । धावने ।

निर्दरम् । स्त्री । तरुसारं, हृचनिर्घासे । मे. ।

निर्दहनः । पुं । भस्मातकहने । स्त्री । तद्दीप्ति ।
रा. नि. व. ११ ।

निर्दहनी । स्त्री । सूत्रायाम् । भूर्गी । र.
मा. । च. द. शल. चि. । “तथाभयां निर्दहनीच ।”

निर्दिग्धः । चि । बलवति, मांसले । हे. च. ।

निर्देशः । पुं । विस्तरवचने । यथा—“शारीर-
मागनु चेति ।” सु. उ. ६५४. ।

निर्भसनम् (ना) । स्त्री, स्त्री । चलकके,
लाक्षाधाम् । रा. नि. व. ६ ।

निर्भिन्नचिर्भिटः । पुं । फुटिकायां । श. चि. ।

निर्भुग्नः । त्रि । विस्कारिते । सा. नि. ।

निम्न(म्न)ध्या । स्त्री । नलिकानामगमद्रव्ये ।
रा. नि. व. १२ । [निके । मे. । चि. । पवित्रे ।

निम्नलम् । स्त्री । कतकफले । निर्मोक्षाय । च.

निर्मलोपलः । पुं । स्फटिके । रा.नि.व.१२।

निर्माल्यम् । स्त्री । शिवनिर्माल्ये । च.द.उ. आ.चि. । देवीकटद्रव्ये । पुराणम् । [व.१२।

निर्माल्या । स्त्री । स्वकानामगम्यद्रव्ये । रा.नि.

निर्मलुटः । पुं । वनस्पतिविशेषे । त्रिका. । ख. पंरे । थापत्र । हारा. ।

निर्मोक्तः । पुं । संप्रकथुके । माटपत्रे (थान-
न) । भा.म.४भ.गर्भे वि. ।

निर्याणम् । स्त्री । गन्नापाङ्गदेशे । छे.च. ।

निर्यातनम् । स्त्री । मारणे । छे.च. ।

निर्यासः (कः) । पुं । तरुचोरे । गोष्ठे
(अं) । वल्कले । छाने । र.मा. । कषाये, काथे ।
प्र.मा. । लात्त्यायाम् । वै.निघ. ।

निर्यासी (इन्) । पुं । शाखीकहवे । प.सु. ।

निर्यूपः । पुं । निर्यासे । प्र.मा. ।

निर्यूहः । पुं । शिखीधान्यकतकाथे । काथवि-
शेषे । र.मा. । प.प्र.१ख. । “शिखीधान्यकतं
सोषं निर्यूह इति संज्ञितः ।” ४६.सु. । निर्यासे ।
अम. ।

निर्लोहम् । स्त्री । बोलनामगम्यद्रव्ये । शुन्धी-
त्राणौ । रा.नि.व.६। व्याघ्रनखे । नथौ । वै.निघ. ।

निर्ल्व(वी)यनी । स्त्री । अहिनिर्मोके । छे.च. ।
वै.निघ. ।

निर्व्वचनम् । स्त्री । निश्चितवचने । यथा—
“आयुर्व्विद्यतेऽस्मिन्निति आयुर्व्वेदः ।” सु.उ.६५अ. ।

निर्वापणः । वि । रोपणे । नाशने । वा.चि.
६अ. ।

निर्व्विषः । पुं । जलसर्पे । वै.निघ. ।

निर्व्विषा (मी) । स्त्री । (Curcuma ze-
doaria) केदारदेशीयद्रव्यविशेषे । निर्व्विषौ
याम् । निर्व्विषा इति मङ्गाराष्ट्रे प्रसिद्धा । गुणाः—
कटुः शीता कफघ्नातरकघ्नी बहुविषघ्नी व्रणरोपणी
च । रा.नि.व.६ । [मृ. रा.नि.व.११ ।

निर्व्विजा । स्त्री । काकलीद्राकायां । किम्बि-

निर्व्वृत्तिः । स्त्री । उत्पत्तौ । निषादे । “निर्व्व-
त्तिरामयस्यासौ ।” भा.पञ्चनि. ।

निर्व्वेधिमः । पुं । तन्नामककर्षयस्वनाकृतौ ।
“स च पीठोपमपरलिः उभयतः क्षीणपुर्व्विकाशि-
तः ।” सु.सु.१६अ. ।

निर्व्वेष्टनम् । स्त्री । नाडीचोरे । हारा. ।

निर्व्व्यथनम् । स्त्री । क्रिद्रे । अम. ।

निर्हारः । पुं । मलसूत्रत्यागभवने । आङ्गि-
तत्त्वम् । निर्हारणे, शल्याद्युत्पादने । अ. ।

निर्हारगृह(स्थान)म् । स्त्री । निर्हारम-
वने । पत्रिथाने । शल्योत्पादनगृहे । स्मृतिः ।

निर्हारी (इन्) । वि । दूरगामिगम्ये । अम. ।

निलिम्बा । स्त्री । दीपनभाण्डे । स्त्रीगविः ।
त्रिका. । [अ. ।

निवन्धः । पुं । अन्धस्य ककुदंसभावे । अ.द.२

निवातम् । स्त्री । वाताभावे । गुणाः—“निवाते
ह्यायुषे सैन्यसारांग्याय च सर्व्वदा ।” सु.चि.२४अ. ।

निवृत्तसंज्ञम् । स्त्री । गुह्यरीगभेदे । निदा-
नादि यथा—“विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चक्षुः से-
दुजं । निवर्त्तते सकुट्टाहं कृत्वा कच गच्छति ।
पिच्छितं ययितं चक्षुः तद्वलम्बमधोमुखः । निवृत्त-
संज्ञं सकुट्टाहं कुट्टिकादिभ्यस्तु तत् ।” वा.उ.३२अ. ।

निशल्या । स्त्री । जलसर्पे । रा.नि.व.६।

निशा । स्त्री । हरिद्रायाः । प.सु. । रा.नि.व.
६ । आसहरिद्रायाः । संयङ्गसौतालोभादि-
चूर्णे ।

निशाकरः । पुं । कुकटे । श.र. ।

निशाख्या । स्त्री । हरिद्रायाः । रा.नि.व.६ ।

निशाचरः । पुं । चोरकनामगम्यद्रव्ये । अयं
यन्निषण्णस्येव भेदः । भटेउर इति नेपालदेशे प्र-
सिद्धः । रा.नि.व.१२ । पेषके । प्रगाले । सर्पे ।
म. । चक्रवाके । श.र. । [जटा. ।

निशाचरी । स्त्री । केशिनीनामगम्यद्रव्ये ।

निशाटः । पुं । पेषके । छे.च. ।

निशाटकः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

निशाटनः । पुं । पेषके । हला. ।

निशाणशिला (लिका) (शी) । स्त्री ।
अनिश्चितचुरादिसुनिशाणार्थे साववर्णसंज्ञनापितः

निष्ठायाम् । श्रुतिनिर्णय निष्ठा । सु.सू.८.५ ।

निष्ठादिः । पुं । हरिद्रादिगणे । वा.उ.२.५ ।

निष्ठाद्वयम् । स्त्री । हरिद्रा दारुहरिद्रा च ।
वा.सू.२.३।४ सुसादिब. । “विनिष्ठा वित्तिका ।”

निष्ठाश्वः । वि । रात्राश्वे । त्रिउकांशे ।
स्त्री । जम्बूकालसायाम् । रा.नि.व.३ ।

निष्ठापतिः । पुं । कपूर । अम. ।

निष्ठापुष्पम् । स्त्री । उत्पले । उन्मि कृत ।
रा.नि.व.१० । [श.च. ।

निष्ठाभङ्गा । स्त्री । दग्धपुष्पाम् । दूधपेया ।

निष्ठासूया । स्त्री । अश्वसूयायां । रस.र.हि
का चि. ।

निष्ठासृगः । पुं । शगले । श.र. ।

निष्ठासूहिम् । स्त्री । पाण्डुरीमे लूहिम् ।
“लूहिचूर्णे निष्ठासूयस्य त्रिफलारोहिणीयुतं । प्रलि-
ङ्गान्मधुमपिम्बोऽङ्गमलापाण्डुशालये ॥” र.सा.सं. ।

निष्ठावनः । पुं । शण्डपे । रा.नि.व.४ ।

निष्ठावेदी (इत्) । पुं । कुकुटे । हे.च. ।

निष्ठाहासः । पुं । शक्तपत्रे । त्रिका. ।

निष्ठाह्वा । स्त्री । हरिद्रायाम् । अम. ।

निष्ठाकन्दः । पुं । बालानां रात्रिरोदनरोगे ।
“कुक्कुन्दरुमली मांसौ हरिद्रा विन्यपचकं । सनि-
सृण्णोदलं धूमात् निष्ठाकन्दोऽस्ति नो शिशोः ॥”
रस.र.बाल.वि. ।

निष्ठितम् । स्त्री । तीक्ष्णलूहि । रा.नि.व.१३ ।

निष्ठिपुष्पा (ष्यिका) (ष्पी) । स्त्री । श-
फालिकावृक्षे । त्रिका. । श.र. ।

निष्ठभनम् । स्त्री । मारणे । हला. ।

निष्ठैतः । पुं । वक्रपक्षिणि । त्रिका. ।

निष्ठोत्रा । स्त्री । श्वेतचिह्नति । चिह्नति । त्रि-
उ.उ. । वै.निघ.२.भ.च.चि.शृङ्गादिगुटी ।

निष्ठला । स्त्री । शालपर्णाम् । रा.नि.व.४ ।

निष्ठलाङ्गः । पुं । वक्रे । रा.नि.व.१६ ।

निष्ठारकः । पुं । पुरीषलयापरपथ्याये प्रवा-
हिकामदे नि । सि.यो.पकाहिका.वि.भीकण्डः ।

“प्रवाहिकेत सा ख्याता कैश्चिन्निष्ठारकस्तु-सः ।”
पराशरः, उल्लेखः । [त्रिका. ।

निष्ठुकणम् । स्त्री । दन्तशाले । दन्तगुञ्जन ।

निष्ठ्वासः । पुं । आसनगमे । बहिर्मुखवासे ।
हे.च. ।

निष्ठङ्गविः । पुं । तण्डुविशेषे । स्त्वमे । उषा. ।

निष्ठसूकम् । स्त्री । आसने । सुनिष्ठसूकशक्ते ।
श.र. ।

निष्ठादग्रहः । पुं । यक्षविशेषे । तदाविष्टस्य
लक्षणं यथा — “गृहीत्वा काष्ठलोष्टादि भस्मनं चो-
रवासनं । नम्रं धावनसुचमदृष्टिं तण्डुविभूषणं ।
अशान्तश्रव्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेवितं । तिलाग्रमद-
मसिपु सततं सक्तलोचनं । मिषादाविष्टतं बि-
धात् वदन्तं परुषाणि च ॥” वा.उ.४.५ ।

निष्ठादी (इन्) । पुं । हतिपक्षे । अम. ।

निष्ठापैकः । पुं । सेके । निःशब्दे । गभीधानसं-
स्कारे । भ. ।

निष्ठाकः । पुं, स्त्री । स्वर्णे । मायचतुष्टये । प.प्र. ।
करपरिमाणे । “चतुर्भिर्मापैकैः श्रावः स निष्ठा-
ऽष्टकमेव च ।” गोविन्दे.परिभाषा । स्वर्णदले ।
स्वर्णकर्णे । साष्टशततीक्ष्णे । हे.च. ।

निष्ठागुहः । पुं । वरुणहवे । श.च. ।

निष्ठाकः । वि । वीर्यहीने । सं. ।

निष्ठाकला (ली) । स्त्री । वृद्धायाम् । रा.नि.
व.१८ । निष्ठारकस्यायाम् । श.र. ।

निष्ठाकुटः । पुं । गृहसन्निहितनिकुञ्जे । गुप्त-
गृहे । अम. । [रा.नि.व.६ ।

निष्ठाकुटिः । स्त्री । एलायाम् । सूक्ष्मायाम् ।

निष्ठाकुटी । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् । अ.टी.भ. ।

निष्ठाकुम्भः । पुं । दन्तीवृक्षे । अ.टी.रा. ।

निष्ठाकुलः । वि । त्वक्शिरास्थिरहिते सि.यो.
यका.वि.व्यवनप्राप्ते । पुं । तरुकोटरे । अम. ।

निष्ठाकाथः । पुं । मांसादिकाथे । हे.च. ।

निष्ठा । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

निष्ठानम् । स्त्री । व्यजने । अम. ।

निष्ठोदनम् । स्त्री । मुखेन श्रेष्ठादीनां वसनं ।

शूद्र (फन) । च.द.साप्रिपातज्ज.वि. । “नसं नि-
ष्टीवनन्था ।” रा.नि.व.६ ।

निष्ठीविका । स्त्री । निष्ठीवने । च.शा.२७. ।

निष्ठेवः (नम्) । पुं, स्त्री । निष्ठीवने । अम. ।

निष्पक्कम् । त्रि । कथिते । अम. । अतिपक्क-
व्यञ्जनादी । म. ।

निष्पक्कः (निका) । पुं, स्त्री । करवीरव-
त् । कञ्जवी भाष्ट । गुणाः—आधानकरः कटू-
ष्णकषायः कफकरः आसवायूरीचकशूलखर्जूर-
घ्नश्च । रा.नि.व.८ । च. ।

निष्पत्राकृतिः । स्त्री । अतिपीडायाम् । छं.

निष्पावः (कः) । पुं । (Phaseolus radi-
atus.) A sort of pulse. शिख्याम् । शैव ।
प.सु. श्वेतशिख्या । भा.नि. शिम् । र.सा. । च.द.
मथि.चि. । राजशिखीवीजे । “निष्पावसु राजशि-
खीवीजं भेटरासु, भेटवासु इति लोकी ।” भा.न.
सूरी.नि. । छं भेटरासु । तं आनपचेद्, राज-
शिखि । छंसा । गुणाः—वातादिकराः गुरुः सरः
विदाहो दृष्टिघ्नः शूलकफशोफविषापहश्च । वा.
सु. । “निष्पावकफलं भटं बहवर्वस्करं गुरु ।”
राज.श.प. । “निष्पावी मधुरी कथं विपाकेऽस्त्री
गुरुः सरः । कषायः सान्यपित्तसामूत्रवातविषय-
कृत् । विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृत्कुक्कनाशनः ।”
भा.पू.१३.भा.व. । गुञ्जाहय । राजभाषे । छं
लोविषा । वट्टो । यूषगुणाः—“यूपो निष्पावजः
साम्यं भृशसुत्पादयेत् सने । श्रेयार्णं दृष्टिरोराञ्च
नाशयेत्सुप्तासितः ॥” अदस्य यूषगुणाः—“नि-
ष्पावसुपः पित्तसामूत्रसन्धानिलप्रदः । विदाह्युष्णो
गुरुः शोफकफहृत्कुक्कलः क्षुतः ॥” द्रव्य.गु. । तु-
षे । स्रपवायी । मं. ।

निष्पावी । स्त्री । (Vigna Catiang.
Syn. Dolichos sinensis.) शिखीधान्यवि-
शेषः । राजभाषे । बोड़ा इति भाषा । वट्टो ।
छं लोविषा । मं रुडुवर्ण । कं तट्वरे । सा हि
धा हरिक्तुभमेदेन । गुणाः—वे एव कषाये मधुरे
कण्ठघ्निकरे दीपने कथं द्वितीया तु ईषज्जैष्टा ।
रा.नि.व.७ ।

निष्पत्यनीकम् । त्रि । उपचाराद्ये । भा

म.४३.सुदरी.वल्लीक वि. । “निष्पत्यनीकं चिरञ्ज-
किंशत् ।” [श.र. ।

निष्फली । स्त्री । निष्फलायां । कथ्याककोश्यां ।

निसारा । स्त्री । कदलीवत् । रा.नि.व.११ ।

निसिन्धुः । पुं । निर्गण्डीवत् ।

निमुन्धारः । पुं । निर्गण्डीवत् । भेष.ज्व.चि.
पानीयवद्यां । [शाकवत् । वै.निच. ।

निसृता । स्त्री । रक्तविडतायाम् । प.सु. स्त्री-

निसृतान्नकः । पुं । कौहगतरोगभेदे, व-
ह्विरीये । वै.निच. ।

निस्तनी । स्त्री । वटके । वडि । श.च. ।

निस्तर्हणम् । स्त्री । सारणे । अम. ।

निस्तलः (लो) । त्रि । वटुले । अम. । पुं ।
तलपदेश । छं.च. । [व.१६ ।

निस्तुषः । पुं । गोधूम । प.सु. । शम् । रा.नि.

निस्तुषरत्नम् । स्त्री । स्फटिके । रा.नि.व.१२ ।

विस्तुषचीरः । पुं । गोधूमे । रा.नि.व.१६ ।

निस्तुपितः । त्रि । खश्चिने । मं. ।

निस्तुषोपलम् । स्त्री । स्फटिके । प.सु. ।

निस्तोदः । पुं । अतिउष्णायाम् । [व.८ ।

निस्त्रिंशपत्रिका । स्त्री । कुडीवत् । रा.नि.

निस्तुटी । स्त्री । णाम् । वै.निच. ।

निस्त्रेणुपुष्पिकः । पुं । राजधूलके । रा.
नि.व.११ । [का. ।

निस्त्रेहः (हा) । पुं, स्त्री । अतसीवत् । त्रि-

निस्त्रेहफला । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् । रा.
नि.व.४ ।

निस्त्रन्दः । पुं । सन्दने । त्रिका. ।

निस्तृहा । स्त्री । असूलवन्धनी । वै.निच. ।
अग्निशिखावत् । श.च. । [कातिसारे ।

निस्सारकः । पुं । प्रवाहिकारीये । च.द.र.

निहाका । स्त्री । गोषिकायां । अम. ।

निहारः । पुं । नीहारे । श.र. । [कीषः ।

निचा । स्त्री । लिख्यायां । निचि । उणादि-

नीकः । पुं । हचभेदे । उणा० । [रा.नि.व.१२ ।

नीचः । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । (श्री.४.११ ।

नीचकः । त्रि । जले । श.र. । स्त्री (का) ।
उत्तमायां गवि । अ.टी.भ. ।

नीचकदम्बः । पुं । गीरलसुष्णाम्, महा-
स्त्रावणिकायाम् । वै.निघ. ।

नीचकुलियम् । स्त्री । वैशालरत्ने । प.सु. ।

नीचगम् । स्त्री । जले । वै.निघ. ।

नीचभोज्यः । पुं । पलाण्डौ । श.च. ।

नीचवज्रम् । स्त्री । वैशालसमौ । रा.नि.व.
१२ ।

नीडः । पुं, स्त्री । पलिकुलाये । अम. ।

नीडजः } पुं । पलिसामान्ये । छ.च. । अम. ।
नीडाङ्गवः }

नीतम् । स्त्री । धान्ये । शस्ये । वै.निघ. ।

नीथम् । स्त्री । जले । उणा. ।

नीपः । पुं । कदम्बवृक्षे, धाराकदम्बे । (कलि
कदम्बः सं राजकदम्ब । रा.नि.व.६ । गुणः—
मरदोषहरः । सु.सु.४६अ. । अशोकवृक्षे । नीला-
शोके । बन्धूकवृक्षे । वक्रुलि गच्छ । मे. । भूकेद-
म्बे । कुक्षुभा । वै.निघ. ।

नीपराजः । पुं । राजकदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

नीरम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । बालके ।
वाला । वै.निघ.१३अ.ज्व.चि.दाहचि.चन्दनादिक-
षाये ।

नीरजः । पुं । कासभेदे । छोटो कटन । रा.
नि.व.८ । जलमकुले, जलमाज्जारे । उद्विडाल ।
श.र. । स्त्री । उत्पले । अश्व । नीलोत्पले । कुष्ठौ-
षधी । मे. । “नीरजशरिरे च ।” सु.चि.२५अ. ।
भौतिके । रा.नि.व.१९ ।

नीरजाः । स्त्री । अजातरज्जायां स्त्रिये ।

नीरदः । पुं । सुप्तायां । रा.नि.व.६ । वै.निघ.
२भ.दाहचि.चन्दनादिकषायः । त्रि । अदन्ते ।

नीरप्रियः । पुं । जलवैतसे । वै.निघ. ।

नीरवृक्षः । पुं । जलमधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीरसः । पुं । दाडिम्बवृक्षे । हारा. । त्रि. ।
रसहीने ।

नीरसा । स्त्री । निःश्रेणिकावृक्षे । रा.नि.व.८ ।

नीराखुः । पुं । जलमाज्जारे । उद्विडाल ।
हारा. । [उड्डा गच्छ । श.च. ।

नीरिन्दुः । पुं । अशशखोटवृक्षे । आशुर्ग-
नीरुक् } त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० । स्त्री ।

नीरुजम् } कष्टभेदे । कुड्विदम्बे । जटा. ।

नीलम् । स्त्री । (Indigofera Tinctoria.)
नील्यम् । नीलपत्रे । मे. । सौवर्चलवृक्षे । ता-
लीशपत्रे । विषे । रा.नि.व.६ । तुल्यके । नीलो-
त्पले । रा.नि.व.१३ । लक्ष्मणने । वै.निघ. ।

नीलः । पुं । नीलासनवृक्षे । नीलपत्र अ-
मन गच्छ । र.सा. । नीलवृक्षे । रा.नि.व.६ ।
वटवृक्षे । रा.नि.व.११ । नीलकान्तसमौ । रा.नि.
व.१९ । वै.निघ.२भ.चयचि.नवरत्नराजश्याके ।
नीलवर्णे । सारिकापल्लवि । नीलवानरे । मे. ।
कणकुरुण्टके । कणनिर्गुण्डाम् । वै.निघ. ।

नीलकम् । स्त्री । कणलवणे । कांस्थे । जले ।
गन्धर्भे । वै.निघ. । कालसौष्टे । रा.नि.व.१३ ।

नीलकः । पुं । नीलच्छङ्गराजे । रा.नि.व.४ ।
नीलवीजे, नीलवीज्रासनवृक्षे । रा.नि.व.६ । क-
णसारकणं । भज्जातकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलकणा । स्त्री । कणजीरके । रा.नि.व.६ ।
जीरके । वै.निघ. । [मयूरे । अम. ।

नीलकण्टकः । पुं । चातकपल्लवि । वै.निघ. ।

नीलकण्ठम् । स्त्री । मूलके । मूला । प.सु. ।

नीलकण्ठः । पुं । पीतशालवृक्षे । पिशांशाल ।
र.सा. । मयूरे । अम. । शिशुवृक्षे । चापपल्लवि ।
खड्गरोटे । दाह्युष्टे । कपोते । गाम्यवृक्षे । छे.
च. । सारसपल्लवि । वै.निघ. । नीलेकदलपुष्प-
वृक्षे । लवणं यथा—“लवणाया अभावे तु नील-
कण्ठशिफा मता ।” सु.टी.मधुमती । [११ ।

नीलकण्ठाक्षम् । स्त्री । रुद्राक्षे । रा.नि.व.७ ।

नीलकन्दः । पुं । महिषीकन्दे । काल आ-
विदम्बे । रा.नि.व.७ ।

नीलकपित्थकः । पुं । महाराजवृत्ते । नील-
वर्णकपित्थमन्दि । रा.नि.व.११ । See टङ्कः ।

नीलकमलम् । स्त्री । नीलपद्मे । नील पद्म ।
गुणाः— शीतलं स्वादु पित्तघ्नं सुगन्धि रक्तं रसा-
यने श्रेष्ठं देहदार्ढ्यकरं कैश्चिज् । रा.नि.व.१० ।

नीलकलम्बी । स्त्री । (Ipomoea heder-
acea, Syn. I. Coerulea.) खनामख्यात
लतायाम् । नील कल्मी । हिं कालदाना । प-
खां वीजवृक्षं विरचने हितम् । [नि.व.६ ।

नीलकाचोद्भवम् । स्त्री । काचलषणे । रा.

नीलकुरुण्टकः । पुं । (Barlavia coe-
rulea.) नीलभ्रिग्टीलुपे, नीलाखाने । नील
खोण्टि । रा.नि.व.१० । भैष.कुष्ठ-चि. ।

नीलकुसुमा । स्त्री । नीलपुष्पभ्रिग्टीलुपे ।
नील खोण्टि । रा.नि.व.१० । See नीलाखानः ।

नीलकेशी । स्त्री । नीलीलुपे । रा.नि.व.४ ।

नीलकान्ता । स्त्री । विष्णुकान्तायाम् । नील
अपञ्जलिता । रा.नि.व.५ ।

नीलक्रीडः । पुं । नीलवर्णक्रीडपक्षिणि ।
नील वक्र । वै.निघ. ।

नीलगिरिकर्णिका । स्त्री । नीलापराजि-
तायाम् । रा.नि.व.२ ।

नीलगिरिजा । स्त्री । (Clitoria Terna-
tea.) विष्णुकान्तायां । अपञ्जलिता । हिं कव-
ध्वष्टो । वम्. गोकर्णी । आस्फोतायाम् । शपञ्ज-
ली । कौषात्तरम् । [गालं । भद्रिकी ।

नीलङ्गः । पुं । कृमिविशेषः । कौटसाचं । श-

नीलचर्म । स्त्री । परुषकफले । रा.नि.व.११ ।

नीलच्छदः । पुं । हृष्यस्त्रूरवत् । वै.निघ. ।

नीलच्छविः । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

नीलजम् । स्त्री । नीललीहे । रा.नि.व.१२ ।

नीलभ्रिग्टी । स्त्री । नीलपुष्पभ्रिग्टीलुपे ।
नील खोण्टि । रा.नि.व.१० । See नीलाखानः ।

नीलतरुः । पुं । नारिकेलवत् । रा.नि.व.११ ।

नीलतालः । पुं । समालवत् । उग्राण शीछं ।
वै.निघ. । हिलासवत् । रा.नि.व.८ ।

नीलतुल्यम् । स्त्री । तुल्यमन्दि । वै.निघ.२भ.
चय.चि.शङ्खररसः ।

नीलदूर्वा । स्त्री । हरितदूर्वायां । नील इ-
र्यां । पात । मं नोलीहरियाली । कं हसुगर्के ।
तं हरितदूर्वालु । गुणाः— मधुरा तिक्ता शीतला
रौचनी रक्तपित्तातिसारघ्नी कफवातज्वरघ्नी च ।
रा.नि.व.८ । “कफपित्तास्रवीर्यघ्नलगादाह्वला
मयान् ।” भा. । [व.८ ।

नीलद्रुमः । पुं । नीलवीजासनवत् । रा.नि.

नीलधातुः । पुं । खटिकायां । नील शङ्खि
भाण्टे । र.मा. । [रा.नि.व.८ ।

नीलध्वजः । पुं । समालवत् । उग्राण शीछं ।

नीलनिर्गुण्डी । स्त्री । (Gendarussa
vulgaris, Syn. Justicia gendarussa.)
नीलपुष्पसिन्धुवारवत् । नील निर्गन्धा । अर्ध-
मादन । तं नल्लवविलं । वम्. कलभडुलसा । दा.
कालिसुखालि । गुणाः— कटूणा तिक्ता रुचा
कासघ्नी श्लेष्मशीफवायुपदराधानहरी । रा.नि.व.४ ।

नीलनिर्यासकः । पुं । नीलवीजासनवत् ।
रा.नि.व.८ । See नीलवीजः । [१० ।

नीलपद्मजम् । स्त्री । नीलकमले । रा.नि.व.

नीलपत्रः । पुं । गुण्डलणं । रा.नि.व.८ । नी-
लवीजासनवत् । अयसलवत् । रा.नि.व.८ । दा-
डिमवत् । रा.नि.व.१ । स्त्री । नीलपद्म । श.
च । [वै.निघ. ।

नीलपत्रा । स्त्री । भृङ्गाम् । वन खग ।

नीलपत्रिका । स्त्री । नीलासनवत् । नील-
पत्र आनन शीछं । र.मा. । कण्ठातालमूल्याम् ।
वै.निघ. । [४ ।

नीलपत्री । स्त्री । इक्ष्वनीलीलुपे । रा.नि.व.

नीलपद्मम् । स्त्री । नीलकमले । नील पद्म ।
रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.११ ।

नीलपर्णम् । स्त्री । परुषकफले । कल्पा ।

नीलपर्णी । स्त्री । विदारौवत् । र.मा. । व-
न्दावत् । वै.निघ. ।

नीलपिच्छः । पुं । रणश्रे । अश्वन प्राची ।
रा.नि.व.१८ ।

नीलपिष्टोष्णी । स्त्री । हलविशिष्टे । पीटी-
जी इति लोके । वै.निघ. । [त्य.८५. ।

नीलपीतः । पुं । महाविषहृत्तिकभेदे । सु.क-

नीलपुनर्नवा । स्त्री । नीलदलपुनर्नवायाम् ।
हिं नीलगदहपङ्गोया । मं कालीयघ्नेष्ट । कं क
रियवेलङ्किलु, करियगणजिले । गुणाः — तिको-
कटूणा रसायनो हृदोगपाष्ठुययधुशसवातघ्नो ।
रा.नि.व.५ ।

नीलपुष्पः । पुं । नीलभृङ्गराजि । नीलभृङ्गशृङ्गा ।
रा.नि.व.४ । विलसत्तल्ले । कृष्णनिर्गुण्डायाम् । वै.
निघ. । स्त्री । ययिपुष्पे । भा. ।

नीलपुष्पकः । पुं । नीलनिर्गुण्डीहले । वै.निघ. ।

नीलपुष्पा । स्त्री । अपराजितायाम् । प.सु. ।
विष्णुकालायाम्, नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.
५ । नीलभृङ्गोद्युपे । नील वाणि । रा.नि.व.१० ।
See नीलास्त्रानः । ययिपुष्पायाम् । कृष्णनिर्गुण्डायां ।
नीत्याम् । वै.निघ. ।

नीलपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । नीलपुष्पापरा-
जितायाम् । नील अपराजिता । रा.नि.व.३ ।
नीलवृज्जायाम् । नील (वाणि) । प.सु. । नीत्याम् ।
रा.नि.व.४ । अतसीद्युपे । यशिनार गाछ । रा.
नि.व.१६ । [निघ. ।

नीलपृष्ठः । पुं । मत्स्यविशिष्टे । कूरे गाछ । वै.

नीलपृष्ठा । स्त्री । नीलीहले । भा.म.१भ. ।

नीलपीरः । पुं । कृष्णलौ । गुणाः — वातकरः
कफपित्तघ्नः कषायः विदाही च । भा.सु.सू.४५५. ।

नीलफला । स्त्री । जम्बूहले । जोग गाछ ।
रा.नि.व.११ । वाताकुहले । वै.निघ. ।

नीलभण्डः । पुं । पियालहले । पिशाशान ।
प.सु. । See अखट्टः । [वै.निघ. ।

नीलभूमिमल्लहारः । पुं । खपरधातौ ।

नीलभृङ्गराजः । पुं । नीलपुष्पभृङ्गराजि । नी-
ल ककुत्तशिशि । हिं भगेरिया । गुणाः — तिको-
ष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशोकनिघ्नः रसा-
यमश्च । रा.नि.व.४ । [च. ।

नीलमकुष्ठः । पुं । नीलवनमुद्गे । मकुष्ठ.११

नीलमञ्जरी । स्त्री । नीलनिर्गुण्डायाम् । वै.
निघ. ।

नीलमणिः । पुं । स्वनामस्थितामणौ । नील-
वर्ण मणि । गुणाः — तिकोष्णः कफपित्तवातघ्नः
धारणात् शुभदश्च । रा.नि.व.१३ ।

नीलमण्डलम् । स्त्री । परुषकफले । पुं । त-
हले । फल्गु । रा.नि.व.११ ।

नीलमयूरः । पुं । मयूरभेदे । गुणाः — “मि-
धावर्जं स्रोतसाच्च करोत्युत्पाटनं शिखी । स वात-
लोऽतिबलकरपुनः किञ्चिद्रसायनः” अचि.११५. ।

नीलमल्लिका । स्त्री । कपित्थहले । रा.नि.
व.११ । [वै.निघ. ।

नीलमल्लिका । स्त्री । प्रपुष्कणमल्लिकायाम् ।

नीलभाषः । पुं । राजभाषे । वरुणे । प.सु. ।

नीलमीलिकः । पुं । खद्योते । श.मा. ।

नीलसृत्तिका । स्त्री । कृष्णसृत्तिकायाम् ।
पुष्पासोसे । रा.नि.व.११ ।

नीलमेहः । पुं । पित्तजन्ममेहरोगे । अत्र री-
गो सफेनं स्वच्छं नीलमेहहति । सु.नि.६५. ।

नीलयष्टिका । स्त्री । कृष्णलौ । काकला इ-
क्षु । कृष्णकूटजे । वै.निघ. । [व.११ ।

नीलरत्न(क)म् । स्त्री । नीलमणौ । रा.नि.

नीलरास्त्रा । स्त्री । नीलपुष्परास्त्रायां । र.मा. ।

नीलरूपकः । पुं । लज्जहले । वै.निघ. ।

नीललोहम् । स्त्री । वर्चलौहे, कृष्णलौहे ।
रा.नि.व.१२ । [अंग. । श.च. ।

नीललोहिता । स्त्री । भूजम्बूहले । मेटो

नीलवटी । स्त्री । नीलवध्यां । नीलगडि ।
चि.क्र.क.केशरञ्जने ।

नीलवर्णम् । स्त्री । रसाञ्जने । र.मा. । नील-
मूलके । परुषकफले । वै.निघ. । [नि.व.५. ।

नीलवर्षाभूः । स्त्री । नीलपुनर्नवायाम् । रा.

नीलवल्ली । स्त्री । वन्दाके । शान्मडु । र.मा. ।

नीलवीजः । पुं । स्वनामस्थितासनहले । नी-
ल-दीप्यमानश्च । मं लोहिवांवीया । कं

कपिप्रहरी । गुणाः—बीजवर्जो कटू शीतो कषा-
यो कष्टघ्नो सारको कण्डूदुघ्नौ । तथोरहितः श्रे-
ष्ठः । रा.नि.व.६ । [पं। प.सु. ।

नीलवुक्ता । स्त्री । कृगलम्बाम् । नील (वा-
नीलवृन्तकम् । क्लौ । तूष्णकाष्ठे । तूष्णे । रा.
नि.व.६ ।

नीलवृषा । स्त्री । बार्वाकी । रा.नि.व.७ ।

नीलवृक्षः । पुं । काङ्गणमालवयोः स्वनामप्रसि-
द्धे हस्ते । गुणाः—“नीलवृक्षस्तु कटुकः कषायीणो
लघुतया । वातामयप्रश्मनी नानाशययुगाश्मनः ॥”
रा.नि.व.६ ।

नीलशिपुः । पुं । शोभाजनवस्त्रे । रा.नि.व.७ ।

नीलशिखिका । स्त्री । शिखीभेदे । वै.निघ. ।

नीलशुकः । पुं । महाविवश्विकञ्जातिभेदे ।
सु.कम्प.८७. । [निघ. ।

नीलशोधनी । स्त्री । नील्याम् । नील । वै.

नीलषष्टिकः । पुं । षष्टिकशालिविशेषे । नी-
ल-वर्णं द्योते धनम् । गुणैः गौरवष्टिकात्किञ्चिद-
न्तः । रा.नि.व.१६ ।

नीलसरम् । क्लौ । वाजरा इति ख्याते शस्त्रे ।
वाजरा । वै.निघ. ।

नीलसहाचरः । पुं । नीलपुष्पकिण्ट्याम् ।
हिं नीलपुष्पकटसरेश । भा.म.४३ मुखरा.चि. ।
“तुलाघृतं नीलसहाचरम् ॥” भैव. । [व.६ ।

नीलसारः । पुं । नीलबीजासनवस्त्रे । रा.नि.

नीलसिन्दुकः (का) (वारः) । पुं, स्त्री ।
नीलनिगुण्ड्याम् । नील निगुण्डम् । रा.नि.व.४ ।

नीलस्यन्दा । स्त्री । नीलापराजितायाम् ।
रा.नि.व.७ ।

नीला । स्त्री । नीलीवृषे । नकुल.१५७. नील-
पुनर्नवायाम् । लावायाम् । रा.नि.व.४।५।६ ।
सूत्रायाम् । कृष्णजीरके । वै.निघ. । तन्नामकोर्द्ध-
ज्जुगतमस्मदर्थे । तत्स्थानं कष्टनाडीसुभयतः ।
सु.शा.६७. । नीलमलिकायाम् । अम. ।

नीलाश्वः । पुं । नीलमणौ । वै.निघ. ।

नीलाङ्गः । पुं । नीलक्रीलपत्रिणि । पारावते ।

वै.निघ. । सारसपत्रिणि । चायपत्रिणि । रा.नि.
व.१६ । [क्रिमौ । अम. ।

नीलाङ्गुः । पुं, स्त्री । नीलमलिकायाम् । हि. ।

नीलाञ्जनम् । क्लौ । रसाञ्जने । तुल्यके । रा.
नि.व.१३ । सीवीराञ्जने । मत्स्य. ७३. । र.मा. ।
गुणाः—उष्णं रसायनं तिक्तं कटुं श्लेष्मसुखनेचरी-
यत्रणदाहघ्नं भेदकञ्च । रा.नि.व.१३ । तच्छोधनं
—“नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बोरुद्रवभाविनं ।
दिनैकमातपे शुद्धिर्भवेत्काथ्यैषु योजयेत् ॥” र.सा.
सं. । [कुल. वै.निघ. ।

नीलाञ्जनच्छदा । स्त्री । जम्बूवृक्षे । जाम-

नीलाञ्जना । स्त्री । वीजवस्त्रे । वै.निघ. ।

नीलाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्ज्याम् । नील
कृपाति । रा.नि.व.४ ।

नीलाण्डकः । पुं । रोहितमन्त्रे । वै.निघ. ।

नीलाद्रिकर्पो । स्त्री । नीलापराजितायाम् ।
रा.नि.व.३ ।

नीलापराजिता । स्त्री । नीलपुष्पापराजि-
तायाम् । नील अणुद्राजिता । मं नीलपुष्पी ।
कं नीलगिरिकर्णिके । गुणाः—शीतला तिक्ता
ज्वरदाहृरक्तातिसारघ्नी विच्छेदिकीन्मादमदभ्रम
श्लासितिकासघ्नी शोभासुघ्ने च । रा.नि.व.३ ।

नीलाजम् । क्लौ । एकमले । रा.नि.व.१० ।

नीलाभ्रम् । क्लौ । कृष्णश्वे । नील अञ्ज । रा.
नि.व.१३ । १०८ अमकम् । [व.६ ।

नीलाम्बरम् । क्लौ । ताक्षीशपत्रे । रा.नि.

नीलाम्बुजम् (अ) । क्लौ । नीलपत्रे । प
सु. ।

नीलाम्बानः । पुं । नीलपुष्पकिण्टीलुपे । नी
ल वीजौ । मं कालाकीराण्ट । कं करियगीरटे
गुणाः—कटुः तिक्तः कफघातशूलघ्नः कण्डूकुष्ठघ्न
षण्णः शोक्लदोषघ्नश्च । रा.नि.व.१० ।

नीलाम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलवस्त्रे ।
नल्लवुलगुड, कालीपिटीलि । मं अजगन्धि ।
वै.निघ. । सा श्वेतनीलभेदेन विधा । गुणाः—
मधुरा रूक्षा कफघातहरी च । रा.नि.व.४ ।

नीलालुः । पुं । नीलवर्णालुकविशेषः । नील-
‘आलू । सं नीलालु । कं करिधमणेतु । गुणाः—
सधुरः शीतः पित्तदाह्यमघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

नीलाशी । स्त्री । नीलनिर्मलश्याम् । वै.निघ. ।

नीलाश्मजम् । क्ली । तुल्यके । वै.निघ. ।

नीलाश्मा । पुं । नीलमणौ । रा.नि.व.१३ ।

नीलासनः । पुं । नीलबीजासनमिदं । पित्रा-
भानविशेषः । गुणाः—कटुः शीतः कषायः कु-
ष्ठकण्टदुद्रघ्नः सारकश्च । रा.नि.व.८ । [निघ. ।

नीलाह्वा । स्त्री । कृष्णापरजितायाम् । वै.

नीलाचः । पुं । हंसे । वै.निघ. ।

नीलिका । स्त्री । कस्तूरी । विदुरीतिभाषा।
नील्याम् । नील । रा.नि.व.४ । नीलनिर्गुणश्याम् ।
वत्तलोहि । रा.नि.व.१३ । लुदुरीगविशेषः । लक्षणं
—“लक्ष्मणसंवर्णं वक्त्रे गात्रे वा नीलिकां विदुः ।”
भा.नि. “शीक्रीधोदिकुपिताहातपित्तान्मुखं त-
नु । श्यामलं मण्डलं त्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥”
वा.उ.३.१२ । लिङ्गनाशनामकपैतृकट्टिरोमे-
भा. । Sec काचः । इन्द्रीवराजतायाम् । वङ्गः ।
कान्तलोहि । वै.निघ. । वारिज्वरं । गजवै. ।

नीलिनी । स्त्री । नील्याम् । च.सू.२७. । नी-
लवृक्षायाम् । रा.नि.व.४ । सु.सू.३८. । सि.यो.
अ.आ.वि.पञ्चगव्यघृते । “नीलिनीं कटुरीहि-
णाम् ।” च.द.ज्व.चि. । “नीलिनीमजगन्धश्च ।”
नीलपुनर्नतायाम् । रा.नि.व.५ । वा.सू.१५. ।
“सुकृशङ्खिनीनीलिनीतिलकानि ।” अतवलायां ।
च.द.गुल्फ.चि. । “सतत्ता नीलिनी वचा ।” श्याम-
निवृतायां । श.र. । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

नीलिनीफलम् । क्ली । नीलीबीजं । नीले-
न बीजं । सु.सू.२७. ।

नीली । स्त्री । खनामख्यातचुपे । नील गांछ ।
रा.नि.व.४ । Sec अक्षिका । नीलवृक्षायाम् ।
नील वर्णः । च.द.सन्निपातज्व.चि.षट्पदशक्तिः ।
“नीली कम्पिन्नकं चिह्नम् ।” तन्नामकौषधी, य-
स्याः बीरं नीलं पुष्पापि नीलम् । या चानेक
लताप्रतानवती भवति । च.चि.१७. । नीलाञ्जलि
काशं, शारदफलायां, सिंहपिप्पलीति उल्लेखः ।

सु.चि.२५. । कालाञ्जयाम् । कर्ण कोर्णम् ।
वा.टी.हेमा. । श्रीफलकायाम् । वेणु गांछ । उ-
द्धदारके । “नीलीतुल्यं लमेलेच ।” “चूर्णं श्यामा
लवमौली ।” सु.सू.४७. ।

नीलीफलम् । क्ली । श्रीफले । सु.चि.१७. ।

नीलीवृक्षाकृतिः । स्त्री । शरपुष्पायाम् । श-
रपुष्पा, वन नील । वै.निघ. ।

नीलोत्पलम् । क्ली । (Nymphaea stel-
lata or N. Caerulea.) नीलकमले । नील
पद्म, नीलोत्पल । नीलकुमुदे । नील शुक्ति ।
हिं नीलोपर । सं नीलोत्पल । कं नेहदिलु । तं
नमकुलुव । गुणाः—अतिस्वादु शीतलं सुरभि सु-
खकृत् पाकेऽतितक्तं रक्तपित्तघ्नश्च । रा.नि.व.१० ।
“नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुखकरं मतं । पाके-
ऽतितक्तं सुरभि रक्तपित्तस्थ बाधकम् ॥” द्रव्यमु-
षः । च.अर्थः चि. । तन्मूलगुणाः—युक्त विट्भि-
शीतलश्च । राज.२५. ।

नीलोत्पलिनी (ली) । स्त्री । नीलकम-
लिनी । नील पद्मत्र बाड़ । कुमुदिनी । शुक्ती
वा कुमुदकुलत्र बाड़ । रा.नि.व.१० ।

नीलोदरः । पुं । मङ्गविषयकजातिमिदं ।
सु.कल्प.८. । [वि. रा.नि.व.११ ।

नीलोपलः । पुं । नीलमणौ । नीलकांष्ठ म-
नीवरम् । क्ली । जले । वै.निघ. ।

नीवारः । पुं । Wild variety of Ory-
za sativa. लणधान्यविशेषः । उड़ि धान । हिं
तीली । तें निवरिवट्टु । गुणाः—सधुरः क्षिण्डः
लघुः पवित्रः पथ्यदश्च । रा.नि.व.१६ । “नीवारः
शीतली वाही पित्तघ्नः कफवातहन् ।” भा.घा.
व. । तदग्रगुणाः—“नीवारभक्ती रुचिदी लघुर्दी-
पनकृद्गुः । वातकारी यक्ष्णसमीहामत्रयनाश-
नः ॥” वै.निघ. । रक्तपित्तं हितः । घि.यो.र.पि.
चि.खण्डखाद्ये । [धानं । र.मा. ।

नीवारतुण्डिका । स्त्री । नीवारः । उड़ि

नीहारः । पुं । हिमः । शिशिरः । स च कफ-
वातवर्धकः । “शीताधिकः समीहारः सविमुरक्षन-
यिवुवान् ।” राज.२५. ।

नुत्तः । पुं । सुद्रपनसहचः । लकुषहचः । वै.निघ. ।

नूतनगुडः । पुं । अभिनवगुडः । नूतन गुडः ।
गुणाः—दाहघ्नः तापघ्नः रसमेन्द्रियतर्पणः शीतः
समधुरश्च । रा.नि.व.१४ । [स्थ । अम. ।

नूदः । पुं । जलदाहघ्ने, अथत्यभेदे । ग्रीवा ज-
नूदन्ता (नी) । स्त्री । महामेदायाम् । वै.
निघ. ।

नृपः । पुं । नृपभक्तः । श्वभक्तः । प.सु. । रा.
जादनवत् । शिनी ग्रीष्म । वै.निघ. २३. चन्दना-
दितैले । “चन्दनासु नृपं वाञ्छम् ।” तगरपाद-
कायाम् । वै.निघ. । [जा.रा.नि.व.७ ।

नृपकन्दः । पुं । राजपलाण्डौ । वा.नि.व.७ ।

नृपतरुः । पुं । आरम्बधने । राजादनीवत् ।
शिनी । चि.क.क.४५. ।

नृपद्रुमः (पादपः) । पुं । स्थूलारम्बधने ।
वड् शोषावत् । रा.नि.व.६ । भा.वा.२.चि.विफ-
लागम्यलीः राजादनीवत् । शिनी । रा.नि.व.११ ।

नृपप्रियः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।
रामशरी । राजशत । रा.नि.व.८. आनवत् । रा.
नि.व.११ । सारसपत्तिणि । वै.निघ. । वंशभेदे ।
वेङ्गु. वीण । श.च. । [व.७ ।

नृपप्रियफला । स्त्री । वालाकीवत् । रा.नि.

नृपप्रिया । स्त्री । केतकीवत् । (केश) शोण ।
रा.नि.व.१० । पिण्डीखर्जूरः । शालिधाम् । वै.
निघ. ।

नृपवदरः । पुं । राजवदरवत् । रा.नि.व.११ ।

नृपमाङ्गल्यकम् । स्त्री । आङ्गल्यक्षपः । रा.
नि.व.४ ।

नृपमाषः । पुं । राजमाषः । रा.नि.व.१६ ।

नृपवल्लभः । पुं । राजावत् । राजवदरः ।
रा.नि.व.११ । यक्षणां रसविशिष्टः । कञ्जलिः ८
ती. जातीफलं (जाशकन) लवङ्गं (गवध) सुला
(भूत) गुडलकं एला टङ्गणचारः (महाशत्रु-
शत्रु) जीरकं (कीरा) तेजपत्रं यमानी शण्डी सै-
न्धवणं लोहम् अम्ब ताम्रम् एषां प्र. ४ ती. ज-
रिचं ८ ती. काशीदुग्धेन धात्रीरसेन वा मईयेत् ।
हृन्मृ यथा—पारदः गन्धकः लोहम् अम्ब शीषकं
चित्रकसूलं चित्रसूलं टङ्गणचारः जातीफलं हि-

ह्नु गुडलकं एला सुला लवङ्गं तेजपत्रं यमानी शण्डी सै-
न्धवणी सैन्धव सरिचं रीयं प्र. १ ती. स्त्र्यम्बम् १२
रक्तिकं । आर्द्रकरसेन आमात्रकीरसेन वा भावये-
त् । भावा रापकलायसिता । रा.सा.सं. ।

नृपवल्लभघृतम् (तैलम्) । स्त्री । नेत्ररोग-
घृतं तैलम् । रा.नि.व.७. तैलं ॥० श. दुग्धं २ श. ।
कन्कार्यं । (अशुभ) नृपभक्तः (तन्मन्त्रो-
पमा) मेदा (अशुभका) दाहा (किमुयिम्) शाल-
पर्णी कण्टकारी वृद्धनी यक्षिमु वाञ्छालकं (त-
मङ्गु) बिडङ्गं मज्जिमा शर्करा (तिनि) राखा
नीलोत्पलं गीतुरं पुष्करीकं (पु.पुतिश) पुनर्नवा
सैन्धवं पिप्पली (पिपुल) प्रत्येकं ॥० ती. तैल-
नयं घृतसंवनच । भैष. । अथवा तैलघृतयोः प्र.
४ श. दुग्धं १६ श. कन्धद्रव्यं प्र. २ ती. रसर. ।

नृपवल्लभा । स्त्री । केविकापुण्ड्रवत् । रा.नि.
व.१० । महाराजचूतवत् । वै.निघ. ।

नृपात्मजः । पुं । महाराजचूतवत् । रा.नि.
व.११ । आमातकवत् । वै.निघ. । स्त्री (जा) ।
कटुत्पन्नाम् । रा.सा. ।

नृपावम् । स्त्री । शालिधाम्यविश्वे, राजाश्वे ।
गुणाः—विदीषघ्नं सुखिघ्नं मधुरं लघु रीपघ्नं वल्यं
पथं कान्तिदं वीर्यवर्धनञ्च । रा.नि.व.१६ ।

नृपामयः । पुं । राजयक्षणि, लयरीगे । रा.
नि.व.१० । [न. । प.सु. ।

नृपार्हम् । स्त्री । शालिधाम्ये । देशस्थिक धा-

नृपावर्त्तः । पुं, स्त्री । राजावर्त्तमणी । रा.
नि.व.१३ । [जपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

नृपाङ्गयः । पुं । राजावर्त्तमणी । प.सु. । रा.

नृपेष्टः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७. रा.
जवदरवत् । रा.नि.व.११ । नीलीवत् । वै.निघ. ।

नृपोचितः । पुं । राजमाषः । वर्वणि । प.सु. ।
रा.नि.व.१६ । [पौ । रा.नि.व.१८ ।

नृमाणम् । स्त्री । पादात् ऊर्ध्वविस्तरदोःपा-

नृसारः । पुं । निषादल इति ख्याते द्रव्ये ।
महाडावके ।

नेता । पुं । मिस्रवारकपे । निजिज्ज । रा.नि.
व.४ । निम्बवत् । रा.नि.व.६ ।

नेत्रम् । क्ली० दर्शनेन्द्रिये । ८शू० । रा.नि.व. १८। नेत्रपरीक्षा यथा — वातेन रुक् धूमरुणश्च । पित्तात् पीतरक्तहरितवर्णं सदाह्व । कफेन धवलं ज्योतिर्हनिच । भा. । तदुक्तं — “विद्याद्वाहुलः बाह्व्यं स्वाहुलीदरसम्मतं । द्वाहुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्गयनमुद्द । सुहृन् गोक्षनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् । जलं भुवीऽपिती रत्नां वातात् कणं मितं जलात् । आकाशादशुभागीय जायन्ते नेत्रबहुदे । दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा द्रुयादिशारदः । नेत्रायामविभागान् कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तमस्मिन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः । मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने ।” सु.उ. १अ. । तरुमूलं । शीघ्रं निःकृ. रा.नि.व. २ । च.द.वि.ज्व.वि. । “दीर्घपत्रककर्णस्थनेत्रम् ।” वलिश्चाकाशम् । शला इति लोके । यथा — नेत्राणि सुवर्णरजततामायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि शृङ्गानि दृढानि गोपुष्पाकाराणि षट्जूनं गुटिकामुखानि । तदभावे नलवर्णशस्त्रिभ्रवाः । नेत्रप्रणिधानदोषाः षट्, पाञ्चवर्षीकृतमत्युत्तिममवसरं तिथ्येकलक्षं चलितं विवर्तितमिति । अतिस्थूलं कर्कशमवनतमणुभिन्नं सन्निष्ठविप्रकृष्टकर्णिकं सूक्ष्मातिच्छिद्रमतिदीर्घमतिदृक्स्थमित्येकादशनेत्रदोषाः । सु.चि.३५अ. । See अनुवासनवन्ति ।

नेत्रकर्ण (प्रसाधनम्) । क्ली० । सप्तविधनेत्रोपवारिषु । यथा — “सिकशाश्रीतसम्प्लिष्टी विङ्गालभर्षणस्तथा । पुटपाकोऽञ्जने नेत्रे यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥” तोड. । भा. । [अम. ।

नेत्रच्छदः । पुं । नेत्रावरणे । ८शू० पाठः ।

नेत्रधावनम् । क्ली० । चक्षुर्धावने । तस्य विधिः — “दन्तमूर्ध्वमधी घृहा प्रायः सिखेव लोचने । तोयपूर्णसुखसेन दृष्टिराशु प्रसीदति ॥” राज. १प. ।

नेत्रनैर्मल्यकारी । पुं । खर्परघातौ । वै.निघ. ।

नेत्रपथ्यन्तः । पुं । अपाङ्गदेशे । रा.नि.व. १८।

नेत्रपाकः । पुं । चक्षुषः पाके । लक्ष्यं — “कखूपदेहालयुतः पक्षोदुम्बरसन्निभः । संरम्भी पच्यते यक्षु नेत्रपाकः स शीघ्रजः ॥” मा. नि. ।

नेत्रपाषाणः । पुं । कटुकाशम् । र.मा. ।

नेत्रपिरण्डः । पुं । विङ्गाले । नेत्रगोलके । श्वा. रा. । [१ ।

नेत्रपुष्करा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व. ।

नेत्रमलम् । क्ली० । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

नेत्रभूषणम् । क्ली० । कृष्णाञ्जने । का. नि. ७व्या. । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

नेत्रमङ्गलकारी (इन्) । पुं । खर्परघातौ ।

नेत्रमलम् । क्ली० । पिष्टते । प्रिष्टौ । वै.निघ. ।

नेत्रमीला । स्त्री । यवतिकालतायाम् । रा. नि.व. ३ ।

नेत्ररोगः । पुं । दृष्टिमतरोगे । ८शू० पाठः । तस्य निदानं — सन्ततद्वरेक्षणरोदनकोपशोकाभिघातादिभिर्वातादयः कुपिता नेत्रविकारान् जनयन्ति । ते च रोगाः षट्समिताः । यथा — वातजा दग्ध, पित्तजा दग्ध, कफजास्त्रयोदग्ध, रक्तजाः योदग्ध । विदोषजाः पञ्चविंशतिः, बाह्यौ द्वौ । ते च पुनः षट्समतिप्रकारा अवयवसेदेन षट्समतिर्भवन्ति । यथा — सन्ध्याश्रया नव, वर्त्मजा एकविंशतिः, शुक्लजा एकादश, कृष्णजाश्चत्वारः । सन्ध्याः सप्तदश, दृष्टिजाः द्वादश, वृद्धिजातो द्वौ चेति । मा. नि. । अथस्य नेत्ररोगा यथा — “तीयः स्त्रावः प्रसन्नाम्नी नक्तान्धिमिरस्तथा । सुषुप्तौ सुषुजालञ्च पटलम्बुदन्तथा ॥ पृथग्वायस्य काचाक्षौ रक्तस्त्रावस्तथैव च । चिपिटी वर्त्मरोगश्च अभिष्यन्दस्तथैव च ॥ वातपित्तकफैर्दृष्टेर्नेत्ररोगा भवन्त्यसौ । लिङ्गं विकिसितं तेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥” ज.द. ।

नेत्ररोगहा । पुं । वृद्धिकात्या । विज्ञाति । रा.नि.व. ८ ।

नेत्रराम । क्ली० । नेत्रपक्षणि । वै.निघ. ।

नेत्रवती । स्त्री । पश्चिमदेशप्रसिद्धभारतवर्षीयनद्याम् । एतज्जलगुणाः — सुमधुरं कालिजनकं उख्यं पुष्टिकरं दीपनं पाचनं वल्यञ्च । रा.नि.व. १४ ।

नेत्रवर्त्म । क्ली० । दृष्टौ, नेत्रे । वै.निघ. ।

नेत्रवर्त्मवन्धः । पुं । नेत्ररोगविशेषः । वै.निघ. ।

नेत्रवस्ति । पुं । नेत्रे वस्तिदानप्रकरणं । “नेत्रवस्ते परित्यज्य सार्द्धं हयमङ्गलम् । सर्वतश्चापि वमनीं जलं दत्त्वा प्रमईयेत् ॥ तेन पिष्टेनालवर्णं

दृढं सम्भिवर्जितम् । कृत्वा लघुत्वं दृक्प्रान्ते
शुक्रभागं द्रवणं वै । पूरयेच्च यथापक्वा पूरित
येव जायते । नेत्रे पलं प्रकुर्वीत विकासस्तु तथै
व च ॥ स्वस्थं कफे सन्निरीगे मात्रा पच्यते वि-
दुः । कफे वाते कृष्णरीगे मात्रा सप्तशतं मता ।
दृष्टिरीगे वृष्टशतं अधिमये सहस्रकम् । शक्तेऽति
कुटिले ऋक्षे स्वात् द्वादशशती मता ॥ पित्तरोगी
नवशतं सहस्रं वातरोगिणाम् । एकाहं वा त्राहं
वापि पञ्चाहं चैष्यतेऽथवा ॥ द्रवचापाङ्गती नीला
नीलद्रव्यं विलोका च । सुखं निरीक्षयेत् पश्चात्
नेत्रवस्तिविधिसूत्रम् ॥ निर्दृष्टित्व्याधिप्रान्तिश्च कि-
यालाघवेन च । सम्यक् रोगी सुखसुप्तिवैशद्यं वर्ण-
पाटवम् ॥ शोकाशुपातगुरुता स्रेष्ठे स्यादति-
पिंते । रुचाविलं सरक्तञ्च नेत्रं स्याद्भीतपिंते ॥
रुचे स्निग्धः क्रमशश्च प्रयोज्यः सम्प्रदायतः ।”
तोड । See सु.उ. ८५५ ।

नेत्रविभूषणम् । क्ली । नीलाञ्जने । वै. निघ. ।

नेत्रवैमल्यकारी (इन्) । पुं । खपरिधाती ।
वै. निघ. ।

नेत्राभिषन्दः । पुं । नेत्रसंलग्नतरीगे । ने-
त्राभूतं वा इक उठ्ठा । स चतुर्विधः वाताभिष-
न्दः, पित्ताभिषन्दः, कफाभिषन्दः रक्तजर्घते ।
अथ रोगः प्रायेणाधिमन्यादिसर्वविधनेत्ररोगाणा-
माकारः । लक्षणं यथा—“प्रायेण सर्वे नयनाम-
याक्षे भवन्त्यभिषन्दनिमित्तमूलः । वातात्पित्तात्
कफाद्रक्तादभिषन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घो-
रः सर्वनेत्रामयाकरः । मिल्मीदनलधनरीसहर्ष-
सहर्षपाकृष्यशिराभितापः । विगच्छभावाः शिशि-
राशुता च वाताभिषन्दे नयने भवन्ति । दाहप्रपा-
की शिशिराभिनन्दा भूमायनं वायुसमुद्ययः । उ-
ष्णाशुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिषन्दे नयने भव-
न्ति ॥ उष्णाभिनन्दा गुरुताविशोफः कण्डूपदेषा-
वतिशीतता च । सर्वातो मुहुः पिच्छिल एव चापि
कफाभिषन्दे नयने भवन्ति । ताम्बाशुता लोहित-
नेत्रता च राज्यः समलादतिलीहिताश्च । पित्तस्य
लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिषन्दे नयने भव-
न्ति ॥” सु.उ. ६५५ ।

नेत्रामयः । पुं । नेत्ररोगे । रा. नि. व. २० ।

नेत्रामयहरः । पुं, स्त्री । खपरि । वै. निघ. ।

नेत्राब्जु । क्ली । अशुषि । उट्फलं कल । अम. ।

नेत्रारिः । पुं । सुहृदिहवे । मनजा ग्राह । रा.
नि. व. ८ ।

नेत्रार्शः । क्ली । अलिजातार्शसि । तत्र वर्त्माव-
रोधः वेदनास्वावी दर्शननाशश्च । सु. नि. १५५ ।

नेत्रास्थि । क्ली । नयनाधिष्ठाने घोषास्यास्थि-
त्रये । च. शा. ७५५ ।

नेत्री । स्त्री । नाभ्यां । श. र. ।

नेत्रोपमः । पुं । वातामे । वामांश । भा. ।

नेत्रोपमफलः । पुं । वातामध्वे । भा. ।

नेत्रोषधी । स्त्री । अजयश्याम् । तीउ पूञ्जी,
कौंशा । प. सु. । र. मा. । क्ली । नेत्रहितोषध-
माने । पुष्पकाशीषे । नीलाञ्जने । नील हीराक-
म् । रा. नि. व. १२ ।

नेत्रावर्गः । पुं । चतुर्द्विंशतिरद्रव्यगणौ । यथा—
“हिंसा रसाञ्जनमोक्तं विफला लोप्रकहयं । कु-
मारिका च विमला गण्डादयं नेत्राञ्जकः ॥” अ-
र्कचि. ।

नेदिष्ठः । पुं । अदीटवच । जटा. ।

नेपालः । पुं । कृष्णली । वै. निघ. । [नि. व. १२५]

नेपालकम् । क्ली । ताम्रधाती । उग्र । रा.

नेपालनिम्बः । पुं । पातितकको चिरांठो ।
चिरदता, नेपालनिम्बं परादते इति च लोके ।
गुणाः—“नेपालनिम्बः शीतोष्णो योगवाही लघु-
लघुः । तिक्तोऽनिकफपित्तास्रशोफलणाज्वरापहः ।”
रा. नि. व. ६ । [कभेदे । भा. पू. १ भ. शा. व. ।

नेपालमूलकम् । क्ली । गजदन्ताकारं मूल-

नेपालशृङ्गी । स्त्री । नेपालदेशीयशृङ्गीविधे ।
नेपालदेशीयं शृङ्गी विधे । गुणाः—“नेपालशृ-
ङ्गी नेपाक्षी हन्ति सा कफजान् गदान् । वातजा-
न्निखिलांश्चापि सन्निपातीह्वं ज्वरम् । आमवातं
महाघोरं हृद्रोगमपि दारुणम् ।” अत्रि. [निघ.]

नेपालि(ली)का । स्त्री । सोमलताया । वै.

नेपा । स्त्री । नवमङ्गिकायाम् । (मुठ्ठी) । रा.
नि. व. १० । कम्पूथ्याम् । वा. उ. ५५५ । मनःशिला-
याम् । वै. निघ. हिक्का, वि. धूसी ।

नेपालीयम् । स्त्री । ताम्बे । वै.निघ. ।

नेपालेक्षुः । पुं । पुष्पकेची । भूँड़ि ईक्षुः ।
रा.नि.व.१४ ।

नेमिः (मी) (इन्) । पुं । शकखदिरं । रा.
नि.व.८ । चक्रवाकपक्षिणि । च.इ.१५. । तिन-
शठत्वे । अम. । र.मा. ।

नेमिवृक्षः । पुं । श्वेतखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

नैकुम्भम् । स्त्री । जैपालवीजि । सा.कौ. ।

नैगमेषः । पुं । पितृग्रहसंज्ञके बालरोगे । त
दाविष्टं लक्षणं यथा—“यः फेनं वमति विनम्यते
च मध्ये सोढं विलपति चोर्द्धनीलमाणः । त्व-
र्येत प्रवतमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति हि
नैगमेषजुष्टः ॥” नैगमेषस्तु पार्वत्या सृष्टो मेषान-
नो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुह्यत्वासमः स-
खा । सु.उ.२७५. । [१. सु.शा.१०५. ।

नैगमेषापहृतः । पुं । नागीदरं । नागोद-

नैचिकी । स्त्री । उत्तमायां गवि । अम. ।

नैचुलम् । स्त्री । हिज्जलवीजि । च.सू.२५ वसन. ।

नैदानिकः । वि । निदानशास्त्रकुशले ।

नैपालः । पुं । नेपालनिम्बं । छिद्रैतत् । रा.
नि.व.६ ।

नैपालिकम् । स्त्री । ताम्बेधातौ । रा.नि.व.१२ ।

नैपाली । स्त्री । मनःश्लामदे । नेपालि
मनश्चाल । मे. । सु.चि.२५. । मनःश्लामायां ।
र.मा. । रा.नि.व.११. । नील्यां । श.र. । नवम-
ल्लिकायाम् । गेडेडो । वसन्ती नैवारिती लोके ।
भा. । रा.नि.व.१०. । श्रेणालिकायाम् । मे. ।
इक्षुमेदे, नेपालेची । गुणाः—वातकरः कफपि-
तघ्नः कषायो विदाहो च । सु.सू.४५५. । [म. ।

नैयग्रोधम् । स्त्री । वटवृक्षफले । वटैरुणं । अ-

नैर्भरजलम् । स्त्री । निर्वर्भरवारिणि । तूर्णीत्र
जलं । “शैलसानुस्रवहारिप्रवाहे निर्वर्भरं भ्ररः ।
स तु प्रस्रवणस्यापि तत्रत्यं नैर्भरं जलम् ॥” भा. ।

नैषधकः । पुं । निषधदेशीये शालिधान्धमेदे ।
गुणाः—शालिवत् । च.सू.२७५. ।

नौदयन्ती । स्त्री । नवमल्लिकायां । र.मा. ।

न्यक्कारुका । स्त्री । पतङ्गविशेषे, विष्ठाकीटो
हारा. ।

न्यग्रोधः । पुं । वटवृक्षे । वटैर्गोष्ठं । रा.नि.
व.२३।११ । सु.सू.३८५. न्यग्रोधादिः । युतश्रेण्यां,
आयुकर्णोलतायाम् । भूयःकाशी । रा.नि.व.२३।
शमीवृक्षे । मे. । विषपण्यो । मोहननामोषधी ।
विश्व. । [याम् । श.मा. ।

न्यग्रोधपरिमण्डला । स्त्री । सुन्दरस्त्रि-

न्यग्रोधपुटपाकः । पुं । वटकल्कादिसाध्य-
पुटपाके । यथा—“न्यग्रोधादेश कल्केन पूरयेद्ग्री-
रतिभिरे । निरलसुन्दरं सम्यक् पुटपाकेन तरप-
चेत् ॥” अस्य रसो मधुना सर्वोत्तिसारं हितः ।
शार्ङ्ग.म.ख.१५. ।

न्यग्रोधादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे । य-
था—“न्यग्रोधपिपलसदाफलरोगप्रयुक्तं जम्बुद्वया-
ज्जनकपीतनसोमवल्कं अलासवञ्जुलपियालपलाश-
नन्दि-कोलीकदम्बविरलामधुकं मधूकम् ॥” इति
द्रव्याणि । अन्यः—“न्यग्रोधादुल्बरात्यन्तलसमधुकः
कपीतनककुम्भकोशाम्बुचोरकपत्रजम्बूद्वयपियालम-
धूकरोहिणीवञ्जुलकदम्बवदरीतिन्दुकौशलकौरीप्र-
सावरीप्रभलातकपलाशनन्दिवृक्षार्थः । गुणाः—
“न्यग्रोधादिर्गुणी वण्यः संशोही भयसाधकः । र-
क्तपित्तहरी दाहमेदघ्नो धीनिदीपकश्च ॥” वा.सू.
३५५. । सु.सू.३८५. । [रा.नि.व.३ ।

न्यग्रोधिका । स्त्री । आयुकर्णोलतायाम् ।

न्यग्रोधी । स्त्री । द्रवन्त्याम् । वटुं दधौ । रा.
नि.व.५ । आयुकर्णोलतायाम् । युतश्रेण्याम् ।
रा.नि.व.४ । युलकुड्डीति कश्चित् । अम.भ. ।

न्यङ्गुः । पुं । शम्बररुमे । शम्बर इति भाषा ।
हिं वराहशृङ्गा । मांसगुणाः—स्वादु लघु बल्यं
वृष्यं विदोषघ्नश्च । भा.मांसव. । मणिविशेषे । मे. ।

न्यङ्गुभूरुहः । पुं । आरम्भवृक्षे । वै.निघ. ।
श्रीणाकवृक्षे । जोगापांठा । चिन्ता. ।

न्यच्छम् । स्त्री । सुद्रोरीगमेदे । तल्लक्षणं—“म-
खलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितं । स-
हजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥” सु.नि.
१३५. । [ह्रिषे । स्त्री । घासे, दण्डे । मे. ।

न्यचः । पुं । गण्डके । गङ्गात्रे । वै.निघ. । म-

पञ्चकम् । स्त्री । भक्तिमत्पञ्चकः । इति । श.च. ।

पञ्चाङ्गः । पुं । श्रीपञ्च । पाञ्चरी । श.च. ।

पञ्चकः । पुं । श्रीपञ्च । पाञ्चरी । श.च. ।

पञ्चकः । पुं । श्रीपञ्च । पाञ्चरी । श.च. ।

पञ्चकः । पुं । श्रीपञ्च । पाञ्चरी । श.च. ।

पञ्चपञ्चाशद्वारः । पुं । जलन उपादयः । श्रीपञ्च । पाञ्चरी ।

पञ्चनाडः । पुं । श्रीपञ्च । श.च. ।

पञ्चनद्वयः । पुं । पञ्चनद्वयः, सप्तद्वयः । श.च. ।

प

पङ्कटी । स्त्री । मल्लिकः । पाङ्कटु गच्छि । वै. निच. ।

पङ्क(त)पौडः । पुं । वहेनउदे । हि पञ्चपौडा ।

गुणाः—हृद्यमृत्तविधौ शलः कटुः जीर्णज्वरघ्नः । रा.नि.व.प. ।

पङ्कतः । वि । स्वयं पाककर्तारि । पुं । अग्रौ ।

पङ्क्तिः । स्त्री । गौरवे । पाके । सि. पाङ्कशकौ । च.द.शिराव्यधे ।

पङ्क्तिशूलः । पुं । स्त्री । परिणामशूलरीये । रा. नि.व.२० । See अन्नद्रव्यशूलः ।

पङ्कः । वि । कृष्टिते गते वा (वस्तुनि) । र.मा. । परिणते । पाङ्क । अम.भ. । स्त्री । स्विन्नतण्डु- लादी । पुराणम् । [चक्रं । वै.निच. ।

पङ्ककतः । पुं । निम्बवृक्षे । श.च. । वि । पा-

पङ्कपाचम् । स्त्री । पङ्कशरावे । वा.उ.५.अ. ।

पङ्कमांसम् । स्त्री । पाकमिष्टमांसि । पाङ्क कञ्जा गच्छि । गुणाः—क्षितं बलवर्धनं वीर्यवर्ध- नञ्च । रा.नि.व.१७ । उच्छ्वदरे । मद.व.६ ।

पङ्करसः (सिकः) । पुं । मये । श.र. । ती- ष्णमयमदे, शीघ्रौ । गुणाः—बलवर्णकरः सरः शीघ्रः वातघ्नः पाके मधुरः हृद्यः इन्द्रियवीधनयः सु.म.४.अ. । "रीचनी दीपनी हृद्यः शीघ्रशीफा- र्शनी हितः । खेदघ्नभविहारप्रो बग्नेः पङ्करसो मतः ॥" च.म.२७.अ. ।

पङ्कवारि । स्त्री । उज्ज्वली । काञ्चिके । श.च. ।

पङ्कशस्यसमोन्नतिः । पुं । राजकदम्बे । वै.निच. । [द्वयं ।

पङ्कान्नम् । स्त्री । पाचितान्नं । घृतादिपङ्कभक्ष्य-

पङ्काशयः । पुं । नामरर्धभागे । पाङ्काशः ।

"पङ्काशयो र्ध्वो भागेः" । रा.नि.व.प. । अपिच "नाभिमनान्नं जलीराशरासाशयस्थः । चासा- शयादधः पङ्काशयादूर्ध्वं पाकला" । भा. ।

पङ्कटका । स्त्री । दृग्पङ्ककायाम् । वै.संय. ।

पङ्खगण्डः (पौडः) । पुं । पङ्कपौडवृक्षे । प- षोडः । रा.नि.व.प. ।

पङ्कः । पुं । कर्दमे । कर्मा । गुणाः—पङ्क- दाहनाशित्वं भक्षणयुक्तित्वं हिमत्वञ्च । राज । शीघ्रत्वञ्च सत्वञ्च । भा. ।

पङ्ककर्वटः । पुं । कीमलकर्दमे । शिडन प- नि । चिका । [पारी । चिका ।

पङ्ककीरः । पुं । कायष्टिकपक्षिणि । टिटिड

पङ्ककीडः । पुं । पाङ्क । वै.निच. ।

पङ्कगडुकः । पुं । Magrognathus.) प- डालमस्यं । दमस्यमेदि । भाङ्कलि गच्छि । चिका ।

पङ्कगतिः । पुं । पङ्कालमस्यं । श.मा. ।

पङ्कग्राहः । पुं । शिग्रमारि । वै.निच. । मकरे । हारा ।

पङ्कजम् (नम) । स्त्री । पद्म । प.सु. ।

पङ्कजातः । पुं । भृङ्गराजचतुषे । डौगताङ्क । वै.निच. । [प्राशत्र खाङ् । वै.निच. ।

पङ्कजिनी । स्त्री । पद्मालये, कमलित्याम् ।

पङ्कपपटी । स्त्री । सौराष्ट्रमलिकायां । र.मा. ।

पङ्कमण्डुकः । पुं । जलमृत्तौ । वै.निच. । श-

म्बुके । भाङ्क । हारा ।

पङ्ककट (हम्) । स्त्री । पत्र । रा.नि.व.१० ।

पङ्कवारि । स्त्री । काञ्चिके । वै.निघ. ।

पङ्कवासः । पुं । कर्कटे । रा.नि.व.१६ ।

पङ्कशक्तिः । स्त्री । शक्ति । शिबूक । त्रिका. ।

पङ्कशू(षू,सू)रणः । पुं । पद्मकन्दे । श्रीनूक । त्रिका. ।

पङ्कारः । पुं । (Vallisneria, or Tropa hispinosa.) जलजहलविशेष, कण्टकसंवर्णा । सं. ।

पङ्किलः । त्रि । पङ्कमये । मलिनः ।

पङ्कीरः । पुं । टिट्ठिमपक्षिणि । टिट्ठित्ता शीथी । वै.निघ. ।

पङ्केज(रुह)म् । स्त्री । कमले । रा.नि.व.१० ।

पङ्क्तिकण्टकः । पुं । अपामार्गसृपे । रा. नि.व.४ ।

पङ्क्तिकन्दः । मालाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पङ्क्तिचरः । पुं । कुरुरपक्षिणि । रा.नि.व. १६ । कौत्सपक्षिणि । श.चि. ।

पङ्क्तिवोजः (कः) । पुं । वर्वरकवले । वान्ता ग्राह । रा.नि.व.८ । आरज्वधवले । कर्णिकारवले । गोमाल, छौटनत करवौ ग्राह । रा.नि.व.६ ।

पङ्क्तिशूलः । पुं, स्त्री । परिणामशूलः । निदानलक्षणं । “स्नेह्निदामैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्तं समावृत्य शूलकारी भवेन्नृत्नी । भुक्तिं जीयेति यच्छूलं तदेव परिणामजम् । तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते । आधानाटोपविष्मूचविवन्ध्यारतिषेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्राप्यं वातिकं तदहर्द्विषक् । लघ्नादाहारतिस्तेदकटुस्त्रलवणीतमम् । शूलं शीतशमप्राप्यं पित्तिकं तदहर्द्विषक् । कर्द्विहस्ताससन्धीहृत्स्वकदीर्घसन्ततिः । कटुतिक्तोपशाली च विज्ञेयश्च कफात्मकम् ॥”-इत्यादि । [योर्वधात् ।] सु.नि.१७. ।

पङ्कः । पुं । वातव्याधिविशेषः । “पङ्कः सकथीर्ष-

पङ्कुत्व(व्य)हारिणी । स्त्री । शिष्टजीसृपे । रा.नि.व.४ । [व्यादिः । शुक्लाये ।

पङ्कुलः । पुं । एरण्डवले । वा.सू.१५७, विदा-

पङ्कुल्यम् । स्त्री । पङ्कुभावे । रा.नि.व.४ ।

पञ्चनम् । स्त्री । पाके । पुं । अग्नी । श.च. ।

स्त्री (नी) । वनवीजपूरे । रा.नि.व.११ ।

पञ्चम्यचा । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् । प.सू. । भा.स.१७. तन्द्रिकज्व.चि. । “मरिचकाचपञ्चम्यचा-वचारुक् ।”

पञ्चा । स्त्री । पाके । अम. ।

पञ्चेलुकः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

पञ्चमानज्वरः । पुं । ज्वरविशेषः । प्रतिगुण-ज्वर । लक्षणम् — “ज्वरविगोऽधिककृष्णा कर्णवी-सारविडग्गहाः । मलप्रवृत्तिरुत्क्रोशः पञ्चमानस्य लक्षणम् ॥” मा.नि. ।

पञ्चः । पुं । तित्तपटीले । वै.निघ. ।

पञ्चकडयम् । स्त्री । जीवनपञ्चमूले ऋक्षपञ्च-मूले च । वा.सू.१५७. ।

पञ्चकन्दः । पुं । पञ्चसिद्धौषधिविशेषेषु । ते च तैलकन्दक्रौडकन्दसुधाकन्दरुदनीसर्पाद्यात्म-काः । रा.नि.व.२२ । See सिद्धौषधिः ।

पञ्चकपित्यम् । स्त्री । कपित्यस्य मूलत्वक्पत्र-फलपुष्पेषु । वा.उ.१८७. ।

पञ्चकर्म्भे । स्त्री । वसनविरिकनस्यनिरुहानुवास-नेषु । वसनानि शीतशुक्रात् क्रिया । “प्रथमं वसनं पश्चात् विरेकशानुवासनं । एतानि पञ्चक-र्म्भाणि निरुद्धी नावनं तथा ॥” भा. । तेषु न्यून-समाधे अतीताशीत्यधे च नस्यं, ऊनहादशे धूमः, ऊनपञ्चमे कवलः, ऊनदशमे अतिक्रान्तसप्तदौ च शीधनं, न्यूनषोडशे समतिवार्धिके च रक्तमोक्षं न दैयम् । एतानि दोषनिहरणार्थं यथाकालं प्र-योज्यानि । प.प्र.४४. । विशेषास्तत्तच्छब्दे श्रूय्याः ।

पञ्चकषायः । पुं । वचावासापटोलप्रियङ्गुनि-म्बात्मकद्रव्यवर्गे । भा.स.४७. यो.व्या.चि. । “चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।” भैष.कर्णरी.चि. ।

पञ्चकीरः । पुं । जलकुक्षुमे । त्रिका. ।

पञ्चकृत् (त्वः) । पुं । पकटीवले, पक्षीवले । रा.नि.व.८ ।

पञ्चकृष्णः । पुं । सौम्यकीटभेदे । सु.कल्प.८७. । See कीटः ।

पञ्चकीलम् । स्त्री । पिप्पल्यादिपञ्चद्रव्यकृतक-
षाये । पिप्पल, पिप्पलमूल, छडे, छिन्नकमूल,
कुण्टि मगडाग । “पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्र-
कनागरम् । कीलमाचोपर्यागिलात् पञ्चकीलक-
सेजितम् ॥” सि.थी.च.द.वा.कफज्व.चि. । गु-
णाः—रसे पाके कटुकं कथं तीक्ष्णं पाचनं
दीपनं वातकफघ्नं शुक्लोष्णोदरानाहमूलघ्नं पित्त-
कोपनञ्च । भा.पृ.१४. ।

पञ्चकीलघृतम् । स्त्री । गुणैः घृतम् । “पिप्प-
लीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । पलिकैः स-
यवचारैः घृतप्रभं विपाचयेत् । क्षीरप्रस्थञ्च तप्त-
पिर्हन्ति गुण्डफात्मकम् ॥” शिवाष्टक ४४. ।
कथं—पञ्चकाल यदध्नात् प्रोक्तोक्त २०।
छक ४४. । च.चि.५५. ।

पञ्चगणः । पुं । विदारीकटः ब्रह्मती वृद्धिपर्णी
निर्मिश्रिका शर्दूपा चेति गणविशेषः । छुंटे कूम्-
डा, दुदडी, डाकूले, कर्षिकारी, गोमूत्र ।
रा.नि.व.२२ ।

पञ्चगव्यम् । स्त्री । समभागमीसूत्रमीसयदधि-
दुग्धघृतैश्च । गोमूत्र, गोमूत्र, गोमूत्र, गोमूत्र, गोमूत्र
गोमूत्र । “गोमूत्रद्वयोर्मयद्वीरं गव्यमाजं दधीति
च । युक्तैरित्यथायीनं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ॥”
रा.नि.व.२२ । अथ दुग्धमीसलघृतानां प्र. १ प.
गोमयं २ ती. दधि २ प. । गारुडम् ।

पञ्चगव्यघृतम् । स्त्री । अपयारि घृतम् । ग-
व्यघृतं ४ श. गोमयसः अक्षदधि दुग्धं गोमूत्रं
प्र.४श. यथाविधि पचेत् । ब्रह्मघृता—गव्यघृतं ४
श. कादार्थ—दशमूलं प्र.२प. त्रिफला प्र. २ प.
हरिद्रा दाहृद्रिद्रा कुटजलक समपर्णलक अपा-
मार्गमूल नीलीमूल कटुकी आरग्वधफलमन्त्रा का-
कीदुम्बरिकामूलं कृष्टं दुरालभा च, एषां प्र. २प.
वारि ६४ श. शि. १६ श. । कल्पाथ—भार्गीमूलं
पाठामूलं विकटं त्रिहता हिज्जलबीजं गजपिप्प-
ली त्वरीमूलं (शरद्वरुण) सूत्रामूलं दलीमूलं
भूनिम्बं चित्रकमूलं श्यामालता अनलमूलं मञ्जि-
ष्ठा गन्धर्ष (वामकपृष्ठ) मदनफलम्, एषां प्र.
२ ती. गोमयसः गोमूत्रम् अक्षदधि दुग्धम् एषां
प्र.४श. यथाविधि पचेत् । च.द. च.चि.५५. ।

पञ्चगुप्तः । पुं । कल्पे । श.र. ।

पञ्चगुप्ता (मिः, रसा) । स्त्री । स्याद्याम् ।
पिङ्गि भाक । रा.नि.व.१२ ।

पञ्चजटा । स्त्री । पञ्चमूल । च.द. । “पञ्चजटा
घृतदुग्धजनस्यम् ।”

पञ्चजनः । पुं । पुरुष । वै.निच. ।

पञ्चतत्त्वम् । स्त्री । लिख्यते जीमरुहोमस पञ्च-
तत्त्वेषु । मयमांसमत्स्यसुद्रामैधुनेषु । तन्त्रम् ।

पञ्चता (त्वम्) । स्त्री, स्त्री । त्वम् । अम. ।

पञ्चतित्तः (कः) । पुं । पञ्चविधतित्तद्रव्यगणे,
तत्त्वषाये वा । तद्विधा—कण्टकारी गुडूची श-
भरी कृष्णं किराततित्तञ्च । च.द.पि.शंभ.ज्व.चि. ।
अस्यः—निम्बमूलत्वक् पटीलपत्रं वासात्वक् क-
ण्टकारी गुडूची चेति । भा. ।

पञ्चतित्तघृतम् । स्त्री । कृष्णधिकारि घृतम् ।
गव्यघृतं ४ श. । कादार्थ—निम्बमूलत्वक् पटील
पत्रं कण्टकारी गुडूची वासामूलम्, एषां प्र. १०
प. वारि ६४ श. शि. १६ श. । कल्पाथ—त्रिफला
१ श. यथाविधि पचेत् । शेष. । अस्य त्रिफला-
धिकारि—गव्यघृतं ४ श. । कादार्थ—पटीलपत्रं
समपर्णमूलत्वक् निम्बमूलत्वक् वासामूलत्वक् गुड-
ची त्रिफला, एषां प्र. ६ प. २ ती. वारि ६४ श.
शि. १६ श. । कल्पाथ त्रिफला १ श. यथावत्पा-
च्यम् । रस.र. ।

पञ्चतित्तघृतगुगुलुः । पुं । कृष्णधिकारि ।
गव्यघृतं ४ श. । कादार्थ—निम्बत्वक् (निम्बज)।
गुडूची (गुडूची) वासामूलं (वासकमूल) पटील-
पत्रं कण्टकारी, एषां प्र.१० प. जलं ६४ श. शि.
५४. । कल्पाथ—पाकनादीमूलं विडङ्गं देवदाक
गजपिप्पली यवचारः सर्जिचारः (नाक्षिनागि)
शुक्ली हरिद्रा शुल्फा चव्यं (छडे) कृष्णं (कुडु)
ज्यातिमत्तो (नडाकट्की) मरिचम् इन्द्रयवः व-
मामौ चित्रकमूलं (छाटामूल) कटुकी भ्रमातकं
(छला मूठा) वचा पिप्पलीमूलं मञ्जिष्ठा अति-
विधा (आठहेठ) त्रिफला वनयमानी, एषां प्र. १
ती. शङ्खगुगुलुः ५ प. । (गुग्गुलीः पोहलं वंशं
दीलायकं कल्कीः सफ घृतं पक्वव्यम्) । पाके
सति कल्कं कानयिला पुनर्गुगुलुना सफ पक्वा
गृहीतव्यम् । सा.जी. ।

पञ्चदशम् । स्त्री । कुशकाशशरदर्भेषु स्वल्पदण्ड-
रचसूत्रे । “कुशः काशः शरीरं दर्भ इत्युच्येव दणो-
रिवम् । पञ्चदशमिदं ख्यातं दण्डजम्पञ्चमूलकम् ॥”
[प्र. ३६.] अन्वयः — “शालीशुकुशकासी ख्या-
तरेण दण्डपञ्चकम् । एषां सूत्रं तषादाहृषिताष्ट-
मूलसङ्गहत् ॥” भा. ।

अथः । पुं । कीकिले । वै. निघ. ।

अनखः । पुं । व्याघ्रि । रा. नि. व. १६ । कच्छ-
। जटा. । गजि । चिका. । व्याघ्रशरभशार्दूलमी-
। कच्छपशरटसिंहेषु । भट्टपञ्चमखाः । — “शशकः
। शकौ गोधा खड्गी कर्मण्य पञ्चमः ।” श्रुतिः ।

अनखरः । पुं । गोधायाम् । गोमाप ।
। निघ. ।

अनिदानम् । स्त्री । रोगज्ञानस्य पञ्चविधी-
शेषे । यथा — “निदानं पूत्रैरुपाणि रूपानुप-
युक्तया । सत्याभिर्भक्ति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा
। तम् ॥” मा. नि. ।

अनिम्बम् । स्त्री । समभागत्वकृत्पुष्पफल-
रूपे निम्बपञ्चके । “निम्बस्य पञ्चलकृत्पुष्पफल-
त्वेति मिश्रिते । पञ्चनिम्बं समाख्यातं तत्तत्क-
र्मपञ्चकम् ॥” रा. नि. व. २२ ।

अपत्रः । पुं । चण्डालकन्दे । रा. नि. व. ७ ।

अपत्रिका । स्त्री । गौरत्याम् । रा. नि. व. ५ ।

अपरिणीका । स्त्री । गौरत्यां, गौरख-
वद्यायाम् । रा. नि. व. ५ ।

अपल्लवम् । स्त्री । आसजम्बूकपित्तवीजपूर-
त्त्वपल्लवेषु । आश्र, आश्र, कश्यप, टावा ७
। वृषात्र । “आसजम्बूकपित्तानां वीजपूरकविम्ब-
। गम्बकर्मणि सञ्च पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥”
प्र. ३७. ।

अपित्तम् । स्त्री । मत्स्यमण्डपवराहमयूरका-
पिमेषु । माछ, मण्डि, मूकत, मयूर, छाग हे-
टमर पिठ । “वराहकागमण्डपमत्स्यमायूर-
तकं । पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्वेष्वेव हि कर्म-
॥” वै. सं. ६. । तेषां शब्दः — मत्स्यादिपि-
ण्डादवैर्भिन्नवित् शब्दिभाषाति । सा. की. ।

अपाणाः । पुं । प्राणपाणव्यानीदानसमाना-
ऽपञ्चविधदेशान्वर्गयुषु । सु. ।

पञ्चमला । स्त्री । मलातिमलानाममलाराज-
लामहामलाम् । वै. निघ. ।

पञ्चवह्नीन्द्रियम् । स्त्री । पञ्चानेन्द्रियेषु ।
स्यमनं रसनं घ्राणं दर्शनं श्रोत्रं च ।

पञ्चभट्टम् । स्त्री, पुं । गूडूचीपर्यटमुक्तकिरात-
विश्वमेवजेषु । अनुक्ष, कश्यपापडा, भूता, डि-
नाडा ७ सुटि । “गूडूची पर्यटं मुक्तं किरातं
विश्वमेवजम् । पञ्चभट्टम् ॥” सि. धो. च. द. ज्य. चि. ।

पञ्चभूतम् । स्त्री । चित्ततेजोमहद्बीजम् । च. ।

पञ्चभट्टम् । स्त्री । देवताइशमीमङ्गातालीश-
निर्गुणेषु । देवताताडा, भाँडे, मित्रि, तानीश-
पञ्च ७ निमिन्ना । वै. निघ. ।

पञ्चमम् । स्त्री । मिथुने । तन्मम् ।

पञ्चमकारम् । स्त्री । मयमांसमस्यसुद्रामिथुन-
रूपे मकारपञ्चके । तन्मम् ।

पञ्चमास्यः । पुं । कीकिले । श. र. । [व. १६.]

पञ्चमुखः । पुं । सिंहे । पिङ्गलसिंहे । रा. नि.

पञ्चमुखी । स्त्री । वासकचपे । वासक ग्रीष्म ।
रा. नि. व. ४ ।

पञ्चमुष्टिः (कः) (टी) । पुं, स्त्री । सान्निपा-
तिकज्वरे शूषविशेषे । आश्रितं जवाविशेष । स
च यववदरीफलकुलत्पुष्पद्रुकाशामलकानामिकैकां
मुष्टिं गृहीत्वा दण्डगुणतोये पक्वः । च. द. सन्निपात-
ज्य. चि. । “यवकोलकुलत्यानां मुद्रमूलकग्रण्योः ।
एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदण्डगुणे जले । पञ्चमुष्टिक-
इत्येष वातपित्तकफापहः । शूलं प्रशस्यते गुण्ये
कासी शसि श्वये ज्वरे ॥” ८ तीलके । वै. निघ. २
भ. चय. चि. सूर्यप्रभायां । स्रक्कायाम् । वै. निघ. ।

पञ्चमूलम् । स्त्री । मूलपञ्चके, तच्च गर्हभोगी-
मेवीच्छागीमहिषीजमिश्रितमूत्रे । “गवामजानां मे-
वीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रेण गर्हभोना-
ञ्च तन्मत्तं मूलपञ्चकम् ॥” रा. नि. व. २२ । गुणान्त-
तत्त्वत्वे मर्या. ।

पञ्चमूलम् (ली) । स्त्री, स्त्री । पञ्चानां मूलानां
समष्टौ । तानि च वृद्धस्वल्पदण्डशतावरी जीवन्-
मला-मीशुर-गुड्यादिकानि नवविधानि प्रत्येकं
पञ्चपञ्चमूलानामकानि भवन्ति । १ । “विलम्बिषा-

पञ्चशुक्लः । पुं । सौम्यकौटजाती । सु.कल्प.८ क. । See कौटः ।

पञ्चशूरणम् । स्त्री । शूरणपञ्चके अत्यन्तप-
र्णीकाक्षीरमालाकन्दशूरणारण्यशूरणात्मके । “प-
ञ्चपञ्चर्णीकाक्षीरमालाकन्दशूरणैः । प्रीती भ-
ति यीगीऽयं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चशैरीषम् । स्त्री । शरीषवृक्षस्य फलपत्रत्व-
मूलपुष्पेषु समभागेषु । “शैरीषं कुसुमं मूलं फलं
त्र्यं त्वग्विषयं । कौटारिः कथितो योगः पञ्चशै-
रीषकाभिधः ॥” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चसर्पिणी । स्त्री । षोडशिविशेषः । लक्षणं—
मण्डलैः कपिलैश्चैः सर्पाभा पञ्चसर्पिणी । प-
ञ्चारविमभाषा ॥” सु.चि.२०७. ।

पञ्चसार(राख्य)पानकम् । स्त्री, पुं । पा-
कभेदे । पानादिपञ्च । स चाभिनवस्य्यात्रस्यः
तदलीपनसमिधोऽस्त्ररसमिश्रश्च । तदुक्तं—“द्रा-
शमधूकखर्जूरकाश्रयैः सपरुषकैः । तुल्यांशैः
हृन्पितं पूतं शीतं कूरवासायम् ॥” वा.प.५७. ।
शामोरमधुखर्जूरस्योकाफालसाफलं । तेषां जलं
टहोला तु एकीकृत्य लिपिदस्युत् । चातुर्जतेन्दुम-
रचशर्कराथाद्रकादिकान् । वस्त्रेण गालयित्वा तत्
पञ्चसारख्यपानकम् । गुरु हृथं धातुकरं पित्तह-
ृत्सदाहनुत् ॥” वै.द्रव्यगुणः ।

पञ्चसाराम्बु । स्त्री । खर्जूरायाम्बुति । “मधु-
खर्जूरस्योकापरुषकसिताश्रमा ॥” वा.चि.२७. ।

पञ्चसिद्धौषधी । स्त्री । पञ्चकन्दाम्बकसिद्धौ-
षधौ । रा.नि.व.२२ । See सिद्धौषधी ।

पञ्चसुगन्धिकम् । स्त्री । कर्पूरकडोललवङ्गा-
लीफलपुष्पेषु । “कर्पूरकडोललवङ्गपुष्पगुवाक-
लीफलपञ्चकेन । समाश्रमागम च योजितेन
नोदरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात् ॥” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चसारम् । स्त्री । यवपलाशसर्जितलसूक्त-
जचारिषु । “यवसूक्तकसर्जितां पलाशतिलयोक्त-
ाः चारिष पञ्चभिः प्रीतां पञ्चसारामिधो ग-
त् ॥” रा.नि.व.२२ । पञ्चलवणे । वै.निघ. ।

पञ्चरीरहचः । पुं । वटाश्रत्योदुम्बरपर्कटी-
र्दमाखण्डः । वटे, अथथ, यक्षुद्रुत, पाकुड़-
कूड । सि.यो.यका.वि.सर्पिण्डे । अन्यः च

दुम्बरवटाश्रत्यवतसमवेतु वर्तते । “उदुम्बरो वटी-
ऽवत्यो वेतसः अथ एव च ॥” प.प्र.१७. । वेत-
सोऽत्र गन्धसुख इति उत्तरदेशे प्रसिद्धः । अथ इ-
ति वटः । अथवा पर्कटीत्यत्र्यभिदः । प.प्र.१७. ।
See चीरहचः ।

पञ्चाङ्गम् । स्त्री । योगविशेषः । स चैकस्य ठ-
वस्य समभागमितत्वकपत्रफलमूलपुष्पात्मकः ।
“त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलसंकस्य श्रावितः । एक-
त्र मिलितं तत्रेत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥” रा.
नि.व.२२ । पुं । कच्छपे । जि.शा. ।

पञ्चाङ्गमुतः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

पञ्चाङ्गिकपञ्चगणः । पुं । स्वल्पमङ्गुल-
स्त्रीकण्टकसंज्ञकेषु पञ्चमूलेषु । सि.यो.लणा.वि. ।

पञ्चाङ्गिवन्धः । पुं । पञ्चाङ्गुलाकारत्रयवन्ध-
विशेषः । “चिबुके चापि पञ्चाङ्गी हनुसखी विस-
न्धिते । खेदयित्वा स्थिते सखी कुर्यान्पञ्चाङ्गुलाङ्ग-
तिम् ॥” सु.शा.ड. । सु.चि.२७. ।

पञ्चाङ्गुलः । पुं । श्वेतैरङ्गु । एरङ्गुलपे । रा.
नि.व.८. । स्त्री । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

पञ्चाङ्गुली । स्त्री । तमाङ्गपे । रा.नि.व.४ ।
कर्द्वजत्रयजत्रयस्य वस्त्रविशेषः । सु.पु.१८७. ।

पञ्चाङ्ग्यम् । स्त्री । ह्यागदध्यादिपञ्चके । वै.नि-
घ.२.भ.जीर्णव.वि. ।

पञ्चात्मा । पुं । शरीरात्मर्वायौ । यथा—“प्रा-
णोऽपानः समानशोदाग्न्यानौ च वायवः ।” निदा. ।

पञ्चाननः । पुं । शिवे । सिंहे । भे. ।

पञ्चाननरसः । पुं । हठरीगाधिकार रसः ।
पाठः—“सूतब्रह्मो द्रव्यैर्वात्रा मर्दयन्नीहनीद्रवैः ।
यष्टिखर्जूरसलिलदिनं हठरीगजिद्रसः । धात्रीचूर्णं
सिताचानु पिवेद्रोगापनुत्तये ॥” रसा.वि. ।

पञ्चास्यतम् । स्त्री । दुग्धादिपञ्चविधद्रव्यसम्-
वाये । गुडूचीगोलुरतालमूलसुखिकाशतावरिषां
मिलितसमभागे । “गुडूची गोलुरश्वेव सुपली सु-
खिका तथा । शतावरीत पञ्चानां योगः पञ्चास्य-
ताभिधः ॥” उग्रश्र, लोकाङ्क, लाङ्गुली, गुडी-
शो, मूत्रमूली । रा.नि.व.२२ । इदमीषधं पञ्चास्य-
तास्यते । इतीयं द्वैपुजसाध्यम् । हतमधुखर्जूर-
दाधिदुग्धेषु । शर्करा, माध, सूत, त्रिनि, गुरु ।

पञ्चासृतपर्पटी । स्त्री । यष्ट्यधिकारि । मन्त्रकं ८ ती. रसः २ ती. लीहं १ ती. अमं ४ मा. ताम्रं ४ मा. पर्पटीवत् पाकः । रस.र. ।

पञ्चासृतपिण्डः । पुं । अश्वस्य बलपुष्टिकर-पिण्डविशेषः । “कटुका च जयन्ती च भामरी सुरसा घनः । पञ्चासृतमयः पिण्डः..... ॥” गजुल. १३५. ।

पञ्चासृतयूषः । पुं । कुलत्पादिपञ्चद्रव्यजन-यूषविशेषः । कूलथं, मृगं, अत्रशतं, मायकलाश्र, वरुंजी (वा ताक्षमिश्रीतं वीजं) । यथा—“कु-लियसुक्तादकमापकाणां निष्पावयुक्तयः कृतीह यू-षः । सन्दीपनः पाचनधातुद्विकारी लघुः स्यादश्चिपणशः । ज्वरं वलसं क्षयमङ्गमर्दं क्षीयत प-ञ्चासृतयूषकोऽयम् ॥” वै.निघ. ।

पञ्चास्त्रफलम् । स्त्री । १ । समभागनि-मित्तकोलदाडिमसतिनिडौचुलकास्त्रवेतसेषु । कूल, माङ्गि, ठेठुल, ठुलक, अम्रवेतम् । २ । स-मभागमित्तजम्बीरनारङ्गास्त्रवेतसतिनिडौवीजपूर-केषु । ग्रीवा, नारङ्गा, अम्रवेतम्, ठेठुल, ठेवालेतम् । ३ । “कीलदाडिस्त्रचान्त्रचुलक्यः सास्त्रवेतसाः । फलस्य चान्त्रमुद्दिष्टमस्त्रपञ्चफलं स्मृतम् ॥” ४ । “जम्बीरनारङ्गसहास्त्रवेतसेः सतिनिडौकेषु सवीजपूरके । समांशभागेन तु सेवितैरिदं द्विती-यमुक्तञ्च फलास्त्रपञ्चकम् ॥” रा.नि.व.२२ । भा. ५ । “कीलदाडिमहचान्त्रचुलकाचुलिकारसः । पञ्चास्त्रकी मुखे लपः सदा दण्डां नियच्छति ॥” सा.कौ. ।

पञ्चारविन्दम् । स्त्री । अरविन्दस्य सृणालवि-सर्कसरपत्रवीजेषु । वा.उ.३८५. ।

पञ्चालकः । पुं । अग्निप्रकृतिकोटविशेषः । सु-कल्प.८५. । See कौटः ।

पञ्चावस्यः । वि । स्मृते ।

पञ्चाविकम् । स्त्री । मेषीदधिदुग्धघृतमूत्रमले-षु । वै.निघ.२५.जीर्णज्व.वि. ।

पञ्चास्थः । पुं । सिंहः । अम. ।

पञ्चेन्द्रियम् । स्त्री । इन्द्रियपञ्चके । उक्लु, कर्ण, नासा, जिह्वा, शृङ्गा । वाक्पाणिपादपायू-पस्थेषु ।

पञ्चोपविषम् । स्त्री । सुस्तर्ककरवीरलाङ्गलि-विषमुष्टिकेषु । गुनसा, अर्क, कतवी, विरलाङ्ग-लि, विरगुष्टि । “सुस्तर्ककरवीराणि लाङ्गली वि-षमुष्टिकं । एतासुपविषाण्याहुः ।” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चोषणम् । स्त्री । पञ्चकोशे । पिप्पलीपिप्प-लीमूलचव्यचित्रकगुह्येषु । वै.निघ.ज्व.वि.अर्का-दिः ।

पञ्चोष्माणः । पुं । शरीरान्तःपञ्चविषपाच-काग्रिषु । यथा—“भीमाप्याद्येयवायव्याः पञ्चो-ष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यमी । पार्थिवाः पार्थिवानि च शेषाः शेषांश्च देहमान् ॥” सा.कौ. ।

पञ्जरः (स्तः) । पुं । कीलकन्दे । रा.नि.व.७ । स्त्री । शरीरे । शरीरास्थिसमूहः । त्रिका. ।

पञ्जरास्थि । स्त्री । पञ्जरस्य चतुर्विंशत्यस्थिषु । च.शा.७५. ।

पटम् । स्त्री । भूतलः । अक्र.७७ । र.मा. । पुं । कापांसि । वै.निघ. । मिथानवले । मं. । रस.र. बाल.चि. ।

पटच्चरम् । स्त्री । जौर्णवर्षं । वै.निघ. ।

पटदः । पुं, स्त्री (दाः) । कापांसिचुपे । रमा. ।

पटरकः । पुं । गुन्द्रल्ले । रा.नि.व.८ ।

पटलः । पुं । कासमन्त्रः । कापांसिचुपे । वै. निघ. । पटौल्ले । ल.च. । उक्. भा. । स्त्री । दृष्टावरकच्छादिरूपे नेत्ररोगे, तिमिरादी । सा. नि. । पञ्चतुल्यम् । तत्र प्रथमं वाक् पटलं र-सरक्ताययम्, द्वितीयं मांसाययम्, तृतीयं मीदः स-ययम्, चतुर्थं कालकास्थिसंशयम् । “अधलादुप-रिष्टाह पटलं यस्य जायते । रुणद्धि नयने सयः ..... ॥” ज.द.१०५. । See तिमिरः ।

पटालुका । स्त्री । जलोकायाम् । त्रिका. ।

पटिः । स्त्री । कुम्भिकावले । न. ।

पटीरम् । स्त्री । मूलके । भा.म.३५.चक्षु.चि. । चन्दने । प.सु. । पुं । खदिरवले । उदरे । “उ-षा । वृक्षलोचने । सन्निवासी । वै.निघ. ।

पटुः (कः) । पुं । पटौल्लतायाम् । प.सु. । कारवेला । उक्लु शीघ्रं । रा.नि.व.७ । शिष्टौ ।

रा.नि.व.१८। चीनकपूरि। चीरकनामगन्धद्रव्ये।
रा.नि.व.१२। खवणे। मे। स्त्री। पटोलपत्रे।
विश्व। पांशुलखणे। प.सु.। औरके। वचाया।
वट। क्लिक्क्याम्। (हैट्टट)। वै.निघ.। (कं)
पटोलविशेषे। वि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०।

पटुत्तलकम्। स्त्री। लवणद्रव्ये। रा.नि.व.८।

पटुत्रयम्। स्त्री। लवणत्रये, विटसेस्ववसौवर्दे
खलवणेपु। वै.निघ.२७.संयङ्घणीचि।

पटुपत्रकम्। स्त्री। लवणपत्रके। अक्षुण्णम्।
See पत्रलवणम्। [रा.नि.व.४।

पटुपत्रिका। स्त्री। चीरिकायां। चन्द्रबुधनुपे।

पटुपर्णिका। स्त्री। चीरिणीनुपे। शिऊये।
रा.नि.व.४। [अग्नालकौटे। अम.।

पटुपर्णी। स्त्री। स्वर्णचौथांम्। मोगाशिकुटे,

पटुभेदनिका। स्त्री। लवणजीरके। रा.नि.
व.६।

पटुलिका। स्त्री। नागवल्लीभेदे। पोटकुलि-
केति आम्। रा.नि.व.११। See नागवल्ली।

पटुत्तमम्। स्त्री। सैस्वलक्षणे। रा.नि.व.६।

पटिरकम्। स्त्री। मुक्तकण्ठे। वै.सं.।

पटोटजम्। स्त्री। कृताके। श.र.।

पटोलः। पुं। (Frichosanthes dioica
Roxb.) स्वनामख्यातफलशकविशेषे। अलुता-
लुता। हिं परवल। सं. कहिपडवल. कतुपडी-
ल। कं. सीगवल्ली। तं. कीम्पुटोल। गुर्ज. चुर-
निहारकपिलवर्णी। ता. कोम्पुडले। कात्यकुले
मोरङ्गरी। गुणाः—“पटोलः कटुतिक्तोष्णः रस-
पित्तबलावजित्। कफकण्ठुतिक्तासृज्वरदाह-
सिनाशनः॥” रा.नि.व.२। तन्मूलादिगुणाः—
“पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात्। मालं
श्लेष्महरम्यश्मिन्तद्वारि फलं पुनः। दीपत्रयहर-
मोक्तं तद्विज्ञाः पटोलिका॥” भा.। फलं रक्त-
पित्तघ्नम्। सि.यो.र.पि.वि.। पत्रं पित्तघ्नं मालं
कफघ्नं, फलं त्रिदोषघ्नं मूलं विरेचनम्। रा.नि.
व.७। स्त्री। पाण्डुफले। अट्टोल। वा.सु.१५
व.।

पटोलकः। पुं। शुक्ली। श.मा.।

पटोलपत्रम्। स्त्री। वल्लीशाकभेदे। अलुता-
नति। रा.नि.व.७। See पटोः।

पटोलादिः। पुं। पटोलचन्दनकुचन्दनसूर्वा-
गुडूचीपाठाकटुरोहिणीकृते पञ्चद्रव्यकषाये। गु-
णाः—“पटोलादिगणः पित्तकफारी चकनाशनः।
ज्वरोपशमनी बल्यः क्षर्दिक्कण्डूविनाशनः॥” सु.।
अन्यः—पटोलसारिवास्तुपाठाकटुरोहिणीसा-
धितकषाये। अयं सततकज्वरशमनः। सा.चि.१
अ.। अन्यश्च—पटोलनिम्बफिलास्त्रीकामुसव-
त्सकृते कषाये। अयं अन्येद्युक्ते हितः। अपरः
—पटोलरक्तचन्दनसूर्वातिक्तापाठाद्यगन्धामु। च.
द.।

पटोलिका (ली)। स्त्री। स्वादुपटोलनाम-
फलशकविशेषे। श्रांठपटोल। हिं मिडपीड-
लि। मे.। गुणाः—स्वादुः पित्तघ्नी क्वचिक्तु ज्व-
रघ्नी बलकरौ दीपनी पाचनी च। रा.नि.व.७।
च.द.त्रण-चि.।

पट्टः। पुं। पेषणशिलायाम्। त्रणवत्समद्रव्ये।
अट्टि। सु.५.अ. पट्टशक्ते। अट्टिशाक। श.मा.।

पट्टर(ङ्ग)म् (रञ्जक[न,क]म्) (रागम्)।
स्त्री, पुं। पत्राङ्गचन्दने। तक्ष कठि। रा.नि.व.
१२।

पट्टशाकः। पुं। (Corchorus capsular-
is or C. olitorius.) शाकविशेषे। अट्टिशा-
क, नालिठापाठा। हिं पट्टया। गुणाः—रक्त-
पित्तहरः विष्टभी वातकोपनश्च। भा.।

पट्टिकः। पुं। ताम्रवर्णरीधे। अ.टी.रा.।

पट्टिका (ख्यः)। स्त्री पुं। ताम्ररीधे। रङ्ग-
वर्णलोच। अम.।

पट्टिकारी(लो)ध्रः। पुं। स्वनामख्यातलो-
ध्रे, रक्तरीधे। अट्टिशा लोच। गुणाः—चाही
खड्डः पित्तरक्तपित्तातिसारघ्नोद्यघ्नश्च। भा.। कषायः
श्रीतलः वातकफरक्तविषघ्नः चक्षुष्यः। तक्ष कल्पा-
रीध्र एव श्रेष्ठः। रा.नि.व.६।

पट्टिलः। पुं। (Coesalpinia bondu-
cella.) द्वचविशेषे। अट्टिकरङ्ग। जटा.।

पट्टिलोध्रः (कः)। पुं। पट्टिकालोध्रे। श.र.।

पट्टी (इन्) । पुं, स्त्री । लीप्रह्वे । अ.टी.भ. ।
रक्तरीत्रे । रा.नि.व.६ ।

पणः । पुं । कपट्टे । वै.निच.२७. मधुरज्य.चि.
विस्फुल्लिकाकषाये । ५.गुञ्जामानि । प.प्र. ।

पणदा । स्त्री । पण्णास्यायाम् । रा.नि.व.२१ ।

पणशः (सः) । पुं । (*Artocarpus integrifolia*.) कण्टाकुलह्वे । कैटिल गीह ।
हिं कटहर । सं.फलसु । कं हल्लिम । तं उत्.
पणस । ता. पिप्पला । गुणाः—फलं मधुरं पिच्छ-
लं गुरु हृद्यं बलवीर्यवृद्धिकरं शमदाहृद्योषघ्नं क-
चिकरं वाहि दुर्जरं च । तद्बीजम् ईषत्कषायं म-
धुरं वातलं गुरु तटफलविकारघ्नं त्वग्दीघघ्नं च ।
बालपथसफलसु नीरसं हृद्यं च । मध्यपकं तत्
द्वीपनं क्विदं लवणादियुक्तं च । रा.नि.व.११ ।
पक्कफलं रक्तवर्णं मधुरं शीतलं दुर्जरं वातपित्तघ्नं
श्लेष्मयकवल्ककरं च । तद्बीजं रक्तपित्तघ्नं स्वादु फल-
तुल्यगुणं च । तदपक्कफलं कषायं स्वादु वातलं
शीतलं च । राज. । तन्मज्ज(द्रुति)गुणाः—शूलं
विदोषघ्नं विशेपेण गुणिना न हितम् । रा.नि.व.
११ । अस्त्रे जायः मांसयन्त्रिशोफे, तन्मज्ज(द्रुति)
अच्छहृदौ, कोमलपल्लवः चर्मरोगे च हितः ।

पणास्थिकम् । स्त्री । वराटके । कृडि । जि-
का. । हे.च. । [See आवर्तः ।

पणिकावर्तः । पुं । राजावर्तमणौ । प.सु. ।

पण्डः (कः) । पुं । नपुंसके । अम. ।

पण्यविलासिनी । स्त्री । मलीनामगन्तव्ये ।
रा.नि.व.१२ । [टिको । वै.निच. ।

पण्या । स्त्री । ज्योतिषतीतायाम् । लडाक-

पण्यान्धः (स्या) । पुं, स्त्री । स्नानामव्यातह-
वे । सं.पणधे । कं हज्जेमूरु । सा दीर्घा मध्या
त्रला च इति विधा । एतासु मध्यमा रसवीर्य-
विपाकेषु गुणाधिका । अपरत्रयं समवीर्यं, तिकं
चारं सारण्यं, तत्कायश्लेष्मातत्रशरीरपण्यं ।
रा.नि.व.८ ।

पतगः । पुं । पचिणि । अम. ।

पतङ्गः (मः) । पुं । पचिणि । अम. । तण्डुले ।
जलमधूकह्वे । रा.नि.व.१६ । रक्तशास्त्री । म. ।

वा.सु.६.ष. । अ.सु.२७.ष. । स्त्री । पारदे । म. ।
पतङ्गचन्द्रे । दक्ष्य कठि । श.च. ।

पतङ्गमः । पुं । पचिणि । व्याकरणात् ।

पतङ्गिका । स्त्री । पुत्तिका नाम मधुमक्षिका-
याम् । अम. ।

पतत्रम् । स्त्री । पथे । अम. ।

पतत्रिः (त्री) । पुं । पचिणि । अम. ।

पतङ्गीरः । पुं । श्वेनपचिणि । राज. । श.र. ।

पतमः (सः) । पुं । पचिणि । पतङ्गे । उषा. ।

पताका । स्त्री । चित्रे । लटा. ।

पतिः । पुं । मूले । गती । अम. ।

पतिश्वरा । स्त्री । कृष्णजीरके । श.च. ।

पतिश्यायः । पुं । प्रतिश्याये । हि. ।

पतेरः । पुं । पचिणि । आटके । उषा. ।

पत् । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ ।

पत्त(त्र)ङ्गम् । स्त्री । (*Cassia alpinia sap-
pan*.) रक्तकाष्ठविशेष, पत्राङ्गे । दक्ष्य कठि ।
हिं पतङ्ग । तं श्रीकनकद्रु । उत्. वकर्मो । गुण-
पारस्य. ता. वटङ्गी । र.मा. । भा.उ.वाजी. । गुणाः—
“पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मघ्नासपत् । हरि-
चन्दनवह्नये विशेषाद्वाहनाशनम् । चन्दनानि च
सर्वानि सदृशानि रसादिभिः । येन तु विश-
बोऽस्ति पुष्पः श्रेष्ठतमो गुणैः । रक्तचन्द्रे ।
श.र. । सु.चि.२१.ष. । “पतङ्गं रक्तचन्दनम् ।”
भा.सु.द.रो.चि.कुडुमादत्तं । काष्ठकायः रजो-
बाहुल्यकारी मलसंघाटी च । पुं । अक्षराणि ।
डीशराज. । र.भा. । केशराज. । ८८७८८ ।

पत्तूरः (रा) । पुं, स्त्री । शालिचक्राको । र.मा. ।
च.द.सि.यो.कमि चि. । सु.चि.१६.ष. । जलपि-
प्याम् । पर्कटीह्वे । वै.निच. । शमीह्वे । भेष.
ने.रो.चि. । स्त्री । कुचन्द्रे । भा. । सु.सु.१६.ष.
वातशमने । पतङ्गे । वै.निच. ।

पत्रम् । स्त्री । कदे । पाठि । अम. । तेजपत्रे ।
रा.नि.व.६ । स.सु.२८.ष. एणादिः । वा.चि.१.ष. ।
“पत्रं कटुकरोहणी ।” पचिपथे । म. ।

पत्रकः । पुं । पत्राश्वत्थे । रा.नि.व.२१. ।

पञ्चकल्कम् । स्त्री । गन्धहृदयेम् उक्त एव स
न्यथ पक्ततैले यत् कर्पूरस्यगन्धाभ्यादिकं दीयते ।
पञ्चमग्या ८५७३ । “पक्कमुनेऽप्युष एव सम्य
यत् पेय्य वर्तितम् । दीयते गन्धहृदये पञ्चकल्कं
इदुच्यते ॥” च.द.वा.व्या.वि.महासुगन्धितैले ।

पञ्चगुप्तः । पुं । कुङ्कुममदे । उक्तैऽतिजिह्वु ।
च. । [गन्धा १७३ । रा.नि.व.८ ।

पञ्च(ध)ना । स्त्री । सातलायाम्, सेहण्डि ।

पञ्चासवः । पुं । पटोलतालपत्रीत्यासवे । च.
१.२५५ । [रा.नि.व.७ ।

पञ्चखुला (ली) । स्त्री । यवतिकायाम् ।

पञ्चरुः । पुं । विटखदिरहवे । रा.नि.व.८ ।

पञ्चतालकम् । स्त्री । वंशपत्रहरितालि । वै.
मध. ।

पञ्चदारकः । पुं । शकचे । कटाउ । त्रिका ।

पञ्चाङ्गिका । स्त्री । ताम्बूलीशिरायाम्, प-
शिरायां । जटा. ।

पञ्चानामकम् । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

पञ्चपरशुः । पुं । अस्त्रविशेषे । छेनो ।

पञ्चपालः । पुं । हृदयुरिकायाम् । छे.च. ।

पञ्चपाली । स्त्री । अस्त्रविशेषे । कै.टि. हला. ।

पञ्चपिशाचिका । स्त्री । बारिजायां । टो.का,
गटक. त्रिका. । छारा. ।

पञ्चपुष्पः । पुं । (Ocymum pilosum.)
कतुलसीहवे । श.च. ।

पञ्चपुष्पकः । पुं । भूर्जहवे । श.मा. ।

पञ्चपुष्पा । स्त्री । (Ocymum Sanctum.)
जसीहृदयविशेषे । श.मा. । सुद्रपञ्चतुल्यां । र.मा. ।

पञ्चमालः । पुं । बेतसहवे । वै.निघ. ।

पञ्चोषधनम् । स्त्री । मकाडुरि । जटा. ।

पञ्चरथः । पुं । पल्लवि. अम. ।

पञ्चलम् । स्त्री । पतलदुग्धे । वै.निघ. । द्रुसी ।
उल्ला. द्रुहे । छे.च. ।

पञ्चवर्णः । पुं । सप्तपञ्चहवे । रा.नि.व.११ ।

पञ्चवल्ली । स्त्री । पञ्चरचनायाम् । छे.च. । र-

द्रजटायाम् । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

पञ्चविधम् । स्त्री । विषपत्रिकादी । तानि च
विषपत्रिकालम्बावरदारुककरभमहाकरभानीति
पञ्च । गुणाः — “जृम्भाङ्गोद्वेष्टनवासा श्रेयाः पञ्च-
विधेषु तु ॥” सु.कल्प.१५ । “जृम्भणं वेपनं वासः
शृणां पञ्चविधैर्भवन् ॥” भा. ।

पञ्चहृदयिकः । पुं । तन्नासकाग्रिप्रकृतिककी-
टि । सु.कल्प.८५ । See कौटः ।

पञ्चशाकः । पुं, स्त्री । भव्यशाकश्चमात्रे । तत्र
षड्विधम् । “पञ्च पृथक् फलं नालं कन्दं संस्तेदजं
तथा । शाकं षड्विधसुद्विष्टकं विद्यायाधीनरम् ॥”
राज. । पञ्चशाकगणौ यथा — काकमाचीकासम-
हृदपुनर्नवापूतिकापटोलपत्रमेघनादशालिचहिलमी-
चिकापालकसुनिषण्णकमिति । “द्विर्बालूकं हि-
पीतकौ विमर्षसाकुलीयकं । द्विधा पालक्यपि हे-
धा पटुया-कालशाककम् । करवी लोणिका घी-
की पुष्पुधाङ्गैरिजुमिका । सुनिषण्णकीजिह्वादी-
णपुष्पीपटोलकम् । शतपुष्पा मेयिका च कुञ्जरकी-
णकण्टकः । धान्यकं हियक्रवर्ती जीवकी का-
कमाचिका । पर्पटः काष्ठमहृदश्च द्विधा राजमिरी-
तकः । .....द्विधा कौष्ठः पञ्चशाकगणस्तथम् ॥”
अर्क. । [छारा. ।

पञ्चशिरा । स्त्री । पर्णनायां । पाटवत्र शिरा ।

पञ्चमृङ्गी । स्त्री । मूषिककर्णिकायाम् । ईन्मृ-
ङ्गाली । वै.निघ. । [रा.नि.व.१ ।

पञ्चम्रेणी । स्त्री । मूषिकपर्णाम् । द्रवन्त्याम् ।

पञ्चम्रेष्ठः । पुं । विल्लहवे । रा.नि.व.११ ।

पञ्चसूत्रिः । पुं । कण्टके । त्रिका. ।

पञ्चहिमम् । स्त्री । हिमे । दुर्दिने । त्रिका. ।

पञ्चाख्यम् । स्त्री । तेजपत्रे । श.च. । तालीश-
पत्रे । रा.नि.व.६ ।

पञ्चाङ्गम् । स्त्री । (Soyimida febrifuga
or Caesalpinia Sappan. Syn. Swie-
tenia febrifuga.) Rohan tree, खना-
मख्यातसप्तविधचन्दनाम्यतमचन्दने । पञ्चङ्ग. । व-
कम्, टो.हन् । हिं वम्. पञ्चङ्. तं चैवमनु ।
गुणाः — कटुर्वासाशीतं वातपित्तज्वरीत्यादवि-
स्फोटकघ्नं । रा.नि.व.११ । अथ लक्षणाः —

हरामये रक्तातिसारे च परिणते हितः । रक्तष-
न्दने । अम. । भूर्जपत्रे । पथकाष्ठे । मे. । See
पथकम् ।

पत्राव्यम् । स्त्री । लण्णव्यवस्थे । गङ्गा कृषदि-
त्यर्थः । पञ्चतल्ये । रा.नि.व.८ । पत्राव्यचन्दने ।
रा.नि.व.१२ । पिपलीसूत्रे । रा.नि.व.६ । वंश-
पत्रहरिताले । तालीशपत्रे । वै.निच. ।

पत्राव्या । स्त्री । वृत्तिकायाम् । कूपा पाण्डु ।
भा. । See वृक्षा । [कासाली । रा.नि.व.७ ।

पत्रालुः । पुं । हृत्तदर्भतल्ये । रा.नि.व.८ ।

पत्रावलिः (ली) । स्त्री । गैरिके । श.च. ।
हृत्तरीलतायाम् । वै.निच. ।

पत्रिकम् । स्त्री । त्रिपत्रे ।

पत्रिका (ह्वा) । स्त्री । जातीपत्रायाम् । अग्नि-
हो. । वै.निच. २ भ. कृमि. चि. भुवर्चिकादिबूर्णे ।

पत्रिकाव्यः । पुं । कर्पूरमेदे । रा.नि.व.१२ ।

पत्रिकापत्रम् । स्त्री । तालीशपत्रे । वै.निच. ।

पत्रिणी । स्त्री । नवाङ्गुरे । पञ्चवे । श.च. ।

पत्री (इन्) । पुं । शालवृक्षे । र.सा. । पत्रिणि ।
वृक्षे । श्वेणपत्रिणि । मे. । स्त्री । दमनकपत्रे ।
द्रुमा. । च.द. महासुगन्धवैले । गङ्गापत्र्यां । रा.नि.
व.१० । दुराभायाम् । खदिरवृक्षे । तालवृक्षे ।
जातीपत्रायाम् । वै.निच. । महातिजपत्रे । च.द.वा.
व्या.चि. महाराजप्रसारणीवैले ।

पत्रैला । स्त्री । एलायाम् । वै.निच. ।

पत्रोपस्करः । पुं । कासमर्दलुपे । हारा. ।

पत्रोर्णः । पुं । श्लोकावृक्षे । अम. । पोतलीधे ।
वै.निच. । अशोकवृक्षे । स्त्री । धौतकोषधे । अम. ।

पत्रोल्लासः । पुं । पुष्पकलिकायाम् । वै.निच. ।

पथिका । स्त्री । लण्णद्राजायाम् । रा.नि.व.११ ।

पथिद्रुमः । पुं । शृङ्गखदिरि । रा.नि.व.८ ।
खदिरवृक्षे । जटा. ।

पथ्यम् । स्त्री । पादाङ्गारे । “पादाङ्गारं पथ्यमा-
हुः ।” रा.नि.व.२० । सैन्धवे । वै.निच. । सामुद्र-
लवणे । हितभोजने । श.च. । पुं । हरीतकौड-
से । श.मा. । तण्डुलीयशके । वै.निच. ।

पथ्यकारी । स्त्री । रक्तकशाली । रा.नि.व.१६ ।

पथ्यका । स्त्री । मेथिकायाम् । वै.निच. ।

पथ्यकारी (इन्) । पुं । वटिकधाम् । रा.नि.
व.१६ ।

पथ्यभोजनम् । स्त्री । हितभोजने । भा. ।

पथ्यशकः । पुं । तण्डुलीयशके । नटिशि. शी-
क. । रा.नि.व.५ ।

पथ्या । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पू.१म. । रा.
नि.व.१३ । च.द.वि.ज्व.चातुर्थके । चिभेटायाम् ।
बभ्याककौटक्याम् । शृङ्गादन्याम् । रा.नि.व.२१ ।

पथ्यापथ्यम् । स्त्री । रोगाणां हितार्थतद्रथ्ये ।

पथ्यापथ्यविधिः । पुं । रोगाणां पथ्यापथ्य-
निर्णययन्त्रे । [कुनि. मे. ।

पदन् । स्त्री । पादे । रा.नि.व.१८ । वाक्ये । व-

पदकम् । स्त्री । निष्कमित्तरथ्ये । वै.निच. ।

पदन्यासः । पुं । गोचुरक्षुपे । श.च. ।

पदरथी (इन्) । पुं । पादुकायाम् । त्रिका. ।

पदरोहिणी । स्त्री । वन्द्ये । शाल्म. ११ । वै.
निच. । [याम् । वै.निच. ।

पदवी । स्त्री । क्लिष्टीक्षुपे । शौटि. । नागरत्ना-

पदाकः । पुं । सपे । वै.निच. ।

पदाङ्गी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निच. ।
हंसपायाम् । रा.नि.व.५ ।

पदारीही (इन्) । पुं । वटवृक्षे । मद. ५ व. ।

पदार्थः । पुं । द्रव्यगतरसवीर्यार्द्रा । स पञ्च-
विधः—“द्रव्यं रसो गुणो वीर्यं विपाकः प्रकृतिरव-
च । पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म-
च ॥” भा. । “योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स
पदार्थः ।” सु.उ. ६५ अ. ।

पदिका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । हंसपा-
याम् । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । [२७ अ. ।

पदेन्द्राभः । पुं । विकिरपक्षिनिशे । अ.सू.

पद्मिम् । स्त्री । पादशीतलतायाम् । व्याक. ।

पद्मम् । पुं, स्त्री । (Nelumbium Specio-
sum, Salvadora Indica.) कमले । पञ्च ।

रा.नि.व.१० । हिं कनेल । तं तन्निपुण्णु । ता. चम्बल । गुणाः—वीजं वानिहरं । पत्रशय्या शी-
तला ज्वरं दाहहरं । पुष्पं गुदभ्रंशहरं । “अथ तु
पद्ममिलितं तत्र प्रायः पत्रकेशरं याज्यम् ।” सि.
जी.पि.शेषज्व.चि.श्रीकण्ठः । सि.श्री.सन्निपातज्व.
अभ्यङ्गः । च.द.वा.पि.ज्व.चि. । See कमलम् ।
श्वेतकमले । च.सू.४५. । शीघ्रघाती । रा.नि.व.
११ । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । सा.नि. । वै.निघ.२
अ.ज्व.वि.गुडुयादिः । अक्षि । वै.निघ. । पद्मकाष्ठे ।
धरणि. । वै.निघ.अ.सा.चि.पद्मादिचूर्णे । भैष.
कुष्ठ वि.कन्दपसारतैले । धुतूरहवे । पद्मकेशरे ।
च.द.गर्भाधिकारि मधुकादिः । दर्बीकरसर्पमेदि ।
सु.कल्प.४५. ।

पद्मकम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । पद्मकाष्ठे । धर-
णि. । हिं पद्माक । तं एणुगुसुहदेवि । गुणाः—
“पद्मकं तु वरं तिक्तां शीतलं वातघ्नं लघु । विमर्ष-
दाहनिष्काटकुष्ठश्लेष्मापघ्नकम् । गर्भसंस्थापनं
रक्तं वासत्रयान्तापघ्नकम् ॥” भा. । शीतलं तिक्तां
रक्तपित्तं मोहदाहज्वरमानिकुष्ठविस्फोटघ्नकम् ।
रा.नि.व.१२ । तत्रश्रुतं यथा—“पद्मकं सरलं भद्रं
कौटुम्भावाववर्धितम् ॥” भैष. । कुष्ठ । कुष्ठ । रा.
वि.व.१२ । च.सू.४५. । तत्रासकलूतादिकौटुम्भ-
वघ्नगर्दे । वा.उ.२०५. ।

पद्मकण्टकः । पुं । तत्रासकण्टकद्रोणमेदि । प-
द्मकौटुम्भावाववर्धितम् । खलपम्—“तं पद्मकण्टका श्रे-
या यैः पद्ममिव कण्टकेः । शीयते नो रुजयेतः
शरीरं कफवातजैः ॥” वा.उ.२१५. ।

पद्मकन्दः । पुं । कमलकन्दे । पद्मोद गेण्डे ।
वा. भाजुक् । हिं कमलकन्द । गुणाः—कटुः
विटश्री रुचः रसः कफघ्नः कषायः कासपित्तघ्नः
तृषणादाहघ्नः । रा.नि.व.१० । शालूकं शीतलं हृद्यं
पित्तदाहान्नाशकम् । दुर्ज्वरं स्वादुपाकं सान्यानि-
खकफप्रदम् । संघाह्नि मधुरं रुचं भिषाण्डमपि
तद्वत् ॥” भा. । स्त्री (न्द) । जलपचिविशेषे ।
वै.निघ. ।

पद्मकर्कटः (टी) । पुं. स्त्री । कमलाक्षे । प-
द्मवौज । वै.निघ. । रा.नि.व.१० । [निघ. ।

पद्मकर्णिका । स्त्री । कमलकर्णिकायाः । वै.

पद्मादिगणः । पुं । पद्मकपुष्पद्रव्यगुणार्थे

पद्मसदादशजीवनसंज्ञकपे । गुणाः—साम्यकराः
वातपित्तघ्नाः प्राणनादिगुणयुक्ताश्च । वा.सू.१४।
१५५. । [पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

पद्मकाष्ठम् । स्त्री । खनामल्ल्यातसुगन्धकाष्ठे ।

पद्मकाष्ठयम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । च.द.वा.पि.ज्व.
चि.पद्मादशजीवनप्राणसारणीतैले । “फलनीडि-
निशाचौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाष्ठयम् ॥”

पद्मकिञ्चल्कः । पुं । पद्मकेशरे । वै.निघ. ।

पद्मकी (हन) । पुं । मूर्जहवे । श.सा. ।

पद्मकीटः । पुं । अथिप्रकृतिकौटुम्भविशेषे । सु.
कल्प.८५. । See कौटुम्भः ।

पद्मकेश(सर)ः । पुं, स्त्री । पद्मकिञ्चल्के ।
पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१० । च.द.वा.पि.ज्व.चि. ।
“चिकलां पद्मकेशरम् ।” सु.सू.३८५. प्रियङ्गादिः ।
च.सू.४५. । गुणाः—मूलसंघाह्नि शीतलं दाहघ्नम्
अश्रंसः स्नाहहरः । राज. । [भा. ।

पद्मगन्धकम् (गन्धि) । स्त्री । पद्मकाष्ठे ।

पद्मचारटी । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् । शृण-
पद्म । वै.निघ. । नवनीतखोद्यां । च.द.विष चि. ।

पद्मचारिणी । स्त्री । भाषां । दामिनिशो ।
प.सु. । शमीहवे । हरिद्रायां । लाचार्या । हज्जी ।
वे. । रा.नि.व.२१ । (Hibiscus mutabilis.)
स्थलपद्मायाम् । या उत्तरापथे खलान्ना ख्याता ।
गुणाः—“पद्मानुष्णा कटुतिक्ता कषाया कफवात-
जित् । मूलकफाश्लेष्मघ्नी त्रासकासविषापघ्ना ॥”
भा. ।

पद्मतन्तुः । पुं । मृणाले । रा.नि.व.१० ।

पद्मतीर्थम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पद्मदर्शनः । पुं । सर्वरसे । वै.निघ. । शीवा-
से । शीवान् इति भाषा । श.च. ।

पद्मनाडिका । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ. ।

पद्मनालम् । स्त्री । कमलनाले । पद्मोद उडि-
टे । रा.नि.व.१० । [१६ ।

पद्मनेत्रः । पुं । जलचरपक्षिमेदि । रा.नि.व.

पद्मपत्रम् । स्त्री । आमले । रा.नि.व.२१ ।

पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । पद्मदले । पद्मोद पा-
ठः । वै.निघ. ।

पद्मपत्रा । स्त्री । स्थलपद्मिण्याम् । वै.निघ. ।

पद्मपर्णम् । स्त्री । पद्मपत्रे । वै.निघ. । पुष्कर-
मूलं । अ.टी. ।

पद्मपुष्करजम् । स्त्री । पुष्करमूलं । रा.नि.व.१ ।

पद्मपुष्पः । पुं । पारिभद्रकह्वे । पिकाङ्गपद्मि-
वि । वै.निघ. । (Webera Corymbosa.)
कर्णिकारह्वे । कर्म.क. दू.न. श.व. ।

पद्ममुखी । स्त्री । कण्टकाध्याम् । वै.निघ. ।
पुराणभाष्याम् । श.व. ।

पद्ममूलम् । स्त्री । पद्मकन्दे । भा.वृ.क. रा.
नि.व.१० । चि.क.क.गर्भ.चि. ।

पद्मरजः । स्त्री । पद्मकेशरे । वा.सू.१५ अ. प्रियङ्गा-
दिः । “पद्माटनीं योजनवसानता ।”

पद्मरागः । पुं । रक्तवर्णं भाषिकमण्डे । See
भाषिकम् ।

पद्मरेणुः । पुं । पद्मकेशरे । वै.निघ. ।

पद्मलाञ्छनः । पुं । मध्ये । मे. ।

पद्मवती । स्त्री । स्थलपद्मिण्यां । वै.निघ. ।
कर्मनिष्ठा । पद्माटनीं तडा. रा.नि.व.१० ।

पद्मवर्णः । चि. । लोहितवर्णं । भा.४भ. । “प-
द्मवर्णं सङ्गपद्मः ।” [पुष्करमूलं] जटा. ।

पद्मवर्ण(क)म् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

पद्मबीजम् । स्त्री । कमलबीजं । पद्माटनीं ।
हिं. कमलगाथा । पद्माल इति महाराष्ट्रकण्टारयोः
ख्यातेम् । गुणः -- कटु स्वादु पित्तकरं कृदिकरं
दाहहरकश्मनं पाचनं रुच्यञ्च । रा.नि.व.१० ।
“विष्टांश्च इत्थं रुच्यञ्च गर्भसंस्थापकं परम् । कफ-
वातकरं भव्यं वाहिं पित्तसांजित् -- ॥” भा. ।

पद्मबीजभम् । स्त्री । मखानफलं । माखना
इति भाषा । भा. । निन्दीह्वे । रा.नि.व.११ ।

पद्मकुचः । पुं । पद्मकाष्ठतरी । रा.नि.व.११ ।

पद्मयायिनो । स्त्री । जलचरपक्षिभेदे । वै.
निघ. ।

पद्मा । स्त्री । पद्मवारिण्याम् । दू.न.पद्म. रा.
नि.व.११ । च.वि.८अ. । वा.सू.१५अ. भाष्याम् ।
वा.नि.२३(३) । च.सू.४अ. । चि.१५अ. । च.द.गर्भ

खावे । भा.म.४भ.गर्भ-चि. । सु.चि.१५अ. । “त-
महा रजनीं पद्मा ।” तन्नामकीवधी । या पद्मा-
कारा पद्मगन्धा पद्मवद्रक्षा च । “पद्माकारा पद्म-
रक्षा पद्मगन्धा ।” च.चि.१५अ.कन्दपसारतेति । म-
ञ्जिष्टायाम् । सृणालि । वै.निघ. । लवङ्गे । अम. ।
मनसादेय्यां । मे. । कञ्चिकायां । अ.र. । कुसुम्भ-
पुष्पे । र.सा. ।

पद्माकरः । पुं । तडागि । अम. ।

पद्माटः । पुं । चक्रमर्दसुप्ते । टाकिन्ति । अम. ।
भैव.सू.रो.चि.व.खदिरवर्णां । स्त्री । तडागि । म-
हाभक्षातकगुह्ये ।

पद्मान्तरम् । स्त्री । पद्मपत्रे । वै.निघ. ।

पद्मालया । स्त्री । लवङ्गलतायाम् । अम. ।

पद्मावती । स्त्री । स्थलपद्मिण्याम् । जटा. ।
मनसादेय्यां । श.र. ।

पद्माक्ष(य)म् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । भा. । वै.
निघ. २भ.सर्वज्व.चि.सुदर्शनसूत्रे । च.द.सू.रो.चि.
हृत्खदिरवर्णां । [नि.व.५] ।

पद्माक्षया (क्षा) । स्त्री । स्थलपद्मिण्यां । रा.

पद्माक्षम् । स्त्री । पद्मबीजं । रा.नि.व.१० ।

पद्मिनी । स्त्री । पद्मवर्णं, कमलिण्यां । पद्माटनीं
काष्ठं । गुणः -- मधुरा तिक्ता कषया शिशिरा
पित्तघ्नी कृमिघ्नी शोषवान्तिभासितापक्कान्तिहृत् ।
रा.नि.व.१० । “मूलनाभदलीरुफलाः ३ः समुदितौ
पुनः । पद्मिनी प्रोचते ।” अ.व. । पद्मे ।
विश्व. । सृणालि । श.सा. । हस्तियां । चरणि. ।

पद्मिनीकण्टकः । पुं । सुद्रोमि । पद्माकैटि ।
“कण्टकेराचितं हनं कण्डूमयाण्डमण्डलं पद्मिनी-
कण्टकपक्ष्यैतदाख्यं कफवातजम् ।” सु.नि.११अ. ।

पद्मी (इन्) । पुं । गजे । अम. । [र.सा. ।

पद्मात्तम(र)विकासः । पुं । कुसुम्भपुष्पह्वे ।

पद्मात्तर । पुं, स्त्री । कुसुम्भह्वे, तणुपे । रा.
नि.व.४ । स्त्री । कुसुम्भबीजं । वै.निघ. ।

पद्मोद्भवा । स्त्री । मनसादेय्याम् । पुराथम् ।

पद्मशः (सः) । पुं । वहिःकण्टकमहाफलह्वे,
पद्मसह्वे । कै.अ.ग. गाह् । हिं. कटुह्वे । भा. ।
मखलिस्पर्धिवर्धे । सु.कण्ड.४अ. ।

पनसतालिका । स्त्री । कण्टकीफलहव ।
कैटान ग्राह । श.भा.।

पनसा (सिका) । स्त्री । कर्णजघ्नीगमेदे ।
काटनः काट । लक्षण - “कर्णस्थानरे जा-
तां पिङ्गासुयवेदनाम् । स्थिरा पनसिकां तासु
विद्याहातकर्णस्थिताम् ॥” भा. । [मि.]

पन्नगः । पुं । सर्पे । पन्नकाहे । श्वेदधिविशेषे ।

पन्नगकेशरः । पुं । नामकेशरहव । रा.नि.व.६.

पन्नगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । मनसादेशम् ।
सर्पिणीक्षुपे । रा.नि.व.५ । [च. । त्रिका. ।

पन्नडा (घ्नी) । स्त्री । श्वेत्पादुकायाम् । इ.

पन्नूरः । पुं । शालिषशाके । वा.चि.१५ ।

पनूता । स्त्री । (Carica Papaya.) खना
मशतफलविशेषे । द्रोण । हिं पयया । तं वष-
यि । ता. पयशी । शुणः । सौडघ्नी ।

पपुः । स्त्री । लपमातरि, छात्रायाम् । उणा. ।

पमरा । स्त्री । सप्तकीनामगन्धद्रव्ये । राज ।

पयः । स्त्री । जलं । दुग्धे । मे. । बालके । ताला ।
भा.म.१५ विलम्बसञ्च.चि. । “पाठा पटोली प-
यः ।” [ड. । रा.नि.व.७]

पयःकन्दा । स्त्री । चौरविद्यायां । कृ.हे. कुम्भ-

पयःपालिनी । स्त्री । बालके । उग्ररी । वै.
निघ.२५.वि.ज्व.चि. ।

पयःपेटी । स्त्री । नारिकेल । प.सु. ।

पयःप्रसादम् (दि) । स्त्री । निर्मलीबीजे ।
निर्माला । भा. । [नि.व.५.]

पयःफेना (नी) । स्त्री । दुग्धफेनीक्षुपे । रा.

पयःसात्म्यम् । स्त्री । तन्मे । वै.निघ. ।

पयस्यः । पुं । विहाले । श.च. । स्त्री । पयो-
विकारि हतादी । अम. ।

पयस्या । स्त्री । चौरकाकील्याम् । रा.नि.व.
२३ । सु.सु.३८५.पितृशमने । भा.कर्णरो.चि.यो-
निरौ.चि. । चेतविदारौकन्दे । कुम्भ.कृ.हे. कुम्भ-
ड. । च.पु.४५.हंङ्गणे । सु.वि.१७५. । कुटुम्ब-
नीक्षुपे । भा.४५.पुत्रना.चि. । “नवा पयस्या गो-
नीमी ।” स्वर्णवीर्याम् । मे. । च.वि.८५. । च-

कपुण्याम् । रा.मा. । सु.चि.१७५. । दुग्धिकायां ।
मे. । आमिच्यायाम् । इ.च. ।

पयस्त्रलः । पुं । क्षत्रे । रा.नि.व.१८ ।

पयस्त्रिनी । स्त्री । रात्रौ । मे. । चौरकाकी-
ल्याम् । प.सु. । रा.नि.व.३ । दुग्धफेनीक्षुपे । रा.
नि.व.५ । चौरविद्यायां । रा.नि.व.७ । काकी-
ल्याम् । रा.नि.व.३ । जीवत्याम् । भा. । ज्योति-
षतोलतायाम् । शुक्लाख्याम् । मरिच्याम् । वै.
निघ. । काय्याम् । रा.नि.व.१८ ।

पयस्त्री । स्त्री । चौरकाकील्याम् । वै.निघ. ।

पया । स्त्री । शृङ्गायाम् । वै.निघ. ।

पयोदः । पुं । मुलके । मे.वृद्धात्कडिषोत्तले ।
च.द.शुल.चि.नारिकेलखण्डे ।

पयोधरः । पुं । क्षत्रे । रा.नि.व.१८ । नागर-
मुलके । इक्षी । वै.निघ. । नारिकेलहव । कञ्ज-
री । मे. ।

पयोधि(ध्वि)क[ज]म् । स्त्री । लवणे । “ल-
वणतु पयोधिजम् ॥” रा.नि.व.२३ । समुद्रफेने ।
वै.निघ. ।

पयोदः । पुं । खदिरहव । श.च. ।

पयोलता } स्त्री । चौरविदा-
पयोविदारिका (री) } व्याम् । कुम्भ.कृ.हे. कुम्भ-
ड. । रा.नि.व.७ ।

पयोपिणः । पुं । पेषके । वै.निघ. ।

पयोष्णी । स्त्री । भारतवर्षीयमर्दविशेषे । सा-
च विम्याचलदक्षिणे प्रसिद्धा । जलशृङ्गाः - सन्ध-
रीगन्धं दध्यं पवित्रं लघु बलकान्तिजनकं पापघ्नं
सुखदञ्च । रा.नि.व.१४ ।

पयोहेतु । स्त्री । दधनि । वै.निघ. ।

परकः । पुं । केशराज । वै.निघ. ।

परयन्त्रिः । पुं । सन्धी, सन्धिस्थाने, अशुलिप-
ध्वनि, पल्वाधरी । हारा ।

परस्त्रः । पुं । फेने । तैलनिषेधयन्त्रे । यानि ।
क्षुरिकाफली । मे. ।

परदृक् । पुं । क्षात्रे । वै.निघ. । [निघ. ।

परद्रव्यहा । स्त्री । यन्त्रिपणे । श्रौ.३.१. । वै. .

परपत्रिका । स्त्री । सुद्रुचुचुपे । रा.नि.व.४ ।

परपुष्टः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१८ ।

परपुष्टमहीत्सवः । पुं । आसहत्वे । श.सा. ।

परपुष्टा । स्त्री । कीकिलायाम् । वै.निघ. ।

परभृतः (त्) । पुं । कीकिले । काके । अम. ।

परमदः । पुं । सुरापानद्वयरीगमेदे । लक्षणम् — “श्रीभीक्योऽन्नगुहता विरसास्यता च विष्मूच-
सक्तिरथ तन्दरीचकश्च । लिङ्गं परस्य च मदस्य
वदन्ति तज्जाः दण्डा कजा शिरसि सन्निधौ चापि
मेदः ॥” मा.नि. ।

परमपूतिकः । पुं । अहिकेने । प.सु. ।

परमा । स्त्री । सुरास्यद्वयविशेषे, गन्धशय्याम् ।
तदादिपुनं ज्वरघ्नं रक्षीप्रघ्नं । राज. । च.द.वा.व्या.
वि.सहाराजप्रसारणीतेले ।

परमाणुः । पुं । रजसस्विंशतमे भागे । “जा-
लात्तरगते भागी यत् मुख्यं दृश्यते रजः । तस्य
निंशतसोभागः ।” प.प्र.१५. ।

परमात्मम् । स्त्री । श्रीरिकायाम्, पायसे । प्रो-
त्यम्, प्रोत्तमम् । तस्माधनप्रणाली यथा — “शब्दोऽहं
पदं दुग्धं तु हृताकांक्षकुलान् लिपेत् । ते सिद्धा
श्रीरिका ख्याता सा सिताज्ययुतीक्ष्मा ॥ गुणाः —
श्रीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः । वि-
ष्टिभिर्नो हरेत् पितरक्तपित्ताग्निमाकृतान् ॥” भा. ।

परमायुः । स्त्री । जीवितकाले । यथा — “अतं
वर्षाणि विशिष्या निशाभिः पञ्चभिः सङ्घः परमा
युरिदम्योक्तं भराणां करिणामिह ॥” श.सा. ।

परमायुधः । पुं । असमहत्वे । श.च. ।

परमृत्युः । पुं । काके । त्रिका. ।

परमेष्टः । पुं । महानिखलत्वे । र.स. ।

परमेष्ठिनी । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वाग्भट्टाजी ।
रा.नि.व.४ ।

पररुः । पुं । (Eclipta prostrata.) नील-
सहाराजं । एकशृङ्गाजं । त्रिका. । [सि. ।

परला । स्त्री । पटलहत्वे । रस.र.कुष्ठशैलेन्द्र

परलोक्षणा । स्त्री । परलोक्ष्य विवचनायां ।
च.प्र.११५. ।

परशम् । स्त्री । प्रस्तरविशेषे । पत्रशं पार्थिवं ।
पुराणम् ।

परशुच्छिन्नः । पुं, स्त्री । कुटारिया इति ख्या-
ते हत्वे । टकाटाण, कुडुण. संघट्टः लौहचा-
लने । कन्दगुडूयाम् ।

परशुरामः । पुं । रसराजश्रीरामधिकारी ।

पराक्पुष्यः (ष्पी) । पुं । धूलीकदम्बहत्वे ।
रा.नि.व.८ । श्वेतापासाग्रे । रा.नि.व.४ ।

परागः । पुं । पद्मकेसरे । कर्पूररजसि । वै.
निघ. । पुष्परणौ । अम. । चन्दने । मे. ।

परागपुष्यः । पुं । धूलीकदम्बे । वै.निघ. ।

पराचीनः । त्रि. । परासुखे । वा.उ.२८५. ।

पराञ्चः । पुं । तैलनिष्पीडनयन्त्रे । फिने । श.र. ।

पराप्रियः । उलुपतन्त्रे । उलू. श.च. । का-
सहने । वै.निघ. ।

परादिगुणाः । पुं । परापरत्वादी । यथा —
“परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च । विभा-
गश्च पृथक्कृत परिमाणमथापि च । संस्कारीऽभ्यास
इत्येते गुणाः ज्ञेयाः परादयः ॥” च. । [श.च. ।

परानसा । स्त्री । औषधप्रयोगे, चिकित्सायां ।

परान्नम् । स्त्री । पलान्ने । पाकराजः ।

परापरम् । स्त्री । परुषकफले । भा. ।

पराभिधम् । स्त्री । कुहुले । वै.निघ. ।

परामृतम् । स्त्री । वषट्पलं । त्रिका. ।

पराकः । पुं । कारवेष्टके । त्रिका. ।

पराककः । पुं । पायाखि । त्रिका. । [निघ. ।

पराक्षम् । स्त्री । चन्दने । कुडुमे । उशीरे । वै.

परावतम् । स्त्री । परुषकफले । रा.नि.व.११ ।

परावरम् । स्त्री । परुषकफले । रा.नि.व.११ ।

परावेदी । स्त्री । इहत्याम् । वा.कुडु । की-
यान्नम् । [तन्त्रकारः ।

पराशरः । पुं । तन्त्रासमायुर्वेदतन्त्रकारः । See

पराश्रया । स्त्री । साधवीलतायाम् । वै.निघ. ।

वन्दायां । प्रोत्तमम् । श.च. । [सि.सू.११५. ।

परासङ्गः । पुं । अवरोधे । शीघ्रितरोधे ।

परिकर्त्तनम् । स्त्री । अश्वक्षेदे । सु.सू.८५. ।
छेदनवदनुभवे । वा.टी.चि.१५. ।

परिकर्त्तिका । स्त्री । कर्त्तनवस्तीडायां । च.
चि.१५. । वसनविरचनव्यापदिक्षेपे । सु.चि.१४५. ।

परिकर्म्म । स्त्री । अभ्यङ्गे । परिचर्याकरणे ।
वै.निघ. । कुडुमादिना कायप्रसाधने । अम.भ. ।

परिकर्म्मा । चि । सर्वकर्मकर्तृषु, परिचार-
केषु । सु.सू.५५. ।

परिक्रमसहः । पुं । कानि । चिकार ।

परिगर्भिकः (भवः) । पुं । बालरोगविशेषे ।
एडुं नागा । हिं अहीडोति लोके । “मातुः
कुमारो गर्भिण्याः कर्म्यं प्रायः पिबन्नापि । आसा-
प्रिसादवमथुतन्त्राकासाकचिभ्यः । युज्यते कौष्ठ-
ह्वा च तमाहः परिगर्भिकम् । रोगं परिभवाख्य-
श्च तत्र युज्यते दीपनम् ॥” भा. । [भ. ।

परिशहः । पुं । स्त्रियाम् । मूले । कन्दे । अम.

परिषः । पुं । तन्नामकमूदगर्भविशेषे, यत्र ग-
र्भः परिष इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठत् । यथा—
“मोनौ स्थितः स परिषः परिषेन तुल्यः ।” सु.
नि.८५. ।

परिचरः । पुं । भृत्ये, सेवके । र.मा. ।

परिचरकर्म । स्त्री । सेवाकार्ये ।

परिचर्या । स्त्री । सेवयाम् । अम. । श.र. ।

परिचारकः । पुं । सेवके । अम. । लक्षणं
—“क्षिप्त्वा सुगुणैर्लवान् युक्तो व्याधिरक्ष्ये ।
वैद्यवाक्कदशान्तो युज्यते परिचारकः ॥” भा. ।

परिच्छेदः । पुं । परिधानवस्त्रे, आच्छादने ।
भागवतं । परिवारे । छे.च. ।

परिणतः । चि । परिपके । अम. ।

परिणामः । पुं । परिपाके । विकारे । वै.निघ. ।

परिणामज(शूल)म् । स्त्री । पक्षिशूले । रा.
नि.व.१० । [विसारे । अम. ।

परिणाहः । पुं । वर्त्तलायाम् । सु.सू.७५. ।

परितापः । पुं । रोगे । वै.निघ. । कर्म्ये ।
विश्व. । उष्यतायाम् । च. ।

परितित्तः । पुं । निम्बहस्ते । वै.निघ. ।

परिदरः । पुं । दन्तमूलगतसुखरीमे । लक्षणं
—“दन्तमांसानि शीथ्यन्ते यत्किञ्चीवति चाप्यस-
क् । पितासृक्फजो व्याधिः श्रेयः परिदरी हि
सः ॥” सु.नि.१६५. ।

परिधूमायनम् । स्त्री । धूमोद्गारे । टो.७८.
टुकुत्र । सु.नि.१५. । [सू.१५५. ।

परिपचनम् । स्त्री । तैलपाचनिकायां । च.

परिपाकः । पुं । परिष्णामे । भा. ।

परिपाकिनी । स्त्री । विहतायां । श.च. ।

परिपिष्ट(क)म् । स्त्री । शीषके । रा.नि.व.११. ।

परिपुटनम् । स्त्री । पाककरणे । वै.निघ. ।

परिपुष्करा । स्त्री । कर्कटीभेदे, गोडुस्वायां ।
राश्र्वाशांशु. । श.च. । [पवित्रोक्तते ।

परिपूतम् । स्त्री । अपतृषधान्ये । सतः । चि ।

परिपेलम् । स्त्री । कैवर्त्तिसुप्तके । प.सु.च.वि.
८५. ।

परिपेलवम् । स्त्री । कुट्टने, जलमुत्सायाम् ।
क.५८. भूडा । वा.म.१५५. रीभादिः । “शैलवा-
लपरिपेलवमीवाः ।” सुभायां । ज.द.१२५. ।

परिपेक्षम् । स्त्री । जलजातवर्णविशेषे, जलमु-
त्सायाम् । जलज भूडा, क.५८. भूडा । मं ज-
लमंडयी । कं वलिंगउड । गुणाः—कटूष्ण कफ-
वातघ्नं व्रणघ्नं दाहघ्नम् आसृग्मघ्नं रक्तदोषघ्नम् ।
रा.नि.व.६ ।

परिपोटः (कः) । पुं । कर्णपालीगतरीमे ।
काटवत्र पांडित (द्रोण) । लक्षणं—“सौकुमार्या-
द्विरोत्सृष्टसहस्राभिप्रवर्धितं । कर्णशोफो भवेत्
पाल्यां सक्जः परिपोटवान् ॥” सु.चि.२५५. ।
लम्भेदे । वा.उ.२६५. ।

परिपोषणम् । स्त्री । छिद्रनि । ज.द.१२५. ।

परिप्लुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं
यथा—“परिप्लुतायां भवति शाम्यधर्मं रज्जा श-
शम् ।” सु. । तथा—“पित्तलाया वृंशवासे च-
युद्धारधारणात् । पित्तसंमुक्तितो वायुर्योनिं दृष-
यति स्त्रियाः । शलाः स्थशांशनाः सफिनीलपी-
तमसृक् कवेत् । शोणिवक्त्रापुष्ताभिज्वराणांयाः

परिमुता ॥” च । वा.उ.३३७. । सदिरायाम् ।
६.च. ।

परिभाषा । स्त्री । वैद्यकनामादिविषयकयत्ने ।

परिमण्डलः । पुं । मशकत्रातिभेदे । सु.कल्प.
८७. । See मशकः । वि । सम्यखर्तुले । भा.
चुदरी.वि. । सु.सू.७७. ।

परिमलः । पुं । सुगन्धे । मैत्रुने । विसर्दने ।
अम.भा. । [नम् ।

परिमाणम् । स्त्री । मासि । अम. । See सा-

परिमार्जनम् । स्त्री । स्वादभेदे । मधुमल-
के । श.च. । परिकरणं । मधुतेजपात्रं ।

परिस्नानः । पुं । रक्तस्निग्धभेदे । वै.निच. ।

परिस्त्रायितमिरः । पुं । पित्तज्यापर-
तिमिररोगे । लघुर्णं — “पित्तं कृत्वापरिस्त्रायि
मूर्च्छितं पित्ततेजसा । पीता दिग्गन्धं खद्योतान्
भाक्कृत्वापि पश्यति । विकीर्णमाणां खद्योतेर्ह-
स्वांशजोमिरैव वा ॥” मानि. ।

परिलेही । पुं । कर्णपालीरोगे । लक्षणम्—
“कफासृग्मिसम्भूतः सविस्पर्णत्वस्ततः निद्रान्
सम्पन्नी पाली परिलेहीति स स्मृतः ॥” सु.वि.
२५७. ।

परिवर्त्तनम् । स्त्री । पार्श्वपरिवर्त्यगे । मानि. ।

परिवर्त्तिका । स्त्री । श्मरोगे । मृदुजलुद-
रोगे । मुद्र. । लक्षणम् । “मृदनात् पीडनाद्यापि
तथैवात्यभिधाततः । मृदुस्य यदा वायुभजते स-
ंस्तेतश्चरन् । तदा वातोपसृष्टलु तस्यैव परिवर्त्तते ।
सवेदनं सदाहृष्टं पाकश्च व्रजति क्षिप्तम् । संश्लेष-
सात् कोशेषु वात्यक्षयेण लभ्यते ॥” इत्यादि । सु.
नि. १३७. । [६.च. ।

परिवापः (नम्) । पुं. स्त्री । मृच्छने । मे ।

परिवर्द्धितम् । स्त्री । उहो । नि. परिवर्द्धिते ।

परिवेषकः । पुं । परिवेषणकर्त्तरि । लक्षणम्
— “सातवल्गुनर्वाचितः सुवसनः खम्बो प्रसन्नाननः
व्यष्टाया सुमगः प्रसन्नहृदयः श्रीकालपूजार्तः ।
स्वामिर्लङ्घपरः स्वपाकनिपुणः प्रोद्गो वदाम्यः शु-
चिर्विभो वा परिवेषकलु कुलजन्माप्योऽपि नो भू-
यते ॥” पाकराजः ।

परिवेषणम् । स्त्री । भोजनार्थं भोजनम्
अन्नादिवाने ।

परिव्याधः । पुं । (Pterospermum a-
cerifolium.) दुग्धोत्पत्ति । उग्रे कश्चन । प
सु. । जलवेतसे । रा.नि.व.६. भा. । कर्षिक-
रहणे । कनककूटवत् शीघ्र । रा.नि.व.६. ।

परित्राजी । स्त्री । श्रावणीमहासुप्ते । शूङ्गीत्री ।
रा.नि.व.५. ।

परिशुष्क(मांस)म् । स्त्री । पक्वमांसभेदे ।
मांसजरा वाञ्छन विध्यम् । “मांसं बहुष्टतर्षट्
सितकेशास्त्रुणा मुञ्चः । जीरकाद्यैः समायुक्तं प-
रिशुष्कं तदुच्यते । श.च. । राज. । See मांसम् ।

परिशु(शु)तम् । स्त्री । सुरायाम् । वै.निच. ।

परिषत् । स्त्री । सभायाम् । सा द्विधा ज्ञान-
वती सूत्रपरिषदिति । पुनस्त्रिधा सूत्रपरिषत्,
उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषदिति । च.वि.
८७. ।

परि(री)पेकः । पुं । सानादी । शिरसि धा-
रापातने । मूर्ध्नेतैलविधिभेदे । भा. । त्रपेक्षदन्ताप-
शमनायेमुक्तार्थसंज्ञके । सु.चि.१२७. वा.चि.१२७. ।

परिषेकस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषः । यथा—
“वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलफलशुद्धादीनामुत्-
काद्यैः सुखौघैः कुम्भोर्वर्षणैः प्रनाडीनां प्रयि-
त्वा यथाहोस्वस्थसंस्थाप्यतामं वस्त्रः स्वेदं परिषे-
चयेत् ॥” च.सू.१४७. ।

परि(री)सर्पः (सर्पणम्) । स्त्री । वीर्यसं-
योगभेदे । तन्नामकसूत्रकभेदे । “शूनैः शरीरे पि-
ङ्गकाः खवत्यः सर्पन्ति यानि परिसर्पसायुः ॥” सु-
नि.५७. । पुं । दर्बोकरसर्पविशेषः । सु.कल्प.४७. ।

परिसर्था । स्त्री । सेवायाम् । वै.निच. ।

परिसिद्धिका । स्त्री । मण्डविशेषः । वै.निच. ।
किट्टिकायाम् । वा.उ.१८७. ।

परिस्यन्दः । पुं । शरणे, स्थन्दे । विन्दुशः च-
रणे । (513)नि. । अम.भा. ।

परिस्यन्दः (नम्) । पुं. स्त्री । कम्पे । ६.च. ।

परिस्रावः । पुं । वसनविशेषनव्यापविशेषः ।
सु.चि.१४७. । सुखसाधे । शुद्धसाधे । च.सू.१५७. ।

परिस्रावी (रन्) । पुं । कफज्वरभगन्दरे । लक्ष-
णं यथा—“कण्डूयनी घनस्रावी कठिनी मन्दवेद-
नः । श्लेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥”
भा.नि. । वि । निरन्तरस्रावश्रीलि । भा. ।

परिस्राव्युदरम् । स्त्री । उदररोगभेदे । ल-
क्षणं यथा—शूलं यद्व्रीपङ्क्तिं तदन्तं भिनति
यस्यागतमन्यथा वा । तस्मात् युतात्मात् सलिलप्र-
काशः स्रावः सर्वदै गृदतलु भूयः । नाभिरधोदर-
मेति ह्रस्विं निलुयतेऽतीव विदहते च । एतत्परि-
स्राव्युदरम् ।” सु.नि.७७. । [वै.निघ. ।

परिस्तुतः । वि । विन्दुशः स्फुरति । स्त्री । मये ।

परिस्तुतदधि । स्त्री । वस्त्रगलितदृष्टनि ।
छाका मदे । गुणाः—वातघ्नं कफघ्नं स्निग्धं
मृदणं पित्तघ्नं । सु.मृ.४३७. । [रुखा । मे. ।

परिस्तुता । स्त्री । द्राक्षाभये । वै.निघ. । वा-

परिस्तुत् । स्त्री । मयसामान्यं । रा.नि.व.१४ ।

परिहारः । पुं । तस्मैव दापयचनस्य परिहर-
णे । यथा—“नित्यमात्मनि शरीरस्थं जीवितलि-
ङ्गान्युपलभ्यन्ते । तस्य पुनरपगमाप्रोपलभ्यन्ते । त-
स्मादन्यः शरीरादात्मा नित्ययेति ।” च.वि.८७. ।

परिहार्यम् । स्त्री । कुष्ठौषधे । कूडु । वै.
निघ. ।

परिक्षेपी (इन्) । पुं । वातपित्तज्वरभगन्दरे ।
“वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गृदं गतिः । जा-
हते परितस्तत्र प्राकारपरिखिव च ॥”

परीतिः । स्त्री । पुण्याञ्जने । वै.निघ. ।

परीरः । पुं । कारवेले । स्त्री । तरफलि । उणा.

परीवर्त्तः । पुं । कच्छपे । वै.निघ. ।

परीष्टिः । स्त्री । परिचर्यायाम् । मे. ।

परु । पुं । षष्ठुलिसम् । रा.नि.व.१८ । वंश-
ययी । दौर्लभ्यं शीरेष्टे । अयं निर्मुणः । रा.नि.
व.६ । परुषकवले । वै.निघ. ।

परुहारः । पुं । अये । अ.सा. ।

परु(रु)षः । पुं । परुषकवले । रा.नि.व.११ ।
वंशययी । धामनवले । वै.निघ. । मौलिकिण्याम् ।
अ.च. । तन्नामकवायस्यकीट । सु.कल्प.८७. ।

See कीटः । स्त्री (षा) । शतपदीभेदे । सु.कल्प.
८७. । स्त्री । परुषकफले । भा. ।

परु(रु)षकः । पुं । (Zylocarpus Gra-
natum or Grewia Asiatica.) खनाम-
ख्यातफलवृक्षे । पञ्चव कलत्रं शङ्खं, रुमसा ।
हिं फलूछे, शकरी, फरुषा । मं परुषका । कं वेष्ट-
हा । तं पुटिकी । स विधा वृक्षविटपमेदात् । सु.
सू.३८७. परुषकादिः । वा.सू.१३७. । गुणाः—
अस्त्रकटुकं कफरोगहरं वातघ्नं पित्तकरम् । इत्या-
मपरुषगुणाः । पक्वं तत् मधुरं क्वचिप्रदं पित्तघ्नं
तर्पणं शोफहरं । तत्फलं मेहपित्तसन्निवातघ्नम् ।
अचि.१७७. । “परुषकङ्गवायस्त्रसामं पित्तकरं ल-

घु । तत्पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टभिर्हृदयम् ।
हृदं दृष्टपित्ताहासज्वरकयसभीरुहृत् ॥” भा. ।
फलं मलसंशोद्धि शैत्यकरं । पक्वं व्रणपिडकादौ
हिम् । लक्ष्मणाया शीतला च । द्रव्यगुणान्तरम् ।

परुस् । स्त्री । परुषकफलं । पञ्चव रुम । रा.
नि.व.११ । ययी । अम. ।

परुषकादिः । पुं । तदादिगणकृतकषाये ।
स च परुषकावरद्राक्षाकटफलकतकाफलरात्राङ्ग-
दाडिमशाकात्मकः लब्धावातमुत्पन्नश्च । वा.सू.१३७.
७. ।

परैष्टुका । स्त्री । वज्रवसायां गवि । अम. ।

परैधितः । पुं । कीकिलि । अ.सा. ।

परोटः । पुं । छतसिद्धरीटिकाभेदे । अत्रोट ।
वै.निघ. ।

परोष्णी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । अम. ।

पर्कटः । पुं । पश्चात्पाये । कीचपक्षिणि । वै.
निघ. ।

पर्कटिः (टी) । स्त्री । मलवले । भा. ।

पर्कटी (इन्) । पुं । मलवले । श्रीकृष्णशङ्ख ।
तं कुल्लिवेष्ट । प.सू. । र.सा. ।

पर्जनी (न्या) । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.
सू. । रा.नि.व.६ । [अम. ।

पर्यम् । स्त्री । ताम्बूले । रा.नि.व.११ । पचे ।

पर्युः । पुं । पलाशवले । रा.नि.व.१० ।

पर्युक् । पुं । सुनिवचशाके । भा.पू.१७. भा.व. ।

पर्णकारः । पुं । वारजीविनि । वाक्रहे ।

पर्णखण्डः । पुं । ताण्डूलखण्डः । वनस्पतिवि-
ग्रहः । श्र.च. । [उत्ति । रा.नि.व.१२ ।

पर्णचोरकः । पुं । चोरनामकगन्धद्रव्ये । श्र-
ग-

पर्णपिण्डोतः । पुं । सदनहवे । वै.निच. ।

पर्णभिद्नी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । रा.नि.
व.१२ । [पत्रभीजिमात्रे ।

पर्णभोजनः । पुं । क्वापयमी । त्रिका. । चि. ।

पर्णमाचलः । पुं । ((Averrhoa caram-
bola.)) कर्करङ्गहवे । श्र.मा. ।

पर्णमूलम् । स्त्री । ताण्डूलमूलम् । राज.३प. ।

पर्णमृगः । पुं । वल्लभकटिकायां कथीति लोके ।
वानरे । वल्लभान्तरि । श्र.उ. १५ । तद्वर्ग-
सहस्रमृगिकवशाद्यिकावकुशपुतिवासवानरवर्ग-
को भवति । तन्नामं मपरं गुरु वृष्यं चक्षुष्यं शी-
तलकरं काशशामनाशनं सुतृपीधानुलीसक-
श्च । सु.सू.४६४ । “वलीकोतलमानरिवचमकोट-
कादयः । एते पर्णवशाः प्रोक्ताः ।” भा. ।

पर्णलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । रा.नि.
व.११ । [याम् । रा.नि.व.३ ।

पर्णवल्ली । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । रा.नि.
व.११ । [याम् । रा.नि.व.३ ।

पर्णशिरा । स्त्री । ताण्डूलपत्रशिरायाम् । पा-
११ । [शिरा । शक्रि. उषा. ।

पर्णसिः । पुं । पसे । वारिग्रहे । कशेरुको ।

पर्णकः । पुं । सुनिषण्णकशके । वै.निच. ।

पर्णशः (सः) (नः) । पुं । कृष्णाजंकहवे ।
तुलसीविग्रहे । अम. । च.ट.सि.यो. ६६ । काश-
चि. । पर्णशपत्रके । “व्यश्रो पर्णससाधितम् ।”
पारसीकयमान्याम् । वै.निच. ।

पर्णसिः । पुं । कृष्णाजंक । वै.निच. ।

पर्णिका । स्त्री । स्थलपत्रायाम् । वृजपत्रम् ।
रा.नि.व.५ । पत्रिपत्रायाम् । ६ । कृष्णश-
र्ण्याम् । अथिमात्रे । रा.नि.व. । वै.निच. ।

पर्णिनी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । वै.निच.वि.ज्व.
कल्याणहृते । पत्रिपत्रायाम् । सावपर्ण्या । रा.मा. ।

पर्णिनीदयम् । स्त्री । सावपर्णी सद्रपर्णी चे-
ति द्वये । सि.बो.रक्तातिशायि.कुटजादौ ।

पर्णी (हन्) । पुं । पलाशहवे । आरवपत्रहवे ।
वै.निच. । सप्तपर्णहवे । हवे । छे.च. । स्त्री । शाल-
पर्ण्या । पृथ्विपर्ण्याम् । वि.क्र.क. ।

पर्णीचतुष्कम् । स्त्री । शालपर्णीपृथ्विपर्णीसद्र-
पर्णीसावपर्ण्याम् । च.ट.वा.व्या.चि.सध्यनारायण-
तैलम् ।

पर्णीरम् । स्त्री । क्लीवरे । नांवा । वै.निच. ।

पट्टः (नम्) । अपानवायुद्वये । वै.निच. । के-
शमसूत्रे । उषा. । छे.च. ।

पपम् । स्त्री । नवटणे । कृष्णकूट । उषा. ।

पपटः (कः) । पुं । (Oldenlandia Cor-
ymbosa, Syn. Oldenlandia biflora.)
रुद्रनामख्याते इत्युपपेयवशात्के वा । श्र.९पाद-
५ । हिं दवनपापडा । सं यम्. पित्तपापडा ।
कं पपाटक । उत्त. जडपापडा । गुणाः शीत-
लः पित्तश्लेष्मज्वरापहः रक्तदाहकचिन्मामिन्दवि-
भ्रमघ्नश्च । रा.नि.व.५ । सि.यो.पि.ज्व.चि. । “क-
कोटकं पपटकम् ।” अथिपि “पपटो हन्ति पि-
त्तालयमदृष्टाकफज्वरान् । संयाहो शीतलसिक्तो
दाहनुत् वातको लघुः ॥” भा. । कृष्णहवे । र-
क्तगन्धकोले । वै.निच. । चणकमुद्गादिकृतपिष्टक-
भेदे । पापट इति भाषा । तत्कर्मणिः—“धू-
मसौरचितः इह हारिद्रालवर्णे ॥” । औरकस्त्र-
ज्जिकाभ्याश्च तनुकृत्वा च वेष्टिताः । पपटाक्षौ स-
दाहारापहः परमरोचकाः । दीपनाः पाचना-
कसा गुरवाः । कश्चिदीरिताः । मौद्गल्यतद्वृणाः
प्रोक्ता विशेषाहचरी इति । चणकस्य गुणैर्भुक्ताः
पपटाश्चकोट्वाः । खड्गहृतास्तु ते सर्वे भवेयुर्म-
ध्यमा गुणैः ॥” भा. । “आरः पापटकः प्रोक्तो
यवचारसमी गुणैः ॥” वै.निच. । वातपित्तज्वरे
मन्दज्वरे च हितः ।

पपट(टी)द्रुमः । पुं । कीदृशदेशप्रसिद्धकुष्ठी-
हवे । गुग्गुलुतरौ । रा.नि.व.६ ।

पपटादिः । पुं । पपटचन्दनोदीचमागरसिह-
कषाये । “एकः पपटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाश-

नः । किं पुनर्यदि युज्येत चन्द्रमोदीक्ष्यमागरेः ॥
च.द.पि.ज्व.वि. । भा. ।

पर्वटी । स्त्री । सौराष्ट्रकृतिकापरनामसुगन्धद्रव्यं । भृङ्गपर्णैः । हे.च. । यथावती, पपरी इति च उत्तरदेशप्रसिद्धे सुगन्धद्रव्ये । गुणाः—“पर्वटी तुवरा तिक्ता शिरिरा वर्णकृद्गुणः । विषव्रणहरी कण्टकफपित्तक्षुण्णतृप्तुः ॥” भा. । पलद्वयमाने । प.प्र. । पित्तकभेदे । पां.पत्र. । उष्णा. ।

पर्वटीरसः । पुं । त्रेधाश्वरे रसः । रसः १ भ. गन्धकः २ भ. भृङ्गाज्वरसेन सर्वाः । ताम्रं खीहं प्र. रसगन्धयोः पादांशं दत्त्वा एकत्र सम्यग्य पर्वटीवत् पचेत् । अथ सञ्चूर्णं निर्यङ्ग्यादिरसेन अट्टिनानि मर्दयित्वा अङ्गारैः स्वेदयेत् । रस.कौ. । र.सा.सं. ।

पर्व(व्)रीणम् । क्ली. । पर्वणि । पात्रं । श. र. । पुं । पर्वण्यारसे । पर्णेशिरायां । मे. । पञ्चूर्णरसे । श.र. ।

पर्विकः । पुं. स्त्री । खड्गे । व्याक. ।

पर्व्यगः । पुं । कटाहः । च.सू.१५अ. ।

पर्व्यङ्गः । पुं । खट्वायाम् । अम. ।

पर्व्यङ्गपादिका । स्त्री । कोलशिखरां । अथ-
त आलाकुम्भी । भा.१भ.शा.व. ।

पर्व्ययः । पुं । क्रमोन्नयने, व्यतिक्रमे । अम. ।

पर्व्यस्तिका (स्त्री) । स्त्री । पल्लवे । त्रिका. ।

पर्व्यागतः । वि । पक्के । सु.चि.२१अ. ।

पर्व्याप्तः । वि । यथेष्टः । क्ली. । दधी । मे. ।

पर्व्याप्तिः । स्त्री । दधी । वै.निघ. ।

पर्व्यायः । पुं । क्रमे । अतृकमे । अम. ।

पर्व्यायमुक्तावलिः । स्त्री । द्रव्याभिधानवि-
शेषे । [वि. व्युटे. दासि ।

पर्व्युषितम् । क्ली. पुं । शिखायाम् । वै.निघ. ।

पर्व्य । क्ली. । वंशययौ । वाटमित्र त्रिंते । अम. ।
अङ्गुष्ठादिवयौ । अङ्गुलिर्गतिव । मे. ।

पर्व्यकम् । क्ली. । जगुप्रदेशे । औद्गु. । अ.च. ।

पर्व्यणिका (षी) । स्त्री । जेवसन्धिजरीये ।
खचयम् —“तासां तयो दाहशूलोपपन्ना रक्ताग्ने-

षा पर्व्यणी हस्तशीफा ।” सु.उ.१अ. । शाकविशे-
षे । सा च हस्तिशूलोति लीके । च.सू.२७अ. ।

पर्व्यतः । पुं । द्वे । किराततिक्तके । वै.निघ. ।
शाकभेदे । सख्यभेदे । पां.कां. भाङ्ग. । मे. । राज. ।

पर्व्यतकाकः । पुं । द्रोणकाके । हे.च. ।

पर्व्यतजा । स्त्री । गिरिजाम्बद्राचाविशेषे, य-
द्धारोति लीके । गुणाः—“द्राचा पर्व्यतजा लघ्वी
साम्ना श्लेष्माक्षपित्तकृत् ॥” भा. ।

पर्व्यतलणम् । क्ली. । पर्व्यतजातलणाकनामस-
न्धविशेषे । हिं संड. । गुणाः—बलपुष्टिकरं रुच्यं
पयनां हितच । रा.नि.व.प. ।

पर्व्यतनिम्बः । पुं । महानिम्बे ।

पर्व्यतभेदः । पुं । करज्योडिपावाणभेदे । भा.
स.१भ.यू.क.वि. ।

पर्व्यतभेदी (इन्) । पुं । पाषाणभेदे । पां.पत्र-
कूटि । च.द.सू.र.वि. । “पर्व्यतभेदिपय्यायाम् ।”

पर्व्यतर्माचा । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वनक-
दल्याम् । वाट्ट कली । रा.नि.व.११ ।

पर्व्यतवासिनी । स्त्री । आकाशस्यास्याम् ।
शृङ्गकुटीमांशौ । रा.नि.व.१२ ।

पर्व्यताश्रयः । पुं । महासिंहे । रा.नि.व.१६ ।

पर्व्यताह्वयः । पुं । धाराकदम्बह्वे । वै.निघ. ।

पर्व्यतोद्भवम् । क्ली. पुं । हिङ्गुले । पारदे । वै.
निघ. ।

पर्व्यतोद्भूतम् । क्ली. । अभकघाती । वै.निघ. ।

पर्व्यपुष्पिका (षी) । स्त्री । हस्तिशृङ्गाम् ।
शातिष्ठं ट्ठे । वा.सू.१५अ. । तत्काकगुणः—
वातपित्तहृत् । च.सू.२७अ. ।

पर्व्यभेदः । पुं । सन्धिभङ्गरीये । तथा सन्धि-
दनायां यथा चालने भङ्गाशङ्का जायते । च.द.
ज्व.चि. । [रा.नि.व.५ ।

पर्व्यमूला । स्त्री । वेतायाम् । अ.पत्राजित ।

पर्व्ययोनिः । पुं । इक्षौ । वेतसे । वंशे । हे.च. ।

पर्व्यरुट् । पुं । दाडिमह्वे । त्रिका. ।

पर्व्यवल्ली । स्त्री । वल्लीदृव्यायाम्, मालादृव्या-
याम् । दूर्वाजित । रा.नि.व.प. ।

पर्वसन्धिः । पुं । अङ्गुलिसन्धिः । रा. नि. व. १८ ।

पर्वितः । पं । (Silurus pohda.) पर्वित-सन्धिः । श. र. । [३५.] च. ३. १०५. ।

पशुका । स्त्री । पशुराख्यनि । अम. । सु. चि. ।

पलम् । क्ली । मांसं । रा. नि. व. १७।१८ । च. द. विष. चि. । “कर्कटपलहरितालं ।” शक्तिहृद्ये, ८ तो. । “शक्तिभ्यां च पलं ज्ञेयम् ।” प. प्र. १४८. । कर्पवृक्षे । अम. । पुं । पलानि । ह. च. । अ. टासांस्थाम् । लाक्षायाम् । वै. निघ. ।

पलक्या । स्त्री । पालक्रीशके । रा. नि. व. ७ ।

पलङ्कः । पुं । निषावं । निम्, वट्टी । रा. नि. व. २२१. ।

पलङ्करः । पुं । पिने । विका. ।

पलङ्कपः । पुं । कण्ठगुग्गुली । रा. नि. व. १२ । निषावं । निम् । प. म. ।

पलङ्कपा । स्त्री । श्वेतनिषावे । अत्र निम् । रा. नि. व. १६ । गीतुरके । मे. । च. मृ. ४५. मंजास्थापने । वै. निघ. ५५. आ. वि. व. चाश्रुते । गुग्गुली । मे. । च. द. सि. यो. महापैशाचघृते । वि. ज्व. अष्टादशाश्रुपे. पलङ्काश्रुते । पलाशजीजं । वै. निघ. २३५. क्रमि. चि. माविचवटके । लाक्षायाम् । प. म. । वा. उ. ६५. महापैशाचघृते । सुदृशोत्तुरके । वै. निघ. । मलिकायाम् । रा. नि. व. १६ । राक्षायाम् । वै. निघ. २३५. आ. वि. पलङ्कातले । सु. लङ्कायाम् । मे. ।

पललम् । क्ली । तिलकम् । अत्रिङ्कुटी । हि. तिलकटि । रा. नि. व. १६ । सु. चि. २०५. । च. द. उद्दीग. चि. । लक्षणे — “पललानु समाख्यातं मे. च. तिलपिष्टकं । पललं मलकहृत्वा वातघ्नं कफपित्तकम् । हृदयस्य गुह्यं चिन्मं भूवनिवर्णकम् ॥” भा. । मांसं । रा. नि. व. १७।१८ । गुह्यं । मांसं । सु. मृ. ४५. । तिलप्रथं । वै. निघ. । अष्टतिलकम् । वा. उ. २८५. । पङ्के । मे. ।

पललव्वरः । पुं । पिने । हारा. ।

पललाशयः । पुं । अशौखे । विका. । गच्छरोमे । श. र. ।

पलाग्निः । पुं । पिने । हारा. ।

पलाङ्गः । पुं । शिशुमारं । उन्माक । हारा. ।

पलाण्डुः । पुं । (Allium Cepa.) Onion. Fr. Oignon. मूलशाकविशेषः । अर्थाङ्कः । हिं पियाजं, पियाजं । मं श्वेतकान्दा । कं उल्लि । तें नीकल्लिचिह् । ता. वैजयम् । वम्. कान्द । पारस्य. उल्लिगकुलु । रा. नि. व. ६ । स श्वेत-हारिद्रवर्णमिदं हिंघा । तयोर्हारिद्रो रक्तो वा राजपलाण्डुरित्युच्यते । गुणाः — कटुः बल्यः गुरुः कफपित्तघ्नः हृद्यः रीचनः क्षिप्रः बालिघ्नश्च । रा. नि. व. ७ । “पलाण्डुः वृषेभ्यो रमीनसदृशो गुह्यः । स्वादुः पाके रसेऽनुषः कफघ्ननातिपित्त-लः । हरते कर्बलं वारं बलवीर्यकरो गुरुः ॥” भा. । “वातहरः संहभावान् ।” सु. मृ. ४०५. । “पलाण्डुर्वातकफघ्नः शूलः शूलगुह्यानु ।” अ. वि. १६५. । बल्यः, ज्वरे उदरे शूलं सञ्चितप्रेषकासी पामायां कर्णशूलं वरटादिदंश्च च हितः । द्रव्यगुणान्तरम् । “पलाण्डुर्नृपपुष्पः स्वातः शिशिरः पित्तनाशनः । कफघ्नोऽपि नृपयैव बहुनिद्राकरमथा ॥” See राजपलाण्डुः ।

पलान्नम् । क्ली । समांसवैजवादिमिहभक्ते । अत्रिङ्कुटी । एतत्कान्धनिधिः यथा — कागसांसस्य शरावः तच्छूलस्य शरावः, एतस्य शरावचतुर्थांशः लगेणालवङ्गानां प्रत्येकं माषवयं मरिचतेजपत्रयोः प्रत्येकं तोलकद्वयं कुडुमस्य माषकं, एकधात्रयोश्च प्रत्येकं तोलकद्वयं लवणस्य तोलकं द्राक्षायाश्च पलमिति । पाकराजिन्धरः ।

पलापः । पुं । करिगच्छः । श. मा. ।

पलापहा । स्त्री । नेत्राघने । वै. निघ. ।

पलार्द्रम् । क्ली । सुवर्णकद्वये । ४ तो. । च. कल्प. १२५. । [३५.]

पलालः । पुं । निःशस्त्रधान्यमात्रे । अत्रिङ्कुटी ।

पलालजशाकः । पुं, क्ली । पलालजातशके । अत्रिङ्कुटी । गुणाः — “स्वादुपाकरसा बलवीर्यलाघुः पलालजाः ॥” राज. २५. ।

पलालदोहदः । पुं । आमहृत् । श. मा. ।

पलाशम् । क्ली । अश्वके । उदजपत्र । रा. नि. व. ६ । पथे । पाठि । अम. ।

पलाशः । पुं । किंशुकं । निम्बुल । सु.सु.३८७. च.सु.३७. यवागूमकरणे । (Butia frondosa.) Butia-gum. खनामख्यातमङ्गा-तकवर्गीयवृक्षे । अनाम शृङ्ख । ष.सु. । हिं धा-रा । सं पलस । कं सुतलु । तं मोटुग । उत, पराय । वम्. खाकरी । ता. परशन् । गुषा — कषायोष्णः क्षमिन्नः । तदीजं पामाकण्डूद्वलदो-षघ्नं क्षमिन्नं लघुणं कटुपाकि रुच्यम् । भा. । तत्पुष्पम् उष्णं कटु कषण्डम् । “कटुतिक्तकषायं स्वादुपाकि ।” रा.नि.व.१० । भा. । स च रक्तपी-तत्रेतनीलपुष्पभेदेन चतुर्विधः । किंशुकेन गुणसा-म्यऽपि सितौ विज्ञानदो भवति । तत्तैलं माध्या-रीतेलगुणं । भूमिकृष्णाखे । पारीषद्वे । अनाम पिप्लु । श्रृयां । सं. । म.चि.२०-अ. ।

पलाशकः । पुं । श्रृयां । जटा । लाशायाम् । रा.नि.व.२३ । किंशुके । निम्बुल । सु.सु.३८७. सु-क्ककादिः । पलाशवृक्षे । श.र. । [निघ. ।

पलाशगन्धजा । स्त्री । वंशलोचनाभेदे । वै.

पलाशच्छदनम् । स्त्री । तमालपत्रे । वै.निघ.

पलाशतरुजः । पुं । कोमलपलाशपत्रवत् । च.ट.पि.ज्व.लंघे । “पलाशतरुजैर्दृष्टम् ।”

पलाशतरुशोणितम् } पुं । तद्वचनिर्यासः ।

पलाशनिर्यासः } अनाम शृङ्ख । गुणाः — “पलाशमवनिर्यासो यादौ च लपथेदधु-वम् । यदुर्णो मुखजान् व्याधीन् कासान् स्वदा-तिनिर्यासम् ॥” केचित् । भेष.ने.रो.चि. ।

पलाशनः । पुं । शारिकायां । त्रिका. ।

पलाशपत्री (र्षी) (वल्ली) । स्त्री । अत्र गन्धायाम् । रा.नि.व.४ । पलाशीलतायाम् । वै. निघ. । [नि.व.७ ।

पलाशलोहिता । स्त्री । चित्तीशके । रा.

पलाशवीजम् । स्त्री । पलाशबीजं । अनाम प्रादुर्भा । रा.नि.व.१० । गुणाः — अतीसारं शक्नो-द्रक्तहरम् । वा.चि.८७. । See पलाशः ।

पलाशा । स्त्री । गन्धश्याम् । श्रृयां । प.सु. । कृष्णाखे । पलाशीलतायाम् । वै.निघ. ।

पलाशास्थः (स्थी) । पुं, स्त्री । नाडीहिङ्गा । इ.नि.व.६ ।

पलाशाश्वा । स्त्री । यमानिकायाम् । वै.नि-घ. । (ला) गन्धपत्रायां । रा.नि.व.१० ।

पलाशिका । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा. नि.व.३ । भूमिकृष्णाखे । र.मा. । श्रृयां । ला-शायाम् । रा.नि.व.२३ । आसातके । कटुलोहवे । वै.निघ. ।

पलाशी (इन्) । पुं । लीरीवृक्षे । शिन्नि । प. सु. । हलसामान्ये । त्रिका. । स्त्री (शी) । नागरदेशे प्रसिद्धायां खनामख्यातलतायां, काश्मीरे शटीति ख्यातायाम् । उष्णा । गुणाः — लघुः मुखदोषारी-चकत्रो पित्तकोपनी पथ्या च । रा.नि.व.३ । ला-शायाम् । रा.नि.व.२३ । [भिन्नां । त्रिका. ।

पलिक्ती । स्त्री । हड्डायाम् । अम. । बालग-

पलिघः । पुं । काचकलमं । सं ।

पलितम् । स्त्री । केशशकतायाम् । रा.नि.व. १८२३ । निदान-लक्षणम् — “कोधशो कथमक्रतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पित्तस्य केगान् पचति पलितं तेन जायते ॥” सु.नि.१२७. । शूलजे । रा.नि.व.२३ । सारिले । वै.निघ. । पुं । गन्धुली । कपालरीशे । वै.निघ. । तापे । कर्दमे । सं. । केशपाशे । ह.च. । वि । वल्ले । (ता) हड्डायां । जटा. । [कुण्ठित शृङ्ख । वै.निघ. ।

पलितग्रहः । पुं । पुष्यग्रहविशेषः । जगत्-

पलिनी । स्त्री । लक्ष्मीदुम्बरे । कान् । कुम्भत । वै.निघ. ।

पली । स्त्री । गृहसन्धिकायाम् । वै.निघ. ।

पल्यशनः । पुं । हड्डिके । वै.निघ. ।

पल्लः । पुं । पलाले । (पौत्राल । च.चि.१८.क. पिच्छासवे ।

पल्लवः । पुं, स्त्री । किशलयः । त्रिका. । तेजपत्रे । भा.स.१७.ज्व.चि. । “चन्दनपल्लवदारुसमायः ।” लाशारामे । बलं । विटपे । चिदा. । दुलये । श.र. ।

पल्लवकः । पुं । मत्स्यविशेषः । हला. ।

पल्लवद्रुः । पुं । अशीकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पल्लवादः । पुं । हरिणखमे । वै.निघ. ।

पल्लवाधारः । पुं । शाखायां । श.च. ।

पल्लवाह्वयम् । स्त्री । तालीग्रपत्रे ।

पल्लवितम् । स्त्री । लाचारके । मे. ।

पल्लवी (इन्) । पुं । हचे । श.भा. ।

पल्लिका । स्त्री । सरटे । गीधायां । वै.निघ. ।
गृहमीधिकायाम् । रा.नि.व.१८ ।

पल्लिवाहः । पुं । ताम्रपत्रवर्णविशेषे । वम्.
पीकलगावत । गुणः—पशूनामवलदम् । रा.नि.
व.८ । [नि.व.१८ ।

पल्ली । स्त्री । गृहमीधायां । टिक्ठिकी । रा.

पल्लूरम् । स्त्री । शुक्मांसी । पथ्यापथ्यम् ।

पल्वः । पुं । राशौ । गान् । च.वि.१५.भन्ना-
तकलीरे ।

पल्वलम् । पुं, स्त्री । स्वल्पसरोयरे । अम. ।
खलणं यथा—“अन्यं सरः पल्वलं स्याद्यत्र चन्द्र-
र्मे रवी । न तिष्ठति जलं क्वचित् तत्रत्यं वारि-
पल्वलम् ॥” भा. । See जलम् ।

पल्वलावासः । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१८ ।

पल्वलोदकम् । स्त्री । पल्वजले ।

पवः । पुं । वायौ । श.च. । निषावे, धान्यादीनां
निर्गम्यकरणे । व.७.१, पीडुण । अम. । स्त्री ।
गोमये । श.च. ।

पवनः । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ । पीतशङ्ख-
राज । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । मञ्जरत्ने ।
रा.नि.व.८ । स्त्री । जले । श.भा. । आसघटादिपा-
कस्थाने । पौत्राश्र । मे. । [वे. मे. ।

पवनहिषः । पुं । मुग्धुलौ । वै.निघ. । निषा-

पवनरिपुः । पुं । एरण्डवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पवनरिपुजटा । स्त्री । एरण्डमूले । वै.निघ.
२५.अभिन्यासज.वि. ।

पवनव्याधिः । पुं । वायुरोगे । चिका. ।

पवनालः । पुं । (Andropogon saccha-
ratus.) देवधान्ये । जेधान, जनात्र । हिं पुने-
रा । गुणाः—हिमः स्वादुः लोहितः श्लेष्मपित्तकृ-
तश्च । तुवरी रुचः क्लेदकश्च । भा.पु.१५.धान्यव. ।

पवनाशः (नः) । पुं । सर्पे । हला. । अम. ।
श्रीपके । र.सा.सं. । [गकडे । हला. ।

पवनाशनाशः । पुं । मयूरैः । वै.निघ. ।

पवनी । स्त्री । वनबीजपूरके । रा.नि.व.११ ।

पवनेन्द्रियः । पुं । गर्भविकाससम्भूतशुक्रहीनप-
रुपविशेषे । कदाचिद्गुटी वायुः गर्भस्थस्य शुक्रस्था-
नं समूलं हत्वा तस्यशुक्रं करोति, स पवनेन्द्रियः ।
यथा—“शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः
पवनेन्द्रियत्वम् ।” च.शा.२५. ।

पवनेष्टः । पुं । निम्बवृक्षे । वातावीर्णवृ.
वै.निघ. । सहानिम्बे । र.भा. । [लि. श.च. ।

पवनाम्बुजः । पुं । परुषकवृक्षे । स्त्री । तत्फ-

पवमानः । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ ।

पवारः । पुं । कारवेक्षे । चिका. ।

पविः । पुं । वृक्षे । दौट । रा.नि.व.१२ । सु-
ह्रीवृक्षे । वै.निघ.२५.अथ चि.वेलाकास्यमाश-
रमे ।

पवितम् । स्त्री । सरिचे । रा.नि.व.६ ।

पवित्रम् । स्त्री । सधुनि । छत्ते । रा.नि.व.१४ ।
१५ । ताम्बे । जले । भीमसनीकपूरैः कुशं । मे. ।
घर्षणे । विश्व. ।

पवित्रः (कः) । पुं । तिलवृक्षे । रा.नि.व.१६ ।
पुत्रजीवकवृक्षे । रा.नि.व.८ । (कः) दमनकवृक्षे ।
रा.नि.व.१० । उदुम्बरवृक्षे । अ.अथर्ववे. । रा.नि.
व.११ । शरपत्रवर्धे । रा.नि. ८ । हिजालवृक्षे ।
हरिद्रायाम् । निलकवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । जले ।
अम. । जाले । श.र. ।

पवित्रधान्यम् । स्त्री । यवे । रा.नि.व.१६ ।

पवित्रा । स्त्री । अश्वत्थिकायाम् । गश । अश्वथ ।
रा.नि.व.११ । तुलसीवृक्षे । श.भा. । हरिद्रायाम् ।
रा.नि.व.६ । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

पशुः । पुं । जन्तुभेदे । अम. । उदुम्बरवृक्षे ।
वज्रपुच्छेद्र गण्ड । श.च. । हामे । चिका. । क
शाम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविधः । गौरविरजोऽशो-
ऽश्वतरः गर्दभः मनुष्यश्चेति सप्त शाम्याः । सहिष्-
वानरश्चमरुहोपपन्नश्चतुष्टयाश्चेति सप्तराण्याः ।
मांसगुणाः—“लघवः शीतमधुराः सकषाया हि-
ता दृणाम् ॥” राज. ।

पशुक्रिया । स्त्री । मैथुने । हि.च. ।

पशुगन्धा (म्बिका) । स्त्री । अजगन्धायाम् ।

वनकुलमी । वा.सू.१५.अ.वल्कादिः । “पशुगत्या-
पक्षकीलकं इति ।”

पशुपखलम् । स्त्री । कैवर्तमुलके । श.च. ।

पशुमीहनकारिका । स्त्री । चन्द्रशर । भा. ।

पशुमीहनि (नी) का । स्त्री । कटुत्वाम् ।
रा.नि.व.१ ।

पशुराजः (ट) । पुं । सिङ्गे । श.च. ।

पशुहरीतकी । स्त्री । आमातकफले । आ-
मड । त्रिका. ।

पश्चात्कर्म्य । स्त्री । कलवर्णाधिकार्ये । पेयाय-
व्रससर्जने । निष्ठवातहस्यातुवन्मोपचरणाश्च यन्
क्रियते तस्मिन् कर्मणि । सु.सू.५.अ. ।

पश्चादुजः । पुं । बालानां व्रणरीगविशेषे ।
“दुष्टमस्त्रादिभिर्मातुः स्तन्यं सम्प्लवतः शिशोः ।
यदा प्रकुपितस्मिन् गुदं समभिधावति । तदा स
ज्जायते तच्च जलौकोदरसन्निभः । व्रणः सदाह-
भारक्तः ज्वरकार्यकरः परः । हरितं पीतकं वा-
पि वर्चसेन भवेद्बहुवम् । व्रणः पश्चादुजो नाम
व्याधिः परमदारुणः ॥” रस.र.वाल्.चि. ।

पश्चिमजातः । पुं । पश्चिमदिक्प्रवायी । प-
श्चिम वां जातः । गुणाः—विषदो रुच्यपक्वः ख-
रः क्षेद्रयत्नापहः । पश्चिमी मास्तभीष्णः कफम-
दो विशेषणः । सद्यः प्राणक्षयकरः श्लेष्मणु श-
रीरिणाम् ॥” सु.चि.१.अ. ।

पक्षः । पुं, स्त्री । विन्दुजाले । पक्षे । त्रिका. ।

पक्षिका । स्त्री । वारिपण्याम् । टोकापाना ।
श.मा. ।

पक्षः । पुं । शरीरे । पिच्छे । श.च. । पक्षती ।
डाना । अम. । पक्षे । पक्षदशहोरात्रे । बले ।
पक्षीरम् । राजहस्तिनि । मे. । पक्षिणि । श.र. ।
गदति । पोथी । भ. । केशपोथी । वै.निघ. ।

पक्षघातः । पुं । पक्षवधरीये । निदा. । See
पक्षवधः ।

पक्षचरः । पुं । इक्षिति । मे. ।

पक्षतिः । स्त्री । पक्षसूले । पोथना । अम. ।

पक्षधरः । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

पक्षपत्रः । पुं । सीमलतायाम् । वै.निघ. ।

पक्षभागः । पुं । पार्श्वभागे । गजपार्श्वभागे ।
अम. ।

पक्षमाज्जरः । पुं । पक्षविडाले । वै.निघ. ।

पक्षमूलम् । स्त्री । पक्षती । डानात्र मूलभा-
गः । अम. ।

पक्षवधः (वातः) । पुं । वातव्याधिविशेषे ।
अक्षवात । निदा. । “शरीरत्वाद्धं तनीर्वायुः शि-
राः साधुर्विशोष्य च । पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धि-
वन्ध्यान्मोक्षयन् । कृत्स्नोऽर्शकायस्य स्यादकर्म-
ण्यो विचेतनः । एकाङ्गरीयं तर्द्धोचदस्य पक्षवधं
विदुः ॥” मा.नि. ।

पक्षवाहनः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

पक्षविन्दुः । पुं । क्रीडपक्षिणि । (क्रीडवक्त्र-
वै.निघ. ।

पक्षसुन्दरः । पुं । क्षीप्रवहः । हारा. ।

पक्षालुः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

पक्षिकः । पुं । पक्षिराजशाली । रा.नि.व.१६ ।

पक्षिणी । स्त्री । वनकापास्याम् । वै.निघ. ।

पक्षिपातः । पुं । पतङ्गज्वरे । गजवै. ।

पक्षिराजशालिः । पुं । खनामव्यातशालि-
धान्यविशेषे । पक्षिराजं धानं । मं पाविशाश-
लि । रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

पक्षिलावण्यः । पुं । पक्षिराजशाली । रा.

पक्षिशाला । स्त्री । पक्षिकुलायि । त्रिका. ।

पक्षिसिंहः । पुं । गरुडः । त्रिका. ।

पक्षी (रन्) । पुं । मात्तकधारी । श्वर्गाक्षि-
र.सा.सं. । विहङ्गमे । पोथी । किं चिद्धिया । स
चतुर्विधः विष्करप्रतुदप्रसङ्गसमवेदनं । तच्च वि-
क्षिरा लावतितिरकपिञ्जलादयः । कपोतपाराव-
तादयः प्रतुदाः । काककङ्कुरादयः प्रसङ्गाः ।
हंससारसकौशादयश्च ज्ञवा इति । एषां गुणादि-
कं स्वल्पपथ्यानि मध्यम् । आनूपमांसगुणाः—
“धान्याः कूलचरा ये तु तेषां मांसं संप्लवम् ।
आनूपम्लकृन्नांसं स्निग्धद्रुतरं कृतम् ॥” भा-
पू.२.भ. । स्मूलकायपल्लिमांसगुणाः—“शुक्रमणा
बहुभुजो ये चोपचितमंदसः । एकदंष्ट्रसि पुष्पाङ्ग-
हनाणां पक्षिणां परम् ॥” उद्योतारं तदङ्गशु-
क्र-

लम् । यथा—“सर्वेवाच शिरःकृन्धग्रीहचर्कय
कद्रुदम् । पादपुष्पाणि मलिकमुक्ताकीडाः समीह-
नाः । धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्तुः परम्प-
रम् ॥” राजः । [नेत्ररीक्षि । अम.भ. ।

पक्ष्म । स्त्री । पक्षे । अम.माला । पुष्पजसरी ।

पक्ष्मकीपः । पुं । नेत्रवर्कगतरीगे । (उर्ध्वशिर
रोग, कोटो) । लक्षणं यथा—“पक्ष्माशयगता
दोषा तीक्ष्णायाश्च खराणि च । निर्वर्तयन्ति प-
क्ष्माणि तैर्जट्टाश्च दूयते ॥ उपाटितैः पुनः श्रा-
न्तिः पक्ष्मभिर्बोपजायते । वातातपानलहंषी पक्ष्म-
कीपः स उच्यते ॥” सु.उ.१७. ।

पक्ष्मधातः । पुं । पक्ष्मगतनेत्ररीगभेदे । पक्ष-
वधरीगे । निदा ।

पक्ष्मयूका । स्त्री । पक्ष्मगतकीटे । वै.निघ. ।

पक्ष्मरोधः । पुं । पक्ष्मगतरीगविशेषः । “पक्ष्मा-
परोधे सङ्कोचः बर्कानां जायते तथा । खरतान्त्रमं-
खलवच्च लोन्नाभन्यानि वा पुनः । कण्ठकैरिव ती-
क्ष्णैः छटं तैरिति दूयते । उच्यते चानिलादिहि-
ङ्गव्याहः शालिरुद्वते ॥” वा.उ.८.७. ।

पक्ष्मशतः । पुं । पक्ष्मकीपरीगे । लक्षणं—
“वर्कं पक्ष्माशयगतं पित्तं रीमाश्च पातयेत् । कण्ठं
दाहश्च कुरुते पक्ष्मशतं तमादिशेत् ॥” मा.नि. ।

पक्ष्मार्शः । स्त्री । नेत्रवर्कशर्शरीगे । निदा ।

पक्ष्मोत्तङ्गः । पुं । पक्ष्मशोथरीगे । निदा ।

पांशवः । पुं । पांशुलवणे । ग्रीष्मं नवण । रा.
नि.व.६ ।

पांशुः । पुं । पर्यटके । रा.नि.व.४ । भा.स.१
भ.चित्तममज्ज.चि. । “पुरपाण्डुजपांशुभिः ।”
भीमसेनोक्तपूर्व । रा.नि.व.१२ । चारुस्वितिकायां ।
तालवणे । पुत्रानवणे । धूलौ । अम. । शालिधा-
नविशेषे । गुष्ठाः—शालिवत् । च.सू.२०७. । श-
स्त्रार्थे रक्षितगोमये । गोत्र । मे. । [व.११ ।

पांशुकम् । स्त्री । कासीसे । शिद्रेकम् । रा.नि.

पांशुका । स्त्री । रजस्रलायाम् । वै.निघ. ।

पांशुकासीसम् । स्त्री । धातुकाशीमे । शिद्रे
कम् । भा. ।

पांशुखुरः । पुं । चक्षुष्य पादतलसुरीगे । ल-

क्षणम् यथा—“पांशुभिः शर्कराभिश्च पूर्यते यस्मै
कोटरम् । तस्य तस्य विजानीयात् रोगं पांशुखुरं
भिषक् ॥” ज.द.२६.७. । [श.सा. ।

पांशुचत्वरम् । स्त्री । पांशुधाने । ग्रीष्मं नवण ।

पांशुचन्दनः । पुं । शिवे । त्रिका. ।

पांशुचामरः । पुं । सुद्रकर्कटिकायाम् । दू-
र्वास्यप्रदेशे । मे. । पटभवने । जटा. ।

पांशुजम् । स्त्री । पांशुलवणे । ग्रीष्मं नवण ।
र.सा. । सत्तिकालवणे । गोत्र । [र.मे. ।

पांशुपटु । स्त्री । पांशुलवणे । र.सा.सं.रसप्रक-

पांशुपत्रम् । स्त्री । वालुके । वेवटो शक्तिः ।
श.सा. ।

पांशुभवम् । स्त्री । सत्तिकालवणं । वै.निघ. ।

पांशुभिन्ना । स्त्री । धातुकीटवच्च । शिशेरुद्वते
ग्रीष्मं । वै.निघ. । [हारा. ।

पांशुरः । पुं । खल्वनघीटके । दंशके । उर्ध्व ।

पांशुरागिणी । स्त्री । महाभिदायां । रा.नि.
व.५. । [ज.श.च. ।

पांशुलः । पुं । शिवे । पूतिकरश्च । कौटोक्तः

पांशुलवणम् । स्त्री । बौद्धि लवणे । ग्रीष्मं न-
वण, ग्रीष्मं नवण । प.सु. । भा.पू.१७. —“बौद्धि-
लवणं यज्ज्ञातं भूमितः खयम् । चारं शुक्रं कटु
खिग्वं शीतलं वातनाशनम् ॥” भा.पू.१७. ।
तौषणम् अयुष्मं कटु तित्तं दीपनं दाहशोषकरं
ग्राहि पित्तकोपनञ्च । रा.नि.व.६ । भेदकं पाचनं
पित्तकरञ्च । राज. ।

पांशुला । स्त्री । केतकीटवच्च । एकदा ग्रीष्म ।
रजस्रलायाम् । रा.नि.व.१०१८. । [वै.निघ. ।

पांशुचारः । पुं । चारुस्वितिकायां । गोत्र ।

पांसवम् । स्त्री । सत्तिकालवणे । गोत्र । वै.
निघ. ।

पांसुः । पुं । धूलौ । लघा. ।

पांसुक(ज)म् । स्त्री । पांशुलवणे । सत्तिकाल-
वणे । च.द.सन्निपातज्ज.चि.कण्ठमूलशीथे । “जै-
रिकं पांसुजं शुक्ली...” । [वै.निघ. ।

पांसुजचारः । पुं । सत्तिकालवणे । गोत्र ।

पांसुलः । पुं । केतकवले । लावणजिण्णि । वै. निघ. । [वग. ।

पांसुलवणम् । स्त्री । पांसुलवणे । पाण्डि न-

पांसुला । स्त्री । जेतकेतके । व्यभिचारिण्यां । वै. निघ. ।

पाकः । पुं । केशशीके । पेचके । से. । जतस-
क्षवे परिणामे । “कण्ठीसुखनासानां पाकः ।”
सा. नि. । मासजाते शिशौ । रा. नि. व. १८ । पच-
ने । पछ । अम. । रन्धने । स समविधः — भर्जन-
तलनस्वेदनपचनकृत्यनतान्दूरपुटपाकभेदात् । तत्र
भर्जनं केवलपात्रे, तलनं स्नेहद्रव्ये, स्वेदनमग्न्युता-
ये, पचनं जले, कथनं सिद्धद्रव्यरसग्रहणे, तान्दूरं
वारवहतमयन्त्रे, पुटपाकः अधोर्हार्द्रितापे च प्रि-
यः । पाकराज. । षट्कशालिधान्ये । शेट्टे धा-
न । शोणितपाकारे । द्रव्यपरिणतिजन्यरसे द्विवि-
ध एव पाकः, मधुरः कटुकश्च, तथोर्मधुराख्यो गु-
कः कटुकाख्यः लघुरिति । तत्र पृथिव्यमंगीवायु-
काशानां त्रिविध्यं भवति गुणसाधन्याद्भुक्ता लघुता
च पृथिव्यापञ्च गुणैः शेषा लघवः, तस्माद्विविध
एव पाकः । “द्रव्येषु पचमानेषु येष्वस्य पृथिवीगु-
णाः । निर्वर्तनोऽधिकभास्तत्र पाकौ मधुर उच्यते ॥
तजोऽनिलाकाशगुणाः पचमानेषु येषु तु । नि-
र्वर्तनोऽधिकभास्तत्र पाकौ मधुर उच्यते ॥” सु. म.
४०७ । घृतादीनां पचनसाधने । फेणोपशमः घृ-
तस्य पाकसिद्धिः । फेणोपपत्तौ तैलस्य पाकसिद्धिः ।
तनुमत्ता स्नेहस्य पाकसिद्धिः । अमुं मज्जनं पाक-
लक्षणम् । पाकश्च त्रिविधः मन्दः चिकणः खरश्च
ति । स्नेहपाकस्याङ्गुलिबाह्विता मन्दपाकः । वा.
कल्प. ६७७ । [श. च. । करज्जवले । वै. निघ. ।

पाककृष्णः (-फलः) । पुं । पानीयामलके ।

पाकजम् । स्त्री । परिणामश्लि । रा. नि. व. २० ।
विडलवणे । रा. नि. व. ६ । कुष्ठौषधे । वै. निघ. ।

पाकनाडी । स्त्री । चमपाचकनाद्याम् ।

पाकपात्रम् । स्त्री । हण्डिकादी ।

पाकपुटी । स्त्री । कुण्डशालायां । णीशान् ।
ह. च. । [स्त्रकरके । अम. ।

पाकफलः । पुं । पानीयामलके । श. च. । च-

पाकभाण्डम् । स्त्री । पाकपात्रे ।

पाकमत्स्यः । पुं । चर्मकेः सह सञ्चरणशीले
मत्स्यविशेषे । ऐ. टका मोछ, टोठा, छास, भडे-
न, मोछुर अङ्गुठि । सु. कल्प. १७७ । अग्निप्रक्ष-
विकीटविशेषे । सु. कल्प. ८७७ । See कौटः । स-
म्यक्ततव्यञ्जने । माट्टुत्र उत्रकांरि । श. च. ।

पाकरञ्जनम् । स्त्री । तेजपत्रे । श. च. ।

पाकलम् । स्त्री । कुष्ठौषधी । कुड़. । अम. ।
पुं । हस्तिज्वरे । मे. । प्रहृष्टमध्यह्नौनवातादिज-
सन्निपातज्वरे । तस्य निदानलक्षणे — “ग्रन्थ प्रहृ-
ष्टीनेन वातपित्तकफैश्च । तेन रोगासम्प्रीता
यथा दोषवलाश्रयाः । मोहप्रलापसूक्ष्माः स्युः म-
न्यासम्भः शिरीषहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा
संज्ञानाशो हृदि व्यथा । खिन्नी रक्तां विस्त्रजति सं-
रक्तसम्पन्नेवता । तत्राभ्यन्ते विशेषाः सूर्याकं स-
न्तुल्लिवासरत् । मिषभिः सन्निपातोऽयं कथितः
पाकलाभिधः ।” भा. म. १ भ. अ. चि. । चि. । व-
शादिपाककारिणि । [मा. ।

पाकलिः (ली) । स्त्री । कर्कटिकायाम् । श.

पाकशाला । स्त्री । रन्धनशालायां । उड्डे
पत्र । जटा. । “प्रशस्तदिन्देष्टकृतं शुचिभाण्डं मह-
च्छुचि । सजालकं गवाक्षाकम् आत्मवर्गनिर्षेवितं ।
विकचस्रष्टसंस्त्रुष्टं सवितानं कृतार्चनं । परीचि-
तस्वीपुष्पं भवेद्वापि महानसम् ॥ तत्राध्यक्षं नि-
युञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितं । श्रचयो दक्षिणा
दद्या विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः सुम-
नसः नीचकेशनखाः स्त्रियाः । जाला हर्दं संय-
मिनः कृतौष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाङ्गा विधे-
याः सुविविधाः परिकार्यणः । चाङ्गारस्त्यतश्च-
वापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तस्मान्माह्वानसे
वैद्यः प्रसादरहितो भवेत् । माह्वानसिकवीदारः
सौपौदनिकपीपिकाः । भवेयुर्वैद्यवशमा ये चाप्यन्ये
च केचन ॥” सु. कल्प. १७७ ।

पाकशक्ताः (क्ता) । पुं, स्त्री । कृटिभ्याम् । शं-
डौ । प. म. ।

पाकात्ययः । पुं । सर्वव्यताचरिणे । विदी-
पजनैत्रोमे । लक्षणं — “उष्णामुपातः पिडका च
कृष्णे यच्चिन् भवेत् कृष्णनिभश्च यत्नं । तदप्यसाध्यं
प्रवदन्ति केचिदन्यश्च यत्पित्तपचतुल्यं । संकायते
क्षतनिभं सर्वदीपेषु यस्यासितमण्डलम् । तन्म-

लिपाकाव्ययमन्त्रिणं समुत्थितं तीव्रजं वद-
न्ति ।” सु.उ.६५.।

पाकारिः । पुं । चेतकाक्षणे । प.सु. । र.मा.।

पाकिमः । वि । पके । सु.चि.१८५.। “लवणं
त्वथ पाकिमं ।”

पाकुक्कः । पुं । सूपकारि । उष्ण.।

पाक्यम् । स्त्री । पायलवणे । भूला लवण । र.
भा.च.वि.८५.। सौवर्चलवणे । वि । श्रुते ।
पा.चि.१५.। [अम.।

पाक्यः । पुं । यवचारि । यवचार, मोरि ।

पाक्यजम् । स्त्री । काचलवणं । रा.नि.व.६ ।

पाक्यचारः । पुं । यवचारि । प.सु.।

पाक्या । स्त्री । सर्जिचारि । यवचारि । मोरि ।
सौवर्चलवणं । सत्तिकाचलवणं । वै.निघ.।

पाक्यापटु । स्त्री । पाक्यलवणं । वै.निघ.।

पाक्याह्नः । पुं । यवचारि । वै.निघ.।

पागलः । पुं । वातुले । [सोम.।

पाङ्क्तः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६। See

पाङ्कुल्यम् । स्त्री । पङ्कतायाम् । वै.निघ.।

पाचकः । पुं । अग्नी । इला. । सूपकारि । पि-
त्ते, तन्नामकाग्नी, यो भुक्तं पचति । तच्च तिलप्र-
माणं—“पाचकं तिलमात्रं स्यात् ।” वर. । तल्ल
स्थानं पक्कामाश्रयमध्यस्थम् । सु.सु.२१५.। स
आहारं पचति, दीप्यरसमूत्रपुरीषाणि पृथक् क-
रोति । भा. । “तत्पच्यमेव स्वशक्त्याग्निषाणां पिप-
स्थानानां शरीरस्य चाग्निर्कर्मणातुष्टं करोति,
तस्मिन् पिपे पाचकोऽग्निरिव संज्ञा ॥” सु.सु.२१
५.। See अग्निः ।

पाचका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ.।

पाचनम् । स्त्री । भामपाचके भवक्रिञ्जति द्रव्ये,
वाग्वैश्वरचिन्कादौ । पाचकद्रव्यवर्गः यथा—
“पाषाणभेदी मरिचं यवानी जलशोधकम् । शु-
ष्ण्णी चर्व्यं मज्जका शस्त्रादिः पाचनी गणः ॥”
अर्क. । पाचककषायि । पाटन. । “प्रयुक्तं पाचये-
दामं यत्पाचनमुच्यते ।” वा.चि.१५.। “दशर-
त्तिकमानेन गृहीत्वा कर्षकहये । दत्त्वाभ्यः षोडश-
गुणं यत्तत्र पादावशेषितम् ॥” प.प्र.१४.। अरे

तस्य दानकालमाह चकपाणिः । “अरितः षड-
ह्रस्तीति लघुप्रतिभोजितं । समाहात्यरतोऽस्त्ये
सामि स्यात् पाचनं ज्वरे ॥” इति । च.द.ज्व.चि.।
त्रयीपक्षमविशेषे । तच्च विरेचनादि । सु. । अ-
र्हावशिष्टकाये । “पाचनोऽर्हावशेषलु ।” रा.नि.
व.२० ।

पाचनः । पुं । चक्षतायाम् । अम्रदम । हे.च.।
अग्नी । मे. । रक्षैरच्छे । रा.नि.व.८५.। चि । पा-
चके । मे. ।

पाचनकः । पुं । टङ्गणचारि । हे.च.।

पाचनी । स्त्री । हरीतकाम् । मे. ।

पाचलः । पुं । अग्नी । श.र. । पाकशक्ती ।
वायौ । श.र. । स्त्री । पाचने । मे. ।

पाची । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशके । पाटी,
पत्रे इति महाराष्ट्रादौ । गुणाः—“पाची कटुति-
क्तौष्ण सकषाय वातदोषहन्त्री च । यक्ष्मभूतवि-
कारकरी लम्बीषप्रश्मनी व्रणेषु हिता ॥” रा.नि.
व.१० ।

पाजः (स) । स्त्री । वले । उष्ण.। । मे. ।

पाञ्चजन्यः । पुं । शङ्खे । मत्स्यभेदे । अग्नी ।

पाञ्चप्रसृतिकी । स्त्री । निगविशेषे । “सर्वि-
क्षेणं वसा मज्जा तच्छुल्लभ्यते श्रुता । पाञ्चप्रस-
ृतिकी पेया पेया क्षेणमिच्छता ॥” च.सु.११५.।

पाञ्चालः । पुं । देशविशेषे । “कुर्वन्नेवाप्यचिमे
तु तथाचोत्तरभागतः । इन्द्रप्रस्थान्महेशानि द्रष्ट-
योग्यजनकहये । पाञ्चालदेशः...” शक्तिसङ्ग्रमतन्त्रं ।

पाञ्चाली । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ.।

पाटः (कः) । पुं । विसारि । (कः) वितन्ती ।

पाटनम् । स्त्री । केदने ।

पाटलः । पुं । नादियमस्यभेदे । See मस्यः ।
होनरक्तवर्णं । अम. । पुत्रागवले । पाटलनीही ।
चिका. । सु.सु.४६५.। स्त्री । तन्नामकपुष्पे । पा-
टलं भूत । अम. । रोहिषवर्णं । वै.निघ.।

पाटलच्छदः (द्रुमः) । पुं । सुरपुत्रागव-
ले । रा.नि.व.१० ।

पाटल(ला)ग्रीहिः । पुं । वर्षापाकिनीहि-
भेदे, आशपायि । जटिणं धाम । “पाटलः पाट-

खापुष्पवर्णको त्रौहिकश्चते ।” भा.पू.१भ.पा.व. ।
गुणाः—“अमृषो बह्मनिष्यन्दी पाटल्लु चिदीय-
हन् ।” राज.३प. । “बहुसूत्रपुरीषोषा चिदीय-
घ्न पाटलः ।” च.सू.२७अ. ।

पाटला ([ड]लिः) । स्त्री, पुं । (Stereospermum suaveolens or Chelonoides. Syn. Bignonia suaveolens.)
स्वनामख्यातवत् । पाङ्गन ग्राह् । अम. । हिं प-
दः । मं पाङ्गली । कं ह्मादरि । तें कलमीर, क-
लिमीट्टु चेदु । उत. पाटुङ्गि । ता. पट्टि । पाटला
पीतपुष्पश्चेतपुष्पमेदेन हिधा । सा. गुणाः—तिक्ता
कटूष्णा कफवातघ्नो शोथाम्भानवमिश्राससन्निपात-
घ्नो च । रा.नि.व.१० । घण्टापाटलकाष्ठपाटलम-
देन च हिधा । सा. गुणाः—तुवरा तिक्ता शीत-
ला चिदीषहरा तथाश्चिशोथरक्तच्छर्दिहिकाट
ष्णाघ्नी । तत्पुष्पं कवायं सधुरं हिमं ह्वयं कफर-
क्तघ्नम् । तत्फलं पिनातिसारघ्नं हिकाररक्तपिषा-
घ्नम् । सधुसर्दितं हिकारघ्नम् । भा. । सु.सू.३८अ. ।
च.द.सन्निपातज्व.चि. । “पाटला गणिकाकारिकाः ।”
वा.सू.१५अ.आरखशादिः । “आरखधेन्द्रयवपाट-
लिकाकतिकाः ।” श्वेतपाटलवत् । वै.निघ. । र-
क्तलोभि । श.च. । सुक्तकवत् । अम. । शालिधा-
न्यभेदे । रा.नि.व.२३ ।

पाटलादिः । पुं । विन्हादिदशसूक्तकायै ।
अयं शोथहरकायः । च.सू.४अ. । [वै.निघ. ।

पाटलापुष्पः । पुं । सुरपुत्रागवत् । छलना ।

पाटलापुष्पवर्णकम् । स्त्री । पत्रकाष्ठे । वै.
निघ. । [श्रुकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

पाटलापुष्पसन्निभम् । स्त्री । पत्रकाष्ठे । प-

पाटलाभः । पुं । रक्तालुके । वै.निघ. ।

पाटलिका । स्त्री । रक्तकरवीरवत् । वै.निघ. ।

पाटालिपिण्डिका । स्त्री । महाश्वेतकि-
ण्डीवत् । वै.निघ. ।

पाटली । स्त्री । पाखुरफलानाम् । रा.नि.व.५ ।

पाटलावत् । लघुकटभीवत् । लघुसुम्भके । रा.
नि.व.६ । भूमिचप्यकवत् । रक्तपाटलिहवत् । र-
क्तलोभि । वै.निघ. । [वत् । वै.निघ. ।

पाटलीकुसुमः (पुष्पः) । पुं । पुत्रागपुष्प

पाटलोपमः । पुं । सर्जरसे । धूना । वै.निघ. ।

पाटलोपलम् । स्त्री । साणिके । वै.निघ. ।

पाटवम् । स्त्री । चारीये । रा.नि.व.२० ।

पाटहिका । स्त्री । गुज्जायाम् । हारा ।

पाटितम् । स्त्री । काष्ठभग्रास्थिभेदे । “पाटि-
तमशुबहुविदारितं वेदनावच ।” इति लक्षणम् ।
सु.नि.१५अ. । [ग्राह् । वै.निघ. ।

पाटी (इन्) । पुं । पाठीनमक्षे । ट्वाशान

पाटीरः । पुं, स्त्री । वंशलोचने । वङ्गे । चन्दन-
वत् । वायुरोगभेदे । वै.निघ. ।

पाट्यकम् । स्त्री । लवणनिशेषे । च.चि.८अ. ।

पाट्यम् । स्त्री । पट्टशके । पाटिष्ठाक । राज. ।

पाठः । पुं । पाठायाम् । वै.निघ. ।

पाठकः । पुं । चित्रकवत् । वै.निघ. ।

पाठमञ्जरी (शालिनी) । स्त्री । सारिका-
पत्रिणि । श.मा. ।

पाठा । स्त्री । (Stephania hernandi-
folia. Syn. Cissampelos hernandi-
folia.) स्वनामख्याताविश्वकर्णालतायाम् । ईश-
द्रोमशा श्वेतपुष्पपुष्पा चति ड. । चक्रपाठा इति
देशविशेषे ख्याता । आकृनादि, आशेदि ।
हिं निमुक्ता । तें पाठचदु । उत. अकान्तिविम् ।
गुणाः—तिक्ता गुरुष्णा वातपित्तज्वरघ्नी भग्नस-
न्धानकरी पित्तादाहतीसारशूलघ्नी च । रा.नि.व.
६ । [रा.नि.व.६ ।

पाठा(ठी)कुटः (ठः) । पुं । चित्रकवत् ।

पाठादशकम् । स्त्री । लव्यशीधकगणभेदे ।
पाठाशुक्लीदेवदारुसाम्बर्वागुहचौन्दयवकिरात-
तित्तकटुरहिणौसारिका इति लव्यशीधनाः । च.
सू.४अ. ।

पाठादिकपायः । पुं । पाठीशौरवालक-
ते कवायै । गुणाः—दीवपाचनः ज्वरारोचक-
णामुखवैरसापक्वघ्नः । वा.चि.१अ. । “पाठीशौरं
सवालकम् ।” अन्यः—कपायभेदे । “पाठिन्द्रय-
भूमिचप्यकपटकासताः । जयन्त्याममतीसारम् ।”
च.द.अ.सा चि. ।

पाठाश्चूर्णम् । स्त्री । यहस्य । चूर्णम् । पाठा (आकृनादि) विल्लशलाटुः (दलशृङ्गा) चिचक-
मन् विकट जम्बूलक (आम कटगत औजित
छात्र) (जम्बूः जम्बूफलास्थिपञ्चलम् । च.द. ।)
दाडिमलक धातुकीपुष्प (पाटे फूल) कटुकी
(कटुकी) अतिविषा (आकट्टेह) मुष्ठा दाहक-
रिद्रा भुनिम्ब (चित्रांठा) इन्द्रियवः, प्र. चूर्णे समं
समहितल्यं कटजलकचूर्णम् । तस्मिन्लासुमधुना
पिबेत् ।

पाठाहयम् । स्त्री । पाठापाटलयोः । आक-
नादि ७ पौत्रम् । वै.निघ. काम चि. चूषणाद्य-
हने । [गच्छ । वै.निघ. ।

पाठानः । पुं । गुरुगुली । सख्यसंदे । दवांशानि

पाठासमकः । पुं । पाठादिसमद्रव्यसिद्धक-
पाद्य । स च किरातनागरमुलगुडूचीपाठीदीप्यो-
शोरद्रव्यसाधितः । च.द. कफाधिकपि. प्र. ज्व. चि. ।

पाठिका । स्त्री । पाठायाम् । आकृनादि ।
रा.नि.व.६ ।

पाठी (इन्) । पुं । चिचकजुपे । रा.नि.व.६ ।
कस्वचिचके । रा.नि.व.६ । श.च. ।

पाठीनः । पुं । सख्यविशेष । दवांशानि शोछ ।
गुणाः—श्लेष्मलः द्रव्यः कुष्ठजनकास्त्रपितकरश्च ।
सु.स.४६अ. । “पाठीनः श्लेष्मली बल्यो निद्रानुः
पिशितानिल । दृषयेद्दुधिरं पिमं कुष्ठरोगं करोति
च ॥” भा.पू.२भ.मांसव. । गुरुगुली । चिचकह-
वे । मे. ।

पाडिनी । स्त्री । वडाण्डे । वै.निघ. । [प.प्र. ।

पाणिः । पुं । इले । कर्पपरिमाणे । २ तो. ।

पाणिजः । पुं । नखि । नथी । रा.नि.व.१२ ।
भा.म.१भ.चित्तममज्ज. चि. । “पुरपाणिजपांशु-
भिः ॥” नखि । नथ । रा.नि.व.१८ । [ख. ।

पाणितलः । पुं, स्त्री । कर्पपरिमाणे । प.प्र.

पाणिनी । स्त्री । नीलापराजितायाम् । वै.
निघ. ।

पाणिभ्यः । चि । पाणिना पातकर्षरे ।

पाणिपृष्ठम् । स्त्री । करपृष्ठे । च.शा.७अ. ।

पाणिभुक् । पुं । उदुम्बरपृष्ठे । श.च. ।

पाणिमणिका । स्त्री । मणिवशास्त्रि ।
तानि संख्याया चत्वारि । च.शा.७अ. ।

पाणिमयः । पुं । करपृष्ठे । वै.निघ.२भ.
कर्णकसन्निपातज्व.चि. । सु.चि.४अ. । [व.६ ।

पाणिमर्दः (कः) । पुं । करपृष्ठे । रा.नि.

पाणिमानिकः (का) । पुं । तीलकवये,
कर्षे वा । प.प्र.१ख. ।

पाणियालुः । पुं । खनामध्यातकन्तशकवि-
शेषे, रक्ताली । पाणि आंशु । गुणाः—विदोषकः
सन्तर्पणकरश्च । रा.नि.व.७ ।

पाणिरुहः । पुं । नखि । नखीनामममद्रव्ये ।
रा.नि.व.१८।११ ।

पाणीतलम् । स्त्री । तीलकवये । श.मा. ।

पाणीसर्था । स्त्री । वल्लजल्ले । उजू । रा.
नि.व.८ । [पुं । कुरुकवले । वै.निघ. ।

पाण्डरम् । स्त्री । मेरिके । कुन्दपुष्पे । श.च. ।

पाण्डरपुष्पिका । स्त्री । शीतलापृष्ठे । श.च. ।

पाण्डवः । पुं । अर्जुनपृष्ठे । वै.निघ. ।

पाण्डविकः (का) । पुं, स्त्री । कणचटके ।
च.सू.२७अ. ।

पाण्डिः । पुं । लौह । वै. रा.नि.व.११ ।

पाण्डुः । पट्टी । रा.नि.व.१ । तन्नामकरोने ।
पाण्डुरोगः, पाण्डुरोगः । रा.नि.व.२० । निदा-
नलक्षणं—“पाण्डुरोगाः स्मृताः यच्च वातपित्तक-
फैस्त्रयः । चतुर्थेः सन्निपातेन पक्ष्मो भवणाश्रुदः ॥
व्याधायमन्त्रं लवणानि मये हृदं दिवास्त्रप्रमतीव
तीक्ष्णं । नियेयमाचक्ष्य विदूष्य रक्ते कुर्वन्ति दो-
षास्त्रिचि पाण्डुभावम् ॥” कनिदानसम्प्राप्तिः । पू-
र्व्वेष्टपं त्वक्छोटनादिकं भवति । वातजलक्षयं—
“लघूचनयनादीनां रूचक्षणाक्षणाकता । मन्त्रपा-
ण्डुमध्ये कम्पतोदानाश्चमादयः । पीतसूचश्लेष्म-
नी दाहलणाज्वरान्वितः । भिन्नविट्कोऽतिपीता-
भः पित्तपाण्डुमयी नरः । कफप्रसेकचयुष्टान्द्र-
लस्यातिगौरवैः । पाण्डुरोगी कफाश्लेष्मैः लघूच-
नयनाननैः । अरारोचकह्लासकसर्दिदक्षणाकमान्ति-
तः । पाण्डुरोगी चिभिर्दोषैः व्याजः क्षीणी हते-
न्द्रियः । अतिकादमशीलस्य कुप्यत्यन्तसो मेलः ।

कषाया मारुतं पित्तसूत्रा मधुरा कफम् ॥” सा.
नि. । शालिधामभेदि । च.सू.२७५. । पारावते ।
मरुवकहवे । वै.निघ. । स्त्री । माषपण्याम् । श.
च. । वनमुद्धे । खलवीहवे । भा. ।

पाण्डुकः । पुं । पाण्डुरोगे । श.र. । तित्तप-
टीले । सर्जरसे । धना । वै.निघ. । पाण्डुशालि-
धान्ये । सु.सू.४६५. । अर्क.चि. । क्ली । अग्ने ।
वै.निघ. ।

पाण्डुकण्टकः । पुं । अपामार्गे । रा.नि.व.४ ।

पाण्डुकम्बलः । पुं । प्रसरभेदे । मे. ।

पाण्डुकर्कशा । स्त्री । ओषधिविशेषे । वै.
निघ. । [सू.चि.१५. ।

पाण्डुकर्म । क्ली । कृत्वाणां पाण्डुवर्णतापादने ।

पाण्डुतरुः । पुं । धवहवे । शौण्डी गीह । रा.
नि.व.६ ।

पाण्डुनागः । पुं । पुत्रागहवे । श.र. ।

पाण्डुपत्नी (पत्नी) (पुत्री) । स्त्री । रण-
कायाम् । अश्वक.वै.श. । रा.नि.व.६ ।

पाण्डुपुत्रा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

पाण्डुप्रहारिणी । स्त्री । शिशुडीहवे । वै.
निघ. । [तित्तपटीले । भा.पू.१५. शा.व. ।

पाण्डुफलम् । क्ली, पुं । पटीले । रा.नि.व.७ ।

पाण्डुफला । स्त्री । चिर्मिटायां । रूणै । रा.
नि.व.५ । वसू.कुडुसेन्दार । [व.५ ।

पाण्डुफली । स्त्री । पाण्डुफलायाम् । रा.नि.

पाण्डुभूमिः । स्त्री । पाण्डुवर्णमृदि । रा.नि.
व.२ ।

पाण्डुमत्स्यः । पुं । शकमत्स्ये । See मत्स्यः ।

पाण्डुमृत् (सिका) । स्त्री । पाण्डुवर्णमृ-
त्तिकायाम् । रा.नि.व.२ । खटिकायाम् । शङ्डी ।
रा.नि.व.१५ ।

पाण्डुरः । पुं । धवहवे । शौण्डी गीह । रा.
नि.व.६ । धवलयावनाले । रा.नि.व.१६ । पाण्डु-
रोगे । श.र. । कपोते । शकवर्णे । मरुवकहवे ।
शकखडिकायाम् । वके । वै.निघ. । क्ली । श्वेत-
कुडरोगे । धन । हला. ।

पाण्डुरङ्गः । पुं । पहरके । शौण्डी गीह । रा.
— कर्मिष्येपित्तनाशित्वं तित्तत्वं खलुलचः राज. ।

पाण्डुरच्छदः । पुं । केतकहवे । प.स. ।

पाण्डुरद्रुमः । पुं । कुटजहवे । कूडुचि गीह ।
रा.नि.व.६ । चिका. ।

पाण्डुरफली । स्त्री । खनामख्यातलुपे । मं
पीटरफलमिति प्रसिद्धं । म.भणमखे । कं पाण्डु-
रफालरे । राणाः— शीतला गीत्या बल्या पित्तघ्नी
हृष्या सूत्राघातघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

पाण्डुरा । स्त्री । माषपण्याम् । रा.नि.व.१ ।
रा.नि.व.१ । शकयूधिकहवे । कर्कटिकायाम् ।
वै.निघ. । [नि.व.१० ।

पाण्डुरागः । पुं । दमनकलुपे । धना । रा.

पाण्डुरागप्रियः । पुं । वकुलहवे । वै.निघ. ।

पाण्डुरेक्षुः । पुं । खेनेली । रा.नि.व.१४ ।

पाण्डुलोमशा (मा) । स्त्री । माषपण्याम् ।
जटा.र.मा. । [वैद्यकम् ।

पाण्डुशर्करा । स्त्री । तन्नामकरीशविशेषे ।

पाण्डुसूदनरसः । पुं । पाण्डुरोगघ्नरसवि-
शेषः । “रसे गन्धं स्रुतं ताम्रं जयपाम्बजं गुग्गुलुम् ।
समांशमाज्यमदत्तं गुडिकां कारयेन्मिताम् । प-
क्विकां स्वादयेद्द्वयः शीथपाण्डुपुनश्च । शीतलच-
जलं चास्त्रं वर्जयेद् पाण्डुसूदनम् ।” पारदः गन्धकः
जारितताम्रं जैपालजीजं गुग्गुलुः प्र.सं. । घृतं न
वटी काय्या । रस.सं. । भेष. ।

पातम् । क्ली । हरिताले । र.सा.सं.रस.प. ।

पातनम् । क्ली । ऊर्ध्वधस्त्रियुपे विविधे पा-
रदिकाशनप्रकारे । प्रथमस्यै तत्तत्पथ्यां पथ्य ।
शेषे पारदशब्दं पथ्य ।

पातयन्त्रम् । क्ली । पातयन्त्रम् । र.सा.सं. ।

पाता (ख) । पुं । गन्धपत्रे । दापुष्टे । श.च. ।

पातालयन्त्रम् । क्ली । भेजत्रपाकाय यन्त्र
विशेषे । शाठ्यं यन्त्र । लक्षणं यथा— ऊर्ध्वमाप-
न्तले वज्रिर्मध्ये तु रसमंयहः । पातालयन्त्रमेतच्च
शीघ्रयेत् सतकादिकम् ।” रसयथः ।

पातालगण्डाह्वयः । पुं । पातालगण्डाह्व-
तायाम् । वै.निघ. ।

पातालगरुडी । स्त्री । तित्तालाव्याम् । डि-
९ लाडे । र.स.सं.ब्रह्मरसि । क्लिष्टिहृष्टहृत्वे ।
नि.निष् । हिं छेउङ् । तं दूसरतीगे । गुणाः—
“क्लिष्टिहृष्टः परं हृष्यः कफघ्नः पवनापहः ।”
भा.पू.१भ.गु.व. । पातालगरुडी इत्या पितृदाहर-
क्तदोषविषदोषघ्नी कस्या सत्संपत्ती च । रा.नि.व.
३ । मद. ।

पातालनृपतिः । पुं । शीषके । मीम । र
स.कौ. । भैव, वा र.चि.हादशायसे । रस.र. ।

पातालवासिनी । स्त्री । नागवल्ग्याम् । वै.
निघ. । [श्रियुमारं । उट्.भा.क । श.सा. ।

पातिकः । पुं । (Gangetic porpoise.)

पातितम् । स्त्री । शरीरात्पतितसर्पाव्रणं । वा.
उ.२६अ. ।

पात्रम् (पात्रापात्रम्) । स्त्री । आदकप-
रिमाणं । ६४ प. । प.प.१ख. । च.चि.१अ. ।
शरीरं । भाख् । वै.निघ. । [टके । श.र. ।

पात्रटः । वि । कृशाङ्गे । वै.निघ. । पुं । कर्प-
पात्रटोरः । पुं । काके । श.र. । लौहकिर्टं ।
मौक्षपक्षिणि । वै.निघ. । कडपक्षिणि । श.र. ।

पाथम् (स) । स्त्री । वारिणि । मे. । रा.नि.
व.४ । बालके । वलि । भा.म.१भ. रक्तछीवी
ज्व.वि. । “मधुकामधूकपरुषकपाथः ।”

पाथिम् । स्त्री । लोचने । उणा. ।

पाथोजम् (रुहम्) । स्त्री । कमलि । पद्मा ।
रा.नि.व.१० ।

पादः । पुं । चरणे । रा.नि.व.१८ । तक्षमूलं ।
रा.नि.व.२ । चतुर्थ्यांशे । अम. ।

पादगण्डि(ण्डी)रः । पुं । शीपदरीगे । पा-
ग्नयव गोप्ता । तिका. । [ति । मे. ।

पादचत्वरः । पुं । काने । अश्वत्थहृत्वे । सैक-

पादचधारणम् । स्त्री । उपानहादृणी । ऊ-
उ । पत्रा । गुणाः—“पादरोगहरं हृष्यं रवीन्द्र
प्रीतिवर्धनं । सुखपारमरीजस्यं सदा पादचधार-
णम् ।” सु.चि.२४अ. ।

पादचाणम् । स्त्री । उपानहादृणी । जटा. ।

पाददारिका (री) । स्त्री । पादगतसूत्री-
नी । पात्र ७ल. कांठे । दोग । लघुचं—“परि-
मणशीलस्य वायुरत्यर्थकचयीः । पादयीः कुर्वते
दारौं स्रक्तां तलसंश्रिताम् ॥” सु.नि.१३अ. ।

पाददाहः । पुं । पादरोगविशेषे । पाञ्चाल-
लघुचं—“पादयोः कुरुते दाहं पिचासृक्काहितो-
ऽनिलः । विशेषतश्च कमणात् पाददाहं समादिश-
त् ॥” मा.नि. । सु.वा.व्या.चि.१अ. । “वातरक्तकमं
कुप्यात् पाददाहं विशेषतः । ममूरविदलेः पिष्टेः
श्रतश्रीतेन वारिणा । चरणौ लंपथेत् सस्यक पा-
ददाहप्रशालये । नवनीतेन संलिप्तां वज्रिना प-
रितापितौ । सुच्यते चरणौ लिप्त्रं परितापात् सु-
दाकणात् ॥” संयहः । [अम. ।

पादपः । पुं । दुर्मौत्यले । वै.निघ. । हवे ।

पादपकहा । स्त्री । वन्दाकक्षपे । रा.नि.व.५ ।

पादपुष्पकः । पुं । भूमिचम्पकहवे । वै.निघ. ।

पादपृष्ठम् । स्त्री । पादपृष्ठभागे । ते च हं ।
च.शा.७अ. ।

पादप्रचालनम् । स्त्री । पादधावने । गुणाः
—“पादप्रचालनं पादमूलरोगग्रामप्रपहम् । चक्षुः
प्रसादनं हृष्यं रवीन्द्रं तिवर्धनम् ।” सु.चि.
२४अ. ।

पादमूलम् । स्त्री । चरणाधीभागे । हि.च. ।

पादरोगः । पुं । पादगतरीगे, विषयीपनख-
कुलखादी । सु.नि.१३अ. ।

पादरोहि(हि)णः । पुं । बटहृत्वे । रा.नि.
व.११ । [वै.निघ. ।

पादरोहिणी । स्त्री । वन्द्यायाम् । पत्रगोष्ठि ।

पादरोही (इन्) । पुं । बटहृत्वे । वै.निघ. ।

पादवल्लीकम् । स्त्री । शीपदरीगे । रा.नि.
व.२० ।

पादविदारिका । स्त्री । अश्वस्य पादरोग-
विशेषे । लघुचं—“पाणिंजा पिच्छिका यस्य ह-
श्यते तीव्रवेदना । तस्य विद्याद्वयग्याधिं घोरं पा-
दविदारिकाम् ॥” ज.द.१६अ. ।

पादविरजा । स्त्री । अश्वपादुकायाम् । वै.निघ. ।

पादद्वयः । पुं । नेषयस्याम् । वै.निघ. ।

पादशलाका । स्त्री । शलाकाशपादास्थिनि ।
पादशरं नलि । ते च हे । च.शा.७अ. ।

पादशाखा । स्त्री । पादाद्ये । पादशरं पांता ।
वै.निघ. ।

पादश्लिष्टजलम् । स्त्री । चतुर्थेशावश्लिष्टे प-
क्षजले । तद्रूपः विदीपनाश्लिष्टम् । रा.नि.व.१४ ।

पादशृङ्गा । स्त्री । नेषयस्याम् । वै.निघ. ।

पादश्रेयः । पुं । पादगतश्रीफे । पादश्रेयः ।
यथा — “अनन्योपद्रवकृतः श्रेयः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीन् सुखजो गुह्यजो वयम् ॥”
सा.नि. । [याङ् ३७३] । वै.निघ. ।

पादसुप्तिः । स्त्री । पादस्पर्शशून्यता । पां अ-

पादस्फोटः । पुं । पादरीगविशेषे । पाद-
स्फोटः । पां कूटिग्रां याङ्ग्रा । रा.नि.व.२० । ल-
चणं — “स्त्रिप्रसाखाप्यमानस्य कष्टूरकफोद्भवाः ।
कष्टूयनाततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्राव्य जायते ॥”
सु.नि.१३अ. । पादगतक्षुद्रकृष्टभेदे । लचणं —
“कष्टूभृती दाहकृत्तूपपन्ना विपादिका पादगतैश्च
भवं ॥” सु.नि.५अ. ।

पादहर्षः । पुं । तन्नामकपादरीगविशेषे ।
पादशरं त्रिफिनी । लचणं — “हृष्यते चरणी यस्य
भवतश्च प्रसक्तौ । पादहर्षः स विज्ञेयः कफवात-
प्रकोपजः । पादहर्षे तु कर्तव्यः कफवातहरी वि-
धिः ॥” सु.नि.वा.व्या.चि.१अ. ।

पादहीनजलम् । स्त्री । चतुर्थेशेन हीने प-
क्षजले । वातजरीगमात्रे हितम् । रा.नि.व.१४ ।

पादहीना । स्त्री । अकाशलतायाम् । आ-
लोकात् ज्ञाता । वै.निघ. ।

पादाग्रम् । स्त्री । प्रपदे । “पादाग्रं प्रपदं म-
तम् ॥” रा.नि.व.१८ ।

पादाभ्यङ्गः । पुं । पादयोस्त्वैलमर्दने । “श्रीत-
सु माद्वेककरः कफवातविनाशनः । घातूनां पु-
टिजननी सजावर्णबलप्रदः ॥ निद्राकरी देहसुखः
स्वरस्यः पादरीगहृत् । पादलङ्घ्यदुर्कर्ता च पादा-
भ्यङ्गः प्रशस्यते ॥” तीक्ष्णः ।

पादिनः । पुं । कुशीरादिजलजन्तुषु । ते

च कुशीरकूर्चनकगीधामकरशङ्करशिशुमारदयः ।
“कूर्चकुशीरककर्कटकलङ्घककर्कटकशिशुमारप्रभृतयः
पादिनः ।” सु.सू.४६अ. ।

पादुका । स्त्री । चर्मकृतपादनाभे । कूर्ता ।
तद्धारणगुणाः — उपानद्धारणशब्दे ख्याताः ।

पादूः । स्त्री । पादुकायाम् । अम. ।

पादीत्यलः । पुं । दुसीत्यलद्वये । वै.निघ. ।

पादु । पुं । पादे । जटा. ।

पानम् । स्त्री । पीतौ, द्रवद्रव्यगलाघःकरण-
व्यापारे । रा.नि.व.२० । प्राशयवस्तुमात्रे भाज-
ने । मे. । पुं । निःशसे । हे.च. । शीष्टिके ।
जटा. ।

पानकम् । स्त्री । मत्स्याण्डिकादिमिष्टद्रव्यकृत-
पानीये । परिमितशर्करानिम्बूरसयुक्ते अथविधा-
स्वरसयुक्ते वा पक्करसे । पानो, अत्रव.९ । गुणाः
— “यमलुप्तकमहरं पानकं प्रीणनं गुरु । विष्ट-
म्भि सूत्रलं हृदं पित्तघ्नं शीतलं तथा ॥” वा.सू. ।

पानकर्पूरः । पुं । खनामस्थितहर्षे । पानक-
पूर । वै.निघ. ।

पानकी । स्त्री । पाक्षुरीगभेदे । लचणं — “स-
न्तापे भिन्नवर्षस्त्वं वहिरन्तश्च शीतता । पाक्षुता
नित्रयोऽयस्य पानकीलचणं भवेत् ॥” सा.नि. ।

पानगाष्ठिका । स्त्री । सुरापानालये । अम. ।

पानपाचम् । स्त्री । सुरापानपाचे । अम. ।

पानभाजनम् । स्त्री । सुरापानपात्रे । विका. ।

पानवणिकः । पुं । शीष्टिके । हे.च. ।

पानमात्रा । स्त्री । सुरापाने प्रशस्तमात्रायाम् ।

यथा — “यावन्न चलते दृष्टिः यावन्न क्षीभते मनः ।
पानमात्रा परा तावत् विपरीता विधीपमा ॥”
शीमकः ।

पानविभ्रमः । पुं । मदाव्ययभेदे । लचणं —
“हृद्वाततोदकफसंस्पर्शकण्ठधूमसुर्वासविभ्रमशरी-
रजनप्रदाहः । वेचः सुराभ्रविभ्रतेऽल्पे तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ॥” सा.नि. ।

पानसम् । स्त्री । पनसमये । कैटिलेन मदा ।
जटा. ।

पानाजीर्णः । पुं । तन्नामकरीगभेदे । लचणं

वशा — “आशानमुपमयवीहिरवन् विदाहः पाने लक्ष्मीसुपमकृति लल्लवानि । ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि पितृमकीपजनितानि च कारवानि ॥” भा.नि. ।

पानात्थयः । पुं । मदात्थयेरीमे । तस्य निदानम् — मदात्थयश्चैव स्यम् ।

पानिलम् । स्त्री । पानपात्रे । श.च. ।

पानीयम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.४ । See जलम् । पानके । पाना । अस्त्रिकापानीयं पितृवमिह । मधुरदाडिमजं प्रतिश्यायकासघ्नं । अस्त्रदाडिमजं जठरविकारि धारकं शुध्वावर्ककश्च । निम्बं कर्द्विहृतासपितृज्वरहरं सख्योहारपाचकश्च । नामरूपपानीयं पितृकासहरश्च । पाकराजः ।

पानीयकुट्टः । पुं । जलकुट्टे । डाक् । वै.निघ. । [निघ. ।

पानीयचूर्णिका । स्त्री । बालुकायाम् । वै.

पानीयतण्डुलम् (ली) । स्त्री । कचटशके । कौटु. ११३ । वै.निघ. ।

पानीयनकुलः । पुं । जलविडाले । उद्विडाल । च.च. ।

पानीयपृष्ठजः । पुं, स्त्री । कुम्भिकायाम् । टोका । पाना । प.सु. । र.मा. ।

पानीयफलम् । स्त्री । मखाने । पानिकज । हिं मखाना । भा.नि. ।

पानीयभक्तवटिका । स्त्री । यक्ष्यधिकारि रसः । अथभक्त यक्षमखुरं विडङ्गं प्र. १ प. चञ्चलिकटु फलवर्गं केशराजमूलं दन्तीमूलं सुता पिपलीमूलं चिचकमूलं घण्टाकर्णमूलं (पटुमूलं) मानमूलम् श्रीलामूलं शकटहृतीमूलं सूर्यावर्णमूलं त्रिबलमूलं पुनर्वामूलं प्र. २ तो. पारदः ॥ ० तो. गन्धः ॥ ० तो. आर्द्रकरसेन सर्वा । संयङ्गालरे (पयोदस्थाने) यमानी, तथा सूर्यावर्णमूलं योरायक्ष्णम्) एषाभिकैकशोधितानां प्र. २ तो. रसगन्धकयोः प्र. ४ माषा जलेन (मत्तानरे आर्द्रकरसेन) सम्पिथ साधमिता वटी काय्या । [श.च. ।

पानीयमूलकम् । स्त्री । सोमराजबीजे ।

पानीयवर्णिका । स्त्री । बालुकायाम् । रा. नि.व.४ ।

पानीयशरः । पुं । पानीयकन्दमेदे । (मी) ला कट्टु । उत्. पाणिशरः । प.सु. ।

पानीयशाला (लिका) । स्त्री । उदकशालायाम् । खन छत्र । अम. । वै.निघ. ।

पानीयशरीषिका । स्त्री । जलशरीषे । वै.निघ. । [कू. रा.नि.व.८ ।

पानीयाभा (श्रा) । स्त्री । वल्लभायां । उ.

पानीयामलकम् । स्त्री । (Placontia cutaphracta.) खनामख्यातजुषे । प्राणि भा. मना । र.मा. । हिं मानि अम्बरा । तं प्राचीनामलकम् । गुणाः — विदीषघ्नं ज्वरघ्नम् । भा. । अस्त्रं स्वादु मलवर्कं विदीषज्वरघ्नं सुखशोधनम् । राज. । [निघ. ।

पानीयालुः । पुं । कन्दशक्ते । वनालो । वै.

पापः । पुं । मापपण्यम् । मापांशे । वै.निघ. । पापकर्मणि, अदत्तादानादौ । तत्र दशविधं यथा — “अदत्ताभासुपादानं हिंसा चैवाभिधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं मतम् । पापं चमत्तत्त्वञ्च पेशस्यञ्चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रतापस्य बाह्यं स्यात्तुर्विधं ॥ परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचित्तनं । वितथ भविष्यश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम् ॥” च.द. १०० वर्या. ।

पापघ्नः । पुं । घिले । रा.नि.व.१६ ।

पापघ्नी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

पापचेलिकम् (का) (ली) (चैला) ।

स्त्री । पाठायाम् । आर्द्रनामि भुज । प.सु. । रा.नि.व.६ । भेष. । च.चि.१३. ।

पापनाशिनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ । कणतुलसीवृक्षे । वै.निघ. । [विका. ।

पापरीगः । पुं । समरिकायाम् । दगुछुट्गो ।

पापशमनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पापोदकम् । स्त्री । विष्ठाकृमिकोटादियुक्तजले । अत्रि. । See जलम् । [रीमे । वै.निघ. ।

पाषा । पुं । ज्वरे । रस.र.ज्व.चि.बाङ्गवरसे ।

पामघ्नः । पुं । गन्धके । र.मा. । [व.६ ।

पामघ्नी । स्त्री । कटुकां । कट्टुकी । रा.नि.

पामनः । वि । ककूरीमिणि । श्रुत्वा । अम ।

पामन् । क्ली । पामरीने । श्रुत्वा, औष्ठ । अम ।

पामरोद्धारा । स्त्री । गुडूच्याम् । श्र.च. ।

पामा (न) । स्त्री । सुद्रकुष्ठरीगविशेषे । श्रुत्वा, औष्ठ । लक्षणम्—“सूक्ष्मा वाक्त्राः स्नाव-
वत्यः प्रदाह्याः पामियुक्ताः पिङ्गकाः कण्डुमयः ॥”
मा.नि. । सु.नि. १३३. ।

पामारिः । पुं । गन्धके । हे.च. । र.सा.सं. ।

पाय(थ्य)म् । क्ली । जले । विश्व. । परिमाणे ।
अम. । पाने । उषा. ।

पायना । स्त्री । शस्त्रधारया मृदुमथ्यतीक्ष्णी
करणप्रक्रियायाम् । अ.प.न.नि. । सा च चारीदक-
तैलनिमज्जनभेदेन विधा । तत्र चारपायितं श-
ल्यदिच्छेदने । उदकपायितं मांसदिपाटने ।
तैलपायितं शिराव्यधनादौ च । सु.स. ८३. ।

पायसः । पुं, क्ली । पयःसिद्धयाम्वा । अ.प-
रात्रि. । प.सु. । पायसपाकप्रकारगुणाः यथा—
“अतमतण्डुली धीतः परिशुष्टो घृतेन च । खण्ड-
युक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसी भवेत् ॥” पुराणम् ।
श्रीवासे । ताम्रिणि. । अम. ।

पायुः । पुं । गृध्रे, मलहारे । रा.नि.व. १८. । स
गर्भेश्वरिणीः सप्तमं मासि भवति । सुखबोधः ।

पारः । पुं । पारदे । अ.टी.सा. ।

पारक् (ज्) । पुं । सुवर्णे । उषा. ।

पारटीटः । पुं । प्रसरे । त्रिका. ।

पारतः । पारदे । हे.च. ।

पारतन्ध्रम् । क्ली । पराधीनतायां । मा.नि. ।

पारदः । पुं । (Hydrargyrum.) खनाम
ख्यातखनिजतरलधातुविशेषः । अ.प. । स अ-
न्तर्नीली वाष्पीज्वल्यौषधयोग्यः श्रेष्ठः । “असा-
ध्येषपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ।” र.सा.
सं. । कैवलः पारदस्त्रिदोषश्च प्रधानतो बलदयः ।
द्रव्यान्तरमिश्रितश्च स सञ्चरगन्ता बलदायुष्यश्च ।
रोगभीचकत्वात्पारद उच्यते । तल्लक्षणं—“अन्तः-
सूनीला वह्निज्ज्वली यो मध्यारुम्यप्रतिमप्रका-
शः । श्लोऽथ धूसः परिपाक्षुरश्च चिचो न यो-

ज्यो रसकर्मसिद्धौ ॥” रसदोषः यथा—“नामो
वह्नी मली वह्निषाचल्यश्च विषं गिरिः । असखा-
ग्रिमंहादोषा निसर्गात् पारदे स्थिता इति ।
दीपहीनो यदा मृतस्तदा सत्यञ्चरापहः । शुद्धोऽय-
मष्टवं साक्षात् दीपयुक्तो रसो विषम् ॥” र.सा.सं. ।
“श्रिवाङ्गात् प्रप्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमश्मभूष तत् ॥” पारद-
भक्ष्यं चतुर्धा कृण्वेतपीतरक्तभेदात् । तेषु रक्त-
भक्ष्यं रससिन्दूरं, कृष्णभक्ष्यं कज्जलिश्च प्रधानतो
व्यवहायेः, शुद्धोऽपहः । “चेतुर्भेदेन विज्ञेयं शिव-
वीर्यं चतुर्विधम् । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तप्तु
भवेत् कमात् । ..... श्वेतं शक्तं कज्जो नाशे
रक्तं क्षिप्तं रसायनम् । धातुवादे च तप्त्येतं क्षि-
गतीं कृष्णमेव च ॥” गुणाः—“योगवाहो महा-
वृषः सदा दृष्टिबलप्रदः । सर्वसम्यहरः प्रोक्तो
विशेषात् सत्यकृत्तुत् । संस्कारहीनं खलु सतरा-
जं यः सेवते तस्य करोति बाधाम् । दृष्टस्य नाशं
विदधाति नूनं कष्टंश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥”
भा.पू. १३. धा.व. । धान्यास्नेन एतदभावे शल्यस्या-
रणान्नं वा रसं स्वेदयेत् । द्वितीयं यथा—चिक-
टुलवणराजिकारजनौत्रिकलाद्रैकमहावलानागव-
लामिघनादपुनर्न वामेषश्चक्षुर्लोचनकार्पाण्य समभागानि,
समस्तानि व्यस्तानि वा पूर्वोक्तैर्नैव पिष्टा तेन क-
ल्केनाङ्गुलमात्रं वस्त्रमाच्छिद्य तन्मध्यं मृतं दत्त्वा क-
डा च दिनत्रयं दोलायत्येकं काष्ठिके पचेत् । इ-
ति स्वेदः । रसमर्दनम्—इष्टकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ
मर्दयः । ततोदघ्रा गृहेन सिम्बल्यराजकाष्टधूमि-
र्मयः ॥ अथवा हृत्तीकुमारिकाचिचकरक्तसर्प-
साधितैः कषायैर्मर्दयः । “रक्तं कानिशाभूसारी-
णां भक्ष्यतुल्यकैः । जम्बीरद्रवसंयुक्तैर्नागदोषापनुज-
ये ।” र.चि. ३३. । “त्रिकलाकन्यकार्पाण्यैः विषदी-
क्षापशालये ॥” अथ सूक्ष्मा—“वृषणत्रिकलाव-
न्ध्याकन्दैः सुद्राहयान्वितैः । चिचकार्पाणिशालार-
कन्याककनकद्रवैः । मृतं कृतेन यूपेण वारास्तभाभि-
मर्दयेत् । इत्थं संसृजितः सतस्यजन्तु समापि कचु-
कम् ॥” इति । “अपामार्गश्च बीजानां सुपायुष्यं
प्रकल्पयेत् । तस्यस्पृष्टे क्षिपेत् मृतमलावृद्धमभि-
तम् । द्रोणपुष्पोपमृद्वानि विडङ्गमात्रमर्दकः । एत-
च्चूर्णमधुशोडं दत्त्वा मुद्रां प्रदीयते । तद्वर्णं स्था-
पयेत्तस्यक सत्युपासंपुष्टं पचेत् । एवमकपुष्टेनैव
मृतकं भक्ष्यतां द्रजेत् ॥” इति मृतभक्ष्य । अ.प.

एतत्साधकानि ऊनविश्वकर्माणि भवन्ति, तद्वयथा
—स्वेदनमर्दनमूर्च्छनीत्यापतनवीधनमिधमन-
दोपनानुवासनगमनादियासपमाश्वचारखगर्भदुति-
बाश्रुतियोगजारखरस्नसारखकामखवेधभक्षणा-
नि । ऊर्ध्वपातनाधःपातने पय्यायि द्रष्टव्ये । “घटे
रसं विनिलिप्य सज्जलं घटमन्यकम् । तिथ्येक्षुं
वयं कृत्वा तन्मूलं रोधयेत् सुधीः । रसाधो ज्वा-
ल्येददधि यावत् मृती जलं विशत् । तिथ्येक्षपातन-
मिष्टकम् ॥” इति तिथ्येक्षपातनम् । “लवणे-
नाक्षपिष्टेन हृष्टिकान्तर्गतं रसं । चाक्षाय सज्जलं
किञ्चित् लिप्ता सावेण रोधयेत् । ऊर्ध्व लघुपटो
देधो लम्बशासी भवेद्रसः ॥” इति बीधनम् । “स-
पोषी चक्षिका कन्या भृङ्गारकनकाम्बुभिः । दिनं
संस्तेदितः मृती नियमात् स्थिरतां व्रजेत् ॥” इति
नियमनं । “काशीसं पञ्चलवणं राजिकामरिचानि
च । हिश्रुवीजमेकत्र टङ्ग्येन समन्वितम् । आ-
लोश काञ्चिके दोलायन्ते पाकाद्दिनैस्त्रिभिः । दी-
पनं जायते सम्यक् मृतराज्ये आरभे ॥” इति दी-
पनम् । “दोपितं रसरारज्यं जम्बोरसरसंयुतम् ।
दिनेनं धारयेद्वर्षे सत्वावे वासितो भवेत् ॥” इत्य-
नुवासनम् । रसजराणां हि पातनमालनव्यतिरेकेण
घनहंसादियासपूर्वकं पूर्वावस्थापन्नम् । आर-
णा । र.चि.२७. । आरितरसगुणाः — “शुद्धगन्धेषु
जीर्णेषु शुद्धाश्चतसृणाधिकः । षड्गुणे गन्धके
जीर्णो रसो भवति रोगहा । तस्याश्चतसृषो व्यो-
मसत्त्वं जीर्णेषु तत्समे । ताप्यत्परतालादिरुत्वे
जीर्णो गुणवहः । हृदि जीर्णं सस्तेकगुणसङ्ग-
प्रदायकः ॥” इति । अथ सासयोग्यरसः — मू-
र्च्छाध्यायोक्तषड्गुणवलिजीर्णपिष्टकोलितो रसः
खल्लेऽल्पतनुमुचितो घनहंसवज्रादि त्वरितमेव स-
सति ॥ इति । मूर्च्छना यथा — व्यवहारिकतो ल-
कश्यप्रमाथेनापि परिशुद्धो रसो मूर्च्छयितव्यः ।
मूर्च्छनाप्रकारान् बहुविधः । तत्र षड्गुणगन्धका-
रणप्रक्रिया साधोयसो । रसगुणवलिजारणं वि-
नायं न खल्लु रजाद्वरुण्यसो रसेन्द्रः । न जल-
दकलघोतपाकहीनः स्थूयति रसायनतामिति प्र-
सिद्धिः । तन्निमित्तकं सिकतामिश्रव्यं कथ्यते ।
यथा — निरवधिनिपीडितस्फुरावादिपरिलिप्ता-
मतिकठिनकाचघटीमये वल्यमाधकाररसगर्भ-
णामधस्तन्मूलं लिप्तामिश्रितं स्फुराश्रयमनुपपन्नं लि-
काशमाराध्य पारतन्त्र्या दिव्यज्जलिमंतेन निरन-

राखीकरणपुरःसरं सिकताभिरापूर्थं वर्षमानक-
चारीपथीयम् । क्रमतश्च त्रिचतुराणि पञ्च वापि
वासराणि ज्वलनज्वाल्या पञ्चनीयमित्येकं यत्नम् ।
र.चि.२७. । रसभक्षणमात्रा — “गुडामात्रं रसं
देवि हंसजीर्णेषु भक्षयेत् । विगुणं तारजीर्णं
रविजीर्णं च चयम् । वीणाधकालमात्रेका
प्राथम्येनेति कौर्त्तिताः ॥” र.चि. । (चायान्तरिक-
प्रयोगे) — परिवर्तकः लालानिःसारकः रजोनिः-
सारकः पित्तनिःसारकः घन्धकारकः मूत्रकारकः
विरेचकः श्वसदाकः शोषकः प्रदाहनाशकः ।
(वायुप्रयोगे) — परिवर्तकः लालानिःसारकः शो-
षकः पचननिवारकः प्रत्युत्पादाशकः दाहकः ।

पारद्वन्धनम् । क्ली । सारलोहं । वै.निघ. ।

पारश्वम् । क्ली । लोहं । वै.निघ. ।

पारश्वयः । क्ली । सुवर्णं । वै.निघ. ।

पारसीकयमानी । स्त्री । तद्देशीययमानी-
विशेषे, खोरासानीयमात्रां । किरमानी शोला
इति महाराष्ट्रादी । सि.यो.च.द.क्रमि.चि. । गु-
णाः — “पारसीकयमानी तु यमानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात्पाचनी रूपा याहिणी मादिनी गुरुः ॥”
भा. । “पारसीकयमानी तु तिक्तोष्णा कटुवीर-
णा । अप्रदीप्तिकरी वृथा रोगी चैव प्रकीर्त्तिता ।
निदोषाजीर्णकमिनुक्त्वा च नाशनी ॥” वै.
निघ. ।

पारसीकवचा । स्त्री । श्वेतवचायाम्, खो-
रासानीयवचायाम् । अथ वट । गुणाः — “हंसव-
ल्युदिता तद्वत् वातं हन्ति विशेषतः ॥” भा. ।

पारसीकाश्वः । पुं । तद्देशजघोटके ।

पारापतः । पुं । कपीते । अ.टी.र. ।

पाराकः । पुं । प्रसरे । श.र. ।

पारावतम् । क्ली । पुरुषकफले । प्रकृष्य फल ।
अथ शरा । गुणाः — “पारावतं सुमधुरं रुच्य-
मत्यप्रिवातशुत् ॥” स.स.४६.च. । “द्विविधं शीत-
सुखं च मधुराश्चाम्बेव च । शुद्धं पारावतं ज्ञेयम-
रुच्यप्रिवातशमनम् ॥” च.स.२७.च. ।

पारावतः । पुं । कपीतजातिभेदे । शृङ्गक-
पीते । अथ शरा । तेषां पारावपिष्टं तन्मात्रगुणाः
— खिग्वं मधुरं शुद्धं शीतलं रक्तपित्तादाहं वल्य-

च । रा.नि.व.१७ । विपाके मधुरं गुरु च । सु. सु.४६च. । "तथा पारावती ज्ञेया वातश्लेष्मकरी गुरुः ।" अवि.२१च. । See कपोतः । पक्ष्मकह-
ले । च.सू.१७च. । लौहै । नीलाञ्जने । सारास्त्रे ।
वै.निघ. । वृक्षविशेषे । पेशाद्री । सु.सू.४६च. ।
तिन्दके । आवन्नुष, केन । मे. । मण्डलिसर्पवि-
शेषे । सु.कल्प.४च. । [४६च. ।

पारावतकः । पुं । ग्रीहधान्यविशेषे । सु.सू.

पारावतकलिका । स्त्री । मङ्गज्योतिष-
तैलतायाम् । वडु लताकट्टेकी । वै.निघ. ।

पारावतपदी । स्त्री । ज्योतिषतैलतायाम् ।
लताकट्टेकी । र.सा. । काकजहायाम् । रा.नि.व.४ ।

पारावतशकुत् । स्त्री । कपोतविष्टायाम् ।
पाशत्रांशुः । गुणः — यथितरक्तदीपघ्नम् । वा.
चि.२च. ।

पारावताङ्गिः । स्त्री । ज्योतिषतैलतायां ।
लताकट्टेकी । वन डेट्छ । प.सू. । र.सा.सं. ।
मङ्गज्योतिषतैलतायाम् । रा.नि.व.२ । काकज-
हायाम् । रा.नि.व.४ ।

पारावताङ्गिपिच्छः । पुं । तन्द्रेण्यपारा-
वते । पेशाद्री पाशत्रा । रा.नि.व.१२ ।

पारावती । स्त्री । लवलीफले । मे. ।

पारावरः । पुं । भूधामनहचे । वै.निघ. ।

पारि । स्त्री । सुरापानपात्रं । त्रिका. ।

पारिगर्भिकः । पुं । कपोते । परिगर्भिक-
रोगे । वै.निघ. ।

पारिजातः । पुं । पारिभद्रकहचे । पञ्च-
लान्तर । रा.नि.व.८ । र.सा.सू.चि.११च. ।

पारिजातकः । पुं । श्वेतजवाहचे । शिदि-
कवा । प.सू. । रोहितकहचे । निम्बहचे । सुर-
वरी । वै.निघ. । कण्टकपारिजाते । पञ्चिभद्र
गोष्ठ । सु.चि.११च. ।

पारिजाता । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेलवला
वै.निघ. । [४.१८च. ।

पारिणामः । त्रि. वयःपरिणतिजन्मे । वा.

पारि(री)न्द्रः । पुं । सिंह । अजगरसर्पे ।
के.च. । त्रिका. ।

पारिभद्रः । पुं । निम्बहचे । रा.नि.व.२ ।
वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. कण्टकनादियादिकपाथे ।
(*Erithrina Indica*.) The Indian cor-
al tree. पारिजातहचे । पञ्च-
लान्तर । हिं फरहद । मं दा. पाञ्चरा, पञ्चर । कं
हरिवाल । तें मोदुग, बारिदेवेष्टु । ता. सुरास ।
गुणाः — कटूषः कफवातघ्नः शरीरकघ्नः पथ्यः
दीपनश्च । रा.नि.व.८ । पिशरीगघ्नः कर्णरीगघ्नश्च
भा. । प्रलेपोऽस्य सन्निवातघ्नः श्वेतरीमे च हितः ।
कज्जलं चक्षुष्यं । पर्वं वहिःप्रयोगात् सन्निवेद-
नान्नश्च । देवदाहणि । मे. । सु.सू.११च. । सरल-
देवदारी । श.च. ।

पारिभद्रकः । पुं । पर्वतनिम्बे । सि.यो.क-
मि चि. । निम्बहचे । रा.नि.व.२ । वै.निघ.वा.
व्या.चि.नारायणतैले । पारिभद्रहचे । पञ्च अ-
कल्प गोष्ठ । राजार्कहचे । देवदारी । अम. ।
स्त्री । कुडीषधी । कूडु । रा.नि.व.१२ ।

पारिभद्रकजटा । स्त्री । पालिधाम्नी । पं-
लितागोलाद्वयं शिकण्ड । च.द.गुण्य.चि. । "व्या-
घ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटा ॥"

पारिभद्ररसः । पुं । दद्रुकृष्टे हितः । "स-
र्चितं सूतकं धात्रीफलं निम्बस्य चाहरत् । तुल्या-
शं खदिरकायैः दिनं सर्वथ भक्षयेत् ॥" भाव-
निष्कमिता । रस.चि. । [सु. ।

पारिभ(भा)व्यम् । स्त्री । कुष्ठं । कूडु । प.

पारियः (सः) । पुं । अश्वत्थविशेषे । पञ्च-
लान्तर । हिं गजहृष्ट । भा. । वै.निघ. । See
पारीशः । [निघ. ।

पारिहाय्यम् । स्त्री । कुडीषधी । कूडु । वै.

पारिचिः । पुं । चक्षुष्यविशेषे । च. ।

पारी । स्त्री । जातीपत्रायाम् । अग्निजी । वै.
निघ. । दोहव्याम् । पानपात्रे । त्रिका. । परागे ।
विश्व. ।

पारीशः (घः) । पुं । (*Thespesia popul-*
noides, or *populnea*.) The tulip
tree, मलहचे । पञ्चकूडु गोष्ठ । मर्हभाष्टहचे ।
गोष्ठांशु । कृष्णमर्मदे । अश्वत्थविशेषे । गोष्ठा
अश्वत्थ । पञ्चलान्तर, पञ्चलान्तर । मलह-

नसहोरा इति च लोके । हिं परशपिपुल, पशि-
पु । तं दहय । वम्. भेदि । ता. पीरिश । गु-
णः—“पारीषी दुर्जरः स्निग्धः क्षमिशुककफप्र-
दः । फलेः स्त्री सधुरी मूले कषायस्त्रादुमज्जकः ॥”
भा. ।

पारुषः । पुं । नखे । वै. निघ. ।

पारु(रु)षकतैलम् । स्त्री । वातरक्त तैलम् ।
तिलतैलं पुरुषकफलरसः द्राक्षारसः गाभारीरसः
हृत्पुत्रः भूमिकृष्णाष्टरसः, एषां प्र. ४ : ३. दुग्धं
१६ श. । पाच्यम् ।

पारुथम् । स्त्री । अगुण । श. च. ।

पारिवतः । पुं. स्त्री । फलवृक्षभेदे । (पत्राति) ।
उत्. प्याडा । वृक्षविशेषे, कामरूपे रैवात इति
ख्याते, यस्य फलं महाकालफलवद्वति । तस्य
द्विविधं सामान्यं महापारिवतं स्वर्णपारिवतं वेति ।
सामान्यगुणाः—सधुरं क्षमिहरं वातहरं हृष्यं त-
णाज्वरविदाहहरं हृद्यं सूक्ष्मसमश्लेषहरं स्नि-
ग्धं रुच्यं बहुवीथ्यकरम् । महापारिवतं गील्यं बल्यं
पुष्टिजनकं हृष्यं सूक्ष्माज्वरहरं पूर्वोक्तात् गुणाधि-
कम् । रा. नि. व. ११ । स्वाद्वत् शीतलमुष्णम् ।
वा. सु. । ह्रीपात्तरखज्वरं । वै. निघ. ।

पार्घटम् । स्त्री । भस्मनि । छिन्ने । हारा. ।

पार्थः । पुं । अर्जुनवृक्षे । प. सु. । भा. हृद्रो. चि. ।

पार्थकी । स्त्री । चीरशृङ्गायाम् । पौंड्रकृष्ण ।
श. चि. । [अर्जुनवृक्षे प्रयोज्यः ।

पार्थवल्कः । पुं । अर्जुनवल्कि । अर्जुनशूल ।

पार्था । स्त्री । सुवर्चलायाम् । छिद्रछिद्रि । वा.
सू. ११७. वीरतवादिः । “भल्लूकसोरटकुशटकरम्भ-
पार्थाः” ब्राह्मीवृषे । वै. निघ. ।

पार्थिवम् । स्त्री । तगरपुष्पे । उग्नपौष्टिक ।
कीदृशे पिच्छीतगरः । रा. नि. व. १०२३ । पुं ।
अरावे । मृत् । घटादौ । चिका. । अर्जुनवृक्षे ।
वि. खडिगिर्मिते । पृथ्वीगुणभूयिष्ठे । सु. सू. ४१७. ।

पार्थिवजम् । स्त्री । अर्जुनवल्कि । अर्जुन-
शूल । च. द. हृद्रो. चि. ।

पार्थिवा (वी) । स्त्री । सौराष्ट्रवृत्तिकायाम् ।

• पञ्चपञ्चै । मनःशिलायाम् । वै. निघ. । वाजि-

देहगतक्कायाविशेषे । “सुखिन्ध्या पार्थिवी क्रया-
नामाव्योतिःसमन्विता ।” ज. द. ३७. ।

पार्व्यः । पुं । हरिणभेदे । श. च. ।

पार्वतः । पुं । निम्बवृक्षे । प. सु. । महाविम्ब-
वृक्षे । पौंड्रानिम् । र. मा. । स्त्री । हिमव-
शिलाजतुके । शीपके । वै. निघ. ।

पार्वतपीलुः । पुं । अचीटवृक्षे ।

पार्वती । स्त्री । छुद्रपाषाणभेदायाम् । छिन्ने
पार्थकृष्ण । रा. नि. व. ५ । सौराष्ट्रवृत्तिकायाम् ।
पञ्चपञ्चै, (वृद्धा) मृत्ति । छ. च. । र. मा. । मेष-
भग. चि. व्रणगजादुःशे । पिपल्याम् । घातकीवृक्षे ।
सिंहपिपल्याम् । रा. नि. व. ६ । गजपिपल्याम् ।
रा. नि. व. २३ । अतस्याम् । भा. । शङ्खकीवृक्षे । म.

पार्वतीयः । पुं । अचीटवृक्षे । अथरात्रि-
ग्राह । वै. निघ. । मशकजातिविशेषे । स. कल्प. ८
अ. । शालिधान्यभेदे । अर्क. चि. । स्त्री । नीलाञ्जने ।
वै. निघ. । [वितोरसे ।

पार्वतीसम्भूतः । पुं । गन्धके । र. मा. सं. पा.

पार्वतीयः । पुं । गजपिपल्याम् । प. सु. । वि-
वकशुषे । रा. नि. व. ६ । मर्यावर्तवृक्षे । छिद्रछिद्रि-
ग्रा । र. मा. । स्त्री । सौराञ्जने । शम्भो इति
लोके । र. मा. श. च. । स्त्री । घातकीवृक्षे । जिह्मि-
न्याम् । वै. निघ. ।

पार्श्वः । पुं. स्त्री । कचाया अर्धभागे । पौष्टि ।
रा. नि. व. १८ । स्त्री । पार्श्वस्थिसमूहे । पौष्टात्रि-
शङ् । म. ४ । [शङ् । रा. नि. व. १८ ।

पार्श्वकम् । स्त्री । पार्श्वस्थनि । पौष्टात्रि

पार्श्वपिपलम् । स्त्री, पुं । हरीतकीभेदे,
पारीषवृक्षे । गजहृद् इति पश्चिमदेशे । भा. म.
४ भ. योनिरी. चि. । चि. क्र. क. बन्धाप्रतीकारे ।

पार्श्वशूलः । पुं. स्त्री । शूलरोगभेदे, पार्श्वदेश-
स्थशूलरोगे । पार्श्वदेशना वा पार्श्वशूल । तस्य
निदानलक्षणम्—“कर्फं निरुद्ध पवनः सूचीभिरिव
निसृजन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्यादाभात-
संयुतम् । तेन वसिति वक्त्रेण नरोऽश्नन्न न का-
कति । निद्राश्च प्राप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्ति-
तः ॥” भा. म. ३७. ।

पार्श्वसंहतिः । स्त्री । पार्श्वभागे । भा. ।

पार्श्वसन्धिः । स्त्री । जघनान्तर्यग्रहसन्धः पार्श्वान्तरप्रतिबद्धपृष्ठसन्धिः । सु.शा.६अ. ।

पार्श्वीकृणः । पुं । बालरोगभेदे । वै.निघ. ।

पार्श्वस्थि (कास्थि) । स्त्री । चतुर्विंशतिपञ्जरास्थिनि । रा.नि.व.१८ । च.शा.७अ. ।

पार्श्वीन्द्रप्रियः । पुं । कर्कटे । हे.च. ।

पार्षतः । वि. । मृगसम्बन्धिनि । श्वेतविन्दुहरिणसम्बन्धिनि । सु.कल्प.१अ. ।

पार्णिः । पुं, स्त्री । गुल्फस्थोभागे । (ग्रीड-भृङ्गः, ग्रीडाणि । रा.नि.व.१८ । स गर्भस्थस्य मासवर्धनं भवति । सुखबीधः । पृष्ठभागे । हला. ।

पार्णोस्थि । स्त्री । गुल्फाधोभागास्थिनि । ते च हे । च.शा.७अ. । [पात्रे । हे.च. ।

पालः । पुं । चित्रकह्वे । वै.निघ. । मिह्रीवन-

पालकः । पुं, स्त्री । चित्रकह्वे । रा.नि.व.६ । गजन्तरे । गजवै. कृष्टे । कूडु । र.सा.सं.प्रदरा-रिरसे । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

पालकविषम् । स्त्री । तन्नामकस्यावरकन्दविषे । सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषं ।

पालकास्थिः । पुं । गजवैद्यकप्रणेतरी ऋषौ । चिका. । [च. । धन्वन्तरौ । चिका. ।

पालकाप्यः । पुं । चरकोक्ते, सुनिविशेषे ।

पालक्या (ङ्गा) । पुं । बालकाकारपालकृशा-के । प्रांल२ भाक । प.सु. । गुणाः—वातला-शीता श्रेष्ठा भेदिनी गुहः विटन्मिनी सदग्री-शामपिगुरककृद्ग्री च । भा.पू.१म.शा.व. । कफ-पित्वातविषमग्री रुक्षा च । राज. । कुन्दरुखी-टी । अम. ।

पालङ्कः (ङ्गः) । पुं, स्त्री । (Beta bengo-lensis). A sort of Beet root. खनाम-ख्यातपत्रशके । पालक्यशाक इति दाचिणाल्भा-फ । प्रांल२ भाक । हिं पलकौ । पालं शाक इ-ति चित्रकूटे प्रसिद्धम् । गुणाः—ईषत् कटुकं म-धुरं पथ्यं शीतलं रक्तपित्तघ्नं राहि सकर्षणम् । रा.नि.व.७ । शलकीह्वे । पात्रिपल्लिणि । प्रांल२ भा. ।

पालङ्गी । स्त्री । कुन्दरी । कुन्दरुथोष्ठी । अ. टी.भ. । उपोदिकायां । भू.हे. । पालङ्गे । प्रांल२ भाक ।

पालङ्गः (घ्राः) । पुं । कृताके । छात्रि, कौण्डिक । अम. । जलदले, कृतातिक्त्वे । श.र. ।

पालनम् । स्त्री । नवप्रवृत्तायाः गीः दुग्धे । गी-जला । कृ.प. । श.च. ।

पालनिका (ल[लि]नी) । स्त्री । वायमा-णाशाम् । वला लडा । रा.नि.व.५ । वा.चि.१अ. ।

पालाशम् । स्त्री । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ ।

पालाशी । स्त्री । भीरीह्वे । र.सा. ।

पालासः । पुं । पलासह्वे । वै.निघ. ।

पालिहिरः । पुं । मण्डलितपर्मह्वे । सु.कल्प. ४अ. ।

पालिः (ली) । स्त्री । कर्णलतायभागे । मी. । जलीकायाम् । कन्थितर्भाजने । हे.च. । कर्णरी-गविशेषे । कापेन प्रांल२ त्राणि । पाली प-ञ्चविधा । “परिपोटस्तथोत्पात उन्मथो दुःखवर्क-नः । पञ्चमः परिवर्हे च कर्णपान्था गदाः सृ-ताः ॥” तेषां लज्जानि तत्तन्पथ्यानि स्रग्याणि । चिकित्सा—अभ्यङ्गपरिष्केपद्विहृतमौल्यानि । (ली) मृगशृङ्गस्त्रियाम् । हारा. । पाकपात्रे । चित्रकह्वे । वै.निघ. । परिमाणभेदे । प्रांलि । चिका. । प्रस्थपरिमाणे । हे.च. । आलवाने । च.द. । “यत्रमाषमर्थो पाली १”

पालिका । स्त्री । पाल्याम् । श.च. ।

पालिषा । स्त्री । पारिभद्रह्वे । (अथमङ्गलरसे ।

पालिन्दः । पुं । कुन्दरुखीटी, सल्लकीन्या-से । वै.निघ. ।

पालिन्दा (न्दिः, न्दी) (न्या, न्धिः, न्दी) ।

स्त्री । श्यामलतायाम् । प.सु. । नम ४अ. । क-न्विहति । अम. । सु.कल्प.१अ. । कुन्दरुखीटी । रा.नि.व.१२ । अम. । भाग्याम् । वणिगडाणि । श्वेतापराजिताशाम् । वायमाणालतायाम् । वला लडा । वै.निघ. । मालविकाविहतायां । वा.उ. ३८अ. । कारवेलायां । क.वला । सु.चि.२७अ. ।

पालि(ली)शोषः । पुं । कर्णरोगविशेषः ।

लक्षणं - “शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशीर्षं तदा-
ह्वयम् ।” वा.उ.१.७७.।

पालीकुटः । पुं । चित्रकटले । वै.निघ. ।

पालिवतः । पुं । ह्रीपालरत्नसूरीहवे । वै.निघ.

पावकः । पुं । रक्तचित्रके । चित्रके । रा.नि.
व.६ । मे. । वै.निघ. २७. उव. चि. । शुक्लाञ्जने । मृथ्य
कालसर्पा । वै.निघ. । कुसुमवर्धे । रा.नि. व. ४ ।
अप्रिमयवर्धे । भजातकरवे । विडङ्गे । सदाचारि ।
मे. । हेदातायौ ।

पावकमणिः । पुं । मृथ्यकालसर्पा । वै.निघ.

पावकमन्यनः । पुं । अप्रिमन्यतुपे । वै.निघ.

पावकारणिः । पुं । अप्रिमन्यतुपे । प.सु. ।

पावकाक्षः । पुं । अप्रिमन्ये । वै.निघ. ।

पावकौष्मा (न) । पुं । मृथ्यकालसर्पा । वै.
निघ. ।

पावनम् । क्ली । कर्षीषधे । कुडु । रा.नि. व.
१२ । रुद्राजे । रा.नि. व. ११ । जले । मे. । चन्द्रे ।
वै.निघ. । गोमये । श.व. । पुं । चित्रके । सिद्धके ।
मिनाद्रमे । विश्व. । पीतसङ्गराजि । रा.नि. व. ४ ।
शङ्गे । वै.निघ. ।

पावनध्वनिः । पुं । शङ्गे । रा.नि. व. ६ ।

पावनी । क्ली । तुलसीहवे । रा.नि. व. १० ।
हरीतक्याम् । विश्व. । गोरीचनायाम् । नागव-
क्त्रौलतायाम् । वै.निघ. ।

पावासः । पुं । चन्द्रपणसे । वै.निघ. ।

पाशः । पुं । कचे । जाले । विका. ।

पाशवपालनम् । क्ली । घासे । श.व. ।

पाशी (इन्) । पुं । वरुणहवे । अम. । रस. र.
उद. चि. वज्रिभलातकरसे ।

पाशुपतः (कः) । पुं । श्वेतरक्तवक्त्रपुण्ड्रये ।
रा.नि. व. ५ । मे. । अगशिपुण्ड्रये । प.सु. । रा.नि.
व. १० । महावक्त्रहवे । वै.निघ. । [र.सा. ।

पाशात्याकरसम्भवम् । क्ली । शाश्वरलवणे ।

पाषाणः । पुं । गमके । प.सु. । करन्धीडि
पाषाणमेदं । वै.निघ. २७. अ.सा. चि. धातक्यादि-
मेदके । च. द. च. अ. नि. । मक्षरे । अम. ।

पाषाणकदली । क्ली । कदलीमेदं । काष्ठ-
कदली । वै.निघ. ।

पाषाणकुट्टकः । पुं । पाषाणमेदके ।
पाषाणकुट्टा । वै.निघ. ।

पाषाणगर्दभः । पुं । हनुमन्निजजुद्धरोगे ।
शालिगे । निदानलक्षणं - “वातश्लेष्मसमुद्भूतः श-
यश्चेत्तुमन्निजः । स्थिरी मन्दः शः श्लेष्मी श्रेयः
पाषाणगर्दभः ॥” भा.नि. । भा.म. ४७. । “हनुमन्तो
समुद्भूतं श्लेष्मन्त्यकजं स्थिरं । पाषाणगर्दभं वि-
द्यात् वल्गासपवनात्मकम् ॥” सु.नि. १३७. ।

पाषाणगैरिकम् । क्ली । गिरिकृत्तिकायाम् ।
गैरिगात्रे । वै.निघ. । [चि. रसाभ्रमण्डुरे ।

पाषाणजतु । क्ली । शिलाजतुनि । भेषशोध-
पाषाणभित् । पुं । पाषाणमेदं । पाथि. ११ ।
र.सा. । कुलम्बे । (एरन्ध्रममेके) । करन्धीडिपा-
षाणमेदं । वै.निघ. ।

पाषाणमेदः (कः) (नः) (दी (इन्) ।

पुं (Coleus amboinensis Syn. Coleus
aromaticus, स्खनासक्यतहस्वसुपे । पाथर-
चुनीति लोके । च.म. ४७. । पाथरकुटा, हिम-
गोश्वर । हिं पाथरचुर । मं के पाषाणमेदि । ते
पिडिचेदु । सा विषा वटपत्री स्खान्स्वचुद्रमेद-
न । सा. गुणाः - मधुरः । मिक्षुः लडुदाह-
सूत्रकृष्णः शीतलः अग्नीप्रेष्य । रा.नि. व. ५ ।
“अग्निमेदी हिमसिक्तः कषायी वल्लिशोधनः ।
मेदनी हन्ति दीपाशैगुण्यकृष्णः श्लेष्मदुजः । यो-
निरोगान् प्रमेहान् स्त्रीहृत्पुलत्रानि च ॥” भा.पु.
१७. ६. व. । वासहरः सञ्चितश्लेष्मणि अपकारि
वातपके हितः वातशान्तिकरश्च । अवशिष्टयोर्मु-
खाः स्वस्वपर्यायि मृग्याः । [श.चि. ।

पाषाणरोगः । पुं । अग्नीरोगे । च. द. च.

पाषाणवज्रकरसः । पुं । अग्नीरधिकारि
रसः । पारदः १७. मन्त्रकः २७. श्वेतपुनर्नवारसे ।
दिनं मदीयत्वा भूधरयन्त्रे पचिन् । उक्तस्य ज्ञानं
सूर्ययेत् । तुल्येन पाषाणमेदचूर्णेन यथाबलं भा-
वा दिया । रस. र. ।

पाषाणविषम् । क्ली । दारुमोचमेदं । कौश-
गुञ्ज । प.सु. ।

पाषाणसम्भववल्ली । स्त्री । प्रबालि । वै.
निघ. । [इति लोके । रा.नि.व.८]

पाषाणान्तकः । पुं । अङ्गनालकहवे । आपटा

पाहाडः (तः) । पुं । अङ्गदाराहवे । श.च.

पिकः । पुं । कोकिले । स्त्री । कोकिलायाम् ।
अम. ।

पिकदेवः } पुं । आसहवे । वै.निघ. ।
पिकप्रियः }

पिकप्रिया । स्त्री । सङ्गाजम्बूहवे । रा.नि.व.
११ ।

पिकबन्धुः । पुं । आसहवे । त्रिका. ।

पिकभञ्जका (च्या) । स्त्री । भूमिजम्बूहवे ।
वन.जान. । रा.नि.व.११ ।

पिकमङ्गोत्तवः । पुं । आसहवे । वै.निघ. ।

पिकरागः । पुं । आसहवे । रा.नि.व.११ ।

पिकवज्रभः । पुं । आसहवे । भा. ।

पिकाङ्गः । पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।

पिकाक्षः । पुं । कोकिलाक्षे । कुलिशावाङ् ।
रा.नि.व.२३ । रोचनीवनस्यतो । श.च. ।

पिकुरसः । पुं । मये । वै.निघ. ।

पिकेक्षणा । स्त्री । कोकिलाक्षपुत्रे । कुलेथ-
ङ् । रा.नि.व.४ ।

पिकः । पुं । करिपोते । श.मा. ।

पिङ्गम् । स्त्री । शोणपिण्डी । वै.निघ. । बालके ।
वाणी । हरिताले । पुं । वनसूयिके । रा.नि.व.
१०।११।१८ । वि. । पिङ्गलवर्णे ।

पिङ्गकपिशा । स्त्री । तैलपायिकायां । उलग
पोका । हे.च. ।

पिङ्गचक्षुः । पुं । कुशीरे । हे.च. ।

पिङ्गभासः । पुं । गौधेरकजातिभेदे । सु.कल्पः
८५. । See कौटः । [रा.नि.व.७ ।

पिङ्ग(ल)मूलम् । स्त्री । गन्धरे । अङ्गद. ।

पिङ्गलम् । स्त्री । रीती । पिठल. । रा.नि.व.
१३ । हरिताले । पुं । नकुले । स्यावरविषभेदे ।
हे.च. । पेषके । कुट्टेज. (पैठ) । रा.नि.व.१८ ।

उशीरे । राखायाम् । वै.निघ. । मङ्गलिसर्पविशे
धे । सु.कल्प.८५. । वागरे । त्रिका. ।

पिङ्गलनामकः । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

पिङ्गलोहम् । स्त्री । रीती । पिठल. । रा.
नि.व.१३ ।

पिङ्गला । स्त्री । अङ्गपाहवे । नि.कु.ग्राह. ।
र.मा. । गौरीचमायाम् । रा.नि.व.१२ । नकुल.
१८५. । राजरीती । पिठल. (पिठल) । रा.नि.व.
१३ । ज्योतिषतोलनायाम् । वै.निघ. । निर्विष-
जलीकायाम् । सु.म.१३५. । पाशभेदे । पिङ्गला
पाशे । रा.नि.व.१८ । कालिकायाम् । नाडीवि-
क्रमे । हे.च. । सा च दक्षिणाभ्यासः स्यात् धनुर्वका
दक्षिणनासान् गता । [सारटातिलके] । "पिङ्गला
सितरामा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ।" योगशास्त्रः ।

पिङ्गलाक्षः । पुं । पिङ्गलापक्षिणि । वै.निघ. ।

पिङ्गलिका । स्त्री । एकपक्षिणि । जटा. ।
मक्षिकाविशेषे । सु.कल्प.८५. । [वै.निघ. ।

पिङ्गवर्णकम् । स्त्री । गजर्मसुलि । अङ्गद.भुज. ।

पिङ्गसारः । पुं । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

पिङ्गस्फटिकः । पुं । गौरीदमयो । रा.नि.
व.१३ ।

पिङ्गा । स्त्री । वंशे । वंशलोचने । रा.नि.व.६ ।
शमीहवे । र.मा. । हिङ्गुलि । मे. । गौरीचमा-
याम् । रा.नि.व.१२ । हरितायाम् । रा.नि.व.१३ ।
रक्तवाहिनायाम् । वै.निघ. ।

पिङ्गाणः । पुं । काचि । वै.निघ. ।

पिङ्गाशः । पुं । मङ्गलविशेषे । पाशान् ग्राह. ।
स्त्री । स्वर्णे । पाका. (पाका) । मे. ।

पिङ्गाशी । स्त्री । नीलीहवे । मे. ।

पिङ्गास्यः । पुं । पिङ्गाशमर्कः । श.र. ।

पिङ्गाह्नः । पुं । पक्षिविशेषे । वक्. । कालवट-
पक्षी । वै.निघ. ।

पिङ्गाचः । पुं । बिडालि । वै.निघ. ।

पिङ्गी । स्त्री । शमीहवे । प.मु. ।

पिच(चि)ण्डः । पुं । उदरे । रा.नि.व.१८ ।
पयुष्टभागे । हे.च. ।

पिचव्यः (व्या) । पुं. स्त्री. कापांसि । हे. च. ।

पिचिण्डिका । स्त्री । इन्द्रवल्ली । पाटनत्र
डिम । हे. च. ।

पिचिण्डिलः । वि । लखीदरे । हे. च. ।

पिचुः । पुं । कापांस्याम् । रा. नि. व. ४ । का
पांसतूलके । अम. । तौलकहवे । प. प्र. १ ख. । कु-
ष्ठरोगभेदे । मं. । सूक्ष्मैलविधिमदे तैलाक्तपिच-
धारणरूपे । तैलाक्तं तूलकाद्वा इति । भा. म. ४ म.
योनिरी. चि. । कौ. । तूल. । तू. न. । सु. म. ५ ष. ।

पिचुकः । पुं । मदनहवे । कौटि. मन्त्र. । प.
सु. । पक्तकरीरजफलकापांसि । कर्णपुष्पाख्यमहा-
पुष्प । नीलोत्पले । सु. चि. ७ ष. । साकुरुण्डहवे ।
वै. निघ. ।

पिचुतु(तु)लम् । स्त्री । कापांसि । त्रिका. ।

पिचुमन्दः (मई) । पुं । निखहवे । निम्
गछि । रा. नि. व. ६ । सि. यो. सतिपातज्ज. चि. ।

पिचुलः । पुं । सावकहवे । डाडे गछि । अ-
म. । कापांसहवे । जलकाके । तिलकहवे । हि
जलहवे । मं. । तूल. । अ. टी. मा. ।

पिचुवर्त्तिः । स्त्री । तूलवर्ष्याम् । जूवार बा-
डि । च. द. भाषीताधिकारी ।

पिचक(ट)म् । स्त्री । वङ्गे । डाड् । प. सु. ।
रा. नि. व. ११ । शीषके । मं. ।

पिचटकः । पुं । नेवरीमे । पिठ्ठी बाग ।

पिचिटः । पुं । अप्रिपकृतिकीटविशेष । सु.
कन्य. ८ ष. । See कीटः ।

पिचितम् । स्त्री । अस्त्रिमङ्गविशेष । डाड् ८८-
गुटे ग. ७ ष. । तत्र एषुतां गतमप्यशोफम् । सु.
नि. ११ ष. । सवीर्यभेदे । “प्रहारपीडनाभ्यान्
यदङ्गं एषुतां गतम् । सास्त्रि तन्निश्चितं विद्यान्
मज्जरकधरिमुतम् ॥” सु. चि. २ ष. ।

पिच्छः (कः) । पुं । मोचरसे । अम. । ला-
ङ्गने । मं. । स्त्री । मयूरपुच्छे । अम. ।

पिच्छनम् । स्त्री । अन्त्यलपीडने । च. म. १८ ष. ।

पिच्छपादी । वि । तन्नामकपादरोगाक्रान्ते
(पुष्प) । रोमांस. । यत्ने यस्य समसामैव पचते ।

क्षेदश्च पिच्छिणी यस्य पिच्छपादीति तं विदुः ॥”
ज. द. १८ ष. ।

पिच्छभारः । पुं । मयूरपुच्छे । वै. निघ. ।

पिच्छलः । पुं । मोचरसे । आकाशवस्त्रात् ।
बहुवारहवे । वै. निघ. ।

पिच्छलच्छदा (दला) । स्त्री । उपोदि-
कायां । पूं. हे. गछि । बदरीहवे । त्रिका. ।

पिच्छलत्वक् । पुं । नागरहवे । स्त्री । ना-
गरहवत्त्वके । वै. निघ. । [वै. निघ.]

पिच्छलवीजः । पुं । वनपणसे । आनादम ।

पिच्छला । स्त्री । शूलोदणे । रा. नि. व. ८ ।
शाल्लीहवे । आकाशवस्त्रात् । वै. निघ. । उपो-
दिकायां । त्रिका. । [रा. नि. व. १८]

पिच्छवाणः । पुं । रणग्रन्थे । छेत्तुन प्राप्ते ।

पिच्छा । स्त्री । मोचरसे । प. सु. । भैव. स्त्री
रो. चि. मधुकादिल्लिहः । वा. उ. १४ ष. पुष्पानगपुष्पं ।
शिशपाहवे । श. च. । मण्ड. । भक्तमण्ड. । कीर्ति ।
पूगहवे । कदलोहवे । मं. । सर्पविषे । लालायाम् ।
शाल्लीहवे । चोले । वै. निघ. । अश्वपादरीमे ।
ज. द. । कतकहवे । अकाशलताशाम् । वै. निघ. ।

पिच्छावस्तिः । स्त्री । पिच्छलवस्ती । वा.
चि. ८ ष. । [गछि । श. च.]

पिच्छितिका । स्त्री । शिशपाहवे । शिष्ठ

पिच्छिलः । पुं । पिच्छालुके । प. सु. । बहु-
वारहवे । भा. । स्त्री । समखट्टधनि । वै. निघ. ।
सरसव्यञ्जनादी । भा. । खिग्धसुपादौ । मालदसः ।
समखभक्ते । सजलव्यञ्जने । नीलकण्ठः । त्रि ।
भक्तमण्डयुक्ते । अम. रा. ।

पिच्छिलकः । पुं । धन्वनहवे । क्षीमनां गछि ।
रा. नि. व. ६ । शाल्लीहवे । वै. निघ. ।

पिच्छिलगुणकर्म । स्त्री । पिच्छिलद्रव्यस्य
गुणकर्मणि । तत्र बल्यं सन्धानं श्रेष्ठं युक्तं । सु. ।

पिच्छिलच्छदा । स्त्री । उपोदकायां । पूं-
हे भाक । प. सु. ।

पिच्छिलत्वक् । पुं । धन्वनहवे । क्षीमनां
गछि । प. सु. । र. मा. । नागरहवे । त्रिका. ।

पिच्छिलवस्तिः । स्त्री । निहङ्गवस्तिभेदे ।

“वदरेरावतीशेलुशानालीपुष्यजाडुराः । चीरसि-
न्हाः चौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः । अत्रोर
भेगुरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः । सात्रा पिच्छिल-
वस्तीनां पलैर्होदशभिर्मता ॥” भा. ।

पिच्छिलसारः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।

पिच्छिला । स्त्री । वृक्षिकाख्याम् । विष्ठाती ।
रा.नि.व.५ । पीतशिशपात्रले । शिष्ठे गीष्ट । र.
भा. । कथ्यां । कटू । श.च. । अतस्याम् । ग्रन्थिना ।
रा.नि.व.१६ । शान्त्यसौत्रले । उपोदिकायाम् ।
मे. । श्लीढये । रा.नि.व.४ । वृक्षभेदे । विहि-
दना इति केचित् । कोकिलाले । कूलथाडा ।
रा.नि.व.४ ।

पिञ्जः । पुं । कर्पूर । भीनटमनौ कर्पूरः ।
रा.नि.व.१२ । स्त्री । वल्ल । मे. ।

पिञ्जकम् । स्त्री । हरितालि । र.सा.सं. ।

पिञ्जटः । पुं । पिञ्जटरी । पिष्टुटै । श.र. ।

पिञ्जनम् । स्त्री । तूलधनुसि । तूलो धेनो ।
चिका. ।

पिञ्जरम् । स्त्री । नागकेशरपुष्पे । रा.नि.व.६ ।
अस्थिपञ्जरे । अ.टी. । श्यामाके । हरितालि । अम. ।
स्वर्णे । मे. । वि. पीतवर्णे ।

पिञ्जरकम् । स्त्री । अतस्याम् । ग्रन्थिना । प.
सु. । हरितालि । रा.नि.व.११ ।

पिञ्जलम् । स्त्री । हरितालि । प.सु. । कुशपत्रे ।
धरणी । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

पिञ्जा । स्त्री । हरिद्रायाम् । तूलके । मे. ।

पिञ्जानम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.११ ।

पिञ्जिका । स्त्री । तूलनालिकायां । पीडिष ।
चिका. ।

पिञ्जूलम् । स्त्री । तूलवर्तिकायाम् । वै.निघ. ।

पिञ्ज्रूषः । पुं । कण्ठपुष्पे । छ.च. ।

पिञ्जेटः । पुं । नेत्रमले । पिष्टुटै । श.र. ।

पिटकः । पुं । विस्फोटके । मे. ।

पिट(टि)का । स्त्री । पिङ्कायाम् । रा.नि.
व.२० । मसुरिकायाम् । वैयकम् ।

पिटङ्काकी । स्त्री । कटुवृन्दाने । वै.निघ. ।

पिटङ्काशः । पुं । मत्स्यभेदे, पर्वतीर्क्षमस्ये ।
श.कण्ठ. ।

पिटङ्कोटिः (की) । स्त्री । इन्द्रवारुणीलता-
याम् । प.सु. । र. ।

पिटकम् (का) । स्त्री । दन्तकिट्टके । श.

पिठः । पुं । पीडायाम् । देवनले । वै.निघ. ।

पिठरम् । स्त्री । नागरसुप्तके । मन्थनदण्डे ।

मे. । पुं । स्थाल्याम् । अम. । च.सु.१५अ. ।

पिङ्कः (का) । पुं, स्त्री । व्रणविशेषे । शूत्र-
कुवि । लक्षणं — “उपययतेऽप्यककशांका क्षिप्रश्चा-
प्युपशम्यति । पायुक्तदेशे पिङ्का सा ज्ञेयाया भ-
गन्दरात् ॥ भगन्दरा तु विज्ञेया पिङ्काती विप-
थेयात् । पाथोः स्याद्वाङ्गुले देशे गृध्रसूला सकृज्ज-
रा ॥” स.नि.४अ. १ । प्रमेहज्वरविस्फोटकभेदे प्र-
मेहपिङ्कायां शराविकादी । सा दशधा । See
प्रमेहपिङ्का । कृष्टपिङ्कायाम्, यवप्रख्यादौ ।
ताः षोडश । मा.नि. । तासां लक्षणानि पथ्याधि-
स्ययाणि ।

पिङ्कालिका । स्त्री । नेत्रमले । च.र.पि.नि. ।

पिण्डः । पुं । गोपके । निम्नादल । प.सु. । ग-
भे । करिगण्डमूले । अम. । शरीरैकदेशे । वि-
का. । देहे । जवावले । सिद्धके । जल्ले । मे. । म-
दनवले । रा.नि.व.११ । स्त्री । लौहे । प.सु. ।
बालनामगन्धद्रव्ये । शकटोत्तले । रा.नि.व.६ । श-
रीरे । रा.नि.व.८ ।

पिण्डकः । पुं । पिण्डसुलके । पिण्डाली । रा.
नि.व.७ । गुणाः — “पिण्डकी वातलः प्रथी या-
ही वृष्यो महागुक् ॥” अ.वि.१६अ. । शिलारमे ।
अम. । स्त्री । गन्धवली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.
६ । ११ । नवनीते । अमे. ।

पिण्डकन्दः । पुं । पिण्डाली । रा.नि.व.७ ।

पिण्डका । स्त्री । मसुरिकायाम् । वै.निघ. ।

पिण्डखर्जूरः । पुं । खनामख्यातवले । पि-
ण्डिथञ्जुत्र गाष्ट । प.सु. ।

पिण्डखर्जूरिका (री) । स्त्री । बीपादि-
विदेशजातपृथुमिष्टफलखर्जूरवले । पिण्डिथञ्जु-
त्र । मे. । सा विधा पिण्डो राजपिण्डो वेति । व.

कीर्तिनाः—फलं गौत्रं हिमं स्वादु गुरु दाहपि-
तवासत्रं यमत्रं दीर्घहरिकरम् अग्निमान्धाकरं
विपन्नम् । रा.नि.व.११ । See खञ्जरी ।

पिण्डगुडचिका (ची) । स्त्री । कन्दश-
डूयाम् । रा.नि.व.३ । [टी.र.]

पिण्डगो(ड)सः । पुं । गन्धबोले । भा. । अ.

पिण्डतगरः । पुं । तगरपुष्पे । वै.निच. ।

पिण्डतैलम् । स्त्री । वातरक्ताधिकारं तैलम् ।
“समभृक्किष्टमग्निं ससर्जरसप्रारिवम् । पिण्ड-
तैलं तदभ्यङ्गावातरक्तकृत्वापहम् ॥” कटुहृत् १
अ. भग्न, मञ्जिष्ठ, तुला, अनसुमूल, धातुकाक १
छोटा । रस.र. । [रा.नि.व.१२ ।

पिण्डतैलकः । पुं । सिद्धके । शिवात्रम् ।

पिण्डपादः (यः) । पुं । इक्षिणि । विका. ।

पिण्डपुष्पम् । स्त्री । अशीकपुष्पे । जवापु-
ष्पं । वै.निच. । पत्रपुष्पे । भे. । तगरपुष्पे । अ.
र. । पुं । दाडिमवदे । विका. । [अ.मा. ।

पिण्डपुष्पकः । पुं । शाकविशेषे । वामूके ।

पिण्डफला । स्त्री । अलाव्याम् । प.म. । स.
चि.१८५. । “आलेपयेत्पिण्डफलाकीर्तिः ।” क-
टुहृत् । टि.र. । जटा. ।

पिण्डमस्तकः (का) । पुं, स्त्री । नागरमु-
सायाम् । रा.नि.व.६ ।

पिण्डमूल(क)म् । स्त्री । पञ्चविधमूलकान्त
ममूलके । गर्जरमूलके । दातुला मूला । गुष्पाः—
कटुर्णं गुष्पावातघ्नम् । रा.नि.व.७ ।

पिण्डयोनिः । स्त्री । योनिरोगभेदे । च.द.
योनिरौ.चि. । [चि. ग्राह. रा.नि.व.६ ।

पिण्डरोहिणकः । पुं । विकडतवचे । वैदे-

पिण्डवीजः । पुं । (Oleander odorum.)
कर्णिकारवर्धे । रा.नि.व.६ । [डि. वै.निच. ।

पिण्डयर्करा । स्त्री । खटीशर्करायां । कुलव-

पिण्डखेदः । पुं । पिण्डेन खेदे । वा.उ.२८५. ।

पिण्डहरिद्रा । स्त्री । यक्षिहरिद्रायाम् । शि-
ष्टा हरिद्रा । वै.निच. ।

• **पिण्डा** । स्त्री । कनूरीभेदे । भृगुनाडिविज-

य । सा कुलत्थिकायाः क्विञ्चि स्मृता । रा.नि.व.
१२ । हरिद्रायाम् । वंशपचीवर्धे । भा. । खञ्जरी-
वर्धे । पिण्डायसे । पि.उ.लो.ह. । रा.नि.व.१३ ।

पिण्डाञ्जनम् । स्त्री । अञ्जनविशेषे । वा.उ.
१४५. ।

पिण्डातः । पुं । सिद्धके । शिवात्रम् । र.मा. ।
गन्धरसे । रस.र.पिण्डान्धायस्त्रीह ।

पिण्डापा । स्त्री । नाडीहृद्गौ ।

पिण्डाभा । स्त्री । शर्कराभेदे । वै.निच. ।

पिण्डास्त्रम् । स्त्री । करकायाम् । अ.सा. ।

पिण्डास्यता । स्त्री । कन्दशडूयाम् । वै.निच. ।

पिण्डास्त्रम् । स्त्री । चाङ्गेरील्लिङ्गचक्रास्त्रवेतसज-
स्त्रोरकर्पूरनारङ्गफलषाडवसमभागमिश्रिते । “चा-
ङ्गेरील्लिङ्गचक्रास्त्रवेतसयुतं जम्बीरकर्पूरकं नारङ्गं फ-
लषाडवमिति तु पिण्डास्त्रं वीजास्त्रकम् ।” रा.
नि.व.२२ । [१२ ।

पिण्डायसम् । स्त्री । वीर्यलोह । रा.नि.व.

पिण्डारः । पुं । विकडतवचे । वैदेहि ग्राह. ।
वै.निच.२भ.ज्ज. । हवविशेषे । पि.उ.ग्राह. ।
मे. । कृष्णमदनवर्धे । स्त्री । (Trewia mudi-
flora.) फलशाकविशेषे । हिं पिण्ड. । फलगु-
णाः—“पिण्डारं शीतलं बल्यं । अ.रुचिकार-
कं । पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं लघु ॥”
भा.पू.१भ.भा.व.ज्योतिषतौनखे ।

पिण्डालः (तुः) । पुं । खनामख्यातकन्दशा-
कविशेषे । ठूवडि आलू, गोम आलू, हाति-
आला आलू । मं पंडालु । कं विलियम्बुल ।
उत्. घरा ललु । गुष्पाः—मधुरः शीतः सूचक-
ज्वरः दाहशोषमरुहः हृष्यः शुक्रः सन्तपणः । रा.
नि.व.७ । “पिण्डालुकः श्लेष्मकारः शूकराडिकरो
मृदुः ।” अचि.१६५. कन्दशडूयाम् । रा.नि.व.३ ।

पिण्डालु(लू)कम् । स्त्री । ठूवालुके । गोम
आलू । मो. आलू । हिं सुधनी । गुष्पाः—शुक्र
कफघ्नं वातकीपनघ्नं । राज. । शाकं सर्पपशाकगु-
णम् । च.स.२०५. ।

पिण्डासवः । पुं । यक्ष्णामासवविशेषे । त-
त्साधनविधिः—“प्राणिकीं पिण्डलीं पिष्टा शुद्धं

कञ्चं विभीतकाम् । उदकपस्थसंयुक्तं वनपक्षे नि-
धापयेत् । तस्मात्पुत्रं सुजाताकु सलिलाञ्जलिसंयुतं ।
पिबेत्पिण्डासवी क्षेपः..... ।” च.चि.१६७. ।
पिपलीकम्बः २ श. गुडः २ श. मधु २श. वारि
४ श. एकत्र कलमस्यं कृत्वा त्रिःसप्तकं मासं वा
यवपल्लमध्ये स्थापयम् ।

पिण्डाहम् । स्त्री । तगरपादके । रा.सा.से. ।

पिण्डाहा । स्त्री । नाडीद्विज्ञौ । रा.नि.व.६ ।

पिण्डः । स्त्री । पिण्डिकायाम् । पाटशत्रु डि-
ग । च.टी.२. ।

पिण्डिका (गुडी) । स्त्री । जैताम्बिकायाम् ।
रा.नि.व.४ । इन्द्रवक्त्रे । “तन्मध्ये पिण्डिका त-
था ।” रा.नि.व.१८ । तालवत् । वै.निघ. । च-
ल्लावाम् । पिण्डीतगरः । पिण्डीखर्जूरः । मे. । ने-
त्राभियन्दरीषे नेत्रकर्मभेदे । तदुक्तं — “युक्तमेव-
जकल्मस्य पिण्डी कवलसायया । वस्त्रखण्डेन स-
म्बद्धा नेत्राभियन्दनाञ्जिनौ । क्षिप्रोष्णा पिण्डिका
यति पिप्पे सा शीतला मतरा । क्लीषा श्लेष्मणि
प्रोक्ता विधिरुक्ता बुधेरयमिति ॥” भा. । पिण्डे ।
सा.कौ.अभ्यसराण्ये ।

पिण्डिकोद्वेष्टनम् । स्त्री । जाम्बवी जहामां-
सपिण्डस्य दण्डादिपीडनेनेव वेदनायां । पाटशत्रु
डिम उठा । भा.वि. ।

पिण्डितः (कल्कः) । पुं । शिलारसे । प-
सु. । See सिद्धकः । रा.नि.व.१९ । स्त्री । कांस्-
धातौ । वै.निघ. ।

पिण्डितैलम् । स्त्री । शिलारसे । वै.निघ. ।

पिण्डिनी । स्त्री । गिरिकर्णिकायाम् । अप-
त्राञ्जिता । रा.नि.व.२१ । [यके । वै.निघ. ।

पिण्डिरिका । स्त्री । मन्त्रिष्ठामाम् । तन्त्रुली-

पिण्डिला । स्त्री । कर्कटीभेदे, गीडुल्यायां ।
गोशूक । श.च. ।

पिण्डीतकः । पुं । कृष्णमदने । कान् नम्रग्री ।
सु.चि.१०.२५७. । मदनवत् । रा.नि.व.८ । सि.
बी.हर्दि.चि. । भा.स.४भ.नर्भचि. । फणिक्रक-
वत् । विच. । स्त्री । पिण्डीतगरः । उगत्रपाशुक ।
विच. ।

पिण्डीतकफलम् । स्त्री । कृष्णमदनफले ।
पाण्डुवर्णमदनफले । सु.चि.२५७. । मन्त्रकफले ।
वै.निघ. ।

पिण्डीतगरः (कः) । पुं, स्त्री । तगरप्रथवि-
शेषे । उगत्रपाशुक । कोङ्कणं पिण्डीतगरमात्रा
प्रसिद्धः । चिका. । रा.नि.व.१० । रस.२.विष.
चि. । [६.]

पिण्डीतरुः । पुं । मृदापिण्डीवत् । रा.नि.व.

पिण्डीपुष्पः । पुं । भृशो कवले । रा.नि.व.१० ।

पिण्डीरः । पुं । दाडिमवत् । चिका. । ससु-
द्रफेने । अ.टी.रा. । नकुल.१२७. ।

पिण्डीझवा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

पिण्डीलिः । पुं । उट्टे । वै.निघ. । चि. मु-
क्तसमुज्जिते । हे.च. ।

पिण्डा (का) । स्त्री । ज्योतिषतोलतायाम् ।
नडा कटेकी । वन उट्टे । प.सु. । वै.निघ. ।

पिण्डाकः । पुं, स्त्री । तिलकम्बे । शनि । तै-
लकिट्टे । तिलकुटे । रा.नि.व.१६ । “तिलादी-
नां निष्पीडितः कल्क उद्धृततैलमिलादिपिण्डः ।”
हंसद्रिः । च.सु.२७.तैलव्यापदयव्याम् । गुण्याः
— खानिकरी रुचः । विटभौ टट्टिविकारकृत् ।
वा.सु.६७. । सिद्धके । मिश्रात्रय । रा.नि.व.१२१
द्विज्ञौ । कुङ्कुमे । तैलपण्डाम् । लयप्राप्ति ।
बोलकन्दे । च.द.यन्त्रि.चि. ।

पितामहः । पुं । मुञ्जवत् । शूङ्ग । पितुः
पितरि । वै.निघ. ।

पिटग्रहः । पुं । वाक्परीगमदे । भूटानाम्-
ग्रहविशेषः । तन्त्रुलक्षणं — “प्रतानां स दिशति
संस्तवेषु पिण्डान् ग्रान्ताया जलमपि चापस्य-
वस्त्रः । मांसेषु सिलगुडपायसाभिकामसहस्रो भ-
वति पिटग्रहाभिगुटः ॥” सा.नि. । “रोमहर्षो
सुहर्षमिः ।” वा.उ.१७. ।

पिटजः । चि । शरीरे पितृजातेषु केशग्रन्थु-
नखदन्तास्थिबोमशिराद्यायुधमनीषु । च.शा.१७. ।

पिटतर्पणम् । स्त्री । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पिटप्रसूः । स्त्री । सायहाले । चम. ।

पिटप्रियः । पुं । मार्कवे । डीमश्राज । रा.°

नि.व.४। स्त्री। अग्न्यद्वये। भृङ्गराजे। काल-
शाकं। रा.नि.व.२३। [रा.नि.व.१६।

पित्तभोजनः। पुं। माषि। माष कर्णाग्र।

पित्तम्। स्त्री। गीरीचनार्थां। च.द.उज्या.चि.।

“सपितं स्थितमन्नं।” (Fel.) Gall or bile.

पाचकाम्यपरमासकशरीरस्थतेजीघाती। त्रिष्ठ।

हिं पीत् शुक्रा। तत्स्वरूपं यथा—“पित्तसुणं

द्रवं पीतं नीलं सत्वगुणोत्तमम्। सरं कटु लघु

स्निग्धं तीक्ष्णमस्त्रु पाकतः।” भा.। प्रकीर्णगुणः

—“पित्तं तिकास्वरसञ्च सारकं चोष्णं द्रवं ती-

क्ष्णमिदं मधी बहः। वर्षातकाले भृगमर्द्धरात्रौ

सम्यग्निर्दोषश्च ज्वरं च कृणति।” रा.नि.व.२१।

“पितं तीक्ष्णं द्रवं प्रीति नीलं पीतं तथैव च। उ-

ष्णं कटुरसश्चैव विदग्धसास्त्रमेव च। तदुष्णैकल-

कालं च मेघान्तं च विशेषतः। सम्यग्निं चाहारात्

च जीर्णयन्ने च कृणति।” सु.सू.२१अ.। “सर्वे

पित्तमपसारकुरुदुष्टव्रणापहम्। चक्षुष्यं कटुती-

क्ष्णोष्णमुनादक्तमिनाशनम्।” राज.। तच्च पाच-

करञ्जकसाधकलोचकभाजकमेदेन पञ्चविधमधि-

ष्ठानमेदतः यथाक्रमं अग्न्याशययुक्तमीहनेवहय

त्वस्त्रैशरीरेषु तिष्ठति। एतेषाञ्च कक्षाणि—

“पाचकं पचते भुक्तं शिराप्रिवलवर्धनम्। रससूत्र-

पुरीषाणि विरेचयति नित्यशः। रक्तकं नाम य-

नितं तदसं शीघ्रितं नश्यत्। यन् साधकसंज्ञं तत्

कृत्वाहुर्हि धृतिं स्मृतिम्। यदा लोचकसंज्ञं तत्

रूपयक्षणकारणम्। साजकं कान्तिकारि स्याद्विपा-

श्चङ्गादिपाचकम्।” भा.। “पितं पञ्चात्मकं तच्च

पक्वमाशयमध्यतः। पञ्चभूतान्मकलेऽपि यत्तजस-

गुणोदधात्। त्यक्तं द्रवत्वं पाकादिकर्षणानलसं-

ज्ञितं। पचत्यन्नं विभजते सारकिद्री पृथक् तथा।

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहं। करोति

बलदानेन पाचकं नामतः स्मृतम्। आमाशया-

चितं पित्तं रक्तकं रसरञ्जमात्। बुद्धिमेषाभिमा-

मायेरभिमतार्थसाधनात्। साधकं हृद्गतं पित्तं रू-

पलोचनतः स्मृतम्। दक्ष्णमाषोचकं लक्ष्णं भा-

जकं साजनाल्लवम्।” वा.। See अग्निः। पित्तप्रकृतिलक्षणम्—अकाले केशयुक्ततागीरवर्ण-

त्। गौत्रप्रियत्किन्नरसाशुभीजी हेषी च तीक्ष्णं च

मजीष्मसीवी। स्तुतिप्रियो दन्तविग्रहवर्धो ज्ञातः स

पित्तप्रकृतिर्मनुष्यः।” अचि.५अ.। “पित्तप्रकृतिको

लोको यादृशीऽप्य निमयते। अकालपित्तो गौरः

कीर्षी खेदी च बुद्धिमान्। बहुभुक् तामनेचश्च-

प्रे ज्योतीषि पश्यति। एवंविधो भवेद्यन्तु पित्तप-

कृतिको नरः।” भा.पू.१भ.।

पित्तकफज्वरः। पुं। पित्तश्लेष्मज्वरः।

पित्तकरः (कत्)। वि। पित्तजनकद्रव्ये,

वंशकरीरादी।

पित्तकासः। पुं। पित्तजन्यकासरीति। लक्षणं—

—“उरी विदाहज्वरवक्रशोषैरभ्यार्द्रतन्त्रिकमुन्म-

ष्टवर्णः। पित्तन पीतानि वमत्कटुनि कार्मुत्स

पाण्डुः परिदृष्टमात्रः।” सा.नि.।

पित्तघ्नम्। स्त्री। हृते। मधुरतिककपायद्रव्य-

मात्रे। वि। पित्तनाशके शीतस्वदुषिच्छिन्नगुणत्वा-

त्। सु.सू.४२अ.।

पित्तघ्नी। स्त्री। गुडूच्याम्। श.च.।

पित्तज्वरः। पुं। पित्तजन्यज्वरः। लक्षणं—

“वेगक्षीणोऽतिसारश्च निद्रालसत्वं तथा वमिः।

कण्ठग्रीहमुखनासानां पाकः” इ. जायते। प-

लापो वक्रकटुता सूक्ष्मादाहः। दृष्टयाः पीतवि-

श्लेषनेत्रत्वं पैतिके सम एव च।” निदा.।

पित्तद्रावी (द्रु)। पुं। मधुरजस्वीरहवे।

रा.नि.व.११। वि। पित्तद्रवकारिणि।

पित्तधरा। स्त्री। षड्रां शरीरकलायां, बह-

ण्याम्। अंश्वी। “या चतुर्भिः सप्तपानेन पित्तमा-

माशयात् प्रस्थुतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति। सु-

शा.४अ.। एवैव यद्वर्णीयुच्यते। “वर्णी पित्तधरा

नाम या कला परिकीर्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था

यद्वर्णी परिकीर्तिता।” सु.उ.४०अ.।

पित्तनाडी। स्त्री। दन्तमूलगतरीति। पित्त-

जन्यमाडीरति। उभयलक्षणम्—“पित्तातृषाज्वर-

करो परिदाहयुक्ता पीतं खवत्यधिकसुण्महः सु-

चापि।” सा.नि.।

पित्तपाण्डुः। पुं। पित्तजन्यपाण्डुरीति। लक्ष-

णं—“पीतसूचशक्नेचो दाहदृष्टाज्वरान्वितः।

भित्तिविट्कोऽतिपीतामः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥”
सा.नि. ।

पित्तप्रकोपी । वि । पित्तवर्द्धके फलेऽन्ने च,
यथाक्रमं तक्रसुरादिके मांसादिके चिति । भा.अस्त्र.
पि.वि. । “कोषशोकभयकामायासोपवासविदग्धमै-
थुनोपगमनकटुस्त्रलवणतीक्ष्णोष्णतुविदाहृतिस्तै-
लपि प्याककुलशसर्पपातसीहृरितशोकागोधामत्स्या-
जातिकमांसदधितरुजूर्विकामलसोवीरकसुरावि-
कारास्त्रकलकटुराकांश्चतिभिः पित्तम्यकोपमापय-
ते ।” सु.सू.११७. । [निगदी ।

पित्तप्रवर्त्तनम् । क्ली । ऊर्ध्वोभोगेण पित्त

पित्तमेवजम् । क्ली । मूत्रे । वै.निघ. ।

पित्तरक्तम् (शोणितम्) (तास्त्रम्) ।

क्ली । रक्तपित्तरीगे । रा.नि.व.२० । [चा.वि. ।

पित्तरताः । वि । पित्तभूयिष्ठशुके । रस.र.सू.

पित्तरोगः । पुं । पित्तकीपरीगे ।

पित्तरोहिणी । स्त्री । पित्तजव्यग्लरीगे । ल-
खणम् — “निरोद्धमाः क्षिप्रविदाहपाका तौत्रज्वरा
पित्तनिमित्ततः स्यात् ।” सु.नि.१६७. ।

पित्तिलम् । क्ली । हरितालि । प.सू. । भूर्जप-
त्रे । श.मा. । स्त्रनामस्थानताम्रयशदयोरुपधातौ ।
पिठल, कैठा पिठल । हिं पीतरी, काँवीपी
तरी । “राजरीतिः ब्रह्मरीति कपिला पिङ्गलापि
च । रीतिरप्युपधातुः स्यात् ताम्रस्थ यशदस्थ च ॥
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनेः । सं-
योगजप्रभावेण तस्याप्यस्ये गुणाः स्मृताः ॥” गुणाः
— “रीतिकायुगलं रुचं तित्कञ्च लवणं रसे । शी-
घनं पाण्डुरोगघ्नं क्षमिन्नं नातिस्त्रिणम् ॥” भा.पू.
१भ.धा.व. । अस्त्र-मारणं शोधनञ्च ताम्रवत् ज्ञे-
यम् । र.सा.सं. । वि । पित्तयुक्ते । स्त्री । शाल-
पत्रांम् । रा.नि.व.४ । जलपिष्यन्धाम् । मे. ।

पित्तवर्गः । पुं । पञ्चविधपित्तेषु । तानि च
मत्स्यगवाश्वरुक्वर्द्धिजानि । मत्सालरे वाराहच्छा-
गमर्द्धिषमास्त्रमायूरजानि । “पित्तं पञ्चविधं म-
त्स्यगवाश्वरुक्वर्द्धिजम् ।” इति । र.सा.सं. । “वा-
राहच्छागमाहिषमास्त्रमायूरपित्तजमिति ।” म-
त्सालरम् । [निघ. ।

पित्तवस्त्रभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । वै.

पित्तविदग्धदृष्टिः । पुं । दृष्टिरोगविशेषः ।
लक्षणं यथा — “पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता
भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपानि च तेन
पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ प्राप्ते तृतीयं
पटलतु दोषे दिवा न पश्येन्नृशि वीक्षते च । रा-
त्रौ स शीतानुग्रहीतदृष्टिः पित्तात्यभावात् सक-
लानि पश्येत् ॥” सा.नि. ।

पित्तवि(वी)सर्पः । पुं । पित्तजव्यविसर्परी-
गे । भा. । लक्षणं — “पित्तादुत्तगतिः पित्तज्वर-
लिङ्गीऽतिलोहितः ।” सा.नि. ।

पित्तव्याधिः । पुं । पित्तजव्यरीगे । भा. ।

पित्तशूनाम् । क्ली । पित्तजव्यग्लरीगे । लख-
णं — “दृग्णादाहारतिस्वेदकटुस्त्रलवणोत्तरम् । शूलं
शीतस्त्रमप्रायं पैत्तिकं लघ्वश्चक्षुः ॥” सा.नि. ।
“पिते तु शूलं वसनं पर्योऽम्बु रसेभ्येक्षीः सपटो-
लनिम्बैः । शीतावगच्छाः पुलिनाः सवाताः कांक्षा
दिपात्राणि जलभुतानि ॥ मुहुः शालियवाः क्षौ-
सपिःपानं विरेचनं । जाङ्गलाणि च मांसाणि मे-
षजं पित्तशूलिनाम् ॥” च.द. ।

पित्तश्लेसज्वरः । पुं । पित्तकफाधिकतज्वर-
दे । लक्षणं — “लिततिक्तास्यता तन्दा मांशः का-
सी, क्विच्छपा । सुहृदोक्षी सुहृः शीतः पित्तश्ले-
सज्वराकृतः ॥” सा.नि. ।

पित्तसंशमनवर्गः । पुं । पित्तशालिकरद्वय-
गणः । यथा — चन्दनकुचन्दनीशीरङ्गीविरसन्निष्ठाप-
यत्याविदारिद्र्यतावरीशुद्धाश्रैवालकह्लारकुमुदीत्यल-
कदलीकन्दलीदूर्वाभूव्याप्रधर्तानि, काकोल्यादि-
न्यधीधादिस्त्रेणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशम-
नी वर्गः । सु.सू.२६७. ।

पित्तस्त्रावः । पुं । नेत्रमन्त्रितरीगे । लक्षणं
यथा — “पीतभावं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्त्रावं स-
खवेत् सन्धिसमग्रात् ।” सु.उ.२७. । [निघ. ।

पित्तहा । पुं । पर्यटके । वि । पित्तघ्ने । वै.

पित्तहरः । पुं । काकोल्यादिगणः । सि.यो.
व.भा.वि. । च.द.कृद्धिं वि. । उभरी । वै.निघ. ।

पित्तातिसारः । पुं । पित्तजन्यातिसाररीगे ।
See अतीसारः । [अ. ।

पित्तानुबन्धः । पुं । पित्तानुबन्धः । वा.चि.१ •

पित्ताण्डः । पुं । अथस्य अण्डस्कन्दरोगे । ज.
द.५.०५. ।

पित्ताभिष्यन्दः । पुं । सर्वगताक्षिरोगमेदं ।
पिठञ्जल षोक् उठो । यथा — “दाही घूमायनं
शीफः श्वावता वर्त्मनो वष्टिः । अलः क्लेदोऽयु पी-
मोर्णं रागः पीताभदर्शनम् । चारीचित्तस्थताबिलं
पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ॥” वा.उ.१५५. ।

पित्तारिः । पुं । पर्पटे । क्फ२पापण्ड । रा.
नि.व.३ । लात्तायाम् । लाहा । रा.नि.व.६ । व-
र्वरवन्दने । रा.नि.व.१२ ।

पित्तिका । स्त्री । शतपदीमेदं । क्फमूत्रे वि-
र्णय । सु.कल्प.८५. ।

पित्तोत्क्रिष्टम् । स्त्री । नेत्रवर्माग्रशरीरे ।
लक्षणं यथा — “सदाहक्तेदिनलोदं रक्ताभं स्पृशं
नाजसं । पित्तेन जायते वर्त्म पित्तात्क्रिष्टसुश्लि-
तम् ॥” वा.उ.८५. ।

पित्तोदरम् । स्त्री । पित्तजन्योदररोगे । तस्य
लक्षणं यथा — “यद्येषलणाज्वरदाहयुक्तं पीतं शि-
रा यत्र भवति पीताः । पीताक्षिविरूमूत्रखानन-
स्य पित्तोदरं तत्त्वचिराभिर्बद्धि ॥” सु.नि.७५. ।
पुं । मध्यविषवर्धकजाती । सु.कल्प.८५. ।

पित्तोत्त्वणः । नि । पिशाधिके । वा.चि.७५. ।

पित्तोत्त्वणसन्निपातः । पुं । आशुकारिस-
न्निपातज्वरे । तस्य लक्षणं — “अतीसारी भस्मी सू-
क्ता मुखपाकलयेव च । गात्रे च विन्दवी रक्ता
दाहोऽतीव प्रजायते । पित्तोत्त्वणस्य लिङ्गानि स-
न्निपातस्य लक्षयेत् ॥” भा.म.१८. ।

पित्रर्हः । पुं । माषकलाये । ने. ।

पित्रम् । स्त्री । मधुनि । रा.नि.व.१४ । पुं ।
माषे । माषकलाय । रा.नि.व.१६ ।

पिनसः । पुं । नासारोगे, षपीनसे । निदा. ।

पिनाकः । पुं, स्त्री । तन्नामकनीलाभमेदं ।
वै.निघ. । See अभम् ।

पिन्धासः । पुं । हिङ्गुनि । जटा. ।

पिपासा । स्त्री । टण्णायाम् । रा.नि.व.२० ।
अथ यवागुः सङ्गीकादिमित्रा प्रशस्ता । च.पू.२५. ।

पिपासुः । नि । टण्णातुरे ।

पिपिली । स्त्री । पिपीलिकायाम् । वै.निघ. ।

पिपीलिकः । पुं । कणवर्णमहापिपीलिका-
याम् । वङ्ग डेट्श पिपिटु । हे.च. ।

पिपीलिका (ली) । स्त्री । पिपिल्याम् ।
भिपण्ड । ताः षड्विधाः — स्फुलशीर्षा संवाहिका
ब्राह्मणिका अकुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति ।
ताभिर्दंष्ट्रे दंष्ट्रे श्वयथुरग्रिस्थं वदाहशीफो भवतः ।
सु.कल्प.८५. । [शर्करायां । त्रिका. ।

पिप्यटा । स्त्री । शर्करायाम् । वै.निघ. । मुङ्ग-

पिप्यलः । पुं । अथल्लवचे । र.मा. । वा.सू.
१५५. न्ययोधादिः । पचिविशेषे । ने. । स्त्री । क-
ले । त्रिका. । [८५. । सीवनसूत्रे । ने. ।

पिप्यलकः । पुं, स्त्री । क्षनाये । ने. । च.शा.

पिप्यलपर्णी । स्त्री । मेषपश्याम् । वै.निघ. ।

पिप्यलिः (ली) । स्त्री । Piper longum.
Syn. Chavica (R. Singhii.) Long
pepper. खनामख्यं । इदमेव । पिपूल श-
छ । हिं पीपर । ३ । पिपली । कं हिप्पली । तं
पिप्यलिचट्टु । बम्. वङ्गालिपिपरि । ता. पिपि-
लि । पिप्यली तनपिप्यली गजपिप्यली सिंहपि-
प्यली चेति षड्विधा । गुणाः स्वस्वपर्याये ख्याः ।
सा. गुणाः — ज्वरघ्नी हृष्या तित्तीक्षा कटुः तिक्ता
दीपनी मासतन्नासकासक्षेपलघ्वी च । रा.नि.व.
६ । भार्द्रपिप्यली कफकरी क्षिप्वा शीतला मधुरा
गुरुः पित्तघ्नी च । शुष्का सा पित्तकीपनी । मधुरा
सा मेदोवृद्धिकफनासकासज्वरघ्नी मेधाप्रवृद्धिक-
री च । गुडंन सा जीर्णज्वराग्रिमास्यहरी । तत्र
भागैकं पिप्यल्या भागद्वयञ्च गुडस्येति वृद्धाः । भा.
पू.१८. । कटुका पिपं श्रमयति स्फुटशीतवीर्यला-
त् । सु.सू.४०।४६५. । अल्लवचे । मद.व.५. । अ-
त्रल्लिकायाम् । गङ्गा अशुथ । रा.नि.व.११ । क-
र्णगतरीरे । लक्षणं — “एकी नीरुग्नेकी वा गर्भे
मांसाङ्कुरः स्थिरः । पिप्यली पिप्यलीमानः .....
... ॥” वा.उ.१७५. ।

पिप्यलीखण्डः । पुं । See खखपिप्यली ।

पिप्यलीद्वयम् । स्त्री । पिप्यली गजपिप्यली
चेति द्वये । च.द.कफज्व.चि.निम्बादिः ।

पिप्यलीसञ्जयः । स्त्री । नारायणसञ्जयसञ्जय-

मूले । त्रिशूलमूल । नं पिपलीमूल । नं हिप्यलि-
यवेक । तं पिपलीदुष्य । गुणाः—कटूणां शेषक-
मिहं दीपनं वातरोगघ्नं रीचनं पित्तकोपनघ्न ।
रा.नि.व.६ । रीचनं कटूणां लघु मेदि कफवाती-
दरघ्नम् आनाहस्रीहृगुलघ्नं वासल्यहरघ्न । भा. ।
च.द. । “खट्वीकापिपलीमूलचव्यचित्रकानगरैः ।”

पिपलीरसायनम् । क्ली । मेधाकररसाय-
नविशेष । “तिलतिलखलु पूर्व्याह्ने भुक्ताये भीजनस्य
च । पिपप्लवः किंशुकवारभाविता घृतभर्जिताः ।
प्रयोज्या मधुसर्पिर्भां रसायनगुणैर्विषा ॥” च.चि.
१५. ।

पिपलीवर्द्धमानम् । क्ली । रसायनविशेष ।
यथा—प्रथमदिने दश पिपलीतण्डुलं दुग्धेनारभ्य
प्रतिदिनं दश दश दशाहपथ्येनं वर्द्धयेत् । अथ
क्रमेण प्रत्यहं दश दश क्लासयित्वा पुनर्नवारिकं
यावत् पूर्व्ववत् दुग्धेन सिवेत्, प्रतिदिनञ्च औषध-
पाके सति सघृतदुग्धं षष्टिकाग्रं भजयेत् । इति
उत्तमस्य भावा । मध्यस्य षट्, हीनस्य त्रीणि च
भावा । च.चि.१५. ।

पिप्पल्यादिकषायः । पुं । पिप्पल्यादिगण-
सिद्धे कफपाचनकषाये । सु. । १ । पिपलीमूल-
गुडूचीविश्वमेघजसिद्धे कषाये वातज्वरे हिते । वा.
चि.१५. । २ । पिपलीश्राविवाद्राचाश्रतपुष्पाहरे-
णभिः कृतं कषाये वातज्वरे हिते । च.द. ।

पिप्पल्यादिगणः । पुं । गणोऽयं वातकफह-
रः दीपनघ्न । “पिपलीपिपलीमूलचव्यचित्रकय-
ज्ञवैरमरिचहृत्पिपलीहरेणकैलाजमीन्द्रियवपा-
ठाजोरकसर्वपदहानिस्त्वदनफलहृद्भुभागीमूर्त्वा-
तिविषावचाविडक्कानि कुटुरोहिणी चैत ।” सु.
सू.३८५. ।

पिप्पल्याद्यष्टतम् । क्ली । शूलं घृतम् । गव्य-
घृतं ४ श. । काषायं—पिपली ४ श. वारि ६४
श. शे. १६ श. । कल्कायं—पिपली १ श. । प-
न्नाम्नप्रातज्वरे—गव्यघृतं ४ श. । कल्कायं—
पिपली रक्तचन्दनं सुलभं उशीरं कटुकी इन्द्रियवः
सूत्रामलकी अनन्तमूलम् अतिविषा शालपथी
द्राक्षा आमलकी विलमूलकं चायमाषा (वर्ग)
पूत्रं फटिकारी, एषां प्रति २ ती, वारि १६
श. । रस, र. ।

पिप्पल्याद्यलेहः । पुं । हिङ्गायाम् कासे
लेहः । “पिप्पल्यामलकौद्राक्षाकोलास्थिमधुमर्ष-
रा—विडङ्गपुष्करैर्युक्तौ लेहौ हन्ति सुदुर्जयम् ॥”
रस,चि. । रस,र. । चव्यः उदरे—“पिपलीमूल-
पिप्पलाभित्रकत्रयेन्दुसैस्त्रैः । योजितौ नियतं ह-
न्ति लेहः सर्व्वीदरामयम् ॥” पिप्पलाभः गन्धरसः ।
इन्दुः कर्पूरं । सर्व्वसमं लौहचूर्णं शास्त्रम् । रस,र. ।

पिपिका । स्त्री । दन्तमले । त्रिका. ।

पिप्पुः । पुं । जतुमणौ । छडूत्र । च.र.१५. ।

पिप्परिः । पुं । इस्त्रमले । रा.नि.व.११. ।

पियारकम् । क्ली । खनामख्यातफलं । (प-
राश्री कुल । अर्क. ।

पियालः । पुं । (Buchanania latifolia.)
खनामख्यातमहातरौ । अस्य वीजं चिरोद्गीति
लोके । पिप्पलाभा । हिं नियवेकं नं चारीली ।
पद्मा. चिरोली । उत. चरु । ता. काटमरा ।
सु.सू.१५. । वा.सू.१५.अ.मयोधादिः । वीजगु-
णाः—गुरु सरं दाहज्वरहृत्पाघ्नं । रा.नि.व.११. ।
मधुरं क्षिप्तं हृहणं वातपित्तघ्नं । राज. । च.सू.
२४५. । तैलं विभोतकतैलगुणं । पियालमज्जा
मधुरी हृष्यः वातपित्तघ्नः । सु.सू.४६५. । अस्य
निर्यासः उदरामयघ्नः शीबामंसगुणशोफे च
हितः । See अखटः ।

पियालास्थिजः । पुं । पियालफलमज्जायां ।
पिप्पलाभा ज्योतिः भञ्ज । भैष.शूलचि.पुगखण्डे ।

पिलिपिच्छिका । स्त्री । शिशांमालकायह-
मेदे । या एकादशे दिने मांसं वर्षे वा रज्जाति ।
तेन बालस्य ज्वरगात्रभङ्गादिर्भवति । च.द.बाल.
चि. ।

पिलुकः । पुं । पीलुवले । श.र. ।

पिलुनी (पर्णी) । क्ली । सूत्र्यां । र.सा. ।

पिप्पः । पुं । क्रिन्ननेत्रोणे । अम. वा.उ.१९५. ।

पिप्पका । स्त्री । करुकायाम् । श.सा. ।

पिप्पाचः (ग्रहः) । पुं । भूतग्रहविशेषः । पि-
प्पाचग्रहलक्षणं यथा—“उल्लाः क्लृप्तपक्षोऽचिर-
प्रलापी दुर्गन्धी भ्रममश्रुचिक्षयातिलोलः । बह्व-
शी विजयवनात्तरोपसेवी व्याघ्रेण न भयति कदम्ब-
पिप्पाचमुष्टः ॥” भा.नि. ।

पिशाचघ्नः । पुं । चेतसर्पे । प.सु. ।

पिशाचद्रुः (वृक्षः) । पुं । श्राखोटवृक्षे । (म-
४३) ग्राह । चिका. । र.मा. ।

पिशाचिका (ची) । स्त्री । सूअजटामा-
स्याम् । See चाकाशमांसी ।

पिशितम् । स्त्री । मांसं । रा.नि.व.१८ । स्त्री ।
जटामास्याम् । रा.नि.व.१९ । वै.निघ. ।

पिशितरोहिणी । स्त्री । मांसरोहिण्याम् ।

पिशितादकम् । स्त्री । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

पिशिनी, पिशी । स्त्री । जटामास्याम् ।
रा.नि.व.१९ ।

पिशितकः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

पिशुः (ना) । स्त्री । स्रक्त्रायाम् । शक्रप्रत्य ।
रा.नि.व.१९ । (ना) शयिपथं । (ग्री.टि.ना) । वै.
निघ. ।

पिशुनम् । स्त्री । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१९ । मे. ।
पुं । तगरं । काके । कापसि । वै.निघ. ।

पिष्ट(क)म् । स्त्री । भोज्ये । शीत । अस्थिम-
द्विविधे । सु. । पुं । नन्दिवृक्षे । वै.निघ. । ति-
लकम् । (टि.ग.टि.) । रा.नि.व.१६ । पुं । स्त्री ।
शक्रगताक्षरोममेदं । सलक्षम् — “उत्कृष्टः सल-
क्ष नमोऽयं पिष्टगुणो विदुषः स भवति पिष्टकः
सुव्रतः ।” सु.उ.४७. । “श्लेष्माकृतकोपेन शुक्लं
मांसं समुव्रतं । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाका-
दशमन्निभम् ॥” भा.स.४४. । तण्डुलचूर्णादिकृत
भक्ष्यस्यैव विशेषः । पि.टि. । सा. गुणाः — “पिष्टं
प्राणकरं कलं विदाहि गुरु दुर्मेरम् ।” शालितण्डु-
ल पिष्टकगुणाः — “शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपि
सविनाशनाः ।” वैदलकपिष्टगुणाः — “वैदला
गुरवी भक्ष्या विटम्बिष्टतमाकृताः ।” गुडादिकृत
पिष्टगुणाः — “सगुडाः सतिलाश्चैव सखौदलीरश-
कंराः । भक्ष्या इत्याथ बल्याश्च गुरवी हंङ्ग्याः प-
राः ॥” खेडसिद्धगोधूमकृतभक्ष्यगुणाः — “खेडः
खेडसिद्धाश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवसंपेया
इया बलीपथयवनेनाः ॥” राज.३५. ।

पिष्टपचनम् } स्त्री । पिष्टकपचनपात्रे । (उ-
पिष्टपाकभृत्) गनी । अम. । इ.व. ।

पिष्टपाचकः । चि । पिष्टकपाककारिणि ।

पिष्टपायसः । पुं । स्त्री । कश्करायाम् । शि-
व. । प.सु. ।

पिष्टपूरः । पुं । द्रुतभर्जितगोधूमकृतखाद्यद-
व्ये । पू.ति.टि. । वटके । वड़. । चिका. ।

पिष्टमेहः । पुं । प्रमेहरीगविशेषे । अत्र नरा-
सपुलकं पिष्टरसपुलकं मेहति । सलक्षणं — “संघट-
रोमा पिष्टेन पिष्टवद्गुलं व्युतम् ।” भा.नि. ।

पिष्टयानिः । स्त्री । खर्परपोलिकायाम् । वै.
निघ. । [नी, कृष्ण, छे.च.]

पिष्टवर्त्तिः । पुं । सुहादिकृतपिष्टकमेदः । उभ-
पिष्टवान् । चि । शक्ते । भा.नि.रो.चि. ।

पिष्टवैकृतम् । स्त्री । पिष्टान्नं । वै.निघ. ।

पिष्टसौरभम् । स्त्री । चन्दनं । हारा. ।

पिष्टातः । पुं । किङ्किराते । आनीत । चिका. ।

पिष्टिकम् । स्त्री । तण्डुलगतवलीरे । आ.टि. ।
रा.नि.व.१६ ।

पिष्टिका । स्त्री । पिष्टकमेदः । (मि.टि.) ।
हिं पिष्टौ । तत्करणविधिः — “दासिः सं-
तोषे ततोऽपिष्टतकचुकाः शिलायां सा-
पिष्टिका कथिता युधेः ॥” भा.पू.२३. ।

पिष्टी(ष्टी)ड़ी (खड़ी) । स्त्री । त्रिषुपे ।
रा.नि.व.४ ।

पिस्तम् । स्त्री । (Pistacia vera.) The
pistachio nut tree, पेना इति प्रसिद्धं का-
वलदेशीयफलं । (प.टि.) । गुण — “उष्णं दीर्घ-
हरो । अस्थि बल्यं । अजीर्णं हितम् ।

पीचः । पुं । अवरविबुके । (मि.टि.) । वै.निघ. ।

पीठः । पुं । स्त्री । चिचकवृक्षे । भा. । देवनले ।
यावनालादिचूर्णे । वै.निघ. । आसनं । (पि.डि,
छोकी, कुशासन, शर. ।

पीठसर्पि (इन्) । पुं । पट्टी । खञ्जि । ह्या. ।

पीडनम् । स्त्री । पीडायाम् । टापन, टिपन ।
भा.नि. । बायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु.सू.२२.अ. ।
व्रणस्य पूयनिर्गमार्थम् । अङ्गुल्यादिना पीडायाम् ।
टि.पा. । सु.सू.७.अ. ।

पीड़ा । स्त्री । पीड़ने । अम. । शरीरादिवह-
विधरीगे । सु. ।

पीड़ाभञ्जीरसः । पुं । श्लाघिका रसः ।
अभञ्ज ३ भ. प्रारदः १ भ. गन्धकः १ भ. जै-
पालवीजं २ भ. टङ्गश्वारः ३ भ. । जम्बीरसेन
सर्वम् । माना कीलमिता । अनु. गुडकाञ्जिके ।
रस. चि. ।

पीतः । पुं. वेतसज्जातायां । (वठ गीछ । रा. मा. ।
अङ्गीकृतत्वे । अं. काडु गीछ । रा. नि. व. ६ ।
शाखोटवत्त्वे । अं. ७७ । गीछ । रा. नि. व. ६ । पुष्प-
रागमयी । रा. नि. व. १२ । शालिधान्वविश्वे । न-
न्दिवत्त्वे । सोमलतामिदे । पीतभिरुपा । वै. निघ. ।
हरिद्रावर्णे । अम. । स्त्री । पद्मकाष्ठे । रा. नि. व.
१२ । हरिताले । रा. नि. व. १२ । पीतीश्वरी । कु-
कुम्भे । कुसुमे । प्रधाले । पद्मकेसर । पीतचन्दने ।
वै. निघ. । पाने । मे. ।

पीतकम् । स्त्री । पीतचन्दने । कुकुम्भे । काष्ठा-
गुह्ये । पद्मकाष्ठे । रा. नि. व. १२ । वर्णरमेदे ।
मधुनि । गज्वरसूत्रे । पीतजीरके । पीतलोधि ।
किराततिके । छिवाडा । वै. निघ. । सुवर्णे । री-
ती । पिठल । स्वर्णमाचिके । रा. नि. व. १२ । ह-
रिताले । अम. । पुं । पीतशालवत्त्वे । पित्राशाल ।
र. मा. । पृथुश्लिख्योपाकवत्त्वे । हरिद्रवत्त्वे । रा.
नि. व. ६ । विरविज्ज । सु. म. ३८५ । नन्दिवत्त्वे ।
रा. नि. व. १२ ।

पीतकचूर्णम् । स्त्री । सुखरीगे चूर्णम् । "न-
नःशिला यवहारी हरितालं ससैम्बवं । दार्वीलक
क्षिति तच्चूर्णे माचिकेण समायुतं । सूक्ष्मं छतम
खेन कण्टरीगेषु धारयत् ॥" च. वि. २६५ ।

पीतकटुकी । स्त्री । पीतरीक्षण्याम् । पीठ-
वर्ण कटुकी । प. सु. । [कला । वै. निघ. ।

पीतकदली । स्त्री । स्वर्णकदल्याम् । टै. पा ।

पीतकटुः (मः) । पुं । हरिद्रवत्त्वे । रा. नि.
व. ६ । [रा. नि. व. ७ ।

पीतकन्दम् । स्त्री, पुं. गर्ज्वरसूत्रके । गाञ्ज्वर ।

पीतकरवीरः । पुं । पीतपुष्पकरवीरवत्त्वे ।
श्रीउपूष कन्नवौद्रक । गुणैः साधारणकरवीर-
तुल्यः । रा. नि. व. १० । See करवीरः ।

पीत(ति)का । स्त्री । हरिद्रायाम् । प. सु. ।
दाहहरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ । भेष सुखरी. चि. ।
स्वर्णयूषिकायाम् । रा. नि. व. १० । कुषाण्डे । बो-
पालतायाम् । वै. निघ. । स्वकायां । पिङ्गिमाक ।
वा. व्या. चि. हिमसामरतैके । अतपदीनामकौटभि-
दे । सु. कथ. ८५ । कृष्णसाध्यलूताविश्वे ।

पीतकाञ्चनः । पुं । पीतपुष्पकाञ्चनमेदे । गु-
णाः—“पीतलु काञ्चनी याहो दीपनी त्वषरीष-
णः । त्वरी सूत्रकृष्ण कफवायुष नाशनः ॥”
वै. निघ. ।

पीतकायता । स्त्री । पित्तजरीगे ।

पीतकावेरम् । स्त्री । कुकुम्भे । पित्तले । मे. ।

पीतकाष्ठम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । पद्मकाष्ठे ।
पीतचन्दने । रा. नि. व. १२ । पुं । हरिद्रवत्त्वे ।
रा. नि. व. ६ । [तायाम् । रा. नि. व. ३ ।

पीतकीलका (ला) । स्त्री । आवर्तकील-

पीतकुरवः (कः) । पुं । पीतभिरुपीचुपे ।
श्रीउ खीणि । रा. नि. व. १० । See किङ्किरातः ।

पीतकुषाण्डम् । स्त्री । वेदेशिककुषाण्डे ।
विनाति कुण्डा । गुणाः—“अपरं पीतकुषाण्डं
गुह्य पित्तकरं परं । अधिमान्यकरं स्वादु शैषाणं
वातकोपनम् ॥” आचैथः ।

पीतकुसुमः । पुं । पीतभिरुपीचुपे । श्रीउ
खीणि । रा. नि. व. १० । See किङ्किरातः ।

पीतगन्धम् । स्त्री । पीतचन्दने । रा. नि. व. १२ ।

पीतगन्धकः । पुं । गन्धके । वै. निघ. ।

पीतघोषा । स्त्री । पीतपुष्पघोषालतायाम् ।
वि. ७ । श्रीउ घोषा । प. सु. ।

पीतचन्दनम् । स्त्री । कलम्बक इति द्राविड-
देशप्रसिद्धे पीतवर्णचन्दनकाष्ठे । रुसिन्द्रीति मद. ।
गुणाः—रक्तचन्दनतुल्यगुणं व्यङ्गनाशनम् । भा. ।
वातघ्नं । मद. । शीतलं तिक्तं कुष्ठकण्डूविचर्षि-
कादद्गुह्यहरं कान्तिकरम् । रा. नि. व. १२ । कु-
कुम्भे । दाहहरिद्रायाम् । हरिद्रायाम् । वै. निघ. ।

पीतचम्पकः । पुं । स्वर्णचम्पके । जटा. ।

पीतजातिः । स्त्री । स्वर्णजातिवत्त्वे । वै. निघ. ।

पीतभिरुपी । स्त्री । पीतपुष्पभिरुपीचुपे ।

श्रीकृष्णोऽपि । चरिकावहयाम् । रा.नि.व.४ ।

पीततण्डुलः । पुं । कण्टुणीधान्ये । कोऽनी
धान । रा.नि.व.१६ । सर्जतरी । भाति गच्छि ।
वै.निघ. । स्त्री । चरिकावहयाम् । रा.नि.व.४ ।

पीततण्डुलिका । स्त्री । सर्जहवे । भाति
गच्छि । वै.निघ. । [वि. त्रिका.]

पीततुण्डः । पुं । पत्रविशिषे, कारण्डवपचि

पीततैला । स्त्री । ज्योतिषतीलतायाम् । ल
तामिहिकी । रा.नि.व.३ । वा.म.१५अ.चर्कादिः ।
“प्रत्यक्षपयो पीततैलोदकीर्यो ।”

पीतदन्तता । स्त्री । पित्तजन्यदन्तरोगे ।

पीतदारुः । पुं, स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । रा.
नि.व.६ । सूचि.१६अ. । सरलायाम् । मूल
काष्ठे । रा.मा. । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । देवदा-
रुणि । रा.मा. । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । किरा-
ततिलके । पूतिकरञ्च । वै.निघ. ।

पीतदुग्धा । स्त्री । स्वर्णदीप्याम् । शशीन-
कंठे । हिं चोक्त । चोदिष्याम् । शिकुदे । रा.
नि.व.४ । सातलायाम् । वै.निघ. ।

पीतद्रुः । पुं । देवदारुकमिदे, सरले । प.सु. ।
दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

पीतद्रुमः । पुं । हरिद्रावहे । वा.चि.६अ. ।
सरलदेवदारुणि । दारुहरिद्रायाम् । अम. ।

पीतनः (कः) । पुं । आस्वातकवहे । आम-
डा गच्छि । मलवहे । रा.नि.व.११।२३ । स्त्री ।
कुटुम्बे । हरिताले । पीतदारुणि । आस्वातकफ-
ले । वै.निघ. । [निघ.]

पीतनखता । स्त्री । पित्तजन्यनखरोगे । वै.

पीतनाशः । पुं । क्षुद्रपणसे । अनादस ।
वै.निघ. ।

पीतनी । स्त्री । शालपण्याम् । मद. ।

पीतनेत्रता । स्त्री । पित्तजननेत्ररोगे । भा. ।

पीतपरागः । पुं । पत्रकेसरे । वै.निघ. ।

पीतपर्णी । स्त्री । वृषिकाख्या । विह्वली ।
म.च. । [वि. पञ्च.]

पीतपाकी (द्रु) । पुं । वाय्वालकमिदे । च.

पीतपाठी (द्रु) । पुं । चित्रकवहे । वै.
निघ. ।

पीतपादपः । पुं । पृथुशिशुपयोपाकवहे ।
वड्ड शोभा गच्छि । रा.नि.व.३ । पीतलोमवहे ।
वै.निघ. । शोभा । वै.च. ।

पीतपादा । स्त्री । शोभाकायाम् । भातिरु
पीतपिष्टम् । स्त्री । शोषके । वै.निघ. ।

पीतपुष्पः । पुं । पीतकिष्टायाम् । कण्ठाश्ल-
या इति लोके । कृष्णपिष्टारौ । यशनातिशय ।
प.सु. । इन्द्रदीवहे । रा.मा. । कर्षिकारवहे । श.
च. । काञ्चनारवहे । वृद्ध काष्ठेन वृक्ष सन्प-
कवहे । रा.नि.व.१० । स्त्री । आङ्गल्यचपे । रा.
नि.व.४ । कुभाण्डे । भा.पू.१५म. । पीतवर्णपुष्पमात्रे ।

पीतपुष्पकः । पुं । वर्धूरवहे । वै.निघ. ।

पीतपुष्पका । स्त्री । कर्कटीमिदे । वन कौक्-
डौ । वै.निघ. ।

पीतपुष्पा । स्त्री । श्वेतवाय्वालके । प.सु. । इ-
न्द्रवारुणीलतायाम् । रा.नि.व.३ । कोषातकील-
तायाम् । खिण्णा । प.सु. । पीतपुष्पवाय्वालके ।
पीत वेणुला । पीतकिष्टायाम् । पीत बांठे ।
रा.मा. । किष्किरीटायाम् । रा.नि.व.४ । आद-
क्याम् । रा.नि.व.१६ । पीतकरवीरे । स्वर्णयूथि-
कायाम् । गणिकारिकायाम् । वै.निघ. ।

पीतपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । महाबलायाम् ।
रा.नि.व.४ । वपुष्या । अम. । रा.नि.व.७ । इ-
न्द्रवारुणीलतायाम् । रा.नि.व.३ । शङ्खपुष्पा ।
श्वेत अपत्राक्षिता । महाकोषातक्याम् । रा.
नि.व.३ । पीतयूथिकायाम् । अतिबलायाम् । म-
हाशङ्खवहे । वै.निघ. ।

पीतपृष्ठा । स्त्री । बराटिकमिदे । रा.नि.व.
१३ । [कत्रवी । रा.नि.व.१० ।

पीतप्रसवः । पुं । पीतकरवीरवहे । पीत

पीतफलः (कः) । पुं । शाखीटवहे । शैवडा
गच्छि । त्रिका. । अवहवे । शोभता गच्छि । त्रिका. ।
कर्मरङ्गवहे । कामराडो गच्छि । रा.नि.व.११ ।

पीतफेनः । पुं । शरिष्टकवहे । शीठो गच्छि ।
वै.निघ. ।

पीतबलिः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

पीतवाल्मीका । स्त्री । हरिद्रायाश्च । चिका. ।

पीतभद्रकः । पुं । देववल्कीरुह्ये । वै.निघ. ।

पीतभस्म । स्त्री । भस्मीकरणेन पसरदस्म पीतीकरणे । यत् सव्याङ्गसुन्दर इति चन्द्रिकाकारः आह । तत्रकरणं — “मर्दयेत् रसगन्धी च हलि-
शुद्धीरसेहं । भूषाचीकरसैः पिष्टा पर्यन्तं दि-
नसप्ततः । विष्टय बालुकायन्ते सूषायां सन्निवेश-
येत् । दिनमेकं ददेदग्निं मन्दं मन्दं निशवधि ।
एवं निष्पद्यते पीतः शीतः सूतलु गृह्यते । पर्णख-
• खेन तदुद्गां भक्षयेत् यूयतां मया । क्षुब्धोऽपि कु-
रुते पूर्वसुन्दराणि विनाशयेत् । ज्वराणां नाशनः
श्रेष्ठः तद्वत् शीतसुखकारकः । बलप्रदः सदा देहे
जरानाशनतत्परः । अन्नभङ्गादिकं दोषं सर्वं ना-
शयति क्षणात् । एतस्मान्नपरः मृते रसात् सव्या-
ङ्गसुन्दरात् ।” र.सा.सं. ।

पीतभङ्गराजः । पुं । पीतपुष्पभङ्गराजस्यैव ।
इन्द्राद् भौराज । क.क.उ.उ. । गुणाः — तिक्ती-
ष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशोषकः नीलपुष्पस-
रसायनः । रा.नि.व.४ ।

पीतमणिः । पुं । पुष्परागमणी । रा.नि.व.१३ ।

पीतमण्डलदर्शनः । पुं । पित्तजन्यरीशे ।
निदा. । [वाङ् । वै.निघ. ।

पीतमण्डूकः । पुं । स्वर्णमण्डूके । मोंग. ।

पीतमस्तकः । पुं । वृद्धखेनपचिणि । वै.निघ. ।

पीतमाक्षिकम् । स्त्री । स्वर्णमाक्षिके । रा.
नि.व.१३ ।

पीतमुण्डः । पुं । हरिणभेदे । वै.निघ. । [मा. ।

पीतमुद्गः । पुं । सुवर्णमुद्गे । मोंग. गृग. । र.

पीतमूत्रता (त्वम्) । स्त्री, स्त्री । पित्तज-
मूत्ररोगे । भा. । [मृग. । रा.नि.व.७ ।

पीतमूल(क)म् । स्त्री । गजूरमूलके । गोजूर

पीतमूली । स्त्री । रैचकमूलविशेषे । रैचकि-
नि इति लोके । यथा — “गन्धिनी पीतमूली च
बन्धा सा सदुरैचनी । हृन्मजीर्णमतीसारं वक्रि-
मान्धमरीचकम् । विटसङ्गं शीतपित्तञ्च दुष्टप्रचवि-
रीहनी ॥” (चर्वाचीनाः) ।

पीतयूथी (थिका) । स्त्री । स्वर्णयूथिका-
याम् । वर्णं कुहे । रा.नि.व.१० ।

पीतरक्तः (कः) । स्त्री । पुष्परागमणी । रा.नि.
व.१३ । पञ्चकाष्ठे । वै.निघ. ।

पीतरत्न(क)म् । स्त्री । मणिविशेषे । पीत-
राज इति लोके । भा.पू.१भ.रत्न.व. ।

पीतरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीरुहे । टांप्पा-
कनात्र गाह् । रा.नि.व.११ ।

पीतरसः । पुं । कशेरु । क.क.उ.उ. । प.सु. ।

पीतरागम् । स्त्री । सिक्थके । मग. । पञ्चके-
सरे । रा.नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णं । वै.निघ. ।

पीतरोहिणी । स्त्री । पीतकटुक्याम् । पीठ-
कटुके । प.सु. । कायस्थ्याम् । गी.गोत्र. भा. ।

पीतल(क)म् । स्त्री । रौतौ । पिठल । रा.
नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णं । वै.निघ. ।

पीतलोहम् । स्त्री । पित्तले । छ.च. ।

पीतवर्णः (कः) । पुं । स्वर्णमण्डूके । तालव-
हे । कदम्बह्वे । हरिद्रुह्वे । काञ्चनह्वे । वै.
निघ. । स्त्री । मनःशिलायाम् । पीतचन्दने । कु-
डुमि । [लङ् । वै.निघ. ।

पीतवल्ली । स्त्री । आकाशलतायाम् । आलोक्

पीतविट्कता । स्त्री । पित्तविकारजरीने ।

पीतवीजा । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

पीतह्वः । पुं । पृथुशिम्वस्त्रीणाकह्वे । वडु
लोपा गाह् । रा.नि.व.६ । पीतलोध्रह्वे । सर-
लदेवदारी । रा.नि.व.१२ ।

पीतशा(सा)लः (कः) । पुं । असनह्वे ।
पियालह्वे । पिशाभाल । हिं असन, अस्ना ।
मं विवला । तं महि । वम्, अहन् । अम. । अस्थ-
लकक्षायाः उदरामयन्नः, प्रलेपः नाडीत्रये हितः ।

पीतशालिः । पुं । मूत्रशाली । मरु धान ।
रा.नि.व.१६ ।

पीतसहाचरः । पुं । पीतभिण्ड्याम् । च.द.
वा.व्या.सहाचराग्रसारणीते ।

पीतसारः । पुं । अहीरुह्वे । आलोक्
गाह् । रा.नि.व.६ । सिक्थके । पिशाग्रम् । रा.

नि.व.१२ । वै.निघ.च.चि.चन्दनफलतिले । गी.
मैटमणी । मै. । क्ली । हरिचन्दने । प.सु. ।

पीतसारकः । पुं । निलवर्णे । निम्नीछ ।
रा.नि.व.६ । अश्वीजवर्णे । रा.नि.व.६ । असनव-
र्णे । वै.निघ. । [च. ।

पीतसारि । क्ली । सौतीऽन्नने । उर्मा । श.

पीतस्कन्धः । पुं । शुकरे । वै.निघ. ।

पीतस्फटिकः । पुं । पृथरागमणी । प.सु. ।

पीतस्फोटः (टा) । पुं, स्त्री । पीतवर्णस्फोट-
कः । वै.निघ. । पामायाम् । रा.नि.व.२० ।

पीता । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.सु. । वै.निघ.
अथ.वि.मृष्यप्रभायाम् । दाकहरिद्रायाम् । रा.
नि.व.६ । महाज्यातिप्रतीलतायाम् । वडु लता-
शुको । रा.नि.व.१ । गोरीचनयाम् । नियङ्गी ।
रा.नि.व.१२ । वनबीजपूरके । वन गोडुवृक्ष ।
रा.नि.व.११ । कपिलशिशपायाम् । रा.नि.व.६ ।
अतिवयायां । याउट्टे । श.च. । स्वर्णकदम्बां ।
हिंसा कणा हरिताले । पीतजात्यां । पीत छा-
ति भूः । लोह प्राङ्गे धूनेके । देवदारुणि । शालप-
ण्याम् । अथगम्भायां । आकाशलतायां । वै.निघ. ।

पीताङ्गः । पुं । पृथग्विख्योणाकवर्णे । वडु
छोलागिछ । रा.नि.व.६ । पीतलोधवर्णे । पीत-
मण्डके । मालाववडु । नागरवृक्षवर्णे । स्त्री । ह-
रिद्रायाम् । वै.निघ. ।

पीताम्बः । पुं, स्त्री । पीतचन्दने । वै.निघ. ।

पीताम्बम् । स्त्री । पीतवर्णाभमेदे । रा.नि.
व.१२ । See अभकम् ।

पीताम्बानः । पुं । पीतकिष्कीचुपे । श्रीउ-
र्वाणि । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।

पीतावलीकनः । पुं । पित्तजन्यहृष्टिरीने ।

पीताश्मा (न) । पुं । पृथरागमणी । रा.नि.
व.१२ ।

पीताङ्कः । पुं । सर्पारसे । धना । वै.निघ. ।

पीति । स्त्री । पाने । रा.नि.व.२० । पुं । अ-
न्ने । भम. । करिष्यथायाम् । श.च. ।

पीतिनी । स्त्री । शालपर्णीलुपे । रा.नि.व.४ ।

पीती (इन्) । पुं । अन्ने । भम. ।

पीथम् । स्त्री । दृते । उष्ण. । लले । हे.च. ।

पीथिः (थी(इन्)) । पुं । अन्ने । अ.टी.स्वा. ।

पीनदुः । पुं । सरलवर्णे । रा.नि.व.१२ ।

पीनसः । पुं । अपीनसनामनासारिगे । पीनस
द्रागि । रा.नि.व.२० । See अपीनसः । [व.७ ।

पीनसा । स्त्री । कर्कष्यां । कौकूड । रा.नि.

पीनसी (इन्) । वि । पीनसरीयिणि । निदा.

पीनस्कन्धः । पुं । वनशुकरे । महर्णे । वै.निघ. ।

पीपरिः । पुं । क्रस्वप्रवे । छोटि प्राकूड । रा.
नि.व.११ । [स्वर्णे ।

पीयुः । पुं । काके । पेषके । चिका । स्त्री ।

पीयूषम् । स्त्री । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । चि.क.
क.सामरी.चि । अकृते । भम. । नवप्रसूताया गीः
सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धे । गौजला दुध । यथा—
“आसमराचप्रभवं चौरं पीयूषमुच्यते ।” गुणाः
—मधुरं हृद्यं हृद्यं । सु.सु. ४५.अ.द.व. । च.सु.
२०अ. ।

पीयूषसिन्धुरसः । पुं । अश्वीऽधिकारि रसः ।
पशुणगन्धकौबालुकायन्ने भक्षीकृतपारदः स्वर्ण लौ-
हभक्ष अभ्रभक्ष गन्धकम् एषां प्र. समभागः, श-
रणं (७ल) दलीसूलं सुखी (त्रु.औती) काकमा-
ची भङ्गराजः (डोयराख) अर्कः (अकिन्) वि-
चकम् एषां रसेन ७धा मर्द्यः । रस.चि. ।

पीयूषांथा । स्त्री । (*Eulophia canescens*
tris.) शालुमिषि इति ख्याते द्रव्ये । इ. । दन्त्या ।

पीलकः । पुं । पिपीलिकायाम् । हे.च. ।

पीला । स्त्री । पिपीलिकायाम् । वै.निघ. ।

पीलुः । पुं । (*Salvadora persica* ; or
S. Olesides. Syn. S. Indica.) Tooth-
brush tree. कीङ्कदेशे खनामख्यातफलव-
र्णे । श्रीवृ. शां. । हिं. भल. । मं. पिलु । तं गो-
लुगुचैडु, पित्रवरगोख । वसु. ककुहन् । ता. की-
कु । भूमिजामि आखरीट इति स्त्रीके । च.सु. २
अ.श्रीरीवरेवने । फलगुणाः—“पीलु ब्रह्मसमी-
रतं पित्तं मेदि गुणगुत् । स्वादु. तिक्तञ्च यप्तीलु

समायुक्तं विदिवद्धत् ॥” भा. अ. १७५. । मेघपित-
सन्निवत्तम् । अ. १७५. । स्मदुत्तककटुणं
कफवातहरम् । “तित्तं पित्तकरं तेषां सरं
कटुविपाकि च” । तीक्ष्णं कटुकं पीलु सखे
कफवातजित् ॥” सु. सू. ४६।१६५. शरीरविरेचने ।
अस्य तैलं मूलकतैलगुणं । कश्चकशक्तेः । शरत्क
पुष्पे । किङ्किरातहवे । असीटहवे । करतले । वै
निच. । अस्त्रिखलविशेषे । हस्तिनि । पुष्पे । मी
परमाक्षी । विका. । पियालहवे । च. सू. ४५. ।
क्षी । पीलुफले । च. सू. २५. वनने । कासनदेशी
यगिरिमाचोडफले । च. सू. ३५. कृष्ठादिभलेपे ।

पीलुनी । स्त्री । मूल्यायाम् । रा. नि. व. १. । च.
द. परिणामश्लि । “पीलुनी विहता तथा ।” क-
श्चकशक्ते । वै. निच. ।

पीलुपत्रः । पुं । अमलकहवे । उज्जिता
प्रशि. । रा. नि. व. ८. । सीरटायाम् । लताकराडु ।
रा. नि. व. १. ।

पीलुपत्रा । स्त्री । चीरसीरटायाम् । वै. निच. ।

पीलुपर्णिका (र्यो) । स्त्री । शीघ्रविशेषे ।
मी. । मूल्यां । भृगुरा. । र. मा. । वै. निच. २५.
अ. मा. चि. । तुष्टिकायाम् । उज्जिताडु । रा.
नि. व. २१. । सीरटे । लताकराडु । तच्छाकशुणाः
— गुरु कृष्णं विट्माजौर्धकरं सधुरं शीतं मल-
भेदनम् । च. सू. २७५. ।

पीलूषणा । स्त्री । पीलुफले । वै. निच. ।

पीवरः । पुं । कच्छपे । जटा. । वि. स्थूले ।

पीवरा (री) । स्त्री । शालपण्याम् । शाल-
पानि. । भा. पू. १५. । अश्वगन्धायाम् । रा. नि. व.
४ । रस. र. वृहत्कल्याणहृते । शताव्याम् । र. मा. ।

पीवा । स्त्री । जले । उषा. । [हारा. ।

पुंजातुकः । पुं । जीवनहके । जीवन शीघ्र ।

पुंजजः । पुं । मूषिके । वै. निच. ।

पुंलक्षणा । स्त्री । पुष्पलक्षणायाम् नयंसक-
ल्यायाम् । वै. निच. ।

पुंलिङ्गम् । स्त्री । शिघ्रे । छे. च. ।

पुंलक्ष्मा । स्त्री । पुष्पप्रसविकायाम् । च. मा. ८५. ।

पुंलघः । पुं । गन्धसूषिके । डू. ८५ । विका. ।

पुंसलः । वि. कक्षूरीनिधि । १८५ । मी. ।

पुंस्त्रिङ्गम् । स्त्री । शिघ्रे । [का. ।

पुंसवनम् । स्त्री । दुग्धे । संस्कारविशेषे । वि-

पुंस्त्वम् । स्त्री । शुक्रे । छे. च. । पुं । मूत्रेण ।
गुरुद्वय । रा. नि. व. ८. ।

पुंस्त्वदा । स्त्री । लक्षणाकन्दे । वै. निच. ।

पुंस्त्वनाशनः । पुं । लणभेदे । वै. निच. ।

पुंस्त्वविग्रहः । पुं । मूत्रेण । शृङ्गकृष्ण वि-
शेष । रा. नि. व. ८. । [कायाम् । मी. ।

पुंसी । स्त्री । नील्याम् । श. र. । पुष्पकलि-

पुंङ्गः (कः) । पुं । शरमूले । (कः) शरपुङ्गासू-
ले । दन बीजग्न मूल । रस. चि. ।

पुंङ्गिका । स्त्री । शरपुङ्गायाम् । वै. निच. ।

पुंङ्गवः । पुं । चक्षुषके । रा. नि. व. ५. । [उषा. ।

पुच्छः । पुं. स्त्री । लाङ्गुले । अम. । पिच्छे ।

पुच्छटी । स्त्री । अङ्गुलिमीटने । विका. ।

पुच्छदा । स्त्री । लक्षणाकन्दे । रा. नि. व. ८. ।

पुच्छफलः । पुं । बदरीहले । प. सु. ।

पुच्छमूलम् । स्त्री । पुच्छमूलतो मांसलभागे ।
ज. द. २५. । [संज्ञे । वै. निच. ।

पुच्छा (च्छिका) । स्त्री । मांसपण्याम् । मां-

पुच्छाधोभागलोहितः । पुं । पेषके । वै.
निच. । [रा. नि. व. १० । कुकुटे । श. च. ।

पुच्छी (इन) । पुं । अर्धहले । अकिन्द शीघ्र ।

पुञ्जदलम् । स्त्री । सुनिषण्णकशक्ते । प. सु. ।

पुटम् । स्त्री । पत्रिवेष्टहणे । रा. नि. व. ८. । जा-
तीफल । रा. नि. व. १२ । कैवर्गसमके । नवपत्र-
णि । पात्रे । कन्दने । अ. टी. भ. । पत्रपुटके । पा-
त्रव्रीभयमुखसंयोजने । पुं । अयसुरे । श. र. ।
लुण्फने । विका. । शीघ्रपपाकसम्भेदे । तन्मासभेदे
— मण्डपटवः पटवः पटवः पटवः पटवः पटवः पटवः
वरपुटभाण्डपुटभेदेन । एषां विशेषाः स्तस्वपण्यां
स्युः । “वृहद्भाण्डं तुषेः पूर्णं मध्ये सूयां विधाय-
यन् । लिहाग्निं मुद्रयन्नाच्छं तन्नाच्छं पुटसृजते ॥”
भा. ।

पुटकम् । स्त्री । पत्रे । श.र. । नासारोगविशेषे ।
लक्षणं — “पित्तप्रभावरुडीऽन्नामायां शीघ्रधन्या-
कृत् । कर्फं सम्यक्पुटतां प्राप्नोति पुटकम् तत् ॥”
वा.उ.१८५. ।

पुटकन्दः । पुं । कीलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पुटकिनी । स्त्री । पद्मिण्याम् । ऐ.च. ।

पुटग्रीवः । पुं । ताम्रकुण्डे । मे. ।

पुटपत्री । स्त्री । पत्रशाकमिदं । भैष.उपदंश.चि. ।

पुटपाकः । पुं । पत्रपुटेन स्वरसद्रव्यकल्पादि ।
जम्बादिपत्रैः कुड्बमितद्रव्यकल्पां वेष्टयित्वा रज्ज्वा-
दिना बद्धा द्राक्षुलम् एकाकुलं वा द्राक्षुष्टपथ्यन्तं
या स्त्रोपं कृत्वा अग्नौ लिप्य रक्ततादृशं
पथ्यन्तम् । शाङ्ग.म.१५. । “पुटपाकस्य द्रव्यस्य
स्वरसो यद्यते यतः । अतोऽयं पुटपाकः स्वात्
विधानं तस्य कथ्यते । द्रव्यमापोषितं जम्बूवटप-
त्रादिसम्पुटे । वेष्टयित्वा ततो बद्धा दृढं रज्ज्वा-
दिना तथा । स्त्रोपं द्राक्षुलं कृष्णद्रव्याद्रुनिमा-
चकम् । दहेत् पुटान्तरादग्नी यावन्नेपस्य रक्तता ॥”
प.प्र.१ख. । मात्रा — पलमिती रसः कर्षमितमधु-
ना पेयः । “पुटेन पच्यते यस्मात् पुटपाकलती म-
तः । सृष्टिं कुड्बं द्रव्यं वारिणा काञ्चिकेन च ।
पुटकालगतं बद्धं सान्द्रपक्वेन लिपितं । अद्भुतमान-
तः पञ्चाङ्गीमयेनाग्निना बुधः ॥ सिन्दूरवर्णतां प्राप्तं
शाङ्ख्येयद्रव्यं शुभम् । शीतलेन सावोषिर्भवेदिति
विनिश्चितम् ॥ पुटपाकस्य पाकादयं बहिरारक्तव-
र्णता । पलमात्रा रोगो यावत् कर्षमात्रं मधु लिपे-
त् । कल्कचूर्णद्रवाद्याश्च देयाः स्वरसवद् बुधेः ॥”
मेघप्रसाधनभेदे । “हे विष्णु मिश्रसंसांसस्य परद्र-
व्यपानं मतम् । द्रव्यस्य कुड्बीन्धानं सर्व्वमेकच प-
थयेत् । तदेकच समालोष्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ।
पुटपाकविधानेन तत्पत्राक्षद्रव्यं बुधः । तर्पणीकान्
विधिना यथावद्वधारेवेत् ॥” भा. ।

पुटरागम् । स्त्री । पत्राङ्गचन्दने । व.कम्. कांक्षे ।
रा.नि.व.१११ । [प.सु. ।

पुटलौहम् । स्त्री । रुचकलौहे । (विदरी) ।

पुटस्त्रावः । पुं । नासास्त्रावरोगे । वै.निघ. ।

पुटखेदः । पुं । बालकापुटकैः खेदः । श्रुद्धि-
शेष । “बालकापुटकैः खेदः...” अ.द.१८५. ।

पुटा (टिका) । स्त्री । एलायाम् । हारा,
कौपीने । डः ।

पुटालुः । पुं । कीलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पुटोदकः । पुं । नारिकेलवृक्षे । हारा. ।

पुण्डः (कः) । पुं । तिलकवृक्षे । जटा. ।

पुण्डराङ्गः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । श्रुद्धिग्राह ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

पुण्डरी (रन्) । पुं । पुण्डरीके । श्रुद्धिग्राह ।

पुण्डरीकम् । स्त्री । A white lotus. श्वेत-
कमले । श्वेतपत्रम् । मं पाण्डरी कमल । कं कि-
लियतावरी । तं तैलतामर । गुण्याः — हिमं तिलकं
मधुरं पित्रघ्नं दाहघ्नं यमघ्नं रक्तघ्नं पिपासाघ्नम् ।
रा.नि.व.१० । “पुण्डरीकं स्वाद् शीतं तिलकं रक्त-
कजापहम् । कर्फं दाहं यमं पित्रं नाशयेत्... ।
द्रव्य.गु. भा.म.१भ.ज्व.चि.सुदृशं ॥ सु.सु.१८५
अ.उपलादिः । सहस्रदलश्चेतकम् च.सु.४५.
शालितण्डुले । श्वेतकृत्रे । मे. — रसनकच्छपे ।
दना । रा.नि.व.१० । दूर्ध्वं भेदे । राजि-
मच्छर्पविशेषे । सु.कल्प.४५. — शि. रा.नि.व.
१८ । शर्करायां । आज्ये । रा.नि.व.२३ । श्वेत-
कुण्डरीगे, श्विते । “तच्छृतं कल्पार्थं पुण्डरीक-
लीपनम् । सरागश्चैव सांकेधं पुण्डरीकं कर्फाल-
णम् ॥” भा.नि. । मज्जवरी । शालपर्णीपत्रवत्पत्रे
खनामख्यातवृक्षे । श्रुद्धिग्राह । गुण्याः — नि-
चहितलम् । आस्रवृक्षे । ऐ.च. । इक्षौ । वै.निघ. ।
शालिध.न्यभेदे । गुण्याः — शालिवत् । सु.सु.४६५.
व्याघ्रे । कौशकारि । मे. ।

पुण्डरीकमुखी । स्त्री । निर्विषजलौकामिदे ।
जौ.क. । सु.सु.११५. । See जलायुका ।

पुण्डरीकाक्षः । पुं । भ्रवजातीयजलपत्रमिदं
मांसगुणाः भ्रवशब्दे सख्याः । सु.सु.४६५. ।

पुण्डरीयकम् । स्त्री । खलपत्रे । श.मा. । म-
पौण्डरीकवृक्षे । श्रुद्धिग्राह । रा.नि.व.१११ ।

पुण्डर्यम् । स्त्री । प्रपौण्डरीके । श्रुद्धिग्राह ।
रा.नि.व.१२२ ।

पुण्ड्रः (कः) । पुं । तिलकवृक्षे । डिलग्राह ।
रा.नि.व.१० । अतिमुक्तके । शालिनी जटा । रा.

नि.व.२१। इत्यमरवृत्ते। रा.नि.व.८। प्रपीष्ट-
रीके। पुं० त्रिंश। कृमिभेदे। मे। चित्रवर्णे इ-
त्यविशेषे। पूं० डो। आक्, छँटि हेक्। मं पु-
च्छाऊस्। कं वासरकवु। गुणाः—अतिसधुरः
श्रीतलः कफकरः पित्तघ्नः दाहहरः श्वसहरः क-
व्यः अतिसन्मर्षयश्च। रा.नि.व.१४।

पुण्ड्रका। स्त्री। माघवीलतायाम्। तिलक-
वृत्ते, शक्तजातीपुष्पवृत्ते। वै.निघ.।

पुण्ड्रशर्करा। स्त्री। पुण्ड्रकेषुभवनशर्करायाम्।
पूँ० डि। आटकरं तिनि। गुणाः—स्निग्धा क्षीणे
क्षयेऽरोचके च हृिता। रा.नि.व.१४। पञ्चविधेषु
शर्करायाम्। वै.निघ.। [वै.निघ.।

पुण्ड्रसाह्वः। पुं०। पुण्डरीकवृत्ते। पुं० त्रिंश।

पुण्यगन्धः। पुं०। महानागकेशरचम्पकवृत्ते।
त्रिका। स्त्री। स्वर्णयुष्मिकायाम्। वै.निघ.।

पुण्यतण्डुलम्। स्त्री। सितदर्भे। श्वेत कुश।
रा.नि.व.८। [रा.नि.व.१८।

पुण्यदर्शनः। पुं०। चावपक्षिणि। नीलकण्ठे।

पुण्यफलः। पुं०। उद्याने। श.मा.।

पुण्यसागरः। पुं०। पुष्करमूले। वै.निघ.।

पुण्या। स्त्री। अश्वगन्धायां। वै.निघ.। तुलसी-
वृत्ते। श.मा.।

पुत्ति(त्रि)का। स्त्री। पिङ्गलवर्णप्रथमधुमलि-
काविशेषे। पिङ्गलवर्णं गोमाहि। अम.। यथा
—“अन्नजा मलिकाः पित्ताः पुत्तिका इति की-
र्तिताः।” रा.नि.व.१४।

पुत्रः (कः)। पुं०। दसनकवृत्ते। पुत्रे। सिंह-
भेदे। मे। मृषिकभेदे। तद्वृत्ते—“पुत्रकेणाङ्ग-
सादृश पाण्डुवर्णश्च जायते। वीर्यते यन्मिभिशाङ्ग-
मास्तुश्रावकसन्निभैः। शिरीषेन्द्रकल्कतु लिङ्गाव-
च समाजिकम्।” सु.कल्प.६७.।

पुत्रकन्द। स्त्री। लक्षणाकन्दे। रा.नि.व.७१।

पुत्रघ्नी। स्त्री। योनिरोगविशेषे। लक्षणं यथा
—“स्थितं स्थितं हनि गमे पुत्रघ्नी रक्तसंज्ञवात्।”
सु.उ.। “रीक्षाग्राहयुग्मदा गमे यातं जातं विना-
शयेत्। दुष्टमोक्षितजं नायाः पुत्रघ्नी नाम सा
मता।” च।

पुत्रजननी। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। वै.
निघ.।

पुत्रजी(स्त्री)वः (कः)। पुं०। (Putrauji-
va Roxburghii. Syn. Nagera putra-
njiva.) कोलापुरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षविशे-
षे। जिज्ञांशुता, श्रुतिजिज्ञा। हिं पितृजीया,
जितापुत्रज, पुत्रजीव। मं जिवन्पुत्र। तं कर्-
तुवि। वम्, जीवन्पुत्र। गुणाः—हिमः वृष्यः
गर्भजीवदः चक्षुष्यः पित्तशमनः दाहलक्षणाघ्नश्च।
रा.नि.व.८। रुचः स्वादुः शुक्रः कटुः पटुः वात-
श्लेष्मघ्नः सृष्टमलमुवृश्च। भा.। तत्फलगुणाः—
“पुत्रघ्नीवफलमज्ज शीततोयं पेषयेत्। भोजने
चाक्षुर्ने पाने लेपः सर्वविषाघ्नः॥” रस.र.विष.
चि.।

पुत्रदा। स्त्री। बभ्याकर्कोट्यां। लक्षणासूले,
पुत्रदात्रीलतायां। रा.नि.व.२१। श्वेतकण्टका-
रिकायाम्। जीवन्त्याम्। वै.निघ.।

पुत्रदात्री। स्त्री। बभ्याकर्कोटिकायाम्। मा-
लवदेशे खनाम्ना प्रसिद्धे लताविशेषे। पुत्रदात्री,
पुत्रदात्रीलता। गुणाः—कटुत्वा वातकफघ्नी सु-
रभिः सदा पथ्या बभ्यादीषहरी च। रा.नि.व.१।

पुत्रपिष्टम्। स्त्री। वृद्धे। तडि। र.मा.।

पुत्रप्रदा। स्त्री। सुरिकावृक्षायाम्। बभ्याकर्क-
टिकायाम्। वै.निघ.। [नि.व.१।

पुत्रभद्रा। स्त्री। वृद्धजीवन्तीलतायाम्। रा.
पुत्रमञ्जरिः (री)। स्त्री। पुत्रदात्रायाम्।
भा.म.४४.योगि.री.चि.। “पुत्रमञ्जरिसूत्रम्।”

पुत्रमृष्ट्री। स्त्री। अजगन्तां। मेघनाभिनी।
रा.नि.व.८। [निघ.।

पुत्रश्रेणिका। स्त्री। भूयामलकायाम्। वै.

पुत्रश्रेणी। स्त्री। जम्बूदन्तीवृत्ते। काल मृष्ट्री।
र.मा.। अजगन्तायाम्। कौकडांशुश्री। रा.नि.व.८।
मृषिकपण्याम्। हेमूत्रकाणि। रा.नि.व.१। सु.
कल्प.७७.।

पुत्रिणी। स्त्री। वन्दायाम्। गान्धरी। नकुल.
१२७.। प्रसिद्धपिङ्गकाविशेषे। तस्या लक्षणं—“म-
हत्त्ववर्चिता ज्ञेया पिङ्गका सा तु पुत्रिणी।” सु.
नि.६७.।

पुनःखुरी । स्त्री । गन्धर्वे । शक्रचूणं नामकपू-
र । रा.नि.व.८ पुं । शरीरं । आत्मनि । विका ।

पुनःखुरी (इत्) । पुं । अथस्य पादरोगमिदं ।
लक्षणं —“प्रसरन्ति खुरा यस्य अथवा पादकीप-
साः । पुनःखुरीति तं विद्यादस्य विद्वत्सगामिनं ॥”
ज.द.३.८५ ।

पुनर्नवः । पुं । नखि । नथ । रा.नि.व.१८ ।

पुनर्नवा । स्त्री । (Boerhaavia diffusa, Syn. Procumbens andersonia, or B. Diandra) खनामख्यातपत्रशक्रमिदं । श्वेत पुष्पाः, गान्धागुणाः । हिं श्रान्त । सं पाण्डुरीषि षट्पत्नी, रक्तषट्पत्नी । कं विलियदुर्विषडकिलु, कं-
पिनर्विषडकिलु । तं चतिकममिदं । ता. सुकरने
किरे । वम्. पुनर्नवा । च.म.२.८५ । सा त्रिधा
श्वेता रक्ता नीला चेति । तत्र श्वेतागुणाः —“श्वेता
पुनर्नवा क्षीणा तित्ता कफविषाघ्ना । कासहृदी
गयनासपाण्डुशोफानिलातिनृत् ॥ रक्ता पुनर्नवा
तित्ता सारिणी शोफनाशिनी । रक्तप्रदरदोषघ्नी
पाण्डुपित्तप्रमर्दिनी ॥” रा.नि.व.३ । “पुनर्नवा
श्वेतमूला जोषघ्नी दोषपत्रिका । कटुः कषायो-
ऽद्वयश.पाण्डुहृदीपनी परा । शोफानिलगरश्ले-
हो ब्रध्नादरप्रणात् । पुनर्नवाकषा तित्ता कटुपा-
का हिमा लघुः । वातला बाहिनी श्लेष्मपित्तरक्त-
विनाशिनी ॥” भा.पु. । तस्माकगुणाः —“पुनर्न-
वा तु बौध्द्विना भिदनी च रसायनी ॥” राज.३
प. । मूलकायः भेदकः उदरामयघ्नः शीतलः वि-
शेषेण त्रासे हितः अधिकमात्रया बालिकरः । प-
त्रप्रदेहः व्रणनाशो हितश्च ।

पुनर्नवागुग्गुलुः । पुं । वातरक्तं गुग्गुलुं ।
शक्रपुनर्नवामूलं १०० प. एरण्डमूलं १०० प.
शक्ली १६ प. गुग्गुलुः ८ प. एकत्र कुटयेत् ।
काषायं —जलं ३२ वा ६४ श. शि. ८ श. । गा-
लधिला तत्र एरण्डमूलं ॥० श. दत्त्वा पुनः पचन्
पाकस्थिते अवताये त्रिचूर्णं ५ प. दन्तीमूलचूर्णं
१ प. गुग्गुलीचूर्णं २ प. त्रिफला त्रिकटु चित्रक-
सैन्धवभद्रातकतिलज्जानां प्र. चूर्णं १॥० प. स्वर्णं
सात्विकं २सी. पुनर्नवाचूर्णं १प. प्रवेष्ट्यम् । श्वेत
पुष्पांश्च मूल १०० प. एरण्डमूल १०० प. कुटि
१७७. गुग्गुलु ८५. एकत्र कुटिरेव । काथार्थं

—जल ३२ श. शि. ८ श. । हौंकिश एरण्ड-
तेल ॥० श. मिश्र । पुनः पाककरत. पाक
शेष इहेल नामाद्विद्या तेउड्डीचूर्णं ६ प. द-
न्तीमूलचूर्णं १ प. गुग्गुलुचूर्णं २ प. त्रिफला १॥०
प. त्रिकटुचूर्णं १॥० प. चिन्तामूलचूर्णं १॥० प.
शैकत, जेला, विडुङ्गचूर्णं प्रत्येके १॥० प.
श्वर्णाशकिक २ तो. पुनर्नवामूलचूर्णं १ प. प्र-
वेष्ट्यम् दिव । भा. ।

पुनर्नवायष्टतम् । स्त्री । शीथाधिकारी घृ-
तम् । पाठः —“पुनर्नवाविचकदेवदाकपक्षीषण-
चारहरीतकीनाम् । कल्केन पक्वं दशमूलतीये घृ-
तोत्तमं शोधयितुदनश्च ॥” दशमूलं मिलित्वा ६०
प. जलं ५१२ प. शि. १२८ प. घृतं ३२ प. ।
कल्कार्थं —पुनर्नवामूलं चित्रकमूलं देवदाक पक्ष-
कीलं यवधारः हरीतकी प्र. ८ ती. । रस.र. ।

पुनर्नवाष्टकः । पुं । शोधि कषायः । पाठः
—“पुनर्नवानिष्यपटीलशर्करातित्ताश्वतादाहक्षया-
कषायः । सर्वाङ्गशोथीदरपाश्चैश्लज्जासान्वितं पा-
ण्डुगदं निहन्ति ॥” भैष.शोध.चि. ।

पुनर्भवः । पुं । नखि । रा.नि.व.१८ । रक्तपु-
नर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

पुनर्भूः । स्त्री । पुनर्नवायाम् । घीले । वै.निघ.

पुत्रागम् । स्त्री । पुत्रागपुष्पे । देववातं राक्ष-
चम्पकमिति लोके । सु.स.२.८५.एलादि ४. ।

पुत्रागः । पुं । (Calophyllum, Calophyllum.) Alexandrian Laurel. खनाम-
ख्यातपुष्पवृक्ष । दक्षिणापथे सुरपातनाम्ना प्रतीतः ।
सु.स.२.८५.एलादिः । पुनर्नवादि, राज.चम्पक ।
हिं सुलतानचम्पक । म पुत्राग । कं सुरहोत्रमि-
दं । तं सुरपात्रचिदु । उन्. पुष्पां । वम्. ऊदि ।
ता. पित्राय । गुणाः —कषायः कफरक्तघ्नः । रा-
ज. । मधुरः शीतः सुगन्धिः पित्तघ्नः भूतविद्रावणः ।
रा.नि.व.१० । वा.सु.१.५५. । जातीफलं । शक्रप-
त्रे । श्वेतहस्तिनि । मि. । [सु.स.२.८५.एलादिः ।

पुत्रागकेशरम् । स्त्री । पुत्रागपुष्पाकज्वलं ।

पुत्रागपुष्पम् । स्त्री । पुत्रागकुसुमे । वै.निघ. ।

पुत्राटः (ङः) । पुं । चक्रमहं । रा.नि.व.४ ।

पुत्रामा (न्) । पुं । पुत्रागवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पुण्डः । पुं । दन्तपुटगतरीमे । तालुरीमे । निदा ।

पुष्पुलः । पुं । जठरवाते । निदा ।

पुष्पुसः । पुं । वामपार्श्वस्थमलाशये, कीष्ठे । कृमिशूल, कौण्डा, कूल वड़ा । श.च. ।

पुमान् । पुं । पुत्रागठले । रा.नि.व.१० । पुरुषे । च. ।

पुर्म । स्त्री । दाह्यगुरुणि । रा.नि.व.१२ । शरीरे । रा.नि.व.१८ । नागरमुलायाम् । र.भा. । चर्मणि । श.र. । पुं । गुग्गुली । शुशुण्ण । रा.नि.व.१२ । च.द.ज्व.चि.वपराजिताधूमे, चन्द्रप्रमागुध्याम् । शल्लकीनियसिं । वै.निच. । पीतकिण्टाम् । श.च. । [वै.निच. ।

पुश्चदः । पुं । उल्लवे । उन् शङ् । लनाये ।

पुश्टम् । स्त्री । सुवर्णे । विदग्धमाधवः ।

पुश्वरम् । स्त्री । चविकायाम् । श.च. । मरिचि । वै.निच. ।

पुश्वथनवल्लभः । पुं । दाह्यगुरुणि । रा.नि.व.१२ । [व.१२ ।

पुरा । स्त्री । सुगन्धद्रव्ये, सुरासांश्याम् । रा.नि.

पुराणः (तनः) । त्रिं । प्राचीने ।

पुराणकिष्टम् । स्त्री । लीहमले । शूत्र । वै.निच. । पाण्डु.चि. मदेभसिंहस्ते ।

पुराणष्टतम् । स्त्री । दशान्दिककौम्भृते । र.भा. । गुणाः—“सदापसारमूर्च्छादिशिरःकर्णाचिज्जाकजः । सर्पिः पुराणं जयति व्रणशीघ्रनरीपणम् ॥” रा.नि.व.४ । “उद्यगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं षतम् ॥” अन्ये पुनर्वर्षातीतं पुराणसुच्यते । “अन्धभिम्यन्दि मधुरं बल्यं संवत्सरीधितं । अन्धक्रेदश्च दीषाणां पुराणं तन्मूर्च्छातम् ॥” सि.यो.उ.चि. ।

पुरातनगुडः । पुं । प्राचीनगुडः । श्रुतार्णव । गुणाः—पित्तघ्नः वातरोगघ्नः त्रिदोषघ्नः । श्वः श्वः संयोगेन ज्वरहरः तापघ्नः विष्णुचर्माघ्नः । पाण्डुप्रसेहः किन्धः स्वादुतरः । लघुः श्रमघ्नः पथ्यश्च । रा.नि.व.१४ ।

पुरातनधान्यम् । स्त्री । संवत्सराद्युषिते धा-

न्ये । श्रुतार्णवान् । तच्च लघु अन्धभिम्यन्दि । उक्तञ्च “वर्षातीतं सर्वमन्नं परित्यजति गौरवम् ॥” वा.पु.६५.हेमाद्रिः शिखीधान्यवर्गे । [नि.व.४ ।

पुरास(सि)णी । स्त्री । महावलायाम् । रा.

पुरीतत् । स्त्री । अन्ते । रा.नि.व.१८ ।

पुरीमीहः । धूसूरवले । श.भा. ।

पुरीषम् । स्त्री । विष्टायाम् । रा.नि.व.१८ ।

यथा—“श्रेष्ठं किष्टञ्च यतस्य तत्पुरीषं निमग्नते । समानवायुना नीतं तन्निष्ठति मलाशये । सूच्योपस्थसामेण पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुना चिमं वह्न्याति शरीरतः ॥” भा. ।

पुरीषकमिः । पुं । विष्टाजातकमौ । मा.नि.

पुरीषणः । पुं । विष्टायां । त्रिका. ।

पुरीषधरा । स्त्री । तन्नामकपचमकलायाम् । यान्तःकीष्ठे मलमभिविभजते पक्ताशयस्थः । सु.शा.४५. ।

पुरीषधानम् (वाधारः) । स्त्री, पुं । मलाधारनायाम् । मलाधाररूपकीष्ठान्ते । उक्तुके । च.शा.७५. ।

पुरीषमः । पुं । माषे । मांश कर्णाग्र । त्रिका.

पुरीषवहस्तीतः । स्त्री । मलवहनाश्याम् । तस्य मूलं पकाशयः स्थूलगुदश्च । च.वि.५५. ।

पुरीषसङ्गः । पुं । मलरीधे । च.सिद्धि.२५. ।

पुरीषोष्णता । स्त्री । पित्तजन्तरीमे । भा. ।

पुरुदम् । स्त्री । स्वर्णे । भेष.भग.चि.व्रणशङ्काङ्कुशे ।

पुरुदंशकः । पुं । हंसे । त्रिका. ।

पुरुषः । पुं । जितनाथाती । आकाशादिपञ्चकं

चितनाधानवदति तन्मयः पुरुषसङ्गः । चित्वादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मकः पुरुषसङ्गः । च.भा.१५. ।

“अथ कर्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितं । अथ भीहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा । एवं यो वेद तत्त्वं स वेद प्रत्ययदीदृशी ॥” च. । “चेतना-

वान् निर्गुणः अप्रसवधर्मी योजधर्मी मय्यस्थधर्मी चेति ॥” भा.पु.१५. । पुत्रागठले । शुनाडु । रा.

नि.व.१० । पारदे । रस.र.वह्नि.चि. एकादशायसे । गुग्गुली । रस.र.व्रणशङ्काङ्कुशे । तिलके ।

बीमोऽरुभेदे । वै.निघ. । पञ्चमहाभूतशरीरिस
महाये । सु.न. १७. । चेतनायुक्तात्मनि । सु.शा. १
७. ।

पुरुषदन्तिका । स्त्री । सिदायाम् । रा.नि.व. ४।

पुरुषव्याधिः । पुं । लपदंशे । भा. ।

पुरुषजीरमारुः । पुं । सीरुटायाम् । वै.
निघ. ।

पुरुहूतः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

पुरीगतिः । पुं । ककुद्रे । धराणिः ।

पुरीडाम् (ङायः) । पुं । छते । विका. ।
पिष्टकचमसां । संभलतारसे । हे.च. ।

पुरीडवा । स्त्री । महासिदायाम् । र.सा. ।

पुलकः । पुं । रोमाञ्चः । विका. । सणिदीधि ।
शिलाभेदे । हरितालं । मे. । सर्षपभेदे । वै.निघ. ।
क्षी । ककुद्रे । शिवाभाजिदभय । रा.नि.व. १३।

पुलकी (इन्) । पुं । धाराकदम्बः । कनि क-
दम् । रा.नि.व. ६ ।

पुलाकः । पुं । तपे । र.सा. । तुच्छधान्ये ।
अशङ्का । अन्नमिकषके । अम.भ. ।

पुलाकी (इन्) । पुं । हवे । हे.च. ।

पुलिकिरः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

पुलोमा । पुं । वचायाम् । वै.निघ. ।

पुलोमही । स्त्री । अहिफने । वै.निघ. ।

पुषा । स्त्री । लाङ्गलीवचे । श.च. ।

पुष्करम् । स्त्री । पुष्करमूलं । अभावे कुष्ठं यावत् ।
सि.यो.सा.ज्व.अभ्यङ्गः । भा.स.ज्व.चि.विषादियो-
गे । जले । रा.नि.व. १४ । कुष्ठे । अम. ।

पुष्करः । पुं । पद्मकन्दः । वै.निघ.शाम.चि. श-
ण्डादिवृक्षे । सारसपक्षिणि । मे. । सर्पे । कुष्ठ-
भेदे । वै.निघ. । [वकः ।

पुष्करकम् । स्त्री । पुष्करमूलं । चि.क.क. १स-

पुष्करजटा । स्त्री । पुष्करमूलं । सि.यो.हि.
शाम.चि. । च.द.कास.चि. ।

पुष्करणी । स्त्री । सुद्रजलाशये । वै.निघ. ।

पुष्करनाडी । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा.
नि.व. ५ ।

पुष्करपर्णिका (र्णी) । स्त्री । स्थलपद्मि-
न्याम् । रा.नि.व. ५ ।

पुष्करमूल(क)म् । स्त्री । 'The root of
Alpotaxis auricularis' कुष्ठभेदे । कूड-
विट्शय । च.सू. ४७. । पुष्करेश खनासा प्रसिद्धे
मूलं । पातालपद्मिनौति क्यति काश्मीरदेशप्रसि-
द्धे कन्दविशेषे । शूकद्रुमम् । हिं पीडोकरमूलं ।
ते पुष्करदेशलोप्रसिद्धमेतन्नामविशेषम् । गुणाः
— कटुतिक्तोष्णं कफवातज्वरापहं श्वासकासारी-
चकणं शीफपाण्डुररक्तम् । रा.नि.व. ६ । 'पुष्करं
कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् । हन्ति शीघ्रा-
रुचिश्चासान् विशेषात् पार्थयलन्तु' पद्मपत्रच-
काश्मीरं कुष्ठभेदसिन् जगुः ॥' भा.सू. १४.६.व. ।
बीजगुणाः — रसपाकयोर्भूधरम् । च.सू. २७७. ।
पद्ममूलं । च.द.शय्यादौ । च.द.गुल्फ.चि.हिक्का-
दौ ।

पुष्करबीजम् । स्त्री । पुष्करमूलं । रा.नि.व. ६।

पुष्करव्याघ्रः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

पुष्करशायिका । स्त्री । श्रवजातीयजलवि-
हङ्गमभेदे । वै.निघ. ।

पुष्करशिफा । स्त्री । पुष्करमूलं । रा.नि.व. ६।

पुष्करसागरः । पुं । पुष्करमूलं । वै.निघ. ।

पुष्करस्रजौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः । श.र. ।

पुष्कराङ्गिज(क)म् । स्त्री । पुष्करमूलं ।
वै.निघ. ।

पुष्कराद्यम् । स्त्री । पुष्करमूलं । वै.निघ. ।

पुष्कराद्या । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । रा.नि.व. ५।

पुष्कराहम् । स्त्री । पुष्करमूलं । सि.यो.काश-
चि दशमूलछते ।

पुष्कराहः (यः) । पुं । सारसपक्षिणि । अ-
म. । च.सू. २७७. । स्त्री । पुष्करमूलं । रा.नि.व.
६ । (कम्) च.द.मद.व. ११ ।

पुष्करिका । स्त्री । शूकरीगविशेषे । लवणं
यथा — 'पित्तशीणितसम्भूता पिङ्का पिङ्कावि-
ता । पद्मपुष्करसंस्थाना भ्रिया पुष्करिकेति सा ॥'
स.नि. १४७. । वा.उ. ३३७. ।

पुष्करिणी । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । हृलपद्मं

रा.नि.२.५ । पुष्करसूत्रे । स्वल्पजलाशये । अम. ।
हृत्किम्बा । पद्मिम्बा । मे. ।

पुष्कवहम् । स्त्री । पुष्करसूत्रे । वै.निघ. ।

पुष्कलकः । पुं । गन्धर्वे । कञ्जुतो मुगं । ग-
क.गो.कुल. मे. ।

पुष्टिः (रा) । स्त्री । अथगन्धर्वाम् । रा.नि.
व.४ । उद्धो । त्रुकिनामक ७वधि । मे. । रा.नि.
व.५ । [व.१२ । र.सा.सं.रसकपूरे ।

पुष्टिका । स्त्री । सुकःशक्ती । कञ्जुती । रा.नि.

पुष्प(क)म् । स्त्री । कुसुमे । कूल । नरशरीरे
पुष्पगन्धर्वपारिष्टविक्रे । च.३.२५. । तिलकपुष्पे ।
पुष्परेण्यो । पुष्पमधुनि । मदनकुसुमे । भ्रमनाङ्गुत ।
पूगफलं । वै.निघ. । नेत्ररोगभेदे । कूलो । छे.च.
स्त्रोत्रजालम् । तस्य यद्वायुह्लाहिविधं —तयोः शुद्धं
फलति अयुद्धं च फलति । तयोर्लक्षणम् —“ग्रशा-
सृक् प्रतिसं यतु यद्वा लालारसोपमं । तदातंवे
ग्रशंसिल यद्वासा न विरजयेत् । तदेवातिप्रसङ्गेन
ग्रहममलतावपि । अष्टदं विज्ञानीयादतोऽन्यद्रक्त-
खलणात् ।” “तथातंवेमपि विभिर्द्वैः शोणित-
चतुर्थैः प्रयुग्धत्वमसौषोपल्लवस्योर्जं भवति तदेव
दोषवर्णवेदनादिभिर्ज्ञेयम् ।” सु.शा.२५. । “यस्या
वातहतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते । अतः शुष्कञ्च
कुसुमं मदादकसमन्वित । कटौशूलं योनिशूलं व-
हुरक्तञ्च दृश्यते । यस्याः पिण्डहतं पुष्पं फलं तस्या
न विद्यते । जम्बूलसमन्वितं तस्या वदति शो-
णितं । कटौशूलं मद्भवे उदरे शूलमेव च । य-
स्याः श्लेष्महतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते । बहुलं
पिक्कलं चिम्बं घनं स्रवति शोणितं । योनौ ना-
भौ तु शूलानि षडती परमदारुणम् ॥” इति ।
रस.र. । पुष्पाञ्जने । भेष.भग.वि.व्रणगजाकुशं ।
रसाञ्जने । छे.च. । सु.स.२६५. । रस.र.व्रणगजा-
कुशं । पुष्करसूत्रे । वै.निघ.द्विक्वाचि. । लवङ्गे ।
वै.निघ.२५.५.च.वि.शुष्टरादिचूर्णे । (कम्) स्त्री-
हृत्काशे । मे. । काशीसे । हिरकम् । छे.च. ।
पुं (का) । निर्विषसपविशेषे । सु.कल्प.४५. ।

पुष्पकाशीय(क)म् । स्त्री । किञ्चित्पीतका-
शीसे । हिरकमर्गिदण्डेषु, श्वेत् पीतवर्ण हिरक-
कम् । “हृतीयं पुष्पकाशीषमसितञ्च सितञ्च त-
न् ।” र.मा. । “काशीयं धानुकाशीयं पाण्डकाशी-

समित्यपि । तदेव किञ्चित्पीतन् पुष्पकाशीसुस्थ-
ते ॥” गुणाः —“काशीसमखसुगन्ध तित्ताञ्च तुवरं
तथा । यातश्लेष्महरं केयं नेत्रकण्डूविषप्रहन् । सू-
त्रकृच्छाग्ररीश्विचमाशनं परिकीर्तितम् ॥” भा.पू.
१भ.षा.व.४भ.उपदेशचि. । “पुष्पकाशीषकं तित्तं
शीतं नेत्रामयापहं । लेपेनात्यमकुष्ठादिनानाल-
न्दीपनाशनम् ॥” रा.नि.व.११ ।

पुष्पकीटः । पुं । धमरे । चिका. ।

पुष्पकेतुः । पुं । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.११ ।

पुष्पगणः । पुं । पुष्पवर्गे । यथा —“चतुर्था स्त्र-
लपद्मानि सेवती शुलदावती । नेपाक्षी च गुलाब-
श्च गुलावासश्च दक्षिणी । जाती यूथी राजवल्ली
चतुर्थयूथी त्रिधा मता । चम्पकी नागचम्पश्च सकुल-
श्च कदम्बकः । कुन्दश्च शिवमल्ली च हिकुलः केत-
की विधा । किङ्किरातः कर्णिकारी हौशोकी वा-
णपुष्पकम् । कुरुरक्तकस्तुर्धा च तिलको सुवृक्क-
न्दकः । बभूकश्च चतुर्धा स्वाज्जपा हेधा वसुधरी ।
अगसिदमनो मारुः पपरी बहुवर्णिका । हि.पा-
टलः मृत्सुखी हाशः पुष्पगणस्वरम् ॥” चर्क.चि. ।

पुष्पगन्धः । पुं । यवनालहवे । वितसहवे ।
वै.निघ. ।

पुष्पगन्ध्या । स्त्री । यक्षयुष्मिकायाम् । वै.निघ. ।

पुष्पगन्धेयुक्ता । स्त्री । नागबलायाम् । वै.निघ. ।

पुष्पघातकः । पुं । वशे । श.मा. ।

पुष्पचामरः । पुं । दमनहवे । चिका. । के-
तकहवे । श.मा. ।

पुष्पजः । पुं । पुष्पद्रवे । कूलर व्रण, गोलार्ण-
जल आदि । रा.नि.व.१० । पुष्पमधुनि । स्त्री ।
पुष्पशर्करायाम् । वै.निघ. । [च.स.२५५. ।

पुष्पजासवः । पुं । पद्माद्येकादशपुष्पोत्थासवेषु ।
“पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुष्परीकशतपञ्चम-
धूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पदशमाः पुष्पासवा भवन्ति ।”

पुष्पदः । पुं । ठवे । छे.च. ।

पुष्पदर्शनम् । स्त्री । रजोदर्शने । च.मा.८५. ।

पुष्पद्रवः । पुं । पुष्पजातरसे । कूलर व्रण,
गोलार्ण जल अङ्गुति वा मधू । गुणाः —स-
रभिः शीतः कषायः गीष्मः दाहप्रसवमिनीहृत्स-
खरीगन्धश्च । रा.नि.व.१० ।

पुष्पनिर्यासः (कः) । पुं । पुष्पीत्यद्रवे ।
कूलत्र त्रय, गोलोप जल अङ्गति वा मधु ।
रा.नि.व.१० ।

पुष्पनि(लि)जः । पुं । भमरे । ज्येष्ठ । श.च. ।

पुष्पस्थयः । पुं । भमरे । रा.नि.व.१८ ।

पुष्पपथः । पुं । योनौ, भये । त्रिका. । श. ।

पुष्पपाण्डुः । पुं । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४

पुष्पपिण्डः । पुं । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्पफलः । पुं । कपित्थवृक्षे । भा. । स्त्री ।
अर्जुनवृक्षे । कुष्माण्डादौ । भा.पू.शा.व. ।

पुष्पफलशकः । पुं । पुष्पशकफलशकमात्रे
अलाव्यादौ । गुणाः — “पिण्डान्यनिलं कुर्यंमथा
मन्दकफानि च । स्फुटमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकर
सानि च ॥”

पुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्डलतायाम् । वै.निघ. ।

पुष्पमञ्जरिका । स्त्री । इन्द्रीवरालतायाम् ।
मौलपत्रिन्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

पुष्पमञ्जरी । स्त्री । घृतकरत्रे । षोडशकृत्तञ्ज ।

पुष्पमासः । पुं । वसन्तसमये । रा.नि.व.२१ ।

पुष्पमृत्युः । पुं । देवमलवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्परक्तः । पुं । सूर्यमणिवृक्षे । श.च. ।

पुष्परजः । स्त्री । मकरन्दे । पुष्पपरागे । वै.निघ. ।

पुष्परसः । पुं । मधुनि । मृदे । रा.नि.व.१४ ।
च.द.कास-वि. अगल्यहरीतक्याम् । मकरन्दे ।
अम. । [१४ ।

पुष्परसाह्वयम् । स्त्री । मधुनि । रा.नि.व. ।

पुष्परसोद्भवम् । स्त्री । मधुनि । वै.निघ. ।

पुष्परागः । पुं । पीतवर्णस्फटिकविशेषे । पी-
तराज इति लोके । वै.निघ.२भ.अथ.चि.नवरत्न-
राजमण्डौ । गुणाः — अश्वः शीतलः वातघ्नी दी-
पनः । धारणात् आयुः स्थिरं प्रज्ञाश्च करोति ।
रा.नि.व.११ । रसाञ्जने । रस.र.एकादशायसे ।

पुष्परेणुः । पुं । पुष्पपरागे । श.र. ।

पुष्परोचनः । पुं । नागकेशरवृक्षे । त्रिका. ।

पुष्पवती । स्त्री । रजस्वलायाम् । अम. ।

पुष्पवर्षिणी । स्त्री । पुष्पवर्षायां । वै.निघ

पुष्पवज्रभः । पुं । मञ्जिकापुष्पवृक्षे । प.सु. ।

पुष्पविषम् । स्त्री । वेत्तादिपत्रसु । “वेत्तका
स्ववर्जितकरममङ्गाकरम्भानीति पत्र ।” सु.क.
२अ. । गुणाः — कर्दिराभानं मूर्च्छनञ्च । “भवे-
त्पविषेष्कर्दिराभानं मूर्च्छनं तथा ।” भा.स.४
विष.चि. । [कल्प.४अ

पुष्पशफली । पुं । निर्विषमर्पविशेषे ।

पुष्पशर्करा । स्त्री । पुष्पीकृतशर्करायाम् ।
लेत्र छिनि । गुणाः — स्वादुः क्षया शीतला गु-
पितरक्तघ्नी च । वै.निघ. ।

पुष्पशून्यः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.११

पुष्पसमयः । पुं । वसन्तकाले । अम. ।

पुष्पसारः । पुं । पुष्पद्रवे । कूलत्र त्रय, ग-
लाव जल आदि वा मधु । रा.नि.व.१० ।

पुष्पसिता । स्त्री । सितशर्करायाम् । वै.निघ.

पुष्पसौरभा । स्त्री । कलिकारिचूषे । दिव्य
कूनिश । रा.नि.व.४ ।

पुष्पखेदः । पुं । पुष्पद्रवे । कूलत्र त्रय, र-
मधु । रा.नि.व.१० ।

पुष्पहासा । स्त्री । स्तुमल्यां स्त्रियाम् । श.च. ।

पुष्पहीना । स्त्री । उदुम्बरवृक्षे । श.च. । र-
जःशून्यायाम् । ह.च. ।

पुष्पा (ह्वा) । स्त्री । वृक्षस्तपुष्यायाम् । उल्-
फा । वै.निघ. । रा.नि.व.४ ।

पुष्पाञ्जनम् । स्त्री । कविमाञ्जने । गुणाः —
“पुष्पाञ्जनं हिमं प्रोक्तं पित्तहृत्कामदाहनुत् । ना
शयेद्विषकासारिणं सर्व्वेनैवामयापहम् ॥” रा.नि.व.
१२ । वा.सू.१५अ.प्रियङ्गादि.व. ।

पुष्पाण्डकम् । स्त्री । अन्ने । तण्डुले । पुं । पु-
ष्पसुकुमारतण्डुले, शालिधान्यभेदे । भा.पू.१भ.
धा.व. ।

पुष्पान्ता । स्त्री । चातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

पुष्पाभिकीर्णः । पुं । दर्बीकरसर्पविशेषे ।
सु.कल्प.४अ. ।

पुष्पाम्बुजः । पुं । पुष्पद्रवे । मधु, कूलत्र त्रय

का मार, गोलोप छन आदि । रा.नि.व.१० ।

पुष्पाभः (कः) । स्त्री, पुं । सेव्यादिपुष्पोत्था-
कः । सेउं डी आदि कुलर आत्रक । यथा —
“सर्वनी शतपत्री च वासनी गुल्मदावदी । चाम-
ला युधिका चम्पा वकुलश्च कदम्बकः । छादयेत्
केतकीपत्रैः याक्षोऽर्कं गुरुमार्गतः । पुष्पाकं इति
विख्याती मरिचैः सहितं पिबेत् । गुणाः—सण्ड-
लैकप्रयोगेण स्त्रीबोऽपि पुष्पायते । रोगानीकन्तु
यथापि हन्यात् ।” अर्कचि. । [व.१४ ।

पुष्पासवम् । स्त्री । मधुनि. । पुष्पसवे । रा.नि.

पुष्पिका । स्त्री । दन्तमले । हारा. । मूलमार्गे ।
रक्तार्कहवे । र.सा. । लिङ्गमले । छे.च. ।

पुष्पिणी । स्त्री । धातकीहवे । तूले. । स्वर्ण-
केतक्याम् । वै.निच. । [च.१.२५. ।

पुष्पितः । वि. । पुष्पगन्धपरिष्कलणयुक्तः ।

पुष्पिता । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा.नि.व.१८ ।

पुष्पी । स्त्री । स्वर्णकेतकीहवे । रा.नि.व.१८ ।

पुष्येन्द्रा । स्त्री । माघबीलतायाम् । वै.निच. ।

पुष्येभः । पुं । नागकेसरहवे । वै.निच. ।

पुष्योद्भवा । स्त्री । पुष्पशर्करायाम् । वै.निच. ।

पुथलकः । पुं । कलरीशुगे । मे. ।

पुथानगचूर्णम् । स्त्री । प्रदराधिकारे चूर्णी-
षधम् । पाठः—“पाठां शम्बासथोर्मध्यं शिलोद्भेदं
रसाञ्जनम् । अम्बलकं मोचरसं समञ्जं पद्मकेशरं ।
वाह्योक्तविषासुक्तं विल्वं रोध्रं सगेरिकम् । कटु-
फलं मरिचं शुष्कं माचोकं रक्तचन्दनम् । कटुक-
वासकानला(स्थी)कवल्ककानला, मैष., धातकीम-
धुकार्जुनम् । पुथेणोद्भूय तृष्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि
कारयेत् । तानि चोद्भिष संथीव्य पाचयेत्सकुलाब्ध-
नाः...चूर्णं पुथानगं नाम हितमाच्येयमाधितम् ।”
शिलोद्भेदः पाषाणभेदः । पाथरकृति. । अम्ब-
लकौति दाबिषाव्ये ख्याता, तदभावे पाठा दि-
गुणा । वाह्योक्तं कुंकुमं । माचोकं देवदारु । रस.
र. । अम्बलकौ लवणा । च.द. । च.चि.१०.च. ।
माचोकस्थाने सह्योकापि पाठः । आकुनामि २
उ. आमेर आंठिर मञ्च, आमेर आंठिर म-
ञ्च, पाथरकृति, रसाञ्जन, मोचरस, वराकि-

ञ्च, पद्मकेशर, कुङ्कुम, आतईट, मुता, बे-
लकुंटा, लोथकाठि, गेरिमाटी, कटुकल. म-
रिच, कुंटा, देवदारु वा किमुमिन्, रक्तचन्द-
न, छोपाछाल, हेल्म्व, अनञ्जमुल, धांङ्कुल,
वष्टिमधु, अर्जुनछाल, अटोका चूर्ण एक एक
भाग । मधुमेरगे (८) मुनिबारा पाककरिसे ।

पुस्तकशिल्पिका } स्त्री । पुस्तकशिल्पम् । वै.
पुस्तकाख्या } निच. ।

पुस्तमयः । वि. । वस्त्ररचिते । सु.म.६.च. ।

पुस्तशिल्पी । स्त्री । शिल्पीलताभेदे । See
शिल्पि. ।

पुस्फुसः । पुं । फुस्फुसरीगे ।

पूग(फल)म् । स्त्री । गुवाकफले । रा.नि.व.११ ।

गुणाः—“कफपित्तहरं कृच्छं वक्रकंदमलापहम् ।
कषायमौषधमधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम् ॥” सु.म.
४६.च. । “कषायमधुरं भेदि पूगं पित्तकफापहं ।”
अचि.१७.च. । “पक्तानु वातलं रुचं भेदनं कफ-
नाशनं । गुर्वभिष्यन्दि मधुरं तीक्ष्णक बज्रिग-
शनम् । आदौ पूगं विषं चोदं द्वितीये भेदि दु-
र्जरं । तृतीयादिषु पातयं सुधातुल्यं रसायनम् ।”
इति पूगस्य बालमध्यादिभेदगुणाः । राज.१५. ।

पूगः । पुं । कसुकहवे । रा.नि.व.११ । See
अकोटः । पनसहवे । श.र. । वृद्धहवे । कुं-
२ गीह. भा. ।

पूगपीठम् । स्त्री । निष्ठीवनपाथे । चिका. ।

पूगपुष्पिका । स्त्री । विवाहपुष्पे । चिका. ।

पूगमण्डः । पुं । सखहवे । पांऊड़ गीह ।
वै.निच. ।

पूगरीटः (कः) । पुं । हिलाखहवे । ईंठान
गीह । चिका. । खर्जूरविशेषे । एकल्लाति थ-
ऊर । वै.निच. । “नीट” इत्यपि पाठो दृश्यते ।

पूगहचः । पुं । कसुकहवे । सुपात्रि गीह
रा.नि.व.११ । [स्त्री । गुवाके.]

पूगी (द्रव) । पुं । गुवाकहवे । मद.व.१ । (गी)

पूगीफलम् । स्त्री । गुवाके । वै.निच. ।

पूजनी । स्त्री । चटकायाम् । उड़ाई । म. ।

पूज्यमानम् । स्त्री । श्वेतजीरके । वै.निच. ।

पूतः । पुं । सितदर्भे । श्वेत कूश । रा.नि.व. ८ । विककृतहवे । दंष्ट्रि शीघ्र । रा.नि.व. ६ । म्रवहवे । तिलकहवे । शब्द । रा.नि.व. ११।११ । १६ । स्त्री । निर्वृषधाम् । अम. ।

पूतगन्धः । पुं । वर्वरके । काल वावुहे भाक । रा.नि.व. १० । [कूश । रा.नि.व. ८ ।

पूतदणः (दर्भः) । पुं । सितदर्भे । श्वेत

पूतद्रुः । पुं । पलाशहवे । रा.नि.व. १० ।

पूतधान्यम् । स्त्री । तिले । रा.नि.व. १६ ।

पूतनः । पुं । गुदकुन्दरोगे । वा.उ. २७ ।
See गुदकुन्दः ।

पूतना । स्त्री । गन्धमांस्यां । सुशकृजटांगाम् । रा.नि.व. १२ । स्त्र्यत्वचि हरीतक्याम् । रा.नि.व. ११ । भा.पू. च.द. । सि.यो.च.आ.चि.महापे-
शाचष्टे । इयं सिन्धुदेशजा क्षिपे शशा च । राज. ।
बालग्रहविशेषः । [तक्षशीति लोके । च.द. ।

पूतनाकेशी । स्त्री । सुगन्धजटासांस्याम् । भू-

पूतनी । स्त्री । (Methia arvensis, Syn. M. Satiya) Marshmint, खनामख्यातसु-
गन्धशक्रे । पुदिना इति सर्वत्र । शुनिना भाक ।
प.सु. गुणाः—कामलाहरी श्रीचकण्ठी सूक्ष्मौघी
वमिषी । शुक्लहवः स्निग्धताकरः चाग्निघ्नः उत्ते-
जकश्च । बालरोगविशेषः । पूतनाग्रहः । लक्षणं
यथा—“सलाहः स्वपितुः सुखं दिवा न राजौ
विहभिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः । कृष्णांती
हृषिततनुकृहः कुमारः लणालुर्भवति च पूतनाग्र-
होतः ॥” स.उ. २०७ । ततोऽत्र दिवसे सांसे वर्षे
वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका । तथा गृहीत-
मात्रेण प्रथमं भवति उच्चरः । गन्धसुदेशयति स्नानं
न गृह्णाति दृष्टिं वध्नाति मन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षति
च । च.द. ।

पूतपत्री । स्त्री । तुलसीहवे । रा.नि.व. १० ।

पूतफलः । पुं । पनसहवे । कैटिल शीघ्र ।
रा.नि.व. ११ । [लसीहवे । वै.निघ. ।

पूता । स्त्री । नीलद्रव्यायाम् । रा.नि.व. ८ । तु-

पूतिः । स्त्री । गन्धमांजाराण्डे । यटिनी । श्वे-
तबाजी, योगोपायतैले । सि.यो.यन्त्र.चि.चन्दना-

यतैले । स्त्री । कटहले । शकृ कृण । रा.
दुर्गन्धे । आ.टी.रा. ।

पूतिकम् । स्त्री । पुरीषे । रा.नि.व. १

पूति(ती)कः । पुं । करञ्जविशेषः ।
शृङ्ग । रा.नि.व. ६ । च.द.वा.व्या.चि.ति-
हि.शास्त्र चि.हिंसाद्यष्टे । वै.निघ. २७.७
पूतिकादिकल्ले, कन्दप्रसारतेले । सु.व.
अ. । भा.४७. कर्णक । वै.निघ. १० । नैगमेयः
प्रसारण्यां । सा.पू. । सा.पू. । पूत
वै.निघ. । गन्धमांजाराण्डे । यटिनी । ३
१६ । स्त्री । विष्टायाम् । रा.नि.व. १८ ।

पूतिकजा । स्त्री । गन्धमांजाराण्डे । १
वै.निघ. ।

पूतिकण्टकः । पुं । इडुदौहवे । वै.

पूतिकन्या । स्त्री । पूतिकायां । पूति-
क । प.सु. ।

पूति(ती)करजः (ञ्जः) । पुं । (G-
dina Bonduc or Caesalpinia
neella.) करञ्जहवविशेषः । नाटिकाद्रक्ष-
हिं कंटकरेजा । वम्. सागरगीटा । ता.
कय । गुणाः—“करञ्जः कटुतिक्तोष्णः वि-
तिक्तलानः । कण्डूविचर्षिकाकुष्ठस्य शूल्यदी-
नः ॥” रा.नि.व. ६ । तत्त्वचगुणाः—“शीघ्र-
वीर्यं तु पचं पूतिकरञ्जम् ॥” सु.स. । अर-
—बल्यम् । तन्माञ्ज—उच्चरं बल्यं क्षिपनेन
हस्तौ हितं शीघ्रघ्नं रक्तसाधरोधकम् उष्णं
कुष्ठप्रच । पचमपि तद्रूपं । कैचित् । कण्ड-
रञ्ज । कैटाकत्रमञ्ज । च.द.श्री.चि. ।

पूतिकर्णः (कः) (र्षिकः) । पुं । पू-
ज्ज । नाटिकाद्रक्ष-
रा.नि.व. ६ । कर्णरं-
शब्द, कर्णपाकेन पूतिगन्धकर्णरोगे । का.१.
वा. १८ । लक्षणं—“अवेदनी वायुधवा स
घनं सवेत् पूति स पूतिकर्णकः ।” सु.उ. २
“कर्णविद्रधिपाकेन कर्णे वा वारिपूरणात्
भवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।”
४७. । [वै.निघ.

पूतिकर्षी । स्त्री । वाकुण्याम् । जोग-
पूति(ती)का । स्त्री । करञ्जहवे । नाटि-

रक्षा । वै.निघ.२भ.सर्वज्ञ.चि.महाषट्पलकष्टने ।
भैव.महाकद्वैते । उपोदिकायाम् । श्रुतिशास्त्र ।
अ.टी.भ. । जवादिकलिकायाम् । थाटोणी ।
भैव.वा.व्या.चि.हिमसागरतैले ।

पूतिकामचिका । स्त्री । पृथुमधुमचिका-
विशेषे । उं।न।ग।छि । वै.निघ. ।

पूतिकासुखः । पुं । शम्भुके । श.सा. ।

पूतिकाष्ठ(क)म् । स्त्री । देवदारुणि । (नव
दात्र । रा.नि.व.१२ । सरलकाष्ठे । श.च. ।

पूतिकाह्नः । पुं । पूतिकारस्त्रे । वै.निघ. ।

पूतकीटः । पुं । कीटविशेषे । (न.प.द. ८।पा-
का । भैव.कुत्र.चि. । “पूतकीटविलिपनात् ।”

पूतिकेसरः । पुं । गन्धमाजारे । खाटासीति
लोकै । थाटोणी । चन्दनादितैले प्रयोज्यः ।

पूतिगन्धः । पुं । इक्षुदीहसे । रा.नि.व.८ ।
गन्धके । स्त्री । रक्षधाती । रा.नि.व.११ । सुगन्ध-
द्वये । वै.निघ. ।

पूतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । प्रसारण्यां ।
भादांलयेति प्रयोगाद्यते मानकथने । “ताः पूति-
गन्धास्तः ।” [रा.नि.व.४ ।

पूतिगन्धिका । स्त्री । पूतिकायाम् । वाकुण्यां ।

पूतिघसः । सुगन्धमाजारे । शक्र गोत्रकूल । सु.
स.४६च. । अर्थं पण्यस्रमगुणः । See पण्यस्रमः ।

पूतितैला । स्त्री । ज्योतिषतीलतायाम् । वन
उच्छ्रे । लडा कटुकौ । र.सा.सं । See पारा-
वतपदो । भैव.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रसे ।

पूतिदः । पुं । तक्षविडाले । (ग.प.वि.डाल,
काष्ठे विडाल । वै.निघ. ।

पूतिदला । स्त्री । तेजपत्रे । उदग्रपात ।
च.द.वा.व्या.चि.एलातैले ।

पूतिनखम् (नासः) । स्त्री, पुं । नासारी-
गभेदे । लक्षणं यथा — “दोषैर्विदग्धैर्गन्धतालुमूल
संवासितो यस्य समीरणसु । निरिति पूतिमुखना
सिकाभ्यां तत् पूतिनखं प्रवदन्ति रोगम् ॥” सु.उ.
२२च. । “तालुमूले मलेदुष्टैर्मांसतो मुखनासि-
कात् । ज्ञेया च पूतिर्निगच्छेत् पूतिनासं वदन्ति
नम् ॥” बा.उ.१६च. ।

पूतिपत्रः । पुं । पृथुश्लेष्मश्लोकाकहसे । नङ्ग
(नो।न।ग।छि । रा.नि.व.१२ । पीतलोभि । वै.निघ. ।

पूतिपर्णः । पुं । करस्रहसे । उद्वरकत्रक्ष
ग।छि । रा.नि.व.१२ । इक्षुदीहसे । वै.निघ. ।

पूतिपल्लवा । स्त्री । राजसुष्याम् । शशाक-
गला । प.सु. । [प.सु. ।

पूतिपुष्पः । पुं । इक्षुदीहसे । जिशापूत्रा ।

पूतिपुष्पिका । स्त्री । मधुमातुलुङ्गहसे । (मो-
टा।वा । प.सु. । [ज्याम् । प.सु. । अम. ।

पूतिफलः (ला) (ली) । पुं, स्त्री । सोमरा-

पूतिमज्जा । स्त्री । इक्षुदीहसे । वै.निघ. ।

पूतिमयूर(रि)का । स्त्री । अजगन्धायाम् ।
रा.नि.व.४ । वन्यतुलस्याम् । वै.निघ. ।

पूतिमारुतः । पुं । कर्कशौ । रा.नि.व.११ ।
विल्लहसे । वै.निघ. ।

पूतिमांसम् । स्त्री । दुर्गन्धमांसे, पर्यषितमां-
से । गुणाः — सद्यः प्राणहरम् । राज.४प. ।

पूतिमूषिका । स्त्री । कुकुन्दयौ । वै.निघ. ।

पूतिमेदः । पुं । अरिमेदे । विट्थलित्र । रा.
नि.व.८ । [वै.निघ. ।

पूतिमुद्गला । स्त्री । गन्धद्वये, रोहिषद्वये ।

पूतिधोनिः । पुं । उपमृतानामके धोनिरीमे ।
च.द. ।

पूतिरक्तः । पुं । नासारीगभेदे । निदा ।

पूतिवर्वरी । स्त्री । वनतुलस्याम् । वै.निघ. ।

पूतिवातः । पुं । विल्लहसे । र.सा. ।

पूतिहचः । पुं । श्लोकाकहसे । प.सु. ।

पूतिश्राकः । पुं । वकहसे । प.सु. । [चिका ।

पूतिशारिजा । स्त्री । गन्धद्वये । थाटोणी ।

पूती । स्त्री । पूतीकरस्त्रे । वा.उ.१३च. ।

पूतीकडयम् । स्त्री । करस्रहसे । कत्रक्ष, ना-
टाकत्रक्ष । भैव.शीघ्र.चि.हृक्षुष्कमुलाद्यतैले ।

पूतीकपत्रम् । स्त्री । करस्रपत्रे । च.द.गुण.
चि. । [करस्रपत्रे । सु.स.११च. ।

पूतीकप्रवालः । पुं । करस्रपत्रे । कण्टकि-

पूत्यण्डः । पुं । कलूरीदगे । नि. । गन्धकीटे ।
नी.मा.पा.का । नि. । [तम. वै.निघ. ।

पूपः । पुं । पिष्टके । अम. । चद्रपमसे । अना-
पूपला । स्त्री । पिष्टकविशेषे । वडु । छे.च ।

पूपलिका । स्त्री । पिष्टकविशेषे । भुनीविटम-
व । सा गुहः पुष्टिकरी च । अ.वि.२५. । अ.सु.
२७अ. ।

पूपलिका (ली) (पि[लि]का) । स्त्री ।
पिष्टकविशेषे । चिका. । छे.च. । सु.चि.२६अ.
रावणकृतकुमारतन्त्रे ।

पूय(न)म् । स्त्री । पुंजइतिस्थिते कंदे । पूंज.
अ.च. । पूयकरगणः यथा - "तत्कालेनैवधाव्यादि-
यंयं वर्गं उदाहृतः । दोषसंजननीं छोषो विज्ञेयः
पूयवर्गः ॥" सु. ।

पूयरक्तः । पुं, स्त्री । नासारीगविशेषे । तल्लक्षणं
यथा - "दावेर्विदग्धैरखवापि जलोर्ललाटदेशमि-
हृतस्य तैलु । नासा खवेत् पूयमस्त्वभिर्मथं तं पू-
यरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥" सु.उ.२०अ. । "निघ-
यादभिघाताद्वा पूयास्तुङ्गासिका खवेत् । तन्पूयर-
क्तमाख्यातं शिरोदाहृज्जाकरम् ॥" वा.उ.१६अ. ।

पूय(या)स्त्रावः । पुं । नेत्रसन्निगतरीगविशे-
से । छे.च. पूंज.पु. । तल्लक्षणं - "पाकः सन्धौ
संक्षवेद्य पूयं पूयास्त्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः ।" सु.
उ.२अ. । अश्वस्य नेत्ररीगविशेषे । अ.द.३०अ. ।

पूयारिः । पुं । निम्बवृक्षे । अ.च. ।

पूयालसः । पुं । नेत्रसन्निगतरीगे । लक्षणं
यथा - "पक्षः शोफः सन्निजः संक्षवेद्यः सान्द्रं पू-
यं पूति पूयालसः सः ॥" सु.उ.२०अ. ।

पूयासम् । स्त्री । पूय । वै.निघ. ।

पूरः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे, बीजपूरवृक्षे । टांवा
लेपुत्र गाह् । प.सु. । खाद्यद्रव्यभेदे । पूत्र । वि-
का. । स्त्री । दाहागुश्चि । रा.नि.व.१२ ।

पूरकः (काहः) । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । "मा-
तुलुङ्गे त पूरकः ॥" रा.नि.व.११।२३ । वै.निघ. ।
स्त्री । बीजपूरकवृक्षे । सि.यो.महा.चि. ।

पूरणम् । स्त्री । सिनिवप्रभृतिभिर्यन्त्रैः कषादी-
नि.सा.दिपूरणकर्मणि । सु.प.०अ. । सुगन्धवत् ।

मागरसुसायाम् । अ.मा. । पूरुषार्थं पक्ष-
युक्त्यन्वयभेदनाविशेषे । सु.प.२२अ. ।
नैवायाम् । रस.चि.६अ.सिद्धिसारलीह-
ले । अरवि. ।

पूर(रि)णी । स्त्री । श्यामलीवृक्षे । कं-
पूरास्त्रम् । स्त्री । ठवाके । तैलु. ।
व.६ ।

पूरि(लि)का । स्त्री । पूरभरितापुः ।
कटुती अङ्गुलि । तत्साधनं यथा - "माष-
टिकां युष्मात् लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
टिकया पूर्णां समितां कृतपीलिका ।
पक्षां स पूरिका कथिता बुधैः ॥" गुणा-
व्याख्या गुहः क्षिप्रं बल्यं पितासः
चक्षुःशोथरी चोष्णा पाकि वातविनाशिनौ
हृतपक्षापि चक्षुष्या रसपित्तहृत् ॥ भा.

पूरितम् । स्त्री । अम. । वै.निघ. ।

पूरुषः । पुं । मनुष्ये, पुरुषे । वै.निघ. ।

पूरुषकः । पुं । ताम्रचूर्णे । नै.निघ. ।

पूरुषकोषा । स्त्री । यवपिष्टमयमत्स्यद-
त्तपूणि । सु.चि.१०अ. । [रा.नि.

पूरुषकोष्ठा (ष्ठा) । स्त्री । मागरसुस-

पूरुषर्भा । स्त्री । पूरुषालिकायाम्
पि.टे. । वै.निघ. ।

पूरुचन्द्र(र्णाभ)रसः । पुं । यक्षणां
पाठः - "सुतङ्गस्य सायगन्तां शुद्धीं यदीह
हंयदेकघण्टम् । चद्रं शङ्खं मीणिं लीहति
स्त्रीमूर्तं सुतुल्यं च दद्यात् । कुषास्त्रैर्वि-
द्विमर्द्याङ्गीलङ्गला मूधरे तं पुष्टेयु । चूर्णकुल-
गवल्लीरसेन दद्यादेव । इत्येकमाषम् । माष-
भ्यां पूरुचन्द्रं रसेन्द्रम् ..... ॥" रस.चि. ।
पूरुचन्द्ररसायने - काञ्जलिः खौद्रं अमं प्र. ८
रौप्यमम २ तो. वज्रं ४ तो. स्वर्णं ताम्रं क
प्र. १ तो. जातीफलं लवङ्गं त्वक् एला जं
कपूरं प्रियङ्गुः सुसकं प्र. २ तो. कुसारीत्रि-
रङ्गुरसेमोवयिला एरण्डपत्रैरविवक्ष्य धान्यरा-
दिनं स्थाप्यम् । वटी चणाभा । मेघ. ।

पूरुषीजः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.१

पूरुषिका । स्त्री । नासास्त्रिणीपविशि । वि-

पूर्यः (व्यः) । पुं । तृतये । वै. निघ. ।

पूर्वकर्म । स्त्री । रोगीत्यने । प्राक् तत्तद्वाचिं प्रति यदादी क्रियते कर्म तस्मिन् । विविधकर्माद्यकर्मणि । तानि च पूर्वपञ्चाशानरूपाणि च । तच्च शब्दतन्त्रे शस्त्रकर्म, कार्ये लङ्नादिविरक्तानं कर्म, संशोध्यस्य पावनं खेहनं खेदनञ्चेति । सु.सू.५.५. ।

पूर्वरूपम् । स्त्री । भाव्यामयपृथक् न तु दीपविशेषसूचके चिक्रे । तच्च द्विविधं सामान्यविशेषमित्तेन । “पूर्वरूपम् तद्वयेन विद्याज्ञाविमलमायम् । सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितं । विशिष्टं सौवद्राक्तं स्यात् विशेषैश्च समन्वितम् । पूर्वरूपं विशिष्टं स्यात् व्यक्तं तत्त्वत्वं स्यात्म् ।” भा. । “प्रायुषं येन लभ्यते । उत्तिष्ठुरामयो दीपविशेषणानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमन्यत्वाद्वाधीनां तदव्यायम् ॥” मा. नि. ।

पूर्ववायुः । पुं । पूर्वदिश्ववाकते । पूरेव हाउवा । गुणाः—“पूर्वः सुमधुरः सिग्धी लवणश्चैव माकृतः । गुरुर्विदाहजननी रक्तपित्ताभिवर्धनः । खलानां विषमुष्टानां व्रणिनः श्रेष्ठलाघवे । तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्धनः । वातखलानां प्रशस्तश्च यस्तानां कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणहर्तृदिविवर्धनः ॥” सु.सू.२०.५. ।

पूर्वसंख्या । स्त्री । प्रातःकाले ।

पूर्वायः । पुं । लाज्यायाम् । थडे । श. चि. ।

पूर्वाह्नः । पुं, स्त्री । अरुः पूर्वभागे, अयश्च भागः वसन्तलवणसूचकः । सु.सू.६.५. । [रभसः ।

पूलकः । पुं । कटिप्रीथे । पौर्णमेरु पेटलो ।

पूषः । पुं । पीथे मासि । ब्रह्मदाकठवे । तूँत गाह् । अम. । [पू। रा. नि. व. ८ ।

पूषकः । पुं । पारिशब्दे । तूँत, अनां पि. नि. व. १६ ।

पूषा । स्त्री । पाठायाम् । रा. नि. व. ६ ।

पृक्का । स्त्री । पिङ्गकानामकशाकि । पिङ्गि शीक । प. सु. । हिं पुरी । अन्. फिरकिशाक । गुणाः—“पृक्का स्वादो हिमा दृष्या तिका निखिलदीपगुत् । कृष्णकृष्णखेदादवाञ्जलवत्तरक्तम् ।” भा. पू. १. भ. । सु.सू. १८. च. एखादिः । पृक्कापुष्पे । च. द. वा. व्या. चि. महाराजप्रसारणीतैले, अष्टादश-

तिस्रप्रसारणीतैले । सताकण्ठ्याम् । वै. निघ. ।

पृथक्कृद् । पुं । अघोटशब्दे । वै. निघ. ।

पृथक्त्वचा । स्त्री । सूयायां । र. मा. ।

पृथक्पत्रः । पुं । समपर्थशब्दे । वै. निघ. ।

पृथक्पर्णिका (पर्णी) । स्त्री । पृथिपर्णीष्वे । रा. नि. व. ४ । वै. निघ. २. भ. जीर्णव्य. चि. । सूयायाम् । मूर्ध्नि । रा. नि. व. १ ।

पृथगालुः । पुं । पिच्छाली । हृदि अनाम् । शक्ति शोभा । अनाम् । प. सु. ।

पृथग्वीजः । पुं । भक्ताकठवे । रा. नि. व. ११ ।

पृथाजः । पुं । अर्जुनशब्दे । रा. नि. व. २ ।

पृथिका । स्त्री । तपयाम् । श. मा. ।

पृथिवीकन्दः । पुं । भूकन्दे । वै. निघ. ।

पृथिवीगुणाः । पुं । अस्मिन्मन्त्रे नक्षत्रांसरोमसु । र. स. र. ज्व. चि. ।

पृथिवीपतिः । पुं । अष्टमकीष्वे । मे. ।

पृथिवीभवम् । स्त्री । सृष्टिकाकारे । मोराले । वै. निघ. ।

पृथुः । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा. नि. व. ६ । कृष्णकोरके । प. सु. भा. । स्थूलकृष्णकोरके । मोराले कृष्णकोरके । गुणाः—कटुतिक्तौषा वातगुणघ्नी आधानकरी दीपनी च । पुनर्नवायाम् । मीढायां । धारिण्याम् । रा. नि. व. २१ । तक्षुधे । रा. नि. व. २ । अहिफेने । श. र. ।

पृथुकः । पुं, स्त्री । चिपटके । चिरेड । हिं बूडा । प. सु. । “हरितधान्यानि निम्बुवृक्षदुग्धलक्ष्णानि पृथकाचिपटसंज्ञाः ।” अरुण. । “म्रीडयोऽप्यहंपक्षास्तु तमाके पृथकाः स्मृताः ।” रा. नि. व. १६ । गुणाः—बल्याः कफविट्पकराश । वा. सु. ६. च. । स्वादवः सिग्धी हृद्या कामवर्धनाश्च । रा. नि. व. १६ । सदुग्धस्य तस्य गुणाः—“सखीरा हृदया दृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।” भा. । एकवर्धये शिथौ । अर्धवर्धये शिथौ । ७ मोमेरु नि. च. । रा. नि. व. १८ । [वै. निघ. । विश. ।

पृथुकन्दकम् । स्त्री । दणविशेषे । उठ्टेदण ।

पृथुका । स्त्री । बालिकायां । हिङ्गुपत्र्याम् । श. च. । अष्टमकुलायाम् । चिरेड । वै. निघ. ।

पृथुकालुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । मान आ-
लू । भा.पू.१भ. ।

पृथुकीलः । पुं । राजवदरे । रा.नि.व.११ ।

पृथुकण्ठः । पुं । जीरके । वै.निच. ।

पृथुगन्धा । स्त्री । गन्धस्थाम् । वै.निच. ।

पृथुच्छदः । पुं । शरपत्रकुशे । रा.नि.व.८ ।
अदीटहले । वै.निच. ।

पृथुपत्रः (कः) । पुं । रक्तरोहिणे । रा.नि.व.७ ।

पृथुपलाशिका । स्त्री । श्याम् । रा.नि.व.६ ।

पृथुरोमा (न्) । पुं । मत्स्यभेदे । अकं.चि. ।

पृथुलः । पुं । दध्ने । गुन्दादणे । वै.निच. ।

पृथुला । स्त्री । गुच्छासिनौदणे । रा.नि.व.८ ।
हिङ्गुपत्रायाम् । जटा. ।

पृथुवीजः (कः) । पुं । मसुरे । शूलिकलाश-
प सु. । रा.नि.व.१६ । विकङ्कतहले । वै.निच. ।

पृथुशिखः (स्वा) (स्त्री) । स्त्री । श्लोणा-
कभेदे । रा.नि.व.६ । पीतलोधि । अशिशिखायाम् ।
वै.निच. । [अ. ।

पृथुगिरा । स्त्री । कण्ठजलोकायाम् । सु.सू.१३ ।

पृथुशृङ्गकः । पुं । मेघविशेषे । द्रुषा । वै.निच. ।

पृथुस्तम्बः । पुं । वनशृङ्गे । रा.नि.व.१६ ।

पृथुदरः । पुं । मेघे । हारा. ।

पृथ्वि(ध्वो)का । स्त्री । जीरके । मद.व.२ ।
हिङ्गुपत्रायाम् । सु.चि.२५. । स्थूलैलायाम् । रा.
नि.व.२३ । कण्ठजीरकभेदे । यक्षपुनर्नवायाम् ।

रा.नि.व.६ । कण्ठजीरके । च.सू.५५. । च.द.२.
पि.चि. । अकंठले । एलायाम् । अम. । आदित्य-
भक्तायाम् । रुद्रहृदि । वै.निच. । [व.१० ।

पृथ्वीकुरवकः । पुं । श्वेतमन्दारके । रा.नि. ।

पृथ्वीजम् । स्त्री । गङ्गलवणे । रा.नि.व.६ ।

पृथुदाहः । पुं । क्षतिनि । हले । उष्णा. । सपे ।
अम. । हृदिके । व्याघ्रे । मी. ।

पृथ्विः (स्त्री) । स्त्री । पृथ्विपर्णायाम् । ठाकूलिग्रा-
म.र. । सु.चि.१०५. । [सा. ।

पृथ्विका । स्त्री । जलवर्षविशेषे । पाना । श.

पृथ्विपर्णिका (र्णी) । स्त्री । (

tes cordifolia. Uraria Ja-
Syn. Doodia lagopodioides

ख्यातलिङ्गमाकचपे । ठाकूलिग्रा ।

पीतवर्ण, पठनी । मू. खेवरा । कं न

ते कोलाकुपोत्रा । उत्. कष्टपथि

अ. । गुष्ठाः — “विदीपघ्नी ह्यथोष

रा । क्षति दाहश्चरणासरक्तातिसा-

भा.पू.१भ.गु.व. । कटुः उष्णा का

वातरीगञ्ज्वरदाहश्लेष्मादघ्नी च । र

च.द.ज्व.चि. । एतद्व्यनमैकाहिकज्व

च.द.ज्व.चि. । सु.सू.१८५. ।

पृषतः । पुं । श्वेतविन्दुहरिणविशेषे ।

गुष्ठाः — “स्वादु शीतलं धारकं लघु

यासञ्चरविदीपघ्नम् ।” भा. । रीहित

खलसर्पविशेषे । सु.कल्प.४५. । स्त्री

भेदे । मी. ।

पृषन्तिः । पुं । जलविन्दुः ।

पृष्टिपर्णी । स्त्री । पृ. पृष्याम् । णि

पृष्ठम् । स्त्री । तनुपत्रम् । रा.नि.व. ।

पृष्ठग्रन्थिः । पुं । श्लेष्मि । कूङ्ग ।

पृष्ठग्रहः । पुं । ग्रहस्य वातव्याधौ

यथा — “लब्धं पृष्ठग्रहस्यैव रक्तं णि

च । तस्य पृष्ठग्रह रोगमूर्ध्ववीक्ष्य नि

ज.द.५३५. ।

पृष्ठचक्षुः । पुं । कर्कटे । वै.निच. ।

पृष्ठदृष्टिः । पुं । भङ्गके । रा.नि.व. ।

पृष्ठमर्शः । स्त्री । पृष्ठवृण्णतवतुर्दश

द्वयथा — कटीकतरुणे, कुतुन्दरे, नित

सन्धी, हृत्ती, अंसफलके, अंसौ । सु.३

पृष्ठरक्षम् । स्त्री । मरिचे । वै.निच. ।

पृष्ठवंशः । पुं । मरुदण्डे, पृष्ठास्थि

मित्रदौघा । छे.च. । स शिथीः मासमा

ति । सुखवीधे ।

पृष्ठशृङ्गः । पुं । भारशृङ्गायाम् । छे.च. ।

पृष्ठशृङ्गी (इन्) । पुं । मरिचे । श.

सके । मी. । मेघे । वै.निच. ।

पुडचिचि : पुं । नन्दिहसे । वै.निघ. ।

पुष्टास्थि । स्त्री । कसेरी । गेयप्रम. ७ । रा.नि. व. १८ । तानि च ३५ । च.शा. ७५. ।

पुष्टा : पुं । अत्रे । अम. । स्त्री । पुष्टास्थिसम्-
हि । वै.निघ. ।

पुष्पा : स्त्री । पार्थिवमणि । उणा. ।

पेचः (कः) । पुं । उल्लूकपक्षिणि । (पेच) ।
अ.र. । अम. ।

पेचकी (इन्) । पुं । किरिषि । अ.र. ।

पेचिलः । पुं । हिरदे । शब्डी । चिका. ।

पेचुः (कः) । पुं । सुवृकन्दहवे । मूत्रकृन् ग्री-
ह । केमुकहवे । (कै) उ ग्राह । र.मा. । नाडीच-
शाके । पेचुके । कट्ट. चिका. ।

पेचुका । स्त्री । पेचुके । कट्ट. भा.क. । केमुके ।
(कै) उ । र.मा. ।

पेचुनी (ली) । स्त्री । पेचुकशाके । कट्ट. भा-
क. । चिका. । केमुके । (कै) उ । र.मा. ।

पेटकः (टिका, टी) । पुं, स्त्री । (Abu-
tilon Indicum,) कुवेराव्याम् । (पेट) टात्रि ।
र.मा. । हिं कुङ्कनी । पारस्य. दरखते सेरा । आर.
समलचौर । ता. टी । भेष. बाल. चि. । च.द. ।
“पेटेटी पाठासूलात् ।”

पेङ्गम् । स्त्री । घृते । अमते । उणा. ।

पेङ्गा । स्त्री । पेटिकाव्याम् । (पेट) टात्रि । वना-
लुके । वै.निघ. ।

पेथम् । स्त्री । अष्टविधाद्राव्यतमात्रे । रा.नि. व.
२० । जलिः । मी. । दुग्धे । अ.च. ।

पेया । स्त्री । अल्पसिक्थपेयद्रव्ये । सा च पञ्चद-
शगुणैर्जले सिध्यति । ग.उ.वि. २५. । “तीर्थे पञ्च-
दशगुणे सिद्धा पेयाल्पसिक्थका ।” प.सु. । सि-
क्थसमन्विता पेया । “पेया सिक्थसमन्विता ।”
प.प्र. २४. । तच्छुलापेचया एकादशगुणे वारिणि
सिद्धा । च.द. ज्व. चि. । “निर्द्वया प्राकृता पेया
तत्तदाङ्गिततल्लुले ।” इति च लल्लयम् । ज्ञेमा-
द्रिः । गुणाः—मलानुलोमनी पथ्या दीपनी पा-
चनी क्षुण्णाम्नानिदीर्घल्लुकिरोगज्वरघ्नी च ।

वा.स. १५५. । “द्रवाधिका घना सिक्था चतुर-
श्रगुणे जली । सिद्धा पेया पुष्येय्या... ।” “पेया
लघुतरा पेया घाडिनी चातुपुट्टा ।” प.प्र. २४. ।
आर्द्रके । आर्द्रा । प.सु. । अतपुष्यायाम् । अ.च. ।
खल्लमखे । मी. । कपाये । वै.निघ. ।

पेयु(यू)षः । पुं, स्त्री । नवप्रवृत्तायाः गीः सप्त-
दिनाभ्यन्तरीषदुग्धे । गी.जला द्वय । “आसम्भार-
प्रसवात् चौरं पेयुषमुच्यते ।” र.मा. । मल्ययुते ।
वै.निघ. ।

पेर(रो)जम् । स्त्री । खनामख्यातीपरवविशेषे ।
पेरीजा इति पारखे । तस्य भस्माङ्गहरितभेदेन
द्विविधम् । गुणाः—अतिकषायं सधुमम् अतिदी-
पनं मूलादिहरं तत्संयोगेन स्थावरजङ्गमीभयविध-
विषं हृत्वाच । रा.नि. व. ११ ।

पेलम् । स्त्री । अल्लकीये । (हणि) । छ.च. ।
सूक्ष्माणि । वै.निघ. ।

पेली (इन्) । पुं । चीटके । वै.निघ. ।

पेलुवासः । पुं । कालसरटे । वै.निघ. ।

पेयकत् । पुं । कीटविशेषे । कूमीत्रे (पे) क ।
वै.निघ. । पेयकत् इति शब्दकल्पद्रुमः ।

पेथिः । स्त्री । डिम्बे । अम. । आदकादिदि-
दले । वै.निघ. । आमादिशलाटी । आसमूत्र
आदि । खल्लीकृतार्द्रकशलाटी । “हरितार्द्रकस्य
शस्त्रकृत्तान्ना दीर्घाकारा अवयवाः पेथयः उच्य-
न्ते ।” वा.चि. ७५. ।

पेयी (पी) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि. व.
१२ । मांसपिष्ट्याम् । मांसपेयौ । साकल्येन
पञ्च पेयीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि
शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः, सौवां प्रसूतं चतुर्विं-
शति । तत्र पादाङ्गुलिषु १५ । पदे १० । पा-
दापरिष्कर्षसन्निविष्टाः १० । गुल्फयोः १० । गु-
ल्फजालकरे २० । जानुनि ५ । करी-२० । वङ्गणे
१० । शतम् एवमेकाङ्गम् सक्थानि भवन्ति । ए-
तेनेतरस्यकथिवाह व्याख्याती । पायौ १ । मेट्रे
१ । सिवनी १ । वषथयोः २ । स्किपीः १० ।
वर्त्मशिरसि २ । उदरे ५ । नाभ्यां १ । पृष्ठी-
सन्निविष्टाः ५ + ५ । पार्श्वयोः ६ । वक्षसि १० ।
अवकांसी पति समन्तात् ७ । हृदयामाश्रयोः

६ । यज्ञतृप्तीकोष्ठीकेषु ६ । बीवायां ४ । हन्वीः
८ । काकसक-गलयोः २ । तालुनि १ । जिह्वा
यां १ । बीलयोः २ । बीबायां २ । नेत्रयोः २ ।
कर्णयोः २ । गण्डयोः ४ । खलाटे ४ । शिरसि
१ । इत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि । “शिरा
स्त्रायुस्त्रिपल्वाणि सन्धयश्च शरीरिणां । पेशीभिः
संज्ञतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥” स्त्रीषाञ्च
विंशतिरधिकाः । दश तासां सन्धयोरैकैकस्मिन्
पञ्च पञ्च, यीवने तासां परिहृष्टिः । अपस्थ-
पथे चतस्रः तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो हे मुखस्थिते
वाक्त्रे च प्रहस्ते हे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्त्रिस्तस्रः । श-
क्रार्णवप्रवेशिन्यस्त्रिस्तस्र एव । सु.श्रा.५.अ. । “यथा-
र्थमुष्मणा युक्तो वायुः स्त्रीतांसि दारयेत् । अनुप्र-
विश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । स्त्रीषामपि
भवन्त्येताः किं कुर्वन्ति शतस्रराः । गर्भाशये गर्भ-
मार्गे योनीं च सन्धयोरपि ॥” भा. । पल्लिडिम्बे ।
अम. ।

पेशीकोपः । पुं । अण्डे । डिम । च.टी. ।

पेयण्डम् । स्त्री । मांसगीलके । वै.निघ. ।

पेषणः । पुं । स्त्री । त्रिधारकृद्दीवणे । (तर्काटो
मिडू । खल्ले । स्त्री । पीडने । चूर्णने । श.च. ।

पेहिता । स्त्री । प्रसारण्यो । शक्रभाट्टनिघ्नो ।
वै.निघ. ।

पैङ्गिः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

पैज(स्त्र)षः । पुं । कर्णे । डे.च. ।

पैठरम् । स्त्री । स्थालीपकमांसादौ । अम. ।

पैत्तः (तिकः) । पुं । तिलचुपे । डिल शीङ् ।
प.सु. । पिप्तसम्भवे रोगे । रा.नि.व.२० ।

पैत्तिकी । स्त्री । योनिव्यापदविशेषे । ललचं
यथा—“यथाखेर्दृष्यैर्दृष्टं पिप्तं योनिमुपाश्रितम् ।
करोति दाहपाकोवापुतिगन्धज्वराग्निताम् । श-
शोणभूरिक्तपनीलपीतासितार्णवाम् । सा व्यापत्
पैत्तिकी ॥” वा.ड.३३.अ. ।

पैटी । स्त्री । विविधघान्यविकारजाते अस्म-
द्ये । (धेनो) मदा । एषा मादकले ह्रीनतसा ।

“पैटी पुनर्विविधघान्यविकारजाता ख्याता मदा-
धिकतया च पूर्वपूर्वा ।” गुणाः—कटूणा ती-
क्ष्णा मधुरा क्षतिदीपनी च । रा.नि.व.१४ । “पै-

टी सन्दीपनी गन्धकफक्षयानां शि-
पाशुरोगाणां कारिणी बहुधा मत
१२.अ. ।

पैष्टिकम् । स्त्री । पैटीमध्ये । वि.३

पोगण्डः । पुं । अपोगण्डे । दम-
नक । इला. ।

पीटगलः । पुं । गले । नन ।
खागङ्गे । था.शुभा. । र.मा. । बदरहस्ते
मे. । बैकरज्जातीयसर्पविशेषे । अ-
गीनस्यां वैपरीत्येन वा जातः । सु.
काशहस्ते । त्रिका. ।

पीटा । स्त्री । स्त्रीपुंससंलगायां ना-
रा. । चुक्रिकायाम् । भा. ।

पीटाहिका । स्त्री । गुच्छायाम् ।

पीटिकः । पुं । विस्फोटके । कश्चित्

पीडुः । पुं । कपालस्थितले । रा.

पीतः (कः) । पुं । शिशौ । वैमर्षि-
रा.नि.व.१८ । दशवार्षिककारिणि ।

पीतकी । स्त्री । उषोदिदायाम् ।
हे । भा.नि.४.अ.गर्भ.चि. । श्यामाकपर्पि
नि.व.१२ ।

पीताण्डः । पुं । अण्डः । करोरगर्भे
—“शनौ पक्षौ तुरङ्ग मुक्चौ यस्य
त्रिकसम्भेन युक्तस्य त । ताण्डसादिर्द
द.५.०.अ. ।

पीताधानम् । पुं । शिशुमीनपुञ्जे
पोमः तर्कात् । गुणाः—“पीताधान
सुखिन्धं लघुरीचनम् ।” राज.५.प. ।

पीतासः । पुं । कर्पूरविशेषे । स्त्री
रा.नि.व.१२ ।

पीतिका । स्त्री । शताङ्गाचुपे । रा.
मलवारदेशीयोपीदिकाविशेषे । मूलपी
रा.नि.व.७ ।

पीत्रम् । स्त्री । वस्त्रे । शक्रसुखायभा-
पूना । मे. ।

पीचायुधः । पुं । शकटे । रा.नि.व.१

पीविदंद्वाजम् । स्त्री । एकरदनजरवे । वै. निघ. ।

पीवी (इन्) । पुं । शूकरे । अम. ।

पीथकी । स्त्री । बालानां नेत्रवर्त्यशरीरविशेषः । खल्वर्थ — “कण्डूलाधानिता गुर्वी रक्तसर्पपसञ्जि-
भाः । पिडकाश्च कृष्णवर्णः पीथश्च हृत्ति संजि-
ताः ॥” सु.उ.२७. ।

पीटिका । स्त्री । कलन्वीशके । प.सु. ।

पीलः (कः) । पुं । कटिमेधे । आह्वितः प-
ला । च.टी.भ. ।

पीलिकार (ली) । स्त्री । पिडकमेदे । आ२ना
क्रांते । चिका. । यथा — “कुप्यात् समितयातीव
तन्वी परपटिका ततः । स्वेदयेत्तप्तके तानु पीलि-
का तां जगुंधाः ।” गुणाः — मण्डकवत् । भा. ।

पीषयिदुः । पुं । कौकिले । उषा. ।

पीष्टा (ष्टु) । पुं । पूतिकरश्च । श.च. ।

पीगण्डम् । स्त्री । पीगण्डावस्थायाम् । तच्च प-
ष्टादात् दशम्यन्त्यन्तम् । रा.नि.व.१८ ।

पीण्डरीयः (कः) । पुं, स्त्री । प्रपीण्डरीक-
श्च । पू०त्रिंश ग्राह्य । रा.नि.व.१२ ।

पीण्ड्यम् । स्त्री । प्रपीण्डरीके । पू०त्रिंश ।
रा.नि.व.१२ । स्थलपत्रे । वै.निघ. ।

पीण्डु (ण्डि)कः । पुं । पण्डके । पू०ङि आ-
थ । र.भा. । श.भा. । लावपशिण । वै.निघ. ।

पीतवम् । स्त्री । परिमाणे । च.टी.भ. ।

पीतिनासिकम् । स्त्री । नासिकारीये । पी-
नसे । शौनस द्राग । निदा. ।

पीचिकम् । स्त्री । पुत्रिकानाममचिकाभिरा-
योजिते घृतवर्णमधुनि । पी०त्रिक मधु । जटा. ।
“अन्नज्ञा मचिकाः पिङ्गाः पुत्रिका इति कौर्ति-
नाः । तज्जातं मधु घ्रीमहिः पीचिकं समुदाह-
तम् ॥” गुणाः — रुक्म उष्णं रक्तपित्ताहृष्टं घ-
तवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ ।

पीचिकमृकरा । स्त्री । पीचिकमधुक्रतुर्ग-
रायाम् । गुणाः — तन्मधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

पीनर्णवः । पुं । सन्निपातज्वरमेदे । खल्वर्थ

— “उत्तुचिय यः स्वमन्त्रं विपश्यन्धत्तात् जितास्व-
सुखसिति । तं पीनर्णवमुष्टं विचित्रकष्टं विजा-
नीयात् ॥” भद्रकौतुकम् । [१७.]

पीपिकः । वि । अपूपनिर्गम्यददौ । सु.खल्व.

पीरम् । स्त्री । सुगन्धवत्ये । त्राशकपूत्र । अम. ।
पुं । बोधि । नखीनामगन्धवत्ये । वै.निघ. ।

पीरसः । पुं । नखीनामगन्धवत्ये । वै.निघ. ।

पीरुषम् । स्त्री । शुकघाती । रा.नि.व.१८ । मि-
हने । सु.नि.२७. । कर्षविच्छतदीः पाणिपुरुषप-
रिमाणे । चिका. । इह जगति क्रान्ते कर्मणि ।
“तत् पीरुषं यत्किञ्च कर्म दृष्टम् ।” च.शा.२७. ।

पीरुषः । पुं । नदी । पुत्रागवले । चिका. ।

पीरोगवः । पुं । पाकशालाव्यये । अम. ।

पीलिः । स्त्री । पोलिकशायाम् । पाकावस्थायाम्-
यवादी । अम. ।

पीषः । पुं । वर्षस्थ नवमे मासे । अम. ।

पीष्करम् । स्त्री । पुष्करमूले । पू०दमूल । कृ-
ष्मदे । कू०वि०मेष । रा.नि.व.६ । मद.व.१ ।
सि.यो.यज्ज.च.योदशाङ्गमृगमूली । “पीष्कराति-
विधे ।” सि.यो.कफज्वरावर्णहे । “कटुफलं पी-
ष्करं शङ्खी ।” च.द.ककै.च.निम्बादिः । “श-
टीमूलिवपीष्करम् ।” पद्ममूलं । हृह त्वीरकायमो-
दके । एरुमूलं । वै.निघ.चास.चि.दशमूलवधा-
म्बान् । स्थलपत्रे । वै.निघ. ।

पीष्करमूलम् } स्त्री । पुष्करमूलं । मद.व.१ ।
पीष्कराह्वयम् }

पीष्टिकम् । स्त्री । पुष्टिकरीपत्रे । पुष्टिकर-
व्यगणे । यथा — “चतुर्धा तु तुगाचोरी चन्द्रश्री-
ऽष्टवर्गकः । हीपः सारवचा विमलं त्वक् पञ्च नागके-
शरम् । तालीशपञ्च त्वक्चोरी लवा गोचुररीहि-
यी । कपिकच्छूतीयवह्नीमूलं पीष्टिकी गणः ॥”
अर्क.चि. । खीरकाले गात्राच्छादनवस्त्रमेदे । क-
दाहे । गुणाः — आयुष्यत्वं धनचिह्नत्वं शुचित्वं रु-
पविराजनत्वञ्च । राज. ।

पीष्यम् । स्त्री । पुष्यर्णौ । वै.निघ. ।

पीष्य (ष्य)कम् । स्त्री । पुष्याक्षणे । रा.नि.व.
१२ । वै.निघ. ।

प्रकरम् । क्री । अगुरुकाष्ठे । मे ।

प्रकगी । स्त्री । श्करीगे । निदानम् ।

प्रकाण्डः । पुं । तरीः । सुखपथ्यन्तभागे ।
शुद्धि । रा.नि.व.२ ।

प्रकाण्डरः । पुं । वृत्ते । श.च. ।

प्रकाश(क)म् । क्री । कांस्थे । कौन्ते । हे.च. ।

प्रकाश(क)ज्ञाता । पुं । कुकुटे । श.च. ।

प्रकीर्णः । पुं.क्री । पूतिकरञ्ज । नाटो । कतश्च ।
रा.नि.व.६ । चामरे । त्रिका. । [मि. ।

प्रकीर्णकम् । क्री । चामरे । अम. । पुं । अश्वे ।

प्रकीर्त्यः (कः) । पुं, स्त्री । पूतिकरञ्ज ।
नाटो । कतश्च । रा.सा. । वा.सु.१५.अ. । “श्वेत-
वाहप्रकीर्त्यः ।” रीत्यकरञ्ज । त्रिष्ठो । रा.नि.व.
६।२२ । कण्टकीकरञ्ज । “कण्टकीविटपकर-
ञ्जः ।” सु.सु.२८.अ.कफशमने । ड. । च.सु.१५.
फलनीव. ।

प्रकुञ्चः । पुं । पत्ने । ८.ती. । प.प्र.१.ख. ।

प्रकुलम् । क्री । सुन्दरदेहे । त्रिका. ।

प्रकृतिः । स्त्री । शक्तौ । शक्ति । योनी । त्रि-
का. । आहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविके गुणा-
दिगुणयोगे । च.चि.१.अ. । आकाशादि५.सत्तन्मात्रं
सृष्टिः । मूलप्रकृतिरुद्देश्येष्टमसृष्टमसृष्टमाय-
पे कारणे । च.शा.१.अ. । अष्टरूपमखिलस्य जगतः
सम्भवहेतुरत्यक्तं नाम । सहस्रत्वादयः सप्त महा-
नहङ्कारः पञ्चतन्मात्रवन्ति । प्रकृतिर्महानहङ्कारः
पञ्च तन्मात्राणीति अष्ट प्रकृतयः । प्रकृतिपुरुषसा-
धर्म्याम् — अनन्तित्वम् । अनन्तत्वम् । अलिङ्गत्वं नि-
त्यत्वं सर्वगतत्वञ्च । वैधर्म्ये यथा — सा च अद्वि-
ता त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिणी असम्यक्-
धर्मिणी चेति । पुरुषस्तु तद्विपरीतधर्मिणीति । त-
स्या गुणाः — सत्त्वरजस्तमासीति । भा.पू.१.अ. ।
स्वभावे । वातादिमहदेन प्रकृतयः सप्त । “शक्तेशो-
दितसंयोगे यो दीपल्लवकटी भवेत् । प्रकृतिर्जायते
तेन ..... ” सु.शा.४.अ. । “शुक्राष्टगर्भिणीभी-
ज्यवेष्टागर्भाशयान्तरे । यः स्याद्दीवीऽधिकक्षेपेन प्र-
कृतिः सप्रधानिता ॥” तेषु — जामरुकोऽन्तःकेशश्च
वातप्रकृतिः । अकाशपञ्चितादिः पित्तप्रकृतिः ।

आमकेशादिः श्लेष्मप्रकृतिः । एवं हिरुपादिदंष्ट्रां
विप्रकृतिः । वा. । [च.सु.१५.अ.

प्रकृतिभोजनम् । क्री । स्वाभाविकाहारि

प्रकृतिवर्णः । त्रि । गात्रसवर्णे । च.सु.१८.अ. ।

प्रकृतिविघातः । पुं । प्रकृतेर्विकृतिजनको-
पयोगे । स च कटुतिक्तकषायसारौषधानां द्रव्या-
णामुपयोगरूपः । यथाव्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरी-
षप्रत्यनीकभूतं तस्यादिति । च.वि.७.अ. ।

प्रकीथः । त्रि । पूतिभावापत्ते । पठा । “प्रकी-
थोदकावगाहनात् ॥” सु.चि.२२.अ. ।

प्रकीपः (नम्) । पुं, क्री । कांमे । चाञ्चत्ये ।
वै.निघ. । वातादीनां सङ्गीभहेतौ । ते च बहुधा
तत्र वातस्य प्रकीपनं बलवद्बिग्रहादि । पित्तस्य
क्रीधशोकाभयादि । कफस्य दिवास्वप्नादि । पित्त-
प्रकीपनमेव पित्तस्येति । अष्टमेदे वातादिप्रकीपः
यथा — “वर्षावायुः कुप्यतेऽन्तः शरत्सु लौनी वा-
युः कुप्यते पित्तरीगे । लीयते पित्तं शैशवे श्लेष्म-
कृञ्जे हेमके वा चैद्यमानस्तथापि । कीपं याति
श्लेष्मरीगे वसने तस्माच्छान्दः श्लेष्मरीगस्य चो-
ष्णं । पित्तं याति कीपितां शीघ्रकालं दृष्टा ज्ञान्तिः
पैतिकी वार्षिके च ॥” अथ वायुप्रकीपः — “तथा
वातस्यपुरीषस्य रीधात् कषायतिग्नीताग्निश्राज-
गरेषु । व्यवधेयस्य बाह्यश्रमाज्जितसुक्ताध्वानि प्राय-
शी भाषयेन्नतिभौत्या । सुखैरतिशरित्तकैः क-
टुभिस्तथा दोलाशकोष्टकैर्योनमात्रे । रक्षे वा खरे
कुप्रे मन्दिरं वा भवेन्मातृतस्य प्रकीपो नरस्य ।
सुशीते दिने दुहिने खानपीते पराङ् निशाजगरे
वासरे च । वर्षासु वै केवलं यः कीपं मरुत्सो-
वितो याति वै भुक्तजीर्णः । मस्राः कलायाश्च नि-
पातकाश्च महाभाषणमा यवाचापलाः सुः । स-
हा चामला कृष्णायाः प्रदिष्टा हिमाः कङ्कुनीवा-
ररक्ताश्च शाल्याः । तथा कीरदूधश्च आमाक पतैः
कृतं चौदनञ्च यवागूयत्वं वा । कलिङ्गानि वामू-
कचिकीकपूतः पलाशुस्यया मृच्छनं कन्दशकम् ।
इमान् सेवितान्यथमेति प्रकीपं समीरस्य चीतः
सुरासम्बलु । अतो यवतो रक्षणीयं मनुष्यैः शुभं
वेहस त्वं सदा रोगशान्तिम् ॥” अथ पित्तप्रकीपः
— “अत्युष्णकटुस्त्रुल्लेर्विदाहः । द्रव्यैः ससिन्धुसुरासे-
वनेन । घर्मेण क्षीयेन वा स्वेदनेन व्यवधेयं वा ।

याति कोपश्च पितम् । कलशादकीयुषमुत्तार्कजि
 शुश्रूटीसर्पपाराजिकाशकमेव । निशाजामरेणापि
 युहे शसि वा चनाले शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः । अ
 स्नाने वा चोष्णकाले शरत्सु शश वासरे मध्यमे वा
 निशीथे । जीर्णे रसे भुक्तमात्रे प्रकोपः प्रदिष्टः
 कोविदैः स्थापितकोपः ॥” अथ कफप्रकोपः—
 “निशाजामरे वासरे वातिनिद्रासुश्रीतादकासिवने
 शीतले वा । पशुपानपीयूषेषु भित्तिलैस्तथा
 शृङ्गैः कन्दशकैरद्यापि । अतिक्लिष्टसंसेवने
 भोजने च प्रदिष्टः कफस्य प्रकोपो वसन्ते । दि
 नान्ते प्रभाते निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽपि
 भुक्ते न जीर्णे । प्रदिष्टो बुधैः कोविदैरेव रोगः
 कफोत्पत्तिजन्यो हि कष्टप्रयुक्तः । सशीतेऽप्यथा
 शीतकाले निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽपि
 भुक्ते । न जीर्णे प्रदिष्टः सुधी रोगवेगः निदानं
 कफस्थितिं चोक्तं सुधीभिः ॥” अथ हृन्तजप्रकोपः
 —“यदा विपर्ययासगते ऋतौ च प्रकोपनं यस्य
 यथा प्रदिष्टं । तत्संवेगानस्य नरस्य रोगः स्याद्
 ऋतौ नाम विकारकारी । यस्मिन् ऋतौ वात-
 विकार उत्कलस्मिन् यदि श्लेष्मविकोपनादि । सं-
 सेवने वा मनुजस्यदास्य भवेत् प्रकोपः कफपित्त-
 र्याथ ॥ यस्मिन् सक्त्ययति सेवते यः पित्तस्य
 कोपप्रकाराणि यानि । विपर्ययो वा ऋतुधान्ययोश्च
 स पित्तवातप्रभवमदा स्यात् ॥” अथ सन्निपातो-
 त्यतिः—“विपर्ययासगते काले रसे विपरिसेवि-
 ते । तदा स्यात् सन्निपातो हि रोगीपद्रवकार-
 कः ॥” इति । अत्रि.प्र.भ. । [१८]

प्रकोष्ठः । पुं । कूर्परपाणिमध्यभागे । रा.नि.व.

प्रक्रिया । स्त्री । औषधादिक्रियायाम् । चिकि-
 त्सायाम् ।

प्रक्रिन्नः । वि । अतिकेदयुक्ते । [रोगे] भा. ।

प्रक्रिन्नवर्त्मा । पुं । नेत्ररोगविशेषे, क्रिन्नवर्त्मा

प्रक्लेदः । पुं । चाद्रितायाम् । भा.४भ.ना.री.चि. ।

“प्रक्लेदमायाति च धूयते च ।” [वा.चि.६.अ. ।

प्रकथितः । वि । श्रुते । प्रमथ्यारूपेण श्रुते ।

प्रखरः । पुं । सम्राट् । त्रिका. । कुकुरे । अथ-
 तरे । मे. ।

प्रगण्डः । पुं । कूर्परांसमध्यभागे । कशूरे ह-
 रेते वृक्षेण गण्डः । रा.नि.व.१८ ।

प्रगतजामुः (कः) । वि । दूरगतजानी ।

प्रगन्धः । पुं । पर्यटके । रा.नि.व.५ ।

प्रग्रहः । पुं । कृस्वारग्वधवे । मे. । सु.कल्प.७
 अ. । तुलामुत्रे । अम. । हस्ते । सुवर्णे । वै.निघ. ।
 कार्णिकारवले । रा.नि.व.६ ।

प्रग्राहः । पुं । तुलामुत्रे । मे. ।

प्रघणः । पुं । ताम्रपात्रे । लौहमुद्गरे । मे. ।

प्रघनः । पुं । सुदृजतिशेदे । वै.निघ. ।

प्रचण्डः । पुं । शक्तकरवोरि । मे. । वि । अयुष्मे ।

प्रचण्डमूर्त्तिः । पुं । वरुणवले । श.च. ।

प्रचण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

प्रचयः । पुं । उच्छये । भा. ।

प्रचलः । पुं । मयूरे । वै.निघ. । (कः) । सी-
 स्यकोटविशेषे । सु.कल्प.८.अ. ।

प्रचला । स्त्री । सरटे । शिबुशिष्टे । वै.निघ. ।

प्रचलाकः । पुं । सर्पे । मयूरपुच्छे । मे. । सु.
 वि.१८.अ. ।

प्रचलाक्री (इन्) । पुं । सर्पे । मयूरे । त्रिका. ।

प्रचलाह्नः । पुं । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. ।

प्रचलितः । पुं । सदीव्रणविशेषे । वै.निघ. ।

प्रचारः । पुं । अथस्य श्लेष्मिकातिरोगे । लघु-
 —“प्रच्छादयति यद्विष्टं मांसं पथ्यन्तवर्हितम् ।
 प्रचारकाण्ये तं विद्यान्निवरीणं कफान्वितम् ॥” ज.
 ८.२० अ. ।

प्रचेतसी । स्त्री । कटफलवले । रा.नि.व.६ ।

प्रचेलम् । स्त्री । पीतचन्दने । श.च. । पीतमुद्गे ।
 वै.निघ. ।

प्रचेलकः । पुं । अश्वे । श.मा. ।

प्रचेलुकिः । पुं । मानभेदे । पाणि. । त्रिका. ।

प्रचोद(दि)नी । स्त्री । कण्टकांश्याम् । अम.
 दुर्गन्धभायाम् । वै.निघ. ।

प्रच्छेदनम् । स्त्री । वसने । मेघ. ।

प्रच्छेदिका । स्त्री । वान्ते । ह.च. ।

प्रच्छादनम् । स्त्री । नेत्रच्छेदे । ज.८.२.अ. ।
 उत्तरीयदस्ते । ह.च. ।

प्रच्छानम् । स्त्री । छेदने, रक्तसाये । सु.कल्प.

१५. सु.चि.सुदरी.चि. “प्रच्छानैर्वा जलीकामिः।”

प्रजननम् । स्त्री । गर्भधारणे । वीनी । मे. ।

प्रजल्पः । पुं । अतिभाषणे । वै.निघ. ।

प्रजाता । स्त्री । प्रजायाम् । अम. ।

प्रजादा । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.नि.व.४ ।

प्रजादानम् । स्त्री । रीत्ये । श.च. ।

प्रजाहितम् । स्त्री । जले । श.सा. । [१६ ।

प्रज्ञविप्रियः । पुं । षट्कषाये । रा.नि.व. ।

प्रज्ञापराधः । पुं । अहितसेवनातिव्यायाद्वा दौ । तदुक्तं — “धीष्टितिष्ठातिविषष्टः कर्म यत् कुरुतेऽपमम् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदीष-प्रकीपनम् । कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारक्षश्च कर्मणाम् । ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।” च. । [प.सु. ।

प्रणालसः । पुं । जीवशक्ते । वाङ्मू.के. ।

प्रणालिका (जी) । स्त्री । जलनिर्गमसाग्रे । हारा. । नखनलिकायां । नसा दिवात्र नलि. च.द.नखाधिकारे ।

प्रतना (नी) । स्त्री । गोजिह्वायाम् । गो.जि.श. भा.क. । रा.नि.व.४ । वाङ्मू.के. । वै.निघ. ।

प्रतमकः । पुं । आसरोगभेदे । तमकश्चास । लक्षणं — “असरमूर्च्छापरितस्थ विद्याप्रतमकस्तु तम् । उदावर्त्तराजोर्णक्तिप्रकायनिरोधजः । तमसा वर्धतेऽथ शीतेशाशु प्रशान्तिः । मज्जतस्तमसोवासा विद्यात् प्रतमकं तु तम् ॥” मा.नि. ।

प्रतरः (सन्धिः) । पुं । शीतोर्ध्वगतसन्धिः । स च शीवाष्टदण्डयोः सन्धिः । भा. । सु.श. ५५. ।

प्रतलः । पुं । संहतविच्छेदाङ्गुलिकरे । रा.नि.व. १८. । [च. । See सोमः ।

प्रतानवान् । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६ ।

प्रतानिका (निनी) । स्त्री । प्रसारणायाम् । गङ्गाभांशनिश । शारिवायाम् । एनलुभूल । रा. नि.व.५।१२. । [रा.नि.व.१० ।

प्रतापः (वान्) । पुं । अर्कतले । शुक्लाके. ।

प्रतापतपनः (रमः) । पुं । सज्जपातञ्जरा-

धिकारी रसः । “गन्धकं हिशुलं मृतं तालकं लौ टङ्गणे । खर्परं साचिकाधारं सज्जिह्वां हिम समं । रसेन सहितमिच्छं निर्मास्यैहमिच्छये । अष्टयाममन्त्रैस्त्वयां निरुध्य सिकताह्वये । त सिद्धं समुदाय रक्तिकामाद्रिकेण च । सिं ..... ॥” रस.कौ. । [चम

प्रतापसः । पुं । श्वेतके. । श्वे.क. आ.कम्

प्रतिकर्म । स्त्री । प्रतिक्रियायाम् । उपपत्ति सु.कल्प.५५. । प्रसाधने । अम. ।

प्रतिकीर्णः । चि. । मलादिव्याधे. । च.इ. ।

प्रतिखुरः । पुं । मृदगभेदे । “निःसृतहस्त पादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः ।” सु.शा.८५. ।

प्रतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।

प्रतिघः । पुं । मूर्च्छायाम् । श.र. ।

प्रतिघ्नम् । स्त्री । अङ्गे. । श.च. ।

प्रतिच्छाया । स्त्री । जलादशतपादिषु प्रतिफलितशरीरच्छायायाम् । प्रतिविशित शरीरेव त्र.छा. । “प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादशतपादिषु । छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्षाप्रमाण-या ॥” च.इ.७५. ।

प्रतिजिह्वा (द्विका) । स्त्री । मुलजिह्वायाम् । जाल जिह्वा. । रा.नि.व.१८. । त्रिका. ।

प्रतिज्ञा । स्त्री । साध्यवचने । “प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं, यथा नित्यः पुरुष इति ।” च.वि. ८५. ।

प्रतिज्ञाहानिः । पुं । प्रतिज्ञाहीनतायाः प्रतिज्ञायाः पथ्यन्ययोगेन परित्यागे. । च.वि.८५. ।

प्रतितन्वसिद्धान्तः । पुं । सिद्धान्तविशेषः ।

See सिद्धान्तः ।

प्रतितूणी । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं — “गुदापस्थोत्थितः सैव प्रतितूणीं विधाविता । वैद्यैः पक्षाग्रं याति प्रतूणीं वेद सौव्यं ॥” मा.नि. । “तूणाच्च प्रतितूणाच्च प्रशसाः सेहव-सायः । पिबेहा सेहलवणं पिबेत्पलादिमद्यान्मुना । लघुन रामठकारप्रगाढमथवा हृतम् ॥” सु.नि. १५. । [रा.नि.व.७ ।

प्रतिपत्रफला । स्त्री । जुद्धकारवेदिकायाश्च ।

प्रतिपर्णशिफा । स्त्री। द्रव्यम् । रा.नि.व.५।

प्रतिपिष्टः । वि। अस्थिरयपिष्टे, उल्पिष्टे ।
भा.म.२भ. । [म.चि. ।

प्रतिबला । स्त्री। अतिबलायाम् । चि.क्र.क.

प्रतिमर्षः । पुं । शिरोवस्त्रविशेषे । स चा
बालं प्रयीज्यः । “जन्मप्रभृति बालस्य प्रतिमर्षो
विधीयते ।” रत्नमालासंग्रहः । “ईषद्विहनात्
कंहो यावद्वक्तं प्रपद्यते । नखे निषिक्तं विद्यात्
तिमर्षं प्रमाणतः । प्रतिमर्षश्च नखार्थं करोति
न च दोषभाक् ॥” प.प्र.४ख. । तत्र चत्वारः
षट् षट् वा चिद्वतः यथाबलं शिरोविरेकजं
हस्य मावा । सु.चि.४०ष.वा.उ.२ष. । स चतु-
र्दशसु कालेषुपादितः । तथाथा—“तत्परीत्यतेन
प्रचालितदन्तेन गृह्णाभिर्गच्छता व्यायामव्याया-
ध्वपरिश्रानेन सूत्रोच्चारकबलाञ्जनान्ते मुक्तवता
कृद्दिवता दिवास्त्रप्रोत्थितेन सायचेति । तत्परी-
त्यतादौ यथाक्रमं गुणाः—“तत्परीत्यतेनासेवितः
प्रतिमर्षः रात्रावुपचितनासास्त्रोत्तमं मलसुप-
कृन्ति मनःप्रसादश्च करोति । प्रचालितदन्तेना-
सेवितः दन्तानां हृदतां वदनसौम्यव्यापादयति ।
गृह्णाभिर्गच्छता सेवितः नासास्त्रोत्तमः क्लिप्तवशा-
त् रजोधूमो वा नावाधते । व्यायाममैयुनात्परिश्रा-
न्तेन सेवितः श्मसुपकृन्ति । सूत्रोच्चारकं वा से-
वितः हृष्टिगुरुलसपनयति । कवलाञ्जनान्ते हृष्टि-
मसादयति । अमुक्तवता सेवितः स्नातसां वि-
शुद्धिं लघुताच्चापादयति । बालेनासेवितः स्नातो-
विलग्नं श्लेष्माश्मपौष्ट भक्तकाङ्क्षापादयति ।
दिवास्त्रप्रोत्थितेनासेवितः निद्राशयं गुरुलं मल-
श्चापौष्ट चिचैकाग्रं जनयति । सायश्वासेवितः
सुखविद्राप्रवीधचेति ।” सु.चि.४०ष. ।

प्रतिमा (नम्) । स्त्री, ली । करिणी दन्तव-
यमध्यवर्तिशुष्काभागे । गजदन्तवन्ते । त्रिका. ।

प्रतिमूषिका । स्त्री । कुकुन्दार्थः । वै.निच. ।

प्रतियन्नः । पुं । रचनायाम् । त्रिका. ।

प्रतिरश्मः । पुं । सन्तापे । निदा. ।

प्रतिलोमः । पुं । विलोमे ।

प्रति(ती)वापः । पुं । कपाये चूर्णादिप्रक्षेपे ।

र.वि.३ष. । कल्के । सु.चि.२३ष. । वातुमली-
करणे । गलितस्य धातोः द्रव्यान्तरावचूर्णके ।
च.टी.खा. । पानीयीषचविशेषे । च.द.विद्र.वि. ।

प्रतिविम्बदर्शकः । पुं । दर्पणे । वै.निच. ।

प्रतिविषा । स्त्री। अतिविषायाम् । अां३हे८ ।
च.द.ष.सा.चि. । “हृद्गुप्रतिविषाभयाः ।”

प्रतिविष्णुकः । पुं । सुपुकन्दहसे । रा.नि.
व.१० । क्षीरिणीमिदं । वै.निच. ।

प्रतिवीजम् । ली । तारनागाभस्मैकतपारद-
निबन्धनद्रव्ये । “नागाभं वाह्येत्तारे हृदि च हाद-
शं गुणं । प्रतिवीजमिदं श्रेष्ठं पारदस्य निबन्धनं ॥”
र.चि.३ष. ।

प्रतिश्या (स्या) (यः) । स्त्री, पुं । नासारीग-
विशेषे । तस्य निदानम् — “अवश्यायानिष्वरजोभा-
व्यातिस्त्रजगरे । नीचानुसोपधानेन पीतेनात्येन
वारिणा । अत्यन्तुपानरमणच्छर्दिवाच्यगृहादिभिः ।
कुशा बातोल्बणा दोषा नासायां स्थानतां गताः ।
जनयन्ति प्रतिश्यायं वहेमानं चयपदम् । तत्र
धातान् प्रतिश्याये सुखशीघ्रो भ्रमहयः । प्राणोप-
रोधनिस्त्रोददन्तशक्तिशिराल्याः । कीटका इव
सर्पन्ति मन्त्ये परितो भवौ । स्वरसाद्विरात् पा-
कः शिशिराच्छकफसुतिः । पितामृणाञ्चरघ्राण-
पिटिकासम्भवभसाः । नासायपाको कृशीणसास-
पीतकफकृतिः । कफात्कासाऽरुचिः खासो वमथु-
गां वमौरवम् । माधुर्यं वदने कष्टः श्लेष्मशक्त-
घना सुतिः । सर्वजो लघ्वोः सर्वैरकसादृजि-
शान्तिमान् । दुष्टं नासाशिरां प्राप्य प्रतिश्यायं क-
रीत्यसृक् । उरसः सुपता तास्मैवत्वं यासपूरिताः ।
सर्वे एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्तिपेक्षिताः ।”
वा.उ.१८ष. । रस.र.वा.चि. । “प्रतिश्यायास-
कासके ।” भा.म.१भ.ग्रन्थ.ज.चि. । “प्रतिश्या-
योऽरुचिः कासः ।” पीनसरीगः निदा. ।

प्रतिष्ठा । स्त्री । जनोपदेयतयावस्थाने । च.
सू.१ष. ।

प्रतिष्ठापना । स्त्री । परप्रतिज्ञायाः प्रतिवि-
परीतायाः स्थापनायाम् । यथा — कानित्यः पु-
रुष इति । च.वि.८ष. । [वै.निच. ।

प्रतिसमाधानम् । ली । रोगमुक्तकरणे ।

प्रतिसरः । पुं । व्रणघटौ । प्रभातकाले । वै. निघ. ।

प्रतिसारः (णम्) । पुं, स्त्री । लघुचैः कटुचूर्णैश्च व्रणघर्षणे । “लघुचैः कटुचूर्णैश्च छन्द्यते व्रणघर्षणे” । प्रतिसारस्ततः प्रीतिः..... ॥” ज.द. १२७. । चर्षणे । सु.चि. १२७. । दन्त्रिज्ज्ञासुखा-नां चूर्णकल्पावलेपेरङ्गत्या शनैः चर्षणे । “वैरस्यं सुखदीर्घस्यं सुखशोषं तथा लघाम् । अर्चयि दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम् ॥” भा. ।

प्रतिसारी (इन्) । त्रि । सारकद्रव्यमात्रे । वै. निघ. ।

प्रतिसूर्यः (कः) । पुं । सरटे । त्रिका. । विग्र. । तद्रामकर्मोपेरकजाती । सु.कल्प. ८७. ।

प्रतिसोमा । स्त्री । सहिषवर्गोलतायाम् । रा. नि.व.३. । लघुसोमलतायाम् । वै.निघ. ।

प्रति(ती)हासः । पुं । करवीरवृक्षे । कर्तवीर्यां । रा.नि.व.१०. । अम. । शूलकरवीर । वै. निघ. ।

प्रतिक्षुत् । स्त्री । क्षिकायां । ई.टि । वै.निघ. ।

प्रतीकः । पुं । शरीरावयवे । रा.नि.व.१८. । पटोले । भा.पू. १८. भा.व. । विलं.से । से. ।

प्रतीकारः । पुं । चिकित्सायाम् । ज.मा. ।

प्रतीनाहः । पुं । कर्णोदये । लघुणम् — “वा-येन शोषितः श्लेष्मा सीतो लिप्यतती भवेत् । क-मीरवं पिधानञ्च स प्रतीनाहसंज्ञकः ॥” वा.उ. १७७. ।

प्रतुण्डकः । पुं । जीवकशके । वै.निघ. ।

प्रतुदः । पुं । गृध्रश्चेनकाकादिपिडाजाती । त्रिप्रत्यय निष्कृष्य भलघल्लीति प्रतुदसंज्ञा प्राप्ताः । तन्मांसगुणाः — सद्यः स्वादु रुक्णं क्षिप्तं बल्यं वितदाहरकृकरञ्च । रा.नि.व.१७. । एतदकं गुणाः — “कफपित्तहरी शार्दी बद्धविष्मूत्रकी भवेत् ॥” अर्क.चि. ।

प्रतूणी । स्त्री । See प्रतितूणी ।

प्रतोली । स्त्री । शीतान्दीर्घोष्णवत्त्वभेदे । सु. ग. १८७. । लघुणं — “सुतोली पुटिका प्रीति जा-लुवहहर्त्रका” । इति भागुमसी,टी. । “कौपी-

नमकारा मन्धधारश्च जलधनवत् बहुक्षिद्रा सु-
खी प्रतोली वा ।” वा. ।

प्रत्यक्षपर्णी । स्त्री । रक्षापाशाने । भा.पू. भ. । द्रव्याम् । रा.नि.व. ५. ।

प्रत्यक्षपुष्पी । स्त्री । अयामात्रे वृषे । रा.नि. ४. सु.ग. ४३७. । अ.ग. ११७७. । वा.ग. १५. अर्कादिः । “प्रत्यक्षपुष्पी पीततेलोदकीयां ।”

प्रत्यक्षयेणी । स्त्री । दन्त्याम् । अम. । अ.ग. ७. । सुतयेणीवृषे । रा.नि.व. ४. । द्रवनीवृषे । रा.नि.व. ५. । आसुक्षण्याम् । डेम्बुकायि । मूषाकायौ । रा.नि.व. २. । कण्डलीवृषे । र.मा.

प्रत्यग्रगन्धा । स्त्री । स्पर्शयुधिकायाम् । वै. निघ. ।

प्रत्यङ्गम् । स्त्री । अङ्गावयवेषु । तानि सप्तको द्रष्टव्यमाभिल्लाटनासाचिबुक्कवत्तिथीवाः इत्येत एकैकाः । कर्णनेत्रमासाभ्यङ्गांसगण्डकसलानवषण्पाशैस्त्रिज्ज्ञानुवाहैरुपश्रितयो ई वै विंशतिरङ्गुल-यः । एष प्रत्यङ्गविभागः । तस्य पुनः सङ्गा-नम् । यथा — त्वचः कलाः धातवः मला-दीवाः यकृत् मूत्रा नुसफुसः उल्बुकः हृदयम-आश्रयाः अन्त्याणि वृक्कण्डयं श्रोतांसि कण्ठराः जालानि कूर्वाः रज्जवः सीतलः सङ्गाताः सीतलाः अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यः सन्ध्याणि शिराः धमन्यः योगवहानि च । विशेषतः पयसिषु स-ग्याः । सु.शा. ५७. ।

प्रत्यङ्गिरा । स्त्री । कण्ठे । “पिब-ति यः प्रत्यङ्गिरासम्भवम्” । च.द.भे.विष.चि. ।

प्रत्यञ्जनम् । स्त्री । अञ्जनेन नेत्रप्रसाधने । च. द. । [निघ. ।

प्रत्यनीकः । त्रि । प्रतिकूल । असाध्ये । वै.

प्रत्यनुयोगः । पुं । अनुयोगस्यानुयोगे । यथा — “अनुयोगस्तु पुनः की हेतुः इति” । अ.वि. ८७. ।

प्रत्ययः । पुं । हेतौ । भा. । र.ग. । शब्दे । अम. । चि. । स्वादी । हे.च. । [नि.व. २०. ।

प्रत्यवसानम् । स्त्री । भोजने । र.मा. । रा.

प्रत्यश्मा (न्) । पुं । गिरिमल्लिकायाम् । टी-विगति । त्रिका. ।

प्रत्यङ्गीला । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा — “एतामेव कञ्जापुष्पां वातविष्ण्वूरीधिनौ । प्र-
त्यङ्गीलामिति वदेत् जडरे तिथ्युल्लिताम् ॥” मा.नि. । सु.नि.१७. । “प्रत्यङ्गीलाङ्गीलकयोः गु-
णोऽप्यनरविद्वेषौ । क्रियाहिङ्गादिचूर्णं च शस्ते-
ऽत्र विशेषतः ॥”

प्रत्यक्षम् । क्ली । इन्द्रियग्राह्ये । अम. । तच्च व-
ङ्गविधे वाच्यमिति मेदेन । “प्रत्यक्षं नाम तदयदा-
त्मना पञ्चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते । तत्रात्मप्रत्यक्षाः
सुखदुःखेच्छादेवादयः । शब्दादयश्च इन्द्रियप्रत्य-
क्षाः ।” च.वि.८७. ।

प्रत्याधानः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लक्षणम्
— “विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवाभाशयित्वं । प्रत्या-
धानं विज्ञानीयात्कफस्याकुशितानिलम् ॥” मा.नि. ।
सा. चिकित्सा — “प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्यादमन-
खड्गे । दौपनादि प्रयुज्जीत पूर्ववदधिकम् च ॥”

प्रत्यानाहः । पुं । आनाहवति । निदा. ।

प्रत्युद्गारः । पुं । वायुज्वरोगमेदे । वै.निघ. ।

प्रत्यु(त्यु)धः । पुं. क्ली । प्रभाते । अ.टी.भ. ।

प्रथमकुसुमः । पुं । शुक्लमरुवकतलो वै.निघ. ।

प्रथमनवनोत्तम् । क्ली । प्रसवात् शतदिना-
न्तरजातनवनोति । वै.निघ. ।

प्रथितालुकी । स्त्री । रक्तालुमेदे । भा. ।

प्रदरः । पुं । (Fluor albus.) तन्नामकस्त्री-
रक्तादिस्त्रावरीति । अग्रतः, पत्रदन्त । निदानादि
— “विरुद्धमद्याज्जनाटजीर्णार्द्रभ्रमपातादतिभैषु-
नाच्च । यानाज्जशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाता-
च्छयनादिव च । तं त्रैषापिचानिलसन्निपातैश्चतु-
प्रकारं प्रदरं वदन्ति ।” इति । लक्षणं यथा —
“अशुद्धं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । श्वत्स-
वन्तीमासावन्तणावाहज्वरान्विता । दुर्ज्वलां चोष्ण-
रक्ताच्च तामसाध्यां विवर्धयेत् ॥” कफाद्यथा —
“आमं पिच्छं पाण्डु तृषीदकाभं खवति । पित्तात्
पीतनीलशुभ्रमुष्णं सवेगं रक्तं खवति । वातात् रु-
क्षम् चरुणं फेनिलमन्यमन्य खवति । अन्यच्च —
सर्षपीद्रसपिर्हरितालवर्णं कुणपं मज्जप्रकाशञ्च ख-
वेत् । मा.नि. ।

प्रदरात्तकलौहम् । क्ली । प्रदराधिकारी लौ-

हे । “लोहं तावन् इरीतालं वज्रमभं वराटिका ।
त्रिकटु त्रिफला चित्रं विङ्गं पटुपत्रकम् । च-
त्रिका पिप्पली शङ्खं वचाहृत्तपपाकलम् । शटी
पाठा देवदारु पला च हज्जदारकम् । एतानि स-
मभागानि संचूर्ण्य वटिकां कुरु । शर्करामधुसंयुक्तं
घृतेन भावयेत् पुनः । रक्तं शीतं तथा नीलं पीतं
प्रदरदुःखरम्-...” लोह, ताम्र, हरिताल, वज्र,
अज, कडिबन्ध, त्रिकटु, त्रिफला, चित्तात्रमूल,
विङ्ग, पक्ष्मवन, चहे, पिप्पल, मञ्जुश, वट,
हृत्तपक, कडु, शटी, आकान्ति, देवदारु,
एनाईट, वीजताडकेर वीज, आताटक चूर्ण
मगडात्र मधु ओ छिनि मशरुणां घृतैश्च मश-
त भावना मिश्र वटो करितव । रस.र. ।

प्रदिग्धमांसम् । क्ली । पक्षमांसव्यञ्जनविशेषे ।
See मांसम् ।

प्रदीपनः । पुं । चित्रकवले । वै.निघ.१७. अर्थः-
चि.राजवत्प्रभसः । स्थावरविषमेदे । लक्षणं यथा
— “वर्णतो लोहितो यः स्याद्वीहिमान्दहनप्रभः ।
महादाहकरः पूर्वं कथितः स प्रदीपनः ॥” भा. ।

प्रदीप्ता । स्त्री । लाहलिकायाम् । विषनाशु-
लिश । वै.निघ. ।

प्रदेशः । पुं । आरब्धस्यातीतेन सप्त्यादने ।
“प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा देवद-
त्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्याद्यजदत्तस्याप्ययमेव उ-
द्धरित्यतीति ।” सु.उ.६५७. ।

प्रदेश(गि)नी । स्त्री । तर्ज्ज्यङ्गुली । रा.नि.
व.१८. शस्त्रविशेषे । सा च अश्वपल्लप्रदेशप्रमाण-
मुद्रिका दशाङ्गुला च कर्णरीति कथ्यते । सु.भ.
८७. ।

प्रदेहः । पुं । अनुलेपनाभ्यङ्गादौ । सु.सु.१८७. ।

प्रधमनम् । क्ली । नस्यविशेषे । “वङ्गुला हि-
वक्रा या नाडी चूर्णे तथा धमेत् । तीक्ष्णहोलमितं
वक्रातैः प्रधमनं हितम् ॥” भा. । “प्राणमार्गेण
यश्चूर्णमैथ्यते सुखवायुना । प्रधमनं तद्विख्यातम् ॥”
ज.द.१२७. । सु.सु.७७. सूक्ष्मचि.चिकटुादिनस्ये ।

प्रधानकर्म । क्ली । रोगोत्पत्तौ यत्क्रियते हि-
तीयं कर्म तत्र । ग्रथपाचनरोगपादौ वा । वसन-
विरेचनवलिनस्यांशरामोक्षणं वा । आतडीत्यन्तौ
यत् क्रियते कर्म तत्र वा । सु.सु.५७. ।

प्रनाल(श)कः । पुं । वामुकशकै । जीवशा-
के । वै.निघ. ।

प्रपथ्या । स्त्री । इरीतक्याम् । रा.नि.व.११ ।

प्रपदम् । क्ली । पादाश्रयभागे । “पादाश्रयं प्रपदं-
मतम् ।” रा.नि.व.१८ । [अम. ।

प्रपा । स्त्री । पानीयशालावाम् । खण्डनं वर ।

प्रपाणम् । क्ली । उत्तरीष्ठे । “उत्तरीष्ठं प्रपाणं
स्यात् ।” ज.द.३५. ।

प्रपाणिः (कः) । पुं । करस्वाधीभागे, पाणि-
तले । हातेन ठेठना । “करस्वाधः प्रपाणिः
स्यात् ।” रा.नि.व.१८ । च.वि.८५. । (कः) म-
ण्डिपश्चात्कफोष्पार्थेने करभागे । च.द.८५. ।

प्रपातः । पुं । खगी, प्रपतनस्थाने । सु.कल्प.
५५. ।

प्रपादिकः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

प्रपानकम् । क्ली । पाना इति श्रवत् इति च
ख्याते नानारसपेयद्रव्ये । यद्यमपानकादि । प्रा-
ना, अत्रवत् । भा. ।

प्रपुण्डरीकम् । क्ली । पौण्डरीके । पुंउत्रि-
या । च.चि.४५. ।

प्रपुना(च,त्रा)टः (ङः) । पुं । (Cassia
'Tora') चकमईरूपे । टांकला । ते तगरिजले
हृ । ता. उषितगरयो । दा. टरीट । रा.नि.व.४ ।

प्रपुनाटच्छदः । पुं । चणकच्छे । वै.निघ. ।
चकमईरूपे ।

प्रपुराणघृतम् । क्ली । अतिपुरातनघृते । शूत
पूराण घृत । “लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः-
परम् ।” सि.यो.उन्माद.चि. ।

प्रपुराणधान्यम् । क्ली । पुराणधान्यके । अ-
ति पुरातन धान । च.चि.५५. ।

प्रपूरिका । स्त्री । कण्टकाख्याम् । श.च. ।

प्रपोटकः । पुं । अथस्य पादरीगर्भदे । लक्ष्यं
यथा — “प्रपोटकं विज्ञानीयात् यन्निभिः कूर्चस-
म्भवे । आसम्भकस्थिसङ्काशेः यन्निभिश्चातिकण्ट-
कैः ॥” ज.द.१८५. ।

प्रपौण्डरी(ण्ड)कम् । क्ली । (Root stock

of nymphaea lotus.) शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रे
इत्येतिपिनि । पुंउत्रिया । हिं पुंकेरी । सं. पु-
ण्डरीक । ते पुंकेरीकमतुनेविधानम् । गुणाः —
मधुरं करिणरचक्षुषं तिक्तं शीतलं रक्तपित्तघ्नं
ज्वरदाहलघुनाम् । रा.नि.व.११ । च.द.कागव-
हृते । तन्नामककन्दविषे । सु.कल्प.२५. । See
कन्दविषम् ।

प्रखलः । वि । कलवति । पुं । पञ्जवे । श.भा. ।
स्त्री । प्रसारणीयतायाम् । वै.निघ. ।

प्रखला । स्त्री । प्रसारण्याम् । रा.नि.व.५ ।

प्रखलाकी (रुन) । पुं । कपे । विष. ।

प्रखालः । पुं । क्ली । खनामख्याते रजभेदे । प-
ना, मूत्रा । अम. गुणाः — मधुरः अम्लः कफपि-
तादिदोषघ्नः स्त्रीवीर्यकान्तिकरः धारणात् मातृ-
लघुश्च । मूत्राः घनः शिराहीनः ठणः — शुभकरः ।
गीरः कृष्णकलः श्वेतः वक्रमूत्राः — अशुभकरः ।
रा.नि.व.११ । सारकः शीतलः कषायः स्वादुः
वान्तिकरः अचुष्यश्च । राज. । किशलवे । मे. ।

प्रखालफलम् । क्ली । रक्तचन्दने । भा. ।

प्रखालिकाः । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ ।

प्रबोधनी । स्त्री । दशालभायाम् । रा.नि.व.४१ ।

प्रबोधिका । स्त्री । कुक्कुट्याम् । कुक्कुट । वै.
निघ. ।

प्रभद्रः (कः) । पुं । निम्बद्रव्ये । निम्ब ग्राह्य ।
रा.नि.व.६ । पारिभद्रव्ये । अग्निं यान्ति
ग्राह्य । स्त्री । प्रसारण्यात् । शकुन्तलानि ।
रा.नि.व.५५ ।

प्रभवः । पुं । कारणे । जन्महेतौ । अम. । ज-
न्मानि । श.र. । [अम. ।

प्रभाकरः । पुं । अर्कवृक्षे । आकम्ब ग्राह्य ।

प्रभाकरक्षीरम् । क्ली । अर्कक्षीरे । आकम्ब
ग्राह्य । वै.निघ.२भ.कर्णकन्व.चि. ।

प्रभाकीटः । पुं । खद्योते । रा.नि.व.१६ ।

प्रभाञ्जनः । पुं । शीभाञ्जनवृक्षे । जजिना गी-
ह्य । चिका. ।

प्रभातम् । क्ली । प्रातःकाले । तत्र द्रव्यं यथा
— “वैद्यः पुरीक्षितो मनी देवकीयश्च चतुर्थकः ।

प्रभातकाले दृष्टव्यो निर्व्यं क्षप्रियमिच्छता ॥”
राज. १५. ।

प्रभाभासः । पुं । काकविशेषः । वै. निघ. ।

प्रभावः । पुं । स्वभावे । सामर्थ्ये । “रसादि-
साध्ये यत्कार्यं विशिष्टं तत्प्रभावजनम् । दन्तीरसाद्यै-
स्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी । मधुकस्य च कृषी
काष्ठतं चौरस्य दीपनम् ॥” इत्यादि । “क्षपितु
केवलं द्रव्यं कार्यं कृत्याप्रभावतः । ज्वरं हन्ति
शिरीषजा सहदेवौजटा यथा ॥” भा. ।

प्रभुः । पुं । पारदे । राज. निघ. १६. ।

प्रभूततीक्ष्णगन्धा । स्त्री. राजिकायाम् ।
मन्त्रिणा । वै. निघ. ।

प्रभृतिः । स्त्री । प्रकटायोजने । च. पू. १६५. ।

प्रभेषजा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.
निघ. ११. ।

प्रमत्तः । पुं । भासपत्तिणि । काकविशेषः । स्त्री.
स्नाहलीहवे । विवलाश्रुतिशः । वै. निघ. ।

प्रमथः । पुं । घोटके । श. र. । स्त्री (या) ।
हरीतक्याम् । मद. व. १ । पाङ्गाम् ।

प्रमथितम् । स्त्री । नवनीते । निर्जलतन्त्रे ।
रा. निघ. १५. ।

प्रमथ्या । स्त्री । मन्थमेदे । “मथः कषायी निर्व्यू-
हः कार्यो युषः कृतश्च यः । कृतयुषः प्रमथ्या च
द्रव्याल्क्ष्मीकृतात् मथता ॥” इति प्रमथ्यालक्षणम् ।
वा. चि. ६५. । च. ६५. । “प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यं प-
लमात्रं सुकम्पितम् । किञ्चिदन्त्येन संयुक्तमथवान्य-
विवर्जितम् । तीक्ष्णं चाष्टगुणं साध्यं पानमाहुः प-
लहयम् ॥” शेषं मन्थवत् । तोडलानन्दे । हारी-
तः । गुणाः—“प्रमथ्या मध्यदीपिणी दद्याद्दीपन-
पाचनम् ॥” बा. ।

प्रमदः । पुं, स्त्री । धनूरहवे, तरफले च । श.
च. । वि. मने । स्त्री । प्रियङ्गी । वि. क. क. ४५-
वकः ।

प्रमदिनी । स्त्री । धनकीहवे । वै. निघ. ।

प्रमाणम् । स्त्री । परिमाणे । मे. । देहपरिमा-
ने । तच्च मन्थान्प्रमहद्देन विधा भवति । च. इ. ७
अ. । शास्त्रे । मे. ।

प्रमाथी (न्) । वि. । सृजतीत्यभावात् व्यापक-
पक्षिणि । “स्रोतांसि दीपितानि प्रमथ्य विह्वली-
ति यत् । प्रमथ्य सौम्यासौम्याश्च तत्प्रमाथीति
संज्ञितम् ॥” खरणाहः ।

प्रमाञ्जनम् । स्त्री । प्रोञ्जने । बालाङ्गुलिवल्लीः
अचिरजःशल्यादिषु प्रोञ्जने । सु. पू. ७५. ।

प्रमितः । वि. । अन्वमातिरिक्ते । वै. निघ. ।

प्रमिताशनम् । स्त्री । अत्यल्पमात्रभोजने ।
अठान्न ढोङ्गने । च. श. ८५. ।

प्रमीलकः । पुं । तन्द्रायाम् । शरीरालस्ये ।
अत्रोत्पन्न आतप्य । भा. म. १५. ।

प्रमीला । स्त्री । तन्द्रायाम् । राज. निघ. २०. ।

प्रमीलिका । स्त्री । तन्द्रायां । विस्मयां शिरी-
रीगादी । सि. यो. विस्वचि. श्रीकण्ठः ।

प्रमुखः । पुं । पुद्गमहवे । श. च. ।

प्रमेहः । पुं । स्वनामख्यातारोगे । मेहदोषः ।
निदानं यथा—“आस्यासुखं स्वप्रमुखं दधीनि
यास्योदकानूपरसाः पयोसि । नवाप्रदानं गृह्वैक-
तच्च प्रमेहस्तुः कफकृच्छ्रं सखम् ॥ मेदश्च मांसश्च
शरीरजश्च क्लेदं कफो वल्लगतः प्रदृष्य । करोति
मेहान् समुदीर्यसुणेलानिव पिपं परिदृष्य चापि ।
सोमेषु दीपेष्ववकृष्य धातून् मेदृष्य मेहान् कुरुते-
ऽनिलश्च ॥ साध्याः कफोत्था दश पितृजाः पट्-
याप्या न साध्याः पवनावतुक्ताः । सक्रियत्वादिष्व-
सक्रियत्वात्साध्यत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ कफः स-
पितः पवनश्च दीपा मेदोऽवगताम्बुवमालसौ-
काः । मन्त्रा रसौजः पिशितश्च दृष्याः प्रमेहिकां
विंशतिरेव मेहाः । दन्तादीनां मलाब्जत्वं प्रागुप-
पाणिपादयोः । दाहश्चिक्छता देहे वट् स्वाहा-
स्यश्च जायते ॥ सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभुताकि-
लसूचता । दीपद्रव्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशे-
षतः..... ॥ अविपाकीऽक्षिचिच्छर्दिभिर्द्रा कारुः
सपीनसः । उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजप्र-
नाम् ॥ वल्लिमेहनयोस्तौदी सुकायदरणं ज्वरः ।
दाहलृप्तास्त्रका मूष्णी विश्मेदः पित्तजश्चाम् ॥
वातजामासुदावर्णः कम्पच्छर्दिनीलताः । शुक्लसु-
निद्रता शोषः कासः श्यामश्च जायते ॥ यद्यीको
पद्रवारिष्टमतिप्रसृतमेव च । पिङ्गकापीडितं गादः

प्रमेही हन्ति मानवम् ॥” इत्यादि । मा.नि. ।

प्रमेहपिण्ड(पीटि)का । स्त्री । प्रमेहीपे-
साजन्त्यस्कोटके । ता दश, यथा—“शराविका क-
ष्कपिका जालिनी विनतालजी । मसूरिका सर्ष-
पिका पुत्रिणी सविदारिका । विद्रधिमेति पि-
ण्डकाः प्रमेहीपेक्षया दश ॥” सु.नि.६५. । आसां
विशेषाः स्वस्वपर्याये ऋग्याः ।

प्रमेही (इन्) । पुं । नन्दिहवे । वि । प्रमेह-
रीगिणि । “किञ्चिन्नायधिकं सूत्रं तं प्रमेहिण-
मादिशेत् ॥” सु.नि.६५. । [जटा. ।

प्रमोचनी । स्त्री । गोडुन्वायाम् । (गोमक ।

प्रमोदः (कः) । पुं । षष्टिकथाम् । वै.निघ. ।
शालिधान्विशेषे । (वट्टे शान । च.सू.२७५. ।

प्रमोदसट्टकम् । स्त्री । कृताप्रमेद । यथा—
“सान्दे दग्नि मरीचं पिप्पलियण्डीलवङ्गकर्पूरम् ।
एषां चूर्णं साकं शर्करयामयं शब्दवस्त्रेण ॥ गाल-
धित्वा लिपेत्तस्मिन् पक्तादाडिमबीजकं । प्रमोदस-
ट्टकं ह्येतद्वर्जमानगुणैः समम् ॥” वै.निघ.द्रव्यगुणः ।

प्रमोदिनी । स्त्री । जिज्ञिन्याम् । भा. ।

प्रमोहः (कः) । पुं । सूक्ष्मायाम् । इन्द्रिया-
पटुले । च.सू.२५. ।

प्रयत्नः । पुं । गुणविशेषे । सचात्मन इच्छाजन्या
प्रवृत्तिर्हेतुजन्या निवृत्तिश्च । च.सू.१५. ।

प्रयस्तः । वि । सुसंस्कृते । त्रिका ।

प्रयोगवस्त्रः । पुं । रसायने वाजीकर्षणि च
प्रयोज्ये वस्त्रौ । सः षष्टविधः । तद्विधिः यथा—
“आदाविकः स्रष्टवस्त्रः, ततः त्रयो निरुद्धवस्त्रः,
ततश्च चत्वारः स्रष्टवस्त्रयः काव्याः । च.सिद्धि.१५. ।

प्रयोजनम् । स्त्री । कार्ये । प्रयोजनं नाम य-
दयमारभ्यन्त आरम्भाः । यथा—“यद्यकालखलु-
रस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्यैः
परिहरिष्यामि कथं न मामकालखलुः प्रसहेति
ति ॥” च.वि.८५. । हेतौ । मे. ।

प्ररुद्धः । पुं । जडर । मे. । वि । वडसूले ।
जाते । श.र. ।

प्ररोहः । पुं । अहुरे । रा.नि.व.२. । स्त्री ।
सिद्धयाम् । शिष्टेऽपि । प.सू. ।

प्ररोही (इन्) । पुं । नन्दिहवे । भा. ।

प्रलम्बः । पुं । नारीक्षणे । षडुरे । तरुशस्त्रा-
याम् । वङ्गे । वै.निघ. । लताहुरे । मे. । ताला-
हुरे । र.वि.६५. । तालरुद्धे । ता.ल.३. (नोटी) ।
च.द.व्या.भिकारि । स्त्री । वपुष्वीजे । न.सू.३
कीञ्च । मे. । भैष.वाजी.गुडकुशाखे । [निघ. ।

प्रलम्बकः । पुं । सुगन्धदणे । गङ्गा षड् । वै.

प्रलम्बाण्डः । वि । लम्बमानकषि । हे.च. ।

प्रलयः । इन्द्रियस्त्रापे । रा.नि.व.२० । ध्वसे ।

प्रलापः । पुं । अनर्थकवचसि । मा.नि. । भा.
म.१.भ.ज्व.वि. । “प्रलापो वक्त्रकटुता ॥” “स्वह-
तुकपिपासाहातादसम्बद्धं निरर्थकं । वचनं यन्नरी-
भूते स प्रलापः प्रकीर्तितः ॥” वै.निघ. ।

प्रलापकः (पी इन्) । पुं । तन्नामकसन्नि-
पातज्वरे । लक्षणम्—“कस्यप्रलापपरितापमशी-
र्षपीडा-प्रौढपभावपक्षमात्रपरीडन्वचिन्ता । प्रलाप-
णाशविकल्पचतुरप्रयासः क्षिप्रं प्रयाति पितृपालपदं
प्रलापी ॥” वै.निघ. । “स्विदभमाङ्गमर्दाः कस्यो-
दवधुर्वमी व्यथा कष्टे । गात्रञ्च मूर्ध्नीव प्रलापि-
जुष्टस्य जायते लिङ्गम् ॥” भा. । आविकज्वरे ।

प्रलापहा (न्) । पुं । कुलत्याघ्नने । रा.नि.
व.१३. । [नि.व.२० ।

प्रलीनता । स्त्री । प्रलये । इन्द्रियस्त्रापे । रा.

प्रलेपः (कः) । पुं । जीर्णञ्च । लक्षणं—
“प्रलिम्पान्नव गात्राणि चर्म” (रवेण च । मन्द-
ज्वरविलस्ये च सञ्जीतः स प्रलेपकः ॥”

प्रलेहः । पुं । व्यञ्जनावशेषे । (कोटयोः पा-
कराजः ।

प्रलीभनी । स्त्री । बालुकायाम् । वै.निघ. ।
प्रलेहे । कोरमा, दम्भीखता । पाकराजः ।

प्रवटः । पुं । गीधूमे । वै.निघ. ।

प्रवणः । पुं । उदरे । मे. ।

प्रवयः । पुं, स्त्री । वड्डे । रा.नि.व.२० ।

प्रवरम् । स्त्री । षगुरुकाष्ठे । भा. । पुं । खुद्दीक-
से । कण्णमुद्धे । वै.निघ. ।

प्रवरसत्त्वः । वि । प्रकृतसत्त्वपुरुषे । “स्वल्प-

कायोऽपि यो निजागन्तुनिमित्तासु सहतीत्यपि
पीडासु चक्ष्यो दृश्यते ।” च.वि.८७.।

प्रवरा । स्त्री । पलाशवृक्षे । वै.निच.।

प्रवातः । पुं. स्त्री । प्रबलवायौ । गुणाः—प्रवातं
रौतयवैवर्ण्यस्तम्भकहादपक्तिमुत् । सु.चि.२४७.।

प्रवातस्थापनम् । स्त्री । प्रवातरक्षणं जल-
स्य शीतीकरणोपाये । सु.सू.४५७.। प्रवातरक्षणे ।

प्रवालः । पुं. स्त्री । See प्रवालः ।

प्रवालफलम् । स्त्री । See प्रवालफलम् ।

प्रवासिनी । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.
नि.व.१६ । [सु.श.१०७.।

प्रवाहनम् । स्त्री । कुचने । कैथ द्रुम्या ।

प्रवाहिका । स्त्री । गृहणीरोगे । रा.नि.व.
२० । अतीसारभेदे । आशाना रोग । निदान-
लक्षणे—“वायुः प्रवर्द्धो निचितं वलासं मुदन्ध-
खादहिताशनस्य । प्रवाहतीत्यत्र बहुशी मलात्तां
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्जः । प्रवाहिका वात-
कृता मशूला पिप्पला सदाहा सकफा कफाश्च ।
सशीणिता शीणितसम्भवा च ताः स्नेहकृत्प्रभवा
मताः । तासामतीसारवदादिश्लेष्मिणं क्रमसा-
रं वपकृताश्च ॥” सा.नि. । “सुते रक्तं पुरीषे च
वायुमा विद्भुवर्जितं । प्रवाहिकेति विख्यातं यत्
फेनाभं प्रवर्तते ॥” इत्यपि लक्षणम् । वा.चि.
८७.।

प्रवाही । स्त्री । बालकायाम् । रा.नि.व.१२ ।

प्रवाहः (कः) । पुं. कूर्परस्योद्भवाभे । प्रवा-
हिकायाम् । वै.निच.।

प्रवाहोत्था । स्त्री । बालकायाम् । वै.निच.।

प्रविचारः । वि । प्रकटसञ्चरणयोग्ये । च.
सू.१५७.।

प्रविरम् । स्त्री । पीतचन्दने । श.च.।

प्रविलम्बि । स्त्री । सद्योत्रणभेदे । “प्रविलम्बि
सशेषेऽस्मि ।” वा.उ.२६७.।

प्रविलयनम् । स्त्री । द्रवीभावे । च.सू.१५७.।

प्रविषा । स्त्री । अतिविषादाम् । अम.।

प्रवृत्तिः । स्त्री । प्रवर्तने । च.सू.१७.। “प्रव-

तिस्तु खलु चेटा कार्यायां सैव क्रिया कर्म्यकः
कार्यसमारम्भश्च ।” च.वि.८७.।

प्रवेष्टः । पुं. सवे । त्रिका.।

प्रवेणी । स्त्री । चालरवे । अम.।

प्रवेल् । पुं. पीतसुप्ते । गोपाना मृग. छि.च.।

प्रवेष्टः । पुं. वाहौ । रा.नि.व.१८ । वाहनिष्-
भाभे । श.च.। करिदन्तासि । हारा.।

प्रव्रजिता । स्त्री । श्रावण्याम् । शूङ्गीरी । रा.
नि.व.५ । जटामांस्याम् । मे.।

प्रशमः । पुं. शाली, विरामे । मा.ज्व.नि.।

प्रशमनः । वि । शालिकरे । सु.।

प्रशस्तः । पुं. करज्योडिपाषाणभेदे । वै.निच.।

प्रशस्या । स्त्री । चादक्याम् । त्रश्र । वै.निच.।

प्रशा(वा,सा)ति[धि]कः । पुं. स्त्री(का) ।
रक्तनीवारे । च.द.र.पि.चि.। स्खलजलधन्याभे-
दे । खड्ग । गुणाः—श्यामाकवर्त् । च.म.२७७.।
अणुनीहिधान्ये । मरु धान । र.मा.। द्विधान्ये ।
नीवारे । उडि धान । भा.पूर.भ.वा.व.। “की-
रदूषप्रसाधिकाः ।”

प्रश्रिः (श्री) । स्त्री । प्रश्रिपण्या । टाकूनिश ।
दिकोषः । कुम्भिकायाम् । त्रिका.।

प्रष्टा(ष्टा)रः । पुं. गुदकुन्दरोगे । वा.उ.२७.।

प्रष्टोही । स्त्री । प्रथमगर्भिण्यां गवि । भ.।

प्रसक्तम् । स्त्री । नूतनधान्ये । वै.निच.।

प्रसङ्गः । पुं. प्रस्तावे । प्रकरणात्करणे समापने ।
सु.उ.६५७.। सन्ततसंवायां । मैथुने । भा.म.कु.।
चि.।

प्रसन्ना । स्त्री । मद्यविशेषे, सुरामण्डे । मा च
सुरामण्डोपयुक्तो भागः । रा.नि.व.१४ । “सुराम-
ण्डः प्रसन्ना स्यात् ” प.प्र.३७.। सा.को.उदाव-
र्त्ते । गुणाः—“प्रसन्ना कफवाताशीतिष्यमानाहना-
शिनौ । पित्ताल्पकफा रुधा यवैर्वातप्रकोपनी ॥”
सु.सू.४६७.। “प्रसन्ना स्यात्सुरामण्डः तस्मात्का-
दन्वरी वनः । मद्यस्याद्यविभागोऽसौ प्रसन्ना प्रो-
क्यते दुधैः ॥” ताडि.वृ.सु.।

प्रसन्नान्तः । पुं. अश्वस्य नेत्ररोगविशेषे । ल-
क्षणं यथा—“सुदन्तु उदुपा रूपं नैव पश्यति यो

हयः । प्रसन्नासः स विजयी नैव शक्यधिक्रिय-
तम् ।" ज.द.१०७. ।

प्रसन्नेरा । स्त्री । मद्यविशेषः । अ.टी.भ. ।

प्रसरः । पुं । क्ली । एलबालुके । रा.नि.व.४ ।
विसर्पे । अ.टी.भ. । वेगे । मे. ।

प्रसवः । पुं । रक्तास्त्रानवले । त्रुलुकीटो । रा.
नि.३.१० । सख्यतरी । वै.निघ. । गर्भस्थाने । था-
लाव द.७३ । अम. । तस्य मासः—नवमदशमे-
कादशान्यतमः । ततोऽन्यत्र विकारः । भा. । सुख-
प्रसवमन्त्री यथा—“अस्ति गीतावरीतीरं जम्बला
नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या ग-
र्भिणी भवेत् ॥” अपथे । फले । पुष्ये । मे. ।

प्रसवकः । पुं । पिशालवले । श.मा. ।

प्रसवकस्थानम् । क्ली । पुष्यवने । अम. ।

प्रसवस्थली । स्त्री । मातरि । नाटकम् ।

प्रसहः । पुं । प्रसह्यमख्यशीलस्यगपलियु । “गी-
तरात्रतरीप्राग्द्वीपसिंहसंवाभराः । उक्तोव्याघ्र-
हरश्च बहुमाज्जरसुषिकाः । लोपाको जम्बुकः
श्लेणी वानादशवायसी । शशघ्नी मधुहा भाभी
ग्रथीलूककृलिककाः । धूमिको कुररसेति प्रसह्य
स्यगपलियः ॥” च.सू.२७७. । ते च प्रसह्य विनि-
हत्य भक्षयन्तीति तथोक्ताः । तन्मांसगुणाः—अ-
ग्निं प्रसेहोदराभयत्राशहरम् । रा.नि.व.१७ । ए-
तज्जतीयाश्च गुहाशयसिंहादिभिरुल्लस्यगुणाः, वि-
शेषेण शोषरीर्णे हिताः । सू.सू.४६७. । “गुरुणा-
मधुराः क्षिप्त्वा वातघ्नाः शूलवर्धनाः ।” राज.२५. ।

प्रसहनः । पुं । प्रसह्यपक्षी । रा.नि.व.१८ ।

प्रसहा । स्त्री । लतावहत्तिकायां । र.मा. ।

प्रसादः । पुं । प्रसन्नतायां । अम. । स्वास्थे । श-
शडा । मे. । [द्वेष्टा] अर्थः । वै.निघ. ।

प्रसादकः । पुं । देवधाम्ये । द्रुपदान् । बालुके ।

प्रसादधातुः । पुं । गुर्व्यादिद्रवाण्यगुणसमु-
दायिषु, रसादिषु कान्द्रवधातुसमुदायिषु च । च.
शा.१७. ।

प्रसादनम् । क्ली । अग्ने, भक्ते । विका. । स्त्री ।
(जा) सेवायां, परिचर्यायाम् । हे.च. । (नी) म-
हाम्भार्याम् । वै.निघ. ।

प्रसादनाञ्जनम् । क्ली । नेवाञ्जनविशेषः ।
“मधुरस्नेहसम्पदमञ्जनम् प्रसादनम् ।” तीक्ष्ण. ।

प्रसाधनी । स्त्री । ककृतिकायाम् । अम. ।
भङ्गायाम् । निद्रि. । मे. ।

प्रसादमन्त्रः । पुं । माहेयमन्त्रे । यथा—
“ओं ह्रीं ह्रीं ह्रीं शिवाय स्वाहा । रसर. विप-
रीतमन्त्रतैले ।

प्रसारः (गम्) । पुं । क्ली । विसर्पणे । हे.च.
आकुञ्चनादिपञ्चविधकर्मात्यतमे, करपादादिवि-
स्तारे । सु.सू. ।

प्रसार(रि)णी । (Poederia foot-
ida) खनामस्यातल्ल (सू. १) गुरु त्रिजिन्ना ।
हिं गान्धालि, गन्धालि । प्रसारणी । मं चौद-
वलि । कं हेसरणे । के. के. सगीरुचेदु, सविस्-
चेदु । गुणाः—गुरुणा । का वातघ्नी अग्निप्र-
युत्ती सलविस्तरहरी च । रा.नि.व.५१ । “प्रसारणी
गुरुवर्ध्या बलसम्पन्नकफ-
वीर्योष्णा वातरक्त-
तिका वातरक्तकफाप-
भा. । देवधाम्ये ।
वै.निघ. । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५१ ।

प्रसितम् । क्ली । पुं । च. ।

प्रसुतिः । स्त्री । प्रसूयतायाम् । नेवादीनां
रूपदर्शनाय सकृतायाम् । शुतो नैव प्रसुतिः
स्यात् । मा.ज्व.नि.१.५ । विशेषः । लक्षणं यथा—
“वायुनोदीरितः स्नेहः सर्वं प्राप्य विश्रयति ।
ततस्त्वग्जायते पाशुः तस्य च विस्मृता । अल्प-
कण्डुरविकृता सा प्रसुतिः प्रसुतिता ॥” वा.उ-
११७. । [घोटकाम् । अम. ।

प्रसूः । स्त्री । कदलीवले । लतायाम् । मे. ।

प्रसूका । स्त्री । अशायाम् । रा.नि.व.१८ ।

प्रसूतम् । क्ली । पुष्ये । मे. । [अम. ।

प्रसूता । स्त्री । घोटकाम् । कृतप्रसवायाम् ।

प्रसूतिः (का) । स्त्री । उत्पत्ती । अपथे ।
(का) प्रसवकारिण्याम् । अम. ।

प्रसूनम् । क्ली । पुष्ये । फले । अम. । पुं । अ-
कंदले । अथस्य सुखरीगर्भदे । ज.द.२८७. ।

प्रसूनरससम्भवा । स्त्री । पुष्यशर्करायाम् ।
वै.निघ. ।

प्रसृतम् । स्त्री । पलदये । प.प्र.१ख. । पुं । अ. शोत्रली । अम. । वि. बेगिते । मे. । प्रहृष्टे । प्रसारिते । अम. । स्त्री । जहायाम् । “जहा तु प्रसृता शया ।” रा.नि.व.१८ ।

प्रसृतिः । स्त्री । पलदये । १६ती. । “पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया ।” प.प्र.१ख. । सुटी. । मुटि. । रा. नि.व.१८ । [अ. । सिके । मे. ।

प्रसेकः । पुं । कफजन्तुलालादिस्त्रावे । च.शा.८

प्रसेवकः । पुं । चर्मोत्तलपुटे । सु.सू.६अ. ।

प्रस्कन्दनम् । स्त्री । विरेचने । छां.गा.प. । र. सा. । पुं । अतीसारि । वै.निघ. ।

प्रस्कन्दिका । स्त्री । संयहयहृषीरोगे । निदा.।

प्रस्कन्नः । पुं । अन्नस्य रोगविशेषे । लक्षणं— “गृहं यस्य भवेदन्नः सन्नगात्रपरिक्रमः । कुक्षीभू- तेन पृष्ठेन यो वाजी याति बद्धवत्॥” अ.द.४५अ. ।

प्रस्तरः । पुं । पाषाणि । मणी । मे. । पल्लवा- दिशय्यायाम् । श्र.२. ।

प्रस्तर(रि)णी । स्त्री । गोलोमिकायाम् । अथत दू.स. । रा.नि.व.५ । गीजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

प्रस्तरभेदः । पुं । पाषाणभेदे । पाथन कूटा । भेष.सु.क.चि. त्रिकण्टकादिचूर्णे ।

प्रस्तरस्वेदः । पुं । वातादौ स्वेदविशेषे । शू- कशमीधान्यपुलकानां वेशवारपायसीत्कारिकादी- नां वा प्रस्तरे कौपेयाविकीर्तनप्रच्छेदे पञ्चाङ्गुलीरु- पुकार्कपत्रप्रच्छेदे वा स्वम्यक्तसर्वंगावस्थ शयानस्थो- परि स्वेदने । अ.सू.१४अ. ।

प्रस्तरोद्भूतम् । स्त्री । प्रस्तरजले । वै.निघ. ।

प्रस्तरोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणी । प.सु. ।

प्रस्तथ्यम् । स्त्री । प्रस्तरोदके । वै.निघ. ।

प्रस्तावम् । स्त्री । पुरातनतच्छुलि । वै.निघ. ।

प्रस्तारः । पुं । शय्यायाम् । लणवने । छे.च. ।

प्रस्तार्भ(र्य)म् । स्त्री । शुकभागगतनेत्ररोग- विशेषे । लक्षणं यथा— “प्रस्तारि भयितमिहार्कं शुकभागे विलीयं तनु रुधिरप्रभं सनोत्तम् ।” सु. च.४अ. ।

प्रस्थः । पुं । शरावधयपरिमाणे । २३, । १२०

ती. । “शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थः ।” वसनादौ साह- चयीदशपलपरिमाणे । “वसने च विरेके च तद्यो- शीणितमीक्षणे । साहचयीदशपलं प्रस्थमाहुर्मनी- विषः ॥” प.प्र.१ख. । पात्स्यां । त्रिका. ।

प्रस्थकुसुमः । पुं । मरुवकवले । शुक कुलगौ । रा.नि.व.१० ।

प्रस्थपुष्पः । पुं । वेतमरुवकवले । सुद्रपवल्कल- मरुवके । अम. । जम्बीरवले । अ.टी.भ. ।

प्रस्थवान् । पुं । पर्वते । रा.नि.व.२ ।

प्रस्थिका । स्त्री । आमातकवले । वै.निघ. । माचिकायां । भूतिना । भा. । [अम. ।

प्रस्फोटनम् । स्त्री । पचने । छे.च. । सू.पे ।

प्रस्त्रवः । पुं । दुग्धे । वै.निघ. ।

प्रस्त्रवणम् । स्त्री । सूत्रे । दुग्धे । प्रकपेक्ष क्षा- वे । वै.निघ. । पुं । चर्म । त्रिका. ।

प्रस्त्रवणजलम् । स्त्री । निर्भरसलिले । गुष्ठाः—स्त्रच्छं मधुरं लघु रीचनं दीपनकृत् । रा.नि. व.१४ ।

प्रस्त्रावः । पुं । सूत्रे । रा.नि.व.१८ । निघ. ।

प्रसृतद्धि । स्त्री । वस्त्रयाम्निदधनि । जे.

प्रस्वेदः । पुं । अतिघर्षे । वै.निघ. ।

प्रहरः । पुं । दिवसाष्टमभागः । अश्र. । अम. ।

प्रहरकुटुम्बी । स्त्री । कुटुम्बनीसुप्ते । रा.नि. व.५ ।

प्रहर्ष(र्षि)णी । स्त्री । हरिद्रायाम् । हारा. ।

प्रहसन्तिका (न्ती) । स्त्री । शुकयूथिका- याम् । त्रिका. । वासन्तीपुष्पवले । रा.नि.व.१० ।

प्रहस्तः । पुं । संवृतविच्छताङ्गुलिकरः । चण्टे । रा.नि.व.१८ ।

प्रहारवल्ली । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । भा. ।

प्रहिता । स्त्री । प्रसारण्याम् । शुकडाश्लिण्या । वै.निघ. ।

प्रहीरजा । स्त्री । कुटुम्बनीसुप्ते । रा.नि.व.५ ।

प्रहृष्टकः । पुं । काके । वै.निघ. ।

प्रहृष्ट(ल)कम् । स्त्री । पिटकभेदे । हारा. ।

प्रह्लादः । पुं । कामरुतहर्षे । भा.म.१म.अन-
कन्व.चि. । “प्रह्लादं चास्य विशाय ।”

प्रह्लादिनी (दी) । स्त्री । रक्तजन्मालुकायां ।
वै.निघ. । रा.नि.व.५ । [जने ।

प्रचालनम् । स्त्री । धावने । सु.सू.७अ. । ना-

प्रचेपः । पुं । कषाशादौ चूर्णादिचेपणे । कल्के
तस्य मात्रा कर्दमिता । “प्रचेपः पादिकः क्वाप्वात्
खेहे कल्कसमी मतः । योऽङ्गशाष्टचतुर्भागे वात-
पित्तककार्त्तवु । सौद्रङ्गयाये दातव्यं विपरीता तु
शर्करा । मात्रा सौद्रङ्गतादीनां खेहे काये च चूर्ण-
वत् । साधिकं हिङ्गुसिन्धुत्वं जरणायास्तु शाण-
काः । परिभाषामिसामान्यः प्रलेपोऽप्यपिरे परम् ॥”
पातयष्टततेलादिषु प्रवेपः कल्कसमी मतः । प
प्र.१ख. । प्रवेपकालश्च — “अवताय्य यदा दव्व्यां
परिचय्य पुनः पुनः । गदा पाणिषट्ठी भूती नि-
चिपेदीपधन्दा ॥” योगरत्नाकरसमुच्चये ।

प्राकृतः । चि । प्रकृतिसम्पन्ने । मुखसाध्ये । मा.
ज्य.नि. ।

प्राकृतज्वरः । पुं । वसनशरदुद्भवे ज्वरे । ‘का-
लप्रकृतमुद्दिश्य प्रीयते प्राकृतज्वरः ।’ च.चि.३
अ. “वर्षाशरदसन्तुषु वातायेः प्राकृतः क्रमात् ।”
“प्राकृतस्थानिर्लङ्घवः ।” मा.नि. ।

प्राकृतदोषः । पुं । प्रकृतिसम्पन्नवातादौ । य-
था — वर्षाशिशिरयोर्वायुकोपः, शीतशरदोः पि-
त्तकोपः, उष्णतप्तसन्तयोः कफकोपः । इति ।
च.सू.१०अ. ।

प्राक्चरणा । स्त्री । यीनिरीगविशेषः ।

प्राक्फलः । पुं । पणसहस्रे । जटा. ।

प्राग्भागः । पुं । कायपूर्वभागे । वै.निघ. ।

प्राग्घाटम् । स्त्री । अघनदधनि । पाठना दहे ।
विका. । [वायुः ।

प्राग्वातः । पुं । पूर्वदिग्भववायौ । See पूर्व
प्राचिका । स्त्री । श्वेनपलिण्याम् । वै.निघ. ।
वनमलिकायाम् । डो.म. । अम.भ. ।

प्राची । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

प्राचीनपनसः । पुं । विलम्बहे । चिका. ।

प्राचीना । स्त्री । पाठायाम् । रा.नि.व.६
राखायां । श.च. । [नि.व.११

प्राचीनाकरकः । पुं । मधुरजन्मीरहवे । रा
प्राचीनामलकम् । स्त्री । पानीयामलके ।
पानि आम्ना । प.सु. । गुणः — शरदीयहरा ।
सु.सू.४६अ. ।

प्राचीबलः । पुं । काकतुण्ड्याम् । के.उर्.१।
काकजङ्गायां । नदीपिप्यायां । गच्छदृष्ट्यायां । सु.
सू.१८अ. सुरसादिः । [श.चि.

प्राच्यकशेरुः (कः) । पुं । कशेरौ । के.उ. ।

प्राणः । पुं । तन्नामकदेहस्थवायौ । “वायुर्वा
वक्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेश-
यत्यन्तः प्राणांश्चायवलयन्ते । प्रायशः कुरुते दुष्टी
हिक्काश्वासादिकान् गदान् ।” सु.नि.१अ. । जीवने
“अग्निः सोमो वायुः सत्यं रजस्तमः पञ्चन्द्रियाणि
भूतास्मा इति प्राणाः ।” सु.सू.शा.३अ. । वी.नि.
भा. ।

प्राणकः । जीवकीपधौ । मे. ।

प्राणथः । पुं । बलवति पुरुषे । वायौ । उणा.

प्राणदः । पुं । जीवकचुपे । रा.नि.व.५। स्त्री
रक्तधातौ । जने । इ.च. ।

प्राणदा (-प्रदा) । स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि.व.५।
महाराष्ट्रीनुपे । जलपिप्यायाम् । रा.नि.व.४।
वै.निघ.२. सन्धिकन्व.चि. । हरीतक्याम् । रा.नि.व.
११ । वा.चि.१अ. । “प्राणदानधृक् कृता ।”

प्राणदा (गुड़िका) । स्त्री । अंसि गुड़िकायां
पाठः — “विपलं शङ्खवेरं तुयं मरिचस्य च ।
पिप्यायाः कृङ्गवार्द्धं चव्यायाः पलसि च । ता-
लीशपत्रस्य पलं पलदं केशरस्य च । हे पलं पि-
प्यालौ सुलादौ कर्षश्च पत्रकात् । सखीलाकर्षमेकानु
कर्षं लग्नशालयोः । गुडात् पलानि त्रिंशश्च चू-
र्णसिक्क कारयेत् । अचप्रमाणा गुड़िका प्राचीदति
च सा क्षता । पूर्वं भव्याश्च पञ्चाश भोजनस्य
यथामूलं । मयं मांसरसं यथं क्षीरं तीर्थं पिबेदन्तं ।
केशरं नागकेशरं, चतुर्थं पलमेकमित्यर्थः ॥” च.द. ।
कुं.ट.७प. मरिच ४प. पिपूल २प. छै १प.
तालीशपत्र १प. नागेश्वर ४उ. पिपूलमूल
२प. तेलपत्र १उ. छोट एलाच २उ.

शुद्धवत् २००। देवनागि मून २००। गुरा-
तन शुद्ध १००। एहे समस्त चूर्ण ७ शुद्ध ए-
कत्र गाड़िया शुद्धिका वाकिवे। मं॥॥०
ते॥ अरुपान दुग्ध वा जल। वक्रकोष्ठेताय
कुंटे ना दिग्ग हरीतकी। पितामर्षे शुद्धेन
परिवर्द्धे चूर्ण। समष्टि ८ शुद्ध चिनि दिवे।

प्राणनम् । स्त्री। जीवने। जटा। पुं। गखे।
श.च.।

प्राणना । स्त्री। हरीतकाम्। जहौ। वै.निघ.।

प्राणन्तः । पुं। रसाजने। उषा।

प्राणन्ती । स्त्री। हिक्कायाम्। चवथी। उषा।

प्राणपिण्डः । पुं। सुगन्धवीले। वै.निघ.।

प्राणप्रिया । स्त्री। जहौ। प.सु.।

प्राणवहस्त्रोतः । स्त्री। प्राणवायुनेतरि स्त्री-
रमि। ते च हे तयोर्मूलं हृदयं। सु.शा.६५।
“हृदयं महास्त्रोतम्।” च.वि.५५।

प्राणवायुः । पुं। हृदयस्थवायौ। वै.निघ.।

प्राणसंयमः । पुं। आसनिरोधे। वै.निघ.।

प्राणसद्यः । स्त्री। शरीरे। वै.निघ.।

प्राणहारकम् । स्त्री। वस्त्रनामं। रा.नि.व.६।

प्राणाचार्यः । पुं। चिकित्सके। वै.निघ.।

प्राणापानी । पुं। हि.। अश्विनीकुमारयोः।

प्राणाभिसरः । वि.। प्राणायतनेन्द्रियरीग-
निदानायभिज्ञे। च.म.२६५।

प्राणायतनम् । स्त्री। नाभ्यादिषु प्राणस्थित्या-
धारिषु। तच्च दश—“नाभिरीजो गुदं शकं शी-
र्णितं शङ्खकौ तथा। मूर्दांशकण्ठहृदयं प्राणस्थाय-
वनं दश॥” रस.र. ज्व.चि.।

प्राणायामः । पुं। प्राणवायुरोधे। [व.४।

प्राणिमाता । स्त्री। पुत्रदात्रीरूपे। रा.नि.

प्राणिहिता । स्त्री। पादकायां। चिका.।

प्राणी (इन्) । पुं। जन्तौ। वि.। प्राणविशिष्टे।
चम.।

प्राणेश्वररसः । पुं। सन्निपातज्वरे रसः।

पाठः—“शुद्धवत् तथा गन्धं मृताङ्गे विषसंयुतम्।

समसं मर्दयेत्तालमूलीनीरेस्त्राहं बुधः। पूरयेत् कू-
पिकान्ते च सन्निकष्य विभोषयेत्। सप्तभिर्मृत्तिका-
वस्त्रैर्वेष्टयित्वा शुष्ययेत्। पुटेत् कम्पोपमाखन
साङ्गशीतं समुद्धरेत्। गृहीत्वा कूपिकामध्यामर्द-
येच्च दिनन्तः। चञ्चाली जीरकौ हिङ्गु सर्जिका-
टङ्गखैर्युतम्। गुग्गुलुः पञ्चलवर्षं यवपारी यमानि-
का। मरिचं पिप्पली चैव प्रत्येकञ्च समंशतः।
एषां कषायिषु पुनः भावयेत् सप्तधातपे। नागव-
ह्नौदलपुष्पां पञ्चगुञ्जं रसीश्वरम्। दद्यान्नवज्वरे ती-
त्रे क्लेशं वारि पिबेदन्.....॥” पारा, गन्धक
प्रोटोटेक १००। मिठा ॥००००। तालमूलीर
रसे ७ दिन गाड़िया काटकूपीर मध्ये भति-
या कूपीर मूत्र रुक्क करिया अकाहे। पत्रे
सेदे कूपीर मूत्रिकार सहित मातृगुग्गु ने-
कड़ा दाता लिप्थ ७ शुद्ध करिवे। पत्रे ऐ
कूपीर कूडीपूटे पाक करिया नीतल हरेले
कूपीर हरेटे उषध वाहित करिया १ दिन
गाड़िवे। पत्रे उषध यत् हरेवे रुक्ककीरादि
मनभागे तत् लहेया मशुग्गु जले अठेनाश
काथ करिया तद्धारा १ वात्र भावना दिवे।
काथेन जवा—रुक्ककीरा, कीरा, शिं, गाजि-
नाजि, मोहाश्रा, शुद्धज, पञ्चलवर्ष, यवफार,
यशनी, मरिच, पिप्पली, र.मा.सं.।

प्राणेषणा । स्त्री। जीवनरक्षणोपायगवेषणा-
याम्। सा च स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिरूपा आतुरस्य
च विकारप्रशमनेऽनवधानात्तूपा प्राणानुपालनस्य
दीर्घायुहावाप्तेः। च.म.२१५.।

प्राणहम् । स्त्री। प्राणिनी चङ्गमावे मांसा-
ख्यादी। सि.यो.यह.चि.।

प्रातः । स्त्री। प्रभाते। चम.।

प्रातःकृत्यम् । स्त्री। प्रातरनष्टयकर्मणि। च.।

प्रातःस्नानम् । स्त्री। प्रभातिकावयाहने।

प्रातरशनम् । स्त्री। प्रातर्भोजने। चिका.।

प्रातराशः । पुं। काके। श.च.।

प्रातर्भोज्या । पुं। काके। श.च.।

प्रातर्भोजनम् । स्त्री। प्रातः कालीनभोजने।

जटा.। चिका.।

प्रातर्विकस्वरा । स्त्री। मल्लिकाभेदे, या प्र-
न-

दार्धिकमति, गुणैर्दार्धिकानुन्या । रा.नि.व.१० ।

प्रातिका । स्त्री । वार्द्धके । जपापुष्पहले ।
रा.नि.व.१० । [नि.व.१८ ।

प्रादेशः । पुं । तर्ज्यन्नुपयुक्तकरविस्तारि । रा.

प्राधान्यम् । स्त्री । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याकूपे स
न्नातिर्रोपाधिकनामभेदे । यथा — दीपवधेषु यः
कोऽपि दीपः स्वहेतुभिः कुपितो रोगमुत्पादयेत्
तस्यैव प्राधान्यं स्वतन्त्रता, तदधीनयोः प्रकुपितयो-
र्दीपयोरप्राधान्यं पारतन्त्र्यामिति ज्ञेयम् । “स्वात-
न्त्र्यापारतन्त्र्याभ्यां व्याघेः प्राधान्यमादिशेत् ।”
मा.पञ्चमि. ।

प्राप्तिः । स्त्री । प्रवर्तनी । “प्राप्तिश्च विट्पित्त-
ककानिलानाम् ।” च.द.विरके । [१६५. ।

प्राभृतम् । स्त्री । उपट्टीकने । अम. । च.मू.

प्रामाद्यः । पुं । वासकहले । श.च. ।

प्रायः । स्त्री । भयसि । हे.च. ।

प्रायोगिकः । पुं । शसनधूमपाने । भा. । हे
हिकधूम । वा.चि.प्र.अ. ।

प्राणियम् । स्त्री । हिमे । अम. ।

प्रावटः । पुं । यदे । जटा. । [हे.च. ।

प्रावरणम् । स्त्री । उष्णवस्त्रं । उत्तरीयवस्त्रं ।

प्रावारः । पुं । उत्तरीयवस्त्रं । अम. ।

प्रावारकीटः । पुं । कीटविशेषः । जटा. ।

प्राहज्जः । पुं । पुनर्नवायां । रा.चि.८अ. ।

प्राहट् । स्त्री । वर्षाकाले । पुनर्नवायां । च.द.
अश्वतसारलीहं ।

प्राहडृत्ययः । पुं । शरत्समये । रा.नि.व.२१ ।

प्राहतम् । स्त्री । प्रकटावरणे । भ. ।

प्राहषा । स्त्री । वर्षाकाले । विका. ।

प्राहप्रायणी । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । प.सु. ।
कपिकच्छी । आलाकुशौ । अम. ।

प्राहपिकः । पुं । मयूरे । धरणिः ।

प्राहपिण्डः । पुं । कदम्बहले । र.मा. । कुटज-
हले । कुण्डलि गाछ । धाराकदम्बे । [कलि कद-
म्ब. । रा.नि.व.८ । स्त्री । कपिकच्छी । रा.नि.व.

३ । रक्तपुनर्नवायाम् । गाताश्रुति । रा.नि.व.४ ।

प्राहृथः । पुं । कुटजहले । कुण्डलि गाछ । धा-
राकदम्बे । [कलि कदम्ब. । रा.नि.व.८ । विक-
सकहले । रा.नि.व.११ । स्त्री । वेङ्गुयमशौ । रा.
नि.व.११ ।

प्राशः । पुं । अवलहे । प.प्र.१ख. ।

प्राशनम् । स्त्री । भवणे । लहने । अमे । रा.
नि.व.२० ।

प्राशितः । वि । भलि । जटा. ।

प्रासादकुक्कुटः । पुं । कपोते । चिका. ।

प्रासादमण्डना । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

प्राहः । पुं । प्रातःकाले, पूर्वार्द्धे । अम. ।

प्रियंवदा । स्त्री । जातीपुष्पहले । वै.निघ. ।

प्रियः । पुं । जौवके (अभावे गुडूवी) । रा.नि.
व.३ । वीतसलतायां । र.मा. । धाराकदम्बे । [क-
लि कदम्ब. । रा.नि.व.८ । स्रष्टभके (अभावे वंश-
लीचनम्) । हरिताले । प्रियङ्गी । कदम्बहले ।
असनहले । दाकचिन्ताम् । वै.निघ. । स्रगविशेषे ।
जटा. । स्रष्टी (अभावे बला) । मे. ।

प्रियकः । पुं । केलिकदम्बे, महाकदम्बे । प.
सु. । तिलुकहले । [टैट्ट गाछ । र.मा. । पीत-
शालहले । [पिशाचानि । र.मा. । च.सू.२५अ. ।
विलेश्यस्रगविशेषे । मे. । सु.चि.८अ. । अयं वाते
पथ्यः । प्रियङ्गी । अमरे । कुडुने । मे. । असनहले ।
रा.नि.व.८ ।

प्रियकाम्बः । पुं । पीतशालहले । वै.निघ. ।

प्रियकीशलः । पुं । पित्तहले, अर्जिकाह-
ले । प.सु. ।

प्रियङ्गरी । स्त्री । बहज्जीवन्त्या । रा.नि.व.३ ।
अश्वगन्धायां । श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.४ ।

प्रियङ्गुः (ङ्गुः) (कः) । स्त्री, पुं । (Aglaia
Roxburghiana.) स्तनामख्यातसुगन्धलतायां ।
प्रियङ्गु, गङ्गाप्रियङ्गु । हिं प्रियंग, गन्धप्रियंग,
प्रियङ्गु, कं नेपिण्डयु । वन.गण्ड. । तै प्रियङ्गुपुष्पेष्टु
गुणाः—शीतला तिक्ता दाहकृत्पित्तघ्नी वान्ति-
भान्तिज्वरघ्नी मुखजात्रघ्नी च । रा.नि.व.१२ ।
तुवरा वातघ्नी रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्रदगुणघ्नी-

विवसोद्वेगो च । भा. । “या किञ्चित्प्राप्नुयात् श्या-
मा कौटुंबीविभर्जिता । सा प्रियदुर्मता भद्रा
विपरीता तु निन्दिता ॥” मैत्र. । च.सू.४७. ।
च.द.पि.ज्व.दुरालभादिः । “पर्यटकप्रियदुश्भा-
मा ।” वा.सू.१५७. । भा.स.४भ.गम.वि. । “प्रि-
यदूयलसारिवाः ।” धातकाम् । वै.निघ.उन्मा.
वि.कल्याणघृते । कटुकां । कटुकी । धरणि. ।
दे.निघ.२भ.र.पि.वि.सहोकादिचूर्णे । कणसर्पपे ।
मै. । श्यामायाम् । वै.निघ.र.पि.वि.वासादिक
कथे । रालि. । वै.निघ.र.पि.वि.उशीरादिचूर्णे ।
(कं) खनामख्यातदणधान्ये । कागिनौ धान । हिं
कुंयाधान्, प्रियङ्गु । मं वरगु । गुणाः—मधुरः
कषायः रुचः वातपित्तकृष । रा.नि.व.१६ । प्रि-
यङ्गुः चतुर्धा स्यात् कण्ठरक्तरीतघृतभेदेन । त
च यथोत्तरं गुणाधिकाः कलाः कफघ्नाश्च । सु.ग.
४५७. । वै.निघ.२भ.कृदि.वि.पलायचूर्णे । See
कङ्कः ।

प्रियङ्गुखठादिवर्गः । पुं । प्रियङ्गुपुष्पाञ्जन-
पुष्पाञ्जनाञ्जनीयाननवानन्नामानद्रुमभीरुम-
समङ्गापुत्रागशीतपाक्वाः । अख्ठासमधुकनसंस्कारी
नान्द्विचपलाशकच्छुरालीप्रधातकिविलपेशिकाक
टुङ्ककमलीद्ववरजसि च । गुणाः—पक्वातीसार-
घ्नः सन्धानोद्यः पित्ते हिता व्रणरीपणश्च । वा.सू.
१५७. ।

प्रियजीवः (कः) । पुं । श्लीणकवले । टीभा-
पा गाह । रा.नि.व.६ । लोप्रवले । वै.निघ. ।

प्रियतमः । पुं । मयूरशिखायाम् । श.च. ।

प्रियदर्शनः । पुं । चौरिकावले । योनी । श
कपविणि । जटा. । पीतशाले । पिशागाल ।
वै.निघ. ।

प्रियदर्शनी । स्त्री । शारिकापविणि । वै.निघ. ।

प्रियदा । स्त्री । स्वर्णश्यायाम् । वै.निघ. ।

प्रियवर्णा (पी) । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् ।
जटा. ।

प्रियवल्ली । स्त्री । प्रियङ्गी । रा.नि.व.१२ ।

प्रियवादिनी । स्त्री । शारिकायाम् । वै.निघ. ।

प्रियवादी (इन्) । पुं । शारिकानायके । चा-
लके । च.६.१२७. ।

प्रियशा(सा)लः । पुं । निम्बवले । प.सू. ।
असनवले । पिशागाल । रा.नि.व.६ ।

प्रियशा(सा)लकः । पुं । असनवले । रा.
नि.व.६ ।

प्रियसखः । पुं । खदिरवले । श.च. ।

प्रियसन्देशः । पुं । चम्पकवले । श.च. ।

प्रिया । स्त्री । भार्यायाम् । हे.च. । इन्द्रिनामी-
पथी । वृक्षि । र.मा. । मलिकापुष्पवले । श्लिक्का
कूलत शीछ । रा.नि.व.१० । वार्धकीमलिकामेदे
रा.नि.व.१० । प्रियङ्गी । रा.नि.व.२३ । एलायां ।
श.च. । मदिरायाम् । रा.नि.व.१४ ।

प्रियात्मजः । पुं । खनामख्यातं प्रसङ्गातीत-
पक्षिभेदे । च.सू.२७७. ।

प्रियाम्बुः । पुं । आसवले । रा.नि.व.११ ।

प्रियालः । पुं । प्रियङ्गी । प.सू. । चारवले ।
पिशाग शीछ । रा.नि.व.११ । ली । पकप्रियाल-
फले । भा.स.१भ.ज्व.चि. । “द्राक्षादाडिमस्वर्ज-
रप्रियालीः ।”

प्रियाला । स्त्री । द्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ ।

प्रियाह्वा । स्त्री । कङ्कशिकायाम् । का.नि. ।
वा.उ.५७. ।

प्रीणनम् । ली । तपिकरणं । अम. । ११. ।

प्रीणनः । पुं । खदिरवले । ग.उ.१ । रा.नि.३.

प्रीतिः । स्त्री । तमी । अम. ।

प्रीहा (न) । पुं, स्त्री । मीहायां । हि.कोष. ।

प्रुष्ठम् । ली । दुग्धे । वै.निघ. ।

प्रेङ्खितम् । ली । कम्पिते । अम. ।

प्रेतयहः । पुं । भूतयहविशेषे । लक्षणं—“प्रे-
ताकृतिक्रियायन्तं भेतमाहारविशिष्टं । तणाष्कि-
दस प्रेतज गृहीतं नरमादिशतु ॥” वा.उ. ।

प्रेतजिह्वा । स्त्री । स्रस्यतादिलक्षणशुक्रायां जि-
हायाम्, अरिष्टलक्षणभेदे । यथा—“स्रस्य-
तना गुर्वी कण्ठकोपचिता शृङ्गं । श्यावा शृङ्गा-
यथा श्यावा प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥” च.३.८७. ।

प्रेतराक्षसी । स्त्री । सुरसायां । वा.उ. ७७
यो । प.सू. ।

प्रेतलक्षणम् । क्ली । अरिष्टलक्षणे । च. ३. २५. ।

प्रेमपातनम् । क्ली । नेत्रजले । श. च. ।

प्रेयोपत्यः । पुं । क्लीबपत्तिणि । वै. निघ. ।

प्रेष्ठा । स्त्री । जहायाम् । श. च. ।

प्रेक्षणम् । क्ली । चक्षुषि । श. र. । [स्त्री ।

प्रेक्षणकूटः । पुं । चक्षुर्गोलके । मा. नि. पा-

प्रेक्षा । स्त्री । तरुशाखायाम् । श. र. ।

प्रीज्जासनम् । क्ली । मारणे । छ. च. ।

प्रीच्छनम् । क्ली । लोपने । गो. शि. । तन्त्रम् ।

प्रीत्य(फ)लः । पुं । तालवृक्षभेदे । श. मा. ।

प्रीथः । पुं । प्रपाशोर्हभारि । शी. १२. १. । ज. द. २५. । कर्मा । मे. । स्फिच । उणा. ।

प्रीर्णुनावः । पुं । सन्निपातत्वरविशेषि । लक्षणं यथा—“उत्पत्तिर्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्तान्निता-
नम्कुमिति । तं प्रीर्णुनावमुष्टं विचित्रकष्टं वि-
जातीयान् ॥” भा. म. १५. ।

प्रीक्षोषितः । वि । रोगसुक्ते । वै. निघ. ।

प्रीषः । पुं । सन्नापि । रा. नि. व. २०. ।

प्रीषितप्रिया । स्त्री । फलकवत् । श्री. उर्वी. १. । रा. नि. व. २२. । फलिका, प्रियङ्गु । वायिकमलि-
कायाम् । रा. नि. व. २२. ।

प्रीष्ठः । पुं । प्रीष्ठीमन्त्रे । अ. टी. रा. ।

प्री(प्री)ष्ठपदः । पुं । भाद्रपदमासि । अम. ।

प्रीष्ठी । स्त्री । (Cyprinus sophore.) च. २५. १. २. ३. । प्रीष्ठी । गणाः—“प्रीष्ठी ति-
का कटुः स्वादुः शुकला कफघातजिता” राज. ३. ५. ।

प्रीहः । पुं । गजचरणपर्वणि । त्रिका. ।

प्रीढा । स्त्री । दृष्टार्चस्त्रियि । रा. नि. व. १८. ।

प्लवः । पुं । सहातचारिपत्निमात्रे । ते च हंससा-
रसश्रीवचककाकुररकादस्वकारणवज्रीवज्रीवक-
वकबलाकापण्डरीकप्रवशरासिखनन्दिमुखमद्भूत-
भोगकापालमलिकाचशृङ्गाचपुष्करशायिकाकोना-
लकाभ्युक्तुः कामधरावधेतवरणप्रभृतयः प्लवा-
सहातचारिणश्च । गणाः—“रक्तपित्तहाराः श्री-
ताः सिन्ध्या हृष्टा मरुजितः । सृष्टमुत्परीषाद्य

मधुरा रसपाकयोः ॥” सु. सु. ३६. ५. । कैवर्णसुसा-
याम् । हिं केवटीमीया, गुडतजी । भा. म. ४५.
सु. री. वि. । च. वि. १५. ब्रह्मरसायने । र. ५. २.
प्रमेह. वि. । अ. द. छर्दिचि. विष. चि. । अक्षरसे
मद. व. ५. । गन्धदण्डे । मे. । हंसिन्ध्या । विकटत-
ठवे । वै. निघ. । सारसपत्तिणि । मे. । च. सु. २.
५. । वकवत् । च. । प्रीष्टे । वृक्षशकविशेषे
मेके । गजे । अन्ने । कपौ । त्रिका. । जलकाके
मे. । गोपालकरञ्जे । सु. चि. ११. ५. ।

प्लवकः (गः) । पुं । प्लवहवे । रा. नि. व. ११.
मेके । मे. । (गः) । वानरे । मे. । प्लवपत्तिणि
श. च. । श्रिरीषहवे । रा. नि. व. ८. ।

प्लवगतिः । पुं । मेके । श. च. ।

प्लवङ्गः । पुं । वानरे । अम. । प्लवहवे । रा. नि.
व. ११. । मृगे । श. च. ।

प्लवङ्गमः । पुं । वानरे । प. सु. । मेके । अम. ।

प्लवधान्यम् । क्ली । परिप्लवहणे । रा. नि. व. ८.

प्लवनम् । क्ली । सन्नरखे । सु. नि. ३५. ।

प्लवः । पुं । (Thespesia populnea,
Syn. Hibiscus populnea, or Ficus
infectoria.) Waved-leaf fig tree. पर्क-
टीहवे । पा. कू. ३. १. । ग्री. की. ३. १. । रा. मा. । हिं
पाकडि, पत्तर, गजदन्तसर्परा । तं गङ्गायजुष्वि ।
ता. परिश्रवावि । सु. सु. ३८. ५. न्ययोषादिः । महा-
ङ्गभेदेन ही भेदी । सा. गुणाः—कटुः कषायः
श्रीतलः रक्तदोषजित् सूक्ष्ममप्रलायहरश्च । ऋ-
श्नोऽपि महतोऽग्नं लभते । रा. नि. व. ११. । वणप्रः,
अश्वपित्तश्रीषश्रीविषपर्वणश्च । द. व. ५. । अश्व-
हवे । मे. ।

प्लवगः । पुं । मर्कटि । वै. निघ. ।

प्लवी (इन्) । पुं । पत्तिणि । वै. निघ. ।

प्लवम् । क्ली । प्लवहणे । अम. ।

प्लि(प्री)हः (हा) । पुं, स्त्री । जाठरीगविशे-
षे । प्लि. नि. निदानलक्षणे—“वातः प्रीहानमुद्रु-
कपित्तो यस्य तिष्ठति । शनैः परितुदन् पाथे
प्रीहा तस्याभिवर्धते ॥” च. म. १८. ५. । स चतुर्विधः ।
“विदाहमिष्यन्दिनस्य जन्तोः प्रदुष्टमस्ययमसृक्
कफश्च । प्रीहाभिर्द्वि कुरुतः प्रहृष्टी प्रीहोत्यमेत-

कठरं वदन्ति । तदामपार्श्वे परिद्विमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽयम् । मन्दज्वरापिः कफपित्तैरुपटुतः क्षीणबलौऽतिपाशुः ।” सा.नि. । “अमोभमोविदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । मीही रक्तोदरत्वश्च त्रैयं रक्तजलक्षणम् ॥ स्वज्वरः सपिपासश्च सदाहो मीहसंयुतः । पीतगान्धो विशेषेण मीहा पैतिक उच्यते ॥ मीहा मन्दव्ययः स्थूलः कटिभो गौरवान्वितः । अरोचकयुतः शीतः मीहा कफज उच्यते ॥ नित्यमानहकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीडितः । वेदनाभिः परीतश्च मीहा वातिक उच्यते ॥” भा. । [श.च. ।]

मीहघ्नः । पुं । रक्तरीहितकठचे । अक्रोशोऽपि ।

मीहयन्त्रः । पुं । रीहितकठचे । प.सु. । हवुषावचमदे । रा.नि.व.४ । [ज्ञायाम् । वै.निघ. ।]

मीहारिः । पुं । अश्वत्थवे । श.च. । शरपु

मीहीदरम् । क्ली । उदररोगविशेषे । लक्षणम् — “विदाहमिष्यन्दिरस्य जन्तोः प्रदुष्टमथर्धमसृक् कफश्च । मीहामिहद्विं सततं करोति मीहीदरं तत्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥” सु.नि.७७ । अन्यच्च यथा — “वर्णान्यत्वं महत्त्वश्च कटिगन्धश्च शेषतः । मीहीदरे विज्ञानीयाद्दृष्टं च कृशतां तथा ॥” ज.द.५२७ ।

मुतगतिः । पुं । शशके । शरदगाम् । वै.निघ. ।

मुषः । पुं । अपिदग्ने । व्याकरणम् ।

मुष्टः । पुं । अपिदग्ने । अम. ।

मूतः । पुं । कर्पट । सु.सू.५५ ।

मूषः । पुं । दाह । अम. ।

मूषा । स्त्री । भक्ष्यं । त्रिका. ।

मानम् । क्ली । भक्ष्यं । भक्त । छे.च. ।

फ

फः । पुं । जूधानिस्कारे । विश्व. । भृङ्गावाते । म. ।

फञ्जिका । स्त्री । भाग्याम् । वामुनशठि । प.सु. । सु.सू.२८७ । दन्तिवृक्षे । वै.निघ. । देवतावृक्षे । दुरालभायां । श.च. ।

फञ्जिप(प)विका । स्त्री । आसुपण्याम् । प.सु. । (पुत्रिका) । वनस्पतिभेदे । वै.निघ. ।

फञ्जी । स्त्री । भाग्याम् । वामुनशठि । रा.नि. व.६ । च.द.सि.यो.हिज्ञायास.वि. । एतत्पत्रं कफघ्नम् । अत्रि. । वृद्धदारकविशेषे । रा.नि.व.१ । दन्तिवृक्षे । योजनवज्ज्याम् । वै.निघ. ।

फञ्जीकरः । पुं । फज्ज्याम् । वै.निघ. ।

फज्ज्यादिपञ्चकम् । क्ली । फज्जिका जीवनी पश्चात्कारो चुचुक इति वनजपञ्चशाकवर्गे । गुणाः — वातघ्नारिखं याद्विलं दीपनत्वं कृत्स्नत्वम् । मंश्या कुण्ठनः त्रिपुटश्च इत्यपि तद्वर्गमध्ये गण्यते । वर्णोदयं दीपनः पाचनः रुच्यः बलवर्धकरश्च । विदोषशमनः पथ्यः शाही वृष्यश्च । रा.नि.व.७ ।

फटः (टा) । पुं, स्त्री । अद्विफण्याम् । अम. । चटा. ।

फटकी । स्त्री । स्फटिकाणाम् । फट्टेकत्रि । वै.निघ.२भ.खय.चि. चयकेशरिरसे ।

फटिकारी । स्त्री । (Alumen) Alum. खनामख्यातचारविशेषे । फट्टेकत्रि । हिं फिटु करो । तं पतित्कुराम । ता. पतित्कारम । दा. फटकी । गुर्ज. फट्टरी । वम्. फटिकी । गुणाः — संयाहिणो सङ्कोचकरो अप्रुतिकरो बालविस्र्याम् उदरामये नासारकृत्वा च हिता । “फटो च कटुका क्षिप्वा कषाया प्रदरापहा । मेहकृच्छ्रबोशोषदीपघ्नो हृदरज्जदा ॥” रा.नि.व.१२ ।

फडिङ्गा । स्त्री । फिलीकीट । फडिङ्ग । श.च. ।

फणः (णा) । पुं, स्त्री । सप्रेफण्याम् । अम. भ. । प्राणमार्यमुभयतः स्त्रीनामार्यपतिवद्धं मन्थयते । सु.शा.६७ ।

फण(णा)क[ध]रः । पुं । सप्रे । श.र. ।

फणष्टत् । पुं । सप्रे । छे.च. । [र. ।

फणाभरः (वान्) । पुं । सप्रे । हारा. । श.

फणिः । पुं । विषे । र.जा.सं.गदमुत्तरिरसे ।

फणिका । स्त्री । अणोदुस्वरिकायां । वै.निघ. ।

फणिक्के(श)सरम् । स्त्री । नागकेसरपुष्पे ।
रा.नि.व.६ ।

फणिलेखः । पुं । लावपलिखि । वै.निघ. ।
भारतीपलिखि । डोकरे पाथी । त्रिका. ।

फणिसम्पकः । पुं । वनसम्पकवृक्षे । वनज
टोपी ग्राह । रा.नि.व.१० ।

फणजिह्वा । स्त्री । महासमज्ञायां । महाश-
तावय्याम् । रा.नि.व.४ ।

फणजिह्विका । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् ।
महाशतावय्याम् । वै.निघ. ।

फणिज्ज(ज्ज)कः । पुं । सुद्रपवतुलसीमेदे,
गन्धतुलस्याम् । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५५. । म-
धुरजन्तुरे । महर इति लोके । च.सू.२५.वि.८
अ. । पलाशवृक्षे । भेष.ने.री.वि. ।

फणिप्रियः । पुं । वायी । श.र. ।

फणिफेनः । पुं । अहिफेन । आकिम् । रत्ना. ।

फणिभारिका । स्त्री । कृष्णोद्वरवृक्षे । कृ-
ष्णपुत्र । वै.निघ. । ग्राह । रा.नि.व.११ ।

फणिलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पाणि

फणिवल्ली । स्त्री । नागवल्लीयाम् । पाणि ग्राह ।
रा.नि.व.११ । वै.निघ.२.भ.चय वि.नवरत्नराजसू-
गाले । वै.निघ. ।

फणिसम्भारा । स्त्री । कृष्णोद्वरिकायाम् ।

फणिहन्त्री । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । शक्र त्रा-
शः । रा.नि.व.७ । [निघ. ।

फणिहारी (इन्) । पुं । कपिकर्कश । वै.

फणिहृत् । स्त्री । सुद्रदुरालमायाम् । रा.नि.
व.४ ।

फणी (इन्) । पुं । मरुवकवृक्षे, सुद्रपवतुलस्यां ।
श्वेतचन्दने । च.द.वा.व्या.चि.महासुमन्वते । स-
पे । स्त्री (नी) । सर्पिण्याम् । सर्पशक्ता । सर्पस्नि-
याम् । रा.नि.व.५ ।

फणीयम् । स्त्री । पथकाष्ठे । वै.निघ. ।

फल्कारी (इन्) । पुं । पविणि । श.च. ।

फल्फणः । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

फरङ्करीगः । पुं । See फिरङ्करीगः ।

फरेन्द्रः । पुं । जम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

फर्फरी । स्त्री । करीये । पाञ्च । वै.निघ. ।

फलम् । स्त्री । अरुचादी प्रसिद्धम् । रुज । “फ-
लेषु परिपक्वं यत् गुणवत्तुदाहृतम् । विस्फोट्य
त्र विज्ञेयमसि । तद्धि गुणाधिकम् । फलेषु सर-
यत् स्फात् गुणवत्तुदाहृतम् । द्राक्षाविस्फो-
दीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् । फलतुल्यगुणं स-
मञ्जानमपि निर्दिशेत् ।” भा. । इन्द्रयवे । रा.नि.
व.२ । वै.निघ.कृमि.चि.सुस्तादिः । वा.सू.१५५.अ.त-
त्सकादिव. । त्रिफलायाम् । मे. । सा.कौ.द्रव्यां
तैले । भेष.अरिमेदा.तैले । च.द.अजी.चि. । हष-
णययौ । अम. । स्त्रीरजसि । श.र. । जातीफलं
त्रिका. । रा.स.सं.सर्वतोभद्ररसे । भेष.वा.व्या.चि
गन्धद्रव्यकणने । च.द.धीनरी.चि. । भेष.सु.री.चि
स्त्रव्यस्त्रदिरवय्यां । शस्ये । अम. । ककौलके । वै.
कृ. । मे. । फाले । हं.च. । सदनफलं । पं.सु. ।
च.द.वमने । च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतिकमहा
प्रसारणीतैले । पुं । कुटजवृक्षे । श.र. ।

फलकः । पुं । अस्थिरकण्डे । जटा. । नागके-
रवृक्षे । श.च. । नितम्बे । स्त्री । प्रसाधनायै नल-
रचनाधारविशेषे । कनमौ वसादेशवार घटाके ।
स.सू.२५.अ. ।

फलकरटकः । पुं । पर्यटके । फल्करटो ।
वै.निघ. । स्त्री (का) । इन्दीवरायाम् । वै.निघ. ।

फलकर्कशा । स्त्री । वनवद्रवृक्षे । संयह. ।

फलकी (इन्) । पुं । मस्यविशेषे । ठिठल,
कम्बूई ग्राह । त्रिका. । [नै.] फलके । श.च. ।

फलकणः । पुं । करकणः । वै.निघ. । पा-

फलकेयरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा. ।

फलकोशः (पः) (कः) । पुं । हषणे । शिश्रे ।
त्रिका. । [नि.व.५.]

फलकृषा । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । रा.

फलकृष्टिः । पुं । कलितवृक्षे । अ.टी.भ. ।

फलक्याही (इन्) । पुं । वृक्षे । धरणिः ।

फलघृतम् । स्त्री । पक्वघृतविशेषे । तत् योनि-
रोगमात्रे हितम् । अथ सेटानहामेदयोर्भावे
शतावरी द्विगुणा, बाकोलीचीरकाकोल्यभावे अ-

सगन्धा विगुणः । काकोली इति वैगुणार्थप्रयो-
गः । जीवकर्मभक्तयोरभावे विदारौकन्दौ विगुणौ
देयः । भा.स.४४.यो.री.वि. । पाठः — “मन्त्रि-
सपुत्रं कुष्ठं विफला शर्करा बला । मेदा पयस्या
काकोली मूलसैवाश्वगन्धजम् । अजमीदा हरिद्रे
हे हिङ्गु कटुकरीहिणी । उपलं कुसुदं द्राक्षा
काकोली चन्दनवयम् । एतेषां कार्षिकैर्भागे-
हृतप्रस्थं विपाचयेत् । शतावरीरसः चौरं हृताद्येयं
चतुर्गुणम् ।” च.द.योनि.व्या.चि. । अन्यत्र — “स-
हावरे हे विफला गूडवीं सपुनर्नवा । शकनासां
हरिद्रे हे राक्षा मेदां शतावरी । कक्कोक्त्य हृत-
प्रस्थं पचेत् चौरचतुर्गुणं ।” च.द.योनि.व्या.चि. ।
जीवहृत्कैकवत्साया गोः हृतं ४ श. । शतमूलरसः
१६ श. दुग्धं १६ श. । कर्काशं मेदा अभावे
(गूडवी) मन्त्रिता यष्टिमधु कुष्ठं विफला शर्करा
बला (८८८८) शक्तभूमिकुम्भाष्टः काकोली
अश्वगन्धामूलं यमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा हिङ्गु
कटुको उपलं (नीलकुण्डो) द्राक्षा चौरकाकोली
चन्दनं रक्तचन्दनं एषां प्र.२ती. । अन्यत् — कक्काथं
— श्रतपीतमिष्टीमूलं विफला गूडवी पुनर्नवा
(८४७७०००) चम्पेचटकः (६०००८८८) । हरिद्रा
दारुहरिद्रा राक्षा मेदा शतावरी, एषां मिलित्वा
१ श. । जीवहृत्साष्टतं ४ श. । दुग्धं १६ श. ।

फलचमसम् । स्त्री । वटवृक्षवल्कले । वै.निघ. ।

फलचौरकः । पुं । चौरकनामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१२ । [श.र. ।

फलज्जातिः (ती) । स्त्री । जातीफलवृक्षे ।

फलचय(त्रिक)म् । स्त्री । विफलायाम् । रा.
नि.व.२२ ।

फलत्रिकादिः । पुं । पाण्डू कषाये । फल-
त्रिकास्तवासातिक्ताभूनिन्वित्विजः । काथः जी-
वशुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ रस.र. ।

फलदः । पुं । हवे । धरणिः ।

फलद्रुमः । पुं । फलितवृक्षे । वै.निघ. ।

फलपञ्चाङ्गम् । स्त्री । अक्षफलपञ्चके । रा.
नि.व.२२ ।

फलपाकः । पुं । कण्डवृक्षे । अ.टी.भ. । पा-
नीयामलके । श.च. ।

फलपाकान्ता । स्त्री । ओषध्याम्, धान्यादी ।
अम. ।

फलपाकी (इत्) । पुं । गर्हभाण्डवृक्षे । र.भा. ।

फलपिप्पली । स्त्री । फलशोजे । सु.प.४२अ. ।

फलपुच्छः । पुं । कन्दशाकविशेष, वरव्याली ।
त्रिका. । [रा.नि.व.११ ।

फलपुष्पा (षी) । स्त्री । पिण्डोत्पन्नरूरीवृक्षे ।

फलपूरः (कः) । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । प.पु. ।
मद.व.६ । वै.निघ. २४.आकल्लादिचूर्णे । च.द.
र.पि.चि. ।

फलप्रियः । पुं । द्रोणकाके । रा.नि.व.१२ ।

फलप्रिया । स्त्री । प्रियव्री । रा.नि.व.१२ ।

फलमत्स्या । स्त्री । गृहकन्यायाम् । पुत्रकु-
माती । वै.निघ. । [व.६ ।

फलमुख्या । स्त्री । अजमीदायाम् । रा.नि.

फलमुण्डः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. । [भा. ।

फलमुद्गरिका । स्त्री । खरजूरवृक्षविशेषे । श.

फलयुग्मा । स्त्री । इन्द्रीवरायाम् । वै.निघ. ।

फलराजः । पुं । खरजूरजति ख्याते फलशके ।
शुनूजा । वै.निघ. ।

फलवर्गः । पुं । फलवर्गः । दाडिमामलकवद-
रकोलककेशुसौषोराश्वितिकाफलकार्पित्यमातुलु-
ङ्गासासातककरमर्दपियाल्लकचभयपारावतवैव-
फलप्राचीनामलकतिलिङ्गिकनोपकोशासास्त्रीका-
नारङ्गजम्बोरप्रश्नतपु । एषां गुणाः — स्वस्वपर्याये
स्रग्वाः ।

फलवर्तिः (र्त्ति) । स्त्री । मन्त्रप्रथिव्यां व-
र्त्ती । मेघ.व.गुल.चि. । “हृताभ्यन्तं गर्दे चिन्ता अ-
च्छा स्वाङ्गुष्ठप्रतिभा । मन्त्रप्रवर्तिनी वर्तिः फलव-
र्त्तिं सा स्मृता ॥” भा. ।

फलवर्त्तुलः । पुं । तरन्मुजवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

फलवान् । त्रि । फलिते । अम. ।

फलविरचनम् । स्त्री । हरीतकादी । तदुक्तं
— “सृद्धीकाय विडङ्गानि खरजूराणि परुषकम् ।
आरग्वधोऽधामलकं हरीतक्यो विभीतकम् । क-
म्पिलकोपवित्रे च त्रपुषच सुकूलकम् । नीलिका

वक्तुं पीतु भवेत् फलविरचनम् ॥” वा.चि.६अ.
चरण. ।

फलविषयम् । स्त्री । यस्य फले विषयं वर्तते । त-
च्च हादशविधम् — कुमुदतीवेलुकाकारभ्रमहाकर-
भ्रमकर्णिकारणकव्यथातकचम्बरीभगम्भासर्पघातिन-
न्दनमारपाकालीति । तद्वत्तत्त्वं — “मुक्तश्रीफः फल
विषयः दाहीऽव्रह्म एव च ॥” सु.कम्प.२अ. ।

फलवृत्तः (कः) । पुं । पनसवृत्ते । कैटिल
शाब्द । रा.नि.व.११ ।

फलयाकम् । स्त्री । फलप्रधानवृत्तवर्गे । यथा
— “कषाण्डकाभिद्रुकाभिद्रुचिभेदं पटोलपुष्पच
तयाच तुम्हा । वीजाख्यकर्णिकारवेत्तं कौपा-
तकी वानुफलानि चैव ॥” अति.१६अ. । एषां
गुणादिकं पथ्याये ख्यम् । [विका. ।

फलशङ्खः । पुं । दाडिमवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

फलशैशिरः । पुं । बटवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

फलश्रेष्ठः । पुं । आसवृत्ते । श.च. ।

फलश्रेष्ठा । स्त्री । विफलायाम् । वै.निघ. ।

फलसः । पुं । पणसवृत्ते । अ.टी.भ. ।

फलसम्बद्धः । पुं । उदुम्बरवृत्ते । वै.निघ. ।

फलसम्भारा । स्त्री । कृष्णादुम्बरिकायाम् । वै.
निघ. ।

फलस्नेहः । पुं । अलोटवृत्ते । रा.नि.व.११ ।

फला । स्त्री । इन्दोवरायाम् । भिक्किरीटानुपे ।
रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.११ ।

फलाव्या । स्त्री । काष्ठकदल्यां । वन कला ।

फलात्मिका । स्त्री । कारवेव्याम् । कन्नना,
उःफ़ । वै.निघ. ।

फलादनः । पुं । लकृचवृत्ते । शनित्र शाब्द ।
प.सु. । शुकपचाण । हे.च. । वि । फलभक्तके ।

फलाध्यव्यः (चा) । वि । राजादनवृत्ते । शि-
नी । भा. ।

फलानालुः । पुं । पानशाक इति प्रसिद्धे क-
न्दशाके । प.सु. । वृक्षास्त्रे । रा.नि.व.६ ।

फलान्तः । पुं । वंशे । श.मा. ।

फलान्नम् । स्त्री । फलीपकरणकतामे । गुणाः

— “फलान्नं स्याद्विकरं गुण फलसमं गुणैः ।
वै.निघ. । वृक्षास्त्रे । रा.नि.व.११ । [२अ. ।

फलाम्बु । स्त्री । द्राक्षादिसिद्धवले । वा.चि.

फलास्त्रः । पुं । अन्नवृत्ते । रा.नि.व.६ । च.
चि.२अ. वृक्षरसे । स्त्री । अन्नरसविशिष्टफलमात्रं ।
च.चि.२अ. मातुलुङ्गरसदाडिमरसादौ, महावट-
कटुरतैले ।

फलान्नपञ्चकम् । स्त्री । जम्बीरनागरङ्गास्त्रे
तसचिचामातुलुङ्गेषु । गौड़ा, नाराश्री, अन्न
देवतम, तैलूळ, टावा ।

फलारिष्टः । पुं । अर्शोऽधिकारे आरिष्टभेदे ।
— “हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमासलक्य च । वि-
शालाया दधित्यस्य पाठाचिचकमूलयोः । द्वे द्वे
पले समापीथ्य द्विद्वौष साधयेदपां । पादावशेषे
पूत्रं च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् । गुडस्यैकां तुलां
वैद्यः संस्थाप्य छतभाजने । पक्वस्थितं पिवेदेनं
बह्वर्ण्यार्थविकारवान् ॥” च.चि.६अ. ।

फलासवः । पुं । द्राक्षाध्वज्ज्वरादिफलीवृष-
ड्विंशत्यासवेषु । च.सू.२५अ. ।

फलास्थिः । पुं । नारिकेलवृत्ते । वै.निघ. ।

फलाची । स्त्री । चीरिणीवृत्ते । वै.निघ. ।

फलः (ली) (इन्) । पुं । मस्यविशेषः । क-
लूई भाष् । गुणाः — “फलनिः स्वादुर्गुरुः खिन्धः
वनकृच्छुकवर्देन ।” राज.१प. ।

फलिका । स्त्री । पारिपाशले । निष्पावे । व-
रणि । रा.नि.व.१६ । [वलायाम् ।

फलितः । पुं । वृत्ते । धरणि स्त्री । रज-

फलिनः । पुं । शोणकवृत्ते । पणसवृत्ते । रा.
नि.व.११ । अरिष्टकवृत्ते । शोणो । वै.निघ. ।

फलिनी । स्त्री । प्रयोगे प्रशस्ततमफलायामु-
द्दिदि । च.प.१अ. सुषल्याम् । तानुशूनी । प्रिय-
ङ्गु । रा.नि.व.१२ । लचणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
वै.निघ. कल्याणघृते । गन्धप्रियङ्गौ । वा.सू.१५अ.
एलादिः । वायसापायां । वै.निघ.२अ. चयचि.द्रा-
क्षासवे । नखरञ्जकवृत्ते । श्रेष्ठौ । वै.निघ.२अ.
दाक्ष.चि.प्रलेपे । लाङ्गलीवृत्ते । विरजानुलिशः ।
अम. । वै.निघ.२अ. वा.व्या.चि.विषगर्भतैले । श्लो-
णाकवृत्ते । दुग्धिकायां । शिक्कहे । र.मा. ।

फली । स्त्री । सुषल्याम् । तानिश्रुती । म्रियङ्
हवे । प.सु. । शुक्तासायां । उर्ध्वकषा । वै.निघ. ।
आमातकहवे । फलिमस्त्रे । श.सा. ।

फलीशः । पुं । पारिशपिपली । अश्वथविदेश्य,
पलाशपिपूल । वै.निघ. ।

फलूषः । पुं । लताविशेष । उषा. । [श.र. ।

फलेयाहिः (ही(इम)) । पुं । फलितहवे ।

फलेन्द्रः । पुं, स्त्री । राजजम्बूहवे । बड़ खाम
भा. । [विदेश्य । प.सु. ।

फलेपाकी । स्त्री । बम्बुखे । गकडाश्लिश-

फलेपुष्पा । स्त्री । द्वीपपुष्पाम् । यनयमा ।
भा. । [प.सु. ।

फलेरुहा । स्त्री । पाटलहवे । पारुल गश् ।

फलेलाङ्गु । पुं । जीवनहवे । हारा. ।

फलोत्तमा । स्त्री । दुग्धिकायां । श्रीरुहे ।
र.मा. । कपिलद्राक्षायां । त्रिफलायां । रा.नि.
व.११ ।

फलोत्पत्तिः । पुं । आसहवे । श.च. ।

फलोनिः । स्त्री । स्त्रीयौगौ । वै.निघ. ।

फला । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । काक डू-
भूत । र.मा. । "तर्पणं वरुणं फलग्गं गुरुं विष्टम्भि
श्रीतलम्" च.गु.२७अ. । यज्ञडुम्बुरे । च.गु.४
अ. । पुं । वसन्तर्गौ । पितृश्रेयोत्पत्तिसन्निपातज-
र.भा. । त्रि. अनयके । त्रिका. । [टी.भ. ।

फलानः (नालः) । पुं । फालगुनमासि । श.च.

फालानी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.
व.११ । च.चि.२अ. ।

फालफलम् । स्त्री । काकोदुम्बरिकाफले । सि.
वा.र.पि.चि.सिद्धतमयीये ।

फालमूलम् । स्त्री । काकोदुम्बरिकापूले । च.
द.सि.थी.सू.कार्त्तिक.वि.हृत्पञ्चम्यहते ।

फालुवाटिका (टी) । स्त्री । काकोदुम्बरि-
कायाम् । रा.नि.व.११ ।

फालुवन्तः (न्ता) (कः) । पुं, स्त्री । पीत-
लोमहवे । श्योषाकविशेष । रा.नि.व.८ ।

फल्गम् । पुं । पुष्पकलिकायाम् । श.च. ।

फलकिन् । पुं । मत्स्यविशेष । कनूहे शङ्ख ।
श.मा. । [व.११ ।

फाटकी । स्त्री । स्फुट्या । कट्टेकिरि । रा.नि.

फाणिः । स्त्री । गुडे । उषा. ।

फाणितम् । स्त्री । अर्द्धावर्तितेक्षुरसि । गुडवि-
शेष । बालागुड । सु.गु.४४अ. । लक्ष्यम् —
"इहो रससु यः पक्कः किञ्चिद्भादो बहुद्रवः । स
एवेधुविकारिषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥" गुणाः —
"फाणितं गुर्वभिष्यन्दि हृद्यं कफपित्तकृत् । वा-
तपित्तग्रसान् हन्ति सूचकिकिञ्चिधनम् ॥" भा. ।

फाण्टः । पुं । कषायमेद । कम्कितद्रव्यपलं
चतुष्पलं उष्णतीक्ष्णं चिन्ना चणकालं शरावाहतं सं-
ख्याय अथ रुदितं वस्त्रपूतञ्च फाण्ट उच्यते ।
कूटितं ज्वरा १ प. ४ अंग उष्ण अलम् गुष्पा-
त्ये वा अतुल्यपात्रे किञ्च करिष्या कणकालं
टाकिष्या परे रुदितं वस्त्रपूतं करिष्ये ।
क्षुब्धद्रव्यस्य पलं पलचतुष्टयमित्युक्तकश्च एकञ्च
थावयेत् । "क्षुब्धद्रव्यपलं सस्यकं जलमष्टगुणं वि-
त् । पात्रे चतुष्पलमितं ततस्तु थावयेज्जलम् । सी-
डयं पूती द्रव्यफाण्टः....." प.प्र.१ख. । शाङ्ग.
३अ. । "फाण्टः सद्यो धृती ज्ञेयः स्तम्भदीपवला-
घिपु । अष्टावर्षेधितेऽयुष्मज्जले काष्ठ्य पलं विपेत् ।
विष्यद्य पटपूतं तज्जलं फाण्ट इति स्मृतः । कुड-
वञ्च जलध्यातं कथितं वज्रसन्निभम् ॥" अचि. ।

फालः । पुं । कार्पासवस्त्रे । सं. ।

फालखला । स्त्री । भारतीपविषि । त्रिका. ।

फालानः । पुं । अज्जुनहवे । रा.नि.व.८ । त-
न्नामकमासि । सं. ।

फालानप्रियः । पुं । शङ्खे । भा.क. वै.निघ. ।

फालानानुजः । पुं । वसन्तर्गौ । हारा. ।

फालानिकः । पुं । फालगुनमासि । श.च. ।

फिङ्गकः । पुं । नके । पवित्रविशेष । किञ्चा ।
श.मा. ।

फिरङ्गः । पुं । खनामकरीगे । भा. ।

फिरङ्गरीगः । पुं । आगन्तुजसंक्रामकरीग-
विशेष, गन्धरीगे । स फिरङ्गदेशे एव बाहुल्ये-

न जायते । “फिरङ्गसङ्के देशे बाह्यमेव यज्ञवे
त् । तस्मान् फिरङ्ग इत्युक्तः ।” निदानं यथा
—“गन्धर्वः फिरङ्गोऽयं जायते देशिनां भुवं ।
फिरङ्गिनोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिन्याः प्रसङ्गतः ।
व्याधिरागन्तुञ्जी ह्येष दीघाणामस्य संक्रमः । भवेत्
सत्येतेषां लसत्तैर्भिषजां वरः ॥” रूपं यथा—
“फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो वाद्यं चाभ्यन्तरस्तथा । व-
हिरनर्भवयापि तेषां लिङ्गानि च भवे । तत्र वा-
द्यः फिरङ्गः स्यात् विस्फीटमदृशोऽल्पकः । स्फुटि-
तो व्रणवद्वेद्यः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः । सन्ध्या-
भ्यन्तरः स स्यात् आमवात इव व्यथां । शीघ्रं च
जनयं देय कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः ॥” भा.स.४५. ।

फिरङ्गोट्टी । स्त्री । रीटिकाभिर्द । भौट्टोट्टौ ।
सा तु तालव्यायथा तदर्थस्य रसं सधुरिकार-
जं वा मिथिता गोधूमकर्णिका अधिककालमुत्त-
मं समर्पिता स्थूलगोलाकारेण निश्चिता तन्दूर-
पाकेन निष्पादिता भवति । पाकराजः ।

फिरङ्गिणी । स्त्री । तद्वेशीयस्त्रियां । किरिञ्चि
(मृद्व) भा. ।

फुकाः । पुं । पल्लि । श.च. ।

फुटः । पुं । मर्पफणायाम् । छ.च. ।

फुफ्फु(स्फु)सः । पुं । रोगविशेषः । श्लेष्मिकफे-
नप्रभवं वासतो हृदयनाडिकाभ्यां स्वनामस्थाय-
कम् । रुग्णम्, रुक्का, कौवा(म) । सु.शा.४५. ।
“हृदयकः फुफ्फुसश्च ॥” भा.नि. । [निच. ।

फुल्लतुवरी । स्त्री । स्फटिकारिकायाम् । वै

फुल्लफालः । पुं । सर्पवाते । चिका. ।

फुल्लरीकः । पुं । सर्पे । उष्णा. ।

फुल्ललोचनः । पुं । हरिणविशेषः । श.च. ।

फेनः (नः) (कः) । पुं । फेने । सनुदफेने ।
प.म. । चिका. । भैष.वार. चि. हादद्यायसे ।
अदिफेने वाचि । वै.निच. । (कः) गोधूमचूर्ण-
कृतपिष्टकविशेषः । शौक्ल. । गुणाः—“फेनका ल-
घवो रुक्षा हृष्याः पिप्पलीनापहाः ।” राज.१५. ।

फेन(न)का । स्त्री । अरिष्टकवृक्षे । त्रीठा
गा. । वै.निच. । जलपक्वतण्डुलचूर्णं । भिट्टे ।
श.च. । [नि.व.५. ।

फेन(न)दुग्धा । स्त्री । दुग्धफेनीरूपे । रा.

फेण(न)मेहः । पुं । पमेहभेदे । तत्र रीनी
स्तोकं स्तोकं सफेनं मेहति । सु.नि.१५. ।

फेण(न)वाही (इन्) । पुं । वस्त्रे । श.मा. ।

फेणा (ना) । स्त्री । सातलाबुधे । छर्षिकनी ।
रा.नि.व.४. । श्रेष्ठभेदे । भा. ।

फेणा(ना)यम् । स्त्री । बुद्धे । हारा. ।

फेणा(ना)श्मभक्ष । स्त्री । तन्नामकधातुविशेषः,
ग्रन्थीविशेषः । (भै)का. विव. । सु.कल्प.२५. ।

फेणि(नि)का (णी,नी) । स्त्री । पक्वान्न-
विशेषः । श.जा. । तत्करणविधिः—“समिताया
हृताव्याया वर्जोर्दीर्घाः समाचरेत् । तालु सन्नि-
हिता दीर्घाः पौठस्योपरि धारयेत् । वेज्येवेज्ये-
नेता यथैका परपटी भवेत् । तत्पङ्क्तिरिका तालु
संलग्ना एव कर्षयेत् । ततस्तु वेज्येज्यः सट्केन
च लेपयेत् । शालिचूर्णं घृतं तीर्थं मिश्रितं सट्कं
भवेत् । ततः संवत्य तां लोभूँ विदधीत पृथक्
पृथक् । पुनस्तां वेज्येज्योर्धूँ यथा स्थान्यश्चला-
कृतिः । ततस्तां सुपचट्यान् भवेद्युध घृताः स्फुटाः ।
सुगन्धया शर्करया तद्वज्जलनमाचरेत् । सिद्धेया फे-
निका नाम्नी सफेकेन समा गुणैः । ततः किञ्चि-
द्वपर्यं विस्फोडयमुदाहृतः ॥” भा. ।

फेणि(नि)लः । पुं । (Sapindus trofo-
liatus, or S. Trifoliatius or S. De-
tergens. Rox.) Soapnut tree. रीठा-
करञ्जे । रा.नि. व.८. । त्रीठा । हिं रिठा । तै
शुकुदकयन् । बदरवले । रा.नि.व.११. । स्त्री ।
बदरीफलं । भा.स.१५.ज्व.१५.मङ्गल. आदत्तैः ।
“फेनिनं सधुकं बला ।” रीठाफलं । चिका. । स-
दनफलं । से. ।

फेणि(नि)ला । स्त्री । सोमरश्म्याम् । वै.निच. ।

फेरः (रङ्गः) । पुं । शालावृक्षे । शैवज्ञ. । रा.
नि.व.१८. ।

फेरवः । पुं । शगले । रा.नि.व.१८. ।

फेरुः । पुं । शगले । रा.नि.व.१८. ।

फेलः (कः) । चि. । उच्छिष्टे । श.र. ।

फेला (लिः,ली) । स्त्री । मुक्तावच्छिष्टे । श-
म. । जटा. । श.र. ।

कीगः । पुं । आकविशेषे । वै.निघ. ।

कीण्डालुः । पुं । आलुकविशेषे । कीण्डालुकी

इति कीरुणदेशे प्रसिद्धा । गुणाः—वातश्लेष्मकः
कटूः दीपनः । रा.नि.व.७ ।

ब

बकः । पुं । भ्रवजगतोद्यपलक्षि । वक पांथी ।

अगलिवहे । वककुलेव गांछि । रा.नि.व.१६ ।

बकदर्शी (इन्) । पुं । पारावसे । पांश्ररः ।
वै.निघ. ।

बकपुष्पा । स्त्री । श्रिवलिक्रियाम् । वै.निघ. ।

बकुलः । पुं । स्वनामख्यातहवे । वकुल गांछि ।

हिं बोलसरी । गुणाः—“बकुलसुवरीऽनुषः कटु
पाकरसो गुरुः । कफपित्तविषाज्वक्त्रमिदमगदा-
पहः ॥” भा. । स्त्री । कटुकायाम् । रा.नि.व.६ ।

बकोरुका । स्त्री । बलाकायाम् । त्रिका. ।

बकोटः । पुं । वकपक्षिणि । त्रिका. ।

बटुः । पुं । त्रिवर्षशिशौ । रा.नि.व.१८ ।

बड़वा । स्त्री । घोटक्याम् । अम. ।

बड़वासुती । पुं । अश्विनीकुमारौ । श.च. ।

बड़िशः । पुं । मत्स्यवेदनयन्त्रं । बड़िश इवा-
हरणार्थग्रन्थविशेषः । सचानतायः तीक्ष्णकण्टकप्र-
थमयवपत्रमुखः । सु.मु.८७. “बड़िशौ चापि
कर्तव्यौ प्रमाणेन षडङ्गुलौ । स्नानतस्तु तयोरेकः
एकी नात्यानतो भवेत् । अर्धपञ्चाङ्गुलं हन्यं शेषं
कार्यं मुखं तयोः । अर्धचन्द्राकृतिमुखं कार्यं ना-
त्यानतस्य तु । स्नानतस्यानतं तस्यान् बड़िशस्य
अधश्चरैः । हन्तायथोरन्तरं स्यात् यावदष्टाङ्गुलं
यतः ॥” तन्त्रान्तरम् । सु.टी.ड. ।

बणिवन्धुः । पुं । नीलोहवे । श.च. ।

बणिवहः । पुं । उड्रे । श.च. ।

बदरः (कः) । पुं, स्त्री । Fruit of the ju-
ube. बह्लोलीहवे, राजबदरे । बड़ कुल-
गांछि । हिं बैरी, बेर, बयेर । तं रेगुषेइ, रेच ।
उत्तु. ऊड़ि । बम्. नीर । ता. रेवनि । च.द.पि
म.चि.शिरोलेपे । वृद्धकीर्णम् । छेष्टि कुल ।
इ.च. । च.मु.४७.विरेचने । देवसर्वपहवे । रा.
न.व.६. कोलितावारणे । कुलगांछि । सं साधा

रणवीर । कं येरइ । बदरच सीवीरकोलकर्कन्तु-
मेदेन त्रिविधम् । लक्षणगुणाः—“पच्यमानं सुम-
धुरं सीवीरबदरं मद्यत् । सीवीरं बदरं शीतं मे-
दनं गुरु शुक्लम् । हृदयं पित्तदाहस्रव्यलणा-
निवारणम् ॥” इति । सीवीरं लघु सपक्वं मधुरं
कीलमुच्यते । कीलन्तु बदरं गांछि कस्यसुख-
वातलम् । कफपित्तकरसापि गुरु सारकभीरि-
तम् ॥” इति । “ककैः सुद्रवदरम्... । अस्त्रं
स्यात् सुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् । क्षिप्तं गुरु
च तिरुख वातपित्तापहं स्मृतम् ॥” भा. । सा.
गुणाः—बदरं मधुरं कषायमम्लं परिपक्वं मधुरा-
क्षम् उष्णं कथं कफकरम् अतीसारकरकृमशोष-
प्रम् अपाचकञ्च । बदरस्य पत्रलेपः स्वरदाहघ्नः ।
लक् विस्फीटशसनः । वीजं नेत्ररोगे हितम् । रा.
नि.व.११ । अस्त्रं मधुरं श्लेष्मलं गांछि प्रशस्तञ्च ।
अत्रि.१०अ. । लघु संग्राहि कस्यसुखञ्च । शुष्कं
मेदि अधिकत् लघु लघावातघ्नञ्च । मद्र.व.६ ।
“पुराणं लट्प्रशमनं यमघ्नं दीपनं लघु ।” राज.
३प. । संवर्धनं । कश्चिद्राजनिषण्डः । शगालको-
ल्या । श्रेष्ठाङ्गुल । अम । कुकुटुपादपे । कापी-
सवीजे । मं. । डिशाणमाने । वा.कल्प.६७. ।

बदरचयम् । स्त्री । बह्लवदरसुद्रवदरशगाल-
कोलिकासु । च.मु.४७.विरेचने । सीवीरकोलक-
कैः सुषु । भा. । [टो] कुल । रा.नि.व.११ ।

बदरफली (वज्री) । स्त्री । भूवदर्याम् । (श-
बदरवीजम् । स्त्री । बदरास्यानि । कुलेश-
कांठि । च.मु.४७. ।

बदरा । स्त्री । आदित्यभक्त्याम् । लुङ्छिडिगः ।
रा.नि.व.४ । कापांस्याम् । प.सु. । वराहकाला-
याम् । वराकांछा । एलापन्थी । मं. । बाराही
कन्दं । क्षितविदार्याम् । श्रेष्ठं बृहद्विषम् । वै-
निघ. । विण्णकालायां । विश. ।

बदरामलकम् । स्त्री । (Flacourtia ca-
tapiracta.) पानीयामलके । हारा. ।

बदरास्थि । स्त्री । बदरीजी । कूलत्र अंति । संयङ् ।

बदरास्थिमज्जा । पुं, स्त्री । तन्मज्जायाम् । कूल अंति शत्रा । गुणाः—वृष्यः वीर्यवत्प्रद-
य । म.द.व.६ ।

बदरिः । स्त्री । बदरीवृक्षे । श.च. ।

बदरिका । स्त्री । घोण्यायाम् । शत्राकूल । रा.नि.व.८ ।

बदरि(री)पत्र[क]म् । स्त्री, पुं । नखीना-
मगन्धद्रव्यं । रा.नि.व.१२ । जटा । बदरपत्र ।

बदरी । स्त्री । बदरवृक्षे । वृष्ट कूल शत्रि । म-
द.व.६ । कपित्थकौ । घोण्यावदरं । रा.नि.व.
१८ । कापोस्याम् । रा.नि.व.४ । वै.निघ. ।

बदरीच्छदः । पुं, स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्यं ।
बदरीच्छदा । स्त्री । हलिकोत्तिलवृक्षे । शत्रा-
कूल । शङ्खनख्यः । र.मा. ।

बदरीपल्लवः । पुं, स्त्री । कालिकोत्तिलपत्रवत् ।
कूलत्र कति शत्रि । च.द.पि.ज्ज.शिरानपि ।

बदरीफला । स्त्री । नीलश्रेकालिकायाः । श.मा. ।

बडगुदः । पुं । उदररोगविशेषः । लक्षणम्—
“यस्यान्तमर्शेकपलपिभिरावालायमर्शवर्गं संहतिः
प्रयुक्ता । सञ्जीयति तत्र मलः सदापः क्रमण ना-
शामिव सङ्करी हि । निरुध्यते चास्य गुदं पुरीषं
निरति कृष्णादपि चाल्पमन्यं । हन्नाभिमध्ये परि-
हृदिमात यसादरं बिट्समगन्धकञ्च । प्रच्छेद्यन्
बडगुदो विभाव्यः.....” सु.नि.७५. । अथस्य
यथा—“अन्यमन्यं पुरीषन्तु कृष्णादात् प्रमुञ्चति ।
अमातकुचिर्धौ वाजो तस्य बडगुदं वदेत् ॥” अ-
द.२.२२४. ।

बडमूलकः । पुं । खीरसुव्यायाम् । वै.निघ. ।

बडरसाम्नः (लः) । पुं । राजान्नवृक्षविशेषः ।
कोमलफलगुणाः—अस्त्रं कटु पिषदाहकरञ्च ।
पक्वस्य गुणाः—स्वादु मधुरं पुष्टिवीर्यवत्प्रदञ्च ।
रा.नि.व.११ । वै.निघ. ।

बडवल्कः । पुं । दासचिन्तीति ख्याते मधुरद-

बडविट्कता । स्त्री । वायुजन्तुरोगे । मन्त्र-
कृता । वै.निघ. ।

बडशिखा । स्त्री । लघुने । वै.निघ. । उच्छटा-
या । पुं । शिशौ । मे. ।

बडामयपतिः । पुं । स्रवभक्षीषधी । वै.निघ. ।

बडोदरः । पुं । बडगुदे उदररोगे । च.सिद्धि.
२५. ।

बधिरः । पुं । वृषे । सुगन्धवृक्षे । त्रिगुणशृङ्गा ।
वै.निघ. । चि । श्वणेन्द्रियरहिते । काला । व-
धिरत्ननिदानलघवे यथा—“यदा शब्दवर्णं वायुः
श्रोत आहत्य तिष्ठति । गृहः श्रेष्थान्वितो वापि
वाधिर्यं तेन जायते ॥” मा.नि. । असाध्यता—
“वाधिर्यस्यालवर्णत्वं चिरीत्यञ्च विवर्जयेत् ॥”
भा. । “श्रेष्थानुगतो वायुः नादो वा समुपेक्षि-
तः । उच्चैः कृच्छात् श्रुतिं कुर्व्यात् बधिरत्वं क्रमण
च ॥” वा.उ.१.७५. ।

बधूः । स्त्री । नार्यो । पृक्कायां । कर्पूत्रशार्क,
पिंडुर । अस. । शारिवायाम् । अनसुभूत ।
शय्यां । शत्रौ । मे. । [नि.व.१० ।

बधूत्सवप्रसवः । पुं । रक्तकिण्टाम् । रा.

बध्रम् । स्त्री । शीषके । अस. ।

बन्दफलः । पुं । करस्रवले । श.चि. ।

बन्दूकम् । स्त्री । बन्धुजीवपुष्पे । गुणाः—क-
न्दूकं श्रेष्ठलं याहि च । राज.प्र.प. ।

बन्धः । पुं । शरीरे । हे.च. । आधी । मन्ना-
वाथी । मे. । [मे. ।

बन्धकी । स्त्री । पुंश्चल्लाम् । अस. । करिष्णं ।

बन्धनम् । स्त्री । संयमने । वीथि । अस. ।

बन्धुः (बन्धूः) (कः) । पुं, स्त्री । बन्धुजीव-
पुष्पे । वाङ्मूल कूलत्र शत्रि । र.मा. । रा.नि.व.
१० । मा.म.४भ.ल.चि. । (कः) पीतशाले । पि-
त्राशाले । मे. ।

बन्धुकपुष्पः (कः) । पुं । वीजकवले । पित्रा-
शाले । रा.नि.व.८ । स्त्रीशालकवले । शत्राशाले ।
च.द.ऊषकादौ ।

बन्धुजीवः (कः) । पुं । (Pentapetes
Phoenicea, Will.) पुष्पवृक्षविशेषः । यस्य पुष्पं
मध्याह्ने विकसति, पराह्ने च मृथोदयं दृश्यते ।
वाङ्मूल कूलत्र शत्रि । र.मा. । हिं दुपञ्च-

रिया, मेनुलिया । मं वां दुजा । कं वंदुरे । तं
मकिनचेदु वेगसिनचेदु । वम्, दुपारि । पञ्चा,
गुम्बदुकरिया । सांसितसितपीतलोहितपुष्पविशे-
षाद्यतुविधः । गुणाः—ज्वरघ्नः यक्षपिशाचघ्नः सू-
र्यप्रसादनश्च । रा.नि.व.१० । कफहृत् साही ल-
घुः वातपित्तघ्नश्च । भा. । सु.सू.३८अ.संश्रमने ।

बभ्रुरः । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ । स्त्रीच-
क्रं । हंसि । तिलकल्के । बभ्रुकवले । बधिरं ।
मि. । विडङ्गे । छे.च. । वकपल्लिणि । श.र. । सा-
रसपल्लिणि । वै.निघ. । वि । उन्नतानते । अम. ।

बभ्रुराः । पुं बहु. । शकुषु । छात्रु । मि. ।

बभ्रुलः । पुं । बभ्रुजीवहले । श.र. ।

बभ्रुवेतसः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

बभ्रुकपुष्पः । पुं । बभ्रुजीवपुष्पहले । वै.निघ. ।
पीतशाले । अम. । असनहले । आगन गाछ ।
रा.नि.व.६ । क्ली । तपुषे । [र. ।

बभ्रुलिः । पुं । बभ्रुजीवहले । तां कुलि । श.

बभ्र्या । स्त्री । बभ्र्याकर्कोटकाम् । रा.नि.व.३ ।
अप्रजस्त्रियाम् । दांशु । मं. । वायुजन्मे स्त्रीयोनि-
रोगविशेषे । तस्यां नारी नष्टार्तवा भवति । “ब-
भ्र्या नष्टार्तवा ज्ञेया ।” भा.स.४भ. । क्रीवेरे ।
वाग्. । श.च. ।

बभ्र्याकर्कोटकी । स्त्री । तिककर्कोटकां ।
तिङ्कर्कोट्ठी, तिङ्कर्कोट्ठी । हि बभ्रुख-
खासा, बाभ्रुखसा, बभ्रुकर्कोटकी । मं वंभा-
कण्टाली । कं यजमडुवागलु । वम्, वंभाक-
टाली । रा.नि.व.३ । सा.कौ.विषाधिकारि । गु-
णाः—लघु कफनुत् व्रणशीघ्रिनी सर्पदमनी ती-
क्ष्णा विसर्पविषघ्नी च । भा.पू.गु.व. । त्रिक्ता कटुः
उष्णा कफघ्नी स्थावरदाहिवधृती च । रा.नि.व.३ ।

बभ्र्याकार्पासी । स्त्री । वनकार्पास्याम् । वै.
निघ. । [वाग्.गाछ । उत्. गुडडा ।

बभ्रु(ज्व)रः (लः) (कः) । पुं । बभ्रूरहले ।

बभ्रु(ज्व)र[ल]निर्यासः । पुं । बभ्रूरनि-
र्यासे । वाग्.गाछ आठो । वै.निघ. ।

बभ्रुः (भ्रुः) । पुं । नकुलि । नेडेल । मि.
च.सू.२७अ. । राक्षायाम् । वै.निघ. । वातपित्ती-

ल्लणसन्निपातज्वरे । निदानलक्षणम् — “वातपित्ता-
धिको यत्र सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरी स्फ-
टुष्ट्या मुखशोषः प्रसीलकः ॥ आभ्रानाहविष-
न्दाश्च कासश्चसम्भवमाः । भुनिभिरभ्रुनामाऽथ
सन्निपात उदाहृतः ॥” भा.स.१भ. । चातकप-
लिणि । त्रिका. । सुनिषक्तशक्ते । रा.नि.व.४ ।
वि । खलती । छे.च. ।

बभ्रुधातुः । पुं । स्वर्यगैरिके । रा.नि.व.१३ ।

बभ्रुराली । स्त्री । मलिकायाम् । अम. । वै.
निघ. ।

बभ्रुम् । क्ली, पुं । कुकुमि । बालके । वाग्. ।
त्वचि । उड्डुक् । आर्दके । रा.नि.व.६।१२ ।

बभ्रु(ज्व)रः (लः) (कः) । पुं । बभ्रूरहले ।
वाग्.गाछ । वाग्.गाछ इति भाषा । गुणाः—“ब-
भ्रुर्लु कषायोष्णः कफकासामयापहः । आमर-
क्तातिसारघ्नः पित्ताग्निदाहनाशनः ॥” रा.नि.
व.८ । [ध्यासे । वाग्.गाछ आठो ।

बभ्रु(ज्व)र[ल]निर्यासः । पुं । बभ्रूरनि-

बर्हिशखा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै.
निघ.अश्वे । च.गोत्रिज्जादिकपाथे । लघुधातक्यां ।
भा. ।

बर्हिष्ट(ष्ठ)म् । क्ली । बालके । वाग्. । वै.
निघ.अ.सा.चि.पञ्चसुलोवलादिकपाथे । उज्जोरे ।

बलम् । क्ली । स्थान्यं । अम. । जटामास्याम् ।
लात्तायाम् । रा.नि.व.२३ । सामर्थ्यं । लक्षणम् —
“रसादिशकपथ्यस्तं पुष्टधातुनिमित्तकम् । चेष्टासु
पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते ॥” सयुतम् । “तत्तु
गर्भस्थस्य पक्षे मांसं जायते ॥” सुखशोषः । बलं
त्रिविधं सहजं कालजं युक्तिहेतवेति । तत्र सहजं
यच्छरीरसल्योः प्राकृतं । कालजम् ऋतुविभागजं
वयस्कृतम् । युक्तिहेतवम् आहारचेष्टायोगजम् । च.
सू.११अ. शरीरे । रूपे । कांक्षे । कौल । त्रिका.
बधिरं । श.च. । युक्ते । छे.च. । पञ्चवे । श.र. ।
सम्प्राप्तेरीपाधिकनामभेदे । “हृत्वादिक्वास्त्रिविधै-
र्बलकालविशेषधमिति ।” मा.नि. ।

बलः । पुं । काके । अम. । वरुणहले । श.च. ।
हस्तिनि । धाती । वै.निघ. । नखीनामगम्यद्रव्यं ।
रा.नि.व.१२ ।

बलकन्दः । पुं । मालाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
बलकरम् । स्त्री । अस्थनि । वै.निघ. । वि ।
 बलजनके । [वै.निघ. ।
बलजम् । स्त्री । फली । मे. । पुं । मन्त्रधात्री ।
बलजा । स्त्री । Arabian Jasmine. आ-
 रबीयमन्त्रिकायाम् । पूष्पिकायाम् । रू.हे. मे. ।
बलदः । पुं । पण्टके । (फण्टा) । रा.
 नि.व.४ । जीवके । वै.निघ. । स्त्री । अश्वगन्धायां ।
 रा.नि.व.४ ।
बलदेवः । पुं । वायौ । मे. ।
बलदेवा (वी) । स्त्री । वायमाणातायाम् ।
 यना लडा । मे. । [रा.नि.व.१२ ।
बलनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नयोनिदम्ब ।
बलपाण्डुकरः । पुं । कुन्दरुषे । वै.निघ. ।
बलपुच्छकः । पुं । काके । वै.निघ. ।
बलपृष्ठकः । पुं । रोहितमर्क्य । वै.निघ. ।
बलभद्रः । पुं । लुटकदम्बश्च । रा.नि.व.२३ ।
 लोभद्रले । श.च. । गवयस्यम् । रा.नि.व.१६ ।
 वि । बलवति । [व.६ ।
बलभद्रसंज्ञकः । पुं । धूलिकदम्ब । रा.नि.
बलभद्रा (द्रिका) । स्त्री । वायमाणायाम् ।
 यना लडा । रा.नि.व.३ । वनजातायां गवि ।
 वै.निघ. । कुमार्थ्याम् । मे. ।
बलमोटा । स्त्री । हणविशेषे । बलामोटायाम् ।
 जयखी गाछ । जवरीति लोके । गुणाः—कटुः
 तिक्ता शौता जयदा कष्टशोधनी लघुः कफघ्नी
 मृदुगन्धिः सूत्रकण्टविषपित्तवातभूतघ्नी च । रा.
 नि.व.४ । वै.निघ. ।
बलवती । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।
बलवर्दिनी । स्त्री । जीवके । जटा. ।
बलवज्रभा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।
बलवसा । स्त्री । गन्धके । भा. ।
बलवान् । पुं । चाहारे । कफे । स्त्री । शशवी-
 जे । वि । बलिहे ।
बलव्यापत् (त्ति) । स्त्री । बलव्ये । लवणे

—“गौरवं लव्यता गात्रे मलव्यानिर्विषमम् ।
 तन्ना निद्रा वातशोथो बलव्यापत्तिलक्षणम् ॥”
 भा.स.१भ.ज्व.चि. ।
बलसम्भवः । पुं । षट्कफान्ये । रा.नि.व.१६ ।
बलडा (न्) । पुं । कफे । श.र. ।
बलक्षयः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।
बला । स्त्री । (Sida cordifolia.) खनाम-
 ख्यातलुपविशेषे । वे.नि.ड्ड । हिं विज्वन्द । मं
 वम् । विकणा । कं वणेश्वरम् बवियारा । ते पा-
 चितोमे, मुत्तुवप्लगमु, करिवेपचिट्ट । सा क्तुधो
 बलामहाबलातिबलामागबलाभेदेन । गुणाः—अ-
 तितित्ता मधुरा पित्तपित्तसारघ्नी बलवीर्यदा पु-
 ष्टिदा कफशोधनी च । रा.नि.व.४ । “बला-
 चतुष्टयं शौतं मधुरं बलकान्तिकम् । स्निग्धं याहि-
 समीरासपित्तालक्षतनाशनम् ॥” भा.स.१भ. ।
 विडङ्गाम् । जयन्त्याम् । रा.नि.व.२३ । महास-
 मङ्गायाम् । वनजशण्डके । वै.निघ. । स्थूलवाय्वा-
 लके । त्रिका. ।
बलाका । स्त्री । वकपङ्कती । त्रिका. । सव-
 जातीयमहातचारिपविशेषे । नक्षत्रि.भ.श. ए-
 तद्गुणाः स्रवसांसवत् । सु.प्र.४६५. ।
बलाटः । पुं । सुद्रविशेषे । डाति भुग । हे.च. ।
बलाव्यः । पुं । मापे । भा.स.क.गात्रि । रा.नि.
 व.१६ । स्त्री । बलाक्षपे । रा.नि.व.४ ।
बलात्मिका । स्त्री । हस्तियुष्मल्लुपे । डाति-
 ड्ड । श.र. । मृत्कमले । बाधापञ्च । वै.निघ. ।
बलाद्यष्टतम् । स्त्री । हृद्रेने च । “छर्वं
 वनानागबलान्मुनाना कथंन ककनं च याष्ट-
 कायाः । सिद्धं.....” भा. ।
बलाघिष्ठानम् । स्त्री । बलाधाने । “बलाधि-
 स्थानमारोग्यम् ।” च.स.१५. ।
बलापञ्चकम् । स्त्री । बलातिबलानागवज्र-
 महाबलाराजबलासु । वै.निघ. ।
बलामोटा । स्त्री । जयन्त्याम् । रा.नि.व.४ ।
 बाह्याम् । वै.निघ. । नागदमन्याम् । भा. ।
बलायः । पुं । वरुणहले । श.च. ।
बलालकः । पुं । पानीयामलके । श.च. ।

बलाशः । पुं । कफि । हे.च. ।

बलासः । पुं । कफि । तन्नामककण्ठगतसुखरीगे निदानलक्षणम् — “गली च शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरजोपपन्नम् । सन्नासिकदं दुस्तरमे नमाहर्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥” सु.नि.१६अ. ।

बलासकः । पुं । शृङ्गगतमेवरीगे । लक्षणं यथा — “कांस्याभी भवति शिराहतः सितो यो बिलुर्वा स तु नौबजो बलासकाख्यः ॥” सु.उ.४ अ. । वै.निघ. ।

बलासघ्नी । स्त्री । तेजोवत्याम् । उ.उ.व. ।

बलाहम् । क्ली । जले । वै.निघ. । [ज्वर ।

बलाहकः । पुं । मुलके । र.सा.सं.पिपासा-

बलाह्या । स्त्री । वाय्वालके । वा.उ.२अ. ।

बलिः । पुं । गन्धके । र.सा.सं.गदसुरारिरसे । स्त्री । त्रिवर्णम् । रा.नि.व.१८ । मलद्वारान्तर्बल्याम् । गोशने । सा त्रिविधा अश्वहोइलालरभृता, यथाक्रमं प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति कथ्यते । चतुरङ्गुलायताः सन्नालियंगेकाङ्गुलीकृताः । “शंखावर्णभावापि उपयुपपरि संस्थिताः । गजतालुनिभायापि वर्णतः संप्रकीर्णिताः ॥” सु.नि.२अ. ।

बलिका । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

बलिचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।

बलिनी । स्त्री । वाय्वालके । श.च. ।

बलिपुष्टः । पुं । काके । अम. ।

बलिप्रियः । पुं । लोप्रवृत्ते । श.च. । कदम्ब-वृत्ते । वै.निघ. ।

बलिभः । पुं । हृत्पुष्टे । अम. ।

बलिभुक् । पुं । चटके । काके । वकी । त्रिका. ।

बलिमान् । वि । अराज्यबलिपुक्ते । अ.टी.भ. ।

बलिमुखः । पुं । वानरे । अ.टी.र. ।

बलिवत्सः (सा) । पुं.स्त्री । गन्धके । वै.निघ. ।

बलिष्ठः । पुं । उद्रे । रा.नि.व.१६ ।

बली (हन्) । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१६ । उ-द्रे । मेघे । वन्यकरे । कफि । सङ्घे । कुन्दपुष्प-वृत्ते । अटा. । माघे । माघ कृत्वा । हे.च. ।

पारिशाख्ये । श्रवणीनिर्यामे । गन्धके । वै.निघ. । स्त्री (लो) । बली, मांसादुरे । अ.टी.भ. ।

बलीनः । पुं । ठण्डके । वै.निघ. ।

बलीमुखः । पुं । मकटे । अम. ।

बलीयान् (स) । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।

बलीवर्हः । पुं । वृषे । अम. ।

बलीशकः । पुं । आघातकवले । वै.निघ. ।

बलीतमा (त्तरा) । स्त्री । बलायाम् । रा. नि.व.४ । वै.निघ. ।

बल्यः । वि । बलकरे । मे. । क्ली । हृदये । पा-थांस्थनि । पार्श्वभागे । वै.निघ. । शुक्रे, प्रधानधा-तौ । मे. ।

बल्यवर्गः । पुं । बलकरमहाकपायवर्गे । स च-तुष्कस्य प्रथमो दशकः । यथा — “एन्द्रार्धस्थतिर-मर्थपीकापयस्थान्यगन्मास्थराशोद्धिषीबलातिबला इति दशेभानि बल्यानि भवन्ति ॥” शोथशमना, आनाकुशे, शठभूते, मानाघे, कुशिकृष्णांशु, अश्वशक्ते, शालपाणि, कटेकी, पीठ वेलेङ्गा, श्रेष्ठ वेलेङ्गा । अ.म.४अ. ।

बल्या । स्त्री । शिशुहौलुपे । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ । अश्वगन्धायाम् । प.सु. । बलायाम् । वै.निघ.२भ.संयङ्.चि.तालीशदिचूर्णे । प्रसार-णायाम् । शुक्रे उच्छिन्ने । रा.नि.व.४ । पाषाणभेदे । पांशुरकुटा । वै.निघ. ।

बल्याख्यपञ्चमूलम् । क्लो । बलाश्वगन्धाशि-गुडोपाषाणभेदातिबलासु । अन्था — हरिद्रागुडूची-विदारीशारिबामेपञ्चक्रीषु । वै.निघ. ।

बल्लवः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

बल्लजा । स्त्री । लणविशेषे । उल्लू । मं वम्. सोलू । कं मोदे । गुणाः — मधुरा श्रौता पित्त-दाहलघ्वाग्नी वातला कृष्या कण्ठशोधनी च । रा. नि.व.८ ।

बल्कयः । पुं । एकवर्षदेशीयवत्से । वै.निघ. ।

बल्कय(धि)नी । स्त्री । बहुदिनप्रसूतायां गवि । अम.टी.भ. ।

बम्तः । पुं । हनि । त्रिका. ।

बम्तकम् । क्ली । शकभरलवणे । वै.निघ. ।

बस्तकर्णः (ग्री० इ०) । पुं । अजकर्मशालह-
सं । शून्यांशः । रा.नि.व.६.२२ ।

बस्तगन्धकः । पुं । अरव्यतुलसीवृक्षे । रा.नि.
व.४ । वै.निघ.२.भ.वा.व्या.चि. ।

बस्तगन्धा । स्त्री । अजगन्धायाम् । रा.नि.व.
४ । सु.चि.३.०.५. । वै.निघ.२.भ.वा.व्या.चि.षड्-
भ्रीतिगमनी । ज्वयमान्याम् । त्रीकुनी । च.द.
गृहणी.चि.कल्याणगुड । [वै.निघ. ।

बस्तगन्धाकृतिः । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायां ।

बस्तमादा । स्त्री । अजगन्धायाम्, वनयमा-
न्याम् । रा.नि.व.६ ।

बस्ताण्डम् । स्त्री । कागण्डे ।

बस्तान्त्री । स्त्री । अज्ञानीलतायाम् । रा.नि.
व.२ । सु.चि.२.६.५. । च.द.व्या.चि. ।

बस्ताम्बु । स्त्री । कागम्बु । भा.म.चित्तविभम.
वि. । "बस्ताम्बुविमिश्रितानि ।"

बहलः । पुं । इनी । वै.निघ. । वि । स्थूलः ।
भा.म.कुश.चि. ।

बहलगन्धकृत् । पुं । पतिराजगन्धधान्ये ।
प्रशितगन्धमनि । रा.नि.व.२.६ । [निघ. ।

बहलत्वक् । पुं । भूर्जवृक्षे । शकलपत्रे । वै.

बहलदलः । पुं । कृष्णशोभाभ्रने । कालम-
लना । वै.निघ. ।

बहलवर्त्म । स्त्री । नेत्रवर्त्मगतरीमे । लक्षणं—
"वर्त्मपिचोयते यस्य पिङ्काभिः समन्ततः । सव-
र्णाभिः समाभिय विद्याहलवर्त्म तत् ॥" सु.उ.
२.५. ।

बहलाङ्गः । पुं । निवशशाम् । वै.निघ. ।

बहिः । व्य. । बहिर्भाते । बाहिर । वै.निघ. ।

बहिःकुटीचरः । पुं । कुलीरके । चिका. ।

बहिर्गलगण्डः । पुं । गलरीगमेदे । स चि-
विधः वातजकफसेदीजमेदात् । लक्षणं यथा—
"पवनग्रंथमेदीभिः गलगण्डो भवेद्वहिः । वर्धमानः
स कालेन सुक्लबलवते निरुक्तः । कृष्णोऽरुणी वा ती-
दाब्धः स वातात् कृष्णराजमान् । हृदयालुगले
शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ इति । स्थिरः स

वर्धः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् । हृदय-
लुगले लिपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ इति । मेदसः
श्लेष्मवहानि हृदयोः सीऽनुविधीयते । देहं हृदय
कुरुते गले शब्दं स्वरऽन्यताम् ॥" वा.उ.२.१५. ।

बहिर्मृजा । स्त्री । ज्ञानादिना बहिःशुद्धी ।
वा.चि.५.५. । [वै.निघ. ।

बहुः । वि । अधिकः । अधिक । पुष्कले । गूढे ।

बहुकः । पुं । हरिणविशेषः । वै.निघ. । अर्के ।
दाह्युहः । जलखातके । कर्कटे । मे ।

बहुकण्टकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । यवासलुपे ।
क्षुद्राण्डा । शिशुडीलुपे । रा.नि.व.४ । कुलपुष्प-
लुपे । र.मा. । हृदयालवृक्षे । रा.नि.व.६ । कण्ट-
कतालवृक्षे । सुह्रीवृक्षे । मनसा ग्रीष्म । पाटलाव-
लविशेषः । अथ पाकलः खजूरवृक्षे । वै.निघ. ।

बहुकण्ट(गिट)का । स्त्री । अग्निदमनीलुपे ।
रा.नि.व.४ ।

बहुकण्टा । स्त्री । कण्टकायाम् । रा.नि.व.
४ । कर्कटिकायाम् । कौकूट ग्रीष्म । वै.निघ. ।

बहुकन्दः । पुं । शरणी । उल । कटुशरणी ।
वृक्षोऽल । स्त्री । कर्कट्या । रा.नि.व.७ ।

बहुकन्या । स्त्री । गृहकन्यायाम् । वृत्रकुमा-
त्री । रा.नि.व.५ ।

बहुकरः । पुं । उष्ट्रः । चिका. । वि । सम्मार्ज-
के । भम. । स्त्री । सम्मार्जन्याम् । ह.च. ।

बहुकर्णिका । स्त्री । आलुकर्णिका । भृषा-
काणी लता । रा.नि.व.२ । [११ ।

बहुकूर्चः । पुं । मधुनारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.

बहुगन्धः । पुं । कुन्दरी । कून्कृथोत्ति । रा.
नि.व.१२ । स्त्री । लचि । खड्गवृक्षः । रा.नि.व.६ ।
पीतचन्दने । वै.निघ. । [रा.नि.व.१२ ।

बहुगन्धदा । स्त्री । कलूथाम् । शुशनाभि ।

बहुगन्धा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।
चम्पककलिकायाम् । टैपत्र कलि । शक्ययूथि-
कायाम् । रा.नि.व.१० ।

बहुगुडा (ह्रा) । स्त्री । कण्टकायाम् । (हा)
भूम्यामलकाम् । वै.निघ. ।

बहुप्रन्यः । पुं । भावुकवत् । ज.च. ।
बहुच्छदः । पुं । समपर्णवत् । छान्ति गीष्ट ।
 वै.निघ. ।
बहुच्छिन्ना । स्त्री । कन्दमुद्ग्यां । रा.नि.व.३ ।
बहुतरकण्ठिः । पुं । रागिधाम् । तृणक्षि-
 विदग्ध । रा.नि.व.१६ ।
बहुतिक्ता । स्त्री । काकमात्र्यां । रा.नि.व.४ ।
बहुतणः । पुं । मुञ्जतण् । मूज. वै.निघ. ।
बहुत्वक् । पुं । समपर्णवत् । वै.निघ. ।
बहुत्वकः । पुं । भूर्जवत् । श.मा. । छ.च. ।
बहुदलः । पुं । रागिनामलक्षणम् । रा.नि.व.
 १६ । स्त्री (ला) । विद्योतकतुपे । छेत्तका, एक-
 त्त । वै.निघ. । [रा.नि.व.१६ ।
बहुदुग्धः । पुं । लण्गोधूमि । प.सु. । गोधूमि ।
बहुदुग्धिका । स्त्री । सुतीवत् । मनसा गीष्ट ।
 श.च. ।
बुधार(क)म् । स्त्री । हीरके । रा.नि.व.१३ ।
बुधूपः । पुं । सर्जवत् । भात गीष्ट । वै.
 निघ. ।
बुध्वजः । पुं । शकरे । वै.निघ. ।
बुनाडिकः । पुं । देहि । व्याक. ।
बुनादः । पुं । शङ्खे । भात । रा.नि.व.१३ ।
बुप(पु)टः । पुं । भूर्जवत् । वै.निघ. । वा.
 १५५. ।
बुपत्रम् । स्त्री । वनधात्री । प.सु. । वंशपत्र-
 रिताम् । वै.निघ. । पुं । पलाश्वी । रा.नि.व.
 १ । मुचुकन्दवत् । रा.नि.व.१० । पलाशवत् । वै.
 निघ. ।
बुपत्रा । स्त्री । लिङ्गिण्याम् । शिवलिङ्गिनी
 त । जलकायां । रा.नि.व.३ । गोरबदुग्ध्यां ।
 रक्षीपुष्पवत् । रा.नि.व.५।१० । भूयामलकायां ।
 तक्रमायां । वृहत्याम् । वै.निघ. ।
बुपत्रिका । स्त्री । मृदाशलावत्याम् । भूयाम-
 लक्याम् । मेधिकायां । रा.नि.व.५।५।६ । व
 यां । वै.निघ. ।
बुपत्री । स्त्री । सुपत्या । तालमूली । कीकी-

स्ये । वृष्टी । रा.नि.व.४ । तुलसीवत् । रा.नि.
 व.१० । तक्षणीपुष्पवत् । वै.निघ. २३. चयरी-वि.
 बलादिकषाये । वृष्टकन्यायाम् । वृत्तकुमात्री ।
 लिङ्गिनीलतायां । जनुकायां । गोरबदुग्ध्यां ।
 रा.नि.व.५।५ । [पलाशवत् । वै.निघ. ।
बहुपर्णः । पुं । समपर्णवत् । रा.नि.व.१२ ।
बहुपर्णिका । स्त्री । भास्वकर्ण्यां । रा.नि.व.३ ।
बहुपर्णी । स्त्री । मेधिकायां । रा.नि.व.६ ।
बहुपर्णा (न) । पुं । वंशे । वीथि । वै.निघ. ।
बहुपात् (दः) । पुं । वटवत् । प.सु. । रा.
 नि.व.११ । भा.म.४३.मसू.चि. ।
बहुपादिका । स्त्री । भास्वकर्णीलतायां । भू-
 याकर्णी । रा.नि.व.३ ।
बहुपुत्रः । पुं । समपर्णवत् । ज.च. ।
बहुपुत्रा । स्त्री । वृहत्यां । वृष्टी । रा.नि.व.
 ४ । भूयामलकायां । कुंहे आनना । प.सु. । श-
 लावत्याम् । रा.मा. ।
बहुपुत्रिका । स्त्री । वृष्टशलावत्याम् । भृ-
 ग्वी । भेष स्वल्पविष्णुतेले । च.द.वा.व्या.वि-
 ष्णुतेले । भूयामलक्याम् । प.सु. ।
बहुपुत्री । स्त्री । शलावत्याम् । भूयामलक्याम् ।
 प.सु. । वृहत्यां । रा.नि.व.४ । च.द.वा.व्या.वि.
 बलाव्याघते । [निम्बविशेषे ।
बहुपुष्पः । पुं । पारिमद्रवत् । रा.नि.व.८ ।
बहुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । धातकीवत् ।
 रा.नि.व.६ ।
बहुप्रजः (जा) । पुं । मुञ्जतण् । मूज. । रा.
 नि.व.४ । वनशकरे । छ.च. । कुट्टे । वनसुते ।
 वै.निघ. ।
बहुप्रियः । पुं । यवतण् । प.सु. ।
बहुफलः । पुं । वंशधाये । प.सु. । विककत-
 वत् । वैहेति गीष्ट । रा.नि.व.८ । तेजःफलवत् ।
 रा.नि.व.११ । वटवत् । कदम्बवत् । मं. । ककी-
 लि । मलवत् । वै.निघ. ।
बहुफला (ली) । स्त्री । साधपण्यां । भांवा-
 ती । रा.नि.व.१ । काकमात्र्यां । छेत्तका । उड्डी ।
 शिकारवृक्षम् । वृष्टी । वृष्टय । रा.नि.व.४ ।

काकीदुस्त्रिकायाम् । काकिकुगुर । आमलकान् ।
मै । गुञ्जायां । गुञ्जाम् । सुदकारवङ्गाम् ।
उट्टा गच्छ । बालक्याम् । कौकुडु । वपुष्याम् ।
भम् । गच्छ । सुगोवरी । रा.नि.व.७ । भुञ्ज्याम् ।
डूँहं आनिता । भा. । पारिजात्यम् । वै.निघ. ।

बहुफलिका । स्त्री । भूवदर्थ्याम् । डेमा कु-
ल, भेटो कुल । रा.नि.व.११ ।

बहुफे(ण)नका (णा,ना) । स्त्री । सप्त-
लायां । पीठ एक श्रेष्ठ । रा.नि.व.३ । गङ्गा-
न्याम् । भञ्जठनी । वै.निघ. ।

बहुवल् । पुं । सिंह । रा.नि.व.१६ ।

बहुवल्क । पुं । प्रियालवले । प्रशाशील ।
रा.नि.व.११ ।

बहुबीज । पुं । धोजपुरवले । जामीत गच्छ ।
वै.निघ. । आत्यवले । अत गच्छ । श.च. ।
स्त्री (जा) । गिरिकदलीहले । वीट कला ।
रा.नि.व.११ ।

बहुमञ्जरी । स्त्री । तुलस्याम् । रा.नि.व.२३ ।

बहुमल । पुं । शीषके । मोश । र.मा. ।

बहुमूत्रता । स्त्री । बहुमूत्राणि । निदा ।

बहुमूर्त्ति । स्त्री । वनकापास्याम् । श.च. ।

बहुमूलः (कः) । पुं । इकटे । एकडा ।
र.सा. । विका. । मूलभरे । वामभद्र । रा.नि.व-
८ । प्रियवले । रा.नि.व.७ । [ल. भा.]

बहुमूलकम् । स्त्री । वीरणमूल । वीणार मू-

बहुमूला । स्त्री । प्रताव्यां । भतभूती । रा.
नि.व.४ । आमातकहले । आगडा गच्छ । वै.
निघ. । (स्त्री) माकन्या । कन्मविश्व । रा.नि.
व.७ । [गन्धा] । रा.नि.व.५ ।

बहुरन्ध्रिका । स्त्री । मेदायाम् । अभावे अन्ध-

बहुरसः । पुं । इवी । वै.निघ. । स्त्री । मद्वा-
ज्यातमतीलतायाम् । बड़ लताफुकी । रा.
नि.व.३ । [थासआम] । रा.नि.व.११ ।

बहुरसालः । पुं । आसहचविशेष, राजासि ।

बहुरहा । स्त्री । कन्दगुण्याम् । रा.नि.व.३ ।

बहुरुपः (कः) । पुं । सरटे । बहुकपी । मै.
शालिनियां । धना । अम. । केशि । श.र. ।

बहुरेणुः । पुं । श्वेतकिण्वीहले । वै.निघ. ।

बहुरीमा (न) । पुं । मये । हारा । वय्यक्का-
मे । वानरे । वै.निघ. । [काशि । मै.]

बहुलम् । स्त्री । श्वेतमरिच । रा.नि.व.६ । आ-

बहुलगन्धा । स्त्री । सुद्रेन्यायाम् । छोटे ए-
लाट । रा.नि.व.६ ।

बहुलेच्छदः । पुं । शीभाञ्जनवले । कान म-
जिना । मद व ७ । रक्तशिखी । लाल मजिना ।
रा.नि.व.७ ।

बहुलवणम् । स्त्री । औषरलवणे । रा.नि.व.६ ।

बहुलवल्कलः । पुं । चारवले । प्रियाल
गच्छ । रा.नि.व.११ । भूर्जवले । श.चि. ।

बहुला । स्त्री । एलायां । प.स. । च.द.राज
यका.चि.मितीपलादी । नागवल्लीलतायाम् । पीठ
लठ । यवाग्याम् । याटे । प.स. । कटुक्वाम् ।
कटुकी । प्रयुशताह्यायाम् । मश । भतावरी । व-
डु भुलता । सायपण्याम् । नीलीहले । मै. ।

बहुलाङ्गकः । पुं । मेघशङ्खीलतायाम् । मे-
डाशिङ । वै.निघ. ।

बहुलिङ्गा । स्त्री । इकटे । एकडा, (पूर्व-
वक्ष्य कानिग्रदिवर) । प.स. ।

बहुलीहसङ्गरभवम् । स्त्री । खले । वै.निघ. ।

बहुवर्णः । पुं । गोधिरकजातिभेदे । सु.कल्प.
८२. । See कोटः । [भूर्जवले । वै.निघ.]

बहुवल्कलः । पुं । प्रियालहले । र.नि.व.११ ।

बहुवल्ली । स्त्री । लतावृक्षिका । रा.नि.व.४ ।

बहुवारः (कः) । पुं । (Cordia myxa ;
or C. Latifolia.) भयफलवले । चाल्ता
गच्छ, देवाही । हिं बहुवार लसोर । वम्. भो-
डर । उत. भड । पारस्य. शुगपिभन् । ता. वि-
डि । गुणाः — कटुः हिमः मधुरः कषायः स्वादुः
पाचकः क्षिण्णलहरः कफकरः आमरक्तघ्नः व्रण-
विस्फीटहरश्च । रा.नि.व.११ । “बहुवारो विष-
स्फीटव्रणवीसर्पकुण्डनुत् । मधुरसुवरत्निकः क्षि-
ण्यश्च कफपित्तनुत् । फलभासन् विष्टिश्च हर्षं
पित्तकफासजित् । तस्यैव मधुरं क्षिण्यं शीघ्रं
शीतलं गुरु ॥” भा.आसव. ।

बहुविषाणः । पुं । शल्वरन्ध्रे । शङ्कर । वै. निघ. । [श.च. ।

बहुविस्तीर्णी स्त्री । कुचिकावले । कूटहे ।

बहुवीजः । पुं । चिताफले । आठ । श.च. ।

बहुवीर्यः । पुं । तण्डुलीयशक्त्युपे । कौटो-
रटे । शास्त्रलिखे । मरुवकवले । गङ्गकूलमौ ।

रा.नि.व.५।१० । विभीतकवले । अटा । स्त्री ।
धूमामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।

बहुशत्रुः । पुं । चटकपल्लिणि । श.च. ।

बहुशय्यः । पुं । रक्तखदिरवले । रा.नि.व.८ ।

बहुशाखः । पुं । कुहीवले । मनसा गाछ ।
रा.नि.व.८ ।

बहुशिखा । स्त्री । महाराष्ट्रीरुपे । कौटु-
म । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.१६ ।

हुशूका । स्त्री । लम्पाशाली । शाल्विशेष ।

हुसन्ततिः । पुं । वंशमदे । वेष्टेड वीथ ।
च. । [के । विकृकम् । रा.नि.व.७ ।

हुसम्पुटः । पुं । विष्णुकन्दनाम महाकन्दशा-

हुमारः । पुं । विटखदिरवले, खदिरवले ।
रा.नि.व.८ ।

हुसिकथः । वि । बहसरविशिष्ट ।

हुसता । स्त्री । शतमूल्या । शठमूली । प.सु. ।

हुसूः । स्त्री । वराहपत्र्याम् । शूकत्री । श.र. ।
ह्रस्ववायां स्त्रियाम् । त्रिका. ।

हुसूतिः । स्त्री । वक्ययथां गवि । अम. ।
हसन्तानप्रसवित्यां स्त्रियाम् ।

हुस्रवा । स्त्री । शङ्खकीवले । श.च. । लज्जा-
कायाम् । लज्जावडो । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

हुस्रावः । पुं । कुहीवले । मनसा गाछ ।

हुस्रनः । पुं । शङ्खे । पचके । वै.निघ. ।

हुवारः । पुं । सावान् इति स्थिते द्रव्ये । वै.
घ. । [वै.निघ. ।

हुडकः । पुं । विभीतकवले । वड्डा गाछ ।

हुपत्यः । पुं । कुकुटे । मुषिके । शकरे । रा.
व.२८ । सुवर्गः । भू.क. । वै.निघ. ।

बह्वी । स्त्री । मत्स्याख्याम् । शिष्वा वा डाक्षी
नाक । वै.निघ. ।

बाकुची । स्त्री । सोमराज्याम् । सोमराजः,
शौकृष्टः । गुणाः—रुचा वातला मधुरा गुणः स-
रा कफकरी अपिदीपनी पित्तघ्नी च । वै.निघ. ।

बाडसः । पुं । मत्स्यः । वै.निघ. ।

बाडवेयी । पुं । अश्विनौकुमारी । श.मा. ।

बाणः । पुं । नीलपुष्पभ्रिष्टीरुपे । नील तौ-
टो । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५ अ.चारम्बधादिः ।
वै.निघ.२भ.सम्भिकज्व.चि. । वा.उ.वाणादितैर्न ।
रामशरे । रा.नि.व.८ । मुञ्जवर्णः । पीतभ्रिष्टा ।
प.सु. । शरपुङ्गायां । वन नील । मेघ.कृष्.चि.ध-
ड्विन्दुतैले । [पाथो । वै.निघ. ।

बाणपत्रा (चा) । स्त्री । कडपल्लिणि । कौक

बाणपुङ्गा । स्त्री । शरपुङ्गायाम् । वन नील ।
रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.सम्यहणी.वि.पुनर्गवादि
कषाये ।

बाणपुष्पः । पुं । नीलभ्रिष्टायाम् । भा. ।

बाणलवणम् । स्त्री । पञ्चलवणे । वै.निघ.भी
तज्व.चि. ।

बाणा । स्त्री । नीलपुष्पभ्रिष्टीरुपे । नील तौ-
टो । रा.नि.व.१० । Sec नीलास्त्रानः । बाणमर्ले ।
म. । [नील पञ्ज । रा.नि.व.१० ।

बाणाह्वा । स्त्री । मुञ्जवर्णः । स्त्री । नीलकमलि ।

बाणी । स्त्री । नीलभ्रिष्टायाम् । वै.निघ. ।

बाणीरजम् । स्त्री । कुटौपधी । कूट । रा.
नि.व.१२ । [र.मा. ।

बातिङ्गनः । पुं । वाताकां । वेष्टन गाछ ।

बादरः । पुं । कापासीरुपे । रा.नि.व.४ । क-
पूर । वै.निघ. ।

बादरङ्गः । पुं । अश्वत्थवले । वै.निघ. ।

बादरा (री) । स्त्री । कापास्याम् । प.सु. ।
श.र. । मेघशश्याम् । गड्डाशिडो । वै.निघ. ।

बाधकः । पुं । स्त्रीरोगमदे । रस.र. ।

बाधा । स्त्री । पीडायाम् । अम. ।

बाधिर्यम् । स्त्री । अधिरतायाम् । निदानम् ।

बाबली । स्त्री । बन्दूरवली । वै.निघ.१भ.अ.पा. चि. ।

बारकीरः । पुं । यूकायां । जै.क. । मे. ।

बार्वटीरः । पुं । यशदे । दृष्टा । आस्रास्र नि । अङ्कुरे । हे.च. । वङ्गे । वै.निघ. ।

बाहृत(फल)म् । स्त्री । कष्टकारीफलम् । बहतीफलम् । वै.निघ. ।

बालः । पुं । शिशौ । पञ्चदशवर्षीय बालके । केशे । रा.नि.व.१८ । अश्वपुच्छे । करिपुच्छे । नारिकेलम् । मे. । मत्स्यभेदे । श.च. । पुच्छे । श.र. । स्त्री । ज्योतिरे । वा.नि. । प.सु. । वै.निघ.२भ.जीर्ण. ज्व.चि.कल्याणप्रते ।

बालकम् । स्त्री । ज्योतिरे । वा.नि. । रा.नि.व.१० । च.द.अराति.चि.गुड्यादिः । श्वेतसरिचे । रा. नि.व.६ । उज्जीरे । वृषात्र भूल । रा.नि.व.१२ । लक्षणविशिष्टे । च.वि.८अ. ।

बालकप्रिया । स्त्री । कदलीवले । इन्द्रवा-
कणीलतायाम् । वा.नि.व.१ ।

बालकुटजावलेहः । पुं । बालरोगाधि-
कारि अवलेहः । “सुललपं बालकस्य पलमेकं सुक-
टितम् । अष्टभागं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषितम् ।
पाठां चातिविषां चैव जौरकं विशमेव च । आ-
स्रास्र शतपण्यां च धातुर्को सुल्लोकं तथा । जा-
तीफलञ्च संसृज्य निचिपेन च यवतः । बालानामा-
मग्नलघं रक्तसारवं सुदारुणम् ।..... ।” रस.र. ।

बालकभिः । पुं । उल्कुणे, केशकौटे । उल्कुण-
जटा. ।

बालकेशो । स्त्री । हणविशेष । वै.निघ. ।

बालकोडनः (कः) । पुं । कपर्दके । क-
डि । रा.नि.व.१३ । श्वेत पूषाति । जटा. ।

बालगर्भिणी । स्त्री । प्रथमगर्भिण्याम् । अ-

बालग्रहः । पुं । बालपीडाकारस्कन्दादिनवग्र-
हेष । यथा—स्कन्द स्कन्दापकार-शकुनिरिवतीपूत-
नात्पुनरागमोपपन्नभूयस्मिन्नामकानिगोपा इति
पितृग्रहसंज्ञिताः । एत एव पूजास्तीः कुमारान्
दिश्युः । सु.उ.२७अ. । एते च शरवन्मयस्य स्क-
न्दस्य रत्नार्थे कौटिकोभाषिभिः सृष्टाः । “पुरा य-

दृश्य रत्नार्थे निश्चिताः शुक्लपाणिना । मनुष्यवि-
द्याः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहाः यथाः । स्कन्दो विशाखो
मेधास्यः श्वघ्नः पितृसंज्ञितः । शकुनिः पूतना
शीतपूतना दृष्टिपूतना । सुखमण्डलिका तप्त-
वती शम्भुरवती । तेषां यद्दोषसां रूपं प्रतप्तं रो-
दनं ज्वरः ॥” वा.उ.१अ. ।

बालच(चा)तुर्भद्रिका । स्त्री । बालरोग-
निवर्तकविशेषे । च.द. । “चनक्राणारुणाग्रहीचूर्णं
चौद्रेण संयुतम् । शिशोर्ज्वरातिसाररु-
कासवास-
वमीहरम् ॥” रस.र. । चनः सुल्लोकः । See
चातुर्भद्रावलेहिका ।

बालचिकित्सा । स्त्री । कौमारव्यायाम् ।
“गर्भोपक्रमविज्ञानं मृतिकोपक्रमसाधना । बालानां
रोगशमनं क्रिया बालचिकित्सितम् ॥” वेद्य.स.२
अ. ।

बालजीवनम् । स्त्री । दुग्धे । वै.निघ. ।

बालतनयः । पुं । खदिरवले । अम. । बाल
बालदलकः । कपुत्रे । अ.टी.म. ।

बालतन्त्रम् । स्त्री । कुमारव्यायां, धार्मिक-
व्यायाम् । त्रिका. ।

बालदण्डम् । स्त्री । नवदण्डे । अम. ।

बालधिः । पुं । सकेशलाञ्छली । अम. ।

बालनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नथी । वै.निघ. ।

बालपत्रः (कः) । पुं । खदिरवले । रा.नि.
व.८ । त्रिका. । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

बालपत्रा (ची) । स्त्री । दुरालभायाम् । ख-
दिरवले । वै.निघ. । [निघ. ।

बालपर्णी । स्त्री । मेधिकायाम् । यति । वै.

बालपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । यूषिकायां ।
युष्टे । रा.नि.व.१० । जटा. ।

बालभः । पुं । सुदलमजे । रा.नि.व.१६ ।

बालभद्रकः । पुं । खनिजविशेषदे । श.च. ।

बालभेषजम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।
बालभेषज्यम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

बालभोज्यः । पुं । चणकवले । रा.नि.व.१६ ।

बालमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । लक्षणं यथा

—जातिभ्युली हतमुखः शक्कोनः दण्डवान्
प्रभुयुक्तः दीर्घकायः सभ्यायां रात्रिंशे च सच-
रथशीलः । गुणाः—पयः कथ्यः हयश्च । रा.नि.
व.१७ ।

बालमूलकम् । स्त्री । अचिरजातकोमलसू-
लके । कठि मूला, वाना मूल । गुणाः—कीर्णं
तिक्तं तीक्ष्णं मधुरं कटुरसं जीर्णं तत् सूत्रदीपघ्नं
श्लासकं कासगुण्मलघ्नैवरीगघ्नं कण्ठं बल्यं रुच्यं
मलविकृतिघ्नम् उष्णं शीघ्रप्रदं । आसं तस्मैयाहि
रुच्यं वातकफघ्नम् । पक्कं तत् कटूष्णं पित्ताहम-
कोपकरश्च । वैश्वारिण सुक्तं तत् बलकृत् हृद्दीग-
शूलप्रशमनश्च । रा.नि.व.७ ।

बालमूलिका । स्त्री । आमातकवले । अम-
डा गाछ । वै.निघ. ।

बालमूषिका । स्त्री । कुहुन्द्याम् । चद्रसू-
षिकायां । छोटि देन्सु । अम. ।

बालमृगः । पुं । हरिणादिमृगवर्गे । "हरिण-
श्चक्ररुज्यप्रपतत्यङ्गुशम्बराः । राजीर्वापि च सुग्री-
व इत्याद्या बालसंज्ञकाः ॥" अक.चि. ।

बालरसः । पुं । बालञ्जराधिकारे रसः । "शाणं
शुद्धस्य सूतस्य गन्धकस्य च तत्समं । सुवर्णमालिक-
स्यापि अर्द्धभागं प्रयोजयेत् । ततः कज्जलिकां कृ-
त्वा लौहपात्रे दृढे नवे । केशराजस्य मृदस्य नि-
गुण्ड्याः पचसम्भवं । शुभे शिलासमर्थे पात्रे लौहद-
ण्डेन मर्दयेत् । शुष्कमातपसंयोगाहुडिकां कारये-
त्ततः । प्रमाणं सर्वपाकारं बालानाञ्चैव योजये-
त् ॥" पात्रा, शक्क ममान, अमगन्धिक पात्र-
दाहजोग । कज्जलि कविश केलुडेड, डी-
मराजि ओ निशिका पाठार प्रेम अश्वरमश
पात्रे लोहदण्ड द्वारा मर्दन कविशो सर्वप-
त्रमग वटी कविदेव । रस.र. ।

बालराजम् । स्त्री । वैदूर्यमणौ । श.र. ।

बालरोगः । पुं । शिशुनां रोगे । तस्य निदान-
लक्षणानि — "धात्रास्तु गुरुभिर्भोज्यैः विषमैर्दो-
षैर्लक्षणा । दोषा देहं प्रकुण्ठन्ति ततः सन्त्यं प्रदु-
ष्यति । निष्पाहारविहायिष्या दुष्टा वातादयस्त्रि-
धा । दूषयन्ति पथक्षेपे जायन्ते अथयः शिशोः ॥"
सु.श्रा.१०७. "वातदं शिशुः सन्त्यं पितृन् वात-
गटातुरः । वासस्वरः कृशाङ्गः स्याद्द्विविष्णुवमा-

रुतः ॥ स्त्रिणी भिन्नसक्ती बाल कामलापितरीग-
वान् । लणालुगणसम्प्राज्ञः पितृदुष्टं प्रयः पिब-
न् ॥ कफदुष्टं पिबन् चीरं खालालुः श्लेष्मरीगवान् ।
निद्रादित्तो जडः शूलो वक्राचक्षुर्दन्तः शिशुः ॥
हन्ति हन्ति रूपां सर्वेजि सर्वसुखसम् । ज्वराद्या
व्याधयः सर्वे वत्स्यन्ते सहतानु ये । बालानामपि
ते तद्वत् बीज्या भिषगुणैः । बालानामेव ये
रोगा भवन्ति सहतां न च । तालुकुटकसुख्या-
लानवधारय यवतः ॥" यथा — तालुकुटकमहा-
पद्मककुण्डकतुण्डिगुदपाकाहृत्पूतनाजगह्नीपरिग-
भिकदन्तोदितदयः । एषां लक्षणानि स्वस्वपथै-
रेव स्मर्याणि । निदा. ।

बालवत्सः । पुं । कपीते । वै.निघ. ।

बालवर्तिः । स्त्री । बालनिर्मितवर्त्याम् । सु.
चि.२७. ।

बालवाय(ज)म् । स्त्री । वैदूर्यमणौ । चिका.

बालवाह्यः । पुं । वन्यच्छागे । हारा. ।

बालविल्वम् । स्त्री । कोमलविल्वफलं । कठि
देव । वै.निघ.२७. अ.सा.वि.च.व्यादिदकषायं ।

बालवेद्यः । पुं । बालचिकित्सके । निदा. ।

बालव्यजनम् । स्त्री । चामरं । टागुर । गु-
णाः — "बालव्यजनमौजसं मलिकाटीम् व्यपीर-
ति ।" राज.२५. "शोषदाहमस्लेदसूक्ष्मौघौ
व्यजनानिहः ।" सु.चि.२४७. । वै.निघ. ।

बालसूर्यः । पुं । प्रामातिसूर्यः । वन्यच्छागे ।

बालसूर्य(क)म् । स्त्री । वैदूर्यमणौ । चिका.

बाला । स्त्री । मञ्जुलायां । रा.नि.व.६ । भारि-
केलवले । हरिद्रायाम् । म. । आमातकवले । यू-
थ्यां । गुं.दे. वै.निघ. । पाठ्यां । नीलांशुष्टा ।
रा.नि.व.६ १० । कुमार्याम् । कुमार । श.र. ।
जीवेरे । वाता । श.च. । भेष.शोष.चि.व.हृच्छकसू-
लायतैले । घोडश्ववर्षीयस्त्रियाम् । सा वीषशर-
त्कालयोः प्रशला हर्षदा च । राज. ।

बालाङ्गिः । पुं । शरपुङ्गायाम् । वन नीग ।
रस.र.विपरीतमस्तैले । उदर.चि. ।

बालाश्रम(न) । स्त्री । बालुकायां । भा.स.२७.

बालाची । स्त्री । केशपुष्टवनस्पती । श.च. ।

बालिका । स्त्री । एलाया । श.र. । अम्बना-
भाम् । पाठि । रा.नि.व.३ । कुसायाम् । घृठ-
कुशात्रौ । सुषल्याम् । कन्यायां । कर्णभूषणे । श-
र्करायाम् ।

बालि(ली)शः । पुं । शिशी । ने. । सूत्रकण्ठ-
रोगे । श.र. । स्त्री । उपाधानि । श.मा. ।

बालुः (का) । पुं, स्त्री । कपूरः । श.च. । वै.
निघ.२भ.वास.चि.शमूद्रादिचूर्णे । चिभंठिकायां ।
झुंजे । जटा. । सिकतायाम् । दाग्नि । गुणाः—
सिद्धनी शीता द्रवणोरः चतनाशिनौ । भा. । तन्ना-
मकयन्ते । बालुकायश्च । (का) एलबालुके । उ-
द्या. । श.च. ।

बालुकम् । स्त्री । एलबालुके । अम. । शाक-
विशेषे । वै.निघ.२भ.अश.चि. । आलुकफले । पा-
नौयालुके । वै.निघ.अश.चि.पथ्यागुडे ।

बालुकागडः । पुं । मत्स्याविशेषे । वेवेले शु-
ङ्खुङ्खि गाछ । हारा. । [श.च. ।

बालुकात्मिका । स्त्री । शर्करायाम् । छिनि ।

बालुकायन्त्रम् । स्त्री । शौषधपाकायन्त्रम् ।
बालुकायश्च । यथा—“भाण्डं त्रितलियक्षीरे म-
थ्यं निहितकूपके । कूपिकाकण्डपर्यन्तं बालुका-
मिश्रं पूरितं । निपजङ्गूपिकासंस्थं बहिना यत्र प-
च्यते । बालुकायन्त्रम्..... ॥” भा. ।

बालुकाखेटः । पुं । तमबालुकाभिः खेटे ।
शु.ङ्खु. । यथा—“वातश्लेष्मकृतं खेटान् कार-
येद्भवनिर्वातान् । क्षिप्रः खेटो निषिद्धोऽत्र वि-
ना केवलवातजान् । खर्परश्चपटस्थितकाञ्चिकसं-
सिक्तबालुकाखेटः । शमयति वातकफामथमसक्त
शलाघमहादीन् ॥” भा. ।

बालुकिनम् । स्त्री । हिङ्गुले । श.चि. ।

बालुकी (ङ्गी) । स्त्री । चित्रकर्कटिकायाम् ।
चिका. । बालुककर्कटिकायां । गुणाः—“बालुकी
मधुरा शीता आआनहृक्कमापहा । पितास्रशमनी
रूपा कुरुते कासपोनसी ॥” शरद्वर्षजा सा दी-
पकरी, हेमन्तजा पितहरा रुष्या । अर्धपक्षा पो-
नसकरी, पक्षा अतिसधुरा । रा.नि.व.७ ।

बालुकैलम् । स्त्री । इलायां भूम्यां बालुका
जातं लवणम् । च.वि.८भ. ।

बालुङ्गिका (ङ्गी) । वि. । कर्कश्या । श.र. ।
बालुकः । पुं । विषभेदे । छ.च. ।

बालेयः । पुं । गर्दभे । चिका. । चाणक्यसूत्रके ।
रा.नि.व.७ । सुभके । ज.द.१२भ. । अक्षार-
क्ष्मां । भर्षाकृत्या । निघ. । [अम. ।

बालेयशकः । पुं । भार्याम् । दामनशते ।

बालेष्टः (फलः) । पुं । बदरहणे । कुल गा-
छ । रा.नि.व.११ ।

बालैला । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

बाल्वङ्गिरा । स्त्री । इवोरुलतायां । नै.कृष्ण
गाछ । हारा. ।

बाष्कलम् । स्त्री । रौप्ये । वै.निघ. ।

बाष्पः । पुं । अशुषि । अम. । [वै.निघ. ।

बाष्पकः । पुं । मारिषशके । नट्टे शक ।

बाष्पिका । स्त्री । जीरकभेदे । वै.निघ. ।

बाहः (हा) । पुं, स्त्री । बाहौ । अ.श्री.र. ।

बाहुः । पुं । हस्ते । चिका. ।

बाहुकुण्डः । पुं । दीर्गण्डौ । कर्पापी । चिका. ।

बाहुजः । पुं । स्वयंजाततिलम् । म. ।

बाहुपिण्डिका । स्त्री । प्रयङ्गभेदे । शां.उत्तर
शुनि । च.शा.७भ. ।

बाहुमूलम् । स्त्री । कले । दशग. । अम. ।

बाहुलः । पुं । कार्तिके मासि । अम. ।

बाहुल्यम् । स्त्री । पुष्टौ । भा.म.का.चि. ।

बाहुशेषः । पुं । तन्नामकवात । निदा
नलसूत्रे—“असदंशस्थितौ वायुः शोणयदसवभ-
नम् । असवभनशोषः स्याद्बाहुशेषः सवेदनः ॥”
भा.नि. ।

बाह्यायामः । पुं । घनसूक्ष्मभेदे । निदानल-
सूत्रे—“महासृज्ज्वली वायुः शिराः सखायुक्त-
खराः । सन्धाष्टाश्रिता बाह्याः संशीथ्यानमधेव-
हिः । यत्र तं वहिरायामं प्रवदन्ति भिषग्वराः ।
तमसाज्यं बुधाः प्राहुः बलः कथ्यूरुभञ्जनम् । बा-
ह्यायामन्तरायामि विधेयाद्वैतवत्क्रिया ॥” च. ।

बाहस्थिः । स्त्री । बाहुनलके । शां.उत्तर ननि ।
च.शा.७भ. ।

विंविशः । स्त्री । प्रवाहिकायाम् । आश-
मय । वा.चि.६अ. ।

विडम् । स्त्री । विडम्बणे । विट् लवणं वै.
निघ.शीतज्व.चि.आरोग्यरागिरसे ।

विम्बिका (स्त्री) । स्त्री । (Coccinia In-
dica. Syn. Momordica monodel-
pha.) तुण्डिकेयी । (तलाकुठा) । हिं कुन्दुरी ।
“विम्बीफलं स्वादु शीतं शुक्र पितास्रवातजित् ।
सम्भनं लेखनं रुच्यं विबम्बाभालकारकम् ॥” भा.
पु.१भ.शा.व. ।

बोभत्सः (स्त्रुः) । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

बुकः । पुं । एरण्डवृक्षे । प.सु. । ईश्वरमल्लिका-
याम् । वा.सु.१५अ. ।

बुकः । पुं । कर्गि । विका. । स्त्री । अयमांसि ।
अम. । स्त्री (का,की) । अयमांसि । अ.टी.भ.स्त्रा. ।
रक्तं । कल्पद्रुमे रभसः ।

बुका (न) । पुं । अयमांसि । अ.टी.भ. । स्त्री ।
बलोघः पार्श्वभागे । च.सु.१७अ. ।

बुद्धिः । स्त्री । अन्तःकरणे । “शुश्रूषा श्रवणस्यैव
शङ्खं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञा-
नञ्च धीगुणाः ॥” राज. ।

बुद्धिदानी । स्त्री । वृद्धीपथी । वै.निघ. ।

बुद्धीन्द्रियम् । स्त्री । ज्ञानेन्द्रिये । यथा—“म-
नः कर्णौ तथा श्रोत्रे रसना त्वक् च नासिके । बु-
द्धीन्द्रियम्..... ॥” श.र. ।

बुद्धुदः । पुं । वारिविन्दुक्याम् । ऊड़ू ऊड़ि ।
अम. । अश्वस्य नेत्ररीगमदे । ज.द. ।

बुधः । पुं । कुकुरे । वै.निघ. ।

बुधरत्नम् । स्त्री । सरकतमणौ । रा.नि.व.११ ।

बुधा । स्त्री । जटासांस्याम् । श.च. ।

बुध्नः । पुं । मूलश्लिफायाम् । मूलश्लिफु । रा.
नि.व.२ । गुदे । वै.निघ. ।

बुलिः । स्त्री । स्त्रीगुच्छाङ्गे । छि.च. ।

बुषम् । स्त्री । तुषे । तुष । नकुल.१२अ. ।

बुस्तम् । स्त्री । कण्टाफलस्यारभानि । जूँति ।
अम. ।

बूकम् । स्त्री । बुके । हृदये । अ.टी.र. ।

सक (न) । स्त्री । सूत्राशये । तप्त हयं ब्रह्मसिद्धः-
प्रसादजम् । सु.शा.४अ. । नाडीग्रन्थे । रा.नि.व.२० ।

सुहृत्फलः । पुं । चलेष्वाद्यां । छिछिञ्ज ।
मद.व.२ ।

वेटकः । पुं । मत्स्याविशेषे । श.र. ।

वेष्टचन्दनम् । स्त्री । श्रीखण्डचन्दनाभ्यन्तरे ।
“मलयद्रिसमीपस्थाः पञ्चैता वेष्टसंज्ञिताः । त-
ज्ज्ञातं चन्दनं यत्तु वेष्टवार्थं कचिन्नाति ॥” तज्ज्ञाति-
शीतं दाहपिणज्वरघ्नं तिलकं कर्दिसोदलणाकुष्ठ-
तिसिरीत्कासघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ ।

बोकड़ी । स्त्री । अजान्नीलतायां । रा.नि.व.१ ।

बोटः । पुं । अलम्बुषायां । वा.चि.२अ. ।

बोटवृद्धा } स्त्री । गीरचमुष्णायाम् । वै.निघ. ।
बोटस्था }

बोधनम् । स्त्री । रसस्य संस्कारविशेषे । See
पारदः । [मि. ।

बांधनी । स्त्री । वृद्धीपथी । र.मा. । पिपल्यां ।

बांधिः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । र.मा. । कुकुटे । वै.
निघ. । [त्यङ्गवे । मद.व.५ । अम. ।

बांधितकः (द्रुमः, पादपः) । पुं । अश्व-
बांधिवृक्षः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.२२ ।

ब्रध्नः । पुं । अर्कवृक्षे । अ.कन्द.शुद्धि. । अम. ।
तद्रासकरोगे । दाशा । निदानादि—“अश्वत्थ-
न्द्रियगुल्मसंवेदनादिप्रचयजतः । करोति शयिव-
च्छायां दीर्घो वृद्धणसन्धिषु । ज्वरशूलसोदाह्यं
तं ब्रध्नमिति निर्दिशन्तु ॥” वि.क.तत्त्वान्तरम् ।
“यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् । वक्त्र-
आहवणौ याति ब्रध्नस्योपजयते ॥” च.स.१८
अ. । शोफके । भा. । वृक्षमूलं । अम. ।

ब्रह्मकन्यका । स्त्री । ब्राह्मणौघेपे । दाक्षी ।
रा.नि.व.५ ।

ब्रह्मकाष्ठम् । स्त्री । तूलकाष्ठे । रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मकुशा । स्त्री । अजनीदायाम् । दाक्षिणी ।
भा. । [रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मकौशी । स्त्री । अजनीदायां । दाक्षिणी ।

ब्रह्मगर्भा । स्त्री । ब्रह्मगर्भायां । जननगर्भा ।
आदित्यभक्तायां । कूडहृदि । रा. नि. व. ४ ।

ब्रह्मज्ञी । स्त्री । गृहकन्यायां । ब्रह्मकुम्भी ।
रा. नि. व. ५ । “ब्रह्मज्ञी तु कुमारी स्यात् ।” रा.
नि. व. २३ । [उपस्थविग्रहादौ । च. म. १७ ।]

ब्रह्मचर्यम् । स्त्री । शसैशुने । भा. उ. वा. जी. ।

ब्रह्मचारिणी । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प. म. ।
कीदृशदेशे करवीरक्षीनाम्ना प्रसिद्धा । रा. नि.
व. १० । ब्रह्मयष्टिकायाम् । वाग्मनः । रा. मा. ।
वा. म. २८७ । [वै. नि. घ. ।]

ब्रह्मचारी (इन्) । पुं । परिश्रान्त्ये । पितले ।

ब्रह्मजटा । स्त्री । दमनकक्षुपे । दना । रा. नि.
व. १० ।

ब्रह्मजा । स्त्री । ब्राह्म्याम् । रा. नि. व. २३ ।

ब्रह्मणिका । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटमदे । सु.
कल्प. ८७ । See कीटः ।

ब्रह्मण्यः । पुं । मुञ्जतले । मूङ् । रा. नि. व. ८ ।
पारिश्रान्त्ये । गङ्गा । अश्वत्थे । अम. ।

ब्रह्मतीर्थम् । स्त्री । पुष्करमूले । कूडविशेषम् ।
प. म. । रा. नि. व. ६ ।

ब्रह्मत्वक् । पुं । सप्तपर्शवे । वै. नि. घ. । ब्रा.
ह्मण्यष्टिकायाम् । वाग्मनः । रा. च. ।

ब्रह्मदण्डः । पुं । यमायां । वै. नि. घ. ।

ब्रह्मदण्डी । स्त्री । (Lamprachoenium
microcephalum.) खमासप्ल्यातङ्गस्त्रुपे । सं.
ब्रह्मदण्डे । व. म. । ब्रह्मदण्डी । गुणाः — कटुः उष्णः
कफघ्नीयवातघ्नी च । रा. नि. व. ५ । ज. द. । च. द.
ज. चि. । “ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।”

ब्रह्मदर्भः (भो) । पुं, स्त्री । यमायाम् । भा. ।
मैत्र. । अग्निमन्दीपनरसे ।

ब्रह्मदास । स्त्री । तुलकाशे । भनीमणिभूले ।
रा. नि. व. ८ । पुं । कञ्जीनामक्षुपे । रा. नि. व. २३ ।
तुलफले । भा. । [भूल । वै. नि. घ. ।]

ब्रह्मनिष्ठः । पुं । पारिश्रियले । भनीमणि.

ब्रह्मन् । स्त्री । सीले । च. म. १७ । वेदे । अम. ।

ब्रह्मपत्रम् । स्त्री । पलाशपत्रे । ब्रह्मकल्पद्रुमः ।

ब्रह्मपत्री । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशाके ।
गुप्तात्र । आन् । रा. नि. व. ७ ।

ब्रह्मपर्णी । स्त्री । प्रश्निपर्ण्याम् । रा. नि. व. २५ ।

ब्रह्मपवित्रः । पुं. स्त्री । सितदर्भे । कुम् ।
रा. नि. व. ८ । [पलाशवे । वै. च. ।]

ब्रह्मपादपः । पुं । विकडतह्वे । रा. नि. व. २४ ।

ब्रह्मपुत्रः । पुं । विषमदे । प. म. । तत्सम्बन्धं
— “वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयः जायते सत्ययाचले । ब्राह्मणः
पाण्डुरलेषु जन्मिषी स्त्रीहितप्रभः । वैश्यः पीतः
सितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥” भा. ।

ब्रह्मपुत्री । स्त्री । भाग्याम् । वाग्मनः । रा.
नि. व. २३ । वाराहीकन्दे । रा. नि. व. ७ ।

ब्रह्मपुष्पः । पुं । फणिजम्बुकक्षुपे । ज. द. ।

ब्रह्मभद्रा । स्त्री । चायभाणयां । वै. नि. घ. ।

ब्रह्मभूमिजा । स्त्री । सैहलीपिप्पल्यां । रा.
नि. व. ६ ।

ब्रह्ममण्डूकी । स्त्री । ब्राह्म्यां । वै. नि. घ. ।

ब्रह्ममेखलः (ला) । पुं, स्त्री । मुञ्जतले । वै.
नि. घ. ।

ब्रह्मयष्टिः । स्त्री । भाग्यां । प. म. । [नमः ।]

ब्रह्मरन्ध्रम् । स्त्री । उत्तमङ्गिः । उरुठान् । त.

ब्रह्मरसः । पुं । वातरक्ताधिकारि रसः । “प-
लाशवीजवृण्च जीघृतेन समन्वितं तुल्यं तुल्यं
सृतं शुल्लं खिग्धे भास्वे निधाप्य । वहेयैव य-
थाशक्ति अयं ब्रह्मरसो महान् ॥” रस. को. ।

ब्रह्मरीतिः । स्त्री । राजरीतौ । भाग. [भुज].
रा. नि. व. १३ । [वै. नि. घ. ।]

ब्रह्मरूपिणी । स्त्री । बन्द्यायां । याम् ।

ब्रह्मवटी । स्त्री । उदराधिकारि औषधम् ।
“विडङ्गं दाडिमं कुष्ठं निम्बत्वग्दहनी वचा । बृहत्
पाठा दीपदाह निशा व्याघ्रनखोऽभया । वेङ्कटं रो-
हिणी चैला चित्रपत्र्येककार्षिकम् । औपालवीजचू-
र्णं च दन्तीमूलं पलं पलम् । ब्रह्मदण्डोरसप्रशयं
समाज्यं पुरातनं । पूर्व्येककक्षुपतं पाण्यं श्वश्रिना
सुपाचितम् ॥” भा. वा. बदरप्रमाणा । रस. र. ।

ब्रह्मवर्धनम् । स्त्री । तामे । ऐ.च. ।

ब्रह्मवीजम् । स्त्री । पलाशवीजे । वै.निघ.कृ. मि.चि.निष्ठादिचूर्णे । ब्रह्मीशाकवीजे । र.सा.सं. तामि.चि. ।

ब्रह्मवेलः । पुं । पलाशवले । रा.नि.व.१० । वै.निघ.वि.ज्ज.वि. । अगमिहले । वै.निघ. । उदु- स्वरवले । यक्षपूत ग्राह । र.मा. ।

ब्रह्मशल्थः । पुं । बरहरवले । दावला ग्राह । कदरे । ऐ.उ.थ.३३३ । र.मा. ।

ब्रह्मसुवर्चला । स्त्री । तदामकौषविशेषे । या हिरण्यवीरति कथ्यते पञ्च यस्याः पद्मपत्र- सदृशम् । च.वि.१७. । सु.चि.१०७. । See चां- षधिः । आदित्यभक्तभेदे । लुङ्गुडिग्रा । गुणाः —“अथा तित्ता कपाथोला सरा कला लघुः क- टुः । निहलि कसपिताखवासकासाकचिन्वरान् । विष्कोटकृष्टमेहाखयीनिकृमिपाङ्गताः ॥” भा. । ब्राह्माम् । वै.निघ.२भ.संयहणी.चि.तालिमादि- चूर्णे । [वै.निघ. ।

ब्रह्मसोमा । स्त्री । ब्राह्मा । श्वेतवृद्धदारके ।

ब्रह्मस्थानम् । स्त्री । तृलकाष्ठे । वै.निघ. ।

ब्रह्माग्रभूः । पुं । चीटके । श.मा. ।

ब्रह्माणी । स्त्री । रणके । र.मा. । राजरीतौ । वे.डा.पि.उत । रा.नि.व.१२ ।

ब्रह्माण्डः । पुं । कृष्णपिण्डकभेदे । प.मु. ।

ब्रह्मादनो । स्त्री । रत्नलज्जालुकायाम् । रा. नि.व.५ ।

ब्रह्माश्वः । स्त्री । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

ब्रह्मी । स्त्री । खनासख्यातशके । मे. । च.व. ४७. । फजिकायां । वाग्नशङ्गे । मे. । पङ्कज- मन्था । विका. ।

ब्रह्मीष्टतम् । स्त्री । खरभङ्गाधिकारे पकृष्ट- तम् । ‘समूलपत्रमुपाय्य ब्रह्मीं प्रलाभ्य वारिणा । उदुखले चादयित्वा रसं वलेषि मालयेत् । रसे चतुर्भवे तस्मिन् द्रुतप्रसङ्गं विपाचयेत् । हरिद्रा मा- लती कुष्ठं ब्रह्मती सहरीतकी । एतेषां पलिकैर्भा- शैः शेषाणि कार्ष्णिकाणि तु । पिप्पलेलाविड- ङानि सैन्धवं शर्करा वचा । सस्यमेतन् ससासो-

या शनैर्भूषयिष्या पचेत् । एतन्प्राशितमात्रेण हा- स्विगुह्यः प्रजायते । चूद्रे सारस्वतं नाम बलवर्णा- प्रिवर्धनम् ॥” च.द.रस.२. । पाठागरे ब्रह्मतीख्याने विहतामाह । भेष. । पिप्पलेलाख्याने पिप्पली- ५७ । मस्यष्टतं ४ श. ब्रह्मीरसः १६ श. । कल्पा- —हरिद्रा मालतीपुष्पं कुष्ठं ब्रह्मती हररीतकी एतेषां प्र. १ प. पिप्पली एला विडङ्गं सैन्धवं शर्करा वचा एषां प्र. २ ती. । अमृतं चपकाराधिकारे —“ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरं व. । पुरार्थं सैन्धुमुन्मादयहापकारनुदृष्टतम् ॥” पुरातनहृतं ४ श. ब्रह्मीरसः १६ श. । कल्पा- —वचा कुष्ठं बाल- कम् (ब्रह्मादिशात्) एषां प्र. १ प. ५ ती. २ मा. ७ र. । सा.की. । रस.२. । च.द. । [व.१० ।

ब्रह्मीपमेता (ष्ट) । पुं । पलाशवले । रा.नि.

ब्राह्मम् । स्त्री । अङ्गुष्ठमूले । च.म. । [वै.निघ. ।

ब्राह्मणः । पुं । पारिशद्वले । पलाशपिण्डम् ।

ब्राह्मणयष्टिः (का) । स्त्री । भाग्यां । दाश- नशङ्गे । रा.नि.व.६ ।

ब्राह्मणिका । स्त्री । सुहायां । रा.नि.व.११ । पिपीलिकाविशेषे । वे.डा.पि.उ. । सु.कल्प.५७. ।

ब्राह्मणी । स्त्री । भाग्यां । वाग्नशङ्गे । प.मु. । देवताङ्गे । दुरालभायां । सुहायां । विश. । राज- रीतौ । रा.नि.व.१२ । वरण्यां । वे.डा.पि.उ. । वि- का. । ऐ.च. ।

ब्राह्मणीयष्टिः । पुं । बालानां त्रणरीगदि- शेषे । वाग्नशङ्गे । रस.२.बाल.चि. ।

ब्राह्मणैष्टम् । स्त्री । तृलकाष्ठे । वै.निघ. ।

ब्राह्मपिङ्गा । स्त्री । रौप्ये । वै.निघ. । [र. ।

ब्राह्मिका । स्त्री । भाग्यां । वाग्नशङ्गे । श.

ब्राह्मी । स्त्री । (Siphonanthus Indica.

Herpestis monnieri.) खनासख्यातचू- प- विशेषे । उक्तीशाक, अधविनीः हिं वरभौ, ब्रह्मी, श्वेतचमनी । तं शम्बुनीचंद्र. चधवर्णी । वम.वास । ता.वीसी. सं ब्रह्ममाष्टुकी. गुणाः —“ब्राह्मी हिम- सरा तित्ता लघुमेय्या च शीतला । कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी । अमृतं श्रुतिप्रदा कुष्ठ- पाङ्गुमेहासकासजित् । विषशोयहरौ.....” भा. गु.व. । हिमा कषाया तित्ता रक्तपिचघ्नी बुधिम-

भानिधारी सायुक्ती च । रा.नि.व.५ । सहा-
ज्योतिषतीलतायां । रा.नि.व.२ । मखूकपण्याम् ।
धुलकुडि । ना.उ.१५. । भार्गवी । वामनहाजे ।
रा.नि.व.६ । च.श.प.क. । अजगत्यां, वनयमायां ।
रा.नि.व.४ । च द.कफज.वि. । पद्मगङ्गकमलो ।
श्री.कागनाह । त्रिका. । हिलमीविकायां । भा.पु.

१भ.शा.व. । प्रसारिण्या । गुरुभाउनिशे । रा.
राहीकन्दे । स्रज्यायां । चटकायां । भक्त्याम् । उ.
पांच्याम् । वै.निघ. ।
भ्राह्मीकन्दः । पुं । वाराहीनामहाकन्दश.
की । उभार भाजू । रा.नि.व.७ । [वै.निघ.]
भुवद्वावी । पुं । पवित्रिभेदे । भिन्नना प्राची ।

भ

भः । पुं । भमरे । एकाक्षरकोषः ।

भक्तिका । स्त्री । भिक्तीकोटि । विविं पोका ।
वै.निघ. ।

भक्तम् । स्त्री । अन्ने । भांठ । अम. । “सुधौता-
स्तखुलान् स्त्रीतांकीये पञ्चगुणे पचेत् ।” See
अन्नम् । वि । सेवके ।

भक्तकरः । पुं । दशाङ्गादिक्रिमिधूये । कृत्रिम-
धूप । श.च. । (कारः) वि । पाचके । छे.च. ।

भक्तच्छन्दः । पुं । उवायाम् । आकाङ्क्षायां ।
च.द.अर्थ. । चि.नागार्जुनयोगे ।

भक्तजा । स्त्री । अक्षते । वै.निघ. । [अम.]

भक्तमण्डः । पुं । अन्नमण्डे । भाउतर कान ।

भक्तविपाकवटी । स्त्री । अधिमान्यादौ ।
“सात्त्विकं रसगन्धौ च हरितालं मनःशिला । त-
द्दहनौ वारिवाहा चित्रकच महोषधं । पिप्पली
सरिचं पथ्या यमानी कणजीरकं । रासठं कटुका-
पाली सैन्धवं साज्जमोदकं । जातीफलं यववारः
समभागं विचूर्णयेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव निर्गुण्ड्याः
स्वरसेन च । मधुपर्वमेनेन मोक्षपथ्या रसेन तु ।
चित्रकस्य रसेनापि प्रत्येकं त्रिविधं भवेत् । पे-
यित्वा वटी कार्या सुक्राफलसमप्रभा । भक्षयेच्चा-
णसात्रेण लवङ्गेन सुयोजिता ॥” कञ्जलि २ भ.
अर्धमाश्रिक, हरिताल, मनहान, तेउडी-
मूल, मधुमूल, मूठा, छितार मूल, कुंठ,
पिप्पल, सरिच, हरीतकी, यमानी, कृष्णजीरा,
हिङ्ग, कुङ्कुमादनि, मेकन, वनवशानी, जार-
फन, यवज्जार, ईशादेर प्रतोटेक १ भा. आ-
दार रस, निशिनपत्ररस, हड़हड़े पाठार
रस, लडाकटी पाठार रस, छितारमे छि-

न तिन भावना मिश्र वटी करिबे । अशुपान
लवङ्गहृ ४ भांवा । रस.कौ. ।

भक्तिः । स्त्री । सेवायाम् । से. ।

भक्तिका । स्त्री । आराधनीतलायां । वै.निघ. ।

भक्तोद्भवम् । स्त्री । गालिताग्रमण्डे । भाउतर
कान । वै.निघ. ।

भगम् । स्त्री । योनी । तत् च गृहसुकृदयम-
वर्तिस्थाने । “गृहसुकृदयोर्मध्ये यो भागः स भगं
कृतः ।” रा.नि.व.१८ । त्रिका. । वीर्ये । से. । उ-
पस्थे । वैराग्ये । ज्ञाने । इच्छायां । त्रिका. ।

भगन्दरः । पुं । तन्नामकगृहजरीमे । भगन्द-
वसिप्रदेशदाराणाङ्गन्दरा इत्युच्यते । उगन्त
तोग । उत् । भारपुर । अप । पिङ्काः, पका-
भगन्दराः इति भगन्दरपि । नन्दः । स. । “अपकं
पिङ्कामाहुः पाकप्राप्तं रम् ।” वा.उ.२८
अ. । निदानादि — “... हाङ्गुले चित्रे पार्श्वतः
पिङ्कार्तिकत् । भिन्नी भगन्दरी भयः स च पञ्च-
विधो मतः ॥” सा.नि. । शतपीनकीटश्रीवपरि-
विश्रम्भकावर्त्तः । गीर्ण इति पञ्च यथाक्रमं ते वा-
तपित्तकफसन्निपातागुलानिस्ता भवन्ति । सु-
नि.४अ. । “यानयानाम्बलीसगील्लसुख्याङ्गीफ-
वान् । पायुर्भवेद्भुजः कथ्यां पूर्व्वरूपं भगन्दरः । घी-
राः साधयितुं दुःखाः सर्व्व एव भगन्दराः । तेष्व-
साध्यस्त्रिदीक्ष्यः क्षतजघ्न भगन्दरः ।” स. । “ह-
स्त्वष्टममनकठिनील्लकटसर्पः । अर्शनिदाना-
भिहितैरपरैश्च निवेदितैः । अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो
वा साधुगर्ह्यैः । प्रायेण पिटिकापूर्व्वं योङ्गुले
हाङ्गुलेऽपि वा । पायोर्भयोऽनर्वाक्षी वा दुष्टस-
न्ध्यासंगी भवेत् । वसिभूताश्रयासगतत्वात् सन्ध-
नात्मकः । भगन्दरः स सर्व्वेष्वदरयत्यक्रियावतः ।

भग्नवसिगुदांकेषु दीर्घसाधेषु भूरिभिः । वातसूक्ष्म-
शक्त्युक्तैः सृष्टैर्वसति कमात् । स्त्रीषेः पृथग्भुतेः
सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः कृतः ॥” क्रिया—“यत्किं
पुनरुपस्थितं खेदितसावगाहृतः । यन्मयित्वाशंस-
निव पश्येत्स्यभग्नदरम् । सर्वाचीनं पराचीनम-
न्तर्मुखवद्भिर्मुखम् । अघान्तर्मुखमेधित्वा सस्यक्
शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखञ्च निःशेषं ततः चारि-
त्वा साधयेत् । अप्रिनेव भियक्त्वापु चारिष्वैवोदकस्य
रम् ॥” वा.उ.२८ अ. । [व्या.चि. ।

भगफलम् । स्त्री । योनिकन्दरीगे । च.द.योन.

भगालम् । स्त्री । नरमसक्ति, मनुष्यकरीया ।
जटा ।

भगास्थि । स्त्री । योन्वस्थानि । च.शा.७अ. ।

भग्नम् । स्त्री । तन्नामकरीगे । उग्रं त्रोग ।

“पतनपीडनपङ्कालेपणं गालस्यगदंशनप्रभृतिभि-
रभिघातविशेषैरनेकविधमस्यां भङ्गमुपदिशन्ति ।
तनु भङ्गजातमनुसार्यमाणं हिविधमेवोपयुज्यते स-
न्निभसुक्तं काण्डभग्नश्चेति ॥” सु.नि.१०अ. । तस्य भे-
दाः—“भग्नं समाभाह्विविधं हुताशकाण्डं च स-
न्धावपि तत्र सन्धी । उत्पिष्टविभ्रष्टविवर्तानि ति-
र्थगतं विसमपद्य भग्नमिति ॥” सन्धिभग्नस्य सा-
मान्यलिङ्गं यथा—“प्रसारणाकुञ्चनवर्तनीया रुक्
स्पर्शविहेषणमेतदुक्तम् । सामान्यतः सन्धिगतस्य
लिङ्गमुत्पिष्टसस्यः श्रययोः समन्तात् । विशेषतो
रात्रिभवा रुजा च विभ्रष्टके तौ च रुजा च नि-
त्यम् । विवर्तिते पाश्चरज्य तौब्राह्मिर्त्यगते तौब्र-
रजो भवन्ति । क्षितेऽतिशूलं विषमं रुजय क्षिते
त्वधोरुविघटश्च सन्धिरिति ॥” काण्डभग्नलक्षणं य-
था—“भग्नस्य काण्डं बहुधा प्रयाति विशेषतो ना-
मभिरिव तुल्यम् । काण्डं त्वतः कर्कोटकायकषो
विचूर्णितं पिष्टतमस्थिखलितम् । काण्डेषु भग्नं
क्षतिपातितञ्च सन्धागतं विस्फुटितं च वक्तुम् ।
क्षिप्तं विधा हादश्रधापि काण्डं सामान्यसये किल
तस्य लिङ्गम् ॥” कर्कोटादिकाण्डभग्नलक्षणं यथा
—“खलाकृता शीयरुजातिवद्विहलधा व्यधा द्वि-
रतीव नित्यम् । संप्रोक्षमानं भवतीह शब्दः स्पर्श-
सङ्घं स्पन्दनतीदृशलाः । सर्वास्त्रवस्थानु न श-
स्त्रेणोभो भग्नस्य काण्डे खलं चिक्वसेतत् ॥” भा.
वि. । तस्य यथास्थानस्थापनं यथा “बाहुजो-

त्पीडनोत्तमानस्यसङ्केपवत्यनैः । सन्धीन् शरीराना-
न्धस्यान् चलानप्यचलानपि । इत्येतैः स्थापनोपा-
यैः सस्यसंस्थाप्य निचलम् । पटैः प्रभृतसर्पिर्भिः
वेष्टयित्वा सुखेयतः । कदम्बोदम्बराचल्यसम्पाद्य-
नपलाशजैः । वंशोद्भवैः स पृथुभिः तनुभिः सन्निवे-
शितैः । सुन्नस्यैः सुप्रतिसस्यैः वक्त्रनैः शकलेरपि ।
कुशाद्भवैः समं वत्सं पटस्योपरि योजयेत् ॥” इ-
त्यादि । वा.उ.२७अ. । [स्त्री । खलि । श.च. ।

भग्नसन्धिकः । पुं । सन्धिभङ्गरीगविशेषे ।

भग्नस्थिसन्धानकारः । पुं । लघुने । त्र-
उन । वै.निघ. । [उभ । चिक्वा. ।

भङ्गारी । स्त्री । गोषायाम् । वै.निघ. । दंज ।

भङ्गः । पुं । छेदभेदादिके । भा.स.१भ.भागानु-
व्व.चि. । पञ्चाघातरोगे । रा.नि.व.२० ।

भङ्गवासा । स्त्री । हरिद्रायाम् । श.र. ।

भङ्गा । स्त्री । विजयायाम् । भिक्षि । हिं भाङ् ।
तं जनपरिच्युतः । गुणाः—“भङ्गा कफहरौ तिका-
याहिषो पाचनी लघुः । तीक्ष्णोष्णो पित्तला मो-
हमन्दवाग्ज्वरविर्जनी ॥” भा. । शणवीजं । विव-
तायाम् । श.च. । हृषविशेषे । भम. । [निघ. ।

भङ्गानः । पुं । सस्यविशेषे । डांउनग्राह । वै.

भङ्गारी । स्त्री । गोषायाम् । वै.निघ. । दंज ।
उभ । चिक्वा. ।

भङ्गिः (ङ्गी) । स्त्री । चालेपि । वै.निघ. ।

भङ्गिका । स्त्री । भङ्गायाम् । डां. वै.निघ. ।

भङ्गिनी । स्त्री । जिङ्गियाम् । वै.निघ. ।

भङ्गीलम् । स्त्री । भङ्गाचिच । रा.नि.व.२ ।

भङ्गरा । स्त्री । क्षतिविवर्ता । आंउठेठ । प्रि-
यङ्गी । रा.नि.व.६।१२ । भा.स.१भ.सन्धिकव्व.
चि. । भाग्याम् । भङ्गायाम् । भिक्षि । वै.निघ. ।

भङ्गम् । स्त्री । भङ्गाचिच । रा.नि.व.२ ।

भञ्जनः । पुं । चर्कवृक्षे । आंकन शक्ति । रा.
नि.व.१० । स्त्री । शिरःकर्षादिरामहने । सु.पु.
२७अ. । वायुजन्मत्रणवेदनाविशेषे । सु.पु.२२अ. ।
विभक्तकरणे । जर्जरीकरणे । च.पु.१८अ. ।

भञ्जनकः । पुं । दन्तगतसुखरीगविशेषे । ल-
क्षणं यथा—“वक्त्रं वक्त्रं भुवेदं यस्मिन् दन्तभङ्गसु

तीव्रकः । कफवातकृती व्याधिः स भङ्गनकसंज्ञि-
तः ॥" सु.नि.१६५.।

भञ्जकः । पुं । देवकुलीहवदुसे । चिका.।

भटा । स्त्री । इन्द्रवाक्यीसतायां । वागान् भ-
भा । र.मा.। [अम.]

भटिक्कम् । स्त्री । शलपकमांसादौ । कादाव ।

भगटकः । पुं । सारिषचुपे । वै.निघ.।

भगटा । स्त्री । चिञ्चीटके । वार्ताका । वै.निघ.।

भगटाकी । स्त्री । हृद्यम् । गुडुडी । तं ब्रा-
ह्मचुद्ध । रा.नि.व.४ । र.मा.। कण्टकायाम् ।
वार्ताकी । अम.। [श.र.]

भगिः (गिः) (का) । स्त्री । मञ्जिषायां ।

भगटुकः । पुं । शोणिकहले । र.मा.।

भगटुकः । पुं । खड्गरीटपचिणि । यज्जन प-
थो । जटा.। [अम.]

भगिडरः (लः) । पुं । शिरीषहले । भ.।

भगिडरा (री) । स्त्री । मञ्जिषायाम् । वै.निघ.।

भण्डी । स्त्री । मञ्जिषायाम् । रा.नि.व.६ शी-
कदन्ते । च.स.२०५.। "खट्तिरकदरभण्डी ।"
शिरीषहले । वा.स.१५५.असनादिव.। अंतचिब-
तायाम् । (खट्ट ७७६) । वै.निघ.कृमि.वि.भ-
खादयोः । तगरपादके । वै.निघ.।

भण्डीकः । शिरीषहले । रा.नि.व.६ ।

भण्डीतकः । पुं । मेण्डायाम् । वै.निघ.।

भण्डीतकी । स्त्री । मञ्जिषायाम् । सा.।

भण्डोरः । पुं । तण्डुलीयशकचुपे । भा.प.१भ.
शा.त.। समानिलचुपे । शिरीषहले । रा.नि.व.४।

भण्डोरतिलका (लतिका) । स्त्री । म-
ञ्जिषायां । रा.नि.व.६ ।

भण्डोरा (रिका,री) । स्त्री । मञ्जिषायां ।
रा.नि.व.६ । वै.निघ.।

भण्डोलः । पुं । शिरीषहले । वै.निघ.। स्त्री ।
मञ्जिषायाम् । श.र.।

भण्डूकः । पुं । मल्लभेदे । लोक्तं भिन्नं । गु-
णः—मधुरः शीतः तिक्तः श्लेष्मिकः शुक्रः विटम्भो
रक्तपित्तहरः । भा.। शोणिकहले । र.मा.।

भद्रम् । स्त्री । खर्षे । मे.। खीहि । नौलीयसे ।
नील पत्र । चन्दने । वै.निघ.। सुसके । मे.। पुं ।
सुदीहवे । रा.नि.व.८। मङ्गागर्ज । खड्गरीटपचि-
णि । कदम्बहले । मे.।

भद्रकम् । स्त्री । नागरमुतायां । श.ला.। वै.
निघ.२भ.अथ.वि.सूर्यप्रभागुध्यां । इन्द्रयवे । सर-
लदेवदारुकाष्ठे । पद्मे । वै.निघ.। पुं । देवदारु-
हले । श.र.। [व.४.]

भद्रकण्टः (कः) । पुं । गोचुरचुपे । रा.नि.

भद्रका । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ ।

भद्रकार्पासिका । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् ।
वै.निघ.।

भद्रकाली । स्त्री । प्रसारण्यां । शकडाङ्गि-
या । प.स.। नागरमुतायाम् । वै.निघ.।

भद्रकाउम् । स्त्री । काठदेवदारुणि । रा.नि.
व.१२ । तैलदेवदारुणि । अलश्रा । देवदारु । वै.
निघ.। [नि.व.६ ।

भद्रकायी (सी) । स्त्री । भद्रमुतायाम् । रा.

भद्रकाह्वया । स्त्री । भद्रमुतायां । लोड शि-
याति भूत । च.द.अ.सा.चि.। "विंशतिभद्रकाह-
व्याः ।"

भद्रगन्धिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकडाङ्गि-
निश्रा । वै.निघ.। मुतायां । र.मा.।

भद्रघनः । पुं । भद्रमुले । विम्व.वि.पिपासा-
याम् । नागरमुतायाम् । वै.निघ.२भ.क.नी.चि.।

भद्रचन्दनसारिवा । स्त्री । शसारिवा-
याम् । वै.निघ.। [वै.निघ.।

भद्रचूडः । पुं । 'लङ्काश्रु' इति ख्याते हले ।

भद्रजः । पुं । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ ।

भद्रतरुणी । स्त्री । कुम्भकहले । केफिण
(केफिर) दूत । रा.नि.व.१० ।

भद्रदन्तिका (न्ती) । स्त्री । खनामखान-
दन्त्यां । दन्तीव.अथ । खूनादन्त्यां । वड् दन्ती ।
गुणाः—कटुः उष्णः विरेचिका कृमिघ्नी कुष्ठघ्नी
शूलामदीयसुवरीरोगघ्नी च । रा.नि.व.६ ।

भद्रदारुः । पुं, स्त्री । देवदारुणि । र.मा.।

रा.नि.व.१२ । सरलायां । म्रग. कठि । र.सा. ।
वा.स.१५५.भद्रदाव्यादिः ।

भद्रदाव्यादिः । पुं । वातघ्नकषायभेदे । “भ-
द्रदाह मत्तं कुष्ठं दशमूलं बलाहयं । वायुं वीरत-
रादिषु विदार्यादिषु नाशयेत् ॥” वा.स.१५५. ।

भद्रनामा । पुं । पक्षिविशेषः । छात्रादिषु
पाथी । वै.निघ. । काष्ठकुष्ठपक्षिणि । विका. ।

भद्रनामिका । स्त्री । चायसाणायाम् । रत्ना
जटा, दहना । प.सु. ।

भद्रपर्णा (र्णी) । स्त्री । प्रसारण्यां । शंकु-
छलिषा । र.सा. । रा.नि.व.५ । गाभारीहले ।
शामात्र शाह । रा.नि.व.६ ।

भद्रवचा । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ ।

भद्रव(व)ला । स्त्री । बलानामक्षुपे । रा.नि.
व.४ । काकोदुम्बरिकायाम् । प्रसारण्यां । रा.
नि.व.५ । गाभारीहले । वै.निघ. ।

भद्रमल्लिका (ली) । स्त्री । काष्ठमल्लिकायां ।
कठिमल्लिका । प.सु. । गवाच्यां । (गोमिक, कु-
ष्ठि । श.मा. । [पठ. See मुञ्जः ।

भद्रमुञ्जः । पुं । मुञ्जलभेदे । पुत्राभिशर, शत्रु-

भद्रमुखः (कः) । पुं । नागरमुलायां । ना-
गदंशुः । प.सु. । च.द.भा.म.कर्णरी.चि.अञ्जने ।
स्त्री । भद्रमुखके । नागदंशुः । रा.नि.व.६ ।

भद्रयवम् । स्त्री । इन्द्रयवे । अम. ।

भद्रयोगदिवसः । पुं । पुष्याजन्मयुक्तदिने ।
च.द.विष.चि. ।

भद्रलता । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व.
१० । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

भद्रवती । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै.नि-
घ. । भद्रपर्ण्यां । जटा. ।

भद्रवत् । स्त्री । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

भद्रवर्मा (न्) । पुं । नवमल्लिकायां । श.च. ।

भद्रवज्रिका । स्त्री । अनलायां । अनलुमूल ।
र.सा. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।

भद्रवल्ली । स्त्री । (Vallaris Heynei.
Syn. V. Dichotoma.) शारदमल्लिकायां ।

हाज्रमाली, मदनमाली । र.सा. । मल्लिकायां ।
कठिमल्लिका । माधवीलतायाम् । यस्या निघोः
पुराणवतघ्नः । रा.नि.व.१० ।

भद्रशिफा । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

भद्र(द्रा)श्रियम् । स्त्री । श्वेतचन्दने । र.सा. ।
श.च. । च.द.वा.व्या.सङ्गराजप्रसारणीतले । च.
चि.३१४५. ।

भद्रशीः । पुं । चन्दनवले । अम. । श्रीहृण-
चन्दने । (श्वेत चन्दन । रा.नि.व.१२ ।

भद्रसरम् । स्त्री । चन्दनसागरे । प.सु. ।

भद्रहंसः । पुं । नागरमुलायाम् । वै.निघ. ।

भद्रा स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । प.सु. । जी-
वलीशके । रा.नि.व.७ । दन्त्यां । रा.नि.व.६।२४ ।
शमीहले । शमीभेदे । रा.नि.व.८ । कटफले ।
गाभारीहले । रा.नि.व.६ । अनलायां । अनलु-
मूल । नील्यां । नील शीत । रा.नि.व.४।१९ ।
बलानामक्षुपे । (वेलङ्गा । रा.नि.व.४ । वचा-
यां । रा.नि.व.६ । श्वेतदन्त्यायां । रा.नि.व.८ ।
श्वेतापरजितायाम् । रा.नि.व.३ । कणसाशिवा-
याम् । रा.नि.व.१२ । हरिद्रायाम् । वै.निघ.ज्व.
चि.सङ्घदेवादधुपे । प्रसारण्याम् । रा.सायाम् ।
मै. । नागवल्लीलतायाम् । सुसायाम् । वै.निघ. ।
चन्द्रशरे । भा. । [ह.च. ।

भद्राकरणम् । स्त्री । शीतकर्मणि । मुञ्ज ।

भद्राख्यः । पुं । देवदारुहले । च.द.उ.दं.चि. ।

भद्राणी । स्त्री । इन्द्रवल्लीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।

भद्रालपत्रिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । शंकु-
छालिषा । श.मा. ।

भद्राली । स्त्री । प्रसारण्याम् । श.मा. ।

भद्रावती । स्त्री । कटफलहले । रा.नि.व.६ ।

भद्राह्वः । पुं । सुलके । भा.म.१भ.अग्र.चि. ।

भद्रिका । स्त्री । गुग्गुलायाम् । वै.निघ. ।

भद्रैला । स्त्री । खड्गैलायां । (गोमि. शलाघ ।
र.सा. ।

भद्रोक्तः । पुं । भद्रमुलायां । छात्रादिषु
मूत्र । शंकुछालिषा । र.सा. । ज्ञातीकुलायाम् ।

भैव. स्त्री. रो. चि. । भादाकृ इति ख्याति इषे । च.
द. ग. भाधिकारि ।

भट्टो(द्रो)दनी । स्त्री । बलानामधुपे । वे.
लेङ् । नागबलायां । गोत्रकटाकुशिता । रा.
नि. व. ४ । पीतवाग्यालके । पीठ वेलेङ् । रा.
नि. व. ४ । च. त्र. ४ च. वृहणे ।

भट्टोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ।
वै. निघ. । सु. चि. ८ च. ।

भट्टिलम् । स्त्री । कम्पे । उषा. ।

भभः । पुं । धूमे त्रिका. मयिकायाम् । श. र. ।

भभरालिका (ली) । स्त्री । दंशमलिका-
यां । ऊर्णमाहि. त्रिका. ।

भयम् । स्त्री, पुं । व्याघ्रे । रा. नि. व. १० । स्त्री ।
भीती । कुलपुत्रविशेषे । त्रिका. ।

भयङ्करः । पुं । रणग्रहे । रा. नि. व. १८ । चि. ।
भयावहे ।

भयज्वरः । पुं । भयजन्यज्वरे । यातकज्वरे ।
तस्य लक्षणं प्रलापः । मा. नि. । [रा. नि. व. ५ ।

भयदा । स्त्री । भूपायां । छुं हे व्याघ्रा ।

भयनाशिनी । स्त्री । वायमाणास्तथायां । द-
लालता । रा. नि. व. ५ ।

भयानकः । पुं । व्याघ्रे । मे. । चि. । भयङ्करे ।

भयावहा । स्त्री । रात्र्याम् । वै. निघ. ।

भरः । पुं । हिसहस्रपत्रपरिमाणे । वै. निघ. ।

भरणी । स्त्री । घोषायां । वे. निघ. । मे. ।

भरण्डः । पुं । हवे । कर्मौ । उषा. ।

भरण्णाह्वा । स्त्री । पर्वपुण्यां । रामदूतीति
लोके । श. च. ।

भरण्युः । पुं । हवे । वै. निघ. ।

भरद्वाजः (कः) । पुं । व्याघ्राटनामपत्रि-
विशेषे । भारुहे पाषी । चम. । श. र. । कृषि-
विशेषे । भ. ।

भरद्वाजी । स्त्री । वनकार्पायां । र. मा. ।

भरुः । पुं । स्वर्णे । मे. ।

भरुजः । पुं । सुद्रव्यमासे । हे. च. ।

भरुटकम् । स्त्री । भर्जितमांसि । भारुमांसा
हे. च. । [निघ. ।

भरोहहः । पुं । धवतरी । या. उषा । गा. ह. । वै.
भर्गः । पुं । पाककरणे । भर्जने । व्याक. । च.
स्के । भैष. वा. व्या. चि. महाविष्णुतैले ।

भर्गपर्वणी । स्त्री । भार्याम् । वै. निघ. ।

भर्गपत्रिका । स्त्री । महानौल्याम् । रा. नि.
व. ४ । [विश. । वि. ।

भर्ग्य । स्त्री । स्वर्णे । धुसूरे । चम. । नाभी ।

भर्ग्यगैरिकम् । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै. निघ. ।

भर्ग्ययूथी । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । श्वर्णयूथे
वै. निघ. ।

भलता । स्त्री । प्रसारण्याम् । वै. निघ. । चा-
काशस्तथायाम् । श. र. ।

भलः । पुं । सन्निपातविशेषे । See भल्लः । भ-
ल्लातकहवे । भल्लूके । चम. ।

भल्लकः । पुं । पृथुशिवस्थीणाकहवे । वडु (म-
ठा) टाण्णागागाह । रा. नि. व. ८ । भल्लूके । इन्द्रो-
हवे । भल्लातकहवे । सन्निपातविशेषे । See भल्लः ।
वै. निघ. ।

भल्लकिमत्स्यः । पुं । * शेषे । भारु-
मांसा गुण्याः—“भल्लकी म भीती इष्यः शेष-
करी गुरुः ।” राज. ३ प. । [कुशिता । श. च. ।

भल्लपुच्छी । स्त्री । गो वतण्डलायां । गोत्रक

भल्लातः (कः) । पुं । (Semecarpus An-
acardium.) The marking nut tree
स्वनामस्मृतातहवे । उनागाह । हिं भिलावा ।
मं विव । ते जिङ्गिचेट्टु जिङ्गिबिट्टु । उत्त. म-
स्त्रिय । वम्. विवम । ता. शनकाट्टु । दा. भि-
लवन । पारस्य. भिलादुर । गुण्याः—फलं रेतो-
जनकं कषायं मधुरं कोष्णं कफघ्नसन्नासनाह-
विवन्धनं शूलोदराभानकमिष्रश्च । तस्यजा च
विशोषदाहृशमनः पित्रक्षल्लसर्पणी वातारोचकघ्नः
कान्तिकरश्च । भल्लातकगुण्याः—कटुः तिक्तः क-
षायोष्णः क्षमिन्नः कफवातोदरासनाहमार्शान्नश्च
रा. नि. व. ११ । भल्लातकतैलं मधुरं कषायं तिक्त-
गुरसे वातकफकुक्षीदोमिहकृमिहरं दमनं विरेच-

नञ् । सु.सू.४५.अ. । रक्तचन्दने । च.द.कुलप्रसा-
रणीतेति । भा. ।

भक्षातकगुडः । पुं । अग्नीशिषे पकगुडः ।
“भक्षातकसहस्रे द्वे जलद्वीपे विपाचयेत् । पाद-
श्लेखे रसे तस्मिन् पचेद्गुडतुलां भिषक् । भक्षातक-
सहस्राहं किञ्च तच्च प्रदापयेत् । सिद्धेऽस्थिन् त्रि-
फलां व्योषधमानीसुलसैस्त्वं । कर्षांश्चूर्णितं द-
द्यात् त्वगेलापचकेसरम् ।” (उज्ज्वल २००० जल
७३ अ. ८५. १७ अ. । गुड १२॥० अ. । क्षिप्र
उज्ज्वलक ६०० अंश । क्षिप्रग, क्षिप्रु, यग-
नी, मूत्रा, नैऋत आदोऽक २ ८०। च.द. ।

भक्षातकघृतम् । स्त्री गुल्माधिकारे । “भक्षा-
तकाक्लृप्तपायपक्वं सर्पिः पिबेत् शर्करया विभि-
न्नाम् । तद्रक्तगुणं विनिहन्ति पीतं विलासगुणं सङ्घ-
ना समेतम् ।” सिद्धशैते शर्करा चोषा । रस.र. ।
अन्यत् यथा—“भक्षातकानां द्विपलं पञ्चमूलं प-
ञ्चोन्मिरतं । साध्यं विदारौगन्धायामपोष्य सलिला-
दके । पार्श्वे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचः ।
विङ्गं सैस्त्व द्विजु यावश्चक्रविङ्गं शटी । चित्रकं
सधुकं रास्त्रां पिष्टा कर्षसमं भिषक् । प्रखल पय-
सः कृत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतत् भक्षातक-
घृतं कफगुणहरं परम् ।” च.चि.५.अ. ।

भक्षातकतैलम् । स्त्री । रसायनतैलविशेषे ।
भक्षातकतैलं ८ श. यष्टिमधुकल्पाः २ ती. । दुग्धं
३२ श. । च.चि.१.अ. । [च.चि.१.अ. ।

भक्षातकपल्लवम् । स्त्री । रसायनविशेषे ।

भक्षातकफलमज्जा । स्त्री । गोडुन्धायाम् ।
गोत्रग, कृति । वै.निघ. । [चि.१.अ. ।

भक्षातकयूषः । पुं । रसायने यूषविशेषे । च.

भक्षातकसर्पिः । स्त्री । रसायनघृतविशेषे ।
च.चि.१.अ. । [चि.१.अ. ।

भक्षातकक्षीरम् । स्त्री । रसायनविशेषे । च.

भक्षातकास्थि । स्त्री । तन्नामकफलास्थिनि ।
उज्ज्वल मृति । रा.नि.व.११ । च.सू.४.अ. दीपनी-
यगणे । गुणाः—कान्तिवृत्तिकरं गुड हृष्यम् अ-
ग्निदीप्तिकरं दाहकफघ्नं शोषवातहन्निपित्ताहृ-
ष्य । वै.निघ. ।

भक्षातकी । स्त्री । भक्षातकवत् । अम. ।

भक्षिः (क्षिका, क्षी) । स्त्री । भक्षातकवत् ।
रा.नि.व.२३ । श.र. । च. ।

भक्षुः । पुं । पित्तश्लेष्मणसन्निपातज्वरविशेषे ।
उज्ज्वल ज्वरा । लघव —“पित्तश्लेष्माधिको यस्य
सन्निपातः प्रकृष्यति । अतदाहो वह्निः शीतं तस्य
दृष्ट्या प्रवर्तते । तुष्यते दक्षिणे पार्श्वे सरःश्रीर्गल-
यङ्गः । शीयति श्लेष्मपित्तस्य कृष्णात् कीटस्य ला-
यते । विक्षेपेदद्यासङ्ख्याय वरुणी संप्रसीलकाः ।
क्षुभिर्भक्षुनामायं सान्निपात उदाहृतः ।” भा. ।
अफलगुरित तन्नामरे नाम ।

भक्षु(क्षू)कः । पुं । श्लेष्माकवत् । श्लेष्माग्राह्य ।
च.द.अ.सा.चि.कुशादिगणे । सु.सू.४५.अ. । वा.सू.
१५.अ.वीरतरादिः । ऋषे । रा.नि.व.१६ । कौष-
ख्यमहाकपदे । See शङ्खः । कुकुरे । रा.नि.व.
१६ ।

भवः । पुं । कारणे । जन्मनि । शिवे । वै.निघ. ।
संसारि । सत्तायां चिक्रा. । स्त्री । भव्ये । उज्ज्वल ।
रा.नि.व.११ ।

भवदाह । स्त्री । देवदाहवि. । रा.नि.व.१२ ।

भववीजम् । स्त्री । पारदे । भव.यहणीकवा-
टरसे ।

भवलिङ्गी । स्त्री । शिवलिङ्गमीलनायां । प-
ञ्चगुरिया इति पश्चिमदेशे ख्याता । भा.स.४.भ.वी-
नि.रो.चि. । “पीलायां भवलिङ्गीबीजम् ।”

भवात्मजा । स्त्री । मनसादेव्यां । श.मा. ।

भवाभीष्टः । पुं । गुरुगुली । रा.नि.व.११ ।
सहिष्याद्यगुगुली । वै.निघ. ।

भविलः । पुं । वल्गे । वै.निघ. ।

भव्यः । पुं । पुष्योदरफलवत् । उज्ज्वल गीह ।
स्त्री । तत्फलं । प.सु. । पुं । कर्मरत्नवत् । नि-
स्ववत् । स्त्री । तत्फलं । मे. । पुं । कारवेष्टं ।
रसविशेषे । श.र. । स्त्री । अस्थनि । मे. ।

भव्यफलम् । स्त्री । बहुवारफलं । उज्ज्वल ।
वै.निघ.र.पि.चि. ।

भव्या । स्त्री । गजपिप्पल्यां । मे. ।

भवः (कः) । पुं । कुकुरे । (का) । कुकुर्याम् ।
र.मा.अम. ।

भषत् । स्त्री । अन्तःकरणे । वै.निघ. ।

भषा (षी) । स्त्री । स्वर्णलोयां । मोषा । थि-
क्रे । र.सा. । (षी) कुकुयां । श.र. ।

भसत् । स्त्री । काष्ठे । जघने । अश्वसांसे । उ-
षा. । पुं (द) । कारखवपक्षिणि । अवे । उषा. ।
योनी । घे. । [वै.निघ. ।

भसरा । स्त्री । मधुमदिकायाम् । ज्ञाननिघोसे ।

भसरालः । पुं । हृदयलिङ्गायाम् । वै.निघ. ।

भसितम् । स्त्री । भस्मनि । छे.च. ।

भस्त्र (स्त्रा) का (स्त्रा, स्त्री) । स्त्री । चर्मह-
तो । आशुपत्र याता । श.र. ।

भस्म (न्) । स्त्री । कपिलशिशपायाम् । भूती ।
छात्रे । वै.निघ. ।

भस्मकम् । स्त्री । विडङ्गे । प.सु. । भस्मकरीये ।
अतिवभुक्तायां । स्वर्णे । मे. । भाग्याम् । वै.निघ. ।

भस्मकाग्निः । पुं । तन्नासकरीगविशेषे । उ-
त्पत्तिकोटराज । निदानं यथा — “नरे क्षीयकफे
पित्तं कुपितं सारुतानुगं । स्तोषणा पाचकस्थानि
बलमग्नेः प्रयच्छति । तदा लज्जबलो देहं रुक्षयेत्
कानिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैश्चादाय
सुहृद्भुङ् । पक्वाग्रं स ततो धातुन् शोषितादीन्
पचत्यपि । ततो दीर्घव्यसातङ्गं स्वल्पं क्षीपनयेत्
परम् । भुक्त्वा लभते शान्तिं जीर्णसाचं प्रताम्य-
ति ।” मा.नि. । [भा. । जटा. ।

भस्मगत्या (म्बिका) । स्त्री । रेशुकबीजे ।

भस्मगन्धिनी । स्त्री । रेशुकबीजे । अम. ।

भस्मगर्भः । पुं । तनिशब्दे । मृदितद्रुक् ।
रा.नि.व.६ । शिशपावले । वै.निघ. ।

भस्मगर्भा । स्त्री । कपिलशिशपायाम् । रा.नि.
व.६ । रेशुकबीजे । जटा. । तनिशब्दे । रा.नि.
व.२३ ।

भस्मतुलम् । स्त्री । हिमे । गृण्छुद्विर्षा । मे. ।

भस्ममेहः । पुं । शर्करामेहे । निदा. ।

भस्मरोहा । स्त्री । दग्धावले । कौटिले कुक्कु-
टौतिस्थाने । रा.नि.व.६ ।

भस्मवर्णः । पुं । मृत्पिण्डि । वै.निघ. ।

भस्मवेषः (कः) । पुं । कर्पूरे । श.र. ।

भस्मशर्करा । स्त्री । चारद्वये । सद्य दग्धवर्णं
पाषाणि । “दग्धमानार्द्रकाष्ठरसात् शर्करेवाभ्योक्त-
सहस्रं भस्मशर्करेयुष्यते ।” सु.सू.११७. ।

भस्मसूतः । पुं । रससिन्दुरे । र.सा.सं.३.त्र.
चूडामणिरसे ।

भस्माङ्गः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

भस्माङ्गयः । पुं । कर्पूरे । चिका. ।

भस्मकः । पुं । गोक्षुरवले । वै.निघ. । [४]

भस्मकण्टकः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व.
४.४ ।

भस्मकटः । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व.४ ।

भस्मणम् । स्त्री । भोजने । चिका. ।

भस्मणीयम् । वि । भस्मद्रव्यमात्रे । वै.निघ. ।

भस्मपत्रा (त्री) । स्त्री । नायबलोत्तयायाम् ।
रा.नि.व.११ ।

भस्मबीजः । पुं । चारद्वये । शिशपावले ।
रा.नि.व.११ । See चर्मद्व. । [७]

भस्मालावुः । स्त्री । शुक्कालावाम् । रा.नि.व.
११.२० ।

भस्मम् । स्त्री । अष्टविधाद्रव्यतमे अन्ने । रा.
नि.व.२० ।

भाकु (कू) टः । पुं । भस्माविशेषे । उडुके-
गात्र । मे. । गुणाः — “भाकुटो मधुरः शीतः ह-
ृद्यः श्लेष्मकरी गुरुः । चासनातकरी कृद्धी वातपि-
तहरी मत्तः ॥” राज.३५. ।

भाक्तम् । स्त्री । धान्ये । वै.नि.

भागः । पुं । कालपरिमाणः । शेषः । अंशः । अम. ।

भाजनम् । स्त्री । भाकुटे । ६४५. । प.सू.१४६ ।

भाण्डिका । स्त्री । वातांश्याम् । श.चि. ।

भाण्डम् । स्त्री । पात्रे । गर्हभाण्डफले । श.च. ।
पुं । गर्हभाण्डवले । श.च. । [जिज्ञा. । चिका. ।

भाण्डकमुष्टिका । स्त्री । हृदयवाधारी ।

भाण्डकारी । स्त्री । मज्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

भाण्डपुटः । पुं । नापिते । जटा. । [चिका. ।

भाण्डपुष्पः । पुं । सर्पविशेषे । उवाडा नाम ।

भाण्डरक्षनसत्तिका । स्त्री । रक्षनवर्धि ।

कानिषि बांजि, ताडिमांजि । संरसकपूर्वप्रकरणे ।

भागिङ्गः । पुं । नापितस्व चुराद्याधारे । ठांङ् ।
शब्दकल्पद्रुमः ।

भागिङ्गलः । पुं । नापिते । श.मा. ।

भाण्डीरः । पुं । (Clerodendron infortunata, Syn. Volkameria infortunata.) चुपविशेषे । भांङ्गोर कूलनत्र ग्राह्य । हिं भाण्ट । बटवत् । जटा । [नि.व.६ ।

भाण्डीरलतिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.

भाद्रः (पदः, पदा) । पुं, स्त्री । भाद्रमासे ।
अम. । सु.म.६७. । [प.सु. ।

भाद्रविकः । पुं । चीनधान्ये । चीनी धान ।

भालुः । पुं । शकंठत्वे । अम. । वै.निघ.२३. ।
शीतज्व.चि. । [र.सा.सं. ।

भानुपाकः । पुं । मूर्ध्निग्निभिः लौहस्य पाके ।

भानुफला । स्त्री । कदलीवत् । रा.नि.व.११.

भारः । पुं । विंशतितुल्यायाम् । अम. । हिंसह-
सपत्ने । २०० प. । “पदानां हिंसहसस्य भार-
एकः प्रकीर्तितः ।” प.प.१२७. ।

भारङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । भार्या । दानन-
शक्ति । रा.नि.व.६ । नकुल.१२२. ।

भारटी । स्त्री । नीलीवत् । वै.निघ. ।

भारती । स्त्री । ब्राह्मीलुपे । त्राक्षी शाक । रा.
नि.व.५ । भा.स.१३. प्रत्यापकज्व.चि. । “भारती
हारहरा” वि.क्र.क.स्त्री.रो.चि. । भारद्वाजप-
क्षिणि । त्रिका. । [कुरे पक्षी । श.च. ।

भारथः (यः) । पुं । भारद्वाजपक्षिणि । भां-

भारद्वाजः । पुं । पत्तिविशेषे । ठांङ्कुरे पक्षी ।
हं.च. । स्त्री । चत्थनि । हं.च. ।

भारद्वाजी । स्त्री । वनकापांथां । वनकापां-
थी । र.सा. । सं. रानकापुसी । कं काडहति ।

च.सु.४७.हंङ्गि । वि.पञ्च. । गुणाः—हिमा कथा
व्रणशस्त्रगतद्वी च । रा.नि.व.४ । अतिबलायां ।
महाबलायाम् । चटकायाम् । ङङ् । वै.निघ. ।

भारवाहः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।

भारवाहिनी (ही) । स्त्री । नीलीवत् ।
रा.नि.व.४ । वा.सु.१५७. ।

भारवी । स्त्री । तुलसीवत् । वै.निघ. ।

भारवृक्षः । पुं । काशीनामकगन्धद्रव्ये । (गो-
पीचन्दन । मोरारिद्रुमिका । श.च. ।

भारमृङ्गः । पुं । मृगविशेषे । मृग-मृग ।
मांसगुणाः—कफजनकं गुरु सिग्धं बल्यं हृष्यं पु-
ष्टिकरं किञ्चिदातकरं सरसम् । रा.नि.व.१७ ।

भारिः । पुं । सिंह । हं.च. ।

भारिकः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।

भारिटः । पुं । श्यामवटके । रा.नि.व.१२ ।

भार्गवः । पुं । नीलधन्वराजे । हस्तिनि । त्रि-
का. । हीरके । वै.निघ. ।

भार्गवप्रियः । पुं । हीरके । शब्दकल्पद्रुमः ।

भार्गवाग्रणी । स्त्री । भार्याम् । वै.निघ. ।

भार्गवी । स्त्री । द्वार्यायां । र.सा. । श्वेतद्वार्या-
यां । रा.नि.व.८ । नीलद्वार्यायाम् । श.र. ।

भार्गी (ङ्गी) । स्त्री । (Clerodendron
siphonanthus or C. serratum.) ख-
नामख्यातलुपे । दाननशक्ति । प.सु. । हिं वरद्वी ।
सं भारङ्गी । तं भण्टमारङ्गि । नेपा. च्या. । एषा
श्वेतनीलपुष्पा इति विधा । गुणाः—“भार्गी तु क-
टुतिकोणा कासश्वासविनाशनी । शोफव्रणकमि-
घ्नी च दाहज्वरनिवारिणी ॥” रा.नि.व.६ । ईष-
त्कटुः संघाहिणी उपदंशजं वाते च हिता । च ।

भार्गीगुडः । पुं । आसाधिकारि औषधम् । भा-
र्गीद्रुमं १०० प. दशमूलं प्र. १० प. अथपीठ-
लोवडा पुष्टहरीतकी १०० संख्या । काथार्थ—
वारि ११६ श. शं. २६ श. । पुरातनगुडः (अ-
भावे शुक्लखण्डं) १०० प. । प्रत्येपार्थचूर्णे—विकटु
गुडलक् तेजपत्रम् एला प्र. १५. (दन्ती.) यवला-
रः ४ तो. मधु ६ प. । दाननशक्तिर गुल १००
प. दशमूल अटोटक १० प. शुद्धेलीमङ्ग उदी-
रको १०० तो. । काथार्थ—खल ११७ श. दश.
२० श. पुरातन गुड १०० प. । अटोटक—
विकटु, शुद्धहृद्, तेजपत्र, एलाहि ६ अ-
टोटक चूर्ण १ प. यवकाश ४ तो. मधु ७
प. । भा. । भै.प. ।

भार्ग्यादिः । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे ।

“भार्य्यं पपैतकपुकरशृङ्गवैरपथाकणाहदशसुल-
कृतः कषायः । सद्यो निहन्ति विषमज्वर...”
भैष.ज्व.चि. ।

भार्वाजी । स्त्री । वनकार्पास्यां । श.र. ।

भार्या । स्त्री । पत्न्याम् । श.र. ।

भार्याटिकः । पुं । हरिणविशेषः । मे. ।

भार्याहः । पुं । स्वभेदे । मे. । [व.११ ।

भार्यावृद्धः । पुं । पत्राङ्गचन्दनहृत् । रा.नि.

भालम् । स्त्री । गण्डस्थले । रा.नि.व.१८ । ते-
जसि । मे. ।

भालदर्शनम् । स्त्री । सिन्दूरः । श.च. ।

भालविभूषणसंज्ञः । पुं । तिलकलुपे ।
डितग्राहः । रा.नि.व.१० ।

भालाङ्कः । पुं । रोजितमख्यः । विका. । शा-
कविशेषः । कल्पे । मे. । [ग्रगलि । वै.निच. ।

भालु(लू,लु,लू)कः । पुं । भङ्गके । अ.टी.भ. ।

भावः । पुं । सत्तायां । भवति सत्तामनुभावय-
तीति भावः । गुणद्रव्यकर्मणि । च.म.१अ.च.द.
टी. । पदार्थः । विका. । योनौ । धरणि. । जलौ ।
मे. ।

भावनः । पुं । स्त्री । आसातकहृत् । औषधस्य
अग्रिममुटनादिसंस्कारः । वै.निच. । भव्यफलः ।
छा.उ. । रा.नि.व.११ । स्त्री । भावनायाम् । मे. ।

भावना । स्त्री । द्रवपदार्थेन पुनः पुनः औषध
मारणे शोषणे च । परिमाणं — “द्रवेष यावता स-
स्यक चूर्णे सस्यं मृतं भवेत् । भावनायाः प्रमाणन्तु
चूर्णे प्रोक्तम्...” । शार्ङ्ग.स.ख.६अ. । “द्रवेष
यावता द्रव्यमेकीभूयार्द्रतां व्रजित् । तावत्प्रमाणं नि-
र्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ । भाव्यद्रव्यसमं काथ्य-
मष्टमांशन्तु तेन हि । चार्द्रं यावद्धि तद्व्यव्यं समाहं
भावनाविधौ ॥” ती.ड. ।

भासः । पुं । कुकुटे । ग्रधे । विश्वः । गोकुल-
चारित्र्यविशेषः । सु.म.७अ. । पानीयकाकि । पा-
नरकोटि । हि.च. । प्रसङ्गजातीयपक्षविशेषः ।
नीलमण्डलगुणः काकसदृशः । सु.म.४६अ. ।

भासलः । पुं । काकभेदे, भासपक्षिणि । मे. ।

भासा । स्त्री । कुप्याम् । वै.निच. ।

भासुरम् । स्त्री । कष्टे । कुड् । गटा. । वंश-
वहिरिताक्षे । वै.निच. । पुं । स्फटिके । विका. ।

भासु(स्त)रपुष्पा (ध्विका) । स्त्री । हवि-
कालीकृतायां । विशाडि ग्राहः । रा.नि.व.२ ।

भास्करः । पुं । अर्कहृत् । आकम् ग्राहः । रा.
नि.व.१० । उदयभास्करनामकपूर्वविशेषः । वै.नि-
च. । स्त्री । खर्बे । रा.नि.व.११ । तामे । धरणि.
प्रयोगां ज्वरान्तकरसे ।

भास्करप्रियः । पुं । माषिकविशेषः । भृ-
गुशृङ्गनि, हृनि । रस.चि. ।

भास्करलवणम् । स्त्री । यङ्गपिहारे औ-
षधम् । “पिप्पली पिप्पलीसुलं धाम्यकं कृष्णजीर-
कं । सैन्धवश्च विडुश्चैव पत्रं तालीशकेशरम् । एषां
दिपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्षलस्य च । मरि-
चाज्जाजिगृहीतानामेकैकस्य पत्रं पत्रं । त्रिशलाका-
हं भागेन सामुद्रात् कुड्वद्वयं । दाडिमाम् कुड्व-
श्चैव द्वे पत्रे चास्त्रवेतसात् । एतन्मूर्च्छितं मूर्च्छं ग-
म्याक्यममृतीपमं । लवणं भास्करं नाम भास्करं
विनिश्चितं ॥”...रस.र. । भा. ।

भास्करशिफा । स्त्री । अर्कमूलः । वै.निच. ।
वा.व्या.चि.विषगर्भतेले । डि.डा. । रा.नि.व.४

भास्करेष्टा । स्त्री । आदित्यभक्तायां । छ.उ.
भास्त्रमूलम् । स्त्री । अर्कमूलः । भा.म.१अ
शीताङ्गसन्निपातज्व.चि. ।

भास्त्रान् । पुं । तामे । रा.नि. । “तथा य-
जस्य भास्त्रतः ।” अर्कहृत् ।

भिण्डः (कः) } पुं । भण्डालुपे । रा.नि.व.४
भिण्डातिकः }

भिण्डा (ण्डी) । स्त्री । भण्डालुपे । रा.नि.व.४

भिण्डीतकः । पुं । भण्डालुपे । रा.नि.व.४

भित्तिखा(पा)तनः । पुं । मङ्गामृषिके । रा.
नि.व.१२ ।

भिदा । स्त्री । धान्यकविशेषः । श.च. ।

भिदिः (रम्) (डः, ड्रः) । पुं । स्त्री । वड्ये
अ.टी.भ. । विका. । रा.नि.व.११ । जयरी.पि
वैलीकपिलामधिरसे ।

भिदुरः । पुं । कृष्णवर्णः । रा.नि.व.११ । स्त्री । पिप्पल्याम् । छष्टे पित्रु । वै.निघ. ।

भिद्रम् । स्त्री । सद्योवर्णविशेषः । “कुलश्रीपु खङ्गाविषादादिभिराशयः । इतः किञ्चित्कृते- तद्धि भिद्रलवणमुच्यते ॥” सु.वि.१५. । वा.उ. २६५. । वि । भेदविशिष्टे । अम. ।

भिद्रलुरः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लवणं यथा—“विश्याद्भिद्रलुरश्चैव यस्यान्वो जायते ख- रः ।” ज.द.२६५. । [कूड़. श.च. ।]

भिद्रगात्रिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कै-

भिद्रदला । स्त्री । मूल्यालतायां । रा.नि.व.२ ।

भिद्रभिद्रात्मा (न्) । पुं । चणकवृक्षे । श.च. ।

भिद्रयोजनी । स्त्री । पाषाणभेदकवृक्षे । पा- णद्रकुड । भा. ।

भिद्रवर्त्तिः । पुं । अश्वस्य शूलरोगभेदे । लवणं यथा—“अतीसारिणं संयुक्तं शूलं यस्मिपजायते । भिद्रवर्त्तिनु तं विद्याशूलरङ्गं दौनचेष्टितम् ।” ज. द.४३५. । [स्थाने कन्दशाके । प.सु. ।]

भिद्रवल्कलः । पुं । गुच्छकन्दे, तेलसार इति

भिद्रविट्कता । स्त्री । पित्तजन्यमलभेद- रोगे । निदानम् ।

भिरिटिकः । पुं । हृज्जग्राखि । वै.निघ. ।

भिरिण्टि(ण्ड)का । स्त्री । श्वेतगुञ्जालता- यां । रा.नि.व.२ । अमार्गल्याम् । वै.निघ. ।

भिन्नः (तर्कः) । पुं । लोप्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । “भिन्नोदककषायश्च ॥” सु.वि.२४५. ।

भिन्नगवी । स्त्री । बन्ध्यायां गवि । वनशोथे । गवयोन्मये । रा.नि.व.१६ । [व.२ ।]

भिन्नभूषणा । स्त्री । गुञ्जालतायां । रा.नि.

भिन्नी । स्त्री । लोप्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । [व.६ ।]

भिन्नीशावरकः । पुं । अम्लकरोम्भे । रा.नि.

भिषक् । पुं । वैद्य, चिकित्सके । रा.नि.व.२० ।

भिषक्प्रिया । स्त्री । गुडूच्यां । रा.नि.व.२ ।

भिषग्विजतम् । स्त्री । बीषधे । चिका. । अ. ।

भिषग्विजता । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै.निघ. ।

भिषम्भद्रा । स्त्री । भद्रदणिकायाम् । रा.नि. व.६ ।

भिषग्वरा । स्त्री । हरीतकायां । रा.नि.व.१२ ।

भिषग्वाता । स्त्री । पाटकपक्षे । वासक । रा.नि.व.२३ । [टी.सा. ।]

भिषिका (टा) (ष्टा) । स्त्री । दण्डादि । अ-

भिष्यटः । पुं । पञ्चकन्दे । वै.निघ. ।

भिष्य(स्त्रि)टा । स्त्री । भिषिकायाम् । अम. अ.टी.सा. ।

भिष्या । स्त्री । अक्षे । अम. ।

भिष्याण्डम् । स्त्री । शालूके । पञ्चार्ण्ड । भा.पू.१भ.शा.व. ।

भिषुः । पुं । श्ववर्णोन्मये । [श्रीती । रा.नि. व.५ । गीसुरे । वै.निघ. । कीकिलाल्लुपे । कुनि- श्वाशु । भा. । श्वविशेषे । अ.स.१५. ।

भिषुकः । पुं । गीसुरे । रा.नि.व.२३ । “भि- लुको गीसुरे ।”

भीमः । पुं । अश्ववैतसे । प.सु. ।

भीमनादः । पुं । सिंह । श.च. ।

भीमरथी । स्त्री । लक्ष्मसंज्ञका काचिद्रथी । तज्जलं लक्ष्माजलतुल्यम् । लोकाणां वयःकालभे- दे । स च कालः सप्तसप्ततितमवर्षस्य सप्तसप्तसि- कसप्तसप्तवारिति । [भीमरथी । यथा—“सप्तस- प्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ।” श.सा. ।]

भीमविक्रान्तम् । स्त्री । द्राक्षासये । वै.निघ. । पुं । सिंह । चिका. ।

भीमसेनः । पुं । (Drybalanops cam- phora.) Borneo camphor. तन्नामककर्पू- रे । [भीमसेनो कर्पूत्र । यथा—“दीतालो भी- मसेनसदनु शितकरः...”] गुणाः—वातपित्तघ्नः रसे पाके अमधुरः शीतलः हृहणः बल्यश्च । भा. । रा.नि.व.१२ ।

भीमा । स्त्री । रीचनामलसुगन्धद्रव्ये । श.च. ।

भीकः । स्त्री । शतावय्यां । प.सु. । भा.स.१भ- सप्तिकज्व.वि. । च.द.व.स.वि. । मल्लिकापुष्प-

भुपे । मल्लिका कुलत्र गीष्ट । रा.नि.व.१० ।
कण्टकाय्या । श.च. । काय्याम् । रा.नि.व.१६ ।
शतपथा । श.र. । पुं । व्याघ्रे । रा.नि.व.१६ ।
शगाले । श.मा. । इक्षुमदे । र.सा. । मख्यविशेषे ।
मं चिह्न । कं छेमलग । तस्य लक्षणम् — “पृष्ठे
पक्षी द्वौ गले पुच्छके चेत् सर्पासः स्यात् सर्व्वतो
वृत्ततुण्डः । ज्ञेयः शक्ती मत्स्यको भीरुक्तः स्त्रिण्धो
वृथो दुर्जरी वातकारी ॥” रा.नि.व.१७ ।

भीरुक्तः । पुं । भलुके । शक्ती । वै.निघ. ।
पेचके । श.र. । मत्स्यविशेषे । कर्णोच्चै । अयं पु-
च्छकुण्ठः । भा. । जि । भयशीले ।

भीरुचेताः (स्) । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

भीरुपत्रिका (त्री) । स्त्री । शतावर्था । म-
तृयी । प.सु. ।

भीरुहृदयः । पुं । सगे । जटा. ।

भीलभूषणा । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा.नि.व.७ ।

भोलुकः । पुं । भलुके । श.र. ।

भीषणः (णा) । पुं, स्त्री । कपीने । रा.नि.
व.१६ । स्त्री । सन्नका । म. । कुन्दरी । कून्तु
थेति । रा.नि.व.१२ । हिलाले । रा.नि.व.६ ।

भीषम् । स्त्री । अन्ने । प.सु. । [निघ. ।

भीषगन्धकः । पुं । माघवीलतायाम् । वै.

भुक्तम् । स्त्री । भक्षणे । विका. । जि । भक्षिते ।
अम. ।

भुक्तशेषः । जि । उच्छिष्टे । वै.निघ. ।

भुक्ता । स्त्री । भूखर्ज्जरोवृत्ते । छोटि थैकुव ।
रा.नि.व.११ । जने । श.र. ।

भुक्तिः । स्त्री । उपभोगे । नखे । वै.निघ. । नी-

भुक्तिप्रदः । पुं । मन्त्रे । मूगं । रा.नि.व.१६ ।

भुम्नः । जि । रोगादिना वकीकृते । अम. ।

भुमट्कं (निवः) । पुं । तन्नामकसन्निपातज-
रविशेषः । लक्षणं यथा — “ज्वरवलापचयस्मृतिश-
न्यतापसनसुषुप्तिलोचनमोहितः । प्रलपनममवैप-
थ्यशेषवान् यजति जातिमाशु स भुमट्कः” भा.
वृ.वि. । तन्नामकलक्षणं भावप्रकाशे ख्यम् ।

भुम्नी । स्त्री । भुम्नी । रा.नि.व.१२ ।

भुजः । पुं । नाडी । रा.नि.व.१८ । भुजप-
वृत्ते । वै.निघ. ।

भुजकोटरः । पुं । कच्छदेशे । छे.च. ।

भुजगः । पुं । शीपके । गौमा । भेष.भजभङ्ग-
चि.पुष्पधन्वरसे । र.सा.सं.वसन्तकुसुमाकरे । स-
पे । तवाङ्ग माप । विका. । [निघ.११ ।

भुजगलता । स्त्री । नागवस्त्रीलतायाम् । रा.

भुजगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । रा.नि.व.५ ।

भुजगोपभोजी (इन्) । पुं । मयूरे । रा.नि.
व.१६ ।

भुजङ्गः । पुं । शीपके । सर्पे । अम. ।

भुजङ्गघातिनी । स्त्री । सर्पकलालिकायाम् ।
रा.नि.व.७ । [निघ.४ ।

भुजङ्गजिह्वा । स्त्री । महासमङ्गावृत्ते । रा.

भुजङ्गदमनी । स्त्री । नाकलीकन्दे । नागद-
मन्याम् । वै.निघ. । [मना । वै.निघ. ।

भुजङ्गदर्शिनी । स्त्री । नागदमन्याम् । ना-

भुजङ्गदरणः । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१६ ।
वै.निघ. ।

भुजङ्गभुक् (ज्) । पुं । मयूरे । अम. ।

भुजङ्गभोजी (इन्) । पुं । राजसर्पे । छे.च. ।

भुजङ्गमः । पुं । सर्पे । अम. । स्त्री । शीपके ।
रा.नि.व.१२ । [११ ।

भुजङ्गलता । स्त्री । नागवल्गु । रा.नि.व.

भुजङ्गवल्ली । स्त्री । नागवल्लीलतायां । पणि
गीष्ट । र.सा.सं. । भेष.चिन्तामणिरसे ।

भुजङ्गाख्यः । पुं । नागकेशरवृत्ते । श.मा. ।

भुजङ्गान्तकः (शनः) । पुं । मयूरे । गृध्रे ।
वै.निघ. । [अम. ।

भुजङ्गाची । स्त्री । सर्पाख्याम् । रा.नि.व.१६ ।

भुजङ्गी । स्त्री । सर्पिण्याम् । वै.निघ. ।

भुजमध्यम् । स्त्री । कूर्परे । रा.नि.व.१८ ।

भुजमस्तकम् । स्त्री । स्नायदेशे । वै.निघ. ।

भुजयिरः । स्त्री । स्नायदेशे । अम. ।

भुजा । स्त्री । बाही । रा.नि.व.१८ । चिका ।

भुजाकण्टः । पुं । हस्तमले । छे.च. ।

भुजागमः । पुं । हवे । वै.निच. ।

भुजाङ्गी । स्त्री । कलायविशेषः । टो.उ.त. कलाश. रमा. नीलनिर्गुण्डां । शैफालिकायां । रा.नि.व.४ । [चिका ।

भुजादलः । पुं । करे । शा.उ.त. पांशु ।

भुजान्तरम् । स्त्री । वजसि । रा.नि.व.१८ । क्रोड । अम. ।

भुजिथः । पुं । रीमे । उणा. ।

भुर्जः । पुं । भूर्जपत्रवत् । कूर्जवृक्ष । रा.नि.व.६ ।

भुवनम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । जने । म. ।

भूकः । पुं, स्त्री । क्षिप्रे । अन्धकारे । मी. श.मा. ।

भूकदम्बः । पुं । भूमिकदम्बवत् । कूर्क्षि- भा. हिं कौटिसुङ्गी, भूकदम्ब । म.द.व.१ प. सु. महायावणिकायां । रा.नि.व.५ । भैष.सुद्ररी. चि. यमान्याम् । रा.नि.व.६ । [म.द.व.२ ।

भूकदम्बकः । पुं । यवान्नीचपे । रा.नि.व.६ ।

भूकदम्बा (म्बिका) । स्त्री । गोरक्षमुण्डां । वै.निच. ।

भूकन्दः । पुं । महायावणिकायाम् । रा.नि.व. ५ । शूरणे । उज्ज. भैष.कृत्.चि. महाभस्मातकगुडै ।

भूकर्तुदारः (कः) । पुं । श्वेतभूकाचने । हिं कौटालसीडा । गुणाः—संयाही रक्तपित्तहरः सधुरः क्षमिगुल्लः वातकोपनः ईषच्छीतः स्वर्ण-मारकश्च । रा.नि.व.५ । [कौटुपको । श.र. ।

भूकाकः । पुं । नीलकपोते । सुद्रकङ्के ।

भूकुम्बकः । पुं । कुलहले । कूर्क्षिभा. वा. प. १५ अ. सुरसादिः ।

भूकुम्भी । स्त्री । भूपटाख्याम् । रा.नि.व.५ ।

भूकुम्भाण्डम् । स्त्री । भूमिकुम्भाण्डे । कूर्क्षे कुम्भ । भैष.ज्वजभङ्ग.चि. ।

भूकुम्भाण्डी । स्त्री । विदारीकन्दे । कूर्क्षे कु- म्भ । रा.नि.व.७ ।

भूकेशः । पुं । वटवृक्षे । शैफाली । मी. ।

भूकेशी । स्त्री । अवनमजनामके वृक्षविशेषे । गोमन्त्राज । मी. ।

भूखर्जु(र्ज)रिका (री) । स्त्री । सुद्रखर्जु- रीवत् । छोटि चैङ्गुत्रय गाछ । मं. लघुसिंधी । कं किरिडचुलि । गुणाः—सधुरा शीतला दाह-पित्तघ्नी च । रा.नि.व.११ । See खर्जूरी ।

भूगन्धा । स्त्री । सुरानामगन्धद्रव्यं । भूत- गन्धौ । श.चि. ।

भूगरम् । स्त्री । विषे । रा.नि.व.६ ।

भूघ्नी । स्त्री । फटिकारिकायां । वै.निच. ।

भूचणकः । पुं । (Arachis hypogaea) वृक्षमृदे । ठौनात्र वीनात्र, गोटि कलाश । हिं मुंफली । तं वरन्धसमगक्य । ला.वार्कदल । ए- तत्तैलं कोशान्तैलगुणम् ।

भूचम्पकः । पुं । भूमिचम्पकवृक्षे । कूर्क्षे ठोपा । वै.निच. ।

भूच्छवम् । कचाके । पोशाल छात्रु, कूरव- ण् छात्रु । वै.निच. ।

भूजन्तुः । पुं । भूनामे । गीश । रा.नि.व.११ ।

भूजम्बुः (म्बुः) । स्त्री । गोधूमे । शम । वि- कङ्कतवत् । वहेठीगाछ । मं. । भूमिजम्बूवत् । वनजान । रा.नि.व.११ ।

भूतः । पुं । सुप्तायाम् । रा.नि.व.२१ । देव- योनिविशेषे । बालयष्टे । अ.टी.भ. । लोभं । वै. निच. । जलौ । मं. प्राणिमात्रे । अ.टी.भ. । स्त्री । जित्यादिपक्षके । अ.टी.भ. ।

भूतकेशः (शी) । पुं, स्त्री । (Corydalis govoniama.) खनामख्यातकेशवृक्षविशेषे । गी- लोभ्यां । चैङ्गुर्क्षः । हिं भूतकेश । तं बावलि- चिद्रु । प.सु.र.मा. नीलनिर्गुण्डां । वै.निच. २७. ज्व.चि. । शैफालिकायां । रा.नि.व.४ । पुत्रजी- वायाम् । वा.सु.१५ अ. सुरसादिः । जटामांस्याम् । भा.म.१७. सनतादिज्व.चि. माहेश्वरपुष्पे । गन्धमां- स्यां । सुगन्ध जटानांशौ । रा.नि.व.१२ । इ-न्द्रवाल्याम् । बाथान शमी । श्वेततुलसीवत् । वै.निच. ।

भूतकैसरा । स्त्री । मधिकायाम् । भृति ।
वै.निघ. । [कृतादेवम् । रा.नि.व.२० ।

भूतकान्तिः । स्त्री । भूतीत्यादि । भूतसंचारि ।

भूतगन्धा । स्त्री । सुरासांस्याम् । जटा ।

भूतगुणः । पुं । शब्दादौ । च.सू.१५. ।

भूतग्रामः । पुं । प्राणिसमूहे । स चतुर्विधः ।
स्वदशाष्टजोह्मिजरात्रुजमेदतः । सु.सू.१५. ।

भूतघ्नः । पुं । श्वतरसीने । कुङ्कुम । रा.नि.
व.७ । भूर्जवृक्षे । कुङ्कुम । रा.नि.व.८ । सर्वप-
हवै । उष्ट्रं । हे.च. ।

भूतघ्नी । स्त्री । प्रपौष्टरीके । प्रपुष्टिग्रा । प.
सू. । मुखरीमेदि । प.सू. । तुलसीवृक्षे । रा.नि.
व.१० । शङ्खपुण्याम् । वै.निघ. ।

भूतजटा । स्त्री । जटामांस्यां । गन्धमांस्यां ।
भूतक कटोमांसी । रा.नि.व.१२ ।

भूतलणः । पुं । विषमेदि । छात्रादिग्रा विष ।
र.मा. । गन्धलणविशेषे । रा.नि.व.८ ।

भूतद्रावी (इन्) । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे ।
रा.नि.व.१० । लवकवृक्षे । (इन्) । रा.नि.व.८ ।

भूतद्रुमः । पुं । शिषान्तकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

भूतनायनः । पुं, स्त्री । सिद्धार्थे । (यत्) न-
द्रिषा । रा.नि.व.१६ । पुं । भस्मांतकवृक्षे । र.मा. ।
हिङ्गुलं । वै.निघ. । रुद्राक्षवृक्षे । रुद्राक्ष । रा.
नि.व.११ ।

भूतपतिः । पुं । कण्ठतुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतपत्री । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भूतपादपः । पुं । भयफलवृक्षे । ताल्ता
गाश्च । वै.निघ. ।

भूत(ति)पुष्पः । पुं । स्त्रीणांकवृक्षे । र.मा. ।

भूत(ति)प्रिया । स्त्री । कण्ठतुलसीवृक्षे । वै.
निघ. ।

भूतबन्धः । पुं । पिशाचबन्धने । वै.निघ. ।

भूतभैरवरसः । पुं । अपस्माराधिकारि रसः ।
पाठः — "स्वतन्त्रावलीहच शिलागन्ध तालकं ।
रसाञ्जनस्य तुल्यार्थं नरसूत्रेण मर्दयेत् । नदगोलवि-
गुणं गन्धं लोहपात्रे । पंचपत्रे । पञ्चगुञ्जीमितं ।

भयम् ... । व्योषं सीवर्षलं हिङ्गु नरसूत्रेण सपि-
षा । पितृ कर्षमितम् ... ।" भा.न.२५. ।

भूतमारी । स्त्री । बीडानामगन्धद्रव्ये, देवदा-
रुमेदि । रा.नि.व.१२ ।

भूतयन्त्रः । पुं । भूतेभ्यो बलिहरणे । हारीत, ।

भूतलिका । स्त्री । स्फुटानामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१२ ।

भूतवासः । पुं । किभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

भूतविक्रिया । स्त्री । अपस्मारादौ । रा.नि.
व.२० ।

भूतविद्या । स्त्री । अष्टविधतन्त्रान्वतमन्त्रे ।
सा देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागशङ्खा-
पष्टष्टचेतसां शान्तिकर्मकलिहरणादियुक्तापञ्चम-
नार्थम् । सु.सू.१५. । अपि च — "यद्भूतविद्या-
चाश्च शाकिनौडाकिनौयद्वाः । एतेषां नियमः
सम्यक् भूतविद्या नियम्यते ।" वै.सं.२५. । "ल-
क्षयेद् ज्ञानविज्ञानवाक्छेष्टाबलपीरुपम् । पुरुषो
ऽपीरुषं यच्च तच्च भूतयष्टं वदेत् । भूतस्य रूपम-
तिभाषागत्यादिचेष्टितैः । यस्यायुकारं कुरुते त-
न्नाविष्टं तस्मादिदं । सोऽष्टादशाविधो देवदानवा-
दिविमेदतः । गृह्णाति शक्तप्राप्तपञ्चधादृष्टोः सुरा-
नरम् । शक्तवर्थादृष्टोऽक्षयः दृष्टोर्दानवा यद्वाः ।
गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चौरगाः पुनः । प-
ञ्चम्यां शक्तसममेकादश्यास्तु घनैश्चराः । शक्ताप-
ञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराजसाः । तेषां राजःपिशा-
चाद्या नवहादशपञ्चसु । दशमिं त्रयोऽष्टनव-
भ्योः पितरोऽपरे । शुरुह्वानं प्रायः कालं स-
न्ध्यासु लक्षयेत् ।" वा.उ.४५. ।

भूतवृक्षः । पुं । शफरीवृक्षे । शी.उ.३. गीष्ट ।
रा.नि.व.८ । श्लोणांकवृक्षे । मे. । अलोटावृक्षे ।
(कः) शिषान्तकवृक्षे । ताल्ता गीष्ट । भा. ।

भूतवेशी (श्या) । स्त्री । श्वेतशफालिकावृक्षे ।
प.सू. । निगुण्ड्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भूतशिखाग्रणी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् ।

भूतशिखी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.
निघ. । [निघ. ।

भूतशिफा । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.

भूतसञ्चारः । पुं । यज्ञवेशि । भूतोन्मादे । रा.नि.व.२० ।

भूतसारः । पुं । खदिरसारि । रा.नि.व.८ ।
पृथुशिल्पलोकाकञ्चे । रा.नि.व.६ ।

भूतहन्त्री । स्त्री । बन्ध्याककोटिकां । नौ उद्-
व्यायां । रा.नि.व.१५८ ।

भूतहरः । पुं । शुग्गुलो । रा.नि.व.१२ ।

भूतहा (न्) । पुं । भूर्जहन् । वै.निघ. ।

भूतहारि (न्) । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । रा.नि.
व.१२ । पुं । रत्नकरवीरे । वै.निघ. ।

भूतहासः । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं
—“शब्दादीनाधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदी-
न्द्रियगमे । हसति प्रलपति पुरुषं स शब्धो भूत-
हासार्थः ॥” भा.स.१भ. ।

भूताङ्गुयः । पुं । (Anisomelis mala-
barica.) वनविशेषे । हिं गन्धोज्ज्वान । तै.समे-
री. क्लिन्नरुग्गमि । लवकञ्चे । ८३८७ । रा.
नि.व.६ । वै.निघ.२भ. कास.चि.भूताङ्गुशरसे ।
अपामार्गे । सुकुमारिणी । भू.८७१ इकु. राजि-
कायाम् । रा.नि.व.२३ । तिलकचुपे ।

भूताङ्गुसरसः । पुं । कासाधिकारि रसः ।
यज्ञपारदः १ भ. गन्धः २ भ. तासं ३ भ. सरिचं
१० भ. अम्भभक्ष ४ भ. विषं १ भ. चेतसर्वपं १
भ. । अश्वरसेन भावयेत् । अन्य उन्मादे—पारदः
लौहभक्ष रौप्यभक्ष तासभक्ष सुकाभक्ष प्र. समं ।
हौरं हरितानं गन्धकं सनःशिला तुल्यं शिलाजतु
रसात्रनं अहिफेनं टङ्गणवारः प्र.पारदचतुर्धांशः,
पञ्चलवर्णं प्र. पारदसमभागं । भङ्गराजदन्तीवज्री-
रसैः सङ्घटित्वा पिण्डितं कृत्वा दिनात्सं गजपुष्टे
पचत् । रस.कौ. ।

भूताका । पुं । शरीरे । प्राणिन आत्मनि । मं.

भूताभिषङ्गः । पुं । पिशाचकृतपराभवे । भू-
तावेशजन्यज्वरे । “कामशीकभयाद्युः क्रीधात्
पिषं चयो मलाः । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूत-
सामान्यलक्षणम् । भूताभिषङ्गादुद्वेगो ह्यास्यरीदन-
कम्पनम् ॥” च. । सा.नि. ।

भूतारि । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

भूताली । स्त्री । भूपाटण्या । रा.नि.व.५१ ।
सुशल्या । ताजशूनी । रा.नि.व.७ ।

भूतावासः । पुं । विभीतकह्वे । रा.नि.व.
११ । शरीरे । वै.निघ. ।

भूताविष्टः । चि. पिशाचयुक्ते ।

भूतावेशः । पुं । भूतसञ्चारः ।

भूतावेश (शी) । स्त्री । निर्गुच्छीहवे । नि-
निन्दा गाछ । वै.निघ. । [निघ. ।

भूतावेशालता । स्त्री । चेततुलसीहवे । वै.

भूतिः । स्त्री । हज्जी । रा.नि.व.५ । रीङ्घिलणे ।
भूतणे । गङ्गुगविज्जेष । रा.नि.व.८ । पक्षमांसे ।
वै.निघ. ।

भूति(ती)कः । पुं, स्त्री । यमान्या । छ.च. ।
च.द.अ.सा.चि. धान्यपञ्चन । सू.वि.३०ष. । भू-
निम्बे । ८८२७ । अम. कटफलं । छ.च. । का-
लणे । गङ्गुग । रा.नि.व.८ । च.द.हिक्यावास.
चि.तेजीवतीधृते । कर्पूरे । छ.च. । [च. ।

भूतिपुष्पिका । स्त्री । शुक्लकैतकह्वे । वै.नि-

भूतिसितम् । स्त्री । रौप्यधातो । रा.नि.व.
१३ ।

भूतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशार्कविशेषे ।
अलावभदे । मेटो जाडे । हिं भूतुम्बी. तेल-
सार । गुणाः—कटुकणा सन्निपातघ्नो दन्तार्गल-
दन्तरीषधनुर्वातादिदोषघ्नौ च । रा.नि.व.७ ।

भूटणम् । स्त्री, पुं । अश्वदेशप्रसिद्धगन्धद्रव्यं ।
गङ्गुग, ताम्रकपूत । मं. सुगन्धिरोद्दिप्त । कौ.
परिमलदग्गजाणि । तै.चिप्यगडि । गुणाः—क-
टुतिक्तं वातसन्नापन्नं भूतयहावेशघ्नं विषदीपघ्नञ्च ।
रा.नि.व.८ । च.न.२०ष. । सुरसावद्गुणश्च । सु.
सू.५६ष. ।

भूतेष्टा । स्त्री । कण्ठतुलस्याम् । वै.निघ. ।

भूतीदनम् । स्त्री । बीदनविशेषे । यथा—
“तिललाजादधियवहरिद्रायुक्तमीदनं । भूतीदन-
मु संप्रीकं गुणाः सर्वं पदाद्येव ॥” वै.निघ. ।

भूतोन्मादः । पुं । भूतावेशजन्योन्मादे । नि-
दानम् ।

भूतमम् । स्त्री । खर्वे । इ. च. । [ल.]

भूद्राश्रया । स्त्री । सूषिककण्ठोम् । वै. नि.

भूदरी (रोदु) भवा । स्त्री । चाखुकर्षीलतायाम् । भा. ।

भूदर्या । स्त्री । सूषिककण्ठोम् । वै. निघ. ।

भूदारः (कः) । पुं । शूकरे । चम. । प. सु. । वनशूकरे ।

भूधरयन्त्रम् । स्त्री । औषधपाकार्ययन्त्रविशेषे ।
स्त्रोत्रम् — “बालुकाभिः समन्नाहं गर्ते सूषां र-
सान्विताम् । दीप्तापलैः संवृण्वान् यन्त्रं भूधरना-
मकम् ।” भा. । “वल्कलच्छपपातालदोलाभूधर-
बालुकाः । वकाया यन्त्रमेदाः सुः वज्राभ्यांश्च
सूषकाः ।” श. च. ।

भूधात्री । स्त्री । भूम्यामलम्बा । ई. हे. आननः ।
मं भूयावली । कं चारुनेलि । हिं भद्रभावर ।
ते नैलवसिरिकचेटु । गुणाः — कषाया भस्मा शी-
ता सूत्ररीगदाहृष्टो पित्तमेहघ्नी च । रा. नि. व. ५ ।

भूनागः । पुं । गम्बूधयाम् । शीषके । रा. नि. व. १११८ ।

भूनिम्बः । पुं । (*Swertia chirata*, Syn. *gentiana chirayta*.) किराततिलके । टि. ८२७ । हिं विरायता । ते नैलवेसु । मं चिरा-
हता । रा. नि. व. ६ । गुणाः — तिक्तः ज्वरघ्नः दीप-
नः पित्तप्रसादनः कृमिचर्मरोगघ्नः । अस्य मूल
सधिकगुणम् ।

भूनिम्बादिकषायः । पुं । भूनिम्बगुडची-
मुलनागरकते कषाये । गुणाः — ज्वरे दीपपाचनः
ज्वरादिघ्नश्च । वा. चि. १५५ । [५.]

भूनीपः । पुं । मूकदम्बे । भूडीती । रा. नि. व.

भूपतिः । पुं । हृत्प्रीति । वै. निघ. । कृपभके ।
रा. नि. व. ५ । [घ.]

भूपचम् । स्त्री । सतिताकारे । मृग । वै. नि.

भूपदः । पुं । हवे । श. च. ।

भूपदी । स्त्री । शतदलमल्लिकायाम् । प. सु. ।
श्वेत नगम्बुजाम् । वै. निघ. ।

भूपर्णी । स्त्री । भूषिकिकायां । वै. निघ. ।

भूपलाशः । पुं । चास्कीतगुम्फे । शीपत्राशी
र. मा. ।

भूपाटली । स्त्री । खनामस्यातल्लक्षणे । (हो-
का) पाना । मं भूयपाडलि । कं नैलवाहर
गुणाः — कटूष्ण पारदे प्रयोज्या च । रा. नि. व. ५

भूपाला (ली) । स्त्री । वीषायाम् । वै. निघ.

भूपिठरिका (री) । स्त्री । सोनामुखीति
ख्यातलतायाम् । वै. निघ. ।

भूपुत्री । स्त्री । भूपिठर्यां । वै. निघ. ।

भूपुष्या । स्त्री । भूमिचम्पकवृत्ते । वै. निघ. ।

भूपेष्टः । पुं । राजादनीहवे । विनी गोह ।
रा. नि. व. ११ ।

भूपलः । पुं । मुद्गे । हरितमुद्गे । रा. नि. व. १६ ।

भूवदरी । स्त्री । रुद्रवदरीविशेषे । भूवरीति
कोलापुरप्रान्ते प्रसिद्धा । (मेट्टो) कुल । हिं भूव-
वेर । गुणाः — मधुरास्त्रा कफघातहरी कृष्णा पष्णा
दीपनी पाचनी किञ्चित्पित्तक्षजननी च । रा. नि.
व. ११ । [११.]

भूभुक्ता । स्त्री । भूमिखूरिकायाम् । रा. नि. व.

भूभृत् । पुं । पर्वते । रा. नि. व. २ ।

भूमण्डली । स्त्री । मल्लिकावृत्ते । (एवम मल्लिक-
वृत्तस्यतिभेदे) । वै. निघ. ।

भूमण्डिनी । स्त्री । मल्लिकायाम् । वै. निघ. ।

भूमिः । स्त्री । जिह्वायाम् । चित्ती ।

ई. हे. सा गुणतः पञ्चधा । वत् स्वगुणभूयि-
ष्ठा, काचिदभूयः भूयिष्ठा, काचिदाकभूयः भू-
यिष्ठा, काचिदप्रभूयः भूयिष्ठा, काचिदभूयः भू-
यिष्ठा । तत्र १ सा अश्वत्थती स्थिरा गुर्वी श्ला-
भा कृष्णा वा स्थूलतल्लक्षणा च । २ या स्निग्धा
शीतला खल्वादि का खिग्वशस्वदणकीमलहचप्राया
शुक्ला च । ३ या सखी समा खल्वती अव्यक्तर-
शुक्ला च । ४ या सर्वतोऽसारहृष्टा महापर्वतहचप्राया श्ला-
भा च । ५ या नानावर्णा लघुश्वत्थती प्रविरलाख-
पाखल्लक्षप्ररीष्टा च । ६ या कृष्णा भस्मरासभवर्णा
तनुकचकीटराखल्लक्षप्रप्राया च । तत्राभूयः भू-
यिष्ठायां विरेचनद्रव्याणि, प्रभूयः भूयिष्ठायां व-
मनद्रव्याणि, श्लाकाश्वत्थभूयिष्ठायां संशमनादि,

उभयगुणभूविज्ञानभूभयती भागान् चादहीत ।
भूमिः गन्धर्वरसोपेतत्वान् षड्विधा । षड्भयुक्त-
त्वाच्च स्वभावतएव सर्व्ववीजवती च । सु.सू.१७७.।

भूमि(मी)कदम्बः । पुं । कदम्बविशेषे, भू-
कदम्बे । सं भूमिकदम्बु । कं नैलगडवु । गुणाः
— कटूषः ठण्डः दीपघ्नः हिमः कषायतित्तः पि-
तृघ्नः वीर्यवर्धकश्च । रा.नि.व.८ ।

भूमिकदम्बिका । स्त्री । मण्डोर्ध्वाम्, गौर-
चमुष्णाम् । गु.छीरी । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

भूमिकालिका । स्त्री । गोधूमिकाशके । वै.

भूमिकुशाण्डः । पुं । विदारिकन्दे । ऊँ हे-
कुशङ् । प.सु. ।

भूमिखर्जु(ज्जूरिका (री) । स्त्री । क्षुद्र-
खर्जुरीवत्, भूखर्जूरिकायाम् । छोटि छेजूर ।
रा.नि.व.११ । See खर्जूरी ।

भूमिगमः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

भूमिचम्पकः । पुं । (Koenferia rot-
unda.) भूचम्पके । ऊँ हेटापा । हिं चण्डमूल ।
श.च. । अस्य मूलं व्रणपाककरम् ।

भूमिच(चा)री । स्त्री । आशुकर्षीखतायां ।
भूमिकारि । रा.नि.व.३ ।

भूमिच्छत्र(त्र)म् । स्त्री । भूखितच्छत्राके,
संस्वेदत्रयाके । ऊँ रुण्ड छत्र । वै.निघ. । भा.
पु.१भ.शा.व. ।

भूमिजः । पुं । भूमिकदम्बे । रा.नि.व.८ ।
भूमिजगुगुली । भूनासि । गीष । रा.नि.व.१२।
१२ । यवचारि । (मारा) । वै.निघ. । स्त्री । स्वर्य ।
गौरमुवर्णशके । रा.नि.व.७।१२ ।

भूमिजगुगुलुः । पुं । चाशुपुरगुगुली । न-
दिशक्तुगुगुलु । भूमिजगुगुलुः काशीदेशे प्र-
सिद्धः । गुणाः—शीरश्मदः तित्तकटूषः कफवात-
घ्नः भूतघ्नः मेध्यः सुगन्धिश्च । रा.नि.व.१२ ।

भूमिजम्बुः (ज्बूः) । स्त्री । क्षुद्रजम्बूविशेषे ।
वनजाम्, ऊँ हेकाम् । र.मा. । सं क्षुद्रजम्बू । कं
किरुनेरिलु । गुणाः—कषाया मधुरा श्लेष्मिपित्ती
हृद्या संघाह्निषी हृत्कण्ठदोषघ्नी वीर्यपुष्टिदा च ।
रा.नि.व.११ ।

भूमिजम्बुका । स्त्री । नागरजम्बू । नाशक-
लेष् गोष्ठ । क्षुद्रजम्बूवत् । भम. ।

भूमिदण्डा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवत् । वै.निघ. ।

भूमिपिशाचः । पुं । ताक्षवत् । हारा. ।

भूमिपुत्रः । पुं । श्लोणाके । वै.निघ. ।

भूमिमण्डः । पुं । चास्कीतकलतायां । षट्-
पादिकावति लोके । शमनमाली, शोणमाली ।
र.मा. । [बाम् । रा.नि.व.१० ।

भूमिमण्डपभूषणा । स्त्री । माधवीलता-

भूमिमण्डा । स्त्री । शारदमल्लिकायां । र.मा. ।

भूमिलम्बा । स्त्री । शङ्खमोकण्डाम् । उक्ताप-
त्राक्षिता । वै.निघ. ।

भूमिलता । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । वै.निघ. ।
किञ्चुलकायाम् । कैंटोटा । भेष.वीर्यसमे । च.द.
हृष्य.चि. । [वै.निघ. ।

भूमिलवणम् । स्त्री । मल्लिकावर्णं । (मारा) ।

भूमिलेपनम् । स्त्री । गोमये । ह.च. ।

भूमिवल्ली । स्त्री । मार्कण्डिकावतायाम् । ऊँ हे
आशना, कैंकटानविदेशश्च । भा. । See मा-
कण्डिका । [व.१.८ ।

भूमिशयः । पुं । वनचटके । शोठारि । रा.नि.

भूमिसम्युटः । पुं । शरावादी । वै.निघ.
कास.चि. ।

भूमिसरः । पुं । श्यामाकलणं । वै.निघ. ।

भूमि(मी)सहः । पुं । शाकवत् । हिं भूरस-
ह । गुणौ—शीतलः रक्तपित्तघ्नः । भा. ।

भूमिस्यक् । पुं । मानुषे । मे. । अमे । खञ्जे ।
श.र. । [वै.निघ. ।

भूमिस्फोटः । पुं । भूच्छत्राके । ऊँ हेछाट्टु ।

भूमिषण्डः । पुं । शारदमल्लिकायाम् । काठे-
भाक्षका । र.मा. ।

भूम्याङ्ग(ङ्)स्यम् । स्त्री । स्वनामख्यातकृपे ।
हिं भूँ इतखड् । कासवदा, एलहडि इति देश-
विशेषे ख्यातम् । गुणाः—तिक्तसं ज्वरकृशस-
मि नहरञ्च । रा.नि.व.४ ।

भूख्यामलकी (ली) । स्त्री । भूखाचाम् ।
 छुँहे आमला । रा.नि.व.५ । सुषल्या । छाल-
 गुली । प.सु. । [व.२३ ।

भूख्याडली । स्त्री । अपराजितायाम् । रा.नि
भूख्युदराश्रया । स्त्री । भूषिककर्णलता-
 याम् । भूषाकागिलता । वै.निघ. ।

भूरि । स्त्री । सुवर्णे । भस. ।

भूरिगन्धा । स्त्री । सुरानामगन्धस्ये । भूरा
 गोःसी । रा.नि.व.१२ ।

भूरिगः (मः) । पुं । गर्हमे । रा.नि.व.१६ ।

भूरिचन्द्रः (तेजाः) । पुं । सुवर्णे । रा.नि.व.
 १३ । [गोष्टि । रा.नि.व.६ ।

भूरिदुग्धा । स्त्री । हृषिकालीहवे । विष्ठाति

भूरिधरः । पुं । गर्हमे । रा.नि.व.१६ ।

भूरिनिष्कम् । स्त्री । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ ।

भूरिपत्रः । पुं । ऊषरहणे । उषरकृण । रा.
 नि.व.८ । [नि.व.४ ।

भूरिपुष्पा । स्त्री । शताङ्गाचुपे । उल्फा । रा.

भूरिप्रेमा (नः) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । रा.
 नि.व.१६ ।

भूरिफली । स्त्री । पाण्डुरफलयां । रा.नि.व.५ ।

भूरिफिना । स्त्री । चर्मकषायां । र.मा. । सा
 गहवे । वै.निघ. ।

भूरिवला । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

भूरिमञ्जरी । स्त्री । श्वेततुलसीहवे । रा.नि.
 व.१० ।

भूरिमञ्जी । स्त्री । अम्बुशया । रा.नि.व.४ ।

भूरिमायः (युः) । पुं । प्रगालि । भस. । स्त्री
 (या,युः) । प्रगाल्याम् । रा.नि.व.१६ ।

भूरिमूलिका । स्त्री । अम्बुशयां । वै.निघ. ।

भूरिरसः । पुं । इतहवे । भा. । [निघ.

भूरिलम्बा । स्त्री । शितापराजितायाम् । वै.

भूरुण्डी । स्त्री । इक्षिगुह्यीहवे । शक्तिङ्कट्ट ।
 भस. । महाकरञ्ज । आदित्यभक्तायाम् । वै.निघ. ।

भूरुहः । पुं । हवे । श.सा. । चक्रेनहवे । श.
 लहवे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भूरुहा । स्त्री । मांसरीहिण्याम् । दूष्यायाम् ।

भूरुहः । पुं । किञ्चुलके । केँटा । भेष.भस.
 चि. ।

भूर्जः (पत्रः, वृक्षः) । पुं (Betula blag-
 pattra.) The birch. खनामख्यातहवे । श-
 कपादः, फेटक इति हिमाचलदेशे प्रसिद्धः । छु-
 ङ्खिगण्ड, डोङ्गण्ड । हिं भूजपत्र । वम्. भूज-
 पत्र । र.मा. । गुणः—कटुकषाकोणः भूतरत्ना-
 करः त्रिदोषघ्नः पथ्यश्च । रा.नि.व.६ । कश्चक-
 पितरत्नघ्नः मेदोविषहरश्च । भा. ।

भूर्जग्रन्थिः । पुं । तहचयस्यी । च.सू.३३
 प्रदेहः । "ग्रन्थिश्च भूर्जः ।"

भूर्जपत्रकः । पुं । शाखोटहवे । शाङ्कः
 गोष्टि । रा.नि.व.६ ।

भूलम्बा । स्त्री । शङ्खपुष्पां । रा.नि.व.३ ।

भूलता । स्त्री । किञ्चुलके । हि.च. ।

भूयमी । स्त्री । क्रमशमीहवे । वै.निघ. ।

भूययः । पुं । विज्जवासिजन्तुमात्रे, गोधानक-
 लादौ । गुणाः—गुरुः पृथुः सधुरः क्षिप्रः वा-
 तघ्नः शुक्रलघुः राज. । [नि.व.११ ।

भूयेलुः । पुं । भूकर्वदारि । छुँईछालता । रा.

भूयणार्हम् । स्त्री । स्वर्णे । मी.कि.के । प्रगालि
 वै.निघ. । [छ । वै.निघ. ।

भूषि(स)ता । स्त्री । लालहवे । खोटाकाड

भूस्तृणः । पुं, स्त्री । गन्धहणे । गन्धसावेति
 सुका. । गन्धकृण । "सौगन्धिकं भूस्तृणकः"
 गुणाः—"भूस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णं रिवनं
 लघु । विदाहि दीपनं कृचमनेत्रं सुखशीघ्रनम् ।
 अथर्वं बहुविट्कच पितरत्नप्रदूषणम् ॥" भा.म.
 ३भ.सू.घा.चि. ।

भूस्थः । पुं । गच्छप्याम् । मनुष्ये । वै.निघ. ।

भूस्थक् । पुं । मानुषे । हि.च. ।

भूखिदः । पुं । घनाश्रया खेदविशेषे । छिख-
 दः । विधिः—"अथानस्य प्रमादित्यं घनाश्रयम्"

श्रीं शिलां । तापयित्वा मादतस्ते दाहमिः संपदी-
पितेः । न्यपोस्तु सख्यां नङ्गारान् प्रीत्य चैवी च वा-
रिवा । सां शिलामय कुर्वीत कौशेयारिकसंल-
रान् । तस्यां खभक्तसञ्चाङ्गः खपन् खियति ना
सुखम् ॥” च.म.१४५ ।

भृञ्चित् । पुं । शकृत् । तिका ।

भृकुटी । स्त्री । मल्लूकजातीयकीटः । सु.कल्प.
८५ । See कौटः ।

भृगु(ङ्ग)जा । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ.जी.षञ्च.वि.खमङ्गादिकषाधे, आस.वि.
सिंछादिकषाधे ।

भृगुभवा । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृगूङ्गका । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गम् । स्त्री । लघि । ण्डुश्चक् । प.सु. । सि.
श्री.अश्व.वि. । भेष.वाल.वि. । “भृङ्गीभृङ्गनिशा-
करः ।” अश्वके । रा.नि.व.१३ । च.द.रा.य.वि.
लवङ्गाद्यचूर्णे ।

भृङ्गः । पुं । भृङ्गराजः । भौमराजः । रा.नि.व.६ ।
च.द.वाल.री.वि. । र.सा.सं.सुधावतीगुण्यां । भ-
मरे । र.सा. । पक्षिविशेषः । किङ्ग वा भौमराज
पावी । रा.नि.व.२३ । भासगुणाः—मधुरं कि-
ण्ठं कफयुक्तवर्धनम् । रा.नि.व.१७ । भृङ्गरीले ।
भौमकल । श.र. ।

भृङ्गकः । पुं । धूम्राटपविणि । भृङ्गराजपवि-
णि । किङ्ग वा भौमराज पावी । श.र. ।

भृङ्गसुखी । स्त्री । भृङ्गाहायाम् । नं भमरमा-
लि । कं उपगुहः । गुणाः—कटुष्ठा तित्ता दीप-
नरीलनी च । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गजम् । स्त्री । भृगुकाष्ठे । र.सा. ।

भृङ्गजा । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गपर्यिका । स्त्री । सुलैलायाम् । श.च. ।

भृङ्गप्रियः । पुं । धूलिकदम्बे । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गप्रिया । स्त्री । माधुरीलतायां । रा.नि.व.
१० । [निघ.]

भृङ्गवन्धुः । पुं । कुन्दवत् । कदम्बवत् । वै.
निघ.

भृङ्गमारिः (री) । स्त्री । कैविकापुष्पवत् ।

[नि.व.१० । See कैविका ।

भृङ्गमूलिका । स्त्री । भृङ्गाङ्गा । जम्बवत्-
नी । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गमोही (इण) । पुं । चम्पकवत् । रा.नि.
व.१० । खर्णचम्पके । वै.निघ. ।

भृङ्गरजः (जा) । पुं । भृङ्गराजः । भा.म.४
भ.कर्णरी.वि. । “प्रस्यं भृङ्गरजस्य च ।” च.टी.भ. ।

भृङ्गरा । स्त्री । भृङ्गराजः । केशराजः । हिं भा-
रा । भा.र.भ. ।

भृङ्गराजः । पुं । (Wedelia calendula-
cea. Syn. C. Verbesina.) स्वनामख्यात-
पत्रशाकविशेषः । भौमराजः । हिं भाङ्गरा, भम-
रिया । नं पिबलसाका । तं गुण्टकलगरवेष्टु ।
वस्. पिबलभांरा । गुणाः—कटुमिक्तः रुचः उ-
ष्णः वातकफघ्नः केश्यः त्वण्यः क्षमिथासकासशो-
थामपाण्डुघ्नः रसायनी दन्त्यः वल्यः कुष्ठविशि-
रीरोगघ्नश्च । भा. । अमरे । भौमराजपविणि ।
नं । अयं प्रतुदः कषायः मधुरः रुची वातजनक-
श्च । सु.म.४६५ । केशराजः । केशराजः । नं
लभृङ्गराजः । धूम्राटपविणि । कि.७ । दाहचि-
नोति ख्याति सुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

भृङ्गरि(री)टः । पुं । लोहः । र.स.र.रसायने ।

भृङ्गरौलः । पुं । कौटविशेषः । भौमकल ।
तिका ।

भृङ्गवज्रभः । पुं । धाराकदम्बः । कृत्तिकदम्ब ।
भृकदम्ब । कृत्तिशः । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गवज्रभा । स्त्री । भूमिजम्बवत् । वनकान्ति ।
रा.नि.व.११ । तरुणीपुष्पवत् । रा.नि.व.१० ।

भृङ्गवृक्षः । पुं । भृङ्गराजवृक्षः । भौमराजः ।
भा.म.४५, सुखसुखितिका.वि. । “स्वरसंभृङ्गवृक्ष-
णाम् ।”

भृङ्गसङ्घत् । पुं । कुन्दपुष्पवत् । वै.निघ. ।

भृङ्गसोदरः । पुं । केशराजः । केशराजः ।
तिका । [वै.निघ.]

भृङ्गा । स्त्री । भृङ्गराजः । लघि । प्राक्किणि ।

भृङ्गानन्दा । स्त्री । यूथिकायां । पृथङ्गरे ।
रा.नि.व.१० । [ले. आसफली । रा.नि.व.२१ ।

भृङ्गाभीष्टः । पुं । भावः । स्त्री । आसमुक्

भृङ्गारम् । स्त्री । लङ्के । खर्षे । रा.नि.व.१२।
१२ । पुं । भृङ्गराजि । जटा । नालसुखजलपाच-
विशेषे । शीङ्गु । च.सू.१५.अ. ।

भृङ्गारकः । पुं । भृङ्गराजवत् । वै.निघ. ।

भृङ्गारिः । स्त्री । केविकापुष्पवत् । मरमरारि-
वत् । रा.नि.व.१० । पुं । भृङ्गराजि । स्त्री । लव-
ङ्गे । [हि.च. ।

भृङ्गारिका (री) । स्त्री । किङ्कीकौटे । अम. ।

भृङ्गार्कः । पुं । भृङ्गराजवत् । वै.निघ. ।

भृङ्गाक्षः । पुं । भृङ्गराजनुपि । जीमतांज ।
जीवके । रा.नि.व.४।५ । लवङ्गे । वै.निघ. ।

भृङ्गाक्षा । स्त्री । मूलशकविशेषे । मं मरमर-
स्त्री । कं उपशक्ते । अङ्गवीथील इति कीङ्क्षे ।
गुणाः— कटूणा तित्ता दीपनरीचनी च । रा.नि.
व.७ । [महारसि ।

भृङ्गिः । पुं । भृङ्गराजि । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि. ।

भृङ्गिका । स्त्री । इन्द्रगोपकौटे । वै.निघ. ।

भृङ्गिणी । स्त्री । वटीवत् । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गि(ङ्गे)रिटिः । स्त्री । भृङ्गाम् । चिका. ।

भृङ्गी । स्त्री । अतिविषायां । आठहेठ । वटी-
वत् । रा.नि.व.११ । भृङ्गायाम् । डाङ् । वै.निघ.
२भ.अलकञ्च.चि.गुण्यदि. । तन्नामकमलिका-
यां । कुमित्रे पोर्णक । इन्द्रगोपकौटे । वै.निघ. ।
पुं (इन्) । वटीवत् । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गीगृहम् । स्त्री । भृङ्गीमालकाग्रह । कुमि-
त्रे चाक । वै.निघ.२भ.र.पि.चि.नस्ये । [११ ।

भृङ्गीफलः । पुं । आसातकवत् । रा.नि.व. ।

भृङ्गष्टः । पुं । आसवत् । वै.निघ. ।

भृङ्गेष्टा । स्त्री । घृतकुमार्यां । रा.नि.व.५ । भा-
र्यां । रा.नि.व.६ । काकजम्बूवत् । रा.नि.व.११ ।
तरणोपुष्पवत् । रा.नि.व.१० । [उणा. ।

भृञ्जनः । पुं । भञ्जनपात्रे । भाञ्जना शाला ।

भृशङ्गवः । पुं । नासारोगमर्दे । लज्जणम्—
“तीक्ष्णभासादभोगाभ्यामवततयादिभिः । वात-
कोपिमरत्वेनो नासिकातरुणास्थानि । विघटित-
मिलः कुशो रक्तः शृङ्गाशकं वज्रतः निवृत्तः”

कृतेऽत्यर्थं लवण्यं स भृशङ्गवः ।” वा.उ.१२.च. ।

भृशपत्रिका । स्त्री । महानील्यां । रा.नि.व.४।

भृशत् । पुं, स्त्री । पाषाणे । श.र. ।

भृष्टः । चि । भर्जिते । भाञ्ज । हि.च. ।

भृष्टकुलत्यः । पुं । भर्जितकुलत्यके । भाञ्ज ।
कूर्वाति कलाश । स ज्वरे स्वेदीकृतमहरः । सा.को.
ज्व.क्रि. ।

भृष्टचणकः । पुं । भर्जितचणके । [छात्रा
भाञ्ज । मं फुटाभुञ्ज । कं पुरुकडले । गुणाः—
रुच्यः वातघ्नः रक्तदीपकत् वीर्याण्यः लघुः कफघ्नः
शैत्यापहारकश्च । रा.नि.व.१६ ।

भृष्टतण्डुलः । पुं । भर्जिततण्डुले । सिक्क चा-
उल । गुणाः—“सुगन्धिः कफहा रुच्यः पित्तघ्नो
भृष्टतण्डुलः ।” राज.१५. ।

भृष्टतण्डुलानम् । स्त्री । भर्जिततण्डुलसामे ।
सिक्क चाउलेन भाञ्ज । चानभाञ्ज । मुड़ि । गु-
णाः—“भृष्टतण्डुलजघानं लघु वज्रिप्रदीपनम् ।”
राज.१५. । [गुणाः सत्याशब्दे स्याः ।

भृष्टमस्यः । पुं । भर्जितमस्यः । भाञ्ज । भाञ्ज ।

भृष्टमांसम् । स्त्री । घृतादिभर्जितमांसे । भा-
ञ्ज । भाञ्ज । गुणाः—विदा । रक्तवातादिदोष-
क्षयः । रा.नि.व.१७ ।

भृष्टसृत् । स्त्री । अग्निः । दग्धश्चिकित्सा
याम् । पोण्डि । भाञ्जि । च । अ. ।

भृष्टयवः । पुं । भर्जितयवः । घानायाम् । भा-
ञ्ज । यव, छात्र । विपिः के । ठिडे । प.सु. ।

भृष्टानम् । स्त्री । भृष्टतण्डुले । मुड़ि । श.च. ।

भेकः । पुं । कृपाशे । रस.चि.१५. । मन्त्रके
याङ् । तन्मांसगुणाः—सद्योबलकरं शस्यतयादा
हृषमहजयकुष्ठच्छर्दिघ्नश्च । राज. । [वि.

भेकटः । पुं । मत्स्यभेदे । ठेठेको गाई । भ.

भेकनिः (नी) । स्त्री । मत्स्यभेदे । भाञ्ज
भाञ्ज । मांसगुणाः—मधुरं शीतलं हृष्यं श्लेष्मका
गुरु च । राज. ।

भेकपर्णी । स्त्री । मन्त्रकपर्ण्याम् । धृत्तकृडि
उत्त. धालकृडि । सा.को. राजादिवीर्ये । मन्त्रि-
ति वदाः ।

भेकभुक् । पुं । सपें । त्रिका ।

भेकमूत्रम् । स्त्री । मण्डूकमूत्रे । दा।०७३ मू-
त्र । र.सा.सं.वज्रशेषने । [च. ।

भेकराजः । पुं । महाभेके । मृद्वराजि । वै.नि.

भेकी । स्त्री । मण्डूकपत्न्या । शुल्कूडि । र.मा.।
भेकपत्रां । अम. ।

भेटुलिः । पुं । वामसको । सु.सं.७७. ।

भेङ्गः । पुं । भवे । त्रिका ।

भेङ्गः (कः) । पुं । भवे । हे.च.। पञ्चवीज । त-
न्नामकतन्त्रकारे । See तन्त्रकारः ।

भेड़ा (ण्डा) । स्त्री । म्बनामख्यातचुपे । मं भे-
डु । कं वेडे । गुणाः — अस्त्ररसा उष्ण यादृशी
अरुचिकारिणी च । रा.नि.व.४ । पञ्चवीज । रा.
नि.व.१० ।

भेड़ी । स्त्री । मेषां । (तेड़ी) ।

भेदः । पुं । भजने । भजन्तव्यीडायाम् । विदा-
रणेनैव व्यथायां । मा.नि. । विरेके । छा।ना।प ।

भेदकः । त्रि । विरेचके । पुं । अस्त्रवेतसे ।
वै.निच. ।

भेदनम् । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । वायु-
जन्यत्रणवेदनायाम् । सु.सं.२२७. । त्रि । भेदके,
अण्डं बद्धं वा मलादिकं पिष्टितम् भित्वाधः पा-
तयति, यथा कटुत्वादि । आशयावदारणे । च.सू.
१८ अ. । पुं । अस्त्रवेतसे । प.सु. । रा.नि.व.६ ।
शकरे । रा.नि.व.१६ । भज्जातके ।

भेदन(नि)कः । पुं । जीरके । वै.निच. ।

भेदनीयवर्गः । पुं । भेदकमहाकषायवर्गे ।
यथा — “सुवह्नाकौकवुकाधिमुखीचिन्ताचित्रकचि-
रविन्तशङ्खिनौशकुलादनीस्वर्णशीरिण्य इति दश-
मानि भेदनीयानि भवन्ति ।” (तेडेड़ी, चैता-
कं वा त्रुकार्क, एरु७, विशलाङ्गनि, नखौ,
चित्रक, करुण, चैतवृक्ष, कट्टेकी, आगीथि-
रुहे । च.सू.४७. ।

भेदाशी (इन्) । पुं । प्रतुदपचिविशेषे । गुणाः
— “स्त्वदीपकरक्षोपां भेदाशी मखदूषकः ।” सु.
सू.४६७. ।

भेदिज्वराङ्गुशः । पुं । ज्वराधिकारे रसः ।

“रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यस्य टङ्गणं । रसतुल्यं
विषं योग्यं मरिचं पञ्चधा विधात् । कटफलं द-
निवीजञ्च प्रत्येकं मरिचान्वितं । ज्वराङ्गुशी रसी
क्षीषः चूर्णयेद्यामसानकं । वटिकां कारयेद्दीमान्
एकगुण्णाप्रमाणिकाम् ।” रस.कौ. ।

भेदिनी । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।

भेदी (इन्) । पुं । अस्त्रवेतसे । रा.नि.व.६ ।

त्रि । भेदकारके । [रोगि] । सु.सं.५७. ।

भेद्यम् । स्त्री । भेदाहं, भेदनीये (विदध्यादी

भेरण्डम् । स्त्री । गर्भधारणे । श.र. । त्रि ।
भयानके ।

भेषजम् । स्त्री । औषधे । रा.नि.व.२० । तत्क
द्विविधं — “स्वस्थस्योजस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्तस्य
रोगनुत् ।” च.सू.१७. । कृष्णजीरके । लावपचि-
यि । जटा. ।

भेषजकल्पः । पुं । औषधयोजनायां । ते च
कल्पा मदनादयः । वा.कल्प.६७. ।

भेषजाङ्गम् । स्त्री । औषधानुपाने । श.च. ।

भैरवीवचा । स्त्री । खनामख्यातवचायां । उ३
४८ । प.सु. ।

भेषजम् । स्त्री । औषधे । रा.नि.व.२० ।

भेषज्यसारः । पुं । उपन्द्रमिश्रकृतसंयुद्धे ।

भोगः । पुं । शालिधान्ये । प.सु. । सम्पूर्णार्हा ।
रा.नि.व.२० । अद्विकणायाम् । सर्पशरीरे । पा-
लने । त्रिका. । कोडे । रा.नि.व.१८ । सपें । हे-
ह । माने । श.र. ।

भोगगृहम् । स्त्री । वासगृहे । हे.च. ।

भोगधरः । पुं । सपें । वै.निच. ।

भोगपिशाचिका । स्त्री । लुधायाम् । हारा. ।

भोगवती । स्त्री । शुक्लवचायाम् । वै.निच. ।

भोगवान् । पुं । सपें । मं. ।

भोगावासः । पुं । वासगृहे । हारा. ।

भोगिगन्धिका । स्त्री । सर्पगन्धायां । वै.निच. ।

भोगिभुक् । पुं । गरुडः । मयूरः । वै.निच. ।

भोगिवल्लभम् । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने । प.सु.।

भोगी । स्त्री । सर्पिण्यां । गर्पकङ्कालिका ।

रा.नि.व.५ । गी (इन्) पुं । सर्पे । अम. ।

भोजनम् । स्त्री । कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरणे ।

अम. । पादोनाहारः । “पादोनं स्थाहीजनम् ।”

रा.नि.व.२० । भोजनान्तकर्मव्यता — “भुक्ता पा-

णिनं घृष्टा चक्षुर्धोर्दि दीयते । अचिरैर्नैव त-

द्वाहं तिमिराणि व्यपोहति । भुक्ताचम्य करं वामं

दत्त्वा कवी ततः पठेत् । भुक्तं माहृन्दहमीन वैशा-

नरमुखिन च । गरुडस्य च कर्णेन समुद्रस्य च व-

ज्रिता । वातापिभक्षिता येन पोती येन महोद-

धिः । यन्मया स्नादितं पीनं तदगर्भ्यं जरिष्यते ।

सुखासीनः खणं तिष्ठन् यावन्न लभते सुखं । भुक्ता

पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । एवञ्चाधोगतं

चात्रं सुखं तिष्ठति जीयति ॥” राज.३५. । See

आहारः, अन्नश्च ।

भोजनकः । पुं । नदीभ्रमातके । प.सु. ।

भोजनपात्रम् । स्त्री । स्वर्णादिनिर्मिताहार

पात्रं । पाकराजः ।

भोजनार्हम् । स्त्री । शालिधान्ये । प.सु. ।

भोजनीयम् । स्त्री । भोज्यद्रव्यमात्रं ।

भोजराजः । पुं । अन्नशास्त्रकारः ।

भोजराजशुक्लः । पुं । रससुधानिधिकारः ।

भोज्यम् । स्त्री । अट्टिवाशान्धतमे अन्ने । रा.

नि.व.२० ।

भोज्यसम्भवः । पुं । शरीरस्थरसधातो । श.च. ।

भोग्यम् । स्त्री । धान्ये । रा.नि.व.१६ ।

भाग्यार्हम् । स्त्री । शालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

भोलिः । पुं । उष्ट्रं । त्रिका. ।

भौतिकम् । स्त्री । मुक्तायां । रा.नि.व.१३ ।

भौमजलम् । स्त्री । पृथ्वीजले । आङ्गलानुपसा-

धारणभेदेन तेषां गुणाः जलशब्दे ख्यताः ।

भौमरत्नम् । स्त्री । प्रवाले । अज्ज । रा.नि.

व.११ ।

[सु.कल्प.२५. ।

भौमसर्पः । पुं । पृथ्वीजातसर्पे, दंष्ट्राविधे ।

भौभीषधम् । स्त्री । पार्थिवीपथे । “सुवर्णं स

मला पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा । मनःशिलासै
मणयो लवणं मेरिकाञ्चने ॥” च.सू.१५. ।

भौर्जयन्त्रिः । पुं । भूर्जयन्त्री । “यन्त्रियं भौ-
र्जः ।” च.सू.२५. । [ज्व.चि. ।

भ्रंशः । पुं । वृत्तादिभ्यः पतने । भा.भा.मनु.

भ्रमः । पुं । चक्राकदस्यैव ज्ञाने । भा.न.१७.

ज्व.चि. । “रजःपित्तानिलाङ्गमः ।” वै.निघ.सू.

च्छां.चि. । सूक्ष्मायाम् । भान्नी । कुन्दयन्त्रे । कू-

ट । त्रिका. ।

भ्रमणम् । स्त्री । पर्यटने । हस्तादिभ्रमणगुणाः

—वातकीपनत्वम् अङ्गस्थेय्यैकरत्वं बलाप्रियवर्गेनत्व-

श्च । राज. ।

भ्रमणी । स्त्री । ऊलीकायाम् । वै.निघ. ।

भ्रमत्कुटी । स्त्री । टणादिकृत्वे । त्रिका. ।

भ्रमरः (कः) । पुं । शङ्खे । अम. । बालसूकि-

के । मे. ।

भ्रमरकीटः । पुं । कुक्षीरकीट, अग्निप्रकृति-

कीटः । सु.कल्प.८५. ।

[रा.नि.व.७ ।

भ्रमरच्छत्री । स्त्री । भ्रमरच्छत्रीलतायाम् ।

भ्रमरत्वचा । स्त्री । भ्रमरच्छत्रायाम् । वन. भ-

वरसाक्षी । वै.निघ. ।

भ्रमरप्रियः । पुं । धाराकदम्बे । र.सा. ।

भ्रमरबान्धवा । स्त्री । शुक्लजातीहवे । वै.

निघ. ।

[नि.व.१० ।

भ्रमरमारी । स्त्री । भ्रमरारिपुष्पहवे । रा.

भ्रमरा । स्त्री । भ्रमरच्छत्रीलतायां । न.व.७.

भ्रमरातिथिः । पुं । चण्डकदम्बे । रा.नि.व.

१० ।

भ्रमरानन्दः । पुं । वकुलहवे । रत्नास्नानह-

वे । इक्षुकीणि । स्त्री । अतिसुक्तपुष्पहवे । रा.

नि.व.१० ।

भ्रमरारिः । पुं । पुष्पहवविशेषे । भ्रमरमारी

इति मालवे प्रसिद्धः । गुणाः—तिक्तः वात(पित्त)-

श्लेष्मज्वरापहः शीथकण्डूकुष्ठप्रणविदोषघ्नश्च । रा.

नि.व.१० ।

[नि.व.८ ।

भ्रमरालम्बः । पुं । भूटये । शृङ्गहृत् । रा.

भमरी। स्त्री। जलकायाम्। पुचदात्रायाम्।
भमर्याम्। गुडलकायाम्। रा.नि.व.२३। भम-
रारिपुष्पहवे। रा.नि.व.१०।

भमरोष्ठः। पुं। वृषुश्लिष्मश्लिष्माकाहवे। वडु-
मोति। छाया। रा.नि.व.८। स्त्री। भा-
र्या। रा.नि.व.११। [वि.व.१०।]

भमरोक्षवा। स्त्री। माधवैलतायाम्। रा.

भमिः। स्त्री। सूक्ष्मायाम्।

भमिका। स्त्री। धातकीहवे। वै.निष.।

भष्टगुदः। चि। गुदभंशरीगणि। च.द.।

भस्यधुः। पुं। नासारीगमिदे। नि.दा.।

भ्राजकः। पुं, स्त्री। तन्नामकपिने। पिड-
विटभय। श.च.। तस्य स्थानं त्वक्। तस्य कथं
कथाप्रकाशकत्वम्। अभ्यङ्गादिक्रियायाश्च पाचक-
त्वम्। सु.सू.२१५.।

भ्रान्तः। पुं। पीतधूलूरहवे। रा.नि.व.१०।

भ्रान्तिः। स्त्री। भमि। सा च रजःपित्तानि-
लजा भवति। "रजःपित्तानिर्लेभान्ति।" शाङ्ग.
पु.६५.।

भ्राम(मि)कः। पुं। सूर्यावर्त्तं। प्रगालि।
पुष्पकप्रक्षरे। मे.। काललौहविशेषे। रा.नि.
व.१२.।

भ्रामरम्। स्त्री। भ्रमराहृतमधुनि। नकुल.१९
५.। इहलतासतलौहं। तदुक्तं ये स्निग्धाश्लनगीला-
भाः पुष्पासवपरायणाः। भ्रमरैर्जनितं तैस्तु भ्रामरं
मधु भण्यते ॥ गुणाः—मधुरं पिच्छिलं कर्णं मुख-
जाड्यहरं जेतवर्णकं। रा.नि.व.१४। "जीतं कषा-
यं मधुरं लघु स्नान् सन्दीपनं लेहनमेव शस्तं। सं-

शीघ्रनस्य व्रणशीघ्रनस्य संरीपणं हृद्यतमश्च कल्पः।
चिदीपनाशं कुरुते च पुष्टिं कांस्ये वा चतुर्भि-
रुच्यते। इहकाभमि शीघ्रनपीनसानां रक्तमर्मह-
सरखातिसारं। रक्तातिसारं च सपित्तरक्तं वृद्धी-
हृत्पाश्चर्यदेऽपि शस्तम्। जेतामये वा यदृष्टौगदे
वा विषे प्रशस्तं भ्रमरैश्चितं यत्। भ्रामरं सघनं
जाड्यभूयिष्ठं मधुरश्च यत्। औद्रे विशिषतो ज्ञेयं
जीतलं लघु लेहनम्। भ्रामरं हस्वसंस्थाने विटपे
सारघं भवेत्। रन्तु तु कौटरे वापि औद्रे तत्र
प्रशस्यते ॥" अत्रि.१८५.। पुं। प्रक्षारमिदे। दूषक
पाथत। मे.।

भ्रामरशर्करा। स्त्री। भ्रामरमधुतशर्करा-
याम्। गुणाः—भ्रामरमधुतल्लाः। रा.नि.व.१४।

भ्रामरी। स्त्री। पुचदात्रौलतायां। रा.नि.व.१
नकुल.१९५.।

भ्रामितः। चि। रोगिणि। रा.नि.व.२०।

भ्रामिताचः। पुं। अश्वस्य वातव्याधिविशेषे।
लघुणं यथा—"वृक्तः पश्चिमकाथेन मण्डलेर्यो वि-
चिह्नते। मन्दशस्य दीनस्य भ्रामिताचो रजोह-
तः ॥" ज.द.५५५.। [चम.।]

भ्राष्टः। पुं, स्त्री। भर्जनपात्रं। छात्रनांछायां।

भ्राष्ट्रजा। स्त्री। खर्परपीलिकायां। वै.निष.।

भ्रुकुटिः। स्त्री। भ्रुवि। वै.निष.।

भ्रुकुटीमुखः। पुं। दर्वीकरसर्पविशेषे। सु-
कल्प.४५.। See सर्पः।

भ्रूः। स्त्री। भूदेशे। दूरु। वै.निष.।

भ्रूणः (कः)। पुं। बालके। गर्भे। चम.।
क्रीवेरे। वावा। रस.र.तिलकछते।

म

मः। पुं। ब्रह्मणि। एकाकीषः। विषे। मे.।

मकरः। पुं। मत्स्याविशेषे। मकरः। "मत्स्यानां
मकरः श्रेष्ठो दीपनी वातनाशनः। रुचिमदः शु-
क्लकरवाग्रोदीपनाशनः ॥" अत्रि.१२५.। त-
न्नामकापिमज्जतिकौटि। सु.कल्प.८५.।

मकरध्वजः। पुं। रसायनाधिकारि शीघ्रधवि-

शेषे। "स्वर्णस्य भागौ वज्रश्च भीतिर्कं कामलोह-
कं। जातोकीषफलं रुच्यं कांस्यकं रसमिन्दुरम्।
प्रवालं कलुरी चन्द्रमशकश्चैकागिकम्। स्वर्णसि-
न्दुरतो मागाश्वत्थरः कल्पयेदुधः ॥" शूर्वा २ उ.
वज्र १ उ. मुक्ता १ उ. लोह १ उ. अश्वत्थ १ उ.
अश्वत्थी १ उ. कशा १ उ. कौमा १ उ. श-
निम्न १ उ. अवात १ उ. श्वनाति १ उ.

क० १ उ. अम १ उ. श्वभिन्त ४ उ. ।
र.सा.सं. ।

मकरन्दः । पुं । मधुनि । प.मु. १ कन्दपुष्पे ।
कुम्भकूटगत गाछ । पत्रकेसरि । रा.नि.व.१० । ली ।
किन्नल्के । रा.नि.व.१० । आसमेदे । कीकिले ।
वै.निघ. । पुष्पारसे । भा. ।

मकरन्दजम् । ली । झीवेरे । वांला । प.मु. ।

मकरन्दवती । स्त्री । पाटलपुष्पवत्वे । श.च. ।

मकरन्दवासः । पुं । धूलौकदम्बे । रा.नि.
व.६ ।

मकराकरः । पुं । कण्टकाकरश्च । श.च. ।

मकरी । पुं । सन्निपातज्वरविशेषः ।

मकुरः (लः) । पुं । वकुलवत् । कोरके । हे.
च. । श.र. । [च.सू.२७७. ।

मकु(कु)लकः । पुं । दलीहवे । अ.टी.र. ।

मकुष्टः (ष्ठः) (कः) । पुं । (Phaseolus
aconitifolius.) वनमुष्टे । वनमुष्टे । हिं सुह-
ट, मोट, सुगानी । तं वनमुष्टवेष्ट । मकुष्टक इति
सालवर्देश प्रसिद्धः । गुणाः — कषायः मधुरः रक्ता-
पित्तघ्नः ज्वरदाहघ्नः पथ्यः रुचिकृत् विदीपहरश्च ।
रा.नि.व.१६ । “सरक्तपित्तकफवातला चोष्णः
कषायो मधुरः प्रदिष्टः । शरीरे सुशोथी गुदकौल-
गुणः मकुष्टकः सर्वगदान् निहन्ति ॥” अचि.१५
अ. । तत्सम्पुगुणः — “सकुष्टस्योऽत्यवलः पाचनी
दीपनी लघुः । चक्षुषी ब्रंहणी हृष्यः पित्तशोभास-
रोगनुत् ॥” द्रव्यगुणः । [च.वि.७७. ।

मकेरुकः । पुं । कृमिरीशे, पुरीषकृमिविशेषे ।

मकूलः (लः) । पुं । वातजशूलरीशे । अर्भ-
भोवनान् वातशीणितजशूलानि विशेषः । (हेठान
वाथः) । लक्षणं — “वायुः प्रकुपितः कुर्यात्संकु-
रुधिरं शुतम् । मृताया हृत्किरीवलिशूलं मकूल-
संज्ञकम् ॥” भा.नि. ।

मकुलम् । ली । शिलाजतुनि । श.र. ।

मकोलः । पुं । खटिकायाम् । थुडि । विका. ।

मखप्रभुः । पुं । हहसीमलतायाम् । वै.निघ. ।

मखानम् । ली । पद्मबीजघटशबीजे । हिं म-
खाना । “मखामं पद्मबीजामं पानीयफलमित्य-

पि ।” गुणाः — “मखामं पद्मबीजस्य गुणैकमेव
विनिर्दिशेत् ॥” भा. । [चि.मृतादिगुण्यं ।

मगधम् । ली । पिप्पलीसूत्रे । वै.निघ.शरी.

मगधजा । स्त्री । पिप्पल्याम् । पिप्पूला गाछ ।
वै.निघ.वि.ज्व.चि. ।

मगधजाफलम् । ली । पिप्पल्यां । पिप्पूला ।
च.द.गुण.चि.भार्गीषट्पलकृते ।

मगधा । स्त्री । पिप्पल्यां । प.मु. । वै.निघ.२
भ.कर्णकज्य.चि. । [सि.यो अप्रिमान्याचि. ।

मगधोद्गवा । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ ।

मघम् । ली । शीघ्रघे । पुष्पविशेषः । श.र. ।

मघा (वी) । स्त्री । शीघ्रपविशेषः । घरणिः ।
धाम्यविशेषः । मे. ।

मङ्गलच्छदा (च्छायः) । स्त्री, पुं । इक्ष-
मचवत् । पाकूड गाछ । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

मङ्गलप्रदा । स्त्री । हरिद्रायां । शरीवत्वे । वै.

मङ्गला । स्त्री । शुकदूर्वायां । श.र. । हरिद्रा-
यां । रा.नि.व.६ । नीलदूर्वायां । रा.नि.व.८ ।
करञ्जमेदे । श.च. । मङ्गलागुरुणि । रा.नि.व.१२ ।
हृत् । हहौ । वावसायायाम् । वै.निघ. । [१२ ।

मङ्गलागुरु । ली । मङ्गलागुरुणि । रा.नि.व.

मङ्गल्यम् । ली । दधनि । अम्रदधनि । मे. ।
खर्णे । सिन्दूरे । रा.नि.व.११ । कणागुरुकां ।
प.मु. । शीखण्डचन्दने । (थुल ५ न । रा.नि.
व.१२ । पुं । बिल्ववत् । र । समूके ।
रा.नि.व.१६ । जीवकपुष्पे । रा.नि.व.५ । भारि-
केलवत् । कपिलवत् । रा.नि.व.११ । रीटाकर-
णे । रा.नि.व.८ । अश्वत्थवत् । मे. । जलमधुक-
वत् । वै.निघ. । [वा.व. ।

मङ्गल्यकः । पुं । समूकलाये । भा.पू.१७.

मङ्गल्यकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्पां । भा. [टा. ।

मङ्गल्यनामधेया । स्त्री । जीवकीवत् । अ-

मङ्गल्यपुष्पी । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् । वै.निघ. ।

मङ्गल्या । स्त्री । चीडानामदेवदारुमेदे । प्रि-
यङ्गी । मङ्गलागुरुणि । रा.नि.व.१२ । डेमपुष्पां ।
समूरे । मूल्यां । मूर्गा । र.भा. । हहौ । रा.नि.

६.५१२३ । शमीवले । रा.नि.व.८२३ । अथःपु-
र्याः । ८८१३ कैऽकि । गीरीचनया । हरिटा-
यां दृक्षायां । प.सु. । शक्तवचायां । रा.नि.व.
८ । मावपण्यां । रा.नि.व.२१२३ । जीवनीखता-
यां । वचायां । ऋहो । रा.नि.व.३५१६१२३ । म-
हाचलायां । रा.नि.व.२३ । सत्तिकापुण्यवत् । सु-
द्रपण्याम् । वै.निघ. ।

मङ्गल्यागुह । क्ली. । स्वमात्रा कैदारदेशे प्रसि-
द्धागुहणि । गुणाः — शीतलं गन्धार्थं योगवाह-
कञ्च । रा.नि.व.१२२ । [नि.व.५ ।

मङ्गल्याह । स्त्री । चायमाणावतायां । रा.
मङ्गरः । पुं । सखाविशेष । शा.७ । भा.३ । वै.
निघ. । [हा.३ ।

मङ्ग(ङु)णम् । क्ली. । जडाचार्यं । को.श्रया ।

मच्छः । पुं । गन्धसासान्यं । श.र. ।

मञ्जकृत् । क्ली. । अस्थनि । हे.च. ।

मञ्जगतज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरविशेषः ।
मञ्जशितभद्र । लक्षणं यथा — “तम.प्रवेशनं हि-
का कासाः शैथ्यं वसितया । अलदाहो महाश्यासः
सन्ध्यादश मञ्जशः । मञ्जगते क्रिया नोक्तो मरणं
तत्र भाषितम् ॥” वै.निघ. । [निघ. ।

मञ्जदमनी । स्त्री । वन्याकर्कटिकायां । वै.

मञ्जनम् । क्ली. । खाने । जटा । मञ्जायां ।
श.च. । [शिवदुष्टे । भैष.वा.३ ।

मञ्जफलम् । क्ली. । साजफलमिति प्रसिद्धं व-

मञ्जरः । पुं । तृणविशेषः । मा.छूत्र. ३७ । सं-
पवनाः कं नृले । गुणाः — अधुरः धनुदुग्धकरश्च ।
रा.नि.व.८ ।

मञ्जसमुद्भवम् । क्ली. । शुके । हे.च. ।

मञ्जा (न) । पुं, स्त्री । इच्छादेरन्तःसारभागे ।
मा.३ । अम. । अस्थः शुद्धखंडभागे । स च जा-
न्वस्थिमध्यः तस्य कथं पूरणम् । “खंडाऽस्थः शु-
र्विवरे स्यात् स मञ्जा कथितो बुधैः ।” भा.पाद-
दारीचि. । “अस्थि यत् स्वाग्निना पक्वं तस्य सारी
भवेदनः । यः स्नेदवत् पृथग्भूतः स मञ्जलिभिर्धो-
यते ॥” इति स्वरूपम् । मञ्जस्थानं यथा — “स्थू-
लास्थिषु विशेषेण मञ्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः ।” भा.

दतीया मेदीधरा नाम, मेदीहि सर्वभूतानामुह-
रस्थमवस्थिषु सङ्घस्य मञ्जा भवति । सु.शा.४५ ।
अस्थिसारी । औपिदि भा.३ । रा.नि.व.१८५ गुणाः
— “यस्य यस्य फलस्वहे वीर्यं भवति याहशं । त-
स्य तस्यैव वीर्येण मञ्जानमपि निर्दिशेत् ॥” सु.श.
४६५. । मञ्जगुणाः — “बलगतसङ्गेषमेदीमञ्ज-
विवर्धनः । मञ्जा विशेषतोऽस्याश्च बलकृत् स्नेहने
हितः ॥” च. । वातघ्नो पित्तकफघ्नकरो मांस-
तुल्यगन्धरूपा च । कुम्भीरमहिषमञ्जगुणाः — स-
धरा वृहणी वन्या च । मञ्जसत्त्वगुणाः — शैथ्यमुष्ण-
त्वञ्च । राज. ।

मञ्जा(नु)गतम् । क्ली. । काण्डभग्ननामास्थि-
भङ्गरीणे । “अप्यवयवोऽस्थि मञ्जमुपविष्य मञ्जा-
नमुन्नच्छति ।” सु.नि.१५५. ।

मञ्जाजः । पुं । भूमिजगुण्यौ । रा.नि.व.११ ।

मञ्जामेहः । पुं । मञ्जसतपसेहः । निदा. ।

मञ्जारजाः । पुं । गुग्गुली । वै.निघ. ।

मञ्जावहस्तातः । पुं । मञ्जभातुवाहकना-
शाम् । तस्य मूलम् अस्थिनि सकथयथ । च.पि.
५५. ।

मञ्जारसः (सारः) । पुं । शर्करा । रा.नि.व.
१८ । सप्तलायाम् । धनशोदिदशत । वै.निघ. ।

मञ्जासारम् । क्ली. । जातीफलः । रा.नि.व.१२ ।

मञ्जिका । स्त्री । लज्जनाकन्दे । वक्रास्त्रियाम् ।
वै.निघ. ।

मञ्जकपत्री } स्त्री, क्ली । मुरपत्रायाम् ।

मञ्जिपत्रम् (त्री) } रा.नि.व.१० गुणाः —
तिक्ता उष्णा पित्तला । वषट्ठी । कफवातज्वरकाश-
क्षभिघ्नी । वै.निघ. । [रा.नि.व.१६ ।

मञ्जकाशयः । पुं । मलिकाशयम् । मत्कुणं ।

मञ्जरम् । क्ली. । मुक्तायां । श.र. । तिलकवधे ।
श.र. । मञ्जरी । त्रिका. ।

मञ्जरिः । पुं । वज्रार्थः । अम. ।

मञ्जरी (कः) । स्त्री, पुं । गन्धतुल्यां । प.सु. ।
मुक्तायां । तिलकवधे । श.र. । तुलयां । रा.नि.
व.१० । वेजलतायाम् । अशोकवधे । वै.निघ. ।

मञ्जरीनस्त्रः । पुं । वेत्रसे । वे.उ. । रा.नि.
व.६ ।

मञ्जा । ली । इमे । ह्याम् । ई. च. *

मञ्जिः (जी) । ली । मञ्जयी । चिका ।

मञ्जिफला । ली । कदलीवृक्षे । चिका ।

मञ्जिष्ठः (छा, छिका) । पुं, स्त्री । (Rubia cordifolia. Syn. R. Mañjishthā.)

Indian madder. खनामख्यातलतायां । न-

छिष्टी । प.सु. हिं वम्. मञ्जीठ, जिङ्गिनि ।

ते मञ्जिष्ठतीठी, ताम्रवल्ली । ता. मञ्जिष्टी । फा.

रनास । गुणाः — मधुरा कषाया उष्णा गुरुः व्र-

णमेहज्वरश्लेष्मविषमेन्नरोगघ्नी । च । चोलयोगनी

कौञ्ची सिंहली चेति तद्वेदाः । एताः सर्वा वि-

लोमेन गुणांतरा ज्ञेयाः । रा. नि. व. ६ । सू. चि. १७

च । च. द. वि. ज्व. चि. लाक्षादितैले । “मञ्जिष्ठा से-

न्दराकणो ।” पलाघातकामलासु हिता मूत्रस्त्रीती-

त्रिशीघ्रनी च । फलं यकदीपहरं मूलं चर्मविवर्ण-

ताहरं तिलकालकप्रव । कश्चिद्व्यगुणः ।

मञ्जिष्ठमेहः । ली । पित्तजन्यमहरीमे । च ।

च रोगी मञ्जिष्टीदकप्रकाशं रं हति । सु. नि. ६ च. ।

मञ्जिष्ठायष्टतम् । ली । शरीरव्रणाधिका-

रेष्टतं । “मञ्जिष्ठा चन्दनं सूक्ष्मं पिष्ट्वा सर्पिर्विपा-

चयेत् । सर्वेषामप्रिदग्धानामिन्द्रोपणमिथ्यते ॥”

रस. र. ।

मञ्जिष्ठायतेलम् । ली । क्षुद्ररीगाधिकारे

तेलम् । “मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलङ्गं सयष्टि-

कं । कर्षप्रमाणैरेतेषु तैलेषु कङ्कवं पचेत् । आजं

पयसाद्दिग्धं जनेनैवैवशिना पचेत् । नीलिकापिङ्ग-

काव्यज्ञानव्यङ्गादेव नाशयेत् ॥० श. ।

कल्कार्थे — मञ्जिष्ठा मधुकपपं (मडेल कूत) ला-

क्षा (नाश) मातुलङ्गमूलं (टोबा मूल) यष्टिमधु

प्र. २ तो. कागदुषं १ श. । रस. र. ।

मञ्जुगमना । स्त्री । हस्याम् । रा. नि. व. १८ ।

मञ्जुघोषः । पुं । कपोति । वै. निघ. । [१८ ।

मञ्जुपांठकः । पुं । शुकपक्षिणि । रा. नि. व.

मञ्जुलः । पुं । जलरुद्धपक्षिणि । मी. । तित्ति-

रपक्षिणि । हरिणभेदे । मञ्जीरवले । वै. निघ. ।

ली । मञ्जीर । मञ्जीर । राज. । स्त्री । मञ्जि-

हायाम् ।

मञ्जूषा । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा. नि. व. ६ ।

मङ्ग(ङ्)कः । पुं । शस्यविशेषे । मातृश्रा. कटा ।

मण्डिः (णी) । पुं, स्त्री । स्फटिकावरणे, म-

तादी । चिका । गुणाः — “मण्डिरत्नं सरं शीतं

कषायं खादु लेखनं । चतुष्षष्टि-.....” राज. ।

मञ्जागलसने । मी. । मिश्रायस्यो । चि. यी. मू. कां.

चि. । मंशे, भागे । भा. म. १३. मन्वीकृष्ट. चि. म-

णिवन्धे । ई. च. । योन्यवभागे । श. र. ।

मणिकण्ठः । पुं । चासपक्षिणि । वै. निघ. ।

मणिकाननम् । ली । माने । कपे । श. र. ।

मणिच्छिद्रा । स्त्री । मेदायां । प. सु. । रा.

नि. व. ५ । महामेदाग्राम् । मञ्जाग्राम् । वै. निघ. ।

मण्यभकौषधे । मी. । [व. १६ ।

मणितारकः । पुं । सारसपक्षिणि । रा. नि.

मणितुण्डः । पुं । लघायाम् । वै. निघ. ।

मणिपूरम् । ली । चामाशयकुण्डे ।

मणिवन्धः । पुं । करसूत्रे । शोडश कलि ।

रा. नि. व. १८ । भा. मन्वी. चि. ।

मणिभावरः । पुं । सारसपक्षिणि । वै. निघ. ।

मणिमयम् । ली । सैन्धवलवले । रा. नि. व. ६ ।

वै. निघ. चास. चि. शिलायवले । [वै. निघ.

मणिमन्दिरम् । ली । मुक्तागृहे । सिंशुकः ।

मणिरत्नम् । ली । हीरके । वै. निघ. । [१९

मणिराग(ज)म् । ली । हिदुले । रा. नि. व.

मणिरामः । पुं । गन्धर्वसालाकचेरि ।

मणिवरः । पुं । हीरकमणः । शोडश. भा.

मणिबीजः । पुं । दाडिमवले । रा. नि. व. १९

जीरके । वै. निघ. ।

मणीचकम् । ली । चन्द्रार्णवीये । टा. नि. उ.

पा. । चिका । पुं । चन्द्रकामस्यो । वै. निघ.

मन्मरुद्धपक्षिणि । मञ्जुपांठो । हारा. ।

मणीवकम् । ली । पुष्पे । ई. च. ।

मण्डपी । स्त्री । क्षुद्रोपिदिकायां । रा. नि. व.

मण्डूरम् । ली । मञ्जूरि । मञ्जूरि । वै. निघ.

मण्डः (कः) । पुं । वटका. कारायक. निघे

हिं मांहा । यथा — “समितां मण्डयदायै जलैर्नो

समयेत् । अस्मात् बटकङ्कला पचेत्सर्पिषि नी-
लम् । एलाखड्गकूर्परमरिचाबीरलङ्कते । मण्ड-
कला सितापाके ततस्त्रय समुद्धरेत् । अयमका-
ः संसिद्धौ मण्ड इत्यभिधीयते ॥” गुणाः—“म-
ण्डमु बृंहणी इत्यां बल्यः सुमधुरी युक्तः । पिता-
निलहरी बन्धो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ॥” रा.नि.
व.१७ ।

मण्डम् । क्ली, पुं । सारि । पिच्छे । दध्याद्य-
करे । भाङ्, दध्नश्च २५ । क्ली । मनुजि । जे ।

मण्डः । पुं । एरुण्डश्चे । प.सु. । यवादिसाधि-
ससिक्थकरहितद्रव्यविशेषे । शङ्ख, भाङ् । “सि-
क्थकैरहितौ मण्डः ।” स च चतुर्दशगुणानुसा-
धितः सिद्धेः अथात् तण्डुलपरिमाणापिलया ऊन
विश्रगुणजले सिद्धे । “मण्डश्चतुर्दशगुणः ।” च.द.
ज्व.वि. । “जले चतुर्दशगुणं तण्डुलानां चतुष्पलं ।
विपचेत्त्रात्रयेन्यस्यः सभक्तौ मधुरी लघुः । नीरे
चतुर्दशगुणं सिद्धौ मण्डस्वसिक्थकः ॥” प.प्र.२
ख. । गुणाः—“तण्डुलानां सिक्थहीना पेया चा-
प्रिदीपनी । शाङ्खी लघुशीता च पाचनी वा-
तलोमनी । धातूनाञ्च नाड्योनां मृदुत्वस्वदक्त्या-
ता । लघाश्रमाग्नरोपिपातीसारकफदीपका ॥”
वै.निघ. । अष्टगुणवारिसिद्धे मण्डे । स चाग्निमा-
न्ये हितः । सि.या.अग्निमा.वि. । गुणाः—“च-
र्वाधनी वलिविभोचनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धन-
श्च । चरापहारी कफपित्तहृता वायुं जथेदष्टगुणो-
हि मण्डः ॥” राज.२५ । भेके । धून्के । शक-
भेदे । नि. । मनुजि । सारि । पिच्छे । ह.च. ।

मण्डकः । पुं । मण्ड । ज्ञातीपुण्डवे । पिटक-
विशेषे । हिं मोंडा । “वारिणा कीमलाङ्कला-
समितां साधु मद्ध्येत् । हस्तचालनया तस्या खी-
र्नीं सख्यं प्रसारयेत् । अथोसुखघटस्थैतां विस्त्र-
ताम्लिपेवहिः । मृदुना बहिना साध्यः सिद्धौ
मण्डक उच्यते ॥ दुग्धेन सात्यखण्डेन मण्डकं भ-
क्षयेन्नरः । अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा
... ॥” गुणाः—“मण्डको बृंहणी इत्यां बल्यो क-
विकरी शब्दः । पाकेऽपि मधुरी शाङ्खी लघुर्दोषव-
धापहः ॥” भा. । लोभूी = लेची ।

मण्डनः । पुं । मधुमाधवीलतायाम् । वै.निघ.
२२.शैलूषादिचूर्णे ।

मण्डपः । पुं । माधवीलतायाम् । वै.निघ. ।

मण्डपा । स्त्री । निषाम्यां । रा.नि.व.१६ ।

मण्डपारोहः । पुं । सुखालो । रा.नि.व.७ ।

मण्डपी । स्त्री । चद्रपनोपीदक्षा । कूटप्रथ-
भूहे । रा.नि.व.७ ।

मण्डयन्तः । पुं । पत्रे । उषा. ।

मण्डरी । स्त्री । सुर्वेरिकायाम् । हारा. ।

मण्डल(क)म् । क्ली । पिटकवन्मण्डलयुक्तच-
र्वारीने । ठाका दाश । कौठरीने । शीतपित्तरी-
ने । रा.नि.व.२० । मा.नि. । मखीनामण्डल्यं ।
श.च. । पुं । उददरीने । सर्पभेदे । तपेऽङ्ग ब्रह्म-
बन्धभेदे । “मण्डलं वेदनाकारं विदध्यादिति ल-
क्षणं ।” सु.स.१८५. । कुकुरे । चिका । अष्ट-
त्वारिंशद्विसेष । ४८ दिन । “संख्या मण्डलं
पञ्चादकी निष्काशयेत्ततः ।” अर्कचि. ।

मण्डलच्छदा । स्त्री । शुक्रपुनर्नवायाम् । वै.
निघ. । [रा.नि.व.३ ।

मण्डलपत्रिका । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

मण्डलपुच्छकः । पुं । तन्नामक्रपाण्डुरकी-
टि । सु.कल्प.८५. । ति हले । वै.निघ. ।

मण्डलशुक्रभाक् । पुं । आनारस इति ख्या-

मण्डलमन्थिः । पुं । कण्ठद्वयनेत्रकीमना-
ङ्गीष मण्डलाकारसर्पौ । सु.शा.३५. ।

मण्डला । स्त्री । कुमायाम् । वृ७कूमाती ।
दृष्टायाम् । वै.निघ. ।

मण्डलाग्रम् । क्ली । मण्डलमिवाग्रं यम्यति ।
स्नानासख्यातयङ्गुलशस्त्रविशेष । उच्यते यथा—
“वक्त्राग्रे मण्डलं वक्त्रज्वरसंस्थानमेष वा । मण्डला-
ग्रस्य जानीयात्प्रमाणं षडङ्गुलम् ॥” सु.स.८५. ।
ड. ।

मण्डली (दन्त) । पुं । वटश्चे । रा.नि.व.११ ।
सर्पे । चिका । गोनसर्पे । रा.नि.व.१८ । क-
णकलासे । ह.च. । विडाले । श.मा. । कर्कटे ।
भीमसर्पजती । “ज्या मण्डलानो भोगाः मण्ड-
ले विविधैश्चताः । प्रांश्वी मन्दमरुताः... ॥” वा.
उ.२६५. । वै.निघ. । तपेऽङ्गः—आदर्भमण्डलमेत-
मण्डलं रक्तमण्डलं चित्रमण्डलं पतङ्गप्रपङ्गमिन्द्र-

मणीमसङ्गगीनसपनसमहापनसवेत्तपचकशिशुका-
मभुकपायकलपपारावतकभाभरणचित्रकौपीपदा-
येति । तद्वल्लक्षणमाह - मण्डूलिदष्टस्य प्रथमे वे-
मे रक्तं दुष्टं पीतीभवति । तेन च पीताङ्गता दा-
ह्य । द्वितीये श्वयथुः । तृतीये दंष्ट्रपरिकेदादयः ।
चतुर्थे ज्वरी दाह्य । पञ्चमे सर्वशरीरदाह्य भ-
वति । वा.उ.३६५. । स्त्री (लौ) । दूष्वायां ।
हारा । एतकुमार्याम् । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

मण्डा । स्त्री भेषिकायां । प.मु.। मये । हारा ।
आमलक्याम् । मे. ।

मण्डूकः । पुं । भेके । वाङ् । स अष्टविधः—
कृष्ण-सार कुडुक हरित रक्त-यववर्णाभ-भृकुटी-की-
टिकाः इति । तद्देशे दंष्ट्रकण्डूः पीतफेणामस्य ।
सू.कल्प. = अ. । पृथुशिव्श्वशोणाकवले । वङ् (मो-
टा) शोणाशु । रा.नि.व.८ । पुष्करौकवले । शु-
उरिद्रा । वै.निघ. । मण्डूकपण्याम् । शूलकुण्डि ।
भेष.अ.पि.चि.सुधावतीयुष्यां । अथस्य खुरतलप्र-
देशे । ज.द. ।

मण्डूकता (तापः) । स्त्री, पुं । अथस्य पा-
दरोगविशेषः । लक्षणं यथा—“मण्डूकतापी मण्डू-
क्यां व्रणन्यथस्य जायते । अभिघातसमुत्पन्न दुष्टक-
र्हमकेन च ॥” ज.द.३६५. ।

मण्डूकपर्णः । पुं । श्योणाकवले । अम. । पा-
टलावले । वै.निघ. । शोणके । मे. ।

मण्डूकपर्णी । स्त्री (Hydrocotyle Asi-
atica.) Asiatic Penny wort. खनाम-
ख्यातशार्कि । शूलकुण्डि, शूलकुनि । हिं खलख-
डि, ब्रह्ममाण्डूकी । तं मण्डूकपर्णी । ता. वल्गरी-
करी । वग्. ब्रह्मी । रा.नि.व.१३ । गुणव्राह्मीस-
दृशी । गुणाः—काशघ्नो स्नादुपाकरसा हिमा-
च । राज.३५. । भेष. । महाभवेष्ट्या । अस्य पत्रं
कुष्ठ उपदेशे च परमहितं । चर्मरोगे नाडीव्रण-
च हितम् । दृष्टफलम् । मज्जिभायां । रा.नि.व.६ ।
२१ । च.सू.४५. । आदित्यभक्तायाम् । रा.नि.व.
४१३ । पृथुशिव्श्वशोणाकवले । वङ् (मो-
टा) शोणाशु । रा.नि.व.८ । शालपण्याम् । पाट-
लायाम् । वै.निघ. । ब्राह्मी । उर्वी शार्क । भा.
उ.रसायने । “मण्डूकपर्णीः खरसः । तदभावे
सज्जिषा यात्रा ॥” ब्राह्मीभेदे । सु.चि.२५. ।

मण्डूकमाता । स्त्री । ब्राह्मीलुपे । रानि.व.
५ ।

मण्डूका । स्त्री । मज्जिभायां । श.सा. । मण्डू-
कपर्णी । शूलकुण्डि । प.मु. । आदित्यभक्तायां ।
हृङ् हृङ्गि । रा.नि.व.४ ।

मण्डूकी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । शूलकुण्डि-
र.मा. । आदित्यभक्तायां । रा.नि.व.४ । ब्राह्मी-
लुपे । रा.नि.व.५ । जलमण्डौ । सू.चि.१५.
अथस्य खुरतलभागे । ज.द.२५. । भेकपत्रां ।

मण्डूरम् । कौ, पुं । लीहमले । मधुरा ।
मु. । अस्य करणविधः—“अलाङ्कारेधमेतु किं
लीहजं तद्वर्षा जले । भेषेयसप्ततमसं सप्त-
पुनः पुनः । चूर्णायत्वा ततः कायेऽङ्गुलिं स्नि-
ह्योद्भवैः । आलोय भर्जयेद्दहौ मण्डूरं जायते
रम् । धर्तौहि यद्गुणः प्रोक्ता तत्किं चापि त-
था । शर्ताहेमुत्तमं किं न स्यादाभित्तिशार्किः
अधमं षष्टिवर्षेयं ततो हानिं विधापयम् ॥” र-
नि.७५. ।

मण्डूरवटकः । पुं । मण्डूरागे औषध-
विफलान्त्रायणं ममं विवृणोत्यथचिकी दा-
त्यक् मालिका धातुः यत्की देवदाक चाण-
न्दिपलिकान् भागान् चूर्ण कृत्या पृथक्
था । मण्डूरं दिग्गुणं चूर्णं हसज्जनसज्जि-
गोमूत्रेऽष्टगुणं पक्वा तस्मिन् रक्तः । उद-
रसमान् कृत्वा वटकांस्तान् ग्रन्था उपयुज्य-
तन्नेष ॥” च.चि.२० ।

मतङ्ग(रा)जः । पुं । हलिनि । अम. ।

मतिः । स्त्री । वक्त्री । अम. । इच्छायाम् ।
शार्कविशेषः । शब्दभाष्ये अजयपालः ।

मतिदा । स्त्री । शिशुडीलुपे । रा.नि.व.४
ज्योतिषतीलतायां । आ.नि.व.१ ।

मतिविभ्रंशः । पुं । बुद्धिवैपरीत्ये । श.र.

मतिविभ्रान्तिः । पुं । उन्मादरोगे ।
नि.व.२० ।

मत्कोः । पुं । मत्कुणि । छात्रयो की । श.सा.

मत्कुणः । पुं । कीटभेदे । छात्रयो की ।
नि.व.१६ । नारिकेलं । अथस्यपुरुषः । मे. ।

मिषः । वै.निघ. । स्त्री । केशरहितस्त्रीयोनौ । श.
र. । [श.भा. ।

मत्कुणारिः । पुं । शण्डवत् । भद्रायां । मिक्ति ।

मत्तः । पुं । धूम्रवर्णः । रा.नि.व.१० । को-
किलि । महिषः । रा.नि.व.१६ । वि । उन्मत्ते ।

मत्तकाग्निनी । स्त्री । उन्मत्तस्त्रियां । अम. ।

मत्तकीशः । पुं । हस्तिनि । श.भा. ।

मत्तवारणम् । स्त्री । पूगफलचूर्णं । श.भा. ।
कुन्दवत् । कूटवृक्षा (वृक्षा) । मे. । पुं ।
मत्तहस्तिनि । [याम् । मिक्ति । वै.निघ. ।

मत्ता । स्त्री । मये । रा.नि.व.१४ । विजया-

मत्ताय्यः । पुं । कीकिलि । वै.निघ. ।

मत्सः (त्यः) । पुं । जलवरजन्तो । भा. । ते
बहुविधा मानाक्रांतीयाश्च । यथा—“रौहिती म-
र्मरी भीरुबालको वर्वरस्यः । कागलो रक्तमख्यो
ऽथ महिषश्च चिल्लीचिमः । वातुकः खलमोसा च
ज्येष्ठा गर्भविषादयः ।” तेषां विशेषाः पथ्ये स-
ख्याः । साधारणतो मत्स्यमांसगुणाः स्निग्धम्
उष्णं गुरु रक्तपित्तजनकं वातहरश्च । “निःशक्का
निन्दिता मत्स्याः सर्व्वे शक्कयुता हिताः । वपु-
स्थैर्यकरा धीर्यबलपुष्टिविवर्धनाः ॥ इन्द्रकल्या-
जलनिधिमर्भरतडागवापीजले वर्ध मत्स्याः । ते
त जडा, नादिया यथोत्तरलघूत्तरास्तु नादियाः ॥
चाराभ्युमख्या गुरवोऽसदाहृदा विष्टभदास्तं लव-
णाम्बुजाताः । तेनान्यजाः स्वादुजलास्थिता अपि
ज्येष्ठा जडास्तपि यथायुतानिमान् ॥” रा.नि.व.
१७ । “नादिया मधुरा मत्स्या गुरवी सारुताप-
हाः । रक्तपित्तकराश्चोष्णाः हृष्याः स्निग्धान्यव-
र्चसाः । कषायानुरसाक्षिषां शय्यशेवात्मभोजनाः ।
सरसडागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः । म-
हाद्भेदेषु बलिनः स्वल्पेऽभ्यस्यबलाः स्मृताः ॥” तेषा-
मन्यालिघ्नत्वाद्यौघादृक्कोष्यौ गुणोत्तरौ । स्निग्ध-
त्वात् स्वादुपाकत्वात्तथोर्वीष्या गुणोत्तराः । नादिया
गुरवी मध्ये यस्मात् पुष्कास्यधारिणः । सरसडा-
गजानान् विशेषेण शिरी लघु । अद्भुतगोचरा य-
स्मान्नादुस्त्रोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्ता शिरीर्दिश-
मन्त्यं गुरवस्तु ते । अथभाहुर्वो ज्येष्ठा मत्स्याः
सरसिजाः स्मृताः । उरीविचरणक्षिषां पूज्यमङ्ग-

लव स्मृतम् ।” स.स.४६५. । महासक्तागुणाः—
“सहाप्रमाणा गुरवः शरत्का बहुवर्चसाः ।” लुद्र-
मसागुणाः—“लुद्रमस्यास्तु लघवः शाह्विणी बह-
णीहिताः । कृष्णमस्या लघुस्निग्धा वातघ्ना बहि-
वर्चनाः ।” पाण्डुरागुणमसागुणाः—“पाण्डुरा दीघ-
लाः स्निग्धा गुरवो भिन्नवर्चसाः ।” क्लिन्नशक्कमत्सा-
योगुणाः—“कषिता दीघला मत्स्याः शक्का विष्ट-
भिदुर्जराः ।” लवणयुक्तमसागुणाः—“लवणै-
स्ताहिता मत्स्याः कफपित्तकराः सराः ॥” सा
सुद्रमोन्नगुणाः—“सामुद्रा गुरवो हृष्याः स्निग्धाश्च
वातनाशनाः । पित्तलास्तु विशेषेण मांसाश्लेष्म-
त्तावहाः ।” जम्बीररसयुक्तमसागुणाः—“दृग्भ-
त्साम्बु जम्बीररसाक्रा वातनाशनः । मधुरो रौच-
नो हृद्यो हृङ्गणो बलवर्धनः ।” सन्तोषितमत्स्य-
गुणाः—“आर्द्रकीः कटुतैलैर्न सद्यः सन्तोषितो भ-
वेत् । स स्वादुः कफवातघ्नः शक्ली बलवर्धनः ।”
मत्साव्यञ्जनगुणाः—“व्यञ्जनं शाकमत्साव्यं हृद्यं
वृष्यञ्च पुष्टिक्तम् ।” मत्साघण्टगुणाः—“मत्साघ-
ण्टो बलकरी वातघ्नी रौचनः परः ॥” राज.१५. ।

मत्सग(घ)ण्टः । पुं । मत्स्यशक्की । समस्य-
व्यञ्जनभेदे । भा.छेदत्र पृष्ठे । श.च. । See मत्साः ।

मत्सरः । पुं । मत्सिकायां । विका. ।

मत्स्यकाली (ठी) । स्त्री । उपोदिकायाम् ।
वै.निघ. । [४. जटा. ।

मत्स्यगन्धः । स्त्री । जलपिपल्यां । रा.नि.व.

मत्स्यगन्धिः । स्त्री । मत्स्याद्याम् । उक्तौ
भा. । (का) । शुकनासायाम् । वै.निघ. ।

मत्स्यघण्टः । पुं । व्यञ्जनविशेषः । भा.छेद-
त्र पृष्ठे । श.च. । See मत्साः ।

मत्स्यगण्डिका (गण्डी) । स्त्री । गृहकृतमिष्ट-
द्रव्यभेदे । मि.छि.वि. न.ता.९ । शर्करायां । रा.नि.
व.१४ । भा.९७७ । “इली रमी यः संपको
घनः किञ्चिद्व्यान्वितः । मन्दं यत् सन्देत तस्यात्
तन्मत्स्यगण्डी निगद्यते ।” गुणाः—“मत्स्यगण्डी भेदि-
नी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा । मधुरा हृङ्गणी
हृष्या रक्तदीपापहा स्मृता ॥” भा. । मत्स्यगण्डि-
कावृष्टशर्कराविशलजान्ता उत्तरीचरः शीतस्निग्ध-
गुरुमधुरतरा भवति । सु.सु.४४५. ।

मत्स्याण्डिफलितम् । स्त्री । खट्वीशकं रायाम् ।
वै. निघ. ।

मत्स्यानाशकः (नाशनः) । पुं । मत्स्यार-
क्षपक्षिणि । भाष्ट्राडा । प्राथी । कुररपक्षिणि ।
त्रिका । छे. च. ।

मत्स्यपित्तम् । स्त्री । मीनपित्ते । भाष्ट्रत्र पि-
ड । तच्छुद्धिः — “मत्स्यादिपित्तं संशुद्धं निम्बद्रा-
वैर्विभावितं । दिनानं शुद्धिमायाति सत्त्वं गुरुवचो
यथा ॥” सा. को. । [रा. नि. व. ६ ।

मत्स्यपित्ता । स्त्री । कटुरोहिण्यां । कट्टेकी ।

मत्स्यपुटपाकः । पुं । पुटेन मत्स्यापाकमदे ।
तत्पापनं दन्त्यमत्स्यतुल्यमेव । [रा. नि. व. ६ ।

मत्स्यभि(वि)त्रा । स्त्री । कटुक्काम् । कट्टेकी ।

मत्स्यभेदिनी । स्त्री । कटुकायां । रा. नि. व. ६ ।

मत्स्यरङ्गः (ङ्गः, कः) । पुं । जलकाके ।
गाष्ट्राडा । हारा ।

मत्स्यराजः । पुं । रोहितमत्स्ये । त्रिका. ।
“मत्स्यो रोहितः श्वेतः शुक्लश्च विशेषः । मत्स्य
राज इति प्रोक्तः ॥” रस. चि. ८४. ।

मत्स्यर्कः । पुं । शफरीमत्स्ये । च. शा. ८४. ।

मत्स्यवेधनी । स्त्री । मीनरङ्गी । भाष्ट्राडा ।
जटा. । वडिशे. । श. र. ।

मत्स्यगकलम् । स्त्री । मीनशल्की । मत्स्यवर्ध-
णि । भा. म. कुल. चि. । स्त्री । कटुकां । भा. म. १२. ।
चित्तमम. त्व. वि. । “सर्वीकामरदाकमत्स्यगकला ।”

मत्स्यसन्तानिकः । पुं । मत्स्यश्चञ्चनमदे ।
यथा — “दन्धेऽङ्गारे सलवणी वेशवारैरुपभक्तः ।
साद्रकः कटुतेलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥” श.
च. ।

मत्स्या । स्त्री । कटुक्काम् । वै. निघ. ।

मत्स्याङ्गी । स्त्री । गण्डदूल्यायाम् । रा. नि. व. ८ ।
हिलमीचिकायां । शिष्टे. त्रिका. ।

मत्स्याण्डम् । स्त्री । मीनाण्डे । भाष्ट्रत्र डिम ।
गुणाः — “मत्स्यकूर्मखगाण्डानि स्वादुवाञ्जीकराणि
च । कटुपाकानि कृष्णानि वातघ्नैश्चकराणि च ॥”
रा. ज. १५. ।

मत्स्यादनी । स्त्री । जलपिपण्यां । रा. नि. व.
४ । सूक्ष्मलायाम् । मत्स्याच्याम् । शिष्टे. काक-
माच्याम् । गण्डदूल्यायाम् । मत्स्यूच्याम् । रा. नि. व.
२३. । [त्रिका. ।

मत्स्याशनः । पुं । मत्स्यरङ्गे । भाष्ट्राडा ।

मत्स्याचकम् । स्त्री । बाष्पाम् । पत्राङ्गच-
ने । भा. म. ४२. बा. ल. चि. । “मत्स्याचकं शङ्ख-
यो ।” सु. शा. १०. च. । पत्तूर. । वा. उ. ३६. च. ।

मत्स्याचिका । स्त्री । गण्डदूल्यायाम् । वै.
निघ. ।

मत्स्याची । स्त्री । हिलमीचिकायां । शिष्टे.
भा. क. । डिं मछेच्छी, मछेरिया । सं जलत्राङ्गा ।
र. मा. । त्रिका. । सोमलताविशेषे । गुणाः —
शीतला कृत्वा व्रणक्षयघ्नी च । रा. नि. व. ५ । “म-
त्स्याचो ग्राहिणी शीतल कुष्ठपित्तकफासत्रित्
लघुक्षित्ता कषायघ्ना च स्वादौ कटुविपाकिनी ॥”
भा. गु. व. । काकमाच्यां । रा. नि. व. ४ । गण्डदूल्या-
यां । रा. नि. व. ८ ।

मत्स्यी । स्त्री । जटामांसां । वै. निघ. २२. वा-
व्या. चि. श्रुतावरीतले । स्त्रीमत्स्यनात् । व्याक. ।

मत्स्यौदनम् । स्त्री । मीनपक्षभक्ते । भाष्ट्रत्र
प्रागाडा । गुणाः — “मत्स्यौदनं कफकरं विदोष-
करणं तथा । अयमन्त्यकरं प्रोक्तं चतुरर्मेत्स्यभ-
क्तैः ॥” वै. निघ. । [मद. । र. मा. ।

मथः (नः) । पुं । अग्निमन्थश्चे । अग्नि. त्रि. ।

मथितम् । स्त्री । वस्तुपूतनिर्जलदं । अम. ।
भा. म. । १२. अ. सा. चि. गङ्गाधरचूके । “धूर्णं म-
थितममेतम् ।” केवलं मथितदधि । “तत् केव-
लम् मथितं सुनयो वदन्ति ।” प. प. ३२. । गुणाः
— श्लेष्मवातघ्नं । रा. नि. व. १५ । कफपित्तघ्नं रोचनं
घातुपुष्टिकरञ्च । राज. २५. । [हकारे ।

मथुरानाथः । पुं । वैद्यास्तलहरीनामसंय-

मदः । पुं । खगनाभौ । भृगुनाभिः । रा. नि. व.
१२ । See कभूरे । च. द. वा. व्या. चि. अष्टादश-
तिकमहाप्रसारणोत्तले । मत्ततायाम् । “पूगकोद्रव-
धनूरभञ्जणादिव मत्तता ।” भा. म. १२. ज्व. वि. ।
“सूक्ष्मादहो मदक्षया ।” सा. नि. । मये । छे. च. ।

मदकरः । पुं । धूलूरुहवे । स्त्री (रा) । घात-
कीहवे । (री) सुरायाम् । वै.निघ. ।

मदकट्टुमः । पुं । तालहवे । वै.निघ. ।

मदगन्धः । पुं । सप्तपलहवे । छातिगरीह ।
रा.नि.व.१२ । स्त्री । सप्तसीनुपे । गणिनाग्रीह ।
प.सु. । मये । रा.नि.व.१४ ।

मदगमनः । पुं । मरिचि । वै.निघ. ।

मदघ्नी । स्त्री । उपोदिकायां । प्रहेगाह । प.
सु. । नागदमन्या । रा.नि.व.५ ।

मददुः । पुं । माड इति कौरुणदेशप्रसिद्धि ह-
वे । रा.नि.व.८ ।

मदनः (कः) । पुं. स्त्री । (Randia dume-
torum. Syn. Posoqueria dumetor-
um or R. longispina.) सुषुक्तन्दहवे । ख-
नामख्यातहोनगन्धवर्गीयहवे । मयनाग्रीह । हिं
मदनफल, करहर । ते वसन्तकड़िमिचट्ट, मख-
चिट्ट, सडचिट्ट, उन्मत्तचिट्ट । उत्. पातर । ता.
मडुककरय । नेपा. मीदल । पञ्जा. मिण्कोल ।
मं मंगाहल । कं गेल । गणाः — कटुतीक्ष्णः क-
फघातशून्यः शोफघ्नः वामनश । रा.नि.व.८. ए-
तत्फलं वामनम् अथान् शपक्कपिचशेषाणी कवे
नयेत् । खमरे । जटा । खडोलहवे । अटकाड
ग्रीह । रा.नि.व.८. वकुलहवे । धूलूरुहवे । रा.
नि.व. १२१ । भा. ४ख. जाल्यादितैर्गो । सिकथके ।
रा.नि.व.१३ । काकि । शल्ये । कौषासि । मानके ।
कुटजहवे । रा.नि.व.१३ । कौशातक्याम् । सरल-
काष्ठे । वै.निघ. । कुन्दपुष्यहवे । (कः) दमनकह
वे । दाना । रसा. । च.द.वा.व्या.चि. “मांसी-
सुरामदन ।” चौरिशीहवे । कपोते । वै.निघ. ।
मण्डलिसर्पविशेष । सु.काव्य.४अ. । बधनी । मे. ।
माषे । छे.व. । खदिरहवे । श.च. । [१२]

मदनकाकुरवः । पुं । पारावते । रा.नि.व.

मदनकीद्रवः । पुं । लघुधान्यविशेष । मदन
वास । च.द.पा.ना.चि. । “मदनकीद्रवजम्” ।

मदनपाठकः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१८ ।

मदनफलम् । स्त्री । मदनहणफल । मयना-
ग्रीह ।

मदनमञ्जरी । स्त्री । जिह्वियाम् । वै.निघ. ।

मदनमृगः । पुं । कलूसूरुगे । वै.निघ. ।

मदनमोदकः । पुं । बाजीकरणाधिकारि मी-
दकः । पाठः — “वैलोक्यविजयापन्नं सर्वज्ञं हृत-
भर्जितं । विकटु चिकला कुण्डं शटी सैन्धवधान्यकं ।
शशी तालीशपत्रच कटुफलं नागकिशरं । यमानौ
वाजमीदा च यष्टीमधुकरैव च । मण्यौ औरकधुम्ब-
च खट्वौत्वा भर्जितं कियत् यावन्थातानि चूर्णानि
तावदेव तदीपधं । तावन्थेव सिता देया यावन्था
याति बन्धनम् । एतन् मधुना मिथं मोदकं परि-
कल्पयेत् । त्रिसुगन्धिसमायुक्तं कर्पूरणाधिवामयेत् ।
स्थापथदहृतभाष्के तु शोमन्यमदनमोदकम् ॥” जि-
कट्टे. चिकला, कुडु, शटी, मेकतलवप, मनिश,
कौकुडाभुश्री, तालीशपत्र, कटुकल, नागेश्वर,
यमानौ, वनयमानौ, यष्टिमधु, मेनि, खौता,
कृष्णश्रीत, अटकाड हवी मगडाग । प्रैयत् ।
छिडु मवीछ मिफिह्वी । ये मलट्टुमिमान ।
मदनमणि-ममान । टनि । घूठ । घ मधु । त
दिदेव वाहाटु । मोदिद नाका वाश । खली म-
हामदनमोदकः — वैलोक्यविजयापन्नं सर्वज्ञं हृत-
भर्जितं । समे शिलातले पश्चात् चूर्णयेदतिचक-
रम् । शतावारोरजथेव विदारीकन्दं रजः । ब-
लातिबलयाथेव मूलरन्कलजं रजः । गोसुरदर-
यावीजादजो वानरिवीजतः । एतदेकीकृतं याव-
च्छतावय्यादिजं रजः । तन्माषमृगं कार्यं वै-
लोक्यविजयारजः । खरसेऽथ शतावय्या विदा-
य्याः खरसे तथा । पयसाथ समं तन्निम्नं गोलये-
द्भृगमन्त्रयम् । गोलयित्वा सिताथेव शकचूर्णाश-
तुर्गुणा । पचदवहितो वेद्यो मन्दमन्देन वाञ्छना ।
ततः पाकक्रमं दृष्ट्वा श्चेवासितं तिलं । बुहा-
वतारितं दद्यान्मोदकार्थं भिषग्वरः । चिकटु
त्रिसुगन्धस्य सैन्धवं सधनोयकं । जातीकौफलथेव
बालकं जीरकधनं । शटी कुन्दकखीटय सुभा
मधुरिका मुरा । मांसी तालीशपत्रच एवं वारन्द-
मिव च । शय्यपर्यं शिवा चैव तथैव शतपुष्पिका ।
चविका देवदाक्य समिधहृत् खवहकं । सरलः
शैलजथैव सर्वसंताहचूर्णयेत् । अथ यडुज्जने युक्तं
द्रव्यं तद्रसहृदयं । भञ्जयित्वा कृतं चूर्णं शकचूर्णस्य
पादिकं सैन्धवं स्वादुताम्रं देयं कटुकमिव च ।
ततः सुमिलितं कृत्वा मोदकं परिकल्पयेत् । भूय-

न. १। आसवले। रा.नि.व.११। स्त्री। लोहि-
मण्ड्याम्। त्रुण्यौ। श.च.।

दातद्वः (त्वयः)। पुं। पानात्ययरीने। त-

विदानादिकं यथा—“वे विषस्य गुणाः प्रोक्ता-

ऽपि मध्ये प्रतिभिताः। तेन मिथ्योपयुक्तेन भव-

यो मदात्ययः। किन्तु मयं स्वभावेन यथैवाज्ञं

या कृतम्। अयुक्तियुक्तं रीगाय युक्तियुक्तं यथा-

तम्। प्राणाः प्राणश्चतामसं तदयुक्त्या हिनस्य-

न्। विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्।

अग्निना माचया कांक्षे हितैरद्वैतयथाबलं। प्रहृष्टो

पिबेन्मद्यं तस्य स्यादद्वैतपमम्। ज्ञिग्वैतद्वै-

तस्यैव भवत्येव सह सविता। भवेदायुःप्रकर्षाय

लायोपचयाय च। कांक्षता मनसस्तुष्टिलेखी-

वक्रम एव च। विधिवत् सीगमाने तु मध्ये सन्नि-

हता गुणाः॥ वृद्धिस्मृतिप्रतीतिकरः सुखं पा-

प्रतिनितारतिवर्धनश्च। संपादगीतस्वरवर्धनश्च प्री-

तिवर्धनश्चः प्रथमो मदी हि॥ अयुक्तकुडिस्मृति-

ग्विचष्टः सीमातन्त्रीलाङ्गतिरप्रशान्तः। आलस्य

नद्राभिहृती मुह्य मध्येन मतः पुरी मदीन॥ ग-

र्कदग्ण्यान् गर्कश्च मन्वेत् खाददभित्याणि च नष्ट-

रमः। ब्रूयात्तु गृहानि हृदि स्थितानि मदी तृतीये

रुक्मोऽस्तन्वः॥ चतुर्थे तु मदी मूर्द्धा भद्रदाञ्जिव

नित्कियः। कार्याकार्यविभागश्चः स्मृतादयपरी-

मतः। को मदी तद्दृष्टं गर्कदग्ण्यादभित्वा चापरम्।

भद्रदीपमिवामृदः कालारं स्वपशः क्वती॥ निर्भ-

कर्मकान्त एव मयं निवेद्यमात्रं मनुजैर्न भिद्यं।

आपादधत् कष्टतमानं विकारान् आपादधत्वापि

शरीरभेदम्॥ कुहेन भीतेन पिपासितेन शोका-

भितेन वुमुजितेन। व्याश्रमभाराश्रपरिचतेन

वेगावरीधाभिरुतेन चापि। अत्यन्तुभावतर्ताद-

रेण सांज्ञोपयुक्तेन तथा क्लेन। उष्णभितेन च

सिन्धुमानं करोति मयं विविधान् विकारान्। पान-

ात्यायं परमदं पानाजौषमथापि वा। पानविष-

ममुषश्च तेषां वृत्त्यामि लक्षणम्। द्विक्रात्रासशि-

रःकम्पपाशंशुलप्रजागरीः। विद्याद्विहृप्रलापस्य बाह-

प्रायं मदात्ययम्। दृष्टादाहृज्वरस्वेदसीहातिसा-

रविभूः। विद्याद्विरतवर्षस्य पित्रप्रायं मदात्य-

यम्। हृद्यरीचकहृष्टासतस्माक्षैमित्यगौरवैः। वि-

द्याक्षीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्। ज्ञेशलि-

दीषजथापि सर्वेलिर्मेमदात्ययः॥” मा.नि.। तत्र

सन्निपातजमदात्ययो दशमदः। यथा—“उत्कर्षेण

यदालेको मध्येन ही तदा हिमः। उत्कर्षेण यदा

ही तु मध्येनैको द्वितीयकः। एको मध्येन दीषः

स्यात् हावत्येन तृतीयकः। उत्कर्षेणैक एव स्यात्

अत्येन ही चतुर्थकः। उत्कर्षेण यदा ही तु अत्ये-

नैकश्च पञ्चमः। एकोऽत्येन तु मध्येन ही दीषा-

विति षष्ठकः। उत्कर्षेणः समसाः सूर्यं भवति

समसः। मध्येन सर्वेऽपि यदा तदा भवति चाष्ट-

मः। अत्येन सर्वेऽपि यदा तदा तु नवमः कृतः।

अत्येनैकलरामन्यो मध्येनैक इति स्फुटाः। सन्नि-

पातस्य मुनिना दश मदाः प्रकीर्तिताः॥” वा.

चि.७अ.। [गज। विश्व.।

मदारः। पुं। शूकरे। स्रगनासी। वै.निच.।

मदार्मदः। पुं। फलिकमस्त्रे, राश्रयीयम-

त्स्य। कन्दूरे गांश्च। त्रिका.।

मदालापी (इन्)। पुं। कीकिलि। श.मा.।

मदाह्नः। पुं। कलूथी। शृंगानिष्ठ। त्रिका.।

मदिरः। पुं। रक्तखदिरः। श.च.। मत्तख-

ञ्जने। श.र.।

मदिरा। स्त्री। मद्यसामानं। रा.नि.व.१४।

गुणाः—“द्विक्रात्रासप्रतिश्यायकासवर्चायहाकचौ।

वस्यानाहविषस्येषु वातघ्नौ मदिरा हिता॥” च.म.

२७अ.। Sec मद्यम्।

मदिरासखः (वः)। पुं। आलवले। जटा.।

मदिष्टा। स्त्री। मद्ये। र.च.।

मदीत्कटः। पुं। मत्तगजं। कपोते। वै.निच.।

मदीत्कटा। स्त्री। मद्ये। रा.नि.व.१४। सा-

धवीसुरायाम्। वै.निच.। अतरीक्षुपे। त्रिल शी-

छ। रा.नि.व.१६। इहत्यां। वा.कृ.। मद.।

मदीद्रेकः। पुं। महानित्यः। घा.ड। निग।

रा.नि.व.६।

मदगुः। पुं। जलकाके। पानि.को.डी। च.म.

२७अ.। मत्तज्जातीयपल्लिविशेषः, मत्तगु.। गा.ह-

डा.। गुणाः—वातघ्नः क्षिप्तः स्फुटमलः हृष्यः

रक्तपित्तहरः हिमश्च। राज.१प.।

मदगुमृषिकः। पुं। हृदमकटं, पर्वधने।

स.स.४६अ.।

मद्गुरः (कः) । पुं । मद्यमेदः । मांशुर

मांशु । तन्मसगुणाः—मधुरं क्षिप्तं संयाहि शुक्ल-
करं गुरु च । राज. । श.र. । [श.र. ।

मद्गुरसी । स्त्री । मृत्तमत्से । निडौ मांशु ।

मद्यम् । स्त्री । तरलमादकद्रव्यविशेषः । मद्य ।

हिं दाहः । मद्यसामान्यगुणाः—मधुरास्त्रं कफवा-

तघ्नं वलकरं कालिकरञ्च । मद्यं विविधं गौडी

साध्वी पैटी चैतानि अन्नमयानि । अन्यच्च सौ-

गन्धिकादिद्रव्यान् योगेन विविधं भवति । अन्ये तु

तेषां द्वादश भेदानाहः । तानि सर्वाणि गौड्या

दिव्यवान्भवेन्तीति न प्रथयन्तम् । रा.नि.व.१४ ।

विशेषः स्वस्वपण्यायेषु सख्याः । “गौडी साध्वी

तथा पैटी नित्यासाः कथितापराः । इति चातुर्वि-

धा ज्ञेयाः सुराणां प्रभेदकाः । भेदेन द्वादश

प्रोक्ताः सुराः सौवीरका रसैः । शीघ्रगौडी च म-

त्स्यगो गुडेन प्रभवत्यस्य । साध्वीकं साधुकं माध्वं

मधुना संयुताः सुराः । पैटीखरिज्जातन्तु तण्डुल-

प्रभवत्यस्य । सहोकारसम्भूताः तालमाडसमुद्भ-

वाः । नित्यासाः सा तु विज्ञेया तासां वल्गि गु-

णायुगणान् ॥” अत्रि.२६७. । नवं मद्यं अजातरस

प्रसादमनतिक्रान्तसंवल्लरं सर्वविकारजनकं वा-

नादिजनकञ्च । “विजस्त्रीभिस्तु न राक्षं यद्यप्यु-

ज्जीव्यन्मृतम् ॥” रा.नि.व.१४ । “नवं मद्यमभि-

ध्वन्दि गुरु वातादिकोपनं । अनिष्टगन्धं विरसम-

द्भयञ्च विदाहि च ॥” इति नवं मद्यम् । “चिरस्थितं

जातरसं दीपनं कफवातजित् । कथं प्रसन्नं सुरभि-

मद्यं सैव मदावहम् ॥” इति पुराणं । “तस्यानेकप्र-

कारस्य मद्यस्य रसबोधितः । सौख्यादीणाञ्च तै-

स्त्वाञ्च विकासित्वाञ्च वज्रिना । समेयं हृदयं प्रा-

प्य धमनीरुद्धमागतम् । विलोभेन्द्रियचेतांसि वीर्यं

मदयतेऽधरात् ॥” चतुरशीतिरिति चरतः । तद्यो-

नश्री नवधान्यफलमूलसारपुष्पकाष्ठपत्रलची भव-

न्मयमयोनयः शर्करा चेति । ताभ्यश्चतुरशीतिवि-

धा हितकरा आसवा जायन्ते, यथा—फलजाः व-

र्द्धशतः, मूलजा एकादश, सारजा विंशतिः,

पुष्पजा द्वी, काष्ठजाः चत्वारः, त्वग्जाश्चत्वारः,

शर्कराजातयैकः, धान्यजाश्च षट् । इति । च.म.

१५७. । तस्याधने जलादिदानविचारः—“आस-

वाद्विष सार्धेषु हविर्द्रव्यगुणसम्पत्तम् । खदिरादि-

भ्रतिपलं जलमाहुश्चिकित्साकाः ॥ अष्टावशेषितं

कृत्वा गुडं काथसमं क्षिपेत् । प्रप्राप्ती गुडो द्रव्यः

कफशामिरतोऽन्यथा ॥” इति । “काथद्रव्यं वा-

हुल्यादुदकं स्वल्पमेव च । सत्यकपाकं न मुञ्चति

हीमवीर्यन्तु केवलम् ॥ काथद्रव्यं घटसमं कथं द-

शघटं क्षिपेत् । निष्काथ्य पादशेषन्तु गुडं साहं

घटं न्यसेत् । विष्टय सन्धितं यच्च तदासवमितौ-

रितम् ॥” वृहत्समुत्तः । “विना काथेन सन्धानमा-
वः प्रोच्यते किल । गुडं काथीषधसमं जलं चापि

अतुमुणम् ॥ आसवारिष्टमयोषु छावापश्च दशश-

कः । चोद्रश्च गुडपादीनं प्रयोक्तव्यं भिषकतैः ।

अरिष्टेषु च सर्वेषु द्रोक्षे पलशतं गुडम् । विर-

स्थायिष्वरिष्टेषु द्विगुणं गुडमावपेत् ॥ अनुक्रमान्ना-

रिष्टेषु द्रवे द्रोक्षे गुडात्तुलां । चोद्रं क्षिपेद्गुडसाहं

प्रलेपन्तु दशशिकः । तद्विषु च द्रष्टव्या मयक-

र्तव्या बुधैः । आसवारिष्टयोर्यद न गुणी लभ्यते

तदा । एकद्वित्रिपतं कृत्वा दापयेद्गुणद्वयम् ॥”

इति गीपुरः । “यथा यथा जलसाव विरसं पन-

लं भवेत् । तथा तथा गुडं द्रव्यं ह्यधिकं सप्रदा-

यतः ॥ यथा तथा भवेदत्र आधौ चतुरः युग्मः ।

अनुकी दशमूलादौ वल्गुलवदादिकम् ॥ यावन्ना-

घै प्रदातव्यं नासवादी कदाचन । अनुकीपि च

प्रस्थाहं धातकीकुसुमं क्षिपेत् ॥ यावन्नायैषु सन्धेयं

मधुकुष्ठविचर्चितं । कुष्ठेन शिरसः पीडा कर्हिः

पुष्परसाहवेत् ॥ अरिष्टासवयोर्मन्वा प्रोक्तमाकड-

बान्विता । यथा यथा भुतं मद्यं मन्वा चान्वा त-

था तथा ॥” भद्रशीलकः । [वि. वै.निघ. ।

मद्यमन्थः । पुं । वकुलहृदे । स्त्री । तदस्वत-

मद्यदोहदः । पुं । वकुलहृदे । नघ. ।

मद्यद्रुमः । पुं । कोडणदेशप्रसिद्धो माडहृदे ।

रा.नि.व.६ ।

मद्यनित्यः । वि. । नित्यं मद्यपानशीलः । च. ।

मद्यपङ्कः । पुं । भेदके । मद्येन मेशः । छ.न. ।

मद्यपाशनम् । स्त्री । पिपासाजनकद्रव्यं ।

वै.निघ. । पानरुचकभक्ष्यद्रव्यं । छ.नि. । छ.च. ।

मद्यपुष्पा (षी) । स्त्री । धातकीहृदे । रा.

नि.व.६ ।

मद्यमण्डः । पुं । मद्यफेने, सुरामण्डे । मद्येन

मेशः । चम. ।

मधोनिः । स्त्री । सज्जडवे । भातगोष्ठि । निघ. । [गोष्ठि । र.सा. ।

मधवासिनी । स्त्री । धातकोष्ठवे । धायेकूल

मधबीजम् । स्त्री । बहुद्रव्यकृतसुराबीजे । वा-
र इति लोके । छे.च. ।

मधैष्ठम् । स्त्री । द्राक्षासुरायाम् । वै.निघ. ।

मधसम्भानम् । स्त्री । सुरानिकाश्वनार्थं फल
शङ्करादीनां सुखिरसंस्थापने । छे.च. ।

मधेतुः । पुं । धातकोष्ठवे । वै.निघ. ।

मधामीदः । पुं । वकलडवे । रा.नि.व.१० ।

मधोत्तमम् । स्त्री । माध्वीसुरायाम् । व.निघ. ।

धु । स्त्री । (Mel.) Honey. पुष्परसे । मधु,
डि. । प.स. । हिं ता. सहट. मध । तं तेलं ।

[याः—मधुरं कषायानुरमं रुचं शीतमग्निदीप-
कं वण्यं हृद्यं लघु सुकमारं लिखनं हृद्यं सन्धानं

शोधनं रीपणं वाजौकर्यं संशोद्धि चक्षुःप्रसादनं
। चक्षुःप्रसादनं पित्तश्लेष्मदीमं हृदिकाशवासका

श्रुतिमारुच्छिदृष्टणाकृतिविषप्रशमनं ह्लादि त्रि
शेषघ्न । तन् लघुत्वान् कफघ्नं पैक्वित्याभ्याधु

यान् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् । सु.स.४५अ. ।
प्रष्टविधा मधुजातिः, तदयथा—साजिकं भासकं

नीदं पौलिकं क्रावकम् अर्धं औदालकं दालकं
धेति । रा.नि.व.१४ । एषां विंशतिः पय्यीयेषु

ऽष्टम्याः । तस्य नवं पुरातनधेति विंशतिः । तथैवैवं
मधु स्थूल्यकरं नातिशयसम् । पुराणस्य तत्

स्थूल्यकरं याहि च । पक्वं तत् निर्दीवघ्नं विविध-
रोगनाशजिह्वारोगघ्नं बलदं क्षुब्धैष्यैवर्धनं दीप्य-

वर्धनच । आसं तत् आसगुण्यवातरीगपित्तदाहना-
शान् वातजननं शीघ्रजननं अक्षद्वन्द्वान्तरायस्य भव

ति । तथा मधु सन्धानत्रयीरीपणादिषु साधारण्येन
हितम् । अपिच आसं मधु उष्णैर्द्रवैः सह उष्ण

काले वा स्वयसुखं बहुकालस्थितं विषवत् तापज-
नकं भवति । यन्मधु कीटादियुतमसं पर्युषितं

तद्वर्धं ज्ञेयम् । यत् सदीपयानं तद्रसायनस्रोमद्योग्यं
निर्दीवघ्न । रा.नि.व.१४ । मये । मधुयथा । ग

ष्ठिमन् । रा.नि.व.२३ । च.सू.४अ. । वै.निघ.स-
दशमचूयं । जली दुग्धे । विश्व. । मिटरसे । श.र. ।

मधु । पुं । मधुकवले । गडेल गच्छि । वधुन-

काले । चैवमासे । मी. । अशोकोष्ठवे । छे.च. ।
यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । स्त्री । जीवनीष्ठवे ।
अम. ।

मधुकम् । स्त्री । यष्टिमधुनि । तस्य विविधं स्थ-
लजानूपमेदेन वमनादिप्रतिकर्षविशेषेण च । च.सू.
२अ. । वस्त्रीयष्टिमधुके । रा.नि.व.६ । च.सू.४अ. ।
वै.निघ.ज्व.चि.महालावाहितैले । वा.सू.१५अ.श्री-
धनव.अ.प्रनादिव.अ.स्वष्टादिव.न्ययोधादिव. । च.
द.पि.ज्व.चि.वायुमाधादिव.सा.ज्व.चि.मुक्ताशमणे ।
च.सू.४अ.सम्भानीये कण्टागणे । वै.निघ.ज्व.चि.
चन्दनवलातैले । यशदे । मठ्ठा । छे.च. । पुं ।
मधुकवले । गडेल गच्छि । रा.स.सू.सू.१८अ.न्यो-
धादौ । जीवके । रा.नि.व.५ । पवित्रशेषे । य-
ष्टिमधुवले । विश्व. । [निघ. ।

मधुकच्छदा । स्त्री । मधुरशिक्षायाम् । वै.

मधुकण्डः । पुं । कोकिलः । त्रिका. ।

मधुकन्दः । पुं । आलुकमेदे । वै.निघ. ।

मधुकरः । पुं । मधुरजस्वीरः । अषामागे । वै.
निघ. । भद्रराजवले । श.सा. । अमरे । अम. ।

मधुकरप्रियः । पुं । आसवले । रा.नि.व.१२ ।

मधुकर्कटिका (टी) । स्त्री । (Citrus

acida. मधुरजीजपूरवले । मिष्टेयम् । हिं मधु-
काकडी,मउफुटी । गुणाः—शीतला रक्तपित्तहरा

गुरुयः । तनूले विमृचिकाघ्नं कर्णशोधघ्न । मन्द.
व.६ । “मधुकर्कटिका स्वादी रीवनी शीतला गु-

कः । रक्तपित्तचयथासकामहिष्काशमापहा ॥” भा.
पू.१अ.आस.व. । मधुसर्ज्वरीवले । रा.नि.व.१२ ।

मधुकरः । पुं । गडपयवचसारि । गडेलगत
याटी । वै.निघ.सुपुनेज्व.चि. ।

मधु(धू)कसुरा । स्त्री । मधुकमये । गडेलगत
गद । गुणाः—“वातपित्तकरं रुचं कषायं विशदं

गुरु । श्लेष्मलं भेदनं याहि मृत्तकच्छशिराशर्नि-
त् ॥” अत्रिः १८अ. ।

मधुका । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.स. । लता
भेदे । गुडव्याम् । मी. । मधुरनिम्बवले । वै.निघ. ।

कण्ठकहुन्यां । छे.च. ।

मधुकादिः । पुं । विषगुण्वरे कषायभेदे । “म-
धुकं चन्दनं मुक्तां धात्रीं धान्यमुदीरकं । हिम्राह्वं

पटोलस्य क्वाथः समधुशर्करः । ज्वरमष्टविधं हलि
...” मैथ.ज्व.चि. ।

मधुकादिष्टतम् । स्त्री । कासाधिकारि घृ-
तम् । गव्यघृतं ४ श. । काषाथं—यष्टिमधु ८ प.
द्राक्षा १६ प. । पार्कार्थं—जलं १६ श. श्रे. श. ।
कल्कार्थं—पिपली ८ प. । पाकसिद्धौ अवतार्य
श्रीते मधुनः शर्करायाश्च प्र. ८ प. प्रलेप्यम् । श्लुत
४ म. । काषार्थं—यष्टिमधु ८ प. द्राक्षा १६ प. ।
पार्कार्थं—जलं १६ म. । कल्कार्थं—
पिपली ८ प. । पाक इहले मधु ८ प. शर्क-
रा ८ प. अष्टकप दिव । [निघ. ।

मधुकाशयः । पुं । मधूच्छिष्टे । भग. वै.
मधुकाष्ठः । पुं । मधूकहृत्वे । भट्टेन गांश्च ।
वै.निघ. ।

मधुकुक्कुटिका (टी) । स्त्री । सातलुङ्गहृत्वे,
जल्मीरभेदे । महर इति भाषा । गुणाः—“मधु-
कुक्कुटिका शीता श्लेष्मलास्यप्रसादी । कृष्या स्वा-
दुर्गः स्निग्धा वातपित्तविनाशिनौ ।” राज.१५ ।

मधुकृत् । स्त्री । मधुसचिकायाम् । हे.च. ।

मधुकेशटः । पुं । समरे । त्रिका. ।

मधुकोदकम् । स्त्री । यष्टिमधुदमिज्जलम् ।
इदं लम्बाचरम् । सि.यो.ल.चि. ।

मधुकोषः । पुं । चौद्रपटले । गोष्ठाक । श.
च. । कागस्योक्ते । श.कल्पद्रुमः ।

मधुक्रमः । पुं । मध्वाशये । गोष्ठाक । श.च. ।

मधुकोड़ा । स्त्री । घृततैलभास्त्रिते समधुपि-
ष्टकभेदे । सा गुरुः पुष्टिकरी च । च.सू.१०७. ।

मधुखर्ज्जु(र्जू)रिका (री) । स्त्री । मिल्-
फलखर्ज्जुरीवत्वे । मिष्टे लघुवृणांश्च । मं मिष्टे-
स्त्री । कं मीहद्रचिलु । गुणाः—मधुरा हृष्या शी-
तलासत्तापपित्तघ्नी कृमिजननी वीर्यवर्धनी च ।
रा.नि.व.१११ ।

मधुगन्धः । पुं । वकुलहृत्वे । खर्ज्जुनहृत्वे । वै.
निघ. ।

मधुगन्धपसूनकः । पुं । खर्ज्जुनहृत्वे । वै
निघ. ।

मधुगायनः । पुं । कीकिलि । रा.नि.व.११८ ।

मधुगुञ्जनः । पुं । शोभाघ्नहृत्वे । मञ्जिना-
गांश्च । श.सा. ।

मधुघातकः । पुं । पचिविशेषे । वै.निघ. ।

मधुघोषः । पुं । कीकिलि । श.सा. ।

मधुच्छेदा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । भा. ।

मधुजः । पुं, स्त्री । मधूच्छिष्टे । रा.नि.व.११४ ।

मधुजम्बीरः । पुं । (Citrus limetta.)
Sweet lime of India. मयूरजम्बीरहृत्वे ।

मिष्टे लघुवृणांश्च । हिं मिठानिम्बु । रा.नि.व.१११ ।

मधुजम्भः । पुं । मयूरजम्बीरे । रा.नि.व.१११ ।

मधुजा । स्त्री । मधुशर्करायायाम् । रा.नि.व.११४ ।
सितायां । त्रिनि । त्रिका. ।

मधुजीरकः । पुं (Pimpinella anisum.)
Common anise. जीरकभेदे । मिष्टे कीर ।
हिं सौफ् । तं पेदजिलकर । ता. सांख्यु । वम्.
आनिस्म् । पुस्तकाक्षरम् ।

मधुजीवनः । पुं । विभीतकहृत्वे । वै.निघ. ।

मधुतालः । पुं । श्रीतालहृत्वे । रा.नि.व.८ ।
नकुल.१०७. । [व.१४ । त्रिका. ।

मधुलणः । पुं, स्त्री । इती । प.सु. । रा.नि.

मधुतैलवस्तिः । पुं । निरुहवस्तिभेदे । यथा—

“परश्चकाथतुल्यांश्च मधुतैलपलाटकम् । शत
पुष्पापलाहेन सैन्धवाहेन संयुतम् । मधुतैलकमे-
जीर्यं वसिर्दाकविलोडितः । मदीयगन्धकमिश्री-
हमलोदावर्धनाशनः । बलवर्धकरश्च । सा दोष
नहं हणः ।” भा. ।

मधुत्रयम् । स्त्री । मधुरचये, घृतमधुशर्करासु ।
रा.नि.व.१२२ । भा.म.४३.कुष्ठ.चि. ।

मधुदला । स्त्री । मूर्त्त्यां । मूर्त्ति । रा.नि.व.१४

मधुदूतः । पुं । चासहृत्वे । भा. । कीकिलि । वै.
निघ. ।

मधुदूती । स्त्री । पाटलहृत्वे । भा. ।

मधुद्रः । पुं । समरे । त्रिका. ।

मधुद्रवः । पुं । मधुशिशौ, रक्तशिशुहृत्वे । लाल
मञ्जिना गांश्च । श.र. । वा.चि.१३५. ।

मधुद्रुमः । पुं । मधूकहृत्वे । भट्टेन वा भट्ट-

अशुक्र । र.मा. । आस्मातकठवे अन्वष्टायाम् । निघ. । [रा.नि.व.१७ ।

मुधातुः । पुं । खर्णमाधिके । कथ्यमाधिके ।

मुधूलः । स्त्री । खण्डशर्करायाम् । शीङ् । च. ।

मुनान्तिकेरकः । पुं । नारिकेलवृक्षवि-
धे । एरनारिकेर इति कीदृशे प्रसिद्धः । वम्-
। हानारल । वागननान्निकेल । फलगुणाः—
धुरं शीतलं लघ्नादाहपित्तघ्नं बलपुष्टिकरं का-
सजनकं वीर्यवर्धनं रुच्यञ्च । दुर्जरं कृमिकरं
ब्रध्मं वातातिसारप्रशमनम् अप्रिदीप्तिनाशनम्
। अम्लैश्चकोपजनकञ्च । रा.नि.व.११ ।

मुनिष्पावः । पुं । सुकुटशिख्यां । सुकुटेम्-
। गीम । प.सु. । गुणाः—रुच्यः मधुरः ईषत्कषायः
। तैलः वातलो बल्यः आधानकरः गुरुः पुष्टि-
करश्च । रा.नि.व.१६ ।

मुनी । स्त्री । लुपविशेषे । शीङ् । ङाङि, शीङ् । ङाङि । र.मा.चविः स्थानं २५. ।

मुपञ्जरः । पुं । वकुलवृक्षे । प.सु. ।

मुपर्णिका । स्त्री । गाभारीवृक्षे । भा.स.४
भ.गर्भ.चि. । नीलीवृक्षे । भा. । सुदर्शनायाम् ।
पञ्च । पुञ्ज. । गुडूयां । रा.नि.व.३ । प्रसारण्याम् ।
पञ्च । ङाङि । बराहकान्तायाम् । वराङ्काङ् ।
श.च. ।

मुपर्णी । स्त्री । विकटतनुपे । वडैरिगाङ् ।
र.मा. । गुडूयां । र.मा. । रा.नि.व.३ । च.स.५
अ. । भा.जीवकाद्यमिश्रके, अ.पि.च. । बराह-
कान्तायां । वराङ्काङ् । च.द.शुल.चि. रामम-
खुरं । गाभारीवृक्षे । रा.नि.व.६ । यष्टिमधुनि ।
भा.स.४भ.कर्णरी.चि.चिफलायष्टे । मधुरबीज-
पूरके । शिष्टे । लवु. । रा.नि.व.११ । नीलीवृक्षे ।
मि. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।

मधुपाका । स्त्री । वडभुजायां, खर्मजा इति
ख्यातायां फलशकलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

मधुपालिका । स्त्री । गाभारीवृक्षे । श.मा. ।

मधुपीलुः । पुं । महापीलुवृक्षे । शीङ् । ङाङि ।
रा.नि.व.११ ।

मधुपुष्पः । पुं । मधूकवृक्षे । गङ्गेनगाङ् । हि.

महवा । र.मा. । रा.नि.व.२३ । शयीकवृक्षे । रा.
नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.२।१३ । वकुल-
वृक्षे । रा.नि.व.१० । दन्तिवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

मधुपुष्पा । स्त्री । दन्तिवृक्षे । रा.नि.व.४ । चा-
तकीवृक्षे । वै.निघ. । नागदन्तिवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

मधुपुष्पी । स्त्री । अवाकपुष्पा । ङाङि ।
दन्तिवृक्षे । पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ. ।

मधुप्रियः । पुं । भूमिजम्बूवृक्षे । जटा. ।

मधुफलः । पुं । मधुनारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.
११ । विकटतनुपे । श.च. । राजादनीवृक्षे । शी-
वी । रा.नि.व.११ । मधुखर्जूरीवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुफला । स्त्री । मधुपाकायाम् । शूङ् ।
मातुलुङ्गवृक्षे । कपिलद्राक्षायां । वै.निघ. । बा.
स.१५अ. । [नि.व.११ ।

मधुफलिका । स्त्री । मधुखर्जूरीकायां । रा.

मधुबहुला । स्त्री । वासलीलतायाम् । वासडी
गाङ् । रा.नि.व.२० । शुक्युशिकायाम् । वै.निघ. ।

मधुबिम्बी । स्त्री । कुन्दफलतायाम् । कुन्दक-
की । वै.निघ. ।

मधुबीजः । पुं । दाडिमवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुभवा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. ।

मधुमज्जा । पुं । अर्चावृक्षे । अर्चावृक्षे
गाङ् । रा.नि.व.११ ।

मधुमती । स्त्री । गाभारीवृक्षे । मूर्त्तायां ।
रा.नि.व.३।६ । काशीरुद्रश्रीयनयां । ताम्रमृगणाः
—अप्रिदीपने तथा चन्द्रभागाजलसहशमणम् ।
रा.नि.व.१४ । [रा.नि.व.६ ।

मधुमत्तः (त्ता) । पुं, स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे ।

मधुमक्ती । स्त्री । सालतीलतायाम् । श.मा. ।

मधुमस्तकम् । स्त्री । पिष्टाश्रयशेषे । लक्षणं
—“समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा श्रुता घृते ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तद्वृथं गुरु दुर्जरम् ॥” राज.३
प. । वि. । मधुना उपलिप्तं । भा.स.४भ. ।

मधुमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । (यो-
माक्षि । अम. ।

मधुमाधुक् । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुमाध्वीकम् । स्त्री । मधूकपुष्पमये । वै. निघ. । मये । अ.टी.भ. ।

मधुमानी । स्त्री । मधुनः अटपलेषु । सि.यो. काम.वि.वासाकुषाण्डे । “पिप्पलीकुडवच्चैव मधुमानीं प्रदापयेत् ।” [कम् ।

मधुमालती । स्त्री । मालतीपुष्पवृक्षे । वैद-

मधुमाक्षिकम् । स्त्री । खर्णमाक्षिके । भा. ।

मधुमूलम् । स्त्री । रक्तालुके । शौ. आलू. । श.च. ।

मधुमेहः । पुं । प्रमेहरीगविशेषे । मधुमेहः । निदानादि । “सर्व्वेण प्रमेहान् कालेनाप्रतिका-
रिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि।
युक्त्विध्वास्त्रलवणान्यतिमात्रं समग्रतां । नवमन्त्रं च
पानं च निद्रासास्यासुप्तानि च । व्यक्त्यायामचि-
त्तानां संशोधनमकुर्व्वतां । श्रेष्ठा पित्तं च मेदश्च
मांसं ज्ञातिप्रवर्त्तते । तैरावतगतित्वायुरीज आदाय
गच्छति । यदा वस्तिं तदा कृच्छी मधुमेहः प्रवर्त्त-
ते ।” च.सू.१७. । [यष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मधुयष्टिः । स्त्री । इक्षी । श.च. । मधूकवृक्षे ।

मधुयष्टिका (यष्टी) । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.सु. । चि.क.क.सोमरी.वि. । मधूकवृक्षे । इक्षी । वै.निघ. । [च. ।

मधुयोनिः । स्त्री । कपिलद्राचायाम् । वै.नि-

मधुरम् । स्त्री । वङ्गे । रा.नि.व.१२ । मधुरि-
कायां । गङ्गे । (शीतकषायपाने) । वल्लीयष्टिम-
धुनि । रा.नि.व.६ । सिक्थके । भय । रा.नि.
व.१२ । विषे । त्रिका. ।

मधुरः । पुं । षड्रसान्यतमे रसे । मिश्रेण । स
च भूयस्त्वगुणभूयिष्ठः परितोषाद्वादहमिमुखाव-
लेपजनकः रसरक्तमांसमदीप्तस्त्रिवर्द्धनश्च । “यः
परितोषमुपादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति
सुखावलेपं जनयति स मधुरः, स च स्निग्धगुरु-
श्रोतधातुवर्द्धनायुक्त्वलवणैर्मिश्रितः कण्ठाः सन्धानक-
श्च । तद्विपाकः मधुरः । तद्विपाकगुणश्च श्रेष्ठकृत्
वातपित्तहरश्च ।” सु.सू.४२५. । केशवर्द्धकः, च-
तिसेवनात् प्रमेहजडतादिकश्च करोति । रा.नि.
व.२० । रक्तशिशौ । रा.नि.व.७ । मञ्जरुवृक्षे ।
रा.नि.व.८ । श्वाश्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । रक्तौक्षी ।

गुडः । रा.नि.व.१४ । सातुलुङ्गवृक्षे । वातामह-
काकील्याम् । वै.निघ.२.भ.ज्व.चि. । चेतनिष्पावे
वज्रवृक्षे । राजमाषिः । गङ्गे । रा.नि.व.१६ ।
जीवके । मेदायाम् । रा.नि.व.२२ । तन्वदरे ।
मधूकवृक्षे । वै.निघ. । कर्णमाक्ष्यादिगणे । च.द.
स्व.मे.चि. । वि. । मधुमधुकी ।

मधुरकः । पुं । जीवकवृक्षे । अम. ।

मधुरकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । मन्सवि-
शेषे । श.र. । [लेवु. । रा.नि.व.११ ।

मधुरकर्कटी । स्त्री । मधुरजीवपूरे । निहे

मधुरकुषाण्डम् । स्त्री । कुषाण्डः । शौ. ३
कुम्भः । हिं. निठाकदु. । संगहः ।

मधुरखर्जूरी । स्त्री । मधुखर्जूरीवृक्षे । रा.
नि.व.११ ।

मधुरगणः । पुं । काकील्यादिदशद्रव्येषु ।
See काकील्यादिगणः । च.द.सि.यो.स्व.मे.
अ.चि.चि.दृष्ट्या.चि. । “शर्करामधुमिश्राणि म-
तानि मधुरैः सह ।” सु.चि.२५. ।

मधुरजम्बीरः । पुं । जम्बीरविशेषे । मिश्री
जाम्बोज्ञे । मं. साखरनिम्बु. । कं. जितिले । गुणाः
—मधुरः शीतलः कफपित्तघ्नः शोफघ्नः, तर्पणः
वृष्यः यमघ्नः पुष्टिकारकश्च । रा.नि.व.११ ।

मधुरजम्बूलः । पुं । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा.
नि.व.११ ।

मधुरजीवकादिः । पुं । जीवनीमधूकवृ-
क्षजीवकादिगणे । “जीव्यामधूकयुतया मधुरज-
योऽयं योगी महानिह विराजति जीवकादिः ।”
रा.नि.व.२२ । See जीवकादिः ।

मधुरजीवनीयः । पुं । जीवकर्षकौ मेदे
काकील्या मधुकं रुहे जीवनी चेति द्रव्यगणे ।
च. ।

मधुरज्वरः । पुं । मन्सरापरनामकज्वरविशेषे ।
लक्षणं यथा—“ज्वरो दाहो भस्मी मोही क्षती-
सारो वमिष्ठथा । अनिद्रा च मुखं रक्तं तालु-
जिह्वा च शुष्यति । शीवायां परितृश्यन्ते स्फोटकाः
सर्षपोपमाः । उताश्नात् स्वेदरोधात् मधुरो जा-
यते दृष्टान्म् ॥” वै.निघ. ।

मुरत्वक (चः) । पुं । धववत् । धा३श।
छ । रा.नि.व.६ ।

मुरत्रयम् । स्त्री । समभागद्वयमधुर्गङ्गासु ।
सतामालिकसर्पिणि मिलितानि यदा तदा ।
मुरत्रयम् ..... । रा.नि.व.२२ ।

मुरत्रिफला । स्त्री । समभागद्वयमाधुर्गङ्गा-
सु । किम्बुम्, गामात्रकम्, थेज्वर मश।
। अम. । "द्राक्षागमार्थमूर्त्रिफलानि मि-
लितानि तु । मधुरा त्रिफला ज्ञेया ।" रा.नि.व.
२ ।

मुरफलः । पुं । राजवद्वहत् । नात्रकुल
लेतुं शास्त्रं । रा.नि.व.११ । तरुञ्ज । वै.निघ. ।

मुरफला । स्त्री । मधुरवीजपूरकवत् । मिठा
नी । रा.नि.व.११ । चिर्भटिकायां । वै.निघ. ।

मुरविस्त्री । स्त्री । कुन्दरुलतायाम् । कुन्-
को । वै.निघ. ।

मुरलता । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मुरवर्गः । पुं । दुग्धादिकृष्णान्द्रव्यगणे ।
मधुतवसाञ्जशलिषट्कयवगीधूममाधमहाट-
कसंस्कृतैर्जातक (गामूक) ककारका कैंकुड-
शङ्कालिन्द (उतमुक) कतक निम्बाना गिलोय-
गिलो (पियालपुष्करवीजकायमर्थमधुकराचारजा-
हल) (शैवी) नालनारिकेलं नृविश्वरत्नातिशलाक-
। रा.नि.व.११ । रा.नि.व.११ । रा.नि.व.११ । रा.नि.व.११ ।
मण्डप्रभृतीनि समासिन मधुरीवर्गः । सु.स.४२७ ।

मुरवल्ली । स्त्री । मधुरवीजपूरद्वये । रा.नि.व.
११ । [तामि । मिठावादाय । संयहः ।

मुरवातामः । पुं । (Dulcis.) मिष्टवा-

मधुरवीजपूरः । पुं । मिष्टमातुलुङ्गवत् ।
मिष्टलेवुं शास्त्रं । मं मधुकाकडी । कं सखरमाध-
वल । गुणाः—मधुरः शीतलः दाहघ्नः विदीपघ्नः
रुच्यः हृद्यः गुरुः दुर्ज्वरश्च । रा.नि.व.११ ।

मधुरसः । पुं । तासवत् । रा.नि.व.६ । सु.स.
३८७.पिप्पल्यादिः ।

मधुरसा । स्त्री । मूल्यायां । मृगना । रा.नि.
व.२ । र.मा. । वा.सु.१३७.आरववादिः, "ज-
ह्नी निम्बावृतमधुरसा ।" भा.स.१३.समतादि-

ज्ज.चि.महाष्टतकतैले । "मधुरसाट्टिवाहरीहीत-
कैः ।" यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । द्राक्षायाम् ।
मे. । गांधारीवत् । भा. । प्रसारणायाम् । शतप-
थायाम् । तुलुका । वै.निघ. । दुग्धिकायां । शि-
क्रे । मे. ।

मधुरस्कन्धः । पुं । षड्विधास्यापनमये म-
धुरवर्गीयद्रव्यकृतास्यापनविशेषे । च.विमा.८७ ।

मधुरस्त्रवा । स्त्री । मूल्यायाम् । पिच्छीखर्ज्ज-
रिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

मधुरा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.३ । काको-
ल्यां । हृद्यजीवस्याम् । रा.नि.व.३ । शतावरीयां ।
रा.नि.व.४ । महाशिश्यां । कदलीवत् । प.सु. ।
शतपुष्पायां । तुलुका । भा. । पालङ्गशाके । रा.
नि.व.७ । मधुखर्ज्जरीवत् । रा.नि.व.११ । तिल-
वासनीशाली । उन्माशाली । रा.नि.व.१६ । मू-
ल्यायां । च.वि.३७७ । मातुलुङ्गवत् । यष्टिमधु-
नि । मधुरिकायां । मृष्टी । मे. । काष्ठिके ।
त्रिका । अथभके । ममरे । मधुमेदायाम् । वै.

मधुराकरः । पुं । रत्नी । प.सु. ।

मधुराजालुकम् । स्त्री । मिष्टरसालुकमेदं ।
(मे) जालु । गुणाः—“मधुराजालुकं शीतं मधुरं
वायुकारकं । पाके कटु च विजयेयं रुचिर्दं दाह-
पित्तनुत् । शोषहृत्कफनुत् भोक्तृमस्य कन्दलु शी-
तलः । अग्निमान्दमलसक्तकफकृत् पित्तनुत्परः ॥”
वै.निघ. । [याम् । रा.नि.व.२९ ।

मधुरादिफलत्रयम् । स्त्री । मधुरनिफल-
मधुराम्बफलः । पुं । पियालवत् । रा.मा. ।

मधुरास्त्रः (कः) । पुं । आसातकवत् । अ-
च. । दाहिसहजं । नागरहृद्यं । वै.निघ. ।

मधुरास्तरसः । पुं । नागरहृद्यं । नात्रजी
लेवुं शास्त्रं । वै.निघ. । [१६ ।

मधुरालापा । स्त्री । शारिकायां । रा.नि.व.
मधुरालाडः (नी) । स्त्री । मिथालाव्याम् ।
मिठा लाडे । रा.नि.व.७ ।

मधुरालिका । स्त्री । सुदमस्यविशेषे । मृडे-
वर्णाभास्त्रं । अरुचिपयापयथम् ।

मधुरासवः । पुं । आसं । वै.निघ. ।

मधुरास्यता । स्त्री । सुखलिततायाम्, सुख-
स्य मिततायाम् । मा.ज्व.नि. ।

मधुरिका । स्त्री । मिश्रश्याम्यलुपे । (गो.री ।
प.स. । रा.नि.व.४ । रक्तसर्पि । रा.नि.व.१६ ।
शताह्वयाम् । उन्फा । वै.निघ. ।

मधुरी । स्त्री । आस्रवले । वै.निघ. । मधुरि-
कायां । (गो.री । च.द.वा.व्या.चि.प्रसारणीतैलम् ।

मधुरेणुः । पुं । कृष्णकटभीठचे । रा.नि.व.८ ।
See कटभी । शुक्लपुष्पाटलायाम् । वै.निघ. ।

मधुरौषधम् । क्ली । मधुरगणे । भा.स.३भ. ।

मधुलः । पुं । मधूकविशेषे । र.मा. । क्ली । म-
ये । श.च. ।

मधुलग्नः । पुं । रक्तशिशुवृद्धे । र.मा. ।

मधुलता । स्त्री । शूलौटणे । रा.नि.व.८ । व-
ल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मधुलिका (ली) । स्त्री । स्वनामख्यातवृद्धे ।
मधुली । र.मा. । च.वि.८८ । कपिलद्राक्षायां ।
पुष्पपरागे । वै.निघ. । शमीधान्यभेदे । च.पु.२७
च. । (लिका) । राजिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

मधुबलः । पुं । कौटिलि । श.च. ।

मधुवल्लिका (ली) । स्त्री । मिष्टमातुलुङ्ग-
चे । रा.नि.व.११ । कारविज्ञेय । कङ्गला । र.मा. ।
वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । कपिलद्राक्षायां ।
वै.निघ. । निघ. ।

मधुवासिनी । स्त्री । लघुघातकीवृद्धे । वै.

मधुचिह्नः । स्त्री । मधूकछिटे । गग. । वै.निघ. ।

मधुवीजः । पुं । दाडिम्बवृद्धे । रा.नि.व.११ ।

मधुवीजपूरः । पुं । मधुरमातुलुङ्गवृद्धे । रा.
नि.व.११ । [निघ. ।

मधुवृक्षः । पुं । मधूकवृद्धे । श्रेडेल गाछ । वै.

मधुशर्करा । स्त्री । मालखण्डाति प्रासङ्गे शर्क-
राजातखायद्रव्ये सितखण्ड, पाटाली । तिलुया ।

गुणाः— अतिमधुरा चतुष्टया कर्द्विघ्नी कुष्ठवणकफ-
शूलविह्वारकपित्तघ्नी च । रा.नि.व.१४ । अटवि-
धमधूयप्रशर्करासु । ताश्च मधुनामटुविष्याट्टवि-
धा भवन्ति । तच्छर्करागुणा अपि तन्मधुगुण-

तुल्याः प्रियाः । "यद्दुग्धं यन्मधु प्रीतिं तद्वणा तप-
शर्करा ।" रा.नि.व.१४ । श्वेतनिष्पावे । रा.नि.व.
१६ । [श.च. ।

मधुशखः । पुं । मधूकवृद्धे । श्रेडेल गाछ ।

मधुशिशुः । पुं । रक्तशिशुवृद्धे । लाल म-
झिनीगाछ । गुणाः— शिशुः सरसितः शो-
फघ्नो दीपनः कटुः । सु.सु.४६च. । (क) श्वेत-
शिशुः । रा.नि.व.७ ।

मधुशिता । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । रा.नि.व.१६ ।

मधुशेषः । पुं । क्ली । सिकथके । गग. । रा.नि.
व.१७ । च.पु.३८ ।

मधुश्रेणी । स्त्री । मूर्च्छायां । रा.नि.व.३ ।

मधुश्वासा । स्त्री । जीवनीलतायाम् । रा.नि.
व.३ ।

मधुष्ठीलः । पुं । मधूकवृद्धे । भा. ।

मधुसन्धानम् । क्ली । मये । वै.निघ. ।

मधुसम्भवम् । क्ली । सिकथके । गग. । रा.
नि.व.१७ । [निघ. ।

मधुसम्भवा । स्त्री । कपिलद्राक्षायां । वै.

मधुसिकथकः । पुं । मधूकछिटे । गग. । भा.
स.४भ.पाटस्कीट.चि. "मधुसिकथकैरिक्कटत ..."
... ।" स्थावरविषये । छे.च. ।

मधुशु(सु)क्तम् । क्ली । पिप्पलीमूलजवीररस-
कृतसम्भावविशेषे । "जस्वीरस्य फलरसं पिप्पली-
मूलसंयुतं । मधुशुक्ले विनिक्षिप्य धान्यराशौ वि-
धापयेत् । चरुहणं तज्जातरसं मधुशुक्तसुदाह-
तम् ।" शाङ्ग. ।

मधुसूदनः । पुं । भनरे । तिका. ।

मधुसूदनी । स्त्री । पालङ्गीशके । पालङ्गी-
क । छे.च. ।

मधुस्नेहः । पुं । मधूकछिटे । गग. । वै.निघ. ।
स्त्री । चीव(तोप)चीनौतिस्थाने पुष्टकरीषधे ।
वै.निघ. ।

मधुस्त्वः । पुं । मधूकवृद्धे । श्रेडेल गाछ । भां.
मीरटलतायाम् । कोर कड़ार । रा.नि.व.३ ।
स्त्री । मूर्च्छायां । रा.नि.व.३ । वीरमूर्च्छायां । ई-
सपयां । गोशानिशा जठा । र.मा. । रा.नि.व.

पिण्डस्वर्णरुचि । पिण्डे श्रेष्ठम् । रा.नि.
११ । जीरन्त्याम् । श.च. यष्टिमधुनि । जटा.
नज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

स्रवाः (म्) । पुं । मधूकह्वे । गडेल
ह्वे । जटा. । वा.स.१५।१७अ.पटोलादिः ।
धुमवीगडूवीपाठान्वितम् ।”

स्रवाः । पुं । सारटलतायाम् । रा.नि.व.
। मधूकह्वे । गडेल गाछ । भा. ।

सुन्दरः । पुं । कौकिले । श.र. ।

सुहा (न्) । पुं, स्त्री (हा) । प्रसहजातीयप-
रभेदे । च.सू.२७अ. ।

धुनरा । स्त्री । शिबोमिदे । प.सु. । [रा. ।

धुनोरः (री) । पुं, स्त्री । खर्जूरह्वे । हा
धूकम् । क्ली । गुडपुष्पे, मधूकपुष्पे । गडेल
न । वा.पू.१५अ.न्ययाषादिः । “कौलीकदम्ब-
पत्रामधूकं मधूकम् ।” च.द.वा.पि.ज्व.वि.मधू-
पादिः । “मधूकं चन्दनीयलम् ।” वा.चि.२अ. ।
टिमधुनि । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८अ.उपप्ला-
टः । वै.निघ.अप.चि.मधूकपुष्पे ।

धूकः । पुं । (Bassia latifolia.) खनाम-
यतय । गडेल गाछ । हिं महया, वनमहया ।
[। कटइलुपि । तं पित्रा । वम्. मोहा । वा.सू.
प्रथ.सारिवादिः । सु.सू.३८अ.न्ययाषादिः । स
हविषः स्थलजजलजमेदेन । गुणाः—समुत्तेजकः
स प्र उ गुणः शैत्यकरः बल्यः धातुपीपकश्च । पुण्य-
हायः कायहितः । तैलं शिरःशूलं हितम् । तत्-
तुरा मधुरा पाचिका च । कथित् । “मधूकपुष्पं
मधुरं शीतलं गुरु हृद्यम् । वलपूककरं पीतं वा-
यपित्तनिशान्तम् । फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्लं
वातपित्तनुत् । अह्वयं हृत्ति लघ्वास्त्रदाह्वासासक्त-
चयान् ।” भा. । एतत्तैलं गार्भारीतैलगुणम् अह-
व्यं तपश्वं हृद्यञ्च लघुगुणाः—“मधूकं रक्तपित्त-
घ्नं त्रणशोधनरीपणम् ।” तन्वाञ्च तत्फलगुणम् ।
पक्वफलं वातपित्तघ्नम् । राज. । [वै.निघ. ।

मधूकपर्णसाहस्रो । स्त्री । तुलसीह्वे ।

मधूकपर्णी । स्त्री । अश्वघास्याम् । आगङ्गा
गाछ । वै.निघ. ।

मधूकफणितम् । क्ली । मधूकपुष्पीत्यर्थः ।

याम् । गडेल फलवत्र टिनि । गुणाः—रक्तं वा-
तपित्तकृत् कफघ्नं मधुरं वमिदीपकरश्च । सु.सू.
४३अ. ।

मधूकशकरा । स्त्री । मधूकफणिते ।

मधूकसारः । पुं । मधूकरसे । गडेलगत मरि-
चाटो । च.द.ज्व.वि.मधूकसारदिः । “मधूकसा-
रसिन्धुः ।”

मधूच्छिष्टम् । क्ली । (Cera, Alba, Tla-
va.) Wax. मधुसिकथके । शृग्. र.मा. । हिं
मम । तं सैनम । ता. मधुक् । सु.सू.२७अ. । कि-
ञ्चं चते हितञ्च । द्रव्यगुणान्तरम् ।

मधूत्य(यित)म् । क्ली । सिकथके । शृग्. ।
रा.नि.व.१३ ।

मधूत्पत्रा । स्त्री । मधुक्ततशर्करायाम् । रा.
नि.व.१४ । [रा.नि.व.१० ।

मधूत्सवः । पुं । रक्तास्नानह्वे । तङ्क त्रीटो ।

मधूलः । पुं । वारिजे गिरिजे च मधूकह्वे ।
जनशङ्करः, गिरिशङ्करः । प.सु. । जटा. ।

मधूलकः । पुं । जलजमधूकह्वे । भा. । स्थल-
जमधूकह्वे । श.र. । क्ली । मये ।

मधूलिः । स्त्री । मालकांकड़ो इति ख्यातौ-
षधौ । मालकांकड़ो । प.सु. ।

मधूलिकः । पुं । इक्षौ । आमवतिशेषे । गु-
णाः—“श्रेष्ठलम् मधूलिकः ।” च.सू.१७अ. ।

मधूलिका । स्त्री । मूल्यायां । प.सु. । रा.नि.
व.२ । भा.पू.२अ. । यष्टिमधुनि । जलयाण्यां ।
भा.पू.२अ. । वा.टी.हेमावसनकल्पे । कथान्यमेदे,
स्वल्पगोधूमे । मध्वदेशजगोधूमे इति भारविभ्यः ।
स्वल्पगोधूमौल्यसुरायाम् । गुणाः—मलमुचरीषि-
नी गुरुः श्लेष्मला च । सु.सू.४६अ. । मालकांक-
ड़ि । सु.कल्प.८अ. । मरकटहमिलने । मरकट-
हति । च.द.अश्व.चि. ।

मधूली । स्त्री । आसह्वे । रा.नि.व.११ ।
मूल्यायाम् । मधूकर्कटिकायाम् । रा.नि.व.११ ।
सु.चि.२अ. । मधूकह्वे । जलजमधुषयां । म-
ध्वदेशजगोधूमे । भा. । गुणाः—मधुरा विषघ्ना
शीतला च । च.सू.२७अ. । वा.चि.२अ. ।

मधूवकम् (पितम्) । स्त्री । मधूच्छिष्टे ।
वै.निघ. ।

मध्यः । पुं । कटिदेशे । राज्ञी । श्वसनधूसपा-
नविशेषे । भा. स्त्री । मधुनि । “गुहं मध्यं विभी-
तकान् ।” च.वि. १८७. । वा.उ. ३७७. । विरा-
मे । त्रिका. ।

मध्यगन्धः । पुं । आसवरे । श.च. ।

मध्यजम्बूः । स्त्री । मधुजम्बूके ।

मध्यदेशभवा । स्त्री । वत्सकशाली । भाणि-
शानादिशय । रा.नि.व. १६ ।

मध्यन्दिनः । पुं । मधुजीवपुष्यवरे । वाक्पुनि-
तृक् । रा.नि.व. १० । स्त्री । मध्याह्ने ।

मध्यपञ्चमूलकम् । स्त्री । जलापननवैडम्ब-
शालपर्णप्रिप्रिणीयः । “जलापननवैडम्बः त्रि(प)-
र्यपर्णविधेन च । एकव योजितेनैतत् मध्यमं प-
ञ्चमूलकम् ॥” रा.नि.व. २२ ।

मध्यपाकः । पुं । तैलादीनां नातिसदुस्वर-
पाकविशेषः । च.द. ।

मध्यपुष्पः । पुं । जलवेतसे । म.द.व. ५ ।

मध्यमम् । स्त्री । देहमयमागे । अ.न. ।

मध्यमकदलम् । स्त्री । अर्धपुटकदलीफलम् ।
गुणाः—डेष्काटु, मधुरं गुण्यसिमान्यकरञ्च । वै.
निघ. ।

मध्यमनारायणतैलम् । स्त्री । वातव्याध-
धिकारि तैलम् । पाठः—“विलास्यगन्धहतीश्वर-
द्राव्याणाकवाञ्चालकपरिभद्रं । चूद्राकाठिजातिव-
लायमस्य मूलानि चैषां सरणीयुवानां । मूलं वि-
दध्यादथ पाटलीनां प्रस्थं सपादं विधिनीजुवानां ।
द्रोणैरपामष्टभिरिव पक्ता पादावशेषेण रसेन तेन ।
तैलादकानां सममेव दुग्धमाजं निदध्यादथवापि
गन्धं । एकव सस्यग्विपचित् सुवृद्धिर्दयाद्रसश्चैव श-
तावरोणां । तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र राज्ञाश्वगन्धा-
भिषिदाककुहं । पक्षीचतुष्पागुरुकेसराणि सिन्धु-
मासोरजनीहयश्च । श्लेथिकं चन्दनपुष्कराणि ए-
लासयष्टीतगरादपचं । शृङ्गाष्टवर्गान्धुवचापलाशं
स्थीणैयश्चौरकचौरकाख्यं । एतैः समकैर्हिपल-
प्रमाणैरालीश सव्यं विधिना विपक्तं । कर्पूरका-

श्रीरसगण्डजानां चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम् ।
प्रस्थेददौर्गन्धानवारणाय दद्यात् सुगन्धाय वद-
न्ति केचित् ॥” भैष. । पुस्तकान्तरे मङ्गानारायण-
तैलमुक्तं । चूद्रा काण्टकारी । काठिजा पुनर्नवा ।
अतिवला श्वेतवला । सरणी भद्रलिका । प्रस्थ-
मेषां सपादप्रस्थविंशतिपलानि । जलस्याष्टौ द्रो-
णाः (५१२ श.) । श्ले. १२८ श. । तैलस्यादकर्यं
(३२ श.) । सिषिः श्वतपुष्पा । शृङ्गं गुडत्वक् । प-
लाशः शटी । वृक्षीरः श्वेतपुनर्नवा । स्थौल्यकं य-
न्त्रिपथे । चोरकः चोरहली । सिद्धे प्रतोणं कर्पूर-
कुडमकमूलीणां प्र. १ प. चूर्णयित्वा प्रवेष्ट्यम् ।
तिगटेतेन ७२ श. । कर्णार्थं—वेनजाल अश्व-
गन्का, वृहती पोम्बूर, शोभा, श्वेतव-
लेडा, पारिजय, काण्टकारी, पुनर्नवा,
गोरक्षठाकुलि, गमिरि, गन्काठातिशय, पा-
कल, देशोद्वेग मूल अत्रोत्तेक २० प. । पा-
कर्ण—जल (५२२ श.) श्ले. १२८ श. हाणि-
द्रुक् वा गवतद्रुक् ७२ श. । शठमूलोद्वेग ७२
श. । कर्णार्थ—रासा, अश्वगन्का, मण्डवी, मन्द-
दारु, कुड, भुगनी, मासांश, शालगन्धिठाकु-
लिया, अश्वक, नागेश्वर वा कुङ्कुम, शैलव-
जटाभाण्डी, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, शैलव-
रञ्जकनन, पुष्करभूज, एला, मङ्गिठा, वृक्षभू-
तग्नपात्रका, मूत्रा, त्रिजपत्र, कुङ्कुम-
काकोली, क्कोरकाकोली, गमद, (अत्रोद्वे-
गअश्वगन्का) मशामेदा, (अत्रोद्वेग अश्वभूज)
कीवक, श्वेतक (अत्रोद्वेग कुङ्कुम ७ व. १५
लोचन) शक्ति, वृद्धि (अत्रोद्वेग लेडा ७
गोरक्षठाकुलिया) वाला, व. ग. श्ले. १२८ श.
श्वेतपुनर्नवा, चोरहली, अत्रोत्तेक २५. । गन्का-
धवा—कर्पूर, कुङ्कुम, भुगनीति, अत्रोत्तेक
हूनं १ प. अत्रोत्तेक दिव । रस.र. ।

मध्यमनिष्पावा । स्त्री । एकीनर्विशतिधर-
णे । सु.चि. ११७. ।

मध्यमा (मिका) । स्त्री । लुदजम्बूके ।
छेष्टि कामगच्छ । र.मा. । हृष्टार्णवायां स्त्रियां
रा.नि.व. १८ । श.र. । काकोल्याम् । कर्णिका-
याम् । म. । अङ्गुठातृतीयाङ्गुली । रा.नि.व. १८ ।

मध्यमान्निः । पुं । अर्कार्थमधितापविशेषः ।

टिमेवकाष्ठचतुरंशेन योऽग्निः तद्विगुणेन कालेन
ज्यमाग्निरुच्यते । 'ज्योतीकृताभ्यां वाभ्याम् मध्वा-
ग्निः ।' च.क.चि. ।

ध्वयवः । पुं । षट्चेतस्र्षपपरिमाणे । शब्द-
बद्धम् । [शू.निर. शी. १. र.मा. ।

ध्ववासिनी । स्त्री । धातकीहवे । धादे-

ध्वसत्त्वः । वि । पुरुषभेदे । "वः परानात्मनि
पनिधाय संस्रभयति आत्मनात्मानं, परेशापि सं-
भ्यते ।" च.वि.पञ्च. ।

ध्वस्थलम् । स्त्री । कटिदेशे । उद्भटः ।

ध्वा । स्त्री । नामी । वै.निघ. । मध्यमाङ्गस्त्री ।
च. । [लघुषमूचकः ।

ध्वाङ्गः । पुं । दिनमध्यभागे । अथच योम

ध्वम् । स्त्री । मधुयुक्तश्लि । वा.चि.१७. ।

ध्वरिष्टम् । स्त्री । गृहण्यामरिष्टभेदे । — "नवे
प्यालमध्वाके कलसेऽगुरुधृति । मध्वादकं ज-
समं चूर्णानीमानि द्वापयेत् । कडवाहं विडङ्गानां
स्पन्त्याः कडवन्तथा । चतुर्थकांशान् लक्ष्मीय्याः
शरं मरिचानि च । त्वर्गेलपचकशटीकमुक्ताति-
पाशिकाः । हरिणलुक्तेजीह्वापप्यलीमुत्पावच-
ान् । कार्ष्णिकालान् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयो-
येत्....." च.चि.१६७. ।

ध्वलः । पुं । अतिपाने । मधुवारे । पूनः पूनः
प्राप्तान प्राप्तप्राप्ति । श.च. । [निघ. ।

ध्वधारः । पुं । मधुकृते । द्वांटाक । वै.

ध्वालु(लू)कम् । स्त्री । स्वनामध्यातकव-
त् । गड् ध्वाल् । प.मु. । गुणाः — रक्तपित्तघ्न-
क स्वादु शीतलं स्निग्धयुक्तकरञ्च । राज. ।

ध्वावासः । पुं । आसहवे । रा.नि.व.११ ।

ध्वासवः । पुं । धातकीपुष्पमधुसंहिते
पूकृत्पासवे । आतिवटिभयः । "मध्वासवः
विजयो धातकीकाष्ठमाजिकात् ।" हड्डीन.
। गुणाः — लघुभेदीघ्नः मेहकुष्ठविघ्नः तिक्तः
प्रायः शोफघ्नः तीक्ष्णः स्वादुः श्वातक्तव । ध.
.४५७. । पुष्पमयो । चिका । अन्वः प्रमहावि-
रि — "लोघं शटी पुष्करमूलमेषां मूल्यां विडङ्गं
यक्षां यमाभी । चयं प्रियङ्गं कमुकं विशालां

किराततिक्तं कटुरीहिषीच । भागीं नतं चिच-
कपिप्लीनां मूलं सकुष्ठतिविषं सपाठं । कलि-
ङ्गकान् केशरनिन्दसाह्वानखं सपचं मरिचं मध-
ञ्च । द्रोक्षेऽभयः कर्षसमानि पक्का पूते चतुर्भाग-
जलावशेषे । रसेऽर्द्धभागं मधुनः प्रदाय पचं
विषयी छतभाजनस्थः । मध्वासवीऽर्थं कफपित्त-
मेहान् विघ्नं विहत्वात् हिपलप्रयोगात् ॥" च.चि.
६७. । अन्वः गृहण्या । "द्रोक्षं मधुकपुष्पाणां विड-
ङ्गानां ततोऽर्द्धतः । चिचकस्य ततोऽर्द्धं स्थानद्या
मङ्गातकादकं । मञ्जिष्ठा त्रिपलं चैव त्रिदोषोऽपि
विपाचयेत् । द्रोणश्वे तु तक्तीतं मध्वाङ्गादकमं-
युतम् । एलास्यपालानुक्रुमिचन्दनेन च रूपते ।
कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं द्रव्यीजयेत् ॥"
च.चि.१६७. ।

मध्विजा । स्त्री । मये । ऐ.च. ।

मनः । पुं । जटासांस्थां । श.च. । स्त्री (स) ।
अलः करणं । "रजस्मोऽतिनिकटसत्त्वगुणवर्णा-
त्मकं परममूर्च्छं बन्तु । तस्य सार्विकं राजसं तामस-
मेति" विधा । च.सू.१७. । आग्निकादिगुणयुक्तं
सार्विकं, कीधताङ्गनादियुक्तं राजसं, मोधात्मतादि-
युक्तं तामसमिति । भा. ।

मनःशि(सि)लः (ला) । पुं, स्त्री । Root-
har. स्वनामध्यातखनिर्जापरमभेदे । मनःकुल ।
मय च रसावीर्योच्चाता । भा । गुणाः — "म-
नःशिला गुरुर्बन्धा सरीषा स्निग्धनी कटुः । तिका
स्निग्धा विपशामकासमुतकफासृणात् । मनःशिला
मन्दबलं करोति जलं धुवं शीवनमन्तरण । मन्ता-
नुबन्धं कलसूत्रोप सशर्करं कृष्णगदतं कथ्यते ॥"
भा.पू.१.म.धा.व. । "जयन्तिकटाद्वेदोलायत्तं ग-
न्धव्यानःशिला । दिनमेकं त्वनामूत्रं शृङ्गारजर्मेऽ-
पिवा । अमलापवतोयेन भाविता समवाधरम् ।
शृङ्गाररसेवोप विगुह्यात मनःशिला ॥" इति
शुद्धिः । सा.कौ. ।

मनसा । स्त्री । सर्पदुहितारि देव्याम् । "कथा
सा च भगवती कश्यपस्य च मानसा । देवेशं रुन-
सा देवी मनसा या च दीव्यति ॥" पुराणम् ।

मनस्तालम् । स्त्री । हरितालं । र.मा. ।

मनस्वी (इन्) । पु । महासिद्धे । शरभे । रा.
नि.व.१६. ।

मनका । स्त्री । इतिहा । उणा. ।

मनुः । स्त्री । सङ्गायां । रा.नि.व.१२ ।

मनुजः (भूः) (प्यः) । पुं । मानुषे । अम. ।

मनोगुप्ता । स्त्री । मनःशिलायां । प.सु. ।

मनोजवा । स्त्री । अग्निजिह्वाह्वे । जटा. ।

मनोजहडिः । पुं । कामडडिचुपे । रा.नि.व.४ ।

मनोज्ञम् । स्त्री । सरलकाष्ठे । मृत्तनकाष्ठे ।
र.मा. । प.सु. । पुं । कुन्दपुष्पह्वे । रा.नि.व.१० ।

मनोज्ञा । स्त्री । मनःशिलायां । र.मा. । आ-
वर्तकीलतायां । रा.नि.व.२ । स्थूलजीरके । रा.
नि.व.६ । जातीपुष्पसुपे । रा.नि.व.१० । मय्ये ।
रा.नि.व.१४ । वन्याककाटिकायां । रा.नि.व.७ ।

मनोरमः । पुं । कुन्दह्वे । सुवकुन्दह्वे । हं-
सपादालतायाम् । स्त्री । रक्तपत्र । वै.निघ. ।

मनोरमा । स्त्री । गीरीचनयां । रा.नि.व.
१२ । रक्तयूथिकायाम् । शङ्खपुष्पायाम् । वै.निघ. ।

मनोविभ्रमः । पुं । चित्तविभ्रमे । निदा. ।

मनोहरः । पुं । कुन्दपुष्पसुपे । कुम्भे । ग्राह्ये ।
रा.नि.व.१० । स्त्री । सुदण्डे । रा.नि.व.११ । र-
क्तकाष्ठे । कुन्दपुष्पे । वै.निघ. ।

मनोहरा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । रा.नि.
व.१० । जातीकुसुमह्वे । रा.नि.व.१० ।

मनोह्रा । स्त्री । मनःशिलायां । च.द.सि.यो.
अप.चि. । "मनोह्राताचजह्वे ।"

मन्त्रजिह्वः । पुं । अग्नौ । छे.च. ।

मन्यः । पुं । अग्निमन्यह्वे । र.मा. । द्रवेणाली-
डितसक्तौ । अत्रातिदेशः । सि.यो.महा.चि. ।
"मन्यः खर्जूरह्वीका ।" श्रौतवारिणीलितछता-
म्यकाः नातिस्वच्छा नातिसान्द्राः सक्तवी मन्यः ।
"सक्तौभः सर्पिषाम्भ्योः श्रौतवारिपरिमृतेः । नात्य-
च्छा नातिसान्द्रश्च मन्यः..... ।" रा.नि.व.२२ ।
गुणाः— "मन्यः सद्योबलकरः पिपासाश्चमनाश-
नः ।" राज.३५. । फागुदमदे । चतुष्पलमिते तोये
क्षमद्रव्यं पलमिते तिषा सत्यावे मन्ययेत् । "जले
चतुष्पलं श्रौते तर्कं द्रव्यपलं क्षिपेत् । सत्यावे स
• न्ययेत्सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत् । सधुश्चेतागुडा

दीनि फागुदमदेः चिपेदधः ॥" भा. शाङ्ग.म.३५. ।
मन्यो बहुविधः— छतसक्तः दाडिमगुडकृत इत्येकः ।
छतशक्तुजलकृत इति द्वितीयः । दाचाशकैरेचुरः ।
सक्तश्चेति तृतीयः । मन्यमदः । कम्पने । मदे-
ने । त्रिका. । नेचमले । नेचरीये । विष्णु-
कृत्यने । व्याक. ।

मन्यजम् । स्त्री । नवनीते । र.मा. ।

मन्यनः । पुं । मन्यनदण्डे । श.र. । अग्निमन्य-
ह्वे । स्त्री । कुन्यने । विनोडने । व्याक. ।

मन्यनोज्ज्वम् । स्त्री । नवनीते । वै.निघ. ।

मन्यरः । पुं । वैशाखमासे । हरिणे । स्त्री । न-
वनीते । वै.निघ. । कुसुमे । मे. । फले । त्रि-
जडे । श.र. ।

मन्यरज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । निं मनीज्वर-
लक्षणं यथा— "ज्वरो दाहो असौ मोहो ह्यतीमा-
रो वमिष्ठया । अनिद्रा मुखशोषश्च तालुजिह्व-
युष्यति ग्रीवायां परिहृत्यन्तः स्फोटकाः मर्दपोष-
माः । छताशनात् स्वेदरोधात् मन्यरो जायते क-
णाम् ॥" योगरत्नाकरः ।

मन्यराधिः । पुं । मन्यकाये । च.शा.०५. ।

मन्यरुः । पुं । चासरवायी । त्रिका. ।

मन्यसारः । पुं । नवनीते । वै.निघ. ।

मन्या । स्त्री । मेधिकायां । रा.नि.व.६ ।

मन्यानः । पुं, स्त्री । स्थूलारखण्डह्वे । दड-
शोणालू । रा.नि.व.६ । मन्यनदण्डे । त्रिका. ।
च.म.१५५. ।

मन्यानकः । पुं । शस्यविशेषे । शान्तिदेशः ।
मं मारवेणि । कं मारवली । गुणाः— स्निग्धः ध-
नुप्रियः दुग्धकरः मधुरः बहुवीर्यशः । रा.नि.व.५०

मन्यानभेरवः । पुं । अक्षपिप्ते रसः । पाठ-
— "सृतं सृतं सृतं तालं हृद्गुपुष्करमूलकं । सैम-
वं गन्धकं तालं कटुकीं चूर्णयन्मम । पुनर्नवादि-
दारुनिगुण्डौतण्डुलीयके । तित्ताकीशातकीशवे
दिनेकं मर्दयेद्ददः । माषमाचं लिङ्गित् चोद्रेः रसं
मन्यानभेरवः ॥" अनु. निम्बकाथः । रस.चि.६५

मन्याः । पुं । सक्तौ । छा. । वै.निघ. ।

मन्दः । पुं । दीगणि । रा.नि.व.२० ।

दग्धः । पुं । समपण्डिते । स्त्री । मये । निघ. ।

दगमना । स्त्री । महिषस्त्रियाम् । वै.निघ. ।

दृजः । वि । मन्दजाति । च.सू.१८अ. ।

दृष्टः । पुं । पारिभद्रहवे । श्र.र । निम्बहवे । निघ. ।

दृता । स्त्री । आलस्ये । रा.नि.व.२० ।

दूरः । पुं । मन्दारहवे । मी. । तत्रासकलृताः कोटविषद्वारादविशेषे । 'अपामार्गमर्नाह्वालदाः श्यामकगैरिके । नैतैलाकुष्ठसरिचयध्यातृष्टतल्लिके ॥' वा.उ.३७अ. ।

न्दरीत्यम् । स्त्री । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

न्दमानः । पुं । प्राप्ते । निद्रायाम् । उणा. ।

न्दमानुः । पुं । स्वप्ने । उणा. ।

न्दा । स्त्री । वल्लीकरञ्जे । लुताकुटञ्ज । वै.निघ. ।

न्दाग्निः । पुं । अग्निमान्दरीये । See अग्निमान्दरीयम् । सुष्टिमयकाष्ठचतुरंशकृते अकांथे शिबिशेषे । "चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परिकीर्तितः ॥" अ.कौ.चि. ।

न्दारः । पुं । पारिभद्रहवे । रा.नि.व.८ । श्रुताकं राजाकं हवे । श्वे.उ.अ.कन्.प.सु. । रा.नि.व.१० । निम्बहवे । हस्तिनि । मी. ।

मन्दारफलिका । स्त्री । काकीदुम्बरिकायाः कफज्जु. । वै.निघ. । [चि.१६अ. ।

मन्दारी । स्त्री । रक्ताकं । लाल आकम् । सु. ।

मन्दारः । पुं । धातकीपुष्पञ्च । वै.निघ. ।

मन्दालकम् । स्त्री । खटिकायाम् । शङ्खे । वै.निघ. ।

मन्दिकुकुरः । पुं । मय्याविशेषे । वै.निघ. ।

मन्दिरः । पुं । जानुपयाङ्गणे । हे.च. ।

मन्दिरपशुः । पुं । विडाले । श्र.च. । [वि.मी. ।

मन्दि(न्दु)रा । स्त्री । श्यासनविशेषे । गार्ह. ।

मन्दोष्णः । वि । ईषदुष्णे । अम. ।

मन्दपुष्पः । पुं । जपाहवे । वै.निघ. ।

मन्मथः । पुं । कपित्थहवे । प.सु. । आसहवे ।

वै.निघ. । आसातकहवे । चि.क.क. । श्याम् । वै.निघ. ।

मन्मथशटी । स्त्री । कर्पूरश्याम् । वै.निघ. ।

मन्मथानन्दः । पुं । महाराजवृत्ते, बहुरसालासहवे । रा.नि.व.११ ।

मन्मथालयः । पुं । आसहवे । रा.नि.व.११ ।

मन्मथावासः । पुं । महाराजासि । रा.नि.व.११ ।

मन्मनः । पुं । गद्गदध्वनी । विका. ।

मन्या (का) । स्त्री । यौवापयाच्छिरायाम् । पाणि.१ शित । रा.नि.व.१८ च.द.च.चि.कवल-धारणे । "मन्यापार्थशिरोगलात् ॥"

मन्याचाली । पुं । अश्वस्य वातव्याधी । तस्य लक्षणम् स्तब्धायां यौवायां स्फुरणम् । ज.द.५५ ।

मन्यास्तम्भः । पुं । तत्रासकवातव्याधी । "दि-वास्वप्राशनज्ञानविक्रतोर्दनिरोक्तये । मन्यास्तम्भं प्र-कुरुते स एव श्लेष्मणायुतः ॥" इति निदानम् । "दशसूक्तोक्तं काथं पञ्चसूक्त्यापि कल्पितं । कन-स्वदं तथा नस्थं मन्यास्तम्भं प्रयोजयन् ॥" इति चि-किष्वा । अश्वस्यापि वातव्याधी । लक्षणम् "नमनु-ब्रमति यौवा स्तम्भा च यस्य वाजिनः । मन्यास्तम्भं विजानीयाद्वागं तस्य सुदारुणम् ॥" ज.द.५५अ. ।

मन्युः । पुं । शोके । अम. । चङ्कहारं । श्र.र. ।

मन्युमणी । स्त्री । मेकपर्ण्या । थूलकृडि । भैष. विद्याधराभा । "शिलातले मन्युमणीदलस्य ॥"

मन्वाद्यम् । स्त्री । धाम्नि । वै.निघ. ।

मप(पुष्ट) (कः) । पुं । वनसुद्धे । भृगुनी । अ.टी.भ. ।

मयः । पुं । उष्ट्रे । विका. । अश्वतरं । मी. । स्त्री । उष्ट्रान् । चिकित्सायाम् । श.च. ।

मयटः । पुं । पर्णकटीरे । हारा. । [च्छिटे ।

मयनः । मदनहवे । रा.नि.व.८ । स्त्री । मधू-

मय(यु)ष्टकः । पुं । वनसुद्धे । भृगुनी । अ.टी.भ. ।

मयुः । पुं । पञ्चे । विका. । शृगे । मी. ।

मयूरः । पुं । अपामार्गहवे । मी. । अजर्मीदा-

धाम् । ताम्रनी । भा. । सु.चि.२३ष. । कटजटा
काम् । धम. । सारसपक्षिणि । चटकपक्षिणि ।
फलीहव । वै.निघ. । स्थलचरपक्षित्वविशेषे । मयूत ।
गुणाः — "सुखिन्धः श्लेष्मलो हृष्यो घनः शुक्रविव-
र्धनः । मांसहृदिकरी वल्ग्वी द्वितीयश्च मयूरकः ॥"
आवि. २१ष. । तन्मांसमनघकालः — "हृमलकालि
जिग्रिरे वसन्तं संयं हि मायूरमुगलि मांसम् ।
उषो हि वर्द्धं विषमोजनाच्च वर्षाशरद्धाभमुखि-
पथः ॥" राज.३प. । तस्याम्बुगुणः — "रितः
सीर्णं कालिषु हृदयैषु क्षतेषु च । सधुराण्यवि-
पाकीनि सरीसृजकराणि च ॥" च.म.२०ष. ।

मयूरकः । पुं । अणुसायंभुषे । आषा३ । प.
म. राज.तट । च.ट.ष.पिच । स.म.२०ष.
अकटिः । "वयोजितकमयूरकतप्रीमसिद्धम् ॥"
स.वि.२०ष. । तुल्ये । कुट्ट । विष. । अज-
मोदाया । सट.२व. । भेष.स्त्रीरा.चि. मयूरे । वि-
ष. । See मयूरः । मयूरजिख्यायां । जटा. । कौ.
तयाग्रने । कुट्ट । अम. । गन्धके । च.ट.गुल.
वि.वासमहदरे । विषमदे । प.म. ।

मयूरका । स्त्री । अम्बुनायाम् । वै.निघ. ।

मयूरयोवकम् । कौ. । तुल्ये । कुट्ट । रा.
नि.व.१३ ।

मयूरचटकः । पुं । कुट्ट । हारा. ।

मयूरचङ्गम् । कौ. । स्मृतिगुणकलासगन्धस्य ।
(आ.उ.प. । राज.नि.२२)

मयूरचङ्गा । स्त्री । मयूरजिख्यायां । वै.निघ. ।

मयूरजङ्गः । पुं । ग्रंथोणाकृतले । कौ.नि.पि.वि.
रा.नि.२४ । नायाम् । परिभाषा ।

मयूरटभावेना । स्त्री । पलचतुष्टयेन भाव

मयूरतुल्यम् । कौ. । तुल्यके । राज.नि.२२ ।

मयूरपुच्छम् । कौ. । चन्द्रके । शु.कृत.ट.नि. ।
भा.म.२.भ.सलताद.ज्वा.च.साहचरधुषे. "हृत्
यवमयूरपुच्छः ॥"

मयूरविदला । स्त्री । अम्बुनायाम् । वै.निघ. ।

मयूरविशिखा । स्त्री । खनामखातक्षुपे ।
म.मयूरजिख्या । कं होरेयमसुव । तं मयूरजिखि-
यने क्षपविशेषम् । गुणाः स्वादुरसा मृत्कण्ठघ्नी
कलपहृताग्नीवशीकरश्चोष । राज.नि.व.५ ।

मयूरा । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । अजमोदायाम् ।
वै.निघ. । [कनि । रा.नि.व.२२ ।

मयूरालासकः । पुं । प्रावृट्कालि । वर्षी-

मयूरान्निपियन्त्रम् । स्त्री । सुगन्धीतनयन्त्र-
विशेषे । उज्जि । भेष.स्वतसुप्रीवनीसुरा. ।

मयूरिका । स्त्री । अम्बुनायाम् । राज.नि.व.३ ।
तन्नामकवायव्यकीट । सु.कन्व.८ष. । See कौटः ।
अजमोदायाम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

मयूरी । स्त्री । अजमोदायाम् । मयूरजिख्याम् ।

मरः । पुं । विषे । मिठि । वै.निघ. ।

मरकः । पुं । महासारीरीशे । गडुक । हि.च. ।

मरकतम् । कौ. । पञ्चविधमहाराजान्यतमं रत्नम् ।
हरिष्मणिविशेषे । प.म. । गुणाः — विषघ्ने शीतलं
सधुरं आनपितहरं कथं पुष्टिकरं भुतघ्नम् । रा.
नि.व.२२ । नि.व.१२ ।

मरकतपत्री । स्त्री । पाचीनामपत्रगाके । रा.

मरकतम् । कौ. । मरकतमणी । श.र. ।

मरटः । पुं । खट्विदरविशेषे । वै.निघ. ।

मरणम् । कौ. । वसनाभविषे । राज.नि.व.२४ ।
स्त्री । श.र. । श.र. ।

मरन्दः (कः) । पुं । पथमधुनि । पथरेणी ।

मराकाली । स्त्री । हृषिकालीभुषे । दि.वि.३ ।
रमा. ।

मरारः । पुं । ग्रन्थरत्नखानि । गौ.वि. जटा. ।

मरालः (कः) । पुं । राजहंसः । हं । रा.
नि.व.२२ । घोटके । कारकणवपीतयि । क.ख्वलि ।
शब्दकल्पसारस्वते । नि.व. । मरुगं । चिकी. ।
स्त्री । हस्याम् । (म.ग. । वै.निघ. ।

मरालिका । स्त्री । मरालायाम् । ममता दि-

मरि(री)वम् । कौ. । (Piper nigrum.)
Black pepper, खनामखातक्षुपिगुण-
लगात् । हि.मिरी, कालामरिच । तं मिरियम् ।
ता. मिलगु. । सं.मरिच. । कं मेणम् । गुणाः —
हिदने शिथकफादिदोषोन्मूलनं प्रसाधि उष्णं पि-
तृकरं कथं दासशूलकमिहहरं । चाष्टं तप्यते
मयुरं नायुष्मं गुरु कटु किचिषीकण्ठं शुष्क-

अपिनलच । भा. । “मरिचं कटुतीक्ष्णं
प्रविनाशनं । समीरकमिहट्टीगह्वरश्च कचि-

म् । कटुत्वं श्वेतमरिचं विषघ्नं भूतनाश-
कहृष्यं हृष्टरीगघ्नं युक्त्या चैव रसायनम् ।”

व.६ । “कटुत्वं लघु तक्तुकमवर्धयं कफवा-

त् । नाल्युषं नातिश्रौतश्च वीर्यतो मरिचं

१ । गुणवत्कारिचैभ्यश्च लघुष्यश्च विशेषतः ।”

४६ अ. । कर्कोलि रा.नि.व.२२ । वा.सु.

तादिव. । कतकफलं । कुमरिचं । गङ्गाभिद्रि-

वै.निघ. । [कटुमती । रा.नि.व.१० ।

(री)च (की) । पुं । मरुवकहवे । श-

(रो)चपत्रकः । पुं । देवदारुहवे । स

चि । रा.नि.व.२२ ।

चमदृगः । पुं । कर्कोलिहवे । वै.निघ. ।

चाद्यतेलम् । की । कुठाधिकारि तैलम्

रेचालाशिलाट्टकपयोऽप्यारिजटाविहत् । श

मविशालाः कटिशाप्युद्गारुचन्दनेः । कटुतैलात्

त् प्रस्थं तातोर्विषपलान्त्वितैः । समोसुचैस्तदभ्या-

त् दद्रुश्च वरिनाशनम् । सर्वत्रापि च कुष्ठं तै-

लमप्यगम्यते ।” कटुतैलं ४ श. । कल्कार्य-

त्वं हरितालं मनःशिला मुला अकटुत्वं कर-

सुत्वं चरन्दनं गोमयश्च इन्द्रवारुणसुत्वं क-

रिद्रादयं देवदारु रक्तचन्दनं प्र. ४ तौ. विषं

तौ. गोसुचं २६ श. । मरिचार्द्रं देहन् ४ अ. ।

क - मीरठ, अतिशान, मनछान, मूठा, आ-

दन्तर आठ, कटवीर मूल, उडुडुमूल,

निमग्रतम, दायालमशार मूल, कूड, हरिद्रा,

कटुहरिद्रा, जलदन्त, रक्तजन्म आठोके

देता, विष ८ देता. गोमूत्र २७ अ. । हृष्टम्

प्रा - “मरिचं विहता दक्षी चौरमाकी शक्र-

ः । देवदारु हरिद्रा च सोमो कुष्ठं सचन्दनं ।

शालाकरवीरश्च हरितालं मनःशिला । चितकी

शिलाख्या च विडङ्गं चकमर्दकं । शिरीषं कुट-

ती निम्बः समपर्वः कुष्ठाश्चता । शम्पाकी मक-

तालोऽब्दी खदिरं विषलो वचा । श्रोतिषती च

लिका विषस्य विषलं भवेत् । आदकं कटुतैलस्य

गोसूचश्च चतुर्गुणं । मृत्वाचि लौहपात्रे वा शर्मभं

घ्नित्वा पचेत् । पक्वा तैलवरं शीतल्यचयेत् कुष्ठ-

हान् प्रक्षाल् ॥” कटुदेतल ७ अ. । कटुत्वं -

मरिच, उडुडुमूल, मञ्जीमूल, आकट्मर आ-

ठा, गोमग्रतम, देवदारु, हरिद्रा, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

शार मूल, अतिशानमूल, रक्तजन्म, दायालम-

मरुदूर्वा । स्त्री । कापांस्यां । रा.नि.व.४ ।

मरुद्ववः । पुं । वनकापांसि । शकशिख्याम् ।
जम्बखदिरे । इन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व.४ । वै.
निघ. । [र.सा.]

मरुद्व(भ)वा । स्त्री । वीरिकायां । थिरादे ।

मरुद्रथः । पुं । चये । चिका ।

मरुद्रुमः । पुं । विटखदिरे । र.सा. ।

मरुद्रिपः । पुं । उष्ट्रे । चिका । [चम.]

मरुन्माला । स्त्री । स्रग्वायां । पिङ्गिभां ।

मरुपुष्पी । स्त्री । हेमपुष्पां । र.सा. ।

मरुप्रियः । पुं । उष्ट्रे । हे.च. । [नि.व.२.]

मरुभूः (भूमिः) । स्त्री । निर्जलदेशे । रा.

मरुभूकहः । पुं । करीरहचे । भा. ।

मरुलः । पुं । हंसविशेषे । आठि हंस । कार-
खवे । हे.च. ।

मरुवः (कः) पुं । स्वनामख्याततुलसीजाती-
यसुगन्धपत्रे । मरुवा इति भाषा । मरुद्राखुः
गोष्ठे । शकूद्रुगो । मरुवो हिमेदः श्वेतकणभेदे-
न । तयोः श्वेतो भेषजकार्ये लक्षणश्च श्वेतपुष्पायां
प्रयुज्यते । गुणाः — कटुः तिक्त उष्णः क्षमिकह-
स्तः विडम्बनामानगुलघ्नः अग्निमान्दत्वघ्नोपघ्नश्च ।
रा.नि.व.१० । "मरुदाग्रप्रदो हयस्त्रील्लोणः पि-
पसली लघुः । हस्तिर्कादविषयसवातकृशकमिषा-
त् । कटुपाकरसो कथ्यन्ति कलः सुगन्धिकः ॥"
भा. । मदनहवे । मरुना गोष्ठे । र.सा. । जस्त्री-
रभेदे । अ.टी.भ. । नागदमनीरुपे । नागदमा ।
र.सा. । व्याघ्रे । जटा. । [के. रा.नि.व.७.]

मरुसम्भवम् । स्त्री । स्थूलमूलके चाणक्यमूल

मरुसम्भवा । स्त्री । महेन्द्रवारुण्यां । शकाल-
कम् । रा.नि.व.११ । बुद्रदुरालभायां । रा.नि.व.४ ।
जम्बखदिरे । कापांसि । रा.नि.व.२१ ।

मरुस्था । स्त्री । महेन्द्रवारुण्यां । शकाल गो-
ष्ठे । बुद्रदुरालभायां । रा.नि.व.१४ । [उष्णा.]

मरुकः । पुं । हरिणभेदे । मयूरे । शय्यां ।

मरुद्रवा । स्त्री । दुरालभाविशेषे । प.सु. ।
कापांस्यां । बुद्रखदिरे । रा.नि.व.४८ । पुं । य-

वासि । छां.व.३ । रा.नि.व.४ । [श.र.]

मरोलिः (कः) । पुं । मकरसख्ये । चिका ।

मर्कः । पुं । शरीरे । उष्णा. । मर्कटे । श.र. ।

मर्ककः । पुं । ऊर्णनाभौ । शकडुभा । वै.
निघ. । गलगण्डपक्षिणि । छां.व.३ । श.र. ।

मर्कटः (कः) । पुं । प.सु. । से. ।
अजमीदायाम् । रा.नि.व.२ । विषभेदे ।
हे.च. । मर्कटहस्तहस्ते । कुरा इति लोके । श-
कडुष्टांठा घास । से. । गलगण्डपाक्षिणि ।
छां.व.३ । उर्णनाभौ । चिका. । (कः) शब्द-
विशेषे । से. । मरुद्राखे । श.र. ।

मर्कटतिन्दुकः । पुं । कारखरहचे, कुपी
लौ । कूटिना गोष्ठे । भा. । [व.४.]

मर्कटपिप्पली । स्त्री । अपामार्गे । रा.नि.

मर्कटप्रियः । पुं । kind of Mimosa.
चोरहचे । श.सा. ।

मर्कटवासः । पुं । अभिजाते । शकडु-
भां । छां.व.३ । श.र. ।

मर्कटगीर्घम् । स्त्री । [र.सा.]

मर्कटाख्यम् । स्त्री । कच्छुवीजे । आति-
कृशी । वीजे । वै.निघ. । अथ.चि.गडूक्यादिमी-
दके ।

मर्कटास्रः । पुं । राजासि । आंगुष्ठे । भा. ।

मर्कटास्यम् । स्त्री । ताम्बे । हे.च. ।

मर्कटिकाफलम् । स्त्री । कपिकच्छुली । आ-
ति.कृशी । वीजे । आंग.र.उ.केशरपाके ।

मर्कटी । स्त्री । अपामार्गलुपे । दू.उ.आपिङ्गि ।
रा.नि.व.११ । अजमीदायां । वनवृक्षानि । रा.नि.
व.६ । मर्कटकरञ्ज । शकडुकरञ्ज । अ.टी.भ. ।
कपिकच्छौ । रा.नि.व.११ । र.सा.सं.भीमहरसे ।
सि.यी.उन्मा.चि.महापैशाचघृते । "चारटी मर्क-
टी वचा ।" वा.उ.६३.महापैशाचघृते । [च.]

मर्कटेन्दुः । पुं । काकतिन्दुके । कूटिना । श.

मर्करः । पुं । भद्रराजि । श.र. । स्त्री (रौ) ।
निष्पलस्त्रियाम् । विश्व. । [कना.]

मर्त्यकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । मर्त्यनि

रत्नैन्द्रमाता । स्त्री । अग्निदमनीरूपे । रा. नि.व.४ ।

सर्दकः । पुं । कामसर्दे । चक्रसर्दे । वै.निघ. ।

सर्देनम् । स्त्री । पेषणे । पारदस्य संस्कारविशेषः । See पारदः । माधसर्दे । शी. (टिप्प.) । गुणाः — यमहरं निद्राकरं शुककरं रक्तमांसलक्प्रसादकरं वातकफघ्नव । राज. ।

सर्देनकम् । स्त्री । तैले । वै.निघ. । [मा.नि. ।

सर्म्भच्छेदः । पुं । सर्म्भव्यथायां । हृदयसर्दने ।

सर्म्भधाम । स्त्री । सर्म्भस्थाने । भा.स.४४ । म. गुरि.चि. ।

सर्म्भरी । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् । मे. । सरलकाष्ठे । वै.निघ. । कर्णस्थशिराविशेषः । वा.उ.१७. ।

सर्म्भत्रणः । पुं । नाडीत्रणे । रा.नि.व.२० ।

सर्म्भसरोधः । पुं । सर्म्भव्यथायाम् । भा.स. ४४. विस्फोट.चि. ।

सर्म्भस्थानम् । स्त्री । जीवस्थाने । यवाघातेन प्राणसंशयो भवेत् । तानि च स्थानानि शरीरे वृद्धिनि — “जीवस्थानान्तु सर्म्भं स्वात्मीयावारं तदुच्यते । सर्म्भस्थानान्तु चोक्तं स्यात् भ्रूसंख्यादिधनैकधा । भ्रूनापत्तः” मलजः कटोक्तः । योऽगमनायाः । तदप्राणयुगास्थिसंख्येयं । वैद्याः शरीरलक्षणमितानि वदन्ति सर्म्भस्थानानि चाङ्गगतिनामकराणि —” रा.नि.व.१८ । एवञ्च समीतरं सर्म्भशतसूक्तम् । तेषामिकादश सांसं, अस्थिषु ८, सन्धिषु २०, खादुषु २७, शिरासु च ४१, इति । तत्र सक्थियुगले २२, भुजद्वये २२, उरसि १२, कुक्षौ १२, पुच्छे १४, मीबोर्डभागे ३७ । तानि च सर्म्भाणि पञ्चधा भवन्ति । तेषु सद्यःप्राणहराणि १६, कालान्तरप्राणहराणि ३३, विशल्यानि ३, कैवल्यजनकानि ४४, पौडाकरसर्म्भाणि च ८ भवन्ति । सद्यःप्राणहराणि शङ्काटकाधिपति-शङ्क कण्ठ-शिरा-गुच्छ-हृदयवस्तिनाभयो भवन्ति । एषां स्थानानि पथ्याधिषु सर्म्भाणि । कालान्तरप्राणहराणि — वली-सर्म्भ-सीमन्त-तल-चिप्रेन्द्रवस्ति-वृद्धती-पार्श्वसन्धि-कटोक्तकरणितस्वद्वयानि । एषां स्थानानि पथ्याधिषु सर्म्भाणि । कैवल्यकर-सर्म्भाणि — लोहितताचाणि जानूर्ध्वार्ध्वविटपकृ-

रककुन्दरयुगल-कलधरद्वयविधुरद्वय-ककाटिकाद्व-यांशसफलकापाङ्ग-नीलद्वयमन्याद्वयफलद्वयांशवद्व-यानि । रजाकराणि — गुल्फद्वयमणिद्वयसद्वयकुच-शिरांसि भवन्ति । विशल्याणि च — उत्तरीया स्थाने चैति चोणि भवन्ति । भा. ।

सर्म्भिकः । वि । सर्म्भविदि । जटा. ।

सर्म्भदा । स्त्री । सीमायां । मा.ज्व.चि. ।

सर्म्भम् । स्त्री । विहायाम् । रा.नि.व.१८ । सय-न्ता, मैलि इति च लोके । भा.स.४४. । तद्यो-हारकिटभागः । तदाधारश्च पक्षाशयः । “तत्किट-श्च सर्म्भं श्रेयं तिष्ठेत् पक्षाशये च तत् । वलितित-यमार्गेण यात्यपानेन नोदितम् ।” शाङ्ग.६७. । कर्पूरे । श.च. । समुद्रफेने । नखि । वै.निघ. । वातादौ । सूत्रे । स्वदे । माधवः ।

सर्म्भघ्नः । पुं । शस्त्रलीकन्दे । रा.नि.व.७ । स्त्री (घ्नी) । नागदमन्याम् । रा.नि.व.२ । कटु-क्याम् । वै.निघ. ।

सर्म्भङ्गी । स्त्री । सर्म्भभेदे । श्रोत्राणि । गुणाः — “सर्म्भङ्गी मधुरा हृद्या वातघ्नी श्लेष्मला गुरुः ।” राज.३५. ।

सर्म्भजम् । स्त्री । पुये । श.च. ।

सर्म्भद्रावी (इन्) । पुं । जैपालवृजे । जगन्नाथ शीष्ट । वै.निघ. ।

सर्म्भधातुः । पुं । शरीरावाधकरभावेषु । तद्यथा — “शरीरश्चिद्रेष उपदेष्टाः पृथगजन्मानो ब-हिर्मुखाः परिपकाश्चातवः, प्रकृपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि केचित् शरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरीरस्यापघातायापपद्यन्ते.....” । च. शा.६७. ।

सर्म्भपाकः । पुं । दोषपाके, वातादीनां पाका-वस्थायां पूर्णावस्थायां वा । तत्क्षणं — “दोषप्रवृ-त्तिवैकल्यं लघुता ज्वरदेहयोः । इन्द्रियाणाञ्च वैसर्म्भं दोषाणां पाकलक्षणम् ॥” वैद्यकम् ।

सर्म्भपूः (यूः) । स्त्री । काकोदम्बरिकायां । काकपूत्र । रा.नि.व.११ । मद.व.५ । भेष. । च.द.भग.चि. । (यूः) वाक्याम् । नशिरीश । वै.निघ. ।

सर्म्भभुक् । पुं । काके । श.र. ।

मलभेदि(न) । स्त्री । रौघे । स्त्री । कटुका-
याम् । कटुकौ । रा.नि.व.६ ।

मलयः । पुं । शाश्वलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

मलयजम् । स्त्री, पुं । चन्दनसामान्ये । वै.निघ.
२भ.तृणा.चि. । रक्तचन्दने । शीखण्डचन्दने । रा.
नि.व.१२ ।

मलयतपना । स्त्री । भस्मातकहवे । वै.निघ.।

मलयद्रुमः । पुं । सदहनवे । द्वि.कोषः । [मि.]

मलया । स्त्री । सोमराज्याम् । विवतायाम् ।

मलयोत्थ(द्रव)म् । स्त्री । श्वेतचन्दने । (श्वेत
चन्दन । रा.नि.व.१२ । [युत्प। रा.नि.व.२० ।

मलरोधनम् । स्त्री । विष्टम् । आनाहरीगे ।

मलवेगः । पुं । अतीसाररीगे । रा.नि.व.२० ।

मलशैत्यम् । स्त्री । तन्नामश्लेष्मजरीगे । भा. ।

मलहन्ता (न्तृ) । पुं । शाश्वलीकन्दे । रा.
नि.व.७ । [सैन्धवाद्यतेन ।

मलहरः । पुं । जैपालहवे । भैष.भा.वा.चि.

मला । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । श.च. । आस-
हरिद्रायाम् । वै.निघ. । नाभिनालायाम् । त्रिका. ।

मलाकर्पी (इन्) । पुं । हडिके । हाडि.
गेशत्र । श.भा. ।

मलाख्यकिटम् । स्त्री । भुक्ताहारस्थान्यतर-
भागे, यतः सूक्ष्मपूरीषायुषिभवंति । गल । च.
सू.२८प. । [कुल । वै.निघ. ।

मलाज्जातकः । पुं । गन्धमाज्जारि । शक्राणी-

मलाधिक्यम् । स्त्री । मधुवाहुल्यरूपश्लेष्मजरी-
गे । भा. ।

मलापहा । स्त्री । कुलत्याघने । रा.नि.व.१३ ।
दालिषात्यनदीविशेषे । तज्जलं गुणैः कृष्णाजलतु-
ल्यं, विशेषेण पथ्यं स्नादुतरं कान्तिदह्य । रा.
नि.व.१४ । वनकुलये । वै.निघ. ।

मलायनम् । स्त्री । मलहारि, गुदीपस्यादी ।
च.द.स्वस्थहने । [नि.व.६ ।

मलारिः । पुं । मलधावनद्रव्ये । मावान् । रा.

मलावरोधः । पुं । मलविष्टम् ।

गलिनम् । स्त्री । घालं । श.च. । टङ्गणारि ।

(मोहाणि । रा.नि.व.६ । कृष्णागुणकाष्ठे । रा.
नि.व.१२ । सद्यःप्रसूताया गौ दुग्धे । वङ्गे । य-
शदे । द्रुता । पुं । हंसं । वै.निघ. ।

मलिना (नी) । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा.
नि.व.१८ । शर्करायाम् । वृत्त्याम् । वै.निघ. ।

मलिनाम्बु । स्त्री । कालि । हे.च. ।

मलिष्ठा । स्त्री । मन्त्रातरजस्यायां । त्रिका. ।

मलीमसम् । स्त्री । पुष्पकासीसे । रा.नि.व.
१३ । लोहं । मि. । नि. । मलयुक्ते ।

मलूकः । पुं । कौटविशेषे । ऐक्य । उषा. ।

मल्लः । पुं । पाथं । स्यादविशेषे । त्रि. । बलि-
हं । त्रिका. । कपोलि । मि. । [वर्त्तं । अम. ।

मल्लकः । पुं । दलं । हे.च. । स्त्री । मल्लिका-

मल्लखण्डः । पुं । गुडशर्करायाम् । वै.निघ. ।

मल्लजम् । स्त्री । मरिचे । जटा. ।

मल्लतरुः । पुं । पियालहवे । रा.नि.व.११ ।

मल्लवाहः । पुं । ताम्रवर्णलक्षणविशेषे, पल्लिता-
हलणं । रा.नि.व.८ ।

मल्ला । स्त्री । मल्लिकापुष्पहवे । श.र. ।

मल्लारिष्ठा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्राकि ।
रा.नि.व.१० ।

मल्लिः (स्त्री) । पुं, स्त्री । मल्लिकाहवे । श.र. ।

मल्लिकः । पुं । मल्लिनचक्षुचरणहंसभेदे । श.म. ।

मल्लिका (स्थः) । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पक्षणे ।
देव, शल्लिकाकूलत्र शाह । प.सू. । सं. बलि-
मोगरा । कं. वल्लिमल्लिगे । तं मल्लिचेट्ट, गुणाः—
कटुः तिक्ता चक्षुष्या मुखपाकघ्नी कुशविस्फोटक-
ख्वविघ्नघ्नौ च । रा.नि.व.१० । लक्ष्णा लघुवृ-
द्ध्या वातपित्तासृष्टगन्धाधिकश्लेष्मविघ्नघ्नौ च ।
भा. । मल्लव्यागुण्ये । रा.नि.व.१२ । लक्षणाक-
न्दे । वचायाम् । यूथिकायाम् । वै.निघ. । मल्ल-
भेदे । मि. । [मा. । See वृत्तमल्लिका ।

मल्लिकाख्या । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । र.

मल्लिकागन्धम् । स्त्री । मल्लगुणकाष्ठे । रा.
नि.व.१२ । [का. वेति । हये । च.द.कुठ.चि. ।

मल्लिकाहयम् । स्त्री । मल्लिका आकरमल्लि

मसिकापुष्पः । पुं । मसिकापुष्पह्वे । वै. निघ. । कुटजह्वे । कूटुचि गीछ । रा.नि.व.६ । कणनिम्बह्वे । कटुर्गा लेतूत गीछ । छे.च. ।

मसिकाचः । पुं । मसविशेषे । यस्य नेत्रप- रितः मृत्ता रेखा वर्तते । ताम्रपद्मपुष्पके ह्वे । गुणाः — म्रववत् । म.सू.४६५. ।

मसिगन्धि । स्त्री । मसुरकाष्ठे । श.च. ।

मसिनाथः । पुं । कल्पतरुनामसंयुक्तकारे ।

मसिनी । स्त्री । अतिसुक्तकपुष्पह्वे । रा.नि. व.१० ।

मसिपत्रम् । स्त्री । ऊचाके । त्रिका. ।

मसूः । पुं । मसूके । श.च. ।

मश(स)कः । पुं । तन्नामकलुद्रोगी । औ. नि. । हिं मशः । लक्षणं — “अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रं दृश्यते । मायवत् कृष्णसुखममनिलान्मशकं दिशेत् ॥” सु.नि.१३५. । तन्नामककोटि । म.भा. उभा. । हिं मच्छर । तद्देशलक्षणं — “कणूमान् मशकैरीयत् शीघ्रः स्थानन्दवेदनः ।” स पञ्चभेदः । सामुद्रपरिमण्डलक्षिमशकलक्षणपार्ल्वतीयभेदेन । सु.का.प.८५. । [यच्छूत गीछ ।

मशको (इन्) । पुं । उदुस्वरह्वे । छे.च. ।

मशखः । पुं । मशकनामलुद्रोगभेदे । भा. ।

मशच्छदः । पुं । लघुविशेषे । वै.निघ. ।

मशहरी । स्त्री । मशकवारणार्थं वस्त्रह्वे । मशति । जटा. ।

मशी(षी)लेख्यदलः । पुं । कीदृशे प्रसिद्धे शीतलह्वे । उट.७९. । रा.नि.व.६ ।

मशुनः । पुं । कुकुरे । श.मां. ।

मषी । स्त्री । जटामास्यां । रा.नि.व.१२ । ए. लायाम् । तिलकह्वे । वै.निघ. ।

मसनम् । स्त्री । सीमराज्याम् । श.च. ।

मसरा । स्त्री । मसुरे । भूश्रुति । जटा. ।

मसारः (कः) । पुं । मरकतमषी । श.र. ।

मसि(सी)का । स्त्री । जटामास्याम् । वै.निघ. । शैफालिकायाम् । श.र. ।

मसिवर्धनम् । स्त्री । मसुरसे, मसि । त्रिका. ।

मसी । स्त्री । शैफालिकाह्वे । श.र. । कल्प- ले । वै.निघ. । [गीछ । श.च. ।

मसीना । स्त्री । खनामख्यातमुषे । प्रमदन

मसीनिका । स्त्री । शैफालिकाह्वे । श.र. ।

मस(सुर)ः । पुं । (Vicia lens, Syn. Cicer lens. Lentil.) खनामख्यातशिखीधान्ये । भूश्रुति । कणाश. । मं च- यद । कं चणमि । तं चिरिशमन्तु । मिसुरपुष्प ।

हिं मसूर । ता. मिसुरपुरपुर । गुणाः — मधुरः शीतलः संघाही कफपित्तघ्नः वातरोगकरः सूत्र- कृच्छरः लघुय । रा.नि.व.१६ । “रुचौ विशीषौ मधुरः प्रदिष्टः शूलान्तिगन्धग्रहणोविकारान् । क- रीति वातामयवर्धनश्च पित्तसंक्रान्त्वरः मसुरः ।” अत्रि.१५५. । मसुरिकायाम् अस्य प्रलेपी हितः । ताम्बूलराशि । हारा. ।

मसुरा । स्त्री । मसुरे । भूश्रुति । मी. ।

मसूरकः । पुं । मसूरकलाथे । रा.नि.व.१६ । गण्डोपधाने । गोल वालिन । श.र. ।

मसूरघृतम् । स्त्री । सहस्रं घृतम् । “मसूरस्य कषायिणं विलम्बमं पचेदघृतं । हन्ति कृष्णमायाम् ... ।” च.द. । घृत ४ म. भूश्रुति ४ म. उव- लकुटी कद १ म. ।

मसूरयूषः । पुं, स्त्री । मसूरकतकाथि । भूश्रु- तिर कोनि । गुणाः — “मसूरयूषः संघाही हृष्टी स्वादुः प्रमेहजित् ॥” द्रव्यगुणः ।

मसूरविदला । स्त्री । श्यामविहति । कान उडुडो । च.वि.८५. । श्यामालतायाम् । र.मा. सि.यो.च.द.वा.पि.ज्व.चि.निदिग्धिकादिः । “म- सूरविदलाकाष्ठः ।” वा.वि.६५. । आसातकह्वे । मेघशृङ्गा । वै.निघ. ।

मसूरसूपः । पुं । भर्जितमसूरकतयूषे । — गु- णाः — “मसूरसूपः संघाही शीतलो मधुरो लघुः । कफपित्तसजिह्वण्यो विषमन्वरनाशनः ।” द्रव्य- गुणः ।

मसूरा (री) । मेघशृङ्गाम् । विहति । रा.नि. व.६ । मसुरिकारीणि । वनज त्राश । मी. । [२० ।

मसूराभा । स्त्री । मसुरिकारीणि । रा.नि.व.

मसूरिका । स्त्री । प्रसिद्धपिठकामेदि । लज्जणं यथा — “मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका” सु.नि.६३. । वसन्तरीणि । दण्डु द्रोण । तस्य सिदानादि । “कटुस्त्वलवणचारविकृष्टाश्चक्षुनाशनैः । दुष्टनिपातशक्त्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः । क्रूरशूलैश्च क्षामपि द्रुमैः दोषसमुद्भवाः ।” जनयन्ति शरीरे ऽस्मिन् दुष्टरक्तं सङ्गताः । मसुराकृतिसंस्थानाः पिडकानां मसूरिकाः । तासां पूर्वं ज्वरः कण्डू-गात्रभङ्गोऽरतिर्भसः । त्वचि शोथः सर्ववर्णानि चरोगमन्वैत च ।” इति पूर्ववृत्तम् । सा वातपित्तकृमिप्रपातरक्तसन्धातुजा भवति । भा. । “गात्रवन्तश्च वक्तव्य दाहज्वरकृत्स्विताः । मसुरमातलङ्घनान्यञ्जाः पिडका घनाः ।” वा.उ.३१. ५. । वातजा यथा — “स्फोटः कृष्णारुणा कृत्वाः तोत्रवेदनयान्तिताः । कठिनाधिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ।” पित्तजा यथा — “सम्यग्स्थिपक्ष्णो भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भसः । शोषस्ताम्बोऽजिह्वानां तणा चार्कवसंयुता । रक्तपोतामिताः स्फोटः सदाहासोत्रवेदनाः । सद्वर्णधिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ।” रक्तजा यथा — विड्भेदाङ्गमर्द्धदाहलगाकृमिमुखपाकनेत्रपाकतोत्रज्वरा भवन्ति । कट्टजा यथा — श्वेतस्निग्धातिष्णुलकण्डूमन्दवेदनाः शिरपाकाश्च भवन्ति । सन्निपातजा यथा — नीलाः निपिठवह्नीर्णानिलसम्यया सङ्गाकृजः पृतिभावाः शिरपाकाः प्रभूताश्च भवन्ति । रमस्था यथा — त्वचमाथिल्य जलबुद्बुदतुल्याः स्वेद्यदोषः स्फोटो भिन्ना जलं स्रवन्ति । रक्तस्था मसूरिका रक्तमाथिल्य रक्तवर्णाः शीघ्रपाकाः तनुवचः भिन्ना रक्ते स्रवन्ति च । भांसस्था मसूरिकाः भांसमाथिल्य कठिनाः क्षिप्वाः शिरपाकाः तनुत्वचः सत्यः गात्रशूलनिशाकण्डूस्फोडाहलयाः कुञ्चन्ति । मेदस्थाः — मेदः समाथिल्य सखलाकारा सद्वचः किञ्चिदुन्नता घोरज्वरकराः खूला क्षिप्वाः सवेदनाश्च भवन्ति । आंभ्यः किञ्चिदेव जीवति । अस्थिगाः तदाथिल्य क्षुद्रा गात्रसमाकृत्वाधिपिटाः किञ्चिदुन्नता भवन्ति । मज्जस्थाः तदाथिल्य मज्जसंमोहवेदनारतिपुक्ताः सञ्चतः अस्थिनि समरेणैव विज्ञानं कुञ्चन्ति प्राणोच्छ्वासो हरन्ति । शकस्थाः पिडकाः पङ्कभाः सिग्धवज्रलाघतिवेदनाः सौम्यारतिमर्थाः राहोभाद्युक्ता भवन्ति । अ

स्याधिर्गं केवलं दृश्यते जीवन्तु न दृश्यते । शिरःटलवणसाह । “मसूरिकाभिभूतो यो भृशं प्राणं निःश्वसेत् । स भृशं व्यजति प्राणान् दृष्टानो वायु-दूषितः ॥” मसूरिकाहेतुको शोथसाह — “मसूरिका-न्ते शोथः स्यात् कुपरे सति रक्तेः । तद्योऽपक्वे चापि दुश्चिकित्स्यः सति ॥” मसूरिकाव्यादनक्रियासाह — या टीकादानमिति लोके प्रकृतं — यथोक्तं धत्तलरिक्ततशक्तियुगम् । “सा तु गीमल-जनरगाजमसूरिकापूरेण भवति — “मिनीमान्मसूरिका नराणाञ्च मसूरिका । तज्जलं वातमूलं शस्त्रान्तेन गृहीतवान् । बाहूमूलं च शस्त्राणि रक्तोप्यतिकराणि च । तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटक-ज्वरसम्भवम् ॥” इति शब्दकण्ठदुमः । सप्रहृष्टाः गभीरि ।

मसूरीहररसः । पुं । मसूरीधिकारि रसः । “अथ शुद्धस्य मृतस्य सूक्ष्मस्य सत्यस्य च । घालापिप्यलीघात्रीकट्राक्षयुतमासिकैः । पापरीगालको योगः पृथिव्यामिव दुर्लभः ॥” रस.र. ।

मसृणा । स्त्री । अतस्थाम् । गतिना । भि. ।

मस्करः । पुं । रक्तैरगुडः । रा.नि.व.८. ५३ । रत्नवंश । रा.नि.व.७ ।

मस्कारी । स्त्री । देवशूकरगुके । वै.निघ. ।

मस्तः (कः) । पुं, स्त्री । शिरसि । गोश । रा.नि.व.१८. । च ।

मस्तकस्नेहः । पुं । मस्तिके । गोशिरसि । हं.

मस्तकास्थः । पुं । हलायि । श.च. ।

मस्तकी । स्त्री । गुहावदरीफल । कस्मिन् लोकी लोके । भेष.शाजो.चि. ।

मस्तकोद्भवम् । स्त्री । मस्तिके । रा.नि.व.१८. ।

मस्तदारः । पुं । देवदारुह्वे । भा. ।

मस्तमूलकम् । स्त्री । शीवावाम् । पां.३ । श.च. । मस्तकस्नेह । मृत्तुक् । वै.निघ. ।

मस्तिष्कम् । स्त्री । मस्तकस्नेह । गणेश । रा.नि.व.१८. ।

मसु । स्त्री । दधिमसुनि । दृष्टवत् गोत्र । र.सा. । रा.नि.व.१५. । भा.म.१.भ.ज्व.चि.लावादि-तैल । “तैलाग्रम् चतुर्गुणम् ।” विद्युषवादिभ्युत्-

प्रकृति तमि । “उक्तं दधि द्विगुणवारियुतन् स-
रा.नि.व.१५ । गुणाः—“उष्णाम्बु कलिप-
क्तं कमिहरे बन्धं कषायं सरं भुक्तिच्छेदकरं
प्रादुर्गदमोहभ्रमं नाशनं । खीतः युद्धिकरं क-
हानलहरं विष्टम्भशलापहं पाण्डुशालविकारगुण-
मनं सन् प्रशस्तं लघु ॥” रा.नि.व.१५ । [अ. ।
स्तुलुङ्गः । पुं । मल्लिके । चिका. । सु.शा.१०

रहः । स्त्री । त्रिजसि । सि. । [४ ।

रहितक्रान्ता । स्त्री । रहस्याम् । रा.नि.व.

महती । स्त्री । बहतीलुपे । बाकुड । रा.नि.
व.४ । वातीको । तन्नामकद्विजायां—“मन्मथ-
न्याड्यनीव सततं या प्रवर्तते । महाहिकृति सा
जया मन्मथावप्रकम्पनी ॥” मा.नि. ।

महत् । स्त्री । हृदये । यत्र शरीरधारकदश-
मन्त्रः स्थापिताः । च.सू.२.अ. ।

महत्तत्त्वम् । स्त्री । बुद्धितत्त्वापरनामधेये प्रक-
तरूपेण तत्त्वं भा. ।

महत्तेजाः । पुं । पादे । वै.निघ. ।

महत्पत्रः । पुं । सालाकन्दे । वै.निघ. ।

महत्फला । स्त्री । राजकोप्रातक्यां । वै.निघ. ।
महेंद्रवारुण्याम् । भा.काल । रा.नि.व.२ ।

महद्वलः । पुं । मधुरवायुके । मिठा तैला ।
वै.निघ. । [न । रा.नि.व.२ ।

महद्वारुणी । स्त्री । महेंद्रवारुण्यां । भा.का-

महद्वजः । पुं । वटवले । वै.निघ. ।

महर्षभी । स्त्री । कपिकच्छी । आलाकुंभी ।
रा.नि.व.३ । [लाकुंभी ।

महर्षिः । पुं । कपिकच्छी । वै.निघ. । आ-

महर्षिका । स्त्री । शुक्लकण्टकाभ्याम् । वै.नि-
घ. । [श.च. ।

महा । स्त्री । गीरव्याम् । गीरकण्टाकुलिना ।

महाकटभी । स्त्री । श्वेतकटभीवले । रा.नि.
व.६ । See कटभी । [विग्रमभा । श.च. ।

महाकण्टकिनी । स्त्री । विश्वसारके । य-

महाकण्टा । स्त्री । श्वेतीवले । गोलाप ।
वै.निघ. ।

महाकदम्बः । पुं । केलिकदम्बे । (कलिक-
दम्ब । प.सु. ।

महाकन्दः । पुं । पलाण्डी । रक्तरसीनकन्दे,
राजपलाण्डी । सुखाली । चाणक्यमूल । साला-
कन्दे । रा.नि.व.७.२३ ।

महाकपिलः । पुं । विल्ववले । प.सु. ।

महाकपीतः । पुं । दर्श्याकरसर्पविशेषे ।
सु.कल्प.४.अ. । See सर्पः ।

महाकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । उद्धत कृ-
ष्ण । स.सू.२.अ. । “गुणाः—सह्यकरञ्जकलीलाः
कटुशोणश्च तित्तकः । कण्ट्विचर्चिकाकुल्लयुग्-
विषप्रणापहः ॥” रा.नि.व.६ ।

महाकरभकम् । स्त्री । तन्नामकपत्रविशेष-
दे । सु.कल्प.२.अ. । [नि.व.६ ।

महाकर्णिकारः । पुं । चारम्बवले । रा.

महाकल्याणगुडः । पुं । See कल्याणगु-
डः । भा. ।

महाकपायः । पुं । कटफलवले । वै.निघ. ।

महाकालः । पुं । (Citrullus colocyn-
this or Yrchosanes Palmata.) ख-
नामख्यातलतायां । प.सु. । भा.काल वा द्रुकु
भा.काल फलैश्च गच्छ । हिं लालद्रव्यायण । तं
फलं गुडपुष्टु, एटिपुष्टु । ता. पेयकीर्तित । वम्.
कोष्ठल । एतत्फलं गुणं नारिकेलतैलयुक्तं नासा-
चतं कर्णवतश्च रीपयति । एतद्गुमदानं श्वासह-
रम् । स्त्री (स्त्री) । वृषिकान्या । [दृष्टि गच्छ ।
वै.निघ. ।

महाकिराततित्तकः । पुं । (Exacum
bicolor.) बह्वर्ककिराततित्तके । वड़ चित्राता,
देवी चित्राता । कश्चित् निघण्टुः ।

महाकुमारिका (री) । स्त्री । महाशेव-
नीवले । वड़ गोलाप । वै.निघ. ।

महाकुमुदा (दिका) । स्त्री । गन्धारी-
वले । रा.नि.व.६ । [नि.व.६ ।

महाकु(श्वा)भी । स्त्री । कटफलवले । रा.

महाकुष्ठम् । स्त्री । बह्वर्ककुष्ठं, महाव्याधी ।
महावाधि । तत्—श्वरम्, भीडुवरम्, कृष्ण-
वर्णम् ।

हृत्, कपालकं, काकणकं, पुष्परीकं, ददुकृष्ट-
स्त्रि मन्विषम् । तत्र वतिनाकणं पित्तौदुस्वर-
थाजिह्वकपालकाकणानि श्लेष्मणा पुष्परीकं ददु-
कृष्टवति । एषां लक्षणानि पद्याय ह्यग्याणि ।
सुद्रुष्टमेदं । तल्लक्षणं - लोचोचभेदाङ्गसादादि-
कम् । सु.नि.५५. ।

महाकृष्णः । पुं । दर्शकसर्पमेदं । सु.कल्प.
४ अ. । See सर्पः । सूत्रिकविशेषः । तदृष्टे -
पित्तं भवति । सु.कल्प.६५. । [निघ. ।

महाकृष्णा । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । वै.

महाकौशफला । स्त्री । देवदालौलतायाम् ।
देवदालाङ्गा । रा.नि.व.७ ।

महाकौशातकी । स्त्री । (Laffu aegy-
ptiaca. Syn. L. Pentandra.) हस्ति
कोषावत्क्या । रा.नि.व.७ । शक्तिवोषा । पुष्पल ।
हिं ननुषा । तं एतन्वीर । उत. तरङ्गि । “म-
हाकौशातकी मीता हस्तिघोषा ।” गुणाः स्नि-
ग्धा रक्तपिनालिलघ्नी च । भा.पु.१५.भा.व. ।

महाक्षौतनः (निका) । पुं, स्त्री । शाल-
पत्र्याम् । शालपानि । वै.निघ. ।

महाखदिरघृतम् । क्ली । कृष्णाधिकारे घृ-
तम् । पाठः — “खदिरस्य तुलाः पञ्च शिशपास-
नयोक्तुः । तुलाङ्गोः सज्जएवैते करञ्जारिष्ठवत-
साः । पर्यटः कुटजस्यैव द्वयः क्षमिहरक्षया । हृ-
दि कृतमालस्य गुडूबी विफला विवृत् । समप-
र्णस्य मनुष्या दशद्वीपे च वारिषः । अष्टभागाव-
शेषः कषायसंवतारयेत् । घाचोरसञ्च तुल्यांशं
सपिण्डपादुकीं पचत् । महातिक्तककल्लैश्च यथोक्तैः
पलसामैः ।” कल्कद्रव्याणि तित्तकष्टतादा-
द्यानि । एवावृत्त १७ श. । काथार्थ — खदिर-
छाल ५०० प. शिञ्जगाछेर छाल १०० प.
आसनछाल १०० प. । करञ्जछाल, निमछाल,
बेतसछाल, केदरपर्पटी, कुडिछाल, वास-
कछाल, विडङ्ग, हरिद्रा, माकृहरिद्रा, शोण-
लूफल, गुलूक, त्रिफला, तेउडी, छातिम-
छाल प्रत्येक ५० प. छाल ७४० श. श. ।
८० श. । आमलकीरस १७ श. । ककार्थ —
छातिमछाल, आतिहो, शोणाल, कटुकी,
आक्नादिमूल, मूठा, वेणो मूल, त्रिफला,

पलता. निमछाल, केदरपार्पटी, कानना,
रुद्रचन्दन, पिपुल, शण्डिपुल, पत्राकङ्क,
हरिद्रा, माकृहरिद्रा, शोणलूफला, शत-
मूली, आगालता, अमलमूल, डेल्लव, वास-
कछाल, मूलांमूल. गुलूक, चिरेता, वडिमूल,
वलाङ्गुली प्रत्येक १ पल । च.चि.७५. ।

महागदः । पुं । सहारीगे । तन्नामकविष-
योगे । “विहृदिहृत्स्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो
लवणश्च वर्गः । कटुनिकचैव विचूर्णितानि शङ्गे
निदध्यान्मधुसंयुतानि ।” सु.कल्प.५५. । ज्वर-
रोगे । रा.नि.व.२० । [व्याति वृत्ते । अत्र ।

महागदमहरीरुहः । पुं । चालसुग्रा इति

महागन्ध(क)म् । क्ली । बोले । निशादल ।
रा.नि.व.६ । कुङ्कुमागन्धचन्दनं । रा.नि.व.१२ ।
अतिसारोदरामयग्रहणोत्तरसविशेषः । पारदगन्ध-
कथोः प्र. २ ती. । कज्जलीकृत्य जलनं समर्थं च
पर्यटीवत् पाच्यम् । अथ जातोफलजातोकोयल-
वङ्गयक्निस्त्वपचाणां प्र. २ ती. तथा पर्यव्या
एकच जलनं मर्दयित्वा गालकं कृत्वा शक्तिवयमं
संस्थाप्य कदलीपत्र्याविष्य कर्दमनालिष्य च रीद्रे
शोपयेत् । यत्कं करीषाद्यौ आगस्यानुभवं पक्वा उ-
त्तरिन् । पात्रा २ त्ता, गन्धक २ त्ता, कज्जलि
करिया जले गुलिया पर्यटीवत् पाकं करि-
वे । तशिर मश्रु जायकल, अजित्री, लवङ्ग,
कुक्कुनिम्पाता प्रत्येक २ त्ता. दिश्या मदन-
पूतक २ थानि सिङ्गेकर मध्ये भरिया कद-
लीपत्र वेदेनपूतकं कादाय लेपिया कुका-
ईवे । परे ८१० थानि घुटेर अङ्गुने पा-
क करिरे, पुडिया यथन गन्धकं गन्धक अ-
नुभव हईवे अमनि तुलिया लईवे, शीतल
हईले थल करिया लईवे । सा.कौ.मेष. ।

महागन्धः । पुं । कुटजस्यैव । श्वेत कुडि
गाह । रा.नि.व.६ । जलवेतसे । श.च. । स्त्री ।
कविकापुष्पस्यैव । रा.नि.व.१० । नागबलायाम्,
महाबलायाम् । रा.नि.व.४ । कुटजस्यैव । वै.निघ. ।
महागवयः (गवः) । पुं । बृहदगवयस्यैव ।
रा.नि.व.१६ ।

महागुदः । पुं । कफजलमिविशेषः । च.चि.
७५. ।

महागुल्मः (ल्मा) । पुं, स्त्री । सोमवल्लील
तायाम् । रा.नि.व.३ ।

महागुहकः । पुं । कर्मो । वै.निघ. ।

महागुहा । स्त्री । पृथिवर्णोत्तपे । टाकूनि-
श । रा.नि.व.४ । [See गोधूमः ।

महागोधूमः । पुं । बृहद्गोधूमे । भा.षा.व. ।

महागोपा । स्त्री । शरिवायाम् । अनलुगुला
वै.निघ. । [नि.व.१६ ।

महाग्रीवः (वी) (इन्) । पुं । उष्ट्र । रा.

महाघूर्णा । स्त्री । द्वात्रिंशये । सुरायाम् ।
श.च. ।

महाघृतम् । स्त्री । एकादशीत्तरशताधिकवा-
धिकघृते । नकुल.१३अ. । गुणाः—“पयं महाघृतं
मुनेः कफघ्नं पक्वनाधिकैः । बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च
विशेषातिमिरापहं । सर्वभूतहरश्चैव घृतमेतत् प्र-
शस्यते ॥” सु.सु.४५अ. ।

महाघोषा । स्त्री । कर्कटश्या । प.सु. । रा.
नि.व.६ । मद्र.व.१ । कन्दुरौ । श.च. ।

महाङ्गः । पुं । गोचुरक्षपे । रा.नि.व.४ । र-
क्तचिचकक्षपे । रा.नि.व.६ । उष्ट्र । प.सु. ।

महाचुचुः । स्त्री । बृहच्चुचुषे । वडु (ट्ट-
क) । रा.नि.व.४ । See चुचुः । [११ ।

महाचूतः । पुं । महाराजासहचै । रा.नि.व.

महाच्छदः । पुं । देवताहृद्वे । र.मा. ।

महाच्छायः । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

महाच्छिद्रा । स्त्री । महासिन्ध्या । रा.नि.व.
५ । स्त्री । कायप्रत्यङ्गरूपनवहारेषु । तेषां सम शि-
रसि वै चाधः । च.शा.७अ. ।

महाजः । पुं । महाकाशे । रा.नि.व.१६ ।

महाजटा । स्त्री । रुद्रजटार्या । रा.नि.व.३ ।

महाजम्बीरः । पुं । बृहज्जम्बीरवृक्षे । कर्कणा-
जम् । हिं बडुमिसु । अस्य लक्ष् दीपनी वातघ्नी
च । तैलं वातघ्नं । यूषः उदरामघ्नः रक्तातिसार-
पामादौ च हितः ।

महाजम्बूः (ज्बू) । स्त्री । स्वनामख्यातबृह-
त्पत्रजम्बूवृक्षे । वडु काम ग्राह् । र.मा. । मं स-

हारायजम्बू । गुणाः—उष्णा मधुरकषाया शनघ्नी
सुखजायहरी स्वरकरी विष्टम्भकरी शोषघ्नी च-
तीसारभ्रमकरी श्वासकासकफघ्नी च । रा.नि.व.
११ । [व.१६ ।

महाजवः । पुं । गवये । गवयगुर्ग । रा.नि.

महाजातिः । स्त्री । वासन्तीपुष्यलतायाम् ।
आति कुलेत्र ग्राह् । रा.नि.व.१० । See वा-
सन्ती ।

महाजालिः (लिका,ली) । स्त्री । पीत-
घोषायां । प.सु. । हेमा. । आवर्तकोलतायां ।
रा.नि.व.३ । राजकोशातक्यां । रा.नि.व.७ ।

महाज्योतिष्मती । स्त्री । स्वनामख्यातल-
तायाम् । वडु लता कटुको । हिं बड़ीमालकी-
णी । गुणाः—तिक्ततरा कृष्णा कित्तिक्तः वात-
कफघ्नी दाहकरी दीपनी मेधाप्रशक्करी च ।
रा.नि.व.२ ।

महाज्वराङ्गुयः । पुं । विषमज्वराधिकारे
रसः । (१) “सुतं गन्धं विषं तल्यं धूमवीजं विभिः
समं । चतुर्णां द्विगुणं त्र्योषचूर्णं गुग्गाद्वयं हितम् ।
जम्बीरकस्य सञ्जामिराद्रकस्य रसेयतम् । महा-
ज्वराङ्गुशः.....” त्र्योषचूर्णं मिलितसर्वचूर्णा-
पेक्षया द्विगुणम् । रस.र. । रस.चि. । भा. । (२)
—“पारदं हिङ्गुलं ताम्रं सार्वकं तल्यमेव च ।
वह्ने मृतञ्च गन्धञ्च खर्परञ्च मनःशिलां । तालकं
घनपाषाणं मेरिकं टङ्गणं समं । दन्तीबीजञ्च स-
ज्जीणि चूर्णयित्वा विभावयेत् । जयन्ती विजया
चित्रा तुलसी शणपर्णिका । प्रत्येकञ्च रसे दत्त्वा
निर्मले वायसमूखे । चणसार्वां वटीं कृत्वा क्वाया-
यक्त्वानु कारयेत् ।” घनपाषाणसमकम् । जीर्णज्व-
रे । (१) पारा १ टो. गन्धक १ टो. अर्था २
कच्छनी २ टो. निमृत् १ टो. धृक्त्रावी-
जचूर्ण ३ टो. त्रिकट्टैच मिलित १० टो. ।
मात्रा २ रति । अनु. कर्मोपशङ्का उ आदिर
रस । (२) पारा, हिङ्गुल, ताम्र, शर्णमाक्री,
तुण्डे, वज्र, लोह, गन्धक, थापर, ममछाल,
हरिताल, अज, ग्रेमिमाटी, मोहागार थई
उ हल्लीबीज आठोके समभाग । टावा, नि-
म्बि, टैडुल उ तुलसीपत्र रसे मर्दन । प्रयो-
गा. । पुष्टकाङ्कर तुण्डिया नाई । (३) पारा

१८७. शक्र १८७. विष १८७. धुतुरार
दीप १८७. नैरागकटार मूल (८७क) १-
८७. ह्रीं एकत्र मिश्रिते । अश्वपान आ-
पार तस । (४) दाम्बि, तूँते, थापर अ-
८७क १८७. धुतुरापातार तसे ३ दिन
मर्दन १ भा. ।

महाव्यः । पुं । कदम्बह्वे । रा.नि.व.१० ।

महातङ्कः । पुं । मदात्यर्थः । रा.नि.व.२० ।
महाव्याधी ।

महातरुः । पुं । सुहीरवे । नमसा ग्रीह ।
ह.च. । [नि.व.३ ।

महाताली । स्त्री । आवर्तकीलतायाम् । रा.

महातिक्तः । पुं । महानिम्बे । प्राङ्गानिग ।
रा.नि.व.६ । किराततिक्तके । तिरेता । वै-
निघ. । स्त्री । यवतिक्तालतायां । तिरपल्लवः ।
रा.नि.व.३ । मेघकन्दपसारतेले । पाठायाम् । श-
च. ।

महातिक्तकष्टम् । स्त्री । कुशाधिकारिष्ठ
तम् । See तिक्तकष्टम् । च.वि.७७. ।

महातीक्ष्णा । स्त्री । भक्षतकह्वे । रा.नि.
व.११ ।

महातुम्बी । स्त्री । महालाव्याम् । वै.निघ. ।

महातजाः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

महान्निफला । स्त्री । पथ्याविभीतकधात्रीपु ।
“पथ्या विभीतकं धात्री महती निफला मता ।”
प.प्र.३४. ।

महादन्ता । स्त्री । नागवलायां । रा.नि.व.४ ।

महादारु । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । गलश्रु । दे-
वदारु । जटा. ।

महादीर्घः । पुं । सरलदेवदारु । वै.निघ. ।

महादुग्धा । स्त्री । वनस्पतिमदे । वै.निघ. ।

महादूषकः । पुं । सादकशालिधामविशेषे ।
गणाः —शालिवत् । सु.सू.४६७. । [घ. ।

महादेवमणिः । पुं । महामेदायाम् । वै.नि-

महाद्रावकः । पुं । यक्ष्मीहाधिकारिणी-
पथविशेषे । —ग्रन्थ स्वर्णमालिक, कांस्यमालिक, सै-

सवं, रसाञ्जनं, समुद्रफेनं, सर्जिलारः, सम्भलजा-
रः, एषांम. १. ती. । टङ्गणचारः ७ ती. । श्मा-
रदं १॥० ती. । फटिकारो १॥० ती. । यवचारः
१४ ती. । काशीवं पुष्पकाशीवं, धातुकाशीवं इ-
ति द्रव्यत्रयं मिलित्वा १४ती. । अभावे काशीवं १४
ती. । एकत्र चूर्णयित्वा वक्यन्तेषु द्रावकं निष्का-
श्यत् । शुक्र श्वर्गाश्रिक, काश्मिनाश्रिक, नै-
कन, रसाञ्जन, समुद्रफेन, मालिमाटी, मधुव-
क्षार आढाके १८७. । गोशार्पा १८७. ।
निशादन, फटिकी प्र. ७०० ८७. । यवक्षार
१४ ८७. । काशीष, पूष्पकाशीष, धातुकाशीष
मिश्रित्वा १४ ८७. । (जटादेव शितिकम् १४
८७.) । एकत्र चूर्ण करिषा वक्यन्ते ८७. ।
ग्रा लडेवे । रत्नमालासंग्रहः ।

महाद्रुः । पुं । शुक्रशिल्पायां । आनाकुर्षी, शु-
शर्णिम् । र.मा. ।

महाद्रुमः । पुं । अश्वत्यह्वे । श.च. । ताम-
ह्वे । मधुकह्वे । वै.निघ. ।

महाद्राणा (णी) । स्त्री । द्रोणपृथिविशेषे ।
वङ्गपृथिविशः । सं. देवकुवा । को. देवतुंवे । ग-
णाः । कटुः । तिका मंत्र्या वातव्याधिभूतघ्नी पा-
रदशोधनी च । रा.नि.व.५ । वा.उ.३६५. ।

महाधनम् । स्त्री । सुवर्णे । सिद्धके । निशा-
तस । सं. ।

महाधातुः । पुं । सुवर्णे । श.च. ।

महाधात्री । स्त्री । आसलकोह्वे । वै.निघ.
वा.व्या.चि. वातविध्वंसनरसे ।

महानन्दा । स्त्री । आरामशीतलायां । पञ्च-
भाकविनेषे । रा.नि.व.१० । मये । रा.नि.व.
१४ ।

महानयः । पुं । उद्रे । वै.निघ. ।

महानलः । पुं । देवनले । वङ्ग नलग्रीह ।
हि. नकट । रा.नि.व.८ । पारदे । वै.निघ. ।

महानसः । पुं । पाकशालायां । वृक्षदेशत ।
“प्रशस्तदिग्दशकतं शुचिभाष्यं महच्छुचि । सवा-
लकं गवासाख्यामासवर्गनिषेवितम् । विकचस्यष्ट-
संख्यं सवितानं कृताचनम् । परीक्षितस्त्रीपुरुषं
भवेदापि महानसम् ॥” सु.कल्प. १ अ. ।

हानसाध्यः । पुं । रसव्यधिकारिपु-
र । रक्तनभानात् अक्षक । “तवाध्यत्तं निपुञ्जीत
।। यो वैद्यगुणान्वितम् ॥” तत्परिकर्मिणश्च शुचयो
।। दक्षिणा नीचकेशनखादयश्च स्त्रुः ॥ सु. कल्प.
। अ. । [चिकित्सुपुत्रे । सु. कल्प. १ अ. ।

हानसिकवोढा । वि । राजपाकशाला-

हानागः । पुं । सुपुत्रागह्वे । वै. निघ. ।

हानाडी । स्त्री । कण्डरायाम् । रा. नि. व.
१८ । [गजि । मे. । कर्णे । सिंह । छे. च. ।

हानादः । पुं । शङ्खे । उद्रे. । रा. नि. व. १८ ।

हानारायणतैलम् । स्त्री । वातव्याधी
तैलम् । पाठः — “शतावरो चांशुमती प्रथिपर्णी
शटी वचा । एरण्डस्य च मूलानि ब्रह्म्याः प्रतिक-
स्य च । गवेषुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
एषां दण्डपलान् भागान् जलदोणे विपाचयेत् ।
पादावशेषे पूते क्क गर्भक्षेपं विधापयेत् । पुनर्नवा
वचा दाह्य शताह्वा चन्दनागुरु । शैल्यं तगरं कु-
प्रमंला मांसो स्थिरा बला । अथाह्वा मैत्रवं रास्त्रा
पलाहोण च योजयेत् । गव्याजपयसः प्रक्षौ ही
दावच प्रदापयेत् । शतावरीरसयश्च तैलप्रक्षं वि-
पाचयेत् ॥” तिलतैलं ४ श. । काथार्थ — शताव-
रो शालपर्णी प्रथिपर्णी (पीठवन) शटी वचा ए-
रण्डमूलं ब्रह्मीमूलं करुमूलं गवेषुकमूलं कि-
रटीमूलं प्र. १० प. पाकायेजलं ६४ श. श. १६
श. । कल्कं यं — पुनर्नवा वचा देवदारु मूलफा
रक्तचन्दनं अगुरु शैल्यं तगरमूलं कुष्ठम् एला ज-
टामांसी शालपर्णी बला अथगव्या मैत्रवं रास्त्रा
च प्र. ४ तो. । गव्यदुग्धं कागदुग्धं शतावरीरसः
प्र. ४ श. । तिलतेज ४ श. । काथार्थ — शत-
मूनी, शालपर्णि, टाकुलिग्रा, शटी, वचा, एर-
ण्डमूल, ब्रह्मीमूल, करुजमूल, गडगडमूल एवं
खैरमूल एतेषां १० प. बारि ७४ श. तै. १६
श. । कल्कं यं — पुनर्नवा, वचा, देवदारु,
कुल्हा, रक्तचन्दन, अगुरु, शैलज, तगर-
पाक्ष्का, कुष्ठ, एलाइच, जटामांसी, शाल-
पर्णि, श्वेत वेलेङ्गा, अथगव्या, मैत्रक, रा-
स्त्रा एतेषां ४ तो. । गव्यदुग्धं, हागदुग्धं,
शतमूनीरस एतेषां ४ श. । भैव. । भा. ।

महानिम्बः । पुं । (Melia azedarach.)

Syn. Melia sempervirens or Melia
azedarach.) The Persian Lilac. ख-
नामख्यातनिम्बभेदे । घांङानिम्, बहानिम्, वन
निम् । हिं वकाइन् । मं डोरावा निम्बावाभाङ् ।
तं गङ्गराविचेट्ट, पेद्वेपचेट्ट, तुलकवेप, कण्ड-
वेप । दा. हिं गीरिनिम् । ता. मलाइवेतु वा
वेपम् । कन्दर्पसारतैलं, पिप्पल्यादिवर्गे च । गु-
थाः — शीतलः कषायः कटुः तिक्तः रक्तदाहव-
लासघ्नः विषमञ्जरप्रघ्न । रा. नि. व. ६ । लक्-
ति-
तिक्ता अतिमेधिता मादकगुणा, पुष्यं शिरःशूलि
हितं, फलं पत्रञ्च विषवत् कुष्ठञ्च । द्रव्यगुणः ।

महानीलः । पुं । नीलभङ्गराजि । रा. नि. व.
४ । नीलकान्तमणी । रा. नि. व. ११ । सपभेदे ।
वै. निघ. ।

महानीला (ली) । स्त्री । नीलापराजिता-
या । रा. नि. व. १ । महानीलीचुपे । गुणैः नीली-
मया । रा. नि. व. ४ । महाजम्बूह्वे । रा. नि. व. ११ ।

महानिमिः । पुं । काकि । वै. निघ. ।

महान् । पुं । वाराहमदनह्वे । कालमदनह्वे ।
रा. नि. व. ८ । उद्रे. । रा. नि. व. १८ । महापटिक-
शाली । वै. निघ. ।

महापञ्चमूलम् । स्त्री । तिल्याधिमस्यगोषा-
कपाटलीगणिकारिकासु । “विन्मोऽधिमस्यः श्वी-
णाकः पाटली टुण्डकक्षथा । सर्व्वम् मिलितं रैः
स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥” रा. नि. व. २९ । एतत्क-
षायः तिक्तानुरसो वातं शमयेदुष्णवीर्यात् । सु.
प्र. ४० अ. ।

महापञ्चविपम् । स्त्री । शङ्खीविषकालकूट-
मुलकवत्सनाभसक्तुकिविपे समभागिकारिणि । “श-
ङ्खी च कालकूटश्च मुलकी वत्सनाभकः । सक्तु-
क-
सिति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः ॥” रा. नि. व.
१२ । [व. १८ ।

महापञ्चाङ्गुलः । पुं । रक्तैरण्डह्वे । रा. नि.

महापत्रः (कः) । पुं । मालाकन्दे । वै. निघ. ।
(कः) शाकह्वे । शै. भन गङ्गि । प्र. सु. ।

महापत्रा । स्त्री । महाजम्बूह्वे । बड़ कांय
गाङ्ग । रा. मा. । नागवलायां । रा. नि. व. ४ ।

महापत्रम् । स्त्री । श्वेतपत्रे, श्वेतहरीके । पुं ।

दशविन्दुशिरोदर्वाकरसर्पमेदे । सु.कल्प.४अ. ।
See सर्पः ।

महापद्मकघृतम् । स्त्री । विस्फोटकाधिकारि
घृतम् । “पद्मकं दिनिशायट्टिबुटिशेलुनतामये ।
शिरोपानिमिजिगानामि कथनान्कपिथकैः । पत्र-
नागादलीप्रेश कल्कैः सिद्धं जले घृतं ॥” घृतं ४
श. पद्मकादादिकल्कः १ श. वारि १६ श. एकत्र
पचेत् । रस.र. । [निदा.]

महापद्मविमर्षः । पुं । बालविमर्षरीमं ।

महापतसः । पुं । मण्डलिसर्पविमर्षे । सु.क-
ल्प.४अ. । [शालि. वै.निघ.]

महापर्णः । पुं । ब्रह्मराक्षसरीहीतके । भूमि-

महापारि(ले)वतः । पुं । ह्रीपात्तरमहाख-
ज्जूरीवले । गुणाः—पुटिकृतं बल्यो ह्यथो मधुरः
शीतलः कफकरी शूकरग्रिमात्याकरी महावातज-
रघ्नश्च । पक्वः स रुच्यो बल्य आग्नेयश्च । वै.निघ. ।

महापाशुपतः । पुं । वकुलवले । वै.निघ. ।

महापितुमन्दः (दं) । पुं । पर्वतनिम्बः ।
निम्बसदृशवृक्षवत्तले । वकाइन इति लोके । म-
हानिम्बः । यामनिम्ब एव पर्वतभवत्वेन पर्वतनिम्ब-
इत्युच्यते इति केचित् । एतस्य लगेव शास्त्रा । सि.
यो. अग्नि. वि. लवणीतमाद्यवृणं, यौकण्डः । “लव-
णीतमवद्रिकालिहयवान् चिरविवस्महापितुमन्द-
युतान् ।”

महापिण्डीतकः । पुं । महामदनवले । त-
ड मशना शृङ्ग, काल मशना । मं धीरमेनाहल ।
वम्. गेल । गुणाः—कटुतिक्तरसः ऊर्ध्वनः कफह-
र्द्रोगपकाशयशीघ्रनश । रा.नि.व.८ ।

महापिण्डीतरुः । पुं । वृक्षविशेषः । श्वेतपि-
ण्डीतरौ । मं पेंडिरा । कं औदयमारुवमरनु ।
गुणाः—कषादीशः विदोषघ्नः चर्मरोगघ्नः रक्त-
दोषघ्नश्च । रा.नि.व.६ ।

महापीलुः । पुं । वृक्षपीलुवले । श्रीनृफटगर
शृङ्ग । तत्फलगुणाः—मधुरं हृष्यं विषघ्नं पित्तघ्नं
रुच्यम् वामघ्नं दीपनीयश्च । रा.नि.व.११ ।

महापुटम् । स्त्री । औषधपाकायै पुटविशेषः ।
लवणम्—“गभीरं विस्फुते कुक्षे दिहसे चतुरस्र-
के । वृत्तं तद्विधा एतं पुनरावत् । कीष्टं

रुहे प्रयत्नेन गोविन्दीपरि धारयेत् । वनोपलसह-
साहं कीष्टकीपरि निःक्षिप्तः । वक्षि विनिक्षिपे
तत्र महापुटमिति कथ्यते ॥ भा. ।

महापुरुषः । पुं । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

महापुरुषदन्ता (न्तिका, न्ती) । स्त्री ।
महाशतावर्था । रा.नि.व.४ । वा.उ.६अ. । विष्णु-
कालायां शतावर्था वा । च.द.सि.यो.उवा.वि.
महापैशाचघृते । महापुरुषदन्ता च वयस्या नाकु-
नीहयम् । मेदायां । रा.नि.व.३ ।

महापुष्पः । पुं । कुन्दवले । कुन्म शृङ्ग । क-
णामुद्धे । काल भृङ्ग । रक्तकासने । लवणवले ।
वै.निघ. । स्त्री (पा) । अपराजितायाम् । श.च. ।
महाकांशातक्याम् । शुन्मूल । वै.निघ. ।

महापृष्ठः । पुं । उद्रे । प.सु. ।

महापैशाचिकघृतम् । स्त्री । उन्मादाधि-
कारे दृष्टफलघृतम् । पाठः—“जटिला पूतना के-
शी चारटी मर्कटी वचा । चायमाण जया वीरा
चोरकः कटुरीहिणी । कायस्था शूकरी कुवा
सातिक्त्वा पलङ्कवा । महापुरुषदन्ती च वयस्या
लाङ्गलीहयं । कटभरा वक्षिकाली स्थिरा चैव च
तैवेतम् । सिद्धं चातुर्थकीन्मादयहापक्षारानाश-
नम्..... ॥” जटिला (जटामांसी), पूतना (ह-
रीतकी), केशी (भूतकेशः), चारटी (स्थलपत्रं
कुम्भाङ्गुः ब्रह्मो वा), मर्कटी (शुकशिखी), जया
(जयनी), वीरा (चीरकाकीली शृङ्गपर्णी वा),
चोरकः (चोरहली), कायस्था (सिन्धुवारः), शूक-
री (वास्तुकीकन्दः तदभावे चर्मकारालक्), कुवा
(मधुरिका), न तु जीरकं । सिपीति (जतूकर्षा-
त्), अतिक्त्वा (शतपुष्पा), पलङ्कवा (गुग्गुलुः),
महापुरुषदन्ती (शतावरी), वयस्या (ब्रह्मी गुडूची
वा), लाङ्गलीहयं (रास्त्राहयं) [तयोः एका गन्धरा-
क्षा तदभावे भागहयं], कटभरा (भद्रालिका क-
टभी वा), वक्षिकाली (विष्काति), स्थिरा (शालप-
र्णी) । घृतप्रस्थे प्रत्येकमेवां २ तो. ६ मा. १ र. ।
जलं घृताघृतगुणं । अथ महच्छन्दः पूजावचनः
स्वल्पस्याभावात् । श्रवाघृत ४ अ. । कथार्थ—
जटामांसी, हरीतकी, जूतकेश, श्वपत्र
कुछाङ्गुशा वा उक्षी, आंशाकुभीर वीक्ष, वट,
दलाङ्गुत्र, जग्रही, कीरकाकांसी वा क

कोलो किंवा चाकुनिशी, चोरहनी, कट-
को, जयित्री वा निशिन्या वा छोटे एलाट,
बाराहोवन (बाराहकवाञ्चक), मेटरी, डल्-
ना, गुग्गुलु, शतावरी वा अपराजिता वा
कुङ्कुम, रासा, शक्रासा (मत्तावे रासा २
७), शक्राहनिशी, बिछातो, शालपानि शि-
नित १० म. जल १७ म. । रस. र. । सि. यो. च.
वि. १४ म. । [वै. निघ. ।

महापहारवल्ली । स्त्री । मांसरोहिण्याम् ।

महाप्राणः (सः) । पुं । द्रोणकाकि । पैङ्-
काक । रा. नि. व. १० ।

महाफलः । पुं । विल्ववृक्षे । र. मा. । नारिके-
लवृक्षे । तालवृक्षे । पीलुवृक्षे । वै. निघ. । स्त्री ।
वृक्षफलम् ।

महाफला । स्त्री । नील्यां । नागवलायां । रा.
नि. व. ४ । सहैन्द्रवारुणोलतायां । वडू माकाल ।
रा. नि. व. २ । राजजम्बूवृक्षे । वनवीजपूरके । म-
धुरमातुलङ्गे । मिठे लेवु, कगला लेवु । रा.
नि. व. ११ । महाक्रीडातकाम् । भा. पू. १ भ. भा.
व. । कटुत्वशाम् । तिग्गाडे । वै. निघ. ।

महाफेणा । स्त्री । समुद्रफेणे । श. च. ।

महावभ्रुः । पुं । विलेशयस्त्रयविशेषे । सु. म.
४६ म. ।

महावर्बरिका । स्त्री । भाग्याम् । वै. निघ. ।

महाजलम् । स्त्री । शीघ्रघाती । र. मा. । पुं ।
वंगे । रा. नि. व. ७ । तमालवृक्षे । धन्वजवृक्षे ।
धानना गाछ । रा. नि. व. ८ ।

महाबला । स्त्री । अतिबलायां, पीतवाद्याल-
के । पौडपूष्प (वेलेडा) । रा. नि. व. ४ । श्वेत
वाद्यालके । प. सु. । पेटकाशाम् । पेटारि ।
पिपल्याम् । नीलीवृक्षे । धामनवृक्षे । धाउम
गाछ । वै. निघ. ।

महाबीजः । पुं । पारदी । वै. निघ. ।

महाभद्रा । स्त्री । गान्धारीवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।

महाभरी । स्त्री । (Cuscuta zerumbet.)
वधविशेषे । यस्यां स्त्रीके कुञ्जिल्ल इति नामा-
लम् । महाभरी वड । एषा द्विधा । गुणाः—
“सुगन्धायुगन्धा च विशेषात्ककामुत् । सुख-

रत्नकरी वध्या इत्यष्टसुखशीघ्री ॥” यन्मा स्तू-
त्यन्मिः सुगन्धा ह्रीनगुणा च । भा. ।

महाभस्मातकः (गुडः) । पुं । कर्षाधिकारी
शीघ्रम् । पाठः—“निम्बं गोपाकणा कटौ चाय-
न्ती चिफला घनम् । परपटा वनगुजान्ता वचा
खदिरचन्दनम् । पाठा शुण्ठी शटी भार्गो वासा
भृन्निम्बवल्कलम् । श्यामैन्द्रवारुणी मूल्यां विडङ्ग-
विषानलम् । हस्तिकर्षास्तोत्राका पटोली रजनी-
द्वयम् । कणारखवसभाह्वयवर्षाशटाफलम् ।
भृकन्दं वषपर्वणं च जिङ्गी पञ्चाटमूयली । विष्क-
वनेना च कैटव्यं शरपुङ्खाय कचुकी । एषां द्विप-
लिकान् भागान् जलद्रीणे विपाचयेत् । अष्टभा-
गावशिष्टान् कषायमृजवतारयेत् । भद्रातकसहस्राणि
त्रौणि किलास्त्रेणोऽभसि । चतुर्भागावशिष्टान् क-
षायमवतारयेत् । तौ कषायां समादाय वल्कपत्नी
च कारयेत् । गुडस्य तु तुलां ताभ्यां कषायाभ्यां
पचेद्विषक । भस्मातकसहस्राणां सज्जानं तव दा-
पयेत् । चिकटुचिफलासुमसैश्वरानाम्पलम्पलम् ।
दीप्यकस्य पलत्रैव चातुर्जातं पलाशिकम् । सं-
सृष्ट्यं प्रसिधेदेव गन्धकश्च चतुष्यलम् । ..... ॥”
निषङ्गक, श्वेत श्यानी, अतिविषा, कटुका,
वलाडुमूर, शिकना, मूत्रा, केवलपटो, मो-
नराजो, छुरालता, वट, पान्दराष्ट्रे, श्वेत-
चन्दन, आकनामि, खट्टे, शटी, वानमहाती वा
कण्टकारीमूल, वासकछाल, छिरेला, कुडुडि-
मूलर छाल, श्यामालता, राथालमशार मूल,
मूर्गामूल, विडङ्ग, इल्लयव, विष, चिडांमूल,
हस्तिकर्ष, पलाशछाल, कुङ्कुम, योडानिम्-
छाल, पन्तार्, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, पिपूल,
मोन्गालेर आटा, छातिमछाल, जलवेतग
वा केलेलता, श्वेत कूड, गुल, चीनावास,
गञ्जिठा, चाकनाबीज, तालमूली, प्रियङ्गु,
कटुफल, शरपुङ्खा, शिरीषछाल अत्रोत्के
२ प. । कृषार्थ—जल ७४ म. श. ४ म. ।
जेला ७०००, जल ७४ म. श. १७ म. ।
पूरान्त ७५ १२०० म. तन्नातकाद्रिमज्जा
(जेलांर मूली) १००० एकज पाक करिव ।
अक्षेप—जिकटु, शिकना, मूत्रा, विडङ्ग,
चिडांर मूल, रक्तचन्दन, कुड, मैसूर, यमार्गो
अत्रोत्के १ प. । खडङ्गक, तेलपत्र, ए-

लहेट, नांशेखर थोडाक १ पं. शकक ८ पं. । अष्ट. अष्टककांश, छुट्ठ । भावप्रकाश-
यत्त ६७ छहेत्त ६७ छवांछनि नेउया छय ।
यथा—विजयाङ्गनिग्राम, रामा, उद्वरकतथा,
पुनर्नवा, दहोमूल, पित्रानवीज, भौमराज,
चैत बाँजे, आंकडूम ७ भ्याङ्गवौज ।
भैष. । भा. ।

महाभीता । स्त्री । लज्जालुकायाम् । श.च. ।

महाभीतः । पुं । गीपालिकाख्यकौट । छे.च. ।

महाभूतम् । स्त्री । विष्णुसर्गोक्तमहर्षिसमु-
त्तमगुणः—“शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं वापि किद्राणि च
विविक्तता । विद्यतः कथिता एते गुणाः... । स्य
श्रोत्रेन्द्रियवापि लघता स्मन्दनं तनीः । चैष्टः
सर्वशरीरस्य वायोरिते गुणाः... । रूपं ज्ञेयन्द्रियं
पाकः सन्नापलीकृता तथा । वर्णा भाजिण्यतामयः
श्रीर्था धर्मगुणाः... । रसो रसेन्द्रियं शैलं स्नेहश्च
गुरुता तथा । सर्वद्रवसमुद्भूतं शकं वारिगुणाः... ।
गन्धो घ्राणेन्द्रियव्यापि काठिन्वं गीवरं तथा । व-
सस्तरागुणाः एते... ।” भा.पू. १४. ।

महाभृङ्गः । पुं । नीलभृङ्गराज । नील भौम-
राज । रा.नि.व.४ ।

महाभ्रष्टिका । स्त्री । राज्यव्याधिकारे
रसः । पाठः—“अभक्तं पुटितं ताम्रं लौहगन्धक-
पारदं । कुलटा टङ्गणलारः त्रिफला च पलं प-
लम् । गरलश्च तथा माषवतुक् चैव चूर्णितं । द-
दपाषाणपात्रे च भूयोभूयः सुचूर्णितं । तत्सर्वं
भावधेदधं रसैः प्रत्येकजः पलैः । देवराजाशना-
ख्यस्य केशराजाख्यकस्य च । मीमराजस्य भृङ्गा-
ख्यराजस्य त्रिफलस्य च । पारिमद्राघसस्य व-
ज्रदारकतन्त्रुरीः । मण्डूकपर्णानिर्गुण्डोपूतकीमा-
तकस्य च । गोभ्रसन्दरकन्दारुषकस्य क्रमेण तु ।
रसेश्च ताम्रपत्राश्च दलोल्लीर्भावितं मिषक् । द्रवैः
किञ्चित् स्थितं चूर्णं मरिचस्य पलङ्कपेत् । ततश्चैव
वटीं कथ्यात् चतुस्त्रोण्यकरत्तिका ॥” रस.र. ।

महामण्डूकः । पुं । मण्डूकविशेष, पीतमण्डू-
क । मेःपाठवट् । रा.नि.व.१६ ।

महामत्ता । स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे । उद्वर-
कवृक्ष गच्छि । रा.नि.व.६ ।

महामधुफला । स्त्री । पीतवर्णासावृक्षिणे ।
वै.निघ. । [च.१२ ।

महामनस् (नाः) । पुं । महासिंह । रा.नि.

महामांसम् । स्त्री । नरादिमांस ।

महामांसी । स्त्री । रुदन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

महामार्जारगन्धिका । स्त्री । वनमुद्गे ।
भूशानो । वै.निघ. ।

महामाषः । पुं । राजमाषे । भा.पू.१४.धा.व. ।

महामुग्धः । पुं । कुम्भीरे । छे.च. ।

महामुण्डम् । स्त्री । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१६ ।

महामुण्डिति (नि)का (ण्डी) । स्त्री ।
महाश्रावणिकायां । गोरक्षभूषो । रा.नि.व.५ ।
रस.र.बाल.वि. ।

महामुनिः । पुं । तुम्बकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
स्त्री । औषधे । श.र. । धन्याके । शद. । जटा. ।

महामूर्द्धा (ईन्) । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धौ । वै.
निघ. ।

महामूलः । पुं । राजपलाख्यौ । रा.नि.व.७ ।

महामृषिकः । पुं । वृद्धमृषिके । रा.नि.व.
१६ । [गज. छे.च. ।

महामृगः । पुं । महासिंह । रा.नि.व.१२ ।

महामृगाङ्गः । पुं । यक्षाधिकारे रसः । पा-
ठः—“शङ्खमृतं स्रतं स्वर्णं जम्बीरैर्मर्दयेद्दिग्- । तेषां
द्विगुणितं मुक्तं त्रिभिल्व्यस्य गन्धकं । १०० शस-
कार्कश्च सर्वं जम्बीरजैरसैः । मर्दये शान्तु तद्दीर्घं
बभ्रुकुडा विपाचयेत् । दोलायन्ते सारणाले यामा-
दुहृत्य श्रेययेत् । ततोऽपि मृणमये पात्रे किञ्चित्त-
वणपूरिते । तत्पृष्ठे काचकूप्यन्ते गोलके वस्त्रवेष्टिते ।
स्थिते तु लवणभाण्डे पूरयित्वा तु बन्धयेत् । चू-
ल्यां दिनं पचेत् सिद्धौ रसो महामृगाङ्गकः ॥”
सावा २ रतिः ; अनुपानं मधुपिप्पली । रस.कौ. ।

महामिदः । पुं । महामिदायाम् । र.मा. ।
निस्ववृक्षे । वै.निघ. ।

महामिदा । स्त्री । खनानख्यातकन्दशके ।
महामिदा इति सर्वत्र ; तं महामिदयमेवेष्टु । सा

लताजाता सुपाण्डुरा च । "महामेदाभिधः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ।" इति । एतदभावे शक्तिवा याज्ञा । गुणाः—हिमा कथा कफशुक्र-
द्विक्तं दाहपित्तघ्नी च । रा.नि.व.५ । महामेदा
सुनामेदिति च हिधा । मेदाहयलक्षणम्—“महा-
मेदाभिधः कन्दो मीरझादौ प्रजायते । महामेदा
सुनामेदा स्यादित्युक्तं सुनीश्वरैः । शुक्लार्द्रकनिभः
कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः । महामेदाभिधो ज्ञेयो
मेदालक्षणमुच्यते । शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधा-
नुमिव खर्वत् । यः स मेदिति विज्ञेयः .... । मे-
दायुगं गुरु स्वादु हृष्यं सान्यकफापहम् । वृद्धं
श्रीतलं पित्तकृत्वातज्वरप्रणत् ॥” भा.पू.१भ. ।

महामोदः । पुं । कुन्दपुष्पवृत्ते । कन्द ग्राह्य ।
रा.नि.व.१० । [च्यतप्रभृत्के । वै.निघ. ।]

महामोहः । पुं । सुषुप्त्यवस्था । (ही इन्) ।

महास्त्रम् । स्त्री । तिलिङ्गीके । जटा. ।

महायमलपत्रकः । पुं । काष्ठवृक्षे । वै.
निघ. । [निघ. ।]

महायावनालः । पुं । देवधान्यवृक्षे । वै.

महायागेश्वरी । स्त्री । नागदमन्याम् । ना-
गदनी । भा. ।

महायोनिः । स्त्री । योनिरीगविशेषः । लघु-
शब्दे —“दुष्टो विष्टभ्य योनास्यं गर्भकोष्ठञ्च सारतः ।
कुरुते विष्टतां खलां वातिकीमिव दुःखिताम् ।
उत्सन्नमांसां तामाहुः महायोनिं महारुजान् ॥”
वा.उ.२३श. ।

महारक्तम् । स्त्री । प्रवाले । वै.निघ. ।

महारजतम् । स्त्री । धूलूरफले । अम. । सु-
वर्णं । रा.नि.व.११ । [वर्णं । म. ।]

महारजनम् । स्त्री । कुसुमपुष्पे । अम. । सु-

महारतिवज्रभमोदकः । पुं । वाजीकर-
णाधिकारि र्भौषधम् । जयाबीजचूर्णं ५ प. घृतं ४
प. शर्करा १६ प. शतावरीरसः ३२ प. दुग्धं ३२
प. विजयारसस्तृत्काथी वा ३२ प. कागदुग्धं ३२
प. । प्रक्षेपः—यामलकं जीरकं कृष्णजीरकं सुना-
कं त्वक् एला तेजपत्रं नागकेसरं वानरीबीजं
(जानाकुम्भीत्र बीजं) मीरसतण्डुला तालाङ्गुरः
किशराजः शङ्खाटकं त्रिकटु क्षान्तकम् अश्वं वज्रं

हरीतकी द्राक्षा काकोली चीरकाकोली पिप्पली-
खज्जूरं कीकिलाचवीजं कटुकौ यष्टिमधु कृष्णं
लवङ्गं सैन्धवं यमानो वनयमानो जीवन्तो गजपि-
पली एषां चूर्णं प्र. २ तो. । मधु २ प. खगमद-
कपूरचूर्णं वासयत् । भेष. ।

महारत्नम् । स्त्री । मुक्तादिनवरत्नेषु । भौतिक
कहीरकवैद्यपुष्परागगीभेदपुष्परागमरकतप्रवाल-
नीलरत्नेषु ।

महारश्मम् । स्त्री । गाढलवण्ये । रा.नि.व.६ ।

महारवः । पुं । भके । वै.निघ. ।

महारसम् । स्त्री । काष्ठिके । जटा. । काना-
लौहिं । हिङ्गुलं । स्वर्णमाषिकं । अश्वके । रौप्यमा-
षिके । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ । इलो । प.
सु. । खज्जूरवृक्षे । कर्णरौ । मं. । खो । जम्बूव-
क्षे । वै.निघ. ।

महारसाष्टकम् । स्त्री । पारदाश्वकहिङ्गुल-
वैक्रान्तस्वर्णमालिकरूप्यमालिकशङ्खकान्तलौहिष्य ।
“दरदः पारदः शङ्खः वैक्रान्तं कान्तमश्वकम् । मा-
षिकं विमलचेति स्युरितेऽष्टौ महारसाः ॥” रा.
नि.व.२२ ।

महाराजः । पुं । मलि । हे.च. ।

महाराजचूतः । पुं । आसहचविशेषः । मं
महाराजांश्च । कं महाराजसाच । रा.नि.व.११ ।
See राजाजः । [मणिपिपु । रा.नि.व.८ ।]

महाराजदुमः । पुं । चारुवधवृक्षे । बड़

महाराजफलः । पुं । महाराजचूतवृक्षे । रा.
नि.व.११ । [रा.नि.व.११ ।]

महाराजाम्रकः । पुं । महाराजचूतवृक्षे ।

महाराष्ट्री । स्त्री । जलपिप्पल्या । माराटीति
राजवज्रमः । कैंडिडा, पानमशा । पिप्पलक ।
होमुगुलु । पणिसंगा । इति मं कं । भैव.सु.री.
चि.सुखरीगहररसे । अग्निदग्ध.चि. । गुणाः—
कटुः तीक्ष्णः कषाया सुखशीघ्रघ्नो ब्रणकीटादिदो-
षघ्नो रसदाघ्नी च । रा.नि.व.४ । वातकफघ्नी ।
राज. । [रा.नि.व.८ ।]

महारष्टिः । पुं । महानिम्बे । प्याडानिम् ।

महारूपः । पुं । राले । त्रखन, धुना । वै.निघ. ।

महारोगः । पुं । महात्राघी । वैयकम् । उ-

आदादिरोमेषु । यथा—उन्मादः तन्दीयः राज-
यत्ना आसः सधमेहः भगन्दरः उदरः चयसरो
चेति । नारदस्मृतिः । [लावपक्षिणि । विच.]

महार्घः । पुं । महार्सीमलतायाम् । वै. निघ. ।

महार्द्रः । पुं । महार्द्रके । मश आदा । श. च. ।

महार्द्र(क)म् । क्ली । शुल्कायाम् । वै. निघ. २५.
दुर्गलक्ष. चि. । स्थूलार्द्रके, वनार्द्रके । वन आदा ।
गुणाः—“महार्द्र दीपनं आहि कृत्वं वातकफाप-
हम् ।” राज. १५. ।

महार्हम् । क्ली । शीखण्डवन्दने । श्वेठ उन्म-
न । रा. नि. व. १२ । [रा. नि. व. ८ ।

महालिकटभी । स्त्री । श्वेतकिनिहीठवे ।

महालोभः । पुं । शबरलोभि । पाँटिना (ला-
ध । र. मा. । [१८.]

महालोभः (लः) । पुं । काके । रा. नि. व. ।

महालोहम् । क्ली । काललोहे । रा. नि. व. ११ ।

महावपः । पुं । महामेदे । श. च. । [र. ।

महावरा । स्त्री । मूर्धायाम् । दूर्धायाम् । श. ।

महावरोहः । पुं । मूत्रहवे, कृस्त्रमूत्रहवे ।
पाकूठ शीङ् । रा. नि. व. ११ । [निघ.]

महावर्षाभूः । स्त्री । श्वेतपुनर्मवायाम् । वै. ।

महावल्कः । पुं । जातीफलहवे । वै. निघ. ।

महावल्ली । स्त्री । माधवीलतायाम् । श. च. ।
श्वेतालाम् । कटुवल्किायाम् । कटुं कौ । रा.
नि. व. १२ ।

महावसः । पुं । शिशुमार । छ. व. ।

महावसु । क्ली । रीषिषे । वै. निघ. ।

महावातव्याधिः । पुं । वातरक्ते । स एक
एव । मतान्तरं उत्तानावगादमेदेन द्विविधः । सु.
चि. ५५. । [वन वेणुन । वै. निघ.]

महावार्त्ताकिनी । स्त्री । महावार्त्ताकुहवे ।

महावासु । क्ली । महायतने । भा. म. कुष्ठवि. ।

महावासुपरिग्रहः । चि. । व्यापकतया प्र-
शस्तस्थानवाहिणः । भा. गुण-चि. ।

महाविलम् । क्ली । चनाः करणे । वै. निघ. ।
भुकाशे । जटा. ।

महाविषः । पुं । तन्नामककन्दविष । सु. च. २५.
कालसर्पे । त्रिका. ।

महाविहङ्गः । पुं । गरुडे । च. द. ।

महावीजः । पुं । पियालहवे । पेशाभित ।
क्री । विटपे । तत्तु सुक्कवङ्गणधीरन्तरम् । छ. च. ।

महावीरः । पुं । एकवीरहवे । रा. नि. व. ५.
करवीरपुष्पहवे । कर्तवीर मूत्र । रा. नि. व. १०.
सिङ्गे । पलाशे । मी. । किलि । छ. च. । क्री
(रा) । वीरकालीय । र. मा. ।

महावीर्यः । वाराहीकन्दे । एकवीर-
वे । रा. नि. व. ७. । वी (यो) । महाशतावधौ ।
रा. नि. व. ४ । शरीरलायाम् । वनकापाशाम् ।
श. र. । संशयाय । त्रिका. ।

महावषा (षा) । स्त्री । मुशलीमेदे । काज
ताम्रमूली । वै. निघ. । [वेणुन । त्रिका.]

महावहती । स्त्री । महावातायाम् । वन

महावहः । पुं । कुशीहवे । मिष्ट शीङ् । र.
मा. । सेहृष्टमेदे । क. । छे । सु. म. १८५. । ता-
लहवे । महापीलुहवे । निघ. ।

महावेगवती । पुं । तन्नामकमहापथी ।
सु. चि. १०५. । See चो. । [दा.]

महाव्याधिः । पुं । सुप्रदिमहारीविष । नि-

महाव्रणम् । क्ली । दुःखे । नावी । श-
ब्दकस्य वाराहीतन्मम् ।

महाव्रीहिः । पुं । व्रीहिविशेषे । पटिकषा-
न्ये । श्वेठे धाने । वै. निघ. ।

महागङ्गः । पुं । नरकपाले, कलाटे । मी. ।
कण्ठेनवयोर्मध्यतास्थाने । तन्मम् ।

महाशठः । पुं । पीतधुसूरहवे । रा. नि. व. १० ।

महाशणः । पुं । खनामख्यातवहविशेषे । प.
सु. । शण्वीजे । वै. निघ. ।

महाशणपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । शणपु-
ष्पीमासत्तपविशेषे । आठुनी कुन्देन शीङ्, श्वेठ
अत्रगा भण । मं सास्त्रीकिलिहिला । कं पादरी-
किलिहिला । हिं फुणफुणा । गुणाः—कषाया
उष्णा रसनिधामिका मोहनसम्भवादी शला । रा.
नि. व. ४ ।

महाशणा । स्त्री । चारण्यश्रेणी । वै.निघ. ।

महाशता (वरी) । स्त्री । बृहत्कतावय्याम् । सहस्रसूनीशतावय्याम् । हिं कङ्कहीमुख । गुणाः — “महाशतावरी मध्या हृद्या हृद्या रसायनी । शीतवीर्या निहन्त्यश्रीयहृषीनयनामयान् ॥” भा. । हिमा हृद्या मधुरा तिका रसायनी पित्तघ्नी वात-कफघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

महाशफरः । पुं । पार्श्वतमीने । पार्श्व ग्रा-
ह । तं आकानोपेष्टमस्मात् । [नि.व.८ ।

महाशरः । पुं । स्थूलशरे । द्वाग्धन । रा.

महाशक्कः । पुं । महाविज्जटमक्षे । (भाटि-
टिङ्गि । हारा ।

महाशाखा । स्त्री । नागबलायां । रा.नि.व.४ ।

महाशालिः । पुं, स्त्री । सुगन्धशाली । रा.
नि.व.१६ । शालिधान्यविशेषे । (याटि) धान । प
सु. । वा.सू.६७. । गुणाः — “महाशालिगुर्वहृष्या
चक्षुष्या बलवर्धनी ।” अचि.१५७. ।

महाशिव्ही । स्त्री । कलायविशेषे । उच्छाक-
लाय । रा.नि.व.७ ।

महाशिराः । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. । द-
र्वीकरसर्पभेदे । शीघ्रकरजातभेदे । सु.कल्प.४।८
अ. । [नस्पतिविशेषे । वै.निघ. ।

महाशीता । स्त्री । शतावय्याम् । श.च. । व-

महाशुक्तिः । स्त्री । सुकाष्ठे । शिबूक । रा.
नि.व.११ ।

महाशुण्डी । स्त्री । हस्तिगण्डिनामसहास्रपं ।
शक्तिशुण्ड । रा.नि.व.५ । [व.१२ ।

महाशुद्ध(भ्र)म् । स्त्री । रौप्यधातौ । रा.नि.

महाशृङ्गः । पुं । सव्वरस्ये । वै.निघ. ।

महाशीण्डी । स्त्री । श्वेतकिण्वीश्वले । क-
टभीश्वले । रा.नि.व.६ ।

महाश्यामा । स्त्री । उद्वदारके । सु.सू.१८७.
श्यामादि. । श्यामालतायाम् । प.सु. । कृष्णशंश-
पाश्वले । काल शिबु शाङ्ग । रा.नि.व.६ ।

महाश्रयः । पुं । श्वेतोद्वारे । आन्द्रशोठे गी-
ह । वै.निघ. ।

महाश्रावणिका (शी) । स्त्री । खनाम-
ख्यातमहाचूपे । वडू थुत्तुङ्गि । (श्रीदक्षु) शी ।
गुणाः — उष्णा तिका रीचनी मेघहृत् रसायनी
च । रा.नि.व.५ । मृद्वी । वा.सू.१४।१५७. । श्वे-
तसुग्दीय्याम् । च.चि.३७. ।

महाश्रासः । पुं । चासरीगभेदे । ईषीनि
रोगे । तस्य लक्षणम् — “लक्ष्मणमानवातो यः श-
ब्दबहुः खितो नरः । उच्चैः शंसति संसृष्टमत्तप्रेभ-
हवानिशम् । प्रमत्तज्ञानविज्ञानः क्षुब्धो विभ्रान्तलो-
चनः । निहन्तात्याननी बहसूत्रवचां विशेषवा-
क् । दीर्घम्यसितं चास्य दूरादिजायते शृङ्गम् ।
महाश्रासोपष्टेन लिप्रमेव विपद्यते ॥” भा.नि. ।

महाश्वेतघण्टी । स्त्री । महाश्वणपृथीचूपे ।
वै.निघ. ।

महाश्वेता । स्त्री । बन्धाकर्कोटक्याम् । सु.सू.
१७७. । शीरविद्यायाम् । प.सु. । कृष्णभूमिकृ-
ष्णाखे । अस. । चास्मीतायाम् । हापुत्रगानी ।
श्वेतकटभीश्वले । रा.नि.व.६ । श्वेतापराजितायां ।
र.मा. । नीलापराजितायाम् । च.सू.४७. । शुक्ला-
रण्यश्रेणी । शर्करायाम् । मधुशर्करायाम् । तिका ।

महाषटिकः । पुं । षटिकधान्यभेदे । सु.सू.
४६७. । [श्रीशिवफल । वै.निघ. ।

महासंवितिकाफलम् । स्त्री । काबिलदे-

महासफरः । पुं । पार्श्वतमक्षे । पार्श्व ग्रा-
ह । बृहत्प्रीटीमक्षे । गुणाः — तिकः पित्तकफघ्नः
शीतलः मधुरः रुच्यः वातभृगुशय । भा. ।

महासङ्गा । स्त्री । खनामख्यातचूपविशेषे,
बाय्यालकभेदे । हिं कगाहृद्या, श्विरिष्टिटरा ।
वम्, शीरविकणाभेदे । गुणाः — मधुरास्वा वि-
दीयघ्नी ज्वरदाहघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

महासर्जः । पुं । असनहले । र.मा. । पनम-
हले । कैटोल शाङ्ग । रा.नि.व.११ । [४७. ।

महासर्पः । पुं । दर्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.

महासहः । पुं । कलकहले, कौण्डेदेशस्थाने
पुष्यहले । रा.नि.व.१० । शुक्लभ्रगट्टाम्, कुवण्ट-
के । भा. । स्त्री (हा) । मापपण्यां । भाराणे ।
प.सु. । सु.चि.८७. । वा.उ.१७. । अस्मानहले ।
शोणि । रा.नि.व.६ । च.चि.८७. । महाराजतकु-

भीषण्यहवे । कैतोऽनडेको । रा.नि.व.१० । स-
हावसायाम् । अतिवसायाम् । वै.निघ.

महासारः । पुं । विट्खदिरहवे । रा.नि.व.८ ।

महासिंहः । पुं । शरभारनामसिंहः । रा.
नि.व.१८ । [वन भण । रा.नि.व.४ ।

महासिता । स्त्री । महाशयपुष्पीक्षपे । अथ

महासिद्धिकरः । पुं । कृष्यनालुकी । वै.
निघ. ।

महासुखम् । स्त्री । मैथुने । विका. ।

महासुगन्धषट्कम् । स्त्री । चन्दनकलूरीक
पुष्पानामसप्तभिः । वै.निघ. ।

महासुगन्धा (गन्धिः) । स्त्री । गन्धनाकुल्यां ।
रा.नि.व.७ ।

महासुगन्धितैलम् । स्त्री । मेरीरोगै तैलम् ।

तिलतैलं ४ श. । कक्षार्थं—चन्दनं कद्रुमं वीर-
णसुतं प्रियङ्गु एला गोरीचरा कपित्थैलम् अगुरु
मृगनाभिः कर्पूरं जयित्री जातीफलं कर्कोलं पुग-
फलं लवङ्गं नालुका लटामासी कण्ठं रैलकं तगरं
सुतं नखी लक्षा गन्धबोलः नागदमनी शम्भुपर्णी
चौरकः शैलजम् एलबालुकं सरलकाष्ठं सप्तपर्णं
लक लावा भूषाकी गन्धदणं धातुपुष्पं प्रपीण्ड-
रीकं जटी प्र. ती. । पाकायजलं १६ श. ।
तिलतैल ४ श. । कक्षार्थं—तुलसीफलं, कद्रु-
म, तैलात मूला, अजिष्ट, एलादि, गोत्रोच-
ना, शिलाइन, अशुक्त, मुगनाभि, कपूर,
जयित्री, कायूरक, कट्फल, कुपारि, लवङ्ग,
ननुका, खटानाशौ, कुडु, द्रवक, तुलसी,
नागदमनी, नखी, पिण्डु, शक्रात, नागद-
मा, अजिष्ट, लोत्रा, शैलज, एलबालुक, स-
प्तपर्ण, छातिमडाल, लाहा, कुडु, आनना,
गर्कट, धातुफल, पुण्ड्रिका, शर्मा अटोटाक
२ टो. । जल ७७ श. । भा. । [१२ ।

महासूक्ष्मा । स्त्री । बालुकायाम् । रा.नि.व.

महासोमः । पुं । सोमलतामदे । सु.चि.२८
श. ।

महासुसौधिरः । पुं । दन्तवैद्यगतरोगवि-
शेषः । तत्र दन्तबालनबालुदारचन्दनमांसपूतिलसु-
खदीर्गमादिकं भवति । लक्षणं यथा—“दन्ता-

खलि वेष्टेभ्यस्तानु चाप्यवदीर्यते । दन्तामांसि
पथ्यन्ते सुखेष्ट परिवाप्यते ॥” भा.म.४म.सुखरो.
चि. । अथ सधरात्राव्यारणं भवतीति भोजः ।
“महासौधिर इत्येवं सधरात्राभिदन्त्यम् । सस-
न्निपातज्वरवान् सपूयकधिरसुतिः । महासुधिर
इत्युक्ती विशीर्षहिजवन्मनः ॥” वा.उ.११५. ।

महास्कन्धा । स्त्री । जम्बूहवे । खान शहा ।
रा.नि.व.११ । [च. ।

महासायुः । स्त्री । रक्तवहमहानाद्याम् । हे.

महास्रिहः । पुं । कर्दिचिकित्सायां स्निहः । पुत्र
४ श. । कक्षार्थं—रामा, जीवक (कुतूह), खी-
वडो, वेलेडा, कण्टिकारी, धूनर्वा, वाम-
नश्री, भांगपात्रि, वट, कुट्ट, पिण्डु, गरिष्ठ
अटोटाक ६० टो. दधिमात्र १ श. अमृतं
यथाशीलं ग्रहणं करिष्ये । वा.चि.६५. । मृ-
क्षे हवत्वात् छततैलवसामज्जसु । च.प.१५. ।

महाहविः । स्त्री । गन्धघृते । श.चि. ।

महाहिका । स्त्री । तन्नामकहिकारोगविशेषः ।
लक्षणं यथा—“मन्माग्वृषीऽप्यस्तीव सततं या प्र-
वर्तते । महाहिकेति सा त्रिया सर्वगात्रप्रकम्पि-
नी ॥” निदा. । [नि.व.७ ।

महाहिगन्धा । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । रा.

महाह्रस्वा । स्त्री । शुकशिव्याम् । शालीक-
शौ. प.सु. । [वै.निघ. ।

महाक्षारः । पुं । सावान इति ख्याति द्रव्यं ।

महाक्षीरा । स्त्री । सहिद्याम् । निघ. ।

महिका । स्त्री । हिमः । अथ

महिष्ककः । पुं । मूषिकः । वै.निघ. ।

महिला । स्त्री । रघुकायाम् । द्रव्यकवीज ।
रा.नि.व.६ । प्रियङ्गु । अम. ।

महिलाह्वया । स्त्री । प्रियङ्गुलतायां । अम. ।

महिषः । पुं । खनामख्यातमहाह्वजालीयपथ-
विशेषः । महिषः हि भैक्षं तं दुग्धपितु । स च
सायारण्यमेदेन विविधः । तयोर्वन्यमांसम् ईषल्लघ-
दीपनं बलदक्ष । सायमांसं स्निग्धं निद्राकरं पि-
नहृदय । रा.नि.व.१७ ।

महिषकन्दः । पुं । शैतालुके । रा.नि.व.७ ।

महिष(वी)प्रिया । स्त्री । श्लीढे । रा.
नि.व.८ ।

महिषमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषः । तल्लवण-
गुणाः—कृणुः दीर्घकायः बलवान् मङ्गाश्लक्ष्यः ।
तन्मांसं दीपनं बलवीर्यकरञ्च । रा.नि.व.१७ ।

महिषमस्तकः । पुं । शालिधान्यविशेषः ।
शालिधानः भा.पू.१भा.पा.व. गुणाः—शालिवत् ।

महिषवल्ली । स्त्री । खनामख्यातसीमवल्लीसम-
लताविशेषः । हिं हिरेहिटी । मं महिषवेलि ।
कं याम्यवलि । गुणाः—रसवीर्यविपाकेषु सीमव-
ल्लीसमा । रा.नि.व.२ । [रा.नि.व.१२ ।

महिषासुरसम्भवः । पुं । भूमिजगुग्गुली ।

महिषाजः (कः) । पुं । खनामख्यातगुग्गु-
विशेषः । महिषाजं गुग्गुलु । गुग्गुली । प.सु.
रा.नि.व.१२ । भा.स.४भ. । भगन्दरे । च.द.
कुट.वि. । [मि ।

महिषी । स्त्री । महिषस्त्रियाम् । श्रीषधद्रव्ये ।

महिषीकन्दः । पुं । खनामख्यातमहाकन्द-
विशेषः । महिषीकन्दः यन्मगड्ड इति चतुर्दशे
प्रसिद्धः । गुणाः—कटुणः कफवातरोगघ्नः रीच-
नः मुखनाशघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

महिषीघृतम् । स्त्री । महिषदुग्धोत्पद्यते ।
देवः पवि । गुणाः—“सवातपित्तशसनं सुशीतं
माहिषं घृतम् । मधुरं गुरु विटस्थि वल्यं श्रेष्ठगु-
णात्मकम् ॥” अवि.८५. ।

महिषीतक्रम् । स्त्री । महिषीघोले । महोत्प-
द्यते । गुणाः—“माहिषं कफकृत् किञ्चिदनं
शोककरं नृणां । शकं श्रीहार्शयिहणीदीपितोसा-
रिणामपि ॥” अवि.८५. ।

महिषीदधि । स्त्री । महिषीदुग्धोत्पद्यति ।
मत्स्ये महे । गुणाः—“घनं माहिषमुद्दिष्टं मधुरं
रक्तदीपकम् । कफशीफहरं स्तब्धं पित्तकृतातकी-
पनम् ॥” अवि.८५. ।

महिषीदुग्धम् । स्त्री । महिषीकौरे । मत्स्ये
शु. । मैवीदुग्. । कं याम्यशङ्खु । गुणाः—गौ-
र्ध्वं विपाके गुरु शीतलं बलदं पुष्टिदं हृष्यं पित्त-
दाहकघ्नञ्च । रा.नि.व.१३ । “स्निग्धं मरुच्छीत

करं च तन्दानिद्राकरं हृष्यतमं यमघ्नं । बलमई
पुष्टिकरं कफस्य सञ्जीवनं माहिषमुच्यते पयः ॥”
अवि.८५. ।

महिषीसूचम् । स्त्री । महिषीजले । मत्स्ये
मूठ । गुणाः—“सरं सतिक्तं कटुकं कषायं म-
मेदि वातस्य शनं करोति । पित्तप्रकीर्णं कुरुते स-
दा च कुष्ठार्शपाक्ष्मदरशूलनाशम् ॥” अवि.८५. ।

मही । स्त्री । गाम्भारीहृषे । कटुत्वां । चिका ।
हिलमीचिकायाम् । शिष्टे । चिका । गवि ।
जटा ।

महीकदम्बः । पुं । भूतदम्बे सु.वि.१७५. ।

महीजम् । स्त्री । चार्द्रके । रा.नि.व.६ । पुं ।
हृषे । वै.निघ. ।

महीपदः । पुं । किञ्चुलुके । कै.८८ । वै.निघ. ।

महीलता । स्त्री । गच्छूपयाम् । कै.८८ ।
अम. । [रा.नि.व.६ ।

महीसहः । पुं । श्राकडवे । चै.७८८ ।

महेन्द्रकदली । स्त्री । कदलीवृक्षविशेषः ।
दुना कला । गुणाः—उष्णा वातासृग्दरपित्तघ्नी
च । रा.नि.व.११ ।

महेन्द्रलोहम् । स्त्री । चगुरकाष्ठे । वै.निघ. ।

महेन्द्रवारुणी । स्त्री । मङ्गाकालतायाम् ।
वडु ग्राकाज । मं वडिलइन्द्रवारुणी । क हिरे-
यहामिके । गुणाः—गुणैरिन्द्रवारुणीसमा । “रसे
वीर्यं विपाके च किञ्चिद्वीषगुणाधिका ॥” रा.नि.
८.२ । इन्द्रवारुण्याम् । शीथलमभा । वै.निघ. ।

महेन्द्रापी । स्त्री । इन्द्रचर्मयाम् । श.र. ।

महेन्द्री । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । वडु
ग्राकाज । रा.नि.व.२ । [अम.अ.टी.भ. ।

महेर(रु)णा (रुहा) । स्त्री । सलकीडवे ।

महेलिका (ला) । स्त्री । खूनेलायाम् । वै.
निघ. । [श.च. ।

महेश्वन्धुः । पुं । श्रीफलहृषे । देव. ग्राह. ।

महेश्वरः । पुं । श्वेतमन्दारे । विश्वकोपमथेत-
रि । स्त्री । स्वर्णं । रस.कौ. ज्वरान्नकरसे ।

महेश्वरी । स्त्री । यवतिकास्तया । रा.नि.

व.१। राजरीती। पिठल निःशेष। रा.नि.व.
११। अपराजितायां। श.च.। कांस्ये। हे.च.।

महैरण्डः। पुं। स्थूलैरण्डे। रा.नि.व.८।

महैला। स्त्री। स्थूलैलायां। रा.नि.व.६।

महोष्टिका (टी)। स्त्री। वृद्धतीक्ष्णपे। वा-
कूटं शक्ति। रा.नि.व.४। वार्ताकौ। वै.निघ.।

महोत्पलम्। स्त्री। कमले। रक्तपत्रे। पुं।
सारमपलिषि। अम.।

महोदधिवटी। स्त्री। अजीर्णाधिकारि औ-
षधम्। पाठः—“एकैकं विषसूतञ्च जातीटङ्गं हि-
कं हिकं। कृष्णानिकं विषसूतञ्च तथा दग्धं कप-
टिकं। दैनपुष्यं वाणमितं सर्वं संमयी यन्नतः। म-
होदधिवटी नाम्ना वटसर्पिं प्रदोषयन्तु॥” रस.र.।

महो(हो)दनी। स्त्री। शतावय्याम्। अतशू-
णो। वै.निघ.।

महोदयः। स्त्री। नागबलायाम्। रा.नि.व.४।

महोदरम्। स्त्री। पिण्डीतगरे। वै.निघ.।
स्त्री (रौ)। महाशतावय्यां। भा.।

महोद्रेकः। पुं। महानिखं। वै.निघ.।

महोन्नतः। पुं। तालवृक्षे। भा.। नारिकेल-
वृक्षे। धाराकदम्बे। वै.निघ.।

महोष्पदः। पुं। मत्स्यविशेषे। कृन्तुं नाडः।
श.र.। मदे। [महासर्पे]।

महोरगम्। स्त्री। तगरपादिके। प.सु.। पुं।

महोत्तः। पुं। महावृक्षे। अम.। [वै.निघ.।

महोजसी। स्त्री। तैजोवत्याम्। तृज्जवन।

महोषधम्। स्त्री। शुण्डाम्। रा.नि.व.६।
भा.विपुरभैरवरसे। च.द.ज्व.वि.षट्पादभाक्के क-
षायं। “भूनिम्बदारुदशमूलमहोषधम्.....।”
भुव्याहृत्ये। रा.नि.व.४। वस्त्राभविषे। श्वेत-
सीने। वाराहीकन्दे। लघुने। रा.नि.व.७। अ-
तिविषायां। अम.। पिपल्याम्। श.च.।

महोषधिः (धी)। स्त्री। लज्जालुकाक्षपे।
श.च.। श्वेतकण्टकाय्यां। रा.नि.व.४। ब्राह्मीक्षपे।
रा.नि.व.५। अतिविषायां। कटुकां। रा.नि.व.
६। त्रिका। वाराहीकन्दे। रा.नि.व.७। हिलभो

चिकायां। शिक्के। त्रिका। नीलदूर्वायां। रा.
नि.व.८। अपराजितायाम्। आदिशभकायाम्।
हृदहृदिषा। लघुने। वै.निघ.।

मत्तवीर्यः। पुं। प्रियालवृक्षे। रा.नि.व.११।

मत्तिका (ची)। स्त्री। मधुमत्तिकायाम्।
शोभाहि। कौटिशिषे। माहि। हिं मक्खी।
त्रिका। भा.। सा वड्डिषा। कान्तारिका कृष्णा
पिङ्गलिका मधुलिका काषायी स्थालिका चति।
ताभिर्दंष्ट्रे दाहशोफौ भवतः। स्थालिकाकाषायी-
व्यामेतदेव पिङ्गकाश्च सीपद्रवा भवन्ति। सु.कल्प.
८अ.। [नि.व.१६।

मत्तिकाफलम्। स्त्री। सिक्थिके। गम। रा.

मत्तिकाविट्। स्त्री। मत्तिकाफलं। माहि-
विष्टा। वै.निघ.।

मांसम्। स्त्री। शरीरे रक्तजलतीयधातौ। मांस-
ज। रा.नि.व.१८। तच्च गर्भस्थस्याष्टभिर्मासैः भव-
ति। सुवन्धीधः। तत्स्वरूपं यथा—“शोणितं स्वा-
ग्निना पक्तं वायुना च घनीकृतं। तदेव मांसं जा-
नीयात्...।” लघुश्च तत्कर्म। भा.। गुणाः—
“सर्व्वं मांसं वातविध्वंसि हृद्यं वण्यं रुच्यं हृत्स्थं
तच्च मांसं देशस्थानाच्चात्मसंस्थं स्वभावे। भूयो
नानारूपतां याति जूनम्॥” इति साधारणदेश-
मांसगुणाः। रा.नि.व.१७। मांसरससाधनं यथा
—घने मांसरसे कर्त्तव्यं प्रस्थे जले मांसस्य दादश-
पलं दत्त्वा पक्तव्यम्। तदनु तनुके रसे कर्त्तव्यं
मांसस्य षट्पलं पानीयं प्रस्थमात्रसंघं दातव्यम्।
अच्छतरं रसे कर्त्तव्यं प्रस्थे जले मांसस्य ७ पलं दत्त्वा
एतन्मांसं पिष्ट्वा प्रस्थादेशस्थितजले १ क्वाचनुरूपं
स्थायं वस्त्रेण क्लानयित्वा यूष्ः कार्यः। “द्रव्यती-
विशुष्यं मांसं सर्व्वती विशुष्यं पयः। पादस्थं संस्क्र-
तं क्षीपः षडङ्गी युष उच्यते। पलाजि दादशप्रस्थे
घनेऽथ तनुके तु षट्। मांसस्य वटकं कुर्यात् प-
लमच्छतरं रसे॥” प.प्र.१ख.। व्याज्यमांसं यथा—
तत्र पुतिशुक्लव्याधितविषसर्पहतदिग्धविह्वलीर्षज-
शयालानामसाम्प्रचारिणां मांसानि अभव्याणि
दीपकराणि च भवन्ति। “बालस्य वृद्धस्य क्रशस्य
रोगिणी विषाग्निदग्धस्य स्वतस्य चाश्वपु। व्याज्यं
स्त्रगादेः पिशिततनु तस्य विगन्धि शुक्लश्च चिरस्थि-
तच॥” रा.नि.व.१७। “स्वतस्य व्याधितं शुद्धं

हहं बालं विवैर्हतम् । अगीचरहतं व्याडं सदितं
मांसमुत्सृजत् ॥” राज. ३५. । उपदेयसांसं य
था — “अथ शतुपादेयं पुमांसी विहङ्गमेषु महा-
शरीरेषु अन्यशरीराः अन्यशरीरेषु महाशरीराः
प्रधानतमाः । एवमेकजातीयानां महाशरीरेषु
कृशशरीराः प्रधानतमाः ॥” सु.सू. ४६५. । पुनः
पूर्वभागो योर्वितीऽधीभागश्च गुरुः । पक्षिण उ-
रीदीवं विशेषेण गुरुः । सु.सू. ४६५. । “गुरुभक्ष्या-
बहुभुजो ये चोपचितमेदसः । एकदेहोऽपि पूर्वाह्नं
स्वगायां पक्षिणां परम् ॥” तैलसिद्धमांसगुणाः —

“मांसं यत्तेलसंसिद्धं वीर्योष्णं पित्तलं कटु । अ-
ग्निस्त्वदीपनं हृद्यं दृष्टिनुत् पुष्टिकृद्गुरु ॥” घृतसि-
द्धमांसगुणाः — “मांसन्तु घृतसंसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिक-
रुचि । प्राणनं सर्वधातुनां विशिष्टान्मूलशीविषाणां ॥”
शुक्रमांसगुणलक्षणं — “परिशुक्रं स्थिरं स्निग्धं ह-
र्षणं प्रीत्यनं गुरु । पित्तघ्नं बलमेधाप्रसासौजःशु-
क्रवर्धनम् । मांसं बहुघृते पक्वं सिद्धलोणाख्नुना सु-
हृत् । जौरकाद्यैः समायुक्तं परिशुक्रं तदुच्यते ॥”
प्रदिग्धमांसलक्षणगुणाः — “तदेव घनतक्राव्यं प्र-
दिग्धं स विजातकम् । प्रदिग्धं बलमांसाश्विवर्धनं
कफपित्तजित् ॥” राज. ३५. । पुं । कौटि. श. ४.

मांसकच्छपः । पुं । तालुगतसुखरीमे । See
कच्छपः । [छल । वा.उ. ।]

मांसकर्णी । स्त्री । वरस्यादिकौटि । वकयङ् ।

मांसकारि । स्त्री । रक्तं । छे. च. ।

मांसकीलकः । पुं । तद्रासकशुषारोगमेदं ।
अशोभेदं वा । लक्षणं यथा — “अन्तर्वह्निर्वा मेदस्य
कण्डूला मांसकीलकाः । पिच्छिलास्त्वया योनौ
तद्वच्च क्वचस्त्रिभाः । तेऽस्युपेक्षया भ्रान्तं मेदपुं
स्वभगार्त्तवम् ॥” वा.उ. २३५. ।

मांसकेशी (इन्) । पुं । पादरोगमेदयुक्तं अ-
थ । “केशाकाराणि मांसानि यस्य सुसलज्जानि
च । मांसकेशीति तं विद्यात्... ॥” ज.द. २६५. ।

मांसकोथः । पुं । मांसगलने । वा.उ. २८५. ।

मांसखुरः । पुं । पादरोगविशेषयुक्तं अथ । ल-
क्षणं यथा — “बहुमांसखुरश्चैव त्रयो मांसखुरी-
ह्वयः ।” ज.द. २६५. ।

मांसगज्वरः । पुं । ज्वरविशेषः । तल्लक्षणम्

— “पिच्छिकोहेष्टमं तस्याः छटसूत्रपुरीषता । उ-
द्यान्तदोहविषेपी ग्लानिः स्यान्मांसगज्वरे ॥” वि-
किप्ता तीक्ष्णविरेचनादि । निदा. ।

मांसग्रन्थिः । पुं । मांसजग्रन्थिरीमे । लक्ष-
णम् — “मांसमेदं दूषितं मांसमाहार्येन्यसावहेत् ।
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानङ्गं कफाकृतिम् ॥”
वा.उ. २८५. । [नि. व. १२ ।]

मांसच्छदा । स्त्री । मांसरीहिण्याम् । रा.

मांसजम् । स्त्री । मेदीधातौ । छे. च. ।

मांसजातिः । स्त्री । स्वगर्विकरप्रतुष्टप्रसह-
विलेग्रयमहास्वगजलचरमत्स्यायासु मांसजातिषु
अष्टविधासु । प.सु. ।

मांसजालम् । स्त्री । जालवन्मांसं । प्रा.ज-
विज्ञं वा ज्ञानं । “चत्वारि मांसजालानि, तानि
मणिवन्मृगुत्कर्मश्रितानि परस्परसन्निकृद्धानि पर-
स्परसंश्लिष्टानि परस्परमवाचितानि चेति यैर्मवा-
नितमिदं शरीरम्... ।” सु.शा. ५५. ।

मांसतानः । पुं । कृच्छगतमखरीगमेदं । ल-
क्षणं यथा — “प्रतानवान् यः श्वयुः सुकटी गन्धी-
परीधं कुरुते कर्मणः । स मांसतानः कथितोऽवल-
स्त्री प्राणप्रणुत्सर्वेकतो विकारः ॥” सु.नि. १६५. ।

मांसतेजः । स्त्री । मेदीधातौ । छे. च. ।

मांसदलनः । पुं । मीहप्रवृत्ते, रक्तरीहितक-
द्वये । श.च. । [व. ६ ।]

मांसद्रावो (इन्) । पुं । अन्तर्वेतसे । रा.नि.

मांसधरा । स्त्री । तद्रासकप्रथमकलायाम् ।
“यस्यां मांसं शिरास्त्रायुधसमीचीनतां प्रताना भ-
वन्ति ।” स्त्रुतापरनामसप्तमत्वच । या ग्रीहिद्वय-
प्रमाणा भवति । सु.शा. ४५. ।

मांसपचनम् । स्त्री । मांसपाके । सु. ।

मांसपाकः । पुं । शुक्ररीगविशेषः । लक्षणं यथा —
“शीथ्यन्ते यच्च मांसानि यच्च सर्वान्शं विदनाः ।
विद्यात् मांसपाकान्तु सर्वेदोपकृतं भिषक् ॥” सु-
नि. १४५. ।

मांसपुष्टिका । स्त्री । भ्रमरारिपुण्ड्रवे । भ्रम-
रसारी इति मालवे प्रसिद्धा । रा.नि. व. १० ।

मांसपेशी । स्त्री । मांसवर्त्तौ । मांसस्यैव मे

दः । सु.सू.६५. "बहुदः समराविण मांसपेशी भवेत्ततः । हिसताह्वात् भवेत् पेशी रक्तमांसचित्ता दृढा । बीजस्थेवाङ्कुराः पेश्यः पञ्चान्तिरावतः ॥" सुखबोधः । मांसपेशीराह— "यथार्थमुपना युक्तौ वायुः सोतासि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विमज्जते तथा ॥" मांसपेश्यः शरीरे पञ्चशतसंख्यकाः । तासां चतुःशतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । बीजायां कर्हगायतुस्त्रिंशत् । स्त्रीणान्तु विंशत्यधिकपञ्चशतानि । ताश्च गर्भाशयगर्भमार्गयोनिननेषु तिष्ठन्ति । पेशीनाश्च कर्माणि—देहिनां शिरास्त्रायुस्थिपार्श्वसन्ध्यः पेश्यावताः सबला भवन्ति । शाखासु तत्संख्या यथा—पादाङ्गुलीषु १५ । पादाय १० । पादोपरिकूर्ध्वसन्निविष्टाः १० । गुल्फतल्लयोः १० । गुल्फजानुनोरन्तरे २० । जानुनि ५ । ऊरी २० । वक्षस्य १० । एवमेकत्र सकृद्विनि १०० । एतेनैतरसकृद्विवाह व्याख्यातौ । कोष्ठेषु यथा गुदे ६ । शेषसि १ । सेवन्तां १ । वृषणयोः २ । स्मिक्ताः १० । वस्तिमूर्धनि २ । उदरे ५ । नाभौ १ । पृष्ठोर्ध्वभयतः पञ्च पञ्च दीर्घाः १० । पार्श्वयोः ६ । वक्षसि १० । अक्षकामौ प्रति समन्तात् ७ । छटि २ । यकृति २ । मीक्रि २ । उरुको १ । यीमोर्ध्वे यथा—बीजायां ४ । हृत्वी ८ । कण्ठमथौ १ । गर्ले १ । तालुनि २ । जिह्वायां १ । भ्रातृयोः २ । नासायां २ । नेत्रयोः २ । गण्ठयोः ४ । कर्णयोः २ । ललाटे ४ । शिरसि १ । स्त्रीणां अधिकं विंशतिः यथा—गर्भाशये २ । यकार्मवप्रविशनां ३ । यीमावभ्यन्तरे सुखाश्रिते प्रसृते २ । योनिकर्णिके २ । जनयोः १० । इति । भा. । सु.शा.५५. [ग्राह्यं रा.नि.व.७ ।

मांसफलः । पुं । तरन्मुजवत्ताम् । तत्रगुक्

मांसफला । स्त्री । वाताक्याम् । रा.नि.व.७ ।

मांसरक्ता । स्त्री । रोहिण्याम् । मांसरोहिणी । वै.निच. ।

मांसरज्जुः । स्त्री । मांसनिबन्धनसाधौ । ताः चतस्रः । "महन्थो मांसरज्ज्वचतस्रः पृष्ठवंशसुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे वाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ।" सु.शा.५५. ।

मांसरसः । पुं । मांसयूषे । मांसरस (कांति । गुणाः— "रसो मांसस्य च चक्षुष्यो हृद्यः प्राणवर्ध-

नः । हृष्यी वातविकारघ्नः क्षुब्धोजःस्वरवर्धनः । भ्रमविश्लिष्टसन्धीनां कृशानां व्रथिनां हितः ॥" राज. १५. । तत्प्राक्विधिः— मांसं १ प. जलं १६ प. श्रे. ४ प. । यवागुक्कर्मणि— मांसं ४ प. जलं ६४ प. श्रे. १६ प. । "प्रस्थेऽभसि पलं साध्यं मांसं पादस्थिते रसः । कंसासु कुडवं मांसं पक्का पादावशेषिते । तेन क्वाथेन विपचेत् यवागुप्ताक्तकर्मसु ॥" नलः । [व.१२ ।

मांसरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.

मांसरोहा (ही) । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.१२ । [रा.नि.व.१२ ।

मांसरोहिका । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे ।

मांसरोहिणी । स्त्री । स्वनामख्यातसुगन्धद्रव्ये । गोशुद्रोद्गात्रिणौ । सा द्विधा परं तुल्यगुणा । गुणः—शीता कषाया कृमिघ्नी कण्ठशोथघ्नी हृद्या वातदीवहरी च । रा.नि.व.१२ ।

मांसलः । पुं । मापनामशिव्वीधान्ये । भावकलादे । रा.नि.व.१६ ।

मांसलफला । स्त्री । वार्ताकी । रा.नि.व. ७ । तरन्मुज । वै.निच. ।

मांसलिप्तम् । क्ली । अस्थनि । वै.निच. ।

मांसवर्गः । पुं । जलेशयानपश्याम्यक्रव्यमुर्गकशफजालेषु । विशेषोक्ततत्प्रायश्चित्तं मृग्याः । सु. ४६५. ।

मांसवहस्रोतः । क्ली । मांसनायकनासां । तस्य मूलं स्त्रायुः त्वक्च । च.वि.५५. ।

मांसवारुणी । स्त्री । हरिणां मांसकृतवारुणीमये । तत्करविधिः—एषः मांसं न कणशः कृत्वा पूर्वद्रव्यं न्यमिन् । संसाध्य मण्डलं पथादकं निष्काशयेत्ततः । एवं सर्वत्र मांसस्य वारुणीकरणक्रिया । पूर्वद्रव्यं तक्रादि । मण्डलं ४८ दिनाभि । रावणः ।

मांससङ्कोचः । पुं । मांसस्य श्रुतिभावे । भा. न.४भ.विस्फोट.वि. । "हृत्वासांमांससङ्कोचः ।"

मांससङ्घातः । पुं । तालुगोविशेषे । तत्र तालुमध्ये श्लेष्मणा दृष्टः श्वेदनी मांससङ्घातो जायते । "दृष्टं मांसं श्लेष्मणा गौक्षजश्च तात्कालस्थं मांससङ्घातमाहुः ।" भा.न.४भ.सु.रो.वि. ।

मांससमुद्भवा । स्त्री । वसायाम् । वै.निघ. ।

मांससर्पिः । पुं । राजयन्त्राणि घृतम् । विलि-
शयप्रसङ्गमांसं १२॥० श. जलं १२८ श. शी. १६
श. । घृतं ४ श. । कल्पायं जीवनीयगणः प्रत्येकं
१ प. । एकत्र पाच्यम् । वा.चि. ५ अ. ।

मांससारः । पुं । मेदीघाती । रा.नि.व. १८ ।

मांसस्त्रेहः । पुं । मेदीघाती । रा.नि.व. १८ ।
वसायाम् । वै.निघ. ।

मांसहामा । स्त्री । चर्मणि । श.र. ।

मांसाङ्कुरः । पुं । अङ्कुरवन्मांसेषु, अर्शविलौ ।
मा.नि. ।

मांसारिः । पुं । अस्त्रवेतसे । वै.निघ. ।

मांसावृद्धम् । स्त्री । शूकरीगविशेषे । “मांस-
दीपेण जानीयादवृद्धं मांससम्भवम् ।” सु.नि. १४
अ. । अवृद्धविशेषे । मांसजलं खात् । लक्षणं
—“अवेदनं क्षिप्रमनन्यवर्णमपाकमग्नीपसमप्र-
चात्यम् । प्रदृष्टमांसस्य नरस्य वादमेतद्वेव्यासप-
रायणस्य । मांसावृद्धं त्वितदसाध्यमुक्तम् ।” सु.नि.
११ अ. । [वा.च. १७ अ. ।

मांसावद्(दा)रणम् । स्त्री । मांसमेदने ।

मांसिका । स्त्री । जटामांसां । चि.क्र.क.स्त्री-
रो.चि. ।

मांसिनी । स्त्री । जटामांसां । रा.नि.व. १२ ।

मांसी । स्त्री । सुरामांशाम् । च.द.यज्ज.चि.
चन्दनादितैलं । बाघ्यालके । ८८८ लङ् । र.सा. ।
जटामांसां । रा.नि.व. १२ । सु.सू. १८ अ. । च.द.
ज्व.चि. अङ्गारकतैलं । वा.सू. १५ अ. एलादिः । मां-
सरोहिणीभेदे । रा.नि.व. १२ । रुद्ध्याम् । का-
लीत्याम् । मे. ।

मांसेष्टा । स्त्री । वल्गुलायाम् । रा.नि.व. ४ ।

मांसीदनम् । स्त्री । मांससिद्धौदने । गुणाः
—“मांसीदनं धातुवृद्धिकरं क्षिप्रं शुक्रं कृतम् ।”
वै.निघ. । च. ।

मांस्याह्वया । स्त्री । जटामांसां । सु.चि. २ अ. ।

माकन्दः । पुं । अ.खड्गे । भा. ।

माकन्दी । स्त्री । खनामस्थायपत्रशाकहृत्ते । मं

मायिनी । कं. मायिनी । गुणाः— कटु तिक्ता मू-
धुरा किञ्चिदातला दीपनी रक्षा पथ्या वर्षासु न
सिताधिका च । रा.नि.व. ७ । आमलकौह्वे ।
मे. । पौतचन्दने । श.भा. । [र.सा. ।

माकरा । स्त्री । मरुचकहृत्ते । मरुचकल ग्राह् ।

माकुलिः । पुं । कृष्णसर्पेण गीमस्यां वैपरीक्षित
वा जाते सर्पे । सु.कल्प. ४ अ. ।

मागधम् । स्त्री । पिप्पलीमूलं । सौवर्चलखण्डे ।
वै.निघ. । पुं । स्थूलजीरके । प.सु. । जीरके ।
रा.नि.व. ६ । शुक्रजीरके । मे. । [व्या.चि. ।

मागधिका । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ.वा.

मागधिमूलम् । स्त्री । पिप्पलीमूलं । प्र.वा.-
हुशालगुह्ये दृश्यम् ।

मागधी । स्त्री । पिप्पल्यां । प.सु. । रा.नि.व.
६।२२ । भेष.सूतमञ्जीवत्यां । शर्करायां । जटा. ।
सूक्ष्मायां । यूथकायां । ८ अ. ७ यू. ६ । रा.नि.व.
१० । जीरके । रा.नि.व. २२ । शतपुष्पाविशेषे ।
वै.निघ. । शालिधान्यविशेषे । सा च कफवातला ।
अत्रि. १५ अ. ।

मागधीजटा । स्त्री । पिप्पलीमूलं । वै.निघ. ।

मागधीशिफा । स्त्री । पिप्पलीमूलं । सर्व-
ज्व.चि. चिसुवनकोत्तरसे ।

मागधिया । स्त्री । स्तन्यजीवत्यां । वै.निघ. ।

माघमा । स्त्री । कर्कटे । वै.निघ. ।

माघवती } स्त्री । पूर्वदिशि । रा.नि.व. २१ ।
माघीनी }

माध्यम् । स्त्री । कुन्दपुष्पे । कुंदमूलं । र.सा. ।

माङ्गल्यम् । स्त्री । स्वर्णं । कपिलफलं । दध-
नि । नारिकेलं । जीरके । स्थूलपत्रं । ममुरके ।
मधुके । रा.नि.व. २२ । पिप्पलीमूलं । रौद्राकरह्वे ।
कथमके । हरिणमुह्ने । वै.निघ. ।

माङ्गल्यः । पुं । विलह्वे । र.सा. ।

माङ्गल्यकाया । स्त्री । दुष्वायाम् । हरिद्रा-
याम् । ऋहौ । माघपण्याम् । गोरीचनयां । च-
रीतक्याम् । वै.निघ. । [निघ. ।

माङ्गल्यकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् । वै.

माङ्गल्यप्रवरा । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्या । स्त्री । गौरीचमयाम् । शमीवले ।
जौवन्याम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्यागुरुः । पुं । अगुरुभेदे । केदारदेशी
प्रसिद्धः । गुणाः—शीतगुणः स सुगन्धयोगवाहः
अद्वय । रा.नि.व.१२ । [व.५.]

माङ्गल्याही । स्त्री । चायमाणायाम् । रा.नि.

माचिका । स्त्री । आमातकवले, मोदका इ-
ति पर्यमदेशप्रसिद्धवै । गुणाः—“...अस्मा रसं
पाके कषाया शीतला लघुः । पक्तालोसारपिपास
कफकण्ठामयापह्ना ।” भा. । पाठायां । आक्-
नाति । च.चि.८७७ । माचिकायाम् । त्रिका. ।

माची । स्त्री । काकमाचीवृक्षे । उडुकाउशी ।
वै.निघ. ।

माचीकम् । क्ली । देवदारुणि । रस.र.पद.
चि.पथानगच्छं । [रा.नि.व.१०.]

माचीपत्रम् । क्ली । सुरपर्णनामपत्राकि ।

माजलः । पुं । चामनामकपात्रविशेष । श.च. ।

माञ्जिरिकः । पुं । अपासागच्छे । रा.नि.व.४ ।

माटी । स्त्री । पर्णदलशिरायाम् । पाटनप्र-
तिभा । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

माठः । पुं । सुनिषण्णकशकि । छुछुनि शकि ।

माड़ः (द्रुमः) । पुं । खनाम्ना कोरुणदेशप्र-
सिद्ध वृक्षावशेषे । वम्. मेलीमाड़ । मं. माडु । कं
वैना । कोरुणे निकर्तुडु । गुणाः—शिशिरः कषा-
यः कथः पित्तदाहकरः तृषण्नः वातल. शोभलः
अमघ्नश्च । रा.नि.व.८ । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

माड़िः (ढी) । स्त्री । पचादुरे । दलवेष्ट-
भाग । अ.टी.म. । पर्णशिरायाम् । छ.च. । दल
शिरायां । श.र. ।

माणः (कः) । पुं । (Aram Indicum.)
खगामस्याति कन्दविशेषे । मीनकट्ट. प.सु. । हिं
वम्. मानकन्द । गुणाः—“माणकः स्यान्महापनः
कथ्यते तद्गुणा अथ । माणकः शोथहृत्क्रीतः पित्त-
रक्तहरो लघुः ॥” भा.पू.१भ.शा.व. ।

माणकष्टम् । क्ली । शोथे घृतम् । “माणक-
कायकल्पाभ्यां घृतप्रस्यं विपायचैत्...” । घृतं ४

श. कायाधे—माण. १२॥० श. जलं ६४ श. शी.
१६ श. माणकल्कः १ श. । भा. ।

माणगुणिकः । पुं । जलचरपक्षिविशेषे ।
च.सु.२७७. ।

माणवकः । पुं । सप्तवर्षीयबालके । रा.नि.व.
१८ । ह्रीपानरखर्जूरिकायाम् । वै.निघ. । मनुष्यं ।
हारभेदे । त्रिका. । कुत्सितपुरुषे । मं. । वटी ।
छे.च. । गौणके । च.सु.१५५. । [श.सा. ।

माणिका । स्त्री । पलाटकमाने । प.प्र.१ख. ।

माणिक्यम् । क्ली । रक्तवर्णरत्नविशेषे । भा.नि-
क. गुणाः—सधुरं स्निग्धं वातपित्तघ्नं रसायनञ्च ।
रा.नि.व.१३ । “शुद्धिदस्त्रेण भाणिक्यं जयन्त्या मौ-
क्तिकलया । विद्रुमं चारुवर्गेण तात्त्वे गौदुग्धतप्त-
या । पद्मरागान् सन्धानैः कुलत्रकायमेयुतैः । त-
ण्डुलीयरसैर्वैजं नीलं नीलीरसेन च । रौचनाभिय
गोमिदं वेदार्थं त्रिफलाजलैः । स्वेदयेद्गोलिकायुग्मे
जयन्त्याः स्वरसेन च । मणिसुकापवालादि यामै-
के शोधितं भवेत् । चूर्णादिके तथा तैले काञ्चिके
यामसात्रकम् । दीलायन्लेष मतिमान् स्वेदयेत्ता-
लकं वरम् । अननं शुद्धिसायाति सत्यं गुरु वचो
यथा ॥” इति शोधनसारणे । सा.कौ. । [भा. ।

माणिक्यकदली । स्त्री । कदलीविशेषे ।

माणिक्यम् (मय्यम्) । क्ली । सैश्वलवर्णे । च.
टी.स्वा. । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.अभिसासञ्च.
चि. । सामुद्रलवणे । वै.निघ. ।

माण्डविकः । पुं । तद्देशजमय्यमासि “केक-
नाकारदेहलु भवेन्माण्डविको हयः ।” भा.द.६५. ।

माण्डव्यः । पुं । पीतमण्डके । वै.निघ. ।

माण्डकम् । क्ली । वृक्षधात्री । रा.नि.व.१३ ।
अहिफेनं । भैष.अभयसिंहरसे ।

माण्डूकी । स्त्री । ब्राह्मीवृक्षे । वै.निघ. ।

मातङ्गः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । अ.टी. । इतिनि
अम. । उडुखरवृक्षे । वै.निघ. ।

मातङ्गकण्या । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.
निघ.२भ.वा.व्या.पञ्चवध-चि. ।

मातङ्गमकरः । पुं । महामत्स्यविशेषे । ह-
। उडुकर । रा.नि.व.१८ ।

मातरः । पुं । क्ली । वै.निघ. ।

माता । स्त्री । जनन्यां । अम. । आतृकणील-
तायां । मृषाकणी लठ । इन्द्राकणीलतायां ।
राथालगणी । रा.नि.व.३ । जटामांस्याम् । रा.
नि.व.१२ । मझायावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।
घृतकुमाय्याम् । वै.निघ. । गवि. मी. ।

माताङ्गा । स्त्री । मागवलायाम् । वै.निघ. ।

मातुलः (कः) । पुं । धुनूरुपे । धुनूरा
शाछ । मदनवृत्ते । कलायविशेषे । मी. रा.नि.व.
१० । त्रिका. । [शिशुल शाछ । वै.निघ. ।

मातुलद्रुमः । पुं । धुनूरुवृत्ते । शाकलीवृत्ते ।

मातुलपुचकः । पुं । धुनूरुफले । चूत धु-
नूरावृत्ते । अम. ।

मातुलपुष्पम् । स्त्री । धुनूरुपुष्पे । वै.निघ. ।

मातुलानी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. ।
शण्वीजे । ह.च. । मझायाम् । मिफि. । कलाये ।
मै. । [कुकुटेतिरा गण । अम. ।

मातुलाहिः । पुं । सर्पविशेषे । मालुषा गण,

मातुली । स्त्री । शण्वीजे । मझायाम् । श.च. ।

मातुलङ्गः (कः) । पुं । (Citrus medi-
ana) कालङ्गवृत्ते । उताः । लघुवृत्त शाछ । हिं वी-
जोरा । मं माहलिङ्ग । कं माधला । तं मादीफ
लपुचकः । उत. कालंवा । प.मु. । सु.म.३६अ. ।
च.द.ज्व.वि. । “अरुचौ मातुलङ्गस्य केशरम् ।”
अ.स.३अ. । गुणाः — “स्यान्मातुलङ्गः कफवातह-
न्ता हन्ता क्लीबां जठरागमयघ्नः । स दृषितरक्त-
धिकारपित्तसन्दीपनः शूलविकारहारी ॥” तत्फ-
लगुणाः — “श्वासकासारविहर्त्रं तृणाग्रं कण्ठशो-
धनं । दीपनं लघु कण्ठ्यं मातुलङ्गमुदाहृतम् ॥”
अमृतकटुं श्वासकासारं पाचकं कण्ठशोधनं दीप-
नं लघु हृद्यं रुचिकरं । तत्र फलं बालं वातपि-
तकफरक्तकरं । मध्यं फलं तादृशमेव । पक्वं फलं
वर्णकरं हृद्यं पुष्टिकरं दलकरं शूलहरम् अजीर्ण-
नाशनं विषम्वानकफश्वासप्रसाम्याहृत्तं कासारो-
चकशोफघ्नं । त्वक् त्रिका दुर्जरा कृमिकफवात-
घ्ने च । तत्करहं स्वादु शीतं गुरु खिन्धं वातपि-
तहरं । तन्मध्यमुष्णं शूलपित्तहरमरोचकघ्नं ।

तत्केशरं दीपनं लघु संयाहि गुलाशोघ्नं । तत्र-
हृत्केशरं पित्तमाकतघ्नं हृद्यं वर्णकरं कण्ठ्यं रक्तमा-
सकलघ्नं । स्वरसः अरुचौ श्वासकासघ्नः च हितः ।
तथा शूलं अजीर्णं सन्दायी वातकफे च हितः ।
तत्कटाहिः कफकृत् दुर्जरा । तत्पुष्पं त्रितम् ।
वीजं गुणघ्नम् । अवि.१७अ. । तत्केशरं वातघ्नम्
उदररीयघ्नं दीप्यमस्त्रं । वीजम् त्रितं कफार्शः-
शोथहरं च । रा.नि.व.११ । तन्मांसं हृद्यं शी-
तत्वं गुरु वातपित्तजिह्वं । केशरः लघुः संयाही
शूलगुल्मीदरघ्नः । च.द.पि.ज्व.धि.कण्ठतामुशोष-
लेपे । “केशरं मातुलङ्गस्य ।” च.द.वातघ्नकज्व.
धि. । “मातुलङ्गफलकेशरी धृतः ।” वीजम् उष्णं
कृमिश्रेषवातघ्नं गर्भदं गुरु च । पुष्पं वातलं याहि
लघु रक्तपित्तहरं श्लाजीर्णविषम्वानप्रसाम्यो हि-
तम् । तद्रसः अरुचिश्वासकासिषु हितः अतिमधुरः
हृद्यः । मद.व.६ ।

मातुलङ्गशिफा । स्त्री । मातुलङ्गमूले ।
छोलश्रं । लघुवृत्त मूल । च.द.कफज्व.धि. । “मा-
तुलङ्गशिफाविश्व... ।”

मातुलङ्गा (ङ्गिका,ङ्गी) । स्त्री । जम्बीर-
भेदे । भद्रवृत्ते । लघु । हिं शालाया । रा.नि.व.
११ । भा.स.३भ.सू.धा.वि. । सि.सं.वि.सू.धि.प्र-
सौलिकायघ्ने ।

मातृकः । पुं । अष्टभके । प.मु. । स्त्री (का) ।
अष्टभके । आटक्षपके । वै.निघ. ।

मातृकाकुन्दः । पुं । शिशोर्गुदजत्रणविशेषे ।
वा.उ.२अ. । See गुदकुन्दः ।

मातृकावहः । पुं । परकीटः । प.प.मा । प.पि-
मातृकावहकः । का । “मातृकावहकीटजः ।”
प्रयोगा. । च.द.ग.ग.वि. ।

मातृनन्दनः (न्दीश्वर) । पुं । महाकर-
णं । वै.निघ. । गुल्मकरजघ्नं । रा.नि.व.८ ।

मातृनिन्दकः । पुं । प्रतुदजातीयपक्षिणि ।
सु.सू.४६अ. ।

मातृमण्डलम् । स्त्री । नेत्रयोर्मध्यभागे । तत्
श्वासप्रमरणं न पश्यति । स्मृतिः । [नि.व.१२ ।

मातृवाहिनी । स्त्री । वनगुलापक्षिणि । रा.

मातृसिंही । स्त्री । वासकवृत्ते । श.र. ।

मात्रा । स्त्री । अनपायिपरिमाणे । च.सू.१७ । भोजनादिपरिमाणे । कालपरिमाणे । अम. । इत्यतिशये मात्रामाह पुष्कलावतः — “आद्रंस्था-पला मात्रा कुडवस्य प्रमाणतः । मधुतैलघृतादेष शुष्कद्रव्यं चतुष्पलम् ॥” विश्वामिवः — “मुद्गरगु-लुवाह्वीकं चकलारिष्टजागरेः । कुष्माण्डाट्टकनि-स्वानां कुडवस्याष्टभिः पलेः ॥” “सर्पिः खण्डजल-क्षौद्रतैलचौरासवादिषु । अष्टौ पलानि कुडवी नारिकेलं च शस्यते ॥” सा.कौ. । तथाच भेदः । “गुडरासद्रव्यह्वीनां मांसकुष्माण्डयोरपि । गुडूच्या गुग्गुलुष्वेव प्रस्थः षोडशभिः पलेः ॥” भोजः — “यजूर्णे गुटिकायाश्च कर्तव्या गुलरीगणाम् । क्षी-रहिङ्गुलमीदास्त्रिवेत्सेस्ता न केवलाः ॥ क्रीष्टुशी-र्षादिरांगेषु जटायुर्विगुणी मतः । प्रमेहादिषु री-नेषु मात्रातोऽर्धेः प्रशस्यते ॥”

मादकः । पुं । अहिफेले । अहिम् । प.सु. । हरिणभेदे । वै.निघ. । दाल्बृहपक्षिणि । श.भा. । स्त्री (का) । भज्जयाम् । मित्रि. उ.७ । वै.निघ. ।

मादनम् । स्त्री । लज्जते । रा.नि.व.११ । पुं । मदनहवे । वि. । मदजनके ।

मादनी । स्त्री । माकल्याम् । रा.नि.व.७ । विजयायाम् । मित्रि. भा. ।

मादिनी । स्त्री । शकाशने । मित्रि. वै.निघ. ।

माद्री । स्त्री । कृष्णातिविषायायाम् । कान् अ-उहं । रा.नि.व.६ । वा.चि.८।१२७ । वा.उ.२७ ।

माधवः । पुं । कृष्णमुद्रे । प.सु. । रा.नि.व.१६ । वैशाखमासे । त्रिका. । मधूकहवे । वसन्तकाले । कीरकहवे । स्त्री । मधूकभेदे । वै.निघ. । च.द. सात्मा.चि. । [सकौमुदीकारे च ।

माधवकरः । पुं । कृष्णविषयव्यकारे । र-

माधवदुमः । पुं । आमहवे । रा.नि.व.११ ।

माधवप्रियम् । स्त्री । पीतचन्दने । रा.नि.व. १२ । [भ. ।

माधविका । स्त्री । माधवीलतायां । अ.टी.

माधवी । स्त्री । माधवीलतायां । रा.नि.व.१० । शताब्दाद्यपि । रा.नि.व.४ । नासलीपुण्डवे । रा. नि.व.१०.११ । शतपत्रे । रा.नि.व.११ । मधुश-

कौरायाम् । रा.नि.व.१४।२१ । तुलसीहवे । वा-राहीकन्दे । माध्वीसुरायाम् । वै.निघ. । मये । त्रिका. ।

माधवीमूलम् । स्त्री । माधवीलतासुले । र-स.र.स्तनरी.चि. । “घोषेन माधवीमूलं पीतं स्त्री-मध्यकार्यकम् ॥”

माधवीलता । स्त्री । खनामख्यातलतायां । माधवी कुलत्रं गाह् । गुरुविन्द, माधवी, इन्द्र-गोत्रे, इति महाराष्ट्रकर्णाटदेशयोः प्रसिद्धा । तं माधवतागे, पुष्पलगुरविन्द । गुष्ठाः — कटुका-तिक्ता कषाया मदगन्धयुक्ता पित्तकासव्रणघ्नी दा-हशोषघ्नी च । रा.नि.व.१० । मधुरा शीता लघ्वी दाहव्रणघ्नी च । भा. । [वै.निघ. ।

माधवेष्टा । स्त्री । वाराहीनामहाकन्दशर्के ।

माध्वोचितम् । स्त्री । ककीले । रा.नि.व. १२ । [गाह् । रा.नि.व.११ ।

माधवोद्भवः । पुं । राजादनीहवे । शीर्षी

माधुतैलकः । पुं । तन्नामकवस्त्रिविधौ । स-चि.१८७ ।

माधुरम् । स्त्री । मल्लिकापुष्पे । त्रिका. ।

माधुरी । स्त्री । अजमीदायां । रा.नि.व.६ । दालासवे । मधुरतायाम् । वै.निघ. ।

माधूकसारः । पुं । मधूकपुष्परसे मधुनि वा । मडलकुलत्रं व्रतं वा मधू । वा.सू.११७ शिरी-विरेचने ।

माध्वकम् । स्त्री । माध्वीके । वै.निघ. ।

माध्वाम्नः । पुं । बहुरसाम्नामहवे । शीर्ष-कर्मात्रं गाह् । रा.नि.व.११ ।

माध्वी । स्त्री । मधुवर्ज्यरीहवे । रा.नि.व.११ । मधुरकण्टकमन्थे । श.र. । पुष्परसादिमधुक्ते म-ध्वे । “पुष्पद्रवादिसमधुसारमया तु माध्वी ॥” गु-ष्ठाः — मधुरा हृद्या वातपित्तहृत् नात्युष्णा पाण्डु-कामलागुब्बाशंसिद्धौ च । रा.नि.व.१४ । पुष्पर-से । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. । मये । त्रिका. ।

माध्वीकम् । स्त्री । मध्वासवे । च.द.सात्मा-चि. । मधूकपुष्पकृतमये । अम. । मये । रा.नि. व.१४ । द्राक्षाकृतमये । उर्जासला, पोर्ण । गु-

भा. — “माध्वीकं शीतलाक्षं मधुरमपि तथा संक
षायोक्तञ्च ह्यन्ता पित्तमाशयार्शःशसनमपि तथा
चातिसारं प्रसेहान् । शूलाहापीमर्दं जरयति
सकलं दीपयत्यपिमाश्वम् । तस्माद्वातामवातं व-
सनमपि तथा हन्ति सर्वार्थं रोगान् ॥” अचि.
१६७. । पुं । निषावे । निम् । प.सु. । त्रिका. ।

माध्वीकफलः । पुं । मधुनारिकेलवत् । रा.
नि.व.११ । [रा.नि.व.१६ ।

माध्वीका । स्त्री । श्वेतनिषावे । अथ त निम् ।

माध्वीमधुरा । स्त्री । मधुखर्जूरिकायां ।
रा.नि.व.११ ।

माध्वीशर्करा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । य-
धू. छिनि । ता अटविषा मधुनामष्टविधत्वात् ।
गुणा अपि तन्मधुतुल्या भवन्ति । रा.नि.व.१४ ।

माध्वीसिता । स्त्री । मधुशर्करायाम् । रा.
नि.व.१४ ।

मानम् । स्त्री । परिमाणे । परिमाण, अञ्जन ।
“मानापेक्षितमात्रायां भवजानां प्रकल्पनम् । मे-
निरेयततो मानमुच्यते परिभाषिकम् ॥” तच्च
द्विविधं कालिक्रमागधमेदेन । तयोर्द्वितीयं श्रे-
ष्ठम् । “कालिक्रमान्नागधमेष्टम् ॥” इति । “तुला
पलशतद्रव्या सन्वेधे विनिश्चयः । सायटङ्गाजवि-
न्यानि कुडवः प्रस्थ आदकः । राशिर्द्रोणि खारि-
रितं यथातरचतुर्गुणः । गुज्जादिमानसारस्य या-
वत् स्यात् कुडवस्थितिः । द्रवादृशकद्रव्याणां ताव-
न्मानं समं सतम् । प्रस्थादिमानसारस्य द्विगुणत्वं
द्रवादृशोः । मानं तथा तुलायाश्च द्विगुणं न क-
चित् स्मृतम् ॥” प.प्र.१४. ।

मानकम् । स्त्री । शरावे । १ अत्र । वै.निष.
ज्व.वि.चन्द्रनायते । पुं । माणके । मानकृत् ।
र.मा. । साक्षाकन्दे । वै.निष. । [मेष. ।

मानकहारः । पुं । माणकदण्डपत्रहार ।

मानतः । पुं । पर्यटके । अण्२पावडा । वै.
निष. ।

मानद्रुमः । पुं । शाकलीवत् । वा.स.१५७.
प्रियङ्गादिषु । “मानद्रुमो मोचरसः ।”

मानधानिका । स्त्री । चण्ड्याम् । शमी,
काकू. श.मा. ।

मानभाण्डम् । स्त्री । परिमाणभाण्डे । वा.प-
ठाङ् । च.स.१५७. ।

मानमृताफलः । पुं । पटोलवत् । वै.निष. ।

मानवः । पुं । मनुष्ये । अम. ।

मानवकीर्तमः । पुं । शिशौ । रा.नि.व.१८ ।

मानसम् । स्त्री । मनसि । त्रिका. ।

मानसलैव्यम् । स्त्री । चित्तसम्भूतलैव्ये । य-
नःकृष्टा । सु.चि.२६७. ।

मानसज्वरः । पुं । य चादी मनसि जायते,
वैचिन्तादी । लक्षणम् — “वैचित्तमरतिशालानिमन-
सत्तापलक्षणम् ॥” च.चि.२७. । [नि.व.१६ ।

मानसालयः (सीकाः) । पुं । हस्ते । रा.

मानिकम् (का) । स्त्री, स्त्री । अष्टपलमिति
माने । ६४ ती. । १ अत्र । सि.यो.वृहद्वक्तृसम्भ-
वे । “कुडवाभ्यां मानिका ।” प.प्र.१४. । मध्ये ।
श.र. । (की) वसनविरेचनयोः शीघ्रनाशयतरे । च.
द.वसनाधिकारे ।

मानिनी । स्त्री । लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

मानिमयम् । स्त्री । सैन्धवत्वणं । भैष.कुष्ठ-
चि. । “मानिमयञ्च तुल्यांशम् ॥”

मानी (नो) । पुं । सिंह । रा.नि.व.१६ ।
स्त्री (नो) । शरावमिति । १ अ. । भैष. ।

मानुषी । स्त्री । शीघ्रघनिष्ठायाकाये । चिक-
त्साभेदे । श.च. । नाथोम् । श्रोत्रोक्त । अम. ।

मानुषीदधि । स्त्री । मानुषोदुग्धजातदधि ।
माशूद्वर उध्वर देन । गुणाः — विषाके मधुरं
वत्स्यम् अक्षं गुरु सन्तपणं चतुर्थं यक्ष्णीपत्रञ्च ।
रा.नि.व.१५ ।

मानुषीक्षीरम् । स्त्री । मानुषीसनदुग्धे । शी-
कूद्वर उध्व । मधुरं कषायं हिमं लघु चतुर्थं दी-
पनं पथ्यं पाचनं रीचनञ्च । रा.नि.व.१५ । “स-
श्रीवनं ब्रह्ममेव सार्वभौमं सन्तपणं नैवकजापहञ्च ।
पित्तस्य रक्तस्य च जाशनञ्च नारीपयः खड्गमेव
शक्तम् ॥” अचि.८७. । [मि. ६.च. ।

मान्यम् । स्त्री । आलस्ये । रा.नि.व.१० । री-

माश्विका । स्त्री । अश्वघाताम् । रा.नि.व.४ ।

मायादः । पुं । कुम्भीर । चिक्रा ।

माया(यि)फलम् । स्त्री । फलविशेषः । गी-
माथिकम् । कूकन, गोश्राकन । गु-
णाः—कटूणां वातहरं केशकृशताकारं श्रेष्ठित्वस-
होषकरञ्च । रा. नि. व. ६ । [र. मा.]

मायी । स्त्री । हिलमोचिकायां । शिट्कभाक ।

मायुः । पुं । पिते । रा. नि. व. २१ । चिक्रा ।
प्र. र. विसुन्दरसि । “स मीनमायुः ।” भा. ज्व. चि. ।

मायूरा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै. निघ. ।

मायूरादिपञ्चव्यजनम् । स्त्री । मयूरपच-
वस्त्रवेनादिव्यजने । गुणाः—“मायूरा वस्त्रजा वै-
जा वाता दोषत्रयापह्नाः ।” राज. २५. । [भा.]

मायूरी । स्त्री । अजमीदायाम् । वनसमीनौ ।

मारः । पुं । स्थू । मे. । धुमुरवत् । श. च. ।

मारकः । पुं । श्यनपक्षिणः । नौखवोत्री ।
त्रि । हिंसके । वै. निघ. । स्त्री । हिंसुले । रा. नि.
व. १२ ।

मारकवर्गः । पुं । रसमई तद्रव्यगणे । यथा—
“वनवधाविवकगीतुराः कटुतुम्बी दलिका जा-
तिः । सर्पावो शरपङ्का कन्या चाखालिनोक्तम् ।
विषमुष्टिवज्रवर्गौ लज्जा देवदाली लाजा । स-
हदेवानीपक गानिगुण्यौ चकलाङ्गलिकाः । माना-
कचन्द्ररेखा रविभक्ता काकमाचिका चार्कः । वि-
ष्णुकान्ता वायसतुण्डौ वज्रो वला गुण्ठी चैव ।
कोपातकी त्रयलो वाराही हस्तिगुण्डिका रम्भा ।
मत्स्यालो यमचिञ्चा हरिद्रे हे पुनर्नवाहितयम् ।
धुमूरकाकजङ्घे शतावरी कचकी चैव वन्या ।
तिलमेकपर्णिके दूर्वा मूवो हरीतकी तुलसी ।
गोकयटकाखपर्ण्यौ कर्कटीकन्दवर्गलता च । सुष-
को हिङ्ग गुडचौ शिबुः गिरिकर्णिका महाराष्ट्री ।
मार्कवसैश्वरसरीसोमलताः श्वेतसर्पपोऽसनञ्च ।
हंसपदी व्याघ्रपदी किंशुकभञ्जतकेन्द्रवारुणिका ।
सर्वस्वादीशं वा षष्टादशाधिका वापि द्रव्यम् ।
समारणमूर्क्यदौ च युक्तिर्नैविधिवदुपयोग्यम् ॥”
र. सा. सं. ।

मारङ्गा । स्त्री । मीदायां । रा. नि. व. ५ ।

मारजातकः । पुं । माज्वारे । वै. निघ. ।

मारटम् । स्त्री । इलुमुले । वै. निघ. ।

मारणम् । स्त्री । अभिचारभेदे ।

मारारिनारीरजः । स्त्री । गन्धके । मा,
ज्व. चि. कल्पतरी ।

मारिशः (घः) । पुं । पत्रशाकविशेषः । कै-
टानटेरा भाक । हिं नवडा उत्. नेवडा शाग ।
स द्विविधः श्वेतरक्तभेदेन । गुणाः—“मारिषो
मधुरः शीतो विष्टभी पित्ततुह्युः । वातश्लेष्मकरी
रक्तपित्ततुह्यमाग्निजित् ॥ रक्तमार्शो गुह्यमति
सचारी मधुरः सरः । श्लेष्मलः कटुकः पाके स्त-
ल्पदीष उदीरितः ॥” भा. पू. १ भ. शा. च. ।

मारीचः । पुं । कङ्कालवत् । रा. नि. व. १२ ।

मारीचपत्रकः । पुं । सरलवत् । रा. नि. व.
१२ । [र्जितरौ । वै. निघ.]

मारीचपत्रका । स्त्री । सरलदेवदारौ । स-

मारीचवल्ली । स्त्री । मरिचवत् । वै. निघ. ।

मारी(क)षः । पुं । माषिषाके । द्वि. ।

मारुण्डः । पुं । सर्पाङ्गे । मे. ।

मारुतः । पुं । वायौ । रा. नि. व. २१ ।

मारुता । स्त्री । स्वकाशः । शि. पि. १ । वै. निघ. ।

मारुतापहः । पुं । वरुणवत् । रा. नि. व. ६ ।

मार्कः । पुं । भङ्गराजः । र. मा. ।

मार्कटपिप्पली । स्त्री । कपिपिप्पल्याम् ।
आ. भा. १ । रा. नि. व. ४ ।

मार्कण्डिका (गुडी) । । भूम्याहुल्ये ।
कौंकराण । हिं मूखल्लावल्ली भूमिप्रसरण-
शीला । वम. भू. उतरवत् । गुणाः—“मार्कण्डिका
कुष्ठहरी कङ्काशः कायशोधनी । विषदुर्गन्धकासघ्नी
गुणोदरविनाशिनी ॥” भा. पू. । वै. निघ. २ भ. ष.
सा. चि. शङ्करादिचूर्णे । [४]

मार्कण्डीयम् । स्त्री । भूम्याहुल्ये । रा. नि. व.

मार्कवः । पुं । भङ्गराजः । भूमिगुणः । र. मा. ।
हिं भंगरा । भं गङ्गमूख । कं. भंगरेषा । वम.
माका । मार्कवः नीलपीतमङ्गाभेदेन विधा । गु-
णाः—चक्षुष्यः तिक्तः उष्णः केशरञ्जनः कफशोध-
विघ्नः रसायनञ्च । रा. नि. व. ४ । च. द. ज्वरादि-

सा.चि.ओषाधचूर्णे । "निम्बमूलनिम्बमार्कवम् ।"
च.द.भा.वा.चि.सिधलायां ।

मार्गः । पुं । गुदी । मनवात्र । त्रिका । कम्-
याम् । मृगनाडि । मे. । रक्तपामार्गे । रस.चिं.
नागसिन्दूर । मेघ.कर्षरी.चि.अपामार्गचारतेले ।
(क.) मार्गशीर्षमासे । श.मा. ।

मार्गशहिनी । स्त्री । चन्द्रनय्याम् । वै.निघ. ।

मार्गविशोधनम् । स्त्री । मूत्रपुरीषसङ्गे सति
तन्मार्गशोधनकर्माणि । सु.सू.७७. ।

मार्जनम् । स्त्री । गृहकरणे । श.र. । पुं । लो-
प्रवचे । प.सु. । श्वेतलोषे । सुमृतिः । रक्तरीधे ।
स्वामी । स्त्री (नौ) । सप्पार्जन्याम् । दौंठि ।

मार्जारः । पुं । रक्तचित्रकुपे । रा.नि.व.६ ।
पुतिमारिवायाम् । वै.निघ. । विडालि । अम. ।
खडाशि । थोटेण । हे.च. । (क.) मयूरे । त्रिका. ।

मार्जारकण्ठः । पुं । मयूरे । श.र. ।

मार्जारगन्धा (स्थिका) । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां ।
मु.ग.नौ । प.सु. । रा.नि.व.३ ।

मार्जारपादः । पुं । अश्वमेदे । यस्यास्य
पादे कूर्चं च खर्वर्षभत्रयणां रेखा भवेत् । स च
भर्षुरमङ्गलकरः । ज.द.३७. ।

मार्जारिका । स्त्री । कलमूर्ख्याम् । वै.निघ. ।

मार्जारी (ली) । स्त्री । गन्धमाज्जारे । थो-
टे.नौ । गुणाः—वामनौ चक्षुष्यां वातघ्नौ च ।
मदनपालः । कलमूर्ख्यां । मृगनाडि । रा.नि.व.
१२।२१ ।

मार्जारीयः । पुं । विडालि । मे. ।

मार्जालः । पुं । विडालि । द्वि.कोषः ।

मार्जिता । स्त्री । दधिशक्ती । प.सु. । शि-
खरिण्याम् । वै.निघ. ।

मार्त्तण्डः । पुं । चर्कवत् । अम. । शर्करे ।
मे. । खर्वमाशिके । वै.निघ. ।

मार्त्तण्डमूलम् । स्त्री । चर्कमूले । वै.निघ.
२भ.ज्व.चि.निर्गुण्डीधूपे ।

मार्त्तण्डवज्रभा । स्त्री । आदिवज्रभायां ।
२५५५. । रा.नि.व.४ ।

मार्त्तिकः । वि. सृष्टये । च.चि. । च.आमल-
कघृते । पुं । शरावे । त्रिका. ।

मार्त्तिकम् । स्त्री । द्राक्षारसजातमये । "मा-
र्त्तिकमविदाहिलान्मधुरान्मयतस्याया । रक्तपित्तेऽपि
सततं बुधेन प्रतिविध्यते । मधुरं तद्धि कृच्छ्र क-
षायानुरसं लघु । खट्वपाकि सर्प शीघ्रविषमज्वर-
नाशनम् ॥" सु.सू.४५.अ.मद्यव. ।

मार्त्तिकमयम् । स्त्री । द्राक्षाक्तमये । "ख-
डीकामिः कृतं मधं मार्त्तिकमिति चोच्यते । खडी-
कानां सुपक्वानां यः स्वयं गालितः पटात् ॥ रस-
सेन हि तन्मयं कषायरहितेन यत् । मार्त्तिकं
कापिशं भीमविक्रान्तं कापिशायनम् ॥" तोड.वृद्ध-
शीनकः ।

मार्त्तिकशुक्तम् । स्त्री । मार्त्तिकरसेन सतैलेन
कन्दशाकफलैश्चाग्रते अस्ते । प.प्र.३७. ।

मार्षः । पुं । मारिषशके । नटे भाक । भा.
पू.२भ.शा.व. ।

मार्षकः । पुं । मधुरवाष्पके । शिठी वे.टो ।
मारिषशके । नटे भाक । रा.नि.व.७ ।

मार्ष्टिः । स्त्री । तैलमर्दने । वै.निघ. ।

मालकम् । स्त्री । खलपत्रे । जटा. ।

मालकः । पुं । निम्बवत् । महानिम्बे । अम. ।

माल(ला)कन्दः । पुं । खनामव्यातमहाक-
न्दशके । मं दावधियगुः कं करियगोति । गु-
णाः—सुतीक्ष्णः गन्धमालाघ्नः दीपनः सुवाहरः
वातघ्नश्चक्षुः । रा.नि.व.७ ।

मालती । स्त्री । (Aganosma calicina.
Syn. Echites caryophyllata.) खनाम-
ख्याति पुष्पशके । मानडोलडा, श्रक्रगोलडी ।
र.मा. । सु.सू.२६७. । गुणाः—"मालती कफपि-
तास्यरुन्मुष्पक्रिमिकुष्ठजित् । चक्षुष्यं कुष्ठं तस्याः
पत्रं तत्कफपित्तजित् ॥" राज.४५. । पीतजाती-
वत् । भीठ छाडोक्तुः नत्र गाष्ट । श्वेतजात्याम् ।
जातीकुसुमवत् । रा.नि.व.१० । पाडायाम् । अ-
दनादि । वै.निघ. । युवत्यां । ज्योत्स्नायां । भार-
तीयनदीविशेषे । हे.च. ।

मालतीजातः । पुं । टङ्गण्यारः । र.सा.मं. ।

मालतीतीरजः । पुं । टङ्गणे । मोक्षार्थं ।
हृ.व. । [शार्ग । रा.नि.व.१० ।

मालतीतीरसम्भवम् । स्त्री । टङ्गणे । मो-
मालतीपत्रिका । स्त्री । जातीकीर्ण । ज-
श्रिष्टी । रा.नि.व.१२ ।

मालतीपुष्पम् । स्त्री । जातीपुष्पे । सि.यी.
पानीयकल्याणघृते । स्वनामकपुष्पे । वै.निघ. ।

मालतीफलम् । स्त्री । जातीफल । छाशफल ।
रा.नि.व.१२ ।

मालतीमूलम् । स्त्री । मालतीशफायाम् ।
मालतीशफायाम् । इदं जङ्गमविषहरं । नकुल
१६५. । [मालती । वै.निघ. ।

मालतणम् । स्त्री । तणसामये । तणविशेषे ।

मालयः । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री ।
श्रीशङ्खचन्दने । त्रिका. । पञ्चकनामसुगन्धकाष्ठे ।
पञ्चकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

मालवा । स्त्री । उपोदकान् । वड़ पूरे ।
भा.पू.१३ भा.व. ।

मालवि(वी)का । स्त्री । त्रिहति । कुण्ड-
ली । रा.नि.व.६ । वा.चि.२५. । [निघ. ।

मालविटपी (दन्) । पुं । कुक्षीहति । वै.

मालवी । स्त्री । पाठायां । आकुनादि । रा.
नि.व.६ ।

मालसी । स्त्री । केशपृष्ठवत् । श.र. ।

माला । स्त्री । वल्लीद्रव्यायां । रा.नि.व.८ । भ-
स्यामलकान् । वै.निघ. । [रा.नि.व.४ ।

मालाकण्टः (कः) । पुं । अपासागर्भद्वये ।

मालागुणा । स्त्री । असाध्यलूताविशेष ।
सुकल्प.८५. । [ल्वीयाम् । रा.नि.व.८ ।

मालाग्रयिः । स्त्री । मालाद्रव्यायां, वल्लीद्र-

मालातण(के)म् । पुं, स्त्री । भूतण । शक-
थड । रा.नि.व.८ । आसुदेप्रसिद्धसुगन्धरोहिष-
तण । वै.निघ. ।

मालाद्रव्या । स्त्री । मालाकारद्रव्याविशेषे ।
मालाद्रव्या, शीतैराद्रव्याः । सं विलिहरियास्ती ।
कं वल्लिहरके । वम्, विलिद्रव्या । गुणाः — सधुरा

तिक्ता शिशिरा प्रितघ्नी कफनातिदण्डाहरी च ।
रा.नि.व.८ ।

मालाफलम् } स्त्री, पुं । रुद्राक्षे । वै.निघ. ।
मालामणिः }

मालारिष्टा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्रे । रा.
नि.व.१० । [द्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

मालालिका (ली) । स्त्री । सुकानामगन्ध-

मालाश्रेष्ठमा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ.

मालिकः । पुं । पत्तिविशेषे । मी. । रङ्गके ।
श.र. । स्त्री (का) । द्राक्षाभये । वै.निघ. । म-
ल्लिकाविशेषे । छत्रमल्लिका । मये । हारा । सम-
लायाम् । मी. । अतस्याम् । शशिन । श.च. ।

मालिनी । स्त्री । अग्निशिखावत् । दुराक्षभा-
याम् । श.च. ।

मालुकः । पुं । कषार्जके । काल तावदे । ई-
षकृत्तराजहंस । वै.निघ. । [वि । वै.निघ. ।

मालुकाच्छदः (पत्रः) । पुं । अश्वत्थक-

मालुधानः । पुं । मातुलादिभ्यो । मानुषा-
गण । अम. । स्त्री (नी) । लताभेदे । वै.निघ. ।

मालूकः । पुं । कषार्जके । कृष्णपत्रं शुद्धं
तुलसी । रा.नि.व.१० ।

मालूरः । पुं । विल्ववृक्षे । प.मु. । कपिलवृक्षे ।
कट्यस्य शक्ति । रा.नि.व.११ ।

मालूरमूलम् । स्त्री । विल्वमूल । भा.स.१३.
जिह्वाकव चि. । "मालूरमूलामयः पुता ।"

मालेया । स्त्री । स्थूलैलायाम् । प.मु. ।

माल्यम् । स्त्री । पुष्पे । पुष्पमालायाम् । मी. ।

माल्यकः । पुं । सदनवृक्षे । वै.निघ. ।

माल्यपुष्पः । पुं । शणवृक्षे । शन शक्ति । रा.
नि.व.४ । [न । रा.नि.व.४ ।

माल्यपुष्पिका । स्त्री । शणपुष्पायां । वन श-

माल्या । स्त्री । तणभेदे । वै.निघ. ।

मापः (कः) । पुं । क्षुद्ररीगविशेषे । डिल ।
तिलकान् उन्नतान्माषानाहः । "माषांक्षानेव की-
न्नतान् ।" वा.उ.३.१५. । A sort of kidney

bean. (*Phaseolus radiatus* or *P. Roxburghii*.) खनामख्यातवीहिमेदे । माष-
कलाय । प.सु.। हिं उरीद । ते मितुसु, लण
धान्यविशेषसु । गुणाः—स्निग्धः मलकरः शोषणः
श्लेष्मकरः शीथोष्णः रक्तपित्तप्रकीपकः वातघ्नः
गुरुः बलकरः रीचनः स्वादुः श्रमसुखवतां निर्व
सर्वनीयश्च । रा.नि.व.१६ । “माषो गुरुः स्वादु
पाकः स्निग्धो रक्तीयोऽनिलापहः । उष्णः सत्वपीयो
बल्यः शूलो हृदयः परः । भिन्नसूत्रमलसन्धे-
दः पित्तकफप्रदः । गुदकोलादित्थासपत्तिगुला
निनाशयेत् । कफपित्तकरा माषाः.....” भा.
पू.१भ.धा.व. । “स्निग्धोऽथ हृथो मधुरश्च बल्यो
मरुत्कफानां परिहृणश्च । पाकेऽस्त्रकोष्ठी विदि-
तो हिमश्च माषोऽथ हृद्यः कश्चितो नरेश्च ॥” अ-
चि.१५भ. । माषयूषगुणाः—“घनं सवातं कफ-
कृम्याधूषघ्नं पित्तकृत् । अस्त्रपथ्यं पित्तं तच्च तैल-
पानं च शस्यते ॥” अचि.१५भ. । “माषयूषो गु-
रुहृथ इष्यवन्नपित्तकृत् । अनल्पकं कर्कं कुर्वन्
मलहोष्ठं विवर्धयेत् ॥” द्रव्यगु. । परिमाणभेदे ।
माषः । स मागषमाने सुयुतमते च ५ रात्रिकात्म-
कः । चरकमते ६८ गुत्रात्मकः । कालिङ्गमाने
सुयुतमते ५०० गुत्रापरिमाणम् । भा. । चरके
वैद्यकालरे च १० गुत्रात्मकमानम् । १२ गुत्रात्मा
कोऽप्यनि । १२ धान्यात्मकः १८ माषात्मकोऽपि
दृश्यते । अतएव स षडधिकः षड्बुधः पञ्चगुत्रा-
त्मकः पङ्गुत्रात्मकः सप्तगुत्रात्मकः अष्टगुत्रात्मकः
दशगुत्रात्मकः द्वादशगुत्रात्मकश्चेति । तत्र पञ्च-
गुत्रात्मको यः स नाम्ना कालिङ्गः शीतश्च
षड्गुत्रात्मकोऽपि कालिङ्ग इति केचित् । दश
रात्रिकमाषः चरकसम्प्रदायी गौडमाषक इत्युच्यते ।
स एव सर्वत्र व्यवहृत्यः । यथा—“माषान् पञ्चष-
ड्विंशत्या समभिरष्टभिः । दशभिरष्टदशभिश्च रक्तो-
भिः षड्बुधो मतः । अथ कालिङ्गमाषश्च पञ्चगु-
त्रः स शीतुतः । दशगुत्रल माषः स्यात् माषकः
स च चारकः । सप्तगुत्रल केऽप्याहः मानकं मा-
नकीविदाः । दशरक्तिकमानल गौडमाषचचतेऽच-
तु । दशरक्तिकमाषश्च व्यवहारी भिषग्विदाम् ॥”
प्रयोगा.मानकयने । “दशगुत्रात्मकं माषं प्रवद-
न्ति विकल्पाकाः ।” तत्र श्रेष्ठमध्यादिभेदात् मा-
षकादिप्रतिपक्षौ समाधानसूक्ष्मम् । “माषेष्टादश-
भिर्धान्यैर्माषकः परिकीर्तितः । कषायादिनिह-

हिषु द्रव्यमानविधावपि ॥ ततोऽष्टादशभिर्माषैर्मा-
षकः परिकीर्तितः । वस्त्रादिरक्तमोक्षेण माने सू-
त्रवसादिषु । वमनादिषु योग्यश्च माषकषाष्टर-
क्तिकः । लौह्रवादिविषये दशरक्तिकमाषकः ॥
वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षे ॥” सा-
धो माषकलायः । कृष्णाचेयः । [च.टी.भ. ।
माषकलायः । गुं माषव्रीही । माषकलाय ।

माषतैलम् । जौ । वातयाधौ तैलं । “माष-
काथे बलाकाथे राक्षाया दशमूलजे । यवकीलकु-
लानां छागमांसं भवेत् पृथक् । प्रस्थे च तिल-
तैलस्य चौरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । राक्षात्मगुणसिन्धु-
त्यशताहैरष्टमूलकैः । जीवनीयबलाव्योषैः पचे-
दक्षमैर्भिषक् । काथप्रस्थाः षडेवाव विभक्त्यन्तेन
कौर्तिताः ॥” तिलदेतल ८ भ. । काथार्थ-
—माषकलाय. वेलेण्डु, राक्षा, दशमूल. यव,
कुल, कुलथ, छागमांस एष्टादके १७ प.
कुल १७ भ. न. ८ भ. । कथार्थ—राक्षा, आ-
लाकुशीयुत, मेमक, अलुका, एतदमूल. सू-
ता, खौरक, अमृत्तक, मेम, शठामेम, शक्ति,
वृक्ति, कादकालो, शोरकादकाली. वेलेण्डु,
त्रिकुट्टि एष्टादके २ डो. । हतोपदेशाखीप्र-
ति यथासाध्यं दातव्यम् । इदं मगप्रस्थमाषतैलम् ।
सा.को. । भेष.हृन्माषतैलम् । स्वल्पं यथा—
“माषप्रस्थं समावाय पर्वत्तस्थक जलादके ।
पादशेषे रसे तस्मिन् चौरं दद्याच्चतुर्गुणं । प्रस्थे
तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वा नमस्मिन् । जीवनीयानि
यान्यष्टौ शतपुष्पां समैर्भवां । राक्षात्मगुणमधुकं
बलाव्योषं त्रिकुट्टकं ।.....ऊर्ध्वमु गदापह ॥”
मानकलाय १७ प. कुल १७ भ. न. ८ भ. ।
तिलदेतल ८ भ. डक् १७ भ. । कथार्थ—खौ-
रक, अमृत्तक, मेम, शठामेम, शक्ति, वृक्ति,
कादकाली, शोरकादकाली, अलुका, मेमक, राक्षा,
आलाकुशीयुत, यष्टिमधु, वेलेण्डु, त्रि-
कुट्टि, शोणवरीय एष्टादके २ डो. । सा.
को. । भेष. । महामाषतैलं यथा—“माषस्याष्टादके
दत्त्वा तुलाई दशमूलनः । पलानि छागमांसस्य
विंशहोणस्यसः पचन्तु । पूते शीते कषाये च च-
तुर्थांशवशेषिते । प्रस्थे च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा
चतुर्गुणम् । आत्मगुणीकयुक्तं शताह्वा लवण-
यम् । जीवनीयानि मज्जिष्ठा चव्यचिचककटफ-

सम् । सयोषमियलीमूल राखा मधकसेमवम् ।
 दिवदात्रेवताकृष्टं वाजिगन्धा वचा जठी । एतैर-
 चसमैः कल्मीः साधयेन्मृदनाग्निना ॥” तिलदेठन
 ४ न. । कृत्तार्थ—माषकलाग्र ४ न. मन्मूल
 ७० न. छागमांस २० प. एकत्र ७४ न.
 जले पाक करिष्या १०५ न. नामाहैवे ।
 ८५ १७ न. । कृत्तार्थ—आलाकूनीमूल, एर-
 ७७मूल, गुल्फा, सैम्वर, विट्, माञ्जूरनवग,
 खीवनीग्रग, मञ्जिष्ठा, चटै, चितार मूल, कटु-
 फन, शिकटि, पिपूलमूल, रात्रा, यष्टिमधू, सै-
 म्वर, देवदारु, गुन्धूक, कूड, अमृगका, व५,
 मर्ति प्रत्येक २ टो. । रस.र. । भेष. ।

माषपत्रिका । स्त्री । माषपर्णी । रा.नि.व.२ ।

माषप(व)र्णा (णी) । स्त्री । (Teramnus
 labialis. Syn. Glycine debilis. Rox.)
 स्वनामव्यातलतायाम् । माषाणी । हि माषाणी,
 माषवर्णा । मं राणउडदी । कं रालोडिडु,
 काउडु । वा.सू.१५ अ. । गुणाः—“माषपर्णी रसे
 तिका ह्या दाहज्वरापहा । शकटदिकरी बल्या
 शोथला पुष्टिवर्द्धनी ॥” रा.नि.व.२ । “माषपर्णी
 हिमा तिका कला शकवलाशक्तु । मधुरा याहि
 षो शोथवातपित्तज्वराशक्ति ॥” भा. ।

माषयानिः । पुं । पापङ्ग इति ख्यातलायद्र-
 ल्यं । प्रापरा । वै.निघ. ।

माषरा । स्त्री । अम्रगण्ड । प.सु. ।

माषसूयः । पुं । मृदमाषकतयूष । रुद्रेमाष-
 यूष । गुणाः—“माषसूय कृत्वायः स्निग्धो हर्षा-
 ऽनिलापहः । उषः सलर्पणी बल्या सुखाहू क-
 शिकारकः ॥” द्रव्यगु. ।

माषादः । पुं । कच्छपि । श.र. ।

माषावम् । स्त्री । माषकृताग्नि । गुणाः—
 “माषावम् दुर्ज्वरमोक्तं मांसवृद्धिकरं युक्तं । वातना-
 शकरं हृद्यम् ..... ॥” वै.निघ. ।

माषिकः । पुं । जीवशक्ते । वै.निघ. ।

माषेण्डरी । स्त्री । माषपिटविकृती । च.द.
 मूल.चि. । [रिमाणे । माषा । अ.टी.भ. ।

मासः (कः) । पुं । पलहये । अम. । माषप-

मासकः । पुं, स्त्री । तन्नामकचुद्ररीवविशेष ।

ऑटिल । लघुषं—“अवेदं स्थिरश्चैव यद्वि-
 यावे प्रदृश्यते । माषवत् कृष्णमुसम्रमनिलान्माष-
 कन्तु कन्तु ॥” भा.नि. । [हृपचिचि । श.र. ।

मासन्नः । पुं । हरिणविशेष । वै.निघ. । दाह्य-
मासहयोद्धवः (वा) । पुं, स्त्री । प्रष्टिक-
 जालिधान्ते । गौरपटिके । रा.नि.व.१६ ।

मासनम् । स्त्री । ओषधिबीजविशेष । (मांस-
 शोष । अ.च. ।

मासमानम् । स्त्री । माषपरिमाणे । १ माषः ।

मासरः । पुं । काञ्चिके । वै.निघ. । भक्तसमु-
 द्रवमण्डे । अम. । [अ.मा. ।

मासवर्त्तिका । स्त्री । सर्वपीनामपचिविशेष ।

मासु(सु)री । स्त्री । भेदनयोग्यवृक्षपत्रमख-
 शस्त्रादीनां तनुधाराविशेष । सु.सू.अ.च. । रसग्री ।
 ह.च. । [त्तरम् ।

माहिषः (पी) । पुं, स्त्री । महिषे । कीषा-

माहिषष्टम् । स्त्री । महिषोचौरजातष्टते ।
 भ्रमराष्ट्र ७ । छतमिदं तीक्ष्णकर्मकादिहरीगण्ड
 हितम् । सि.यो.अग्निमा.चि. । वातश्लेष्मघ्नं बल-
 करं वर्णकरम् अशोषहृषीहरं दीपनं चक्षुष्यञ्च ।
 रा.नि.व.१५ ।

माहिषदधि । स्त्री । महिषोदधकृतदधनि ।
 मधुरं दृढं । गुणाः—मधुरं स्निग्धं रक्तपित्तघ्नं
 श्लेष्मलं बलशोणितवर्द्धनं हृद्यं यमघ्नं शोचनञ्च ।
 रा.नि.व.१५ ।

माहिषनवनीतम् । स्त्री । माहिषादुग्धजा-
 तनवनीते । शशिदधे ननि । गुणाः—कषायं मधु-
 रं शीतं हृद्यं बल्यं याहि पित्तघ्नं पुष्टिदञ्च । रा.
 नि.व.१५ । “माहिषीनवनीतेन सनपीडास्थिरा
 भवेत् ।” रस.र.अमरी.चि. ।

माहिषमूचम् । स्त्री । महिषजले । मधुर
 मृ. । गुणाः—कटु उष्णम् आनाहृषीषगुल्मीशघ्नं
 कुष्ठकण्डूतिगुलीहररीगण्डञ्च । रा.नि.व.१५ ।

माहिषवल्ली (क्षिका) । स्त्री । कृष्णवृक्ष-
 दारके । (क्षिका) श्वेतवृक्षदारके । वै.निघ. ।

माहिषवल्ली । स्त्री । लघुसीमलतायाम् । वै.
 निघ. ।

माहिपात्रः । पुं । महिपालगुरुलौ । वै. निघ. । [लभन्] । रा.नि.व.३ ।

माहिन्द्री । स्त्री । इन्द्रावलीलतायाम् । राधा-
माहयः । पुं । प्रबाले । वै.निघ. ।

माहिश्वरधूपः । पुं । ज्वरे हिते धूपे । ज्वरे
लापताविशेषः । "हृद्गुलं देवकाष्ठञ्च योवेष्टं घृ-
तमेव च । गव्यास्थीनि तथा ध्यामं निर्माल्यङ्कटुरी
हिथी । सर्वपं निम्बपत्राणि पिच्छादिकञ्चुकलया ।
माज्जरविष्टा गीशङ्कं मदन्त्य फलानि च । हे
वृद्धयौ वचा चैव कार्पासास्थि तुषास्तथा । काग-
र्गमायुर्विष्टं चैव हृत्तिदन्तस्तथैव च । एतत्सर्वं
समाहृत्य कागसूत्रेण भावयेत् । उदुम्बरी तु सकुण्ड-
ल्यापथ्यमृत्तये घटे ॥" हिरण्म. देवदाक, मृगल-
कण्ठ, गवायूत, गोहाष्ट, गन्धक, शिवनि-
श्चाला, कट्की, श्वेत मरिचा, निमगठा, मृग-
शृङ्ग, मृगनाकन, गृह्णी, कटिकारी, वट,
पाकान्ति, हृष, छागविष्टा, शृगालविष्टा, शङ्ख-
दन्त आंताक मन्त्राङ्ग । छागशृङ्गे लावना
दिवे । भैर. । कटालका, गोशृङ्ग, विडाल-
निष्ठा, माण्डप, थोलास, मृगनाकन, कटो-
मांसो, मृगमांसो, वनशङ्ख, शिवनिश्चाला
(पुष्पादि), धृष्ट, वट, मृगशृङ्ग, छागरोम,
मरिचा, वट, हिर, गोहाष्ट, मरिड आंताक
मन्त्राङ्ग । छागशृङ्गे पेषय करिषी रूप दि-
वे । भा. । [लता] । रा.नि.व.३ ।

माहिश्वरी । स्त्री । शङ्खनीकले । यवतिकु

माचम् । स्त्री । सौवर्गलवणं । प.सु. ।

मात्ति(ची)कम् । स्त्री । धातुमात्तिके । रौ-
प्या ७ स्वर्गात्मिक । र.सा. । तस्य द्विविधं स्वर्ण-
मात्तिकं रौप्यमात्तिकेति । "मात्तिकं द्विविध-
श्रोतं हेमाङ्कं तारमात्तिकम् । भिन्नवर्णविशेषला-
द्रसवैर्ष्यादिकं पृथक् ॥" र.सा.सं. । च.द.र.पि.
चि. । "मात्तिकेन हतस्य च ।" तैलवर्णमधुविशे-
षे । तस्य कपिलवर्णातिष्ठूलवनमलिकाभिः ना
नापुच्छेभ्यः समाह्वयित्वाहितम् । "नानापुष्परसा-
हाराः कपिला वनमात्तिकाः । याः स्थूलास्माभि-
रुत्पन्नं मधु मात्तिकमुच्यते ॥" गुणाः—तैलवर्णं

मधुरं कर्षं लघु श्लासहरश्च । रा.नि.व.१४ । सा-
मुद्रलवणे । [रा.नि.व.१३ ।

मात्ति(ची)कजम् । स्त्री । सिक्कके । मय ।

मात्तिकधातुः । पुं । धातुमात्तिके । सि.यो.
पाण्डु.चि. । काम.चि.मण्डुरवटके । "समेर्माचि-
कधातुना ।" स्वर्णमात्तिके । रा.नि.व.१३ ।

मात्तिकपाकः (फलः) । पुं । मधुनारिके-
लवणे । रा.नि.व.१३ ।

मात्ति(ची)कगर्करा । स्त्री । मधुशर्करा-
याम्, मात्तिकमधुजनितशर्करायां । गुणाः—मा-
त्तिकमधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

मात्तिकश्रेष्ठा । स्त्री । कृष्यमात्तिके । प.सु. ।

मात्तिकान्तम् । स्त्री । माधवीमये । वै.निघ. ।

मात्तिकाश्रयम् । स्त्री । सिक्कके । रा.नि.
व.१३ । [च. ।

मात्तिकी । स्त्री । सुवर्णमात्तिके । नकुल.१६

मिताशनः । वि । परिमिताहारः, परिमि-
तभोजिनि । च. ।

मित्रम् । स्त्री । अतिविषायम् । वै.निघ. ।

मित्रपञ्चकम् । स्त्री । घृत मधु-गुग्गा टङ्गण-
गुग्गुली । तथाच—"मधु सर्पिलया गुग्गा टङ्गणं
गुग्गुलुलया । मित्रपञ्चकमेतत्तु गदितं धातुमेव-
ने ॥" र.सा.सं. । [सु.नि.५.च. ।

मिथ्याचारः । पुं । शास्त्रोक्तविधिमलाचारः ।

मिथ्यायुक्तः । वि । अविविधप्रयुक्ते । भा.स.च.
सा.चि. ।

मिथ्यायोगः । पुं । कृपादीनां विकृतयोगेषु ।
विषमस्थानाभिघाताद्यविभूतसंस्पर्शादिरूपविकृ-
योषु । यथा—वेगधारणादिः शारीरमिथ्यायो-
गः, परुषवचनादिः वाक्मिथ्यायोगः, दुर्गन्धाद्यति-
ग्राणादिः घ्राणमिथ्यायोगः, स्निग्धादिशब्दानाम-
तिश्रवणं शब्दमिथ्यायोगः । इत्यादि । च.सु.१६
च. । [नि. ।

मिथ्याविहारः । पुं । बलवद्विषयादी । मा.

मिथ्याहारः । पुं । अनृचिताहारः, साध्य-
विपरीताहारः, दुग्धमीनादी । सु.नि.५.च. ।

मिथोपचारः । पुं । प्रवातादिसेवनरूपाव-
चित्ताचरणे । “मिथोपचारास्तेषाम् ।” भा. ।

मिम्बिनः । पुं । वातव्याधिविशेषे । शैना ।
निदानम् यथा — “आठव्य वायुः सकफः धसनीः
अन्वाहिनीः । नरान् करीत्यक्रियकान् भूकमि-
न्मिन्मग्नदान् ॥” सु.नि.१५. ।

मिरा । स्त्री । मूर्वायाम् । रा.नि.व.१ ।

मिलपत्रः । पुं । अस्मत्तकवत् । वै.निघ. ।

मिशिः (शी) । स्त्री । मधुरिकायाम् । (मे-
री । च.द.वा.व्या.चि. शतपुण्यायाम् । तुलकः
अ.टी.भ. । वा.सु.१५५. । जटासांस्थाम् । श.र. ।
वै.निघ. महाशाल्यस्त्रेदे । कासभेदे, महादर्भे ।

कटुविट्पत्रम् । गुणाः — मधुरशीतः पित्ताह-
चयघ्नश्च । रा.नि.व.८ । मिथिकायाम् । वै.निघ. ।

मिश्रः । पुं । सन्निपाते । स्त्री । चाणक्यमूलके ।
रा.नि.व.७ । रक्ते । वै.निघ. ।

मिश्रकम् । स्त्री । औषधलवणे । रा.नि.व.६ ।
यशदे । मूलके । वै.निघ. । वक्रभेदे । भा. ।

मिश्रकक्षहः । पुं । गुले औषधम् । पाठः —
“निवृत्तां निफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितं । जले
चतुर्गुणं पक्ता चतुर्भागस्थितं रसं । त्रिपिरेरुज्जं
तेलं चौरश्चेकच साधयन् । स मिहो मिश्रकक्षहः
सर्लोदः कफगन्धनत् । कफवातविषक्लेश कण्ठश्री-
होदरेषु च । प्रयोज्यो मिश्रकक्षहः योनिश्लेषु
चाधिकम् ॥” (तट्टेडो, त्रिफला, मञ्जौमूल, द-
शमूल प्रत्येक १ प. खल १७ भ. दण. ८
भ. । घृत २ भ. एतच्छुद्धेन २ भ. क्षुद्र ८ भ. ।
च.चि.५५. ।

मिश्रजः । पुं । खेसरे । रा.नि.व.१६ ।

मिश्रपुष्पा । स्त्री । मिथिकायां । रा.नि.व.६ ।

मिश्रवनफला । स्त्री । वातांक्षां । वै.निघ. ।
रा.नि.व.७ ।

मिश्रवर्णः । पुं । पुष्कलेषी । पूर्ण्डि हेम् ।
रा.नि.व.१४ । स्त्री । लणामुष्णि । रा.नि.व.१२ ।

मिथीतुल्यम् । स्त्री । खपरे । थापत । वै.
निघ. ।

मिश्रेया । स्त्री । मधुरिकानामधुपे । मोरी

गाह् । (Foeniculum vulgare. F Pan-
marium). बलपुष्पायाम् । वन तुलकः । हि-
सीचा, वरिसीफ । सं वनसउफ । कं कासवसि-
ने । तं पेहजिलकर । ता. सीहिकिरे । गुणाः
— मधुरा खिग्धा कटुः कफहरी नागपिणीशनी-
घघ्नी शीतलमिह्री च । रा.नि.व.१ । मधुदन्तेन
तच्छुद्धिः । [संयहः ।

मिश्रोदनम् । स्त्री । खेचरिकायां । थिफूडि ।

मिषिः (सिः) (पी,सी) । स्त्री । मधुहि-
कायां । श.च. । शताहार्यां । तुलकः । रा.नि.
व.४ । जटासांस्थां । श.र. । अजमीदायां । त्राक-
नी । मे. । उशीर्याम् । उशीरी । रा.नि.व.८ ।

मिषिकी । स्त्री । मधुरिकायां । शताहार्याम् ।
श.र. ।

मिष्टः । चि । मधुररसे । भा. । [वै.निघ. ।

मिष्टनिम्बः । पुं । निम्बवृक्षभेदे । मिष्टे निम् ।

मिष्टनिम्बू । स्त्री । मधुरजम्बीरे । मधुभिष्-
के । मिष्टे जेवू । गुणाः — “मिष्टनिम्बफलं खाद-
गुरु मारुतपित्तनुत् । गररीगविषयसि कफात्-
क्षि च रक्तवत् । शोषारक्षितधाक्कहिरं बल्यश्च
वृक्षम् ॥” भा. ।

मिष्टपाकः । पुं । मिष्टानि । मधुररसविपक-
फलादी । मोत्रस्त । पायराजः ।

मिष्टरसः । पुं । स्वादुपाकरसे इत्यं । तद्वर्णौ
— अथकद-वातापित्तहरी । सु. ।

मिष्टानम् । स्त्री । मधुरानि, पत्राणी । हला ।

मिहिका । कर्पूरे । रा.नि. १२ । नोहारि ।
श.र. ।

मिहिरः । पुं । चर्कवत् । अम. । वै.निघ. १
भ. चय.चि. चैलोक्यचित्तामणिरसे । स्त्री । ताम्बे ।
वै.निघ. ।

मीनः । पुं । मत्स्यसामान्ये । अम. ।

मीनकम् । स्त्री । नयनाञ्जनविशेषे । उषा ।

मीनकाचः (नाचः) । पुं । शूलकरवीरे ।
वै.निघ. । [नि.व.१६ ।

मीनघाती (घ्न) । पुं । वक्कपक्षिणि । रा.

मीननेत्रा । स्त्री । मत्स्यद्वयां । रा.नि.व.८ ।

मीनपित्तम् । स्त्री । मृदुत्वम् । वै.निघ. ।

मीनरः । पुं । हारके । शङ्कर । त्रिका. ।

मीनरङ्गः (ङ्गः) । पुं । मस्तरूपचिह्न-
वाह्यतायां । त्रिका. । जलकाके । वै.निघ. ।

मीनाख्डी । स्त्री । शर्करायां । रा.नि.व.१४ ।

मीनास्त्रीषः । पुं । खड्गीटपक्षिणि । वै.
निघ. । ददुरासे । मि. ।

मीनाची । स्त्री । ब्रह्मीशाकचुपे । रा.नि.व.
५ । गण्डद्वयां । रा.नि.व.८ । शर्करायाम् ।
वै.निघ. ।

मीलकः । पुं । रोहितमक्षे । वै.निघ. ।

मीलनम् । स्त्री । नेत्रसुदने । निदा. । व्याक. ।

मीरः । पुं । पानीये । उषा. । [उषा. ।

मीवा(न) । स्त्री । उदरकमी । शीकरे । सारि. ।

मीशानः । पुं । महारखधत्वे । वै.निघ. ।

मुकन्दः (कः) । पुं । पलाखी । अ.टी.भ. । व-
टिकपीडविशेषे । कथान्यमदे । भा. । सु.सू.४६५. ।
गुणाः कहुवत् । च.सू.२७५. ।

मुकलः । पुं । शारखधे । वै.निघ. ।

मुकुन्दः (न्दः) । पुं । कुन्दरौ । कुम्भकृत्वाणि ।
अम. । अ.टी.भ. । जितकरवीरे । उपोदिकायाम् ।
पारद. । सं.च. । स्त्री । गाम्भारीवत् । गामात्र-
गाह । रा.नि.व.६ ।

मुकुरः । पुं । मल्लिकापुष्पवत् । विश्व. । वकुल-
वत् । आदर्शे । मि. । बदरवत् । श.र. ।

मुकुलः । पुं, स्त्री । ईषदिकसितकलिकायाम् ।
स्थूलकलिकायाम् । अम. । जैपालवत् । 'पिला'
इति ख्याते फलवत् । भास्वि. । शरीरे, धराणि ।

मुकुटः (कः) । पुं । वनसुते । गुणानि । र.
भा. । च.द.ज्व.वि. । "कुलत्यान् समुकुटकान् ।"
गुणाः—शीतलः शार्प्री कफपित्तज्वरघ्नश्च । राज. ।

मुकुलकः । पुं । दलीचुपे । मञ्जी गौडि । र.
भा. । वा.वि.६५. । [निघ. ।

मुक्तचण्डा । स्त्री । चिन्तायाम् । तत्रूत । वै.

मुक्तचक्षुः । पुं । सिंह । श.भा. ।

मुक्तपालेर्वतः । पुं । वैपुल्यरौहरे । वै.निघ. ।

मुक्तवन्धना (न्धा) । स्त्री । मल्लिकावत् ।
वार्षिकीमल्लिकामदे । रा.नि.व.१० । See वा-
र्षिका । [वै.निघ. ।

मुक्त(क्ता)माता । स्त्री । शक्ती । विश्व. ।

मुक्तरसा । स्त्री । राक्षायाम् । र.भा. । [च. ।

मुक्त(क्ता)वासः । पुं । शक्ती । विश्व. । श.

मुक्तशृङ्गः । पुं । रोहीतकमक्षे । वै.निघ. ।

मुक्तसारः । पुं । कदलीवत् । वै.निघ. ।

मुक्ता । स्त्री । मीत्तिके । प.सु. । राक्षायाम् । र.
भा. । च.सू.४५.वयःस्थापने । तद्वीनिः यथा—
“युक्तिः शङ्गी गजकोटः फणी मयप्रथ ददुरः ।
वेष्टरते समाख्यातासकृज्जैमैत्तिकथोनयः ॥” भा.
पू.१भ. । गुणाः—सारका शीतला कपाया स्वादुः
लेखनी चक्षुष्या च । राज. ।

मुक्तागारम् । स्त्री । शक्ती । विश्व. । श.च. ।

मुक्तापुष्पः । पुं । कुन्दपुष्पवत् । कुम्भ गौडि ।
रा.नि.व.१० ।

मुक्ताप्रसूः । पुं । शक्ती । प.सु. ।

मुक्ताफलम् । स्त्री । कर्पूरे । लवलीफले । मि.
मीत्तिके । भा. ।

मुक्ताभा । स्त्री । वनमल्लिकायां । रा.नि.व.१० ।

मुक्ताशुक्तिः । स्त्री । मुक्तायोनियुक्ती, मुक्ताग-
ह । शृङ्गात्र विश्व. । सं.मीतीसीप । कं मुक्ति-
नसिपु । गुणाः—“कटुः सिग्धा आसह्योगहा-
रिणी । शूलप्रशमनी रुन्ध्रा मधुरा दीपनी पराति”
रा.नि.व.११ । [विश्व. । अम. ।

मुक्तास्फोटः (टा) । पुं, स्त्री । मुक्तागह ।

मुक्तिप्रदः । पुं । हारिद्रसुते । शनि शुभ ।
वै.निघ. ।

मुक्तिमुक्तः । पुं । शिलारसे । र.भा. ।

मुखम् । स्त्री । वदनविवरे । भा. । वदने ।
गुणः । रा.नि.व.१८ । तसु गर्भस्थस्य पञ्चभिः मा-
सैर्भवति । मुखबीधः । “भोष्ठौ च दन्तमुलानि
दन्ता जिह्वा च तान् मुखम् । मुखो मुखोद सकलं
समाङ्गं मुखमुच्यते ॥” भा. । जीरन्ति । पञ्चबीधौ ।
वै.निघ. । पुं । डडुके । उ.लो. । श.च. ।

मुखगन्धकः । पुं । पलाण्डो । रा.नि.व.७ ।

मुखचीरी । स्त्री, पुं (इन) । पलाण्डो । श. वि. । जिह्वायाम् । श.भा ।

मुखजः । पुं । दन्ते । वै.निघ. ।

मुखद्रूपः (णः) । पुं । पलाण्डो । रा.नि.व.७ ।

मुखद्रूपिका । स्त्री । मुखगततृदरोगमेदे । यथम् उदा । लक्षणं यथा — “शाकलीकण्टकप्रत्या कफमाकृतशोचिताः । जायन्ते पिङ्गका युनां वक्त्रा या मुखद्रूपिकाः ।” सु.नि.११५. ।

मुखद्रूपी (इन्) । पुं । लघुने । तद्वन् । वै. निघ. ।

मुखवावनम् । क्ली । मुखस्य प्रचालने । गुण- (धा०) । वा.चि.४५. । [च ।

मुखधीता । स्त्री । भाग्या । वामूनशठि । श.

मुखपाकः । पुं । अथस्य मुखरोगे । ज.द. २८५. । मुखरोगमेदे । निदानलक्षणं यथा — “करोति वदनस्थानरक्षणं सर्वसरोऽनिलः । स- सारिणोऽरुणान् वलान् ओष्ठौ तान्नी चलवन्तौ । जिह्वा शीतासह्य गुर्वी स्फुटिता कण्टकाचिता । विहणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च । अथः प्रतिहती वायुरशग्निकफादिभिः । नायुर्ह वक्रदीर्गन्तं कुर्वन्मूत्रं गदक्षु सः । मुखस्य पित्तजं पाके दाह्यतीतिरुवक्रता । चारीक्षितक्षतसमा वषाभक्षश्च रक्तजः । कफजे मधुरास्यत्वं कण्डू- म्पिच्छिला वषाः । अन्तःकपोलमाश्लिष्य श्वावपा श्चु कफोऽर्बुदम् । कुर्यात्तत्पाटितं किञ्च सुदितक्ष त्रिवर्तते । मुखपाके भवेत्सासैः सर्वैः सर्वाङ्गति- र्भवेत् ।” वा.उ.११५. ।

मुखपूरणम् । क्ली । गण्डूने । च. ।

मुखप्रसेकः । पुं । श्लेष्मजमुखव्याधौ । भा. ।

मुखप्रचालनम् । क्ली । शीतोदकेन मुख- धावने । गणाः — “नीलिकां मुखशीषश्च पिङ्गकां व्यङ्गमश्च । रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव वि- नाशयन् ।” सु.चि.२४५. ।

मुखप्रियः । पुं । नागरज्जले । भा. । स्त्री । कर्कटिकायां । कौकुड् । वै.निघ. ।

मुखभूषणम् । क्ली । ताम्बूले । निदा. ।

मुखमण्डलकः । पुं । तिलकचपे । दिन- शास्त्र । रा.नि.व.१० । [मिथि । भा. ।

मुखमाधुर्यम् । क्ली । श्लेष्मजमुखरोगे । गुण-

मुखमुष्टि(ति)का । स्त्री । बालरोगमेदे । लक्षणं यथा — “ससाङ्गः सुस्विन्नपाणिपादवक्रः ब्रह्माक्षी कलुषशिराश्वतोदरो यः । सोऽहो भवति च सूचतुल्यगन्धिः स श्रेयः शिथुरथ वक्रमुखिका- तः ।” सु.उ.२७५. । [छ । रा.नि.व.७ ।

मुखमोदः । पुं । शोभाजनवृक्षे । मज्जिनो ग्रा-

मुखरः । पुं । शङ्खे । काके । रा.नि.व.१८ ।

मुखरोगः । पुं । ओष्ठादिरोगे । ओष्ठद्वयदन्त- मूलदन्तजिह्वातालुगलवर्षं समाङ्गं मुखम्, तत्स्थौ यो रोगः स मुखरोग इत्युच्यते । मुखरोगसंख्या — ओष्ठयोरष्टौ, एकादशति वामटः । दन्तमूले षोडश, दन्तेषु चष्टौ, जिह्वायां पञ्च, तालुनि नव, कण्ठे अष्टादश, सर्वेषु चय इति सप्तपष्टिर्मुखरो- गाः साकल्येन भवन्ति । “ओष्ठौ च दन्तमुक्तानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गन्तो मुखानि सकलं समाङ्गं मुखमुच्यते । स्वरटावीर्यार्दन्तमूलं तु दश पट यथा । दन्तेष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च सुर्वेन ता- लुनि । कण्ठे लष्टादश प्रोक्तास्तयः सर्वेषु च ख- ताः । एवं मुखानयाः सर्वे सप्तपष्टिर्भता बुधेः ।” भा.म.४३.सु.री.चि. । निदानं — “आनूपमांसादि- सेवनात् कुपिता दोषा मुखरोगानुत्पादयन्ति । तदुक्तं — “आनूपपिशितचारद्विमापनसेवनात् । मुखमध्ये गदान् कुर्याः कुडा दोषाः कफाक्षराः ।” इति । सा.नि. । “मास्यमाह्वयवाः पितृपिशिता- मकमूलकं । मापस्यपदचिरीरुक्ते ०. सफाषितम् । अवाक् शय्यां भजती द्विपती दन्तधावनम् । धूमन्कदनगच्छान् चित्तश्च शिराव्यधम् । कुडाः श्लोलेषा दोषाः कुल्लेष्थलम्बे गदान् । ओष्ठ- कीपे तु पवनान् सत्त्वावीर्यो मन्त्राङ्गौ । दाह्येति परिपाद्येते पक्षपासितकर्कशौ । पित्ताक्षीच्छास- ह्यौ पीती सर्वपाकतिभिश्चिती । पिटिकाभिर्मन्त्रा- ज्ञेदावायुपाकी कफास्यकः । शीतासह्यी गुरु शूनौ स्वर्णपिटिकाचिती । सन्निपातादनेकाभी दुर्ग- न्धास्त्रापिच्छिली । अकसान् खानसंयुनरुजौ विषमपाकिनी । रक्तोपष्टौ रुधिरं सवतः शो- णितप्रभौ । खर्जूरसहस्रं चाव चोणं रक्तोर्बुदं भ-

इत् ॥ सांसिपिण्डीपनी सांसान् स्यातां मूर्च्छकृमी
 हमात् । तैश्चाभययथुक्तेदौ सकण्डू मंदसा वृद्ध ॥
 वतत्राववदोष्यते पाथ्येते चासकपुम् ॥ वा.उ.
 २१५. । अथस्य यथा — “उपकुशस्तथा लेशो
 जिह्वाभल्लयैव च । अलातुकः प्रसूनश्च दन्त-
 रोगी गलपङ्कः ॥ मुखपाकोऽधिदन्तश्च रौहिणी
 वीपजिह्विका । गण्डरोगीष्ठरोगी च गलशालूक
 एव च ॥ इत्येते वाजिनां रोगा मुखजाः परिकी-
 र्तिताः । एषां निदानं वक्ष्यामि चिकित्सा च य-
 थाक्रमम् ॥ समीची दन्तमांसिभ्यो यस्य निर्याति
 शोथितम् । चलदन्तस्य वाहस्य विद्यादुपकुम्भि-
 षक् ॥ हनुदेशे यदा दन्तो भवत्यभ्यन्तराभ्यः । आ-
 लेश इति तं विद्यात् श्लेष्मरक्तसमुद्भवम् ॥ येनाथो
 दुर्गन्धाल्यर्थे मन्दं पिबति खादति । अर्ज्वरं कासते
 चैव जलाश्च परिहोयते ॥ शूना यस्य भवेज्जिह्वा वा-
 जिनः स्फोटकैर्युता । प्रकिञ्चा वापि यस्यैव जिह्वा-
 स्फोटति तं विदुः ॥ मुखं दुर्गन्धिकश्चैव तालुकः शू-
 नको भवेत् । आसन्निदिपिणोऽथस्य रोगं विद्यादला-
 तुकम् ॥ श्यावीष्ठतानुवक्के वा मन्दाहारि तमेव च ।
 संशौर्ध्वं दन्तमांसं च प्रशूनं व्याधिसादिशत् ॥ ह-
 ल्वाश्चैव तथा गण्डं श्वयथुर्यस्य जायते । जिह्वामुले
 गलि चापि तस्य विन्द्याद्वलपङ्कः ॥ स्रक्वीरतानु-
 देशेषु त्रयं यन्मोपजायते । विवर्णेन मुखं दुष्टं
 मुखपाकं तमादिशत् ॥ दन्तानामुपरिष्ठाणु यदा
 दन्तस्य सम्भवः । अधिदन्तः स विख्यातो मन्दा-
 हारस्य वाजिनः ॥ यस्य शूनालिक्लृप्तस्य गलि शोथः
 प्रलम्बते । यवसदेपिणोऽथस्य रौहिणीरोगमादि-
 शत् ॥ अधस्तादथ जिह्वायाः श्वयथुर्यस्य जायते ।
 तं विन्द्यादुपजिह्वाख्यं मुखरोगान् वाजिनाम् ॥
 अधिजिह्वाभिधानान् उपरिष्टाद् विनिर्दिशत् । ग-
 ण्डाभ्यन्तरगो गण्डो गण्डरोग इति श्रुतः ॥ सन्नयः
 पिङ्काकीर्णो भ्राष्ट्र उक्लून एव च । स्फुटितः क-
 ष्ठिनयैव भ्राष्ट्ररोगोऽभिधीयते ॥ गलाभ्यन्तरशीथिन
 आसमुद्भिरते इयः । गलशालूकिनं विन्द्यात् का-
 शार्त्तश्च तुरङ्गमम् ॥ सर्वेषां मुखरोगाणां सम्भवः
 श्लेष्माशोथितम् ॥” ज.द.२६५. ।

मुखलाङ्गलः । पुं । यूकरे । जटा ।

मुखलिमता (लेपः) । पुं । मुखरोगे । भुथ
 छट्छट् कटा । भा. ।

मुखवक्त्रभः । पुं । दाडिम्बहवे । श्र.मा. ।

मुखवाचिका । स्त्री । अन्वष्टायां । रा.नि.व.४।

मुखवासः । पुं । तरन्वजलतायां । उ.३.पु.५
 शां. । र.मा. । फुटी इति प्रसिद्धे फलशाकवि-
 शेषे । गन्धतये । आम्बुदेशख्याते सुगन्धभूतये । रा.
 नि.व.८ । [वि. अम. ।

मुखवासनः । वि । मुखसुरभीकरणद्रव्यमा-

मुखविलुण्ठिका । स्त्री । ह्याग्याम् । श.र. ।

मुखविष्टा । स्त्री । तैलपायिकायाम् । उल्ला-
 पोका । ह.च. ।

मुखवेदलः । पुं । तन्नामकवायव्यकीटः ।
 सु.कल्प.८५. । [निदा. ।

मुखव्यङ्गः । पुं । गण्डगततुदरोगे । शां.उ. ।

मुखशब्धिः । स्त्री । मुखशीधने ।

मुखशीधनम् । स्त्री । त्वचि । शु.उ.५.५, प्रा-
 कटिनि । रा.नि.व.६ । [कटुरसे । ह.च. ।

मुखशीधनः । वि । मुखशीधकद्रव्यमाने । पुं ।

मुखशीघ्री (श्न) । पुं । जम्बोरुवले । रा.नि.
 व.११ ।

मुखशीपः । पुं । शक्तास्यतायाम् । निदा. ।

मुखसम्भवम् । स्त्री । पुष्करमुनि । वै.निघ. ।

मुखसिञ्चनमन्त्रः । पुं । पौनविषयस्य मुख-
 सिञ्चनायैजलस्य सन्तपूतकरणमन्त्रे । स्र.प.३.७ ।
 “अं हर हर नीलकण्ठ अमृतं मावय मावय ह-
 रारणं विष्णु यस्य यस्य ह्रीं हारणं हर हर ह्रीं हारणं
 अमृतं मावय मावय हर हर नास्ति विषम् उ-
 च्छिरे ।” अचि.१.स्थान.५.६५. ।

मुखसुरम् । स्त्री । तालसुरायां । ठा.डी । वि-
 का. । अधरास्ते ।

मुखसूची । स्त्री । आसातकवले । वै.निघ. ।

मुखस्त्रावः । पुं । नालायाम् । रा.नि.व.१८ ।
 बालकरीगर्भेष्ट । निदा. ।

मुखामयः । पुं । मुखरोगे । भा. ।

मुखामोदः (दा) । पुं, स्त्री । मन्त्रकीटवले ।
 रा.नि.व.११ । कणशियौ । वै.निघ. ।

मुखार्जकः । पुं । अर्जकहवे । कृ.प.डू.मनी
 शां. । रा.नि.व.१० ।

सुखालुः । पुं । खनासख्यातकन्दशकविशेष । मिष्टे आन् । गुणाः—मिष्टः शीतः पित्तघ्नः रुच्यः वातघ्नः दाहशीघ्रलघ्नाद्यश्च । रा.नि.व.७ ।

सुखास्त्रः । पुं । कर्कटे । कौकुड् । त्रिका ।

सुखिकः । पुं । सुष्ककवले । वै.निघ. ।

सुगृहः । पुं । हरिणविशेष । वै.निघ. । दाह्य-
हृपलिणि । भूरि.प्र. ।

सुचकः । पुं । लांवायाम् । वै.निघ. ।

सुच(सु)कुन्दः । पुं । (Pterospermum suber folium.) खनासख्यातवृक्षे । मू८कुन्द-
कुन्दः शब्दः । रा.मा. कौडिणेऽपि सुचकुन्द इति
ख्यातः । हि.किचन्द । तं खोलगु । उत्. वड-
ला । ता. टडो । गुणाः—कटुः तिक्तः कफका-
मघ्नः कण्टदीपहरः त्वग्दीपशीफघ्नः व्रणपामाघ्नश्च ।
रा.नि.व.१० । पुष्यगुणाः—“सुचकुन्दं शिरोऽर्ति-
जित् ।” राज.५प. । कण्टकमदनै । सु.चि.१८प. ।

सुचिलिन्दः (कः) । पुं । सुचकुन्दवृक्षे ।
तिलकवर्धे । (कः) राजादमवृक्षे । वै.निघ. ।

सुचुकः । पुं । पिचुके, मदनवृक्षभेदे । कंठि-
मशना । प.सु. ।

सुचुटी । स्त्री । अहुलिमोटने । आशूल गट्ट-
कान । श.र. । सुटी । मू८ । हि.च. । [पथे ।

सुचकः । पुं । सुष्ककवले । रा.नि.व.११ । व-

सुञ्जः । पुं । (Saccharum munga.)
खनासख्यातवृक्षविशेष । सुञ्जवृक्षमिति भागीर-
थीतीरे प्रसिद्धः । मू३ । तं मू३गड्ड, अग्निस्फु-
लिङ्ग । स द्विविधः भद्रसुञ्जसुञ्जभेदेन । गुणाः—
शीतवीर्यी मधुररसः कफपित्तघ्नः सहरचादी-
न्नास पावनः मृतघ्नश्च । रा.नि.व.८ । “सुञ्जवयसु
मधुरं त्वरं शिशिरं तथा । दाहलघ्नाविसर्पामसू-
चकश्चाजिरीगाजत् । दोषत्रयहरं हृष्यं मेखला-
सूपयुज्यते ॥” भा. । शरदण्ये । प.सु. ।

सुञ्जकः (जालम्) । पुं, स्त्री । अश्वस्य कृमि-
जन्त्याजिरीगे । “एकेन सुञ्जसाख्यातं बहुभिर्मुञ्ज
जालकं । कृमिभिः पटलान्तःस्थैर्विद्यान्नेवैरुजाह-
नुमिति । प्रथमं तैलवर्णमं द्वितीयं स्कटिकप्रभं ।
रक्ताभश्च तृतीयश्च चतुर्थं तैलमुच्यते । प्रथमं पटलं

साध्यं द्वितीयश्च तथा भवेत् । तृतीयं कृकसाध्यं
स्याच्चतुर्थं नैव सिध्यति ॥” ज.द.३०प. ।

सुञ्जवृक्षम् । स्त्री । सुञ्जे । मू३ । रा.नि.व.८ ।

सुञ्जमकः । पुं । सुञ्जे । मू३ । रा.नि.व.८ ।

सुञ्जमणिः । पुं । पुष्परागमणौ । भा. ।

सुञ्ज(ञ्जा)रम् । स्त्री । शालूककन्दे । श.मा. ।
मृणाले । वै.निघ. ।

सुञ्जवल्लयः । पुं । प्रसावनायै जलरत्नवा-
रविशेषे । सु.सू.४५प. ।

सुञ्जवान् । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६प. ।

सुञ्जातः (कः) । पुं । खनासप्रसिद्धे शीत-
रापयिककन्दविशेषे । ऋक्सुञ्जवृक्षे । एतदभावे
तालमञ्जा शब्दा । वम. सुञ्जाराकन्द । गुणाः—
अतिस्वादुः हृष्यः पित्तानिलघ्नश्च । राज. । सुञ्जात-
पुष्पगुणाः—“सुञ्जातकं परं स्वादु हृष्यं पित्तानि-
लापहं ।” राज.१५प. । सि.यो.अपआ.चि.महापे-
तसहृते । अश्वगन्धाहृते । सु.सू.१६प. कफशमने ।
वनशूरणे ।

सुञ्जातकफलम् । स्त्री । सुञ्जातकबीजे । च.
द.वृष्य.चि.गोधूमाद्यहृते । अभावे तालमञ्जकं दे-
यम् ।

सुण्डः । पुं । स्थाणवृक्षे । मन्त्रके । रा.नि.व.
१८ । स्त्री । सुण्डलीह । रा.नि.व.१३ । कोक्षे ।
रा.नि.व.६ ।

सुण्डक(ज)म् । स्त्री । सुण्डलीह । रा.नि.व.
१३ । पुं (कः) । नापिते । हि.च. ।

सुण्डकिटः । पुं, स्त्री । सुण्डक-भेदे । मण्डुर-
लीह । रा.सा.सं. ।

सुण्डचणकः । पुं । हृदयचणके । वड्ड (छोला) ।
प.सु. । कलाये । रा.नि.व.१६ । [हि.च. ।

सुण्डनम् । स्त्री । वपने, केशस्कन्देन । मू८ । न ।

सुण्डनकः । पुं । श्वेतवटवृक्षे । वै.निघ. ।

सुण्डन(नि)का । स्त्री । (नका) निःशुकस्थू-
लशालिवाथे, सुण्डशाली । उवाटो धान । रा.
नि.व.१६ । (निका) सुखलिकायां । मू८ ।
रा.नि.व.५ ।

सुण्डफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

मुण्डलीहम् । स्त्री । लीहविशेष । तत्र चट्ट-
किट्टकटीरमिति त्रिधा । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डशालिः । पुं । खनामख्यातनिःशुकशा-
लिधान्य । शुकशृणा धान.. (प्रा) धान । सं-
निःशुकशालि । कं वीस्ननु । वम्. वीडके भा-
त । गुणा.—विदीपघ्नः मधुरास्त्री बलप्रदश्च ।
रा.नि.व.१६ ।

मुण्डा (स्या) । स्त्री । महाश्यावणिकायाम् ।
वड्ड शुलकुडि । भूडीरी । रा.नि.व.५ । नी ।
शार्ङ्गधरे महागोलकहरसे ।

मुण्डायसम् । स्त्री । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१२ ।

मुण्डिका । स्त्री । गोरखमुण्डाम् । भूडीरी ।
रा.नि.व.२२ ।

मुण्डितम् । स्त्री । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डितिका (निका, नी) । स्त्री ।
(*Sphaeranthus Indicus*. Syn. *S.*
Hirtus.) मुण्डीर्याम् । भूडीरी, वड्ड शुलकु-
डि । हिं मुण्डो, गोरखमुण्डो । तं वीडसरपुष्प-
दृ. । वम्. ता. कौटक । च.द.सि.यो.र.पि.चि.
खण्डखायलौहे । “व्यमुण्डितिकावलाः ।” गु-
णाः — “मुण्डितिका कटुः पाके वीर्याणां मधुरा
लघुः । मेषा गण्डापचोक्तक्रान्तिमयोन्मिषाण्डुनुत् ।
श्रीपदाकचपम्भारस्त्रीहमेदीगुदातिष्ठत् । महामुण्डो
तु तमुल्या गुणैरुक्ता मर्द्दपिभिः ॥” भा. ।

मुण्डिनी । स्त्री । कम्बूरीरुगे । वै.निघ. ।

मुण्डी । स्त्री । मुण्डितिकायां । भूडीरी । हिं
गोरखमुण्डो । पं.सु. । जटा. । (पपंटीरसे । वै.
निघ.२भ.लघ.वि.नवरत्नराज्यगङ्गे । रस.र.स-
नरी.वि.) । “मुण्डीमूलं दशपलं ॥”

मुण्डीरिका (री) । स्त्री । मुण्डितिकायां ।
भूडीरी । भलम्बुवायाम् । प.सु. । [प.सु.]

मुण्डीवचानुकारकः । पुं । सुतुकन्दहवे ।

मुत् (दा) । स्त्री । हड्डीपथी । रा.नि.व.५ ।

मुत्तौली । स्त्री । मूटिकायाम् । वा.कल्प.१७. ।

मुदिरः । पुं । मेक्रे । उषा. । [११ ।

मुदिरफलः । पुं । विकटकहवे । रा.नि.व.

मुदी । स्त्री । ब्रह्मगाभारीहवे । ज्योत्स्नायाम् ।
वै.निघ. ।

मुद्गः । पुं । (*Phaseolus mungo*.) खना-
मख्यातशमीधान्यमेदं । सुग इति लोके । भृश ।
हिं हारिमुं । सं सुग । कं हस्तयक । तं पेसलु ।
पञ्जा. मूजि । तद्भेदा यथा—“कृष्णमुद्गा महासु-
द्गा गौरा हरितपीतकाः । श्वेता रक्तालु निर्दिष्टा
लघवः पूर्णपूर्वतः । प्रधाना हरितास्तत्र वन्यसु-
द्गालु मुद्गवत् ॥” राज.३७. । सा. गुणाः — “क-
षायमधुरी रुचः श्रितः पाके कटुर्लघुः । विश-
दः श्लेष्मपित्तघ्नः सुहः मृष्टोत्तमी मतः ॥” च.व.
२७७. । “सुद्गी रुचो लघुर्याषी कफपित्तहरी
हिमः । स्वादुरत्यानिनी नेत्रो ज्वरघ्नो वनजस-
था । कृष्णमुद्गी महासुद्गी हरिताः पीतकस्तथा ।
श्वेती रक्तश्च तेषाम् पूर्वः पूर्णो लघुः श्रुतः । सु-
शुतेन पुनः प्रोक्ता हरितः प्रवरी गुणैः । चरका-
दिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः ॥” भा.पू.१भ.
धा.व. । “श्रोतः कषायो मधुरी लघुः स्वात् पे-
तासमुदीषहरः सरश्च । विपाकस्तीक्ष्णो कटुकप्र-
धानो मुद्गस्तथायः कथितोऽतिरस्यः ॥” च.वि.५
अ. । रक्तपित्तं पथ्यः । सि.यो.र.पि.च.खण्डखाय-
लौहे । जलवायसे । हे.च. । [क.क.मद.वि.]

मुद्गदला । स्त्री । मुद्गपर्णो । भृशानी । वि.

मुद्गपर्णी । स्त्री । (*Phaseolus Trilobus*
or *P. Aconitifolius*.) वनमुद्गे । भृशानी ।
हिं माटमुगानी । सं राणमुग । क काहेभरु । तं
पिप्पपेसरचट्टु । सु.पू.३८अ.काकोल्यादिः । वा.
सू.१५अ.जीवन्त्यादिः । “मेदं हि मुद्गमाषपर्णो
च ॥” सा हिधा सामान्या साजरागम्या र्थतः । प.
सु. । गुणाः — “मुद्गपर्णी हिमा रुचा तिका स्वा-
दुश्च प्रकृता । लघुया लतशीघ्रघ्नी वाङ्मयी ज्वर-
दाहनुत् । दीपययहरी लघुो यक्ष्णशर्माऽतिसार-
जित् ॥” भा. । तदयूषगुणाः — “भारण्यमुद्गयू-
षन् हृथो धातुविबन्धनः । रक्तपित्तज्वरतापपित्त-
कृष्णविनाशनः ॥” द्रव्यगु. । [रा.नि.व.१२ ।

मुद्गभुक् (भोजी) । पुं । पीटके । चिका. ।

मुद्गमोदकः । पुं । पक्वान्मेदं । मत्तियूट ।
भृशत नाडू । गुणाः — लघुः शाही विदीपघ्नः
चक्षुष्यः स्वादुः ज्वरघ्नः बन्धः श्रोतलः रुच्यश्च ।

सखाधनविधिः यथा — “सुहृन्नां धूमकीं सम्यक्
गोलयन्निस्सलाङ्गना । कटाहच्छट्टतस्योर्ध्वं भर्त्सरं
स्थापयन्ततः । धूमसीन् द्रवीभूतां प्रविषेत् भर्त्स-
रोपरि । पतन्ति हिन्दवस्तस्मात् तान् सुपकान् स-
सुहरन् । सितापाकेन संयोज्य कृत्यान् युक्तेन सी-
दकान् ॥” भा. ।

सुद्वयूषः । पुं, स्त्री । चतुर्भागाभ्युसाधितसुहरसि ।
भूगर्भे स्थितिः । प.सु. । स च पितृपात्राभ्यधे
वातपितृज्वरं च हितः । सि.यो.पाना.चि. । च.
द.ज्व.चि. । गुणाः — पितृज्वरघ्नः लघुः सत्पापह-
रः शरीरकक्षः रक्तप्रसादनः सैन्धवयुतः सर्वरौ-
गघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । “श्रीतलं सुहरं भीद्वयूषं
पितृविकारजित् । तच्च वातहरं प्रोक्तं ज्वराणां
शमनं परम् ॥” चाचि.१३५ । “सुद्वयूषो लघु-
याहो कफपितृहरो हिमः । स्वादुर्नवीनलह-
रः कुन्दापः शुकवर्धनः । रक्तपितृज्वरहरस्तुवरख-
ट्टिकारकः । सन्निपातज्वरहरो ग्लानिनाशकरः
सूतः ॥” द्रव्य.गु. ।

सुहरः । पुं । स्वनामधेयानि पुष्पवृक्षविशेषे । ग-
काश्रि । गुणाः — सधुरः शीतः सुरभिः सुखदः
पितृप्रकोपघ्नश्च । रा.नि.व.१० । सज्जिकावृक्षे ।
मन्थविशेषे । भीष्टत भाष्ट । कर्मारवले । कौन्-
तभाष्ट । रा.नि.व.११ । स्त्री । सज्जिकापुष्पभेदे ।
भा. ।

सुहरकः । पुं । कर्मारवृक्षे । काश्रि । रा.नि.व.११ । [लि. वै.निच. ।

सुहरफलः । पुं । कर्मारवृक्षे । स्त्री । तत्फ-

सुहलम् । स्त्री । रीहिपल्लवः । रा.नि.व.८ ।

सुद्ववटकः । पुं । सुद्वलवटकः । भूगर्भे वड्डा
गुणाः — भीदो वटो शुक रक्ष्यो वातपितृनाशदो
मतः । श्रेष्ठतः पुष्टिपञ्चकं शुकली वल्लदीत्य-
ष्ट ॥” वै.निच. । [र. । अम. ।

सुद्वष्टः (कः) । पुं । वनसुद्वे । भूगानी । श.

सुहार्द्रवटकः । पुं । वटकविशेषे । आद्याव-
ड्डा । “सुद्विपिष्टीविरचितान् वटकांक्षेलपाचिता-
न् । हस्तेन चर्चयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिचि-
पेत् । श्वटं हिङ्गार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं त-
था । निम्बर्से यवानील युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् ।
सुद्विपिष्टां पचेत्सम्यक् स्यात्स्वामहारकोपरि । त-

स्यात्तु गोलकं कृत्यात् तन्मध्ये पुरण्डिपेत् । तैले
तान् गोलकान् पक्वां क्षयितायां निमज्जयेत् ॥”
गुणाः — “सुहार्द्रकवटीः रक्ष्या लघवी बलकात्-
काः । दौर्पनासर्पणाः पथ्यास्त्रिदोषेषु प्रपुजि-
ताः ॥” भा. । [अ. ।

सुह्रीलुखः । पुं । किञ्चिदृष्टसुद्वे । सु.चि.२९

सुद्र(द्रि)णी । स्त्री । लाचायाम् । रा.नि.व.६ ।

सुद्राशङ्कम् । स्त्री । स्वनामधेयानि खनिजपदार्थाः ।
भूगर्भाश्च । गुणौ — सुह्रीचनम् आवरकश्च ।

सुद्रिका । स्त्री । केदनायें भेदनायेंश्च दशाङ्ग-
लशस्त्रविशेषे । सा च प्रदेशिन्ययपर्वप्रदेशप्रसा-
या कर्त्तरीति कथ्यते । सु.सू.८५. ।

सुनिः । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा.नि.व.-
१० । वकह्वे । अथ कुष्ठ.वि. । “सुनिगुञ्जामुह्री-
पयः ।”

सुनिका । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निच. ।

सुनिखर्जु(र्जू)रिका । स्त्री । श्वेदपिण्डीख-
र्जूरः । रा.नि.व.११ ।

सुनिच्छदः । पुं । सप्तपर्णह्वे । रा.नि.व.१२ ।

सुनितरुः । पुं । रक्तवकह्वे । लाल वकभूजत
शाष्ट । रा.सा. ।

सुनिद्रः (मः) । पुं । श्लोथाकह्वे । प.सु. ।
पृथुशिवश्लोथाकह्वे । वड्ड देशाशाष्ट । रा.
नि.व.८ । अगस्त्यह्वे । वकभूजत शाष्ट । रा.
नि.व.१० । [न । रा. नि.व.१६ ।

सुनिधान्यम् । स्त्री । नीवाश्च । । उड्डिधा-

सुनिनिर्मितः । पुं । डिग्निद्रफलह्वे ।
टोडिश शाष्ट । गुणाः — “डिग्निद्रश्चो कचिकुह्वेदी
पितृश्रेष्ठापहः सूतः । सुशीतो वातली रक्षो सू-
चलश्चाश्मरीहरः ॥” भा.पू.१५.श.व. ।

सुनिपचः । पुं । दमनकह्वे । दना । वै.निच. ।

सुनिपादपः । पुं । वकह्वे । प.सु. ।

सुनिपित्तलम् । स्त्री । ताले । तिका ।

सुनिपुचः (कः) । दमनकह्वे । दना । भा. ।
(कः) खड्गनपविण्णि । तिका । । [शब्द.कल्प. ।

सुनिपुष्पम् । पुं, स्त्री । अगलिष्ठुपे । वकभूजत ।

मुनिपूयः । पुं । पूगवृक्षभेदः । त्रिगुणः ।
त्रिका ।

मुनिप्रियः । पुं । पलिराजशाली । रा.नि.व.
१६ । पिण्डीखञ्जूरवृक्षे । प्रियालवृक्षे । वै.निघ. ।
स्त्री (या) । तिलवासिनीशाली । रा.नि.व.१६ ।

मुनिफलः । पुं । अगस्त्यफलकोषे । दक्ष-
जल (मौलि) । वै.निघ. ।

मुनिभक्त(व्य)म् । स्त्री । देवधान्यं, नीवारधा-
न्यं । उड्डिमान । वै.निघ. । [वकवृक्षे । मे. ।

मुनिभेषजम् । स्त्री । हरीतक्याम् । लहने ।

मुनिभोजनम् । स्त्री । श्यामाकधान्ये । शी-
मा धान । नीवार । वै.निघ. ।

मुनिवरः । पुं । पुच्छरीकवृक्षे । पूञ्जित्य ।
वै.निघ.कास.चि.पर्वटीरसे । [वै.निघ. ।

मुनिवल्गुभः । पुं । प्रियालवृक्षे । प्रियाभाल ।

मुनिवृक्षः । पुं । अगस्त्यवृक्षे । प.सु. ।

मुनिग्रस्तम् । स्त्री । श्वेतदर्भे । वै.निघ. ।

मुनिसुतः । पुं । दमनकवृक्षे । भा. ।

मुनिह्वयः । पुं । समश्लिखलुपे । रा.नि.व.४ ।

मुनीन्द्रः । पुं । अगस्त्यवृक्षे । लोप्रवृक्षे । वै.
निघ. । [सि. ।

मुनीष्टम् । स्त्री । नीवारधान्यं । उड्डिमान । प.

सुमूर्षा । स्त्री । मरणेच्छायां । नि (पुं) । मर-
णोन्मुखे ।

सुरगण्डः । पुं । वरखं । वर्णक । जटा. ।

सुरङ्गिका । स्त्री । मूर्ध्वायाम् । वै.निघ. ।

सुर(र)ङ्गी । स्त्री । लणशिरी । वै.निघ. । र-
क्तपुष्पश्रीभाजनवृक्षे । सु.सू.१६५.शिरीरी.वि. ।
अथ सुरङ्गीवि लज्जणपाठाः, तेन स एवायं । सु.
चि.२३५. । “महीपथसुरङ्गीमूलसिद्धं वा ।” सु.
चि.३५. ।

सुरजफलः । पुं । पथसवृक्षे । त्रिका. ।

सुरलः । पुं । मत्स्याविशेषे । मण्डलनामं । गु-
णाः—हृदयो हृद्य-सन्धद्वेषकरश्च । सु.सू.४६५. ।

सुरा (मांसी) । स्त्री । गुर्जरदेशे स्वनामख्या-

तमश्वद्वये । मृगानां नी । मं सुरा । कं सुरे ।
सि.यी.च.द.यफा.चि.चन्दनादिर्ले । भा.स.१४.
चित्तविश्वमज्ज.चि. । गुणाः—कटुः तिक्ता शीता
काषाया कफपित्तहृत् श्यामरक्तविषदाहृष्यमल्लणाघ्नौ
च । रा.नि.व.१२ । “सुरा तिक्ता हिमा स्वादी
लघ्वी पित्तानिलापहा । ज्वरासृग्भूतरोघौ कृश-
कासविनाशिनी ॥” भा.पू.१४. । “किञ्चित् प्री-
ता सुरा शला मांसी पिङ्गजटाकृतिः ।” भैष. ।

मुर्भिणी । स्त्री । अङ्गारधानिकायाम् । श.च. ।

मुर्भुरः । पुं । तुषाघ्नौ । दृष्टद आञ्जन । मे. ।

मुशटी । स्त्री । श्वेतकङ्को । श्वेत कशू धान ।
ह.च. ।

मुश(प)लिका (ली) । स्त्री । (Circuli-
go orchiooides or hypoxis orchioi-
des.) तालमुष्मीनामकन्दशकं । उल्लभुनी । हिं
सुपली, कालीमुपली, सिया । तै निलतलि ग-
उडलि, नैलताडि । रा.नि.व.७ । र.सा.मं. । श्रा-
व्यायां । वा.उ.३२५. । गुणाः—अज्जभङ्ग अशंसि
प्रमेहं च हित्ता । See तालमुष्मी । गृहसंधि-
कायाम् । श.र. । [निघ. ।

मुश(प)लीकन्दः । पुं । तालमुष्म्याम् । वै.

मुषकः । पुं । मुषिके । वै.निघ. । [टी.रा. ।

मुषा । स्त्री । स्वर्णादिगालनपात्रे । मुष्टि । प.

मुष्कः । पुं । अण्डकोषे । रा.नि.व.१८ । मुष्क-
कवृक्षे । शृङ्गापाकृत । मे. । मांसले । ह.च. ।

मुष्ककः । पुं । (Schrebera swietenioi-
des.) घण्टापाठकवृक्षे । पलाशवृत् पञ्चतवृक्षे ।
शृङ्गापाकृत । हिं सोषा । मं सोखि । कं सोख-
दलाह । तै मीकपुचैह, मुष्कतुमुचैह । भा. ।
वा.सू.१५५. । गुणाः—“मुष्ककः कटुकोऽस्त्वय
रीचनः पाचनः परः । मोहगुण्योदाराश्रीषी हिधा
तुल्यगुणान्वितः ॥” रा.नि.व.११ ।

मुष्ककादिवर्गः । पुं । मुष्ककसूक्ष्मराशौपि-
पलाशधवशिंशपा इति वर्गः । गुणाः—गुणमेहा-
शरीपास्तुमेदाऽशः कफयकृष्टः । वा.सू.१५५. ।

मुष्करः । पुं । महाण्डकोषमनुष्यं । कृत्तुः ।
ह.च. ।

मुष्कशून्यः । पुं । पण्ड । पेशा । श.सा. ।

मुष्टः । पुं, मर्दिते । गठेति । ७३ । "चल
भस्ममुष्टमुष्टे यष्टीमधुकषायि ।" सु.सू. ४१५. ।

मुष्टिः । पुं, स्त्री । चतुर्मुखमुष्टी । मुष्टी । भा.स.
४ भ. कर्णरो. वि. । संवृतपिच्छिताकुलिकरी । "मु
ष्टिर्भवेत् संवृतपिच्छिताकुलावाकुचितोऽर्थे प्रच्छतिः
प्रकीर्तितः ।" रा. नि. व. १८. प. ८. ती. । प.
प्र. १४. । अष्टौ । घण्टापाटलवृत्ति । रु. मा. । र.
सा. सं. गलवि. च. प्रमुष्टरसे ।

मुष्टिकः । पुं । बलिदानयोग्योपकरणविशेषे ।
वा कुमारतन्त्रम् ।

मुष्टित्वयः । पुं । वाचके । विष्का ।

मुष्टिप्रमाणवदरम् । स्त्री । सेवफले । ८२७
इति । भा. ।

मुष्टियोगः । पुं । "उद्भूतमुष्टिनाकाय सगुप्तं
यन्निधापयेत् । तं मुष्टियोगिन्याहुर्विबुधा भिष-
गोश्चराः ॥" इति परिभाषान्तरम् ।

मुष्ठकः । पुं । राजसर्वपे । रु. मा. ।

मुसली । स्त्री । तालमुल्याम् । प. सु. महाभजा-
तकगुडे । गृहयोगायां । टि. टि. टि. । अम. ।

मुस्तः । पुं, स्त्री । सुलके । हारा । सु. कल्प. १५. ।
च. द. पि. ज्व. वि. कलिङ्गादिः । "कलिङ्गं कटुफ-
लं मुस्तम् ।" च. सु. ४५. । कन्दविषमदे । प. सु. ।

मुस्तकः । पुं, स्त्री । (Cyperus rotundus.
Syn. Hexastachyos. Roxb.) खनाम
ख्यातगन्धद्रव्ये । मुष्टा । हिं मोथा । तै तुगमुक्त ।
सकृदुद्भूतविक । ता. कौरय । गुणाः—तिक्तक
पायं शीतं पाचनं पित्तज्वरघ्नं वाङ्मि च । रा. नि.
व. ६ । "अनूपदेशे यज्ज्ञातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते ।"
तथापि तु नागरमुस्तं वरम् । भा. । "विमुस्तं नूत-
नं पुष्टं गन्धार्थं परमं विदुः ।" भैव । (C. Per-
tenuis. Syn. Mariscus cyperus.) ना-
गरमुस्तके । तच्छुद्धिर्यथा—"मुस्तकानु सनाक
चुक्तं काञ्चिके विदिमोवितं । पञ्चपलवर्तयेन स्थि-
द्विमातपशोषितं । गुहाभ्यां सिन्धुमानं भर्जये
शूर्णयेततः । आज्यभाभाजनजलेर्भाषयेदति शुध्य-
ति ॥" भैव. वा. व्या. ८. च. । पुं । स्वावरविषमदे ।
र. मा. ।

मुस्तकादिः । पुं । विषमज्वरे कषायमदे ।

"मुस्तामलकगुडवीविश्वीषधकण्टकारिकाकायः ।
पीतः सकषाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥"
भैव. ज्व. वि. ।

मुस्तादयम् । स्त्री । नागरमुस्तकैवर्तिसुप्तयै ।
च. द. वा. व्या. वि. महाप्रसारणीतैले ।

मुस्ता । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । अम. । वा. सु. १५
५. । "मुस्तावचाधि ।"

मुस्ताकतिः । स्त्री । श्रद्धा । वै निच. ।

मुस्तादः । पुं । शूकरे । अटा. ।

मुस्ताद्यगणः । पुं । मुस्ताद्यष्टादशद्रव्यगणे ।
तत्कृतकषायः सन्निपातज्वरे पित्तोत्तरसन्निपाते च
हितः । "मुस्तपपटकोशीरुद्वेदाकमहीषधम् । वि-
फला धन्वयासच नीली कम्पिलकं विहत् ॥ कि-
राततिककं पाठा बला कटुकोष्ठिणी । मधुकं
पिपलीमूलं मुस्ताद्यगण उच्यते ॥" च. द. सा. ज्व.
वि. । अर्थं मुस्ताद्यष्टादशद्रव्य इति संग्रहान्तरे ।

मुस्ताभम् । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रु. मा. ।

मुहर्तः । पुं । घटिकादये । सु. सु. ५५. ।

मुचकः । पुं । सुककवृत्ते । अक्षयः ।

मुकः । पुं । तन्नामकवातरोगविशेषे । देवा ।
निदानलवणे— "आत्र्य वायुः सकफी धमनीः
शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यवचनान् मुकमिच्छि-
ण्यगद्वदान् ॥" सु. वि. १५. ।

मूढम् । स्त्री । मूर्खायाम् । वि. । कङ्क । छ. च. ।

मूढगर्भः । पुं । गर्भजरोमे । गर्भज्यावादि
श्रेण । "तमेव कदाचिद्विह्वलतम्यमागतमपत्य-
पयमनुप्राप्तमनिवस्थमानमपानवैगुण्यसमीकितं गर्-
भं मूढगर्भेऽभ्याचक्षते ।" स चतुर्विधः—कोलः
प्रतिश्रुतः बीजकः परिच इति केचित् । सुयुतस्तु
अष्टविधमाह । सु. नि. ८५. । सु. शा. । एषां विशे-
षाः स्वस्वपथार्थे खयाः । तस्य निदानं यथा—
"भयाभिघातातीक्ष्णपानाश्रननिषेवणात् । गर्भे
पतति रक्तस्य स्रवणं दर्शनं भवेत् । गर्भेऽभिघा-
तविषमाश्रनपीडितादयैः पक्वं दुमादिव फलं पतति
खण्डेन । मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भे यल्लस्य
यानिजडरादिषु मूढचक्रम् ॥" मानि. ।

मूढिः । स्त्री । मूर्खायाम् । रा. नि. व. १०. ।

मूत्रम् । क्ली । आहारस्य सारहीनमलद्रव । प्र-
सावे । अत्राव, भू९ । रा.नि.व.१८ । “शिराभि-
स्रज्जलं नीतं वस्ती मूत्रत्वमाप्नुयान् ।” शाङ्ग.६७. ।
सा. मूत्रगुणाः—“मूत्रम् अस्मिन्नेन प्रलेपे आस्थापने
निरुहवक्षी विरचनेऽधीभागहरके च ।” च.सू.१
७. । “मूत्रं तीक्ष्णलवणं पित्तकृत्कटुकं खण्ड ।
रक्तं किमुद्रानाहशोथो विषकुष्ठमुत् ।” राज.
३५ । तत्र दश—वीर्यागमेवमहिषगजादीयगर्ह-
भनरनारीमूत्रमेवेन । विशेषाः तत्तत्पथ्याये स्वयाः ।
“गुणवक्षोद्वानाहवातविच्छेदादिषु । मूत्रप्रयो-
गसाध्येषु मूत्रसूत्रान्यथेष्टः ।” रा.नि.व.१३ ।
“जगज्जीवितं मूत्रं पानं श्चं भिषग्वर । आविकं
साहिबज्ञात्रं तैलपाके विधीयते ॥” अत्रि.८७. ।
अप्रमत्तायाः प्रमत्तायाश्च मूत्रगुणाः—“अप्रमत्ताया
घनं मूत्रं प्रमत्ताया द्रवं खण्ड । न किं गुणविशेषः
स्वात्मता पाकवीर्ययोः ॥” अत्रि.८७. । सु.सू.
३८७. शिरो.वि. । मूत्रपरीक्षा—“वातेन पाण्डुरं
मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः । रक्तमेव भवेद्रक्तात् घ
वत् फलिलङ्कात् ॥” भा. ।

मूत्रकच्छम् । क्ली । मूत्ररोधरीगे । मूत्रस्य क-
च्छं सङ्गतं दुःखेन प्रवृत्तौ । वि.र. । तत्राष्टविधं
—वातादिभेदेन चत्वारि, शल्यजपुत्रीपञ्चशकजा-
श्मरीजलाश्च चत्वारि । तस्य निदानं—“व्या-
धामतीक्ष्णोषधकृत्तमद्यप्रसङ्गनिवृत्तपृष्ठयानात् ।
आनूपमस्याध्यशनादजीर्णात् सुभूतकृच्छ्राणि तृष्णा
तथाष्टौ ॥” लक्षणं—“प्रथमलाः स्त्रैः कृपिता नि-
दानैः सर्वेऽथवा कीपसुपेय वक्षी । मूत्रस्य मार्गं
परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छात् ॥”
मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोरर्थं विशेषः—तत्र प्रथमे कृ-
च्छ्रमतिशयितम् ईषद्विषमस्य । द्वितीये विवक्षी
बलवान् कृच्छ्रत्वमप्यमिति । वि.र. ।

मूत्रकोशः । पुं । मूत्राशये । ज.द.२७. ।

मूत्रयन्त्रिः । पुं । मूत्राघातरीगविशेष । लक्षणं
यथा—“मलवैलसुखे । तप्तः स्थिरीऽल्पः सहसा
भवेत् । अश्मरीतुल्यद्वयन्यमूत्रयन्त्रिः स उच्य-
ते ॥” सा.नि. । अश्मर्या पित्तादि कुर्याति अत्र
तु रक्तमेवेति भेदः । वि.र. ।

मूत्रपथः । पुं । अत्रस्य मूत्रसङ्गरीगे । लक्षणं
यथा—“लोकं लोकं सफिषञ्च कृच्छामूत्रं करोति

यः । तस्य वातसमुत्पन्नं विद्यान्मूत्रवहं बुधः ।
दाहीकृत्सयुतः पित्तान्मूत्ररोगः प्रजायते । वाजि-
नः पीतमूत्रस्य अथवा रक्तमूत्रिणः । कफजे मूत्र-
रीगे तु साद्रमूत्रं सपिच्छिलम् ॥” ज.द.४७७. ।

मूत्रजठरः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं
—“मूत्रस्य वेगेऽभिहृते तदुदावर्गहेतुकः । अपा-
नः कृपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् । नाभिरधस्ता-
दाधानं जनयेत्पीत्रवेदनम् । तन्मूत्रजठरं विद्याद-
धीवसिनिरोधजम् ॥” सा.नि. ।

मूत्रदशकम् । क्ली । दशविधमूत्रेषु हस्मि-
षोद्गवाजमहिषघोटकगर्हभमानुषीमानुपजातयेषु ।
“मूत्राणि हस्मिषोद्गोद्गवाजकानां मेषाश्वसभ-
कमानुषमागुषीणाम् । यत्रेन यत्र मिलितानि द-
शति तानि शास्त्रेषु मूत्रदशकाहम् ..... ॥” रा.
नि.व.११ ।

मूत्रदीपः । पुं । प्रमेहरीगे । उदकमेहादी ।
अत्रावेत त्राय । रा.नि.व.२० ।

मूत्रनिरोधः । पुं । मूत्ररोधरीगे । निदा. ।

मूत्रपञ्चकम् । क्ली । पञ्चविधमूत्रेषु । “गवा-
मजानां मधीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम् । मूत्रेण
गर्हभीमाश्च तन्मूत्रं मूत्रपञ्चकम् ॥” रा.नि.व.१२ ।

मूत्रपतनः । पुं । गन्धमाजरे । अकृष्णोक्तः ।
रा.नि.व.१८ ।

मूत्रपथः । पुं । योनी । वै.निघ. ।

मूत्रपुटम् । क्ली । वस्ती, नाभिरधीभागे । हे.च. ।

मूत्रफला । स्त्री । कर्कश्याम् । कीकृष्ट । रा.
नि.व.७ ।

मूत्रबीजकः । पुं । असनउले । वै.निघ. ।

मूत्ररोधः । पुं । मूत्रकृच्छरीगे, मूत्रसङ्गे । रा.
नि.व.२० ।

मूत्रलम् । क्ली । वपुषि । अनी । वि. वसिष्ठो-
धने । श.च. । स्त्री । विभेदिकायाम् । शू.ने ।
रा.नि.व.७ । कर्कटिकायां । त्रिका. ।

मूत्रवहनाडी । स्त्री । या आमाशयादक्षी मू-
त्रं नयति । “पक्षाशयगतस्तत्र नाडी मूत्रवहना-
याः । तपयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ।
मूत्रालाक्षोपलभ्यन्ते सुखान्वासां सहस्रशः । नाडी-
भिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयाज्जरात् ॥” सु.नि.१७. ।

मूत्रवृद्धिः । स्त्री । मूत्रवृद्धिरीगे । लक्षणं—
मूत्रसमारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गण्यते ।
ऽन्वपुणी दृतिरिव क्षुब्धति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषण-
योः शोफं कीपयति करोति च । मा.नि. ।

मूत्रशुक्रम् । स्त्री । मूत्राघातरोगविशेषे । ल-
क्षणं—“मूत्रितस्य स्त्रियं याती वायुना शुक्रमुद्ध-
तम् । स्थानाभ्यातं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ।
भक्षोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥” मा.नि. ।

मूत्रशोधनिका । स्त्री । चिर्मटिकायाम् ।
वमककर्टीविशेषे वै.निघ. ।

मूत्रशोक्ताम् । स्त्री । श्लेष्मजन्ममूत्ररीगे । भा. ।

मूत्र(वात)सङ्घः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य
लक्षणं—“वक्त्रो वाय्वथवा नालं भक्षौ वा यस्य
देहिनः । मूत्रं प्रवर्तं सञ्जतं सरक्तं वा प्रवाह्यतः ।
सर्वेभ्योऽन्यभन्तं सरक्तं वाय्वनोरुजम् । विगुणा-
निलजो व्याधिः स मूत्रोक्तसंज्ञितः ॥” मा.नि. ।

मूत्रसादः । पुं । मूत्राघातभेदे । लक्षणं—
“पितं कफी हावपि वा सहन्तेऽनिलेन चेतु ।
कृच्छामृतं तदा पीतं रक्तं येतं घनं सर्वतु । स
दाहं रोचनाशङ्कनूषणं भवेद्य तत् । शुक्रं सम-
क्षवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥” मा.नि. ।

मूत्रचयः । पुं । मूत्राघातभेदे । “उच्यते क्लान-
तदेहस्य बहिर्भ्योऽपि सनाकतौ । मूत्रचयं सरु-
ग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥” मा.नि. ।

मूत्राघातः । पुं । त्रयोदशविधमूत्ररीघरीगे ।
निदानादि—“जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्र-
योदश । प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकाद-
यः ॥” यथा—वातकुण्डलिका अष्टौ वा वातवलिः
मूत्रातीतः मूत्रजठरः मूत्रोत्सङ्गः मूत्रचयः मूत्रय-
म्यः मूत्रशुक्रम् उष्णवातः मूत्रसादः विड्विघातः
बलिकुण्डलः इति । मा.नि. । सुप्तौ हादश उ-
क्ताः । एषां लक्षणानि स्वरूपयौग्ये द्रष्टव्यानि ।

मूत्रातीतः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणं
—“चिरं धारयती मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते । मिह-
मानस्य मन्दं वा मूत्रातीतं स उच्यते ॥” मा.नि. ।

मूत्राधिक्यम् । स्त्री । श्लेष्मजन्ममूत्रबाहुल्यरीगे ।
भा. । [लिभंवाशयः कृतः । रा.नि.व.१८ ।

मूत्राशयः । पुं । नाभेरधी बलिस्थाने । “व-

मूत्राष्ट(क)म् । स्त्री । “नीऽजाविमहिवाद्या-
नां खरोद्गकरिणां तथा । मूत्राष्टकमिति क्लातं
सर्वशस्त्रेषु सम्यतम् ॥” प.प्र.१ख. । भा.म.१भ.
बाल.चि. ।

मूत्रिका । स्त्री । सन्नकीरुचे । वै.निघ. ।

मूत्रोष्णता । स्त्री । पित्तजन्यमूत्ररीगे । भा. ।

मूर्खः । पुं । वनसुद्धे । माषे । शोषकलाश्र ।
चिका. स्त्री (खा) । मूर्ख्यायाम् । वै.निघ. ।

मूर्च्छनम् (ना) । स्त्री, स्त्री । पारदस्य सं-
स्कारविशेषे । रस.चि.१च. । See पारदः ।

मूर्च्छा । स्त्री । सन्वेधा ज्ञानशून्यतायां, रुपादे-
रज्ञाने । सा पित्ततमोज्ञाता । भा.म.१भ.ज्व.
चि. । “मूर्च्छा दाहो मदस्त्वभा ।” रोगविशेषे ।
मूर्च्छा रोगः । निदानं—“क्षीणस्य बहुदोषस्य
विकल्पाहारसेविनः । वेगघातादभीघातात् क्षीन-
सत्त्वस्य वा पुनः । करणायतनेपृथा बाह्यव्याभ्यन्त-
रेषु च । निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मा-
नवाः । संज्ञावहास्य नाडीषु पिहितान्स्त्रिजानादि-
भिः । तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपीडकत् ।
सुखदुःखव्यपीडाश्च नरः पतति काष्ठवत् ॥ इमीहो
मूर्च्छन्ति तामाहः पट्टिधा सा प्रकीर्तिता । वाता-
दिभिः शोणितेन सद्येन च विधेयं च । षट्स्व-
प्नेतासु पित्तान् प्रभुलं नावतिष्ठते । हृत्पीडा जृम्भ-
णं क्लान्तिः संज्ञानाशो बलचयः । सर्वसां पूर्वे-
रुपाणि यथा स्वं तं विभावयेत्... ॥” मा.नि. ।

मूर्च्छालः । वि. मूर्च्छाशुक्ते । भा. ।

मूर्च्छितः । वि. मूर्च्छाशुक्ते । भा. ।

मूर्च्छिः (मत्) । स्त्री, स्त्री । शरीरे । रा.नि.व.
१८ । लवायाम् । वै.निघ. ।

मूर्धकर्णी (परी) । स्त्री । कवे । हारा ।

मूर्धखोलः । पुं । जलवायाम् । टोका,
पेटक । चिका. ।

मूर्धजः । पुं, स्त्री । केशे । रा.नि.व.१८ । स्त्री

(जा) । बालके । दाजा । भा.म.१भ.चित्तविभस-
ज्व.चि. । “सुरामूर्धजमेधाश्च...” ।

मूर्धपुष्पः । पुं । शरीरपङ्कजे । श.मा. [श.च.]

मूर्धरसः । पुं । अम्रफेने । डाटेलर (रस) ।

मूर्ध्वेष्टमम् । स्त्री । उष्णीषे । पाण्डुरी । छे. च. ।

मूर्धा (व) । पुं । मूलके । रा.नि.व.१८ ।

मूर्ध्वा । स्त्री । (Sansevieria zeylanica. Syn. S. Roxburghiana.) Bow string hemp. खनामख्यतन्त्रे । धनुर्मणीपयोग्या दु-धउड, कदलीसदृशस्यविटपा इधीइ इति च स्त्रीके । सु.सू.१८।१६.च.पित्तशमने । मूला, मूर्धा, मूत्रर, मूलाऽमूर्धा, मूलाऽमूर्धा । छिं चूर्णहार । मं गीनसफण । तै चागचेष्ट, सग, चम । वम. मीरवेस, मुहरसि । ता. मूल । गुणाः—“...स-रा गुहः स्वादुसिक्ता पित्तशमनेष्टुत् । विदीषट् षाष्ट्रदीगकष्टकृष्टज्वरापह् ॥” भा. । मूलं रा-जयन्नाहरम् । मूलोभावे पिप्पलीमूलं । सि.यो. कफजसंशमने ।

मूलम् । स्त्री । पिप्पलीमूलं । पुष्करमूलं । कूड-विद्युत् । रा.नि.व.१ । वै.निघ.वा.व्या.प्रखण्डीला, चि. । वा.उ.५.अ. । तरुमूलं । रा.नि.व.२ । छे-तौ । भा. । कारणं । च.म.१.अ. ।

मूलकम् । स्त्री. पुं । (Raphanus sativus.) Radish. खनामख्यतमूलशकविशेषे । मूला । छिं दा. मूली । मं कं ता. मूलगि । तै मूलगिचेष्ट । मूलकं पञ्चविधं—चाणक्य-गुह्यन-पिष्ट-बाल-गर्जनेन्देन । विशेषासक्तपथ्याधि ह-श्याः । भावमिश्रेण मूलकस्य हिमंभेदः कृतः बालं महश्चेति । कृति मूला ७ अंका मूला । सा. गुणाः—“मूलकं कटुकं श्रेष्ठाणं सेवर्हयति क्षि-म्वधीयलात् ॥” सु.सू.४०.अ. । तीक्ष्णम् उष्णं क-टुकं याहि दीपनम् अर्शोग्महृद्दीगहरं गुह्यं कथं वातघ्नम् । रा.नि.व.७ । खल्लं खासाक्षिपीनसघ्न-म् । शक्यं तत् शीघ्रघ्नं लघुविदीपघ्नम् । तत्पुथं पित्तश्रेष्ठा । फलं वातकफघ्नम् । मद.व.७ । लघु तत्—कटु उष्णं लघु पाचनं रुच्यं विदीपघ्नं खल्लं ज्वरशासघ्नं नासारीगघ्नं कष्टरोगघ्नं नेत्रा-मधहरम् । महत्तत्—क्षौण्णं गुरु विदीपजन-कं । कंहसिद्धं तत् विदीपघ्नम् । तमैलमुणाः तीक्ष्णं लघु उष्णवीर्यं कटु कटुपिपाकं सरं वात-कफकमिकृष्टप्रमेहशरीरोगहरम् । सु.सू.४५.अ. । तत्पथगुणाः—“पाचनं लघु रुच्यंषम् ॥” “पव-

मूलकजं नवम् । कंहसिद्धं विदीपघ्नमसिद्ध-फपित्तम् ॥” भा.पू.१.भ.शा.व. । “मूलकं गुरु विद्युत् तीक्ष्णमांसं विदीपकम् । तदेव कंहपक-संस्कफकहातपित्तजम् ॥” “बालमूलकपत्री तु रीचनी बहिदीपनी ।” राज.१५. । तत्तुल्ययुग्-णाः—“मूलकयूवी हरति खासाखावं मलयदं जूनिं । सदारोचकपीनसकासकफज्याधिनाशन-यापि ॥” द्रव्यगु. । उशीरे । रा.नि.व.१२ । शि-युमूलं । विषभेदे । छे.च. । [ना । वै.निघ. ।

मूलकच्छदः । पुं । कृष्णशिथी । कालं मञ्जि-

मूलकपर्णी । स्त्री । शोभात्रनञ्ज्वे । मूनि । गाह् । र.मा. । [ना । वा.चि.६.अ. ।

मूलकपोता । स्त्री । बालमूलकं । कृति मू-

मूलकपोतिका । स्त्री । अतिबालमूलके । अति कृति मूला । योगर.मध्यन्तरे । गुणाः—कटुतिक्तरसा उष्णवीर्या लघुपाका । प्रभावश्च सर्वदीपघ्नता कचिजनकता च । “सर्वदीपघ्नरा लघु कण्ठा मूलकपोतिका ॥” सु.सू.४६.अ. । चाणक्यमूलके । वै.निघ. । [वा.चि. । भा. ।

मूलकबीजम् । स्त्री । मूलकशये । मूलात्र

मूलकमूला । स्त्री । लीरीशब्दे । प.मु. । खोरकाकील्याम् । वै.निघ. ।

मूलकर्कटी । स्त्री । कृष्णीदम्बर । वै.निघ. ।

मूलकविषम् । स्त्री । कन्दविषभेदे । सु.काय. १.अ. ।

मूलकशाकः । पुं । मूलकपत्रे ।

मूलकचारः । पुं । शुक्लमूलकशारे । च.द. यश्वि.चि. । [व.द. ।

मूलयन्त्रिः । स्त्री । बन्तिदृष्ट्याम् । रा.नि.

मूलजः । चि. यो मूलादुत्पद्यते । यथा पद्मा-दिकम् । छे.च. । स्त्री । चार्दके । आशु । रा. नि.व.६ । [मूलं । रा.नि.व.१८ ।

मूलजिह्वा । स्त्री । मूत्रजिह्वाभीर्वाभिजिह्वा-

मूलपर्णी । स्त्री । मल्लुकपर्ण्याम् । शुलकुण्डि । प.म. । [रा.नि.व.६ ।

मूलपुष्करम् । स्त्री । पुष्करमूलं । कूडुलम् ।

मूलपीता । स्त्री । मालवे प्रसिद्धायां पीतिका-

यां । मं मालविरलि । कं तोटदवसलि । गुणाः
—विदीपघ्नी इत्या बल्ला लघुः बलपुष्टिकरौ क
च्या जटरानलदीपनी च । रा.नि.व.७ । चाराम-
वल्कितायां । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

मूलफलः (ला) । पुं, स्त्री । पनसववे । वै.

मूलफलदः । पुं । पनसववे । कौठिल गौड ।
रा.नि.व.११ ।

मूलरसः । पुं । भीरुलतायां । र.मा. ।

मूलविरचनम् । स्त्री । लहतादिशिफारूपये-
ष्टविरचने । तदुक्तं—“सप्तला शङ्खिनी दन्ती द्रव-
न्ती गिरिकर्णिका । लहत्यामीदकीर्या च प्रकी-
र्या चौरिणी तथा । कृगलाङ्गी गवाची च क
चातो गिरिकर्णिका । मयूरविदला चैव भवेन्मू-
लविरचनम् ॥”-वा.चि.६५. ।

मूलविषम् । स्त्री । स्यावरविषाशयकरवीरा-
दी । गुणाः—उद्वेष्टनं भीहकरं प्रलापजनकम् ।
भा.स.४भ.विष.चि. । क्रीतकाश्चसारगुञ्जासुगन्ध-
गौरककरघाटविमुक्तिलाविजयानीति चष्टौ मूल
विषाणि । “उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापी भीह एव
च ।” सू.कल्प.२५. । [व.१ ।

मूलवीरम् । स्त्री । पुष्करमूले । कूड । मद.

मूलवृक्षः । पुं । शाकलिहवे । निमूल गौड ।
रा.नि.व.८ ।

मूलयाकः । पुं । मूलप्रधानशाके । शरणादी ।
तं च शरणगुणाः । राज.१५. ।

मूलग्रो(मा)धनः । पुं । पुण्डरीकववे । शु-
ष्विधेय । वै.निघ. ।

मूला (ली) । स्त्री । गृहगोधिकयां । त्रिका ।
अतावद्यां । रा.नि.व.४ । [यमितस्थाने । तत्त्वम् ।

मूलाधारः । पुं । गुञ्जलिङ्गयोर्मध्यं अङ्गुलिह-

मूलाहम् । स्त्री । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ ।

मूलिका । स्त्री । मूलके । मूलसमूहे । मूलौष-
धी । रस.र.रसशोधने । चौरिकायाम् । वै.निघ. ।

मूलिकामूलम् । स्त्री । चौरिकामूले । वै.
निघ.२भ.सञ्ज्व.चि. ।

मूलिनीवर्गः । पुं । प्रयोगे प्रशस्तमूलानामु-
द्भिदां षोडशमये । “इतिदन्ती (नागदन्ती) हैम

वती (श्वेतवचा) श्यामा चिह्नदधोगुडा । सप्तला
श्वेतश्यामा च प्रत्यक्षयेणी गवाक्ष्यपि । व्योतिप्रती
च विम्बी च शृणुपुष्पी विषाणिका । अश्वगन्धा द-
वन्ती च चौरिणी चाथ षोडश ॥” एषु शृणुपुष्पी
हैमवती विम्बी च कर्दने । श्वेता व्योतिप्रती च
शैर्वविरचने । शिष्टा ११ विरचने योज्याः । च.
स.१५. । श्यामा श्यामाचिह्नम् । अषोगुडा हृद्दा-
रके । श्वेतनामा श्वेतापराजिता । प्रत्यक्षयेणी मुख-
कपर्णी । गवाची गोडुम्बा । व्योतिप्रती लताफट-
की । शृणुपुष्पी घण्टरवा । विषाणिका मेषशङ्खी ।

मूलैरम् । स्त्री, पुं । जटामांसां । लघा. ।

मूश(ष)ली । स्त्री । तालमूल्यां । वै.निघ. ।

मूषकः । पुं । तरुमूषिके । तैजसावर्चसां । श.
र. ।

मूष(षि)ककर्णी (पर्णिका) । स्त्री । चा-
खकर्णीलतायां । मूषाकां । द्रवत्वां । रा.नि.
व.१५. । [नि.व.४ ।

मूषकमारी । स्त्री । युतश्रेणीलतायाम् । रा.

मूषकयुग्मम् । स्त्री । जम्बदीयमूषाकर्णद्वये ।
वै.निघ. शीतज्व.चि. तालकादिशोतारिरसं ।

मूषकशत्रुः । पुं । विज्ञाने । वै.निघ. ।

मूषकश्र(या)वणी । स्त्री । मूषिककर्णायाम् ।
मूषाकां । वै.निघ. ।

मूष(षि)का । स्त्री । आखकर्णायाम् । हेन्मूत-
कां । र.मा. । मूषिकायाम् । श.र. ।

मूषकाह्वया (ह्वा) । स्त्री । मूषिकमायाम् ।
हेन्मूतमात्रौ । आखकर्णायाम् । मूषाकां । दन्ती-
ह्वये । वै.निघ. ।

मूषा । स्त्री । गीतुरह्वये । वै.निघ. ।

मूषाक(प)र्णी । स्त्री । (Salvinia cucu-
lata.) आखकर्ण्यां । मूषाकां । श.र. ।

मूषातुल्यम् । स्त्री । नीलतुल्यके । नील तूँडि-
यां । हं.च. ।

मूषिकः । पुं । विलिश्यजन्तुविशेषे । हेन्मूत ।
तन्मांसगुणाः—गर्हितं मान्यकरं गुरु दुर्ज्वरम् ।
रा.नि.व.१७ । “खिग्वी बलकरः शुक्रवर्द्धनी मधुरी
लघुः । दुर्नामकमिदोषघ्नी वातहारौ च मूषिकः ॥”

चवि.१.७. । ते अष्टादशधा यथा—लालनः पु-
नकः कृष्णः हंसिरः चिकिरस्तथा । कुकूदरीऽलस
श्वेव कषायदशनीऽपि च । कुलिङ्गयानितयैव च
पलः कपिलस्तथा । कीकिलीऽरुणसंज्ञश्च महाक-
ण्तस्योदुरः । श्वेतेन मङ्गता साहं कपिलिनाखुना
तथा । सूषिकश्च कपोताख्यस्तथैवाष्टादश स्मृताः ॥
सू.कल्प.६.७. । “लालनश्चपलः पुत्री हंसिरधिकि-
रीऽजिरः । कषायदन्तः कुलकः कीकिलः कपि-
लीऽसितः । अरुणः श्वलः श्वेतः कपोतः पलि-
तोदुरः । कुकूदरी रसालाख्यः दशष्टौ श्वेति
सुपकाः ॥” वा.च.१.८.७. ।

सूषिकक(प)र्णी । स्त्री । आसुरकर्णीलतायां ।
हेमूतकाणि नडा । अम. ।

सूषिकतैलम् । स्त्री । धोनिकन्दे तैलम् । ति-
लतैलं ४ श. सूषिकमांसं १ श. खण्डशः कृत्वा
तैलं पक्तायं, मांसं द्रवीभूते तैलसिद्धिः भवति ।
सा.श्री. । [१७. ।

सूषिकरुहा । स्त्री । सूषिकलोमि । सू.कल्प.

सूषिका । स्त्री । कृष्णदलीचुपे । काल मृष्टौ ।
र.मा. । आसुरपथी । हेमूतकाणि पानि । प.
मु. ५ गीहुरके । वै.निघ. । निर्विषजलीकायाम् ।
निर्विष औक । सु.म.१.२७. ।

सूषिकायतैलम् । स्त्री । गुदभंशे तैलम् ।
पाठः—“सूषिकामांसकण्डवं दशमूलं पलान्मृतं ।
विषकं द्विपलञ्चाव कायषाष्टगुणैऽश्वसि । पादाव-
शेषकण्डवं तैलं पात्रं पयः समं । जीवनीयेषु
तथादिः पचिन्मृषाभिना भिषक् । अभ्यङ्गाश्नाशयत्याय
गुदभंशं सुदारुणम् ॥” काश—सूषिकश्रीः ८
प. दशमूल अष्टौ ८ ५ प. छिन्नामूल २ प. ।
कक—औदनीयशय गणिता देवनेन मिकि ।

सूषिकारातिः । पुं । विडाली । रा.नि.व.
१६. ।

सूषिकारिः । पुं । सूषिकव्रीधविशेषे । उ-
न्दिरमारी इति पद्मिदेशे ख्यातः । गुणाः—
“सूषिकारिस्तु कटुकी नेत्राशुविषापह्ना । व्रण-
दाय नेत्ररोगं नाशयदति च स्मृतम् ॥” वै.निघ. ।

सूषिकाह्वयः । पुं । आसुरकर्णी । हेमूतकाणि
पानि । द्रवत्वां । रा.नि.व.४.५. ।

सूषी (का) । स्त्री । सूषिके । वृषदुन्दर ।
गणेश्वर हेमूत । रा.नि.व.१६. ।

सूषीकः । पुं । सूषिके । श.र. ।

सूषीककर्णी । स्त्री । आसुरकर्णीम् । हेमूत-
काणि । श.र. ।

सृगः । पुं । पशुमात्रे । ते च हरिणादयः । ते
तु द्रुतविलम्बितमवगतिभेदेन विधा, तथाप्रयस्या-
नभेदेनापि विलस्यलज्जलाप्रयत्नेन विविधाः भव-
न्ति । पुनश्च ते प्रसङ्गप्रवृत्तिभेदेन विभेदाः,
स्वभावतोऽपि त्रयो भेदास्तोषामुक्ताः । एवं सृगज-
तयो नवधा । तेषां लक्षणादिकं स्वस्वपथ्याये स्म-
र्यम् । शशहरिणादयः स्वयं द्रुतगमनाद्रुतसंज्ञ-
काः । तथा तदुदितमांसञ्च पथ्यं बन्धं लघु बौध्य-
मदप्रदञ्च । तथा गजखड्गसृगादयः स्वभावतो वि-
लम्बितगतयः इति तथासंज्ञाः । तदुक्तं मांसञ्च
पिच्छिलं कफकासवातघ्नं गुरु च । सारसहस्र-
लाकाचककौचादयो जलप्रवनात् म्रयसंज्ञकाः ।
तन्मांसं गुरुणं बलदञ्च । “यच्च स्थिता ये गति-
तोऽपि देशादन्वच याता सृगपलिसृग्याः । स्वस्ती-
चितस्थानविवर्त्तनेन मांसोऽपि तेषां गुणपर्ययाः
स्युः ॥” रा.नि.व.१७. । सृगनाभौ । मार्गशीर्षे मा-
सि । अ.टी.भ. ।

सृगखुरी । स्त्री । हरिणखुरे । वै.निघ. ।

सृगगन्धा । स्त्री । मुद्गपण्यां । वै.निघ. ।

सृगगामिनी । स्त्री । विडाल्यां । रा.नि.व.
६. । [राज. रा.नि.व.१२. ।

सृगघञ्जम् । स्त्री । जवादिगन्धद्रव्यं, गन्ध-

सृगचिर्भिटा । स्त्री । सधुचिर्भिटायां । गधु-
कृष्टौ । वै.निघ. । [श.मा. ।

सृगचेटकः । पुं । गन्धसज्जारे । वाटोऽम् ।

सृगजरसः । पुं । रक्तपिप्ताधिकारे रसः ।
“सृतं मृतं सृतं तीक्ष्णं तृण्यं वासाद्रुद्वेदिनं । मर्दितं
मांसमावन्तु भक्षयेन्मृगजं रसं ॥” रस.र. ।

सृगजहुः । पुं । हरिणबालके । वै.निघ. ।

सृगजा । स्त्री । कस्तूर्याः सृगनाभि । वै.निघ. ।

सृगजृम्भः । पुं । अथवा वातव्याधिवर्णने ।
लक्षणं यथा ‘सृगरीनी यदा बाणौ जृम्भाभज्जु

जायते.सृङ्गः । सृगजम् तदा तस्य व्याधिं समुप-
लभयेत् ॥” ज.द.५५५. ॥

सृगदंशकः । पुं । कुकुरे । अम. ।

सृगधूर्तकः । पुं । शृगाले । रा.नि.व.१६ ।

सृगनाभिः (जा) । पुं, स्त्री । कलूर्याम् ।
शृगनाभि । रा.नि.व.१२ । See कलूरी ।

सृगनाभ्याद्यवलेहः । पुं । स्वरमदे हितः ।
सृगनाभिः सूक्ष्मा लवङ्गं वंशलोचना समा घृतम-
धुम्यां लेहः । शृगनाभि, छेष्टि एगोष्ठि, लवङ्ग,
वन्शलोचन मगताग्रे वृत्तं ७ मधुरं महितं
अवलेहं करिष्ये । भा. ।

सृगपतिः । पुं । सिंह । रा.न.व.१८ ।

सृगपालिका । स्त्री । कलूरीसृगे । वै.निघ. ।

सृगप्रियम् । स्त्री । मृत्पात्राख्ये, पर्वतद-
शे । गुणाः—वर्णं कथं पुष्टिकरं पयस्वित्तम् ।
रा.नि.व.८ । स्त्री (या) । जलकदल्यां । प.सु. ।

सृगभक्षा । स्त्री । जटामांसां । रा.नि.व.११ ।
इन्द्रवाक्यां । त्राशान्गना । वै.निघ. ।

सृगभोजनी । स्त्री । विशालायां । त्राशान्-
गना । सु.चि.१७७. ।

सृगमदः (दा) । पुं, स्त्री । कलूर्यां । शृग-
नाभि । रा.नि.व.१२ । [रा.नि.व.१० ।

सृगमदवासा । स्त्री । कलूरीमञ्जिकायाम् ।

सृगमाहकः (का) । पुं, स्त्री । कलूरीम-
ने । लब्धोदरसृगे । च.म.१५५. । गुणाः—“शी-
तासृक्पित्तशमनी विधेया सृगमाहका ।” सु.सु.
४६५. ।

सृगमालारसः । पुं । प्रमेहापिकारी रसः ।
“मादतं चपुषं शेषं सुदृग्ं सृगशृङ्गकं । कार्पास-
वीजमन्ना च तुल्यमङ्गीजीवकम् । पेषयेन्महि-
षीतकीः दिनेकं वटकीकृतं । माषहयं सदा खादे-
न्मृगमालाप्रमेहजित् । अलपाठाभयादावर्षाकषाय-
मनुपानकम् ॥” रस.र. ।

सृगयुः । पुं । शृगाले । मे. ।

सृगरसा । स्त्री । महावलायां । रा.नि.व.४ ।

सृगराजः (ट) । पुं । सिंह । श.र. ।

सृगराटिका । स्त्री । जीवक्यां । रा.नि.व.४ ।

सृगरिपुः । पुं । सिंह । रा.नि.व.१६ ।

सृगरोगः । पुं । सृगज्वरे । गज.वै. । सू-
र्यपद्मजनके साहायिकाश्वरीगविशेषे । लघुष-
—‘नासासम्मानसंयुक्ता जायते सूर्यपद्मः । नि-
तं घासाभिलाषौ च ह्रियते बलमांसयोः ॥ सृग-
रोगः स विख्यातो व्याधिः कटचिकित्सितः । व-
ष्णासाभ्यन्तरे वायु परलीकमयति च ॥ बहुदु-
खी भवेदश्वी सृगरोगप्रपीडितः । यावदुद्धमते
जन्तुसावत् कुर्यात्प्रतिक्रियाम् ॥” ज.द.२६५. ।
‘सन्नासी चैव यः पूर्वं पुनः स्वस्थो सृगभवेत् ।
प्रसिद्धाङ्गस्य तस्याय सृगरोगं समादिशेत् ॥” ज.
द.५५५. । [च. ।

सृगलण्डिका । स्त्री । फलविशेषे । च.म.२३

सृगलोमजम् । स्त्री । राङ्गवे । पञ्चमेन
कापडं । अम. ।

सृगवज्रभः । पुं । कुन्दकृत्ये । रा.नि.व.८ ।

सृगशृङ्गम् । स्त्री । Hart's horn. हरिष-
शृङ्गे । हरिणेश्वर निः । एतज्जम् शृङ्गे विकस्य-
सादी शृङ्गम् ।

सृगचीरम् । स्त्री । सृगीदुग्धे । व्याक. ।

सृगा । स्त्री । महावलायां । रा.नि.व.४ ।

सृगाङ्गः । पुं । कर्पूरे । अम. ।

सृगाङ्ग(ङ्ग)जः । पुं । कलूर्याम् । र.सा.सं.
वृहज्ज्वाभणिरसः । [व.२२ ।

सृगाङ्गमुकुटाहः । पुं । “ह्रीं । रा.नि.

सृगाङ्गरसः । पुं । राजयक्षाधिकारी रसः ।

“स्याद्रसेन समं हेम मीतकं दिगुणभवेत् । ग-
न्धकसु सममेन रसपादसु ङ्कणः । सर्वं तद्धी-
लकाहला काञ्चिकेन विशेषयेत् । भास्वै लवणपू-
र्णैश्च पचेद्यामचतुष्टयं । सृगाङ्गसंश्लो ज्ञेयो री-
गराजनिज्जलनः । रसस्य भक्षना हेम भक्षीकृत्य
प्रयोजयेत् । गुल्माचतुष्टयस्यास्य मरिचैः सवर्धेद्विष-
कः । पिप्पलीदशकैर्वापि मधुना लिहयेद्बुधः । पण्यं
सुलघुमांसिनः प्रायशोऽस्य प्रयोजयेत् ॥” पारि. २
ते. श्वे.तत्र २ ते. शू.तत्र २ ते. श्वे. ग-
ङ्क २ ते. मोहांगी २ भांवा एकत्र की-

জিত্তে পেশণ করিলা গোলক করিবে। শুক
হইলে মুণ্ডাভাস্তরে পুরিয়া লবণযজ্ঞ পাক
করিবে। মেঘ। স্বল্যং যথা—“রসমধ্য হিমমধ্য
তুল্যং মুগাভয়ং হযং। পূর্ববদনুপানেন মুগাভীভ্য-
ক্কায়াপহঃ। ছাগদুগ্ধানুপানেন দধিরক্তাদিমাচ-
যা॥” রস.চি.২৮।

মুগাঙ্গজা। স্ত্রী। মুগনাভী। র.সা.সং.৪৬-
জ্বরচূড়ামণিরসে। মধুচিৰ্ভটিকায়াম্। ইন্দ্র-
বাক্ষীলতায়াম্। বৈ.নিচ.। [নিচ.।

মুগাজিনম্। ক্রী। কৃষ্ণমুগচৰ্ম্মণি। বৈ.

মুগাণ্ডজঃ (জা)। পুং. স্ত্রী। কলুয়্যাম্।
মৃগগাভি। রা.নি.৮.১২।

মুগাত্ (দনঃ)। পুং। সিংহে। তরচী।
ভে.লা, নেকড়ে, চৌতা বাঘ। রা.নি.৮.১৫।

মুগাদনী। স্ত্রী। মহাবল্যায়াম্। গৌরিক-
চাকুনিয়া। রা.নি.৮.৪। ইন্দ্রবাক্ষীলতায়াম্।
রাশালম্ণা। রা.নি.৮.২। সু.চি.২৮। ভা.ম.
৪৮.কন্দ.৮.৮। “মুগাদন্যাস্থী মূলানি।” গৌ-
রচীমূল। গৌরিকচাকুনিয়ার মূল। কৃষ্ণ.চি.
কন্দর্পসারতৈল।

মুগান্তকঃ। পুং। চিত্রকব্যাগ্রি। রা.নি.৮.১৫।

মুগারাতিঃ। পুং। ককুরি। শ.মা.।

মুগারিঃ। পুং। রক্তশিখী। রা.নি.৮.৩। সিংহে।
ব্যাগ্রি। ককুরি। রা.নি.৮.১৫।

মুগাশী। স্ত্রী। মহাশিম্বায়াম্। রশ্মীকলায়।
প.মু.। মহেন্দ্রবাক্ষীলতায়াং। শাকলি। অমৃত-
ফলায়াং। বৈ.নিচ.।

মুগী। স্ত্রী। কলুরিকায়াম্। বৈ.নিচ.। পৌ-
তবর্ণসিন্দীদ্রবরাটকমদে। রা.নি.৮.১১। মুগ-
লিয়াং। দুগ্ধমুণাঃ—ছাগীদুগ্ধগুণতুল্যম্। ভা.।
শপেক্ষাররৌষে।

মুগেন্দ্রঃ। পুং। সিংহে। শ.ম.।

মুগেন্দ্রকুটিলোদ্রুতম্। ক্রী। সিংহদংশনজ-
ন্যবিশে। র.সা.সং.২৮.৪।

মুগেন্দ্রচটকঃ। পুং। মুগয়াদচম্মেনপশিষি।
বাংগাশী। জটা.।

মুগেন্দ্রাণী। স্ত্রী। বকুচি। রা.নি.৮.৪।

মুগে(গে)জ্বাকঃ। স্ত্রী। শ্বেন্দ্রবাক্ষীলতায়াং।

শ্বেতরাশালম্ণা। প.মু.। সু.সং.২৮.৮। মুগাঃ—
ফলং দুর্জরং। গুরু মন্দাশ্রিকরং রক্তপিত্তহরম্।
রা.নি.৮.৩। শ্বেন্দ্রহরিকমদে, মুগাশ্রয়জাতীয়ম্ণে।
সু.সং.৪৬.৮। মহেন্দ্রবাক্ষীলতায়াং। বড় রাশা-
লম্ণা। সিংহী ইন্দ্রবাক্ষী। ভা.ম.৪৮.মুক্ত-
নিত্যচি.। [গাছ। রা.নি.৮.১০।

মুগেষ্টঃ। পুং। সুব্রহ্মপুত্রবে। গুরুরাজ কুলের

মুগেচনা। স্ত্রী। মধুচিৰ্ভটিকায়াম্। মধু-
কুটী। রা.নি.৮.৩।

মুঙ্কণম্। ক্রী। দুগ্ধসরে। তৈলৈ। ব্যাক.।

মুড়ঙ্কণঃ। পুং। মালকৈ। চণা.।

মুড়ীকঃ। পুং। হরিশে। ব্যাক.।

মুণালম্। ক্রী.পুং। কশীরি। গন্ধাবর্ণা। রা.
নি.৮.১২। চ.দ.মধুকাদী। শ্বে.২.স্বা.২৮.৮।
মেঘ.। বীরশমূলৈ। দেবীর মূল। প.মু.। ঘন-
চন্দ্রাদিপিচনে। সি.যৌ.বা.পি.জ.চি.। “পা-
ঠৌদীষ্মণালৈলু।” চ.দ.বা.পি.জ.চি.। “পঙ্ক-
ষকং মণালম্।” চ.দ.বা.ব্য.এলাদিতৈলৈ। ক-
মলদঙ্কে। পটোত্র উঁটি। মং কমলতন্তু। তৈ
তামরতুণ্ড, তামরতৌষি। সু.চি.১২.৮.। মুণাঃ—
শ্রীতলং তিত্তং কণাযং পিত্তদাহহ্রং মূষককর্ণং রক্ত-
বানিগ্রম্। চ.দ.বা.ব্য.অদগম্যাদিতৈলৈ।

মুণালকণ্ডঃ। পুং। জলচরপরিবিশিষ্টে।
চ.মু.২০.৮.। [পু.১ম.।

মুণালমূলম্। ক্রী। পদ্মকন্ডে। শ.র.। ভা.

মুণালাদ্যতৈলম্। ক্রী। বাতরকৈ তৈলম্।
তিলতৈলং ৪ শ.। কল্কঃ—মুণালাস্ উত্থলং পদ্ম-
কন্ডে। অনন্য জীবনং কুড়মং চন্দ্রনবয়ং কিরাতি-
তং পদ্মবীজং কণরকং পটোলপত্রং কটুকী দ্রাক্ষা
শরমূলং চেত্রপটৌ বাসাসূলং প্র. ৪তী. দুগ্ধং ৮শ.।
টেল ৪ শ.। মুগান, উৎপল, শাকুক, অন-
লমূল, বালা, কুড়ম, চন্দ্রনবয়, চিত্রভা, প-
দ্মবীজ, কেশন, পটোলপত্র, কটুকী, দ্রাক্ষা-
লভা, শরমূল, ক্ষেত্রপাণ্ডা, বাতরকাল প্র-
ভেত্যে ৪ ভা.। ৫৪ ৮ শ.। ভা.।

মুণালিনী। স্ত্রী। কমলদঙ্কে। মণালৈ।
রা.নি.৮.১০। পশিষ্যাং। জটা.।

মৃণালী । স্ত্রী । মৃণালী । পুং (ইন্) । লাম
জকে, বীরেশমূলী । রা.নি.ব.১০ ।

মৃগমক : । পুং । পাণাণি । বিকা. ।

মৃতকম । স্ত্রী । শরৈঃ । চ.ব. ।

মৃতকান্তক : । পুং । মৃগালি । হারা. ।

মৃতজীব : । পুং । তিলকচূপে । তিল গাছ ।
রা.নি.ব.১০ ।

মৃতজীবনী । স্ত্রী । } দুষ্কিকায়াম্ । থি-
মৃতজীবী (ইন্) । পুং । } কহে । বৈ.নি.ব. ।

মৃতমস্তু : । পুং । মৃগালি । বিকা. ।

মৃতবক্ষা । স্ত্রী । মৃতসন্ততিকায়াম্ । লুপ্তং
যথা—“গর্ভসম্ভাবনামাং বা পক্ষ্যাক্ষাস্তবক্ষ-
রাত্ । স্মিতেন দ্বিবিবর্ধা যস্তাঃ সা মৃতবক্ষ-
কা ॥” প্রয়োগা.মৃতবক্ষা.বি. ।

মৃতসঞ্জীবনরস : । পুং । অতীসারাবিকা-
র রস : । পাঠ—“শুভ্রসূত সমজ্ঞত্বং মৃতপাদে বিধি
চিপেত্ । সর্বতুল্যং মৃতদ্বাৰ্জং মর্দয়ে ধূলুরজ্জবৈ ।
সপাণ্যায় দ্রবৈয়াম্ কষায়ণায় ভাবয়েত্ । ধাত্বী
স্মৃতিবিধাসুসাম্যগ্ৰহীতালকজীরকং । যমানীধাত-
কৌ গুণী পাঠা পথ্য কণাশ্বিতা কুটজস্য ত্বচা
বীজজপিত্বং দাড়িমং তিসা : । প্রত্যেকং ত্রয়মাব-
স্থাৎ কাম্বিকং কথিতং জলৈঃ । কক্ষাস্তুর্যুণে তীর্থ
কাথ্যং পাদবিশেষিতং । অনেন ত্রিদিনং ভাব্যং পূ-
র্জ্বীকৃতং মর্দিতং রসং । বৃদ্ধা তদ্বালুকায়কং লুপ্তং মৃ-
দ্বয়না পথিতং । মৃতসঞ্জীবনী নামা রসৌ গুণ্যচ-
তুত্বং । দাতব্যমনুপানেন চাসাধ্যমপি সাধয়েত্ ।
নাগরাসিবিধা সুস্না দেবদারুচাক্ষাণা : । যমানী
বালকং ধান্যং কুটজস্য ত্বচাভয়া । ধাতকীন্দ্রযবা-
বিল্পপাঠামীচরসং সমং । স্মৃণিতং মধুনা লিঙ্গমনু-
পানং সুস্বাদকম্ ॥” রস.র. । রস.বি. ।

মৃতসঞ্জীবনী (সরা) । স্ত্রী । বাজীকর-
ষাধিকারী । নূতনগুড় : ১০০ প. বজুলতক বদ-
রলক পূর্ণকলং প্র. ১৫ প. লৌহ ৪ প. আর্দ্রক ২
প. বার ১৫৪ শ. । হৃষ্ণিকায়া প্রথমং গুড় গা-
লয়িত্বা অথ আর্দ্রকং বজুলত্বং যথাক্রমং সন্ধ্যা-
য়া তদনু পূর্ণং লৌহঞ্চ প্রলিখ্য হৃষ্ণিকাসুস্বমব-
ধ্য চ ২০ দিনং স্থাপ্যম্ । তন্ হৃষ্ণিকায়া আ-
শ্রীতময়ক্ণে সন্ধ্যায় মন্দতাপেন যদা ইষসতং

ভবেত্ তদা তব পূর্ণম্ । এলবালুকং দেবদারু লুব্রকং
পল্লকাঠং বীরেশমূলং রক্তচন্দনং শুল্কা যমানী
মরিচং জীরকঞ্চ জটামাংসী শটী লব্ধ জাতোক-
লম্ এলা সুস্না সৈথিকা চন্দনং মৈথশ্শটী চ প্র. ৪
তৌ একত্র কুটয়িত্বা যন্তমধ্যে প্রলিখ্য তন্মূলমব-
ধ্য চ যথাবিধি সুরাসাম্যোতয়েত্ । নূতন শুভ্র
১০০ প. বাবলাছাল, কুলছাল, শুপারি প্র-
ত্যেকে ১৬ প. লৌহকাঠ ৪ প. আদা ২
প. বারি ১৫৪ শ. । হাড়িতে অগ্রে শুভ্র শু-
লিয়া তাহার পর আদা, বাবলাছাল যথা-
ক্রমে মিশাইয়া শুপারি ও লৌহ দিয়া পা-
ত্রের মুখ বন্ধ করিয়া ২০ দিন রাখিবে । ২০
দিনের পর চোয়াই যন্ত্রে ভরিয়া মন্ম মন্ম
তাপে তণ্ডু হইলে, তাহাতে শুপারি, এল-
বালুক, দেবদারু, লবঙ্গ, পল্লকাঠ, বেগার
মূল, রক্তচন্দন, শুলকা, যমানী, মরিচ, জী-
রা, কৃষ্ণজীরা, জটামাংসী, শটী, শুভ্রক, ক-
জিরফল, এলাইচ, মুতা, মেতি, চন্দন, মেড়াশিঙে প্রত্যেকে ৪ তো. একত্র কুটিয়া
প্রক্ষিপ্ত করত যদ্ব্যর্থ বন্ধ করিয়া সুস্না নি-
ষ্কাশন করিবে । মৈথ. । [মরিচরস]

মৃতসূত : । পুং । রসসিদ্ধি । রস.সং.চূড়া-
মৃতামদম । স্ত্রী । তুল্যকৈ । শ.ব. ।

মৃত(স্মৃ)ল[ক]ম । স্ত্রী । গোবীচন্দনে ।
সীরাষ্ট্রমৃতিকায়াম্ । অম. । রা.নি.ব.১১ । ভা.
আদ্রকাং । অরহত কলাশ । অ.টী.ভ. ।

মৃতোত্থাপনরস : । পুং । সন্নিধ্যা । পর রস : ।
পাঠ—“শুভ্রসূতং দ্বিধা গম্ভৈঃ শি । তু বিধিচ্ছি-
লং । মৃতকালশ্চ সাম্যমালুকং মালুকং সমং ।
অক্ষবৈতসজল্লীরাচারীকং রসেন চ । নির্গুণ্য-
ক্ণিশিথল্যগীষ দ্রবমসী দিনত্বয়ম্ । বৃদ্ধা তু মূধরৈ
পাথ্যং দিনান্তং তং সুসুহরৈত্ । চিবকস্য কষায়ণ
ভাবয়েত্ প্রহরদ্বয়ম্ । সাধমাবং প্রদাতব্যং হিষ্ণু-
ব্যাধার্ককরবৈ : ..... ॥” রস.কৌ. ।

মৃত (দা, দু) । স্ত্রী । মৃতিকাসামান্যে । রা.
নি.ব.২ । অম. । সীরাষ্ট্রমৃতিকায়াম্ । রা.নি.
ব.১১ । সি.যৌ.র.পি.বি. । অ.ব.৪৮ ।

মৃতকপালম । স্ত্রী । মৃতপরি । গোড়ামাটী,
ভাজা থাপুরা । অ.ম.মৌখিতস্থাপনে ।

मृत्कांस्थम् । स्त्री । शरावे । चिका ।

मृत्किरा । स्त्री । घुचुरिकायां । घृत्रमृत्रिणी ।
चिका ।

मृत्खलिनी । स्त्री । चर्मकषायाम् । श.च. ।

मृत्तिका । स्त्री । मृदि । गोत्रे । रा.नि.व.२ ।
सा पञ्चधा—“वर्णोक्तमृत्तिकाधूममेरिकं चैष्टकं प-
टुः” इति । र.सा.सं.स्वर्णशोधने । सौराष्ट्रमृदि ।
अभावे कृष्णपटुपर्यटी । च.द.सि.यो.र.पि.चि.स-
भानयोगे । “प्रियशुभ्रतिकाक्षने ।”

मृत्तिकालवणम् । स्त्री । चारमृत्तिकायाम् ।
लोत्रा, थारोमृत्ति । वै.निघ. । [निदा. ।

मृत्पाण्डुः । पुं । मृत्तिकाभक्षणजन्मपाण्डुरोगे ।

मृत्पिण्डः । पुं, स्त्री । लोष्ट्रे । उडनी । र.स.र.
बालचि. ।

मृत्फली । स्त्री । कुडीषधे । कुडु । हारा. ।

मृत्वा । स्त्री । व्याधौ । रा.नि.व.२० ।

मृत्युः । पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । ज्वरे । म-
रणे । स च एकोधरशतं शरीरे निवसति । तत्रै-
कः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः । आगन्तव्य औष-
धजपहीमादिभिः साध्याः । कालकृतस्तु असाध्य
एव । “एकोधरं शतं मृत्पुत्रिणं कायं प्रतिष्ठि-
तः तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः श्रुताः ।”
भेष. ।

मृत्पुञ्जयरसः । पुं । रसाद्यं नवज्वरे दितः ।
पाटः यथा—“रसं गन्धं शिलां तालं मार्मिकं ता-
मसं च । समभागान् संगृह्य रसाब्जविषदलि-
जैः । चित्रकस्य रसेनेव मर्दयतामसंपुटैः । निचि-
प्य वज्रिना दग्ध्वा यावद्भस्मो भविष्यति । लेपनञ्च
विषक्षेव भागाहं तत्र निचिपेत् । मर्दयेत् सख्यग-
तानि.....” र.स.कौ. ।

मृत्पुष्पः । पुं । इक्षौ । प.सु. । देवमलं ।
जो (पा) । कदलीधवे । वै.निघ. ।

मृत्पुष्पः । पुं । महाकाललतायां । गोकान
गडा । जो (ला) । कदलीधवे । मै. ।

मृत्पुञ्जः । पुं । वंशे । दौ.म. चिका. ।

मृत्पुत्र्यः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

मृत्पुञ्जनः । पुं । दण्डकाके । विल्लवधे । मै. ।

मृत्पुत्तिः । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । शानि
कीकडा । वै.निघ. ।

मृत्सः । वि । पिच्छले । सु.नि.६५. ।

मृत्सा (रक्षा) । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । र.-
सा. । प्रशस्तमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.२ ।

मृत्स्रः । वि । त्वग्निद्रियसुखे । स.प.११५. ।

मृत्सारम् । स्त्री । मूलके । मृता । रा.नि.व.७ ।

मृदुसुरः । पुं । चरितकपोते । द्वावीठ भा-
वी । इ.च. ।

मृदुवः । पुं । वंशे । श.मा. । [६५. ।

मृदुङ्गफलः । पुं । पणसवले । श.र. । च.कल्प.

मृदुङ्गफलिनी । स्त्री । कीमातकाम् । (६६-
वा । रा.नि.व.२ । [२.मा. ।

मृदुङ्गी । स्त्री । कीमातकां । पण्ड घोषा ।

मृदाकरः । पुं । वीजे । वधे । श.मा. ।

मृदाह्वया । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । इ.च. ।

मृदितम् । स्त्री । शुक्लरोगे । “मृदितं पीडितं
यन् संस्पर्शवायुकोपतः ।” सु.नि.१४५. ।

मृदिनी । स्त्री । घरसायाम् । पोषीधन्म ।
वै.निघ. ।

मृदुः । स्त्री । मृदुकन्यायाम् । घृतकुमात्री ।
रा.नि.व.३. । शुभजातिपुष्पध्वे । पण्ड खाँऊ
मृदुतर गाछ । चि. कीमसे । तीयाकाशयुष्म-
यिष्ठे । सु. । बंछणधूमपानविशेषे । अत्र धूमनाडी
३२ अहुलिः, धूमद्रव्यस्य सर्ज्जरसो देयः । भा. ।

मृदुकण्टकः । पुं । श्वेतभिक्षायां । पण्ड
कांजि । वै.निघ. । [काँकूड गाछ । प.सु. ।

मृदुकण्टफला । स्त्री । कर्कटीलतायाम् ।

मृदुकर्म । स्त्री । कठिनस्य मृदुकरणे । सु.चि.
१५. । [व.१२. ।

मृदुकण्ठायसम् । स्त्री । सोमपातीय रा.नि.

मृदुकोष्ठः । वि । कोमलकोष्ठे ।

मृदुसुरः । पुं । अथवा पादरोगविशेषे । ल-
क्षणं—“मृदुसुरस्य विस्फातो मृदुस्य सुरी भवे-
त् ।” ल.द.१६५. ।

मृदुगमना । स्त्री । हंसा । रा.नि.व.१६. ।

सुदुप्रयिः । पुं । मज्जरहणे । रा.नि.व.८ ।
सुदुचर्मी (इत्) । पुं । भूर्जहवे । रा.नि.व.८ ।
सुदुच्छदः । पुं । काङ्क्षदेशप्रसिद्धे फीछा-
 ली । रा.नि.व.७ । नले । नल गीछ । रा.नि.व.
 ८ । श्रीतालहवे । रा.नि.व.८ । रक्तलज्जालुके ।
 वै.निघ. । भूर्जहवे । छ.च. । आरण्याचांटे ।
 जटा. । कुकुरदुम । कुक्षिशो । रा.नि.व.४ ।
 शिन्धिनीहणे । पिछ्छीखर्जुरीहवे । रा.नि.व.८ ।
सुदुतालः । पुं । श्रीताल । रा.नि.व.८ ।
सुदुत्वक् (चः) । पुं । भूर्जहवे । अम. ।
सुदुदर्भः । पुं । शुककुशे । वै.निघ. ।
सुदुन्नकम् । स्त्री । स्वर्णं । श.च. ।
सुदुपचः । पुं । नले । नल गीछ । रा.नि.व.
 ८ । भूर्जहवे । रा.नि.व.८ । शाकविशेषे । तल-
 छिही । वै.निघ. । स्त्री । कामलपर्णे ।
सुदुपत्रा (त्री) । स्त्री । चिल्लीशाके । रक्तचि-
 ल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।
सुदुपर्वकः (वर्ग) । पुं । वेतसे । वेतवंशे ।
 टाण्डेण देश । रा.नि.व.७ ।
सुदुपुष्पः (कः) । पुं । शिरीषहवे । मित्रीय
 गीछ । र.मा. । रा.नि.व.८ ।
सुदुफलम् । स्त्री । पक्षपक्षफले । वा.टी.अरुण. ।
सुदुफलः । पुं । विकटतहवे । वैदेशिगीछ ।
 रा.नि.व.८ । विकटकहवे । मधुनारिकेलहवे ।
 रा.नि.व.११ । पक्षपक्षहवे । वै.निघ. ।
सुदुबीजः । पुं । विकटतहवे । वैदेशि गीछ ।
 वै.निघ. ।
सुदुलम् । स्त्री । अन्नोरफले । जले । श.च. ।
 वि । कोमले । स्त्रीला । सुलेमानीखर्जुरीहवे ।
 भा. ।
सुदुलता । स्त्री । शूलीहवे । रा.नि.व.८ ।
सुदुलोमकः (वान) । पुं । शशके । दे.च. ।
सुदुसारम् । स्त्री । वृक्षकाष्ठे । पुं । पारिशा-
 अर्थे । रा.नि.व.८ ।
सुदुत्पलम् । स्त्री । नीलपत्रे । श.च. ।
सुह । पुं । मन्थमेदे । उषा. ।

सुहङ्गम् । स्त्री । वङ्गवासी । र.मा. । चिका. ।
 पुं । वनवाक्ये । वै.निघ. ।
सुही (का) । स्त्री । द्राक्षालतायाम् । अम. ।
 वा.चि.१७.पटीलादी । "सुहीकामुसवक्काः ।"
 च.द.ज्व.चि. । "सुहीकामिप्पलौमुलचव्यचिवक-
 नागरेः ।" च.द.पि.ज्व.चि. । "सुहीका मधुकं नि-
 म्बम् ।"
सुहीकादिः । पुं । दाक्षादिसिद्धकषाये ।
 "सुहीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणी समा ।
 अवस्थास्थितं पाक्वमन्तस्य सज्जरापद्धम् ।" च.
 द.पि.ज्व.चि. ।
सुहीकादिकषायः । पुं । सेहीपगकषाये ।
 "सुहीकामधुकमधुपर्णमिदाविदारोकाकोलीचीर-
 काकोलीजीवकजीवनीशालपर्णः ।" च.म.४७. ।
सुहीकासवः । पुं । द्राक्षासवे ।
सुषाध्यायी (इत्) । पुं । वके । रा.नि.व.१८ ।
सुषालकः । पुं । आसहवे । श.च. ।
सुष्टम् । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.६ ।
सुष्टरुकः । वि । मिष्टाद्रभक्ये ।
मेकः । पुं । काग्रे । रा.नि.व.१८ ।
मेखला । स्त्री । पृथ्विपर्वाम् । टाकूनिश ।
 रा.नि.व.४ । गिरिनितम्बं । चिका. ।
मेघः । पुं । सुप्तके । शुठ । प.सु. । रा.नि.व.
 ६ । वै.निघ.२७.अ.सा.चि.पाठादिः । तच्छुलीय-
 शाके । कौटानटिग्रि नाक । व. । अमके ।
 अम. ।
मेघकफः । पुं । ककरायात् । हारा. ।
मेघचित्तकः } पुं । चातकपविधि । श.च. ।
मेघजीवकः }
मेघजीवनः । पुं । चातके । रा.नि.व. । ता-
 लहवे । चापपविधि ।
मेघनादः । पुं । तच्छुलीयशाके । प.सु. । रक्त-
 तच्छुलीयके । मेघनादरसे । रस.र.सामरी.चि. ।
 पलाशहवे । श.र. । वै.निघ.२७.अनकज्व.चि. ।
 सतसञ्जीवना । मयूरे । विङ्गलि । काग्रे । चिका. ।
 वरुणहवे । मेघ.कुष्ठ.चि. । "मेघनादाग्रिलाङ्गला ।"

मेघनादानुलासकः (लासी) । पुं ।

मयूर । रा.नि.व.१६ । अम ।

मेघनामा । पुं । सुप्तके । अम । तच्छुलीय
शाके । वै.निघ. ।

मेघनीलकः । पुं । तालीग्रपत्रे । वै.निघ. ।

मेघपुष्पः । पुं, क्ली । अजयङ्गे । रा.नि.व.२३ ।
सुप्तके । अम । नदीजले । मे. । जलि । अम. ।

मेघपुष्पी । स्त्री । वेतसे । जले । अम. । कर-
कायाम् ।

मेघप्रसवः । पुं । जलि । रा.नि.व.१४ ।

मेघफलः । पुं । विककृतफलश्चै । रा.नि.व.
११ ।

मेघभूतिः । पुं । वज्रे । श.र. ।

मेघर(रा)वः । पुं । सहातचरजलपक्षिणि ।
गुणाः—स्रववत् । च.सु.२७७ । चि.क्र.क.वाल्
चि. । चि । वै.निघ. । नीलीहवे । श.च. ।

मेघवर्णा । स्त्री । भूमिजम्बूचे । नदीजम्बू-
ह- ।

मेघसारः । पुं । चीनकपर्प्रे । रा.नि.व.१२ ।

मेघसुहृत् । पुं । मयूर । इ.च. । [व.१६ ।

मेघस्तन्दी (इण) । पुं । महासिंहे । रा.नि.

मेघस्तनितीद्भवः । पुं । विककृतश्चै । रा.
नि.व.११ ।

मेघस्वनाङ्कुरः । पुं । वैद्यमयी । प.सु. ।

मेघाख्यम् । क्ली । सुप्तके । र.सा. ।

मेघागमः । पुं । धाराकदम्बे । कनिकदम्ब
रा.नि.व.६ । वर्षाकाले । श.र. ।

मेघागमप्रियः । पुं । धाराकदम्बे । वै.निघ. ।

मेघानन्दः (न्दा) । पुं, स्त्री । मयूर । बला-
कायाम् । रा.नि.व.१६।२३ ।

मेघानन्दी (इण) । पुं । मयूर । रा.नि.व.१६ ।

मेघान्तः । पुं । शरत्काले । रा.नि.व.२१ ।

मेघाभा । स्त्री । भूजम्बूचे । काम शास्त्र ।
वै.निघ. ।

मेघास्थि । क्ली । करकायां । जिला । विका.

मेघाहः । पुं । अश्वके । उशीरे । वै.निघ.२७.
चित्तभमसन्निपातस्थि. ।

मेघकः । पुं । सुप्तकत्रये । पीतशाले । कुन्द-
कखोटी । वै.निघ. । पिच्छचन्दके । मे. । विचित्र-
वर्णे । कृष्णपीतरक्तवर्णे । सा.नि.अतिसा.चि. ।
मन्दविषव्रसिकजाती । सु.कल्प.८७. । धूमि । श्री-
भाञ्जने । श.र. । रुचकृष्णे । भा. । क्ली । सौवी-
राञ्जने । उर्या । प.सु. । श्रीतीक्ष्णने । मे. । सौ-
वर्चलवर्णे । विह्वलवर्णे । वै.निघ. ।

मेघका । स्त्री । वनकापांश्याम् । वन कापां-
श । वै.निघ. । [अम । वै.निघ. ।

मेघकाञ्चनम् । क्ली । कृष्णाञ्जने । काल अ-

मेघकाभिधा । स्त्री । वस्त्रादनीलतायाम् ।
पाठानर्गात्रिणी । रा.नि.व.३ ।

मेटुला । स्त्री । आमलकाम् । श.च. ।

मेठः । पुं । मेधे । मेटा । प.सु. ।

मेढिका । स्त्री । कृष्णमेघप्रश्याम् । कृष्ण (म-
डा)भिरुड । वै.निघ. ।

मेद्रः । पुं । शिथे । रा.नि.व.१८ । स गर्भस्थस्य
सतमिसांसेभवति । सुखबोधः ।

मेद्रशुद्धी । स्त्री । मेघप्रश्यां । प.सु. ।

मेद्रास्थि । क्ली । लिङ्गास्थिनि । च.शा.७७. ।

मेरुः । पुं । मेधे । श.र. ।

मेधा । स्त्री । मेधिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

मेथिः (का, थी) । स्त्री । (Trigonella
Foenum graecum.) Fenugreek. स्व-
नामख्यातगन्धद्रव्ये । मेथि । हिं सं मेथी । कं
मेथय । तं मेथुनु । ता. वेदउप्यम् । सा विधा
मेथी वनमेथीति । गुणाः—कटुः उष्ण । रक्तपित्त-
करी शरीरचक्री वातघ्नी दीपनी च । रा.नि.व.
६ । अन्ता—“ततः स्वल्पगुणा बन्धा दाञ्जनां सा
त पुजिता ।” भा. । “मेथिका वातघ्नमनी वीज
का वातघ्ना मता ।” अवि.१६७. । [नि.व.६ ।

मेथिनी । स्त्री । मेधिकायाम् । मेथि । रा.

मेथीमोदकः । पुं । वाजीकरणाभ्याधि । पा-
ठः—“विकटुविकल्पाभुजश्रीकदम्बधामके । क-

टफलं पीकुरं शङ्खी यमानौ सैन्धवं विष्णुं । ताक्षी-
शकेशरं पर्वं त्वमेला च फलं ज्ञेया । यावन्मेतानि
चूर्णानि तावदेव च मेयिका । संक्षुण्णं गुण्डकङ्काय्यं
पुरातनगुडं तु । घृतेन मधुना मिश्रं खादिदप्रि-
बलं प्रति ॥” रसर. ।

मेदः । क्ली । शरीरस्थचतुर्थधाती । मांसज-
हे । मांससारभूतधाती । मेदधातुः । तत्स्वरूपा-
दि — “यन्मांसं खाप्रिणा पक्वं तन्मेद इति कथ्य-
ते ॥” गुणाः — “तदतीव गुरु क्षिण्णत्वकार्य-
तिवृद्धयम् । मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वसि सं-
स्थितम् । अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भ-
वेत् ॥” भा. । पुं । अलम्बुषायाम् । रा.नि.व.५ ।

मेदःसारः । चि । मेदस्मिनि । बलवर्धनचकी-
श्रुलोमानखदन्नीकसूत्रपुरीषेषु विशेषतः केहः मे-
दःसारणा । सा सारता विमिश्रय्येमुखीपभोगप्रदा-
नान्याज्वं सुकसारीपचारतामाचटे । च.वि.८७. ।
स्त्री (रा) । मेदायाम् । मेदा । रा.नि.व.५ ।

मेदकः । पुं । जगत्सुराया घनतरसुराया ।
“मेदको जगदाहनः ।” प.प.२२. । च.शा.८७. ।

मेदकोद्भवा । स्त्री । मेदाया । र.मा. ।

मेदगज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरे । लक्षणम्
— “भगं खंदस्त्वया मूर्च्छां प्रलापम्कूर्हद्देव च ।
दीर्गभ्यारोचकौ स्नानिर्मेदस्थे चासहिष्णता ॥”
सा.नि. ।

मेदजः । पुं । भूमिजगुगुली । रा.नि.व.१२ ।

मेदपुच्छः । पुं । एङ्के । द्रुषा देवस्य । तन्मांस-
गुणाः — “मेदपुच्छोद्भवं हृष्यमीरमसदग्रं गुणैः ॥”
सु.सु.४६. ।

मेदभवः । पुं । मेदधाती । वै.निघ. ।

मेदसमुद्भवम् । क्ली । अस्त्रनि । स्त्री (वा) ।
वसायां । वै.निघ. ।

मेदसमुद्भूता । स्त्री । मेदधाती । वै.निघ. ।

मेदस्कृत् । क्ली । मांस । हे.च. ।

मेदा । स्त्री । स्वनामख्यातलताजातयुक्तकन्दवि-
शेषे । सा च मध्यादेशजाता लघुमेदा इति मौड-
देशे प्रसिद्धा । तं ज्योतिषमतीचष्टु, शङ्खपुष्पवेष्टु,
गुणाः — मधुरा शीता पिप्पलाहकासघ्नी राजय-

अचधहरी वातला च । “मेदापि गुरुकन्दः स्यात्
मेदीधातुमिव खर्वत् ॥” रा.नि.व.५ । See म-
हामेदा ।

मेदाह्वयम् । क्ली । मेदायां महामेदायाश्च ।
वा.सु.१५.अ.जीवन्त्यादिः । “जीवन्तीः काकोन्मी
मेदे हे सुह्रमाषपर्ण्यो च ॥”

मेदिनी । स्त्री । मेदायां । अजमेदायां । गा-
भ्यारीहवे । रा.नि.व.५।६।८ ।

मेदुरः । पुं । सन्नकीनियांसि । वै.निघ. । चि ।
अतिक्षिण्णे । अम. । स्त्री (रा) । काकोन्म्याम् ।
कौकुम्भा । रा.नि.व.७ ।

मेदीगण्डः । पुं । गलरीगमेदे । निदा. ।

मेदीगतज्वरः । पुं । तद्वातुगज्वरे । सा.नि. ।
See मेदगज्वरः ।

मेदीगला । स्त्री । लज्जालुकाभेदे । वै.निघ. ।

मेदीमयि । स्त्री । मेदसः ययौ । लक्षणं —
“प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदी नीतं मसिऽप्यवा त्वचि । वातुना
कुरुते ययिं भ्रमं क्षिण्यं सदुच्छलम् । श्लेष्मतुल्य-
कृतिं देहचयवृद्धिचयैर्दग्धम् । स विभिन्नो घनं
मेदसामासितसितं खर्वत् ॥” वा.उ.२८. ।

मेदीजम् । क्ली । अस्थिधाती । ष.ङ् । रा.नि.
व.१८ ।

मेदीदाहः । पुं । पुरलाक्षादिभिर्वर्मिमहाशु-
लाहृत्वा तया दाहे । ज.द.१४. ।

मेदीझवा । स्त्री । मेदायां । नि.व.५ ।

मेदीधरा । स्त्री । देहे । यकलायां । “मेदी
हि सर्वभूतानामुदरेष्वसि सन्निधौ च महेसु च म-
ज्जा भवति ॥” सु.सु.४७. ।

मेदीरांगः । पुं । तद्द्विरीग । निदा. । [दा-

मेदीरोहिणी । स्त्री । गलरीगविशेषे । नि

मेदीरुद्धः । पुं । मोडरीगमेदे । क्ली । मे-
दीजालुदे । निदा. । See मेदीमयिः ।

मेदीवती । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।

मेदीवृद्धिः । स्त्री । देहस्थोऽथ । अचधहरी
निदा. ।

मेद्यः । चि । मेदीजन्ये । सु.नि.१७. ।

मेधा । स्त्री । मेधायां । रा.नि.व.५ । धारणाव-
त्तां बुद्धी । अम. । मन्त्रकोष्ठे । वै.निघ. ।

मेधाकरी । स्त्री । शङ्खपुष्पग्राम् । वै.निघ. ।
ब्राह्मीक्षुपे । वै.संयह. ।

मेधाकृत । स्त्री । शितावरीक्षुपे । शुक्लनि-
क. । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

मेधाजननम् । स्त्री । जलसर्पे । वै.निघ. ।

मेधायुः । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

मेधावती (विनी) । स्त्री । महाज्योतिषती-
लतायां । रा.नि.व.३ । शारिकायां । नागिक-
गोशे । वै.निघ. ।

मेधावी (इव) । पुं । शुकपक्षिणि । शारिका-
यां । चिकार. । स्त्री । मध्ये । रा.नि.व.१४ ।

मेधिः । पुं । धान्यसर्दंस्थाने पशुबन्धनार्थं ख-
टाकणि । भ. । [वै.निघ. ।

मेधिका । स्त्री । तन्नामकहृत् । [मयो ग्राह. ।

मेध्यः । पुं । खट्विहृत् । वर्करे । छागल. । रा.
नि.व.८।१६ । यवे । प.सु. । स्त्री (प्या) । रक्तव-
चायां । अंतवचायाम् । प.सु. । रा.नि.व.६।२२ ।

मेध्यातिषतीलतायाम् । शङ्खपुष्पग्राम् । रा.नि.
व.३।२३ । ब्राह्मीग्राम् । रा.नि.व.५।२३ । श्वीह-
ृत् । रा.नि.व.८ । कितकीहृत् । [केश ग्राह. ।

रा.नि.व.१० । गीरीचनयां । रा.नि.व.१२ । अ-
पराजितायाम् । इक्षी । शर्करायां । रा.नि.व.२३ ।
मण्डूक्याम् । रा.नि.व.५ ।

मेधिका (स्त्री) । स्त्री । मेरुदोति ख्याति ह-
ृत् । [मयो ग्राह. । कोषान्तरम् ।

मेरुकः । पुं । सूयिके । वै.निघ. । यक्षधूपे ।
धृ. । श.च. ।

मेरुपादजम् । स्त्री । रीक्षे । वै.निघ. ।

मेरुकलवणम् । स्त्री । स्तनिकालवणे । रा.
नि.व.६ । [प्राञ्जने । उ.च. ।

मेला । स्त्री । महानीख्याम् । रा.नि.व.४ । क-

मेलास्तुः । स्त्री । मस्याधारे । जटा. ।

मेघः (कः) । पुं । पयविशेषः । [उड्डा. । प.
सु. । एरके । नैगमेवे यह. । भा.म.४५.नैगमेववि. ।

“कौसारहृत्वे मेधाय मन्त्रमूले निवेद्येत् ।” मांख-
गुणाः— सधुरं शीतलं गुक विष्टमि हंरुणच । रा.
नि.व.१६ । पित्तश्लेष्मकरं कुसुमशक्तीन सह त्याज्य-
च । राज. । जीवन्नाके । रा.नि.व.७ । मेघराशौ ।

मेघकम्बलः । पुं । मेघलोमकतकम्बले । अम. ।

मेघकुसुमः । पुं । चक्रमर्द्धे । टाकन् । वै.
निघ. । [वै.निघ. ।

मेघपुष्पा । स्त्री । मेघग्राम् । [गुडानि.७६ ।

मेघलोचनः । पुं । चक्रमर्द्धे । भा. ।

मेघवल्ली । स्त्री । मेघग्राम् । भा. ।

मेघविषाणिका । स्त्री । मेघग्राम् । [गुडानि-
नि.७६ । र.मा. । वै.निघ.२५.चय.वि.शिवगुटी ।

मेघशृङ्गम् । स्त्री । मेघशृङ्गे । [उड्डा. ।
नि.७६ । रावणकृतकुमारतन्त्रं ।

मेघशृङ्गः । पुं । खनामख्याततिलशाकगण्डीवी-
षधविशेषः । [गुडानि.७६ । प.सु. । कर्कटशृङ्गे ।
स च पुत्रक्षीवसदृशतद्विशेषः । कौकडाशृङ्गे ।
स.सु.१८५. । पुत्रक्षीवमेदे । सु.वि.२५. ।

मेघशृङ्गी । स्त्री । अजग्राम् । [गुडानि.७६ ।
कौकडाशृङ्गे । रा.नि.व.८ । स.सु.१८।१६५. ।
See अजग्राम् ।

मेघा । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । श.च. ।

मेघाख्यः । पुं । बालयहृदविशेषः, नैगमेवे । वा.
च.१५. । [वे.निघ. । रा.नि.व.३ ।

मेघान्दी । स्त्री । अजान्दीलतायाम् । छागल-

मेघालुः । पुं । वर्षरावणस्तौ । श.च. ।

मेघाक्षयः । पुं । चक्रमर्द्धे । रा.नि.व.४ ।

मेघाक्षिकुसुमः । पुं । चक्रमर्द्धे । रा.मा. ।

मेधिका । स्त्री । मेघपत्राम् । श.च. ।

मेघी (इव) । पुं । तिलिग्रहृत् । [उड्डा. । ग-
हन. । रा.नि.व.८ । जटामांखां । रा.नि.व.१२ ।
मेघपत्राम् । चिकार. । मेघग्राम् । [गुडानि.७६ ।
मेघ, वाजी. ।

मेहः । पुं । प्रमेहरोगः । रा.नि.व.१० । अक्षी-
र । सु. । श.च. । मेध । श.च. ।

मेहकुलान्तकरसः । पुं । वसामर्द्धे । अक्षी-

चम् । पाठः—“हृतं वङ्गं हृतस्त्राभं शुद्धपारदगन्ध-
कं । भूमिन्त्वं पिप्पलीमूलं त्रिकटुं त्रिफला त्रिहृत् ।
रसाशनं विडङ्गाब्धं विल्वगीशुरदाडिमम् । प्रत्येकं
लीलकं शार्ङ्गं शुद्धमम्रजतीः पलम् । गीपालकक-
टीमूलम्बरसेवटिकां कुरु ।.....अनुपानमयीक्तव्यं
ह्यागौदुग्धमयीऽयवां.....॥” भेषः ।

मेहघ्नी । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.सु. ।

मेहनम् । स्त्री । लिङ्गे । रा.नि.व.१८। सूत्रेण ।
वा.उ.६५. । पुं । मुक्ककहले । षट्। पा.कृ. । रा.
नि.व.११ । [वै.निघ. ।

मेहनाशिनी । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

मेहहररसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । पा-
ठः—“गन्धेन स्तुतं दिगुणं प्रगृह्या विमर्दयेत् गोक्ष-
रनीरयुक्तं । शुष्कञ्च कृत्वाथ सुतप्तताम्रचकच त-
स्योपरि विन्यसेच्च ॥ चक्रे विलग्नञ्च ततः प्रगृह्या
सूक्ष्मीदरे ध्यापय टङ्गणेन । संगृह्य चक्रे च निधाय
गोलं त्रिःसप्तकान्मेहविमुक्तिरेति ॥” रस.वि.८५. ।

मैत्रम् । स्त्री । क्षेहे । मलसूत्रव्यागे । राज. ।

मैत्री । स्त्री । मित्रतायाम् । अनुराधायाम् ।
सर्वप्राणिष्वात्ममुद्धौ । च.मृ.१५. ।

मैत्रीपरः । त्रि । मैत्रीप्रधाने । च.सू. चकद.टी. ।

मैथुनम् । स्त्री । स्त्रीपुरुषसङ्गमे । विवाहे ।
स्त्रीविशेषमैथुने तत्कालनिर्णयो यथा—“निदाघ-
शरदीर्बला प्रौढा वर्षावसन्तयोः । हिमले शिशिरे
योग्या न वृद्धा तापि प्रश्रुते ॥” मैथुननिषेधो
यथा—“नर्तो च षोडशाहर्षात् सप्तव्याः परतो न
च । आयुष्मासौ नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्ह-
ति ॥” सामान्यतो मैथुनकालनिर्णयः—“विभि-
स्त्रिभिरहर्षाभिर्यं सेवेत प्रमदो नरः । सर्वेष्वनुषु
यौषेधु पचान्मासात् त्रज्जुषः ॥” मैथुनगुणाः—
“व्याधयो धालपचयं कुरुते रत्नपल्लवः । स्नानि-
कम्पौरुदीर्घैर्लघु धालिन्द्रियपल्लवयः । चयवृद्धोप-
दंश्या जायन्तेऽतिव्याधयतः । अतिव्याध्याज्याय-
नो कासश्चासज्वरादयः ॥” मैथुनाकरणगुणाः—
“यस्यैवान्ते हमेदोयन्तिरप्येव मारदम् ।” परि-
मितश्च गुणाः—“स्मृतिसंधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिय-
श्रीचक्षुः । अधिकानन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयु-
ताः ॥” राज.३.प. ।

मैरियः । पुं, स्त्री । सुराविशेषः । तत्र धातकीपु-
ष्पगुडधान्यास्त्रसंस्थानेन कृतम् । “मैरियं धातकीपु-
ष्पगुडधान्यास्त्रसंहितम् ।” प.प्र.३५. । यथा सु-
रासवयोः प्रत्येकं निष्पादितयोरिकीकृत्य पुनः स-
ंस्थानम् । तत्र च मधु देयम् । “आसवस्य सुरायाश्च
हयोरिकञ्च भाजने । संस्थानं तद्विजानीयात् मैरिय-
सुभयात्मकम् ॥” वृद्धशौनकात् चन्द्रिका । “मै-
रियं धातकीपुष्पगुडधान्यास्त्रसाधितम् । सचातुर्जा-
तकाज्जाजीमकुशीषण्णामरम् ॥” वाचस्पतिः । गु-
णाः—“तीक्ष्णः कषायो मदकृत् दुर्गन्धकफगुल्म-
हृत् कृमिमेदोऽनिलहरी मैरियो मधुरो गुरुः ॥”
सु.सू.४५.प. । रसवमये । धान्यासवे । आसवे ।
अम. । [च.द.विद्वद्रधि. ।

मैरियाब्जु । स्त्री । कान्तिकमेदुः । टेमट्रयग्रन्थः ।

मैला । स्त्री । गीलीहले । वै.निघ. ।

मोघा । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.व.६ । च.
शा.८५. । बदध्याम् । कूल श्राद्धे । मदः । पाठ-
लहले । मी. ।

मोचम् । स्त्री । शाकलीवेष्टे । शोचित्रम् । च.
द.सि.यो.यष्टणी.वि.बालचाक्षेरीष्टे । मोचाक-
ले । योष्टि । अम. । भेष पाददारी.धि. ।

मोचः (कः) । पुं । शोभाञ्जनहले । रा.नि.व.
७ । मुक्ककहले । षट्। पा.कृ. । रा.नि.व.११ ।

मोचरसे । च.द.बाल.वि. । वै.निघ.२३.यष्टणी.
वि.ग्रीष्मनादिकृष्णे । कदलीहले । छे.च. । [२५. ।

मोचका (की) । स्त्री । शाकलीहले । सु.चि.

मोचनम् । स्त्री । मोचणे । वसावणे । भा.म.
कुष्ठ.वि. । स्त्री (नौ) । कण्टकायाम् । कटा. ।

मोचनिर्यासः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।

मोचपुष्पा । स्त्री । वस्यायां स्त्रियाम् । वै.निघ.
ये. १ । रा.नि.व.१८ । कदलीहले ।

मोचरसः । पुं । खनामख्यातसारजवर्गैर्यष्ट्य-
मदे, शाकलीवेष्टे । शोचित्रम्, मिश्रमेतद् योष्टि ।
र.मा. । सु.सू.३८.प.प्रियङ्गुदिः । गुणाः—कषायः
कफवातघ्नः योगेन रसायनः बलपुष्टिषण्वीर्यप्र-
कायुर्देहसिद्धिकरः वाह्यौ च । रा.नि.व.८ । वा.
सू.१५.प.प्रियङ्गादिव. । “मानदुमीमोचरसः ।”

मोदसारः । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।

मोदस्त्रवः (स्त्रावः, वी(श्न), सुत्) । पुं ।

मोचरसे । रा.नि.व.८ । वै.निघ. ।

मोचा । स्त्री । शालनिवले । शिशुन गीछ ।

रा.नि.व.८ । कदलीवले । भा. । रा.नि.व.११ ।

मोलावले । मोल गीछ । रा.नि.व.४ । शल्लकी-

वले । वा.मू.१५५.रीप्रादिः । “सैलवालुपरिपल-
वमीचाः ।”

मोचाटः । पुं । कण्ठगीरके । अम. । कदली-

वले । कदल्यस्थानि । (थाड़) । मे. । चन्दनवले ।

वै.निघ. । [संयष्टः ।

मोचाफलम् । स्त्री । कदल्याम् । कला । वै.

मोचारसः । पुं । कदलीतभजले । “मोचा-

रसेन सहितं ।” भा.म.४४.मसूरि.चि.शीतला-
धिकारे ।

मोचास्त्रावः । पुं । मोचरसे । वै.निघ. ।

मोचाह्वः । पुं । शाललोवेष्टके । (मोठतम् ।

मि.यो.रुक्ताशः चि. । “समझीयलमीचाह्वतिरीट-
तिलचन्दनेः ।” वै.निघ. ।

मोचिका । स्त्री । सखभेदे । वै.निघ. ।

मोचिनी । स्त्री । कष्टकार्याम् । वै.निघ. ।

मोचिलिन्दा । स्त्री । राजादनवले । वै.निघ. ।

मोची । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हि.के. ।

र.मा. । See मोचा ।

मोहिकायन्त्रम् । स्त्री । सुराशोतनयने ।

मदत भाणि । भेष.व्रतसञ्जीवनीसुरा. ।

मोटनम् । स्त्री । आलेपे । निदा. ।

मोटा । स्त्री । क्लृप्तवाचपे । छोटि (वेल-
ण्ड) । रा.नि.व.४ । जयन्त्याम् । उक्ती । हुका पा-

नड । वै.निघ. ।

मोणः । पुं । शुष्कफले । वै.निघ. । नके । न-

चिकायां । सर्पकरण्डे । मे. ।

मोथः । पुं । सुसके । कीधानरम् ।

मोदः । पुं । आसवले । सुरभिगन्धे । वै.निघ. ।

मोदकः । पुं । गुडः । यवासशर्करायाम् । रा.

नि.व.१४ । लड्डुके । लाकू. मे. । गुडशर्करादि-

पाकेन च स पूर्यवीर्यं वस्त्रासं तिष्ठति । सुखवी-

धः । मोदकाद्यौषधमात्रादि यथा—“मोदकी व-

टकः पिच्छी तन्मात्रा चूर्णवन्मता । मोदकेषु द्वि-

गुणितौ गुडः सित्ता चतुर्गुणा । पक्वेन वटकाः

कार्या गुडेन सितयायवा । परं हि वज्रसम्प-

कर्त्तव्यमानं भजन्ति ते । चूर्णावलेहगुडिकाक-

ल्यानामनुपानकम् । वातपित्तकफातङ्गे द्वित्रि-

कपलमाहरन् ॥” गोपुरः ।

मोदकी । स्त्री । मूर्ध्वायाम् । वै.निघ.१४.

वा.व्या.चि.षड्भौतिगुग्गुली । जिह्वायाम् ।

मोददायिनी । स्त्री । जातीपुष्पवले । प.

सु. ।

मोदनम् । स्त्री । सिक्धके । रा.नि.व.१३ ।

पुं । मदनवले । भयना गीछ । (सीभाग्यशुफी-

मोदके ।)

मोदनी । स्त्री । युधिकायां । (मोठ छुंटे ।

हत्तमसिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपादिका-

याम् । पूहे गीछ । प.सु. ।

मोदमोदिनी । स्त्री । जम्बूवले । जाम

गीछ । रा.नि.व.११ ।

मोदयन्ती । स्त्री । त्रिपुरसल्लिकायाम् । नव

मल्लिका, काष्ठमल्लिका । प.सु. । सु.चि.२५५. ।

“पिष्टा च सर्वं सद्य मोदयन्त्या ।”

मोदा । स्त्री । शालनिवले । शिशुन गीछ ।

र.मा. । अजमोदायां । दनयर्गनी । मद.व.२ ।

रा.नि.व.६ ।

मोदास्थः । पुं । आसवले । रा.नि.व.११ ।

मोदाव्या । स्त्री । अजमोदायाम्, वनयमा-

न्याम् । रा.नि.व.६ ।

मोदिनी । स्त्री । युधिकायाम् । मल्लिकापुष्प-

वले । मल्लिका गीछ । हत्तमसिकायां । रा.नि.

व.१० । कक्ष्याम् । शुशर्गादि । वै.निघ. । अज-

मोदायां । रा.नि.व.६ । मदिरायां । रा.नि.व.१४ ।

मोरट(क)म् । स्त्री । प्रसवात् सप्रवादादनन्तरं

यस्वीरं तन्मोरटमुच्यते । र.मा. । रा.नि.व.१४ ।

(कम्) इहसूत्रे । भा.म.ख.४४.मसूरि.चि. । इ-

स्तिकर्णपलाशे । सु.म.१८५. । च.द.वीरतरादी. ।

अज्ञोत्पण्ये । आदि.के.डि.डू.ल. मे. ।

मोरटः (कः) । पुं । लताकराड इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे । प.सु. । चीरमोरटे वा । लताकराड, कौटकराड । गुणाः — सकषायसधुरः वृष्यः बल्यः पित्तदाहज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.२ । अङ्गोष्ठवत् । अटकाडु गच्छि । सु.सू.२८५. । खदिरभेदे । अथ यद्विदुः । वै.निघ. ।

मोरटा । स्त्री । सूर्यायाम् । मूर्धा । प.सु. । रा.नि.व.२ । सु.सू.२८५. । वा.सू.१५५. वरुणादिः । शास्त्रोक्तवत् । अ.७५ गच्छि । सु.सू.२८५. । [दुग्धकूर्चिकायाम् । वै.निघ. ।

मोरणम् । क्ली । तरुनिर्यासे । चीरनिर्यासे ।

मोर्वः । पुं । सूर्यायाम् । वै.निघ. ।

मोहः । पुं । विपरीतज्ञाने । भा.अध.अक्ष.पि. वि. । न.ख.४५. विस्फोट.चि. । सूर्यायाम् । मा. नि. । [ख्याते वृक्षविशेषे । रा.नि.व.६ ।

मोहकारी (इन्) । पुं । माड इति कीडने

मोहनः । पुं । धूम्रवर्चे । रा.नि.व.१० । कणमुक्कवत् । वित्तविशेषे । वै.निघ. । क्ली । सुरते । छ.च. ।

मोहनभोगः । पुं । See लसिका ।

मोहनवल्ली । स्त्री । वन्द्यके । वा.उ.५५. ।

मोहना (नी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । र.सा. । वृत्तमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपोदिकायाम् । रा.नि.व.७ ।

मोहनिका (हिनी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । र.सा. । सु.चि.२८५. । वृत्तमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । शतदलमल्लिकायाम् । प.सु. । कटफलं । वटपत्रपाषाणभेदे । भङ्गायाम् । त्रिफलि । मयविशेषे । उपोदिकायाम् । पूं.छ. । वै.निघ. ।

मोचः (कः) । पुं । पाटलवृक्षे । नी. । (कः) सुष्कवृक्षे, पलाशवृक्षवत्तवृक्षे । शृङ्गाभाङ्गन । भा. । छ.काक । वै.निघ. । काके । छ.च. ।

मौकुलिः (लीइन्) । पुं । द्रोणकाके । दौ-

मौत्तिकम् । क्ली । अग्ने । वै.निघ. । सुक्तायाम् । भूखन । हिं मौती । गुणाः — मौत्तिकं शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं मलपुष्टिजम् । भा.पू.१५. रत्नवर्गः । शीघ्रनादिकं माषिकवर्गश्चेद्दृश्यम् । तस्य लपः शाफाद्विरः । वा.उ.१७५. ।

मौत्तिकतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले । सु. त. खनात । रा.नि.व.१६ ।

मौत्तिकप्रसवा । स्त्री । सुक्तायकौ । भूखन विभूक । रा.नि.व.१२ । [व.१२ ।

मौत्तिकशुक्तिः । स्त्री । सुक्तायकौ । रा.नि.

मौत्तिकसम्पुटः । पुं । सुक्तायकौ । भूखन विभूक । प.सु. ।

मौत्तिकसम्भवम् । क्ली । शक्तायने । वै.निघ.

मौत्तिकस्थानम् । क्ली । शुक्तिशूकरग्रहसंभेकमन्त्रवेष्टनेषु । वैद्यकम् ।

मौग्धिकः । पुं । मलवृक्षे । वै.निघ. ।

मौञ्जीटणाख्यः । पुं । सुञ्जटणे । मूक । रा.नि.व.८ । [नि.व.८ । सुञ्जटणे । वै.निघ. ।

मौञ्जीपत्रा । स्त्री । वल्लजायां । ऐ.वृ.रा.

मौव्यम् । क्ली । मोह । छ.च. ।

मौद्दलम् । क्ली । सुहृदायाम् । मूत्रप्रदाल । वा.चि.६५. । [चिका. ।

मौदलिः । पुं । द्रोणकाके । वै.निघ. । काके ।

मौनम् । क्ली । सूक्तायाम् । अम. ।

मौर्वी । स्त्री । मेघप्रस्थाम् । अजयश्यां । र. मा. । तौत्पुण्डो इति प्रसिद्धीपथी । प.सु. । [अ.

मौलकः । चि. । मूलाकरजे (लवणे) । च.चि.८

मौलिः । पुं, स्त्री । मलके । रा.नि.व.१८ । केशपाशे । अम. । पुं । केशवृक्षे । चिका. । अशोकवृक्षे । नी. । [छ.गुडूच्यादिभेदके ।

मौपली । स्त्री । सुपल्यां । तालमूला । वै.नि.

मौहर्त्तिकः । पुं । ज्योतिर्विदि । अम. ।

म्वचणम् । क्ली । तैलघृताद्यभ्यक्षे । टैलघृताद्यगोथ । रा.नि.व.१५ । तैले । छ.च. ।

म्वतनम् । क्ली । कैवर्णसुसके । अच. ।

म्वाना । स्त्री । रजस्वलायाम् । रा.नि.व.१८ ।

म्वेच्छम् । क्ली । हिङ्गुलि । रा.नि.व.१३ । सा. कौ.त्रिपुरभैरवरसे । वै.निघ.२५. वा.व्या.चि.वृत्तसञ्जीवनीरसे । तावे । र.सा.सं.वृत्तसञ्जीवनीरसे ।

म्वेच्छकन्दः । पुं । श्वेतरोधने । रा.नि.व.७ ।

स्नेच्छदाहकम् । स्त्री । चोवचोनीति ख्याते
द्रव्ये । उतापिनि । वै.निघ. ।

स्नेच्छभोजनः । पुं । लघुगोधूमे । गोधूमे ।
गम् । रा.नि.व.१६ । वि.का. । स्त्री । चरैपकगी-
धूमे । यावके । श.र. ।

स्नेच्छमुखम् । स्त्री । ताम्रधातो । ताम्र । रा.
नि.व.१२ । [निघ. ।

स्नेच्छाशः । पुं । स्नेच्छभोजने । गोधूमे । वै.

स्नेच्छास्यम् । स्त्री । ताम्रधातो । ताम्र । रा.
मा. ।

य

यक्तम् । स्त्री । दक्षिणकुक्षेरधःस्थशरीरावयव-
विशेषे, कालखण्डाभिधरञ्जकपिनाधारे । यक्तम् ।
हिं कलिजा । रा.नि.व.१८ । तच्च रक्तजम् ।
“गर्भस्थस्य यक्तरसीहानी शीणितजी ।” सु.श.४
च. । तत्स्वरूपं यथा — “अधी दक्षिणतयापि ह-
दयादया कृतस्थितिः । तत् रञ्जकपित्तस्य स्थानं
श्रीणितजं मतम् । श्रीहामयस्य हृत्वादि समस्तं य-
क्तदाभये । किन्तु स्थितिलयोर्यस्या वामदक्षिणपा-
त्रयोः ॥” भा. । [उतापिनि । श.च. ।

यक्तदाहिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ।

यक्तद्वान्मुदरम् । स्त्री । उदररोगभेदे । लघुणं
यथा — “वामे च पार्श्वे पश्चिद्दिशि विज्ञेयतः
सौदति चान्दरीच. मन्दस्वरपिः कफपित्तलित्रै-
रुपद्रुतो ह्रीन्बलोऽतिपाण्डुः । सत्येतरस्मिन् यक्त-
ति प्रदुष्टे स्त्रियं यक्तद्वान्मुदरं तदेव ॥” सु.नि.७७. ।

यक्तदेरी (इन्) । पुं । रक्तरोहीतकवत् । लाज
लोभा, व्रश्मना । श.च. ।

यजा । स्त्री । कृष्णतुलसीवत् । वै.निघ. ।

यज्ञज्ञाता (ह) । पुं । महासीमलतायाम् ।
वै.निघ. । [नि.व.८ ।

यज्ञधूपः । पुं । सर्वज्ञत्वे । धूनात् गच्छ । रा.

यज्ञनेता (ह) । पुं । महासीमलतायाम् । वै.
निघ. ।

यज्ञपशुः । पुं । चीटक । श.मा. ।

यज्ञपादपः । पुं । विकडतवत् । वैदेति ग-
च्छ । भा. । [रा.नि.व.८ ।

यज्ञभूषणः । पुं । सितदर्भे । श्वेत् कूर्म ।

यज्ञयोग्यः । पुं । उदुम्बरवत् । रा.नि.व.११ ।

यज्ञवल्ली । स्त्री । सीमलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

यज्ञवृक्षः । पुं । वटवत् । नदीवटे । रा.नि.व.
११ । विकडतवत् । वैदेति गच्छ । भा. ।

यज्ञप्रेष्ठा । स्त्री । सीमलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

यज्ञसंस्तरः । पुं । शुद्धदर्भे । वै.निघ. ।

यज्ञसाधनी । स्त्री । सीमलतायां । वै.निघ. ।

यज्ञसारः । पुं । यज्ञोदुम्बरवत् । रा.नि.व.११ ।

यज्ञसूत्रम् । स्त्री । यज्ञोपवीते ।

यज्ञाङ्गः । पुं । उदुम्बरवत् । यक्ष्णुमुत्र । रा.
मा. । खदिरवत् । रा.नि.व.८ । भाग्यं । शीम-
नशोति । श.च. ।

यज्ञाङ्गा । स्त्री । सीमलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

यज्ञिकः । पुं । पलाशवत् । जटा. ।

यज्ञि(त्री)यः । पुं । विकडतवत् । वैदेति ग-
च्छ । रा.नि.व.८ । उदुम्बरवत् । यक्ष्णुमुत्र गच्छ ।
रा.नि.व.११ ।

यज्ञियपत्रकः । पुं । सितदर्भे । श्वेत् कूर्म ।
रा.नि.व.८ । ‘घातकपत्रकः’ इत्यपि पाठः पुस्त-
कालरे दृश्यते ।

यज्ञीयब्रह्मपादपः । पुं । विकडतवत् ।
वैदेति गच्छ । रा.नि.व.८ ।

यज्ञेष्टम् । स्त्री । दीर्घरोहिपत्रवत् । रा.नि.व.८ ।

यज्ञोदुम्बरः । पुं । (Ficus glomerata.)
उदुम्बरवत् । यक्ष्णुमुत्र गच्छ । हिं गुलार, ज-
मर । तं मयङ्गीवेष्ट. । ता. चटि । गुणाः — हिमः
रुचः, गुकः पित्तकफरक्तघ्नः, मधुरः, तुवरः, वस्कीः
व्रणशोधनः, रोपण्य । भा. । See उदुम्बरः ।

यतिः । पुं । जगत्सिद्धये । वै. निघ. । जितेन्द्रियः । जम. । [८५३ श. ५०.] श. र. ।

यतु(तू)का । स्त्री । बालुकस्रपे । वे. ८०. १०. १०.

यत्नसाध्यः । वि. । यत्नेनारोग्याहं ।

यथेष्टचारी (इष्ट) । पुं । पविषि. । श. च. । वि. । स्वेच्छाचारिणि ।

यन्त्रम् । स्त्री । श्रत्यानामाहरणोपायभूतस्वस्तिकादी । तत्र एकीतरशतं । तदुक्तं—“हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणां सवगच्छ । किं कारणं यथाह-
क्षाडते यन्त्राणां सवगच्छति तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म-
णाम् ।” तानि च षट्प्रकाराणि—स्वस्तिक-सन्द-
श-ताल-माङ्गी-शलाकोपयन्त्रमेवेति । तत्र च-
तुर्विंशतिः स्वस्तिकानि, द्वे सन्दश्यन्त्रे, द्वे एव ता-
ल-यन्त्रे, विंशतिमाङ्गाः, षट्शतविंशतिः शलाकाः,
षट्शतविंशतिरुपयन्त्राणीति । यन्त्रकर्मणि चतुर्विंश-
तिः निघातनपूरणादि । सु. सु. ७५. । एषां वि-
शेषः स्वस्तिकपद्यादि द्रष्टव्यः । औषधपाकपात्रविशि-
ष्टे । तत्र साधारणतः षड्विधं, बालुकादीलाभेद-
नविद्याधरभुधरयन्त्राणीति । तेषां लक्षणं तत्तत्प-
र्याये सस्यम् । पारद्वत्तनोपायविशेषे । तदुक्तं—
“यन्त्राणि पारदो यन्त्राणां द्रव्यन्त्रमिदं स्मृतम् ।”
वै. निघ. । [चानिघट. ६. च.]

यन्त्रगृहम् । स्त्री । तेलनिषीङ्गनयन्त्रगृहे ।

यन्त्रगोलः । पुं । कलायमेदे । मटे. ३. श. च. ।

यन्त्रणम् । स्त्री । यन्त्रे । एच. १. मी. ।

यन्त्रणवासः । स्त्री । यन्त्रादिनयनाद्यैः श्राटकैः ।
वाक्त्रिवार वज्र वा वाटशुक्ल । वा. वि. ८५. च. ८५.
संयच्छे च । “यथ यन्त्रणवाससा ।”

यन्त्रणा । स्त्री । पीडायां । व्याक. ।

यन्त्रापीडः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणे
—“येन सुहृत्स्वरवेगाद् यन्त्रेणैवापीड्यते गात्रम् ।
रक्तं पीतञ्च भवेत् यन्त्रापीडः स विशेषः ॥” भा.
स. भ. ।

यमः । पुं । इन्द्रियनिग्रहे । काकौ. उष्ट्रे. क.
उपचिणि. मी. । कीनाशे । विका. ।

यमकम् । स्त्री । युगले । घृततेले । च. सु. १५. ।
वा. वि. ८५. ।

यमकबन्धः । पुं । यमलनामत्रयबन्धनभेदे ।
लक्षणम्—“बध्यते मण्डलाकारी यमलत्रयश्रो-
तः । बन्धं यमकनामार्गं भिषगो वर्णयन्ति तम् ॥”
सु. सु. १८५. । [विका.]

यमकीटः । पुं । भूक्रीडविशेषे । घृतवृत्रे ।

यमचिञ्चा । स्त्री । अलक्षविज्ञायाम् । दांशु.
८६. तुल. र. मा. संयह. रसाध्याये ।

यमजः । वि. । युग्मजाते । यमज मृगानि । पुं ।
काकौ. मी. । दोषान्विते घोटके । “एकेनान्न-
हीनेन भिमेन च विशेषतः । यमजं नाजिनं वि-
द्यात्..... ॥” ज. द. १५. ।

यमद्ग्नः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

यमदूतकः । पुं । काकौ. श. र. ।

यमदूतिका । स्त्री । तिलिङ्गीरुचे । जम. ।

यमद्रुमः । पुं । शाकलिरुचे । रा. नि. व. ८१. ।

यमप्रियः । पुं । वटरुचे । श. र. ।

यमरथः । पुं । महिषे । वै. निघ. ।

यमलम् । स्त्री । युष्मे । ६. च. ।

यमलच्छदः । पुं । काष्ठनारुचे । द्रुकु. कौ-
श्ले. गौ. ६. रा. नि. व. १०. ।

यमलपत्रकः । पुं । अयलकठरुचे । कीवि-
दारुचे । रा. नि. व. ८. ।

यमला (ली) । पुं । हिक्काभेदे । विका. ।
लक्षणं—“चिरेण यमलैर्वैशैर्वा हिक्का सम्भवति ।
कम्पयन्ती शिरीशीव यमला तं गानिर्दिशत् ॥”
मा. नि. ।

यमवाहकः । पुं । महिषे । विका. ।

यमवृक्षः । पुं । शाकलिरुचे । रा. नि. व. ८. ।

यमा(वा)निका (नी) । स्त्री । (Ligu-
sticum ajwan or Carum copticum.
Syn. Ammicopticum.) Ajawa seeds.
खनामख्यातपण्डुरवर्णः । य० शून. । हिं वम्. अज-
वाइन । मं उवा । कं उंङ् । तं बीममी । ता.
अमन । सा चतुर्धा—यमानौवनयमानौपारसीक-
खोरासानौभेदेन । गुणाः—सखनी (दृक्स्थधातु-
मलान् विशेषीष्टेखयत्) पाषाणी कथा तौष्णी-

या कटुका लघुः दीपनी तिक्ता पित्तघ्ना शूल-
हन्त्री वातघ्नी भोदरानाङ्गुल्युक्तो हृत्तमित्री च । भा.
पू. १ भ. । तच्छाकगुणाः—यवानीमाकमाप्रेयं हृत्तं
वातकफघ्नं कटुतिक्तसुखं पित्तघ्नं लघु शूलकरश्च ।
भा. पू. श. व. । “यमानी कटुतिक्तोष्णा वातार्ध-
घ्नं यमनाग्निनी । श्लाघानक्तमिच्छहिर्मर्दनी दीपनी
परा ॥” रा. नि. व. ६ (Hyoseymus niger)
Henbane. खोरासानौयमाख्या । हिं वज्रहल ।
तं कुरासानौयमम् । गुणाः स्वपथ्याधि मृग्याः ।

यमानीहयम् । स्त्री । यमान्यां वनयमान्याच ।
वै. निच. २ भ. अमिष्याच. चि. ।

यमिका । स्त्री । हिङ्गमिदे, या हिवारमायाति ।
यमनाहिका । भा. नि. ।

यमुना । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्ज-
लगुणाः—पित्तदाहवसनग्रसघ्नं स्वादु वातजननं
पाचनम् अग्निदीप्तिकरं हृत्विजनकं बलकरश्च ।
रा. नि. व. १४ ।

ययुः । पुं । घोटके । मे. ।

यवः (कः) । पुं । (Hordeum hexasti-
chum.) Barley. खनामख्यातयुक्तधान्यमिदे ।
एव । हिं मं यव. युज । कं मुं ड. जयवे । तं
गोधूमम् यवननक्षुधान्यम् वालंबियम् । ता.
वाल्मिभिरमु । गुणाः—“हृत्तः शीतो गुरुः स्वादुः
कषायो मधुरो यवः । तथ्यो चाहो कफघ्नश्च स्वात्
पित्तघ्नासकासनत् ॥” कषायो मधुरः सुशीतलः
प्रसिद्धिजत् तिक्तः कफघ्नश्च, तथा अशक्तसुष्ठुः य-
वः बलदः हृत्तः बहुवीर्यपुष्टिकरश्च । रा. नि. व.
१६ । वर्षहयोपरिस्थिता यवाः पुराणाः । तद्गुणाः
—“पुराणा नीरसा हृत्ता न तथा गुणकारिणः ।
नवा हिताः—” भा. । इन्द्रयवे । वै. निच. २ भ.
अश्व. चि. अग्निदीपनीवध्याम् । षट्कतखल्ले । अ-
ग्ने । भा. ज्व. चि. । चतुर्थान्यमाने । ४ धान । षट्-
सर्षपमाने । ७ मन्त्रिषा । श. च. । कालिक्ते अटस-
र्षपमिते माने । ८ मन्त्रिषा । “यवाटसर्षपैः ।”
प. प्र. १ ख. । [५ भ. ।

यवकः । पुं । शूकधान्यविशेषे, यवे । च. म.

यवकरणकः । पुं । पर्यटके । क्लृप्तावड ।
वै. निच. ।

यवकलशः । पुं । इन्द्रयवे । वै. निच. ।

यवकाञ्चिकम् । स्त्री । यवसहितकाञ्चिके ।
एवेन कोञ्चि । See यवान्म् । [प्र. र. ।

यवगण्डः । पुं । मुखत्रये । तन्मन्दकोण्ड ।

यवगोधूमसम्भवम् । स्त्री । तन्मिश्रकाञ्चि-
के । वै. निच. । [कहे । रा. नि. व. ५ ।

यवचिञ्चा (चा) । स्त्री । धीरिण्याम् । वि.

यवजः । पुं । यवचार । र. सा. । च. द. ग. न. चि. ।
यमानीवृषे । रा. नि. व. ६ । गोधूमवृषे । वै. निच. ।

यवतिक्ता । स्त्री । जेतवृक्षायाम् । शङ्खिनी तवे-
ची इति लोके । (चउटवानः । गुणाः—तिक्ताश्वा-
हण्या दीपनी तमिक्तुलविषासदीपघ्नी रेषनी च ।
रा. नि. व. १ । तण्डुलीयशके । शशाङ्कुल्याम् । मा-
रिषे । रा. नि. व. १२ ।

यवनः । पुं । सिङ्गके । निजान्नम् । रा. नि. व.
१२ । गोधूमे । रा. नि. व. १६ । गर्जरे । रा. नि. व. ७ ।

यवनकः । पुं । गोधूमः । वै. निच. ।

यवनहिटः । पुं । गुग्गुली । शुशुभन । रा.
नि. व. १२ ।

यवनप्रियम् । स्त्री । मरिचि । छ. च. ।

यवनभोजनः । पुं, स्त्री । मरिचि । चि. क. क.
प्रद. चि. । “यवनभोजनधान्यमतावरी ।”

यवनालः । पुं । यावनालहृत्वे । कालकनात्र ।
प. म. । देवधान्यं । द्रव्यम् । छ. च. । यावनाल-
मान्यं । कनात्र । रा. नि. व. १६ । यवदण्डं ।

यवनालजः । पुं । यवचार । छ. च. ।

यवनी । स्त्री । यमान्यां । मे. ।

यवनेष्टम् । स्त्री । गृह्णेने । शीतल । रा. नि. व.
७ । मरिचि । रा. नि. व. ६ । कौसके । गौसा । रा.
नि. व. ११ । तालीशपत्रे । वै. निच. । पुं । रक्त-
सोने । राजपलाखी । पलाखी । रा. नि. व. ७ ।
निम्बहृत्वे । निम् गृहि । रा. नि. व. ८ ।

यवनेष्टा । स्त्री । खर्जूरीहृत्वे । रा. नि. व. ११ ।
नखरन्ध्रायाम् । मरेष्टी । वै. निच. ।

यवपटोलः । पुं । ज्वरे कदायमिदे । यवपटो-
ल । गुणाः—हृत्तादाहहरः पित्तज्वरघ्नीत्यं क-
षायः ससनागयवपटोलपचकतः । च. द. पि. ज्व.
चि. । “पटोलयवनिःकायो मधुना मधुरीकृतः ।”

यवपल्लः । पुं । यवपल्लाले । यवशा इति स्त्री ।
के । यत्वेन पोद्गाल । सु.चि.६५. ।

यवप्रख्या । स्त्री । क्षुद्ररोगमेदे । यवांकात्र
पिड्कादिप्रदेश । लघुर्ण—“यवाकारा सुकठिना
यथिता मांसमंशला । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यव-
प्रख्यति सीच्यते ॥” सु.नि.१२५. ।

यवफलः (ला) । पुं, स्त्री (ला) । वंशे । रा.
नि.व.७ । भा.स.४भ.रेवतीयह्म.चि. । पल्लाण्डौ ।
इन्द्रयवे । वै.निघ. । मन्त्रहवे । श.च. । कुट्टमहवे ।
रा.नि.व.८ । स्त्री । वंशवीज । जटासाक्षा । सी. ।

यवफलाङ्गुरः । पुं । वंशाङ्गुरे । दौलत्र (कै-
डु) । रा.नि.व.७ ।

यवभस्म । स्त्री । यवचारि । यत्वेन क्रात्र । च.
द.सि.यो.परीच.वि. । “क्षणाविङ्कयवभस्म ।”

यवभोव्यम् । स्त्री । यवाङ्गुरे । नकुल.११५. ।

यवमण्डः । पुं । यवकृतमण्डे । वाद्यमण्ड इ
त्युच्यते । यत्वेन मण्ड । गुणाः—“वाद्यमण्डो
यवमण्डेर्मुनिभिः परिकीर्तितः । वाद्यमण्डो लव
यांही शलाभाह्विदोषयन् । मन्त्रवरेऽपि मन्त्रोऽयं
पटोलमगधालितः ॥” वै.निघ. ।

यवमद्यम् । स्त्री । यवकृतमये । यत्वेन मद्य ।
गुणाः—गुरु विट्प्रदायकम् । रा.नि.व.१४ ।

यवयवागुका । स्त्री । यवकृतयवाम्बाम् । य-
त्वेन याड । प.सु. । [त्वेन याडि । प.सु. ।

यवयवागूः । स्त्री । यवसिद्धयवाम्बाम् । य

यवलकः । पुं । पचिविशेषि । अयं मधुरलघु
शौतकपायः । सु.सू.४६५. ।

यवलासः । पुं । यवचारि । श.र. ।

यववर्णभिः । पुं । सविषमच्छूकजातीयकीटैः ।
तद्वत् दंशकण्डूः पीतफणगमय । सु.कल्प.८५. ।

यवविकृतिः । स्त्री । प्रमेहइति यवकृतापुपा-
दौ । यत्वेन पिठा, पूजि आदि । वा.चि.१२५. ।

यवग्रन्थः । पुं । यवग्रन्थग्रन्थे । यत्वेन छात्र ।
गुणाः—“यवानां शक्तवो कला लेखना वज्रिदी-
पनाः । बालाः कफरोगघ्ना वातवर्धज्जुलोम-
नाः ॥” राज.३५. ।

यवशर्करा । स्त्री । सिद्धयवकृतशर्करायाम् ।

गाना, भिरथीछा । गुणाः—पित्तघ्नमलघ्नी
रुग्णा रैचनी विदाहसूक्ष्मास्निग्धी च । च. ।

यवशकः । पुं, स्त्री । चिल्लीशक्ते, गौरवानु-
के । “प्रायश्चो यवमध्ये स्वायवशकमतः स्मृतम् ।”
भा.पू.१भ.शा.व. । गुणाः—मधुरः रुचः विट्प्रो
श्रीतवीर्या मलमेदनश्च । च.सू.२७५. ।

यवशूकः । पुं । यवचारि । त्रिका. । सि.यो.
परीच.चि. । “यवशूकविसिगितानि ।” च.द.
हिकाश्यास.चि. । ह्याशुयहणीदीपमोहनाहग-
लयहान् । कांसं कफमशोसि यवशूको व्योह-
ति ॥” राज.३५. ।

यवशूकजः । पुं । यवचारि । रा.नि.व.६ ।

यवश्वेता । स्त्री । यवशर्करायाम् । यत्वेन छा-
त्रु । वै.निघ. । [११५. ।

यवमम् । स्त्री । दणे । घासी । चम. । नकुल.

यवसाह्वः । पुं । यमानीक्षपे । रा.नि.व.६ ।

यवसाह्वया । स्त्री । यमायाम् । भा.पू. । पा-
रमीकयमायाम् । वै.निघ. ।

यवसुरम् (रा) । स्त्री, स्त्री । यवमये । गुणाः
—“सुरा समष्टा कवीणा यवानां वातपिपला ।
गर्वी और्ध्वति विट्प्रभ-.....” च.सू.२७५. ।

यवसोवीरम् । स्त्री । यवकाञ्चिके । वै.निघ. ।

यवचारः । पुं । यवभक्षजचारि । यवक्रात्र ।
हिं यवचार, साजी, सोरा । ते यवाचारसु । गु-
णाः—कटूणाः कफवातीदरघ्नः आमश्लामरौवि-
पन्नः मरुधः । रा.नि.व.६ । “यव-... लघुः खि-
ग्धः सुखां वज्रिदीपनः । नि-... शूलवातामश्ले-
ष्मश्यासगलामयान् । पाण्डुर्यायहणीगुणानाहसीह-
हृदासयान् ।” भा. ।

यवचोदः । पुं । यवचूर्णे । मरुधः । च.च. ।

यवागूः । स्त्री । उचितान्नचर्गुयवतगुरुचूर्णक-
तपङ्गुणवारिपक्तायां बहुसिक्त्यायाम् उष्णिकायां ।
याडि, पाटला, छात्र । तेन द्रवसिक्त्यसमन्वितं
यवागुलम् । “यवागुलं बहुसिक्त्वा स्यात् ।” सा जि-
घा मण्डपेनाविलिपीभेदात् । तत्र सिक्त्यकरद्विती
मण्डः, सिक्त्या पेया, विरलद्रवा च दिलिपीति ।
तदुक्तं—“यवागुसुविताह्लासन्तुभंगकतां वदेत् ।
सिक्त्यकैरहितो मण्डः पेया सिक्त्यसमन्विता ।

यवागूर्भस्मिक्का साहिलिपी विरलद्रवा ॥ काव-
सिदयवावा काव्यद्रव्यस्यान्नसिर्वाणः, वारिणः
प्रशः, पादावशेषो यावः ॥ "काव्यद्रव्यान्नसिर्वाणः
श्रावयित्वा जलं ततः । पादावशेषे तेनाथ यवा-
व्याद्युपकल्पयेत् ॥" प.प्र.१ख. । "यवागुः षड्गुणे तीये
सिद्धा स्यात् कसरा चना । तङ्गुलेर्मद्ममात्रेण ति-
लेर्वा साधिता हि सा । यवागूर्पाङ्गिणी बल्या त
पंणी वातनाशिनी ॥" प.प्र.१ख. । गुणाः— "य-
वागूर्ज्वरहृणाग्नी लघ्नी बक्षिर्विशीघ्रनी । अतिसारे
ज्वरे दाहि हिता वज्रप्रदीपनी ॥" राज.१प. ।
"यवागुः षड्गुणे तीये संलद्धा विरलद्रवा । यवा-
गूर्पाङ्गिणी हृणाज्वरघ्नी बक्षिर्विशीघ्रनी । पित्तश्ले-
श्मरे दंशा मध्याह्ने सा प्रकीर्तिता । वातज्वरेऽपराहि-
सा गोधूमजलनिश्चिता ॥" द्रव्यगुणः । यवागूर्म-
दाथयादी निषिद्धा— "मदात्यये मद्यनिष्ये यौष्णे
पित्तकफाधिके । ऊर्ध्वे रक्तपित्ते च यवागूर्हृिता
ज्वरे ॥" च.द.ज्व.चि. ।

यवाग्रम् । क्ली. यवतुषे । यवत्र कृष, अ-
ग्ना । वै.निघ.२भ.पाण्डुचि.पथकोलघृते ।

यवाग्रजः । पुं । यवचारः । यवशर्करा वा (मा-
त्रा) । च.द.ष.च.चि. । यमानौघपे । रा.नि.व.६ ।
कौ. काञ्चिके । वै.निघ. ।

यवान(क)म् । क्ली.पुं । यमान्याम् । वै.निघ. ।

यवानिका (नी) । स्त्री । यमानौघपे । रा.
नि.व.६ । यमान्या । भा.पू.१भ. । पारसीकयमा-
न्याम् । वै.निघ. ।

यवानीकः । पुं । यमानोभदे । वा.चि.६अ. ।

यवानीशकम् । क्ली. यमानौदले । यमा-
नेत्र शक । हि जवाहन । वै.निघ. ।

यवाकम् । क्ली. यवकृतभक्त । यवत्र भात ।

यवापत्यम् । क्ली. यवचारः । रा.नि.व.६ ।

यवास्त्रम् । क्ली. यवकाञ्चिके । यवत्र काञ्चि ।
गुणाः— "जातं यवाच्चं कटुकं विपाके वातापहं
श्लेष्महरं सरकं । पित्तप्रकोपं कुर्वते समेदि विद्रु-
षणं पित्तगदाष्टशोष ॥" अचि.११च. ।

यवास्त्रजम् । क्ली. यवात्र, सीवीरकाञ्चिके ।
रा.नि.व.१५ ।

यवासः (कः) । पुं । (Alhagi manro-
rum, Syn. Hedysaram Alhagi.)
The camel's thorn. यासचुपे । दूरीतडा ।
ते पित्रेगट्टिदुलगीहि । रा.नि.व.४ । सि.यो.
पितातिसारचि.कलिङ्गादौ । च.द.पि.श्लेष्मज्व.चि.
कण्टकाद्यादिः । च.द.ज्व.चि.वासायघृते ।

यासशर्करा । स्त्री । यवासकृतशर्करायाम् ।
तवरज, स्याना, सीरखला इति लोके । गुणाः—
"अतिसधुरापित्तघ्नी शमघ्नी हृणाग्नी हृष्या सरा
सूक्ष्मादाहभमघ्नी च । रा.नि.व.१४ । सधुरक-
षाया तित्तागुरसा श्लेष्महरौ सरा जेति । सु.सू.
४५च.इतुव. । [दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

यासा । स्त्री । गुणसिनीहरे । रा.नि.व.८ ।

यावः । पुं । यवचारः । सु.चि.२०च.चलस.
चि. । यमान्याम् । क्ली (हा) । दुरालभायाम्
वै.निघ.२भ.उन्मा.चि. । यमान्याम् । यवचारः ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.१५ ।

यवीत्यम् । क्ली. काञ्चिके । सीवीरकाञ्चिके ।

यवोद्भवः । पुं । यवचारः । रा.नि.व.६ ।

यवोद्भूता । स्त्री । यवशर्करायाम् । वै.निघ. ।

यव्यम् । क्ली. यवचर्चः । रा.नि.व.१ ।

यशद्म् । क्ली. (Zinkum.) Zink. चातु-
विशेषः । मृत्तु । यशदं वक्रमदृशं रौतिलं च तन्म-
तं । गुणाः— "यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपि-
तहृत् । चक्षुष्यं परमं मृदान् पाण्डुं श्वसुष नाश-
येत् ॥" भा.पू.१भ.धा.व. ।

यशस्करा । स्त्री । दृक्कञ्जीवनीलतायाम् । रा.
नि.व.१ । शङ्ख्याम् । वै.निघ. ।

यशस्या । स्त्री । शङ्खी । शङ्खि उवधि । रा.
नि.व.५ । जीवनीलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

यशस्विनी । स्त्री । यवतिलान्ताया । मङ्गा-
न्यातिष्ठतीक्ष्णताया । रा.नि.व.१ । वनकापांश्या ।
श.र. ।

यशीदः । पुं । पारदः । रा.नि.व.१३ ।

यष्टिः । पुं, स्त्री । भाग्या । दानमङ्गले । रा.
नि.व.६ । वै.निघ.सधुरज्व.चि.सधुकादिः । यष्टि-
सधुके । भ. ।

यष्टि(ष्टी)कः । पुं, स्त्री । यष्टिमधुनि । रा. नि.व.६ । च.सू.४५. । टिष्टिमे । तिष्ठित्वा भाषी । श.र. । स्त्री । भ.स्यो । वाननशोणि । प.सु. । मञ्जिहायाम् । सि.यो.षट्करञ्जतैले । यष्टिमधुनि । श.र. । [करणीपाये । सु.सू.४५. ।

यष्टिकाभ्रामणम् । स्त्री । जलस्य शीतली-

यष्टि(ष्टी)पुष्पः । पुं । पुत्रज्ञीवहवे । भा. ।

यष्टि(ष्टी)मधु (कम्) । स्त्री । (Glycyrrhiza glabra.) खनामख्यातमधुरकाष्ठे । यष्टिमधु । हला. । किं जटीमधु । सुलहटी । तं मिष्टमूलविशेषम् । जलजस्यलज्जमेदेन विधा । “भानूपं खलजजैव प्रत्येकं द्विविधं व्युतम् ।” च.सू.१५. । गुणाः—मधुरं किञ्चित्तिक्तं चतुर्थं शीतलं पित्तघ्नं शोषलपात्राणापहम् । रा.नि.व.६ । सुश्रुतेऽस्य सुखस्य प्राशस्यं, किन्तु विदेचनं प्रति फलमेव प्रशक्तम् । च.सू.१५.टी. । खिग्धं शिथिलकारकञ्च । कैचित् ।

यष्टिमधुका । स्त्री । यष्टिमधुनि । जम. ।

यष्टिलता । स्त्री । भनरारिपुष्पहवे । भनरमारोति मालवदेशे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० ।

यष्टी । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.सु. । रा.नि.व.६ । रस.र.खनरी.वि. । वा.सू.१५.अ.सारिवादिः । “यष्टी परवर्क इति ।” च.द.ज्व.चि.श्रिरीलिपे । “यष्टीवदरकाञ्जिकम् ।” मेघ.हृदयखदिरवटी. ।

यष्टीकर्णः । पुं । तन्नामककर्णवन्धमाकृतौ । “तदाकारः यथितमांससम्बन्धिराततः सूक्ष्मपालि-
यः ।” सु.सू.१६.अ. ।

यष्ट्याहम् । स्त्री । यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । वा.सू.हृदरादिव. । सि.यो.र.पि.चि.सुप्तादि । अपख्या.वि.कुशाखकष्टे ।

यचकर्मन् । पुं । कर्पूरादिकतगन्धानुलिपने । स च समभागकर्पूरायकसूरीककोलात्मकः । “कर्पूरायकसूरीककोलैर्यचधूपकः । चन्दनायक-
जुरङ्गनामिकाचन्दचन्दनसमाश्रयतम् । यचधूप-
जनपरैकमीचरं यचकर्ममिमं प्रचक्षते ॥” रा. नि.व.२२ ।

यचग्रहः । पुं । यचीन्मादि । रा.नि.व.४५ ।

यचतरः । पुं । वटहवे । रा.नि.व.११ ।

यचधूपः । पुं । सर्जरसे । धुना । प.सू. । रा. नि.व.१२ । सर्जतरौ । सरलनिर्यासि । तार्पि-
नेन । छे.च. । यचकर्मन् । रा.नि.व.२२ ।

यचरसः । पुं । पुष्पमये । चिका. ।

यच(चा)वासः । पुं । वटहवे । मद.व.५ । रा.नि.व.११ । [श.मा. ।

यचामलकम् । स्त्री । पिच्छीखर्जूरकफले ।

यचीदुम्बरकम् । स्त्री । अमृत्यफल । चिका. ।

यचीन्मादः । पुं । यचावेप्रकृते उन्मादविशेषे । लक्षणं—“तास्याचः प्रियतनुराकवस्त्रधारी गभीरी द्रुतगतितल्पबाक् मधुः । तेजस्वी वद-
ति च किं ददासि कथौ ॥” भा. ।

यचम्लो । स्त्री । द्राक्षाणाम् । श.मा. ।

यक्ष्मा (चन) । पुं । कर्णोत्तरीमे । यक्षाऽर्वाङ् । व्यत्यते पूज्यत इति । [दानं—“वेग्नोधात् य-
याक्षैव साहसाद्विषमं क्रमात् । विदीपो जायते यक्षा गदो ह्येतुचतुष्टयात् ॥” तत्रिबन्तिः—“वे-
यो व्याधिमता यक्षात् व्याधिर्यजेन व्यत्यते ।”
भा. । See राजयक्ष. ।

याचनकः । पुं । रत्नैरखडवे । रा.नि.व.८ ।

याजः । पुं । चम्पे । त्रिकत पूजात्र । छे.च. ।

याज(ज्ज)कः । पुं । पलाशहवे । रा.नि.व. १० । कुशलये । कुश । श.र. । रत्नखदिरहवे । रा.नि.व.८ । अत्रयहवे । रा.नि.व.११ ।

याजुषः । पुं । तत्तिरपचिषि । वै.निच. ।

यातना । स्त्री । अतितीव्रवेदनायाम् । जम. ।

यातयामः । पुं । हवे । रा.नि.व.१८ । वि. जीषे । जम. । उज्जिते । मे ।

यातुकः । पुं । पत्रशाकविशेषे । गुणाः—पी-
लुपर्णीवत् । च.सू.२७.अ. । स्त्री (का) । मयूरशि-
खायाम् । वै.निच. ।

यातुन्नः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

यादः । स्त्री । जलजन्ती । जम. ।

यादोनिवासः । पुं । जले । छे.च. ।

यानम् । स्त्री । गमने । हस्तादिभिर्ममये । गु-
णाः—“हृत्पथरयदीलायेभ्यसं मातकोपनां स्त्रि-

नीकारसमझानां बल्यं बह्विविधमस्ति॥ राज.१५.

यापनवस्तिः । पुं । निरुद्धवस्तिभेदे । “सौ-
द्राज्यसौरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् । इषुवासे-
न्ववासांशो वस्तिः स्यादथापनः परः ॥” भा. ।

याप्यः । त्रि. दुःखसाध्यै । तद्वचनम्—“याप-
नीयन्तु तं विद्यात् किया धारयते हि यम् । क्रि-
यायान्ति निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥” भा. ।
याप्यत्वसाध्यत्वञ्च हिंसा प्रकृतित उपेक्षयापेक्षितम् ।
“याप्याः केचित् प्रकृत्यैव केचिदाप्या उपेक्षवाः ॥”
सारचन्द्रिका ।

यामघोषः । पुं । कुकुटे । श.भा. । स्त्री (वा) ।
घटिकायन्त्रे । पड़ि । निक्ता ।

यामनादी (रन्) । पुं । कुकुटे । वै.निघ. ।

यामिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

यामिनीचरः । पुं । गुग्गुली । पेटके । वै.
निघ. । [श.र. ।

यामिनीपतिः । पुं । कर्पूरे । मे. । चन्द्रे ।

यामुन(नय)म् । स्त्री । कीर्तीऽप्यने । उवा. ।
सौवीराप्यने । रा.नि.व.११ ।

यामुनेष्टकम् । स्त्री । शीघ्रधाती । जटा. ।

याम्यम् । स्त्री । चन्द्रे । मे. । वै.निघ.चयरी.
चि.चन्द्रेणादितैले ।

याम्यज्वरः । पुं । प्रवृद्धहीनमध्यवातादिजनि-
तसन्निपातज्वरे । लक्षणे—“हृदयं दहते चास्य
यक्तुलीहान्त्वफल्गुसाः । पथ्यन्तेऽत्यर्थं मूर्धाधः पूय-
शोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तश्च सत्युश्च तत्राप्येतदि-
श्रवणः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नास्वा प्र-
कीर्तितः ॥” भा.म.१भ. । [निघ. ।

याम्यदिग्भवा । स्त्री । तमालपत्राश्च । वै.

याम्यद्रुमः । पुं । शाकलिह्वे । वै.निघ. ।

याम्योद्भूतः । पुं । कीदृशे प्रसिद्धे श्रीतालव-
चे । रा.नि.व.२ । [वै.निघ. ।

यावः । पुं । अलक्तके । अम. । लाक्षायाम् ।

यावकः । पुं । कुलत्वे । प.सु. । यवाग्रा ।
यदेवत्र याडे । छि.च. । च.चि.१अ. । माघि. । माघ-
कलात्र । अम. । बीरीघान्धये । माघाकारपत्रे
कास्मीरेषु तुलसीति प्याते । सुभूतिः । अलक्तके ।

श.र. । यवाग्रे । शिखि सव । छि.च. । गुणाः—
“यावकोऽतिगुहः स्वादुरीयः खिग्धः प्रकीर्तितः ।
गुह्यज्वरप्रतिश्यायकण्डूवृक्षासमेष्टका ॥” वै.निघ. ।

यावनः (कल्कः) । पुं । शिलारसे । अम. ।

यावनकः । पुं । रत्नैरुच्छे । वै.निघ. ।

यावनालः । पुं । (Zea mays.) खानस-
कशिष्वीधान्ये । कान् अनार. अनार. ऊर्जाता ।
हिं मुदा. मक्का । तं मक्का जीरन्तु । यम्. मक्का,
डुट, वज्रा । ता. मक्काशोलम् । गुणाः—अस्य श-
रसुलम् ईषन्मधुरं कष्यं शीते पित्तघ्नं तृष्णाहरं
पथ्यां दीर्घत्व्यकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

यावनालनिभः (भा) । पुं । यावनाले ।
रा.नि.व.८ ।

यावनालरसजगुडः । पुं । तद्रसजातगु-
डे । अनारत्र जगुड । गुणाः—आरः कटुः सुम-
धुरः कफघ्नतप्तः पित्तघ्नः नित्यसेवनेन कण्डूकुष्ठ-
जननः रक्तदाहघ्नश्च । वै.निघ. ।

यावनालशरः । पुं । यावनालस्य शरे । अ-
नारत्र शर । हिं जीरुल्ली । गुणाः—ईषन्मधु-
रः कष्यः शीतलः पित्तघ्नश्चाह्वरः पथ्याममलप्रद-
श्च । रा.नि.व.१६ ।

यावनाली(शर्करा) । स्त्री । यावनालगुह-
कतशर्करायां । अनारत्र जिनि. गुणाः—गील्या
उष्ण तिक्ता क्षतिपिच्छिला वातघ्नी सारका कष्या
दाहपित्तासदा च । रा.नि.व.१४ ।

यावनी । स्त्री । करङ्गशालिनामिवी । रा.नि.
व.१४ । रसालिची । वै.निघ. ।

यावशूकः (जः) । पुं । यवचारे । च.द.सि.
यो.कास.चि.कुलत्याद्यद्यते । “दाडिमगुडयावशू-
कानाम् ॥” (खवट्टादिचूर्णे) ।

याविः (वी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. ।
(वी) यवतिकाखतायां । रा.नि.व.१ । [सु. ।

याविकः । पुं । यवनाले । कान् अनार. प.

याव्यः । पुं । यवचारे । वै.निघ. ।

यासः (कः) । पुं । रक्तद्रुमलभायां । गुणाः—
मधुर. तिक्तः शीतः पित्तदाहघ्नरः बल्यः तृष्णाक-
फच्छर्दिघ्नश्च । रा.नि.व.४ । सि.यो.ज्व.चि.भट्ट-

जावन्ति । “अथैवं यासश्च कारवौ ।” च.द.चभि
न्यासश्च.चि. । “यासभार्मीपुनर्नवाः ।” [निघ. ।

यासशर्करा । स्त्री । यवासशर्करायाम् । वै.

यासा । स्त्री । मदनशलाकापक्षिणि । श.मा. ।

सि.यो.कास.चि. । “सूवातिक्ता निशा यासा ।”

युक्तरथः । पुं । निरुद्धवक्तिभेदे । “एरण्डमूल
निक्ताथो मयुतेलं ससैस्त्वं । एष युक्तरथो वक्तिः
समवापिप्यलोफलः ॥” भा. ।

युक्तरसा । स्त्री । गन्धरास्त्रायां । सामान्यरास्त्रा-
यां । रा.नि.व.६ । कौटा चामरुलौ इति भाषा ।
चम.भ. ।

युक्तश्रेयसी । स्त्री । गन्धरास्त्रायां । रा.नि.व.६ ।

युक्ता । स्त्री । रास्त्रायां । वा.म.१५.च.रीप्रादः ।
वचभेदे । एलानीति लोके । र.मा. ।

युक्तिव्यपाश्रयः । वि. या चेष्टा प्रत्यक्षं फ-
लति तदीषधवाचके, संशोधनसंश्रमनीषधवाचके
च । च वि.८.च. ।

युगम् । ली. ऋडौ । भिपजे । हस्तचतुष्टये ।
मी. । “न युगमाचदक् ।” च.म.८.च. ।

युगच्छदः । पुं । आपटा इति ख्याते ऋचे ।
वै.निघ.उन्मा.चि. ।

युगस्वरः । पुं । यावनास्त्रि । जनान्तर । वै.निघ.

युगस्वरभक्तम् । ली. पुं । यावनालभक्ते । गु-
णाः—“अपसाधितभक्तौ युगस्वराणां भक्तश्च घनो
विशदमधुरश्च । कफे त्रिदीपशमने च कथ्यते का-
से च आसात्मकएव स ख्यतः ॥” अवि.२१.च. ।

युगम्भरास्त्रम् । ली. यावनालभक्तकाञ्चिक-
विशेषे । गुणाः—“युगम्भरास्त्रं कफवातहृत् यु-
क्षामयामां जरणप्रकप्तं । तीक्ष्णं तथाश्च अमदीष-
हृत् मेढ्राग्रसीः रक्तहितं मतश्च ॥” अवि.११.च. ।

युगप(पा)त्रः (कः) । पुं । रक्तकाञ्चनहवे ।
प.सु. । अम. । अश्मलके । लोधि. वै.निघ. ।

युगपत्रिका । स्त्री । शिंशपाहवे । सर्पपत्रहे ।
त्रिका. ।

युगपात्रिका । स्त्री । शिंशपाहवे । त्रिका. ।

युगभृङ्गराजः । पुं । भृङ्गराजं केशराजं च ।
संयहः ।

युगलाचः । बर्बरकहवे । वादनां शीघ्र । रा.
नि.व.८ ।

युगाक्षिगन्धा । स्त्री । वृद्धदारजलतायाम् ।
वीजताड़क । प.सु. । [निघ. ।

युग्मला । स्त्री । सुगन्धये, रीहिवहवे । वै.

युग्मम् । ली. युगले । [छ. । मद.व.६ ।

युग्मकण्टका । स्त्री । बदरीहवे । कूल गा-

युग्मपत्रः (कः) । पुं । रक्तकाञ्चनहवे । र.
मा. । भूर्जहवे । समपर्णहवे । वै.निघ. ।

युग्मपत्रिका । स्त्री । शिंशपाहवे । श.र. ।

युग्मपर्णः । पुं । रक्तकाञ्चनहवे । रा.नि.व.
१० । समपर्णहवे । रा.नि.व.१२ । स्त्री (र्णा) ।
वृषिकासीक्षुपे । श.चि. ।

युग्मफला । स्त्री । इन्द्रीवराजलतायाम् । रा.
नि.व.२ । वृषिकासीक्षतायां । विष्ठाति गच्छ ।
रा.नि.व.६ । [प.सु. ।

युग्मफलिनी । स्त्री । दुग्धिकायां । शिकुरे ।

युग्माञ्जनम् । ली. अञ्जनद्वये । एकं स्त्रीतो-
ऽञ्जनम् अपरं सौवीरमिति । अरुणः । वा.म.१५.
अ.प्रियङ्गादिव. । [वै.निघ. ।

युग्या । स्त्री । ऋडौ । भक्ति. ऋडौ । त्रुकि.

युजौ । पुं वि. । अग्निनीकुमारौ । त्रिका. ।

युञ्जातकः । पुं । वृक्षविशेषे । गुणाः—“बन्धः
श्रीतो गुरुः खिग्धसर्पण्यो हृहणाकाः । वातपित्त-
हरः स्वादुः द्वयो युञ्जातकः पर्णः । च.म.२७.च. ।

युहसारः । पुं । चन्द्रे । श.च. ।

युविष्ठिरराजः । पुं । कण्डपक्षिणि । कौक-
पाक्षौ । त्रिका. ।

युयुः । पुं । घोटके । हला. ।

युयुक्पुत्रः । पुं । सुद्रव्याग्रे । श.च. ।

युवगण्डः । पुं । पोगच्छे । त्रिका. । यूनी ग-
ण्डस्थतणे । वज्रम् (कौण्डा) । श.र. ।

युवती । स्त्री । दृष्टार्त्तवायां स्त्रियि । रा.नि.व.
१८ । प्रियङ्गौ । च.चि.१.च.ब्राह्मरसायने । स्वर्ण-
यूथिकायाम् । वै.निघ. । हरिद्रायां । श.च. ।

युवतीष्टा । स्त्री । स्वर्णयुधिकायाम् । रा.नि. व.१० । [वयस्ते । युता । रा.नि.व.१८ ।

युवा न) । पुं । षोडशमस्य पञ्चाशत्पञ्चन-
युवानपिङ्गला । स्त्री । यौवनकृतसुखत्रये ।
वयसःकण्डा । भैष.चुद्ररी.चि. ।

युवावस्थः । पुं । यूनि । रा.नि.व.१८ । [च. ।

यू । स्त्री । मुद्रादिद्विदलधाम्यकृतयूषे । यूष । छे.
यूक्षः । पुं । वकडवे । प.सु. । मत्कुण्डे । जटा. ।
श्री (का) । कण्ठोद्वहरे । यमान्यां । वै.निच. ।

यूकाण्डः । पुं । लिख्यायां । निधि । वै.निच. ।

यूकारी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । निशगान्-
निश । वै.निच. । [छ. रा.नि.व.६ ।

यूकावासः । पुं । शाखोटवसे । शा.७३ । गा-

यूथपः । पुं । सुनिषण्णकाके । वै.निच. ।

यूथा । स्त्री । पाठायां । व्यक्तादि । वै.निच. ।

यूधिका । स्त्री । (Jasminum auricu-
larum.) खनामख्यातपुष्पवृक्षे । कुठो हि यूधी,
स्वर्णयूधी । मं पांडुरोग्जड । कं विलियमोले । यू-
धिका श्वेतध्वजभेदेन विधा । गुणाः — यूधिकायु-
गलं स्वादु शीतलं शर्कराघ्नं पित्तदाहृदयाघ्नं स-
र्वलक्ष्णप्रघ्नं । “मितपीतनीलमेघकनाभ्यः कुसु-
मेन यूधिकाः कथिताः । तिलकमपिपलककामय-
न्वरत्नाः व्रणादिदोषहराः । इति साधारणगु-
णाः । सर्वासां यूधिकानाम् रसवीर्यादिसाम्यता,
स्वर्णयूधिकायाम् सुरूपता सुगन्धता च विशेषतो
वर्तते । रा.नि.व.१० । “यूधीयुगं हिमं तिलकं क-
टुपाकरसं लघु । मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफ-
वातलम् । व्रणालसुखदन्ताक्षिप्रिरीगविषाप-
हम् ॥” भा. । पाठायां । व्यक्तादि । रा.नि.व.
६ । चक्षानकी । मं. ।

युधिकापत्रः । पुं । तालीशपत्रे । वै.निच. ।

यूधी । स्त्री । यूधिकायां । श.र. । युक्तयूधिका-
याम् । स्वर्णयूधिकायाम् । वै.निच. ।

यूपः (कः) । पुं । मण्डवे । मद्र.व. ।

यूपहुः (मः) । पुं । खदिरवृक्षे । त्रिका. ।
रत्नखदिर । रा.नि.व.८ ।

यूपलक्ष्यः । पुं । पक्षिणि । श.भा. ।

यूषः । पुं, स्त्री । मुद्रादिरसे । डाल, कनाग्रा-
दिता (खान) । “धृष्टमुद्रदलानाम् पलैकेन विधा-
चितः । पूतापनीतविदलः सन्तुषः कृताकृतः ।
वयसाः पलं द्रव्यं बाह्यमिति कलादके । भेषज-
स्यातिबाह्यात्कदाचिदुचितमभवेत् । पेषा मन्त्रा-
दियोगेषु भेषजं यत्रकीर्तितम् । तत्रयैव प्रयोक्त-
व्यमरुचिर्न भवेत् यथा ॥” तीक्ष्णानन्दोद्भूतलक्षा-
त् । चतुर्भागांस्साधितनिषीदितवैदलादिसम्भूत-
वारि यूष उच्यते । “वैदलान् वितुषान् भृष्टान्
चतुर्भागांस्साधितान् । निषीदति तीक्ष्मेतेषां सं-
स्कृतं यूष उच्यते ॥” प.सु. । “...यूषः किञ्चिद्वनः
स्रुतः ।” गुणाः — “यूषो बल्यः स्रुतः कष्टः ल-
घुपाकः कफापहः ।” प.प्र.रख. । विदलादिरस्य-
नद्रवे । “रत्ननद्रवी यूष ।” इति । सा.कौ. । मा-
सरसे । यूषो बहुविधः वैदलादीनां वैचित्र्यात् ।
विशेषाः स्वस्वपथ्याथि खग्याः । पुं । मन्त्रदाकड-
ले । श.र. ।

योकम् । स्त्री । यूकावृद्धे । सि.यो.कमि.चि. ।

योगः । पुं । शीघ्रप्रे । द्रव्ये । उपाधि । त्रिका. ।
येन वाक्यं युज्यते स योगः । सु.उ.६१७. । “य-
दौषधन्तु प्रथमं यस्मै योगस्य कथ्यते । तन्नामैव स
योगो हि कथ्यतेऽयं विनिश्चयः ॥” प.प्र.रख. ।
वपुस्त्वर्थे । मं. । [विशेषे श्रीहर्षसूत्रिकृते ।

योगचिन्तामणिः । पुं । चिकित्सासंग्रह-

योगजम् । स्त्री । चतुर्विध । काष्ठागुर्विध ।
भा. । [विशेषे विमलभट्टकृते ।

योगतरङ्गिनी । स्त्री । वैद्यकचिकित्सासंग्रह-

योगनाविकः । पुं । मन्त्रविशेषे । हारा. ।

योगरङ्गः । पुं । नागरजवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

योगरत्नाकरः । पुं । चिकित्सायन्यविशेषे ।

योगराजगुम्फुलुः । पुं । ऊरुलम्बाधिकारी,
भामवाते च शीघ्रप्रे । पाठः — “चित्रकं पिप-
लीमूलं यमानीं कारवीलया । विडङ्गान्धजभांदाश्च
कीरकं सुरदाक च । चञ्चले सैन्धवं राखं तथा
गोक्षुरधान्यकं । चिकलां मुक्तकं व्योषं लघुश्रीरं
यथायकं । तालीशपत्रं पत्रच यन्मधूनीं कारये-
त् । यावत्स्वेतानि चूर्णानि तावन्मात्रान् गुग्गुलीन्

सन्ध्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे भाल्छे निधापयेत् । त-
तो मावां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि । योगराज-
इति ख्यातः ..... ॥” छिन्नामूल, पिपुलमूल,
वमान, कृष्णजीरा, विडङ्ग, वनस्पति, जीरा,
देवदारु, छह, एलाहेट, टैमरुव, कुङ्कु, रात्रा,
गोकुल, धनिशा, आमला, हरीतकी, बहेड़ा,
मूत्रा, उट, पिपुल, मरिच, गुडचक्र, वेणार
मूल, वक्कार, तानीशपत्र, तेजपत्र प्रत्ये-
क समभाग छूट समष्टि करिवे; सेहै छूट-
नमष्टि समान शुद्ध मधिराफ गुड गुल । गुडगुल
घृतेन सहित माडिशा पत्रे तारात्र सहित
छूट मिश्रहेव । मात्रा ॥ ०. ३. ॥ रस. र. ।
भा. । । र. । मधुनि । ह. च. । चारे । वै. निघ. ।

योगवाही (इग) । पुं । सर्जिकाचारे । पा-
योगगतकम् । स्त्री । चिकित्सासंग्रहयन्त्रे ल-
क्ष्मीदासकृते । [व. ६ ।

योगसारः (कः) । पुं । नागरङ्गहले । म. द.
योगा(गी)रङ्गः । पुं । नागरङ्गहले । रा. नि. ।
क. ११ । [रा. नि. व. ७ ।

योगिदण्डः । पुं । वेतवृक्षे । (वेड्ड वृक्ष) ।
योगी(गी)ष्टम् । स्त्री । शोधधातौ । र. मा. ।
रा. नि. व. ११ ।

योगेश्वरी । स्त्री । बन्धककोटिकायां । भा. ।
नागदन्त्याम् । नागदन्ता । वै. निघ. ।

योग्यम् । स्त्री । पुष्पकासीसे । रा. नि. व. ११ ।
ह. ३ । ह. ३ । अ. म. । चन्दने । वै. निघ. । स्त्री
(ग्या) । ह. ३ । रा. नि. व. ५ । ह. ३ । गीरीचना-
याम् । वै. निघ. । [सि. । अजयपालः ।

योजनगन्धा (निका) । स्त्री । ककुब्धे ।

योजनपर्णी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । प. सु. ।

योजनमल्लिका । स्त्री । आस्तीतायाम् । ह-
पत्रमाली । श्रेष. अ. चि. पानीयवटी ।

योजनवल्लिका (ली) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ।
रा. नि. व. ६ । वा. म. १५. प्रियङ्गादि. । “पञ्चाद-
जी योजनवल्लिका ।” सु. स. १८. प्रियङ्गादि. ।

योनलः । पुं । यावनाले । क्षत्रात्र । ह. च. ।

यौनिः । पुं, स्त्री । स्त्रीचिह्ने । रा. नि. व. १८ ।

सा तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्मासैर्भवति । सुखदीपः ।
स्वरूपं यथा — “शङ्खनाभ्यामितिर्वीनस्यावर्त्ता सा
प्रकीर्णिता । तस्यास्तृतीये त्रायसे गर्भस्थया प्रति-
ष्ठिता ॥” उपस्थे । जले । कारणे । ह. च. । उप-
तिस्थाने । सा चतुर्विधा जरायुजाश्चक्रेन्दो-
जमेदात् । च. भा. १८. ।

यौनिकम् । पुं । स्त्रीरोगविशेषे । निदान-
दिकं कन्दशब्दे दृश्यम् । [निव्यापदि । निदा. ।

यौनिदोषः । पुं । उपदंशे । स्त्रीरोगे । यो-

यौनिर्भयः । पुं । यौनिर्वाहमने । सु. नि.
८. ८. ।

यौनिरञ्जनः । पुं । यौनिदोषमेदं । निदा. ।

यौनिरोगः (व्यापत्) । पुं, स्त्री । उदा-
त्तादिस्त्रीरोगे । निदानं — “प्रवृत्तिलङ्घं पुरुषं या-
त्यर्थमुपसंभवे । कृत्तुर्दुर्लभकालायां सास्या वायुः प-
कुर्यात् । स दुष्टो यौनिमासाय यौनिरोगाय क-
ल्पते । यथायामपि दोषाणां यथासं लक्षणं तु ॥
विश्रुतिव्यापदो यौनिर्निर्दिष्टा रोगसंज्ञः । स्थि-
चारणं ताः स्त्रीणां प्रदुष्टानामेव च । जायन्ते वी-
र्यदोषाश्चैवाश्च शृणु ताः पृथक् ॥ सर्वलिङ्गसं-
ख्यानां सर्वरोगप्रकोपनाः । चतस्रश्चपि चायाम्
सर्वलिङ्गोक्त्यो भवन् । पञ्चासाध्या भवन्ति यो-
नयः सर्वरोगजाः ॥” सु. उ. १८. ८. । नामानि
यथा — उदावर्त्ता बन्धा विमृता परिमृता वात-
जा, वातदोषण । लोहितचरा कंसिनी वामिनी
पुत्रघ्नी पितृघ्ना, पुत्रदोषण । अल्पान्द्रा कर्षिनी
अचरणा (चरणा वा) अतिचरणा श्लेष्मला, श्लेष्-
मदोषण । वल्ली अल्लिनी (वा . . . लनी) मन्दी म-
चीमुखी विदोषिणी, विदोषदोषण । मा. नि. ।
अतिचरणा उदावर्त्ता हता जातघ्नी अल्पमुखी
मचीमुखी श्लेष्मला वामिनी वल्गुसंज्ञा मन्दायी-
निः रक्तयौनिः पैतृकी श्लेष्मिकी लोहितचरा प-
रिमृता उपमृता विमृता कर्षिनी सात्रिपातिकी
वेति । वा. उ. १६. ८. । आसां लक्षणानि स्वस्वप-
थ्याये स्मर्याणि । [यौनायां । निदा. ।

यौनिशूलम् । स्त्री । यौनिरोगविशेषे । यौनि-

यौनिशूलिनी । स्त्री । शतपुण्या । तुल्य ।
वै. निघ. । [ह. ३. ३. । सु. नि. ८. ८. ।

यौनिसंवरणम् । स्त्री । गर्भज्वररोगे, गर्भ-

योन्यर्थः । ली । योनिकन्दरीमे । त्रिका. ।

See कन्दः ।

योषिप्रिया । स्त्री । हरिद्रायाम् । भा. ।

योगस्वराजम् । ली । यावनास्रजतान्ने । ज-
न-रत्र भ्राता । गुणाः — “योगस्वरं गुरु घनं का-
स्यसप्रवृत्तितम् ।” वै.निघ. ।

योतवम् । ली । परिमाये । अम. ।

यौवनम् । ली । यौवनावस्थायाम् । तस्य पञ्च-

दशादूर्ध्वमुच्यते । “केशोरमापद्यदशात् यौवनमु-
च्यते परम् ।” रा.नि.व.१८ ।

यौवनः । पुं । यावनालि । जनान् । प.सु. ।

यौवनकण्टकः । पुं, ली । युवगङ्गरीमे ।
वयस्यकण्टकाः । श.सा. ।

यौवनपिङ्का । स्त्री । युवकालि सुखजातपि-
ङ्कायाम् । वयस्यकण्टकाः । लघुर्थः — “शाकलीक-
यटकप्रख्याः ककमाकृत्योषितैः । जायन्ते पिङ्का
यूनां यन्ते या सुखदूषिकाः ॥” सु.नि.१२५. ।

र

रक्तः । पुं । सूर्यकालमणौ । वै.निघ. ।

रक्तणः । पुं । कीकिलाचक्षुषे । कूलेथोऽङ्गा-
गच्छ । रा.नि.व.४ ।

रक्तसा । स्त्री । रुद्ररोगविशेषे, कुष्ठरोगभेदे
वा । लघुर्थः — “कण्डुन्विता या पिङ्का शरीरे सं-
सावह्वीना रक्तसोचते सा ।” सु.नि.१५. ।

रक्त(क)म् । ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ ।
भा.स.१५.ज्व.चि.त्रिपुरभैरवरसे । “युग्मणिरक्त-
कमादकसर्पितम् ।” ताप्ते । रा.नि.व.१३ । वङ्ग-
धातौ । र.सा. । रक्तचन्दनभेदे । वक्त्र कण्ठे ।
सिन्दुरे । प.सु. । कुङ्कुमे । पञ्चकाष्ठे । रा.नि.व.
१२ । पद्मे । रा.नि.व.१० । प्राचीनामलके ।
मे. । रक्तखदिरं । वीले । रक्तपर्श । वै.निघ. ।

शरीरस्थसमधालन्यतमद्वितीयधातुः । रुक्म । हिं-
लह, खन । रा.नि.व.१८ । रक्तस्वरूपमाह—
“रससु हृदयं याति समानमाकृतेरितः । रञ्जितः
पाण्डितस्तत्र पितृनायाति रक्तताम् । रक्तं सर्व-
शरीरस्थं जीवस्याधारस्तुतमम् । खिण्यं गुरु च-
लं स्वादु बिदग्धं पितृवद्वेत् ॥” शार्ङ्ग.पू.६५. ।
रक्तस्थानम् यथा— यज्ञात् जीहा च रक्तस्थं मुख-
स्थानम् । तस्य कर्णं च यौवनम् । भा. । तत्रस्थ-
मेव शीघ्रतस्मान्नासमनुयङ्कं करोति । सु.स.२ ।
अ. । तत्र च विसृताद्रवतारगचलनविलया इति
भूत्वादिपञ्चभूतगुणाः स्मृतिः । शुद्धरक्तलक्षणं—
“मधुरं लवणं किञ्चिद्वीतोषमसङ्गतं । पद्मन्दगी
पङ्केमाविशश्लोहितलोहितं । लोहितममभवः शुद्धं
कभीक्ष्णैश्च स्थितिः ॥” बा.सू.२७५. । तस्मिन्

दृष्टे सति शीघ्ररक्तमण्डलादिवह्नी रोगा जाय-
न्ते । हृद्ये च रक्ताङ्गनेत्रागिरापूर्णतादयो जाय-
न्ते । लौघे च तस्मिन् सूक्ष्मादयो भवन्ति । रक्तं
वातदूषितं फेनिलारुणपरुषकृतम्, पितृदूषितं
पीतहरितनीलखावास्वादुनिर्लोषं, कफदूषितं शी-
तलवणलज्जिमादि च भवति । हिंदाषदृष्टं मसृष्टं
विदोषदृष्टं पूतिगन्धं भवति । भा. । पुं । लोभ-
हृद्ये । प.सु. । कुसुमहृद्ये । हिङ्गुलहृद्ये । रा.नि.
व.७८ । रक्तशियौ । रक्तपुनर्नवायाम् । अशोक-
हृद्ये । रक्तेरुद्धे । रक्तरीहोतके । मन्थविशेषे । वै.
निघ. । सविषमसूक्ष्मभेदे । मण्डाविषवृश्चिकभेदे ।
मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु.कल्प.८५. । त्रि । रक्तव-
र्णं । रञ्जिते ।

रक्तकः । पुं । लोहितवर्णं । मे. । वन्धुजीवहृद्ये ।
रोगिणि गच्छ । प.सु. । रक्तभण्ड्या । मे. । र-
क्तशियुहृद्ये । काल मणिना गच्छ । प.सु. । रक्ते-
रुद्धहृद्ये । वै.निघ.१५.जिह्वक.ज्व.चि. । पत्राङ्ग-
चन्दनहृद्ये । वक्त्रम् । रा.नि.व.१२ ।

रक्तकङ्कः । पुं । धूनके । वै.निघ. ।

रक्तकण्ठा । स्त्री । विकटतल्ले । वै.हिं गी-
छ । वै.निघ. । [कण्ठा] । वै.निघ. ।

रक्तकदली । स्त्री । लोहितकदल्याम् । टाण ।

रक्तकन्दः (कः) । पुं । राजपलाखी । वड-
पत्राङ्ग । रक्तपिङ्गलुके । नाग खान् । रा.नि.
व.७ । प्रयागे । छ.च. ।

रक्तकन्दलः । पुं । रक्तप्रवालदुमे । त्रिका. ।

रक्तकमलम् । स्त्री । रक्तवर्णपद्मे । रा. नि. व. १० ।

रक्तकम्बलम् । स्त्री । कङ्कारे । रक्तकण्ठ ।

रक्तकरवीरकः । पुं । रक्तपुष्पकरवीरवृक्षे । लालकटवी ग्राह्य । सं रक्तकरवीर । कं कंगण-
लिमे । हिं लासकनेलं । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः
शोथकः त्वदीयवपकष्टूकछन्नः विषघ्नश्च । रा. नि.
व. १० ।

रक्तका । स्त्री । पानीशामलके । वै. निघ. ।

रक्तकाञ्चनः । पुं । (Bauhinia varia-
gata or B. Purpurea.) Mountain
ebony. काञ्चनारवृक्षः । रक्तकाञ्चन । हिं कच्-
नार । प. म. । [व. ५ ।

रक्तकाण्डा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा. नि.

रक्तकाष्ठम् । स्त्री । पत्राङ्गचन्दने । रक्तम क-
ष्ठं । रा. नि. व. ११ ।

रक्तकुसुदम् । स्त्री । रक्तकैरवे । रक्तदृशना
फूल, लालकुन्दि । जटा. ।

रक्तकुण्डकः । पुं । रक्तमिष्टयाम् । रक्त-
खोटी । गुणाः—तिक्तो वर्णश्चण्डः कटुः शोथघ्नः
ज्वरघ्नः, तथा वातरोगं कर्कं रक्तरोगं पित्तम्
आधानं शूलं श्वासं कासश्च नाशयेत् । वै. निघ. ।

रक्तकुसुमः । पुं । पारिमद्रवत्वे । पान्ति
गन्धित ग्राह्य । रा. नि. व. ८ । धन्वनवत्वे । शशनी
ग्राह्य । रा. नि. व. ८ । रक्तकाञ्चने । स्त्री (मा) ।
दाडिम्बवत्वे । वै. निघ. । [वै. निघ. ।

रक्तकमिजा । स्त्री । लासायाम् । लङ् ।

रक्तकेशरः । पुं । पारिमद्रवत्वे । रा. नि. व. ८ ।
पुष्पागवत्वे । र. मा. ।

रक्तकरवम् । स्त्री । रक्तकुसुदे । जटा. ।

रक्तकाकनदम् । स्त्री । रक्तोत्पलं । रक्त-
पद्मः । जटा. । [नकुल. १०५. ।

रक्तकोपः । पुं । शोधितप्रकीर्णे । रक्तविकारि ।

रक्तखदिरः । पुं । रक्तवर्णखदिरवृक्षे । रक्त-
वर्णखदिर ग्राह्य । गुणाः—कटुः तिक्तः कषा-
यः शुब्धः आमवातघ्नः वातरक्तहरः प्रणभूतज्वरघ्न
श्च । रा. नि. व. ८ ।

रक्तखाण्डवः । पुं । वैषखर्जूरीवत्वे । वै. निघ. ।

रक्तगतज्वरः । पुं । रक्तघातगतज्वरे । लघु-
यथा—“रक्तनिहीवनं दाही मोहश्चर्दनविषमी ।
प्रलापः पिङ्गका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे तृष्णाम् ॥”
सा. नि. ।

रक्तगन्ध(म्बि)कम् । स्त्री । बोलनामगन्धद्र-
व्ये । (बोल) धूनथात्रापी । रा. नि. व. ६ ।

रक्तगन्धा । स्त्री । चङ्गगन्धायाम् । वै. निघ. ।

रक्तगर्भा । स्त्री । नखरघ्ननीवत्वे । (मर्दने)
ग्राह्य । वै. निघ. ।

रक्तगुल्मः । पुं । आर्नवजन्यगुल्मे । निदानं—
“नवप्रसूताहितभोजना या या चागमनें विस्मृ-
हती वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति
गुल्मं सञ्जं सदाहं । पित्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषणस्याप्यपरं निबीध । यः स्यन्दते पिहितः
एव नाहोः चिरात्सगुलः समगर्भलिङ्गः । स रौ-
धिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासि व्यतीतं दशमे चि-
कित्स्यः ॥” भा. ।

रक्तगैरिकम् । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै. निघ. ।

रक्तग्रन्थिः । पुं । रक्तलज्जानी । लाल गच्छा-
वती । रक्तजन्यग्रन्थिरोगे । लघुयं—“स्ववृजं
हृषिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्विधिरात्मकं स्यात् ॥” सु-
नि. ११५. ।

रक्तयीवः । पुं । कपीते । पाशवः । वै. निघ. ।

रक्तघ्नः । पुं । रोहितकवृक्षे । (रौद्र), रघ्नो
ग्राह्य । जटा. । स्त्री (घ्नो) । ग्रन्थिः श्वाशः । गी-
टिग्रा दूता । श. च. ।

रक्तचन्दनम् । स्त्री । (Pterocarpus san-
talinus.) Red sandal wood, स्वनामस्मा-
त्तसुगन्धिकाष्ठे । रक्तचन्दन । दा, हिं लालचन्दन ।
ते एरगम्बुपुच्छे । ता. सेन्ध्याखण्डनम् । फा. स-
खली सुरख । आ. सखली अखर । तन्निधा—
“आज्ञासुतनं मूत्रं रक्तखेदश्च मध्यमम् । आरक्त-
मधमं विद्धि रक्तचन्दनकं निधा ॥” मेघ. । गुणाः—
शीतलं तिक्तं कफपित्तकासज्वरधानिक्तमिषमि-
हणाहरम् । रा. नि. व. १२ । एतच्चन्दनं कषायपा-
नयोः प्रदीप्यं । तथा कषायलेपयोगे शाल्यम् ।
वा. म. १५५. गुडूपादिः । “धानकारक्तचन्दनम् ॥”

रक्तचिचकः । पुं । (Plumbago rosea

or Coccinea. Syn. P. Rosea.) रक्तवर्ण-
दण्डपत्रचित्रकचुपे । रङ्गछिटा । मं रक्तचित्रक ।
कं केंपिनचित्रमूल । तं एररचित्र । ता. शिवयु-
चित्र । गुणाः—स्त्रीत्वकरः कथः कृष्टः रस-
नियामकः लौहवैधकः रसायनः चित्रकान्तराद्गु-
णाश्च । रा.नि.व.६ । [वटो । वै.निघ. ।

रक्तचिस्त्रिका । स्त्री । मधुरवाकुकै । मिठो

रक्तचूर्ण(क)म् । स्त्री । सिम्पूर । लोहितचूर्णं
मात्रे । पुं । कम्पिस्त्रिके । कम्पनाञ्छि । रा.नि.व.
११ ।

रक्तजलमि । पुं । रक्तजलमिरोगे । लक्षणं
—“रक्तवाहिश्चिरात्स्वान्तरक्तजा जलवोऽणवः । प-
पादा व्रततासाच सौआत्किचिददर्शनाः । केशा-
दा रोमबिम्बसा रोमहीपा चङ्कवराः । घट् ते
कुष्ठैककम्पायः सहस्रो रसमातरः ॥” मा.नि. ।

रक्तजन्तुकः । पुं । भूनागे । नीय । रा.नि.व.
१३ । लोहितप्राणिसाचै ।

रक्तजिह्वः । पुं । सिद्धे । श.मा. ।

रक्तभातुकः । पुं । (Tamarix dioica.)
खनामख्यातवत् । नाल खाँडे । हिं लालभात ।
श.चि. । [See रक्तकुचण्डकः ।

रक्तभिण्टी । स्त्री । रक्तपुष्पभिण्टीचुपे । चम ।

रक्तवरम् । स्त्री । खर्णवैरिके । वै.निघ. ।

रक्ततुण्डः (कः) । पुं । सारसपक्षिणि । श
कपक्षिणि । रा.नि.व.१६ (कः) भूनागे । रा.नि.
व.१९ । [(णा) गोमूत्रिकाटणे । रा.नि.व.८ ।

रक्तदण्डम् । स्त्री । दण्डविशेषे । वै.निघ. । स्त्री

रक्तचिह्नम् । स्त्री । रक्तमूलचिह्नित । नाल उड-
उडो । मं लोहिङ्गो तियर । कं केंपिनिय तियडै ।
गुणाः—तिक्ता कटूणा रीचनो यद्धणौ मलविष्ट-
आहरी च । रा.नि.व.६ ।

रक्तदला । स्त्री । चित्रिकायां । नलिकायां ।
रा.नि.व.५ । नलिकानाममभ्यद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

रक्तटक् । पुं, स्त्री । कपीते । जाग्रपात्रा ।

रक्तद्रुमः । पुं । रक्तबीजासनवत् । पित्राण गः-
ह । रा.नि.व.८ ।

रक्तधरा । स्त्री । मांसस्थानरं द्वितीयायां कला-

याम् । “मांसस्थानरतसस्यां शीघ्रितं विशेषतश्च
शिरासु यत्तत्सौजीव भवति ॥” सु.शा.४५. ।

रक्तधातुः । पुं । मेरिकधातो । श्रितिसा ।
प.सु. । तासे । रा.नि.व.१३ । रक्तवर्णधातुमात्रे ।

रक्तनाडी । स्त्री । दलमूलगतसरक्तजगदीरोम-
विशेषे । मा.नि. ।

रक्तनासः । पुं । जीवशाकचुपे । रा.नि.व.७ ।
जीवन्धाम् । स्त्री । कङ्करी । वै.निघ. ।

रक्तनासिकः । पुं । पेशके । श.र. । [व.८ ।

रक्तनिर्यासः । पुं । रक्तबीजासनवत् । रा.नि.

रक्तनीलः । पुं । महाविषवृक्षिकविशेषे । सु.
कल्प.८५. । [निघ. ।

रक्तनेत्रः । पुं । सारसपक्षिणि । कपीते । वै.

रक्तनेत्रत्वम् । स्त्री । रक्तविकारजनेत्ररोगे ।
निदा. ।

रक्तपत्रः । पुं । फोखाखी । रा.नि.व.७ ।

रक्तपत्रा (त्रिका) । स्त्री । रक्तपुनर्नवायां ।
वै.निघ. । नाकुल्यां । रा.नि.व.७ । [जटा. ।

रक्तपदी । स्त्री । चूदहचविशेषे । लङ्कावती ।

रक्तपद्मः । पुं, स्त्री । रक्तकमले । तत्पुष्पगुणाः
—पद्मं कषायमधुरं शीतपित्तकफाशान्ति । रा.
ज.५५. ।

रक्तप(पा)दी । स्त्री । लज्जालुकायां । इसप-
द्यपरनामलज्जालुकायां । रा.नि.व.५ ।

रक्तपर्णः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

रक्तपल्लवः (कः) । पुं । पशोकवत् । रा.
नि.व.१० ।

रक्तपा । स्त्री । जलोकायाम् । (जो)क । मी. ।

रक्तपाका (की) । स्त्री । लताहृतीचुपे ।
र.मा. ।

रक्तपात्री । स्त्री । जलोकायाम् । श.र. ।

रक्तपादः । पुं । शकपक्षिणि । ड.च. । वृत्ते ।
वै.निघ. । [व.१८ । मत्कुण्डे । वै.निघ. ।

रक्तपायिनी । स्त्री । जलोकायाम् । रा.नि.

रक्तपायी (रन्) । पुं । मत्कुण्डे । छत्रपािका ।
आक. ।

रक्तपारदम् । ली, पुं । चिकुली । चिका ।
जटा । [वै. निघ.]

रक्तपाषाणः । पुं, ली । गिरिखनिकायाम् ।

रक्तपिण्डम् । ली । जपापुण्डवे । चिका ।
रक्ताली । वै. निघ. । चीनदेशीयगुलावपुष्पे । श. चि. ।

रक्तपिण्डकः । पुं । रक्तवर्णपिण्डाली । रा.
नि. व. ७ । जपावृत्ते । चिका ।

रक्तपिण्डालुः । पुं । रक्तवर्णपिण्डाली । ना-
न ह्रस्वि आन् । सं रातालु । कं केषिण्डेडल ।
गुणाः—शीतः सधुरः श्वेतः अम्लः दाहपित्तघ्नः
हृद्यः गुरुः बलपुष्टिकरश्च । रा. नि. व. ७ ।

रक्तपित्तम् । ली । तन्नामकरीगभेदे । निदान-
—“वर्षस्यायामशोकाश्वत्थवायैरतिसेवितैः । ती-
क्ष्णोष्णारलवणैरसैः कटुभिरैव च । पित्तं विद-
ग्धं खगुणैर्विदहत्यायु शोणितम् । ततः प्रवर्तते
रक्तमूर्ध्नि चाधो विधापि वा । ऊर्ध्वं नासाधिकाण्यास्ते-
मेन्द्रियोनिगुदेरधः । कुपितं रोमकूपेषु समक्षे सत्
प्रवर्तते ॥” इति निदानम् । “सदने शीतकामित्वं
कण्ठधूमायनं वनिः । लोहगन्धश्च निःश्वसो भव-
त्यभ्रिन् भविष्यति ॥” पूर्व्वरूपम् । वातिकादिलक्ष-
णं—“सान्द्रं सपाण्डुं सखैर्दं पिच्छिलञ्च कफान्वि-
तं । श्वावारुणं सफेनञ्च तनु रुखञ्च वातिकम् ।
रक्तपित्तं कषायामं कर्णं गीमूत्रसन्निभं । मेघका-
मारधूमाभमज्जनाभञ्च पैतृकम् । संसृष्टलिङ्गं सं-
सर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् । ऊर्ध्वं कफसं-
सृष्टमधोगं पवनानुगम् । हिमार्गे कफवाताभ्यामु-
भाभ्यामनुवर्तते । ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं यु-
गपद्धतं । एकमार्गे बलवती नातिवेगनवीलितं ।
रक्तपित्तं मुखे काले साध्यं स्थान्निरुपद्रवम् । एक-
दोषानुगं साध्यं विदोषं याप्यमुच्यते । यत्त्रिदोषम-
साध्यं स्नात् मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥” मा. नि. । अत्र
प्रथममपतर्पणम् ऊर्ध्वे रीचनं अधोगे च दशनं
शकम् । ‘पुं । हारीतपक्षिणि । भा. ।

रक्तपित्तहा । स्त्री । गन्धिद्रव्यायां । र्गैटे
द्रुती । श. च. ।

रक्तपित्तान्तकरसः । पुं । रक्तपित्ताधिका-
री रसः । पाठः—“रक्तायं स्वतन्त्रोऽयं साक्षिकं
रसतात्त्विकं । गन्धश्च भवेत्तुल्यं यट्टिद्रावास्वताद्र-

वैः । दिनैकं मदयेत् खले सिताचीद्रसमन्वितं ॥”
मात्रा माषमात्रं । र. सा. सं. । [निदा.]

रक्तपीटिकादर्शनम् । ली । रक्तजविका ।

रक्तपीतफला । स्त्री । सधुरविस्त्रिकायाम् ।
वै. निघ. ।

रक्तपुनर्नवा । स्त्री । स्तनासंस्थितपत्रशक-
पे । शार्दापुष्पा । सं रक्तघेत्तुलि । कं केषिण वे-
ल्लङ्कालु । गुणाः—तिक्ता सारणी शीघ्रघ्नी रक्तप्र-
दरघ्नी पाण्डुपित्तघ्नी । रा. नि. व. ५ ।

रक्तपुष्पः । पुं । रक्तवर्णकवृक्षे । नाना रक्तकृतेषु
गाह्ये । र. मा. । रक्तकरवीरवृक्षे । जटा. । रोहि-
तकवृक्षे । श. मा. । दाहिसवृक्षे । प. सु. । रक्तका-
श्मलवृक्षे । बभ्रुकवृक्षे । पुन्नागवृक्षे । रा. नि. व. १० ।
पर्यटके । शाकलीवृक्षे । पलाशवृक्षे । पारिमद-
वृक्षे । जवावृक्षे । रक्ताकै । वै. निघ. ।

रक्तपुष्पकः । पुं । पलाशवृक्षे । रोहितकवृक्षे ।
जटा. । पर्यटके । रा. नि. व. ५ । शाकलीवृक्षे ।
रा. नि. व. ८ ।

रक्तपुष्पा । स्त्री । शाकलीवृक्षे । जटा. । कनक-
कदलीवृक्षे । टीपाकना गाह्ये । प. सु. । नागद-
मन्याम् । नागदन्ता । रा. नि. व. ५ ।

रक्तपुष्पिका । स्त्री । भूपटल्यां । रक्तपुनर्नवा-
या । रा. नि. व. ५ । खज्जालुकायाम् । श. च. । पाट-
लीवृक्षे । पारुण गाह्ये । रा. नि. व. १० । सञ्जि-
घायाम् । लाजलि कायाम् । रक्तशङ्खपुष्पाम् । शा-
कलीवृक्षे । वै. निघ. ।

रक्तपुष्पी । स्त्री । चातकीवृक्षे । र. मा. । पाट-
लीवृक्षे । जटा. । जवापुष्पवृक्षे । रा. नि. व. १० ।
आवर्तकीलतायां । रा. नि. व. २ । नागदमन्यां ।
रक्ताकै । रक्तपुनर्नवायाम् । वै. निघ. । कोइषदे-
श्रीयकरुणीपुष्पवृक्षे । उट्टकाण्डीपुष्पवृक्षे । रा. नि.
व. १० । [नि. व. ६]

रक्तपूरकम् । ली । हवाके । उर्जूल । रा.

रक्तपूर्व्वकः । पुं । रक्तापामार्गे । वै. निघ. ।

रक्तपोस्तः । पुं । (Papaver Rhoeas.)
Red poppy. रक्तखल्लसवृक्षे । नाना पाठ ।
हिं लालपुष्ता । ते एररगसगसलापिंडु । ता. वि.
गण्य पीतकाचेडि । कोशान्तरम् ।

रक्तरसोदः । पुं । लोहितरसोने । लाल र-
सुन । मं लोहिवावीलुरसण । कं क्पिनवेत्तुहि ।
गुणाः—मधुरः कटुः बलकरः । पर्वं तिक्तं । अ-
स्थि सलवणश्च । रा.नि.व.७१ पर्वं मधुरं चारं
नाली मधुरपित्तलः कषायः इति । मद.व.७ ।

रक्तराजालुकम् । क्ली । रक्तवर्णालुकमेद ।
एतच्च किञ्चिदुष्णम् चाग्नेयं वातकफहरश्च । द्रव्य-
गुणः । [व्यक्रीटविशेषे । सु.कल्प.८८८. ।

रक्तराजिः (जी) । स्त्री । सर्वपिकानामवाध-

रक्तरेशुः । पुं । सिन्दूर । भा. । पलाशकलि
कायां । मी. । पुत्रागद्वये । रा.नि.व.१० ।

रक्तरेशुका । स्त्री । पलाशकलिकायां । पला-
शकुंडि । ज.मा. । [नि.व.११ ।

रक्तरैवतकः । पुं । हीमान्तरखर्चुरीहवे । रा.

रक्तराहितकः । पुं । (Rheum wightii.)
रक्तुःत्राट । हिं रक्तीहिडा ।

रक्तलशुनः । पुं । रक्तरसोने । लाल रसुन ।
रा.नि.व.७ । [खिलतायां । रा.नि.व.२ ।

रक्तला । स्त्री । काकादन्तां । कुंठ गाछ । सू.

रक्तलोचनः । पुं । कपोते । छि.च. । भा. ।

रक्तवटी । स्त्री । मसुरिकायां । वगलु । चिका.

रक्तवरटी । स्त्री । मसुरिकायां । वगलु ।
जटा. ।

रक्तवर्मः । पुं । दाडिमं किंशुकलाचाहरिद्रा-
दाहहरिद्राकुसुमपुष्पमञ्जिठाव्यूकेषु । “दाडिमं
किंशुकं लाक्षा वन्कुक्ष निशाद्यम् कुसुमपुष्पं
मञ्जिठा इत्येते रक्तवर्मकः ॥” रा.नि.व.२९ ।

रक्तवर्णः । पुं । इन्द्रगीपक्रीट । लाल आवा-
डे पोका । रा.नि.व.१६ । गोमेदमणौ । मभा-
खे । कल्पिहके । वै.निच. ।

रक्तवर्तकः । पुं । विशिरपक्षिविशेषे । लाल
बटेर । अ.सू.२७८. ।

रक्तवर्मा । पुं । कुकुटे । वै.निच. ।

रक्तवर्जनः । पुं । वासांकी । ज.च. । [व.५]

रक्तवर्षाभूः । स्त्री । रक्तपुनर्नवायां । रा.नि.

रक्तवल्ली । स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पले । र.मा. ।
मञ्जिठायां । मलुकायाम् । वै.निच. ।

रक्तवातः । पुं । वातरक्तनामरीगविशेषे । यो
रीगः रक्तवस्त्रप्रवालहरणादुत्पद्यते । निष्कृतिश्च य-
क्षात् पद्मरागसहितसर्वस्त्रमहिषौदानाद्भवति । “र-
क्तवस्त्रप्रवालानां हारी स्याद्रक्तवातकम् । सर्वस्त्रं
महिषौ दद्यात् पद्मरागसमन्विताम् ॥” कर्मवि-
पाकः । नारिकेलमूलं छाग्रीदुग्धेन पीतं वातरक्तं
नश्यति । पुराणम् । [रा.नि.व.१० ।

रक्तवारिजम् । क्ली । कौकनदे । रक्तपद्म ।

रक्तवासुकः । पुं । गीणवालुकमाशे । लाल
देठो माक । वै.निच. ।

रक्तविकारः । पुं । रक्तजरीने । निदा. ।

रक्तविद्रधिः । पुं । रक्तजन्यविद्रधी । लघु-
—“क्षुण्णकोटावतः श्यावः तीव्रदाहकृताकरः ।
पित्तविद्रधिलिङ्गसु रक्तविद्रधिश्च्यते ॥” मा.नि. ।

रक्तवृन्तकः । पुं । पुनर्नवायाम् । वै.निच. ।

रक्तवृन्ता । स्त्री । शफालिकावले । मिट्टेनि
गाछ । प.सु. । [डि । वै.निच. ।

रक्तशमनम् । क्ली । कल्पिहके । कर्मणां-

रक्तशालिः । पुं, स्त्री । (Oriza sativa.)
रक्तधान्ये । दापधानि मिहिका डेल । प.सु. । तं
एरनिवर्गलधान्यसु । गुणः समधुरः लघुः
स्निग्धः बलकरः रुचिकर्ह । मुखलाघाहरः प-
ण्यश्च । सर्वरोगघ्नः हृद्य । लदाहवातरक्तघ्नश्च ।
रा.नि.व.१६ । त्रिदीपघ्नः चक्षुष्यः शुक्लः सूचकः
दन्धान्नः बल्यः स्त्र्ये हृद्यश्च । राज. । त्रिदीपघ्नी
चक्षुष्या मुखरोगघ्नः । अत्रि.१५८. । वा.सू.६८. ।
“रक्तो मज्जान् सकलमः ॥” च.द.ज्व.चि. । “पेयां
वा रक्तशालीनां पार्श्ववर्तिशिरांजि ॥” तन्मण्ड-
गुणाः—रक्तशाल्युद्भवं मल्लं मधुरं याहि शीतलं ।
ममेहानशरीं हलि वातल पित्तहरम् ॥” अत्रि.
१९८. । [न्दे । रक्तपद्मेर गेण्ड । वै.निच. ।

रक्तशालुकः (का) । पुं, स्त्री । रक्तमलक-

रक्तशालिलः । पुं । रक्तपुष्पशालिलवे ।
रक्तुमिगुल । वै.निच. ।

रक्तशासनम् । क्ली । सिन्दूर । हारा. ।

रक्तशिथुः । पुं । रक्तभीभाजनहवे । जाल म-
ज्जिना गांछ । मं रक्तसेगुया । कं केंपिनियनुगि ।
गुणाः — सहावीर्यः सधुरः रसायनः शोफाधान-
वातघ्नः पित्तशेषघ्नश्च । रा.नि.व.७ । [वै.निच. ।
रक्तशिखी । स्त्री । शिखीमेदे । जाल निम् ।

रक्तशीर्षकः । पुं । लवणखीया । प.सु. ।
सारसपत्तिणि । च.सु.२७७. ।

रक्तशृङ्गिकम् । स्त्री । विषे । रा.नि.व.६ ।

रक्तशेखरः । पुं । पुत्रागहवे । र.मा. ।

रक्तशीखण्डकम् । स्त्री । रक्तचन्दने । वै.
निघ.२भ.वा.व्या.पि.महाराखादी ।

रक्तश्वेतः । पुं । तदर्थमहाविषवधिकमेदे । सु.
कल्प.८८. ।

रक्तशीविसन्निपातः । पुं । खनामख्यात-
सन्निपातविशेषे । तस्य लक्षणं — “रक्तशीवीं ज्वर
वसिष्ठधामीकृष्णस्नातिसारहिक्काधानममणदं वधुया-
मसंजाप्रणाशः । श्यामा रक्ताधिकतररसा मण्ड-
लीत्यनरुपा रक्तशीवी निगदित इह प्राणहन्ता प्र-
सिद्धः ॥” निदा । [चिका. ।

रक्तसंज्ञ(सङ्कोचपिशुन)म् । स्त्री । कुङ्कुमे ।

रक्तसंवरणम् । स्त्री । कृष्णाघने । वै.निच. ।

रक्तसन्द्यिका । स्त्री । जलोकायाम् । (जौ-
क । रा.नि.व.१८ ।

रक्तसम्यकम् । स्त्री । रक्तकहारे । रक्तुकथ-
न । भम. । रक्तोत्पले । वै.निच. ।

रक्तसरीकहम् । स्त्री । रक्तपथे । भम. ।

रक्तसर्षपः । पुं । (Brassica nigra) रक्त-
वर्णसर्षपे । राहे वा रक्तुनत्रिषा । हिं लालिरा-
इ, माकहाराइ । मं महरौ । कं सासिराइ । तें
भवलो । ता. कङ्घी । गुणाः — कटुः तिक्तः उ-
ष्णः वातघ्नः श्लेष्मलघ्नः दाहपित्तकरः कफशूल-
क्षमित्रघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

रक्तसहा (ख्यः) । स्त्री, पुं । रक्तास्नानपुष्पव-
हे । रक्तपूष्पकोणे गांछ । रा.नि.व.१० ।

रक्तसारम् । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. । रा.
नि.व.१२ । र.स.र.च.द.मिह.वि.न्ययीधादिपथके ।

पतङ्गचन्दने । रक्तमकाष्ठे । प.सु. । पुं । चक्षु-
तसे । रा.नि.व.६ । रक्तखदिरहवे । रा.नि.व.८ ।
सु.चि.८७. । रक्तवीजासनहवे । रा.नि.व.८ । र-
क्तशिशपायाम् । वाराहीकन्दे । वै.निच. ।

रक्तसूः । स्त्री । शरीरस्थरसधाती । रजधातु ।
रा.नि.व.१८ । [जटा. ।

रक्तसौगन्धिकम् । स्त्री । रक्तकहारपुष्पे ।

रक्तस्यज्वरः । पुं । रक्तगतज्वरविशेषे । लक्षणं
— “रक्तनिशीवनं दाहो मीहश्चर्द्दैनविषयी । प्र-
लापः पित्तका दृष्या रक्तप्राप्ते ज्वरे वृथाभ ॥”
सा.नि. ।

रक्तस्त्रावः । पुं । चक्षुवेतसे । जटा. । नेत्र-
सन्निगतरोमे । निदा. । अथस्य रक्तजन्मनेत्ररोमे ।
लक्षणं यथा — “रक्ताभियन्दिनोऽथस्य नेत्रं भवति
सोहितं । सर्वे विभागमङ्गं वा स्त्रावकृत्वाऽप्यीडि-
तम् । रक्तस्त्रावीडयथा यस्य घालिनो लोचनान्नवेत् ।
रक्तस्त्रावाविधानन्तु नेत्ररोगं समादिशेत् ॥” ज.द.
१-७. ।

रक्तसुतिः । स्त्री । रक्तसावि । व्याक. ।

रक्तहरः । पुं । भङ्गातके । भागना । वै.निच. ।
त्रि । रक्तघ्नद्रव्यमात्रे ।

रक्ता । स्त्री । गुज्रायां । कुँड । रा.नि.व.१ । सु-
चि.१७७. सु.कल्प.१७. । साक्षायां । मज्जिषायां ।
रा.नि.व.६।२३. शिखीमेदे । प.सु. । छट्टकाक्री-
नाम् । यहवे । रा.नि.व.१० । लवणकान्दे । वचा-
याम् । वै.निच. । रक्तवर्णशतपथां । जाल (कृष्ण-
हे । सु.कल्प.८८. । कृष्णसाध्यलूताविशेषे । कर्ण-
शिरामेदे । वा.उ.१७. ।

रक्ताका(ङ्कुरः) । पुं, स्त्री । प्रवालद्रुमे । पला-
त्र गांछ । रा.नि.व.११ ।

रक्ताक्तम् । स्त्री । रक्तचन्दने । जटा. । निच. ।

रक्ताख्यातः (कः) । पुं । रक्तापासने । वै.

रक्ताङ्गम् । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. । कुङ्कुमे ।
मे. । पुं । कम्पिद्रुमे । कम्पलाङ्गं । प.सु. ।
प्रवालतरौ । रा.नि.व.११ । मत्स्ये । छत्रिप-
क । रा.नि.व.१८ ।

रक्ताङ्गी । स्त्री । कटुकायां । कट्की । रा.नि.

व.६। मन्त्रिष्ठायां। भा.। जीवन्त्यां। मी.। मनु-
कायाम्। वै.निघ.। [निश। च.द्र.चारतैले।

रक्षाञ्जना। स्त्री। रक्षाञ्जनिकायां। रक्षाञ्ज-

रक्षाङ्की। स्त्री। रक्तपुष्पाद्वयम्। जाल त-
हर। गुणाः—रक्षा बल्या पिततापादिहरी च।
रा.नि.व.१६। [५०५.। See अष्टस्कन्दः।

रक्षाण्डः। पुं। अश्वस्य अण्डरोगभेदे। ज.द.

रक्षातिसारः। पुं। सरक्षातिसाररोगे। तस्य
सम्प्राप्तिः—“पित्तकृत्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति
पैतिके। तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्षातिसार उल-
यः ॥” मा.नि.।

रक्षाधारः। पुं। चर्मणि। रा.नि.व.१८।

रक्षापराजिता। स्त्री। रक्तपुष्पापराजितायां।

रक्षापहम् (हा)। स्त्री, स्त्री। बोलनामग-
न्धस्त्री। शुनयात्राणि। रा.नि.व.६।

रक्षापामार्गः। पुं। खनामख्यातल्लुपे। जाल
अपाङ्गु। हिं लालचिरचिरा। सं रक्तलट्जी-
रा। कं वडाभाघाडा। तं केम्पिगुत्तरथे। गुणाः
—शीतः कटुः कफवातघ्नः व्रणकण्डूविषघ्नः सं-
याहो बाल्तिघ्नश्च। रा.नि.व.४। वातविट्क्षी क-
फकृत् शीतलः। भा.पु.१भ.।

रक्षाज(क)म्। स्त्री। रक्तकमले। वै.निघ.।

रक्षाभः (भा)। पुं, स्त्री। रक्तजपायाम्।
जाल खरा। इन्द्रगोपकोटे। वै.निघ.।

रक्षाभिष्यन्दः। पुं। सर्वगतनेत्ररोगभेदे।
यथा—“रक्षाशुराजीदूषीकश्लमण्डलदर्शनम्। र-
क्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलचक्षम् ॥” वा.उ.१५
अ.। [रा.नि.व.१२।

रक्षाभ्रम्। स्त्री। रक्तवर्णाभ्रके। जाल अल।

रक्षाभ्राजम्। स्त्री। कोकनदे। रक्तकमले।
रा.नि.व.१०। [नि.व.११।

रक्षाभ्रः। पुं। कीषाभ्रवे। जलपात्रे। रा.

रक्षास्नातकः। पुं। रक्तक्षिप्टीक्षुपे। रक्त

रक्षास्नानः। पुं। रक्तक्षिप्टीक्षुपे। रक्त
सर्पेया। सं वाष्पभाङ्गः कं वणदगिडु। गुणाः—
लघुः कटुः वातामयशोफघ्नः ज्वरघ्नः आशानशूल-
क स वासघ्नः वर्णयश्च। रा.नि.व.१०।

रक्षारिः। पुं। महाराष्ट्रीक्षुपे। प.सु.।

रक्षार्कः। पुं। अरुणार्कवे। जाल आकम्
गाह्। गुणाः—“अर्कद्वयं शङ्खवातकफकण्डूघ्नश्च
यान्। निहन्ति म्रीहगुन्मार्गयिक्तन्त्रेयोऽरुणो
न ॥” मद.व.१। रा.नि.व.१०।

रक्षार्तिः। स्त्री। शीथितामये। रा.नि.व.२०।

रक्षास्यं (न)। स्त्री। नेत्ररोगभेदे। लक्षणं यथा
—“पद्माभं स्रुदु रक्षास्यं यन्मांसं चीयते सिते।”
मा.नि.। [See-चर्बुदः।

रक्षावृद्धः। पुं। शुकरीगे। रक्तजन्मावृद्धरोगे।

रक्षार्थः। स्त्री। रक्तजन्यगुदजरीगे। लक्षणं—
“तनु चारुणवर्णश्च फेनिलचासृगर्शसाम्। कखू
रुगुदश्लक्ष दीर्घं क्यं यदि चाधिकम्। तवानुव-
न्धी वातस्य हेतुर्गदि च रुचयम्। शिथिलं चेत-
पीतश्च विट् खिग्धं गुरु शीतलम्। यदाशंसो
घनचासृक् तनुमन्यश्चु पिच्छिलम्। गुदं सपिच्छं
क्षिभितं गुरु खिग्धश्च कारणम्। श्रेष्ठानुबन्धो वि-
जयस्य च रक्षाशंसो लुपेः ॥” मा.नि.। [अ.।

रक्षा(लता)। स्त्री। मन्त्रिष्ठायां। सु.कल्प ५

रक्षालुः। पुं। (Dioscorea sativa.)
Common Yam. रक्तपिण्डालुके। जाल पिण्ड
अङ्गु। हिं रक्षाक, रक्तगुहा, रक्षालु। ता. याम-
स्कोर्ज। गुणाः—शीतलः मधुरः अम्लः अमपित्त-
दाहघ्नः श्वेतः बलपृष्टिकरः शुक्रश्च। रा.नि.व.०।
शालिधाम्यविशेषे। प.सु.। [१५.।

रक्षावसेचनम्। स्त्री। रक्षावसेचने। च.चि.

रक्षाश्वमारपुष्पम्। स्त्री। रक्तकरवीरपुष्पे,
रक्तकरवीर फूल। सि.यो. विषमन्त्रे। “रक्षाश्व-
मारपुष्पश्च ॥” [ते शतके।

रक्षाश्वारिः। पुं। रक्तकरवीरवे। रावणघ्न-

रक्षास्त्रावः। पुं। रक्तजनेत्रचन्धिरोगे। लख-
णं यथा—“रक्षास्त्रावः शीथिलीत्यः सरक्तं कीर्णं
नात्यं संखवेत्तातिसाम् ॥” सु.उ.१५.।

रक्षाक्षः। पुं। मन्त्रिषु। पारावते। चकीरे।
मी.। सारसपक्षिणि। रा.नि.व.१६। [चि.।

रक्षाक्षी। स्त्री। शुग्गुली। वै.निघ.२भ.न.सा.

रक्तिः। पुं। चट्सर्वपमाने। च.कल्प.१२अ.।

रत्निका । स्त्री । गुप्तायां । कूट । र.मा. । रा. नि.व.३ । राजिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

रत्नेष्टुः । पुं । रत्नदण्डेष्टुः । वशाहे अक् । गुणाः—पाके मधुरः शीतलः स्त्रुः पित्ताहृष्टः हृष्यः तैर्जोबलवर्धनश्च । रा.नि.व.१४ ।

रत्नेलुशर्करा । स्त्री । रत्नेलुशर्करायाम् । गुणः—पित्तघ्नी । रा.नि.व.१४ ।

रत्नेरण्डः । पुं । रत्नचूर्णेरण्डहवे । लानि (उ-तः) । अर्थः प्रायेण श्वेतवर्णः । विशेषतः शोथघ्नः लघुः शरीरकफघ्नः कफश्यासघ्नः ज्वरघ्नः रक्तपाक्षुमानिनाशनश्च । रा.नि.व.८ । “रत्नेरण्डकलुव-री रसे कटुलघुः शृतः । तिकी वातकफश्यासका-सहस्यशर्षपाङ्ग । रक्तदीपपाण्डुरुजाभान्यशरीरक-नाशनः । प्रायस्तस्य गुणश्लाघ्य श्वेतवर्णः समीरि-ताः ॥” वै.निघ. । [व.३ ।

रत्नेर्वाकः । पुं । इन्द्रवाक्शीलतायां । रा.नि.

रत्नेष्टटा । स्त्री । श्वेतगुप्तायाम् । भा. ।

रत्नोत्पलम् । स्त्री । लघुरत्नपत्रे । कीकनदे । प.सु. । रा.नि.व.१० । सु.सु.१८७. गैरिके । पुं, स्त्री (ला) । शाल्मीहवे । रा.नि.व.८ ।

रत्नोदरः । पुं । रोहितमस्यै । महाविषमध्यविषहृषिकविशेषे । सु.कल्प.८७. ।

रत्नोपलम् । स्त्री । गिरिस्तिकायां । हारा ।

रत्नोदनम् । स्त्री । रत्नशाल्यादिभक्ते । चलत्-करञ्चितभक्ते । च.द.बाल.वि. ।

रघुनाथः । पुं । वैद्यविलासनामयन्त्रकारे ।

रङ्गः । पुं । मत्स्यरङ्गे । वै.निघ. । श्वेतलघुष्ठ-रिणविशेषे । रा.नि.व.१६ ।

रङ्गम् । स्त्री । वङ्गधातौ । ङाङ् । प.सु. । रा. नि.व.१२ । पुं । टङ्गणे । मोहाशा । रा.नि.व. ६ । खदिरसारि । रा.नि.व.८ । [निघ. १२ ।

रङ्गकाष्ठम् । स्त्री । पतङ्गे । वकमकाष्ठे । रा.

रङ्गजम् । स्त्री । सिन्दूरे । र.सा. ।

रङ्गदः । पुं । खदिरसारि । रा.नि.व.८ । टङ्गण-चारि । रा.नि.व.६ । [निघ. ।

रङ्गदलिका । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

रङ्गदा । स्त्री । फटिकायां । फटेकिरि । भा. ।

रङ्गदायकम् । स्त्री । कङ्कटे । रा.नि.व.१२ ।

रङ्गदृढा । स्त्री । फटिकायां । रा.नि.व.१२ ।

रङ्गपत्री । स्त्री । नीलौहवे । नील गाछ । रा. नि.व.४ । [वाहवे । वै.निघ. ।

रङ्गपुष्पी । स्त्री । नीलौहवे । रा.नि.व.४ । ज-

रङ्गबीजम् । स्त्री । कण्ठे । तिका. । [व.१२ ।

रङ्गमाणिक्यम् । स्त्री । माणिक्यरत्ने । रा.नि.

रङ्गमाता (टका) । स्त्री । लालायां । ला-टा । रा.नि.व.६।१२ । तिका. ।

रङ्गलता । स्त्री । (Helicteres Isora.) आवर्तकौलतायाम् । अं१२.भा३ । हिं मरीर-फली भिन्दु. कपासी । तें गुवादर. वम्. मरा-दशिं. केवान् । गुणः—शूलघ्नी । केवित् ।

रङ्गलासिनी । स्त्री । शंफालिकाहवे । श. व. ।

रङ्गसदृशम् । स्त्री । यमदे । मृष्टा । भा. ।

रङ्गचारः । पुं । टङ्गणचारि । मोहाशाति-श्वे । वै.निघ. ।

रङ्गा । स्त्री । जवाहवे । खतां गाछ । वै.निघ. ।

रङ्गाङ्गा । स्त्री । फटिकारिकायां । फटेकि-रि । रा.नि.व.१२ । [र.सा. ।

रङ्गारिः । पुं । करवीरहवे । कटवी गाछ ।

रङ्गिणी । स्त्री । शतसूत्रायाम् । जटा. । केवर्नि-कायाम् । कङ्कटेमृष्टा । रा.नि.व.६ । उरिद्रा-याम् । वै.निघ. । [त्रांटा अंनु. तिका. ।

रङ्गिष्ठालुकम् । स्त्री । खनामस्याते आर्षा ।

रजः । पुं । पर्यटके । (फण्णाङ्ग) । भा.स.१ भ.चित्तम.ज्व.वि. “पथारिवतरामसेनकरजः ।” भा.स.१भ.ज्वर. काम.वि. “कालद्रुदुफम्. रजः ।” वै.निघ.दुर्जलज्व.वि.आमोदयमं । स्त्री । स्त्रीकु-सुसे । श.र. ।

रजः (सु) । पुं, स्त्री । स्त्रीपुंथे । असदृशः ।

श.र. । “वाचिताः पितृतापिन रसाद्या धातवः क्रमात् । शकलं यानि मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ॥” श.र.६७. । कण्ठे । उदके । कालुष्ये न

मतिभमि । “रजोरुषणसुदेकः कालुषं मतिविश्र-
मः ।” रा.नि.व.११ । परामि । मे ।

रजःशयः । पुं । कुहुरे । ब्र.मा ।

रजःसारम् । स्त्री । कर्पूरे । नकुल.१२७. ।

रजतम् । स्त्री । रौप्ये । भम. । स्वर्णे । वि.ज्व.
वि.ज्वरकुन्नरपारौन्दरसे । हस्तिदन्ते । छे.च. ।

रजतप्रभः । पुं । सीमलतामदे । (आश्लता) ।
सु.चि.२८७. ।

रजतीपमम् । स्त्री । रौप्यमाषिके । वै.निघ. ।

रजनकः । पुं । कम्पलके । कम्पलाञ्छुं ।
वा.सु.१५७. ख्यासादिः । “शिखरिरजनकच्छिन्न-
हः करजः ।” [अटी. ।

रजनिः । स्त्री । बालुके । राज्ञी । हरिद्रायां ।

रजनिपुष्पम् । स्त्री । हरिद्रापुष्पे । श्लूढकूल ।
रस.र.नागाज्जन्तूषु ।

रजनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । सि.
यी.पाण्डु.चि. । सु.सु.१८७. वस्त्रीपत्रके । यतुका-
लतायां । रा.नि.व.३ । नीलिन्याम् । नील । मे ।
दारहरिद्रायां । बालुके । वै.निघ. । राजप्रा. भम. ।

रजनीगन्धा । स्त्री । (Polianthes tu-
berosa.) Tuberoze. खनामख्यातपुष्पहवे ।
ब्रजनीगन्ध । हिं गुल्मम् । भूरिप्र. ।

रजनीजलम् । स्त्री । नीहारे । हारा. ।

रजनीद्वयम् । स्त्री । हरिद्राद्वये, हरिद्रादाक-
द्वयोः । च.द.विषमज्वरे ।

रजनीपुष्पः । पुं । पूतिकरस्त्रे । रा.नि.व.८ ।

रजनीहासा । स्त्री । शिफालिकापुष्पहवे ।
श.र. ।

रजसानुः । पुं । मनसि, हृदये । छया. ।

रजस्वर्षः । पुं । पीतधूलुरके । वै.निघ. ।

रजस्वलः । पुं । मद्भिषे । त्रिका. । पारदे ।
वै.निघ. । स्त्री (ला) । जातरजस्कायां स्त्रियि । रा.
नि.व.८ । तत्स्वरूपं यथा—“दादशाहस्तरादूर्ध्व-
मापञ्चाशत्समाः स्त्रियः । मासि मासि भगवारा
प्रकल्पैवार्त्तवै सर्वेत् । चार्त्तवसावदिवसादुः
शरावयः । गर्भवध्पथोऽप्युत्तु स एव समयः सु-

तः ॥” रजःखलाज्ज्वं—“चार्त्तवसावदिवसाद-
हिंसाब्रह्मचारिणी । शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि
पतिं न च ॥” इत्यादि । भा. । अतुस्माननसर-
मादौ पतिमेव पश्येत् ।

रज्जुः । पुं । केशवेष्याम् । दाननि । द्रुि । मां-
सरज्ज्वाम् । “सृष्टवंशस्योभयव मह्यो मांसरज-
वः । चतस्रो मांसपेशीनां भक्षणं तत्प्रयोजनम् ॥”
भा. ।

रज्जुकः । पुं । कम्पलके । कम्पलाञ्छुं ।
रा.नि.व.११ । भक्षताकठवे । वै.निघ. । तन्नाम-
कजठरायी । तस्य स्थानं यकृत्यौष्ठोर्मध्यम् । स
एवाहाररसे रक्षयति । सु.सु.११७. । स्त्री । हिङ्गु-
ले, हिङ्गुलविशेषे । रा.नि.व.१३ । स्त्री (का) ।
नखरज्जिन्यां । (महेति गाह्) । वै.निघ. ।

रज्जनम् । स्त्री । रक्तचन्दनमेदे । वकम् कठिं ।
र.मा. । रक्तचन्दने । मद.व.१ । हिङ्गुले । रा.नि.
व.१३ । स्वर्णे । जातीफल । वै.निघ. । पारदर-
ज्जनद्वये । तारकसंयुक्तस्य न तथा प्रयोयो दृश्यते ।
“केवलं निखलं तासं वापितं रज्जनेन तु । कुर्वते
त्रिगुणं जीर्णं लाघारसनिभं रसम् ॥” रस.चि.३
७. । पुं । सुजलपे । गुह्य । रा.नि.व.८ । कम्प-
लके । कम्पलाञ्छुं । वै.निघ. ।

रज्जनकः । पुं । कटफलहवे । रा.नि.व.८ ।

रज्जनकोष्ठी । स्त्री । नीलीहवे । वै.निघ. ।

रज्जनगणः । पुं । रज्जनद्रव्यवर्गे । “बहुविधा
हरिद्रा स्यात् पत्रं रक्तचन्दनं । नीलीकुष्ठम-
स्त्रिङ्गालाचामहर्दिकिंशुकम् ॥” रा.नि.व.८ ।

रज्जनदुः (मः) । पुं । चक्षुकहवे । अष्टि-
लेत्र गाह् । श.चि. । धूनकठवे । वै.निघ. ।

रज्ज (स्त्रि)नी । स्त्री । गुण्डारीचनिकाशम् ।
श.च. । नागवल्लीलताशम् । वै.निघ. । नील्यां ।
रा.नि.व.४ । जन्तुकालतायां । रा.नि.व.१ । म-
स्त्रिङ्गाल्याम् । शिफालिकायां । मे. । हरिद्रायां । रा.
नि.व.६ । परपथ्यां । रा.नि.व.१३ । [रा.नि.व.८ ।

रज्जनीपुष्पः । पुं । पूतिकरस्त्रे । नाटिकरज्ज ।

रणः । पुं । दुष्कामिषे । दुष्ट । वै.निघ. ।

रणघण्टासमाकृतिः । पुं । महाशये । वै.
निघ. ।

रणपत्नी (इन्) । पुं । रणपट्टे । (अन गंशो ।
वै. निघ. । [अनपत्तिणि । रा. नि. व. १८ ।

रणप्रियम् । स्त्री । अश्वीरे । रा. नि. व. १२ । पुं ।

रणमुष्टिः । पुं । विषमुष्टिचुपे । कुचिला इति
भाषा । रा. नि. व. ४ । [वै. ६ ।

रणमूर्धजा । स्त्री । कर्कटग्राम् । रा. नि.

रणरणः । पुं । अमरे । अश्वके । अश्व । चिका ।
(कः) उत्कलयायाम् । छे. च. ।

रणालङ्करणः । पुं । कण्डपत्तिणि । कौक्
पाशौ । रा. नि. १८ । [च. ।

रणद्वयः । पुं । अफलवत् । रं। ड। गंश । अ.

रण्डा । स्त्री । मूलिककण्ठ्याम् । अम. । प्र. उद्धत्
सोमनाथरसे ।

रतम् । स्त्री । मीयुने । अम. । गुच्छे । मी. ।

रतकीलः । पुं । कुकुरे । छे. च. ।

रतज्वरः । पुं । काकि । चिका ।

रतनारीचः । पुं । कुकुरे । वै. निघ. ।

रतनिधिः । पुं । खड्गपत्तिणि । अ. र. ।

रतव्रणः । पुं । कुकुरे । चिका । मी. ।

रतशायी (इन्) । पुं । कुकुरे । छे. च. ।

रताश्रु । स्त्री । कुञ्जटिकायां । चिका ।

रतान्दकः । पुं । कुकुरे । छे. च. ।

रतामर्दः । पुं । कुकुरे । अ. मा. ।

रतिः । स्त्री । मील्याम् । सुरते । गुच्छदेशे । मी. ।

रतिकुहरम् । स्त्री । अने । चिका ।

रतिगृहम् । स्त्री । अने । चिका ।

रतिचर्या । स्त्री । स्त्रीसेवायाम् । वा. उ. ४० च. ।

रतिमन्दिरम् । स्त्री । योगी । गटा. ।

रतिवत्सलभमोदकः । पुं । बाजीकरणाधि-
कारे शीषधम् । पाठः—“अज्ञानस्य वीजानि
चूर्णितानि पलाटकं । कुक्वं इविषयेव खल्वप्रस्थं
प्रगृह्य च । अतपुवीरसप्रस्थं प्रस्थं अज्ञानस्य च ।
अव्यमजं पयः प्रस्थं दत्त्वा प्रस्थद्वयं पचिन् । धात्री
विजीरकं सुखं लगेलापचकेभ्यः । आत्मगुणा वा-
तिवला तालादुरकशेभ्यः । अष्टाटकं चिकटुकं

धन्यां चित्रकं तथा । पय्या द्राक्षा च काकोली-
खर्जूरं चुरकं तथा । कटुका मधुकं कुष्ठं लवङ्गं
सारसेन्धवं । यमानिका चाजमोदा जीवन्ती गज-
पिप्पली । प्रत्येकं कर्षमेकञ्च चूर्णितानि शुभानि
च । मधुनः कुड्वार्धञ्च पाकशेषे तथा क्षिपेत् ।
अष्टाष्टकं सकर्पूरं यथालाभं विनिक्षिपेत् । रति-
वत्सलनामायं सेव्यमानो रसायनः ॥” सिद्धिवीज-
चूर्णं ८ प. (मतान्तरे ५ प.) घृतं ४ प. शर्करा २
अ. अतावरीरसः अव्यदुग्धं छागदुग्धं प्र. ४ अ. ।
प्रचेपः—आमलकी जीरकं कुष्ठजीरकं सुला लव-
णं तेजपत्रं नागकिशोरं कपिकक्षूवीजं (आला-
कूशीरवीजं) गीरजतखुला (गीरजकटाकुलिया)
तालास्थिशर्करां कशेरुकं अष्टाटकं चिकटु धान्यकं
चित्रकं (मतान्तरे अमं वङ्गच) हरीतकी द्राक्षा का-
कोली जीरकाकोली पिष्टखर्जूरं कौकिलाखरीजं
कटुकी यटिमधु कुष्ठं लवङ्गं सेन्धवं यमानो वनय-
मानो जीवन्ती गजपिप्पली प्र. २ ती. मधु २ प. ।
रस. र. । भेष. । [अ. च. ।

रतिसत्तरा । स्त्री । प्रकायां । पिङ्गि नाक ।

रतिसाधनम् । स्त्री । शिमे । वै. निघ. ।

रती । स्त्री । रतगुह्यायाम् । वै. निघ. ।

रतीदहः । पुं । कोकिले । अ. मा. ।

रत्नम् । स्त्री । हीरके । रा. नि. व. १२ । सुतादी ।
रत्नानि नव—रत्नं गारुतमं (पान्ना) पुष्परागः मा-
णिक्यं पद्मरागः इन्दुनीलः मरकतः गोमिदः (वैद-
र्यं) मीनिकं विद्रुमस्येति विष्णुधर्मोत्तरे । तन्निरु-
क्तिः—“अर्थाद्येनो जनाः सर्वे रत्नमोऽभिप्रेतवी-
यत् । ततो रत्नमिति प्रीतिम् . . .” भा. पू. १ अ. रत्न-
व. रत्नसाधारणगुणाः—“रत्नानि भक्षितानि सुस-
धुराणि सराणि च । चक्षुष्याणि च शीतानि विष-
घ्नानि घृतानि च । मङ्गल्यानि मनोगानि यष्टीव-
हाराणि च ॥” इति । माणिक्यं तरुणः सुजातममर्षं
सुकाफलं शीतगीः, माण्ड्यस्य तु विद्रुमो निगदि-
तः सौम्यस्य गारुतमम् । देवज्यस्य च पुष्पराग-
मसुराचार्यस्य वनं अने; नीलं निर्मलमन्यथोर्निग-
दिते गोमिदवैदूर्यके ॥” भा. । तस्य धारणं प्रीति-
वर्धनम् । सु. चि. २४ च. । “अथ मङ्गल्यानामुष्यं
आमहस्यममर्षं । इष्यथं काम्यमोजस्यं रत्नाभरण-
धारणम् ॥” राज. २ प. ।

इलकन्दलः । पुं । प्रबालि । पत्नी । श.र. ।

रत्नगर्भपोटलीरसः । पु । यक्षाधिकारि र-
सः । पाठः — “रसं वचं हेम तारं नागं लौहञ्च
ताम्रकम् । तुल्यांशं मरिचं देयं सुक्ताविद्रुमसाधि-
कं । शङ्खं तुल्यञ्च तुल्यांशं (चार्द्रकद्रवैः) समाहं चि-
त्रकद्रवैः (शङ्खञ्च तुल्यतुल्यांशं भेष.) । मर्दयित्वा
विचूर्ण्वाद्य तेन पुण्यां वराटिकाः । टङ्गणं रविद्रु-
ग्धेन सुखं लिप्ता निरोधयेत् । मृदाण्डे ता निरु-
ध्वाथ सख्यगजपुटे पचेत् । आदाय चूर्णयेत् सर्वत्र
निर्गुण्डा सप्त भावयेत् । चार्द्रकस्य रसैः सप्त चि-
त्रकस्य च विंशतिः (चित्रकस्यैकविंशतिः) । द्रवै-
र्भावं ततश्चास्य देयं गुञ्जाचतुष्टयम् ॥” र.सा.सं.।
भेष. ।

রত্নগিরিরস: । পু। জ্বরাধিকারি রস: ।
 পাঠ: —“সূতাম্বল্যণ্ডাত্মাণি গম্যত্বাঃশলীষকং ।
 সৌহৃদ্যং স্বতবৈকালং মর্দয়ৈতৎজরৈবৈ: । পর্পটীরস-
 বৎ পার্থ্য চূর্ণিতং ভাবয়ত্ পৃথক্ । শিশুগাসক-
 নিগ্ধেণ্ডী গুচ্চযুগ্মাগ্রিস্বজ্জৈ: । সূত্রাসৃষ্ঠীজয়ন্তী-
 ভিস্মিন্ভ্রাম্মোষু তিত্তকৈ: । কন্যাপাশং দ্রবৈর্মাত্য-
 চ্চিভির্বারি পৃথক্ পৃথক্ । ততো লঘুপটে পার্থ্য
 স্নানশীতং সমুদরেৎ । মাষী দশ: কণাধান্যযুক্ত-
 স্মাশনিবজ্জরৈ: ॥” রস, অন্ন, স্বপ্ন, তপ্ত, গন্ধক
 প্রত্যেকে সমান; সৌহার্দ্য বঙ্গ, বৈক্রান্ত;
 ভীষ্মাঞ্জরসে মাড়িয়া পপটীবৎ পাক করি-
 বে। পরে সজ্জিাদির রসে ভাবনা দিয়া
 লঘুপটে পাক করিবে। রস, চি. ।

रत्नजातिः । स्त्री । श्वेत-रक्त नील-पीतवर्णः ।
ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रेषु ।

रत्ननायकः । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१२ ।

रत्ननिधिः । पुं । खज्जनपक्षिणि । त्रिका. ।

रत्नमाला । स्त्री । वैद्यकचिकित्साशास्त्रभेदे ।

रत्नमुख्यम् । क्ली । हीरकं । हे.च.।

रत्नराट् । पुं । नाणिके । रा.नि.व.१३ ।

बलाङ्गः । पुं । प्रवालि । रा.नि.व.१३ ।

रत्नावली । स्त्री । राधाभाष्यकृतद्रव्याभिधाने ।

रत्निः । पुं, स्त्री । बहुमुष्टिहस्तः । मूत्रेण शोभः ।
अम. ।

इत्यङ्गम् । ली । योनी । अ.र. ।

रथः । पुं । तिनिशब्दे । रा. नि. व. ६ । वेतस-
हत्वे । अम. । काये । विश्वः । शकटे । भाट्टि ।
रथभक्षणगुणाः—वातकोपनं शरीरदाह्यंकरं व-
क्ष्यम् अग्निवर्धनञ्च । राज. ।

रथचरणः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । श.र.।

रथद्वः । पुं । तिनिशब्दे । वेतसवृत्ते । अम.

रथपर्यायः । पुं । वेचलतायाम् । श.च. । ति-
निशब्दे । रा.नि.व.६ । [तिनिशब्दे । अम.]

ବ୍ୟବହାର: । ପୁ। ଶବ୍ଦ । ବୁଦ୍ଧି ଓ ବାସ୍ତବ । ବି. ନିଷ୍ପ.

रथाङ्गः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । जम. ।

रथाङ्गाक्षयनामकः । पुं । चक्रवाके । अम ।

रथाङ्गी । स्त्री । ऋद्धौ । रा, नि, व. ५ ।

रथाभ्रः । पुं । वीतसहस्रः । अम. ।

रथाम्बुष्यः । पुं । वेतसहृद्दे । अम. ।

रथावर्त्ता । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । वै. निघ. ।

रथिकः (का) । पुं, स्त्री । तिनिशब्दे । मा-
दन गाछ । रा.नि.व.६ ।

रथी (इन्) । पुं । चक्रवाके । वै. निघ. ।

रथ्यः । पुं । जषे । जम. ।

रहः (नः) । पुं । दन्ते । भा.नि.व.१८ ।

रदच्छदः । पुं । श्री४ । रा.नि.व.१८ ।

रदनच्छदः । पुं । शीघ्रं । रा.नि.ब.१८ ।

रदनी (इन्) । पुं । हस्तिनि । जना.।

रहितम् । कौ । सर्पदष्टभेदे । कल्प. ४ अ. ।

रन्तिदेवः । पुं । कुक्कुरे । श.र. ।

रत्नम् । क्ली । पाककरणे । वाक् । व्याक ।

रन्ध्रितः । त्रि । पाचिते । क्ली । कृतस्वन्धनद्रव्ये ।

प्राक् जिनिम् । तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिः—
 “भक्तं स्वपात्रे स्थाप्य न पात्रान्तरे, घृतं काष्ठायसे
 पात्रे, भांसं तद्वयस्य हैमं राजते लौहे काष्ठे वा,
 पत्रादिशक्तं काष्ठायस्यलौहजि पक्वान् पितृकादि
 कांस्यजि काष्ठे वा, यस्तत्तौर्न स्पर्शये दाक्षिणे वा ।
 पानीयं पायसं तक्तं स्पर्शये एव, काचजि स्नाटि-
 के वा रागषाड्वादीन् स्थापयेत् । एवं सति तद्व-
 यं रीमद्वर्न भवेत् । पाकराजः ।

रन्ध्रम् । स्त्री । दृषणे । छिद्रे मी । शरीर र-
न्ध्राणि नेत्रश्रवणनासार्गा दे वे रन्ध्रे भवतः । तथा
मुखमिह्नपायूनासिकैकमिति नव । दशमस्य मन्त-
के स्त्रीयाश्च त्रीणि स्नानगर्भमार्गेषु । स च अश्वस्य
उदरगर्हरे । ज.द.२७. । [रा.नि.व.८ ।

रन्ध्रकण्ठः (कः) । पुं । ज्वालाद्वूरकण्ठे ।

रन्ध्रपत्रः । पुं । नले । नल गाँछ । रा.नि.व.
८ ।

रन्ध्रवभ्रुः । पुं । उन्दुरी । ईन्दूर । चिका ।

रन्ध्रवंशः । पुं । छिद्रवंशे । (कैः) कुरा वंश,
वंशिनी वंश । गुणाः— कषायः तिक्तः श्रौतलः
सूक्तकप्रमंहाशः पित्तदाहज्वीर्णघ्नः रुच्यः शूलघ्नः
गुणघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

रन्ध्री (इन्) । पुं । देवनले । वै.निघ. ।

रभसः । पुं । वेने । पौष्पापर्यविचारि । अरुणः ।

रभः । पुं । रक्ताशोकण्डे । मी. ।

रमठम् । स्त्री । हिङ्गुनि । हिङ् । उषा ।

रमठध्वनिः । पुं । हिङ्गुनि । हिङ् । श.च. ।

रमणम् । स्त्री । पटीलमूले । मी. । जघने । छे.
च. । जम्भने । श.र. । पुं । गर्दमे । छे.च. । वष-
णे । श.च. । महारिष्टण्डे । घोड़ा निम् । कैट-
र्यनिम् । रा.नि.व.६ ।

रमतिः । पुं । काकि । श.र. ।

रमाप्रियम् । स्त्री । पद्मे । श.च. । पुं । दा-
रुचीनीतिख्याते निष्ठलचि । वै.निघ. ।

रमावेशः । पुं । श्रीवासचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

रम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे । कणा गाँछ । रा.
नि.व.११ ।

रम्य(क)म् । स्त्री । पटोलमूले । मी. । चिका ।
सु.सू.१८७. स्थामादिः । प्रधानधातौ । जटा. पुं ।
स्वर्णचम्पकण्डे । टांगा गाँछ । मी. । वकण्डे ।
वकूलेन गाँछ । श.च. । जि । बलकरे । जटा. ।

रम्यकः । पुं । सहजनिम् । वै.निघ. ।

रम्यकक्षीरः । पुं । सहजनिम् । घोड़ा निम् ।
रा.नि.व.६ । [रा.नि.व.८ ।

रम्यपुष्पः । पुं । शाखलोवृक्षे । जिभुल गाँछ ।

रम्यफलः । पुं । कारकरवृक्षे । कुठिलागाँछ ।
रा.नि.व.६ ।

रम्या । स्त्री । खलपद्मिण्यां । रा.नि.व.५ । रा-
ची । मी. । महेंद्रवारुणीलतायां । भाकाल । रा.
नि.व.२ । लक्षणाकन्दे । वै.निघ. ।

रम्यामली । स्त्री । भूधात्र्यां । डूँहे आम-
ला । रा.नि.व.५ ।

रराटी । स्त्री । ललाटे । पुराणम् ।

रत्नकः । पुं । कम्बले । अम. । मन्त्रवृक्षे । शृग-
विशेषे । अ.टी.रा. । पञ्चाणि । सुभृतिः ।

रवणम् । स्त्री । कांक्षे । पुं । उद्रे । छे.च. ।
कीकिले । उषा ।

रवथः । पुं । कीकिले । उषा ।

रविः । पुं । चर्कण्डे । आकम्प गाँछ । रा.
नि.व.१० । ताम्बे । पञ्चासतरसे । अजीर्णचि. नि-
न्दीदितरसे ।

रविकान्तः । पुं । सूर्यकान्तनथौ । रा.नि.
व.१२ । सूर्यावर्तचुपे । छड़छाड़या । वै.निघ. ।

रविकीर्णः । पुं । चर्कण्डे । वै.निघ. ।

रविग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहविशेषे । तदाकष्ट-
लक्षणं यथा— “उद्वर्त्तितायः खिन्नश्च संवृष्टीतह-
नुश्च यः । कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीडि-
तः ॥” ज.द. ।

रविजप्रियः । पुं । नीलकालमयी । वै.निघ. ।

रविजलम् । स्त्री । चर्कमूलरसे । आकम्प-
लेन व्रम । वै.संयङ्. पञ्चासतरसे ।

रविदुग्धम् । स्त्री । चर्कलीरे । आकम्प-
आठा । र.सा.सं. वैलीक्याविनामभारसे ।

रविद्रुमः । पुं । सदापुष्पवृक्षे । आकम्प गाँछ ।
रा.नि.व.२२ । [स्त्री । पद्मे । श.च. ।

रविनाथः । पुं । बन्धकवृक्षे । दाकूनि गाँछ ।

रविनामकम् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बा । वै.
निघ. । [गाँछ । रा.नि.व.४ ।

रविपत्रः । पुं । आदित्यपत्रचुपे । आकम्प

रविप्रियम् । रत्नकमली । ताम्बे । रा.नि.व.
१०११ । पुं । आदित्यपत्रे । आकम्प गाँछ ।

रक्तकरौरी । रा. नि. व. ४। १० । लङ्गुलवे । श.
भा. । नीलभङ्गराजि । वै. नि. घ. ।

रविप्रिया (प्रीता) । स्त्री । सूर्यावर्तचुपे ।
लङ्गुलवे । रा. मा. । [र. सा. सं. रसभारणे ।

रविभक्ता । स्त्री । सूर्यावर्तचुपे । लङ्गुलवे ।

रविमूलम् । स्त्री । चर्ममूले । अकम्प्यम् ।
र. सा. सं. ज्वरचूडामयी । [११ ।

रविरत्न(क)म् । स्त्री । माणिक्ये । रा. नि. व.

रविलोहम् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बे । रा. नि. व.
११ ।

रविवल्लभः । पुं । भङ्गराजवे । वै. नि. घ. ।

रविवल्ली । स्त्री । आदित्यभक्ताया । लङ्गुलवे ।
श्री । ब्राह्मीचुपे । वै. नि. घ. ।

रविसंज्ञकम् । स्त्री । ताम्बे । श. च. ।

रविसुन्दररसः । पुं । सर्वज्वराधिकारे र-
सः । “हिमागतलेन हतस्य ताम्बे रसस्य गन्धस्य
समानमात्रम् । विषस्य सप्त विगुणस्य ताम्बे त्रिसप्त-
वारस्य खरातये हि । विमर्शे विमर्शस्य रसेन चूष्ये
गुणैकदत्तं सितया समेतम्..... ॥” रस. को. ।
(समीनमायु । विषं समस्य द्विगुणस्य ताम्बे । इति
भा. पाठः । [मङ्गुलवे । वै. नि. घ. ।

रविस्पर्शा । स्त्री । ऋक्षसंघस्यसाम् । कृ. ऋ.

रवीन्द्रम् । स्त्री । पद्मे । धरणिः ।

रवीष्टः । पुं । नागरजवे । रा. नि. व. ११ ।
स्त्री (ष्ट) । आदित्यभक्त्याम् । लङ्गुलवे ।
रा. नि. व. ४ ।

रथः । पुं । वंशे । यक्ष्णी. च. जातोफलावटी ।

रथना । स्त्री । जिह्वायाम् । श. र. ।

रथीलः । पुं । कम्बरजवे । कामरुडि । शी-
छ । प. सु. ।

रश्मिः । पुं । पञ्चशि । किरणे । मी. ।

रश्मिजातम् । स्त्री । रौप्ये । वै. नि. घ. ।

रश्मिपतिः । पुं । आदित्यपञ्चचुपे । रा. नि.
व. ४ ।

रसम् । स्त्री । नीले । निजाम् । रसाक्षने ।
रा. नि. व. ६ । प. सु. । पुं । हिङ्गुले । रा. मा. । प्रा-

रदे । रा. नि. व. ११ । शिलारसे । प. सु. । मित्-
रे । इक्षुरसे । रौप्ये । वै. नि. घ. । विषे । रा. नि.

गुणै । मांसद्रवे । अम. । जले । स्वादे । जिह्वा ।

गुणै । अम. । किराततिक्तके । द्राक्षायां । वै. नि. घ. ।

शरीरस्थसमधातुषु प्रथमधाती । रसधातु । रा.

नि. व. ८ । रसस्वरूपं — स चाक्षारसारमृतः । “आ-

क्षारस्य रसः सारः ।” शा. र्. पू. ६. ५. । “सम्यक्प-

क्तस्य भुक्तस्य सारो मित्रेति रसः ।” गुणाः —

सितः शीतः स्वादुः सखिगुणस्येति । तत्त्वस्य —

स धमनीर्गला सन्धानं धातुन् पृथगिति । तदनु

शीतस्निग्धपीषकत्वादियुगैः शरीरं व्याप्नोति । त-

स्य स्थानम् — “सर्वदेहवहरस्यापि स्थानं हृदयमिव

य । रसस्य हृदयं याति समानमस्तेरितः । स तु

व्यानेन विभक्तः सन्धानं धातुन् विवर्धयेत् ।”

भा. । स्वरसे क्ताये वा । हृषाद् सन्धिप्रद्रव्ये ।

रा. नि. व. २० । सि. यो. ज्ञ. च. । तत्त्वाधनं यथा

— “कुडवं चूर्णितं द्रव्यं कृष्णस्य द्विगुणं जलं ।

अक्षीराच्चात् स्थितं तस्याऽङ्गवेदा रस उत्पन्नः ॥ आ-

दाय शब्दं द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे । ललेद्यु-

थिते साध्यं पादशेषस्य यत्नतः । निःशेषितवापि-

सिद्धं पलमात्रं रसमिवेत् । सितामधुगुडानां

जीरकं खवणलया । घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोल-

मात्रान् रसे क्षिपेत् ॥” शा. र्. १. ५. । रसवेदि-

ययाक्षवकानि, मधुरादौ । शिष्टेऽपि त्रय । स च

कालसङ्घातयभूमिवियदलिलानलसम्पत्केषु परिण-

मान्तरं प्राप्य षट्प्रकारो भवति । ते च षड्रसाः

द्रव्यमाश्रित्य तिष्ठन्ति — “रसाः स्वादुस्खलवथति-

क्तोषणकषायकाः । षट् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं

बलावङ्गाः ॥” गुणाः — “तत्राद्या सारतं इति

चयमिच्छादयः कफम् । कषायतित्तमधुराः पित्तम-

न्ये तु कुर्वन्ते ॥” भा. । तत्र प्रविध्यन्मृगशृङ्गिणी

मधुराः, तीयाग्निगुणभूमिषोऽक्षः, प्रविध्यन्मृगशृ-

ङ्गिणी लवणः, वायुगुणभूमिषः कटुकः, वायुका-

शृङ्गभूमिषः तिक्तः, चित्तानलगुणभूमिषः कषा-

यः । सु. सू. ४१. ५. । रसभेदविकल्पाश्च विभक्तिः ।

सु. उ. ६. ८. ५. । सप्तपञ्चाशदिति । च. द. द्रव्यगुणै

शिवदासः । “मधुरः कषायभित्ताक्षकश्च क्षारः

कटुः षड्रसमानधेयम् । इयं इयं वातकफप्रकोपनं

इयं तथा पित्तकर्षकं ददन्ति ॥ क्षारः कषायः पवन-

प्रकोपी मधुरोऽथ तिक्तः कफकोपनश्च । कटुश्च कौ-

पित्तविकारकारिणी कटुश्च कौ. वातप्रभो प्रदिष्टः ॥

पित्तस्य नाशी मधुरः सतिक्तः कटुः कषायः श्ल-
जः कफस्य । अन्योन्यनीतच्छमनं वदन्ति परस्परं
दोषविरोद्धिमन्तः ॥ मधुरकटुकषायान्योऽस्य प्रकर्ष-
विधायिनी, लवणविद्युतोऽस्य कः प्रोक्षी विशेषरसा-
नुगः । अतिक्ततत्त्वा तित्तेयुक्तः कषायरसो लघुभ-
वति सुतरां स्वादुः श्रेष्ठो गुणं करोति तथा । कटु-
तिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणं । कटुश्चलवणाः
पित्तं स्वादश्चलवणाः कफम् ॥” अथ ये रसा य-
दोषविरोद्धास्तदाह — “समीरणे तु नी दियाः क-
टुतिक्तकषायकाः । पित्ते कटुश्चलवणाः स्वादश्च
लवणाः कफे ॥” अथ ये रसा यदोषहराः —
“स्वादश्चलवणान् वाते तित्त्वादुकषायकान् ।
पित्ते कफे तित्त्वाकटुकषायान् योजयेद्रसान् ॥ म-
धुरास्मी चारकटुको तित्त्वाकषायको चेत्येतावन्यो-
न्यरसविरोधिनी भवेताम् ॥” अथ मधुररसवै-
र्यम् — “यः स्वादुः श्रमशीघ्रहारिवल्लभोऽर्थप्रदः
पुष्टिदः, प्रह्लादी रसने करोति तदगु श्लेष्मप्रवृद्धिं
ततः । पित्तानां दमनः शमीपशमनो ब्रूयि नरा-
णां हितः, चीशानां तित्तिपाशुनेवरुणसंहर्षा भ-
वेन्माधुरः ॥” अथ तिकरसवैर्यम् — “यस्मिन्मो म-
धुरात्मकोऽत्यतसमः कुडादिदोषापहः, श्लान्तः
सर्वरूपापहो भ्रमहरी रुची न संक्षेदनः । जि-
ह्वास्कोटकनाशनोऽय भवति चीषलतानां हितो,
वक्रोक्तासकरः प्रकटकषितो निम्बादिक्वासादह-
त् ॥” अथ कटुरसवैर्यम् — “नेत्रं खावयन् मुखं
विदहते यः कर्णजायं वधन्, वीभक्तं तनुते मुखं
विकुरुते पित्तास्रजः कोपनम् । अग्निं द्रूषयति
घणं विदहते जीर्णं न शक्नो भवेत्, वातानाह-
रते कफांश्च कटुको दहति मधुरीन्द्रकः ॥” अख-
रसवैर्यम् — “जिह्वाक्लेदं जनयति तथा नेत्रनि-
र्मोलग्ध, वीभक्तं वा जनयति सदा वातरोगाप-
हारी । कण्ठकुष्ठघतवृजकरी नो हितः शोफिनः
स्वादश्च प्रोक्षी मरुतशमनोऽस्य प्रकीर्णं तनोति ॥”
अथ कषायरसवैर्यम् — “जिह्वा कण्ठं रसति नि-
तरां साहकषातिसारि, श्लेष्मघ्नोऽपशमकरः वास-
कासापहर्षा । जिह्वाशूलं हरति नितरां शो-
धनः स्वाश्रयानां, प्रोक्ताशयं समधिकगुणः श्रेष्ठ-
काषायनामा ॥” अथ चाररसवैर्यम् — “चारः
क्लेदं जनयति मुखे स्वादुश्चो विदाही शूलश्ले-
ष्माविकरदधाम्बलक्ष्णीयश्च । आनाहसाज-
नयति पुनर्वक्रिसुषुप्थः सान्, श्रेष्ठः प्रोक्षी

रसवरमहान् सर्वतो योग्यभूतः ॥” अथि, ६५. ।

रसकः । पुं । निष्कायमांसि । हे. च. । स्त्री ।
स्फटिकायां । कठेकित्रि । र. सा. सं. चक्षुररसे ।
मांसरसे । च. द. शूल चि. खर्परीतुल्यके । वै. नि. च.
२७. अथचि. नवरत्नराजसगाडे । “खर्परीतुल्यकं तु-
ल्यादन्वयत् रसकं स्मृतम् । ये गुणास्तुल्यके प्रोक्ता-
स्तौ गुणा रसके स्मृताः ॥” भा. पू. १७. उपरसव. ।

रसकर्पूरम् । स्त्री । (Perchloride of
mercury.) खनामख्यातधातौ । त्रुक्पृ. त्र. ।
पारदस्य श्रेतभक्षीकरणे । अग्निहोकारः । एत-
त्साधनप्रणाली — “पित्तं पांशुपटु प्रगादममलं व-
ज्राशुना नैकशः, सूतं घातुगतं खट्टीकवर्जितं तं
संपुटे रोधयेत् । अन्तःस्थं लवणस्य तस्य च तले
प्रज्वाल्य वक्रिं ददं, घर्षं याद्वमथेन्दुकुण्डधवनं
भक्षीपरिस्थं शनैः । तद्वह्नितयं लवणसहितं प्रा-
तः प्रयुक्तं भजेत् ॥” र. सा. सं. । गुणाः — फिरङ्ग-
रोगघ्नं दीपनं पुष्टिकरं बलवीर्यकारकं कुष्ठघ्नं
व्रणप्रघ्न । द्रव्यगुणः ।

रसकल्पलता । स्त्री । वैद्यकरसयन् ।

रसका । स्त्री । चद्रकुष्ठमेदि । लक्षणम् — “क-
ष्णुनिता या पिङ्गा शरीरे संखावहीना रसकी-
च्यते सा ।” सु. ।

रसकेशरम् । स्त्री । कर्परे । हारा. ।

रसकेसरी (रुण) । पुं । शरीरके रसः । पाठः
— “रसगन्धौ समौ शुद्धौ दम्नोक्ताभेन मर्दयेत् ।
देवपुत्रं वाणमितं रसपादं तथास्तवम् । साधमात्र-
न्तु तत्क्षेप्यं नागरेण गुडेन वा ॥” ..... र. स. की. ।

रसक्रिया । स्त्री । द्रव्यस्य घनीभूतसारकरणे ।
पाकं हारां जटवारं मात्रकतण । “क्वाथादीनां
पुनः पाकात् घनभावे रसक्रिया । मात्रा रसक्रि-
यायाश्च लिङ्गात् पाण्डित्यं बुधः ॥” सु. वृ. १६५. ।
सु. चि. २१५. । [विलासि] ।

रसखर्परः । पुं । खर्परधातौ । (कासलक्ष्मी-

रसगतज्वरः । पुं । रसघातुगज्वरः । लक्षणं
— “गुरुता हृदयोत्कीर्णः सदन् कर्षादीचकी ।
रसस्थं तु ज्वरे लिङ्गं दैव्यं वासोपजीयते ॥” भा.
नि. ।

रसगन्धः (क) । पुं । गन्धके । रा. नि. व. ११ ।

गन्धरसी । शीले । चिकित्सा । स्त्री । रसाञ्जने । रा. नि. व. ६ । [सं.]

रसगन्धकसम्भूतम् । स्त्री । हिङ्गुले । र. सा.

रसगर्भम् । स्त्री । रसाञ्जने । भा. न. ४ भ. नेत्ररी. चि. । हिङ्गुलविशिषे । रा. नि. व. १२ ।

रसगुडिका । स्त्री । कासाधिकारे रसः । पाठः—“रसभागी भवेदेकी गन्धकी हिङ्गुली भवेत् । विभागा पिप्पली पथ्या चतुर्भागा विभीतका । पञ्चभागा त्वामला च षड्भागा सप्तभागिका । भागी सर्वमिदं चूर्णं भाव्यं वज्जीलज्जद्वैः । एकविंशतिवारं स मधुना गुडिका कृता । विभीतकप्रसाधेन प्रातरेकान्तं भक्षयेत् ॥” र. सा. सं. ।

रसघ्नः । पुं । टङ्गुले । [भा. शां.] । रा. नि. व. ६ ।

रसचन्द्रिकावटी । स्त्री । शिरीरीगे द्विता । पाठः—“वैलोक्यविजयावीजं वीजमुन्मत्तकस्य च । कण्टकारीवीजकश्च ऐजलं वीजमेव च । वीजञ्च हृद्द्वारस्य समौ गन्धकपारदौ । आर्द्रकैर्वटिका कार्या कलायपरिमाणातः । एषा तीयानुपानेन प्रातः खाद्या द्विताशिना..... ॥” र. सा. सं. ।

रसचूडामणिः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । पाठः—“सूतभक्ष विषं वाचं जयपालं सगन्धकं । हेमतेलेन सन्धर्द्धे ततो लघुपुटं ददेत् । भावयेत् कालकद्रावेरजामहिषमीनजैः । पिप्पेः पृथक्समितं विषधूमेन शोधयेत् । समवारं विवारं वा पञ्चादाद्रेण भावयेत् । रसचूडामणिः सिद्धः साक्षात् श्रीभैरवी मन्त्रान् ॥” माचा १ र. । आर्द्रकनिष्पूरसाध्यां शिष्यः । र. सं. चि. ।

रसजः । पुं । गुडैः । रा. नि. व. १४ । सुराकटि । ऐ. च. । स्त्री । रत्ने । श. च. । रसाञ्जने । वै. नि. च. संघट्टणी. चि. पाठाभ्यां ।

रसजातम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा. नि. व. १२ ।

रसज्ञा । स्त्री । जिह्वायाम् । रा. नि. व. १८ ।

रसज्येष्ठः । पुं । मधुररसे । ऐ. च. । [सा. सं.]

रसतालेश्वरः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । र.

रसतेजः (सं) । स्त्री । रत्ने । ऐ. च. ।

रसदा । स्त्री । श्वेतनिर्मल्यम् । [द्रव्य निमि-]
नं । वै. नि. च. ।

रसदालिका । स्त्री । पुष्पकेषो । शूङ्गे कथं । करङ्गशालिनामिच्छी । रा. नि. व. १४ । [१]

रसद्रावी (रु) । पुं । मधुररसवीरे । रा. नि.

रसधातुः । पुं । पारदे । रा. नि. व. १३ ।

रसनम् । स्त्री । आखादने । रा. नि. व. २. खपरि । पुं । कर्पे । तस्य स्थानं कण्ठः कर्णः । रसनम् । भा. नि. व. १८ (जा, नी) । जिह्वायां । रा. नि. व. १८ । जिह्वायाम् । रा. नि. व. ६ । वै. नि. च. चकीर्दिः । “अक्रान्ताकारितामसतन्मसमा.

रसनाथः । पुं । पारदे । रा. नि. व. १२ ।

रसनापदम् । स्त्री । नितम्बे । रा. नि. व. १८

रसनाभम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा. नि. व. १२

रसनायकः । पुं । पारदे । श. र. । [चिकित्सा,

रसनालिट् (हः) । पुं । कुकुरे । ऐ. च.

रसनिगलुः । पुं । रसनिगाडे, रसनिगान् ग्रहलक्षणीयधे । पाठः—“सूक्ष्मकसम्भवं शीरं । ज्वरीजञ्च गुग्गुलुः । सैत्थवं हिङ्गुलं मर्यं निगडं । इयं मङ्गलमः ॥” ब्रह्मवीजं पञ्चाशवीजं, ब्रह्म शकवीजं वा । हिङ्गुलमिति रसापेक्षया मिलि सर्व्वं हिङ्गुलम् । र. सा. सं. । [वै. नि. च.

रसनिर्गमः । पुं । रालवत् । शीले शीले

रसनेत्रिका । स्त्री । मनःशिलायां । ऐ. च.

रसनेष्टः । पुं । इक्षौ । प. सु. ।

रसनेन्द्रियम् । स्त्री । जिह्वायाम् । च. शा. ७५

रसपट्टिका (टी) । स्त्री । गङ्गायादधिक रे श्रीधम् । पाठः—“शास्त्रपिते विधातव्या । टिका च चक्षुषावती । तत्र प्रोक्तविधौ शब्दो सम नी रसगन्धकी । सन्धर्द्ध कज्जलाभौ तु कुर्वाया हृद्द्वारमे । ततो वादरवज्जिह्वौहृदपाने द्वौह तं । गोमयीपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात् । उ र्थात् पट्टिकाकारमस्य रतिद्वयं कर्मात् । रति वादशकं यावत् प्रयोगः प्रहरार्धतः ॥”..... र सा. सं. । “मधुरं रसे जयन्त्याः पञ्चादिरससम्भूते आर्द्रकरसे च सूतं पञ्चकरसे काकमाध्याय । १ प्रसुदितानुपुष्पां मर्दनयन्त्रं करेण गच्छीयात् प्रक्षारभाजनमध्ये दृष्टिरिव पारदस्त्रीका ॥ एकः अक्षमन्त्रादौ नवनीलसममयुतः । मन्त्रः कठि

স্থিতি, যেহী গম্যক উচ্যতে। তত্বা ভদ্র গম্যকম-
তিক্রমঃ। চূড়তলুলাকারে। তদ্বৎকারসৈরনন্য-
ভাবয়েৎ পাবে। তদনু চ যক্ষ্ম কৃৎস্নাৎ ধূলিসমা-
নম্ সমধা রৌদ্রে। তদনু চ যক্ষ্ম যক্ষ্ম তত্বা বি-
ম্বল্য লীলিকামখ্যে। নির্ধমবদরকাষ্টাকারে ম্বল্য
বিসাধ্য তৈলসমং। পাবস্থিতম্বৎকারসমখ্যে ডা-
লয়মিযুযঃ। তচ্ছিন্ প্রবিষ্টমাণং কঠিনত্বং যাতি
গম্যকম্বল্যে। পুনরপি রৌদ্রে যক্ষ্ম কৈতকরজসা স-
মানতা নীতং। যুগ্মে সূত্রে মীথিতগম্যকম্বল্যেণ তু-
ল্যতা কাখ্যা। তাবন্মদনমনয়ীয়াবদ্র কখ্যোপি
হয়ন্তে সূত্রে। পষাৎ কাম্বল্যসহম্বল্য লীলীসি-
ত যবনং। নির্ধমবদরকাষ্টাকারে ম্বল্য বিলাপ্য
তৈলসমং। সযো গৌময়নিহিতৈ কদম্বদলৈ ডালয়ে
ম্বদুনি। লীলীস্থিতমবশিষ্টং কঠিনং তন্ন যট্টৌ-
তবং। পষাৎ পর্পটরূপা পর্পটিকা কৌত্ব্যন্তে লৌ-
কৈঃ।” পারাশোধান—ব্রহ্মাঙ্গিদেশবিভক্ত
লোহপাত্ৰঃ পারাকৈ যথাক্রমঃ কঠীপাতা,
এতপাতা, আদার রস, কাকমাচীর পা-
তার রস ও চিতাপাতার রসে ডুবাইয়া নি-
য়ত মাড়িয়া রৌদ্রে শুকাইয়া লইবে। গন্ধ-
কণ্ডিক—একপা শুকপুচ্ছাত, নবনীতভ,
ময়ূণ, কঠিন ও বিন্ধ উত্তম গন্ধককে
ততুলের আশ্রয় থও থও করিয়া ভীম-
রাজরসে ৭ ভাবনা দিয়া শুকাইবে; এবং
ধূনিবৎ চূর্ণ করিবে। পরে ঐ চূর্ণ লোহ-
পাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গলাইয়া গলাইয়া
ভীমরাজরসে ঢালিবে। কঠিন হইলে তুলি-
য়া শুক ও চূর্ণ করিবে। এইরূপে শুকপারদ
ও শুকগন্ধক সমভাগ লইয়া যথাবিধি মর্দন
করত নিশ্চয় কচ্ছলি করিবে। পরে ঐ
কচ্ছলি লোহপাত্রে কুলকাঠের অঙ্গারে গ-
লাইয়া তৈলবৎ হইলে গোময়বেষ্টিত কলা-
পাতের উপর ঢালিয়া গোময়ভরিত কলা-
পাতার পুটলি দ্বারা চাপিয়া ধরিয়া পর্পটী
প্রস্তুত করিবে। পর্পটীর বর্ণ চক্রেচক্রে ছায়া
হইলে ঠিক পাক হইয়াছে জানিবে। মাঝা-
২ রতি হইতে এক এক রতি করিয়া দশ
রতি পর্যন্ত দিবে। পরে ঐ নিয়মে ক্রমে
হাঙ্গ করিয়া আনিবে। জে.।

রসপাকজ:। পু। গুণে। রা.নি.ব.১৪।

রসপারিজাতক:। পু। বৈদ্যকরসম্মতঃ।

রসপূর্তিকা:। স্ত্রী। জ্যোতিষশাস্ত্রাৎ। লতা-
কট্টকী। মৈথ.জ.বি.পানীয়ভট্ট।

রসপ্রদীপ:। পু। রামচন্দ্রকৃতে বৈদ্যকরসম্মতঃ।

রসফল:। পু। নারিকেলফলঃ। রা.নি.ব.২১।
শামলকৌহল্যে। বৈ.নিচ.।

রসবম্বকর:। পু। সৌমলতাশাস্ত্রাৎ। বৈ.নিচ.।

রসভবম্:। স্ত্রী। রসে। রা.নি.ব.২৮।

রসভগ্ন:। স্ত্রী। পারদভগ্নাৎ। পারাভিগ্ন।
তদ্রকরণম্—“দেবদাকৌ ঈসপাদৌ যসমিচ্ছা পু-
নর্নবা। এমি: সূতৌ বিচুড়ব্য: পুটনাত্ মিথ্যে
ধুবম্।” র.সা.সং.।

রসভাব:। পু। রসধর্মোচ্ছিন্নতাদী। যথা—
“মধুরৌ লবণাঙ্গী চ স্থিৎভাবাভ্যন্যৌ রসা:।
বাতমূবপুর্বাণাং প্রায়ৌ মৌচৈ সুখা মতা:। কটু-
তিক্রকণায়াসু রুচমাভ্যন্যৌ রসা:। দু:খা বি-
মৌচৈ হয়ন্তে বাতবিন্ধ্যধরৈতসাম্। মধুর. শ্রেয়সল:
প্রায়ৌ লীণাঙ্কালিখ্যবাহ্নে। সুদ্রাঙ্গৌধুমন: সৌ-
দ্রাত্ মিতায়া জাঙ্গলানিযাৎ। প্রায়ৌকল: পিত্তজ-
ননৌ দাড়িমামলকাহ্নে। অপর্যৌ লবণ: প্রায়:
অল্পাণ্ডীশ্চৈব সৈম্বাত্। তিক্ত: কটুশ্চ মুখিগং ঙ্ম্যৌ
বাসপকীপন:। ল পটৌলকণাশুকৌবৈবামলশূনা-
হ্নতা:।” র.সা.৪.প.।

রসমল্লরী:। স্ত্রী। শালিগ্রামভূক্তরসম্বল্যে।

রসমল্লরীভাষ্যম্:। স্ত্রী। মিশ্রচিন্তামণি-
ভূত-রসমল্লরীভাষ্যে।

রসমণি:। পু। হরিহরভূক্তরসম্বল্যে।

রসমণ্ডুরম্:। স্ত্রী। পরিধামশল্যে শীতধনম্।
পাঠ:—“কুড়ং পম্পাশুর্থে হিপতং গম্মাঙ্গলৌচ-
কিহল্য। শূদ্ররসল্যার্ষপলং মৃদল্য কেশরাজল।
প্রক্ষীণিতম্ভ দলা পাবে লৌহ চ দশসংহৃতং। দ-
কং চুতমধুযুক্তং মৃদিতং স্পাশ্যব ভাগবৎ কিম্বিঃ।”
রস.র.। শূদ্ররাজকেশরাজ্যো: প্রলম্বং রসপম্পম্।

রসমর্দনম্:। স্ত্রী। পারদল্য শূর্ণীকরবে মা-
রবে বা। See পারদ:।

রসমাণিক্যম্:। স্ত্রী। কুড়াধিকারী শীত-
ধনম্। পাঠ:—“তালকং বংশপবাঙ্কৌ কুড়াশুভলি:

ले चियेत् । सप्तधा वा चिदा वापि दशमेन च वा पुनः । शीघ्रयत्ना पुनः शुक्लं चूर्णयेत्सकुलान्कति । ततः शरावके पाने स्थापयेत् कुशली भिषक् । ब-
दरीपत्रकल्केन तन्मिलिष्य कारयेत् । अरुणा त-
मसः पार्श्वं तावज्ज्वाला प्रदीयते । साङ्गशीतं समु-
ज्ज्वल्य माषिष्वाभी भवेद्रसः ॥” मावा २ र. “घृतेन
आमरेण वा मधुना सेव्यम् । र.सा.सं. ।

रसमारकद्रव्यम् । ली । See मारकवर्गः ।

रसमारणम् । ली । मारणद्रव्यैः पारदस्य म-
ईने । र.सा.सं. ।

रसमुक्तावलिः । स्त्री । रसयन्त्रविशेषः ।

रसमूर्च्छनम् । ली । See पारदः ।

रसमैत्री । स्त्री । मधुराक्षं, लवणाक्षं, कटुति-
लाक्षं, कटुलवणं, तिक्तलवणश्चेति संन्यते ।

रसरञ्जनम् । ली । पारदस्य रक्ततापादने ।
“गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे । एतस्य
विमये कीर्णं लावाभी जायते रसः ॥” रस.चि.
३५. । [रसयन्त्रं ।

रसरत्नसमुच्चयः । पुं । अग्निनीकुमारकृते र-

रसरत्नाकरः । पुं । निर्यमाधकृते रसयन्त्रं ।

रसराजः । पुं । पारदे । रसादने । रा.नि.व.
१५ ।

रसराजरसः । पुं । वातव्याधी रसः । पाठः

—“पलैकं यद्वत्तस्य व्योमसत्तत्र कार्षिकं । तदहं
काचनं देयं कनारसविमर्दितम् । लीहं हृष्यं सतं
वह्मं वाजिगन्धा लवङ्गकं । जातोकीर्णं तथा ची-
रकाकीलीस तदहंतः । काकमाचौरसैः पिष्टा
पक्षयुज्जामिता वटी । चीरस्य मर्कसातीयमनुपानं
मकल्पयेत् ॥” रसनिर्मुत् ८ त्तो. अज्ज २ त्तो.
अर्ष १ त्तो. घृतकुमारौरस मर्धन । पदे
लोह, रोपा, वज्र, अश्वगन्धा, लवङ्ग, जैज्जी,
कीरकाकोली एतौके ॥० त्तो. काक-
माचौरस मर्दिषे । वटी ५ त्रति, अश्रुपान
द्रव्यं ७ त्रिनिर अणु । भैव. । [रसयन्त्रं ।

रसराजशिरोमणिः । पुं । परशरामकृते

रसराजेन्द्रः । पुं । शीतारुसन्निपातज्वरे रसः ।
पाठः—“पलं यद्वत्तस्य पलं तासमयक्षया ।

अर्धं नागं पलं वह्मं पलं गन्धकतालकं । पलं श-
ङ्खविषं चूर्णं सत्वेनैकत्र कारयेत् । मर्दयेत् काक-
माचौरस आद्रकस्य रसेन च । माष्यवाराहमायूर-
ज्वालासाहचरिषिकैः । मर्दयेद्भिन्निभस्य त्रिकटो-
रन्मुभिसया । सिद्धीदयं रसराजेन्द्रः धन्वन्तरि-
संस्कृतः ॥” मावा १ र. । अश्रुपानं तुलसीपत्र-
सः । शुद्धपात्रा, ताम्रं, लोहं, अज्ज, गौस,
वज्र, गन्धक, हरिताल, विष एतौके १ प.
काकमाचौरस, आमात्र रस, पक्षपिष्ट ७ त्रि-
कटुकाश्च पृथक् पृथक् भावना निरा वटी क-
रिषे । मावा १ त्रति । अश्रुपानं तुलसीपा-
त्रा रस । र.सा.सं. ।

रसले(लां)हः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ ।

रसवती । स्त्री । पाकशालायाम् । रत्नमाला
अम. ।

रसवर्णकः । पुं । दाडिमपुष्पादिद्रव्यगणे । दा-
डिमपुष्पाक्षिकपुष्पाक्षामाचौरसपुष्पाक्षिराकुसुम्भपु-
ष्पमञ्जिष्टासु । “दाडिमं क्षिप्युं लावाभ्युक्तस्य
निशाहयम् । कुसुम्भपुष्पं मञ्जिष्टा इत्यसौ रसवर्ण-
कः ॥” रा.नि.व.२२ ।

रसवहस्तीतः । ली । रसनायकधन्याम् ।
हृदयं मूलं । धमन्वस दश । च.वि.५५. ।

रसविरोधः । पुं । तिक्तमधुरी लवणमधुरी
कटुमधुराविविधैरपविद्धरसतायाम् । सु.उ. ।

रसवीर्यकृत् । पुं । सीमलतायाम् । वै.नि.च. ।

रसवेधकम् । ली । खर्चः । निष. ।

रसशङ्करः । रसयन्त्रमेदं । [चट्टविशेषः ।

रसशब्दसरणिनिघण्टः । पुं । वैद्यकनि-

रसशार्दूलः । पुं । सतीकीपचारः रसः । पाठः

—“अर्धं तासं तथा लीहं राजपदं रसमया । ग-
न्धद्रव्यमरीचस्य यवचारं समार्षकं । तथापि तासक-
क्षौवे त्रिकलायाश्च तीक्ष्णकं । तीक्ष्णकस्य तक्षैव व-
कुक्षा ममिता वटी । शीघ्रसुन्दरकस्यापि नागवह्मणा
रसेन च । भावयेत् सप्तधा हन्ति ज्वरकासाहर्ष-
यहम् ॥” र.सा.सं. ।

रसशेषः । पुं । लीहंषि आहारे कदाचिदा-
हारसारी रसशेषः । सि.सी.चकीर्ष,चि. ।

रसशेषाजीर्णम् । ली । रसशेषज्याजीर्ण-
रीगमेद । See अग्रिमाम् । [निघ. ।

रसशोषितसम्भवम् । ली । सांशधाती । वै.

रसशोधनम् । ली । टङ्गणे । (सांश) । हे.

च. । पारदस्य सौसकादिदीषसंस्करणे । पत्रा-

शोधन । तस्य शोधनं बहुविधं रसेन्द्रसारसंय-
कारेण दर्शितम् । तस्य प्रथमती हिधा — “व्याधी

रसायने चैव द्विविधा सा प्रकीर्णता । या शुद्धिः

कथिता व्याधी सा नेष्टा हि रसायने । रसायने

तु या शुद्धिः सा व्याधावपि कीर्णता ॥” इति ।

रसग्रहणपरिमाणं १०० प. ५० प. २५ प. १०

प. १ प. ४ वा २ ती. शोधनार्थम् शोधनप्रयोगेषु

यथाशक्तिं यच्छम् । “कुमारिका विचकरकसर्पये;

कृतैः कषायेर्हृतीविभित्तिः । फलविक्रियापि

विमर्दिता रसो दिनचय सख्यसलेर्विसुष्यते ॥ एवं

कदाचित् सतः षण्ठी भवति निश्चितम्..... ॥”

“शुद्धसूतस्य गृहीयाद्विषभागचतुष्टयम् । शुद्धगन्धस्य

भागेकं तावत् क्वचिन्मग्नकम् । अथवा पारदस्याहं

शुद्धगन्धकमेव हि । तयोः कज्जलिकां कुर्याद्दिन-

मेकं विमर्दयेत् । श्लिकां वाससा साडे कुट्टयेद-

तियवतः । तथा वारचयं सख्यकाचकुपीश्लेपयेत् ।

श्लिकां शोधयित्वा तु कृत्वा कज्जलिकाङ्गिपेत् ।

तां कुपीश्लालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसमप्येत् ॥”

भा. ।

रससंरक्षणम् । ली । रसस्य शोधनमूर्च्छन-

बन्धनसारणरूपे कर्मचतुष्टये । र.सा.सं. ।

रससंस्कारः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थमेद ।

रससङ्केतकलिका । स्त्री । अतद्वयद्वीकाक-

करसग्रन्थ । [विश्वे. ।

रससङ्ग्रहसिद्धान्तः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थ-

रससम्भवम् । ली । रस । वै. निघ. ।

रससारः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थविशेष । मधुनि ।

मकुल. १९७. ।

रससिन्दूरम् । ली । रसगन्धकयोः सिन्दूरी-

करणे । रत्नसिन्दूर । र.वि. २७. । भा. ।

रससुधाकरः । पुं । वैद्यकरसग्रन्थविशेष ।

रससुधानिधिः । पुं । रसग्रन्थमेद भोजरा-

जकृते ।

रससूः । पुं । रसधाती । रत्न । वै. निघ. ।

रसस्थज्वरः । पुं । रसगतज्वर ।

रसस्थानम् । ली । हिङ्गुले । श.च. । रसस्य

आधारः । [चरक. ।

रसस्त्रावः । पुं । अस्त्रवेतसे । वै. निघ. । रस-

रसा । स्त्री । मेदायां । प.सु. । रासायां । रा.

नि.व. १ । भा.म. १.भ.ज्व.चि.सासातेले । “वसि

रसानिशा ।” कर्णकज्व.चि. । “कटुकारसाभिः ।”

शिलारसे । दाचायां । काकोल्याम् । श.र. । पा-

ठायां । शङ्खकोष्ठे । जिह्वायां । कटुषाम्ये । म. ।

आसहये । वै. निघ. ।

रसाखनः । पुं । कुकुटे । श.च. ।

रसायजम् । ली । रसाग्रने । रा.नि.व. ११ ।

रसाग्रम् । ली । रसाग्रने । पारदे । वै. निघ. ।

रसाङ्गकः । पुं । श्रीवेदनामकसुगन्धकाष्ठे । रा.

नि.व. १२ ।

रसाग्रानम् । ली । आस्त्रादाग्राने । “भुञ्जानस्य

नरस्याग्रं सधुरप्रवृत्तीन् रसान् । रसना यत्र आ-

नाति रसाग्रानं तदुच्यते ॥” वै. निघ. ।

रसाञ्जनम् । ली । चतुर्विधाञ्जनान्यतमे स्त्रना-

मस्यातरसञ्जधाती । रसाञ्जनम् । प.सु. । हिं-र-

श्रीत् । सतात्तरं तद्विधं स्त्रीतोञ्जनं कृष्णपाषा-

णाकृतिं धातुद्रवम् । अन्यत् दाहकद्रिद्राकाशिन

कृत्विमं पीतलोहितम् । सु.सु. १८७. अञ्जनादिः,

प्रियङ्गादिः । “दार्वाकायसमं श्रीरं पादं पक्का

यदा घनं । तदा रसाञ्जनाख्यं तत् नैषयोः परमं

हितम् । गुणाः—“रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविघ्ननवि-

कारणम् । उष्णं रसायनं तिक्तं हृदनं व्रणदोषह-

त् ॥” भा. । तत्कृद्धिः—“नीलाञ्जनं पुरुषयित्वा

जम्बीरद्रवभाविनः । दिमेकसातपे शुद्धं भवेत् का-

ख्येषु योजयेत् ॥” र.सा.सं. ।

रसाञ्जनादिचूर्णम् । ली । अन्तरातिसारी

शोधनम् । पाठः—“रसाञ्जनं सातिविषं कुटज-

स्य फलत्वचं । धातकीं शङ्खवेरस्य पिबेत् कृष्णवा-

रिषा ॥” उक्तप्रसाञ्जन, आठडेठ, हेल्मव, धा-

हेल्म, कुटि आठ्याक हून मयडांश । र.स. २. *

रसाख्यः । पुं । आसातकृते । रा.नि.व. ११ ।

रसाव्या । स्त्री । रासाया । रा.नि.व.६ ।

रसादानम् । स्त्री । रसशोधने । छे.च. । रस-
यवणे ।

रसाधिकः । पुं । टङ्गणचारि । रा.नि.व.६ ।

रसाधिका । स्त्री । काकीलीद्राचाया । रा.
नि.व.११ ।

रसाधिकारः । पुं । हरिहरकृते वेदकरस
यन्त्रे । [मा.नि.]

रसानुगः । नि । रसद्रूपके । रसानुसारिणि ।

रसाभुग्नम् । स्त्री । नीलनामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.६ ।

रसाभ्रगुडिका । स्त्री । रसायनाधिकारे औ-
षधम् । पाठः—“सहदेवा बला चैव सूर्यावर्णोऽप्य-
मारिषः । अपामार्णोऽस्यता श्वेति सय्यक् सप्पादये-
त्रिवक् । एषां पलानि चत्वारि प्रत्येकं कुट्टये-
यतः । अथ ऊर्ध्वं तद्वत्त्वा मखुरं यत् पुरातनं ।
गीमूचेण पचेतावत् यावत् गीमूचशीषणम् । त-
च्छादद्वयं तदूर्ध्वं कुर्यात् पलचतुष्टयम् । त्रिकटु-
त्रिकला सुता गुडूची चित्रकं त्रिवत् । दन्ती वि-
डङ्गमैकैकं कर्षमेषां चूर्णयेत् । एकपञ्चीकृतस्याथ
ब्रजकाभस्य यन्त्रलम् । वाय्वेन्द्राभ्रखिरात्रस्यं वारि-
पर्वैरसामुतम् । चातपे शोषयेत्तौल्ये दिनमैकं
सुरजया । गुरणस्य रसेः पिष्टा तत्र टङ्गणकस्य
अ । दस्ताटी माषकांस्तत्र पुटपाकेन पाचयेत् ।
अन्त्ये सहदे पात्रे षट्पला गीमयाग्निना । रसाद्वा-
दशमांशं कर्षं गन्धकतः प्रयक् । रसे मखुरक-
पण्यां च सूर्योत्ती कञ्जलीकृतौ । घृतस्य मधुनवा-
पि पृथक् पलचतुष्टयम् । तत्सत्त्वमैकतः कृत्वा क्षि-
ण्धे भाण्डे निधापयेत् । ततोऽष्टौ मासकान् खादे-
द्दृष्ट्वा वा द्वादशैव च । कर्षं वापि तथा कुर्यात् य-
था शोषनलावलयम् ॥” रस.र. ।

रसाभ्रवटी । स्त्री । यवणधिकारे औषधम् ।
पाठः—“यवन्तस्य कर्षेकं कर्षेकं गन्धकस्य च ।
वर्धः कञ्जलिकां कृत्वा तुल्यं वरीम प्रदापयेत् ।
किमराजस्य भङ्गस्य निर्गुल्फाचिकस्य च । ग्रीष्म-
सुन्दरमखुरकीयनीन्द्राग्नस्य च । श्वेतापराजिता-
याश्च स्वरत्नं पर्वण्यम् । रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्ण-
स्य मरिचोद्वयं । देयं रसाभ्रभागेन चूर्णं टङ्गणक-

भवम् । संमर्थं वटिकां कुर्यात् कलायसहस्रौ व-
चः ॥” र.सा.सं. ।

रसासूतारसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः ।
पाठः—“रसस्य द्विगुणं गन्धं मादिकञ्च शिलाज-
तु गुडूची चत्वारि पला मधुपुण्ड्र धान्यकम् ।
कुट्टयत्य त्वचं चैव पातकीं निम्बपत्रकम् । वटौ-
मधुसमायुक्तं मधुसंकरयान्वितं । विधिना मर्दयि-
त्वा तु कर्षमाभ्रं मचयेत् ॥” र.सा.सं. ।

रसान्धम् । स्त्री । वृषाक्षे । रा.नि.व.६ । पुत्र-
नामकर्त्ताक्षिणे । रा.नि.व.१५ । पुं । अन्धतसे ।
रा.नि.व.६ । स्त्री (स्त्री) । पलाशीलतायां । रा.
नि.व.१ ।

रसान्धकः । । तद्व्यविशेषे । श.च. ।

रसायनम् । विधि । रा.नि.व.६ । क-
टिदेशे । रा.नि.व.६ । तके । छे.च. । जरावा-
धिनाशकौषधे । रसायनस्यौजस्करं यत् तद्व्यं
तद्रसायनम् ।” तैत्तिरीयौषधादिलामः । च.
वि.१५. । तत्फलं यत् तद्व्यं स्थापनमायुर्मेधा-
लकरं रोगापहरणमस्य । सु.सू.१५. । लघु-
—“देहस्येन्द्रियदन्तानां रसायनं करणमेव च । वरी-
पलितखालित्यवजनेऽपि रसायनं क्रिया । पूर्ववैद्य-
णीतं हि तद्रसायनमुच्यते वैद्यकसंघः १५.
तत्र द्विविधं कुटीप्रा- १५. , वातातपिकञ्च
वा.उ.१८५. । वंशपत्र- १५. । वै.निघ. । पुं
विडङ्गछुपे । मे. ।

रसायनतन्त्रम् । स्त्री । रसायनाधिकारे
“रसायनतन्त्रं नाम ययःस्थापनमायुर्मेधावनक-
रोगापहरणमस्येव ॥” सु.सू.१५. ।

रसानुनफला । स्त्री । हरीतकीहवे । त्रिका

रसायनवरः । पुं । युक्तरसोने । स्त्री (रा)
कङ्गुधान्ये । काकजहायाम् । वै.निघ. ।

रसायनश्रेष्ठः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१२

रसायनासूतलीहम् । स्त्री । ज्वरातिस-
लीहम् । पाठः—“कर्षं गन्धकमर्षं पारदसुमे कुर्य-
क्षुभां कञ्जलिम्, चात्रं चूषणकञ्च पञ्चलवणा-
सांश्च कर्षं वृषम् । साक्षांश्च द्विपलं विचूर्ण्य च
कलं शकाशनाग्निमयेत् ॥” भाषा भाष्यनितम्
अनु. काञ्जिकम् । रस.र. । अन्त्यं शुभे—त्रिका

२ श. काधार्यजलं १६ श. शी. ४ श. । जम्बीर-
रसः (आछाटलवृत्त रस) १६ प. शर्करा १६ प.
एकत्र पक्का घनीभूते तत्र चिफलां चिकटु सुकां
विडङ्गं जीरकं कृष्णजीरकं यमानीदयं भूनिम्बं वि-
ठ्ठन् दलीमूलं निम्बत्वचं सैन्धवम् अर्धं प्र. चूर्णं २
तो. लोहं २ प. इतं ४ प. प्रलिय ससाखीय च
स्थाप्यम् । भेष. ।

रसायनी । स्त्री । गुडूचीलतायाम् । काकमा-
चीरुपे । गोरवदुग्धायाम् । रा.नि.व.१।४।५ ।
मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२ । करञ्जभेदे ।
महाकरञ्ज । रा.नि.व.८ । कर्णस्कोटायाम् । काण-
छिद्रा । प.सु. । शुकशिम्भायाम् । आनाकुम्भी ।
शुकविहतायां । शङ्खपुष्पां । नाद्यां । कन्दगुडू-
च्यां । मन्निष्ठायां । वै.निघ. ।

रसालम् । स्त्री । बोले । भा. । सिद्धके । नि-
नाद्रस । मे. ।

रसालः (कः) । पुं । चासवसे । रा.नि.व.
१।१२५-१. इचो । प.सु. । पुष्करेची । रा.नि.व.
१४।२१ । पणसवसे । कैठाल गौड । श.र. । कु-
न्दुरी । कुन्दूक उण । रा.नि.व.८ । गोधूमे । रा.
नि.व.१६।२१ । अन्नवेतसे । सिद्धके । निनाद्रस ।
वै.निघ. ।

रसालशर्करा । स्त्री । रसालिचुरसजतशर्करा-
यां । गुणाः - स्निग्धा कान्तिकरी च । रा.नि.व.
१४ । [उषे. नाद्यां । श.च. ।

रसालसा । स्त्री । पुष्करेची । गोधूमे । कुन्दुर-

रसाला । स्त्री । दधिमिश्रितसक्ती । शिखरि-
णीति लोके । प.सु. । तत्साधनविधिः—“वस्त्रे
बद्धाय गलितं दधि द्विप्रस्थमानकम् । तस्मिन् इतं
मात्रिकञ्च प्रत्येकञ्च पलम्यलम् । निविध्य शर्करां
तस्मिन् मानिकाहितयं तथा । नागकेशरमेलाल-
क्ष्णवन्तामलसंश्लक्षम् । अर्धकर्षाजिपेदित्रां मरिच-
द्विपले तथा । सर्वमेलीकृत् तन्मु भाण्डे कर्पूरा-
सिते । गृहीत्वा चैव वस्त्रेण सुखम्वद्वाय गालये-
त् । इतोनालोद्य यत्नेन सा रसालाभिधां भूता ।
बुधंधुल्या मञ्जिकायाः शिखरिण्याः भूता बु-
धेः ॥” वै.निघ. । दूर्वायाम् । बिदायाम् । पुष्क-
रेची । रसनायाम् । मे. । द्रावायाम् । श.र. ।

रसालासः । पुं । बहाराजासे । रा.नि.व.११ ।

रसालिका । स्त्री । समलायाम् । माठुना ।
वै.निघ. । [श.च. ।

रसालिहा । स्त्री । पृथ्विपण्याम् । छात्रिणा ।

रसाली (रन्) । पुं । कृष्णचक्रचपे । प.सु. ।
स्त्री (लौ) । करङ्गशालिनामिची । शूद्रि हेक् ।
रा.नि.व.१४ । [व.१४ ।

रसालेनुः । पुं । करङ्गशालिनामिची । रा.नि.

रसावेष्टः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१२ । [नि.व.१ ।

रसाश्वासा । स्त्री । पलाशोक्षतायाम् । रा.

रसाष्टकम् । स्त्री । महारसाष्टके । पारददर-
दाभककान्तलीङ्गविमलामालिकवैकान्तशङ्खेपु । वै.
निघ. ।

रसाङ्गः । पुं । खवचयोध्याम् । र.मा. । स्त्री
(ह्वा) । लघुशतावर्ण्याम् । रासायाम् । वै.निघ. ।

रसिकः । पुं । हस्तिनि । अथै । सारस्वतः ।
सारसपक्षिणि । रा.नि.व.१८ । गोधूमे । वै.निघ. ।
स्त्री (का) । रसालायाम् । इचुरसे । मे. । शरीर-
स्वरसधाती । रा.नि.व.१८ । रसनायाम् । विच. ।
शारिकापक्षिणि । वै.निघ. । वि । प्रशस्तरसवति ।
वा.चि.५५. ।

रसिकान्तुः । पुं । नीलाली । वै.निघ. ।

रसुनः । पुं । लघुमे । श.च. ।

रसेन्द्रः । पुं । पारदे । सि.यो.कृति.निघ. । रा-
जमाधचपे । वतवटी । प.सु. ।

रसेन्द्रगुडिका । स्त्री । कासी यक्षणि वा र-
रसविशेषः । पाठः—“कसायाः चिफलाचूर्णं चि-
वकस्य रसेः क्रमात् । शोधयित्वा पुनराजीग्रहधू-
महरिद्रया । पकेटकारकोभिश्चालम्बकवरसेन च
(बोझापवरसेन च । २यः पाठः) । अङ्गराजरसेना-
पि (यङ्गवेररसेनापि । २यः पाठः) । शोधयित्वा पुनः
पुनः । प्रचालयेत् पुनः पश्चात् कानयेदसने चमे ।
कर्षय्य रसेन्द्रस्य भावयेद्विजयाद्रवैः । शिलायां
खलयेद्यापि यावत् पिष्टत्वमागतम् । जलकर्षा-
काकमाचीरसोभ्यां भावयेत्पुनः । सीगन्धकपत्रं
गुहमर्धं मरिचटङ्गणम् । मात्रिकञ्च शिखरीरम-
भकं तालकन्धम् । एतांशु मिश्रिताम्यन्वां भा-

যম্যদার্কদ্রবৈঃ ॥” মাত্রা ২ রক্তি। পারা ৪ তো. স্বতকুমারীরস, ত্রিফলাচূর্ণ, চিতারস, সর্ষপচূর্ণ, জুগ, হরিদ্রাচূর্ণ, ইষ্টকচূর্ণ, অলঘু-
বারস (বা বোণাপত্ররস), ভীমরাজরস (বা আদার রস) দ্বারা যথাক্রমে পৃথক মাড়িয়া কাগড়ে হাঁকিবে। পরে জন্তীপাতার রস, কাগছিড়ের রস ও কাকমাটির রসে পৃথক ভাবনা দিবে ও শুকাইবে। পরে এই পারা ৮ তো. ভূঙ্গরাজরসশুক্লগন্ধক ৮ তো. মরিচ, স্বর্ণমাকিক, সোহাগার থৈ, তুঁতে, হরিতাল ও অন্ন প্রত্যেকে ৪ তো. আদার রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা ২ রক্তি। মেঘ.।
রস.র.। দ্বিতীয়া ঋক্ষসংগা—“কর্ণ যজ্ঞরসেন্দ্রস্য গম্যকস্যামকস্য ব। তামস্য হরিতালস্য লৌহস্য য বিষস্য য। মনঃশিলায়াঃ সারাসাণী কীল শু. মূরকস্য য। সরিষস্য য সমর্থ্যে সন্ম বর্ণমাক-
স্যেত্। জয়ন্তী চিবকং মাণ্যং খল্লককর্ষাণ্য ম-
ন্তুকী। শ্রুগামনং মৃদ্ধবাজঙ্ঘরাজার্কসিস্থকম্।
এতৈর্বা সরসেনাপি কর্ষমাণিষ মহ্যেত্ ॥” মাত্রা
কলায়মিতা। অথ. খার্করসঃ। পারা, গন্ধক,
অন্ন, তামা, হরিতাল, লৌহ, বিষ, মনহাল,
যজ্ঞকর, মাটিকার, সোহাগার থৈ, শুক্লগু-
রার বীজ, মরিচ প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. জ-
ন্তী, চিত্রক, মাণ, খেটেকাল, থুলকুড়ি,
সিঙ্কি, ভীমরাজ, কেশুভে, আদা ও নিশি-
ন্দাপাতা ইহাদের প্রত্যেকে ২ তোলা
রসে পৃথক ভাবনা দিয়া কলারপরিমাণ বটী
করিবে। অল্পপান আদার রস। র.সা.স.।
রস.র.। সা.কৌ.। রস.কৌ.। মেঘ.। অথ
জল্যসংগা যথা—“কর্ণ যজ্ঞরসেন্দ্রস্য রসেন জ-
য়ার্থ্যৈঃ। শিলাযাং খল্লযেত্যবত্ যাবন্নিষ্কঙ্কন-
শবিত্। অলকর্ষাকাকামাচীরসাম্য্য ভাবয়েত্ পু-
নঃ। স্বীগম্যিকপল্লবৈঃসরসেন সুমানিতম্। সূ-
র্ষিতং রসসংযুক্তমজাচীরপল্লবযৈঃ। খল্লিতজলপি-
চ্ছল্য গুড়ীং খল্লিকলায়বত্..... ॥” শুক্ল-
রস ২ তো.। জয়ন্তীপত্ররস ও আর্দ্রকরসে
মাড়িয়া ঘন ও পিণ্ড করিবে। পরে কাগ-
ছিড়া ও শুড়কামাইরসে ভাবনা দিবে;
তৎপরে এই পারাকে ভীমরাজরসে ভানিত
গন্ধক ১ পলের সহিত মাড়িয়া কঙ্কলি ক-
রিয়া ২ প. ছাগছড় মাড়িয়া ব্রহ্মকলায়বৎ

বটিকা করিবে। সা.কৌ.। মেঘ.। রস.কৌ.।

রসেন্দ্রচিন্তামণিঃ। পু। রামচন্দ্রকণ্ঠে প্রা-
চীনরসমণ্ডলঃ।

রসেন্দ্রবেধকম্। কৌ.। স্বর্ণে। বৈ.নিঘ.।

রসেশুঃ। পু। পুষ্পকৌ.। রসৌ.। রা.নি.ব.
১৪।

রসৌত্তমঃ। পু। সূত্রস্থপে। রা.নি.ব.১৫। পা-
রদে। রা.নি.ব.১৬। স্ব.দ.প্রশ্নাশ্রয়.বি.। রসা-
জনে। কৌ.। চুতে। রস.র.শাস্ত্র.বি.। বি.বি.
৮রসে।

রসৌদরম্। কৌ.। হিহুলি। রা.নি.ব.১৭।

রসৌদ্রবম্। কৌ.। হিহুলি, তাহিংশে। রসজ-
নে। রা.নি.ব.১৭।

রসৌদ্রুতম্। কৌ.। রসাজনে। রা.নি.ব.১৭।

রসৌনঃ (কঃ)। পু। (Allium sativum.)

Garlic. সলামস্যতকন্দ্রশাকি। রুশুন। হি

লবন। মং পাঁড়রাস্যস্ব। কং বিলিযবেল্লজি। তে

তিল্লভুজি। তা. বল্লভপাশু। স হিধা বেল্ললৌহিত-

মিদাত্। সা. গুণাঃ—অস্বরসৌনঃ পিত্তমৌ গু-

কণ্যঃ কফবাতপ্রজ। রা.নি.ব.৩। ব্রতগুণাঃ

—“রসৌন উষাঃ কটুপিষ্টিকলয় জিম্বী যুগ-

স্বাদুরসৌতিবল্যঃ। হৃদ্যশ মৈধামুরবর্ণবর্ণম-

প্রাশ্লিষস্মানকরঃ সূতীক্ষাঃ। হৃদ্রাগজীর্ণজরক-

শিথলবিবল্যগুণ্যাবিক্রকম্” ইত্। দুর্ভিক্ষ-

শানিলসাদলন্য কফাময় ব স্ফারসৌনঃ”

ইতি রসৌনবিশেষগুণঃ। রা.নি.ব.৩। তদু-

প্যনিলকণ্ঠে—“যদাহতং বৈনৈযৌ লজ্জার সূ-

সগমাত্। তদা তলৌপতহিহুঃ স রসৌনৌসব-

হুবি। পশ্চমিষ রসৌনৌ রসৌনৌসব বর্জিতঃ।

তস্মাদ্রসৌন ইল্লৌ দ্রব্যাসাং গুণধৈদিমিঃ। কটু-

কষাণি মূলিষু তিক্তাঃ পশ্চিষু সল্লিতাঃ। নালি ক-

ণায় তদ্বি দীক্ষায়া লবণঃ জুতঃ। কীলিষু ম-

ধুরঃ দীক্ষা রসকটুগুণধৈদিমিঃ। মথ্য মাংসে তথা-

ল্লব্ধে হিতং লসৌনৌসবিনাম্। ব্যায়ামমাতং রীধ-

মনিমৌরল্যযৌ গুড়ম্। রসৌনমগ্নং পুষ্কল্যলৌ-

তদ্বিরল্যরম্ ॥” ভা.। “শৌল্যেজ্ঞানং জীতে বস-

লৌপি কফলবঃ। বনৌদ্রবেপি বাসার্নাঃ সরা

বা শৌল্যলৌল্যম ॥” বা.।

रसीनपिण्डः । पुं। ऊरुलम्बाधिकारे बीषधं ।
पाठः—“रसीनस्य पलशतं तिलस्य कुङ्कुमतया ।
हिङ्गु त्रिकटुकङ्गारी द्वौ पञ्च लवणानि च । शत-
पुष्पा तथा कुष्ठमिष्यलीमूलचिचकी । अजमीदा
यमानो च धन्यकचैव बुद्धिमान् । प्रलेकानु पल-
क्षेपां प्रलवचूर्णानि कारयेत् । द्रुतभास्त्रे तथाचैतत्
स्थापयेद्दिनबौद्धम् । प्रचिष्य तैलमाश्लिष्य प्रस्त्रार्द्धं
काञ्चिकस्य च । खादित्कर्षप्रमाणञ्च तीर्थं मद्यम्पि-
वेदन् ॥”...इत्यादि । चारी यवचारसर्जिचारी ।
यमाया भागवत् । किचिदजमीदां फोफान्दीमेव
रुद्धन्ति । मानो पलाष्टकं । रसीनं तिलञ्च निम्बव-
ज्जला पिष्ट्वा चूर्णादिना मिश्रयेत् । अथ भास्त्रे कृ-
त्वाशुष्यान्वाग्नी स्थापयेत् । द्रुतनिक रश्मि १००
प. निम्बवतिन ७२ तो. हिं, त्रिकटु, बव-
क्रार, साठिकार, पक्षगवण, गुल्फा, पिप्पल-
मूल, टितामूल, राक्नुनो, यमानो, धनेन अ-
त्रोत्तेकं चूर्णं १ प. (किंवा यमानो २ प.)
तिनोतेन ८ प. कौञ्जि ८ प. समस्त एकत्र
करिष्य घृतभास्त्रे धानेन राशिते १७ दिन
राशितेव । अशुपान अत्र २ उष्ण जल । सा.
को. । इहयथा—“रसीनस्य शतं पुष्पं तदर्थं
निम्बपातं तिलात् । पात्रे गव्यस्य तक्षस्य पिष्टेद्रव्यैः
समाक्षिपेत् । त्रिकटु धान्यकं चयं चित्रकञ्जयि-
पली । अजमीदा लवणं च यन्त्रिकञ्च पलांशि-
कम् । शर्करायाः पलांश्वपि पलांशं मरिचस्य
च । कण्ठाजान्वाश्च चत्वारि मधुनश्च गुडस्य च ।
आद्रकस्य च चत्वारि सर्पिषोऽष्टौ पलानि च ।
तिलतैलस्य तावन्ति युक्तस्यापि च विंशतिः । सि-
द्धार्थकस्य चत्वारि राजिकायाश्चयैव च । कर्षप्रमा-
णं दातव्यं हिङ्गु लवणपञ्चजम् । एकीकृत्य हृदि
भास्त्रे धान्यमध्ये निधापयेत् । बादशाहासमुत्थं
प्रातः खादित्वापलम्... ॥” अनु. सुरासीवीर-
कादीनि । पाचं १६ श. । रश्मि १०० प. नि-
म्बवतिन ५० प. ग्रांठस्य दोल १२८ प. त्रि-
कटु, धनित्रा, छै, टितामूल, गङ्गपिप्पल,
वनयमानो, गुडचक्र, एला, पिप्पलमूल अ-
त्रोत्तेकं १ प. शर्करा ८ प. मरिच १ प.
कृष्णजीरा ८ प. मधु ८ प. आर्द्रक ८ प.
घृत ८ प. तिलतेन ८ प. कौञ्जि २० प.
श्वेत मरिचा ८ प. राहमरिचा ८ प. हिं २

तो. पक्षगवण अत्रोत्तेक २ तो. एकत्र
सुक्र करत घृतकुष्ठे रात्रिश्च धानेन मध्ये
१२ दिन राशितेव । रस.र. । वातव्याधौ स्वल्पं
यथा—यश्चरसीनं १॥० प. हिङ्गु जीरकं सचल-
लवणं शुष्णी पिप्पली मरिचम् एषां प्र. १ मा.
सर्वं विलीय स्थापयेत् । सा.को. ।

रसीनाष्टकम् । स्त्री । वातव्याध्याधिकारे बीष-
धम् । “रसीनपक्ककन्दस्य गुलिका निम्बुशीजताः ।
पाटयिला च मध्यस्थं दूरीकृत्यामदङ्गुरम् । निम्ब-
यगन्धनाशाय दध्ना सत्रीय रक्षयेत् । ततः प्रणाल्य
संशोष्य शिलायाम्परिपेषयेत् । कल्कस्य पञ्चमभागं
चूर्णमेवां विनिःक्षिपेत् । सीवसंघं यमानोश्च भ-
ज्जितं हिङ्गुसेम्बवम् । कटुषिकञ्जीरकञ्च समभा-
गानि चूर्णयेत् । तिलतैलञ्च कल्कस्य तुल्यं तत्र
मिश्रयेत् । खादित्कर्षमितम्प्रातः किंवा दोषायपे-
क्षया । अनुपानम्यकुर्वीत वारि च द्रुतमलङ्कम् ॥”
भा.न.२भ. ।

रसीपलम् । स्त्री । भौतिकी । चिका. ।

रसीदनः । पुं । मांसरसेन सहीदने । स च
श्रमादिज्वरे हितः । “श्रमोपवासानिलजे हितो
नित्यं रसीदनः । उपवाससमकृते ज्वरे वाताधिके
तथा । दोषाग्निं भोजयेन्प्राज्ञो नरः मांसरसीद-
नम् ॥” च.द.ज्व.चि. । [रको. श.च. ।

रस्यम् । स्त्री । मांसधातौ पचनद्रवि । वै.निच. ।

रस्या (हस्या) । स्त्री । राक्षायाम् । रा.नि.
व.६ । वा.सू.१५च. । पाठायाम् । रा.नि.व.४ ।

रक्षगन्धः (कः) । पुं । वेताली । गुरगुलि ।

वै.निच. ।

रक्षणा(णो)रकः । पुं । सूत्रकृच्छरीने । श.र. ।

रक्षणिः (शी) । स्त्री । वायमाणालतायाम् ।

रा.नि.व.५ ।

रक्षा । स्त्री । जगुनि । ज्ञो. । म. । भूखनि ।

श.र. । मोरोचनायाम् । वै.निच. ।

रक्षापत्रः । पुं । मूर्जहर्त्रे । रा.नि.व.८ । स्त्री ।

मूर्जहर्त्रे । श्वेतसर्पपे । वै.निच. ।

रक्षाबीजः । पुं । रीटाकरञ्चे । वै.निच. ।

रक्षारिणूत्तरः । पुं । शुक्लगीमयभस्मदूर्णप्रवे-

ये । भा.म. ४३. समरिका.चि.शीतलाधिकारिः । “र-
चारिण्युक्तो हितः ।”

रञ्जिताफलम् । स्त्री । सर्पपे । वै.निघ. ।

रक्षोघ्नम् । स्त्री । काष्ठीके । छे.च. । छिद्रुणि ।
रा.नि.व.५ । पुं । भक्षताकवले । चिका. । श्वेतस-
र्वपठके । रा.नि.व.१६ । भेष.सुदरी.चि. । नाग-
रक्षकले । मद.व.४ । स्त्री (घो) । वचायां । प.सु. ।

रक्षोभूतः । पुं । श्वेतसर्वपठके । प.सु. । [व.१२]

रक्षोहा (व) । पुं । मङ्घिपाद्यगुग्गुली । रा.नि.

रा. । पुं, स्त्री । काश्चने । श.र. । भम. ।

राका । स्त्री । दृष्टरजस्वायां कन्यायां । हारा. ।
पूर्णिमायां । कच्छूरीगे । मे. ।

रागः । पुं । चरीचके योगविशेषे, रागपाङ्गवे ।
च.सू. १८८. । “सितारुचकसिन्धुलैः सवसान्प्रप-
षकेः । जम्बूफलरसेयुंतीरागीराजिकयान्वितः ॥”
सि.यो.चरीच.चि. । अलक्तके । सिन्दुरे । वै.निघ. ।

रागखा(षा)ङ्ग[ण्ड]वः । पुं । खाद्यद्रव्य-
भेदे । आग्नेय मोक्षदा । तत्करणकसः—
“आममात्रं लघाहीनं बिस्त्रिर्वा खण्डितं ततः ।
आद्रमात्रे सनागसं खण्डपाकेऽथ युक्तितः । सुपक्-
व समुत्तार्य मरीचैलेन्दुवासितं । स्थापितं खिम्ब-
खण्डाणं रागखाण्डवसंज्ञितः । पुटिदो बलदः पि-
तृवातासारुचिनाशनः । खिम्बीगुरुसर्पणस सुखा-
दुरागखाण्डवः ॥” द्रव्यगुणः । वा.चि. १२५. ।
दाङ्गिमद्राचारसयुक्तमुद्गुषे । “स तु दाङ्गिमसूची-
कायुक्तः स्वाद्रागपाङ्गवः ।” गुणाः—“रुचिकृत्तघ-
पाकश्च दोषाणामविरोधकत् ।” राज. १५. ।

रागचूर्णः । पुं । खदिरवले । मे. । फल्गुचूर्णे ।
श.र. । लाचारसे । रा.नि.व.६ । [चारसे ।

रागदः । पुं । तैरणीचुपे । रा.नि.व.४ । ला-

रागदालिः । पुं । मन्दे । रा.नि.व.१६ ।

रागद्विष्टम् । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.११ ।

रागपुष्पः । पुं । वसुजीवपुष्पचुपे । वान्मूनि
गोष्ठि । रक्तास्त्राने । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.१०]

रागपुष्पी । स्त्री । नीडपुष्पवले । खर्वा गोष्ठि ।

रागप्रसवः । पुं । वसुजीववले । रक्तास्त्रानप-
पठके । वरुणैजि । रा.नि.व.१० ।

रागसारा । स्त्री । ममःशिलायाम् । वै.निघ. ।

रागसूत्रम् । स्त्री । पट्टवस्त्रे । मे. । [नि.व.६]

रागाङ्गी (व्या) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.

रागी (रु) । पुं । दण्डधान्यविशेषे । सं नाच.

खे । कं रविगुचने । गुणाः—तिक्ती मधुरः कषा-

यः शीतः पितासघ्नः बलदण्ड । रा.नि.व.१६ ।

अशीकवले । वै.निघ. । [१०]

रागी (तक) । पुं । अशीकवले । रा.नि.व.

रागीष्टम् । स्त्री । सुगन्धरोहिषवले । वै.निघ. ।

राघवः । पुं । तिमिङ्गलमख्ये । मे. ।

राङ्गलः । पुं । तरुकाण्डके । गोष्ठिर कैंठि ।
हारा. । [द्वयं मृगलीसजम् ।] भम. ।

राङ्गवम् । स्त्री । पयसीमजातवस्त्रादी । “रा-

राङ्गणम् । स्त्री । रङ्गणपुष्पे । दण्डं कूल ।

गुणः—रक्तपित्तघ्नम् । राज. ५५. ।

राजकम् । स्त्री । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. ।

राजकदम्बः । पुं । कदम्बविशेषे । जटा. ।

राजकन्या । स्त्री । केतुके । केविकापुष्पवले ।

रा.नि.व.१० । वै.निघ.जीर्णज्व.चि.कलिह्वदिः ।

राजकर्कटी । स्त्री । चीनकर्कट्या । रा.नि.व.७

राजकशेरुः (कः) । पुं । भद्रसुखायां । रा.

नि.व.६ । [वै.निघ. ।

राजकार्शः । पुं । शालवले । भा.नि.गोष्ठि ।

राजकाष्ठम् । स्त्री । पतङ्गचन्दने । वरुण

काष्ठ । वै.निघ. । [गोष्ठि । प.सु. ।

राजकुलकः । पुं । पटोलसतायां । गोष्ठिर

राजकुष्माण्डः । पुं । मार्ताण्डे । वेणुन

गोष्ठि । जटा. । [कुल । रा.नि.व.११

राजकीलः । पुं । राजवदरवले । नात्रकू

राजकोषातकी । स्त्री । पीतघीषायाम्

विडो । प.सु. । हिं चियातक । तीरह । मद.

गुणाः—शीतला मधुरा कफवातला पित्तघ्नी दी

पनी श्वासज्वरकासक्षमिणी च । भा.पू.१३.शा.३

राजखर्जूरी । स्त्री । पिच्छखर्जूरी । वड नि

थेजुरा गुणाः—गौल्या खादे हिमा शुभः पित्त

दाहघ्नी श्वासममनी वीर्यकरी च । रा.नि.व.११

राजगिरा (रि;री) । स्त्री । श्राकविशेषः ।
श्राकश्रीकः लघुस्युल्लभेदेन विधा । गुणाः—रूक्षा
पित्तघ्नी शीतला च । खूला अतिशीतला अतिरू-
क्षा च । रा.नि.व.७ । बृहज्जम्बूह्वे । वै.निघ. ।

राजगीवः । पुं । मत्स्यविशेषः । कनूरे गच्छ ।
त्रिका । [कूल । सु.सू.२८५.एलादि. ।

राजचम्पकम् । कौ । पुत्रागणपुत्रे । शूनार्द्ध

राजचिह्नकम् । कौ । शिष्टे । श.च. ।

राजजम्बूः (ज्बूः) । स्त्री । महाजम्बूह्वे ।
बड़ जाम गच्छ । र.सा. । हिं फलिन्दा । तं रा-
चनेरडिबेह् । गुणाः—“राजजम्बूफलं खादु वि-
पश्चि गुरु रोचनम् ।” भा. । पिच्छीखर्जूरै । मी. ।

राजजम्बा । पुं । खनामख्यातरीगे । यक्षा-
द्राग, क्रम्य द्राग । निदानम्—“वेगरीधात्
यथाश्वेव साहसाद्विषमाश्रमात् । विदीपी जायते
यक्षा गदी हुतुचतुष्टयात् ॥” अस्य निरुक्तिः—
“वेदी व्याधिमता यक्षाद्याधियजेन यज्यते । स
यक्षा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः । राज्ञश्च
द्रमसो यक्षादभूद्वेव किलासयः । तस्मात् राज-
यक्रंति प्रवदन्ति सन्नाधिषः । क्रियाचयकरत्वात्
चय इत्युच्यते बुधैः । संशोधणाद्रसादीनां शोध-
इत्यभिधीयते ॥” सम्प्रतिः—“कफप्रधानैर्दोषैर्लु-
कहेतु रसवर्त्मसु । अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेत-
स्यनन्तराः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति
मानवः ॥” पूर्ववृत्तं—“शासार्कसादकफसंखवता-
लुशोषव्यपि सादमदपीनसकासनिद्राः । शोषे भ-
विष्यति भवन्ति स चापि जम्बुः शुक्ले लणो भवति
मांसपरी रिरसुः । खड्गेषु काकयुक्तशङ्खकनीलक-
ण्ठग्रन्थस्यैव कपयः कृत्वासाकाश्च । तं वाहयन्ति
स नदीविजलाश्च पश्यन्तु शुक्लांस्तस्मै पवनधूमद-
वार्दतांश्च ॥” इति । विरूपचयलचयं—“अंस-
पाशोभितापश्च सन्नापः करपादयोः । ज्वरः स-
व्याज्जम्बूह्वे लचयं राजयजम्बुः ॥” एकादशरूपस्य
यथा—“स्वरभेदीनिलाच्छूलं सङ्कोचयांसपाद-
योः । ज्वरो दाक्षीणिसारश्च पिताद्रक्तस्य चाग-
मः । शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तकन्द एव च ।
काशः कण्ठस्य चोदंसो विजयः कफकोपतः । ए-
कादशभिरैतैर्वा बभ्रुर्वापि समन्वितः । कासाति-
सारपाशांश्चस्वरभेदाश्चिवरैः । निभिरां पी-

डितं लिङ्गैः ज्वरकासाष्टगमयैः । जम्बाक्षीवा-
र्हितं... । महाशिनं क्षीयमाणमतीसारनिर्पौडि-
तं । श्वमस्योदरस्यैव यन्निष्ठां परिवर्ज्येत् । ज्व-
रानुबन्धराहितं बलवन्तं क्रियासङ्गं । उपक्रमेदाश-
वन्तं दीप्ताग्निमूकं नरम् ॥” भा.नि. ।

राजजीरकम् । कौ । (C. Tribocularis.)
जीरकभेदे । वम्. कुबजुष्टज । कीषान्नरम् ।

राजतरु(रु)णी । स्त्री । पुष्पविशेषः, महातरु-
रणीपुष्पह्वे । बड़ (मउठो) । मं राजतरुणी ।
कं हिरियचैवडे । गुणाः—कषया कफकरी च-
क्षुष्या हृद्या सुगन्धि । रा.नि.व.१० ।

राजतरुः । पुं । कर्णिकारभवे । छोटि (मी-
गान् । रा.नि.व.६ । आरम्बह्वे । बड़ (मी-
गान् । वै.निघ. ।

राजतालः । पुं । गुवाकह्वे । त्रिका । ना-
रिकेलवत् । वै.निघ. ।

राजतालेश्वरः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः ।
पाठः—“नागस्य भक्ष्यं श्रापैकं तीलकं गन्धकस्य
च । द्विनिष्कं शङ्खतालस्य सप्तसूतं गवां जलेः ।
विपचेत् पौडशगुणैः पात्रे ताम्रमये शनैः । चर्ष्यं
द्विघ्नं जम्बीरकुमारीवज्रकन्दजैः । रसेर्ध्वजस्य
चाक्षोभिर्युतं वल्लभं भजेत् ॥” र.सा.सं. ।

राजतिमिश्रः । पुं । चेलाने, सुखाणि । उन्न-
राजतमिश्रः } भूष । डारा. । त्रिका । See.
कालिन्दः । [त्रिका. ।

राजदन्तः । पुं । दशमानामस्य दन्तचतुष्टये ।

राजद्रुमः । पुं । किरमाले, आरम्बह्वे ।
(मी.गान् गच्छ । हिं घनवह्ङ्गा । भैष.सु.री.चि. ।
सि.यो.च.द.कफारीचकचि. । “राजद्रुमाम्बु-
ना ।” भा.म.४५.सुख.री.चि. । “यथाह राजद्रु-
मचन्दनैश्च ॥”

राजधत्त(स्तूर)कः । पुं । बृहद्रुकरके । रा.
नि.व.१० । पीतधत्तूरह्वे । कनकधत्तूरगो । वै.निघ. ।

राजधान्यम् । कौ । राजाजनामकशालिधान्यं,
रूपान्ने । राजडण्डागं देहमश्रिकं धानावपण्य ।
श्यामाके । आनीधानं । रा.नि.व.१६ ।

राजधुस्तूरकः । पुं । बृहद्रुकरके । पीतधु-
स्तूरह्वे । रा.नि.व.१० ।

राजधूर्तः । पुं । पीतधूसर । वै.निघ. । बह-
धुस्रवर्णः । रा.नि.व.१० ।

राजनगः । पुं । राजगिरिशक्ति । वै.निघ. ।

राजनामा (न) । पुं । पटोले । रा.नि.व.१ ।

राजनिम्बूकः । पुं । निम्बूविशेषः । कांशजो
लेवु । वै.निघ. ।

राजनीलम् । क्ली । मरकतमणौ । श.र. ।

राजनीलिका । स्त्री । महानील्या । वड़
नील । रा.नि.व.४ ।

राजन्यः (न्या) । पुं, स्त्री । राजादनवर्णः ।
क्रीतिनीं ग्राह् । जटा. । भा. । [रा.नि.व.११ ।

राजन्यावर्त्तः (कः) । पुं । राजावर्त्तमणौ ।

राजपटोलः । पुं । मधुरपटोले । र.मा. ।

राजपटोलिका (ली) । स्त्री । मधुरपटो-
ल्याम् । रा.नि.व.३ ।

राजपट्टः । पुं, क्ली । कान्तपाषाणे । दूषुक
प्रांथर । त्रिका. । र.सा.सं.बहसूडामणिरसे ।

राजपट्टिका । स्त्री । चातकपत्रिणि । हारा. ।

राजपत्नी । स्त्री । पित्तले । वै.निघ. ।

राजपर्णी । स्त्री । प्रसारण्यां लतायां । शक-
ताक्षिणी । रा.नि.व.५ ।

राजपलाण्डुः । पुं । रक्तपलाण्डौ । छाटि
पेशाज्जि । मं कं रक्तकान्दा, लोहिवीजलि, कें-
पिनजलि, वायजलि । गुणाः—शीतलः पित्तघ्नः
कफघ्नः दीपनः बहुनिद्राकरश्च । तथाच—“वक्ष्यते
वृषपलाण्डुलक्षणं चारतीक्ष्णमधुरी रुचिप्रदः । क-
ष्टशोषशमनोऽतिदीपनः संपापशमनोऽतिहृह-
णः ॥” रा.नि.व.७ ।

राजपीलुः । पुं । महापीलुवर्णः । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रः (कः) । पुं । क्षीरिकावर्णः । महा-
राजचूषवर्णः । भा. । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रिका । स्त्री । शरारिपत्रिणि । अत्रांज
प्रांथी । जटा. । शुक्लधूषिकायाम् । पित्तले । वै.
निघ. ।

राजपुत्री । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । उडुगाडे ।
रा.नि.व.११ । वृषकायां । लेवुक वीज । रा.

नि.व.११ । जातीपुष्पवर्णः । छाटिनी दूषुक
ग्राह् । रा.नि.व.१० । ११ । राजरीती । वेङ्कट-
तल । रा.नि.व.१३ । कुकुन्द्याम् । छूटा ।
रा.नि.व.१८ । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. । मल-
ल्याम् । जटा. । [ग्राह् । श.च. ।

राजपुष्पः । नागकेशरवर्णः । नागेश्वर

राजपुष्पी । स्त्री । कोइण्देशे करवीरलीला-
म्ना ख्याते पुष्पवर्णः । रा.नि.व.१० । वनमल्लिका-
याम् । जातीपुष्पवर्णः । वै.निघ. ।

राजपूष्यम् । क्ली । खण्डे । वै.निघ. ।

राजप्रियः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।
करणीपुष्पवर्णः । वै.निघ. । स्त्री (या) । कोइण्-
देशे ख्याते करणीपुष्पवर्णः । रा.नि.व.१० । तिलवा-
सिनीशाली । रक्तकशाली । रा.नि.व.१६ ।

राजफणिज्जकः । पुं । नागरङ्गवर्णः । श.मा. ।

राजफलः । पुं । राजामवर्णः । राजादनीवर्णः ।
थिनीं ग्राह् । रा.नि.व.११ । क्ली । पटोले । त्रि-
का. । स्त्री (ला) । राजजम्बूवर्णः । वड़ जां ग-
ह् । रा.नि.व.११ । [ग्राह् । वै.निघ. ।

राजफलुः । पुं । कण्ठोदुस्करवर्णः । काकुदूषुक

राजवदरम् । क्ली । रक्तमल्लिके । खण्डे । मं ।
पुं । उत्तमवदरवर्णः । नात्रकुल, पाटिनाहे प्र-
कृति वड़ उ मिष्टकुल । मं राजमीर । कं रा-
यपरतक । गुणाः—मधुरः शीतः दाहपित्तवात-
घ्नः हृष्यः वीर्यवृद्धिकरः शोषशमकरश्च । रा.नि.
व.११ । [श्रु. । रा.नि.व.५

राजबला । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकताक्षिणी

राजभक्तम् । क्ली । वृषभोज्यान्ने पानादौ च
राजात्र अन्न । तत्परीचा—“वृषभक्ताहर्लि न्य
सविषमन्त्रयन्ति ये । तवैव ते विनश्यन्ति मदि
कावायसादयः । इतभुक् तेन चान्नैन मन्त्रं पर
चटायते । मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुः
हः । दुष्टान्नं विषसंखटं नियन्ते जीवजीवकाः
पृषतो निखजन्त्यश्च विषां मुचति मर्कटः ॥”
कल.१५. ।

राजभट्टिका । स्त्री । हापुनीपत्रिणि । जट

राजभट्टकः । पुं । पारिभट्टकवर्णः । निम्ब

कुष्ठे । कूड । कन्दुकके । रा.नि.व.२३ । राजाके ।
पुत्र अकम् । रा.नि.व.१२ । [नि.व.१६ ।

राजभावा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.

राजभोगः । पुं । शालिधान्यविशेषे । राज-
भोग धान । रा.व.१ ।

राजभोग्यम् । स्त्री । जातीकीषे । काशफल ।
पुं । प्रियालवने । रा.च. । नि । राजभोगाई ।

राजमण्डुकः । पुं । मङ्गामण्डुक । वडू वेड,
मोणवेड । रा.नि.व.१६ ।

राजमान्यम् । स्त्री । पटोले । वै.निच. ।

राजमाषः । पुं । (Vigna catieng.
Syn. Dolichos sinensis.) माषविशेषे ।
वरवटी । हिं लोबिया, रैस, बीड़ा । सं नील
रतीद । कं नीलउखु । गुणाः—कफपित्तहरः रु-
चः वातलः बलकरः । रा.नि.व.१६ । “राज-
माषः सरी रुच्यः कफशूलान्नपित्तकृत् । स स्वादु-
वांतलो रुचः कषायो विषदो गुरुः ॥” च.सू.२३
च. । स श्वेतकृष्णमेदेन त्रिविधः । एषु यो म-
हान् स एव गुणाधिको ज्ञेयः । भा.पू.१भ.पा.
व. तत्सूपगुणाः—“राजमाषभवः सूपः स्वादुरुचः
कषायकः । बाह्वी गुरुवांतकरः सत्यकटुविकार-
कः ॥” द्रव्यगुणः ।

राजमुहः । पुं । मज्जुकके । भाल भूग । हि.च. ।

राजसृगाङ्गः । पुं । राज्यस्वाधिकारि रसः ।
पाठः—“रसमया ययो भागा भागैकं हंसमयकं ।
मृततामस्य भागैकं शिलागन्धकतालकं । प्रति भा-
गद्वयं शुद्धमकौक्यं विभूषयेत् । वराटिका तेन
पूय्यां भाजचौरिण टङ्गम् । पिष्टा तेन सुखं रुद्धा
शृङ्गाखं तं निरोधयेत् । शुक्लं गजपुटे पाच्यं चूर्णं
येत् साङ्गशीतलं । दशपिण्डिकैः खीरैः सरिषे-
वां हृतान्वितैः ॥” माचा ४ गुञ्जा । रस ७ तो.
शर्ष १ तो. ताम्र १ तो. उद्ध मनहान, ग-
कक, हरिताल आद्योदके २ तो. एकत्र चूर्ण
करिष्या वडू वडू कड़िर भित्तूर पुरिष्या ह्याग-
हृद्रे मोहागा माडिमा तद्धारा कड़िर मुख
वक्त्रं करत मुडोणे रुद्ध करिष्या गजपुटे
पाक करिष्ये । औतल हरेले तुलिया १० टी
पिपल वा मूत्रि १० टी, वा १० टीर मूत्रि

शुद्ध ७ मधु कक्षपात्रे सेवा । गात्रां रुद्धि ।
र.सा.सं. ।

राजयस्या । पुं । See राजज्या ।

राजयोग्यम् । स्त्री । चन्दने । वै.निच. ।

राजरङ्गम् । स्त्री । रजते । श.र. ।

राजराजिका । स्त्री । राजसर्पपे । कान
मरिया । रा.नि.व.१६ ।

राजराजेश्वररसः । पुं । कुमाधिकारि रसः ।
पाठः—“चिफला खादिरं सारसमृता वामुजीफ-
लं । चातपे मदयेत् मृतं गन्धकं मृततामकं । सु-
हृन्मर्दितं तालं यावन्न च विलोयते । शृङ्गराजद्रवं
दत्त्वा दिनमार्चं विमर्दयेत् । प्रत्येकं मृततुल्यं स्या-
च्चूर्णीकृत्य विमर्दयेत् । मध्याभ्यां लौहपात्रे क-
षाभ्यां भक्षयेत्ततः ..... ॥” र.सा.सं. ।

राजरीतिः । स्त्री । पित्तलविशेषे । वेडो-
पिठल । गुणाः—तिक्ता शीता लवणरसा शीघ-
नी पाण्डुवातकिमिमीहपित्तघ्नी च । रा.नि.व.
१२ । [११ ।

राजलक्ष्मीः । स्त्री । कदलीहले । रा.नि.व.

राजवर्तः । पुं । राजावर्तमणौ । हिं रावटी ।
भा.म.कर्णो.वि. । “नीतकं राजवर्तम् ।”

राजवज्रम् । पुं । राजाके । शस आग ।
राजवदरे । राजादनीहले । शीर्षी गाछ । रा.नि.
व.११ । नारायणदासकृतद्रव्यगुणयस्यविशेषे । शृङ्ग-
खां रसः । पाठः—“जातीफललवणान्दलशिलाट-
ङ्गरामटं । जीरकं तेजपत्रं यमानौ विभूषयेत् ।
लौहमसं सतामसं रसगन्धकमिव च । मर्चं वि-
हृता रुच्यं प्रत्येकं तोलकोमिति । धात्रीरसे वटीं
कुप्यात् द्विगुणाफलमानतः । इति शुलं तथा गु-
णसामवातं सुदाह्यं ॥” रस.र. ।

राजवल्ली । स्त्री । कारवेरके । डेक्क । हिं
करला । र.सा. ।

राजवाहः । पुं । चीटके । रा.च. ।

राजवहः । पुं । चारवधवे । प.सू. । च.द.
सू.वि.पट्टिनामयले । र.सा.सं. । सु.सू.१६च. ।
सू.वि.१० । प्रियालवने । मी. । लडाखायिहले ।
नडागोजू । च. । भा.योगिनी.वि. । “पञ्चा-

“सर्वेभ्यः राजपुत्राणां” लीलावतसे । सा.जी.६
वि.व.म.११ । [पा. १. ३. ११.]

राजपुत्रः । पुं । वाट इति स्मृत्यर्थः । पाटि

राजपुत्रः । पुं । वाट इति स्मृत्यर्थः । पाटि
नाक । व.सु. । रा.नि.व.३ ।

राजपुत्रिणी । स्त्री । राजपुत्रिणामप्य
स्त्री । राजपुत्र, वेदो नाक । गुणाः—
व्यापिनी शीतला च । रा.नि.व.३ ।

राजपालिः । पुं । राजनीत्यर्थः । राजपालि-
विशेषः । राजपुत्राणां देशमधिक धान्य । प.सु. ।

राजशिवी । स्त्री । शिवशिव्याम् । निषादि ।
वै.निष. । [हिं राजश्या । रा.नि.व.१६ ।]

राजशुकः । पुं । पवित्रविशेषः । मन्त्रना पाथो ।

राजशुकजम् । स्त्री । शालिधान्ये । देश-
मधिक धान्यविशेषः । प.सु. ।

राजशृङ्गः । पुं । मन्दुरमत्स्य । इ.च. ।

राजसफरः । पुं । इक्षिमत्स्य । हारा ।

राजसर्पः । पुं । सर्पविशेषः । राजा मीप ।
विका. । इ.च. ।

राजसर्षपः । पुं । राजिकायां, लक्ष्मणसर्ष-
पे । राजेश्वरिणा, कालमित्रिणा । हिं राज ।
गुणाः—तिलः कटुः उष्णः वातशूलघ्नः पित्तदा-
हजनकः गुणकण्डूकृच्छ्रघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

राजसारसः । पुं । मयूरः । श.मा. ।

राजसी । स्त्री । श्वेततुलस्याम् । वै.निष. ।

राजसुषवी । स्त्री । कारवेक्षमेदे । शत्राकरणाः ।
प.सु. । [निलाकीरय्या । वै.निष. ।]

राजसैरयकः । पुं । नीलकिण्ड्या । व.सु.

राजस्तम्भः । पुं । घोटके । विका. ।

राजस्वर्णः । पुं । राजधूलूरुच्ये । कनकधु-
तूरा । रा.नि.व.१० ।

राजहंसः । पुं । लोहितचक्षुश्चरश्चेतहंसे ।
राजहंस । अम. । कदम्बहृत् । मे. ।

राजहर्षणम् । स्त्री । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१० ।

राजहासः (कः) । पुं । मत्स्यविशेषः । का-
ना नाह । श.र. ।

राजलवः (कः) । पुं । राजसर्पे । राजेश-
कालमित्रिणा । रा.नि.व.१६ । तन्मात्रगुणाः—
“...विदोषमन्त्रं लघुः वाहि मन्त्रं विदोष-
मन्त्रः प्रतिकारिका ॥” च.प.२७७. । हिं राज-
हंसः । वै.निष. । दुग्धिकायां । च.प.२७७.
हंस्ये । [वै.निष.]

राजा (र) । पुं । किङ्किनीहृत् । हिं राज-

राजायः । पुं । राजगिरिशाके । वै.निष. ।

राजातनः । पुं । पीतशालहृत् । पञ्चमाल-
रा.नि.व.११ ।

राजादनः । पुं । लीरिणीहृत् । लीरिणी-
किङ्कनीहृत् । पलाशहृत् । प.सु. । पीतशालहृत् ।
रा.नि.व.११ । स्त्री । पीतशालफले । सु.म.२-
च.प.२७७.कादिः । किङ्कनीहृत् । मे. । लीरिकाफ-
ले । शिरीषे । प.सु. । [श्री.] वै.निष.

राजादनफलः । पुं । लीरिणीहृत् । शिरी-

राजादनी । स्त्री । (Mimusops hex-
andra.) खनामख्यातस्वादुफलवृक्षविशेषः । शि-
रणी इति ग्रीकैरे प्रसिद्धा । शिरीषी, लीरिणी-
र । हिं लीरी । रायणी, रवणे इति महाराष्ट्र-
दो । व.सु. कर्णौ । ता. पञ्च । गुणाः—मधुरा पि-
तघ्नी गुणः तर्पणी हृद्या स्त्रीकरी स्निग्धा मृ-
द्वी च । रा.नि.व.११ । फलं गुणस्निग्धं स्वा-
दुष्यञ्च । सु.स.७६७. । पुं । राजादनी । रा.नि.व.१६ ।

राजाद्रिः । पुं । राजगिरिशाके । वै.निष.

राजात्रम् । स्त्री । कर्णादेशे प्रसिद्धे प्रा-
च्यमेदे । राजपुत्राणां देशमधिक धान्यविशेषः ।
गुणाः—विदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु दोषघ्नं ।
लक्ष्मणपुष्पं कान्तिदं वीर्यवर्धनञ्च । दन्त-
सङ्कषेतरत्नलक्ष्मणेन, उत्तरीतरं रसाधिक्य-
वैविध्यञ्च तच्छुलाहरितपीतलोहिताः सामान-
ता भवन्ति । गुणैश्च पूर्वपूर्वोत्तराः । सु. । रा-
नि.व.१६ ।

राजात्रः । पुं । आसविशेषः । मं राजावा ।
रायमयु । ते रायमामिङ्गिचंद्र । भा. । गुणाः—
कीमलाः राजात्राः—कटुस्वाः पित्तदाहकराश्च
सपक्वास्ते—स्वादुमाधुर्याः । व.सु.पुटिवीर्यप्रदाश्च

त्रिविधं बालसम्यपक्रमेदेन । चिन्नेव रा-
ससाधिकासम्यं वर्णते । गुणाधिक्यस्तु उत्त-
मम् । किञ्च एषां बालफलं कफनातरक्त-
तमनकम् । मध्यं फलं तादृशमेव गुणसम्पन्नं
फलं परं कदाप्यस्त्वञ्च । पक्वफलं मधुरं चि-
द्व्यादादृश्यमवासारोचकहरं गुरु हिमञ्च ।
न.व.१० । [निघ. ।

आम्रातकः । पुं । राजास्रातकश्चे । वै.

आम्लः । पुं । चक्षुर्वेतसे । रा.नि.व.६ ।

आर्कः । पुं । श्वेतार्कः । अथ अर्कम् । रा.

मा. । मन्दारः । कं मन्दारयुक्ते । गुणाः—कटु-
तिक्तौषः कफमेदोविषघ्नः वातकुष्ठत्र्यघ्नः शंथक-
स्तृविस्पर्षघ्नः । रा.नि.व.१० ।

राजाहम् । स्त्री । चगुरुकाष्ठे । मे. । कपूरे ।

कृष्णागुरुकाष्ठे । वै.निघ. । शालिधान्यविशेषे ।

राजकोण धानं । रा.नि.व.१६ । स्त्री (ह्रीं) ।

जम्बूश्चे । क्षान्त गृह् । रा.नि.व.११ ।

राजालावुः । स्त्री । खादुतुल्यां । मिठा लाडि ।

गुणाः—गुरुः कृष्ण कफपित्तघ्नी च । मद. ।

राजातुकः । पुं । महाकन्दे । ब्रतुन । हारा ।

राजावर्तुः । पुं । खनामख्यते उपरक्रमेदे ।

कटिकजाती । हि रेवटी । गुणाः—शीतलः क-

टुः स्रियः पित्तघ्नः सौम.ग्यजनकश्च । लघुश्च—

“निर्गारितमसितं मष्ट्यं नीलं गुरु निम्बं बहु-

क्यायम् । शिखिकफसमं सौम्यं राजावर्तं वदन्ति

जात्यमणिम् ॥” रा.नि.व.११ । [चिन्ता. ।

राजाहिः । पुं । हिमसुखसर्पे । राज्ञ जाप ।

राजाहम् । स्त्री । कर्णिकारफले । कनिका ।

कुल वा टोनेन कनवौ कुल । वा.सू.१५अ. ।

स्त्री (हा) । राजादनीठश्चे । श्वेतार्कश्चे । वै.निघ. ।

राजिका । स्त्री । (Brassica juncea,

Syn. Sinapis juncea or Brassica

migra.) श्वेतराजिकायाम् । गौरसर्पये । अथ

राहे । राजसर्पये । कान मन्त्रिया, राहे, कुक्ष

राहे । मे. । रक्तसर्पये । राहे । रा.नि.व.१६ ।

गुणाः—“राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्ण रक्त-

पित्तघ्नः । किञ्चिद्वाग्निदा कण्डुकुष्ठकोठकनीन्-

रेत् । श्वेतोष्णो विशेषश्च तद्वत्तथापि राजि-

का ॥” भा. । राजिकातैलगुणाः तीक्ष्णं वात-

दिदीघघ्नं शीतलं कटु पुंस्त्रयं केश्यं त्वग्दीघनाशन-

श्च । रा.नि.व.१५ । तत्पत्रगुणाः—कटुश्च क्षि-

वातकफघ्नः कण्टरीगघ्नः स्वादु दीपनश्च । रा.नि.

व.७ । वृक्षरीत्यासके माने । “ताभिः पवित्र रा-

जिका ।” प.प्र. । कृष्णोदुम्बरे । केदारि । मे. । कु-

द्रो गमेदे । वामाहि । मा.नि. । [१६ ।

राजिकाफलः । पुं । गौरसर्पये । रा.नि.व.

राजिकाह्वा । स्त्री । तन्नामककुद्रो गमेदे ।

वामाहि । लघुश्च यथा—“वर्णस्त्रिदपरीतैः

पिटिकाः सहजो घनाः । राजिकावर्णसंस्थानप्र-

माणा राजिकाह्वा ॥” वा.उ.११अ. ।

राजिचित्रः । पुं । राजिमच्छर्पविशेषे । सु-

कन्ध, ४अ. । [रा.नि.व.७ ।

राजिफला । स्त्री । चीनककंटो लतायाम् ।

राजिभः । पुं । दुग्धभसर्पे । टोड़ा जाप ।

वै.निघ. । [वि.उ. दुग्धल । भा.पू.१२.भा.व. ।

राजिमत्फला । स्त्री । मधुकीयातक्याम् ।

राजि(जी)मान् । पुं । भीमसर्पमेदे । लघुश्च

—“राजीमन्तस्तु राजिभिः । स्त्रिधा विचित्रव-

र्णाभिस्त्रिगुणैर्विचिन्तिताः ॥” तेन दृष्टस्य प्रथमे

वेगे रक्तं दुष्टं पाण्डुतां गच्छति । द्वितीये श्वेत-

गात्रयुक्तं । तृतीये दंशविकेदादयः । चतुर्थे म-

लकगुहलादयः । पचमे वातभङ्गादयः । शेषयोः

दर्व्यीकरवत् । वा.उ.१६अ. ।

राजिलः । पुं । दुग्धभसर्पे । टोड़ा जाप ।

अम. । पटीले । सर्पजातिविशेषे । तद्देवा यथा—

पुण्डरीकराजिचित्राकुसराजिचिन्दुराजिकाईसकट-

व्यशीषकसंस्पर्शकथितद्वन्द्वं पुण्यचक्रकौमुदसक-

कसादाश्वति । वा. ।

राजिलफला । स्त्री । एवार्ककमेदे । वै.निघ. ।

राजी । स्त्री । रक्तसर्पये । राहे मन्त्रिया । रा.

नि.व.१६ । वै.निघ. २भ. दुर्जलज्व.चि.गुण्यदादिक-

ल्ले । वाकुल्याम् । (नामगोत्रं । तिक्तपटीले । म-

न्यविशेषे । वै.निघ. ।

राजीफलः । पुं । पटीललतायाम् । भा.म.१

भ.चित्तमम.ज्व.चि. । “राजीफलेः संयुताः ॥”

तिक्तपटीले । ति.९पृ.७ । वै.निघ. ।

राजीमती । स्त्री । लिङ्गनाशरीरगन्धोपद्रवविशेषः । यथा — “राजीमतीहृन्निचिता शालिश्काभरात्रिभिः ।” बा.उ. १४७५ । [वै.निघ. ।]

राजीलः । पुं । राजसर्वपे । ब्राह्मणविद्या ।

राजीवम् । स्त्री । पद्मे । प.सु. । रा.नि.व. १० । तन्मूलं शकरदंष्ट्रे हितम् । पुं । हरिणभेदे । ह.सिनि । चिका. । सारसपक्षिणि । अम. । नादियमस्यविशेषः । मी. ।

राजेन्द्रः । पुं । राजगिराशके । वै.निघ. ।

राजेयः । पुं । पटौले । भा.पू. १४.भा.व. ।

राजेष्टम् । स्त्री । वृषाग्ने, राजाग्ने । त्राक्षरुद्रांशुदेवमष्टिकं धानादिपत्रवः । रा.नि.व. १६ । पुं । राजपलाश्वी । रा.नि.व. ७ । स्त्री (ष्टा) । कदलीहवे । रा.नि.व. ११ । पिच्छोत्तरे । वै.निघ. ।

राजोद्भजनसंज्ञकः । पुं । चवके, भृताकुशवले । ई.उ. ७ । रा.नि.व. ६ ।

राज्ञी । स्त्री । नील्या । नील गांछ । रा.नि.व. ४ । कांक्षे । ई.व. । जातौपुष्पवले । पित्तले । राजसर्वपे । कालमन्त्रिया, दाहे । रा.नि.व. १६ ।

राटः (ठः) । पुं । मदनवले । यशनी गांछ । रा.नि.व. ८ । र.सा.सं. उदावर्त्तलेपे । बा.उ. ३७५ ।

राटिः (डिः) । पुं । शरारिपक्षिणि । नाराज प्राथी । अम. ।

राटपुष्पम् । स्त्री । मदनपुष्पे । बा.उ. २५ ।

रात्रिः । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व. ६ । वै.निघ. २४.यष्टी.चि. ।

रात्रिकः । पुं । उष्णभूमिकाख्ये उच्चटिङ्गाख्ये वा वृषिकभेदे । “शिरौषपुष्पं सकरञ्जवीजं काश्वीरं कुष्ठमनःशिलायः एषीऽगदी रात्रिकवृषिकानां संकान्तिकारी कथितौ जिनेशः ।” बा.उ. ३७५ ।

रात्रिजलम् । स्त्री । कुम्भटिकायां । श.भा. ।

रात्रिजागरः । पुं । कुकुरे । ई.व. ।

रात्रिजागरदः । पुं । मशके । रा.नि.व. १६ ।

रात्रिपुष्पम् । स्त्री । चयले । उन्मिक्कल, ई.ना. फूल । रा.नि.व. १० ।

रात्रिपुष्पिका । स्त्री । शक्तजातीहवे । ई.उ. छाति गांछ । वै.निघ. । [निघ. ।]

रात्रिविद्योगी (रु) । पुं । चक्रवाके । वै.

रात्रिविज्ञेयगामी (रु) । पुं । चक्रवाकः पक्षिणि । रा.नि.व. १६ ।

रात्रिवेदः (दो.रु) । पुं । कुकुटे । चिका. ।

रात्रिहासः । पुं । श्वेतीत्यले । श.र. ।

रात्र्यम् । त्रि । तन्नामकहृष्टरीगयुक्ते, काकादौ । त्राटिकांशु ।

रात्रः । त्रि । पक्षे । ई.व. । स्त्री । शरारमुक्ते, चरारमुक्ते वा । चिका. ।

राधा । स्त्री । विष्णुकान्ताया । आमलक्यां । मी. ।

राधामाधवः । पुं । वैद्यरत्नावलीकारे ।

रामम् । स्त्री । तमालपत्रे । तेजपत्रे । रा.नि.व. ६ । कुष्ठे । कुडु । रा.नि.व. १२ । साक्षुके । मी. । पुं । अशोकवले । पशौ । चिका. । घोटके । मी. ।

रामकः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

रामकन्दः । पुं । शमीवले । प.सु. ।

रामकर्पूरकः । पुं । कस्तुरे । शङ्खतृण, रामकपर्पूर । श.र. ।

रामकाण्डः । पुं । रामशरे । रा.नि.व. ८ ।

रामकोश(षा)तकी । स्त्री । महायत्नकी-शातक्याम् । वै.निघ. । [नामाधिकारः ।]

रामचन्द्रः । पुं । रसमार्गकारे । रसेन्द्रचि-

रामच्छेदनकः । पुं । मदनवले । भा. ।

रामठम् । स्त्री । हिरुनि । हि.र.मा. । रा.नि.व. ६ । मदनपले । च.द.वमनाधिकारः । पुं । अडोठवले । र.मा. । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

रामठी । स्त्री । नाडीहृष्टी । रा.नि.व. ६ ।

रामणः । पुं । पञ्चतन्मिववले, कैटव्यनिम्बे । तिलुकवले । रा.नि.व. ६ ।

रामतरुणी । स्त्री । तद्वलीपुष्पवले । जेठेउत्तुल्लेख गांछ । रा.नि.व. १० ।

रामदूतिका (ती) । स्त्री । नागदन्त्याम्

नागपुष्पां । रा.मा. । नागपुष्पां । भा. । तुलसी-
विशेषे । अ.च. ।

रामपूगः । पुं । गुवाकहचविशेषे । चिका. ।

रामभद्रा । स्त्री । गाम्भीर्ये । वै.निघ. ।

रामलवणम् । स्त्री । शकम्भिलवणे । भा.उ-
दलवणं । रा.मा. । [नि.व.६ ।

रामवल्लभम् । स्त्री । नचि । छड़कृ. रा.

रामवाणः । पुं । रामशरी. रा.नि.व.८ ।

रामवाणरसः । पुं । अजीर्णाधिकारिरसः ।
पाठः — “पारदास्तलवङ्गगन्धं भागयुग्मसरिचैन
मिश्रितं । आतिकाफलमयाईभागिकं तिलिङ्गी-
फलसेन मर्दितं । माषमाचमनुपानयोगतः सम
एव जठराग्निदीपनः ॥” पाठा, विष, लवङ्ग,
गन्धक अष्टाङ्के १ (८), मरिच २ (८), अ-
शफन ॥० (८), कैाठा ८ (८), तुलसी २ (८) । अ-
रुचि गन्धमात्रा । रा.स.सं. । रस.चि.भा. ।

रामशरः । पुं । खलामध्यातशरत्वे, सुश्रमे-
दे । रामशपु, सरगोल इति मालवदेशे प्रसिद्धः ।
रा.नि.व.८ । हि रामशर, शरपत । भा. । गुणाः —
रसे अन्नकषायः पित्तलक्ष् वातकफघ्नश्च । एतन्मूलं
द्वैपदुष्यं रुचिदत्त । रा.नि.व.८ ।

रामशीतला । स्त्री । आरामशीतलायां ।
गर्भणी कविनिघ. रा.नि.व.१० ।

रामशे(से)नः (कः) । पुं । भूनिम्बे । छि-
त्रेता । रा.नि.व.६ । भा.स.भ.चित्तभमज्ज.चि. ।
“पथारिवतरामर्दनकरजः ।” कटफलवृक्षे । रा.
नि.व.६ । कपिकच्छुबीजे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.
चि.महाराखादिः ।

रामा । स्त्री । गृहकन्यायां । वृत्तकृशादी ।
रा.नि.व.६ । छिद्रुनि. मी. । छिद्रुलि. श.र. ।
अशोकहृदये सातलायां । तमालपत्रे । जयमाणा-
यां । रा.नि.व.२३ । गीरीचलायां । रा.नि.व.१२ ।
वासायां । गैरिके । अ.च. । श्वेतकण्टकायां । रा.
नि.व.४ । आरामशीतलायां । रा.नि.व.१० ।

रामाटकूपः । पुं । वासामिदं । शेष.ज्ज.चि.
दाब्बादी । [लि. वै.निघ. ।

रामाप्रियः । पुं । दाबुबीजित प्रसिद्धे वल्क

रामालिङ्गनकामः । पुं । रत्नाखानपुष्पह-
रे । ब्रह्मरूपि । रा.नि.व.१० । [नि.व.६ ।

रामावर्जाजीपमः । पुं । अमवाके । रा.

रामावामाङ्घ्रिघातकः । पुं । अशोकहृदये ।
रा.नि.व.१० ।

रामेषुः । पुं । रामशरी. रा.नि.व.८ ।

रामोदुम्बरिकाफलम् । स्त्री । अश्वीरफ-
ले । वै.निघ. ।

रायणम् । स्त्री । पीडायाम् । श.र. ।

रालः । पुं । (Mimosa rubicaulis,) स-
ख्यंतरी । धूनां ग्राह् । हि किंलि । तं सख्यं-
ससु, सख्यं । पञ्चा, राल अर्धु । रा.नि.व.६ ।
सख्यंसी । धूना । गुणाः — शीतलः क्षिप्तः कषा-
यः तिक्तः संघाटी वातपित्तघ्नः स्फोटकच्छतिघ्नश्च-
घ्नश्च । पानलेपनगुणी । शीतलः प्रदरघ्नश्च । रा.
नि.व.१२ ।

रालकार्थः । पुं । शालवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

रालिका । स्त्री । धूमके । धूना । वै.निघ.१
भ.अ.सा.पण्यापथे ।

रावणः । पुं । इलविशेषे । वम्, टेसरणी । वै.
निघ. । अर्कप्रकाशनामवैद्यकगन्धकारि ।

राशिः । पुं । द्रोणपरिमिते माने । प.म.१ख. ।
कडी । इडो । मानायाम् । अ.रि.१भ. ।

राशभी । स्त्री । कपिकण्ठम् । आंगाङ्गी ।
वै.निघ. । गर्हभ्यां । श.र. ।

राष्ट्रकम् । स्त्री । वेदव्यंभयो । प.स. ।

राष्ट्रिका । स्त्री । कण्टकार्यां । प.स. । गर्ह-
भ्यां । रा.नि.व.४ । रा.मा. ।

राष्ट्री । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायां । कैाठङ्गी ।
प.स. । रा.नि.व.२३ । [चिका. ।

रासः । पुं । गृहलके । रा.नि. । कौडायं ।

रासना । स्त्री । रासनायां । वै.निघ.का.स.चि.
विकटुकटिचूर्णे ।

रासभः । पुं । गर्हभे । रा.मा. । अम. । (भी)
स्त्री । गर्हभस्त्रियां । श.र. । [अ. ।

रासभवन्दनी । स्त्री । मल्लिकापुष्पवर्णे । अ.

राखा । जी । (Vanda Roxburghii. Syn. Cymbidium tesselloides.) खना-
मन्नाततजनीवपी केदारदेशे प्रसिद्धे । तान्ना ।
हिं राखा । ते किरणिकम् । अनरदामर । सा
विधा — “राखा तु विविधा प्रोक्ता मूलपत्रद्वयै-
का । श्रेयी मूलदली श्रेणी लघुराखा च मध्य-
मा ॥” रा.नि.व.६ । सु.सू.१०च.षर्कादिः । वा.
सू.१४च.निकरुणे षर्कादिः । “भानीं राखा इ-
विकासी प्रकाश्याः ॥” च.द.ज्व.चि. । “राखा
इवादनी दाह ॥” चेतकण्टकाख्याः । रा.नि.व.४ ।

राखागुम्लुः । पुं । वातव्याधी जीवधम् ।
पाठः — “राखाभासु पलघैकं कर्षान् पञ्च च गु-
ग्गुलीः । सर्पिण्य वटकं लत्वा खादिहनि च यत्र-
क्षीम् ॥” रस.र. । अथः कर्षागे — “राखाष्टैर-
कसुरात्रविंशं तुल्यं पुरेणाय विमर्शं खादि ॥”
भा ।

राखानैलम् । जी । वातव्याधी तैलम् । पाठः
— “राखाश्रीवयव्याङ्गयणीसहचराश्चताः । श्यो-
वाकदाहसम्पाका । हयगन्धानिकष्टकाः । एषां द-
शपलान् भागान् कषायसुष्णकल्पयेत् । ततस्तेन क-
षायेण सर्वगन्धैश्च कार्ष्णिकैः । दध्यारणालमाषाण्णु
मूलकैश्चरसेः श्रमेः । स्थक् प्रस्थोन्मितैः सार्द्धं तै-
लप्रस्थं विपाचयेत् ॥” च.चि.२८च. ।

राखादशमूलम् । जी । वातव्याध्यादी क-
षाये । पाठः — “दशमूलाश्चतैरखराखानागरदाह-
भिः । काथी वटुकतैलेन सामं हन्यनितं गुहम्”
रस.र. ।

राखादिः । पुं । राखाइवादनीदेवदाहसर-
खेलबालुकजतकषाये । स बीद्रश्कर्णायुक्ती वात-
ज्वरे हितः । च.द.ज्व.चि. । “राखाइवादनीदाह-
सरखं खेलबालुकम् । कषायः शर्कराणीद्रयुक्ती वा-
तज्वरापहः ॥” प्रयोग.वात.ज्व.चि. । इवादनी
वन्दाकाः (सामन्त्राः) ।

राखादिलोहम् । जी । राजयन्त्राधिकारि,
वासकाक्षि च लोहम् । पाठः — “राखान्त्रगन्धकपर्प-
रमेकपर्वीशिलाहयैः । विकचयसमायुक्तैर्लोहं य-
न्त्रात्मकं मतम् ॥” र.सा.सं. । (राखातालीशकपर्प-
र इति रसकौ.पाठभेदः ।

राखाद्यं (घृतं तैलञ्च) । जी । यन्त्राधिका-

रि. पाठः — “राखान्त्रगन्धकपर्प-
मीकष्टकषायपर्वी — शिलाहयैश्च यन्त्राताङ्ग-
मर्नवानां विविधोद्भूतानां । प्रत्येकशः पञ्चपत्रं
वट्टीला पञ्चवट्टीपुं घृतपादशेषे । श्यावरीरसे
घृतं दत्त्वा च पलघोहृष्टं । घृतप्रस्थं विपकृत्य तैल-
मिरण्मये वा । दत्त्वाष्टवर्गकल्कञ्च गुग्गुलीनां प-
लाटकं । सिद्धं घृतञ्च तैलं वा दद्यात् वातघटा-
तुरे ..... ॥” रस.र. ।

राखापञ्चकः । पुं । ऊरुशलाधिकारि कषा-
यः । पाठः — “राखा गुग्गुलीमिरण्मं देवदाह स-
होषधम् । पित्तं सन्धाङ्गकै वाने समे सन्धाङ्ग-
सज्जये ॥” अथ भेदाद्यमिरण्मतेलं प्रसिद्धमिह ॥
रस.र. ।

राखासप्तकम् । जी । ऊरुशलाधिकारि कषा-
यनम् । पाठः — “राखान्त्रारम्भधदेवदाहविक-
ष्टकैरखपुनर्नवानां । काथं पित्तान्त्रगुग्गुलीनां
जङ्गोदप्रवृत्तिवर्णपर्यन्तम् ॥” रस.र. ।

राखिका । स्त्री । राखायाम् । भा.षड्विदु-
तैले । “राखिकामैश्वर्य ॥” [४च.]

राखिकः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.क.प
राहुच्छेदम् । जी । पाठके । आदि.रा
नि.व.६ ।

राहुरजम् । जी । गोमेदके रजि । रा.नि.व.१

राहुच्छिष्टः । पुं । मयुने । तल्लम् । विका-

राहुच्छष्टः । पुं । नि. हारा ।

राक्षम् । जी । पकटौफलं । अम. ।

राक्षसः । पुं । रोहीतकवृक्षे । त्रा. । वै.पि

राक्षसभोजनम् । जी । मांसि । राक्षस
वा.उ. ।

राक्षसी । स्त्री । चखायां । बीरनामगन्ध-
री । सुरामांस्याम् । रस.र.प्रमे.चि. । दंष्ट्राया
हृ.च. ।

राक्षसीकन्दः । पुं । चखालकन्दे । वै.पि

राखा । स्त्री । लाखायाम् । ना । अम. ।

रिक्त(ङ्ग)धम् । जी । खलने । अम. ।

रिक्त(ङ्गि)णी । स्त्री । सुद्रपर्वीकतायाम्
शानी । रा.नि.व.१ । केनर्नसुखायां । के.

कष्टसाध्याम् । वै. निच. वास. चि. वासपि-
दाये ।

ठा (करञ्जः) । स्त्री, पुं । रीठाकरञ्ज ।
ठा ग्राह । कौ. रिक्ता । गुर्ज. भरिठा । वै. निच. ।

पुः । पुं । चौरनामगन्धर्व्ये । (गै. टेना । रा.
म. व. ११ । शारीररिपुषट्के । [चाइ. अ. च. ।

पुष्पातिनी । स्त्री । गुप्ताविशेषे । हिं. कु-
ट्टुः । पुं । रत्नोरखे । वै. निच. ।

मेदः । पुं । भरिमेदः । शनितविशेष । रा.
म. व. ८ ।

री । स्त्री । पितले । इ. च. । [अ. र. ।

रश्मः (ष्यः) । पुं । इरिष्यविशेषे । चिका. ।

रष्टः । पुं । रीठाकरञ्ज । रिठा । रत्नश्रियुद्धे ।
३. । श्वेतरखे । रा. नि. व. ७ । [अ. ।

रेष्टकः । पुं । रत्नश्रियुद्धे । अ. र. । अ. वि. २

रवा । स्त्री । निषाया । भूकाया । निकि ।
इ. च. ।

रीठा (करञ्जः) । स्त्री, पुं । (*Sapiindus mukorossi* or *S. Trioliatus*. Syn. *S. Salergens* or *S. Emerginta*). The soapnut tree. खनामख्खातोत्तरदेशीयकरञ्ज-
द्रव । वडु रिठा । हिं. रीठा । तें रीठाकरञ्ज-
मनेषेइ । कुकुडुकयलु । बम. रिषा । ता. पो-
दान कीटइ । गुणाः—तिक्त उष्णः कटुः क्षिणः
वातघ्नः कफघ्नः कुष्ठकण्डूघ्नः विषविस्फोटघ्नः ।
See भरिष्टक । [इ. च. ।

रीठकः । पुं । पृष्ठास्त्रनि । नी. ठेर डंड़ा ।

रीतिः (ती) । स्त्री । पितले । रा. नि. व. ११ ।
लोहकिट्टे । मधुर । मे. । दग्धस्रज्जोदिमले ।
धरणिः । [११ ।

रीतिक(ज)म् । स्त्री । पुष्पाजने । रा. नि. व.

रीतिका । स्त्री । पितले । पुष्पाजने । अ. च. ।

रीतिकुसुम(पुष्प)म् । स्त्री । पुष्पाजने । रा.
नि. व. १० ।

रीतिहेतुः । पुं । यमदे । मड्डा । भा. ।

रक् । स्त्री । कुटीवधौ । कूड । मे. । भा. म. १४.

वदिक्क. चि. । “सरिषकचपचम्पसावसादक् ।”
व्याकी । रा. नि. व. २० । [च ।” प. म. १४. ।

रक्का । स्त्री । सुराविशेषे । “रक्का सा इतसारा
रक्कप्रतिक्रिया । स्त्री । रोगीपशमनोपाये,
विक्रियायाम् । रा. नि. व. २० ।

रक्कम् । स्त्री । तीक्ष्णलोह । विदरीति लोके ।
र. मा. । धुलूरे । प. मु. । सुवर्णे । रा. नि. व. ११ ।
पुं । नागकेशरहसे । रा. नि. व. ६ । *

रक्कलोहम् । स्त्री । तीक्ष्णलोह । विदरी ।
सि. यो. र. पि. चि. खण्डखायालोह । “पल्लादशकं
श्रेयं रक्कलोहस्य चूर्णितम् ।”

रक्कवन्ती । स्त्री । शालिधामविशेषे । ऐहम-
श्रिक धातुभेद । गुणाः—“रक्कवन्ती लघुवचि-
नलपुष्टिकरा मता ।” अ. वि. १६. ।

रक्कणी । स्त्री । खर्णवीरिण्या । (अशालि-
कांठे) । रा. नि. व. ५ ।

रक्कश (रु) । स्त्री । मले । कश्चित् ।

रुक्णः । वि. । रीमणि । रा. नि. व. २० ।

रुग्दाहः । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे ।
लघुशब्दम्—“प्रलापपरितापनप्रबलमोहसाध्यश्वसः,
परश्मणवेदनाव्यथितकण्ठमसाधनः । निरन्तर-
दवाकरः यसनकासहिकाकुलः सकष्टतरसाधनो
भवति हन्ति रुग्दाहकः ॥” वै. निच. । भा. ।

रुच(क)म् । स्त्री । सर्जिवारे । गार्जिनाटी ।
सीवचललथणे । मठलनवण । मे. । भा. पू. २४.
अश्वि. विडङ्गादिचूर्णे । वै. निच. यक्षणीचि. रुच-
कादिचूर्णे । मूलके । मूला । गोरीचनया । वि-
डङ्गे । इ. च. । खवणे । हारा ।

रुचकः । पुं । बीजपूरक । मातुलुङ्गहसे ।
रा. नि. व. ११ । श्वेतरखे । ज. द. १२. । सपये ।
दन्ते । कपोते । मे. ।

रुचिः (ची) । स्त्री । रुच्ययाम् । अम. भ. ।
लङ्घनेनामपाकान् मुखशीषादिनाशे मुखस्य प्रकृत-
ले च । (रु. ठा) । गोरीचनयाम् । रा. नि. व. १२ ।
सुधायाम् । इ. च. । [वै. निच. ।

रुचिकरः । पुं । नागरहसे । ना. द. ज. लेट् ।

रुचितः । वि. । मिष्टबलुनि । उषा. ।

रुचिप्रदा । स्त्री । मधुरविश्राम् । कृष्णक्री ।
वै.निघ. । [भा. ।

रुचिफलम् । स्त्री । रुचतफली । नानाभाति ।

रुचिरम् । स्त्री । मूलके । मृगा । रा.नि.व.७ ।

कुसुमे । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । रौप्ये । रा.नि.
व.११ । पुं । श्रियुठवे । मञ्जिना गाछ । वि ।

मधुरे । स्त्री । गीरीचनयाम् । रा.नि.व.१२ ।

पालकाप्य(स्य)नामगजवैद्यककारजनन्या ।

रुचिरफला । स्त्री । कुन्दुरी । वै.निघ. ।

रुचिराञ्जनः । पुं । श्रीभाञ्जनवै । रा.नि.
व.७ । [द्यककारि । चिका. ।

रुचिरासुतः । पुं । पालकाप्य(स्य)नामगजवै-

रुचिस्थम् । स्त्री । पियालवीजे । सीवर्चलख-

वणे । लीरकमेदे । वै.निघ. । चि । मधुरे । उखा. ।

रुच्यम् । स्त्री । सीवर्चलखवणे । मृदल लदल ।

रा.नि.व.६ । पुं । कतकवृक्षे । निम्बाला गाछ ।

रा.नि.व.११ । शालिधान्यमेदे । रा.नि.व.१६ ।

रुच्यकन्दः । पुं । शूरवे । उल । रा.नि.व.७ ।

लीरके । शालिधान्ये । वै.निघ. ।

रुच्या । स्त्री । नालितायाम् । नालितापांठा ।

प.सु. । लण्णीरके । रा.नि.व.६ ।

रुजा । स्त्री । मेथिकायां । येति । छ.च. ।

कुष्ठे । कूङ् । रा.नि.व.१२ । व्याधौ । रा.नि.व.
२० । मङ्गे । मी. ।

रुजाकरम् । स्त्री । कर्णरक्तफले । श.च. । पुं ।

हिमालववे । छेडाल गाछ । वा.सू.१५५ वरु-

णादिः । “वडुलपल्लवदर्भरुजाकरः ।” रोगे ।

छ.च. ।

रुजाप(स)हः । पुं । खल्लववे । धाशना

गाछ । रा.नि.व.६ । [छाडल । रा.नि.व.१६ ।

रुणशालिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि

रुणालिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि । रा.
नि.व.१६ ।

रुण्डकम् । स्त्री । अगुरुकाष्ठे । वै.निघ. ।

रुण्डी । स्त्री । कुन्दुरी । कृष्णक्री । रा.नि.व.८ ।

रुदथः । पुं । कुसुदे । उखा. ।

रुदन्तिका (न्ती) । स्त्री । खनामध्यातः

हास्ये । रुदन्तीति उत्कलादौ प्रसिद्धा । मं सं

अलुगणि, रुदन्ती । लक्षणं — “अथपत्रसं पत्रं

पत्रेव तथाविधः । शैश्वरे जलविन्दुनालवन्तीति

रुदन्तिका ॥” गुणाः — कटुतिक्तोष्ण। अयस्त्री। त-

मित्री रक्तपित्तघ्नी मेहघ्नी ज्वराव्याधिहरतात् र-

सायनी च । रा.नि.व.५ ।

रुद्रगुदः । पुं । निरुद्रगुदनामचुद्ररीमसे । ल-

क्षणम् — “वेगसम्भारणा। मधुरपात्रीः। पानसंयमम् ।

अथकरोति वाष्पान्तमार्गमस्य ततः शक्नु । क-

ष्माग्निगन्धति व्याधिरयं रुद्रगुदो भवः ।” वा

उ.११५. ।

रुद्रः । पुं । महादेवे । आदित्यपञ्चमे । रुद्र-

न्त गाछ । रा.नि.व.४ ।

रुद्रकः । पुं । महावक्रलववे । वै.निघ. ।

रुद्रजः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ ।

रुद्रजटा । स्त्री । लताविशेषे, ईशरीलताःशम-

जटाधारी । छटा। लङ् । भा.स.१५.सन्ततादि-

चि.माहेवरूपे । “रुद्रजटा गोशङ्खे ।” गुणा-

कटुरसा वासकामहोदोशघ्नी भूतविद्रावणी रं-

निवर्धनी च । रा.नि.व.१ । मधुरिकाय

शोथी । अ.टी.भ. । [वदाक्र । वै.निघ

रुद्रदाहः । पुं । तैलदेवदारी । मल्लि ।

रुद्रनिर्माल्यम् । स्त्री । शिवनिर्माल्ये, गुणा

भा.स.१५.सन्ततादि-ज्व.चि.माहेवरूपे । “व-

लक रुद्रनिर्माल्यम् ।” [रम

रुद्रपत्नी । स्त्री । अतरीश्वरे । मन्जिना गा

रुद्रपर्पटी । स्त्री । कासाधिकारे औषध

पाठः — “शङ्खसुतं विद्या गन्धं द्रवेः पुनः पुनः ।

तु । वातावरिरार्द्रकं ध्वजी कःकमाधौ निःकषिः

दिनैकं सर्वथैत् खल्ले पाचयेत् पर्पटी यथा ।

पादं सतं तावत् छद्वा अक्षिपिना पचयेत् । र

भवेदयावत् तावद्वाय्वा प्रचाक्षयेत् । प्राक्षिपेत्

खीपवेदयथा खिन्धपुटे पुनः । आकाशे तेन

गेन ततश्चोद्वेच गीमयं । दिवं विचूर्णयेत् ।

चूर्णपादं विषं क्षिपेत्.....॥” भावा २८.

र. पाठोऽयं न लगति ।

रुद्रप्रियः । पुं । वक्रलववे । रा.नि.व.८

रुक्ते षटमशतके । स्त्री (या । हरीतक्याम् ।
र. ।

रुम्हः । पुं । वैद्यजीवनयन्त्रकारि । सन्निपात
लिकाकारि । [चि. ।

रुमात्यः । पुं । विलम्बवे । वै.निघ.२भ.अ.

रुरिताः (तस्) । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

रुलता । स्त्री । रुद्रजटायां । छटोशत्रौ ।
नि.व.३ ।

रु । स्त्री । रुद्रजटायां । छटोशत्रौ । रा.नि.
३ । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.११ ।

रुषी । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.३ ।

रुचः । पुं । खनामख्यातव्ये । रुद्राक्ष
[इ. । तटकले । गुणाः—चक्षुषं वातघ्नं
प्रनाशनं शिरोवेदनाशनं हृद्यं भूतघ्नविनाश-
कः । रा.नि.व.११ ।

धेरम् । स्त्री । कुडुमि । रा.नि.व.१२ । च.सु.
५ । रक्तधातौ । रुद्र । रा.नि.व.१८ । रस.
१. भेष.वातरक्तचि.हृदयायसे । मेरिके । गि-
नाटि । रा.नि.व.१३ । [पुराणम् ।

धिराख्यम् । स्त्री । रुद्रनीलवल्ग्वमणिभेदे ।

पिका । स्त्री । बादिलपुष्पिकायां । अकन्ता
मा । चरुचार्कचुपे । रुद्र अकन्ता । प.सु. ।
तार्क । भेष.नाडोद्वेषचि. । सु.चि.१७७. ।

मा । स्त्री । तन्नामचारसमुद्रे । मे. ।

माभवम् । स्त्री । रुमानदीभवलवणे, शाश्वर-
वणे । वै.निघ. ।

रु । पुं । कुलपरमगविशेषे । मांसगुणाः—
रुचिर्गन्धं चाग्रमान्द्यनाशनम् । रा.नि.व.१७ ।
रुमांसं सुभृष्टं कषायानुरसं क्षतम् । वातपि-
पिबमनं शुक्र शक्नोति । सु.सु.४६५. ।
रुहीतके । वै.निघ. ।

रुमाणः । पुं । रुच्यवत् । वै.निघ. ।

रुः (रूः) । पुं । एरुखवत् । प.सु. । रक्तैर-
। रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि.रसीनपिच्छे ।

रु(वृ)कः । पुं । एरुखवत् । प.सु. । रक्तैर-
। रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि.माष.वसादिः ।

रुवुक् । पुं । एरुखवत् । र.मा. । [चि. ।

रुवुजीजम् । स्त्री । एरुखुजीज । भेष.वातर-
रुक्करः । पुं । भस्मांतकवत् । [उल. ग्राह ।
वै.निघ. ।

रुहकम् । स्त्री । कट्रे । श.च. ।

रुहदम्भः । पुं । हरितकुशे । रा.नि.व.८ ।

रुहा । स्त्री । दूर्वायां । र.मा. । च.चि.३५. ।
मांसरीहिण्यां । नकुल.१६५. । महासमज्ञायां ।
लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । [द्रव्ये । उष्ण ।

रुचः । पुं । घासनवत् । वै.निघ. । चि. । शुक्-
रुचदधि । स्त्री । निःशुद्धदधनि । वै.निघ. ।

रुचपत्रः । पुं । शाखोटवत् । रा.नि.व.८ ।

रुद्रकम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

रुद्रमल्लिका । स्त्री । चडोलवत् । [उटकाडु
ग्राह । वै.निघ. ।

रूपम् । स्त्री । लवणे । व्यक्तीभूतपूर्वकपि । “त-
देव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।” मा.नि. ।

रूपकम् । स्त्री । रौप्यधातौ । रा.नि.व.११ ।

रूपनाशनः । पुं । पेषके । श.र. ।

रूपशङ्कः (शिशः) । पुं । वक्त्रे । वै.निघ. ।

रुपि(पि)का । स्त्री । मृदाकवत् । तडु भा-
कन् । र.मा. । सु.सु.४३५. । वा.उ.१८५. ।
वेताके । चि.१७५. । रस.र.च.द. । शीपद.चि. ।

रुप्यमलम् । स्त्री । रौप्यमाचिके । च. ।

रुप्यमाचिकम् । स्त्री । तारमाचिके । [श्री-
प्रार्थनाकिक । प.सु. ।

रुप्योद्भवम् । स्त्री । रौप्यमाचिके । वै.निघ. ।

रुमीमुस्तकी । स्त्री । (Pistacia lenti-
scens.) Mastic tree. खनामख्यातव्यविशेषे,
गुहावदरीवत् । उशदमद्री । हिं रुमिमुस्तकी ।
भेष. । वाजी.चि. ।

रुवुकः । पुं । एरुखवत् । श.मा. ।

रुषकः । पुं । वासावत् । दासक ग्राह । उटा.

रुषणम् । स्त्री । रुजीगुणे । रा.नि.व.११ ।

रुषिका । स्त्री । चर्कवत् । च. ।

- रुचः** । पुं । धत्वगठवे । शिमेना ग्राह् । रा. नि. व. १ । प्रियङ्गुनामलवधानि । रा. नि. व. १ । ४ । रुचः । इ. व. ।
- रुचगन्धः** (कः) । गुग्गुली । रा. नि. व. १२ । स्त्री (आ) । सर्पगन्धायां । शकृत् । प. सु. ।
- रुचगुणकर्म** । स्त्री । चक्षेहमादंकरले बल-
वर्धयत्ने च । सु. ।
- रुचषामिका** । स्त्री । लवचचकठवे । का-
न छोला । लहानामशिलीधामि । ठड्डु ।
रा. नि. व. १६ । [रा. नि. व. ८ ।
- रुचदर्भः** । पुं । हरिदर्भे, शरपचदर्भे वा ।
- रुचपत्र** । पुं । शालीकटवे । रा. नि. व. ८ ।
- रुचप्रियः** । पुं । रुचमौषधे । श्वत्थक । रा. नि. व. ५ ।
- रुचखादुफलः** । पुं । धत्वगठवे । रा. नि. व. ८ ।
- रुचा** । स्त्री । दलितवे । रा. नि. व. ६ ।
- रुक्** । पुं । विरेचने । मे. भा. चास्वादिव. ।
भंके । चिका. ।
- रुक्णः** । पुं । खण्डे । छवा. ।
- रुक्कम्** । स्त्री । कद्रुं, खण्डविशेषे । रा. नि. व. ११ । पुं । जैपालकवे । प. सु. । यवचारे ।
चिका. । तिलवठवे । ठनग्राह् । रा. नि. व. १० ।
- रुचनः** । पुं । स्थूलरुचधवे । बड़ शोभायु
ग्राह् । रा. नि. व. ८ । तन्नामकधूमपानमेदे । भा. ।
नि. विरेचकद्रवे । स्त्री । मलमेदने । र. मा. ।
- रुचनकः** । पुं । कम्पितके । रा. नि. व. १३ ।
- रुचना (नी)** । स्त्री । कम्पितके । कर्मग्राह् ।
डि । श. र. । रा. नि. व. ११ । कालास्त्र्या । रा. नि.
व. ४ । दलितवे । रा. नि. व. ६ । शुक्लविशेष । श्व-
त्थक । ठड्डु । मे. । तिलकपुष्पे । वै. नि. च. ।
- रुचनीयः** । वि. विरेचके ।
- रुची** । स्त्री । कम्पितके । कर्मग्राह् । रा. नि.
व. ११ । चक्षुः । आर्कोडु ग्राह् । रा. नि.
व. ८ ।
- रुष्टः** (कः) । पुं । चर्पटके । कृष्णगण्ड ।
रा. नि. व. ३ । भा. वक्षी-चि. द्राचासवे । रुष्टका-
- या । त्र्यंशु ग्राह् । रा. नि. व. ६ । सु. चि. १०५ ।
चि. क. क. १ । सवत्. १५. । तज्यातिः—“रुष्टको न-
द्रुत्थो यो भद्रः स सम्मतः सता । स्थूलो मरि-
चसङ्काशः गन्धकयोश्च गृहितः । चानूषदेमसुभक्तः
सुद्रवचातिशोभनः । मिश्रिते मध्यमः प्रोक्तो का-
ङ्गलपतधमो मतः ॥” मेघ. ।
- रुष्टकम्** । स्त्री । तन्नामकफलविषमेदे । सु. क. च.
१५. । रुष्टकवीज । च. द. य. च. चि. चन्दनादितले ।
- रुष्टकदम्बकः** । पुं । धूलिकदम्बे । रा. नि. व. ८ ।
- रुष्टका** । स्त्री । (Hydnocarpus wigh-
tanium, or Piper aurantiacum.
Syn. II. Anebrina.) मरिचाकृतिसुगन्ध-
द्रवे । त्र्यंशु । प. सु. । हिं सम्भालूकावीज । वन-
वेष्टकवीज, कौली । ता. सेंटी । गुणाः—कटु-
मीता कण्डूतिघ्नी लघ्वादाहविषघ्नी मुखवैमल्यक-
री च । रा. नि. व. ६ ।
- रुष्टरुषितः** । पुं । गर्दभे । चिका. ।
- रुष्टवासः** । पुं । भमरे । चिका. । [श. र. ।
- रुष्टसारः** (कः) । पुं । कर्पूरे । चिका. ।
- रुतः** । स्त्री । पारदे । मे. । शुक्रधानी । रा. नि.
व. १८ ।
- रुतजा** । स्त्री । बालुकायाम् । वाणि. भा. ।
- रुतनम्** । स्त्री । शुके । श. च. ।
- रुतोदोषः** । पुं । शुक्रदोषे ।
- रुत्यम्** । स्त्री । पितले । च. । नीलकण्ठः ।
- रुचम्** । स्त्री । शुके । प. २८ । मे. ।
- रुवटम्** । स्त्री । दलियावर्षाश्वे । शिशुतैले
कटलीफलने । अजयपालः । पुं । शुकरे । वातुले
विषवेद्ये । अजयपालः । रामपूरी । चिका. ।
- रुवतः** । पुं । जम्बीरवठवे । जाम्बीर । जटा-
चारवठवे । श. र. । (कः) हौपालरुखज्जरे ।
रा. नि. व. ११ ।
- रुवतिका (ती)** । स्त्री । बटपत्रपाषाणसं-
वद्ध पात्ररुक्चि. वै. नि. च. । रा. व. ८ । मशतं
बालरीगमेदे । लवचं यथा—“रुक्कास्थी हरित-
लोतिपाखुदेहः श्वावो वा वरसुखपाकवेद-
नः । रिवत्वा व्यथिततनुश्च कर्णनासं चक्षति ।

समिपेतिः कुमारः ॥” सु.च. २०५. । तन्नाम-
जलवे । मे. ।

देवतीभवः । पुं । शनैश्चरयते । हे. च. ।

देवतः । पुं । सीमलतामिदं । सु.चि. २८५. ।
See सीमः । आरम्भधत्वे । मे. । स्त्री । बीपा
नरखलूरिकायाम् । रा.नि.व. ११ ।

रोकम् । स्त्री । क्लिष्टे । अज. ।

रोगः । पुं । चलत्तके । अणुठ । रा.नि.व. १ ।
कुशोपधे । कुट्ट । मे. । व्याधी । रा.नि.व. २० ।

रोगकाष्ठम् । स्त्री । पत्राङ्गचन्दने । वकम
कठे । रा.नि.व. ११ । [रोगहरे]

रोगघ्न(ह)म् । स्त्री । औषधे । श.च. । वि ।

रोगघ्नः । पुं । वेद्ये । रा.नि.व. १० ।

रोगपतिः । पुं । ज्वरे । वै.निघ. ।

रोगप्रे(त्र्ये)ष्ठः । पुं । ज्वरे । रा.नि.व. २० ।

रोगभू । स्त्री । प्ररीरे । श.च. ।

रोगमार्गः । पुं । शाखादिरोगवर्त्मनि । स
विधिः शाखाः, मर्मास्थिसम्बन्धः, कोष्ठादिति ।
तत्र शाखा रक्तादिधातवस्तक च वाह्यरोगमार्गः ।
मर्मास्थिसन्धिस्थानानि मध्यमरोगमार्गः । कोष्ठा
आन्तररोगमार्गः । च.सू. ११५. ।

रोगमुरारिः । पुं । ज्वज्वरे रसः । पाठः—
“रसवनिफणिलोडयितासाधि तुल्याम्यथ रसद-
लभागो नाग एव प्रदिष्टः । भवति यदमुरारिश्वा-
स्य गुणार्द्रवारा..... ॥” परित्रा, गङ्गक,
विष, लोह, त्रिकटु, ताम्रा आठोके मम-
तागः । योग अक्षिडागः । वटो २ व्रति । अष्ट-
पान आदार व्रत । रस.को. । [रा.नि.व. २०]

रोगराजः । पुं । राज्यप्राप्ति । यन्त्रा रोग

रोगलक्षणम् । स्त्री । रोगव्यञ्जकचिह्ने । रा.
नि.व. २० ।

रोगविज्ञानम् । स्त्री । येन येन रोगार्था सा-
नं भवति । तस्य विधिं—“दर्शनस्यार्थप्रत्येक्य-
विज्ञानं विधा मतम् । दर्शनान्मूर्धनजिह्वाद्यैः स्पर्श-
नास्त्राङ्गिकादिभिः । प्रवेष्टेतादिष्वचनादिति चेधा
समुच्यते ॥” भैष. । [आयकषण्ये ।

रोगविनिश्चयः । पुं । माधवव्रते दम्निनि

रोगशान्तकः । पुं । चिकित्सके । श.च. ।

रोगशिला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मन-
छान । रा.नि.व. १२ । [दर्भाणानुगाह । जटा. ।

रोगशिल्पी (रु) । पुं । स्पर्णुलोहवे ।

रोगहरद्रव्यम् । स्त्री । मधुरादिरोगनाशकद्र-
व्ये । [दर्भाणानुगाह । धन्वन्तरिः ।

रोगहारी (रु) । पुं । वेद्ये । रा.नि.व. १० ।

रोगहेतुः । पुं । रोगनिदाने । रा.नि.व. २० ।

रोगधीशः । पुं । राज्यप्राप्ति । रा.नि.व. २०

रोगासनः । पुं । ज्वरे । वै.निघ. ।

रोगाह्वयम् । स्त्री । कुशोपधे । कुट्ट । वै.निघ. ।

रोगितकः । पुं । अश्वीकवे । रा.नि.व. १० ।

रोगिवल्लभम् । स्त्री । औषधमलेपादी । श.च. ।

रोगी (रु) । वि । रोगयुक्ते । अम. । री-
गिपरीक्षा—“दर्शनस्यार्थनपथैः परीवेद्य रोगि-
णम् । आपुरादि हृशा स्पर्शाच्छोतादेः प्रथती-
ऽपरम् ॥” वा. । नेषजिह्वाभूषादिपरीक्षाः स्वस्व-
शब्दे सत्याः ।

रोगोदकम् । स्त्री । मग्नितदुर्गन्धादियुक्ते री-
गलनकजले । See जलम् । [श.च. ।

रोग्यम् । स्त्री । रोगहिते । रोगधीन्ये । अपय्ये ।

रौचकः । पुं । राजपलाण्यी । छाति पेशाणि ।
रा.नि.व. ७ । मातुलुङ्गवे । सुधायाम् । वै.च. ।
कदल्याम् । श.र. । सन्धिपर्यावृत्तये । भट्टेचर
इति नेपाक्षे । भा. । वि । क्षपिकारकद्रव्ये ।

रौचकद्वयम् । स्त्री । सवचस्ये, विट्त्वस्ये ।
वै.निघ. ज. वि. चन्दनवलातेले ।

रौचनः । पुं । पलाण्यी । चेतमिषी । पेशु म-
क्षिमा । रा.नि.व. ७ । करङ्गवे । कश्मल गाह ।
अङ्गीकृतवे । अङ्कीकृत गाह । रा.नि.व. ८ ।
दाङ्गिमवे । रा.नि.व. ११/२२ । निम्बवे । ज-
न्मीरवे । मातुलुङ्गे । रा.नि.व. १२ । स्यजने ।
रा.नि.व. २० । कूटशाण्योहवे । अम. । आरम्भ-
धत्वे । [दर्भाणानुगाह । रा.नि.व. ११ । स्त्री ।
ग्रीवनायाम् । भा. । वंशरीचनायाम् । सु.चि.
कदरवि. । अस्त्राण्योहवे । रक्तकहारी । मे. ।

रोचनकः । पुं । जलोद्वे । रा.नि.व. १ ।

रोचनफलः । पुं । मातुलुङ्गवे । वीजपूरे
रा.नि.व. ११ । स्त्री (ला) । चिर्मटिकायाम् । कु
ट्टि । रा.नि.व. ७ ।

रोचनिका । स्त्री । वंशलीचनायाम् । रा.नि.
व. ६ । गुष्कारोचनाम् । कश्मलांशुं । हारा ।

रोचनी । स्त्री । दन्तिवृत्ते । रा.नि.व. ६ । आ
मलकोद्वे । रा.नि.व. ११ । गीरोचनायाम् । रा.
नि.व. १२ । जेतविहति । गुष्कारोचनाम् । अम ।
मनःशिलायाम् । ऐ.च. । चुकायाम् । फूकांणान् ।
भा.पू. १ भं. भा.व. । [याम् । हिट्ठ । अ.र. ।

रोची । स्त्री । पत्रशाकविशेषे, हिलमीचिका

रोटिका । स्त्री । गोधूमसाधादिकृतपिटकवि-
शेषे । कण्ठे । तन्माधनविधिः—“यच्छगोधूमचूर्णेन
किञ्चित्पुटाद्य पोतिकां । तस्यै स्वेद्येत्तज्जला
भूयाःकारिपि तां पचेत् । सिद्धेवा रोटिका प्रोक्ता
गुणानस्याः प्रचक्षते ॥ रोटिका बलक्रद्वया वृद्धयौ
धातुवर्धनी । वातघ्नी कफवृद्धौ दीपाघ्नीनां प्रपू-
जिता ॥” भा. ।

रोदनम् । स्त्री । बालरोमे । कन्दने । मे. ।

रोदनिका (नी) । स्त्री । यासवपे । द्रवण-
ता । रा.नि.व. ४ । अम. । [कोषान्तरम् ।

रोदिका । स्त्री । लज्जालुकायां । लज्जावती ।

रोदिनी । स्त्री । रक्तदुराकभायाम् । वै.निघ. ।

रोधनम् । स्त्री । वायुजन्मत्रयवेदनायाम् । सु.
२. २२७. । [निघ. ।

रोधिनी । स्त्री । लज्जाली । लज्जावती । वै.

रोध्र(क)म् । स्त्री । लोभकाष्ठं । लोभकाष्ठं ।
वा.सू. १५७. अन्वहादिव. । “रोध्रं धातुकिवि-
लपेति” । पुं । लोभवृत्ते । लोभगाह । प.
सु. । वा.सू. १५७. रोध्रादिः । “रोध्रशवरकरोध्रप-
लाशाः ।”

रोध्रपुष्पः (कः) । पुं । तन्नामकशालिषाम्-
भेदे । गुणाः शालिवत् । सु.सू. ४६७. । मण्डलि-
सर्पविशेषे । सु.कथ. ४७. । मधूकवृत्ते । रा.नि.व.
११ । [६ ।

रोध्रपुष्पिणी । स्त्री । धातकीवृत्ते । रा.नि.व.

रोध्रयुग्मम् । स्त्री । लोभवृत्ते । एकः शवरः,
अन्यः पट्टिकारोध्रः । वा.सू. १५७. । “अयोधपि-
प्यलसदाफलरोध्रयुग्मम् ।” [वा.सू. ६७. ।

रोध्रशूकः । पुं । रोध्रपुष्पाकारशूकशाली ।

रोध्रादिगणः । पुं । रोध्रशवरकरोध्रपला-
शजिह्वीसरलकटफलयुक्ताकुक्षिताम्बुकदलीय-
तयोक्तेष्वालुपरिपेलवमोक्षसु । गुणाः—मैदःक-
फहरः योनिदोषहरः सार्धौ वल्यः विषघ्नः । वा.
सू. १५७. ।

रोपः । पुं । रोपणे । मे. । स्त्री । क्रिदे । ऐ.च. ।

रोपणः । पुं । पारदे । भूषामनवृत्ते । वै.निघ.
वृत्तादिपूरणे । अन्ननभेदे । भा. ।

रोपणचूर्णम् । स्त्री । नेत्ररोपणाजनविशेषे ।
यथा—“शिलायां रसकं पिष्ट्वा सस्यगाम्नाय वा-
रिषा । गृह्णीयात् तज्जलं सर्व्वं लज्जचूर्णमधोग-
तम् । शुष्कं तत्र जलं सर्व्वं पर्य्यटोसन्निभं भवेत्
विचूर्ण्य भावयत् सम्यक् त्रिवेले त्रिफलारसेः । क-
पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ॥” भा. ।

रोपणाञ्जनम् । स्त्री । कषायस्नेहसंयुक्ताञ्जने
तोडि । तिलद्रव्यैरञ्जने । च.द. अञ्जनाधिकारे ।

रोपणीवर्त्तिः । पुं । कुसुमाभिषेचनाव्जने
तिभेदे । यथा—“अशीतिलपुष्पाणि धवि-
पिपलितक्षुलाः । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मिरिच-
मि च षोडश । सूक्ष्मं पिष्ट्वाभुना वर्त्तिः कृता व-
सुनिकाभिधा । तिभिराञ्जन्नाणां नाशनी-
.....” भा. ।

रोप्यशालिः । पुं । क्रिदे पुनरुत्ते शाली
द्रोऽग्राधान । शुषी—रुचः मलवद्वकारक
रा.नि.व. १६ ।

रोप्यातिरोप्यः । पुं । रोप्यशाली । द्रोऽ
ग्राधिधान । गुणाः—लघुः । आशुपाकः अदा-
दोषघ्नः वल्यः सूचवर्धनय । राज. ।

रोमम् । स्त्री । पत्रे । उच्छपण्ड । मद.व.
जले । अ.व. ।

रोमः (कः) । पुं । मण्डानिले । वै.निघ.

रोम (न) । स्त्री । तमालपत्रे । उच्छपण्ड
मद.व. ३ । लोचि । द्रोऽग्रा । रा.नि.व. १८

रोमकम् । स्त्री । शाश्वरखवणे । समावतीनदी
जलवणे इति । र.सा.सं.टीका । भूतजनवण ।
दि शाकभरि । गुणाः -- तीक्ष्णम् अमृत्त्वं कटु तिक्तं
दीपनं दाहशीघ्रकरं शाहि पित्तकीपनञ्च । रा.नि.
व.६ । कालकीर्णमेदं । रा.नि.व.१२ । [व.७ ।
रोमकन्दः । पुं पिच्छाली । रक्ताली । रा.नि.
रोमकर्णः । पुं । शशके । वै.निघ. ।
रोमकाख्यम् । स्त्री । शाश्वरखवणे, खनिका-
खवणे । काललीडे । वै.निघ. ।
रोमकूपः । पुं । रोमविदरे ।
रोमकीश्वरम् । स्त्री । चामरे । पिका. ।
रोमगुच्छ(क)म् । स्त्री । चामरे । इ.च. ।
जटा. । [बुद्धरी.चि. ।
रोमतत्तरी । स्त्री । चरीमस्त्रियाम् । र.स.र.
रोमदीपः । पुं । लमी । वै.निघ. ।
रोमन्यः । पुं । पशूनां चञ्चितचर्चवे । छा.उत्र
कटि. । अम. । [निघ. ।
रोमफला । स्त्री । डिङ्गिशे । टा.डुण. । वै.
रोमभूमिः । स्त्री । चर्चणि । रा.नि.व.१८ ।
रोमलता । स्त्री । रोमराज्याम् । श.च. ।
रोम(क)लवणम् । स्त्री । शाश्वरखवणे । सी-
वर्णलवणे । र.सा. । [रा.नि.व.२ ।
रोमवल्ली । स्त्री । कपिकच्छी । आनाकुनी ।
रोमविकारः । पुं । रोमाचे । इला. ।
रोमशम् । स्त्री । पचे । उडणथ. । म.द.व.३ ।
पुं । पिच्छालुनामकन्दशाके । रा.नि.व.७ । मिधे ।
उडु. । श.च. । कौडण्यदेशपसिहे कुम्भीवणे ।
रा.नि.व.८ । मन्दविषवधिकमेदं । सु.कल्प.८८. ।
शकरे । रा.नि.व.१८ । [डि. ।
रोमशपत्रा । स्त्री । देवताइवणे । दमशा.डा-
रोमशफलः । पुं । डिङ्गिशवणे । टा.डुण. ।
भा.पू.१२७.शा.व. । [निघ. ।
रोमशमूलिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.
रोमशा । स्त्री । कीडवे कुच्छीति ख्याते द-
ग्धानामवणे । रा.नि.व.८ । कर्कटिकायां । कौकु-

ड । विका. । अलशर्दनामसविषजलीकामेदे ।
अनर्गफोर्जीक । सु.सू.१२७. । मांसरोहिण्याम् ।
वै.निघ. ।
रोमशतनम् । स्त्री । रोमशाम् उडंसने । वै.
निघ. । तदीयधं सुहीवीरधं भक्तातकवेहः । सु.
वि.१७. । [भा. ।
रोमशकम् । स्त्री । स्त्रीयेयके । गर्गटेना ।
रोमहरणम् । स्त्री । हरिताले । र.सा.सं. ।
रोमहर्षः (कः) । पुं । रोमाचे । सा.नि. ।
“रोमहर्षोऽकचिलमः ।” विभीतकवणे । वै.निघ. ।
रोमहर्षणम् । स्त्री । रोमाचे । अम. । पुं ।
विभीतकवणे । मे. ।
रोमाख्यम् । स्त्री । शाश्वरखवणे । वै.निघ. ।
रोमाच्चः । पुं । रोमहर्षे । अम. ।
रोमाञ्चिका । स्त्री । रुदनीनाममहापुपे ।
रा.नि.व.५ ।
रोमान्तीज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । रोमज्वर ।
“रोमज्वरोऽप्रतिसमा रात्रिष्वः कफपित्तजाः । का-
सारोचकसंयुक्ता रोमान्ती ज्वरपूर्विकाः ॥” सा.
नि. । भैष.समुच्चि.वि. । [स्त्री । श.सू. ।
रोमाली । स्त्री । रोमराजिकायाम् । वयःस-
रोमालुः । पुं । पिच्छाली । रा.नि.व.७ । क-
पिकच्छी । आनाकुनी । रा.नि.व.२ ।
रोमालुविटपी (रु) । पुं । कौडण्यदेश-
सिद्धकुम्भीवणे । रा.नि.व.८ ।
रोमावर्त्तः । पुं । तन्नामकमर्षस्थाने शिरास-
स्त्रिमृपातरूपे । सु.शा.६४. । [इ.च. ।
रोमावली । स्त्री । नामेकई रोमराज्याम् ।
रोमाशयफला । स्त्री । क्लिक्किरीटापुपे ।
रा.नि.व.४ ।
रोमेश्वरः । पुं । वैद्यास्तययकारि ।
रोलः । पुं । चार्द्रयण्ठा । फलविशेषे, पानीया-
भलके । श.च. । तालीशपवे । कश्चिन् ।
रोलम्बः । पुं । अमरे । विका. ।
रोषणः । पुं । परुषकवणे । रुद्रगु. गौड. ।
पारदे । निक्षीपले । मे. । ऊवरभूमी । इ.च. ।

रोहिणी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती ।
मठा । वै. निघ. ।

रोहः । पुं । चकुरे । हे. च. । [व्याक. ।

रोहणम् । स्त्री । युते । रा. नि. व. १८८ अग्ननि ।

रोहणद्रुमः । पुं । चन्दनवृक्षे । मलयगुरुष्वि ।
वै. निघ. ।

रोह्यर्वा । स्त्री । वस्त्रद्रव्यायां । रा. नि. व. ८८ ।

रोहन्तः । पुं । हवे । तद्विशेषे । उषा. ।

रोहन्ती । स्त्री । लतामात्रे । लताविशेषे ।
उषा. ।

रोहिः । पुं । हवे । वीजे । उषा. ।

रोहिकः । पुं । वनरोहिणामस्ये । वन (रो-
हः । तस्मात् रोहिको हितः बलकरः वातात्मकः
श्लेष्मकरश्च । अ. नि. २२२ च. ।

रोहिकाप्रियः । पुं । मञ्जाकरञ्जि । वै. निघ. ।

रोहिणः । पुं । कटफलवृक्षे । र. मा. । भूतणे ।
शकटपविशेषः । रा. नि. व. ८२३ । च. चि. ३५. ।
न्ययोधवृक्षे । वटौ शीघ्र । रा. नि. व. ६ । रक्तरीही-
तके । रक्तद्रोण । रा. नि. व. ८ ।

रोहिणिका (णी) । स्त्री । शरीरे वृक्षत्वचि ।

“रोहिप्रमाणा गन्धपञ्चसुन्दरीपदगलगण्डाधिष्ठा-
ना ।” सु. शा. १५. । कण्ठगते जिह्वामूलगते वा
रीगविशेषे । द्रोहिणी द्रोणि । निदानं—“वा-
तपितकफा यश्च युगपत् कुपितास्त्रयः । जिह्वा-
मूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छिताः । जनयन्ति श-
भं शीथं वेदनाश्च प्रथमविधाः । तं शीघ्रकारिणं
रीगं रोहिणीकेति निर्दिशेत् । चिरात् परमं तस्य
जन्तोर्भवति जीवितम् ॥” अ. व. १८५. । ताः प-
ञ्च वातपितकफसन्निपातरक्तजमेदन । “गलशालू-
काधजिह्वबलयालासेकवन्दवन्दशतश्रीगिलायुगल-
विद्रधिगलीधस्त्रमसतानविदारिणश्च । सम्भा-
तिः—“गनीऽनिलः पित्तकफौ च सूक्ष्मौ पृथ-
क्कमलाश्च तथैव शीघ्रतम् । प्रदूष्य मांसं गलरी-
धिनीऽङ्गुरान् स्रज्जनि यान् साधुहरा तु रोहि-
णी ॥” सु. नि. १६५. । अथस्त्र सुखरीगमेदि । अ.
द. २६५. । कण्टकशरीरे । कौटोनितीय । र.
मा. । मञ्जिहायां । रा. नि. व. ६ । च. द. सि. यो.

ज्वरातीसा. चि. वत्सकादिः । “रोहिणी यत्रपि-
ली ।” कटुका । कटुकी । रा. नि. व. २३ । च. न.
४५. । भेष. कुष्ठ. चि. पक्षतिलघृते । भा. ज्व. चि.
खाद्यादितैले । गाभारीवृक्षे । शोमात्र शीघ्र । रा.
नि. व. ८ । २३ । कटुफले । सु. म. १८५. न्ययोधादिः ।
मांसरोहिणीमेदि । मांसद्रोहिणी । रा. नि. व. १४ ।
वन्दाके । मांसद्रोहिणी । शरीरत्वाम् । सुवृक्षत्वाम्
लघुश्च त्रैयम् । प्रतिष्ठानदीशोहवा च । हरिद्र-
याम् । रा. नि. व. २३ । स्त्रीगव्याम् । च. चि. २५. ।
तन्नामकशिरायां । वा. चि. ७५. । जलचरपक्षि-
श्रेये । च. म. २७५. । [फले । सु. चि. १५. ।

रोहिणीफलम् । स्त्री । कटुफलम् । गाभारी-

रोहिणेयः } पुं मरकतमणौ । रा. नि. व. १३ ।

रोहितः } रोहितमस्य । श्रीखण्डचन्दने ।
बिका । स्त्री । लतामेदि । नि. ।

रोहिष्याद्यष्टतम् । स्त्री । गुल्मे षट् तम् । पा-
ठः—“रोहिणी कटुका निम्बमधुकं त्रिफला-
चः । कार्षिका चायमाणा च पटीलविहते पले ।
हिपलश्च मसुराणां साध्यमष्टगुल्यस्यसि । एतास्तेषां
ष्टतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलं । पिबेत् संसृज्जितं तेन
गुणः प्राप्यति पैतलिकः ॥” च. चि. ५५. । [नि. ।

रोहितम् । स्त्री । कुसुमपुष्पे । रक्त । कुडुम-

रोहि(ही)तः (कः) । पुं । (Amoori
Rohitaka. Syn. Andersonia Rohi-
taka.) दाडिम्बपुष्पक खनामस्यातवृक्षे । रोहि-
णीति लोके । द्रोणि, रसनी, कटुद्रोहि । ते ह्यु-
मीदुगसिद्धे । र. मा. । भा. ज्व. १५. मञ्जाषट्पत्तकतैले
“मधुरसादेवाहारीहीतके । स श्वेती रक्तश्च
तद्व्याः—कटुलिङ्गो कषावी शीतली क्षमित्र
शीघ्रनेत्रामयश्री च । रा. नि. व. ८ । “रोहित-
यकटशीघ्रगुलीदरहरः क्षतः ।” राज. । संवत्
रोहीतकाद्यष्टे । हरिणविशेषे । मे. । कुसुमवृक्ष-
खनामस्यातमस्यविशेषे । रुहे माह । ते परस्मि-
न् । तज्जगत् यथा—“जम्बः शक्ती चेतकुवि-
मस्यो यः श्वेतीऽस्त्री रोहिती इत्यवकाः ।” तत्र
सगुणाः—ईषदुर्ध्वं बलकरं वातघ्नं विषं वीर्य-
रश्च । रा. नि. व. १७ । रक्तोद्दी रक्तसुखी रक्ता-
रक्तपञ्च । जम्बपञ्चो भस्मशेषो रोहितः क-
तो भुषे । रोहितः सर्वमस्यानां वरी ह्यणीऽ

मार्तिजित् । कषायानुरसः स्नादुः वातघ्नो नाति-
पित्तकृत् । ऋईननुगतान् रोगान् हृष्याद्रोहितसु-
खकम् ॥” भा. “रौहिती हृष्यथैव विबन्धी
दुर्जरी घनः । ज्वरिणां विषमाग्रौणामतीहारे, न
दास्यते ॥” अत्रि. २५. इति वनरौहित्यगुणाः ।

रौहिता । स्त्री । मझिष्ठायाम् । वै. निघ. ।

रौहित्यः । पुं । रौहितकण्डवे । रत्नकोषः ।

रौहिष(स)म् । स्त्री । (Andropogon
schoenanthus. Syn. A. Martini.)
The geranium grass. गन्धर्वे, कतूषे ।
शमकपूर । हिं अग्नियाघास, मिरचियागन्ध,
रमघास । वम्. रौहिषे । उत्. पाल खरि. रा.
नि. व. ८ । सि. यो. च. द. अ. आ. चि. पञ्चगव्यहृष्ये ।
भा. ज्व. चि. । “रक्तौहिषधन्वयासकवासाः ।”
पुं । रौहिषकस्ये । रक्तचिपके । ज. द. ।

रौही (इन्) । पुं । रौहितकण्डवे । द्रोण, व-
यनी ग्रीष्म । र. मा. । सु. चि. २७५. मङ्गाकरछे ।
वै. निघ. । अन्त्यहृष्ये । वटहृष्ये । मे. ।

रौहीतकलौहम् । स्त्री । औष्ठाधिकारे लौ-
हम् । पाठः — “रौहीतकममापुक्तं विकचयपुतन्व
यः । औहानं हन्ति ..... ॥” र. सा. सं. ।

रौद्रः । पुं । आतपे । मे. । हेमन्तर्षी । हे. व. ।

रौद्ररसः । पुं । अर्द्धदाधिकारे रसः । पाठः
— “शुद्धमृतं समं गन्धं मयै यामचतुष्टयं । नाग-
वह्नीरसेयुक्तं मेघनादपुनर्नवेः । गोमूत्रपिप्पलीयुक्तं
मयै रुहा पुटेक्षु । चौद्रेः... ॥” १ र. लिङ्गत् ।
र. सा. सं. ।

रौद्री । स्त्री । रुद्रजटाजतायां । रा. नि. व. १ ।

रौप्यम् । स्त्री । रजतधातौ । कृपा । हिं चो-
दि. गुणाः — “रौप्यं शीतं कषायाकं स्नादुपाक-
रसं सरं । वयसः स्थापनं क्षिप्रं लिङ्गनं वातपि-
कजित् । प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् भु-
क्त्वा । तारं शरीरस्य करोति तापं विद्धं घनं य-

च्छक्तिं शुक्रनाशम् । वीर्यं बलं हन्ति ततोऽपि पुष्टिं
महागदान् पोषयति स्त्रियुक्तम् ॥” “गुरु क्षिप्रं
मृदु श्वेतं दाहै हृदि घनचमं । वर्षाकं चन्द्रवत्
स्वच्छं रौप्यं नवगुणं शुभम् । कठिनं कृचिमं बलं
रक्तं पीतदलं लघु । दाहच्छेदघनैर्नष्टं कथं दुष्टं
प्रकीर्तितम् ॥” भा. पू. १ भ. घा. व. । भक्ष्य यथा —
“होत्रकषलिमृतनिर्मितकज्जलसममक्षपिष्टं कृष्यद-
लं । सिकतायन्त्रे वा गजपुटाद्वक्ष्य भवति गाढा-
ग्रौ । हिमागन्धकैकभागरसाभ्यां कज्जलिकं क्लृप्त्वा
जम्बीरादिरसैरुपपन्नं लिङ्गा गजपुटे पचेत् ॥”
सा. कौ. । शोधनस्यास्य स्वर्णवत् । तथा — “नागेन
टङ्गणेनैव द्रावितं शुद्धिमच्छति । रजतं दोषनि-
श्रुतं किं वा चाराम्नापचितम् ॥” येन केनचिद-
स्त्ररसेनैकभागेन हरितालं प्रहरं समार्थं त्रिभाज-
रौप्यपत्राणि विलिप्य मूषापुटे निरुध्य भिन्नत्वे-
नैः चतुर्दश पुटानि दद्यानि । भा. । रौप्यधातुमलि ।

रौप्यमलम् । स्त्री । रौप्यमाचिके । वै. निघ.
२ भ. पाण्डु. चि. चिफलादिर्नष्टे ।

रौप्यमाचिकम् । स्त्री । स्वनामध्यातोपधातौ ।
त्रोपाशाश्लिष । See तारमाचिकम् ।

रौम(क)म् । स्त्री । रौमकलवणे, शाभरलवणे ।
अ. टी. र. मा. ।

रौमलवणम् । स्त्री । शाभरलवणे । र. मा. ।

रौहिट् । पुं । रौहिषश्वे । अ. टी. भ. ।

रौहिणः । पुं । रक्तचन्दने, चन्द्रमन्त्रे । त्रिका. ।

रौहिण्यम् । स्त्री । सरकतमर्णौ । रा. नि. व.
१२ ।

रौहिष(पेय)म् । स्त्री । कतूषे, रौहिषलवणे ।
पुं । रौहितमन्त्रे । मृगविशेषे । अ. म. । स्त्री (पौ) ।
दूर्वायाम् । मृग्यां । उषा. ।

रौचम् । स्त्री । रुचतायां । सु. ।

रौच्यम् । स्त्री । वायुयुष्मभूयिष्ठत्वे । कृष्ण. टी. ।
सु. ।

ल

लक(कु)चः । पुं । उहकवचे । शान्तिर ग्रीह,
उह्य ग्रीह, उह्य ग्रीह । रा.सा. । हिं वड-
हर । लकची उहक इति । रा.सा.सं.हिङ्गुलश्री-
धने । गुणाः—खरसे तित्तः कषायीणः लघुः
कफघ्नः दाही मलसंश्लक्ष्णः । रा.नि.व.८ ।
“आमं लकुचमुणञ्च गुरु विटम्भकतथा । मधुरञ्च
तथास्त्र दोषवितयरक्तहृत् । शुक्राग्निनाशनं वापि
नेत्रयोरहितं स्मृतम् । सुपक्वं तन्म मधुरमस्त्रानि
लपितहृत् । कफवृत्तिकरं कथं त्वं विटम्भकस्य
तत् ॥” भा. ।

लक्तकाः । पुं । जीर्णस्त्रखण्डे । (नकुड) । अम ।
‘लक्तके । आनता । श.र. ।

लक्तकन्मा (न) । स्त्री । रक्तवर्णस्त्रीधे । श.च. ।

लगणः । पुं । नेत्रवर्णरोगविशेषे । लक्षणं
—“अपाकः कठिनः स्थूली शन्यिर्वर्त्मभयोऽरुजः ।
सकण्डः पिच्छिलः कीलप्रसाणी लगणस्तु सः ॥”
सु.उ.३.२५. । [ग्री. ॥ अम. ।

लगुङः । पुं । करवीरवृक्षे । वै.निघ. । दण्ड ।

लग्निका । स्त्री । नक्षिकायां । अ.टी. ।

लघुः । नि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० । आका-
शगुणभूयिष्ठे वायुगुणवृद्धौ च । स. । स्त्री ।
प्रकाशम् । [पा. ॥ अ. ॥ प.सु. । च.द.वा.व्या.
वि.एकादशशतिकासहाय.तैले । स्त्री । लामञ्जके ।
शक्तदम् । रा.नि.व.१२ । कणागुणि । मी. ।

लघुकणः । पुं । शूलजीरके । वै.निघ. ।

लघुकण्टका । स्त्री । लज्जाली । वृद्धावती ।
वै.निघ. । [मे.टो कूल । वै.निघ. ।

लघुकर्कशुः । पुं, स्त्री (सूः) । भूमिचदरे ।

लघुकर्णी । स्त्री । सूर्यायां । भूर्गु । वै.निघ. ।

लघुकामः (यः) । पुं । कृगि । त्रिका. । श.र. ।

लघुकामर्थः । पुं । कटफलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

लघुगर्गः । पुं । गर्गरमर्त्ये, त्रिकण्टकमर्त्ये ।
गर्गस्य गार्ह । त्रिका. ।

लघुगोधूमः । पुं । जलगोधूम । छोटो गन्म ।
मं कीटागोहं । गुणाः—स्निग्धः गुरुः त्वयः कफ-

घ्नः आमदीपकरः बलकरः मधुरः कीर्त्युष्टिद्वय ।
रा.नि.व.११ ।

लघुचन्दनम् । स्त्री । काहागुण्डि । वै.निघ. ।

लघुचिर्भटी (भिटा, टिका) । स्त्री । चि-
र्भटीविशेषे । मश्वारी । छोटो कौकड । रा.
नि.व.७ । [अ.र.कातिसा.चि. ।

लघुचेतकी । स्त्री । बालहरीतकां । वै.निघ. ।

लघुच्छदा । स्त्री । महाशतावय्याम् । वै.निघ. ।

लघुज(ङ्ग)लः । पुं । लावपलिषि । त्रिका. ।

लघुदन्ती । स्त्री । बुद्रदन्त्याम् । छोटो दन्ती ।

बुद्रदन्तीबीजगुणाः—रसपाकयोर्मधुरं मीतलं वि-
ष्णुवशीधकं गलशोथकफघ्नम् । “जयपालो दन्ति-
बीजं विख्यातं तिलिङ्गीफलम् । जयपालो गुरुः
स्निग्धो रौच्यं पित्तकफापहः ॥” भा. ।

लघुद्राक्षा । स्त्री । काकोलीद्राक्षायाम् । कि-
मिशम् । रा.नि.व.११ ।

लघुनाम (न) । स्त्री । अगुण्डि । श.च. ।

लघुनिदानम् । स्त्री । सुरजितकृतसंविधिनि-
दाने ।

लघुपञ्चमूलम् (ली) । स्त्री, स्त्री (ली) ।

सत्यपञ्चमूल्याम् । शालपर्णीप्रक्षिपर्णीवृद्धीकस्य
कारोगीशुरजतकषाय । रा.नि.व.१२ । च.द.ज
चि. । गुणाः—“पञ्चमूलं लघुत्वाद् बल्यं पित्त-
निशापहं । मातृषणं वृद्धेण चिच्चरसाग्रमं
प्रणत् ॥” भा. । [च. । शिषुवृक्षे । वै.निघ. ।

लघुपत्रः (कः) । पुं । गुल्हारीचन्याम् ।

लघुपत्रफला । स्त्री । लघुदुन्दरिकायां
रा.नि.व.११ । [रा.नि.व.११ ।

लघुपत्री । स्त्री । अश्वत्थीवृक्षे । गन्ना अश्व

लघुपर्णिका (र्णी) । स्त्री । सूर्यायाम् ।

नि.व.१ । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ । [वै.नि

लघुपर्व्या (न) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यच्छुद्ध

लघुपाकः । चि । पाकलघी । स च बहवि-
चतया मासतकोपेन च प्रेषः । सु.स.४१.च. ।

लघुपाकी (२२) । पुं । चीनभाषे । छिन्न धान । प.सु. । [कायाम् । वै.निघ. ।

लघुपाण्डुरपुष्पकः । पुं । हीपानरखर्जूरि-

लघुपिच्छिलः । पुं । भूकर्तुदारढके । का-
कन ग्रीष्म । रा.नि.व.१० ।

लघुपुष्पः । पुं । भूमिकदम्बे । कृकृजिम्बे ।
रा.नि.व.६ । स्त्री (ष्पा) । खर्णकेतक्याम् । वै.निघ. ।

लघुफलः । पुं । लघुदुम्बरे । छोटि डूम्बर ।
वै.निघ. ।

लघुवदरः । पुं । सुद्रफलवदरढके । डेना
कूल, मेढो कूल । मं सुद्रवीरि । कं किङ्कर-
तक । गुणाः—पक्वं मधुरास्वं रुच्यं कफवातघ्नं
विन्धं कृमिकर्म ईषत्पित्तदाहघ्नघ्न । रा.नि.व.११ ।

लघुवदरी । स्त्री । भूवदर्याम् । मेढो कूल ।
रा.नि.व.११ ।

लघुब्राह्मी । स्त्री । सुद्रब्राह्मीरूपे । छोटि ब्रा-
ह्मी भाक । मं वावि, किरुब्राह्मी । गुणाः—ति-
क्तुरसा उष्णा पक्विवातामशोफघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

लघुभण्टी । स्त्री । चिचोठके । छोट्टकः । वै.
निघ. । [गिरि । रा.नि.व.६ ।

लघुमन्यः । पुं । सुद्रमिमन्यरूपे । छोटि म-

लघुमांसः । पुं । तित्तिरपल्लिणि । तित्तिर
भाषी । चिका. ।

लघुमांसी । स्त्री । सुज्जगटामांस्याम् । गक-
मांसी । रा.नि.व.११ ।

लघुमूलकम् । स्त्री । क्लृप्तमूलके । नेपालमू-
लके । भा. ।

लघुलता । स्त्री । कारवेरके । उच्छ्र ग्रीष्म ।
अनलाया । अनलुमूल । वै.निघ. । ज.द. ।

लघुलयम् । स्त्री । वीरणमूल । वेगोत्र मूल ।
अम । पीतोशीरे । वै.निघ.वा.व्या.चि.एलाक्षितेले ।

लघुगङ्गः । पुं । सुद्रगङ्गे । छोटि गङ्गा । वै.
निघ. ।

लघुगीतः । पुं । श्लेणुढके । वै.निघ. ।

लघुश्लेणुः । पुं । श्लेणुढके । वै.निघ. ।

लघुश्लेष्मातकः । पुं । श्लेणुढके । वै.निघ. ।

लघुसदाफला । स्त्री । लघुदुम्बरिकायाम् ।
छोटि डूम्बर । रा.नि.व.११ ।

लघुसोमवल्ली । स्त्री । लघुसोमलतायाम् ।
वम. रानसिरासङ्घी । वै.निघ. ।

लघुहस्तः । वि । चिपकारिणि ।

लघुहेमदुग्धा । स्त्री । लघुदुम्बरिकायां ।
छोटि डूम्बर । रा.नि.व.११ ।

लघुदुम्बरिका । स्त्री । सुदीदुम्बरढके ।
छोटि डूम्बर । गुणः—रसवीर्यविपाकेषु लघुम्ब-
रादीवहौगुणा । रा.नि.व.११ ।

लघुानन्दरसः । पुं । पाण्डुधिकारे रसः ।
पाठः—“पारदं गन्धकं लौहं विषसम्भक्तमेव च ।
समांशं सरिचस्याटौ टङ्गणश्च चतुर्गुणं । भङ्गरा-
जसैः सम भावनाश्चाश्वेतसैः ॥” गुग्गाहयं मा-
वा, पर्णं सङ्ग दैयः । र.सा.सं. । वातव्याघ्रकं
अस्मिन् रसे भङ्गरसैः पञ्च भावनाः, दाडिमरसेन
च वटीकरणमिति विशेषः ।

लघु । स्त्री । इक्षिकोल्याम् । क्षामकोषी ।
म.द.व.६ । प्रकायाम् । पिङ्गि । रा.नि.व.२२ ।

लङ्का । स्त्री । शिखीधान्यविशेषः । छोट्ट ।
मं मटुराचपटा । कं लांक । गुणाः—रुच्या हि-
मा वील्या गुहः पित्तघ्नी वातकरी च । रा.नि.व.
१४ । सुकायाम् । कुमरिचि । यक्षामिष्ट । वै.
निघ. । शाखायां । मे. । कृष्णचणके । प.सु. ।

लङ्काधिपेश्वररसः । पुं । कुलाधिकारे रसः ।
पाठः—“सुताभ्यगन्धमस्यानि भव्यं तान् शिलाज-
तु । अश्वेतसतुल्यांशं चार्द्धं सदर्शयतः । मध्वा-
ज्यायां वटी कार्या दिगुञ्जं भक्षयेत् सदा..... ।
विफलानिन्धमन्निष्ठापटीलमूलकं यथा । कटुकी
रजनी तुल्यं कार्योऽयमनुपानतः ॥” रस.र. ।

लङ्का(ङ्को)पि[यि,रि]का । स्त्री । प्रका-
याम् । पिङ्गि भाक । श.र. । [श.च. ।

लङ्कास्यायी । पुं । सुदीमदे । जङ्गमिच्छु ।

लङ्केश्वररसः । पुं । कुलाधिकारे रसः । पा-
ठः—“भक्ष्यं सुताकलौहानां कृष्णगन्धकटङ्गं च ।
कुष्ठतुल्यकतुल्यांशं मये धुमुरजैर्देवैः । दिमेकं त-
द्वटीं कृत्यान्तं माधवाचक्ष भक्षयेत् । रसी लङ्केश्वरी
नाम्ना प्रभूतमण्डलमपत् ॥” रस.र. ।

भाज। रा.नि.व.१८। प्रशसललाटे। श.र.।

ललाटरखा। स्त्री। दीर्घजीवनसूचककपाल-
खरेखायाम्। [७५.]

ललाटास्थि। स्त्री। कपालास्थिरथे। च.भा.
ललामम्। स्त्री। अथे। शब्दे। चित्रे। बाल-
धी। मी.।

ललितः। पुं। तन्नामा ख्याते अश्विऽकुरविशेषे।
लवणं—“गुदहारात् पृष्ठदेशे जायते पाण्डुराङ्ग-
राः। ललितास्ते.....॥” निदा.।

ललिता। स्त्री। कल्यूयां। मृगनाडि। रा.
नि.व.१२। लताकल्यूयां।

लवम्। स्त्री। जातीफलं। श.च.। लामज्जके।
रा.नि.व.१२। पुं। लावपलिषि। चतुर्थभागे।
मिकि। भैव.रसा.वसन्तकुसुमाकररसे। छेदने।
लेशे। चिका.।

लवङ्गकौम्। स्त्री। (Caryophyllus aro-
matics.) Cloves. खनामख्यातपण्डुरव्ये।
मलकसहीपनवचस्य पुण्ड्रवले। लवङ्ग। हिं लो-
क। मं कं लवङ्गकलिका। फा. लौगं, मेखक्।
ता. किरम्वेर। ते लवङ्गानु। दा. लवङ्ग।
गुणाः—शीतलं तिक्तं चतुर्थं भक्षरीषणं विदीपनं
तीक्ष्णं शिरीरीगृह्यरस। रा.नि.व.१२। कटुतिक्तं
कफघ्नं लघु लघ्नां मुखदीर्घमृग्यप्रस। सु.सु.४६५.।
“आभानानाङ्गुलघ्नं लवङ्गं पाचनं लघु।” राज.
२५.। [निघ.।]

लवङ्गकन्दपत्रा। स्त्री। लघुतालोमपत्रे। वै.

लवङ्गकलिका। स्त्री। लवङ्गे। रा.नि.व.१२।

लवङ्गचतुस्समः। पुं। अतीसाराधिकारी यो
गः। पाठः—“जातीफलं चित्रपुष्पसमन्वितच
जीरख टङ्गणयुतं चरकैः प्रयुक्तं। चूर्णाणि मासिक-
सितासहितानि लौह्रा सामातिसारमखिलं मुख-
हन्ति शुलम्॥” रस.र.। [ग्राह्। जयदेवः।]

लवङ्गमन्दः। स्त्री। पुष्पवृक्षविशेषे। लवङ्ग

लवङ्गादिचूर्णम्। स्त्री। राज्यकाधिकारी
चूर्णविधे। पाठः—“लवङ्गककोलसुशोरेचन्दनं न-
तं सनीलोत्पलजीरकं समं। चुटिः सङ्गणामुदध-
नकेसरं कषा सविशालदं महाभुदं। अहीन्द्र-
जातीफलवर्जलोचनासितालभागं समञ्जसाचूर्णितं।

अरीषकं तर्पणमग्निदीपनं कलप्रदं वृष्यतमं वि-
दीपयन्॥” चुटिः एलावीजं। अहीन्द्रम् चनन-
मूलं। महाभुदं सुसक्तं। अङ्गं गुडत्वक्। नलदं
जटामांसी। वातपित्ताधिकी वज्रवली सत्वचूर्णा-
पेचया शर्कराटगुणा। कफाधिकी चाग्रिमान्ये च
एकभागापेचयाटगुणेति। अन्यत् वृद्धगुणधिकारे
—“लवङ्गातिविषासुतं विल्वं पाठाद्य शाल्वी।
जीरकं धातकीपुष्पं लोभिन्दयवबालकं। धातकं
सर्व्वकं शङ्खी पिप्पली विश्वमेघजम्। समञ्जयात्र-
शूकच सैन्धवं सरसाञ्जनं। समभागानि चैतानि
भक्ष्यन्तावस्थितः॥” रस.र.।

लवणम्। स्त्री। चाररसद्रव्यविशेषे। जूगं हिं
निमक। तत् पञ्चविधं—सौवर्चलसैन्धवविडोहि-
दसामुद्रमेदेन शुभ्रम्। सैन्धवसौवर्चलकाचविडोहि-
दसामुद्रद्रव्यं शीघ्ररीमकमेदेन नवधा। रा.नि.व.
२०। तद्वर्गः—सामुद्रसैन्धवविडोरीमकसौवर्चलवु-
ल्लिकामेदेन षट्। “लवणानि च कथ्यन्ते सामुद्रं
सैन्धवं विडं। सौवर्चलं रीमकञ्च चुल्लिकासवणन-
था॥” र.सा.सं.। तच्च सैन्धवं श्वतरकमेदेन हि-
विधं। मादलवणं शाकम्भारदेशे प्रसिद्धं। एषां
गुणाः स्खलपथ्याये मर्याः। सैन्धवलवणं। वा.पु.
१५५.। “कणलवणवर्जिता।” चारविशेषं।
लोणांश्च क्वात्र। र.र.गुणवि.। “सलैवणा
दग्धा जले पाचितं।” पुं। वडुसायवतमरसे। स
च सैन्धवादी दृश्यते। गुणः—“लवणो क्वचिन्न-
सोऽग्निदायी पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च। अति
सिवनतो जराश्च पित्रं श्रितिमा च ददाति कुष्ठ-
कारी॥” रा.नि.व.२०। * —“लवणः क-
दनक्षीणः पाचनी दीपनः ४२। हिम्यो रवि-
करः खन्दी हृष्टशुक्लरी लघुः॥ अमिष—लव-
णः शोधनो हृद्यः पाचनः कफपित्तदः। पुंल-
वातहरः कायशैथिल्यमदुताकरः। सोऽतिपुष्पी-
ऽक्षिपाकाक्षपित्तकोष्ठचयापहन्॥” राज.। यो
भक्तश्चिसुपादयति कफप्रसक्तं जगदति माहं-
खापादयति स लवणः। सु.सु.४२५.। चि।
लवणरउपुको। मी.।

लवणकिंशुका। स्त्री। महाव्योतिषतील-
तायाम्। वडु लठुकिंको। रा.नि.व.१२।

लवणख(खा)निः। पुं। लवणाकरे। लव-
णेत्र धनि। च.च.।

लवणहृणम् । क्री । स्वनामप्रसिद्धे हृणविशेषे ।
लोणाद्यानि । गुणाः—क्षाराणं कषायम् अक्षयम्
अमृद्विकरञ्च । रा.नि.व.८ ।

लवणत्रयम् । क्री । विटसैन्धवकषैषु । ढै-
कृत, विट, मृत्तन । “सैन्धवश्च विडश्चैव कषकषे-
ति मिश्रितं । लवणत्रयमाख्यातम्..... ॥”
रा.नि.व.२२ । च.द.यङ्गणीचि. ।

लवणद्वयम् । क्री । सौवर्चलसैन्धवलवणे । म-
ठल ७ ढैकव । च.सु.२७. । [श्रीले । च. ।

लवणनित्यः । त्रि । नित्यं लवणरसास्वाद-
लवणभेदः । पुं । लवणचारि । लोणात्र फारा
वै.निघ. । [रा.नि.व.६ ।

लवणमदः । पुं । लवणचारि । लोणात्र फारा
लवणमेहः । पुं । मेहविशेषः । अत्र रोगी वि-
शदं लवणतुल्यं मेहति । सु.नि.६७. ।

लवणयन्त्रम् । क्री । औषधपाकाद्येलवणपूर्ण-
यन्त्रविशेषः । “ऊर्ध्वं तज्जलहीनं चतुर्ध्वं यन्त्रं उभय-
कादयम् । तथयन्त्रं लवणैः पूर्णं लवणाख्यमितीरि-
तम् ॥”

लवणव्यापत् । स्त्री । अथस्य अतिमात्रलव-
णमलणजन्यव्यापदि । “प्रभूतं लवणं यस्य भोजने
वाग्निर्नो भवेत् । केवलं वाततथास्य व्यापकुमहती
भवेत् ॥” ल.द.६०. ।

लवणस्तम्भः । पुं । षड्विधास्थापनेषु लवण-
वर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषः । च.वि.८७. ।

लवणक्षारः । पुं । क्षोणारक्षारि । रा.नि.व.६ ।

लवणा । स्त्री । चुत्तिकायां । चूकापान् ९ । वै.
निघ.२७.वा.व्या.चि. । चाक्रेथी । आशकल ।
लवणशाले । ज्योतिषतीलतायां । लठाकट्की ।
रा.नि.व.३ । लवणचारि ।

लवणाब्जिजम् । क्री । सामुद्रलवणे । रा.नि.
व.६ । [फारा । रा.नि.व.६ ।

लवणारम् । क्री । लवणचारि । लोणात्र

लवणारजम् । क्री । क्षोणारक्षारि । रा.नि.व.६ ।

लवणोत्तमम् । क्री । सैन्धवलवणे । र.मा. ।
वि.यो.अ.चि. ।

लवणोत्तमाद्यचूर्णम् । क्री । अशसि चू-
र्णम् । सैन्धवचित्रकेन्द्रयवकरञ्जमुलमहापित्तमर्दसू-
लानां चूर्णं प्रत्येकं २ तो. । मावा ८ माषा । अमु.
तक्रं । च.द. ।

लवणोत्थम् । क्री । क्षोणारक्षारि । रा.नि.व.६ ।

लवणोत्था । स्त्री । क्रस्वज्योतिषतीलतायाम् ।
छोटो लठाकट्की । वै.निघ. ।

लवणोदः । पुं । लवणसमुद्रः । अम. ।

लवणी । स्त्री । छिदने । अम. । यौषजफलभेदः ।
लोणा । श.च. ।

लवली । स्त्री । फललवणविशेषः । लोणात्राङ्ग-
शाङ् । हिं हरफरी । फलगुणाः—“लवलीफलम-
ग्नाशः कफपित्तहरं गुरु । विशदं रोचनं रुचं
खादन् त्वरं रसः ॥” भा.पासव. । “कपायं क-
फपित्तघ्नं किसितिकं रुचिप्रदं । हृद्यं सुगन्धि-
विप्रदं लवलीफलमुच्यते ॥” सु.सु.४६७. ।

लशु(श)नम् । क्री, पुं । रसोने । उडुन । अम. ।
रा.नि.व.७ । [द्राघाम् । वै.निघ. ।

लसा । स्त्री । हरिद्रायाम् । फारा. । आम्बहारि-

लसान्द्रः । पुं । राजमाषि । रदो । र.मा. ।

लसि(सी)का । स्त्री । इक्षुरसः । झालायां ।
श.च. । वा.उ.२६७. । भा.म.७७.विमर्ष.चि. ।
शर्कराविशेषः । देवणी छुड । गुणाः—“लसीका
फाण्डगुडं खण्डमक्षयिणिका सिता । निर्धन्वा
लघवी शैथः शीतवीर्या मधोत्तरम् । यथायथेया
नक्षयं गुणवत् स्यात् तथा ॥” राज.३२. ।

लक्ष(क्ष)णम् । क्री । विज्ञा.सि. । श.र. ।
“लक्षणं विज्ञमाकृतिः ।” सा.नि.पञ्चनिदाने ।
रोगस्य वाक्ते विशिष्टपूर्वरूपः । “पूर्वरूपं वि-
शिष्टं यद्यत्रोक्तं तज्जक्षणं स्मृतम् ।” भा. । ३७ ।
पुं । सारसपक्षिणि । श.र. । सुतकन्दर्पे । रा.
नि.व.१० । मलवचे । पञ्चिङ्ग शाङ् । प.स. ।
लवणीस्वनामगन्धकारि ।

लक्ष(क्ष)णा । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् । रा.
नि.व.४ । वै.निघ.चन्द्रा.चि.सारस्वतछते । सा-
रसपत्रां । सि. । स्वनामव्यावकन्दं । लक्षणांश-
वम्. लक्षणाकन्द । वा.उ.११२७. । लक्षणे—
“पुत्रकारकक्रान्त्यविन्दुभिर्नाञ्जिता सदा । लक्ष-

या पुत्रजननी वसुगन्धर्वकनिर्मितम् ॥” भा. । गु-
णाः—सधुरा शीतला बन्धादीषघ्नी रसायनी व-
न्धा निदीषघ्नी च । रा.नि.व.७ । जराहणे । सु-
पुक्रन्दहणे । वै.निघ. । [क.बन्धाप्रतीकारे ।

लक्ष्मणाजटा । स्त्री । लक्ष्मणामूलि । वि.क्र.

लक्ष्मीः । स्त्री । श्वेतसुलस्या । रा.नि.व.१० ।
सुक्रानामगन्धर्वे । पिङ्गिर । रा.नि.व.१२ ।
प्रियङ्गी । कृही । वृक्षी । मे । पञ्चचारिण्याम् ।
शूलपत्रा । रा.नि.व.१० । वा.सू.२६५ । पद्मि ।
वीचका । शमीहणे । हरिद्रायाम् । सुक्रायां । रा.
नि.व.६.८.१२ । मेघयज्ञाम् । मेढ्राणि ७७ । वै.
निघ. ।

लक्ष्मीशृङ्गम् । स्त्री । रक्तोत्पले । चिक।

लक्ष्मीतालः । पुं । शीतलहणे । कौड्ये न
लिघादेशे च प्रसिद्धः । रा.नि.व.६ ।

लक्ष्मीदासः । पुं । योगशतकव्यमथेतरी ।

लक्ष्मीपतिः । पुं । लवङ्गहणे । पुगहणे । वि-
च. ।

लक्ष्मीपुत्रः । पुं । घोटके । मे. ।

लक्ष्मीपुष्पः । पुं । पञ्चरागसमू । से.च. ।

लक्ष्मीफलः । पुं । विलहणे । रा.नि.व.११ ।

लक्ष्मीवान् । पुं । पणसहणे । कौठाल गच्छ ।
श.मा. । श्वेतरीहितके । श्वेत रोरु । रा.नि.
व.८ । अश्वत्यहणे । वै.निघ. ।

लक्ष्मीविलासरसः । पुं । ज्वरे वातव्याधौ
च रसः । पाठः—“पलं कण्ठाभ्यर्चयत्यस्य तदर्द्धं र-
सगन्धकौ । बलामागबलाभीरुविदारोक्तमेव च ।
कण्ठधूलूनिचुलं गोभीरुहृद्ददारयोः । वीजं श-
क्राशनस्यापि जातौकोषफले तथा । कर्पूरस्यैव क-
र्पाशं शल्कचूर्णं पृथक् पृथक् । गृहीत्वा चाष्टमांशे-
न स्पर्धं पर्वरमेव च ॥” वटिका क्षिप्रचयकप्रसा-
द्याः कुष्ठान्मूर्च्छा ८ तो. पारी, गन्धक प्रोत्तो-
के ७ तो. (मताञ्जले रस २ तो. गन्धक २
तो.) श्वेत वेलेण्डा, गोरक्षकाङ्कलिशामूल,
शतमूली, भूमिकुशुमा, काल धुतूरार वीज,
हिमशवीज, गोकुशुमबीज, विजताङ्कुर वीज,
निम्बबीज, काशकन, अग्निवी, कपूर हेहादेर
चूर्ण प्रोत्तोके २ तो. अर्धभय १० चरि आनं

पाणेर रसे मण्डिरा वटी करिदेव । माञ्ज-
निकृष्णकवत् । मताञ्जले काशकन, अग्निवी
एक एक तो. वीजताङ्कुर प्रोत्तित वीज
मिलित २ तो. । अन्यो महालक्ष्मीविलासः वि-
रीरीमे । पाठः—“लौहमन्त्रं विषं मुलं फलचयक-
टुषयं । धूलूरं हृद्ददारं वीजमिन्द्राशनस्य च ।
वीजुरकहयस्यैव पिप्पलीमूलमेव च । एतत्सर्वं
समं यावत् रसे धूलूरकस्य च । भाषयित्वा वटी
कार्या दिग्गजाफलमानतः ॥” लोह, अज,
विष, मूत्रा, त्रिकला, त्रिकटु, धुतूरावीज,
वीजताङ्कुरवीज, निम्बवीज, छोट गोंधूरी-
वीज, बड़ गोंधूरीवीज, पिप्पलीमूल समभाग ।
धुतूरावीजेर रसे भावना मिश्रा वटी करि-
देव । माञ्ज २ कूट ४ र.सा.सं. । अन्यः कासि—
बड़ लौहम् अथं तामं कांस्यं धारदः हरितामं
मनःशिला खर्परं प्र. १ प. । कैशराजस्य कुलत्य-
स्य च काये प्र. दिग्गजं भावयेत् । एषा जातोफ-
लं तेजपत्रं लवङ्गं यमानी जीरकं विफला त्रिकटु
तगरं गुडलक् बंशलोचना प्र. २ तो. तेन सह
मिश्रयित्वा पूर्ववत् भावना देया । मात्रा चणक-
मिता । मेघ. । [लिनियांसि । रा.नि.व.१२ ।

लक्ष्मीवेष्टः । पुं । शीवेष्टनामसुगन्धस्त्री, सर-

लक्ष्मीश्रेष्ठा । स्त्री । स्थलपत्रिण्या । वै.निघ. ।

लागजीरः (कः) । पुं । शङ्खजीरके । वै.निघ. ।

लाघरकः । पुं । हलीमकरीमे । सु.उ.४४५ ।
लाघवम् । स्त्री । लघुते । आनीम्ये । रा.नि.व.
२० । [लङ्गि । चिक।

लाङ्गक्षम् । स्त्री । पुष्पसंदे । तात्त्वहणे । मे. ।

लाङ्गलकः । पुं । लाङ्गलाकारे भगन्दरुखेदे ।
“कटासहितलकाकारः पात्रहये यत्केदः स सम्पू-
रुहलाकारः ।” भा.उ.२.८५. । “हार्थां समार्थां
पार्थांश्चो द्वेदी लाङ्गलकी मतः ।” सु.चि.८५. ।
भा.म.४५.भगन्दरुचि. ।

लाङ्गलकी । स्त्री । लाङ्गलीक्षये । विषनाञ्ज-
लिश । प.सु. । रस.र.अर्ध.वि. ।

लाङ्गलाख्या (हया) । स्त्री । लाङ्गलिका-
यां । विषनाञ्जलिश । मेघ.कृ.चि. । सु.उ.१६५ ।

लाङ्गलिः (लिका,ली) । स्त्री । लाङ्गली-

हवे । विवनाङ्गुलिशः । श.र.। भेव.स्त्रीरोग.चि.।
गजपिपल्याः । रा.नि.व.२२ । च.द.वा.व्या.एल-
ह्वातेले । चम्पे । उदे । भा.पू.१४. । मङ्गराष्ट्री-
लतायाम् । कौ.उ.उ.। भा.म. । रा.नि.व.४ ।
स.म.११७. । पुत्रिपण्याम् । टी.कु.नि. । मन्त्रि-
छायाम् । अथभके । कपिकण्डाम् । आंगीकूमी ।
वे.निच. ।

लाङ्गलिकः । पुं । स्यादवविपमिदि । छे.च. ।

लाङ्गलिकी (नी) । स्त्री । कलिकारिकायां
विषयाङ्गुलिशः । अम. । स.पू.१८७. कफभोषणे ।

लाङ्गली (इन्) । पुं । नारिकेलहवे । रा.नि.
व.११ । सपे । श.च. ।

लाङ्गलीशकः । पुं । जलजशाकविशेषे ।
क.उ.उ.। भा.क । गुणाः —“लाङ्गली कफपित्तघ्नी
कथा वातविहज्जितुम् ।” राज.१५. ।

लाङ्ग(ङ्गु)लम् । स्त्री । पुष्के । ऐल. । अ.टी. ।
शिश्र । मे. ।

लाङ्ग(ङ्गु)ला (लिका,ली) । स्त्री । कपि-
कण्डाम् । रा.नि.व.६ । पुत्रिपण्याम् । टी.कु.नि-
शः । रा.नि.व.४ । पुं । ली (इन्) । अथभके ।
रा.नि.व.५ ।

लाजम् । स्त्री । उशीर । ऐ.व.नी । मे. । पुं ।
आर्द्रतण्डुले । मे. । पुं वह, स्त्री (जा) । अचते । मे. ।

लाजचूर्णम् । स्त्री । खडिचूर्णे । ऐ.व.श.उ-
डा ।

लाजतर्पणम् । स्त्री । लाजसक्ततर्पणविशे-
षे । भा.म.१४.ज्व.चि. । “दाहवन्दितं चामं
निरन्नं लज्जयान्वितं । शर्करामधुसंपुक्तं पायथेऽन्नाज-
तर्पणम् ॥”

लाजपेया । स्त्री । खडिक्तपेयायां । ऐ.व.श.उ-
म.उ. । वा.चि.१७. । “लाजपेयां सुखजरा ।” च.
द. । गुणाः —“पूर्ववत् जता लाजपेया लघ्नी
क्षूता यतः । गुणैः प्रयत्ना विशेषा पूर्वोक्ताया गु-
णाधिका । चिकटुसैस्त्वैलाभिर्दुःकातिगुणदा म-
हा ॥” वै.निच. । “लाजपेया यमघ्नी तु चामक-
ण्डस्य देहिनी । शुभ्रचामानिदीर्घकुविरीग-
विनाशिनी ॥” राज.१५. ।

लाजभक्तः । पुं । खडिभक्ते । गुणाः —“लाज

भक्तो लघुः शीतशान्तिदीप्तिकरो मधुः । तृष्यो नि-
द्रावचिकरः कफपित्तविनाशकः । यणशोधनका-
रो स्याद्विभिः परिकीर्तितः ॥” वै.निच. ।

लाजमण्डः । पुं । खडिभक्तः । ऐ.व.श.उ-
म.उ. । गुणाः —“अग्निजननी दाहहृत्पानिवारणः ज्वरा-
तिवारश्चमनश्च । श्मश्ल चामपाचनः मन्दाग्नि-
विमार्गिकालस्यविरयोपितः दीयश्च । राज.१५. ।

लाजवर्षा । स्त्री । असाज्जलताविशेषे । सु.क-
ल्प.८५. ।

लाजश(स)क्तुः । स्त्री । खडिचूर्णे । ऐ.व.श.उ-
म.उ. । शीतभोथी यतः सात्रिपातके न हिता ।
सि.यो.ज्व.चि. ।

लाजाः । पुं. बहु । खडिकायां । गी.उ.श.। ऐ.व. ।
श्वेतरीहिमावे । “ये केषिणीहयो श्वेतो लाजाः ॥”
रा.नि.व.१६ । सतृपधानानि श्वेतस्फुटितानि ल-
जानाहः । भा. । श्वेतधान्येषु । सि.यो.र.पि.चि.
सिहतमयोनि । अ.म.४५.कृत्याम् । गुणाः —“ला-
जास्त्वैरुच्यन्तीनामरुचमदः कफान्ददः । कामपि
चामशमना दीपना लघ्वो हिमाः ॥” राज.१५. ।

लासुलम् । स्त्री । धान्ये । वै.निच. ।

लाञ्छनम् । स्त्री । रागिनासतृपधान्ये । रा.नि.
व.१६ । तन्नामकसुदुरोगे । लज्जण — “कृष्णे सिते
वा सहजं सण्डनं लाञ्छनं समम् ॥” वा.ल.११
अ. । चि.उ. । मे. । नी । वै.निच. ।

लाटपत्रः (र्णः) । पुं । लज्जायाम् । दी.क.टि-

लामज्ज(क)म् । स्त्री । उशीरमिदि । शुक.द.व-
नी । स.पू.१८७. । च.द.सि.यो.दा.चि. । “ला-
मज्जनाथ शुक्लं चन्दननातुल्यपत्रम् ॥” (Andro-
pogon laniger.) The Juncus odora-
tus. उशीरवन्तीतच्छविष्यविशेषे । सुमन्मोष-
क्षे । हिं लामज्जक । ते तेजवर्धिवेक । अभावे उ-
शीरं दीयम् । भा.म.१४.ज्व.चि.महालाघादिने-
ले । “लामज्जकं चन्दनम् ॥” अ.म.२५५. । “ला-
मज्जकं यदा न स्यादुशीरं दीयते तदैव ॥” गुणाः
—हिमं निक्तं सधुरं वातपित्तघ्नं लघ्नादाहयमसू-
क्ष्मरक्तपित्तज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.१२ । “दीधमुलं
हृदं मूकमुत्तमं नमस्ययुतं । दंष्ट्रे साधारण्ये जातं
लामज्जं भद्रकं भवेत् ॥” भेव. ।

लालनम् । स्त्री । पियालवीनि । वै.निच. । पुं ।

सूचिकविशिष्टे । तद्वट्टे लालासावः हिक्का कथं च
जायते । सु.कल्प.६.च. । वा.उ.१८.च. ।

लालसा । स्त्री । गर्भिणीदीर्घदे । गाथ । हे.च. ।

लालसीकम् । स्त्री । पिच्छिले । श.र. ।

लाला । स्त्री । मुखसावे । गान । रा.नि.व.१८ ।

लालामेहः । पुं । प्रमेहमेह । लक्षणं — “ला-
लातनुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलं । प्रमेह
ति..... ॥” निदा. ।

लालाविषः । पुं । जूतादौ । हे.च. ।]

लालास्त्रावः । पुं । लालास्त्रावे । गानपङ्क्ति ।
उर्ध्वनाभी । गोकुण्ड । हे.च. ।

लालिकः । पुं । महिषे । हे.च. ।

लावः (कः) । पुं । स्वनामख्यातखलचरपदि-
विशेषे । वट्टेन पाथी । विका । सं लावणे, ला-
वुकपिष्ट । तन्नामस्यथाः — पथ्यं याहि लघु च ।
रा.नि.व.७ । “पलिषाच महाशिशो लावको ज्ञा-
ज्ञलात्मकः । संयाही दीपनः प्रोक्तः कषाया मध-
रो लघुः । तथा विपाके मधुरः सांनपातिऽतिपू-
जितः ॥” अत्रि.१९.च. । लवङ्गे । च.द.वा.व्या.
महासुगन्धिले ।

लावणः (णिकः) । चि । लवणसंज्ञते । हे.
च. । स्त्री । नखे । र.सा.सं. । [मावाशितोय भ. ।

लावणिकतैलम् । स्त्री । तैलविशेषे । च.प. ।

लावण्यम् । स्त्री । लवणत्वे । गान्. । कान्ती ।

लावण्या । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.नि.च. ।

लावा । स्त्री । लावपक्षिणि । रा.नि.व.१८ ।

लावाचकः । पुं । जौहिषाभ्यन्तरे । जौहिर्हीन-
गुणः । सु.सु.४६.च. । [श.र. ।

लावुः (वूः) । पुं, स्त्री । अलाव्याम् । नाडे ।

लासः । पुं । यूपे । गान । श.च. ।

लासकः । पुं । मयूरे । मे. ।

लास्फोटनी । स्त्री । लास्फोटन्यां । वेधनिका-
यां । च.टी.रा. ।

लाक्षा । स्त्री । पेषके । वै.नि.च. ।

लाक्षा । स्त्री । (Coccus lacca.) Lac.
स्वनामप्रसिद्धरञ्जकद्रव्ये । लाक्षा, लाज्जा । हिं ला

ही । सं लाव । कं अरगु । तं ललुक, लल । च.
द.वि.ज्व.चि.षट्कतैले । “लाक्षाभिर्शालोहितव-
ष्टिकाभिः ।” गुणः — तिक्ता कषाया श्लेष्मिकप्ली
विषघ्नी रक्तघ्नी विषमञ्जरघ्नी च । रा.नि.व.६ ।
“लाक्षा च नूतना ग्राह्या स्तिकादिविवर्जिता ।”
भेष. ।

लाक्षातकः । पुं । पलाशवृक्षे । श.मा. ।

लाक्षादितैलम् । स्त्री । शालरोगाधिकारि-
तैलम् । पाठः — “लाक्षारससं सिद्धं तैलं मनु-
चतुर्गुणं । राक्षचन्दनकणाद्व्याजिगन्धाभिः । वा-
लानां ज्वररक्षीघ्नमथ्यज्ञात् बलवर्धकम् ॥” महा-
लाक्षादितैलं यथा — “लाक्षारसादकं प्रसृतं तैलस्य
विपचेद्भिषक् । मन्नादकसमायुक्तं पिष्टा वाच स-
मागदेत् । शतपथां हरिद्राद्य मूर्त्वां कृष्टं हरिणकां ।
कटुकां मधुकं राक्षामथगन्धाच दातु च । मुनकं
चन्दनस्यैव पृथगलसमानकैः । द्रव्यैरेतैस्तु तस्मिन्म
अथ्यज्ञान्नास्तपहम् । विषमाग्न्यान् ज्वरान्मन्त्रा-
नाञ्चैव प्रशमं नयेत् ..... ॥” अत्र दोलायन्त्रवि-
धानात् यद्गुणजलेन लाक्षाभिकविश्रुतिवारान् परि-
खाय्य लाक्षारसो ग्राह्यः । कुष्ठितलाक्षा ३ श. वारि
१८ श. २१ वारान् दोलायन्त्रे परिखाय्य १६ श.
माध्यम् । अथवा लाक्षा ८ श. वारि ६४ श. पक्का
शे. १६ श. याध्यम् । तिलतैलं ४ श. लाक्षारसः
काथो वा १६ श. दधिमस्तु १६ श. । कल्पाद्यं —
यलुफा हरिद्रा मूर्त्वांमूलं कृष्टं रणकं कटुकीं
यष्टिमसु राक्षा अथगन्धा देवदाकं कुतं रक्तचन्द-
नं प्र. २ तो. पाके सिद्धे कर्णं शिलासरः नखो
प्र. २ तो. तैले निशयेत् । र.स.र. ।

लाक्षादिवर्गः । पुं । लाक्षारवतकुटजाशमा-
रकटफलहरिद्राद्यनिष्पन्नसम्पदमालावः । ज्ञायमा-
णा चेति । सु.सु.१८.च. ।

लाक्षापुष्पा । स्त्री । शतपत्राम्, गुलाब इति
ख्यातपुष्पवत् । भा. । [लोथ. भम. ।

लाक्षाप्रसादः । पुं । यष्टिकारोगे । च.उ

लाक्षाप्रसादनः । पुं । रक्तघ्नी । भम. ।

लाक्षारसः । पुं । लाक्षाजले काथे वा । गी-
२।३ इय । सि.यो.यच्.चि.चन्दनादितैले । तस्मा-
धनविधिः — “गुरुणेनाथमा लाक्षा दोलायन्त्रे शु-

प्रस्थिता । विसमधा परिखाया लाचारसमिमं
विदुः ॥” प.प्र.ख. ।

लाचारवचः । पुं । कोशाववचः । खजपाहे ।
रा.नि.व.११ । पलाशवचः । हारा ।

लिकुचम् । स्त्री । लुके । फूकापाण्डु । रा.नि.
व.७ । बुद्रपणसे । डेली । वै.निघ. । पुं । ल-
कुचवचः । डेली गीछ, मान्नार गीछ । र.
मा. । रा.नि.व.६ ।

लिका (ख्या) । स्त्री । केशकीटभेदे । निकि ।
श.र. । सूर्यकिरणान्तर्गतसूक्ष्मरजश्चतुष्टयमाने ।
प.प्र. ।

लिङ्गम् । स्त्री । शिष्टे । रा.नि.व.१८ । चिह्ने ।
अम. । लक्षणे । रोगव्यापकद्वैती । “संस्थानं
वाङ्मनं लिङ्गं लक्षणं विङ्गमाकृतिः ।” मा.नि. ।

लिङ्गकः । पुं । कपित्थवचः । श.च. । [व.३ ।

लिङ्गजा । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा.नि.

लिङ्गनाशः । पुं । लिङ्गम् इन्द्रियशक्तिं दृष्टिं
नाशयति । नीलिकाकाचापरनामके ज्वररोगविशे-
षः । काचो उपनिन्दे द्वितीयं चतुर्थं पटलं वा गते
लिङ्गनाशो जायते । शिग्रि, दाश्या । हिं नज-
ला । स वातजादिभेदेन घट् । ते च पुनर्वर्णभे-
देन षड्विंशद्वादशधा । लक्षणं—“स एव लिङ्ग-
नाशश्च नीलिकाकाचसंज्ञितः । वातेन चापि
रूपाणि अमन्तीव च पश्यति । आबिलान्यरूपा-
भानि व्याविहान्तीव मानवः ॥” मा.नि. । “त-
थाप्यपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः । लिङ्गनाशं
मलः कृत्स्नं कादवेहद्विषमखलम् ॥” तत्र वातेन
यथा—“स्यटारूपाभां विलीखीं सृक्षां वा हतद-
र्शनां । स लिङ्गनाशः..... ॥” पित्तजं यथा—
“भङ्गनीला निरास्त्रीका दृक्स्थिता लिङ्गनाशतः ।”
कफजं यथा—“लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते..... ।
सूर्यः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः । वि-
न्दुर्जलस्यैव चलः पश्चिमीपटसंस्थितः । उष्णे स-
क्षीचमायाति कायाभां परिस्पति । शङ्कुन्दुक्त-
मुदस्कटिकोपमशक्तिमा ॥” रक्तजं यथा—“लि-
ङ्गनाशेन तादृग्दृक् निष्प्रभा हतदर्शना ॥” सन्नि-
पातजं यथा—“संसर्गं सन्निपातेषु विद्यासखीर्णल-
क्षणान् ।” कफजं विना लिङ्गनाशान् असंस्थानं
विद्मः । वा.उ.१२७. ।

लिङ्गरोगः । पुं । उपदेशे । मा. ।

लिङ्गवर्तिः । स्त्री । शकरीगविशेषः । लक्षणं—
लिङ्गांशः । “कटुरैरिव सङ्गतैरुपार्थपरि सं-
स्थितैः । कमेण जायते वर्तिः ताम्बूलद्विस्त्रीय-
मा । मेदुसस्यै वृणां केचित् केचित् सन्वोश्रयाः
सृताः । कजादाहार्भिर्बहुलास्त्र्यपातोदसमन्विताः ।
स्त्रीणां पुंसाश्च जायन्ते ह्युपदेशाः सुदारुणाः ॥”
मा.नि. ।

लिङ्गवर्धनः । पुं । कपित्थवचः । श.च. ।

लिङ्गवर्धिनी । स्त्री । अपामार्गवचः । आ-
पाण्डु । श.च. । [तायां । रा.नि.व.३ ।

लिङ्गसम्भवा (भूता) । स्त्री । लिङ्गिनील-

लिङ्गालिका । स्त्री । बुद्रमूषके । हारा ।

लिङ्गिनी (झी) । स्त्री । स्वनामख्यातायां ल-
तायां । अकृष्टुडिना । श्वेतजिङ्गिनी । गणाः—
कटुः उष्णः दुर्गन्धः रसायनी च । रा.नि.व.३ ।

लितः । चि. विपलितः । विदग्धाधी । मं. ।

लितास्थता । स्त्री । मुखस्य श्लेषालितायां ।
ग्रथ छट्छट् कृता । मा.नि. ।

लिम्माकः । पुं । (Citrus acida.) कम्बो-
रवचविशेषः । पाण्डिलेपुत्र गीछ । करुणालिम्मा-
कगुणाः—“करुणं कफवातासमेदोघं पित्तकोप-
नम् ।” राज.३५. ।

लि(ली)चा । स्त्री । लिष्टायाम् । जिगि ।
अम.श.र. । परिमाणभेदे, सर्वपत्रांशे । श.च. ।

लीका । स्त्री । ज्वरमूषिकमायां । छोटि हे-
नूत्रगात्री । वै.निघ. ।

लीलाविलासरसः । पुं । अस्त्रपित्ताधिका-
रं रसः । पाठः—“रसो बलिर्धामि रविश्च लौहं
धात्राचनीरैस्त्रिदिनं विमयो । तदल्पघटं स्रुमाक-
वेषं सख्यैर्घदस्य च वल्लभम् । हृत्यस्त्रपित्तं मधु-
नावलीदं.... ॥” र.सा.सं. । [१.२.२. वै.निघ. ।

लुङ्गः । पुं । मातुलुङ्गवचः । छोलज जेवुत्र

लुङ्गमांसम् । स्त्री । मातुलुङ्गमांसं । वै.निघ. ।

लुङ्गाक्षम् । स्त्री । मातुलुङ्गाक्षं । र.सा.सं.अक्ष-
वर्गे ।

लुङ्गुषः । पुं । मातुलङ्गुषी । छान्दोग्ये । [अ. च. ।]

लुण्टकः । पुं । शाकविशेषः । नटिशा. भा. क. ।

लुण्ठनम् । स्त्री । लुण्ठने । नोटो. । श. र. ।

लुण्ठाकः । पुं । काके । त्रिका. ।

लुण्डिका । स्त्री । लोमादिलोके । लूटो. ।
“मेषलोमलुण्डिकया ।” मेष. । [वै. नि. च. ।]

लुब्धकः । पुं । चौरनामसम्प्रदायः । गै. ठे. ना. ।

लुलापः (यः) । पुं । सहिषे । प. सु. ।

लुलाप(य)कन्दः । पुं । सहिषकन्दः । शुक्ला. स्त्री । रा. नि. व. ७ । [नि. व. १६ ।]

लुलाप(य)कान्ता । स्त्री । सहियम् । रा. ।

लूता । स्त्री । नाङ्गीत्रणरीये । रा. नि. व. २० ।

लूतानामो । भा. क. ड. ना. । १६ भा. क. डी. । एषा

विषात्मिका भवति कीटिष्य घोरा । “कीटिष्यो

दाक्षतया लूताः षोडश ता जयः ।” निरुक्तिः

—“यस्माच्चूनं लणस्याभा सुनेः प्रसिद्विन्द्वः ।

सस्माच्चूताः प्रभाष्यन्ते संस्थया तामु षोडश ॥”

शु. कल्प. ८५५. । “अष्टाविंशतिरत्येके ततोऽप्यन्ये तु

भूयसीः । सहस्ररश्मयानुचरा वदन्यन्ते सहस्रशः ।

बहूपद्रव्यपा तु लूतैर्केव विषात्मिका ॥ रूपानि

नामतक्षस्या दुर्गन्धान्यतिसडरात् । कृच्छ्रसाध्या

पृथग्दीवैरसाध्या निचयेन सा ॥” दंशलक्षणं —

“लूतादंशश्च सर्वोऽपि ददुमण्डलसन्निभः ।

सितोऽसितोऽक्षः पीतः श्यावो वा रुदुरन्नतः ।

मध्ये कृच्छ्रोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावतः ।

विसर्पवान् शोफयुतस्याप्ये बहुवेदनः । ज्वराश-

पाको विह्वलकोपावदरचान्वितः । क्लेदेन यस्मै

शब्दश्च तत्रापि कुर्वते त्रणम् । आसददृष्टाकृ-

ष्णुवयुक्कलालान्ध्रान्तैः । अष्टाविंशत्यन्यथा विधं

वक्त्रैर्विशेषतः । लूता नामिदंशस्यैव कर्तुं वाधश्च

कौटकाः ॥” लूतादंशः दिनाह्नं नैव लुप्त्यते ।

प्रथमे दिने सूचोव्यधनवत्, द्वितीये उत्ततं पिङ्ग-

काचित्तं, तृतीये पुलककरक्तमण्डलातिवेदनारोम-

कूपसावश्च, चतुर्थे महाशोफतापः, पञ्चमे विष-

कोपज्वलिकारः, षष्ठे मर्त्यम्यासिः, सप्तमे च दिने

माशः । चिकित्सा —दंशोच्चारदाहादिकं कार्यम् ।

वा. उ. ३७५. । तदुत्पत्त्यादि —“विशामिनी ह्य-

वरः कदाचिद्विह्वलममम् । वसिष्ठं कोपयासाम

गत्वाश्रमपदं जित्वा । कुपितस्य सुनेसस्य कलाटान्

स्विद्विन्द्वः । अपतन् दर्शनाद्वयमधसापीत्यव-

सः । लूने हण्ये सङ्घर्षोणा धन्ये सभृतेऽपि च ।

सती जातास्त्वमे घोरा तानाकृपा मङ्गाविधाः ।

अपकाराय वर्तन्ते रुपसाधनवाङ्मने । कृच्छ्रसाध्या-

साध्यास्यथा लूतास्तु विविधाः कृताः । तासामष्टौ

कृच्छ्रसाध्या वज्याभावात् एव तु । त्रिमण्डला मण्ड-

श्रिता कपिला पीतिका तथा । शालसूत्रविधा रक्ता

कसना चाष्टमी कृता । ताभिर्दष्टे शरीरं खलं क-

खुर्दंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषणं गदा. त्रै-

शिकवातिकाः । सौवर्णिका लाजवर्णा कालवर्-

ण्यपीदौ तथा । कृष्णाश्रिवर्णा काकाण्डा माताम्

पाष्टमी कृता । ताभिर्दष्टे दंशकोचः प्रवृत्तिः स-

तजस्य च । ज्वरी दाहोऽतिसारश्च गदाः शुभ नि-

दीपजाः । पिङ्गिका विविधाकारा मण्डलानि म-

ङ्गानि च । शोफा मङ्गानी रुदवः रक्ताः श्यावा-

सलासथा ॥” सु. कल्प. ८५५. । [व. ४ ।]

लूतारिः । पुं । दुग्धिकायां । थिरुवे. । रा. नि.

लूतिका । स्त्री । लूतायां । भा. क. ड. ना. । श. र. ।

लूनः । वि. क्रि. ने. अम. ।

लूमम् । स्त्री । लाङ्गूलं । अम. ।

लूमविषः । पुं । पुच्छदंशकप्राणिमात्रे, ठवि-

कादौ । ट. च. ।

लेखः । पुं । तालवृक्षे । प. सु.

लेखनम् । स्त्री । काशीये. । ६८३३कम् । लेख-

नीधये अजिलानमभूयिषि द्रव्ये । सु. । भूर्जलवि ।

तालपत्रे । मे. । ईष सन्ध्यादारणे । तन्नामकाञ्चने ।

“लेखनकारतोत्पन्नरसैरञ्जनमुच्यते ।” तौड. ।

भा. । पुं । काश्रलये । ८८८५ । रा. नि. व. ८ ।

तन्नामकनिरुद्धवती । “त्रिफलाकाशमीसूत्रचोद-

कारसमायुताः । उपकादिप्रतीवापैर्मलयो लेखनाः

कृताः ॥” भा. । नि. वानिकरे. मे. ।

लेखनाञ्जनम् । स्त्री । कषायाम्बकटुद्रव्यैर-

ञ्जने । च. द. ।

लेखनात्मकम् । स्त्री । कतकरीजे । वै. नि. च. ।

लेखनी । स्त्री । खटिकायां । थडिभण्टी ।

काशदशे । वै. निघ. । वर्णिविशेषे, चन्द्रोदयवर्णौ ।
शङ्खनाभिमनःशिलापथ्याविभौवकमञ्जापिपलीम-
रिचवचाकुल्लेति द्वयैः क्षागदुग्धेन वर्णः । सा.
कौ. ।

लेखनीयवर्गः । पुं । चरकोक्तवर्तुयदशके ।
यथा—“मुलकुल्लरिद्रादाकुरिद्रावचातिविधा-
कटूरीहिषीविचकचिरविल्लहेमवत्यः ।” इति द-
शमात्रि लेखनीयानि भवन्ति । चिरविल्लः कर-
ल्लः । हेमवतीः शुक्लवचा । अ. सू. ४७. । [भा. ।

लेख(स्थ)पत्रः । पुं । तालवले । भूर्जवले ।

लेखशा(सा)टः (कः) । पुं । श्लुवले । वै.
निघ. ।

लेखार्हः । पुं । तालवलेभेदे, श्रीताल इति
काश्ये प्रसिद्धे । त्रीताल, तेटुटे । रा. नि. व. ६ ।

लेख्यः । पुं । श्रीतालवले । रीहिण्यादिरोगे ।
स. सू. ५५. । वि. लेखनीये, लेखनार्हे ।

लेखडम् । क्ली. लेख्यायां । ल्याङ् । भूरिप्र. ।

लेनीतकः । पुं । श्रीतरापथिकपाषाणभेदे ।
सि. यो. कर्द. वि. ।

लेपः (नम्) । पुं, क्ली. सुधायां । हृण ।
विश्व. । भोजने । चन्दनादिद्रव्यसंक्षेपे । शि. ३३
लेपः । लेपस्त्रिविधः—दोषघ्नो विषहृत् वर्णसं-
क्षेपः । पुनश्च तस्य द्वौ भेदौ आलेपः प्रदेहश्चेति ।
तयोरांशेः पित्तघ्नः आर्द्रमाह्विषस्यैवष्कोतलः
तदुर्विशेषी च । द्वितीयः वातघ्नश्चात्र आर्द्रः घन-
उष्णश्चेति । प्रलेपनिषेधो राक्षी केवलं त्रये पथ्यः ।
शुध्यमाणश्च तं न धारयेदिति । तदुक्तं—“दोष-
घ्नो विषहृत् वर्णसंक्षेपः लेपस्त्वेवं विधा भतः । द्वौ तस्य
कथितौ भेदौ प्रलेपाख्याप्रदेहकौ ॥ तमसा पित्ति-
नो ह्युष्मा रोमकूपेषु संस्थितः । विना लेपेन नि-
र्याति राक्षी नालेपघेदतः ॥” गुणाः—“सुशीतो
लेपसंज्ञः स्यादुष्णः प्रोक्तः प्रदेहकः । प्रलेपः शीत-
लः प्रोक्तः रक्तपित्तहृत् परः ॥ प्रदेहः कफवातघ्नः
पाचनः परिकीर्तितः । यदाह्नं साह्विषस्यैव तस्यो-
त्सर्धेन लेपनं ॥ लोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्याप्रदे-
हकौ । अत्रुदस्य चतुर्भागे मुखलेपो विधीयते ॥
न राक्षी लेपनं दद्यात् दन्तं निष्यति तया । न च
पथ्युषितं चापि शुध्यमाणं न धारयेत् । न चापि

मुखमालिष्यत् तेन दोषः प्रसिध्यते ॥” हृ. ।

“अपाकि शोषे विषमे गङ्गोरे कफवातुना । संयु-
क्तके विक्षितौ राक्षी लेपश्च निश्चितम् ॥ यथागाः
पैतिके लेहाः चतुर्भागाश्च वातिके । अष्टभागास्तु
कफजे लेहमात्राः प्रदापयेत् ॥” जलच. । अथ
ल्लणात्रेयः । “शोडशांशं यदंशश्च चतुर्थांशं प्रदाप-
येत् । लेपप्रदेहयोः शौद्रं विपरीतं शपेक्षितम् ।
विकारतत्त्वप्रकृतिप्रमाथे सैववादिके । उपनाहौ
मत्तसाम्नात् यस्यादुपरि बध्यते ॥ लेहाश्चलवत् तत्र
व्यक्तं कल्पा विनिक्षिपेत् । विषदोषहराबाधौ त-
थोरथे विधिस्त्वयम् ॥ यस्तु बन्धो न तस्यैवा इति
ब्रह्मपरम्परा ॥” अथ शिरोलेपविधिः—“उक्तातु-
क्तेषु लेपेषु सर्वेष्टैरक्षपत्रके । कृष्याद्राक्षी दिवा-
खानं युक्तिरेवा प्रशस्यते ॥” इति लेपविधिः ।
चन्दनलेपगुणाः—“चन्दनं शीतलं तिक्तं तृष्णादा-
हान्नपित्तजित् ॥” अगुरुलेपगुणाः—“अगुरु तृष्ण-
जित्तिकृद्दूषणं कफवातजित् ॥” कुङ्कुमलेपगुणाः
—“कुङ्कुममृदि वैवर्ण्यकच्छ्वातकफापहम् ॥”
कलूरीलेपगुणाः—“कलूरी कर्द्वदौर्गन्धरक्तपित्त-
ज्वरापहा ॥” लताकलूरीलेपगुणाः—“लताकलू-
रिका हृत्वा शीता तित्तास्त्ररोगघ्नौ ॥” तैजस्य-
लेपगुणाः—“तैजस्य कफवाताग्निहृत्क्षाराशोकपाप-
हम् ॥” ककौलादिलेपगुणाः—“ककौलः कटुको
हृत्वा सुगन्धिः कफघ्नतजित् ॥” शय्यादिलेपगु-
णाः—“शटी वातकफश्वासकासज्वरविनाशिनौ ॥”
“उग्रौरं स्वेददौर्गन्धदाहपित्तस्त्ररोगजित् । र-
क्तपित्तहृत् वर्ण्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् । श्रीवासः
सरलं पूतिः कुन्दकुर्यप्यिपर्णिकं । सिद्धकः परमा
मांसीदेवदाहसुरानखं । सर्व्वेभ्यो परमा लक्ष्मी
रक्षोघ्ना ज्वरनाशना ॥” राज. २५. । [१२ ।

लेपनः । पुं । सिद्धके । शिलातम । रा. नि. व.

लेलिहः । पुं । क्ली. । पुरीषजलमिश्रिषे ।
अ. वि. ७७. ।

लेलीनः (कः) । पुं । गन्धके । वै. निघ. ।

लेहः (नम्) । पुं, क्ली. । आखादने । णिङ् ।
रा. नि. व. २० । हे. अ. । भोजने । अथलेहः । प. प्र.
१४. । लेहपाकविधिः—“लेहं यन्नास्ति यो भागी
निर्दिष्टो द्रवकल्कयोः । तवापि पादिकः कल्कः
द्रवात् कार्या विज्ञानता ॥ गुप्ताद्रव्यं लक्ष्मी

द्वेषे द्वेषे तु सा मता ॥ देवी गुहः सिता वापि
इति सर्वत्र निश्चितम् ॥ अवलेह्य लेह्य तस्य
मानं पल्लवम् ॥ सुखमर्थः सुखस्यार्थं गन्धर्वार-
सान्वितः ॥ पीडितो भजते खेडं लेहः पाकसुपा-
गतः ॥” वा. । [६. च. ।

लेहिनः । पुं । टङ्गलघारे । (गोशर्गात्र १६) ।

लेही । स्त्री । कर्णपाक्षीरोगे । निदा. ।

लेहम् । स्त्री । अष्टविधाभान्यतमाने । रा.नि.व. २० । अमृते । श.मा. । चि । लेहनयोग्ये ।

लेङ्गिकी । स्त्री । वसनविरेचनयोग्यः शोचनवि-
शेषः । च.द.वसनाधिकारि ।

लेङ्गी । स्त्री । लिङ्गनीलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

लोकः । पुं । प्रसिद्धः, स द्विविधः स्थावरी ज-
ङ्गमश्च । “द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च पञ्चाम-
को वा” इति । सु.सू.१७. । [व.५ ।

लोककान्ता । स्त्री । चक्षुनामीपथे । रा.नि.

लोकतुषारः । पुं । कपूरः । रा.नि.व.१२ ।

लोकनाथः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

लोकसन्त्रा (त्रिका) । स्त्री । कन्दगुडूष्णा ।
रा.नि.व.३ ।

लोकस्कन्दः । पुं । तमालवृक्षे । वै.निघ. ।

लोकहिता । स्त्री । तुल्याञ्जने । कुलव्यायाम् ।
वनवाग्भद्रा । रा.नि.व.५ ।

लोकेशः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ ।

लोचकः । पुं । नेत्रकनीनिकायां । कज्जले ।
कदल्यां । मूयः शिथिलचर्मणि । मं. । मांसलङ्घ-
के । बदरीवृक्षे । नीलवस्त्रे । निर्मितौ । त्रिका. ।
अहिनिर्मोके । श.र. ।

लोचकर्कटः । पुं । लोचमक्षके । अ.टी.खा. ।

लोचनम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । जीर-
के । वै.निघ. । गवाक्षे । वा.उ.३८७. ।

लोचनहिता । स्त्री । कुलव्याञ्जने । रा.नि.
व.११ ।

लोच(भ)ना (नी,या) । स्त्री । महास्त्राव-
णिकायां । शूङ्गी । रा.नि.व.५ ।

लोचनामयः । पुं । नेत्ररोगे । त्रिका. ।

लोचमर्कटः । पुं । मयूरशिखायाम् । कद्व-
टः । अ.टी.खा. । [मयूरशिखायां । अम. ।

लोचमस्तकः । पुं । अजमोदायां । भा. ।

लोचशिरः । स्त्री । अजमोदायां । वै.निघ. ।

लोचिका । स्त्री । लुचीति ख्याते खाद्यद्रव्ये ।
वृष्टि. । पाकराजिधरः । [न१ । वै.निघ. ।

लोटा (टिका) । स्त्री । चुकायां । छूकापा-

लोठनम् । स्त्री । इतस्तत्ताञ्जने । छा. ।
लोटा । मा.नि. ।

लोड़ा (णा) । स्त्री । चाङ्गेयाम् । आनन्द-
शाकः । लोणिकावृक्षे । (छाटि पुनी वड पुनी
शाकः । रा.नि.व.५ । शुद्धलोणिकायाम् । भा. ।

लोणकम् । स्त्री । लवणे । वै.निघ. ।

लोणदण्डम् । स्त्री । लवणदण्डे । रा.नि.व.८ ।

लोणान्ता । स्त्री । शुद्राश्लिकायाम् । शुद्ध पु-
नी । रा.नि.व.५ ।

लोणारम् । स्त्री । लवणवारि । लोणार खा-
इति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धम् । (लोणार क्वात्र । गु-
णाः—अत्युष्णं तीक्ष्णं पित्तवृद्धिकरं वातशूलघ्नं श-
लघ्नम् ईषलवणघ्नं । रा.नि.व.६ ।

लोणिका । स्त्री । लोणीशाके । शुद्ध पुनी,
वन पुनी । प.सु. चाङ्गेयाम् । आनन्द-
श.भा. । चुकायां । छूकापालं । वै.निघ. ।

लोणी । स्त्री । (Portulaca quadrifida.
Syn. Meridiana or Oleracea.)
Indian Purslane. पञ्चमाक्षमेदे । वड पुनी
वन पुनी, कूट पुनी । हिं लुनियाशाक वा
लुणिया, खरका । तं पडलकुर । वम्. कुफा ।
ता. कोरिलकौरद । सा हिधा शुद्रा इहती च ।
तयोः शुद्रा रुचा गुरुः वातश्लेष्महरी अश्विनी
दीपनी अस्त्रा मन्दप्रिहती च । इहती अस्त्रा स-
रा उष्णा वातहत कफपित्तघ्नी वाग्दीपघ्नी व्रणघ्नी
गुणघ्नी आसकासप्रमेहघ्नी शोधनेत्ररोगे च हि-
ता । भा.पू.१७.भा.व. ।

लोतः (चम्) । पुं, स्त्री । लवणे । नेत्रजले ।
त्रिका. । चिह्ने । उषा. ।

लोधः (ध,कः) । पुं । (Symplocos

racemosa.) लसमाख्यातहवे । लोधि गच्छ, लोधि कच्छ । हि लोधि । तै तैल्लोधिगच्छेत् । गुग्गुलीय । सु.सु.३७५. लोधादिः । च.द.ज्व. वि.लोधादिः । “लोधाद्यलास्यतापन्न ।” स हि विधः वल्कसामान्यभेदात् । तत्र विशिष्टो वल्करो-
ध्र इति । रा.नि.व.६ । सा, गुग्गुः — रोध्रहयं क-
षायं शीतलं वातकफरक्तघ्नं चक्षुष्यं विषघ्नघ्न ।
“रोध्रो याही लघुः शीतपुष्पः कफपित्तनुत् ।
कषायो रक्तपित्तान्धज्वरातीसारशीघ्रघ्नः ॥” भा.।
लोध्रपुष्पः । पुं । मधुकहले । मडेल गच्छ ।
वै.निघ. । [१३. भा.व. ।
लोध्रपुष्पकः । पुं । शालिधान्यविशेष । भा.पू.
लोध्रपुष्पिणी । स्त्री । कृष्णधातुका । कूट
शुद्धं पुनः । वै.निघ. ।
लोध्रबलम् । स्त्री । तन्नामके चक्रपाणिदत्तस्य
कुले । वि (लो) । तत्कृत्वसंभूते । च.द. ।
लोध्रवृक्षः । पुं । मधुकहले । रोध्रहवे । वै.
निघ. ।
लोधादिः । पुं । पित्तज्वरघ्नकषाये । च.द.पि.
ज्व.वि । “लोधाद्यलास्यतापन्नशारिवाणां सश-
करः । कायः पित्तज्वरं हन्यात् ।”
लोपाकः । पुं । शगालभेदे । स लाङ्गलकक्ष-
णयुज्यते । लोपा इति लोके । थाक्षिशाल । सु.
च.८५. । अयं विलेशयगुणः ।
लोपाकि(शि)का । स्त्री । धूर्णयगालिका-
याम् । थाक्षिशाला । श.सा. । हारा. ।
लोपाशकः । पुं । शगाले । थाक्षिशाल ।
हारा. ।
लोभनम् । स्त्री । मांसि । वै.निघ. ।
लोभ्यः । पुं । हरिताले । वै.निघ. । शिन्धोधा-
न्यभेदे, सुद्धे । गुग्गु. । ह.च. ।
लोमम् । स्त्री । लाङ्गुले । लण्ड । जटा. ।
लोम (ग) । स्त्री । केशे । रोमिण्य । रो.३३. ।
अम. । तदुक्तं — “अस्यां मलानि लोमानि असं-
ख्यानि भवन्ति हि ।” भा. । [नि.व.१२. ।
लोमकरणी । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा.
लोमकर्कटी । स्त्री । पञ्चमोदायां । वै.निघ. ।

लोमकर्णः । पुं । शशके । यतः शशः । ह.च. ।
लोमकूपः । पुं । लक्कूरु । “सन्नि यावन्नि
रोमाणि तावन्ती लोमकूपकाः ।” भा. ।
रोमघ्नम् । स्त्री । इन्दुलुमरीये । ठाक्षुलोका ।
वि. लोमपातने । निदा. ।
लोमहीपः । पुं । शोणितजकमिभेदे । शकु-
लकृमि । च.वि.७५. । [नि.व.११. ।
लोमफलम् । स्त्री । भव्यफले । छात्र. । रा.
लोमविध्वंसः । पुं । कृमौ । कृमि । वै.निघ. ।
लोमविप्रः । पुं । वापादौ । ह.च. ।
लोमशः । पुं । मन्धाली । मडे अन् । धातु-
काशीये । “काशीये तमालपत्रे वा ।” च.द. ।
मेषे । चिका. । लोकाङ्गनामविलेशयस्ये । रा.नि.
व.१६. ।
लोमशकर्णः । पुं । शशके । शशक । सु.सु.
४६५. । [कूट गच्छ । रा.नि.व.७. ।
लोमशकाण्डा । स्त्री । कर्कटिकायां । कौ-
लोमशच्छदः । पुं । देवताहवे । पेशादि-
छ । प.सु. । पीतदेवदाल्याम् । चिका. ।
लोमशपत्रा (चिका) । स्त्री । पीतदेवदा-
ल्याम् । वै.निघ. । [वि. प.सु. ।
लोमशपर्णिनी । स्त्री । मापण्यस्य । माया-
लोमशपुष्पकः । पुं । शिरोधहवे । रा.नि.व.२८. ।
लोमशमाजिरः । पुं । गन्धमाजिरि । शकु-
लकुल । तन्मन्त्रगुणाः — कफघ्नतघ्नः चक्षुष्यः सुग-
न्धिः वीर्यकरः कण्ठकौष्ठघ्न । रा.नि.व.१८. ।
लोमश । स्त्री । गन्धमायां, सुगन्धजटायां ।
शकुमाशो, सुशकुलजटायां । रा.नि.व.१२. ।
वकायाम् । वड । काकोल्यां । कौकुला । रा.नि.
व.१३. । मिषां । मडेली । च.सु.२५. । काक-
जहायां । शकुलश्वरां । मडमिदायां । म. । श-
चपुष्यायाम् । एकांसी । कौकुल गच्छ । रा.नि.
व.४७. । अतिवलायां । विप्रः । । टी. । तन्मम् ।
लोमशातनम् । वि. लोमनाशके हरिताला-
लोमशी । स्त्री । कर्कटीविशेष । वै.निघ. ।
लोमहन् । पुं । हरिताले । ह.च. ।

लोमा । स्त्री । वषायाम् । वै.निघ. ।

लामादः । पुं । मलजलमिश्रं । च.वि.७७. ।

लोमालिका । स्त्री । शगालिकायाः । आल-
शः । आकर्मिणी । त्रिका. ।

लोलजिह्वा । स्त्री । महाबलायाम् । वै.निघ. ।

लोला । स्त्री । जिह्वायां । त्रिका. ।

लोलाभ्यः । पुं । अपघाररीये । रा.नि.व.२७. ।

लोलिका । स्त्री । हंसविशेषे । पाठिहंस ।
आह्वयः । आभरणं । कटा. ।

लोलिनी । स्त्री । लीलवङ्गायाम् । (विन्दुघने) ।

लोलिम्बराजः । पुं । वैद्यजीवनयन्त्रकारः ।

लोष्टम् । स्त्री.पुं । गुडं । लोहि. । उडता । अम. ।
लोष्टरजसि । (लोष्ट ५३, गू.१.१. रा.नि.व.१४. ।

लोष्टराजः । पुं । रीधे । वै.निघ. ।

लोहम् । स्त्री, पुं । अगुण्य । काणामुगुण्य ।

रा.नि.व.१२. । च.म.२७. । सि.यो.यन्त्र.चि. ।

“लोहास्तथाभयाः ।” भा.पू.१३.विषममन्त्रवि. ।

“लोहलामञ्जुकेलाभिः ।” कांस्थधारी । कै.ग. ।

रा.नि.व.१३. रक्तधाती । उडता । रा.नि.व.१८. ।

स्वर्णे । मण्डलोहे । काललोहे । ताम्रे । पिपले ।

रीधे । शीपके । वङ्गे । अस्त्रे । नी. ।

लोहकण्टकः । पुं । मदनवत् । अ.च. ।

लोहकर्पः (कः) । पुं । लोहवल्बके । दूषक-
पात्रम् । भा. ।

लोहकान्तम् । स्त्री । काललोहे । हेम्पि. ।

प.म. । लोहवल्बके । वै.निघ. ।

लोहकिटम् । स्त्री । लोहमले । गू.उ. रा.

नि.व.१३. । प्रयोगे तस्य पुराणं याज्ञम् । सि.यो.

हृदयसिखचूर्णे ।

लोहकीटः । पुं । मण्डुरे । वै.निघ. ।

लोहचूर्णम् । स्त्री । लोहमले । गू.उ. रा.

नि.व.१३. ।

लोहजम् । स्त्री । रक्तलोहे । वर्तलोहे । लो-

हमले । गू.उ. रा.नि.व.१३. कांस्त्रे । छ.च. ।

लोहद्रावी (रु) । पुं । टङ्गणचारे । (मोहि-
ग) । रा.नि.व.६. । अक्षवैतले । प.सु. ।

लोहनिर्यासः । पुं । लोहकिटं । गू.उ. ।

लोहपञ्चकम् । स्त्री । स्वर्णरीप्यतामसवङ्गशीघ-
रु, स्वर्णरीप्यतामसवृकानलोहपु वा ।

लोहपृष्ठः । पुं । कङ्कपचिचि । कंक पाक्षी ।

अम. । च.स.२७७. ।

लोहबालः । पुं । शालिधाम्यविशेषे । (लोह-
रात्र धनि । च.म.२७७. ।

[निघ. ।

लोहमलम् । स्त्री । लोहकिटं । गू.उ. वै.

लोहमारः (कः) । पुं । शालिधाम्ये । प.सु. ।

त्रिका. । लोहमर्दकद्रव्ये । लोहमर्दकद्रव्यवर्गं य-

था—“विफला चित्रता दन्ती कटकी ताम्रमुलि-

का । हृददारकश्चो रत्नपञ्चकचित्रकाः । शङ्खेर-

विडङ्गी च भङ्गभङ्गातकीधम् । दाहिसस्य च

पञ्चगण्य शतपूर्णे पुनर्नवा । कृटारकामकौ कन्दः

तन्नी मेकस्य पर्णिका । हलिकर्षपलाशश्च कुलिशः

केशराजकः । माणः खण्डितकर्णश्च गोमित्रा लो-

हमारकः । निरिशान्तनकाः भ्रात्राः विफलादिस्थं

गणः ॥” र.सा.सं. ।

लोहकण्टकः । पुं । मदनवत् । वै.निघ. ।

लोहसः । वि । अष्टदृभाविणि । अम. ।

लोहवरम् । स्त्री । स्वर्णे । त्रिका. । [वै.निघ. ।

लोहविट् (ठा) । पुं । लोहमले । गू.उ. ।

लोहक्षेपणः । पुं । टङ्गणचारे । (मोहिग) ।

छ.च. । [रा.नि.व.१३. ।

लोहसङ्करम् । स्त्री । वर्तलोहे, कललोहे ।

लोहसारः । पुं । सारलं छ. वै.निघ. ।

लोहसिंहानम् (निका) । स्त्री, स्त्री ।

लोहकिटं । भा. ।

लोहहृत् । पुं । हृदिताले । वै.निघ. ।

लोहाख्यम् । स्त्री । अगुणकाष्ठे । र.सा. ।

लोहि । स्त्री । यत्कटङ्गणे । (यत् मोहिग) ।

रा.नि.व.६. । [छि. त्रिका. ।

लोहिका । स्त्री । लोहपाचविशेषे । (नोश-

लोहितम् । स्त्री । रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२. ।

सि.यो.पट्कम्बरतेले । पञ्चाङ्गचन्दने । वक्रय क-

ठे । टण्डुलुम् । हरिचन्दने । रा.नि.व.१९. । उ-

हुम् । मे. स्वर्णमेरिके । कृषागुह्यि । वै.निघ. ।
पुं । माणिक्ये । पञ्चा. ११ । भा. । रक्तपिण्डाली ।
लाग आलु । रा.नि.व.७ । रक्तसी । रक्तशाली ।
रा.नि.व.१४।१६ । पल.खी । प.सु. । लोहितम-
ख्य । स्रगविशेषे । श.र. । मयूरं श.च. । सपे ।
धरणि. । नदभेदे । मे. । रक्तलशुने । नेत्ररीगमे-
दे । त्रि. । रक्तवर्णे ।

लोहितकम् । स्त्री । पित्तलधातौ । पित्तल ।
रा.नि.व.१९ । पुं । माणिक्यभेदे । पञ्चा. ११ ।
ह.च. । शालिधान्यभेदे । सु.गु.४६५. ।

लोहितचन्दनम् । स्त्री । रक्तचन्दने । कुङ्कु-
मे । अम. ।

लोहितपुष्पकः । पुं । दाडिमवले । भा. ।

लोहितपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । उद्दका-
शीपधरत्वे । वम्. उट्कटारा । रा.नि.व.१० ।

लोहितमृत्तिका । स्त्री । वैरकधत्तिकाया ।
अतिमात्रे । रक्तमृत्तिकाया । लागभाजे । प.सु. ।

लोहितयष्टिका । स्त्री । मन्त्रिष्ठायाम् । सि.
यी.च.द.ज्ज.चि.षट्कम्बरतेले । "लाघानिशाखी
हितयष्टिकाभिः ।"

लोहितलता । स्त्री । मन्त्रिष्ठायाम् । संयङ् ।

लोहितशालः । पुं । रक्तशाली । दादथानि-
गने. रा.उ. शनि । रा.नि.व.१६ ।

लोहितशिशुः । पुं । रक्तशिशौ । लाग ज-
अनि । वै.निघ. ।

लोहितचया । स्त्री । योनित्यापहिशेषे । ल-
चयं यथा -- "वातपित्ताभ्यां लीयते रजः । स-
दादकाख्यैवैवर्ष्यं यस्यां सा लोहितचया ।" वा.उ.
२३५. ।

लोहिता । स्त्री । वराहकालायाम् । वराहका-
ली । श.च. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।
शिलोभेदे । मन्त्रिष्ठायाम् । लाघायाम् । लज्जालु-
काया । वै.निघ. । शरीरे तन्नामिका द्वितीया ल-
क् । "या लोहेः षोडशभागप्रमाणा तिलकालका-
दधिलाना ।" सु.शा.४५. ।

लोहिताङ्गः । पुं । कम्पिके । कमलाङ्गं ।
रा.नि.व.१९ ।

लोहिताननः । पुं । नखले । (नेटेल) सा.
नि.व.१६ । [विशेषे । सु.कल्प.८५. ।

लोहितामः । पुं । रक्तामसहाविषहृदिक-
लोहितायः (यसम्) । स्त्री । तामे । ता-
मा । लिका. । व्याक. ।

लोहितार्म (य) । स्त्री । यज्ञभागगतर्मेवकी-
ने । लक्षणं -- "यस्यांसं प्रथमपैतितं शुक्रभागे
पद्माभं तदुपदिशति लोहितार्मः" सु.उ.४५. ।

लोहितालुः । पुं । रक्तपिण्डाली । लाग
आलु । कीङ्कणे प्रसिद्धे फोण्डाली । रा.नि.व.७ ।

लोहिताक्षम् । स्त्री । तन्नामकसकथिसर्प-
भेदे । "ऊर्ध्वमधोवङ्गसर्पः कश्चलः ।" सु.शा.६
५. । पुं । दर्बीकरजातीयसर्पः । सु.कल्प.४५. । की-
किले । श.च. । [यस्यां । सु.चि.११५. ।

लोहितिका । स्त्री । मन्त्रिष्ठायाम् । रामतक-

लोहितेहः । पुं । रक्तसी । काङ्गिह डैकु ।
रा.नि.व.१४ ।

लोहित्याजः । पुं । लघुधान्यभेदे । [लोहित
श्यामा । गुणाः -- श्यामाकवत् । च.सु.२०५. ।

लोहिनी । स्त्री । श्वेतकणिकाया । वै.निघ. ।

लोहीच्छिष्टम् । स्त्री । लोहीक्रे । वै.निघ. ।

लोहीतमम् । स्त्री । स्वर्णे । ह.च. ।

लोहीत्यम् । स्त्री । मयूरः । वै.निघ. ।

लोहः । पुं, स्त्री । (Ferrum.) Iron. स्वनाम-
ख्यातधातौ । (लोहः । हि लोहीया । तं इनुसु ।

लोहस्य गुणाः -- "लोहं तिक्तं सरं शीतं मयूरं
तुवरं गुह्यं । रुचं वयस्यं चक्षुषं लिखनं वातलं ज-
येत् । कफं पित्तं मरं शूलं शीघ्राशं मोहपाण्डुताः ।
मदोमहकमोन् कुष्ठं तत्किटं तददेव हि" इति ।

लोहमयथा कौचकाक्षि/कालिद्र/कालिभद्रद्वयपा-

खिनिरक्तकालभेदेन गुणाः -- "सामान्यादिगुणः
कौचः कालिद्रोऽष्टगुणस्ततः । कैले शतगुणं भद्रे

भद्रादशं सद्वयथा । वयान् शतगुणं पाण्डु निरक्तं
दशभिर्गुणैः । ततः कीटिसद्वयैर्वा कालिद्रोहं स-

हः गुणम् ॥" रस.चि.६५. । दीपाः -- "गुह्यता
दृढता/कंदः कश्मलं दाहकानि । अम्लदीपः

सुदुग्धो दीपाः सनायस्य तु ॥" इति । अंस-

कृतलौहदीपाः—“वस्त्रलकृष्टास्यस्युदं भवेत्
हृद्दीगश्लौ कुर्वतेऽग्नरीश । नानाकजानाच्च तथा
प्रकीर्णं करोति कृष्टासमगृह्णोहम् ।” तद्यन्त्रे
निबधः । “कुषाग्रे तिलतेलञ्च माषासं राजि
कामया । मयमस्त्ररसञ्चापि त्यज्जौहस्य सैष-
कः ॥” लौहशीघनादिपरिभाषा—“शुद्धार्थं त्रि-
फला लौहान् कर्त्तव्या द्विगुणा सदा । चतुर्गुणं
फलातोयमईभागावशेषितम् । एष एव विभिन्नित्वं
जालनेऽपि प्रशस्यते । वधार्थं त्रिफला याष्टा लौ-
हान्नित्यं चतुर्गुणाः । तोयमष्टगुणत्वञ्च चतुर्भागा-
वशेषितम् । भानुपाकार्थमिच्छन्ति त्रिफलास्यमा-
समाम् ॥” प.प. । लौहमारणम्—“ग्रहं लौह
भवं चूर्णं पातालशङ्खङ्गीरसैः । मर्दयित्वा पुटदण्डौ
दद्यादेवं पुटनयन् । पुटनयं कुमायौश्च कठार-
च्छिन्नकारसैः । पुटपटकं ततो दद्यादेवं तीक्ष्ण-
तिर्भवेत् ॥” अन्यत्र—“अपिच द्वादशंशिन दरदं
तीक्ष्णचूर्णतः । मर्दयेत् कन्यकाष्टावैयमिधुमं ततः
पुटेत् । एवं सप्तपुटेर्भवेत् लौहचूर्णमवापुयात् ॥”
इत्यादि । ‘लौहवत् सतथा तमा लौहपत्री तला-
ग्निना । गीमुच्चैश्चिदमायाति निधिका स्वविधान-
तः ॥” सा.को. । कृतलौहलक्षणम्—“लौहगुण
समाकारः स्पर्शयाष्टः प्रतीयते । यदा लौहकदा
शेषः सुखतो देयसन्मैः ॥” संयहः । लौहोत्पत्तिः
—“पुरा लौहमनदेव्यानां निहतानां सुरैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यः लौहानि विविधानि च ॥”
भा.पु.१भ.धा.व. । लौहसंस्कारः । स त्रयोदशवि-
धः । शाण्ववर्णम् उर्वर्तनम् अक्षभावनम् आतप-
शेषः निवेकः सारणं दलनं चालनं सूर्यपाकः स्था-
लोपाकः चूर्णनं पुटपाकः पाकान्नस्यतिथः “स्यात्
षोडशगुणं तोयमष्टभागावशेषितम् । अन्त्यानि या-
नि बलूनि योक्तव्यानि पुटादपु । तानि लौहस-
मान्यपुर्जलं प्रागेव कौर्त्तितम् । लभ्यते खरसा य-
था तैषां क्तायोऽव जेष्यते ॥ अचफलाव्यातरंकेण स-
तमेतत् पतञ्जलिः । एष एव विभिन्नित्वं जालनेऽपि
प्रशस्यते ॥ लौहवत् त्रिफला व्याञ्जि त्रिफलावत्
पयो मतम् । प्राक्कीर्णतं जलञ्चाच स्रुदमध्यादिभि-
रदतः ॥ स्रुदमध्याकठोरत्वात् काप्यद्रव्यं त्रिधा मतम् ।
क्ताप्यद्रव्यानुसारणे देयं स्थायं जलं त्रिधा ॥”
पतञ्जलिषाह सामान्यपरिभाषां लौहमारणार्थम् ।
“द्विगुणा त्रिफला लौहान् फलान् षोडशिकं ज-
क्षम् । अष्टभागावशेषितं मारणं जलमिष्यते ॥ स-

मा च त्रिफला याष्टा जलञ्चाष्टगुणं वा । वधाधं
स्थापयेतीयं तस्याहं वस्त्रशीघ्रितम् ॥ वधाधेन स-
मं वाष्टं पाकार्थं समं फलम् । अष्टभागावशि-
ष्टञ्च पाकार्थं जलमिष्यते ॥ एवं जलं फलं प्राक्
यथासंज्ञेन योजयेत् ॥” अथ लौहपाकलक्षणमा-
ह । तदुक्तं पतञ्जलिना । “तावज्जौहं पचैदेयो
यावद्वस्त्रेण गालितम् । समुदं जायते वाक्त्रं न नि-
सरति स्फुटिभिः ॥” अन्यत्र—“अङ्गुलिभ्यां दृढं
हृष्टं यदा चूर्णत्वमागतम् । तदा सिद्धं विजानी-
याज्जौहं लौहविदां वरः ॥ अन्नानां चनं क्षिप्तं
श्लक्ष्णमूलमलेपनम् । शक्तिन्नमभासि जितं सम्यक्प-
क्तञ्च लक्षणम् ॥ मन्दसाह्रयो लौहमलम्ब्याल-
लक्षणम् । अतिपाकेन तज्जेष्यं खरमुज्ज्वलितल-
क्षणम् ॥” अर्षोघतन्त्रे चोक्तं । “पाकाभु विविधाः
प्रीक्षा स्रुदमध्यमतीक्ष्णकाः । वैविध्यात् सत्त्वधातूनां
पित्तानिलकफाक्तनाम् । दर्व्यमाश्लिष्यते यत्तत्
स्वेनं खलति वा नवा स्रुदपाकं विजानीयात् पि-
प्पे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥ सिकतापुष्पोपमं यत्तु सु-
पिकेण समन्वितम् । तदयः खरपाकं स्यात् श्लक्ष्ण-
म्येव प्रकीर्त्तितः ॥ एकैकगुणयोगजत्वात् न तदि-
च्छन्ति तद्विदः । सत्त्वप्रकृतिसत्त्वयत्नान्मध्यमं बहु-
पुजितम् । गूडादिः प्रविशेद यच्च तत्र पाकोऽस्य
सुदृढा ॥” कान्तलौहं । लोणलौहं । रा.नि.व.
११।२२ । मसुरं । कौंस्यं । अगुरुणि । रा.नि.व.
२२ । [व.१२ ।

लौहकान्तकम् । जौ. । कान्तलौहं । रा.नि.

लौहकिट्टम् । जौ. । मसुरं । [व.१२ ।

लौहजम् । जौ. । वर्त्तलौ. । विद्वत् । रा.नि.
व.१२ । मसुरं । र.सा. ।

लौहदाहः । पुं । अथस्य वायुप्रकोपादौ दग्ध-
लौहशलाकया दाहकरणे । ज.द.१४४. ।

लौहपत्री । स्त्री । लौहचटकायां । [लाहार्
५७] । सा.को.लौहमारणे ।

लौहभाण्डः । पुं । अग्नभाण्डे । ह्योमान्निष्ठः ।
ग्र.च. । जौ. । लौहनिश्चितभाण्डे ।

लौहभूः । स्त्री । लौहपात्रविशेषे । ग्र.च. ।

लौहभेकीबीजम् । जौ. । रजजारणबीजम् ।
रस.वि.३४. ।

लीहमलम् । ली । लीहकिटि । गण्डुर । रा. नि.व.१२ । सु.स.२८७.वशादि. ।

लीहविशुद्धिः । पुं । टङ्गणवारि । गण्डि-
गा । र.सा.सं.टङ्गणशुद्धी ।

व

वंशः । पुं । (Bambusa arundinacea.)

स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । वींश । हिं वंश । सं
वेल् । तं वेदक, वेष्टक, वेष्टुर्गणि, वेत्तु । वम्
भाङ्गय । ता. मन्गिल । स द्विधा सामान्यौ
रम्बुंगश । गुणाः—उभाविव कषायौ ईषत्तिकौ
शीतली सूत्रकृष्णमेहार्शोदाहपित्तसन्नी च । र
स्युवश्लु विशेषेण दीपनोऽजीर्णघ्नः रुच्यः पाचनः
हृद्यः शूलघ्नश्च । रा.नि.व.७ । तत्करीरगुणाः—
“करीरी वंशजा रुक्षः वातपित्तकरः कटुः । स
कषायो विदाहो च श्लेष्मघ्नः पाकतः कटुः ॥”
राज.१७ । स र्ज्जवे । शीत गण्ड । रा.नि.व.८।
इली । रा.नि.व.१४ । पृष्ठशि । पिच्छेन दीडा ।
विका ।

वंशकः । पुं । इलुविश्वे । आग्नेयौडा आथ ।
गुणाः—शीतलः सधुरः सिग्धः पृष्टिकरः श्लेष्मलः
सारकः क्षिदाहो गुरुः हृद्यः सुलवणश्च । सु.स.
४५७ । चूटमन्थे । वींशपाठा माह । ली ।
अगुरुकाष्ठे । हारा ।

वंशकस्त्रम् । ली । कृष्णगुरुकाष्ठे । वै.निघ. ।

वंशकफम् । ली । शाकलीतूलके, वंशतुल्ये वा ।
यष्टादेव वायुना नीर्व नभसि उड्डीयते । हारा ।

वंशकरीरः । पुं । वंशादुरे । वींशर को-
ट्ट । गुणाः—तत्करीरः कटुः पाके रसे रुचो
गुरुः सरः । कषायः कफघ्नः स्वादुर्विदाहो वात-
पित्तलः ॥” भा. ।

वंशकर्पूरः (रीचता) । पुं ली । वंशरी-
चनायाम् । वंशलोचन । रा.नि.व.६ ।

वंशकारः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

वंशकुटजा । ली । कृष्णकुटज । वै.निघ. ।

वंशजः । पुं, ली । वेणयवे । वींशर छाडेल ।
रा.नि.व.१६ । अगुरुकाष्ठे । स्त्री (जा) । वंशरी-
चनायाम् । वंशलोचन । श.र. । “वंशजा हं ह
वी इत्या वत्था स्वाही च शीतला । तन्वाकासन्व-

रन्वासत्तयपिलासकामलाः । हरिकुत्रं वणम्याम्
कषाया वातकृच्छिज् ॥” भा. । [रा.नि.व.६ ।

वंशतण्डुलः । पुं । वेणयवे । वींशर छाडेल ।

वंशतैलम् । ली । अर्द्धपिकारोगे तैलम् । “क
टुतैलमर्द्धपिघ्नं सूत्रे वंशफलैः शतम् ॥” रस.र. ।

वंशदला । स्त्री । वंशपत्रदले । वींशपाठापा-
ग । रा.नि.व.८ ।

वंशदूर्वा । स्त्री । कटुकायाम् । कटुकी । शस-
पञ्चाम् । दूर्वाविशेषः । किंशकायाम् । रा.
नि.व.२२ ।

वंशधान्यम् । ली । वेणयवे । वींशर छाडेल ।
तत्र देशभेदाद्विधं । रा.नि.व.१६ ।

वंशनचम् । ली । इलुसुलं । आथेर चम् ।
रा.नि.व.१४ ।

वंशपत्रः । पुं । नले । मल । रा.नि.व.७ ।

वंशपत्रकः । पुं । श्वेत्यौ । रा.नि.व.१४ ।
वंशकमस्त्रः । वींशपाठा मीछ । श.सा. । देवल-
ले । वै.निघ. । ली । वंशपत्रहरिताले । हं.च. ।

वंशपत्रिका (त्री) । स्त्री । वेणदले । वींशर
पाठा । सा.की.सं.स्वस्वरहरनीह । वंशपत्राकार-
दले । वींशपाठापात्र । सं । वेणपवी । कं विदि-
रमिलं । गुणाः—सधुरा शीतला पित्तघ्नी रुक्षदी-
पहरी रुच्या पयदग्धवर्हिनी च । रा.नि.व.८ ।

वंशपीतः । पुं । कण्ठगुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

वंशपुष्पा । स्त्री । सहदेवायां । रा.नि.व.४ ।

वंशपूरकम् } ली । इलुसुलं । रा.नि.व.१४ ।
वंशमूलम् }

वंशबीजः । पुं । वेणयवे । वींशर छाडेल ।
रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

वंशयवः । पुं । वेणयवे । वींशर छाडेल । रा.

वंशरीचन । स्त्री । The manna of the

bamhu. वंशपर्यन्तज्जातनीलामधवलपदायै ।
दशमः। ८७ । तं तवधीरि । गुणाः - कृत्वा क
षाया मधुरा हिमा त्रासकामघ्नी रक्तगुहिकरी ता-
पघ्नी पिनीद्रिकशमनी च । रा.नि.व.६। [निघ.]

वंशवर्जनी । स्त्री । वंशलोचनायाम् । वै.

वंशविदलः । पुं । वंशकृतसन्दर्शिकायां । वै.
शेनरिचिम्बे । सु.वि.२७७. ।

वंशव्यजनवायुः । पुं । वंशकृततालव्यजना-
यी । वंशेन पाशरा वाताय । गुणाः - "वंशव्य
जननी वातः कर्त्तव्यो वातपिपदः ।" राज.२५.

वंशशर्करा । स्त्री । वंशकुशकृतशर्करायां । आन-
नाड्यारिचिम्बे । गुणाः - चतुर्था बल्या सुमधुरा
कृत्वा च । रा.नि.व.१४ । वंशरीचनयाम् । रा.
नि.व.६ ।

वंशशलाका । स्त्री । वीरणमूले । वेणोरि
मूल । वंशनिर्मितशलाकायां । वै.च. ।

वंशघ्नीरी । स्त्री । वंशलोचनायां । रा.नि.व.६।

वंशाङ्कुरः । पुं । वंशकरीरे । वंशेनरिचिम्बे ।
रा.नि.व.७ । [वै.निघ.]

वंशाग्रम् । स्त्री । वंशाङ्कुरे । वंशेनरिचिम्बे ।

वंशान्तरः । पुं । गले । नल, वागडा । रा.
नि.व.८ । [क्. सु.वि.१८५. ।

वंशावलेखः । पुं । वंशलक्षि । वंशेनरिचिम्बे ।

वंशास्थि । स्त्री । मर्कटस्थानि । वै.निघ. ।

वंशाङ्कः । पुं । वंशयवे । रा.नि.व.१६ ।

वंशिकः । पुं, स्त्री । कृष्णवी । काजलि हेकु ।
वै.निघ. । अगुहकाठे । अम. । स्त्री (का) । पि-
पल्याम् । वै.निघ. ।

वंशी । स्त्री । वंशलोचनायां । वै.निघ.१७.संय-
हचौ.वि.जातीयकलादिपूर्णे । वंशे । कर्षणपुटये ।
८ तो. । रा.नि.व.११ । [पि.वि.वासाखण्डे ।

वंशीहवा । स्त्री । वंशरीचनयाम् । वै.निघ.२.

वंशम् । स्त्री । वंशलोचने । वै.निघ.१७.अय-
वि.सूर्यवभाषक्याम् ।

वंकः । पुं । अगुहकाठे । वक्कुलेश गीह ।
हि वासना । अं अगुहा । तं अगुहि । ता. अगु-

ति । अगुहातीयजलपरपथिविशेषे । वक् आशी ।
तस्य मांसं भवणात् गुह । रा.नि.व.१७ । वातघ्न
स्त्रियं सृष्टमलं हृथं रक्तपित्तहरं हिमघ्न । राज.
१५. । See प्रः ।

वक्चिच्छिका । स्त्री । मस्यविशेषे । हारा. ।

वक्पुष्पः (ष्वा,ष्पी) । पुं, स्त्री । अगुहकाठे ।
नामना कुन्तर गीह । श.र. । स्त्री । वक्पुष्पः ।

वकाची । स्त्री । वक्चिच्छिकामस्ये । हारा. ।

वकु(कू)लः । पुं । (Memusops Elegui.)
खनामख्यातवृक्षे । वकुल गीह । हि वकुल, मी-
लसरी । तं पीण्डुसिद्धं उत्. वड्डकुडि । वन्.
वकुली । दा. चीलसरी । ता. मीगदम् । गुणाः -
शीतलः हृद्यः विषदीपहरः मधुरः कषायः
मदायः हृषदश्च । कथं चोराखं सुरभि शीतलं
मधुरं स्त्रियं कषायं मलमंथादि च । इति त्वक्प-
पुष्पगुणाः । रा.नि.व.१० । "वकुलपुवरीऽनुषः
कटुपाकरसो गुहः । कफपित्तविषादप्रकासदल-
गदापहः ॥" भा. । "मधुरश्च कषायश्च स्त्रियं
मंथादि वाकुलं । स्थिरीकरश्च दन्तानां विशदं
फलमुच्यते ॥" सु.सु.४६५. ।

वकुलपुष्पम् । स्त्री । वकुलकुसुमे । अम. ।

वकुला । स्त्री । कटुकां । कटुकी । रा.नि.व.६।

वकुली । स्त्री । काकोल्यां । कंकणा । श.च. ।

वकीरुका । स्त्री । बलाकायां । म. ।

वकीटः । पुं । वक्के । विका. ।

वक्कसः । पुं । मदाविशेषे । अं लगल एव ।
गुणाः - "हृद्यः प्रवाहिकादापदनामानिलशीफ-
हत् । वक्कसो हृतसारत्वात् विटम्भी वातकोपनः ।
दीपनः सृष्टविष्मूत्रो विशदीप्यममो गुहः ॥"
सु.सु.४५५.मदाव. ।

वक्ता(क)शालिः । पुं । खनामख्यातनन्धदेश-
सम्भूतशालिधान्ये । शालिधात्रि वंशेन, राशे मध-
येन जट्टे । अं धकीरुधान । गुणाः - लघुः
सुखपाककरश्च । रा.नि.व.१६ ।

वक्कम् । स्त्री । मुखे । रा.नि.व.१८ । तगरमूले ।
वै.निघ. । तगरपुष्पे । टेगुर कुल । रा.नि.व.१० ।

वक्ककटुता । स्त्री । मुखस्य कटुतायाम् । सु-
खवेरलं । मा.नि. ।

वक्रखुरः । पुं । दन्ते । चिका ।

वक्रपट्टः । पुं । अश्वस्य चक्रकभीजनपात्रे ।
[ठावडा । छ.च.]

वक्रमेदी (इन्) । पुं । तिकरसे । छ.च. ।

वक्रवासः । पुं । नागरङ्गवे । लेवू गाछ ।
रा.नि.व.११ ।

वक्रगन्था । स्त्री । काकादनीलतायाम्, श्वेत-
गन्धायाम् । रा.नि.व.२ । वक्रगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

वक्रगोधनम् । स्त्री । निम्बफल । लेवू । वै.
निघ. । भज्जफले । ठावडा । रा.नि.व.११ । चि ।
मुखगोधने । [टा. । चि । मुखगोधने ।

वक्रगोधो (इन्) । पुं । जम्बीरे । लेवू । ज.

वक्राधिवासः । पुं । नागरङ्गवे । वै.निघ. ।

वक्रालुः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

वक्रम् । स्त्री । तगरे । उग्रगण्डिका । बा.उ.
२७अ. । सि.यो.च.द.च.खा.चि. । पपटके । क-
२पाण्डु । रा.नि.व.५ । स्थानं स्यात्वा वकीभूते
आस्थिभङ्गविशेषे । “तथाभुग्रमविसुक्तास्थि” इति
लघुणम् । सु.नि.१५अ. । भा. । चि । असरले ।

वक्रकण्टः (कः) । पुं । खदिरवृक्षे । थ.ऐर
गाछ । रा.नि.व.८ । बदरवृक्षे । कूल गाछ । रा.
नि.व.११ ।

वक्रगः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

वक्रगुल्फः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

वक्रयीवः । पुं । उष्ट्रे । चिका. । [श.र. ।

वक्रचुचुः । पुं । शुकपक्षिणि । टेशा पाथी ।

वक्रतुण्डः । पुं । शुकपक्षिणि । श.र. ।

वक्रदंष्ट्रः । पुं । शुकरी । वै.निघ. ।

वक्रदन्ती । स्त्री । क्रूरदन्त्याम् । वै.निघ. ।

वक्रनक्रः । पुं । शुकपक्षिणि । टेशापाथी । म. ।

वक्रनासिकः । पुं । पेचके । चिका. ।

वक्रपुच्छः । पुं । कुकुरे । चिका. ।

वक्रपुष्पः । पुं । वक्रवृक्षे । वक्रकूलन गाछ ।
रा.नि.व.१० । पलाशवृक्षे । अलाश गाछ । वै.
निघ. ।

वक्रपुष्पिका । स्त्री । साङ्गलिकायाम् । विवे-
नाशूनिश । वै.निघ. ।

वक्रवालधिः । पुं । कुकुरे । छ.च. । रा.नि.
वक्रलाङ्गूलः । व.१८ । चि । वक्रपुष्पयुक्ते ।

वक्रवक्त्रः । पुं । शुकरी । श.र. ।

वक्रगन्था । स्त्री । कटुस्मिनीशुपे । रा.नि.व.
५ । कटुतुल्याम् । डि.२गा.डे । वक्रलाङ्गलिका-
याम् । लाल दिवलाशूनिश । वै.निघ. ।

वक्रा । स्त्री । कर्कटश्याम् । कान्.डा.शुश्री ।
मद.व.२ । स्यायाम् । पि.डि.२ भा.क । वै.निघ. ।

वक्रायम् । स्त्री । कवाटवक्रवृक्षे । र.मा. ।

वक्राङ्गः । पुं । हस्ते । छ.च. । चि । कुटिलाङ्गे ।

वक्रो (इन्) । पुं । गर्भविकारजनप्रवृत्तमेदे ।
यथा—“भातुर्वायथप्रतिघ्नं वक्रो स्यादौजसो-
म्यतया पितुश्च ।” च.भा.२अ. । [का. ।

वङ्गसेनः । पुं । अगस्त्यवृक्षे । वक्र वृक्ष । चि-

वङ्गः (ङ्गिः) । पुं, स्त्री । (ङ्गि, ङ्गि) । पशुके, पा-
त्रास्थिनि । उणा. । छ.च. ।

वङ्गिलः । पुं । कण्टके । चिका. ।

वङ्गम् । स्त्री । शीघ्रघाती । शीशा । वङ्गघाती ।
शा.उ. टिन् । रा.नि.व.१२ । वङ्गं हविषं श्वरक-
मिश्रमेदनं । यद्वक्तं—“श्वतं श्वद लघु सख्यं खि-
त्यसुणसहं हिमम् । सूत्रपचकरं कानं वपुश्चसु-
दाहृतम् । श्वरकं मिश्रकञ्चाप हविषं वङ्गसुख-
ते । उत्तमं श्वरकं तत्र मिश्रकं त्ववरं मतम् ॥”

गुणाः—“वङ्गं लघु सरं कलमुष्णं मृदुकफिभौ-
निहन्ति पाण्डुं सन्नासं चक्षुषं पिप्पलं मलाकम् ॥”

भा.पु.१म.धा.व. । तिलकं मधुरं मेदि पाण्डुकमिषं
वातघ्नं लखनम् ईषत्पिप्पलम् । राज. । “वपु वङ्ग-
मयसि घटं सयवलारमेत्स्वं वङ्गम् । अश्वसि घट-
गलितमधी श्वतमश्वतं पुनर्मयम् ॥” अन्तमत्तं य-
था—“वङ्गं सतालमकस्य दुग्धेः पिष्टा च तं पुटे-
त् । शकाश्रत्यभवेयुषीः समधा भक्ष्यतां वङ्गम् ॥”

समभागवङ्गतालकम् अकेचीरेण पिष्टा अश्रत्यव-
ल्कचूर्णं समधा गजपुटे पचत् । “चुक्रां हृदतरे
पात्रं लोहदण्डेन बुद्धिमान् । वङ्गं कम्पद्वेयसूत्र-
मौषधमतिशयतः । प्रथमं वङ्गनीचूर्णं द्वितीयं कीर-

कस्य च । हृत्तीये विफलाचर्यैः चतुर्थेऽत्यविच-
योः । एवं यामद्वयं मयै सुतप्तं हृदाप्रिया । अ-
नेन जायते भञ्ज वज्रस्य नात्र संशयः ॥” सा.कौ. ।
असृतीकरणं सीसशब्दे द्रष्टव्यम् । पुं । कापंसि ।
वाताको । नि. ।

वज्रजम् । स्त्री । सिन्दूर । र.मा. । [श.र. ।
वज्रनः । पुं । वाताकुलत्वे । वेणुन गाह्य ।

वज्रमलः । पुं, स्त्री । शीघ्रघातो । वै.निघ. ।

वज्रशुल्बजम् । स्त्री । कांक्षघातो । कौ.गा. ।
ह.च. ।

वज्रसट्टशम् । स्त्री । यशदे । मृत्ता । वै.निघ. ।

वज्रसेनः (काः) । पुं । बकहत्वे । वककूलप्र-
गाह्य । त्रिका. । रक्तवकहत्वे । र.मा. । तत्पुष्प-
गुणाः—“वासकस्य च पुष्पाणि वज्रसेनस्य चैव
हि । कटुपाकानि तिरुनि कासक्षयकराणि
च ॥” राज.१५. । बिकितसारसंयुक्तकारि ।

वज्रारिः । पुं । हरितालि । ह.च. ।

वज्रावलेहः । पुं । मेहं अवलेहः । “वज्रभक्ष
दिवत्सलं लेहयन्मधुना सह । ततो गुडसमं बन्धं
भक्षयन् कर्षमात्रकम्..... ॥” रस.चि. ।

वज्रेश्वरः । पुं । मेहघ्नरसविशेष । अत्र रससि-
न्दूरं वज्रभक्षसमभागम् । अन्यः यथा—“रसेन व-
ज्रं दिगुषं प्रगृह्य विद्राव्य निःक्षिप्य समुद्रजं तत् ।
विमर्दयेदस्त्रजलेन गीलं कृत्वा सुसंवेष्ट्य पुटेत ती-
व्रम् । ततः क्षिपेत् तत्र जलपात्रमध्ये नीरत्नं सन्त्यज्य
गृह्णाण्य स्तम् ॥” मान्वा वज्रमिता । अत्र लवणस्य
२० भागाः । रस.चि. । [व.१८ ।

वज्रणः । पुं । सकृद्विषम्वी । कुट्टि. । रा.नि.

वज्रणानाहः । पुं । वज्रणयोराकर्षणवत्पीडा-
याम् । भा.स.१३. ।

वचः । पुं । कीरपविणि । टिग्रा । नि. ।

वचण्डा (गड्डी) । स्त्री । शारिकाशाम् । शी-
घ्रिक पाथी । त्रिका. । वक्तो । नाडि । श.र. ।

वचनम् । स्त्री । शृङ्गा । कुट्टि. । श.च. ।

वचरः । पुं । कुकुटे । कुकुडा । नि. ।

वचा । स्त्री । (Acorus calamus.) The
sweet flag. खनामखानपञ्चद्वय । २५ । हि

वच, घोरवच । तं वज्रज, मज्जवस । वम्. वेत्तं-
ता. वज्रम् । वा.सू.१५अ. शीघ्रनव, वक्षकादिह. ।
सू.सू.१८अ.सुसादिः । “भाक्षवचा ।” गुणाः—
तीक्ष्णा कटुः उष्णा कफामयश्चीफली वातञ्च.
रासिसारघ्नी बालिहृत् उन्मादभूतघ्नी च । रा.नि.
व.६ । “अशुश्यापि सरागापि शम्भ्यापि परा भ-
वेत् । अन्तःशुचित्वमात्रेण वचा कश्चेति गहिं-
ता ॥” गीमूचे पक्षपक्षवोदके पक्ता पश्चात् सुगन्ध-
जलेन स्वेदनात् वचा हरिद्रा च यथा भवति ।
भैष. । स्नातृलिकायां । विस्त्राशुनिगः । वै.निघ. ।

वचादिवर्गः । पुं । वचासुकदेवदारुशृङ्गाति-
विषासु । “वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाशयाः”
गुणाः—आमातीसारघ्नः मृदः कफघातक्षयदाघ्न-
श्च । वा.सू.१५अ.वचादिव. ।

वचाद्यष्टतम् । स्त्री । गण्डमालाद्यधिकारं ह-
तम् । पाठः—“वचा शटी हरिद्रे ह दावीन्द्रय-
मुक्तकम् । पथ्या चातिविषा शृङ्गी सर्वे दशधने
पृथक् । चतुर्द्रोणेऽभ्रसः पक्ता पादशेषे विषाये-
त् । सर्पिः प्रस्थपक्षीग्नानेः काण्डद्रवैः सुषोषैः ।
प्रविध्य चिगुणं चौद्रं वर्षापथ्यान् पक्षानि षट्...
... ॥” रस.र. ।

वचोगृहम् (ग्रहः) । स्त्री, पुं । श्वथेन्द्रियैः
काण । वै.निघ. । रा.नि.व.१८ ।

वज्रम् । स्त्री । महारजान्यतमं रवे । शी.३ ।
तत्र चेतुरङ्गपीतकृष्णमर्देन चतुर्षु चतुर्जातिक-
तस्य पुंस्त्रीनपुंसकत्वमप्यस्ति । अत्र पुरुषः इत्का-
फलसम्पूर्णं ईखाबिन्दुशून्यं पारारच । ईखाबिन्-
दुः सत् षट्कोणश्च स्त्रीजा तमः । तथा त्रिकोणं
दीर्घं पञ्चलक्ष नपुंसकमिति । तत्र पुंनवः शतं
वैधकं रसवत्सकश्च, स्त्रीवज्रं देहसिद्धार्थं, नपुंसकं
कामार्थे च ज्ञेयम् । विप्रौ रसायनं चवः रोगघ्नं
वैश्वी वादे शूद्री वयस्यने योज्याः । तथा स्त्री
स्त्रिय पुरुषः पुरुषे नपुंसको नपुंसके च योज्यम्
रस.चि.७अ. । गुणाः—षड्सीपेतं सर्व्वरोगघ्नं
सर्व्वपापघ्नं सुखदं शरीरदायकं रसायनम् ।
रा.नि.व.११ । अशुद्धस्य दीघाः—“पादपीडं
पाशुरीगं हृत्तासं दाहसक्तं । रोगानीकं गु-
ह्वलं च क्षी वज्रमशोषितम् ॥” तन्वीधनम्—
“व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन् विपातितं । स-
पाहं कौद्रवकाषी कौलले विमलं भवेत् ॥” र.

सा.सं. । See माणिक्यम् । ज्रीवेरे । वांग । रा.
नि.व.१० । काञ्चिके । कैञ्चि । धरणिः । लौह
विशेषः । काञ्चिलोह । पुष्पविशेषः । वज्रपुष्प ।
श.र. । अस्थिसन्धौ । धात्र्यां । मे. । विहङ्गे । अ-
भघातौ । भा. । भैव.महालक्ष्मीविलासि ।

वज्रः । पुं । कीकिलाचहवे । कुलेशाङ्ग । रा.
नि.व.४ । सितदर्भे । अथ कुम्भ । रा.नि.व.८ ।
शालहवे । सुहीहवे । मनसा गाह् । भा. ।

वज्रकम् । स्त्री । वज्रचारे । रा.नि.व.६ ।

वज्रकण्टकः । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् ।
रा.नि.व.८ । कीकिलाचहवे । कुलेशाङ्ग । रा.
नि.व.४ ।

वज्रकन्दः । पुं । शर्करकन्दानुके । शर्करकन्द
आत्तु । र.सा. । तालहवस्य शिरीसज्यायां । ता-
लेत्त गाउँ । वै.निघ. । (कः) पुं, स्त्री । कटुश-
रवे । वनशरणे । गुप्ताः—कफघ्नः पित्तरक्तकर-
क । वै.निघ. ।

वज्रकनारः । पुं, स्त्री । वज्रचारे । वै.निघ. ।

वज्रकाञ्चिकम् । स्त्री । प्रसूतिचिकित्साधि-
कारे औषधम् । पाठः—“पिप्पलीपिप्पलीमूलं
चयं गृह्यते यमानिका । जीरके वे हरिद्रे वे विषं
सौवर्जलं तथा । एतैर्वैषधैः पिष्टैरारण्यैः वि-
पाययन्तु ..... । चौरपाकविधानेन काञ्चिकस्या-
पि साधनम् ॥” काञ्चिकं ८ प. पानीयं १२ प.
पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं ४ मा. काञ्चिकशेषः का-
यः । रस.र. । [निघ. ।

वज्रकारकः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.

वज्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपीकौटे । वै.निघ. ।

वज्रवन्ध्या (न) । पुं । गण्डके । गण्डात्र । रा.
नि.व.१६ ।

वज्रबुधुः । पुं । गृध्रपक्षिणि । वै.निघ. ।

वज्रतुण्डः । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् ।
गण्डे । वै.निघ. । मशके । रा.नि.व.१६ ।

वज्रदण्डकः । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् ।
वै.निघ. ।

वज्रदन्तः । पुं । शर्करे । त्रिका. । सुषिके ।
श.सा. । अस्थिसंहारे । हाडुडाङ्ग । र.सा. ।

वज्रदशनः । पुं । उन्दूरे । श.व. ।

वज्रदुः (मः) । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् ।
अम. । श.र. ।

वज्रपाषाणम् । स्त्री । दुग्धपाषाणे । कूलथ-
ङ्गि । वम्. शिर्गोला । वै.निघ. ।

वज्रपुष्पम् । स्त्री । तिलपुष्पे । तिलकूल । श-
तपुषायाम् । अलङ्का. । वै.निघ. । स्त्री (या) । श-
ताह्वयाम् । अलङ्का. । रा.नि.व.४ ।

वज्रबीजः (कः) । पुं । लताकरञ्जे । वै.
निघ. । रा.नि.व.६ ।

वज्रभूमिरजः । स्त्री । वैक्रान्तमणौ । वै.निघ. ।

वज्रभृङ्गी । स्त्री । मधुरतण्डुलविशेषः । गुडास्तु ।
गुप्ताः—कटुः उष्णः आसन्नौ हिक्काकम्पकश्चरीग-
वातगुल्फपीनससौहृदस्यामश्लीदरङ्गी च । वै.निघ. ।

वज्रमण्डूरम् । स्त्री । पाण्डुरोगे औषधम् ।
पाठः—“पञ्चकोषं समारच्य देवदारु फलचिक ।
विहङ्गमुत्तयुक्ताय भागास्त्रिपलसमांशताः । याव-
न्वेतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुण्यन्ततः । पञ्चा चा-
ष्टगुणे तौघे घनीभूते तदुद्धरेत् । ततोऽवसापान्
बटुकान् पिबेत्तन्नेष तक्रमुक् ॥” रस.र. ।

वज्रमुष्टिः । पुं । शारङ्गशृङ्गकन्दे, शरणस-
हस्रकन्दभेदे । वै.निघ. २.भ. कर्णकज्य.चि. वज्रमुष्ट्या-
दिर्लपे ।

वज्रमूली । स्त्री । माषपण्याम् । मांशानि ।
रा.नि.व.१ । [गुह्य. संयहः ।

वज्रमूषा । स्त्री । अश्वमूषायाम् । अश्वमूषा

वज्ररदः । पुं । शर्करे । त्रिका. ।

वज्रलौहकम् । स्त्री । कान्तलौहे । वै.निघ. ।

वज्रवज्जरी (वज्जरी) । अस्थिसंहारलतायाम् ।
हाडुङ्गाङ्गि, हाडुङ्ग । हारा. । र.सा.सं. । मेष.
मुखरी.वि.वकुलायतने ।

वज्रवृचः । पुं । सुहीहवे । मनसा गाह् । रा.
नि.व.८ । सू.म्. ३८ष. । [नि.व.१६ ।

वज्रशल्यः । पुं । शल्यकर्मणि । अलङ्का. । रा.

वज्रशृङ्गलिङ्गा । स्त्री । वज्रास्थनि । कुलेश-
थाङ्गि । हिं तालसाख्ये । को कीलिङ्गा । वम्.
विखरा ।

वज्रचारम् । स्त्री । सालदेशप्रसिद्धवटि । वज्रचार इति लोके । वम् नवसागर । गुणाः—अत्युष्णं तीक्ष्णं चारुरसं रोचनं गुच्छीदरविष्टमृश्लक्ष्णं सरसम् । रा.नि.व.६ । [आम् । शुक्र । मी ।

वज्रा । स्त्री । कुक्षीहृत्वे । मनसा ग्राह् । गुडः ।

वज्राख्यम् । स्त्री । दुग्धपाषाणे । कुलशङ्कि । पुं । सङ्गृह्यते । मनसा ग्राह् । सु.चि.८७ ।

वज्राङ्गकः । पुं । सपुं । रा.नि.व.१६ । अस्थि-
संहारः । शङ्क उज्ज । भा । स्त्री (ङी) । गवेपु-
कायाम् । अ.च. । [रा.नि.व.१२ ।

वज्राभः । पुं । शुक्रगोदन्तमणी । दुग्धपाषाणे ।

वज्राभ्रम् । स्त्री । अश्वकविशेषे । लक्षणं यथा—“यदभ्रमभ्रं चित्तं सद्रङ्गी विकृतिं व्रजेत् । वज्रसंज्ञं हि तदर्थोऽयमभ्रं सर्वत्र जेतरेत् ।” रस-
चि.४७ ।

वज्रास्थिः (शृङ्खला) । स्त्री । कौकिलाच-
क्षु । कुलशङ्कि । हिं राक्षसाखना । कौं कलि-
का । रा.नि.व.४ । [कुम्भी । वै.निघ. ।

वज्राङ्गिका । स्त्री । कपिकच्छाम् । आला-
वज्राङ्गम् । स्त्री । तगरपादके । वै.निघ. ।

वज्री । स्त्री । सुसीमं । मी । वै.निघ. २७, शी-
तज्व.वि. । अस्थिसंहारके । वै.निघ. ।

वज्र(सु)कः । पुं । शृगालः । अम. ।

वज्रुलः (द्रुमः) । पुं । पविमं । इला. ।
(Calamus rotong.) वेतसहृत्वे । जलवेतसे ।
वेत ग्राह् । रा.नि.व.६ । सु.म.१८७ । सु.क-
ण्.८७ । वा.सु.१५७.अथोधादिः । अ.म.४७ ।
स्थलपद्मद्रुमे । श.र. । अशोकहृत्वे । रा.नि.व.१० ।
तिनिग्रहत्वे । अम. । [र.सा. ।

वज्रुलप्रियः । पुं । वेतसहृत्वे । वेत ग्राह् ।

वज्रुला । स्त्री । बहुद्रुमायां गवि । द्रुमोला
ग्राह् । इ.चं. ।

वटः । पुं । (Ficus Bengalensis. Syn.
Ficus Indica.) The Benyan tree, ख-
नामख्यातच्छायाहृत्वे । वट ग्राह् । हिं वर, वर्गट ।
मं वट । कं बाल । तं जारिचिह्नु, मारि, पेडि म-
रि । उन्, बीर । ता, बल । गुणाः—कषायः

मधुरः शीतलः पित्तकफघ्नः ज्वरदाहृत्वासीहृत्-
वाशीफघ्नश्च । रा.नि.व.११ । गन्धके । अचहृत्वे ।
कपर्दके । मी । माषतण्डुलादिकृतपिट्टकमेह-
हृत्वा इति लोके । गुणाः—“.....वटी विदाही
हृत्वाकृत् ।” राज.२५ ।

वटकः । पुं । वटिकायां । वडि । माषाष्टके ।
८ भाषा । कोलमित्तमर्गे । १ ठोना । प.प्र.१
ख. । नदीवटे । रा.नि.व.११ ।

वटकाकारः । पुं । पल्लिविशेषे । वम्. कान्त-
वटपक्षी । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

वटच्छदः । पुं । श्वेताङ्गके । श्वेत वायुदे ।

वटजटा । स्त्री । वटशृङ्गायां । वटेटेर कुटि ।
सा.कौ.अभ्यमारणे ।

वटपत्रः (कः) । पुं । श्वेताङ्गके । श्वेतपत्र-
कुण्ड कुलमी । रा.नि.व.१० ।

वटपत्रा । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायां । र.सा. ।
हणमल्लिकायां । द्रुममल्लिका । रा.नि.व.१० ।

वटपत्री । स्त्री । पाषाणभेदकविशेषे । वड्
पाशत्रकुटि । मं वडवती । तं पिडि वड्वेष्टः ।
गुणः—हिमा भेददुष्टो बलदा व्रणघ्नी कवि-
हृत्पनी च । रा.नि.व.५ । “वटपत्री कर्षादीनां
योगिसूत्रगदापट्टा ।” भा.गु.व. ।

वट(ठ)रः । पुं । कुकुटे । श.र. । वैद्य । इ.च. ।

वट(प्र)रीहः । पुं । वटाकुरे । वटेटेर कुटि ।
वै.निघ. २७, हृत्वा.वि. । अ.द.४७.सुहृदिवश्यां ।

वटशृङ्गकम् । स्त्री । वट- । वटेटेर कुटि ।
अ.द.ज्वरातिसा.चि.कलिद्रागयुडिका । “धात-
की वटशृङ्गकम् ।”

वटशृङ्गा । स्त्री । वटाकुरे । भा.सुदरी.वि. ।

वटहा (र) । पुं । प्रतुदपल्लिविशेषे । अ.सु.२५
अ. ।

वटाग्रजः । पुं । वटशृङ्गायां । रस.र.बालवि.

वटिः । स्त्री । वटके । वडि । प.प्र.१७. । उ
पनिष्ठिकायां । शूद्रि, अलखिव । हारा ।

वटिका (टी) । स्त्री । वटके । शुलि । प.
१४. । कलायमाचलतखायद्रव्ये । वडि । गुण-
— कषाया मधुरा शीतला पित्तघ्नी हृत्वादाहृत्वा

वासविषकृदिनी च । रा.नि.व.१६ । वै.निच.२
भ.वा.व्या.वि.रसीनपाके । सुद्रवटीगुणा—पथ्या
रुन्ध्या लघुः सुद्रवटीगुणा च । कुष्माण्डवटीगुणाः
—रक्तघ्नी लघुश्च । भा. नदीवटे । रा.नि.व.११ ।
प्रलम्बे । मद.व.५ ।

वटुः (कः) । पुं । कुटजवटुश्च । शोभा गच्छ ।
बालके । श.र. ।

वटुलीहकम् । स्त्री । वर्गलीह । वम्. पञ्चर-
सलीह । रा.नि.व.११ । [वै.निच. ।

वटुवानलः । पुं । वाराहीकन्दे । सागराशी ।

वट्टा । स्त्री । पिष्टकविशेषे । वट्टा । यथा—
“कदलनाथवा तालैर्युक्तं यथाशुलं पिष्टं । पिष्टं
चूर्णं वट्टी वट्टा..... ॥” श.च. ।

वट्टिशम् (शा) । स्त्री, स्त्री । मन्थधारणयन्त्रे ।
वट्टी । अम. । श.र. । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

वगहः । पुं । खर्वे । वैट्टे । मी. । [मि. ।

वगहरः । पुं । नूतनतालाङ्गुरे । कुङ्कुरलाङ्गुली ।

वगण्डः । पुं । वण्डपुरुषे । अनाहतभेद्रे । छे.च. ।
वि । लाङ्गुलादिरहिते । वैट्टे । मी. ।

वतूः । पुं । नेत्रेरीषे । उषा. ।

वत्सम् । स्त्री । वत्सि । अम. । पुष्पकाशीषे ।
गुणाः—रौचशैत्यकपायलघुपाकत्वात् वातक्षत् च-
भानश्च । पुं । गोवत्से । पुत्रे । वर्षे । त्रिका. । इ-
न्द्रयवे । च.द.कामला.वि.व्योपायघटे ।

वत्सकम् । स्त्री । पुष्पकाशीषे । नील शिखर-
म् । रा.नि.व.१३ । कुटजवत्फलं । कूट्टिचि छाण ।
सं.इन्द्रवज्रायचूर्णं । पुं । कुटजवटु । प.मु. ।
रा.नि.व.८ । इन्द्रयवे । सा.कौ.सर्वस्वरहरलीह ।
च.द.अन्नमगुडिकायां । वा.सु.१५५.वत्सकादिव. ।
“वत्सकमूर्त्वाभार्गी ।” च.द.अन्येयुष्कञ्च.वि. ।
“स्त्रीकामुसवत्सके ।” निर्गुण्डाम् । निशान्द ।
वै.निच. । [कीषान्तरम् ।

वत्सकरणकः । पुं । पर्यटकः । कर्णवट्टा ।

वत्सकफलम् । स्त्री । इन्द्रयवे । च.सु.४५. ।
च.द.अरातिसा.वि.वत्सकादी । कटफलमिति
केचित् । [नि.व.८ ।

वत्सकबीज(फल)म् । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.

वत्सनागः (भः) । पुं । (Aconitum
ferox.) Indian Aconite. Root of the
Aconite ferox brought from Nepál.
स्वाधरविषभेदे, कन्दविषभेदे । छांदोग्य कन्दविष,
कठिविष, मिठेविष । हिं मिठा । वम्. वचना-
ग । ता. वसनधी । गुणाः अतिमधुरः उष्णः
वातकफघ्नः कण्ठरीगसन्निपातघ्नः पित्तमन्नापका-
रकश्च । रा.नि.व.६ । सु.कल्प.२५. । वा.भा.वि.
लघुवातविध्वंसरसः । लक्षणं यथा—“सिन्धुदारस-
हृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिलया । किल किञ्चित्ततो
हीनो विशेषोऽयमुदाहृतः ॥” भा.पु.१.भा.विषय. ।

वत्सभञ्जकः । पुं । ईहाशये । छांदोग्य, शो-
भाशो । वै.निच. ।

वत्सरः । पुं । हादशमासात्मके काले । वज्रर ।
अम. । [२१ ।

वत्सरान्तकः । पुं । फल्गुनमासे । रा.नि.व.

वत्सा । स्त्री । वसायाम् । रा.नि.व.१८ ।

वत्सादनः । पुं । ईहाशये । हके । शोभाशो ।
रा.नि.व.१६ ।

वत्सादनी । स्त्री । गङ्गायाम् । प.मु. । सु.म.
१८५.संशोधने गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.१३ ।
वत्सार्पास्या । अनामस्थितलतायां । गुणाः स-
धुषा पित्तदाहरकृदोषघ्नी हृत्वा सन्निपण्णी रुन्ध्या
विपरीप्ली च । रा.नि.व.३ ।

वत्साह्वः (यः) । पुं । कुटजवटु । शैव.उपद-
श.वि. । सु.वि.१८५. । अवि.१.स्थान.५६५. ।

वत्सानी । स्त्री । गोडुम्बायाम् । शोभाशो ।
जटा. । [छा.शो.वि. ।

वदद्गुः । पुं । आश्याशोटीवटुश्च । आश्याशो ।

वदनम् । स्त्री । मुखे । रा.नि.व.१८ ।

वदनाम्बता । स्त्री । पित्तजरीषे । भा. ।

वदामम् । स्त्री । वातामफले । वनिश । रा.
नि.व.११ ।

वदालः (कः) । पुं । मन्थविशेषे । दोषाण-
गच्छ । पाटीनमस्त्रे । छिन्न भच्छ । त्रिका. ।

वधकः । पुं । व्याधी । मन्थो । उषा. ।

वधाङ्गकम् । स्त्री । त्रिषे । वै.निच. ।

बधूः । स्त्री । स्रक्कायां । निङिङि । रा.नि.व.११ ।
शब्दां । शारिवायाम् । मी. । [चिका. ।

बधूटशयनम् । स्त्री । वातायने । कानना ।

वनम् । स्त्री । कलि । रा.नि.व.१४ । रक्ताघने ।
वै.निघ. । [चिन्. ।

वनकचुः । पुं । कचुविशेषे । वृन्ना कचू । क-

वनकण्ठा । स्त्री । वनपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

वनकण्डूलः । पुं । मधुगशये । वै.निघ. ।

वनकदली । स्त्री । काष्ठकदल्यां । वृन्ना क-
ला । रा.नि.व.११ । [नि.व.७ ।

वनकन्दः । पुं । श्वेतशूरे । धरणीकन्दे । रा.

वनकर्कटी । स्त्री । आरण्यकर्कट्यां । वन
कौकडौ । र.सा.सं. ।

वनकर्कटीटम् । स्त्री । आरण्यकर्कटिकायाम् ।
कौकडाल । भैष.विषाधिकारे ।

वनकर्णिका । स्त्री । मलकौटसे । वै.निघ. ।

वनकार्पासी । स्त्री । भारद्वाज्यां । वन का-
पासी । र.सा. ।

वनकुक्कुटः । पुं । वनताम्रचूडे । वृन्ना कुक्-
कुडा । तें अङ्गिकोङ्गि । रा.नि.व.१६ ।

वनकुण्डली (वन) । पुं । वनशूरे । वै.निघ.
रभ.कर्णकञ्च.वि. । [निनिम्ना । वै.निघ. ।

वनकेन्द्राणी । स्त्री । श्वेतनिगुंछ्यां । द्युत

वनकोद्रवः । पुं । वनजकोद्रवधान्ये । वृन्ना
कद्रो धान । भा. । [कुल गाछ ।

वनकोलिः । स्त्री । वनजवदरीहले । वृन्ना

वनगजः । पुं । वन्यकरिषि । वृन्ना गजौ ।

वनगीः । स्त्री । 'The Gayal'. आरण्यभवायां
गवि । गवधे । रा.नि.व.१६ । [विच. ।

वनचन्दनम् । स्त्री । अगुरुषि । देवदारुषि ।

वनचन्द्रिका । स्त्री । मल्लिकापुष्पपुष्पे । रा.
नि.व.१० ।

वनचम्पकः । पुं । वनजचम्पकहले । वन चै-
पात्र गाछ, नागेश्वर टापा । गुणाः — कटुरसः
वातकफघ्नः वर्णकरः चक्षुष्यः व्रणरोपणः अग्निमा-
न्यकरश्च । रा.नि.व.१० ।

वनविचिच्छा । स्त्री । (Tricosanthos
Cucumerina.) आरण्यविचिच्छायां । वन
छिच्छा, वन पाटिल । हिं कलि विचोच्छा ।
तें अङ्गिकोङ्गि । [चिका. । शूकरे । श.सा. ।

वनच्छागः । पुं । वानरे । आरण्यच्छागले ।

वनजम् । स्त्री । पथे । मी. । पुं । सुकले ।

मी. । वनबीजपूरके । वृन्ना लेवु । रा.नि.व.११ ।

वनजशूरे । वृन्ना उल । रा.नि.व.७ । वनतिल-

के । वनकुलये । वै.निघ. । स्त्री (जा) । मुद्रप-

प्याम् । भृगानी । रा.नि.व.२ । अश्वगन्धायाम् ।

मिश्रयायाम् । मृडिणि । वनकापांसे । निगुंछ्याम् ।

निनिम्ना । श्वेतकण्डकायाम् । रा.नि.व.४ । वन-

तुलयां । रा.नि.व.१० । वनाद्रंके, आम्बुहिरा-
यां । रा.नि.व.६ । वनोपीदिकायाम् । वनभूहे ।

रा.नि.व.७ ।

वनजताम्रचूडः । पुं । वन्यकुक्कुटे ।

वनजमूर्धजा । स्त्री । कर्कटशयाम् । कौक-
डा शृङ्गौ । वै.निघ. । [निघ. ।

वनजवृत्तिका । स्त्री । इक्षुमेषशयाम् । वै.

वनजीरः । पुं । वनजातजीरके, कटुजीरके ।

वन जीरे । सं वनजीरे । कौकजीरमे । गुणाः

—पाके कटुकाः कभिघ्नाः दीपनाः जीर्णज्वरहर-

रुच्याः व्रणहराश्च । सर्वजीरकगुणाः । रा.नि.
व.६ ।

वनतण्डुली । स्त्री । (Amphigina poly-
gonoides.) तण्डुलीयमिदं वनतण्डुलीयशके ।

वनतरुः । पुं । अर्जुनहले । वै.निघ.रभ.ज्व.
वि. । [हले । वै.निघ. ।

वनतिलः । पुं । शरीतकां । श.सा. । लोभ-

वनतिलका । स्त्री । पाठायां । उष्णलशके ।

गुणाः — तिलं शीतलं पाके कटु कफपित्तघ्न ।

च.सू.२७७. ।

वनतिक्ता (क्तिका) । स्त्री । वनतिक्तका-

यां । पाठायां । कौकुनादि । र.सा. । अम. ।

वनचपुषः (कः) । पुं । आरण्यचपुषे । इ-

न्द्रवाक्य्यां । वै.निघ. । [वना । रा.नि.व.१० ।

वनदमनः । पुं । आरण्यदमनकहले । वन

वनदीपः । पुं । वनचमकी । मोक्षार्कः ।
चमकहरे । रा.नि.व.१० । [नि.व.११ ।

वनद्रुः । पुं । चारुहरे । पिशाच गच्छि । रा.

वनद्रुमः । पुं । चरुनरुहरे । काष्ठागुरी । वै.
निघ. । [गुरु, गवय । रा.नि.व.१२ ।

वनधेनुः । पुं । अरण्यमवायां गवि । वृन्त

वनपलाण्डुः । पुं । (Urginea Indica.
Syn. Scilla Indica.) Indian Squill.
वनपलाण्डू । वन पिशाच । हि जलपिशा-
च । तं नक्रमुल्लिखड । वम. राणकान्द । दा.
कन्द । रा.नि.व.७ । [गच्छ । जटा ।

वनपल्लवः । पुं । शोभाञ्जनरुहरे । मञ्जिना

वनपिप्पली । स्त्री । वनीहवपिप्पल्याम् ।
वनपिप्पल, छोटि पिप्पल । सं वानपिप्पल । कं
काष्ठपिप्पलि । गुणाः—उष्णा तीक्ष्णा । रूक्षा दी-
पनी । “आमा भवेदगुणायानु गुष्काः स्वल्पगुणाः
क्षुताः ।” रा.नि.व.६ । [वै.निघ. ।

वनपीतः । पुं । भूमिजगुम्ली । कणगुम्ली ।

वनपुष्पा । स्त्री । शताक्षायां । रा.नि.व.४ ।

वनपुष्पोत्सवः । पुं । आरुहरे । वै.निघ. ।

वनपृतिका । स्त्री । आरण्यपृतिकायां । वन
पुं । गुणाः—कटुतिक्तौष्णा रूक्षा च ।

वनपूरः (कः) । पुं । वनबीजपूरके । वृन्त
लेप । रा.नि.व.११ ।

वनप्रियम् । स्त्री । लघि । गुडलक् । रा.नि.
व.१ । पुं । विभीतकहरे । श्याम् । मणि । श-
ररुहरे । वै.निघ. । कीकिले । अम. ।

वनव(व)र्वरः । पुं । कृष्णार्जके । कुशपत्र
कृष्ण वृन्तौ । रा.नि.व.१० ।

वनव(व)र्वरिका । स्त्री । वनत्राताज्जका-
नीयपत्रशके । वनवावृहे वृन्तौ । सं आजवला-
मेदु । कं सुगन्धि अजर । गुणाः—सुगन्धा उष्णा
कटुः वमिषो पिशाचभृत्प्ली प्राणसन्तर्पणी च ।
रा.नि.व.१० । [नि.व.११ ।

वनबीजः (पूरः) । पुं । वनमातुलुके । रा.

वनभद्रिका । स्त्री । भद्रमलायां शब्दकल्पद्रुमः ।

वनभृक् । पुं । स्रवभक्ते । श.ष. ।

वनभूपणा । स्त्री । कीकिलायां । वै.निघ. ।

वनमञ्जरी । स्त्री । वननिर्गुण्यां । वै.निघ. ।

वनमल्लिका (स्त्री) । स्त्री । स्वनामध्यातल-
तायां । सेवसीति स्त्रीक । मेडुती मूलैर गी-
छ । र.मा. । श.र. । [अम. ।

वनमल्लिका । स्त्री । सुदृढमे । दृष्टे । डीपी

वनमार्जारः । पुं । वनविडाले । वै.निघ. ।

वनमालिका (लिनी) । स्त्री । आक्षीता-
यां । हापरमालो । ज.द. । वनमल्लिकायाम् ।
मेडुती । वाराहकीन्दे । रा.नि.व.७ ।

वनमुद्गः । पुं । मकुरके । वन गुं । रा.नि.
व.१६ । स्त्री (द्रो) । सुदृढपण्याम् । गुं । रा.
नि.व.१३ । सु.स.७२४ । [गुं । रा.नि.व.१३ ।

वनमूर्धजा । स्त्री । कर्कटग्रस्याम् । कर्कट-
जा-

वनमैथिका । स्त्री । आरण्यमैथिकायाम् । व-
नमैथि । [गी । रा.नि.व.११ ।

वनमोचा । स्त्री । काष्ठकदलीरुहरे । वनक-

वनयमानी । स्त्री । (Seseli Indicum.
Syn. Ligusticum diffusum.) स्वनाम-
ध्यातकत्वचुपे । वन यमान । उत्. विलयमानी ।
प.सु. । See अजमया ।

वनरश्मा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् ।

वनराजः । पुं । अमलकवदे । आट्टो । सं
आपटा । वै.निघ. । भिंहे । श.मा. ।

वनराट् । पुं । वटहरे । दृष्टे गच्छि । वै.निघ. ।

वनलक्ष्मीः । स्त्री । कदलीहरे । कदगाच्छि ।
रा.नि.व.११ । [रा.नि.व.८ ।

वनवल्लभा (री) । स्त्री । निःशोकावर्णा ।

वनवातामः । पुं । वाताकमेद । वनवातामः ।

वनवासः । पुं । मधुकहरे । मेडुती गच्छि ।
वै.निघ. ।

वनवासकः । पुं । शाल्मलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

वनवासनः । पुं । खट्वांस । शोभिनि । विका-

वनवासी (हन्) । पुं । मरुधौकन्दे । आश-
लीकन्दे । वाराहकीन्दे । रा.नि.व.७ । स्रवभक्ते ।

रा.नि.व.५ । सुष्ककह्वे । चूर्तिपात्रिक । रा.नि.
व.११ । द्रोणकाके । बीपालरखजूरीहवे । वै.निच.।

वनविडालः । पुं । वनमाजरी । वै.निच. ।

वनविलासिनी । स्त्री । शरपुष्पीलतायाम् ।
रा.नि.व.९ । [टोवा लेवू । रा.नि.व.११ ।

वनवीजः (कः) । पुं । वनवीजपूरके । लेवु,

वनवीजपूरकः । पुं । वनजातमातुलुङ्गहवे ।
नुनो लेवु गीह, टोवा । मं वनमाहलिङ्ग ।
कं कामाधवल । गुणाः—अम्रः कटुरूपः कवि-
प्रदः वातघ्नः अस्त्रदीपकमिनाशकः कफघ्नः श्वास-
घ्नश्च । रा.नि.व.११ । [व.४ ।

वनवृन्ताकी । स्त्री । महाहहव्याम् । रा.नि.

वनव्रीहिः । पुं । देवधान्ये, नीवारे । उडि-
धान । छ.च. ।

वनशिखिका । स्त्री । चरणशिख्याम् । भै-
ष.शिरारी.चि.४६६शमूलतेले ।

वनशू(सू)करी । स्त्री । कपिकच्छा । आ-
लाकूरी । रा.नि.व.९ । वनवाराणां । नुनो वा-
राशकम् । रा.नि.व.७ ।

वनशू(सू)रणः । पुं । चारणशूरणे । नुनो
७५ । गुणाः—कविकरः कटुरूपः क्षमिगुणशुल-
घ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

वनशृङ्गाटः (कः) । पुं । गीधुरे, शूद्रगी-
धुरे । गोधूरा, छष्टि गोधूरी । रा.नि.व.४ ।

वनशोभनम् । स्त्री । पद्मे । श.च. ।

वनशा (न) । पुं । गन्धमाजरी । शकशकूल ।
व्याघ्र । मं. । शगल । त्रिका. । [वै.निच. ।

वनषण्डी । स्त्री । पद्मिण्यां । पद्मेश काड ।

वनसङ्कटः । पुं । मरुते । मरुती । श.च. ।

वनसरोजिनी । स्त्री । वनकापास्यां । श.र.।

वनस्थः । पुं । मृगे । श.च.। स्त्री (स्था) । अश्व-
त्थीहवे । शरा अश्वथ । रा.नि.व.११ । अश्वघ्नप-
ण्याम् । रा.नि.व.९ । [वाकूड । वै.निच. ।

वनखेहफला । स्त्री । खखहव्याम् । कूज

वनस्पतिः । पुं । विनायपुष्पफलदुमे । तरुमावे ।
रा.नि.व.२ । नन्दीहवे । वटहवे । रा.नि.व.११ ।

वनहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma aroma-
tica, Syn. Curcuma zedoaria.) Wild
Turmeric. खनामख्यातहरिद्रायाम् । वन ह-
ल्ल । छिं जली हल्लदी । मं साही । अडिवि-
का, अरिसिन इति कीदृश्ये प्रसिद्धा । तं कल्-
रिपयपु, अडिविपयपु । वम्. राणहल्लद, कचो-
रा । ता. कभुरिमञ्जल । गुणाः—कटुः रुचा
मील्या तिका दीपनी च । रा.नि.व.७ ।

वनहासः (कः) । पुं । कन्दपुष्पहवे । रा.
नि.व.१० । काशहर्ण । त्रिका. ।

वनासुः (कः) । पुं । शशके । थरगोत्र । सु-
ह्ने । मृग । त्रिका. । [छि.च. ।

वनाजः । पुं । वनच्छागले । नुनो छगिल ।

वनाटः । पुं । नीलमल्लिकायाम् । नील म-
छि । श.मा. । [व.२० ।

वनादिदमनः । पुं । वन्यदमनके । रा.नि.

वनामलः । पुं । कणपाकफलदुमे, करमर्द-
के । श.मा. । [कोपास्य । रा.नि.व.११ ।

वनाम्रः । पुं । (Mangiera sylvatica.)

वनायुः । पुं । हरणे । वै.निच. ।

वनायुजः । पुं । तद्रेणोयोजमाये । ज.द. ।

वनारिष्टा । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । रा.नि.
व.७ ।

वनार्द्रकः (का) । पुं, स्त्री । (Zingibe-
r cassumuna.) वनजार्द्रक वन अर्द्रा । वि-
वन आद्रक । तं करपुष्ट । रा.नि.व.७ ।

वनालक्तम् । स्त्री । मेरिके । गेतिगोटी ।
निच. । [उट्टे । हारा.

वनालिका । स्त्री । हसिषण्ड्याम् । शारि

वनालुकम् । स्त्री । वनाली । शष्पी—तर्प-
विदोषघ्नश्च । [जटा.

वनाश्वयः । पुं । द्रोणकाके । दौड काक

वनाहिरः । पुं । शकरी । त्रिका. ।

वनिता । स्त्री । प्रियङ्गी । र.सा.सं.पूर्णचन्द्र-
से । कलूरीमीदके । च.द.यफ.चि.चन्दनादितै

वनितावसभा । स्त्री । प्रियङ्गी । वै.निच.

वने(न्ये)ज्यः । पुं । बहरसालामहत्वे । रा.नि. व.११ । पर्यटके । (फ२पा०वृ०) । वै.निघ. ।

वनेभवा । स्त्री । शाकविशेष । (लोणी आक । वै.निघ. ।

वनेरुहा । स्त्री । विपरीकन्दे । तिलकन्द । वै.निघ. । [पिशाल गाछ । प.सु. ।

वनसर्जः । पुं । असनहत्वे । अमन गाछ,

वनस्तुद्रा । स्त्री । करञ्जहत्वे । प.सु. । पानी-यामलके । पानि आम्ला । र.मा. ।

वनोत्सवः । पुं । आसहत्वे । वै.निघ. ।

वनोद्भवः (वा) । पुं, स्त्री । वन्यतिले । रा. नि.व.१६ । वनमातुलुङ्गे । टावा । लघु । शृगाल कात्याम् । शशाकुल । प.सु. । रा.नि.व.४ । वनशूरणे । वै.निघ. । स्त्री (वा) । वनकापास्याम् । वन कापासी । र.मा. । काष्ठमज्जिकायाम् । काष्ठमज्जिका । प.सु. । मृद्वपण्याम् । मृगानी । रा.नि.व.९ । वनवीजपूरके । रा.नि.व.११ ।

वनोकाः (स) । स्त्री । अजमोदायां । राकुनी । अकशिव्यां । आलाकुनी । वै.निघ. । पुं । वान-रे । अम. ।

वन्दका । स्त्री । वन्दायाम् । पत्रगाछा । भ. ।

वन्दनम् । स्त्री । सुखे । श.च. । वै.निघ. ।

वन्दनी । स्त्री । गीरीचनयाम् । वै.निघ. ।

वन्दनीयः । पुं । पीतभङ्गराजे । रा.नि.व.४ । स्त्री (या) । गीरीचनयाम् । रा.नि.व.१२ ।

वन्दा (कः) । स्त्री, पुं । (*Epidendrum tessellatum &c.*) A parasite plant. वक्षोपरिजातहत्वे । मान्दड़ा, पत्रगाछा, वीछ । हिं तें वन्दा । वम्. बादामुल । गुणाः—तिक्त-शिशिरः कफपित्तशमनः हृष्यः कषायः रसायनः वृश्चादिसिद्धिदह । रा.नि.व.५ । वातहरः । सु.सू. ४६ष. । [हड्डचन्द्रः ।

वन्दाका (की) । स्त्री । वन्दायां । मान्दड़ा ।

वन्दारः । पुं । वन्दके । पत्रगाछा । वै.निघ. ।

वन्द्यफला । स्त्री । रक्तकापास्यां । लाल का-पान । वै.निघ. ।

वन्द्या । स्त्री । गीरीचनयां । गीरीचन । भा. । वन्द्यायां । पत्रगाछा । श.च. ।

वन्द्यम् । स्त्री । कुटघटे । वा.सू.१५ष. । श्वर-चन्दने । रा.नि.व.१२ । कैवर्धसुलके । च.सू.९ष. । च.द.कृष्.चि. । त्वचि । गुडवृक्ष । रा.नि.व.१२ । पुं । लताशालं । र.मा. । श्वेतशूरणे । वन-डल । वाराहीकन्दे । श्वेतशूर आम् । रा.नि.व.७ । दं-वनले । नन । रा.नि.व.८ । शङ्गे । आक । च. द.मदा.चि. । वै.निघ. ।

वन्द्यजा । स्त्री । वनोपादक्याम् । वन पूँडे ।

वन्द्यजीरकम् । स्त्री । वनजकटुजीरके । व-नजोत्रा । वै.निघ. ।

वन्द्यदमनः । पुं । वनजदमनजपे । वन दना । मं राणदवणा । को कादवणा । गुणाः—वीर्यक्ष-मनः बलदः आमटीवृद्धय । रा.नि.व.१० ।

वन्द्याभ्यन्म । स्त्री । नीवारं । उड़ि धन । प.सु. ।

वन्द्यवृक्षः । पुं । अश्वत्यहत्वे । वै.निघ. ।

वन्द्यसहचरी । स्त्री । पीतकिण्टाराम् । पी-त साठा । रा.नि.व.१० ।

वन्द्या । स्त्री । मृद्वपण्यां । मृगानी । गीपाल-कर्कश्यां । द्राथाल कीकड़ी । गुप्तायां । कूँड । रा.नि.व.९ । मिश्रयायां । मेट्रो । रा.नि.व.४ । सुलके । रा.नि.व.६ । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व. १० । पिच्छीखज्जरे । वनहरिद्रयां । मेघिकायां । मेघि । वै.निघ. । [पूँडे । रा.नि.व.७ ।

वन्द्योपादकी । स्त्री । वनोपादक्यां । वन-वपरः । पुं । केशराजं । ककुट्टे । चिका. ।

वपा । स्त्री । मीराधती । रा.नि.व.१८ ।

वपाटिका । स्त्री । अवपाटिकायां । स.वि. २०ष. । [गा.७ष. ।

वपावहम् । स्त्री । मीरधतीवपाटिकायां । च.

वपुः । स्त्री । शरीरे । रा.नि.व.१८ । [व.१८ ।

वपुःस्त्रवः । पुं । शरीरस्त्रवसधाती । रा.नि.

वपुर्वर्धिमम् । स्त्री । शुकधाती । वै.निघ. ।

वपुषा । स्त्री । हपुषायां । हपुः फल । भा. ।

वपुष्टमा । स्त्री । (Hibiscus mutabilis.)

खलपद्मिण्याम् । जलपत्रां ग्राह्य । जटा ।

वप्र(विष्टक)म् । स्त्री, पुं । शीवधातौ । हे.च.।

वप्रा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

वप्री । स्त्री । वल्मीके । उडेटिपि । हला ।

वभुः । पुं । मण्डलिसंप्रभेदे । सु.कल्प.४७. ।

वभुधातुः । पुं । सुवर्णगैरिके । श्वर्गगैरि-
नाति । रा.नि.व.१३ ।

वमः (युः) । पुं । वमिरीगे । रा.नि.व.२० ।
करिगुण्डायभीकरे । मा.नि. ।

वमनम् । स्त्री । वान्ती, ऊर्ध्वमुखेन दीपहरणे ।
वमि । वमनस्य कालः—पूर्वाह्णं, तथा शरद्वसन-

प्राहटकालाश्च । तस्य स्थानम् सन्दाभ्यादिपी-
डितं गुणितं वमनसाक्षात् धोरचितस्य वामयेत् ।

तत्र श्लेषाधिक्यज्वरे श्लेषपित्तविश्रुत्यर्थे कार्यम् ।
हारीतः । वमनाहंस्य सद्योमुक्तस्य सन्तर्पणीत्ये

ज्वरे कफज्वरे क्लेशज्वरेषु शक्तम् । च.द. । विष-
दांषु सन्तरीगं द्यौपदाब्जं विसर्पं कृष्टं हृद्दीगं मि-

ह्राजोर्ध्वमकासं आसादिवन्तः अतिहृद्गर्भिणीमा-
लकादयश्च न वास्याः । वमनद्रव्याणि च अग्निवा-

युगुणभूयिष्ठानि मदनफलादीनि । सु.ग.४१४. ।
वमनद्रव्यमावासाह—कल्कचूर्णातलेष्ठानां पलत्रयं

पलत्रयं पलत्रयं दद्याकमसुप्तमादिषु मात्रा । तथा
क्लापपाने नवप्रस्थाः श्रेष्ठाः । वटप्रस्था मध्यमाः ।

त्रिप्रस्था च कनौयसी मात्रा । प.प्र.४४. । वमनीय-
क्लापादिमात्रमाह—“नव प्रस्था भवेच्छ्रीहा मध्य-

मा षट् प्रकीर्तिता । निःकायस्य त्रयः पञ्च सगधा-
तु कनौयसी ॥ त्रिपलं श्रेष्ठमास्थानं द्विपलं मध्य-

मन्धवेत् । कनौयस्तु पलं विद्यादिति मे निश्चिता
मतिः ॥ कल्कचूर्णादिषु सदा यथासंख्यं विनिर्दि-

ष्टेत् । पित्तेन स्यान्मुदुः कौष्ठः कूरी वातकफात्म-
कः ॥” सिद्धसारः । पुं । शण्णसुरे । नव ग्राह्य ।

रा.नि.व.४ ।
वमनकल्पः । पुं । वमनार्थे मदनादिनानायो-

गयीजनविधी । तत्र मदनकल्प एव शक्तः । सु.
सू.४३७. ।

वमनद्रव्यम् । स्त्री । ऊर्ध्वमुखभूयिष्ठे अग्निवा-
युगुणभूयिष्ठे च वानिकरद्रव्ये । वमिकरं ज्वरा ।

तानि चाग्निवायुगुणभूयिष्ठानि अग्निवायु हि लघू-
लघुत्वाच्च तानि ऊर्ध्वमुखेन हन्ति । तानि यथा—म-
दनकृतजजीमुतकेलाकुषामार्गवकतविधनसर्पपविड-
ङ्गपिप्पलीकरज्जप्रमुखाङ्गकोविदारकर्वदारारिष्टाश-
गम्भाविदुल्लवन्तुजीवकमेताश्च पुष्पीविम्बीवचाद्यै-
वोरुचिवायेति ऊर्ध्वभागहराणि द्रव्याणि । कीवि-
दारपुष्पाणां फलानि कीविदारादीनां मूलानि
मन्मनाफलं, कुडुचिफलं, देहाताडापुष्पं, ति-
२नाउपुष्पं, घोषाफलं, श्वेत घोषा, श्वेत
मर्षणं, विडङ्ग, पिपुल, करञ्ज, नागेश्वर, तक्रु-
काकन, श्वेत काकन, निम्ब, अश्वगन्धः, दे-
तन, वाङ्गुलि, अथराक्षिता, आङ्गुली, तेल-
कुट्ट, वट, राथालम्बनी, श्वेत राथालम्बनी
शुद्धि । सु.सू.२६४. ।

वमनव्यापत् । स्त्री । वान्त्वसिद्धौ आधाना-
दिविकारः । तदेयातुरनिमित्तं वमनं विरेचनञ्च

पञ्चदशधा व्यापद्यते सावर्ण्यवैषम्यत्वं जीर्णवैषम्य-
हीनापहतदीवापहतत्वं वातशूलसयोगातिथोगी

जीवादानसाभ्रानं परिकर्तिका परिक्षावः प्रवाहि-
का हृदयोपसर्पणं विवक्ष्य इति । सु.चि.३४४. ।

वमनी । स्त्री । जलीकायां । जैर्क । रा.नि.
व.१६. । [नि.व.१६.]

वमनीया । स्त्री । मज्जिकायां । ग्राह्य । रा.

वमिः । स्त्री । वान्ती । रा.नि.व.२०. ।

वम्भः । पुं । वंशे । श.र. ।

वयः (म्) । स्त्री । बाह्यादी तत्र त्रिविधं बा-
ह्यमध्यवार्त्तकानि । तेषु नू, श्वर्षो बालः । बा-

ल्यत्र त्रिविधः दुग्धाशी दुग्धाश्रीश्च अममुक चेति ।
तत्र एकवर्षा दुग्धाशी, द्विवर्षा दुग्धाश्री, तदु-

त्तरमद्राशी च । तथा षोडशसत्त्वोर्म्ये मध्यमः,
मध्यमश्चतुर्धा यौवनादि । ततः सप्तैकैर्वांशक-

मिति । तत्र चातुरसादिकम् इन्द्रियबलरेतांसि च
दिने दिने चोच्यतां याति । भा. । अपिच—“व-

यश्चतुर्विधं प्रोक्तस्तत्माधममध्यमं । हीनं चातुर्थकं
प्रोक्तम्... बालं युवानं हृष्टञ्च मध्यमञ्च तथैव च

चतुर्विधं वयःसंख्यं तत्त्वमासेन वक्ष्यते । पथि
शान्तं अमलीचं बालस्त्रीसुकुमारकं । एतेषां मध्य-

मा संज्ञा प्रोच्यते वेदकानने । आषोडशावबाल
पञ्चविंशौ युवा नरः । मध्यमः सप्ततियावत्यरतं

इह उच्यते । तथाच सुकुमारश्चेत्येते मध्यमसंज्ञ-
काः । वयसः षोडशाधिकं समयः स्याद्वेत्तु यः ।
अविंशतिसमाः प्राप्ता यथा च कश्चिदेहवान् । पूर्णं
वयस्त्रिंशः प्राप्ता मध्यमे चाधमं वयः । पञ्चविंश-
त्समादूर्ध्वं आपञ्चाशस्तः पुमान् । कस्यैकटीरा
वनिता दृश्यते शीतलं वयः । पञ्चविंशत्समादूर्ध्वं
पञ्चाशत् संयुतः समाः । बालो वृद्धस्तथा मध्य इ-
त्येतदुत्तमं वयः । पञ्चवर्षां श्रुता बाला मुग्धा च
षट्समावधि । द्वादशाब्दं श्रुता बाला मुग्धा स्नात-
मपमावधि । प्रौढा च नववर्षाणि प्रगल्भा च च-
र्षोदशा । चतुर्विंशवर्षसूक्ष्मं सप्तविंशति मध्यमा ।
पूर्णं वयः स्त्रियः प्राप्ता इत्येतदुत्तमं वयः ॥” अत्रि.
५५. यौवने । मे । पञ्चिणि । अम ।

वयःसंस्थापनी । स्त्री । त्राह्याम् । त्रसौ
भा । वै. निघ. ।

वयस्यः । पुं । आमलकहले । वै. निघ. ।

वयस्या । स्त्री । हटार्त्तवायां स्त्रियि । रा. नि.
व. १८ । इरीतक्याम् । प. मु. । भा. पू. १ भ. । का-
कोत्यां, बीरकाकोत्यां । दारुहरिद्रायाम् । सी-
मवक्र्याम् । (मोमलता । रा. नि. व. १२ । त्रस्त्री-
शकं । रा. नि. व. ५ । च. म. ४ भ. संज्ञास्थापने । सि.
यो. उ. न्या. वि. महापेशाचछते । आमलक्याम् । रा.
नि. व. ११ । वै. निघ. उ. न्या. वि. सारस्तछते । वा.
चि. ६ भ. । गुड्याम् । रा. नि. व. २ । च. द. उ. न्या.
वि. महापेशाचछते । गुण्डीलायाम् । प. मु. । शान्क-
लीहले । हे. च. । अत्यक्षपर्णां । मस्याह्यां । युव-
त्याम् । रा. नि. व. २३ ।

वयस्या । स्त्री । आमलक्याम् । गुड्याम् । भा.
४ भ. नैगमेय. चि. । “वचां वयस्यां जटिलाम् ।”
बीरकाकोत्याम् । इरीतक्याम् । वै. निघ. ।

वयोवज्रम् । स्त्री । शीषघाती । कश्चित् । रा.
नि. व. ६ ।

वरम् । स्त्री । कुडुमे । रा. नि. व. १२ । आर्द्रके ।
त्वचि । दारुचिनि । रा. नि. व. ६ । सैन्धवलवले ।
सुगन्धले । वै. निघ. । पुं । पियालहले । वकुल-
हले । विककतहले । हरिद्राहले । वै. निघ. । गु-
ग्गुली । श. र. ।

वरकः । पुं । प्रियशुकनामदन्धान्ये । जीनधा-
न, कान्ती धान । बीजगुणाः—सधुरं रत्नं कषा-

यं वातपित्तकरं घटिकाजीनगुणश्च । रा. नि. व. १६ ।
च. म. २७ च । वनस्पते । भूगानी । हे. च. । पर्पटकं ।
कृष्णपाण्डु । रा. नि. व. ५ । च. वि. ८ भ. । जौ ।
इक्षवदरीफल । म. द. व. ६ ।

वरकन्दा । स्त्री । शीरीशहले । प. मु. ।

वरकोद्रवः । पुं । कीविदारहले । रा. मा. ।

वरचन्दनम् । स्त्री । कालीयचन्दने । देवदा-
णि । मे. ।

वरटः । पुं । हंसे । मे. । वेदिकायाम् । (वा-
नटा । अम. । जौ । कन्दपुष्पे । कूटतूले । श. र. ।

वरटा (टी) । स्त्री । हंस्याम् । अम. । मे. ।
कुसुमबीजे । भा. पू. १ भ. भा. व. । अग्निप्रकृतिक्वैट-
भेदे, वरटायाम् । (वाण्टा । वज्जे । त्रिका. । सु-
कल्प. ८ भ. । [भा. पू. १ भ. भा. व. ।

वरटिका । स्त्री । कुसुमबीजे । योग. रा. उ. ।

वरणः । पुं । वरुणहले । वक्रुण गाह । अम. ।
उष्ट्रे । हारा. ।

वरणा । स्त्री । (Capharis trifoliata.)
तुषर्याम् । उष्ट्र । नकुल. १२ भ. ।

वरण्डः (कः) । पुं । यौवनकण्ठके । उगु,
वयस्यकाण्डा । मे. । श. र. । [टी. । मे. ।

वरण्डा । स्त्री । शारिकायाम् । शानिक पा-

वरण्डालुः । पुं । एरुहले । कन्दशाकविश-
ेषे । त्रिका. ।

वरतिक्तः (कः) । पुं । कुटजहले । कुडुचि
गाह । निम्बहले । रा. नि. व. ६ । पर्पटकं । कृष्ण-
पाण्डु । भा. म. १ भ. मलापकज्व. चि. । रोहित-
कहले । त्रयना गाह । प. मु. ।

वरतिक्त(क्ति)का (क्ता) । स्त्री । पाठायां ।
आकुनादि । रा. नि. व. ६ । [श. च. ।

वरत्तरी । स्त्री । रेशकनामगन्धर्व्ये । (दण्डक ।

वरचा । स्त्री । करिवभनरक्याम् । कश्चिद्वि ।
अ. टी. भ. ।

वरत्वचः । पुं । निम्बहले । निम् गाह । रा. मा. ।

वरदा । स्त्री । अश्वत्थायां । म. द. व. १ । सुव-
र्चलायां । छड़छड़ । रा. नि. व. ४ । वाराहीकन्द ।
मिट इति लोके । वै. निघ. । कन्यायां । मे. ।

वरदातुः (वः) । पुं । शाकवृक्षे । शेषेण गो-
ह । हिं मुं इसह । गुणाः—शिशिरः रक्तपित्तप्र-
सादनश्च । भा. । [वै. निघ. ।

वरदायिनी । स्त्री । सुवर्षलायां । हृङ् हृङ् ।

वरपर्णास्थः । पुं । खीरकचुकौष्ठे । क्रीत्र-
कडार । र. मा. । [च. ।

वरस्वरा । स्त्री । पृथिव्यां । ठाकुनिश । श.

वरलः । पुं । वरटे । वान्ता । श. मा. ।

वरलब्धः । पुं । चम्पकवृक्षे । प. सु. । रत्नका-
चने, नागकेशरचम्पके । चिका. ।

वरला (ली) । स्त्री । हंस्याम् । वरटायाम् ।
वान्ता । चिका. । मे. ।

वरवर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा. नि. व. ६ ।
खाद्यायाम् । म्रियङ्गुलतायां । मीरीचमायां । मे. ।

वरवारणः । पुं । जाङ्गलजीवविशेष । अत्रि.
२० प. ।

वरवाक्कीकम् । कौ. । श्रेष्ठकुडुमे । अ. टी. ।

वरवेलः । पुं । वीरतरौ । स चतुर्विधः श्वेत-
जम्बनीलरक्तमेदन । वै. निघ. । [निघ. ।

वरशीतम् । कौ. । लवि. । दाक्रुचिनि । वै.

वरश्रेणी । स्त्री । क्लृप्तमूर्त्यायाम् । वै. निघ. ।

वरत्तकः । पुं । श्वासकः । वै. निघ. ।

वरा । स्त्री । शयपुष्पाम् । चिकलायां । प. सु. ।
भा. उ. रत्निवत्तमपुष्पाके । “विश्ववीरववारिवारि-
दवरा ।” वै. निघ. १ भ. वा. व्या. चि. मङ्गारास्त्रादौ ।
वालिङ्गने । वेखन । पाठायाम् । आकुनानि ।
खोडपुषे । खवा फूल । र. मा. । हरिद्रायां । व-
म्बाककटिक्वाम् । मये । वाराङ्गीकन्दे । श्वेतापरा-
जितायाम् । सोमराज्यां । वै. निघ. । शतमूर्त्यां ।
रा. नि. व. ४ । गुडूच्यां । रा. नि. व. २ । मेदायां ।
नाम्नायाम् । उक्ती नाक । रा. नि. व. ५ । विडङ्गा-
यां । रा. नि. व. ६ । रिककायां । उरुपूक । श. व. ।

वराकः । पुं । पर्यटके । क्लृप्तपण्डा । वै.
निघ. ।

वराङ्गम् । कौ. । लवि. । गुडुङ्क । रा. नि. व.
६ । भैव. सु. रो. चि. । च. द. च. च. चि. । पाठायाम् ।
आकुनानि । हरिद्रायां । रा. नि. व. ६ । मेदायां ।

रा. नि. व. ५ । धीनी । चिका. । र. सु. र. स्त्री रो. चि.
मसके । रा. नि. व. १८ । चपखे । कहुते । वै.
निघ. । गुळी । अम. ।

वराङ्गः (ङ्गीङ्ग) । पुं । चम्पवेतसे । प. सु.
गजी । चिका. । वि. । श्वेतावयवे । स्त्री (ङ्गी) । ह.
रिद्रायां । नागदन्त्याम् । वडु दन्ती । मन्त्रिद्रायां
रा. नि. व. ६ ।

वराङ्गकम् । कौ. । लवि. । दाक्रुचिनि । अम.

वराङ्गदलम् । कौ. । म्रियङ्गुपुषे । च. चि. २ प.

वराङ्गवल्कलम् । कौ. । लवि. । गुडुङ्क ।
र. सा. सं. श्वराज्यकलीह ।

वराटः (कः) (टी) । पुं, स्त्री । कपर्देके ।
कड़ि । स श्रेष्ठमध्यकनिष्ठमेदन चिधा । यथा—
“सार्धनिकभवा श्रेष्ठा निष्कभावा च मध्यमा । पा-
दीननिष्कभावा च कनिष्ठा परिकीर्तिता । रसवै-
यकनिर्दिष्टा सा वराटकसंज्ञका ॥” तच्छुद्धिगुणाः
—“वराटी काष्ठिके खिन्ना यामाकुडिमवायुया-
त् । परिणामादिशूलघ्नी चयहा यङ्गणीहरा । क-
टूष्णा दीपनी हृष्या तिक्तावातकफापहा ॥” र. सा.
सं. । पञ्चवीज । मे. । भैव. स्त्री रो. चि. सीमाव्यय-
कीमोदके । [वि. नागेश्वर गौड । श. मा. ।
वराटकरजाः (स) । पुं, स्त्री । नागकेशरव-
वराटकविषम् । कौ. । तन्नामकलक्कारनि-
यांसतिषे । सु. कल्प. २ प. ।

वराटिका । स्त्री । कपर्देके । वै. चिकड़ि ।
अ. टी. भ. । “पीताम्बा यन्मिखा पठे दीर्घहन्ता व-
राटिका ॥” इति मेदा. । र. मा. ५. । पञ्चवीजकी-
श्री । नागकेशरवृक्षे । वै. नि. २. । शालूककन्दे । भा.
उ. वाजी. । “वराटिका मांसी मिषिः ।”

वराणः । पुं । वरुणवृक्षे । श. र. ।

वरादनम् । कौ. । राजादनफलम् । पित्राज
फल । श. प. ।

वराजम् । कौ. । भर्जितधान्यसिद्धलक्षतश्रेष्ठम् ।
यथा—“शमीधान्यस्य अष्टस्य दाक्षिण्यत्वा सुनिगु-
णां । पत्तोदके सुसिद्धा सा वराजमिति चक्षते ।
कुहते मलसंज्ञकं सतुषं कुहते जराजम् ॥” द्रव्यगु.

वराभिधः । पुं । चम्पवेतसे । रा. नि. व. ६ ।

वराक्वः । पुं । क्षरसङ्गवृक्षे । र. मा. ।

वराहः । पुं, स्त्री । चक्रवेतसे । प.सु. ।
वराहकम् । स्त्री । हीरके । शीरे । छे.च. ।
वराहोहः । पुं । पवित्रिषे । वै.निघ. । च.
 वरीहे । विव. । स्त्री (हा) । कव्याम् । छे.च. ।
वराहकम् । स्त्री । मागैः कुकुमुं भागैकचन्दनं
 भागैः कञ्जीवेरं वराहकमुच्यते । “चन्दनं कुकुमुं
 वारि चयमेतद्वराहकम् ।” रा.नि.व.१२ ।
वराह(क)म् । स्त्री, पुं । खवत्रे । अष्टाङ्गसा-
 रसं वहे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।
वराधिः (सिः) । पुं । खूलवस्त्रे । (माटि)
 कापड़ । श.र. । कटा. । धरणि. । [श.मा. ।
वरासनम् । स्त्री । चोड़पुष्पे । कवा कूल ।
वरासी स्त्री । मलिनवस्त्रे । श.मा. ।
वराहः । पुं । शूकरे । कृष्णपिच्छारे, कृष्णमद-
 ने । र.मा. । सुसायां । शिथमारे । वाराहीकन्दे ।
 रा.नि.व.२२ । मानमेदे । मे. । हीरके । वै.निघ. ।
वराहकः । पुं । हीरके । शीरे । शिथमारे ।
 उडुक । वै.निघ. ।
वराहकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । शीमत्र आ-
 नु. । वम्. डुकरकन्द । रा.नि.व.७ ।
वराहकर्णी । स्त्री । अन्नगन्ध्यायां । रा.नि.व.४ ।
वराहकाली (रु) । पुं । सूर्यमणिपुष्पवस्त्रे ।
 सूर्यमणि कूलेत्र गाछ । हारा. । स्त्री (स्त्री) ।
 आदित्यभक्त्यायाम् । रुड़छड़िया । वै.निघ. ।
वराहकान्तः । स्त्री । खनामख्यातपुष्पे । व-
 राकान्ता । प.सु. । श.मा. । वाराहीकन्दे । च.
 टी.भ. । [दाड़ । मा.नि. ।
वराहदंष्ट्रा । स्त्री । सुदरोगविशेषे । वराह-
वराहनामा (रु) । पुं । वाराहीकन्दे । श.
 मा. । [रु.१५. ।
वराहनिर्व्यूहः । पुं । वराहमांशरसे । च.
वराहपत्नी । स्त्री । अन्नगन्ध्यायां । रा.नि.व.४ ।
वराहपित्तम् । स्त्री । शूकरपित्ते । चक्र
 बीधनं मत्स्यपित्तग्रन्थं हृद्यम् । सा.कौ. ।
वराहमांसम् । स्त्री । शूकरमांसं । गुणाः —
 “वराहमांसं शुभ वातहारि हृद्यं बलवद्वर्धकं व-

नीत्यम् । तस्माद्भूत वातवरहमांसं तनोति मेही
 बलवीर्यवृद्धिम् ॥” रा.नि.व.१७ ।
वराहशिखी । स्त्री । शूकरभोज्यशिख्याम् ।
 चि.क.क.व.व्यापत्तीकारे ।
वराहाङ्गी । स्त्री । सुदृढव्याम् । वै.निघ. ।
वराहिका । स्त्री । अन्नगन्ध्यायां । रा.नि.व.४ ।
 कपिकच्छी । आनाकुम्भी । रा.नि.व.१ ।
वराही । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।
 सुसायां । रा.नि.व.६ । अन्नगन्ध्यायाम् । कृष्णवट-
 कायाम् । वै.निघ. ।
वरिवस्त्रा । स्त्री । सुधूपायाम् । अम. ।
वरिशी । स्त्री । वडिशे । श.र. ।
वरिषाप्रियः । पुं । चातकपक्षिणि । श.र. ।
वरिष्ठम् । स्त्री । ताम्बे । उमि । र.मा. । उ-
 शीरे । वै.निघ. । मरिचि । मे. । पुं । नागरङ्गवस्त्रे ।
 नात्राज्ञा लघुत्र गाछ । रा.नि.व.११ । तितिर-
 पविणि । तितिर पाथी । मे. । स्त्री (हा) । ह-
 रिद्रायां । वै.निघ. । आदित्यभक्त्यायाम् । रुड़छ-
 डे । रा.नि.व.४ । [सि.चि.१८५. ।
वरिहिष्टम् । स्त्री । उशीरे । बालके । दाता ।
वरिहिष्टमूलम् । स्त्री । उशीरमूलं । सु.वि.
 १८५. ।
वरी । स्त्री । शतावध्याम् । प.सु. । भा.उ.भै.प.
 वाजी.कामाप्रिसन्दीपनरसे । “वाञ्छी वरी वाक-
 री” लघुशतावध्यां । मङ्गलशतावध्याम् । वै.निघ. ।
वरीयसी । स्त्री । शतमूल्यम् । रा.नि.व.४ ।
वरुकः । पुं । कुषाग्रमेदे । वरुके । टीनाशान ।
 सु.गु.४६५. । गुणाः — कुषाग्रवत् ।
वरुणः । पुं । (Crataeva religiosa, Syn. Capparis trifloriata.) खनामख्या-
 ततित्तशाकवस्त्रे । वरुण गाछ । हिं बिलि । मं व-
 दथ । कं मदवसले । तें उरुमहि. आजिबेदु, उ-
 लिमिरिबेदु । वम्. वायकर्णा । मा. मरालिङ्गम् ।
 गुणाः — कटुः उष्णः रक्तहीषणः । प्रसीवातहरः
 स्निग्ध आग्नेयः विटषिवातघ्नः । रा.नि.व.६ । क-
 न्मुषगुणाः — “पुष्पं वरुणचं वाहिं पित्तघ्नमांशव-
 तनि ॥” रा.नि.१५. । सु.गु.१८५. । वा.गु.१३

च. । वै. निघ. २ भ. वा. व्या. वि. लघुनारायणतैले ।
जले । मी. ।

वरुणग्रहः । पुं । तन्नामके अत्रत्य दुष्टग्रहविशेषः । लक्षणं — “तालुजिह्वे च नेत्रे च वषणौ मेदनेव च । श्वावं रूपञ्च यस्य स्याद्वाचगौरवमेव च । तस्य स्नेहपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः । कृतं दीवं महावीरं जन्माग्रस्य निनिर्दिशेत् ॥” अ. द. ५. ७ च. ।

वरुणात्मजा । स्त्री । मये । अम. ।

वरुणादिगणः । पुं । तटादिद्रव्यगणैः । वरुणसहचरहयग्रतावरौदह्नमोऽटविल्वविषाणिकादिहृत्तीक्ष्णकरञ्जयादयवहुलपञ्चवदभंकराकारेषु । गुणाः — कफमेदीमन्दाग्रिहरः अधीवातशिरःशूलगुणानविद्रधिघ्नश्च । वा. सु. १. ५ च. । “वरुणादिगणो ह्येषः कफमेदीनिवारणः । विनिहन्ति शिरःशूलं गुणान्धनरविद्रधीन् ॥” सु. सु. २. ८ च. । “वरुणार्मगलौ शिशुकर्कारी मधुशिशुकः । मेघशङ्खौ करञ्जौ च विम्बाग्रिमयमोरटाः । शैरीयो वसिरी दर्भौ वरीवसुकषिचकौ । विल्वश्चैवाजशङ्खौ च हृत्तीक्ष्णमेव च । वरुणादिगणः... ॥” सु. सु. २. ८ च. । च. द. अग्रमरीचि. ।

वरुथम् । स्त्री । चयंणि । मी. ।

वरेण्यम् । स्त्री । कुडुमे । रा. नि. व. १२ ।

वरोटम् । मरुवकपुष्पे । अ. मा. ।

वरोत्पलम् । स्त्री । श्वेतरक्तपत्रे । वै. निघ. ।

वरोलः । पुं । वरटे । शृङ्गरीले । डीमश्ल । चिका. । [शङ्खि । रा. नि. व. ११ ।

वरोहशाखी (रुन्) । पुं । लघ्वह्वे । पाकूड ।

वरोधधी । स्त्री । आदित्यभक्त्याम् । लङ्छ-
डिशा । ब्राह्मीशाले । वै. निघ. ।

वर्कणा । स्त्री । तरुणच्छायाम् । सु. वि. १ च. ।

वर्करः । पुं । पशुजातीयतरुश्च । यूवा पशु । अम. । कावे । चिका. । मेघशावकी । अ. टी. भ. ।

वर्गः । पुं । गणे । सु. कल्प. ५ च. । [वै. निघ. ।

वर्गचरः । पुं । पाठीनमक्षेप । छिन्नल माछ ।

वर्चः (व) । स्त्री । रूपे । विद्यायां तेजसि । मी. ।

वर्चस्काः । पुं, स्त्री । विद्यायाम् । अम. ।

वर्चस्कीटः । पुं । अप्रिप्रकृतिकीटविशेषः । स. लक्ष्मी । विष्टात्र कीटे । सु. कल्प. ८ च. ।

वर्जनम् । स्त्री । मारणे । हे. च. ।

वर्णम् । स्त्री । कुडुमे । हे. च. । खर्णे । मी. । र. सा. सं. ज्य. वि. रत्नगिरिरसे । पुं, स्त्री । शुक्लादिरङ्गे । लङ् । स बहुविधः श्वेतपाण्डूधूसरकणपीतहरितरक्तशोभाकरुपाटलश्यावधूसरपिङ्गलकवुरेषु । आनरः । स गर्भस्थस्य वष्टे मांसि भवति । सुख-
बीधः । अङ्गलेपने । खर्णे । मी. । खर्णे । अङ्गरा-
गे । हे. च. ।

वर्णकम् । स्त्री । हरिताले । र. मा. । सुगन्ध-
फलपत्रे । अम. । पुं, स्त्री । चन्दने । विलिपने । मी. । अ. र. । हृङ्गुलादौ । अम. भ. । काचे । अम. ।

वर्णकण्टम् । स्त्री । तुल्ये । छूँठिशा । वै. निघ. ।

वर्णकृत । स्त्री । पीतवर्णचन्दने । वै. निघ. ।

वर्णदम् । स्त्री । कालीयकचन्दने । जटा. ।

वर्णदा (त्री) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ ।

वर्णपुष्पः (कः) । पुं । राजतरुणीपुष्पह्वे ।
त्रलु खौजे । वम्. रक्तकोरटा । रा. नि. व. १० ।

वर्णपुष्पी । स्त्री । लङ्काश्लोपुष्पह्वे । रा. नि. व. १० । [वि. रा. नि. व. १२ ।

वर्णप्रसादनम् । स्त्री । अगुरुणि । काठागुरु-

वर्णभूः । स्त्री । स्त्रीविषये । [शङ्खि । वै. निघ. ।

वर्णभेदिनी । स्त्री । सुगन्धि । मी. । वै. निघ. ।

वर्णमातृका । स्त्री । आन्दवतायाम् ।

वर्णमृत्तिका । मृत्तिकाविशेषः । लालमाटी वा आलामाटी । र. स. वि. ६ च. । [चिका. ।

वर्णरे(ले)खा । स्त्री । खटिकायाम् । थङ्गि ।

वर्णलेखिका । स्त्री । कठिन्याम् । र. मा. ।

वर्णलोहकम् । स्त्री । राजपित्तले । वै. निघ. ।

वर्णवती । स्त्री । हरिद्रायां । जटा. ।

वर्णविलासिनी । स्त्री । हरिद्रायां । वै. निघ. ।

वर्णशकः । पुं, स्त्री । गौरसुवर्णशके । वै. निघ. ।

वर्णसिः । पुं । जले । उषा. ।

वर्णा । स्त्री । चादव्या । ब्रह्म । हे.च. ।

वर्णाईः । पुं । हरितमुद्गे । शत्रिमुग् । रा.नि. व.१६ ।

वर्णि । स्त्री । खर्च । सिद्धान्तकौमुदी ।

वर्णिका । स्त्री । कठिन्यां थङि । हारा. ।

वर्णिनी । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

वर्ण्यम् । वि. वर्णकर । स्त्री । कुडुमि । वै.निघ. । पुं । श्वेतार्जके । वै.निघ. । वर्णकरमहाकाशयगये । यथा — “चन्दनमुद्रपयकीशोरमधुकमस्त्रिहाशारि-
वापयस्यासितासला इति दर्शमानि वर्णानि भव-
न्ति ।” ब्रह्मन्मन, शुभ्राग वा दकम्, पद्मकाष्ठं,
वेणात मूल, यष्टिमधु, गङ्गिष्ठा, अनसुमूल,
डुङ्कमूला, टिनि, दूती । च.सू.४च. ।

वर्त्तः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

वर्त्तकम् । स्त्री । वर्त्तलीहि । निदर्शनी । रा.नि. व.१२ । पुं । पश्चिमश्रेषे । भारुहे पाथी । हिं वटेरी गङ्गुडे । योग.र.ज्व.वि. । तस्यासमुष्णः । —निर्दण्डं वीर्यकरं पुष्टिकरञ्च । रा.नि.व.१७ । “वर्त्तको विशदी इष्यी यथा स्वावस्यैव च ।” अत्रि.२१च. । अश्वखुरे । अम. ।

वर्त्तका । स्त्री । वर्त्तकपश्चिणि । भारुहे, वटे-
रविःश्व । अ.टी.रा. ।

वर्त्तकी । स्त्री । समलायां । गांठना । वै.निघ. ।

वर्त्ततीक्ष्णम् । स्त्री । रुक्मलीहि । विद्ती । रा.नि.व.१२ ।

वर्त्तनम् । स्त्री । परिवर्त्तने । भा.म.१भ.अप्र. वि. । विहस्य वर्त्तलीकरणकश्रेणि । शब्दकम्प-
नकश्रेणि । सु.सू.७च. । जीवने । मी. । पुं । वा-
मने । मी. । [प्रेषणे । अ.र. ।

वर्त्तनी । स्त्री । तर्कुपौठिकायाम् । त्रिका. ।

वर्त्तली(ली)हम् । स्त्री । लीहविशेषे, रुक्म-
लीहि । विद्ती । वम्. पञ्चरसलीहि । गुणाः —
कटु तिक्तं शीतलं कफदाहपित्तघ्नं मधुरं पित्तदा-
हशमनञ्च । रा.नि.व.११ ।

वर्त्तिः । स्त्री । दशायाम् । वाङि, भंग्ण्ट । प.प्र. । मेवाञ्जनशलाकायां । सि.यो.च.आ.वि. । गात्रागुलेपने । मी. ।

वर्त्ति(र्त्ती)कः । पुं । वन्यचटकै, वर्त्तिकप-
श्चिणि । हिं वटेर गङ्गुडे । अम. । च.सू.२७च. ।
वातचटके । नाट्टे । हिं वमिरि । भा. ।

वर्त्तिका } स्त्री । पिटकविशेषे । च.वि.२च. ।
वर्त्तिनी } तित्तिरपश्चिणि । वै.निघ. । वर्त्तकप-
श्चिणि । वटेर पाथी । अम. । पश्चिमश्रेषे, वन-
चटकायाम् । वाट्टे पाथी, उताउटे । त्रिका. ।
च.सू.२७च. । गुणाः — “वर्त्तिका मधुरा क-
फमारुतनाशिनौ ।” राज.१प. । मेघयज्ञाम् ।
अजयज्ञां । ठौःपुष्पौ । प.मु. । रा.नि.व.८ ।

वर्त्ति(र्त्ती)रः । पुं । कपिलसहस्रपश्चिणि,
तित्तिरपश्चिणि । च.सू.२७च. ।

वर्त्ती । स्त्री । वर्त्तिकायाम् । वाङि । प.प्र. ।
लेपनचूर्णे । पुं (इन्) । वनचटकै । वै.निघ. ।

वर्त्तुलम् । स्त्री । गृध्रने । गाजर इति भाषा ।
रा.नि.व.७ । गुणदण्डे । वै.निघ. । पुं । कलाय-
मिदे । दीर्घिल कलात्र, मेटन । हिं केराव । अ-
मा. । टङ्गणचारे । मणिमिदे । वै.निघ. ।

वर्त्तुलफलम् । स्त्री । कालिङ्गकफले । उतमु-
ख । वै.निघ. ।

वर्त्तुली । स्त्री । गजपिप्पलायाम् । रा.नि.व.६ ।

वर्त्म (र्) । स्त्री । नेत्रपद्मणि । मी. ।

वर्त्मकर्मम् । स्त्री । नेत्रवर्त्मगोमविशेषे ।
लक्षणं — “क्षिप्तं पुनः पित्तयुक्तं विदहन्काणितं
यदा । तदा क्षिप्तलमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्मम् ॥”
सु.उ.१च. ।

वर्त्मकुन्दः । पुं । अश्वमेधरीगे । लक्षणं — “अ-
श्वी यस्य वाहस्य पृथखावो विजायते । वर्त्मकुन्द
इति स्थातव्यस्य कृत्यान् क्रियासिमां ॥” ज.द. ।

वर्त्मबन्धः (कः) । पुं । नेत्रपद्मगतरीगे । ल-
क्षणं यथा — “कण्ठमतात्ततोदनं वर्त्मशक्तिं यो
नरः । न समं चादधेदपि भवेद्वन्धः स वर्त्मनः ॥”
सु.उ.१च. । [निघ. ।

वर्त्ममाक्षिकम् । स्त्री । खर्चमाक्षिके । वै.

वर्त्मरोगः । पुं । नेत्रपद्मगतरीगे । निदानादि
— “प्रथमोपाः समलायां यदा वर्त्मस्पायथाः ।
शिरा व्याघ्रावतिष्ठते वर्त्मन्धिगुर्दिता ।” वि-

वर्षा मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यापन्नयान् । विक्का-
रान् जनयन्त्यायुः..... ॥” ते च बहुविधाः यथा
—उत्सङ्गिनी कुम्भीका पोषकः वर्त्मशर्करा च-
र्मावर्त्म शुक्रार्थः अन्ननिका बहुलवर्त्म वर्त्मबन्धकः
क्षिप्तवर्त्म कर्दमवर्त्म श्याववर्त्म प्रक्षिप्तवर्त्म अक्षिप्त-
वर्त्म वाताहतवर्त्म वर्त्मानुदं निमेषिणी शोणितार्थः
लगणः विववर्त्म पक्वकोपसेति । सु.उ.१५. ।
“सर्वरोगनिदानोक्तैरङ्गैः कृपिता मलाः । अच-
क्षुष्यैः विशिष्ये प्रायः पित्तानुसारिणः । शिराभि-
रुद्धं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः । वर्त्मसन्धिं सितं
लघ्वं दृढं वा सर्वमणि वा । रोगान् कुर्युः ..
..... ॥” वर्त्मरोगाः चतुर्विधेतिः—लक्ष्मीन्मीलः
निमेषः वाताहतं कुम्भीसंज्ञा पिमोत्क्षिप्तं पक्वश्रा-
तः पोषकी ककीत्क्षिप्तं लगणः उत्सङ्गाख्या र-
क्तोत्क्षिप्तम् अधिमांसम् अन्ननानिका विषवर्त्म
उत्क्षिप्तवर्त्म श्याववर्त्म क्षिप्तवर्त्म सिकतानर्त्म क-
र्दमवर्त्म बहुलवर्त्म अन्नजी कुक्षकः पक्वरीधः
अर्बुदसेति । एषु लक्ष्मीन्मीलनाख्यो निमेषः सा-
ध्यः । निमेषवाताहतं अर्थाय वर्त्मम् । पक्वरीधो
याव्यः । शेषानेकोनविंशतिविधान् शस्त्रेणोपाचरे-
त् । तेषु पक्वसदनं कुट्टयेत् सूचोक्तं च अर्बुदं द-
द्विपत्रेण लगणादौपि त्रीद्विसुखिण पोषकवादयः
कुक्षकान्ताः एकादश विलेख्याः । उत्क्षिप्तचतु-
ष्टयं यथा—पिमोत्क्षिप्तं ककीत्क्षिप्तं रक्तोत्क्षि-
प्तमुत्क्षिप्तवर्त्म चेति । वा.उ.८५. । एषां लक्षणानि
पथ्यायेषु मृग्याणि । अथस्य नेत्रवर्त्मगतरीमे ।
ज.द.१०५. ।

वर्त्मशर्करा । ली । नेत्रवर्त्मगतरीमे । लक्षणं
—“पिङ्गाभिः सुगन्धाभिर्घनाभिरभिसंभता ।
पिङ्गा या खरा खूला सा श्रेया वर्त्मशर्करा ॥”
सु.उ.१५. ।

वर्त्मानुदम् । ली । नेत्रवर्त्मगतरीमे । लक्षणं
—“वर्त्मानुदं विषमं द्रव्यभूतमवेदनम् । वि-
शेषानुदं पुंसा सरक्तमवलम्बितम् ॥” सु.उ.१५. ।

वर्ष्म् । ली । शीघ्रम् । छ.च. ।

वर्षः (कः) । पुं । ब्राह्मण्यष्टकायां । वामन-
हृदि । जटा. । अम. ।

वर्षेणम् । ली । वेदने । मी. । पुं । पक्षीकृतम् ।
अम. पक्षीका । कौं वाचवन्द । दन्तसूत्रवन्तसूत्र-

रीमे । लक्षणं यथा—“मास्तेनाधिकी दन्ती
जायते तीव्रवेदनः । वर्षेणः स सती व्याधिजति
रक्ष्य प्रशस्यति ॥” सु.नि.१६५. । ली (मी.)
सम्भार्य्या । वा.उ.न. छ.च. ।

वर्षमानः । पुं । एरुहवत् । अम. । वै.निघ.
२५.ज्व.चि.रसपट्टी । श्वेतैरुह्ये । रा.नि.व.८.
सू.कल्प.७५. । मधुरमातुलुके । पशुमेदे । शरावे ।
मी. । [किं । वै.निघ. । शरावे । अम. ।

वर्षमानकः । पुं । एरुहवत् । मधुरमातुलु-

वर्षमानपिप्पली । ली । योगविशेषः । “त्रि-
हज्जा पञ्चहज्जा वा सप्तहज्जाद्यवापि वा । गन्ध-
क्षौरेण संपिष्टा पिवेद्दशदिनानि च । तथैवापनये-
द्दिता एवं विंशतिवासरान् । पिवतां ज्वरशान्तिः
स्यात् पाण्डुरीगश्च शान्त्यति..... ॥” रस.र. ।

वर्षमानसट्कम् । ली । सट्कमेदे । यथा—
“सान्द्रं दधि गृहीत्वा तु किञ्चिदध्वा च मन्थयेत् ।
शर्करासारं च शुद्धीपिप्पलीजैरचूर्णकं । निविध्य
च यथा योग्यं क्लृप्तमालीशं यवतः । वस्त्रेण गाल-
येतस्मिन् पक्वदाडिमबीजकं । निविध्य सिद्धमेतत्
सट्कं वर्षमानकम् । गृह्ण दौप्तिकरं कथं बलदं
दप्तिकारकं । कफवातश्च पित्तश्च शनं म्लानिं त्र्यहं
जयेत् ॥” वै.निघ.द्रव्य.गु. । [११]

वर्षमाना । ली । मधुरवीजपूरके । रा.नि.व.
वर्ष्म् । ली । चम्पि । उ.भ.उ. । उषा. । ली
(डू) । चम्बरज्याम् । अम. ।

वर्षः । पुं । रुपे । उषा. ।

वर्षः । पुं । पर्यटके । ८५५पावड । भा.स.१
भ.ज्व.चि.विज्ञादियोगे । “विज्ञावर्ष्मविज्ञावरीयुग-
वरा ॥” [रा.नि.व.५. ।

वर्ष्मकण्टकः । पुं । पर्यटके । ८५५पावड ।

वर्ष्मणः । पुं । नागरकृतम् । विद्या. ।

वर्ष्मिः (वर्ष्मिण्) । पुं । नादियमत्प्रविशिके ।
वाग्नि माह । गुणाः—“वर्म्मिमल्ली गुहर्तयः क-
वायो रक्तपित्तका ॥” राज.१५. ।

वर्ष्मयः । पुं । मत्प्रविशिके । वाग्निप्र माह ।
गुणाः—“वर्म्मयो वातका क्षिण्यो वाह्यो दीपविना-
शकः ॥” राज.१५. ।

वर्षा। स्त्री। मृगशिरा। (टोडर कलाश।
प.सु.)। आदक्याम्। ब्रह्म। रा.नि.व.१६।

वर्षाञ्जनम्। स्त्री। रसाञ्जने। वै.निघ.।

वर्षटः (टी)। पुं, स्त्री। खनामख्यातकला-
ये। वर्त्तते। उत्. बरगुडि। चिका।

वर्षणा। स्त्री। नीलमलिकायां। अम.।

वर्षरः। पुं। मध्यविशेषे। तल्लक्षणं यथा—
“पृष्ठे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पांभो यः सी-
ऽय्यं वर्षराख्यः।” गुणाः—वासाटीपकरः कडः
बल्यः स्निग्धः दुर्गरः लीय्यवर्जनश्च। रा.नि.व.१७।
खनामख्यातकण्टकवृक्षे। वावला गाछ। हिं वा-
वुल। गुणाः—कषायीष्णः कफकासघ्नः आमर-
क्तातिसारघ्नः पित्तार्शोघ्नश्च। रा.नि.व.८। कणा-
ज्जके। कालं वावुहे। हिं कालीवावरी। गुणाः
—कटुः उष्णः सुगन्धिः बालिविषसर्पविषघ्नः ल-
ब्धीनामगन्धद्रव्ये। व्याघ्रमले। मन्वी। वै.निघ.।
स्त्री। वीलनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.६। हिङ्गुली।
रा.नि.व.१३। सिन्दुरे। वै.निघ.। पीतचन्दने।
गुणाः—शीतलं तिक्तं कफपित्तवातघ्नं कण्डूकुष्ठ-
त्रयघ्नं रक्तशोषकञ्च। रा.नि.व.१२।

वर्षरकः। पुं। विश्वीतरप्रसिद्धे नदौ। तञ्जलं
श्रीधरजलसदृशमुष्णम्। रा.नि.व.१४। स्त्री। वर्ष-
रचन्दने। स्त्री (का)। भाग्याम्। वामनहाति।
वै.निघ.।

वर्षरगन्धः। पुं। श्वेतरक्तमिश्रचन्दनविशेषे।
वर्षरगन्धेति भाषा। वर्त्तते चम्पन। वै.निघ.।

वर्षरा (री)। स्त्री। भाग्याम्। वामनहाति।
कर्णस्कोटायाम्। दावहिङ्ग। वै.निघ.। वनत-
लस्यां। वावुहे जूलनी। सा चिधा कृष्णयुक्तवटप-
त्रमेदेन। सा, दुष्णाः—“वर्षरीचितयं वृक्षं शीतं
कटु विदमहि च। तीक्ष्णं वृषिकरं वृक्षं दीपनं
खड्गपाकि च। पित्तलं कफवातासददुक्तिमिवि-
षायकम्॥” भा.। शाकविशेषे। पुष्पविशेषे।
श्री.। मलिकामेदे। श.र.।

वर्षराह्वयम्। स्त्री। वर्षरचन्दने। वै.निघ.।

वर्षरीकः। पुं। वीले। वै.निघ.। भाग्याम्।
वामनहाति। उष्ण। तुलसीमेदे। वावुहे जूल-

नी। श.च.। महाकाले। याकाल। ई.च.।

वर्षरीगन्धा। स्त्री। कर्णस्कोटायाम्। वनत-
लस्याम्। वै.निघ.। [चम्पन। वै.निघ.।

वर्षरीत्यम्। स्त्री। वर्षरचन्दने। श्वेत रङ्ग
वर्षा। स्त्री। वर्षरिकायां। वावुहे जूलनी।
श.च.।

वर्षूरः (कः)। पुं। (Acacia arabica.)
The Babul tree. वर्षूलवृक्षे। वावला
गाछ। हिं वावुल। तं वलवंतु, नल्लतुम्। वसू-
रीमकडि। वामुल। उत्. गुड्डा। दा. कालिक-
कर। गुणाः—कषाय उष्णः कफकासघ्नः आमर-
क्तातिसारपित्तदाहार्शोघ्नश्च। रा.नि.व.८।

वर्षः। पुं, स्त्री। वृष्टौ। वसरे। अम.।

वर्षकरी। स्त्री। मित्रां। ई.च.।

वर्षकाली। स्त्री। जीरके। वै.निघ.।

वर्षकेतुः। पुं। रक्तपुनर्नवायां। रा.नि.व.५।
शुक्रपुनर्नवाशम्। वै.निघ.। [श.व.।

वर्षणम्। स्त्री। वर्षापिले। चिका। वृष्णां।

वर्षपाकी (रन्)। पुं। आमातकवृक्षे। ई.च.।

वर्षपुष्पा। स्त्री। महाबलायां। रा.नि.व.४।

वर्षवरः। पुं। नपुंसके, वसुडे। (शांखा। अम.।

वर्षा। स्त्री। कृष्णजीरके। रा.नि.व.६। सद.व.
२। खनामख्याते वृक्षे (नित्यवृक्षे)। वर्षाकालं।
सिंहकन्ये वर्षाः। “सिंहकन्ये खूता वर्षाः।” व-
र्षागुणाः—“शीता विदाहिन्वी वज्रिमात्यामिलप्र-
दाः।” भा.। [नि.व.१६।

वर्षाघोषः। पुं। महाभिके। वड़ दां। रा.

वर्षाङ्गी। स्त्री। पुनर्नवायां। श.र.।

वर्षाप्रियः। पुं। चातकपर्पटि। चिका।

वर्षाभवः। पुं। पुनर्नवायां। रक्तपुनर्नवायां।
रा.नि.व.५।

वर्षाभूः। पुं। भिके। अम.। भूलतायां। (कै-
टो। श्री.। इन्द्रगीपकोटि। आवाट्टे पोका।
रा.नि.व.१६। स्त्री। पुनर्नवायां। रा.नि.व.५।
भिकपत्रां। रक्तपुनर्नवायां। प.सु.। श्वेतपुनर्नवा-
यां। च.द.व्य.वि.श्रीवृद्धते। “वृषीरक्षेव वर्षाभूः”

वर्षाभूगाकः । पुं । पुनर्नवाशक्ति । चण्डपू-
न्या भा । सं वेष्टुल । सं वेष्टुलकिल । गुणाः
—कफाग्रिमाख्यवातघ्नः रुचतः । गुणहीन्युल्ल-
य । रा.नि.व.७ ।

वर्षामदः । पुं । मयूर । शब्दकल्प ।

वर्षाभः पारणव्रतः । पुं । चातकपचिचि ।
शब्दकल्प ।

वर्षालः । पुं । सृङ्गायाम् । पिङ्गि । वै.निघ. ।

वर्षालङ्कायिका । स्त्री । सृङ्गायां । पिङ्गि-
भा । अ.टी.भ. ।

वर्षावती । स्त्री । भूकीटविशेष । ईल्लुगोप-
कीट । भेकपत्रायाम् । अम. । पुनर्नवायाम् । अ-
मरमाला ।

वर्षावसानः । पुं । शरत्काल । रा.नि.व.२१ ।

वर्षाहिकः । पुं । निर्बिषसर्पभेदे । सु.कल्प.
४७. । [मसखूर ।

वर्षाहा । स्त्री । पुनर्नवायां । च.द.युल.चि.रा-

वर्षापलः । पुं । मर्षाद्वयशिलायां । अम. ।

वर्षम् । स्त्री । शरीरे । द्रिष्यकोषः । [अम. ।

वर्ष (व) । स्त्री । शरीरे । रा.नि.व.१८ प्रमाणे ।

वर्हः । पुं, स्त्री । मयूरपुच्छे । अम. । शयिपर्षभ-
दे । गै.टेल । भरतः । पत्रे । श.र. ।

वर्हणम् । स्त्री । तगरपुष्पे । तगरपाण्डका ।
पिच्छीतगरे । रा.नि.व.१० । पत्रे । श.र. ।

वर्हनेचम् । स्त्री । मयूरपुच्छचन्द्रके । मयूरपू-
च्छेनैव । वै.निघ. ।

वर्हपुष्पः । पुं । श्रिरीषध्वे । रा.नि.व.६ ।
नीलभिक्षयां । नीलश्रीति । रा.नि.व.१० । श-
यिपर्षे । गै.टेल । वै.निघ. ।

वर्हभारः । पुं । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।

वर्हिः । पुं । विषकण्डवे । अम. । अघी । मे. ।
मयूर । वै.निघ. । पुं, स्त्री (स) । दर्भे । कुशे ।
विका. । शयिपर्षे । गै.टेल । श.र. । [अ.च. ।

वर्हिकुसुमम् । स्त्री । शयिपर्षचपे । गै.टेल ।

वर्हिवूडः (ड) । पुं, स्त्री । शयिपर्षभेदे । वै.
निघ. । मयूरशिलायाम् । रा.नि.व.४ ।

वर्हिजङ्घः । पुं । पृष्टशिल्पश्रीवाके । [भा.नि.
गो. । रा.नि.व.६ । स्त्री (डा) । पीतरीन्ने । वै.
निघ. । [पिच्छीतगरे । वै.निघ. ।

वर्हिणः । पुं । मयूर । अम. । स्त्री । तगरे ।

वर्हिपित्तम् । स्त्री । मयूरपित्ते ।

वर्हि(हिः)पुष्पः । पुं । श्रिरीषध्वे । रा.नि.
व.६ । नीलभिक्षयां । रा.नि.व.१० । स्त्री । श-
यिपर्षविशेषे । अ.टी.भ. ।

वर्हिशिखः । पुं । स्थानेशके । गौ.टि.गाल ।
रा.नि.व.११ । स्त्री (खा) । लघुधातकां । छोटि
धाट्टुकुल । भा.म.३.भ.सू.चा.चि. । मयूरशिला-
याम् । वै.निघ. । [अ.सा.चि.गङ्गाधरकाथे ।

वर्हिष्ठम् । स्त्री । बालके । दा.ना । प.सु. । भा.

वर्हि (इण) । पुं । कुशदण्डे । प.सु. । मयूर ।
अम. ।

वलम् । स्त्री । व्यायामगम्यशक्तौ । सु.सू.१०.अ. ।

वलभः । पुं । सौम्यकीटभेदे । सु.कल्प.८७. ।

वलथम् । स्त्री । पुं । करभूषणे । दा.ना । अम. ।
पुं । तन्नामककण्ठगतरीमे, गलगच्छरीमे । लक्षणे
—“बलास एवायतमुन्नतञ्च शीर्षं करीष्वन्नगतिं
निवाये । सं सम्बन्धेनापतिनायकौन्ये विवर्जनीयं
वलथं वदन्ति ॥” सु.नि.१६.अ. ।

वलवती । स्त्री । सृक्षलायां । रा.नि.व.६ ।

बला । स्त्री । (Sida cordifolia.) वाग्याल-
के । वाङ्गिगाला । हिं म्निं.हिं.हिंटा, वरिचारि,
सहदेवी, ककहिंया, गुल्ल.ककी । बला चतुर्धा—
बलाचतिबला महाबला नागबला चेति । सा.
गुणाः—“बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्ति-
तु । क्षिप्तं शङ्खि समीराक्षपिपासलसतनाशनम् ।
बलामूलत्वचयूषे पीतं सचीरशर्करम् । सूत्राति-
सारं हरति हृष्टमेतन्न संशयः । हरेन्महाबला क-
ञ्च भवेत्तातानुलोमनी । हन्यादतिबला मेहं पय-
सा सितया समम् ॥” भा. । श्वेतवाग्यालके ।
र.सा.सं. । सु.सू.३६.अ.संशोधने । अ.सू.४७.बल्य,
ग. । अ.द.ज्व.चि. । “काकजहा बला ग्हासा ।”
वा.पि.ज्व.चि. । “निदिग्धिका बला राक्षा ॥” गी-
दल्याम् । गौ.रत्नचक्राङ्गुलिम् । अ.सू.४७.अ.३६.बि.

वल्गः । पुं । तात्त्वं । ली । लवि । उडुङ्क ।
रा.नि.व.६ । स्त्री (ल्गा) । पातालगङ्गोत्तता-
याम् । वि । वल्करे ।

वल्गः । पुं । रक्तिकवयमाने । लीलावती । गुल्गा-
वयमाने । प.म. । सार्हगुल्गायां । राजनिघण्टुः ।
शस्थविशेषः । सन्नकोष्ठवे । वाद्यालके । (वल्गुड) ।
वै.निघ.२भ.वयरी.वि.खण्डोविखासतेले । [११]

वल्गकिः (की) । स्त्री । सन्नकोष्ठवे । रा.नि.व.

वल्गगुणपूगम् । ली । कोरुणदेशीयपूगफल-
विशेषः । गुणान्निविशेषः । रा.नि.व.११ ।

वल्गभः । पुं । सुलक्षणाये । लक्षागुणवि । रा-
जशिल्प्याम् । भा.पू.१भ.धा.व. । वैद्यवल्गभनामय-
न्यकारे ।

वल्गभी । स्त्री । मेधिकायां । वै.निघ. ।

वल्गभेन्द्रः । पुं । वैद्यविल्गामेधियन्यकारे ।

वल्गरम् । ली । लक्षागुणवि । रा.नि.व.१२ ।
मन्त्र्याः । श.र. ।

वल्गरिः (री) । स्त्री । विवकमूले । रा.नि.व.
६ । मन्त्र्याः । अम. । मेधिकायां । (मति) । प.
सु. । रा.नि.व.६ । वचायां । वै.निघ. ।

वल्गवः । पुं । पाचके । विका. ।

वल्गिः । स्त्री । लतायां । अ.टी.भ. ।

वल्गिकण्टकारिका } स्त्री । अग्निदमनीरूपे ।
वल्गिकण्टारिका } (माला) । रा.नि.व.४ ।

वल्गिका । स्त्री । वृत्तमल्लिकायाम् । (वल्गुल) ।
रा.नि.व.१० । उपीदक्याम् । पू.है. । वै.निघ. ।

वल्गि(ली)जम् । ली । मरीचः । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ.ज्व.चि. । संयजे पुनर्नवादिः । अय.चि.
अयकेसररीसे । [१५.]

वल्गिजविषम् । ली । पुष्पविषभेदे । सु.कल्प.

वल्गि(ली)दूर्वा । स्त्री । मालादूर्वायां । (वल्-
गुत दूर्वा) । मं पाटरीहरियारी । कं विलियक-
के । गुणाः—सधरा तित्ता शीता पित्तघ्नी कफ-
वानिद्वेषाघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

वल्गिशकटपोतिका । स्त्री । मूलपोति-
कायाम् । कठि मूला । रा.नि.व.७ ।

वल्गि(ली)शू[सू]रणः (गा) । पुं, स्त्री ।
अत्यन्तपण्डां । रा.नि.व.१ ।

वल्गी । स्त्री । कैवर्तिसुतायां । (क.उट्टगुत्त) ।

रा.नि.व.१ । अजमीदायां । शकुनी । मद.व.१ ।
अव्ये । (है) । रा.नि.व.६ । अग्निदमन्याम् । (म-
ला) । लक्षापरालितायाम् । वै.निघ. । लक्षाणा-
दिलतायां । मी. । [म.१६५.]

वल्गीकर्णः । पुं । समविवसान्यपालिकर्णः । सु.

वल्गीखदिरः । पुं । आककामखदिभेदे ।
गुणाः—तिक्तः कटुः उष्णः कषायः अम्लरसः श-
कासघ्नः पित्तरक्तविदोषघ्नश्च । वै.निघ. ।

वल्गीगङ्गः । पुं । मन्त्रविशेषः । (वल्गु गङ्ग) ।
(वल्गु उडुङ्गुडि) । गुणाः—“वल्गीगङ्गी लघूच्छो-
दनभिष्यन्दी मरुत्करः” राज.३प. ।

वल्गीपञ्चमूलम् । ली । लतापञ्चमूले । वि-
दारौसारिवारजनीगुडूचोऽजयङ्गी चेति । सु.न.
३८५. । एतत्तु कफनाशनं प्रशस्तम् । प.म.३ख. ।
सु.चि.१७५. । [निघ.]

वल्गीपलाशकन्दा । स्त्री । सुमिकुषाण्डः । वै.

वल्गीफलम् । ली । कर्कटिकादौ । सु.चि.१४
अ. । [रा.नि.व.११ ।

वल्गीवदरी । स्त्री । भूवदर्याम् । (मोटोङ्गुल)

वल्गीसुङ्गः । पुं । मनुजके । मृगानी । रा.नि.
व.१६ । मङ्गालालभेदे । वै.निघ. । [रा.नि.व.८ ।

वल्गीतृचः । पुं । मङ्गलार्चः । शानि गाङ्ग ।

वल्गुरः । पुं । कृषभके । प.सु. । ली । मन्त्र्यां
निर्जलस्थाने । वै.च. ।

वल्गूरम् । ली । चातपादिना शुक्लमांसि । अम.
मांसि । भैव.पाल.चि. । च.सू.५५. । शूकरमांसि
मी. । पुं । जङ्गलतप्तमोभयपालिकर्णवन्धने । स
सू.१६५. । जघरभूमी । वै.च. । स्त्री (रा) ।
कामांसि । शूकरमांसि । विका. ।

वल्गुरा । स्त्री । अजमन्यायाम् । मद.व.१ । धार्प
हवे । आग्नीशोह । हारा. । प्रसारिण्याम्
गङ्गुडाङ्गिशा । रा.नि.व.५ ।

वल्गुकम् । ली । वाक्कभेदे । प.सु. ।

वस्वजः । पुं । उलपे । उलू । हे.च. । च.वि.
५.च । वस. ।

वस्वजा । स्त्री । दण्डविशेषे । उलूविशेषः । हिं
सायै वागे । गुणाः -- मधुरा मीतला पितृदाहह-
बाहरी वातकीपना हृत्वा कण्ठशीघनी च । रा.
नि.व.८ । [मि.]

वशा । स्त्री । बन्धायाम् । वंश । करिष्या ।

वशाव्ययीः । पुं । शिशुमारे । उलू । अ.
र. ।

वशा(सा)पायी (इन्) । पुं । कुकुरे । श.सा. ।

वशाक्षारः । पुं । शारि । र.सा. ।

वशिका । स्त्री । अगुणवि । श.च. । [निघ.]

वशिकाता । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै.

वशिनी । स्त्री । शमीवृक्षे । नौद्रे गच्छ । बन्धा-
यां । पत्रगच्छा । श.च. ।

वशिरम् । स्त्री । सासुद्रलवणे । रा.नि.व.६ ।

पुं । गजपिप्लव्याम् । प.सु. भा.स.१भ. । चव्ये ।
८६ । रा.नि.व.६ । च.द.अश्वत्थीवि.जषकादौ ।
मर्कटसंज्ञकदण्डजाती । अपामार्गे । आपाठ । रा.
नि.व.४ । सु.वि.७च. । रक्तापामार्गे । भा.पु.१भ. ।
सुधावर्तमेदे । अश्वत्थदण्डे । उल्लवः । भैष.
अश्वत्थवि.हृत्पुत्रावतीगुह्यां । च.द.गुल.वि.
राममल्लुरे । वचायां । व८ । श.च. ।

वशिष्ठः । पुं । वशिष्ठीनामयजुष्यप्रथेतरि ।

वशीकरणम् । स्त्री । मन्त्रिमन्त्रीवधैरायतीक-
रणे ।

वशीरः । पुं । गजपिप्लव्यां । जटा । चविका-
यां । ८६ । अपामार्गे । आपाठ । वै.निघ. ।

वश्यम् । स्त्री । लवङ्गे । श.च. ।

वश्या । स्त्री । नीलापराजितायाम् । मद.व.१ ।
मीरीचनायाम् । वै.निघ. । [सू.८च. ।

वश्यात्मा (न्) । वि । वशीकृतचित्तस्थि । च.

वषट्फलम् । स्त्री । ककौशे । रा.नि.व.१२ ।

वसनम् । स्त्री । शैलपत्रे । रा.नि.व.६ । स्त्री
(नौ) । पीतकापांसे । वै.निघ. ।

वसन्तः । पुं । अगुमेदे । वसन्तकान् । स च

काशमन्त्रैषाकायकः । “वसन्तः कुम्भसीमयीः ।” अ-
धुमाधरी वसन्त इति केचित् । गुणाः -- “वसन्ती
मधुरः स्निग्धः श्लेष्महृदिकरणः सः ।” भा. । अति-
सारि । श.र. । [व.६.]

वसन्तकः । पुं । पृथुशिल्पस्थीणाकमेदे । रा.नि.

वसन्तकुसुमः । पुं । दण्डविशेषे । वसन्तशूलत्र-
गच्छ । श.सा. ।

वसन्तकुसुमाकरः । पुं । वाजीकरणे प्रसि-
द्धाधिकारि च रसः । पाठः -- “एषक् ह्यै षाट्कं
चन्दं त्रयो वज्रादिकान्तकम् । चत्वारः शृङ्गमन्त्र-
प्रकाशनीतिकान्तथा । भावना गन्धदुधेन भावनेन-
रसेन च । वासालाकारसाट्. चारश्वाकन्दप्रमृगकैः ।
शतपत्ररसेन च मालव्याः कुसुमादकैः । पथ्यान्मृग-
दैर्भावं सुगन्धिरससम्भवे । गज्जावृषभिर्दं सेव्यं सि-
तामज्जाश्वसंयुतम्... ।” ककुमीदकैः इति हि-
तीयः पाठः । रस.र. विभागं षाट्कं चन्दम् इति
र.सा.सं.पाठः । षाट्कं स्वर्णं । अङ्घ्रिः शीघ्रकं । र-
श्वाकन्दप्रमृगकैः रश्वाशूलरसैः पुष्परसैश्च । शतप-
त्ररसेन पद्मपुष्परसेन । मोषाः २ । ७. कृपा २ । ७.
(मठाश्वत्थ कपूत्र) वज्र, शीघ्र, एवम् लोह-
अष्टादश ३ । ७. अन्न, ज्वरिण, मुक्त, अष्टा-
दश ८ । ७. एकत्र करिष्य ७. ७. देहकृम, वास-
कच्छात्र रस, लाङ्गिर कथि. वालार कान्,
कलाप अष्टोत्र ७ मोठाव रस, पद्मेश रस,
मालतीकृलर रस वा कथ ७ मुगनाङ्गिर
कथे तथाक्रमेण भावना दिने । गज्जा १ र. ।

वसन्तघोषी (इन्) । पुं । कोकिल । वै.निघ. ।

वसन्तजा । स्त्री । वसन्तीलतायां । शतपुष्पि-
कायाम् । वसन्तीवृक्षे । छोटि वासक । रा.नि.व.
१० ।

वसन्ततिलकः । पुं । वाजीकरणाधिकारि व-
सः । पाठः -- “ह्येवौ भस्मकान्तकं चमयुगं स्त्री-
हान्त्य पारदाश्वत्थरी नियताम् वज्रयुगम् चैकी-
कृतं मदयेत् । सुताविद्वस्यो रसेन समता गोशु-
वासिचक्षुषा सर्वं द्रव्यकौषिकेण सुहृदात्मनं पश्यत्
समथा । ककुमीधनसारमर्दितरसः पथ्यान् सुसिद्धो
भवेत्... ।” रस.र. रसा.सं. । शर्वा १ । ७. ।
अन्न २ । ७. । लोह ३ । ७. । पात्र ४ । ७. ।
वज्र २ । ७. । मुक्ता २ । ७. । अन्न २ । ७. ।

वसन्तदूतः । पुं । आमठवे । रा.नि.व.११ ।
कीकिले । रा.नि.व.१६ । स्त्री (सी) । पाटलठवे ।
भक्तिग शीछि । रा.नि.व.१०:११ । “पाटला वस-
न्तदूती ।” उल्लङ्घः । पुष्पवृक्षविशेषे, गणिकासी-
ति नाम्ना कीडवे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० । की-
किलायाम् । रा.नि.व.१६ । माधवीलतायां । रा.
नि.व.२३ ।

वसन्तदुः । पुं । आमठवे । चिका ।

वसन्तपुष्पः । पुं । धूसीकदम्ब । रा.नि.व.२ ।

वसन्तमण्डनम् । स्त्री । सिन्दूरे । रक्तपद्मे ।
वै.निघ. । [यू.६] वै.निघ. ।

वसन्तललना । स्त्री । शक्तयुष्माम् । (श्रुत)

वसन्तव्रतः । पुं । ममूरके । वै.निघ. ।

वसन्तार्तः । पुं । विभीतकठवे । वै.निघ. ।

वसन्तीक्षवमण्डलम् । स्त्री । हरिताले ।
वै.निघ. ।

वसा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । रांसरी
द्विष्यां । मेदीघाती । रा.नि.व.१८ । शुद्धसांसभ-
वस्वेहे । उर्वी । भा.४भ.दासीवि. । सु.शा.४अ. ।
“शुद्धसांसस्य यः खेदः सा वसा परिकीर्तिता ।”
गुणाः — “वसा मज्जा च वातघ्नी बलपित्तकफप्र-
दा । शौकरी माहिषी वा सा वातला श्लेष्मवर्दि-
नी । सार्पनाकुलगीघेया लिपने व्रणकुष्ठहा ॥” स-
त्त्वश्लेष्मसारमकरश्यादीनां वसायिवं । सा विम-
पंहरा दद्यात् कुष्ठरीगविनाशिनी च । अवि.१४
अ. ।

वसाव्यः । पुं । श्लेष्मसारे । कुष्ठक । चिका ।

वसादनी । स्त्री । पीतश्लेष्मपायाम् । वै.निघ. ।

वसामेहः । पुं । वातजन्मप्रमहरोगे । लज्ज री-
गौ वसातुल्यं मेहति । सु.नि.६अ. ।

वसारोहम् । स्त्री । कविकायां । कौण्डक-
छाति । हारा ।

वसिरम् । स्त्री । साहद्रलवणे । धरणिः । ग-
लपिष्यत्वां । अ.टी. । सु.स.१८अ. ।

वसिरः । पुं । सूर्यावर्णरूपे । इड्डहड्डे । अपा-
सार्गे । सु.स.१८अ.वीरतर्ज्वादिगणे । च.स.४अ. ।
रक्षापासार्गे । भा. । सर्कटपिष्यलीनामलज्जजाती

अपासार्गे इति प्रसिद्धिः । उल्लङ्घः । बारिनिम्बे ।
खगनिम् । कीषान्तरम् ।

वसु । स्त्री । रवे । धने । अस. । हाटके । उर्वी ।
विश्व. । चारश्चतिकायाम् । (मृ.३१) औषधे । वै.
निघ. । वृहौषधे । मे. । जले । उषा. । पुं । व-
कठवे । अस. । श्वेतरक्तवसुके । (श्रुत) वृद्ध तास-
ना । रा.नि.व.५ । श्वेताके । वै.निघ. । पीतमु-
द्गे । छे.च. । वि. सधुरे । शुष्के । छे.च. । स्त्री ।
कंजौ । वृहौ । श.र. ।

वसुकम् । स्त्री । शाधरलवणे । अस. । पांशुल-
वणे । रा.नि.व.६ । कणागुक्थि । रा.नि.व.१२ ।
चारलवणे । भा.पू.२भ. ।

वसुकाः । पुं । स्वनामख्यातकृत्वलुपे । वासुनां
गोत्रं । स च श्वेतरक्तपुष्पमेदात् द्विविधः । सा.
गुणाः — कटुः तिक्त उष्णः पाके शीतलः अजीर्ण-
शुक्लाघ्नय । तथीः श्वेती रसायनः । रा.नि.व.५ ।
तच्छाकगुणाः — कफाग्निमान्द्यवातघ्नरः कलतरः
गुण्यस्त्रीदृशुलघ्नय । रा.नि.व.७ । च.द.ऊषकादौ ।
सू.चि.७अ. । अर्कठवे । सु.स.१८अ. । च.म.४अ. ।
रक्ताके, मन्दारकाके । रा.नि.व.१० । पीतमुद्गे । वै.
निघ. ।

वसुकोदरम् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।

वसुचारुकम् । स्त्री । श्वर्णे । वै.निघ. ।

वसुच्छिद्रा । स्त्री । सहामेदायां । रा.नि.व.५ ।

वसुद्रुमः । पुं । उदुम्बरठवे । मृ.सु.पु.वै.
निघ. ।

वसुधा (खर्जूरिका) । स्त्री । खर्जूरि-
कायां, खर्जूरिठवे । छोटि खेजूर गाछ । रा.
नि.व.११ ।

वसुयेष्ठम् । स्त्री । दृष्यधाती । रा.नि.व.११ ।

वसुस्थितिः । स्त्री । निर्गुच्छीठवे । वै.निघ. ।

वसुहटः (कः) । पुं । वकठवे । प.सु. ३.भा. ।

वसुचारः । पुं । शतिकाश्ववणे । वै.निघ. ।

वसुकम् । स्त्री । वकपुष्पे । हि.की. । साधर-
लवणे । छे.च. ।

वसुत्तमम् । स्त्री । रीषे । वै.निघ. ।

वस्तयनीघीरम् । स्त्री । प्रहश्चकायाः कीड

वि. १७. । दुग्धगुणाः—विदीपनं तपणं वस्-
हत् । भा. ।

स्तराटिका । स्त्री । हस्तिके । हारा. ।

स्तिः । पुं । वस्तुवर्गपुटकः तत्कृतत्वादास्या-
मानुवासने उच्यते । नामैरधीमागस्यसूत्राशये,
दूवाशयपुटके । रा. नि. व. १८. । शूद्राभिषे. सु. सु.
१७. । वस्तिकर्मणि वस्तिहारेण दानावस्तिरिति
संज्ञा । ल विविधः—अनुवासनी निरुद्धश्च । तयोः
ब्रह्मद्रव्यैर्वस्तिरनुवासनं, माषावस्तिरेव नामभेदः ।

See अनुवासनम् । कषायचौरतैलैर्निरुद्धः नि-
रुद्ध एवास्यापनमुच्यते । दीपाणां स्वस्थानस्थाप-
नादास्यापनसंज्ञा । निरुद्धवस्तिः कारणात्तरैर्बहुप-
कारः । वस्तिर्हि मानाविधद्रव्यसंयोगाद्दीपाणां सं-
शोधनसंशमनसंयच्छाणि करोति । यथा—चौ-
पणकं वाजीकरोति कृशं हंक्ष्यति स्थूलं कर्षति
चक्षुः प्रोषयति वलीपलितमुपहन्ति वयः स्थापय-
ति शरीरोपचयं वर्षवस्त्रमारीयम् आयुषः परिह-
रिष्य करोति वस्तिः कस्यमुपामितः । तथा ज्म-
रातौ सारवातव्याधिमामावशकैरवुंदादिविविधयोगेषु
प्रयुज्यते । तत्र सावस्त्रिकाटहिरटवर्षाणां षड-
ष्टादशशुलप्रमाणानि कनिष्ठिकानामिकामध्यमा-
शुलिपरिणाहानि अयैः शङ्काशुलाहृतयोः शुलसन्नि-
विष्टकर्षिकानि ककुक्ष्येनवर्षावपवनादौ तुल्यप्रवेशा-
नि मुद्रमापकलायमाचक्षीतांसि विदध्याम्रेवाणि
इत्यादि । सु. चि. १५७. । वस्तिदोषाः यथा—व-
हलता अल्पता मुक्कटता प्रकीर्णता दुर्बलतेति
पञ्च । पुनः स वस्तिः विविधः—कर्मवस्तिकालव-
स्तिप्रयोगवस्तिभेदेन । तत्र कर्मवस्तिः ३०, काल-
वस्तिः १५, प्रयोगवस्तिश्च ८ । एषां विशेषाः प-
र्याये भव्याः । च. सिद्धि. १७. । वस्त्रावगाहकालं
मान्वा यथा—“दृक्जामुकुरावर्षे कृत्याच्छीटिकया
युतम् । निमेषोन्मेषकालौ वा एषा मान्वा मता पु-
षेः । वस्त्रावगाहनाभ्यङ्गकार्ये योग्यतमा मता ॥”
अथावगाहे यथा—“रोमान्तेष्वनुकूपेषु स्थित्वा मा-
षाशतत्रयम् । ततः प्रविशति क्षेप्तवतुभिर्मच्छति
तत्र । पञ्चभिश्च भजिद्रक्तं वस्त्रिर्मोक्षमपयति । नि-
वःस्थाने सतश्चैरटभिक्षास्थिपु व्रजित् । नवभिर्वा-
ति मज्जानं ततो मान्वा न कापयित् । ततस्तु हरति
रीयान् वातमिषकफोद्गमान् ॥”

वस्तिकर्म (१) । स्त्री । वस्तिहानकार्ये ।

वस्तिकर्मार्थः । पुं । वस्तिहारेण । कृतिर्हि
श. च. ।

वस्तिकुण्डलिका । स्त्री । सूत्रावातरीगमि-
दे । तन्निदानादि—“दुताध्वलनायावेरभिधाता,
तु प्रपीडनात् । स्वस्थानावस्तिरुहसः स्थूलस्तिरुति
गर्भवत् । शूलस्यन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं खव्य-
पि । पीडितस्तु सृज्यहारां संसर्गोद्भवाभिमान् ।
वस्तिकुण्डलमाहृत्तं चौरं शस्त्रविषीपमम् । पवनं
प्रबलं प्रायो दुर्निवारमवृज्जिभिः ॥” सा. नि. ।

वस्तिमलम् । स्त्री । मूत्रे । ह. च. ।

वस्तिवातः । पुं । स्वामास्थानवातव्याधी ।
लक्षणं—“माघतेऽनुगणे वस्ती मूत्रं सस्यकं प्रवर्त-
ते । विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोभे भवन्ति
हि ॥” सा. नि. । सा. चिकित्सा—“बलाशूलत्व-
चूर्णे ससितं कर्पसमिश्रं । पिबेत् कण्ठदग्धेन मुह-
र्भक्षणशालये ॥” (उपनिषद्भा. च. शा. ७७.)

वस्तिशीर्षम् । स्त्री । देहप्रत्यङ्गविशेषे । वास्तुत्र

वस्तिशूलम् । स्त्री । वस्तिकेदनायाम् । निदा. ।

वस्तिशोधनम् । स्त्री । मदनफलं । वस्तिशी-
र्षके द्रव्यमात्रे । वै. निघ. । पुं । मदनहन्त्रे । रा.
नि. व. ८. ।

वस्तु । स्त्री । द्रव्ये । त्रिका. ।

वस्तुकम् । स्त्री । वस्तुकशके । श. र. ।

वस्तुकी । स्त्री । अंतर्चिह्नीशके । रा. नि. व. ७. ।

वस्तम् । स्त्री । तेजपत्रे । रा. नि. व. ६. । वाससि ।
कापड़. अम. ।

वस्त्रधारणम् । स्त्री । वस्त्रपरिधाने । गुणाः
—“कार्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रदृष्यम् । यौ-
मत्वारिषदं शक्तं निर्मलान्धरधारणम् ॥” राज.
२५. । [व. ७.]

वस्त्रपञ्जरः (तः) । पुं । कीलकन्दे । रा. नि.

वस्त्रभूषणः । पुं । घटवासि । रत्नाक्षरे । वै.
निघ. । साकुब्धहन्त्रे । रा. नि. व. ६. । स्त्री (का)
मल्लिहावा । रा. नि. व. ६. ।

वस्त्ररङ्गा । स्त्री । केवर्तिकायां । रा. नि. व. १. ।

वस्त्ररञ्जकः (नः) । पुं । कुसुमवर्धने । रा.
नि. व. १०. ।

बस्त्ररञ्जिनी । स्त्री । मञ्जिनायाम् । वै.निघ.।

बस्त्ररागधृत् । पुं । नीलकाशीये । नील शौ-
त्राकम् । वै.निघ. ।

बस्त्रोद्धरणम् । स्त्री । सुखे बस्त्रबन्धनेन जल-
स्याय शीतलकरणार्थं चटस्याधोमुखरक्षणरूपोपा-
ये । सु.सू. ४५ अ. ।

बस्त्रम् । स्त्री । वसायाम् । उर्कि । रा.नि.व. १८।
अर्कणि । अ.टी.रा. । बसने । विश्व. ।

बस्त्र(स्त्र)सा । स्त्री । वसायाम् । रा.नि.व. १८।
शरीरान्तःशिरादी । सायौ । निका. । अम. ।

बहः । पुं । घोटके । मे. । इषस्तन्त्रे । अम. ।

बहगञ्जम् । स्त्री । सत्वरचन्दने । रा.नि.व. १२।

बहलचक्षुः । पुं । मेघप्रक्षाम् । मेघाभिः ७।
प.स. ।

बहलत्वचः । पुं । श्वेतलोमे । रा.नि.व. ६ ।

बहलपल्लवः । पुं । शोभाञ्जनः । मञ्जिना
गीह । वा.सू. १५ अ. वरुणादी । “बहलपल्लवदर्भ-
कजाकराः ।”

बहला । स्त्री । शताङ्गायां । उल्फा । रा.नि.
ब. ४ । स्थूलायां । छोट एता ८ । भा.सितीप-
लादिविह ।

बहा । स्त्री । गन्धराङ्गायां । प.सु. ।

बहिःकुटीचरः । पुं । कर्कटे । निका. ।

बहिःपरिमार्जनः । वि. । बहिः स्वयंमा-
नित्य तैलाभ्यङ्गादिभिः यः दीर्घं मार्जयति । अ.सू.
११ अ. ।

बहिरङ्गः । पुं । शरीरावयवे ।

बहिरिन्द्रियम् । स्त्री । चक्षुःकर्णादिबाह्ये-
न्द्रियेषु — चक्षुःकर्णमासाज्जालच, वाक्पाणिपा-
शुपादीपस्थेषु च ।

बहिर्वेगज्वरः । पुं । ज्वरभेदे । लघुशब्दं —
“समापोऽभ्यधिकी ज्वालन्त्यादीनाञ्च सार्धवम् ।
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥” अ.
वि. १ अ. ।

बहिरवरः । पुं । कर्कटे । इ.च. ।

बहुप्रजः । पुं । बहुकन्दे । पिबसाह । प.सु. ।

बहुलबहुरसः । पुं । इषी । वा.सू. १५ अ. का-
मादिवर्गे । “बहुलबहुरसकीष्णवृक्षात्फलानि ।”

बहेडुकः । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व. ११

वक्रिः । पुं । विचकवृक्षे । रा.नि.व. ६ । रा.नि.
१ अ. । “वक्रिकः शम्भुरिकः ।” भङ्गातकवृक्षे
निम्बुकवृक्षे । रा.नि.व. ११ । शुक्रदर्भे । रा.नि.व. १

वक्रिकरी । स्त्री । धातकीवृक्षे । शङ्खेन
श.र. । [१२]

वक्रिकाष्ठम् । स्त्री । दाह्यागुरुणि । रा.नि.

वक्रिगन्धः । पुं । राले । मू.ना, उज्जन । श.र.

वक्रिगर्भः । पुं । वंशे । श.च. ।

वक्रिगर्भा । स्त्री । शमीवृक्षे । श.च. ।

वक्रिजिह्वा । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । वि-
काशूलिषो । र.मा. । भा. ।

वक्रिज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.
६ । लाङ्गलिकायाम् । विस्लाशूलिषो । वै.निघ
वक्रिदग्धम् । स्त्री । अग्निदग्धरीगे । निदा

वक्रिदमनी । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे । (भा.र.)
रा.नि.व. ४ ।

वक्रिदीपकः । पुं । कुसुमवृक्षे । श.र. ।

वक्रिदीपिका । स्त्री । अजमीदायां । वन-
शानौ । रा.नि.व. ६ ।

वक्रिनामा (त्वे) । पुं । चकवृक्षे । र.मा
भङ्गातकवृक्षे । प.सु. । [५ गङ्गु । वै.निघ

वक्रिनिर्मथना । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । र

वक्रिनी । स्त्री । जटामांखां । र.मा. ।

वक्रिपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे ।
नि.व. ६ ।

वक्रिभूतिकम् । स्त्री । रीत्ये । वै.निघ. ।

वक्रिभोग्यम् । स्त्री । हृते । श.च. ।

वक्रिमथनः (ना) । पुं, स्त्री । अग्निमन्थ
गगिति । वै.निघ. । [प.सु

वक्रिमन्थः । पुं । गन्धिकाशिकायां । गणि

वक्रिमारकम् । स्त्री । जले । श.च. ।

वक्रिमुखी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विवना-
श्रुतिशः । वै. निघ. ।

वक्रिचः । स्त्री । महाज्योतिषतोलतायां ।
वड् लताफटेको । वै. निघ. । [नि. व. १२ ।

वक्रिलोह(क)म् । स्त्री । कांसे । कै. नि. । रा.

वक्रिवक्त्रा । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विवना-
श्रुतिशः । भा. ।

वक्रिवर्णम् । स्त्री । रक्तोत्पले । श. च. ।

वक्रिवल्लभः । पुं । सर्वरसे, धूनके । धू. नि. ।
विका. ।

वक्रिवीजः । पुं । निम्बकवृक्षे । ले. वृ. श. छि. ।
रा. नि. व. ११ । स्त्री । खर्बू. छे. व. । निम्बफलम् ।
रा. नि. व. ११ ।

वक्रिशिखम् । स्त्री । कुसुमपुष्पे । अम. । कु-
सुमे । रा. नि. व. १२ । स्त्री (खा) । कलिकारीव-
ले । विवनाश्रुतिशः । धातक्याम् । रा. नि. व. ४६ ।
फलानां । शिशुश्रु. धरणिः । जलपिप्पल्याम् ।
गजपिप्पल्याम् । वै. निघ. । [वृ. द. ज. ४४ । श. र. ।

वक्रिशिखरः । पुं । लोचनसंके. वनयमनौ ।

वक्रिसन्नकः । पुं । विचकवृक्षे । छि. डा. गी-
छ. । अम. ।

वक्रिसखः । पुं । कीरकवृक्षे । रा. नि. व. ६ ।

वक्रिसम्भूतम् । स्त्री । खर्बू. वै. निघ. ।

वचः (व) । स्त्री । वचःस्थले । तच्च हृदयोप-
रिक्ताधोभागे । वृ. क. । रा. नि. व. १८ । क्रो. छे. ।
काल. । अम. ।

वचनम् । स्त्री । वचसि । श. च. ।

वचोजम् । स्त्री । जने । रा. नि. व. १८ । [च. ।

वचोजोपमः । पुं । चक्रवाके । छ. का. । वै. नि-

वचोरुहः । पुं । जने । विका. ।

वांशी । स्त्री । वंशलोचनायां । वंशलोचना ।
प. सु. । भा. उ. वा. जो. । "वांशी वरी वानरी ।"
च. द. य. का. चि. सर्पिर्गुंछे ।

वाः (र) । स्त्री । जले । अम. ।

वा:किटिः । पुं । शिशुमारि । उ. उ. क. । व्याक.

वाकुचिका । स्त्री । वाकुच्याम् । श. कू. छे.
योगराज. । वै. निघ. २४. च भिन्नासम्. चि. ।

वाकुची । स्त्री । (Psoralea corylifo-
lia.) The plant serratula anthel-
mintika. सीमराजीसुपे । श. कू. छे. । योगराज-
क. । हिं वाक्ची, वृकची । मं वाक्ची । कं वा-
उचिने । वम्. वाक्ची । ता. योगविदुल. । गुणाः
— कटुतिक्तोष्ण । क्षमिकृष्णकफघ्नी त्वग्दीपविषक-
ण्डूतिखर्ज्जुघ्नी च । रा. नि. व. ४ । वातकफकृशत्व-
ग्दीपघ्नी । राज. । मधुरा तिक्ता कटुपाका रसा-
यनी बिट्भर्तृ हिमा कृष्णा सरा श्लेष्माक्षपित्तनु-
ह । तत्फलं पित्तलं कटु कृष्णफानिलघ्नं केश्यं
त्वचं क्षमिन्नासकासशोथपाण्डुह । भा. । तच्छा-
कगुणाः— तिक्तं शीतलं कटुपाकरसं कफपित्तह-
रघ्न । च. मृ. २७५. ।

वाकुलम् । स्त्री । वकुलफले । राज. ।

वाक्का । स्त्री । प्रमुदपलिविशेषे । च. मृ. २७५. ।

वाक्यदीपः । पुं । न्यूनताधिक्यादौ । वाक्यदी-
पो नाम — "यथा खलु अक्षिप्रथं न्यूनमधिकमन-
थेकमपार्थक्यमविरहयति ।" च. वि. ८५५. ।

वाक्यप्रशंसा । स्त्री । अन्यूनतादौ । वाक्यप्रशं-
सानाम् यथा — "यथाकाम्यं अन्यूनमनधिकमनपा-
थेकमविरहमधिगतपटार्थेषु तहाकमननुर्योग्यमि-
ति प्रशस्यते ।" च. वि. ८५५. ।

वाक्यशेषः । पुं । "यन पदेनानुक्तेन वाक्यं स-
माप्यते ।" सु. उ. ६५५. ।

वाक्यश्या । स्त्री । कटुभिनीसुपे । वै. निघ. ।

वागरः । पुं । वृके । छे. व. ।

वागुजारलः । पुं । नादेयसम्पत्तिर्भेदे । वम्. वा-
गुसमस्य । सु. मृ. ४६५. ।

वागुज्जालः । पुं । नादेयसम्पत्तिर्भेदे । वम्. वा-
गुसमस्य । सु. मृ. ४६५. ।

वागुजी । स्त्री । सीमराज्याम् । योगराज. ।
प. सु. । र. सा. सं. महाश्वस्यधरसे ।

वागुणः । पुं । कर्करुहवृक्षे । कामराठी श. छि.
श. मा. । स्त्री । कर्करुहः । [रि. । हारा. ।

वागु(गु)लिकः । वि. । राज्ञां ताल्लुल्लात-

वागुशः । पुं । वागुशालमकरः । वै. निघ. ।

वाग्दुः । पुं । पक्षिविशेषे । पिका. ।

वागुलिः । पुं । ताम्बुल्यां । हारा ।

वाग्दलम् । स्त्री । भीष्मापरी । त्रिका ।

वाग्विलासी (इन्) । पुं । कपीते । पायन ।
वै. निघ. ।

वाचः (चा) । पुं, स्त्री । सत्प्रविशेष । वाचा
माह । गुणाः — “वाचः स्वादुर्गन्धः क्षिप्रः क्षेपलो
वातपित्तजित् ।” राज. २५ । [त्रा. क. भा. ।

वाचस्यतिवक्त्रभः । पुं । पुष्परामशौ । [पा. ।

वाजम् । स्त्री । वृते । अश्वे । जले । युधे । भेष ।
पुं । पक्षती । मे. । [मा. ।

वाजगलः । पुं । पट्टशके । पाटिनाक । श. ।

वाजिः । पुं । अश्वे । वै. निघ. ।

वाजिकरी । स्त्री । अश्वगस्यायाम् । वै. निघ. ।

वाजिकर्णः । पुं । अश्वकर्णशाले । भैष. सु. री. ।
चि. । [अपराजिता । वै. निघ. ।

वाजिसुरा । स्त्री । कृष्णापराजितायां । काल

वाजिगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा. नि. व. ४ ।
सु. चि. २७५. ।

वाजिदन्तः (काः) } पुं, स्त्री । वासकहवे ।

वाजिदन्ता } प. सु. । रा. नि. व. ४ ।
अम. । [त्रिका. ।

वाजिनम् । स्त्री । आमिनायां । छानार खल ।

वाजिनामा । स्त्री । अश्वगस्यायाम् । वै. निघ. ।

वाजिनी । स्त्री । अश्वगस्यायाम् । रा. नि. व. ४ ।
घोटक्याम् । भा. ।

वाजिपुत्री । स्त्री । सप्तकीहवे । वै. निघ. ।

वाजिपृष्ठः । पुं । अश्वानवने । रक्तु रीति ।
श. च. । [कुष्माण्डे । वै. निघ. ।

वाजिप्रियः (या) । पुं, स्त्री । यवे । भूमि

वाजिभयः (भ्यः) । पुं । चयवे । छोल ।
रा. नि. व. १६ । मुद्गे । वै. निघ. ।

वाजिभोजनः । पुं । मुद्गहवे । मृगकलापेन
ग्राह । रा. नि. व. १६ ।

वाजिमन्थः । पुं । चयकहवे । मुद्गहवे । वै.
निघ. ।

वाजिविष्टा । स्त्री । अश्वविष्टायाम् । तद्व.
नखं हिक्काहरम् ।

वाजी (इन्) । पुं । वासायाम् । वासक । श.
र. । पक्षिणि । अश्वे । अम. । चि. । युक्तयुक्ते । भेष.

वाजीकर(ण)म् । स्त्री । वीर्यवर्धनद्रव्ये । त.
लक्षणं - यद्वयं पुरुषं वाजिवत् सुरतचमं करोति
तद्वाजीकरणमुच्यते । “यद्वयं पुरुषं कुर्याद्वाजि-
वत्सुरतचमं । तद्वाजीकरमाख्यातम्...” भा. उ.
१५. । “सिवमानो यदीचक्ष्याद्वाजीवात्यर्थवेगवा-
न् । मारीक्षपयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥” सु.
चि. २६५. “तद्वाज्याजिनान्विष्टयं पुरुषेण धर्माधि-
प्रीतियथाऽधीनत्वात् ।” तदुक्तं — “वाजीकरणम-
न्विष्टेत् पुनर्षो नित्यमात्मवान् । तदायमो हि
धर्माधीनं प्रीतिश्च यश एव च । पुनस्यायतनं ह्येतद्-
वाथैते सुताययाः । वाजीकरणमयश्च चित्रं स्त्री
या प्रहर्षिणी ॥” च. चि. २५. । तन्नामकाटमते ।

तद्वात्यदुष्टविषक्तबीषरतसामाख्यायनप्रसादीपचय-
जनननिमित्तं प्रहर्षजननायश्च । सु. सु. १५. । अ-
पिच — “क्षीणानास्त्राण्यधीर्थाणां बृहन् वलवर्ध-
नं । तपसं समधातूनां वाजीकरणमुच्यते ॥” वैद्य.
सं. २५. ।

वाजीकरी । स्त्री । अश्वगन्धायां । मद. व. १ ।

वाटिका । स्त्री । वाट्यालके । वेलेण्ड । श.
र. । हिङ्गुपत्रायाम् । श. च. ।

वाटी (इन्) । पुं । इत्कटहवे । ईदकट्ट । प.
सु. । पुं, स्त्री । वाट्यालके । वेलेण्ड । रा. नि.
व. ४ । श. र. । जलचरपक्षिनि । अ. सु. २७५. ।
हिङ्गुपत्रायाम् । श. च. । [मा. ।

वाटीदीर्घः । पुं । इत्कटहवे । ईदकट्ट । र.

वाच्यम् (या) । स्त्री, स्त्री । वाट्यालके । वे-
लेण्ड । र. मा. । वै. निघ. २५. चन्दनादितैले ।

वाच्यकम् । स्त्री । भट्टयवे । श. च. ।

वाच्यपुष्पम् । स्त्री । चन्दने । कुहुमि । वै. निघ.

वाच्यपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । वाट्यालके
वेलेण्ड । र. मा. । बलायाम् । अ. सु. ४५. । पी-
तबलायां । पीत वेलेण्ड । च. मा. ८५. ।

वाच्यमण्डः । पुं । निम्बपदरहितयवे । च
सुमुच्यवारिसाधिते वनमण्डे । अ. द. यक्षबीषि. वा

ग्रामकाजिके । शूल.चि. । गुणाः—“वाटग्रामकी
विषधः शूलानाहविनाशनः । रीचनी दीपनी
हृद्यः पित्तश्लेष्मानिलापहः ॥” राज.१५. ।

वाय्याग्रमी । स्त्री । श्वेतवाट्यालके । श्वेत
बेलेण्डा । च.सू.४५. । [र. ।

वाय्यालः । पुं । वाट्यालके । बेलेण्डा । श.
वाय्यालकः । पुं । पीतपुष्पबलायां । पीत
बेलेण्ड. । भा. । बलायां । बेलेण्डा । र.भा. ।
च.द.वाय्या.चि. ।

वाय्याल(लि)का । स्त्री । लघुवाट्यालके ।
छोटी बेलेण्डा । मट्टाबलायाम् । वड् बेलेण्डा ।
वै.निघ. । [र. । मट्टाबलायाम् । वै.निघ. ।

वाय्याला (ली) । स्त्री । लघुवाट्यालके । श.
वाय्यालम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

वाड्वाग्निरसः । पुं । स्त्रीत्याधिकारि रसः ।
पाठः—“शब्दपूर्व समङ्गत्वं तावं तालं समं समं ।
पर्कधीरेर्दिनं मयं वीद्रेर्लक्षं द्विगुणकम् ॥” रस.
२. ।

वाणः । पुं । भद्रमुञ्जे । चम. । शरत्तणे । शर
गात्र । रा.नि.व.८. गोक्षने । सि. पीतक्षिण्यां ।
प.मु. । शरपुङ्गायाम् । वननील । भेष.कृ.चि.
पट्टविन्दते । [रा.नि.व.४ ।

वाणपुङ्गा । स्त्री । शरपुङ्गायां । वननील ।

वाणा (णी) । स्त्री । नीलक्षिण्यां । प.सु. ।
शरपुङ्गायां । वननील । च.द.व्रण.शी.चि. ।

वाणाहम् । स्त्री । नीलकमले । उगले । रा.
नि.व.१०. । स्त्री । (ह्र) चद्रशणपुष्पिकायां । कू-
ञ्ज वतनी । रा.नि.व.४ । सुचलत्वे । वै.निघ. ।

वातः । पुं । पञ्चभूतान्तर्गतचतुर्थभूते । वातांगम् ।
रा.नि.व.२१. । पूज्यादिद्विभवाद्यौ । प्राचीवा-
तादिप्रकृतियुगाः—“श्रीतोऽतिमाधुर्यगुणः प्रयुक्तो
वातप्रकोपी बलक्षत्रिंशत्वात् वाताधिकानां व्रणशी-
षिषाश्च प्राचीप्रवणः पवनी न शनः ॥ किञ्चित्
सत्तको मधुरान्वितः स्यात् कफः समीरोद्भवरीग-
कारी । सुशीतलः श्लोफवतां व्रणानां शक्नो न चा-
ग्रेयसमीरणश्च । तित्तः कषायो मधुरातिमन्ः सुग-
न्धश्चोत्तमगुणः प्रकृष्टः । वदन्ति संज्ञां मलयानिलं

ति प्रकृष्टरामाजनविचक्षारी ॥ मनीभयस्य प्रकरी
महत्वात् कफोद्भवः सम्भवति प्रसारः । न चाति-
शीतो न तथोष्णको वा शमय यास्यप्रभवः समी-
रः ॥ रुचीणवातप्रवणः समीरः कटुस्वपित्तासृजि
दीपकारी । प्रशीषणी देहबलस्य वायुः कफान्वि-
तो नैर्ऋतिकः समीरः ॥ अथातिमुष्मो मरुतः प्र-
शस्तः करोत्यवाच्यान् दिशः प्रवतः । वायुसधी-
दीरति रक्तपित्तं शक्नो व्रणानां कफप्रकोषिणं वा ॥
“बाधव्यलातो मरुतः प्रशस्तः कषायसंशुक्लगुणप्र-
वः । करोति वातस्य वणं नराणां शक्नो न निन्द्यो
व्रणशीषिषाश्च ॥ स्वादुः कषायस्य कफप्रकोपी वायुः
कुवेरस्य दिशः प्रवतः । करोति मध्यागमनं जल-
स्य शीतो न चोष्णो न च निन्द्य एषः ॥ श्रीतोऽति-
गोष्ठ्यः कफवातकोपम् करोति चैशानदिशः प्रव-
तः । शस्तश्च नासौ व्रणशीफकासस्यैव तथा श्वास-
विकारिषाश्च ॥” अथ वस्त्रादिवातगुणाः—“व-
स्त्रं नानाविधं चर्मवैणवं तालवस्त्रकं । उशीरं
श्वित्रिपिच्छन्तु प्रत्येकेन गुणोत्तमाः ॥ वस्त्रप्रवणता
मरुतो न शक्नो व्रणशीषिणः । रक्तवासस उपग्रं
विशेषेण तु वर्जयेत् ॥ करोति कफरक्तस्य कोपनं
बहुरीगकृत् । यमस्नानिपिपासासु तन्मृदिनाकरो
भ्रमम् ॥ वैणवं व्यजनं तन्मृदिनाक्रणमेव च ।
रुचीऽतिकषायरसः स च वातप्रकोपनः ॥ कास्य-
पाचमरुद्वृक्षः सोष्णो वातस्य शान्तिकृत् । दाहय-
मघ्नः स्वेदघ्नो निद्राक्षीत्यकरो रुणाम् ॥ तालपत्र-
स्य रन्ध्राया दलस्य व्यजनं हिमम् । मधुराति-
यमघ्नं स्यादादृत्वात् कफकोपनं । निद्राकरं प्री-
तिकरं श्रीकरीगविकारघ्नं । दाहपित्तयमस्नान-
नाशनं भस्मशान्तिकृत् ॥ उशीरमुत्तरवितं व्यजनं
श्वित्रिपिच्छकैः । व्यजनेन सुगन्धः स्यात् सन्धु-
तगुणात्सकः । स्नानमुक्ताभस्मापविर्षतिवदप-
ह्वा । इति पञ्चविधो वायुप्रपायेन कृतो रुणाम् ॥”
इति त्रयोदशवातगुणाः—“ह्रस्वमेतं पूर्वैर्लघुगु-
णैः शिथिलं मरुत् । वसन्तं दलितं वायुर्गोष्ठं
नैर्ऋतकक्षथा । वर्षासु पथिभो वायुर्गोष्ठ्यः श-
रदि क्षूतः । ह्रस्वमेतं शिथिलं चैव कथितं शरी-
ऽनिलः ॥ यथाऽङ्गः परतो वदन्ति निपुणास्तस्मिन्नि-
र्वाधे शरत् । भोजः श्वित्रिकसतो हिमकतुः
सुध्यादिद्यादयनः ॥ मायाङ्गे च तथा वदन्ति निपुणा
गोष्ठः सन्त्याततो वासुलः कथितो ऋतुको सु-
निभिः पूज्यादिरासं सदा । कार्मिके मागोशीर्षे वा

मासे चाषादसंज्ञके । सतुसन्धी च हेमने सविषः
स्यात् साकतः ॥” अत्रि.५.अ. । वायुरीगे, वात
व्याधी । ते च शिरोरक्तादयोऽशीतिः । प्रस्यन्दनी-
हृन्मनूरणविवेकधारणलक्षणशरीरस्थसञ्चालनक-
धाती ॥ स “दीपधातुमलादीनां नेता शीघ्रः
समीरणः । रजोगुणमयः सूक्ष्म रक्तः शीतो लघु-
श्चलः ॥” भा. । “देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि
निबोध मे । दीपधातुप्रससतां सम्प्राप्तिं विषयेषु
च । क्रियाणामानुलीयस्य कारीत्यकुपितोऽनिलः ।
यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नामस्थानामकर्मभिः ।
भिन्नोऽनिलस्तथा स्त्रीको नामस्थानक्रियामयैः ।
मार्षादानौ समानस्य व्यानयापान एव च । स्था-
नस्था साकतः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥” सु.
नि.१.अ. । स मतान्तरं दशविधः । तन्मते नाग-
कुर्मज्जकलदेवदत्तधनञ्जया इति अधिकाः पञ्च
प्राणादयश्च पञ्च इति दश वायवः । आगादयः
प्राणादीनां संज्ञान्तरमिति सुखबोधः । तेषु प्राणः
हृदयान्तरस्थ उर्ध्वं गमनशीलः, रुधः, अन्नप्रवेश-
कश्च । अपानी गुदादिमध्यस्थः, अधोगमनशीलः,
मलसूत्रोत्सारकः, लघुश्च । समानी नाभिमण्डल-
स्थः, रसधातुसञ्चालकः, अन्नस्य पाचकः, शीतल-
श्च । उदानः कण्ठस्थानः, ऊर्ध्वमुत्क्रमणशीलः,
वाक्प्रवर्तकः, खरश्च । व्यानः सर्पशरीरव्यापी,
निमेषादिप्रवर्तकः, सूक्ष्मश्च । नाग सद्गुणप्रवर्त-
कः । कूर्मः नेत्रोन्मीलनकः । जकलः क्षुधाकन-
कः । देवदत्तो जृम्भाप्रवर्तकः । धनञ्जयः सर्वश-
रीरव्यापी । भा. । शिष्टं वातप्रकोपादि प्रकीप-
शब्दे सग्यम् ।

वातकः । पुं । अशनपणीवृत्ते । विजमात्र ।
गोकर्थात् । अपराजितः । अम. ।

वातकण्ठकः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लघु-
र्ण — “रक्तपादे विषमं न्यसे श्माहा जायते य-
दा । वातेन गुल्फमाश्रित्य तस्माद्वातकण्ठकम् ॥”
सा.नि. । “रक्तावसेचनं कृत्यादभीष्टं वातकण्ठ-
के । पिबेदैरक्षतेनैव दाहेत् सूचीभिरेव च ॥”
सु.नि.१.अ. ।

वातकफज्वरः । पुं । वायुश्लेष्मज्वरः । ल-
क्षणं — “कैनिथं पर्वणां भेदः निद्रागौरवमेव च ।
शिरोरक्ताः प्रतिश्यायः कारः स्वेदाप्रवर्तनं । स
कापो मध्यवेगश्च वातसंश्लेशाकृतिः ॥” सा.नि. ।

वातकर्म (न) । स्त्री । अपानवायुनिःसरणे ।
पदेने । बराहपु. ।

वातकासः । पुं । वायुजन्यकासरीगे ।

वातकी । स्त्री । श्रेफालिकावृत्ते । रा.नि.व.४ ।
पुं (न) । वातरोगिणि । अम. ।

वातकुण्डलिका । स्त्री । स्वाघातरोगे । नि-
दानादि — “रौच्याडेगतिघाताहा वायुर्वसौ रुवे-
दनः । सूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ।
सूत्रमस्यात्यमथवा सरुजं सम्प्रवर्तते । वातकुण्ड-
लिकां तां तु व्याधिं विद्यात्सुदाकृणम् ॥” सा.नि. ।

वातकुम्भः । पुं । करिगुणधोभागे । छ.च. ।

वातकेतुः । पुं । धूल्यां । धृता । त्रिका. ।

वातजगज्जुशः । पुं । वातव्याधी रसः ।
पाठः — “सूताभतीक्ष्णतामच्च सूतालकगन्धकम् ।
भार्गी शुष्कौ बलां धान्यं कटुफलं चाभयं वि-
षम् । मर्याच चपलाद्रावेः निष्केको भक्तयेदटीम्...
... ॥” रस.र. । अन्यश्च — “सूताभतीक्ष्णकान्तश्च
तासतालकगन्धकम् ।” अन्यश्च यथा — “सूतं सूतं
सूतं लौहं गन्धं तालकमाक्षिकं । पथ्या शुङ्गी
विषं व्योषमग्निमन्यश्च टङ्गणं । तुल्यं खल्लं टिनं
मर्या सुष्णीर्निर्गुण्डिजद्रवेः । विगुणां वटिकां खा-
देत् ॥” रस.कौ. ।

वातगण्डः । पुं । वातजगलगण्डरीगे । निदा.

वातगुलः । पुं । वातुले । त्रिका. । वायुजन्य
गुणरीगे । निदा. । See वायुगुणः ।

वातघ्नः । त्रि. वातघ्नं मधुराक्षलक्षणाद्रथ
मात्रे उष्णक्षिप्तत्वात् । सु.५.२.अ. ।

वातघ्नी । स्त्री । शालपर्व्या । अश्वगन्धायां
शिशुङ्गीक्षुपे । रा.नि.व.४ । [व्यादिगर्भे]

वातङ्गिनी । स्त्री । वाताङ्गात् । सु.भद्रद.

वातचटकः । पुं । ततिरपचक्षिण ।

वातजः । त्रि. वातिके । रा.नि.व.२० ।

वातनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतरीगे । लघुश्च
— “तवागिहात् परुषसूक्ष्मसूत्री सश्ला फेनातु-
त्तमधिकं खरति क्षपासु ।” सा.नि. ।

वातपथ्येयः । पुं । सर्वगतवातिरोगविशेषे
लक्षणं — “वारंवारश्च पथ्येति सुवी नेषे च मा-

तः । रुजश्च विविधास्तीनाः स ज्ञेयः..... ॥”
मानि । [७७ ।

वातपाण्डुः । पुं । वायुजन्मपाण्डु । वातपा-

वातपित्तघ्नः । वि । वातपित्तनाशके गुरुषा-
कद्रव्यभावे । सू.सू.४१८. ।

वातपित्तजशूलम् । क्ली । वातपित्तजन्म-
नरीणे । तक्षीषधं मातुलुङ्गरसः गुडान्वयुक्तः ।
वै.जीवनम् ।

वातपित्तज्वरः । पुं । वातपित्तप्रधाने ज्वरे ।
लक्षणं—“टणा मूर्च्छा भ्रमो दाहः खप्रनाशः
शिरोरुजा । कण्ठास्थशोषो वमथुः रीसहर्षोऽह
विभ्रमः । पर्वमेदश्च कृन्धा च वातपित्तज्वराक-
तिः ॥” मानि । [व.१० । अम. ।

वातपीतः (थः) । पुं । पलाशवृक्षे । राजि-

वातप्रकृतिः । वि । वायुप्रकृती । लक्षणं—
“यः कृष्णवर्णश्चपलोऽतिमुष्णः केशान्मरुतो बलवा-
न् चमः स्यात् । सूत्रातिदन्तो नखद्विहिमति दौ-
र्घ्वनश्चक्रमणे लमोऽसौ । दौर्घाक्रमो लोलुपङ्गी-
नसलसथैव चास्त्ररसभीजनेष्कः । संक्षेदनेनाति-
विमर्द्दनेन सौख्यं समागच्छति वातलो ना ॥”
अत्रि.५८. ।

वातप्रमीः । पुं । द्रुतगामिहरिणे । वा०ट
द्विगु । अम. । घोटके । नकुले । उष्णा ।

वातप्रशमनी । क्ली । आरुके । आनूवा-
थात् । वै.निच. । [नि । फुसुके । भूरिप्र. ।

वातफुल्लान्वम् । क्ली । वातरोगी । उदराभा-

वातमृगः । पुं । द्रुतगामिहरिणे । जटा ।

वातरक्तम् । क्ली । रोगविशेषे । तस्य निदानं
—“लवणान्नकटुसारस्निग्धोष्णजीर्णभीजनैः । कि-
न्मद्युक्तान्मृजानूपमांसपित्त्याक्तमूलकैः । कुलत्थमा-
षणिपावशाकादिपल्लवैर्लुभिः । दधारणालसौवी-
रयुक्ततक्रसुरासवैः । विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्न-
प्रजागरैः । प्रायशः सुकुमारारणां निष्पाहारविहा-
रिणां । स्तूजानां सुखिनाश्चापि कृष्यते वातशो-
षितम् ॥ इत्यथीदृशैर्गन्धतश्चाश्रयश्च वीदाद्यं स
निदासीत्यनस्य ॥” सम्यागिः—“कृत्तुं रक्तं नि
दृश्यथाप तच्च दुष्टं क्षुतं प्रादयोधीयते तु । तस्य

मृत्युं वायुना दूषितेन तन्नायव्यादुष्यते वातर-
क्तम् ॥” भा. । [श.च. ।

वातरक्तघ्नः । पुं । कुकुरदुमे । कुकुरमुदी ।

वातरक्तान्तकरसः । पुं । वातरक्ताधिकारि-
रसः । पाठः—“गन्धकं पारदं लीहं चमत्तलमनः
शिलाः । शिलाजतु पुरं शङ्खं समभागं विचूर्णये-
त् । विडङ्गत्रिफलाव्योषसश्चिफेनं पुनर्नवा । देह-
दाहं चित्तकञ्च दाह्यं श्वेतापराजिता । चूर्णसिधां
पृथक् तुल्यं सर्वमेकत्र कारयेत् । त्रिफला शङ्ख-
राजस्य रसेनैव विधा विधा । भावना खलु दात-
व्या ततः सघृण्य भक्षयेत् । मधुना माषमावच
प्रातःकाले दिने दिने ॥” रस.र. । रस.कौ. ।

वातरक्तारिः । पुं । गुड्याम् । श.च. ।

वात(द)रङ्गः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.र. ।
त्रिका. । [पात्रे । काण्डे । उन्मथे । मं. ।

वातरायणः । पुं । सरलवृक्षे । श.र. । कर-

वातरैताः (तश्च) । वि । यस्य शक्ते वातभूयि-
ष्ठम् । रस.र.सू.घा.चि.विचकायष्टते ।

वातरोगः । पुं । वातव्याधौ । राजि.न.२० ।

वातरोगी (इन्) । वि । वातरोगयने । अम. ।

वातरोगिणी । क्ली । गलरीगमेदं । लक्षणं
—“जिह्वां समस्तादृशवेदना धी मांसादराः कण्ठ-
निरीधनाः स्युः । तां रोगिणीं वातकृतां वदन्ति
वातात्मकापद्रव्यादयुक्ताम् ॥” सु.नि.१६८. ।

वातलः । पुं । चणके । छात्रा । श.च. । क्ली
(ला) । समझायाम् । वडांकास्त्रा । ज.द. ।

वातवलासकः । पुं । तन्नामकज्वरे । वात-
वलासक ज्वर । लक्षणं—“निर्बलं मन्दज्वरो रक्तः
शून्यकफेन सौदति । आभ्याङ्गः शोथमुग्रिणी नरो
वातवलासकी ॥” मानि. । अथस्य तन्नामकरो
मे. —“कफमाहतसमूहः स्फुरामन्त्रिसमाश्रितः ।
शोथो वातवलासाख्यो रुदुधैव भुवेदनः । तेना-
तिमज्जतोऽन्यस्य सत्त्वं पर्वं च जायते । स्वीरको
वेधयेत् सम्यक् वसातेलञ्च सर्पिषा ॥” ज.द. ।

वातवस्तिः । पुं । सूत्राघातरोगविशेषे । नि-
दानादि—“वेगं विधारयेद्यलु मृत्स्नाकुशलो ज-
र. । निरुणति मुखं तस्य वक्त्रेवांसगतोऽनिलः ॥

सूचयती भवेतेन वसिकृचिनिर्दिष्टः । वातव-
किः स विज्ञेयो व्याधिः कृष्णमसाधनः ॥” इत्या-
दि । भा. नि. ।

वातविध्यंजनः (रसः) । पुं । वातव्याधी
रसः । पाठः—“तुल्यमधकसलज्ज कांश्च यद्वच मा-
चिर्ध । मन्धकं तालकं सन्धे भागीतरविचिर्धितं ।
सन्धेकीकृत्य तस्यैवातारिकेहसंयुतं । समानं स-
दंयिता तु गीलकीकृत्य यवतः । निम्बदावेण स-
न्धेया तिलकक्केन लेपयेत् । चङ्गाङ्गुलदलेनैव
परिशोध्य प्रयवतः । प्रपचेद्वातुकायन्ने वादशमह
रन्तः ..... ॥” र.सर. । [वातपर्य्ययः ।

वातविपर्य्ययः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगे । See

वातविसर्पः । पुं । वायुजन्यविसर्पे । लक्षणं
—“तत्र वातात् स वीसर्पे वातज्वरसमन्वयः ।
शोफक्षुरणनिक्षीदमेदायासार्तिहर्षवान् ॥” भा.
नि. । [भा. । रत्नैरुद्धे । वै. निघ. ।

वातवैरिः । पुं । वातादवधे । वादाम् ग्राह ।

वातव्याधिः । पुं । वायुरोगे । वादे ट्रांश ।
स वाजीतिविधः । च. । तस्य निदानं—“कृच्छशी-
ताल्पलघुमन्त्रवायातिप्रजागरे । विषमादुपचाराच्च
दीपाद्यकसवणादपि । लङ्गनस्रवनाल्पध्व्यायामा-
तिविचेदनैः । धातूनां सङ्क्रयाक्षित्वाश्वीकरीगाति-
कर्षणात् । वेगसम्भारणादामादभिघातादभोजना-
त् । मन्धेवाधाङ्गजीवाश्चशीघ्रयानादिसेवनात् । दी-
हे स्त्रीतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिखी बली । क-
रीति विविधान् व्याधीन् सव्यङ्गैकाङ्गध्वंशयान् ॥
अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥” इ-
त्यादि । “अभ्यङ्गं स्वेदनं वस्निनस्यं लीही विरेच-
नम् । क्षिग्धः क्षलजतण्डुलाद्वयं वातामयापहम् ।
स्नाहक्षलजवणैः क्षिग्धैराहारैर्वातरीगिणः । अभ्यङ्ग-
क्षेदवस्थाद्यैः स्वन्निनीवीपपादयेत् । पिप्पे सावरणे
वातरोगे शीतोष्णमेवजम् । कफसावरणे वायौ क-
क्षीणं भक्ष्यमेवजम् । केवले पवनव्याधी क्षिग्धी-
णं भक्ष्यमेवजम् । क्षिग्धीणश्चक्षुशीताद्यैर्वातजी-
यो न शस्यति । विकारास्तत्र विज्ञेयाः दुष्टशी-
षितसम्भवाः ॥” निदा. ।

वातशीर्षम् । स्त्री । वसिष्ठ्याने । स्त्रियो गर्भं
स्थाने । “गर्भस्थानस्य तत् स्त्रियः ॥” रा. नि. व. १८

वातशोषितम् । स्त्री । वातरकरीगे । स

वातसङ्गः । पुं । वायुरीषे । च. मि. वि. १५.

वातसारः । पुं । विलम्बे । वै. निघ. ।

वातस्तम्भनिका । स्त्री । विचयायाम् ।
तुल. वै. निघ. ।

वात(ता)हतवर्त्म (२) । स्त्री । नेत्रवर्त्म
रोगभेदे । लक्षणं यथा—“विस्तृक्तसन्नि वि-
वर्त्मं यत्र निमील्यते । एतदातहतं विद्यात् म-
यदिवाकजम् ॥” सु. उ. १५. ।

वातहरः । वि. वातनाशके ।

वातहरवर्गः । पुं । वातघ्नद्रव्यगणे । यथा
“महानिम्बस्य काप्योसः द्विचैरग्रे वचा हि
मिर्गुण्डी च द्विधा द्विद्वु गण्योऽयं वातनाशक-
रा. नि. व. ८ । भद्रदाव्यादिगणे । सु. उ. १८५.

वाताटः । पुं । आङ्गलकस्यविशेषे, वातस-
श. र. । च. वि. २०५. ।

वाताण्डः । पुं । अश्वस्य वायुजन्यमुक्तीर-
श्वेधे । यथा—“हृषणी द्रुपथेवायुः श्लेष्मणा यश्च
युतः । तस्य मुक्कश्लत्येको रोगो वाताण्डः
कः ॥” ज. द. ५०५. । [दे. वा. उ. १६५

वातातपिकम् । स्त्री । रसायनानां प्रकार

वातातिसारः । पुं । वायुजन्यातिसारः ।
लक्षणं—“अरुणं फेनिलं कृष्णमल्पमल्पं सुहृन्तं
शकृदामं सरुक्शब्दं सारुतेति तिसार्य्यते ॥” नि

वातात्मकः । वि. वातप्रकृतौ ।

वातादः (मः) । पुं । (Prunus amy-
dalus. Syn. Amygdalus communis
Terminalia catappa.) The Almond
Bitter Almond, Sweet Almond.
तामवधे । वादाम् ग्राह । हिं वम्. जालवादा-
ते वेदम् । ता. नटवडुम् । स कटुमिष्टवन-
तामभेदेन विधा । गुणाः—“वाताद उष्णः
क्षिग्धः वातघ्नः शुक्ररुद्धकः । वातादमज्जा म-
हयः पित्तानिखापहः । क्षिग्धीणः कफकृ-
रक्तपित्तविकारिणाम् ॥” भा. ।

वाताभिष्यन्दः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगमे-
वायुज्ज ८५ ऊठे । लक्षणं—“वातेन नेत्रे

हे नासानाहोऽन्यथीकता । शङ्काचिन्तलसाटा
हीदुस्सुरणभेदनम् ॥” बा.उ.१५५ । श.भा. ।
तामोदा । स्त्री । कल्यूयाम् । मृगनाडि ।
तायनः । पुं । चीटकै । विका ।
तायुः । पुं । छरिणे, वातस्थने । अम. ।
तारिः । पुं । एरुखवृक्षे । प.स. । जन्तुका-
तायाम् । विडङ्गे । रा.नि.व.२१ । पुनदायाम् ।
किशपृष्ठ । रा.नि.व.३ । शतावय्याम् । अ.च. ।
शिकालिकायाम् । श्वेतनिमुच्छ्राम् । रा.नि.व.१० ।
पीतलोभि । शुक्ररसोने । वै.निघ. । यवान्याम् ।
रा.नि.व.६ । भार्याम् । रा.नि.व.६ । २३ । तिल-
कवृक्षे । सुष्णाम् । रा.नि.व.८ । शूरणे । उल ।
रा.नि.व.७ । २३ । भङ्गातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
२३ । द्रुपुश्चिन्मशीषाके । श्वेतैरुखे । नीलवृक्षे ।
रा.नि.व.८ । २३ ।

वातारिगुगुलुः । पुं । वातव्याधौ औषधम् ।
पाठः—“वातारितैलसंयुक्तं गुग्गुलुं परिपेषयेत् ।
गन्धकत्रिफलाचूर्णैः सुश्लक्ष्णैर्मिश्रयत्ततः । भक्षयेत्
प्रत्यहमातृक्कृत्वायातुपानतः ॥” रस.र. ।

वातारितकुला । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.
नि.व.६ ।

वाताठीला । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । वायु-
क्षय अङ्गीना । लक्ष्यं—“नाभिरधस्तास्त्रिज्जातः स-
ञ्चारो यदिवाचलः । अङ्गीलावहनी गन्धिरुईमाय-
त उन्नतः । वाताठीलां विजानीयात् वह्निर्मागो
वरोधिनीम् ॥” भा.नि. ।

वातासहः । पुं । वातुले । श.र. ।

वातास्त्रम् । स्त्री । वातरक्तैः निदा ।

वातिकः । त्रि । वातजन्याधौ । रा.नि.व.२० ।

वातिकप्रियः । पुं । चक्षुर्वेतसि । वै.निघ. ।

वातिकरक्तपित्तम् । स्त्री । वायुजन्यरक्तपि-
त्ते । See रक्तपित्तम् ।

वातिकषण्डः । पुं । गर्भविकारजन्यनष्टव-
णपुरुषे । यथा—“वायुपिदोषाद्वधो तु यस्य
नाभं गतौ वातिकषण्डकः सः ।” अ.भा.२५ ।

वातिगमः । पुं । वाचाकुवृक्षे । श.र. ।

वातिङ्गनः । पुं । वाचाकुवृक्षे । र.भा. ।

वातीकः । पुं । पञ्चविंशे । वयं विचित्री

लघुः शीतमधुरकवायस्य । सु.स.४६ च. ।

वातीयम् । स्त्री । काष्ठिके । अ.च. ।

वातु(तु)लः । पुं । कङ्कणीनामद्रव्यान् । का-
नि धान । रा.नि.व.१६ । वात्यायाम् । अ.टी.ल. ।
त्रि । उन्मते । [हरा. ।

वातुलिः । पुं । तबतुलिकायाम् । वाशङ्क ।

वातूकः । पुं । मत्स्याविशेषे । रा.नि.व.१७ ।

वातीदरम् । स्त्री । वातजनितोदररोगिणी । ल-
क्ष्यं यथा—“संयुक्तं पार्श्वोदरपृष्ठनाभोर्यद्वदंते
कृच्छ्रिरावनडं । सगुलमानाह्वयदुष्यद्वदं सतीद-
भेदं पवनान्मकं तदिति ॥” सु.नि.७५ ।

वातील्लवणः । त्रि । वाताधिके ।

वात्सीपुत्रः । पुं । मापिते । विका. ।

वादः । पुं । शालीयविवादे । “वादी नाम यः
परस्परं सद्यः शास्त्रपूर्वकं विमृश्य कथयति । स
वादी द्विविधः संगृह्येण जन्तो वितस्ता च । तत्र
पचाशितयोर्वचनं जन्तुः । जन्तुविपर्ययो वित-
स्ता ॥” च.वि.८५ ।

वादमर्यादा । स्त्री । वादस्य मर्यादायाम् ।

लक्ष्यं—“इदं वाच्यमिदमवाच्यं एवं सति परा-
जितो भवति तृतीमानि खलु पदानि ॥” च.वि.
८५ ।

वादरम् । स्त्री । कार्पासजवस्त्रादौ । शूत्रा-
त्र काण्ड आदि । स्त्री (रा) । कार्पास्याम् । का-
पनि । श.र. । [अ.च. ।

वादलम् । स्त्री । मधुघटिकायाम् । यष्टिभृत् ।

वादलीयः । पुं । रत्नवंशे । रा.नि.व.७ ।

वादामम् । स्त्री । स्नानामाख्यातफलं । वाताम ।
गुणाः—उष्णं क्षिप्तं वातघ्नं बल्यं शुक्रकरम् ।
राज. । [अ.च. ।

वादालः । पुं । मत्स्याविशेषे । वीर्याण गच्छ ।

वादिरम् । स्त्री । मृगालकोली । मृगशृङ्ग ।
श.र. । [योनिरी.चि. ।

वादुलिः । पुं । चर्मवस्त्रायाम् । वांशङ्क । अ.र. ।

वाद्यमण्डः । पुं । वतुर्द्वयगुणजनित साध्ये
भर्जितयवमण्ड ।

वाघनः । जि। वाघाजनके। सयःप्राणहरे। च.
चि.१७.।

वाघपुष्पी । स्त्री। प्रियङ्गी। ज.द.।

वाधा । स्त्री। भक्तवत्पीडायाम्। मा.नि.।

वाधिर्यम् । स्त्री। वातव्याधिविशेषे। कागः।
लत्कारणम्—“यदा शब्दवच्च स्त्रीतः वायुराहत्य
तिष्ठति। शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्यं तेन
जायते ॥” सु.नि.१७.।

वाघ्रीनसः । पुं। गण्डके। ग.७।३। हारा।

वानः । जि। शक्ते। स्त्री। शृङ्गफले। उ.कु.न।
फल। मी.। गीदुग्धजलवर्धनः। रा.नि.व.६.।

वानप्रस्थः । पुं। पलाशवृक्षे। प.सु.। मधुक-
वृक्षे। भा.। [सु.सु.४६७.।

वानरः । पुं। कपी। अयं पर्यवृत्तजातीयः।

वानरप्रियः (या) । पुं. स्त्री। श्वीरीवृक्षे।
श्वीनी। र.मा.। वै.निघ.। [छ.। र.मा.।

वानराघातः । पुं। लोभवृक्षे। ज्ञानश ग-

वानराक्षः । पुं। अशुभाश्रयविशेषे। ज.द.३.
अ.। वयव्यागे। हारा.।

वानरी । स्त्री। शुकशिश्याम्। आलाकुम्भी।
श.र.। च.द.यम्.वि.सर्पिर्गुडः।

वानरीयीजम् । स्त्री। शुकशिश्वीनीजि। आ-
लाकुम्भीर वीजः। यो.रवा.उ.रतिवृद्धिकरपाके।
“रजो वानरीवीजतः।” सा.को.शतावरीमोदके।

वानलः । पुं। कृष्णवल्करके। काल वायुहे
तुजमौ। श.च.। [लवचे आम्बादी। अम.।

वानस्पत्यः । पुं। फलपुष्पवति वृक्षे। पुष्पजफ-

वाना । स्त्री। वर्निकपक्षिणि। वटेट्र। जटा.।

वानी(ने)यम् । स्त्री। कैवर्णमुषाके। क.उ.ट-
श्रुता। अम.।

वानीरः । पुं. गणवैतसे। रा.नि.व.६.। च.
चि.१७.। वैतसवृक्षे। र.मा.। मद.। अक्षवृक्षे।
वै.निघ.। [८.।

वानीरकः । पुं। मुञ्जवृक्षे। भू.ज.। रा.नि.व.

वानीरजः । पुं। मुञ्जायां। भू.ज.। रा.नि.
व.७.। दर्भे। स्त्री। कुशीवृक्षे। कूड़.। रा.नि.व.१२।

वान्तादः । पुं। कुकुरे। चिका.। [मा.।

वान्तिः । स्त्री। ह्वयाम्। नेनकार, वा.३.। र.

वान्तिका (दा) । स्त्री। कटुकां। कटुकी।
श.च.। वै.निघ.। [श.च.।

वान्तिकत । पुं। मदनवृक्षे। भयना गीछ।

वान्तिशोधनी । स्त्री। नीरके। वै.निघ.।

वापः (कः) । पुं। सुखने। पीतचन्दने। वै.
निघ.।

वापिः (पी) । स्त्री। सरीवरे। मिषी। म.
हिरुपक्रोधः। लक्षणं—“पाषाणैरिष्टकाभिर्वा ब-
द्धः कूपी वृक्षपरः। ससीपाना भवेद्वापी तज्जनं
वाप्यमुच्यते ॥” गुणाः—सन्तापकरं गुरु वातश्रे-
ष्ठाकरश्च। रा.नि.व.१४.।

वापीहः । पुं। चातकपक्षिणि। चिका.।

वाप्यम् । स्त्री। कुशीवृक्षे। कूड़.। अ.टी.। वै.
निघ.चन्दनादिवृक्षे। वापीजले। रा.नि.व.१४.।

पुं। शालिघानभेदे। (वाना) वान। गुणाः—
शालिवत्। च.सु.१७७.।

वाप्यचीरम् । स्त्री। सामुद्रलवणे। रा.नि.व.४।

वामटः । पुं। वैद्यकसंहिताप्रणेतारि। माल-
दर्पणनिघण्टुकारि।

वामटनिघण्टुः । पुं। तत्कृतनिघण्टुग्रन्थे।

वामम् । स्त्री। वानुकशके। जटा.। पुं। प-
योधरे। मी.। स्त्री (मा)। क. चटकायाम्। वै.
निघ.।

वामनः । पुं। अङ्गीटवृक्षे। आं.का.७. गीछ।
मी.। महाशणपुष्पाम्। वड़ आङ्गुनी गीछ।
तन्नामकधूमपानभेदे। तच्च धूमनाङ्गी १० अङ्गुला
कलायमण्डलस्थूला, सायुचम्भाकां द्रव्यं भाव्यम्।
मा.। इत्कटे। उ.क.७.। र.मा.। स्त्री (नी)।
महाशणे। प.सु.। जि। ऋक्षे। अम.।

वामलूरः । पुं। वलीके। उहेरिपि। अम.।

वामसंज्ञः । पुं। कर्पूरभेदे। जौ.म.जैनौकपू.।
वै.निघ.।

वामस्तम्भः । पुं। शूकरे। वै.निघ.।

वामापीङ्गः । पुं। पीलुवृक्षे। श.च.।

।मावर्त्तफला । स्त्री । सह्यौ । वै.निघ. ।

।मावर्त्ता । स्त्री । चावर्त्तकीलताया । रा.नि. व.२ ।

।मिनी । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणं — “वृद्धात् समरावाहा युक्तं गर्भाशयान्मरुत् । वसेत् सहज्जीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ॥” वा.उ.१.१५. ।

वामी । स्त्री । शृगाल्या । जलत्राघ्याम् । वड- वायाम् । वै.निघ. । गृह्यं । मी. ।

वायनम् । स्त्री । पिटात्रविशेषे । चिका ।

वायवालम् । स्त्री । मरकतमणौ । रा.नि.व. १२. । [स्याद्यभदक्षायविशेषे । ज.द.१५. ।

वायव्या । स्त्री । वल्लीकरञ्जे । वै.निघ. । अत्र-

वायसः । पुं । काके । अगुरुश्च । सरलनि- यंसि । मी. ।

वायसजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.नि- घ.२.३.मीर्यञ्च.चि. । भेष.सुदुरी.चि. । वृक्षाम्- लं । च.द.राजयञ्च.चि. ।

वायसतुण्डः । पुं । तन्नामके हन्वीरभयतः सभ्यौ । सु.शा.५.५. । स्त्री (ख्यौ) । काकतुण्डि- कायाम् । कूट । एकउग्रा कूटौ । र.सा.सं.रस- सारणे ।

वायसा (सी) । स्त्री । श्वेतगुप्तायाम् । वै. निघ. । काकोदुम्बरिकायाम् । मी. । महाज्योति- भतीलतायाम् । रा.नि.व.२ । (सी) काकतिक्ता- या । कूट ग्राह । एकउग्रा कूटौ । रा.नि.व.१ । काकतिक्ता चिरविलपीटिकेति । सु.चि.८५. । च. द.काश.चि. । वा.उ.१.८५. । काकमाच्छा । का- कमाँठी, गुडकौडली । रा.नि.व.४ । काइसा. र.सा.सं.रसशीधने । सु.चि.८५. । भेष.कुष्ठ.चि. । “वायस्येङ्गला ।” च.द.कुष्ठ.चि.५.पि.चि. । का- कजया । रा.नि.व.४ । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

वायसादनी । स्त्री । महाज्योतिभतीलताया । वड गताफुट्टी । काकादनीलतायाम् । च्युत कूट । रा.नि.व.१ ।

वायसारतिः । पुं । पचके । अम. ।

वायसाह्वा । स्त्री । काकनासाया । च्युत व-

ख कूट । रा.नि.व.१ । काकमाचीक्षुपे । काक- माँठी । रा.नि.व.४ । [वृक्ष । वै.निघ. ।

वायसीवल्ली । स्त्री । करञ्जवृक्षाम् । गताक-

वायसीशाकम् । स्त्री । शाकविशेषे । काक- माचीशाके । वा.चि.१५. । [र.मा. । प.सु. ।

वायसेक्षुः । पुं । कासदन्ते, कासभेदे । एकउज ।

वायसोलिका (ली) । स्त्री । काकील्या । काँकुला । रा.नि.व.१ । अम. । मधुली । मान- काँकुली । र.मा. । महाज्योतिभतीलतायाम् । रा.नि.व.१ । पत्रशाकभेदे । कापछिड़ । प.इ. ।

वायुः । पुं । वाते । रा.नि.व.२२ ।

वायुकेतुः । पुं । धूली । हारा ।

वायुगण्डः । पुं । अजीर्णे । चिका ।

वायुगुल्मः । पुं । वायुदोषजन्यगुल्मरोगे । “यः स्थानसंस्थानरुग्नातिक्रम्य विद्वत्तसङ्गं गलव- क्रशीर्षं श्वावाकृत्यं शिशिरञ्चरसं हृत्कुलिपार्थी- सशिरोरुजञ्च ॥ करोति नीर्णे त्वधिककर्मकोपं भुक्ते सदुलं समुपैति यद्य । वातात् सगुणी न च तत्र रुचं कषायतित्तं कटु क्षोपयते ॥” भा.नि. ।

वायुफलम् । स्त्री । करकाया । आकाशत्र- नील । मी. ।

वायुमध्यः । पुं । सर्वे । रा.नि.व.१७ ।

वायुवाहः । पुं । धूमि । इ.च. । [याम् । सु. ।

वायुवाहिनी । स्त्री । वातसधारिणीशिरा-

वायुव्यवस्था । स्त्री । स्मृतविशेषे वायोरव- स्थायाम् । यथा — वसन्ते दक्षिणः, वर्षायां पश्चिमः शरत्पुनरः, हेमन्ते शिशिरे च पूर्व इति ।

वायुषः । पुं । मरुत्विशेषे । कानिदम् मरुत् । गुणाः — वायुषो मधुरो हृष्यो हृष्टो धातुवर्धनः । राज.१५. ।

वारम् । स्त्री । जले । प्लि. । मदिरापाने । इ.च. । पुं । कुजकर्षणं । चिका । [हारा ।

वारकम् । स्त्री । ज्वीवरे । वाग । कष्टस्थाने ।

वारकीरः । पुं । यूकाया । ऊँक । मी. ।

वारङ्गः । पुं । पक्षिणः । चिका ।

वारङ्गः । पुं । खज्जादिमृदौ । दौट । सु.प.

२७७. अद्भुतवदाढतचमी। अद्भुतं नारि
गोणं वीटि। सु.सू.७७.।

वारटा। स्त्री। हंसान्। छ.च.।

वारणः। पुं। वृत्तिनि। अम.। जगन्निशपा
याम्। पारिमर्शसे। पाल्तेत नाम्ना। अत-
कृतजसे। वै.निघ.।

वारणकणा } स्त्री। गजपिप्पल्याम्। वै.
वारणपिप्पली } निघ.२भ.चातु.न्व.दाय्यादि;
भैर.जीवधि.विकट्टादिशोहं। च.द.कलमसार
शोतेल।

वारणवक्त्रभा। स्त्री। कदलीश्वे। विका.।

वारणवुषा (सा)। स्त्री। कदलीश्वे। अम.।

वारणा। स्त्री। कदलीश्वे। भा.।

वारला। स्त्री। वरटायाम्। वी.लू.३। छ.
च.। कदलीश्वे। भा.। हंसां। छ.च.।

वारलीकः। पुं। वल्लभादयि। व.सू.३। अ.र.।

वारवु(व)षा। स्त्री। कदलीश्वे। अ.र.।

वारवः। पुं। मत्स्यविशेषे। वै.निघ.।

वारा। स्त्री। काकमायां। शुडुकेडिली। रा.
नि.व.४।

वारासनम् } स्त्री। भाण्डमेदि। जोगी।
वास्तदनम् } विका.।

वाराहः। पुं। जगन्मदनश्वे। कलि मयना
गह्वि। गुणाः—वसने प्रशक्तः कटुः तिक्तः रसाय-
नः कफघ्नीगामाशयपक्ताशयशोधनश्च। रा.नि.व.
८। जलवेतसे। वै.निघ.। [८७५.]

वाराहकः। पुं। प्राणहरकोटमेदि। सु.कल्प.

वाराहकर्षी। स्त्री। अचमन्नायाम्। रा.नि.
व.४। [चन्द्रोने। भा.म.४भ.।

वाराहदग्धनाह्वयः। पुं। शूकरदंष्ट्रकनाम

वाराहपत्नी। स्त्री। अचमन्नायां। रा.नि.व.४।

वाराहपुटम्। स्त्री। पुटविशेषे। “अरविमा-
चके कश्चि पुटं वाराहपुटं” भा.। प्रथीना.।

वाराहपुटभावना। स्त्री। अष्टपलकतभा-
वनायाम्। वै.निघ.।

वाराहाङ्गी। स्त्री। दलीश्वे। भा.।

वाराही (कन्दः)। स्त्री.पुं. (Dioscorea.)

An esculent root, or a yam. स्वना-
मख्यातमहाकन्दश्चाकविशेषे। ह्रुवडि अन्। छि
नेरी। सं वाराहीकन्दा तै ब्राह्मदंडिचैदु, पा-
वितोकि, नेलताडिचैदु। वम्. हुकरकन्द. अस्या
उत्पत्तिः समस्तस्यूलपर्वते। “अनूपसम्भवे देशे
वाराह इव लीमवान्।” भा.। गुणाः—तिक्ता
कटुका विषपित्तकफघ्नी कुष्ठमिहृतिमिह्री वृथा
बल्या रसायनी च। रा.नि.व.७। “वाराहकन्द-
याङ्गी वातगुणनिवारणः।” अत्रि. १६७.।
“वाराहीकन्दः द्रव्यप्र. पित्तकृच्छ्रवर्धनः।” राज.
३५.। महीवर्षिविशेषे। See बीषधिः। शुक्ल-
सू.सु.याङ्गि.। वै.निघ.। वृहदारके। वा.छ.३६
च.। प्रियङ्गी। मे.। वराहकालायां। वरी-
क्रीडा। भा.। सु.वि.२०७.। श्यामाकपर्पिणि।
श्यामा पाथी। रा.नि.व.१६। पर्वतीय्यापि मे-
दिनाम्।

वारि। स्त्री। जलि। रा.नि.व.१४। क्रीवेरि।
वागि, गुरु वागि। रा.नि.व.१०। भा.उ.वागी.
रतिवक्त्रमपूगपाके। “विद्यावीर्यवारिवारिद।”
भा.म.१भ.अरवि.लावादिनेलं। “त्वक्पत्रक वा-
रि सुरा समुत्ता।” [विका.।

वारिकण्टकः। पुं। शङ्खाटके। निश्राङ्ग।

वारिकफः। पुं। समुद्रफिने। वै.निघ.।

वारिकर्णिका। स्त्री। कुम्भीकायां। यूश्नी,
पाना। अ.र.।

वारिकर्पूरः। पुं। इन्. मत्स्ये। विका.।

वारिकुजः (कः)। पुं। शङ्खाटके। निश्रा-
ङ्ग। अ.र.। विका.। [विका.।

वारिकर्मिः। पुं। कुम्भीकायां। छोडक।

वारिचत्वरः। पुं। कुम्भीकायां। पाना।
विका.। [रस.र.निघ.वि.विकट्टादिवर्णो।

वाविचरः। पुं। मत्स्ये। अङ्गे। अङ्गनाभी।

वारिचामरम्। स्त्री। मेवाले। श्रेयसा।
विका.।

वारिजम्। स्त्री। टोपीलवसे। रा.नि.व.६।
पर्म। गौरवसे। पाकिमोना। खड्गे। रा.

नि.व.१०।१।१२। पुं। शब्दे। भौक। छि.
च। शम्भुके। शिशुक। श.मा.। हिज्जलरवे।
अ.द.।

वारितरम्। स्त्री। उशीरे। रा.नि.व.१९।

वारिचा। स्त्री। जलवाणायां। टोका, टप-
रक। तिका.। [च.द.कास.चि.]

वारिदम्। स्त्री। झीवरे। रा.नि.। श.र.।

वारिदः। पुं। सुसायां। रा.नि.व.६। भा.म.
वाजौ.रतिवत्तभपुगपाके। “विश्ववीरश्चवारिवारि-
द...”। मंघे। मं.। [निघ.]

वारिधरः। पुं। मद्रसुसायाम्। शूठा। वै.

वारिपर्या। स्त्री। शैवाल। कुम्भिकायाम्।
पाना। तें वटिजूर। व.म. जलकुशी। गुणाः—
“...हिमा विष्ठा लघ्वी स्त्रावी सरा पटः। दोष-
चयकरी हवा शोथितत्वरशोषकतु”। राज.।

वारिपालिका। स्त्री। आकाशमूलिकायाम्।
पाना। श.मा.।

वारिप्रवाहः। पुं। वारिनिर्भरे। श.मा.।

वारिप्रश्नी। स्त्री। वारिपर्या। पाना। श.मा.।

वारिप्रसादनम्। स्त्री। कतकफलं। नि-
नीता। वै.निघ.।

वारिवदरः (रा)। स्त्री। प्राचीनामलके।
पानि। आनिना। तिका.। [हारा.।

वारिवालकम्। स्त्री। झीवरे। रा.नि.।

वारिव्राह्मी। स्त्री। जलव्राह्मीधुपे। वै.निघ.।

वारिभक्तवटिका। स्त्री। अजीर्णाधिकारि-
वटी। “रसगन्धकमभय गुडवीसुत्तमव च। वि-
डङ्ग मरिचचैव सर्वसंयुक्त कारयेत्। आर्द्रकस्य
रसेनापि गुडिकां कार्ययेद्धः। मन्थन्यासमावन्तु
अस्तीयानुपानतः.....”। कञ्जलि—अजु,
अजुकृत पाल, विडङ्ग, मरिच अत्रोत्तमं नम-
त्तमं। आदार रसेन मण्डिते। मात्रा १मात्र।
रस.र.। [नि.व.१९।

वारिभवम्। स्त्री। सीतोद्भवे। उर्मा। रा.

वारिमानम्। स्त्री। पाचनादौ जलदानपरि-
माणे। तत्र प्रत्याग्राह्यपुरुषापिचया काष्ठद्रव्यस्य

पत्तं यावत्। तस्याधनार्थे प्रस्थाप्य जलं दत्त्वा
पादावशिष्टं कायेयम्। प्रस्थाप्यत्वात् जलमद्युक्तं
अरावहयं पादशेषेण पलचतुष्टयं यावत्। आर्द्र-
कठिनातिक्ठिनानां मिलितानां द्रव्याणां पाच-
नादिसाधनविधौ द्रवपरिमाणे अनुक्तं जलपरिमा-
णमद्युक्तं दत्त्वा पाच्यम्। तदुक्तं—“कषादी तु
पत्तं यावत् दद्यात् षोडशिकं जलम्। ततस्तु कुड्वं
यावत् तोयमद्युक्तं भवेत्। चतुर्गुणमतथोर्ध्वं या-
वत् प्रस्थापिकं भवेत्। काष्ठद्रव्यपले कृत्यात् प्र-
स्थाप्ये पादशेषितम्। सद्यै चतुर्गुणं दयं कठिने-
ऽद्युक्तं भवेत्। कठिनात् कठिनं यच्च दद्यात् षो-
डशिकं जलम्। सहादिद्रव्यसंघाते मानानुक्ते वि-
कितकाः। मध्यस्थोभयभागित्वादिकल्प्यद्युक्तं
जलमिति”। प.प्र.१५.। [वारिपर्या। श.र.।

वारिमूली। स्त्री। कुम्भिकायां। पाना।

वारिरुहम्। स्त्री। कमले। रा.नि.व.१०।

वारिवदरम्। स्त्री। करमर्दके। हिं करो-
दा। जटा.। [डा। रा.नि.व.७।

वारिवल्लभा। स्त्री। विदार्या। उर्ध्वे कुण-

वारिवल्ली। स्त्री। कारवत्तयाम्। म.द.।

वारिवाहः। पुं। सुनायां। शूठा। अ.र.।
अग्रिमा.वि.भक्तविपाकवर्ध्या। [वै.निघ.।

वारिशिरीषिका। स्त्री। जलशिरीषे।

वारिशक्तिः। स्त्री। जलशक्तौ। त्रिगुणं।
वै.निघ.।

वारिसम्भवम्। स्त्री। लवङ्गे। रा.नि.व.१९।

२९। लवणं। वै.निघ.। औषधीग्रन्थे। रा.नि.व.
१९। कृतिशब्दे। शीतलघुचन्दने। उशीरे। रा.
नि.व.२९। पुं। यावनालशरी। अनारि शब्द।
रा.नि.व.८। रासशरी। श.र.।

वारिसात्म्यम्। स्त्री। दग्धे। वै.निघ.।

वारुजः। पुं। गौरसुवर्णशके। वै.निघ.।

वारुणम्। स्त्री। जम्बे। रा.नि.व.१४। हरि-
ताम्बे। वै.निघ.।

वारुणः। पुं। खड्गोभेदे। वाञ्छवदन्। वै.निघ.

२५.मन्थन्य.लाघादिते। वरुणशब्दे। वै.निघ.।

वारुणात्मजा। स्त्री। मये। वै.निघ.।

वारुणी । स्त्री । खनामख्यातवने । सा कीडी-
बदेशे करवीरुणीति प्रसिद्धा । इतिव्याम् । रा.
नि.व.२३ । पश्चिमदिशि । अम. । सुरायां, मये ।
रा.नि.व.१४ । तालादिरसैः शतमये । छाड़ि ।
“यतालखनूरसैराश्रता सैव वारुणी ।” प.प्र.३
ख. । “यमत्तरातुरे शोषे शोफपाण्डुसमेधे सवे ।
मनेः क्लमोपकारे च पलाणाश्च भमेधु च । शान्ते
वा विपपीते वा संपदष्टे जलोदरे । रक्तपिप्पे तथा
श्रासे वारुणी न हिता मता । शुद्धस्फटिकसंकाशा
सुक्लम्भा चैव वारुणी ॥” अत्रि.१६अ. । इन्द्रवारु-
णीलतायां । रा.नि.व.३१ । नकुल.१६अ. । रा.
नि.व.३ । पुनर्नवाशालिपटकतसुरायाम् । भूया
मल्लताम् । महादन्त्याम् । वै.निघ. । गरुडद्वी-
याम् । रा.नि.व.८ । चमले । पिठूटे । म. ।

वारुण्डः । पुं । कर्णगुप्ते । काण्डेयं थल । ने-

वारुणकः । पुं । मध्यविशेषे । स स्थूलः सहि-
ष्णुकारः तालुस्थाने नीरजामो धत्ते, स्थूलशक्ती
च । तन्मांसगुणाः—वीर्यकरं दीपनं हृष्यदक्ष ।
रा.नि.व.१७ ।

वारुण्डपत्रम् । स्त्री । सुगन्धवर्गीयपत्रविशेषे ।
पत्रा पात्रा । “पत्रं वारुण्डसम्भवम् ।” सा.कौ.
गृहणी.वि.शतावरीभोदके ।

वार्चः । पुं । हंस । व्याक. ।

वार्जम् । स्त्री । कमले । रा.नि.व.१० ।

वार्त्तम् । स्त्री । आरीर्यं । रा.नि.व.२० ।

वार्त्तकः । पुं । वार्ताकौ । वेङ्गुग । म. ।
वर्त्तकपलिणि । हिं वटेर । भा. ।

वार्त्ता । स्त्री । वार्ताकौ । वेङ्गुग गौड । वि-
का. । पाषाणभेदे । पाथिरकूटि । इहल्याम् ।
व्याकूड । प्रयोगा.गृहणी.वि.मध्यमायीचूर्णे । वा-
र्त्तकपलिणि । गुडगुड, वटेर । भा. ।

वार्त्ताकः । पुं । तित्तिरपलिणि । भा. । वा-
र्त्ताकौ । वेङ्गुग गौड । विका. ।

वार्त्ताकिनी । स्त्री । इहल्यां । हिं वरहटा ।
भा.४भ.योनि.रोग.वि. । “नतवार्त्ताकिनीकुहं ।”

वार्त्ताकी । स्त्री । इहल्यां । विकृति । रा.नि.
व.४ । कण्टकायाम् । (इन् पुं, स्त्री । (Sola-

num melongena. Syn. S. Esculen-
tum.) खनामख्यातफलशब्दे । वेङ्गुग गौड ।
हिं भयटा, वांगण । तं वरुणहिरिवंम् । उत्तु-
वाइगुण । वम्. वांगे । ता. कुटिरेकड । गुणाः—
कटुका मधुरा रुच्या पित्तघ्नी बलपुष्टिकरी
गुरुः वाते वज्यां च । रा.नि.व.७ । तत्फलं—
“निद्राकरं प्रीतिकरं गुरु स्यात् सवातलं कासवि-
कारकारि । श्वेत्तं सर्दीषं कफवर्धनञ्च सन्नासका-
साक्षिवर्धनञ्च ॥” अत्रि.१६अ. । कोमलपक्वा-
र्त्ताकीगुणाः—“सा बाला कफपित्तघ्नी पक्वा स-
चारपित्तला ।” मध्यमवार्त्ताकीगुणाः—“सदाक-
ला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । कण्टककृच्छरी
चैव वार्त्ताकी गुणवत्तरा ॥” कण्टकवार्त्ताकीगुणः—
“कण्टकी कटुतिक्तौष्ण रक्तपित्तप्रकीपनी ।
कण्टककृच्छरी चैव वार्त्ताकी दीपला मता ॥”

वार्त्ताकुः । पुं, स्त्री । वार्त्ताक्याम् । वेङ्गुग
गौड । प.स. । च.द.ज्व.वि.भाकविधौ । “पटा-
लपत्रं वार्त्ताकुम् ।” गुणाः—“अग्निप्रदा माकल-
नाग्निनी च शक्रप्रदा शोणितवर्त्तनी च । हृद्भा-
सकासाक्षिनाग्निनी च वार्त्ताकुर्वा गुणसम्भू-
ता ॥” दग्धवार्त्ताकुगुणाः—“अङ्गारपक्वा वार्त्ता-
कुः किञ्चित् पित्तकरी मता । कफमेदीर्शनलह-
रा सरा लघुतरा परम् ॥” राज.१५. ।

वार्त्ति(र्त्ती)कः । पुं । वर्त्तकपलिणि । वा-
तचटके । हिं वरीरा । भा. । वार्त्ताकौ । श.र. ।

वार्त्ति(र्त्ती)का । स्त्री । वार्त्ताकौ । वर्त्तक-
पलिणि । व.गौरी, वटेर पत्र । हारा. ।

वर्त्ती (इन्) । वि । निगमय । रा.नि.व.२० ।

वार्द्दरम् । स्त्री । काकचिञ्चायां । म. । गुष्ठा-
यां । दलिणवर्त्तशब्दे । म. । चासवीजि । जले ।
विश्व. ।

वार्द्दलम् । स्त्री । दुर्दिने । वामन । म. ।

वार्द्दक(क्व)म् । इह्यावस्थायाम् । म. ।

वार्द्दिकरा । स्त्री । गुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

वार्द्दिभवम् । स्त्री । दलिणवर्त्तशब्दे । चास-
वीजि । जले । द्रोणीलवणे । रा.नि.व.६ ।

वार्द्दिहचः । पुं । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

वार्द्दिसम्भवम् । स्त्री । द्रोणीलवणे । वै.निघ

वार्हेयम् । स्त्री । द्रोणीलवण । रा. नि. व. ६ ।

वार्द्धिणसः । पुं । गण्डके । ग. उ. ३ । नीलवी-
वरक्तशीर्षपत्रविशेषे । का. पुराणं । [वै. निघ. ।

वार्भेटः । पुं । कुम्भीरे । चिकी । शिशुसारे ।

वार्युद्धवम् । स्त्री । कमले । घनस्रवः ।

वार्थीकः । पुं । जलीकायां । (जौंक । सु.
कण. ५. ५. ।

वार्वाणा । स्त्री । नीलमल्लिकायां । श. र. ।

वार्षिकम् । स्त्री । वायमाणायाम् । मे. । रा-
क्षे । श्रु. । वै. निघ. ।

वार्धिका (की) । स्त्री । (*Jasminum sambac.*) वर्षाभवनमल्लिकामिदं । (दल फूल, शक्ति का फूल ।) तं कलवक्रान्तचेष्टु । सा च दीर्घ-
वर्तुलपुष्पविशेषादनेकनिर्देशा । गुणाः—श्रीतला
इत्या सुगन्धा पित्तघ्नी कफवातविस्फोटकमिदीप-
घ्नी च । रा. नि. व. १० । श्रीतला लघ्वी तिक्ता दी-
पव्यापहा कर्णाक्षिहृत्खरोगघ्नी च । तस्यैवं त-
दगुणं स्मृतम् । भा. । कासघ्नी । हिं चन्वा, सु-
ग्रा, घृत । वम्. भीमरी । ता. मल्लपु । वाय-
माण्यलतायां । (श्यामलिता वृता, दला वृता ।
रा. नि. व. ३. । [श. च. ।

वार्धिला । स्त्री । करकायां । मे. देशे नील ।

वार्हेतम् । स्त्री । हृत्वीफलं । अम. । वा. सु.
१५. ५. । वै. निघ. २. ५. चपस्वा. चि. मेरवरसायने ।
चुद्रवाताकीफलं । विवर्धितं फलं । अम. ।

वार्धिः । पुं । कृषिविशेषः । च. ।

वाल(क)म् । स्त्री । बालके । वाना । ज. द. ।
वै. निघ. १. ५. च. चि. । [१८ ।

वालधिप्रियः । पुं । चमरीश्वरे । रा. नि. व.
वालुकायन्त्रम् । स्त्री । कौषधपाकारं यन्त्र-
विशेषः । तल्लक्षणं—“भास्त्रे वितलिगम्भीरे मध्ये
निहितकूपिके । कूपिकाकण्ठपथ्यन्त्रं बालुकाभि-
न्य प्ररितं । भवजं कूपिकासंस्थं वज्रिना यत्र प-
थ्यते । बालुकायन्त्रमसौ यन्त्रं तत्र बुधैः स्मृ-
तम् ॥” भा. । [चिकी. ।

वाल्कली । स्त्री । मदिरायां । नीलीमद्यः ।

वावयः । पुं । तुलसीमिदं । वा. सु. १. ।

वावरी । स्त्री । वर्वरुह्ये । वावला गौडः । मे-
घ. स्तसञ्जीवनीसुरायां । [म. गौडः । श. र. ।

वाशा (शिका) । स्त्री । वामकह्वये । वाक-

वाशुरा । स्त्री । रात्री । उषा ।

वाष्पः । पुं । अमृणि । (न. उ. ३. ५. । अम. । उ-
षाणि । मे. ।

वाष्पकः । पुं । सारिषे । नटिशो भा. । भा. ।

वाष्प(ष्म)का । स्त्री । हिङ्गपत्रायां । शक्र-
नी । श. र. । वा. चि. ५. ५. । कृष्णजीरके । म. द.
५. २. । चुद्रराजिकायां । र. स. र. । मृत्तिका. चि. ।
वर्वरुह्ये । वै. निघ. १. ५. वा. व्या. चि. ।

वाष्पी (का) । स्त्री । हिङ्गपत्रायां । शक्र-
नी । श. र. । गुणाः—“वाष्पीका कटुतिक्तोष्णा किमि-
शोधापहा मता ।” राज. १५. ।

वासः । पुं । वाय्वालके । र. मा. । वासकह्वये ।
श. र. । गृहे । अम. । वस्त्रे । अ. टी. । कौ. (स्) ।
तेजपत्रे । रा. नि. व. ६ । वस्त्रे । अम. ।

वासकः (का) । पुं । (*Justicia adha-
toda adhatoda vasaca.*) स्वनामप्रसिद्ध-
पुष्पशकह्वये । (छोटि दानिक, दानिश्रीकृष्ण
गौड ।) मधुवासकः । तं हिं अरुणा । अङ्गुलमा ।
कं अङ्गुला, आङ्गुली । तं अङ्गुलसः । ता. अङ्गुली-
ङ्ग । गुणाः—तिक्तः कटुः शीतः कासहरः पित्त-
जित् कामलाज्वरश्यासचयरीगणघ्नः । रा. नि. व. ४ ।
“आटकः शतवैद्यार्थं लघुर्जयाः कटुः स्मृतः । ति-
क्तः स्वर्धः कासहृत्ता कामलाशक्तपित्तघ्नी । (वि-
वर्धिताज्वरकफश्यासहृत्वापहः ।) कुष्ठार्कचित्पया
वान्निनाशकः परिकीर्तितः ॥” वैद्यकम् । “वाम-
कस्य च पुष्पाणि वङ्गसंस्थं चैव हि । कटुपाकानि
तिक्तानि कासचयहराणि च ॥” राज. १५. ।

वासगृहम् । स्त्री । मयमयने । अम. । वा-
समयने ।

वासतः । पुं । गर्दभे । श. र. ।

वासतयी । स्त्री । रात्र्यां । चिकी. ।

वासनम् । स्त्री । घूपने । वस्त्रे । मे. । निघ. ।

वासनाह्वयः । पुं । नागवल्लीवृक्षतायाम् । मे.

वासनी । स्त्री । वसादनीलतायां । रा.नि.व.१।

वासन्तः । पुं । ऋणसुद्धे । प.सु. । रा.नि.व. १६ । सुद्धे । शृणु । त्रिका. । कीकिले । रा.नि.व. १६ । तिलसुद्धे । रा.नि.व.१० । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । जातीपुष्पवृक्षे । काकै. । उट्टे । मलयसमीरे । त्रिका. । मदनवृक्षे । श.भा. । क्ली. । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

वासन्ती । स्त्री । खनामख्यातपुष्पवृक्षे, नवम-
ल्लिकायां । वासन्तीकुल्लेर गोष्ठ । वेणुकुल्लेर
गोष्ठ । हिं वसन्तीनेवारि । मं विरवन्ति । कं वि-
रवन्तिगे । गुणाः—शीता हृद्या सुरभिः शमघ्नी
च । रा.नि.व.१३ । शीतला लघ्वी तिका विदी-
घघ्नी च । भा. । माधवीलतायां । प.सु. । रा.नि.
व.१० । युधिक्कायां । कुट्टे । प.सु. । जातीवृक्षे ।
कोइणि गणिकारिकेति प्रसिद्धे वृक्षे । पाटला-
यां । प्राकल गोष्ठ । रा.नि.व.१० । कीकिला-
याम् । दन्तीपुष्पे । रा.नि.व.१३ ।

वासपुष्पा । स्त्री । चन्द्रशेरे । भा. ।

वासयोगः । पुं । चूणे । आवीर । अम. ।

वासरः । पुं । दिवसे । अम. ।

वासवः । पुं । ऋणसुद्धे । वै.निघ. ।

वासा । स्त्री । खनामख्याततिलशाकवृक्षे ।
वासककुल्लेर गोष्ठ, मधुवासक । वासस्त्री । रा.
नि.व.४ । वा.सु.१५५.दूर्वादी । “दूर्वास्त्वानि
खवासामगुमाः ।” च.द.पि.ज्व.चि.दुरालभादिः ।
“भनिखवासकटुरीहिणीनाम् ।”

वासाकुभाण्डखण्डः । पुं । रक्तपित्तकासि
श्रीवधम् । पाठः—“पञ्चाशच्च पलं यास्तं कुभा-
ण्डात् प्रस्थमाज्यतः । यास्तं पलशतं खण्डं वासा-
कायादकी पचेत् । सुप्ता धात्री शुभा भागौ त्रिसु-
गन्धश्च कार्ष्णिकैः । ऐलियविषधश्चाकमरिचैश्च प-
लाशिकैः । पिप्पलीकुडम्बश्चैव मधुमार्गो मदापये-
त् ॥” काशार्थ—वासकां ७४ प. जल ७४ प.
शे. १७ प. कुआण्डकुडि ५० प. घृत १७ प. ।
प्राकप—मुता, आमला, वंशलोचन, वासु-
नशति, गुडवृक्ष, तेजपत्र, एलाईच एते-
के २ तो. अनिलारु, सुँट, धने एवं म-
रिच एतेषां ७ तो. पिप्पली ७२ तो.
मधु १ प. ।

वासास्त्रवा । स्त्री । ऋणसुद्ध्यां । वै.निघ. ।

वासिः । पुं । कुठारभेदे । वाहेव । उष्णा. ।

वासिका । स्त्री । वासकवृक्षे । श.र. ।

वासिनी । स्त्री । शुक्रभिक्ष्याम् । श.च. ।

वासिष्टम् । स्त्री । त्रिधरे । वै.च. ।

वासिष्ठलेहः । पुं । कासाधिकारि श्रीवधम् ।
अत्र दशमुलादिचक्रकानं प्र. १ प. । हरीतकी
११०० घृतं यवः १६ श. वारि १२८ श. शे. १६
श. पुरातनगुडः १२०० श. तैलं ४ श. घृतं ४
श. आमलकीकायः ४ श. । पाकसिद्धौ मधु १
श. पिप्पलीचूर्णं ४ प. त्रिजातकं प्र. ३ श. कलसे
पूरयित्वा मांसं स्थापयेत् । दशमुलादि प्र. १ प. ।
हरीतकी ११००, यव १७ प. जल १२८ प.
शे. १७ प. पुरातनगुड १२०० प. तैल ४
प. घृत ४ प. आमलाग्र ४ प. । पाकसिद्धे
मधु २ प. पिप्पलीचूर्णं ४ प. त्रिजातक ए-
तेषां ३ प. कलसे त्रिधरे शठ्वाराभिदे
१ मास राशिवे । वा.चि.३५. ।

वासिष्ठी । स्त्री । वसिष्ठकृतवेद्यके ।

वासी । स्त्री । तलवृक्षां । देवता, चिम्काप ।
वै.निघ. । त्रिका. ।

वासुकी । स्त्री । विस्त्रवृक्षे । वै.निघ. ।

वासुदेवप्रियङ्गुरी । स्त्री । शतावर्ष्या । श-
तमूली । रा.नि.व.४ ।

वासुदेवी । स्त्री । शतसुल्याम् । रा.नि.व.४ ।

वास्तिका । स्त्री । वनमेथकायाम् । वै.निघ. ।

वासु । स्त्री । वासुकणिके । रा.नि.व.३ ।

वासुकम् । पुं, स्त्री । (*Chenopodium*
album.) खनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । वेङ्गुशा वा
वेतोशाक । मं चक्रवत् । कं चक्रवर्त्त । तत्र
ऋणवृक्षत्वभेदेन द्विविधः । भा.पू.१२. भा.व. ।
अस्य रसः पाके लघुः । प्रभावश्च क्षिमाशिलं
संधाग्रिबलकरत्वम् । सकारमिदं क्षिमां सैन्धवं
अग्निबलवर्धनम् । च.द.द्र.शृ. । गुणाः—मधुरं
शीतं वारम् । ईषदकं विदीपकं रीचनं वररघ्नम्
अर्शोघ्नं मलसूत्रघ्नं हिक्कम् । रा.नि.व.३ । “वासुकं
मधुरं हृद्यं वातपित्ताग्निं हितम्” अजि.१६ प. ।

“कटुर्विपाके क्षमिष्ठा मेधाशिवलरुहेनः । सचारः
सर्वदोषघ्नः वास्तुकी रोचकः सरः ॥” सु.सू.४६
अ. “तदेव तु ब्रह्मसर्वं रक्तं स्यात् गौरवास्तुकीं ।”
भा. । जीवशाके । पुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

वास्तुकशाकटम् । स्त्री । वास्तुकशाकसेवे ।
रा.नि.व.१ ।

वास्तुकाकारा । स्त्री । पट्टशाके । पाटिका ।
वै.निघ. । [उत्तमुज्ज । प.सु. ।

वास्तुकालिङ्गः । पुं । तरन्मुज्जलतायाम् ।

वास्तुकी । स्त्री । विज्ञीशाके । रा.नि.व.७ ।
वास्तुके । वै.निघ. ।

वास्तुपरियहः । पुं । सर्वतः स्थानयहणे ।
आश्रितन ल०शा, हन ल०शा । अ.सू.१०अ. ।

वास्तुपुष्पा । स्त्री । चन्द्रशूरं । भा. ।

वास्तुर्जा । स्त्री । स्फीटपिङ्गकाधिष्ठानवेदना-
याम् । टा.ङ्ग. । भा.म.४भ. । [व.७ ।

वास्तुवस्तूकम् । स्त्री । वास्तुकशाके । रा.नि.

वास्तूकम् । वास्तुकशाके । रा.नि.व.७ ।

वास्तूकी । स्त्री । अतविज्ञीशाके । रा.नि.व.७ ।

वास्वः । पुं । लोहं । उष्णणि । कश्चित् । [मि. ।

वास्वसेकः । पुं । रोदनं । भा.म.४भ.नासारी-

वास्वस्वेदः । पुं । गुण्ये स्नेदविशेषे । वातहरे
काये कुर्मो पूरयित्वा भूमौ निक्षेप्य तदुपरि शय्यां
कृत्वा वाष्पस्वेदो यावत् । रस.र. ।

वास्वियः । पुं । नागकेशरहस्ये । र.सा. ।

वाहः । पुं । घोटके । अम. । च.द.कामाग्रि-
न्दोपने । उद्ग्रे. गर्हभ. । परिभाषभेदे । पायसी-
परिभाषे । वाही । मं. । यौवास्तुस्ययोरन्तर्भागे ।
अय.द.२अ. ।

वाहद्विषन् । पुं । महिषे । प.सु. ।

वाहयेष्ठः । पुं । घोटके । रा.नि.व.१२ ।

वाहसः । पुं । सुनिषण्णशाके । उ.उ.नि.गी-
क । मं. ।

वाहा । स्त्री । वाही । रा.नि.व.१८ ।

वाहित्यम् । स्त्री । करिगण्डाधीभागे । अम. ।

वाहुवारः । पुं । शेषान् कवचे । रा.नि.व.११ ।

वाह्यकी । स्त्री । अग्निप्रकृतिकोटि । सु.कल्प.
८अ. । [वि.१अ. ।

वाह्यद्रुतिः । पुं । रसस्य संस्कारविशेषे । रस.

वाह्यायामः । पुं । धनुस्तन्मदे । लक्षणं—
“वाह्यसायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ।
तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वचःकयूकमन्नम् ।” सु.नि.
१अ. ।

वाह्येन्द्रियम् । स्त्री । वहिरिन्द्रियं चक्षुरादी ।

वाह्यि(क्लो)कम् । कृदुभे । रा.नि.व.१२ ।
वै.निघ.क्षमि.चि.सुवर्षिकचूर्णे । हितुनि । रा.
नि.व.४ । भा. । स्त्रीतोऽन्नने । प.सु. ।

विकम् । स्त्री । सद्यःप्रगुताया गोः सीरे । गी-
जगा । अ.च. ।

विकङ्कः । पुं । विकङ्कतहस्ये । वै.निघ. ।

विकङ्कटः । पुं । गीचुरचुपे । अ.सा. ।

विकङ्कतः । पुं । (Flacourtia Ramont-
chi, Var sapida,) स्वावले । वै.३६ शाह ।
दा. हिं कंटाह, वज्र । मं गुलघोषी । कं हल-
सानिका । ते कामवेगुचेदं । उत्. वज्रकुङ्कि ।
पद्मा. ककोश । गुणाः—अश्वः मधुरः मधुरपा-
कः लघुः दीपनः पाचनः कामलासन्नः पित्तघ्न-
श्च । रा.नि.व.२ । “विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं स-
र्व्वेदोषघ्नम् ।” भा. ।

विकङ्कता । स्त्री । अतिवलायां । रा.नि.व.४ ।

विकचा । स्त्री । महाश्यावणिकायाम् । शै.३.
कम्पु. ७ । रा.नि.व.५ ।

विकटः । पुं । साकुल्लहस्ये । रा.नि.व.२ ।
सोमस्तयायाम् । वै.निघ. । विष्कोटके । अ.र. ।

विकटविषाणः } पुं । समररुगे । वै.निघ. ।
विकटशृङ्गः }

विकण्टकः । पुं । सयासे । छत्राण्डा । कटा ।
स्वनामप्ल्यातहस्ये । गुणाः—कषायः कटुः कण्ठ-
कथः दीपनः कफघ्नः वस्त्ररञ्जकश्च । रा.नि.व.११ ।

विकरः । पुं । रोगे । अ.च. । [वै.निघ. ।

विकरणी । स्त्री । तन्दुकहस्ये । छै.म.शाह ।

विकर्णकः

विकर्णरोमा (न) } पुं । यन्यपणमदे । (उ.)
रा । वम्. भटोर ।

विकर्णसंघः } [वम्.]

विकर्तनः । पुं । अर्कवत् । आकन्द गच्छ ।

विकर्त्तिका । स्त्री । हृदयस्यावर्णच्छेदनके इव
कविवर्णः । वा.चि.६.अ. ।

विकर्षणम् । स्त्री । विस्त्राकणम् । मासादि-
प्रतिबद्धशब्दस्य लोचने । सु.सू. ७.अ. ।

विकलपाणिकः । वि । विकलहस्तः । हाउ
डाश । हला. ।

विकलाङ्गः । वि । पङ्कवायि ।

विकल्पः । पुं । सम्प्राप्तिरौपाधिकमदे । “दो-
षाणां समवेतानां विकल्पाः शाशकल्पना ।” मा.
पञ्चनि. । इदञ्चेति विकल्पः । यथा रसोदनः स-
घृता यवागुर्वी । सु.उ. १५.अ. ।

विकपा (सा) । स्त्री । मज्जिमायाम् । प.सू. ।
मैव.उत्तुखदिरवटी । मासरोहिण्याम् । रा.नि.
व.१२ । मैव.वातरक्तवि. । च.द.वा.व्या.एलादि-
मैले । रक्तपुनर्नवायां । वै.निघ. । [व.५.]

विकस्वरा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.

विकारः । पुं । व्याधी । रा.नि.व.२० । वि-
कृते रोगे । त्रिका. । प्रकृतेरन्यथाभावे । अम. ।
धातुवैषम्ये । च.सू.१.अ. ।

विकालः । पुं । सायाह्ने । देवकाल । श.र. ।

विकालिका । स्त्री । मानरन्ध्रायां । ऊँदो,
घडो । त्रिका. ।

विकिरः । पुं । पल्लवि । अम. । उद्भूतकृपे ।
त्रिका. । सु.सू. ४५.अ. । लक्ष्यं — “नयादिनिकटे
भूमिर्वा भवेद्भालुकाभयो । छद्वायते ततो यत्तु
तत्त्वलं विकिरं विदुः ॥” जलम् — शीतलं खल्वं
निर्दीप्तं लघु स्नाह्ने-पित्तघ्नं चारुच । स्त्री । चरखे ।
आ. । सु.नि. १५.अ. । [विपखे ।

विकीरणः । पुं । रत्ताको । प.सू. । स्त्री । वि.

विकीर्ण(क)म् (का) । स्त्री, स्त्री । यन्यप-
णमदे । वै.निघ. । वि । विलिप्ते ।

विकीर्णफलः (कः) । पुं । रत्ताको । वै.निघ.

विकीर्णरोम (कः) } स्त्री । ख्योच्यके । गो.वि.
विकीर्णसंघम् } ग्रामा । रा.नि.व.१२ ।

विकुम्भः । पुं । कनकवत् । र.स.कौ.ज्वरारिरेडो ।

विकृणिका । स्त्री । मासिकायाम् । छे.ष. ।

विकूर्णनम् । स्त्री । सङ्गीचने । वा.उ. १५.अ. ।

विकृतः । वि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । अ-
संस्कृते । मी. । स्त्री । विकारे । [छि.च.]

विकृतिः । स्त्री । विकारे । रोगे । डिम्बे ।

विकेशिका । स्त्री । वशी । पञ्च.उ. । सु.सू.
१८.अ. ।

विक्रमः । पादे । रा.नि.व.१८ ।

विक्रमो (कः) । पुं । सिंहः । रा.नि.व.१६ ।

विक्रान्तम् । स्त्री । विक्रान्तमणी । रा.नि.व.
११ । पुं । सिंहः । रा.नि.व.१६ ।

विक्रान्ता । स्त्री । वत्सादमीलतायाम् । रा.
नि.व.२ । अग्रिमन्यवत् । वै.निघ. । जयन्त्यां ।
रा.नि.व.४ । सूषिककण्ठ्याम् । वराहकान्तायां ।
च.द.वा.रक्त.उच्छ.गुडुसीतेले । आदित्यभक्तायां ।
रा.नि.व.४ । छुडुछुडु । अपराजितायाम् ।
हंसपादोलायाम् । रक्तलज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

विक्रिया । स्त्री । विकारे । अम. ।

विक्रवः । वि । जङ्गे । विहलं । अम. ।

विक्रैदः । पुं । आद्रतायाम् । भा.नासारोगे ।

विखः (खुः) (ख्यः) । वि । अनासिके ।
श्री. । छे.च. ।

विखः (खुः) । वि । अनासिके । नात्काटे ।
छे.च. । श.र. । [प्रसृत्याम् । सु.शा. १०.अ.]

विगतसूतिका । स्त्री । पुनरासंवादनपथ्यं ।

विगतार्चवा । स्त्री । निभरजस्कायां । श.र. ।

विगन्ध(न्य)कः । पुं । इन्द्रदीवत् । रा.
नि.व.८ । [रा.नि.व.४]

विगन्धिका । स्त्री । हृपुष्यां । अजगन्तायाम् ।

विगिरः । पुं । विकिरपल्लभे । अर्क.र.चि.
४थ.शतके ।

विद्यः । वि । अनासिके । श्री. । छे.च. ।

विग्रहः । पुं । शरीरे । रा.नि.व.१८ । विभा
ने । मी. ।

विग्रहावरम् । स्त्री । धृष्टे । श.च. ।

विघट्टम् । स्त्री । वज्रे । वै.निघ. ।

विघट्टिकाकन्दः । पुं । गुदकन्दरीमे ।

विघण्टा (ण्टिका) । स्त्री । गुलच्छकन्दे ।
रा.नि.व.७ ।

विघसम् । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२० ।
सिकण्ठके । पुं । भोजनशेष । अम. ।

विघ्नप्रियम् । स्त्री । यवकृतयवाग्वाम् । यवत्र
गाडे । प.सु. । [व.१६ ।

विघ्नेशवाहनः । पुं । महामूषिके । रा.नि.

विघ्नेशानकान्ता । स्त्री । श्वेतद्रव्यायाम् ।
रा.नि.व.८ ।

विह्वः । पुं । खुरे । चिका. ।

विचकिलः । पुं । दमनकहले । भा.म.३३.
शेद.वि. । सल्लिकाहले । वै.निघ. ।

विचण्डिका । स्त्री । रक्तकरवीरहले । वै.निघ.

विचर्चिका । स्त्री । सूक्ष्मकोटके । रा.नि.व.
२० । सुद्रुकुर्मदे । शम्, चूलकूनि । तल्लक्षणम्
— राज्ञोऽतिकष्टुर्भिरुजः सुखसा भवन्ति गात्रेषु
विचर्चिकायाम् । सु.नि.५७.१२ ।

विचक्षणा । स्त्री । नागदन्त्याम् । हाडि-
कुण्ड । रा.नि.व.४ ।

विचक्षुः । त्रि । विमनसि । चिका. ।

विचित्रः (कः) । पुं । अशोकहले । रा.नि.
व.१० । तिलकहले । वै.निघ. । भूर्जहले । रा.
नि.व.६ । [लौकायाम् । सु.म.११७. ।

विचित्रकर्बुरा (वर्षा) । स्त्री । सविषज-

विचित्रा । स्त्री । खमैर्वाकके । राशानर्कोकूड ।
रा.नि.व.८ । [श.च. ।

विचित्राङ्गः । पुं । मयूरे । श.र. । व्याघ्रे ।

विचित्राक्षम् । स्त्री । खरिकायाम् । शिठडि ।

विचिलकः । पुं । प्राणहरकोटमेदे । सु.कल्प.
८५. ।

विचूर्णनम् । स्त्री । चबधूसने । भा.म.३३. ।

विचेष्टनम् । स्त्री । विरुद्धचेष्टायां, बलवद्विष-
हादौ । निदा. ।

विच्छन्नकः । पुं । सुनिषक्तशक्ते । ज.द. ।

विच्छर्दिका । स्त्री । वमने । रा.नि.व.२० ।

विच्छलः । पुं । वेतसलतायाम् । र.मा. ।

विच्छित्तिः । पुं । कदाये । चिका. ।

विच्छिन्नः । पुं । बालरीमे । स्त्री । कृष्णादव-
गादे सद्योदये । वा.उ.२६४. ।

विजपिलम् । स्त्री । पङ्के । हला. ।

विजयचूर्णम् । स्त्री । अशंसि आपधम् । त्रि-
कटु, त्रिफला, त्रिगुण, दण्ड, त्रिष्टु, आर्कगोदि,
यवकाश, हतिजा, दातृहृदि, छेदे, छिद्रादि,
हेमयव, छिद्राशूण, देवलेङ्गा, दुर्लभा, पञ्च-
लवन, पिथुलमूल, देवलेङ्ग ७ यमानी मम-
ताय । च.द. ।

विजयन्ती । स्त्री । ब्राह्मीचपे । वै.निघ. ।

विजया । स्त्री । स्थावरविद्यानर्गतसूक्तविधि ।
सु.कल्प.२७. । शंफालिकायाम् । रा.नि.व.४ । इ-
रीतकीमेदे । भा.म.१३. । रा.नि.व.११ । सा
विश्वगिरिजा । वा.चि.१७. । जयन्त्या । रा.नि.
व.४ शानन्दभेरीवीर्याम् । दन्तीवर्त्त । वै.निघ. ।
निगुल्फ्याम् । वचायां । श्वेतवचायां । रा.नि.व.६ ।
नीलीहले । बलायां । प.सु. । शमीमेदे । सधि-
ष्टायाम् । नीलद्रव्यायां । रा.नि.व.८ । अद्रिमये ।
रा.नि.व.६ । भङ्गायां । हिं भाङ्, सिद्धि । श.
च. । गुणाः— कटुः कषाया चष्णा तिक्ता वातक-
फघ्नी संश्लिषी वाक्प्रदा बलया मेधाकारिणी
सुष्ठु दीपनी च । रा.नि.व.६ ।

विजयावन्धः । पुं । अपराजितावस्थने । य-
था—“साधकालेऽभिमन्त्र्य विजयां प्रातश्चरे-
त् । बह्ना शिरसि तन्मन्त्रं कृतज्जरहरं परम् ॥”
वै.निघ. ।

विजयावहः । पुं । सर्पपे । वै.निघ. ।

विजयिनी । स्त्री । वमसङ्क्रियायाम् । वै.निघ. ।

विजला । स्त्री । चक्षुचपे । रा.नि.व.४ ।

विजिह्वम् । स्त्री । दक्षिणकारे । ईषकरस्यङ्ग-

जादी । अम । “पाककूपरसासमे व्यञ्जने तु भ-
वेद्ययम् । तैलपाकसुसंस्कारे प्रायश्चित्तसुपसंस्कृतम् ।
पिक्किलं लाससीकञ्च विजिलं विज्जिलञ्च तत् ॥”
श.र. । [श.र. ।

विजिविलम् । क्ली । विजिले । अ.टी.रा. ।

विजुलः । पुं । शास्त्रीकम् । रा.नि.व.७ ।

विजृम्भनम् । क्ली । जृम्भणे । हा.शे.टो.वा ।

विजृम्भितम् । क्ली । चेटायो । मे. ।

विज्ज(ज्ज)लम् । क्ली । विजिले । अम. ।

विज्जलः । पुं । वाय्वालके । (ब.ल.पु. । वै.
निघ. ।

विज्जलम् (ला) । क्ली, स्त्री । गुहलवि ।
रा.नि.व.६ । वि । पिक्किले । च.वि.८७. ।

विज्जुलि(सि)का । स्त्री । जनुकालतायाम् ।
रा.नि.व.९ ।

विज्जुवृद्धिः । स्त्री । जटामांसाम् । अ.च. ।

विज्ञानतैलगर्भः । पुं । अङ्गीकृत्ये । रा.
नि.व.८ ।

विज्ञामरम् । क्ली । चक्षुषः गुरुत्वे । कथिन् ।

विटः । पुं । खदिरं । सूषिके । वै.निघ. । [मा. ।
खवणभेदे । विट् लवण । मे. । नागरकृत्ये । श.

विटपः । पुं । आदित्यपत्रे । रा.नि.व.४ । क्ली ।
तन्नामकसकृत्थिमयोगे । तस्य च स्थानं वंक्षणाव-
शयोर्भक्ष्यभागः । सु.भा.६७. । [वृत्ते । अम. ।

विटपी (न) । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

विटप्रियः । पुं । सुदूरवृक्षे । गुरुत्वात्पुनरु-
गाह । रा.नि.व.११ । [क्रि. । वै.च. ।

विटमाचिकः । पुं । धातुमाचिके । अर्धमा-

विटलवणम् । क्ली । विडलवणे । विट् लून ।
रा.नि.व.६ । [१० ।

विटवक्षभा । क्ली । पाटलीवृक्षे । रा.नि.व.

विटिः । क्ली । पीतचन्दने । अ.मा. । [मा.नि. ।

विट् (ङ) । स्त्री । विद्यायाम् । रा.नि.व.१८ ।

विटकता । स्त्री । विद्यायाम् । मा.ज्ज.नि. ।

विटखदिरः । पुं । अरिभेदखदिरवृक्षे, वि-

हागशखदिरः । शृ.श्र.वा.व. । गुणाः—कटुः श-
णः तिक्तः रक्तव्रणदीपकः कण्डूविषविशर्पघ्नः श्व-
रकुलीनादहरः । रा.नि.व.८ ।

विटघातः । पुं । सूत्रघाते । विडिघात ।

विटचरः । पुं । वायश्चरे । अम. । [निघ. ।

विटप्रियः । पुं । श्रियमारे । उ.उ.क. । वै.

विट्सङ्गः । पुं । पुरीषाग्रवृक्षी । भा.च.सा.
चि. । “विट्सङ्गं चाखानमथाविपाकः ।”

विटसारिका । स्त्री । सारिकामेदे । शृ.श्र.
भा.ल.क. । जटा. ।

विडः । पुं । रसजारेण चारवृक्षद्रव्यसमष्टौ ।
यथा — “वाष्पकैरुष्कदलीदेवदालीपुनर्नवाः । वा-
सापलाशनिचुलतिलकाचनमीचकाः । सर्वान्नाख-
खं सच्छिद्रं नातिशुक्लं शिलातले । दग्धं काष्ठं
तिलानाञ्च पचाङ्गं मूलकञ्च च । मावधेयूचवर्गेण
जलं तस्मात् परिशुतम् । लौहपात्रे पचेद् दग्धं
हंसपाकाग्रिमानवित् । वाय्वाणां बुधदानाञ्च बह-
नासुग्मे यथा । तदा काशीशसौराष्ट्रीचारवृक्षक-
टवयम् । गन्धकञ्च सितं हिङ्गुलवणानि च षट्
तथा । एषां चूर्णे क्षिपेदेवि लौहसंपुटमध्यतः ।
समाहं भूयतं पचाद्वायुं प्रचुरी विडः ॥” तिल-
काखलारं सर्वसारसम् इति निबन्धनायः । “ट-
कृष्णं शतधा भाव्यं द्रावेः पालाशवृक्षजेः । विडो
वज्रमुखी नाम हितोऽयं सर्वजारेण ॥” र.चि.
१७. ।

विडम् । क्ली । लवणविशेषे । वि. लवण. चि.
क्र.क.केशरपात्रे । हिं विडि । सीचर । प.सु. ।
गुणाः—दीपनम् उष्णं वातघ्नं बन्धुं अजीर्णशूल-
घ्नं गुल्महृत्तल । रा.नि.व.६ । विडके । वै.निघ.
२४. संघट्टीचि.विडकादियोगे । पाकलवणे ।
अम. ।

विडङ्गः । वि. (Embelia ribes.) Seeds
of Embelia ribes. क्षान्तिपथ्यद्रव्यविशेषे ।
विडङ्ग । हिं वाविराङ् वायविङ् । ते वायुविड-
ङ्गपुष्पेष्ट. । वम्. वर्षादि, अमृतं कार्कश्यनी । ता.
वायविलं । गुणाः—कटु उष्णं लघु कफवातघ्नम्
अग्निमान्द्यघ्नम् अरुचिलिप्पघ्नम् । रा.नि.व.६ ।
इषतिक्तं विषघ्नं क्षान्तिघ्नम् । सु.सु.४६७. । वा.सु.
१५.सुरसदिः । “कालमास्त्राविडङ्गम् ।”

विडङ्गसारः । पुं । विडङ्गतन्त्रुलि । चारुगङ्गिकायाम् । (हमाद्रिविरेचनाध्याये) ।

विडङ्गादिचूर्णम् । स्त्री । कासाधिकारि । पाठः — “विडङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली द्विजु सेम्वम् । भार्गी चारुय तचूर्णं पिबेत्वा घृतमात्रया ॥” वा.चि.३५. ।

विडारः (लः) । पुं । माजारी । विडाल । सुगन्धमाजारी । शङ्खगुल । स्त्री । हरितालि । छ.च. । [१ख. ।

विडालपदकम् । स्त्री । कर्षे, २ती. । प.प्र.

विडालास्थि । स्त्री । माजारास्थि । विडालाग्र इति । वा.उ.२८५. । इदं भगन्दरे द्वितं ।

विडालिका (ली) । स्त्री । भूमिकुशाखे । छंदैकुम्भा । रा.नि.व.७ ।

विडुलः । पुं । वेतसवृक्षे । छ.च. ।

विड्वन्धम् (न्धि) । स्त्री । विड्वलवधे । प.सु. ।

विड्वहः । पुं । बड्कोष्ठतायाम् । निदा. ।

विड्वभेदः । पुं । पित्तजन्यरोगे । भा. ।

विड्वलवणम् । स्त्री । विड्वलवधे । र.भा. ।

विड्वराहः । पुं । वाम्यशुकरे । जटा. ।

विड्वलः । पुं । गोपके । निशामल । प.सु. ।

विड्विघातः । पुं । सूत्रघातरोगविशेषः । लक्षणं — “बन्धदुर्बलस्योवातिनीदावर्णे शक्यदधदा । सूत्रघातोऽनुपयेत विटसंख्यं तदा नरः । विड्वन्धं सूत्रयन् कृष्णादिद्विघातं विनिर्दिशेत् ॥” मा.नि. ।

विड्विभेदः । पुं । विड्विघातरोगे । मा.नि. ।

विड्वमार्गः । पुं । गुदे । वा.चि.२५. ।

वितण्डा । स्त्री । करवीरवृक्षे । म. । कपुनामकदशके । कट्ट. । जटा. । दर्वी । शांता । चारा. ।

वितस्ता । स्त्री । भारतीयनदीविशेषः । वितस्ता काशीरे प्रसिद्धा । तन्मूलगुणाः — खादु त्रिदोषघ्नं लघु प्रशान्तिद्विप्रदं तापहरं आर्यहरं पथ्य च । रा.नि.व.१७ ।

वितस्तिः । स्त्री । कनिष्ठिकाकुण्डयुतकरवितारि । १२ अशूणि । रा.नि.व.१८ ।

वितानः (बन्धः) । पुं । शिरीषवृक्ष बन्धन

भेदे । “त्रयो वितानसंज्ञस्तु वितानाकारसंयुतः ।” इति लघुचं । सु.स.१८५. ।

वितानकम् । स्त्री । धान्यके । शनिष्ठा । प.सु. । पुं । माडवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

वितानमूलकम् । स्त्री । कीरुषदेशप्रसिद्धे वीरुषमूले । वेणुविभूले । रा.नि.व.८ ।

वितुन्नम् । स्त्री । सुनिषण्यके । कुण्डनि भाक । अम. । शेषाले । म. ।

वितुन्नकम् । स्त्री । धान्ये । धन. । रा.नि.व.६ । म.द.व.२ । तुल्यके । कैवर्तसुसुधे । वितुन्नकाम्नी वृक्षस्य लक्ष्म्युत्पत्तिः । कोसची मोषा गुडतज्जी इति च ख्यातम् । टेकवर्द्धमुठा, के.उ.टेमुठा । भा. । पुं । आमलकीवृक्षे । अम. । स्त्री (का) । भूम्यामलक्याम् । छंदै आश्रया । वै.निच. । [आश्रया । वै.निच. ।

वितुन्नभृता । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । छंदै आश्रया । वै.निच. ।

वितुन्ना (त्रिका) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । छंदै आश्रया । रा.नि.व.३ ।

विस्मनः । पुं । वृषभे । श.च. । [श.च. ।

विथ्या । स्त्री । गीजिहायाम् । गजिष्ठा भाक ।

विदंशः । पुं । व्यञ्जने । छाटि । रा.नि.व.१० ।

विदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निच. ।

विदग्धम् । स्त्री । क्षयरीक्षिपथ्ये । वै.निच. ।

विदग्धाजीर्णम् । स्त्री । दग्धाजीर्णभेदे । See अपिमान्याम् ।

विदग्धान्नादृष्टिः । स्त्री । दृष्टिगतरीगभेदे । लक्षणं — “अश्वसन्नाशनादीनिः सासैर्वा दृष्टिराचिता । सक्तेदकण्ठकलुषा विदग्धान्नं सा अता ॥” वा.उ.१२५. ।

विदन्ता । स्त्री । वराटकभेदे । रा.नि.व.१२ ।

विद्वरम् । स्त्री । विद्वरकके । कपिगन्धना । श.च. । पुं । कोटने । फोटो-मिति । अम. ।

विद्वरणम् । स्त्री । विद्वधी । रा.नि.व.१० ।

विद्वर्धः । पुं । दन्तमूलगतरीगे । लक्षणं — “छटेष दन्तमसिंघु संरन्धी लायते मङ्गान् । यन्मिथलन्ति दन्ताय स विद्वर्धोऽभिघातनः ॥” वा.उ.२१५. ।

विदलम् । क्ली । विदंलि । दाणि । दाङ्गि-
वीजि । डालिमेर दाणि । अम.भ.लिङ्गसंग्रहे ।
पुं । रक्तकाञ्चने । श.र. । पिष्टके । पिठौ । श.
च. । स्त्री (ला) । तिष्ठति । (तेउङ्गी) । रा.नि.
व.६ । सातलायाम् । रा.नि.व.४ ।

विदलाकम् । क्ली । दाण्याम् । दाणि । यथा
—“यवगोधूमचणका माघी सुद्रादकौ तथा । म-
कुतकः कुलत्थश्च समरस्त्रिपुटस्तथा । निषावकः
कलाशश्च विदलाश्च प्रकीर्णितम् ॥” अणि.१५अ. ।
गुणाः—स्वस्वपण्यांश्चि स्रग्वा । [वा.उ.२६अ. ।

विदलितम् । क्ली । मञ्जरूपपरिमुतसद्योत्रये ।

विदारकम् । क्ली । वज्रचारी । रा.नि.व.६ ।
जलमध्यस्थतर्कशलादी । अम. ।

विदारणः । पुं । कर्षिकारणसे । श.र. । ख-
र्परि । शीपत्र । वै.निघ. । क्ली । वायुजन्मन्यवेद-
नाविशेषे । सु.स.२२अ. । वि । विदीर्णकरणे ।

विदारिका । स्त्री । शालपण्याम् । गालपा-
नि । प.सु. । गालारीहसे । वै.निघ. । प्रमेहपि-
डकाविशेषे । लक्षणे—“विदारीकन्दवहता कठि-
ना च विदारिका ।” सु.नि.६अ. । सुद्रोशविशे-
षे । लक्षणे यथा—“विदारीकन्दवहतां कलाव-
हणसम्पु । रक्ता विदारिकां विद्यात् सव्यंजां
सव्यलक्षणाम् ॥” सु.नि.१३अ. । कर्षरीगभेदे ।
“.....सन्निपातादिदारिका । सवर्णः सरजः
कालः त्रययुः स उपैक्षितः । कटुतैलनिभं पक्वः
खवेत् कृष्णेण रीक्षति । सङ्गीचयति कदा च या
ध्रुवं कर्णशक्नुमीम् ॥” वा.उ.१७अ. ।

विदारि(री)गन्धा । स्त्री । शालपण्याम् ।
गालपाणि । सु.स.१८अ. । तिक्तगुण्यां । ति-
क्ताडि । च.द.सू.क.चि.सुकुमारकुमारके हृते । च.
सू.४अ. । [६ ।

विदारिणी । क्ली । गालारीहसे । रा.नि.व.
विदारी । क्ली । गलरीगभेदे । लक्षणे यथा
—“सदाहतीदं त्रयधुं सरक्तमनगंश्चि पूतिविशी-
र्षमांसं । पिमेन विद्याहृदमे विदारीं पार्श्वे विशे-
द्यात् स तु येन शीते ॥” सु.नि.१६अ. । सुद्रोश-
भेदे । कौकविङ्गाणी । लक्षणे—“विदारीकन्द-
कठिना विदारी कषयवहणे ॥” वा.उ.११अ. ।

(*Ipomoea digitata*. Syn. *Panicula-
ta*.) मङ्गलकन्दशकविशेषे । छूँहैकूमड़ा । हिं
विलादकन्द, खीरविदारी मीठो च । कं नेलकुव-
ल । ते मष्टपलतिग । उत. भूषकखाव । वम्.
भूमिकीहसे । गुणाः—मधुरा शीता गुरुः सिग्ध
रक्तपित्तघ्नी कफकरी बल्या वीर्यवर्धनी च । रा.
नि.व.७ । कौडलाकारी खीहितकुसुमः, स च
हिषा दीर्घकन्दो बहुखीरः, हलिपादको मङ्ग-
लीरव । सु.स.२८अ. । च.चि.८अ. । सुवर्चला-
याम् । वाराहीकन्दे । खीरकाकोल्यां । वै.निघ. ।
विदार्यादिगणः यथा—पञ्चाङ्गलवृथिकाखीरखी-
रदेवाह्वयपुर्णपर्णकस्तुरीजीवनश्चलपञ्चमूलमीप-
सुताचियाद्यात्मके वर्गे । गुणाः—हृद्यो हंश्चः वा-
तपित्तघ्ना शोथगुक्ताक्रमहर्द्दिश्यासकासहरण । वा.
सू.१५अ. । [६ । रा.नि.व.७ ।

विदारीकन्दः । पुं । विदार्यां । छूँहैकूम-

विदारीहयम् । पुं । कुआश्चभूमिकुआश्च-
योः । कुण्डा ७ छूँहैकूमड़ा । वै.निघ.चय.चि.
शिवगुण्याम् ।

विदारः । पुं । लकलासे । कौकलास । वि.क.।

विदाहः । पुं । पित्तजन्यरोगे, पित्तजन्यज्वाला-
याम्, करपादादिदाहे । भा. ।

विदाहकः । वि । दाहजनके ।

विदाहि । वि । अतिदाहजनकवल्गुनि । तस्य
लक्षणे—“विदाहि द्रव्यमुद्गारमखं कुप्यां तथा ल-
याम् । हृदि दाहश्च जनयेत् पक्व मण्डति तत्रि-
रात् ॥” राज. ।

विदिकचक्रः । पुं । हरिद्राजपत्रिणि । हरि-
शाल वा रक्तशर्माकुल । श.च. ।

विदुः (दूः) । पुं । करिवल्गुमध्यावकाशे । च.
टी. । अमल कर्षाचः बहुकुले भागे । का.द.१अ.।

विदुलः । पुं । वेतसलतायाम् । जलवेतसे ।
प.सु. । वा.उ.१५अ. । गन्धरसे । र.मा. ।

विदुला । क्ली । सातलायाम् । रा.नि.व.४ ।
विट्खदिर । छुट्टेवाल्ना । “विदुलायास्तु मूल-
च ॥” प्रयोगा.वन्धाचिकारे ।

विदूरजम् । क्ली । वैदूर्यमन्थो । रा.नि.व.११

विह्वलः । पुं । सन्निपति । स्त्री । सद्योत्रवर्षिणे ।
लघुचं—“सूत्रास्तुश्रवणाभिहतं यदङ्गं त्वाश्रया-
द्दिना । उन्मुक्तं निर्गतं वा तद्विह्वलमिति निर्दि-
ष्टम् ॥” सु.चि.२५. । [दि. भ.विह्वलकोषः ।

विह्वलकर्णः । पुं । अविह्वलकर्णया । आकृन्ना-
विह्वलकर्णा (र्णिका, र्णी) । स्त्री । पाठा-
याम् । आकृन्नादि । भ.विह्वलकोषः । अम. ।
रा.नि.व.६ ।

विह्वलमाचिकम् । स्त्री । मये । वै.निघ्. ।

विह्वलः । स्त्री । चन्द्ररोगभेदे । लघुचं यथा—
“या पक्षकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
सा विह्वला वातपित्ताभ्याम्.....” वा.च.३१५. ।

विद्या । स्त्री । गणिकारिकायाम् । गणित्ति ।
अ.च. । छान्ने । जटा. ।

विद्यादलः । पुं । भूर्जद्वये । अ.मा. ।

विद्याधरयन्त्रम् । स्त्री । उन्मयुं परनामके श्री-
वधपाकार्थं यन्त्रविशेषे । तस्य लघुचम्—“अथ
स्यास्यां रसत्रिधा निदध्यान्मुखोपरि । स्यासो-
मूर्धमुखी स्यादङ्गुलस्य सदुत्तमस्थया । ऊर्ध्वस्यास्यां
अक्षत्रिधा च्छासारांश्च यन्त्रतः । अधस्ताज्ज्वाला-
येदपि यावत्तद्वरपक्षकम् । स्त्राङ्गशीतं ततो य-
न्त्राद्दृष्ट्वा द्रष्टव्यमनुचम् । विद्याधराभिधं यन्त्रम्...
...उदाहृतम् ॥” भा. ।

विद्याधररसः । पुं । शुभे रसः । पाठः—
“गन्धकं तालकं ताप्यं स्वतत्ताम्रं मजःशिला । शुद्ध-
सुतस्य तुल्यांशं मर्दयेन्नावधेद्दिनम् ॥ पिप्पल्याः स-
कषायस्य वज्रीचौरिण भावयेत् । निष्कार्जं भक्षयेत्
श्रीद्रेः ..... ॥” गङ्गक, हरिताम्र, शर्गमांकि-
क, ताम्रा, मनहोल, शुद्धरस एतेभ्यो २
तो. पिप्पलेरु कणं ७ वज्रीकीरे भावना
दिपे । सा.कौ. ।

विद्याधराभ्रम् । स्त्री । श्लाघिकारे श्रीव-
धम् । पाठः—“विह्वलसुलविफला गुरुषो दन्ती-
विह्वलिकटुविकस्य । प्रत्येकमेवां पिबुमगच्छं
पलानि चत्वार्ययसो मलस्य । गोमूत्रसिद्धस्य पुरा-
नस्य किंवास्य देशानि च पाटिकायाः । कृष्णाभ-
चूर्णस्य पक्षं विशुद्धं निचन्द्रकयन्त्रमतीव सुताम् ।
पादोमकं क्षरसेन खड्गे शिलातले मन्युमयी नी-

दलस्य । संशोभ्य यन्त्रादपि युक्तमर्थं पाषाणचूर्णेन
पिबुञ्जितेन । युक्ता ततः पूर्व्वरक्षांसि दत्त्वा स-
पिर्मधुभासमवस्य यन्त्रात् । निधापयेत् क्षिप्रविश-
हभास्त्रे... ॥” इत्यादि । विडङ्ग, मृता, त्रिफला,
कुल्लू, मञ्जीमूल, डेडुडुमूल, चितामूल, त्रि-
कटु एतेभ्यो २ तो. शुद्धमधुन अथवा शु-
द्धलोहकटुका ४ प. क्षारितान् १ प. ; धूल-
कुडिचरसे शोधितं पारा १० तो. शुद्ध-
गङ्गक २ तो. कज्जली करिया, सेहै कज्जली
७ पू. शोक्तं प्रवासमूह घृत ७ मधु द्वारा मन्द-
न करिया मिश्रतां ७ श्रावयेत् । मा. १२१०
रति पर्याप्त । सा.कौ. ।

विद्यापतिः । पुं । चिकित्साज्ञानप्रणेतरि ।

विद्युच्छिखा । स्त्री । स्यावरविधान्तर्गतसूक्ष्म-
विधमभेदे । सु.कल्प.२५. ।

विद्युज्ज्वाला । स्त्री । कालिकारीरुपे । विष-
लाशूलरा । रा.नि.व.४ ।

विद्युत् । स्त्री । सस्ययायाम् । म. ।

विद्युत्प्रियम् । स्त्री । कांस्यधातौ । हे.च. ।

विद्रम् । स्त्री । विद्रे । अ.च. ।

विद्रधिः (धी) । पुं, स्त्री । शुक्रदीपभेदे ।
अयमपि विद्रधिलघुचः । सु.नि.१४५. । रोग-
भेदे । पेटेटे फोड़ा, राजर्गाड़ । स विद्रधः
वातपित्तकफशोषितजनविद्रोषजन्यति । निदानं
—“त्वयक्तमांसमीदांसि संद्रव्यस्थिसमाश्रिताः ।
दीपाः शोथं शनैर्घर्षि जनयन्मुक्ता भयं । मद्धा
मूलं कजाशक्तं ४५ं बाधयवायतं । स विद्रधिर-
ति स्याती विद्रियः विद्रुधसः ॥” सा.नि. ।
“धृग्यदीपेः समसौष चतैलाप्यस्यला तथा । प-
क्षामपि हि तेषाम् अक्षयं संभवत्यने । कर्षो-
द्भवो वा पक्षो भ्रमसमवेद्वेनः । विरौल्यानम-
पाकश्च विद्रधिवर्तसम्भवः । पक्षोदुम्बरमङ्गाः
म्लायो वा ज्वरदाहवान् । विरौल्यानप्रपाकश्च वि-
द्रधिः पित्तसम्भवः । शरावसङ्गः पाण्डुः शोथश्च-
क्षोऽप्यवेद्वेनः । विरौल्यानप्रपाकश्च सकलस्य क-
र्षोऽश्रितः । सनुपीतसिताश्चैवाभासावाः क्रमस्यः
क्षताः । नानाकूपज्जासो घाटाः विषमो म-
दान् । विषमं पश्यते वापि विद्रधिः सास्त्रिपाति-
कः । तेषांभावेरभिहते जले चाप्यसंविनः । अ-

नीला बाधुविद्यतः सरतोऽपि नीलवेत् । ज्वरच्छ-
न्ना च दाहश्च जायते तस्य देहिनः । एष विद्रधि-
रानन्तः कितविद्रधिलक्षणः । आभ्यन्तरान्त ऊर्ध्वे
विद्रधीन् परिचक्षते । गुर्वसात्मा विरुद्धाश्च गुष्का-
रुक्लिन्नभीजनात् । अन्तर्व्याघ्राद्यामवेगाघात-
विदाहिभिः । प्रथक्कस्य वा दोषाः कुपिता गु-
ष्कापिणम् । वशीकवत्समुद्रजमलः कुर्वन्ति विद्र-
धिम् । गुदे वसिष्ठे नाम्नां कुची वङ्गणयोस्तथा ।
हृदयोः शीघ्रं यकति हृदये लीजि वा तथा । ते-
षां लिङ्गान् जानीयात् वाक्त्रविद्रधिलक्षणेः । आ-
मपक्षेवषीयेन पक्षापक्षं विनिर्दिशेत् । गुदे वात-
निरीधसु वक्षी कृष्णलम्बवता । नाभ्यां हिक्का
मथाटीपः कुची मारुतकोपनम् । कटीपृष्ठयङ्ग-
क्षीम्री वङ्गणीत्ये तु विद्रधी । हृदयोः पांशुसङ्की-
र्णः शीघ्राच्छासावरोधनं । सर्वाङ्गप्रयङ्गक्षीम्री ह-
दि मूलश्च दाहयः । शरीरं यकति दृष्ट्वा च पि-
पासा लोमजोषिका । आसी वा यदि वा पक्वी
महान् वा यदि चैतरेः । सर्वान् मर्त्योऽप्यितथापि
विद्रधिः कष्ट उच्यते । स्त्रीशामपप्रजातानां प्रजा-
तानां तथाऽपि तैः । दाहज्वरकरी घोरौ जायते
रक्तविद्रधिः । अपि सम्यक्प्रजातानामसृक्कायाद-
निःसृतं । रक्तजं विद्रधिं विद्यात् कुक्षी मङ्गलसं-
शितम् ॥” सप्ताष्टात्रीपशान्त्येततोऽसौ सम्पण्या-
ते । सु.नि.६७. । गुष्कादस्य विशेषः गुष्काशब्दे
अर्थः ।

विद्रधिका । स्त्री । प्रमेहपिडकायाम् । लक्षणं
—“विद्रधिलक्षणैर्युक्ता श्लेष्मा विद्रधिका युधेः ।”
सु.नि.६७. ।

निद्रधिरः (नाशनः) । पुं । शिशुवृत्ते ।
शोभासन्नहृत्ते । नञिना शीघ्रं । त्रिका. । १.४ ।

विद्राविणी । स्त्री । काकमात्र्याम् । रा.नि.

विद्रुमः । पुं । प्रवालं । पञ्जा. । रा.नि.७.१९ ।

विद्रुमफलः (ला) । पुं, स्त्री । मधुरकुन्दुरी ।
वै.निघ. । [अद्रुम्ये । अम. । रा.नि.७.१२ ।

विद्रुमस्तता (तिक्ता) । स्त्री । नलीनामग-

विद्रुमवाक् । स्त्री । मधुरकुन्दुरी । वै.निघ. ।

विद्रुलः । पुं । वेतसहृत्ते । वै.निघ. ।

विद्वान् । पुं । वैद्ये । रा.नि.७.२० ।

विद्वेथ्यम् । स्त्री । कङ्कीले । कटकांश. । रा.नि.
७.१२ । [धने । भरभसः । मे. । त्रिका. ।

विधः (धा) । पुं, स्त्री । पङ्क्तौ । ह्यत्रे । वै.

विधवनम् । स्त्री । कम्पने । व्याक. ।

विधसम् । स्त्री । मधुच्छिष्टे । प्रम. । वै.निघ. ।

विधाता (टन्) । पुं । मद्ये । रा.नि.७.१४ ।

विधात्री । स्त्री । पिच्छल्यां । श.च. ।

विधानम् । स्त्री । व्यवस्थायाम् । जटा. । (क-
म्) । व्यधायी श.र. । [वै.निघ. ।

विधानिका । स्त्री । बृहत्तयाम् । विकृडौ ।

विधिः । पुं । कल्पने । भेदे । सु. । वैद्ये । रा.
नि.७.२० ।

विधुः । पुं । कर्पूरे । कि. ।

विधुफल्गुज्वरः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे ।
लक्षणे —“विधुफल्गू च तौ नाम्ना सन्निपातजु-
दाहती । श्लेष्मानिलाधिक्ये यस्य सन्निपातः प्रकृ-
ष्यति ॥” भा. ।

विधुरा । स्त्री । कर्णपृष्ठाधस्थे ऊर्ध्वजन्मस्थः
हृत्ते । तत्र च वाधिर्यम् । सु.शा.६७. । रसास्त्र-
याम् । मे. ।

विधुवन(ल)म् । स्त्री । कम्पने । जटा. । अम. ।

विनता । स्त्री । प्रमेहपिडकाभेदे । लक्षणं —
“महती पिडका नीला पिडका विनता भूता ॥”
सु.नि.६७. ।

विनदः । पुं । सप्तपर्षहृत्ते । श.च. ।

विनमनम् । स्त्री । गर्भं करणे । सु.र.७७. ॥

विनम्र(क)म् । स्त्री । तगरपुष्पे । रा.नि.७.१० ।

विनया । स्त्री । वाद्यासक्तं । टटलङ्गा । मे. ।

विनसः । त्रि. । नासाहीने । जटा. ।

विनामः । पुं । व्यथया शरीरमनने । भा.म.
२४. ।

विनाकहा । स्त्री । विपरिष्कारकन्दे । रा.नि.
७.७. । [तनासिके । जटा. ।

विनाशः । पुं । नाशे । अम. । (कः) त्रि. । गु-

विनाशोन्मुखम् । स्त्री । पक्षे । अम. ।

विनासिका । स्त्री । अप्रिमज्जति कौटभेदे ।

सु. कल्प. ८५. ।

विनिपातः । पुं । देवादिव्यसने । नी. ।

विनीतः । पुं । दमनकचपे । दना । रा. नि. व. १० ।

विनीयः । पुं । कल्के । र. मा. ।

विन्दुः । पुं । परिमाणभेदे । जलकणायां । अम. । सुवीर्यव्याभे । नी. ।

विन्दुविचकः । पुं । मृगविशेषे । श. र. ।

विन्दुपत्रः । पुं । भूर्जवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।

विन्दुराजिः । पुं । राजिमच्छर्पविशेषे । सु. कल्प. ४५. ।

विन्दुरेखकः । पुं । पक्षिविशेषे । श. च. ।

विन्दुलः । पुं । अप्रिमज्जति कौटविशेषे । सु. कल्प. ८५. । See कौटः ।

विन्दुवासरः । पुं । गर्भे सुलानोत्पत्तिकरग्र-
क्रपातदिने । ज्योतिषम् । [श. च. ।

विन्धपत्री । स्त्री । विलम्बलाटी । देवगुंटा ।

विन्ध्यजातः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै. निघ. ।

विन्ध्यवासियोगः । पुं । राज्यप्राधिकारि
योगः । पाठः—“व्योषं शतावरी चौरिणं फलानि
द्वे पलं तथा । सर्वाभयहरी योगः सोऽयं लौह-
रजोऽन्वितः ..... ॥” अत्र सर्वचूर्णसमं लौहम् ।
त्रिकटु, अतमूलौ, त्रिकला, वेलेड़ा, अथ
वेलेड़ा अथोत्तरे १ तो. लोह २ तो.
एकत्र नाडिवे । रस. र. ।

विन्ध्या । स्त्री । लवलीवृक्षे । नै. निघ. गौ. ।
नी. । एलायाम् । छे. च. ।

विन्ध्याकः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श. च. ।

विपत्तिः । स्त्री । विपदि । अम. ।

विपदापहा । स्त्री । वनकुलवृक्षे । वै. निघ. ।

विपक्षः । पुं । सपे । नी. ।

विपरीतमज्जतेलम् । स्त्री । शरीरवर्णाद्य-
धिकारे तैलम् । पाठः—“सिन्दूरहिम्नविषकुष्ठर-
संनिविचवाणाद्बुलाङ्गलिककुक्कुटवपकतेलम् । प्र-

ज्ञादमन्मयुतसुतकृतलूनकेषः क्षिप्रवर्णप्रभमनो वि-
परीतमज्जः ..... ॥” विपकी रक्तविचकः । वा-
णाङ्गः शरपुष्कामूलं । जलं चतुर्गुणम् । तैलं ४
ग्र. । कल्कः ५. १ प. ।

विपर्ययः । पुं । पलाशवृक्षे । श. च. ।

विपर्ययः । पुं । “यद्यथाभिहितं तस्य प्राति-
लोच्यम् ।” सु. च. १५५. । व्यतिक्रमे । अम. ।

विपाकः । पुं । खेदे । पाचने । नी. । द्रव्यभ-
क्षणानन्तरं पाके सति माधुर्यादिपरिणामे । “जा-
ठरेषामग्निना योगादयदुर्दति रसाकारम् । रसानां
परिणामानां स विपाक इति स्मृतः । सिद्धः पटुश्च
मधुरमर्कः सन् पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां
पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥” इति । तेषु मधुर-
विपाकस्य श्लेष्मकारिता, अम्लपाकस्य पित्तकारिता
वातश्लेष्मरोगघ्नता, कटुपाकस्य वातकफपित्तनाशि-
ता च । भा. ।

विपाण्डुः । पुं । वनजकर्कश्याम् । वै. निघ. ।

विपाण्डुरा । स्त्री । मङ्गमदायाम् । प. सु. ।

विपादिका । स्त्री । पादस्कोटरी । रा. नि. व. १० ।
पादगतचन्द्रकुष्ठभेदे । तत्रार्थः—“कस्मि-
न्मती दाहकजीपपत्रा, विपादिका पादगतयस्मि-
व ।” सु. नि. ५५. । See पादस्कोटः । [व. ५ ।

विपादी । स्त्री । हंसपादोलतायाम् । रा. नि. ।

विपाशा । स्त्री । भारतीयनदीविशेषे । रा. नि. व. ४ ।

विपिनटुः । पुं । कालशके । वै. निघ. ।

विपिनटुपः । पुं । आरम्बवृक्षे । नै. निघ. ।
गा. । “विपिनटुपदलोत्पत्तेः ।” रस. र. ज्य. वि. ।

विपुलरसः । पुं । इक्षी । कोषाकरम् ।

विपुल(ला)स्रवा । स्त्री । गृहकन्यायाम् ।
श्रुतकूमात्री । रा. नि. व. ५ । [नि. व. ४ ।

विपुषा । स्त्री । हनुषायाम् । इन्द्राय । रा. नि. ।

विपूयः । पुं । बहुपूयताग्रम् । भा. म. उ. छ. वि. ।
सुस्रवणे । व्याक. ।

विप्रः । पुं । अथर्ववृक्षे । रा. नि. व. ११ । शि-
रीषवृक्षे । वै. निघ. । ईक्षी । त्रिका. ।

विप्रकाष्ठम् । स्त्री । वृक्षकाष्ठं । रा. नि. व. ८ ।

विप्रकष्टः । वि । दूर । क्त्वा ।

विप्रतिपत्तिः । स्त्री । अन्यभाविनि । सु.स. ३२५. । विरोधि ।

विप्रत्ययः । पुं । काव्याकाव्येहिताहितशुभाशु-
भेषु विपरीताभिनिवेशे । च.भा.५५. ।

विप्रदहः । पुं । फलमूलादिशुष्कद्रव्ये । श.च. ।

विप्रप्रियः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.२२ ।

विप्रलम्बी (लोभी) (हन्) । पुं । देववर्च-
के, किङ्किरातवृक्षे । रंगि । रा.नि.व.१० ।

विप्रुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं यथा
—“.....योनिः विमृतास्त्रा लघावनात् । सञ्जा-
तकण्डुः कण्डूना कण्डूना सातिरतिप्रिया ॥” वा.उ. ३३५. ।

विफलः । पुं । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

विफला । स्त्री । केतक्याम् । रा.नि.व.१० ।

विबद्धः । पुं । पुद्गागवृक्षे । वै.निघ. ।

विबन्धः । पुं । आनाहरीगे । रा.नि.व.२० ।

विबन्धबन्धः । पुं । प्रसीदरीरःस्त्रवणबन्धनवि-
शेषे । “विबन्धो विविधो बन्ध इति लक्षणम् ।”
सु. । ड. ।

विबन्धवर्त्तिः । स्त्री । अश्वस्य शूलरीमशेदे ।
“नीतुखजेदयः पुरीषन्तु सानाहः शूलपीडितः...
... ।” अ.द.४३५. ।

विभाकरः । पुं । चित्रकवृक्षे । छिडाग्राह ।
अर्कवृक्षे । आकान्त ग्राह । अम. ।

विभाण्डिका । स्त्री । बाहुल्यरूपे । अर्काल-
नी । वै.निघ. ।

विभाण्डी । स्त्री । आवर्गकीलतायाम् । रा.
नि.व.३ । नीलापराजितायाम् । वै.निघ. ।

विभावरी । स्त्री । हरिद्राशाम् । रा.नि.व.६ ।
सिदाया । र.भा. । राची । अम. ।

विभावरीयुगम् । स्त्री । हरिद्रादाहहरिद्र-
योः । भा.१भ.ज्.चि. । “विभावर्धविभावरीयुग-
वरा ।”

विभावसुः । पुं । चित्रकवृक्षे । अर्कवृक्षे ।
री. । अमी । मुखे । अम. । चन्द्रे । ई.व. ।

विभीतकः (की) । पु. स्त्री । (Ter-
minalia belerica.) Beleric myroblan,
हृष्यविश्वे । गट्टुडा ग्राह । हिं बह्वे, तितास,
भेरा, बह्वेका । न. वेष्टुडा । कां तोड़े । ते ताड़े-
चेदु । ता. तनि तण्डि, तोषण्डि । गुष्पाः—कटुः
तिक्तः कषाय उष्णः कफघ्नः चक्षुषः पलितघ्नः
विपाके मधुरः लघुष । वैभीतकी मदकरः कफ-
महत्तनाशनः । सु.स.४६५. । विभीतफलं—स्ना-
दुपाकं कषायं कफपित्तघ्नम् उष्णवीर्यं हिमघ्नं
मेदनं कासघ्नं हृद्यं नेत्रकेशप्रसादनं कृमिविहरता-
हरघ । तन्मन्त्र—दण्डाच्छदिकफलातमानिकरं
लघु कषायं मदकारि च । भा.पू.१भ. । विभीतक-
फलोत्पत्तिलगुणाः—स्नादु हिमं केशं शूलं पित्त-
निलपीडाघ्नघ्न । रा.नि.व.१५ । मधुरं मधुरवी-
र्यं विपाकं वातपित्तघ्नमनं शीतवीर्यं चामिक-
न्दि स्रष्टविश्वमूत्रं श्लिप्तिप्रसादनचेति । सु.स.४३५. ।

विभीषणः । पुं । नल्लवृक्षे । नल्लग्राह । रा.
नि.व.८ ।

विभ्रमः । पुं । शरीरलक्ष्मे । च.स.१५५. ।

विभ्रमः । पुं । आनौ । मा.नि. ।

विमर्दः । पुं । चक्रमर्दरूपे । टाकनी । रा.
नि.व.४ । कालकृत्यरूपे । कानकाशना । र.भा.

विमर्दकः । पुं । चक्रमर्दरूपे । रा.नि.व.४
छतसुककान्तिद्रव्ये । वा.उ.२२. ५. ।

विमलम् । स्त्री । पद्मलाभं । रौप्ये । सैन्धवं
वस्त्रे । वै.निघ. । रौप्ये । लक्ष्मे । रा.नि.व.११
वि । निश्वसे । वै.निघ. ।

विमलजाता । स्त्री । सावितेन द्रवीकृत
खटादी । शृङ्गाक्षिद्र व्रण । इयं भस्मखिका
द्रुणा । सु.स.४५५. । [रा.नि.व.१]

विमलमणिः । पुं । कर्पूरमणी । चक्रि

विमला । स्त्री । कल्पमाषिके । प.स. ।
नारमाषिकम् । सातलायाम् । वै.निघ. ।
लमणी । वै.निघ.१भ. लय.चि. । मीदला

गोदण्डादि विष । दाहमीच इति यस्याः
जिः । तण्डुलिः—“जम्बीरस्य रसे खिन्ना रण-
येन वा पक्वेत् ।” विमला श्लिप्तिनायति दी-
प्तेषु निश्चितम् । सा.कौ. ।

विमलाशनः । पुं । त्रिरीषहणे । र.मा. ।

विमानः । पुं । चीटके । मे. ।

विम्बम् । स्त्री । विम्बीफले । तेलीकूटार फल । र.मा. । पुं । ककलासे । कौकनाम । मे. ।

विम्बकम् । स्त्री । विम्बीफले । तेलीकूट । श.र. । [म.र. ।

विम्बजा । स्त्री । विम्बीलतायां । तेलीकूट ।

विम्बटः । पुं । सर्पपहणे । श.च. ।

विम्बा (म्बि[म्बी]का) । स्त्री । विम्बायाम् । तेलीकूट । रा.नि.व.१ । वा.सू.१५५. । सु.सू. ४६५. । [रा.नि.व.१८ ।

विम्बिनी । स्त्री । नेत्रकनौनिकायाम् । तारा ।

विम्बी । स्त्री । ब्राह्मिधाम्यविशेषे । रा.नि.व.१६ । किम्बिकायाम् । तेलीकूट । च.सू.वमन. । सु. सू.२८५. । कुन्दुरिकायाम् । सु.सू.१६८५. ।

विम्बुः । स्त्री । गुवाक्षे । कश्चित् ।

विम्बपनम् । बहुल्यादिविमर्दनेन शीघ्रविलायने । सु.चि.१५. ।

विद्यधारी (इन्) । पुं । चिह्नपक्षिणि । छीन-पक्षि । श.मा. ।

विद्योगी (इन्) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । श.च. ।

विद्योनिः । वि । विद्यनयोनी । सु.नि.१२५. ।

विरङ्गम् । स्त्री । कहुष्ठे । रा.नि.व.११ । वि-उक्ते । प.सु. ।

विरजाः । वि । विगतार्चवायाम् । जटा. ।

विरजा । स्त्री । दृष्ट्यायाम् । हारा. । गन्धविरजायाम् । भेष.वाजी.पञ्चवसारतैले । कपित्वाली-हणे । र.मा. ।

विरटः । पुं । तिलकहणे । वै.निघ. ।

विरणम् । स्त्री । वीरचमूले । वेगारमूल । च. सु. । रस.र.वा.व्या.चि.गन्धराजतैले ।

विरदा । स्त्री । अन्नगन्धायाम् । कश्चित् ।

विरलम् । स्त्री । पातलदधनि । रा.नि.व.१५ ।

विरलद्रवा । स्त्री । विरलद्रव्यवायाम् । जटा. ।

विरला । स्त्री । तित्नुक्याम् । "कोलीकदम्बवि-

रलाः ।" वा.सू.१५५.नयोधादी । कश्चिदिति । वै.निघ. ।

विरा । स्त्री । मये । रा.नि.व.१४ ।

विराटकम् । स्त्री । कान्तपाषाणे । दूषक । र.सा.सं. ।

विराटजः । पुं । राजपट्टमणौ । चिका. ।

विरान्तकः । पुं । अश्विनहणे । वै.निघ. ।

विराध(धा)नम् । स्त्री । पीडायाम् । श.र. ।

विरालः । पुं । विह्वले । च.टी. ।

विरुक् । पुं । ईदृक्त्वने । रा.नि.व.१६ ।

विरुद्धम् । वि । देशकालप्रकृतिसंयोगविपर्यये ।

विरुद्धता । स्त्री । विरुद्धं नाम यत् दृष्टान्ति-हान्तसमयेर्विपर्येतम् । च.वि.८५. ।

विरुद्धा(ध्य)शनम् । स्त्री । विरुद्धभोजने । "सौरमस्यादि यद्गन्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् ।" योगर.च.सा.चि. "विरुद्धाध्यशनाशौचं ।" विरुद्धभोजनशरीराया यथा — "नक्तान्धवीसर्पदकोदरा-यां विस्कीटकीन्मादभगन्दराणां । मूर्च्छासदाभा-नगलयद्वाणां पाण्डुमयव्यालविषस्य चैव । क्षिप्ता-सकुष्ठयद्दण्डीगदनां शीघ्रातिसारश्चरपीषशानां । सक्तानदीषस्य तथैव सखीर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् । विरुद्धाहारजनितरीगान् कृत्वा विरिध-नम् । वसनं शसनं वापि..... ।" राज.१५. ।

विरुद्धः । वि । अकुरिते । मे. । च.सू.१८५. ।

विरुद्धकम् । स्त्री । अकुरिताधान्ये । वै.निघ. ।

विरुद्धधाना । स्त्री । अकुरितयवे । यद्वर अकूर । गुणी—गुरुः पुष्टिकरी च । च.सू.१७५. ।

विरूपम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । स्त्री (पा) । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । एकशि-न्ध्याम् । आलाकूनी । कश्चातिविधायाम् । रा. नि.व.६ ।

विरूपाक्षः । पुं । अन्नस्य दुष्टगुणभेदे । "वि-रूपाक्ष्यतीति तु कस्यः खेदश्च जायते ।" ज.द. ५७५. । [टो । रा.नि.व.१२ ।

विरूपी (इन्) । पुं । जाह्नके । रत्न शिखि-ग-

विरुक्षयम् । स्त्री । रुक्षीकरणे । वा.उ.१२५. ।

विरिक्कः । पुं । कर्पूर । वै.निघ. । विरिचने ।

कणाशा. मानि. । मलभेदे । श.र. ।

विरिक्की (इन्) । पुं । कम्पिहकै । वै.निघ. ।

विरिचकः । चि । विरिक्कारिणि ।

विरिचनम् । क्ली । विरिक्के, मलभेदे । कणाशा-

न । सव्याख्येव विरिचनद्रव्याणि भूवारिगुणभूयि-
ष्ठानि भूवारिणां गुरुत्वादधोगच्छन्ति । तानि च
द्रव्याणि द्रवताश्यामादनीद्रवनीसतलाशङ्किनीवि-

द्याणिकानवाचीच्छगलानीसुकसुवर्णवीरीचिनक-
किणिहौकुशकाशतिलककम्पिहकरम्यकपाटलापू-
गहरीतक्यामलकविभीतकनीलिनीचतुरङ्गुलैरखपू-

सौकमहावचसप्तच्छदारकीज्योतिष्मन्थेति । सु.सू.
३८५. । तानि च षट् भवन्ति क्षीररसकम्पक-

षाद्यशतशीतचूर्णभेदेन । तानि यथोत्तरं लघूनि ।
सु.सू. ४४५. । “विरिचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभू-

यिष्ठानि पृथिव्यापो गुल्फाः गुरुत्वादधो गच्छन्ति
तस्याहिरिचनमधीगुणभूयिष्ठमनुमानात् ।” सु.सू.

४१५. । तस्यार्वं खिम्बस्त्रिभ्रवान्ताः । तद्गुणाः—

“बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्व-

लनातिदीप्तिम् । चिराच्च पाकं वपुषः करोति वि-

रिचनं सन्ध्यापासमानम् ॥” सु. । तस्य मात्रा

यथा—“माचोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्भेदैः कफा-

त्मकं । वेगैर्विंशतिभिर्मध्याह्नीनाम्ना दशवेगकैः ।

द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत् । पला-

र्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्कं विरेचनम् ॥” अम्यञ्च

—“पलम्बु श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत् ।

कर्षमानं कनीयः स्यात् ज्ञेयं श्रेष्ठायपेक्षया ॥”

आनन्दसेनः । “बमने च विरिक्के च तथा श्लोचित-

श्लोचये । साहचर्योद्भूतपलं प्रथमाहुर्मनीयिषः ॥”

इति । तन्निषेधः—“बालवृद्धनवज्वरिनवप्रसूतादयो

न विरेक्या औषधैर्विरिच्यते विरेक्याः । शरदि

वसन्ते च पाचनैरामबलासं खिम्बस्य केहनेः स्त्रि-

त्रस्य च खेदेविरिक्कः कार्यः ॥” प.प्र. ४४४. ।

विरिचकः । पुं । पीलुहले । रा.नि.व. ११ । छ-

तकरञ्जे । रा.नि.व. २४ ।

विरिचनफलः । पुं । पीलुहले । वै.निघ. ।

विरिचनोपयोगि । चि । विरिक्के । च. ।

विरोचनः । पुं । पृथुश्रिम्बोपाकाहले ।

मौलीपाठि । छतकरञ्जे । रा.नि.व. २४ । रीहित-

कहले । द्रोणा गाह । रा.नि.व. ५५ । चकहले ।

आकम्प गाह । कंचित् ।

विलः । पुं । वेतसहले । श.च. ।

विलकरी (इन्) । पुं । सूचिके । रा.नि.व. १२ ।

विलम्बिका । स्त्री । तन्नामकविषुचिकामेदे ।

लघणं—“दुष्टस्य भुक्तं कफमाकृत्याभ्यां प्रवर्तते नो-

ईमधस्य यस्य । विलम्बिकां तां शृणुश्चिकित्साः ।

चक्षते शास्त्रविदः ॥” मानि. ।

विलम्बी (इन्) । पुं । सद्योदये । मस्यविशेषे ।

गुणाः—वातकरः पित्तकरः कफकरश्च । चवि.

२२५. ।

विलयः । पुं । विस्त्रापने । वा.उ. १२५. ।

विलया । स्त्री । क्लायाम् । र.मा. ।

विलवासः । पुं । जाहकजनी । काल शिव-

शक्ति । रा.नि.व. १२४. ।

विलवासी (इन्) । पुं । सपें । श.र. ।

विलासः । पुं । विहासः । च.टी. ।

विलासिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.

६ । शङ्खपुष्पात् । वै.निघ. । [चित् । वै.निघ.]

विलिखा । स्त्री । मस्यभेदे । इक्षौम इति च

विलेपः (नम्) । पुं, क्ली । सुगन्धलेपनद्वये

चम. ।

विलेपनी । स्त्री । यवाम्बाम् । रा.उ. । नै.

विलेपी । स्त्री । यवागुविशेषे । रा.उ.विशेषः

चम. । सं गिलहृषी । चतुर्गुणवारिसिद्धविरल

वयवाम्बाम् । “विलेपीमुचिताङ्गाश्चतुर्गुणैश्च

बद्धेत् ॥” सु.चि. ३२५. । “चतुर्गुणसिद्धां

लेपीं विरलद्रवा ॥” प.सु. । तच्छुलापेक्षया न

अवारिसाध्या यवागूः ज्ञेया । “विलेपी विरल

वा ॥” च.द.ज्व.चि. । “बुधभक्ता विलेपी ॥”

नि.व. १०० । “विलेपी तु चतुर्गुणैः ॥” “वि

च घना सिक्कैः सिद्धा नीरे चतुर्गुणैः ॥” १

—“विलेपी तर्पणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिं

प.प्र. १२४. । “विलेपी दीपनी हृद्या हृद्या

हृषी लघुः । त्रयाचिरोयिषां पथ्या तर्पणी

ज्वरापहा । आमयलहृदा खादुः दीपनी च

टिङ्ग ॥” वै.निघ. । “विलेपी तर्पणी लघ्वी या-
द्विही लघुपापहा ॥” राज.१५. । अथा यथा —
“कृता च षड्गुणे तोये विलेपी भाष्टतल्लुलेः । सा
चायिदीपनी लघ्वो हृता सूक्ष्माञ्जरापहा ॥” वै.
निघ. ।

विलेप्यः । पुं । यवाग्वाम् । श.र. । स्त्री ।
विलेप्याम् । “धियां विलेप्यामकृतम्” । च.द.वसने ।
विलेवासी (रु.) । पुं । सपें । श.र. ।

विलेशयः । पुं । विलवासिनि षड्विंशत्यश्ल
बाधादिभ्ये । गुणाः—“विलेशया वातहरा मधु-
रा रसपाकशीः । वृद्ध्या वृद्धविम्बूना वीर्याणा
अपि कीर्तिता ॥” भा. । तस्यांसं शसवातकास-
हरं पिप्पदाहकरश्च । रा.नि.व.१७. । कीकङ्गा-
मकविलेशयस्ये । रा.नि.व.१८. । अन्ये विलेशया
धे तु कीकङ्गोन्दिकादयः । तेषाञ्च गर्हितं मांसं
सान्द्यगौरवदुर्जरम् ॥ प.सु. ।

विलोचनम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८. ।

विलोटकः । पुं । वल्लीगडमत्स्ये । देवगोष्टे ।
श.च. । [अवेदनाविशेषे । सु.सु.२२५. ।

विलोडनम् । स्त्री । बालोडने । वायुजन्त्र-
विलाङ्कितम् । स्त्री । पादजलेन विभागदधि-
कृते तले । रा.नि.व.१५. ।

विलोमः । पुं । कुकुरे । सपें । मी. ।

विलोमी । स्त्री । आमलकां । मी. । [श.र. ।

विलम् । स्त्री । बिकट्ते । प.सु. । द्वित्री । शि. ।

विलम्बकम् । स्त्री । विषे । प.सु. ।

विलम्बूला । स्त्री । वाराहीकान्दे । श.च. ।

विलम् । स्त्री । विलफले । मी. । विलशलाटी ।
देवगोष्टे । च.द.ञ्जरासीसा.च.कलिङ्गायगुडि-
का. पक्षे । ८ ती. । श.मा. । प.प्र. ।

विल्खः । पुं । (Ægle marmelos.) खना-
मख्यातवृक्षे । देवगोष्टे । द्वि वेणु । मं वम्.
वेणु, विल । कं वेणुवनं । तें मारुडु । ता. विल ।
गुणाः—मधुरः ड्यः पित्तघ्नः गुरुः कषायः कफ-
ज्वरातिशारघ्नः रुचिकृत् दीपनश्च । विल्वमूलं—
विदीपघ्नं मधुरं लघु वातघ्नञ्च । कीमलं फलं—
विम्वं गुरु संघाह्नि दीपनञ्च । पक्वं फलं—गुरु

मधुरं कटुतिक्तकषायोष्णं संघाह्नि विदीपघ्नञ्च ।
रा.नि.व.११. । “फलैषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाह-
तम् । विलादन्यत्र विज्ञेयमात्रं तद्वि गुणाधिकम् ।
द्राक्षाविल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् ॥”
भा.आमव. ।

विल्खजा । स्त्री । शाखिधान्यविशेषे । सा च
मागधीगुणैर्मुख्या । “विल्खजा मागधी पीता सा-
मान्यास्ता गुणागुणैः । कविल्लहल्लम्बूनादीवल्ली च
यमापहा ॥” अचि.१५५. ।

विल्खतेलम् । स्त्री । कर्करीगाधिकारे तेलम् ।
“फलं विल्खसूत्रेण पिष्ट्वा तैलं विद्याचधम् । ए-
तत्काष्कम्पदायैव वाधिर्ये परसीपधम् ॥” रस.र. ।

विल्खपत्रम् । स्त्री । विह्वले । देवगोष्टे ।
रस.र.गृहणीकवाटरसे । [सु.२०५. ।

विल्खपर्णी । स्त्री । वातघ्नपत्रशकविशेषे । च. ।

विल्खपेग्नि(वि)का (ग्री) । स्त्री । विल-
मज्जायां, विल्वशलाटी । देवगोष्टे । वा.सु.१५
अ. । वि.४५. । गुणाः—“कफवातामशूलघ्नी या-
द्विणी विल्खपेयिका ॥” राज.१५. ।

विल्खमध्यम् । स्त्री । विल्वस्ये । देवगोष्टे ।
सु.चि.२८५. ।

विल्खा । स्त्री । द्विपुत्र्याम् । रा.नि.व.६. ।

विल्खादिकषायः । पुं । विल्खादिपत्रमूलेः
गुडूष्यामलकषायकौष कृते कषाये । स वातघ्नश्च
द्वितः । च.द.वा.ज्व.वि. । “विल्खादिपत्रमूलीय-
गुडूष्यामलके तथा ।”

विल्खान्तरः । पुं । कण्टकिहचविशेषे, कशी-
राख्यवीरतरौ । तें वेणुत्रकचट्ट । जाह्नलदेवे
नर्मदातटे चर्मखतौनदीसमीपे च । तत्रचणसु-
च्यते—“विल्खान्तरी अयति वीरतरः प्रसिद्धः त्रे-
तासिताक्षविक्षाद्वितपीतपुष्पः । स्याज्जातितुल्य-
कुसुमः शनिमुखपत्रः स्यात् ऊर्ध्वकी विजलदेशज
एव वृक्षः ॥” इति डन्वयः । सु.सु.२८१८५. ।
सु.चि.१५५. । “वीरतरः उशीराख्यः ।” वा.सु.
१५५. । गुणाः—कटुकश्च बाधेयः पथ्यः वातवी-
रघ्नः सन्निशुमघ्नश्च । रा.नि.व.८. । “विल्खान्तरी
रसे पाके तिलमूषः कफापहः । सूत्राघाताश्ल-
जित् साह्यी धीनिमूत्रानिलप्रयत् ॥” भा. ।

विवर्णत्वम् । स्त्री । ज्ञानगात्रत्वे । सा. नि. ।

विवर्त्तनम् । स्त्री । कर्णवायोः निष्काशयितु-
मिष्टस्य कर्णलघस्य पुनर्विवर्त्तनरूपयन्त्रकर्मणि ।
यन्त्रस्य कर्णान्तरेव भ्रमणकर्मणि । सु. सु. ७७. ।

विवर्त्तितः । वि । परिवर्त्तिते । भा. ।

विवर्त्तितसन्धिः । पुं । सन्धिसुक्तभग्नरोगवि-
शेषे । “विवर्त्तिते तु सन्धिपाश्चात्पगमनाविषमाङ्ग-
ता वेदना च ।” सु. नि. १५७. ।

विवर्द्धनम् । स्त्री । घृते । वै. निघ. । [अम. ।

विवस्त्रान् । पुं । अर्कवले । आकम् गीछ ।

विविधविषापहा । स्त्री । निर्विषीवले । वै.
निघ. ।

विहता (त्ता) । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे । लक्षणं
—“विहतास्यां मङ्गादाहां पक्षीदुस्वरसन्निभाम् ।
विहतामिव तां विद्यापिनीत्यां परिमण्डलाम् ॥”
सु. नि. १२७. ।

विहताक्षः । पुं । स्त्रुलक्षरपक्षिविशेषे । कूक्-
ड । विका. । गुणः—“विहताक्षस्त्रिदोषघ्नी ब-
ल्यः शुक्रविवर्द्धनः ।” अचि. २१७. ।

विशम् । स्त्री । रीत्ये । वै. निघ. । खणाले । अ.
टी. रा. । सु. वि. ११७. । पुं । मनुष्ये ।

विशदम् । स्त्री । आशीवे । शितकम् । वै.
निघ. । स्त्री (दा) । वृहत्याम् । मद्. ।

विशर्द्धनम् । स्त्री । गृदे कुसितशब्दकरणे ।
वायुताग । सु. नि. १७. ।

विशस्यकरणी । स्त्री । ओषधिविशेषे । नि-
र्विषी, आशपान । रामायणम् ।

विशस्यकृत् । पुं । भूपलाशे, आस्तीतके । हा-
नत्रगांती । र. मा. ।

विशस्या । स्त्री । गुडस्याम् । रा. नि. व. १ । वि-
कडवले । वै. टि. गीछ । काकलिकायाम् । वि-
शलाशुशिरा । रा. नि. व. ४ । वा. सु. १५७. अर्का-
दिब. । उ. ६७. । शकभेदे । दनिवले । अम. ।
अ. द. विषाधिकारि । विहतायाम् । तेटुड्डी ।
पाटलायाम् । पाकल । सु. वि. १८७. । अ. द.
विषाधिकारि । नागदन्त्यां । शक्तिङ्गु. डे. । र. मा. ।
चिउडायाम् । मी. । अजनीदाया । रा. नि. व. ६ ।

विशाकरः । पुं । कस्तूरदन्त्याम् । रा. नि. व. १ ।
इतिथण्डायाम् । शक्तिङ्गु. डे. । प. सु. । पाटला-
ये । पाकल गीछ । भा. म. ४७. गर्भ. चि. । मद्.
बूडवले । गङ्गा [मिङ्गु.] श. च. ।

विशाखः । पुं । पुनर्नवायाम् । श्वेत पूषा ।
रा. नि. व. ५ । स्कन्दापहारि । सु. उ. २७७. ।

विशाखग्रहः । पुं । विल्लवले । देव गीछ ।
वै. निघ. । [गीछ । श. च. ।

विशाखजः । पुं । नागरकडवले । टावा [मनु

विशाखपत्रः । पुं । बालरोगभेदे । निदा. ।

विशाखा (खिका) । स्त्री । श्वतरक्तपुनः-
नायाम् । वै. निघ. २७. वा. व्या. चि. पट्टश्रीतिगुण-
स्त्री । कृष्णापरालितायाम् । वै. निघ. । कडिग्रह-
वले । मी. । तन्नामनल्लवे । अम. ।

विशारदः । पुं । वकुलवले । रा. नि. व. १० ।
स्त्री (दा) । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा. नि. व. ४ । क-
पिकक्षी । वै. निघ. । [सुगविशेषे । श. र. ।

विशालः । पुं । वृक्षविशेषे । पश्चिमभेदे । मी. ।

विशालतैलगर्भः । पुं । बाडीटवले । जी-
काडु गीछ । रा. नि. व. ६ ।

विशालत्वक् । पुं । सप्तपर्णवले । प. सु. ।

विशालपत्रः । पुं । शीतालवले । रा. नि. व.
६ । माषे । मानकट्ट । प. सु. । [नि. व. ७ ।

विशालफलिका । स्त्री । नि. व. १ । रा.

विशाला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रा-
थालभनी, भामानडी । रा. नि. व. १ । भा. म. ४७.
सनरी. चि. । अर्ध. चि. पथ्यादिगुके । वै. निघ. ७७.
चि. हाविशाहे । इन्द्रवारुणीफल । वा. सु. १५७. ।
महन्द्रवारुणीलतायाम् । नाकल गीछ । वै. नि-
घ. जी. र्ध. अ. चि. कल्याणवृते । उपोदन्त्याम् । पू-
हे गीछ । रा. नि. व. १ । मुरामांस्याम् । शकभे-
दे । राजगिरा । वै. निघ. । गोरचककल्याम् ।
राथालकौकडी । अ. द. पाण्डु. चि. । उन्ना. चि. ।

विशालाक्षी । स्त्री । नागदन्त्याम् । रा. नि.
व. ५ । [रा. नि. व. ६ ।

विशाली । स्त्री । अजनीदायाम् । रा. नि. व. ६ ।

विषसारकम् । स्त्री । विदरवृक्षे । रुक्मि-
मनसा । श.च. । [नि.व.४ ।

विष्वस्या । स्त्री । शतावध्याम् । अठमूली । रा.

विष्वा । स्त्री । शतावध्याम् । अठमूली । श-
ण्ड्याम् । छंटे । अतिविषाधाम् । रा.नि.व.६।२३।
शङ्खिन्या । वै.निघ. ।

विष्वाख्या । स्त्री । शतावध्या । रा.नि.व.४ ।

विष्वाची । स्त्री । तन्नामकवातव्याधी । लघुषणं
—“तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कक्षस्थयकरी विशाचीतीह सीव्यते ॥”
सा.नि. । सु.नि.१५. । “दशमूली वला साधकायं
तेलाग्निसिधितं । सायं भुक्त्वा चरेत्तस्य विशाच्याम-
रवाहुके ॥”

विष्वादिः । पुं । कषायविशेषः । “विश्वाम्बुप-
पटोभौरधनचन्दनसाधितम् । दद्यात् सुशीतलं
वारं तटकुङ्किणरदाहृतम् ॥” च.द.पि.ज्ज.वि. ।

विष्वामित्रप्रियः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.च. ।

विष्वाह्वा । स्त्री । शण्ड्या । वै.सं.बाहुशाखगुडे ।

विष्वोरः । पुं । रक्ताकैः । रा.मा. ।

विष्वौषधम् । स्त्री । शण्ड्याम् । रा.नि.व.६ ।

विषम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । पुं, स्त्री ।
वस्त्रनाम । कठिविष । रा.नि.व.२३ । बोलि ।
रा.नि.व.६ । पञ्चकेशरी । अ.टी. । स्त्रनामख्याति
जीवितप्रदव्यमात्रे । विष । तस्य द्विविधं — स्थावरं
जङ्गमसंज्ञकविषं विषम् । मरुसंज्ञकं ज्विषं ना-
म । तत्र स्थावरं पञ्चपञ्चाशद्विधः । जङ्गमसंज्ञक-
मिति । विशेषाः स्वस्वपर्याये ख्ययाः । सामान्यतः
तस्योत्पत्त्यादि — “प्रजाभिनामाक्योनिर्ग्रन्थः स-
ज्जतः किल । अकरोदसुरी विघ्नं कैटभी नाम द-
र्पितः । ततः क्रुद्धस्य वै वक्त्रादन्मन्त्रणक्षेजसो नि-
घेः । क्रोधी विषह्ववान् भूत्वा निपपाताद्य दारु-
णः । सत्त्वं ददाह गर्जन्तमन्त्राकर्म महाबलम् ।
मतीऽसुरं घातयित्वा तमेजोऽवहेत्ताहुतं । ततो वि-
षादं दीवानामभवन्निरीक्ष्य वै । विषादजनन-
लाञ्छ विषमित्यभिधीयते । ततः स्फुट्टा प्रजाः शेषं
मदा तं क्रोधमोक्षरः । विष्यत्सवान् स भूतेषु स्वा-
वरेषु चरेषु च ॥” सु.कल्प.३५. । सा. गुणाः —
विषं हि नाम निखिलरसायनानामूर्जं स्वस्वमस्त्रि-
-

व्याधिविघ्नसंविधायकतामासादयति । रस.वि. ।
“विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्याधिषु च विकाशिषु ।
आघेयं वातकफहृत् योगवाहिकं मदावहम् । तदेव
युक्तियुक्तम् प्राणदायि रसायनम् । योगवाहिकं वि-
दोषघ्नं हृद्यं वीर्यवहनम् । ये दुर्गुणा विषेऽशुभे ते
सुहृन्नां विघ्नीधनात् । तस्याहिविषयोनिषु शोधयित्वा
प्रयोजयेत् ॥” भा. । “तीक्ष्णोष्णरूचविषदं व्या-
ध्यायकरं क्षुत् । विकाशि स्रग्भ्रमव्यक्तरश्मं विषम-
प्राणिकं च । ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णार्थैरन्वि-
तम् । वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवि-
तम् । विषं हि देहं संप्राप्य प्राग्दृष्यति शोषि-
तम् । कफपित्तानिनाशान् समं दोषान् सङ्ग्राह-
यान् । ततो हृदयमास्थाय देहीक्षेदाय कल्प-
ते ॥” वा.उ.३५. । तत्क्षीघ्रं यथा — “गोमूत्रं
त्रिभिर्न स्थाप्यं विषं तेन विगच्छति । तत्रवधा —
कालकूटं ह्यालकं जलपुत्रं वस्त्रनामकारिद्रकं स-
क्तं क प्रदीपनं सोराष्ट्रक-शङ्खकेतु । मण्डकूटं मुषी
साङ्गक-यागमन्त्रं मदाभ-दुग्धमौनीति षट् । मता-
न्तरं शङ्खी-कालकूट-मुसक-वस्त्रनाम-शङ्खकणो-
ति पञ्च महाविषाणि । सुहृन्करवीरार्कलाङ्गली-
विषमुष्टीनीति उपविषाणि ।

विषकङ्का (ङ्का) लिका (ली) । स्त्री । क-
चविशेषः । विषका कला । मकुल.१६५. ।

विषकण्टः । पुं । इडुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

विषकण्टकः । पुं । सासद्विषः । दुरानता ।
रा.नि.व.४ । [व्याकर्कटिकायाश्च । रा.नि.व.३ ।

विषकण्टका (किनी, कं) । स्त्री । व-
विषकण्टालिका (ली) । स्त्री । विषक-

ण्टालीति प्राप्तवृक्षे । रा.सं.स्वच्छन्दभैरवरसे ।

विषकण्ठी । स्त्री । वलाकायां । रा.नि.व.१२ ।

विषकन्दः । पुं । महिषकन्दः । नीलकन्दः ।
रा.नि.व.७ । इडुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

विषगन्धकः । पुं । जङ्गमगन्धकः । वै.निघ. ।

विषगन्धा । स्त्री । जङ्गमगन्ध्याम् । कालं अ-
प्राशिता । वै.निघ. । [अ.वि.बलाद्युत्ते ।

विषग्रन्थिः । पुं । मृणालपर्णवि । च.द.स-

विषघा । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

विषघाती (घ्न) । पुं । शिरीषवृक्षे । श.मा. ।

विषजः । पुं । यवासवृक्षे । उत्रानलविभय ।
रा.नि.व.४ । वषकवृक्षे । जटा. । भुकदम्बे ।
कूकनिमी । रा.नि.व.८ । सुतम्भार्जके । वै.निघ. ।
तण्डुलोद्यक्षे । भा.पू.१भ.भा.व. । शिरीषवृक्षे ।
रा.नि.व.८ । [वा.उ.६अ. ।

विषघ्ना । स्त्री । अतिविषायाम् । आठठेठ ।

विषघ्निका । स्त्री । श्वेतकिण्विहीनवे । श्वेता
पामार्गे । वै.निघ. ।

विषघ्नी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । शिरः ।
कटुकायां । त्रिका. । राक्षायाम् । रुद्रप.भेदे ।
३५५ गाछ । रा.नि.व.४ । इन्द्रवाकणीलतायां ।
त्राशालम्भम् । रा.नि.व.३ । वनवर्वरिकायाम् ।
वनवावृक्षे । रा.नि.व.१० । भूखामलकायां । कुंहे
आमना । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । हरि-
द्रायाम् । रा.नि.व.६ । उषिकायाम् । विह्वलौ ।
प.सु. । मङ्गाकरवृक्षे । रा.नि.व.८ । देवदास्यां ।
देवताताड । प.सु. । रा.नि.व.३ । पीतदेवदा-
स्याम् । भा. । काष्ठकदल्याम् । श्वेतापामार्गे । वै.
निघ. । [निघ. ।

विषचक्रः (कः) । पुं । चक्रोरपचिन्धि । वै.

विषजिह्वः । पुं । देवतावृक्षे । देवताताड ।
र.भा. ।

विषज्वरः । पुं । तन्नामकागन्तुवरे । लक्षणम्
—“श्यावास्तथा विषज्वरे दाहऽतीक्षार एव च ।
भक्तावचिः पिपासा च तीक्ष्ण सङ्गमूर्च्छया ॥”
निदानम् । महिषे । श.र. ।

विषण्डम् । स्त्री । मृषाले । श.र. ।

विषतन्त्रम् । स्त्री । तन्नामसर्पादिविषोपशम-
नतन्त्रभेदे । यथा —“सर्पवैषिकलूतामां विषोप-
शमनी तु यथा । सा क्रिया विषतन्त्रं नाम प्रोक्तं
मनोविभिः ॥” वैद्य.सं.२२५ ।

विषतण्डः । पुं । कुचेलकवृक्षे । कुंठिला गाछ ।
मेघ.वातरक्तवि.विषतिन्दुकतेले ।

विषतिन्दुः (कः) । पुं । (Diospyros
montana.) विषद्रुमे । कुंठिला गाछ । हिं
विषतेन्द । तं सचित्तुकी, माकड़टेण्ड । रा.
नि.व.२३ । भा. । वै.निघ.नवज्य.वि.विषताप-
रवरसे । See कारस्करः ।

विषतिन्दुकजम् । स्त्री । सधुरतिन्दुककली ।
रसा.सं.चैलीकाडवरसे । कारस्करफलं । कुंठि-
ला कल । गलतुक्कारिरसे ।

विषदम् । स्त्री । पुष्पकाशोशं । रा.नि.व.१३ ।

विषदंशः (कः) । पुं । माजरी । वै.निघ. ।

विषदंष्ट्रा । स्त्री । सर्पकङ्कालिकायाम् । प.
सु. । र.सा.सं. । आगदसन्ध्याम् । वै.निघ. ।

विषदन्तः (कः) । पुं । विह्वले । वै.निघ. ।
(कः) सधे । श.च. । [नि.व.७ ।

विषदमूला । स्त्री । बहूमूलमाकल्याम् । रा.

विषदर्शनमृत्युकः । पुं । चातकपचिन्धि ।
छ.च. ।

विषदाता (द) । पुं । विषप्रयोजकपुरुषे । ल-
क्षणं —“न ददास्वदरं प्रष्टौ विषलम् मीहमेति
च । अपार्थं बहुसङ्कीर्णं भाषते चापि सदवत् ।
स्फीटयत्यङ्गुलीभूमिसकक्षाहलक्षकसीत् । वेपथु-
जायते तस्य वक्षसाग्रोन्मोषते ॥” इत्यादि ।
स.कल्प.१५५ । [डा.गा.व. । रा.नि.व.६ ।

विषद्रुमः । पुं । विषतिन्दुके । कुंठिला, मक्-

विषधरः । पुं । सधे । अम. । [श.च. ।

विषधस्या । स्त्री । शकशस्या । आलाकुशौ ।

विषध्वंसी (द्व) । पुं । नागरमुलायाम् । वै.
निघ. । [साधके । मानकट्ट. । प.सु. ।

विषनाशनः । पुं । शिरीषवृक्षे । प.सु. ।

विषनाशिनी । स्त्री । सर्पकङ्काल्याम् । श.
च. । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. ।

विषनुत् । श्लोशाकवृक्षे । श.च. ।

विषपञ्चिका । स्त्री । पञ्चविषभेदे । तन्म जे-
पालादिवीजमध्यस्थपत्रम् । स.कल्प.२३५ ।

विषपुष्पम् । स्त्री । अतसीपुष्पे । रा.नि.व.२३ ।
नीलपत्रे । श.भा. । [व.प. ।

विषपुष्पः (कः) । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.

विषप्रशमनी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.
निघ. । [द्विष्टौ गाछ । रा.नि.व.६ ।

विषभद्रा (द्रिका) । स्त्री । भद्रदल्याम् ।

विषभिषक् । पुं । विषवेद्ये । छ.च. ।

विषभुजङ्गः । विषपरसर्पे । वैद्यकम् ।

विषमः । वि । बभूरे । असमान । अनियत-
कालस्थिति । “विषभुविषमो विमः ।” मा.नि.।

विषमग्राहि । वि । एकदेशग्राहि । सु.स.
०ष. । [ग्राहि । प.सु. ।]

विषमच्छदः । पुं । सप्तपर्णह्वये । छातिम

विषमज्वरः । पुं । ज्वरविशेषः । “यः स्याद-
नियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च । विगत-
श्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥” र.सा.
सं. । रसरक्ताश्रितज्वरे । एकविचित्रतुल्यज्वरे-

पु । निदानादि—“दीर्घोऽन्योऽद्वितसम्भूतो ज्व-
रोऽप्यस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति
विषमज्वरम् । सक्ततः सततोऽन्यद्युच्छतीयकचतु-

र्षकी । सक्ततो रसधातुस्थः सततो रक्तधातुगः ।
भिषजा स च विज्ञेयः सोऽन्येभ्यः पिशिताशयः ।

मिदीगतच्छतीयेऽङ्गि अस्थिमज्जागतः पुनः । कुर्या-
च्चतुर्षकं घोरमनकं रोगसङ्करम् । विदग्धेऽन्नरसे
देहे श्लेषपित्तं व्यवस्थिते । तेनार्द्धं शीतलं देहम-

र्द्धमुष्णं प्रजायते । काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा
चान्ते व्यवस्थितः । तेनोष्णलं शरीरस्य शीतलं ह-
कापादयोः । काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते
व्यवस्थितं । शीतलं तेन गावाशामुष्णलं हस्तपा-

दयोः ॥” इत्यादि । मा.नि. ।

विषमज्वराकुशलोहम् । क्ली । विषमज्व-
रे शोधकम् । पाठः—“रक्तचन्दनदीविरपाठीश्रीर-
क्ताश्लिषाः । नागरीतप्लघाचोभिस्त्रिमदेन सम-
न्वितम् । लोहं निहन्ति विविधान् समस्तान् वि-
षमज्वरान्...” । पुस्तकान्तरेऽस्य नाम चन्दना-
दिलोहम् । रस.चि. ।

विषमज्वरान्तकरसः । पुं । विषमज्वरे पु-
टपक्कम् शोधकम् । पाठः—“हिङ्गुलसम्भवं मृतं
जम्बकेन मुक्तज्वलम् । परंपटीरसव्याघ्रं सूताङ्गि-
देमभक्ष्यम् । लोहं तावमभक्ष्य रसस्य हिशुणं
तथा । वङ्गकं नैरिक्तश्चैव प्रबालश्च रसाईकम् ।
मुक्ता शङ्खं शुक्तिभक्ष्यं प्रदीपं रसपादिकम् । सुता-
गृहे च संस्थाप्य पुटपाकिनं साधयेत् ॥” इत्यादि ।
हिशुणोत्थ पात्रा १ तो. गङ्गक १ तो. । ए-
कत्र कज्जलिं कुरत पर्पटीवत् पाकं करितवः ।
अर्धतम् १० खाना । लोह, तांय, अन्न अ-

तोके २ तोला । वङ्ग, गेरिमाटी एक
अवाज तोटोके १० तोला । मुक्ता, शङ्ख-
तम्, शुद्धितम् अतोके १० खाना । समस्त
एकत्र खले माडिया उईश शिम्भेकर तित्त
उरिया उईते गोमयशुद्धिकार लेप दिव ।
मुकाईले १६१२० थानि घूँटेर गुट्ट दिव
नका राधिव, घेयन गङ्गकेर गङ्ग बाहि
हईवे अमनि उलिया नईवे । शेष ।

विषमभोजनम् । क्ली । विषमाग्ने । मा.नि.।

विषमर्ह(र्हि)निका (नी) । क्ली । गम-
नाकल्याम् । गङ्गनाम् । रा.नि.व.० ।

विषमवल्कलः । पुं । कश्चनित्युक्ते । नारक-
लेव । प.सु. ।

विषमवेगः । पुं । न्यूनाधिकवेगे । मा.नि.।

विषमा । क्ली । सौवीरवदरे । मा. ।

विषमान्निः । पुं । न समानाद्यौ । येन कदा-
चित् सस्यक पच्यते कदाचिन्न न पच्यते । निद्रा-

विषमाधुरम् । क्ली । प्रह्वीविषे । भेष.ज.वि.
पानीयव्याम् ।

विषमाधूकम् । क्ली । अन्वविशेषे । विषमा
इति लोके । भेष.शिरो.रो. । किङ्किणीतैले ।

विषमाग्रनम् । क्ली । शाले बहनि लोके
वा भोजने । “बहुला” । त्वे वा तज्ज्ञेयं विष-
माग्रनम् ।” गुणाः—“आलस्यगौराण्डोपशब्दाश्च
कुरतेऽधिकं । हीनमात्रं तनीः काशं करोति च
बलक्षयम् ।” अ. । [ल. । वै.निघ. ।]

विषमाशुकरः । पुं । यद्यपिपुष्पे । गोत्रे-

विषमुष्कः । पुं । सदनह्वये । ययना ग्राहि
वै.निघ. ।

विषमुष्टिः । पुं । सङ्गान्तिस्त्रे । नशनिम् । स-
दनह्वये । रा.नि.व.पा.२१ । राजनिस्त्रे, हृद्रुप-
विशेषे । घोडाणिम् । हिं विषदीही, कज्जि-
स्त्रे । गुणाः—तित्तः कटुः दीपनः कषयातः
कफहरीगघः कृष्णः रक्तपित्तहरश्च । रा.नि.व.४ ।
र.सा.सं.अभितुच्छीरसे । कुचिलायाम् । कूटने ।
वै.निघ.२भ.अर्थः चि.विषमुष्टिषुषं । साङ्गिलिङा-
याम् । वै.निघ. ।

विषमुष्टिकः (का) । पुं, स्त्री । विषमुष्टी । रा.नि.व.२१ । सु.सू.२८५.सुरसादिः । “तथाच विषमुष्टिका ।” इहदलम्बुषेति केचित् । कर्कोटी वा ।

विषमूला । स्त्री । शिरामलके । प.सु. ।

विषमृत्युः । पुं । औषधीषपक्षिणि । चकोर । चिका । [ःशशाङ्ग । वै.निघ. ।

विषमोभयकण्टकः । पुं । चण्डाबदरे ।

विषयः । पुं । इन्द्रियभोग्येषु रूपरसस्पर्शगन्धशब्देषु । रा.नि.व.१८ । सुषट्ठये । भूँक्ष । वै.निघ. ।

विषयि । स्त्री । इन्द्रिये । [रा.नि.व.१८ ।

विषयेन्द्रियम् । स्त्री । शब्दादियादिकेन्द्रियेषु ।

विषरूपा । स्त्री । अतिविषायाम् । आतहेष्ट । रा.नि.व.६ । महाजिम्बुके । इहदलम्बुषायाम् । कर्कोट्यां । वा.सू.१५५.सुरसादिः । अक्षयः ।

विषरोगः । विषजन्यरोगमात्रे ।

विषलम् । स्त्री । विषे । श.च. ।

विषलता । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । त्रा-थालम्बनी । रा.नि.व.२ ।

विषलिप्तकम् । स्त्री । विषसञ्चरणे । विष-चर । वा.उ.१६.५. ।

विषवज्रपातः । पुं । रसे । रस.र.विष.वि. ।

विषवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । त्रा-थालम्बनी । रा.नि.व.२ । [ज्ञानशास्त्रे ।

विषविद्या । स्त्री । विषज्ञमन्त्रभेदे । विषवि-

विषहृत् । पुं । उदुम्बरहृत् । यज्ञद्रुम । प.सु. । [अम. ।

विषवैद्यः । पुं । विषमन्त्राभिज्ञे वैद्ये । ङ.३ ।

विषवैरिणी । स्त्री । निर्विषायाम् । निर्कि-सी वास । रा.नि.व.६ ।

विषयालूकः । पुं । पचकन्दे । गण्डर गै-डे । गुष्ठाः—गुष्ठः विट्भी शोथलक्ष । राज. ।

विषशूकः । पुं । शङ्करोले । तीक्ष्ण । भू-रिप. ।

विषशृङ्गी (श्न) । पुं । शङ्करोले । हारा. ।

विषशोकापहः । पुं । तन्मुक्तोयहवे । कौण्डि-मणिग्रा । वै.निघ. ।

विषसंयोगः । पुं । सिन्धूरे । वै.निघ. ।

विषसूचकः । पुं । चकोरपक्षिणि । श.च. ।

विषसृक्का (कन) । पुं । शङ्करोले । तीक्ष्ण । चिका । [भा. ।

विषस्फोटः । पुं । स्फोटकभेदे । विषकैण्डा ।

विषहन्ता (न्तु) । पुं । शिरीषहृत् । रा.नि.व.८ । [राजितायाम् । रा.नि.व.७ ।

विषहन्त्री । स्त्री । अपराजितायाम् । शेषा-प-

विषहृरः । पुं । यन्त्रिपक्षभेदे । चि । विषघ्नी-षघादी ।

विषहृरा (हृ) । स्त्री । देवदाकीलतायाम् । त्रेषाताडा । रा.नि.व.२ । निर्विषायाम् । रा.नि.व.६ ।

विषहरी । स्त्री । मनसादेयां । श.र. ।

विषहरी (वर्तिः) । स्त्री । विषे हिता । पाठः—“जयपाशभवां मञ्जां भावयेन्निम्बुकद्रवैः । एकविंशतिवारान्तु ततो वर्तिं प्रकल्पयेत् । मनुष्यला-लया घृष्टा ततोनेत्रे तयाक्षयेत्... ॥” रस.चि. ।

विषहारकः । पुं । भूकदम्बे । वै.निघ. ।

विषहारिणी । स्त्री । निर्विषायी । वै.निघ. ।

विषा । स्त्री । अतिविषायाम् । आतहेष्ट । रा.नि.व.६ । चि.क.क.प्रदर.चि. । “लोभं विषा वै-रिकम् ।” वै.निघ.१७.कण्टकुल.ज्व.चि. । “विषा-नलकपुष्कराः ।” लाङ्गलिकायाम् । विषलाङ्गुलि-श्री । वै.निघ. । कटुतुङ्गा । कटुतराङ्ग । रा.नि.व.२ । काकोल्या । वा.उ.५५. ।

विषाख्या । स्त्री । शुक्लकन्दतिविषायाम् । श्वेत आतहेष्ट । वा.सू.१५५.सुरसादिः । “भङ्गा-तपाठाविषाखाविषाख्या ।” वा.उ.५५. ।

विषाकुरः । पुं । शब्दांस्त्रे । चिका ।

विषाणम् । स्त्री । कुशीषे । कूड । इतिद-ले । पशुशृङ्गे । मी. ।

विषाणिका । स्त्री । आवर्तकीलतायाम् । रा.नि.व.२ । च.सू.१५. । सु.चि.१८५. । कर्कोट-

श्रद्धाम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.१३.वा.व्या.वि.
षडशीतिगुगली । निषयश्रद्धाम् । मेढुमि०७ ।
र.मा. । रा.नि.व.८ । सु.स.१८.अ.अधःसंशमने ।
वा.सु.१५.अ.ववणादिः । ऋषभके । श्रद्धाटके ।
ज्ञातलायाम् । रा.नि.व.४.५ । काकील्याम् ।
वै.निघ. ।

विषाणी । स्त्री । खीरकाकील्याम् । म. । च-
र्ककषायाम् । वृषिकाल्याम् । रा.नि.व.८ । अज-
श्रद्धाम् । अम. । आदत्तकोलतायाम् । रा.नि.व.१ ।
कन्दलीवृक्षे । रा.नि.व.११ । तिनिषा । श.च. ।
पुं (इन्) । कुष्ठरे । वृक्षे । रा.नि.व.११ । श्रद्धा-
टके । रा.नि.व.७ । तिनिषाम् । ऋषभके । रा.
नि.व.५ ।

विषादनी । स्त्री । पक्षाशीलतायाम् । हाप-
त्राणी । रा.नि.व.१ । इन्द्रवारुणीलतायाम् ।
त्राथानमना । वै.निघ. ।

विषाननः । पुं । सर्पे । श.मा. ।

विषाजम् । स्त्री । सर्पपादौ ।

विषापहः । पुं । कृष्णमुष्कवृक्षे । दन्टीपा-
कूल । रा.नि.व.११ ।

विषापहा । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् ।
त्राथानमना । रा.नि.व.१ । निर्मिषायाम् । रा.
नि.व.६ । नागदन्त्यां । नागदन्ता । भा. । अर्कप-
त्रायाम् । जेवत्र मूल । सर्पकङ्कालिकायाम् । र.
मा. । विपरीनाममहाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

विषाभावा । स्त्री । निर्विषाया । रा.नि.व.६ ।

विषायुधः । पुं । सर्पे । श.र. ।

विषारः । पुं । सर्पे । श.च. । [१० ।

विषारातिः । पुं । कृष्णधुकूरवृक्षे । रा.नि.व.

विषारिः । पुं । महाबुधुशके । रा.नि.व.४ ।
हस्तकरके । रा.नि.व.८ ।

विषाला । स्त्री । मत्स्यविशेषे । गुणाः—“शकु-
ली च विषाला च त्रयो वातकफामकी” अवि.
२९.अ. ।

विषास्यः । पुं । सर्पे । श.र. ।

विषास्या । स्त्री । भस्मातकवृक्षे । श.च. ।

विषूचिका । स्त्री । रोगविशेषे, विषूचोरामे ।

विषीषधी । स्त्री । नागदन्त्याम्, हस्तिगुणां ।
र.मा. ।

विष्कलः । पुं । यामवराहे । रा.नि.व.१२ ।

विष्कलनम् । स्त्री । भोजने । विष्का ।

विष्करः । पुं । पक्षिणि । पाशौ । कपीतङ्कट-
तितिरादिषु । अम. । भूमिं विलिख्य मल्लैः
संयन्तीति विष्करः । का. । तन्मांसगुणाः—क-
षायं मधुरं हृद्यं शीतलं रुचिकरम् । एवं यथा-
क्रमं पचिषामपि गुणी ज्ञेयः । रा.नि.व.१७ । द-
र्वीकरसर्पभेदे । सु.कन्व.४.अ. ।

विष्टम्बाजीर्णम् । स्त्री । शतविष्टम्बाजीर्णे ।

विष्टम्भः । पुं । विषम्बरीणि । भा.नि.व.२० ।
[टम्बाजीर्णकरपदार्थे] ।

विष्टम्भी (इन्) । वि । मलरीधकदम्बे । वि-

विष्टरः । पुं । अकवृक्षे । आकन्य गङ्गा । रा.
नि.व.१० । वृक्षे । विष्का ।

विष्टरा । स्त्री । गुण्डासिनोवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

विष्टिका । स्त्री । सुद्रम्यपुष्पिकायाम् । रा.
नि.व.४ ।

विष्टा । स्त्री । पुरीषे । रा.नि.व.१८ ।

विष्टामुक (शी) । पुं । याम्यकुरे । वै.निघ.

विष्टावहा । स्त्री । सर्पवृक्षे । रा.नि.व.
१० ।

विष्टेष्टा । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

विष्णुकन्दः । पुं । कीदृशे स्नानमन्त्रात्मना
कन्दे । गुणाः—मधुरः शीतलः पित्तदाहप्रकोप-
हृत्वाः सन्तर्पणश्च । रा.नि.व.७ ।

विष्णुकान्ता । स्त्री । नीलापराजितायाम् ।
नील अपराजिता । मं विष्णुकाया । कं विष्णु-
काके । गुणाः—कटुः तिक्ता कफघ्नो व । रा.
नि.व.५ । कटुः लेध्या क्रमिघ्नकफघ्नी च । मर.
व.१ । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

विष्णुगुप्तः । पुं । महामूलके । विष्णुकन्दे ।
रा.नि.व.७ । स्त्री । चाणक्यमूलके । रा.नि.व.११ ।

विष्णुगुप्तकम् । स्त्री । चाणक्यमूलके । रा.नि.
२१ ।

वशुतेलम् । स्त्री । वातव्याधी तेलम् । पाठः
—“शालपर्णी प्रतिपर्णी बला मोरलतन्मुला ।
परम्बुख च मूलानि हृहलीः प्रतिकम्प च । श-
तावरी महवरं पचिदेतैः पलांशितैः । तैलप्रस्थं
पयो दत्त्वा गव्यं वाजं चतुर्थम् ॥” इत्यादि । र-
स र । तिलतैलं ४ श. गव्यं क्षामं वा दुग्धं १६
श. । कल्पाय शालपर्णी, प्रतिपर्णी (ठाकूनिश)
बाय्वाल्कं, मोरलतन्मुली (ग्रीष्मठाकूनिश)
परम्बुखं, हृहली, कण्टकारी, प्रतिकरञ्जमूलं
(गठार मूल) शतमूली, भिखरीमूलं प्र. १ प ।
काष्ठान्तराभात् कश्चित् चोरचतुर्थं वारि ददाति ।
“स्वसलीरमाङ्गलैः पाको यश्चेरितः क्वचित् ।
जलं चतुर्थं तत्र बोध्याधानार्थेनावपित् ॥” प.प्र.
इति स्तम्भम् । हृहलिणुतेन यथा —“जलधरोऽश्-
गसा च जीवकर्षभकौ शटी । काकोली चौरका-
कोली जीवली मधुयष्टिका । देवदारु मधुरिका
पत्रकाश्च सैम्बम् । मांसौ चैला त्वचं कुष्ठं वचा
शैलजचन्दनं । मञ्जिष्ठा खगनाभिश्च श्वेतचन्दनकु-
ङ्कुमं (रेणुकं) । पर्णिव्यः कन्दुखोष्टिश्च यन्त्रिकश्च
नखौ तथा । एतेषां पलिकैर्भाभिः तैलञ्चापि तथा-
दकं । शतावरीरसमं दुग्धञ्चापि समं भवेत् ।
विष्णुतैलवरं त्रैलं सर्वेवातविकारवृत् ॥” इ-
त्यादि । तिलतैलं १६ श. । शतमूलोरसः १६ श.
दुग्धं १६ श. वारि १२ श. । कल्पाय —सुधा
अश्वगन्मा जीवकः श्वपभकः (अभावे गुडचो वंश-
रोचना) शटी काकोली चौरकाकोली जीवली
यष्टिमधु देवदारु मधुरिका पत्रकाष्टं सैम्बवं ज-
टामांसौ एला गुडत्वक् कुष्ठं वचा शैलजं रक्तच-
न्दनं मञ्जिष्ठा खगनाभिः श्वेतचन्दनं कुङ्कुमं शाल-
पर्णी प्रतिपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी कन्दुखोष्टिः
यष्टिपर्णी नखौ च प्र. १ प । रस, र ।

विष्णुपदम् । स्त्री । आकाशे । अम. । पञ्च ।
ह. व. । [निश । वै. निच. ।

विष्णुपर्णिका । स्त्री । प्रतिपर्णाम् । ठाकू

विष्णुपर्णी । स्त्री । भूयामलक्याम् । वै. निच. ।

विष्णुप्रिया (हृता) । स्त्री । तुलसीवृक्षे ।
वै. निच. । [पार्थी । विका. ।

विष्णुलिङ्गी । स्त्री । वर्तिकापक्षिणि । वट्टे

विष्णुवल्लभा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा. नि. व.

१० । अग्निशिखायाम् । विशलाङ्गुनिश । अ. व. ।
विष्वक्पर्णी । स्त्री । भूयामलक्या । वै. निच. ।
विष्वक्सेनकान्ता (प्रिया) । स्त्री । वा-
राहोक्त्ये । रा. नि. व. ७ । अम. । च. शा. ८ प. ।

विष्वक्सेना । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । अम. ।
भेष कुष्ठ. चि. महाभक्षतकगुडे ।

विष्वग्वायुः । पुं । चूर्णितवाते । एजाटमला
वाताम । गुष्ठाः —“विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां
नैकदीपकम् । सर्वतुल्लङ्घको ह्यसा ह्यथोत्पात-
पुरःसरः ॥” राज. २ प. ।

विसम् । स्त्री । स्थाले । रा. नि. व. १० । च. व.
हृद्री. चि. श्वदंष्ट्रावृष्टे । [व. १० ।

विसकुसुमम् । स्त्री । कमले, पद्मे । रा. नि.

विसप्रन्थिः । पुं । पद्मसूत्रे । पद्मेश्वर मूल ।
जलप्रसाधनद्रव्यमिदम् । सु. च. ४५ प. ।

विसङ्कटः । पुं । हृद्दीर्घे । रा. नि. व. ८ ।
सिंहे । अ. च. ।

विसजम् । स्त्री । पद्मे । अ. कल्प. । [विका. ।

विसनाभिः । स्त्री । पत्रिणां । पद्मेश्वर खाडु ।

विसप्रसूनम् । स्त्री । पद्मे । अम. ।

विसर्पः । पुं । मीले । व्याघ्रे । वर्षाशरद्वैमल-
काक्षिषु । मा. ज्य. नि. वि. र. । मलनिर्गमे । गी. ।

विसर्पः । पुं । पाण्डुरीगे । रा. नि. व. २० । ख-
नासकश्चक्रुष्टः । तन्निदानादि —“लवणास्फट-
णादिसंवादीपकोपतः । विसर्पः समधा ज्ञेयः
सञ्चितः परिसर्पणात् । प्रयुक्तं त्रयस्त्रिभिर्भैक्षो वि-
सर्पा इन्द्रजास्त्रयः । वातिकः पैतिकश्चैव कफजः
सांनिपातिकः । चत्वार एते वीसर्पा तत्त्यन्ते इ-
न्द्रजास्त्रयः । आग्नेयी वातपित्ताभ्यां गन्धार्वाभ्यां
कफवातजः । यमु कर्हसर्पा घोरः स पित्तकफ-
सम्भवः । रक्तं लसीका त्वग्नासं दुग्धं दीपास्त्रयी
मत्स्यः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धात-
वः ॥” मा. नि. । अथ च —“लवणास्फोतिगतताः
क्षिपताम् दीपाः सर्वोद्गमादिषां महास्थितमाश-
नितम् । कुञ्जान यं विस्तरमुत्तममाशुशोको तं
सञ्जंती विसरणाश्च विसर्पमाहः ॥” तत्र वाताश-
कोऽस्ति तदुपपत्त्यादिलक्ष्यः वर्णश्च । पित्ताश-

को द्रुतगतिर्वरदाहपाकस्तीटप्रभेदबहुलः, सेषा-
यकः मन्दसरः अशीप्रपाकः स्निग्धः सितः, अल्प-
वेदन लघुकणूः सखायकः सर्वसंलक्षणयुक्तोऽवगा-
हः पक्वसंशिरानाश्रुतं न सिध्यति । इत्या-
दि । सु.नि.१०७ । [सर्पिःपानादिकं शक्तम् ।

विसर्पज्वरः । पुं । तज्ज्वरानुज्वरैः । तत्र
विसर्पणम् । स्त्री । काये सञ्चरणे । तन्तुवण-
विटपादेः विसर्पणे । म ।

विसर्पिः । पुं । विसर्परोगे । रा.नि.व.२० ।

विसर्पिणी । स्त्री । श्वेतकुङ्कयाम्, यवतिक्ता-
लतायाम् । रा.नि.व.१ ।

विसलम् । स्त्री । पत्रवे । त्रिका ।

विसवर्त्म (चन) । स्त्री । वर्त्मगतनेचरोगविशेषे ।
लक्षणं—“शूनं यवर्त्मं बहुभिः सूक्ष्मिन्द्रैः सम-
न्वितं । विसमन्तर्जल इव विसवर्त्मेति तन्मतम् ॥”
सु.उ.१७७ ।

विसशालूकम् । स्त्री । पत्रकन्दे । ग्रेट्टर
गै.डो । गुणाः—गुरु विट्पि शीतलघु । राज.
१५७ ।

विसारः । पुं । मन्त्रे । अम । रा.नि.व.४ ।

विसारिणी । स्त्री । माषपर्णाम् । ग्राशाती ।
रा.नि.व.१ । [पक्षिण्यां । अम ।

विसिनी । स्त्री । मृणालि । रा.नि.व.१० ।

विसूचिका (ची) । स्त्री । अजीर्णजातरीग-
विशेषे । ३ला उठाविट्पस । निरुक्तिः—“सूची-
भिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठन्, निलः । यन्ना-
लीलेन सा वैद्यैर्वसूचीनि निगद्यते ॥” तस्य नि-
दानं यथा—“अजीर्णमात्रं विट्पसं विदग्धं य-
दोरितम् । विमृष्यलसकौ तस्माद्दृष्ट्वापि विसू-
चिका । न तां परिमिताहारा लभन्ते विदिता-
गमाः । मूढास्माजितात्मानो लभन्तेऽशनलीलु-
पाः ॥” लक्षणं—सूक्ष्मातिसारी वमथुः पिपासा
शूलं अमोदोदनजृम्भदाहाः । वैवर्त्यकम्पौ हृदये
रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥” तदुपद्रवा-
नाह—“निद्रानाशोऽरतिः कम्पौ सूत्रघातो वि-
संश्रुता । अथी उपद्रवा घोरा विसूचाः पक्ष-
दाहणाः ॥” तस्या चरितं श्वावदनादि । इत्या-
दि । मा.नि. ।

विस्तृतः । वि । निर्गते । वा.उ.२६७ ।

विस्तारी (इन्) । पुं । वटवृक्षे । वै.नि.व. ।

विस्तीर्णपर्यम् । स्त्री । माषकन्दे । माषकणू
ग्र.च. ।

विस्फा(स्फु)रकः । पुं । वातीन्धसन्निपात-
ज्वरे । लक्षणं—“घासः कासी भस्मी शूक्षां प्रला-
पो मोहवेषयू । पार्श्वयोः वेदना ज्वम्भा कषायत्वं
मुखस्य च । वातील्लघस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य
लक्षयेत् ॥ एष विस्फारको नास्वा सन्निपातः सुदा-
हयः ॥” मा.म.१४७ ।

विस्फुरणी } स्त्री । तित्पकह्वे । (टैमगाह ।
विस्फूर्जनी } वै.नि.व. ।

विस्फुरितम् । स्त्री । काण्डभग्रास्त्रिभङ्गभेदे ।
तेनास्थि स्तीकं विदीर्णं भवति । भा.म.१४७ ।

विस्फुलिङ्गः । पुं । विषभेदे । हे.च. ।

विस्फोटः । पुं । दृष्टस्फोटके । विस्फोडा ।
रा.नि.व.२० । तस्य निदानपूर्वकं सम्प्राप्तिनाह—
“कटुस्त्रुतीक्ष्णोष्णविदाहिरुच्यारिरीजीवीश्रुतना-
पेक्ष । तद्यत्सुदोषेण विपर्ययेण कुक्षन्ति दीपाः
पवनादयन् ॥ त्वचमाश्रित्य ते रक्तं सांघासीनि
प्रहृष्य च । घोरात् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान्
ज्वरपुरःसरान् ॥” इत्यादि । ३८ ।

विस्फोटज्वरः । पुं । ज्वरानुज्वरे ।

विस्त्रम् । स्त्री । चा । भूलके । भा.पू.१४७, १४८ ।
व. । वि । पूतिगन्धे, श्रमशक्तिनि । अम ।

विस्त्रगन्धः (स्था, स्थिः) । पुं, स्त्री । प-
लाहर्ण । (प्रेमशाल । रा.नि.व.७ । गीदकहृदि-
तालं, हरितालि । हे.च. । हृत्पयायां । इदं कल ।
रा.नि.व.४ । [नि.व.११ ।

विस्त्रगन्धकः । पुं । गीदकहरितालि । रा.

विस्त्रसा । स्त्री । जरायाम् । अम ।

विस्त्रा । स्त्री । हृत्पयायाम् । इदं कल । रा.
नि.व.४ । वसायाम् । अम । [वै.नि.व. ।

विस्त्रावः । पुं । अन्नमन्त्रे । डा.उ.२२ मा.ड ।

विस्त्रावणम् । स्त्री । उचितस्य वणस्य वेदनी-
पत्रमाथं पाकश्रमनाथेष्वपेक्षमविशेषे । सु.च.१
७, सु.सू.१४७ ।

विस्त्रायः । वि । विद्रुधिकुडादिविस्त्रायणैः ।
कावयौग्ये । सु.सू.५.च. ।

विहगः (क्रमः) । पुं । पचिणि । अम. ।

विहङ्गम् । स्त्री । स्वर्णमासिके । रस.कौ.ज्व-
रानकरसे ।

विहङ्गमा । स्त्री । भारयस्यां । वीक् । अ.र. ।

विहायसः । पुं । पचिणि । अ.टी.भ. ।

विहायाः (घ्) । पुं । पचिणि । स्त्री । आ-
काशे । पिका. ।

विहारः । पुं । विहायाम् । अमणे । मे. । वि-
न्दुरेखकपचिविशेषे । अ.च. ।

विचावः । पुं । क्लिकायाम् । ईति । वै.
निघ. । कासि । भा. । [ग्राह्य । रा.नि.व.१० ।

विक्षीरः । पुं । रक्ताकैः । अर्कवृक्षे । आकन

विक्षेपः (णम्) । पुं, स्त्री । वायुजन्मवर्णवेदना-
विशेषे । सु.सू.२२.च. । हृन्नादिचालने । सा.नि. ।
अवधूनेन । वा.वि.४.च. ।

वीक्षा । स्त्री । शुकशिल्पां । आलाकुली । ई.च. ।

बीजम् । स्त्री । अदुरे । मे. । मज्जायाम् । शुक-
पाती । रा.नि.व.१८ । बीजसारः । पञ्चबीज ।

भा.स.३.भ.अमरौ.वि. । पुष्करमूले । रा.नि.व.

६ । कारणे । अम. । अम्ये । विटि । बीजानां

शोधनं यथा — “बीजमादौ समादाय रौद्रयन्त्रे

विशोधयेत् । ईषत्सैश्वर्ययुक्तेन द्रवणे यत्नतः सुधीः ।

अपामार्गकपात्रेण निम्बबीजं विशोधयेत् । शिशु-

कापांसवीजानि अपामार्गस्य बीजकम् । घर्ष्येण

शोधनं तेषां न दद्यात् सैश्वर्यं ततः । तित्तां की-

पातकौ दन्तौ पटोलौ चन्द्रवारुणीम् । कटुतुल्यौ

देवदालौ काकतुल्यौ च शोधयेत् । धानौफलर-

सेनेन सङ्काशस्य शोधनम् । करञ्जगुग्गुलीबीजं

भङ्गराजिन शोधयेत् । गुग्गुदिसर्वबीजानां गरसू-

त्रैः पटुं विना । गरिकैलाश्यानां शोध्यं विस्त्रं भ-

क्ष्वातकौहवम् । गुडूचौ विफलाकाये स्त्रीरै चैव

विशेषतः । पक्का च खल्बुशः शङ्खं गृह्णीयान्मुदग-

गुलुम् । इहदारकबीजत्वं पक्कं दीलाकृतं पचि-

त् । दुग्धपूरेण पाचयेत् ततः सुष्यति निश्चितम् ॥

इत्यादि । रा.सा.मं. ।

बीजकः । पुं । प्रियालवृक्षे । पित्राणां । हिं

विजयसारः । प.सू. । See अल्लिका । रस.र.शि-

रीरी.चि. । “निकटं पुष्करबीजकः ।” सातुलुङ्ग-

वृक्षे । रा.नि.व.११ । वै.निघ.२.भ.अय.चि.दशसू-

लासवे । सूदगर्भमेदे । “यन् निर्गच्छत्येकशिरीमु-

जः स बीजकः ।” सु.नि.८.च. । श्वेतशिथौ । वै.

निघ. । स्त्री । बीज । [वै.निघ. ।

बीजकरः । पुं । माषशीरी । माषकलाश ।

बीजकर्कटिका (टी) । स्त्री । दीर्घकर्कटि-

कायां । लक्ष्मी कौकूट । वै.निघ. ।

बीजकसारः । पुं । प्रियालबीज । सु.चि.१०

अ. । भा.कुष्ठचि.महाभक्षतके । सातुलुङ्गसारः ।

रा.नि.व.११ ।

बीजका । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

बीजकाह्वः । पुं । सातुलुङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

बीजकृत् । स्त्री । वाजीकरणे । रा.नि.व.२० ।

बीजकोशः (घः) । पुं । पञ्चकर्णिकायाम् ।

पद्मोत्तराङ्गिका वा कर्णोत्तरा । भा. ।

बीजकोशकम् । स्त्री । वृषणे । वै.निघ. ।

बीजगर्भः । पुं । पटोले । रा.नि.व.२ । भा. ।

बीजगुप्तिः । स्त्री । धान्यादिकसुक्ष्मां । धा-

ग्रान्तिना । शिल्पां । शीघ्र । रा.नि.व.१६ ।

बीजद्रुमः । पुं । असनवृक्षे । पित्राणां ।

रा.नि.व.२२ । [नि.व.६ ।

बीजधान्यम् । स्त्री । धान्यके । धनिशा । रा.

बीजनः । पुं । पीतलोत्रे । वै.निघ. । औष-

धीवपचिणि । सारस्वतः ।

बीजपादपः । पुं । असनवृक्षे । पित्राणां ।

वै.निघ. । भक्ष्यातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

बीजपुष्पः (कः) । पुं, स्त्री । यन्त्रालवृक्षे ।

स्नानां ग्राह्य । रा.नि.व.१६ । मदवृक्षे । मधुव-

कवृक्षे । मे. ।

बीजपूरः (कः) । पुं । (Citrus medica)

The citron. कीलवृक्षे । टावा जेदुर गी-

ह । हिं बीजीरा । प.सू. । सा.कौ.पि.ज्व.चि. ।

गुणाः — “बीजपूरफलमम्लकटूषणं आसकासशमनं

पवनच । कष्टशीघ्रनपरं लघु द्वयं दीपनच क-
चिकत् पवनच ॥” तथाच—बालं पित्तमरक्त-
फालकरणं मध्यं तादृग्विषं पक्तं वर्षकरश्च द्वय-
मथ तत् पुष्पाति पुष्टिं बलम् । शुभार्जीर्षविवन्ध-
मारुतकफश्रासार्तिमन्दाग्निजित् कासारोचकशो क-
शान्तिदमिदं... । अन्यच्च—“त्वक् तिका दुर्जरा
स्यात् क्रमिकफपवनधंसिनी स्निग्धमुष्णं मध्यं श-
लात्तिपित्तप्रशमनमखिलारीचकघ्नञ्च गौल्यं । वा-
तार्निघ्नं कटाहं जठरगदहर्षं केसरं दीप्यमस्त्रं
धोजं तिकं कफाशं द्रव्यपुशकं वीजपूरक-
पथम् ॥” रा.नि.व.११ । तन्मज्जगुणाः—स्वादु
पाकः भाग्यः बलकृत् स्निग्धः पित्तघ्नश्च । सु.स.
४६७ । फलगुणाः—रूयं रसास्त्रं लघु दीपनं र-
क्तपित्तकरं कण्ठश्रिज्ज्ञाहृदयशीघ्रनम् । मद.व.६ ।
मधुरकर्कश्यां । अत्रवर्ती लेव् । गुणाः—“वीज
पूरोपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी । मधुकर्काट
का स्वादी रोचनी शीतला गुरुः । रक्तपित्तघ्न
श्लासकाशङ्कित्वाभपट्टा ॥” भ. ।

वीजपूरमज्जा (रू) । पुं । मातुलुङ्गमज्जनि ।
टावा लेव् अत्रवर्ती शीत । रा.नि.व.११ ।

वीजपूरफलम् । स्त्री । मातुलुङ्गफले । टावा
लेव् । हिं वीजरी । मद.व.६ ।

वीजपूर्णः । पुं । वीजपूरहवे । प.सु. । मधुर-
मातुलुङ्ग । अत्रवर्ती लेव् । वै.निघ. ।

वीजपशिका । स्त्री । हषणे । अङ्ककाश ।
रा.नि.व.१८ ।

वीजफलकः । पुं । मातुलुङ्गहवे । मधुवीजपू-
र । टावा लेव्, अत्रवर्ती लेव् । रा.नि.व.११ ।

वीजमातृका । स्त्री । पद्मबीजे । हारा ।

वीजरत्नः (वरम्) । पुं, स्त्री । माषकलायि ।
ह.व. ।
[यो वीजरत्नः ।] ह.च. ।

वीजरुहः । पुं । शालिधान्यादी । “शाल्याद-
वीजरुचक(न)म् । स्त्री । जैपालबीजे । रा.
नि.व.६ ।

बीजद्रव्यः । पुं । असनहवे । निशामाल ।
“असनो वीजद्रव्यकः ।” रा.नि.व.१५८ । भङ्गा
रुचकहवे । वै.निघ. ।

बीजखेहः । पुं । पलाशहवे । वै.निघ. ।

बीजाख्यः । पुं । जैपालहवे । स्त्री । तबीजे ।
अशपाल गांश्च वा उ०फल । वै.निघ. ।

बीजास्त्रम् । स्त्री । वचास्त्रे । रा.नि.व.११ ।
पिण्डास्त्रे । रा.नि.व.२२ ।

बीजाविकः । पुं । चट्रे । वै.निघ. ।

बीजाह्वः । पुं । मातुलुङ्गहवे । वा.चि.१६७ ।

बीजी (रु) । पुं । तण्डुलीयकहवे । वै.निघ. ।

बीजोदकम् । स्त्री । करकायां । से. ।

बीटिः (टिका, टी) । स्त्री । ताम्बूलवनायां
पात्र गांश्च । सञ्जितताम्बूले । पाटिप्र बोद्ध ।
शब्दकल्पद्रुमः ।

बीतनः । पुं । कृकपार्श्वयोः । कक्राशिश-
ताग्रेण पार्श्वदेश । “ककतु कन्धरास्यं कृकपा-
र्यो न बीतनी ।” ह.च. ।

बीतगोक । पुं । अशक्तवरी । श.मा. ।

बीतिः । पुं । घोटके । ह.व. । वै.निघ. ।

बीतिका । स्त्री । यटिमधुनि । नीलकायां ।

बीभत्सः । पुं । विक्रवी । तिका ।

वीरम् । स्त्री । (पत्रगीयमपि) । उशीरे । वीर-
मूल । वेणार मूल । रा.नि.व.१२ । सिन्दूरः प.
सु. । मरिचः । रा.नि.व.६ । शालपत्रायां च.
वि.२४.६६षोडशिकायां । पुष्करमूल । शूकर-
मूल । लौह । वै.निघ. । काशिके । रा.नि.व.
१५ । नल्ल । से. । आरुके । रा.नि.व.११ । पुं ।
अज्जुनहवे । ह.च. । भङ्गातकाये । अम. । वी-
रश्च । शुक्रदर्भे । काकोल्याम् । वै.निघ. । पीत-
किण्टाम् । एकवीरहवे । मृदभके । रा.मा. । श्वे-
तकरवीरे । रा.नि.व.१० । सताकरुषे । रा.नि.
व.८ । वाराहोक्तम् । तण्डुलीयधुपि । कैटानि-
शा । रा.नि.व.७ ।

वीरकः । पुं । श्वेतकरवीरे । रा.नि.व.१० ।

वीरणम् (मूलं, लिका) । स्त्री, स्त्री । च-
शोरहवे । वेणार मूल । हिं खस् । तं अश्वर-
डिड । उत्त. विषा, मन्दविषा । वन. खस्खस् ।
ता. वेत्तेवेर । रा.नि.व.१२ । च.सू.४४.सम्यजन-
ने । भा.उ.वाली.रतिवस्त्रभोदके । गुणाः—
“वीरणं पाचनं शीतं वाणिज्जघ्नं तिक्तकम् । स्निग्ध-

नं ज्वरनुत् वानिमदजित् कफपित्तहृत् । तृणा
सविषवीसर्पकृच्छ्राङ्गप्रणापहम् ॥” भा. । कुशा
दिदणगणे । यथा—“कुशः कासश्च दर्भश्च क
पृथं भूतणं तथा । श्वेतद्रव्या नीलद्रव्या गण्डद्रव्यं
ति वीरणम् ॥” अर्कगुणाः—एतदकीं हरिन्दूलं
समुच्चयति चानलम् । चतसस्थानकहृत् बलं कु
र्यादनेकधा ॥” अर्क.वि. । [कचपे. काश्चत् ।

वीरतण्डुलनामा (न) । पुं । तण्डुलीयशा-

वीरतरम् । स्त्री । वीरणमूले । देवार्द्र मूल ।
प.सु. ।

वीरतरः । पुं । शरत्तले । शर गाछ । विन्वा-
लरत्तले । रा.नि.व.८ । सहाशली । भल्लातकहृत् ।
प.सु. । श्वेतकीकिलाचे । श्वेत तूलिग्राथाङ्ग ।
र.मा. ।

वीरतरुः । पुं । भल्लातकहृत् । विन्वालरत्तले ।
अर्जुनहृत् । रा.नि.व.२१.८।६ । शरत्तले । शर
गाछ । “अन्य तु वारतर्कविन्वालर इति वद
न्ति ।” सु.स.३८५. । श्वेतकीकिलाचे । प.सु. ।
प्रियालहृत् । वै.निघ. ।

वीरतर्वादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यगणे ।
यथा—वीरतरुसहचरद्वयदर्भश्चादनीगुन्धानलकु
शक गाम्भिरः कायसन्तानो वरात्मकः सितवर्णः
कुशगुल्फेन्दोवरकपीतवङ्गाः श्वदंष्ट्रा चित । गणो-
ऽयं वातघ्नः । अग्निराशकैरामूवृक्षच्छाघातकजाहर-
य । सु.स.३८५. । अन्यः—“वीरतरुः रुद्धचरो
दर्भो हवादर्भो नलः । गुन्दाकासकुशावग्नमेदमा
रठट्टकाः । कुशगुल्फोऽयं वशिरी वसुकः सायि
मन्यकः । इन्दोवरो श्वदंष्ट्रा च तथा कापीतवक्र-
कः । वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ॥”
शर वा विखाडुन, शीठ नाल खाटोद्वय, उलु,
ग्रीवा वा बाल्मरा, नल, गुप्फुक् वा गुठा, काश,
कूश, पाषाणभेदमूल, हृक्षुमूल, मोगाहल,
औश्चिनो, अर्निडा वा गज्जपपूल, वक्रवृक्ष वा
काम-खाटो, आगुष्ठ, चूष्णमूल, गौक्षूत्री,
काडि-खाटो । च.द.सू.पा.चि., अखरी.चि. ।

वीरदुः । पुं । अर्जुनहृत् । रा.नि.व.६ । वि-
न्वालरत्तले । वै.निघ. ।

वीरनायकः । पुं । उमीर । देवर्षी । वै.निघ.

वीरपचा (वी) । स्त्री । विजयायाम् । नि-
क्षि । रा.नि.व.६ । धारणीनाममहाकन्दे । रा.नि.
व.७ । [नि.व.१० ।

वीरपर्णम् । स्त्री । सुरपर्णाभिधसुगन्धपत्रे । रा.

वीरपादपः । पुं । विन्वालरत्तले । वै.निघ. ।

वीरपष्ठा (ष्ठी) । स्त्री । वाय्वालकमेदे, म-
हावलायाम् । वै.निघ. । सिन्दूरपुष्पीहृत् । रा.नि.
व.१० ।

वीरभद्रः । पुं । वीरणे । देवर्षी । वै.निघ. ।

वीरभद्रकम् । स्त्री । वीरणे । देवर्षी । जटा. ।

वीरभद्ररसः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः । पा-
ठ.—“वृषणं पञ्च लवणं द्वितीयं वीरककथं ।
चारुचयं समांशेन चूर्णमेव पलत्रयम् । शुद्धमूलं
मृतासव गन्धकश्च पलं पलम् । आर्द्रकस्य द्वैः
खल्ले दिनमेकं विसर्दयेत् । वीरभद्ररसः ख्याती
मायैकं सन्निपातजित् । चित्कार्द्रकसिन्धुसमु-
पामं जलेन च ॥” रस.वि. ।

वीररजः (स्) । स्त्री । सिन्दूर । रा.नि.व.१३ ।

वीरवती । स्त्री । सांसराङ्गणायाम् । भा. ।

वीरवल्ली । स्त्री । देवदाय्याम् । देवर्षी । जटा. ।
वै.निघ. ।

वीरवृक्षः । पुं । भल्लातकहृत् । अम. । मह-
शाली । देवधान्यं । देवर्षी । देवर्षी । प.सु. ।
विन्वालरत्तले । रा.नि.व.८ । अर्जुनहृत् । वै.निघ.

वीरवेतसः । पुं । अश्ववेतसे । रा.नि.व.६ ।

वीरशाकः । पुं । वामूकशाके । देवर्षी । शि-
क । वै.निघ. ।

वीरसिंहः । पुं । वीरसिंहावलोकनप्रणेतरी ।

वीरसिंहावलोकनम् । स्त्री । वीरसिंहक-
तवैयकयम् ।

वीरसेनः । पुं । आरुहहृत् । रा.नि.व.११ ।

वीरा । स्त्री । मयसामांसे । रा.नि.व.१४ । पु-

त्रिपर्णो । टाकुलिश । च.द.उ.ग्या.वि. । उहृद-

लायाम् । शतावयाम् । तालमूल्याम् । कटुकां ।

कृष्णातिविषायाम् । काकील्याम् । रा.नि.व.२५ ।

वा.उ.६५.महापैशाचहृत् । वीरकाकील्यां । वै.निघ.

रा.नि.व.१ । च.वि.५ च.त्रायमाणाहते । प्रयोगा.
अर्थः-वि.सुनिषक्तवाङ्मेरीहते । च.द.उन्मा.चि.
महाकल्याणाहते । आमलक्याम् । एलबालुके । र.
आयां । विद्यायां । कुम्भिकायां । मे.वा.टी.६
मा.वमनकल्पे । क्षीरविदायाम् । उरु कुम्भिका-
यां । सुरामायां । मे. । महाशताव्याम् । ब्रा-
ह्म्याम् । रा.नि.व.४ । शिंशपात्रये । र.मा. ।
घतक्रमा व्याम् । रा.नि.व.५ । भूयामलक्याम् ।
रा.नि.व.५ । वै.निघ.चय.चि.शिवगुटी । जटा-
माया । च.द.रसायने । “ऋद्धियुग ऋषभवीरा ।”

वीरान्तकः । पुं । अर्जुनहते । वै.निघ. ।

वीरान्तः । पुं । अक्षवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वीरायतच्छदा । स्त्री । कदलीहते । वै.निघ. ।

वीरारुक्म् । स्त्री । आरुके । रा.नि.व.११ ।

वीरत् (धा) । स्त्री । विन्दतलतायाम् । अम. ।
श.र. ।

वीरुपचिका । स्त्री । चुल्लुशक्ति । रा.नि.व.२ ।

वीरेश्वररसः । पुं । पितृश्रेष्ठश्चरे रसः ।
पाठः—“स्वतृताभतीच्छ च तालं गन्धककटफलं ।
शिवयज्ञी वक्षा शुक्ली भार्गी पथ्या च बालकं ।
आन्यकं मर्दयेत्तुल्यं पर्पटोत्यद्रवैर्दत्तं । मयं मायं
लिङ्गेत् श्रीदेः..... काकमाचौरसघातु सैन्धवेन
युतं पिबेत् ॥” रस.कौ. ।

वीथ्यम् । स्त्री । वलि । प्रभावे । अम. । शक्र-
धाती । रा.नि.व.१८ । द्रव्यगतशक्ती । “द्रव्याणि
येन कुर्वन्ति तदीथ्यम् ।” सु.स.४१५. । “उपश्री-
तयथोक्तधातु कुषेर्वीथ्ये हिधा स्यूतम् । यस्त्वन्म-
प्रिसीमीयं हस्यते भुवगवयम् ॥” भा. । अन्यत्र—
तद्विविधं चित्त्वाचित्त्वक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चित्त्व-
क्रियाहेतुर्धातुं द्रव्यरसादीनां स्वस्वकार्येण स्वभाव-
सिद्धा शक्तिः । अचित्त्वक्रियाहेतुश्च प्रभावापरप-
र्यायः । द्रव्याणां रसायनगुणरूपकाय्यकरणशक्तिः ।
तदुक्तं—“भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थि-
मः । चित्त्वाचित्त्वक्रियाहेतुर्वीथ्यं धन्यकर्ममतम् ॥”
शिवदासः । वीथ्यगुणाः—श्रीतीक्ष्णगन्धरुच्यदु-
तीक्ष्णपिच्छलविशदाः । तत्र श्रीतीक्ष्ण आग्नेयी ।
श्रीतपिच्छको चम्पुगुणभूयिणी । मार्दवस्य तोया-
काशभूयिष्ठत्वं, रौचस्य वायुभूयिष्ठत्वं वैश्वस्य च

चित्तिवासुभूयिष्ठत्वं । सु.स.४१५. । तेजसिः ।
वीथ्या । स्त्री । वीथ्ये । अ.टी.भ. ।

वीहा । स्त्री । वनकुलखे । वै.निघ. ।

वीहः । पुं । हटौ । व्याक. ।

वंहणम् । स्त्री । बलवर्धने । हततेलादिश्रीत-
क्रियायाम् सा.कौ. ।

वंहणः । चि । बलवर्धके । इथिव्यस्तुमिहे ।
सु.स.४१५. । तन्नामकधूसपाने । भा. । स्त्री ।
अथगन्धायाम् । कपिलद्रावायाम् । भूकषाखे ।
वै.निघ. । वराहमांससाधितयवाग्वाम् । च.स.२५. ।

वंहणवस्तिः । पुं । निरुद्धवस्तिमदे । “वंहण-
द्रव्यानिःकाये. कल्मैषुरकेयुताः । सर्पिर्मांसरसो-
पेतः वक्तव्यो वह्णः स्मृताः ॥” भा. ।

वंहणीयवर्गः । पुं । वह्णाय हिते कषायव-
र्गे । यथा—चौरिषीराजचक्रकवलाकाकीलीकी-
रकाकीलीवाय्यायनीमद्रीदनीभारवाऔपयस्याह-
व्यगन्धा इति दर्शमानि वह्णीयानि । स्त्रीरुलत,
शिवादे, वेलेड, काकाको. स्त्रीरुकाको-
लो, श्वेत वेलेड, शीत वेलेड, वनका-
पान, कुम्भिकायां, उरु कुम्भिकायां । च.स. ४५. ।

हकः । पुं । इहानुगे । हिं हृष्टार । घीव इति
लोकैः । नाथी इति महाराष्ट्रादौ । रा.नि.व.१६ ।
काके । उषा. । शगले । हारा. । वक्रहते । श.
व. । सरलनिर्यासे । भ.रभसः ।

हकदंशः । पुं । कुकुरे । हिं. । [वै.निघ. ।

हकदन्ती । स्त्री । पाठायाम् । आकुनादि ।

हकधूपः (क) । पुं । बहुसुगन्धद्रव्यकृतकवि-
मधूपः । अम. । सरलद्रवे । उर्ध्विन् । अम. ।

हकधूर्तः । पुं । शगले । हारा. ।

हका । स्त्री । पाठायाम् । आकुनादि । रा.नि.
व.२ । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. । सर्पिष्वपरिमाणे ।

हकारातिः (रिः) । पुं । कुकुरे । रा.नि.व.
१६ । श.मा. ।

हकाची । स्त्री । विहति । तेउडौ । र.मा. ।

हकिः (की) । स्त्री । पाठायां । आकुनादि ।
वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराष्ट्रादौ ।

हजनः । पुं । केशे । उणा ।

हजिनः । पुं, स्त्री । केशे । मी । स्त्री । शीणिते ।
रक्तचर्मणि । ङे.च. । [श.र. ।

हतिह्वरः । पुं । विकडतडवे । वंदेछी ग्राह् ।

हत्तम् । स्त्री । सनाथे । रा.नि.व.१८ । पुं । ध-
वलयवानाले । श्वेत जनानि । रा.नि.व.१६ । गु-
च्छद्वये । रा.नि.व.८ । अक्षीरहवे । वै.निघ. ।
सप्तपर्णहवे । प.सु. । कच्छपे । रा.नि.व.१८ ।

हत्तकम् । स्त्री । वेवे । वै.निघ. ।

हत्तकर्कटी । स्त्री । वसुलाकारकर्कट्याम् ।
थमूञ्ज । रा.नि.व.७ ।

हत्तका । स्त्री । उपदीक्षा । पू.हे । वै.निघ. ।

हत्तकीया । स्त्री । देवदाल्याम् । रा.नि.व.३ ।

हत्तकीषः । पुं । पीतदेवदाल्याम् । देवताता-
डा । भा. ।

हत्तगुण्डः । पुं । गुण्डद्वये । गुणाः—मधुरः
श्रीतलः कफपित्तः अतीसारदाहरक्तप्रस । रा.
नि.व.८ ।

हत्तगुण्डलः । पुं । यावमालनामकशिखीधा-
न्ये । जनानि, कुंशानि । रा.नि.व.१६ ।

हत्ततुम्बी । स्त्री । वृत्तालाव्यां । गोल लाटे ।
वै.निघ. ।

हत्तदणम् । स्त्री । गुण्डद्वये । वै.निघ. ।

हत्तनिष्ठाविका । स्त्री । नखनिष्ठाव्यां, क-
खनिष्ठाव्याम् । छोटि गट्टे उंटी । रा.नि.व.७ ।

हत्तपत्रः । पुं । उत्तमशकविशेषे । नटिग्रा-
शोक । प.सु. । स्त्री (वा) । पुत्रदात्र्याम् । रा.
नि.व.३ । [हांगल वै.टे । रा.नि.व.३ ।

हत्तपर्णिका । स्त्री । अजानीलतायाम् ।

हत्तपर्णी । स्त्री । पाठायाम् । आदनादि ।
रा.नि.व.६ । मङ्गलपुष्पिकायाम् । रा.नि.व.४ ।

हत्तपत्रः । पुं । चद्रशङ्के । वै.निघ. ।

हत्तपुष्पः । पुं । कदम्बहवे । शिरीषहवे । म-
ल्लिकाहवे । मुद्गरहवे । रा.नि.व.२३ । जलवेतसे ।
भूकदम्बे । रा.नि.व.६ । स्त्री (वा) । नागदन्त्यां ।

नागदन्ता । रा.नि.व.५ । कीदृशदेशप्रसिद्धमुद्गर-
पुष्पहवे । रा.नि.व.१० । [जीरके । वै.निघ. ।

हत्तफलम् । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

हत्तफलः । पुं । दाडिमहवे । डानिम ग्राह् ।
बदरहवे । कुल ग्राह् । कपित्थहवे । क.प्र.९
ग्राह् । रा.नि.व.११ । रक्तापासायै । भा.पू.१३.।
करञ्जहवे । तरम्बुजे । तडमुञ्ज, थमुञ्ज । वै.निघ. ।

हत्तफला । स्त्री । वार्ताकीहवे । वेणुग ग्रा-
ह् । रा.नि.व.७ । शशाङ्गुल्याम् । (फ.प्र.क.कृ.टी) ।
आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । [श.च. ।

हत्तभोजनः । पुं । गन्धरी । भमठ भाक ।

हत्तमल्लिका । स्त्री । श्वेताको । वै.निघ. । वि-
पुरमल्लिकायाम् । सं वाटीगरै । कं दुन्दुभि मल्लि-
का । वम्. वटमोगरी । गुणाः—नेत्ररोगघ्नी कटुः
उष्ण । व्रणघ्नी बहुगन्धा मुखरोगघ्नी च । रा.नि.व.
१० । [वै.निघ. ।

हत्तयुग्मः । पुं । वातामहवे । वादग ग्राह् ।

हत्तवीजः । पुं । राजमाषे । बरगटि । रा.
नि.व.१६ । भिष्ठाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

हत्तवीजका (जा) । स्त्री । पाखुरफल्याम् ।
रा.नि.व.५ । आदकां । अत्रदत्र । रा.नि.व.१६ ।

हत्ता । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । प्रियङ्गुलतायां ।
रा.नि.व.१२ । श्वेतनिष्ठावे । श्वेत भीम् । रा.नि.
व.१६ । भिष्करीटाक्षुपे । रा.नि.व.४ । नागदन्-
त्याम् । नागदन्ता । रा.नि.व.५ । रणकायाम् ।
त्रयुक् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२.भ.वा.व्या.पि.वा-
तारिरसे । हलिकोशतक्याम् । हलिधेय । रा.
नि.व.७ ।

हत्तिः । स्त्री । जीवनीपाथे । कम. ।

हत्तिस्थः । पुं । ककलासे । रा.नि.व.१८ ।

हत्तिर्वीरः । पुं । खर्मूत्राहवे । थमूञ्ज ग्राह् ।
रा.नि.व.७ । [श.१८ ।

हथार्त्तवा । स्त्री । बन्धायां स्त्रियाम् । रा.नि.

हडम् । स्त्री । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज ।
रा.नि.व.१२ । पुं । एकपञ्चाशद्वर्षे हडे, खवि-
हं । रा.नि.व.१८ । हडदारकलतायाम् । रा.नि.
व.१ ।

हृदकण्टः (कः) । पुं । इहुदीह्वे । वै.निघ.।

हृदकर्णिका । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

हृदकाकः । पुं । द्रोणकाकि । दौडुकाक ।
हि.च. । [कल्प.४अ. ।

हृदगोनसः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.

हृदतिक्ता । स्त्री । पाठायाम् । आकुनाति ।
वै.निघ. ।

हृदत्वम् । स्त्री । वार्ष्णे । अम. ।

हृददारकः (रः, कः) । पुं । (Gmelina asiatica or Rourea santaloides.)
खनामख्यातलताविशेषे । वौडुताडुक । हिं व.
धार । स द्विविधः श्वेतरक्तभेदेन । गुणाः—“हृद-
दारकश्च गौल्यं पिक्किलं कफवातहृत् । बल्यङ्गा-
सामदीषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥” रा.नि.व.
३ । कृष्णहृददारके । वै.निघ. ।

हृददारकादिलीहम् । स्त्री । ऊरुस्तम्भा
धिकारि औषधम् । पाठः—“हृददारविहृदलीक
रिकाणामिनामकैः । त्रिकत्रययुते लौह आसवा-
तान्तको मतः ॥” इदं योगरत्नाकरस्य । रस.र. ।

हृदधूपः । पुं । शिरीषवृक्षे । शीवासवृक्षे । वै.
निघ. ।

हृदधूमा । स्त्री । श्लेष्मातकवृक्षे । वै.निघ. ।

हृदनाभिः । त्रि. उच्चनाभौ । शौ.डु. । अम.

हृद(हि)बला । स्त्री । महासमझायां । वडु
बल्लानूक । रा.नि.व.४ । महाबलायाम् । वै.
निघ. ।

हृदराजः । पुं । अश्ववेतसे । कश्चिन् ।

हृदरुहा । स्त्री । शतावर्यां । च.सू.४अ. ।

हृदवाहनः । पुं । आसवृक्षे । कश्चिन् ।

हृदविभीतकः । पुं । आमातकवृक्षे । काय-
डु. गौड. । श.मा. ।

हृदसूचकम् । स्त्री । इन्द्रतूले । हारा. ।

हृदा । स्त्री । पञ्चाशीर्षं प्राचीनायाम् । वृडि ।
भा. । तत्सम्भोगे मरणं भवति । राज. । महाश्रा-
वणिकायां । रा.नि.व.५ । अहुते । वृडि । वाञ्छुल ।
श.र. ।

हृदाकुलिः । स्त्री । अहुताकुली । वृडि । वा-
ञ्छुल । श.र. ।

हृदिः । स्त्री । आधिक्ये । च.सू.१अ. । खनाम-
ख्यातौषधी । वृडि । एषा दक्षिणार्धफला बोधि
प्रसिद्धा । “अदिर्हृदिश्च कन्दौ ही भवतः कोर-
यामखे । हृदिस्तु दक्षिणार्धफला प्रोक्ता महर्षि-
भिः । प्रयोगेन्यनयोरैकं यथाशालं प्रयोजयेत् ॥”
गुणाः—“हृदिर्गर्भपदा शीता हृत्पणी मधुरा कृ-
ता । हृष्या पितास्रशमनी क्षतकाशशयपहा ॥”
भा. मधुरा क्षिप्त्वा तित्ता शीतला क्वचिन्महाती
श्लेष्मकृष्णमित्री च । रा.नि.व.५ । वा.सू.१४च.प-
ञ्चकादिः । रोगविधिषु ताः सप्रविधाः—वात-
पित्तकफशीणित्तमदीसूत्रान्नादयः । निदायादि
—“क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथयुत्करश्चरन् सुकी
वक्रणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहनीः । प्रपीष्य ध-
मनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः । दोषाकमेदीसू-
त्रान्नेः सहृदिः सप्रधा गद ॥” सा.नि. । तासां
सूत्रान्नामिसं हृदौ वातमुख्ये, किञ्चलमुग्रहि-
तुरन्यतसः । अथः प्रकृपितोऽन्यतसो हि दोषः फ-
लकोषवाहिनौरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्हृदि
जनयति तां हृद्विस्तारचकते । तासां भविष्यतीनां
पूर्वैरुपाणि वास्तकीटीमुकमेद्रेषु वेदना साकृन्नि-
यहः फलकोषशोफयति । तत्र वातहृदि वातपूर्ण-
हृदिमिव परुषां, पित्तहृदिं प्रकीदुरस्त्रसङ्गाहः, श्ले-
ष्महृदिं कठिनासल्यवेदनां शोणः कण्डूमती, रक्त-
हिं कृष्णस्कोटावतां पि. वृडिहृदा, मदीहृदिं
हृदुस्त्रिधां कण्डूमतीर । नः दनाश्च जानीयात् । सू-
त्रवेगधारणशीलस्य सूत्रहृदिर्भवति । सु.नि.१९
अ. ।

हृदिका । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । श्वेत कण्ठा-
जिह्वा । अर्कपुष्प्याम् । वै.निघ. । अह्वी । श.मा. ।

हृदिदः । पुं । जीरकनामद्रव्ये । जीवक ।
रा.नि.व.५ । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

हृदिदात्री । स्त्री । हृद्वी । वृडि । रा.नि.व.५

हृदिपत्रम् । स्त्री । वडुकुलशस्तविशेषे हृदने
भेदेने च । सु.सू.८अ. । हृद्वेः पत्रमिव हृदिपत्रं
तन् द्विविधं—अस्त्रितायं प्रयतायश्च । हे क्वचि
समाहुतम् अर्धपञ्चाहुतं त्वं साहोदुलफलश्च
यि । दयोः प्रथमं चरमाह । सु.टी.ड. ।

हिभाक् । स्त्री । हवीवधौ । नकुल. १०७. ।

हिला । स्त्री । खल्लैलायाम् । वड़ एलाट । वै. निघ. ।

ह्रस्मानः । पुं । मनुष्ये । उषा. ।

ह्रस्म । स्त्री । प्रस्नदन्धने । वै. टि. । अम. । कुवाये । मे. ।

ह्रन्ताकः । पुं । शकप्रेते । नटिश शीक । रा. नि. व. १३ । उपोदिकायाम् । पू. दे. । बात्ता-
कीहवे । वे. गु. ग. गछ । रा. नि. व. ७ । स्त्री ।
तनुफले । वे. गु. ग. भा. न. व. ज. चि. । “हन्ताकाख्यं
पथमतत् प्रदिष्टम् ।” गुणाः—“हन्ताकं स्वादु
तीक्ष्णं कटुपाकमपितलम् । ज्वरबातबलास्रं
दीपनं शूलं लघु । तद्बालं कफपित्तं हृदं पि-
तकरं लघु । हन्ताकं पित्तं किञ्चिद्वारपरि-
पाचितम् । कफमदीर्घनिशामन्नमत्यर्थं लघु दीप-
नम् । तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ।
अपरं श्वेतहन्ताकं कुकुटाष्टसमं भवेत् । तदर्शः सु-
विशेषिणं हितं हीनं च पूज्यवत् ॥” भा. पू. १ भ. शा.
व. । [ह्रन्त्याम् । मद. ।

ह्रन्ताकी । स्त्री । बात्ताकीहवे । रा. नि. व. ७ ।

ह्रन्तिता । स्त्री । कटुकायाः कटुकी । श. च. ।

ह्रन्द् । पुं । ह्रन्ताव्यञ्जितचिकित्सासंयह ।

ह्रन्दा । स्त्री । तुलसीहवे । श. र. । हवीपरि-
जातलतायाम् । वै. निघ. ।

हशः । पुं । वासकहवे । वासक गछ । अ. टी.
भ. । उन्दुरी । श. र. । स्त्री । वासायाम् । वास-
क । उषा. । [चि. कण्टकारीहवे ।

हशिः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै. निघ. कास.

हशिकः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । रक्तपुनर्नवा-
याम् । वै. निघ. २ भ. वा. व्या. चि. महाराखादी । त-
न्नामककौटविशेषे । विह् । हिं विह् । मे विच ।
तद्विशेषगुणाः—“हशिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति
वज्रिवत् । ऊर्ध्वमरोहति विषं दंशं पश्चान् तिष्ठ-
ति । दंशः सर्वोत्तिष्ठकक्षावलुयते स्फुटतीव च ॥”
वा. उ. २०७. । ते त्रिविधाः मन्दमध्यमहाविषम-
देन । तत्र मन्दविषा गोशूलकीयजाः द्वादश, म-
ध्यविषाः काष्ठिकीहवास्त्रयः, उन्नमाश्च महाविषाः

सर्पकीयजाः विषजाश्च पञ्चदश । एवं त्रिंशद्वि-
कजातयः । तेषां मन्दविषाः यथा—“कृष्णः श्यावः
कव्रः पाण्डुवर्णः गोसूत्राभः कर्कशी मेषकक्षः ।
श्वेती रक्ती रोमशः श्यावलाभी रक्तश्वेते मन्दवीर्या
मताम् । दष्टलक्षणानि—एभिर्दंशे वेदना वेषु-
श्च गात्रसम्भः कृष्णरक्तागमश्च । श्लाखादंशे वेदना
चोर्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफी ज्वरश्च ।” इति ।
मध्या यथा—“रक्तः पीतः कापिलेनोदरेण सर्व-
धूमाः पर्वभिश्च त्रिभिः सुः । एते सूतीधारपूत्य-
च्छजाता मध्या श्रेयास्त्रपकारो रगाणां । जिह्वा-
शोफी भोजनस्यावरीधी मूर्च्छा चीया मध्यवीर्या-
भिदंशे ।” उन्नमा यथा—“श्वेतश्विचः श्यामलो
लोहितामी रक्तः श्वेती रक्तगालीदरी च । पीतो
रक्ती नीलपीतोऽपरश्च रक्ती नीलो नीलशुक्रकथा
च । रक्ती वभुः पूर्ववच्चैकपर्वो यथापर्वो पर्वणी दे-
व यश्च । नानाकृपा वर्णतथापि घोरा श्रेयाश्वेते
हशिकाः प्राणघोराः । जम्बेतेषां सर्पकीयात् प्रदिष्टं
देहस्थी वा घातितानां विशेष । एभिर्दंशे सर्पवग-
प्रवृत्तिः स्फोटोत्पत्तिर्भस्मिदाहौ ज्वरश्च । क्षिब्धः
कण्ठं शोणितश्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणोत्पत्यते शीघ्र-
मेव ॥” सु. कल्प. ८७. । शीघ्रविशेषे । मे. । श-
ककौटि । उषा. पो. का. । अम. । मदनहवे । क-
कौटि । गोमयकौटि । गोवत्रे पो. का. । भरतः ।
स्त्री (का) । सुद्रुतपविशेषे । मे विचुवा । कं
इहुलि । वम्. विचुवा । गुणाः—पिच्छिला अस्त्रा
अन्तर्हृद्ग्री च । रा. नि. व. १ । चि. क्र. क. प्र. प. ।
प्रप्रपण्याम् । छादू. निशा । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.
निघ. । [भा. क. । श. मा. ।

हशिकपिया । स्त्री । पूतिकायाम् । पू. दे.

हशिकर्णी । स्त्री । चासुकर्णलतायाम् । मू-
त्राकागौ लडा । रा. नि. व. ३ ।

हशिकविषम् । स्त्री । हशिककौटस्य विषे ।

हशिकविषापहा । स्त्री । महाराखायाम् ।
नाकुल्याम् । वै. निघ. ।

हशिकाली । स्त्री । (Fragia involucra-
ta.) खनामल्लालक्षपविशेषे । विडा. डी. । हि व-
र्ण्डा । मे हशिकाली । कं हलिलुगु । मे कुल-
खोडी । ता. कचुरि । वम्. श्रद्धांशी । गुणाः—
कटुः तिक्ता हृदयवक्रार्थधनी रक्तपित्तघ्नी विष-

शरीरकेशी बल्ला च । रा.नि.व.८ । कासरी
वातघ्नी च । रा.ज. । कण्टकितमेषयङ्गुत्कार-
फला । इति । सु.स. २८।२८ च.वातघ्नने । उद्-
धूसकसेषयङ्गा । इति । वा.स. १५५.अर्थादिः ।
“भागी राखा हृषिकासी प्रकीर्त्या ।” कण्टकित-
सेषयङ्गुत्कारफला पाठाम्ना ईषरीमया खेत-
पुष्पपुष्पा दक्षिणावर्तवली मेषयङ्गीमिदः । सु.चि.
८५ । सि.यो.उन्मा.वि. । च.द.चरयुडे ।

हृषिकाह्रिविषापहा । स्त्री । नाकुल्लो ।
शक्रात्र । वै.निच. ।

हृषिपत्नी (र्षी) । स्त्री । हृषिकाव्याम् । वि-
छातो । प.सु. । र.मा. । उषमेषयङ्गाम् । कू.प्र
मेडानि०६ । वै.निच. । [अ. ।

हृषी । स्त्री । हृषीरुषे । पुनर्नवा । वा.चि.३

हृषीडयम् । स्त्री । हृषीरयुगले । खेतरक्तपुनर्न-
वयोः । चि.क्र.क.१५.२५. ।

हृषीरः (वः) (कः) । पुं । हेतुपुनर्नवायाम् ।
शेवार्पुता । प.सु. । च.स. ४५. । र.सा.सं.च
धावतीगुण्या नागबलातिले च । च.द.वि.अ.वि. ।
“हृषीरविलवर्षाम् ।” वा.स. १५५.विदायादौ ।
च.द.कास.वि.हृल्लकएकारीहृते । च.द.वा.व्या.
वि.एकादशशतप्रसारणीतेले । वा.र.पि.वि.अष्ट-
तायहृते ।

हृषः । पुं । बलीवर्द्धे । यौ.ड । अम. । तन्मूत्रयु-
गाः — “हृषसूत्रच शीफलं कृमिदोषविनाशनम् ।
कामलायङ्गुपीपाखुनाशनचाग्रिदीपनम् ॥” अचि.
८५. । हृषभकीषवी । रा.नि.व.५ । इरास्मा-
याम् । रा.नि.व.२३ । वासकहृते । रा.नि.व.४ ।
च.चि.३५. । च.द.गु.हृते, कामदेवहृते । न-
दीभ्रजानके । गीधूमे । प.सु. । सूषिके । मे. ।
स्त्री । वासामूलं । बडे । श.मा. ।

हृषकर्णिका (र्षी) । स्त्री । सुदर्भनालवा-
याम् । सुदर्भनं ७७७७, उत्रति प्रूरति । च.स.
४५. । वा.स. १५५.सुरसादौ । “हृषहृषकर्णी
कटफलं काससहृः ।”

हृषगन्धा (म्बिका) । स्त्री । कंगलान्नाम् ।
हागमवेदे । रा.नि.व.३ । अनिलवायाम् ।
शौ.उ. ८१८८७ । वै.निच. ।

हृषणः । पुं । अण्डकोशे । रा.नि.व.८ । सु-
मतिः — मांसवधिरकर्मसदो सारांशान् वायुशे-
शन भवति । सु.श.४५. ।

हृषणकच्छः । पुं । सुदरीमविशेषः । छि.शा.
क । निदानादि — “खानोखादनहीनसु मलो
हृषणसंश्रितः । प्रक्षिपते यदा खेदात् स कच्छं
जनयेतदा । तत्र कच्छयनात् चिप्रे खोटः सावध
जायते । प्राहुर्हृषणकच्छं तां श्रेष्ठरक्तप्रकीर्णाः ।”
सु.नि.१३५. । मा.नि. ।

हृषदंशः (कः) । पुं । विडाले । अम. । च.
द.वात.अ.वि. । “पयसा हृषदंशस्य प्रकृतम् ।” वा.
उ.३५. । [रा.नि.व.४ ।

हृषध्वाङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । नागरसुसायाम् ।

हृषनाशनः । पुं । विडङ्गे । श.मा. ।

हृषपत्रिका । स्त्री । बलान्नायाम् । इतिगा-
टे । रा.नि.व.३ ।

हृषपर्णिका । स्त्री । ब्राह्मणपर्णिकायां । रा-
ग्नश्रुति । च.स. ४५.कृमिप्र-गणः ।

हृषपर्णी । स्त्री । आसुक्कान्नायाम् । हेम-
काणि । प्रूताडौ । प.सु. । कण्ठदन्त्याम् । र.मा. ।

हृषपर्वी (र्ष) । पुं । कर्जरी । क.उ. ३ । वि.व. ।

हृषभः । पुं । हृषे । मे. । अयभके । लषा. ।

हृषभध्वजा । स्त्री । वादकोहृषे । व.उ.३
स्त्री । वै.निच. ।

हृषभपलवः । पुं । वासाङ्गले । वासकृष्ण-
वै.निच. । भ.च.वि.व.न.क.सू.मा.कररसे ।

हृषभाक्षी । स्त्री । इन्द्रवाक्कीलतायाम् । इ-
थीलमया । रा.नि.व.३ ।

हृषमूलम् । स्त्री । वासामूलं । वासकृष्ण-
वातरक्तच.रुद्रतेले ।

हृषलः । पुं । मृषले । गात्रत्र । वोटके । मे. ।

हृषलोचनः । पुं । मृषिके । छि.च. ।

हृषवीभक्तः । पुं । कपिकच्छूमे । वै.निच. ।

हृषसारः । पुं । युक्तवटे । देवकुम्भायाम् । [श.मा.
निच. ।

हृषस्त्री (रु) । पुं । अत्ररीले । डीमवत

हृष्यस्त्री । स्त्री । अतिकासकायाम् । अम. ।

हृषा (रु) । पुं । जोटके । हवे । ऐ.च. । कर्णे ।

मे । स्त्री.वा । लघुसूचिकपर्णीलताया । पृ.वा.टी ।

रा.नि.व.२ । द्रवत्वा । वडु मल्ली । रा.नि.व.५ ।

इयम् एरष्यवपवटिपा, अस्त्रामे दस्त्री दिया ।

भा.सन्धिकज्ज.चि. । अत्रगन्धायाम् । भा.सन्धिक-

ज्ज.चि.वचादिः । महाश्रीतिपतौलतायाम् । क-

पिकल्ली । ऐ.च. । मे. ।

हृषाकपायी । स्त्री । शतावय्याम् । जीवत्वा ।

हृषाकरः । पुं । माषे । मायकगात्र । रा.नि.

व.१६ । [घञे । मे. ।

हृषाङ्कः । पुं । पानीयभक्ष्यातके । कलकठेन ।

हृषाणी (रु) । पुं । कृषभके । रा.नि.व.५ ।

हृषादनी । स्त्री । इन्द्रशरण्याम् । राधाश-

भा । वै.निघ. ।

हृषायणः । पुं । चटकपञ्चिणि । हारा. ।

हृषाहारः । पुं । विडां । हारा. ।

हृषो (रु) । पुं । मयूर । श.मा. ।

हृष्टिः । स्त्री । जलवर्धने । गुणाः—“हृष्टिर्निष्-

न्दिनी शीता निद्राश्लेषलप्रदा । मलापहारिणी

वायुदग्धिनी वक्रिवाहिणी ॥” राज.२प. । हृष्टिज-

लं भूमिपतितमष्टविधं भवति । तथा—“ग्रावण-

भाद्राश्विनकार्तिकभवनलानीति चतुर्विधं, तथा

धारकारतीषारहैमभेदेन च चतुर्विधमित्यष्टविधं

हृष्टिजलम् । तच्च पुनर्दिवाहृष्टिराविहृष्टदुर्दिगव-

टिभवलेन भिन्नगुणं भवति । यथा—“निशाजलं

कफकरं चनं शीतगुणात्मकं । सासुद्रनीयस्य समं

विज्यं वातकोपनम् । दिवा सूर्यायतमा च मेघा

वर्धन्त्येव । तत्कफघ्नं पिपासाघ्नं लघु वातप्र-

कोपनम् । दुर्दिने हृष्टिसम्भूतं वातभूतं सवात-

लम् । कफकण्ठोपहननं तपयं दीपकोपनम् ॥”

अथ श्रावणहृष्टिजलगुणाः—“तथा श्रावणहृष्टि

दीपरीगकरी हृषाम् । कण्डूविदीपजननं पामीयं

न प्रशस्यते ॥” अथ भाद्रहृष्टिजलगुणाः—“सघनं

बाभसं नीरं श्लेष्मकहाजकोपनं । शमनं पित्ती-

कात्तिकहृष्टिजलगुणाः—“कात्तिकहृष्टिजलभूतं श्रा-

तिसन्नापनीतम् । माज्जनघं विदीपायां सर्वश्लेष्-

प्रवर्धनम् । शीतलं कलकठघ्नं विटाहृष्टिजलभूतं ।

कचित् पुण्यतरे देशे शरदर्थति माधवम् । विष्-

ज्वरविनाशाय ह्रस्वनिपातिहेतवे । अम्बरलं सहा-

पथ्यमष्टतं खातिसम्भवं । गगनाम्बु विदीपघ्नं हृ-

ष्टीतं यच्च भाजने । कल्यं रसायनं मेघं यत्ना-

पेक्ष्यं ततः परं । अमार्गं विमुञ्चति जलं धारा-

धरालु यत् । पतितं तत् विदीपाद्य सर्वेषां दिग्-

नामपि ॥” इति चातुर्मासिकत्रयम् । अत्रि.७५ ।

अत्यस्तुर्विधं जलगुणं सयम् । अकालहृष्टिजलं

श्लेष्मरीगकरं न प्रशस्यते ॥ [१ ।

हृष्टिका । स्त्री । आरण्याश्वपुण्या । वृ.ने. भ-

हृष्टिघ्नी । स्त्री । कुट्टेलायां । उज्जराटी एणाट ।

श.च. ।

हृष्टिभूः । पुं । मेके । हारा. ।

हृष्टिः (णी) (रु) । मेवे । अम. ।

हृथम् । स्त्री । मनीहर्षणे । “ममसौ हृषणं यच्च

तत्सर्वं हृथमृथते ॥” यथा—हृथं मावापीतं हृ-

षणं भवति । “स्वस्थस्योत्कर्षं यत् तदहृथम् ॥”

च.चि.१५. । पुं । इत्तदङ्के । रा.नि.व.१४ ।

अवि । मायकगात्र । ऐ.च. । आमलके । वि ।

शकहृष्टिकरं । भा. ।

हृथकन्दका (न्दा) । स्त्री । विटायां । कू-

श्रुकूशां । रा.नि.व.७. । मूलके । वै.निघ. ।

हृथगन्धा । स्त्री । हृहदारके । वीकपात्रके ।

श.र. । अजानीलतायाम् । छीगुलदे.टे । रा.

नि.व.१. । अतिबलायाम् । शीतलेण्डा । वै.

निघ. । [उत्प्लेण्डा । रा.नि.व.४ ।

हृथगन्धिका । स्त्री । अतिबलायां । शी-

हृथचण्डी । स्त्री । महाम्पककण्याम् । वडु

शृवाकणी । वै.निघ. ।

हृथपर्णी । स्त्री । भूमिकुशाङ्के । वै.निघ. ।

हृथफला । स्त्री । आमलकीरुषे । वै.निघ. ।

हृथवज्रिका (स्त्री) । स्त्री । भूमिकुशाङ्के ।

रा.नि.व.७. ।

हृषा । स्त्री । चङ्डी । रा.मा. । शमाय्यां । भू. •

श्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । श्यामलक्याम् । रा. नि.व.११ । भूमिकुक्कायि । अतिबलायाम् । उ- हहल्याम् । वै.निघ. ।

हहश्चितः । पुं । फलपूरि । श.च. ।

हहचुचुः । पुं । महाचुचुशकि । रा.नि.व.५ ।

हहच्छतावरीघृतम् । स्त्री । असृग्दराधि- कारे घृतम् । पाठः—“शतावरीरसप्रस्यं चोदयि- त्वावपीडयेत् । घृतप्रस्यसमायुक्तं क्षीरद्विगुणितं भिषक् । अतः कल्कानिमान् दद्यात् स्थूलोडुम्ब- रसम्भितान् । क्षीवनीयानि यान्यथै यथै चन्दन- पद्मकी । शृदंष्ट्रा चात्मगुमा च बला नागबला त- था । शालपर्णी पृथिपर्णी विदारी शरिवाहयं । शर्करा च समा देया काश्मल्याश्च फलानि च । सय्मकसिद्धञ्च विज्ञाय तदृष्टतन्त्रावतारयेत् ॥” च. द.असृग्दर.चि. । [गृह्] वै.निघ. ।

हहच्छदः । पुं । अक्षीटवले । आकृष्टाटे

हहच्छफरी । स्त्री । महाप्रोक्षोविशेषे । गङ्ग- लघुभि । गुणाः—“स्निग्धासकण्ठरीमग्नौ श्रेष्ठा प्रोक्षी प्रकीर्तिता ॥” राज. । [गृह्] जटा. ।

हहच्छल्कः । पुं । चित्रटमक्षे । चिंश्चि-

हहच्छालपर्णी । स्त्री । (Flemingia congesta.) महाशालपर्णी । वडु भांगपर्णी । हिं वडु शालपान्, भालङ्क कसन्द । वम्. तीक्ष्णी- ला । [गृ] वै.निघ. ।

हहच्छिखी । स्त्री । महाशिख्याम् । वडु नि-

हहज्जीरकम् । स्त्री । स्थूलजीरके । (भाटो- क्षीत्रा । भा.वाञ्जी.चि. । “हहज्जीरकमप्यत्र ॥”

हहज्जीवन्ती । स्त्री । खनामख्यातौषधि- विशेषे । वडुकोवडौ । रा.नि.व.१ ।

हहज्जीवा । स्त्री । हहज्जीवन्त्याम् । रा.नि.व.१ ।

हहतिका (ती) । स्त्री । वार्ताका । (वडु- १ । रा.मा. (Solanum Indicum.) शुद्धवा- नाकी । बाङ्गूडु । हिं वार्हयटा । वम्. डोरली विहनी । तें कुकमाणि । ता. चेरुण्ट । सा हि- था चविका चेता चेति । गुणाः—“हहती पाचनी सीष्ठा बाहिरी वातनाशिनी ॥” राज. । “अवि- का हहती तिक्ता कटुकश्चा च तत्समा । युक्त्वा द्र-

व्यविशेषिष धारासंस्तम्भसिद्धिदा । विज्ञेया श्वेतह- ती वातश्लेष्मविनाशिनी । कृष्णा चातृमयोश्चैव ना- नानिचामयापह्ना ॥” रा.नि.व.४ । तत्फलमुष्णः—“तथा हहत्याः फलमेव श्लक्ष्णं सन्दीपनं स्यात् कफवातनाश । कण्डूविसर्पज्वरकामखानां तथार- च्ची श्लक्ष्मिदं वदन्ति ॥” अचि.१६५. । कष्टका- र्याम् । अम. । च.द.कफज्व.चि.निम्बादिः । च. द.कास.चि. । वै.निघ.ज्व.चि.तिक्तादिकषाये । ज्व.चि.बलाद्यघृते । पृष्ठमन्त्रविशेषे । सु.शा.६५. ।

हहतीकल्पः । पुं । चिकित्साकल्पमेदः ।

हहतीहयम् । स्त्री । हहती कष्टिकारी चेति हये । सु.स.३८५. । च.द.वा.ज्व.चि.किरातादिः । “हहतीहयगोचुरेः ॥” भा.मि.ज्वर.चि. । गुण- फ- लः स्थूलफला चेति हहतीहये । सु.चि.८५. ।

हहतीफलम् । स्त्री । हहत्या धीजे ।

हहत्कन्दः । पुं । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । गृह्जने । रा.मा. ।

हहत्कालशकः । पुं । महाकासमेदं । व- डु कालकाशना । त्रिका. । [सु.]

हहत्काशः । पुं । खग्गइहले । थंगडु । प.

हहत्कुचिः । त्रि । तुन्दिले । अम. ।

हहत्काशतकी । स्त्री । हस्तिकोशावक्याम् । धूम्रम् । रा.नि.व.७ । [पिण्डो]धेज्जुर । वै.निघ. ।

हहत्खजूरिका । स्त्री । राजखजूरिकायां ।

हहत्तालः । पुं । हस्तालवले । रा.नि.व.८ ।

हहत्तिका । स्त्री । पाठायाम् । आकुनादि । रा.नि.व.६ ।

हहत्तृणः । पुं । वंशतृणे । श.च. ।

हहत्त्वक् । पुं । सप्तपर्णवले । छातिम गृह् । “हहत्त्वक् सप्तपर्णं स्यात् ॥” रा.नि.व.२१ ।

हहत्त्वचः । पुं । निम्बवले । प.सु. ।

हहत्यक्षमूलम् । स्त्री । विल्यापिमयट्टुक- (श्याका)पाठाकाशरीषु । सु.स.१८५. । “विल- यक्षीकागमाशरीपाटलागणिकारिकाः.....पञ्च- मूलसिद्धं महत् ॥” च.द.ज्व.चि. । गुणाः— “पञ्चमूलं महत्तित्तं कषायं कफवातघ्नम् । रुधिर- दासकासघ्नसुखं लघुपिण्डीपनम् ॥” भा. ।

हहृत्पञ्चः । पुं । हहृत्कन्दे । रा.नि.व.७ । मे-
तलोमे । मधुवाक्कै । मिठा । वे.निघ. ।

हहृत्पञ्चा । स्त्री । त्रिपरिणिकायाम् । रा.नि.व.
७ । कासमदनुपे । वै.निघ. ।

हहृत्पर्याः । पुं । शुक्लरीमे । वै.निघ. ।

हहृत्पर्या । स्त्री । महाशयपुष्पीविशेषे । वन-
मग । रा.नि.व.४ । [त्रिका. ।

हहृत्पाटलिः (ली) । पुं, स्त्री । धन्तूरुवे

हहृत्पादः । पुं । वटवृक्षे । श.च. ।

हहृत्पारि(ले)वतम् । स्त्री । महापारिवतफले ।
वड़ पेशारा । रा.नि.व.११ ।

हहृत्पाली (र) । पुं । वनजीरकनुपे । वन-
कोरा । रा.नि.व.११ ।

हहृत्पालुः । पुं । महापीलुवृक्षे । पाशोऽं
आकटाटे । रा.नि.व.११ ।

हहृत्पुष्पः । पुं । महाकुष्माण्ड । वै.निघ. । स्त्री ।
कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

हहृत्पुष्पी । स्त्री । शयवृक्षे । प.सु. ।

हहृत्फलम् । स्त्री । कुष्माण्डे । भा.पू.१भ.शा.
वा.मयसफल । कौटिल । जम्बूफल । ज्ञान । वै.
निघ. । स्त्री (ला) । अलाव्याम् । लाड । प.सु. ।
कटुतुल्याम् । ति.ला.उ. । रा.नि.व.३ । महन्द्र-
वाक्याम् । नाकाल । कुष्माण्डायाम् । कूम्डा ।
गाह । रा.नि.व.७ । राजजम्बूम् । वड़ जाम ।
रा.नि.व.१० । र.सा. ।

हहृत्पादः । पुं । तदादिदशद्रव्यात्मककषाये ।
यथा—“हहृती पुष्करं भार्गी शटी शङ्गी दुर्गल-
भा । वसकस्य च बीजानि पटीलं कटुरीहणी ।
.....सन्निपातज्वरे हितः ।” च.द.ज्व.चि. ।

हहृदम्बाः । पुं । कर्भरवृक्षे । कानराडा ।
गाह । श.च. । [रा.नि.व.६ ।

हहृदेला । पुं । खल्लैलायाम् । वड़ एला ।

हहृदोलम् । स्त्री । तरलुजि । उरभूज । श.च. ।

हहृद्वन्ती । स्त्री । एरच्छपविटपदन्तीविशेषे ।
येव द्रवन्तीमुच्यते । गुणाः—“दन्तीद्वयं सरं पाके
रवे च कटु दीपनम् । गुदादुराशमशूलार्शः कण्डू-
कुष्ठविदाहनुत् ।”

हहृद्वलः । पुं । पट्टिकालोमे । उरुनाई ।
रा.नि.व.६ । समपर्णवृक्षे । छातिन गाह । वै.
निघ. । हिलालवृक्षे । हडाल गाह । रा.नि.
व.८ । रत्नरसोमे । वै.निघ. । स्त्री । खजालुका-
याम् । कुष्ठ लज्जावती । वै.निघ. ।

हहृद्वीणी । स्त्री । द्वीणीपरिमाणे । १२८ श. ।
प.प्र.१ख. ।

हहृद्वान्यः । पुं । लेवेची । जनार गाह ।
महाशाली । प.सु. ।

हहृद्वदरम् । स्त्री । महाकीलीफले । गुणाः—
कफपित्तकरं गुह्य सरस्य । मद.व.६ ।

हहृद्वला । स्त्री । महाबलायाम् । पीठ वे-
लाड । “राखेरखहृद्वला ।” सि.यो.उन्मा.चि.
चैतसद्यते । शुक्लरीमे । खजालुकायाम् । लज्जा-
वती । वै.निघ. ।

हहृद्वगुडी । स्त्री । नावमाणालतायाम् । वड़
गेशालिना । प्रयोग.कनकतेल ।

हहृद्वानुः । पुं । अग्नी । चित्रकवृक्षे । अम ।
हहृद्रावः (वी) (र) । पुं । वृद्धपेवके ।
रा.नि.व.१८ । [माशिक । र.सा.सं. ।

हहृद्वर्णः । पुं । मालिकनामोपधाती । श्व-
हहृद्वल्कः (लः) । पुं । पट्टिकालोमे । रा.
नि.व.६ । समपर्णवृक्षे । वै.निघ. । [मद. ।

हहृद्वली । स्त्री । कारवल्ल्या । कटला, उरु ।

हहृद्वानतः । पुं । देवधान्ये । देवान । अयं
अश्मरीहरः । र.सा. ।

हहृद्वारुणी । स्त्री । महन्द्रवारुणीलतायाम् ।
वड़ नाकाल । रागालिनी । रा.नि.व.३ ।

हहृद्वीजः । पुं । आस्यतकवृक्षे । आम्डा
गाह । श.च. । [गाह । मं. ।

हहृद्वलः । पुं । महापीठगर्भे । वड़ नल

हहृद्वन्म्वः । पुं । महोन्म्वे । वै.निघ. ।

हहृद्वन्मरीचः । पुं । मरीचि । वै.निघ. ।

हहृद्वसतिः । पुं । अथर्व यदभेदे । तद्वृद्धीमे
अथः शुनाधिकृतः रक्षाचः कश्चः सुहृद्वलनग्री-
लक्ष भवेत् । ज.द.५.७.च. ।

हृद्यः । पुं । तरो । गीछ । तस्य षट्जातयः—

“कृष्णदाया अयवीजा मूलजास्तृतीयादयः । प
क्ष्यानीय इत्याद्याः स्तन्यजाः सप्तकीमुखाः । आ-
ख्यादयो बीजकृहाः समूहजास्त्रयादयः । सुर्व-
नस्तिकायस्य षडेते मूलजातयः ॥” ई.च. ।
लोषदुसे । लोष गीछ । रा.नि.व.६ । धवद्वे ।
मा.७३ । गीछ । र.मा. ।

हृत्तकः । पुं । चतुर्दशवर्षे । कूट्टि गीछ ।
र.मा. । च.क.व.५.५. । सु.स.३७.५. । चि.२३.५. ।
२८.५. । नन्दवर्षे । कृष्णगीछ । धन्वन्तरिः ।

हृत्तचरः । पुं । वानर । धन्वन्तरिः ।

हृत्तपनः । पुं । कर्णिकारवर्षे । कर्णिक-
कृतज्ञ गीछ । वै.निघ. ।

हृत्तधूपः । पुं । श्रावैतनामकगन्धकाष्ठे । मृग-
धूप । रा.नि.व.१२ । [निघ. ।

हृत्तधूमकम् । स्त्री । श्रवालं । (म.७३) । वै.

हृत्तनाथः । पुं । वटवर्षे । श.र. ।

हृत्तपाकः । पुं । वटवर्षे । श.च. ।

हृत्तभवा । स्त्री । वन्द्याम् । मान्डा । भा.

हृत्तमेदी (इन्) । पुं । हृत्तादनं । मान्डा ।
अम. । अश्वत्थवर्षे । कर्षत् ।

हृत्तमर्कटिका । स्त्री । काष्ठविडालिकायां ।
काटिदिङ्गलि । केचित् ।

हृत्तमृद्भूः । पुं । जलवेतसे । श.च. ।

हृत्तराजः । पुं । महासंदायाम् । हीपाल-
वचायाम् । उठापाणिनि । वै.निघ. ।

हृत्तरुहा । स्त्री । वन्द्याम् । मान्डा । दन्ता ।
रा.नि.व.५. । च.स.४.५. । आकाशलतायां । आ-
लोकावृत्ता, प्ररुगीछ । च.स.४.५. । जलका-
लतायाम् । रा.नि.व.३. । विदारीकन्दे । र.मा. ।
अश्वत्थवालतायाम् । महासमझायाम् । रा.नि.
व.११४ । पुष्करमुले । वै.निघ. ।

हृत्तवान् । पुं । यक्षेते । रा.नि.व.२ ।

हृत्तवीरा । स्त्री । भूम्यामलकाम् । जूँहे
आमला । वै.निघ. ।

हृत्तशायिकः । पुं । गोलाङ्गुलवानरे । मू-
कपोडा । अयं वर्षध्वगुणः । सु.स.४६.५. ।

हृत्तादनः । पुं । अश्वत्थवर्षे । मै. । पियाश-

वर्षे । धरणिः । वन्द्याम् । मान्डा । हिं नैहा-
ली । अम. । मधुकन्दे । मै. । स्त्री (वी) । वन्दा-
याम् । प्ररुगीछ । रा.नि.व.५. । सु.स.३७.५. ।
च.द.वा.ज्ज.चि.राकादिः । “राका इत्यादभी
दाक ।” विदारीकन्दे । जूँहे कृष्ण । मै. ।
भैष.नेत्रो.चि. ।

हृत्तामयः । पुं । लाचायाम् । लोहा । वै.निघ. ।

हृत्ताम्बु । स्त्री । तिलियाम् । ठैठुल ।
अ.टी.रा. । महादा इति अ.टी.भ. । अश्वत्थ-
टा इति प.सु. । टुका इति भानुदीक्षितः ।
हिं त्रिषाविल । च.द.अ.च.चि. । च.स.४.५. ।
गुणाः — अस्त्रं कटुकं कषायं कफार्थं तृणां
वा-घ्नं हृद्गोघ्नमुदराभयघ्नं गुल्मातिमारघ्नश्च ।
रा.नि.व.६ । अस्त्रलोण्यां । आनन्दन । हृद्दधि-
मुखचूर्णे । च.स.४.५. हृद्गुणः ।

हृत्ताम्बु । पुं । आवातकवर्षे । आनन्द गी-
छ । श.च. । अश्ववेतसे । अश्वत्थवर्षे । वै.निघ. ।

हृत्तायुर्वेदः । पुं । हस्तरीयपदीयणादिशास्त्रे ।
स आश्रयपुराणे श्रवः ।

हृत्तार्हा । स्त्री । महासंदायाम् । रा.नि.व.५ ।

हृत्ताशयी (इन्) । पुं । छट्टीलुके । कूट्टे
(प.७) । रा.नि.व.१८ । [४.५. ।

हृत्तेशयः । पुं । निविषमर्षविशेषे । सु.क.प.

हृत्तोत्पलः । पुं । दुर्मात्यके । उलटेकषण ।
र.मा. ।

वेकटः । पुं । मकराग्रे । उडुटोगीछ । मै. ।

वेगः । पुं । गृहंन सलनिर्गमप्रवृत्तौ । भ. । ल-
रायाम् । वृद्धौ । प्रवृत्तौ । ना.नि. । महाकालफ-
ले । मै. । युक्ते । ई.च. । स्त्री (गा) । महाज्यो-
तिषतीलतायाम् । वडु लडाकृत्को । वै.निघ. ।

वेगधारणम् । स्त्री । मलादीनां वेगनिरोधे ।
यथा—“न वेगान् धारयद्बीरः कामादीनान्
धारयेत् ।” राज.१५. ।

वेगनाशनः । पुं । श्रेफणि । श.र. ।

वेगनिरोधः । पुं । वेगविधारणे । निदानम् ।

वेगविघातः । पुं । मूत्रपुरीषाद्विघातः ।

जलाभिरमथेवैगविघातैः” भा.ष.सा.चि.।

गिहृदियः। पुं। श्रीकारिहृदये। रा.नि.व. १६। [राज.। रा.नि.व.१६।

ग्री (गु)। पुं। स्त्रेनपचिषि। वाक्यार्थो।

ट्टचन्दनम्। स्त्री। श्रीखण्डचन्दनात्यतरे चन्दने। (पृथ टन्मन। सं वेदश्रीखण्ड। कं वेदपक्षे पक्ष। तच्च सार्द्रविच्छेदं मलयद्रिसमीपस्थवेदगिरिजलावेदमित्युच्यते। “मलयद्रिसमीपस्थाः पर्वता वेदसंज्ञिताः। तज्ज्ञातं चन्दनं यत्तद्वेदवाच्यं कचिन्म।” गुणाः—अतिशीतं दाहपित्तघ्नं ज्वर-च्छर्दिदृषाकुष्ठतैमिरीत्कासहरं तिक्तञ्च। रा.नि. व.१२। [न। रा.नि.व.१२।

वेडम्। स्त्री। सार्द्रविच्छिन्नचन्दने। (पृथ टन्म-

वेडमिका। स्त्री। रीटिकाविशेषे। यथा—“माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा ग्रीधुमचूर्णतः। रचिता रीटिका सैव प्रोक्ता वेडमिका युधेः। भवेद्वेडमिका बन्धा हृष्या बन्ध्यानिनापङ्ग। उष्णा सन्तर्पणी युध्वं हृदयो यक्षला परम्। भिन्नमूत्रमला स्नायमेदःपित्तकफप्रदा। गुदकीर्णाद्वितशासयककुलानि नाशयेत्” भा.।

वेणिः। स्त्री। देवदाल्याम्। श्रीठ (श्रीमः। वा.कल्प.१५.। [चिका.।

वेणिवेधनी। स्त्री। जलौकायाम्। (जौक।

वेणी। स्त्री। पीतदेवदाल्याम्। भा.। देवदाल्याम्। प.सु.। “चराचरो वा वेणी च देवदाली च जीमूतम्।” अरुणः। मीर्षा। (उड्डी। ६.च.। [व.१२।

वेणीग(मूलक)म्। स्त्री। उशीरे। रा.नि.

वेणीफलम्। स्त्री। देवदालीफले। श्रीठ (श्रीमः। वै.निच.१५.कामलानस्ये।

वेणीरः। पुं। अरिष्टे। श.च.।

वेणुः। पुं। वंशे। वीन। रा.नि.व.७।

वेणुकर्करः। पुं। करोरुहवे। चिका.।

वेणुका। स्त्री। तन्नामकफलविभेदे। सु.कल्प. २५.।

वेणुज(न)म्। स्त्री। मरिचे। र.मा.।

वेणुजः (जन्माति)। पुं। वेणुयवे। वीं (जने) टाडेन। रा.नि.व.१६। वा.चि.१५.च.।

वेणुनिःसृतः। पुं। इक्षौ। वै.निच.।

वेणुनिलैखनम्। स्त्री। वंशलचि। वीं (जने) नीन। सु.चि.१५.।

वेणुपत्रकः। पुं। मण्डलिसर्पविशेषे। सु.कल्प. ४५.। [र.मा.।

वेणुपत्रिका (त्री)। स्त्री। नाडीहिङ्गी।

वेणुयवः। पुं। वंशजघात्रे। वीं (जने) धान। सं वेणुयव। कं बिदरकी। ते वेदुश्च विरयसु। गुणाः—शीतः कषायः मधुरः रुचः सूत्रश्रेष्ठविष-घ्नः बलपुष्टिवीर्यदः पित्तघ्नश्च। रा.नि.व.१६। “रुचः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तघ्ना। मन्दः क्षिमिविषघ्नश्च बन्धो वेणुयवो मतः” च.सू.२०. ५.। [रा.नि.व.१६।

वेणुवीजम्। स्त्री। वेणुयवे। वीं (जने) टाङ्ग।

वेतः। पुं। वेतसलतायाम्। रा.नि.व.७।

वेतनम्। स्त्री। रीधे। श.च.।

वेतसः (सा)। पुं, स्त्री। (Calamus rotang.) Common cane. खनामख्यातपत्र-शाकलतायाम्। (तत्र गीह्। सं वेडिसु। कं वेतसु। तं जीतगुरुकली। गुणाः—कटुः खारुः शीतलः भूतघ्नः पित्तकोपनः रुच्यः दीपनः रक्त-पित्तघ्नः कुष्ठघ्नश्च। रा.नि.व.६। तत्फलगुणाः—“फलं वैषय वातघ्नमर्द्धापत्रवलासक्तम्” राज्ञ. ३५.। शाकगुणाः—“वातघ्नं कटुतिक्तस्वमधोमा-सं प्रवर्णकम्” च.सू.२०.५.।

वेतसपत्रकम्। स्त्री। अधनाथकं शस्त्रविशे-षे। सु.सू.८५.। तत्रास्यं यथा—“तीक्ष्णमङ्गु-लविस्तारं चतुरङ्गुलमायतम्। अङ्गुलानि तु चलादि-ह्वलङ्गाय विज्ञानता” सु.टी.उ.भांजः।

वेतसास्त्रः। पुं। अस्त्रवेतसे। रा.नि.व.६। र.सा.सं.शुलबि.अग्निमुद्गरसे। “वेतसास्त्रं विह्व-स्यात्”।

वेतसी। स्त्री। वेतसहवे। श.र.।

वेतालग्रहः। पुं। भूतग्रहविशेषे। लघुर्णं—“गन्धमास्त्ररतिं सत्यवादिनं परिवेषयन्मृ। बभू-

हिद्वक्ष जानीयात् वेतालिन वशीकृतम् ॥ वा.उ.
४५. ।

वेतालरसः । पुं । कुठाधिकारी रसः । पाठः
—“अक्षकं सतलोहस्य शुद्धसूतं शिलाजतु । ताप्यं
वाकुचिवीजानि विफलं सुवली समम् । सव्यीपं
चूर्णितं लेप्यं मधुना निष्कसावकम् । मापैकं ना-
शयेत् सिध्द वेतालोऽयं सद्धारसः ॥” अन्यः
सन्निपातज्वर—“रसं गन्धं विषसैव सरिचादं
समाश्रिकम् । शिलायां मर्दयेत्तावत् यावत्थायित
कज्जलम् । गुग्गुलमाचम्भयोक्तव्यं हरेहादशसंज्ञकं ।
साध्यासाध्यं निहन्त्याश्च सन्निपातं मुदावश्यम् ॥”
र.सा.सं. ।

वेतः । पुं । वेतसहस्र । रा.नि.व.६ । वंशविशे-
षे । वेड्डेयं वीण । सं वेत । कं वेत । गुणाः—
श्रीतकषायः भूतपित्तघ्नश्च । रा.नि.व.७ । च.चि.
३५. ।

वेचकः । पुं । रामशरी । वै.निघ. ।

वेचमूला । स्त्री । शङ्खान्याम् । वै.निघ. ।

वेचविधम् । स्त्री । तन्नामकपुष्पविषभेदे ।
वेत्तत्र भूत । सु.कल्प.२५. ।

वेचायम् । स्त्री । नाडीशाकविशेषे । वेत्तत्र
उज्जि, वेत्ताग्न । गुणाः—“वेचायं दीपनं रुच्यं
तिक्तं पित्तकफापहम् ॥” राज.३५. । व्यघायाम् ।

वेदना । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

वेदनाधिष्ठानम् । स्त्री । मनोदेहिन्द्रियादी ।
“वेदनानामधिष्ठानं मनो देहस्य सैन्द्रियः । केश-
रोमनखायात्रमलद्रवगुणैर्विना ॥” च.भा.१५. ।

वेदयिता । त्रि । मनसः प्रवर्तके । सु.भा.१५. ।

वेदारः । पुं । कृकलासि । चिका. ।

वेदिः । स्त्री । परिकृतभूमी । अम. । स्त्री । अ-
व्यष्टायाम् । श.च. । [निघ. ।

वेदिकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतपुष्करके । वे-
वेदिनी । स्त्री । तन्नामिका पञ्चमी त्वक् या
श्रीहृषभभागप्रमाद्या कुष्ठविषर्पाधिष्ठाना च । सु.
भा.४५. ।

वेधकम् । स्त्री । धान्यके । रा.नि.व.६ । पुं ।
कर्पूरे । चिका. । अक्षवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेधनिका । स्त्री । हिद्वकरणायां स्त्री । डेपि-
त्र । अम. ।

वेधनी । स्त्री । मेधिकायाम् । पेटि । रा.नि.
व.६ । करिकर्षवेधनास्त्री । चिका. ।

वेधफलः । पुं । करकृच्छवे । रा.नि.व.६ ।

वेधमुख्यः । पुं । गन्धशब्दाम् । शङ्खश्री रा.
नि.व.६ । स्त्री (ख्या) । कसूयाम् । मृगमोति ।
रा.नि.व.१२ ।

वेधमुख्यकः । पुं । गन्धशब्दाम् । प.सु. । ह-
रिद्रायाम् । कै.ताडशुनूत गीष्ट । अम.भ. ।

वेधसम् । स्त्री । अशुभमूले । श.च. ।

वेधाः (ष्) । पुं । श्वेतार्कतवे । श.च. ।

वेधिनी । स्त्री । मेधिकायाम् । रा.नि.व.६ ।
जूकायां । जै.क । श.र. ।

वेधी (इत्) । पुं । अक्षवेतसे । रा.नि.व.६ ।

वेध्यः । त्रि । वेधनाहं, शिरादौ । अल्पमुखः श-
स्त्रैः व्यधनीये । सु.सु.५५. ।

वेपथुः । पुं । कम्पने । रा.नि.व.२० । [२० ।

वेपनम् । स्त्री । वातव्याधौ । कम्पे । रा.नि.व.

वेरम् । स्त्री । कुक्षुमे । चिका. । वाणिके । चि-
का. । शरीरे । मे. ।

वेरकम् । स्त्री । कर्पूरे । हारा. ।

वेलनम् । स्त्री । हिरी । द. ।

वेला । स्त्री । रोगे । समयभीजने । समये
भीजने । चिका. । दन्तमांसि । हारा. ।

वेलाजलपानम् । स्त्री । वेलायां वारिपाने ।
तथातीव स्वास्थ्यकरं । तथाहि—“उर्ध्वं क्षापि क्षा-
पि शीतं कवोष्णं क्षापि क्षापि क्षाथशीतश्च पायः ।
इत्थं नृणां पथ्यमेतत् प्रयुक्तं कालावस्थादेहसंस्था-
हरीधात् ॥” तथा—“अपनयति पवनदीपं दल-
यति कफमाशु नाशयत्यक्षिम् । पाचयति पात्र-
मनलं पुष्पाति निशीथपीतमुष्णाथः ॥ रात्री पीत-
मजीर्णदोषघ्नमनं संश्लिप्तं सामान्यतः पीतं वा-
निश्रावसानसमये सव्ययम्यर्धसमं । सुप्ता तुर्ध्वनि-
च पुष्टिजननं प्राक्सीदपुष्टिप्रदं रुच्यं आठरवर्ज-
पाटवकरं पथ्यश्च शुक्लमरे ॥” रा.नि.व.१४ ।

वेलाञ्जरः । पुं । अरविशेषे । लघुर्ध्व — “श्री-
कात् श्रीधातवाजीर्धात् सत्तापावलयजानितः ।
अतस्त्वेति च मत्स्यानां जायते दाहयः अरः ॥”
अ. नि. ।

वेल्लभुक्प्रियः । पुं । सुगन्धाले । श. र. ।

वेल्ल(क)म् । स्त्री । विहङ्ग । अम. । अ. द. शि-
राश्वये । वा. सु. १५ अ. मू. ३ विरेके । “वेल्लापामार्ग-
व्योव ।” वै. निघ. २ भ. यङ्गुली. चि तालिशदी ।
वा. व्या. अन्नमीदावटी । र. स. र. वा. च. च. ८ मङ्ग-
लघुते । वा. उ. १८ अ. ।

वेल्लगिरिका । स्त्री । प्रियङ्गी । वै. निघ. ।

वेल्लजम् । स्त्री । मरिचि । भा. पू. १ भ. ।

वेल्लनम् । स्त्री । मरिचि । प. सु. । लुण्ठने । वि-
का. । रीटीवेल्लनाथं वर्तुलकाष्ठे । वेनुन । भा. ।

वेल्लनी । स्त्री । बलीद्वय्यायाम् । रा. नि. व. ८ ।

वेल्लन्तरः । पुं । विल्लान्तरश्च ।

वेल्लन्तरादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे
स वातरोगघ्नः अस्मरीशर्करामूत्रकृमिनाशकः ।
र. य. । वा. म. १५ अ. । [विकटचूर्णे ।

वेल्लभ्वम् । स्त्री । मरिचि । वै. निघ. का. स. चि.

वेल्लरी । स्त्री । कण्ठवृद्धदारके । काल बौज-
ताडक । वै. निघ. २ भ. वा. व्या. चि. एरुण्डपाके ।
बलीद्वय्यायाम् । वै. निघ. ।

वेल्लि । स्त्री । खतायाम् । श. र. ।

वेल्लिका । स्त्री । इन्दूपोदकां । पू. रेविभेष ।
रा. नि. व. २२ ।

वेल्लिकाख्या । स्त्री । विल्लशलाटी । वेणु-
ठ । श. च. । [४ अ. ।

वेल्लितकः । पुं । वैकरञ्जसर्पविशेषे । सु. कल्प.

वैशन्तः । पुं । चद्रसरोवरे । अम. ।

वैशरः । पुं । अश्वतरे । विका. ।

वैशवारः । पुं । रत्नोपकरणविशेषे । वा-
ट्टेना, मृगना । गुणाः — “वैशवारी मुखः क्षिप्रो
बलीपचयवर्धनः ।” राज. ३ प. । वैशवारद्रव्यगणः
यथा — अजाजीमरिच्यङ्गीयस्यकषायहृदरादा-
कहरिद्रापिप्पलीदाहमेव । “अजाजी मरिचं श-

खी यन्निधाननिशाहयम् । पिप्पली दाहिमेषेति
वैशवारगमो मतः ॥” रा. नि. व. २२ । एकमांसमे-
दे । यथा — निरस्त्रिपिष्टं स्निग्धं मुकुटतुण्डं पि-
प्पलीमरिचयुक्तं मांसं वैशवार इत्युच्यते । “नि-
रस्त्रि पिष्टितं पिष्टं स्निग्धं मुकुटतुण्डं । कृष्ण-
मरिचसंयुक्तं वैशवार इति स्मृतः ॥” प. म. १५ अ. ।

वैशवारीकृतः । नि । पिष्टे । वा. चि. ५ अ. ।

वैश्मकलिङ्गः । पुं । चटकपक्षिणि । तन्मांसं
सन्निपातहरम् अतिशूलस्य । राज. ।

वैश्मकूलः । पुं । चक्षेष्वायाम् । टिटिङ्गा । म-
द. । रा. नि. व. ७ । [विका. ।

वैश्मनकुलः । पुं । कुकुन्दयोः । छू. ट्टा ।

वैश्मरसः । पुं । मोचरसे । वै. निघ. ।

वैश्या । स्त्री । पाठायाम् । आ. कृ. नादि । श. च. ।

वैषणः । पुं । कासमर्दश्च । हारा. ।

वैषणा । स्त्री । वितुत्रकश्च । श. च. । र. मा. ।

वैषवारः । पुं । वैशवारी । वाट्टेना । अ. टी. रा. ।

वैषिका । स्त्री । जातीपुण्डश्च । वै. निघ. ।

वैष्टः । पुं । श्रीवैष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । मृग-
काष्ठे । रा. नि. व. १२ । नियांसि । श. मा. ।

वैष्टकम् । स्त्री । नियांसि । आ. टि. । श. मा. ।
उष्णीषे । श. र. । पुं । श्रीवैष्टनामकसुगन्धकाष्ठे ।
रा. नि. व. १२ । कृष्णाखे । हारा. । वल्कले । र.
मा. ।

वैष्टनम् । स्त्री । सुगुली । श. च. । उष्णीषे ।
कण्ठशस्त्रुणां । मी. । स्त्री (नी) । मृगैरपोलिना-
याम् । वै. निघ. । [वेणुडं बोधि । श. च. ।

वैष्टवंशः । पुं । कण्ठककिण्ठेलपरनामवंशे ।

वैष्टसारः । पुं । श्रीवैष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । मृ-
गलकाष्ठे । रा. नि. व. १२ ।

वैष्टा । स्त्री । हरीतकाम् । वै. निघ. ।

वैसनम् । स्त्री । हिदलचूर्णे । वेसन । यथा
— “दास्यचणकानाम् निमुखा यन्मेषिताः ।
तत्पूर्णे वैसनं प्रीतिम् ..... ॥” तद्वटिका कस्या
निदिष्टिनी वलपुष्टिकरी च । भा. ।

वैसवारः । पुं । वैशवारी । वाट्टेना । अम. ।

वैकङ्कतः । पुं । शुवाङ्घ्रि । वंशेति गीष्ट । प्र.
२ ।

वैकतिकः । पुं । मणिकारि । छ.च. ।

वैकरञ्जः । पुं । दर्शयित्वादीनां सर्पाणां व्य-
तिकरेण जाति सर्पातिविशेषे । स माकुलिः पी-
टगलः स्निग्धराज्येति विविधः । सु.कल्प.४७. ।

वैकुण्ठः । पुं । अर्जुनके । कूटतूळगौ । “वैकु-
ण्ठमर्जुनके प्राङ्ः ।” रा.नि.व.२१ । सितार्जुनके ।
प्रेतपञ्च कूटतूळगौ । रा.नि.व.१० । See
अर्जुनकः ।

वैकुण्ठाग्रमी (इन्) । पुं । वैद्यवस्त्रभामय-
यकारि । [नि. ।

वैकृतः । वि । विकृतिसम्पन्ने । दुःसाध्यै । मा.

वैकृतज्वरः । पुं । अपक्रतुकालजाति वातज्व-
रः । “प्रायेणानिलजी दुःखः कालिष्वन्येषु वैकृतः ।
हेतवो विविधाकस्य निदाने सम्प्रदर्शिताः ॥” च.
वि.३७. । वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद् यो ज्वरः स
प्राकृतः, वर्षासु वातिकः, शरदि पेटिकः, वसन्ति
च श्लेष्मिकः, अतोऽन्यो वैकृतः तथा वर्षासु पेटिक
इत्यादि । मा.नि. ।

वैक्रान्तम् । क्ली । खनामख्यातमणिविशेषे । हू-
नौविशेष । तच्च श्वेतनीलरक्तमर्दन विधा । नि-
रुक्तिः—“वञ्जाकारतयैव प्रसज्य हरणाय सख्य-
रोगाणाम् । यद्वैक्रान्तं धनं तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं
कथितम् ॥” गुणाः—रसवीर्यविपाकेषु वज्रसमं
अथकुष्ठविषघ्नं पुष्टिकरं रसायनम् । अपिच—
“वैक्रान्तं वज्रसदृशं वज्रवद्वसवीर्यकम् । तथाप्य-
भावे वज्रस्य वाचं वैक्रान्तमुत्तमम् ॥” रा.नि.व.
११ । तच्छोधनमपि हीरकवत् । See हीरकम् ।
“वैक्रान्तं वज्रवत् शीघ्रं नीलं श्वेतञ्च लोहितम् ।
वज्रलवणसंयुक्तं दाहघातासहिष्णु तत् । हयमूत्रे-
ण तत् सिधेत् तप्तं तप्तं निरसया । पञ्चाङ्गोत्तर-
बाह्यया जितं सूषागतं पुष्टेः । कुक्षराख्यैर्मृतिं
याति वैक्रान्तं सप्तभिस्त्रया । भक्ष्यभूतान् वैक्रान्तं
वज्रस्थानि निर्योजयेत् ॥” अचि.७७. ।

वैगन्धिकः । पुं । गन्धके । वा.उ.१६७. ।

वैजननः । पुं । प्रसवमासे । अम. ।

वैजपाणिः । पुं । सपिण्डविशेषे । च. ।

वैजयन्तिका । स्त्री । जयन्तीइति । कृत्रिगाङ्गा
अम. । अष्टिमन्यइति । गणित्ति । रा.नि.व.६ ।

वैजयन्ती स्त्री । जयन्तीइति । र.मा. । सु.
चि.११७. । अष्टिमन्यइति । गणित्ति । छ.च. । सु.
चि.१६७. । वा.उ.१७७. ।

वैजिकम् । क्ली । शिष्टतैले । अजिनात्र टैलम् ।
मे. । पुं । सद्योजातादुरे । मे. । आत्मनि । श.मा. ।

विडालशकत् । क्ली । विडालविडायाम् । “वे-
डालं वा शकद् योज्यं विपमानस्य धूपने ।” च.द.
ज्व.चि.धूपे ।

वैणवम् । क्ली । वैणव्ये । वंशधन्या । अम. ।
पुं । उपनयने वैणदण्डे । अम. । स्त्री (वी) ।
वंशलोचनायाम् । रा.नि.व.६ । [अम. ।

वैतंसिकः । पुं । मांसविकेतरि । कषाहे ।

वैतरणवस्त्रिः । पुं । निरुद्धवस्त्रिमर्दे । यथा
—“पलपुक्तिर्कार्पकश्चैवैरस्त्रीकासगुडसिन्धुगुणैः
ईषत्तैलपुती वस्त्रिः शूलानाहामवातहृत् । वैतरणः
चारवस्त्रिः सुक्तं चापि प्रदीयते ॥” च.द.निरुद्ध-
वस्त्रिः । गीसूत्रं ८ प. पक्षतैलं १ प. मदमकलशे-
कं व्यवहारात् । एकपुटकस्थं मात्रा ।

वैतसः । पुं । अश्ववैतसि । जटा. ।

वैदर्भः । पुं । दन्तसूत्रगतमुखरोगी । “पृष्ठेषु द-
ण्डमूलेषु संरक्षी जायते मण्डान् । भवति च यथा
दन्तः स वैदर्भोऽभिघातजः ॥” सु.नि.१६७. ।

वैदलः । पुं । दालिनिश्चितपिष्टकर्मदे । नाति
श्रुति । श.च. । गुणाः—गुरुः भक्ष्यः विष्टौ स
ष्टमारुतश्च । राज. ।

वैदलान्नम् । क्ली । वैदलपुक्तभक्षे । उगिशि
गुणाः—“वैदलान्नं रुचिकरं गुरु द्रव्यगुणैः श-
म् ॥” वै.नि.च. ।

वैदलिकाशिश्वः । पुं । वैदलिकाशिश्वः
गुणाः—“रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्गन्धश्च सर्वे भू-
वैदलिकालु शिश्वाः ॥”

वैदारिकः । पुं । हीनमध्यग्रहघातादिनां
तसन्निपातज्वरे । लक्ष्यं—अल्पगुलकटीतोदा-
कं भवति । एतन्निष्ठं निष्ठं कर्षमूले दिश-
दि जायते । भा.म.१७७. ।

वेदिका । स्त्री । भूमिजम्बूद्वीपे । वनजानि । वै-
निष ।

वेदुलम् । स्त्री । वेतसमूले । सु.चि. १७. ।

वेदूथ्य(रत्न)म् । स्त्री । विदूरभूमिजसणौ ।
अवतविशेष । रा.नि.व. ११ । गुणाः—उष्णमऊं
ऊफवातघ्नं गुणघ्नं शुभावहं केतुयङ्गवल्लभम् । भा. ।
See माषिकम् ।

वेदूथ्यवर्षः । चि । ऋणवर्षे । भा. ।

वेदेहिका (ही) । स्त्री । पिपल्याम् । भा.पू.
१३ । रा.नि.व. ६ । भैष.ने.रो.चि. । “वेदेही
श्वेतमरिचम् ।” रीचनायाम् । मी. । भूजम्बूद्वीपे ।
वै.निष. ।

वैद्यः । पुं । चिकित्सकजातौ । चिकित्सके ।
“विप्रो वैद्यकपारगः शुचिरनूचानः कुलीनः क्ली-
धीरः कालकलाविदास्तिकमतिदक्षः सुधीर्धार्मि-
कः । स्वाचारः समदृष्ट्यालुखलो यः सिद्धमन्त्र-
धनः शान्तः काममलोलुपः कृतयशः वैद्यः स वि-
द्याते ।” इति सवैद्यलक्षणम् । “अधीरः क-
र्कशशब्दः सरीसृगी नृमशक्षितः । पञ्च वैद्या न
पुण्येन धनमरिसमाप्यि ।” इति कुवैद्यलख-
णम् । रा.नि.व. २० । अदिप—“व्याघ्रकल्पपरि-
शानं वेदनायाश्च निषङ्गः । एतदेवाह वैद्यालं न वै-
द्यः प्रभुरायुषः ॥” इति वैद्यकर्म । भैष. । वैद्याः
विद्या—कृपचराः सिद्धसाधिताः गुणयुक्ताश्चेति ।
लक्षणानि यथा—“वैद्यमाख्योपधेः पुंल्लिः पञ्चवेर-
वलीकनैः । लभन्ते धे भिषक्शब्दमज्ञाते प्रतिरू-
पकाः । औद्यशोशानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विद्याः ।
वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञयास्ते सिद्धसाधिताः । प्रयो-
जज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः । जीविता-
भिवरा ये स्ववैद्यलं तेव्यवस्थितम् ॥” च.पू. ११
च. । वासाहसे । श.च. ।

वैद्यकम् । स्त्री । वैद्यस्य कर्मणि । षष्ठाङ्गचि-
कित्साशास्त्रे, दशाङ्गवैद्यशास्त्रे च । यथा—शल्यं
शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभट्ट्या-
गदन्तम् रसायनतन्त्रं बाजीकरचतन्त्रम् । सु. ।
द्रव्यभिधानं कश्चिन्निधयः कायशौख्यसम्पादनं श-
ल्यविद्यापञ्चाशदौप्रभावेण भूतनिग्रहः विषप्रती-
क्षारः पाशोपचारः रसायनं शालाक्यं इत्येति ।
वै.निष. ।

वैद्यचिन्तामणिः । पुं । वल्लभमन्दलतवैद्यक-
न्ये । [न्ये । द्रष्टृकृते च ।

वैद्यजीवनम् । पुं । लोलित्वराजकृतवैद्यक-
व्यासंघे । [कौटीकायां ।

वैद्यतोषसंयहः । पुं । भीमसेनकृतचिकि-
त्सासंघे । [कौटीकायां ।

वैद्यचिंशष्टीका । स्त्री । चन्द्रट्टकृतचिंशष्ठी-
वैद्यदर्पणम् । स्त्री । वैद्यकसंयह ।

वैद्यनाथवटी । स्त्री । ज्वरातिसारे औष-
धम् । पाठः—“रसस्य शार्फं मंगरुषा काष्ठकेन तु
शीघ्रयेत् । चित्रकस्य रसे चापि त्रिफलायाश्च कु-
ष्ठिमान् । रसाहं गन्धकं शुद्धं शङ्कराजरेसं न वै ।
हाम्नां संसृष्टं न हत्वा स्वरमेः शार्फसंज्ञितैः । ख-
ल्लयेव शिलायस्त्रे क्रमशो वन्द्यमाणजैः । निर्गुणो-
मन्त्रकोशिताकुचेलारीषसन्दरेः । शङ्काहकोशराजेष
जयन्तीन्द्राशनात्कटेः । सर्पपाभां वटीं हत्वा दद्या-
त्तां गृह्णीगदं ..... ॥” रस.र. । [छि । श.च. ।

वैद्यवन्धुः । पुं । आरग्वधहमे । [मौलानां गी-

वैद्यमनोरमा । स्त्री । वैद्यकग्रन्थमदं ।

वैद्यमाता । स्त्री । वासायाम् । वागक ग्राह ।
अम. ।

वैद्यरसायनम् । स्त्री । रसायनग्रन्थविशेष ।

वैद्यवल्लभः । पुं । उदयचक्रकृतवैद्यकग्रन्थे ।

वैद्यविनोदः । पुं । शङ्करकृतवैद्यकग्रन्थे ।

वैद्यविलासः । पुं । रघुनाथकृतवैद्यकग्रन्थे ।

वैद्यहृन्दः । पुं । नारायणकृतवैद्यग्रन्थे ।

वैद्यसारः । पुं । हर्षकौर्त्तिरचितवैद्यक ।

वैद्यसिंहि । स्त्री । वासायाम् । वागक ग्राह ।
श.र. ।

वैद्यहितापदेशः । पुं । श्रीकण्ठकृते तथा
शिवपण्डितकृते च चिकित्साशास्त्रे ।

वैद्या । स्त्री । कानोभ्याम् । कौकनां । श.च. ।

वैद्यामृतम् । स्त्री । नारायणदासकृते रामचर-
कृते च वैद्यशास्त्रे । [कथन्ये ।

वैद्यामृततहरी । स्त्री । मधुरानासकृतवैद्य-
वैद्याव. श. । पुं । लोलित्वराजकृतवैद्यके ।

वैधात्री । स्त्री । ब्रह्मोपनि । रा.नि.व.५ ।

वैपरीत्यलज्जालुः । पुं, स्त्री । लघुलज्जालु-
कायम् । “लज्जालुवैपरीत्यान्वा सत्यवृषपट्टह-
ला ।” गुणाः—कटुरसः कफघ्नः रसनिशामकः
नानाविज्ञानकारकश्च । रा.नि.व.५ ।

वैरस्यम् । स्त्री । मुखविरसतायाम् । “वैरस्यं
भयनप्रदः ।” सा.नि. ।

वैराटः । पुं । इन्द्रगोपक्रीटे । छ.च. ।

वैराटकः । पुं । तन्नामककन्दविषभेदे । गुणाः
—“वैराटकेनातिदुःखं शिरीरोगश्च जायते ।”
स.कल्प.२७. । See कन्दविषम् ।

वैरातङ्कः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

वैराचनरसः । पुं । अजीर्णादौ रसः । पाठः
—“स्यतुर्गन्धं चतुर्भागं भागीकं स्यतुर्गन्धं । अष्ट-
भागं शतगन्धं द्वादशैकं चिचकद्रवैः । सर्दितं श्लो-
घितं चूर्णं वराटीकेन पूरयेत् । टङ्गणेन सुखं कृत्वा
भास्वमध्यं निरोधयेत् । शर्करां गजपुटे पञ्चात् सा-
ङ्गधीतं विचूर्णयेत् । चतुर्गुञ्जा कणा बीट्रं लौहम
घ्नप्रदीपनम्..... ॥” रस.र. ।

वैस्वम् । स्त्री । विलम्बस्त्रे । अ.टी. । वि. विल-
म्बे । विलम्बश्च । वा.चि.६७. ।

वैवर्ण्यम् । स्त्री । विवर्णतायाम् । सा.नि. ।

वैवस्वतद्रुमः । पुं । कुष्ठवैरिवृक्षे । छान्दोग्ये ।
अ.चि. ।

वैशाखः । पुं । मय्यनदङ्कः । वर्षस्य प्रथमे सा-
सि । अम. । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । अयस्य
तन्नामकयष्टः । लक्षणं—“सोम्येन गुरुणा चैव वै-
पमानेन पण्डितः । गात्रेण विद्यादाहन्तु वैशाख-
यष्टसंवितम् ॥” अ.द.५७७. । स्त्री (खी) । रक्त-
पुनर्नवायाम् । गोदाश्रया । रा.नि.व.५ ।

वैशिकी । स्त्री । वसनविरचनयोः चतुर्विधश्री-
धनाभ्युदये । अ.द.पसनाधिकारे । [नि.व.१.]

वैशिजाता । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.

वैश्या । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

वैश्ववणालयः । पुं । वटवृक्षे । छ.च. ।

वैश्ववणावासः । पुं । वटवृक्षे । जटा. ।

वैश्ववणोदयः । पुं । वटवृक्षे । र.सा. ।

वैश्वानरः । पुं । चिचकवृक्षे । अम. । द्विजे ।
अग्नी । अम. ।

वैश्वानरचूर्णम् । स्त्री । कर्कशो चूर्णम् ।
पाठः—“माणिमयस्य भागी द्वौ यन्मासाक्षरदे-
तु । भासाख्योऽजमीदाया नागराहागपक्षः । द-
श द्वौ च हरीतक्याः स्याच्चूर्णोऽजिताः शुभाः । च-
तु. मनुकाञ्जिकं तक्रमुष्णोदकं वा... ॥” रस.र. ।

वैश्वानररसः । पुं । उदराधिकारे रसः । पाठः
—“रसकं गन्धकं चाथं शिलाजिह्वालाखीरकं ।
चिकटुश्चिकं कुष्ठं निगुंथी मुखौ विषम् । अ-
जमीदा च सव्यं भागी द्वौ भागी प्रकल्पयेत् ।
चूर्णोऽजित्य ततः सव्यं निम्बकायेन भाषयेत् । भाव-
येदेकविंशच्च अङ्गराजिन समधा । मधुमा गुडिकां
गुष्कां रज्ज्यां वा प्रदापयेत् । वैश्वानराभिधौ
योगी जलादरविशोषणः ।” रस.चि. ।

वैष्किरः । चि । विक्रोध्यं भक्षणशैलं, कुकुटा-
दौ । वा.चि.६७. ।

वैष्णवी । स्त्री । लघुशलावल्याम् । रा.नि.व.४ ।
तुलसीवृक्षे । श.सा. ।

वैसारिणः । पुं । मर्कटः । अम. ।

वोङः । पुं । गुवाकवृक्षे । श.र. । [विशेषः । शि.

वोङ्गः । पुं । गीनसस्य । वाङ्मात्र । मल्ल

वोङ्गः । पुं । कदम्बः । वै.निघ. ।

वोङ्गा (वट) । पुं । श्वभक्तः । रा.नि.व.५ ।

वोण्टः । पुं । वृत्ते । वौटे । श.र. ।

वोदालः । पुं । मल्लविशेषः । वोदाश्ल माह
श.र. । [क्रीप्रशेतवि

वोपदेवः । पुं । हृदयदीपकसिद्धमन्त्रशतं

वोरटः । पुं । कुन्दवृक्षे । कुम्भ गाह । निघ

वोरवः । पुं । तन्नामकत्रौहृद्याभेदे । वोए
धान । गुणाः—“वोरवस्तु बुधैः प्रीतः विदीप
प्रकीपनः । मधुराश्वाक्षपाकेन त्रीणिः पित्त
गुरुः ॥” राज.२५. ।

वीलम् । स्त्री । (Balsamodendron
Myrrh.) Myrrh. तन्नामकसारजद्रवम्

ममरसे। भक्तम, (वाज, शिवादीन, भूत-
धात्राणि। हिंदा. बील। मं कं बील। तं वा-
लिम्नोपीलम्। ता. विल्लपपीलम्। वम्. रत्ना
बील। वै. निघ. २३. ८. पि. वि. बीलपपीटीरसे। च.
द. कुडि.। गुणाः—कटुतिक्तीषं कषायं रक्त-
दीपकं कफपित्तीरोगघ्नं प्रदरघ्नं। रा. नि. व. ६।

वीलपत्रम्। स्त्री। तेजपत्रसदृशसुगन्धिपत्रे।
च. द. वा. व्या. वि. महाराजप्रसारणीतैले। “द्विपु-
ची बीलपत्रम्।”

व्यक्तगन्धा। स्त्री। नीलापराजितायाम्। रा.
नि. व. २। खर्षयूषिकायाम्। रा. नि. व. १०। पि-
पल्याम्। वै. निघ.।

व्यङ्गः। पुं, स्त्री। तन्नामकगण्डरीगमेदे। तस्य
लक्षणम्—“क्रीधायासप्रकुपितो वायुः पितेन सं-
युतः। मुखमागत्य सदृशं मण्डलं विस्तृज्यतः।
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखव्यङ्गं तस्मादग्निम्॥” सा.
नि.। “परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च साकृतात्।
पित्तात्मान्मान्मानीलं श्वेतात्नं कण्डुमत्कफात्। र-
क्ताद्रक्तान्मातात्वं शीघ्रमिचिमन्वितम्॥” वा.
उ. ३१५.।

व्यजनम्। स्त्री। तालवृत्ते। पाथ। तद्यु-
गुणाः—“मूकस्वेददृषादाहप्रमदो व्यजनानि-
लः।” तालव्यजनगुणाः—त्रिदोषघ्नं लघु च। वं-
शव्यजनगुणाः—रुक्षसुखं वातपित्तकरञ्च। मयूर-
पुष्कवल्लव्यजनगुणाः—त्रिदोषघ्नम्। बालव्यजनं
तेजस्करं मलिकादिनिवारणञ्च। राज. १५.।

व्यञ्जनम्। स्त्री। स्पृशकादिनिष्टाग्निषु। वा-
ञ्जन, उन्नकाग्नि। “व्यञ्जनं स्पृशकादि निष्टाग्रं
तेजसं कृतम्।” रा. नि. व. २०। शकनस्य गुणाः—
“व्यञ्जनं शकनस्याख्यं हृद्यं हृष्यञ्च पुष्टिदं।
दम्यञ्च येन येनेह व्यञ्जनं मन्त्रमांसयोः। तस्य
तथैवेतद्गुणदोषैर्विभावयेत्॥” राज. १५.।
अमृषि। माडि। वै. निघ.। लक्षणं। चिक्रे।
व्यक्तोभूतपूर्वरूपे। “संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गम्।”
भा. पञ्चनिदाने।

व्यञ्जनकेशी। स्त्री। नील्याम्। रा. नि. व. ४।

व्यङ्ग्यकः (नः)। पुं। एरुवृद्धे। चन.।
सं. चनकतैले। [न।। वै. निघ.।

व्याख्या। स्त्री। भूम्यामलकाम्। ऊँ हे आ-

व्यतिक्रमः। पुं। क्रमविपर्यये।

व्यत्यासः। पुं। परस्परलेपने। वा. वि. ८५.।
“व्यत्यासेन शृङ्गद्रक्तम्।”

व्यथा। स्त्री। वेदनायाम्। चन.।

व्यन्तरः। पुं। सर्पसङ्करजाती। वा. उ. १६५.।

व्यवसायः। पुं। निश्चयवृद्धौ। यथा—वातिक
एवायं व्याधिरिदमेवास्त्वन्निषजमिति। च. वि. ८५.।

व्यवहारिकः (का)। पुं, स्त्री। इन्द्रदीर्घे।
सम्प्राज्ञेना। मी.। [तिजसि। मी.।

व्यवायः। पुं। स्त्रीसेवायाम्। चन.। स्त्री।

व्यवायशोषः। पुं। स्त्रीसेवाजन्यशोषरोगे।
लक्षणं यथा—“व्यवायशोषः शुक्रस्य क्षयलिङ्ग-
पद्वतः। पाण्डुदेही यथा पूर्वं चौर्ये चान्न धात-
वः॥” सु. उ. ४१५.। [६५५.।

व्याख्यानम्। स्त्री। अतिशयोक्त्यर्थे। सु. उ.

व्याघ्रः। पुं। खनामव्यातमसङ्गजातीयमने।
वाप। मांसगुणाः सिद्धवत्। रा. नि. व. १८। क-
रुवृद्धे। मी.। रक्तैरुद्धे। रा. नि. व. ८।

व्याघ्रकरः। पुं। रक्तैरुद्धे। वै. निघ.।

व्याघ्रखड्गः। पुं। व्याघ्रनखे। नथीविट्मेषः।
वै. निघ.।

व्याघ्रघण्टा (गटी)। स्त्री। कीङ्कणे प्रसिद्ध-
लताविशेषे। वम्. लघु वाघाष्टी। मं गीविन्द्री।
गुणाः—“व्याघ्रघण्टा पित्तलोभा रुक्षा विषक-
फापह्ना। फलं चास्यासु तिक्तोष्णं विम्वीकफवा-
तनुत्। त्रिदोषघ्नारिषौ प्रोक्ता वैद्यशास्त्रविशार-
दैः।” वै. निघ.।

व्याघ्रतरुः। पुं। रक्तैरुद्धे। वै. निघ.।

व्याघ्रतलः (ला)। पुं। व्याघ्रनखे। नथी।
वै. निघ.। रक्तैरुद्धे। ऊ. द.।

व्याघ्रदलः (ला)। पुं। रक्तैरुद्धे। व्याघ्रन-
खे। नथी। रा. नि. व. ८.।

व्याघ्रनखम्। स्त्री, पुं। गल्लीनामगन्धद्रव्ये।

नथीविट्मेषः। मं उम्. वाघनखा। गुणाः—ति-
क्तोष्णः कषायः वातकफघ्नः कण्डुकृष्टप्रघ्नः वर्ण्यः
सुगन्धः। रा. नि. व. १२.। सु. म. २८५. एलादिः।
समुद्रजः—वा. सु. १५५. एलादिः। ‘शक्तिव्याघ्रन-

सः ।” कुहीवले । मनसा गाँह । रा नि.व.८ ।

व्याघ्रनखी । स्त्री । व्याघ्रनखे । भा.४भ.प्रद.
वि. । “गुचिस्थाने व्याघ्रनखाः ।”

व्याघ्रनायकः (सिवकः) । पृ० । शालाहके ।
फेडे, शृंगल । रा.नि.व.१८ ।

व्याघ्रपात (दः) । पुं । विकटतडवे । वंडे-
 टी गाछ । भा. । रा.नि.व.६ । भैष.शिरीरी.चि.
 तमराजतैले । विकटकडवे । रा.नि.व.११ ।

व्याघ्रपुच्छः । पुं । एरण्यवृत्ते । अम. ।

व्याघ्रपुष्पः । पुं । व्याघ्रनखे । वै.निघ. ।

व्यावरूपा । स्त्री । बभ्याकर्कश्याम् । वै. निघ. ।

व्याघ्रहस्तः । पुं । रक्षैरुच्छे । रा.नि.व.प ।

व्याघ्राङ्गिजः । पुं । व्याघ्रनखे । नखीविशेषः ।
वै.निघ. ।

व्याघ्राटः । पुं । भरद्वाजपतिनिधि । अम. ।

व्याघ्रादनी । स्त्री । त्रिवृतायाम् । प.सु. ।

व्याघ्रायुधम् । क्ली। व्याघ्रनखे । नथीविशेष ।
वै.निघ. ।

व्याघ्रास्यः । पुं । विडाले । श.च. ।

व्याघ्री । स्त्री । कण्टकाख्याम् । प.सु. । रा.
नि.व.४ । च.द.यजु.चि.जीवत्याद्यष्टे । 'व्या-
घ्रीगीश्वरसाधिता ।' च.द.ज्व.वि. 'व्याघ्रीदस्य-
श्रीगीश्वरैः ।' वराटिकाभेदे । कण्डिवः श्व ।
रा.नि.व.१५ । व्याघ्रपत्राशम् । वाघाशो । व्याघ्र-
मध्यां । नथीविदश्व । च.द.वा.व्या.चि. ।

व्याघ्रीयुक् (युगम्) । स्त्री, ली । उडल्यां,
कण्टकार्याश्च । वि.प्र.क. ।

व्याङ्गः । पुं । सर्वे । हिंसे । चम. ।

व्याडुम्बः । पुं । रत्नैरब्जैः । वै. निघ. । [अम.]

व्याडायुधम् । श्री नखीनामगन्धद्रव्यो नशी ।

व्याधिः । पुं । रोगे । रोग । हिं वेमारी ।

पुरुषदुःखसंयोगा व्याधयः । ते चतुर्विधाः शारी-

रागन्तुमानसस्वाभाविकमदेन । तत्रागस्वजासमघा-
तकथाः सावीरास्त्वपानमलाः वातादिवैषम्यम्-

लाभः । मानसाः क्रोधादिका इच्छावेषभेदैर्भवन्ति ।

तद् दुःखं चिद्विषयम् आध्यात्मिकनाधिभौतिकना-
धिदैविकमेति । तत्तु दुःखं समविधि व्याधायुपनि-
व्रतति । ते पुनः सम व्याधयः यथा - आदिबल-
प्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः संसातबल-
प्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः देवबलप्रवृत्ताः स्वाभाव-
बलप्रवृत्ताश्चेति । तत्तादिवलप्रवृत्ताः शुक्लोपनि-
दीधान्याः कुहार्हः प्रभृतयः । शिष्याणां विशेषः
तत्तत्पथ्याये मर्यादाः । सु. २.४७ अ. । रोगः दोषैरे-
ष्यरूपः । “रोगस्य दोषवैषम्यम् । रोगो दुःखस्य
दाता रोगो ज्वरप्रभृतयो द्वि ते ॥” ते च रोगाः के-
चित् स्वाभाविकाः केचिदागन्तव्यः केचिदागन्तव्यः
केचित् कायिकाः केचित् कर्म्मजाः केचिद्दोषजाः
केचित् साध्याः केचिद्दयायाः केचिदसाध्याः ।
तस्य च रोगस्य विज्ञानं पञ्चधा “हेतुहेतुन सं-
प्राप्तिः पूर्व्वरूपश्च लक्षणं । तथैवोपशयः पञ्च-
... ।” भा. । कुठारिष्वौ । कुण्ड । ज्वर । रसर-
क्षन्नीचि । See रोगः । [काले । सा. नि.]

व्याधिकालः । पुं । रोगवृद्धिहानिहेतुभूतः

व्याधिघातः (कः) । पुं । स्थूल आरम्भध-
 ते । वड़ शोभाज गच्छ । रा.नि.व.६ । च.द.
 ज्व.चि. । "गजाङ्गा व्याधिघातकः ।" [द.]

व्याधिघ्नः (जित्) । पुं । आरुग्धवहने । ज.

व्याधितः । पुं । रंगिणि । रा.नि.व.२० ।

व्याधिनाशनः । पुं । क्षीपान्तरवचाश्रमः ।
 तोषादिनि । वै. निघ. । [८]

व्याधिरिपुः । पुं । क० । ऋच् । रा. नि. व.

व्याधिविपरीतः । पुं । बांमविपरीतौयमा

दौ। यथा—अतिसारे मलरोधके पाठादौ ; स-
मूरादिपथे । उदावर्णे अधोवायुनिःसारके देव-
गुरुसेवादौ । मा. नि. ।

व्याधिहन्ता (र्ता) । पुं । वाराहीनामकन्द-
शाके । शृंगार आनू । रा.नि.व.७ ।

व्याध्यर्गलः । पुं । दार्भादरक्तवैद्यकग्रन्थे ।

व्यानः (वायुः) । पुं । देहस्य वायुविशेषः ।

वानवायु । “कृत्यसदृशरी व्यानः रससवहना-
द्यतः । स्विदासृक्सावणी वापि पञ्चधा श्रेष्ठयत्-
पि । कृत्यस कुर्वते रोगान् प्रायशः सम्बद्धेना-
न ।” सु.नि. १. ५. १ ।

व्यापत् । पुं । कृषी । अधिकलवणादिमणव
जखरीगसडटे । वैयकम् ।

व्याप्यम् । क्ली । कुडीषधी । कूड । यम ।

व्यामः । पुं । तिर्यग्विखलवाहोर्ध्वदन्तरं स व्या-
मः । एक वौ० । “व्यामः सङ्गस्तु तथोक्तिय-
न्वाहोर्ध्वदन्तरम् ।” रा.नि.व.१८ ।

व्यायामः । पुं । वेगकृत्वापारि । च.म.१५.च. ।
चक्रादिवालने । कूडि, मल्लप्रम । शरीरायासज-
ननकर्मणि, भा.म.४भ.श्रिरीरी.ः । “शरीरा-
यासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ।” गुणादि—
तत्कृत्वा तु सुखं देहं बिम्बश्रीयात्मनतः । शरी-
रोपचयः कालिगांवाणां सुविभक्तता । दौमाप्रि-
त्मनालस्यं स्थिरत्वं साधवं मृजा ॥” इत्यादि ।
स.च.१४.च. । “व्यायामी हि सदा पथी बलिनां
स्निग्धभोजिनां । स च शीते वसन्ते च तेषां प-
थ्यतमो मतः । सर्वेष्वतुषु सर्वे हि मर्त्यैरात्महिता-
र्थिभिः । शक्त्यन्तेन च कर्मव्या व्यायामी ह्यन्त्यतो-
ऽनृषा । कुली ललाटे सौवायां यदा घर्म्मः प्रव-
र्णते । शक्त्यर्द्धं तं विजानीयाद् यावदुच्छासमेव च ।
साधवं कर्मसामर्थ्यं स्वेष्ट्यं क्लेशसङ्घितता । दोषच-
योऽपिर्द्वाङ्घ्र्य व्यायामादुपजायते । व्यायामं कुर्व-
न्तं नित्यं विकल्मसपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं
वा निर्दोषं परिपश्यते । वयो बलं शरीरञ्च देश-
कालमथापि च । समीप्य कुर्याद्वायामं युक्त्वा
शक्त्या च बुद्धिमान् । रक्तपित्तौ चयी शीघ्री का-
शौ श्वासी चतातुरः । भुक्तवान् स्त्रीषु च चीची
व्यायामं परिवर्जयेत् । वातपित्तामयौ बालौ वृद्धौ
और्ध्वं तं त्यजेत् । अतिव्यायामतः कासी रक्त-
पित्तप्रतानकौ । यमः क्लमः कथमष्टधा ज्वरकृद्दि-
श जायते ॥” राज.१५. ।

व्यायामशेषः । पुं । अतिव्यायामजन्यशेष-
रीणे । लक्षणं—“व्यायामशेषी भूयिष्ठमेभिरिवसु-
पद्भुतः । लिङ्गेहरः क्षतसमैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥”

व्यायोजिमः । पुं । खूलाखसमविषमपाली ।
च.म.१६.च. ।

व्यालः । पुं । व्याघ्रि । दुर्दान्तगजि । रा.नि.व.१६ ।
रक्तचित्रके । रा.नि.व.६ । चित्रकठवे । भा.पू.१
भ. । लपे । ज्ञापदे । यम । [वै.निच. ।

व्यालकरजः । पुं । व्याघ्रनखे । नथीविनेष ।

व्यालखड्गः । पुं । व्याघ्रनखे । नथीविनेष ।
रा.नि.व.१२ ।

व्यालगन्धा । क्ली । साङ्गलीनाममहाकन्दशा-
के । विषलाङ्गुलिशः । रा.नि.व.७ । [नि.व.४ ।

व्यालजिह्वा । क्ली । महासमन्वायाम् । रा.

व्यालदंष्ट्रः । पुं । गीङ्गुरतुपे । रा.नि.व.४ ।

व्यालनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नथीविनेष ।
रा.नि.व.१२ । खुडीठवे । रा.नि.व.८ ।

व्यालपत्रः । पुं । ऐर्वाकलतायाम् । (कृ०
कौकूड । कश्चित् ।

व्यालपत्रा (त्रिका, त्री) । क्ली । कर्कटी-
भेदे । कौकूडविनेष । रा.नि.व.७ ।

व्यालपाणिजः । पुं । व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये ।
नथी । रा.नि.व.१२ । [वै.निच. ।

व्यालप्रहरथम् । क्ली । व्याघ्रनखे । नथी ।

व्यालबलः । पुं । व्याघ्रनखे । नथी ।
रा.नि.व.१२ । [भारतम् ।

व्यालमृगः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । छिडा वाघ ।

व्यालम्बः । पुं । रक्तैरङ्गे । वैयकम् ।

व्यालवल्गरी । क्ली । नागवल्गाम् । पाण गां-
छ । वै.निच. । [वा. वै.निच. ।

व्यालवेणी । क्ली । देवदाव्याम् । पीठ पो-

व्यालायुधम् । क्ली । मखीनामगन्धद्रव्ये । च.
टी.मथुरा । पुं । व्याघ्रनखे । नथी । रा.नि.व.१२ ।

व्यालीदंष्ट्रकम् । क्ली । सर्पदंशनभेदे ।
लक्षणं यथा—“एकं दंष्ट्रापदं हे वा व्यालीदाख्य-
मशोषितम् ।” वा.उ.१६.च. ।

व्यालुमंष्ट्रकम् । क्ली । सर्पदंशनभेदे ।
लक्षणं—“दंष्ट्रापदं सरको हे व्यालुमं... ।” वा.
उ.१६.च. ।

व्यावर्त्तः (कः) । पुं । चक्रमर्दे । छाकनी
गृह् । रा.नि.व.४ । नाभिकण्टके । श.च. ।

व्यासः । पुं । परिमाणभेदे । वेध । श.र. ।

व्यासदीपप्रजा । क्ली । बभ्याकव्यायाम् ।
वै.निच. । [च. । वि । ऊर्ध्वते । दग्धे । मी. ।

व्युष्टम् । क्ली । प्रभाते । पथ्युपते । फले । ई.

ब्रूहः । पुं । द्वे । चिदा ।

व्योम । स्त्री । जले । मे । आकाशे । अम ।
अमधातो । रा. नि. व. ११ । शूल. चि. पीडामक्षि-
से । वै. नि. व. वा. व्या. चि. नातविभं सरसे । भैव. स्त्री-
री. चि. प्रदरारिरसे ।

व्योमचारी (रु) । पुं । पल्लवि । मे ।

व्योमनासिका । स्त्री । भारतीपल्लवि ।
चिदा ।

व्योमपूरम् । स्त्री । सुगन्धद्वे । वै. नि. व. ।

व्योमवल्लिका (स्त्री) । स्त्री । आकाशव-
ल्लाम् । आ. ला. क. ल. डा. । रा. नि. व. १ । [व. १४ ।

व्योमोदकम् । स्त्री । आकाशसलिले । रा. नि. ।

व्योषम् । स्त्री । चिकटुनि । कुंटे, पिप्लु,
मत्तिष्ठ । भा. । एतच्च शिरीषविरचने शस्तम् । वा.
स. १५ अ. ।

व्योषाद्यगुगुलुः । पुं । स्थील्ये गुग्गुलुः ।
पाठः—“व्योषाप्रतिफलामनुविडङ्गं गुग्गुलुं स-
मम् । खादेत्..... ॥” रस. र. ।

व्योषाद्यष्टतम् । स्त्री । अर्शसि ष्टतम् । पा-
ठः—“व्योषगर्भे पलाशस्य चिगुणे भस्मवारिणि ।
साधितं पिबतः सर्पिः पतलाशंसि निश्चितम् ॥”
पलाशवारान् षड्द्वयपरिसावितचारवारि याच्यम् ।

व्योषाद्यचूर्णम् । स्त्री । अर्शसि द्रुतम् ।
“व्योषाऽभ्यस्त्रविडङ्गतिलाभयानां चूर्णे गुडेन
सहितम् सदीपयान्यम् ॥” सर्व्वे समभागम् । अ-
न्यत् ज्वरातोसारे—जिकटु, हेल्लयव, निमज्जल,
चिद्राडा, जौमराज, चिद्र, कट्टीको, आक-
नादि, मारुश्रिङ्गा, आतरेष्ठ प्रोढाक म-
ताग मर्शममान कूडचिह्नान् पूर्वा । मा. डा. ४
भा. श. च. द. ।

व्योषाद्यलीहम् । स्त्री । विद्रव्यधिकारे ली-
हम् । लक्षणं—“व्योषं चित्रितकरोद्दिष्टी च
सायोरजस्तु चिफलारसेन । पीतं कफोत्थं शम-
येत् शोथं गन्धेन सूत्रेण हरीतकी च ॥” रस. चि. ।

ब्रजभूः । पुं । केलिकदम्बहले । श. च. ।

ब्रह्मः । पुं । स्त्री । तन्मासकरोने, अतादी । उप-
देग, वा. । स द्विविधः शारीर आगन्तुश्चेति ।

तयोः शारीरः पवनपित्तकफकोशितमश्रिपानि
मिनः । आगन्तुरपि पृथक्पृथक्पल्लिगामसमीक्ष्य
प्रपतनपीडनप्रहाराप्रिचाराविधयोऽप्येषश्चकल-
पाक्षश्चकलकोषुपरपृथक्शक्तिकुल्यायुधायभिसातनि-
मिनः । तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्यं वैशेषि-
कम् । तत्र सामान्यं सगुणव्याचविचूर्णने ब्रजतीति
ब्रह्मः । विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः ।
सु. चि. १ अ. । स पुनः पञ्चदशविधः । पृथग्दीपे-
यः संसर्गआलस्यः सन्निपातेनैकः एवमथा रक्त-
चित्तेः सम, एवं चतुर्दश, रक्तेन केवलैकैक इति
पञ्चदश । “स पञ्चदशधा दीपैः सरतोत्तम मा-
तात् । श्वावः क्षणोऽक्षणी भ्रमकपोतास्त्रिभि-
ऽपि च । सन्तुगामपुलाकाभ्युत्पन्नान् सन्तु-
निर्मसतोदभेदाव्यो रजश्चटपटायेत । पित्त-
क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः । सूचकिं-
कभस्मास्तैलाभ्योऽप्यवहसुतिः । शरीरचित्तवत-
सन्ध्यारागीशपाकवान् । कफिन पाक्षुः कक्ष्मा-
बहुचेतघनसुतिः । स्थूलोष्ठः कठिनः सागुशिरा-
जालततोऽभ्यस्त्रकः । प्रवालरक्तो रक्तेन सरतं पू-
सुद्धिरित् । वाजिस्थानसमो गन्धे युक्ती लिङ्गेष प-
त्तिकैः । हाभ्यां चिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसह-
तात् ।” इति । जिह्वाप्रभो रुद्रः शङ्खः श्वावैष्टपि-
टिकः समः । किञ्चिद्वन्नतमध्या वा ब्रह्मः शङ्खेति-
पदवः । इति । त्वगाभिप्रशिरास्त्रायुसन्ध्यास्त्रीनि
व्याश्रयाः । कोशो मन्त्रं च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्तु-
रोत्तरम् । सुसाध्या नलमांसं प्रवर्त्तयन्तवति ब्र-
ह्मः । हृत्पीदीर्घस्त्रिपुटकः । आकृतिरयः । तथा
स्त्रिकृपायुमिद्रीष्टपृष्ठान्तर्वक्त्रमखगः । कृष्णस्थो-
ऽस्त्रिदशननासिकापाङ्गनाभिपु । सेवनीजठरशो-
पाय्श्चकलान्तेषु च ।” इति । वा. उ. २५ अ. । त-
था—त्वसांशिरास्त्रायुस्त्रिदशकोष्ठमन्त्रोपीति ।
तवाद्यैकवल्सन्निवेशी लम्बेदी ब्रह्मः संप्रसार-
शः स्वयमवदीर्घमाणा दुर्गुपचाराः । तवायतव-
रक्तः हृत्स्त्रिपुटक इति ब्रह्माकृतिसमासः श्रेष्ठा
विकृताकृतयो दुर्गुपक्रमा भवन्ति । इति । ब्रह्म-
दशा तु बहुधा तदयथा—तीदनभेदनताडनक्षे-
नायमनमन्यनविशेषणवृत्तमुत्तमायननिर्द्विज्वावम-
न्यकोटनविदारस्थीत्यादिनकम्पनविधिशलविशेष-
विकिरणपूरणसम्पन्नस्वप्नकृत्तानादुशिका भव-
न्ति । इति । सु. सू. २५ अ. । ब्रह्मसम्पन्नं चतुर्दशनि-
धं तानि च साक्षात्तन्मासकरोनाप्रपतनपीडन

ल्लवृत्तिकावमकखट्टापीनविवस्ववितानमीकथाः
पञ्चाङ्गुलीति चतुर्दश । त्रयायतनविशेषश्च तद्वत्स्व-
नानि विधा बाह्यमश्लिषिषान्तीति । सु.सू.१८८.।
नामटम् उल्लवृत्तं पञ्चाङ्गुलीस्थाने पञ्चाङ्गीति स्त्री-
करोति । विशेषाः स्त्रस्त्रपथ्यायेषु सभ्याः ।

त्रणकत् । पुं । भस्त्रातकहवे । डेना ग्रीहि ।
र.मा. । [र.नि.व.५ ।

त्रणकेतुः (त्री) । पुं, स्त्री । दुग्धकेत्याम् ।

त्रणयन्त्रिः । पुं । रोगमेदे । उणेर घेटा ।
लवचं—“अरुदे रुदमाचं वा त्रणे सव्वरसाशि-
नः । सान्ने वा वन्धरहिते गावेऽस्माभिहृतेऽथवा ।
वातास्त्रसमृतं दुष्टं संशोध्य यथितं त्रणम् । कुप्या-
सदाहः कच्छुमान् त्रणयन्त्रिरयं स्मृतः ॥” बा.उ.
२८५. । [वै.निच. ।

त्रणघ्नी । स्त्री । लघुकावेरुके । छोटि डेच्छे ।

त्रणजिता । स्त्री । सुख्याम् । भूङ्गीती । वै.
निच. । [शटि । श.च. ।

त्रणहिट् । पुं । ब्राह्मणयष्टिकायाम् । वांग-
त्रणधूपनः । पुं । तत्र मकधूपदानविधौ । य-
था—“शरावसमुटे खिद्धा कल्मसङ्गारदौपितम् ।
हिद्रे नैवं निवेष्ट्याथ त्रचं तेनैव धूपयेत् ॥” अथ
त्रचमाङ्गिका दशाङ्गुलमिता कार्या । भा. ।

त्रणरीपणरसः । पुं । सुदरीगाधिकारे औ-
षधम् । पाठः—“नन्वेष्टाद्विफणातुल्यं चण्डं ज-
न्मौरमर्दितं । कुमाय्या नरसुतेषु चित्रकेषु च सि-
न्धुना । सीवर्धस्त्रिण च पृथक् युक्ता च विभुधेः क-
मात् ॥” भा. ६ र. । अणु. मधु. रस.चि. ।

त्रणशीघ्रः । पुं । त्रणनिमित्तश्चयथी । तस्य पू-
र्व्वर्धपं शीघ्रस्त्रिकेशीत्यानम् । स षट् वातपित्त-
कफप्रपातारत्तागन्तुभेदेन । यथा—“पृथक्कमस्त-
दीधोत्या रक्तकागन्तुजी तथा । त्रणशीघ्राः षड्भेदे
सुः संयुक्ताः शीघ्रलवचैः ॥” मा.नि. । [वै.निच. ।

त्रणशीघ्रनः । पुं । कम्पिष्वके । कम्पलाङ्गुलि ।

त्रणशीघ्रः । पुं । अतजन्मशीघरीये । निदानं—
“रक्तचयदेदनाभिसर्गेष्वहारयन्त्रणात् । त्रणिनय
भवेच्छीघ्री य चासाध्यतमो मतः ॥” मा.नि. ।

त्रणस्थानम् । स्त्री । त्रणवक्रान्ति । उणेरु ह्रान् ।

तानि च लक्ष्मिचिह्नरात्रायुस्त्रिचन्वि कीटमन्मयी-
त्यट भवन्ति । सु.सू.२२५. ।

त्रणहः । पुं । एरुहहवे । अ.च. । स्त्री (हा) ।
गुहूण्याम् । अ.र. । [श्रुतिज्ञा. । वै.निच. ।

त्रणहरी । स्त्री । लारुलिकौषधी । विषना-

त्रणहत् । पुं । भस्त्रातकहवे । डेना ग्रीहि ।
कलिकारीहवे । विषनांश्रुनिज्ञा । रा.नि.व.४. ।

त्रणायामः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लघुचं
—“सम्पायितं त्रचं प्राप्य वायुर्यः सर्वदेहगः ।
वेवैरानामयेदेहं त्रणायामनु तं त्यजेत् ॥” मा.नि. ।

त्रणारिः । पुं । बीलनामगन्धद्रव्ये । शक्रवाण ।
रा.नि.व.६ । अगसिहवे । वांगना ग्रीहि । रा.
नि.व.१० ।

त्रणोपक्रमः । पुं । त्रणचिकित्सायाम् । त्रणी-
पक्रमः षष्टिविधोऽपतर्पणार्थमभेदेन । यथा—अ-
पतर्पणमालिपः परिषेकीऽन्यत्रः स्वदेो विस्त्रपा-
नमुपनाहः पाचनं विस्त्रावनं कच्छो वमनं विरेचनं
क्षेदनं भेदनं दारणं लेखनमेपथसाहरणं व्यधनं
विस्त्रावनं सीवनं सन्धानं पीडनं शोणितस्यापनं
निष्पीपणसुस्कारिका कषायो वर्णिः कल्पाः सर्पि-
क्षौलं रसक्रियावचूचनं त्रणधूपनमुक्तादनमचगाहनं
सदुकस्य दारणकस्य चारुकाश्याधिकस्य कणकस्य
पाण्डुकस्य प्रतिसारचं रोमसंजननं लोमापहरणं
वसिककर्मोत्तरवसिककस्य वन्धः पचदानं कर्मिष्व
वृद्धचं विषघ्नं शिरीषविरचनं नखं कवचधारणं
धूसी मधुसर्पिर्धुस्त्रमाहारी रक्षाविधानवति । सु.
चि.१५. ।

त्रतम् । स्त्री । ईक्षिताकामनियमि । अ.सू.१५. ।

त्रततिः (ती) । स्त्री । लतायाम् । अम. ।

त्रतादेशः । पुं । उपनयने । स्मृतिः ।

त्रथनम् । स्त्री । हिन्दे । पुं । स्वर्णादिच्छन्दके
अस्त्रे । छेनी । अम. ।

त्रव्या (न) । पुं । विधातरि । तन्नादुर्भावं यथा
—“विधाताधर्व्वस्त्रस्त्रस्त्राद्युर्व्वेदं प्रकाशयन् । स्त्र-
नाम्ना संहितां चक्रे खद्योतकमयीस्त्रनुम् ॥” इ-
त्यादि । भा. ।

त्रीडा । स्त्री । वक्रकुल्लिकायाम् । प.स. ।

त्रीहिः । पुं । मावट्कालजाययाम् । अम.उ.

शङ्ख । ऐमनिकशकुधान्यामि च । मी । तस्य
लघयम्—“वार्धिकाः कण्डिताः शङ्का व्रीहयश्चि-
रपाकिनः ।” तद्वेदाः—“कण्व्रीहिः पाटल्य क-
कुटाश्च इत्यपि । शालामुखी जलमुख इत्याद्या
व्रीहयः स्मृताः ॥” गुष्पाः—“व्रीहयः कथिताः पाके
मधुरा वीर्यती हिमाः । अन्नाभिष्यन्दिनी बहव
चक्षुः । प्रष्टकेः समाः । कण्वव्रीहिवैरक्षेयां तस्माद-
न्यगुणाः परे ॥” भा.पू.१भ.धा.व. । “मधुरशान्-
पाक्य व्रीहिः पित्तकरी गुहः ।” च.सू.२७अ. ।
गौरः मधुरः व्रीतलः पित्तघ्नः कषायः क्षिग्धी
हृद्यः कृमिकफहरः तापरकहरश्च । तथा पुष्टि-
करः श्रमघ्नः वीर्यवृद्धिकरी कथं आनन्दजनकी
मातृजनकच । रा.नि.व.१६ ।

व्रीहिकाञ्चनः । पुं । ममूवले । विका. ।
व्रीहिलुण्डिका । स्त्री । देवधान्ये । (देधानं ।
वै.निघ. ।

व्रीहिधान्यम् । स्त्री । षटिकादिधान्ये । वै.
निघ. ।

व्रीहिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । शास्पर्ण्याम् ।
भा.पू.पाणि. रा.नि.व.४ । [र.मा. ।

व्रीहिमेदः । पुं । चीनाकधान्ये । काश्मीरान् ।

व्रीहिमुखम् । स्त्री । व्यधनार्थं व्रीहिसुखाका-
रमुखश्च । सु.सू.८अ. । तत् षडङ्गुलायतं द्वाङ्गु-
लवर्गं चतुरङ्गुलफलञ्च कार्यम्, तन्मुखञ्च व्रीहि-
वितारं समुद्रकुण्डञ्च कार्यम् । इति सु.टी.उ.
भोजः । [धान्ये । काश्मीरान् । मी. ।

व्रीहिराजिकः । पुं । चीनाकधान्ये, बहु-

व्रीहिश्रेष्ठः । पुं । शास्त्रिधान्ये । (ह्यमृदधानं ।
रा.नि.व.१६ ।

व्रीह्यास्यम् । स्त्री । व्रीहिसुखाक्षमेदे । च.द. ।

श

शर्वः । पुं । सुषलाग्रस्यलोहमस्यले । (लोहं शर-
शुला । धरणिः ।

शर्वरम् । स्त्री । जले । अम. । रा.नि.व.१४ ।

शकटः । सुं, स्त्री । धववले । शौण्डि शौण्डि ।
य.सु. । शरीरे । वै.निघ. । तिनिश्वले । रा.नि.
व.२ । [शौण्डि । र.मा. ।

शकटास्यः (कः) । पुं । धववले । शौण्डि

शकलम् । स्त्री । लघि । शुद्धशक् । रा.नि.
व.६ । आसलके । पञ्चदशे । पञ्चदश उँटा ।
वै.निघ. । वल्कले । छान । विका. । अस्के ।
आंशे । पुं, स्त्री । खखे । अंशे । अम. ।

शक(कु)ली (न) । स्त्री, पुं । खयालमस्ये ।
मित्रशौण्डि माह । अम.भ. । गुणाः—वातकफक-
रकम् । अचि.२३अ. । मङ्गाशकुलमस्ये । वड-
नडन, पिप्लुलगाँडन । गुणाः—“शकुली
रोहिताकारा भूमी प्रायश्चरत्यसी । गुर्वी पाके
च मधुरा मेदिनी दीपकोपनी ॥” राज.१प. ।

शकुनः । पुं । पक्षिणि । यन्त्रे । शुक्रनि । मी. ।
कण्वचटके । आर्यामा पाथी । वै.निघ. । स्त्री । य-
न्त्रपक्षिमिति । मञ्जु. । मी. ।

शकुनज्ञा । स्त्री । सुद्रष्टव्योपिकायाम् । कू-
ञ्ज टिक्टिकि । विका. ।

शकुनाहतः (त) । पुं । बालरोगविशेषे ।
शकुनिग्रह । मन्त्रविशेषे । वै.निघ. । शास्त्रिधा-
न्यमेदे । भा.पू.१भ.शा.व. । गुणाः—शालिवत् ।

शकुनिः । पुं । पक्षिणि । पक्षी । अम. । क-
ण्वचटके । आर्यामा पाथी । वै.निघ. । [हारा. ।
विजयपक्षिणि । चीन पाथी । वै.च. । [हारा. ।

शकुनिप्रपा । स्त्री । पक्षिपानीयशालायां ।

शकुनी । स्त्री । तन्नामकनालयवृक्षविशेषे । लघ-
यं—“सत्ताज्ञी भयचकितो विहङ्गगन्धिः संस्ना-
वित्रश्चपरिपीडितः समन्तात् । स्त्रीटश्च प्रतप्ततनुः
सदाहृषाकैर्विजयेय भवति श्रियः क्षतः शकु-
न्या ॥” सु.उ.२७अ. । श्यामाकपक्षिणि । आर्यामा
पाथी । रा.नि.व.१८ ।

शकुन्तः (न्तिः) । पुं । पक्षिणि । अम. ।
काकमेदे । कुकुटमेदे । वै.निघ. । आसपक्षिणि ।
लघा. । कौटविशेषे । मी. ।

शकुन्दः । पुं । वेतकरवीरे । रा.नि.व.१० ।

शकुलः । पुं । मत्स्यविशेषे । भोज मांछ । गुणाः
“शकुली मधुरी साक्षी रुचः पितामहद्विगुणः ।”
राज. १५. । [चिकित्सा. ।

शकुलगण्डः । पुं । मत्स्यविशेषे । भोज मांछ ।

शकुला । स्त्री । कटुकाम् । कटुकी । रा. नि.
व. ६ ।

शकुलादनी । स्त्री । कटुका । कटुकी ।
रा. नि. व. ६ । च. स. ४५. भेदनीये । जलपिप्पल्या,
कषट्प्रकी । काष्ठिदायाम् । र. मा. । गजपिप्प-
ल्याम् । रा. नि. व. ६ । गण्डदूर्वायाम् । जटामो-
क्षा । गण्डपदे । कैंठे । कटफले । विश्वः ।

शकुलार्भकः । पुं । गडकमत्स्य । गरुहे मांछ ।
अम. ।

शकुलाक्षकः (का) । पुं, स्त्री । श्वेतदूर्वा-
याम् । गण्डदूर्वायाम् । अम. । [व. ८ ।

शकुलाक्षी । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । रा. नि.

शक्रत् । स्त्री । विज्रायाम् । अम. ।

शक्रत्कारिः (री) । पुं, स्त्री । गोवक्षे । चिकित्सा. ।

शक्रत्कारः । पुं । मलत्यागकारके । व्याक. ।

शक्रहारम् । स्त्री । नलहारि । छे. च. ।

शक्रझवः । वि । द्रवरूपे । भा. म. ४४. तालुक-
शक्रचि. । [सं. सु. १६५. ।

शक्रद्रसः । पुं । गोमयरसे । गोवदत्रत्र रस ।

शकरः (रिः) । पुं । हवि । छे. च. । चिकित्सा. ।

शक्रवः । पुं । श्वेतयवाद्विचूर्णे । छात्र. ।

शक्रिकः । पुं । गन्धके । रस. र. रस. कौ. भेष.
पादशायसे । [जटा. ।

शक्तिपर्वः । पुं । सप्तपर्वश्चे । छात्रिम गांछ ।

शक्रः । पुं, स्त्री । भर्जितयवाद्विचूर्णे । छात्र. ।
“धान्यानि भाट्टभट्टानि यवे ... ।” रा. नि. व.
१६ । “यन्मपिष्टानि शक्रवः ।” भा. । “धाना
श्वेतयवे भूषि स्त्रियां पुंभूषि शक्रवः ।” जटा. ।

शक्रकः । पुं । तन्नामकविषभेदे । लघुणं यथा
—“वदयन्ति शक्रकेनैव पूर्वमभ्यः स शक्रकः ।”
भा. म. १४. विष. व. । स्त्री । शक्रौ । छात्र. । सा.
की. ।

शक्रपिण्डी । स्त्री । शक्रकृतपिण्डाकारभोज्य-
द्रव्ये । छात्र. त. गांछ । गुणाः —“गुर्वी पिण्डी
स्वरात्यर्थे लघ्वी खेव विपय्यात् ।” राज. १५. ।

शक्रफला (ली) । स्त्री । शमीहवे । मांछे
गांछ । अम. । श. र. ।

शक्रवलेहिका । स्त्री । शक्रकृतावलेहिका-
याम् । छात्र. त. अथलह । गुणाः —“शक्रनामाद्य
जीर्यत सदुत्पादवलेहिका ।” राज. १५. ।

शक्रः (कः) । पुं । कुटजहवे । कूडि गांछ ।
प. सु. । च. द. मे. च. चि. यवीधायचूर्णे । रस. र. क. च-
टावलेहे । अर्जुनहवे । मे. । इन्द्रयवे । भेष. च.
द. बालरी. चि. । [पौ. क. । जटा. ।

शक्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपकौटे । आयांछः

शक्रचापसमुद्भवा । स्त्री । अलाव्याम् । वै.
निघ. । [श. र. ।

शक्रजः (जातः) । पुं । काके । चिकित्सा. ।

शक्रजा । स्त्री । इन्द्रवारुणायाम् । राधांशमयी ।
सू. चि. १८५. । [वै. निघ. ।

शक्रदाकः । पुं । शालहवे । तैलदेवदारुहवे ।

शक्रद्रुमः । पुं । वक्रुलहवे । भा. म. १४. जरी-
पदवचि. हाविशक्रकाये । “श्रीयाकशक्रद्रुमे ।”
तैलदेवदारौ । भा. ।

शक्रनेमी । स्त्री । जलसेषयस्याम् । शक्रकुटज-
हवे । देवदारुहवे । वै. निघ. । [प. सु. ।

शक्रपर्यायः । पुं । कुटजहवे । कूडि गांछ ।

शक्रपादपः । पुं । कुटजहवे । कूडि गां-
छ । रा. नि. व. ६ । देवदारुहवे । अम. ।

शक्रपुष्पम् । स्त्री । इन्द्रयवे । वै. निघ. जीर्णज्व.
चि. खवङ्गादिकषाये ।

शक्रपुष्पा (ष्ठी) । स्त्री । नागदन्तयां । नाग-
दन्ता । र. मा. । साङ्गलीहवे । विस्वाभूतिश्री ।
अम. । [नाभूतिश्री । र. मा. ।

शक्रपुष्पिका । स्त्री । अग्निप्रिष्ठाहवे । विश्व-

शक्रवीजम् । स्त्री । इन्द्रयवे । रा. नि. व. ६ ।

शक्रभूभवा । स्त्री । इन्द्रवारुणायाम् । राधांश-
मयी । श. च. ।

शङ्खभूतः । पुं । कुटजवृक्षे । कूडुचि ग्रीहे ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.६ ।]

शङ्खमाता । स्त्री । भार्याम् । वासनशोटी ।

शङ्खमूर्द्धा (ग) । पुं । वल्लीके । त्रिका. ।

शङ्खयवः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निक.२भ.ष.सा.
चि. । भेष.बालरी.चि. ।

शङ्खवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । त्रा-
खाननशा । रा.नि.व.९ ।

शङ्खशाखी (ङ्ग) । पुं । कुटजवृक्षे । भा. ।

शङ्खशिराः । पुं । वल्लीके । रा.नि.व.१२ ।

शङ्खसुधा । स्त्री । कुन्दरुखोटी । मद्रालव
यांठा । श.च. ।

शङ्खसृष्टा । स्त्री । इरीतक्याम् । त्रिका. ।

शङ्खास्थ्यः । पुं । उल्लूके, प्लेवके । त्रिका. ।

शङ्काशनम् । स्त्री । भङ्गायाम् । डाङ्,मिक्लि ।
गुणाः—“शङ्काशनम् तीक्ष्णं मोहकम् कुष्ठ-
नाशनम् । बलमेधाधिकम् संपदोषहारि रसाय-
नम् ॥” राज. । पुं । विजयावृक्षे । मिक्लि ग्रीहे ।
प.सु. । कुटजवृक्षे । कूडुचि ग्रीहे । श.च. । इ-
न्द्रयवे । वै.निघ.२भ.दुर्जलज्व.चि.ज्ञानोदयरसे ।

शङ्काङ्गः । पुं । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ । भा.म.
१भ.सलतादिज्व.चि. । “शङ्काङ्गचिफलाश्वतम् ।”
स्त्री (ङ्गा) । इन्द्रयवे । वा.उ.५ष.भूतरावृष्टते ।

शङ्कोन्द्रः । पुं । इन्द्रगीपकोटे । आषाढे पो-
का । वै.निघ.२भ.अर्शःचि.चिफलाश्वगुल्ली ।

शङ्करी । स्त्री । शङ्कुल्या । आशूज । उषा. ।

शङ्का (ग) । पुं । गज । उषा. ।

शङ्करः । पुं । वेताके । द्रव्य आकम् । भी-
मसेनीकर्पूरे । कपोते । वै.निघ. । वैद्यनिदय-
न्यकारि । माङ्गीपरीचाकारि ।

शङ्करप्रियः । पुं । द्रोणपुष्पाम् । पल्पमा ।
प.सु. । तित्तिरिपलिणि । शब्दकल्पद्रुमः ।

शङ्करमत(लौह)म् । स्त्री । अर्शसि लौहम् ।
भा. । रस.चि.२ष. । [तरौ ।]

शङ्करशुक्रम् । स्त्री । पारदे । भा.ज्व.चि.कल्-
प.

शङ्करखेदः । पुं । आमवस्ति खेदविशेषे ।

“कार्पासाखिलकुलत्पितातिलयवैररख सुकातसक-
षाभूषणवीजकाक्षिकयुतेरकीकृतेषां पुष्पकः खेदः
स्यात्..... ॥” भेष. । “शङ्कता मन्त्रिवाद्यानां
गीमथेन तथैव च । अयितसेन यः खेदः महर-
खेद उच्यते ॥” अ.द.१८ष. ।

शङ्करा (री) । स्त्री । श्मश्रीवृक्षे । ग्रीहे ग्रीहे ।
रा.नि.व.८ । मज्जिष्ठायाम् । श.र. ।

शङ्करादिः । पुं । शृङ्गाकर्षके । द्रव्य आक-
म् । रा.नि.व.१० । [व.१२ ।]

शङ्करावासः । पुं । भीमसेनीकर्पूरे । रा.नि.

शङ्कराङ्गया । स्त्री । जलशमीवृक्षे । वै.निघ. ।

शङ्कितः । पुं । चौरकनामगन्धद्रव्ये । हिं चो-
रा । गेटेना । रा.नि.व.१२ ।

शङ्कुः । पुं । मत्स्याविशेषे । जलजन्तुविशेषः । श-
कोच इति भाषा । अर्क.चि.४थं शतके । अल्ले ।
कीलके । मे. । पञ्चशिराजाले । पाठा १ [म.१ ।]
मेट्रे । छि.च. । नखीनामगन्धद्रव्ये । नथौ । जटा. ।

शङ्कुकर्णः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

शङ्कुचिः । पुं । मत्स्याविशेषे । शङ्कु माह । श.र. ।

शङ्कुतलः (खचः) । पुं । शालवृक्षे । श.र. ।
र.मा. ।

शङ्कुफलिका (फली) । स्त्री । जलशमी-
वृक्षे । छोटो ग्रीहे ग्रीहे । रा.नि.व.८ ।

शङ्कुमुखी । स्त्री । निर्विषजलाकायाम् । नि-
विष ज्ञेयक । सु.स.१२ष. । जलयायुका ।

शङ्कुला । स्त्री । यन्त्रिकायाम् । ज्ञाति । शब्द-
कल्पः । उत्पलपत्रायाम् । उषा. ।

शङ्काचः (चिः) । पुं । मत्स्याविशेषे । शो-
कोच माह । जटा. । श.र. ।

शङ्कः । पुं, स्त्री । तन्नामकस्यावरविषभेदे । उ-
च्यतेविषादशब्दः । शङ्क्रीविषे, दाहनीचभेदे वा ।
जैको, माङ्गुज । अचि.२खान.५६ष. । सामु-
द्रकीषस्यजन्तुविशेषे । शो.क. । गुणाः—“शङ्क-
स्यादयः स्वादुरसपाका मधुमुदः । श्रौताः शिथ्य-
हिताः पिप्पे वर्षेष्टाः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥” सु.स.४६
ष. । कटुः शीतः पुटिवीर्यवल्बदः गुणशूलकफ-
वासविषघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । “कङ्कुषं वैरि-
कं

अक्षं काशीनं टङ्गवन्मया । नीलाक्षनं शक्तिभेदाः
पुष्पकाः सवराटिकाः । जम्बीरवारिषा क्षिप्रः
क्षालिताः कोष्ठादिषा । अक्षिसायान्मयी योज्या
भिषयिभयैगसिद्धये ।” इति अक्षदिशुद्धिः । सा.
को. । अक्षनाम्नी । अक्षनाति । र.सा.सं.पदरा
नकरसे । नक्षीनामगन्धर्वे । नक्षी । रा.नि.व.
१२। च.द.अत्रातिसा.चि.कलिङ्गाद्यगुडिकायाम् ।
कर्णसमीपदेशे । रा.नि.व.१८ । सुवीः पुष्पाण-
योवपरि कर्णललाटयोर्मध्ये नक्ष्येयम् । तच्च सद्यो-
सारकम् । सु.भा.६७. ।

अक्षकः । पुं । अक्षे । शौक । मी. । नीलका-
शीये । नील द्विराकम् । वै.निच. । शिरीरीगमदे ।
तस्य लक्षणे — “रक्तपिणानिलाः दुष्टाः अक्षदेशे
विमुक्तिताः । तीव्ररुन्दाहरावन् द्विभ्यां कुल्वन्ति
राक्षसः । स शिरी विषवहेनी निरुध्याय मलं त-
था । विराजाञ्जीवन्तं हन्ति..... ४” भा.नि. ।
च.इन्द्रिय.८७. । [सु. ।

अक्षकन्दः । पुं । अक्षाली । शौक । अलू । प.

अक्षकुसुमा । स्त्री । अक्षपुष्पाम् । अक्ष अ-
पराजिता । रा.नि.व.२ । [चिका. । अ.र. ।

अक्षचरी (चर्ची) । स्त्री । ललाटिकाभ्यां ।

अक्षचूर्णम् । स्त्री । अक्षमक्षतचूर्णम् । शौकप्र-
हृत् । गुणाः—पटु चारु उष्णं परं कृमिघ्नञ्च ।
राज.१२० । See चूर्णम् ।

अक्षजः । पुं । पारावताष्टाकारखलुलौकिके ।
वडु अक्षभूक्तः । अक्षकल्पः ।

अक्षद्रावकः । पुं । शोध्यजदधिकारि । अक्ष-
द्रावक । अक्षद्रिद्व्यसङ्करजातद्रावकौषधे । पाठः
—अक्षचूर्णे ववचारं सर्जिचारं टङ्गणं विटु संस्वं
शौवर्चलं आभरि कर्कषं फटिकारिं वसारदं सम-
भागं काचकृष्णं निधाय वाक्चोयलेष साधयेत् ।
मेव. । [रा.नि.व.६ ।

अक्षद्रावी (न) । पुं । अक्षवेतसे । अक्ष वेतसः ।

अक्षधरा । स्त्री । हिलमोषिकायाम् । शिष्टे ।
भा.पू.१७.भा.भा.व. । [छे. । वै.निच. ।

अक्षधवला । स्त्री । अक्षयुधिकायाम् । अक्षे

अक्षनखः । पुं । अक्षरक्षे । अक्षरक्षः । अक्ष.
म. । नक्षीमेदे । अ.र. । अक्षरक्षः । र.मा. ।

अक्षनखा (खी) । स्त्री । अक्षरक्षाम् । र.मा. ।

अक्षनाभिः । स्त्री । सुगन्धद्रव्यविशेषे । अक्ष-
नाति । अक्षं जम्बीररसीम आविता अक्षिमायति ।
सा.को. । सा.उपदं. ।

अक्षनाम्नी । स्त्री । अक्षपुष्पाम् । अक्ष अ-
पराजिता । वै.निच. ।

अक्षपालः । पुं । खनामप्रसिद्धे दर्वीकरमहास-
र्षे । सु.कल्प.४७. ।

अक्षपुष्पिका । स्त्री । अक्षयुधिकायाम् । अ-
तापराजितायाम् । अक्षे छेदे, अक्षे अपरा-
जिता । सि.यो.क.टी.उत्पा.चि. ।

अक्षपुष्पी । स्त्री । (Andropogon aci-
culartum, or Canscora decussata.)
लतावृक्षविशेषे । अक्षालूते, डोन्कनी । प.ह.
इति केचित् स्वर्णसारणे । अतापराजितायाम् ।
अक्षे अपराजिता । वम्. अक्षोनी । गुणाः—
हिमा तित्ता मेघाक्षरकरी यक्षभृतादिदोषघ्नी च ।
रा.नि.व.१ । “अक्षपुष्पी सरा मध्या हव्या मानस-
रोगहृत् । रसायना कषायघ्ना स्मृतिकानिबल-
यिदा । दीपापस्सारभृतासङ्कटकृमिविषमक्षत् ॥”
भा.गु.व. । [रा.नि.व.१ ।

अक्षमालिनी । स्त्री । अक्षपुष्पीलतायाम् ।

अक्षमुखः । पुं । कुम्भीरे । छे.च. ।

अक्षमूलम् । स्त्री । अक्षमूलके । हाँसा मूलम् ।
रा.नि.व.७ । [वै.निच. ।

अक्षयुधिका । स्त्री । अक्षयुष्मा । अक्षे छेदे ।

अक्षवटी । स्त्री । अक्षिमन्थे शलाधिकां च
हिता वटी । पाठः—“विषाचारपलं पटुवर्ण-
निष्कृते काल्पितं तजिन् अक्षपलं सुतमस-
कृत्रिवांश्च शीघ्राविधि । द्विहृत्वापलं रसायन-
कक्षीनिविध्य निष्काशिकान् बद्धा अक्षवटीं अक्ष-
युधिकाकषण्डकृशलादिषु ।” वा.व.२. छेदे
ना वायु, तावत् अक्षके वारंवारं पोडुहि
लेवुरं रसे फेलिबे, चूर्णवत् छेदेले तुलिबे ।
तेतुलकां ८ तो. पकलवणं मिलित ८ तो.
उक्तं अक्षचूर्णं ८ तो. हिन्नु, गुट, पिप्पल ७
गरिष्ठं मिलित ८ तो. पारा, विष ७ अक्षक
अतोके अक्षे ताला एकज लेवुरं रसे

शङ्खिनां शङ्खिनां अन्नं न्नं हरेण वने करि-
वे। रस. वि. । मेघ. ।

शङ्खविषम् । स्त्री। (Arsenicum album.)

White arsenic. विषभेदे । जै. टका । हिं
दा. शान्तकषार शङ्खकषार, शङ्खकषारक । तं
शङ्खपाषाणम् । ता. वै. शङ्खपाषाणम् । [वै. निघ. ।

शङ्खसङ्काशः । पुं । शङ्खाली । शोक आनू ।

शङ्खास्थिः । पुं । शङ्खस्थे । वङ्गनदी । र. म. ।

शङ्खालुः (कः) । पुं । शङ्खाली । शोक आनू ।
वै. निघ. ।

शङ्खावर्तः । पुं । शङ्खावर्तनमभ्यन्तररीने ।

See शङ्खावर्तः । शीघ्रशङ्काटकेषु तन्नामका-
स्थिसन्धिभेदे । सु. भा. ५. ५. ।

शङ्खास्थि । स्त्री । मसकस्थ्यास्थिष्वे । शंखार
धुनि । च. भा. ७. ५. । पृष्ठास्थिनि । रा. नि. व. १५. ।

शङ्काङ्गुली । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् । श्वेत अप-
राजिता । रा. नि. व. २. ।

शङ्काङ्गया (ङ्गा) । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् ।
श्वेत अपराजिता । रा. नि. व. २. । वै. निघ. २. ५.
कटि. वि. धान्यकयुषे । [श. च. ।

शङ्किका । स्त्री । चौरपुष्पा । टोत्रहनी ।

शङ्कितः । पुं । शरीरवृद्धे । वै. निघ. ।

शङ्कनिका । स्त्री । शङ्खपुष्पवृद्धे । गै. टेलः ।
वै. निघ. ।

शङ्कनी । स्त्री । चौरपुष्पा । टोत्रहनी,
छात्रि इति पूर्ववत् । प्रयोगीविन्दहते । “कस्तु-
कटुपुष्पाशङ्कनीचर्षपाङ्गा ।” यवतितायां । चे-
तपुष्पायां । रा. नि. व. १. । प. सु. । सु. व. १८. ५. । च.
व. ४. ५. । वा. च. १५. ५. । चर्षकपायां । छात्रक-
वा । च. द. परिधानश्ले । “समला शङ्कनी चे-
ता ।” चेतपुष्पायां । वै. निघ. । शङ्खपुष्पाग-
वृद्धे । निघ. । चेतपुष्पायां । श्वेत टूका । श. र. ।

शङ्कनीफलः । पुं । शरीरवृद्धे । रा. नि. व. १. ।

शङ्कनीवासः । पुं । शङ्खटीवृद्धे । भा. ७. ७. ।
गोष्ठ । श. च. ।

शङ्कोदधिमलः । पुं । समुद्रफेने । वै. निघ. ।

शङ्कोदरी । स्त्री । वृषभे । वम् गुल-

तुरा । गुणाः—उष्ण कफनाशनी गुलामनाशी
च । वै. निघ. ।

शङ्की । स्त्री । सङ्कायम् । पिङ्गि । वै. निघ. ।
शतावस्था । शतमूली । नि. ।

शङ्कः । वि. शङ्करसे । व्याक. ।

शङ्कः (टी) । स्त्री । शङ्काम् । शरी, वम-
आना । श. र. । च. न. ४. ५. ।

शङ्ककम् । स्त्री । सद्यतमलमिश्रितशङ्खवे,
मन्दमोर शङ्क । “शालिचूर्णं हृतं तीव्रं मिश्रं
शङ्ककं भवेत् ।” भा. ।

शङ्कम् । स्त्री । तीक्ष्णसीदे । रा. नि. व. १२. । त-
रपुष्पे तगवपादिके । तगरपाङ्क । रा. नि. व.
१०. । कुङ्कुमे । रा. नि. व. १२. । पुं । धूम्रवृद्धे ।
रा. नि. व. २१. । चिचकवृद्धे । तालवृद्धे । स्त्री ।
आस्ताकवृद्धे । वै. निघ. । [नि. व. ३.]

शङ्काङ्गा (ङ्गा) । स्त्री । शङ्खशायम् । रा.

शङ्किका (टी) । स्त्री । (Curcuma gad-

oaria. Syn. Curcuma gerumbet.)

Long and round gedoary. खगम-

ख्यातमूलै । गन्धशटीति च लोके । शरी । वि-

कचूर । वम्. कचोरा, कापुरकाचरी । तं वि-

चलिपुष्पमूल । गुणाः—वातकफशूलशङ्कररि-

नाशनी । राज. । “सुगन्धिः कटुपाका क्वा-

कुमाशोत्रणकामन् । उष्ण सत्वः.....

भा. । “शटी तिका च कटुका कोष्ठा तीक्ष्ण-

प्रदीपनी । सुगन्धी कचिरा अथो सुलक्षणा-

मतर । कोष्ठी रक्तपित्तस्य शङ्खकादिगन्ध-

कुमाशोत्रणकासङ्गी शङ्खकककापङ्गा । पिङ्ग-

कमिवासानां अवरङ्गीहृदिनाशकम् ।” वै. निघ.

See कर्पूरः । शारङ्गकर्मके । च. द. कफज. वि. निघादि. । “शटीसुविषयी-

रम् ।” च. द. अ. वि. किराततिकादी । भा. श. १२

कण्डूजलज. वि. । “शटीकलितुकि लिताभयाः ।

शङ्कीरुपा । स्त्री । कन्दगुड्याम् । वै. निघ.

शङ्कादिः । पुं । विदोषज्वर कषायविशेषः ।

“शटीपुष्करसूक्ष्म भागी शङ्की दुरालभा । गुड-

नागरं पाठा किरातं कटुरीद्विणी” च. द. अ. वि.

शङ्कः । पुं । (Crotonaria juncea.)

lian hemp. खनामल्यातपुष्पे । अण गाह ।
हिं श्व । तं श्वमनुवेद, जिनपनर, रत्नवेदु ।
ना, जिनपनर । दा. जलवकनर । प.सु. । गुणाः
—अक्षः कदायी मक्षगर्भाक्षपातनः दानिकत्
वातकफघ्नश्च । रा.नि.व.४ । तत्पुष्पं रक्तपिपे
द्वितं मक्षरीषकश्च । धीमं शीणितशुद्धिकरम् ।
राज.१प. । ली । श्वे । छे.च. ।

श्वकन्दः । पुं । अश्वकपायां । छात्र कया ।
रस.र.उद.चि.वक्रिभक्षातकरसे ।

श्वघण्टा (शिटका) । स्त्री । श्वपुण्याम् ।
वन अण्डे । रा.नि.व.४ ।

श्वपण्णी । स्त्री । अश्वनपर्णाम् । द्रहर । श्व.र. ।

श्वपुष्पिका । स्त्री । श्वपुण्यां । आदक्षाम् ।
द्रहर । भा.पू.१भ.भा.व. ।

श्वपुष्पी । स्त्री । श्वसदृशविटपे चपे, मक्ष-
श्वे । अन्तनिश, वन अण । हिं चागरी, श्वघ-
वनश्वघ । श्वघुल्ले । सु.सू.१८ष संशोधने । च.
सू.१.१४ष. । गुणाः—कदाया कफवातघ्नो अजीर्ण-
ज्वरघ्नी वामनी रक्तदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ । ज-
घाहवे । र.मा. । [च. ।

श्वमूलम् । ली । श्वश्रिफायाम् । सु.सू.१६

श्वालः (लुकः) । पुं । आरव्यधहवे । अश-
नाजु गाह । श्व.र. । [१८नि.व.४ ।

श्विका । स्त्री । श्वपुण्याम् । वन अण,

श्वम् । ली । पश्विन्याम् । श्व.र. । पुं । अश्व-
सके । अम. ।

श्वः । पुं । लीशे । हिमर । च.टी.भ. । व-
अपुषवे । वटा. । अलमर्षजिके । (वा.ल.) । अम. ।

श्वकुन्दः । पुं । करवीर । "श्वकुन्दः करवी-
र ।" रा.नि.व.११ ।

श्वकुलीरकः । पुं । वायव्यकीटविशेषे ।
स.कल्प.८ष. । See कीटः । [च.सिद्धिः ।

श्वकुसुमा । स्त्री । श्वपुण्याम् । उलूकः ।

श्वकोटि । ली । वीरके । रा.नि.व.११ ।
See वलम् ।

श्वकौम्भ(क)म् । ली । खर्वे । वै.निच ।

श्वकस्तुहुमः । पुं । कषकुटजहवे । वै.निच. ।

श्वकस्तुयवः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निच. ।

श्वखण्डम् । ली । सुष्वे । श्व.च. ।

श्वग्रन्थिः । स्त्री । दूर्वायाम् । नोखदूर्वा-
याम् । रा.नि.व.८ ।

श्वघ्नी । स्त्री । ठधिकार्याम् । विह्वली ।
करसहवे । मे । मक्षरीमिश्रिषे । लक्ष्यं यथा—
"वर्णिर्धमा कष्टमिरीधनी या चित्तातिमार्थं पि-
श्रितप्रदीहः । नानावर्जोऽस्त्रायकरी चिदीवाज्ज्ञेया
श्वघ्नीव श्वघ्नीसाध्या ॥" सु.नि.११ष. ।

श्वच्छदः । पुं । काष्ठकुटपविधि । काष्ठच्छा-
कत्रा पाथी । चिका. ।

श्वतजटा । स्त्री । श्वतूल्याम् । चि.क.क. ।

श्वतदन्तिका । स्त्री । नागदन्त्याम् । शक्ति-
उं.छे । रा.नि.व.५ ।

श्वतदलमल्लिका । स्त्री । खनामल्यातपुष्प-
चपे । अतदलमल्लिका । प.सु. ।

श्वतदला । स्त्री । श्वतपत्रीपुष्पहवे । (मउति,
गोनाप । रा.नि.व.१० ।

श्वतद्वः । स्त्री । मदीविशेषे । तज्जलं शीतलं ल-
घु खादु सर्वरोगघ्नं निर्मलं दीपनं पाचनं बुद्धि-
मेधावलकरश्च । रा.नि.व.१४ ।

श्वतधा । स्त्री । दूर्वायाम् । श्व.च. ।

श्वतघ्नोत्प्लुतम् । ली । यत् पुनः पुनः सता-
य शीताम्बसा निर्वायते तद्याविधसपिधि । अत-
धोत वि । ईशानदेवः । "श्वतं वारान् शीततोये-
न धीतं केणितं प्लुतम् ।" उल्लसः । सि.यो.दाह-
चि. । [रा.नि.व.४ ।

श्वतनेत्रिका । स्त्री । श्वतावय्याम् । अतमूनी ।

श्वतपत्रम् । ली । कसले । पुषमदे । रा.नि.व.
२१ । वा.उ.११ष. । श्वतदलकसले । रक्तपत्रे । वा
च.सू.४ष. ।

श्वतपत्रः (कः) । पुं । मयूरे । मे. । राजघ-
के । मूत्रो पाथी । अयं श्वतदजातीयः । रा.नि.
व.२१ । छे.च. । सु.सू.४६ष. । (कः) काष्ठकुटप-
पविधि । अम. । च.सू.२७ष. । सारसपविधि ।
मे. ।

अतपथा (विद्या, पी)। स्त्री। अतपथ-
विद्यायाम्। पथ वा पाठनवर्ण गणानाम्। हि
स्योती, वृषाव। मं सोतपी। मं सोतपि। तं
सोतपि। गुणाः—श्रीतसा तिका वषाया कु-
डली कुलकीटहरा वषा दाहपितृपी। रा.
नि.व.१०। "अतपपी विमा इष्या वाहिनी शक-
ता वधुः। दीपवशाजिद वषा तिका कट्टी च
वाचनी॥" भा। नीलदूर्वायाम्। रा.नि.व.८।

अतपदी। स्त्री। अतमूल्याम्। अतमूनी।
रा.नि.व.४। कर्णजलीकायाम्। कर्णजिह्वा,
कर्णकटाग्रि। हि खान् खोजारा। २.व.।
का वाटपा—पदवा लषा पिषा कपिलिका पि-
लिका रक्ता चेता अप्रिभा चेति। ताभिः दटे
श्रीकी वेदना दाहय इदये भवति। सु.कल्प.८५५।

अतपयम्। स्त्री। चेतकमले। रा.मा.।

अतपर्वी(र्विका)। पुं, स्त्री। वंशे। दौणा
रा.नि.व.७। च.द.अग्र.चि.वृषाद्यष्टि। (र्विका)
यवे। श.र.। अतपीरनाचि इष्टमेदे। हि अत-
पीरक। गुणाः—"अतपर्वी भवेत्किञ्चित्कोशका-
रगुणान्वितः। विशेषात्किञ्चिदुष्य सचारः पव-
नापहः॥" भा। स्त्री (व्वां, र्विका)। दूर्वा-
याम्। वचायाम्। व.८। मे.। श्रीकट्टतैले। प्रयो-
गः। चेतदूर्वायाम्। प.सु.। च.चि.२५.। कटु-
कायाम्। कट्टी। रा.नि.व.६। नीलदूर्वायाम्।
रा.नि.व.८। कलस्वीशके। भा.पु.१भ.शा.व.।

अतपात् (द)। स्त्री। अतपयाम्। कर्णकटा-
ग्री। जटा। [स.कल्प.८५५।

अतपादकः। पुं। अप्रिप्रकृतिकोटविशेषे।

अतपादिका। स्त्री। काकोल्याम्। काक्-
ला जटा। कर्णजलीकायाम्। कर्णकटाग्री।
श.र.।

अतपादी। स्त्री। चेतकटभीहवे। रा.नि.व.
६। See, कटभी। नीलापरजितायां। वै.निच.।

अतपुत्री। स्त्री। अतपमूल्याम्। अतमूनी।
रा.सा.सं.। लघुधीषायाम्। कू.ज.वोषा। वै.
निच.।

अतपुष्पः। पुं। षट्किशास्त्रिषाये। षट्ठे धा-
न। वै.निच.। स्त्री (ष्पा, प्षिका,। (Peuce-

danum Sowa. P. Graveslons.) Drill
seed. अताह्यायाम्। उल्का। श.र.। रा.नि.
व.४। हि सीया। ते पेहसदापेह। गुणाः—
"अतपुष्पा चिदीषणी मेष्या पष्या वषिषा।"
च.चि.१६५.। "अतपुष्पा तु मधुरा वातपित्तहरा
गुरुः।" राज.१५.। च.द.वा.अ.चि.पिपल्याहिः।
निधिमैद। (मोद्री)। मधेचुकायाम्। रा.नि.व.७।
स.पु.१६५.। च.पु.४५.।

अतपुष्पादल(शाक)म्। स्त्री। अताह्याये।
उल्का। शाक। मं सोडप। मं सव्यशिवे। गुणाः—
मधुरमुष्णं गुणयुल्लेखं वातघ्नं दीपनं पित्तघ्नं
रुच्यक्ष। रा.नि.व.७।

अतपादः (कः)। पुं। अतपीनकनामभगद-
रविशेषे। शुकरीये। काश्चित्।

अतपीनकः। पुं, स्त्री। शुकरीयविशेषे। तव
मिदुसममादणमुखाच्छिद्रव्यान् वातशोषितं भव-
ति। सु.नि.१४५.। वातजन्यभगन्दरारोगे। नि-
दानम्—"कषायरुच्यैरतिकोपितोऽनिलस्यपानदि-
पिङ्गकां करोति यो। उपेक्षयात् पाकमुपैति दा-
ह्यं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी। तवागमो
मूषपुरीषरतसां प्रकीरनेकैः अतपीनकं वेदते॥"
मा.नि.। "दीर्घतेऽणुमुखैश्छिद्रैः अतपीनकैव
क्रमात्। अलं खविराखावमजलं फेणसंयुतम्।
अतपीनकसंज्ञीऽयम्.....॥" वा.उ.२८५.।

अतपीरकः (पीरः)। इष्टविशेषे। गु-
णाः—वंशकेषुत्तु ईष्य वातशान्तिकरश्च। सु.
४५५.।

अतप्रसूना। स्त्री। अताह्यायाम्। उल्का।
रा.नि.व.४।

अतप्रासः। पुं। करवीरहवे। अम.। [८५५.।

अतवाहुः। पुं। वायव्यकीटविशेषे। सु.कल्प.

अतभीरुः। स्त्री। मल्लिकापुष्पहवे। अम.।

अतभेदकः (नः)। पुं। अल्लवेतसे। मद.व.
६। [आदकमाने। अम.भ.।

अतमानः। पुं। कृष्णमले। ऊर्णाग्र विधि।

अतमूला। स्त्री। नीलदूर्वायाम्। रा.नि.व.
८। मङ्गाशतमूल्याम्। अतमूनी। रा.नि.व.४।
वचायाम्। रा.नि.व.६।

तमूलिका । स्त्री । द्रवण्याम् । मञ्जीवि-
मथ । रा.नि.व.३ । मङ्गामूलिककण्याम् । वडु
मूलकाणी । वै.निच. । [रा.नि.व.४ ।

तमूली । स्त्री । शतावय्याम् । शतमूली ।

तवल्ली । स्त्री । काकोल्याम् । कौकुला । र.
मा. ।

तवलीया । स्त्री । शतमूल्याम् । शतमूली ।
द्रावायाम् । किमुमिन् । रा.नि.व.२१ । मङ्गश-
तावय्याम् । वडु शतमूली । रा.नि.व.४ । श्वेतदू-
ल्याम् । श्वेतमूली । र.मा. । दूल्याम् । ज.द. ।

शतवेधी (इन् । पुं, स्त्री । अस्त्रवेतसे । रा.
नि.व.६ । स्त्री (धी) । चुके । छुकापात्रम् । भा.
पू.र.भ.शा.व. । [द्रव्यगुणे ।

शतशोकी । स्त्री । शोपदेवकते चन्द्रकलानामके
शतशोकीटीका । स्त्री । लक्षदत्तकतशत-
शोकीटीकायाम् । [रो.चि.व.रुणाद्यष्टे ।

शतसुता । स्त्री । शतावय्याम् । र.स.र.शिरी-
शता । स्त्री । शतावय्याम् । वै.निच.र.भ.ता.व्या.
चि.ए.र.ण्डपाके । [रा.नि.व.६ ।

शताङ्गः । पुं । त्रिनिशब्दे । गोदग, त्रिनिश ।

शताङ्गलः । पुं । तालवृक्षे । कश्चित् ।

शतायुषः । पुं । मनुष्ये । वै.निच. ।

शतारुः (रुषी) । स्त्री, स्त्री । कठरीगम-
दे । लवणं — “रक्तश्यावं सदाहर्त्तं शतारुः स्याद-
हृत्तम् ।” भा.कृ.चि. ।

शतावरी । स्त्री । (Asparagus racemo-
sus, or Asparagus sarmentosus)
खनामख्यातमधुरवर्गीयसुलविशेषे । शतमूली । हिं
सफेदसुशली, शतावर, खोटीशतावरी । मं सा
नोकाटिसे । कं किरियखासङ्गि । तं चक्ष, चक्ष-
गडलु । वम्. शतावरी । प.सु. । वा.सू.१५.भ.
वरुणादिः “शतावरीगुडूचीभ्याम् ।” गुणाः —
हिमा हृष्या मधुरा पित्तघ्नो कफघ्नो तिका मे-
घघ्नो रसायनी च । क्षुद्रमहाभेदेन विधा । गुणाः
— “शतावरी हिमे हृष्ये मधुरे पित्तजिघरे । क-
फघ्नो हरे तिके मेघघ्ने रसायने । शतावरी हृष्ये
हृष्ये मधुरे पित्तजिघरे । मङ्गली कफघ्नो

तिका श्रेष्ठा रसायने ॥” रा.नि.व.४ । तथा शुक्-
लद्विकरलान् शुक्ला । च.द. ।

शतावरीमण्डूरम् । स्त्री । परिणामश्ले म-
ण्डूरम् । शुद्धमण्डूरं शतावरीरसः दधि दुग्धं प्र.
८ प. घृतं ४ प. एकत्र पचन् । पिष्ट्वावतारयेत् ।
शोधितमधुन, शतमूलीर रस, मधि, दुग्धं प्र-
त्येक ८ प. घृत ४ प. पाक करिष्वे ।
हृत् सधा — विफलाकायशुद्धमण्डूरं ८ प. पा-
कायं — शतावरीरसः दुग्धं दधि आमलकीरसः
प्र. ८ प. घृतं ४ प. पाकसिद्धौ मुक्तकपिपली-
जीरकधान्यकहरीतकीत्वक्तेजपचैलानां प्र. चूर्णं
४ मा. प्रसिष्यालौघम् । र.स.र. ।

शताह्वया । स्त्री । शताह्वयाम् । अनुक्ता । श-
तावय्याम् । रा.नि.व.४ । वै.निच.र.भ.संश्रव.चि.
आरवधादिनिरुद्धे । मधुरिकायां । गोरी । रा.
नि.व.२१ ।

शताह्वा । स्त्री । सुगन्धपविशेषे । अनुक्ता ।
ग्राह् । हिं सोफि । मं सोफि । कं सखसिगे ।
वम्. वडी सोफि । च.द.अज्ञो.वि.चन्दनलाले ।
गुणाः — कटुः तिका श्लिष्या श्लेष्मातिमारघ्नी ज्वर-
घ्नो निवृत्तघ्नो वल्लिकस्ये हिता च । रा.नि.व.
४ । लघुमीणा पित्तघ्नो दीपनी कटुः उष्णा श-
लाजिरीगघ्नी च । भा.पू.२.भ. । शतमूल्यां । रा.
नि.व.४ । वै.निच.अग्ने.चि.लघुचर्यादिघृते, विज-
याचूर्णं । अजमोदायां । शङ्खुगौ । रा.नि.व.२१ ।

शताह्वाद्यम् । स्त्री । शतपुष्पामधुनिकयोः ।
अनुक्ता ७ गोरी । च.सू.१५.भ. । [श.र. ।

शताची । स्त्री । शताह्वायां । अनुक्ता । रात्री ।

शत्रम् । स्त्री । बलं । तिका ।

शत्रिः (द्रिः) । पुं । गज । उष्णा ।

शत्रुकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । घोण्यां ।

शत्रुकुल । रा.नि.व.८ ।

शत्रुद्रुमः । पुं । अस्त्रवेतसु । कश्चित् ।

शत्रुभङ्गः । पुं । सुवर्णम् । शुद्धं । वै.निच. ।

शत्रुभूमिजः । पुं । नीलाञ्जने । वै.निच. ।

शदः । पुं । शाकफलदो । व्याक. । [च. ।

शनकावन्तिः । पुं, स्त्री । गजपिपल्यां । श.

शनपर्णी : स्त्री । कटुस्वा । कटुकी । श.च. ।

शनप्रियम् : स्त्री । नीलकान्तमयी । शब्द-
कल्पः ।

शनीरुहः : पुं । मरिचि । वै.निच. ।

शनैर्महः : पुं । प्रमेहविशेषः । अथ शनैः सकर्षं
पिच्छिलं महति । सु.नि.६५. । चि (ह्री) । शनै-
र्महन्शीले ।

शतः : पुं । तृणविशेषः । उज्जु । श.च. ।

शफः : पुं । मलीनामगन्धद्रव्यं । नथी । रा.नि.
व.१२ । स्त्री । पृथ्वरी । गजत्र शूत्र । तक्षसूत्रे ।
श. ।

शफरः : पुं । मत्स्यविशेषः । पूंति माछ । अम. ।

शफराधिपः : पुं । क्लीशमत्स्यः । चिका. ।

शफरी : स्त्री । अस्त्रलोणिकायाम् । आश्रम-
भाक । भा.पू.१भ.भा.व. । प्रोक्षीमत्स्यः । पूंति
माछ । अम. । गुणाः—“श्लेष्मकरो तु शफरी ।”
च.वि.२२५. ।

शयलः : पुं । चित्रकवृक्षे । चिडा ग्राह । सुग-
न्धवृक्षे । गजकृत् । मूषिकमेदि । हेम्बुतविट्मस ।
वा.उ.१८५. ।

शब्दः : पुं । वर्णसमाख्यायै । यथा—“शब्दो नाम
वर्णसमाख्यायः । स दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चादृत-
श्चेति । तत्र दृष्टार्थः त्रिभिर्हेतुभिः दोषाः प्रकृत्य-
न्ति षड्भिरुपक्रमैश्च प्रशस्यन्ति । श्रोत्रादिसहायै
शब्दादियद्वयमित्यदृष्टार्थः पुनरस्ति प्रत्येकवर्णोक्ति
मोक्ष इति । सत्याः नाम सत्यानुवर्णेदोषदोषाः । स
त्युपायाः साध्यानां सत्यारम्भफलानीति सत्यवि-
पथ्येयाश्चादृतः ।” च.वि.८५. ।

शब्दग्रहः : पुं । कर्षे । अम. ।

शब्दमेदी (इन्) : पुं । मलहारि । शब्दकल्पः ।

शब्दमालः : पुं । रत्नग्रंथे । वै.निच. ।

शब्दरोचनम् : स्त्री । रवे । वै.निच. ।

शब्दाक्यम् : स्त्री । श्रेष्ठकांसधातो । भाग कौ-
जा । वै.निच. ।

शब्दाधिष्ठानम् : स्त्री । यववेन्द्रिये । चि-
का. ।

शमः : पुं । हस्ते । मनःस्वैर्ये । अम.टी. । उप-
चारि । रा.नि.व.२० । [अथ । वै.निच. ।

शमठः : पुं । शाकविशेषः । तूदमेदे । कृ.वि.

शमनः : चि । समीकृतविषमदोषाणां समता-
पादके । वा.चि.१५. । अरुण. । स्त्री । चन्द्रे । वै.
निच. । “पितादिजिजिभिरामस्य यत् स्यात् शमनं
मतम् ।” चर्वणे । धरणिः । हिंसायां । ह्र.च. ।
पुं । श्वमेदे । श.च. । कलाधि । गट्टे । रा.नि.
व.१६ । तन्नामकनिरुहवस्ती । “पियङ्गुमेषुकं सु-
खा तथैव च रसाञ्जनम् । सद्यैव शस्यते वति-
र्दोषाणां शमनः कृतः ।” धूमपानमेदि । अथ
धूमनाडी रोगिण्यश्वत्थारिशाङ्गला तथैवादिकश्च
धूमद्रव्यं भाव्यम् । भा. । स्त्री (नी) । रात्रौ । क-
षायमेदि । धेनवमनादि विनैव वातादयः शान्तिं
यानि । च.द.ज्व.धि. ।

शमलम् : स्त्री । विष्टायाम् । अम. ।

शमिः : स्त्री । शिम्ब्याम् । डिगुडा । ह्र.च. ।

शमिका : स्त्री । महाशमीवृक्षे । वै.निच. ।

शमि(मी)जः (जा) : पुं स्त्री । रक्तकुच-
त्यके । (जा) शिम्बीधान्ये । भा.पू.१भ.भा.व. ।

शमि(मी)रः : पुं । जम्बुशमीवृक्षे । कूट्टु मँदि
ग्राह । श.र. । अम. । [निच. ।

शमिला : स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । चागिलौ । वै.

शमी : स्त्री । (Prosopis sp. nigra.) ख-
नामख्यातसकण्टकवृक्षे । मँदि ग्राह । हिं डिक्-
र । सं शमी, खैरी । कं पान, कावन्नि । उत्त.
शमी । सा हिंघा लघुसङ्गमेदेन । गुणाः—रुषा
कषाया रक्तपित्तातिसारघ्नी च । तत्फलं खादु
रुचम् उष्णं केशघ्नम् । रा.नि.व.८. । “शमीफलं
गुरु खादु रुचोष्णं केशनाशनम् ।” सु.सू.४६५. ।
रक्तपित्ताशमनोवृक्षे । सु.चि.१५. । See चप्रिग-
भा । शिम्ब्यायाम् । निम् । अम. । सोमराज्याम् ।
गोमराज्याम् । मी. ।

शमीधान्यम् : स्त्री । शिम्बीधान्ये, माषादी,
सुहराजमाषतिलकुलख्यादी च । पुरातनादिगुणाः
—“शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । च-
रती वातकृद्गन्धं प्रायेणाभिनवं गुरु । यवगीधम-
माषाश्च तिलाश्चापि नवा हिताः । पुराणा विरसा

कथा न तद्यार्थकरा सताः । अनार्यं व्याधित-
मप्युपगतमेव च । अमुमिजं नवधापि न धाम्यं
गुणवत् स्मृतम् ॥” रा.व. १५. ।

शमीपत्रा । स्त्री । लज्जलुकास्तयायाम् । ल-
ज्जावती । रा.नि.व. ५ । [आनू. कीषाणरम् ।

शमीरकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । अथार
शम्भदा । स्त्री । वृद्धी । वृद्धिं अथवा वै. निघ. ।

शम्भाकः । पुं । महारम्भकश्चे । वडु शोभानु,
शोभाना । अम. । मरिचाद्यतैले । रत्नमालासंयुक्ते
पित्तशोधकः ; विन्दुघृते च । तन्मन्त्रशुभाः—
“साधुपाकोऽग्निबलकृतं विन्धः पित्तानिलाप-
कः ।” सु.सू. ४६५. । यावकी । सस्यकपाके । छे.
च. । [छ. श.र. ।

शम्भातः । पुं । अरम्भकश्चे । शोभाना गी-

शम्भ(व)रः (लः) । पुं । लोप्रहवे । लोधि
ग्राह । अज्जनहवे । रा.नि.व. ६ । चिचकहवे ।
छिडा ग्राह । रा.नि.व. ६ । तालहवे । रा.नि.व.
२३ । हलो । उष्णा । अगविशेषे । अक्षरं भृगं ।
त्रिका । सस्यभेदे । विद्य. । स्त्री । जले । त्रिका ।

शम्भ(व)रकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । अ-
थार आनू । रा.नि.व. ७ ।

शम्भ(व)रचन्दनम् । स्त्री । वर्षरचन्दने ।
अथर चन्दन । गुणाः । तित्ति शीतलं उष्णं श्लेष्म-
बातहरं अमपित्तविस्फोटपासादिकुष्ठलणातापह-
रकम् । रा.नि.व. १२ । [लोधि । वै. निघ. ।

शम्भ(व)रदेशजः । पुं । शुक्लरीधे । श्वेत-

शम्भ(व)रपादपः । पुं । शुक्लरीधे । वै. निघ. ।

शम्भ(व)राहारः । पुं । वनवदरे । वृन्तो-
कुल । वै. निघ. ।

शम्भ(व)री । स्त्री । आसुरकर्णीलतायाम् । मू-
षाकायै । रा.नि.व. २३ । मृतश्रेणीचुपे । रा.नि.
व. ४ । द्रवलीचुपे । वडु दक्षी वा अश्वत्थरा ।
रा.नि.व. ५ । [निघ. ।

शम्भ(व)रीगन्धः । स्त्री । वनतुल्यसाम् । वै.

शम्भ(व)रीकवः । पुं । शुक्लरीधे । वा.उ.
१२५. ।

शम्भुः । पुं । शम्भुके । भाषूक । वडुडवकः ।

शम्भु(म्बु)कः । पुं । शम्भुके । भाषूक । See
शम्भुः । भाषनाशककौटविशेषे । सु.कष्य. ८५. ।
शम्भे । भा.कु. छे.च. । वृद्धशब्दे । छे.टि भा.कु.
रा.नि.व. १६ ।

शम्भुकः । पुं । शम्भुके । भाषूक । श.र. ।

शम्भुकपुष्पी । स्त्री । शम्भुकपुष्पसाम् । भा.पू. १
भ.चित्तममचि. । “शम्भुकपुष्पाः श्रुताः ।”

शम्भुका । स्त्री । जलपुष्पी । शिपूक । शम्भू-
के । भाषूक । रा.नि.व. १६ ।

शम्भुकाद्यतैलम् । स्त्री । कर्णरीमे तैलम् ।
पाठः—“शम्भुकमांसकक्केन कटुतैलं विपाचयत् ।
अस्य पुरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥” हि-
तीयं वदन् यथा—“प्रस्यं शम्भुकमांसस्य कटुतैल-
च तत्समम् । कुष्ठं भङ्गो रजो वासा श्लार्कपत्रं
सुहो घनं । विस्त्रं शालिष पत्रच केशरं नागकेश-
रम् । द्राक्षा चातिविषा चैव यष्टीमधुकमेत च ।
शटी चैरण्डकापांसश्चक्रकेशरश्च यः । एतेषां क-
र्षमादाय पचेत्तैलं भिषग्वरः । तस्य पुरणमात्रेण
कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥” रस.र. ।

शम्भुकावर्त्तः । पुं । सन्निपातजभगन्दरं गे ।
तस्य लक्षणं यथा—“वङ्गवर्णं राजास्वावा पिङ्गका
गीसनीपमा । शम्भुकावर्त्तवद्राडी शम्भुकावर्त्तको
मतः ॥” सा.नि. ।

शम्भुः । पुं । श्रुताके । जामा आकम् । श.च. ।
रस.चि. ३५. । “वक्रिरकः शम्भुरेकः ।”

शम्भुकेतनः । पुं । पीतलोधे । वै. निघ. ।

शम्भुतजः । स्त्री । पारदे । र.सा.सं. ।

शम्भुप्रिया । स्त्री । आमलक्याम् । श.र. ।

शम्भुबीजम् । स्त्री । पारदे । भैष.ध्वजभङ्गिच. ।

शम्भुवल्लभम् । स्त्री । श्वेतकमले । रा.नि.व. १० ।

शम्भोः कण्ठविभूषणम् । स्त्री । विषे । क-
ठविष । मेघ.पञ्चाननरसे । [निद्रायाम् । विद्य. ।

शयः । पुं । हलो । रा.नि.व. १८. । सर्पे । मी. ।

शययः । पुं । सर्पविशेषे । वराह । नीने ।
उष्णा । त्रि । गादनिद्रिते । छे.च. ।

शयनम् । स्त्री । निद्रायाम् । पुं । शय्यायाम् ।
विहान । अम. । मेघुने । मी. ।

शयानकः । पुं । लकलासि । शिखिटी । छ.

व. । सपे । लया. ।

शयामूत्रम् । क्ली । शयामूत्रे । वै. निघ ।

शयालुः । पुं । ककुरे । चिका. । शगाले । चि ।

अलसे । [श. मा. । चि । निद्रिते । अम. ।

शयितः । पुं । अजगरे । शिलौ । छान्. ठा ।

शयुः । पुं । अजगरनामसंप्रजाती । अम. ।

शय्या । स्त्री । आसनगणे, तप्ये । पिछाना । अ-

म. । सुखशय्यायुगाः — "सुखशय्यासनं सखं निद्रा-

पुष्टिप्रोतप्रदं । यस्मानिलहरं हृत्थं विपरीतमती-

त्यया ॥" सूत्रशय्यायुगाः — "सूत्रशय्याऽनिलपित्तप्रौ-

ष्टं हृत्थं यत्करीषीति ।" खट्वापटशय्यायुगाः — "ख-

ट्वा यु वातला प्रोक्ता पटौ कर्षातिवातलः ।"

राज. ५५. ।

शय्यामूत्रम् । क्ली । शिशीलत्राशकरीषी । (अ-

त्र. ३३) लो. । शीपर्वे यया — "कृतसुवार्तिसुभाग-

स्वर्दं दद्यात् खलौ लके । मंचूर्णं मधुसर्पिण्यां लो. ३३

स्वर्णं न सूषयेत् ॥" रस. र. वा. ल. वि. ।

शरम् । क्ली । जले । मे. ।

शरः । पुं, क्ली । (Saccharum sara.)

Peureed grass. खनामख्याततण्ये । अत गा-

छ । छिं कोड़ा, रामशर, शरपत् । ते रेनु, का-

किवेदुष, गुन्द्र । शरण, अंबलिमगणे इति सालवे

प्रसिद्धः । पञ्जा, कंड । स द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदे-

न । तद्विविधगुणाः — सधुरं तिकम् इषदुर्गं ब-

लवीयंकरं नित्यसेवनात् ईषहातकरं कफभान्ति-

भदन्नच । काशभेदे । रा. नि. व. ८. । वाणे । अम. ।

स द्विविधः कर्णौ प्रणय । सु. म. २६ अ. । दध्नः

अयभागे । पवित्र गाथा । मे. । महापिच्छीतरौ ।

रा. नि. व. ८. । [सु. ।

शरखड्गकः । पुं । खगड्गणे । शशुड़ा । प.

शरजम् । क्ली । खनीति । ननि । शब्दकल्प. ।

इयङ्गवीमद्यते । छ. च. ।

शरटः । पुं । कुसुमशक्रे । कूशम गच्छेत्त पा-

ता । र. मा. । पूताकरञ्ज । गाढे । प. सु. । ल-

कलासे । अ. टौ. । स्त्री (टा) । खादिरपण्याम् ।

मञ्जावडी । वै. निघ. नार्णज. चि. ।

शरणा (णी) । स्त्री । पसारण्याम् । शकुन्-

ह्वनिना । मद. व. ३ । श. र. । लयस्याम् । १३०

गोछ । श. र. ।

शरण्डः । पुं । पक्षिणि । श. र. । यष्टगोषा-

याम् । छिं. छिं. छिं. । लकलासि । कंकलासि । मे. ।

शरत् (द) (दा) । स्त्री । वसरे । स्रुतभेदे ।

अत्र २ काल । अम. । श. र. । तलाशयिकी शरत् ।

"तलाशयिकी शरत् ।" मतान्तरे भाद्रपदौ ।

गुणाः — "शरदुष्णा पित्तकर्त्री दृष्टां मध्यमला-

हा ।" भा. ।

शरत्कामी (इन) । पुं । ककुरे । श. र. ।

शरत्पद्मम् । क्ली । श्वेतकमले । रा. नि. व. ४ ।

शरत्पुष्पः । पुं । आहुत्यपुष्पे । रा. नि. व. ४ ।

शरदन्तः । पुं । शरी । हंसनाकाले । रा. नि. व.

२२ ।

शरदुदाशयम् । क्ली । शरत्कालिकमरीचरे ।

भागवतम् । [श. क. । र. स. म. ।

शरदुद्भवः । पुं । वृत्तपत्रशकविशिष्टे । मटे

शरपुङ्खः (ङ्गा) । पुं, स्त्री । (Tephrosia

purpurea.) खनामख्यातसुपविशिष्टे । शरपुङ्खे

लोके । वननीय, शरपुङ्खा । छिं शरफोका ।

वम्. दा. जलिकुलधि । कं धेरडुकोरिग । मं उ-

छलि । तं तिलवेपल्लिचिद्रु । गा. कोलुकयवेत्तयि

सा श्वेतपीतभेदेन विधा. — कटुरुष्णा लमि-

वातघ्ना । श्वेतशरपुङ्खा । गुणाख्या रसायने प्रश-

स्ता च । रा. नि. व. ४ । "शरपुङ्खी यत्कमीडयुक्-

प्रणविषापहः । तिकः कषायः कासासत्राश्वर-

हरी लघुः ।" भा. । तद्वीजं सूषिकविषहरम् ।

वा. उ. ३८ अ. । विशेषेण प्रमं हृत्तः रक्तशङ्ककरश्च ।

अर्वाचानाः । वै. निघ. ।

शरबीजम् । क्ली । शरधान्ये । शट्टर वौटि ।

शरभः । पुं । महासिंहि । रा. नि. व. १६. । का-

शमीरदेशीयहरिणविशिष्टे । स लक्ष्मी विशालम-

जश्च । एतस्यांसं कवायमधुरादिगुणयुक्तम् शलमे ।

फट्टिश । छडे । जटा. । कारिशावके । वानरभेदे ।

मे. । [मानिक । अ. च. ।

शरमसः । पुं । शरिकाभेदे, मयमभेदे । ७००-

शरलः । पुं । सरलवृत्ते । मन्त्रल ग्राह । शब्द-
कल्पः ।

शरलकम् । स्त्री । जले । श.च. ।

शरलीमा । पुं । ऋषिविशेषः ।

शराटिः (ङिः) (तिः) । पुं । श्राटिनाम-
कपविधिः । मन्त्रल ग्राहो । श.र. । अ.टी.र.सा. ।

शराटिका । स्त्री । शरारिपविधिः । मन्त्रल
ग्राहो । खदिरफण्याम् । लङ्कावती । वे.निच. ।

शरादिपञ्चमूलम् । स्त्री । शरादिपञ्चद्रव्य-
जनकवाये । यथा—“शरीरुदभेदाशानां शालीनां
सूत्रमेव च ।” च.द.अ.अ. चि शरादिष्टते ।

शरादिपञ्चमूलाद्यष्टतम् । स्त्री । अम्लश्रीं
ष्टते । “शरादिपञ्चमूला वा कथायेण पञ्चद्वुतम् ।
प्रथं गीतुरकल्केन सिद्धमयात् सशर्करम् ॥” च.
द.अ.अ.चि. ।

शरारिः (री) । पुं, स्त्री । खनामख्यातस्य
जातीयपविधिः । मन्त्रल ग्राहो । भैष.शरीरो.
वि. । तन्मांसगुणाः—वातघ्नं खिण्णं छटभलं ह-
र्षं रक्तपित्तघ्नं हिमघ्नं । राज.२प. ।

शरारि(री)मुखः । पुं । शरारिपविधिः ।
मन्त्रल ग्राहो । सु. । स्त्री । धवलस्तम्बशरारिना-
म्ना दीर्घवस्तुपविधयश्चसदृशमुखे विस्त्रावणास्ते ।
कर्त्तरीति संज्ञा लोके । काठि.काठारि । “ताश्च
दशाङ्गुलां चलयन्नाशां कुर्यात् ।” सु.सू.८अ. ।

शरालिः (का) (लो) । स्त्री । शरारिप-
विधिः । मन्त्रल ग्राहो । श.र. ।

शरावः । पुं । पलाटके, ६४ तो., १ श. । “श-
रावोऽष्टपलम् ।” प.म.१ख. । मृत्स्रयपावभेदे ।
मन्त्र. । अम. । [८अ. ।

शरावकुर्दः । पुं । वायव्यकीटविशेषः । सु.कल्प.

शरावाहम् । स्त्री । अर्धशरावपरिमाणे । ॥०
अंशः मन्त्र, ७२ तोला । प.म. ।

शराविका । स्त्री । प्रमेहपिड्काभेदे । लचणं
यथा—“शरावमात्रा तद्वृषा निवसन्त्या शरावि-
का ।” सु.नि.६अ. । [च.द.धूमाधिकारि ।

शरी । स्त्री । मेषीवृत्ते । भा. । शरपुष्पवत् ।

शरीरम् ! स्त्री । डङ् । (पठ रा.नि.व.१.८०)

शरीरं इति शरीरम् । तच्च चेतनाधिभूतभूतम्
आमर्भोगायतनं पञ्चभूतविकारसमुदायात्मकञ्च ।
च.शा.६अ. । “पञ्चमहाभूतविकारात्मकं आत्मनो
भोगायतने ।” च.सू.१अ. । च.द. । “गर्भो यदा
हृत्पादादिभिरङ्गैरुपेतमोदा शरीरमिति संज्ञो
लभते । तस्य शरीरं धडङ्, शाखाश्चतस्रः, मध्यं
पञ्चमं, पठं शिरः” इति । सु.शा.५अ. । इह खलु
शरीरमधिकृत्याटीं पुरुषा निन्दिता भवन्ति । अ-
तिदीर्घश्चातिहृक्षश्चातिलोमा चानोमा चातिकृष्ण-
श्चातिगीरश्चातिस्फुल्लश्चातिकृशश्चेति । च.सू.२१अ. ।
तस्मिन् शरीरे जीर्णं पथ्याधिकानि शतावस्थूनां
सह दन्तोलूखलनखैः । तदयथा—हान्तिशृङ्गान्-
तूललानि, ३२ दन्ताश्च, २० नखाः, २० पाणि-
पादशलाकाः, ४ शलाकाधिशानानि, ६० अङ्गु-
ल्यस्थीनि, २पाणीस्थिनी, २जूचपां, २पाण्याः स-
णिकाः, ४ पादार्थगुल्फकाः, ४ अरब्यास्थीनि, ४
अङ्गुलीः, २ आङ्गुलीः, २ उर्वरीः, २ बाहीः, २
अंसयोः, २ अरब्या वाहंसजगुमस्विकीमकाः, २
तालुनि, २ योणिकलकै, १ भग्यास्थि, १ पुंसं मे-
ट्रास्थि, १ चिक्रास्थि, १ गुदास्थि, ६५ पञ्चास्थी-
नि, १५ यौवायां, १ जघ्नास्थिनी, १ हृत्वास्थि, १ ह-
नवस्वनास्थिनी, २ ललाटे, २ गच्छयोः, ३ नास-
कायां, २४ हृद्योः पात्रयोः, २४ पञ्जरास्थीनि,
२४ पात्रकास्थीनि, २ शङ्कास्थीनि, ४ शिरः-
कपालास्थीनि, १७ ववसि इति । अस्मिन् श-
रीरे—इन्द्रियाधष्ठानानि लग्नादीनि ५, स्पृश-
दीनि बुद्धान्द्रियाणि ५, कलादिकर्मान्द्रियाणि ५,
चेतनाधष्ठानं हृदयं १, प्राणायतनानि १०, कौ-
ष्ठाङ्गानि १५, नाभ्यादीनि जडापिष्टकादीनि
प्रत्यङ्गानि ५६ । नव सायुशतानि (६००), सप्त
शिराशतानि (७००), द्वे धमनीशतं (२००), पञ्च
पेशीशतानि (५००), सन्ध्यास्थानानि १००, सन्धि-
स्थानानि च २०० । अस्मिन् शरीरे आहारपरि-
णामजरसपरिमाणं ६ अञ्जल्यः, रक्तस्य ८ अञ्ज-
लयः, पुरोपस्य ७ अञ्जल्यः, श्लेष्मणः ६ अञ्जलयः,
पित्तस्य ५ अञ्जलयः, मूत्रस्य ४ अं., वसायाः ३
अं., मेदसः २ अं., सज्जाया १ अं., सक्लिच्छ
शुक्रस्य श्रेष्ठोऽंशस्य ॥० अं. । च.शा.८अ. । [ति ।

शरीरसंस्कारः । पुं । देहस्य पवित्रीकरणम् ।

शरीरावरणम् । क्ली । लक्षि । छात्रङ् । रा. नि.व.१८ । [रा.नि.व.१८ ।

शरीरास्थि । क्ली । कङ्काले । अष्टिपञ्चम ।

शरीरी (रुग्) । पुं । जीवे । जटा. ।

शरेष्टः । पुं । आसह्ये । जटा. ।

शरीटिका । क्ली । लज्जालुकायाम् । लज्जावती । वै.मिच. ।

शरीरजः । पुं । रोगे । धरणिः । त्रि. दिङ्जि ।

शरीर(परि)मार्जनम् । क्ली । दिङ्मार्जने । शास्त्रमार्जनम् । गुणाः—“दीर्गम्यं गौरवं कण्ठं कण्ठं मलमरीचकं । स्वेदबौधत्यां हन्ति शरीर-परिमार्जनम् ॥” राज. २५. । [१५. ।

शरीरविचयः । पुं । शरीरविज्ञाने । च.शा.

शरीरोपस्तम्भः । पुं । शरीरधारकस्तम्भे ।

स त्रिविधः आहारव्यवप्रवृत्त्याव्येमेदेन । लभ्यमानं धार्यमाणम् उप समीपं गत्वा लभ्ययति धारयतीति उपस्तम्भः धारकः । च.स.११५. ।

शर्करकः । पुं । मधुरजम्बीरे । अन्नवडौलगतु । रा.नि.व.११ ।

शर्करकन्दः । पुं । (Ipomoea batatas.) आलुकविशेषः । ताडिआन् मकरकन्द आन् । हिं शर्करकन्द । ता. वृत्तिकजङ्गु. Watts.

शर्करजा । क्ली । मधुशर्करायाम् । रा.नि.व. १४ ।

शर्कराक्षः । पुं । क्षविशेषः । च. ।

शर्करा । स्त्री । खण्डविकारे । णिनि । सा. गुणाः—मधुरा शीता दाहपित्तप्रमदो रक्तदीपघ्नी भमिघ्नी क्रिमिघ्नी च । रा.नि.व.१४ । “सिता सुमधुरा प्रोक्ता हृष्या शुकविषहनी । तत्पायिनी-गुणाः—“पित्तघ्नी मधुरा बल्या शर्करापायिनी चणाम् ॥” “शर्करायां सुशीता च कासशूलसमुद्घा-विता पित्तासृजि शोषे सूक्ष्मभिमदापहा ॥” अत्रि.१०५. । “शर्करा ज्वरपित्तासृज्-सूक्ष्माङ्ग-दिह्यापहा ॥” राज. । “सिता सुमधुरा कृष्या वातपित्तासृदाहजित् । सूक्ष्माङ्गिज्वरान् हन्ति सुशीता शुककारिणी ॥” भा. । सा च खण्डीप-लाञ्छितोपलाञ्छद्रागीडोमलखण्डीपौखकवंशेष्टके-स-

श्यामिचरुतोचुरसालिचजपुषोद्वयमधुजयवासशर्करा-मेदेन बहुधा । आसां विशेषाः पर्याये स्युः । मद्यविशेषः शर्करामये । गुणाः—“हरति मलमि-यं या दीपनी पाण्डुमेहान् लघुमधुरसुशीता रीच-नी पित्तहन्ती । जरयति सकलं वा पीतमस्नाति-मात्रं असमन्धिरकासान् हन्ति वा कामलाह ॥” अत्रि.१२५. । विषे । र.सा.सं.शीतारिरसे । वा-लुकायाम् । वालि । भा.म.४४.सुद्ररी.चि.कदर-लक्षणे । “शर्करीन्नाघिते पादे ।” दन्तरोगमेदे, दन्तशर्करायाम् । तत्रचणं यथा—“शर्करैव स्नि-रीभृती मनी दन्तेषु यस्य वै । सा दन्ताणां गुणघ्नी तु विशया दन्तशर्करा ॥” सु.नि.१६५. । खगाम-कवभिरोगे, अश्मरीशर्करायाम् । लक्षणे—“अ-श्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवने-ऽनुगुणे सा तु निरेत्यस्या विशेषतः । सा भिन्नसू-र्षिबोतेन शर्करैवभिधीयते ॥” सु.नि.१५. ।

शर्करावृद्धम् । क्ली, पुं । सुद्ररोगविशेषः । ल-क्षणे—“प्राप्य मांसशिरास्त्रागुप्रेक्ष्यमिदास्तथानिलः । यम्यं कुर्वन्ति भिद्रोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम् । खवत्यास्त्रवमथये तत्र हृदि गतोऽनिलः । मांसं विशोय ययितां शर्करां जनयेत् पुनः । दुर्गन्धं क्लिबमलथं नानावर्णं ततः ॥शराः । खवन्ति सङ्घ-सा रक्तं तद्विदाह्मशर्करावृद्धम् ॥” सु.नि.११५. । वा.उ.११५. ।

शर्करालेहः । पुं । रसायनाधिकारे लेहः । यथा—मेदा महामेदा क्षत्रि-ः जीवकः ख-यभकः काकोली खीरकाकाजीवकी यष्टिमधु एषां प्रति ४ ती. ५ माषा. ५ र. । कुशसूत्रं काससूत्रम् उलुसूत्रं शरसूत्रं इक्षुसूत्रम् एषां प्रति २५. जलं २२ अ. श्रे. ८ अ. । मारिकेलजलं २२ अ. घृतं ४ प. । शर्करा १६ प. । सिद्धे शीते प्रवेपार्थं एला तेजपत्रं धान्यकं जीरकं गुडलक्-कणजीरकं वंशलोचना नागकीसरम् एषां प्रति चूर्णं १ ती. । र.स.२. ।

शर्करासवः । पुं । शर्करीत्यासवे । गुणाः—“सुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्निरोगमुत् । जर-खीयः परिपतो हृषी बर्ण्यश्च शर्करः ॥” च.म. ९०५. ।

शर्करासुरभिः । पुं । शर्करासवे । वै.मिच. ।

शर्करीदकम् । क्ली । सितोजले । छिन्न
पाना, अत्रव९ । यथा—एलालवज्जमरिचकर्पूर-
युक्तश्रीतलजलगीलिता शर्करा शर्करीदकमुच्यते ।
गुणाः—युक्तं सरं श्रीतलं बल्यं रक्तं लघु स्वादु
वातपित्तदण्णां रक्तदीपकं रं वमिसूक्ष्मज्वरदाह-
घ्नञ्च । भा. । [वायौ । व्याकरणम् ।

शर्हः (नम्) । पुं, क्ली । मरुत्कारि । अपान-
शर्हः । पुं । शिख्रादी, माषे । व्याक. ।
त्रि । मलद्वारेण वायुव्यागिनि ।

शर्मणी । स्त्री । ब्राह्मीरूपे । वै. निघ. ।

शर्मरा । स्त्री । दारुहरिद्राद्याम् । धरणिः ।

शर्माख्यः । पुं । मसूरि । भूश्रि । प. सु. ।

शर्वरी । स्त्री । रात्रौ । अम. । नाय्यां । भि. ।
सव्यायां । उषा. । हरिद्राद्याम् । रा. नि. व. ६ ।
भा. तन्दिज्वर. वि. । “क्षमिहरनागरशर्वरी”
कण्ठकुलकज्वर. वि. । “कलिहसिंहाननशर्वरी-
भिः ।” [भैष. सुद्ररी. वि. ।

शर्वरीदयम् । क्ली । हरिद्रादारुहरिद्रयोः ।

शर्वाक्षम् । क्ली । रुद्राक्षे । रा. नि. व. ११ ।

शलः । पुं, क्ली । तालवले । वै. निघ. । उद्रे. ।
हे. व. । शलकौकण्टके । अक्षारकौटो । अम. ।

शलकः । पुं । तालवले । शलकौकण्टके । वै.
निघ. । मर्कटके । मर्कटुभा । चिका. ।

शलङ्गः । पुं । लवणविशेषे । उषा. । [अम. ।

शलभः । पुं । पतङ्गे । रुद्रिज, पञ्चलपौकः ।

शलभीलिः । पुं । उद्रे. । हे. व. । [अम. ।

शलली । स्त्री । शलकौकण्टके । अक्षारकौटो ।

शलाका । स्त्री । मदनवले । अन्नना ग्राह ।
शर । अत्र । शरिकायां । भालिक पाथौ । शल-
का । अक्षार. । भि. मलकास्थनि । नगार हाड ।
श. च. । नेत्राक्षमसाधनकाष्ठिकायां । अञ्जनेन
भला । यथा—“दशाङ्गुला तनुर्मेध्या शलाका सु-
कुलानना । अस्थिजा धातुजा वापि कलायपरि-
मण्डला । तावत्सौहार्दसञ्जाता शलाका लिखने
मता । सुवर्णरजतोक्तता शलाका खेदने मता ।”
वीङ्. ४४. सु. ।

शलाकाधिष्ठानास्थि । क्ली । पाणिपाद-
योः शलाकास्थ्याधारभूते अस्थनि । नगकाष्ठ-
आशाराशि । तानि ४ । च. शा. ७७. ।

शलाकायन्त्रम् । क्ली । तदाकाराविंशति-
विधयन्त्रेषु । तानि नानाप्रकाराणि, नानाप्रयोज-
नानि यथार्थोपपरिणाहदीर्घाणि च । यथा—
गण्डपदमुखं शरपुङ्गुमुखं सर्पकणमुखं वज्रशमुख-
संति हे व एषणव्यूहमचालनाहरणार्थम् । मसूर-
दलमात्रमुखं हे किञ्चिदानताये स्त्रीतोगतस्थो-
द्धरणार्थम् । वीणि दव्याङ्गुलीनि खलसुरानि
कारौषधप्रणिधानार्थम् । वीणि जालवदधानि,
वीण्यङ्गुश्वदनानि अप्रकथायांनि । षट् कार्या-
सकृतां वीणां प्रमार्जनक्रियासु । एकं कीला-
स्थिदलमात्रमुखं खलती वीणां नासावृद्धहरणा-
र्थम् । एकमन्नार्थं कलायपरिमण्डलम् उभयतो
सुकलायम् । सूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्प-
वन्तायप्रमाणपरिमण्डलमिति । सु. सु. ७७. ।

शलाकास्थि । क्ली । नलकास्थि । नगार
हाड । तानि ४ । च. शा. ७७. ।

शलाटः । पुं । शकटपरिमाणे, दिसहस्रपले ।
२००० पल । “शकटः शकटीनय शलाटः”
हे. च. ।

शलाटुः । पुं । बिल्ववले । रा. नि. व. ११ । की-
मलफले । फलेरुडौटो । अम. । सु. सु. उ. १७. ।

शलालु । क्ली । सुगन्धद्रव्यविशेषे । व्याक. ।

शली । स्त्री । सुद्रशलकीधरे । तस्यांशं गुरु कि-
न्वं श्रीतलं कफपित्तघ्नञ्च । रा. नि. व. १० ।

शल्लकम् । क्ली । खड्गे । अम. । मल्लवि. । ना-
छेत्त आदेव । कीपान्तरम् । वल्कले । अम. ।

शल्लकलम् । क्ली । मल्लशल्लकं । गाछेर औ-
देव । तरुशल्लकं । गाछेर छान । व्याक. ।

शल्लकली (इम्) । पुं । मसूर । शर. ।

शल्ललिः (ली) । पुं । शाल्लिवले । निगुल-
ग्राह । (लिकः) । रक्तरीङ्गीतकवले । नाल द्रव-
ना ग्राह । रा. नि. व. ८ ।

शल्यः । पुं, क्ली । सल्यशरीरदुःखीत्यादकभाव-
मात्रं, विभिन्नशोषकाष्ठिकादी । “तन्शल्यमिति

शानीयाजीटकृतिभिन्नकम् ।" वै सं. २७. । शारीरानुमेदेन शब्दं द्विविधं । यत् सर्वशरीराबाधकरं शब्दं तदिहोपदिश्यत इत्यतः शब्दशास्त्रम् । ततः शारीरं नखरीमादिधातवीदमसलादोषाद्य दुष्टाः । आगत्य शारीरशब्दव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दुःखमुपादयन्तीति ते वाणाः ज्ञेयाः । सु.सू. २६७. । विद्वदशब्दमपि द्विविधमवबलमवबलवच्चति । अवबलशब्दोऽहरणार्थं पञ्चदशैतवी भवन्ति । यथा - स्वभाव पाचनमेदनदारणवीडनप्रसाज्जननिर्माणन वसन विरेचनप्रसासनप्रतिमर्षप्रवाहणचूर्णायस्कान्दहार्थांत । सु.सू. २७७. । अस्थनि । वंशकन्विकायाम् । विश्वः । बाणः । मे. ।

शब्दः (कः) । पुं । वृद्धद्विधाकारे तन्नामक-सर्वावशेषे गजार्क । तन्नांसगुणाः — गुरु स्निग्धं दीपनं श्वासकासघ्नज । रा.नि.व. १७ । स्वादु पित्तघ्नं लघु शर्वं विपन्नज । सु.सू. ४६७. । मदनहृत् । मशना ग्राहि । अम. । श्वेतखरिद्रे । वै. निघ. । मसामेदे । अनामग्राहि । रा.नि.व. १८ । पोतलोम्रे । वै. निघ. । विस्त्रवले । रा.नि.व. १९ । रक्तखरिद्रे । अ.द.मं. ६. चि. । "विद्वद्वदार्वाधव-शब्दकानां ।" शलाकायां । ई.च. । [श.च. ।

शब्दकण्ठः । पुं । सज्जकीस्ये । गजार्क ।

शब्दकैटव्यः । पुं । मदनहृत् । मशना ग्राहि । रा.नि.व. ८ ।

शब्दतन्त्रम् । स्त्री । सौशुतादिविधतन्त्रान्यतमे तन्त्रे । यथा — शब्दं नाम विविधलक्षणपात्राण-पात्रलोहलोहास्त्रिपालनखप्रयासावात्म्यमशब्दो-हारायं यन्मशखलाराप्रमाणधानप्रणविभिन्नया-येष । सु.सू. १७७. । [क. । रा.नि.व. ५ ।

शब्ददा । स्त्री । मिदायाम् । अञ्जित् अशुभ-

शब्दपरिणिका (णी) । स्त्री । मिदायाम् । रा. नि.व. ५ । [कृ.क. । रा.नि.व. १८ ।

शब्दलोम (न) । स्त्री । शलकीरोमणि गजार्-

शब्दा । स्त्री । मिदायाम् । रा.नि.व. ५ । विक-उतठवे । नामवर्णलतायाम् । वै. निघ. ।

शब्दोद्धरणम् । स्त्री । विद्वदशब्दाव्याटने । वै. सं. २७. ।

शलम् । स्त्री । उल्लवल्कले । छान । त्वचि । छान-भट्टा । श.र. ।

शलः । पुं । मेके । श.र. ।

शलकः । पुं । शालकविशेषे । शलकी वृक्ष । जटा । शलकीस्ये । गजार्क । हिं साहज । गुणाः — "शलकी वृक्षो बल्यः स्निग्धो हृषी रुचिप्रदः । वातघ्नश्चहरी हयो मधुरो धातुरह-नः ॥" अचि. २०७. । स्त्री । तरुवल्कले । श.र. ।

शलकी । स्त्री । ((Boswellia serrata) Indian olibanum. शालविशेषे । शलई, शालविटमश । हिं शालइ, शलग । सुं शालय-धूप । ता. कंलि । गुणाः — "शलकी तुवरा शीता पित्तघ्नीति सारनिम् । रक्तपित्तघ्नश्चहरी पुष्टिकृत् समुदीरिता ।" भ.पू. १७. वटादि. । रा.नि.व. १९ । See सलकी । शिलासे । च.सू. ५७. ।

शलकीत्वक् । स्त्री । शलकीउल्लवचि । च. सू. ८७. ।

शलकीद्रवः (रसः) पुं । सिद्धके । कून्त-थेजि, शिनातस । जटा । च.द.वा.व्या.चि. अष्टादशशतीप्रसारणीतैल । [वै. निघ. ।

शली । स्त्री । सज्जकीवले । सज्जकीस्ये । गजार्क ।

शवम् । स्त्री । लई । जलः । मे. ।

शवः । पुं, स्त्री । रुतशरीरे । अम. ।

शवकास्यः । पुं । कुकुरे । श.र. ।

शवलः । पुं । चित्रकवृषे । रा.नि.व. ६ । (ला, ली, स्त्री । शवलवर्णार्थां गणि । अ.टी. भ. ।

शशः (कः) । पुं । विलेश्यस्यभेदे । शतगोत्रा-नं खरह । तं चेतुल पल्लि । तन्नांसगुणाः — वि-दीपनं दीपनं श्वासकासघ्नज । रा.नि.व. १७ । शीतं लघु धारकं रुचं स्वादुकफपित्तघ्नं वाते सा-धारणं ज्वरातीसारघ्नं सदा हितम् । भा.पू. १६ । "शशो जाडलश्रेष्ठो लघुवृष्यश्च दीपनः । रुचि-कृत्तर्पणी बल्यस्त्रिदीपश्चमनो मतः । ज्वरे च पा-क्षुरोगे च चक्षुः कासे गुदानये । राजयक्ष्मणि पाण्डू च तथातीसारिणां हितः ॥" अचि. २०७. । लोप्रठवे । मोले । निघ. । मे. ।

शशवाती (इन्) । पुं । प्रसज्जतीयपक्षिणि । वा. नि.सू. १६७. ।

शशधरः । पुं । कर्पूरः । रा.नि.व.१२ ।

शशधत् । पुं । कर्पूरः । वै.च. । भेष.वा.व्या.
गन्धद्रव्यकथने ।

शशश्रीम (न) । स्त्री । शशकरीम्णि । अम. ।

शशश्रिम्बिका । स्त्री । जीवन्तीलतायां । रा.
नि.व.१ ।

शशङ्कः । पुं । कर्पूरः । रा.नि.व.१२ ।

शशङ्कलेखा । स्त्री । सोमराज्यां । च.द.कुष्ठ.चि.

शशङ्कुलिः (ली) । पुं । खनामध्यातफल
शकविशेषः । तिरुक्कळु । गुणाः — तिका
कटुः कीमला कटुखुत्ता कफापहा जराता पाके
अन्नमधुरा विदाहकत् शुष्का रुचिकत् दीपनी च ।
रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.१६ । अम. ।

शशादः (नः) । पुं । स्नेहपविणि । राज. ।

शशिकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तमयी । रा.नि.
व.११ । स्त्री । कुमुदः । चण्ड उक्ति । रा.नि.व.१० ।

शशिपर्णा । स्त्री । पटोले । वै.निच. ।

शशिपुष्पम् । स्त्री । पटोले । वै.निच. ।

शशिप्रभम् । स्त्री । सुक्तायाम् । रा.नि.व.११ ।
कुमुदपुष्पे । नातकूल । अ.भा. । स्त्री । ज्योत्स्ना-
याम् । जटा. । [वै.निच. ।

शशप्रियम् । स्त्री । कुमुदपुष्पे । सुक्तायाम् ।

शशिरै(ले)खा । स्त्री । गुडूण्याम् । गुडूङ्ग ।
मि. । सोमराज्याम् । हाकुर्वीक्ष । भेष.कुष्ठ.चि.
भा.कुष्ठ.चि.स्त्रायम्भुगुली । च.द.कुष्ठ.चि. ।

शशि राटिका । स्त्री । पुनर्नवायाम् । प.सु.
रा.नि.व.५ । [चि.लक्ष्मीविलासतैले ।

शशी (पुन) । पुं । कर्पूरः । वै.निच.२४.चयरी.

शशीर्षम् । स्त्री । शशकलीचि । अम. ।

शशुलः । पुं । करझरवे । उद्धरकरञ्ज । अ.र. ।

शशु(कु)ली । स्त्री । कर्करम् । कर्पूद्धर ।
अ.र. । पिष्टकविशेषः । त्रिजिपिटे । च.चि.२७.
तिष्ठपिष्टके । उल्लेख पिटे । गुणाः — गुह-
पुष्टिकरी । च.व.२७७. । मल्लभेदः । सोहारीति
कोके । हिं सौरी । गुणाः — “शशुली याद्विधी
हवा मधुरा तुषरा अता ।” भा. । तिल.शुद्ध

माषकतयवायाम् । अ.च. । “सुधीतानां तक्षुलानां
पिष्टं सुष्पं विधाय च । तत्प्रसाधं तत्र कलं स्थाप्य
पुञ्जां तु तत् पसेत् । अल्पमन्त्रं विष्कीर्त्याथ मेल-
यित्वा चर्नं पसेत् । चनीभूते तु उक्तार्थं तत्पर्य-
व्यां सुयुक्तितः । पुरश्च विधायाश्च सिताशीफल-
दं तथा । विह्वान्नासकैचन्द्रसमानां कारयेत् सु-
धीः । एवं शशुलयः काय्याः पाण्याः स्नेहमयम-
की । एवञ्च मोदकाः काय्यांश्च गृही मताः ।
वातपित्तप्रशमनाः मलावटशकारकाः । कफदा
गुरवः प्रीताश्लया तृप्तिकरा मताः ॥” वै.निच. ।
“पप्टा लघवो रक्षा शशुल्यः कफपित्तलाः ।
मांसैरिषुविकाराश्च काष्ठिकेसिलशशुली । न भ-
क्षयेत्..... ॥” राज. । [द्रव्यायाम् । वै.निच. ।

शशुम् । स्त्री । बालहवे । रा.नि.व.२१ । शीख-

शस्तः । चिं प्रशक्ते । स्त्री । शरीरे । चि.का. ।

शस्त्रम् । स्त्री । तीक्ष्णलीङ्गे । रा.नि.व.११ । भे-
ष.चुद्ररी.चि.महानीलतैले । वै.निच.२४.अश्व.चि.
काचनीलये । अस्त्रे । अस्त्रर । शस्त्राणि विंशतिः
तद्वयथा — मण्डलायं करपत्रं हस्तिपत्रं नखशस्त्रं
मुद्रिका उत्पलपत्रम् अर्धधारं सूची कुशपत्रम् आ-
टीमुखं शरारीमुखम् अन्नमखं विजृम्भकं कुटारि-
का त्रीहिसुखम् आरामुखं वेतसपत्रं वडिशो द-
न्तशङ्कुः एषषोचंति । एतानि केदाद्यष्टविधकर्म-
णि उपयुज्यन्ते । तत्र मण्डलायकरपत्रं केदने ले-
खने च, हस्तिपत्रमखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रार्धधा-
राणि केदने भेदने च, सूचीकुशपत्राटीमुखशर-
रीमुखान्नमखविजृम्भकानि विधाये । कुटारिका
त्रीहिसुखारामुखवेतसपत्राणि सूची च व्यधने ।
वडिशो दन्तशङ्कुश्चरणे । एषषेपथे, आमुलांथे
च । सूत्राः संवने । इत्यष्टविधं कर्मणि उपयोगः
शस्त्राणां व्याख्यानः । सु.सु.८७. । एषां विशेषाक-
तमव्याधिषु खयाः । शस्त्रसम्पत् यथा — सुवह-
सुलोहसुधारसुकपतादीनि । शस्त्रदोषाः वक्रताकु-
ण्डताखण्डता खरधारतातिष्ठुत्तरातिदीर्घतातिज-
म्भता इति । करपत्रसूते “भतो विपरीतगुणमा-
ददीत । शस्त्रधारभेदा यथा — मासूरी अर्धमासू-
री केशिकी अर्धकेशिकी चेति । तत्र भेदनाभां
मासूरी लेखनानामर्धमासूरी व्यधनविशेषाणां
केशिकी केदनागामर्धकेशिकी च । तेषां पायथापि
विधा चारीदकतैलेषु । तेषां निशान्तायै शस्त्राणि-

भा माववर्णा धारसंस्थापनार्थं शाकालीफलकम् ।
स.स.८५. ।

शस्त्रकम् । स्त्री । लीङ । प.सु. ।

शस्त्रकम् । स्त्री । केदने । काटे, छेड़ ।
तदाष्टविधं केदं मेदं लेख्यं वैष्यमेष्यसाहचर्यं वि-
खाव्यं सीव्यञ्चति । शस्त्रपदञ्च महत्सुपि पाकेषु
वृद्धुलं चाङ्गुलं वा भवेत् । स.स.११५. ।

शस्त्रकोशतरुः । पुं । मङ्गापिस्त्रीतकञ्चि ।
रा.नि.व.८ । [निघ. ।

शस्त्रचूर्णम् । स्त्री । लीङ्कटि । मधुर । वै.

शस्त्रप्रविधानम् । त्रि । अक्षबालने, केद-
नमेदनादिरूपीवधे । च.स.११५. ।

शस्त्राङ्गा । स्त्री । चाङ्गव्याम् । अत्रकल शीक ।
रा.नि.व.५ । [रा.नि.व.११ ।

शस्त्रायसम् । स्त्री । तीक्ष्णलीङ् । हेम्णा ।

शस्त्री (इत्) । त्रि । शस्त्रधारिणि । स्त्री (स्त्री) ।
कुरिकायां । ने. ।

शस्त्र(स्य)म् । स्त्री । कीमलटणे । नरम गाछ ।
अ.टी.भ. । इत्यादिजातफलादी । धान्यादी । ग्री-
हियवादी च । कृतिः । [अ.च. ।

शस्त्रध्वंसी (इत्) । पुं । तुत्रह्वे । छूँ म गाछ ।

शस्त्रमञ्जरी । स्त्री । धान्यादिकण्ठि । अष्टा-
त्र गौण । अम. । [उडि । अम. ।

शस्त्रशूकम् । स्त्री । शस्त्रशूक्याम् । अष्टत्र

शस्त्रसम्बरः (रणः) । पुं । अयकर्मनाम-
लताशालि । लताशालि । रा.नि.व.१६ ।

शस्त्रारुः (वमः) । पुं । क्रूरशरीरह्वे । श.र. ।

शाकम् । स्त्री पुं । पत्रपुष्पादी । भाग. । अम. ।
मत् पडिपम् — “पत्रं पुष्पं कलं मालं कन्दं संस्वे-
दजञ्चति” राज. । तद्यत्तुर्विधमिति अचि. ।
“शाकद्यत्तुर्विधं ग्रीकं पत्रं पुष्पं कलं तथा । कन्द-
चापि संमुहिटं वस्त्राभ्येतत् प्रचक प्रचक् ।” अ-
चि.१६५. । तद्गुणाः—विष्टभालं शुद्धत्वं कृत्वं
मखवर्धकत्वं पाकलघुत्वञ्च । अ.द. । दीपाः—
शाकं भिनन्ति वपुरस्त्रि निहन्ति मेघं वर्षे विनाश-
यति शुक्रमयास्त्रजञ्च । प्रज्ञाचक्षुषं कुर्वते पलितञ्च
नूनं हन्ति कृतिं नतिमिति प्रचरन्ति तज्ज्ञाः ॥”

“स्त्रिं निपीडितरसं हितं केदादिसंस्तुतं ।
इति व्यवहारविधिः । राज.१५. । “शाकेषु
सर्वेषु वसन्ति रोगास्ते हतव्ये देहविनाशनाय ।
तस्माद्बुधः शाकविवर्जनन्तु कुर्यात्तथास्त्रेषु स एव
दीपः ॥” भा.पु.१भ.शा.व. । प्रायः सर्वेषां शा-
कानि विष्टभीनि मुकुण्डि च । कृष्णाश्च वङ्ग-
र्वांसि मृष्टविस्मारातानि च । पिच्छालुका वला
भिच्छी विष्णुकान्धा वला..... । एतं श्रेष्कराः
शाका वातलाग्निप्रशान्तकाः । सर्वे शाका दृष्टि-
रा वीर्यत्यातस्तुलीयकं । तथैव शातपथा च
जयन्ती कासमर्दकः । आनूपकञ्च वेवायं गूडवी
चापमर्दकः । किराततिकसङ्घितालिङ्काः पित्तह-
रा मताः ।” अचि.१६५. । पुं । ह्वयविशेष ।
ने.अन गछ । रा.नि.व.८ । “मसृष्टककंशीदर-
धृष्टदली ह्वयविशेषः ।” स.स.१८५. । शाकफलं ।
ने.अन रण । “राजाङ्गं दाडिमं शाकम् ।” वा.
स.१५५. ।

शाकपुष्पिका । स्त्री । चिन्नायाम्, तिमि-
याम् । (तडू) ल गछ । रा.नि.व.११ ।

शाकटः । पुं । श्रेष्ठान्तकञ्चि । टाङ्गुती गछ ।
रा.नि.व.११ । धवह्वे । धाँडरा गछ । र.मा. ।

शाकटमुखम् । स्त्री । पटवासे । गकचू ।
वै.निघ. ।

शाकटाख्यः । पुं । धवह्वे । र.मा. ।

शाकटीनः । पुं । २० तुलापरिमण्डि । १०००
पलि । हे.च.प.म. । [अ.मा. ।

शाकतरुः । पुं । शाकह्वे । ने.अन गछ ।

शाकद्रुमः । पुं । वङ्गह्वे । वै.निघ. ।

शाकपत्रः । पुं । शिशुह्वे । मज्जिना गछ ।
रा.नि.व.७ । [शाक. वै.निघ. ।

शाकपाकी (इत्) । पुं । सुनिवचके । उडनि
शाकफलम् । स्त्री । तद्रामकञ्चफलि । ने-
अन रण । स.स.१८५. ।

शाकमत्स्यम् । स्त्री । मत्स्यमत्स्यमेदे । गुष्पाः
—मत्स्यकश्च हस्याः । राज. । [अ.र. ।

शाकबालेयः । पुं । क्रूरवर्णा । वासूनशरी ।

शाकशरीभवम् । स्त्री । रीमकलवधे । ग-
छत्र ल००. भा. ।

शाकयोय्यः । पुं । भावके । धनिश । रा. नि.व.६ । [उ. भा. रा. नि.व.७ । भा. ।

शाकराजः (ट) । पुं । बालूकवृक्षे । ट-व-

शाकवरः । पुं । जीवशाके । प.स. । वा.उ. १७५. । स्त्री (रा) । जीवन्तीशाके । वै.निघ. ।

शाकवल्ली । स्त्री । खताकरवृक्षके । वै.निघ. ।

शाकविन्दः (खः) (कः) । पुं । वाताकुल-
से । कटा. । त्रिका. ।

शाकवीजम् । स्त्री । शाकतण्डुली । (मं.उ. नेत्र वि. ६) । "मधुर्बं शाकवीजम् ।" भा.४.अ. धीनि.री.गर्भक. । मरुजतण्डुली । च.द.गर्भ-
विकारि । शाकवीज । भा.टकर वी. ६ ।

शाकवीरः । पुं । बालूकवृक्षे । (ट-वटा) भा-
क. पुनर्मवायाम् । त्रिका. । जीवशाके । रा.नि. व.७ ।

शाकवृक्षः । पुं । (Tectona grandis.)
Teak tree, स्वनामख्यातवृक्षे । (मं.उ.न गाँह । हिं.ग्रन्थ । उ.न. सिंगुर । ता. टक. वम्. ख-
रपत्र. मं. सोधे. कं. नैगु. तं. टकचेष्टु. गुणाः
—सारकः पित्तदाहृगमघ्नः सरः कषाय. तण्ड-
वकः कषायम् । रा.नि.व.८ ।

शाकशाकट(किन)म् । स्त्री । शाकलेपे ।
भा.टकर (क. ६) । रा.नि.व.२ । छि.च. ।

शाकशालः । पुं । सन्धानिन् । गहानिम् ।
हिं.वकाहन । वै.निघ. ।

शाकश्रेष्ठः । पुं । बालूकवृक्षे । शर. । रा.नि. व.२२ । स्त्री (डा) । लघुजीवलीलायाम् । स्त्री-
वडो । रा.नि.व.२ । डोड़ीलुपे । लडावृष्टी ।
वाताकी । (ट-व) गाँह । रा.नि.व.४ । कुशाख-
लतायाम् । कूम्डा गाँह । तरबुजलतायाम् ।
उरमुख गाँह । वै.निघ. ।

शाका । स्त्री । हरीतक्याम् । शब्दकल्पः ।

शाकाख्यम् । स्त्री । व्यञ्जनयोगफलमूलपत्रपु-
ष्पादी । वाङ्मार्ग फल, मूल, पात्र, फूल के-
तामि भा.क.ग.म.वा. ८ । अम. । "मूलपत्रक-
रीरायफलकाष्ठाधिषट्कम् । लकृपुत्रं करकचं च
शाकं दशविधं ख्यतम् ॥" च.टी.अ. । पुं । शा-
कवृक्षे । (मं.उ.न गाँह । रा.नि.व.६ ।

शाकाङ्गम् । स्त्री । मरिचि । रा.नि.व.६ ।

शाकान्नम् । स्त्री । शाकपुत्रभक्षि । गुणाः—
"शाकान्नं लिखनं चोष्णं रुचं वै दीपद्रावकम् ।"
वै.निघ. ।

शाकास्तम् । स्त्री । हवाले । (टै.डू.न. रा. नि.व.६ । चिदाखि । (टै.डू.न. रा.नि. व.११ ।

शाकास्तभेदनम् । स्त्री । पुकनामककाष्ठिक-
भेदे । रा.नि.व.१५ । See सुकपुत्रम् ।

शाकालातुः । स्त्री । राजालातुके । वडुगाँह
गाँह । रा.नि.व.७ ।

शाकुनिकः । पुं । शकुनशास्त्रि । पक्षिमार-
के । पाथीमार । अम. । [रा.नि.व.१८ ।

शाकुनेयः । पुं । पक्षिभेदे । डू.डू.न. पक्षी ।

शाखा । स्त्री । पल्लवे । डाल । अम. ।

शाखाकण्टः । पुं । कुट्टीवृक्षे । मनना गाँह ।
रा.नि.व.८ ।

शाखापित्तम् । स्त्री । कलपादांसमूलदाहि ।
सुखतालोकादिषु सदाहृदवधौ । शठ पा. ७
मुथादि जाति । "सदाहृदसुखतालोके दधुषुषु-
रादिषु । पाणिपादांसमूलेषु शाखापित्तं तदुच्यते ॥"
रा.नि.व.२० ।

शाखामृगः । पुं । कपी । प.स. ।

शाखास्त्रा । स्त्री । तिलिङ्गीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

शाखारोगः । पुं । रक्षादिघातुर्ज्वर लक्षणेषु
च दोषसंगुणादिषु रोगेषु । च.पु.११५. ।

शाखालः । पुं । जलवेतसे । रा.नि.व.८ ।

शाखावातः । पुं । कलपादादिघातवातरोगे ।
वैद्यकम् । [नटोद्दिन भा.भा. १ । वै.निघ. ।

शाखागिफा । स्त्री । शाखाज्जातगिफायाम् ।

शाखी (ग) । पुं । वृक्षे । अम. ।

शाखीटः (कः) । पुं (Strobilus asper.)
स्वनामख्यातवृक्षे । (मं.उ.न गाँह । हिं.सर्षपीरा, क-
सा सिर्षाङ्ग । कं. शाखीटमारुह । कं. साक्षी ।
तं. भाराणकेष्टु, वरन्की । वम्. साक्षी ।
गुणाः—तिक्तत्वः । पित्तकर. वातघ्नकः । रा.नि.

व.८ । एतदीजं विषयं लेपयेति कीर्ति । रक्त-
पिनासीवातसेवातिशयजित् । भा. ।

शाङ्करः । पुं । सीमन्तमभेदे । सु.चि.२८५. ।
४६ । चिका. । स्त्री (री) । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

शाङ्कितः । पुं । शन्तिपर्यभेदे । छात्रा । वै.
निघ. । [शाङ्क. श.च. ।

शाङ्कुची । स्त्री । शरीरमन्त्रो । भौटकाठ

शाङ्कुठा । स्त्री । गुल्फायाम् । र.मा. ।

शाङ्गी । स्त्री । शालिग्रामके । रस.चि.८५. ।

शाटिका । स्त्री । श्याम् । अष्टी । अ.टी.भ. ।

शाणः । पुं । माषवतुष्टयमिति मानविशेषे ।
४ श्राव । “माषेषतुर्भिः शाणः स्यात् ।” प.प्र. ।
“विन्दुभिश्चाटभिः शाणः प्रोक्तश्च भिन्नगुणैः ।”
करणप्रसरे । कष्टिपाथर । अम. । लौहदिनि
शाणवर्जो । भा. । भि. ।

शाण्डिः । पुं । पट्टशाकवृक्षे । पाठेशीक । श.मा. ।

शाङ्गलः । पुं । नीलद्रव्यायाम् । वै.निघ. ।

शाण्डिल्यः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शातः । नि. । शायिते । पुं । धूलूरवृक्षे । अम. ।

शातकुम्भम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.११ ।

पुं । धूलूरवृक्षे । अम. । करपोरवृक्षे । भि. ।

शातकोम्भम् । स्त्री । सुवर्णे । भ.वि. ।

शातपत्रकः । पुं । चन्द्रप्रकाशे । श.च. ।

शातभोरः । पुं । मदनमालीनाममल्लिकाठ-
वृक्षे । र.मा. ।

शातला । स्त्री । खनामप्रसिद्धसिंहखम्भेदे । पी-
तसिंहखे । चर्मकवा इति लोके । मनमोहज. ।
गुणः — “शातला कटुका पाके वातला शीतला
लघु । तिक्ता शोथकफानाहृषिषोदावर्धरक्तजि-
त् ।” भा. ।

शदः । पुं । कर्दसे । कीमलवर्णे । अम. ।

शदलः । पुं । द्रव्यायां । वा.चि.१५. ।

शदलाभः । पुं । मन्दविषवर्षिकभेदे । सु-
कल्प.८५. ।

शानः । पुं । ४ माषके । ४ श्राव । “माषेषतु-
भिः शानः स्यात् ।” प.प्र.१५. । ३ माषके ।

७ श्राव । चविः । [भिड़ो । भारत. ।

शानपादः । पुं । चन्दनपौडिकायां । चम्प-

शानी । स्त्री । इन्द्रवाक्पण्या । ब्राह्मणम् ।
श.च. ।

शान्तनुः । पुं । कुशाश्वविशेषे । सु.ग.४६५. ।
कर्कटिकायां । कौकूडगच्छ । र.मा. ।

शान्ता । स्त्री । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।
See अकरा । शमीवृक्षभेदे । रा.नि.व.८. ।

शापटिकः । पुं । मयूरे । शब्दकल्पः । [८५

शाङ्करवल्कलम् । स्त्री । लोध्रवल्कि । वा.चि

शामीलम् । स्त्री । भस्मनि । छा.दे. । सा.कौ.

शाम्बरः (रिक्) । पुं । लोध्रवृक्षे । वै.निघ

शाम्बरी । स्त्री । सूक्ष्ममायाम् । हेमन्तुभार्ति
गच्छ । वै.निघ. ।

शम्बु(म्बु)कः । पुं । शम्बूके । श.र. ।

शाम्भवम् । स्त्री । देवदाक्षिणि । रा.नि.व.११

शाम्भवः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.११ । वि-
षभेदे श.च. । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । शिवस-
ल्लिकायां । बक गुग्गु. । रा.नि.व.१० ।

शाम्बवी । स्त्री । शान्वादिचतुष्टयम् । शान्वा-
दित्रिंशत् । रा.नि.व.१६ । नीलद्रव्यायां । रा-
नि.व.८. ।

शायिका । स्त्री । निम्ब । [अ.टी.भ.

शारङ्गः । पुं । हृदि । चातके । गजे । मयूरे

शारदम् । स्त्री । शूलपत्रे । रा.नि.व.१० । पुं
शरत्कालीनशालिधान्यभेदे । अयं चटिकावै-
गुणः । च.सू.२७५. । हरितसुष्ठे, धूसरसुष्ठे ।
नेत्रिगुणः । रा.नि.व.१६ । र.मा. । वक्रलवृक्षे
रा.नि.व.२१ । कृष्णसुष्ठे । कान्तगुणः । रा.नि.
२१ । समपर्णवृक्षे । छातिगुणः । अम. ।
द.सिंह.चि. । “हयस्य शारदस्य च” । सरिफायो
महाराष्ट्रीलतायाम् । कौटुब्ध । काष्ठवृक्षे । रा-
नि.व.२१ । रीमे । वन्दरे । भि. । [जलम

शारदजलम् । स्त्री । शरत्कालीनजले । Se

शारदमल्लिका । स्त्री । शरत्कालभवनमल्लि-
काम् । भा.प्र.मल्लिका । र.मा. ।

शारदमुद्रः । पुं । हरितमुद्रे । 'कपिलान् शारदान् सुद्रान् ।' सि.वै.प.भा.वि. ।

शारदयावनाक्षः । पुं । शारदीयश्रावनाक्षः ।
गुणाः—त्रैलोक्यः पिच्छिलः शुक्रः शीतलः मधुरः ।
वृष्यः वलपुष्टिदयः । रा.नि.व.१६ ।

शारदा । स्त्री । काष्ठशारिवायाम् । अनसु-
भूतः । रा.नि.व.१९ । ब्रह्मोष्माक्षः । रा.नि.व.५ ।

शारदिकाः । पुं । शरत्कालीनरीतिः । व्याक. ।

शारदी (रुन) । पुं । समपर्णवृक्षः । छात्रिग्र-
गच्छः । पत्रम् । कच्छटश्राक्षः । कै.उ.पु.भा.क । र.
मा. । अपराजिताश्री । ज.र. ।

शारिः (का) । स्त्री । खनामख्यातपक्षिणः ।
भार्लिक, मयना । विका. । शालिधामभेदे । च.पू.
२७ अ. ।

शारिवा । स्त्री । (Hemidesmus Indi-
cus, Syn. asclepias pseudosarsa.) ख-
नामपिञ्जलतायाम् । "जम्बूपत्रा दुग्धगर्भा वल्ली ख-
नामख्याता ।" सु.पू.२८अ. । अनसुभूतः । हिं-
ननमूल, उपलसरी । उत्. गुयापानमूल । कोशे
वर्षलः । सा हिषा वेता कृष्णा चेति । भा.पू.१भ.
काष्ठशारिवा कृष्णशारिवा चैत्ररापये प्रसिद्धा । गु-
णाः—शारिवायुगलं खादु स्निग्धं शुक्रकरं शुक्र-
पिमान्वाक्विषं शसकासवमिदध्याघं पिदीपघ्नं
रक्तप्रदरज्वरतोषारमाशयनम् । मद.व.१ । मधुरं
हिमे मृतप्रायं कुष्ठकण्डूज्वरहरं देहदुर्गन्धहरं च ।
रा.नि.व.१९ । शूलकं किंघं खादु अपिमान्वादि-
हरम् । भा.पू.१भ. । वै.निच, सा.ज्व.वि.पकादि,
दुरालभावां । पटोलादी, प्रायम्यादी । वै.निच,
सन्धा.वि.सारस्वतवृते । रस.र. चटमङ्गलपृते ।

शारी । स्त्री । कुम्भे, शरपत्रकुम्भे, सुव्रतसे । रा.
नि.व.८ ।

शारीरम् । लो. (Anatomy.) सुयुतादिदे-
हकसंज्ञामयं शरीरमधिकृत्य कृते शरीरवैज्ञान-
क्याख्ये अन्तर्गते स्थाने । यत्र शूलशीलितयजि-
गभावाकानिगर्भशरीरसंस्थानकेशिराशिरान्यध-
मनीगर्भिणीव्याकरचानि कृतानि । सु.भा.च.भा.
१७. । पुं । उषे । ने. See शरीरम् । रत्नाख. ।

शारीरकपत्र्यः । पुं । श्रीमृकविदचित्तयातो-

शारीरगुणः । पुं । देहिकगुणसमष्टौ । स च
विभक्तिसंख्याकः यथा लघुगुणशीतोष्णकिम्बन्ध-
मन्तीकास्त्रिसरसदुक्तदिगविशदपिच्छसखरल-
स्यस्यलस्यसाम्प्रदा इति । च.पू.१७. ।

शारीरज्वरः । पुं । देहगतज्वरः । लघुचं—
“शारीरी जायते पूर्वे देहे मनसि मानसः । इ-
न्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं देहसमापल्लवचम् ॥” च.वि.
१७. ।

शारीरवणः । पुं । शरीरसम्भवितादिदो-
षजनितवृत्ते । स विविधः शारीरान्मभेदेन ।
यथा—“विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरान्मभे-
दतः । दीवैरायसयोरेव्यः प्रसादितस्यसम्भः ।
सत्यः कठिनसंस्पर्शो मन्दसावो मध्यासजः । तृपते
स्फुरति स्वावी व्रणो मातसम्भः । वृषाभीष्टज्वर-
क्रेददाहदृक्कलदा वैः । व्रणं पित्तकृतं विद्याद-
मसैः सावैश्च पुनिकैः । बहुपिक्वी गुवः किम्ब-
क्षिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुरवर्णोऽप्यसंकेदश्चि-
पाको कफव्रणः । रक्तो रक्तस्रो रक्तात् विभिजः
स्यातदन्वयैः । तड्कांसस्रः सुखे देशे वक्ष्यस्यागु-
पद्रवः । भीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं
व्रणः । शुबेरन्वतमैर्हृजिमातः कृष्णो व्रणः कृतः ।
सर्व्वविहीनी विज्ञेयस्तसाध्वी मृत्युपद्रवः ॥” इ-
त्यादि । भा.नि. ।

शार्कः । पुं । शर्करायाम् । जिनि । श.र. ।

शार्ककः । पुं । दुग्धफले । शर्करापिण्डे । ने. ।

शार्करः । पुं । लोत्रवृत्ते । दुग्धफले । ने. ।

शार्करमयम् (शुषु) । लो. पुं । शर्करा-
धातकोसिद्धमये । लघुचं—“शर्कराधातकीतोय-
कथिते शार्करी मता ।” इति । द्रव्यगुणसाक्षा ।
गुणाः—शीतं वृणं दीपनं कीडनम् । रा.नि.व.
१४ । जन्मः शर्कराजातौष्णमये । गुणाः—मधुरः
रूक्षः दीपनः बन्धिशोधनम् । सु.पू.४५अ. ।

शार्करीलः । वि. शर्करानितभूमिः । शर्क-
रामृषिने । व्याक. ।

शार्ङ्गम् । लो. चार्ङ्गः । कानि । रा.नि.व.६ ।

शार्ङ्गधरः । पुं । खनामख्यातपक्षिकासंयज-
कारः । ज्वरपिशतोकारः । [धरपटोकाविमये ।
शार्ङ्गधरदीपिका । स्त्री । आटमन्त्रकृते शा-

शाल्वेरिकः । पुं । शलीसमानवर्णं खादर विषमेह । अवि. ३५. ५. ५. ५. ।

शाल्विष्टा । स्त्री । काकजवायाम् । कौटो उ डकौडेलि । अ. वि. २२५. । काकमायाम् । गु. लाभा । सु. सु. १८५. ।

शाल्विष्टिष्टा । स्त्री । महाकरसे । उडरक- वृक्ष । रा. नि. व. ८ । वा. उ. २५. । लताकरसे । काकमायाम् । वै. नि. च. ।

शाल्विलः । पुं । व्याघ्रि । रा. नि. व. १८ । चित्रक हवे । रा. नि. व. ६ । पलिविशेष । धरणि । सर मे. मे. ।

शाल्विलजम् । स्त्री । व्याघ्रनख । नथी । वै. नि. च. ।

शाल्वरी । स्त्री । रात्री । अ. टी. भ. । रीषि । गोप । वै. नि. च. ।

शालः । पुं । रालि । धूना । रा. नि. व. २२ । हा ले । मन्त्रमेह । शाल गाछ, गजाड । त्रिका. । हवे । रा. नि. व. २ । लकुचहवे । रा. नि. व. ८ । (Shorea robusta.) खनामख्यातहवे । शाल गाछ । हिं शाल, शालवा । वै. एषवेह । ता. क किलियम् । गुर्ग. गल । गुष्ठाः — "..... क बायः स्यात् प्रणखेदकक्रिमौन्ना ब्रह्मविद्विवाधि- व्ययोनिकर्णगदान् हरित् ॥" भा. पू. १ भ. वटादिः । शरी । सु. वि. ८५. । अर्जुनहवे । प्रियालहवे । वै. नि. च. । [वै. नि. च. ।

शालकम् । स्त्री । नाडीशकी । पाटेनाक ।

शालकल्याणी । स्त्री । पत्रशाकविशेष । गुष्ठाः — "शाकं गुरु च क्लृप्त प्रायो विष्टम् ज्योतिषि । अपुरं शीतवीथेयं पुरीषस्य च भेदनम् ॥" अ. सु. २७५. । [ए. ।

शालजः । पुं । शालमक्षे । शाल गाछ । श. ।

शालइयम् । स्त्री । शालपीतशालयोः । शाल, पेशाना । अ. की. शालाजुशोधने ।

शालनम् । स्त्री । हरितके । शाकमज्जि । वा. वि. ७५. ।

शालनिर्यासः । पुं । रालि । धूना । रा. नि. व. २२ । भा. न. ४ भ. पादधुष्टाचि. । सख्यहवे । रा. नि. व. ८ ।

शालपत्रसमपत्री । स्त्री । शालपत्रात् । शालपात्रि । सु. सु. १८५. । [सु. सु. १८५. । वै. नि. च. ।

शालपर्णिका । स्त्री । सुरायाम् । एकाकी, शालपर्णी । स्त्री । (Desmodium gangeticum. Syn. Hedysarum gangeticum.) खनामख्यातहवे । शालपात्रि । रा. नि. व. ४ । See अंशमयो ।

शालपर्णादिः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । यथा शालपर्णीपुत्रिपर्णीवाख्यालकविलशलाटुपु । शालपात्रि, टाकूले, वेदगुडा, वेदगुटी । च. द. रा. पि. चि. शालपर्णादिः । "शालपर्णीवला- विलैः पुत्रिपर्णा च साधिता । दाडिमाम्ना हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥" [नि. च. ।

शालमर्कटः (कः) । पुं । दाडिमहवे । वै. ।

शालरसः । पुं । रालि । धूना । रा. नि. व. २२ ।

शालवः । पुं । लोत्रहवे । श. र. ।

शालवर्गः । पुं । शालसारादिवर्गे । भा. ।

शालवेष्टः । पुं । शालनिर्यासे । धूना । त्रिका. ।

शालयाकम् । स्त्री । नाडीशकी । वै. नि. च. ।

शालसारः । पुं । शालहवे । सु. सु. १८५. । हिङ्गहवे । विश्व. ।

शालसारादिः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । यथा — "शालयुग्मं करञ्जी वी खट्वरबन्धनहवम् । गर्दभाच्छोऽज्जुनी भूर्जो लोत्रयुग्मं काकाया । शि- रीषागुरुकाशीयपुत्रपुत्रककर्क. । शालसारा- दिरप्येष गणः स्रगमदापहः ॥" शालयुग्मं शाल- प्रियाली । गर्दभाच्छो भाटिरिति प्र. । पुत्रिकी गन्धभाडुलिः । सा. की. ।

शाला । स्त्री । तरुशाखायां । गृही । त्रिका. ।

शालाकी (रु) । पुं । चक्षवेदे ।

शालाकम् । स्त्री । पापुर्वेदस्य अष्टविधतन्मा- न्यतमे । तत्र ऊर्ध्वगुणतरीगाणां अथक्कनमाया- श्रितरीगाणाधीपश्मनायम् । सु. सु. १८५. । "श्रितरी- रोगा निचरीगाः कर्षरीगा विशिष्टतः । बृशङ्क- षटमन्मासु ये रोगाः सन्नामनि किं । तेषां प्रतीका- रकस्य नासावगोचमानि च । अथक्कसुखगच्छुषि- काः आश्लक्ष्यसासकाः ॥" वै. सु. १८५. ।

शालाङ्कारः । पुं । कर्मकारशालाधी । क-
मात्र भावेन शालान् । रस.चि.८.७. शालका-
ङ्कारे ।

शालाजिरः । पुं । शरावे । भ्रा । चिका ।

शालाच्चिः । पुं । शाकमेदं । भाजिकाभाक ।
श.र. । [श.र. ।

शालानी । स्त्री । विद्यायां । भाजिपाणि ।

शालामर्कटकम् । स्त्री । चाणक्यमूले । रा.
नि.व.७ । बालमूलके । भा.पू.१भ.शा.व. ।

शालामुखः । पुं । कण्ठशूलतण्डुलवीर्यधान्ये ।
‘शालामुखः कण्ठशूलः कण्ठतण्डुल उच्यते ।’ भा.
पू.१भ.भा.व. ।

शालामृगः । पुं । शृगालः । हारा ।

शालावकः । पुं । प्रसङ्गजालीयशृगालविशेषे ।
के.उ. वि.इ.ली । रा.नि.व.१८. वानरे । कुकुरे ।
चन. । खगे । हतिग. । श.र. ।

शालिः (धान्यम्) । पुं. स्त्री । हैमनिकधान्ये ।
आम्र शङ्ख, टेहमन्त्रिक धान । दशमेदेन तस्य
नाममेदा दृश्यन्ते । ते च यथा — शालिमहाशा-
लिः कलमः तूर्णकः शकुनाहतः सारामुखः दी-
र्घशूलः रीधशूलः सुगन्धकः पतकः तपनीयश्च ।
एते निर्दोषाः शालयः । गुणाः बह्मन्तर्वचसः
स्वादुपाकरसाः क्षिप्वा वृष्याः कषायानुरसा लघवः
पथ्या सूत्रला हिमाश्च । वा.सू.६७. । न मधुरा
वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाश्च । सु.सू.१८
७. । शालिः कलमः सुगन्धकः शकुनाहतः म-
हाशालिः शीतमीरकः रीधप्रपुष्पकः मन्त्रिपमलकः
कर्दमकः पाण्डुकः मण्डादृषकः पुष्पाण्डकः पुण्ड-
रीकः काञ्चनकः दीर्घशूलः डायनकः दूषकः म-
ण्डादृषकश्च । सु.सू.७६७. । गुणः — मधुराः शीता
लघुपाका बलकराः पिप्लावाः वातकराः क्षिप्वा ब-
ह्मन्तर्वचसः । राज. । शालिसामान्यगुणाः — मधु-
रा रूष्याः । राजनिघण्टुषु शालिधान्यस्य दशमे
देनाङ्कः राजानघण्टिकजन्तरकसुखसूलाङ्गस्यनि-
रापत्रीहय इति दश मेदाः । एषां विशेषाः पर्या-
ये द्रष्टव्याः । ‘राजात्र दीर्घशूलः खरिपुदिप-
सजः षट्को वर्धती ही नि.शूको मुखशालिः
कण्ठवर्धनदिवः क्षामिधानाक्षदीप्ते मासैर्दीप्ते

स्त्रिभिः स्नातं स भवति निरयो वापि इत्यनुसम्-
रेषः स्वाहोविष्टं सकदिति दशविधाः शालयसु प्र-
सिद्धाः । रा.नि.व.१६ । हारीतसु शालोनानामाङ्क-
शमेदानाङ्कः भा. । ‘रक्तशालिमहाशालिः कलमः
षट्कोऽपरः । खड्गरीटापसाही च खीरकाया
कपिलला । सौगन्धी शूलका चाम्बा बिलवाही
कचोरका । गुरुङ्गा रक्तवल्ली च कलमान्वा तथा-
परा । बिल्वजा सामधी पीता ता अष्टादश शाख-
यः । दिशे दिशे विभिन्नानि नामानि परिलक्ष्यन्ते ।
समानेः गुणैः सर्वोत्तान् भूमिभागोद्भवाक् विदुः ।
शालयन्त्रिद्वयोद्भास्य सूत्रला बहुवर्चसः । श्रृंगकाले
सुपथ्याश्च सूत्रला वातला हिमाः ।’ चनि.१३
७. । लक्षणे यथा — ‘कण्ठनेत्रे वना शला हैम-
नाः शालयः स्मृताः ।’ गन्धर्गः । शकुनाङ्गुली ।
चिका. । कण्ठजोरके । रा.नि.व.६ । रसालिचौ ।
वै.निघ. ।

शालिका । स्त्री । विदारिकायाम् । बृह.के.कू-
मडः । श.र. । [शृङ्गिणी । च.द.वा.व्या.चि. ।

शालिजः (जाह्नकः) । पुं । खट्वाशङ्खे ।

शालिचः (घ्नी) । पुं. स्त्री । खनामख्यतशा-
कमेदं । भाजिका भाक, भाजि भाक । गुणः —
‘शालिघ्नी दीपनक्षितः श्लेष्मार्शः कफपित्तजित् ।’
राज.१५. । [रा.नि.व.४ ।

शालिदला । स्त्री । चंशमत्स्यम् । भाजिपाणि ।

शालिनाथः । पुं । रसमन्तरीकारे ।

शालिनी । स्त्री । पञ्चकन्दे । रा.नि.व.१- ।
अधिकायाम् । वै.निघ. ।

शालिपर्णिका । स्त्री । सुरासांसा । वै.निघ. ।

शालिपर्णी । स्त्री । चंशमत्स्यम् । भाजिपाणि ।
रा.नि.व.४ । च.द.वा.चि. । ‘शालिपर्णीवृत्रिपर्णी’
लाघवपण्याम् । माहात्मी । रा.नि.व.१ । मेदायां ।
वृत्रिपण्याम् । वै.निघ. ।

शालिपिटम् । स्त्री । कटिके । चिका. ।

शालिमूलम् । स्त्री । हैमनिकधान्यमूले । च.
वि.१७. । [मृग धान । प.सु. ।

शालिराट् । पुं । महाशाली, राजशाली ।

शालिशतः । पुं । शालिधान्यजतकृत्के । गुणाः
— ‘मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिशतधाः ।

शाहिनी रक्तपित्तः। दृष्टाच्छर्दिज्वरापहाः ॥”
च.सू.२७७.

शालिहीचः । पुं । तन्नामकादशालप्रयेति
अतिविशेषे । घोटके । चिका.।

शालिहाचम् । स्त्री । मकुलकृते चयवैद्यकवि-
शेषे । अपरं भोजराजकृतञ्च ।

शाली । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ । मे-
यिकायां । शालपत्र्यां । दुर्गलभायाम् । वै.निच. ।

शालीना । स्त्री । निशेशाख्यसुषे । मंडेरिगाह ।
रा.नि.व.४ ।

शालु । स्त्री । शालूके । शालूक । श.र. । पुं ।
मेके । छे.च. । चौरकनामगन्धद्रव्ये । (गै.टेल)
वित्तय । मे. ।

शालु(लू)कम् । स्त्री । पद्मकन्दे । पद्मर (गै-
टेल), शालूक । रा.नि.व.२३ । अम. । हिं कसेब
भिसौडा । तं आजिकाय । गुणाः—शीतलं त्वं
पित्तादाहलघुं गुरु दुर्जरं स्नादपाकं सन्ध्या-
तकफकरं संयाहि मधुरं रुचञ्च । तत् बालम्
—अनासवं जीर्णं व्याधितं कृमिभक्षितम् अग्न्या-
दिद्रवितञ्च वज्रम् । तथातिजीर्णम् अक्षालोत्थम्
अतैलादिसिद्धं कर्कशमतिकोमलं व्यालादिद्रवितं
मूलकं विना एकञ्च शाकं नाश्रीयात् । भा.पू.
१भ.शा.व. । च.द.वा.व्या.वि.चयगन्धसिंहे । जा-
तोफलं । रा.नि.व.१९ । वै.निच.२भ.अ.च.वि.
पिपल्यादिषूँ । [दिमूलं । चिका. ।

शालूकः । पुं । मलूके । रा.नि.व.१६ । पद्मा-

शालूरः । पुं । मेके । अम. । पद्मकन्दे । वै.निच. ।

शालूरपर्णी । स्त्री । ब्रह्मोशदि । विष्णोशाक ।
“शालूरपर्णीशालूरः” भा.स.१भ.जिज्ञाकञ्च.वि. ।

शालूरकः । पुं । पुरीषजलमिमैदि । च.वि.७७. ।

शालेयः । पुं । मधुरिकायाम् । रा.नि.व.४ ।
च.सू.२७७. । स्त्री । शालिधान्यलेषे । रा.नि.व.२ ।
बालमूलके । भा.पू.१भ.शा.व. । स्त्री । निशेशा-
याम् । श्रोति । रा.नि.व.४ । मलुकायाम् । वै.
निच. ।

शाल्मलः (कः) । पुं । मोचरसे । रा.नि.व.८ ।
मेव.जौरी.पदरातिरसे । शाललीहं । शिभूज
गाह । श.र. ।

शाल्मलिः । पुं, स्त्री । (Bombax mala-
barica. Syn.Salmalia malabarica.)
खनामख्यातमहातरी । शिभूज गाहः । हिं शैल्य,
मिसुर । उत्तं वीनरी । ता.पुषा । मं श्रावरि । प.
सु. । गुणाः—ठण्ण्ये वण्णः स्नादः शीतः कषायो
लघुः क्षिप्थः शुक्रशेषवर्द्धनञ्च । तद्रसकाङ्गुषण्व,
शाही कषायञ्च । तत्पुष्पफलमपि तस्मिन्गुणमैव ।
रा.नि.व.८ । तत्पुष्पं छतसैश्वरसाधितं प्रदरुं
रसे पाके च मधुरं कषायं गुरु शीतलं शाहि वा-
तलञ्च । भा.पू.१भ.शा.व. । कृमिमिहञ्चं रुचमुषं
पाके कटु लघु वातकफघ्नञ्च । सु.सू.४६७. । च.
द.वज्रजन्व.वि.चिकलादी । “चिकला शालली
राखा ।”

शाल्मलिकः । पुं । रीहितकठले । रुठ
रोड़ा । रा.नि.व.७ । च.वि.८७. ।

शाल्मलिनी । स्त्री । शाललिठले । श.र. ।

शाल्मलिपत्रकः । पुं । सप्तपर्णठले । छातिम
गाह । रा.नि.व.१२ ।

शाल्मली । स्त्री । शाललिठले । शिभूज गाहः ।
अम. । मोचरसे । च.सू.४ । शिशपाठले । चिका. ।

शाल्मलीकरटकः । पुं । प्रसिद्धः । शिभूज
काटे । अयं व्यङ्ग्यः । वा.उ.१२७. ।

शाल्मलीकन्दः । पुं । खनामख्यातमहाकन्दे ।
स भागौरधीतीरे प्रसिद्धः । श्रावरीकन्द इति च
महाराष्ट्रादौ ख्यातः । शिभूज गाहः । गु-
णाः—मधुरः मलसारणः पित्ताः पित्तादाहशीफ-
सन्तापघ्नञ्च । रा.नि.व.७ । [स्नाकलमेदि । ज.द. ।

शाल्मलीकल्पः । पुं । वैद्यशास्त्रान्तर्गतचिकि-

शाल्मलीफलः । पुं । तेजःफलठले । रा.
नि.व.११ ।

शाल्मलीफलकम् । स्त्री । चुरादिशस्त्राणां
धारासंस्थापनायार्ककर्कशाष्टपटके । सु.सू.८६७. ।

शाल्मलीवैष्टः (कः) । पुं । मोचरसे । शि-
भूज गाहः । रा.नि.व.८ । भा.स.१भ.अ.सा.वि.
समङ्गादिषूँ । “शाल्मलीवैष्टकी रीप्रः ।”

शाल्मलीसत्त्वनिर्घासः । पुं । मोचरसे ।
मेव.अजभ.वि. । रस.र.कामदोपकारसे ।

शाल्मलखेदः । पुं । वातव्याधी खेदनिशेषे ।

शश - “काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाङ्गद्रव्य-
संयुतः । सान्वीदकमांससु सर्वश्लेष्मसन्निवितः ।
सुखोत्थः श्लेष्मणः शाल्वः परिकीर्तितः ।
तेनोपमाहं कुर्वीत सर्वदा वातरीशिश्याम् ।” सु.
च. ४५. “वातघ्नो भद्रदात्यादिः काकोल्यादि-
श्च सौयुतः । मांसनाचौषधं तुल्यं यावदस्त्रेन चा-
क्षता । पट्टी स्नात् स्वेदनाथं च काश्चिकाद्यस्त्रे-
मिह । चतुःश्लेष्मोऽत्र तावान् स्नात् सुस्निग्धत्वं यती
भवेत् । समस्तं वर्गमहं वा यथाज्ञानमथापि वा ।
प्रयुज्यतेति वचनं सर्वत्र गणककर्मणि ..... ।”
शाल्वश्लेदः । औषधोद्गमक, कुडूरी, कौकु-
डाशुश्री, वंशलोचना, पञ्चकण्ठ, शक्ति, बुद्धि,
देवदारु, कुडू, हरिद्रा, वरुणवृक्ष, मेघशुश्री,
वाडिराला, गोरक्षकण्ठाकुलिया, आर्गाकुशौ,
भृगु, शक्ति, श्वेत आकम्ब, शुक्र, गोरक्ष,
पाषाणलेप, रक्त आकम्ब, शतभृगु, भुवनर्वा,
वल्गु शक्ति, धुतूर, वामनशक्ति, विह्वलि, यव,
कुल, कुलथ एवम् दलभृगु, अतोऽत्र २ भावा
मिलित ८ पलः । च. द. वा. व्या. चि. ।

शशः (कः) । पुं । शिशौ । रा. नि. व. १८ ।

शश्वरः । पुं । शश्वरलोभि । पाटिशालोधि ।
ने. भा. म. ४ म. निचरीचि. “शरिदलशश्वर-...”

शश्वरकरोधः । पुं । श्वसिमेवजापरसंज्ञ
स्वनामख्यातश्च । पाटिशालोधि । वा. म. १५५.
रीप्रदी ।

शश्वरमेदाख्य(ज)म् । स्त्री । ताम्बे । ई. च. ।

शश्वरी । स्त्री । श्वकशिव्याम् । आर्गाकुशौ ।
ने. ।

शशकुलः । चि. मांसाग्नि । ई. च. ।

शिशपा । पुं । (Dalbergia sisu.) A
Timber tree. स्वनामख्याततरी । नि. ७ गी-
ह । हिं श्रीश्व, शिशु, शीशु । ते शिशुकर । ता-
जान्श्वकुलकद्रो पञ्चकेदर । सा विधा ज्ञापयतिपी-
तमेदेन । सा. गुणाः—तिक्ता कटुश्चा कफघात-
घ्नी दीपनी शोधातिसारघ्नी च । “वेतादिशिशपा
विक्ता शिशिरा पित्तदायवृत्तः कपिला शिशपा
तिक्ता शीतवीर्या अमापहा । वातपित्तश्वरघ्नी च
हृदिहृक्काविनाशिनौ । शिशपापित्तघ्नं वध्यं हिम

शोफविशर्पणित् । पित्तदाहप्रशमनं वध्यं श्विकरं
परम् ।” रा. नि. व. ८ ।

शिकतावलस्वनम् । स्त्री । जलस्य शीत-
लोकरणापायविशेषः । सु. म. ४५५. ।

शिकथ(क)म् । स्त्री । मधुच्छिदे । मधु । गु-
णाः—पिक्कलं स्वादु कुष्ठवातरक्तघ्नं कटु बहु
खिधं लिपेन स्फुटिसाङ्गविलोपनञ्च । रा. नि. व. १३ ।
शिकथम् । स्त्री । द्रव्यरक्षणार्थे रज्जुकताधारे ।
भिका । श. र. । जलप्रसादनाथे पाचरक्षणधारवि-
शेषे । सु. म. ४५५. ।

शिखण्डः (कः) । पुं । मयूरपुच्छे । चम. ।
काकपक्षे । कुलपि । ने. । श. र. ।

शिखण्डिकः । पुं । कुकुटे । भा. ।

शिखण्डिनी । स्त्री । गुप्त्रालतायाम् । प. म.
र. सा. सं. रसप्रकरणे । सूक्ष्मायाम् । र. मा. ।

शिखण्डी (इन्) । मयूरे । मयूरपुच्छे । ने. ।
कुकुटे । ई. च. । स्त्री । गुप्त्रालतायाम् । रा. नि.
व. ३ । स्वयंयुधिकायाम् । रा. नि. व. १० ।

शिखरम् । स्त्री । पुलके । द्रोणाक्ष । मा-
न्विकविशेषः । त्रिका. । कवे. । ने. ।

शिखरा । स्त्री । मूर्त्यायां । मूर्ति । श. च. ।

शिखरिचरणम् । स्त्री । अपामार्गयुनि । वै.
निघ. २ म. उन्मा. चि. । नि. री. चि. भा. म. ४ म. ।

शिखरिजः । पुं । अपामार्गं । आपां । मेघ.

शिखरिणी । स्त्री । दक्षिणे । द्वाचालरे ।
रोमराज्याम् । ने. । रा. नि. व. २३ । नवमशिका-
याम् । रा. नि. व. १० । २३ । तन्नामकसन्धानविशेषः ।
तत्र द्रव्याणि दधि, ३२ पलं खण्ड्यापटलाणि
तत्परिमितं शरिचूर्णं त्रिशूलचूर्णं च, मध्याह्न-
योः प्रत्येकं पलचतुष्टयम्, एकत्र भाज्यं संस्थाप्य
हिमवासिता शिखरिणीत्युच्यते । रा. नि. व. २३ ।
एवं सज्जकादयो बहुविधशिखरिणीस्थिताः । सू-
च्यायां । श. च. । [नौका । श. च. ।

शिखरिलोहितः । पुं । भूकदम्बे । कुकू-

शिखरी (इन्) । पुं । कुन्दरी । कुन्दकृष्ण-
ा । रा. नि. व. १२ । सामान्यवाचनां । जनात्र ।
रा. नि. व. १६ । स्वनामविशेषः । तन्मांसं जलं च ।

बलपदम् । रा.नि.व.१० । अपामार्गे । रा.नि.व. ४ । च.द.र.सा.सं. विस्वीयीमे । वा.सू.१५अ. श्यामादिः । भा.स.४भ.कथरी.चि. वन्दाके । मा-
मता । रा.नि.व.५ । कर्कटशृङ्गाम् । कौकुटु ।
शृङ्गी । रा.नि.व.६ ।

शिखा । स्त्री । चूचके । रा.नि.व.१८ । सूर्वा-
याम् । शाखायां । चूड़ायां । मे. । मयूरशिखाया-
म् । विवलाश्रुतिरा । रा.नि.व.५ । शिरोमज्ज-
केमे । टिकि । अम. । अरज्वरे । श.र. । तह-
मुले । डे.च. । तुलसीहृत्वे । जटामांसां वचायाम् ।
वै.निच. । [रा.नि.व.७ ।

शिखाकन्दम् । स्त्री । गृह्णने । भागगम् ।

शिखाच(व)लः । पुं । मयूरे । निका. ।

शिखाधरः (धारः) । पुं । मयूरे । श.र. ।

शिखामूलम् । स्त्री । गृह्णने । गात्रमृणा ।
रा.नि.व.७ ।

शिखालः । पुं । मयूरे । वै.निच. । [५ ।

शिखालुः । पुं । मयूरशिखायाम् । रा.नि.व. ५ ।

शिखावती । स्त्री । सूर्वायाम् । मृगी । श.च. ।

शिखावरः । पुं । पणसहृत्वे । कौशिल गाह्र ।
श.सा. । [व.५ ।

शिखावला । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा.नि. ५ ।

शिखावान् । पुं । चित्रकहृत्वे । अम. । भाव-
पविणि । वै.निच. । [नि.व.१२ ।

शिखिकण्ठम् । स्त्री । तुल्यके । कुंठे । रा. ५ ।

शिखिकुन्दः । पुं । कुन्दखीयाम् । कुन्द-
कोटि । कश्चित् ।

शिखिघोवम् (वा) । स्त्री, स्त्री । तुल्यके ।
अम. । भा.स.१भ.ज्व.चि. । ज्वराकुशरखे "दाह-
शृङ्गा शिखिघोवाम् ।" (वम्) कालपाषाणे । पु-
न्यके । र.सा.सं. । [वै.निच. ।

शिखिध्वजः । पुं । धूमे । निका. । मयूरे ।

शिखिनी । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा.नि.व. ५ ।
[व.द.हिजा.वाच.चि.हिंसायष्टे । ।

शिखिपुच्छम् । स्त्री । मयूरपुच्छे । श.र. ।

शिखिपुच्छभूति । स्त्री । पुच्छभजनि । च.
हिंसा.वाच.चि. ।

शिखिप्रियः । पुं । लघुवदरे । छोटिकून् ।
रा.नि.व.११ ।

शिखिमण्डलः । पुं । वरुणहृत्वे । वरुण
गाह्र । श.र. । [र.स.र.श्रीपदचि. ।

शिखिमन्यः । पुं । गणिकारिकायां, गवित्रि ।

शिखिसुखी । स्त्री । मयूरशिखायात् । वै.नि-
च. । [ना । रा.नि.व.७ ।

शिखिमूलम् । स्त्री । गृह्णनमुखे । गात्रमृ-
णा । रा.नि.व.६ । [१८ ।

शिखिमोटा (दा) । स्त्री । अजमोदायाम् ।

रा.नि.व.६ । [१८ ।

शिखियूपः । पुं । श्रीकारिक्ये । रा.नि.व. ५ ।

शिखिवर्द्धकः । पुं । कुषाण्डे । श.र. ।

शिखिवाङ्मरसः । पुं । गुल्माधिकारे रसः ।

पाठः — "मारितं तृतासाम् गन्धकं माखिकं ल-
मम् । सदैवशिवकद्रावेः यवचारयुतं दिनम् । नि-
गुञ्जं भक्षयेन्नित्यं नागवल्लीदलेन वा । वातगुल्महरः
स्थायी रसोऽयं शिखिवाङ्मरः ।" र.स.र. ।

शिखिहृष्टी । स्त्री । मङ्गलाक्षये । वै.
निच. ।

शिखी (१) । पुं । चित्रकहृत्वे । छिटा गाह्र ।

रा.नि.व.६ । वै.निच.कथक.ज्व.चि.वीजपूरलेपे ।

मयूरे । शिखिकायाम् । योति । रा.नि.व.२२ ।

विषभेदे । प.सु. । सुनिषण्णशके । भा.पु.१भ.भा. ५ ।

अपामार्गे । आपा१२ । व.सा.सं. । छोटके ।

डे.च. । कुकुटे । हृत्वे । श.र. । शकृत्शिख्याम् ।

आर्गोक्ष्मी । प.सु. । वकपविणि । निका. ।

पिप्पे । वै.निच. । [शा.क. रा.नि.व.४ ।

शिखीवन्धुः । स्त्री । सितवतीक्षुपे । सुतनि

शिगूढिः । स्त्री । खनामख्यातक्षुपे । हिं चङ्गी-
नी । गुणाः — कटुः उष्णः वातघ्नो पृष्ठशूलघ्नो यो-
नौ रसायनो दीहृदाब्जकरी च । रा.नि.व.४ ।

शियुः । पुं (Moringa pterygosperma

Syn. Hyperanthera Moringa.)

Horse radish tree, खनामख्यातपत्रशके,

श्रीभाजनहृत्वे । अजिना गाह्र । सु.सू.१८अ. ।

वम्. पीतसेनवा । हिं सोहिज्जना दा.हिं सुकेका-
भाक । वा, मोहना । ते सुपु.चि.सुमग । गुणाः

—कटुतिक्तोष्णः तीक्ष्णः वातकफघ्नः सुखनाश
हरः रुच्यः दीपनः त्रयनाशनश्च । शिशुचतुर्भेदः
श्वेतपोतनीलरक्तमेटीन । रा. नि. व. ८ । विशेषास्त-
नम्यकर्मणि सख्याः । शक्ते । अम. ।

शिशुजम् । स्त्री । शिशुपत्ने । शिशुबीजे । यत्
श्वेतमरिचमित्युच्यते । अम. ।

शिशुतैलम् । स्त्री । शिशुबीजोद्भवतैले । मृष्टि-
नालोऽक्षरं टैलम् । सं सेगुतैल । गुणाः—कटु
उष्णं कफघ्नं वातघ्नं त्वग्दीवत्रयकण्डूतिशीफघ्नं पि-
च्छिलञ्च । रा. नि. व. १५ ।

शिशुबीजम् । स्त्री । श्वेतमरिचि । “शीभाघ्न
श्च यद्बीजं तत् श्वेतमरिचं स्मृतम् ।” श. च. ।

शिशुशकम् । स्त्री । प्रसिद्धं । मृज्जिनांशक ।
सं सेगुपत्र । कं हृज्जियपत्ने । गुणाः—रुच्यं वातक-
फघ्नं कटूष्णं दीपनं पथ्यं कृमिघ्नञ्च । रा. नि. व. ७ ।

शिशूद्वयम् । स्त्री । शिशुबीजे । वै. निघ. ।

शिङ्गाणकः । पुं । कफे । नासासले । नाकेकत्र
पेटो । उष्ण । वाजिनी नासागतरोजविशेषे ।
ज. द. ।

शिङ्गाणम् (शिका) । स्त्री, स्त्री । काचपात्रे ।
विका । लौहमले । मृदुर । नासासले । शिक्नि-
मे. ।

शिक्षितः । वि. प्राप्ते । श. र. ।

शिष्ठाकी । स्त्री । आसुतविशेषे । गुणाः—
रोचनी लघुश्च । च. सू. २७५. । यथा—“शिष्ठाकी
राजिकायुक्तेः स्यान्मूलकदलद्रवैः । सर्पपक्षरसेर्वापि
शालिपिष्टकसंयुतेः । शिष्ठाकी रोचनी गुर्वी
पित्तघ्नकरी स्मृता ।” रा. नि. व. १४ । भा. ।

शितः । पुं । हवे । स्त्री । रजते । अने, अजनिः ।
वि. । कश्चि. विश्व. ।

शितकरः । पुं । कर्पूरे । रा. नि. व. १२ ।

शितकर्षी । स्त्री । वासायाम् । वांशक गाह् ।
रा. नि. व. ४ ।

शितच्छवा । स्त्री । श्वातायाम् । वै. निघ. ।

शितदुः । पुं, स्त्री । चौरमोरटे । कौद्रक
त्राड़ । र. भा. । शतद्वयार्थः । अम. ।

शितनिर्गुण्डी । स्त्री । लज्जनिर्गुण्डी । क-

लनिर्निम्नः । रस. र. बाज. फि. ।

शितपर्णः । पुं । सुद्रसुसके । वै. निघ. ।

शितपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा. नि. व. ६ ।

शितपुष्पकम् । स्त्री । काष्ठवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।

शितशकः । पुं । शालिघ्नशक्ते । शानिष्क-
शकः । प. सु. ।

शितशिवम् । स्त्री । सैन्धववृक्षे । वै. निघ. ।
मिश्रेयायाम् । स्त्री । श्वातायाम् । वै. निघ. ।

शितशिशपा । स्त्री । श्वेतशिशपायाम् ।
शानिष्क । रा. नि. व. ६ । [शिका.]

शितशूकः । पुं । यवे । त्रिका. । गोधूमे ।

शितसारः । पुं । तिलुकवृक्षे । गांवशाह् ।
अम. । [रा. नि. व. २९ ।

शितार्द्रिकर्णी । स्त्री । श्वेतापरानितायाम् ।

शितावरः (री) । पुं, स्त्री । सुनिषधके ।
उडुनिषाक । सीमराज्या । वै. निघ. । रा. नि.
व. ४ । [शि. । मे.]

शितिः । पुं । भूर्जवृक्षे । मे. । वि. । शमे । क-

शितिकवृहः । पुं । दाम्बूहपत्रिणि । डाक-
पाथी । त्रिका. । [जटा.]

शितिचारः । पुं । सुनिषधके । उडुनिषाक ।

शितिच्छदः } पुं । हने । श. र. ।
शितिपक्षः }

शितिमूलकम् । स्त्री । लघीरे । जेग ।
रा. नि. व. १२ ।

शितिवरः (वारः) । पुं । सुनिषधकशक्ते ।
उडुनिषाक । भा. पू. १२५. शा. व. ।

शितिसारः (कः) । पुं । तिलुकवृक्षे । गां-
वशाह् । अम. ।

शिक्षिलः । वि. । पीकपात्रमे । शिक्षिलञ्च
स्त्रिकथलदोषः । सु. सू. ७५. ।

शिकः । पुं । मूले । च. टी. विद्याविमोदः ।

शिका । स्त्री । तद्वृक्षे । शकड़ । अम. । श-
तायाम् । रा. नि. व. ४ । इरिद्रायाम् । रा. नि. व.
६ । जटा. । मांसायाम् । मे. । पथकन्दे । वै. निघ. ।

शिफाकः (कन्दः) । पुं । पंचमूले । श.च. ।
चम. ।

शिफाधरः । पुं । आखायी । श.च. ।

शिफारुहः । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

शिमूडी । स्त्री । खनामख्यातचुपे । हिं चन्नी-
नी । गुणाः — कटुश्चा वातघ्नी पृष्ठशूलघ्नी योमे-
न रसावनी देहदायकरी च । रा.नि.व.४ ।

शिम्वः । पुं । चक्रमर्दचुपे । टाकला । श.च. ।

शिम्वी (स्विः) । स्त्री । शिम्वीधान्ये । रा.नि.
व.१६ । कलायादिकोशे । उंटी । छिमड़ा । श.
र. । खनामख्यातलतायां । शिम गच्छ । हिं श्वेति ।
वम् । शेषा । शिम्वीपुलकशिम्वीमेदिन द्विविधा ।
गुणाः — शिम्वीद्वयं रसे मधुरं पाके हिंसं गुरु
बलकरं दाहकरं त्रिषकरं वातपित्तहरश्च । भा.
पू. भ.श.व. । “शिम्वी तु विविधा कृत्वा वातला-
म्बादुशीतला । विटश्चिनी कषायाघ्रिविटशुककफ-
नाशिनौ ॥” राज.३५. । शिम्वी कला कषाया च
कोष्ठे वातप्रकोपनी । न च हृष्या न चक्षुष्या
विटश्च च विपच्यते । शिम्वीजातिगुणाः —
“गुर्वोऽयं मधुरा शीता बलघ्नाः रुचणात्मिकाः ।
सखेष्टा बलिभिर्भोज्या विविधाः शिम्विजातयः ॥”
च.सू.१०५. । श्वेतजलपौतरक्रमेदिन चतुर्धा । सा
पुनर्हिंसा बलौजसूलमेदिन । गुणाः — रसपाकयोः
कटूणां । स.सू.४६५. । (स्विः) एरकायां । भा. ।
सुलके । वै.निघ. ।

शिम्विकः । पुं । कणसूत्रे । कालगुण । छे.च. ।

शिम्विका । स्त्री । शिम्वीयाम् । श.र. ।

शिम्विजः । पुं । शिम्वीधान्ये । रक्तकुलत्ये ।
स्त्री । शिम्वीधान्ये । वै.निघ. । भा. ।

शिम्विनी । स्त्री । असिशिम्वीलतायाम् । वटु
पेठशिम । रा.नि.व.७ । कणचटकायाम् । वै.
निघ. । [गुणानी । प.सू. । श.च. ।

शिम्विपणिका (पी) । स्त्री । मुद्गपण्याम् ।

शिम्विरिङ्गणी । स्त्री । वनमुद्गे । वै.निघ. ।

शिम्विरीटिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । वै.
निघ. ।

शिम्वी । स्त्री । भाव्यादिकचुके । शानादित्र

लोना, उंटी । रा.नि.व.१६ । शिम्वीषा
शिम्वी । शिम्व. श.र. । मुद्गपण्याम् । शुषा
कपिलस्त्री । आनाकुनी । रा.नि.व.११ ।

शिम्वीधान्यम् । स्त्री । शिम्वीनिमुदमुद्गम
रुकादी । गुणाः — चातिगुरु हिंसं विषमकर ।
रा.नि.व.१६ । “.....मधुरं रुचं कषायं च
पाकि च । वातघ्नं कफपित्तघ्नं बलसूचकं पि-
च्यते मुद्गमसूराभ्यामन्यदाधानकारि च ।”
पू.११ । See धान्यम् । [व.

शिम्वीफलम् । स्त्री । चापुल्यचुपे । रा.

शिम्वीभवः । पुं । शिम्वीधान्ये । भा.पू.१५

शिरः । पुं, स्त्री । मलके । रा.नि.व.१८ ।
पलीमूलं । मी. ।

शिरःकम्पः । पुं । मलककम्पने ।

शिरःखण्डम् । स्त्री । कपालास्थिनि । वै.नि

शिरःफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । विज्ञा. ।

शिरःशूलम् । स्त्री । शिरीरीगे । माथ
व्याम, माथाटपण । तदौषधं यथा — शूलो-
पली श्वेतापराश्वितामूलश्च समभागं पिष्टा लेप
शिरःस्नानम् । स्त्री । शिरःपर्यान्तं सङ्ग-
जले मज्जयित्वा स्नाने । च.सू.१५५. ।

शिरजः । पुं । केशे । श.र. ।

शिरपीडा । स्त्री । शिरीरीगे । माथाव
माथाधरा । निदा ।

शिरसिजः (रोरुहः) । पुं । केशे । रा.
व.१८ । श.र. । [शिरीरीगे

शिरस्तापः । पुं । वातजशिरोगी । ४

शिरा । स्त्री । धमन्त्याम् । शिर । रा.नि.व.१
ताः सन्निवन्धनकारिण्यो दीपघातुवद्वा नां
निषङ्गाः समस्ततो धावन्ति । पृथग्नि च श्वं
पृथग्लीभिरारासानिव प्रसारणाकुचनादिभिः
ततम् । ताश्च शिराः ७०० । ताश्च तरुपव इव
रीरं वर्तन्ते । तश्चराश्च पचनादयो यदा कुर्या
तदा तस्या विविधा रोगा जायन्ते । तेषु श्वर-
वातवद्वा नीलाः पित्तदुष्टा गौरवर्णाश्च कफद-
श्याः । तासां मूलशिराः ४० । तासाश्च तातां
तत्कफरक्तशिम्वी दश दश भवन्ति इति । १

वातवाहिन्यां वातस्थानगतानां पक्ष-
प्रतिशतम् । वातव्य एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने,
कफवाहिन्यश्च कफस्थाने, रक्तवाहिन्यश्च यकृतशो-
ष्ठरेवमेतानि सप्त शिराशतानि । सु.शा. ७५. ।

शिराजपिडका । पुं । शूलगतनेचरीने । ल-
क्ष्यम् यथा — “शूलस्थाः सितपिडकाः शिरास्ता-
यासां विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः ।” सु.उ.
४५. ।

शिराजालः । पुं । नेचयुक्तगतरीने । लक्ष-
णम् — “जालाभः कठिनशिराऽवच्छः शिराणां
सन्तानो भवति शिरादिजालमञ्जः ।” भा. ।

शिरायन्त्रिः । पुं । वातेन शिरासङ्कीर्त्तन य-
न्त्रिगोमर्दे । लक्षणं — “पदन्तेभ्यः सहस्रांशोऽव-
गाहनात् । व्याघासाद्वा प्रतान्त्व शिराजालं स-
श्लिष्टम् । वायुः सन्धीष्य सङ्कीर्ष्य वक्तीकृत्य
विशेष्य च । निम्बुरं नीरुजं यन्त्रिं कुरु सशि-
राद्वयः ।” वा.उ. २२५. ।

शिरापत्रः । पुं । हिलावच्छेदने । शृङ्गाल ग्राह्य ।
रा.नि.व.२ । कपिलवच्छे । क.उ.९ ग्राह्य । श.च ।

शिराप्रहर्षः । पुं । सर्वगतानिरीने । लक्ष-
णं — “मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्य जायेत री-
गस्तु शिराप्रहर्षः ।” सा.नि. ।

शिराफलः । पुं । नारिकेलवच्छे । श.च. ।

शिरामलकः । पुं । खनामख्यातवच्छे । नि-
त्र चाम्पु । प.सु. । [त्रिनि । नकुल.१४५. ।

शिरामोक्षः । पुं । रक्तमोक्षणे । ज्यौकध-

शिरायामः । पुं । शिरायाः प्रसरणवत्प्रीडा-
याम् । सा.नि. ।

शिरायुः । पुं । भङ्गके । रा.नि.व.१६ ।

शिरालम् । स्त्री । कर्मरङ्गे । कर्मरङ्ग ।
श.च. । [श्री ग्राह्य । श.च. ।

शिरालकः । पुं । चस्त्रिमञ्जवच्छे । शृङ्गाल-

शिरालपत्रः (कः) । पुं । तालवच्छेदने,
शीताल इति मलियादिश्च ख्यातः । तेलु.९ ग्राह्य ।
रा.नि.व.२ । [नि.व.११ ।

शिरावतम् । स्त्री । शीषके । शीषा । रा.

शिरावेषः (व्यधः) । पुं । शोषितदुष्टिजन्य-

रीनेषु शिराया वेषणे । रक्तमोक्षणे । वा.उ.११ ।
ष. । सा.नि. ।

शिरिषः । पुं । (Albizia lebbec, Syn.
Acacia lebbec.) खनामख्यातवच्छे । निरीष
ग्राह्य । हिं शिरिष, लसरीन्, कलसिस । तै-
दिरसन । गुणाः — “शिरिषो मधुरोऽमृतश्चक्षुष्य
तुवरो लघुः । दीपशीथविस्पर्धः कासतणविषा-
पहः ।” भा. । कष्टकशिरिषयुष्माः — विषवि-
सर्पस्वेदलश्वीषशीघ्रः । राज. ।

शिरिषपत्रा (चिका) । स्त्री । श्वेतकटकी-
वच्छे । कौटोनिरीष । रा.नि.व.२ ।

शिरिषवीजम् । स्त्री । तन्नामकवृक्षस्य बीजम् ।
वा.नृ.१३५.शिराविरिषने । च.द.ज्य.च.चन्द्रन-
प्रकरणे ।

शिर(रो)यष्टः । पुं । वातव्याधिनिशेधे । शी-
थधरा । लक्षणं — “रक्तमाश्रित्य पवनः कृत्यान्-
र्द्धधराः शिराः । रुक्षाः सुवेदनाः कृष्णाः सोऽसा-
ध्यः स्याच्छिरोयष्टः । शिरोयष्टे तु कर्तव्या शिरा-
गतमरुत्क्रिया । दशसूलीकपायेन मातुलुङ्गरसेन
च । शीतेन तैलनाभ्यङ्गः शिरोवक्षिण युज्यते ।”
संयष्टः ।

शिरोत्पातः । पुं । सर्वगतानिरीने । लक्षणं
यथा “रुवेदना वापि सुवेदना वा यस्याशिराश्वी
हि भवति तासाः । सुष्ठुर्विरज्यन्ति च याः स ता-
दृक् व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ।” सा.नि. ।

शिरोधरा । स्त्री । कन्धरायाम् । शीषा । रा.
नि.व.१८ । वा.चि.८५. ।

शिरोधिः । स्त्री । कन्धरायाम् । रा.नि.व.१८ ।

शिरोधिजा । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ ।

शिरोभ्यङ्गः । पुं । मलकाभ्यङ्गे । शीथो-
त्तल गमन । सु.वि.१४५. । See चक्षुः ।

शिरोमर्म्मा (न) । पुं । यकुरे । इ.च. ।

शिरोरुजा । स्त्री । सप्तपर्णवच्छे । छातिम
ग्राह्य । चिका । शिरोवेदनायां ।

शिरोरुट् (ह) । पुं । केशे । श.च. । जम. ।

शिरोचूर्णनम् । स्त्री । मलकचूर्णने । शीथो-
त्तल । निदानम् ।

शिरौरोगः । पुं । मलकरीगे । माथार नी-
छा । निदानादि — “धूमातपतुषाराम्बुकीडाति-
स्त्रजानरैः । उल्लेदादिपुरीवातवायुनियङ्गरीद-
ने । अत्यन्तमद्यपानेन कृमिभिवेगधारयैः । उप-
धानमृज्जाभ्यङ्गवेवाधः प्रतते वयैः । कसाम्बुगम्बु-
टामभाष्यादीष शिरौगताः । जनयन्मामयान् दी-
घालन माहृतकोपतः । निमुद्यते भ्रष्टं सङ्गी घाटा-
संभियते तथा । भुवोमंथं ललाटश्च पततीवाति-
वेदनम् । बाध्यते स्वनतः श्रोत्रे निक्ष्वेयते ह्रवाचि-
ष्यो । घूर्णतीय शिरः सर्व्वे सन्धिष्व् इव मुच्यते ।
स्फुरत्यति शिराजालं कम्बराहनुभंघः । प्रका-
शसङ्घता प्राणसाधोऽकष्यात् व्यथाशयी । मार्दवं
मर्दनमेव स्वेदवन्मेष जायते ।” शिरसापोऽयम् ।
“अर्द्धं तु मूर्ध्नः सांस्पर्शभेदः.....” “शिरौऽ-
भित्तापि पित्तोत्थे शिरौधूमायनं ज्वरः । स्वेदोऽ-
चिदङ्घनं मूर्च्छां निशि शीतैश्च मार्दवम् । अकचिः
कफजे मूर्च्छां गुरुलानितशीतता । शिरानिस्पन्द-
तालस्यं ककु मन्दाग्राधिका निशि । तन्दा मू-
नाचिजृलं कण्ठकण्ठयनं वमिः । रक्तापित्ताधि-
कवजः सर्व्वैः स्यात् सञ्चलवधः ।” वा.उ.२२३.
स चैकादशविधः । वातजपित्तजकफजसप्रिपात-
जरक्तजलजजलमजसृग्धावर्णान्तवाताह्वयभेदक-
श्चकमेदेन । वाभट्टसु न लयजमाह । तत्र वात-
शिरौरीगेऽनिमिर्न शिरौवेदना निशि च वर्धते,
तथा बन्धनादिभिर्विशेषो भवति । पित्तं उष्ण-
कारवितनिवाचितं शिरौ भवति । रात्रौ शीतेन
विशेषो भवति च । कफेन, गुरु हिमं मूनाधि-
कृष्टं मुखश्च भवति । पिदोषे विदाघलिङ्गं भवति ।
रक्तेन पित्तलिङ्गं शिरसः स्पृहासङ्घल्ल । अथे-
श्वानः स्फुरणवदनुभवः, अतिशिरावेदना चेति ।
भा.नि. ।

शिरौर्त्तिः । स्त्री । शिरःपीडायाम् । भा.नि. ।

शिरौवस्तिः । पुं । मूर्ध्वक्षी । तस्य प्रकरणं
यथा — “शिरौवस्तिश्चक्षुषः स्यादुसुखी वादशाकु-
लः । शिरःप्रमाणस्य कदा मलके नावपिष्टकैः ॥
सन्धिरौधे विषायाद्य जेहेः कोष्णे प्रपूरयेत् ।
तावद्वाह्येषु वायव्यं स्वाश्लाकार्यमुखयुतिः । वेद-
नापशमोवापि मावाचा वा सङ्घकम् । खजातुणः
करावर्धे कुप्योच्छोडिकवा युतम् । एषा मावा
भवेदेका सर्व्ववैवेच निषयः । [भा. भोजनमेषा

शिरौवस्तिः प्रशस्यते । प्रयोगेषु शिरौवस्तिः एव
सप्त दिनानि वा । विमोक्ष शिरसौ वस्तिं गृह्णी-
याच्च समन्ततः । ऊर्ध्वकार्यं ततः कोष्णे भीरे स्नानं
समाचरेत् । अन्तेन दुर्गन्धा रोगा वातजा वाति
सङ्घयम् । शिरःकम्पादयकोन सर्व्वकालेषु युज्य-
ते ।” भा. ।

शिरौवस्ती । स्त्री । मयूरशिरायाम् । श.च. ।

शिरौविरचनम् । स्त्री । नव्यद्रव्ये । मञ्जु ।
तद्व्याधि । यथा — पिप्लीविङ्गजापामार्गशिशु-
च्छाद्यंकाशिरौषमरिचकरवीरविम्बो गिरिकर्षकादौ ।
नि. सु.व.१८७. शिरौविरचने ।

शिरौवृत्तम् । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.१६ ।
श्रीषके । रा.नि.व.११ ।

शिरौवृत्तफलः । पुं । रक्तापामार्गचुपे । भा. ।

शिरौस्थिखण्डम् । स्त्री । शिरःखण्डे ।
माथारथापतौ । रा.नि.व.१२५ [रा.नि.व.१८ ।

शिरौऽस्थि । स्त्री । करोटी । माथार भूनि ।

शिरौहुण्डनम् । स्त्री । जेशभूमिस्तुने । क-
लाटशङ्कभेदे । वि.र.जम्बुः ।

शिल(ला)गर्भजः । पुं । पाषाणभेदरूपे ।
पाथर कुटः । रा.नि.व.५ ।

शिलजम् । स्त्री । शिलजनामगन्धद्रव्ये । टैमल-
ज । रा.नि.व.१२ ।

शिला । स्त्री । मन्ःशिलायाम् । मन्छाति ।
रा.नि.व.१२ । र.सा. । वै.स. वै.वज्ररसि । शिला-
जतुनि । शिलाजतु । वै.नच.र.पि.चि.एलादि-
गुहिका नैरिके । दीर्घपाषाणे । शिला. भा. ।
कूरे । रा.नि.व.१२२ । नीलिकायाम् । नील । इ-
रीतक्यां गोरीचनायाम् । दूर्वायाम् । वै.निष. ।

शिलाकर्षी । स्त्री । सन्नक्षीहवे । श.च. ।

शिलाजम् । स्त्री । शिलाजतुनि । भा. । शैलेषि ।
टैमलज । श.च. । लीङ् । रा.नि.व.११ ।

शिलाजतु । स्त्री । शिलानिस्तुतिगिरिजधनु-
विशेषे । शिलाजतु । शिलाजित् इति लोके ।
तत्र खण्डोदीना मलमेदात् ऐमजरततावत्तथाय-
ससम्बन्धतुर्था । तेषु ऐमं जवापुष्पां, राजतं चे-
तवर्षे, तावत्तवर्षे वर्द्धिकफाभं, चायसस्य शुग्गु-
निभं श्रेष्ठं इति यद्यत्कम् वत्तपिपुत्रेयकफः

नं। तदुक्तं यथा—“निदाघे घर्मसकम् धातु-
सारं धराधराः। निघांसवत् प्रसुचन्ति तच्छि-
लाजतु कीर्णितम्। सौवर्णे राजतं तावमायसं
तद्यतर्विषम्। शिलाजं कटुतिक्तीष्णं कटुपाकं
रसायनं। हृदि योगवच्च हन्ति कफमेदाग्निशर्क-
राः। मूत्रकृच्छ्रं च यं ज्ञासं वाताग्निं च पास्तुतः।
अपकारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन्। सी-
वर्धनं जपापुष्पवर्धे भवति तद्रसात्। मधुरं कटुति-
क्ताश्च शीतलं कटुपाकि च। राजतं पास्तुरं शीतं
कटुकं स्वादुपाकि च। तावन् मयूरकच्छामं तीक्ष्ण-
सुणं च जायते। लौहं जटायुपद्मानं तप्तितं ल-
वणं भवेत्। विपाके कटुकं शीतं सर्व्वश्रेष्ठमुदाह-
तम्।” भा.पू.१४. धा.व.। तत्त्वप्रवृत्त्यक्रिया
यथा—उष्णे लौहपात्रे चिफलादग्निमूलकाद्ये नि-
र्ऌस्य प्रचण्डातवे संख्याय च दधिसरवद्द्रव्यं भूतं
यत् तदवाग्नम्। ततः सालसारादिगणकाद्यैर्भा-
वीयम्। इत्येकम्। मतान्तरं यथा—“गोदुग्धचि-
फलाभ्यद्रवैः पिष्टं शिलाजतु। दिनेन लौहजि-
पात्रे शुद्धिमायसंश्रयमिति।” सा.कौ.। शिला-
जतु प्रथमं केवलजलधीतं शुष्कं कारयेत् वडिर्भ-
स्त्रमपाकयन्। ततश्च तदनःस्त्रसन्नामिकाकोटप-
तद्द्रव्यं शट्टौषधौषधिनिवारणाय निम्बगुडूचीसर्पि-
र्यवेः यथावत् भावनं दद्यात्। ततो रीद्रे चलादि
कृष्णायसपात्राणि अनुपहितानि स्थापयित्वा शि-
लाजलहं वारि तथा उष्णं क्वापं तदर्धं च दत्त्वा
संसर्गं शोषयेत्। शोषिते च उपरि सन्नामिकावत्
रविरश्मितापात् यत् कृष्णमुपैति तत् द्वितीयपात्रे
यजतो वाह्यम्। तत्र च पुनः कोष्णं जलं दत्त्वा
पुनश्चतुर्थपात्रे गालयेत् पश्चाच्च चतुर्थे पात्रे गाल-
येत्। एवं कृते यदा समस्तं मलमधी याति, वि-
शुद्धश्च कृष्णं जलमूर्धमुपैति, तदा तत्सलिलं मलञ्च
परित्यजेत्। भा.। वज्रमूलकाद्येनीजेनालोका
प्रचण्डातपे प्रसारभाजने कांक्षे वा स्थापयेत्।
ऊर्ध्वभूतं दधिसरवत् सन्नामिकायश्चर्षणं कर्तव्यं।
तदनु शिवाशुद्धिकोक्तकाकोष्ठ्यायष्टाविंशतिद्रव्य-
काद्यैः भावनीयं। तदनु सालसारादिगणकाद्यैः
चिफलाकाद्यैः तदनु धाम्पटोलादिकाद्यैः तदनु
गुडूचीकाद्यैः तदनु यटीमधुकाद्यैश्च भाव्यम्। रस.
र.। तस्मैविनी निषिद्धसाह “कुलत्वां काकसा-
पोश्च कपोताश्च सदा त्यजेत्।” वा.उ.१.६५.।
खरनाई तु काकसापोकपोती न निषिद्धी।

अथ शिलाजतीः सवितरवर्धनं सुसु. वि.मधुनी-
द्विक्रियायां व्ययम्। [रा.नि.व.५.]

शिलाजा। स्त्री। श्वेतशिलानामपाद्याभेदे।

शिलाञ्जनी। स्त्री। कालाञ्जनाम्। रा.नि.
व.४।

शिलाटकः। पुं। विलेपने। मी.।

शिलाजतुलेहः। पुं। प्रमेहाधिकारि लेहः।

यथा—“शिलाजतुपलान्धटौ सितायाश्च पलाटको
वृद्ध्यास्तु फलं मूलं यङ्गी धात्री कणा तुगा। इ-
यमेवां पलघातुजातश्च मिलितं पलम्। संक्षुण्णं
मिलितं कृत्वा निहन्ति मधुना लिङ्गन्.....।”
रस.र.।

शिलात्मजम्। स्त्री। सुण्डलीह। रा.नि.व.१.१।

शिलात्मिका। स्त्री। सूषिकायां। अ.च.।

शिलात्वक्। स्त्री। श्वेतशिलानामपाद्याभेदे।
रा.नि.व.५।

शिलादहः। पुं, स्त्री। श्लेथनामकगन्धद्रव्ये।
शेनज.। रा.नि.व.१.२। शिलाजतुके। वै.निघ.।

शिलादन्तम्। स्त्री। श्लेथे। शेनज.। हिं
पत्यरफुल।

शिलाधातुः। पुं। सुवर्णगैरिको। श्वर्ण गेति।
रा.नि.व.१.१। कटिन्ध्याम्। यङि। प.सु.। शर्क-
रायां। टिनि। श.र.। [लोके। रा.नि.व.६।

शिलान्नः। पुं। चर्ममलकवत्। चापटा इति

शिलापटः। पुं। पेषणशिलायां। शिला
शब्दकल्पः।

शिलापुत्रः। पुं। लोका इति ख्याति प्रसार-
खण्डे। श.र.। [पत्यरफुल। रा.नि.व.१.२।

शिलापुष्पम्। स्त्री। श्लेथे। शेनज.। हिं

शिलाप्रसू(त)नम्। स्त्री। शिलापुत्रे। शेन-
ज.। रा.नि.व.१.२।

शिलाभवम्। स्त्री। श्लेथे। शेनज.। जटा.।

शिलाभिष्यन्दः। पुं। शिलाजतुके। शिला
छट्टु। वै.निघ.।

शिलाभेदः (दी) (भित्ति)। पुं। पाषाण-
भेदे। पाठत्र कूटि, पाथः कूट्र। र.सा.। रा.
नि.व.५। वै.निघ.। भ.चय.वि.माकेवादिपूर्णे।

ભેદ. સ્ત્રી.શિ.વિ. પુષ્યાનગચૂચે । કરજ્યોઙિપાઘાથ-
ભેદે । આ.મ.કુષ્ઠ.વિ. ।

शिलामलः । पुं । शिलाजतुके । वैजिघ. ।

शिलारम्भा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । रा.नि.
व.११ ।

शिलारसः । पुं । खानमस्थानिखनिजगमद्रव्य-
विशेषः । निताशन । गुणाः - कटुकः स्वादुः खि-
न्धीषः शुलकात्मिक्तु त्वयः कण्ठः स्वेदकुष्ठ-
ज्वरहृद्यहापहृथ । भा. । स मधुना भावितः
शुद्धं भवति । एवं कुङ्कुमं घृतेन, चणुकं कुह-
मेन, यक्षिपर्णं गोमूत्रेण सधुरिका समधुजलेन,
तंजपत्रं तक्षुलोदकेन भावितश्च शुद्धं भवति ।
भैष.वा.व्या.चि. ।

शिलावल्का । स्त्री । जीवधिविशेषे । हिं शि
खावाक् । गुणाः — हिमा स्वादुः सूत्रकर्ममेहमू
त्ररोगाश्मरौश्लज्वरपित्तघ्नी च । रा.नि.व.प्र ।

शिलाव्याधिः । पुं । शिलान्तुनि । चिकी।

शिलासनम् । क्ली । शैलये । देवगज । प्र.र.

शिलासारम् । ली । लौहि । हे.च. ।

शिलाह्वा । स्त्री । ग्रेलिये । भा.म.३.भ.अ.४.४.
 चि. । मम शिलायास् । मनहान । ए.सा.३.व.४.
 शिलामणिरसि । कुण्डल्याम् । शुभूक । रा.नि.
 व.२३ । स्त्री । शिलाजतुनि ।

शिलास्वेदः । पुं । शिलाजतुके । वै.निघ.

शिलाक्षारः । पुं । चूर्णके । दृग्वि । वै. निष ।

गिलिः । पुं । भूर्जवृक्षे । श.मा. । [व.५ ।

शिलिगर्भजा । स्त्री । पाषाणभेदके । रा.नि.

शिलिन्दः । पुं । मत्स्यविशेषे । शिलान् गाह् ।
 गुणाः—“शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधु
 रो गुहः । आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो म
 तः ॥” राज.१५. ।

शिली । स्त्री । मण्डपयाम् । ८६ । मे ।

श्री(स्त्रि)लीनः (कः)। पु। (Agaricus
Compestris.) Mushroom. भूखनाक, क-
विकायां। पोशान छाहू, कोड़क छाता।
मं। भूखनदलीबले। मं। हारा, वंशुत्वा मं।
विनयनकमका। मं। पु. मं। मं। वं। जटा,

करकाया । मे. । त्रिपुटाया । विचः ।

शिलीन्ध्रपुष्पम् । ली । कदलीपुष्पे । मे ।

शिलीन्धी । स्त्री । किष्कुलुकायां । सत्तिकायां ।
मे. ।

शिलीपदः । पुं । श्लोपदरीने । गोत । श.र.

शिलीमुखः । पुं । भमरे । अम. । [भिष.]

शिलुः । पुं । बहुवारं च । चान्त । गां । व ।

शिलियम् । क्ली । शैलिये । शैलज्ज । श.र.

शिलोत्थम् । स्त्री । शैलजनामगन्धर्व्ये । देव.
लक्ष । रा. नि. व. १२ । शिलाजनुनि । प. म. ।

शिलोद्भवम् । क्ली । ब्रौलजनामगन्धद्रव्ये । तैज.

नक्ष । रा.नि.व. १२ । शिलाजगुनि । वै.निघ. २भ.
मार्कवादिचूर्णे । वा.उ. २४अ. । पौतचन्दने । श.स.

शिलोद्भिदा । स्त्री । पाषाणभेदे । पाशव
कुटा । भा.स.६भ. ।

शिल्पिका (नी) । स्त्री । महाराष्ट्रादौ ख्या-
ते दृष्यविशिषे । सं । लाङ्घनसिंपि । कं । किरिय-
सिंपिमे । गुणौ—मधुरा शैला च । तद्गौजं ब-
लवौर्व्यदम् । रा. नि. व. ८ । [रा. नि. व. ११ ।

शिल्पी (न) । पुं । नखि । नखी इति भाषा ।

शिवम् । ली. धात्रीफलं । आश्रमा । स. द.
नकुलरक्षः । फटकारिकायाम् । फट्टेकत्रि ।
प. सु. । सेखवे । रा. नि. व. ६ । सामुद्रलक्षणे । सि-
न्दूर । प. सु. । अल्ले । उषा । मरिचि । तक्षपुष्पे ।
कन्दपुष्पे । शीघ्रे । चन्दने । लौहि । प. नि. व. । श्रे-
तक्षणे । रा. नि. व. ६ ।

शिवः । पु । गुग्गुली । रा.नि.व.१९ । पारदि ।
रा.नि.व.१९ । वेलिकदम्बे । य.सु. । See महा-
कदम्बः । धुनूरुवृक्षे । रा.नि.व.१० । टङ्गुण्णारि ।
रा.नि.व.६ । पुष्करिकद्वये । मे. । वासुकि । मे. ।
भासपत्रिणि । काकि । वक्रुक्षवृक्षे । वै.नि.व. ।

शिवजा । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । शिव-
लिङ्गिनी मता । रा.नि.प.३ ।

शिवतेजः । कौ । पारदे । र.सा.सं ।

शिवदास । स्त्री । देवदासि । तैल देव-
दास । रा.नि.व.१२ ।

शिवद्वयः । पुं । विस्ववर्षे । रा. नि. व. १८ ।

वद्विष्टा । स्त्री । केतकीवले । (कया गीछ ।
नि.व.१० । [व्यकल्पः ।

वधातुः । पुं । पारदे । गीदन्तमणी । अ-
वधूपः । पुं । महिवाचगुगुली । वै.निघ. ।

वनामा (न) । पुं । पारदे । र.सा.सं. ।
वनिर्माख्यम् । स्त्री । पुषादी । रावण-
प्रसारतन्त्रम् ।

[वपण्डितः । पुं । वैद्यकहितोपदेशकारि ।

[वपचः । पुं । विल्लवले । वै.निघ. ।

[वपिण्डम् । स्त्री । वकुलवले । वै.निघ. ।

[वपुचः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

[वपुष्यकः । पुं । अर्कवले । आकन्त गीछ ।
नि.व.१० ।

[वप्रियम् । स्त्री । वकपुथे । वकपूलेत्र
छ । धुलूरपुथे । कद्रावे । रा.नि.व.११ । पुं ।
कठवे । जटा । धुलूरवले । स्फटिके । रा.नि.
.१०।११ । स्त्री । भङ्गायाम् । भाङ्गि, मिक्ति ।
निघ. ।

एवप्रीतिः । पुं । विल्लवले । वै.निघ. ।

एवब्रह्मी । स्त्री । ब्रह्मीशाकमेदे, ब्रह्मपु-
त्रायाम् । प.सु. ।

एवमतः । पुं । श्वेतरक्तवसुकवले । रा.नि.व.५ ।

एवमल्लकः । पुं । अज्जुनवले । रा.नि.व.६ ।

शिवमल्लिका (स्त्री) । स्त्री । श्वेतरक्तार्कवले
अथ ७ व्रक्ष आकन्त । रा.नि.व.५ । वकवले ।
शकम् गीछ । रा.नि.व.१० । (स्त्री) लिङ्गिनील-
शायाम् । रा.नि.व.३ । श्रीवल्लीनामकवृक्षवले ।
रा.नि.व.८ ।

शिवरसः । पुं । ब्राह्मण्युषिताम्रीदकजरसे
खनाका मन्त्राष्टकपर्णाटदेशे ख्याति । गुणाः—दी-
पनः मधुरास्त्रः दाहकः मधुरलपणश्च । “अन्नादजः
शिवरसः ब्राह्मण्युषिते रसे ।” रा.नि.व.१५ ।

शिवलिङ्गी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । रा.
नि.व.३ । अर्कचि, नवमशतके । [रा.नि.व.१० ।

शिववल्गवा । स्त्री । शतपत्रायाम् । जेट्टि ।

शिववल्लिका (स्त्री) । स्त्री । शिवलिङ्गि-
न्याम् । रा.नि.व.३ ।

शिववीज(र्य)म् । स्त्री । पारदे । रा.नि.व.
१२ । भा. । र.सा.सं. वैलोक्कवल्गरसे ।

शिवश्रितः । पुं । कफे । वै.निघ. ।

शिवशेखरः । पुं । वसुकवले । वकपूक ।
रा.नि.व.५ । धुलूरवले । रा.नि.व.१० । मन्दा-
राको । श्वेताकन्त । वै.निघ. ।

शिवसाधनम् । स्त्री । शालिधान्ये । प.सु. ।

शिव । स्त्री । शगाले । रा.नि.व.१८ । हरीत-
क्या । अम. । भा.स.४भ. कर्णरो.चि.षञ्जने । “ज-
तजमय शिवास्तीतकम् ।” च.मू.४च. । हरिद्रा-
याम् । रा.नि.व.६ । नीलद्रव्यायाम् । रा.नि.व.
८।१३ । गीरीचनायाम् । रा.नि.व.१२।१३ ।
वङ्गपुष्याम् । गेति । रा.नि.व.२३ । शमीवले ।
भीहे गीछ । रा.नि.व.८ । श्यामायां । भागाल-
ता । चिका । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।
शुष्यामलक्याम् । जूहे आगला । आमातकवले ।
आगडा गीछ । वै.निघ. ।

शिवाख्या । स्त्री । वङ्गिद्रव्यायाम् । रा.नि.व.८ ।

शिवाष्टतम् । स्त्री । उन्नादे घृतविशेषः । गव्य-
घृतं ४ श. । कायार्थं पुंशगालमांसं ६ श. ।
जलं ६४ श. श्रे १६ श. । दशमूलं प्र. ५ प.
जलं ६४ श. श्रे. १६ श. । कागदुग्धं ८ श. । क-
स्कार्थं—यष्टिमधु मञ्जिष्ठा कुष्ठं रक्तचन्दनं पद्म-
काष्ठं विभीतकं हरीतकी आमलकी वृद्धती तग-
रपुथं विडङ्गं दाडिमवीजं देवदारु दन्तीमूलं रे-
खकं तालीशपत्रं नागकेसरपुथं श्यामलता इन्द्र-
वारुणीमूलं शालपर्णी प्रियङ्गुः सालतीपुथं का-
कीली चौरकाकीली पत्रपुथं नीलपत्रं हरिद्रा
दारुहरिद्रा अनन्तमूलं मेदा एला एलबालुकं
पृथ्विपर्णी प्र. २ तो. । रस.र. । भेष. ।

शिवाङ्कः । पुं । अगल्लिवले । छोटि दागक ।
रा.नि.व.१० ।

शिवाटिका । स्त्री । श्वेतरक्तपुत्रनवायाम् ।
प.सु.वा.चि.२७. । द्विदुपत्रायाम् । प.सु. । वंशप-
त्रायाम् । जगवि.अथ. । र.मा. । काकीद्रुम्बरिका-
याम् । कक जूत्र । वै.निघ. ।

शिवाम्बकम् । स्त्री । सैन्धवलवधे । रा.नि.व.६ ।

शिवानी । स्त्री । जयन्तीवधे । खड्गी ग्राह ।
श.च. । [रा.नि.व.१० ।

शिवामीडः । पुं । अगस्त्यवधे । वक् वृक्ष ।

शिवाम्रियः । पुं । कावे । चिका ।

शिवाम्बला । स्त्री । शमीवधे । रा.नि.व.१० ।

शिवामूलम् । स्त्री । दूर्वामूले । रत्नमाला.सं.
बालयङ्ग.चि. ।

शिवारातिः । पुं । कुकुरे । श.मा. ।

शिवालयः । पुं । रत्नतुलसीवधे । श.च. ।
स्त्री । यमशनि । हारा. । [व.१८ ।

शिवालुः । पुं । शालावधे । अश्विनी । रा.नि.

शिवामृतिः । स्त्री । जयन्तीवधे । श.च. ।

शिवाम्बादः । पुं । अगस्त्यवधे । वक् वृक्षेण
ग्राह । रा.नि.व.१० । [उवधे । वै.निघ. ।

शिवाम्बयः । पुं । पारदे । भा. । श्वेताके । व.

शिवाम्बा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.७ ।

शिवाम्बम् । स्त्री । रुद्रावधे । रा.नि.व.११ ।
वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. वङ्गशीतिगुग्गुली ।

शिविः । पुं । भूर्जवधे । मे. ।

शिविका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा—“गी-
धूमपूर्णं जिलुकं दुग्धेन सह मर्दयेत् । तन्तुयोम्यं
भवेत्तावद् दण्डोपरि कुट्टयेत् । रुक्मिण तस्याः सू-
षेण समाः कृत्वा सुतप्तवः । यच्छीकृतास्तु शिविका
यथेष्टं भक्षये भवेत् । उदके ता विपक्वा च दुग्धे
अर्करवा युते । जिह्वा सिताष्टमिकरा बलदा
गुरवी यद्वाः । रुचिरास्त्रिसुस्थानकवैः । पिता-
निष्ठापद्वाः ।” वै.निघ. ।

शिविरः । पुं । लवणव्यभेदे । गुणाः—घ्ना-
माकवत् । च.सू.२७ष. ।

शिवेशः । पुं । श्वनाले । वै.निघ. ।

शिवेष्टः । पुं । अगस्त्यवधे । वक् वृक्ष । रा.
नि.व.१० । विखड्गे । रा.नि.व.११ । स्त्री ।
दूर्वायाम् । नीलदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

शिशिरः । पुं । तन्नामकत्वा । गुणाः—“शि-

शिरः शीतलीऽतीव रुच्यो वाताग्निवर्द्धनः ।” भा.
राज.१ष. । हिमे । मे. । स्त्री । उशीरे । रा.नि.
व.१२ । चन्दने । वै.निघ. । स्त्री । रेषकाशम् ।
वेणुक । नागरसुभायाम् । पाठायाम् । आक्-
नादि । रा.नि.व.६ ।

शिशिरहयम् । स्त्री । श्वेतवत्तचन्दनयोः “एकं
सितं चन्दनं सलयजसंज्ञकं । अन्यत् रक्तचन्द-
नं संज्ञकम् ।” वा.सू.१५अ.भारिवादौ । “सधूकं
शिशिरहयम् ।” [नि.व.१८ ।

शिशुः । पुं । बालके । एकवार्तिकबालके । रा.

शिशुकः । पुं । शिशुमारे । उद्भाक । अम. ।
मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४ष. । बालके । मे.
वत्तभेदे । निष्ठु ग्राह । ह.च. । भाङ्गल इति
ख्याते मत्स्याभेदे ।

शिशुगन्धा । स्त्री । मल्लिकाविशेषे । श.मा. ।

शिशुप्रियः । पुं । गुडि । रा.नि.व.१४ ।

शिशुमारः । पुं । सपादजलजन्तुविशेषे । उ-
द्भाक । गुणाः—शङ्खवत् । सु.सू.४६ष. ।

शिशुवाह(ह्य)कः । पुं । वन्यकावे । ह.
च. । चिका ।

शिश्रः । पुं, स्त्री । लिङ्गे । रा.नि.व.१८ ।

शिश्रः । पुं । आम्बवधे । वै.निघ. ।

शिश्रः । पुं । कावे ।

शिश्रः(कः) । पुं । शिलारसे । शिनात्रा
लोवान् इति च केचित् । श.च.र.मा. ।

शिश्रा । स्त्री । वेदाङ्गविशेषे । र.मा. । श-
चाकवधे । श.मा. ।

शीकरम् । स्त्री । सरलवधे । जलग्न आ-
मे. । पुं । तुषारे । अम. । वायौ । मे. ।

शीघ्रम् । स्त्री । लामञ्चके, पीतोशीरे ।
नि.व.१२ ।

शीघ्रकारी (इन्) । पुं । सन्निपातजरी ।
आशुकारि मणिपात । स वातश्लेष्मोत्पन्नः ।
लक्षणं—“वातश्लेष्माधिकी यस्य सन्निपातः प्रकु-
प्यति तस्य शीतज्वरी सूक्ष्मा घृतृणा पार्श्वनिशङ्का
शूलसंक्षिद्यमानस्य तन्मा श्वासश्च जायते । असाध्यः
सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ।” भा.म.१अ.

ब्रचेतनः । पुं । कुकुरे । श.मा. ।

इजम्भा (न) । पुं । कष्टककरश्च । नाटो-
। श.र. ।

प्रजीर्णः । पुं । तण्डुलीयशक्ति । कैंटान-
। श.मा. । [रा.नि.व.१० ।

प्रपुष्पः । पुं । अगस्त्यह्वे । छोट वाकम् ।

प्रप्ररोही (इन्) । पुं । शण्डह्वे । वै.निघ. ।

प्रा । स्त्री । दलीह्वे । रा.नि.व.६ ।

तम् । स्त्री । प्रपीण्डरीके । शू.उ.त्रिंश । रा.

.व.१२ । लवे । उ.उ.इक् । रा.नि.व.६ । श-

ने । वा.घ.१५भ. । “पुद्गागशीतं मदनीयहेतुः ।”

रिचन्दने । सुगन्धह्वे । र.मा. । श्रीतवीर्ये ।

। “श्रीतन्तु तनुते जराम् ।” जले । श.मा. ।

। श्रीतले । श.च. ।

तिः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । निम्बह्वे ।

.नि.व.६ । वेतसह्वे । प.सु. । शेलुह्वे । टा-

ता गच्छ । र.मा. । रा.नि.व.११ । भा. । पर्प-

के । कृ.२.पा.व.३ । रा.नि.व.५ । तन्नामकर्णी ।

। ठकान । अशनपर्णीह्वे । श.र. ।

तितकः । पुं । अशनपर्णीह्वे । श.र. । वृश्चिके ।

.मा. । श्रीतकाले । मे. । [वै.निघ. ।

तितकषा । स्त्री । श्वेतजीरके । भा. । जीरा ।

तितकषायः । पुं । पलमितद्रव्यात् षट्पल-

मसौ तीथे निमज्ज्य निशि रक्षितात् यः कषायो

। इति स श्रीतकषायः । तदुक्तं—“द्रव्यादापोधि-

। मोथे तत्पुनर्निशि संस्कृतम् । कषायो योऽभि-

नेयतीति ।” श्रौतकः । चरकं । प.प्र.१म । वा.

च.१भ. । तत्परिमाणं फाष्टवत् । भा.प्र.म.४भ. ।

‘वयोरीगादिके मध्ये कषाः पेष्यन्तुः पलः । श्री-

। खरसयोरेवं विधिर्ज्ञेयः कषाययोः ॥” इति च-

द्रव्यष्टः । अन्यत्र । “द्रव्यात् पूताल्पमशुक्लं वृद्धि-

तीयपलेः सुतम् । निःशेषितं स विज्ञेयौ हिमः

श्रीतः कषायकः ॥ रक्तोत्पलं घृतं तैलं पुरं वञ्ची

रक्तं तथा । गव्याणाम् प्रयोज्यं कषायं हिमसं-

शक्ते ॥” तोक् ।

श्रीतकालः । पुं । हिमने सती । स च अथ

शाययपीपमासात्मकः । मे. । पीपमाघाधिति सु

श्रीतकुम्भः । पुं । करवीरह्वे । र.मा. ।

श्रीतकुम्भिका (कुम्भी) । स्त्री । कुम्भीरि-

कालतायां । कूशीरे नडा । च.वि.१भ. । (श्री)

जलशह्वे । शिडलीह्वे इति लोके । भा. । डि ।

र.मा. । [निघ. ।

श्रीतकूर्चिका । स्त्री । लघुवाय्वालके । वै.

श्रीतकेशरी (रसः) । पुं । रसप्रदीपीके श्रीत-

ज्वरे रसः । “पारदं गन्धकश्चैव तुल्यं च दरदं

विषम् । विषादष्टगुणं धीज्जं सरिचं विश्वमेवजम् ।

अश्वगन्धं च विजया कासमर्दः कठिन्नकः । चतु-

र्णाच्च रसेरतैयूष्णीस्तानि मर्दयेत् । तुलस्यालु

दलैः सार्धं भक्षितो रक्तिकाभितः ॥” भा. ।

श्रीतगन्धम् । स्त्री । शीखण्डचन्दने, श्वेतचन्द-

ने । रा.नि.व.१२ ।

श्रीतगात्रः । पुं । तन्नामकसन्निपाते । नीताङ्ग

मन्निपात । निदा । तस्य लक्षणं—“हिमशि-

शिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः असनकसनहृत्का-

मोहकम्पप्रलापैः । क्रमवद्भुक्फवातादाहवस्वङ्गपी-

डास्त्ररक्तिकतिभिरार्चः श्रीतगात्रः स उक्तः ॥”

श्रीतगुणकर्म (ग) । स्त्री । गुणाः—ह्लाद-

नत्वं सूक्ष्मादृणाक्तेददाहप्रलवच । सु.घ. ।

श्रीतचम्पकः । पुं । दर्पणे । मे. ।

श्रीतच्छायः । पुं । वटह्वे । वै.निघ. ।

श्रीतदन्तः । पुं । दालनापरनामकदलरीमे ।

लक्षणं—“वातादुणसङ्गा दन्ता श्रीतस्थशोधिका-

व्यथाः । दाल्यन्त इव शूलं श्रीताख्यो दालनश्च

सः ॥” वा.उ.२१ भ. ।

श्रीतदन्तिका । स्त्री । नागदन्त्यां । रा.नि.

व.२० ।

श्रीतदीप्यम् । स्त्री । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

श्रीतद्रुः । पुं । खीरमोटे । कैंटकराड । प.

स. ।

श्रीतपत्रा । स्त्री । श्वेतलज्जालुकायाम् । (वट

नडा) । वै.निघ. । [र.मा. ।

श्रीतपर्णी । स्त्री । शर्करापिकायां । अर्कह्वे ।

श्रीतपल्लवा । स्त्री । भूमिजम्बूह्वे । ऊँ हे

जाय । र.मा. ।

श्रीतपाकिनी । स्त्री । महासमज्ञायाम् । रा. नि.व.४ । काकील्याम् । श.सा. ।

श्रीतपाकी । स्त्री । काकील्याम् । कौकुली । प.सु. । च चि.३.च. । गुप्तायाम् । रा.नि.व.३ । वाय्यालकी । श.र. ।

श्रीतपित्तः । पुं । रोगविशेषः । तस्य निदान-पूर्विका सम्प्राप्तिः—“श्रीतमारुतसम्पत्कात् प्रवृद्धौ कफमारुती । पित्तम् सङ्गं सम्भूय बहिरन्तर्विस-र्पतः । पिपासारुविहङ्गामदेहसादाङ्गगौरवम् । रक्तलोचनता तेषां पूर्वैरुपस्य लक्षणं । वरटीद-ष्टसंस्थानः शोथः सङ्गायते बहिः । सकण्डुलीद-बहुलकण्डिञ्जरविदाहवान् । वाताधिकतमं वि-द्याच्छीतपित्तमिमं भिषक् ।” सा.नि. ।

श्रीतपुष्प(के)म् । क्ली । परिप्लवणः । रा. नि.व.८ । शैलेये । श.च. । [नि.व.४ ।

श्रीतपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.

श्रीतपूतना । स्त्री । बालग्रहभेदः । तस्यालक्षणं यथा—“उद्दिष्टो भ्रशमतिविपत्ते प्रकृत्यान् संलीनः स्वपिति च यस्य चालूजः । विखाङ्गो भ्रशमति-सायते च यन्तु जानीयाद्भिषगिह श्रीतपूतनार्त्त-म् ।” सु.च.२७च. ।

श्रीतपूर्वकज्वरः । पुं । विषमज्वरभेदः । ल-क्षणं यथा—“लक्ष्म्यौ श्लेष्मानि लौ श्रीतमादौ ज-नयतो ज्वरः । तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥” सा.नि. ।

श्रीतप्रभः । पुं । कर्पूरः । रा.नि.व.१२ ।

श्रीतप्रियः । पुं । पर्पटः । के२पावृडा । रा. नि.व.५ ।

श्रीतफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यङ्गुलूद्र ग्राह । रा.नि.व.११ । पीलुवृक्षे । भा. । आमल-कवृक्षे । बहुवारवृक्षे । छात्रा ग्राह । रा.नि.व. ११ । [व.४ ।

श्रीतबेला । स्त्री । महासमज्ञायाम् । रा.नि.

श्रीतभीरुः (कः) । पुं । शारदसन्निकायाम् । काट्टेग्निका । रा.मा. । शालिधान्यभेदः । गुणाः—शालिवत् । सु.स.४६ च. । कण्ठनिगुण्डायाम् । कागनिभिन्ना । वै.निघ. ।

श्रीतमञ्जरी । स्त्री । शिफानिकायाम् । रा. नि.व.४ ।

श्रीतमयूखः । पुं । कर्पूरः । मे. ।

श्रीतमरीचिः । पुं । कर्पूरः । श.र. ।

श्रीतमूलकम् । क्ली । उग्रोरे । रा.नि.व.८ । श.च. ।

श्रीतमेहः । पुं । शुकप्रमेहः । निदा. ।

श्रीतरश्मिः । पुं । कर्पूरः । वै.निघ. ।

श्रीतरसिकः । पुं । श्रीतलरसकृताश्वे । गुणः—“जरणीयो विषम्वन्नः स्वरवर्णविशोधनः । ल-खनः श्रीतरसिको हितः श्रीफोदरार्द्रसाम् ॥” च.सु.२७ च. ।

श्रीतरुहम् । क्ली । श्वेतरक्तपत्रे । वै.निघ. ।

श्रीतलम् । क्ली । पत्रकाष्ठे । पत्रकाष्ठे । श्री-स्वगुचन्दने । अष्ट उन्नत । रा.नि.व.१२ । प-ष्पकाशेषः । शीतलकम् विदम्य । मे. । शैलेये पञ्चापाठः । मे. । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ । वी-रणमूलं । वेवशिशू भूत । श.च. । पीतचन्दने वै.निघ. । पुं । राले । यूने । भीमसेनोर्कर्पूर-रा.नि.व.१२ । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० । खड-तरौ । अम. । वर्तुलकलाये । रा.मा. । बहुशा-वृक्षे । छात्रिडा ग्राह । श.च. । नि. हिमे ।

श्रीतलकम् । कुमुदपुष्पे । श्वेतकुलि । पुं । मरुचकवृक्षे । शक्रभूतनी । रा.नि.व.१० ।

श्रीतलच्छदः । पुं । खर्णचम्पकवृक्षे । रा. नि.व.१० ।

श्रीतलजलम् । क्ली । उत्तले । उमिह् । रा.नि.व.१० । हिमजले । See जलम् ।

श्रीतलता । स्त्री । हिमले । चित्रकूटदेश-लास्यतवङ्गायाम् । उग्रुण लताविदम्य । वै.नि

श्रीतलत्वम् । क्ली । लङ्घतायाम् । हिम-रा.नि.व.१० । [शब्दक-

श्रीतलप्रदः । पुं । चन्दनवृक्षे । उन्नत गं

श्रीतलरजाः (स) । पुं । कर्पूरः । वै.नि

श्रीतलवातकः । पुं । असनपत्रायां । १ श्राजिता । श.र. ।

श्रीतला । स्त्री । आरासश्रीतलायाम् । रा.नि. व.१० । कुटुम्बिनीलतायाम् । रा.नि.व.५ । नीलदूर्वायाम् । वै.निघ. । श्रीतलींश्वे । पाठाडौं गाछ । सु.सू.१६७. ।

श्रीतलिः (स्त्री) । स्त्री । पाताङ्गीति प्रसिद्धे जलजवृक्षभेदे । पाठाडौ, मिडेलिछोप । र.मा. । भा.स.४भ.कुललायघृते । च.द.अम्भ.वि. । श्रीवल्गाम् । कौंडो गाछ । रा.नि.व.८ ।

श्रीतवरः । पुं । सुनिषक्तशक्ति । वै.निघ. ।

श्रीतवरा । स्त्री । महासमज्ञायाम् । रा.नि.व.४ । [डूयत । रा.नि.व.११ । मद. ।

श्रीतवल्कः (ल.) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । वृक्ष-

श्रीतवल्गभः । पुं । पर्यटके । [फरपावड । वै.निघ. ।] अनु.तैलम् ।

श्रीतवल्ली । स्त्री । नीलदूर्वायाम् । च.चि.३७.

श्रीतवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । जूरेगाछ । वै.निघ. ।

श्रीतवीर्यम् । स्त्री । श्रीतगुणे द्रव्ये । तच्च मधुरद्रव्यमावम् । गुणाः—गुरु कफमाकृतकृतं पित्तघ्नं वातकफज्वरोगकरञ्च । सु.सू. । पञ्चकाष्ठि । सं.यङ् । वै.निघ. । पुं । महापाषाणभेदेके । वडुपाथर कुडा । पर्यटके । [फरपावड । वै.निघ. ।] मसुधवे । पाकूड गाछ । रा.नि.व.११ । स्त्री । नीलदूर्वायाम् । वचायाम् । वै.निघ. ।

श्रीतवीर्यकः । पुं । ऋक्षमसुधवे । रा.नि.व.११ । [वै.निघ. ।

श्रीतवृक्षा । स्त्री । सुवर्चलायाम् । छडछड ।

श्रीतशिवम् । स्त्री । सैन्धववर्ण्ये । रा.नि.व.६ । शैलेयनामगन्धद्रव्ये । [मलज्ज । अम. । कर्पूरे । सु.सू.१२७. कफशमने । पुं । मधुरिकायाम् । मि.उ.वै. । अम. । कर्पूरे । सु.सू.१४७. । शमीवृक्षे । मी. । र.सा.चं. । स्त्री । शमीवृक्षे । र.सा. । मि.येयाख्यघृते । उल्लूक, मडेलिगाछ । रा.नि.व.४ ।

श्रीतशूकः । पुं । यवे । “यवसु श्रीतशूकः खान् ।” भा.पू.१भ.धा.व. । [गाछ । वै.निघ. ।

श्रीतसंवासा । स्त्री । यूथिकायाम् । जूरे

श्रीतसहः । पुं । पीलुवृक्षे । जटा. ।

श्रीतसहा । स्त्री । वासनीवृक्षे । वाम्छी कुं-
गेर गाछ । रा.नि.व.१० । नीलसिन्धुवारवृक्षे ।
नीलगिनिम्ब । रा.नि.व.४ । सन्निकाभेदे । [वे-
नमङ्गिका । जातीवृक्षे । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

श्रीतचारम् । स्त्री । श्वेतटङ्गणे । फट्टेकिरी ।
रा.नि.व.६ ।

श्रीतांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । [१५ ।

श्रीतांशुतैलम् । स्त्री । कर्पूरतैले । रा.नि.व.

श्रीता । स्त्री । मधुसामान्ये । रा.नि.व.१४ । स-
न्निकावृक्षे । रा.नि.व.१० । अतिवलायाम्, मन्दा-
समज्ञायाम् । रा.नि.व.४ । कुटुम्बिनीचुपे । रा.
नि.व.५ । नीलदूर्वायाम् । शिखिनीवृक्षे । रा.नि.
व.८ । दूर्वायाम् । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।
चीरिण्या । शिकहे । तैजीवल्कले । शमीवृक्षे ।
मिथिकायाम् । लाङ्गलिकायाम् । विवशाशूनिश ।
वै.निघ. ।

श्रीताङ्गः । पुं । तन्नामकसन्निपातविशेषे । भा. ।

श्रीताङ्गी । स्त्री । इंसपादीलतायाम् । रा.नि.
व.५ ।

श्रीतादः । पुं । दन्तवेदगतरोगविशेषे । तस्य
लक्षणं—“श्रीणितं दन्तवेदेषु यस्याकस्मात् प्रव-
र्तते । दुर्गन्धोनि सकृन्नामि प्रकौदीनि सद्गन्धि च ।
दन्तमांसानि शीयेने पचन्ति च परस्परम् । शी-
तादो नाम स व्याधिः कफश्रीणितसम्भवः ।” सु.
नि.१६७. ।

श्रीताद्यः । पुं । विषमज्वरे । रा.नि.व.१० ।

श्रीताभः । पुं, स्त्री । कर्पूरे । वै.निघ. ।

श्रीताम्बुः । स्त्री । दुग्धिकायाम् । शिराई ।
वै.निघ. ।

श्रीतारिरसः । पुं । वातकफज्वराधिकारी
रसः । पारदभट्टटङ्गं तावं गन्धकं सैन्धवं मरि-
चचूर्णं तिलिङ्गीलकमक्ष विषचूर्णं प्र.१भ.निमुष
लोपालवीजचूर्णं १भ.जम्बीररसेन संसर्प्य गुग्गुलुचूर्णं
बटो काय्या । अनु.तमजलम् । रस.कौ. । [५.४ ।

श्रीतावला । स्त्री । महासमज्ञायाम् । रा.नि.

श्रीताश्मा (न) । पुं । चन्द्रकालमणौ । रा.
नि.व.१९ ।

श्रीतीक्ष्णरसम् । स्त्री । त्र्यम्बकस्य त्रिभिरसः
श्रीतक्ष्णरसोपाधि । तस्य सप्तविधं—अनातस्याप-
नम् उदकमपिपथं दृष्टिभाषामयं व्यजनं वाक्-
कामवेषपथं श्रिकतावत्सम्बन्धेति । सु.पु.४५अ. ।

श्रीतेजः । स्त्री । विजयस्वरूपे । भा. ।

श्रीतोत्तमम् । स्त्री । जले । अ.च. ।

श्रीधुः । पुं, स्त्री । मयविशेषे । सा हिधा
एका पक्षेक्षुरसकृता श्रेष्ठा । पक्षरस इत्युच्यते ।
अन्यापक्षौषधान्वयता आनरसकृता चेति, सा श्री-
तरस इत्युच्यते । “श्रीधुरिक्षुरसैः पक्षैः.....”
प.प्र.१३ख. । गुणाः—“श्रीधुः कषायास्त्रकमाधुरी
वा सन्दोपनी मेदमलापमईः । आनातिसाराणि-
लपितशूलक्षेपासयाशौघघृणीगदघ्नः ॥” अत्रि.
१८अ. । “श्रीधुः पक्षरसः श्रेष्ठः स्वराधिशूलवर्णकृतः
वातपित्तकरो हृद्यः क्षेडनी रौचनी घृतेत् । वि-
बन्धमेदघ्नोपाशौःश्रीफोदरकफासधान् ।” रा.नि.व.
१४ ।

श्रीधुगन्धः । पुं । बहुलहृद्वे । त्रिका. । [भ. ।

श्रीफालिका । स्त्री । श्रेष्ठाफालिका । अ.टी. ।

श्रीमूलः । पुं । श्रेष्ठाश्लिष्टवे । श्रीमूल ग्राह. ।
रस.चि.८अ. । [सर्पे । श.र. ।

श्रीरः । पुं । नागरहृद्वे । वै.निघ. । अजगर-

श्रीरिका । स्त्री । वंशपञ्चीतणविशेषे । वै.निघ. ।

श्रीरी (वन) । पुं । सुल्लहणे । हरितदन्धे ।
रा.नि.व.८ । स्त्री । लाङ्गलिकायां । विद्युताशू-
लिना । वै.निघ. । [भा. ।

श्रीर्षम् । स्त्री । स्त्रीषयेके । गर्जटेना विद्युत् ।

श्रीर्षदलः । पुं । निम्बहृद्वे । रा.नि.व.१३ ।

श्रीर्षपत्रः । पुं । कर्षिकारहृद्वे । कलक-
शूलैत्र ग्राह. । अ.च. । पट्टिकालोत्रे । वै.निघ. ।
निम्बहृद्वे । रा.नि.व.८ ।

श्रीर्षपुष्पिका । स्त्री । पावाक्पुष्प्याम् । उ-
ल्फा, मोश्री । अ.च. । [अ.च. ।

श्रीर्षमाला । स्त्री । प्रशिष्यस्याम् । छात्रुलिना ।

श्रीर्षरोमकः । पुं । यन्त्रिपर्षमेदे । गर्जटेना
विद्युत् । वै.निघ. ।

श्रीर्षवृक्षम् । स्त्री । तरुमृगफले । उग्रम् ।
मुखाः—“श्रीर्षवृक्षं कफकरं सधारं सधरं खड्गः”
राज.१५. । पुं (नाः) । मुखवासे । कुटीति भाषा ।
प.सु. ।

श्रीर्षम् । स्त्री । जषाणुवर्षे । काल अशुक्रः ।
रा.नि.व.१९ । मलके । अम. ।

श्रीर्षकम् । स्त्री । शरीरावयवे, मलके । मल-
कास्थानि । रा.नि.व.१८ । अगुरुकाष्ठे । अश्वीये ।
नारिकेली । वै.निघ. । [अजगरसर्पे । श.र. ।

श्रीलम् । स्त्री । स्वभावे । सङ्घे । अम. । पुं ।

श्रीवलम् । स्त्री । शैलेये । शैवाले । न. ।

श्रीषम् । स्त्री । काशीसे । शिरीकम् । रा.नि.
व.११ । श्रीषके । शौषा । अम. ।

श्रीषकम् । स्त्री । श्रीषघाती । शौषा । प.सु. ।

शुकः । पुं, स्त्री । शिरीषहृद्वे । मी. । लोत्रे ।
तालीशपत्रे । स्त्री । यन्त्रिपर्षे । गर्जटेना । वै.
निघ. । स्वर्णलोथ्याम् । मिश्रीनकेटि । र.मा. ।
श्रीषाकहृद्वे । विद्युत् । पुं । पञ्चविशेषे । टेष्टा-
पाथी । तन्मांसगुणाः—“शुकमांसं वरं बल्यं वि-
पाके गुरुशीतलं । कासप्रसन्धयहरं संघाहृत्तु
दीपनम् ।” राज.१५. ।

शुकच्छदम् । स्त्री । स्त्रीषयेकनामगुरुद्रव्ये ।
गर्जटेना । उदम् । जटा. । तजपथि । तुलके ।
वै.निघ. ।

शुकजिह्वा । स्त्री । हृद्वे । गर्जटेना । विद्युत् ।
के । र.मा. । [रा.नि.व.८. ।

शुकतरुः । पुं । शिरीषहृद्वे । रा.नि.व.८ । र.

शुकतुण्डः । पुं । हृद्वे । र.मा. सं. ।

शुकद्रुमः । पुं । शिरीषहृद्वे । श.मा. ।

शुकनसा । स्त्री । श्रीषाकहृद्वे । चर्षकारवटे ।
उग्रार्द्धे । सु.चि.१८अ. ।

शुकनामा । स्त्री । शुकतुण्ड्याम् । शुकजिह्वायां ।
उग्रार्द्धे । र.मा. । [रा.नि.व.८. ।

शुकनाशनः । स्त्री । चर्षमदहृद्वे । छात्रुलिना ।

शुकनाशा(सा) । स्त्री । शुकशिख्याम् । अ-
नाकुशे, उग्रार्द्धे । र.मा. । चर्षकारवटे ।

द.योनि.व्या.कवचवै। सु.चि.१।१७ष.। "पत्रच
सुकनाशायाः।" गांधारीवचै। नलुकायाम्।
नालुका। वै.निघ.।

शुकनासः। पुं। श्लोथाकवचै। रा.नि.व.८।
(कटुङ्गायशुङ्गिकायाम्)। अचि.२भ.९ष.। अग-
तिवचै। वरु। चिक्का।

शुकनासिका। स्त्री। श्लोथाकवचै। ८भांवा।
गोह। चामर कषा इति च केचित्। च.द.ज्व-
रातिसा.चि. कषिङ्गायशुङ्गिकायाम्।

शुकपत्रः (चः)। पुं। गन्धके। वै.निघ.।

शुकपिच्छः। पुं। गन्धके। र.सा.सं.। य-
न्यिपर्थे। गौठिशाला। वै.निघ.। [श.र.।

शुकपिण्डः। पुं। शुकशिख्यां। आनाकुन्नी।

शुकपुच्छः। पुं। गन्धके। छे.च.।

शुकपुच्छकम्। स्त्री। स्त्रीयेयकनामगन्धद्रव्ये।
गौठिशाला। रा.नि.व.१२।

शुकपुष्पम्। स्त्री। स्त्रीयेयके। गौठिशाला।
भा.। पुं। शिरीषवचै। रा.नि.व.११। गन्धके।
वै.निघ.।

शुकप्रियः। पुं। शिरीषवचै। भा.। दाडि-
मवचै। वै.निघ.। कर्करजवचै। प.सु.। निम्ब-
वचै। वै.निघ.। स्त्री। जम्बूवचै। खाम गोह।
रा.नि.व.११।

शुकफलः। पुं। अर्कवचै। आकनू गोह।
रा.नि.व.१०। स्त्री। शाकलिवचै। वै.निघ.।

शुकवर्ह(क)म्। स्त्री। गन्धिपर्थे। गौठिशाला।
श.र.। तद्दे च। च.सु.५ष.।

शुक्ररोगः। पुं। शुक्ररोगे। See शुक्रदीपः।

शुक्रवर्णः। पुं। गन्धिपर्थमेदे। गौठिशाला।
विदेश्य। वै.निघ.।

शुक्रवज्रभः। पुं। दाडिमवचै। रा.नि.व.११।

शुक्रवचः। पुं। शिरीषवचै। वै.निघ.।

शुक्रशालकः। पुं। मृदालिम्बे। वै.निघ.।

शुक्रशिख्या (स्त्रिः) (स्त्री)। स्त्री। शुक्र-
शिख्याम्। आनाकुन्नी। श.र.। च.द.वा.व्या.
चि.माषवलादी।

शुक्रशीर्षा। स्त्री। तालीशपत्रे। गन्धिपर्थमेदे,
स्त्रीयेयके। तेजपत्रे। वै.निघ.।

शुक्राख्यः। पुं। शिरीषवचै। वा.उ.१८ष.।
चर्मवचै। छात्र कषा। सु.चि.१८ष.। स्त्री।
शुकनासायाम्। अनाकुन्नी, आनाकुन्नी। र.
सा.। सु.चि.२ष.। सु.चि.१८ष.। वा.उ.१८ष.।

शुक्रादनः। पुं। दाडिमवचै। श.च.।

शुक्रानना। स्त्री। शुक्राख्यायाम्। अनाकुन्नी।
प.सु.र.सा।

शुक्राङ्गः (यः)। पुं। केकनसुलायाम्। ८क-
७८ मूत्रा। वै.निघ.। चर्मकारवचै। छात्र
कषा। सु.चि.१८ष.।

शुक्रेष्टः। पुं। शिरीषवचै। रा.नि.व.८। रा-
जादनवचै। अर्को। रा.नि.व.१५।

शुक्रोदरम्। स्त्री। तालीशपत्रे। रा.नि.व.६।

शुक्तम्। स्त्री। मांसि। श.च.। गन्धराजतेले। का-
चिके। हारा.। वि। अस्त्रे। विषयः। [चि.।

शुक्तपाकम्। वि। अस्त्रपाके। मा.नि.यहणी

शुक्ता। स्त्री। चुक्तिकायाम्। कौञ्जि। श.र.।

शुक्ताम्बुम्। स्त्री। अम्बुशके। रा.नि.व.८।

शुक्तिः। स्त्री। शङ्खे। अर्शरीगे। सी.। बदरी-
वचै। कुल गोह। च.द.वणमो.चि.। शङ्खमे।
नशै। रा.नि.व.१२। वा.सु.१५ष.। "शुक्ति-

व्याघ्रमे शङ्खे।" मुक्तावचै। त्रिपुक्। गुणाः

— कटुः खिन्वा नासकदयोपरीषदरी शुलघ्नी

रुच्या मधुरा दीपनी च। रा.नि.व.१३। ती-

लचतुष्टये, १४ तीला। प.प्र.१ख। प.सु.। सु.

सु.१८ष.। शुक्तगतनिचरीगमेदे। लक्षणं—

शुक्ताः सुः पिशितनिभासु बिन्दवो यं शुक्तिर्वा

सितमयने स शुक्तिसङ्गः।" सु.उ.४ष.।

शुक्तिकः (का)। पुं.स्त्री। शुक्तिरोगे। (कः)
गन्धके। वा.र.चि.। (का) शुक्ती। त्रिपुक्। जटा।
चुक्तिकायाम्। श.र.।

शुक्तिजम्। स्त्री। सुक्तायाम्। छे.च.।

शुक्तिपत्रः (र्णः)। पुं। समपर्थवचै। रा.नि.
व.१२। [वै.निघ.।

शुक्तिपुटोपमम्। स्त्री। वातादे। वाताम।

शुक्रिमणिः । पुं । सुतायाम् । वै. निच. ।

शुक्रिवीजम् । स्त्री । सुतायाम् । पि. का. ।

शुक्रिसम्भवम् । स्त्री । नीतिवि. । शुक्रा । वै. निच. । [निष्ठा. । वै. निच. ।

शुक्रयज्ञी । स्त्री । चेतनिमुच्छ्राम् । चेतनि-

शुक्रः । पुं । चेतैरखे । रा. नि. व. ८ । नेषान्ध-
बलभावि । वै. निच. । जेठे मासि । चित्रकदम्बे ।
चम. ।

शुक्रम् । स्त्री । मन्त्रसारभूतधाती । उ. क. ।

“अश्वीर्मन्त्रा ततः शुक्रम्, इति ।” रा. नि. व. १८ ।

“पाविताः पितृतापेन रसाया चातवः क्रमात् ।

शुक्रत्वं वाणि मासेन ।” शार्ङ्ग. पू. १५. । तस्य कर्म

गर्भोपादः । तदुक्तं “रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसा-

न्मदः प्रजायते । मीदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः

शुक्रस्य सम्भवः । यावन्मांसमप्यहोः पूज्यं प्राणा-

निलिरितः । माधुर्ये किमभावश्च पदसोऽपि लभेत

सः ।” भा. । “योषितीऽपि खवन्धवं शुक्रं पुंसः

समानमे । तत्र गर्भस्य किञ्चित् करोतीति न

विन्यते । स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादातयं सर्व्वस-

म्भतम् । तासामपि बलं यथै शुक्रं पुष्टं करोति

च ।” शुक्रस्वरूपं—“शुक्रं सौम्यं सितं खिम्बं बल-

पुष्टिकरं श्रुतम् । गर्भवीजं वपुःशरी जीवस्याश्र-

य उत्तमः ।” गर्भजननशुक्रस्य लक्षणम् । “स्फ-

टिकाभं द्रवं खिम्बं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमि-

च्छन्ति केचित् तैलवीद्रनिभञ्च तत् ॥” इति ।

“यथा पयसि सर्पिलं गृह्येची रसो यथा । एवं हि

सकृले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ।” इति शुक्र-

स्थानम् । “ब्राह्मणे दक्षिणे पार्श्वे वक्षिणाश्रय चा-

प्यधः । सूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ।”

इति शुक्रचरणमार्गः । “कृत्यकदेहिस्थितं शुक्रं प्र-

सन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायुक्ततथापि हर्षान्तं

संप्रवर्त्तते ॥” इति चरणकारणम् । “विश्लेष्यपि

देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते । सर्व्वदेहायित्वाञ्च शु-

क्रलक्षणमुच्यते । तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात् स्मरणा-

दपि । प्रवृत्त्यवस्थात् स्पर्शान् संहर्षाञ्च प्रवर्त्तते ।

सुप्रसन्नं मनसश्च हर्षये हेतुवन्त्येते ।” सु. नि. १०

अ. । “यथा पयसि सर्पिलं गृह्येची रसो यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्रम् ।” सु. श. ४ अ. । नेत्ररोग-

विशेषे । पि. का. ।

शुक्रकरः । वि. शुक्रजनने । पुं । मन्त्राणां ।
६. अ. ।

शुक्रकच्छम् । स्त्री । सूत्रकच्छरीरे । निदा. ।

शुक्रगतज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरे—“श्लेष्म-

काञ्चता मीचः शुक्रस्य तु विशेषतः । मरणं प्राप्नु-

यात्तत्र शुक्रस्थानगतज्वरे ।” मा. नि. ।

शुक्रदः । पुं । मीधुने । वै. निच. ।

शुक्रदोषः । पुं । षष्ठ्यतारीये । च. सि. १५. ।

शुक्रधरा । स्त्री । सप्तम्यां कषायाम् । याव-

त्वंप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी । सु. श. ४ अ. ।

शुक्रपुष्पः । पुं । कुरुवकभाकि । खि. नि. । प. सु. ।

स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । वै. निच. ।

शुक्रभुक् । पुं । मयूरे । श. च. ।

शुक्रभूः । स्त्री । मञ्जायाम् । श. च. । अक्षि-

सारे । [वै. निच. ।

शुक्रमाता । स्त्री । भार्याम् । वामनशृङ्गे ।

शुक्रमाटका(वटिका) । स्त्री । प्रमेहौ कौ-

यधम् । पाठः—“गोत्ररवेजं विकला पवनैवा

रसाक्षनं । धान्यकसविका जीरं तालीशं टण्ड-

दाडिमी । प्रत्येकार्धपलं दत्त्वा शुग्गुलुः कार्दि-

कस्तथा । रसाभ्यलोहगन्धान् प्रत्येकञ्च पलं वि-

पेत् । सर्व्वमेकौकृतं वैद्यैः दण्ड्यन्ते विमर्दयेत् ।

उत्तमाख्यं तु संस्थाप्य च कन्तु खादयेत् । दा-

डिमस्वरसेनैव कागदं वाभसा ।” रस. १. ।

शुक्रमेहः । पुं । मेहविशेषे । यत्र रोगी शुक्र-

तुल्यं मेहति । मा. नि. ६ अ. ।

शुक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । श्रीकण्डा इति

प्रसिद्धलुपे । प. सु. । आमसकण्डले । आशना

गोष्ठि । वै. निच. ।

शुक्रवह्न्यतः(सु) । स्त्री । शुक्रवह्ण्याणां ।

तस्य मूलं हृषणी शक्यम् । च. वि. ७ अ. ।

शुक्रसङ्गः । पुं । शुक्ररीधे । भा. ।

शुक्रा । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा. नि. व. ६ ।

शुक्राङ्गः । पुं । मयूरे । जटा. ।

शुक्राधिक्यम् । स्त्री । श्लेष्मजरीये । भा. ।

शुक्राप्यता । स्त्री । पिचजरीये । भा. ।

शुक्लाश्मरी । स्त्री । शुक्लज्याश्मरी । कुक्कु-
नापाथी । सा शुक्लनिमित्ता भवति । मैथुनाभि-
घातादिति मैथुनाद्वा शुक्लक्षलितमनिर्गच्छिमार्ग-
मनादितिलीडमितः संयुक्ता मन्द्रवर्णयोरलदे सं-
रति संज्ञेय चोपश्रीषयति सा सूत्रमार्गमावणोति
सूत्रकच्छं वक्षिवेदनां वृषणयोश्च यद्युमापादयति
प्राङ्गितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापयति
तां शुक्लाश्मरीमिति विद्यात् । सु.नि.२५ ।

शुक्लम् । स्त्री । रजले । कृपा । मी । नवनीते ।
ननि । श.च. । नेत्रोद्यमेदि । लक्षणं — “सुश्वेतं
मृदु शुक्लार्थं शुक्लं तद्वर्ते चिरात् ।” निदानम् ।
पुं । धवहवे । शङ्ख ग्राह । रा.नि.व.८ । सव-
ररीधे । श्वेत लोभ । प.सु. । कुन्दहवे । वै.
निच. । श्वेतैरखे । वै.निच.२३. शानीदयरसे ।

शुक्लकः । पुं । क्षीरिणीहवे । शीर्नी ग्राह ।
वै.निच. । [डाक् पाथी । श.मा. ।

शुक्लकायः (काः) । पुं । दाल्यहर्षचिषि ।

शुक्लकन्दः । पुं । मद्रिषकन्दे । रा.नि.व.७ ।
श्वेतानुके । शीथ आलु । वै.निच. । स्त्री (न्दा) ।
पक्षातिविषायाम् । श्वेत आतश्चे । रा.नि.व.
६ । भूमिकुम्भाखे । वै.निच. ।

शुक्लकर्कटः । पुं । शुक्लवर्णकर्कटे । धना-
कर्कटः । सु.वृ.४६५. । See लक्षणकर्कटः ।

शुक्लकुष्ठम् । स्त्री । चित्रे । धवल । तदीवधं —
सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च । मधुना
स्वादितानि स्युः शुक्लकुष्ठराणि वै ॥ शाकडे ।

शुक्लतुलसी । स्त्री । श्वेततुलसी । श्वेततुल-
सी । तं नम्रतितुलसी । संयुक्तः ।

शुक्लदुग्धः । पुं । (Trapa hispaniosa.)
जलवर्णमेदि, शङ्काटके । शिखाटः । श.च. । [च. ।

शुक्लधातुः । पुं । कटिन्याम् । थडिमाटो । ह.

शुक्लपुष्पः (प्या, प्यी) । पुं, स्त्री । कुन्दहवे ।
कुन्द ग्राह । हवहवे । श्वेतकोक्किहवे । श्वेत
कुलथाडः । मरवकहवे । र.मा. । लणपिण्डा-
सी । पिठानि वा पेशागः । प.सु. । शुक्लपुष्पम
दनहवे । र.सा.सं. । स्त्री । हस्तिशुक्लीहवे ।
हस्तिशुक्लीहवे । प.सु. । स्त्री । कुन्दपुष्पे । रा.व.
कुमारतन्त्रम् ।

शुक्लपृष्ठकः । पुं । सिन्धुवारहवे । श.च. ।

शुक्लफला । स्त्री । शमीहवे । वै.निच. ।

शुक्लफेनः । पुं । समुद्रफेने । वै.निच. ।

शुक्लमण्डि । स्त्री । शुक्लत्रिहति । श्वेत त-
ड्डा । वै.निच. । [निमिन्तः । वै.निच. ।

शुक्लमञ्जरी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्याम् । श्वेत-

शुक्लमण्डलम् । स्त्री । नेत्रस्य शुक्लभागे । नि-
दा । [tas.] शुक्लमुद्गे । भादीयुग । Walts.

शुक्लमुद्गः । पुं । (Phaseolus subloba-

शुक्लमूलम् । स्त्री । श्वेतलघुने । वै.निच. ।

शुक्लरोहितः । पुं । श्वेतरोहितकहवे । श्व-
ेत रोडा, वरना । रा.नि.व.८ ।

शुक्लला । स्त्री । उवटायाम् । उक्का । र.
मा. । आमलके । वै.निच. ।

शुक्लवंशः । पुं । श्वेतवंशे । श्वेतवैश । रा.नि.
व.८ । राव.कार्मणशतके ।

शुक्लवर्गः । पुं । खटियादिवर्गे । यथा — “ख-
टिनी श्वेतसंयुक्ता शङ्खशक्तिवराटिकाः । मृदाश्म-
शर्कराश्चैति शुक्लवर्ग उदाहृतः ॥” रा.नि.व.२२ ।

शुक्लवायसः । पुं । वकपचिषि । वकपाथी ।
चिका ।

शुक्लवहती । स्त्री । श्वेतवहत्याम् । श्वेत.व.
वि.वि.पानीयभक्तवर्त्या । प्रयोग.वहणी.वि.पा-
नीयमन्त्रे । [वै.निच. ।

शुक्लवचः । पुं । धवहवे । शङ्ख ग्राह ।

शुक्लशालः । पुं । गिरिनिम्बे । रा.नि.व.८ ।
श्वेतशाले । शब्दकल्पः ।

शुक्लसारङ्गः । पुं । शुक्लचातके । च.मृ.२७५. ।

शुक्लचीरा । स्त्री । काकोल्याम् । कौकुला ।
रा.नि.व.२ ।

शुक्ला । स्त्री । शर्करायाम् । टिनि । र.मा. । श्व-
ेतवचायां । श्वेतवट । क्षीरकाकोल्यां । वै.निच. ।
काकोल्याम् । कौकुला । रा.नि.व.२ । विद्यायां
डुकुशाङ्ग । रा.नि.व.७ । श्रेयासिकायाम् । नि-
मिन्तः । रा.नि.व.४ । शुक्लाम् । श्वेतमा ग्राह ।
रा.नि.व.८ ।

शुक्लाङ्गः । पुं । शीघ्रानरवधायाम् । (लोभ-
तिनि । वै.निघ. । [निमिम्मा । रा.नि.व.४ ।

शुक्लाङ्गी । स्त्री । श्रेकालिकायाम् । जिडेनी,

शुक्लाजानी । स्त्री । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

शुक्लापाङ्गः । पुं । मयूर । इ.च. ।

शुक्लाश्वम् । स्त्री । श्वशवाके । रा.नि.व.७ ।

शुक्लार्कः । पुं । श्वेतार्कश्चे । (श्वेत आरुम् ।
च । विलिय श्वे । मं पाइरीरई । गुष्ठाः—कटु-
तिक्तौषः मलशीघ्रः मूलमूत्रकरकशीफत्रयश्च ।
रा.नि.व.१० । सारकः वातकुलकच्छूविषत्रयश्च ।
शुक्लार्कमलकफोदरकमिषश्च । तन् पुष्पं शुक्लजनकं
सुषु दीपनं पाचकम् अरीचकाशः कासश्यासहर-
च । भा.पू.१४. ।

शुक्लार्थं (२) । स्त्री । शुक्लगतनेत्ररीगविशिषे ।
लघुषणं यथा—“शुक्लार्थं सदु त् कयन्ति शुक्लभावे
लघुर्न समसिद्धं वर्धते चिरम् ।” सु.उ.४५. । “स
चेत् सदु शुक्लार्थं शुक्ले तद्वर्धते चिरम् ।” सा.नि. ।

शुक्लाहिफेनः । पुं । (Popaver somni-
ferum.) White poppy, opium. शुक्लपु-
ष्पाहिफेनश्चे । (श्वेत मृदुमन्त्रोत्र गाह । हिं
पोष, खसखसका पेड़ । तं पुतकायश्च । वम्.
खसखसीचं भाइ । Watts.)

शुक्लाक्षः । पुं । मन्वजातीयसहातचरपक्षिणि ।
सु.म.४६.च. । See मन्वः ।

शुक्लोपला । स्त्री । शर्करायाम् । टिनि । रा.मा. ।

शुक्लोदनम् । स्त्री । चातपान्नं । आतप ८१-
डेन । रा.नि.व.१६ । (रावणकृतकुमारतन्त्रम् ।)

शुक्लः । पुं । बटश्चे । आम्नातकश्चे । आम्नाडु
गाह । शुके । उ७ । पर्कटीश्चे । पाकुड़गाह ।
मै. । नवपद्मवे । इ.च. । [बटश्चे । जटा. ।

शुक्ली (इन्) । पुं । मल्लश्चे । पाकुड़ गाह ।

शुचिः । पुं । चिचकश्चे । टिडा गाह । आया-
दमासि । अम. । ज्येष्ठे मासि । वीषकाले । मै. ।
यवे । पलाशश्चे । वै.निघ. ।

शुचिद्रुमः । पुं । अश्वत्थश्चे । रा.नि.व.११ ।

शुचिमल्लिका । स्त्री । मन्वमल्लिकायाम् । रा.
नि.व.१० ।

शुचिमत्तः । पुं । प्रपीकरीके । पू.उ.त्रिका ।
वै.निघ. । [चिका. । म.र. ।

शुटीरता (टीर्थम्) । स्त्री, स्त्री । वीथे ।

शुष्टिः (शूटी) । पुं, स्त्री । शुष्काङ्गके । उ७ ।
अम. । शीघ्राश्वतीति च ख्याता । प.सु. ।

शुष्टम् । स्त्री । शुष्कासिनीत्ये । वै.निघ. ।

शुष्टिः (शूटी) । पुं, स्त्री । (Ginger
officinale.) स्वनामख्यातीषधी । शुष्कीति सू-
ष्येच भाषा । उ७ । गुष्ठाः—कटुषा । श्विषा क-
फशीफवातघ्नी शुल्विषम्बोदराभानशसशीपदघ्नी
च । रा.नि.व.६ । लघुः पाचनी रुच्या चामवात-
हरौ मधुरपाका कोष्ठवृत्ताशान्तिकरी वलकरी
स्त्रियां अर्जश्यादुरोगहरौ च । अग्निगुणभूविहता-
दाभ्यन्तरद्वयभाजं शोषयित्वा मलसंघर्षं करोति ।
भा.म.१४. । “नागरं (शुष्टी) कफवातघ्नं विपाके
मधुरं कटु । इत्येषां रीचनं हृद्यं सखेहं लघु दी-
पनम् ।” सु.म.४६.च. ।

शुष्टीघृतम् । स्त्री । शुष्ट्याम् चामवाते च
घृतम् । “विशीघ्रघृत्य गर्भेण दग्धमूलजले घृतम् ।
घृतं निहन्त्या स्वयम् । शूणीं सामतामयम् ।”
च.द. । भा. ।

शुष्ट्याम् । स्त्री । शूटी । उ७ । अ.च. ।

शुष्टुरोहः । पुं । मूले । एकदृश । रा.नि.
व.८ ।

शुष्टु । स्त्री । मलशुष्टीनामरीमि । रा.नि.व.
२० । सुरालये । सुरायां । करिहन्ति । मै. ।

शुष्टुारः । पुं । करिहृत्कारि हृत्कथनमेदं
वकथ्य, (शोभाइवारा वक्त्र ।

शुष्टुालः । पुं । गजे । (घमलघयः ।)

शुष्टुका । स्त्री । क्रीटके । फोड़ा । रा.नि.
व.२० । सपञ्चिकायां । आलुङ्गि । शुद्धक

शुष्टुनी । स्त्री । कुकुन्द्यां । हूँटा । वै.निघ

शुष्टुमूषिका । स्त्री । कुकुन्द्याम् । हूँटा
रा.नि.व.१६ ।

शुष्टी । स्त्री । कौसुमीशाली । रा.नि.व.१६
इनिशुष्टीश्चे । शूतिउ७.६. गाह । रा.नि.उ.

शुद्धम् । स्त्री । सैन्धवे । रा.नि.व.६ । मरिचै ।
रा.नि.व.६ । रीत्ये । गुच्छदये । वै.निघ. ।

शुद्धजङ्घः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

शुद्धमांसम् । स्त्री । मांसव्यञ्जने, पक्षमांसि ।
भा.स.त. त.त.कारि. यथा—“पाकपात्रे घृतं
दद्यात्तैलं वा तदभावतः । तत्र हिङ्गु हरिद्राश्च
मर्जयितुं ददनन्तरं । ज्ञागादिरश्चिरघृतं मांसं तत्-
खल्वखल्वितम् । धीतनिर्गलितं तस्मिन् घृते
तद्वर्जयेच्छनैः । सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणश्च प-
चेततः । सिद्धे जलेन सन्धिप्य वेश्वारं परिचि-
येत् । वेश्वारस्य द्रव्याणि नागवल्लीदलानि हि ।
तत्सुलाश्च लवङ्गानि सरिचानि समासतः.....”
गुणाः—“शुद्धमांसं परं तथैव बन्धुं बन्धुं वृद्धं ।
त्रिदोषशमनं श्रेष्ठं दीपनं घातुवर्धनम् ।” भा. ।

शुद्धवस्त्रिका । स्त्री । गुडूष्याम् । छत्र. ।
श.च. ।

शुद्धा । स्त्री । कुटजबीजि । ऐन्द्रयव. वै.निघ. ।

शुद्धान्तपालकाः । पुं । नपुंसके । हिज्.त्रे ।
श.च. ।

शुद्धिः । स्त्री । वमनादिभिः शोधने । सा चतु-
र्विधा लोभिकी वैशिकी मानिकी भान्तिकी चैता-
व. ।

शुद्धिकन्दः । पुं । लग्ने । वै.निघ. ।

शुनः (कः) । पुं । कुकुरे । अ.टी.भ. । रा.नि.
व.१६ । [कः] । रा.नि.व.४ ।

शुनकचक्षुका । स्त्री । छद्रचक्षुषे । छे. ।

शुनकचिक्षी । स्त्री । चिक्षीशाके । त्रिनिशाकः
सणैचिक्षी, नायचिक्षिके, कुतवचौल इति महा-
राष्ट्रादौ ख्याता गुणाः—कटुमीक्ष्ण कष्टवृण-
हरी च । रा.नि.व.७ ।

शुनिः । पुं । कुकुरे । छे.च. । स्त्री (नी) । कु-
ष्माण्ड्याम् । रा.नि.व.७ ।

शुभम् । स्त्री । पक्षकाष्ठे । रा.नि.व.११ । रीत्ये ।
पुं । ज्ञाने । अ.टी. । [न.]

शुभक(ङ्क)री । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.

शुभगः । पुं । टङ्गण्यधारे । भा.स.त. । र.सा.
सं. । र.स.र.व.चि. । “शुभगविटशिलायाम् ।”

शुभमन्थकम् । स्त्री । नीले । रा.नि.व.११ ।

शुभदः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । [४] ।

शुभपञ्चिका । स्त्री । शालपत्राणां । रा.नि.व.

शुभा । स्त्री । वंशरीचनायाम् । रा.नि.व.६ ।
र.सा.सं. पुष्करलीह, कुशावलीह, वासवखण्ड-
भाण्डे च । सङ्कायाम् । पिङ्गिः । शुक्लवचायाम् ।
चैत्र व.४ । वै.निघ. । गोरीचनायाम् । रा.नि.
व.१२ । तवथीह । पाठायाम् । आकुर्नादि ।
वै.निघ. । शमीविभवे । रा.नि.व.८ । प्रियङ्गी ।
रा.नि.व.१२ । श्वेतदूल्यायाम् । रा.नि.व.८ । श-
ताह्वायाम् । छत्र. । सा.कौ. वृद्धजीरकादि-
भोदके ।

शुभाकिनी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

शुभाञ्जनः । पुं । रक्तप्रियुषे । भा.स.त. निघ-
ना । र.सा. ।

शुभेचयः । पुं । मत्से । वै.निघ. ।

शुभ्रम् । स्त्री । पक्षकाष्ठे । वै.निघ. । उग्ररी ।
वे.गा । रा.नि.व.१२ । अश्वधातौ । अटा. । री-
त्यधातौ । मदीधातौ । वै.निघ. । कासीसे ।
हिरकम् । रा.नि.व.१३ । रीत्यमालिके । वै.
निघ. । गडलवणे । रा.नि.व.६ । सैन्धवलवणे ।
वै.निघ. । त्रि. । शुभ्रवर्णः । पुं । चन्दनवृक्षे ।
श.च. । स्त्री । वंशरीचनायाम् । रा.नि.व.६ ।
स्फटिकायाम् । कट्टे.कि.ति. भा. । शर्करायाम् ।
वै.निघ. शुभ्रसर्वज्वरे भाग्यादिपुष्पम् । श्वेतवृद्ध-
दारके । वै.निघ. ।

शुभ्रतरुः । पुं । शिरीषवृक्षे । प.सु. । [व.४] ।

शुभ्रपुष्पा । स्त्री । श्वेतशरपुष्पायाम् । रा.नि.

शुभ्रपुष्पम् । स्त्री । वीरणवृक्षे । वे.गा । वै.
निघ. ।

शुभ्रवेष्टः । पुं । श्वेतशाल्मली । वै.निघ. ।

शुभ्रसर्पपः । पुं । श्वेतसर्पपः । वै.निघ. ।

शुभ्रांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.११ ।

शुभ्रालुः । पुं । मङ्गिषकन्दे । श्वेताक्षौ । गौ.क.
अं. । रा.नि.व.७ ।

शुभ्रिका । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. ।

शुक्लवायसः । पुं । वक्रपञ्चिणि । त्रिका. ।

शुष्क्या । स्त्री । सुनिषधकशाके । वै.निघ. ।

शुक्ल(त्व)म् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बा । प.सु. ।
रस.र.एकादशायसे । रा.नि.व.१३ । वै.निघ.सू.
तादिशुष्क्याम् । [रस.चि. ।

शुक्लपत्रम् । स्त्री । ताम्रपत्रे । ताम्रारि पात्र ।

शुक्लरिपुः । पुं । गन्धके । हे.च. । र.सा.सं. ।

शुक्लशक्रः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

शुक्लारिः । पुं । गन्धके । हे.च. ।

शुश्रूषा । स्त्री । सेवायाम् । त्रिका. ।

शुषणी । स्त्री । खनामखातशाके । शुशुनि
भाक् । गुणाः—“शुषणी कफवातघ्नी मङ्गराष्टी
च तादृशी ।” राज.१५. ।

शुधिरम् । स्त्री । खवत्ते । प.सु. । पुं । सूधिके ।
म. । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । अम. ।

शुष्कम् । स्त्री । कृष्णाशुक्रणि । र.सा. ।

शुष्कगोमयः । पुं । वनकरीद । विजयुः ।
त्रिका. ।

शुष्कपत्रम् । स्त्री । शुष्कपत्रशाके । लालिता-
पात्रा, शुक्रपात्रा । गुणाः—“शुष्कपत्रं पथी-
मित्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहं ॥ तत्तुशुष्कपत्रं जलदीप-
नाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहं । जलक्षत-
स्यापि च पित्तहारकं सुरोचनं व्यञ्जनयोगकार-
कम् ॥” राज.१५. ।

शुष्कमत्स्यः । पुं । सलवणे रीद्रशोषितमत्स्ये ।
शुक्लं ग्राह् । शब्दकल्प. । See मत्स्यः ।

शुष्कमांसम् । स्त्री । नीरसमांसं । शुक्रान-
मांस । गुणाः—“हृद्धानां दोषघ्नं मांसं बालानां
बलदं लघु । चिदीपकवृणालजुष्टं शुष्कं शूलकरं
गुरु ॥” भा. ।

शुष्कमुखः । त्रि । मुखशोषयुक्ते । वा.चि.६.५. ।

शुष्कमूलम् । स्त्री । रीद्रशोषितमूलके । शुक्-
नामूला । वा.चि.७.५. ।

शुष्कमूलकाद्यतैलम् । स्त्री । शीघ्राधिका-
रै तैलम् । पाठः—“शुष्कमूलकवर्षाभूदाकरास्त्रा-
नक्षीषवैः । पक्वमव्यञ्जनातैलं सगुलं चययुं जघेत
इति स्त्वर्थः । बृहद्वयथा—काथार्यं—शुक्रमूल,
मगमूल, पिश्रणीमूल, भुनर्नामूल अटोऽक

१७ प. कण ६ १० प. तम. ७४ प. । तिल-
तैल ७४ प. गोमूत्र ७४ प. । कषार्य-
—शुक्रमूला. शुक्र, शुट, पत्रता, पिप्ल-
मूल, वेणुगुडा, आकनादि, भुनर्ना, बाणा,
वेणारिमूल, मञ्जिनावीज, निमिका, अनन्तमूल,
करञ्जबीज, वासाह्वान, पिप्ल, हनीतकी, व-
ट, कूड, रात्रा, विडङ्ग, छै, हरिद्रा, दाशह-
रिद्रा, धने, यवकार, माटिकार, रैमक, न-
देवदारु, पद्मबीज, शटी, गङ्गापिप्ल, वेण-
शुटा, मञ्जिष्ठा अ. ८ तौ. । रस.र. ।

शुष्कमूलाद्यघृतम् । स्त्री । उदावर्ताधिका-
रै घृतम् । पाठः—“मूलकं शुष्कमार्द्रं च वर्षाभूमूल-
पञ्चकम् । चारिवतफलचापि पिष्ट्वा तेन पचेद्दृ-
तम् ॥” रस.र. । भा. ।

शुष्करवती । स्त्री । बालयङ्गविशेषे । लक्ष-
—“जायते शुष्करवत्या क्रमात् सव्याङ्गसंक्षयः”
वा.उ.१५. ।

शुष्कली । स्त्री । शुष्कमांसं । मांसं । शब्दकल्पः ।

शुष्कतृचः । धवद्वि । शङ्खग्रा ग्राह् । रा.नि.
व.६. ।

शुष्कव्रणः । पुं । योनिकन्दरीमे । त्रिका. ।
See कन्दः । किण् । शङ्खग्रा । त्रिका. ।

शुष्का । स्त्री । योनिरोगे । लक्षणं यथा—“वे-
गरीघाहती वायुः दुष्टो विष्णुवसेयश्चम् । करीति
योनिः शोषश्च शुष्काख्या सातिवेद ॥” वा.उ.
३३.५. । [यकम् ।

शुष्काङ्गः । पुं । धवद्वि । शङ्खग्रा ग्राह् । वै-

शुष्काङ्गी । स्त्री । बलाकायाम् । वै.निघ. ।
नाधिकायाम् । गोम.प. । श.च. ।

शुष्कार्द्रम् । स्त्री । शुष्काम् । श.च. ।

शुष्कार्शः । स्त्री । नेत्रवर्त्मगतरीमे । लक्ष-
—“दीर्घाङ्गुरः खरः कम्बो दारुणो वर्त्मसम्भवः ।
व्याधिरप्य सनाख्यातः शुष्कार्श इति सङ्गितः ॥”
सु.उ.१५. ।

शुष्काशुष्कः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

शुष्काचिपाकः । पुं । सव्यगताक्षरीमे । ल-
क्षणं यथा—“यत् कृषितं दारुणकचवर्त्मं संदृष्टते
आबिलदर्शनां यत् । शुदाश्च यत् प्रतिबोधने च

शूकालिपाकोपहतं तदपि ॥ सा. नि. । “वात-
पित्तोत्तरं चर्षतोदभेदोपदेहवत् । कण्ठदाकणव-
क्तालिङ्गकौन्मीलनमौलनम् । विष्णुणं विशुक्लं
श्रोतेष्ठा शूलपाकवत् । उक्तः शूकालिपाकोऽय-
म् ॥” वा. उ. १५ अ. ।

शूकम् । स्त्री । तेजसि । मे. ।

शूभा (न) । पुं । चित्रकले । अम. ।

शूकम् । स्त्री । स्नानमध्यातलये । कुशायां ।
गुणः — अतिदुर्जरम् । रा. नि. व. ८ । यथिपणभेदे ।
वै. नि. च. । शूभायां । कु. ७ । अम. । भा. ज्य. नि. ।

शूकः । पुं । सविजलमलीङ्गवस्त्वन्मुकुटभादि-
जली । शूकपधानलिङ्गवृद्धिकरयोगे । शब्दकल्पे ।
वाक्यायनः । कर्णादिभचककीटविशेषे । कुशा ।
कृमिशूके । च. म. १८ अ. । शूकरांगे । निदा. ।

शूककः । पुं । रसे । मे. ।

शूककीटः (कः) । पुं । कर्णादिभचकशूक-
शूककीटविशेषे । कुशापाकः । अम. ।

शूकजः । पुं । यवचारि । वै. नि. च. ।

शूकलणम् । स्त्री । लणविशेषे । (८) “लौ ।
हिं शूकडो । गुणाः — “दुर्जरश्च पशुमाश्च शूका-
भावे हितश्च तत् ॥” रा. नि. व. ८ ।

शूकदोषः (रोगः) । पुं । लिङ्गवर्द्धनीषधले-
पजनितव्याधिविशेषे । “लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रम-
प्रवृत्तानां शूकदोषनिमिता अष्टादश रोगा जायन्ते
सर्षपिकादयः । यथा — सर्षपिका । अलीलिका ।
गधितम् । कुम्भीका । अलजी । रुदितम् । सं-
सृष्टपिङ्गिका । अवमन्यः । पुष्करिका । स्वर्गहानिः ।
उत्तमाः श्रुतपीनकः । लक्ष्मपाकः । शोणितार्बुदम् ।
मांसार्बुदम् । मांसपाकः । विद्रविः । तिलकाल-
कषेति ॥” सु. नि. १४ अ. । विशेषाः स्वस्वपथ्याधि-
कृत्याः ।

शूकधान्यम् । स्त्री । शूकासमन्वितत्रीष्णादि-
धान्ये, लणधान्ये । तदुक्तं “त्रीष्णादिकं यदिह शू-
कसमन्वितं स्यात् तत् शूकधान्यमथ सुद्वमकुष्ठका-
दि । शिम्बीनिगृह्णति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं
दणोद्भवमथो लणधान्यमन्यत् ॥” देशे देशे शूक-
धान्यानां वैचित्र्यात् संख्यातुमशक्यतया भोगोप-
योग्यान्वेव निघण्टुकारेण उक्तानि । तच्च किमिदं

अतियवनिःशूकतीकभेदेन । गुणाः — शीघ्रशर्म-
लघु त्रीषोबलवीर्यवृद्धिकरम् । रा. नि. व. १६ । अ-
पि च । “शूकधान्यं शमोधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
परतोवातकृद्गुणं प्राविशामिनन् शूक ॥” राज. ।

शूकपत्रः । पुं । निर्विषसर्पे । सु. कला ४ अ. ।

शूकपाक्यः । पुं । यवचारि । संघट्टः ।

शूकपिण्डः (खडी) । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् ।
अनाकुम्भी । श. मा. ।

शूकरः । पुं । पशुविशेषे । कुशां । सा. गुणाः
— “तथैव गच्छगवयमहिषोऽश्वरुक्काः । विचस्वि-
गुरवः क्षिप्वा वातालासे प्रकौर्षिताः । सांसगुणाः
— “वातघ्नं रीचनं हृष्यं दुर्जरं यममाशनम् । वा-
तलं पित्तशमनं रुचिदं धातुवर्द्धनम् ॥” अत्रिः
२० अ. । “क्षेहनं वृद्धणं हृष्यं यमघ्नमलिपाकं ।
वराहपणितं बल्यं रीचनं स्नेदनं शूकः ॥” च. ।
म. गायत्र्यन्यादाहविधः । तथोरारण्यस्य मांसं
— शूक वातघ्नं हृष्यं बलकरं स्नेदकरञ्च । तथा
ग्रास्यवराहमांसं — तस्मादगुहं भेदोबलवीर्यवृद्धिञ्च
करोति । रा. नि. व. १७ ।

शूकरकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । रा. नि. व. ७ ।

शूकरदंष्ट्रः (कः) । पुं । तन्नामकदंष्ट्ररोगभेदे,
गुदभ्रंशस्यैव प्रकारभेदे । लक्षणं — “सदाहो रक्त-
पथ्यन्तस्त्वक्पाको तीव्रवेदनः । कण्डूमान् ज्वरका-
री च स स्यात्कुरदंष्ट्रकः ॥” भा. ।

शूकरपादिका । स्त्री । कीलशिम्ब्याम् ।
रा. नि. व. ३ ।

शूकरशिम्बी । स्त्री । कीलशिम्ब्यां । सुषरा-
संवेति पाच्यते । भा. म. ४ भ. । “शूकरशिम्बीमु-
लम् ॥” [वराहक्रां.] श. र. ।

शूकराक्रान्ता । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् ।

शूकरी । स्त्री । वाराहीकन्दे । शिष्टमारास्त्र-
याम् । रा. नि. व. २३ । वराहक्रान्तायाम् । वरा-
हक्रां. । श. र. । वृद्धहारिके । वीर्यताडक ।
अभावे चर्षकारालुक् । वा. उ. ६ अ. । “कायस्था
शूकरी क्वा ॥” च. द. सि. धी. उन्मा. च. सङ्घर्षा-
वष्टेति । [८]

शूकरिष्टः । पुं । कर्शरी । के. कु. २ । रा. नि. व.

शूरवाता । स्त्री । शालिषाम्निशिषे । सा पित्त-
वातघ्नी । अचि. १५५. [अ. च.]

शूरवती । स्त्री । कपिककाम् । आनाकुनी ।
शूरवृत्तः । पुं । कीटविशेष । तथा दष्ट कच्छ-
काठाः प्रवर्द्धन्ते शूरवाच लक्ष्यते । सु. कल्प. ८५.

शूरशिम्बा (म्बिः, म्बिका) (म्बी) । स्त्री ।
(*Macuna pruriens*) Cowhage plant.
कपिककाम् । आनाकुनी । शूराशम्ब इति पूर्व-
प्रज्ञे । हिं गोवा, किवाच । ता. पूनाइक्, का-
लि । ते पिप्लव अङ्गु । मं कवच् । वम. कडि-
सा । रा. नि. ५. ३. [अ. च.]

शूका । स्त्री । कपिककलतायाम् । आनाकुनी ।

शूकापूटः । पुं । लणमणी । कापुरदाना, का-
ह्वर वा इति च पारस्यभाषा । हारा. ।

शूकाभपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै. निघ. ।

शूकाक्षः । पुं । शिरीषवृक्षे । आयुर्वेदसारे
सा. ज्वरे ।

शूकाक्षवीजम् । स्त्री । शिरीषवीजे । नि. हो-
रवीक्ष । "शूकाक्षवीजगोमूत्रम्" आयुर्वेदसारे ।

शूतिपर्णः । पुं । आरववृक्षे । शान्तिना-
भाह । अ. र. ।

शूद्रप्रियः । पुं । पलाशौ । रा. नि. ५. ७ ।

शूद्राक्षी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । अ. च. ।

शूनकः । नि. शीघ्रशुके । "शूनकसेन सीद-
ति ।" मा. नि. ।

शूनकचक्षुकः । पुं । चद्रचक्षुषे । वै. निघ. ।

शूना । स्त्री । फथिमनसा इति ख्याति इति । अ.
च. । पथीनिद्रिकायां । आनाकुनि । हारा. ।

शून्यम् । स्त्री । खर्षे । वै. निघ. । [८]

शून्यमध्यः । पुं । नखे । नलगह । रा. नि. ५.

शून्या । स्त्री । बन्ध्यायां स्त्रियि । रा. नि. ५. १८ ।
नखीनामगन्धद्रव्ये । नि. । नक्षकण्टकिनीवृक्षे ।
कपिशमनसा । अ. च. ।

शूपकारः । पुं । शूद्रपाचके । पुराणम् ।

शूरः । पुं । सिंह । वनशूकरे । रा. नि. ५. १८ ।

विषकयाधि । सर्जतरी । लङ्घवृक्षे । रा. नि. ५.
१८ । भगवे । रा. नि. ५. १८ ।

शूरणः । पुं । (*Amorphophallus com-
pandulatus*, Syn. *Arum compan-
dulatum*.) ४० देवस्य नामस्योक्तं कन्दशाकांशे ।
७५ । हिं कलिपिप्लव, चील । ते सुचक्रन्द ।
वम. जम्बिषा । ता. मरण । मरण, मूत्रा इति
सङ्घाराधकथांटीयो ख्यतः । स त्रिविधः शैतरका-
रस्थमिदं न । शूणाः—कटुः कथः दीपनः पाचनः
कृमिककषातघ्नः आमसासवनमघ्नः विशेषनीप्रा-
प्तः शूलशूलघ्नः । रा. नि. ५. ७ । "दीपनः शूरणी
कथः कफघ्नी विशदी लघुः । विशेषात् सर्वपथः
स्यात् मीहृगन्धविनाशनः ॥" सप्तानश्रीगन्धः
"अस्त्रिकायाः स्मृतः कन्दो यद्वृष्यग्रीहितो लघुः
अपि च—"सर्वथा कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ
उच्यते । दीपनाः शूलशूलकृमिघ्नीहविनाशनः ।
दृढघ्नः रक्तपित्तानां कृशानां न प्रशस्यते ॥" भा.
अचि. १८५. "शूरणी दीपनी कथः कफघ्नं
विशदी लघुः । विगणदशमां पथी वासककन्द
दीपनः ।" राज. तस्य रक्तस्य शूणाः—विटर्ण
लघुः तोषणः कटुकणः कथः दीपनः पाचनः पि-
पलः कृमिककषातघ्नः । वै. निघ. । श्लोभा-
कवृक्षे । अ. सा. ।

शूरणपिण्डका । स्त्री । अश्विनि शीघ्रम
शीलचूर्णे १५ ती. चित्रकमूलं ८ ती. गुळीचू-
र २ ती. मरिचचूर्णे १ ती. गुडः १० ती. । अ. द.

शूरणमोदकः । पुं । खन्वाख्यः श्लोघीये
पाठः—"लरिचमहीषचित्रकशूरणभावा यधीर
रं हिमशूणाः । सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं सोर-
कः प्रसिद्धकणः ॥" मरिच १ भ. कुंठ २ भ.
चिन्तामूल ४ भ. कुल्लू ४ भ. कुडु मर्द
मान । कुडु यथा—कुल्लू ७२ तो. चिन्ता
१७ तो. कुंठ ४ तो. त्रिकला प्रत्येक
तो. पिपुल, पिपुलमूल, तानिगण्ड, ८
लारमुनी, विडङ्ग प्रत्येक ८ तो. भाग
१७ तो. वृद्धनारकवीजचूर्णं ७२ तो. कुडु
४ तो. एला ४ तो. मरुचूर्णं विडङ्ग ७२
भा. ।

शूरणीङ्गजः । पुं । पथिविशेषे । हरि

रा । स्त्री । सीरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

रिम्भगः । पुं । बराहदौ । “शकराद्याश्च रिम्भः” इति । अचि. २८७. ।

र्पः । पुं । द्रोणवयपरिमाणे । अ.मा. ।

र्पपर्णी । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । भूगर्णी । रा. नि.व.१ । मापपर्ण्याम् । भाषांणी । “तस्मीरदेवा इत्यर्पपर्णः” वा.सू.१५अ.विदार्यादौ ।

पूर्णश्रुतिः । पुं । गजि । शक्ति । हारा. ।

पूलम् । स्त्री । स्नानाम्स्यातरिगे । शूल (द्रोण) ।

“दोषैः पृथक्प्रसक्तमस्मिन् शूलोऽप्यथा भवेत् । सर्व्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रसुः ॥” निदा-
गादि — “व्यायामयानादतिमैथुणाच्च प्रजागराक्षी
तजलातिपानात् । कलायमुद्राङ्गिकोरद्रूपादत्य-
ग्रसाध्यमनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरुद्ध-
वात्रविरुद्धवज्जरकयष्कशाकात् । विटशुकमूचानि-
लवेगरीधात् शोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् । वायुः
प्रवहो जनयेद्धि शूलं तत्पार्श्वप्रतिकवकिदेशे ।
कीर्णं प्रदोषे च घनागमे च शीते च कीर्णं समु-
पैति गाढं । सुकुम्भशोपशमप्रकीर्णौ विट्वात-
संक्षान्तोदमेदैः । संखेदनाभ्यञ्जनमर्हनाद्यैः क्षि-
रार्धोऽभोज्यैश्च शमं प्रयाति ..... ॥” इत्यादि ।
मा.नि. । “वसनं लङ्घनं खेदः पाचनं फलवर्षयः ।
चारचूर्णाणि गुडिकाः शूलान्ते शूलशान्त्ये ॥”
च.द. । अथशूलरीमे । तथ पञ्चधा । ज.द. ।

पूलघातनम् । स्त्री । मखुरलीङ् । मशूर ।

अ.च. । [सर्जिवारे । माक्षिशो । र.सा.सं. ।

पूलन्नः । पुं । तम्बुरुचये । र.मा. स्त्री (त्री) ।

शूलहिट् । स्त्री । हिङ्गुनि । हिं. र.मा. ।

शूलनाशनम् । स्त्री । सीरचेलवणे । मल
नवण. छे.च. । हिङ्गुनि । पुष्करसूले । वै.निघ. ।

शूलपत्री । स्त्री । शूलोदये । रा.नि.व.८ ।

शूलवज्जिणी (वटिका) । स्त्री । शूलाधि-
कारे चोषधम् । घाटः — “रसगन्धकौष्ठानां प-
काङ्गेन समन्वितं । टङ्गणं रामतं शूलकी चिकटु-
विफला शटी । लगेलापचतालीशं मातीफलख-
यकम् । यमानो जीरकं धान्यं प्रत्येकं तालकं
शुभम् । माषिका वटिका काव्या हारीदुग्धप्रपि-
प्पिता ॥” अथ, शीतजलं हारीदुग्धस्य । र.स.र. ।

शूलशत्रुः । पुं । एरण्डवृक्षे । अ.र. । [दा.]

शूलशब्दः । पुं । उदरमध्ये गुडगुडाशब्दे । नि-

शूलहन्त्री । स्त्री । यमानोत्तये । रा.नि.व.६ ।

शूलहरम् । स्त्री । पुष्करसूले । वै.निघ. ।

शूलहृत् । पुं । हिङ्गो । रा.नि.व.६ । चिक्रा. ।

शूलाकृतम् । स्त्री । शूलविहङ्गध्वे पक्तमांसि ।
कावाव. अम. । चि. शूलदग्धे । [नि.व.८]

शूलारिः । पुं । इन्द्रदीवले । जिशायुता । रा.

शूलिकः । पुं । शशके । थङ्गुणाव. छे.च ।

स्त्री । शूलविहङ्गपक्तमांसि । कावाव. अ.च. ।

शूलिनः । पुं । भास्कीरपुष्पवृक्षे । डांडीत
गाछ । अ.मा. । उदुम्बरवृक्षे । गङ्गदूतुत गाछ ।
स्त्री (नी) । नागवल्लीलतायां । पुचदावीलतायाम् ।
वै.निघ. ।

शूली (इन्) । चि. शूलरीगवति । पुं । शशके ।

भा. स्त्री । स्नानाम्स्यातदये । भांणी । वसू.

शूलौ, कं सोगलि । गुणाः — पिक्विला कवीणा

शुक्रः गौल्या बलदा पित्तादाहहरा रुक्षा दुग्धव-
द्धिकरी च । रा.नि.व.८ ।

शूलोत्था । स्त्री । सीमराज्याम् । अ.र. ।

शूल्यम् । स्त्री । शूलपक्तमांसि । कावाव. अम. ।

चि. शूलदग्धे । च.द. ।

शूल्यपाकः । पुं । शूलविहङ्ग कलाकारपक्व-
मांसादौ । कावाव. पाकराजः ।

शूल्यमांस(क)म् । स्त्री । शूलिकाश्रीतपक्वे

मांसि । शूलविक्र मांस्टनत्र कावाव. गुणाः —

“मांसन्तु शूलिकाश्रीतमकारेण विपाचितं । केषं
गुरुतर्हण्यं दीप्ताश्रीनां सदा हितम् ॥” राज.

१५. ।

शूला(गा)लः । पुं । स्नानाम्स्यातप्रसङ्गा-

तीयवृक्षे । वृट्ठा शोशाण. अ.च. । रा.नि.व.

१६. । गुणाः — “मधुरा मधुराः पाके विदोष-
मना शिवाः । खद्यबी बद्धविष्णूनाः शीताश्वेताः

प्रकीर्तिताः ॥” च.सू.२७७. । [कोटि] । अ.च. ।

शूगालकरटकः । पुं । वृक्षविशेषे । शोशाण

शूगालकीलिः । पुं । ककमूले । अशोकाङ्ग

च. काण्डाङ्ग । प.सू. । चन्द्रवदरे । र.मा. ।

शुक्लावधूटी । स्त्री । कीकिलावधूटी । कूल
थाङ् । रा. नि. व. ४ ।

शुक्लाजम्बुः (जम्बुः) । स्त्री । मीडुल्यायाम् ।
गोमयक कुजे । चोष्टाफले । नम्राकुल । मी ।

शुक्लाविद्या (व्या) । स्त्री । पृथ्विपण्याम् ।
ठाकुलम् । रा. नि. व. ४ । भा. म. १ भ. । वा. उ.
१५. ।

शुक्लाविका । स्त्री । भूमिकृष्णाव्याम् । कुं-
लेकुम्भः । रा. नि. व. ७ । पृथ्विपण्याम् । ठाकुल-
म् । रा. नि. व. ४ । शुक्लाव्याम् । मं । शुद्धग्रामं ।
थाक् । श्रमनि । विका. ।

शुक्ला । स्त्री । कीकिलाचे । कुलगा थाङ् ।
रा. नि. व. ४ । शुक्लाव्याम् । रा. नि. व. १२ ।

शुक्लकः । पुं । उष्ट्रे । रा. नि. व. १२ ।

शुक्ला (लिका, ली) । स्त्री । कीकिलाच
शुप । कुलथाङ् । रा. नि. व. ४ ।

शुक्ल (क)म् । स्त्री । शुक्लवेर । शाना, उ. टि ।
वे. नि. व. २ भ. र. पि. वि. । आर्द्रकनस्य । अगुहकाशे ।
र. मा. । गोमयम् । च. द. विषाचि. । पञ्च । श. र. ।
पुं । कुर्वशीर्षकहवे । कीर्षक । मं । प. म. ।

शुक्लकन्दः । पुं । शुक्लाटके । निशङ् । रा.
नि. व. ७ ।

शुक्लधूमः । पुं । फिहापलिणि । वै. नि. व. ।

शुक्लनाभम् । स्त्री । विषमेदे । प. म. ।

शुक्लनाम्नी । स्त्री । ककटग्राम्याम् । मद. व. १ ।

शुक्लमेदी (रन्) । पुं । गुच्छद्वये । वै. नि. व. ।

शुक्लमूलः । पुं । शुक्लाटके । निशङ् । रा.
नि. व. ७ । [व. १० ।

शुक्लमोहो (रन्) । पुं । चम्पकहवे । रा. नि.

शुक्लरीटका । स्त्री । खण्णोवक्याम् । वै. नि. व. ।

शुक्लरुहः । पुं । शुक्लाटके । रा. नि. व. ७ ।

शुक्लरोहम् । स्त्री । सुमश्वद्वये । द्रायकपूर ।
वै. नि. व. ।

शुक्ला । स्त्री । अजग्राम्याम् । श. र. ।

शुक्लवेर (क)म् । स्त्री । शुक्लाम् । उ. टि । रा.
नि. व. १ । शुक्लवेर (क)म् । आर्द्रकः ।

शाना । प. म. । भा. प. १ भ. । च. द. व. मा. वि. ।
"श्रीवेरशुक्लवेराभ्याम् ।" [निशङ् । भा.]

शुक्लवेराभमूलकः । पुं । गुच्छद्वये । गुच्छ-

शुक्लवेरिका । स्त्री । मीजिहाशके । वै. नि. व. ।

शुक्लाटः (कः) । पुं, स्त्री । (Trapa bis-

pinosa.) भारतसिंहस्थीः विकीर्णफलजम्बु-
वे । पार्थिकम् । निशङ् । हि सिवाडा । वै. नि.

रिकेगुडु । शुक्लाटः — "शुक्लाटकं हिमं खादु-
र्यं कपायकम् ।" आर्द्रकानिलस्येष्टमदे पिता

खदाष्टनुत् ॥" भा. । रक्तपिष्टः खपुः सरीर्य-
तमः विदीषन्नः वातन्ममोफलः रुच्यः मीनद-

काष्टतृषः । रा. नि. व. ७ । गुह । विटपि शीतख-
राजः । तन्नामकं शराममोफले । "राष्ट्रयोपनि-

जिह्वामन्तर्पणानां गिराणां मध्ये रुद्रिपातः शुक्-
लकममोवि, तानि चत्वारि ममोवि, तथापि-

योमरणम् ॥" सु. भा. ६५. । मासपूरविमिष्टे पृ-
थक्खाद्यद्रव्यमेदे । निशङ् । हि समुसा ।

था — "शुक्लमांसं तनूकस्य कान्तं स्वेदितं कृतं
लवङ्गादिभुक्षितं लवणार्द्रकसमुत्तं । एलाशो-
धस्याकानिलस्यूरससन्निवितं । घृते समवे तद्व-
पूरयं प्रोच्यते बुधैः । शुक्लाटकं समितया कृतं
रुषपूरितं । पुनः सर्पिणि संघट्टं मांसं श्रेष्ठ-
वदेत् ॥" "..... रुच्यं हृष्टयं बलकृद्गुह । वा-
पितद्वरं ह्वयं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥" भा. ।
दंष्ट्रायाम् । गोमूत्र । सु. चि. १५. । खादुकक-
वेदेटी गाह्य । श. च. ।

शुक्लाटी । स्त्री । औवलीलताया । रा. नि. व.

शुक्लार (क)म् । स्त्री । सुवर्णे । रा. नि. व. १ ।

लवङ्ग । सिन्दूरे । रा. नि. व. १२ । सुवर्णे ।

कृष्णामुष्टिणि । रा. नि. व. १२ । आर्द्रके । श. च.

शुक्लारः । पुं । सुरते । मं ।

शुक्लारभूषणम् । स्त्री । सिन्दूरे । वै. नि. व. ।

रितानि । वै. नि. व. ।

शुक्लारभम् । स्त्री । वाजिरसायनादि

भीषणम् । पाठः — "शुक्लं कृष्णारभम् विप-

रिमितं श्रावमाणं यदभ्यन्तर् कर्पूरं जातिवी-

जलसिम्बकपाते जपचं लवङ्गम् । मांसी गा-

धीचे करिकसुमगदं धातवी श्वेति तुल्यम् ।
धातवी विभोक्तं निवटुरय एवम् लवङ्गम् ।

भम् । एकाजातीफल, ख्यं चितितलविधिना शङ्ख-
मस्याश्रयकालः कीलाहं पारदस्य प्रतिपदनहितं
पिठमैकत्र भिद्यम् । पानोधनैव कार्याः परिभि-
तचणकस्त्रितुल्याश्च वयः प्रातः खाद्याशतस्रस-
दम् च हि कियत् शङ्खवरं सपर्यम्.....॥” अर्थे
१६ तो. कर्पूरं जातिकीषः (अग्निश्री) बालकं
(श्रीना) गजपिणली तेजपत्रं लवङ्गं जटामांसी
तालीशपत्रं लव् (शक्रादिभि) नागकेसरं कुष्ठं
(कुडु) धातकीपुष्पं प्र. ॥० तो. चिफलाविक-
टकयीः द्रव्यं प्रति तोलकांशः । एका १ तो.
जातीफलं १ तो. गन्धकं १ तो. पारदः ॥०
तो. एकत्र जलेन मर्दयेत् । रस.र. । रस.चि. ।
सा.कौ. । [पुं. ७] पात्रि. गज. मी. ।

शुद्धारी (इन्) । पुं. माषिक्ये । रा.नि.व.१९।

शुद्धारुहा । स्त्री । शङ्खाटके । शिङ्गाङ्ग । वै.
निघ. । [५] शङ्खाटके । शिङ्गाङ्ग । वै.निघ. ।

शुद्धाहः (ह्वा) । पुं, स्त्री । जीवके । रा.नि.व.

शुद्धिः (ङ्गी) । स्त्री । तत्रासयसिद्धमन्त्रे । भि-
डि गोह. गुणाः—“शुद्धी वातविनाशनी रुचि-
करो हृषा कफघ्नी मता ।” अत्रि.२२५. “शुद्धिः
स्वादुरसा स्निग्धा हृदयी कफकीपनी । शोधपा-
ण्डुमरुपितनाशिनौ..... ॥” राज.१५. ।

शुद्धिकः । पुं. स्त्रावरविषमेदे । शृङ्गेविष,
मै.के। हला. । स्वरूपं यथा—“यस्मिन् गोश-
ङ्गे बडे दुग्धश्चरति खादितं । स शुद्धिक इति
प्रोक्तो द्रव्यतलविशारदः ॥” भा.पू.१३.विषय. ।
“शुद्धिकः कृणवर्णः ।” अत्रि.५६५. ।

शुद्धिका । स्त्री । कर्कटशृङ्गाम् । कौकुडांशु-
जा । रा.नि.व.६ । मेघशृङ्गाम् । मेडांशिङ्गे ।
पिषल्याम् । वै.निघ. । अतिविषाधाम् । आत-
हेट । श.र. । [रसगवर्गे] अत्रि.२०५. ।

शुद्धिणः । पुं. निषे । लड्डा । हे.च. । सश-

शुद्धिणी । स्त्री । मल्लिकापुष्पवले । ज्योतिष-
तोलयायाम् । लठारुटेकी । मी. । अतिविषाधां ।
आतहेट । रा.नि.व.६ । नदीवटे । वै.निघ. ।
गवि । गङ्गा । अम. ।

शुद्धी (इन्) । पुं. बटवले । मल्लवले । पाकुड
गोह. । आमातकवले । आम्डा गोह. । रा.नि.

व.११ । स्रषभके । शंखलक । सहिषे । हषी
जीवके । वै.निघ. । हसिनि । मी. । विषमेदे ।
मै.के। । र.मा. । कन्दविषमेदे । सु.कल्प.१५. ।
कौटमेदे । सु.कल्प.८५. । स्त्री (ङ्गी) । कर्कटश-
ङ्गाम् । कौकुडांशुश्री । अतस्याम् । भग्निना ।
प.सु. । “दशमूली शठी शुद्धी ।” च.द.ज्व.चि. ।
च.मू.४५. । आमलक्याम् । वा.चि.१५. । मल्लि-
ठायाम् । पूतिकायाम् । वै.निघ. । अतिविषा-
धाम् । अतिविषाधाम् । अम. । वा.उ.५५. ।
स्रषभके । रा.नि.व.५. ।

शुद्धीकम् । स्त्री । कर्कटशृङ्गे । वा.चि.१५. ।

शुद्ध्यादिः । पुं. बालरोगे लिङ्गः । “शुद्धी स-
मुत्पातिविषां विचूय्ये लिङ्गं विदध्यान्मधुना शिशु-
नाम् । कासज्वरच्छर्दिभिरर्दितानाम् ।” च.द. ।

शुतः । पुं. तोयचित्तद्रव्यादपिपाचितान् नि-
स्तकपाथे । चि । वल्ली कथिते । “वल्ली तु कथि-
तं द्रव्यं श्रुतमाहुः ।” प.म.१४०. ।

शुतशीतजलम् । स्त्री । पक्वशीतलजले । गु-
णाः—जीर्णज्वरनाशित्वं सन्निपातहरत्वं च । एतत्
धातुलये रक्तविकारे बालौ रक्तमर्दं विषविषमं च
पथ्यम् । भा. । पार्श्वश्ले प्रतिश्लेष्टे वाते नवज्वरे
हिकाशाने च पथ्यम् । रा.नि.व.१४ ।

शुधुः (धूः) । स्त्री । पाथी । शलवारं । विश्व. ।

शेखरम् । स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । शिशु-
मूले । गजिनार शिकुडु । श.च. । [५] ।

शेखरी । स्त्री । वन्दाके । प्रगोह । रा.नि.व.

शेटः । पुं. कुरच्छे । चिका. ।

शेपालः । पुं. शैबाले । शैवालं । श.र. ।

शेफः । पुं, स्त्री । लिङ्गे । अम. । रा.नि.व.१८ ।

शेफालिः (लिका, स्त्री) । स्त्री । (Nyc-
tanthes arborescens) स्त्रानामख्यातपुष्पव-
ले । भिडेलि गोह. हिं सिंहक, सिमोलि । मं
पाटरी निर्गुच्छी । कं.विलियलीके । बम्. हर-
सिंगर । ता. मन्जप. पञ्जा. लहरि । गुणाः—
कटुतिक्तौणा रुचा वातलयापहा अरुणसन्निगुदवा-
तघ्नी । रा.नि.व.४ । “मधुना सज्जज्वरनुम् शेफा-
लीदलकी रसः ।” च.द.वि.ज्व.चि. । (लिका)
अनिर्गुच्छां । काल.निर्मिता । भा. ।

शैलकः । पुं । बहुवारहवे । ङात्तांशः ।
वै.निघ. ।

शैलुः (कः) । पुं । बहुवारहवे । ङात्तांशः,
बोहरी, बृहत् । हिं लसोरा, मोकर । ता. वि.
हिं । रा.नि.व.११ । वनमधिकायाम् । (कः) पौ-
तलोभे । वै.निघ. ।

शैलुत्वक् । पुं । बहुवारहत्वक् । ङात्तां
शास्त्रेण । भेष, शोषचि, वृहत्कुक्कुलायतैः ।

शैलुषः । पुं । सुदृशैली । वै.निघ. ।

शैवः । पुं । पुंस्त्वे, उपस्थे । उष्णः ।

शैव(वा)लम् । स्त्री । शैवाले । श.र. ।

शैवाली । स्त्री । आकाशमस्याम् । रूक्ष-
तामाशु । रा.नि.व.१९ ।

शैषः । पुं । गजे । नागे । गर्भे । अजयपालः ।

शैषचिन्तामणिः । पुं । रसमञ्जरीटीकाकारः ।

शैक्यायसम् । स्त्री । तीक्ष्णौहं । सु.सू.८७. ।

शैखरिकः (का) । पुं, स्त्री । अपामार्गे ।
आपाः । रा.नि.व.४ । मद.व.१ ।

शैखरेयः । पुं । अपामार्गे । शब्दकल्पः ।

शैग्रवम् । स्त्री । शिग्रवीजः । मज्जिनीवृक्षः ।
“वार्हतं शैग्रवम्” वा.सू.१५.अ.शिरीशविरचने ।

शैयम् । स्त्री । शीतलतायाम् । मा.नि. ।

शैथिल्यम् । स्त्री । शिथिलतायाम् । विराने-
व्याक. ।

शैम्बम् । स्त्री । शिम्बीधाम् । वै.निघ. ।

शैरीयकः । पुं । नीलकिष्ट्याम् । र.मा. ।

शैलम् । स्त्री । शिलाजतुनि । रा.नि.व.११ ।
भा.म.१३.सू.घा.चि. । रसाक्षने । पं.सु. । बहु-
वारफले । ङात्तां । वै.निघ. । शैलजे । भे. ।
च.द.वा.व्या.चि.नव्यादिशोधने । तच्छुद्धिः—
“काञ्चिके कथितं शैलं शृङ्गा पथ्या गुडाम्बुना ।
सिधेदिवं ततः पुष्पैर्विधैरधिवासयेत् ॥” भेष. ।

शैलकम् । स्त्री । शैलजनामगन्धद्रव्ये । शैलज-
रा.नि.व.१२ । [कलनं । रा.नि.व.१२ ।

शैलगन्धम् । स्त्री । शैवरचन्दने । ज्ञेयं पीतं

शैलगर्भजा । स्त्री । करज्योदियापाणभेद-
शेषे । हाङ्कोडा । वै.निघ. ।

शैलगर्भा (क्षा) । स्त्री । शिलावल्के । शैल-
ज. । रा.नि.व.५ । सिंहपिप्पल्याम् । शक्रपापाण-
भेदे । भा.म. पाथवकुट । वै.निघ. ।

शैलजम् । स्त्री । खनामस्यातगन्धद्रव्ये । शैल-
ज. कलह. हिं भूरुहिल कर । शैलवम्बे-
द्रव्यसु । गुणाः—सुगन्धि शीतलं तिक्तं कफपित्त-
दाहहृत्पाथमिथासत्रघ्नम् । रा.नि.व.१२ । वै.घं.
सुदर्शनचूर्णे ।

शैलजा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.२३ ।
सिंहलीपिप्पल्या । रा.नि.व.६ । श्वेतपापाणभेदे ।
वै.निघ. । [मदनकीटके ।

शैलजातम् । स्त्री । शैलजे । शैलज. च.द.

शैलधातुजम् । स्त्री । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलनिर्यासः । पुं । शिलाजतुनि । भा. ।

शैलपत्रः । पुं । विल्वह्वे । रा.नि.व.११ ।

शैलमल्ली । स्त्री । कोरुवा इति प्रसिद्धे ह्वे ।
“श्राकं शक्याः शैलमल्लाय वीजम्” भा.म.१३.
ज्व.चि. । आस.चि.दशाङ्ग. । [गुग्गुली । अनि. ।

शैलरोही (इन्) । पुं । कुष्ठवैरिह्वे । ङात्तां

शैलवल्कला । स्त्री । शिलावल्कायाम् । शैल-
ज. श्वेतपापाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

शैलवीजः । पुं । भा.म.मह्वे । रा.नि.व.११ ।

शैलसुता । स्त्री । महाशानिकनीलतापाम् ।
जताकटुकी । रा.नि.व.१ ।

शैलाख्यम् । स्त्री । शैलजे । र.मा. ।

शैलाटः । पुं । सिंहः । विका. ।

शैलाश्मजतु । स्त्री । शिलाजतुनि । र.मा. ।

शैलाङ्गम् । स्त्री । शिलाजतुनि । शिलाजतु-
रा.नि.व.१२ । [शङ्ख. वै.निघ. ।

शैलूः (कः) । पुं, स्त्री । बहुवारहवे । ङात्तां

शैलूषः । पुं । विल्वह्वे । रा.नि.व.११ ।

शैलूषभूषणम् । स्त्री । हरिताले । र.स.सं.
रसप्रकरणे ।

शैलषमण्डनम् । स्त्री । हरिताले । “शैलष-
मण्डनरजः पुष्पातुल्यम् ।” भैषज्यचि. ।

शैलेन्द्रस्थः । पुं । भूर्जहले । रा.नि.व.६ ।

शैलेयम् । स्त्री, पुं । शैलजनामगन्धर्व्ये । ढै-
लश । हि.भूरहरिल । “शैलेयं भद्रसुप्तकम् ।”

वै.निघ.वा.व्या.चि.लघुनारायणतैल । शिलाजतु-
नि । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.चन्दनायतैल । गु-
णाः—“शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु ।
कण्ठकुष्ठामरौदाहविषहृद्भद्ररक्तहृत् ॥” “शैलेयः
पिपली शिवा ।” भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

शैलोत्थगरलम् । स्त्री । पाषाणघातजन्यविषे ।
र.सा.मं.रसाध्याये । [३] रा.नि.व.५ ।

शैलोद्भवा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणमेदे । पाथररू-

शैल्यमेधिका । स्त्री । वनमेधिकायाम् । वै.
निघ. ।

शैवम् । स्त्री । शैवाले । भृशाल । श.च. ।

शैवः । पुं । धुलूरहले । रा.नि.व.१० । श्वेत-रक्त-
वयुके । रा.नि.व.५ । अगस्त्यहले । वक्रतुष्क । रा.
नि.व.१० ।

शैवपत्रः । पुं । विलहले । रा.नि.व.११ ।

शैवमल्लिका । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् । भि-
रगिङ्गिनी । स.नि.क.३ ।

शैवलम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । पुं । शैवाले । रा.
नि.व.८ । से. सु.सु.१६अ.पित्तशमने ।

शैवालम् । स्त्री । जलनील्याम् । भृशाल ।
गुणाः—शीतलं । स्रग्धं सन्तापघ्नघ्नघ्न । रा.नि.
व.८ । [रा.नि.व.१६ । बदरहले । वै.निघ. ।

शैशिरः । पुं । श्लेष्मचटके । श्लेष्मा प्राथी ।

शोकः । पुं । वन्धादिविद्योगजन्यमनोवेदनायाम् ।
भा.म.च.सा.चि. । अशोकहले । वै.निघ. । [१०]

शोक(दोष)ज्ञः । पुं । अशोकहले । रा.नि.व.

शोकजातिसारः । पुं । पुवादिनाशजन्या-
तिसारः । See अतीसारः ।

शोकज्वरः । पुं । शोकजन्यज्वरः । तस्य लक्षणं
वेपथुः । मा.नि. । [नि.व.१० ।

शोकनाशः (नः) । पुं । अशोकहले । रा.

शोकशोषः । पुं । शोकजन्यशोषरोगे । लघु-
यम्—“प्रधानशूलः खन्ताज्ञः शोकशोषपि ता-
दृशः । विना शुक्रयुक्तसैर्विकारैरुपलक्षितः ॥”

शोकारिः । पुं । कदम्बहले । श.च. ।

शोचिष्केशः । पुं । चिचकहले । अम. ।

शोटीर्यम् । स्त्री । बीर्ये । श.र. ।

शोठः । पुं । पारावते । श.र. ।

शोणम् । स्त्री । सिन्दूरः । रा.नि.व.१३ । रक्त-
घातौ । रा.नि.व.१८ । पुं (णः, कः) । खनाम-

ख्यातभारतवर्षीयनटविशेषे । भृशाल । तज्ज-
लगुणाः—रुच्यं सन्तापघ्नं शोषघ्नं वाग्निदीपनं व-
लकरं पुष्टिकरं पथ्यघ्न । रा.नि.व.१४ । रक्तीक्षी ।

श्लोणाके । से. । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

(कः) प्रधुशिवश्लोणाकहले । भृशालाश्लो । रा.
नि.व.६ । “कामदूती च श्लोणाकः ।” भा.म.१भ.
ज्व.चि. ।

शोणभ्रिण्टिका (ण्टी) । स्त्री । रक्तभि-
ण्टीरूपे । नाग खौटौ । रा.नि.व.१० । See र-
क्ताक्षानः । [५]

शोणपत्रः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.

शोणपत्र(क)म् । स्त्री । रक्तकमले । रा.नि.व.
१० । See कोकनन्द ।

शोणपुष्पः (कः) । पुं । कोविदारहले । द्रुख-
काक्षुन । रा.नि.व.१० ।

शोणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पां । रा.नि.व.१० ।

शोणफलनी । स्त्री । पीतपुष्पाकाखनहले ।
वै.निघ. । [पथरागमणौ । अम. ।

शोणरत्नम् । स्त्री । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ ।

शोणशालिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि,
अमनते । रा.नि.व.१६ । [व.६]

शोणसम्भवम् । स्त्री । पिपलीमूले । रा.नि.

शोणा । स्त्री । रक्तभिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

शोणाकः । पुं । श्लोणाकहले । भृशालाश्लो ।
अम. ।

शोणितम् । स्त्री । रक्तघातौ । द्रुख । रा.नि.
व.१८ । कुडुमे । दणकुडुमे । रा.नि.व.१२ । नि.

वासि । आटे । रस.र.ने.री.वि. । तामे । प्रयो-
मा.चयीदशायसे । रस.र.त्रयगजाकुशे । हिजुले ।
रस.कौ.ज्वरालकरसे । [व.१२ ।

शोणितचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.

शोणितमेहः । पुं । पित्तजन्यप्रमेहमेदे । त्र-
का.मह । तत्र रीगौ शोणिततुल्यं मेहति । सु-
नि.६३. ।

शोणितवहस्रोतः (स्) । क्ली । रक्तवहना-
द्याम् । तस्य मूलं यक्तुं ग्रीहा च । च.वि.५३. ।

शोणितसम्भवम् । क्ली । मांसघाती । वैद्य-
कम् ।

शोणिताभिधम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

शोणितावृद्धम् । क्ली । शूकरोगमेदि । लक्ष-
णं यथा — “कृष्णक्याटेः सरक्तेषु पिङ्गकाभिष्य पी-
डितं । यस्य वसिरुजशोषा क्रियं तच्छोणितावृ-
द्धम् ॥” सु.नि.१४३. । रक्तजन्यावृद्धरीणे । शूकर-
आत् । लक्षणं — “शिरास्थं शोणितं दोषः सङ्को-
च्यमानः प्रपीड्य च । पाचयेत् तदानुवं सासावं
मांसपिण्डितं । मांसादुरैशितं याति वृद्धिचाप
खेपिततः । अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितावृ-
द्धम् ॥” वा.उ.२६३. ।

शोणिताग्निः (स्) । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरीगवि-
शेषे । लक्षणं यथा — “किन्नामिक्रा विवर्तते व-
र्त्मस्या रुद्धोऽङ्गुराः । दाहकण्डूरूपितालोऽग्निः
शोणितसम्भवाः ॥” सु.उ.२३. ।

शोणिताह्वयम् । क्ली । कुङ्कुमे । र.मा. ।

शोणितोत्पलम् । क्ली । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

शोणोपलः । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१२ ।

शोधः (कः) । पुं । तन्नामकरोगे । शूको-
रोगे । रा.नि.व.२० । तस्य विप्रकटनिदानं य-
था — “सुष्ठामयाऽभक्तकशावलाणां चारान्ताती-
क्ष्णोणशुरुपसेवा । दध्यामसच्छाकविरोधिपिष्टम-
रौपसृष्टान्ननिषेवणाच्च । अशोषखेदा वपुषो ह्यथ
हिर्मर्माभिघातो विषमा प्रवृत्तिः । मिथोपचारः
प्रतिकर्षणाच्च निजस्य हेतुः स्वयथोः प्रदिष्टः ॥”
सप्रकटनिदानमाह — “दांघेः पृथग्द्वयेः सर्व्वैर-
भिघातादिवादादि । सर्व्वे हेतुविशैले रूपमेदाप्र-
वाक्यः ॥” सप्रतिपुष्ट्यै सामान्यलक्षणमाह —

“रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टी दुष्टान् वद्धिः शिराः ।
नीत्वा रुद्धयतिस्तेहि कृष्याल्लस्यंसंशयम् । उक्ते-
ष्वं संहतं श्रीधं तमाहुर्निचयादतः ॥ सगौरवं
स्यादनवस्थितत्वं सोक्ष्णमुष्णश्च शिरातनुलं । स-
लोमहर्षं च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं त्रययीः
प्रदिष्टम् ॥” असाध्यलक्षणमाह — “वासपिपासा
हृष्टिश्च दीर्घत्वञ्च ज्वर एव च । यस्य चान्ने रुचि-
र्नास्ति शोथिनं तं विवर्णयेत् ॥” भा.नि. । स
वङ्गविधः — अवयवसंस्तुत्यः श्रीकोऽभिहितः लक्ष-
णतः प्रतीकारतश्च । सर्व्वसरस्तु पञ्चविधः यथा —
वातपित्तकफशोणितसन्निपातविषमिनिः । तत्र
वातजोऽक्षयः कृष्णो वा, पित्तजः पीतः, कफजः
पाण्डुवर्णः, सन्निपातजः सर्व्ववर्णः, शोणितजः पी-
तः, आगन्तुजः विषजो वा लोहितावभासश्च । प-
थं पिपासाखलवणमस्यक्तिकादिवाग्निद्रास्त्रीसी-
वनघृततैलादि व्याज्यम् । सु.चि.२२३. । अथस्य
शोथरीगलक्षणं — “वेदनास्थील्यसंयुक्तं सदुत्पश्यन्तु
शीतलं । श्रीधं वातात्मकं विद्याहाजिदेहसमुद्भवं ।
रक्तपित्तेन शोथः स्यात् कृष्णपाकेन संयुतः । वेद-
नोष्णसमायुक्तः नाभ्यखोच्छूनकलथा । कठिनत्व-
सहत्वाभ्यां युक्तं रुग्णदृढवर्जितं । श्लेष्मशोथं विजा-
नीयाद्रक्तजस्यलक्षणम् । सर्व्वलिङ्गं विदुर्वेद्याः
सन्निपातसमुद्भवम् ॥” ज.द.४६३. ।

शोथकम् । क्ली । कङ्कुरे । जैत्रिक शीतू ।
रा.नि.व.१२ ।

शोथघ्नी । स्त्री । रक्तपुनर्वायाम् । अम. ।
“शोथघ्नीन्द्रयवा पाठा ॥” न.१३.शोधातोसा.
चि. । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । [द. ।

शोथजननेत्रपाकः । पुं । सर्व्वोदरीने । नि-

शोथजित् । पुं । मन्नातकवत् । उज्ज्वा ग्राह ।
प.सु. । पुनर्नवाया । ज्ञेयार्थ्या । त्रिका. ।

शोथजिह्वाः । पुं । पुनर्नवायाम् । त्रिका. ।

शोथारिः । पुं । पुनर्नवाया । रस.र.वर्द्धिभ-
क्तातरसे ।

शोथोदरारिलोहः । पुं । उदराधिकां
शोधयम् । काथार्थं — पुनर्नवा गुडचूर्णे श्विककम्
गौरवतखुलामूलं (गोरक्षकां गुणिशिर मूलं
माणमूलं खुट्टीमूलं (तेकैती मिजूर मूल) र-
व्यावर्णमूलं (छुट्टाउत मूल) अर्कमूलं ॥

वारि ६४ अ. शि. १६ अ. । काषि पटितलीहं = प. घृतं = प. अकचीरं २ प. खुहीचीर ४ प. शङ्खभृगुलः २ प. गन्धकपारदयोः यथाक्रमं प. लातपलयोः कज्जलिः । अथ एकत्र सम्मिश्रय प. चैत् । आसन्नपाके जयपालवीजं मृतताम्रं मृताभं कडुहं चित्रकमूलचूर्णं वनशरपचूर्णं शरपुष्पाचूर्णं घण्टाकर्ण (घण्टे) चूर्णं पलाशवीजचूर्णं चौरिकाचूर्णं (थिद्राष्ट्रे) तालमूलीचूर्णं त्रिफलाचूर्णं विडङ्गचूर्णं विडङ्गचूर्णं दन्तीमूलचूर्णं त्र्यम्बकमूलचूर्णं गीरवृत्तखलामूलचूर्णं पुनर्नवाचूर्णं ङाङ्गचूर्णं च मिलित्वा ८ प. प्रविध्य समालीढ्य च घृतमास्त्रे स्थाप्यः । भैष. । रस. र. ।

शोधकम् । स्त्री । कडुह । रा. नि. व. ११ ।

शोधनः । वि । शोधनद्रव्ये निम्बादौ । भा. न. ४४. शोनिरी. वि. । शुद्धिकारके प्रसेपादौ । भा. । स्त्री । काशीसे । श्रु. ८२२ कम् । कडुह । रा. नि. व. ११ । धातुशुद्धिकरणे । तच्च वमनविरेचनास्थापनशरीरविरेचनमेदेन चतुर्धा भवति । वा. सू. १५ अ. । विद्यायां । श. च. । पुं । हादशांशकशिकषायि । “शोधनी हादशांशकः ।” रा. नि. व. २० । निम्बहृदे । रा. नि. व. ११ । स्त्री (नी. । स. श्यांजनाम् । अम. । नीलाम् । रा. नि. व. ४ । चित्रकूटस्थानताम्रवल्लीलतायाम् । रा. नि. व. ३ । अङ्गी । वै. नि. च. ।

शोधनीबीजम् । स्त्री । जैपालबीज । रा. नि. व. ६ ।

शोफः । पुं । शीघरीरे । जूना । रा. नि. व. १० । सर्वाचिरीमे । त्रिका. ।

शोफकरः । पुं । भग्नातके । वै. नि. च. ।

शोफकृत् । पुं । भग्नातकहृदे । भा. ।

शोफघ्नी । स्त्री । शालपण्याम् । रा. नि. व. ४ । रक्तपुनर्नवायाम् । रा. नि. व. ५ ।

शोफनाशनः । पुं । नीलहृदे । रा. नि. व. ८ । वि । शोधनाशके ।

शोफहारी (रु) । पुं । वनवल्किरिकायाम् । वा. सू. १० जूनी । रा. नि. व. १० ।

शोफारिः । पुं । हलिकन्दे । वै. नि. च. ।

शोभनम् । स्त्री । पद्मे । श. च. । कडुह । वै. नि. च. । वि । सुन्दरे । [शा. च. । श. च. ।

शोभनकः । पुं । श्रीभाजनहृदे । मङ्गला

शोभना । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ । गीरोचनायाम् । रा. नि. व. ११ ।

शोभनाननः । पुं । सुगन्धार्जके । वै. नि. च. ।

शोभनीया । स्त्री । गीरवृत्तखलाम् । भङ्गाख्यीयाम् । शू. औ. । वै. नि. च. ।

शोभा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ । गीरोचनायां । रा. नि. व. ११ । शङ्खजात्यां । शा. नि. च. । वै. नि. च. ।

शोभाञ्जनः । पुं । (Moringa pterygosperma. Syn. Hyperanthura moringa.) Horse radish tree. नीलशियुहं । नील मङ्गला शा. च. । मङ्गला । हिं सोद्भिन्न, सञ्जन । कं कालासिगुवा । कं करिय-तुगि । तं सुनगा । ता. मी. रु. । व. शिग, सिगत । गुणाः— तीक्ष्णः कटुः स्वादूष्णः पिच्छिलः क्षमिवातशूलघ्नः चक्षुष्यः रीचनय । रा. नि. व. ७ । तत्पुष्पं— कटुतीक्ष्णं सायुशोषकरं क्षमिन्नं वातकफघ्नं विद्रधिघ्नीहृगुक्काहरं । भङ्गाशियुष्यं मेघ-हितं रक्तपित्तप्रसाधनञ्च । शोभाञ्जनफलं (तं सुनगपंढु) खलु कषायं कफपित्तघ्नं शूलकुष्ठक्षयघ्न-सगुल्फं दीपनञ्च । भा. पू. १२. भा. व. ।

शोलिका (ली) । स्त्री । वनहरिद्रायाम् । वन हृत् । सालि, अङ्गिविषका, अरिसिनि, इति कौडुहं प्रसिद्धा । गुणाः— कटुः गीष्वा-ख्या तिक्ता दीपनी च । रा. नि. व. ७ ।

शोषः । पुं । राजयक्ष्मि । सनापे । रा. नि. व. २० । धातुलये । मा. नि. । यक्ष्मरीगविशेषे । त-त्रिकृतिः यथा— “अतिव्यवायिनी वापि शोषं दे-तस्त्रनलराः । शीघ्रमे धातवः सर्वे ततः शब्धति मानवः ॥” इति । शोषे उपपन्ने प्रतिशोषवधयो भवति तद्वयथा— शोषे शीघ्रे मज्जा, मज्जानि शोषे अस्ति च शीघ्रमे पूर्वमे शीघ्रमे । स हि मज्जा रक्षीरः चतमेदेन । See राजयक्ष्म ।

शोषणम् । स्त्री । शृङ्गाम् । रा. नि. व. ६ । वि-प्यल्यां । रस. र. चन्द्रीदयरसे । “जातीफलं शोष-

॥ विष्णुपुत्रम् ॥" इति । श्रीकृष्णविरचितकथाये ।
"विष्णोः श्रीकृष्णस्य" इति । रा. नि. व. २० । श्रीकृष्ण-
कथाये । टीकायां गच्छ । भा. ।

शोषसम्भवम् । लो। पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६।

शोषहा (न) । पु' । कलापामार्गे । वै. निघ. ।

श्रीषापहा । स्त्री । बह्वीयष्टिमधुके । रा.नि.ब.
६ ।

शौकरी । स्त्री । बाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

शैतिकम् । लौ । सौतिके । गुरु । भा. ।

श्री (का) । सुक्तायुक्तौ । विष्णुः । वै. नघ. ।

शौक्तिकेयम् }
शौक्तेयम् } कौ. । सुतायाम् । प.सु. ।

श्रौतिकेयः । पुं । विषे । प.सु. । सीमलता-
याम् । वै.निघ. । विषभेदे । अम. । शुक्तिर्कोदेश-
विशेषस्तत्र भवः श्रौतिकेयः । भ. ।

शौक्लरम् । क्ली । शुक्लतायाम् । अम. ।

श्रीग्रम् । ली । श्रीभास्वनवीजे । मज्जिनावीज ।
वै. निघ. । [च. द. दिनचर्या ।

शौचविधिः । पुं । मूत्रपुरीषात्मगदिकाय्ये ।

श्रीचाधानम् । स्त्री । पवित्रतानुष्ठाने । गुणः ।
—“मिथ्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकविभाशनं । पाद-
योर्मलमार्गाणां श्रीचाधानमभिलक्ष्यः ॥” राज. १
प. ।

शौटीर्यम् । ली । शौखीर । वीर्यं । श.र. ।

श्रीगृही । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.२३।६ ।
 कृष्णकटभीवृत्ते । रा.नि.व.६ । See कटभी ।
 चव्ये । ५३ । विश्व. ।

श्रीगण्डः (गण्डी) । पुं, स्त्री । देवधान्ये । कुकुटे ।
वै. निघ. । स्त्री (गण्डी) । पिप्पल्याम् । वै. निघ. ।

श्रीरिङ्कम् । कौ । पिप्पलीमूलं । वै.निघ.

शौण्डिप्रियः । पुं० आस्रवस्ते । वै. निघ. ।

शोधिका । स्त्री । रक्तकज्जी । मातृ कान्ती ।
 हे.व. ।

श्रीभः । पुं । गुवाकहचे । श.मा. ।

श्रीभाष्यनः । पुं । श्रीभाष्यनस्य । भ.दि.।

शौरिप्रियम् । नीलहीरके । प.सु. । See
इन्द्रोपलम् ।

शौरिरत्नम् । कौ । नीलमणौ । रा. नि. व. १३

शीलफम् । ली । शुलुफाशके । शब्दकल्पः ।

शौल्यशीतः । पु । चिन्वी । कनात्र । प.सु.

श्रीधिरः । ५ । दन्तवैद्यगतारोगविशेषे । लक्षण
यथा — “अथयुर्दन्तमूलेषु रज्ज्वात् कफरक्तजः ।
खालास्त्रावी स विज्ञेयः कण्डुमान् श्रीधिरोग-
दः ॥” सु. नि. १६ अ. ।

शैक्लः । जि । मध्यमासभक्षकी । जम ।

शमन् । क्री । मुखे । भ. ।

शमश्रु । कौ । पुंसुखे दौर्घलोमराजिषु । नङि ।
दाडिकर्त्तनगुणाः—“पौष्टिकं बल्यमायुषं शौच-
रूपविराजनं । केशशमश्रुनखादीनां क्षन्तनं सख-
सादनम् ॥” राज. ३५. ।

शमशुमुखी । स्त्री । शमशुयुक्तानाय्यां । श.र.।

प्रमथुशेखरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ.

श्यामम् । क्षौ । मरिचं । सिन्धुलवणे । मे । पुं । श्यामाके । शुभा । वास । रा. नि. व. १६ । ब्रह्मदारके । वोजठाडक । कीकिल । मे । धनुः । रवत्ते । रा. नि. व. १० । पौलुषत्ते । रा. नि. व. ११ । दमनकवत्ते । गन्धर्पे । विषः । त्रि । कृष्णवर्णे ।

श्यामकः । पुं । खगामख्यः । अध्यात्मविशेषः ।
 आयाधानः । वस्त्रं सांवा । अग्निः । तं चाम-
 ध्यायन्तु । गुणाः—सुगन्धः स्निग्धः कषायः लघुः
 शीतलः वातकरः कफघ्नश्च । संघाह्यौ विषदोष-
 घ्नयः । रा.नि.व.१६ । ल्ही । रोहिषलघुः । शक्रहृत्
 वा त्राशकप्रवरः । रा.नि.व.८ ।

श्यामकण्ठः । पुं । मयूरे । हला । श्यामक-
सहपक्षिणि । नौलकृष्टे पाथो । शब्दकल्पः ।

श्यामकन्दा । स्त्री । अतिविषायाम् । रा.नि.
वः६ । [नि.व.८]

श्यामकाण्डा । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । रा.

श्यामग्रन्थिः । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् ।। रा. नि. व. ८ । [प्राची । वै. निघ. ।

श्यामचूडा । स्त्री । कृष्णचटकायाम् । भा।

श्यामपत्रः । पुं । तमालवृक्षे । श.च. १ स्त्री
(वा) । जम्बूवृक्षे । काश ग्राह् । वै.निच. ।

श्यामपर्णः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निच. ।

श्यामभूषणम् । स्त्री । मरिचे ।

श्यामसृगः । पुं । कण्ठवर्णहरिणे । च. ।

श्यामलः । पुं । पिप्पलवृक्षे । अथथ ग्राह् ।

रा.नि.व.११ । मद.व.५ । नीलभृङ्गराजि । नौग-

पुष्पां भोग्राह् । रा.नि.व.४ । शिरीषवृक्षे । रा.

नि.व.८ । महाविषकण्ठवृक्षकभेदे । सु.कल्प.८८. ।

See वृक्षिकः । [व.२ ।

श्यामलचूडा । स्त्री । रक्तपुष्पायाम् । रा.नि.

श्यामलता । स्त्री । श्यामानामलतायाम् ।

भा.शि.न.ता । प.स. ।

श्यामला (स्त्री) । स्त्री । गन्धसूलीमाकन्द्या ।

रा.नि.व.७ । अथगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । कण-

कटभ्याम् । रा.नि.व.८ । कलूष्याम् । गृगनाडि ।

रा.नि.व.१२ । जम्बूवृक्षे । काश ग्राह् । रा.नि.व.

११ ।

श्यामलालः । पुं । सङ्केतप्रवाचलीकारे ।

श्यामलालुः । पुं । नीलालुके । नौग आम् ।

रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.४ ।

श्यामलिका । स्त्री । नील्याम् । नौगग्राह् ।

श्यामलेक्षुः । पुं । कण्ठचौ । काञ्जलि हेक् ।

श्यामवंशः । रा.नि.व.१४ ।

श्यामशालिः । पुं । कण्ठशालिषाम् । कान

धान । रा.नि.व.१६ ।

श्यामसर्पः । पुं । कण्ठसर्पे । चि.क्र.क.१८. ।

श्यामा । स्त्री । हटार्त्तवायां मध्यमस्त्रियि ।

रा.नि.व.१८. । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । च.द.

वा.व्या.चि.एकादशशतीमहाप्रसारणीतै । छिन्ना-

याम् । शुक्ल । रा.नि.व.२ । कण्ठमूलचिह्ना-

याम् । कान् । तेउडे । मी. । रा.नि.व.६ । सु.

स.१८८. । पिप्पल्याम् । वै.निच.व्य.चि.कल्याण-

हृते । वा.व्या.चिकण्डलचि. । हरिद्रायाम् । रा.

नि.व.६ । बन्दायां । मान्कडा । नीलपुनर्नवा-

या । रा.नि.व.५ । नीलदूर्वायां । रा.नि.व.८ ।

वृक्षलवृक्षे । पद्मबीजे । रा.नि.व.१० । नास्ति-

न्याम् । नौग । रा.नि.व.४ । पञ्चविंशति । श्यामां

पाथी । रा.नि.व.१८. । कलूष्यां । गृगनाडि ।

नीरीचनायाम् । रा.नि.व.११ । कण्ठसारिवायां ।

रा.नि.व.१२ । सीमलतायां । गुन्दायां । गङ्ग-

गङ्गे । विच. । लताकलूष्यां । अजगृष्टा । ति-

९५५. । प.स. । वृद्धदारके । भा. । "काकजना

बला श्यामा ।" च.द.व्य.चि.वा.वा.चि.अलम्बु-

षाद्यचूर्णे । सु.स.४४८. । शिशपाठवे । नि.शु

ग्राह् । रा.नि.व.८ । वाकुच्यां । मोमग्राह् ।

गुग्गुली । मी. । श्वेतशारिवायाम् । भा.पू.१८. ।

अनन्तमूले । भेष.खदिरवृक्षां.४४८.कलूष्यायाने-

ले । हरीतकां । वै.निच.२४.अप.चि.चन्दनादि-

अवलङ्गे । वा.व्या.चि.एरुपाके । कोकिलायां ।

चिका. ।

श्यामाकः । पुं । श्यामस्थितवृक्षाम्, कु-

धान्ये वा । श्यामाशानि । सुद्रधान्ये । अचि. ।

गुणाः—श्रीपथी रुचः वातलः कफपित्तजिह्व ।

भा.पू.१४.धा.व. । "श्यामाकः श्रीपथी रुची वा-

तलः कफवारणः ।" च.वि.१५५. । तद्वद्गुणाः—

"श्यामाकभक्तो रुचिदो लघुरुचश्च दीपनः । बल-

वातकरी मेहगलरुक्मूलकच्छदा ॥" वै.निच. ।

"सर्कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरी लघुः । वात-

लः कफपित्तघ्नः श्रीतसंवाहिश्रीपथः ॥" च.स.२७

च. ।

श्यामाङ्गी । स्त्री । नीलदूर्वायाम् । वै.निच. ।

श्यामादकी । स्त्री । कण्ठपुष्पायाम् । का-

नरहर । गुणाः—दीपनी पित्तदाङ्गी च । रा.

नि.व.१६ ।

श्यामादिवर्गः । पुं । तदादिद्रव्यगणे । ग-

वोऽयं गुणविषहरः श्यामाङ्गीदरीदावर्णादिद्रव्य ।

यथा—श्यामान्हाश्यामाहृदनीशङ्खनीतिलक-

कम्पिलककम्पकम्पसुकम्पुश्चैवगीगवाचीराजहलकर-

ल्लव्यगुडवीसमलाकृगलानीसुधाः सुवर्णचौरी च-

ति । शान्ति तेउडे, वीरताडक, नाल ते-

उडे, दन्ती, यवतिङ्गा, मोध, कमलाङ्गुलि,

पाटोल, गुपारि, ईन्द्रकान्ति, गोण्डुषा,

मोन्माल, कज्ज, नाटिकरञ्ज, शुक्ल, छाति-

म, छागलदेहे, मिङ्ग, शिरुई । सु.स.१८८. ।

श्यामाङ्गी । स्त्री । नीलाङ्गी । रा.नि.व.४ ।

श्यामास्तता । स्त्री । (Ichnocarpus frutescens.) कृष्णशरिवाशी । श्यामानडा । हिं दुषि । तै नीलतम । कश्चित् । [सं. महेन्द्ररसि ।

श्यामावीजम् । स्त्री । इन्द्रदारकवीज । र. सा.

श्यामाह्वा । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै. निघ. ।

श्यामेक्षुः । पुं । कृष्णेक्षी । रा. नि. व. १४ ।

श्यावः । पुं । शुक्लानुविहङ्गकृष्णवर्णं प्राकटयते वा । भा. म. १ भ. चावन्तुज्वरे । “श्यावास्तता विषकृते ।” कर्षपाक्षीगतरीमे । सु. सू. १६५. । मन्दविषवृषिकमेदे । सु. कल्प. ८५. ।

श्यावदन्तः (कः) । पुं । दन्तगतसुखरीमे । लघुचं—“योऽस्यिद्यमेव पितेन दग्धी दन्तस्तशेषतः । श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ।” सु. नि. १६५. ।

श्याववर्क (र) । स्त्री । नेत्रवर्कगतरीमे । लघुचम्—“यद्वर्कं बाह्यतीक्ष्णस्य श्यावशूनं सर्वदन्तम् । दाहकसूपरिक्तेहि श्याववर्कमिति तन्मृतम् ।” सु. उ. १५. ।

श्यावास्तता । स्त्री । मुखकृच्छतायां । निदा. ।

श्वेतकीलकः । पुं । (Yprinus saphore.) मत्स्यविशेष । ग्रीष्माह् । हारा. ।

श्वेनः । पुं । प्रसङ्गजातीयपक्षिविशेष । मक्षाल, जेन, शिक्रेर वा राज । काकसमगुणः । सु. सू. ४६५. ।

श्वेनघण्टा । स्त्री । दन्तीह्वे । रा. नि. व. ६ ।

श्वेनाहतः । पुं । सोमलतायाम् । वै. निघ. ।

श्वेनी । स्त्री । श्वेनस्त्रियाम् । यदि राज । शब्दकल्पः ।

श्लोणा(ना)कः । पुं । (Calosanthos Indica, or Oroxyllum Indicum. Syn. Bignonia Indica.) खनामख्यातह्वे । (भाषां ग्रीष्मं । हिं सीनापाठा, चर्लुं । मं टेष्टुः । उत्. फणफणा । पञ्जा. सुलिन् । नेपा. कसमकन्द । ता. पन । गुणाः— शीतलः विदीघ्नः पित्तश्लेष्मातिसारघ्नः सन्निपातज्वरघ्नश्च । एतत्फलगुणाः— कटुर्ष्व कफवातघ्नं लघु दीपनं पाचनं हृद्यं रुचिजनं लवणसारश्च । रा. नि. व. ६ ।

“टुष्टकस्य फलं बालं कर्षं वातकफापहं । कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुणार्थः मिश्रत् प्रीष्टं शुभ वातप्रकीपनम् ॥” भा. । च. ४५. चतुर्वासने । खोत्रे । वै. निघ. ।

श्रपितम् । वि । पक्के । पाचिते । घृतदुग्धकभिन्नपक्कद्रव्ये । यथा—“अन्यसु श्रपितं शर्षपमुदकोद्भूते समं ।” जटा. ।

श्रपिता । स्त्री । काञ्चिके । शब्दकल्पः ।

श्रमः । पुं । चिकित्सायाम् । रा. नि. व. २० । तखेदे । सु. मा. २५. । आनी । “श्रमोऽस्त्रिचालम्” । भा. नि. ।

श्रमणा । स्त्री । सुदर्शनायाम् । उद्भृतिपूतं पद्मशुक्लम् । सुशोभ्यो । शूङ्गीरी । मांसा कटोभाः श्मो । मं. । [ताशूनी । वै. नि.]

श्रमभञ्जिनी । स्त्री । नामवल्लीलताय

श्रवः (स्) । पुं । श्रवणेन्द्रिये । कान् । रा. व. १८ । षम. ।

श्रवणम् । स्त्री । श्रवणेन्द्रिये । रा. नि. व. १८

श्रवणविभ्रमः । पुं । श्रवणश्रवणे । कम् । [नाममहासुप्ते । शूङ्गीरी । रा. नि. व.]

श्रवणशीर्षिकः (का) । पुं, स्त्री । श्राव

श्रवणा (णी) । स्त्री । प्रपौष्टरीकनामगन्धे । शूङ्गिण्या । २. व. १२ । श्रावणा शूङ्गीरी । रा. नि. । सुखीरीमेदे । प. See कदम्बपुष्पी ।

श्रवणाह्वया (ह्वा) । स्त्री । निर्बिषीह्वं घासविशेषः । कष्टे । कैंड्डा । सु. सू. २६५

श्राणम् । स्त्री । पक्के । मं. । घृतजलदुग्धमि पक्कद्रव्ये । जटा. । स्त्री (णा) । यवाव्यां । जां प. सु. ।

श्रावशकम् । स्त्री । श्रावशके । कानि मक्ष्मा । नाडीचशके । वै. निघ. । भा. पू. १५. भा.

श्रातोपचारः । पुं । अश्वस्य आनी उपवासविधाने । डलाहे भलाहे । ज. द. । [भा.]

श्रावः । पुं । श्रीवासे । मूलन वृक्षरश्ज आति

श्रावकः । पुं । काञ्चिके । चिका. ।

वणा । स्त्री । दध्यालीहवे । मी. । ध्रुवद-
काक्षिमा । इ. गृह्यतैत्तिरी ।

वषी । स्त्री । सुखीय्याम् । षडसुख्याम् ।
श्री. । मं कीटीसुखी । गुणाः — कषाया कटु-
षा कफपित्तघ्नी शामातीसारकासघ्नी विषच्छर्दि-
। च । रा. नि. व. ५ । महासुखी षडसुखी तुल्यगु-
। भा. । See चलन्वषा । रक्तसुखीय्याम् ।
चि. २५. । महीषधी । See श्रीषधिवर्गः । सु.
वे. २०५. । इक्षी । वा. पृ. १५५. । मूकदन्ते ।
वि. ८५. । स्रक्षी । वै. निघ. । [च. वि. २५ ।

वषीहयम् । स्त्री । आवषी महावषीः ।

वा । स्त्री । अन्नमखे । प. सु. । [अ. ।

वावी (रु) । पुं । सर्जिकाकारि । सु. चि. २०
पी. । स्त्री । लघ्वा । विलहवे । देव ग्राह ।
रा. नि. व. २१ । वै. निघ. अ सा. चि. कुटजचूर्णे । ल-
घ्नलतायाम् । नकुल. १२५. । कमले । पद्म ।
रा. नि. व. १० । सरलहवे । गी. । स्रक्षी । रा. नि.
। १ । नवनीतखोटी । सु. चि. २२५. । च. द. वा.
या. चि. एलादितैले । उपकरणे । मी. ।

वीकण्डः । पुं । वैद्यहितोपदेशकारि । कुसुमा-
वलोटीकारि च । [व. १ ।

वीकन्दा । स्त्री । बभ्याकर्कोटक्याम् । रा. नि.

वीकरम् । स्त्री । रक्तोपले । चिका. । पुं ।
शालहवे । वै. निघ. ।

वीकारी (रु) । पुं । स्वगविशेषे । तन्मांसगु-
णाः — लघु हृद्यं बलकरश्च । रा. नि. व. १८ ।

वीकुटः । पुं । तिलसर्पपपिण्याकजे मालव-
देशप्रसिद्धे अम्लखड्गविशेषे । स च प्रमेहे हितः ।
वा. चि. १२५. ।

वीखण्डः । पुं । हरिचन्दने । प. सु. । वेदसु-
कडिमेदेन तद्विषयम् । तथोः वेदं सार्द्रविच्छेदं
अन्यत् स्वयंशक्तमिति । तदुक्तं — “चन्दनं द्विविधं
भोक्तं वेदसुकडिंसञ्चितम् । वेदन्तु सार्द्रविच्छेदं
स्वयंशक्तम् सुकडिम् ।” गुणाः — कटुतिक्तशीतलं
कषायं पित्तघ्नान्निबन्धनरक्तमित्थासनापहर्त्रं व-
र्णं सुखरीगन्धं कान्तिकरं गात्रे लिप्तं मित्रादिभ-
नकच । रा. नि. व. १९ । See चन्दनम् ।

वीगन्धम् । स्त्री । श्वेतचन्दने । वै. निघ. १५. दा-
ह. चि. पुनर्मवावैले ।

वीग्रहः । पुं । पक्षिपानीयशालायां । हारा. ।

वीघनम् । स्त्री । दधनि । कटा. ।

वीचन्दनम् । स्त्री । श्वेतचन्दने । वै. निघ. १५.
अप. चि. द्राक्षावलेहे ।

वीचमरी । स्त्री । चमरीरुये । वै. निघ. ।

वीतरुः । पुं । शालहवे । वै. निघ. ।

वीतालः (स्त्री) । पुं, स्त्री । मलियादेर्ग्रसि-
द्धे तालसदृशहवे । वीताल इति लोके । गुणाः
— मधुरः शीतः ईषत्कषायः पित्तघ्नः कफकरः
ईषहातप्रकोपनश्च । रा. नि. व. ११ । नकुल. १६५. ।

वीधात्री । स्त्री । शिरामले । शिराश्रम ।
“अपुण्यवत्याः वीधात्राः ।” रस. कौ. महासत्यघ-
यरी ।

वीनिकेतः (नम्) । पुं, स्त्री । नवनीतधूपे,
सरलनिधौसे । तार्जिन् । सु. चि. ८५. । रक्तपत्रे ।
सुवर्णे । वै. निघ. ।

वीनिवासकः । पुं । कुरुगृकहवे । खोटी
ग्राह । वै. निघ. वा. व्या. चि. ।

वीपदी । स्त्री । बार्षिकौमस्तिकायां । देव-
कूल । भा. ।

वीपर्णम् । स्त्री । पत्रे । रा. नि. व. १० । पुं ।
गणिकारिकायाम् । गवित्री । अम. । च. वि. ८५. ।

वीपर्णिका (र्णी) । स्त्री । कटफलहवे । रा.
नि. व. ८ । गाधारीहवे । प. सु. । अम. । च. चि. १
अ. । वा. चि. ८५. । “वीपर्णीफलशीतकषायः ।”
भा. म. १५. रक्तधीवीज. चि. । भैष. इद्री. चि. । ग-
णिकारिकायाम् । गवित्री । रा. नि. व. ८ । शाक-
लीहवे । रु. च. । शृग्विपर्णाम् । र. मा. । शालप-
त्र्यां । शृग्विपर्णाम् । र. मा. । वै. निघ. २५. संयह-
खोचि. नागरादिकषाये ।

वीपर्णितैलम् । स्त्री । सनरीगाधिकारि तै-
लम् । पाठः — “वीपर्णीरसकल्पाभ्यां तैलं क्षिप्तं
सनरीपरि । दूतकेन घृतं कृत्यान् पतितानुत्थितौ
सनौ ॥” वीपर्णी गाधारी तस्याः त्वचो रसः ।
अभावे अष्टांशशिटः क्षायाः । रस. र. ।

श्रीपिष्टः । पुं । सरस्वतीनिर्वासे । तार्जिन् ।

अ. टी. रा. मा. । लवणस्त्रोत्र्याम् । कश्चित् ।

श्रीपुत्रः । पुं । घोटके । त्रिका. ।

श्रीपुष्पम् । स्त्री । लवङ्गे । रा. नि. व. २३ । प्र-
पीच्छरीके । पू. उ. त्रिषा । ज. द. । पद्मकाष्ठे र.
मा. । श्वेतपद्मे । च. द. सुखरी. पि. वृहत्सुखदिरवज्या ।

श्रीपुष्पमञ्जरी । स्त्री । प्रपीच्छरीके । पू. उ.
त्रिषा । रा. नि. व. १२ ।

श्रीप्रसूनकम् । स्त्री । लवङ्गे । वै. निघ. ।

श्रीफलः । पुं । विल्वहले । राजादनीहले । श्री-
नां गाह् । रा. नि. व. ११ । आ. म. १ भ. । "श्रीफ-
लः सर्वतोभद्रा ।" स्त्री । विल्वफले । र. मा. ।
वा. चि. १ भ. । "श्रीफलः कृतम् ।" आमलके ।
वै. निघ. । आर्द्रचिकणपुष्पे । कौ. टा. टिकि । रा.
नि. व. २३ । स्त्री (ला) । नीलोहले । नील गाह् ।
रा. नि. व. ४ । जटकारवेष्ट्याम् । उ. छे. । रा. नि.
व. ३ । आमलक्याम् । रा. नि. व. ११ ।

श्रीफलशलाटुः । पुं । विल्वशलाटी । वे-
ल. उ. टा. । सा. कौ. यक्षणी. वि. ।

श्रीफलिका । स्त्री । जटकारवेष्टे । कृद्र क-
तला । रा. नि. व. ३ । महानीलोहले । रा. नि. व. ४ ।

श्रीफली । स्त्री । आमलक्याम् । आंगना गा-
ह् । रा. नि. व. ११ । नील्याम् । नील गाह् । मी. ।
महाज्योतिषतीक्ष्णतायाम् । बड़ लठाकुट्टी ।
रा. नि. व. ३ ।

श्रीबाहुगालगुडः । पुं । अशोऽधिकारि पक्क-
गुडः । कायार्थं—विहत् चवी दत्ता गोशूरं चित्र-
कं शटी इन्द्रवारुणी शुक्ली मुनकं विडङ्गं हरीत-
की एषां प्र. ८ ती. भस्मातकं ६४ ती. वृद्धदारक-
वीजं ४८ ती. आंशं १२८ ती. जलं १२८ श. श.
३२ श. । गुडः ६८४ ती. १२३ पलं वा । प्रवे-
पद्रव्यं—विहत्सूयं चित्रचूर्णम् आंशचूर्णं चित्रक-
सूतचूर्णम् एषां प्र. १६ ती. एला गुडत्वक् मरि-
चं नागकेशरम् एषां चूर्णं प्र. ४८ ती. । ठेउ-
डो, छे, दण्डो, गोकुर्न, चित्रक, मूत्रा,
राधाचमना, उट्ट, मूत्रा, विडङ्ग, हरीतकी
ए. टो. टा. ८ तो. उल्लातक ७३ तो. वृक-
दिकवीज ४८ तो. उल १२८ तो. जल

१२८ श. शे. ७२ श. । गुड २८४ तो. १
२२० प. । प्र. के. पद्रवा—ठेउडोचूर्ण, छेचूर्ण,
चित्रासुगूर्ण प्र. टो. टा. ८ तो. ६
गाह्, गुडवृक्, मरिच ७ नागेशचूर्ण ४
टो. टा. ८ तो. । च. द. । मा. ।

श्रीबीजः । पुं । तालहले । वै. निघ. ।

श्रीभद्रः । पुं । मत्तायाम् । श. र. ।

श्रीभ्राता । पुं । घोटके । रा. नि. व. १६ ।

श्रीमञ्जरी । स्त्री । तुलसीहले । वै. निघ. ।

श्रीमत् । स्त्री । तिलपुष्पे । वै. निघ. । स्त्री (ती)
मुष्णीयाम् । शु. डी. । वै. निघ. ।

श्रीमदनानन्दमोदकः । पुं । ध्वजमर्धे
पधम् । यथा—पारदस्य १ भ. मन्थकस्य १
लोहस्य १ भ. अमस्य ३ भ. कर्पूरस्य जटामांश
सैम्भवस्य आमलक्याः एलायाः शुण्ठ्याः मरिच
पिप्पल्याः जैवयाः ज्ञातोफलस्य तैजपवस्य लवङ्ग-
जीरकस्य कृष्णजीरकस्य आष्टमधुनः वचायाः हर्-
द्रायाः कुष्ठस्य ट्वेदपूरीः हिज्जलबीजस्य टङ्ग-
भाग्याः शुण्ठ्याः नागकेशरस्य कर्कटशृङ्गाः तालं
शपवस्य चित्रकस्य दालाया दन्तोबीजस्य वाय-
लकस्य गोरलतग्दुनीयस्य त्वचः धान्यकस्य ग-
कण्ठ्याः शृङ्गाः बालकस्य मुनकस्य गोशूरबीज-
झीवरस्य प्रसारणा मुक्तप ४४स्य शतसूल्या एवं
सूतस्य वानरीबीजस्य पारकवीजस्य शक्राश-
नबीजस्य च चूर्णं प्रत्यं ती. एकत्र शतावर्था र-
सेन मर्दयित्वा संशोष्य प्रनयूययेत् । अथ सर्व-
चूर्णवर्थांशं शतसूलीचूर्णं मिश्रयेत् । एतत् सर्व-
शक्राशनचूर्णं मिश्रयित्वा क्षणौदुष्वेन मर्दयेत्
अथ सर्वचूर्णद्विगुणाः शर्करा गृहीत्वा क्षणौदुष्यं
पाच्यः । पाकसिद्धौ लग्नः पत्रकं मरकटपरिम-
चिकटुचूर्णं यथासम्भवं प्रमिष्य घृतं मधु च यथा-
शयकं मिश्रयेत् । भैष. अजभक्तं । [व. ३]

श्रीमलापहा । स्त्री । धूपपत्रायाम् । रा. नि.

श्रीमस्तकः । पुं । रक्तेष्टालुके । राज्ञा आशु-
रसिने । त्रिका. ।

श्रीमान् । पुं । तिलकहले । त्रिज गाह् । श.
म. । अमलहले । रा. नि. व. ११ । अष्टमके । श.
यडक । हरिद्राहले । वै. निघ. ।

श्रीमुखः । पुं । शरीरकमन्यकारि ।

श्रीरसः । पुं । श्रीवेष्टे । मन्त्रनिर्याग, तार्पि-
न् । रा. नि. व. १२ ।

श्रीलता । स्त्री । मन्त्राज्योतिषतीलतायाम् ।
रा. नि. व. १ ।

श्रीवल्ली । स्त्री । खनामख्यातकण्टकहृदे । मं-
सोदयवल्ली । कं श्रीवल्ली । गुणाः—कटुरस्त्रा वा-
तशोफकफघ्नी । तत्फलं तैललेपनं रुचिकरञ्च ।
रा. नि. व. ८ । वार्षिकोमल्लिकासिद्धे । रा. नि. व. १० ।

श्रीवाटा (टी) । स्त्री । नागवल्लीविशेषे ।
पान ग्राह्यविशेष । मं सिरिवाडोपान । कं सि-
रिवाडिविले । रा. नि. व. ११ । See नागवल्ली ।

श्रीवार(स)कः । पुं । शितावरश्माकचुपे ।
उग्रमो भाक् । रा. नि. व. ४ । भा. पू. १ भ- ।

श्रीवासः (कः) । पुं । सरलनिर्यासे, सर-
लहृत्वरसे । तार्पिन् इति भाषा । शक्रविद्वज्जा ।
रा. नि. व. १२ । लवणखोटीति । च. द. वा. व्या. चि.
एकादशशतीकमन्त्राप्रसारणं तैले । वा. सू. १५ अ-
एलादिः । गुणाः—“श्रीवासो मधुरस्तिक्तः क्षि-
त्योष्णगुणः सरः । पित्तलो वातसूक्ष्मलिखररी-
मोक्षापहः । रजोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्यकाकण्डूवृण-
प्रणात् ॥” भा. । “श्रीवासः सरलं पूतिः कुन्दुर्य-
थिपर्णकं । लिङ्गकः परमा मांसौ देवदारु सुरा-
नख । सर्वोऽमी परमा लघ्वीः... ॥” राज. । गु-
ग्गुली । भा. उ. वा. जी. । “श्रीवासो गुग्गुलुलघा ।”
देवदारौ । देवदारु ग्राह्य । भैष. ने. री. चि. ।
“श्रीवासो भद्रकः प्रीत्कोऽमलकाष्टविवाजितः ।”
भैष. । धूपे । चिका. ।

श्रीवासाः (च) । पुं । सरलद्रवे । च. टी. ।

श्रीहृत्तः (कः) । पुं । अथत्यवले । हे. च. ।
विल्लवले । शब्दकल्पः ।

श्रीवेष्टः (कः) । पुं । सौराष्ट्रदेशे प्रसिद्धः ख-
नामख्यातसुगन्धश्चे । मन्त्रन दृक् । सु. सू. १८ अ-
एलादी । सरलनिर्यासे । तार्पिन् । गुणाः—क-
टुः तिक्तः कषायः पित्तघ्नेश्वरः योनिदीपाजौ-
र्णवृणान्नहरश्च । रा. नि. व. १२ । सु. चि. २२ अ ।
नवनीतखोद्याम् । च. सू. ४५ अ. । च. द. वा. २. चि.
कुडाथलेले । गुग्गुली । सु. सू. २१ अ. ।

श्रीवेष्टफलम् । स्त्री । सरलहृत्तफलं । वै. निघ-
२ भ शीताङ्गसन्निपातज्व. चि. ।

श्रीसंज्ञम् । स्त्री । लवङ्गे । अमः । भा. उ. वा-
जी. । “श्रीसंज्ञपुष्पैः सम् ।”

श्रीसम्पदा । स्त्री । ऋडौ । रा. नि. व. ५ ।

श्रीहर्षसूरिः । पुं । योगविलासणिकारि ।

श्रीहस्तिनी । स्त्री । हस्तिगुण्डां । हाठि-
कुंठे । जटा. । [च. सू. ५ अ । च. द. कुष्ठ. चि. ।

श्रीग्राहः । पुं । नवनीतखोटी । मन्त्रन-ग्राह ।

श्रीग्वारः । पुं । विकटवले । देहेष्टौ ग्राह्य ।
र. मा. ।

श्रीघ्नः (घ्नी) । स्त्री । सर्जिकालारि । मणि-
ग्राहौ । “शक्तिः श्रीघ्नं यवलाः ।” र. मा. । सु-
चि २० अ. अजगति. चि. ।

श्रीतश्चेष्टी । स्त्री । द्रवनीहवे । हेनूतकाणी ।
भा. । गुणाः—चक्षुष्या कटुः आसुविषापहा व्र-
णनेवासयहिता । रा. नि. व. ४ ।

श्रुतिः । स्त्री । श्रवणेन्द्रिये । काण । रा. नि. व.
१८ । स गर्भस्थ पञ्चमे मासि भवति । सुखबोधः ।

श्रुतिकटः । पुं । सर्पे । मी. ।

श्रुतिमूलम् । स्त्री । कर्णमूलं । संयहः ।

श्रुतिवर्जितः । चि । वधारे । जटा. ।

श्रुतिवेधः । पुं । कर्णवेधे । शब्दकल्पः ।

श्रुतिसारः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

श्रुतिस्फाटा । स्त्री । कर्णस्फाटालतायाम् ।
काण्डिङ्गा । रा. नि. व. ३ ।

श्रुवः । पुं । अथत्य शिरोऽधः केशान्ताभगे ।
ज. द. २ अ. । स्त्री (वा) । मञ्जीयाम् । रा. नि. व. २ ।

श्रुवाह्वः । पुं । विकटवले । देहेष्टौ ग्राह्य ।
रा. नि. व. ११ ।

श्रीणिका । स्त्री । निःश्रेणिकातण्डे । रा. नि. व. ८ ।

श्रीणिः (णी) । स्त्री । लाजमण्डे । देशेयत्र
मण्ड । प. सू. । समानशित्यसंघटौ । कोष्पाणि ।
मी. । संकपात्रे । विश्व. ।

श्रेयः । पुं । जीवके । वै. निघ- ।

श्रेयसी । स्त्री । इरीतकाम् । भा.पू.१४. । रा. नि.व.११ । वै.निच.काश.चि.चिचकादिलिङ् । अ- गजपियन्त्याम् । भा.पू.१४.वृद्धस्यैववाद्यसैले । अ- पिस्तुखचूर्णे च । सि.यो.वृद्धपुत्रगव्यधृते । सर्व- ज्वरहरलीङ् । श्रेय.श्रीधवि.श्रीधकालानलरसे । पाठायाम् । आकुनाति । रा.नि.व.६ । राक्षा- याम् । विश्व । च.सू.४४. । भा.वातशेषाश्च.चि. वृद्धपियन्त्यादी । “श्रेयसी सदुरालभा ।” प्रिय- स्त्री । रा.नि.व.१२ । [दि. प.सू. ।

श्रेष्ठम् । स्त्री । गीदुग्धे । त्रिका. । पुं । श्रेष्ठ- **श्रेष्ठकाष्ठः । पुं ।** शाकहृत्वे । [प.सू. । रा.नि.व.६ ।

श्रेष्ठमल्लिका । स्त्री । शतदन्तमल्लिकायाम् । **श्रेष्ठलक्षणम् । स्त्री ।** सेन्ववल्लि । वै.निच. । **श्रेष्ठवृक्षः । पुं ।** वृक्षहृत्वे । रा.नि.व.६ । क- [वै.निच. । णायुहृत्वे । वै.निच. ।

श्रेष्ठवेधिका । स्त्री । कल्यूयाम् । भृगुनाडि । **श्रेष्ठव्रीहिः । पुं ।** वटिकशाली । [वटि धान । वै.निच. ।

श्रेष्ठा । स्त्री । खलपप्रियायाम् । कुलपत्र । रा. नि.व.५ । मेदायाम् । वै.निच.२४.अश्व.चि.सुरण- मोदके । त्रिकलायाम् । वा.चि.१२४. ।

श्रेष्ठास्त्रम् । स्त्री । तण्डुलोदके । [तण्डुलि छल । वा.उ.१०७. ।

श्रेष्ठास्त्रम् । स्त्री । हवास्ते । रा.नि.व.६ । **श्रेष्ठाः । त्रि ।** खल्ले । अम. । स्त्री (णा) । का- त्रिके । शब्दकल्पः ।

श्रेष्ठाः (पी) । स्त्री । नितम्बे । रा.नि.व. १८ । सा गर्भस्थ मासद्वयेन भवति । सुखवीधः । (पी) अग्रिमन्यधृते । ग्रन्थिद्वी । वै.निच. ।

श्रेष्ठाफल(क)म् । स्त्री । वरस्त्रीणां प्रशस्त- नितम्बे । नि.उ.१६.उ.ग. । रा.नि.व.१८ । अम. ।

श्रेष्ठाफलकास्थि । स्त्री । नितम्बाभाकास्थि- नि । तानि चत्वारि । च.भा.७७. ।

श्रीतः (च) । स्त्री । कर्णे । त्रिका. । इन्द्रिये । छ.च. । त्रिराद्यम् । अ ।

श्रीतोजम् । स्त्री । सौवीराङ्गने । रा.नि.व.१५ । **श्रीतोद्भवम् । स्त्री ।** श्रीतोऽपने । रा.नि.व.१५ । **श्रीचम् । स्त्री ।** श्रवसेन्द्रिये । रा.नि.व.१८ । **श्रीचम् । स्त्री ।** श्रवसेन्द्रिये, कर्णे । अम. । **श्रीहस्तः । पुं ।** नवनीतलीयाम् । च.सू.१७. प्रदेहे । स्त्री । कमले । शब्दकल्पः । **श्रीलक्षकम् (का) । स्त्री, स्त्री ।** पुष्पफले । रा. नि.व.११ । (का) कृष्णापराजितायां । वै.निच. । **श्रीलक्षकम् । पुं ।** अश्वलाकहृत्वे । आपठि । रा.नि.व.६ ।

श्रीपदम् । स्त्री । पादरोगविशेषे । [श्री- निदानं यथा — “कृपितासु दीर्घा वातपित्तशो- षोऽधःप्रणवा ३८ योऽकृतासु राक्षसनिःसर्गा- काक्षान्तरेण पादमाश्रित्य श्लेष्मः शोका जलशोक- तत् श्रीपदमित्याचक्षते ।” सु.नि.१२४. । तत्र कारणं — “पुराणादजम्भितानः सर्वर्षेषु च शीत- लाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्रीपदानि विशेषतः । त्वचर्षं यथा — “यः सन्धरी वृक्षश्री छशां- शीयो वृक्षां पादगतः श्लेष्मः । तस्मैपदं शाला- कर्णमेव ।” [श्रीपदमाश्रित्य केविदाहुः ।] “जात- कृष्णकलां हि स्फुटितं श्लेष्मम् । अनिमित्त- शाल्य बहुशो ज्वरम् । पित्तजन्मोत्तमश्लेष्म- हज्वरयुतं भ्रमम् । एककलु भवेत् श्लेष्मं त- पाण्डुरमस्थिरम् । वीर्ययुतानि जानीयात् श्री- दाणि कफात् स्यात् । गुरुत्व च सल्लस यथा- नि कफो ना ॥” भा.नि. । “पाणिना सोष्ठ- शेष वदत्येके तु पादवत् । श्रीपदं जायते । देशेऽभूय अशं भ्रमम् ॥” वा.उ.२६४. ।

श्रीपदप्रभवः । पुं । आसहृत्वे । श.भा. । **श्रीपदापहः । पुं ।** पुत्रजीवहृत्वे । त्रिका- **श्रीष्टः । पुं ।** आसहृत्वे । वै.निच. । **श्रीषकः । पुं ।** कफे । श.च. । **श्रीषकोष्ठः । पुं ।** अश्वरीगभेदे । स च मन्दाहारिणामुभय । ज.द.४६५. । **श्रीषज्ञः । त्रि ।** श्रीषहरे, तत्र लघुपाकद्रव- यम् । तौल्यव्यवश्रद्धयुक्तमृषिष्ठलत् कटुति- याजतकामावस । स.म.४१५. ।

श्लेषघ्ना (घ्नी) । स्त्री । विषुरसज्जिकायां । वि-
का । केतक्याम् । विच. । ज्योतिषतौलतायाम् ।
नटा. । विकटौ । जिक्कू. । श.र. ।

श्लेषज्वरः । पुं । कफजन्यज्वरे । लघुचर्चं यथा
—“क्षेमिलं क्षिमितौ वेगः क्षालयं मधुरासता ।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं क्षामस्त्वितिरथापि च । गौरवं श्री
तप्तुक्तेभः.....” इत्यादि । निदा. ।

श्लेषणः । पुं । कफे । तस्य च स्थानं सम्ययः ।
“तस्य स्थानं सम्ययः, तत्कर्त्तव्यं च सम्बोधां संश्लेष-
यम् ।” भा. ।

श्लेषधरा । स्त्री । चतुर्थकलायाम् । या सर्व-
सन्निधु प्राणधत्ता भवति संयुच्यते । सु.शा.४७. ।

श्लेषनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतरीगे । दन्तना-
ला । “श्लेषा कफाहृष्टनार्जुनपिच्छलाक्षाश्वत्था
सकण्डुरज्जा रजनीप्रवृद्धा ।” [पाण्डुः ।

श्लेषपाण्डुः । पुं । श्लेषजन्यपाण्डुरीगे । ८८८

श्लेषप्रकृतिः । वि । कफप्रकृती मनुष्ये । तज्ज-
लघु—“सुखिग्वर्णः सितनेत्रदृष्टः श्यामः सुकेशी
नखदीर्घरामा । गम्भीरशब्दः शुतशाल्मनिद्रातन्द्रा-
प्रियः तित्तकटूषभोजी । समासलः स्निग्धरसप्रि-
यश्च सगौतवाद्यांसितसङ्घिणशीतः । व्यायामशीलो
रतलालसंज्ञसी भवेत् कफस्य प्रकृतिर्मनुष्यः ॥”
च.वि.३७. ।

श्लेषलः । वि । श्लेषप्रकृती । षम. ।

श्लेषलफलः । पुं । बहुवारहचे । वै.निघ. ।

श्लेषविसर्पः । पुं । कफजन्यविसर्पे । निदा. ।

श्लेषसम्भूतः । वि । श्लेषजे । रा.नि.व.१० ।

श्लेषस्त्रावः । पुं । नेत्रसन्निगतरीगविशेषे ।
लघुचर्च—“श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः श्वेदेव श्लेष-
कावो नीरुजः स प्रदिष्टः ।” सु.च.२७. ।

श्लेषहः । पुं । पनसहचे । कैंटोल गाछ । वै.
निघ. । कटफलहचे । श.च. ।

श्लेषहन्त्री । स्त्री । देवदालीसतायां । (दश-
ताड़ा । वै.निघ. ।

श्लेषा (ण) । पुं । शरीरस्थकफे । स च माधुर्य-
सहगौरवश्रेष्ठपेच्छिल्यगुणलक्षणः । तस्य सान-

योनिः मधुरी रसः स माधुर्यादित्यः माधुर्यादी-
नि वर्धयति । सु.सू.४२७. । तस्य स्थानमाश्ल-
यः । गुणाः—श्लेषा श्वेतो गुणः स्निग्धः पिच्छ-
लः शीत एव च । मधुरस्त्वविदग्धः स्वादिदग्धी
स्त्रयः श्रुतः ॥ तन्नामाशयः पिताशयस्योपरिष्ठान्
तन्मूलनोक्त्वाद्दृग्गतितामिजस्यन्द इवादित्यस्य स
चतुर्विधस्याहारस्याधारः । स च तत्रोदकैर्गुणैराहा-
रः प्रकृिनी भिन्नसहातः सुखजन्य भवति । मा-
धुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रकृष्टित्वागवैव च । आमा-
शये सम्भवति श्लेषा मधुरशीतलः । स तस्य एव
स्वशक्त्या शेषाणां श्लेषस्थानानां शरीरस्य चोदक-
कर्मणानुयहं करोति । उरस्थः चिकंसमीमासा-
त्मवीर्येणाध्नरससहितेन दृढयावलम्बनं करोति ।
जिह्वामूलकण्डस्थः जिह्वेन्द्रियस्य सौख्यलात् सम्यय-
सज्जानं वर्तते । शिरःस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकतलम्
इन्द्रियाणामात्मवीर्येणानुयहं करोति । सन्निष्ठस्तु
श्लेषा सर्वसन्निधुसंश्लेषात् सर्वसम्भूतयहं करोती-
ति ॥ सु.सू.२१७. । चतुर्थी श्लेषधरा नाम सर्व-
सन्निधु प्राणधत्ता भवति । “स्नेहाभ्यक्ते यथैवास्ते
चक्रं साधु प्रवर्तते । सम्ययः साधु वर्तन्ते संज्ञिष्टाः
श्लेषणा तथा ॥” सु.शा.४७. । “प्राक्तस्तु वर्त्तं
श्लेषा वैकृतो मल उच्यते । स चैवीजः श्रुतः काथे
स च पासीपदिश्यते ॥” च.सू.२७७. ।

श्लेषाटः (तः, कः, की) । पुं, स्त्री । श्ले-
लुहचे । टाल्ता गाछ । हिं लसीरा । र.मा. ।
रा.नि.व.११ । भा. । च.सू.४७. । गुणाः—“गुरु
श्लेषातकफलं कफकृम्यधुरं हिमं ।” सु.सू.४६७. ।
च.सू.२७७. ।

श्लेषाणा । स्त्री । हृत्तविशेषे । श.मा. ।

श्लेषातकसदृशपत्रः । पुं । पनसहचे ।
कैंटोल गाछ । वै.निघ. ।

श्लेषान्तकः । पुं । श्लुहचे । रा.नि.व.११ ।

श्लेषाभिष्यन्दः । पुं । सर्वश्रुताचिरोगमेदि ।
लघुचर्च—“...खल्वे पुं कफसम्भवे । जायां शोफी
महान् कण्डूनिद्रानिद्रानिन्दनम् । सान्द्रस्निग्धबहु-
श्वेतपिच्छावद्भूषिकाशुता ॥” बा.च.१५७. ।

श्लेषाल्लणः । वि । श्लेषाधिके । वा.वि.७७. ।

श्लेषिकः । वि । श्लेषसम्भूते । रा.नि.व.१० ।

श्वैषिकरक्तपित्तम् । स्त्री । कफज्वररक्तपि-
त्ते । सा.नि. । See रक्तपित्तम् ।

श्वैषिकी । स्त्री । श्वैषजन्मधीन्यापदि । लघ-
णम्—“कफोऽभिष्यन्दभिः कुष्ठः कृत्वाऽदधीनिम-
वेदनाम् । श्वीतलां कण्डुलां पाण्डुपिच्छिलां तद्वि-
धसूतिम् । सा व्यापत् श्वैषिकी..... ॥” वा.उ.
३३५० ।

श्वग्रहः । पुं । बालग्रहविशेषः । लक्षणं—“क-
फो हृषितरोमलं स्वेदघृष्टनिमीलनं । वहिराया-
मनं जिह्वादेशोऽन्तःकण्ठकूजनं । श्ववनं विट्सग-
न्धलं कौशनं श्वानवच्छुनि ॥” वा.उ.३५० ।

श्वचिह्नी । स्त्री । कुकुरचिह्नरूपे । कूकुर-
चिह्नी । वै.निच. । [नि.व.४ ।

श्वदंष्ट्रकः । पुं । गीचुररूपे । गोशूत्रे । रा.

श्वदंष्ट्रा । स्त्री । गीचुरे । गोशूत्रे । र.मा. ।
स.स.३८५ । च.द.ज्व.वि.ज्वरातिसारे । “श्वदं-
ष्ट्राकण्डकारीभ्यां ।” च.स.४५० ।

श्वधूर्तः । पुं । श्रमालि । श.र. ।

श्वनकः । पुं । कुकुरे । प.सु. । [यां । जटा. ।

श्वनिशम् (श्व) । स्त्री । मत्तकुकुरनिशा-

श्वपुच्छः । पुं । वृषिके । विष्टा । स्त्री (च्छा) ।
पृथिपण्यां । टाकूलशः । वै.निच. ।

श्वफलः । पुं । चूर्णं । हृत् । वीजपुरे । जेबू-
गाल । र.मा. ।

श्वभीरुः । पुं । श्रमालि । श.मा. ।

श्वभ्रम् । स्त्री । किद्रे । अम. ।

श्वयथुः । पुं । शीघरोगे । रा.नि.व.२० ।

श्वयीचिः (ची) । स्त्री । रोगे । पीडयाम् ।
व्याक. । [चिं । प.सु. । वायी । अम. ।

श्वसनम् । स्त्री । निःश्वसे । सी. । पुं । मदनव-

श्वसनाशनः । पुं । सर्वे । हारा. ।

श्वसनेश्वरः । पुं । अर्जुनरूपे । श.च. ।

श्वसनोत्सुकः । पुं । सर्वे । श.र. ।

श्वसितम् । स्त्री । निःश्वसे । छे.च. ।

श्वसुनः । पुं । कासाली । रा.नि.व.७ । अतप्त-
रूपे । कुकुरचिह्नी । श.च. ।

श्वान (न) । पुं. (स्त्री श्वनी) । कुकुरे । श.र. ।

श्वान्तः । पुं । कुकुरदन्ते । व्याक. । [श.र. ।

श्वानः । पुं । कुकुरे । स्त्री. नौ) । सारमेयायां ।

श्वानचिह्निका (म्नी) । स्त्री । श्वनचिह्नी-
प्राक् । वै.निच. ।

श्वानवल्गिका । स्त्री । व्याक. । रा.नि.व.६ ।

श्वानित् । पुं । श्वनः । श्वनकीरुषे । मञ्जाक ।
भा. । अर्थं विलेशयत् । स.सु.४६५ । श्वनकी-
रुषे । चिका. ।

श्वानसः । पुं । श्वानाभ्यामतीर्यगविशेषः । शै.पा-
नि. । तस्य निदानं श्वानेव कारणैर्हिका वृषभः
सम्भवतीति । तेरेव श्वानः श्वानो घोरौ भवति द-
ष्टिणां । विज्ञाय प्रहृष्टायाः प्राणोऽथ कफसंज्ञि-
तः । श्वानयथूरेषीति ततः श्वानं परिचक्षते ॥”
स पञ्चविधः यथा श्वानोऽर्द्धचित्रतमकचुद्रमेव
पञ्चधा । भिद्यते स श्वानाधिः श्वान एको वि-
शेषतः ॥” पूर्व्यरूपं यथा “प्राश्रुपं तस्य हृत्पीडा
श्वलमाभानमेव च । हृत् पीडा वक्षोवैरस्य श्वनि-
कोद एव च । यदा श्वानं संकथ्य मारुतः क-
फपूर्वकः । विषयव्रजं मेरुदन्तदा श्वानं क-
रोति च ॥” चिकित्सा कफशतप्रसूतं वातानु-

लोमानं भेषजं दीयम् । अथयथा—“मु-
खिन नासया चैव यः श्वानं विमुञ्चति । वातिकः
श्विशिरे काले तस्य श्वानं विनिर्दिशत् । श्वनिदा-
घयोथैव श्वानः पित्तन जायते । लघ्नादाहपरीत-
स्य श्वित्रगात्रस्य श्वानिनः । मुखिन नासया चैव
कफोऽस्य प्रवहति । प्रावट्काले वसन्ते वा श्वान-
स्य कफात्मकः ॥” ज.द.३५५ ।

श्वानकासः । पुं । प्रसिद्धरोगवधे । शै.पा-
नि. । निदा. । [रा.नि.व.८ ।

श्वानभचः । पुं । ववूरकवृत्ते । दावलागाल ।

श्वानहेतिः । स्त्री । निद्रायां । छे.च. ।

श्वानसारिः । पुं । पुष्करसूत्रे, कुष्ठे । कूङ् ।
रा.नि.व.६ ।

श्वचम् । स्त्री । किलासे । श्वेतकुष्ठे । श्वव-
त्राग । अम. । लक्षणं—“कुष्ठकसम्भवं श्वचं कि-
लासं वाक्श्वं भवेत् । निर्दिष्टमपरिखावि निषाद-
वसंशयम् । वातादुषात्तं पिपातात्वं कमलपत्र-

वत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेतं घनं गुरु ।
सकमुदरं कसादकसांसमेदः सु चादिशत् । वधेने-
वेदगुभयं कच्छं तवीतरीनरं । अशक्तरोमबहुल-
मसंश्लिष्टं सिधौ नवम् । अनघिदग्धजं साध्यं शिवं
वर्ज्यमतोऽन्यथा । गुह्यपाथितलौष्ठेभु जातसप्यचि-
रन्तनं । वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छ-
ता ॥' भा.नि । [अ.च. ।

खेत्रप्री । स्त्री । अशिकाख्याम् । विद्याडौ ।

खेत्री (इण्) । वि । शिवरीगणि ।

खेत(क)म् । स्त्री । रौप्यं । त्रिका. । श्रेष्ठका-
स्य । उल्लिखितम् । वै.निघ. । पुं । कपर्दके ।
कड़ि । रा.नि.व.१२ ।

खेतः । पुं । शुक्राकैः । श्रेष्ठ आकम् । रा.
नि.व.१० । सङ्घाविषयशुभदृष्टिके, मन्दविषे च । सु.
कल्प.८५ । See दृष्टिकः । श्वेतशियौ । श्वेतज्ञौ ।
श्वेतैरुच्छे । कर्परे । चन्दनद्वये । मे. । श्वेतसर्पे ।
श्वेतकाञ्चने । हंसि । वै.निघ. । शङ्खे । शौक । रा.
नि.व.१ । कपर्दके । कड़ि । ह्.च. । श्वेताम् ।
श.र. । जीवके । जटा. ।

खेतकटभी । स्त्री । शुककटभीद्वये । वा.उ.
३८५. । श्वेतगुह्यायाम् । वा.उ.५५. । [निघ. ।

खेतकण्टकः । पुं । श्वेतलज्जालुकायाम् । वै.

खेतकण्टकारिका (री) । स्त्री । शुभपुण्य-
कण्टकार्याम् । श्रेष्ठ कण्टिकात्री । रा.नि.व.४ ।

खेतकण्टारिका । स्त्री । शुकपुण्यकण्टका-
र्याम् । भा.नि. कण्टिकात्री । हिं । श्वेतारिगिनी,
श्वेतभटकटैया । तै. विलियनेलगुलु । गुणाः—
कटूणा कफवातघ्नी चक्षुष्या दीपनी रसघ्नी च ।
रा.नि.व.४ । [व.६ ।

खेतकन्दा । स्त्री । शुक्रातिविषया । रा.नि.

खेतकपोतः । पुं । दर्वीकरसर्पविशेषे । सु.
कल्प.४५. ।

खेतकमलम् । स्त्री । श्वेतपत्रे । रा.नि.व.१० ।

खेतकाकः । पुं । शुककाके । भा.नि. काक ।
रावणकृतकाकंशतके ।

खेतकाञ्चनः । पुं । शुकपुण्यकाञ्चनद्वये । श्रे-
ष्ठ काञ्चन । प.सु. ।

खेतकाण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.
व.८ । [सु.चि.१०५. ।

खेतकापोती । स्त्री । स्वनामख्यातमहोषधी ।

खेतकाभोजी । स्त्री । श्वेतगुह्यायाम् । भा.नि.
कूट । रा.नि.व.३ । [कल । वै.निघ. ।

खेतकाठा । स्त्री । श्वेतपाटलायां । भा.नि. पा-

खेतकिणिही । स्त्री । शुककटभीद्वये । रा.
नि.व.६ ।

खेतकुम्भिका (भी) । स्त्री । शुकपाटलद्व-
ये । वै.निघ. ।

खेतकुण्टकः । पुं । शुकभिण्टायाम् । भा.नि.
कूट । गुणाः—तिक्तः केशः किण्वः मधुर उ-
ष्णः तीक्ष्णः दमहितः वल्लोपलितकुष्ठवातरक्तदी-
पकफकण्डूविषघ्नश्च । वै.निघ. ।

खेतकुशः । पुं । शुकदर्भे । मूलगुणाः—विमं-
क्यं मधुरं पित्तरक्तज्वरघ्नं लघ्वाभासकासलागाश-
नञ्च । रा.नि.व.८ ।

खेतकुष्ठम् । स्त्री । श्विते । धवल । निदा. ।

खेतकुसुमा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्यां । श्रेष्ठ
निम्बिका । वै.निघ. । [अ. ।

खेतकृष्णा । स्त्री । कीटजातिमेदे । सु.कल्प.८

खेतकेशः । पुं । रक्तशियौ । लाल शनिमा ।
जटा. । [त्रिका. ।

खेतकीलः । पुं । शफरसक्ये । पू.टो शोछ ।

खेतखदिरः । पुं । शुकखदिरद्वये । भा.नि.
शद्वय शोछ । प.सु. । मं पादरा खेर । कं वि-
लियतर्ति, पपरोखथर । तै. तिलधेनू । गुणाः—
तिक्तः कषायः कटुः उष्णः कण्डूघ्नः कफवातघ्न-
घ्नश्च । रा.नि.व.८ । ".....वर्णा मुखरोग-
कफासजिह्व ॥" भा. ।

खेतगण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । वै.निघ. ।

खेतगरत् । पुं । राजहसे । अम. ।

खेतगुह्या । स्त्री । शुकगुह्यालयायाम् । भा.नि.
कूट शोछ । गुणाः—तीक्ष्णा उष्णा च । कीट वा-
निजनकम् । तन्मूलं शुल्वविषघ्नम् । तत्पत्रं वम्यका-
न्धसि शूलम् । रा.नि.व.३ ।

श्वेतघण्टा । स्त्री । नागदन्त्या । शक्तिङ् ।
दन्त्याम् । रा.नि.व.३।६ । [घाया । वै.निघ. ।

श्वेतघोषा । स्त्री । श्वेतकोषातस्त्वा । भाद्र ।

श्वेतचणकः । पुं । शुक्रचणके । भाद्र । छे-
ना । वै.निघ. ।

श्वेतचन्दनम् । स्त्री, पुं । (Santalum
album.) खनामस्थानचन्दनवृक्षे । सारचन्दनेन
गाह्य । प.सु. । [स.४६५. ।

श्वेतचरणः । पुं । श्वेतचरणजलपत्रविशेषे । सु.

श्वेतचामरः (पुष्पः) । पुं । कामरुचे । क-
से घात । वै.निघ. ।

श्वेतचिक्षिः (क्षिका) (क्षी) । स्त्री । शु-
क्रवाक्क्षिका । श्वेतचिक्षीति भागीरथीतीरे प्रसि-
द्धा । भाद्र । वे.उ. । सं वायवा । कं विलियचि-
क्षिके । वस्, लघुवाक्क्षित । गुणाः—सधुरा चारा
मिशिरा विदीपयौ पथ्या ज्वरघ्नी च । रा.नि.व.
७ । [श.च. । हंसे । हला. ।

श्वेतच्छदः । पुं । गन्धपत्रे । वाट्ठे फूलग्री ।

श्वेतजयन्ती । स्त्री । शुक्रजयन्तीवृक्षे । श्वेत
अण्डो । भेष.कुष्ठ.चि. । [वै.निघ. ।

श्वेतजरणः । पुं । शुक्रजीरके । भाद्र । जीरा ।

श्वेतजलजम् । स्त्री । कुसुमे । श्लेष्माकूल ।
वै.निघ. ।

श्वेतजीरकः । पुं । गौरजीरके । भाद्र । जी-
रा । सं पाट्टे जीरे । कं विलियजिरिने । गुणाः—
हिमी रुच्यः कटुः सधुरी दीपनः क्षमिन्नः वि-
षघ्नः सस्रव्यः उदराभानहरश्च । रा.नि.व.६ ।

श्वेतटङ्कक(ण)म् । स्त्री । फटिकारिकायाम् ।
फट्किरि । प.सु. । टङ्कणचारभेदे । नृणांशगा,
भाद्र । नृणांशगा । गुणाः—स्निग्धं कटु उष्णं क-
फघ्नान्नम् आमचयनारुद्रिषकासमलक्ष्य । रा.नि.
व.६ ।

श्वेततण्डुलमण्डम् । स्त्री, पुं । चातपतण्डुल-
सिद्धमण्डे । वाट्ठे । चण्डनेन मण्ड । गुणाः—“स-
धुनं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं श्लेष्मनाशनम् । अग्नि-
रौमहसं कृद्भिवातलं श्वेततण्डुलम् ॥” अत्रि.१२५. ।

श्वेततुलसी । स्त्री । शुभपत्रतुलसीवृक्षे । प.सु. ।

श्वेतत्रिहृत् । स्त्री । शुक्रमूलचिह्वति । भाद्र ।
तेउड्डो । हिं श्वेतनिर्दिष्टम् । गुणाः—“श्वेता
त्रिहृद्रेचनी स्वात् रुच्यः सधुरा समीरहृत् । रुचा
पित्तज्वरघ्नी क्षपितशोषोदरापहा ॥” भा. ।

श्वेतदण्डा (खडी) । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् ।
वै.निघ. ।

श्वेतदन्ता । स्त्री । नागदन्त्या । वै.निघ. ।

श्वेतदर्भः । पुं । शुक्रदर्भं । वै.निघ. ।

श्वेतदूर्वा । स्त्री । शुक्रदूर्वायाम् । प.सु. । वस्,
पाट्टरीहरियाली । कं विलियकृत्तके । तं शुक्रद-
ूर्वाणु । गुणाः—शीतला सधुरा वान्तिपत्रघ्नी
आमातीसारकासघ्नी रुच्यः दाहलक्ष्णघ्नी च । रा.
नि.व.८. । “श्वेता दूर्वा कषायः स्वात् स्वादी ग्रन्था
च जीवनी । तिका हिमा विसर्पासलट्पित्तकफ-
दाहहृत् ॥” भा. । [निघ. ।

श्वेतद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वरुण गाह्य । वै.

श्वेतधातुः । पुं । दुग्धपाषाणे । कूलथङ् ।
रा.नि.व.११ । [नि. ।

श्वेतधामा (न) । पुं । कर्पूरे । समुद्रफेनं ।

श्वेतधूनकम् । स्त्री । शुक्रधूनके । रस.र.ज-
राति.वि.यक्षणीकपाटरसे ।

श्वेतनाडी । स्त्री । खटिकायां । कूलथङ् ।
वै.निघ. । श्वेतापराजितायां । श्वेत अपराजि-
ता । च.सू.२५. । [निघ. ।

श्वेतनामा । स्त्री । श्वेतापराजितायां । वै.

श्वेतनिष्पावा । स्त्री । श्वेतपुष्पनिष्पावे । श्व-
ेत निष् । गुणाः—सुख्यः सधुरा सत्यकषायः
शीतला वातला बन्धाभानकारी पुष्टिकरी च ।
रा.नि.व.१६ । [व. वै.निघ. ।

श्वेतपटलम् । स्त्री । यशदधाती । पट्टाविशेष-

श्वेतपत्रम् । स्त्री । श्वेतकमले । रा.नि.व.१० ।
वा.उ.५५. । पुं । श्वेततुलसीयाम् । प.सु. । राज-
हंसे । रुक्मदर्भे । कूल भाद्र । कूल । वै.निघ. ।
स्त्री (वा) । श्वेतश्लेष्मपायाम् । भाद्र । श्लिष्ठ गाह्य ।
रा.नि.व.८ ।

पपन्नम् । स्त्री । शुक्लकमले । रा.नि.व.१० ।
० पुष्करिकम् ।

पपर्णः । पुं । श्वेतार्जके । प.सु. स्त्री(र्णा) ।
रपर्ण्या । पाना । र.मा. ।

पपर्णसः । पुं । श्वेततुल्यम् । प.सु. ।

पपाटला । स्त्री । शुक्लपुष्पपाटलवत् । ज.
। [पांशु] । वै.निघ. ।

तपारावतः । पुं । शुभकपीते । भादि ।

तपाषाणः । पुं । शुभप्रकारे । भादि पां-
। र.सा.सं.रसप्रकारे । स्फटिके । वै.निघ. ।

तपिङ्गः (लः) । पुं । सिंह । चिका ।

तपिण्डीतकः । पुं । महापिण्डीतरौ,
क्षमदने । (यत् ययना गाह् । रा.नि.व.६ ।

तपुङ्गा । स्त्री । शुक्लशरपुङ्गायाम् । रा.नि.
४ ।

तपुनर्नवा । स्त्री । शुभपुनर्नवाया । (य-
भूतपुनर्नवा) । गुणाः—“कटुः कषायाम्बरसा-
। क्षुद्रो दीपनो परा । शोफानिज्वरश्लेष्महरी व्र-
शोदरप्रणत् ॥” भा.गु.र. ।

तपुष्यः । पुं । श्वेतसिन्धवारवत् । भादि ।
शिल्पः । जटा. । महाशयचुपे । अग. रा.नि.
४ । सेवन्तीपुष्पवत् । (अउठो) । वै.निघ.२भ.
०ष्यञ्च.वि.सेवन्तीपाके । वरुणवत् । शर्करवत् ।
निघ. । स्त्री । शुक्लपुष्पे ।

तपुष्यकः । पुं । करवीरवत् । रा.नि.व.
० । श्वेतकासे । वै.निघ. ।

तपुष्या । स्त्री । कीषातकीषतायाम् । भादि ।
षाया । र.मा. । श्वेतश्वे । भादि । अग. । श्वेतनि-
। भादि । निनिष्ठा । श्वेतमीकर्षिकाया ।
। भादि । अपत्राजिता । वै.निघ. । नागदन्त्याम् ।
। कृष्णे । रा.नि.व.५ । ज्येष्ठा । रा.नि.व.७ ।

तपुषिका (ष्पी) । स्त्री । पुत्रदात्रीलता-
याम् । रा.नि.व.२३ । महाशयपुषिकायाम् । वडु
भादि । अग. । रा.नि.व.४ ।

श्वेतपूरिका । स्त्री । खाद्यद्रव्यभेदे । यथा—
'गीधूमस्य च दृतं यावत् पिष्टजमापुयात् ।

तावद्वत्ता जलेनाथ मर्दनीयं प्रयुज्यतः । तस्यैव पू-
रिकाः काव्याः दृते पाच्यस्य ताः स्यूताः । शर्करा-
सहिता जाया दुर्जरा धातुवर्द्धकाः । क्षिप्रस्य
युरवः पित्तघातनाशकरा मताः ॥” वै.निघ. ।

श्वेतप्रसूनकः । पुं । शाकवत् । (अशुभ गी-
ह् । श.मा. । [कुडु] । रा.नि.व.४ ।

श्वेतफला । स्त्री । शुक्लवृक्षायाम् । भादि । वा-
-

श्वेतभृङ्गराजः । पुं । (Heliotropium
brevipolium.) शुक्लपुष्पभृङ्गराज । भादि । जी-
मराज । हिं शफेद भारा ।

श्वेतभण्टिका । स्त्री । शुक्लवाचांकी । वै.निघ. ।

श्वेतभण्डा । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । भादि ।
अपत्राजिता । र.मा. ।

श्वेतमञ्जरी । स्त्री । चुचुचुपे । वै.निघ. ।

श्वेतमण्डलः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.
कल्प.४अ. ।

श्वेतमन्दारः (कः) । पुं । श्वेतार्कवत् । (य-
त आकम्त गाह् । वम्. श्वेतमंदार । कं विखि-
यमन्दारण । गुणाः—अम्लः तिक्तः मलशोधनः
सूत्रकृच्छ्रमिघ्नश्च । रा.नि.व.१० ।

श्वेतमरिचम् । स्त्री । Seeds of Hype-
ranthira moringa. शोभाञ्जनकीज । म-
क्षिनांश्च वीज । र.मा. । मं पांडुरे मरिचे । कं
विलिख्यमेषु । तं तैलमिरियायु । गुणाः—कटु-
श्च विषघ्नं भूतघ्नं हृष्टिरीगघ्नं युक्त्या रसायनमपि
भवति । रा.नि.व.६ । “सैश्ववं श्वेतमरिचम् ।”
च.द.ज्व.चि.नखे । पुं । श्वेतशियी । रा.नि.व.७ ।

श्वेतमूलः (ला) । पुं, स्त्री । श्वेतपुनर्नवा-
याम् । वै.निघ. । [दा वृहती] । रा.नि.व.४ ।

श्वेतमहोटिका । स्त्री । श्वेतवृक्षायाम् । भा-
-

श्वेतमृगः । पुं । मृगयमृगविशेषे । च. ।

श्वेतयूषिका । स्त्री । शुक्लयूषिकाया । भादि ।
यूह् । वै.निघ. ।

श्वेतरञ्जनम् । स्त्री । शीषके । शब्दकल्पः ।

श्वेतरत्नम् । स्त्री । स्फटिके । प.सु. ।

श्वेतराजिः (जी) । स्त्री । चिचिष्णे । टि-
टिज । भा.पू.१भ.शा.व. ।

श्वेतराजिका । स्त्री । श्वेतपीतसर्वपे, राजिकायां । ब्राह्मे । रा.नि.व.१६ । [रि.म. ।

श्वेतराखा । स्त्री । श्वेतपुष्परखाविशेषे । भू.

श्वेतरो(लो)धः । पुं । पट्टिकारोधे । छत्रलोभः । वै.निघ.१३, ज्व.चि. । रा.नि.व.६ ।

श्वेतरोहितः । पुं । शुक्लपुष्परोहितकण्ठे । भाद्रा । रोगा, रश्मना । गुणाः—कटुः सिग्धः कषायः शीतलः कृमिदीपकः व्रणघ्नः मीहृत्कानेचरांगघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

श्वेतलक्ष्मणा । स्त्री । श्वेतकण्टकाख्यां । भाद्रा कण्टिकादी । वै.निघ. ।

श्वेतवचा । स्त्री । शुक्लवचायाम् । भाद्रा वच । प.सु. । मं पांडुरं वखंडा । कं विलियवज्जि । गुणाः—वृष्या मतिमेषायुःकफघ्नी भूतवातकृमिघ्नी दीपनी च । अतिविषायाम् । अतिहेट । रा.नि.व.६ ।

श्वेतवर्णकम् । स्त्री । श्वेतरक्तचन्दने । वै.निघ. ।

श्वेतवर्षा । स्त्री । वराटकर्मदे । भाद्रावर्णकट्टिविषय । रा.नि.व.११ । श्वेतपुष्पपाटलश्च । श्वेत पांशुल गौड । वै.निघ. । [१२ ।

श्वेतवर्वरकम् । स्त्री । वर्वरचन्दने । रा.नि.व.

श्वेतवर्वरिका । स्त्री । शुभतुलस्याम् । श्वेत तुलसी । रा.नि.व.१० । रावणकृतसप्तमशतके ।

श्वेतवस्फलः । पुं । उदुम्बरश्च । यङ्गुद्रुत्र गौड । जटा. ।

श्वेतवल्ली । स्त्री । शुक्लवल्लीके । वै.निघ. ।

श्वेतवारिजम् । स्त्री । श्वेतपत्रे । रा.नि.व. १० । [रा.नि.व.४ ।

श्वेतवार्त्ताकिनी (की) । स्त्री । श्वेतवृक्ष्या ।

श्वेतवाहः (नः) । पुं । अर्जुनश्च । अर्जुन गौड । "श्वेतवाहः प्रकीर्यः ।" वा.सु. १५ अ. अचनादिः । [रीषतायां । वै.निघ. ।

श्वेतविटकता । स्त्री । कफाधिकजन्यशुक्लपु-

श्वेतबीजः । पुं । श्वेतकुलले । श्वेत कूटति-कलात्र । रा.नि.व.१६ । [भाद्रा वोगा । प.सु. ।

श्वेतवुक्ता । स्त्री । खनामखलासताविशेषे ।

श्वेतहन्धकः । पुं । शुक्लवाणांकी । वै.निघ.

श्वेतहृत्ती । स्त्री । शुक्लवर्णहृत्तयां । भाद्रा वृहती । कं विलियगुडु । वम्. पांडुरी कीरली । गुणाः—वातघ्ने कफघ्नी कल्या अन्ननयामेन-नामानेव कजापहा । रा.नि.व.४ । [सु. ।

श्वेतहृत्तः । पुं । श्वेतहृत्तश्च । वरुण गौड । प.

श्वेतवेतसः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

श्वेतशरपुष्पा । स्त्री । शुक्लपुष्पशरपुष्पायां । अत्रपुष्पा । हिं श्वेतशरफोका । गुणाः—कटुश्वा वातरोगकृमिघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

श्वेतशा(सा)रिवा । स्त्री । शारिवाभिदे । अननुभूत । सा च दुग्धगर्भा व्रततिः । भा.पू. १ भ. । गुणैः कृष्याशारिवासदृशी । गुणाः—"श्वेता तु शारिवा श्वेता मधुरा शुक्ला गुरुः । सिग्धः तिक्ता सुगन्धिः कुष्ठकण्डूज्वरापहा । देहदीर्घ्या ग्रिमात्याशकासाकारघ्नीहृत् । आमविदोषविघ्नहरत्तकप्रदरापहा । कफातिसारटड्ढाहरत्तपि लहरा परा ॥" वै.निघ. । See चमत्ता ।

श्वेतशास्मलिः । पुं । (Eriodendron anfractuosum.) White cotton tree शुक्लपुष्पकिंशुकश्च । श्वेत शिम्बुल गौड । मि सेनिबल इतिमान । ता. इलवम् । Watts.

श्वेतशिशपा । स्त्री । श्वेतपत्रशिशपाश्च । भाद्रा शिशु गौड । मं वम्. पांडुरा शिशपा, मि सव । कं विलिय इवीडु । गुणाः—तिक्ता शीतल पित्तदाहहरी च । रा.नि.व.८ ।

श्वेतशिशुः । पुं । श्वेतपत्रपुष्पशिशुश्च । तं शक्तिना गौड । मं वम्. पांडुरा शिशुवा । विलियगुडु । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः शीफानिघ्नः अङ्गव्याधाहरः कल्या दीपनः सुखजाघरश्च । रा.नि.व.७ ।

श्वेतशिम्बा(म्बि,म्बी)कः । स्त्री, पुं राजशिम्बाम् । श्वेत शिम् । र.मा. । भा.पू. भ.भा.व. । See निष्पावः ।

श्वेतशिला । स्त्री । श्वेतमाषाकर्मदे । श्वे पाथरकुटा । गुणाः—हिमा खादः मृदकक सूचरोधाश्मरीशूलक्षयपित्तघ्नी च । रा.नि.व.८

शुद्धः । पुं । यवे । जटा. ।

शूकः । पुं । यवे । रा. नि. व. २३ ।

शूरणः । पुं । वनशूरणनामकन्दशक्रे ।
॥ ७॥ सं वम्. पांडुरा शूरण । कं विलिय
य । गुणाः—रक्तः कटूषः क्षमिष्ठः गुणशूल-
चरोचकपत्र । रा. नि. व. ७ । [वि. संयज्ञः ।

शेफालिका । स्त्री । शुकशेफालिकाव-

श्रेष्ठः । पुं । चन्दनवृक्षे । वै. निघ. ।

सर्जः । पुं । श्वेतधूलिके । श्वेत धूना । सं-
॥ । [प. सु. ।

ससर्षपः । पुं । शुकसर्षपे । श्वेत शद्विषा ।

ससारः । पुं । खदिर । रा. नि. व. ८ ।

ससिंही । स्त्री । श्वेतवृक्ष्याम् । रा. नि. व. ४ ।

ससुरसा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्याम् । अम. ।
गुणशूलसौवर्णे । श्वेत तुलसी ग्राह । सु. सु.
सादिः । “सुरसा श्वेतसुरसा ।” श्वेतशेफालि-
याम् । च. सु. शिरोविरेचने । [ज. ।

ससुरा । स्त्री । सुराभेदे । श्वेतो भद्र । रा-

त(ता)स्यन्दा । स्त्री । श्वेतापराजितायां ।
। नि. व. १ । [४५ ।

सहनुः । पुं । राजिमसर्षपविशेषे । सु. कल्प.

सहरः । पुं । महाशालवृक्षे । वै. निघ. ।

ता । स्त्री । शरीरे तन्नामकलतीयलचि । सा
शिरादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगतीमशकाधि-

ना । सु. शा. ४५. । शर्करायाम् । छिनि ।

। नि. व. १४ । स्फटिकारिकायां । स्फटिकिनि ।

। । हवी । आश् । मन्थल्ल्याम् । शिद्धि ।

। नि. व. ११ । श्वेतवचयाम् । श्वेत वच । सु. सु.

८५. । श्वेताक्षने इति वृद्धा । वै. निघ. उन्मा.

व । श्वेतदृष्याम् । रा. नि. व. ८ । खताशरीरे ।

तिविषायां । आतडेष्ट । प. सु. । काष्ठपाटला-

याम् । कंटाणिनीय । र. मा. । वराटिकायां ।

फि । मे. । मास्यशरीरे । गामात्र ग्राह । रा.

५. व. ६ । अपराजितायाम् । भा. म. ४५. म. रो.

५. । श्वेतवृक्षां । श्वेतकण्टकायां । पाषाणभि-

ः । रा. नि. व. ४१ । श्वेतापराजितायां । श्वेता-

पराजिता । रा. नि. व. १ । च. द. उन्मा. चि. । लू-

ताभेदे । गौकडुभाविचक्ष । शर्कराजातसुरायां ।

सा श्वेतपुनर्नवादिशास्त्रिपिटकमभवा । भा. । गु-

णाः—“कासाशौचदृषीत्रासप्रतिश्यायविनाशिनी ।

श्वेता सूचकफलान्वरक्तमांसकरी सुरा ।” सु. सु. ४६

५. । वंशरीचनार्या । रा. नि. व. ६ । शुकविहता-

यां । श्वेत तेउड्डी । शुकगुञ्जायां । शीता कू-

ट । श्वेतसारिवायां । अनलुग्न । वै. निघ. ।

श्वेताक्षनम् । स्त्री । शुकान्ने । भा. नि. औ-

जन, भा. नि. श्रया । इदं सौवीरगुणम् । वै. निघ. ।

श्वेतादुकी । स्त्री । श्वेतपुष्यादक्याम् । भा. नि.

१४३. गुणः—दीपदा । रा. नि. व. १६ ।

श्वेताचिह्नम् । स्त्री । शुकसूत्रचिह्नम् । श्वेत

तेउड्डी । भा. । [यां । वा. उ. ५५. ।

श्वेताद्रिकर्णिका । स्त्री । शुकगिरिकर्णिक-

श्वेतापराजिता । स्त्री । शुकपुष्यापराजिता-

याम् । भा. नि. अपराजिता । सं वम्. पांडुरा सु-

पली. कं विलिय गिरिकर्णिके । गुणाः—हिमा

तिक्ता पितीपद्रवहरी चक्षुष्या विषघ्नी च । र. नि.

१५. १ । [पराजिता । वै. निघ. ।

श्वेताभद्रा । स्त्री । श्वेतगीकर्ण्यां । भा. नि. अ-

श्वेताभ्रम् । स्त्री । श्वेतवर्णाभिः । भा. नि. अल. ।

रा. नि. व. ११ । See अमम् ।

श्वेतान्निः (का) । स्त्री । पीठोकीति प्रसिद्ध-

वृक्षविशेषे, अन्निकायां । सं पीठोकी । कं विलिय

हुलि । गुणाः—हृष्या मधुरा पितामही बलदा च ।

रा. नि. व. ४ ।

श्वेतायुग्मम् । स्त्री । अपराजितावधि । एकाः

किमुहिंस्रजा, अन्या महाश्वेता पालिनीसंज्ञा

च । “श्वेतायुग्मं तापसामाह वृक्षः ।” वा. सु. ११

५. अ. ५. ५. ।

श्वेतास्त्रिरसः । पुं । त्रिचक्रे रसः । पाठः—

“शुद्धतं समं गन्धं पिफला भक्षयाजुषी । भवा-

तको तिलः कषी निम्बवैर्जं समं समं । नर्दयैदृ-

क्कजद्रावेः शीथं येथं पुनः पुनः । इत्थं कुर्यान्नि-

ससाहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।” अलु. इतमधु-

नी । रस. चि. । [य । See शुद्धार्कः ।

श्वेतार्कः । पुं । शुद्धपुष्यार्कवृक्षे । श्वेत आक-

श्वेतारुः । पुं । शुकवर्णालुके, मण्डपकन्दे । गु-

भा. — कटुः उष्णः कफवातघ्नः सुखलाद्यहरः क
व्यय । रा.नि.व.० । [नि.व.४ ।

खेताम्ब(व)रः । पुं । सुनिबन्धकशक्ते । रा.
खेतावलोकनः । पुं । कफजरीगविशेषे ।
निदा ।

खेताश्वः । पुं । कैटव्ये । घोडांशुजै । प.सु. ।

खेताह्वा । स्त्री । शुक्लगीकर्णाम् । वै.निघ. ।
सितपाटलायां । अथ प्राकृत । रा.नि.व.१० ।

खेताक्षः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६अ. ।
See सोमः ।

खेताक्षुद्रा । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् । वै.निघ. ।

खेतच्छुः । पुं । श्वेतवर्णैः । आत्मा आथ । वम्.
पांडरा उंस । कं विलिय कवु । गुणाः — कठिनः

रुच्यः गुरुः कफसूचकत् दीपनः पित्ताह्नः वि.
पाके च कीचः । रा.नि.व.१४ । वातपित्तशमनः
वृष्यः अन्तर्विदाहो कफकृत् सितेक्षुः । अत्रि.१०
अ. ।

खेतैरण्डः । पुं । शुक्रैरण्डवत् । आत्मा त्रेडि ।
हिं शफेद एरण्ड । सं शफेद एरण्ड । गुणाः —
“कटुकः श्वेतएरण्डः श्वेतोष्णो गुरुः श्रुतः । म.
पुरक्षितको वृष्यो गुरुः स्वादुः खरः शून्यः । वा-
तोदावर्तकफहृत्स्वरकासीदरापचः । शीघ्रशूल-
टीवस्तिशिरीरुक्षाशनः श्रुतः । आसनाद्वृत्तवर्ग-
गुण्यस्तीक्ष्णमपिच्छा । प्रमेहीश्ववातरक्तभेदास्त्वर्धन-
प्रणत् ॥” वै.निघ. । [४अ. ।

खेतोदरः । पुं । दर्बीकरसर्पविशेषे । सुकण्ठ,

खेचम् । स्त्री । श्वित्रोमे । धवल । अ.टी. ।

ष

षटिः । स्त्री । शय्याम् । अर्जि । वा.चि.६अ. ।

षट्कम् (कटु) । स्त्री । त्रिकटुचव्यचित्रकपि-
पलीमूलेषु । वै.निघ.२भ.वा.व्या.प्रत्यष्टीला.चि. ।

षट्कनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

षट्कोणम् । स्त्री । हीरके । वै.निघ. ।

षट्चरणः (पदः) । पुं । भनदे । हला । यू-
कायां । रा.नि.व.१६ । [यो.वा.व्या.चि. ।

षट्चरणयोगः । पुं । षड्धरणयोगे । सि.

षट्पदधाती (धृ) । पुं । स्वर्यचम्पके । वै.
निघ. ।

षट्पददलः (प्रियः) । पुं । सुरपुत्रागे ।
श्रुनांशु गाह । वै.निघ. । नागकेसरपुष्पवत् । श.
भा. । स्त्री (या) । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

षट्पदमोदिनी । स्त्री । वर्धूलवत् । दादला
गाह । वै.निघ. ।

षट्प(पा)दा (दी) । स्त्री । कीटभेदे । ग-
जा रुडिं । छ.च. । “आपाण्डुवर्णा कपिला ह-
रिता च प्रजायते । महीदरा च षट्पादी मृगव-
श्रोतमाह्निका । षट्पदी नाम..... ॥” ज.
द. ।

षट्पदातिथिः । पुं । षास्ववत् । त्रिका ।
स्वर्यचम्पके । वै.निघ. । [छ. वै.निघ. ।

षट्पदाधारः । पुं । कदम्बवत् । कदम् ग-
जा

षट्पदानन्दवर्धनः । पुं । देववर्धके । वै.
निघ. । किङ्किरातवत् । अत्मा क गाह । रा.
नि.व.१० । [वेदार्थसिका । भा. ।

षट्पदानन्दा । स्त्री । वार्षिकीमल्लिकायाम् ।

षट्पदालयः । पुं । सुरपुत्रागवत् । वै.निघ. ।

षट्पदीभक्तः । पुं । गङ्गापतङ्गभक्त्यजन्मा-
रोगे । लक्षणं यथा — “आसमध्यगतं वाङ्मा ये भ-
वन्ति सुदारुणम् । तेषां शीघ्रं मूर्च्छा च भव-
न्नासय जायते ॥” ज.द. ।

षट्भद्रिका । स्त्री । बालरोगे शीघ्रवत् । पा-
रसीययमानिकाघनकणाशङ्गोविङ्गारणानां च
र्थे । वा. ।

षट्सलवणम् । स्त्री । शङ्खवर्णीपेते पलवणे
“काचसेन्धवसामुद्रविङ्गसीवर्धनैः समैः । स्वात्
श्लवणं तत्र सङ्कीर्षितं वङ्गाह्वयम् ॥” रा.नि. ।
[निघ. २२ ।

षट्सौहसम्भवम् । स्त्री । शिलाजतुनि ।

गुः । पुं । मण्डलिकर्षविशेषे । सु.कल्प ४ ।

ङ्गः । पुं । गीधररूपे । गोशत्रौ । वै.निघ. ।

ङ्गष्टतम् । स्त्री । अतिसूक्ष्मं षट् । पाठः—
“वसकस्य च वीजानि दार्वायाश्च लघु उत्तमाः ।
प्यलो शङ्करेवश्च लावा कटुकरीहिणौ । षड्भि
भेधैर्तं सिद्धं येयं मन्त्रावतारितम् ॥” च.द. ।
दं चतुर्गुणजनेः पाच्यम् ।

ङ्गयूषः । पुं । षड्गुणपानीये । तस्य सुलप-
टकोशीरन्ध्रनीदीच्यनागरैः समभाजैः प्र. २ती.
। रि. ४ श. शि. २ श. । मूत्रा, (कृष्णावृद्ध),
वर्गार मूत्र, वरुणमन, वाजा, षुंटे वा इन्द्रो-
५की । मेघ. ।

ङ्गुषणम् । स्त्री । समरिचपञ्चकोले । “पञ-
चैलं समरिचं षड्गुषणमुदाहृतम् ।” च.द. । गु-
णः । पञ्चकोलसमं ऋक्षसुखं विषम्वच । भा.पू.
। भ. ।

ङ्गुण्यः । पुं । करञ्जहवे । कंठिकरञ्ज । अम. ।
ग्री (खा) । महाकरञ्जहवे । उद्भ्रंकरञ्ज । रा.
न.व.२ । शुक्लवचायां । शब्दां । अठौ । रा.नि.व.
। वचायाम् । व८ । भा. । “ब्राह्मीकुष्माण्डवङ्ग-
द्याः ।” भा.म.१भ. । वै.निघ.१भ. षड्गोचि.चन्द-
गायष्टे । पिप्पलीमूले । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.दश-
मूलकपाये ।

ङ्गुण्यः । पुं, स्त्री । पिप्पलीमूले । वि.क्र.क. ।
वै.निघ.२भ.गौर्णज्व.वि. । (यौ) वचायां । श
२. । [अम. ।

ङ्गुण्यका । स्त्री । आचङ्गरिद्राशाम् । अठौ ।

ङ्गुधरणः । पुं । वातव्याधौ योगविशेषे ।
“चित्रकेन्द्रयथापाठाकटुकातिविषाभयाः । वात-
व्याधिप्रशमनौ योगः षड्धरणः स्मृतः ॥” सु.चि.
४भ. । पक्षदशमंशोऽयं योगः पञ्चगुञ्जामाविष प्र-
त्यादेयः ।

मङ्गुजा (रेखा) । स्त्री । खर्मज इति ख्या-
ते फलशक्रे । शृंग । फलगुणाः—तिक्तं बाल्ये
तदग्नौ मधुरं किञ्चिदक्लृप्तं पाके निष्पक्वं क्षेत्
तदद्यतसमं तपस्वं पुष्टिदायि । हृष्यं दाहज्वमवि-
शमनं मूत्रशूलं विषघ्ने पिप्पलीन्मादापहरकफदं
षड्भुजं वीर्यकारि ॥ रा.नि.व.७ ।

षड्भुजः । पुं । मधुराक्लृप्तगणितकटुकापायेषु ।
रा.नि.व.२० । गुणाः खल्वस्यथैव ख्याः ।

षड्सनिघण्टुः । पुं । वैद्यकग्रन्थविशेषे ।

षड्निन्दुतैलम् । स्त्री । शिरःपौडायां तैलम् ।
तिलतैलं ४ श. कागदुधं ४ श. भङ्गराजसः १६
श. । कल्पाधे—एरण्डमूलं तगरपादुका शलुफा
जीवन्ती राखा सैन्धवं गुण्डलकं विडङ्गं यष्टिमधु
शुल्की प्र. ६ ती. २ मा. २ र. । मेघ. ।

षण्डः (कः) । पुं । योनिरीगविशेषे । लक्षणां
—“योनी वातोपतभायां स्त्री गर्भे वीजदीपतः ।
महेषिण्यसनी च स्यात् षण्डसंज्ञानुपक्रमा ॥”
वा.उ.३१५. । नपुंसके । षण्डो द्विविधः—सुरेता
चरेताश्च । तयोः सुरेतौलक्षणं—“यो भाय्यां
सुरेता मीकादङ्गमेव प्रवर्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताका-
री जायते षण्डसंज्ञितः ॥”

षण्डालः (ला. ली) । पुं. स्त्री । तैलमाग-
मिदे । छोटोक् । स्त्री । सारस्यां । कामुख्यां । वि-
का. ।

षण्डः । पुं । नपुंसके । छे.च. ।

षण्मुखा । स्त्री । खर्मज इति ख्याते फलशक्रे ।
शृंग । वै.निघ. ।

षट्तिः (कः) । पुं, स्त्री । षट्दिनपञ्चमाशि-
चान्यविशेषे । (च.उ. शान. । तस्य लक्षणं—“गर्भ-
ख्या एव ये प्राक् यान्ति ते षटिका मताः ।” स
द्विधा गौरवौलभेदात् । गुणाः—“गौरी नीलः
षट्कोऽयं द्विधा व्यादायो बन्धः शीतलो दीप-
कारो । बन्धः पथ्यो दीपनो बोध्यहर्षिं दत्ते चा-
ख्यात् किञ्चिद्गौरी द्वितीयः ॥” षट्तिशालिमोगधदेशे
प्रसिद्धः । रा.नि.व.१६ । च.सू.४५. । पुनः तद्वि-
दाः—“षटिकाः शतपुण्यश्च प्रसीदकमुक्तकौ ।
महाषटिका इत्याद्याः षटिकाः समुदाहृताः ॥”
भा. । षटिकाकङ्कुसुमकुन्दकपीतकप्रसीदककाक-
लकासनपुष्पमहाषटिकाचूर्णककुरवककिदारकप्र-
तयः षटिकाः । सु.सू.४५. । गुणाः—“षटिका
मधुराः शीता लघवो बद्धवर्चसः । वातपित्तप्रशम-
नाः शालिभिः सहजा गुणैः ॥” भा.पू.१भ.पा.
६. । शीतो गुच्छिदीपघ्नः मधुरश्च । अचि.१५
अ. । वैद्यकषटिकाः पित्तलघु । राख.१५. । वि-
शेषाः पर्याये ख्याः ।

षट्कानाम् । स्त्री । षट्कभक्ते । गुणाः—

“षट्कानाम् ब्राह्मीनामोदमं दीपनं मतं । नम्यं
मेघं पाचनञ्च विदीपनमनं मतम् । अयरीकं
विषञ्चैव नाशयेदिति कौर्त्तितम् ॥” वै.निघ. ।

षट्जः । पुं । षट्कशाली । रा.नि.व.१६ ।

षट्जिवासरजः । पुं । षट्कशालिधाने । रा.
नि.व.१६ ।

षट्शालिः (हायनः) । पुं । षट्कशालि-
क्षी । षट् शान । रा.नि.व.१६ ।

षष्ठालुकाखकम् । स्त्री । षष्ठालुकाखकम् ।
विकारः ।

षाडवः । पुं । रसे । राने । विका. । मधुराख-
संयोगविशेषे । च.द.वर्द्धि.वि. । See खाडवः ।

षाण्डम् । स्त्री । षण्डतायां । लिङ्गाशुभ्यामे-
व.द.वर्द्धि.वि. ।

षोडशिका (शी) । स्त्री । पलपरिमहि-
तं तो. । च.कल्प.१२५. । तोलकहयमाने । फ-
प्र.१ख. ।

षी(ष्टे)वनम् । स्त्री । सुखेनीहिरये । ष्टे-
क

स

संज्ञम् । स्त्री । जीतकाष्ठे, कावुकादिसम्पत्तौ-
काष्ठे । श.च. । वि. सङ्कुचितकान्ती । च.टी.भ. ।
स्त्री (ज्ञा) । चेतने । नाभि । च.टी.भ. ।

संयः । पुं । अस्थिकङ्काले । अष्टिपञ्चर । श.च. ।

संयमः । पुं । मये । भा.म.४भ.ने.रो.वि. ।

संयमनम् । स्त्री । निरोधे । मे. ।

संय(या)वः । पुं । घृतचीरादिपक्वमधुमे ।
पिराकीति लोके । स च मधुमशकः मधुनीपलि-
तः । भा.म.४भ.वि.रो.वि. । “मधुमशकसंयाव-
घृतपूषी विशेषतः । समितामस्तुदग्धेन खण्डेला-
म-रिषाद्रके । घृतपक्वा विपेतं खण्डे संयावो ऽङ्कुरो
गुहः ॥” रा.क.३प. । करञ्जिकायां । जठारकञ्ज ।
वै.निघ. ।

संयुता । स्त्री । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि.व.२ ।

संयोगः । पुं । हयोर्वह्नां वा द्रव्याणां सङ्घटौ ।
च.वि.१५. ।

संयोगविरुद्धः । वि. संयोगेन विपरीतफल-
कारके पयोमांसादी । तथा नानारोगहेतुः यथा
—“रात्र्यान्धवीसर्पदकोदुराणां विस्फोटकोन्मादभ-
गन्दराणां । सूक्ष्माभदानमलमहापां पाण्डाम-
यलामविषञ्चैव । किलासकुष्ठयद्यथीमदानां
श्रीवातिसारव्यरपीनसानां । सन्तानदीपञ्च तथैव
खलोर्विरुद्धमनं प्रवदन्ति हेतुम् ॥”

संख्यः । वि. विशालमूले । सु.वि. १५. ।

संरम्भः । पुं । शोके । भा.म.४भ.ने.रो.वि. ।
आयती । कोषे । चाटोपे । विका. ।

संरम्भी (रन्) । वि. आयते । सु.नि.४५. ।

संलपनम् । स्त्री । प्रलापे । सु.स.२५५. ।

संलयः । पुं । निद्रायाम् । छ.च. ।

संवरः । पुं । सचये । मत्स्यभेदे । हरिषभेदे ।
अश्वर गुणः । स्त्री । जले । शब्दकल्पः ।

संवरणः । पुं । वमुपलतायां । भनी गीष्ट ।
वै.निघ. । [व.११ । सुनके । च.वि.३५. ।

संवर्त्तः (कः) । पुं । विभोक्तकञ्चे । रा.नि. ।

संवर्त्तिः (का) । स्त्री । पद्मस्य केशरसमीप-
स्थदले । पद्मत्रय कटि पात्राङ्ग । “संवर्त्तिका
नवदलम् ।” यम. । भा. । [छ.च. । व्याक. ।

संवर्द्धकः (नः) । वि. वर्द्धिकारके । दीपके ।

संवहनम् । स्त्री । शरीरमर्दने । वा.वि.७५. ।

संवाटिका । स्त्री । श्रृङ्गाटकैः । पानिकुल-
जटा. । [विका. ।

संवाहः (कः) । पुं । शरीरमर्दके । जटा. ।

संवाहनम् । स्त्री । अङ्गमार्जने, अङ्गमर्दने ।
गी.टेपा । मे. । वा.वि.६५. । गुणाः—“संवा-
हनं मांसरक्तत्वकम्पादकरं सुखम् । प्रीतिमित्रा-
करं द्वयं कफवातशमापदम् ॥” सु.वि.२४५. ।
भारादिवहने । मे. ।

हाहिका । स्त्री । पिपौलिकाविशेषे । सु.
अ.८८. । [कृ. । वै.निघ. ।

वितिकाफलम् । स्त्री । सेवफले । अ.७

वित्तिः । स्त्री । चेतनायाम् । अ.२. ।

विषा । स्त्री । अतिविषायाम् । अ.८. ।

शीतः । पुं । श्वेतकिण्विषा । वै.निघ. ।

वृतः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

वृत्तकीष्ठः । त्रि । वृद्धकीष्ठे । अ.सि.२५. ।

वेदनः । पुं । क्लिष्टिकायाम् । ६६८७३ ।
निघ. ।

वेशः । पुं । निद्राशब्दः । अम. । [अ. ।

वेशकः । त्रि । शयनादिकारके । अ.सु.१५

वेशनम् । स्त्री । अनियतशयनस्थाने । अ.सु.
१५. । सुरते । छे.च. ।

व्यूढः । त्रि । कृष्टे । वा.उ.११५. ।

व्यूहमः । त्रि । आरक्ष्यत्वाद्विद्रव्यप्रवेशे
अहिते । सु.म.११५. ।

शयनम् । स्त्री । सम्यक् शययतीति संशम-
नम् । आकाशगुणभूयिष्ठद्रव्ये । पञ्चदुष्टदोषस्य स-
शयनिर्हरणपूर्वकं शान्तिकरणे, अदुष्टस्थानुदीर-
णे च । व्यापिसंशमनः प्रकृतव्याधिः शमनम् । अ
प्रकृतव्याधिरनुदीरणम् । तदुक्तं — “न शोधयति
यदीषान् समानीदीरयत्यपि । शमीकरोति च
कुड्मान् तत्संशमनमुच्यते ॥” उ. । तदर्थः यथा —
भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेघश्रीवसातिबलार्गल-
ककुवासन्नकीकुवेराक्षीवीरतस्रहचराग्निमयवसा-
दमेरुश्यामभेदकाश्वकांसंज्ञतावरौपुनर्नवावसुकव
विरकाचनकभागीकापासीडविकाक्षीपत्तूरवदरय-
वकीलकुलत्वप्रभतीनि । सु.सु.१६५. ।

संशयः । पुं । उभयहेतुदर्शने । यथा — तल्लह-
दयाधिघातः प्राणहृत्तः पाचिपादच्छेदनमप्राणह-
रमिति । सु.उ.६५५. । सन्दिग्धत्वेषु च निषये ।
यथा — किमकालमृत्युरस्ति नास्तीति । अ.वि.८५. ।

संशयशमहेतुः । पुं । संशयच्छेदनहेती ।
अ.वि.८५. ।

संशोधनम् । स्त्री । यत् शरीरे दीर्घं सम्यक्

शोधयति संशोधनवर्गः — मदनकुण्डलीमुत्तरी-
प्लवाङ्गधामागमकृतवेषधनसर्वपवित्रज्ञापिपलीकरक्षप्र-
पुष्पाङ्गकीविदार-कर्वुदाराविदारगुग्गुल्मादिदुष्ट-वन्धु-
कीवकचेताश्रणपुष्पीविस्त्रीवचासुगन्धर्वीकचिनाशेत्सू-
ईभागहराणि । तत्र कीविदारपुष्पाणां फलानि
कीविदारादीनाञ्च मूलानि वास्याणि । सु.म.१६५.
अ. ।

संशोधी (रु.) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे ।
लक्षणं — “मेवकवपुरतिमेवकलीचनपुगली मली-
क्षगात् । संशोधिषि सतिपिङ्गकामण्डलपुगली ज्वरे
नरो भवति ॥” भा.म.१५. ।

संश्यानः । त्रि । शीतेन सहचित्ते । व्याक. ।

संसर्गः । पुं । संश्लेषे । सन्निपाते । मा.नि. ।

संसर्गजः । त्रि । साप्रिपातिके । आ.ज्व.नि. ।

संस्पर्जनम् । स्त्री । संशोधने । विटत्रकादि
वात्रा शोधने । र.मा. । अ.वि.१५. । विरेकाद-
नन्तरं पेयादिक्रमे । वा.चि.२५. ।

संसारः । पुं । विट्छद्विरे । रा.नि.५.८ ।

संसारमार्गः । पुं । भवे । चिका. ।

संस्कारः । पुं । गुणानुराधाने । दत्तगुणां
तीयाग्निसन्निकर्षश्रीचमन्यनदेशकालादिभिः का-
लप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधीयते । अ.वि.१५. ।

संस्कारवाहः । पुं । गर्भवायुविकारजातवि-
कारजव्ययुक्त्वभेदे । यथा — “शुक्लाशयशारविषद्वे-
न संस्कारवाहं हि करोति वायुः ।” अ.श.१२५. ।

संस्कासः । पुं । शिबे । चिका. ।

संस्था (नम्) । स्त्री, स्त्री । व्यक्तीभूतपूर्वकपे ।
“संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गम् ॥” मा.नि.पञ्चमिहाने ।
आकृती । अ.उ.७५. ।

संशयः । पुं । सम्यक्स्थे । मा.नि. । स्त्री
(श्री) । जनीनामगम्यद्रव्ये । अम. ।

संखेदः । पुं । अतिचर्चने । वै.निघ. ।

संहतपत्रिका । स्त्री । शतपुष्पाया । उल्लङ्घ. ।

संहननम् । स्त्री । शरीरे । रा.नि.५.१८ ।

संहर्षा । स्त्री । चैवपर्वण्यम् । धन्वन्तरिकोषः ।
अ.वि.८५. ।

संहितपुष्पिका । स्त्री । सिधेबाह्वे । मंडेति
गाह् । रा. नि. व. ४ । [शब्दकल्पः ।

सकटः । पुं । शास्त्रीटहवे । शां० ७५ । गाह् ।

सकण्टकः । पुं । शैबालि । श. च. । पृथिक-
रह्वे । र. मा. । [१६ च. ।

सकण्डूकः । पुं । कर्षपाक्षीगतरीषे । सु. व.

सकलम् । स्त्री । रीक्षितह्वे । शकृ० ७५ । च-
स्थिताती । वि. सम्पूर्णे । वै. नि. च. ।

सकलप्रियः । पुं । चक्षकह्वे । छां० ११ । गाह् ।

सकललक्षणम् । स्त्री । शालनिर्यासे । धृ. टी. १,
ब्रज. न. । वै. नि. च. ।

सकुबण्डः । पुं । गुर्जरदेशे तप्राबा प्रसिद्धे
ह्वे । माकू० ७३ । वन्. साखुरं ७ । गुष्पाः

— कषायः रुचिकर्तृपनः शेषवातघ्नः वस्त्ररञ्जनः
लघुश्च । रा. नि. व. ६ । [गाह् । श. र. । च. म. ।

सकुलः (स्त्रीः) । पुं । शीलमत्तरी । भल

सकुलादनी । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायाम् । भा-
न मिडेनी । रा. नि. व. ४ । कटुकां । कटुकी ।

ज. द. । [टी. ।

सकृत् । पुं । काके । वै. नि. च. । विष्टायी । च.

सकृत्प्रजः (जा) । पुं, स्त्री । काके । अम. ।
हसिके । स्त्री । काकबन्धायाम् । सिंघाम् । रा.

नि. व. २६ । [रा. नि. व. ११ ।

सकृत्फला । स्त्री । कदल्याम् । कला गाह् ।

सकृत्प्रभः । पुं । अन्नतरे । शट्कार । रा. नि.
व. १६ । [व. ८ ।

सकृदीरः (र्यः) । पुं । एकवोरह्वे । रा. नि.

सक्तुः (का) । पुं । यवतच्छुलादिचूर्णे । कातु
इति लोके । “यवतच्छुललाजादिचूर्णे सक्तुः प्रकी-
र्तितः ।” प. म. । तन्नामकविषे । छां० ३ । वि. च. ।

सक्तुपिण्डी । स्त्री । भक्तुक्तपिण्डीकारभक्ष्यद्र-
व्ये । छात्रुद्र लाङ् । See शक्तुपिण्डः । [श. र. ।

सक्तुफला (स्त्री) । स्त्री । शमीह्वे । अम. ।

सक्थि । स्त्री । कश्चदेशे । उद्ग. ९ । रा. नि. व. १८ ।

सक्थिमर्भे । स्त्री । कश्चमर्भे । तस्य स्वा-

जानि एकादश यथा— चिमललहदयचूर्णचूर्ण-
रीगुल्फिन्द्रवसिमान्वास्तुर्वीलोहिताबाधि विटप-
चेति । सु. भा. ६ च. ।

सख्यम् । स्त्री । पक्षे । शै. च. पि. वि. ।

सगम्या । स्त्री । सुगम्याली । रा. नि. व. १६ ।

सग्धिः । स्त्री । सहभोजने । अम. । [वि. च. ।

सङ्कटाचः । पुं । धवह्वे । शां० ११ । गाह् ।

सङ्कटी । स्त्री । लवीदिकायाम् । भू. हे. वै.
नि. च. ।

सङ्करः । पुं । सन्निपाते । वै. नि. च. ।

सङ्काशिशहः । पुं । अश्वस्य दुष्टशहमेदे । च-
चाचः सहसा मुहः स्वगात्रं खादति । ज. द. ३७ च. ।

सङ्कीचम् । स्त्री । कुडुमे । पुं । भाकुचने । सु-
द्रवे । सख्यमेदे । भां० ८५ । गाह् । मे. । [र. मा. ।

सङ्कीच(चि)नी । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

सङ्कीचपिशनम् । स्त्री । कुडुमे । भा. ।

सङ्क्रामकरीगः । पुं । संसर्गरीषे । (शै-
शाट् ८३ । गा. लक्षणे— “सङ्क्रामावसंस्पर्शाभिः
यासात् सहभोजनात् । सहश्रयाशनाद्यापि क-
स्त्रमाख्यानमुत्पन्नात् । कुहं च्वरय शोषय नेत्राभि-
ष्यन्द एव च । औपसर्गिकरीयाश्च संक्रामिनः
राश्वरम् ॥” मा. नि. ।

सङ्क्रियः । वि. पूतिनि । भा. ३. नि. ६ च. ।

सङ्क्रुदः । पुं । भारतायां । ४. ।

सङ्क्रुपुष्पी । स्त्री । चातकीह्वे । सं. ।

सङ्क्रिनी । स्त्री । शिरपुष्पा । च. व. ४ च. ।

सङ्क्रुगः । स्त्री । गणनायाम् । धेनु विशेषश्च सं-
प्राप्तिर्भेदवती क्रियते । यथा— अष्टौ च्वरा इति ।

मा. पञ्च. नि. । [नस्य टीकायाम् ।

सङ्क्रुगानिदानटीका । स्त्री । संख्यानिदा-

सङ्क्रुगः । पुं । अग्रहती । निरीषे । निदा. ।

सङ्क्रुगः । पुं । विषे । मे. । स्त्री । शमीह्वपक्षे ।
मे. । [च. ।

सङ्क्रुहणः । वि. भिन्नमलसम्भारके । च. व. ४

सङ्क्रुहणी । स्त्री । संयहयहणाम् । निदा. ।

See सङ्क्रुणी ।

सङ्गाहकः । वि । अनिलगुणभूयिष्ठद्रव्ये । अ-
निलस्य शोषणात्मकत्वात् । सु.सू.४१७. ।

सङ्गाहो (इन्) । पुं । कटजवृक्षे । कूड्ढि गीछ ।
रा.नि.व.६ । वि । धारके । संघाहके ।

सङ्गचारी (इन्) । पुं । मत्स्याभावे । छे.च. ।

सङ्गपुष्पी । स्त्री । शतपुष्पाया । तुलू.का । रा.
नि.व.४ । घातकीवृक्षे । शीरेकुल्लेर गीछ । रा.
नि.व.६ ।

सङ्गर्षा । स्त्री । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

सङ्गाटिका । स्त्री । शङ्गाटकवृक्षे । पाणिफलेन
गीछ । मी. । प्राण्ये । विचः ।

सङ्गातः । पुं । कफि । रा.नि.व.२१ ।

सङ्गातपत्रिका । स्त्री । शताश्रयायाम् । तुलू-
का । रा.नि.व.४ ।

सङ्गातबलप्रवृत्तः । पुं । आधिभौतिकाग-
न्तुकीरोगविशेषेषु । दुर्भलस्य बलवद्विगृह्णसोऽपि वि-
धा शस्त्रकृता व्याधादिकृताया । सु.सू.२४७. ।

सङ्घिप्तः । पुं । तन्नासककर्णाकृतिविशेषे । अयं
गच्छगच्छान्तरकसत्रपालितराज्यपालयेति विधा
सौसाध्यश्च । सु.सू.१६७. । [भिधाने ।

सङ्घेपरब्रावली । स्त्री । श्यामलालकतद्रव्या-

सचरः । पुं । येतभित्तिग्राम् । वै.निघ. ।

सचिल्लकः । वि । कुदशने । किन्नचक्षुषि ।
प्रे.पू.७.८५. । श.र. ।

सचिवः । पुं । कण्ठधुसूरे । रा.नि.व.१० ।

सचिवामयः । पुं । पाण्डुरांगि । विसर्पे ।
रा.नि.व.२० । [छान्ति ।

सचेष्टः । पुं । आलवृक्षे । श.मा. । वि । वै.

सचरा । स्त्री । हरिद्रायायाम् । श.च. ।

सञ्चरः । पुं । शरीरे । छे.च. । [वै.निघ. ।

सञ्चलम् । स्त्री । सौवर्चलवर्णे । मण्डल वर्णः ।

सञ्चलनम् । स्त्री । कम्पने । शब्दकल्पः ।

सञ्चानः । पुं । श्वेनपलिषि । भिक्त्तपत्नी ।
शब्दकल्पः ।

सञ्चारिका । स्त्री । प्राण्ये । मी. ।

सञ्चारिणी । स्त्री । हंसपादोललायाम् । गो-
शानिशा मता । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायां ।
वै.निघ. । [नि.व.२० । धूपे । चिक्ता ।

सञ्चारी (इन्) । पुं । स्फोटके । क्का.ङा । रा.

सञ्चाली । स्त्री । गुह्यायाम् । शब्दकल्पः ।

सञ्चित्रा । स्त्री । सूक्ष्मकण्ठ्याम् । भूषाकण्ठी ।
श.र. ।

सञ्चा । स्त्री । छायायाम् । श.र. ।

सञ्जीवनम् । स्त्री । दुग्धे । वै.निघ. ।

सञ्जीवनागदः । पुं । सर्पदंष्ट्रे अगदविशे-
षे । “लाचा इरेणनलदं प्रियकु श्रियुषयं यटिक-
पृथुकाय । चूर्णीकृतोऽयं रजनौविमयो वर्गो
निधयो मधुसर्पिषाक्तः । शङ्के गवां पूर्ववदापि-
धानसातः प्रयोज्योऽन्नननस्यपाने । सञ्जीवनी
नाम..... इ” सु.कल्प.३७. ।

सञ्जीवनी । स्त्री । उल्लालप्रसिद्धे रुदन्तीव-
त्ते । रा.नि.व.५ ।

सञ्ज्वरः । पुं । सन्तापे । रा.नि.व.२० ।

सटा । स्त्री । जटायायाम् । केशरे । मी. । स्त्री ।
जटायां । श.र. ।

सटिः । स्त्री । शय्यायाम् । शरी । श.र. ।

सटि(ठि)का (टी, ठी) । स्त्री । आरण्या-
द्रुके । वन आदि । खनामख्यातपण्डद्रव्ये । श-
ठी । अ. आविहलदः । कं हलिअरसिव । वम. क-
चोरा । कोडुथे प्रसिद्धा । गुणाः—तिक्ता अस्त्रर-
सा लघूणा स्यात् ज्वरघ्नी कफासकगन्धगन्धी च ।
रा.नि.व.६ । गन्धपलाय्यायाम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।
“कटूणां लिङ्गिका सटी ।”

सटकम् । स्त्री । त्रिकटुदाडिमजीरकादिपुक्तस-
ंघेदधनि । अन्यत्—“आलिचूर्णे घृतं तोयं मि-
श्रितं सटकं भवेत् ।” भा. ।

सण्डः । पुं । नपुंसके । १०७.टी. । [त्यः ।

सण्डिशः । पुं । सन्दर्शे । मी.ङा.नी । शब्दक-

सततः । पुं । कफि । वै.निघ. ।

सतत(क)ज्वरः । पुं । आमाशयव्यक्तफक्तज्वरे ।
स च प्रतिदिनं कालवयानुवर्तमानां किञ्चिन्नूना ।

स.नि. । “बहीराचे सततकः वी कालावशुवर्ण-
ते ।” मा.नि. ।

सतसा । स्त्री । नागवल्लीभेदे । गौन गाछ
विभज्य । वम्. सातसीपर्व । रा.नि.व.११ ।
See नागवल्ली । [श्रा.व. ।

सतिक्तका । स्त्री । चुचुशक्ती । भा.पू.१भ.

सती । स्त्री । सौराष्ट्रदि । ई.च. । (अभावे
पङ्कपर्वटी ।)

सतीनः (कः) । पुं । कलायभेदे । मठे ।
रा.नि.व.१६ । गुणः — मलहडिकारः । सु.सू.४६
अ. । सु.चि.२५. । च.द.दृणा.चि. । माषवीही ।
माषकनाश । इरीणी । इह । खण्डिके । (थे-
भाति । अ.टी. भ. ।

सतीलः (कः) । पुं । वंशे । हारा. । सती-
नके । रा.नि.व.१६ । स्त्री (ला) । विणुकानायां ।
अपराजिता । रा.नि.व.५ । कलायभेदे । (उ-
ठ्ठा) । “सतीला निखिका तिप्पी ।” श.च. ।

सतुषम् । स्त्री । घान्ति । धान । शब्दकल्पः ।

सतेरः । पुं । तुषे । उणा. ।

सत्कदम्बः । पुं । केलिकदम्बवत् । (कनिक-
दम्ब । श.च. । “केलिकदम्बः सत्कदम्बः ।”

सत्काञ्चनारः । पुं । रक्तकाञ्चने । “सत्काञ्च-
नारः कामालुः ।” श.च. । [श.च. ।

सत्काण्डः । पुं । श्वेनपक्षिणि । वाङ्मनायै ।

सच्चि(चि)जातकम् । स्त्री । व्यञ्जनभेदे ।
यथा — “मांसं बहुष्टते भटं सिक्ता चीणास्तुना
मुहः । कीरकायेः समायुक्तं परिशुक्तं तदुच्यते ।
तदेव घृततकाक्यं प्रदिग्धं सच्चिजातकम् ॥” श.च. ।

सत्त्वम् । स्त्री । आयुषि । धरणि. । मनसि ।
“सत्त्वसञ्ज्ञे मनसि ।” च.सू.१५. । बले । स्वभावे ।
मे. । मनोविकाशे । “सत्त्वं मनोविकाशे स्यात्तदा-
यथा तथा स्थितिः ।” रा.नि.व.२१ । प्राणिसाने ।
अम. । ज्ञानी । कुम्भि । सु.चि.८५. । सारि । रस ।
धरणि. । “आतश्च निर्गतः सारः सत्त्वमित्यभिधी-
यते ।” गुणभेदे । तत् त्रिविधं यद्धराजसतामस-
भेदेन । च.शा.४अ. ।

सत्त्वः । पुं । स्त्री । जनी । अम. ।

सत्त्वशुद्धिः । स्त्री । आतुसारस्य निर्मलीकरणे ।
रस.चि.६५. ।

सत्त्वावजयः । वि. । शरीरस्याहितकरकपा-
दिभ्यः मनोवृत्तिव्यावर्तके नीचवे । च.सू.११५. ।

सत्त्वादित्थानम् । स्त्री । इदमे. । च. ।

सत्पत्रम् । स्त्री । पत्रस्य कीमलदले । श.च. ।

सत्फलः । पुं । दाडिमवत् । श.च. ।

सत्फलदः । पुं । विन्धवत् । रा.नि.व.११ ।

सत्यः । पुं । असत्यवत् । रा.नि.व.११ ।

सत्यकामा (न) । पुं । विन्धवत् । (वम गा-
छ । वै.निघ. ।

सत्यनामा (स्त्री) । स्त्री । ब्राह्मणम् । उक्ती
भा.क. । वै.निघ. । आदित्यभक्त्यायाम् । छड़.छड़ि-
या । वै.निघ. ।

सत्यफलः । पुं । विन्धवत् । रा.नि.व.११ ।

सत्यवती । स्त्री । शरीरदे. । ब्राह्मणम् । उक्ती-
भा.क. । वै.निघ. ।

सत्यवाक् । पुं । काके । तिका. । (वै.निघ. ।

सत्याह्वा । स्त्री । ब्राह्मणम् । उक्ती भा.क. ।

सत्वक् । स्त्री । शिरायाम् । व.व.१८ ।

सम्मारः । पुं । वृक्षविशेषे । १२५३ गच्छि ।
शब्दकल्पः ।

सत्सुकन्दकः । पुं । अष्टविधस्यावरविधावत-
मे विधे । स च पीतवर्णः । अचि.२स्थान.५६अ. ।

सधुत्कारम् । स्त्री । धुत्कारसहितवचने । ई.
च. । [व.१६ ।

सदंशकः । पुं । कर्कटे । कौकड़ा. । रा.नि.

सदंशवदनः । पुं । कडपक्षिणि । कौक-
पाथी । रा.नि.व.१६ ।

सदस्त्रनम् । स्त्री । पुष्पाञ्जने । श.च. ।

सदनम् । स्त्री । अवसादे । मा.नि. । जले. मे. ।

सदाकुसुमम् । स्त्री । धातकीपुष्पे । वै.निघ. ।
चि.क्र.क.अ.सा.चि. ।

सदागतिः । पुं । वायी । अम. । सूर्ये. मे. ।

सदागतिश्रवः । पुं० परस्मैपदम् । चि.क.क. स्त्री.री.चि.अपराधात् । [अश्रुनी । श.च.]

सदातीथा । स्त्री । एतापण्याम् । कौटो

सदानर्तः । पुं० खन्नि । श.च.।

सदापुरः । पुं० कैवर्त्तुसायाम् । क.उ. ७८ भू-
ता । वै.निघ.।

सदापुष्पः । पुं० नारिकेलवृक्षे । श.भा. श्वेता-
कै. । [श्वेत आकम् । मन्दारकै. । गान् आ-
कम् । रा.नि.व.१०० See राजाकै. । अर्कवृक्षे ।
आकम् गीष्ट । कुन्दवृक्षे । कूद ग्राह । रा.नि.
व.१०० कपिपिप्पलायाम् । गान् आपाष्ट । वै.
निघ. । स्त्री (यो) । अर्कवृक्षे । आकम् गीष्ट ।
च.सू.४३ । स.सू.४३५ । रत्नाकै. । प.सू. । च.
वि.८५ । कापिसवृक्षे । कपिगान् गीष्ट । वै.निघ.।

सदाप्रसूनः । पुं० रोहितकवृक्षे । त्रा. ।
रा.नि.व.८८ रक्तरोहितके । वै.निघ. । कुन्दवृक्षे ।
अर्कवृक्षे । रा.नि.व.१०० ।

सदाफलः । पुं० नारिकेलवृक्षे । भा.म.भा.
व. । उदुम्बरवृक्षे । शङ्खुमृ. । से. । रा.नि.व.
११ । वा.सू.१३५ । "न्यथापिप्लसदाफलरी-
प्रयुग्मम् ।" विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । सपुष्पा-
न्ताकौ । कुशितेवुन । सं. । स्त्री (ला) । चि-
सन्धिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१०० । वाताकृविशेषे ।
म.का. ८८ गुन, पुनि. ८८ गुन । गुणाः—विदीपघ्नो
रक्तपित्तप्रसादनी कण्ठकच्छूनी च । राज. ।

सदाभद्रा । स्त्री । गान्धारीवृक्षे । प.सू. । भा.
म.३५.सू. ८५ चि. । [वै.निघ. ।

सदामण्डलपत्रकः । पुं० श्वेतपुनर्नवायाम् ।

सदामांसी । स्त्री । सांसरोहिणीभेदे । रा-
नि.व.११२ ।

सदारुहः । पुं० विल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

सट्टशस्यन्दनम् । स्त्री । निष्यन्दे । त्रिका. ।

सज्ञ (ग) । स्त्री । जले । से. । गृष्टे । अम. ।

सद्यःप्राणकरः । चि. । सद्योदितश्यादिमांस-
गवात्रादी । चाणक्यः । See सद्योमांसम् ।

सद्यःप्राणहरः । चि. । आघातमात्रमेव जी-
वननाशके । वशाविधेदहमन्मेस्थाने यवाहते तत्-

वर्षं वियते । सु.श.६५ । सद्योमारकवृक्षे, स-
न्ध्यामांसतृणदध्यादी । सु.सू.४६५ ।

सद्यःप्रीणनम् । स्त्री । चाहरे । वैद्यकम् ।

सद्यःशोधा । स्त्री । शुकशिल्प्याम् । आजा-
कुणौ । श.च. ।

सद्योव्रणः । पुं० सद्योजातवृत्ते । निदानं—

"नानाधारमुखेः श्लेष्मोनास्थाननिपातितैः । भव-
न्ति नागाक्ततयो व्रणाः... .." ते च षड्विधाः
किञ्च भिन्नं विडं चतं पिक्वितं घृष्टमेति । अ.
नि. । आपच—“सद्योव्रणा ये सङ्घसा सन्धवन्ध-
भिघाततः । अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते कुटसष्ट-
धा ॥ घृष्टावक्तव्यविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितः । पि-
क्वं भिन्नं विदलितम्... .. ॥ .....तत्र घृष्टं
लसीकया । रक्तलेशेन वा युक्तं समीपं हृदमात्
खवेत् । अत्रगाढं ततः क्षणं विच्छिन्नं स्थापितोऽपि
च । प्रविलम्बः सशोषास्थि पातितं पतितं तनीः ।
मूक्यास्थस्थविज्जुन् विडं कीडविवर्जितं । भिन्न-
मन्धविदलितं मज्जरक्तपरिमुते । प्रहारीपिङ्गोत्-
केशात् सहास्रं पृथुतां गतम् ॥” वा.उ. २६५ ।

सद्योमण्डलपत्रकः । पुं० श्वेतपुनर्नवाया-
म् । वै.निघ. ।

सद्योमांसम् । स्त्री । अभिनवमांसं । टा.ट.क.
भा.२५ । गुणाः—सद्योमांसं नवावन्नं वासा स्त्री
श्वीरभोजनं । घृतमुष्णोदकश्चैव सद्यःप्राणकराण्य
षट् ॥” चाणक्यः । [श.च. ।

सनः । पुं० घण्टापाटलवृक्षे । श.टोपाकम् ।

सनपर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । श.र. ।

सनाभा । स्त्री । श्वेतपाटल । श्वेत पाकम् ।
वै.निघ. ।

सनामकः । पुं० शोभाजनवृक्षे । श.च. ।

सनियहः । पुं० द्विविधसन्दंशान्यतरसन्दंशे ।

स लोहकारसन्दंश इव कालवदः । अनियहश्च
अनियहः स्वर्णकारसंख । सु.टी.उ. ७५ ।

सनिष्ठेवम् । स्त्री । अन्त्युक्ते । अम. ।

सन्ततज्वरः । पुं० निरन्तरज्वरे । लक्षणं—

“सताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमपि वा । स-
न्तथा यो विसर्गो स्यात् सन्ततः स निगद्यते ॥”
दीपधातुसमसूत्रकोपे सन्ततोपतिरिति चरकः ।

सन्तर्पणम् । स्त्री । “द्राक्षादाङ्गिमखर्जूरीकद-
लीघृतमधुशर्करायुक्तां लाजचूर्णं । “द्राक्षादाङ्गिम-
खर्जूरीकदलीशर्करावितं । लाजाचूर्णे समध्वाज्यं
सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥” रा.नि.व.२२ । अतिभोज-
ने । सु.सू.४४ष. । अतिहृत्, रसादिर्वर्द्धकनवाध-
मयाद्यतिसिक्वेने । च.द.ज्व.चि. ।

सन्तानः । पुं । कल्पवृक्षे । अम. । स्त्री (ना) ।
नीलापराजितायां । वै.निच. । [यां । वै.निच.]

सन्तानच्छेदिका । स्त्री । नीलापराजिता-

सन्तानिका । स्त्री । सर्कटजालवर्णे । माकड़-
खानि यान् । रा.नि.व.८ । फेने । कुरिकाफले ।
हारा. । खीरसरे । नाजारे । गुणाः—गुरुः शी-
ता हृष्या पित्तरक्तवातजिघ. । रा.नि.व.१५ । मि-
ष्टान्नविशेष । म.स.छा. । यथा—“दुग्धस्य शराव-
चतुष्टयं शर्करासङ्गशरावपरिमिताम् घृतं शराव-
पादैकञ्च गृहीत्वा तदुष्मे आवर्त्तनेन चनीभूते उष्णे
स्थिते मथ्यानदण्डेन मथनेन बह्वत्तरेफी भविष्य-
ति, तत्फेनसहितदुग्धस्य तत्ताडनोपरिरक्षणात्
सरो जायते । तत्सरमलेषु चतुष्कोणाकृतं नि-
र्माय घटेन गृह्य एकतारवद्वर्गशर्करासं मधु कृत्या-
त्, किन्तु तत्राधिककणं न तिष्ठेत् ।” पाकराजः ।

सन्तापः । पुं । तापे । रा.नि.व.२० । दाह-
रोगे । “स्वेदावरीधः सन्तापः ।” मानि. ।

सन्दंशः । पुं । सन्दंशिकायाम् । भीड़ानी ।
छे.च. । नासारीमापहरणयन्त्रभेदे । नाकु.भा.भा. ।
सु.वि.१९ष. । “यन्त्राणि विनाशकायुग्माणि सन्तदंश-
पाण्डुशालयले । तस्य सनियहानियहो ह्यो भेदो
भवतः । सु.सू.७५ष. । [छाति, छिपटो । सं. ।

सन्दंशिका । स्त्री । सन्दंशे । भीड़ानी, क-

सन्दानिका । स्त्री । अरिखदिरः । तिलेशनि-
त्र । रा.नि.व.८ । (नी) गीशालायां । शोथान ।
छे.च. । [छि. रा.नि.व.२० ।

सन्दाहः । पुं । सत्यन्दाहः । तालोष्ठसुखदा-

सन्दीप्यः । पुं । मयूरसुखखल्वे । श.च. ।

सन्दुष्टभोजनम् । स्त्री । संयोगविश्वभोजने ।
मा.नि.सहस्री.चि. ।

सन्धानम् । स्त्री । मये । रा.नि.व.१४ । सौ-
राष्ट्रवृत्तिकायाम् । अक्षयप्रति । सुरासवस्तुमये ।

वै.निच. । सुरासञ्जीकरणे । शत ढेडशत्रि कदा ।
शब्दकल्पे नयनानन्दः । काञ्चिके । हला. । व्यञ्ज-
ने । रा.नि.व.२० ।

सन्धानिका । स्त्री । भोग्यद्रव्यविशेषे । शा-
चार इति लोके । आससन्धानिकायाम् । आदेश
आचारः । यथा—सर्पपाः १ श. भारवं २ ती,
खवणं ३ ती. मिथिका २ ती. खीरकं २ ती. क-
रिद्रा १ ती. नागरसुकाकं १ ती. लक्ष्मीरक्तं १
ती. एकव चूर्णयेत् । आसफलानि २० निरस्त्रो-
नि दिखण्डानि चतुःखण्डानि या कृत्वा तदथस्ते
पूर्वोक्तचूर्णे पूरयित्वा शलाकया बिहा च तैले
क्षिपेत् । पाकराजः ।

सन्धानी । स्त्री । सन्धाने । श.र. ।

सन्धानीयवर्गः । पुं । पञ्चमदशकाख्यसङ्ग-
कायवर्गे, भयसंयोजने । यथा—सधुकमधुपर्क-
प्रतिपदस्वच्छोभनहा.गो.य.कधान.कानो.प्रविशु-
कट्फलानांति दर्शमानि सन्धानीयानि भवन्ति ।
यष्टिगन्धु, छत्रुगन्धु, छात्रिगन्धु, आक्षुगन्धु, वक्र-
क्राण्ड, मोचिद्रग, धारुगन्धु, धोत्रि, शिखरु,
कट्फल । च. । [म.४ष. ।

सन्धारणीयः । चि. संयहणे । श.र. । च.

सन्धिः । पुं । अस्थिसंयोगस्थाने । स द्विविधः
चिष्टावान् स्थिरश्च । शाखाद्वयकटिष्ठ चिष्टावनः,
शेषाः स्थिरा इति । ते च सन्धयो २२० । तेषां
शाखास्वष्टपष्टिः, कोष्ठे एकोनष्टिः योयोहिदेशे
च ८२ इति । तेषाञ्च चतुर्धा यानां योयोयां
८, कण्ठे २, छत्रपुष्पायुग्म.मानवज्जनादीषु १८,
दन्तमूलेषु २२, कण्ठमण्डले १, नासिकायां २, च-
क्षुषि २, गण्डस्थले २, शङ्खे १, कर्णयोः प्रत्येके
१, हनुसन्ध्याः २, सुतोः २, शङ्खोपरि २, सक्के
१, शिरःकापामेषु ५ । एते च सन्ध्याऽपि
कोरोट्वालमधुगन्धवन्त्रम.नी.काकु.गन्ध.सन्ध-
शङ्खामन्त्राभिध्याः । तेषाम् अङ्गुल्यादिषु कोरा क-
शावज्जवादी लङ्गुलयाः गुदभगादी सासुद्धा यो-
वादी प्रतराः शिरःकस्यादी त्रस्रसन्धी हन्वीरम-
यतः वायसुतुष्टाः कण्ठहृदयादी मण्डलाः योव-
शङ्काटकेषु शङ्खावर्णा इति । शु.शा.५ष. ।

सन्धिकः (गः) । पुं । खनामख्यातसन्निपात-
ज्वरविशेषः । तस्य लक्षणम्—“पूर्वैरुपपन्नतृणस्य

भावे शीघ्रवाचनमव्यवधानान्नितं । स्नेहतापयल्लहानि ।
 जायते समिपातमिति सम्बन्धं वदेत् ॥” अथ ७
 दिनं जीवति । अपिच -- “व्यथातिग्रहिता भवे
 ऋषयुसंयुता सम्बन्धु प्रभूतकफता मुखे विगतमि-
 द्रता कासश्चक् । समसमिति कौर्त्तितं भवति लज्ज
 यच ज्वरे .... सम्बन्धः ॥” भा.म.१.भ. ।

सन्धिका (जा) । स्त्री । जिसन्धिपुष्पहृत्वे ।
रा.नि.व.१० । मयसन्धाने । श.र. । [निघ.]

सन्धिकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.

सन्धिनालः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१२ ।

सन्धिनी । स्त्री । वृषाकाङ्क्षिण्यां गवि । या वृ-
षेणाक्रान्ता निष्पादितमैद्युना । भ. । अकालदु-
ग्धायां । मे. । [श.च. ।

सन्धिवन्धः । पुं । भूमिचम्पके । डूँईटांप। ।

सन्धिवन्धनम् । क्ली । स्वायुश्रियायाम् । “ए-
वमव शपौरैऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्वायु
भिर्वहुभिर्वह्नाः .....” सु.श.५ अ. ।

सन्धिभङ्गः । पुं । अस्थिभङ्गे । वैद्यकम् ।

सन्धिसुक्तभग्नम् । क्ली । द्विविधभग्नरीगान्य-
तरे भग्नौ । तच्च उत्पिटादि षड्विधम् । तत्र प्र-
सारणाकृष्टनविवर्तनाद्येषां शक्तिरुक्त्यजलं स्पृशि-
सहत्वञ्चेति सामान्यलक्षणम् । सु.नि. १५ अ. । See
भग्नम् ।

सन्धिरुक् । स्त्री । सन्धिवेदनायां । निदा ।

सन्धिला । स्त्री । मदिरायां । मे. ।

सन्धिवल्ली (वेला) । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्प-
पे । रा.नि.व.१० ।

सन्ध्या । स्त्री । दण्डव्यरूपे दिवात्रात्रिसन्धिस-
मये । पुष्पवृक्षविशेषे । (शालाग्र । हे.च. ।

सन्ध्यापुष्पा (ष्पी) । स्त्री । जातीपुष्पहस्ते ।
रा.नि.व.१० । [१३]

सन्ध्याभ्रम् । क्ली । सुवर्णगैरिके । रा.नि.व.

सन्ध्यारागः । पुं । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३।

सनः (कः) । पुं । पिथालहत्ते । पेराशाल ।
अम. । वि (कः) । खर्वे । अम. । [अम.]

सन्नकहुः । पुं । पियालवृत्ते । पेयाशाल ।

सनाहमचिका । स्त्री । विरिषकमणिका-
विशेषे । अर्क, चि, रावणकृतनषमशतके ।

सन्निकटः । वि । सन्निकर्षविशिष्टे । मा.नि.।

सन्निपातः । पुं । सङ्घाते । वैकारिकवातादि-
दोषसमुच्चये । स त्रयोदशविधः । च. । See स-
न्निपातज्वरः ।

सन्निपातकलिका । स्त्री । अश्विनीकृतस-
न्निपातचिकित्सायाम् । रुद्रटुक्ता चान्या ।

[illegible]

बाकलः, ८ संनीहनाः, ९ पाकलः, १० धाम्यः
 (मेघानाः), ११ क्रवचः, १२ कर्कटिकः, १३
 (वैदारिकः) (शर्कराख्यः) विद्याख्येति, १४ मेदाः
 च । भा.स.१भ. । तन्नालरीकनामानि यथा—
 श्रौताङ्गः, तन्त्रिकः, चित्तविभक्तः, कर्षिकः, जि-
 ह्वकः, कण्डकुलकः, रुद्धाङ्गः, रक्तवीर्य, सुप्रने-
 त्रः, प्रलापकः, अभिवासः, कण्डयङ्गः, कर्षयङ्ग-
 खेति । पुनस्तन्नालरीकनामानि—कुक्षीपाकः,
 प्रीर्णनावः, प्रलापी, अन्तर्दाहः, दण्डपातः, अन्त-
 कः, एषीदाहः, हारिद्रः, अजवीषः, भूतकासः,
 यन्त्रपीडः, सव्यासः, संमीची खेति चयोरदश ।
 भा.स.१भ. । लवणादि स्वस्वार्थायै स्वयम् ।

सन्निपातनाडी । स्त्री । दलमूलगतरीणे ।
लक्षणं — “दाहज्वरश्चसन्मूर्च्छनवक्रशेषाः यस्यां
भवन्ति विद्वितानि च लक्षणानि ।” मा.प्रि. ।

सन्निपातनुत् (हरः) । पुं । नेपालनिम्बे ।
जिरेठा । वै.निघ. ।

सन्निपातपटः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

सन्निपातमृत्युञ्जयरसः । पुं । सन्निपात
 त्वरे रसः । पाठः—“विषं मृतकगन्धौ च पित्तं
 मन्त्रवराहयोः । आजमायूरपित्तं च मण्डिष्याद्यापि
 योजयेत् । हरितालञ्च सन्ध्यां वानरीवीजसंयुतं ।
 अपामार्गं विचमूलं जयपालञ्च कल्कयेत् । एतत्
 सर्वं समाश्रेत अजामूत्रेण मर्दयेत् । माघेण सङ्-
 ग्री कार्थी वटिका सन्निधत्वरैः..... ॥” विष,
 पारा, गन्धक, मादहत पित्र, शुकतरपित्र, छा-
 गनपित्र, मायूरपित्र, माघिषपित्र, हरिताल,
 त्रिकटू, आनाकूषीबीज, अपाश्रमूल, तिथार
 मूल, जयपालबीज अत्रोक्तं जगन्नाथ । शि-
 लापात्रे छान्द्रश्च द्वात्रा मन्त्रं करिष्या कलाय-
 त्प्रमाणं वटौ करिषेव । भेष ।

सन्निपातसूर्यरसः । पुं । सन्निपातचरे र-
सः । पाठः—“रसेन गन्तं द्विगुणं प्रष्टव्यं तत्पाद-
सागं रवितारहेम । मन्धीकृतं योजय्य मध्येतु दि-
नवयं बहिरसेन चषमं । विषय दत्त्वा च कलाप्रमा-
ख्यमजादिपितैः परिभाषयथ ॥” मात्रा २—६
र. । व्र १ भ. गंकु २ भ. तमीभन्न, क-
पाभन्न, श्वभन्न प्रत्येकं रसेन सिकि भ.
विष रसेन अष्टम भाग, एकत्र चित्तान रसे

মাড়িয়া বটী করিবে। রস.জি। অথঃ—
 “ত্বিকুং গাথকং হাংকং মরিং পিথকী বিবদঃ।
 দ্ব্যতী কলকাতীয়েন দ্বাণাণ্যানি কায়েন। বি-
 জয়াপনতীয়েন চিহ্নিণি ভাবয়েৎ সুখীঃ॥” মায়া
 ৭৮.। অম্. পর্য্যায়ঃ, অর্থোক্তাঃ। শিকুল,
 গন্ধক. তাম্রা, মরিচ, পিণ্ডল, বিষ, ভট্ট,
 কনকধূতুরাবীজ, সমভাগ সিদ্ধিরসে ৩ দিন
 মর্দন করিবে। মৈষ.। [নিঃসৃতঃ।

सन्निरुद्धगुदः । पुं । निरुद्धगुदरोगि । See

सन्निन्दकम् । क्री । सिन्दूर । प.सु. ।

सञ्चासः । पुं । सूक्तविदो गविर्गणे । लक्षणे य-
था — “वादे ह्यमनां चेता आक्षिप्यातिबला म-
त्वाः । सन्नस्य न्यवर्णं कर्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ।
स ना सञ्चाससञ्चलः कांसीमूर्ते स्ततोपमः । प्रा-
येर्विसृज्यते शीघ्रं मुक्ता मयः फलां क्रियाम् ॥” भा-
निः । सन्निपातस्वरविशेषः । लक्षणे — “अतिसर-
ति वमति कूजति गात्राण्यभि चिरं नरः क्षिपति।
सञ्चाससन्निपाते प्रलयपदार्थाश्चिन्मण्डली भवति ॥”
भा.म.१भ. । [श.प.

सपत्नारिः । पुं । वंशभेदे । वेडेड वंश ।

सपत्र(त्रा)कृतः । त्रि । पीडिते । दुःखाधि-
ते । ५ । शराहतमृगादौ । शब्दकल्पः ।

सपञ्चाकरणम् । क्ली । अतिष्ठीने । अति
वेदनायाम् । हला ।

सपत्राकृतिः । स्त्री । अ० ३० । हे. व. ।

सपादमत्यः । पुं । मस्यविशिष्टे । वै. निघ.

सपीतकः (तिका) । पुं, स्त्री । राजकोश-
तन्त्रम् । धनुर्ग । रा.नि.व.७ ।

सपूजका । स्त्री । तिलवामिनीशालौ । मा-
निवान्याविशेष । रा.नि.व.१६ ।

सप्तच्छदः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । राजि. व. १२
सु. वृ. १८८. । लाक्षादिः । वा. नृ. १५५. । आरव
आदिः । [व्ये] । महासुगन्धतैले

सप्तदलः । पुं । सप्तपर्णहृत् । सरथीनामगन्ध

सप्तदलपुष्पम् । क्ली । सुद्वारपुष्पे । सप्तदल

पुष्पे । रस. र. बाल. चि. ।

रक्तमोसमेदोऽस्थिमज्जयुक्तेषु । “रसाष्टसोसमेदो-
ऽस्थिमज्जायुक्तसमाह्वयेः.....” रा.नि.व.१९ ।

सप्तनाडिकाः । स्त्री । शृङ्गाटीके । वै.निघ. ।

सप्तनाभा । स्त्री । आदित्यभक्तायां । छड़-
छिन्न । रा.नि.व.४ । [ज.द. रा.नि.व.१० ।

सप्तपत्रः । पुं । सुदूरपुष्पवृक्षे । सप्तपत्रवृक्षे ।

सप्तप(व)र्णः (पार्श्वः) । पुं । (Alstonia
scholaris, Syn. Echites scholaris.)

खननख्यतावृक्षे । छातिमगाह । हिं छातियान् ।
कं एलेलग । मं सातवथा । तें ऐडाकुल, भरिटा-

कु । वम्. छातविण् । “शाखास्तिसदृशपत्रः गजम-
दगन्धपुष्पः शरदि विकसनशील लवैर्द्वयः ।” सु.

स.१८५ । गुणाः— तिक्तोष्णो दीपनः विदोषघ्नः
त्रणरक्तजामिघ्नश्च । रा.नि.व.१२ । आसगुणहरः

स्त्रियोषः तुवरः सरः क्षमिघ्नश्च । भा. । स्त्री ।
द्राक्षारसशर्कराष्टमध्वादिकृतमित्तान्नभेदे । यथा

—“द्राक्षादाडिमखर्जूरश्चजितानं सशर्करं । ला-
जचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णमुदाहृतम् ॥” श.च. ।

स्त्री (र्णां, र्णी) । लज्जालुकायाम् । गज्जावती ।
रा.नि.व.५ । [साधतैलं वा । रस.र. ।

सप्तप्रस्थमापतैलम् । स्त्री । वातव्याधी तैलं

सप्तभद्रः । पुं । शिरीषवृक्षे । श.च. ।

सप्तमुष्टिकयूषः । पुं । यूषविशेषे । स पञ्च-
मुष्टिकधान्ययुष्मीनामैकमुष्टिं गृहीत्वाष्टगुणतोये

पक्वः । “यवकीलकुलस्य च मुद्रामलकयुष्मकेः ।
धन्वाकविशस्युक्तैर्युषः स्यात् सप्तमुष्टिकः ॥” सं. ।

सप्तरक्तम् । स्त्री । शरीरस्य बहिष्ये रक्तवर्णे स-
प्तविधावयवे । यथा—अपाङ्गनिहोमखकरतल-

तालुपादतलेषु । सामुद्रकम् ।

सप्तला (लिका) । स्त्री । (Acacia con-
cinna.) चारख्यरीठाकरञ्जे । वन त्रीठा । तें

चिकथ, गीयु । वम्. सिकाकाह । दा. चिकैकह ।
सुहोभेदे । मनमोवदन्त्य । सु.स.१८५ । नवम-

लिकायाम् । बासन्त्या । मेउतेति । रा.नि.व.१० ।
भा. । चर्मकपायाय । ङाग्रकथा, चैट्टेकोन ।

च.स.१४५ । च.द.गुणवि. (लिका) । सु चि.
१८५ ।

सप्तविंशतिकगुग्गुलुः । पुं । भगन्दरै पक्वयु-

ग्गुलुविशेषे । “त्रिकटु विफला सुताविहङ्गासह-
चिचकम् । शब्दोला पिप्पलीमूलं हवथा सुरदाह-

श्च । तुम्बूचकं चञ्चं विशाला रजनीहयम् ।
विहङ्गीवर्षे चारौ सैन्धवं गजपिप्पली । वायव्ये-

तानि चूर्णानि तावद्भिगुग्गुगुलु ॥” त्रिकणा,
त्रिकटु, यूठा, विडङ्ग, छत्रुक्ष, चिञ्चामूल, श-

टी, एलाहट, पिप्पलमूल, इवृक्षफल, देवदारु,
धने, जेला, टेह, राधानमशार मूल, हरिकी,

पारुहरिकी, विट्मल्ल, मल्ल मल्ल, स्वर्णार, ना-
टिकार, मैकव, गजपिप्पल, अटोटाक १

ते. शुक्रशुक्र ४४ तो. । १ टोला प-
त्रिमाण वटी करिदेव । अशूपान जन । सा.कौ. ।

मेष. । [गाह । रा.नि.व.११ ।

सप्तगिरा । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पांण

सप्ताङ्गगुग्गुलुः । पुं । नाडीत्रये बीषधम् ।
विफला युष्मी पिप्पली सरिचम् एषां प्रति ४

तो. शुद्धगुग्गुलुः २४ तो. छतेन पिष्टा यथासम्भवं
भक्षणीयम् । सा.कौ. ।

सप्तामृतलौहम् । स्त्री । नेत्ररोगे बीषधम् ।
विफला यष्टिमधु प्र. समभागः सर्वचूर्णसमं लौहं

मापमाना वटी छतमधुभ्यां भोक्तव्या । सा.कौ. ।

सप्तार्चिः । पुं । विचकवृक्षे । चिञ्चामूल ।
अग्नी । अम. ।

सप्ताश्वः । पुं । अर्कवृक्षे । अर्कान्न गाह ।
अम. । श्वेतरीहीतकवृक्षे । श्वेत त्रीठा गाह ।

रा.नि.व.८ ।

सप्ताह्नः (ह्ना) । पुं, स्त्री । सप्तपर्णवृक्षे । मेष.
कुष्ठ.वि.महाभक्तातकगुह । वा.चि.१२५ । वै.

निघ.सर्वज्य.वि.कुलव्याप्यते । सु.चि.१८५ ।

सप्तिः । पुं । अश्वे । अम. ।

सफरः । पुं । प्रोष्ठिमस्त्रे । अ.टी.भ. ।

सफरी । स्त्री । प्रोष्ठिमस्त्रे । पूंटी माह । भा. ।

समम् । स्त्री । पुण्ये । वै.निघ. ।

समकश्रवणः । पुं । शालविशेषे । वै.निघ. ।

समकत् । पुं । कफे । वै.निघ. ।

समकोलः । पुं । सपें । त्रिका. ।

समकाशः । पुं । अष्टमांसावाशष्टकाधि । “स-

मथाष्टांशको सतः ।” रा.नि.व.१० ।

समगन्धिकम् । स्त्री । उशीरे । वेणीत्र मूल । रा.नि.व.१२।१२ ।

समङ्गा । स्त्री । मज्झिमायां । रा.नि.व.६।२१ । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५।२१ । भा.म.४भ. बालातिसारे । “समङ्गाघातकौलीप्रसारिवाभिः ।” सु.सू.२८५. प्रियङ्गादिः । सु.चि.२५. । च.सू.४५. सन्धानीये । वराहकान्तायां । वराहक्रीडा । च.सू. ४५. । च.द.अ.सा.चि.प्रथिपण्यादिः । बालके । दागा । सा.कौ.उ.जीवरादौ । बलायां । वै.निघ. २भ.संयहणी.चि.कुटजावलेहे ।

समङ्गिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । चि.क्र. क.गर्भाधिकारे । [अश], कौ.कु.उ. प्र. । श.र.।

समण्डः । पुं । फलशाकविशेष, चपुषादौ ।

समन्त्र(चित्त)यम् (चयी) । स्त्री, स्त्री । ह- रीतकौनागरगुडानां समभागे । रा.नि.व.२१ ।

समदोषत्रयम् । स्त्री । वातपित्तकफसाम्यभा- वे । “वातपित्तकफा यच्च समतां यांत नित्यशः । त्रिदोषसमन्वितान्..... ॥” रा.नि.व.२२ ।

समदृपतिः । पुं । श्रीभास्त्रलव्हे । र.स.र.बा- ल.चि.नागार्जुनचूर्ण ।

समन्तदुग्धा । स्त्री । कुहीहले । उकेटो- भनभा । प.सु. । रा.नि.व.८ । [निघ.।

समन्वितकारी (इ.पु) । पुं । आस्रहले । वै.

समप्रकृतिः । वि । समधातुप्रकृतौ । तल्लवणं यथा — “सम्प्रवर्णोऽतिसुदोषगात्रो गन्धोरधोरो- ऽतिविदोषरोमा । रासाप्रियो भारसङ्घोऽतिनिद्रः भागेन युक्तः समताप्रकृता ॥” अचि.५अ. ।

समयोनिः । पुं । कफ । वै.निघ. ।

समलम् । स्त्री । विष्टायां । श.र. । वि. म- लिने । पुं । रजतताम्रपुलोहपुं । च.सू.१अ. ।

समवर्णजा । स्त्री । कुङ्कुमशाली । रा.नि.व. १६ ।

सम(मा)वायः । पुं । अष्टमभावे । “समवा- योऽष्टमभावः ।” च.सू.१अ. । मा.नि. । [अ.।

समशनम् । स्त्री । अपव्याप्तभोजने । श.नि.१

समशर्करचूर्णम् । स्त्री । ग्रहण्यादौ, कासा- धिकारे च चूर्णम् । ग.व.३, काशकृ. १, पृ.३, ४-

ढो.ढे. २ ढो. श्रित ४ ढो. उ. ४ ५. मरुचू.समानं टिनि । सा.कौ. । “ग्रहणीकषाम- रिचमागदन्तातुर्गैवं चूर्णीकृतं क्रमविवर्हितमुहंम- न्तात् । खादेदिदं समसितं गुदजाग्रिमान्यकासा- रुचिश्चसनकण्ठहृदामयेषु ॥ र.स.र.अजी.चि. । च.द.अ.शंसि. ।

समष्टिलः । पुं । तन्नाम्ना पश्चिमदेशख्यातसूप- विशिषे । हिं कर्तुं आ । गुणाः — कटुरूपाः रुच्यः सुखशीघ्रनः कफघातप्रशमनः दीपनः दाहहृत् । रा.नि.व.४ । अ.पासाग्रे । वै.निघ. ।

समष्टि(ष्टी)ला । स्त्री । कटुशूरे । नद्यासे । वै.निघ. । गण्डौरे । अम. । शमठनामशाकविशे- वे । उल्लिङ्गोशाक । सर्वानन्दः । [पुं । वै.निघ.।

समांशा । स्त्री । रज्जुबलायाम् । कृत्.उ. वे.वे-

समानवायुः । पुं । तन्नामकदेहस्थवायौ । म- भानं वायुं । तस्य स्थानं पत्यमानाहाराशयः । त- स्य गुणाः — “आमपकाशयचरः समानी वज्रिसङ्घ- तः । सोऽन्नं पचति तज्ज्यां विशेषान् विविनक्ति हि । गुणाग्रिसङ्घातीसारप्रभृतीन् कुरुते गदान् ।” सु.नि.१अ. । [शकृ.गु. । रा.नि.व.८ ।

समालम्बः (म्बी) । पुं । सुगन्धराहित्यल्ले ।

समालम्बः । पुं । कुङ्कुमादिलिपने । अम. ।

समालम्बनम् । स्त्री । कण्ठये । कुङ्कुमादि- विलिपने । चिका. ।

समासवान् । पुं । तुन्नहले । श.च. । [श.च. ।

समाह्वा । स्त्री । गीजिहायां । ग.वि.श्री.श्री. ।

समितः (ता) । पुं, स्त्री । गोधूमचूर्णे । मय- न्ता । यथा — “गोधूमा धवला धीताः कुह्मिताः शोषितास्ततः । प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पटाद्यालिताः समिताः स्मृताः ॥” भा. । इ.च. ।

समिदुत्तमः । पुं । पलाशहले । वै.निघ. ।

समिदरः । पुं । पलाशहले । वै.निघ. ।

समीचकः । पुं । मीथुने । शब्दकल्पः ।

समीदः । पुं । गोधूमचूर्णे । मयनं । शब्दकल्पः ।

समीनिका । स्त्री । प्रतिवर्षप्रसवायां गवि ।

श.र. ।

समीरः । पुं । शमीहले । रा.नि.व.८ ।

समीरणः । पुं । मरुवकवृक्षे । शकं जूनी । रा.नि.व.१० ।

समीरसारः । पुं । विलहने । रा.नि.व.११ ।

समुच्चयः । पुं । इदधेदचेति समुच्चयः । यथा — मांसवर्गे एष हरिणलावतिरिशारङ्गाः प्रधनमिति ।

समुत्क्रोशः । पुं । क्रुरीपवलिषि । श.र. ।

समुत्क्रिष्टः । त्रि । स्वस्थानात् चलिते, वहिर्नीति । वा.चि.१४.४४४ ।

समुत्थानम् । क्ली । व्याधिनिर्णये । मे. ।

समुद्रः । पुं । समुद्रे । हारा. ।

समुद्गिरणम् । क्ली । वसने । वै.निघ. ।

समुद्रकफः । पुं । समुद्रफेने । त्रिका. ।

समुद्रकान्ता । स्त्री । स्रक्कायां । पिङ्गि. । रा.नि.व.१२ । [त्रात्र यत्र । त्रिका. ।

समुद्रगृहम् । क्ली । जलयन्त्रगृहे । फाग्रा-

समुद्रजम् । क्ली । समुद्रलवणे । रस.चि. ।

समुद्रपुष्पम् । क्ली । कपित्थपुष्पे । गुणाः — तुवरं मधुरं शीतलं रक्तदीपघ्नं कफघ्नं पित्तघ्नं कामलाहरं गर्भिणीकटहरम् । वै.निघ. ।

समुद्रफल(क)म् । क्ली । (Argyria speciosa.) खनामख्यातफलं, कपित्थफलं । दालिषाथे समुद्रकापला इति ज्ञातम् । हिं कश्च फलं, समुन्द्रकापत् । वम्. समुन्द्रशोक । तं समुन्द्रपात्र । वै.निघ.२४.वा.व्या.चि.लिपस्ते । तदुक्तं — “समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदाहरत् । समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः ॥” गुणाः — “फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतविरोधकारि । त्रिदोषदाशनलदीपहारि कफामयघ्नान्निविरोधकारि ॥” पत्रप्रदेहः चर्मरोगहरः । मूलं वातहरं सायुर्दोषघ्ने च हितम् । कथितम् । कटूष्णं वातघ्नं लूतापसारकं त्रिदोषघ्नं कफरोगघ्नं भान्तिनाशकम् । भा. । “समुद्रस्य फलं चोष्णं तिक्तञ्चैव त्रिदोषघ्नम् । वातघ्नं भूतवाधाघ्नं कफं भान्तिं शरीरघ्नम् । दोषं दावानलाप्यत्र नाशयेदिति कौर्त्तितम् । जलेन छटपीतञ्च क्रमिनाशकरं परम् ॥” वै.निघ. ।

समुद्रफेणः (नः) । पुं, क्ली । घनोभूतसागरीत्यफेनपुञ्जे । मधु.प्रेत.फेना । गुर्व. समुद्रफेणः । गुणाः — शीतलं कषायं नेत्ररोगघ्नं कफकण्ठरोगहरं रुच्यं कर्णरोगघ्नम् । रा.नि.व.६ । “अ-ब्धिफेणो रुचिकरो लेखनस्तुवरो लघुः । चक्षुष्यः शीतलश्चैव पटलादिकजाहरः । सरस विषदीपघ्नः कर्णयुलहरः परः । कफघ्नं कण्ठरोगघ्नं पित्तघ्नं विनाशयेत् ॥” वै.निघ. । [सू.चि.१४. ।

समुद्रमण्डूकी । स्त्री । जलगत्तौ । शिपूक ।

समुद्रलवणम् । क्ली । समुद्रलवणे । कत्रक-
च जलग. भा । See समुद्रम् ।

समुद्रशीषः । पुं । हिज्जलवणे । हिज्जलग्राह । भैष.वाजी. । योग.र.उ.केशरपाकि । गुणाः — “समुद्रशीषः सम्प्रोक्तो वातघ्नो बाहको मतः । च-
तिपित्तकरश्चैव कफरुघ्नं मतो बुधैः ॥” वै.निघ. ।

समुद्रा । स्त्री । शमीवृक्षे । भाँडे ग्राह । श-
व्याम् । भट्टि. रा.नि.व.८६ ।

समुद्रान्तम् । क्ली । जातीफले । काश्रकन । श.च. । पुं । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । जा-
तीफलवृक्षे । श.र. । स्त्री (ला) । दुरालभायाम् ।
अम. । स्रक्कायाम् । पिङ्गि. । मे. । कापसि
कापाश ग्राह । रा.नि.व.४ । भैष.शिरीरी.चि.
वृहत्किङ्किणीतेल । [ह. कुम्भारि. मे. ।

समुद्रारः । पुं । तिमिङ्गलमूले । तिमि ग-

समुद्र(न)म् । क्ली । आर्द्रतायां । अम. ।

समूरः (रुः) । पुं । स्रगमेदं, सम्बरवृक्षे । हं-
च. । अम. ।

समूहः । त्रि । सान्निपातिके । रा.नि.व.१० ।

समूहगन्धम् । क्ली । गन्धराजि । थोण्णि ।
रा.नि.व.१२ । [च. ।

समूहनी । स्त्री । सम्भारंन्याम् । दौण्डि. हं.

समूहखारः । पुं । मलशीघ्रकारद्रव्ये ।
भावान. वै.निघ. ।

समीदकम् । क्ली । चङ्गलघोलि । अम. ।

सम्पादात्ता । स्त्री । चङ्गौ । प.सु. ।

सम्पाकः । पुं । चारम्बवृक्षे । (जांक्षा)
ग्राह. प.सु. । च.द.४५५ वि.वृहत्स्रगवृक्षे ।

सम्मुटः । पुं । कुक्षकवृक्षः । वृक्षः । [सं. ।
वृक्षः ।

सम्मुटाङ्गम् । स्त्री । भव्यकली । छात्रः । प.

सम्प्रयोगः । पुं । मैथुने । विका. । भा.उ.
वाजी. । "हैम्यस्त्रीसम्प्रयोगश्च ।"

सम्प्रसक्तः । वि । सक्तैः । सु.नि.७अ. ।

सम्प्राप्तिः । स्त्री । रोगस्य सन्निवृत्तिकारणे ।
भा.नि. । विशिष्टमेव व्याधिरन्यानि । वा. । दीपे
तिकर्तव्यतोपलक्षितव्याधिरन्यानि । कृपविशिष्टे
हृदये । त्राट्गत्र उद्गच्छति । वि.र. । "यथा दु
ष्टेन दीपेण यथा चानुविस्पर्ता । उत्पत्तिरामय-
स्यासी संप्राप्तिर्जातिरामतिः ॥" मा.प्र.च.नि. ।

सम्पालः । पुं । मेषः । हे.च. ।

सम्ब(र)म् । स्त्री । जले । छटा । अम. ।

सम्बरः । पुं । स्रग्भेदे । भा.उ. । मत्स्यविशेषः ।
मै. । स्त्री (री) । शतावय्याम् । अठमौ । श.
र. । मल्लकपण्याम् । शुनकुण्डि । अम. ।

सम्बलम् । स्त्री । जले । श.र. ।

सम्बाधः (धनम्) । पुं, स्त्री । भगः । मै. ।

सम्भरोद्भवम् । स्त्री । मादलवर्णः । भा.उ. न.
वर्णः । रा.नि.व.६ ।

सम्भवः । पुं । उत्पत्तिकारणे । सम्भवो नाम
यो यतः सम्भवति स तस्य सम्भवः । यथा—“ष-
ड्धातवो गर्भस्य व्याघरहितं हितमारोग्यस्ये-
ति ।” च.वि.८अ. । [श.च. ।

सम्भव्यः । पुं । कपिलवृक्षे । कट्ये गच्छि ।

सम्भारम् । स्त्री । लवणविशेषः । भा.उ. न.व. ।
वै.नि.च. । पुं । तदयोग्याखिलद्रव्यसमुदाये । उ-
पादानमगच्छि । च.सू.१५अ. ।

सम्भिवः । वि । सयग्भेदविशिष्टः । नि.दा. ।

सम्भार्जकः (नी) । पुं, स्त्री । मार्जन्यां ।
वाङ्मनः । वी.उ. । श.र. । अम. ।

सम्भार्जनम् । वि । शोधने । र.मा. ।

सम्भिलितद्रुमः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् ।
रा.नि.व.५ ।

सम्भूदपिटि(ङ्)का । स्त्री । शकरीगभेदे ।

“पाणिभ्यां श्वसंसूदे संसूदपिटका भवेत् ।” सु.
नि.१४अ. ।

सम्भोहकः । पुं । प्रहसमप्यङ्गीभवादि-
सन्निपातश्चरः । लक्षणे — “प्रलापायाससम्भोहक-
मूच्छारतिभसाः ।” एकपचाभिघातश्च तत्राद्येते
विशेषतः । एष सम्भोहको नाम्ना सन्निपातः सु-
दाक्यः ॥” भा.स.१भ.ज्व.चि. । [म.१भ. ।

सम्यक्संहितः । वि । सम्यक्योजिते । भा.

सम्यक्चारः । पुं । टङ्ग्यचारः । मो.शो.।
र.सा.सं. ।

सम्यग्दग्धम् । स्त्री । अग्निदाहविशेषः । दाह-
प्रयोजने यथायोग्यदाहे । सु.म. ।

सरम् (स) । स्त्री । मांसं । रा.नि.व.१७ ।
जले । विका. । सरोवरे । लक्षणे — “नद्याः शैल-
वराक्षाभ्यो यच्च संशुत्य तिष्ठति । तत्सरः.....”
भा. । पुं । महापिच्छोत्तरी । रा.नि.व.६ । वि ।
दध्यभागे । देहदेशत्र मांसा । र.मा. । र.सा.सं. ।
सारकद्रव्ये । यथा — “पिप्पली मधुरा हृष्या कटु-
का दीपनी सरा ।” राज. । [हृ.सां । श.र. ।

सरःकाकः । पुं । हंसः । विका. । स्त्री (की) ।

सरकः । पुं, स्त्री । मद्यसामान्यः । रा.नि.व.१४ ।
क्रुखसरोवरे । श.र. । शौधी । शौधुपाने । मै. ।
जन्मनि । विका. । [अम. ।

सरघा । स्त्री । मधुमलिकायां । मो.शो. ।

सरङ्गः । पुं । पञ्चिणि । उषा

सरजम् । स्त्री । छेयङ्गवीर्यः । नवनीते । न-
नि । हारा. । र.सा.सं. ।

सरजाः (स्) । स्त्री । ऋतुमयां स्त्रियां । विका. ।

सरटः (ट) । पुं । मधुमलिकायाम् । मो.शो-
हि । ककलासि । शि.शु.शि. । अम. । अ.टी. ।

सरटुः । पुं । ककलासि । शि.शु.शि. । उषा. ।

सरणम् । स्त्री । माधवीमये । वै.नि.च. । स्त्री-
हमले । मूत्र. । हे.च. । स्त्री(षा) । प्रसारण्यां ।
शकलाङ्गुलिशः । रा.नि.व.५ । चित्रतायाम् । उ-
ड्डो । श.मा. । सु.सू.१६अ. । अतः तिष्ठति । ख-
र्णजीवन्याम् । वै.नि.च. ।

सरणिः (णी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकला-

द्रुमिणी । रा.नि.व.५ । वा.व्या.चि.सध्यमारुधय-
तैले । च.द.माषतैले ।

सरण्डः । पुं । ककलासी । गिरिगिटी । मे. ।
कामुके । पक्षिणि । श.र. ।

सरण्युः । पुं । जले । बायी । मीने । श.र. ।
अयौ । वसन्ते । उष्णा. ।

सरलिः । पुं । बडमुष्टिहमे । रा.नि.व.१८ ।

सरपञ्चिका । स्त्री । पद्मपत्रे । श.र. ।

सरमा । स्त्री । ककुय्याम् । मे. ।

सरयूः । स्त्री । नदीविशेषे । साबायोध्यायां प्र-
सिद्धा । तज्जलगुणाः—स्वादु बलपुष्टिकरश्च । रा.
नि.व.१४ ।

सरलः । पुं । (Pinus longifolia.) तन्ना-
नकटुमे । वा.स.१५अ. । र.मा. । मृगल गाञ्ज,
प्रेतदाकविशेष । हिं चिरका पेड, सरल, धू-
पसरल । मं वम्. सुकचिभाङ्ग । ते सरलदेवदारु,
गरिके, देवदारिचिद्रु । ता. सरलदेवदारी । दा.
चिर्. गुणाः—कटुतिक्तौष्णः वातश्लेष्मत्वग्दोषक-
खूत्रघ्नः कोष्ठशोधकश्च । रा.नि.व.१९ । च.द.
वा.ज्व.चि.रास्त्रादिः । “सरलं सैलबालुकम् ।”
चौरमोरटे । स्त्रीरकट्राङ्ग । प.सु. ।

सरलद्वयम् । स्त्री । सुगन्धश्चे । वै.निघ. ।

सरलद्रवः । पुं । घूपविशेषे । मृगलघूप ।
सरलनिर्वासः । सरलवचसारं । तार्पिन् ।
अम. ।

सरला । स्त्री । त्रिपुटायाम् । अम. । चित्रता-
याम् । ठेठेड्डो । ज.द. । सु.सू.१६अ. कफशमने ।
चि.१४।३७अ. । यक्षचिह्नित । श्वेत ठेठेड्डो ।
सु.चि.२५अ. । कपिलद्राक्षायां । कृष्णतुलस्यां । वै.
निघ. । [चाटो] । रा.नि.व.१९ ।

सरलाङ्गः । पुं । श्रीवेष्टे । तार्पिन् । मृगल-

सरसम् । स्त्री । मांसि । काङ्गागुरुणि । वै.निघ. ।
सरोवरे । श.र. । स्त्री (सा) । यक्षचिह्नित । अ.
टी.रा. । [मिडू] । श.च. ।

सरसम्मतम् । स्त्री । वजीहमे । ठेठकौटो

सरसिका । स्त्री । हिरुपत्रायाम् । श.च. ।

सारसिजम् । स्त्री । कमले । रा.नि.व.१० ।

सरसी । स्त्री । तुम्बरपत्रिकायाम् । वा.सू.१३ ।
अ.सुरसादिः । “अवकसरसिभागौकामुकाकाक-
माक्षी” । सरोवरे । अम. । [श्री] । श.र. ।

सरसीकः । पुं । सारसपक्षिणि । मात्रम भा-

सरसीकहम् । स्त्री । पद्मे । अम. ।

सरस्वती । स्त्री । भारतीयमदीविशेषे । तज्ज-
लगुणाः—स्वादु कर्कश दीपनं लघु देहकान्तिजन-
कं सर्वरोगघ्नं पवित्रश्च । रा.नि.व.१४ । गवि ।
मे. । ज्योतिषतीलतायाम् । गङ्गाफट्की । रा.
नि.व.२ । ब्रह्मीक्षुपे । उष्णो भाक् । रा.नि.व.५ ।
सोमलतायां । श.च. ।

सरा । स्त्री । प्रसारणायाम् । गङ्गाङ्गुलिनी ।
रा.नि.व.५ । सद.व.१ । चिन्तायां । ठेठूल । म-
यविशेषे । वै.निघ. । निर्भरे । भ.द्विरुपको. ।

सरावः । पुं । शरावमाने । एक मेत्र । भ.
द्विरुपको. ।

सरिका । स्त्री । हिरुपत्रायाम् । श.च. ।

सरित्पतिकफः । पुं । समुद्रफेने । भा.स.४
भ.ने.री.चि.नवनश्रीणाञ्जने । “सरित्पतिकफः सि-
ता ।”

सरिलम् । स्त्री । जले । अ.टी.भ. ।

सरिषपः । पुं । सर्पपत्रे । त्रिका. ।

सरीसृपः । पुं । सर्पादी । त्रिका. । कृष्णसर्पे ।
सु.चि.२४अ. ।

सरोजम् । स्त्री । पद्मे । छे.च. ।

सरोजव्य (न्) । स्त्री । पद्मे । छे.च. ।

सरोजिनी । स्त्री । कमलिन्याम् । पञ्चत-
न्याङ्ग । पद्मे । मे. । [श.र. ।

सरोक्षवः । पुं । वक्रपक्षिणि । सारसपक्षिणि ।

सरोऽमृतम् । स्त्री । सरोवरजले । वै.निघ. ।

सरोकट् । स्त्री । पद्मे । छे.च. ।

सरोकहम् । स्त्री । पद्मे । प.सु. । रक्तपद्मे ।
वै.निघ. । स्त्री (हा) । पद्मिन्याम् । वै.निघ. ।

सरोवरः । पुं । सरसि । तज्जलगुणाः जलश-
ब्दे खर्याः ।

सर्कः । पुं । ममसि । उष्णा. ।

सर्जः । पुं । शालनिर्यासे । धूना । भ.च.द.ज्व. चि.अपराजिताधूये । “पुरध्यामवचासर्जः ।” शालवत्त्वे । सर्जरक इति भाषा । शलकीवत्त्वे । वै. निघ. । पीतशाले । (गोशालां । श.र. ।

सर्जकः । पुं । सर्जवत् । शील गीच्छ । जटा. । असनवत् । वै.निघ. सर्जरसे । धूना । रस.र. बाल.चि. । पीतशाले । (गोशालां । अम. ।

सर्जगन्धा । स्त्री । रास्त्रायाम् । र.मा. ।

सर्जनामा (न) । पुं । सर्जतरी । सु.चि.१५. ।

सर्जमणिः । पुं । शालम्लीविदे । (गोचरम. । त्रिका. ।

सर्जरसः । पुं । राले । धूना । रा.नि.व.१२ । सु.स.३८५.एलादिः । See रालः । सर्जवत् । धूनां गीच्छ । रा.नि.व.२ । र.मा. । भा.४भ. देवतीप्रतिषेधचि. । “कृते सर्जरसे तथा ।”

सर्जशालः । पुं । शालवत् । र.मा. ।

सर्जाख्यः (द्वः) । पुं । सर्जरसे । धूना । भेष.सुदरी चि. । भा.म.४भ. ।

सर्जिः (चारः) । स्त्री, पुं । सर्जिकाचारः । गाक्षिशो. । र.मा. । See सर्जिकाचारः ।

सर्जिका (चारः) । स्त्री, पुं । सर्जिचारः । गाक्षिशो. । र.मा. ।

सर्जी । स्त्री । सर्जिचारः । गाक्षिशो. । प.सु. ।

सर्ज्यः । पुं । सर्जरसे । धूना । र.मा. ।

सर्पः । पुं । प्रसिद्धसरीसृपे । माप. । सर्पो विविधः—दिश्यो भीमश्चेति । तत्र दिश्याः सर्पाः दृष्टिनिःश्वासविषा इति । भीमा दंष्ट्राणिषाः । “ये तु दंष्ट्राविषा भीमा ये दशन्ति च मातृषान् । तेषां संख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । अशीतिखिव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा । दर्वीकरा मखलिनी राजिमलसथैव च । निर्विषा वैकरस्त्राय त्रिविधास्तैः पुनः स्मृताः । दर्वीकरा मखलिनी राजिमलसथ पद्मगाः । तेषु दर्वीकराः त्रया विशन्तिः षट् च पद्मगाः । द्वाविंशतिर्मखलिनी राजिमलसथा दश । निर्विषा हादश त्रया वैकरस्त्रायथथा । वैकरस्त्रोद्वाः सप्त त्रिचामखलिनाजिलाः ॥” एषु मन्वानेवजिह्वास्यशिरसः पुमांसः,

सूक्ष्मेवजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः, उभयलक्षणमन्दविषा अकीषा नपुंसका इति । सु.कल्प.४५. । एषां लक्षणाणि स्वस्वपर्याधि सख्याणि । तद्व्याख्याः—अशीतिवातदोषहरः क्षमिद्रुषीविषहरः चक्षुष्यः पाके मधुरः सेवाग्निजननय । “दर्वीकरा दीपकाश्च तेषुक्ताः कटुपाकिनः । मधुराश्चातिचक्षुष्याः स्फटिविष्मूत्रमाकृताः ॥” सु.सु.४६५. । तद्विषयुषाः—“विशेषाद्भुलकटुकमस्त्रोष्णं स्वादु शीतलम् । विषं दर्वीकरादीनां क्रमादातादिकीपनम् । तादृश्यमध्यवृत्तं दृष्टिशीतातपेषु च । विषोल्लणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ॥” वा.उ.२६५. ।

सर्पकङ्कालिका (ली) । स्त्री । खनामस्यातलतायाम् । मर्धकङ्काली, वत्राङ्कालातिव्याप । र.मा. । गन्धरास्त्रायाम् । प.सु. । See रास्त्रा ।

सर्पगन्धा (म्यिनी) । स्त्री । गन्धरास्त्रायाम् । See रास्त्रा । नाकुलीनाममहाकन्दशक्ति । रा.नि. व.७ । वा.उ.५५. । नागदन्त्या । वै.निघ. ।

सर्पघाति । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु. कल्प.२५. । See फलविषम् । [उलि । प.सु. ।

सर्पघातिनी । स्त्री । सर्पाच्याम् । पानभिः सर्पच्छत्रकः । पुं । शाकविशेषः । गाक्षिशो. । गुणाः—मलभेदनः रुचः मधुरः शीतः किटघ्नी च । च.सु.२७ अ. ।

सर्पलणः । पुं । नकुले । (नडेन । हे.च. ।

सर्पदंष्ट्रः । पुं । दन्तीवत् । श.च. ।

सर्पदंष्ट्रा (ष्ट्री) । स्त्री । दृष्टिः । ख्याम् । विच्छाति । प.सु. । सिंहपिपल्याम् । गुणाः—सारका उष्णा कटुः कफघ्नी वातघ्नी च । वै.निघ. ।

सर्पदंष्ट्रिका । स्त्री । भेषयष्ट्यां । अजयष्ट्यां । मेडाणि.७. । रा.नि.व.२. । [रा.नि.व.६ ।

सर्पदण्डा (न्ता) । स्त्री । सिंहपिपल्याम् ।

सर्पदण्डी । स्त्री । गोरचतण्डुलायाम् । (गोत्र-कटाकुलिश । रा.नि.व.५. । [रा.नि.व.५. ।

सर्पदन्ती । स्त्री । नागदन्त्या । शक्तिं.७. ।

सर्पदमनी । स्त्री । नागदन्त्याम् । शक्तिं.७. । दृष्टिः । मय्याकर्कोटिकायां । रा.नि.व.१. ।

सर्पदष्टकम् । स्त्री । सर्पदंष्ट्रने । तथैव त्रिविधं

सर्पितं रदितं निर्विषयेति । केचित् चतुर्थे सर्पा-
ङ्गाभिहतमिच्छन्ति । तेषां लक्षणानि यथा -- “प-
दानि यच्च दन्तानामेकं हे वा बहूनि च । निसर्पा
न्यन्तरक्तानि यान्मुहुर्य करीणि हि । चक्षुसात्मक-
युक्तानि वैकृत्यकराणि च । सङ्गिमानि सशीफा-
नि विद्यातत् सर्पितं भिषक् ॥” इति । “राज्यः
स लोहितता यच्च नीलाः पीताः सितास्तथा । वि-
ज्ञेयं रदितं तन्मु चैयमन्यविषयं तत् ॥” इति ।
“अशीफमल्पदुष्टाष्टकं प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पदं
पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः ॥” इति ।
“सर्पस्त्रयस्य भीरीरिङ्गं भयेन कुपितोऽनिलः । क-
स्यचित् कुरुते शोकं सर्पाङ्गाभिहतस्य तत् ॥” सु-
कृत्य. ४७. । वामटसु तुष्णास्तय्याकौट्य्यालुमद-
ष्टनिपीडितदृक्कमेदेन पञ्चधाह । एषु प्रथमं त्रयं
निर्विषं, निपीडितदृक्कम् असाध्यं व्यालुमददृ-
क्कच्च कृत्स्नाध्यम् । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्याधि-
सर्ग्याणि । वा.उ. १६७. ।

सर्पनामा । स्त्री । सर्पाच्याम् । सर्पकङ्काली-
विट्प्रथ, पाननिडेनी । प.सु. ।

सर्पनिर्भोकः । पुं । सर्पलचि । माटपत्र चो-
लांश । च.शा. ८७. ।

सर्पनिचा । स्त्री । सुगन्धरास्त्रायां । सर्पाच्यां ।
पाननिडेनी, सर्पकङ्कालीविट्प्रथ । रा.नि.व. ७।

सर्पपुष्पी । स्त्री । बन्धाकर्कोटक्याम् । नागद-
न्याम् । हाडिडुटडु । रा.नि.व. ५ ।

सर्पप्रियः । पुं । चन्दनहले । वै.निघ. ।

सर्पफेण(न)म् । स्त्री । अहिफेने । वै.निघ. २
अ.अ.सा.चि.जातीफलादिप्रुटपाके । [च. ।

सर्पभक्षकः । पुं । नाकुलीकन्दे । मयूरे । हे.

सर्पभुक् । पुं । मयूरे । हे.च. । मृगैः हाडि-
गिनी । नाकुलीकन्दे । रा.नि.व. ७ ।

सर्पमाला । स्त्री । सर्पकङ्कालिकाभिदे । र.मा. ।

सर्पलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पान
गाह । रा.नि.व. १ ।

सर्पलोचना । स्त्री । सर्पाच्याम् । पाननिडे-
नी । वा.उ. १७७. । गन्धरास्त्रायाम् । वै.निघ. ।

सर्पविषम् । स्त्री । सर्पगरले । माटपत्र विष ।

“विषमाह्वयसमाय रक्तं दृष्यते वपुः । रक्तमस्त्रि-
तु प्राप्तं वडितं तैलमम्बुवत् ॥” वा.उ. १६७. ।

सर्पसह्य । स्त्री । सर्पाच्यां । पाननिडेनी ।
प.सु. । [वै.निघ. १]

सर्पसुगन्धा (न्यिका) । स्त्री । सर्पगन्धायां ।

सर्पहा (न) । पुं । नकुले । वै.निघ. । हे.च. ।

सर्पा । स्त्री । तन्नामकौषधौ । या च सर्पाका-
रा सर्पकङ्कालिका । च.चि. १७. ।

सर्पास्थः । पुं । नागकेशरहले । र.मा. । म-
ह्विकन्दे । रा.नि.व. ७। श्वेतालुके । भा.क. आ.नू. ।
वै.निघ. ।

सर्पाङ्गी । स्त्री । सेंहलीपिपल्याम् । रा.नि.व.
६ । सर्पकङ्कालीभिदे । पाननिडेनी । र.मा. ।

सर्पादनी । स्त्री । स्नाङ्कलिकानामकन्दशके ।
नाकुल्यां । गङ्गाश । रा.नि.व. ७ ।

सर्पारिः । पुं । नकुले । मयूरे । रा.नि.व. १६।

सर्पावासम् । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने । रा.नि.
व. १२ । श्वेतचन्दने । रा.नि.व. १२ ।

सर्पाशनः । पुं । मयूरे । हला. ।

सर्पाची । स्त्री । सर्पसहाय्याम् । पाननिडेनी ।
हिं सरहचो गण्डनी । प.सु. । र.सा.सं. । वै.
निघ. २अ. एकाहिक, ज्व.चि. सप्तसञ्जीवनीरसे । रं-
स.र.विष.चि. । गुणाः—“सर्पाची कटुका तिक्ता
सीष्णा कृमिलिङ्गनी । हृषिकीन्दुरसर्पाणां विष-
घ्नी व्रणरोपणी ॥” भा.गु.व. । श्वेतापराजितायां ।
रक्तशङ्खिन्याम् । वै.निघ. । गन्धनाकुल्याम् । रा.
नि.व. ७ ।

सर्पिः (स्) । स्त्री । दुग्धसम्पृक्तहृदि । हृते ।
वि । रा.नि.व. १५। स्त्रप गतौ संस्कारात् सर्पणात्
सर्पिः । “नान्यः खेहसथा कश्चित् संस्कारमनुवर्ष-
ते । यथा सर्पितरं सर्पिः सव्यंकेहीतमं मतम् ॥”
सि.यो.वा.व्या.चि.श्रीकणः ।

सर्पिका । स्त्री । मोर्कैर्षालतायां । वै.निघ. ।

सर्पिणी । स्त्री । सर्पाकारवत्पुत्रविशेषे । सर्प-
कङ्काली । गुणाः—विषघ्नी कुचवर्द्धनी च । रा.
नि.व. ५ । सर्पस्त्रियां । श.र. ।

सर्पिर्गर्भम् । स्त्री । नवनीतके । वै.निघ. ।

सर्पिर्महः । पुं । वातजन्मप्रसिद्धरीतिः । तत्र ह-
ततुल्यं महति । सु.नि.६.च. ।

सर्पिषम् । स्त्री । हृते । वै.निघ. ।

सर्पी । स्त्री । सुजग्याम् । अ.र. । [जटा. ।

सर्पी(पै)ष्टम् । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने । र.मा. ।

सर्व्यः । पुं । पारदे । र.सा.सं.प्रकारान्तरविच-
मज्ज.रसे । भेष.वा.र.वि. । सा.कौ.ज्वरान्तर-
से । रसाङ्गने । शिलाजगुके । वै.निघ. ।

सर्व्यगः । पुं । कीने । आत्मनि । अ.मा. । स्त्री ।
जले । नि. ।

सर्व्यगन्धम् । स्त्री । चातुर्जातकादिषु द्रव्येषु ।
“चातुर्जातककर्पूरककौलागुरुसिद्धकम् । लवङ्ग-
सहितस्यैव सर्व्यगन्धं विनिर्दिशेत् ॥” प.प्र.१.ख. ।
कुहुमागुरुकर्पूरकभूरीचन्दनेषु । भा.म.४.भ.चम्.
पू.वि. । “सर्व्यगन्धैः प्रदेह्य ॥” “चातुर्जातकक-
र्पूरककौलागुरुकुहुमम् । लवङ्गसहितस्यैव सर्व्य-
गन्धं विनिर्दिशेत् ॥” इति च । भा. । सीशुते
एलादियम् ।

सर्व्यगा । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । अ.च. ।

सर्व्यग्न्यः (कम्) । पुं, स्त्री । पिप्पलीमूले ।
रा.नि.व.६ । हे.च. । [ना । वै.निघ. ।

सर्व्यग्रहापहा । स्त्री । नागदमन्या । नागम

सर्व्यजगधिया } स्त्री । नृद्धी । तृती । वै.निघ. ।
सर्व्यजनप्रिया }

सर्व्यज्वरहरलोहः । पुं । विषमज्वरे रसावि-
शेषः । पञ्ची—चिचकमूलं चिकटु चिकला विडङ्गं
सुसकं गजपिपली पिप्पलीमूलं वीरणमूलं देव-
दाह किराततक्तं बालकं कटुकी कण्टकारी सि-
शुपीत्रं यष्टिमधुकुटजलक इन्द्रयवो वा एषां प्रति
समभागः सर्व्यचूर्णसमं लीङ् । मात्रा १ मापा ।
अनुपातं मधु । सा.कौ. । अन्यः—ज्वादिदणोह
१७ त्वा. शीत्रा २ त्वा. शक्रक २ त्वा. आ-
मला, इतीतकौ, वटेशु, छुं, पिप्पल, मरि-
च, विडङ्ग, मुता, गजपिप्पल, पिप्पलमूल, ह-
रिद्रा, दाकश्रिद्रा, छिद्रत मूल अष्टाटक
१ त्वा. आमात्र रत्नमर्दन । मात्रा २ त्रति ।
भेष. । तृतीयः तृहसर्व्यज्वरहरः—शीत्रा, शक्रक,

अज, त्रिज, वर्णमाकिक, वर्ण, शोभा, उ-
हृतिताम अष्टाटक २ त्वा. काङ्गलोह
२ त्वा. मर्दनद्रवा—उच्छेपात्र रत्न, मन्म-
नकाथ, एकपापुत्र रत्न, जिह्वाकाथ, उ-
ज्ज्वल, मानेन रत्न, काकमतीरन, निष्ठ-
शोपत्ररत्न, पुनर्मवारन ७ आमात्र रत्न । मा-
त्रा १ त्रति । अष्टमान पिप्पलमूल ७ पुत्रम-
उड । र.सा.सं. । [अ.च. ।

सर्व्यतःशुभा । स्त्री । पिप्पलीमूले । प्रियङ्गी ।

सर्व्यतन्त्रसिद्धान्तः । पुं । सिद्धान्तविशेषः ।

सर्व्यतिक्ता । स्त्री । काकमाचिकायाम् । अ.
नि.व.४ ।

सर्व्यतोभद्रः । पुं । निम्बहवे । रा.नि.व.६ ।
स्त्री । आसनपथ्यकारिण चम्परीच्छेदने । “सर्व-
तो बर्जयित्वा तु चतुर्धा दारिते गुदे । सर्व्यतोभ-
द्रकम् ..... ॥” सु.चि.८.अ. । वा.उ.२.च. ।

सर्व्यतोभद्रा (द्रिका) । स्त्री । माध्या ।
शीत्रा गाह । रा.नि.व.६ । वा.म.१.१.अ.सरि-
वादी । भा.म.१.भ.अ.वि. । “शीफलः सर्व्यतोभ-
द्रा ।”

सर्व्यतोमुखम् । स्त्री । जलं । रा.नि.व.१४ ।

सर्व्यधातुकम् । स्त्री । तातं । वै.निघ. ।

सर्व्यपाचकः । पुं । टा । र. । मोक्षणी ।
वै.निघ. ।

सर्व्यभक्ष्या । स्त्री । क.व्यां । शीति । हे.च. ।

सर्व्यभूतप्रमर्दिनी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटकां
वै.निघ. । [द्रव्यं । वै.निघ. ।

सर्व्यभूमिकः । पुं । दाकचिनीति स्याति पण्य-

सर्व्यमूल्मम् । स्त्री । क्षमर्दके । रुडि । चिका ।

सर्व्ययूषः । पुं । गीरसधाव्याम्फलाक्षैरकच
मिलितैर्यो रसे भवति । स गुरुतरः । वै.निघ. ।

सर्व्यरसः । पुं । धनकी । अम. । लवणरसे ।
हे.च. । स्त्री (सा) । खानमण्डे । टैथ्यत्र मण्ड ।
प.सु. ।

सर्व्यरसोत्तमः । पुं । लवणरसे । हे.च. ।

सर्व्यलवणम् । स्त्री । शीघ्रलवणम् । रा.नि.व.६ ।

सर्व्वलोहम् । स्त्री । तावे । वै.निघ. ।

सर्व्ववर्चसम् । स्त्री । तावे । वै.निघ. ।

सर्व्ववर्णिका । स्त्री । गाभारौहणे । णटा ।

सर्व्वस्त्रेता । स्त्री । सर्व्वपिकानामप्राणहरकौ-
टविशेषे । सु.कल्प.पञ्च. । See कौट. ।

सर्व्वसंसर्गलवणम् । स्त्री । जीधरलवणे ।
रा.नि.व.६ । [टिकषाये । श.च. ।

सर्व्वसङ्गतः । पुं । चिप्रवृद्धिधान्यविशेषे, न-

सर्व्वसरः । पुं । तन्नामकसुखरीये । स यत्त-
पितृकफशीघ्रितनिमित्तः । तत्र वातजी वदनं स-
न्वीदस्तीटेः समानावृत्तां भवति । पितृजे सुखं र-
क्तपीतसदाद्यतनुस्तीटाघितं भवति । कफिनाम्यर-
क्तद्रुयुतैः सर्व्वैर्व्याप्तं भवति । रक्तजे च पितृल-
वणं भवति । सु.नि.१६५. ।

सर्व्वसहः । पुं । शुग्गुली । प.सु. ।

सर्व्वसाधनम् । स्त्री । खण्डे । वै.निघ. ।

सर्व्वसिद्धिः । पुं । श्रीफल । वेल । श.च. ।

सर्व्वस्त्रेहः । पुं । चतुःश्लेषु । सि.यो.वा.व्या.
चि.शालणखेदे । See स्त्रेहचतुष्टयम् ।

सर्व्वहितम् । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

सर्व्वचारः । पुं । चारविशेषे । गावान् । सा-
धुन् इति लोके । सवुखार इति दाबिण्यत्वे । गु-
णाः—अतिचारः चतुर्थः वलिशोधनः गुदावर्त-
क्रमिन्नः मलसूत्रविशोधनश्च । रा.नि.व.६ । सुक्-
कहचे । वण्टोपाकृल । वै.निघ. ।

सर्व्वार्थः । पुं । पारदे । पात्रा । रस.कौ. ।
भेष.वा.र.चि.हादशावसे ।

सर्व्वार्थकम्पारिरसः । पुं । वातव्याध्यधि-
कारि रसः । पाठः—“अतं सूतं सूतं ताव्यं मर्दयेत्
कटुकद्रवैः । एकविंशतिवारं च शीघ्रं पेष्यं पुनः
पुनः । चणमात्रा वटी भव्या..... ॥” रस.र. ।

सर्व्वार्थसुन्दरः । पुं । रसीऽयं विरेचनाधि-
कारोक्तः । पाठः—“शुद्धसूतं च गन्धश्च विषश्च ज-
यपालकम् । कटुत्रयश्च त्रिफला टङ्गणश्च समाश-
कम् ॥” मात्रा १ गुञ्जामिता । पात्रा, गङ्गक,
विष, जश्पानवीज, त्रिकटु, त्रिकला, मो-

हांगीत्रं तैथ अट्याटक मयठांग । मांजा श-
रति । र.सा.सं. । अन्यः कासाधिकारि यच्चाधि-
कारि च—“रसमन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्गणश्च
च । नीतिकं विदुमं शनं मारणीयं प्रयत्नतः ।
हिसमन्धार्थभागश्च सर्व्वं खल्ले निधापयेत् । निम्बद्र-
वश्च योगेन पिष्टिकां कारयेद्विषक् । पद्याङ्गणपुटं
दद्याच्छीतलश्च समुदरेत् । हिसमन्धसमं तीक्ष्णं ती-
क्ष्णार्थं ददौ मतः । एकीकृत्य समसागि द्रव्यचू-
र्णानि कारयेत्..... ॥” नौरमरुतपे मोहांगी-
त्रं तैथ करिया उडुशरुतपे तांशौ हूर्णं करत
मेहे थहे २ तो. पात्रा १ तो. गङ्गक १
तो. मूलांजय, अंवांजय, लब्धंजय अट्या-
के २ तो. मोहांगी ॥० तो. । एकत्र निम-
ष्टाङ्गणरुतं रते मांजिया गोलक अञ्जुतकरुत
मेहे गोलक वक्कमूषाश्च राशिया गङ्गपुटे
तोत्र ज्वाल पाकं करिवे । नीतल हहेण
तुलिया मोह ॥० तो. । उ हिङ्गल १० आना
दिया एकत्र मांजिया राशिवे । मा. २ त्र ।
जश्. पिप्लुहूर्णं उ मधु । रस.कौ. । भेष. ।

सर्व्वार्थसुन्दरी । स्त्री । वैद्यकमन्त्रविशेषे ।

सर्व्वानुकारिणी । स्त्री । शालपर्ण्या । शाल-
गानि । रा.नि.व.४ । [तेउडे] । भम. ।

सर्व्वानुभूतिः । स्त्री । श्वेतविहति । श्वेत

सर्व्वान्वीनः । त्रि । सर्व्वान्नभक्षके । वा.चि.१
अ. । “सर्व्वान्वीनी भवेत्तया ।”

सर्व्वायनी । स्त्री । श्वेतविहतायां । वै.निघ. ।

सर्व्वार्थस्त्रम् । स्त्री । सर्व्वविधप्रशस्तान्द्रव्येषु,
काञ्जिकसुरासीवीरकदम्बमलादिषु । सि.यो.शा-
लणखेदे ।

सर्व्वार्थः । पुं । रुद्राक्षहवे । वै.निघ. ।

सर्व्वार्थचिरोगः । पुं । सर्व्वगतनेत्ररीये । स
घोडशविधः—वाताभिष्यन्दः अधिमन्त्रः हताधि-
मन्त्रः अन्यतीवातः जिह्वनेत्रः पितृभिष्यन्दः क-
फाभिष्यन्दः रक्ताभिष्यन्दः शुक्लाक्षिपाकः सशीफा-
क्षिपाकः अक्षिपाकः अन्यः अक्षीषितः सन्निपाता-
भिष्यन्दः वातपैताभिष्यन्दः वातकफाभिष्यन्दः पि-
तृश्लेष्माभिष्यन्दश्च । वा.उ.१४५. । एषां विशेषाः
स्त्रसप्तयथांश्च सन्त्याः । See नेत्ररीगः ।

सर्वाची । स्त्री । दुग्धिकायां । विद्रुह । वै. निघ. ।

सर्व्वीषध(धि)गणः । पुं । कुठाचीषधिवर्गे । कुष्ठजटामांसीवचाहरिद्राशैलेयचन्दनसुरामांसीकर्पूरसुतासु । “कुठामांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । सुराकर्पूरसुताभिः सर्व्वीषधमुदाहृतम् ॥” रा.नि.व.२२ । “सुरामांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयं । ऋटी चम्पकमुलस्य सर्व्वीषधिगणः स्मृतः ॥” ज्योतिःशास्त्रम् ।

सर्व्वीषधिः । स्त्री । सर्व्वीषधिगणे ।

सर्वपः । पुं । (*Brassica campestris*. Syn. *Dinapis dichotoma*.) खनामख्यातद्रव्यचुपविशेषे । मत्रिषा गाह्य । हिं सरीसा, सर्षो, जिरिया । गुणाः—रसपाकयीः कटुः क्षिप्यः तिक्तः तीक्ष्णः वातकफघ्नः रक्तपित्ताघिवर्जनः रक्षोघ्नः कण्डूकुष्ठहृमिघ्नश्च । गौरम्बु श्रेष्ठः । भा.पू. । तीक्ष्णः वातकफघ्न उष्णः रक्तपित्तकरः कटुः हृमिकुष्ठघ्न । सिद्धार्थोऽपि तद्गुणः । राज । स चित्तासितमेदेन हिधा । (*Brassica nigra*.) The black mustard. कृष्णसर्वपे । काल मत्रिषा । हिं कालिराह, माकुडाराह, सर्षो, पियरी सरीस । तै. भवलो । गुणाः—“...कटूष्णी वातशूलघ्नम् । पित्तादाहप्रदी गुल्फकण्डूकुष्ठघ्नपापहः ॥” (*Brassica juncea*, Syn. *Sinapis juncea*.) राजिकायाम् । द्रव्यं मत्रिषा, राह-मत्रिषा । हिं राजिका । गुणाः—“सिद्धार्थः कटुक्षीणश्च वातरक्तघ्नपापहः । लम्बोषधसमी कथ्यो विषभूतघ्नपापहः ॥” सर्वपतैलगुणाः—तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नं पित्तालोषघ्नं हृमिकुष्ठघ्नं तिलजवश्चुष्यश्च । सर्वपशाकगुणाः—“सार्धपं कमिलं स्वादु त्रिदोषरक्तपित्तघ्नम् ।” राज.१प. । अलुण्ठं रक्तपित्तप्रकोपकरं विदाहि कटुकं स्वादु रुचिदह्य । रा.नि.व.७ । “सार्धपश्च त्रिदोषघ्नं रुचिदह्यापिबर्ज्जनम् ।” अजि.१६अ. । “विदाहि बहुविषभूतं हृष्यं तीक्ष्णोष्णमेव च । त्रिदोषं सार्धपं शाकम्..... ॥” सु.स.४६अ. । सर्वपनालगुणाः—“तीक्ष्णोष्णं सार्धपं नालं वातशेधघ्नपापहम् । कण्डूशूलिहरं ददुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम् ॥” भा.पू. १भ.शा.व. । सर्वपविशेषे । कपि । हिं गौरि ।

चक्षु वीजं दीपनम् । पचं वातघ्नम् । *Watts*. बल्फरीच्याणकमात्रे । “बल्फरीच्याणु सर्वपः ।” मागधमात्रमिदम् । प.प्र. । राजिकावयपरिमिते मात्रे । “तिस्रभौराजिकाभिश्च सर्वपः ।” कालि. कृमानमितम् । [अ. । See कन्दविषम् ।

सर्वपकः । पुं । तन्नामकन्दविशेषे । सु.कण.२

सर्वपतैलग्म् । स्त्री । सर्वपवीज्यतैले । See सर्वपः । [मिदम् । भा. । See सर्वपः ।

सर्वपनालग्म् । स्त्री । सर्वपदण्डे । नाक्षत्रक-

सर्वपा । स्त्री । श्वेतसर्वपे । वै.निघ. ।

सर्वपिकाः । पुं । प्राणहरकीटविशेषे । सु.कण. ८अ. । See कीटः ।

सर्वपिका । स्त्री । शूकरीगमेदे । लक्ष्यं—“गौरसर्वपतुल्या तु शूकदुर्भुषहतुका । पिष्ट्वा कफरक्ताभ्यां श्रेया सर्वपिका बुधैः ॥” सु.नि.१४ अ. । तन्नामककीटमेदे । गलगोली श्वेतकण्ठरक्तराजिः रक्तमण्डला सर्व्वेभ्यो सर्वपिका चेति । तामिदं सर्वपिकावर्जं दाहशीफलीदा भवति । सर्वपिकाया इत्यौघातिसारश्च भवति । सु.कण.८ अ. । समुरिकाभेदे । “चतुर्थी सर्वपाकारा पीत-सर्वपवर्णिनी । नाम्ना सर्वपिका श्रेयाऽभ्यङ्गश्च विवर्जयेत् ॥” भा. ।

सर्वपी । स्त्री । श्वेतसर्वपे । वै.निघ. । हापुवि-कायां । थञ्जन । त्रिका. ।

सर्वपोडूतम् । स्त्री । श्वेतसर्वपे । वै.निघ. ।

सलग्म् । स्त्री । जले । अ.टी.भ. । [प.स. ।

सलटुकः । पुं । वृत्तपत्रशके । नटिप्र शाक ।

सलपत्रम् । स्त्री । दाक्षकैरायां । दाक्षिणि । वै.निघ. ।

सलिलम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ ।

सलिलकुन्तलः । पुं, स्त्री । शैवाल । त्रिका. ।

सलिलयहः । पुं । अश्वत्थ यहमेदे । लक्ष्यं यथा—“क्षिपते सततं यक्षु हृष्टरीसा तुरङ्गनः । लब्धाची जून्मतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलयहः ॥” ज. द.५७अ. ।

सलिलजम् । स्त्री । कमले । पद्म । अम. ।

सलिलधरः । पुं । सुसायाम् । शूठा । वै. निघ. २. भ. जिह्वकज्ज. चि. । [See अखण्डः ।

सल्लकद्रुः । पुं । प्रियालव्वे । रा. नि. व. ११ ।

सल्लकी (स्त्री) । स्त्री । (Boswellia thurifera.) Gum olibanum tree. खनास-ख्यातफलशाकलतायाम् । कुंदककी । शालविशेषः । यस्य निर्यासः शिलारस इत्युच्यते । जगभ-ख्या, साखर इति लोके । सं सल्लकि । कं तदि-क्त । वम्. शालक । गुष्ठाः—तितमधुरा कषाया वाहिनी कुष्ठरक्तकफवाताशत्रिणदीपघ्नी च । रा. नि. व. ११ । वै. निघ. २. भ. र. च. सा. चि. सल्लकादि-खरसे । सु. सू. २५. च. । [कल्प. ।

सवम् । स्त्री । जले । जटा. । पुष्परसे । शब्द-सवनम् । स्त्री । प्रसवे । शब्दकल्प. ।

सवरम् । स्त्री । जले । त्रिका. । [प. सु. ।

सवररीध्रम् । स्त्री । श्वेतीध्रे । पाटिशालनाथ ।

सवर्णकरणम् । स्त्री । विवर्णलतस्थानस्य देह-समानवर्णकरणे । सु. वि. १. च. ।

सवहा । स्त्री । विहतायां । अ. टी. भ. ।

सविता (ह) । पुं । अर्कदेवे । आकृन्तग्रीह । रा. नि. व. १० ।

सवित्रम् । स्त्री । प्रसवकरणे । व्याक. । स्त्री (त्रे) । धात्र्याम् । धाहे । अविः । [निघ. ।

सविभालम् । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.

सवीर्या । स्त्री । श्रुतावर्याम् । शठग्री । रा. नि. व. ४ ।

सव्यम् । स्त्री । वामकाये । अम. ।

सव्यभिवारम् । स्त्री । सव्यभिवारं नाम यत् सव्यभिवारं, यथा—“भवेदिदमौषधमस्मिन् व्याधी यौगिकमथवा नेति ।” अ. त्रि. ८. च. ।

सव्यसाची (इन्) । पुं । अर्जुनदेवे । रा. नि. व. ६ ।

सप्रणशुक्रः । पुं । निवृत्तप्रणतरीरगभेदे । लघु-चं यथा—“निमग्नरूपं हि भवेत् शुक्रं सृष्ट्व विहं प्रतिभाति यदे । शार्वं सवेदुषमतीव रुक् च तस्य त्रयं शुक्रमुदाहरन्ति ॥” सु. उ. १. च. ।

सशल्यः (व्या) । पुं, स्त्री । मल्लके । रा. नि. व. १६ । नागदन्त्यां । शक्तिं उ. छे. । र. मा. । [६ ।

सशाकम् । स्त्री । आद्रेके । आमा । रा. नि. व.

ससत्त्वा । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियाम् । श. र. ।

ससिहः । पुं । सर्वदेवे । शूनात्र ग्रीह । रा. नि. व. ६ । [धान । छे. च. ।

सस्यम् । स्त्री । फले । अ. टी. भ. । धान्यके ।

सस्यमारी (इन्) । पुं । महासूचिके । मेघटेले हेमूत्र । रा. नि. व. १६ ।

सस्यसंव(त्स)रः । पुं । लघुशालदेवे । अम. । सल्लकीदेवे । वै. निघ. । [६ ।

सस्यसंवरणः । पुं । अश्वकर्णशले । रा. नि. व. सहम् । स्त्री । बले । मे. । सार्गशीर्षमासे । छे. च. । पांशुलव्ये । रा. नि. व. ६ ।

सहकारः । पुं । अतिसीरभयुक्ते आसहवे । प. सु. । रा. नि. व. ११ । अम. ।

सहचरः । पुं । भिक्षुटीक्षुपे । शीति ग्रीह । मे. । पीतभिक्षुयां । पीठवांशि । र. मा. । वा. सु. १५. च. वेल्लरादिब. । “ग्रीकगृहकील्लटसहाचरवाणका-शाः ।” नीलभिक्षुयां । प. सु. । सु. सू. १६. च. संशो-धने । [कण्टकश्लेषवे । सु. सू. १८. च. उल्लङ्घः ।

सहचरद्वयम् । स्त्री । नीलपीतभिक्षुद्वये ।

सहचरा (री) । स्त्री । पीतभिक्षुयां । र. मा. । वै. निघ. । सन्धिक. ज्व. चि. वचादिः । नीलभिक्षुयां । प. सु. ।

सहजकृति । स्त्री । सुवर्णे । वै. निघ. ।

सहजरसः । पुं । खरसे । रस. वि. ६. च. ।

सहण्डुकम् । स्त्री । मांसकृतव्यञ्जनविशेषे । य-था—“ह्यागादिमांसं सूडादिः कुडितं खडितं पु-नः । शुद्धमांसविधानेन पच्येत तत् सहण्डुकम् । स-हण्डुकं गुणयन्ते शुद्धमांसगुणं स्मृतम् ॥” भा. ।

सहदेवा (वी) । स्त्री । (Sonchus aru-ensis, Syn. S. Orixensis.) बलायाम् । वेलेण्डा । वनपालके । वन पाले । हिं सहदे-वी वरी । सं सहदेवी । पद्मा. भारा । पीतपुष्प-बलायाम् । काहसीति लोके । पीठ वेलेण्डा । सपांल्याम् । शरिरायाम् । मे. । नीलपुष्पबला-

याम् । सु.सू.२८५. । चि.८५. । महाबलायाम् ।
गौरवकटाकुनिना । रा.नि.व.४ । सा.सन्ततादि.
ज्व.चि. । पीतदृष्टीमलायां । पीठ डानकूनी ।
र.मा. । भेष.ज्व.चि.पानीयभक्तवध्याम् । दृष्टो-
मलायाम् । डानकूनी । हिं चिचडी । च.द.
शूल.चि.एरखहादशके । च.वि.८५. । प्रियङ्गी ।
महानीत्याम् । वै.निघ. ।

सहपानम् । स्त्री । एकवपाने । शि.च. ।

सहभादली । स्त्री । प्रसारण्याम् । गक्रडाश-
नि । भेष.आमवातचि.लेपे ।

सहभोजनम् । स्त्री । एकचभोजने । अम. ।

सहरसा । स्त्री । सद्रपण्याम् । गृगानी । श.
र. ।

सहसानुः । पुं । मयूरे । उषा. ।

सहस्यः । पुं । पीषे मासि । अम. । [व.८ ।

सहस्रकाण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्वायां । रा.नि.

सहस्रजित् । स्त्री । कलूर्याम् । गृगनाडि ।
वै.निघ. ।

सहस्रदंष्ट्रः । पुं । महापाटीनमस्त्रे । वा-
ग्राल ग्राह्, छितल ग्राह् । अम. ।

सहस्रदंष्ट्री (इन्) । पुं । मत्स्यप्रिशिषे । वा-
ग्राल ग्राह् । श.र. ।

सहस्रधीतः । त्रि । सहस्रवारं चालिते घृता-
दौ । शङ्कर वार धोडश घृतादि । वा चि.१
अ. ।

सहस्रगुत् । पुं । अश्वेतसे । भा.पू.१भ. ।

सहस्रपत्रम् । स्त्री । कमले । पत्र । रा.नि.
व.१० । [व.८ ।

सहस्रपर्वा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.

सहस्रपादः । पुं । कारखवपक्षिणि । गौरम
पाथी । म. ।

सहस्रमित् । स्त्री । अश्वेतसे । भा. ।

सहस्रमूली । स्त्री । द्रवत्यां । रा.नि.व.५ ।
आखकण्याम् । गृगनाडि । वै.निघ. । [श.र. ।

सहस्ररसा । स्त्री । सद्रपण्याम् । गृगानी ।

सहस्रवीर्या । स्त्री । दूर्वायां । र.मा. । च.

चि.४५. । नीलदूर्वायां । च.शा.८५. । महा-
सावर्थी । रा.नि.व.४ । श्वेतदूर्वायां । रा.नि.व.५
च.सू.४५. ।

सहस्रवेध(धि)म् । स्त्री । कुकनासककाञ्चि-
कमेदे । रा.नि.व.१५ । हिङ्गुनि । हिङ्गु । मी. ।
भा. । [निघ.१५.सपुत्रज्व.चि. ।

सहस्रवेधपाषाणः । पुं । हिङ्गुप्रसरे । वै.

सहस्रवेधिका । स्त्री । स्रगनाभी । वै.निघ. ।

सहस्रवेधी (इन्) । पुं । अश्वेतसे । हिङ्गुनि ।
रा.नि.व.६ । स्रगमेदे । गृगनाडि । रा.नि.व.१९
कुक्के । टंकपालः । प.सु. ।

सहस्रांशी } स्त्री । ज्वलपीसुववे । वै.निघ. ।
सहस्राङ्गी }

सहस्रा (स्त्री) । स्त्री । अश्वहायां । आम्-
डा । भा. । मयूरशिखायां । निघ. ।

सहाः (सु) । पुं । श्वेतदूर्वायां । मी. । अश्वहाय-
णमासी । अम. । स्त्री (ए) । अश्वेतकुमार्यां । प.सु. ।
साधपण्यां । ग्राशनी । शूल.चि.सहादिशाने ।
सद्रपण्यां । गृगानी । [व.८५. । सपंकडाचि-
कायां । श.च. । शूलकिण्ट्यां । श.च. । राखायां ।
र.मा. । स्वर्णसौध्याम् । अश्वानिकेटी । प.सु. ।
पीतदृष्टीमलायाम् । पीठ डानकूनी । र.मा. ।
तरुणीपुष्पवले । रा.नि.व.१० । देवताइहसे ।
देष्टाडाडि । रा.नि.व.२ । श्वेतपीपुषवावी ।
भा.देवतीयइहवि । 'सहा विदारी स्त्रीयाम् ।'
नखमेपजि । अश्वेती । मी. ।

सहाचरः । पुं । नीलपीतकिण्ट्याम् । नील ७
पीठकाडि । श.र. । वा.सू.१५अ. । 'गीकण्टकी-
कटसहाचरवाणकाशाः ।' सु.चि.२७अ. ।

सहादयम् । स्त्री । सद्रपण्यां साधपण्यां च ।
सु.सपुत्रजीवनीयगणे ।

सहारः । पुं । आसववे । उषा. ।

सह्यम् । स्त्री । स्वास्थे । सहिणतायाम् । सुम-
धुरे । श.र. । [निघ. ।

सखीरा । स्त्री । खीरिणीवले । शिवादे । वै.

साकु(ख)कण्डः । पुं । खनामख्यातवले ।
संकुण्ड इति गुर्जरि ख्यातः । गुणाः — कषायः

कविकरः दीपनः सारकः शेषवातघ्नः वस्त्ररञ्जनः
लघुश्च । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.७ सा.वि.सा.
खरखचूर्णे ।

साक्तकम् । स्त्री । शक्तसूत्रे । यवे । व्याक. ।

सागरकम् । स्त्री । समुद्रलवणे । वै.निघ. ।

सागरगामिनी । स्त्री । सूक्ष्मलाया । छोटि
एनाट । रा.नि.व.६ ।

सागरजम् । स्त्री । लवणे । वै.निघ. ।

सागरजमलः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

सागरोत्थम् । स्त्री । समुद्रलवणे । रा.नि.व.
६ ।

सागरोद्भूतः । पुं । शङ्खे । शीथे । वै.निघ. ।

साङ्ख्यः । पुं । ऋषिविशेषः । च. ।

साङ्गुष्ठा । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । र.मा. ।

साङ्ग्रातिकः । वि. मारात्मके ।

साचिवाटिका । स्त्री । पुनर्नवायाम् । र.मा. ।

साञ्जनः । पुं । गृहगोधायाम् । ककलासे ।
कैकलाज । श.च. ।

सातला । स्त्री । पीतदुग्धसिंहुण्मदे । शनमा-
विदेशव । वम्. वडिलसोनूली कां हिरियचटक-
नख । गुणाः - कफपित्तघ्नी लघुः तिक्ता कषाया
विस्फर्ककृष्णिकीटव्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

सातीलकः । पुं । कलायमेदे । गेटे । च.
टी.रा ।

सात्त्विकम् । स्त्री । यदयस्य सेवितं सुखाय स-
म्पद्यते तत्तस्य सात्त्विकम् । तच्च द्विविधं चेष्टाख्यमा-
हारख्यञ्च । चेष्टाख्यञ्च कायवाङ्मनोभेदातिविधं,
आहारख्यञ्च रसभेदात् षड्विधम् । सु.सू.१०अ.
३. औषधादिजनितसुखानुबन्धे, व्याधिगुणवि-
परीते आहारविहाररादौ । “हेतुव्याधिविपर्य-
यविपर्ययाद्यकारिणां औषधान्नविहारानामु-
पयोगं सुखावहम् । विद्यादुपश्रयं व्याधिः सहि
सात्त्विकमिति ज्ञातम् ॥” मा.नि. । सात्त्विकं नाम तत्
यदात्मन्युपश्रिते । तत्तद्विधं प्रवरावरमध्यविभागेन ।
तत्र सर्व्वरसं प्रवरम् एकारसमवरं मध्यन्तु प्रवराव-
रमध्यस्थम् । च.वि.१अ. ।

सादः । पुं । अवसाने । कण्ठायां । वै.निघ. ।

सादनी । स्त्री । कटुखा । कटुकी । रा.नि.व.
६ ।

सादृश्यः । पुं । कुरङ्गखगे । चिका. ।

साधकम् । स्त्री । तन्नामकपित्ते । भग. । See
पित्तम् । पुं । तन्नामकहृदयस्थाग्री येन मनोऽभि-
लाषः सिध्यति । सु.सू.२१अ. । दमनकवचे । वै.
निघ. । [जीवहृदे । वै.निघ. । द्रव्ये । चम. ।

साधनम् । स्त्री । शिथे । रा.नि.व.१७ । पुच-

साधारणदेशः । पुं । जाङ्गलामूकोभयदेश-
लक्षणपुष्पे प्रदेशः । लक्षणं यथा—“उभयगुणयुक्
वा नातिरुक् न क्षिप्रं न च खरवहुलश्चेत्तमितः
कण्टकाक्षः । भवति च जलकीर्णे नाति शीते न-
चीर्णे समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणञ्च ॥” अत्रि.
४अ. ।

साधारणमृगः । पुं । शूकरादौ, यथा—
“शूकरा मृगशस्त्राद्याः कलिशाश्वमाश्रिताः । म-
कराद्याश्च गण्डाका यवयाश्च तथापरे । मङ्गिषा-
द्याश्च ये चैव ते च साधारणा मताः ॥” अत्रि.
२०अ. ।

साधिका । स्त्री । सुपुत्री । हे.च. ।

साधुः (कः) । पुं । दमनकवचे । वै.निघ. ।
साधुहृत् । रा.नि.व.६ । [मा. ।

साधुपुष्पम् । स्त्री । स्थूलपत्रे । मृगपत्रा । श.

साधुवृत्तः । वि. द्विवाहारविहारकारिणि ।

साधुवृत्तः । पुं । कदम्बहृदे । कदम्ब गीष्टि ।
श.च. । वक्रगह्वरे । वक्रग गीष्टि । रा.नि.व.६ ।

साध्वसम् । स्त्री । मये । चम. ।

साध्वी । स्त्री । मेढायां । रा.नि.व.३ । दुग्धपा-
नाय । कूलवर्द्धि । प.स. ।

सानन्दः । पुं । गुल्फकरज्ज । रा.नि.व.६ ।

सानसिः । पुं । सुवर्णे । उण. ।

सानुजः । पुं । तन्मूत्रहृदे । रा.नि.व.११ ।
पुण्डरीकवचे । पू.उ.त्रिणा गीष्टि । रा.नि.व.१२ ।

सानुबाधनः । वि. कालान्तरप्राक्परे । च.
सू.१अ. । [गीष्टि । वै.निघ. ।

सानुमानकः । पुं । पुण्डरीकहृदे । पू.उ.त्रिणा

सान्द्रष्टिकम् । क्षी । तात्कालिकफले । वै. निघ. ।

सान्द्रम् । ली । तक्र । घाण । वै. निघ. ।

सान्द्रपुष्पः । पुं । विभीतकवृक्षे । श.च. ।

सान्द्रप्रसादमेहः (ही[ट्]न) । पुं । कफ-
जमेहविशेषः । लक्षणं यथा—“यस्य संहृत्यते मूत्रं
क्लिष्टक्लिष्टं प्रसीदति । सान्द्रप्रसादमेहोति त
‘साहः श्लेष्मकोपतः ॥’ च, नि, ४४. ।

सान्द्रमेहः । पुं । मेहरोगभेदे । अत्रादित्तं
सान्द्रं मेहति । सु.नि.६अ. ।

साय्यकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । यस्य
पुष्पं त्रिकालमेव विकसति । रा.नि.व.१० ।

सान्नाय्यम् । क्षी । घृते, हविषि । त्रिका ।

सान्निपातिकः । पुं । विदोषजरीगं । रा.
नि.व.२१ । त्रि । विदोषसम्बन्धिनि ।

सान्निपातिकी । स्त्री । सन्निपातजन्यदीनि
रोगे । लक्षणम्—“.....त्रिभिर्दोषैः दीनिगर्भा
श्रयात्रिते । यथास्थोपद्रवकरैर्यापत्ता सान्निपा
तिकी ॥” वा.उ.३३अ. ।

साब्दी । स्त्री । द्राक्षाविशेषे । शब्दकल्पः ।

सामजः (योनिः) । पुं । गज । सं ।

सामन्त्रयम् । क्ली । हरीतकी-शुण्ठी गुडूचीषु ।
बै.निघ. ।

सामवातः । पुं । आमयुक्तवातरोगि । लक्षणं
—“वायुः सामो विबन्धाग्रिसादतन्द्रानक्लृजने ।
वेदनाशोयनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयत् ॥”
भा. ।

सामान्यम् । स्त्री । एकत्वबुद्धिकरजातौ । य-
दनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादाव्यक्तिषु अर्थ-
गौरव्यं गौरित्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिः तत्
सामान्यम् । च.सू.१४. ।

सामुद्रिकः । पुं । संपुटे । वा.उ.१६५. ।

सामुद्रसन्धिः । पुं । श्रीवीरगंतसन्धिषु । भा.
अंसपौठगुदयोनिनितम्बेषु सन्धी । सु.शा. ५ अ. ।

सामुद्रम् । क्षौ । समुद्रजलवर्षे । कन्नक८,
पा७। हिं पांगा । गुणाः—लघु द्व्यं पलित
जनकं पित्तकरं दीपनं रुच्यञ्च । रा.नि.व.६

समुद्रमणि । रस. र. वृद्धवृद्धादिचूर्णे । नारिकेली ।
 शीपान्तरवकाया । तोपटिनि । बै. निघ. । पुं ।
 मशकविशेष । सु. कल्प. प्रथ. ।

सामुद्रमन्त्रः । ५ । तिमितिमिहिकुलि-
 शपाकमन्त्रादिषु । तन्वांसंगुणाः—युक्तं त्रिंशत्
 मधुरं नातिपित्तं वातहरमुष्णं त्वयं लोकवर्धनम् ।
 सू. ४६५ ।

সামুদ্রাঘচূৰ্ণম্ । ক্তী । উদরাধিকারে চৰ্ণা-
ম্ । সাস্তুৰিলাবণ, সচললবণ, মৈস্কলবণ, ব-
নযমানী, ববক্ষার, বিড়ঙ্গ, হিঙ্গু, পিপুল, চি-
তামূল, গুট, প্রত্যেকে চূৰ্ণ সমভাগ । সূত
দিয়া সেবন করিবে । সা.কৌ. ।

सापुट्रिका । स्त्री । सविषजलायुकायाम् । म-
दिष (ज्वा) क । सु. मू १३ । See जलायुका ।

साख्(भ,भा)रम् । क्ली । गाढलवण । भा-
सुविनवण । रा नि.व.६ ।

साम्भरी । स्त्री । रक्तलीप्रवृत्ते । श.च. ।

साम्ब्राणिकर्हमम् । स्त्री । जवादिनामगन्ध-
द्रव्ये । थाटोसौ, मृगनाडि । रा.नि.व.१२ ।

साम्राजिजम् । कौ । महापारिवतफले । रा.
नि.व.११ ।

सायकः । पुं । शर । रा. नि. व. ८ ।

सायकपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खार्था । भद्रपू० ॥
रा.नि.व.४ ।

सायङ्कालः । पुं । सायाङ्गे ।

स।योद्भिदुरा । स्त्री। मल्लिकादिशृष । यः सा-
यं विकसति । गुणैर्वापि कौतुल्या । रा.नि.व.१० ।

सारः । प । मञ्जायां । भौम् । नकुल.१२अ. ।
 अभ. । दाडिम्बहवे । वै.निघ.२भ. । पियालहवे ।
 वरुण । सुत्ते । भूग । काथे । वै.निघ. । वज्रवारि ।
 रा.नि.व.६ । रीशे । भरणिः । वसि । अभ. ।
 दधिसरे । ढैय्यत्र माथा । श्र.च. । कर्पूरे । रा.
 नि.व.१२ । नकुल.१२अ. । नीलीहवे । वै.निघ.२
 भ.वा.या.प्रयष्टीलाचि । काष्ठानभूर्भतपरिणतनि-
 योसि । शुक्ना । आठो । “स्त्रतो निगंतवेष्टकं ला-
 क्षाजंरसभौचरादिकम् ।” व.सृ.१८ । साख-
 सारि । सु.चि.१८अ. । लौहे । भा. । नवभौते । रा.
 नि.व.१५ । पानके । पाना । भरवृत् । देहान्तर्गम-

स्थिरपदार्थे, स चाष्टविधः—यथा त्वग्रक्तमांसके
दाः। स्थितमाग्रासत्वादि । तत्र लिम्पश्चक्षुःसदुपस-
न्नप्राप्त्यन्तरीरसुकुमारलोमा सप्रमेव च त्वक्सा-
राणां । सा च सारता सुखसौभाग्यादीनि आ-
चष्टे । कर्णो विसृज्यजिह्वा नासौष्ठवादिपादादीनि
स्त्रिधरक्तानि श्रौमन्ति भाजिष्णूनि रक्तसारणां ।
सा सारता सुखमुदयतां मेधां भनः। स्त्रिलसौकुमा-
र्यादीन्याचष्टे । मांससारणां शङ्खललाटककाटि-
कालिगण्डादीनि स्थिरवृश्ममांसोपचितानि भ-
वन्ति । सा सारता चमाष्टतिविद्यासु हारीग्यव-
लप्रधत्तीनि आचष्टे । मेदःसारणां बलवर्णनेच-
केशोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहः ।
सा च सारता विनैश्चैत्यसुखोपभोगप्रदानान्मांजर्व-
सुकुमारीपचारतामाचष्टे । आस्थसारः पार्थिव-
ल्लफजाल्वरिजत्रुवित्रुकशिरःपञ्चस्थानाः स्थूलास्थि-
नखदन्ता मन्दोक्ताह्लादयो भवन्ति । सज्जसारः
तन्वहा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्त्रराः स्थूलदीर्घवृत्त-
सन्धयः दीर्घांशुषो बलवन्तश्च । श्रुतविज्ञानवित्ताप-
त्यसम्मानभाजश्च सौम्याः सौम्यप्रेचणश्च क्षीरपूष्ण-
लोचना इव प्रहृष्यन्नुल्लाः स्निग्धवृत्तसारसमसम्प-
तशिशुरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्त्ररा भाजिष्णवो
महास्निग्धश्च शक्तसारोक्षी स्त्रीप्रियाः स्त्रोप्रियोपभो-
गा बलवन्तश्च । सुखेय्यारोग्यवित्तसम्मानापत्य-
भाजः कृत्तिमन्तः भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः श-
श्या मद्वाक्साहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयो-
धिनः स्त्रलसारः । ११ च. वि. ८५. । जौ । जल ।
मै ।

सारकः । पुं । जैपालवृत्ते । प.सु. । वै. निच.
२५. चत्तविधम. चि. । पीतसुक्ते । धान्यके । वै.
निच. । चि । विरेचके । [रा. नि. व. ८ ।

सारखदिरः । पुं । दुःखदिरं छत्रं वावना ।

सारगन्धः । पुं । चन्दनवृत्ते । श. च. ।

सारघम् । जौ । सरघाकृतमधुनि । शत्रुघ्नमधु
जटा. । गुणाः—“तस्मात्सुवर्तं कर्त्तुं सारघं ना-
तिश्रीतलं । कासि चये प्रशस्तं आत् कामलाशै-
विनाशनम् । नातिश्रीतं न च दधं दीपनं बल-
कृष्यत । अतोसारे नेचरीये चते वा चतजे हि-
तम् । ११ चवि. १८५. ।

सारङ्गः । पुं । मृगविशेषे, चित्रमृगे । इतिग

वि. मृग. । मै. । श. र. । कर्मासमुक्ताः—
स्निग्धं मधुरं लघु हृद्यम् । रा. नि. व. १७ । विनि-
रजातीयचातकपक्षिणि । रा. नि. व. १८ । सु. सु.
४६५. । हृदिनि । वै. निच. । कर्पूरास्ते । “सारङ्गः
कर्पूरः कृतः । ११ नकुल. १५. । कृषे । राजहंसि ।
मै. । सिद्धे । केशे । मयूरे । कोकिले । कर्पूरे ।
जौ । पुष्पे । चन्दने । शङ्खे । पक्षे । स्त्रे । अने-
कार्यकीषः ।

सारजम् । जौ । नवनीते । ननि । श. च. ।

सारजासवः । पुं । शालचन्दनादिसारीत्यवि-
श्रतिविधासवेषु । च. र. २५५. ।

सारणः । पुं । भद्रवलायाम् । शकुन्ताश्रुति ।
धरणिः । आस्वातकवृत्ते । श. च. । अतीसाररीमे ।
हृ. च. । नवनीते । जौ । गन्धमेदे । धरणिः ।

सारणा । स्त्री । रसस्य संस्कारविशेषे । रस-
चि. १५. ।

सारणिः (णी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकु-
न्ताश्रुति । उषा. । रा. नि. व. ३ । मद. व. १ । न-
कुल. १५५. । पुनर्नवायां । वै. निच. ।

सारण्डः । पुं । सर्पाण्डे । गर्भार्द्धे । जटा. ।

सारतवः । पुं । कदलीवृत्ते । घनजयः । ख-
दिरवृत्ते । वै. निच. ।

सारतैलम् । जौ । सुशुतीकचुद्ररीगतैले, शि-
शपागुरुसरलदेवदानीदितैले । सु. चि. २०५. ।

सारद्रुमः । पुं । खदिरवृत्ते । रा. नि. व. ८ ।

सारपाकम् । जौ । तन्नामकफलविषमेदे । सु-
कल्प. २५. । See फलविषयम् ।

सारपादपः । पुं । धामनवृत्ते । श. र. ।

सारफलः । पुं । सारास्ते । वै. निच. ।

सारवन्धका । स्त्री । मेघिकायाम् । वै. निच. ।

सारभाण्डम् । जौ । कर्पूरीमण्डि । शब्द-
कल्पः । [कल्प. ८५. । See बीटः ।

सारमण्डूकः । पुं । मण्डूकजातीयक्रीडे । सु-

सारमूषिका । स्त्री । देवदाक्षीलम्पायां । (न-
शाताङ्गा । रा. नि. व. १ । See अगरी । [श. र. ।

सारमेयः । पुं । कुकुरे । प. सु. । स्त्री । कुकुर्यां ।

सारलोहम् । स्त्री । लोहसारी । ऐश्या० । त-
स्य लक्षणम् — “वसाहृच्छिखराकाराण्यङ्गाव्यस्त्रेन
लेपिते । लोहे सूर्ये च सूक्ष्मणि तन्मास्मभिधीय-
ते ॥” गुणाः — “लोहं साराङ्ग्यं हृत्वात् यद्वर्णो-
मतिसारकम् । अर्धसर्व्वज्ञं वातं शूलच परि-
धानजम् । कर्द्विचः पौनसं पित्तं श्वासमाश्रय्यपो-
हति ॥” भ्र. पू. १ भ. ५ व. १ । [हृचि. ।]

सारवर्गः । पुं । लोहवर्गः । भा. म. ३ भा. प्रमे.

सारवृक्षः । पुं । धासनवृक्षे । वै. निघ. ।

सारथ्यः । पुं । श्वेतसुदिरे । वै. निघ. ।

सारसम् । स्त्री । कमले । रा. नि. व. १० । स-
रीजले । मे. ।

सारसः । पुं । भ्रजजातीयो भक्ष्यस्त्वविशेषः ।
भ्रातृभ्रातृभ्यां । तन्मांसगुणाः — मधुरमस्त्रं कषायं
महातीसारघ्नं पित्तहरं यद्वर्णमोघं च । रा. नि. व.
१७ । तद्वच्च कण्ठजम्भायुक्तजननी वृष्योतिरुच्यो
गुरुषः । अचि. २२ च. । स्त्री । सारसपत्रायाम् । हे. च. ।

सारसङ्ग्रहः । पुं । वैद्यकग्रन्थभेदे चक्रपाणि-
कृते । [भेदे ।]

सारसङ्ग्रहनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टुः ।

सारसजलम् । स्त्री । सरीवरजले । वै. निघ. ।

सारसायुः }

सारसैन्धवम् । स्त्री । सैन्धवे । च. द. रतिवज्र-
भसोटके ।

सारा । स्त्री । कण्ठचिह्नतायाम् । कान्ठ-
उड्डी । श. र. । सातलायाम् । शीतकृष्णं मनसा ।
वै. निघ. । दूर्वायां । श. च. । अंशुमत्फलायाम् ।
कलां गीष् । रा. नि. व. ११ ।

सारासुखः । पुं । खादुपाकरसयुक्तं कण्ठशूल-
घात्रे । वा. सू. ६ च. हेमा. ।

सारास्त्रम् । स्त्री । निम्बभेदे । त्रीणां डालेव ।
गुणाः — पक्वं पित्तलं गुरु वातघ्नं कफकरञ्च ।
वै. निघ. ।

सारालः । पुं । तिले । श. च. ।

सारिका । स्त्री । पत्रिविशेषे । भौजिकं शी-
थी । अम. ।

सारिणी । स्त्री । कापसे । कापसं गीष् ।
रा. नि. व. ४ । महावलायाम् । रा. नि. व. ४ । क-
पिलशिशपायां । कपिलवर्णं शिखु । रा. नि. व. ६ ।
रक्तपुनर्नवायां । रा. नि. व. ५ । दुशालभायां । रा.
नि. व. ४ । प्रसारण्यां । शकुन्तलशिश । रा. नि.
व. ५ । [वै. निघ. ।]

सारितम् । स्त्री । कणाञ्जने । कान्ठ-
दृष्यां ।

सारिवा । स्त्री । अनलायां । अनलुभूत । हिं-
गोरियासाउ । मं वम्. उपलसरी । “जम्बूपत्रा
दुग्धगर्भा वल्ली खनामप्रसिद्धा ।” सु. चि. ८ च. ५. ।
वा. मू. १५ च. । सारिवीशीरकायस्येति चक्रदत्तः ।
शाली । भौजिवाञ्ज । वै. निघ. । कण्ठसारिवायां ।
सा इन्द्रजम्बूपत्रा सुगन्धा कलत्रश्लेति ख्याता ।
आशानता । हिं करियासाउ । See अनला,
शारिवा ।

सारिवादिगणः । पुं । सारिवीशीरकायस-
स्य चन्द्रनवययटीपक्षककृते कषाये । स दाहपि-
तास्रटञ्ज्वरघ्नः । वा. मू. १५ च. ।

सारिवाद्वयम् । स्त्री । श्यामाननयोः । भौ-
जानता, अनलुभूत । च. द. वातपित्तज्व चि. ।
“मधुकं सारिवे द्राचा ।”

सारी । स्त्री । समलायाम् । उड्डी । मनसा ।
रा. नि. व. ८ । शारिकापल्लिणि । श. र. । [६ च. ।]

सारोदकम् । स्त्री । सालसारोदके । च. चि.

सारोदारः । पुं । वैद्यकग्रन्थविशेषे । [भ. ।]

सारोदिकः । पुं । सारोदशयानेषु । च. टी.

सार्ववेरम् । स्त्री । गुण्डायाम् । रा. नि. व. ६ ।

सार्जः । पुं । सर्जरसे । धुनौ । र. मा. ।

सार्द्रः । वि. सार्द्रः । डिञ् । अम. ।

सार्वगुणम् । स्त्री । श्रीधरलवणे । रा. नि. व. ६ ।

सार्वभौमः । पुं । गजे । शीतौ । त्रिका. ।

सार्वसहम् । स्त्री । स्तितिकालवधे । त्रीणां ।
वै. निघ. । [पुं । श्वेतसर्पे । वै. निघ. ।]

सार्धपः । वि. सर्धपसम्बन्धीये, शकतेलादी ।

सार्धपतैलम् । स्त्री । सर्धपतैले । See
सर्धपः ।

सार्धपशाकम् । क्ली० सर्वपशाके । मत्तिसा-
भाक । अचिः १६५. See सर्वपः ।

सालः । पुं० इवे नि० । प्रिश्नपाठवे । वरुण-
इवे । त्रिका । मन्थविशेषे । भाग गाँछ । अ.
टी.म. । आकठवे । अंशुन गाँछ । कुणपे । वै.
निघ. । राले । धूने । रा.नि.व. १२ । सर्जठवे ।
रा.नि.व. ६ । स्वामसत्वातवे । भाग गाँछ । हिं
खसुया । मं सानरा । कं सन्वर दामर । गुणाः
— कटुः तिक्तः उष्णः हिमः क्षिप्तः अतीसारपि-
तदीपनः कण्डूकुष्ठविस्फोटकवातघ्नश्च । रा.नि.व.
६ ।

सालजः (कः) । पुं० सर्जरसे । धूने । प.
सु. । सर्जतरी । धूनेति गाँछ । रा.नि.व. ६ ।

सालनिर्व्यासः । पुं० सर्जरसे । धूने । र.
मा. । [अ.र.]

सालपर्णी । स्त्री । अयमस्यां । भागपाणि ।

सालपुष्पम् । क्ली० स्थलपत्रे । अ.र. ।

सालरसः । पुं० शालनिर्व्यासे । धूने । रा.
नि.व. १२ । [अ.]

सालवेष्टः । पुं० सर्जरसे । धूने । शब्दक-

सालसारः । पुं० शालभेदे । “शालः शङ्खुः
तस्य सारः ।” इति उल्लसः । सु.सू. २८५. ।

सालाहकः । पुं० कुकुरे । शशाले । शब्दकल्पः ।

सालिमकन्दः । पुं० कालेन्दुशैथिल्यकन्दभेदे ।
भागमिश्रितः । गुणाः — उष्णवीर्यः सधुरः द्रव्यः
धातुवर्द्धकः तिक्तः गुरुः रसायनः पुष्टिकरः चय-
नसिद्धिपरत्नविकारघ्नश्च । वै.निघ. ।

सालूरः । पुं० भेके । अ.र. । [टी.म.]

सालेयः । पुं० सधुरिकायाम् । मउत्रौ । अ-

साखिकः । पुं० पक्षिविशेषे । आनिक ।
अ.व. ।

सावरः । पुं० लोप्रविशेषे । चैत लोप । अ.
र. । लोप्रे । रस.र. लनरी.वि.काशीशायघृते ।

सावरीप्रः । पुं० श्वेतरीप्रे । “श्वेतः शूल-
लक ।” सु.सू. २८५. अन्धछादिः ।

सावरिका । स्त्री । निर्विषजलीकायाम् । नि-
र्विष जौक । सु.सू. १२५. । See जलायुका ।

सावर्णलक्ष्यम् । क्ली० चक्रेणि । अ.र. ।

सावित्रः । पुं० गर्भे । अ.र. ।

सावित्री । स्त्री । कामलकीइवे । वै.निघ. ।

साशयन्दकः । पुं० गृहगोधायाम् । टिक्-
टिकि । शब्दकल्पः ।

साशुकः । पुं० कवले । हारा. । [त्रिका.]

सास्थिताम्नाईम् । क्ली० कांसे । कौम. ।

सास्त्रा । स्त्री । गीगलकम्बले । अम. । रास्त्रा-
यां । वै.निघ. ।

सास्त्रावः । वि. अयुक्ते, सावयुक्ते । सा.वि. ।

साहसम् । क्ली० बलवद्विशदादिके ।

सिंहः । पुं० रक्तशिशौ । भाग मञ्जिना । रा.
नि.व. ७ । अशुराजि । अयं विलिख्यः । सिंह ।
हिं सेर । तस्यासगुणाः — सधुरं गुरु क्षिप्तं बल्यं
वातघ्नम् उष्णवीर्यं नेत्ररोगे अशंसि च हितम् ।
सु.सू. ४६५. । वकुलइवे । वै.निघ. ।

सिंहकेय(स)रः । पुं० वकुलइवे । सिंहज-
टायाम् । सिंहछत्र कटो । त्रिका. । [निघ.]

सिंहचित्रा । स्त्री । माषपर्ण्यां । भाषाणी । वै.

सिंहच्छदा । स्त्री । श्वेतदूष्यां । रा.नि.व. ८

सिंहतुण्डः । पुं० सिंहइवे । सुहीइवे । म-
नसा गाँछ । रा.नि.व. ८ ।

सिंहनादगुगुलुः । पुं० कामवाते औष-
धम् । काथार्थं — त्रिफला प्र. ३ प. चतुर्गुणे वा-
रिणि काथयिला पादशेषः कार्यः । गुग्गुलुः ८
तो. नवनीतसारगन्धक १ श. एरुडतैल १ श.
एकत्र पाच्यः । काथार्थं — आमला, इरीठकी,
वहङ्गा प्रोत्तोके ३ प. जल चतुर्गुण (७७
प.), श्वेत चतुर्थान् (२ प.). गुग्गुलु ८
तो. नवनीतसारगन्धक ७४ तो. एरुडतै-
ल ७४ तो. मकन एकत्र करिषा पाक क-
रिषे । सा.कौ. । रस.र. ।

सिंहनादिका । स्त्री । दुरालभायां । अ.व. ।

सिंहपत्रा । स्त्री । माषपर्ण्यां । भाषाणी । वै.
निघ. । [अ. रा.नि.व. ७]

सिंहपर्णी । स्त्री । वासकइवे । वाकम् गा-

३। रा.नि.व.११। नील्या। नील। हे.व।
 मिष्ट(ङ्वा)ण[क]म् । ली। काचपात्रे।
 ४। रा.। नासिकासले। (प्रांटे), मिकनि। रा.
 नि.व.१८। नासारीगभेदे। निदानादि—“कथः
 प्रहङ्गो नासायां कङ्गा खोतास्थपीनसम् । कृत्यात्
 सधुर्वुरं श्वांसं पीनसाधिकवेदनम् । अवेरिच खव-
 त्स्थ प्रक्तिद्रा तेन नासिका । अलसं पिच्छलं
 पीतं पक्वं सिहाणकं घनम् ॥” वा.उ.१८अ.
 अथस्थ रोगविशेषे। लक्षणं—“वातिके पैतिके
 चैव श्लैष्मिके सान्निपातिके । सिहाणके प्रवक्ष्यामि
 लक्षणं भेदञ्च तथा ॥ तनुश्वसं स्फुनञ्च वातिकं
 तपःक्रीर्णतम् । रक्तपीतासितैः स्वादेर्वित्यान् पि-
 त्तसमुद्भवम् ॥ घनेन दृषिष्वर्णेन कफजञ्चैव निर्दि-
 शेत् । नानावर्णेन जानोयादसाध्यं सान्निपाति-
 कम् ॥” अ.द.। सौहृदिकं । मधु। वै.निघ.

सिद्धान्तः । पुं । कुरुक्षेत्रे । त्रिका. । १८ ।

सिद्धिनी । स्त्री । नामिकायाम् । रा.नि.व.

सिञ्चिता । स्त्री । पिप्पल्यां । श.च. ।

सिञ्चितिका । स्त्री । संज्ञ इति प्रसिद्धे फले ।
 (अथर्वण । सा च द्विधा सुदृढहृद्देन । सुदृढ-
 गणाः—वृथं गुरु धातुवर्कं पाके रसे च शीतं
 कांकरव । महत् शीतं कषायं सुदृढगुणश्च ।
 अद्वरफले । वै. निघ्न ।

सितः । पुं । भूर्जवृक्षे । खलुजीरके । प.म. ।
 धववले । धा०प्र. गाछ । र.सा. । क्ली० । गौथ्ये ।
 रङ्गे । रा.नि.व.१३ । सूलके । भू.ला । रा.नि.व. ।
 ७ । चन्दने । र.सा. । श्वेततिले । वै.निघ. ।

सितकङ्कः । स्त्री । सर्ज्जरसे । धूना । वै.निघ.

सितकटभी । स्त्री । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि.
घ.६ । See कटभी ।

सितकण्टकी } स्त्री । श्वेतपुष्पकण्ट
सितकण्ठा (रिका) } कार्थी । रा.नि.व.४।

सितकण्ठः । पुं । दातृहपक्षिणि । डाक
पांथी । श. र. ।

सितकरः । पुं । भीमसेनीकर्पूर । डीगमनी
कपूर । रा.नि.व.१२ । स्त्री (रा) । नीलदृश-
याम वै.निघ.

सितवर्णी । स्त्री । वासक कुपे । वासक शक्तिः ।
छ । रा.नि.व.१० ।

সিতকল্যাণঘটম্ । ক্রী। স্বরীরাগাধিকার
 ঘটম্ । চরণ ৪ শ. গায়ত্ৰী ১৬ শ। কল্যাণ—
 কুমুদপুষ্প পদ্মকাণ্ডে বীরশমূলং গৌধম্। রক্তশালিঃ
 মুদ্রপর্ণী চোরকাকোলী গাম্ভারীবীজং যদীমম্ বা-
 ঘ্যালকং গীরজতলুলামূলম্ উপলং তাম্রমজ্জা মূ-
 কপাশাং শ্রতাবরী শালপর্ণী জীরকং বিফলা গী-
 ডুস্বাবীজম্ শ্রামকদলী চ প্র, ৪তী, জলং ৮ শ.
 একব পান্থম্ । ঘট ৪ শ. দ্রুত ১৬ শ। ক-
 কাথ—কুমুদফল, পদ্মকণ্ঠ, দেবার মূল,
 গম, দাদ্যধান চাউল, মুগান্নৌ, ক্ষোরকাঁকলা,
 গাম্ভারবীজ, গষ্টিমধু, শ্বেত বেলডা, গোর-
 ক্ষচাকুলিয়ার মূল, নীলোৎপল, তাম্রজ্জা,
 ভূইকুমুড়া, শতমূলী, শালপানি, জীরা,
 ত্রিকনা, গোমকবীজ, কাঁচা কলা প্রত্যেকে
 ৪ তো। জল ৮ শ. পাক করিলে । [মা।

सितकाञ्चनः । पुं । श्वेतपुष्पकाञ्चनवर्णे । र.

वित्तकारिका । स्त्री । कश्यपाचार्यकृत । कुन्द
वेणुगुप्त । वै.निघ. ।

सितकुम्भी । स्त्री । श्वेतपाटलायां । श्वेतपू-
ष्पपात्रेण । रा.नि.व.१० ।

सितगुञ्जा । स्त्री. श्वेतगुञ्जायां । रा.नि.व.२१।

सितचन्दनम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दमे । मात-
 चन्दनम् । च.द.खदिरवटी । [५३] । वै.निघ. ।

सितचिल्ली । स्त्री । श्वेतवासुके । इन्द्रे वे-

सितचिह्नः । पुं । (Lacerta seincus.)
 बस्तीगड़कमकर । वेगे गुड़ गुड़ि गाछ । हारा ।

सितच्छत्रा । स्त्री । शतपुष्पायां । कुन्दा ।
अम. ।

सितच्छदः । पुं । रक्तशीभाञ्जने । ज्ञान गञि-
ना । वै. निघ. । ईसं । हे. व. । स्त्री (टा) । श्वेत-
दूर्वायाम् । रा. नि. व. ८ । [रा. नि. व. २३ ।

सितजः । पुं । मधुशर्करायाम् । बहुत छिनि ।

सितजफत्त. । पुं । मधुनाशिकीलह्वत्त । रा.
नि.व.११ ।

मितजलजम् । क्ली । श्वेतपर्श । वै निघ्न ।

सितजा । स्त्री । मधुशर्करायां । रा. नि. व. १७ ।

सितजाम्बकः । पुं । मधुरसालासहचै । रा. नि. व. ११ । [कौटो । -मैव. भा. वि.]

सितजीरकम् । स्त्री । शुक्लजीरके । चैत

सितदर्भः । पुं । श्वेतकुशे । चैतकुश । मं पादरीकुशे । कं विलियवृद्धकुशे । गुणाः — स-मूलं हिमं मधुरं दध्यं पित्तघ्नं रक्तज्वरहृत्वासा-कामलाहृत् । एतदभागे साधारणकुशे यावत् । रा. नि. व. ८ । [किं । रा. नि. व. ६ ।

सितदीप्यः । पुं । श्वेतयमान्याम् । श्वेतगौर-

सितदूर्वा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । प. सु. ।

सितद्रुः (मः) । पुं । मीरटभेदे । जटाक-फ्रात्र । र. मा. । चर्म्मनहृत् । वै. निघ. ।

सितधातुः । पुं । खटिकायाम् । थडिमाटि । रा. नि. व. १३ ।

सितपद्मम् । स्त्री । श्वेतपद्मे । वै. निघ. ।

सितपर्णी । स्त्री । चर्कपुष्पिकायां । र. मा. ।

सितपक्षः । पुं । शुक्लपक्षे । (शब्दकल्पः) । हंसि । श. र. ।

सितपाटला (लिका) । स्त्री । शुक्लपुष्पा-टलहृत् । चैत पाटल । मं श्वेतपाटलि । कं विलियवृद्धादि । गुणाः — तिक्ता उष्णा गृहः वा-तघ्नी हिक्वाभिकफघ्नी शोषघ्नी च । रा. नि. व. १० ।

सितपुङ्खा । स्त्री । श्वेतपुष्पशरपुङ्खायाम् । रा. नि. व. ४ ।

सितपुष्पम् । स्त्री । कैवसंमुखके । जटा. । पुं । श्वेतपुष्परीहितके । चैत उवाट । रा. नि. व. ८ । कासहृत् । केकसपास । तगरहृत् । रा. नि. व. ८ । श. र. । हीपाल्मरखज्ज्वरीहृत् । पिण्डोत्थ-ज्वर गच्छ । शिरीषहृत् । वै. निघ. । स्त्री (पा) । मल्लिकायाम् । मल्लिका मूलज गच्छ । श. र. । (श्री) श्वेतापराजितायाम् । रा. नि. व. ३ । नाग-दन्त्याम् । शक्तिउच्छे । रा. नि. व. ५ । नागवल्ली-लतायां । पाणलता । वै. निघ. ।

सितमरिचम् । स्त्री । श्वेतमरिचे, तणु श्री-आञ्जनबीजमिति वृद्धाः । रा. नि. व. ६ ।

सितमाषः । पुं । (Dolichos catjang) राजमाषे । हारा. । [पारुल गच्छ । वै. निघ.]

सितमोघा । स्त्री । श्वेतपाटलहृत् । चैत

सितरजः । स्त्री । कर्पूरे । वै. निघ. ।

सितरागः । पुं । रौप्ये । वै. निघ. ।

सितसता । स्त्री । चित्रकूटे ख्याता चमत्स-वास्ततायाम् । तऊरुमखी । रा. नि. व. ३ ।

सितसमुद्रः । पुं । शुक्लरसोने । वै. निघ. ।

सितवर्षा । स्त्री । श्वेतरीहृत् । प. सु. ।

सितवर्षाभूः । पुं । श्वेतपुनर्नवायाम् । रा. नि. व. ५ । [प. सु.]

सितवल्ली । स्त्री । भूमिजम्बूहृत् । वनशोभा ।

सितवज्जि (जी) जम् । स्त्री । श्वेतमरिचे । रा. नि. व. ६ । [मा.]

सितवारः (कः) । पुं । शालिचशाके । र.

सितवारिकः । पुं । सिंहलीपिषण्याम् । वै. निघ. । [वै. निघ. चयचि. लघुशिवगुण्यां ।

सितशर्करा । स्त्री । धवलशर्करायाम् । टिमि

सितशा (सा) यका । स्त्री । श्वेतपुष्पशर-कायाम् । रा. नि. व. ४ ।

सितशिशपा । स्त्री । श्वेतशिशपालसीहृत् । चैत शिशुल । श्वेतशिशपा । चैत शिशुः । वै. निघ. । रा. नि. व. ६ ।

सितशिम्बिकः । पुं । गोधूमे । गंध । हृ. च.

सितशिम्बी । स्त्री । श्वेतशिम्बाम् । वै. निघ

सितशि (सि) वम् । स्त्री । श्वेतवल्ग्वहृत् । वै. निघ. । स्त्री । शमीहृत् । प. सु. ।

सितशूकः । पुं । यवे । प. सु. । रा. नि. व. १६

सितशू (सू) रणः । पुं । श्वेतशूरे । श्वेत-७ल वा वन ७ल । रा. नि. व. ७ । [नि. व. १६ ।

सितसर्षपः । पुं । गौरसर्षपे, सिद्धार्थे । रा.

सितसारः (कः) । पुं । शालिचशाके । रा. नि. व. ८ । स. द. सू. क. चि. । "तकीण युक्तं सित-सारकस्य ।" [रा. नि. व. ४ ।

सितसिंहिः (ही) । स्त्री । श्वेतकण्टकायां ।

सितसूर्या । स्त्री । शुकसूर्यावर्ते । वै.सं.सू.क. नि. । [गो. वै.निघ. ।

सितचारः । पुं । श्वेतदण्डः । श्वेत मोहा-

सितसुद्धा । स्त्री । श्वेतकण्टकाख्याम् । रा. नि.व.४:२३ ।

सितांशुः । पुं । कर्पूरः । (शब्दकल्पः) ।

सितांशुतैलम् । स्त्री । कर्पूरतैले । रा.नि.व. १३ ।

सिता । स्त्री । शर्करायाम् । ङिनि । गुणाः—
“सिता सुमधुरा कृष्णा वातपित्तदाहघ्नत् । सू-
क्ष्मांश्चर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुककारिणी ॥”
रा.नि.व.१४ । “धात्रीद्राक्षासितानां वा ।” च.द.
ज्व.चि. । च.सू.४७. । वचायाम् । वट । सोम-
रात्र्याम् । मोमरात्रे । सिङ्गल्याम् । मिडेलि-
छोप । प.मु. । आमलक्यां । आमला । गोरी-
चनायाम् । गोटाटाना । ठडौ । सुराम्बे । रा.
नि.व.२३ । रौप्ये । शुकविहतायां । श्वेत त्रे-
उट्टो । त्रिसन्धिपुष्पवत् । श्वेतपुनर्वनायाम् । वै.
निघ. । आस्फातके । शोणितगोली । गिरिजाप-
राजितायां । र.सा. । मल्लिकार्जुनपुत्रे । श्वेतपा-
टलिनायाम् । श्वेत पाटलम् । रा.नि.व.१० ।
श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.४ । विदार्याम् ।
कुङ्कुम्भा । रा.नि.व.७ । श्वेतदूर्व्यायाम् । प.
सु. । सु.सू.३६७. । च.सू.४७. । श्वेतशिख्याम् ।
श्वेत शिम् । रा.नि.व.१४ । See श्वेतनिषावः ।
कुटुम्ब्याम् । रा.नि.व.३ । चायमाणालतायाम् ।
वणा लता । गोशानिघा । तैजस्याम् । लताफ-
लेकी । भूषा । रा.नि.व.३ ।

सिताखण्डः । पुं । मधुजशर्करायां । मधुस-
रिनि, मालशङ्खौ । गुणाः—श्वेतमधुरः चक्षुषः
कुष्ठच्छर्दित्रणकफघ्नसहिकापित्तान्नासदीपघ्नय । रा.
नि.व.१४ ।

सिताख्यः (ख्या) । पुं । श्वेतमरिकः । वै.
निघ. । श्वेतदूर्व्यायाम् । रा.नि.व.८ ।

सितायः । पुं । कण्टके । कैटो । हारा ।

सिताङ्कः । पुं । बालुकागडमक्षि । वेणुग-
डि माछ । हारा । [डा माछ । रा.नि.व.८ ।

सिताङ्गः । पुं । श्वेतरीहितकवचे । श्वेत री-

सिताजजिः (जी) । स्त्री । श्वेतजीरकं ।
भासा जोट्रे । रा.नि.व.६ ।

सितात्रयम् । स्त्री । त्रिशर्करायाम् । “गुडी-
त्यत्रा हिमीत्यत्रा मधुरा चेतिमित्थितं । ...सि-
तात्रयम् ॥” रा.नि.व.२२ ।

सितादिः । पुं । गुडः । रा.नि.व.१४ ।

सिताननः । पुं । विलहने । वै.निघ. ।

सितापाङ्कः । मयूरी तिका ।

सिताफलम् । स्त्री । (Anona squama-
sa.) The custard apple. स्तनामख्यातफ-
ले । आठा, मोणा । हिं सिताफल । सा. सि-
ता । पत्रफलं पाचनं । वीजं क्लिप्तम् । कश्चित् ।

सिताजम् । स्त्री । श्वेतकमले । रा.नि.व.१० ।

सिताभः । पुं । कर्पूरः । च.टी.रा. ।

सिताभा (सा) । स्त्री । तक्राह्यायाम् । रा.
नि.व.४ ।

सिताभ्रः (का) । पुं । कर्पूरः । जम. ।

सिताम्बु(म्बो)जम् । स्त्री । श्वेतकमले । जम. ।

सिताकः (कः) । पुं । श्वेताकंठे । श्वेत
आकम्ब गाछ । रा.नि.व.१० ।

सितार्जकः । पुं । श्वेतपत्रवृद्धतुल्याम् ।
छोटे श्वेत त्रुमो । हिं श्वेतज्वला । सं पं-
ङ्गरा आज्वला । गुणाः—कटूष्णः कफघ्नानेव-
रोगघ्नः कृष्यः सुखप्रसवकरश्च । रा.नि.व.१० ।

सितालता । स्त्री । अश्वत्थवालतायाम् । रा.
नि.व.३ । श्वेतदूर्व्यायाम् । र.सा. । च.सू.४७. ।

सितालकः (की) । पुं, स्त्री । श्वेतमन्दार-
कं । श्वेत उल्लुक आकम्ब । रा.नि.व.१० ।

सितालिकटभी । स्त्री । श्वेतकिण्वहीठणे ।
रा.नि.व.६ । [हारा. ।

सितालिका । स्त्री । पद्मवती । त्रिपू. ।

सितावरः । पुं । सुनिषण्के । सुतनीषाक ।
गुणाः—संघाही कषाय लघुः विदीपघ्नः श्वेत-
रूपिकरः रसायनः दाहघ्नरहरश्च । रा.नि.व.४ ।
See सुनिषणः । [रा.नि.व.४ ।

सितावरी । स्त्री । वाकुश्याम् । मोमरात्रे ।

सिताश्मजम् । स्त्री । पाषाणोदके । शिला-
जम् । वै. निघ. । [वै. निघ. ।

सितासिता । स्त्री । वाक्प्रां । सोमराज ।

सिताह्वयः । पुं । श्वेतशिखी । श्वेत जखिनी ।
रा. नि. व. ७ । श्वेतरोहितके । श्वेत रोहि । रा.
नि. व. ८ । श्यामशाली । काश धनि । कश्चित् ।

सिताह्वया । स्त्री । श्वेततुलस्यम् । रा. नि. व.
१० । श्वेतपाटलवले । वै. निघ. ।

सिताह्वा । स्त्री । सितपाटलीवले । शिला
पाकृत शब्द । रा. नि. व. १० ।

सितिः । पुं । सुनिष्कणिकाके । वै. निघ. ।

सितिवारः (कः) । पुं । कुटजवले । सुनि-
ष्कणिकाके । भा. । [अग्निसि. ।

सितिसारकः । पुं । शान्तिप्रकाशके । च. द.

सितितरः । पुं । कणशाली । कुलशके । रा.
नि. व. १६ ।

सितेक्षुः । पुं । श्वेतवी । रा. नि. व. १८ ।

सितैरण्डः । पुं । श्वेतैरण्डः । रा. नि. व. ८ ।

सितोच्चटा । स्त्री । श्वेतगुणायाम् । वै. निघ. ।

सितोत्पलम् । स्त्री । श्वेतोत्पलम् । वै. निघ. ।

सितोदरा । स्त्री । वराटिकाभेदे । कड़िपि-
शेष । रा. नि. व. १९ ।

सितोद्भवम् । स्त्री । श्वेतचन्दने । (शब्दकल्पः) ।

सितोपलम् । स्त्री । शल्लवडिकायाम् । कुल-
शब्द । विका. । पुं । स्फटिके । रा. नि. व. १९ ।
स्त्री (ला) । शर्करायाम् । टिति । भस्मण्डिका
याम् । मिष्टिति । छ. व. । सु. म. ४४ अ. ।

सितोपलाद्भिन्दः । पुं । राजयक्षाधि-
कारि लिङ् । "सितोपला तुगाचीरी पिप्पली ब-
ह्वा लवः । अन्यत्रार्द्धे विगुणितं लिङ्गयत् चौद्र-
सर्पिषा ॥" षुडुवक्कू १ उ. एकाह्वा २ उ.
पिपुल्लू ३ उ. वन्मद्विन्द ४ उ. टिति ५ उ.
उ. रसर. ।

सिद्धः । पुं । गुडः । रा. नि. व. १४ । कणधुम्-
र । रा. नि. व. १० । दान्तरं चान्तरं वा भोजनं ।
विका. । कणनिर्गम्यता । कानि निर्गम्यता । अ

तस्यैवपद्ये । वै. निघ. । स्त्री । सैन्धवस्यवे । रा.
नि. व. ६ । कि. अस्याहतशक्ती । वा. उ. ११ अ. ।

सिद्धकः । पुं । सिन्धुवारवले । निमित्ता शब्दः
रा. नि. व. ४ । शालवले । रा. नि. व. ६ । [कति ।

सिद्धजलम् । स्त्री । काञ्चिके । हारा. । पक्व-

सिद्धधातुः । पुं । पारदे । विका. ।

सिद्धनामकः । पुं । अश्लक्तकवले । आर्द्रोः
वै. निघ. ।

सिद्धपुष्पः । पुं । श्वेतकरवीरवले । रा. नि. व.
१० । [१६ । See सिद्धावे. ।

सिद्धप्रयोजनः । पुं । श्वेतसर्पेण । रा. नि. व.

सिद्धप्राणेश्वरः । पुं । ज्वरातीसारौषधम् ।
पाठः गन्धेशस्य पृथग्वेदभागसन्धव भागिकम् ।
सर्जितद्वयवचाराः पञ्चैव सन्धवानि च । वराथो
वेन्दवी आनि विजीराग्रियमानिकाः । सिद्धा वी-
जसारश्च शतपथा सुवृणितः । सिद्धप्राणेश्वरः स-
वः ..... मा. २ साधा । प्रकृ. प्रीति, अल-
प्रोटोदक ३ उ. योनिशक्तिः । योनिशक्ति
देव, यद्वक्ता, प्रकृत्या । विष्णु, शक्ति,
देव्यव, स्त्री, कृष्ण, विष्णु, यमो,
विष्णु, विष्णु, अलप्रोटोदक ३ उ. योनि
काल प्रकृत, योनि १ भा. । रसर. च. भष. ।

सिद्धसन्धप्रकाशः । पुं । वीथदेवजतसन्ध
शब्दे । [विष्णु. । रा. नि. व. १४ ।

सिद्धमोदकः । पुं । तत्रराज । भा. व. ४०

सिद्धयोगशतकम् । स्त्री । शब्दकृते प्रसिद्धवै-
द्यकसंग्रहभेदे । [वः । खनिजधातुदौ । मी. ।

सिद्धरसः । पुं । पारदे । शब्दकल्पे अत्रयपा-

सिद्धवर्त्ताः । पुं । वलिभेदे । "पञ्चमूलस्य
निकायस्यैव सागधिका मधु । सर्वस्यैव सयथा-
तः सिद्धवर्त्ताविति श्रुतः ॥" भा. ।

सिद्धसलिलम् । स्त्री । काञ्चिके । हारा. ।

सिद्धसाधनः । पुं । सिद्धार्थः । श्वेत श्रवणम्
रा. नि. व. १६ ।

सिद्धा । स्त्री । चट्वी । रा. नि. व. ३ ।

सिद्धान्तः । पुं । निर्णये, निश्चये । "सिद्धान्ति

नाम यः परीक्षकैर्बहुविधं परीक्ष्य हेतुभिः साधं
यिवा ख्यायते निर्णयः, स सिद्धान्तः स चीनय-
तुर्विधः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः,
अधिकरणसिद्धान्तः, अश्वपगमसिद्धान्तः इति ।
तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि स-
न्ति व्याधयः सन्ति सिद्धुपायाः साध्यानामिति ।
प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्तन्त्रिन् तन्त्रे तत्तत्त-
सिद्धं—यथायथाष्टौ रसाः षडन्वयः ; पञ्चेन्द्रिया-
णि यथान्वयं षडिन्द्रियाणि ..... अधिकरण-
सिद्धान्तो नाम यन्मित्रधिकारे संभूयमाने सिद्धा-
न्त्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति । यथा—“न
सूक्तः कर्मानुवर्तिकं कुरुते निष्कृष्टत्वादिति प्रभृति
सिद्धाः कर्मकलमीत्यपुंष्वप्रेत्यभावा भवन्ति । अ-
श्वपगमसिद्धान्तो नाम यमयमसिद्धसंपरीक्षितस-
नपदिष्टसहेतुकं वा वादकाले अश्वपगच्छति
सिपुजः ॥” च.वि.८५. ।

सिद्धार्थः (कः) । पुं । (Cruciferae,
sinapis.) खनामख्यातसर्वपे । अत्रुत्त गतिवा ।
हिं राजिका । तं नल्लमरिचिद्रु, तैल्लावाक । सु.
म.२६३. शरीरविरेचने । वा.स. १५५. । गुणाः—
कटुतिक्तोष्णः वातरक्तघ्नः यक्ष्मोपघ्नः लब्धोपघ्नः
कृच्छ्रः विषमृतत्रणघ्न । रा.नि.व.१६ । नदीपटे ।
रा.नि.व.११ । [वा.उ.५५. ।

सिद्धार्थयुग्मम् । स्त्री । पीतकण्ठगौरसर्वपे ।

सिद्धिः । पुं । ऋद्धौ । अक्रि । रा.नि.व.५ ।
साध्यसाधनज्ञाने । च.स.१५. । प्रशस्योपाये ।
यथा—रोगसिद्धिः । वा.कल्प.६५. । ऋद्धौ । उ-
क्रि । सं. । मेघशृङ्गा । गण्डविशुद्ध । वै.निघ. ।

सिद्धिदः । पुं । पुत्रजीवहवे । क्रियापूतः ।
रा.नि.व.६ । महाशालहवे । वै.निघ. । [कल्पः ।

सिद्धिली । स्त्री । जुद्धपिपीलिकायाम् । शब्द

सिद्धिसाधकः (नः) । पुं । श्वेतसर्वपे । रा.
नि.व.१६ । दसनकहवे । वै.निघ. ।

सिद्धिस्थानम् । स्त्री । चरकोक्तान्तिमस्थाने ।

सिद्धोदकम् । स्त्री । काञ्चिके । कैजि । हारा ।

सिद्धोपधिः । पुं । श्वोपधिर्वर्गभेदे । तैलकन्द-
सुधाकन्दशोडकन्दरुदन्तीसर्पोद्युध । 'तैलकन्दः
सुधाकन्दः शोडकन्दो रुदन्तिका । सर्पनेत्रयुताः

पञ्च । सिद्धोपधिकसंज्ञकाः ॥” रा.नि.व.१११ ।
सिधम् । स्त्री । सुद्रुकभेदे । किलासरीति ।
छूनि । छे.च. । लक्षणं यथा—“कण्डुन्मितं श्वेतस-
पायि सिधं विद्यालनु प्रायश ऊर्ध्वकाष्ठे ।” सु.नि.
५५. ।

सिधपुष्पिका । स्त्री । सिधरीगभेदे । सा
लगाता अलावुपुष्पवत् शृङ्गा च । वि.र. ।

सिधालः । वि । किलासरीगिणि । चिका ।

सिधाला । स्त्री । शुकमीने । छुट्टेकी गाछ ।
चिका । कुतरीगिण्याम् । वै.निघ. । मय्यविक-
सौ । मे. ।

सिधवान् । वि । सिधरीगिणि । वै.निघ. ।

सिध्वा । स्त्री । किलासरीति । छूनि, श्याम,
कडू, पाछड़ा । छे.च. ।

सिधः । पुं । हस्ति । उणा । [अम.भ. ।

सिधका । स्त्री । सीध इति व्य्यति हस्तिविषे ।

सिनः । पुं । शमी । (आक.) । स्त्री । शरीरे ।
उणा । वि.नी. । एकमेव । शब्दकल्पः ।

सिन्दुकः । पुं । लुपत्रातोषे सिन्धुवारहवे ।
रा.नि.व.४ ।

सिन्दुरम् । स्त्री । सिन्दूर । वै.निघ. ।

सिन्दु(सु)वारः । पुं । (Vitex trifolia.)

निर्गुण्डाकारयत्कृष्णहवे, श्वेतनिर्गुण्डोत्पे । उ-
च्छ्रते गाछ । अति निश्चिन्ता । हिं शम्भानु । सं-
लिङ्गुर । तं वविल्लि । यम् निर्गुण्डो । ता निर्ग-
चि श्वेतगुणाः—कटुः तिक्तः कफघ्नतृणपापघ्नः
कण्डूकुष्ठघ्नः शूलकासघ्न । रा.नि.व.४ । विषघ्ने-
ष्वन्यत्कृष्णघ्नः । राज. । नीलगुणाः—“सिन्धु-
वारदन्तं तत्र वातश्लेष्महरं लघु ।” “सिन्दुकः श्व-
तिदन्तितः कपायः कटुको लघुः । केश्यो नेत्र-
हृत्ती हन्ति शूलशोथामासक्तान् । क्षमिकुष्ठक-
चिश्चेष्वन्तरान् ..... ॥” भा. ।

सिन्दु(सु)वारच्छदा । स्त्री । वननिर्गुण्डो ।
वै.निघ. । [कान् निश्चिन्ता । वै.निघ. ।

सिन्दु(सु)सहा । स्त्री । कृष्णनिर्गुण्डाम् ।

सिन्दूरम् । स्त्री । (Plumbi oxidum
rubrum) Red lead, श्वोपकस्योपधातो ।

सिन्धु । हिं दा. सिन्दूर । तें सिन्दूरम् । ता. चे-
न्दूरम् । पारस्य. सिरिन्ज । गुणाः — “सीसीफ-
धातुः सिन्दूरं गुणैस्तत्प्रीत्यन्यतम् । संयोगजप्रभा-
वेन तस्याप्यग्रे गुणाः स्मृताः । सिन्दूरमुष्णं वीर्य-
पेकृष्टकण्डूविषादहम् । भयसन्धानजननीः प्रणशो ध-
नरोपहम् । दुग्धास्त्रयोगतत्पत्य विमुक्तिर्गदितस्य
बुधैः ॥” भा.पू.१भ.धा.व. १ पुं । पुष्पवचविशेषे ।
मे. ।

सिन्दूरकारणम् । स्त्री । शीवधातौ । ऐ.च. ।

सिन्दूरपुष्पी (री) । स्त्री । स्नानसंख्यातपुष्प-
हवे । हिं सिन्दूरिया । सं श्रेढी । गुणाः — कटु-
का तिक्ता कषाया वातश्लेष्मघ्नी शिरीरोगघ्नी शू-
तघ्नी च । रा.नि.व.१० । “सिन्दूरी विषपित्तस-
हृन्वावालिहरी हिमा ॥” भा. (री) रीत्यन्तम् ।
धातव्याम् । रक्तवैलिकायाम् । मे. ।

सिन्दूरा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । भा.नि. ऐ-
श्वर्य । वै.निघ. ।

सिन्धुः । पुं । पाञ्चालदेगीयनदी । तज्जलं सुख-
द्विसलिलतुल्यगुणम् । रा.नि.व.१४ । नीलसिन्धु-
वारहवे । नील निमित्ता गाह । सैन्धवलवणे ।
च.द.स्र.मिदचि.गर्भाधिकारे । वालौः वांम । मे.
सिन्धुवारहवे । मा.नि.निमित्ता । श.च. । श्वेत
टङ्गणे । रा.नि.व.६ ।

सिन्धुकः । पुं । नीलसिन्धुवारहवे । रा.नि.व.
४ । श्वेतसिन्धुवारहवे । श.च. ।

सिन्धुकफः । पुं । समुद्रफेने । श.च. ।

सिन्धुकरम् । स्त्री । श्वेतटङ्गणे । भा.नि. (जा)-
हागौ । रा.नि.व.६ । [जटा. १४]

सिन्धुजम् (क) । स्त्री । सैन्धवलवणे । भ.म. ।

सिन्धुजः । पुं । पारदे । टङ्गणे । रा.नि.व.
२१ । (जा) स्त्री । सुक्रायुक्तौ । वै.निघ. ।

सिन्धुजातम् । स्त्री । सुक्रायाम् । वै.निघ. ।

सिन्धुपर्णी । स्त्री । गन्धारीहवे । वै.निघ. ।

सिन्धुपुत्री । स्त्री । नीलिकयुक्तौ । वै.निघ.
२भ.कण.क.ज्व.चि. ।

सिन्धुपुष्पः । पुं । शङ्खे । भा.नि. श.च. । क-
हलहवे । वक्रुलहवे । रा.नि.व.२२ ।

सिन्धुमन्यजम् । स्त्री । सैन्धवलवणे । रा.सा. ।

सिन्धुरः । पुं । इतिनि । ऐ.च. । निर्गुणोह-
वे । निमित्ता गाह । रा.सा.सं.जातीफलया ।

सिन्धुरहेषी (इन) । पुं । सिद्धे । व्याक. ।

सिन्धुलतायम् । स्त्री । प्रवाले । भ.म. । वै.
सिन्धुवक्रायम् । निघ. ।

सिन्धुलवणम् । स्त्री । सामुद्रलवणे । रा.सा. ।

सिन्धुवारः (कः) (रितः) । पुं । सिन्धु-
वारहवे । निर्गुणकारयकपुष्पहवे । श्वेत नि-
मित्ता गाह । श.च. । च.द.विषाधिकारे विष-
तैले । च.मू.४५. । वा.उ.२६५. ।

सिन्धुवारदलम् । स्त्री । निर्गुणोपवे । नि-
मित्ता गाह । च.द.कफज्व.चि. । “सिन्धुवारद-
लकायः ॥”

सिन्धुवेषणः । पुं । गन्धारीहवे । श.च. ।

सिन्धुसम्भवम् । स्त्री । फटिकारिकायाम् ।
कट्टिकप्रि । प.सु. ।

सिन्धूतप्लवः । पुं । अग्निज रज्जवे । वै.निघ. ।

सिन्धूद्रवम् । स्त्री । सैन्धवलवणे । प.सु. । वै.
सिन्धूद्रूतम् । निघ. । भ.वा.व्या.चि. ।

सिन्धूपलम् । स्त्री । सैन्धवल । हारा ।

सिप्रः (व्रः) । पुं । चर्म । मे. । स्त्री
(व्र) । महिष्या ।

सिम्वा (म्बः) । स्त्री । शमीधान्ये । भ.दि-
रूपको । शिम्बा । ३ टो । भ. । मखीनामवस-
द्वये । रा.नि.व.१२१ ।

सिम्बिजा । स्त्री । सिम्बिधान्ये । भा. ।

सिम्बितिका । स्त्री । सेवहवे । प.सु. गाह ।
स.सु.४६५. ।

सिम्बितिकाफलम् । स्त्री । सेवफले । प.सु.
फल । “सिबं समीरपित्तं हृहणं कफकृदुषु ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशकलम् ॥” भा.
गुणाः — कषायं स्वादु संघाहि शीतलघु । स.सु.
४६५. ।

सिम्बी । स्त्री । नियाय्याम् । रा.नि.व.७ । सा
हिषा सिम्बी पुस्तकशिम्बी वेति । शिम्बीयं

मधुरं रसे पाके हिमं गुह्य दाहकं मल्यं श्लेषकरं
वातपित्तहरणं । भा. । सुद्रुपण्यां । रा.नि.व.१ ।
पुसकाकरे सिद्धीपाठः ।

सिरः । पुं । पिण्णलीमूले । वै.च. ।

सिरा । स्त्री । नाड्याम् । वै.च. ।

सिरामाढका । स्त्री । तन्नामकीर्णजन्तुमर्क-
श्च । तत्स्थानं बीजाया उभयपार्श्वे । सु.शा.६७. ।

सिरावृत्तम् । स्त्री । सीसके । गौम । रा.नि.
व.११ ।

सिराव्यधः । पुं । See शिराव्यधः ।

सिरी । स्त्री । साङ्गलिकालतायां । विष्णोश्च-
लित्वा । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सिलीन्ध्रः । पुं । मल्यविशेषः । छिनिन्ध्रं ग्राह्यं ।

सिलिकी । स्त्री । सल्लकीवृत्ति । अ.टी.भ. ।

सिविका । स्त्री । सेवफले । अ.ग. फल । वै.
निघ. ।

सिवितिकाफलम् । स्त्री । सेवफले । अ.ग.
फल । भा. । गुणाः—कषायं खादु संघाति श्री-
तस्य । सु.वृ.४६७. । [प्रातर्दि । प.सु. ।

सिहली । स्त्री । सिलिलिकीय इति ख्याते द्रव्ये ।

सिहण्डः । पुं । कुडीवृत्ति । मनसा ग्राह्यं ।
अम. ।

सिद्धः (कः) । पुं । स्वनामख्यातमन्त्रद्रव्यं ।
गिणित्तम् । अं पिण्डतैल । गुणाः—सुरभिः ति-
क्तः कटुः क्षिप्तः कुष्ठघ्नः कफपित्ताश्रयीमूत्रावा-
तमूतज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.१२ । “निर्मलः कपि-
लः स्वच्छः सिद्धकोऽतिवरा नभः । मध्याभी मल
संयुक्तः बर्ज्येती मन्त्रकर्मणि ॥” श्लेषः । [श.र. ।

सिद्धकी । स्त्री । सल्लक्याम् । भा.नि.व.१७. ।

सिद्धमूत्रिका । स्त्री । सल्लक्याम् । श.र. ।

सिद्धसारः । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

सिद्धहासः । पुं । सिद्धके । गिणित्तम् । रा.
नि.व.१२ । [१भ.वा.व्या.वि.विषगर्भतैले ।

सिद्धारः । पुं । गर्भतैले, शिलारसे । वै.निघ.

सिध्यः । पुं । कटिके । शब्दकल्पः ।

सीतः । पुं । शीतवृत्ति । वै.निघ. ।

सीतजाम्बः । पुं । महाजम्बवे । वै.निघ. ।

सीतफेणः (नः) । पुं । रीठाकरञ्जे । वै.निघ. ।

सीता । स्त्री । महासमजायाम् । रा.नि.व.४ ।

सीतारफलम् । स्त्री । फलविशेषः । आता ।

गुणाः—मधुरं शीतलं हृद्यं बल्यं वातलं कफकरं
खादु पुष्टिकरं पित्तघ्नं च । वै.निघ. ।

सीतीलकः । पुं । सतीलके, शिन्धीधाम्बविशे-
षे । अ.टी.रा. ।

सीतोत्थम् । स्त्री । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ ।

सीत्यम् । स्त्री । धाम्बे । श्लेषे । वै.च. ।

सीधुः (धूः) । पुं, स्त्री । पक्तापक्तेवरसजतम-
ये । रा.नि.व.१४ । अ.वि.८७. । गुडासवे । अ.
द.साक्षात्विधिः । “आमैव शीतारसिकः सीधुः प-
क्करसोऽयः ॥” वृहत्शौनकात् । See श्रीधुः ।

सीधुगन्धः । पुं । वकुलवृत्ति । रा.नि.व.१० ।

सीधुपर्णी । स्त्री । गाम्भारीवृत्ति । रा.नि.व.६ ।

सीधुपुष्पः । पुं । वकुलवृत्ति । रा.नि.व.१० ।
कदम्बवृत्ति । रा.नि.व.६ । स्त्री (ची) । धातकीवृ-
त्ति । रा.नि.व.६ । [११ ।

सीधु(धूर)रसः । पुं । आमवृत्ति । रा.नि.व.

सीधुराचः । पुं । मातुलुवृत्ति । वै.निघ. ।

सीधुराचिकम् । स्त्री । काशीये । शिद्रेरक-
म् । वै.निघ. ।

सीधुवृत्तः । पुं । कुडीवृत्ति । वै.निघ. ।

सीधु(धू)संघः । पुं । वकुलवृत्ति । रा.नि.व.
१० । [शिते । वै.निघ. ।

सीधूकफाणितम् । स्त्री । मधूकपुष्पीत्यफा-

सीधूरसा । स्त्री । आमलक्यां । वै.निघ. ।

सीध्रम् । स्त्री । पायी । मलहार । शब्दकल्पः ।

सीमन्तः । पुं । अस्थिसङ्घातविशेषः । यैः स-
ङ्घाताः सीवितास्त एव सीमन्ता उच्यन्ते । ते च च-
तुर्दश । भा. । तैदन्मादादिभिर्भरणम् । ते चा-
स्थिसङ्घातवद्गणनीया यतः केयुक्ता अस्थिसङ्घाताः ।
सु.शा.५७. ।

सीमन्तकम् । स्त्री । सिन्दूरे । रा.नि.व.१९ ।

सीमा । स्त्री । अण्डकीरे । जटा ।

सीमिकः । पुं । सूचकम् । मृक कुम्भि ।
कीके । हलविशेषे । उषसि ।

सीमीकः । पुं । हलविशेषे । अण्डकल्पः ।

सीरः । पुं । अर्कवृक्षे । अम ।

सीरकः । पुं । शिशमारके । श.मा. ।

सीरी (इन्) । पुं । स्थूलदर्भे । स्त्री (री) ।
लाङ्गलिकायाम् । वै.निघ. ।

सीलन्धः । पुं । मल्लभेदे । निनिन्ता ग्राह ।
गुणाः—“श्लेष्मलः हृष्यः तिपाके मधुरः गुर्बः
वातपित्तहरः हृद्य आसवातकफकरश्च ।” भा. ।

सीवनम् । स्त्री । सूचीकर्मणि । (मशाहे ।
अम । स्त्री (नी) । सीवनकर्मणि । (मशाहे ।
लिङ्गमस्यधःभूते । हे.च. । सा चतुर्धा—वेष्टितं
गोफणिका तुलसीवनौ ऋजुयन्तिषेति । सु.स. २५
अ. । [अ. ।

सीव्यः । त्रि । गोफणिकादिसीवनार्हे । सु.स. ५

सीषपत्रकम् । स्त्री । सीषधातुपत्रे । गोमय
पत्रा । हे.च. ।

सीषभग्न (न्) । स्त्री । (Plumbi carbo-
nas.) White lead. मृककृता । हिंदा. स.
फेदा । तं सीसभग्नम् ।

सीस(क)म् । स्त्री । (Plumbum) Lead,
sulphate of lead. खनामख्यातधातौ । गौ-
मा । हिं सीषक, शीषा । तं शिपसु । दा. शिष् ।
गुणाः—“सीसं रज्जुगुणं श्रेयं विशेषात्तद्वनाश-
नम् ।” “नागसु नागशततुल्यबलं दधाति व्याधिं
विनाशयति जीवितमातनोति । वक्रिं प्रदीपयति
कामबलं करोति मृत्युञ्ज नाशयति सन्ततसेवितः
सः ॥” सङ्कोचकः अवसादकरः शुष्कारकरः वेद-
नाहरः रक्तरोधकश्च । तथा—“पाकेन हीनी कि-
ल वक्रनामी कुष्ठानि गुणांश्च तथातिकृष्टान् ।
पाण्डुपमेहानिलसादशीथभगन्दरादीन् कुरुतः प्र-
भुक्तौ ॥” भा.पू. १५.धा.व. । मारणं—“मनःशि-
खायुतो नामो वासारसविमर्हितः । विभिर्भज-
पुटेर्भक्ष भवेत्तन्मेहरीगजित् । तारस्य रज्ज्वको ना-
गो वातपित्तकफापहः ॥” इति । सा.कौ. । तथा
—“अथत्यविचलकूर्चं चतुर्धाशेन निचिधेत् ।

खत्याचे विदुते नामि लीहदय्या च चालयेत् । श-
सैकेन भवेद्भक्ष तन्मुखाच्च मनःशिलां । काञ्चि-
केन हयस्यहा पचेद्दुपुटेन च । साङ्गशीतं पुनः
पिष्टां शिलया काञ्चिकेन च । पुनः पुटेच्छरादाभ्य-
मेवं पथिः पुटेर्भूतिः । नामः सिन्दूरवर्णीभौ वि-
यते सर्वकार्यज्ञत् ॥” स्वतस्त्र गुणाः—“सतिहो
मधुरी नामी खती भवति भक्षसात् । आयुः कौ-
त्तिर्वीर्यवर्द्धिं करोति सेवनासदा । रोगान्नि-
खती नामी वक्रवद्गुणकारकः ॥” र.सा.सं. ।
“जम्बाशसा सैस्त्वसंयुतेन सगन्धकं स्थापयेत् गु-
ल्लपत्रम् । पकायमानं पुटयेत् सुयुक्त्या वात्यादिकं
यावदुपेतं शालिम् ॥” रस.चि.द्व.ध. ।

सीसोपधातुः । पुं । सिन्दूरः । भा. ।

सीङ्गण्डः । पुं । सिङ्गण्डवृक्षे, सुहोवृक्षे । अम. ।

सुकटुः । पुं । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. ।

सुकटुका । स्त्री । घृतकुमाश्याम् । रा.नि.वृ.
५ । पिण्डोख्यंरुहवृक्षे । वै.निघ. ।

सुकण्डः । पुं । कण्डुराणि । कूतकना । श.र. ।

सुकन्दः (कः) । पुं । कंशरी । एकस्रजः । रा.
नि.व. ८ । पलाण्डौ । दीपशङ्ख । अम. । वारा
हीकन्दे । सुखाली । धरणीकन्दे । रा.नि.व. ७ ।

सुकन्दकरणः । पुं । श्वेतपलाण्डौ । वै.
निघ. ।

सुक(कु)न्दनः । पुं । से । तुलसी । वै.
निघ. । बल्लरके । दापुह । नि.व. १० ।

सुकन्दा । स्त्री । लवणाकन्दे । रा.नि.व. ७ ।
बन्ध्याकर्कटिकयाम् । वै.निघ. ।

सुकन्दी (इन्) । पुं । शरणि । रा.नि.व. ७ ।

सुकर्णकः । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व. ७ ।

सुकर्णा । स्त्री । आशु कर्णाभ्यामायाम् । शूरा-
कर्णि । रा.नि.व. ९ ।

सुकर्णिका । स्त्री । सूयिककण्याम् । शूरा-
णी । श.र. । महाकलायां । वै.निघ. ।

सुकर्णी । स्त्री । इन्द्रवारुणायाम् । त्राशानभामौ ।
रा.नि.व. ९ ।

सुकाण्डः (कः) । पुं । काण्डपत्रनायाम् ।
कन्दना ग्राह । रा.नि.व. ९ । कासटुणि । वै.निघ.

सुकाण्डिका । स्त्री । कारवेद्वलतायां । कत्र
वा शास्त्र । रा.नि.व.१ । [गठ] । रा.नि.व.५ ।

सुकामा । स्त्री । वायमायालतायाम् । वला

सुकारः । पुं । कुटुम्बशाली । रा.नि.व.१६ ।

सुकार्पासः । पुं । रक्तकार्पास्याम् । र.सं.सं.
चन्द्रोदयरसे ।

सुकाष्ठकम् । स्त्री । श्वेदाकृष्टि । काष्ठदाह-
णि । प्रवदाकृष्टिम् । रा.नि.व.१२ ।

सुकाष्ठा । स्त्री । कटुका । कटुको । काष्ठक-
दल्याम् । रा.नि.व.१११ । [वै.निघ.]

सुकुन्दः । पुं । सन्नकीर्तिर्यसि । मृत्तल-आटा ।

सुकुमारः (कः) । पुं । पुष्पकेतवी, रसालिनी ।
पूर्वादि अर्थः । रा.नि.व.१४ । श्वामाके ।
श्यामा शान । रा.नि.व.१६१३ । वनचम्पके । स्व-
णचम्पके । चम्पकहवे । रा.नि.व.१०१३ । राज-
साधे । कङ्कणीषाब्दे । काश्नोशान । रा.नि.व.१६ ।
स्त्री । राजरीती । व्याडापिठल । वै.निघ. । त
मालपत्रे । उडपत्र । रा.नि.व.६ ।

सुकुमारा (री) । स्त्री । सुकानासगन्धद्वये ।
रर्ग्रेणा । रा.नि.व.१२१२३ । जातीपुष्पहवे ।
रा.नि.व.१० । (री) शिलीमिदी । प.सु. । रा.नि.
व.२३ । वनमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१०२३ ।
महाकारवेदके । वडु कटुला । इवी । वै.निघ. ।
कदलीहवे । विसन्धिपुष्पहवे । रा.नि.व.१०१११ ।

सुकुमारिका । स्त्री । कदलीहवे । रा.नि.व.
११ । [शास्त्र] । रा.नि.व.१११ ।

सुकेश(सरः) । पुं । नीजपूरहवे । र्ग्रेणालेव ।

सुकेशिनी । स्त्री । शङ्खिनी । वै.निघ. ।

सुकोली । स्त्री । चीरकाकील्याम् । वदरी-
हवे । र.मा. । [घोषा] । रा.नि.व.७ ।

सुकोशा (घा) । स्त्री । कीशातक्याम् । बिडा ।

सुकोषकः । पुं । कोषाग्ने । भा. ।

सुक्तम् । स्त्री । कन्दादिकृतसम्मानविशेषे । तदुक्तं
—“कन्दमूलकलादीनि सङ्गृह्यत्वानि च । यत्र
द्रव्यभिर्युक्ते तत् सुक्तमभिधीयते ॥” शाङ्ग. ।
उक्तापरनामके तत्रेदे । कृष्णशृङ्ग । “यन्मन्त्रादि

यवी भाण्डे सगुडवीदकाश्रितं । धान्यराशौ चि-
रावस्थं सुक्तं युक्तं तदुच्यते ॥” तच्च गुडेश्वरसम-
यमाश्रीकमेदेन चतुर्विधम् । नामतश्च गुडसुक्तं
इश्वरसुक्तं मधुसुक्तं साश्रीकसुक्तमेति यद्योप-
लब्धं ज्ञेयम् । तस्य साधारणगुणाः—रक्तपित्तकफ-
घ्नं वातानुलोमनम् अम्युष्यतीत्यहवाहं रुचिकरं
दीपनं पाण्डुरकृष्णमिदम् । वा.सू. ।

सुक्ता (क्तिका) । स्त्री । तित्तिद्यां । वै.निघ. ।

सुक्लचन्दनम् । स्त्री । खनामल्याति श्रीख-
लचन्दनाम्यतरचन्दने । गुणाः—तिक्तं कृष्णरक्त-
पित्तदाहघ्नं शीतलं सुगन्धि आर्द्रयुक्तमेव तदम्य-
यागुणश्च । रा.नि.व.११ । See श्रीखलम् । शु-
क्लचन्दने । वै.निघ. । [च.] । रा.नि.व.५ ।

सुखम् । स्त्री । कड्वी । शक्ति । जले । आरोग्ये ।

सुखङ्करी । स्त्री । नीचलीलतायां । क्षीतल्लो ।
रा.नि.व.२ । [निघ.] ।

सुखदा । स्त्री । शमीहवे । भाँडे शास्त्र । रा.

सुखदायिनी । स्त्री । रोहिण्याम् । शोभन-
त्रादिवि । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

सुखभञ्जः । पुं । श्वेतशिशौ । शान्ता मञ्जना ।

सुखभोजी (इव) । पुं । गरुडशाली । त्रिकि-
राज शास्त्र । रा.नि.व.१६ ।

सुखमोदः । पुं । शोभाञ्जनहवे । लाश मञ्जि-
ना शास्त्र । रा.नि.व.७ ।

सुखमोदा । स्त्री । सन्नकीहवे । रा.नि.व.११ ।

सुखरः । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

सुखवर्चकः (वर्चाः पुं) । पुं । सर्जिवारी ।
माञ्जिमाटी । अम. । रा.नि.व.८ ।

सुखवासः । पुं । तरन्मुञ्जि । उडपुञ्ज । त्रिका ।

सुखवासनः । पुं । सुखवासनसगन्धद्वये । श.र. ।

सुखा । स्त्री । हडिनामीपथी । वै.निघ. ।

सुखात्मकः । पुं । शुक्लसर्वकहवे । मन्त्र-
शृङ्ग । वै.निघ. ।

सुखाब्जु । स्त्री । लण्घोदके । उडपुञ्ज । च.द.
वा.व्या.चि. । [रा.नि.व.६ ।

सुखार्जकः । पुं । सर्जिवारी । माञ्जिमाटी ।

सुखालुका । स्त्री । जीवन्तीभेदे । रा.नि.व.३।

सुखायः (सः) (कः) । पुं । चेलालफलद्र-
व्ये । उद्वृज्ज गाछ । चिका. । (Curcuma
sativus.) राजसिनिधौ । श्यामकर्कटि, मंगी ।
श.मा. । सुखभोजने । मी. ।

सुखोदकम् । स्त्री । उष्णाम्बुनि । गन्धसखल ।
“उष्णाम्बु च सुखोदकम् ।” प.प्र.१४७. ।

सुखोद्भवा । स्त्री । सूर्यावर्तच्छमे । इष्टुर्द्धि-
त्रा । वै.निघ. ।

सुखोषिता । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । रा.नि.व.३।

सुगम् । स्त्री । विद्यायां । श.च. ।

सुगन्धम् । स्त्री । गन्धतण्डुलविधौ । गङ्गातुल, ना-
गपत्रा, ताम्रकपूर. रा.मा. । प.सु. । एलबालु-
के । वै.निघ. । “वृद्धगन्धतण्डुले । सु.पु.१८७. ।
नीलोत्पले । नील. उन्नि । रा.नि.व.१० । श्रीख-
ण्डचन्दने । चैत. ८५५. । श्वरचन्दने । गन्धरा-
जे । रा.नि.व.१२ । कणजीरके । कूट्र औट्रे ।
श.च. । गन्धपथे । गण्टेला । भा. ।

सुगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । रा.मा. ।
कणजीरके । भा. । देवशालिरित्यपरनामशालि-
धान्यविशेषे । जालम्बरमगधादिषु गन्धशालिरिति
ख्यातः । गुणाः—खादपाककरसत्वादित्युक्तः । चर्क,
चि. । घटिकाक्षीनगुणः । च.सु.१०७. । आर्कत-
के । हापगगो । रा.मा. । रक्तशिशौ । लाम
मखिना । रा.नि.व.७ । मरुवके । शिलारसि ।
श्वेतकेतव्यां । श्वेतमुक्तके । चणके । छेला गाछ ।
रा.नि.व.१६ । श्वेतकरवीरे । वै.निघ. । भूतस्थे ।
गङ्गातुल । रा.नि.व.८ । कसेरी । केकुत्र । ध-
वलयावनाले । चैत. ८५५. । रा.नि.व.१६ ।
सुम्बुडहले । मं कं तेंडु, सुम्बु. रा.नि.व.११ ।

सुगन्धकः । पुं । गन्धतुलस्यां । पुष्पातुलनी ।
प.सु. । सु.पु.१८७. । धरणीकन्दे । वै.निघ. । र-
क्ततुलस्याम् । रा.मा. । वृद्धगन्धतण्डुले । वडु गङ्गा
थडु । सु.पु.१८७. सुरसादिः । गन्धके । रा.मा. ।
र.सा.सं. । द्रोणपुष्पाम् । घणपमा । नागरक-
ण्डले । चिका. । कर्कोटके । कौकूड गाछ । छि.
च. । शालिधान्यभेदे । गङ्गा शालि । गुणाः शा-
लिवत् । सु.पु.१६७. ।

सुगन्धकेय(स)रः । पुं । रक्तशिशौ । लाम
मखिना । वै.निघ. ।

सुगन्धगन्धकः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

सुगन्धगन्धा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । पाक-
हरिद्रा । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सुगन्धचन्द्री । स्त्री । सुगन्धगन्धाम् । मरी ।

सुगन्धतण्डुलम् । स्त्री । तण्डुलभेदे । पुदिना, ग-
ङ्गातुल । रा.नि.व.८ ।

सुगन्धतैलनिर्यासः । पुं । यवादिनामन-
वद्रव्ये । थॉटोमि । रा.नि.व.१२ ।

सुगन्धचयम् । स्त्री । चन्दनवाष्पकनागकेसरिषु ।
वै.सं. ।

सुगन्धचिकला । स्त्री । जातीफललवङ्गैलाम् ।
वै.निघ. । पूगजातीफललवङ्गेषु । “जातीफलं पु-
गफलं लवङ्गकलिकाफलम् ।” रा.नि.व.१२ ।

सुगन्धनम् । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

सुगन्धपत्रा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.
३ । (वी) जातीपत्रायाम् । कश्मिरी । वै.निघ. ।

सुगन्धफलम् । स्त्री । कर्क. वै. । लोकायां ।
वै.निघ. ।

सुगन्धभूतण्डुलम् । स्त्री । पुदिना ।
गुणाः—सुगन्धि ईष्यति । मं स्निग्धं सधुर-
शीतं कफघ्नं पित्तघ्नं यमघ्नं । रा.नि.व.८ ।

सुगन्धमुख्या । स्त्री । कर्कुरिकायां । गुण-
नाभि । वै.निघ. । [कङ्गातुल । वै.निघ. ।

सुगन्धमूत्रपतनः । पुं । सुगन्धमाजरी । ग-

सुगन्ध(न्धि)मूला (ली) । स्त्री । खलप-
त्रिन्याम् । तुलपत्रा । रा.नि.व.५ । आमलकां ।
वै.निघ. । राकायाम् । रा.नि.व.६ । खलीठवे ।
नोत्राडु गाछ । भा. । (ली) सुगन्धगन्धां । वै.
निघ. । [वै.निघ. ।

सुगन्धमूषिका । स्त्री । कुकुन्द्यां । छूटा ।

सुगन्धवष्कलम् । स्त्री । लजि । उडुवृक्ष ।
[गङ्गातुल । वै.निघ. ।

सुगन्धवेरजात्यम् । स्त्री । रोहिषतण्डुले । सु-
गन्धशालिः । पुं । सुगन्धशालिः । रा.नि.व.१२ ।

श्रे। गुणाः सधरा हृदा, कफपित्तज्वरासजि-
त् । रा.नि.व.१६ ।

सुगन्धपटङ्गम् । स्त्री । जातीफलककोललव-
ङ्गबालककपूरपूगेषु । आश्रकृन्, कैंकशा, मदक,
वाना, कपूर, उपाति । वै.निघ. ।

सुगन्धसारः । पुं । शाकहवे । शंखन गाष्ट ।
वै.निघ. ।

सुगन्धा । स्त्री । सङ्कायां । पिङ्गिः । रा.नि.
व.१२ । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ । जलजीरके ।
रा.नि.व.६ । तिलवासिमौशाली । रा.नि.व.१६ ।
सल्लकीहवे । रा.नि.व.११ । गन्धरासायाम् । प.
सु. । बन्धाककीटकायाम् । रा.नि.व.२ । नौसि-
न्धुवारे । नौन-निमिन्ना । रा.नि.व.४ । शय्यां
भजे । श.र. । रुद्रजटायायाम् । रा.नि.व.९ । ए-
लवालुके । एगवालूक । ज.द. । शतपुष्पायाम् ।
कुलूक । रा.नि.व.४ । नाकुलीनामकन्दशके ।
रा.नि.व.७ । सु.कच.५५ । बा.उ.१६५ । वन-
मल्लिकायाम् । गेटो । र.मा. । खर्णयूषिका-
याम् । माधवीलतायाम् । रा.नि.व.१० । अमन्ता-
याम् । अनशु वृत् । प.सु. । भा.पु.१४ । मा-
नुषकायाम् । एतु गीष्ट । प.सु. । गङ्गापत्रौ-
लषे । रा.नि.व.८ । तुलस्याम् । र.मा. ।

सुगन्धाव्या । स्त्री । हलमल्लिकायाम् । वट-
पत्रमल्लिकायां । रा.नि.व.१० । उम्पाशाली । सु-
गन्धशालिघान्यविशेषे । रा.नि.व.१६ ।

सुगन्धामलकगणः । पुं । शुष्कामलकलग-
युक्तं सर्वोषधिगणे । "सर्वोषधिसमायुक्ताः श-
काशामलकलवः । यदा तदायं धीमः स्यात् सु-
गन्धामलकानिघः ॥" रा.नि.व.२२ ।

सुगन्धि । स्त्री । वर्णचन्दने, रक्तचन्दनमर्दि ।
रा.नि.व.१२ । एलवालुके । रा.नि.व.४ । सुता-
याम् । रा.नि.व.६ । कसेरी । ककुत्त । रा.नि.
व.८ । धाम्यके । धनिष्ठा । पिप्पलीमूले । रा.नि.
व.६ । गन्धहवे । रा.नि.व.८ ।

सुगन्धिः । पुं । गन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।
सहकारहवे । आस गाष्ट । श.च. । शुभगन्धः
अस. । स्त्री । वर्णिकायाम् । वन दाष्टे । रा.
नि.व.१० । विभटिकायां । मूले । वै.निघ. ।

सुगन्धिकम् । स्त्री । उशीरे । देवगति शृण ।
रा.नि.व.१२ । धम्यके । रा.नि.व.६ । कङ्कारे ।
रङ्गकशृण । श.र. । पुष्करमूले । मद.व.१ ।
सुरपनाससुगन्धपत्रे । रा.नि.व.१० । एलवालुके ।
रा.नि.व.४ । गौरसुवर्णशके । रा.नि.व.७ । जौर-
के । वै.निघ. । जलजीरके । मद.व.२ । सुतके ।
रा.नि.व.६ ।

सुगन्धिकः । पुं । सिद्धके । भिर्गात्रम् । रा.
नि.व.१२ । महाशाली । छे.च. । च.सू.२७५ ।
गन्धके । च.टी.रा. । सुगन्धार्जकहवे । पुष्पानहवे ।
शूनः । कपित्थहवे । वै.निघ. ।

सुगन्धिका । स्त्री । जलनिर्मुखायाम् । काज-
निमिन्ना । वै.निघ.२४. सर्वज्व.वि.चन्दनमला-
तैले । सु.वि.१७५ । कलूथ्याम् । मृगनाभि ।
वै.निघ. । श्वेतशारिण्यायाम् । सु.वि.१७५ । ख-
र्णकेतकां । सु.कल.५५ ।

सुगन्धिकुसुमः । पुं । पीतपुष्पकरवीरे । रा.
नि.व.१० । स्त्री । सुगन्धपुष्पे । स्त्री । सङ्कायाम् ।
पिङ्गिः । जटा ।

सुगन्धिकत् । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

सुगन्धित्रिफला । स्त्री । जातीफलं पूगफलं लव-
ङ्गकहेति द्वयत्रये । "जातीफलं पूगफलं लव-
ङ्गकलिकाफलम् । सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता ।" रा.
नि.व.१२ ।

सुगन्धिनी । स्त्री । चारामशीतलायाम् । रा.
नि.व.१० । सुगन्धिवीति २४ः पाठः—खर्णकेत-
कां । वै.निघ. ।

सुगन्धिपुष्पः । पुं । राजकन्दहवे । वै.निघ. ।

सुगन्धिमूलकम् । स्त्री । उशीरे । देवगति
शृण । रा.नि.व.१२ । [छा] । रा.नि.व.१६ ।

सुगन्धिमुषिका । स्त्री । मुषिकविशेषे । छे-
-

सुगरम् । स्त्री । हिङ्गुले । रा.नि.व.१२ ।

सुगर्भकम् । स्त्री । जटुले । अशा । वै.निघ. ।

सुगुण्डा । स्त्री । गुण्डासिमौदणे । रा.नि.व.८ ।

सुगुमा । स्त्री । लपिकण्डायाम् । आनाकुम्भी ।
प.सु. ।

सुगृहः (हीडन) । पुं । पतुदपर्वविशेषे,

सुचुम्बिकपत्रिणि । ऐ.व. । सु.स. ४६५. । का-
रुण्यपत्रिणि । चिका. ।

सुप्रम्यिः । पुं । चोरकनामगन्धर्व्ये । गौर्छेला ।
रा.नि.व. १२ । स्त्री । पिप्पलीमूले । पिपूलयुज ।
रा.नि.व. ६ ।

सुग्रीवः । पुं । राजहंस । शब्दकल्प. ।

सुव(सु)टी । स्त्री । यन्त्रविशेष । चिमटा इति
लोके । शब्दकल्प. ।

सुव(सु)शुका । स्त्री । महाचक्षुषाके । छे-
त्का शक । रा.नि.व. ४ ।

सुचन्दनम् । स्त्री । पञ्चाङ्गचन्दने । वक्रगकृष्ट ।
रा.नि.व. १२ । चि.क.क.गर्भ.चि. ।

सुवर्मा(र) । पुं । भूर्जवृक्षे । रा.नि.व. ६ ।

सुचक्षुः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । वृद्ध । जटा ।
श्राद्ध । जटा. ।

सुचित्रकः । पुं । मन्थररङ्गपत्रिणि । माछनगि-
ताशौ । चित्रमर्षे । चिह्नि नाप । श.र. ।

सुचित्रवीजा । स्त्री । विडङ्गायाम् । विडङ्ग ।
रा.नि.व. ६ । [व. ७ ।

सुचित्रा । स्त्री । चिर्मटायां । कुट्टी । रा.नि.

सुचुम्बिका । स्त्री । तिलिध्याम् । वै.निघ. ।

सुच्छिद्रिका । स्त्री । महामेदायां । वै.निघ. ।

सुजलम् । स्त्री । कमले । रा.नि.व. १० । सुन्द-
रजले ।

सुजातका । स्त्री । कुडुमशाली । ठेकशुद्धिक
भाषिणाविशेष । रा.नि.व. १६ । [व. १२ ।

सुजाता । स्त्री । सीराष्ट्रशालिकायाम् । रा.नि.

सुजीवन्ती । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व. १ ।

सुतङ्गी । स्त्री । सहोपीदिकायां । वडू पूठे ।
वै.निघ. । [व. ६ ।

सुतजीवकः । पुं । पुत्रजीवकवृक्षे । रा.नि.

सुतपादि(दु)का । स्त्री । श्लपजातीयहंसपा-
दीलतायाम् । गोशानिश वता । रा.नि.व. ५ ।

सुतकार्शी । स्त्री । देवदानीलतायाम् । देश-
ताडा । रा.नि.व. २ ।

सुतईनः । पुं । कीकिले । चिका. ।

सुतवस्करा । स्त्री । पुत्रसप्तकमातरि । गाठ
विडेनी । चिका. ।

सुतश्रेणी । स्त्री । वृद्धलीवले । वडू लकी ।
सुतश्रेणीश्लेषे, सुषिककर्ष्यां । उन्मृशमाशौ । हिं
उन्दुरविषोवा । गुणाः—चक्षुषा कटः आसुनि-
षवणदीपनेत्ररीगङ्गी च । रा.नि.व. ४ ।

सुता । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व. ८ । दु-
रालमायां । श.च. । [नि.व. ५ ।

सुतित्तः । पुं । पर्पटके । फेरपावडा । रा.

सुतित्तकः । पुं । पारिमद्रवले । पानिशाश-
नाश्र । जटा । भूमिस्ववृक्षे । चिगाता । पर्पटके ।
फेरपावडा । श.र. ।

सुतिक्ता । स्त्री । कोशातकीलतायाम् । पोश-
लता । रा.नि.व. ३ । शलकीवृक्षे । वै.निघ. ।

सुतिन्तिङः । पुं । तिलिडीवृक्षे । वै.निघ. ।

सुतीक्ष्णकः । पुं । श्वेतशिशौ । श्वेत शशि-
ना । रा.नि.व. ७ । शोभाजनवृक्षे । वृद्ध शशिना ।
जटा । सुक्कवृक्षे । शृङ्गापाकवृक्षे । स्त्री (का) ।
सर्वपठवे । वै.निघ. । [नि.व. ११ ।

सुतङ्गः (ङ्गा) । पुं, स्त्री । नारिकेलवृक्षे । रा.

सुतूर्यः । पुं । उलूके । रा.मा. ।

सुदणः । पुं । कुन्दरुदण्ये । वै.निघ. । मन्थर-
वृक्षे । जवरवृक्षे । रा.नि.व. ८ ।

सुतेजनः । पुं । घनुवृक्षे । भा. ।

सुतेजाः (सु) । स्त्री । आदिशालायाम् । ह-
ड्डिडिग्रा । रा.नि.व. ४ ।

सुतेला । स्त्री । महाश्वेतित्तकलीलतायाम् । व-
ताकृष्टकी । रा.नि.व. ३ ।

सुदग्धिका । स्त्री । दग्धानामवृक्षे । 'ककही'
इति कोङ्कण्ये ख्याता । रा.नि.व. ६ । [नि.व. ७ ।

सुदण्डः । पुं । वेषवंशे । वेवडेडू वंश । रा.

सुदण्डिका (ण्डी) । स्त्री । गीरव्याम् ।
गोशरफाकुनिग्रा । रा.नि.व. ५ । ब्रह्मदण्डायाम् ।
वाभनशृङ्गा । वै.निघ. ।

सुदधि । स्त्री । कपिल्यफले । वै.निघ. ।

सुदन्तिका । स्त्री । मक्कि । शाई । वै.निघ. ।

सुहृमनः । पुं । आसहसे । वै.निघ. ।

सुदर्भा । स्त्री । इच्छुदर्भातणे । रा.नि.व.प ।

सुदर्शनः । पुं । भाष्यभेदे । रा.नि.व.४ । अर्कः ।
चि.४र्थ श्रतकी । नक्षे । भा. ।

सुदर्शनचूर्णम् । क्ली । विषमञ्जरौ औषधविशे
 काः । अत्र पञ्जरमूलाभावे कुष्ठं, भाग्यभावे कण्ट-
 कारीमूलं, सौराष्ट्रभावे फटिकारी, तगराभावे
 कुष्ठं, जीवकर्पभक्षयोरभावे विहारीकान्तस्य भाग-
 इयं, काकोल्याभावे अश्वगन्धामूलं, तालीशभावे
 च कण्टकारीमूलं याव्यम् । भा.स.१भ.ज्व.चि.।
 त्रभाग्य हरिद्रा वचा दैवदारु सुप्तकं हरौतकी
 दुरालभा कर्कटशङ्खो कण्टकारी शुण्ठो वायमणा
 चैवपपट्टकं निम्बलकं पिप्पलीमूलं बालकं शटौ
 कुष्ठं पिप्पली सूत्र्यमूलं कूटजलकं यष्टीमधु शिग्रु-
 नीजं नोलीयलम् इन्द्रयवः खोरासानौषधः (पा-
 ठान्तरे शतमूलो) दाहहरिद्रा रक्तचन्दनं पद्मकाष्ठं
 वाय्यालकं (वेणुङ्ग) पाठातरे सरलकाष्ठं उ-
 शीरं युज्जलकं पद्मपट्टी शालपर्णी यमानी अति
 विषा विष्णुपेशिका सरिचं तेजपत्रं (गन्धलणं वा)
 आसलकी चिचकमूलं पटीलपत्रं धान्यकं श्रुति-
 पर्णी बृहती युज्जवी कटुका चेति द्रव्याणि । एतां
 द्रव्याणां चूर्णं प्रत्येकं १ तो कौरातचूर्णं सर्वचू-
 र्णम् । अनु. शीतलजलम् । कुशोऽधु, हर्षि-
 द्रा, वट, देवदारु, भूता, हस्तौतकी, दुराल-
 भा, कैंकड़ाशृङ्गो, कण्टिकारी, शूँठ, वन-
 डाग्लिया (बलाडूय), फेन्पायडा, निम-
 छाण, पिपुलमूल, बाला, शटौ, कूड, पिपुल,
 भुवायुल, कूडछिछाल, वष्टीमधु, माजनाछाल
 वा वोख, गुन्धोयुल वा कुल, इल्लवव, बो-
 रासानीवट, दाहहरिद्रा, रक्तचन्दन, पद्म-
 काष्ठं, वाटिालकं वा सरलकाष्ठं, देवदारु मूल,
 गुडवक्, पद्मपप्टी, शालपात्रि, यमानी,
 आतइच, वेणुगुंठो, मरिच, केशप्रत्र वा
 गन्धहृण, आसलकी, चिडायुल, पटोलपत्र,
 धने, चाकुलिया, बृहती, गुन्धु, कट्टुकी
 प्रत्येक १ तो. छिराताचूर्णं मर्जचूर्णादि ।
 अशुपान शीतल जल । सा.की. ।

सुदर्शना । स्त्री । स्वनामख्यातलाभायाम् । डे-
रतिपूरति, प्रसूतकम् । भेष, अ, पि, नि, लभा ।

वतीगुड़ी । च.द.बालवाङ्मयीयते । गुणाः — “स्वा-
दुष्णा कफशोफास्रवातजित् ” भा. । रक्तदीप्य
वातञ्च नाशयेत् । वै.निघ्. ।

सुदलः । पुं । सुचक्रुहवे । रा.नि.व.१० ।
 जौरमोऽटे । रा.मा. । खी (ला) । भ्रातृपर्यायुपे ।
 रा.नि.व.४ । तरुणीपुष्पवे । वन. (अडेडी) । रा.
 नि.व.१० । [निघ. ५]

सुदार । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । सरसकाष्ठे । वै.

सुदीर्घः । पुं । छिचिण्डके । छिचिज् । भा.पू.
१भ शा.व. । [त्राजिठ] । श.च. ।

सुदीर्घवशा । स्त्री । असनपण्याम् । अप-

सुदीर्घफला । स्त्री । बृहत्कण्टिकायाम् ।
नङ् कौकड् । वै.निघ. ।

सुदीर्घफलिका । स्त्री । दीर्घवृत्ताकभेदः ।
निष्पद्यते । र.मा. ।

सुदीर्घा । स्त्री । चीनकर्कटिकायाम् । रा.नि.
व.७ । [नि.व.४ ।

सुदूरमूलः । पुं । आसक्त्ये । कर्त्तृगता । रा.

सुदृढत्वचा । स्त्री गाम्भारीरुद्धे । रा.नि.व.६।

सुदृष्टिः (कः) । पुं । गृत्ने । भकुनि । वै.
निघ्नः । [१५]

सुधांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि.व.

सुधांशुरत्नम् । क्री। भौतिके । बुद्धि । रा.
नि.व.१५ ।

सुधा । स्त्री । शासपथ्याम् । रा.नि.व.४ । ऋ-
 कृते । अम. । सूत्रायां । भूषा । इटकायां । मी-
 कृहीरहे । ग्रन्था, उक्तां । मिश्र । रा.नि.
 व.८ । सु-गू-२८५, अष्टाशितिः । चि.२५. । च.द.
 ना.त्र.चि. । कृहीर्मूल । च.द.तृदप्रथिते । गुडू-
 त्याम् । भा.स.१५, सत्यिकज्व.चि. । "सनागरसु-
 धान्विता ।" विषनहारि । विष । रा.नि.व.२३ ।
 रसि । जले । चात्रां । अनेकांशधनि । इवै-
 तकां । सधुनि । श.च. ।

सुधानिधिरसः । पुं । रक्तपिने श्रीपथम् ।
पाठः—“सूतं शम्भं सात्विकं श्रीहृत्पथं सर्वं धृतं
वैफल्योदकेन । मूपासथ्ये भूषणं तस्युत्पत्त्या दद्या-
द्गुणं वैफल्योदकेन ॥” रात्रौ श्रीहृत्पात्रपत्रं द-

नष्ट इत्यम् । पात्रा, शक्रक, सर्वांगान्तरिक, लोह
मृगताग द्विकान्तर खल मङ्गिका मृगताग
ध्वजयज्ञे पाक करिदेव । राज्ञे ध्वज दिवे ।
रस.चि. ।

सुधान्यम् । स्त्री । घटिकधान्य । घटे धान ।
रा.नि.व.१६ । [शब्दकल्पः ।

सुधापयः । स्त्री । सुहीचीर । मिश्रव कौर ।

सुधापाणिः । पुं । धन्वन्तरौ । शब्दकल्पः ।

सुधापाषाणः । पुं । शुक्रखड्गिकायाम् । फू-
ल थङ्गि । वै.निघ. । [नि.व.१४ ।

सुधामोदकः । पुं । सुधासर्करायाम् । रा.

सुधामोदकजः । पुं । तवराजखण्डे । मा-
लगुविशेष । रा.नि.व.१४ ।

सुधालता । स्त्री । गरुडवृक्षायाम्, गुडूचीमेदि-
वै.निघ.२४, ज्व.चि. ।

सुधावासः । पुं । चपुषफले । मन्त्री । भा. ।
कर्कटिकायाम् । कौकुड । वै.निघ. ।

सुधाशर्करा । स्त्री । शुक्रपापाणि । शुक्र थङ्गि
सु.सू.११३ ।

सुधाश्र(स्त्र)वा । स्त्री । रुदनोनाममहावृक्षे ।
रुदही । रा.नि.व.५ । उपजिज्ञाया । आनाज
वि । तिका. ।

सुधासूतिः । पुं । पद्म । श.र. ।

सुधाह्वयः । पुं । चूर्णके । चू.न । वै.निघ. ।

सुधाक्षारः । पुं । चूर्णक्षार । वै.निघ. ।

सुधूपकः । पुं । श्रीवेष्टे । मङ्गकौ आटा ।
रा.नि.व.१२ । [गन्धसार । रा.नि.व.१२ ।

सुधूमः (स्यः) । पुं । अयुक्तसार । स्वादुनाम

सुधोद्भवः । पुं । धन्वन्तरौ । तिका. । स्त्री
(वा) । इरीतक्याम् । तिका. । गुडूच्या । वै.निघ. ।

सुवखः । पुं । कुहुरे । वै.निघ. ।

सुनन्दा । स्त्री । गीरीचन्यायाम् । मी. । अर्क-
पत्रायाम् । जेनेर मूल । र.मा. । शिशोमोदका-
यक्षविशेष । यो द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा
वर्षं गृह्णाति । तेन वासुख उत्तरचतुर्वशीलना-
दिकं भवति । च.द.वाल्मी.चि. ।

सुनन्दिनी । स्त्री । अमरामश्रीतलायाम् । वै.
निघ. ।

सुनयनः । पुं । ममे । श.च. ।

सुनाकृतः । पुं । कर्पूर । श.च. ।

सुनादः । पुं । शङ्खे । मीथ । वै.निघ. ।

सुनाभा (मा) । स्त्री । नेतकणिष्ठा । (मा)
माझायाम् । उक्तीशक । वै.निघ. ।

सुनामिका । स्त्री । चायमाणालतायाम् ।
वनालता । वै.निघ. । [कुसुमीसन्धे । मी. ।

सुनारः । पुं । चटकपत्रिणि । सपङ्क्तिम् ।

सुनालम् । स्त्री । सामञ्जके । उन्नीरविशेष ।
रा.नि.व.१२ । [श.च. ।

सुनालकः । पुं । ककपुष्पवले । वर वृक्ष ।

सुनासा (सिका) । स्त्री । कानासालतायां ।
कूट गाछ । रा.नि.व.२ । [निघ. ।

सुनिर्घोषा । स्त्री । जिह्विन्ध्या । सिंहा । वै.

सुनिर्यासा । स्त्री । जिह्विनीवले । भा. ।

सुनिषणः (कः) । पुं, स्त्री । शितावरीचुपे,
जलान्विते देशे चाङ्गेरीपत्रसदृशचतुष्पत्रशक्ते ।

शुभ्रनी शक । हिं चणपत्नी, शरीशरी । मं
कं कुरडाङ्गके, खड्कतिरा । ते सुनिषणमनेशाक-
सु । उत्. कुत्कुन्या । रा.नि.व.४ । इदं निशा-

करं, रक्तपिसे वर्ज्यम् । भा.र.पि.चि. । गुणाः—
“सुनिषणो हिमो यादौ मोहदोषचष्टः । अ-

विटाही लघुः स्वादुः कषायो रुच्योऽपनः । तथ्यो
रुच्यो ज्वरघाससिक्कलसमप्रणः ॥” भा.पू.१४.

शा व. । संयाही कषायोष्ण, विदीपकः । मेधाक-
चिकरः दाहज्वरहरः रसायनश्च । रा.नि.व.४ ।

स्त्री । शैवाल । र.मा. ।

सुनिषण्स्कृष्टदा(पत्रिका) । स्त्री । वा-
ङ्गव्याम् । माशकल शक । वै.निघ. ।

सुनीलः (कः) । पुं । नीलकान्तमणी । रा.
नि.व.१२ । दाडिमवृक्षे । रा.नि.व.११ । नील-
भङ्गराजि । वै.निघ. ।

सुनीला । स्त्री । गर्वोदिकावती । रा.नि.व.१ ।
अतसीवृक्षे । यशोना गाछ । रा.नि.व.१६ । अ-

शिकाटये । रा.नि.व.८ । विष्णुनाम्नायाम् । रा. नि.व.६ ।

सुनेपाली । स्त्री । पिच्छीखर्जूरमृदे । गुणाः — "सुनेपाली अमभान्तिदाहसूक्ष्मपित्तघ्नम् ।" भा. ।

सुन्दरः । पुं । तिलकपुष्पवत् । रा.नि.व.१० । शीघ्रसुन्दरके । गिरिभाक । भैषज्यचि.अचि. न्यञ्जकिरसे । खनामख्यातवत् । उद्दरी गच्छ । सुखबीधः । स्त्री (रौ) । हरिद्रायाश्च । श.च. । पियङ्गु । च.द.वा.व्या.चि. । "चम्पकसुन्दरीलक्" काकमाध्याम् । रा.नि.व.४ । सुन्दरवत् । मे. ।

सुपकः । पुं । सुगन्धके । श.च. ।

सुपत्रम् । स्त्री । तेजपत्रे । श.च. । पुं । पक्षी बाह्वर्थे । रा.नि.व.८ । आदित्यपत्रलुपे । छुड्ड- डिभ्रादिभ्यश्च । रा.नि.व.४ । इक्षुदीवत् । रा.नि. व.८ । (कः) शिशुवत् । मजिना गच्छ । रा.नि. व.७ ।

सुपत्रा । स्त्री । चन्द्रजालतायाम् । रा.नि.व. ९ । शतावध्याम् । भूतभूती । शालपण्याम् । रा. नि.व.४ । शमीवत् । नैदि गच्छ । रा.नि.व.८ । पाक्वशके । पौलशभाक । रा.नि.व.७ ।

सुपत्रिका । स्त्री । शालपण्याम् । रा.नि.व.४ । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.९ ।

सुपत्री (ज्म) । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

सुपथ्यः । पुं । आसवत् । वै.निघ. । स्त्री । श्वेतचिह्नशके । लघुवाचुके । रा.नि.व.७ ।

सुपद्मा । स्त्री । वचायाम् । श.च. । चि.क.क. गर्भ.चि. ।

सुपर्णः । पुं । नागकेशरवत् । नागेश्वर गच्छ । त्रिका. । कदमाखवत् । गोमाल गच्छ । स्वर्ण- चूडपक्षिणि । मे. । स्त्री । पक्षिण्यां । श.मा. ।

सुपर्णकः । पुं । आरव्यवत् । गोमाल गच्छ । श.मा. । सप्तपर्णवत् । छातिम गच्छ । रा.नि.व.१२ । [गच्छ । प.सु. ।

सुपर्णाख्यः । पुं । नागकेशरवत् । नागेश्वर सुप(व)र्णिका । स्त्री । स्वर्णजीवन्याम् । रा.

नि.व.९ । वाकण्यां । गोमर्षा । रा.नि.व.४ । अतिवलायां । वै.निघ. । पलाशीलतायां । नाय- रदेशे ख्याता । रा.नि.व.३ । शालपण्यां । रा. नि.व.४ । देवके । त्रिपुक् । रा.नि.व.६ ।

सुपर्णी । स्त्री । पलाशीलतायां । नागरे ख्याता । रा.नि.व.३ । पक्षिण्यां । अश्वत्थं । मे. । दे- वके । रा.नि.व.६ । अपराजितायां । वै.निघ. ।

सुपर्वा (न्) । पुं । वंशे । धूमि । पर्वणि । पाद । मे. । स्त्री । श्वेतदृव्यायाम् । रा.नि.व.८ ।

सुपाकिनी । स्त्री । आसहरिद्रायाम् । वै. निघ. । [रा.नि.व.६ ।

सुपाक्यम् । स्त्री । विडम्बवत् । त्रिपुल्लवत् ।

सुपाश्वः (कः) । पुं । गर्दभाखवत् । पलाश- पिपूल । मलवत् । पाकूड गच्छ । अम. ।

सुपिङ्गला । स्त्री । जीवन्तीशके । रा.नि.व. ७ । जीतिमन्त्रायाम् । लठ । फट्को । रा.नि.व.३ ।

सुपीतः । पुं । पीतकिण्वीवत् । औद्धर्माणि । रा.नि.व.१० । स्त्री । गर्जरसुलके । गच्छ । रा. नि.व.७ ।

सुपुटः । पुं । कीलकन्दे । विष्णुकन्दे । रा. नि.व.७ । (टा) स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

सुपुत्रः । पुं । जीवकद्रुमे । ऊर्ध्व २ धञ्जि । प.सु. ।

सुपुत्रिका । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि. व.३ । [रा.नि.व.३ ।

सुपुष्करा । स्त्री । श्वेतपक्षिण्याम् । हृलपशा ।

सुपुष्पम् । स्त्री । प्रपौष्टरीके । पू.उ.वि.रा. । रा. नि.व.१२ । लवङ्गे । श.च. । तुलकाष्ठे । रा.नि. व.६ । आह्वयलुपे । रा.नि.व.४ । देवशोचि । वै.निघ. ।

सुपुष्पः (कः) । पुं । लघुकन्दवत् । मृदुकन्द गच्छ । शृङ्गाकवत् । श्वेत आकन्द । राजतक- णीपुष्पवत् । रा.नि.व.१० । जिरीषवत् । जिरीष गच्छ । हरिद्रुमे । रा.नि.व.६ । पारिषाचले । पलाशपिपूल । वै.निघ. । पारिभद्रवत् । गोमि- धामान्तर । श.च. ।

सुपुष्पा । स्त्री । कीशतक्याम् । पोषां लठ । रा.नि.व.७ । दीपपुष्पां । धन्यपना । शसपुष्पा-

रां। शुल्का। शनपचां। वन (मडेती) वै.
निघ.

सुपुष्पिका। स्त्री। शताक्षायाम्। शुल्का।
रा.नि.व.४। पाटलावले। पाकल गाछ। रा.
नि.व.१०। वृक्षदारकविशेष। छागलदेवटे। रा.
नि.व.२। कणमहिषवल्गां। वनप्रषे। वै.निघ.।

सुपुष्पी। पुं। श्वेतापराजितायाम्। रा.नि.व.
३। मिश्रवाख्यरूपे। मोठी गाछ। शनपुष्यायां।
शुल्का। रा.नि.व.४। शीघ्रपुष्पाम्। घनपमा।
रा.नि.व.५। कदल्याम्। श.च.।

सुपूरः (कः)। पुं। चूर्णकविशेष। हृणविटम-
व। मातुलुङ्गवले। टोवा गाछ। हिंवीजीडा।
रा.नि.व.११। (कः) वक्त्रपुष्पवले। र.मा.।

सुसम्। स्त्री। सुपुष्पी। श.च.।

सुसजनः। पुं। चण्डरावे। जटा.।

सुसञ्चानम्। स्त्री। स्वप्ने। जटा.। [मि.]

सुसिः। स्त्री। निद्रायाम्। शयने। स्पृशतायां।

सुप्रतिभा। स्त्री। सदिरायाम्। रा.नि.व.१४।

सुप्रतिष्ठः (ष्ठितः)। पुं। उदुम्बरवले। य-
जुडूवृक्षे गाछ। रा.नि.व.११।

सुप्रतिष्ठा। स्त्री। मयसामाये। रा.नि.व.१४।

सुप्रतिष्ठिता। स्त्री। महाजम्बूवले। वै.निघ.।

सुप्रतीका। स्त्री। मये। वै.निघ.।

सुप्रभम्। स्त्री। पत्रकाष्ठे। वै.निघ.।

सुप्रभा। स्त्री। वाकुच्याम्। ज्ञाप्रताप। रा.
नि.व.४। [याम्। रा.नि.व.१०।

सुप्रसन्नकः। पुं। कर्णिकारवले। मोंगालू। रा.
नि.व.६। दाडिमवले। बदरवले। कुल गाछ।

सुप्रसरा। स्त्री। प्रसारिण्याम्। शक्राङ्गलि-
म्बा। रा.नि.व.५।

सुफलः। पुं। कर्णिकारवले। मोंगालू। रा.
नि.व.६। दाडिमवले। बदरवले। कुल गाछ।
रा.नि.व.११। वदामवले। वै.निघ.। मातुलुङ्ग-
वले। टोवा। प.सु.। सुद्रवले। रा.नि.व.१६।
कपित्थवले। क९ वेल्ले गाछ। श.च.। स्त्री।
इन्द्रवाक्यीलतायाम्। शालभंभी। रा.नि.व.
३। कषाण्याम्। कुम्डा गाछ। रा.नि.व.७।

गाम्भारीवले। रा.नि.व.६। कदलीवले। कपि-
लदाचायाम्। रा.नि.व.११। महाजम्बूवले।
वडु छाग गाछ। महाखर्जूरवले। छोडा
गाछ। वै.निघ.।

सुफेनम्। स्त्री। समुद्रफेने। रा.नि.व.६।

सुबन्धः। पुं। तिले। श.च.। अस्व गुलं खा-
वरविधानमर्गतमूलविषमदे वर्तते। सु.कम्प.२५।
Sec मूलविषम्। [वै.निघ.]

सुबीजम्। स्त्री। खखसबीजे। भूछमान।

सुभगम्। स्त्री। शैलजनामगन्धद्रव्ये। टेमलज्ज।
रा.नि.व.१२। पुं। टड्डणे। मोहाणी। प.सु.।
गन्धके। रस.को. ज्वारिरसे। चम्पकवले। रक्ता-
स्नाने। लक्ष्मीं। पीतस्निग्ध्यां। पीठकीं।
अशीठवले। रा.नि.व.१०।

सुभगा। स्त्री। प्रियङ्गी। कन्यायाम्। गुण-
नाडि। रा.नि.व.१२। नीलद्रव्यायां। रा.नि.व.
८। शालपण्यां। रा.नि.व.४। स्वर्णकदल्यां।
ठापाकला। रा.नि.व.६। तुलसीवले। रा.नि.
व.१०। हरिद्रायाम्। कैवर्णसुलके। एक छटे मू-
ला। रा.नि.व.६। जातीपुष्पवले। वै.निघ.।
वनमल्लिकायां। श.र.।

सुभगाह्वया। स्त्री। कैवर्णकालतायाम्। सु-
रङ्गीलतेति सालवे ख्याता। रा.नि.व.३। शाल-
पण्याम्। रा.नि.व.४। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.
६। सुवर्णकदल्याम्। ठापाकला। रा.नि.व.११।
तुलसीवले। रा.नि.व.१०। नील-
वल्याम्। रा.नि.व.८।

सुभङ्गः। पुं। नारिकेलवले। जटा.।

सुभ(भा)ञ्जनः। पुं। शोभाञ्जनवले। गजि-
ना गाछ। भा.हिरुपको.। [म्बवले। वै.निघ.]

सुभद्रः (कः)। पुं। विल्ववले। श.च.। नि-

सुभद्रा। स्त्री। श्यामाक्षतायाम्। प.सु.। ग-
म्भारीवले। रा.नि.व.६। समीवले। भांदि गाछ।
रा.नि.व.८। छतमण्यायां। श.च.। रक्तापराजि-
तायां। वै.निघ.।

सुभद्राणी (ली)। स्त्री। नायमाक्षलता-
याम्। बडला इति लीके। र.मा.।

सुभिजा । स्त्री । धातकीवत् । धादे कूलत्र
ग्राह । प.सु. । [छ. डारा. ।

सुभीरः (कः) । पुं । पलाशवत् । पलाशं ग्रा-

सुभूतिकः । पुं । विलहत् । रा.नि.व.११ ।

सुभोजकः । पुं । गरुडशाली । पश्चिमांश
शक्ति । रा.नि.व.१६ ।

सुमम् । स्त्री । पुष्पे । य.टी.भ. । [वै.निघ. ।

सुमकरन्दः । पुं । कन्दवत् । कूट ग्राह ।

सुमङ्गलः । पुं स्त्री । विषमे । प.सु. । स्त्री ।
मधुली । गोकुण्डशोभांश, गानकीकण्ठी, मा-
कण्डिया । र.मा. ।

सुमङ्गलम् । स्त्री । चिडादेवदारुणि । वै.निघ. ।

सुमञ्जरी । स्त्री । कृष्णतुलसी । कालतुलसी ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सुमतिः । स्त्री । आरिकायां । गामि शानिक ।

सुमदनः । पुं । आसवत् । रा.नि.व.११ ।

सुमधुरः । पुं । कीटशक्ते । रा.नि.व.७ । गो-
धूमे । वै.निघ. ।

सुमनः । पुं । गोधूमे । प.सु. । धुलूरवत् ।
श.मा. । हृत्करञ्जे । जातीपत्र्याम् । जशिवी ।
वै.निघ. । स्त्री (सु) । पुष्पे । भम. ।

सुमनःपभिका । स्त्री । जातीकीषे । जशिवी ।
रा.नि.व.१२ ।

सुमनःप्रवालः (पल्लवः) । पुं । जातीप-
त्रवत् । जातीकूलत्र शोभा । च.द. । च.सु.३५.
कण्ठवेपे ।

सुमनःफलः । पुं । कपिलवत् । कण्ठ-
ग्राह । श.च. । स्त्री । जातीफल । जशिवी ।
रा.नि.व.१२ ।

सुमनाः (सु) । पुं । पूतिकरञ्जे । नाटो ।
श.मा. । महाकरञ्जे । उहत कण्ठका । निम्ब-
वत् । रा.नि.व.६ । गोधूमे । रा.नि.व.१६ । स्त्री
(नाः) । माखतीपुष्पवत् । मे. । सु.सु.३६५.
पुष्पे । मे. । जातीपुष्पवत् । टामिलि । शतप-
त्र्याम् । मेडेटो । रा.नि.व.१० । (ना) जा-
तीपुष्पवत् । रा.नि.व.१० । च.वि.८५. । सु.चि.
१६५. । चि.८५. । भा.भग.चि. । शतपत्र्याम् ।

मेडेटो । रा.नि.व.१० । माखतीवत् । र.मा. ।

सुमनोमुकुलम् । स्त्री । जातीपुष्पमुकुले ।
जातीकूलत्र कूङ्गि । सु.सु.३६५. ।

सुमनोरजः (सु) । स्त्री । पुष्परजसि । शृङ्ग-
पत्राश । भम. ।

सुमुखः । पुं । राजिकाक्षुषे । राहेमत्रिवात्र
ग्राह । गुणाः—रोचनः सुगन्धः नातिकटुकश्च ।
च.सु.२०५. । वनवर्त्म्याम् । वनवात्रे । च.वि.
८५. । श्वेतपत्रचन्द्रतुलस्याम् । श्वेतपत्रां कूट-
तुलसी । कृष्णवर्त्ये । काल वात्रे । रा.नि.व.
१० । सु.सु.३८५.सुरसादिः । जलचरपक्षिविशेषे ।
डाकृण्ड शोभा । च.सु.२०५. ।

सुमूलः (कः) । पुं । श्वेतशियौ । श्वेत ग-
खिना । स्त्री । गर्जरमूले । ग्राह्यत्र । रा.नि.व.७ ।
स्त्री (ला) । शालपण्याम् । शालपानि । प्रप्रिप-
ण्याम् । डाकृणिशो । रा.नि.व.४ ।

सुमेखलः । पुं । सुखलत्वे । भूष । रा.नि.व.८ ।

सुमेधाः (सु) । स्त्री । ज्योतिषतीलतायाम् ।
लडाकटेकी । मे. ।

सुम्यलुगटः । पुं । कर्पूरे । श.च. ।

सुरः । पुं । देवदारुणि । वै.निघ.ज्व.चि. । ना-
व्या, महाराखादी ।

सुरकन्दः । पुं । कटुशूरणे । वै.निघ. ।

सुरकाष्ठम् । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । वा.वि.३५. ।

सुरकता । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.१ ।

सुरक्तकः । पुं । कीषास्ते । रा.नि.व.११ । स्त्री ।
सुवर्णेरिके । रा.नि.व.११ । रक्तचन्दने । वै.
निघ. । [निदा. ।

सुरगण्डः । पुं । विद्रविविशेषे । त्रांशग्राह ।

सुरगोपः । पुं । इन्द्रगोपकौटि । आशाढे
पोका । च.द.कोटी.चि. ।

सुरङ्गम् । स्त्री । ह्रिडुले । रा.नि.व.११ । स्त्री ।
अचन्दने । दकमकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

सुरङ्गः (कः) । पुं । नागरङ्गवत् । नागरं
नेवृत्त ग्राह । प.सु. । रा.नि.व.११ । रक्तशियौ ।
लाल श्विना । प.सु. ।

सुरङ्गदम् । स्त्री । पत्रत्रयन्दने । वकगकाष्ठ । रा.नि.व.१२ । [मात्रे । रा.नि.व.१२ ।

सुरङ्गधातुः (युक्) । पुं । गैरिके । गति-
सुरङ्गा । स्त्री । कैवर्तिकास्तथा । सुरङ्गीलता

इति मालवे ख्याता । वम्.शिरैणि । रा.नि.व.२ ।

सुरङ्गिका । स्त्री । सुव्वालितायाम् । रा.नि.व. २ । उपोदिकाया । भूँहे गीछ । श्वेतकाकमा-
या । पथ उडुकाडेनी । वै.निघ. ।

सुरङ्गी । स्त्री । काकनासायाम् । कूट गीछ । रा.नि.व.२ । काकमायाम् । उडुकाभादे । वै. निघ. । रक्तशीभाघ्नहवे । प.सु. । सु.सू.२६च. शिरोविरेचने । रस.र.कर्णरी.चि. । [कथित् ।

सुरजम् । स्त्री । लवणचारे । लोणीत्र फार ।

सुरजःफलः । पुं । यनरुहवे । कै.टोलगीछ । शब्दकल्प. ।

सुरजितः । पुं । लघुनिदाननामयकसंरि ।

सुरञ्जनः । पुं । गुवाकहवे । चिका. ।

सुरञ्जी । स्त्री । श्वेतकाकमाया । वै.निघ. ।

सुरतम् । स्त्री । मैथुने । मी. ।

सुरतरः । पुं । विकडतहवे । वँदेही गीछ । वै.निघ. । देवदारुहवे । रा.नि.व.१२ ।

सुरतुङ्गः । पुं । सुरपुत्रागहवे । शूत्रपूनां गीछ । रा.नि.व.१० ।

सुरतम् । स्त्री । स्वर्णे । माणिक्ये । वै.निघ. ।

सुरथकर्णिका । स्त्री । पुत्रागहवे । पूनां गीछ । वै.निघ. ।

सुरदार । स्त्री । देवदारुणि । देवदारु । रा. नि.व.१२ । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

सुरदुन्दुभी । स्त्री । तुलसीहवे । रा.नि.व.१० ।

सुरद्रुमः । पुं । देवदारुहवे । कं.वा.व्या.चि. रसीनपाके । देवनाले । वड़ नल गीछ । रा.नि. व.८ । विकडतहवे । वँदेही गीछ । वै.निघ. ।

सुरधूपः । पुं । रालि । धूने । रा.नि.व.१२ ।

सुरनालः । पुं । देवनाले । वड़ नल । रा. नि.व.८ ।

सुरनिर्गन्धम् । स्त्री । पत्रके । उज्जणीठा । रा.नि.व.६ ।

सुरपची (र्णम्) । स्त्री, स्त्री । सुगन्धपत्रा-
विशेषे । माटीपची इति ख्यातम् । गान्धारी,
द्रुणांशुशनी । मं सुरपर्णिकं । कं मक्षिपवे । गु-
णाः — कटूणां कृमिनासवसासघ्नं दीपनं वातक-
घ्नं वर्षाकरं बालहितम् । रा.नि.व.१० ।

सुरपर्णिकः । पुं । सुरपुत्रागहवे । रा.नि.व. १० । पुत्रागहवे । वै.निघ. ।

सुरपर्णी । स्त्री । सुरपुत्रागे । रा.नि.व.१० । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.२ । [रिप. ।

सुरपादपः । पुं । कल्पहवे । देवदारौ । म्.

सुरपुत्रागः । पुं । स्वनामख्यातः । पुत्रा-
विशेषः । मं सुरपुत्रा । कं सुरपुत्रे । गुणाः — पु-
त्रागसमाः । रा.नि.व.१० । समपर्णहवे । छति-
म गीछ । प.सु. ।

सुरपुष्पी । स्त्री । अजगन्धायाम् । राकूनी । रा.नि.व.४ । [गीछ । रा.नि.व.१० ।

सुरप्रियः । पुं । समप्रियुचहवे । वक दूलेर

सुरप्रिया । स्त्री । सुरगकदलीहवे । ठांणी
कलार गीछ । रा.नि.व.१२ । पीतजायाम् ।
पीठपूष्प ठामिनि । वै.निघ. ।

सुरभिः । पुं । सुगन्धे । सम. । रालि । धूने । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.कास.चि.क.व्यादिका-
ये । गन्धशाली । शृङ्गक धाछ । रा.नि.व.१६ ।
चम्पकहवे । ठांणी गीछ । वकलहवे । वकूल
गीछ । रा.नि.व.१० । कदम्बहवे । कदम्ब गीछ ।
रा.नि.व.८ । जानीकलहवे । जारकलेर गीछ ।
मी. । शमीहवे । भीहे गीछ । सुगन्धहवे । गक-
तृण । रा.नि.व.८ । कणगुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।
गन्धफले । श.र. । वसन्तकाले । झारा. । स्त्री ।
स्वर्णे । गन्धपादाये । शृङ्गक । श.र. । वस्त्र-
न्दने । रा.नि.व.१२ । स्त्री । सुरागासगन्धद्रव्ये ।
भूरांशुशनी । रा.नि.व.१२ । तुलसीहवे । पा-
चीनाससुगन्धपत्रे । मं पाचि । कं पसे । शृङ्गक
पञ्चविशेषः । गङ्गापत्रायां । शृङ्गक पञ्च । रा.
नि.व.१० । शमीहवे । भीहे गीछ । रा.नि.व.८ ।
शमीहवे । शस्य निर्यासः शिलारस इत्युच्यते ।

रा.नि.व.११। च.द.खदिरवध्याम्। गवि। नि.।
वनमलिकायां। एलबालुके। रुद्रजटायाम्। रा.
नि.व.३। महाभरोवधायाम्। भा.म.चन्द्ररी.चि.
कुडुमायतैले। “सर्वपाः सुरभिर्वधः।”

सुरभिका। स्त्री। स्वर्णकदल्याम्। टां। क.
ना। रा.नि.व.११।

सुरभिकान्ता। स्त्री। वासन्तीपुष्पवधे।
वानडोक्तेन गच्छ। वै.निघ.।

सुरभिमन्थम्। स्त्री। पत्रे। (तुल्यपत्र)। रा.
नि.व.६। स्त्री (स्त्री)। जातीपुष्पवधे। जाडो-
क्तेन वा टां। रा.नि.व.१०।

सुरभिच्छदः। पुं। कपित्थवधे। क२८.तल।
वै.निघ.। [रा.नि.व.२२।

सुरभिन्निफला। स्त्री। सुगन्धिफलायाम्।

सुरभित्वक्। स्त्री। मूषलायाम्। (छटि ए-
ना)। रा.नि.व.६। [रा.नि.व.१२।

सुरभिदारः (कः)। पुं। सरलदेवदारुवधे।

सुरभिनिम्बुः। पुं। (Murraya koni-
gii, Syn. Bergera konigii.) सुगन्धि-
सुकमेदे। व३३३। हिं हर रि, कट्निम्। मं
काडिनिम्बु। तं करिवपचेदु। ता. करुवेम्बु।
Watts.

सुरभिपत्रा। स्त्री। राजजम्बूवधे। वडुं।
वा। गोलाप। रा.नि.व.११।

सुरभिमञ्जरी। स्त्री। श्वेततुलसी। वै.निघ.।

सुरभिवल्कलम्। स्त्री। गुडत्वचि। दात्र-
चिनि। श.र.। भै.स.रो.चि.वृहत्खदिरवटी।

सुरभिशाकः। पुं। सुगन्धशाकमेदे। रा.नि.
व.१०। [प.सु.। रा.नि.व.११।

सुरभिस्त्रवा। स्त्री। शलकीवधे, शालमेदे।

सुरभी। स्त्री। शलकीवधे। अ.च.। सुगन्धे।
अ.टी.भ.। एकशिखायाम्। आं। कुम्भी। च.प.
५५.पत्रतैले। तुलसीमेदे। वां। वृहे। तुलसी। प.
सु.। माषिकाशाके। श्रुतिना। भां। रुद्रजटा-
यां। सुगन्धशालिषाम्। सुरायां। गुरां। भां।
एलबालुके। राखायां। वै.निघ.। मयमलिकायां।
रा.नि.व.१०।

सुरभीजल(मूष)म्। स्त्री। मीम्बे। गां।
त्र.मृ.। गुणाः—“सौरभियकमूषजं चनं सार्द्धं
प्रशस्यते। तच्च हंक्षणीनां किञ्चित्तृणतरं मत-
म्॥” चवि.८५। भै.स.मूषचि.शर्कराशोडि।

सुरभीरसा। स्त्री। शलकीवधे। अ.टी.भ.।

सुरभूरुहः। पुं। देवदारुवधे। तार्पिणशां।
भा.। [पीचन्दने। रा.नि.व.११।

सुरमृत्तिका। स्त्री। सीराष्ट्रवत्तिकायां। गो-

सुरमेदसमुद्भवा। स्त्री। महामिदायां। वै.
निघ.।

सुरमेदा। स्त्री। महामिदायाम्। रा.नि.व.५।

सुररक्तजः। पुं। वैकान्तमणौ। वै.निघ.।

सुरराजवस्त्रिः। पुं। इन्द्रवस्त्रौ। गोश्वे-
डिभ। सु.चि.१८५।

सुरलता। स्त्री। महाज्योतिषतीलतायाम्।
जटाकुटुकी। रा.नि.व.३।

सुरवज्रभा। स्त्री। श्वेतदृष्यायां। रा.नि.व.८।

सुरवल्ली। स्त्री। तुलसीवधे। रा.नि.व.१०।
ज्वरकुञ्जरपारीन्दरसे।

सुरवारुणी। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्।
रायाजमभा। वै.निघ.।

सुरवृक्षः। पुं। देवदारुवधे। वै.निघ.।

सुरशाखी (वृत्)। पुं। कल्पवधे। जटा.।

सुरश्रेष्ठः। पुं। श्वेतकरवीरे। वै.निघ.। स्त्री
(वृत्)। ब्राह्मीशाके। रा.नि.व.५।

सुरसम्। स्त्री। बेली। शकुटोत्तान। त्वचि।
शुडुडुक्। पत्रे। (तुल्यपत्र)। रा.नि.व.६। सुग-
न्धवधे। शकुटूनि। रा.नि.व.८। तुलसाम्। नि.।

पुं। कण्ठगुग्गुली। रा.नि.व.१२। पणसि। (तुल्य-
पुष्प)। तुलसीविट्पत्रे। नि.। गुणाः—“कफानि-
लविषयासकासदीर्गम्यनाशनः। पित्तकृपाहंशुल्लसः
सुरसः.....॥” रस.र.बाल.चि.कुमारकल्याण-
वधे। च.द.कास.चि.दशमूलाद्यवधे। सुगन्ध-
वधे। मीशरसे। रा.नि.व.८। सिन्धुवारवधे।
हेङ्गु.गो.श.र.। च.द.पाषाण.वा.चि.।

सुरसमिध्। स्त्री। देविकाष्ठे। (देवदारु)।
चि.क्र.क.१.खवकः।

सुरसम्भवा । स्त्री । आदित्यभक्त्याम् । इड्
हृङ् । रा. नि. व. ४ ।

सुरसयुगम् । स्त्री । गौरकण्ठतुलसीद्वये । वा.
स. १५ अ. । "सुरसयुगफणिवभक्तम् ।"

सुरसर्षपः (कः) । पुं । देवशिरौघश्च ।
कैटिगिरीय । रा. नि. व. २ ।

सुरसा । स्त्री । रक्ततुलस्याम्, पर्णासमेदे । श.
र. । च. द. स्त्री. चि. । कृष्णपुष्पतुलस्याम् । कान्त
तुलसी । गुणाः—कफघ्नी लघुः रुचा स्निग्धीणा
पितला कटुपाकरसा च । सु. सू. ३८ ४६ अ. ।
"सुरसा श्वेतसुरसा ।" सु. सू. ३६ अ. शिरौघविरोधने ।
च. सू. ४ अ. । सू. २ अ. । श्वेतयूथिकायाम् । श्वेत
ज्वरे । नाकुलीकन्दे । गर्भशक्ता । श्वेतविहतायां ।
श्वेत ते डेङ्गी । शङ्खकौहवे । वै. निघ. । निर्गु
ण्ड्याम् । हेङ्गु. त. रस. चि. २ अ. श्वच्छन्दभैरवरसः ।
रास्त्रायां । रा. नि. व. ६ । सु. सू. ३८ अ. । ब्राह्मी-
शक्ते । र. मा. । प्रयोगः रसरान्द्ररसे । मिथ्या-
ख्यरूपे । मोदो । महाशतावस्थां । रा. नि. व. ४ ।
वह्न्याम् । कण्टकारिकायां । पुनर्गन्ध्यां । श. फ. ।

सुरसायम् । स्त्री । सिन्धुवारमञ्जरी । निर्गु-
णा गङ्गाती । च. द. विष. चि. ।

सुरसाग्रणी । स्त्री । श्वेततुलस्यां । वै. निघ. ।

सुरसादिवर्गः । पुं । सुरसयुग-फणिवभक्ता-
लमाला-विडङ्ग-खरबुधवधपर्णा कटफल-कासमर्द-
लवक-सुरसी-भार्गी-कासुका-काकसाचो-कुलहल-
विषसुष्टिभूषणभूतकेशीषु । गणोऽयं संप्रमेदः ।
कृमिघ्नः प्रतिश्यायारुचिश्चासकासघ्नः व्रणशोधन-
श्च । श्वेत तुलसी, कृष्ण तुलसी, कृष्णपत्र
तुलसी, बाबूहे तुलसी, विडङ्ग, वन बाबूहे,
हेन्दुरकणी, कटफल, कासमर्द, हैऽऽता,
श्वेत निगुडो, वामनशो, अतिभूतना, का-
कोक्षिमा, घोड़ानिम, गङ्गातृण, नील नि-
शिता । वा. सू. १५ अ. । शब्दः—सुरसा श्वेतसुर-
साफणिवभक्तार्जकभूषणसुगन्धकसुसुखकासमाल-
कासमर्दलवकखरबुध्याविडङ्गकटफलसुरसीनिर्गु-
ण्डीकुलहलीन्दुरकर्णिकाफजीप्राचीलवकाकसा-
चो विषसुष्टिषु । श्वेत तुलसी, कृष्ण तुलसी,
गङ्गातृण, बाबूहे तुलसी, गङ्गातृण, वृक्ष-
तृण, ब्राह्मिनिषा, बाबूहे, वन बाबूहे, कासम

र्द, हैऽऽता, विडङ्ग, कटफल, श्वेत नि-
शिता, नील निशिता, कुक्षिमा, हेन्दुरकणी,
वामनशो, कटुप्राङ्गी, काकसाचो, घोड़ा-
निम । सु. सू. ३८ अ. ।

सुरसाष्टः । पुं । तत्त्वममेदे । यथा—"निर्गु-
णो तुलसी ब्राह्मी वृक्षतो-कण्टकारिका । पुनर्ग-
न्धेति..... ॥" श. च. ।

सुरसी । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेत नि-
शिता । कपित्थपत्रसहस्रपत्रा, विल्वनाकीति लोके ।
स. सू. ३८ अ. सुरसादिः ।

सुरसुन्दरीगुडिका । स्त्री । रसायनाधि-
कारि औषधम् । पाठः—"असकं मालिकं वनं
कान्तं हेम समं समम् । सर्वाणि सभभागानि गृ-
ह्युक्तानि कारयेत् । मीलकश्च ततः कृत्वा पक्वं
निपुष्पवारिणा । ततस्तं पुटपाकेन सन्ध्याविला प्र-
यत्नतः । वाष्णे चास्यापि लिप्ता च वक्तव्या गु-
ण्डिकीतमा । सन्ध्यायच्छलसद्वातं विषरीगश्च
नाशयेत् । ..... ॥" रस. र. ।

सुरा । स्त्री । चषके । मे. । मयसामान्ये । रा.
नि. व. १४ । परिपक्वाप्तसन्धानजातसुरायां । य-
था—"परिपक्वाप्तसन्धानरुमुदभूता सुरा मता ।"
तौड. । सा पिष्टकिक्षकक्ष्मेन किञ्चित्कुलुषा लो-
हितवर्णा बुद्धिलोपकरत्वात् मृदकारिणी च । गु-
णाः—"कषाया मधुरा चास्त्रा सुरा सन्दीपनी
मता । कासाशयिहृषीलस्यसूत्रणी निनाशनी ।"
अवि. १६ अ. । सामान्यतः—"गार्ग्यहृषीदीप-
सूत्राघातानिलापह्ना । कालरक्तवर्णतः सुरा रं-
द्वणदीपनी ॥" सु. सू. ३६ अ. । सुराविश्वगुणाः—
"कृशानां रक्तसूत्राणां यक्षुष्यशोविकारिणां । सुरा
प्रशला वातघ्नी सन्ध्याविलययेषु च ॥" श्वेतसुरा-
याः—"सामान्यतः रक्तवर्णा यथायथामिनाशनी ।
श्वेतसूत्रकरा सन्ध्याविलयसकरो सुरा । कर्षरीष-
कहृत्कलितोदगूलप्रमर्हिनी ॥" राज. ३५. ।

सुराकरः । पुं । नारिकेलवर्गे । शब्दकल्पः ।

सुराकिटम् । स्त्री । सुराकीज । मृद्रेण मेता ।
भा. म. ४ अ. । [निघ. ।

सुरागा । स्त्री । मनःशिलायां । मनःशिला । वै.

सुराजः । पुं । गोधूमे । शम । वै. निघ. ।

सुराजकः । पुं । शूराज । डोमराज । श.
मा. । [र.]

सुरापानम् । स्त्री । मद्यपानं । अवदंशे । श.

सुराभागः (मण्डः) । पुं । सुराया मद्यभा-
गे । मण्डः । श्रु. च. । अम. । मेघ. गुल्. वि. ।

सुरामिहः । पुं । प्रमदविशेषे, यत्र रोगी सुरा-
सहसं सेहति । सु. नि. ६७. ।

सुरार्हम् । स्त्री । हरिचन्दने । रा. नि. व. १२ ।
कुडुमागुचन्दने । वै. निघ. । खण्डे । शब्दकल्पः ।

सुरार्हः (कः) । पुं । वर्षरक्तः । कालं दावृहे ।
रा. नि. व. १० । वैजयन्तीतुल्यः । वै. निघ. ।

सुरालः । पुं । श्वेतसर्जरसे । डाल धूना ।
वा. म. १२५. विरेचने । [मनसा । वै. निघ. ।

सुरालिका । स्त्री । सातलायां । तैत्तरीय-
सुरावीजम् । स्त्री । सुराकिल्ब पक्षसारसेदके ।
मन्त्रे । मन्त्रा. । शार्ङ्ग. । "सुरावीजस्य किल्बकम्" ।
श्रीमाधसि. जगन्नाथः ।

सुरावृजम् । स्त्री । सौराष्ट्रतिकायां । भा. ।
पुं । कण्ठसूत्रे । कालमृगं । रा. नि. व. १६ । प. सु. ।

स्त्री । सौराष्ट्रतिकायां । पक्षपार्श्वे । रा. नि.
व. १२ । सु. म. २६५. । सु. वि. १०७. । च. द.
यकाचि. एलादिमये । चि. क. क. १५. सवके । र-
क्तकुल्यं । नागकृत्रित कलाहे । गोपीचन्दने ।
तिगकमाणि । वै. निघ. ।

सुरासवः । पुं । आसवविशेषे । गुणाः — "ती-
क्ष्णः सुरासवी हृद्यो मूलः कफघातनुत् । मुख-
प्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥" सु. म. ४५५.
"सुरासवसौत्रमथो वातघ्नो वदनप्रि-
यः ॥" च. म. २०७. ।

सुराहः (यः) । पुं । देवदाहृत्वे । र. मा. ।
भा. म. १५. सत्यकाम्य. चि. । "सुराहवननागरः ।"
च. म. २५. पदहे । च. द. म. श्री. चि. । मन्त्रकहृत्वे ।
गककुम्भी । रा. नि. व. १० । हरिद्रुहृत्वे । रा. नि.
व. ६ । [श. मा. ।

सुरहः । पुं । श्रीभास्वनहृत्वे । मज्जिना ग्राह ।

सुरहिः । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्ज-
लगुणाः — शीतलं खादु लघु सध्वरीगुणं निरुधं ।

दीपनं पाचनं वल्लुहिनीधाम्पकरच । विपासास्ति-
मुजलगुणा अपि एवं । रा. नि. व. १४ ।

सुरुपम् । स्त्री । तुलकाष्ठे । पुं । पारिषादकः ।
पल्लवपिप्लुः । रा. नि. व. ६ । स्त्री (या) । शाल-
पण्याम् । रा. नि. व. ४ । श्याम् । वामनशक्तिः ।
रा. नि. व. ६ । वनमल्लिकायां । कठिमात्रिका । वा-
र्णिकौमल्लिकायाम् । वल्लुङ्ग । रा. नि. व. १० ।
See वार्णिका ।

सुरुहकः । पुं । गह्वभास्त्रे । छ. च. ।

सुरेज्या (ष्टा) । स्त्री । तुलसीवृत्ते । रा. नि. व. १० । (ष्टा) ब्राह्मीमाकलुप्ते । रा. नि. व. ५ ।

सुरेन्द्रः (कः, कन्दः) । पुं । कटुशूलविशेषे ।
वाग्ना ७७ । वै. निघ. ।

सुरेन्द्रगोपः । पुं । इन्द्रगोपकोटे । आशाष्ट-
पोका । सा. नि. सद्योन्नये ।

सुरेन्द्र(य)लुप्तम् । स्त्री । शिरःकोटमदे । टा-
कपोका । च. द. म. चि. । च. म. २५. ।

सुरेन्द्रा । स्त्री । इन्द्रेन्द्रवारण्यां । वै. निघ. ।

सुरेभम् । स्त्री । वक्त्रे । रा. नि. व. १६ ।

सुरेवटः । पुं । (Areca grasilis or tri-
anda.) पूगहृत्विशेषे, रामपूगे । चिका. ।

सुरेश्वरी । स्त्री । निर्गुण्यम् । निम्बिना । च.
द. स्त्री. चि. ।

सुरेष्टः (कः) । पुं । श्वेतरक्तवकहृत्वे । गान् ।
नाल वरु वृक्षः । रा. नि. व. ५ । सुरप्रमादहृत्वे ।
रा. नि. व. १० । सर्जहृत्वे । अग्निग्राह । रा. नि. व.
६ ।

सुरोत्तरः । पुं । चन्दनहृत्वे । श. र. ।

सुरोद्धवम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । वै. निघ. ।

सुरोहिषम् । स्त्री । सुगन्धरीहिषवृत्ते । वृद्ध-
गककुम्भी । वै. निघ. ।

सुलङ्घनम् । स्त्री । सुलङ्घने । श्रु. उ. १० ।
लघुणं — "सुलङ्घनाद्विष्णुं वृत्तिपासासहं लघु-
प्रसमासेन्द्रियं धामं नरं विद्याम् सुलङ्घितम् ॥" ।
स. ।

सुलभा । स्त्री । मापपर्णलतायाम् । मांशानी ।
रा. नि. व. २ । धूवपयायाम् । मंशानीति महाप्राष्ट्र ।

रा.नि.व.३। सुखसीहसे। वै.निघ.। पार्विकीक-
त्रिकायाम्। (वन दूत)। रा.नि.व.१०।

सुखेमात्री। स्त्री। कलामयकाने पिच्छीकर्म-
रिक्ते। गुणाः—वसवानिदाहम् कीरकपित्तहत्।
आ.। [मन्]। वै.निघ.।

सुखीकिनी। स्त्री। सुखामयकाने। ऊँ हे का-
सुखायनः। पुं। सुखहवे। इति। रा.नि.
व.१८। चकीरे। वै.निघ.।

सुखीमनी। स्त्री। कटाजाला। वै.निघ.।

सुखीमया। स्त्री। काकजहायाम्। रा.नि.व.
४। कटाजाला। वै.निघ.।

सुखीमा (म्या)। स्त्री। मांसीरिक्तेमिदं।
रा.नि.व.१२। वै.निघ.। ताम्रवल्लीलतायाम्।
माकवे प्रसिद्धा। रा.नि.व.१।

सुखीमी। स्त्री। चाखुकर्षीलतायां। इन्द्र-
काणी। वै.निघ.।

सुखीहकम्। स्त्री। पितले। इ.च.।

सुवंशः। पुं। जेतेली। आम्। आश। रा.नि.
व.१४। [वन दातृदे]। रा.नि.व.१०।

सुवक्ताः (क्ता)। पुं, स्त्री। वनवर्षिकायाम्।

सुवदनः। पुं। वर्वरके। वन दातृदे। रा.
नि.व.१०। [स्त्रियि]। रा.नि.व.१८।

सुवयाः (य)। स्त्री। हटार्तवायां मध्यमायां

सुवर्चकाः। पुं। सर्जिकाकारे। माजिमणि।
जटा.।

सुवर्चलम् (ला)। स्त्री, स्त्री। सौवर्चलव-
ये। मल लवण। वै.निघ.२भ.चर्चवि.चन्द्रमभा-
यां। (ला) आदित्यभक्त्यायाम्। छुछुछिद्रा। रा.
नि.व.४। सु.मा.१०च.। "सुवर्चलां विशल्यं
वा।" चि.२च.। भा.म.४भ.गर्भवि.। ब्राह्मोना-
मसुपे। उको आक। रा.नि.व.५। वै.निघ.च.
सा.वि.गुण्टादौ। चतसीहसे। आहूतो कूलर
गोष्ठि। र.मा.।

सुवर्चिः (काः)। पुं। सर्जिकाकारे। माजिम-
णि। रा.नि.व.६। स्त्री (का)। सर्जिकाकारे।
माजिमणि। र.मा.। सौवर्चलवणे। च.सू.२
च.। च.द.वि.अ.चि.षट्कते। "सुवर्चकाना

मसुवर्चकानां" अतुकालतायां। माकवे प्रसि-
द्धा। रा.नि.व.१।

सुवर्ची। स्त्री। सर्जिकाकारे। रा.नि.व.६।

सुवर्चम्। स्त्री। हरिचन्दने। मे.। माकवेस-
पुये। रा.नि.व.६। वै.निघ.२भ.चर्चवि.च-
आदित्यभक्ते। खर्चपाती। (मा.पि.)। वस.। चर्च-
२०ती.। प.प्र.१ख.। १६ सुवर्चमायके। ८०।
सु.वि.११च.। हरिद्रायां। सौवर्चमायके। च-
मीरे। खर्चवैरिक्ते। र.मा.। पुं। सुवर्चमायके।
चर्चगुगुली। रा.नि.व.१२। पीतधुलूरुहसे। वै.
निघ.।

सुवर्चकम्। स्त्री। राजपितले। (मा.पि.) नि-
तन। इ.च.। कर्पपरिमाये। प.प्र.१ख.। पुं।
आरम्भहसे। (मा.पि.) गच्छि। र.मा.।

सुवर्चकदली। स्त्री। कदलीविशेषे। (मा.पि.) नि-
कग। लत्. पाटोया। सोने के लोह कोइसे।
गुणाः—मधुरा हिमा स्वल्पमल्लो दीपनी लघुही
दाहघ्नो कफकरौ हृष्या गुग्गु। रा.नि.व.११।
चर्चवर्चमीति हटफलम्।

सुवर्चकमलम्। स्त्री। रक्तपत्रे। लान पत्र।
गुणाः—"सुवर्चकमलं शीतं मधु वर्णक रक्तम्।
कफपित्तघ्नादाहृकदीपविक। विषविक्ती-
टकादींश्च नाशयति कौ।" वै.निघ.।

सुवर्चकैतकी। स्त्री। लघुकैतकाम्। ३४
कैतकी। वै.निघ.।

सुवर्चगैरिकम्। स्त्री। अत्यलकीहितसुगै-
रिके। लान (श्रीमणि), वरकमणि। हिं पी-
तमेक। रा.नि.व.१२। "सुवर्चगैरिकस्यापि चूर्णा-
नि मधुना सह। लोद्धा सुखमवाप्नोति लिप्त्रं हि-
कार्दितः श्लेष्मः" रस.र.वाल.वि.। च.द.वाल.
वि.। गुणाः—मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणं वि-
स्फोटार्शोऽपिदाहघ्नच। रा.नि.व.११।

सुवर्चघ्नम्। स्त्री। वज्रपाती। रा.नि.व.११।

सुवर्चजातिः। स्त्री। भूमिजलीहसङ्गरजरस-
वेषजसङ्गकतिखनिसम्भवजङ्गलसुन्दरतद्वेष-
जिवु। वै.निघ.।

सुवर्चतिलका। स्त्री। अतिमलीलतायां।
मठाकरेको। वै.निघ.।

सुवर्णदुग्धी । स्त्री । स्वर्णवीरिणीमन्त्रये ।

मोगाधिकरे । रा.नि.व.५ ।

सुवर्णनकुली । स्त्री । महाज्योतिषनीलतायाम् । तद्वत् लताकृत्स्नी । रा.नि.व.२ ।

सुवर्णपुष्पः । पुं । राजतन्त्रीपुष्पवत् । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णप्रसवम् । स्त्री । एलबालुके । वै.निघ. ।

सुवर्णभाषकः । पुं । मध्यमहादशधात्मनानि । सु.चि.२१५. [नि.व.१२.]

सुवर्णमाषिकम् । स्त्री । स्वर्णमाषिके । रा.

सुवर्णमित्रम् । स्त्री । टण्डनचारे । मोगाधिकरे । वै.निघ. । [कनार गच्छ । वै.निघ. ।]

सुवर्णमोचा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । टापा-
सुवर्णयूथिका (यी) । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । ओठ बूँदे, शर्बूँदे । गुणाः—स्नायुः शीतला शर्करा—पित्ताद्वह्यघ्नो नामालम्बीयः स्त्री च । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णरश्मा । स्त्री । सुवर्णकदलीवत् । टापा-
कनार गच्छ । रा.नि.व.११ ।

सुवर्णवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । श.च. । कपर्दकभेदे । रा.नि.व.१२ । (र्णी) जीव-
न्याम् । प.सु. ।

सुवर्णसंघम् । स्त्री । सुवर्णकर्वे । (लीलावती) ।

सुवर्णसिन्दूरम् । स्त्री । See स्वर्णसिन्दूरम् ।
र.सा.सं. ।

सुवर्णवीरिणी (री) । स्त्री । स्वर्णवीर्याम् ।
अनलासह्यपवा हिषावलीति लोके । मोगाधि-
करे । नं पिसौरामिदं, चिकणिकीयमिदं । रा.नि.
व.५ । ककुडे । सु.स.२८५. श्यामादिवर्गः, २८५.
अधःसं. । उष्णविशेषे । मोगाधिकरे । यस्य लीरं
सुवर्णवर्णं चक्षुषं दृश्यम् । कश्चित् ।

सुवर्णा (र्णी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.
व.२ । कणगुग्गुली । इन्द्रबाणण्या । त्राशालम-
नी । रा.नि.व.२२ । कणगुग्गुलि । कान्ठ अञ्ज-
क । म. । वाय्वालके । देवलेड । श.च. । सु-
वर्णवीर्या । मोगाधिकरे । रा.नि.व.५ । (र्णी)
वासुकल्याम् । हेमन्तकवी । रा.नि.व.२ ।

सुवर्णाख्यः । पुं । नागकीमरवत् । र.सा. ।

सुवर्णाभिः । पुं । राजावर्त्मनी । वै.निघ. ।

सुवर्णारः । पुं । काचनारवत् । त्रक काकुन
गच्छ । रा.नि.व.१० ।

सुवर्णाह्वा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । वै.निघ. ।

सुवर्णिका । स्त्री । स्वर्णजीवल्याम् । रा.नि.
व.२ । [निघ. ।]

सुवर्त्तुलम् । स्त्री । तरण्यजे । तत्रभूज । वै.

सुवर्षा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवत् । वै.निघ. ।

सुवर्णिः (स्त्री) । स्त्री । सोमराज्याम् । मोगा-
धिकरे । च.टी.भ. । रा.नि.व.४ । पुनदाभीलतायां ।
कटुकवर्णम् । कटुकी । रा.नि.व.२ ।

सुवर्लिका । स्त्री । जलुकावतायाम् । मालवे
ख्याता । रा.नि.व.३ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।

सुवर्लजिः । पुं । प्रबाले । पत्र । वै.निघ. ।

सुवसन्ता । स्त्री । माधवीलतायाम् । माधवी
लता । श्वेतजात्याम् । उरु छाडो । वै.निघ. ।

सुवहा । स्त्री । शंफालिकावत् । शिडेनी गी-
छ । प.सु. । रा.नि.व.४ । हंसपादलीलतायाम् ।
मोगाधिकरे । लता । रा.नि.व.५ । सु.चि.१५. ।
सवकीवत् । मोगाधिकरे । रा.नि.व.११ । कीरके ।
वै.निघ. । गन्धनाकुल्याम् । त्राशाविम्व । रा.
नि.व.७ । सु.चि.१७५. । रुद्रजटायां । रा.नि.
व.२ । तालसूत्रायाम् । रा.नि.व.७ । एलापण्यां ।
म. । नीलसिन्धुवारे । नीलनिमिन् । रा.नि.व.
४ । त्रिहतायाम् । देउडो । प.सु. । च.सु.७५. ।
गन्धराख्यायाम् । मा.स.१५. सन्धिकम्. चि. । "सुव-
हा शृङ्गावताः ।" राख्यायाम् । अम. । च.सु.७५. ।
वि.७५. । [स्त्रि.]

सुवासः । पुं । कदम्बवत् । वै.निघ. । सुहृग-

सुवासरा । स्त्री । चन्द्ररी । तोकमारी ।
भा. । [चिन्मट्यां । अम. ।]

सुवासिनी । स्त्री । पितृभवनस्यायां नार्थी ।

सुविदः । पुं । तिलकवत् । वै.निघ. । [प.]

सुविष्टरा । स्त्री । गुल्फासिनीवत् । रा.नि.व.

सुवीजः । पुं । बदरवत् । कूल गच्छ । स्वस्-

सं । देवा । रा.नि.व.११ । स्त्री । सुन्दरबीज ।

सुवीरः (कः) (यः) । पुं । एकवीरवत् ।
रा.नि.व.८ । बदरीवत् । वै.निच । स्त्री (कम्) ।
सौवीराञ्जने । र.मा. । बदरी । कृष्णाञ्जने । वै.
निच. । (व्यम्) बदरीफल । जटा. ।

सुवीरास्त्रम् । स्त्री । सौवीरास्त्रे । कौञ्जिवि-
शेष । रा.नि.व.१५ । काञ्जिके । कौञ्जि । जटा. ।

सुवीर्या । स्त्री । वनकार्पास्याम् । वन कार्पा-
नी । श.र. । महाशतावर्ध्याम् । वड़ अतृणौ ।
वै.निच. । नाडौहिङ्गी । रा.नि.व.६ ।

सुवत्तः । पुं । शरणकन्दे । ण । रा.नि.व.७ ।
मरिचे । वै.निच. । स्त्री (ता) । शतपत्र्याम् ।
सेउठी । काकोलीद्राक्षायां । रा.नि.व.१०।११ ।

सुवेगा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । वड़
गताकटेकी । रा.नि.व.९ ।

सुवेशः । पुं । श्वेतेश्वी । रा.नि.व.१४ ।

सुव्रतः । पुं । चगन्निवत् । वक्रकूलर गाछ ।
रा.नि.व.१० । श्वेतार्क । श्वेत आकन्त । वै.
निच. । स्त्री (ता) । गन्धपलास्याम् । काश्मीरे
प्रसिद्धा । शकुन्ति । भा.म.१भ.ज्व.चि.विश्वदि-
योनि । "ब्राह्मी वचा सुव्रता ।" सुखदीक्षायां
गवि । चम. । [प.सु. ।

सुशब्दा । स्त्री । शुकनासायाम् । शुभाष्टौटि ।

सुशब्दः । पुं । खदिरवत् । रा.नि.व.८ ।

सुश(ष,स)वी । स्त्री । [च.टी.भ.(पवी), च.
टी.रा.(सवी)] कृष्णजीरके । कारवेले, पानीय
वस्त्रात् । डेह्ले । चम. । च.द.योगिनी.वि. ।
स.सु.१८च. । वा.सु.१५च.भारग्वचादिः । "सुष-
वीफलवाचघोषाः ।" सूक्ष्मकृष्णजीरके । प.सु. ।
करझवत् । र.सा.सं.ज्वराडुशरसे । स्थूलकृष्णजी-
रके । रा.नि.व.६ ।

सुशाकः । पुं । तख्खलीयशाकस्युपे । कौण्डिन-
टिवा । रा.नि.व.५ । 'सुसुसुपे । ८६८८का ।
मेष्ठास्युपे । रा.नि.व.४ । स्त्री । आर्द्रके । रा.नि.
व.६ । [रा.नि.व.१६ ।

सुशाख्यकः । पुं । रक्तशाखी । प्राज्ञानि ।

सुशिक्षा । स्त्री । मयूरशिक्षास्युपे । रा.नि.व.५ ।

सुशीतः । पुं । कृष्णमन्त्रवत् । छोटि भाँकड़ ।
रा.नि.व.११ । जलवेतसे । वै.निच. । स्त्री । इ-
रिचन्दने । प.सु. ।

सुशीतला । स्त्री । कृष्णपुष्पलायां । छोटि
अंश गाछ । भा. । कर्कटिकायां । कौकूड गाछ ।
वै.निच. । स्त्री । गन्धवत् । त्रायकपूर । र.मा. ।
नागदमन्यां । नाकदना । प.सु. ।

सुशीता । स्त्री । शतपत्र्याम् । सेउठि गाछ ।
रा.नि.व.१० । स्थलपत्रिन्यां । झलपत्र । वै.निच. ।

सुशी(षी)मः । पुं । श्वेत । चन्द्रकान्तमयी ।
जटा. । हिमे, शीतले । सर्पविशेषे । मे. ।

सुशीविका । स्त्री । वाराहीकन्दे । श.च. ।

सुशुक्ला । स्त्री । शुक्लजातीपुष्पवत् । श्वेत छ-
मिनौ । वै.निच. । [मज्जिना गाछ । प.सु. ।

सुशुभञ्जनः । पुं । रक्तशोभाञ्जनवत् । लाल

सुश्रीका । स्त्री । सन्नकीवत् । रा.नि.व.११ ।

सुश्रुतः । पुं । विश्वामित्रसुते धन्वन्तरिश्वे सं-
हिताकारकृष्णिभेदे । यः गुरुसुखादुपश्रुत्य स्वनाम्ना
तन्मं सुश्रुतं चकार । तस्मादुभावः—“विश्वामित्रो
मुनिभिः पुत्रं सुश्रुतमायुर्वेदाध्ययनाय काशिराज-
दिवीदाससमीपं वाराणस्यां प्रेरयामास । स बहु-
मुनिसुतपरिव्रतसुपस्थाय एवं स्वर्गमनकारणसु-
क्तवान्—“भगवन्मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परि-
पीडितान् । क्रन्दन्ती मियमाणाश्च वृत्तात्कां
हृदि व्यधा । आसयानां शरीरपार्थं विस्तृतं वयमा-
गताः । आयुर्वेदं भवान् अस्मान्प्रोपयतु यवतः ।”
अज्ञौक्यं वचनेषां उपतिष्ठानुपादिशत् । व्या-
ख्यातमेतन् ते यवाज्जगद्गुरुमनयो मुदा । काशिराजं
जयाशोभिर्भिनन्द्य मुदान्विताः । सुश्रुताद्याः स-
सिद्धायां जन्मगेहं स्वकं स्वकम् । प्रथमं सुश्रुतके-
षु खतन्तं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि
पृथक् तन्नाशि तेनिरे । सुश्रुतेन कृतं तन्मं सुश्रुतं
बहुभिर्यतः । तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं वि-
तिमण्डले ॥” भा. ।

सुश्वेतम् । स्त्री । खण्डे । शीतं भा. । स्त्री
(ता) । श्वेतकण्टकायाम् । वै.निच. ।

सुषिः । पुं । हिरे । च.टी.भ. ।

सुधिरम् । स्त्री । लवके । शीतलजले । कुष्ठो-
वधे । कूड़ । वै. निघ. । स्त्री (रा) । मलुकायां ।
नान्का । रत्नवंशे । वै. निघ. ।

सुधिराख्यः । पुं । रत्नवंशे । रा. नि. व. ७ ।

सुधुतिः । स्त्री । सत्वप्रधाने चक्राने, आनन्द-
मयकोशे । वेदान्तः ।

सुधुक्ता । स्त्री । शरीरान्तर्गाहीविशेषे । सा तु
मेदस्थवाची ईडापिङ्गलानामनाथोर्मध्यस्थनाडी-
मेदः । तन्मम् ।

सुधेषः । पुं । करमदंढवे । अम. । वेतसलता-
याम् । रा. नि. व. ६ । खनामख्यातवेद्यकयन्यकार-
विशेषे । [डी] रा. नि. व. ६ ।

सुधेषा (णी) । स्त्री । त्रिवृतायाम् । उड्डे-

सुधेषिका । स्त्री । कृष्णत्रिवृतायां । अम. ।

सुधुगम्या । स्त्री । मदिरायां । वै. निघ. ।

सुसंस्कृतः । चि । सुपक्वे । अम. ।

सुसन्धिजा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै. निघ. ।

सुसर्पणः । पुं । पारदे । रस. की. ।

सुसारः । पुं । रत्नखदिरवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।
इन्द्रनीलमणौ । चिका. ।

सुसारवत्न । स्त्री । स्फटिके । चिका. ।

सुसिकता । स्त्री । सुशर्करायां । रा. नि. व. १४

सुसिरः । पुं । दन्तसूत्रगतरीगविशेषे । लक्षणं
—“स्ययधुर्दन्तसूत्रेषु रज्जवान् पितरक्तजः । ला-
लाभावौ सुसिरः दन्तमांसप्रभावनः ॥” वा. उ.
२१ अ. । [निघ.]

सुसीता । स्त्री । श्रवणवशां । म. उ. ३ । वै.

सुस्तनी । स्त्री । दृष्टार्चवायां कन्यायाम् । रा.
नि. व. १८ । [अ. च.]

सुख्यता । स्त्री । स्वास्थे । सुखे । आरीये ।

सुस्थितः । पुं । अथर्वस तन्त्रमकथ्ये । लक्षणं
—“इष्टते सततं यस्तु पथादाकामनीचते । सुसं-
स्थितयश्चाविष्टः स विज्ञेयो भवौषधिभिः ॥” ज. द.
५० अ. ।

सुसूता । स्त्री । त्रिभुजायविशेषे । र्थेमात्रे ।

गुणाः—दुर्वातला रक्षा कषाया विशदा मुख ।
रा. नि. व. १६ ।

सुखनः । पुं । शङ्खे । भाँक । वै. निघ. ।

सुखरा । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प. सु. ।

सुहिता । स्त्री । रुद्रजटायां । रा. नि. व. ३ ।

सुहृत्वाणा । स्त्री । त्रायमाषालतायां । वै.
निघ. ।

सूकः । पुं । चतुर्ले । वाते । मे. । [जटा.]

सूकरः । पुं । सूकरे । श. र. । हरिणविशेषे ।

सूकरकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । रा. नि. व. ७ ।

सूकरपादिका (दी) । स्त्री । कृष्णशिखी-
लतायाम्, कपिकच्छौ । आशाकूशे । वै. निघ. ।

सूकराङ्गयः । पुं, स्त्री । त्र्यम्बकवृक्षे । र्थे-
मात्रे । वै. निघ. ।

सूकरी । स्त्री । वराहकान्तायां । वराहकांटा ।
श. मा. । वाराहीनामकन्दशाके । रा. नि. व. ७ । वै.
निघ. २ अ. उ. क्ता. चि. महापैशाचवृक्षे ।

सूक्ता । स्त्री । शारिकापत्रिण्याम् । चिका. ।

सूचः । पुं । कुशादुरे । शब्दकल्पः ।

सूचकः । पुं । सूत्रशाली । मिहि शाने । रा.
नि. व. १६ । कुकुरे । सीवनद्रये । र्थे ८ । विडा-
ले । काके । मे. ।

सूचिः । स्त्री । सेवयां । अम. ।

सूचिकपुष्पः (षिका) । पुं, स्त्री । त्रैलोक्य-
तकवृक्षे । श्वेत कृष्ण शृङ्गे । वै. निघ. ।

सूचिका । स्त्री । करिगुम्फायाम् । सूचाम् ।
शब्दकल्पः ।

सूचिकाभ(व)रणरसः । पुं । सन्निपात-
ज्वरे रसः । पाठः—विषमेकफलं रसस्य चत्वारो
भाषाः द्वयं, मिलित्वा चूर्णाकृत्य काचशरावययम-
ध्ये अथवा कृत्तिकाशरावययमध्ये संस्थाप्य मुद्रि-
कां कृत्वा सप्तादिना संलिय शीतयित्वा प्रहरद्वयं
यावत् मन्दाग्निना ज्वालयेत् । कठिविष १ प.
पात्रा ४ मा. एकग्र माडिग्रा काचशरादेहे
हृदेक आत्र मुद्रिकाशरादेहे हरेक, ऐ
शरावययमध्ये २. प. गन्तुक लेपिग्रा शुद्ध.

जाते नौक करितव । सा.कौ. । कथः—रसः
नयकः शीर्षं स्थावरविषं (सूचविषं) जलनविषम्
(जलसर्पविषं) एवां प्रत्येकं समभागः । भावना-
द्वयं—सम्पत्तिं शूकरपितं मयूरपितं क्षामपि-
तम् । परिमाणं सूचिमासमितम् । शीता, गन्ध-
क, मीनः, काष्ठविष, एकडेते मात्पत्र विष
एकज माङ्गिका शोहितपित्त, मूकपित्त,
मयूरपित्त एवम् हागपित्त देहा शीता मृधाज-
यं क्षामना निवे । र.सा.सं. । ..... "भावत्
सूच्यं सूचिं लघं कृत्वा निशति मेवजम् । ताव-
न्मापी रवी दीयो सूचिंते सतिपातिनि । सुरेष
प्रवृत्तिं सूचिं तवाकुल्या च सर्वयेत् । रक्तमेवजस-
न्महान् सूचिंतेऽपि हि जीवति ॥" रस.र. ।
रस.कौ. । कथः—विषं सर्पविषं दाहनीचं प्र.
१ तो. हिङ्गुं १ तो. पञ्चपिप्पल एकैकं दिनं
भावयित्वा सर्वपमिता वटी कार्या । अनु. उल्वा-
जसम् । भेष. । अयं दृढफलः ।

सूचिकासुखम् । कौ. शङ्खे । शौक । चारा. ।

सूचिपत्रः (कः) । पुं । शितावररुपे । उ-
त्तुनि शौक । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ.शा.व. ।
नेतेषां । वै.निघ. । [प.स. ।

सूचिपुष्पः । पुं । केतकोदरे । र.सा. ।

सूचिमञ्जिका । स्त्री । नवमञ्जिकायाम् । रा.
नि.व.१० ।

सूचिरोमा (न) । पुं । शूकरे । तिका. ।

सूचिवदनः । पुं । मशके । मश. । नकुले ।
नेडेन । रा.नि.व.१६ । [रा.नि.व.१६ ।

सूचिशालिः । पुं । सूक्ष्मशाली । मृकशान ।

सूची । स्त्री । सीवनास्त्रे । शूँठ । हिं सू. ।
सीवनाकार्येषु सा विधा भवति, तत्रैका तृणा वृ-
क्षला अन्यमांसि देशे सन्धी च नेया । तथा मां-
सले देशे वृक्षला चक्षुषा च सूची यास्या । वक्रा
सूची मयंकलकीषादिषु यास्या च । सु.सू.२५अ. ।
यजुर्दमो । श्वेत कृष्ण । वै.निघ. ।

सूचीदलः । पुं । शितावरशाकचुपे । उत्तुनि
शौक । रा.नि.व.४ ।

सूचीपत्रः (कः) । पुं । दृढविशेषे । गुणाः
—वायुकारः कक्षपित्तहरः कषायो विदाही च ।

स.सू.४५अ. । सुनिषककषाके । उत्तुनि शौक ।
भा. ।

सूचीपत्रा । स्त्री । गन्धद्रव्यायाम् । रा.नि.व.
८ । केतकीदले । र.सा. । रसमासा म.सू.
आद्रव्यानिर्वाधे ।

सूचीपुष्पः । पुं । केतकोदरे । र.सा. ।

सूचीमुखम् । कौ. । हीरके । शीता । वै.व. ।
विस्वावर्षाये प्रसविशेषे । सु.सू.८अ. । भवद्व-
न्दविशेषे । सु.वि.८अ. । पुं । सितदर्भे । श्वेत
कृष्ण । रा.नि.व.८ । सीमकीटे । सु.कण.८अ. ।

सूचीमुखी (वक्त्रा) । स्त्री । योनिव्यापारि-
षे । लक्ष्यम्—“वातसाधारसेविनां जननां कु-
पितोऽनिलः । स्त्रियो योनिमण्डहारां कुर्यात् सू-
चीमुखीति सा ॥” वा.उ.३३अ. ।

सूचीरोमा (न) । पुं । शूकरे । तिका. ।

सूचीहकः । पुं । सुनिषे । वै.निघ. ।

सूच्यः । पुं । स्वल्पगीधूने । वै.निघ. ।

सूच्यः (स्थूलकः) । पुं । लघुपटवे । उन्म-
थङ् । र.सा. ।

सूच्यास्यः । पुं । सूचिके । ऐम्भूत । वै.व. ।

सूच्याह्नः । पुं । शितावरीचुपे । उत्तुनि शौक ।
रा.नि.व.४ ।

सूतः (कः) । पुं, स्त्री । । अम. । कि. ।
वि. प्रसूते । [निघ. ।

सूतका । स्त्री । सद्यःप्रसूतायां स्त्रियां । वै.

सूतकागृहम् । कौ. । प्रसवगृहे । आङ्ग-
वत्र । अ.टी.भ. । अम. । See सूतिकागृहम् ।

सूतखोटः । पुं । रसजारणवीजे, पारदार-
णार्थं सिकथकवद्व्ये, रसपिटौ । रस.चि.७अ. ।

सूतमातृका । स्त्री । कुमायाम् । वृत्तकृ-
त्री । सा.कौ.चम्पारणे ।

सूतराजः (ट) । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ ।

सूतसूर्यः । पुं । लक्ष्मणसि । कौटिल्य । वै.
निघ. ।

सूतिः । स्त्री । उत्पत्ती । प्रसवे । शब्दकथाः ।

सूतिका । स्त्री । सद्यःप्रसूतायां स्त्रियां । कि.

निच. शिशोः साहकार्यद्विविशेषे । या नवमी दिने मासि वर्षे वा शिशुं गृह्णाति । तेन तस्य ज्वररूदिगात्रभङ्गादि शिशोर्भवति । च. द. बा. ल. वि. ।

सूतिकागारं (गृहीतम्) । क्ली. प्रसव-गृहे । औ. कृत सूत्र । “तत्र गृहे ब्राह्मणचरित्र-वैश्याश्रयाणां श्वेतकर्तृपीतजलेषु भूमिप्रदेशेषु विल-लाभापनिन्दकमहातकनिर्मितं सर्वागारं यथा-संस्थं तन्मयपय्यङ्गमुपलभिमिति सुविभक्तपरिच्छ-दं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाटहृत्सायतनचतुर्दशवि-धतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ।” सु. शा. १० अ. ।

सूतिकाभवनम् । क्ली. सूतिकागारे । हारा. ।

सूतिकारिरसः । पुं. सूतिकारोगे रसः । पाठः—“रसे गन्धं सृताभञ्ज सृतासाञ्ज तुल्यकम् । चूर्णितं मर्दयेदयमात्रेकपार्श्वरीरसेन च । क्वायाशुक्ता गुडी कार्या कलायसहशी ततः ॥” पात्रा, शक्र-क, अज, ताना, नमडाग ; शुनकूडिरसः मा-डिशा छाशोऽङ्क वटी करिदेव । भात्रा कमात्र-परिमाणं । अश्वपान आनात्र रसः । रस. कौ. ।

सूतिकारोगः । स्त्री. प्रसूतेः प्रसवानन्तरं जाति यद्व्यादिरोगविशेषः । श्रुतिकी द्राग, अ-हणी श्रुति । निदानं—“मिथ्योपचारात् संज्ञे-शाद्विषयाच्चोषसेवनात् । सूतिकायासु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥” लक्षणे—“अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा शुक्राश्रया । शोधः मूला-तिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥”

सूतिकावासः । पुं. सूतिकागारे । शब्दक-ले श्रुतिलक्षम् ।

सूतिकाविनोदरसः । पुं. सूतिकारोगे रसः । पाठः—“शुद्धा भागी भवेदेकी द्वौ भागौ भरिचक्ष च । पिप्पल्याश्च त्रिभागः स्यादर्द्धभागश्च रोमकम् । जालौकीषस्य भागी द्वौ द्वौ भागौ तु-ल्यकश्च वै । सिन्धुवारजलेनैव मर्दयेदिकामतः । मधुना सह भीक्ष्वः सूतिकावङ्गनाशनः ॥” कुं. १ उ. मरिच २ उ. पिप्पल ३ उ. रोमक ४ उ. शैवी २ उ. कुं. २ उ. एकत्र निशि-कारिदेव १ अक्षर माडिदेव । भेष. ।

सूतिकावली । स्त्री. सूतिकागारे जातस-

मानस्य षष्ठदिने पूजनीयदेवीविहीने । श्रुतिकी षष्ठी । सूतिकावलीपूजा विष्णुधर्मोत्तरे । “सूतिः कावासमितया जन्मदा नाम देवताः । तासां वा-गनिसितार्थं शुद्धिर्जन्मानि कीर्तिता ॥”

सूति(ती)गृहम् । क्ली. सूतिकाभवनम् । श. र. ।

सूति(ती)मासः । पुं. प्रसवमासे, नवमी द-शमी वा मासि । जटा. । [च. ।

सूत्यरम् । क्ली. चर्वरश्म्ये । सुरासत्त्वाने । श.

सूत्या । क्ली. सोमलतारसप्रदाने । भ. ।

सूत्रम् । क्ली. तन्वी । श्रु. । अम. । शास्त्रा-दिमुच्यते । वैद्यके तत्तत्तुविधिं यथा—प्रतिसं-स्कर्तृसूत्रम् एकीयसूत्रं शिथ्यसूत्रं गुरुसूत्रमिति ।

सूत्रकण्ठः । पुं. नकुले । वनकपोते; पाराय-ते । पात्रा, खजुरीटे । यज्जन पाथी । मे. ।

सूत्रखण्डमोदकः । पुं. खण्डखण्डकविशे-षः । वै. निच. ।

सूत्रपुष्पः । पुं. कार्पासवृक्षे । त्रिका. ।

सूत्रमध्यभूः । पुं. यक्षपुष्पे, कुन्दरी । श. च. ।

सूत्रवर्तिः । स्त्री. सूत्रकृतवल्गुम् । श्रु. तत्र अन्ते । भा. म. ना. क्र. वि. ।

सूत्राङ्गम् । क्ली. उत्तमकाख्ये । वै. निच. ।

सूत्री (इन्) । पुं. काके । त्रिका. ।

सूदः । पुं. लोप्रवृक्षे । प्रस्थपरिमाणे । एक पाणि । त्रिका. । व्यञ्जने । अम. । वि. । पाचके. । [वै. निच. ।

सूदजः । पुं. उपजिह्विकायां । आन्त्रजि. ।

सूदशाला । स्त्री. पाकशालायां । वृ. उद्देशत । हे. च. ।

सूदाध्यक्षः । पुं. पाकशालाध्यक्षे, रसवध-धिकारिवैद्ये । हे. च. । See पाकशाला ।

सूनम् । क्ली. पुष्पे । प्रसवे । मे. ।

सूना । स्त्री. अर्धोन्नतिकायाम् । आन्त्रजि. , गनात्र कुं. डि. “तस्याः सूना भवेदधः ।” अ. द. २ अ. । [कुन्द गात्रे । अम. ।

सूनुः । पुं. सूर्ये । पुत्रे । मे. । अर्धवृक्षे । आ-

सूपः । पुं. व्यञ्जने । तत्रकारि । भास्त्रे । यूषे ।

कोन । विदलमांसमाधादिपक्ताः सपाभिधाय
काः । रा.नि.व.२० । पक्वदिलव्यञ्जने । त्राक
डान । क्रिया यथा — विदलधाम्यमुपे कर्तव्ये त
हाम्यं कृण्वसर्पतेतिन उदत्तनीयं, अथ शुक्लीकृत्य
त्वचा हीनं दिदलं गृहीत्वा सूपः पाच्यः । “यस्य
विदलधाम्यस्य सूपः कर्तव्यतां गतः । तद्धाम्यं क
णशिरसकेलेनोदत्तयेततः । उण्यगृह्णादिनिष्कास्य
त्वग्धोनां शुद्धदालिकां । शीतोदकेन मन्दाग्नी
पथेत् सूपः सकाचनः । स लघुः कफपित्तघ्नः का
सशस्त्रनिक्तजनः ॥” द्रव्य.ग. । “दाली तु सलिले
सिद्धा लवणार्द्रकटिफुभिः । संयुक्ता सूपनाम्नी
स्यात्..... ॥” भा. ।

सूपकारः । पुं । पाचके । त्राकुनि । तस्य ल
घण — “इक्षिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् मिटपाच
कः । शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥”
नीतिशास्त्रम् ।

सूपधूपनम् । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

सूपपर्णी । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । भृशानी । रा.
नि.व.३ ।

सूपयेष्ठः । पुं । मुद्गे । भृशे । रा.नि.व.१६ ।

सूपाङ्गम् । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

सूर्यः । पुं । शिखीधाम्ये । दाग, कमाश । भा.
पू.१भ. । स्त्री (या) । तुवर्याम् । द्रष्टा । मसूरे ।
वै.निघ. ।

सूमम् । स्त्री । ज्वरे । मी. । जले । श.र. ।

सूरः । पुं । मसूरे । मूत्रि । रा.नि.व.१६ ।
अर्कहवे । आकम्न गाछ । अम. । [व.७ ।

सूरकन्दः । पुं । शूरणकन्दे । उल । रा.नि.

सूरणः । पुं । शूरणे । उल । श.र. ।

सूरणवटकः । पुं । शूरणकतवटके । उल्लेख
वट । यथा — “सूरणं खड्गशः कृत्वा खेदयित्वा
च पेययेत् । तस्मिन् खवणं हिङ्गुं ज्वरेण वा म
रीचकं । निक्षिप्य वटकात् कृत्वा घृते तमे च
पाचयेत् । क्वचिदा दीपनाः प्रोक्ता वातदुर्गमना
शनाः ॥” वै.निघ. ।

सूरसाधनः । पुं । सर्पपे । प.सु. ।

सूरसाधनकः । पुं । सिन्धुवारहवे । निभि
न्ना गाछ । रा.नि.व.४ ।

सूरी । स्त्री । राजसर्पपे । र.मा. ।

सूर्यः । पुं । द्रोणदयसाने । ६४ श. । “द्रोणायां
सूर्यकुम्भी च... ॥” प.प्र.१ख. । यूषे । वै.निघ. ।

सूर्यपर्णी । स्त्री । मुद्गपर्णीमाषपर्ण्याः । भृश
नीं उ माषाणी । च.चि.१भ.नाक्षत्रसायने । रस,
र.अश्वगन्धादघृते ।

सूर्यः । पुं । ताम्बे । डाम । अर्कहवे । आ
कम्न गाछ । मी. । र.सा.सं.अममारणे । सुवर्णे ।
सूर्यावर्तहवे । हड़हड़िशा । वै.निघ. ।

सूर्यकान्तः । पुं । खनामख्यातमणी, क्कटि
कमणी । आडम पाथर । ह्मका. । गुष्पाः — उ
ष्णी निम्बले ; रसायनः वातश्लेष्मघ्नः पवित्रपूजनात्
रवितुष्टिकरश्च । रा.नि.व.१६ । पुण्यवचविशेषे ।
शृंगमणि कुल । श.च. ।

सूर्यकान्ता (न्तिः) । स्त्री । आदित्यपर्णी
नामीषधी । See आदित्यपर्णी । पुण्यवचविशेषे ।
शृंगमणि कुलत्र गाछ । श.र. ।

सूर्यनामका । स्त्री । सूर्यावर्तचुपे । हड़
हड़ । वै.निघ. । पुं । अर्कहवे । आकम्न गा
छ । ज.द. ।

सूर्यपत्रः । पुं । अर्कपत्रहवे । ज्ञेयत्र मूल ।
रा.नि.व.४ । सं.द्रव्यराजसत्तेले । सूर्यावर्तचुपे ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.२३ ।

सूर्यपर्णी । स्त्री । अर्कपत्रायाम् । माषाणी ।

सूर्यपर्यायनाम । स्त्री । ताम्बे । वै.निघ. ।

सूर्यपादः । पुं । सूर्यकिरणे । सूर्यकान्तमणी
निम्बहवे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सूर्यपुष्पकः । पुं । अर्कहवे । आकम्न गाछ ।

सूर्यप्रिया । स्त्री । पद्मिण्यां । पद्मत्र साङ् ।
वै.निघ. । [कुनि गाछ । मी. । श.र. ।

सूर्यभक्तः (कः) । पुं । वसूकपुष्पहवे । दा-

सूर्यभक्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायां । हड़हड़
िशा । सा.म.१ख.अश्व.चि. ।

सूर्यमणिः । पुं । (Hibiscus phoeni
ceus.) पुण्यवचविशेषे । शृंगमणि कुलत्र गाछ ।
श.र. । सूर्यकान्तमणी । ह्म.च. ।

सूर्यमुखी । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषः । शूर्याशुभी
कृत्स्नर गाछ । मूरिप्र ।

सूर्यलता । स्त्री । आदित्यभक्तायां । रा.नि.व.४ ।

सूर्यवल्लभा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । रुद्र-
हृदिग्र । रा.नि.व.४ । पद्मिण्यां । वै.निघ. ।

सूर्यवल्ली । स्त्री । चौरकाकील्याम् । र.मा. ।

सूर्यवृक्षः । पुं । अर्कवृक्षे । आकृन्त गाछ ।
वै.निघ. । अर्कपुष्पा । ज.द. ।

सूर्यसंज्ञम् । स्त्री । ताम्बे । कुङ्कुमे । त्रिका. ।

सूर्या । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । राधाशम-
भा । रा.नि.व.३ ।

सूर्याख्यः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । वै.निघ. ।

सूर्या(प)वर्त्तः । पुं । आदित्यभक्तायाम् ।
रुद्रहृदिग्र । उ.पु. । वै.निघ. २४. भूतज्व.वि. ।
गजपिपल्याम् । प.सु. । तन्नामकाशिरासे । ल-
क्ष्णं—“सूर्यादयं वा प्रतिसन्दसन्दसं च भुवं कक्-
समुपेति गाढं । विवर्त्तते चांशुभता सहेव सूर्याप-
हनी विनिवर्त्तते च । सूर्यात्मकं कष्टतमं विकारं
सूर्यापवर्त्तं तमुदाहरति ॥” मा.नि. ।

सूर्यावर्त्तरसः । पुं । आसाधिकारे रसः ।
रसः २ती. गन्धकः १ तो. घृतकुमासीरसेन प्रहरे
मर्दयेत् । पश्चात्तेन कक्केन शुद्धतामपत्रं ६ ती.
लेपयेत् । ततो बालुकायन्त्रेण तत् ताम्रपत्रं दि-
नेन पचेत् । भक्षणं २ र. । अनुपानम् — इन्द्रवा-
रुणीमूलं देवदारु त्रिकटु सप्तभागचूर्णं शकरा-
सहितं पचादभक्षयेत् । सा.कौ. । [व.४ ।

सूर्यावर्त्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायां । रा.नि. ।

सूर्याश्मा (न) । पुं । सूर्यकान्तमणौ । हे.च. ।

सूर्याङ्गम् । स्त्री । ताम्बे । त्रिका. ।

सूर्याङ्गः (यः) । पुं । अर्कवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
स्त्री (ह्रा) । सहेन्द्रवारुणीलतायां । भा.कानि गी-
छ । वै.निघ. ।

सूर्यादयरसः । पुं । श्रिरीरीगाधिकारे रसः ।
पाठः—“सूर्यस्ताम्रकं तीक्ष्णं गन्धं ताम्रं सूर्यं स-
मम् । कुड्डीचौरैर्दिनं मध्यं भक्षयेन्नासमात्रकम् ॥”
मधुना मर्दितं भक्षयेत् । रस.र. ।

सूर्याः । पुं । माषे । श.र. ।

सूषा । स्त्री । काशमर्दभेदे । वै.निघ. ।

सूक्ष्मः (कः) । पुं । रीठाकरवृक्षे । तीर्ठी ।
श.र. । जीरकचुपे । पूगे । उपात्रि । वै.निघ. ।

सूक्ष्मकणफला । स्त्री । चूद्रेजम्बूवृक्षे । वन-
काशमर गाछ । र.मा. ।

सूक्ष्मघण्टिका । स्त्री । चूद्रेजम्बूफुषिकायाम् ।
भण गाछ । रा.नि.व.४ ।

सूक्ष्मजिह्वा । स्त्री । तालुनऊर्ध्वदेशवर्त्तिचूद्रे-
जिह्वायाम् । आनजिति, नमूति । रा.नि.व.१८ ।

सूक्ष्मतण्डुलः । पुं । खखसचुपे । गूढ-
गाछ । रा.नि.व.४ । सज्जरसे । धूना । वै.निघ. ।
स्त्री (ला) । पिपल्याम् । रा.नि.व.६ ।

सूक्ष्मदलः । पुं । देवशरीषे । रा.नि.व.६ ।
स्त्री (ला) । दुरागभायाम् । रा.नि.व.४ ।

सूक्ष्मदारु । स्त्री । मूषकाष्ठफलके । त्रिका. ।

सूक्ष्मपत्रः । पुं । रक्तौ । त्रकू. डेकू. रा.नि.
व.१४ । वनजीरके । वन औता । धान्यके । क्ष-
निग्रा । रा.नि.व.६ । देवसर्पे । रा.नि.व.६ । दु-
रालभायाम् । माषचुपे । आदित्यपत्रचुपे । रा.
नि.व.४ । कृष्णवदरे । छोटि कुल । रा.नि.व.
११ । कुकुरदुमि । कूकुनिग्रा । वै.निघ. । वावल-
वृक्षे । वावगा गाछ । श.च. । वनवर्षिकायाम् ।
वन वावूरे । रा.नि.व.१० । स्त्री । सुरपण्णे । रा.
नि.व.१० ।

सूक्ष्मपत्रकः । पुं । पर्पटकः । क्क२पातड़ा ।
सुगन्धार्जके । वै.निघ. ।

सूक्ष्मपत्रा । स्त्री । उडदारकविशेषे । छांगल-
देवटे । रा.नि.व.३ । चूद्रेजम्बू । वन छांग ।
भा. । शतमूल्याम् । भउमूनी । डोरलीचुपे । रु-
हजो । रा.नि.व.४ । सूक्ष्मदुरालभायां । अपरा-
जितायाम् । रक्तसज्जपुष्पा । तज्जोपराजिता ।
वै.निघ. । जीरकचुपे । चूद्रेपोदकाम् । वन
पूरे । रा.नि.व.७ । बलायां । बेलगड़ा । ज.द. ।

सूक्ष्मपत्रिका । स्त्री । चूद्रेपोदकाम् । छोटि
पूरे । रा.नि.व.७ । शतायाम् । उन्कः । रा.
नि.व.४ । शतायाम् । भउमूनी । आकाशमण्डलां ।

सूक्ष्मजटोमांशौ । रा.नि.व.१२ । दुरालभायाम् ।
लघुत्राक्ष्याम् । रा.नि.व.४५ ।

सूक्ष्मपत्री । स्त्री । चाकाशमांस्याम् । सूक्ष्म-
जटोमांशौ । रा.नि.व.१२ । शतावध्याम् । "सूक्ष्म-
पत्री शतावध्याम् ।" रा.नि.व.१३ ।

सूक्ष्मपर्णा । स्त्री । सुद्रमणपुष्पिकायाम् । मरु-
भन । रा.नि.व.४ । नीर्णफज्जा । वृहत्या । दुह-
तो । रा.नि.व.४ । (शौ) रामद्व्याम् । श.च ।

सूक्ष्मपिण्डीतकः । पुं । सुद्रमदनवत् ।
छोटे गगना । वै.निच. । [नि.व.६ ।

सूक्ष्मपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा.

सूक्ष्मपुष्पा । स्त्री । शृङ्गपुष्पा । भन । रा.नि.
व.४ । (यो) यवतिकास्तथायाम् । रा.नि.व.३ ।
शृङ्ग्या । छात्रकौट्को । वै.निच. ।

सूक्ष्मफलः । पुं । सूक्ष्मवदरे । भूकर्वदारि । रा.
नि.व.११ । स्त्री (ला) । (Flacourtia cata-
phracta.) तालीशपत्रे, भूयामलका । म. । स-
हाज्योतिषतीक्ष्णतायां । वड् लडाकट्को । वै.
निच. ।

सूक्ष्मवदरी । स्त्री । भूवदर्याम् । मेटोको ।
रा.नि.व.११ । [वि. रा.नि.व.१६ ।

सूक्ष्ममचिका । स्त्री । मशके । गन्ना, गन्ना-
७-

सूक्ष्ममूला । स्त्री । जयन्तीवत् । लडो ग्राह ।
रा.नि.व.४ । ब्राह्म्या । वै.निच. ।

सूक्ष्मवल्ली । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सा मा-
लवे ख्याता । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।
लघुकारवेष्ट्याम् । छोटे उच्छे । वै.निच. ।

सूक्ष्मवस्त्रम् । स्त्री । वस्त्रवस्त्रे । मिहिकापड् ।
शब्दकल्पः । [नि.व.४ ।

सूक्ष्मवीजः । पुं । खसखसे । गोठा । रा.

सूक्ष्मगरीरम् । स्त्री । आनेन्द्रियपत्रकं कर्णो-
न्द्रियपत्रकं वायुपत्रकं बुद्धिमनसोचेति समदशाव-
यवाः । वेदालसारः । [१४ ।

सूक्ष्मगर्करा । स्त्री । बालुकायाम् । रा.नि.व.

सूक्ष्मयाकः (खः) । पुं । जालवर्करे । रा.
नि.व.८ ।

सूक्ष्मशालिः । पुं । सूक्ष्माकारशालिधानिवर्ति-
के, अशुधान्ये । मिहिक्षान, मरुधान । शुषाः—
सुमधुरः लघुः पित्तरक्तदाहहरः दीपनः शक्नः
किञ्चिदातविकारघ्नकः । रा.नि.व.१६ ।

सूक्ष्मषट्चरणः । पुं । पक्षाशयीकुशविशेषः ।
रा.नि.व.१६ । [ना । रा.नि.व.१० ।

सूक्ष्मस्फोटः । पुं । विचर्चिकायाम् । रूतक-

सूक्ष्मा । स्त्री । सुषल्याम् । तालमूली । प.सु ।
सूक्ष्मजटोमांस्यां । वै.निच. । सुद्रैलायाम् । रा.नि.
व.६ । बालुकायाम् । रा.नि.व.१४ । (श्री) कर-
णीपुष्पवत् । करवीरुष्णीति कौडये प्रसिद्धा । रा.
नि.व.१० । यूषिकायां । जूहे । श.च. ।

सूक्ष्मास्तः । पुं । सुद्रास्ते । "कोलसूक्ष्मास्तक-
शी ।" वा.चि.१५. ।

सूक्ष्माह्वा । स्त्री । महासिदायाम् । वै.निच. ।

सूक्ष्मैला । स्त्री । (Eleteria cardamo-
mum.) सुद्रैलायाम् । छोटे एलाट, गुजराती
एलाट । हिं कीटीएलाची । तें चिल्लयालकुणु,
एलकय । गुणैः स्थूलैलासमा । प.सु ।

सूक्ष्मोषधम् । स्त्री । तैलादी । वा. ।

सूक्ष्मः । पुं । वायौ । पमे । केरवे । उषा ।

सूक्ष्मण्डः । स्त्री । कण्डूयने । श.र. ।

सूक्ष्म(ग)ालः । पुं । शृङ्गालि । श.च. ।

सूक्ष्म (शी) । स्त्री । शी । शी । शी । शी । रा.
नि.व.१८ । श.टी.भ. ।

सूक्ष्मा । स्त्री । अमलायां । अमलमूल । ज.र. ।

सूक्ष्म(जि)काचारः । पुं । सर्पिकाचार ।
माजिगाटी । श.टी.र. ।

सूक्ष्मा । स्त्री । कायां । विका. । [१८ ।

सूक्ष्म(शी)का । स्त्री । लालायाम् । रा.नि.व.

सूक्ष्मा । स्त्री । वीसपरीमे । ठडो । उषा. ।

सूक्ष्मदरः । पुं । सर्वे । उषा. ।

सूक्ष्मदकुः । पुं । चपी । वायी । रमे । उषा. ।

सूक्ष्मपाटिका (टी) । स्त्री । पवित्रुची । मा-
नविशेष । वै.निच. । लिङ्ग.भ. ।

सुमरः । पुं । मन्त्राकारमहाशुकर । वै.निघ. ।
अरदि शङ्खत्यागिखगमेदि । तन्मांसं कवायुरसं वा-
तपितं गुरु शुक्रपञ्च । सु.पु.४६५. ।

सुष्टः । पुं । तिलुकवृक्षे । गांव गाछ । स्त्री
(दा) । जड़ीपधे । वै.निघ. ।

सुष्टिः (ष्टी) (दा) । स्त्री । हजरीपधे । पर्य-
टके । क्फ९पावड़ा । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

सुष्टिकत् । पुं । पर्यटकनुपे । क्फ९पावड़ा ।

सुष्टिप्रदा । स्त्री । गर्भदात्रीनुपे । रा.नि.व.४ ।

सेकः । पुं । केहादिभिर्नैवपरिषेके । (नेट्ठ
ठेठानादि) नेट्ठन । तत्तत्तत्तथा—“सेकन्तु स-
न्नाधाराभिः सख्यस्मिन्नयने हितः । स सख्येहो भ-
वेहाते पिते रक्ते च रीपयः । लिखनन्तु कफे का-
ख्यः..... । सेकन्तु दिवसे काख्यो रात्रौ चाख्य-
न्तिके गदे ॥” इति । भा. । हचविशेषः । गुणा-
—श्रीतलः भयसम्पन्नकः वातकफपञ्च । वै.निघ. ।

सेका । स्त्री । श्यामालतायाम् । वै.निघ. ।

सेकिमम् । स्त्री । मूलके । छे.च. ।

सेगुड़ी । स्त्री । सुद्रव्यपत्रिशेषे । गुणाः—कटु-
रूपा पृष्ठगुल्युग्मवातगुल्युग्मो देहदार्यकरौ च ।
वै.निघ. । See शिष्टगुड़ी ।

सेटुः । पुं । श्वलयावनासि । पृथु खनार ।
रा.नि.व.१६ । नाटासि । तद्रगुञ्ज । हारा ।

सेतुः (कः) । पुं । वरुणवृक्षे । अम. । अ.र. ।

सेतुभेदी (इन्) । पुं । दलीवृक्षे । अ.च. ।

सेतुवृक्षः । पुं । वरुणवृक्षे । अम. ।

सेवम् । स्त्री । सायी । शङ्खले । व्याक. ।

सेनिका । स्त्री । शतपुष्पायाम् । गुणः । वै.
निघ. ।

सेन्दिनी । स्त्री । खनामख्यातफलशक्ति । गुणाः
—कटुका तिक्ता पाकास्त्रा वातघ्नो पित्तकृत् पी-
तघ्नो दीपनी रुचिकृत् । रा.नि.व.७ ।

सेन्दुः । पुं । सतापनसे । तद्रगुञ्ज । चिका. ।

सेन्धा । स्त्री । सख्यकीवृक्षे । भा. ।

सेफः । पुं । श्रेफसि । जटा. ।

सेफाली । स्त्री । सिन्धुवारवृक्षे । निर्मिन्त्यो
गाछ । रा.नि.व.२२ । [व्य.कल्पः ।

सेमण्डी । स्त्री । पुष्पवृक्षमेदि । (मेडोडी) । अ.

सेमशः । पुं । सेवे । छेड़ । चिका. ।

सेरीपूगम् । स्त्री । महाराष्ट्रकर्णाटयोः सेरीति
प्रसिद्धे पूगे । रा.नि.व.२२ ।

सेलुः । पुं । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । र.मा. ।
बहुवारवृक्षे । छालुडा गाछ । भ.हि.रूपकी. ।

सेलकः । पुं । पीतरीशे । वै.निघ. ।

सेवम् (वि) । स्त्री । काविलदेशे तन्नामकफल-
विशेषे । (नेट्ठ फन) हिं सेव । गुणाः—वात
पित्तघ्नं गुरु हृद्यं कफकरं रसे पाके च मधुरं
श्रीतलं कथं शुक्लजम् । भा.सा.व. । वातपित्तहरं
गुरु हृद्यं कफकरं हृद्यं पाके स्वादुरसं हितम् ।
रा.नि.व.२२ ।

सेवकान्नः (लुः) । पुं । दुग्धपेयावृक्षे । अ.च. ।

सेवती (न्तिका, न्ती) । स्त्री । (Rosa
alba or Chrysanthemum coronari-
um. Syn. C. Roxburghii.) खनामख्या-
तपुष्पवृक्षे । (मेडोडी) गोलाप । खनदुडी । हिं
गुलचिनि । तें चामली । ता. सामन्तिपु । गुणाः
—हिमा हृद्या यादृशी शुक्ला लघुः दीपयथा-
सजिह्वत्या तिक्ता कट्वी पाचनी च । भा. ।

सेवनी । स्त्री । श्रीरावयवसंयोगविशेषे । अ-
त्रीट्टर (मेवनी) खन । यथा—सेन्धः सप्त ता-
सां मन्तके पञ्च श्रेफसि एका जिह्वायामिका इति ।
ताः कदाचिदपि न विध्यन्त । “सेन्धः सप्त ता-
सालु भवेयुः पञ्च मन्तके । एका श्रेफसि जिह्वा-
यामिका विध्यन्त ताः क्वचित् ॥” भा. सु.भा.५५. ।

सेवाली । स्त्री । आकाशजटामांसां । दृक्ख-
टोमोमी । वै.निघ. ।

सेविका । स्त्री । मिष्टान्नेदि । (मेडोडी) ।
हिं सेवद । यथा—“समितावर्तिकाः कला सुप्त-
या यवसन्निभाः । गुणाः क्षीरेण संसाध्या भोज्या
हृतसमन्विताः ॥” गुणाः—“सेविका तपेयी वरुणा
गुर्वी पित्तानिलापहा । सादृशी सख्यकृत् कथ्या
तां खाद्रेतिमाचया ॥” भा. ।

सेवितम् । क्ली । सेविकले । ज० कन । रा. नि. व. ११ ।

सेव्यम् । क्ली । उशीरे । खानस्यके । गङ्गादेव-
णा । ज. द. । प. सु. । वै. निघ. २ भ. सस्यञ्च. चि. सु-
दर्शनचूर्णे । चन्दनादितैले । च. द. कर्दि. चि. ।
पुं. । अद्वयवृक्षे । रा. नि. व. ११ । हिमालयवृक्षे ।
हिमालयगोष्ठे । श. र. । स्त्री (व्या) । बन्दायां ।
मान्दडा । श. र. ।

सेवुष्णः (खी) । पुं, स्त्री । (Euphorbia
nerrifolia.) खनामख्यातवृक्षे । मनमो गोष्ठे ।
हिं सेवुष्ण, धोकर, सिज्. । वम्. निवडुङ्ग, धीर ।
तत्पत्रं तीक्ष्णं दीपनं लघु पाचनम् चाशानाली-
लागुल्युलसीधोदरघ्नश्च । भा. पू. १ भ. शा. व. ।

सैहलम् । क्ली । सुवर्णपितले । त्वचि. वै. निघ. ।

सैहली । स्त्री । खनामख्यातपिप्पलीविशेषे ।
मं रान्पिप्पली । कं काहिपिप्पली । गुणाः —
कटुः उष्णः कृमिघ्नी दीपनी कफघ्नासवातघ्नाधि-
श्रमघ्नी कोष्ठशीघ्रनी च । रा. नि. व. ६ ।

सैकतम् । क्ली । हिङ्गुले । वै. निघ. । [व. ६ ।

सैकतेष्टम् । क्ली । चार्दके । आंता । रा. नि.

सैक्यम् । क्ली । शीघ्रपितले । वै. निघ. ।

सैन्धवः । पुं, क्ली । सिन्धुदेशीये खनामख्यात
खनिजलवणे । सैन्धव इति प्रायेण सर्वत्र प्रसि-
द्धम् । ऐनकव जवण । वम्. सैन्धे लोण । गुणाः
— एतद्भवणरसं सदुशीतवीर्यव्यात् पित्तहरम् ।
सु. सू. ४० अ. । इत्थं चक्षुष्यं कथं दीपनं निर्दोषघ्नं
भूतं त्रणविषमघ्नश्च । श्वेतरक्तभेदेन रसवीर्यविपा-
केषु गुणाभ्यां भूतनं शिवश्च । रा. नि. व. ६ । वा. सू.
१५ अ. ऊषकादिः । “कासीसहस्रसैन्धवम् ।” लव-
णविशेषागुक्तौ सैन्धवं प्रतीयम् । पुं. घोटके ।
चिक्का ।

सैन्धवादितैलम् । क्ली । भगन्दराधिकारे तै-
लम् । पाठः — “सैन्धवं चिरकं दन्तौ पलाशसिन्द-
वारुणौ । गोमूत्रेऽटगुणे पञ्चात् याक्ष्ममष्टावशेष-
कम् । क्षामपादं चिपेत् तैलं कल्कः कृष्णायसं स-
तम् । पथ्यैलेवावशेषश्च तेन सैन्धं भगन्दरम् ॥”
तिल तेल ८ प. ऐनकव, छित, मडो, पला-
शवीर्य, त्राशानमशत्रु मूल अष्टाष्टक २ प.

२ तै. भाकार्थ—प्राग्भू १२८ प. ज. ७२ प. । ककार्थ—अत्रिष्ठ भूठिष्ठ गोष्ठि
८ प. । अन्तर् यथा—चक्रमर्दकसूचस्य कल्कं
कृत्वा विषापयेत् । केशराजरसे तैलं कटुकं स-
दुगाप्रिना । पाकशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवा-
पयेत् । एतत्तैलं निहन्त्याय गच्छमाणां सुदाहणा-
म् ॥” रस. र. ।

सैन्धी । क्ली । मद्यविशेषे । तालरसकृतमद्ये ।
वै. निघ. । गुणाः — शीता कषाया चक्षा पित्तहृत्
वातदा च । रा. नि. व. १४ ।

सैमन्तिकम् । क्ली । सिन्दूर । शब्दकल्पः ।

सैरिभः । पुं । मङ्गिषे । प. सु. । [प. सु.

सैरी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विस्नाशूनि

सैरीयः (कः) । पुं । श्वेतकिण्टाम् । कौटि ।

श. र. । चम. । सु. सू. १८ अ. । नीलकिण्टाम् ।
प. सु. ।

सैरीयकहयम् । क्ली । नीलपीतकिण्टीद्वये
सु. सू. १८ अ. । चि. २५ अ. । [श. मा.

सैरेयः । पुं । श्वेतपुष्पकिण्टाम् । श्वेतकौटि

सैरेयः (कः) । पुं । श्वेतकिण्टाम् । श्वेत

कौटि । हिं कटुशरेषा । गुणाः — सैरेयः कृष्ण

वातासकफकण्डूविषापघ्नः । वि. स्त्री मधुरी

मन्त्रः सुखिग्धः केशरघ्नः ॥” सुचि. १५.

सैर्यकीट । सु. कल्प. ८ अ. ।

सैर्य्यः । पुं । श्वेतकिण्टीद्वये । वै. निघ. २ भ. वा

व्या. षडशीतिगुगुली ।

सैर्य्यकः । पुं । सहचरे । श्वेत कौटि । वा. म

१५ अ. चारुवधादी । “भूमिन्सैर्य्यकपटोलकरञ्ज

युग्मम् ॥”

सैर्य्यकयुग्मम् । क्ली । सहचरद्वये । एको र

क्तपुष्पः कुरवकाख्यः, अन्यः पीतपुष्पः कुरवकाख्य

इति । वा. सू. १५ अ. वरुणादिवर्गे । “वरुणसैर्य्यक

युग्ममवतावरी ॥” [शब्दकल्पः

सैवालम् । क्ली । जलनील्याम् । ज० ७ ला

सैल्लिकः । पुं । शिलारसे । सं. ।

सोनहः । पुं । लसुने । श. र. ।

सोन्मादः । जि । चित्ते, उन्मासे । अ. टी. म.

सीमाञ्जनः । पुं । सीमाञ्जनवृक्षः । जलिनः ।
गोष्ठः । अ.टी.म. ।

सीमम् । स्त्री । काञ्चिकः । वै.निघ. । रक्तचन्द-
नः । वै.निघ. २ भ. वा. व्या. चि. स्नेहसिद्धे ।

सीमः । पुं । कर्पूरः । अम. । सीमरसे । जले ।
वानरे । मी. । अचते । शब्दकल्पः । (Acid
Sarcostemma. S. Viminalis or
Sarcostemma brevistigma. Syn.
Asclepias acida.) The moon plant.
तन्नामकीवधिराजः । नामैव लता । हिं सीमल-
ता । वन. सीमवल्ली । तै. टिगटसुष्पु, पुष्पतीये ।
तस्य पत्राणि पञ्चदश भवन्ति । तानि च यत्ना-
तिपदचन्दकलावत् एकैकं जायन्ते, तन्मयतिपदश्च
एकैकं जायते । तदुक्तं—“सीमनामौषधिराजः
पञ्चदशपर्णः, स सीम इव वीथये वहेति च ।” अ.
वि. १५. । स चतुर्विंशतिविधः, सर्व्वेवामिव प-
त्राणि १५ भ. भवन्ति । ते अंशमान् घृतगन्धः,
रजतप्रभः कदलीकन्दवल्कन्दः, सुस्वदान् लघुन-
पत्रः, चन्दसा कनकान्नः जले जायते, गरुडाह-
तः श्वेतालसाहिनिकीकवत् तृणाय लम्बते । अन्ये
सर्व्वे च सीमा विविचवर्णमन्त्रलविनिताः । सर्व्वे
एव पञ्चदशदलाः चौरकन्दस्तावन्मात्रं । तेषां स-
र्व्वेषां जन्म मन्त्रलस्यप्रीत्येतदेवगिरिहिमाज-
यपरिधावल्कलविन्यादिषु । अन्धसा सीमश्च सि-
न्धुदे इडवहासते, सुस्वदान्धसांश्च तत्राप्यधिगम्य-
ते । तथा काश्मीरे सुद्रमाससरसि च स्नेहभ-
पांक्तान्तशाङ्करा अधिगम्यन्ते । सु.चि. २६५. ।

सीमकः । पुं । सीमरीगे. निदा. ।

सीमखण्डा । स्त्री । सीमराज्या । वै.निघ. ।

सीमगन्धकम् । स्त्री । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

सीमगा । स्त्री । सीमराज्या । वै.निघ. ।

सीमसृष्टि(ष्टी)का । कुशाण्डलताया । वै.
निघ. ।

सीमयहः । पुं । अयस्य यद्विशेषः । तेनायः
कल्पते अक्षुपानाशनः शीतलाक्षश्च मांसं प्रसार्य
शिते । ज. द. ५५. ।

सीमघृतम् । स्त्री । गर्भापादनघृते । जीव-

सीकवर्णाया गोः घृतं च य. । कायार्थे—सिद्धार्थः
कः यथा ब्रह्मी शङ्खपुष्पी पुनर्नवा श्वेतभूमिकुशाण्ड-
लिफला कुष्ठं कटुकी अननसूतं श्यामालता
यष्टीमधु चौरपुष्पी जातीपुष्पं वासापुष्पं मञ्जिष्ठा
देवदारु मण्डी पिप्पली भृङ्गराजः हरिद्रा दारु-
हरिद्रा तृणदारुकां सुवर्णला दशमूलम् अपामा-
नः अश्वगन्धा घृतमूलो म. २ प. । पाकार्थे—
जलं ६४ म. घ. १६ म. । अक्कलनिदम् । जीव-
घृतम् । एकवर्णी गाडीर घृत ८ म. । काथार्थ-
—द्राईमत्रिवा, वट, डाकोशाक, बेलगुडा,
पुनर्नवा, उरुकुङ्कुमाङ्ग, त्रिफला, कूङ्ग, क-
टुकी, अननसूतम्, श्यामालता, यष्टीमधु, चोत्र-
हनी, खातीपुष्प, वानकपुष्प, मञ्जिष्ठा, मेव-
नाक, कुडी, पिप्पल, जीमवाक, हरिद्रा, ला-
कृहरिद्रा, बृहत्नात्रक, हृङ्गहरिद्रा, नमूना,
आपाङ्ग, अश्वगन्धा, शतमूलो प्रत्येक २ प.
जल ७४ म. म. १७ म. । सा. की. । अन्तः—
गन्धघृतं ४ म. । कल्पाय—श्वेतसर्पपः यथा ब्रा-
ह्मी चौरपुष्पी पुनर्नवा चौरकाकीवी कुष्ठं यष्टी-
मधु कटुकी द्राक्षा गांधारीफलं परुषकफलं श्या-
मालता अनन्ता हरिद्रा पाठा गुडलक देवदारु
सीवर्णलवणं मञ्जिष्ठा लिफला प्रियङ्गु वासापुष्पं
गिरिस्थितिका मिलितं १ म. । मेघ. ।

सीमजम् । स्त्री । दुग्धे । ह. च. । [निघ. ।

सीमदा । स्त्री । गन्धश्याम् । गुरुशरी. । वै.

सीमनाथरसः । पुं । प्रमेहे, सीमरीगाधि-
कारीको च रसविशेषः । अथ रसगन्धादीनां प्रथेकं
रसोद्दिमानं शास्त्रम् । र. सा. सं. । पालिधाररसो-
धितहिङ्गुलीत्यपारदः आसुकर्णोरसो धितगन्धकः
म. २ तो. कज्जलिः कार्थ्या । कन्धाररसमर्द्धितलीहं
८ तो. अभक्तं वर्णं रीत्यं खर्परं खर्णमात्मिकं स-
वर्णं म. १ तो. कुमारीरसेन मेकपर्णोरसेन च म-
र्द्धयत् सावयेचना वटी गुग्गाहयनिता । पालिधा-
ररसं पोषितं पात्रा २ तो. हेमद्रुकाणीपानात्र
रसं पोषितं गुरुकं २ तो. एकत्र कज्जलि-
कृतं गोहृ ८ तो. मूत्रमिश्रादेया घृतकुमारो-
त्र रसं मर्द्धिते हरेदे. । अथ, रज, रोषा,
गोपत्र, स्वर्णमात्मिक एव २ वर्णं प्रत्येक १
तो. मन्त्र एकत्र मिश्रहि. घृतकुमारी ७

शूनकृद्धि रत्न छात्रा निश २ नू वटी क
त्रिव । सा.की. । अथ । [च.]

सोमपत्रः । पुं । सलुपटवे । उन् वड । अ.

सोमपादपः । पुं । कायफलहवे । वै.निघ. ।

सोमप्रियम् । स्त्री । कुसुदपुष्पे । वै.निघ. ।

सोमबन्धुः । पुं । कुसुदे । अ.र. ।

सोममणिः । पुं । चन्द्रकान्तमयी । मूरिप. ।

सोमर्यानिः । पुं । पीतचन्दनहवे । अ.र. ।

सोमराजिका । स्त्री । सोमराज्याम् । अ.र. ।

सोमराजी । स्त्री । (Vernonia anthelmintica, Syn. Serratula anthelmintica.) खनामख्यातपुष्पे । (सोमराज, शाकुट । हिं वृक्षे, कानिये जियोरित । मं वाउची । कं वाउचिगे । तं तिपतीमे, मेलवयलिये । वम्. वावचा, काळीजीरी । वा.नि.व.४ । गुष्पाः—वा-कुचीशब्दे सभ्याः । [भेष.कन्दर्पसारतेले ।

सोमराट् । पुं । सोमराज्याम् । (सोमराज ।

सोमरोगः । पुं । स्त्रीणां मूत्रातिसारे । नि-दानादि—“स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन ओकाद्यापि अमा-दपि । अतीसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च । अपः सर्वशरी-स्याः क्षुब्धनि प्रसवनि च । त-स्यास्ताः प्रक्षुताः स्थानात् सूत्रमार्गे व्रजन्ति हि ॥” लक्षणं—“प्रसङ्गा विमलाः शीता निर्गन्धा भीरुजः सिताः । स्रवन्ति चातिमात्रं ताः सा न शक्नोति दुर्बला । वेगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् । शिरःप्रियिषता तस्या सुखं तालु च ग्रथयति ॥” इति । भा. ।

सोमलता । स्त्री । दिव्यौषधिविशेषे । (सोम लता । See सोमः । गुडूच्याम् । ब्राह्मीक्षुपे । रा.नि.व.५ । [च्यां । रा.नि.व.१ ।

सोमलतिका । स्त्री । सोमलतायाम् । गुडू-

सोमवल्कः । पुं । कटफलहवे । कटफलमृ-गाह । र.मा. । कटफलहवे । कटफल गाह । ज-टा. । च.वि.८८. । रौठाकरह । रा.नि.व.२ । २१ । श्वेतखदिर । अम. । बर्बूरके । वावला गा-ह । र.मा. । रा.नि.व.११ । [रि । वै.निघ. ।

सोमवल्कलः । पुं । कटफलहवे । श्वेतखदि-

सोमवल्करी । स्त्री । सोमलतायाम् । (सोम लता । ब्राह्मीक्षुपे । सोमराज्याम् । वै.निघ. । अ. स्थात्याम् । अम. । सोमलताभेदे । अ.म. ।

सोमवल्किका । स्त्री । सोमलतायाम् । म. । सोमराज्याम् । अम. ।

सोमवल्ली । स्त्री । सुदर्भनाया । उत्रति गृह-ति. गृह शुशुभ । खताकरह । ब्राह्मी । उ-क्ती भाक । बाकुष्याम् । (सोमराज । रा.नि.व. २१ । सु.कल्प.१८. । श्वेतखदिर । मणपिषल्या । वनकापांसे । वै.निघ. । गुडूच्याम् । अम. । पा-तालमरुडीलतायाम् । पातलि गुरुडी । रा. नि.व.१ । सोमायाम् । (सोमलता । रा.नि.व.१ । म. । च.वि.८८. । मखुल्या । शूनकृद्धि । रा. नि.व.२१ ।

सोमवृक्षः । पुं । कटफलहवे । र.मा. । श्वेत-खदिर । रा.नि.व.८ । [३]

सोमशकला । स्त्री । शशाङ्गुल्या । रा.नि.व.

सोमशल्यः । पुं । श्वेतखदिर । रा.नि.व.८ ।

सोमसंज्ञम् । स्त्री । कर्पूरे । र.मा. ।

सोमसदृकः । पुं । सदृकभेदे । यथा—“दुः धिवीचीं विविष्णाश्च तस्मिन् विन्नामरीचयीः । कृत्वाविचकयोश्चूर्णे क्षिप्वा भास्ते सुघोमयेत् । व-स्त्रपूते ततस्तस्मिन् बीजं दाडिमजं क्षिपेत् । सो-मसदृकनाम सौ वर्धमानगृथेः समः । द्रव्य.गु. ।

सोमसम्भवा । स्त्री । गन्धश । वै.निघ. ।

सोमसारः । पुं । श्वेतखदिर । रा.नि.व.८ ।

सोमस्कन्धः । पुं । श्वेतखदिर । वै.निघ. ।

सोमक्षीरा (री) । स्त्री । महासोमलतायां । रा.नि.व.१ ।

सोमा । स्त्री । लघुसोमलतायाम् । रा.नि.व.१ । ब्राह्मी । विगी भाक । सोमवल्के । कटुफल । स.सं.१६८. । गुडूच्या । सोमराज्या । (सोमराज । गुलाबे । श्वेत खड । वै.निघ. ।

सोमाख्यम् । स्त्री । रक्तकैरवे । वक्रकूष्मा । र.मा. ।

सोमार्हा (द्वा) । स्त्री । महासोमलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

सौमालः । चि । सुकुमारे । हारा ।
सौमोद्भवः । पुं । इतिनि । वै. निच ।
सौरकम् । स्त्री । वरवारभेदे । सोरा इति व-
 श्वेव । अवि. (गन्धद्रावके ।)
सोहरा । स्त्री । सोरा इति ख्याति पञ्चद्रव्ये ।
 मेघ. स्त्री. हवि. महाशब्दावके ।
सौकरी । स्त्री । वाराहीकान्दे । वै. निच ।
सौख्यम् । स्त्री । शारीर्ये । सुखे । हे. व. ।
सौगन्धम् । स्त्री । कनूषे । गन्धं धत्ते । सुगन्ध-
 द्रव्ये । रामकपूर । श. र. । चि । शुभगन्धे ।
सौगन्धकपञ्चकः । पुं । श्वेताश्वके । अथ
 तुलसीविशेष । वै. निच ।
सौगन्धिकम् । स्त्री । माणिक्यश्वे । रा. नि.
 व. ११ । पञ्चरागे । मे. । नीलीमले । नीलकुन्ति ।
 रा. नि. व. १० । सु. म. १८५. ड. । रत्नकमले । लाल
 पद्म । च. म. ४३५. । चिसुगन्धे, लगेलापनेषु । वै.
 निच. २५ संयहणी. चि. दाडिम्बाष्टके सौवर्चल-
 वणे । मृत्तल लवण । वै. निच. च. जी. चि. भस्मातकले-
 हे । रोडिषलये । रामकपूर । अम. । कन्हारे ।
 रक्त कण्ठ । अम. । रस र. विष वि. । गन्धले ।
 अम. । च. म. ३५. । पुं । गन्धके । रा. नि. व. ११ ।
 भद्रतरगन्धके । च. द. राजय. चि. रसिन्द्रगन्धाम् ।
 च. म. ३५. । कफजक्रिमिविशेषे । च. वि. ७५. ।
 स्त्री (का) । पञ्चभेदे । कुन्ती । शब्दकल्पः । ग
 न्धले । मेघ. ना. प्र. चि. कुन्तीकावतेले । अनन्त
 मूले । च. द. ना. प्र. वि. ।
सौगन्धिपञ्चकः । पुं । श्वेताश्वके । वै. नि
सौण्डी । स्त्री । पिपल्याम् । श. च. ।
सौधः । पुं, स्त्री । रौप्ये । रा. नि. व. ११ । राज-
 भवने । अम. । पुं । सुल्लखडिकायां । मूलथण्डि ।
 रा. नि. व. ११ । स्त्री (धा) । सुदीर्घे । मनसा-
 सिद्धे । च. द. गन्धरी. चि. ।
सौधभूषणम् । स्त्री । चूर्णके । हृण । वै. निच. ।
सौपर्णम् । स्त्री । मरकतमणी । रा. नि. व. ११ ।
 सुष्ठु । रा. नि. व. ६ । स्त्री (णी) । वसादनील-
 माधाम् । पांठांलगङ्गु । रा. नि. व. १ । मकुल
 १८५ ।

सौमद्रेयः । पुं । विभीतकवृक्षे । वटहडां गा-
 ङ् । श. र. ।
सौभाग्यम् । स्त्री । सिन्दूर । टङ्गि । गोहा-
 गी । रा. नि. व. ६ । ११ । मेघ. ज्व. चि. सौभाग्यव्या ।
सौभाग्यचिन्तामणिः । पुं । विषमन्तरे
 शीवधम् । रसगन्धकहिङ्गुलमैपाखवीजकानि क्र-
 मशब्दा-नेतव्यानि, चष दलीमूलरसेन पिष्टा दु-
 स्माप्रमाणा घटी काया । अनुप्राप्तं शर्करा । सा.
 की. । [निच. ।
सौभाग्यमण्डनम् । स्त्री । इतिलि । वै.
सौभाग्यशुण्ठी । स्त्री । सुतिकायां मोदकौ-
 ष्वे । केतुप्र, पाणिफल, पद्मवीज, मुता,
 क्षीरा, कृष्णक्षीरा, कांश्चक, अग्निद्वी, लवण,
 नैलज, नागेश्वर, तेजपत्र, शुद्धक, शठी,
 धाईकूल, एलाईच, सुल्फा, धनिया, गजपिण-
 ल, मरिच, कांकाडांशु, भूमिकृष्ण एवं श-
 तमूली प्रत्येक ४ तो. लोह ८ तो. अज-
 ८ तो. शुद्धी १ श. मिश्रि ३० प. सूत १
 श. गवाडक ८ श. मात्रा १ तोला पर्याप्त ।
 द्वितीया यथा—त्रिकुण्ठा, त्रिकटु, कृष्णक्षीरा,
 शुद्धक, तेजपत्र, एलाईच, नागेश्वर, मु-
 ता, अग्निद्वी, कांश्चक, धन, लवण, सुल्फा,
 नागका, गजनाफल, यमानो, वनयमानी, धाई-
 कूल, शतमूली, तालमूली, लोप, गजपिण-
 ल, पितामवीज, गुणक, कपूर, चन्दन, रक्तचन्दन
 प्रत्येक हून २ तो. शुद्धी ४ श. सूत १
 श. हृष्ण ८ श. टिनि ५ श. एकत्र पाक करि-
 वे । अनुपानं छागहृष्ण । १५ पाठः — “कशेरु-
 शब्दावराटसुसं हिजीरकं जातिफलं सकीरम् ।
 लवणश्लेष्मिकनागपुष्पं पत्रं वराङ्गं शट्पिधान्ती चा-
 एला शताह्ना घनिकेभ्यः पिपली तथावर्णं शङ्खवरी
 विदारि । लोहचूर्णं तत्र पलप्रमाणं प्रत्येकमधा-
 मिह कर्षयिष्यम् । महीधधातु चूर्णपलानि चाष्टौ
 विश्रव्यान्वय सितम् विधेयम् । पलानि चाष्टावपि
 सर्पिषश्च प्रत्येकं क्षीरमिह प्रयुज्यम् । पक्षेद्विधः ।
 परमादरेण... ॥” सा. की. । द्वितीयः पक्षः
 — विफला त्रिकटु कृष्णक्षीरकं गुल्मक तेजपत्रम्
 एला नागकेशरपुष्पं सुला अग्निद्वी जातीफलं धा-
 न्यकं लवणं शताह्ना नुलका मदनफलं यमानो-

ररत्नम् । लौ । नीलमणी । रा. मि. व. १९

सारी । स्त्री । आदिबभ्रवाया । हङ्गुलिङ्गा ।
पुं (सीङ्गु) । भङ्गातके । वै. निघ. ।

सौरीयकम् । स्त्री । तन्नामकलक्षारनिर्गस-
विषे सु. क. य. २७. । See लक्षारविषम् ।

सौरियः (क) । पुं । युक्तभिष्टाम् । (यउ
श्रीति । हिं कटसरैया । गुणाः—“सौरियः कुष्ठ-
वातासकफकण्डूविषापहः । तिक्तोष्णो मधुरो द-
न्तः सुविग्धः केशरञ्जनः ॥” भा. ।

सौखिकः । पुं । तावकुदके । च. टी. ।

सौवर्चलम् । स्त्री । Social salt. तदेव-
जलवणे । मठल लवणं हिं चीहारकीडा । च.
द. च. सा. चि. । चौहारखवण । भा. न. ४३. योजि-
री. चि. । सौवर्चल इति महाराष्ट्रादी । गुणाः—
लघु चारं कटु उष्णं गुण्यक्रमिघ्नम् ऊर्ध्ववातामश्ल-
विष्वारोचकहृत्तरु । रा. नि. व. ६ । अग्निकरं क-
टु उष्णं विशदं लघु । मद. । विष्वान्नाहृत्तरुलघ्नम्
उद्गारशीघ्रकच । भा. । कचिकरं वीर्योष्णं हृष्यदं
कटु गुण्यघ्नं शूलघ्नं किञ्चित्पित्तकरं लघुपाकच ।
राज. । सर्व्वचारि । माजिमोति । अम. ।

सौवर्णमिदिनी । स्त्री । प्रियङ्गी । श. मा. ।

सौवर्णिका । स्त्री । असौवर्ण्यताविशेषे । सु.
क. य. ८७. । [अम. ।

सौविदः (दक्षः) । पुं । अन्तःपुररत्नके ।

सौवीरम् । स्त्री । बदरे । हृदबदरे । वङ्ग कुं-
ल । र. मा. । काञ्जिके । कै. जि. । प. सु. । काञ्ज-
कमेदे । च. द. जमि. चि. । खोर्ताऽञ्जने । अम. ।
सौवीराञ्जने । नौगाञ्जने, नौग कुर्मा । र. मा. ।
एतच्छोधनं वराटकवत् । र. सा. सं. । रसाञ्जने ।
रसाञ्जनशोधने स्युष्यम् ।

सौवीरकम् । स्त्री । यवमीधूमजतकाञ्जिके ।
यव ७ गम्यत्र कै. जि. । “निलुषयकयवैः सहित-
मसं ॥” शार्ङ्ग. । निलुषयवकाञ्जिके । वटवर कै-
जि. । च. १ गुणाः—“सौवीरसु यवैरामैः पक्कैर्वा
निलुषैः कृतः । मीधूमैरपि सौवीरमाचायैः के-
षिद्विचरे । सौवीरसु यद्व्यर्थाः कफघ्नं मेदि दीप-
नम् । उदायसाहसमर्हास्त्रिपलानाहितु शस्यते ॥”
भा. । अक्षरसं केष्यं शिरीरीगघ्नं जराह्वरं शोषि-
त्यनाशनं लक्षकरं समर्पणञ्च । रा. नि. व. १५ ।

See सुषाम् । “सौवीरकं सुवीराकं ज्ञेयं मीधूम-
साधितं । निलुषैः यवैः केषितं प्राहुः सौवीरकं
बुधाः ॥ यवैः निलुषैः पक्कैः सौवीरं साधितं
क्षयिव । यवाहृत्सु त्रीयं दापयति त्रिक्रिस्-
काः ॥ अनाय्ये तथा वीर्यं सन्धानं वृद्धिर्न भ-
वेत् । हेमन्ते शिग्रिरे स्याद्यं भिषक् हृष्यदितेन
वै । प्राहुः सुसुते सन्धानं भवेदष्टदिनेन वै ॥” टी. क. ।
सौवीराञ्जने । तत्र नौलाभं, नौलघ्यार्था इति लो-
के । प. सु. । [कुं ग्राहि । रा. नि. व. ११ ।

सौवीरकः । पुं । बदरवृक्षे । वङ्ग पाटनारे
सौवीरजम् । स्त्री । नौलाञ्जने । नौग कुर्मा ।
वै. निघ. ।

सौवीरवदरम् । स्त्री । बदरफलविशेषे । ना-
तकूल, पाटनारे मिष्टे वङ्ग कूल । गुणाः—शी-
तलं मेदनं गुरु शुक्लं हृदयं पित्तदाहरतक्षत-
ष्वावातघ्नञ्च । मद. व. ६ । [न. रा. नि. व. १२ ।

सौवीरसारम् । स्त्री । सोसोऽञ्जने । त्रकञ्जि-
सौवीरा । स्त्री । सीरकाकोल्यां । सीरकैः कुं-
ला । वै. निघ. ।

सौवीराञ्जनम् । स्त्री । स्त्रनामस्याताञ्जनवि-
शेषे । सुवीरानामनदीभवाञ्जने । नौगाञ्जने, नौ-
ग कुर्मा । रा. नि. व. १२ । लघुषं—“वक्त्रोक्तशि-
खराकारं भङ्गे नौलोपलघ्यति । सौवीराञ्जनमि-
त्याहुरायुर्वेदविदो जनाः ॥” च. द. स्वस्वउपे । गु-
णाः—शीतलं तीक्ष्णं स्वादु लेखनं कटु चक्षुष्यं
तिक्तं वाचकं मधुरं जिघं हिकालयपित्तविषकफ-
घ्नं नेत्रदीवह्वरं वातघ्नं श्वासघ्नं रक्तपित्तघ्नञ्च ।
वै. निघ. । शीतलं कटु तिक्तं कषायं चक्षुष्यं रसा-
यनं कफघ्नतविषघ्नञ्च । रा. नि. व. १२ । [६ ।

सौवीरिका । स्त्री । सुद्वदरीमेदि । मद. व.

सौसुरादः । पुं । पुरीपजकमी । च. वि. ७७. ।

सौहित्यम् । स्त्री । अष्टमी । अम. । यावता-
हारिण ऊचैरप्रपीडनादिकं भवेत् तावदाहारि ।
च. सु. १५७. ।

स्कन्दः । पुं । शरीरे । तिका. । पारस्त्रि. । रा.
नि. व. १२ । स्कन्दयङ् । भा. प्र. ४३. चाखुकि. ।

स्कन्दमहः । पुं । तन्नामकवालयहृदिशेषे । त-
दापित्तस लघुषं—“गुणाः—क्षतजसगन्धिकः क्ष-

भविष्य वक्रास्त्री इतचलितैकपञ्चमैव । उद्विग्नः
मुल्लसितचक्षुरस्यरीदो स्तन्यार्तो भवति च नादः
मुद्विग्नार्ताः ॥” सु.उ.१७७. । तदुत्पत्तिः यथा -
“स्तन्यः सृष्टी भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । विभ-
र्त्तिं चापरा संज्ञा कुमार इति स यद्यः ॥” सु.उ.
१७७. । [व.११.]

स्तन्यतः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.

स्तन्यनम् । स्त्री । देवने । त्रिका. । श्लेषवे ।
व्याक. ।

स्तन्यसखा । पुं । स्तन्यापकारि । सु.उ.१७७.

स्तन्याशकः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१२.

स्तन्यापकारः । पुं । बालयष्टविशेषे । लघुपं-
थया - “निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत् ससंज्ञः संरन्ध्रः
करवरश्चैव नृत्यतौव । विष्णुवे सृजति विनय-
कृशमाद्यः किं वा सृजति च तस्मात्प्रभिमन्त्रः ॥”
सु.उ.१७७. । “स्तन्यापकारसंज्ञो यः सोऽग्निना-
ग्निसमद्युतिः । स च स्तन्यसखा नाम विशाख इति
चोचते ॥” सु.उ.१७७. ।

स्तन्यः । पुं । शरीरावयवविशेषे । कौट. । रा.
नि.व.१८. । तरीमूलादिशाखापथ्यलभागे । गा-
ह्ये ७३ डि । चम. । शरीरे । नि. ।

स्तन्यजः । पुं । ब्रह्मकादी । “पर्वथोनय इ-
त्याद्याः स्तन्यजाः ब्रह्मकीमुखाः ।” हे.च. । षट्ठ-
वे । मद.व.५. । [चम. ।

स्तन्यदेशः । पुं । हस्तिस्तन्ये । स्तन्यप्रदेशे ।

स्तन्यफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११. ।
उद्विग्नवृक्षे । शङ्ख डूबूर । श.च. । स्त्री (या) ।
खर्जूरवृक्षे । भा. । [पाथी । हे.च. ।

स्तन्यमल्लकः । पुं । कडुपक्षिणि । कौट.

स्तन्यरुहः । पुं । वटवृक्षे । वटे ग्राह । रा.नि.
व.११. । [निदानम् ।

स्तन्यरोगः । पुं । संसृजते कववाङ्कादी ।

स्तन्यवन्दना । स्त्री । मधुरिकायां । गोत्रौ ।
श.च. ।

स्तन्यशृङ्गः । पुं । महिषे । शब्दकल्पः ।

स्तन्या । स्त्री । शाखायां । लतायां । शब्दकल्पः ।

स्तम्भी (रन्) । पुं । वृक्षे । र.मा. ।

स्तम्भः । नि । कुले । चम. । वा.उ.१६५. ।

स्तोष्टिका । स्त्री । हापुनिकायां, छत्रनिक-
याम् । त्रिका. ।

स्तनः । पुं । कुक्षे । रा.नि.व.१८. । तन्नामक-
सम्पत्तानि । सु.शा.६५. । [चि. ।

स्तनकीलः । पुं । स्तनविद्रधी । च द.स्त्रीरी.

स्तननम् । स्त्री । कुम्भे । नि. ।

स्तनन्धयः । पुं । स्तनपाकिशशी । रा.नि.व.
१८. । स्त्री (या, वी) । स्तनपाथिवालिकायां ।
रा.नि.व.१८. । [नि.व.१८. ।

स्तनपाथिका । स्त्री । कालिकायां । रा.

स्तनपीडा । स्त्री । स्तनरोगे । निदा. ।

स्तनमुखम् । स्त्री. पुं । चूबके । रा.नि.व.१८.

स्तनयिद्रुः । पुं । मुनके । चम. । रोगे ।
हे.च. ।

स्तनरोगः । पुं । स्त्रीणां स्तनजयाधी । उ-
त्पन्न रोगः । सम्प्रतिः - “सक्षीरी व्याघ्रदुग्धौ
वा दीवः प्राप्य स्तनौ स्त्रियाः । रक्तां मांसच सद्-
प्य स्तनरोगाय कल्पते यावन्ती गतयो यैश्च क-
रुषैः सम्भवति हि । तावन्तः स्तनरोगाः स्युः स्त्री-
णां तैरेव हेतुभिः । घनन्यः संवतः कल्पनां
स्तनमाश्रिताः दीपावितरणात्परा न भवति
स्तनामयाः । तासां विप्र प्रजाता गर्भं धीनान्तु
ताः पुनः । स्वभावादेव विवृतः जायन्ते सम्भवन्त्य-
तः ॥” सु.नि.१३५. ।

स्तनरोहितः । पुं । तन्नामकसंस्थाने ।
तस्य स्थानं स्तनचूबकयोर्दुग्धं उभयतो द्वाहु-
भागे । सु.शा. ।

स्तनविद्रधिः । पुं । स्तनोपरिजातस्त्रीके ।
ट्रुन्को वा यत्रैव उपरि फोड़ा । हे.च. ।
रस.र.स्तनरी.चि. ।

स्तनहन्तः } पुं, स्त्री । चूबके । उत्पन्न रोगे ।
स्तनशिखा } टा । हे.च. ।

स्तनव्रणः । पुं । स्तनोपरिजातव्रणे । रस.र.
स्तनरी.चि. । [द.स्त्रीरी.चि. ।

स्तनशीघ्रः । पुं । स्तनशूलकारोगविशेषे । च.

स्तनसम्पत् । स्त्री । वस्त्रकीरज्जटकानि । लघुचरं
यथा—मायूर्ध्वी नातिजम्बी नातिपीथी
मुक्तपिपलकी सुखप्रपाथी चेति । अ.शा.८८. ।

स्तनाम्बरम् । स्त्री । हृदये । ई.च. । नावि-
वेधस्यसूचकहृदयस्थविज्ञविशेषे । शब्दकल्पः ।

स्तनितफलः । पुं । लघुम्बरहृदये । यजुर्लुप्त
स्तनितोद्भवः । ग्राह् । विकल्पावस्थे । वैदटी
ग्राह् । रा.नि.व.११ ।

स्तन्यम् । स्त्री । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । तदुक्तं
—“रसमसादो मधुरः पक्ताहारनिमिषजनः । क-
ञ्जहिहात् सनी प्राप्तः सान्यमित्यभिधीयते ॥”
“बाहाररसयोनिलादेवं सान्यमपि स्त्रियाः । तदे-
वापत्यसंस्थानात् दर्शनात् स्वरणादपि । यद्व्याज-
शरीरस्य शुक्रवत् सम्भवतीति । खेहानिरन्तरक्षत्र-
प्रसवे हेतुवच्यते ॥” वत् शुक्रं दृष्ट्वा—तथीः
परीवा यथा—“भीरे सान्यं यदेकीस्यात् अविबर्ध-
मतनुमत् । पाशुरं तनुश्रीतश्च तदुत्थं शुद्धमादि-
शेत् । कथायं सलिलम्रावि सान्यं मातृतद्रूपितम् ।
पितादस्त्रश्च कटुकं राज्योऽभ्यसि तु पीतिकाः ।
कफदुष्टान् ततोये निमज्जति च पिच्छिष्यम् । इ-
हजनु विलिङ्गं स्यात् विलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥”
भा. ।

स्तन्यजननः । वि । स्तनदुग्धवर्धके । अ.सू.४ ।

स्तन्यशोधनः । वि । सान्यदोषहर । सु. ।

स्तन्यसम्पत् । स्त्री । प्रसूतकाले । तत्र प्रसू-
तिवर्धरसगन्धयुक्तं भवेत् । अ.शा.८८. ।

स्तन्या । स्त्री । कालम्बीशके । प.सू. ।

स्तन्यः । वि । हृदे । स्थिरे । व्याक. ।

स्तन्यता । स्त्री । हृदयायां । दार्ढ्ये । मा.नि. ।

स्तन्यरोमा (न) । पुं । शूकरे । अम. ।

स्तनः । पुं । कानि । श.र. ।

स्तन्यः । पुं । रीक्षितकण्ठे । व्रश्चनी ग्राह् ।
प्रकाशहीनतदभावे । अम. । दृष्टादिगुण्ये । चा-
मरः । [निघ. ।

स्तन्यकः । पुं । अक्षकण्ठे । (है.८८३) । वै.

स्तन्यकरिः । पुं । पक्ष्मे । अम. । शान्यभावे ।
श.र. ।

स्तन्येरमः । पुं । कृत्स्निः । प.सू. ।

स्तन्यः । पुं । सान्यतायां । कायजकतायाम् । अ-
म. । मा.नि. । “निद्रानामः सनः सन्यः ।”

स्तन्यकः । पुं । रक्तमूले । धूनथात्राणी । वै.
निघ. । [वेदनाविशेषे । सु.सू.१२८. ।

स्तन्यगम् । स्त्री । निष्ठभावे । वायुजन्यत्रक-

स्तन्यनीक्रिया । स्त्री । शिरावेधत्रकमुखाक-
चूर्णमादिना लावनिवारणकार्ये । अ.द.शिराव्य-
च.चि. । [कन्दे । रा.नि.व.७. ।

स्तन्यक(काङ्ठ)कन्दः (कः) । पुं । गुलुक-

स्तन्यकफलः । पुं । तेजोवत्याम् । तद्वज्रकम्,
उद्गमन । वै.निघ. ।

स्तन्यकमञ्जरी । स्त्री । अशीकण्ठे । वै.निघ. ।

स्तन्यकयास्त्रिणी । स्त्री । घृतकुसाय्याम् ।
प.सू. ।

स्तिमितः । वि । स्थिरे । मन्दे । मा.ज्व.नि. ।

स्तीरम् । स्त्री । वज्रे । वै.निघ. ।

स्तीर्ब्धिः । पुं । क्षिप्रे । दृष्टजाती । उषा. ।

स्तुटिः । पुं । भरहानपक्षिणि । वै.निघ. । [११]

स्तुत्या । स्त्री । मलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.

स्तुनकः । पुं । कानि । श.च. । [भा. ।

स्तुभः । पुं । कानि । अ.टी.भ. । स्त्री । ह्यायां ।

स्तूपकः । पुं । वटकादिभक्ष्यद्रव्ये । वै.निघ. ।

स्तेमः । पुं । चाद्रीभावे । अम. ।

स्तेयी (इन्) । पुं । वनमृजिके । वै.निघ. ।

स्तेमित्यम् । स्त्री । चाद्रीतायां । अज्ञानामाद्र-
पटावगुच्छितले इव भावे । “स्तेमित्यं स्तिमिती-
वेगः ।” मा.नि. । भा.म.१८.श्लेषज्व.चि. । ज-

ज्ञतायाम् । रा.नि.व.२०. ।

स्तांकः (कः) । पुं । चातकपक्षिणि । रा.नि.
व.१८. । अम. । रक्तमूले । धूनथात्राणी । (कः)
वक्ष्यमाणविवे । वै.निघ. ।

स्तोमम् । स्त्री । शस्त्रे । मसके । शब्दकल्पः ।

स्थानः । वि । चाद्रीं । भा.उठचि. । शिष्ये ।
स्त्री । आलस्ये । विष. । वै. ।

विषाणि चट, पचविषाणि पच, फलविषाणि वा-
दश, पुष्पविषाणि पच, लक्ष्मरनिर्गसविषाणि
सम, क्षीरविषाणि क्षीणि, धातुविषे वै, कन्दवि-
षाणि च चयीदमेति पचपचाशत् । गुणादि स्व-
स्वपर्याये सग्यम् । सु.कल्प.१७. । [६.]

स्थायरादिः । स्त्री । वक्षसाभविषे । रा.नि.व.

स्थिकः । पुं । कटिप्रोषे, स्विचायाम् । किंक् ।
श.र. ।

स्थितिः । स्त्री । आयुर्वेदनिधये । च.द. ।

स्थिरः । पुं । चवहचे । शंभुग्राह । भा. ।
हचसामाये । त्रिका. । चि । कठिने । धरणिः ।

स्थिरकः । पुं । शाकहचे । ऋगुन ग्राह ।
वै.निघ. ।

स्थिरकुसुमः । पुं । वकुलहचे । रा.नि.व.१०।

स्थिरगन्धः । पुं । स्वयं वस्यकहचे । रा.नि.व.
१० । स्त्री (स्था) । पाटलहचे । श्वेतकेतकौहचे ।
रा.नि.व.१० । [मा. ।

स्थिरच्छदः (दा) । पुं, स्त्री । भूर्जहचे । र.

स्थिरच्छायः । पुं । वटादौ कायातरौ । त्रि-
का. ।

स्थिरजिह्वः । पुं । मस्य । छे.च. । श.भा. ।

स्थिरजीविका (ता) । स्त्री । शाकलीहचे ।

स्थिरदंष्ट्रः । पुं । सपे । म. ।

स्थिरपत्रः । पुं । हिमालहचे । शैठानग्राह ।
रा.नि.व.६ । मङ्गाताले । वै.निघ. ।

स्थिरपुष्पः । पुं । चम्यकहचे । वकुलहचे ।
तिलकपुष्पहचे । रा.नि.व.१० ।

स्थिरपुष्पी (रन्) । पुं । तिलकपुष्पहचे ।
रा.नि.व.१० । [ग्राह । वै.निघ. ।

स्थिरफला । स्त्री । कुषाखीलतायां । क्रुमडा

स्थिरमुद्रा । स्त्री । रक्तकुलये । वै.निघ. ।

स्थिरयोनिः । पुं । कायाहचे । शब्दकल्पः ।

स्थिररङ्गा । स्त्री । नील्याम् । नील ग्राह ।
रा.नि.व.४ । [व.६ ।

स्थिररागा । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् । रा.नि.

स्थिरराष्ट्रः । पुं । माषपर्ण्यां । गांवाणि । वै.
निघ. । [म. वै.निघ. ।

स्थिरशास्त्रलो । स्त्री । शाकलीहचे । निम्न-

स्थिरसाधनकः । पुं । सिन्दुवारहचे । नि-
भिन्ना ग्राह । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.६ ।

स्थिरसारः । पुं । शाकहचे । ऋगुन ग्राह ।

स्थिरा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भातपाणि । रा.
नि.व.४.२३ । “सारिवातिविषे स्थिरा ।” च.द.
ज्व.वि.पिपल्याद्यद्यते । च.सू.४७. वल्यगरी, वय-
स्थापने च । काकोल्याम् । कै.कुला । “हृत्ती
कलमी स्थिरा ।” भा. । शाकलीहचे । निम्न
ग्राह । श.च. । वनसुद्धे, माषपर्ण्यां । गांवाणि ।
आश्वकर्णिलतायां । भूषाणिनता । वै.निघ. ।

स्थिराङ्गिः (पः) । पुं । तालहचे । हिमाल-
हचे । वै.निघ. । रा.नि.व.६ । [शामगुले ।

स्थिरादिः । पुं । स्वल्पपत्रमूल्यां । च.द.परि-

स्थिराह्वयम् । स्त्री । शालपर्णीपत्रपर्ण्यां ।
भातपाणि ७ चाकुलिग्रा । “स्थिरे वै ।” वा.सू.
१५७. पत्रकादौ । [शम. ।

स्थिरायुः । पुं । शाकलिहचे । निम्न ग्राह ।

स्थूरः । पुं । हवे । उषा. । मनुष्ये । व्याक. ।

स्थूलः । पुं । पत्रसहचे । कौठानग्राह । रा.
नि.व.११ । नृदहचे । तृ.९ ग्राह । भा. । प्रिय-
कुनामवधधाम् । रा.नि.व.१६ । इक्षी । नि-
घ. । चि । पीने । चम. ।

स्थूलकः । पुं । वषविशेषे । उज्जु. । र.मा. ।

स्थूलकङ्कुः । पुं । वरकधाम् । कागिनीधांश ।
रा.नि.व.१६ । प.सू. । See प्रियङ्गुकः, कङ्कु ।

स्थूलकणा । स्त्री । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

स्थूलकण्टकः । पुं । जालवधूरके । रा.नि.व.
८ । [च. ।

स्थूलकण्टकिका । स्त्री । शाकलिहचे । श.

स्थूलकण्टफलः । पुं । पत्रसहचे । वै.निघ. ।

स्थूलकण्टा (ली) (शटी) । स्त्री । इक्ष्वा ।

रा.नि.व.४ ।

स्थूलकन्दः (कः) । पुं । रक्तलघने । गान

द्रुम । रा.नि.व.७ । श्रुणेः वनश्रुणे । वै. निघ. । हस्तिकन्दे । माषकन्दे । ग्रान कटू । सुखाक्षी । थाम आलू । रा.नि.व.७.२३ ।

स्थूलकाः । स्त्री । चानहरिद्रायां । वै. निघ. ।

स्थूलकुमुदः । पुं । श्वेतकरवीरे । वै. निघ. ।

स्थूलग्रन्थिः । स्त्री । महाभरीवचायाम् । ग. हाउती वट । वै. निघ. । [शाक । रा.नि.व.४ ।

स्थूलचुचुः । पुं । महाचुचुचुपे । (हृष्टकः ।

स्थूलचम्पकः । पुं । श्वेतचम्पके । वै. निघ. ।

स्थूलजीरकः । पुं । जीरकसे । (मोटी कान छोडा । वै. निघ. २३. यक्षणी. चि. जातीफलयाचूषे । गुणाः—कटुः तिक्त उष्णः वातघ्नः गुल्मघ्नः श्लेष्माधानहरः अजीर्णक्षमिघ्नः दीपनश्च । रा.नि.व.६ ।

स्थूलतण्डुलः । पुं । स्थूलशाली । (मोटी देश भण्डिक धान । रा.नि.व.१६ । प.सु. ।

स्थूलतालः । पुं । हिलाली । (है डाल । रा. नि.व.८ । [वै. निघ. ।

स्थूलतिक्ता । स्त्री । दाक्ष्यां । दाक्षश्रिष्टा ।

स्थूलतिन्दुकः । पुं । काकतिन्दुके । माकूङ्गाव । वै. निघ. । [छ । रा.नि.व.८ ।

स्थूलत्वचा । स्त्री । कायस्थाम् । गंगाश्री गी-

स्थूलदण्डः । पुं । देवनाले । गहानल । रा. नि.व.८ । [द ।

स्थूलदर्भः । पुं । मुञ्जवणे । मूँज । रा.नि.व.

स्थूलदला । स्त्री । गृहकन्यायां । गृहकूमारी । रा. नि.व.४ । [नि.व.८ ।

स्थूलनालः । पुं । देवनले । वड़ नल । रा.

स्थूलनासः (सिकः) । पुं । शूकरे । छे. च । चिक्क । [वै. निघ. ।

स्थूलनिम्बुः (कः) । पुं । महानिम्बुवृक्षे ।

स्थूलनीलः । पुं । रणशृङ्गे । वाज । वै. निघ. ।

स्थूलपट्टः । पुं । कापांसे । श. र. ।

स्थूलपट्टाकः । पुं । स्थूलवस्त्रे । श. र. ।

स्थूलपत्रः । पुं । महापत्रकपत्रे । पत्रा । रा. नि.

व.१० । समपर्णवृक्षे । छातिम गीह । वै. निघ. ।

स्थूलपर्णी । स्त्री । समपर्णवृक्षे । छातिम गीह । वै. निघ. । [निघ. ।

स्थूलपादः । पुं । गजे । वि । शीपदिनि । वै.

स्थूलपुष्पः । पुं । वक्रवृक्षे । वाकम गाह । रा. मा. । प.सु. । भुगटुचुपे । रा.नि.व.५ । स्त्री (पा) । पार्श्वतीयापराजितायाम्, आम्बोतायाम् । हाप-त्रमां । रा. मा. । [नि.व.२३ ।

स्थूलपुष्पी । स्त्री । यषतिक्तामतायाम् । रा.

स्थूलप्रियङ्गुः । स्त्री । वरकधान्ये । कागिनो धान । वै. निघ. ।

स्थूलफलः । पुं । शाकलिहृक्षे । रा. नि.व.८ । महानिम्बुवृक्षे । वड़ जेनूर गाह । वै. निघ. ।

स्थूलफला । स्त्री । शणपुण्याम् । शण । रा. नि.व.४ । शाकलीहृक्षे । शिगूल गीह । रक्तफल-वृक्षे । वै. निघ. । [व.१ ।

स्थूलभण्टाकी । स्त्री । महावृहतीचुपे । मद.

स्थूलमरिचम् । स्त्री । ककोलके । ककुथ । रा. नि.व.१२ । [ग्रात्र आलू । रा. नि.व.७ ।

स्थूलमूल(क)म् । स्त्री । चाणक्यमूलके । छा-

स्थूलवर्त्मकत् । स्त्री । भाग्याम् । भागशृङ्गे । श. च. ।

स्थूलवर्तु(वृ)रिका । स्त्री । महावर्तुवृक्षे । वक्रुः वावला । "स्थूलवर्तुरिकापत्ररुः पानाश्र पोहति । सर्व्वान्तिसारान्....." शार्ङ्ग. म. १३. ।

स्थूलवल्कलः । पुं । रक्तलोमे । लटा ।

स्थूलवृक्षः । पुं । महावक्रुवृक्षे । वै. निघ. ।

स्थूलवृक्षफलः । पुं । क्षिप्रपिण्डीकवृक्षे । गयना वृक्षविशेष । रा. नि.व.८ । [व.६ ।

स्थूलवेदेही । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा. नि.

स्थूलशरः । पुं । शरविशेषे । म सालवदेशे त-त्रास्मा स्यातः । त्रामशर, मोटी शर । गुणाः—मधुरः सुतिक्तः कफभ्रान्तिपहरः बलीयैकरः । निःशेषेनेन ईषदातकरश्च । रा. नि.व.८ ।

स्थूलशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे खनाम-ख्याते । (मोटी देशभण्डिक धान । मं. वडीशालि ।

कं दीपुनेतु । गुणाः—खादुः सधरः शीतलः
पित्तशमनः जीर्णस्वरदाहजठररीगघ्नः बालवृद्धवृ
न्नां हितः अग्निबलवीर्यकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

खूलयिस्वः । पुं । असिश्चिन्त्याम् । रा.नि.
व.७ । [१६ ।

खूलयिस्वी । स्त्री । ज्वेतनिषावि । रा.नि.व.

खूलयीर्षा (र्षिका) । स्त्री । महाभक्तक-
पिपीलिकायाम् । क्षुद्रपिपीलिकायाम् । छे.च. ।
सु.कल्प.८७. । See पिपीलिका । [निघ. ।

खूलघटपदः । पुं । बरोली । त्रान्ठ । वै.

खूलसायकमुखास्थः । पुं । खूलशरः ।
रा.नि.व.८ ।

खूलस्तम्भः । पुं । लकुचवले । रा.नि.व.८ ।

खूलांशा । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व.१० ।

खूला । स्त्री । वृद्धदेलायाम् । वड़ एला । र.
भा. । शनपुयायाम् । सुन्दरी । सधरिकायाम् ।
मोक्षो । कपिलद्रावायाम् । वै.निघ. । कापी-
स्याम् । रा.नि.व.३ । गजपिप्यायां । श.च. । ए
वांरुके । कैकूड । रा.नि.व.७ ।

खूलाङ्गः (ङ्गी) । पुं, स्त्री । खूलशाली ।
गोटी शन । वै.निघ. । [खीरा । मद.व.२ ।

खूलाजाजी । स्त्री । खूलजीरके । गोटी

खूलान्वम् । स्त्री । तन्नामककोठाङ्गः । गोटी
आरुङ्गि । च.शा.७७. । [११ ।

खूलासः । पुं । महाराजचूतवले । रा.नि.व.

खूलाकृष्णम् । स्त्री । क्षुद्रकुष्ठमेदः । कुष्ठ-
ग्रागविमेष । अनेन खूलान्तिदाकृष्णोपाः स-
न्विषु भवन्ति । सु.नि.५७. ।

खूलास्यः । पुं । सपे । श.च. ।

खूली (इन्) । पुं । उष्ट्रे । शब्द-अल्पः ।

खूलैरण्डः । पुं । वृद्धदेरखवले । वड़ डे-
रेण्डा गौड़ । मं खीरएण्डे । गुणाः—रसवीर्य-
विपाकेषु गुणवद् इति । रा.नि.व.८ ।

खूलैला । स्त्री । (Amomum subula-
tum.) Larger cardamum. वृद्धदेला-
शाम् । वड़ एला । छिं वड़ एलाइच । ते पित्त

एलाकुल । सा. एलन् । मं एलवीडि । गुणाः—
शीतला तित्ता सुगन्धः कफपित्तघ्नी हृदोगहरी म-
लहरी पुंसङ्गो च । रा.नि.व.६ । [मि. ।

खूलोद्ययः । पुं । सुखवर्णी । वयनकोड़ा ।

खूथीय(क)म् । स्त्री । यन्त्रियसे । गौठिशाना ।

छिं पुनेर । ते सुगन्धद्रव्यम् । नेपाले भट्टसर ।

गुणाः—“खूथीयकं कटु स्वादु तिक्तं सिग्धं त्रि-
दोषणत् । मीधायककरं कृष्णं रजोघ्नं म्वरजनु-
जित् । इति कुशाखट्टडाहृदीर्मन्थतिलकल्-
कान् ॥” भा. । च.द.वा.व्या.चि.एलादि. । सु.सु.
३८७. । वा.सु.१५७.एलादि. ।

खूथिधम् । स्त्री । खूलतायां । व्याक. ।

खपनम् । स्त्री । खाने । शब्दकल्पः ।

खवः । पुं । खरणी । अम. ।

खसा । स्त्री । वखसायां । शोधु । छे.च. ।

खानम् । स्त्री । अवगाहने । गुणाः—“खानं

पवित्रमायुष्यं अमस्वेदमलापहम् । शरीरवलस-
न्धानं केयसीलस्करं परम् ॥” राज.२५. । “र-
क्तप्रसादनं चापि खानमग्रेयं दीपनम् । उष्णेन
शिरसः खानम् अक्षितचक्षुषः सटा ॥ शीतेन शि-
रसः खानं चक्षुषमिति निर्दिशत् । श्लेष्माकृत-
कोपे तु ज्ञात्वा व्याधिकलावलम् । कामसुखां शि-
रःखानं भेषज्यार्थं समाचरेत् । अतिजोताक्षुशीते
च श्लेष्माकृतकोपनम् । असुषुसुषुकांश्च य पित्त-
शोणितवर्धनम् । तन्नातिसारज्वरिणश्च खूलानि-
लात्तिषु । चाफानारीचकाजीर्णान्तवत्सु च गर्हि-
तम् ॥” इत्यादि । सु.चि.२४७. ।

खानलणम् । स्त्री । कुशलणे । श.र. ।

खापकः । वि. खानकारके । च.सु.२५७. ।

खायुः । स्त्री, स्त्री । खायुवाहिन्यायाम् । महुर

इति खोके । सा अर्भकस्थलः खमभिमर्शमेवति ।
सम्प्रबोधः । खायुस्तुर्विधा यथा—प्रतानवयः व-
ताः पृथुः श्विरायेति । सु.भा.५७. । तत्खलपं
यथा—“मिदसः खेडमादाय शिरा खायुलमायु-
यात् । शिराणां हि स्रुः पाकः खायुमानु वतः
खरः ॥” इति । “खायुवो बन्धनानि सुदृढमासा-
स्थिमिदसाम् । सन्धीनामपि यन्तासु शिरासः स-
दृढाः क्लृताः ॥” तत्कांस्या —“अस्मानि त्रयं खायुके

हीरे चापरी वक्षाम्." तासु ब्रह्मासु साक-
तेन ६०० । कीष्टि ११०, योरीर्दक्षि ००, पादा-
लिपु १०, तलकृत्तुगुप्तेषु १०, जहायां १०,
मृनि १०, ऊरी ४०, वक्षसि १०, सक्त्वये
१० । कथां ६०, एष्टे ८०, पाशयोः ६०, उर-
सं १०, योवायां १६, सूक्ष्मं १४ । सु.भा.४.५. ।
भा. ।

द्रायुकः । पुं । तन्नामकरीगविशेषः । द्रायु-
ः (राग) हिं नष्टकथा । निदानं — "श्राव्यासु कपि-
तो दीवः शीघ्रं कृत्वा विसर्पयत् । निगतिं तत्पते
तव सोमः सांसं विशेष्य च । कुर्वीत तन्मुनिभं
जीवं हंसं सितयुतिर्वाहः । शनैः शनैः क्षताद-
याति किंदात् कोपसुपैति च । तस्यात्मान् शोकभा-
निः स्यात् पुनः स्थानात्तरे भवेत् । स स्वायुक-
इति ख्यातः क्रियोकात् त्विसर्पयत् । बाह्यायदि
प्रसादेन जडयोमुद्यते कचिन् । सङ्कोचं खल्वता-
लैव किञ्चि जलुः करीत्यसौ ॥" सु. ।

सायुर्ध्वं (न्) । स्त्री । शुक्लगतनेत्ररोगभेदे । ल-
क्षणं यथा — "शुक्लं यत् पिशितसुपैति हृदिमेतत्
सायुर्ध्वमिपठितं खरं प्रपाशु ।" सु.उ.४.५. ।

सावः । पुं । द्रायुशिरायां । शब्दकल्पः ।

सात्री । स्त्री । शंसद्वये । वा.शा.४.५. ।

सिग्धम् । स्त्री । मधूच्छिष्टे । (राश) । रा.नि.
व.१४ । पुं । रक्तोरुखः । रा.नि.व.५. । सरलद्वये ।
रा.नि.व.६. । दुग्धसरे । सरलनिर्वासे । वै.निच.
वि । चिकणं । श.र. ।

सिग्धकरञ्जकः । पुं । गुच्छकरञ्जे । वै.निच. ।

सिग्धच्छदः । पुं । वटद्वये । वै.निच. । (दा)
स्त्री । बदरीद्वये । वै.निच. ।

सिग्धतण्डुलः (ला) । पुं, स्त्री । षष्ठिक-
शालिधाने । प.सु. । रा.नि.व.१६ । See गौर-
षष्ठिकः ।

सिग्धदलः । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.६. ।

सिग्धदाह । स्त्री । देवदाहकाष्ठे । रा.नि.व.
११ । पुं (का, कः) । सरलद्वये । शृङ्गकाष्ठविद्य-
य । रा.नि.व.११ । शालद्वये । वै.निच. । [निच.]

सिग्धपत्रः (कः) । पुं । हतकरञ्जे । गुच्छ-
करञ्जे । रा.नि.व.६. । चावतर्क्या । जी.२.मा.कां ।
वै.निच. । मञ्जरद्वये । रा.नि.व.८. ।

सिग्धपत्रा (त्री) । स्त्री । बदरीद्वये । कटा ।
पाशुद्वयादि । रा.नि.व.७. । कोषिकायाम् । शनि
भा.क । वै.निच. । मात्नारीद्वये । गामात्रं गच्छ ।
रा.नि.व.६. ।

सिग्धपर्शिका (र्षी) । स्त्री । सूच्यायाम् ।
रा.नि.व.१३ । शृङ्गपत्नी । टा.कुनित्रा । वै.निच. ।

सिग्धपिण्डीतकः । पुं । मदनद्वयविशेषः ।
मं पोरसेवाहय । अयं वाराहपुण्यगुणः । रा.
नि.व.८. ।

सिग्धफला । स्त्री । बासुककर्कटिकायाम् ।
दूजे । वै.निच. । नाकुल्यां । शृङ्गवामा । रा.नि.
व.७. । [गच्छ । वै.निच. ।

सिग्धमज्जकः । पुं । वातासद्वये । वामाश

सिग्धराजिः । पुं । कृष्णसर्पेण राजिमन्त्रां
जाति सर्पविशेषः । सु.कल्प.४.५. । See सर्पः ।

सिग्धा । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५. ।
स्थिसारी । मञ्जः । विकटतद्वये । वै.निच. ।
ज.द. ।

सुक् । स्त्री । सुहीद्वये । मनसा गच्छ, मनसा
निज्ज । र.सा. । सिंहस्थ इति ड. । सु.स.२६.५.
अधःसंशमने । वा.स.१५.५. । "सुक् शङ्खिनी ।"

सुक्च्छदः । पुं । चोरीशद्वये । थि.नि.गि-
छ । प.सु. । चौरकसुकीद्वये । र.सा. ।

सुक्च्छदोपमः । पुं । बाराहीकन्दे । उशार
आन् । वै.निच. ।

सुग्दलम् । स्त्री । मनसापत्रे । मनसापात्र ।
र.स.र.बा.ल.चि. । पुं । सुहीद्वये । मनसा गच्छ
वा । ठेकै.टा. निज्ज १ श.च. ।

सुषा । स्त्री । पुत्रभाष्यायाम् । वा.चि.६.५. ।
सुहीद्वये । मनसा निज्ज, ठेकै.टा. निज्ज । श.
च. ।

सुहा (हिः, डी) । स्त्री । (Euphorbia
nerifolia. Syn. E. Ligularia. Eu-

कारहते । कुहीविशेषः । मनसा गीह, षोडश
मिह, त्रैकीटि मिह । हिं योद्ध, तिष्ठम्,
आकुनिवा । तै च्चेसुद्धे । वम्. निवडुग । र.
मा. । सं.कृ.चि.मरिचाद्यतेले । गुहाः—उत्था
पितदाहृषी कुठवातप्रसिद्धी च । तत्तुचौरं वात-
विवाधानगुणीदरल्लक्ष । रा.नि.व.८ । “बहुदोषे
मयीक्तम्यमशितुर्त्थं सुधापयः ।” राज. । विरेचने
च प्रशस्तं । च.सू.१७. । सु.चि.१४७ ।

सुहायतेलम् । क्री । खालिये तेलम् । टा-
केरु ठेठन । पाठः—“सुहीपयः पयोऽर्कस्य मा
कर्मो लाङ्गलीविषम् । सूचमाजं समीमुखं रति-
का सेन्द्रवाहणी । सिद्धार्थं तीक्ष्णतेलञ्च गर्भं दत्त्वा
विपश्चिता । वज्रिना मृदुना पक्वं तैलं खालित्यना
श्रमम् ॥” लाङ्गलीविषं लाङ्गलीमूलं, रक्तिका गु-
ष्माफलं, तीक्ष्णतैलं नयाफुटकीतैलं । केविच सि-
द्धार्थतीक्ष्णतेलमिति श्वेतसर्पतेलं वदन्ति । रस.
र. । [तौत्र । सं.कलकतैलं ।

सुहीवीजम् । क्री । सुहीवचवीज । मनसा-
सुछाम् । क्री । उत्पले । त्रिका. ।

सु(ही)चौरम् । क्री । सुहीवचनीयासि ।
मिहूत आटि । सु.सू.१६७. । सं.वाङ्मालगुणे ।

खेहः । पुं । दुग्धसारे । वै.निष. । मन्तिके ।
रा.नि.व.१८ । सर्पपे । भा.पू.१भ.भा.व. । एयि-
व्यसृगुणभूयिष्ठद्रव्ये, घृतादी । सु.सू.४१७. । स
चतुर्विधः घृततैलवसामज्जान इति । च.सू.२७. ।
खेहः स्थावरजङ्गममेदेन द्वितीयः । तथीक्षैलं
स्थावरयीनिः, घृतञ्च जङ्गमयीनिः । तत्पानसमयी
रवेरुदयात् किञ्चिदनन्तरम् । तत्पानञ्च श्रौते
दिवा, शीघ्रे रात्रौ, वातपित्तधिके रात्रौ, वात-
श्लेष्माधिके च दिवा हितम् । घृते कोणजलं, तैले
यूपः, वसामज्जीः मण्डमल्पेयम् । भा. । खेह
प्रयोगविधिः—“स्त्रियसंशोध्यमयुखीव्यायामासक्त-
चित्तकाः । हृदयालावकशो दत्त्वाः क्षीणासरे-
तसः । वातार्तद्वन्दितमिरदाहप्रतिभीधिनः ।
क्षेष्ठा न त्वतिमन्दप्रितोष्णपिष्टूलदुर्जलाः ।
उरुलम्बातिसारामगलरोगगरीदरैः । सूक्ष्मांश्च-
र्यरुचिश्लेष्मलभ्रामयैश्च पीडिताः ॥” तस्य समदि-
नपर्यन्तः काशः । स विविधः उत्तममध्यमाधम-
दिनः । तत्र दिनचयपर्यन्तमधमः, दिनचतुष्टय-

पर्यन्तं मध्यमः, समदिनपर्यन्तमनुतमः । गुहाः—
“खेहीऽनिलं हन्ति सद्रुकरीति देहं मलानां
विनिर्हन्ति सङ्गम् । जिह्वस्य सूक्ष्मेवमस्य ली-
नं ..... ॥” च.सि.हि.१७. । खेहमात्रा-
—“उत्तमस्य पर्यं मात्रा विविधाऽप्येव मध्यमं ।
जघनस्य पश्चात्तैर्न खेहकार्यीययेव च ॥” च.द. ।
खेहपाकविधिः—“काष्याश्चतुर्गुणं वारि पादस्य
व्याश्चतुर्गुणम् । खेहात् खेहसमं चौरं कल्कन्तु खे-
हपादिकः । चतुर्गुणान्वष्टगुणः द्रवहैगुण्यतो भवेत् ।
तत्र द्रवान्तरानुक्तौ चौरमेव चतुर्गुणम् । द्रवान-
रेण योगे हि चौरं खेहसमं भवेत् ॥” चन्त-
—“जलमष्टगुणं काष्यात् कायस्य जलपादिकः । का-
ष्याश्च पादिकः खेहः खेहात् कल्कन्तु पादिकः ॥
पञ्चमश्रुति यत्र स्युर्द्रवाणि खेहसंविधी । अत्र
खेहसमात्राद्वर्याकं च व्याश्चतुर्गुणम् ॥” चन्त-
—“एकद्वित्रयद्रव्यैः कथ्यात् खेहाश्चतुर्गुणम् ।
चौरं खेहसमं देयं चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् । कल्का-
श्चतुर्गुणः खेहः खेहाद्यं चतुर्गुणम् । काष्याश्च-
तुर्गुणं वारि काष्यः कायसमी भवेत् । जलखेही-
पधानाश्च प्रमाणं यत्र नेरितं । पादः स्यादौषधं
खेहात् खेहाद्यं चतुर्गुणम् । उपार्तिकसमात्
कल्काः केवलं खेहसिद्धे ॥ यत्किञ्च खेहपादाः
खेहकार्यं मनीषिभिः । खेहे निधायित शृङ्गा-
निःकायस्वरसैः क्रमात् । कल्कस्य योग्येदंश्च च-
तुर्थे षष्ठमष्टमम् । स्वरसचौरमाङ्गल्यैः पांकी य-
चेरितः कश्चित् । जलं चतुर्गुणं तत्र पानार्थ-
मावपेत् । (माङ्गल्यं दधि) । न तत्र रसं द्रव्यं
चौरादभिरुपक्रुतम् । सम्यक् प्राकी न जायेत
तथात्तोर्यं चतुर्गुणम् । खेहपाकविधी यत्र चौर-
मेकानु कथ्यते । तीयादीनामनर्द्धे चौरमेव चतु-
र्गुणम् । अकल्कोऽपि भवेत् खेही यः साध्यः के-
वले द्रवे । खेहपाकविधी यत्र प्रमाणं नेरितं क-
श्चित् । खेहस्य ऊर्द्धं तत्र पचेत् कल्कपलिन तु ।
मानानुक्तौ हृते तैले प्रख्याताहृषिकित्तकाः । हि-
गुणं त्रिगुणं धापि बहुमानाश्च पादिकतम् । योगं
यदि पचेन्मूदो ह्रीमवीर्यं भवेत्तदा । तुलाद्रव्ये ज-
लद्रोणो द्रोक्षे द्रव्यतुला मता । अनुक्ते द्रवकार्यं तु
सर्वत्र सलिलं मतम् ॥” चन्तेऽप्युक्तः—“बह्वे-
ऽप्यनुक्ते विहितानु मूलं मायोऽप्यनुक्ते समता विधे-
या । द्रवैऽप्यनुक्ते जलमेव देयं कालैऽप्यनुक्ते दिव-
सस्य पूर्वम् । प्रसारणादिनिर्दिष्टं शतमेकं पृथक्

। कः कलदीयेन चेकेकं साधयेत् कल्पादितम् ।
 व्यद्वयस्य बाह्यादुदकं स्वस्वमेव तु । सव्यस्य
 कं न सुष्ठुत होमवीर्येण केवलम् ॥ कल्पा-
 विनिर्देशे गणनाकाम् समाहरेत् । समक्षमर्थमर्थं
 यथाभासमपि वा । प्रयोजनं भिन्नं प्राज्ञः
 । सत्ताया विभागवित् ॥ यथाधिकारसेवीतिगर्वे
 । तत्तु हंसविधौ ॥ तत्रैव कल्पावित्की नित्ये
 । क्वेदिना ॥ मणिकमपि यद्वयं भवेत्तथावायवी-
 यकम् । तदुद्धरेद्यधिकम् प्रसिद्धेदुदकीर्ति-
 तम् ॥ प्राज्ञधरन् — “कल्पावतुर्गुणोक्त्यं हतं
 मा तैलमेव वा । चतुर्गुणद्रव्यं साध्यं तस्य भावा
 प्रतीकता ॥ दादशाहन् मुलानां वल्लीनां क
 समेव च । एकाहं प्रीतिमांसानां पाकं कुर्या-
 विचक्षणः ॥ चतुर्गुणं सदुद्वयं कठिनेऽष्टगुणं ज
 लम् । तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ॥
 अथलकठिने द्रव्ये नीरं षोडशिकं सतः । कर्वा-
 दितः पलं यावत् क्षिपेत् षोडशिकं जलम् ॥ त-
 द्रुहं कुडवं यावत् भवेदष्टगुणं पयः । मस्यादितः
 चिपिरीरं चोरं यावच्चतुर्गुणम् ॥ अथकायरसेयं च
 शृङ्गं सह साधनम् ॥ कल्पावतुर्गुणं तत्र दद्यात्
 चतुर्गुणं पयसम् ॥ द्रवाणि यत्तु सह पञ्चादी-
 नि भवन्ति हि । तत्र सह पयसायाह्वयपापूषं च-
 तुर्गुणम् ॥ द्रवेष केवलमेव सह पपाकी भवेद्वयदि ।
 तत्राक्षुपिटाः कल्पाः सुदृवयाच चतुर्गुणः ॥ का-
 येन केवलमेव पाकी यवेरितः कश्चित् । काण्डद्र-
 व्यस्य कल्कोऽपि तत्र सहै प्रयुज्यते ॥” सह पपा-
 कनिष्ठतिलचणमाह — “सह कल्को यदाहुल्या
 वसितो वसिष्ठवेत् । वल्ली वसिष्ठ च नो शब्दल-
 दा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ शब्दव्यपरीति प्राप्ते फल-
 क्षीपरमे तथा । गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ वि-
 हिमादिशेत् ॥ सह पपाकस्त्रिधा प्रीति सदुद्वयः
 खरसया । ईषत् खरसकल्पा सह पपाकी सदुद्व-
 र्गुणम् । मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले ॥
 ईषत्कठिनकल्पा सह पपाकी भवेत् खरः ॥ तद्रुहं
 खरपाकः ॥ दादशाहन् प्रयोजनः । सर्व्वेभानि
 द्रव्याणां मध्यपाकः प्रशस्यते । वरं पाकी सदु-
 कार्यः । तथापि न खरी मतः ॥ छततैलगुणार्द्धोऽथ
 नैकाहाद्वारयेत् । व्युत्तितासु प्रकुर्यन्ति विप्र-
 पेचं गुणान् यतः ॥ केवलं प्रीतिगन्धकायो व्यु-
 त्कु दीपलः ॥” प.प्र.१२६ । अथस्य छतादिप्र-

“तकीः पिच्छी मीजयेतु पयः पानी च कल्पते ।
 ज.द.१८७ ।

सहकारः । पुं । आलवर्षे । वै.निघ. । [सु. ।

सहगर्भः । पुं । तिलचुपे । डिग गाह । च.

सहचतुष्टयम् । स्त्री । सर्पिःसहचतुष्टयम् ।
 प.प्र.१२६ । सि.वी.वा.व्या.चि. ।

सहजः । पुं । सहचतुष्टयान्वितः । कफि ।
 तस्य ज्ञानं शिरः । सहजानेन्द्रियतर्पण । आ. ।

प्रवर्षीविषां सहपाने । सु.चि.१२६ । स्त्री । च-
 व्यह । रा.नि.व.१२६ । दुग्धसरी । ममि । वै.

निघ. । नि । क्षिप्रवरी । स्त्री (मी) । सहजम-
 न्या । च.पु.१२६ । तत्रासहजनिगणवर्गो । “वा-

चाचपयाशोनामि एकविंशत्युनामि च । पिष्टा
 वसिं जलेः कुर्याद्वज्रं दिङ्गरेलकम् ॥” भा. ।

सहपाककल्पः । पुं । सहपाकविधि । “सह-
 पकुर्ये भिन्नपलं पिष्टं कल्पां चतुर्गुणं द्रवमावा-
 प्य विप्रेत् ॥” इत्यादि । सु.चि.१२६ ।

सहपिच्छीतकः । पुं । पीतमदनवले । वै.
 निघ. ।

सहपूरफलः । पुं । तिलचुपे । वै.निघ. ।

सहभूः । पुं । कफि । इ.च. ।

सहमुख्यम् । स्त्री । तैले । वै.निघ. ।

सहहरः । पुं । तिले । श.र. ।

सहवती । स्त्री । मीदायाम् । रा.नि.व.१२६ ।

सहवर्तिः । स्त्री । अथशूलरीये । ज.द. ।

सहवस्तिः । पुं । तैलादिना वसिदाने । ठै-
 लपिठ्कुरि । “सहवस्तिर्विधेयसु नाविशुडस्य द-
 ङ्गिनः । सहवीर्यं तथादत्ते सहनानुविषयति ॥”

च द. । See अनुवासनवसिः ।

सहविडः (हृष्यः) । पुं । तैलदेवदारुणि ।
 ठैजमदेवदारु । वै.निघ. । जटा. ।

सहवीजः । पुं । पिप्पलाहंसे, चारहले । नि-
 गाल गाह । रा.नि.व.१२६ । [सु. ।

सहव्यापत् । स्त्री । सहवित्तियोगजन्मधिकारी ।

सहसारः । पुं । सव्यापत् । मज्ज । वै.निघ. ।

— (१०१) । न. १०१ । मी. नि. लघा. ।

स्नेहोत्तमम् । स्त्री । तैत्तिरीयैः । वै. निघ. ।

स्यन्दः (नम्) । पुं । कर्मणे । मा. नि. ।

स्यरिशः । पुं । स्यश्ने । शब्दकल्प. ।

स्यर्शः । पुं । स्वाचम्यत्वे । रोमि । दाने । चि. का. । मणिविशेषे । पत्रमपार्थत्र । शब्दकल्प. ।

स्यर्शनः । पुं । वायी । रा. नि. व. ११ । स्त्री । स्यर्शे । नि. । [शब्दकल्प. ।

स्यर्शमणिः । पुं । मणिविशेषे । पत्रमपार्थत्र ।

स्यर्शमणिप्रभवम् । स्त्री । स्वर्णे । श. र. ।

स्यर्शलज्जा । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जा-वती । रा. नि. व. ५ । [श. च. ।

स्यर्शशुद्धा । स्त्री । शतमूल्याम् । नठभूमी ।

स्यर्शसङ्कीर्णपत्रिका । स्त्री । शृङ्खलज्जालु-कायाम् । (पृथक् लज्जावती) । वै. निघ. ।

स्यर्शस्यन्दः । पुं । भिके । (नठ) । शब्दकल्प. ।

स्यर्शहानिः । स्त्री । शृङ्खलीगमिशेषे । “जन-येत् स्यर्शहानिन् शोषितं शकृद्वितम् ।” सु. नि. १४ च. ।

स्यका । स्त्री । तन्नामकसुगन्धशक्ते । पिड्डि-शक । मं स्यका । कां. शिखे । तं स्यक्यनेतुद्रव्य-सु । गुणाः—कटुः कषायाः तिक्ता लफकासघ्नी श्रेयसीहासरीसूचकक्षेपु हृिता च । रा. नि. व. १२ । सु. सू. २८ च. । लज्जालुकायाम् । रा. नि. व. ५ । वा. सू. १५ च. एलादिः । “स्यकाचोरकचोचप-चतगरम् ।” वै. निघ. २ भ. चय. चि. मां. कं. वादि चूर्णे । ब्राह्मणम् । विभी शक । मालत्यां । मालती-कूल । शतपत्रां । (मै. उति । पाचौनामपुषप-विशेषे । वै. निघ. ।

स्यशा । स्त्री । सर्पकडालिकावृक्षे । श. च. । (भा. श्री) । कण्टकायाम् । ज. द. । प. सु. ।

स्यष्टरौदनिका । स्त्री । समझायां । लज्जा-वती । सु. चि. २। ६ च. ड. ।

स्यष्टास्यष्टि । व्य. परस्परस्यर्शने । (छाँ. ७ श-छू. मि. । शब्दकल्प. ।

स्यष्टिः । स्त्री । स्यर्शने । चम. ।

स्यष्टः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । श. च. ।

स्यटः (टा) । पुं । स्त्री । सर्पकषायां । चम.

स्यटिकः । पुं । सूर्यकालमयी । इला. खनामख्यातमयी । फटिक । गुणाः—पित्तदा । रोगघ्नः रक्तसखीर्यक्ष । एतस्यपमाख्या लप-कोटिगुणं फलं भवति । रा. नि. व. १२ । स्यटिक-री । फट्टिकिनि । भा. म. ४ भ. ने. री. चि. । “स्फटि-कश्चक्रनाभौन्दवः ।” कर्पूर. । वै. निघ. ।

स्यटिकविधम् । स्त्री । दाहनीचर्मदे । सं. ।

स्यटिका (स्या) । स्त्री । स्फटिकारिकायां । फट्टिकिनि । भा. । सं. रसकपूर्व ।

स्यटिकात्मा (न्) । पुं । स्यटिके । श. र. ।

स्यटिकाद्रिभिदः । पुं । कर्पूर. । शब्दकल्प. ।

स्यटिकाभः । पुं । रा. नि. व. १२ ।

स्यटिकारिः । स्त्री । खनामख्यातखनिजोप-रसे । फट्टिकिनि । हि फिटिकारी । गुणाः—क-षाया उष्णा वातपित्तकफघ्नघ्नी त्रिचविसपंक्षी योनिमहोषकारिणी च । भा. पू. १ भ. उ. रसव. ।

स्यटिकोपमः । पुं । कर्पूर. । यशदे । दण्ड । चन्द्रकालमयी । वै. निघ. ।

स्यटिकोपलः । पुं । स्यटिके । वै. निघ. ।

स्यटी । स्त्री । स्फटिकारी । फट्टिकिनि । भा. ।

स्यट(टि, टी)कम् । स्त्री । स्यटिके । श. र. ।

स्यटिकोपलः । पुं । स्यटिके । निका. ।

स्यिक् (च) । स्त्री । कटिप्रदेशे । श्रुतपूला । रा. नि. व. १८ ।

स्यिक्घातनकः । पुं । कटफलवृक्षे । श. च. ।

स्युटकपत्रम् । स्त्री । ज्योतिष्मतीपत्रे । लता-फट्टिकिनि । पाठ । च. द. बा. ल. चि. । प्रयोग. ।

स्युटत्वचा । स्त्री । ज्योतिष्मत्यां । लताफे-कि । वै. निघ. ।

स्युटनम् । स्त्री । विसरथे । चम. ।

स्युटफलः । पुं । तुम्बुरी । तां. सु. । वै. निघ. ।

स्युटवन्धना (नी) । स्त्री । पारावतपायां । लताफट्टिकी । प. सु. । [फट्टिकी । र. मा. ।

स्युटवल्कली । स्त्री । पारावतपायां । लता-

ण्टा । स्त्री । फवाशाम् । च.टी.रा० ।
 ण्टिः (टी) । स्त्री । स्फुटितकर्षटिकाशाम् ।
 नि । पादस्त्रीटीमे । डारा । म.र. ।
 ण्टिका । स्त्री । स्फटिकारिकावा । कट्टेकि-
 ण्टे निष. ।
 ण्टितम् । स्त्री । काष्ठमयास्त्रिमहरीदे ।
 एकपूर्वमिवाभातं विपुलं विस्फुटीकृतं निति
 वचनम् । सु. ।
 कुक्का(का)रः । पुं । चपी । म.च. । कुक्का-
 ( ) कू. (म.१३) ।
 फुरः । पुं । फुरथे । फलथे । च.टी. ।
 फुरणः । पुं । बायो । स्त्री । ईवन् फुरथे ।
 कथे । म. ।
 फूर्जकः । पुं । तिम्रकथे । कुटिला गाह ।
 प.सु. । लघुचाकारपत्रकाश्च म्हाषाकथे । सु.
 म.३८प. । [नट्टे नाक । रा.नि.व.५ ।
 फूर्जयुः । पुं । तक्षुलीयशाकपथे । कौटे-
 फूर्जनतकः । पुं । नन्दोदथे । वै.निष. ।
 फूर्तिः । स्त्री । फुरथे । कथने । व्याक. ।
 स्फोटः । पुं । विस्फोटके । फोड़ा । रा.नि.व.
 २० । सुकायाम् । वै.निष. ।
 स्फोटकः । पुं । पविविशेषे । विस्फोटके ।
 फोड़ा । रा.नि.व.२० ।
 स्फोटकरः । पुं । भग्नातकथे । वै.निष. ।
 स्फोटनम् । स्त्री । विदारथे । स्फोटनवदायुज-
 न्यत्रलवेदनायाम् । सु.सु.२१प. ।
 स्फोटलता । स्त्री । कर्षस्फोटाक्षताशाम् । का-
 गछड़ा । रा.नि.व.१ । [व.११ ।
 स्फोटवीजकः । पुं । भग्नातकथे । रा.नि.
 स्फोटहिवुः (के) । पुं । भग्नातकथे । वै.
 निष. ।
 स्फोटा । स्त्री । फवाशाम् । मन्थकल्पः ।
 स्फोटिकी । स्त्री । स्फोटिके । फोड़ा । वापु-
 जिजापनिषि । विष्का. । [निष. ।
 स्फोटि-

स्फोता । स्त्री । वेनीयकमारिवाशाम् । चम-
 कनम् । भा.पु.१म. । ३८० चमका । [विष्का. ।
 स्फरकूपकः (पिष्का) । पुं । स्त्री । मने ।
 स्फरष्टव(कन)म् । स्त्री । मने । शीनी ।
 मटा । मन्थकल्पः ।
 स्फरकम् । स्त्री । कुवी । ई.प. । [म. ।
 स्फरवापयत्ततर्पकः । पुं । कथने । मन्थ-
 स्फरकम् । स्त्री । शीनी । म.र. ।
 स्फरमन्दिरम् । स्त्री । मने । रा.नि.व.२८ ।
 स्फरलेखनी । स्त्री । शारिकापनिषि । म.र. ।
 स्फरवहिः (संज्ञः) । पुं । कामगविहथे । रा.
 नि.व.४ ।
 स्फरस्तम्भः । पुं । विह । पिष्का. ।
 स्फरस्तरा । स्त्री । त्वमस्त्रिकाशाम् । त्वम-
 नि । रमा. ।
 स्फरस्त्र्यः । पुं । नईमे । पिष्का. ।
 स्फरागारम् । स्त्री । मने । शीनी । पिष्का. ।
 स्फराकुम्भः । पुं । विह । पिष्का. । [१० ।
 स्फराधिवारः । पुं । चमोदथे । रा.नि.व.
 स्फरावः । पुं । रामाथे । धान शाम् । रा.
 नि.व.११ ।
 स्फरासवः । पुं । तावद्वराशाम् । कालनत्र म-
 म । मन्थकल्पः । कावाशाम् । पिष्का. । [विष्का. ।
 स्फराथी । स्त्री । कावाशाम् । विहो नाक । वै.
 स्फृतिः । स्त्री । चतुश्चुत्ताथेकारथे । च.प.१प. ।
 वा पाठविषकारथेभ्यः कथयन्ती—“वचनमे-
 कारवाशटी स्फृतिर्वैदपथ्यन्ति । निमित्तकपच-
 चान् साहस्रान् सविषयंशान् । तन्नामुवन्मादन्वा-
 सान् धानयोगाश्चतुः कृतात् । इत्युत्तामुवन्मा-
 कारवात् स्फृतिरुच्यते ॥” च.मा.१प. ।
 स्फृतिहिता । स्त्री । मन्थुपोक्षताशाम् । च-
 तापत्राजिता । वै.निष. ।
 स्फुरविष्करः । पुं । मयूरे । मन्थकल्पः ।
 स्यदः । पुं । मने । चम. ।

स्यन्दनम् । स्त्री । जल । सरथे । मे. ।

स्यन्दनः । पुं । तन्नामकवृत्ते । तिनिश, सादन इति पाशात् । सादन गाछ । भा.म.पुतना.चि. ।
“स्यन्दनोऽर्जुन एव च ।” च.वि.१.अ. । वि.८.अ. ।
तिन्दुकवृत्ते । उँद गाछ । वै.निघ. ।

स्यन्दनतैलम् । स्त्री । भगन्दरे तैलम् । पाठः — “विनकार्को विहृषाटे मलपू हृयमारकम् । सुधां वषां लाङ्गलकों समपणं सुवर्चिकां ज्योतिषतीक्ष्णं सभृत्य तैलं धीरी विपाचयेत् । एतद् हि स्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ॥” सु.चि.८.अ. ।

स्यन्दनद्रुः (मः) । पुं । तिनिशद्रुमे । सादन गाछ । रा.नि.व.८ ।

स्यन्दनाह्वयः । पुं । तिनिशवृत्ते । तिन्दुकवृत्ते । उँद गाछ । वै.निघ. । [प.सु. ।

स्यन्दनिः । पुं । तिनिशवृत्ते । सादन गाछ ।

स्यन्द(न्दि)नी । स्त्री । सुखलासायां । नाग ।

रा.नि.व.१८ । तिनिशवृत्ते । सादन गाछ । र.सा.घ. । सूचवृत्तयां । कश्चित् । वै.निघ. ।

स्यन्दिता । स्त्री । तिन्दुकवृत्ते । उँद गाछ ।

स्यमीकः । पुं । वल्लीके । उँद्रेटिपि । तरुमेदे । भौरे गाछ । मे. । स्त्री (का) । नीलिकायाम् । मे. ।

स्युमम् । स्त्री । जल । उषा. ।

स्योनाकः । पुं । श्लोणाकवृत्ते । शोणा गाछ । वै.निघ. ।

स्यंसः । पुं । पूमवृत्ते । सुपारिगाछ । वै.निघ. ।

स्यंसनम् । स्त्री । विरेचने । “सिन्धोषोमोदिते गुल्फे पैलिके संसनं दितम् ।” मेघ.शुश्रूषि. । ऊँदगोषस्याधःकरणे । सु.उ. ।

स्यंसिनीफलः । पुं । शिरीषवृत्ते । श.मा. ।

स्यंसी (इन्) । पुं । पीलुवृत्ते । कौक्रेटो । भा. । पूगवृत्ते । सुपारि गाछ । वै.निघ. ।

स्रक् (ज्) । स्त्री । मालायां । झूलन माला । अम. ।

स्रक्षूः । स्त्री । वातकक्षेपि । शब्दकल्पः ।

स्रवः । पुं । सूचे । रा.नि.व.१८ ।

स्रवणम् । स्त्री । सूचे । रा.नि.व.१८ । चर्चोः । सरथे । श.र. । व्याक. । [लोके । वै.निघ. ।

स्रवत्तोया । स्त्री । रुदनीवृत्ते । रुदनीति

स्रवहर्भा । स्त्री । पतितगर्भायां गवि । अम. ।

स्रवन्ती । स्त्री । ओषधिविशेषे, यावण्याम् । शुङ्गीतौ । मे. । [च.चि.महाद्रावके ।

स्रवन्तीपतिफेनः । पुं । ससद्रफेने । सं.जी.

स्रवा । स्त्री । नीवन्त्यां । वै.निघ. । सूच्यां । च.टी.रा. ।

स्रष्टा (ष्ट्) । पुं । वैद्ये । वै.निघ. ।

स्रस्ताङ्गता । स्त्री । शिथिलाङ्गतायां । नि.स. हायावयवतायां । मा.ज्व.नि. ।

स्रावः । पुं । सरथे । निस्सन्दे । रसे । निर्धासे । आटे । वै.निघ. ।

स्रावकम् । स्त्री । मरिचे । श.च. ।

स्रावणिका (णी) । स्त्री । कृत्तौ । शब्दकल्पः । सुखीर्यां । शुङ्गीतौ । भा.म.कृष्.चि. ।

स्रावी (इन्) । पुं । कर्णपाक्षीगतरोमे । सु.स. १६.अ. । [कम् १

स्राव्यः । वि । स्रावणादे, विद्रव्यादौ । वैद्य-
सुग्दारः । पुं । विकङ्कतवृत्ते । दँद्रेटो गाछ । र.मा. । [च. ।

सुग्री । स्त्री । खर्जिकाचारि । माखिगाँ । छे.

सुता । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । श.७. ।

सुवतरः (द्रुमः) । पुं । विकङ्कतवृत्ते । दँद्रेटो गाछ । वै.निघ. । रा.नि.व.८ ।

सुव(वा)हृषः । पुं । विकङ्कतवृत्ते । दँद्रेटो गाछ । रा.नि.व.८ । वा.सु.१५.अ.आरज्यवादि. ।
“निम्बास्तानधुरसासुवहृषपाठः ।”

सुवा । स्त्री । शङ्खीवृत्ते । मे. । सूच्यां । मूर्त्ति । प.सु. ।

स्रोतः (स्) । स्त्री । जलधेने । मे. । छिद्रे । रा.नि.व.१८ । देहस्यनवहारिपुं । “यैर्नामैर्देहस्यमलादयः सञ्चरन्ति तानि स्रोतांसुच्यते ।” भा. । उक्तञ्च — “मूलान् खादन्तर् देहे प्रसृतन्त्वभिवादि य-

१। स्त्रीतलदिति विशेष्यं शिराधमनिर्वर्जितम् ॥
गु.शा.६५। तानि नव नववचनयनवदनप्राणगुद
मेढ्राणि नराणां वङ्गिमुखांस्तेतांश्च स्त्रीणामपरा
दि च चौणि हे क्षनयोरधस्ताद्रक्तवहस्य। सु.शा.५
च। इन्द्रिये। मी। [मा.नि.]

स्त्रीतःपाकः। पुं। सुखनासिकादिसादि।

स्त्रीतोऽज्ञः। पुं। जलवेतसे। स्त्री। स्त्रीतोऽज्ञ
ने, सौवीराज्ञने। वै.निघ.

स्त्रीतोऽज्ञनम्। स्त्री। सौवीराज्ञने। (शुठ
शुर्म)। भा.। सु.न.१८५.प्रियङ्गादि.ड.। ख-
नामख्याताज्ञनविशेषः। जनाज्ञन, कलि शुर्म।
र.मा.। सु.चि.१७५। तत् श्वेतकणालोहितभेदेन
विधाः। लक्षणं—“वक्त्रीकशिवराकारं भिन्ननी
लाज्ञनयमं। छेत् च मैरिकावर्णे श्वेत् स्त्रीतोऽज्ञनच
तत् ॥” गुणाः—श्रीतलं कटु कषायं क्षमिन्नं र-
सायनं रसे योग्यं लघ्वरक्षकरस। रा.नि.व.११।
“किन्तु हयोरज्ञनयोः श्वेत् स्त्रीतोऽज्ञनं स्मृतम् ॥”
भा.। [निघ.]

स्त्रीतोतदीभवम्। स्त्री। स्त्रीतोऽज्ञने। वै.

स्वः। पुं। आत्मनि। स्त्री। सखि। चिका.

स्वकुलत्रयः। पुं। मत्स्य। छ.च.

स्वगुप्ता। स्त्री। शुकशिव्याम्। अनाकुम्भी।
श.र.। वै.निघ.का.चि.ब्रूषणादिष्टते। भा.म.
१५.सू.क.चि.। श्वेतलज्जालुक्तायाम्। रा.नि.व.५

स्वगृहः। पुं। कलिकारपक्षिणि। जटा.

स्वग्रहः। पुं। बालरोगभेदे। निदा.

स्वच्छः। पुं, स्त्री। रफटिके। रा.नि.व.११।
बदरवले। कुल गच्छ। रा.नि.व.११। स्त्री। री-
ज्ज्वालिके। विमलानामोपधाती। सौक्ष्मिके। रा.
नि.व.११। अश्वधाती। वै.निघ.। वि। रोगमु-
क्ते। श.र.। [के। वै.निघ.]

स्वच्छधातुः। पुं। कर्पूरकमयी। रौप्यभावि

स्वच्छन्दभैरवः। पुं। रसोऽयं सप्रिपातादि-
भवज्वरे हितः। पाठः—“ताम्रभक्ष विषं हृष्यः
सप्तधा भद्रितं रसे। गुग्गुलैः सप्रिपातादिनव-
ज्वरहरं परम् ॥” तास्य, विष समुदाग। द्रु-
त्रापत्ररत्न ७ भावना निवे। द्वितीयः—“र-
सगन्धकयोः श्राणं प्रत्येकं कञ्चनौकृतं। सुवर्णमा

चित्कं श्राणं गुह्यैकैक कारयेत्। कटजटा। निशु-
न्दा च नागदासलकी तथा। विषकष्टालिका
पेषां भस्मं श्राणमात्रकम्। दत्त्वा संशोध्य संसर्ज्य
काथी सुदृशमा वटी ॥” शार्ङ्गकरसेन चेय। त-
म, गक्रक, खन्यासिक प्रोटोटक ७२ द्रवि।
क्रुद्रजटो, निमिन्दा, हरीठकी, आमला एव
विषकैटिलिषा प्रोटोटक ७२ द्रवि तजे
मर्यादायन करिषा मकनपृथक् मृदागमाम
वटी करिदे। र.सा.सं.। अन्तः। ज्वरे—“समभा-
गांश्च संयुज्य पारदाद्यतमस्यकान्। जातोफलस्य
भागार्द्धं दत्त्वा कथ्याश्च कञ्चलिम्। सन्धांश्च विष्य-
सौवर्णं खल्लयित्वा निधापयेत्। गुग्गुल्यं चयसा-
पि नागवल्लीदलेः सह ॥” पात्रा, निशु, गक्रक
प्रोटोटक २ टो, जायफन १ टो, पिपुल-
हूर्ण ७० टो। मेय,। अथः वातशाधी—
“शु.घृतं घृतं लोहं ताप्यमश्वकतालकम्। पथ्या-
घिसस्यनिर्गुणं ब्रूषणं टङ्गणं विषम्। गुण्यां
मर्दयेत् खल्ले दिनं निर्गच्छिकारवे। शुक्रीद्रावोः
दिनेकान् दिशुष्मां वटकीकृतम् ॥” अक्रपात्रा,
गक्रक, लोठ, खन्यासिक, हरीठकी, आ-
मल, निमिन्दा, गुल, श्वेट, पिपुल, मसिड,
मोक्षगार १५, विम प्रोटोटक समुदाग
निमिन्दा ७ यामार दमे एक दिन माडिया
२ द्रवि परिमर्द वटी करिदे। र.म.र.

स्वच्छपत्रम्। स्त्री। अश्वधाती। अम। छ.
च.। [नि.व.११]

स्वच्छबालुकम्। स्त्री। विमलाधाती। रा.

स्वच्छमणिः। पुं। रफटिके। रा.नि.व.११।

स्वच्छा। स्त्री। श्वेतद्रव्यायाम्। रा.नि.व.८।

स्वजम्। स्त्री। रुधिरं। म.। पुं। पुत्रे। घर्षे।
मी. स्त्री (जा)। कन्याया। वि। आश्रयाने।

स्ववः। पुं। अस्मन्मध्ये। शब्दकथः।

स्वदनम्। स्त्री। भोजने। छ.च.। लोह।
रा.नि.व.११।

स्वदिः। स्त्री। भक्षणे। रा.नि.व.२०।

स्वधाप्रियः। पुं। कष्टतिले। श.र.

स्वधालता। स्त्री। लताभेदे। चि.क.क.प्रव
चि.।

स्वनिताद्वयः । पुं । तदुद्धीयमाकुरुषे । रा.
• नि.व.५ । [अ.र. ।

स्वनीत्साहः । पुं । खड्गिनि । गाञ् ।

स्वपनम् । कौ । निद्रायाम् । श.र. ।

स्वपिराडा । स्त्री । पिण्डसहस्रं । रा. नि. व. ११ ।

स्वप्नः । पुं । निद्रायाम् । अम. । निद्रितस्य ज्ञा-
ने । श्वपन । दर्शने । मी. । [अ. च.]

स्वप्नकृत् । ली। सुनिषलकशाके । उतुनिशाक।

स्वप्नक् । त्रि । निद्रालौ । अम. ।

स्वप्रदर्शनम् । श्री । निद्रावस्थायां दर्शनं ।
 जपन (मथा) । तद्वर्णनं यथा—“पूर्वदिङ्मानुभूति-
 स्तु भूतात्मा स्वपतः प्रसुः । रजोयुक्तं मनसा गृ-
 ङ्हात्थर्षांशु शुभाशुभान् । करणानामु वैकल्यं तस-
 माभिप्रवर्तितं । अस्वप्नप्रपि भूतात्मा प्रसुप्त इव
 चीयते ॥” सु.श. ४८. ।

स्वप्नदोषः । पुं । स्वप्ने रेतस्खलने । शब्दकल्पः ।

स्वप्नशः । पुं । निद्राविरहे । मा.ज्व.नि.।

स्वप्ननित्यः । त्रि । नित्यं निद्रागमनशीलं ।

स्वप्रदर्शनशीले । च.शा.प्र. । [रा.नि.व.५.]

स्वभद्रा । स्त्री । गान्धारीवृत्ते । गान्धारी गच्छ ।

स्वभावः । पुं । शक्तौ । प्रकृतौ । वै. निघ. ।

स्वभावबलप्रवृत्तः । चि । क्षुत्पिपासाभरा-
 खलुमध्यतिष्ठु आधिदैविकरोगिणु । तं अपि विधा-
 कालकृता अकालकृता च । तत्र परिरेखणकृताः
 कालकृताः, अपरिरेखणकृता अकालकृताश्च । सु-
 सु. २४ ।

स्वयङ्मुक्ता । स्त्री । कपिकच्छी । आग. कुंभे ।
 रा. नि. व. १ । सु. चि. १७ अ. । च. द. का. स. धि. अग-
 ल्य इतीत्यम् । [१६ अ.]

स्वयम्भः । पुं । तन्नामसीकृततामेदं । सु.चि.

स्वयम्भुवः । पुं । वनसुद्धे । यूगानौ । वै. निघ. ।

स्त्री (वा) । धूमपत्रायां । ताम्रक । रा.नि.व.५ ।
 लिङ्गिण्याम् । शिवलिङ्गिनी गता । माषपर्ण्या ।
 गंधारी । रा.नि.व.५ ।

स्वयम्भूः । पुं । माषपण्याम् । माषानी लि
 खाम् । निवलिशौ लडा । रा.नि.व.३ ।

स्वरः । पुं । शब्दे । अम. । सुवर्णे । वै. निघ. ।
नासावाची । नि. ।

स्वरत्नः । पुं । स्वरनामकमलरीमणेश्च । तस्य ल
कारं यथा—“वीर्यप्रतापव्युत्पत्तिप्रसक्तं भि-
न्नस्वरः शुक्लविस्तृतकण्ठः । कभीपदिभ्यश्चिनाय-
नेषु शेषः लरीमः असन्नात् स्वरत्नः ॥” सु.नि.
१६५. ।

खरभङ्गः (भेदः) । पुं । खरनाथकरीगवि.
शेषः । निदानादि यथा -- "असुखभाषणविषाद्य-
यनाभिघातसम्बन्धैः प्रकुपिताः पवनादयम्भु-
क्षोतःसुते खरवह्निषु गताः प्रतिष्ठां हन्त्यः खरं भ-
वति चापि हि घट्टिष्यः सः । वातेन लणनयना-
ननमूत्रवर्षा भिन्नखरं वदति गर्दभवत् खरश्च ।
पितेन पीतनयनाननमूत्रवर्षा ब्रूयाद्भिलिन स च
दाहसमन्वितेन । ब्रूयात्कफेन सततं कफकहकण्डः
खल्यं अश्वैर्ददति चापि दिवा विशेषात् । सर्वात्मके
भवति सर्ववैकारसम्यक् तच्चाद्यमाध्यस्वयः खर-
भेदमाहः । धूये स्येत वाक् लयकृते ययमाप्रुयाह
वागेष चापि हृतवाक् परिवर्जनीयः । अन्तर्गतख-
रमलत्पदं चिरं मेदीन्वयाद्ददति स्निग्धगलस्य-
धानः ॥" मा.जि. । "वाते सलवणं तेनं पितं
सर्पिः समाजिकं । कपि सवारकटुकं बौद्धं केव-
लमिथ्यते ॥" सं. ।

स्वरभङ्गी (इन्) । पुं । पञ्चविंशति श. र. ।

[illegible]

स्वरसा । स्त्री । कपित्थपत्राया । वै.निघ. ।

स्वरसादः । पुं । स्वरभक्ते । रा.नि.व.२० ।

स्वरसादिः । त्रि । कषायि । वै. निघ. ।

हरहा (१) } पुं । हरहा । रा. नि. व. १० ।
हरहयः }
हरामकः । पुं । खचोटहवे । आ. कृ. ३७।
 ग्राह । वै. नि. घ. ।
हरालुः । पुं । वचायाम् । इ. च. ।
हरः । पुं । इचिकभेदे । अष्टकम् ।
सरोपुष्पम् । स्त्री । लवणे । वै. नि. घ. ।
सर्गलीकेयः । पुं । मरीरि । जटा. ।
सर्जः (चार.) पुं । सर्जिचारे । अ. द. प.
 रिचामयसि । "इह कुलवचासर्जः"
सर्जः (कः) । पुं । सर्जिचारे । मज्झिमा-
 णि. रा. नि. व. ६ । यवचारे । म. १। भा. ।
सर्जिकापात्यः । पुं । सर्जिचारे । वै. नि. घ. ।
सर्जिकापात्यः । पुं । (Coroxylon
 griffithii.) Panjab salt wort or
 Saggi. खनामकचारे । मा. ३। क. १। म. १।
 हि. सा. १। च. १। गृथाः — कटुषणः
 तीक्ष्णः वातकफघ्नः गुग्गुलुघ्नः कृमिघ्नः तृणोदरह-
 र । रा. नि. व. ६ । "यवचारी ज्वेदघ्नः श्वसान्
 वातकफामयान् । गुग्गुलुघ्नः पाण्डुशोणानां
 मलामयान् । तस्यादन्त्यान्तरगुणः सर्जिकापा-
 त्यते ॥" राज. । [रा. नि. व. ६ ।
सर्जि (न.) । पुं । सर्जिचारे । मा. ३। क. १।
सर्जम् । स्त्री । खनामप्रसिद्धाती । म. १।
 धु. १। अम. । वै. नि. घ. २. अ. च. कालान्तर-
 से । नागकेसरपुष्पं । ना. १। ग. १। म. १।
 भा. १। म. १। म. १। म. १। म. १।
 "पुरा निजायमस्यानां सप्तवीणां जितात्मनाम् ।
 मरीचिचराणां च पुलकः पुलहः कलः । व-
 सिष्ठश्च सप्तैर्कोशिताः परमवयः ॥ पञ्चोर्वि-
 लोका लावण्यल्लोसस्पृष्टयौवनाः । कन्दर्पदर्पवि-
 भ्रमसन्तैरी जातवेदसः । पतितं यद्वापुष्टं रेतस-
 बिमतामगात् ॥ जायमानाः भवति तदसिन्दस्य ये-
 धतः ॥" इति सर्जोत्पत्तिः । "दाक्षि रक्तं सितं
 रुद्रे निकषे कुड्ममधम् । तारुण्यो विभक्तं स्निग्धं
 कौमलं गुरु हिम सत् ॥" इति परीक्षा । "सर्ज-
 तारतारतायस्यवाय्वी प्रतापयेत् । निविष्टेन-

प्रतमानि तैले तत्रे वर्षा मये । काश्चि च कुल-
 क्षानां कषाये सप्तवा पुष्पक । एवं सर्जोद्विषी-
 क्षानां विमुक्तिः सप्तमायते ॥" पतञ्जलीतत्त्वभाष्य-
 योरी तापयित्वा तमानि तैले तत्रे काश्चि की-
 ले कुलकषाये विस्त्रिर्नवोऽथ शोधयेत् । एष-
 काश्चि धातुनामपि शोधनं कार्यम् ॥ इति शोध-
 नम् । भारवे यथा — स्वर्णस्य एकं धानं पारदस्य
 च भागवयम् अस्तेन मर्दयित्वा गीलकसमं मन्थ-
 नुम् तदथ उपरि च निधाय शरावसंपुटे निरुध्य
 चित्रमकरोदः चतुर्दश पुटान् दद्यात् । "लिप्ता-
 मन्थार्कदुधका स्वर्णाद्याः सप्त पातवः । मियमे
 वादसंपुटेः सन्धं गुरुवचो यथा ॥" शिला मन्थः शि-
 का । एषा चूर्णादिभिः पचायि निपयित्वा गज-
 पुटेः पचेत् । अथवा रसकञ्जलिकया केवलं वा
 रसेन स्वर्णपत्रं लिप्ता इह इहिलुसिन्दूरमन्थः शि-
 लाभिः स्वर्णमामिर्मलयित्वा धुनूरसेन चनं म-
 दयित्वा गीलकं कुर्यात् । ततो हस्त्रिकामये सं-
 स्थाप्य शरावेणास्त्राय वद्विर्लपं दत्त्वा पलाशभक्ष-
 ना पूरयेत् । ततो दिनद्वयं गाढाग्निं दद्यादिति ।
 र. मा. सं. गृथाः — "सुवर्णं शीतलं त्रयं वल्यं गुरु
 रसायनम् । स्वादु तित्तञ्च त्वरं पाके च स्वादु
 पिष्टलम् । पवित्रं हृदयं नेत्रं मेषाक्षृतमतिप्र-
 दम् । इयमायुष्करं कान्तिवाम्बुविहसिखरत्वक्तु ।
 विवहयचर्यास्त्राद्विदोषज्वरशोषजित् । वलं सु-
 वोध्यं हरते नराणां रोगव्रजान् शोधयतीह काये ।
 असौष्यकारव सदा सुवर्णमयहर्षतत्परणञ्च कु-
 र्यात् । असम्बुक्तं स्मरितं स्वर्णं वलं वोध्यं नाश-
 येत् । करोति रोगान् मल्लुच तद्व्याधयतस्ततः ।
 भा. पू. धा. व. । [किङ्किणीतैले ।
स्वर्णकम् । स्त्री । धुनूरफले । मे. व. शरीरो. वि.
स्वर्णकणः । पुं । कणगुग्गुली । रा. नि. व. १२।
स्वर्णकण्डूः । स्त्री । सज्जरसे । धु. १। व. १।
 वै. नि. घ. ।
स्वर्णकमलम् । स्त्री । रक्तपत्रं । वै. नि. घ. ।
स्वर्णकेतकी । स्त्री । रक्तकेतकीवृक्षे । म. १।
 क. १। पुष्पगुग्गुः — वर्षाकरं केशसीगन्धकरं स्व-
 र्णवर्णं मदभीषाततामाधुल्यकरं सीस्यकारि च ।
 केतकीजनः, अतिशीतलः कटुः पित्तकफघ्नः रस-
 यनः मन्थः देहदाह्यकरश्च । रा. नि. घ. १० ।

स्वर्णमैरिकम् । स्त्री । रक्तमैरिके । इच्छ
ग्रेत्रिमात्रे । वै.निघ. । [जटा. ।

स्वर्णचूडः । पुं । पञ्चविंशे । छात्रको ।

स्वर्णजम् । स्त्री । स्वर्णमाषिके । वै.निघ. । व.
हो । इ.च. ।

स्वर्णजातिका (ती) । स्त्री । (Jasmi-
num revolutum.) पीतजातीपुष्पहवे । पौठ
छात्रिनी । वै.निघ. ।

स्वर्णजीवन्तिका (न्ती) । स्त्री । पीतपुष्प-
जीवन्त्याम् । अर्जुनोद्वे । हिं सीताजीवन्त । गु-
णाः— इष्या मधुरा चक्षुष्या श्रिमिरा वातपित्त-
क्षदाहघ्नी च । रा.नि.व.२ ।

स्वर्णजीवा । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

स्वर्णदी । स्त्री । स्वर्णगङ्गायाम् । अम. । इषि-
काव्याम् । निष्ठांठे । रा.नि.व.५ ।

स्वर्णदुग्धा । स्त्री । स्वर्णवीरिकायाम् । मो-
गार्धक्रे, शेषालकैटो । वै.निघ. ।

स्वर्णद्वः । पुं । महारम्बहवे । वृद्ध मोक्षान्त ।
रा.नि.व.८ ।

स्वर्णधातुः । पुं । स्वर्णमैरिके । स्वर्णे । वै.निघ. ।

स्वर्णनिभम् । स्त्री । स्वर्णमैरिके । अ. ग्रेत्रि-
मात्रे । वै.निघ. । [पठ. । रस. वि. ।

स्वर्णपत्रम् । स्त्री । पतलमुवर्णम् । मोक्षान्त ।

स्वर्णपत्रिका । स्त्री । सुवर्णमुष्याम् । मो-
गार्धको । भेष.गुल.चि.इरीतकोस्वर्णः ।

स्वर्णपर्णी । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्या । वै.निघ. ।

स्वर्णपर्पटी । स्त्री । यक्ष्मधिकारे रमः । यथा
—पारदस्य पलं स्वर्णस्य तालकम् एकचामिषया-
न्मर्दयित्वा तेन सह गन्धकस्य पलं मिश्रयित्वा स्त्री-
हस्तं मर्दयित्वा कज्जलिः कर्पूरः । अथ यथावि-
धि पर्पटी पाष्या । भेष. । [र.मा. ।

स्वर्णपाटकः । पुं । टक्कचारे । मोक्षान्त ।

स्वर्णपारे(लि)वतम् । स्त्री । शीतान्तरस्वर्ण-
रे । महापारेवतफले । रा.नि.व.११ ।

स्वर्णपुष्पः । पुं । वावलहवे । वावला ग्राह ।

व.८ । कपिलहवे । उषास्वल्पायां । वै.निघ. ।

स्वर्णपुष्पकहवे । रा.नि.व.११ । स्त्री (पा) । ला-
हलिकीवधो । विरनाश्रुनिघा । सातलायाम् ।

पौठध्वं मनसा । रा.नि.व.७ । शेषश्याम् ।

मेडानिह । वै.निघ. । [गान् । वै.निघ. ।

स्वर्णपुष्पध्वजा । स्त्री । स्वर्णलीहवे । मो-
क्षान्त ।

स्वर्णपुष्पिका । स्त्री । लाहलिकीवधो । वि-
रनाश्रुनिघा । रा.नि.व.७ । स्वर्णपुष्पिकायाम् ।

वै.निघ. ।

स्वर्णपुष्पी । स्त्री । स्वर्णकेतकी । रा.नि.व.१० ।
सातलायां । रा.नि.व.७ । आरम्बहवे । मोक्षान्त ।

स्वर्णफलम् । स्त्री । धनूरफले । धूर्तवीक्ष ।
भेष महाजम्बीरिलासरसे । स्त्री (ला) । स्वर्णक-
दल्याम् । रा.नि.व.११ । [च.सा.चि.महारमं ।

स्वर्णदीजम् । स्त्री । धनूरवीक्ष । वै.निघ. ।

स्वर्णभूमिः । स्त्री । मधुरवल्कले । दाक्षिण्ये ।

वै.निघ. । [रिके । वै.निघ. ।

स्वर्णभूषणम् । स्त्री । आरम्बहवे । शर्मे-
निघ. ।

स्वर्णभृङ्गारः । पुं । पीतभृङ्गराजे । नि.व.७ ।

स्वर्णमण्डनम् । स्वर्णमैरिके । वै.निघ. ।

स्वर्णमाता । स्त्री । महाजम्बूहवे । वृद्ध, जनि
ग्राह । वै.निघ. ।

स्वर्णमाक्षिकम् । स्त्री, पुं । स्वर्णमाक्षिकीप-
धातुविशेषे । अ.मा.क. । अथ स्वर्णमाक्षिका-
पद्याभिधानम् — “किञ्चित् सुवर्णमाक्षिकयात् स्वर्ण-
माक्षिकमुच्यते ।” “उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्
स्वर्णगुणान्वितम् । तथा च काश्चमाभावे दीयते
स्वर्णमाक्षिकम् ॥ किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चि-
दनुगुणतः । न केवलं स्वर्णगुणा वर्तन्ते स्वर्ण-
माक्षिके । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्येऽपि गुणा
यतः ॥” गुणाः — “सुवर्णमाक्षिकं सैदा तु तिलं हव्यं
रसायनम् । अक्षयं बलिहस्तपाण्डुमण्डपिपीद-
रान् । अर्धः शीघ्रं विषं कच्छं विदीपमपि नाशये-
त् ॥” अथ हं तत् सन्दापित्वं बलहर्षुनि विटर्षं
नेत्ररीं कुशादिकञ्च करोति । भा.पू.१भ.धा.व ।

“सिन्धुवत्य भार्गवं विभार्गं माक्षिकस्य च । मा-

एते प्राणि सौहृद्व्या च सात्वयेत् । सिन्दूरार्धं अ
वावातापमृदयिमा पथेत् । संघर्षं माषिकं जेवं
सर्वरीतिषु योजयेत् ॥” इति तन्त्रविः । परीक्षा
पथा—“अन्ने सुवचनवादी मनाकुचविवर्धः ।
हृद्वर्ध इति ज्ञातो माषिकोऽप्यत्र ज्ञाते ॥” बी-
मरः ।

सर्षयुधिका (यी) । जी । पीतयुधिकायां ।
म.र. । [(बडा) पिठल । वै.निच. ।

सर्षरीतिः (ती) । पुं, जी । राजपिलसे ।

सर्षलता । जी । स्वर्णजीवन्त्या । ज्योतिष-
मीढतायाम् । लडाकूटो । रा.नि.प.३ ।

सर्षगुली । जी । चारम्वधे । (मोनाम्)
गाह् । हिं चामकटास । मं युद्धमलवद । ते
येयम्, पंकलिभार । वन्. सीकली । गुणाः—
कटुः मीठा कषाया तपशी च । रा.नि.प.४ ।

सर्षवर्णः । पुं । कथयुग्मली । रा.नि.प.११ ।
वैश्ववर्द्धितासि । स्वर्णगौरव । वै.निच. । जी ।
हरिद्रायाम् । दाहहरिद्रायाः । रा.नि.प.३ ।

सर्षवल्कलः । पुं । शोषाकश्चे । म.च. ।

सर्षवल्ली । जी । स्वर्णलतायाम् । लडादि-
नेषः । तं विकटुतेजि । गुणाः—जिरःपीका क्लि
विदीयं क्लि दुग्धश्च भवति । भा । रा.नि.
प.३ । स्वर्णलीहये । (मोनाम्) गाह् । वै.निच. ।
स्वर्णजीवन्त्या । रा.नि.प.३ ।

सर्षशफालिका । जी । पीतशफालिकायां ।
चि.क.क.सौरो.वि. । चारम्वधे । (मोनाम्)
गाह् । म.मा. ।

सर्षसिन्दूरम् । जी । रससिन्दूरविशेषे । प-
थो—यहरस. ८ ती. युद्धमलवः ८ ती. कर्ष २
ती. घटासुररसेन प्रहर्षं कुमारीरसेन च प्रहर्षं
मर्द्धयित्वा काचकृपा निधाय बालुकायन्त्रे पथे-
त् । शीते कुपीगन्धप्रदीपतरजालि मर्द्धयाम् ।
मै.प. । रस.पि. । [च.प.१५. ।

सर्षहालिः । पुं । चतुरकुली । (मोनाम्) ।

सर्षवीरिणी (री) । जी । (Agremone
mexicana.) सनामख्यातश्चे । (मोनाम्) निरुद्धे,
निद्रानकीट । हिं भ्रमन् । मं पिडीरामिडु ।

वं चिह्नचिह्नेभ्यु । वन्. धिववापीम् । रा.नि.
कदम्बनिर । च.प.१५. । तन्त्रार्थं चीक इति
हिन्दी । गुणाः—“.....रिचनी तिका मित्ति-
नृजिह्वारिणी । क्लिह्वानाकुचकविना-
कुचयुग् ॥” भा.कृ.चि. । [ग. रा.नि.प.३ ।

सर्षाङ्गः । पुं । मकारम्वधे । तदु (मोनाम्)-
सर्षार्धम् । जी । हरितासि । वै.निच. ।

सर्षार्भा । जी । पीतयुग्मयुधिकायाम् । वै.
निच. । [मन्त्रकल्पः ।

सर्षारिः । पुं । जीवके । वै.निच. । मन्त्रके ।

सर्षाङ्गा । जी । स्वर्णचीर्णम् । निद्रानकी-
ट । वै.निच. ।

सर्षिका । जी । धन्वाके । धनित्रा । वै.निच. ।

सर्षानवः । पुं । मीमदरजे । रा.नि.प.१३ ।

सर्वेद्यो । पुं । चिह्नीकुमारयोः । चम. ।

सर्व्यः । पुं । मकीनामवम्भश्चे । नयो । वै.
निच. ।

सर्व्यकन्दः । पुं । कसरी । (ककुद्) । वै.निच. ।

सर्व्यकाष्ठः । पुं, जी । वेताली । मोक्. ज्ञाम् ।
वै.निच. । [(वि) उरुकाकिन । रा.नि.प.१० ।

सर्व्यकेशरः (री.रु) । पुं । कीविदारह-

सर्व्यकेशी । जी । भूतकेशे । कान्तकी ।
म.च. । [ग. वै.निच. ।

सर्व्यघण्टा । जी । चारम्वधे । वन म-

सर्व्यघटकः । पुं । चद्रघटके । मृदुषा पाथी ।
वै.निच. । [शाल. वै.निच. ।

सर्व्यजम्बूकः । पुं । चद्रमालि । शोक्लि-

सर्व्यतहः । पुं । केशकन्दे । कैंडे गाह् ।
वै.निच. । [मृतेनदि.प.५. । र.मा. ।

सर्व्यपञ्चकः ॥ पुं । गौरवाके, मधुकविशेषे ।

सर्व्यफला । जी । हृदयाम् । हृदयवृक्वि-
नेषः । हृदयवृद्धमृगः । रा.नि.प.४ ।

सर्व्यरूपा । जी । चारम्वधे । वनमन ।
वै.निच. ।

सर्व्यवर्जुलः । पुं । कलायश्चे । वै.निच. ।

स्वस्ववल्कला । स्त्री । तेजीवया । उडवण ।
वै.निघ. । [विघ. ।

स्वस्वविटपः । पुं । कैसककन्दे । कंठे । वै.

स्वस्वशब्दा । स्त्री । कलत्रचटवे । वन भन ।
वै.निघ. । [हा । वै.निघ. ।

स्वस्वमृगालः । पुं । रोहितकस्यै । वनश्री-

स्वस्वसङ्घातवीर्यः । पुं । स्वस्ववटके । वन-
मृगश्री पाथी । वै.निघ. । [च. ।

स्ववहा । स्त्री । उडति । उडेटो । च.नृ.४

स्वसंज्ञा । स्त्री । चन्दास्त्रासामान्यसंज्ञायाम् ।
यथा—मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्दृश्यम् । सु.उ.
६५५. ।

स्वसा (घ) । स्त्री । तेजीवया । वै.निघ. ।

स्वस्ति । स्त्री । पुषे । वै.निघ. ।

स्वस्तिकः । पुं, स्त्री । सुनिषयकशब्दे । उड-
नि नाक । भा.पू.१म.शा.५. । वा.वि.८५. । र-
सीने । तश्चन । चिका । पिठकविकारि । विघ. ।
पूर्वकुम्भादी । सु.नृ.१०५. । तन्नामकयत्ने । तद्वतु-
विशतिविषयम् अष्टादशाङ्गुलपरिमाणम् । तेषामा-
काराश्च यथाक्रमं सिंहव्याघ्रकतारवृक्षवह्नीपिमा-
काश्चमाखस्यैर्वाकाककङ्कुररवासमासश्चपा-
त्युक्तविहङ्गमगधकीघञ्जङ्गानाञ्चलिकषावभञ्ज-
नन्दिमुखसुखतुल्या विनटशब्दोद्धारयाथम् । सु.
नृ.०५. । सन्धिकृषादिषु प्रथमव्यनमेदे । सु.नृ.१८
५. । "स्वस्तिकाकृतिमासीत्य पञ्चादाविष्य भव्यते ।"
इति लघ्वम् । तच्छब्दार्थादिकृतपञ्चिकाकारः ।
स्वस्तिकः तस्यैवाकृतियस्य स स्वस्तिकाकृतिः ।
स्वस्तिकाकारं कृत्वा वेष्टनानन्तरं यद्यन्तर्ग, स तस्यः
स्वस्तिकः । सु.नृ.१८५ ड. । सु.वि.१५. । खड्गहा-
खी । चिका । मूलके । स्त्री (का) । जातोडवे ।
वै.निघ. ।

स्वस्तिकाद्वयः । पुं । तच्छुकीयवृषे । वै.निघ. ।

स्वस्थः । वि । सुस्थे, समर्थापथावधौ । "समी-
दीयः समान्निध्य समधातुमन्वयः । प्रसन्नास्मिन्दि-
यमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ।" भा. ।

स्वस्थवृत्तम् । स्त्री । येन विविना स्वस्थसिद्धति
तदाचरति । यथा—"मन्त्रिणः स्वस्थवृत्तम् ।"

सीधाः कुप्यन्ति दीहिना । तेषु तेषु प्रदातव्या र-
हासे ते विमानता । वस्त्रिनः शीतसंरोधाङ्गनले
प्रवर्त्तयन्ति । सीवेतासी हिमि खिन्वा स्वावस्त्र-
वचान् रसाम् । मोक्षमपिदं वासिष्वीरोत्यविक्र-
तीः सुरा । नवमन्त्रं वसां तेषां शीवकाव्यं सुखीद-
कं । पुष्पाकर्कशिराणाम् खेदं पादवाचश्च सर्वदा ।
प्रायाराजिनकीषेयमवेचीकृषकाकृतम् । उडस्त्र-
भावेर्लघुभिः प्राकृतं ज्ञयनं भवति । अकारतापस-
ज्जननमसुषेयमिति भिन्ना । पीवरीवसनयोषीमाशि-
क्य नृवचर्चिता । अथसेव विधिः काव्येः मिश्रि-
पि मिश्रिवनः । तदा हि शीतमधिकं रौचं पा-
दानकाव्यं । कफपिती हि मिश्रिरे वसनेऽङ्गाय-
तापितः । इत्यादि कुरुते रोगानतस्तत्र प्रयोजयेत् ।
तीक्ष्णं वसननस्यादि कवचवस्त्रमन्त्रं । यत्नामीह-
सनं धूमं शीवकाव्यं सुखीदकं । सन्निधौ कर्पू-
रचन्दनागुरुकुङ्कुमैः । पुराणयवमेषु शीवोद्ग्राहक-
यत्नमुक् । प्रपिषेदासवारिष्टसीधुमाप्तीकमाधवा-
न् । वसनेऽनुभवेत् स्त्रीषां काननानाञ्च यौवनम् ।
गुण्यस्त्रस्त्रिमधुरं दिवाश्रयश्च वर्जयेत् । मयूखै-
र्यन्त्रतां तेजो योषी पेयीयते रविः । स्वादुशीतं द्र-
वं खिद्यममुपानं तदा हितम् । शीतं सशर्करं म-
न्यं नाङ्गलान् लघुपचिष्यः । इतं पयः सशाल्यं
भजन् योषी न सीदति । मन्त्राङ्गे चन्दनाद्रोहः
खप्याङ्गाराग्रे निशि । निशाकरकराङ्गौषं प्रवा-
ते सीधमसके । निहतकासी व्यजनेः पाणिस्थैः
सचन्दनैः । सेयमानो भजेदस्यां मुक्तामिषिभूमि-
तः । स्वस्वाककटूणाञ्च व्यायामाञ्च वर्जयेत् ।
वर्षास्त्रप्रवर्त्तनीने कुप्यन्ति पयमादयः । भजेत्
साधारणं सर्वसुपचयक्षेज्जनश्च यत् । आस्थापनं य-
ज्ञतनु जीर्णं धान्यं रसाम् कृतान् । जाड्यं पिश्र-
तं मूत्रान् मन्त्रिष्टं चिरकनम् । दिव्यं जीर्णं प्र-
तयाप्ती भोजनं त्वतिदुर्दिने । व्यक्ताकलवचं खेदं
संयुक्तं सीधवत्तु । नदीजलोदमन्याङ्गः स्वप्रायासा-
तपाक्वन्ति । वर्षासीसीचिनाङ्गाणां तद्वसिर्कार-
श्चिन्ति । तन्नामाभाजितं पित्तं प्रायः शरीरि कु-
प्यति । तस्यवाच इतं तित्तं विरेकी रक्तनीचर्णं ।
तित्तं खादुकवाचश्च क्षुधितोऽन्नं भजिष्य । इत्यवः
शालयो मुद्राः सरीऽणः कथितं पयः । शरयेता-
नि पण्यानि प्रदीपे चन्दुरश्मयः । शारदाणि च

यदीधनंभवमानयाम् । सीकनयदिसाकडुपे
तान् पदिकखिन् । जीते वर्यान् वापाजीन् वर
उयान् रसान् भजेन् । खादुं निदाये वरदि का-
तिन्नकवायकान् । वरवसन्वी कर्त्तुं जीते वर्ये
नालयाः । वरपानं समाहित विपरीतमतीत-
॥ निम्नं सर्वरसाभ्यासः खादाधिककताहती ॥
व.द.माकाधिकारी । [१२५.]

खादुः । पुं । वरवस वलुपिठि । व.द.
वादः (जम्) । पुं, जी । आकाहि । वरवस
हे । आक. ।

खादुः । पुं । मधुरसे । मिष्टम् । नृपाः—
“रमायनीतमी वन्द्यो रीतवारच ललनः । वि-
मथ तर्पको भापि तृप्तय सजीवनः ॥” वरि.
१०५. गृहे । विका. । जीवकीवपी । जोवक ।
जटा. । मधुकवसे । व.च. । प्रियाकवसे । वाकि-
वसे । मातुलुवमिडे । कर्मणा (गुण) । कामवसे ।
वदरे । वै.निच. । मधुरसारी । अञ्जक गृक ।
नृपाः—कटुः कदायीकः मधुमावीदधातव्य ।
रा.नि.व.१२ । जी । दायावान् । किम्भिम् ।
प.टी.म. । जी । सैन्धवकवसे । दुग्धे । वै.निच. ।
वि. मधुरे । वि. ।

खादुकण्टकः । पुं । विकटतवसे । वैकेठी
गाह । भा. । जलमीचरसे । छोट्टे (गात्रो) ।
भा.म.१४.जात्यादिसे । विजयकवसे । रा.नि.
व.१ ।

खादुकन्दः । पुं । भूमिकृषाके । सेतपिष्ठा-
वी । (क) । केसुकवसे । कैंडे गाह । वै.निच. ।
जी । भूमिकृषाके । रा.नि.व.७ ।

खादुका । जी । नागदन्ता । ठाडिउं (क) ।
रा.नि.व.३ । [वि.अ.] वै.निच. ।

खादुकीघातकी । जी । मधुरकीघातकी ।

खादुखण्डः । पुं । गृके । खण्डे । व.र. ।

खादुगन्धच्छंदा । जी । जन्मगुणका । का-
ग दूगमौ । वै.निच. ।

खादुगन्धा । जी । रत्नमीभाकसे । नाग म-
जिना । र.मा. । भूमिकृषाके । दूहेकूमड़ ।
जटा. । [वै.निच.]

खादुगन्धिः ।

खादुतिक्तम् । जी । वीकवसे । वादुदरि-
वै.निच. । [गाह । वै.निच.]

खादुतिक्तकः । पुं । रिराकीवसे । मधु
खादुपटोदिका (खी) । जी । मधुरपटो-
दिकतावान् । मिठा गन्ठा । वै.निच. ।

खादुपयः । पुं । खादुपटोदिकावान् । वै.
निच. । [रा.नि.व.३.]

खादुपर्षी । जी । दुग्धिकावान् । विकहे ।

खादुपाकफला } जी । काकनापिकावान् ।
खादुपाका } कडेवट्टी, उडुकीडे-
नी । वै.निच. । रा.नि.व.३ । [वि. वै.निच.]

खादुपारि(खी)वतः । पुं । वीषाकरकमूरीव-

खादुपिष्ठा । जी । पिष्ठीकमूरवसे । वै.
नि.च. । [रा.नि.व.८.]

खादुपुष्पः (खी) । पुं.को । जन्मवट्टीवसे ।

खादुपुष्पका । जी । दुग्धिकावान् । इमिडा,
विकहे । वै.निच. ।

खादुफलम् । जी । वदरीवसे । व.र. । पुं ।
धन्वमसे । धामना गाह । रा.नि.व.८ । जी
(का) । कीमातवान् । पोदा । रा.नि.व.७ ।
बोचिवसे । कूलगाह । विका. । खन्नीरोवसे ।
कदल्या । कविकदायावान् । भा. ।

खादुबीजः । पुं । वरवससे । वै.निच. ।

खादुमज्जा (म) । पुं । पर्यंतपीथी । आक-
ट्रेटि । जटा. । [व.दु. गाह । भा.]

खादुमस्तका । जी । खन्नीरोवसे । कूड

खादुमांसी । जी । काकीकान् । कीकना ।
रा.नि.व.१ । [वै.निच.]

खादुमाषा । जी । नावपकान् । माषावै ।

खादुमूतम् । जी । वन्मरसे । गाजमूत ।
रा.नि.व.७ ।

खादुरसा । जी । काकीकान् । वन. । दूर्वा-
वान् । वै.निच. । चाकातकवसे । व.र. । मता-
वन्नी । रा.नि.व.३ । दायावान् । महिरावान् ।
व.च. ।

स्वादुलता । स्त्री । विदार्याम् । छुं देकुमडु ।
रा. नि. व. ७ ।

स्वादुलुङ्गी । स्त्री । मधुकर्कटिकायाम् । नर-
वडौ जेवू, मांडात्रा जेवू । म. व. ६ । स्वादु-
मातुलुङ्गे । वै. नि. च. ।

स्वादुवीथिः । पुं । पियाळवचे । वै. नि. च. ।

स्वादुशुण्ठी । स्त्री । श्वेतकिण्ठ्याम् । वै. नि. च. ।

स्वादुशुद्ध(स्वच्छ)म् । स्त्री । पार्ष्वतलवणी ।
मै. न. व. । शब्दकल्पः ।

स्वादुसिद्धितिकाफलम् । स्त्री । कानेल-
देशीयफले । म. व. र. ग. । वै. नि. च. ।

स्वाहगुरुः । पुं । मधुररसागुरुवचने । गुणाः
— उष्ण आमवातहरः तुवरश्च । राज. ।

स्वाहन्नम् । स्त्री । स्वादुरसाम् । गुणाः — “सी-
मनस्यं बलं पुष्टिसुखाहं वृद्धिमायुषः । स्वादु सञ्ज-
नयलघ्नम् ..... ॥” भा. ।

स्वाहस्तः । पुं । दाडिमवचे । त्रिका. । नागर-
हवचे । नाटवृक्ष । जेवूर गीह । राज. । कदम्ब-
वचे । वै. नि. च. ।

स्वाही । स्त्री । द्राक्षायाम्, कपिलद्राक्षायाम् ।
ज्राक्षा, कान् ज्राक्षा । अम. । चिर्भटिकायाम् ।
कूटे । वै. नि. च. । छुद्रखर्जूरौषधे । भा. ।

स्वाध्यायः । पुं । वेदाध्यासे । वै. नि. च. ।

स्वात्मम् । स्त्री । मनसि । रा. नि. व. १८ ।

स्नापः । पुं । स्नानाङ्गानि । अमाङ्ग । सु. नि. ५
अ. । निद्रायाम् । अम. ।

स्नापतेयम् । स्त्री । द्रव्ये । वै. नि. च. ।

स्नापाश्रयम् । स्त्री । शयनशय्यायां । अ. व. १५ अ. ।

स्नामी (इम) । पुं । पारदं । वै. नि. च. ।

स्नायुपकारकः । पुं । अग्ने । शब्दकल्पः ।

स्नायुभुवगुगुलुः । पुं । वातरक्षाधिकारे
पङ्कगुगुली । पाठः — “अस्नायुवा लीङ्चूयं त-
थोरैपले पृथक् । पल्लवयश्चाप्यक्ष वाकुल्याश्च
पल्लवयम् । शिलाजतु तयोक्तुष्यं पलाणि दश गु-
ग्गुलाः । सर्वांस्तानि संचूर्ण्य गुडिकां कारये-

द्विवक् । शार्ङ्ग कर्षाडकं वा ततः खादेत् प्रय-
क्तः । जालपादेन विख्याती भाष्वा-स्नायुभुवी
रसः ॥” रस. र. ।

स्नायुभुवी । स्त्री । ब्रह्मीशाके । वै. नि. च. ।

स्नाय्यम् । स्त्री । यथाप्रकृतित्वे । आरोग्ये ।
श. र. । वा. चि. १ अ. ।

स्नायः । पुं । शङ्खकीन्यासि । वै. नि. च. ।

स्निग्धः । त्रि. । कृतस्नेहे । चक्षुष्युक्ते । इजा. ।
पक्ते । व्याक. ।

स्नेदः । पुं । चर्म । वाग. । रा. नि. व. १८ ।

“स्नेदावरोधः सन्नापः ।” भा. नि. । धूपे । भा-
गव. । मे. । स व्याधिविशेषेषु महासम्यग्दुर्भव-
ति । स तापिनीषणा द्रवेषोपनाहनेति चतुर्विधो-
पायेन साध्यते । पुनश्च रोगभेदेषु त्रयोदश । यथा
— सहरस्नेदः प्रहारस्नेदी नाडीस्नेदः परिषेक-
स्नेदीऽवगाहनस्नेदी जिह्वाकस्नेदः अग्रवचस्नेदः
कर्पुस्नेदः कुटीस्नेदी मुखस्नेदः कुक्षीस्नेदः कूपस्नेदः
हीलाकास्नेदश्च । च. सू. १४ अ. । ते सर्वे एव वा-
तहारिणः । “स्नेदी तापीषज्जी प्रायः श्लेष्मणी स-
मुदीरितौ । उपनाहम् वातघ्नः पित्तघ्नश्च द्रवो
हितः । महाबले महाव्याधौ शीते स्नेदी महान्
स्यूतः । दुर्बले दुर्बलः स्नेदी मध्यमे मध्यमे म-
तः । बलासि रुक्णः स्नेदी रुक्णश्चिः कफानि-
ले । कफभेदीहते वाते कीर्णं गृहं रवेः करान् ।
निघृष्टं मार्गमनं गुरु प्रावरणं ध्रुवम् । क्षिप्ता-
व्यायामभाक्वाश्च सेवेतामयसुकथे ॥” भा. । प्रो-
पक्रमविशेषे, यो रुजावहारुषकटिभेषु कार्यः ।
सु. चि. १ अ. ।

स्नेदकः । पुं । अयस्कान्तभेदे । काष्ठलोह ।
अयं रसायने श्रेष्ठः । रा. नि. व. १ ।

स्नेदचूपकः । पुं । शीतलवायी । शब्दकल्पः ।

स्नेदजः । त्रि. । जमिकीटपिपीलिकादी । अम. ।
कान्तलीङ्गे । वै. नि. च. ।

स्नेदजशकम् । स्त्री । शकभेदे । तस्य भूमी-
मयकाष्ठवायुद्रव्यं शिलीमुद्रादिकम् । हाता इति
लोके । पोशानहाडू । गुणाः — शीता दीपका
पिष्टिला गुरवः कथंतीसारज्वरश्लेष्मरीगृहराश ।
“श्लेष्मशुभ्रस्वलीकाष्ठं शरीरजसम्भवाः । नातिदो-

वकरासे खुः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥” भा.पु.१
भ.श.व. । “हृषिकाम् पलाशेषु कुरीषवितिरंशु-
जाः । सन्धीः संस्वेदजाः श्रोताः कषाधाः स्वादु-
श्रीतलाः । गुरवन्मर्दयन्तीसारज्वरस्येपामयापहाः ।
श्रेताः शुचिस्थलीकाष्ठवन्मगीत्रजसम्भवाः । नाति-
दोषकरा श्रेयाः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥” राज. ।
खेदनम् । स्त्री । खेदे भे. । खेदनयन्त्रेण रस-
संस्कारविशेषे । भा. ।

खेदनयन्त्रम् । स्त्री । पारदखेदनयन्त्रे । (प-
लायश्च । तत्तन्त्रम् — “साधुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे
खेदं निधाय च । पिघाय पच्यते यत्र तदयन्त्रं खे-
दनं कृतम् ॥” भा. ।

खेदनाशः । पुं । बायी । वै.निघ. ।

खेदनी । स्त्री । सुरानिर्भाषाण्येषाचविशेषे ।

छाति । वै.निघ. । औषपाचविशेषे । छाति ।
भ. ।

[रा.नि.व.१८८]

खेदमाता (व) । स्त्री । शरीरस्वरसधाती ।

खेदवाहिस्रोतः । स्त्री । घर्षवाहिनाद्याः ।

तस्य मूलं मेदः रोमकपाय । च.वि.५.प. ।

खेदस्त्रावः । पुं । पित्तजरोधे । घात्र इष्टा ।
निदा. ।

[क्येनियहे । स्म.नि. ।

खेदाप्रवर्त्तनम् । स्त्री । घर्षातिशये । च-

खेदावरोधः । पुं । घर्षावरोधे । जठराग्नेर-
वरोधे । मा.नि. ।

खेरिता । स्त्री । स्तब्धतायाम् । अम. ।

खोरसः । पुं । खरसे । शिलापिष्टकक- । श.
च. ।

ह

हंसः । पुं । मवजातीयजलचरपक्षिणः । हंसः ।
मं वल्लकिः । गुणाः — “हंसः श्रेयसकरी बलातिर-
विदी हृषी गुरुः श्रीतलः.....” अ.नि.२२.प. ।
• अथ सासगुणाः — शृण्वतमं तिसिरञ्च । रा.नि.
व.१७ । गुरु लघ्वं मधुरं क्षिप्तं स्वरबलवर्णकं
हृहृषं शुक्लं वातत्रय । सु.सू.४६.प. । हंसजिह्व-
गुणाः — “रतः क्षीबु कसिषु दृढीमेषु चलेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्योवलकराणि च ॥” च.
सू.२७.प. । घोटकमेदे । शारीरवायुमेदे । मे. ।
पारदे । वनस्पतिमेदे । रौप्ये । वै.निघ. । असा-
करणे । विष्ठी । सूर्ये । चिका. ।

हंसकः । पुं । राजहंसः । श.च. ।

हंसकूटः । पुं । ककुटि । कूट । शब्दकल्पः ।

हंसदाहनम् । स्त्री । अगुरुणि । अष्टक.
श.च. ।

हंसपंदम् । स्त्री । कर्षे. २ ती. । प.प्र.१.ख. ।

हंसप(पा)दी । स्त्री । हंसपदाकारपत्रलता-
याम्, गोधापयाम् । (गोधाणिश लता । मं हं-
सपादी । मं नविलकिः । गुणाः — “हंसपादी क-
टूणां आदिबभूतविनाशिनो । आन्तपक्कारदीपघ्नो
विषेया च रसायनो ॥” रा.नि.व.५. । “हंसपादी

गुरुः शीता हन्ति रक्तविषत्रणान् । विषपंदाहार्तो-
सारभूताभूताग्निरोहिणीः ॥” भा.पु.१.भ.गु.व. ।
सू.सू.३८.प. । रक्तज्जालकायाम् । वै.निघ. ।

हंसपाकयन्त्रम् । स्त्री । औषधपाकायन्त्र-
विशेषे । यथा — “खर्परं सिकतापूर्णं कृत्वा तस्यो-
परि लिपेत् । तत् समं खर्परं तत्र शनैर्मृद्वग्निना
पचेत् । हंसपाकं समाख्यातं यन्त्रम्.....” र.
चि.३.प. । [योग्याश्री । रस.चि.३.प. ।

हंसपाकाग्निः । पुं । हंसपाकयन्त्रेण पाक-

हंसपाद(क)म् । स्त्री । हिङ्गुलि । हला. । सि-
न्दूर । वै.निघ. ।

हंसपादिका । स्त्री । हंसपायाम् । रा.नि.व.
५. । र.सा. । मन्त्रकपण्याम् । थूलकृडि, थान-
कूनौ । च.सू.४.प. । र.सा.सं. । रक्तज्जालका-
याम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.१ ।

हंसभाषा । स्त्री । भाषण्याम् । भाषाणि ।

हंसयोषिता । स्त्री । राजहंसा । वै.निघ. ।

हंसलोमशम् । स्त्री । कासीसे । द्विद्राकम् ।
रा.नि.व.११ ।

हंसलोहकम् । स्त्री । पित्तले । छे.च. ।

हंसवती । स्त्री । हंसपायाम् । जटा ।

हंसवीजम् । स्त्री । हंसडिब्बे । रा. नि. व. १६ ।

गुणाः—“हंसवीजं परं त्वं हंसं वातकीपनं ।
पाके लघुतरं भीतं सर्वाभयविनाशनम् ॥” राज.
१५ । [वै. नि. च.]

हंसाङ्गिः । स्त्री । हिङ्गुलि । रक्तमञ्जालुकायां ।

हंसाण्डम् । स्त्री । हंसडिब्बे । ईटमत्र डिम्ब-
गुणाः—अतिबल्यम् अतिहृद्यं वातघ्नं पाके लघु-
तरं सर्वरोगहरम् । रा. नि. व. १६ । राज. १५ ।

हंसाभिसुख्यम् । स्त्री । रौप्यधातौ । रा. नि.
व. १२ । ई. च. ।

हंसाह्वया । स्त्री । हंसपायां । (गोडालिप्तः ।
सु. चि. १८५ । च. द. यन्त्रि. चि. अस्तयतेति ।

हंसिका (सी) । स्त्री । हंसपायाम् । श. र. ।
सुद्रपण्याम् । वै. नि. च. । वराटकभेदे । रा. नि. व.
१२ ।

हंसिरः । पुं । मूषिकभेदे । तद्दृष्टं “हंसिरा-
न्निविष्टः जृम्भालोमाचर्षणं” सु. कल्प. ६५ ।

हंसोदकम् । स्त्री । अंशुदके । च. म. ६५ ।
See अंशुदकम् ।

हञ्जिः । स्त्री । रुधायां । जटा । [भा.]

हञ्जिका । स्त्री । भाग्याम् । तायनशृङ्गे ।

हञ्जी । स्त्री । जह्नित्याम् । वै. नि. च. ।

हटलणम् । स्त्री । शैबालि । सु. म. ४५५ ।

हट(ठ)पर्णि (णी) । स्त्री, स्त्री । शैबालि ।
श. र. । चिका ।

हटविलासिनी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्य-
विशेषे । अम. । हरिद्रायां । भा. ।

हठः । पुं । शैबालि, जलकुम्भिकायाम् । पानि ।
सु. चि. ११५ ।

हठालुः । स्त्री । कुम्भिकायां । पानि । श. च. ।

हठी । स्त्री । वारिपण्याम् । पानि । धरणिः ।

हड्डम् । स्त्री । अस्थनि । शङ्ख । श. च. ।

हड्डजम् । स्त्री । मज्जायाम् । श. च. ।

हण्डिका (गुडी) । स्त्री । मृत्पात्रविशेषे ।
ईडि । शब्दकम्पः ।

हण्डिकासुतः । पुं । सुदहण्डिकायां । (छाटि
ईडि । चिका ।

हृत्पूर्वकः । पुं । सीमलतायाम् । कश्चिन् ।

हृताधिमन्त्रः । पुं । सर्वविघ्नहारी । लक्ष-
क—“उपेक्ष्यहृदि यथाधिमन्त्री वातात्मकः सा-
दयति प्रसन्नः कृताभिरुवाभिरुवाय एव हृता-
धिमन्त्रः..... ॥” भा. नि. ।

हनुः । पुं । व्याधी । शाल्म । उषा ।

हदनम् । स्त्री । विठान्यामि । शगा । व्याक. ।

हनीलः । पुं । केतव्यां । र. मा. ।

हनुः (नूः) । स्त्री । हृदविलासिनी । हरिद्रा ।
च. टी. भ. । रोगि । अस्त्रे । मृत्वी । जटा । पुं ।
नखीनामगन्धद्रव्ये । रा. नि. व. १२ ।

हनुयङ्गः । पुं । तन्नामवातव्याधी । निदानादि
—“जिह्वानिलेखनाच्छुक्कभक्षणादभिधाततः । क-
पितौ हनुमूलस्थः कंसयित्वा निर्गो हनूः । करोति
विहृतास्थत्वमथवा महतास्थताम् । हनुयङ्गः स तेन
स्यात् कृत्वाश्च वषभापणम् ॥” भा. नि. । अथस्य
वातव्याधी अथ हनूः संयुहीतीति नित्यत्वात् लालासा-
वयः । ज. द. ५३५ ।

हनुमूलबन्धनास्थि । स्त्री । हन्वस्थिमूल-
बन्धनस्थमूलधारीस्थी । च. प्रा. ७५ ।

हनुमाचः । पुं । दन्तगतमुखरोगभेदे । नि-
दानं यथा—“वातेन तैकेभावेन हनुः समं ह-
तः । हनुमीच इति श्रियो व्याधिराः... चणः ॥”
सु. नि. १६५ ।

हनः । वि । कृतपुरीषोत्तमः । अम. ।

हन्वस्थि । स्त्री । हनुदेयास्थनि । (छात्रादेवेन
छाटि । च. प्रा. ७५ ।

हपुषा । स्त्री । शशिद्रव्यविशेषे । सा च मरी-
चहन्तवद्दीर्घकण्ठवर्णा । हृष्यकल इति ख्याता ।
हिं हीहवेर । See हपुषा ।

हमसः । पुं । कृकलासे । कौकुलाम् । वै. नि. च. ।

हयः । पुं । घोटकः । अम. ।

हयकातरा (रिका) । स्त्री । अश्वकातरि-
काश्च । हिं चीडकावरा । रा. नि. व. ५ ।

हयगन्धम् । स्त्री । कापलपत्रे । रा. नि. व. ६ ।

पितासहकृपाजनः ।" राज.१५. । "एषश्च मांसं
लघुश्रीतवर्षं विदीपयन् वक्रसदृशं रूपं । कुरङ्ग-
मांसं मधुरं च वदन् कपापहं पितृहरे मरुतम् ॥"
रा.नि.व.१७. । [द्रव्ये । नथी । श.च. ।

हरिणाक्षी । स्त्री । हृदयलिखितोन्मादगन्ध-
हरिणी । स्त्री । मृग्या । चम. । मन्त्रिहाया ।
रा.नि.व.६ । स्वर्णयूषिकायाम् । शर्पयू. ६ । रा.
नि.व.१० । विजयायाम् । सिद्धि. । श्वेतयूषिका-
याम् । श्वेत यू. १० । वै.निघ. ।

हरितम् । स्त्री । स्त्रीशेयके । गौ. ११ । रा.
नि.व.१२ । कालिहो । त. १५३ । वै.निघ. ।

हरितः । पुं । मयामकटुषे । रा.नि.व.८ ।
यवे । प.सु. । नीलदूर्वायाम् । वै.निघ. । सिंहे ।
शब्दकल्प. । सविषमशूके । विषयु. १० । सु. ।

हरितकम् । स्त्री । शके । चार्दकादी । चम. ।
"अथवा मांसहरितकयुक्तशकफलभक्त्यर्थः ।"
च.पु. ८८. । [नी । मद. १०. ।

हरितच्छदः । पुं । श्वेतशियी । श्वेत मञ्जि-

हरितनेत्रः । पुं । ललूके । पौ. ५ । त्रिका. ।

हरितपत्रिका । स्त्री । पाषाण्य । गङ्गापत्रा ।
शृङ्गकृष्णकविशेष, कपर्. १० । रा.नि.व.१० ।

हरितयवः । पुं । निःशुकशवे । वै.निघ. ।

हरितलता । स्त्री । पाचौलताया । वै.निघ. ।

हरितशाकः । पुं । शिशुशाके । मञ्जिनात्र-
शाक । रा.नि.व.७ । [विशेष. । रा.नि.व.१० ।

हरितलेखा । स्त्री । गङ्गापत्रा । शृङ्गकृष्णक-

हरिता । स्त्री । दूर्वाया । मी. । जयन्ताम् ।
जलो गच्छ । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् । रा.नि.
व.६ । कमिलद्रावाया । नीलदूर्वाया । रा.नि.व.
८ । पाषाण्य । कपर्. १० । रा.नि.व.१० ।
गङ्गाक्षये । विष्णो. १० । वै.निघ. ।

हरिताल(क)म् । स्त्री । पीतवर्णखनिजाप-
विषभेदे । हरिताल. । प.सु. । तत्र पत्रपिण्डभे-
देन द्विविधम्, तयोराद्यं श्रेष्ठम् । गुणाः— "तयो-
राद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं
गुह्यं सपत्रपत्रपत्रवत् । पत्राख्यं तालकं
विद्यात् गुणाकं तद्रसायनम् ॥ निषधं पिण्डसदृशं

स्वल्पसत्वं तथा गुह्यं । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं
तप्यन्ततालकं । हरितालं कटु खिन्वं कषायीखं
हरिद्रिधम् । कष्टूकुडास्यरीगायकफपित्तकषत्रया-
न् ॥" भा.पु. १४. धा. १. । तक्षीधमादि यथा—
"तालकं पीटलीं बद्धा संचूर्ण्य काष्ठिके विप्रेत् ।
दीप्तायनेष्वयामैकं ततः कषाण्डे रसे । तिल-
तैले पचेद्दध्मं यामश्च वैफलं जले ॥ दीप्तायने
चतुर्धाभं भक्षीभूतं न दोषकृत् । तथा लाचारा-
जीतिलाः शिशुटङ्गं लवणं गुडम् । तालकार्हेन
संमिश्रं छिद्रमुष्णं निरोधयेत् । पुटेत् पातालय-
नेष्वसत्वं पतति निश्चयम् ॥" रस.चि. ७५. ।

हरितालः । पुं । स्वर्णमय्यातपट्टविशिषे ।
हृदयगु. पु. १० । हिं हरियाल । गुणाः— "हरिता-
लीऽल्पविट्कः स्यात् कषायो विषदी लघुः । र-
क्तपित्तप्रशमनश्चक्षुषो वातकीपनः ॥" राज.१
५. । दूर्वाया । वै.निघ. ।

हरितालिका (ली) । स्त्री । दूर्वायाम् ।
त्रिका. । मी. । खड्गलतायाम् । विश्व. ।

हरिताश्म (न) । स्त्री । तृणके । तु. ८ ।
रा.नि.व.११ ।

हरिताक्षः । पुं । अथस्य दुष्टग्रहभेदे । तत्र-
हीते शकस्यात् चक्षुषो रक्ता विन्दवी भवति ।
यासद्वेषजयते । ज.द. ५७५. ।

हरित् । स्त्री । हरिद्राया । रा.नि.व.६ । पुं,
स्त्री । तणे । मी. पुं । सुते । मृग. । छे.च. । वि-
शाकवर्णे ।

हरित्कन्दः । स्त्री । कन्दविशिषे । वै.निघ. ।

हरित्पण्यम् । स्त्री । मूलके । गुणा. । प.सु. ।

हरिद(न)र्भः । पुं । हरिद्वर्णकुश, शरपत्रकु-
श । श्वेत कुश । रा.नि.व.८ ।

हरिदश्वः । पुं । मूखे । चर्कठवे । आकन्त-
गच्छ । चम. । [See कुशः ।

हरिदर्भः । पुं । कुशभेदे । श्वेत कुशं । भा. ।

हरिद्रकः । पुं । हरिद्राश्वे । वै.निघ. ।

हरिद्रवः । पुं । नागकेशरचूर्णे । त्रिका. ।

हरिद्रा (द्री) । स्त्री । (Curcuma lon-
ga.) स्वनामख्यातकन्दोपवी । इन्द्र. । हिं हर्दी,

हलदी । मं हलदि । कं करलिज । तं वसप ।
दा. गुर्ज. हलद । गुष्ठाः— कफपित्तकालीयकच्छू
प्रणापह । राज. । कटुतिक्तौष्ण कफवाताज्जकु
शष्ठी मेहकच्छूवष्ठी वचंशरी च । रा.नि.व.६ ।
च.ट.कफश.वि. । हरिद्रा चतुर्धा हरिद्रा कर्पूर.
हरिद्रा वनहरिद्रा हाडहरिद्रा वेति । निखिवा.
पथ्यांश्च स्रग्याः । तच्छुद्धिः वचाश्च स्रग्याः । "ह
रिद्रा क्रियते खूना हृदि वा कुकुमच्छविः ।"
शेष. । [सुसु. म.च. ।

हरिद्राङ्गः । पुं । हरिताम्बपत्राणि । हठल

हरिद्रादिवर्मः । पुं । हरिद्रादाकहरिद्राय
धातुकलसीकुटशोडशद्वयेषु । गुष्ठाः— चामातो
सारङ्गः मेदः कफाकवातक्षयदायप्रपञ्च । वा.पु. १५
च. ।

हरिद्राद्वयम् । स्त्री । हरिद्रादाकहरिद्रयोः ।
पिप्पला एका, पथ्यपथासंशया । अथवाः । वा.पु.
१५च. हरिद्रादि. । "हरिद्राद्वययष्ट्याह ..... ।"

हरिद्रापञ्चकम् । स्त्री । हरिद्रासहरिद्रादा
कहरिद्राशटीविकडतेषु । वै.निच. ।

हरिद्रापत्रकण्टका । स्त्री । दाड्याम् । दा-
कहरिद्रा । वै.निच. ।

हरिद्राभः । पुं । पीतशालुहवे । पेशाभा ।
कर्पूर. मं.च. । वि. पीतवर्ण ।

हरिद्रामेहः । पुं । पित्तजन्यमेहमेदे । अथ
रोगी सदाहं हरिद्रावर्णं मेहति । सु.नि.६च. ।

हरिद्रुः । स्त्री । दाकहरिद्राया । दाकहरिद्रा ।
मं हलदिवा । कं विलिलु । गुष्ठाः— शीतलः
तिक्तः मङ्गल्यः बाल्मिपिप्लवः दीहकान्तिकरः व-
ल्यः मानालम्बोपपन्नः । रा.नि.व.८ । अम. । सा
पञ्चधा— सेव कालीयकः प्रोक्तसथा कालियकोऽपि
च । पीतद्रुध हरिद्रुध पीतदाक कपीतकं । दावीं
निशीगुष्ठा किंनू नेत्रकर्णास्यरोगमुत् । भा. ।

हरिनामा (न) । पुं । मुह्ये । मूग । चिका ।

हरिनेत्रम् । स्त्री । नेत्रपत्रे । रा.नि.व.१० ।
पुं । पेक्षेके । चिका. ।

हरिण्यणिः । पुं । मरकतमणी । पात्रा इति
लीक. । रा.नि.व.११ ।

हरिण्युहः । पुं । हरिमुह्ये । हरिमुह्ये । रा.
नि.व.१६ । [वि. कं.च. ।

हरिपर्णम् । स्त्री । लक्ष्मण्ये । प.सु. । मूल-

हरिप्रियम् । स्त्री । उग्रोरनाममन्दप्र्ये । गक-
दण. । रा.नि.व.१० । लक्ष्मण्ये । कानिशा
कठिं । म.च. । पुं । श्यामाकषाये । श्यामान ।
प.सु. । कदम्बहवे । र.मा. । पीतभङ्गराजि ।
पीठ डीमराज । रा.नि.व.४ । See मार्कण्ड. ।
विष्कण्ड्ये । रा.नि.व.७ । कौरवीहवे । वसुजी-
हवे । वाङ्मनो । रा.नि.व.१० । शङ्खे । पीथ. ।
रा.नि.व.१८ ।

हरिप्रिया । स्त्री । तुलसीहवे । रा.नि.व.१० ।
खर्जुरीहवे । पेशुर गाह । रा.नि.व.११ ।

हरिबालुकम् । स्त्री । एलबालुके । एल-
दात्क. । प.सु. । रा.नि.व.४ । [म.च. ।

हरिभद्रम् । स्त्री । एलबालुके । एलबालूक ।

हरिभद्रकम् } स्त्री । कुशीषधी । कूड । वै.
हरिभक्षकम् } निच. ।

हरिमन्यः । पुं । अग्रिमन्ये । शनित्रि । प.सु. ।
र.सा.सं. चणके । छाला गाह । रा.नि.व.१६ ।

हरिमन्यकः (जः) । पुं । चणके । अ.टी.
भ. । अम. । लक्ष्मण्ये । काल मूग । छे.च. ।

हरिमुद्गः । पुं । (Phaseolus mungo.)
शारदमुद्गविशेषे । यामिमूग, शानिमूग । हिं ह-
रिमुड् । मं हरियरमुंग । कं हसकहंसक । गुष्ठाः
— कषायः मधुरः पित्तकफघ्नः रक्तमूत्ररोगघ्नः
शीतलः लघुः दीपनश्च । रा.नि.व.१६ ।

हरिमूला । स्त्री । शालपण्याम् । वै.निच. ।

हरिलोचनः । पुं । कर्कटे । चिका. । पेक्षेके ।
शब्दकल्पः ।

हरिवल्लभः । पुं । सुवृकन्दहवे । मुह्यु-
गाह । स्त्री (भा) । जवापुष्पहवे । रा.नि.व.१०
११ । तुलसीहवे । रा.नि.व.१० ।

हरिवासः । पुं । पीतभङ्गराजि । पीतपूष्पा
डीमराज । रा.नि.व.४ । See मार्कण्ड. । अथ-
ल्यहवे । मद.व.५ ।

हरिस्वीजम् । स्त्री । हरिताले । जटा. ।

हरिहरः । पुं । रसाधिकाररसमधिकारि ।
हरीतकी । स्त्री । (Terminalia chebul-
 la.) Chebulic myrobalan, खनामख्यात-
 वृक्षे । हरीतकी गच्छ । हिं हरः । सं हरिडा ।
 कं अणिले । वे करकचेदु । उत, हरिडा, करिडा ।
 दा. हिं कल्पा । ता. कडकै । सा. गुणाः—ह-
 रीतकीफलम् अनुलोमनं (अर्थात् मलपाकं कृत्वा
 बन्ध भिन्नाधी गतति), तथा रसायनं शोधनञ्च ।
 हरीतकी सप्तभेदाः—“विजया रीहिणी चैव पू-
 तना चासताभया । जीवन्ती चेतकी चेति पत्या-
 याः सप्त ज्ञातयः ॥” तासु विजया अलातुवहता
 सर्वरोगहिता च । रीहिणी हता त्रणरीपथी च ।
 पूतना अस्थिमती सूक्षा प्रलेपे हिता च । अमृता
 मांसला शोधनी च । अभया पचरेखान्विता च-
 लुप्या च । जीवन्ती स्वर्णवर्णा सर्वरोगहिता च ।
 चेतकी विरेखा चूर्णाये प्रशन्ता च । पुनः चेतक-
 णभेदेन चेतकी विधा, तयोः शृक्ता षडङ्गुलायता,
 कृष्णा चैकाङ्गुला । आसु कस्यायित्वादेन कस्या-
 यिद्धमेन कस्यादिदृशमेन कस्यायिद्ध स्पशनेन भे-
 दोऽनुमीयते । चेतकीतकमूलसुप्रस्य यस्य कस्यचि-
 त्प्राणिनो विरेचनं भवति । एतस्याश्च चेतका धा-
 रणेन नरो यावन्तिष्ठति तावदेव तस्य विरेको भ-
 वति । एषा हृणात्सुकुमारकृशानामौषधविषा-
 मतीव प्रशन्ता । आसु च समजातीयहरीतकीषु
 विजयैव प्रधाना सुखप्रयोगा सुखभा सर्वरोगेषु
 शला च । हरीतक्यां स्नादुत्तककषायरससङ्गावेन
 पित्तहरत्वं, कटुत्तककषायरससङ्गावेन कफहरत्वं,
 अम्लरससङ्गावेन वातनाशित्वञ्चास्ति । क्लृभावत एव
 प्रभावसिद्धमस्या वातनाशित्वम् । तथास्या मज्जसु
 स्त्रायुषु हनौ लघु अस्थिषु च यथासंख्यं स्नात्स्व-
 त्तककटुकुष्ठरसा व्यवस्थिता एव । या हरीतकी
 गवीना क्षिप्या घना हता गुरुश्च, या च जले
 क्षिप्ता निमज्जति, सैव प्रशन्ता गुणदा च । हरी-
 तकीचूर्णयोगादिदृष्टिः । पिष्टसर्वमेन मलयुद्धिः ।
 आर्द्रसेवनेन कठिणवृद्धता, भर्जितसेवनेन च वि-
 दीषनाशित्वं भवति । भोजनेन सह हरीतकीसि-
 नेन बुद्धीन्द्रियान्मूलनं बलं वातपित्तकफनाशः म-
 लमुपयुद्धिः भवति । भोजनोत्तरं भक्षणेनाप्रपान-
 कृतवातादिदीषणाशिराशु भवत्येव । लवणेन भ-
 चित्ता कफनाशः, शर्करया पित्तनाशः, घृतेन वा-

तत्त्वरीगमाशो गुह्येन च सर्वरोगमाशो भवति ।
 तथा वर्षादिषु षट्सु ऋतुषु यथाकम् सैन्धवशर्क-
 राशुशुदीपिपलीमधुगुह्यैर्मन्थनीया । केवलमेव पथ-
 यान्मदुर्ज्वलकचकृशानाहारनिपीडितपित्तलविसृक्त-
 शोषितगर्भिण्यश्च न कदापि हरीतकीं व्यवहरिषुः ।
 भा.पू.१भ. । “हरस्य भवने जाता हरिता च ख-
 भावतः । हरयेत् सर्वरोगांश्च तेन प्रोक्ता हरीत-
 की ॥” इति निरुक्तिः । “वीजास्थितक्ता मधुरा
 तदन्तः त्वन्मागतः सा कटुरण्ववीर्या । सांसा-
 शतशास्त्रकषाययुक्ता हरीतकी पचरसा स्मृते-
 यम् ॥” रा.नि.व.११ । “अजीर्णिनी कषमृजः
 स्त्रीमयविषकर्षिताः । सेवेरन्नाभयामेति हृद्याह-
 र्यार्हिता ये ॥” अ.चि.१च. । बालहरीतका ।
 अग्निहरीतकी । सं.च.जी.चि.प्रसिद्धचूर्णम् ।

हरीतकीतैलम् । स्त्री । हरीतकीफलैश्चते-
 ले । गुणाः—शीतलं कषायं मधुरं कटु सर्वव्या-
 धिहरं पथं मानाविधत्वदीपघ्नञ्च । रा.नि.व.
 १५ ।

हरीतकीबीजम् । स्त्री । हरीतकस्यानि ।
 शठू कौर्यं ज्ञाते । गुणाः—चतुर्थं गुरु वातघ्नं
 पित्तघ्नञ्च । वै.निघ. ।

हरीन्द्रवैशेषिकः । पुं । वैद्यकयन्त्रभेदे । स्त्री
 (का) । रेषकायाम् । रण्गुक् । च.सू.१च.शरी-
 विरेचने । निर्गुण्डायाम् । निनिम्ना । क्ताम्यक्षके ।
 कयनाङ्गुलि । वै.निघ.हृदिवाचि.मस्य ।

हरेणुः (कः) । पुं । वृहस्पतिके । वृद्धे ।
 प.सु. । पपटके । रण्गुपाङ्गुलि । वै.निघ.१२भ.
 कल्याणघृते, लाचादिनिषे । अय.चि.गुडूत्यादि-
 मोदके । कलाये । गट्टे । रा.नि.व.१६ । “शत
 पुण्या हरंशभिः ।” च.द.च.च.चि. ।

हरेणुका । स्त्री । रेषकायाम् । रण्गुक् । रा.
 नि.व.६ । सु.सू.१८च.पिपल्यादिः । कलायमर्दे ।
 अत्रशरं कणाश । रा.नि.व.१८ । सु.सू.४६पृ. ।

हर्षं (ग) । स्त्री । जृम्भायां । श.र. ।

हर्षुटः । पुं । कक्षपे । शब्दकल्पः ।

हर्ष्यः । पुं । विभीतकहर्षे । वै.निघ.८

हर्ष्यकः । पुं । सिंह । रा.नि.व.१८ । [व.८]

हर्षः । पुं । मदनहर्षे । मृगना गच्छ । रा.नि.

हलीकीर्तिः । पुं । शैवकसारसम्भारः ।
 हलीगम् । स्त्री । शकशाही । रा.नि.व.१८ ।
 'नेवरीगमेदि । प्र.र. ।
 हली(पि)णी । स्त्री । कपिकण्ठम् । जाली-
 हली । वै.निघ. । भद्राया । मित्रि । शब्दकल्पः ।
 हलीणीक्रिया । स्त्री । सुरापानव्यवहारीत्याह-
 क्रियाम् । "नाविधीम्य मनो मयं हरीरमविह-
 न्वा । कुर्यान्नादात्म्यं तस्मादिष्यते हर्षणीक्रि-
 या ॥" वा.चि.७८. । [चि. हर्षजनके ।
 हर्षयिबुः । पुं । पुत्रे । स्त्री । लघे । श. ।
 हर्षसम्भवम् । स्त्री । एकै । वै.निघ. ।
 हलच्छट् । पुं । कृष्णबिबी । काल मखिना ।
 वै.निघ. । [रा.नि.व.६ ।
 हलदी (ही) (का) । स्त्री । हरिद्रायाम् ।
 हलराचम् । स्त्री । पाण्डुराचपे । रा.नि.व.४ ।
 हललोमशम् । स्त्री । काशीमे । शिद्राकम् ।
 रा.नि.व.१९ ।
 हला । स्त्री । मये । जले । अनेकाद्यङ्गोषः ।
 लाङ्गलकीठले । विमलाभूनिश । भेव.कृष्.चि.
 यङ्विन्दुतेले ।
 हलाहलम् । स्त्री, पुं । विषमदे । प.सु. ।
 ब्रह्मसर्पे । भाजनादि । चिका. ।
 हलिनकः । पुं । केतकठले । राज ६५. ।
 हलिनी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विमलाभ-
 निश । प.सु. । [छ. प.सु. ।
 हलिनोप्रियः । पुं । कदम्बठले । कदम्ब ग-
 हलिप्रियः । पुं । कदम्बठले । अम. । १४ ।
 हलिप्रिया । स्त्री । मदिरायाम् । रा.नि.व. ।
 हली । स्त्री । कलिकाारीचपे । विमलाभूनिश ।
 रा.नि.व.४ । भेव.कर्षरी.चि. । मयसामान्ये ।
 रा.नि.व.१४ । [च. । केतकठले । प.सु. ।
 हलीनः । पुं । शकठले । ज्ञानं ग्राह । श. ।
 हलीमकः । पुं । पाण्डुरीगमेदि । तस्य लक्षणं
 —"यदा तु पाण्डुरीगमेदिः साहरितः प्रयःवधौतकः ।
 वलीसाः हल्यसन्ना सन्दाप्रिलं सद्गन्धः । स्त्रीष-

हलीः हलीमर्षं पाण्डुराकारविर्धनः । हलीमर्षं ल-
 हा मय्य विमलाहनिशविमलः ॥" भा.नि. ।
 हल्लक्षम् । स्त्री । रक्तकटारि । हल्लक्षम् । कल. ।
 हल्लिः । पुं । पश्चिमव्यहवे । अम. । १४ ।
 हल्लिः (व) । स्त्री । हते । रा.नि.व.१४ । अने ।
 जले । शब्दकल्पः । [वै.निघ. ।
 हलिमण्डला । स्त्री । रक्तवज्राशुकायाम् ।
 हलिवर्ग्या । स्त्री । बलीठले । रा.नि.व.८ ।
 हलिर्मन्यः । पुं । मलिकारिकायाम् । र.मा. ।
 हलिव्यम् । स्त्री । हते । चिका. ।
 हलुषा । स्त्री । शृङ्गासमुत्तुले । प्र.निशानन्द-
 से । खगामस्यातफले । हलुष फल । हिं हीहवे-
 र । कं हीवेर । मं यरहुहल्ये । एतत् फलं हलि-
 थम् । तयोरेकं मय्यसदृशं विषममश्व, हलीयम्
 अश्वफलसदृशं मय्यमश्व । उभयविधमेव फलं
 गुणैर्लभ्यं केवलसाकारतो भिन्नम् । भा. । गुणः
 —कटुतिकोष्ठा गुकः श्रेष्ठवलासुष्णी प्रदरीदरवि-
 ड्भस्वश्लगुन्नामोष्ठी च । रा.नि.व.४ ।
 हसन्तिका । स्त्री । बलिमकटिकायां । वा.
 चि. १४. ।
 हसन्ती । स्त्री । मलिकायाम् । म. ।
 हस्तः । पुं । करे । हाठ । रा.नि.व.१८ ।
 हस्तज्योडिः (डी) । पुं । खगामस्यातम-
 हाकन्दशके । कर्षाङ्गा । हिं मं हाताजीडी ।
 गुणाः —रमवमज्जत् वस्त्रकष । रा.नि.व.७ ।
 हस्तपर्णः । पुं । रक्तैरुल्ले । वै.निघ. ।
 हस्तपुच्छम् । स्त्री । करपुच्छे । हाठतर (पी-
 छ) । चिका. । [पाणी । रा.नि.व.१८ ।
 हस्तमानम् । स्त्री । आमध्याह्निकपूर्व विमलते
 हस्तसन्धिः । स्त्री । मणिधमे । वै.निघ. ।
 हस्ताङ्गुलिः । पुं । कराङ्गुली । हाठर
 आङ्गुल । मूरिप्र. ।
 हस्ताञ्जनः । पुं । पक्षीकठले । वै.निघ. ।
 हस्ताभरणः । पुं । मण्डलिसर्पे । सु.कल.४
 व. । See सर्पः । [शब्दकल्पः ।
 हस्तामलकम् । स्त्री । करस्थामलकीफले ।

हस्तिः । पुं । कदलीवृक्षे । गजः । अजमीदा-
यां । वै.निघ. ।

हस्तिकन्दः । पुं । कीदृशे प्रसिद्धे खनाम-
ख्यातमहाकन्दशके । हांसा वड़ मूला । मं ह-
स्तिकन्दः । कं मञ्जिरकसियगच्छे । गुष्ठाः—कटु-
दूषः कफवातरोगघ्नः त्वस्तीषहरः महाकुष्ठविष-
घ्नश्च । रा.नि.व.७ । “हस्तिकन्दी गुरुयांही छ
कठहृप्रदी मतः ।” अति.१६७. ।

हस्तिकरञ्जः (कः) । पुं । महाकरञ्जवृक्षे ।
उद्भूत करञ्ज । रा.नि.व.८ ।

हस्तिकर्णः (पलाशः) । पुं । एरण्डवृक्षे ।
मे. । गजकर्णाकारैकपत्रे पलाशमृदे । भूपलाश
इति लोके । हस्तिकर्णपलाशः । तं विद्यामुद-
पुलेतु । सु.स.३८७. कफशीघ्रने । गुष्ठाः—“ह-
स्तिकर्णः परं हृष्यो मेषायुर्वलवर्धनः ।” राज.६५. ।
रत्नरञ्जे । वै.निघ.अजी.चि.विलम्बिकायोमे । ह-
स्तिकन्दे । हांसा मूला । रा.नि.व.७ । एतद्बीज-
तैलं मूलकतैलवत् । See विभीतकतैलम् ।

हस्तिकर्णकः । पुं । किंशुकवृक्षमृदे । हस्ति-
कर्णपलाशः । अ.र. ।

हस्तिकर्णदलः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । ह-
स्तिकर्णपलाशः । प.सु. ।

हस्तिकर्णी । स्त्री । कासालुके । वै.निघ.२७.
पाशु.वि. । वा.व्या.वि.षडशीतिगुगुली ।

हस्तिकच्छः । पुं । चिह्ने । म्यात्रे । अन्दक-
ल्पः । कणभकौटमृदे । सा.नि. ।

हस्तिकारवी । स्त्री । अजमीदायां । वनश-
यानी । रा.नि.व.६ ।

हस्तिकृष्णा । स्त्री । मज्जपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

हस्तिकीलः । पुं । राजवदरे । वै.निघ. ।

हस्तिकीलः (ली) । पुं, स्त्री । बदरीमृदे ।
डामाकुलः । जामकोलीति पूर्ववत् । प.सु. ।
सद.व.६ । [भृन्मूलं । वै.निघ. ।

हस्तिकोशातकी । स्त्री । महाकोशातकीनामफल-
शकविशेषे । धृन्मूलं । हिं नेनुषा । मं पारिष-
दाङ्कः । कं अरुहीरे । गुष्ठाः—क्षिप्वा मधुरा

आभावातकृतं इत्या लम्बिकरी वृक्षरीपक्षी च ।
रा.नि.व.७ । रक्तपित्तानिहन्त्री च । भा.पू.१७.
शा.व. । [र.सा. ।

हस्तिघोषातकी । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ।

हस्तिचारिणी । स्त्री । महाकरञ्जे । उद्भूत-
करञ्ज । रा.नि.व.८ ।

हस्तिदन्त (क)म् । स्त्री । मूलके । मूला ।
रा.नि.व.७ । अ.सा. । [अ.र. ।

हस्तिदन्तः । पुं । मूलके । मूला । [अ.दले ।

हस्तिदन्तफला । स्त्री । एण्डो । गोशू-
क । रा.नि.व.७ ।

हस्तिदन्ती । स्त्री । महेन्द्रवाहण्याम् । इत्य-
दन्त्याम् । वै.निघ. । हस्तफलगोहृन्म्याम्, नाग-
दन्त्याम् । वड़ गोशूक । अ.र.१७. ।

हस्तिनी । स्त्री । महेन्द्रवाहण्याम् । वड़ रा-
थानमः । महाकरञ्जे । उद्भूतकरञ्ज । वै.निघ. ।
करिण्याम् । हातिनी । तदुग्नगुष्ठाः—“हस्तिन्या
मधुरं इत्थं कषायानुरसं गुरु । क्षिग्धं स्त्रीयंकरं
शीतं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ।” सु.स.४५७. ।

हस्तिनीष्टतम् । स्त्री । हस्तिनीनवनीतमृष्ट-
ते । हातिनीतं उद्भूतं वि । गुष्ठाः—कफपित्त-
विषजनिघ्नं कषायं लघु विटम्बि तित्तम् अधिक-
रञ्ज । रा.नि.व.१५. ।

हस्तिनीदधि । स्त्री । करिणीदुग्धजातदध-
नि । हातिनीतं उद्भूतं दधे । मं हातिनीदधि ।
कं आनेयमीसक । गुष्ठाः—कषायलघून् पक्तिश-
लघं रुचिदं कानिदं बलासरीगर्भं वीर्यवर्धनं व-
लदध । रा.नि.व.१५. ।

हस्तिनीदुग्धम् । स्त्री । हस्तिनीजातघीरे ।
हातिनीतं दुध । मं हातिनीचे दुध । कं आनेय-
हालु । गुष्ठाः—मधुरं इत्थं गुरु कषायं क्षिग्धं
स्त्रीयंकरं शीतलं चक्षुष्यं बलवर्धनम् । रा.नि.व.
१५. ।

हस्तिनीनवनीतम् । स्त्री । हस्तिनीदुग्धम-
वमवनीति । हातिनीतं उद्भूतं माथन । गुष्ठाः—
कषायं शीतलं लघु तित्तं विटम्बि लम्बि कफ-
पित्तघ्नञ्ज । रा.नि.व.१५. ।

हस्तिपत्रः । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ ।

स्तेपर्थः । पुं । महाकोपातकाम् । धूम्रम् ।
गू.भ.भा.२. । कृष्णम् । रा.नि.२.७ ।

स्तेपयिष्ठा (मी) । स्त्री । राजकीयत

स्तेपयिष्ठा । स्त्री । भोग्यतायाम् । गठः-
गठः । प.स. । मूल्यायाम् । र.भा. । कर्त्तव्यः ।
कुट्ट भा. । रा.नि.२.२३ ।

स्तिपात् (द) । पुं । पिच्छात् । टकाय-
ऽभा. कट्ट. । प.स. ।

स्तिपियली । स्त्री । तज्जपियन्ताम् । तज्ज-
पुत्त. । प.स. । चविकायाम् । र.स.२. पाण्डेरी-
त. ।

स्तिवृषा । स्त्री । कटरीहये । भा. ।

स्तिमगंधा । स्त्री । तज्जपियन्ताम् । वै.निच. ।

स्तिमदः । पुं । तज्जमदी । दाक्षिणात्ये स्ति-
मदा प्रसिद्धे कीचिद्विभेदे । गुप्ताः—स्तिमदि-
तः सवकारः केचन विषयः कन्दुकुत्तयत्तु-
वेत्तुत्तयः । रा.नि.२.६ ।

स्तिमयूरकः (का) । पुं, स्त्री । तज्जमी-
शयो । म.द.२.२ । इन्द्रमाहव्याः । वै.निच. २.३.
म.चि. ।

स्तिमूचम् । स्त्री । कस्तिमूचे । गुप्ताः—ति-
मोचं सवयं वातघ्नं मूत्रघ्नं कषायं घृणघ्नं चिक्का-
शयघ्नम् । रा.नि.२.१३ । “तज्जमूचमस्तिमूच क-
कुट्टद्विविधं यत्” अ.चि.८.५. ।

स्तिमेहः । पुं । वातजन्यमेहि । तज्जरीची
मममातङ्गवटमुग्रहं मेहिनि । सु.नि.६.५. ।

स्तिरुचिः । पुं । देवपञ्चमामयमकारि ।

स्तिरोहयकः । पुं । महाकरको । रा.
नि.२.८ ।

हस्तिभ्रंशकः । पुं । कीचहये । रा.नि.२.६ ।

हस्तिवृण्णी । स्त्री । महाकरको । वै.निच. ।

हस्तिविषायकः (ची) । पुं, स्त्री । कट-
रीहये । रा.नि.२.११(११) ।

हस्तिगुणा (चिक्का, क्ली) । स्त्री । क-
मामक्यातमहाहये । हाठिठेठ्ठु. । मं च मेला-
म, मलदावेरे । गुप्ताः—कट्टका सतिपातज्वरको

च । रा.नि.२.३ । सु.चि.११५ । सुवामयका ।
र.भा.मं. । इन्द्रमाहवीकतायाम् । हापालमन्त्रा-
मज्जयन्तायाम् । वै.निच. ।

हस्तिग्न्यामकः । पुं । वृक्षधन्यविभेदे । हा-
ठिहा । गुप्ताः । गुप्ताः—ग्न्यामकम् । प.स.२.७
च. । हातुमीकच-पिपलेकचः हातुवर्गमः वृक्षः ।
रा.स. ।

हस्ती (वन) । पुं । कमानाक्याते विचक्षितका-
लीसङ्कुलचरपशुविभेदे । हाठी । चिं क्ली । त-
क-चतकी । कातचः कलाः—“मदी मन्दी कदी
मिषचतकी मज्जकातचः” वै.च. । राजमिषसूक्त-
विचक्षमाच मटमन्तः म् वनमेदेन । तन्मायन्ताः
—मृद क्षिप्तं वातघ्नं केशकरं दुष्टिकरं दुर्म्भरम्
अपिमात्यकरचः । रा.नि.२.७(१६) । “कातच-
कषयकोर्वा मज्जः केषामिषापयः” सु.सु.३.६.च. ।
स्त्री । कट्ट्या । तज्जमीयायाम् । रा.नि.२.२३ ।

हस्यासुर्येदः । पुं । पातकीयमज्जचिक्का-
क्या ।

हृहलम् । स्त्री । हृहलचवि । म.च. ।

हाहुरः । पुं । महे, तज्जमन्त्रविभेदे । हाहुरः ।
म.च. । [मन्त्रफले । चम. ।

हाटकम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.२.१३ । पु-

हाटकमाक्षिकम् । स्त्री । कर्त्तव्याचि । वै.
निच. ।

हातव्यः । पुं । वृक्षमवदनी । वै.निच. ।

हातुः (सुः) । पुं । हने । चिक्का ।

हापुचिका (ची) । स्त्री । Wagtail. क-
मानक्यातपक्षिः । कक्षमिकाया । चिक्का. ।

हाफिका । स्त्री । कृष्णायाम् । हाई । चारा. ।

हाफुः । पुं । चिह्नफेदे । चाफिम् । प.स. ।

हायनः (कः) । पुं । माक्षिधाव्यविभेदे । भा.
पू.२.भ.पा.२. । गुप्ताः—माक्षिधम् । प.स.२.७.च. ।

हारकाः । पुं । हातुमीहये । हाठका भा. ।
म.च. ।

हारका(च)रा । स्त्री । कपिलहायायाम् ।
रा.नि.२.११ । चारा. । भा.म.२.भ.पलायकज-
वि । “भारताहारका” ।

हारहरः । पुं । मये । हे.च. ।

हारा । स्त्री । गम्भारीवले । वै.निघ. ।

हारिकण्ठः । पुं । कौकिलि । मे. ।

हारितः (कः) । पुं । हारीतपत्निणि । इ-
डेन युयु. जटा. ।

हारितकम् । स्त्री । शक्ति । श.र. ।

हारिद्रः । पुं । निषमिदे । इतिज्जावर्न काठ-
विष. ललणं—“हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः
स उदाहृतः ।” भा. । कदम्बवले । मे. । हरिद्रा-
वले । (कः) मण्डिषत्वरि । गजवैद्यकम् ।

हारिद्रसन्निपातः । पुं । सन्निपातत्तरमिदे,
येन सन्निपातमेव हरिद्रावर्णं भवति । ललणं—
“हारिद्रदेहमखनेवकराहितापनिष्ठीवनादिकसन्ने-
रूपलक्षितो यः । हारिद्रकः स कथितः……”
वै.निघ. ।

हारिद्रुः । पुं । हरिद्रावले । वै.निघ. ।

हारी (इन्) । पुं । कदम्बवले । कौकिलि ।
स्त्री (री) । सुतायाम् । श.र. ।

हारीतः (कः) । पुं । हरितालपत्निणि ।
इडेन युयु. वम्. तिलगिरुपची । तन्मांसगुणाः
—खादु ककपितरुक्तदोषघ्नय । रा.नि.व.१७ ।
“वन्धो हव्यो कपिकृष तथा हारीतकी मतः ।”
आवेयग्रिथे । तन्नामकतन्त्रकारि ।

हार्थम् । स्त्री । रक्ताग्रने । वै.निघ. ।

हार्थः (वृचः) । पुं । विभीतकवले । वट्टु-
गछ । रा.नि.व.११ । [तिव. श.र. ।

हालह(हा)लम् । स्त्री । निषमिदे । रत्नाशज

हाला । स्त्री । कण्टकपालीलतायां । आकड-
कड । प.सु. । चि.क्र.क.सीमरी.चि. । मयसा
मान्ये । रा.नि.व.१४ ।

हालाहलम् । स्त्री.पुं । “हालाहल इति ख्याते
मूलविधे । सु.कल्प.१२७. । स्वरूपं यथा—“गीत-
नाभफलो गन्धकालपत्रच्छदक्षया । बीजसा यस्य
दहन्ते समीपस्थाः इमादयः । असीं हालाहलो
ज्यैः किंकिश्यायां हिमालये । दलियाभितटे
देशे कोडयेऽपि च जायते ॥” भा.पु.१३.विषय. ।
See मूलविषयम् ।

हालाहलगणा (हली) । स्त्री । मये ।
वै.निघ. ।

हालाहलधरः । पुं । सपें. श.र. ।

हालाहला । स्त्री । सुद्रमूषिकायां । नेनशेटे
हेन्दूत । जटा. । [हे.च. ।

हालिनी । स्त्री । अन्ननिकायां । अज्ज्नाहे ।

हाली । स्त्री । तालादिमये । ताड़ि । रा.नि.
व.१४ । मये । अम. ।

हासः । पुं । कडुछे । वर्गमुक्तिगविशेष ।
स्त्री (सा) । जातीपुष्पवले । वै.निघ. ।

हास्यफलः । पुं । विकटतवले । वैडोही गी-
छ । रा.नि.व.११ ।

हाह(हा)लम् । स्त्री । हलाहलविधे । श.च. ।

हिंसारः (सीरः) । पुं । व्याघ्रि । निका. ।
व्याक. । [डा. । हारा. ।

हिंसालुकः । पुं । खादुककुडुरे । कामडाकू-

हिंसा (ह्वा) । स्त्री । जटामांखां । रा.नि.

व.११ । कण्टकायाम् । भेषयोनिरौ.चि., अम.

ना.चि.खेदे । शिरायां । श.च. । कण्टकपाली-

लतायाम् । गुडकौडनी, केलेकडा । प.सु. ।

च.द.यन्त्रि.चि. । सु.चि.१७७. । च.द.हिंसाया-

सचि.हिंसायुते । गवेधकायाम् । गर्ग.डा. ।

श.च. ।

हिका । स्त्री । तन्नामकरीये । तस्या निदानं

“विदाहिरुगुर्विष्टभिश्चाभिषन्दिभोजनैः । तत-

पानाशनस्नानरजोषूमातपानिलैः । व्याधामकथ्य-

भाराध्ववेगघातापतपैः । हिका शस्य कासस्य

वृणां समुपजायते ॥” स्वरूपं निरुक्तिश्च—“सुडुम्-

हुवांयुर्दन्ति सखनी यत्तस्मिहान्ताणि सुखादिवा-

क्षिपन् । सघोषवानाश्च हिनन्ति यस्मान्नतस्तु हि-

क्यभिधीयते वृधैः ॥” तद्धेदाः संप्राप्तिश्च—“अन्न-

जां यमलां हृदां गभीरां महतीं तथा । वायुः

कफिनातुगतः पञ्च हिकां करोति च ॥” पूर्व्वरूपं

यथा—“कर्णोरसीर्गुल्मश्च वदनस्य कषायता ।

हिकानां पूर्व्वरूपाणि कुवेराटोप एव ॥” यम-

लामाह—“चिरं यमलैर्वैः या हिका संभवर्त-

ते । कल्पयन्ती शिरीषीयां यमलां तां विनिर्दिशे-

॥” अन्नकामाह — “पानान्नैरविसंभुजैः सह
॥ पीडितोऽनिलः । हिङ्गां कायूडेगी भूत्वा तां
व्यादन्ननां भिषक् ॥” गभीरा यथा — “नाभि-
हता या हिङ्गा घीरा गभीरनादिनी । अनेको
प्रवचती गभीरा नाम सा स्मृता ॥” मङ्गुतो यथा
— “समोऽप्योड्यनीव सततं या प्रवर्तते ।
महाहिङ्गेति सा ज्ञेया सर्वेणावप्रकल्पिनी ॥” भा।

हिङ्गु । स्त्री । (Ferula asafoetida or
Ferula alliacea.) खनामख्यातपण्डित्यै ।
हि० ३५ । हिं वम्, हिङ् । म इङ् । कं लियु । तं
दंगर । गुणाः — छयं कटुं क्षमिवातकफघ्नं वि-
षश्यापानशूलघ्नं चक्षुषं गुल्मघ्नम् । रा.नि.व.६ ।
वा.सू.१५५. कषकादी । “उष्णकं तुल्यकं हिङ्गु”
५.सू.२५. । तीक्ष्णं कटुरसं शूलान्जीर्णविषघ्नं
कषु उष्णं पाचनं क्षिप्यं दीपनं कफघ्नम् ।
राज. । पाचनं कथं क्षमिगुलीदरापहृष्ट । मद.
व.२ । “लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफघ्नम्
जित् । कटुं क्षिप्यं सरं तीक्ष्णं शूलान्जीर्णविषघ्न-
मुत् ॥” सु.सू.४६५. । [६] । रा.नि.व.६ ।

हिङ्गुनाडिका । स्त्री । नाडीहिङ्गी । शिःश्र-

हिङ्गुनयोसः । पुं । निम्बहृत् । प.सु. ।
हिङ्गुरसः । हि० । नि. ।

हिङ्गुपत्रः । पुं । इडुदीवले । रा.नि.व.८ ।

हिङ्गुपत्री (र्षी) । स्त्री । खनामख्यातहृत् ।
वृक्षपत्र उत । गुणाः — कटुः तिक्ता तीक्ष्णा उ-
ष्णा वातकफक्षमित्री रक्ष्या दीपनी पाचनी च ।
रा.नि.व.८ ।

हिङ्गुफला । स्त्री । हिङ्गुपत्रात् । वै.निघ. ।

हिङ्गु(ङ्गु)लम् (लिः) । स्त्री, पुं । खनाम-
ख्यातपारदभूषिष्ठद्रव्ये । हिङ्गु । अम. । जटा. ।
तत्र विविधं — चम्पारिगुक्तपण्डकं सपादभेदेन ।
तत्र चम्पारिः शूलवर्णः, शुक्रतुण्डकः पीतः, हंस-
पादो लोवाकुसुमसदृशः, स एव मङ्गीतमथ । र.
सा.सं.टी. । सधूरं तिलम् उष्णं वातकफघ्नं वि-
दीषघ्नदोषघ्नरघ्नम् । रा.नि.व.१२ । शुद्धस्य गु-
णाः — “तिक्तं कषायं कटुं हिङ्गुलं स्वात् निवासय-
घ्नं कफपित्तघ्नारि । हृन्नासकुष्ठघ्नरक्षामलाय श्री-
हामवाती च गरं निङ्गलि ॥ जर्हपातनयुक्ता तु

उमरुयलपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य मृतम् शुद्धमेव
न शोधयेत् ॥” भा.पू.१भ.उ.रस.व. । शोधनवि-
धिः — “सिषीदुष्येष्ट दरदं समवारक्ष भावितम् ।
अस्त्रवर्गेभाष्ठा शुद्धिमायायेवं न संशयः । भार्द्रक-
स्वरसैः भाज्यं शुद्धभवति हिङ्गुलम् ॥” सा.कौ. ।
तस्मात्पारदवह्निष्करणविधिः — हिङ्गुलं निम्बूरुसैः
प्रहूरं यावत् मर्दयित्वा अषःपिठय्यां दत्त्वा सुतव-
दूर्ध्वं पातयेत् । तेन जर्हपिठरीलप्रं रसं गृह्णी-
यात् ॥ भा. मधुसूक्ति । चालु इति लीके । श.व. ।

हिङ्गुलिका । स्त्री । कण्टकायाम् । श.च ।

हिङ्गुली (रन्) । पुं । हिङ्गुलि । स्त्री वाक्कांकी ।
प.सु. । हृहत्याम् । भा. ।

हिङ्गुलः । पुं, स्त्री । हिङ्गुलि । अम. । र.सा.सं. ।

हिङ्गुलिखरः । पुं । रसोऽयं वातपथानज्वरं
हितः । हिङ्गुलं विषं पिप्यली च समभागं जलेन
मर्दयित्वा बटो काय्या । हिगुञ्जामिती मधुना दी-
यः । र.सा.सं. ।

हिङ्गुलोत्तरसः । पुं । हिङ्गुलनिकाशितपा-
रदे । तत्प्रकरणम् — “अथवा हिङ्गुलात् मृतं खा-
द्यथेननिगद्यते । जल्वीरनिम्बनोरंश मर्दितो हि-
ङ्गुली दिनम् । जर्हपातनयन्त्रे वाह्यः शान्तिर्भ-
ली रसः ॥” र.सा.सं. । [र.सा. ।

हिङ्गुशिरा(टि)का । स्त्री । वंशपत्रीहृत् ।

हिङ्गः (लः) । पुं । (Barringtonia
acutangula, Syn. Eugenia acutan-
gula.) खनामख्यातहृत् । हिङ्गल गाह् । हिं
समुन्द्रफल, इजरा । सं पर्यु । कं तीरेगणमिले ।
उत्. किञ्चोली । वम्. समुन्द्रफल, परिल । गुणाः
— कटुः उष्णः पवित्रः भूतघ्नः वातरीघ्नः यक्ष-
क्षारदीपघ्नम् । श.च. । रा.नि.व.८ । अलवेतसी ।
भा. ।

हिङ्गि(ङ्गी)ङ्गः । पुं । समुद्रफले । प.सु. ।
वाक्कांकी । नि. । दाडिमहृत् । वै.निघ. । रुचके ।
लघ्या ।

हितम् । स्त्री । पथे । रा.नि.व.२० ।

हितकः । पुं । शिगी । रा.नि.व.१६ ।

हितलोहितः । पुं । तुवरयावनाले । रा.नि.
व.१६ ।

हितावली । स्त्री । खनामख्यातवचे । हि
'हियावली । गुणाः—सारका तित्ता मीहृषी गु-
णघ्नी उदरकमिकुष्ठघ्नी कण्डूघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

हितावली । स्त्री । हितावलीवचे । वै.निघ. ।

हिताहितम् । स्त्री । पथ्यापथ्ये । च.सू.१
अ. ।

हितालः । पुं । खनामख्यातवचे, महाता-
ले । हितालु इति दक्षिणदेशे मसिहः । ईंठाल
गच्छ । गुणाः—मधुरास्त्रः कफकरः पित्तदाहघ्नः
शमनः दृष्टाहरः शीतलः वातदोषघ्नश्च । रा.नि.
व.८ । [सू.नि.८अ. ।

हिन्दोलनम् । स्त्री । भेषजेन गर्भपातने ।

हिमम् । स्त्री । पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे । पद्म
काष्ठे । रा.नि.व.१२ । उग्ररी । वै.निघ.सुदग्धन
चूर्णे । वज्री । रा.नि.व.१३ । रत्नचन्दने ।
रा.नि.व.१२ । नवनीते । श.च. । भौतिके । रा.
नि.व.१३ । पुं । चन्दनवचे । कर्पूरे । रा.नि.व.
१३ । तुषारे । हिम । गुणौ कफनायुवैकी । रा.
ज.१प. । लक्षणं—“हिमवच्छिखरादिभ्यः द्रवी-
भूयाभिवर्षति । यत्तदेव हिमं हेमं जलमाहुर्मनी-
षिणः ॥” भा. ।

हिमकः । पुं । विकटतवचे । रा.नि.व.४.८ ।

हिमकरः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

हिमकूटः । पुं । शिशिरर्त्तौ । रा.नि.व.२१ ।

हिमजा । स्त्री । श्याम् । शठे । मे. । पाल-
कशके । पाणि भाक । प.सु. । चौरिण्याम् ।
थिरुहे । रा.नि.व.५ ।

हिमतैलम् । स्त्री । कर्पूरतैले । रा.नि.व.१५ ।

हिमदुग्धा । स्त्री । चौरिण्याम् । थिरुहे ।
रा.नि.व.५ ।

हिमद्रुमः । पुं । महानिले । रा.नि.व.८ ।

हिमपूतिः । वि. । उद्गर्दुग्धे । भा.न.४अ.
भग.चि. । [नि.व.१२।२३ । अम. ।

हिमबालुकः (का) । पुं, स्त्री । कर्पूरे । रा.

हिमयुतः । पुं । भीमसेनौकर्पूरे । वै.निघ. ।

हिमविधिः । पुं । द्रव्यपलं घटपलजले निमं

विशीघ्रितं हिम इत्युच्यते । स एव शीतकषायः ।
पाने च तस्य मानं पलत्रयम् । भा. ।

हिमशर्करा । स्त्री । यावनालशर्करायां । रा.
नि.व.१४ । [अम. ।

हिमसंहतिः । स्त्री । हिमराशी । वज्रक ।

हिमहासकः । पुं । हितालवचे । ईंठाल
गच्छ । श.र. । [वै.निघ. ।

हिमांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । रौप्ये ।

हिमांश्वभिख्यम् । स्त्री । रौप्ये । ई.च. ।

हिमा । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । रणके । भद्रसु-
खायाम् । रा.नि.व.६ । प्रकायाम् । रा.नि.व.१२ ।
चणिकावणे । रा.नि.व.८ ।

हिमागमः । पुं । हिमनकाले । रा.नि.व.२१ ।

हिमाद्रिजा । स्त्री । चौरिण्याम् । थिरुहे ।
रा.नि.व.५ । [नि.व.१० ।

हिमाब्दम् । स्त्री । उत्पले । उन्मिक्तल । रा.

हिमारातिः । पुं । चित्रकचुपे । अर्कवचे ।
अम. । [भूस्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।

हिमालयः । पुं । युष्कखदिरे । श.च. । स्त्री ।

हिमाली । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् । रा.
नि.व.१४ ।

हिमावती (नी) । स्त्री । खनामख्यातीषवी ।
हिमावलीति भाषा । गुणाः—सरा तित्ता मीहृ-
षी उदरघ्नी कमिकुष्ठखजूकण्डूतिघ्नी च । रा.नि.
व.६ । चौरिण्यां । खर्णचौरिण्यां । वै.निघ. ।

हिमाश्रया । स्त्री । खर्णजीवक्याम् । रा.नि.
व.३ ।

हिमाह्वः (यः) । पुं । कर्पूरे । त्रिका ।

हिमिका । स्त्री । वर्षापले । हिमसहाते ।
शिशिरविन्दौ । शब्दकल्पः । [नि.व.११ ।

हिमोत्तरा । स्त्री । कपिलद्राव्यायाम् । रा.

हिमोत्था (त्यक्ता) । स्त्री । यावनालीशर्क-
रायाम् । रा.नि.व.१४ । [निघ. ।

हिमोदकम् । स्त्री । हिमजले । वज्रक । वै.

हिमोद्भवा (द्भूता) । स्त्री । चौरिण्याम् ।
थिरुहे । रा.नि.व.५ । श्याम् । वै.निघ. ।

मोपमः । पुं । प्रकलि । वै. निघ. ।

रणम् । स्त्री । खर्णे । रजते । धुसूरे । व. टके । चिका. ।

इरण्यम् । स्त्री । सुवर्णे । रा. नि. व. १९ । र. ॥ सं. ज्वरचूडामणी । कपर्दके । चिका. । रित स. । परिमाणभेदे । चिका. ।

इरण्यकोषः । पुं । खर्णे । रीत्ये । छ. च. ।

इरण्यपुष्पी । स्त्री । लाङ्गलिकायः । दिव-
शाश्रुतिश्री । सु. शा. १० अ. । [ग. छि.] अम. ।

इरण्यरेताः (स्) । पुं । चित्रकवले । छि. टा

इरण्यचीरा । स्त्री । ब्रह्मसुवर्चलानामीष
धी । सु. चि. १० अ. । [प. सु.]

हिलमुची । स्त्री । हिलमोचिकायां । हि. टके ।

हिलमोचिः । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । हि.
टके । प. सु. ।

हिलमोचिका (ची) । स्त्री । खनामख्या-
तोत्तमशाकविशेषे । हि. टके शाक । हिं. हृरुवृ.
वम्. हृरुची । उत. हिरमिन्ना । भा. म. ४ म. म-
सुरि. चि. । “हिलमोचीमयं द्रव्यम् ।” शुभाः—
श्रीयकुकफपित्तघ्नी । भा. पू. १ म. शा. व. । पुके ।
रा. नि. व. ७ । चुकवाक्षुके । टक्. वे. टा । रा. नि.
व. १०२५ न

हिमः । पुं । (Turdus ginnus.) शरा-
रिनामपक्षिविशेषे । भद्रांश प्राथी ।

हीनकर्णः । पुं । लग्नमककर्णवत्सनाजती ।
अथ च पर्याययोर्हीनमांसः । सु. म्. १६ अ. ।

हीनाङ्गः । चि । विकलाङ्गे । जटा. ।

हीनाङ्गी । स्त्री । सुद्रपिपीलिकायां । छ. च. ।

हीन्तालः । पुं । हिन्तालवले । छि. टा गण छि.
अ. टी. ।

हीर(का)म् । स्त्री, पुं । वजे । हि. ट. रा. नि.
व. १९ । स चेतसोहितपीतलज्जभेदेन चतुर्विधः—
यथासंख्यं हिजः खनः वैश्यः शूद्र इति । तत्र
प्रथमी रसायने, द्वितीयो व्याधनाशे, तृतीयो घ-
नदामे दिह्दास्ते, चतुर्थे व्याधी वयस्यश्चने च
प्रयुज्यते । अथ आकारभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकत्वं ल-

स्यम् । विस्तुरेखाहीनो रक्तः पुमान्, रिक्षायुक्तः
षडक्षयुक्तः स्त्री च । त्रिकोणी नपुंसकम् । मारि-
तस्य हीरकस्य शुभाः—“आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं
वर्षे सौख्यं करोति च । सेवितं सज्जरीमघ्नं सतं
वज्रं न संशयः । अयमं कुरुते वज्रं कुर्वं पार्थव्य-
याक्षया । पाण्डुतां पङ्कुरत्वञ्च तस्मात् संशोष ना-
रयेत् ॥” हीरकनारणम्—“व्याघ्रीकन्दोदरे वि-
द्या समया पुटितः पविः । ह्यसूचस्य निष्पापात्
युद्धः प्रतिपुष्टं भवेत् । मखुकसूत्रे तप्तं हीरकं
सेचयेत् सुधीः । समया क्षियते सत्यं नात्र काव्या
विचारणा । भक्षोभावं गतं युक्त्या वचवत् कुरुते
तनुम् ॥” सा. कौ. । स्त्री । गाम्भाय्याम् । रा. नि.
व. ८ । [नि. व. १८ । स्त्री । मेधां ।

हुडः (हुः) । पुं । भेषे । छ. च. । चिका. । रा.

हुडिका । स्त्री । अङ्गीलहवे । आं. टा. टा.
ग. छि. वै. निघ. ।

हुडुकः । पुं । दालूहपचिणि । मे. । [श. मा.]

हुडुम्बः । पुं । भटचिपिटे । छु. ग. टा. ज. ।

हुण्डः । पुं । व्याघ्रे । शाय्यशूकरे । शब्दकल्पः ।

हुण्डनम् । स्त्री । मलकादीनाम् अन्तःप्रवेशे
वक्षतायां वा । (घातानामनेकायत्वात्) । वि. र. ।
अथे लाहः शिरोहुण्डनं केशभूमिस्युटनं, शङ्खे ल-
लाटे च भङ्गवहेदना । नासाहुण्डनं घ्राणशक्तिही-
नः । हृष्टिहुण्डनं हृष्टिप्युदासः । अनुहुण्डनं हृष्ट-
योपरीधः । यीवाहुण्डनं यीवासम्भः । इति जि-
ज्जडः ।

हुताशः । पुं । अग्नी । अग्निवेशे । च. । चि-
त्रकवले । भा. म. भद्राधिकारि । च. द. कु. छि. ।

हुताशनः । पुं । चित्रकवले । सु. चि. १७ अ. ।

हुताशनरसः । पुं । अघ्नमान्दी रसः । गन्ध-
कः १ म. पारदः १ म. भट्टटङ्गश्च १ म. सुह-
विष्टं १ म. मरिचं ८ म. एकत्र निष्कुरसेन मर्द-
यित्वा सुह्रमाना वटी कार्या । अत्र. आद्रकरसः ।
भा. । मेघ. ।

हुताशवेशः । पुं । अग्निवेशे । च. च. द. टी. ।

हुरवः । पुं । शमाले । चिका. ।

हृच्छूलम् । स्त्री । वचःशूले । निदा. ।

हृतगन्धा । स्त्री । कुसुमुरी । कैटांशनिश ।
* वै. निघ. ।

हृत्कम्पः । पुं । हृदयस्य कम्पे । निदा. ।

हृत्याषाणः । पुं । मनःशिलायाम् । भैष. कुष्ठ.
चि. षड्विन्दुतेले ।

हृत्याणः । पुं । श्वासरीने । रा. नि. व. २० ।

हृदयम् । स्त्री । मनसि । चिकी. चेतनास्थाने ।
तस्य शीघ्रितकफप्रसादजम् । यदाश्रया हि धमन्यः
प्राणवह्नाः तस्य च चेतनास्थानत्वात्तस्मिन् तमसा-
वृते प्राणिनः स्वपन्ति । तत्स्वरूपं यथा—“पुच्छरी-
केषु सङ्गं हृदयं स्यादधीमुखं । जायतस्तत्रिकस-
ति स्वपतस्य निनीलति ॥” सु. श. ४७. । वचसि ।
रा. नि. व. १८ ।

हृदयचरः । पुं । कफजलमिमेदे । च. वि. ७७. ।

हृदयदीपकः । पुं । वीपदिवलतत्रैयकयस्ये ।

हृदयस्थानम् । स्त्री । वचसि । हे. च. ।

हृदयात्मा (न) । पुं । कल्पपत्निषि । श. च. ।

हृदयादकः । पुं । कफजलमौ । निदा. ।

हृदयोपशरणम् । स्त्री । हृदयोपद्रवस्ये । च.
स. १५७. । [अम. ।

हृद् । स्त्री । वचसि । रा. नि. व. १८ । मनसि ।

हृद्गदः । पुं । हृद्गगे । रा. नि. व. २० ।

हृद्गन्धः (न्यिः) । पुं । विद्रधिरीने । रा. नि.
व. २० ।

हृदाक्षी । स्त्री । हृतावक्ष्याम् । वै. निघ. २४.
वा. व्या. चि. विषगर्भतेले । [कपिले । वै. निघ. ।

हृदयम् । स्त्री । लचि । ण्डुङ्गक् । जीरके ।

हृदयगन्धम् । स्त्री । सूक्ष्मजीरके । श. च. । सौ-
वर्धलसवस्ये । काचलसवस्ये । रा. नि. व. ६ । पुं । वि-
स्मृत्ये । रा. नि. व. ११ । स्त्री (आ) । जातौमुष्ण-
वस्ये । रा. नि. व. १० । अजबीदायाम् । रा. नि. व.
६ । [र. मा. ।

हृदयगन्धि । स्त्री । कणजीरके । कूट्र जीरे ।

हृदयवर्गः । पुं । हृदयहिते सङ्काकषायवर्गे ।
स चतुष्कस्य चतुर्थदशकः । यथा—आमासातक-

लिकुचकरमर्दङ्गाकाकानेतस्यकुचलवदरदाहिसमा-
सुलुङ्गेषु । च. स. ४७. ।

हृद्या । स्त्री । सङ्काकवस्ये । रा. नि. व. ११ । मा-
गवक्ष्याम् । पीन । जीरकवस्ये । मतपत्रीपुष्पे ।
मेडेती कूल । सुरायाम् । भूतायां २० । वै.
निघ. । हृदागोषधी । मी. ।

हृद्रुक् } पुं । हृदयरीने । हृद्रुक्त्र त्राग ।
हृद्रोगः } रा. नि. व. २० । निदाननिवृत्तौ यथा
—“अत्युष्णगुल्मैकषायित्तौः अमाभिघाताध्यश्न-
प्रसङ्गेः । सञ्चिन्तनैर्वैगविधारणैश्च हृदामयः पञ्च-
विधः प्रदिष्टः । दूषयित्वा रसन्दीया हिमका हृद-
यं गताः । हृदि बाधौ प्रकुर्वन्ति तत्रात्मनं प्रच-
क्षते ॥” मा. ।

हृद्रोगवैरी (रन्) । पुं । अर्जुनवस्ये । श. च. ।

हृद्रण्टकः । पुं । आमामश्वे । जठरे । श. च. ।

हृद्रणः । पुं । विद्रधी । रा. नि. व. २० ।

हृद्रुक्षी । स्त्री । हृद्रुत्तुलस्यां । वै. निघ. ।

हृद्रासः । पुं । उपस्थितवमनलवत् उत्तरे ।
भा. । हृद्रायाम् । हे. च. ।

हृषीकम् । स्त्री । कर्सेन्द्रिये । अम. ।

हृष्टः । पुं । काकविशेषे । कश्चित् ।

हेका । स्त्री । हृद्रायाम् । हे. च. ।

हेतुः । पुं । उपलब्धिकारणे । यत्तु येन विना न
स्यात् तत्तस्य हेतुः । तत्पर्यायस्य निदानं कारणं
हेतुर्निमित्तं निबन्धनं मूलम्, आगत्यतं प्रत्ययश्च ।
भा. । “हेतुर्नामीपलब्धिकारणं तत्प्रत्यक्षानुमानै-
ति त्रयोपपत्तेर्हेतुर्भिर्गदुपलभ्यते तत्तत्तस्यम् ।” च. वि.
८७. ।

हेतुविपरीतः । जि । कारणविपरीते (बीष-
घादौ) । यथा—शीतज्वरे शुष्कादिकम् । अमा-
दौ मांसरसाद्यन्ने । विहारी रात्रिजागरणादौ ।
मा. नि. । वि. र. ।

हेतुविपर्यस्तार्थकारी । जि । हेतुविपरी-
तार्थकारिणि (बीषघादौ) । अथा—पित्तजन्यत्र-
णशोथे पित्तजनकोष्ठपिच्छिकावन्नादौ । पित्त-
शोथे दाहप्रभोजनादौ । वातजीर्मादेः नासनादौ
च । भा. नि. । वि. र. ।

धाधिविपरीतः । नि । हेतुव्याख्यमव-
ति (बीषधादी) । यथा—वातशीथे तन्नाश-
सूत्रादी । कफघृण्णा तन्नाशके चवादी ।
तानाशकरात्रिजागरणादी च । ना. नि ।

व्याधिविपर्यस्तार्थकारी (रु) ।
। हेतुविपरीतार्थकारिणि, व्याधिविपरीतार्थ-
कारिणि, हेतुव्याख्यमविविपरीतार्थकारिणि च
वधादी । यथा—अपिदाहे अमर्वाहिलिपः ।
। अथ मयपानदानम् । सा. नि. । वि. र. ।

उन्तरम् । ली । प्रकृतहेतौ वाच्ये विकार-
। कथने । च. वि. ८५५ ।

वर्धः । पुं । “यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भव-
। यथा—समिखीतिः प्रकियते ।” सु. च.
५५ ।

मम् । ली । सुवर्णे । शब्दकल्पः । पुं । माध-
तमाने । ५५ । मा. । प. प्र. ६४६ ।

म (न) । ली । सुवर्णे । रा. नि. व. ११ । धुलू-
। अम । धुलूबीजे । च. द. व. शी. चि. । मेव.
व्याधरसे । नागकेशरे । रा. नि. व. ६ । च. म. १
५ । र. स. र. शा. व. चि. ।

मकन्दलः । पुं । प्रवालि । हे. च. ।

मैकाक्षनः । पुं । नागकेशरहले । वै. निच. ।

मैकान्तिः । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् । वै.
निच. । [ये च । रा. नि. व. ६ ।

मैकच्छलः । पुं, ली । नागकेशरहले तत्पु-
हे. काष्ठिः । स्त्री । स्वर्णकर्षणीये । यथा—

“रसदरदाप्यगमकमनःश्रिषाभिः क्षमिण वृद्धा-
भिः । पुटधतयुलं तारे चिब्युलं हेमकाष्ठिरियम् ।”
र. स. चि. १५५ । [व. १० ।

मैकैतकी । स्त्री । स्वर्णकैतकीहले । रा. नि.

मैगम्भिनी । स्त्री । देशकनामगन्धद्रव्ये ।
रेव. पु. । र. मा. ।

मैगौरः । पुं । किङ्किरातहले । रा. नि. व. १० ।

मैजीवन्ती । स्त्री । पीतजीवन्ताम् । य-
। जीवन्ती । रा. नि. व. १ ।

मैतार(क)म् । ली । तुले । ई. ति. ।
हे. च. ।

मैदुग्धः (कः) । पुं । उदुम्बरहले । यक्ष-
पु. । र. मा. । रा. नि. व. ११ । म. द. व. ५ ।

मैदुग्धा । स्त्री । स्वर्णवीर्याम् । (मोर्णाकी-
नाहे, अमर्गनकैटि । मटा. । वा. सु. १५५. विरे-
चने । कृषीदुम्बरे । वै. निच. २५. वा. व्या. चि. विष-
गर्भतेले ।

मैदुग्धी (न) । पुं । यक्षदुम्बरहले । श. र. ।
स्त्री । स्वर्णवीर्याम् । (मर्गनकैटि । रा. नि. व. ५ ।

मैधान्यकः । पुं । तिलहले । प. सु. ।

मैमनिधिः । पुं । पारदे । वै. निच. ।

मैमन्तः । पुं । शीतकाले । अयहायचपीव-
योः । श. र. ।

मैमन्ताथः । पुं । कपित्थहले । श. च. ।

मैमपत्रम् । ली । धुलूरपत्रे । वै. निच. २५. दा-
ह. चि. प्रलपे । नागकेशरपुष्पे । च. द. दाह. चि. ।
“मैमपत्रं कुट्टमटं” । पत्रकाष्ठे । वै. निच. । स्वर्ण-
पत्रे ।

मैमपत्रकम् । स्त्री । पत्रकाष्ठे । वै. निच. ।

मैमपादी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रत्नल-
ज्वालुकायाम् । रा. नि. व. ५ ।

मैमपुष्पम् । ली । अशीकपुष्पे । जवापुष्पे ।
मी. । स्वर्णचम्पके । वै. निच. । आहुल्यचुपे । रा.
नि. व. ४ । र. मा. । नागकेशरपुष्पे । च. द. वा.
व्या. चि. एलादितेले ।

मैमपुष्पः । पुं । चम्पकहले । श. च. । प. सु. ।
अशीकहले । रा. नि. व. १० । उदुम्बरहले । यक्ष-
पु. । यक्ष. । प. सु. । महारवधहले । व. पु. (मो-
गान् । रा. नि. व. ६ । पीतजवाहले । वै. निच. ।

मैमपुष्पकः । पुं । चम्पकहले । अम. । चम्प-
करीप्रहले । रा. नि. व. ६ । नागकेशरहले । वै.
निच. ।

मैमपुष्पिका (घी) । स्त्री । स्वर्णयुधिका-
याम् । वै. निच. । (घी) मङ्गिष्ठायाम् । विन्म्या ।
तेजाकुटि । दुरालभायाम् । स्वर्णयुधिकायाम् ।
स्वर्णजीवन्ताम् । स्वर्णलोहले । (मोर्णा) । वै.

निघ. । सुवर्णां । तान्मूली । रा.नि.व.७ । इन्द्रवारुण्याम् । त्राथानमणी । रा.नि.व.९ ।

हेमफला । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । त्राथानमणी । सुवर्णकदल्याम् । रा.नि.व.११ । स्वर्णुल्याम् । सांगानू । रा.नि.व.४ । [व.१९ ।

हेमबलम् । स्त्री । मौक्तिके । मूक्यां । रा.नि.

हेमबीजम् । स्त्री । धुसूरबीजे । वै.निघ.२भ. अ.सा.चि.चानन्दरसे । [च. ।

हेममाचिकम् । स्त्री । स्वर्णमालिके । वै.नि.

हेममिचम् । स्त्री । स्फटिकारिकायाम् । फट्टकिट्टि । प.सु. । [शू.हे. रा.नि.व.१० ।

हेमयूथिका । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । वर्ण-

हेमरागिणी । स्त्री । हरिद्रायां । त्रिका. ।

हेमलः । पुं । मधुनिपावे । मूकूटेमिग् । प. सु. । ककलासे । मी ।

हेमलता । स्त्री । स्वर्णजीवल्यां । रा.नि.व.१ । सोमलतायां । ब्राह्मीशक्ते । वै.निघ. ।

हेमवती । स्त्री । स्वर्णजीवल्यां । रा.नि.व.२ । वचायाम् । स्वर्णवीरिण्याम् । रा.नि.व.२३ ।

हेमवर्णवती । स्त्री । दाहृहरिद्रायां । वै.निघ. ।

हेमवल्ली । स्त्री । स्वर्णजीवल्यां । रा.नि.व.१ ।

हेमशिखा । स्त्री । स्वर्णवीर्याम् । शशाङ्गकौटे । प.सु. । [ट्टिकिट्टि । वै.निघ. ।

हेमशीघिनी । स्त्री । फट्टिकारिकायाम् । फ-

हेमसारम् । स्त्री । तुल्यके । तूतिश । र. सा.सं.ज्वरकुष्ठरपारीन्द्रसे । स्वर्णमालिके । प्र. कसूरीभैरवरसे ।

हेमक्षीरी । स्त्री । स्वर्णवीर्यां । सांगानू । इन्द्रवारुण्यां । त्राथानमणी । रा.नि.व.५ । सु.चि.८अ. ।

हेमा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । स्वर्णजीवल्याम् । वै.निघ. ।

हेमाख्यम् । स्त्री । स्वर्णमैरिके । वै.निघ. ।

हेमाङ्गः । पुं । चम्पकवर्णे । श.र. । सु.चि.२५. अ. । सिंह । मी. । [निघ. ।

हेमाङ्गा (स्त्री) । स्त्री । स्वर्णवीरिण्यां । वै.

हेमाद्रिजरा । स्त्री । स्वर्णवीरिण्याम् । सांगानू । रा.नि.व.५ ।

हेमाद्रिजा । स्त्री । स्वर्णवीर्याम् । प.सु. ।

हेमाभम् । स्त्री । यशदे । मञ्जि । नागकेसरे । नागेश्वर । वै.निघ. ।

हेमाङ्गः । पुं । वनचम्पके, चम्पकवर्णे । रा.नि. व.१० । धुसूरे । भा.महानारायणतैले ।

हेमाङ्गा । स्त्री । स्वर्णजीवल्यां । रा.नि.व.९ । स्वर्णवीर्याम् । शशाङ्गकौटे । अस्या मूलं चोक्कति लोके । भा.महानारायणतैले । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. ।

हेरम्बः । पुं । मङ्गिषे । मी. । [श.च. ।

हेलक्षी । स्त्री । हिलमीचिकायाम् । हि.क्ष. ।

हेषी (इन्) । पुं । अश्वे । त्रिका. ।

हेसनीया । स्त्री । नागवल्लीभेदे । रा.नि.व.१२ । Seo नागवल्ली । [नि.व.१४ ।

हैमम् । स्त्री । हिमशिखायाम् । वर्षादेके । रा.

हैमः (कः) । पुं । भूमिन्वे । त्रिशोठा । रा. नि.व.८ । [वै.निघ. ।

हैमकान्ता । स्त्री । दार्व्यां । दांशुश्रिणी ।

हैमनम् । स्त्री, पुं । शीतर्ता । श.इ. ।

हैमनः । पुं । हैमनकालजपटिकधानेषु । ढे-मञ्जिक (वेटे धान । गुणाः—“हैमनालु-हिमावृष्या मधुरा बहुवर्षसः ।” राज.१प. । मार्कण्डेय-हैमासि । रा.नि.व.२१ । पीपे मासि । वै.निघ. ।

हैमन्तवीजम् } स्त्री । रक्ताभ्रदिवीजे । वै.

हैमासवीजम् } निघ.अर्थ.चि.तिसादिपूर्णे ।

हैमन्तिकः । पुं, स्त्री । हैमनकालिकशालिधा-

न्ये । आश्विन धान । अकण्ठितशुक्रा हैमन्तिकाः । कण्ठिताः कण्ठितहैमन्तिका इति च केष्वि ।

हैमपुष्पी । स्त्री । सुवर्णायाम् । तान्मूली । वै.निघ. ।

हैमलः । पुं, स्त्री । हैमनकाले । केष्वि ।

हैमवतः । पुं । विषभेदे । श.च. । सुतायाम् । वै.निघ. ।

भवती । स्त्री । इतीतक्याम् । प.सु. । भा. ।
[नि.व.११ । वै.निघ.च.जी.चि. । स्वर्णचौरि-
श्याम् । (नग्नोत्तरीया, श्रीरिणी । रा.नि.व.५ ।
शुके । अशूक । रा.नि.व.६ कपिलद्राक्षायाम् ।
[नि.व.११ । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । अत-
श्या । मणिना । रा.नि.व.१६ । श्वेतवचायाम् ।
अथ वच । रा.नि.व.६ । वा.सू.१५ अ.सुसादिः ।
“कुष्ठं हैमवती च ।” भा.स.१भ.ज्व.चि. । “दाह-
हैमवतीकुष्ठं ।” च.द.कमि.चि. । सु.सू.३८अ. ।
च.सू.४अ. । पीतदुग्धसेहण्डे । मनसा गीह । व-
चःया । प.सु. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.दाहपट्ट-
कलेपि । च.सू.१अ. ।

हैमा (मी) । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । रा.नि.व.
१० । पीतयूथिकायाम् । चौरिणा । श्रीरिणी ।
रा.नि.व.५ । [नि.व.१५ ।

हैयङ्गवीनम् । स्त्री । सद्योजातनवमोते । रा.

होगलः । पुं । होगला इति ख्याते तले । च.
सू.३अ. ।

होतानिका । स्त्री । वरकधान्ये । वै.निघ. ।

होत्रम् । स्त्री । हविषि । वृत् । त्रिका. ।

होमधान्यम् । स्त्री । तिले । रा.नि.व.१६ ।

होमिः । पुं । छते । मे. । जलम् । श.र. ।

होम्यम् । स्त्री । छते । रा.नि.व.१५ ।

होरा । स्त्री । पिपीलिकायां । त्रिका. ।

होलकः । पुं । तणापिदग्धातृपक्षसीधान्यं ।
ह्रापोऽङ् । हिं होहरा । लघुषं — “अष्टपक्षैः
अमीधान्यैश्चषष्टैश्च होलकः । होलकोऽस्यानिलो
मिदः कफदोषत्रयापहः । भवेदयो होलको यस्य
स च तत्तदगुणो भवेत् ॥” भा. ।

होलाकखेदः । पुं । खेदविशेषे । “धीतीका
नु करीयाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् । शयनाग्नः
प्रसन्नेन ग्रन्थामुपरि तत्र च । सुदग्धायां विषमा-
यां यथोक्तमुपकल्पयेत् । अवच्छन्नमुखं तत्राव्यक्तः
खिद्यति ना सुखम् ॥” च.सू.१४अ. । धीतीका
मुष्णमीमयाभिः ।

होम्यम् । स्त्री । छते । रा.नि.व.१५ ।

होम्यधान्यम् । स्त्री । तिले । रा.नि.व.१६ ।

होष्टाब्जु । स्त्री । तण्डुलीदके । “होष्टाब्जु तण्डु-
लाब्जु स्यात् ।” प.प्र.१ख. ।

क्रदः । पुं । देवकृतमहाजलाशये । तज्जलगुणाः
— अग्निकरं सधुरं कफवातघ्नं पथ्यञ्च । रा.नि.व.
१४ । स्त्री (दा) । शल्लकीहवे । वै.निघ. ।

क्रद्यहः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. ।

क्रसम् । स्त्री । पुष्पकासोसे । शिरेरकम्बिभ-
व । रा.नि.व.११ । पुं । क्रसमवे । गौरसुवर्ण-
शक्ते । वै.निघ. । [भा. ।

क्रसकः । पुं । पुगहवे । उपत्रि ग्राह । र.

क्रसकन्दः । पुं । तैलसारुरिति ख्याते कन्द-
विशेषे । प.सु. ।

क्रसकर्मभूः । स्त्री । वनवदरी । वै.निघ. ।

क्रसकुयः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

क्रसगर्भः । पुं । कुशे । र.मा. । [सु. ।

क्रसगवेधुका । स्त्री । गौरचतुष्टुलायां । प.

क्रसजम्बुः (खूः) । पुं । सुद्रजम्बुहवे । र.
मा. ।

क्रसजात्यः । पुं । तन्नामकहृष्टिरोसे । ललणं
क्रसहृष्टिः } यथा — “यो क्रसजात्यो दिवसेषु
लक्षादक्रसानि रूपाणि च तेन पथ्येत् ।” भा.नि. ।

क्रसतण्डुलः । पुं । सुद्रतण्डुले, राजाने ।
राजभोग धान । रा.नि.व.१६ ।

क्रसत्रिफला । स्त्री । गाभारीफलखर्जूरपक्ष-
पक्षफलेषु । “खत्या काश्मर्यखर्जूरपक्षपक्षफलेभ्य-
वेत् ।” प.प्र.१ख. ।

क्रसदर्भः । पुं । श्वेतकुशे । रा.नि.व.८ ।

क्रसदा । स्त्री । शल्लकीहवे । रा.नि.व.२ ।

क्रसपञ्चमूलम् । स्त्री । हज्जती कण्टकारी वृ-
क्षिपर्णी गीहृष्टयुति पञ्चसु । वा.सू.१५अ.विदा-
व्युदिः । “कण्टकारी जीवनक्रससंज्ञे ।” गुण्याः —
“पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पितामलापहम् । ना-
मुष्यं हंश्च याहि ज्वरवासाशमरीप्रणतम् ॥” भा. ।

क्रसपञ्चकः । पुं । गिरिजसमूकहवे । पादा-
ङ्गु मडेल । जटा. । [अथथ । रा.नि.व.११ ।

क्रसपत्रिका । स्त्री । अत्रत्यिकायाम् । गंगी

कृत्स्नपर्वः । पुं । कृत्स्नपर्वणे । रा.नि.व.११ ।
कृत्स्नपर्वी (न) । पुं । कृत्स्नी । काञ्चना ई-
 कृ. वै.निघ. ।
कृत्स्नपुष्पः । पुं । जलमपुष्पे । वै.निघ. ।
कृत्स्नप्लवः । पुं । सुद्रवप्लवे । छोट पाकूड
 गाछ । गुलैः मङ्गलप्लवः । रा.नि.व.११ ।
कृत्स्नफलः । पुं । मधुरनारिकेले । दागन नात्रि-
 कल । रा.नि.व.११ । स्त्री (ला) । भूमिजम्बा ।
 वनजाय । रा.नि.व.११ । [कुल । मद.व.६ ।
कृत्स्नवदरम् । पुं, स्त्री । सुद्रवदरे । छोट
कृत्स्नमूलम् । स्त्री । बालमूलके । कटि भूला ।
 च.द.ज्व.वि. ।
कृत्स्नमूलः । पुं । कृत्स्नी । काञ्चना ईकृ. ।
 रा.नि.व.१४ । रक्तेची । स्त्री (ला) । उट्टकाखी-
 चपे । उट्टकटारा इति लोके । वै.निघ. ।
कृत्स्नवचः । पुं । कुशे । प.सु. ।
कृत्स्नशाखाश्रिफः । पुं । चपे । अम. ।
कृत्स्ना । स्त्री । सुद्रपण्यां । गुणानो । रा.नि.व.
 ३ । नागबलायां । रा.नि.व.४ । श्वेतापराजिता-
 यां । वै.निघ. । भूमिजम्बा । वनजाय । रा.नि.
 व.११ । [विचकटचमेदे । द्राष्टिउ. श.च. ।
कृत्स्नाग्निः । पुं । अर्कवले । आकन गाछ ।

कृत्स्नाग्नः (कः) । पुं । जीवकीयधी । जीव-
 क । प.सु. । रा.नि.व.४ । कृत्स्नके । वै.निघ. ।
कृत्स्नरेण्डः । पुं । रक्तरेण्डवे । रा.नि.व.८ ।
कृत्स्नीत्यलम् । स्त्री । कङ्कारपसे । वै.निघ. ।
कृत्स्नीदिनी । स्त्री । ब्रह्मकीटवे । अ.र. ।
कृत्स्नवेरम् । स्त्री । बालके । दागा । अ.र. ।
कृत्स्नीकुः । पुं । जतुके । छो । चपुधासो । रा.१ ।
 उषा. ।
कृत्स्नवेरम् । स्त्री, पुं । (Pavonia odorata.)
 सुगन्धद्रव्यविशेषे । गङ्ग वाना । हिं सुगन्धवाला ।
 मं करंवाल । कां सुटिवाल । गुणाः— शीतलं
 तिक्तं पित्तवान्निद्रयाह्वं ज्वरकुष्ठान्तिसारघ्नं की-
 श्यं श्वित्रघ्नं व्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । सु.स.१६अ.
 पित्तशमने । च.सू.४अ. । “सूक्ष्ममूली वरः केश्यो-
 ऽनूतनः सरलसधा । नूतनः स्थूलमूलश्च वर्जनीयः
 प्रयवतः ॥” मेघ. ।
कृत्स्नवेरादिः । पुं । ज्वरातिसारि कषायः ।
 “कृत्स्नवेरादिष्वामुसविष्वध्याकनागैः । कृतः क-
 षायः..... ॥” च.द. । [टी.भ. ।
कृत्स्नवेर(क)म् । स्त्री । कृत्स्नवे । दागा । अ. ।
कृत्स्नीदिनी । स्त्री । ब्रह्मकीटवे । वै.निघ. ।
कृत्स्नीकुः । पुं । जतुनि । छो । चपुष्ठि । अ.र. ।

च

चणः । पुं । धुनके । वै.निघ. । चिंशपलायक-
 कालपरिमाणे । १० प. । अम. ।
चणतुः । पुं । चते । वा । छ.च. ।
चणदम् । स्त्री । जले । मे. ।
चणदा । स्त्री । रात्री । अम. । हरिद्रायाम् ।
 रा.नि.व.६ । वै.निघ.१अ. चित्तभमज्व.वि. ।
चणदाढ्यम् । स्त्री । रात्र्यन्तराग्रे । मा.नि. ।
चणनम् । स्त्री । चूर्णे । च.पू.१८अ. । वषे ।
 अम. ।
चणनिष्वासः । पुं । श्मिश्वारे । अ.र. ।

चणरामी (इन्) । पुं । पाराते । पात्ररा ।
 अ.मा. ।
चतम् । स्त्री । सद्योव्रणे । वा । “नातिच्छिन्नं
 नातिभिन्नमुभयोरलं चणानि च । विषमं व्रणमस्ते
 यत्तत् चतस्रिभिर्निर्दिशेत् ॥” सु.चि.२अ. ।
चतकासः । पुं । पञ्चकासान्तर्गतकसरीगमे-
 दे । निदानपूर्वा सम्प्राप्तिः— “अतिव्यवायभारा-
 ध्वयुक्ताद्यजनियमैः । कृत्स्नीरुःचतं वायुर्गंहीला
 कासमावहेत् ॥” लघणं— “स पूर्वं कासते शब्दं
 ततः शीघ्रति शोषितं । कफेन रुजतात्यर्थं विभि-
 न्नेषु चोरसा । सूचीभिरिव तीक्ष्णान्धुमानेन

लना । दुःखस्यमेव शस्येन मेदवीकामितापिना ।
मेदज्वरसासदवाधेयस्यौक्तिकः । पारावत क-
कृजन् कासरीमात् चतौह्वरात् ॥” मा.नि. ।

तक्तत् । पुं । भक्तातकठवे । वै.निघ. ।

तन्नः । पुं । भूकदम्बे । कूकुरार्णका । अ.

स्त्री (प्री) । लाचायाम् । वै.च. ।

तजम् । स्त्री । दधिरे । रा.नि.व.१८ । कुहु-

। भा.न.४भ.कण्ठरो.चि.चञ्जने । “तजमय
मेवा” ध्रुव । अ.च. ।

तटणा । स्त्री । अमिवातजमलणायाम् ।

मानदानममामिमाह — “अयशमाभ्यां बलसङ्ख्या-
हा ऊर्ध्वं चितं पितृविकर्तृनैश्च । पितृं सवातं कु-
पितं नराणां तालुप्रपन्नं अनयस्त्रिपासां । अतस्य
रक्त शोणितनिर्गमाभ्यां टणा चतुर्थी अतजा मता
तु ॥” मा.नि. । [याम् । अ.च. ।

ततविध्वंसी (इत्) । पुं । ठडदारकलता-

ततव्रणः । पुं । आघातजन्यव्रणे । भा. ।

ततशुक्रः । पुं । निवरीगभेदे । निदा. ।

ततहरम् । स्त्री । अगुरुषि । अ.च. । स्त्री ।
लाचायाम् । वै.निघ. ।

ततचमः । पुं । रक्तखदिरं । वै.निघ. ।

ततचीणः । पुं । उरःकतरोगे । निदानादि

— “धनुर्वायस्यतोऽयथे भारसुदृष्टी गुरुम् । यु-
ध्यमानस्य बलिभिः पतती विपसीवतः ..... ।
विचंते वनसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते । स्त्रीषु
चातिप्रसक्तस्य रुचाभ्यप्रसिताग्निः । उरी विरज्य
तेऽयथे भियतेऽय विभज्यते । प्रपौद्यते ततः पा-
त्रं शय्यस्य प्रवेपते । क्रमाहीये बलं वर्णां दधिर
प्रिय हीयते । ज्वरी व्यथा मनोदैर्घ्यं विधीर्दाप्र-
वधावपि । दुष्टः श्वावः सुदुर्गन्धः पीतो विषाधतो
वह । कासमानस्य चाभीष्णं कफः साष्टकं प्रवर्त-
ते । सचतः चीयतेऽयथे तथा शुक्रौजसीः चया-
त् ॥” मा.नि. । [अर्कठवे । वै.निघ. ।

ततचीरी । स्त्री । तुलके । तुला । पुं (इत्) ।

ततोदरः । पुं । परिश्यायुदरे । See परि-
श्यायुदरम् । [नि.व.१० । अरीरे । उणा. ।

तत्रम् । स्त्री । तगरपुष्पे । उग्राग्राङ्क । रा.

तत्रपादपः (उवः) । पुं । जीरिषीठवे ।
थिषीं ग्राह् । वै.निघ. । सुचुकुन्दवे । रा.नि.
व.१० ।

तन्निषी । स्त्री । मन्त्रिठायाम् । रा.नि.व.६ ।

तन्निषः । पुं । कङ्कपलिषि । अ.मा. । जी-
रिषीठवे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

तन्निषवरा । स्त्री । अलायुमेदे । मिष्ठिनाडे ।

तपणम् । स्त्री । अयकरवे । दोषहरवे । अ.
व.१८५. । [हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

तपा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । दारु-

तपाकरः } पुं । कर्पूरे । अम. ।
तपापतिः }

तमा । स्त्री । खदिरठवे । रा.नि.व.८ ।

तमादंशः । पुं । शोभाजनठवे । रा.नि.व.७ ।

तयः । पुं । राजयक्षाधि । रा.नि.व.१० । जी-
यते अनेनेति तयः । निदा. । “क्रियाचयकरलात्
तु तय इत्युच्यते वृषेः ॥” भा. । व्याधिप्रिषे ।
स चाष्टादश यथा — वातादेः त्रिभिः, रसादेः
सप्त, मलसूत्रयोर्वीं, पचेन्द्रियमलस्य पञ्च, ओज-
स एकः । अ.सू.१०५. ।

तयकासः । पुं । घातुतयजकासरीगे । सनि-
दानसम्प्राप्तिः — “विषमासाक्षाभोज्यातिव्यवाधिर-
गनिषहात् । अचिनां श्रोत्रतां नृणां व्याप्यन्तेऽप्री
वयो मलाः । कुपिताः तयजं कांसं कुर्धुदेहचय-
प्रदम् ॥” खलणं — “स गावश्चलज्वरदाहमीहान्
प्राणतयघापि लभते कांसं । शयन् विनिष्ठोवति
दुर्बलस्तु प्रचीयमांसो रुधिरं सपूर्य । तं सर्वेलि-
जं शृङ्गुश्चिकित्सं चिकित्सितश्च अयं वदन्ति ।
इत्येव तयजः कासः चीयानां देहनाशनः । सा-
ध्यो बलवतां वा स्यात् शायस्त्वेवं चतौखितः ॥”
मा.नि. । [ज्वरे । अ.द.ज्व.चि. ।

तयज्वरः । पुं । घातुतयजयज्वरे । राजयक्ष-

तयतरः । पुं । निन्दीठवे । भा. ।

तयधुः । पुं । ज्वरीगे, कासादी । वै.च. ।

तयनाशिनी । स्त्री । जीवनीलतायां । प.सु. ।

तत्रम् । स्त्री । जले । मी. ।

चवः (कः) (कत्) । पुं । (Dregea color-bilis. Syn. Hoya viridiflora.) खनाम-
ख्यातहवे । छिन्ननीति लोके । (है. ८७ ।) हिं
नाकक्षिणो । इम्. नाकक्षिणनी, हरन्दोड़ी ।
चवकगुणाः—तीक्ष्णगन्धः कषायः उष्णः कटु-
भूतयह्नः कफघातघ्नश्च । रा. नि. व. ६ । राजस-
घनामश्लिषीषाये । वर्धते । सं रत्तरा, राजमाष,
वरवटा । गुणाः—कषायः मधुरः शीतलः कफपि-
तघ्नः हृष्यः वाताग्निजनकश्च । रा. नि. व. १६ ।
रक्तसर्पपे । रा. नि. व. १६ । च. मृ. ४४ । वि. ८४ ।
छिन्नायाम् । हँचि । विका. । मा. नि. । श्रियु-
क्षे । गजिना ग्राह् । वै. नि. च. । (कः) श्वेतापामा-
ने । कृष्णसर्पपे । रा. नि. व. ४१ । ६ । कासि । श. र. ।

चवका । स्त्री । सर्पपहले । राहे । वै. नि. च. ।

चवतरुः । पुं । मन्दहवे । वै. नि. च. ।

चवथुः । कासरीगे । रा. नि. व. १० । नासारी-
गविशेषे । हँचि । लक्षणं—“प्राज्ञाश्रिते मर्त्येणि
संप्रदुष्टो यस्यानिशो नासिकया निरिति । कफ-
मुयाती बहुशोऽतिशब्दे तं रोगमाहुः चवथुं विचि-
न्नाः ॥” मा. नि. ।

चवपत्रम् । स्त्री । चवकपत्रे । (है. ८७) ठात्र पा-
ता । च. द. परिणामशूलचि. । स्त्री । द्रोणपु-
ष्पां । चतुष्पत्ता । रा. नि. व. ४४ । [सा. की. ।

चवस्तम्भः । पुं । चवथुनियते । हँचिनिग्रह ।

चवा । स्त्री । सर्पपहले । वै. नि. च. ।

चविका । स्त्री । हृत्तलीक्षुपमेदे । गुणाः—
तिक्ता कटुगुणा युक्त्या घारासंस्तम्भसिद्धिदा । रा.
नि. व. ४ । [चीखे ।

चामः । पुं । अवलवत्पुरुषे । हारा. । जि ।

चामदंशः । पुं । श्रियो । गजिना ग्राह् ।
रा. नि. व. ७ ।

चामास्यम् । स्त्री । चर्द्धिर्पथ्यादी । श. च. ।

चारम् । स्त्री । पुं । गवचारि । सि. यो. अर्थ-वि. ।
“चारमुष्णाम्बुना ।” विजलवणे । विट्प्लवण । रा.
नि. व. ६ ।

चारः । पुं । पलाशकाठादिदाहसम्भवे लवणर-
समन्वविशेषे । फार । चूरणात् दुष्टत्वसांसादि

पालनान् चारः । स द्विविधः प्रतिसारणाहः पा-
नाहंयेति । सु. मृ. ११४ । च. मृ. २४ । च. द. क्रमि.
वि. । च. द. वा. व्या. वि. विशीतीप्रसारणात्तैले । भा.
१४. सन्ततादि. ज्व. कि. कायस्यादिचूर्णे । “लवण-
चारसंयुतेः ।” गुणाः—गुष्माशीयहृषीघ्नः सराः
पाचनाः कृमिपुंस्तघ्नः शर्करास्यरीत्याश्च शार्द्धं.
म. ६४ । “तीक्ष्णाणी लघुहृष्यश्च क्लीदी । को वि-
दारणः । दाहनी दीपनश्चेता सर्वाः । विवि-
न्नमः ॥” च. मृ. २७४ । “अत्योष्णः शरीरेऽपि क्ल-
मतिर्तैक्ष्णं विसर्पिता । अत्यर्थेऽपि श्रेयसत्यर्थं
सान्द्रमेव च । ह्यनीषधं विपक्वं । दीपनी नव
भूताः ॥” सु. टी. ११४ । “चारविशेषितं जला
नीलनालिन दीपयेत् । निष्काप्य धर्मे तीये साव-
धेयं कुसुम्भवेत् ॥ यावश्चाक्तः पित्तमूलश्च रक्तमेव
प्रजामते चतुर्गुणेन तीयेन खापण्ये भूतभवेत् ॥
पलमात्रेण पातव्यं चैषं गद्यावधयम् । खेदः
कर्षसमं चैषं यथादीवबलं प्रति ॥ भक्षादिसाधने
खाव्यं जलेन विगुणेन च । चारश्च द्विविधो ज्ञेयः
सारणः प्रतिसारणः । प्रतिसारणश्च मात्रा श्रेष्ठा
शक्तिस्मा मता ॥” सुमुत्तम् । “संसारवयवसाध्येषु
पलाशलवणादिषु । व्यवस्थिते न कालोऽत्र यत्र
सर्वो विधीयते ॥ चारचूर्णस्य मात्रा च गद्यावध-
यसम्भता । अथवा चारलवणद्वयैकवर्णं यथा ॥”
इति चारविधिः । सर्जिचारे । यवचारे । लवणे ।
काचे । भस्मनि । मे. । गुह्ये । छि. च. । ७० दृग्गवा-
रे । रा. नि. व. ६ । [त द्वारा पोड़ान । सु. ।

चारकर्म(न) । स्त्री । चारदाहकर्मणि । फः-

चारव(चित)यम् । स्त्री । सर्जिचारयवचा-
रदृग्गवाचारेषु । “सर्जिचारो यवचारदृग्गवाचार
एव च । चारवयम्..... ॥” गुणः—केदन्त-
अर्थात् शिटकफादिदीपनीमूलनम् । रा. नि. व. २२ ।

चारदला । स्त्री । चिकीशके । रा. नि. व. ७ ।

चारदशकम् । स्त्री । दशविधचारेषु । ते च
श्रियुमूलकपलाशचुक्रिकाचित्रकार्दकनिष्पकेलपा-
मार्गमोषाजाता इति । “श्रियुमूलकपलाशचुक्रि-
काचित्रकार्दकसनिष्पन्नमर्थैः । इन्द्रशैलरिक्तमोषि-
कोद्वैः चारपूर्वदशकं प्रकीर्तितं ॥” गजिनी,
गुला, पलाश, तिष्ठिङ्गी, चिता, आदा, निश,
हेम्बू, कपाशार्ग, कन्दो । रा. नि. व. ११ ।

[दाहः । पुं । चारहलभयाजचारिण दाहि ।
[ग. र. मा. ।
१.१४५. ।

[दुः । पुं । घण्टापाटलकले । शृङ्गेपाक-
रदय(युग्म)म् । स्त्री । सर्जियवचारयोः ।
ईका ७ वतकारि । “सर्जिका यावश्चकय
रदयमुदाहृतम् ।” भा. । “ज्यौ वक्रिसमी
री सर्जिका यावश्चकौ ।” शाङ्ग. म. ६५. ।

[रपञ्चकम् । स्त्री । यवमुक्कसर्जिपलाय
लनाल्लिपु । रा. नि. व. २२ ।

[रपत्र(क)म् । पुं, स्त्री । वानूकशाके । भा.
१. ४. । छ. च. । पालङ्गीयाके । वै. नि. च. ।

[रपाणिः । पुं । तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारि ।
See तन्त्रकारः ।

[रमध्यः । पुं । अपासामर्गह्वे । प. मु. ।

[ररस्युत् । पुं । ऊपरभूमौ । रा. नि. व. २२ ।

[ररमेलकः । पुं । सख्येचारि । मा. दा. नि. । रा.
नि. व. ६ ।

[ररमेहः । पुं । पित्तजन्यप्रमेहभेदे । अत्र सु-
तचारप्रतिभं मेहति । सु. नि. ६५. । [र. सा. सं. ।

[रराराजः । पुं । टङ्कणचारि । ज्ञा. श. गी ।

[ररवर्गः । पुं । सर्जिटङ्कणयवचारिषु । “स-
र्जिका टङ्कणयव यवचार उदाहृतः ।” र. सा. सं. ।

[ररवस्तिः । पुं, स्त्री । निरुद्धवस्तिभेदे । पि-
ट्कारिविभेदः । यथा — “सैन्धवाचं समादाय
शताह्वयं तथैव च । गीमूत्रस्य पलायन्यावस्ती-
कायाः पलाययं । गुडस्य हे पले चैव सर्व्वमालीय
यवतः । वस्त्रपूतं सुखीयञ्च वस्त्रं दद्याद्विचय-
यः । सुखं विट्सकृन्नाजहं सुवक्त्रञ्च दाहयं ।
किंमुदावर्त्तयुष्मादीन् सद्यो हन्त्यान्निवेदितः ॥”
च. द. निरुद्धवस्तिः । [रा. नि. व. ११ ।

[रररुचः । पुं । मुष्ककह्वे । शृङ्गेपाकृण ।

[ररलवणम् । स्त्री । खवणविशेषे । थार्गीमा-
टी वा लवण । (रसकर्पूरप्रकरणे ।)

[ररस्येष्ठम् । स्त्री । यवचारि । रा. नि. व. ६ ।
पुं । पलायनह्वे । मुष्ककह्वे । रा. नि. व. १० । ११ ।

[ररधट्कम् । स्त्री । धवापामार्गकुटजलाङ्ग-

खोतिलमुक्ककट्टवजचारिषु । “धवापामार्गकुटज-
लाङ्गलीतिलमुक्ककेः । चारिरेतेषु मिलितेः चारः
षट्कमुदाहृतम् ॥” रा. नि. व. २२ ।

[ररसमकम् । स्त्री । समचारिषु । “सर्जिका-
री यवचारटङ्कणञ्च सुवर्चिका । पलायनीयं जि-
खरी चारसमकमीरितम् ॥” रा. व. १ ।

[ररसर्पिः । स्त्री । चारपकृष्टे । च. मा. ८५. ।

[ररसूचम् । स्त्री । मर्माश्रितनाडीच्छेदनाथे
चारलिप्तसूत्रे । भा. न. ४४. नाडीचि. ।

[ररारच्छम् । स्त्री । समुद्रलवणे । हारा. ।

[रराराटकम् । स्त्री । अटविषचारि । “पलाय-
वन्निशिखरिषिचाकतिलनालना । यवजः सर्जि-
का चिति चाराटकमुदाहृतम् । चारा एतेऽग्निना
दद्याद्युक्कग्लहरा भयम् ॥” भा. ।

[ररारिका । स्त्री । चुषायाम् । हारा. ।

[ररारोत्तमः । पुं । घण्टापाटलिकावाम् । शृ-
ङ्गेपाकृण । सु. सं. १६५. ।

[ररारोदकम् । स्त्री । चारजले । यथा — चा-
रात् षड्गुणं जलं दत्त्वा वस्त्रेण दोषायत्नं विधाय
तदधः पात्रं पातयित्वा चारोदकं वाष्पम् । एव-
मेकविंशतिवारं पुनः पुनः स्नायेत् । मतान्तरे
चाराश्चतुर्गुणं जलं दत्त्वा चतुर्धाविष्टे स्नायित्वा
तज्जलं वाष्पम् । “पानीयो यन्मु शब्मादौ तद्वारा-
नेकविंशति । भावयेत् षड्गुणे तीथे केचिदाहुषु-
गुणे ॥” प. म. १५६. । [चनायां । श. च. ।

[चितिः । स्त्री । खदिरह्वे । रा. नि. व. ८. । रो-

[चितिजः (न्तुः) । पुं । भूनागे । गी. व. रा.
नि. व. ११ । [र. सा. सं. यङ्काराखरसी ।

[चितितलविधिः । पुं । पातालयन्त्रे । प्र.

[चितिनागः । पुं । भूनागे । गी. व. रा. नि.
व. ११ । [कृण । रा. नि. व. ११ ।

[चितिबदरी । स्त्री । मूढदर्श्याम् । मे. टो.

[चितिरुद्धः । पुं । ह्वे । रा. नि. व. ११ ।

[चितिचमः । पुं । खदिरह्वे । रा. नि. व. ८. ।

[चित्तः । त्रि । परकादस्य उपरिगते अस्मिन् ।
भा. स. १४. भ. प्राधिकुरि ।

क्षिप्रम् । स्त्री । पादाङ्गुलाङ्गुलिमध्यभागे तन्ना-
मकसकयिमर्शेण । सु.शा.६५. ।

क्षिप्रपाकी (इन्) । पुं । गन्धमुष्णहृत्वे । गर्द-
भाच्छे । र.मा. । [ति. वा.ज्व.चि.१५. ।

चीर्णः । चि । दुर्बले । हे.च. । धालपवयव-

चीर्णकरः । नि । कथताजनके ।

चीरम् । स्त्री । सरलनिर्यासे । श.र. । जले ।
रा.नि.व.१४ । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । तच्चाष्टवि-
धम् । “अविचीरमजाचीरं सोचीरं माह्वषच य-
त् । छट्टीणां हस्तिनीनाश्च वङ्गवायास्त्रियस्तथा ॥”
प.प्र.३४. ।

चीरकः । पुं । चीरमीरटलतायाम् । रं.मा. ।

चीरकक्षुकी । स्त्री । चीरीशहृत्वे । क्षिप्रौ-
ग्राह् । प.सु. । [चिका. ।

चीरकण्डः (कः) । पुं । शिशौ । हे.च. ।

चीरकन्दः । पुं । चीरविदार्याम् । भूमिकू-
शां । रा.नि.व.७ । स्त्री (न्दा) । चीरवस्त्रां,
कणभूमिकुशां । जटा. ।

चीरकाकोलिका (ली) । स्त्री । चीरका-
कील्याम्, खनामप्रसिद्धे काकोलीमिदं । कौत्र-
काकशा । हिं मं दुधकाउली । कं हसुगटवति-
मे । रा.नि.व.३ । अभावे अश्वमेयामूलं । भा.म.
४४.कर्णरी.चि.विफलायष्टे । “मधुकं चीरका
कोली ।” सु.सू.३८५.काकोल्यादिः । See का-
कोली ।

चीरकाण्डः (कः) । पुं । अर्कहृत्वे । आक-
न्त ग्राह् । रा.नि.व.१० । सुहीहृत्वे । गनना
ग्राह् । रा.नि.व.८ । [वटे । रा.नि.व.११ ।

चीरकाष्ठा । स्त्री । वटीहृत्वे । नदीवटे । कूज

चीरष्टतम् । स्त्री । चीरीत्यष्टते । च.द.र.पि.
चि. । गुणाः—संघादि रक्तं तैममसूर्क्षाप्रशमनं
नेत्ररोगहितम् ।

चीरजम् । स्त्री । दधनि । रा.नि.व.१५ ।

चीरजलम् । स्त्री । चीरमित्रजले । सि.घो.
दण्डावि.श्रीकण्डः ।

चीरतुम्बी । स्त्री । अलावूविशेषे । मिठाभाटे ।

मं दुग्धतुम्बी । कं डालुगुम्बुलु । गुणाः । मधुरा
खिन्धा पित्तघ्नी गर्भपीषण्णी हृष्या वातला बलपु-
ष्टिकरी च । रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.१० ।

चीरदलः । पुं । अर्कहृत्वे । आकन्त ग्राह् ।

चीरद्वम् । पुं । अश्वत्यहृत्वे । रा.नि.व.११ ।

चीरदर्पणः (र्षी[इन्]) । पुं । अर्कहृत्वे । आ-
कन्त ग्राह् । रा.नि.व.१०।११ ।

चीरपलाण्डः । पुं । पलाण्डुविशेषे । उष्ण-
गलाढू । गुणाः—“खिन्धी रुचिस्थः स्थिरधातु-
कर्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरुः शो-
णितपित्तशसः स पिच्छिलः चीरपलाण्डुरुक्तः ॥”
सु.सू.४६५. ।

चीरपाकः । पुं । छतादीनां चीरावशेषपाके ।
तत्र चीरं द्रव्यादष्टगुणं वारि चतुर्गुणञ्च । एष
पाके जलं विना न सिद्ध्येव तद्दिना सम्यक्पा-
कसिद्धेरभावात् । अथच विधिः चीरपक्वपाचना-
दौ ज्ञेयः न तैलछतादी । तत्र चतुर्गुणं चीरमेवा-
स्मि न द्रवान्तरमिति । “द्रव्यादष्टगुणं चीरं ची-
रातोयं चतुर्गुणं । चीरावशेषः कर्तव्यः चीरपाके
तयं विधिः ॥” “चीरमस्त्रारणालानां पाकी ना-
स्ति विनाशसां । सम्यक् पाकं न गच्छन्ति तक्षा-
तोयं चतुर्गुणम् ॥” प.प्र.२४. । जलगुप्तौ । सु.
सू.११५. । [च. ।

चीरपुष्पी । स्त्री । चीरकाकोल्यां । च.चि.१

चीरमधुरा । स्त्री । चीरकाकील्याम् । रा.
नि.व.३ । [वचविशेषे । प.सु. । सु.कल्या.८५. ।

चीरमीरटः । पुं । चीरकराड् इति ख्याते

चीररसः । पुं । चीरसारि । कौत्रम् ।

चीरलता (वल्ली) । स्त्री । चीरविदार्याम् ।
उष्ण भूमिकूशां । रा.नि.व.७ । च.वि.८५. ।

चीरवान् । पुं । चीरमीरटे । कौत्रकडाड् ।
प.सु. । [चम. ।

चीरविक्रतिः । स्त्री । कूर्मिकायां । कौत्रम् ।

चीरविदारिका (री) । स्त्री । खनामख्या-
ते महाकन्दशाके । दधत्तु दुहेकूगडा । मं नेत्र-
भू इकीहीला । चीरकन्द इति दाक्षिणात्यभाषा ।
गुणाः—चीरपक्वा दीर्घकन्दा अतिमधुरा च ।

। मधुरासा कषाया तिला पित्तशूलघ्नी मू-
त्री च । चीरकन्दो विधा सनाको विनाश-
तयोः सनालः वयस्तन्मो विनाशो रोगघ्नः ।
१. व. ७ । कषामभिकषाण्डे । कृष्ण कुम्भिक-
३ । प. सु. । सनालः श्वेतभूमिकषाण्डे । च. वि.
१ ।

रविषम् । स्त्री । निर्वासविषे । कुसुदन्ती-
हीजालचीत्यांतीति चोचि । गुणाः—“किमान-
ः चीरविषे विडम्बेदो जिह्मजिह्वता ।” सु. कल्प.
च. ।

रीरविषाणिका (णी) । स्त्री । इषिका-
गोस्तयाः विह्वलिता गच्छ । रा. नि. व. ६ । ची-
काकोल्याम् । रा. नि. व. १ ।

रीरवृक्षः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । सऊद्रुम गी-
ह । जटा । राजादनवृक्षे । शिर्षो गच्छ । रा.
नि. व. ११ । अश्वत्थवृक्षे । मन्द. व. ५ । वै. निघ. २४.
चीरवृक्षादितैले । चीरिकायाम् । शिकुरे । र.
भा. । वटादिपञ्चवृक्षेषु । “न्यग्रोधीदुम्बराश्वत्थपा-
रीषल्लपादपाः । पञ्चैते चीरिणो वृक्षाः.....”
केचित्पु पारीषल्याने “श्रीरौ वेतसं परे” इति
वदन्ति । गुणाः—“चीर(रि)वृक्षा हिमा वण्यां
योगिरीयन्नपापहाः । कषाया मीदोघ्ना वि-
सर्पामयनाशनाः । श्लेष्मपित्तकफास्रघ्नाः सान्द्या भ-
गृह्ययोग्यजनाः ॥” रा. नि. व. ११ । See चीरि-
वृक्षः ।

चीरव्यापत् । स्त्री । अश्वत्थातिमात्रचीरभी-
जगज्यविकारि । लक्षणं यथा—“चीरव्यापदृग्-
हीतोऽग्नौ मन्दं पिवति स्वादति । निद्रालुर्वेदना-
न्त्य ध्यायौ गुरुशिरा भवेत् ॥” ज. द. ६१ च. ।

चीरशरः । पुं । दुग्धशरे, आमिषायां । छाना।
हे. च. । [ल. खांठे । रा. नि. व. १२ ।

चीरशीर्षः । पुं । शीवेदनामकगन्धद्रव्ये । ग-

चीरशुक्लः । पुं । राजादनवृक्षे । शिर्षो गच्छ ।
रा. नि. व. ११ । पानीयकफले । पानिकल । श.
च. । भूमिकषाण्डे । र. भा. ।

चीरशुक्ला । स्त्री । चीरकाकोल्याम् । रा. नि.
व. १ । भा. म. १४. मधुवि. । चीरविद्यायां । कुं हे
कुम्भे । रा. नि. व. ७ । च. वि. १४. पञ्चवृक्षे ।

क्याम् । वि. ८४. । सु. वि. २४ च. । “मधुकं चीर-
शुक्ला च ।” सु. वि. १४. । शुक्लकषाण्डे । प. सु. ।

चीरसन्तालिका । स्त्री । दुग्धविकारि ।
छाना, नैऋते । गुणाः—इत्यां स्निग्धा पित्ता-
निलघ्नी च । रा. ज. ।

चीरसारः । पुं । नवनोति । हिं पालजिगु ।
गुणाः—“ईषक्कफकारं गीह्यं पित्तघ्नं तर्पणं गु-
ह । पुष्टिश्चैवाभिधा तस्य चीरसारानु चीरसः ॥”
रा. नि. व. १५ ।

चीरस्फटिकः । पुं । Cat's eye. स्फटि-
कविशेषे । “चीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यू च स्फटि-
काविनी ।” हे. च. । [नि. व. १२ ।

चीरलवः । पुं । दुग्धपाषाणे । कृन्तुशङ्खि । रा.

चीरा । स्त्री । काकोल्याम् । कैंद्रुता । रा. नि.
व. १ । भा. म. २४. चस्तप्राशे । [विका. ।

चीराङ्गः । पुं । सरलद्रवे । मृगन-कांठी ।

चीराश्विजम् । स्त्री । सासुद्रलवणे । सुता-
यां मी. ।

चीरामयः । पुं । सान्द्यदोषे । र. स. र. बाल. वि. ।

चीरालसकः । पुं । बालरोगविशेषे । निदा-
नादि—“लस्ये चिदीषमलने दुर्गन्ध्यामं जलीप-
मम् । विहङ्गमच्छं विच्छिन्नं फेनिलक्षोपविशते ।
शक्तवानाव्यधायकं मूत्रं पीतं सितं घनम् । ज्व-
रोऽरीचकट्टुर्दुर्दिश्वकीर्णारविजृम्भिकाः । अङ्गभ-
ङ्गोऽङ्गविलेपः कुजनं वेपथुर्धमः । प्राणालिमुख
पाकाया जायन्तेऽन्वेऽपि तं गदम् । चीरालसक-
मित्याहुः.....” “तत्राय धात्रौ बालश्च वमने-
नोपपादयेत् ॥” वा. उ. २४. । [शिकुरे । श. र. ।

चीराविका (वी) । स्त्री । दुग्धिकायाम् ।

चीराहः । पुं । सरलवृक्षे । विका. ।

चीरिकन्दः । पुं । भूमिकषाण्डे । वै. निघ.
अश्व. वि. राजिकादिगुह्यां ।

चीरिकाषायः । पुं । वटादिशीरिवृक्षकषा-
ये । सि. यो. दाहवि. यो. कण्डः । “चीरैः चीरिका-
षायैश्च ॥”

चीरिका । स्त्री । राजादन्याम् । शिर्षो, कीर-
थेजूर । भा. । दुग्धादिकृतपायसे । सा च दु-

मन्त्रादिकलगीधुमादिकतलमेदेन बहुधा । अथस्य
मन्त्रलक्षणनरभमि । अथसुरमसि । ज.द.१५. ।

जीरिणी । स्त्री । गान्धारीहवे । गीशात्रगोष्ठ ।
रा.नि.व.८ । खनमख्यातहवे । ज्ञानागकौटी,
थिरुहे । मं पिस्वीरामेद, विष्णुकिशयेदु । गु-
णाः—कटुः तिक्ता रिवमी शोफतापघ्नी क्षमिदी
घ्नो कफघ्नी पित्तस्वरघ्नी च । रा.नि.व.५ । च.
सू.२।४५० । जीरकाकोल्याम् । श्वेतशरिरावायाम् ।
अनलुभूत । वै.निघ. । च.सू.४५० । कुटुम्बिनी ।
रा.नि.व.५ । राजादनीहवे । वै.निघ. ।

जीरिप्ररोहः । पुं । वटाशल्यायुद्धुरे । सु.सू.
१६५० ।

जीरिहवः । पुं । जीरप्रधानहवमं । ते च
वटाश्लयोदुम्बरपकंटीगईभाण्डाख्याः । वटे, अश-
थ, यच्छूद्रत, पाकूड, गलाभनिपूल । सि.
यो.सर्पिर्मूढे । “अश्लयोदुम्बरपकवटपिप्पलसंमि-
ताः ।” वा.उ.१५. । फलगुणाः—शीतलानि क-
फपित्तहराणि संयाहीणि रुखाणि कषायमधुराणि
च । म.द.व.३ । जीरहवफलं गुरु विट्पि शीतलं
कषायं मधुरं सारमौषधमाकृतकोपनञ्च । सु.सू.४६
५० । “जीरिहवा हिमा वण्णां योनिरीमव्रणाप-
हाः । रुवाः कषाया मीदोघ्रा विसर्पामयनाश-
नाः । शोथपित्तकफाघ्न्याः सक्ता भग्नास्थिघ्नो-
नाः ॥” लुदुम्बरहवे । रा.नि.व.११ ।

जीरिशुद्धा । स्त्री । जीरिहवाणां वटादीना-
मविकाशितप्रवाले । वटोमिर खूत्रि । भा.म.४५.
गर्भ.चि. । “जीरिशुद्धास्त्ववी हृतम् ।”

जीरी (इन्) । पुं । चकंहवे । आकक गोष्ठ ।
रा.नि.व.१० । राजादनीहवे । थिनी गोष्ठ । रा.
नि.व.११ । खुडीहवे । उकंटी मनमा । रा.नि.
व.८० । मन्दिहवे । भा. दुग्धपाषाणे । कूनथडि ।
पायसे । प.सू. । गीधूमी । रा.नि.व.१६ । वटह-
वे । रा.नि.व.११ । म.द.व.३ । स्त्री । सोमलता-
याम् । जीरकाकोल्याम् । वै.निघ.व.चि.लाचा-
वितेक्षे । बंशलोचनायां । वै.निघ.२५.संयङ्ग.चि.
दाक्षिमण्डके ।

जीरीयः । पुं । खनमख्यातखहवे । जीर-
कधुकोति लोके । जीरनेष्ट । प.सू. ।

जीरीखी । स्त्री । पायसे । रुवा । [५.]

जीरोदनम् । स्त्री । जीरपकासे । नकुल.११

जुज्जनिता । स्त्री । राजिकायाम् । रात्रे म-
त्रिवा । भा.पू.१५.भा.व. ।

जुथः । पुं । रीठाकरखहवे । त्रिठाकल । श.च. ।

जुतम् । स्त्री, पुं । प्रतिस्थायरीने । रा.नि.व.२० ।

हिकायां । ई.चि. । म.र.० । “वदानपाशयोर्द्ध-
योग्यान्नीलिकषण्वाम् । शब्दः सञ्जायते तेषां जुतं
तत्कथ्यते वृषे ॥” शार्ङ्ग.पु.६५० । [१६.]

जुतकः । पुं । राजिकायां, रक्तसर्पये । रा.नि.

जुतकरी । स्त्री । सर्पकङ्कालिकायां । श.च. ।

जुता । स्त्री । हिकायाम् । ई.चि. । श.र. ।

जुताभिजननम् (कः) । स्त्री, पुं । लण-
सर्पये । रात्रे । भा.पू.१५.भा.व. ।

जुत् । पुं । प्रतिस्थायरीने । रा.नि.व.२० । हि-
कायाम् । ई.चि. । चिका. ।

जुद् (ध्) । स्त्री । जुधायाम् । अम. ।

जुद् । पुं । कैटथ्ये । (वा.डा.उल्ले) । प.सू. । १-
कपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । तच्छुलावयवे । कूट ।
उषा । उडुके । उडुना । श.र. । (कः) आसरी-
गमेदे । कमिशङ्के । वै.निघ. ।

जुद्रकण्टकारी । स्त्री । जलकण्टकार्याम् ।
अग्निमनौ । मोला । रा.नि.व.४ ।

जुद्रकण्टकी । स्त्री । उडुना । भा. ।

जुद्रकण्टा । स्त्री । कण्टकार्याम् । रा.नि.व.४ ।

जुद्रकण्टारिका । स्त्री । अग्निमनौवृषे ।
मोला । रा.नि.व.४ । [नि.व.४ । उडुना ।

जुद्रकण्टिका । स्त्री । कण्टकार्याम् । रा.

जुद्रकन्दः । पुं । यज्ञाटके । प.सू. ।

जुद्रकम्बुः । पुं । जुद्रकारवेक्षाम् । वै.निघ. ।
जुद्रशङ्के । कोशडु । इ.च. ।

जुद्रकारलिका । स्त्री । जुद्रकारवेक्षे । छोटि
करणा । वै.निघ. ।

जुद्रकारवेक्षी । स्त्री । जलकारवेक्षे । छोटि
करणा । गुणाः—कटुः उष्ण तिक्ता रुखा दीप-
नी रक्तवातकरी पथ्या च । फलमपि एतद्वचम् ।

सुद्रः अर्धशः मलरीयसीयः कीमिरीयः
सिन्धुविषयः । रा. नि. व. ३ । [१२६]

सुद्रकुलिशः । पुं । वैकान्तिकी । रा. नि. व.

सुद्रकुष्ठम् । स्त्री । एकाद्रविषकुष्ठम् । यथा
-स्युलाह्वं मडाकुष्ठमेककम् चर्मेदलं विसर्पः
रिसर्पः सिन्धु विचर्चिता किटिमं पामा रक्तसा
हेति । भा. । सु. नि. व. ३ । एषां लघ्वणानि ल-
घ्वण्यानि स्वय्याणि ।

सुद्रखर्जुरी । स्त्री । मूत्रवृत्तिकायाम् । छोटि
वा । देवो (खर्जुर) । गुणः—मन्तनीयामन्यगुणा ।
See खर्जुरी ।

सुद्रगुडः । पुं । स्वल्पमेव गुडः । "सुद्री गुडश्च
तुर्भागविभागार्द्धाद्विभोवितः । (गुणाः) रसो गुड
यथापूर्वधीतं स्वल्पमेव गुडः ॥" च. सू. १०७ ।

सुद्रगोधूमः । पुं । सूक्ष्मगोधूमः । छोटि ग्रम ।
वै. निघ. ।

सुद्रगोक्षुरकः । पुं । क्लृप्तगोक्षुर । छोटि
गोक्षुरी । गुणाः—शीतलः चर्मेदः सधुरः हृदयः
रसायनः मूत्रक्रमाश्लोमिददाहृदयः । रा. नि. व.
३ । [नीक. रा. नि. व. ७]

सुद्रगोली । स्त्री । चिचिजिकायाम् । टिहो

सुद्रचन्दनम् । स्त्री । रक्तचन्दने । रा. नि. व.
३२ । भा. । [टिपा. रा. नि. व. १०]

सुद्रचम्पकः । पुं । नानचम्पकः । नागेश्वर

सुद्रचिर्भ(भि)टा । स्त्री । गीपाञ्जकंटील
ताया । रा. नि. व. ३ ।

सुद्रचुचुः । पुं । खनामखानकलचुपे । छोटि
छोटका । मलाहासुचु, नाहचुचु । गुणाः—
मधुरः कटुः उष्णः कषायः दीपनः मूलगुणाहो
विषमप्रायः । रा. नि. व. ४ । [नि. क. म. च.]

सुद्रचूडः । पुं । सचूडचूडपञ्चि । गोपा-

सुद्रजन्तुः । पुं । सुद्रमाषिमाषि । शतपद्याम् ।
के. मू. ३. भा. ।

सुद्रजम्बूः । स्त्री । जलजम्बूम् । छोटि जाम,
वनजम् । हि जामुनी नदीजामुनी । गुणाः—
"जम्बूः संवाहिवी खला ककपितासदाहजित् ।"
भा. ।

सुद्रजातीफलम् । स्त्री । काष्ठानकके । रा.
नि. व. ११ ।

सुद्रजीरः । पुं । रणजीरके । सू. नि. कीडा ।
म. च. । [व. १]

सुद्रजीवा । स्त्री । जीवनीखतायाम् । रा. नि.

सुद्रतण्डुलः । पुं । विडुज्यायां । विडुज् । वै.
निघ. । [वे. रा. नि. व. १०]

सुद्रतुलसी । स्त्री । चर्मके, सुद्रपत्रतुलसी-

सुद्रदंशिका (शी) । स्त्री । सुद्रदंश । छोटि
डोम गाछि । जटा. ।

सुद्रदर्भः । पुं । यक्षदर्भः । धे. उ. कुण् । वै. निघ. ।

सुद्रदुरालभा । स्त्री । स्वल्पदुरालभायाम् ।
उत्तानडाविशेषः । न साङ्गीवेनिकासुनी । कं
निश्चयजिदुधवे । गुणाः—गौल्या चर्मही ज्वरही
कुष्ठही वासकासधमघ्नी पारदशोधनी च । रा.
नि. व. ४ । [ला. गाछि । रा. नि. व. ४४]

सुद्रदुसर्षा । स्त्री । अपिदमनीयवे । पो-

सुद्रद्रुः । पुं । कुमरिचडवे । लङ्कायतिष्ठेव
गाछि । प. सु. । [रा. नि. व. ११]

सुद्रधानी । स्त्री । ककंटडवे । कौ. कटानि ।

सुद्रधान्यम् । स्त्री । कुधान्यापरनाम-लघ्वधान्ये ।
भा. । तानि यथा—"श्यामाकः कीदृशः लघुर्म-
कंटी कपिकन्दुरा । सुद्रधान्यमिदं प्रीतम्... ॥"
चवि. । See कुधान्यम् ।

सुद्रधान्यमण्डः । पुं, स्त्री । कुधान्यतमण्डे ।
गुणाः—"चर्मयो सुद्रधान्यानां मण्डं वातारं कृ-
तम् ।" चवि. १२७. ।

सुद्रधान्यान्मम् । स्त्री । सुद्रधान्यतमकाञ्चि-
कविशेषे । धे. नो. मद्रविशेषः । गुणाः—"तद्वज्र
सुद्रधान्यान्मं वाक्कुलं पिपकारकं । करोति श्लोषदं
गुलं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥" चवि. १२७. ।

सुद्रनासिकः । वि. । क्तनासिके । बांदा ।
ह. च. ।

सुद्रपञ्चकः । पुं । स्वल्पपञ्चमूले । "सुद्रकं प-
ञ्चनामम् ।" सु. चि. २०७. । [वै. निघ.]

सुद्रपत्रः । पुं । श्वेतपुनर्नवायां । यक्षदर्भः ।

चुद्रपत्रा । स्त्री । चाक्षर्या । आभिरुक् । हारा ।
लघुब्राह्मणम् । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

चुद्रपत्रिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवाया । वै.

चुद्रपत्री । स्त्री । वचायां । वट । रा.नि.व.६ ।

चुद्रपनसः । पुं । लज्जकवृक्षे । (उट्टो ग्राह ।
भा. । [मौ । रा.नि.व.१० ।

चुद्रपर्णः । पुं । अर्जकवृक्षे । कृद्रपत्र तुल-

चुद्रपाटला । स्त्री । मुष्ककवृक्षे । घण्टापाक-
ल । वै निघ. ।

चुद्रपाषाणमेदः (दा) । पुं, स्त्री । जम्बपा-
षाणमेदचुपे । छोटि पाथरकुटि, हिमगिर ।
गुणाः— व्रणरुक्षारमरीचः । रा.नि.व.५ ।

चुद्रपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पल्याम् । रा.नि.
व.६ । [पू. है । रा.नि.व.७ ।

चुद्रपोतिका । स्त्री । चुद्रोपदक्याम् । (छोटे

चुद्रफलकः । पुं । जीवनवृक्षे । जिउल ग्रा-
ह । श.च. ।

चुद्रफला । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रा-
शालमन्थ । गोपालकर्कटिकायाम् । राशालकै-
कृष्टी । रा.नि.व.१ । कण्टकायाम् । अग्निदम-
न्याम् । मोला । रा.नि.व.४ । भूमिजम्बाम् ।
वन जाग । श.मा. ।

चुद्रभण्टाकी । स्त्री । वृहतीनुपे । वै.निघ. ।

चुद्रमत्स्यः । पुं । सुरलादिमत्स्रे । वै.निघ. ।

चुद्रमाता (ढ) । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् ।
चुद्रवृक्ष्यां । वै.निघ. । [रा.नि.व.८ ।

चुद्रमुस्ता । स्त्री । कशेरुकायाम् । (कठुर ।

चुद्रमूषिका । स्त्री । अजनिक्तायां । आज-
नाहे । जटा । [प्र.१ख. ।

चुद्रमोटरकः । पुं । टण्डुवे । १ तो. । प.

चुद्रमोरटः । पुं । जम्बमोरटे । वै.निघ. ।

चुद्ररागः । पुं । अजगर्जिकादिचतुष्टयलारिंश-
द्विंशेषु तद्वया—अजगर्जिका यवप्रख्यान्धालजी
विहवा कच्छपिका वयोकिमिन्द्रहृदा पनसिका
पाषाणगर्दभः आलुगर्दः कचा विस्फोटकोऽधिरौ-
हिणी चित्रं कुनकोऽनुशयी विदारिका शर्कराधुं

पामा विचर्चिका रकसा पाददारिका कदरमल-
सिन्दलुषी दाहकशीकपिका पलितं मसुरिका
यीवनपिङ्गका परिमौकण्टकः जनुमणिसंशकय-
र्थकीलसिलकालकी व्यक्तं व्यक्तः परिवर्तिकाव-
पाटिका निरुद्रप्रकाशः निरुद्रगुदोऽहिपाने व-
षणककुर्गुदंशयति । एषां लक्षणं पर्यायेषु
सम्याणि । सु.नि.११५. । [४ । शब्दकल्पः ।

चुद्रवंशा । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रा-

चुद्रवज्जकम् । स्त्री । वैक्रान्तमयी । प.सु. ।

चुद्रवर्वणा । स्त्री । वरटायाम् । (वाल उ ।
रा.नि.व.१६ । [रा.नि.व.७ ।

चुद्रवल्ली । स्त्री । मूलपोत्याम् । कठि मूला ।

चुद्रवारुणी । स्त्री । तुषधान्यकृतवारुणीमध्ये ।
यथा— सर्वं सङ्गृह्य यत्केन विमुषीकृत्य यत्नतः ।
तस्मै वा क्वचिदस्त्रे वा आकौटं तद्विनःसिपत् ।
ततो निष्काशयेदकं भवेत् सा चुद्रवारुणी ॥ गु-
णाः— चुधादिवहकं बलवहकच ।" अर्क.चि. ।

चुद्रवार्ताकिनी । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् ।
रा.नि.व.४ । [अम ।

चुद्रवार्ताकी । स्त्री । वृहत्याम् । विकृति ।

चुद्रशङ्खः । पुं । शङ्खविशेषे । (काण्डा । गु-
णाः— कटुः तिक्तः शूलघ्नः दीपनश्च । रा.नि.व.
१९ ।

चुद्रशणपुष्पिका । स्त्री । जम्बशणपुष्पोविशे-
षे । (छोटे अण । गुणाः— तिक्ता वम्या रसनिपा-
यका च । रा.नि.व.४ ।

चुद्रशर्करा (रिका) । स्त्री । यावनाकीश-
र्करायाम् । छनाटरर टिनि । गुणाः— गौल्या
किञ्चिदुष्णा अतितिक्ता अतिपिप्पिला सिग्धा रु-
च्या सरा दाहनी वातपित्तरक्तदीपकरी च । रा.
नि.व.१४ । [रा.नि.व.१६ ।

चुद्रशार्ङ्गलः । पुं । पिचकयात्रे । टिठाव ।

चुद्रशीर्षः । पुं । मयूरशिखायां । मयूरशिखा
ग्राह । श.च. । [क । रा.नि.व.१९ ।

चुद्रशक्तिः । स्त्री । जम्बशक्ती । (छोटे शि-
व)

चुद्रश्यामा । स्त्री । जम्बकटभीवृक्षे । रा.नि.
व.६ । See कटभी ।

प्रेषान्तकः । पुं । कृत्तरीपातकत्वे ।
३ छात्रः शास्त्र । रा.नि.व.११ ।

खासः । पुं । पञ्चविधवासायतनवासी-
निदानं यथा—“कषायामोदकः कौष्ठे सुद्रो
उदीरयन् । सुद्रवासी न सोऽप्यर्थे दुःखिना
शयकः । दिनमि न स गार्वाण म च दुःखं
तरं । न च भोजनपानानां निरुणद्धाचितां
हं । नेन्द्रियाणां व्यथा नापि काष्ठिदापादये-
त् । स साध्य उक्तो कलिनः सर्वैः वायकफल-
ः । सुद्रः साध्यतमलेषां तमकः कृच्छ्र उच्य-
ते” सा.नि. । विकल्पा—“वासहिजातुरं
यः किमर्थे स्वेदेषुपावरेत् । युक्तैर्जवणतैस्त-
म्” ॥

द्रुस्तेता । स्त्री । रक्तापामार्गः । सिकन्द इति
किं । सु.सू.१८८, चर्कादिः । सुद्रकषिण्यम् ।
३ च्छेत्ताप्राज्ञिता । वै.नि.च. ।

द्रुसहा । स्त्री । सुद्रपण्याम् । गुणनीः । रा.
न.व.१ । सु.सू.१८८, १ । च.वि.८८, १ । इन्द्रवाह-
गोलतायां । रा.नि.व.१ । च.वि.८८, १ ।

द्रुसुवर्णम् । स्त्री । पितले । रा.नि.व.११ ।

द्रुस्फोटा । स्त्री । सुद्रस्फोटिक । छेष्टि फे-
डा । रा.नि.व.२० । [यम् । श.च. ।

द्रुहिकुलिका (ली) । स्त्री । कण्टका-

द्रुसुरः । पुं । सुद्रगोचरे । रा.नि.व.४ ।

सुद्रा । स्त्री । कण्टकायां । रा.नि.व.४ । प्र.
कनूरीमोदके । च.द.सि.यो.सू.का.वि.श्रीक-
ण्डः । “महीषघासुद्रा” । च.द.पितृषेयज्व.
चि.पञ्चतन्त्रे । “सुद्रासुतायां सङ्घ नागरेण” ।
वनपिपस्याम् । रा.नि.व.६ । सुद्रोपीदिकायाम् ।
छेष्टि पूं.हं । रा.नि.व.७ । सुद्रुचये । रा.नि.व.
४ । यावमालीशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । हि-
कायाम् । अथैत्यिकायाम् । गुणः अथ । रा.नि.
व.११ । चाक्षिण्यां । आसृक्क. मलिकायां । छे-
च. मवेष्टिकायाम् । अ.ग.३ । रा.मा. सरभा-
याम् । अम. ।

सुद्रामिमन्यः । पुं । हस्तगणिकारिकायां ।
छेष्टि गणिते । रा.नि.व.६ ।

सुद्राञ्जनम् । स्त्री । नेत्रनीः अञ्जनमर्दे ।
यस्य—“गोमूत्रपित्तमदिराणकृहावीरसे पबेत् ।
सुद्राञ्जनं रसे चाप्यत् यक्तस्तेफलस्य वा । गोमू-
त्राज्याण्यमलपिपलीवीदकटफलम् । सेन्धवीप-
हितं युञ्जन्निहितं रोगुगहरे । मीदो यक्तवृत्तार्कं
पिपत्यः मेन्धनं मधु । रससामलकयापि पक्वं स-
म्यङ्किषापयेत् ॥” सु.सू.१८८, १ ।

सुद्राण्डमस्यसङ्घातः । पुं । पोताधाने ।
गच्छेत्ता पोता । अम. ।

सुद्रादिः । पुं । कण्टकायां दिद्रव्यचतुष्टययुक्त-
कषाये वातश्लेष्मज्वरे हितः । च.द.ज्व.वि. । “सु-
द्रासुतानागरपुष्कराश्रयेः कृतः कषायः” । अन्यः
सामान्यज्वरे हितः । यथा—“सुद्रासुताभ्यां सङ्घ
नागरेण सपीष्करखेव किरातमितम् । पिबेत् क-
षायन्निह पञ्चतन्त्रं ॥” सं. । [शा.७, ७] ।

सुद्रान्नम् । स्त्री । कृत्तान्नस्य कौष्ठिके । च.

सुद्रापामार्गः । पुं । रक्तापामार्गः । रा.नि.
व.४ । [गम्यकथोक्ते ।

सुद्राफलम् । स्त्री । इहलीफले । रा.सा.सं.

सुद्रामलकम् । स्त्री । काष्ठधन्वाः । कठि-
आमना । रा.नि.व.११ ।

सुद्रामलकसंघः । पुं । कर्कटहले । कौक-
द्रोक् । रा.नि.व.११ ।

सुद्राम्बुपणसः । पुं । सुद्रकफलहवे । छे-
नोत्र शास्त्र । चिका. ।

सुद्रास्रः । पुं । कीशाले । रा.नि.व.११ ।

सुद्रास्रपणसः । पुं । सुद्रुचये । चिका. ।

सुद्रास्ता (म्लिका) । स्त्री । चाक्षिण्याम् ।
आसृक्क. सं. आसृक्ती । कं पुलुवचिसि । गुणाः
—अम्ल उष्ण । अपिपर्वनी कषित्वं यक्ष्णकः क-
फघ्नी च । हारा. अम्लमासुल्या । रा.नि.व.१४ ।

सुद्रिका । स्त्री । तन्नामकहिक्कायाम् । अथर्ष-
—“प्रकटकालेर्षां वेगेः कन्दैः समभिवर्षये । सु-
द्रिका नाम सा हिक्का जवुन्नात् प्रधावति” ॥
सा.नि. । दंष्ट्रे । डोणं । रा.नि.व.२६ ।

सुद्रेकुदी । स्त्री । यवासुचये । इशालता । रा.
नि.व.४ ।

सुरेवाहः । पुं । गोपालककल्याणम् । राधाधन
कीर्ति । रा.नि.व.१ । [भूरिप.]

सुरेला । स्त्री । सुखलायाम् । छोट एला ।

सुरोदुम्बरिका । स्त्री । ककीदुम्बरिकायाम् ।
काकडुम्बर । रा.नि.व.११ ।

सुरोपोदकनाम्नी । स्त्री । सुरोपोदका ।
कूटम् पूंहे । रा.नि.व.७ ।

सुरोपोदकी । स्त्री । सुरोपोदका । २०
पूंहे, छोट पूंहे । संसाहितेति । कं करिय
बलिवसले । रा.नि.व.७ । See उपोदकी ।

सुरोलूकः । पुं । सुरोपेवके । रा.नि.व.१६ ।

सुरिबोधनः । पुं । चवकहवे । मरिय । १ ।
सु. ५५. सुरसादिः ।

सुरा । स्त्री । सुखायाम् । अम. । [व.८]

सुराकुशलः । पुं । विज्ञानरहवे । रा.नि.

सुरातुरः । नि । सुराने । शब्दकल्पः ।

सुराभिजननः (कः) । पुं । राजिकायाम् ।
राशेश्रिय । प.सु. । राजसावके । वरवर्ति ।
रा.नि.व.१६ ।

सुरधितः । नि । कातचुधे । अम. ।

सुरपः । पुं । सुरहवे । कुले । अण. । अम. ।

सुरपकः । पुं । सुरहवे । सु.सु. २४५. ।

सुरपडोडमुष्टिः । पुं । विषमुष्टी । बाड़ानि-
म् । रा.नि.व.४ ।

सुरपालुः । पुं । पानीपालुके । रा.नि.व.७ ।

सुरम् । पुं । मय्यनदखे । छे.च. ।

सुरमा । स्त्री । अतसीपुपे । यमिना गाछ ।

प.सु. । रा.नि.व.१६ । गीलियाम् । भि. । अथे ।

मम । अ.टी.सा. । अतसीपुपहवे । रा.नि.व.१० ।

सुरः । पुं । कीकिलाचवर्धे । कुलेशाड़ा । (अ-
व्यमाद्यते) । सुरदीश्वरकवे । रा.नि.व.४ ।

गीचुरे । र.मा. । शरहवे । रा.नि.व.८ । महा-

पिच्छीतरी । वड मयमा गाछ । रा.नि.व.६ ।

अथे । पुं. अ.टी. ।

सुरकः । पुं । कीकिलाचवर्धे । कुलेशाड़ा ।

रा.नि.व.४ । भा.न.२५. अम.चि. । श्वेतकीकि-

कवे । श्वेत कुलेशाड़ा । र.मा. । अथक
है.छे.उ. । रा.नि.व.६ । गीचुरे । रा.नि.व.४ ।
तिलकहवे । अम. । र.सा.सं. ।

सुरकबीजम् । स्त्री । कीकिलाचबीजे । कुल-
भीमनाथरसे । मेष.वाजी.चि.रतिवज्रभमोदके ।

सुरपत्रः । पुं । सुखशरी । रामशरी । रा.नि.
व.८ । [७]

सुरपत्रिका । स्त्री । पालङ्गशके । रा.नि.व.

सुरभाण्डम् । स्त्री । नापितस्य सुररचणा-
रे । नापितेर उँड़ । शब्दकल्पः ।

सुरमर्दी (रु) । पुं । नापिते । छे.च. ।

सुरबीजम् । स्त्री । कीकिलाचबीजे । कुल-
थाड़ाबीज । शतावरीभोदके । “गीचुरेसुरधीर-
पि ।” च.द.वा.र.चि.अद्यताद्यष्टे ।

सुराङ्गः । पुं । गीचुरके । रा.नि.व.४ ।

सुरिका । स्त्री । पालङ्गशके । प.सु. ।

सुरिकापत्रः । पुं । शरी । रा.नि.व.८ ।

सुरिणी । स्त्री । बराहकामायाम् । बराह-
का । अ.च. ।

सुरी (रु) । पुं, स्त्री (णी) । शौरकारे, तण-
बराह । अम. । स्त्री । सुरिकायाम् । छे.च. ।

सुरमकः । पुं । सुरहवे । अण. । छे.च. ।

सुरेकन्दः । पुं । करवीरहवे । प.सु. ।

सुरम् । स्त्री । शरीरे । रा.नि.व.१८ । अथजा-

तेर्दशविधदशास्थानभूतदशविधलेखे । तत्र १ ले-
खं अपानादि ललाटस्थ । २ लेखं ललाटात् मस-
कपर्यन्तम् । ३ यीवास्त्रावधि । ४ जनककुदा-
शकाकसानि । ५ अंसके, ६ कटिः, ७ शिक्क, ८
सुरकी, ९ जडा १० कूर्चसन्धिः सुरवेति । ज.
द.५५. । [कड़ि, कूटी । रा.नि.व.७ ।

सुरककर्कटी । स्त्री । बालुकायाम् । ऊँहेकी-

सुरचिर्भिटा । स्त्री । चिर्भिटाककल्याम् ।

कूटीककड़ि । रा.नि.व.७ ।

सुरजा । स्त्री । श्वेतकटकायाम् । रा.नि.व.४ ।

गीचुरिकायाम् । चिर्भिटाककल्याम् । शिक्कीदीयै ।

रा.नि.व.८ । अथश्वेतान् । रा.नि.व.७ ।

[illegible]

नि । (भागवतम्) ।

পল্ল্যা। তালমূলী। প.সু.।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ बुधः गुरुः पितृभ्याम् । सु.सू.४५.अ. ।

नं देहस्थान्तमाना विमोक्षितेयते। सखः
मपि श्रेयांश्च ब्रह्मयति दक्षयोग्यत्वात्। सु.सू.०
७। कापिलवर्षमधुविशेषे। यन् पिङ्गलवर्षाभिः
क्षुद्राभिधानाभिर्मन्त्रिकाभिख्यादितं भवति
पिङ्गला मन्त्रिकाः। मृगाः क्षुद्रा इति हि विमु-
क्ताः। ताभिख्यादितं यन् तत् शौर्द्धं मधु कथ्य-
ते।" मृगाः- शीतलं पिङ्गलं सद्यश्च वातपि-
सद्यश्चं कपिलवर्षं। राज.वि.१.४। जलं मे।

असह्यं गुरु पितृहृद । सु.सू.४५.अ. ।

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

खीममसी । खी । दत्तवत्समसंगि । च.ह.
शिराव्यधे ।

खीमो । खी । बतखान् । भनिना । र.भा. ।

खीरम् । खी । सुखनकर्कषि । कोशीकरी ।
च.व. । गुणाः — तेजस्युत्पत्त्यादीनां कर्षणं सं-
प्रसाधनम् ।" राज. । [मि. ।

खेड़म् । खी । खोड़ितार्कपर्यप्रवे । धीबापुत्रे ।

खेड़ः । पुं । शीतघीषाखताया । प.सु. । च.
कल्प.ह.च. । कटुकीषातकाम् । हिमा.वचनकल्पे ।
विषे । प.सु. । जीवकनामीषधी । प.सु. ।

खेड़नम् । खी । शेषघीषतुल्यस्वरे । "खेड़नं
शेषघीषवत् ।" भा.म.४४.कार्परी.चि. ।

खेड़ा । खी । कीषातकाम् । बोधा । रा.नि.
व.१४ ।

खेयूरः ।

